

Олександр ТАРАНЕНКО

**УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА
КІНЦЯ ХХ — ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХІ СТ.:
СТАН І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ**

ЧАСТИНА II

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНИ НАН УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ ФОНД НАН УКРАЇНИ

Олександр ТАРАНЕНКО

**УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА
КІНЦЯ ХХ — ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХІ СТ.:
СТАН І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ**

ЧАСТИНА II

КИЇВ
УКРАЇНСЬКИЙ МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ ФОНД НАН УКРАЇНИ
2024

УДК 811.161.2'06
ББК Ш141.14–0
DOI 10.33190/978-617-14-0237-9
DOI 10.33190/978-617-14-0239-3 (Кн. 2)

До друку рекомендували вчені ради

*Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (протокол № 2 від 30 січня 2024 р.)
і Українського мовно-інформаційного фонду НАН України (протокол № 2 від 26 січня 2024 р.)*

Рецензенти

- С. С. Єрмоленко** — доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу загального мовознавства Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України
- Л. І. Шевченко** — доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач кафедри стилістики та мовної комунікації Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

О. О. Тараненко

Українська літературна мова кінця ХХ — першої чверті ХХІ ст.: стан і тенденції розвитку: Монографія : у 2 частинах / О. О. Тараненко. — Частина II : Розділи VII–XII. Київ : Український мовно-інформаційний фонд НАН України, 2024. 813 с.

У монографії розглядаються явища і процеси, що стали активно виявлятися в українській літературній мові з кінця 80-х — початку 90-х рр. минулого століття, триваючи з різними модифікаціями дотепер, — як наслідок переходу країни до нового типу соціально-політичних та економічних відносин і здобуття (відновлення) державної незалежності України, проголошення української мови державною мовою країни та посилення уваги суспільства до своєї мови. В основі активної розбудови та істотної перебудови складу української мови цього періоду, значної аксіологічної переорієнтації систем її номінативних, стилістичних і прагматичних засобів лежать насамперед чотири фактори — це, по-перше, докорінні зміни в соціальній дійсності в країні та зміни в соціальних пріоритетах сучасного українського суспільства; по-друге, демократизація мовної практики суспільства та лібералізація підходів у ставленні різних груп мовного соціуму до користування літературною мовою; по-третє, соціальна, економічна та культурно-мовна глобалізація в житті українського суспільства і, по-четверте, значне посилення тенденцій до істотного коригування нормативних засад літературної мови — у напрямі як поглиблення її національних принципів, так і дальшого розвитку в нових умовах функціонування як державної мови країни. Сучасні тенденції в розвитку української літературної мови демонструють як подібності, так і відмінності на загальному фоні слов'янських мов новітнього періоду.

Для мовознавців — науковців і викладачів, студентів-філологів, а також широкого кола всіх, хто цікавиться проблемами функціонування та розвитку української мови, як і інших слов'янських літературних мов.

ISBN 978-617-14-0237-9 (загальний)
ISBN 978-617-14-0239-3 (Кн. 2)

Тараненко О. О., 2024
Український мовно-інформаційний фонд,
оформлення, 2024

КОРОТКИЙ ЗМІСТ

ЧАСТИНА I

Від автора	14
Вступ. Стан української літературної мови на початок 1990-х років і нові мовні явища й тенденції	15
Розділ I. Відбиття в українській мові новітнього періоду формування нової системи соціальних пріоритетів і цінностей / антицінностей.....	43
Розділ II. Демократизація і лібералізація як характерні явища функціонування української літературної мови на сучасному етапі.....	326
Розділ III. Нові тенденції в поширенні елементів російської мови в корпусі й текстах української літературної мови	455
Розділ IV. Явище мовної глобалізації. Експансія впливів з боку англійської мови	507
Розділ V. Впливи на корпус сучасної української літературної мови з боку інших мовно-літературних практик (у межах української загальнонаціональної мови ХХ століття)	565
Розділ VI. Посилення тенденцій до коригування української літературної мови на засадах її національної самобутності та до її систематизації на засадах регулярності. Особливості сучасного мовного пуризму і його напрями.....	676
Джерела матеріалу	870
Умовні скорочення	884

ЧАСТИНА II

Розділ VII. Питання про наявність та узаконення регіональних і національних варіантів української мови	14
Розділ VIII. Зміни на різних структурних рівнях української літературної мови	26
Розділ IX. Зміни у співвідношеннях між тенденціями до аналітизму / до синтетизму	386
Розділ X. Українська ономастика в системі нових національно-культурних, ідеологічних і державно-політичних координат	415
Розділ XI. Питання українського правопису	541
Розділ XII. Мовна політика України щодо забезпечення нормативних засад української літературної мови	606
Короткі підсумки	639
Джерела матеріалу	748
Умовні скорочення	762
Предметний покажчик	766
Словопоказчик	773
Summary	796

ЗМІСТ

Розділ VII. Питання про наявність та узаконення регіональних і національних варіантів української мови	14
1. Актуалізація питання про регіональні варіанти української літературної мови	14
2. Регіолект Галичини як варіант української літературної мови: за і проти	17
3. Статус українських ідіомів за межами України.	19
4. Питання про «русинську мову» («русинські мови»).	21
Література	23
Розділ VIII. Зміни на різних структурних рівнях української літературної мови . 26	
1. Фонетика. Морфологія	26
1.1. Вступні зауваження	26
1.2. Сегментний рівень	29
1.2.1. Активізація вживання звука [г].	29
1.2.2. Уживання м'якого [л'] у позиції перед [е] в іншомовних словах	29
1.2.3. Переходи [і] > [и] та [о], [е] > [і]	30
1.2.4. Морфологічні чергування звуків і спрощення в групах приголосних . 35	
1.2.5. Орфоепічні чергування.	37
1.3. Акцентуація.	39
1.3.1. Іменники.	39
1.3.2. Прикметники	44
1.3.3. Іменники і прикметники	45
1.3.4. Числівники	45
1.3.5. Займенники	46
1.3.6. Дієслова	47
1.3.7. Прислівники.	49
1.4. Деякі підсумкові зауваження.	49
Література	51
2. Морфологія	53
2.1. Іменники.	53
2.1.1. Категорія роду	53
2.1.2. Категорія числа	61
2.1.2.1. Спроби повернення до нормативного вжитку категорії двоїни іменників	61
2.1.2.2. Зрушення у функціонуванні категорій однини — множини в парадигмах ряду іменників	62
2.1.3. Категорія відмінка	64
2.1.3.1. Родовий відмінок	64
2.1.3.1.1. Іменники чол. р. з основою на приголосний	64
2.1.3.1.2. Іменники жін. р. з основою на приголосний	78
2.1.3.1.3. Іменники сер. р. IV відміни із суфіксом <i>-ен-</i>	81

2.1.3.1.4.	Форми множини іменників чол. р. з основою на приголосний	82
2.1.3.1.5.	Активізація форм род. в. у часових (<i>цього червня, минулих виборів</i>) і об'єктних (<i>черговий станції; співати гімну, грати у футболу</i>) конструкціях	82
2.1.3.2.	Давальний відмінок	84
2.1.3.3.	Знахідний відмінок	86
2.1.3.4.	Орудний відмінок	89
2.1.3.4.1.	Активізація вживання форм ор. в. у просторових конструкціях	89
2.1.3.4.2.	Активізація вживання форм ор. в. в об'єктно-обставинних конструкціях	92
2.1.3.4.3.	Активізація вживання форм ор. в. у часових конструкціях	95
2.1.3.4.4.	Активізація вживання форм ор. в. у зворотах зі значенням способу дії	95
2.1.3.5.	Місцевий відмінок	96
2.1.3.5.1.	Розширення випадків чергування приголосних [г], [ґ], [к], [х] / [з'], [ц'], [с']	96
2.1.3.5.2.	Уживання при прийменнику <i>по</i> форм множини іменників не місц., а дав. в.	96
2.1.3.6.	Кличний відмінок	97
2.1.4.	Зрушення в поділі іменників за відмінюваністю / невідмінюваністю	105
2.1.4.1.	Намагання перевести до категорії відмінюваних слів структурний розряд іншомовних іменників на <i>-о</i>	105
2.1.4.2.	Розширення діапазону відмінювання слов'янських власних назв на <i>-о</i>	110
2.1.4.3.	Поширення тенденції до відмінювання слова <i>пані</i>	111
2.1.4.4.	Деякі інші явища	111
2.2.	Прикметники	113
2.2.1.	Ступенювання прикметників	113
2.2.2.	Хитання в поділі прикметників на тверду і м'яку групи відмінювання	118
2.3.	Числівники	119
2.3.1.	Власне кількісні числівники	119
2.3.1.1.	Активізація вживання форм на <i>-ох, -ом</i> у конкуренції зі старішою формою на <i>-и</i> в непрямих відмінках числівників	119
2.3.1.2.	Активізація вживання в позиції знах. в. числівників при назвах осіб форм род.-знах. в. у конкуренції з формами наз.-знах. в.	120
2.3.2.	Збірні числівники	122
2.3.2.1.	Розширення поєднуваності збірних числівників з іменниками всіх граматичних родів і різних категоріальних значень	122
2.3.2.2.	Поширення в ужитку числівників <i>обидвоє</i> і <i>обидва / обидві</i>	123
2.3.3.	Дробові числівники	123
2.3.4.	Почастішання в публічному мовному полі виявів неусвідомлюваних відхилень від норм відмінювання і творення числівників	124
2.4.	Займенники	124
2.4.1.	Присвійні займенники — посилення тенденції до обмеження в ужитку форми 3-ї ос. мн. їх на користь їхній	124
2.4.2.	Увага до питання про вживання форм пошанної множини	125

2.5. Дієслова	127
2.5.1. Категорія часу	127
2.5.1.1. Певна активізація в ужитку форм давноминулого часу	127
2.5.1.2. Активізація вживання синтетичних форм майб. ч. дієслів недок. в.	127
2.5.1.3. Певне розширення вживання дієприслівника <i>бувши</i> в конкуренції з <i>будучи</i>	128
2.5.2. Категорія виду — активізація тенденцій до розмежовування значень недок. і док. в. у двовидових дієсловах	128
2.5.3. Категорія стану — активізація прагнень до обмеження в ужитку категорії пасиву.	131
2.5.4. Категорія способу — активізація кількох явищ у межах категорії наказ. сп.	137
2.5.5. Категорія особовості / безособовості	138
2.5.5.1. Активізація вживання безособових предикативних форм на <i>-но, -то</i>	138
2.5.5.2. Певне розширення вживання безособово-пасивних речень з дієсловом на <i>-ся</i> (як головним членом) і прямим додатком	140
2.5.6. Категорія перехідності / неперехідності. Процеси лексико-синтаксичної конверсії	140
2.5.7. Дієприкметники.	142
2.5.7.1. Активні дієприкметники тепер. ч.	142
2.5.7.2. Пасивні дієприкметники	157
2.5.7.2.1. Активізація вживання пасивних дієприкметників / співвідносних з ними прикметників від неперехідних дієслів	157
2.5.7.2.2. Активізація вживання і творення пасивних дієприкметників недок. в. від перехідних дієслів.	159
Література	160
3. Синтаксис	167
3.1. Конкуренція кодифікаційного спрямування між різними типами синтаксичних конструкцій.	167
3.1.1. Конкуренція різних типів словосполучень, прийменниково-іменникових конструкцій, синтаксичного зв'язку	167
3.1.1.1. <i>Десята година / десять годин</i> і под.	167
3.1.1.2. <i>Два високі / високих дуби</i> і под.	169
3.1.1.3. <i>Шапка батька / батькова шапка</i> і под., <i>їх / їхній</i>	169
3.1.1.4. <i>Учити чого / чому, женитися з ким / на кому, уживати чого / що</i> та ін. <i>У нього / йому хворіє мати</i> і под.	169
3.1.1.5. <i>В / на еміграції</i> і под.	172
3.1.1.6. <i>Професор університету / в університеті</i> і под.	172
3.1.1.7. <i>Понад: що / чого / чим</i> і т. д.	172
3.1.2. Конкуренція деяких типів предикативних конструкцій.	173
3.1.2.1. Активізація вживання в загальноукраїнському мовному просторі дієслівної форми <i>є</i>	173
3.1.2.2. Активізація конкуренції конструкцій « <i>я маю...</i> » / « <i>у мене є...</i> »	174
3.1.3. Певне звуження явища синтаксичної фемінізації	176
3.2. Конкуренція між різними типами синтаксичних конструкцій у загальному руслі мовної лібералізації	177
3.2.1. Явища спонтанного сплутування різних синтаксичних конструкцій.	177

3.2.2. Активізація конкуренції просторових конструкцій з прийменниками <i>в / на</i>	178
3.3. Номінативна метонімічна модель «місце відповідної дії — її суб'єкт <i>в / на</i> цьому місці»	179
Література	179
4. Словотворення	181
4.1. Вступні зауваження	181
4.2. Моделі словотворення сучасної української мови як віддзеркалення нової системи соціальних цінностей і пріоритетів українського суспільства	183
4.2.1. Вступні зауваження	183
4.2.2. Складні слова (композиції, юкстапозиції, аббревіатури)	186
4.2.2.1. Утворення на позначення понять у межах тематичних сфер національно-державного та суспільно-політичного змісту: з компонентами <i>україно-, націє-(нац-), державо-(держ-), комун-, імпер-; законо-, право-, спец-; бого-</i> та деякими ін.	188
4.2.2.2. Утворення в загальному контексті явища мовної глобалізації	190
4.2.2.2.1. З компонентами на позначення понять економічного життя, нових технологій, сфер інформації, культури, побуту та дозвілля і т. ін.: <i>бізнес-, інтернет-, медіа-, інформ(інфо)-, відео-, нано-, еко-, арт-, шоу-, фітнес-, секс-, нарко-, фан-</i> та ін.	190
4.2.2.2.2. З компонентами на позначення а) високої якості та нових підходів до її оцінювання і б) більшої інтенсивності вияву ознаки чого-небудь: <i>топ-, він-, мега-, мульти-, блиц-, експрес-</i> та ін.	192
4.2.2.3. Утворення з компонентами <i>екс-</i> і <i>нео-, ново-</i>	193
4.2.2.4. Утворення з компонентами <i>псевдо-, лже-, квазі-</i>	195
4.2.2.5. Утворення з компонентом <i>само-</i>	196
4.2.2.6. Утворення з компонентом <i>-гейт</i>	198
4.2.3. Префіксація	198
4.2.3.1. Утворення з префіксом <i>за-</i>	198
4.2.3.2. Утворення з префіксами <i>де(з)- / zde-, роз-, від-</i> і <i>зне-</i>	200
4.2.3.3. Утворення з префіксами <i>пере-</i> і <i>ре-</i>	207
4.2.3.4. Утворення з префіксом <i>недо-</i>	208
4.2.3.5. Утворення з префіксами <i>не-, поза-</i> і <i>між-</i>	209
4.2.3.6. Утворення з префіксами <i>про-</i> — <i>анти-, проти-</i>	211
4.2.3.7. Утворення з префіксами <i>до-, перед-</i> — <i>пост-, після-, по-</i>	215
4.2.3.8. Утворення з префіксами <i>супер-, над-, най-, гіпер-</i>	218
4.2.4. Суфіксація іменників	219
4.2.4.1. Суфіксальна фемінізація (моція)	219
4.2.4.2. Іменники на <i>-и(і)з-ація, -ація</i>	220
4.2.4.3. Іменники із суфіксом <i>-(ів)щин-а</i>	224
4.2.4.4. Іменники із суфіксом <i>-ість</i>	226
4.2.4.5. Іменники із суфіксом <i>-іад(-іяд)-а</i>	226
4.2.4.6. Іменники із суфіксами <i>-ник, -ик, -ець, -івець / -овець</i> на позначення осіб	227
4.2.4.7. Суфіксація в моделях семантико-словотвірної конденсації вихідних назв	229
4.2.4.7.1. Іменники із суфіксами <i>-ник, -ик</i> на позначення неістот	229
4.2.4.7.2. Іменники із суфіксом <i>-к-а</i> на позначення неістот	230

4.2.4.7.3. Іменники із суфіксом <i>-ик(ік)-а</i>	232
4.2.5. Усічення (апокопа) кінцевої частини твірного слова	232
4.2.6. Субстантивація прикметників	237
4.2.7. Вербалізація ініціальних абревіатур	239
4.2.8. Деякі нові явища в суфіксальному творенні відносних прикметників	239
4.3. Моделі словотворення сучасної української мови в аспекті їхнього нормативного орієнтування	241
4.3.1. Вступні зауваження	241
4.3.2. Іменники	247
А. Сфера позначення осіб	247
4.3.2.1. Словотвірна фемінізація (моція)	247
4.3.2.1.1. Суфіксальна фемінізація	247
4.3.2.1.2. Міжродова конверсія в межах субстантивованих прикметників	263
4.3.2.2. Активізація вживання і творення іменників із суфіксом <i>-льник</i>	264
4.3.2.3. Активізація тенденції до усунення іменників із суфіксом <i>-чик(-цик)</i>	267
4.3.2.4. Активізація вживання і творення іменників із суфіксом <i>-(ув)ач</i>	270
4.3.2.5. Активізація кількох менш продуктивних словотвірних типів: із суфіксами <i>-ант(-янт)</i> , <i>-(об)ець</i> , <i>-ств-о</i> (у збірних іменниках), <i>-ц-я</i> (у демінутивних іменниках жін. р.)	270
Б. Сфера позначення неістот	273
4.3.2.6. Активізація вживання і творення віддієслівних іменників — назв дії (стану) на <i>-нн-я</i> та деяких на <i>-ття</i> і/або безсуфіксного словотворення	273
4.3.2.7. Активізація вживання і творення іменників із суфіксом <i>-(н)ицтв-о</i>	278
4.3.2.8. Активізація вживання і творення іменників із суфіксом <i>-івок-а</i>	279
4.3.2.9. Активізація вживання і творення іменників на <i>-об-ання</i>	280
4.3.2.10. Активізація вживання і творення іменників на <i>-н-я</i> (зі значеннями приміщень або споруд, підприємств і т. ін.)	280
4.3.2.11. Активізація вживання і творення двох типів складних іменників (з другим компонентом <i>-гін</i> і з першим компонентом <i>багато-</i>)	281
4.3.3. Прикметники	282
4.3.3.1. Активізація вживання і творення віддієслівних прикметників із суфіксом <i>-льн-ий</i>	282
4.3.3.2. Активізація вживання і творення прикметників із суфіксом <i>-(н)ицьк-ий</i>	285
4.3.3.3. Активізація вживання і творення прикметників зі структурним компонентом <i>-ій-</i>	288
4.3.3.4. Активізація вживання і творення прикметників із суфіксом <i>-ов-ий</i> (у конкуренції з формами на <i>-очн- / -ечн-</i>)	292
4.3.3.5. Активізація вживання і творення прикметників із суфіксами <i>-ов-ий / -ев-ий</i>	294
4.3.3.6. Активізація вживання і творення прикметників із суфіксом <i>-ч-ий</i>	298

4.3.3.7. Активізація вживання і творення прикметників на <i>-ат-ивн-ий</i>	299
4.3.3.8. Активізація творення типів віддієслівних прикметників з протилежними значеннями — а) «здатний підлягати відповідній дії» і б) «здатний бути суб'єктом відповідної дії»	300
4.3.3.9. Складні прикметники (з компонентами <i>внутрі-</i> / <i>внутрішньо-</i> і <i>-подібний, -видний / -уватий</i> та ін.)	300
4.3.3.10. Активізація вживання і творення присвійних прикметників	302
4.3.4. Прикметники і прислівники	305
4.3.4.1. Активізація вживання і творення якісних прикметників і прислівників з префіксом <i>за-</i> (із загальним значенням «з наявністю певної ознаки більше, ніж звичайно або потрібно»)	305
4.3.4.2. Активізація вживання і творення композитів з першим компонентом <i>що-</i>	305
4.3.5. Прислівники	306
4.3.5.1. Активізація вживання і творення складних безсуфіксних прислівників	306
4.3.5.2. Активізація вживання і творення прислівників, утворених за зразком <i>вперше, вдруге, третє</i>	306
4.3.5.3. Активізація вживання прислівника <i>вочевидь</i>	307
4.3.5.4. Розширення кількісно невеликої групи прислівників міри та ступеня (<i>завдальшки, завважки</i>)	307
4.3.5.5. Активізація вживання і творення прислівників на <i>-о</i> від відносних прикметників	307
4.3.5.6. Активізація вживання і творення прислівників з префіксом <i>на-</i>	308
4.3.6. Дієслова	309
4.3.6.1. Активізація тенденцій до формально-структурного розмежування значень недок. і док. в. у двовидових дієсловах і ширше — взагалі до префіксальної перфективації дієслів недок. в. і суфіксальної імперфективації дієслів док. в.	309
4.3.6.1.1. Тенденції до перфективації	310
4.3.6.1.2. Тенденції до імперфективації	316
4.3.6.2. Активізація вживання і творення дієслів з префіксами <i>у-</i> / <i>уне</i>	320
4.3.6.3. Активізація вживання і творення дієслів з префіксами <i>по-</i> і <i>ви-</i>	321
4.3.6.4. Активізація вживання і творення дієслів з усуненням суфікса іншомовного походження <i>-ир(-ір-)</i>	324
4.3.6.5. Активізація творення дієслів на <i>-іювати</i> , співвідносних переважно з іменниками на <i>-(у)ія</i>	327
4.3.7. Нормотворче «вирівнювання» в межах словотвірних парадигм	327
4.3.8. Розбудова словотвірних парадигм — на засадах як їхньої повноти, так і регулярності творення їхніх компонентів	329
4.3.8.1. Тенденції до активізації використання віддієслівних іменників зі значенням процесуальності та до чіткішого їх розмежування за значенням завершеності / незавершеності дії.	330
4.3.8.2. Тенденція до формально-словотвірного розмежування віддієслівних іменників зі значенням завершеного процесу і значеннями його наслідків.	333

4.3.8.3. Рух у напрямі якомога повнішого та чітко регульованого номінативного охоплення сфер вираження «активних» і «пасивних» ознак предмета	334
4.3.8.4. Прокти структурної розбудови на принципово вдосконалених засадах словотвірної системи української мови (зауваження загального плану)	337
Література	338
5. Лексика	345
5.1. Тенденції до очищення лексичного складу від іншомовних елементів	345
5.1.1. Тенденції до цілісного перегляду місця іншомовних слів у складі української літературної мови.	345
5.1.2. Тенденції до стримування масованого напливу новітніх запозичень в умовах сучасної мовної глобалізації	349
5.1.3. Тенденції до обмеження наслідків впливу російської мови	350
5.2. Взаємодія тенденцій до етнізаційного і до елітарного пуризму	368
5.3. Явища наївної / хибної гіперкоректності	376
Література	384
Розділ ІХ. Зміни у співвідношеннях між тенденціями до аналітизму / до синтетизму	386
1. Вступні зауваження	386
2. Посилення тенденцій до аналітизму	386
2.1. Морфологія	388
2.1.1. Іменники	388
2.1.2. Числівники	389
2.1.3. Дієслова	390
2.2. Синтаксис	391
2.3. Словотворення	392
2.3.1. Іменники	392
2.3.2. Прикметники	396
2.3.3. Прислівники	397
2.3.4. Певна активізація процесів міжчастиномовної конверсії	397
3. Посилення тенденцій до синтетизму	398
3.1. Морфологія	398
3.1.1. Іменники	398
3.1.2. Прикметники та похідні від них прислівники	399
3.1.3. Числівники	399
3.1.4. Займенники	399
3.1.5. Дієслова	399
3.2. Синтаксис	400
3.3. Словотворення	400
3.3.1. Іменники	400
3.3.2. Прикметники	403
3.3.3. Дієслова	403
3.3.3.1. Тенденції до структурного розподібнення двовидових дієслів.	403
3.3.3.2. Тенденції до ширшого впровадження певних однослівних номінативних моделей.	404
3.3.4. Прислівники.	405
3.4. Лексико-фразеологічний рівень. Питання про «дієслівність» української мови	405

4. Підсумкові зауваження	408
Література	410
Розділ X. Українська ономастика в системі нових національно-культурних, ідеологічних і державно-політичних координат	415
1. Тематичні напрями і семантико-прагматичні мотиви / орієнтири оновлення українського ономастикону	415
2. Активізація вживання хороніма <i>Україна</i> (з похідними)	429
2.1. Політизація питання про вживання конструкцій <i>в / на Україні</i> , а також деяких подібних зворотів (<i>в / на Росії, в / на Донбасі</i>)	431
3. Топонімія (ойконімія, урбанонімія)	436
3.1. Ойконімія	437
3.2. Урбанонімія	439
3.3. Декомунізація топонімії	443
3.4. Дерусифікація топонімії	445
3.4.1. Дерусифікація топонімікону як культурно-історичне явище	445
3.4.2. Дерусифікація топонімікону як нормативно-мовне явище	449
3.5. Ремотивація ойконімів та урбанонімів як один зі способів їх збереження (консервації)	449
3.6. Тематичні та ідеологічні орієнтири / напрями перейменувань	450
3.7. Нові назви з іменами живих на час найменування осіб	456
3.8. Монументи, пам'ятники, меморіальні дошки (з відповідними іменами)	457
3.9. Посилення суспільної уваги до знакових в українській історії конотативних топонімів — назв місць військових поразок і перемог	460
3.10. Поява (актуалізація) в українському ономастиконі нових знакових конотативних топонімів	464
3.10.1. У межах України	464
3.10.2. На пострадянському просторі	471
3.10.3. З-поміж інших регіонів світу	474
4. Назви державних нагород України	476
5. Назви державних і професійних свят, пам'ятних дат	476
6. Назви особливо важливих і взагалі відмітних подій в українській історії та сучасності	478
7. Антропонімія	481
7.1. Фактори оновлення українського антропонімікону	481
7.1.1. Соціальні фактори	483
7.1.1.1. Дерадянізація, декомунізація	483
7.1.1.2. Демократизація мововжитку	484
7.1.1.3. Мовна глобалізація	486
7.1.2. Національні фактори	487
7.1.2.1. Дерусифікація антропонімікону	487
7.1.2.2. Українізація антропонімікону	487
7.1.2.2.1. Як культурно-історичне явище	487
7.1.2.2.2. Як нормативно-мовне явище	488
7.1.2.2.2.1. Українізація імен неукраїнців	489
7.1.2.2.2.2. Питання про вживання в українській мові [імен] по батькові	489
7.1.2.2.2.3. Практика іменування осіб в офіційному спілкуванні за формулою «пан Іван / пані Марія»	491

7.1.2.2.4. Проблема з уживанням гіпокористичних форм особових імен на зразок <i>Діма</i> і <i>Маши</i>	493
7.1.3. Практика офіційного іменування осіб за формулою «ім'я + прізвище» (без компонента «по батькові»).	495
7.1.4. «Русифікація» певного сегмента антропонімікону як спосіб його відмежування від української мови.	496
7.2. Антропоніми як твірні основи в актуалізованих семантико-словотворчих процесах	502
7.2.1. Творення узагальнено-метафоричних образів на основі прізвищ	502
7.2.2. Творення суфіксальних дериватів від прізвищ	504
7.2.3. Антропоніми — особливо продуктивні основи в словотворчих процесах	505
7.3. Ім'я «середнього» («типового») українця / українки	509
8. Тенденції до зміни точок відліку в номінативних координатах українського ономастикону. Зрушення в конотативних образах українських топонімів	514
8.1. У співвідношенні між Україною і світом (насамперед сусідніми країнами)	514
8.2. У співвідношенні між регіонами в межах самої України і ширше — в межах українського національного простору	525
8.2.1. У співвідношенні між різними регіонами країни.	525
8.2.2. У співвідношенні між центром і окремими регіонами, а також між Україною і українськими етнічними спільнотами за її межами	533
9. Деякі прикінцеві зауваження	535
9.1. Проблема зникнення окремих історичних шарів в ономастиконі України.	535
9.2. Нові «ономастичні аномалії».	535
9.3. Українські оніми новітньої доби в мовах світу	536
Література	537
Розділ XI. Питання українського правопису	541
1. Нові редакції українського правопису і спалахи нових «правописних війн»	543
1.1. «Український правопис» у редакціях 1990 і 1993 років	544
1.2. Діяльність Української національної комісії з питань правопису (УНКП) при Кабінеті Міністрів України (1994–1996 рр.)	548
1.3. Проект «Українського правопису» 1999 року	551
1.4. Проект «Українського правопису» 2003 року	569
1.5. «Український правопис» у редакції 2019 року	570
2. Орфографічна дестабілізація мовної практики	576
3. Проблеми з уживанням букви Г	584
4. Зміни в уживанні великої букви	592
5. Пропозиції до можливої оновленої редакції «Українського правопису»	595
Література	604
Розділ XII. Мовна політика України щодо забезпечення нормативних засад української літературної мови	606
1. Вступні зауваження	606
2. Узаконення (конституювання) національних / літературних мов і/або їхніх офіційних назв	608
3. Вибір / зміна графічної основи літературної мови	610
4. Державний контроль за нормативністю корпусу літературної мови.	614
5. Мовна політика в сфері ономастики.	623
5.1. Топонімія (хороніми, ойконіми, урбаноніми)	624

5.1.1. Процеси декомунізації та націоналізації різних розрядів топонімії.	624
5.1.2. Вияви мовної глобалізації у відтворюванні топонімів з інших країн . . .	626
5.1.3. Націоналізація принципів відтворювання (транслітерації) українських власних назв засобами латинської графіки	627
5.1.4. Забезпечення мовних прав національних меншин і корінних народів у формуванні та функціонуванні національної топонімії.	629
5.2. Особові імена і прізвища	631
6. Заходи, спрямовані проти вульгаризації мовлення в публічних сферах	633
7. Деякі прикінцеві зауваження	635
Література	636
Короткі підсумки	639
Джерела матеріалу	748
Умовні скорочення	762
Предметний покажчик	766
Словопоказчик	773
Summary	796

РОЗДІЛ VII

ПИТАННЯ ПРО НАЯВНІСТЬ ТА УЗАКОНЕННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ І НАЦІОНАЛЬНИХ ВАРІАНТІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1. Актуалізація питання про регіональні варіанти української літературної мови. У сучасних умовах розвитку українського суспільства — як наслідок не тільки його демократизації та прагнення до відходу від ідеологічних канонів попереднього тоталітарного періоду з їхніми настановами на сувору централізацію суспільного життя, у тому числі й на максимальну уніфікацію всіляких регіональних відмінностей, але й не меншою мірою роздумів і дискусій про дальші шляхи й напрями розвитку УЛМ та її реформування в пошуках її справжньої суті — в різних суспільних колах знов актуалізувалося питання про регіональні варіанти УЛМ: щодо їх наявності, причому не тільки в дорадянському минулому, а й тепер, і більше того — щодо доцільності / необхідності кодифікації (культурно-мовної легітимізації) принаймні деяких із них.

У радянський період наявність певних відповідним чином культивованих різновидів української національної мови, що мали можливість тією чи іншою мірою використовуватися в різних сферах суспільного життя українського народу, але функціонували не тільки в різних історико-культурних регіонах країни, а навіть у межах різних держав, безперечно, визнавалася, але, по-перше, звичайно лише щодо дорадянського періоду і з застосуванням переважно не терміна «варіант», а нейтральніших назв: «різновиди української літературної мови», «дві літературно-мовні традиції», «західноукраїнська літературно-мовна практика», а по-друге, при цьому неодмінно підкреслювалося, що носії всіх інших різновидів УЛМ (крім певних консервативних, «реакційних» суспільних кіл у відповідних регіонах) звичайно прагнули орієнтуватися на літературну мову Наддніпрянської України і після возз'єднання українських земель у середині ХХ століття ці ідіоми злилися з нею (крім, звичайно, тих різновидів, що ними послуговується західна українська діаспора в капіталістичних країнах). Ця позиція ґрунтувалася на постулатах радянської ідеології, в тому числі лінгвістичної, з її категоричним неприйняттям будь-яких «фракцій» і «варіантів» у всіх сферах суспільного життя, пор., наприклад: «На всій території УРСР функціонує єдина українська літературна мова з її єдиними кодифікаційними нормами. Реальність, практична дія цього досягнення в мовному розвитку українського народу цілком спростовує твердження про “варіанти” (“західноукраїнський”, “закарпатський”, “буковинський” і под.) української літературної мови, які нібито існували чи існують. <...> Існує єдина, однозначна українська літературна мова з її усталеними нормами, яка усуває потребу в якихсь “варіантах”, робить неспроможними всілякі вигадки про них» [Білодід 1986: 401] ¹.

¹ Пор., наприклад, у двох працях одного українського мовознавця, виданих у різні роки: в одній з них визнавалася наявність у дорадянський період «двох головних варіантів (типів)» УЛМ — східноукраїнський і західноукраїнський (галицький), а крім них також суто місцеві її види, як-от закарпатський, лемківський [Жилко 1959], у другій же про це вже нічого не говорилося, згадувалася лише «галицька літературномовна традиція» [Жилко 1966: 22–26].

Як тільки мовознавці української західної діаспори стали говорити в останні десятиліття ХХ ст. про наявність національних варіантів української мови в діаспорі (див. далі п. 3), це також спочатку діставало заперечення з боку радянського мовознавства. Так, з кількох теоретично можливих назв на позначення ідіомів етнічних груп українців, відірваних від свого основного етносу і переміщених в інші

У поглядах на стан УЛМ до середини ХХ століття з боку дорадянських і взагалі нерадянських мовознавців, філологів, літераторів можна відзначити, з одного боку, констатацію наявності в ній окремих варіантів — таких «локальних відмін», як наддніпрянсько-кубанська, галицько-буковинська і закарпатська [Чапленко 1970: 335] і навіть двох літературних мов — наддніпрянської і наддністрянської, або «Великої України» і Галичини [Кримський 1973: 276–278 (уперше опубліковано 1922 р.)], але, з другого боку, твердження про єдиність УЛМ на різних історико-культурних регіонах України [див., зокрема, з полемікою проти наведеного вище погляду А. Кримського: Смаль-Стоцький 1994: 66 (статтю написано 1928 р.)]. Пріоритетність для України усталення єдиної / об'єднаної («соборної») УЛМ в афористичний спосіб сформулював І. Огієнко в «Науці про рідномовні обов'язки» (1935 рік): «<...> 5. Народ, що не створив собі соборної літературної мови, не може зватися свідомою нацією. 6. Для одного народу мусить бути тільки одна літературна мова й вимова, тільки один правопис» [див.: Огієнко 1995: 196].

Від початку 90-х років ХХ ст., як тільки це стало можливим у нових умовах суспільного життя в країні, почали вже говорити саме про «варіанти» УЛМ, цілком слушно маючи на увазі при цьому передусім українські ідіоми, представлені в мовному житті різних держав, тобто в попередній українській історії, у сучасній діаспорі та в ареалах компактного розселення етнічних українців по той бік західного кордону України, — з розмежовуванням в основному східно- і західноукраїнського варіантів і з виділенням у межах останнього також кількох підваріантів [див.: Франко 1991; Данилюк 1993; Гриценко 2007: 151 (з виділенням таких регіональних варіантів УЛМ, як наддніпрянський, галицький, буковинський, закарпатський, прясівський); Матвіяс 1998; Півторак 2006: 191–192; Бичко 1998]. Проте в поглядах окремих мовознавців окреслилася також тенденція до проєкціонування попередньої регіональної диференціації УЛМ у межах України на її сучасний стан — з наголошуванням на факті істотної регіональної розчленованості УЛМ як її й сьогоднішнього стану, наприклад: «Сьогодні ще не час говорити про існування соборної української мови. Ми ще маємо дорости до цього. А дорости можна не у вирі війни проти якихось локальних мовних особливостей, а лише за умов толерантності і терпимості, за умов пізнання й оволодіння здобутками рідної мови» ([Із інтерв'ю з П. Ю. Гриценком]. — Газета «Народна армія», 24.12.1997, с. 4); УЛМ «досі залишається дезінтегрованою, відчутно маркованою (насамперед у свідомості носіїв мови, аксіологічно) за ознаками: а) територіальною (основне просторове протиставлення мовно-культурних традицій: наддніпрянська [> підросійська > радянська] і наддністрянська [= галицька, з відчутними впливами австрійськими, польськими, > діаспорна]); б) часовою (на еволюцію української мови ХХ ст. значний вплив мали зміни національних орієнтирів, які поділили цей процес на добу українізації, яку змінила антиукраїнізація, зближення з російською мовою, а згодом нова спроба українізації на зламі ХХ і ХХІ ст.)» [Гриценко 2011: 248]; з твердженням про функціонування принаймні чотирьох «літературних мов», що ними користуються носії української мови: літературної української мови на наддніпрянській основі, галицької української, русинської у Воєводині і закарпатської русинської [Гриценко 1993: 290]; зі схвальною констатацією того, що «українську мову сьогодні характеризує відхід від жорсткого дотримання раніше усталених переважно безваріантних норм, реальне співіснування текстів, що репрезентують різні норми», зорієнтовані «на неоднакові засади — різні правописи, регіональні мовні традиції», на різні «локальні літературні мови» (наддніпрянську, галицьку, буковинську, закарпатську), «запровадження “своїх” правил правопису» [Гриценко 1994]. Однак переважає все-таки цілком протилежний погляд на цю ситуацію: «Варіанти національної української літературної мови на території України

країни: «національний варіант», «регіональний варіант» і «територіальний варіант» — відомий український дослідник українсько-іншомовних контактів обирає останній [див.: Жлуктенко 1988].

майже повністю нівелюються після об'єднання переважної більшості українських етнічних земель у єдиній державі в 1945 р. У діаспорі західноукраїнський варіант певною мірою функціонує досі» [Матвіяс 1998: 143]; «Варто зазначити, що західні землі України — Волинь, Галичина, Буковина й Закарпаття — безповоротно прийняли й засвоїли норми сучасної літературної мови, що базуються на південно-східному наріччі, й зовсім не бажають творити якийсь новий варіант літературної мови й правопису. <...> Про існування понині якогось галицького варіанту української мови серйозно говорити не можна, бо варіант(и) літературної мови характеризуються послідовно проведеними в ньому особливостями фонетики, морфології, синтаксису, фразеології, лексики, наголошування. А цього нема не те що в письменників із заходу України, а й у діячів діаспори» [Німчук 2002: 32]; якщо «теперішнє існування двох ідіомів у Білорусі — умовно дореформеного і пореформеного — можна розглядати як різні варіанти однієї літературної мови або з певними застереженнями як дві окремі літературні мови, що виникли на єдиній ареальній основі, але мають неоднакову питому вагу елементів південно-західного і північно-східного походження», то дві сучасні мовні практики в межах УЛМ на території України не можна вважати різними варіантами чи окремими літературними ідіомами, оскільки між ними немає істотної амплітуди віддаленості» [Скапненка 2010: 188]. Пор. промовисту назву рецензії («Вперед у минуле...») на одну працю з історії УЛМ на Буковині в період кінця XIX — початку XX ст. [Ткач 2000–2007] — монографію, провідними ідеями якої є, зокрема, заклики до підвищення статусу багатьох лексичних одиниць галицько-буковинського койне з регіонального, як це трактує сьогодні «офіційне» мовознавство, до загальноукраїнського або навіть літературного і, як відзначає рецензент, до підвищення соціолінгвістичного статусу самого цього койне в цілому й, ширше, західноукраїнського мовно-літературного стандарту — «перед лицем східноукраїнської літературної мови з її носіями, нібито розкладеними російсько-українською двомовністю». Автор рецензії, нагадавши в кінці про недавні спроби певних кіл виділити в межах українського етномовного континууму існування окремих мовних спільнот на зразок закарпатського політичного русинства, висловлює, однак, сподівання, що «надмірний регіональний патріотизм у переоцінюванні внеску Галичини й Буковини у формування української літературної мови не призведе до аналогічної переоцінки її стандарту <...>» [Danylenko 2009; див. також: Danylenko 2015].

Викликає інтерес у цьому плані, зокрема, лінія керівництва мовознавчих установ Академії наук України в різний час (див. вище) — з одного боку, з категоричним запереченням наявності в складі сучасної УЛМ різних варіантів (це позиція не тільки І. К. Білодіда — директора ІМ ще в радянський час, а й В. В. Німчука — директора ІУМ у 1998–2008 рр.), з другого ж боку, з обстоюванням такої наявності (позиція П. Ю. Гриценка — директора ІУМ з 2008 року).

З обстоюванням наявності в межах сучасної загальнонаціональної УЛМ кількох «локальних літературних мов» не можна погодитися щонайменше з двох причин. По-перше, галицький, закарпатський та інші названі ідіоми з літературними традиціями жодним чином не можна зіставляти як певні однопланові сутності з «наддніпрянською» літературною мовою як у структурно-стильовій (за сформованістю та кодифікованістю різних мовних рівнів і стилів), так і в комунікативній площинах: остання, на відміну від них, виконує (у тому числі і в Галичині чи на Закарпатті) всі суспільні функції (хоча й з помітним обмеженням у функціонуванні в розмовно-побутовій сфері). По-друге, населення цих західних регіонів також цілком свідоме того факту, що це вже не просто «наддніпрянський варіант» УЛМ — нібито один з кількох у межах країни, а загальнонаціональна літературна мова. З іншого ж боку, не можна беззастережно погодитися і з тими категоричними твердженнями, що всі верстви населення всіх регіонів країни цілком прийняли й засвоїли норми УЛМ.

2. Регіолект Галичини як варіант української літературної мови: за і проти.

У межах описуваного періоду як наслідок не тільки загальної демократизації, а й помітної активізації впливів Галичини в суспільно-політичному, культурному та мовному житті країни (див. р. V) стало обговорюватися питання про підвищення статусності регіолекту цього краю (див. про це поняття: р. V п. 5.1) в його співіснуванні з «офіційною» УЛМ. Пор., наприклад: «Після Другої світової війни <...> в Західній Україні не втратився регіональний варіант української літературної мови, що його культивувала місцева інтелігенція, вважаючи “більш українським і правильним” порівняно з літературною мовою» [Боровська 2005: 32]; у баченні сучасного мовного життя в Україні деяких представників нового покоління українських літераторів: «Зараз у житті мови дуже цікавий момент: одночасно побутують літературна українська, галицький варіант мови, суржик. І кожен варіант має право існувати» (Лесь Подерв'янський. — Д, 2.11.1999); у баченні деяких зарубіжних славістів як уже, очевидно, достатньо усталена оцінка: «В Україні існує посутня й далекосяжна [! — О. Т.] суперечність між західноукраїнським і східноукраїнським ужитком, що має глибоке історичне коріння й цілком може бути потрактована як співіснування двох варіантів української норми» [Мозер 2011: 722]; у період державної незалежності розгорнулася конкуренція між східноукраїнським (стандартним) і західноукраїнським варіантами української мови (з наявністю в першому з них більшої кількості росіізмів, у другому — полонізмів) [Fouse 2000: 55]. Нарешті, це прямі рекомендації щодо реформування УЛМ у цьому напрямі: «До речі, протиставлення фактично двох літературних варіантів української мови (західного та східного), що виявляється і у таких аспектах, як правопис, вимова тощо, як на наш погляд, має бути примирене за рахунок уконституювання, тобто “літературизації”, обох на зразок різних літературних варіантів сербської і хорватської мов, якими є, наприклад, екавський, екавський та ієкавський різновиди» [Осташ 1992: 136]; з різкішим формулюванням цієї проблеми з боку немовознавця: «Оскільки правопис в умовах тоталітарної держави нероздільно злучений з літературною казенною мовою, що офіційними функціонерами (“вчителями” української мови) протиставлялась живій мові мешканців Галичини, обидвоє [тобто «офіційний» правопис і «офіційна» літературна мова. — О. Т.] виконували функцію мовної асиміляції галичан, що триває по сей день. Заміна живої традиційної мови прадідів, дідів і батьків труп'ячою “правильною” літературною мовою — проміжний етап для успішного обмосковлення дітей чи внуків москвофобних галицьких українофілів. Цій меті служить офіційне замовчування галицького варіанту літературної мови, негласне зведення мови Галичини до діалекту <...> Жоден шануючий себе філолог не дозволить собі мову Галичини називати діалектом. <...> Якщо є два варіанти літературної мови, то мусять бути два правописи. В іншому разі йде планомірне нищення інтелектуальної Галичини з її культурними традиціями, здобутками і загальноєвропейськими досягненнями» [Орловський, м. Моршин Львівської області, 2000: 30].

Частіше ж — особливо, природно, серед інтелігенції Галичини — висловлюється незгода з тим, що «галицький варіант» УЛМ слід розцінювати як менш «правильний», ніж «офіційний» варіант — з використанням при цьому досить прозорих аргументів на зразок: «Якщо в Галичині реально розмовляють українською мовою, використовують її у всіх сферах життя, а в Києві користуються нею переважно тільки в офіційних сферах, причому частіше лише на папері, то чому саме в нас “неправильна” мова?!»²; або:

² На мовні факти такого роду звертають увагу, звичайно, й жителі інших західноукраїнських регіонів. Пор., наприклад, таку сценку з армійського побуту, коли кухар звертається до свого командира: «<...> борщ готовий, *наляти?*», а той робить йому зауваження в плані культури мови: «Грицюк, <...> не *наляти*, а *налити!*» [за нормами «офіційної» УЛМ, мало б бути, звичайно, «насіпати». — О. Т.], на що перший обережно зауважує: «У нас, у Здолбунові, всі розмовляють українською і кажуть *наляти*, а у вас, у Києві, ніхто рідною мовою не говорить. То як мусить бути правильно — *налити* чи *наляти?*!» (див.: Ю. Большак. — ГУ, 14.04.2001). Ось така сама позиція відомого мовознавця (з Києва):

«Українська нація, яка мала б формуватися на основі однієї мови, фактично змушена приймати двомовність [мається на увазі, звичайно, українсько-російська двомовність у країні. — *О. Т.*]. Галичани <...> сподіваються, що це явище тимчасове. Надалі вони не зможуть погоджуватися (принаймні інтелігентська частина галицького суспільства), щоб на зміну українській мові прийшов суржик або ще гірше — мова північного сусіда. Тож чи не ліпше у такій ситуації повернутися до свого рідного, але несправедливо відкинутого чи забутого галицького слова, тобто того слова, яке жило у віках слави Галича і Львова. Спробувати бодай на регіональному рівні вживати і пропагувати наші галицькі слова через пресу, радіо, телебачення. Вони там, звісно, є, але ще не в такій кількості, як хотілося б. <...> Інтелігенція і насамперед письменники мусять бути в авангарді відновлення ширшого вживання галицизмів у своїх творах, філологи повинні укласти словники і розробити мовні засади існування забутої галицької вимови, визначити наголосові відмінності між мовами галицькою і українською. <...> Іван Огієнко був переконаний, що галицькі наголоси є неправильними. Однак галичани так не вважають, твердо стоять на своєму і говорять зі своїми наголосами. <...> Якщо ми повернемося лицем до цієї проблеми, думаю, незабаром у Галичині виникне справжня мода говорити по-галицьки» (Іван Горошук. Мода говорити по-галицьки. — «Галичина» : Інтернет-версія газети, 24.01.2016).

Пор., з іншого боку, незгоду, причому й серед самих галичан, з подібними закличками до відродження галицького варіанта УЛМ: «Сьогодні в Галичині в місцевих науково-популярних виданнях можна натрапити на висловлювання щодо необхідності відродження окремого галицького варіанта української мови. Це всього-на-всього своєрідні інтелектуальні ігри деяких галицьких середовищ, особливо львівських, які відсутні від великої політики не лише в Україні, а й в Галичині, які ніхто серйозно не сприймає. <...> У формуванні окремого галицького варіанта української мови особливої потреби немає» [Лозинський 2008: 279] (див. також полеміку навколо цього питання в р. VI п. 6).

Носії цього ідіому, очевидно, здебільшого усвідомлюють, що його «власні» одиниці не вживаються в Україні поза його межами, однак вони також зовсім не обов'язково ладні погоджуватися з тим, що це діалектизми, яких слід уникати в своєму вжитку. У «Великій Україні» певні суспільні кола можуть розцінювати цей ідіом як «галицький суржик» (маючи на увазі наявність у ньому певної кількості полонізмів, а також германізмів, відсутніх у мовному побуті Східної України) і навіть, з умисною гіперболізацією, як «польську мову», «львівсько-варшавський діалект» (див. р. V п. 5.1), тоді як інші погоджуються з тим, що це «справжня українська мова» (див. огляд оцінок такого роду: р. VI п. 6.3). Як уже відзначалося (див. р. V п. 5), від початку 90-х років розпочалася активізація вживання елементів цього ідіому в публічному мовному просторі в межах не тільки Галичини, а й України в цілому й тим самим активізація другого культурно-мовного центру в українськомовному соціумі країни (поряд з Києвом як столицею) — з поширенням інших поглядів на формування оновленого нормативного образу УЛМ та її правопису: не тільки, зокрема, із сильнішою опірністю щодо наявності росіізмів, насамперед на Сході, і поблажливостю до власних полонізмів, а й у пропозиціях щодо напрямів реформування українського правопису (див. р. XI п. 1), у словниках та інших довідниках з української мови, особливо в перекладних термінологічних словниках з українською як другою мовою, у виступах читачів у регіональних ЗМІ (див. р. V п. 1.2), у функціонуванні конфесійного стилю в діяльності відродженої УГКЦ.

«Величезним лихом для української мови є досі те, що вона поки що не мала й не має столиці як осередку літературної норми. Через це в нас <...> постійно виникають суперечки, чия мова “краща”, або змагання за першість між “східняками” й “західняками” (перші доводять зразковість своєї мови, але мало застосовують її на практиці, другі весь час нею послуговуються, але, бачте, мова їхня “неправильна”» [Ткаченко 2013: 43–44].

Оцінюючи в цілому викладені позиції «за», слід визнати, що регіолект Галичини (як, зрештою, й будь-якого іншого культурно-історичного регіону країни), звичайно, має надто мало шансів на те, щоб стати окремим варіантом у загальних сучасних умовах як уже достатнього поширення УЛМ в суспільному житті всієї країни, так і загальноукраїнської інформаційної «глобалізації»: для цього прихильникам названого проєкту потрібно щонайменше мати перед собою цілком зрозумілий «образ» такого варіанта — його стан і статус, на який і слід було б орієнтуватися, створюючи для нього нормативні словники, граматики і правопис.

У дискусіях про відродження й поширення в межах України регіональних ідіомів з уже наявними літературними традиціями важливо, звичайно, дотримуватися певної вмотивованої збалансованості між необхідністю дати населенню регіону можливість достатньо повного розвитку свого регіолекту й, відповідно, користування ним і відверненням загрози дестабілізації у функціонуванні загальноукраїнської літературної мови. На підтримку регіонального мовного розмаїття (особливо в колах романтично настроєної інтелігенції) наводяться також приклади деяких інших європейських літературних мов, зокрема італійської. Однак щодо таких аналогій не слід усе-таки забувати, що УЛМ продовжує функціонувати в умовах жорсткої конкуренції з іншою достатньо потужною слов'янською мовою — російською, і будь-яке ослаблення позицій однієї літературної мови відразу ж приводить до посилення позицій у країні іншої мови. Цілком природне право на задоволення мовних потреб для населення певного регіону може забезпечити наявність літературних мікромов, що функціонують у межах розмовно-побутового спілкування, обслуговують жанри місцевого фольклору та етнографії, твори художньої літератури на місцеву тематику, опис побуту місцевого населення тощо (див. про це також нижче в п. 4).

3. Статус українських ідіомів за межами України (у західній діаспорі та в регіонах компактного поселення етнічних українців у сусідніх країнах по той бік західного кордону). Діаспорна літературно-мовна практика функціонує в різних країнах поселення етнічних українців і сформована, з одного боку, на основі попередньої літературно-мовної традиції, спільної для всіх цих ідіомів, — орієнтування на колишній західноукраїнський варіант УЛМ та мовну практику 1917 — початку 1930-х років у «Великій Україні», хоча ці традиції з відходом старших поколінь усе-таки поступово втрачаються (зокрема, й унаслідок певного посилення впливів з боку материкової УЛМ), а з другого, — під впливом панівного мовного оточення у відповідній країні / країнах — англومовного, іспаномовного та ін. Найвідомішими з них для України є, звичайно, українські ідіоми насамперед у Канаді та США, що їх мовознавці — представники самих цих мовних спільнот тепер кваліфікують як відповідні національні варіанти української мови [див.: Струмінський 1977: 100; Gerus-Tarnawecka 1978; Gerus-Tarnawecka 1983: 157]. Статус національного варіанта тієї чи іншої мови (тобто одного з її структурно-функціональних різновидів, що забезпечує мовне існування того чи іншого нововиниклого етносу, що відокремився від «материнського» етносу й створив власну державність, як, наприклад, національні варіанти англійської, іспанської чи португальської мов, або ж обслуговує мовну діяльність тих чи тих етнічних меншинних груп як представників уже іншої політичної нації) передбачає, як відомо, не тільки наявність певної сукупності відмінностей у корпусі та функціонуванні відповідного ідіому на тлі мови метрополії (яким має бути цей набір відмінностей, також є питанням неоднозначним), а й переконаність його носіїв у тому, що вони спілкуються хоча й «не зовсім такою», але також «правильною» або навіть «єдино правильною» мовою (а в ідеалі — мовою, яка вже значною мірою спирається на власну кодифікацію) [пор., наприклад: Домашнев 1988]. І цей останній аспект у свідомості відповідних кіл національно активної частини української західної

діаспори, очевидно, й надалі спонукатиме їх оцінювати як не зовсім «правильну» саме материкову УЛМ³. Це зумовлено, з одного боку, тим, що діаспорні ідіоми загалом є відміннішими за своєю структурою та стилістикою від російської мови як основної вже протягом кількох століть загрози для усвідомлення самотності української мови (факт же більшої подібності їх до польської мови при цьому видається не таким важливим), але не останньою мірою й таким чинником, як недостатньо широка соціальна база функціонування й, відповідно, недостатньо престижний статус УЛМ в самій сьогоднішній Україні — як мови, яку ще нібито можна й навіть потрібно істотним чином «виправляти», а з другого, — помітним, хоча й, очевидно, переважно підсвідомим, загальним ставленням представників західної діаспори до українців з України як до менш «успішних» у житті й до України — як до значно менш успішної країни порівняно з країнами їхнього поселення. Цим зумовлена також активність представників діаспори (в основному з англійських країн поселення) у пропагуванні та поширенні особливостей свого ідіому в материковій Україні (див. р. V п. 4). І цим же пояснюється готовність певної, причому досить значної, частини мовного соціуму в самій Україні до сприйняття багатьох із цих особливостей (див. р. V п. 5.5).

Наявність певної законсервованості в структурній основі української мови діаспори та в її стилістично-нормативних настановах (явище, досить звичайне для духовного життя спільнот, відокремлених від основної частини нації, яке, зрештою, й допомагає їм зберегти самоідентичність у нових умовах розселення) виявляється, звичайно, не тільки в прихильності певної частини «старої» діаспори до мовних норм попереднього часу, але й у схильності її до романтичної ідеалізації цього колишнього стану, причому не тільки в мовному, а й у моральному, духовному плані. Пор., наприклад, відповідь редактора часопису «Сучасність», видання якого на початку 90-х років було перенесене з діаспори в Україну, на листи обурених читачів (переважно з діаспори) з протестами проти того зображення нинішньої України і тієї української мови, що стали практикуватися в художніх творах авторів журналу: «На жаль, нинішня [як, безперечно, й колишня. — *О. Т.*] Україна — це не ідилічний край з богобоязливим народом і солов'їною мовою» (Іван Дзюба. — Суч., 1996, № 3–4, с. 6); пор. також зауваження, що проти «порнографії» в романах Юрія Андруховича «найістеричніше виступила діаспора» ([Інтерв'ю з Богданом Рубчаком, українським літератором із США]. — Суч., 1996, № 3–4, с. 216). Тому не дивно, що, наприклад, довоєнний «львівський балак» видається вихідцеві з цих місць значно милішим, ніж сучасна українська мова Львова: «Мені, зокрема, важко на серці, що моя рідна львівська мова завмирає під наступом “єдиної неделімої” літературної української мови <...> А мій рідний, сочистий личаківський діалект десь пропадає. <...> А тепер у Львові — то все лиш “вокзали”, “поштамти”, “габарити” <...> Слова, яких мій батько навіть не зрозумів би. А якби їх почув, то би в гробі перекутився» (Пошта «Толоки»: з листа Любомира Онишкевича, США. — Газета «Освіта», Київ, 7.12.1994). Увага ж переважної більшості носіїв української мови в самій Україні, природно, зосереджується насамперед на її прагматичних функціях.

У межах існування українських ідіомів по той бік західного кордону України дослідники виділяють лемківський (у Східній Словаччині та в Польщі) і русинський (на теренах колишньої Югославії) варіанти української мови [Матвіяс 1998: 6, 142, 151] (лемківський ідіом можуть підводити також під загальнішу назву «русинської мови»: див. п. 4), а також «прятівський варіант» (у Східній Словаччині) з його найдокладнішим описом [Штець 1996: 150].

³ Так, Б. Струмінський [Струмінський 1977: 91–95], запропонувавши низку зразків тих самих англійських текстів для перекладу двом етнічним українцям — одному, вихованому у США, і другому, недавньому емігрантові з радянської України, і виявивши в першого багато полонізмів, а в другого багато, на його думку, росізмів, зауважив (здається, не без подиву) на прикладі, зокрема, полонізму *шпиталь* у перекладі першого і «чисто українського» *лікарня* в другого: «Останній приклад є доброю ілюстрацією парадоксу, що радянська українщина, попри своє змосковщення, інколи [! — *О. Т.*] більш українська, ніж мова української еміграції».

Задля розширення можливостей для якомога повнокровнішого функціонування українських ідіомів за межами України слід повніше, ніж це було б у самій Україні, йти на зближення УЛМ з місцевою народною розмовною мовою [пор.: Штець 1996: 150], допускаючи кодифікацію для них специфічної місцевої лексики, особливостей регіональної фонетики (зокрема, з ширшим, ніж це допускає норма УЛМ, уживанням звука [r]) і т. ін. (пор., наприклад, уживання звороту на *Словащині* замість звичайного для «Великої України» в *Словащині* в тижневику Союзу русинів-українців Словацької Республіки «Нове життя», м. Пряшів). Слід також більше зважати на особливості прийнятих у тому чи іншому ідіомі варіантів особових імен етнічних українців, місцевих власних назв [пор.: Закревська 1996: 56].

4. Питання про «русинську мову» («русинські мови»). На межі 80–90-х років на українському Закарпатті та в суміжних державах на захід від України, особливо в Східній Словащині, став розгортатися рух за визнання русинської мови (з поділом її на «карпато-русинську» і «південнорусинську» — на території колишньої Югославії) — як однієї (четвертої) зі східнослов'янських мов, тобто мови русинів як одного з [нібито] окремих слов'янських етносів у цих регіонах (на Закарпатті, за Всеукраїнським переписом населення 2001 року, русинами визнано себе близько 0,8% населення області, хоча 31% із них назвали своєю рідною мовою саме українську) (до цього в Україні під такою назвою було визнано ідіом руснаків Сербії та Хорватії, але чільні культурні представники цієї етнічної групи не відмежовували його від української мови). Цей рух, спираючись на певну реальну основу в культурно-мовній самобутності відповідних груп населення названих країн й, отже, у самосвідомості регіональних культурних кіл, став поширюватися значною мірою, з одного боку, завдяки підтримці частини колишньої закарпатської діаспори в Північній Америці, яка не ідентифікує себе з етнічним українством, а також ліберальних кіл Заходу та окремих міжнародних організацій — у загальному руслі сприяння лібералізації мовної політики в світі, зокрема в постсоціалістичних країнах (так, у переліку тих мов світу, перед якими стоїть загроза зникнення, що його щороку оприлюднює до Міжнародного дня рідної мови 21 лютого ЮНЕСКО, з-поміж 15 таких мов в Україні фігурує й русинська), позиції певної частини зарубіжних науковців-славістів [див., наприклад: Dunn 2018: 22–23; у баченні деяких угорських і російських славістів: Медве 1993; Скорвид 2002 (як «регіональної»); Чарский 2012 (в одному ряду із серболужицькими чи, наприклад, ретороманськими мовами)]⁴, а з другого боку (на переконання різних політичних, культурних, наукових кіл в Україні та за її межами), під впливом уже явно політичних чинників, спрямованих на розкол етнічного й мовного українства на Закарпатті та в суміжних країнах, а в перспективі, можливо, й на дезінтеграцію України (з виділенням, зокрема, у її складі автономії під назвою *Підкарпатська Русь*). Основним провідником ідеології русинства став канадський історик П.-Р. Магочі (родовим корінням із Закарпаття) [див., наприклад: Русинський язык 2004]. Поширення цього культурно-мовного й політичного руху в деяких громадських колах Закарпатської області вже спричинило певне напруження в її суспільному житті, але значно більше — у відповідних національних колах Східної Словащини (на Пряшівщині). В Україні ця концепція загалом зазнає критики — як ненаукова у своїй етномовній основі [див. з останніх праць на цю тему, зокрема: Белей 2017; Німчук 2013; Українці-русини... 2013; див., також, наприклад: Danylenko 2015: 238–242] і політично спрямована на дестабілізацію

⁴ Том, присвячений опису русинської мови (і написаний нею) з'явився також як останній, 14-й, у новій славістичній серії «Новітня історія слов'янських мов» [Русинський язык 2004]. На думку ще деяких зарубіжних славістів, питання про місце «русинської мови» в східнослов'янському мовному просторі поки що лишається відкритим [див., наприклад: Flier 2008: 39; Pugh 2012].

ситуації в країні та на відрив від неї одного з регіонів (цей рух кваліфікують як «політичне русинство» / «політичний русинізм», «неорусинство» / «неорусинізм», «русинський сепаратизм») ⁵; при цьому часто вказують на зацікавленість у цій ідеології з боку певних політичних і навіть офіційних кіл деяких держав — не тільки західних сусідів України, а й РФ з її прагненням, зокрема, оживити ідеї колишнього москвофільства в цьому регіоні (див., зокрема: [Мишанич 2013]; див. також у ЗМІ, наприклад: Я. Орос. Промахи резидента Магочія. — УГ, 5.07.2007, с. 4). Виборні органи місцевої влади Закарпаття вже реагують на цей новий чинник у суспільному житті регіону: обласна рада 2007 року визнала існування на території області національності русин, русинською мовою стали вестися окремі програми обласної державної телерадіокомпанії, функціонують недільні русинські школи. На загальнодержавному рівні, у тому числі в законі України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов та мов національних меншин» 2003 року, русинська мова як така не фігурувала зовсім, але в законі часів президентства В. Януковича «Про засади державної мовної політики» 2012 року (стаття 7 «Регіональні мови або мови меншин України») її вже було подано як одну з 18 таких мов (цей закон рішенням Конституційного Суду України в лютому 2018 року було, однак, скасовано як неконституційний; у нових законах «Про забезпечення функціонування української мови як державної» і «Про національні меншини (спільноти) України», прийнятих відповідно в 2019 і 2022 рр., переліку мов корінних народів і національних меншин не подано).

Ідіом під цією назвою, однак, не існує як такий, у цілому — ні як певний живомовний діалектний масив, оскільки з суто діалектологічного погляду він являє собою спробу літературного культивування / синтезу деяких цілком конкретних говорів, ні як мовно-літературний феномен: він ще не кодифікований у своїй цілісності, й більше того — він існує в кількох варіантах (залежно від країни функціонування) ⁶. У Словаччині, Польщі (як «лемківську мову») ⁷, Румунії відповідні варіанти цього ідіому визнано як одну з мов національних меншин цих країн — у загальному руслі реалізації положень «Європейської хартії регіональних мов та мов національних меншин» (у Словаччині вже санкціоновано на урядовому рівні правописний кодекс цього ідіому, він став там також одним з навчальних предметів у середній школі в місцях компактного поселення відповідної етнічної групи), тоді як його закарпатський варіант поки що розпадається на кілька підваріантів. Іншими словами, «поки що така мова існує тільки на рівні декларацій» [Martí 2018: 159], а питання про те, чи вона є мовою у власному розумінні, чи

⁵ У певних колах проукраїнської орієнтації в Україні, які, очевидно, прагнуть перебувати на загальній платформі лібералізму, може виявлятися також стримано-об'єктивістська реакція на питання, пов'язані з активізацією закарпатського русинства. Див., зокрема, рецензії в київському часописі «Критика» (2012, ч. 11–12, с. 25, 27) на два видання політичного русинського напрямку на Закарпатті: Енциклопедія історії та культури карпатських русинів / Уклад. Павло Роберт Магочій, Іван Поп / Пер. з англ. Ужгород, 2010; Антологія днішньої русинської літератури / Упоряд. Іван Петровцій. Ужгород, 2009.

⁶ У Міжнародній організації зі стандартизації (англ. International Organization for Standardization — ISO) з 2022 року розглядаються як окремі мови зі своїми кодами «карпаторусинський» і «південнорусинський» ідіоми — перший як власне «русинська мова» (англ. Rusyn language) з кодом «rue», другий — як «рутенська / руснацька мова» (англ. Ruthenian / Rusnak language) з кодом «rsk».

⁷ У Польщі — як наслідок офіційного визнання за законом 2005 р. «Про національні й етнічні меншини та про регіональну мову» лемків як окремої «етнічної» (не «національної») меншини — визнано також «лемківську мову», яка має тут певне літературне функціонування (в українському ж мовознавстві як відповідний ідіом традиційно розглядають лише лемківський говір у загальних межах української національної мови, який є значною мірою спільним також для тих груп населення Східної Словаччини та українського Закарпаття, що ідентифікують себе як русинів). Оперування поняттям саме «мова» має передбачати, звичайно, відповідний окремішній, самостійний статус серед інших слов'янських мов, однак навіть у сприйманні цієї етномовної спільноти Польщі лише частина стала визнавати себе окремим народом з окремою мовою, тоді як більшість, якщо судити за активністю лемківських громадських організацій, продовжує ототожнювати себе загалом з українським етносом.

групою діалектів у межах південно-західного наріччя української мови, не можна вважати суто (тільки) лінгвістичним [Moser 2007: 442].

Отже, якщо говорити про якийсь окремий етнічний статус для тих груп населення Закарпаття та суміжних країн, що відносять себе до русинів, це можна визначити як кілька етнорегіональних груп українського етносу (поряд з бойками, гуцулами, лемками та ін.). Під поняттям же «русинської мови» можна розуміти кілька (станом на сьогодні не об'єднаних) літературних мікромов (у розумінні О. Д. Дуличенка [див.: Дуличенко 2005; Дуличенко 2014: 89, 578–579 та ін.; див. також у цьому плані: Толстой 1990; Lubaś 2009: 106, 455, 483; так висвітлено це питання також у відповідному томі з російської серії «Язyki мира»: див. Дуличенко 2005; пор. також: Панько 1992: 262–263]) у межах української національної мови⁸: у структурному плані ці ідіоми ґрунтуються загалом на основі південно-західних діалектних масивів української мови карпатського ареалу (якщо ще можна якось зрозуміти схильність певних груп населення інших країн на захід від України, які відносять себе до русинів / руснаків, до того, щоб вважати свій мовний код якоюсь окремою мовою, оскільки вони все-таки можуть не повністю розуміти «київську» УЛМ, особливо після розпаду «табору соціалізму», то цього ніяк не можна сказати про населення Закарпаття); у соціолінгвістичному ж плані вони не набули навіть статусу «політичних мов», як, наприклад, новопроголошені після розпаду Югославії боснійська і чорногорська мова з їхньою структурною подібністю до «материнської» сербської (див. р. XII п. 2).

ЛІТЕРАТУРА

- Белей Л. «Русинський» сепаратизм: націєтворення *in vitro*. Київ: Темпора, 2017.
- Бичко З. Опільський діалект і західноукраїнський варіант української літературної мови. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія 8: Мовознавство*. 1998. № 1. С. 3–8.
- Білодід І. К. Літературна мова і стандартність. І. К. Білодід. *Вибрані твори: В 3-х томах*. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 1. С. 392–402.
- Боровська О. Особливості історичного розвитку спортивної термінології у Західній Україні (кінець XIX — початок XX століття). *Українська термінологія і сучасність* / Відп. ред. Л. О. Симоненко. Київ: КНЕУ, 2005. Вип. VI. С. 31–35.
- Гриченко П. Е. Некоторые замечания о диалектной основе украинского литературного языка. *Philologia slavica: K 70-letiu akademika N. I. Tolstogo* / Отв. ред. В. Н. Топоров. Москва: Наука, 1993. С. 284–294.
- Гриченко П. Ю. Українська мова сьогодні: питання функціональної стратифікації. *Мовна дійсність в Україні (проблеми, перспективи)*: Тези доп. і повідомл. Вінниця, 1994. Ч. I. С. 3–6.
- Гриченко П. Ю. Діалектизм. *Українська мова: Енциклопедія* / Ред. кол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін. Видання третє, зі змінами і доповненнями. Київ: Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 2007. С. 151–152.
- Гриченко П. Ю. «Слово поза словниками»: реєстр словника як проблема сучасної тлумачної лексикографії. *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія. Ларисі Григорівні Скрипник* / Відп. ред. І. С. Гнатюк. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. С. 238–249.
- Данилюк Н. До проблеми єдиної української літературної мови і її варіантів. *Другий Міжнародний конгрес україністів: Доповіді і повідомлення: Мовознавство*. Львів, 1993. С. 12–16.
- Домашнев А. И. К истории создания концепции национального варианта языка. *Вопросы языкознания*. 1988. № 5. С. 96–196.
- Дуличенко А. Д. Малые славянские литературные языки (микроязыки). *Язyki мира: Славянские языки* / Ред. коллегія: А. М. Молдован, С. С. Скорвид, А. А. Кибрик и др. Москва: Academia, 2005. С. 595–615.

⁸ У цьому зв'язку пишуть також про доцільність існування й культивування для національних меншин так званих «поетичних» мов, що має сприяти повнішому виживанню відповідних діалектів, які становлять цінність уже самі по собі (не прагнучи при цьому до створення універсальної стандартної мови з повним набором суспільних функцій на порівняно вузькій ареальній базі) [див.: Цыхун 1998: 18].

- Дуличенко А. Д. Введение в славянскую филологию. Москва: Флинта, 2014.
- Жилко Ф. Т. Про діалектну основу виникнення і розвитку сучасної української літературної мови. *Питання історичного розвитку української мови* : Тези доп. Харків: Видавництво Харківського університету, 1959. С. 85–86.
- Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. Київ: Радянська школа, 1966.
- Жлуктенко Ю. О. Мова етнічної групи в світлі теорії мовної варіативності. *Мовознавство*. 1988. № 1. С. 3–10.
- Закревська Я. Узвичасність і традиція в українському правописі. *Український правопис і наукова термінологія: історія, концепції та реалії сьогодення* / Відп. ред. О. Купчинський. Львів: Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 1996. С. 54–57.
- Кримський А. Ю. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася. *А. Ю. Кримський. Твори в 9-ти томах*. Т. 3. Київ: Наукова думка, 1973. С. 252–282.
- Лозинський М. Мовна ситуація в Україні (суспільно-географічний погляд). Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008.
- Матвіяк І. Варіанти української літературної мови. Київ, 1998.
- Медве З. От «dialectus ruthenicus» до літературного мови (Роль мови і релігії в розвитку національного свідомості подкарпатських русинів). *Studia Slavica*. Budapest, 1993. Т. 38. Fasc. 1–2. С. 103–112.
- Мишанич О. Політичне русинство: історія і сучасність. Ідейні джерела закарпатського регіонального сепаратизму. *Українці-русини та етнокультурні процеси в історичному розвитку* / Гол. ред. Г. Скрипник. Київ, 2013. С. 9–62.
- Мозер М. Причини до історії української мови. Вінниця: Нова книга, 2011. Вид. 3-тє, випр. і доп.
- Німчук В. В. Проблеми українського правопису ХХ — початку ХХІ ст.ст. Київ, 2002.
- Німчук В. «Кодифікувати» нові літературні мови? Зберегти й захистити українські мови! *Українська мова*. 2013. № 3. С. 3–24.
- Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. Київ: Либідь, 1995.
- Орловський А. Тези на захист желяхівки. *Вісник державного університету «Львівська політехніка»*. 2000. № 402: *Проблеми української термінології*. Львів, 2000. С. 28–31.
- Осташ І. Сучасна мовна політика в Україні. *Quo vadis, Україно?: Матеріали третьої сесії Міжнародної школи україністики* / Упоряд. І. Осташ. Одеса: Маяк, 1992. С. 126–145.
- Панько С. Журнал «Русин» і питання русинської літературної мови. *Acta Academiae Paedagogicae Nyiregyháziensis*. 1992. Т. 13/С: *Ukrainisztika, ruszinisztika*. С. 257–266.
- Півторак Г. [Рец. на:] Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ, 2002. *Мовознавство*. 2006. № 2–3. С. 187–194.
- Русинський мови [seria «Najnowsze dzieje języków słowiańskich»] / Red. nauk. P. R. Magocsi. Opole: Uniwersytet Opolski, 2004.
- Скапенка А. Уплыў паўднёва-заходніх дыялектных рыс на станаўленне сучасных беларускай і ўкраінскай літаратурных моў. *Мовазнаўства: Матэрыялы IV Міжнароднага кангрэса беларусістаў* (Мінск, 2005 г.) / Рэд. С. Запрудскі, Г. Цыхун. Мінск: Лімарыус, 2010. С. 185–190.
- Скорвід С. С. Русинський мови. *Лінгвістическі энциклопедическі словарь*, 2-е изд., доп. / Под ред. В. Н. Ярцевой. Москва: Большая российская энциклопедия, 2002. С. 671–672.
- Смаль-Стоцький С. Українська літературна мова. *Мовознавство*. 1994. № 4–5. С. 65–75.
- Струмінський Богдан. Українська мова на еміграції. *Сучасність*. 1977. Ч. 3. С. 89–100.
- Ткач Л. Українська літературна мова на Буковині в кінці ХІХ — на початку ХХ століття : В 3-х т. Чернівці: Рута; Книга-ХХІ, 2000–2007.
- Ткаченко О. Концепція двох загальнодержавних мов в Україні і її соціолінгвістична оцінка. *Мова у дзеркалі особистості: Філологічні дослідження, присвячені ювілею доктора філологічних наук, професора, академіка НАПН України Кононенка Віталія Івановича* / Редколегія: В. Грещук (голова) та ін. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. С. 37–48.
- Толстой Н. И. Новый славянский литературный микроязык? *Res philologica : Филологические исследования в памяти акад. Г. В. Степанова* / Отв. ред. Д. С. Лихачев. Москва: Наука, 1990. С. 265–272.
- Українці-русини та етнокультурні процеси в історичному розвитку / Гол. ред. Г. Скрипник. Київ, 2013.
- Франко З. Варіантність української літературної мови. *Слово* (газета), 1991, ч. 7, 8.
- Цыхун Г. Славянські мови ў святле экалінгвістыкі (ХІІ Міжнародны з'езд славістаў: Доклады). Мінск: Беларускі камітэт славістаў, 1998.
- Чапленко В. Історія нової української літературної мови (ХVІІ ст. — 1933 р.). Нью-Йорк, 1970.

- Чарский В. Русинский язык или русинские языки? Актуальные аспекты проблемы. *Славянские языки и культуры в современном мире : Международный научный симпозиум: Труды и материалы*. Москва: Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова, 2012.
- Штець М. Українська мова в Словаччині (соціолінгвістичне та інтерлінгвістичне дослідження). Prešov: Filozofická fakulta v Prešove Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach, 1996.
- Danylenko A. Forward into the Past, or How to Particularize New Standard Ukrainian. *Slavic and East European Journal*. 2009. Vol. 53 (3). P. 471–476.
- Danylenko A. How Many Varieties of Standard Ukrainian does One Need? *Die Welt der Slaven*. 2015. Jg. 60. H. 2. P. 223–247.
- Dunn J. Славянские языки и процессы языковой фрагментации в современной Европе. *Славянская микрофилология* / Под ред. А. Д. Дуличенко, М. Номати. Sapporo; Tartu: Slavic-Eurasian Research Center, 2018. С. 19–31.
- Flier M. Surzhyk or Surzhyks? *Belarusian Trasjanka and Ukrainian Surzhyk: Structural and Social Aspects of Their Description and Categorization* / G. Hentschel & S. Zaprudski (eds.). Oldenburg (= Studia Slavica Oldenburgensia 17), 2008. P. 39–56.
- Fouse G. C. The Languages of the Former Soviet Republics: Their History and Development. New York; Oxford: University Press of America, 2000.
- Gerus-Tarnawecka I. Recent Trends in North American Ukrainian. *Canadian Contributions to the Eighth International Congress of Slavists* / Ed. by Z. Folejewski. Ottawa: Canadian Association of Slavists, 1978. P. 89–103.
- Gerus-Tarnawecka I. The Canadianization of the Ukrainian Language. *New Soil — Old Roots: The Ukrainian Experience in Canada* / Ed. by J. Rozumnyj. Winnipeg: University of Manitoba Press, 1983. P. 155–172.
- Lubaś W. Polityka językowa [seria «Najnowsze dzieje języków słowiańskich»]. Opole: Opolski Uniwersytet, 2009.
- Marti R. Доминирующие доминированные. *Mehrheiten — Minderheiten: Sprachliche und kulturelle Identitäten der Slavia im Wandel der Zeit* / A. Kretschmer, G. Neweklowsky, S. M. Newekla, F. Poljakov (Hrsg.). Berlin etc.: Peter Lang, 2018. С. 145–168.
- Moser M. [Review of:] Русинський язык [seria «Najnowsze dzieje języków słowiańskich»] / Red. nauk. P. R. Magocsi. Opole, 2004. *Harvard Ukrainian Studies*. 2007. Vol. 29. No. 1–4. P. 440–446.
- Pugh S. M. The Place of Rusyn in the East Slavic Linguistic Continuum. *Studien zu Sprache, Literatur und Kultur bei der Slaven: Gedenkschrift für George Y. Shevelov aus Anlass seines 100. Geburtstages und 10. Todestages* / A. Danylenko und S. Vakulenko (Hrsg.). München; Berlin: Verlag Otto Sagner, 2012. P. 189–211.

РОЗДІЛ VIII

ЗМІНИ НА РІЗНИХ СТРУКТУРНИХ РІВНЯХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

1. ФОНЕТИКА. МОРФОНОЛОГІЯ

1.1. Вступні зауваження. Демонструючи дію тих загальних факторів, що лежать в основі актуалізованих у цей час тенденцій до видозмін та оновлення фонетико-просодичного образу УЛМ, можна відзначити такі явища:

а) посилення впливів на літературну мову з боку розмовної стихії та сфер професійного слововжитку в умовах теперішньої демократизації та лібералізації мовної практики (див. р. II п. 1) як наслідок істотного розширення діапазону функціонування УЛМ у різних сферах життя і в середовищі різних верств населення країни. Так, по радіо й телебаченню — звичайно, не з уст їхніх професійних працівників — тепер можна значно частіше почути зразки такого наголошування, що мають уже достатньо тривалу традицію функціонування в живій мові, як *Полтавиціна*, *Харківціна* і под., *громадський*, *котрий*; *ліфт*, род. *ліфта* і т. д., мн. *ліфті* і т. д. (див. нижче); на різноманітних публічних заходах досить частотним є наголошування *урбистий*. У середовищі, зокрема, українських політиків досить звичайним є вживання позанормативних форм навіть таких ключових для їхньої діяльності слів (слів, що їх вони постійно чують навколо себе, безперечно, переважно в нормативній формі, не реагуючи, однак, на це відповідним чином), як *бюлетень* і *недоторканність*: *бюлетень* або *б'юлетень*, *-тня* і ще частіше *недоторканість* (*депутатська недоторканість*); здається, від Віктора Ющенка, уродженця Сумської області, на початку 2000-х років набуло більшого поширення наголошування не тільки *Сумі* (так, як кажуть у тій місцевості), а й *листопад* — у значенні назви місяця (саме з таким наголосом останнє слово можна було потім почути, зокрема, від Віктора Януковича, Петра Порошенка); новозапроваджене (відновлене з 20-х років) слово *правочін* у значенні рос. «делка» юристи вживають з наголосом на другому складі. У загальних межах наслідків дії цього чинника триває (хоча, звичайно, вже не так широко, як до цього) проникання або дальше поширювання позанормативних елементів походженням з російської мови (насамперед у розмовній та професійній мові): так, після відкриття в СРСР на початку 90-х років аукціонів на їх позначення в українській мові слідом за російською мовою протягом певного часу став уживатися й іменник *торги*, мн.: *публічні торги* (з наголошуванням саме на першому складі, хоча в обох мовах до 30-х років він функціонував з флективним наголосом: див., наприклад, СУМ-11).

З іншого боку, у межах загальноукраїнського мовного простору, насамперед через ефірні ЗМІ, виразилася наявність певних фонетичних особливостей діалектного середовища, а саме південно-західного наріччя (тут мають на увазі не ті з них, що можуть сприйматися в певних колах мовного соціуму як одиниці, так би мовити, вищого стилістичного регістру порівняно з «офіційним» стандартом: див. про це далі) — наприклад, сильніше і з ширшим діапазоном, ніж це санкціонує літературний стандарт, виражене «укання» (навіть у мовленні деяких ведучих на теле- і радіоканалах — вихідців із західноукраїнського регіону: див. р. V п. 5.3); форми множини *способі*, *ліжка* (див. нижче);

б) у загальному руслі демократизації мовних норм це також охочіше й оперативніше, ніж досі, реагування лексикографів і взагалі нормалізаторів УЛМ на впливи живої мовної

практики — з фіксуванням у словниках, зокрема, особливостей акцентуації слів, нерідко давно вже наявних у самій мові (наприклад, *гúру, йóгурт, кéтчуп, магістерський: диплом, ступінь*, в УОС 2009, СУМ 2012: *апо́строф* — замість раніше рекомендованих *гуру́, йогурт, кетчуп, магістерський, апо́стро́ф*); у тому числі з повнішим урахуванням варіантності наголошування — так, наприклад, у СУМ-20, УРРУС: *ба́рмен, дже́нтльмен, о́мбудсмен*; (*не*)платні́к (пор. досі наголошування *неплатнік, платнік*: РУС-3, ОСУМ 1975, ОСУМ 1994; *неплатнік*, але *платнік*: СУМ-11, СУМ 2012); *льодянік, надлішок, промі́жжок, со́лодоці*, мн. (з наголосом на другому складі останнє слово нерідко звучало, зокрема, в мовленні ведучих інформаційних програм на загальноукраїнських телеканалах; пор., наприклад, у Миколи Зерова: «<...> Щоб тут спізнати *со́лодоці* спокою». — Зб. «Камена», вірш «Турчиновський»); *за́тішній, зру́чний, пересі́чний, промі́жній, факсімі́льний; заве́ршити* (але у вихідному значенні тільки *заверші́ти: «заверші́ти стіг»*), *зали́шити* (пор. ще до цього кодифіковану варіантність такого типу в дієслові *закінчи́ти*), (*за*)опікува́ти(ся), *лесті́ти* (варто б уже, звичайно, закріпити в словниках також, наприклад, варіантність наголошування *опто́вий*); з повнішим урахуванням випадків професійного акцентування слів, які вже достатньо помітно закріпилися в загальнонародній живій мові: *дубля́ж*, род. *дубля́жу* і т. д. (пор., наприклад, род. *дубля́жу*: ОСУМ 1994 і *дубля́жу*: УОС 2009), *репорта́ж*, род. *репорта́жу* і т. д. (варто б уже кодифікувати також варіантність наголошування *арбітра́ж, -а́жу* і т. д.). У живій мові, у теле- й радіоефірі привертають увагу поки що не кодифіковані випадки кореневого наголошування дієслів док. в. із суфіксом *-и-ти*, співвідносного з аналогічним наголошуванням їхніх корелятів недок. в., які свідчать про розширення акцентної тенденції, показаної вище на прикладі дієслів на зразок *заве́ршити* [див. про розвиток акцентних парадигм дієслів відзначеної структурної групи в українській мові: Винницький 2002: 337–340, 344–347]: *пом'яки́ти(ся)* («*пом'яки́ти* санкції, запобіжний захід»), «*влада пом'яки́ть* свою позицію»), *ускладні́ти(ся)* («*ускладні́ти* ситуацію», «це *ускладні́ть* життя»), «ситуація *ускладні́лася*») і под.

Однак лібералізація мовної практики ефірних ЗМІ (особливо недержавної форми власності) — не тільки з ослабленням уваги до дотримування мовних норм, а й нерідко зі свідомим їх нехтуванням у загальному контексті «переоцінки цінностей» та недовіри до всього «офіційного» — породжує також далеко не поодинокі факти тих відступів від узвичаєних норм, які, очевидно, не можуть не викликати у спостерігачів, принаймні в значній частині мовного соціуму, враження грубих порушень мовного узусу. Так, наприклад, теле- і радіожурналісти, висвітлюючи воєнні події з 2014 року (спочатку на Донбасі) і використовуючи для цього, зокрема, експресивне дієслово зі сфери розмовного слововжитку *гатити* (про обстріли з боку російської армії, бойовиків; див. р. II п. 3.1.1), чомусь нерідко обирали для його форм 3-ї ос. флективний наголос: «Терористи безперестанно *гатять* по позиціях сил АТО» (ICTV, «Факти», 28.02.2016);

в) значно більшою мірою — це посилення уваги до «справжності» української мови, прагнення до більшої «українськості» мовлення (далеко не поодинокі в сучасному мовленні факти, з якими можна як погоджуватися: див., наприклад, нижче наголошування *трі́зуб, Русь* — род. *Руси*, так і не погоджуватися, наприклад *мережа́* — позанормативне наголошування, можливе навіть у формі мн.: *мережі́, мережа́ми* і т. д.). Слово *трізуб* у значенні основного елемента Державного герба України, усупереч його поданню в більшості сучасних словників (див., наприклад: Гол. 1995; УОС 2009; СУМ 2012, а також ще раніше: УНС, УАС, УРС-6), стало поширюватися з наголошуванням на першому складі (УРРУС; пор. також з подвійним наголошуванням: Орфоеп. сл.; у відповідній статті в українському сегменті інтернет-енциклопедії «Вікіпедія», березень 2016 року, це слово було подано з наголосом на першому складі, а, наприклад, у липні 2023 року — з подвійним наголошуванням), оскільки це більше відповідає традиції акцентування подібних іменників в українській мові [див.: Складенко 1996]. У формах род. в. іменника *Русь*, де

від 1940-х років навіть у нормативних джерелах став фігурувати флективний наголос (пор., наприклад, у виступах Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета: род. *Русі, Київської Русі*), спостерігається певна, поки що досить незначна, тенденція до повернення старого кореневого наголошування [див. також: Скляренко 1994], наприклад: «від Київської *Руси*» (Н, «Репортер», 11.02.2010: ведуча), «Патріарх Московський і всієї *Русі*» (СТБ, «Вікна», 21.07.2010). Ця нормалізаторська тенденція виявляється також як:

— даліше розмежовування з російською мовою (поширеною також і в мовному просторі України). У питаннях нормативних засад УЛМ простежується вже менша, ніж давніше, зорієнтованість на авторитет російської літературної мови, її довідників (див. р. III п. 2.2.3);

— активізація в загальноукраїнському масштабі тих особливостей південно-західного наріччя внаслідок посилення в описуваний період впливів з боку західноукраїнської та діаспорної мовних практик (див. р. V п. 5)¹, які, очевидно, можуть сприйматися тепер у певних колах мовного соціуму як більш «українські» або більш «вишукані» порівняно з «офіційним» літературним стандартом: див. нижче, наприклад, *донька́*, мн. *пані́* та ін. (причому це стосується не тільки одиниць і явищ, відмінних від російської мови, хоча їх, безперечно, більше, а й, що особливо характерно, подібних до останньої: див., наприклад, у п. 1.2.5 активізацію вживання частки *би*, сполучника *щоби*);

— у загальних межах прагнення до формування «справжньої» УЛМ (див. повніше про це в р. VI п. 3 та ін.) — з одного боку, тенденції до її дальшої, повнішої «українізації» (поширюються ті мовні форми, що їх уважають властивими тільки або переважно українській мові), які переважають у загальному комплексі сучасних змін у її фонетико-просодичному образі, з другого ж, — тенденції до її «європеїзації», а при поділі за іншим принципом — тенденції до «народної» (у загальних межах тенденції до «українізації»: див. р. VI п. 3.2 — наприклад, з дисимілятивною вимовою звукосполучення [чн] як [шн]: [*соняшниний*], [*місяшиний*] і под. ²) і до «елітарної» (у межах як «європеїзації», так і «українізації»: див. р. VI п. 3.5) стилістик. Тенденції до «європеїзації» та до «елітаризації» УЛМ можуть у певних випадках вступати в суперечність з тенденцією до її «українізації» — це, наприклад, поширення вимови звука [г] в іншомовних словах: див. далі п. 1.2.1 (ніби як відхід від української традиційної фонетики й водночас наближення до сусідніх російської та польської мов);

¹ У нормативних працях з української мови досі, як відомо, підкреслювали небажаність неконтрольованих впливів на акцентну систему літературної мови з боку південно-західного наріччя [див., наприклад: Синявський 1931: 157, 167 (*донька́, принéсти, берéмо* і под); Погр., с. 16–17; Русанівський, Єрмоленко 1978: 21; Юрченко 1973]. Так само при аналізі сучасної мовної практики — застереження щодо «дестабілізації вимовних норм, передусім у наголошенні слів: *говóрю, кáжу, донька́, випáдок* [таке наголошування було досить поширене й давніше, пор., наприклад, *випáдок* у Грінч. і *випáдок* у Жел. — О. Т.], *грошéй, однакóвий, ринкóвий, фінансóвий, áби, áбо, áле*] [Баранник 2001: 43].

² Наприклад: «*соняшин батареї*» (Н, «Репортер», 2009 р.: ведуча програми), «*місяшина норма опадів*» («1+1», ТСН, 5.10.2015: ведуча), «*сердешне тепло*» (УТ-1, «Вісті», 31.05.2005: ведуча), «*смашина продукція*» (Радіо «Голос Києва», травень–червень 2005 року: ведуча програм), навіть із закріпленням такої вимови на письмі — у рухомих рядках теленовін: «*смашина їжа*» (СТБ, «Факти», 10.11.2009), «*столишиний мільйонер*» (СТБ, «Вікна»). Сучасна українська орфоепія, як відомо, допускає таку вимову «в деяких народно-побутових словах» [Погр., с. 14; див. також: Наконечний 1969: 401], причому, наприклад, М. І. Погрібний проводив тут таку диференціацію: *місячний* — [*місячний: місячний трутт*] і [*місяшиний: місяшина ніч*], *молочний* — [*молочний: молочна худоба*] і [*молошиний: молошина каша*], відповідно до чого в наведених вище прикладах із ЗМІ у словах *місячний* і *сонячний* дисиміляція була б небажана. Втім, у деяких сучасних посібниках з культури української мови, у тому числі й досить популярних серед широких кіл мовців, у подібних випадках уже рекомендують вимову із [шн] без таких застережень, наприклад: [Караванський 1994: 14; пор. давніше — у Грінч., Голоск.: *місячний, смачний, але соняшиний*; у Грінч. на другому місці подано й *місяшиний*]. Пор., однак, і цілком протилежний підхід до цього питання: не слід вимовляти звукосполучення [чн] як [шн]: [*смашиний*], «як це робиться в російській мові» (Лесюк 2004: 308).

г) поширення певних явищ у фонетичній системі УЛМ під потужними впливами нинішньої мовної глобалізації (див. р. IV п. 7) — це, зокрема, розширення вживання у складі запозиченої лексики звуків [г] (див. далі п. 1.2.1) і [дж], а також, наприклад, поява в межах словозміни й навіть словотворення на основі запозичених дієслів таких досить незвичних, принаймні напочатку, випадків чергування приголосних, як: *аб'юзити* (англ. to abuse) — *аб'южу*, аб'юзиш; *донатити* (to donate) — *доначу*, донатиш; *постити* (*запостити*, *перепостити* — від *пост*, інформ.) — *пощу*, постиш; *харасити* (англ. to harass) — *харашу*, харасиш; *перепостити* — *перепощувати* (див., наприклад, СУМ-20).

1.2. Сегментний рівень.

1.2.1. Активізація вживання звука [г]. Серед приголосних звуків зміни у вимові торкнулися насамперед уживання [г] у напрямі його розширення. Це зумовлено, по-перше, відновленням літери на його позначення у графіці української мови за нормами правопису 1990 року (УП 1990, с. 20) — у власне українських та деяких уже достатньо українізованих запозичених словах, що традиційно мають в українській мові саме таку вимову (див. докладніше в р. XI п. 3); по-друге, активізацією орієнтування сучасної мовної практики на УП 1928 та на особливості ідіому української західної діаспори (у мовленні вихідців із західноукраїнського регіону, особливо з Галичини та Закарпаття й насамперед осіб старших поколінь, така вимова могла бути залишком ще дорадянської мовної практики: *тазета*, *генерал*, *гiмназія* і под.); по-третє, значним посиленням у сучасних умовах культурно-мовної глобалізації впливів з боку західноєвропейських мов (останнє стосується мовних смаків уже й представників молодших поколінь). Як певний компроміс в УП 1990 було санкціоновано також нормативність вимови як з [г], так і з [ґ] у відповідних власних назвах іншомовного походження, наприклад: *Гданськ*, у вимові [Гданськ] і [ґданськ], *Гете*, у вимові [ґете] і [ґете] (пор. таку рекомендацію щодо вимови іншомовних власних назв ще в [Наконечний 1951: 194]). У нині чинному УП 2019 замість цього санкціоновано вже варіантність написання як з [г], так і з [ґ], але тільки в іменах і прізвищах (с. 156), не поширюючи це правило не тільки на загальні назви, а й на інші розряди власних назв іншомовного походження.

Але в ідіолектах певних осіб, у практиці деяких ефірних ЗМІ, які прагнуть користуватися вишуканою літературною мовою й особливості мовлення яких багато хто тепер сприймає як «елітарні», цей звук став простежуватися ширше (див. докладніше р. VI п. 3.5.1.1) — в іншомовних словах (загальних і власних назвах) з прагненням до повнішого або й до повного відтворення їхнього звучання в мовах-донорах, хоча й дуже непослідовно і часто просто помилково. Наприклад: *region* (це слово, очевидно, найчастіше серед давно засвоєних загальних назв стали вживати в такій формі), *генерація*, *еміграція*, *інтелігенція*, *колета*, *лінтвістика* та ін.; серед нових запозичень і утворень на їхній основі: *гаджет*, *грант* (у міру освоювання цих слів українською мовою вони дедалі більше вживаються з [ґ]), у власних назвах та їхніх похідних: «*Колгейт*» — марка зубної пасти («*Colgate*»), *гуглити* — шукати інформацію в інтернеті за допомогою пошукової системи Google; *Георгій Гонгадзе* (ім'я й ще частіше прізвище цього українського журналіста, що їх стали часто вживати після його трагічної загибелі у вересні 2000 року, нерідко мають саме такий звуковий образ; сам він, до речі, також називав себе саме так; щодо інших громадян України з ім'ям *Георгій* його продовжують уживати з [ґ]).

1.2.2. Уживання м'якого [л'] у позиції перед [е] в іншомовних словах (див. докладніше про це явище в р. VI п. 3.5.1.1). Наприклад, в ідіостилі відомого громадського діяча Дмитра Корчинського (киянина), із записів у телеєфірі 2002–2003 рр.: *проблема*, *толерантний*, *телеканал*, *телеглядач*.

1.2.3. Переходи [i] > [и] та [o], [e] > [і]. У системі голосних — це розширення випадків уживання, по-перше, звука [и] на місці [і], по-друге, звука [і] на місці етимологічних [o], рідше [e] (це вияви тенденції до «українізації», оскільки широка представленість саме цих голосних у фонетичній системі сучасної української мови є, як відомо, однією з її визначальних ознак на тлі інших слов'янських мов і тим більше сприймається такою в масовій свідомості на фоні насамперед, зрозуміло, російської мови).

1.2.3.1. Це розширення діапазону вживання [и] на місці досі вживаного [і], яке зумовлювалося також змінами в правописі — змінами, які, зрештою, у ряді випадків лише закріплювали те, що стало вже поширюватися в самій мовній практиці цього періоду, особливо в ефірних ЗМІ:

1) по-перше, в УП 1990/1993 (див. докладніше р. XI п. 1.1; там же див. огляд дискусій навколо цього питання) — щодо а) іншомовних власних назв, де запроваджено, за зразком загальних назв іншомовного походження, «правило дев'ятки»: *Бастилія, Бразилія, Братислава, Ватикан, Вашингтон, Чилі, Мадрид* та ін., *Жильєрон, Цицерон* і под. (УП 1993, с. 111); б) загальних назв — запозичень з італійської мови, переважно зі сфери мистецтва, на які також поширено це правило: *бравісимо, піанісимо, фортисимо* і под.; в) відповідних слів церковно-релігійної сфери, здавна відомих в українській мові саме з такою вимовою: *епитимія, епитрахиль* (УП 1990, с. 106), *алилуя* (СУМ 2012), *катехизис* (СУМ-20), *Вавилон* (УП 1990, с. 107), *Вифлєсм*. В УП 2019 запроваджено також форму *місис* замість попередньої норми *місіс* (як приклад послідовнішого поширення «правила дев'ятки» на загальні назви);

2) по-друге (уже не тільки в іншомовній, а й у питомій лексиці), в УП 2019 (як з допущенням варіантності і / и, так і без варіантів):

а) у початковій позиції в певній групі слів (усупереч настановам попередніх українських правописів починаючи з УП 1928, які не рекомендували писати и на початку слова; див. також щодо цього: Ог. 1924, с. 171)³: *ірій / ирій, ірод / ирод* (у переносному значенні «дуже жорстока людина»); *ич / ич* (вигук і частка); тільки з и: *ікати*, тобто «вимовляти [и] замість [і]», *ікання*; у відповідних словах (загальних і власних назвах) східного походження: *ир, Кім Чен Ин* та деякі ін. Помітно ширше підійшли до розв'язання цього питання в проєкті УП 1999, де було рекомендовано написання и в таких словах, як *иноді, иниший, инакодумець, иноземний, инопланетянин, индик, иній, иржа, ирій* «вирій», *ирод* (недолюдок), *икати* «гикати» і под. (неважко, однак, помітити, що такі одиниці, як *инакодумець, инишомовний, иноземний, инопланетянин, скорочення та ин., і т. ин.*, явно випадають з розряду «народних слів»: див. наведене нижче в примітці зауваження О. Синявського). У деяких нових словниках, що також пішли на скасування правила про неживання и на початку слова ще до санкціонування цього правописним кодексом, до цього поставилися обережніше, обмежившись лише тими випадками, що знаходять підтвердження в живій мовній практиці носіїв літературної мови: у СУМ-20 це група питомих слів *ич, ирій, ікати* «вимовляти звук [і] або ненаголошений [e] як [и]», *ікання, ікати* «гикати» та деякі ін., а також *ир* (з тих запозичень із тюркських, фіно-угорських, палеоазіатських мов, що мають вимовлятися саме з [и]; це звичайно власні назви, що їх подають в енциклопедіях, орфографічних словниках); у СУМ 2012: *ирій*.

У практиці деяких ефірних ЗМІ, зокрема у програмах «Новини УНІАР» на т/к ЮТАР, «Вікна» на т/к СТБ (див. р. VI п. 5.2.1.2), така «експансія» [и] простежувалася ширше — наприклад, в іншомовних власних назвах: *Нил* — ріка в Африці (Тоніс, перекладний т/ф,

³ Пор. таку рекомендацію тільки щодо вимови, але не написання цих слів [Синявський 1931: 177 (з уточненнями, що «хоч, треба сказати, це одна з можливих вимов, бо вимовляються вони і з і») і що це відбувається тільки «в деяких народних словах»]; Наконечний 1951: 224; Наконечний 1969: 380; Погр., с. 10; УЛВН, с. 10].

21.05.2007), *Пекин*; у суфіксах — у переоформленні прізвищ російського походження, утворених від присвійних прикметників, на зразок *Сталин*, *Путин* (див. також про це в р. XI п. 2).

У прізвищах громадян України в такий спосіб може відбуватися усунення слідів їх попереднього зросійщення (як справжнього, так і гаданого) — як «самоукраїнізація» їх з боку носіїв, так і українізація з боку сторонніх (насамперед, звичайно, у ЗМІ, але не обов'язково на офіційному рівні). Так, сучасна українська письменниця Леся *Воронина* — це внучка українського письменника Прохора *Вороніна*. Прізвища двох відомих журналістів газети «Вечірній Київ» ще майже до кінця 90-х років фігурували як *Євген Голібардов* (див., наприклад: ВК, 19.11.1997, с. 5) і *Микола Цівірко* (див., наприклад: ВК, 27.06.1991; 11.11.1999, с. 6), але згодом під їхніми матеріалами вже стояли підписи *Голібард* (наприклад: УС, 16.08.2001, с. 6) і *Цивірко*. Відомий теле- і радіожурналіст Віталій П-в виступав у ЗМІ в 1990-ті — на початку 2000-х років під прізвищем у формі *Портніков*, потім — у формі *Портников* (утім, в указі Президента України про оголошення лауреатів Національної премії України імені Тараса Шевченка за 2023 рік його прізвище подано в першій з цих форм). Прізвище відомого політика С. Л. Тігіпка (така форма цього прізвища за документами, хоча, як зазначає сам його носій, його діда в селі всі називали *Тигипко* — див.: УМ, 31.07.2009; в одній з телепрограм він також сам себе назвав *Тигипко*: «1+1», «Епіцентр», 3.10.1999) в офіційних повідомленнях саме так і подавали (наприклад: «Про призначення С. Тігіпка віце-прем'єр-міністром України» — указ Президента України від 25 липня 1997 року), але в ЗМІ його прізвище часто фігурувало як *Тигипко* (УС, 15.06.2000, с. 3) або *Тигіпка* (ВЗ, 21.06.2000, с. 1). Міністр транспорту в 2002–2004 роках Г. М. Кірка (це офіційна форма його прізвища) часто фігурував у ЗМІ як *Кирпа*. Цікаво відзначити, однак, що такого роду «виправлення» в ЗМІ на «більш українські» форми, здається, не поширюються або поширюються значно менше на прізвища вихідців із західних областей України — очевидно, тому, що для цього регіону вже ніби важче припустити подібні факти зросійщення (що ж до цілком можливих там у минулому фактів спольщення з таким самим наслідком для форми того чи іншого прізвища, то виправлення їх, очевидно, не видається таким актуальним для відповідних кіл мовного соціуму): наприклад, відомий естрадний співак Віктор *Павлик*, міністр юстиції в 1997–2002 роках Сюзанна *Станік*, воротар футбольної команди «Карпати» Богдан *Стронціцький* (МГ, 1.08.2002) ⁴;

б) на рівні морфології — нормативне закріплення згідно з УП 2019 у формах род. в. варіантності флексій *-i / -u* у певній частині іменників жін. р. III відміни (див. докладніше п. 2.1.3.1.2). В УП 1999 у таких випадках було санкціоновано лише флексію *-u* (с. 120, 122). Пор., однак, оцінні висловлювання з листів читачів у пресі (ще щодо рекомендацій УП 1999), що свідчили про явно несхвальне сприйняття таких форм з боку певної частини мовного соціуму (явище, зрозуміло, значною мірою суб'єктивне, що могло зумовлюватися, зокрема, й незвичністю таких форм для сучасного носія УЛМ, але питання про те, чи потрібно йому все-таки до цього звикати, все одно лишається відкритим), на зразок: «Боронь Боже, щоб у нашу граматику ввели тверде **и** на початку слова. Це так грубить нашу м'яку і ніжну українську мову» [це щодо випадків на зразок *иноді, ич*: див. вище. — *О. Т.*], «<...> *радість* з твердим *-u* в родовому відмінку, здається, не звучить» (Віра Смерека, письменниця, Англія. — УС, 2000, ч. 41, с. 14).

⁴ Так, лишаються саме в такій формі (див., зокрема, в ЕУМ 2007), наприклад, прізвища деяких відомих українських мовознавців з колишньої «підпольської» («підавстрійської») України: *І. Свенціцький*, *О. Прицак*, *В. Сімович*, тоді як, наприклад, прізвище перекладача з «підрадянської» України *О. Кундзіча* (саме так він подавав його) нерідко фігурує, навіть у друкованих виданнях, також з **и** (див., наприклад, у СУМ-11).

Подібним чином, хоча й менш помітно, відбувається дерусифікація прізвищ із заміною літери *є* на *і*: *М. П. Білоблочський* (партійний діяч радянського часу, державний діяч України) — замість попереднього варіанта *Белоблочський* (це не лишилося поза увагою й преси: «А в квітні 1990-го <...> він стає депутатом Верховної Ради. Десь у цей же час літерка “є” в прізвищі Миколи Петровича непомітно трансформувалася в “і”»: ось і став він Білоблочським»: Г. Сікорський. — КВ, 21.07.1999); «*Біляєв* Олександр Михайлович, мовознавець-методист» (стаття-персоналія в ЕУМ 2007), до 90-х років його прізвище мало форму *Беляєв*.

1.2.3.2. Це розширення в напрямі більшої регулярності діапазону вживання звука [і] на місці етимологічного [о] у закритих складах. Так, в іменниках:

а) у коренях (у деяких випадках — у деетимологізованих основах) слів: *дохід* (РУС 2003, СУМ 2012, УРРУС; СУМ-20: *дохід*, рідше *доход*; пор. у СУМ-11: *дохід* як застаріле до *доход*); *бійня* / *бойня* (варіантність уже не тільки в переносному, а й у прямому значенні: УРРУС, СУМ 2012); *зборка* / *збірка* — складка на тканині, одязі (СУМ-20); *привід* (пристрій), *електропривід* (РУСНТ 1998); *стійка* — у різних значеннях (УРРУС, СУМ 2012; РУС-3, СУМ-11 віддавали перевагу варіантові *стойка*); дедалі частіше в мовній практиці вживаються варіанти *голівка* (рослини або чогось іншого; навіть у термінології: РУСНТ 1996; *босголівка*: СУМ 2012), *брівка* — край чого-небудь (СУМ 2012; інші нормативні словники поки що зберігають варіантність *брівка* / *бровка*). У значенні «поплічник» дедалі ширше вживають не *підсобник* або *пособник*, як це рекомендують нормативні словники, а *посібник* (*злочинців*, *терористів*), хоча останнє вже закріплене в іншому значенні. Усупереч настановам нормативних джерел у мовній практиці під час карантину у зв'язку з епідемією вірусу COVID-19 і заборонаю, зокрема, діяльності закладів громадського харчування навесні 2020 року поряд зі словом *вінос* (пор. *занос*, *перенос*, *піднос*, хоча тут позиція під наголосом) стало достатньо широко вживатися також *вініс*: «обслуговування клієнтів на *вініс*», «торгівля на *вініс*», «працювати на *вініс*» (УП, 5.05.2020). Поряд з нормативним *обойма* (патронів) у мовній практиці ЗМІ вживається також *обійма* (наприклад: ICTV, «Факти», 17.05.2006; Н, «Репортер», 17.05.2006). У складних іменниках: *козеріг* / *Козеріг* — сузір'я (УП 1990, ОСУМ 1994; ця форма була ще в СУМ-11, хоча РУС-3, ОСУМ 1975 подавали тільки *козерог*); в окремих словниках (з грифом НАН України): *скороход* / *скорохід* (СУМ 2012), *рейковіз*, *рибовіз*, хоча, наприклад, *електровоз*, *паровоз* і под. (РУСНТ 1998; пор. в ОСУМ 1994, УОС 2009: *рейковоз*, *рибовоз*); назву ще радянського часу однієї зі станцій Південно-Західної залізниці *Петро Кривонос* (в СРСР — «знатний» залізничник, колишній начальник цієї залізниці; його прізвище мало саме таку офіційну форму) тепер подають як *Петро Кривоніс*; у деяких ефірних ЗМІ (т/к СТБ та ін.) поширюється форма мн. *добровільці*. Новіші словники, ідучи за живою мовною практикою, стали подавати як нормативну форму множини від *мозок* не тільки *мозки*, а й розм. *мізки*, особливо у фразеологічних одиницях (СУМ-20, СУМ 2012; форма мн. *мізки* досі співвідносилася тільки з одн. *мізок*: СУМ-11 — з позначками «діал., заст.»);

б) у суфіксах: *голодівка* (СУМ 2012; *голодівка* / *голодовка*: СУМ-20; «у дні знаменитої студентської *голодівки* восени 1990 року»: Анатолій Погрібний. — ЛУ, 26.03.1998, с. 3; форму *голодівка* словники подавали ще до кінця 30-х років: РУС 1937, вона вживалася в західноукраїнській мовній практиці, уживається в мові західної діаспори, проте пізніше в словниках радянського періоду — уже тільки *голодовка*: РУС 1948, РУС-3, СУМ-11); *грунтівка* (УРРУС, СУМ 2012; *грунтовка* / *грунтівка*: СУМ-20); *заготівка* (УРРУС; *заготівка* / *заготовка*: СУМ-20); *нулівка*, рідше *нульовка* (СУМ-20), пор. у СУМ-11: *нульовка*, *нулівка*; *перловка* / *перлівка* — перлові крупи, перлова каша (СУМ 2012), *перлівка*, *перловка* (СУМ-20); *страхівка* — страхова сума, страховий платіж; страховальний канат (УРРУС; «Якщо не маєте медичної *страхівки*, <...> ради собі не дасте». — ВЗ, 29.07.2004); *текстівка* (*підтекстівка*) (УРРУС), *підтекстівка*, *підтекстовка* (СУМ-20),

пор. у СУМ-11: *текстівка* (розм.), але *підтекстовка*. У новіших словах, що до 90-х років не фіксувалися в словниках, але в розмовній мові за російським зразком звичайно вживалися з [о]: *вітрівка* (УОС 2009, СУМ-20); *кросівки*, мн. (УП 1990, с. 84; ОСУМ 1994; пор. у ЗМІ ще на початку 90-х: «Великою радістю для вас і ваших дітей стануть <...> *кросовки*, велосипеди й тенісні ракетки». — ВК, 18.10.1991: з рекламних оголошень)⁵; *жарівня* (на другому місці після *жаровня*: СУМ-20); *тусівка* — поряд з *тусовка* (НСЗ 2008, СУМ 2012). У регіолекті Галичини після поновлення в ужитку слова *гуртовня* (пол. *hurtownia*) у пресі, у написах на табличках з ним відразу ж вступив у конкуренцію українізований варіант *гуртівня* (пор. також уже і в СУМ-20: *гуртівня*, рідше *гуртовня*). Якщо УП 1960 констатував, що «в ряді похідних іменників, переважно пізнішого походження, вживається суфікс *-овк-а*: *масовка*, *ножовка*, *шихтовка*, *зарисовка* та ін.», а також *командировка*, *маршировка*, *котировка* (с. 32), то УП 1990 вже подав серед таких іменників лише *головка* (*капусти*, хоча, звичайно, це не суфікс, а корінь слова), *духовка*, *зарисовка*, *підготовка* (с. 29), а УП 2019 — лише два перші з них (с. 41)⁶.

У практиці деяких ефірних ЗМІ така «експансія» [і] на місці [о] простежувалася ширше, наприклад: *Дніпропетрівськ*; у назвах міст з другим компонентом *-поль* грецького походження: *Маріупіль*, *Нікопіль*, *Севастопіль* і под. (пор. так само, наприклад, у Голоск.).

У прикметниках — у коренях слів: *безвідхідний* / *безвідходний* (СУМ-20, СУМ 2012; це нова пара слів), хоча, наприклад, *маловідходний* (*технологія*) (СУМ 2012); *безпорідний* / *безпородний* (СУМ-20; у РУС-3 першим було подано другий з цих варіантів; у СУМ-11 *безпорідний* узагалі відсутнє, хоча є: *порідний*, *породний* — щодо породи тварин); *первородний* / *перворідний* (УОС 2009), тоді як у РУС-3, СУМ-11 було тільки *первородний*; у парі *застільний* / *застольний* в ОСУМ 1994 (так само, як і в наступних виданнях академічного орфографічного словника) знято другий з цих варіантів (у СУМ-20 його залишено з позначкою «заст.»); *протічний* / *проточний* (УРРУС, СУМ 2012), тоді як РУС 2003, УОС 2009, як і давніше РУС-3, подають тільки *проточний* (СУМ-11 подавав і *протічний*, але з позначкою «рідко»); у конкуренції з *придворний* «який перебуває при дворі монарха» ширшим стає вживання *придвірний* (пор. *надвірний*). Тривають дискусії між істориками, письменниками, з одного боку, і деякими мовознавцями, з другого боку, щодо нормативного статусу в сучасній українській мові історизмів *Запорожжя*, *запо-*

⁵ До форми цього слова з [і] звикли не відразу, пор., наприклад: «Серед іменників, що мають лише форму множини, є й *кросівки*. Мабуть, треба *кросовки*: так пишуть у багатьох друкованих джерелах, так воно поширилось і в живому мовленні, з яким, певна річ, треба рахуватись» [Денисовець 1997: 153–154].

⁶ Крім такого коригування, для заміни іменників на *-овка* з предметним значенням, як досі це спостерігалось щодо таких іменників переважно зі значенням дії, тепер стали частіше віддавати перевагу (уже на словотвірному рівні) іменникам на *-івання* (див. про це також п. 4.3.2.6: «сосиски в заводському пакуванні»). — ГУ, 8.08.2013, с. 4; див., наприклад, у СУМ-20 *екіпіровка*, *окантовка*, *паніровка*, *поліровка* з відсиленням відповідно до *екіпірування 2*, *окантування 2*, *панірування 2*, *полірування 2*), на *-івання* (наприклад, у РУС 2003: *упакування*, *штамповання* та ін.), а також новостворюваним іменникам на *-іванка*: не *заготовка*, *поковка*, *штамповка*, а *заготованка*, *кованка* (*ківання*), *штампованка* (*штамповання*) (Вісник державного університету «Львівська політехніка», 2000, № 402: Проблеми української термінології, с. 14, 15, 223). Пор. також дещо інший факт: якщо в СУМ-11 *настоянка* подавалося з відсиленням до *настойка*, то в СУМ-20 — уже навпаки (причому *настойка* вже подано як «розм.»).

розький, запорожці: перші обстоюють старішу форму з [o], другі ж кваліфікують її один з наслідків зросійщення, пропагуючи тільки форму з [i] ⁷.

У суфіксах прикметників та іменників, похідних від власних назв: так, мовна практика та словники поки що віддають перевагу формі *допетровський* (від імені царя Петра I), але вже поширюється й фонетично правильніший варіант *допетрівський* (*Росія, доба* та ін.); варіант *Петропавловська фортеця* (див., наприклад: УРЕ-П) у пошуковій інтернет-системі Google вже значно поступається за частотністю вживання перед *Петропавлівська фортеця*; в ефірних ЗМІ поширюються українізовані форми російських географічних назв на зразок *Петропавлівськ-Камчатський* (ICTV, «Факти», 13.09.2012). Такі ж форми поширюються в ужитку у відносних прикметниках, похідних від прізвищ (за походженням присвійних прикметників) із суфіксом *-ов* (рідше *-ев*): *Драгоманівський* (значно рідше, за даними Google, *Драгомановський*) університет — неофіційна назва Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, *драгоманівці* (пор. давніше утворене *драгоманівка* — один з українських правописів), «*Глібівська стилістика*» — від *Глібов*, «феномен *дімарівського стилю*» — від *Дімаров* (Григорій Штонь), «У Слобідці-Шелехівській на Хмельниччині відбулися тридцять *Ахматівські читання*» — від *Ахматова* (Сл. Пр., 4.07.2019, с. 13), «Комітет Верховної Ради підтримав “антиахматівський” законопроект до першого читання» — від *Ахметов* (УП, 24.06.2021), «*Чехівські мотиви*» (так на деяких телеканалах і в інтернеті подавали український переклад назви к/ф режисера Кіри Муратової «Чеховские мотивы»); так само: від *Стаханов* — *стаханівський*, *стаханівці* (одн. *стаханівець* — у відкритому складі, *стаханівка*), від *Власов* — *власівці*, *власівський*, від *Панфілов* — «28 героїв-панфілівці» (24 к., «Весті Кремля», 17.11.2015), від *Хрущов* — *хрущівка* (про типові будинки, що їх почали зводити наприкінці 50-х років, та квартири в таких будинках), від *Ломоносов* — *ломоносівський* («Рада депутатів *Ломоносівського* муніципального округу в Москві». — УП, 9.09.2022) ⁸. У похідних від невідмінюваних іменників на *-о* (дуже непослідовно): *Старопортофранківська вулиця* (відновлена назва однієї з вулиць в Одесі); *НАТО* — *натовський*, але: *пронатівський* / *пронатовський* (УОС 2009), *натівський* (РУС 2003), *натовці* / *натівці* (за даними інтернет-системи Google, другий із цих варіантів уживається рідше); *УНСО* «Українська народна самооборона» (політична організація) — *унсовський* / *унсівський*, *унсовці* / *унсівці* (за Google, другий із цих варіантів уживається рідше); *АТО* — Антитерористична операція (офіційна назва дій українських військ проти російських військ та збройних формувань сепаратистів на Донбасі в 2014–2016 рр.): «діти *АТОВців*» (УМ, 27.08.2015, с. 2), але є вже й *атівці*. Пор. зразки такої непослідовності, наявні й давніше,

⁷ Так, коментуючи два переклади (з російської мови) відомої праці Дмитра Яворницького, що майже одночасно вийшли друком, — київський (під грифом Академії наук) «Історія запорозьких козаків», 1990 рік, і львівський «Історія запорізьких козаків», 1991 рік, навіть деякі мовознавці, що напевно знають історію цих слів, називають першу з поданих форм «даниною зросійщенню» [Стрижак 2000: 151; див. також: Пономарів 1999: 24–25, 228–230]. Однак, підтримуючи пріоритетність уживання в цих словах у сучасній мові форми з [i], наявність у них форми з [o] також не можна вважати чимось привнесеним ззовні, про що можна судити не тільки зі старої книжної мови, а й із мови українського фольклору (пор. так само, наприклад, *невольник* і *невільник*).

⁸ Ставити питання про кодифікацію утворень на зразок *Суворов* — *суворівський*, *суворівці*, звичайно, дуже проблематично (тим більше це можна сказати про утворення з наголошуваним суфіксом на зразок *Толстой* — *толстовський*, *толстовка*). Таке чергування голосних загалом нормально може сприйматися переважно в разі певного затемнення відповідної словотвірної мотивації, пор., наприклад: *Горлівка* (від прізвища *Горлов*), *Синельникове* (від прізвища *Синельников*) — *Синельниківський* район, вулиця *Дегтарівська* в Києві (від *Дегтарьов*).

наприклад: *депо* — *деповський* (тут у наголошеній позиції), але *гестапо* — *гестапівський*, «*Динамо*» — *динамівський*)⁹.

Поширюються випадки «українізації» прізвищ громадян України (у мовній практиці ЗМІ, а також, очевидно, уже й офіційно, хоча й значно меншою мірою, — в особових документах, для чого має бути офіційне звернення самого громадянина до відповідних органів влади) на *-ов-ський* на зразок: *Вадим Скуратівський* — відомий український культуролог (пор. давніше — наприклад, у журналі «Український театр», 1988, № 4: *Вадим Скуратовський*); варіанти прізвищ українських політиків і державних діячів, які фігурують у ЗМІ, в інтернеті: *Леонід Косаковський* / *Косаківський*, *Павло Жебровський* / *Жебрівський*.

В Україні внаслідок поширення мемуарної літератури, літератури з діаспори ширше стають відомими випадки такої ж українізації прізвищ на *-ов*, *-ев* (явище, відоме в дорадянській мовній практиці і в українських емігрантських колах — наприклад, сотник *Леу-Отаманів* з повісті Петра Панча «Голубі ешелони»), наприклад: вулиця *Генерала Всеволода Петріва* (нова назва вулиці в Житомирі — на честь військового міністра УНР, сам з Києва, з 1920 року в еміграції; батько його мав прізвище *Петров*); козак *Борис Давидів* — від *Давидов* (у спогадах Бориса Антоненка-Давидовича про свою участь у війні на боці УНР); «Його заступником був Андрій Іванович *Аксьонов*, істота мало помітна, <...> теж виключно російськомовна. Я був дуже здивований, коли потім, уже в Америці, він знайшов мене і почав листуватися доброю українською мовою, і був він тепер уже *Аксенів*», «Пантелеймон *Ковальов* (що по війні зробився *Ковалів*), якого я ближче знав уже з еміграції в Німеччині і в Америці» [Шевельов 2001, т. 1: 248, 351]; *М. Драгоманів* (Л. Полюга. — В кн.: Другий міжнародний конгрес українців : Мовознавство. Львів, 1993, с. 38) [пор. пропозицію кодифікувати форми *Глібів*, *Драгоманів*, *Костомарів*: Яр Славутич 1994: 75]. З нових фактів: *Ігор Лосев*, кандидат філософських наук (вів, зокрема, постійну рубрику в газеті «День») / *Ігор Лосів* (він же як автор статті в журналі «Урок української», 2002, № 9, с. 9).

1.2.4. Морфонологічні чергування звуків і спрощення в групах приголосних.

У загальному руслі посилення суспільної уваги до збереження / відновлення питомих особливостей української мови (у баченні таких особливостей очима тих чи інших кіл мовного соціуму) набувають більшої регулярності чергування приголосних як у словозміні — у парадигмах відмінювання, так і в словотворенні (тут маються на увазі відповідні явища, звичайно, не стільки в живій мові, де вони й до цього простежувалися значно ширше, ніж це знаходило відбиття в нормативних джерелах, скільки вже в самих цих джерелах, які стали оперативніше відгукуватися на такі випадки):

а) у словозміні — у формах місц. в. іменників чол. р. з основою на приголосні [г], [г], [к], [х] (переважно в іншомовних словах): див. у п. 2.1.3.5.1 про частішання випадків чергування на зразок у *Карабасі/-ху*, *Квебеку/-ці*, *Нюрнберзі/-гу*, в *Іраку* / *Іраці*; на *ринзі* / *рингу*, при *анилагу* / *-зі*, у *шоку* / *шоці*; у нових запозиченнях: у *рейтингу* / *рейтинзі*, у *блогу* / *блосі* та ін.;

б) у словотворенні — на межі кореня і суфікса при творенні прикметників від топонімів та етнонімів іншомовного походження. Так, якщо в УП 1960 (с. 134) було, наприклад: *Страсбург* — *страсбурзький*, *Баскунчак* — *баскунчацький*, *Грінвіч* — *грінвіцький*, *чуваши* — *чуваський*, але в «менш відомих або пізніше засвоєних словах»: *Гаага* — *гаагський*, *Данціг* — *данцігський*, *Лейпціг* — *лейпцігський*, *Карабах* — *карабахський*, *Цюрих* — *цюрихський*, *казахи* — *казахський*, *талиши* — *талишський* (чому, наприклад, *Страсбург*, *Грінвіч* і *чуваши* вважалися при цьому відомішими або раніше засвоєними, ніж

⁹ Висувають пропозиції кодифікувати форми *махнівці*, *махнівський*, *махнівщина* (у такій формі ці слова вживалися в літературі 20-х років, так їх подали Голоск., ЕУ: Словникова частина), *Тито* — *титівський* («титівські реформи»), *унівець*, *унівський* і под. [Рибалко, Рибалко 2001: 29].

Данціг і казах, сказати, звичайно, важко), то в УП 1990 це вже подано значно по-слідовніше: *гаазький, данцізький, лейпцізький, карабаський, талиський*, однак також *цюріхський* і чомусь *казахський* (с. 127); в УП 2019 (с. 191–192, 23) також подано відмінність *чуваський* — *казахський*, збережено *цюріхський*, але «дипломатично» знято *талиський*. Якщо в ОСУМ 1975: *чікагський*, то в ОСУМ 1994: *чиказький*; якщо в ОСУМ 1994: *белудж* — *белуджський*, то в УОС 2009: *белудзький* (уже з чергуванням [дж] / [дз]), хоча, як і до цього, *Кембридж* — *кембриджський*.

Підходи до врегулювання явища такого чергування приголосних у нормативних джерелах лишаються все ще явно недостатньо розробленими й у багатьох випадках не можуть не привертати уваги своєю непослідовністю та суб'єктивністю (пор. ще, наприклад, у словниках: *шах* — *шахський*, але *фелак* — *феласький*). Ті два критерії, що їх беруть при цьому до уваги: ступінь засвоєння відповідних іншомовних слів українською мовою як основний критерій і доцільність збереження звукового складу твірних основ для кращого їх розуміння та з мотивів милозвучності як зодатковий критерій — мають, звичайно, застосовуватися якомога усвідомлюваніше й послідовніше. Тому доцільно було б кодифікувати похідні прикметники, наприклад, від *казак*, як і від *чуваши* (або, наприклад, *печеніг*), з чергуванням звуків, тоді як від *белудж*, *вайнах*, *інгуш*, *талиш*, *фелак*, а також *їдиш* (назва мови) — без такого чергування: *белуджський, їдишський* (культура, література) та ін. (так само, як нормативні й тепер випадки на зразок *ацтеки* — *ацтекський, даки* — *дакський, Ірак* — *іракський, Ла-Мани* — *ламаниський*).

За нормами УП 1990/1993, ОСУМ 1994, розширилося коло відтопонімних прикметників зі спрощенням у групах приголосних: *Гельсінкі* — *гельсінський, Кандалакша* — *кандалакський* (хоча щодо доцільності такого кроку для цих слів виникають, звичайно, сумніви). Під впливом особливостей мовлення місцевого українського населення та західноукраїнської й діаспорної мовної практики поряд з *перемиський* (від *Перемисьль*) у загальноукраїнському мововжитку поширюється також *перемський* (відповідно *Перемщина*); так само поряд з *радомиський* (від *Радомисьль*: наприклад, в УОС 2009) — *радомський* і *Радомщина* (див., наприклад: Дмитро Малаков. Повоєння : Спогади киянина. Київ, 2013, с. 159; так подано, зокрема, у Голоск.).

Ставлення до таких нововведень (або відновлюваних форм) у мовному соціумі різко коливаються — від категоричного схвалення таких випадків з чергуванням і спрощенням та пропозиціями щодо їх розширення аж до, наприклад, *Ла-Мани* — *ла-манський, Небіт-Даг* — *небіт-дазький, Ош* — *оський, Печ* — *пецький, баск* — *баський* [Рибалко, Рибалко 2001: 31] до такого ж категоричного неприйняття [див., наприклад: Т. Щітківська. — ВК, 8.02.1990, с. 3; див. також: Думки з приводу... 1990: 436 (з виступу Б. Задорожного)].

Висловлюються також пропозиції узаконити ще один тип чергування приголосних — [г] / [дз] / [дж], наявний у південно-західних говорах, який має охоплювати іменники з основою на [г] у дав. і місц. в. та похідні від них присвійні прикметники: *дзига, мамалита* і т. ін. — *дзидзі* і т. ін.; *Мамалита* (прізвище) — *Мамалидзі* — *Мамалиджин* [див., наприклад: Чучка 1997: 35; Антисуржик 1994: 115; Ющук 2004: 74]. Після кодифікації в УП 2019 уживання з [г] також іншомовних власних назв — антропонімів таке чергування мало б, очевидно, поширюватися на іменники не тільки першої, а й другої відміни (у місц. в.); отже, наприклад: *Георг* / *Георг* — *при Георгові (Георгу) / Георгові (Георту і Георді)?*

З іншого боку, у нормативних поглядах на один з виявів також дуже характерного для української мови явища чергування голосних [о], [е] / [і] відповідно у відкритому / закритому складах — а саме у відмінюванні прізвищ, за походженням присвійних прикметників, поширених насамперед у Галичині, на зразок *Федорів, Лесів*, — можна констатувати зміну, яка йде ніби всупереч тенденціям до «українізації». Незважаючи на загалом досить усталене їх трактування в мовознавстві як відмінюваних за зразком відповідних загальних назв, тобто *Федорова*, род. *Федорова* і т. д., *Лесів*, род. *Лесева* і т. д.

(див., наприклад: Редько 1969; Скрипник / Дзятк. 1986, с. 283), новіші довідники (Культура української мови 1990, с. 177–178; Скрипник / Дзятк. 1996, с. 303) та нові редакції правопису (УП 1990, с. 111; УП 1993, с. 106; УП 2019, с. 168–169) запровадили тут варіантність: род. *Федорова / Федоріва* і т. д., род. *Лесева / Лесіва* і т. д. Оскільки така варіантність у відмінюванні цих прізвищ характерна також для мовної практики самого регіону їхнього поширення (наприклад: «Савка і *Миронів* запам'ятали моє прізвище. В *Мироніва* була дівчина <...>»: Микита Сало. Крок вліво, крок вправо... — Журнал «Зона», 1992, № 3, с. 18; «Майже рік тому на ім'я академіка Р. *Кравціва* <...> надійшов лист <...>». — ЗВУ, 28.07.2000; «Треба говорити з о. Прахом у Львові та о. *Янківим* у Києві»: [Із інтерв'ю з предстоятелем УГКЦ Любомиром Гузаром]. — УС, 29.03.2001, с. 13), цю настанову новіших нормативних джерел можна розцінювати в загальному плані посилення їхньої демократизації (пор. також за межами цього регіону: Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» — від *Кучерів*). Однак у певній частині мовного соціуму, у тому числі й серед мовознавців, це викликає заперечення [див., наприклад: Антисуржик 1994: 116; Пономарів 1999: 115].

1.2.5. Орфоепічні чергування. Стало набувати ще більшої регулярності характерне для української мови явище варіантності в уживанні прийменників *в / у* і ще помітніше — префіксів *в- / у-*, а також прийменників *з / із* і префіксів *з- / із-*, сполучників *і / й*, виявляючи тенденцію до обмежування тільки фонетичним фактором (мотивами милозвучності) і долаючи при цьому в певних випадках навіть опір стилістичного та семантичного чинників¹⁰ (особливо в перекладних матеріалах, у матеріалах, що їх опрацьовують літературні редактори) (див. також про це: р. VI пп. 3.5.1.2, 4.1.3).

Наприклад, у співвідношенні варіантів префіксів *в- / у-* це, з одного боку, посилення вживання *у-* в конкуренції з *в-* (у Грінч., як відомо, варіанти з *в-* було послідовно розроблено при варіантах з *у-*, хоча ілюстративний матеріал у цьому словнику свідчить про безумовне переважання саме перших; варіанти з *у-* ширше, ніж в УЛМ пізніших часів, уживалися у 20-х — на початку 30-х років; ОСУМ 1994 та наступні видання академічних орфографічних словників, СУМ-20 стали наводити їх також уже досить широко). Так, частішим тепер стало вживання варіантів *усенародний, усесвіт (усесвітній), усеукраїнський* і под., *усеношна* (вони відсутні, наприклад, у РУС-3, ОСУМ 1975; СУМ-11 наводив окремі з них, але тільки з поодинокими не паспортизованими ілюстраціями), наприклад: «<...> йдеться про ліквідацію *усенародного*, загальнонаціонального університету знань» (з листа до Президента України групи представників української гуманітарної інтелігенції. — ЛУ, 1.04.1999), «*Усесвітній* день народів світу» (П, 9.08.2001, с. 24); вживання варіантів, ще менш представлених досі в довідниках і самій мовній практиці (але знову ж таки вживаних у літературі 20-х років і нерідко поданих також у Голоск.) на зразок *узаємний, уміст, унутрішній, вплив, управний*: «спектр *узаємодії*» (Кр., 1998, ч. 5, с. 24), «сукупний *уміст*», «кінодослідники вбачають *вплив* цієї стрічки на фільми <...>» (Д, 30.11.2012, с. 20), «*вплив* української мови» (Кр., 1998, ч. 5, с. 24–25), *під впливом чогу-небудь*, «Україна як *впливова* держава» (Час, 26.01.2001), *найвпливовіший*, «крізь *унутрішню* форму» (УУ, 2000, № 11–12, с. 62), «так *управно* їздити на конях» (т/к К1, перекладний д/ф «Подорож на край світу», 10.01.2006; подано також у СУМ-20); *ударостійкість* і *вдаростійкість* (УОС 2009; пор. у ОСУМ 1975 і ОСУМ 1994 наявність тільки першого з цих варіантів). За УП 1993 (с. 15), УП 2019 (с. 28), чергування *у / в* у подібних випадках не рекомендовано [пор. так само ще, наприклад: Самійленко 1958: 369]. З другого боку, це розширення вживання *в-* у конкуренції з *у-*: *вдержавлювати* («<...> над

¹⁰ Мовознавці, однак, наголошують на недоцільності й навіть хибності такого формального підходу до дотримання законів милозвучності української мови [див., зокрема: Єрмоленко 2013: 262–264].

Україною, яка *вдержавлюється* так болісно й тяжко». — СіЧ, 2004, № 2, с. 71), *взако-нювати* («автори *взаконують* <...>». — Кр., 2001, ч. 10, с. 21; «*взаконення* двох літературних мов». — Д, 9.09.1997), *внеможливлувати* («<...> і *внеможливити* подальше їхнє [українських конфесій. — О. Т.] об'єднання в єдину помісну церкву»: М. Білецький. — Д, 12.03.1997; подано в СУМ-20; у СУМ-11 цього варіанта немає), *водноманітнювати*, *вточнювати* і под.

Окремі ЗМІ почали практикувати навіть уживання у відповідних фонетичних позиціях народно-розмовного варіанта прийменника *в* — *ув* (СУМ-11, СУМ-20 подають його з позначкою «рідко»; УП 2019, с. 26, обмежує його вживання художніми творами; СУМ 2012 подає його вже без такого стилістичного обмеження): «відсутність подвоєнь *ув* іншомовних словах» (Сл., 1992, ч. 4, с. 4).

У вживанні варіантів *з* / *із*, *з-* / *із-*: «Із Днем Перемоги, дорогі співвітчизники!» (кінцева фраза з привітання Президента України В. Януковича 9 травня 2012 року); у мові дисертацій: «вивчення явищ *із* метою <...>», «разом *із* тим» — у позиціях між приголосними; «*ізсередины* країни» (якщо в СУМ-11 варіант *ізсередины* подано як «рідко» до *зсередины*, то в СУМ-20 — як «рідше») і под. Під впливом фонетичних особливостей південно-західних говорів поширюється прийменниковий варіант *зі* (див. р. V п. 3.2): «Раптом жінка <...> побачила незнайомого чоловіка, який відбігав від авто *зі* заштриком у руках» (КВ, 19.07.2002).

У вживанні сполучника *й* як варіанта до *і*: «Як ви розумієте, це було *чорне й біле* порівняно з варіантом історії, котрий пропонували радянські історики» (Дз. т., 13.03.2010, с. 11: перекладний матеріал), «*Село й люди*» (рубрика на т/к СТБ, 2009 рік), «*Війна й мир*» — перекладна назва відповідного роману й фільму (СТБ, «Вікна», 21.03.2014: рухомий рядок) (пор. у р. VI п. 4.1.3 аналогічне явище на лексичному рівні — розростання в цей же період майже до автоматизму чергування синонімічних сполучників *і / та*, другий з яких розцінюється при цьому, цілком очевидно, як «більш український»: роман «*Живі та мертві*» і под.). Нормативні джерела, як відомо, підкреслюють, що чергування *і / й* (як і чергування *і / та*) не має відбуватися в разі зіставлення понять: *дні і ночі, батьки і діти, війна і мир* (УП 1993, с. 16; УП 2019, с. 29; див. також [Наконечний 1951: 179]).

Відбувається також певне розширення вживання форми *йще* — варіанта прислівника *ще*: «Дотепер *йще* не було <...>» (з тексту однієї дисертації).

Стало також досить помітним як в усній, так і в писемній мовній практиці у загальноукраїнському масштабі властиве південно-західним говорам уживання фонетичних варіантів *би* (незалежно від попереднього звука, тоді як у південно-східних говорах і в літературній мові цей варіант уживається після приголосного [див. про це, наприклад: Самійленко 1958: 368]) замість *б*, *щоби* (з наголосом звичайно на першому складі) замість *щоб*. Наприклад: «Як стало відомо, у Вашому університеті готується реформа філологічної освіти, наріжним каменем у якій мала *би* бути виняткова увага до української мови як державної <...>» (Президія Конгресу української інтелігенції. — УС, 1.11.2001), «Уявіть собі, *щоби* 1955 року <...> мовилося *би* подібне <...> Якщо *би* було інакше, Путіна *би* не обрали» (Тарас Марусик. — Книжник, 2000, № 9, с. 10), «*щоби* влитися в західні структури» (Кр., 2001, ч. 5, с. 7); в усній мові (приклади з мовлення осіб — політиків, державних діячів, для яких базовою була або й лишалася російська мова): «Для того, *щоби* був діалог <...>» (Л. Косаковський. — ТЕТ, «Парламентський вісник», 28.11.1999), «Я хочу, *щоби* ми нарешті навчилися <...>» (Ю. Тимошенко, 2005 рік), «Ми пропонуємо, *щоби* <...>» (з виступу на засіданні Верховної Ради І. Мітюкова, міністра фінансів. — Інтер, 5.07.2001); у перекладних друкованих і усних текстах: «Лариса Доліна могла *би* популяризувати парасольки» (КВ, 20.07.2001); рос. «— Хочешь, чтоб собак на тебя спустила?» — укр. «— Хочеш, *щоби* собак <...>» («1+1», т/ф «Бедная Настя», 10.02.2004). Мовні авторитети, нормативні джерела, як відомо, підкреслюють стилістичну обмеженість використання або й цілковите невикористання варіанта *щоби* в

літературній мові, щоправда, здається, дедалі вже менш категорично, — як варваризму [Самійленко 1958: 368], як невживаного в літературній мові (Ог. 1924, с. 471), як діалектного [Шерех (Шевельов) 1951: 114], як рідковживаного (РУС-3, т. 3, с. 669), як рідше вживаного порівняно зі *щоб* (СУМ-11), нарешті як народно-розмовного (СУМ 2012). Однак стилістична заданість теперішньої активізації його вживання полягає в орієнтації мовців не на розмовну, тим більше народну, мову, а якраз навпаки — на «вишуканішу», «елітарну» літературну мову (див. р. VI п. 3.5.1.1).

1.3. Акцентуація. Певні зміни в звичному до початку 90-х років акцентуаційному образі УЛМ, що їх можна спостерегти насамперед, природно, в ефірних ЗМІ (причому в мовленні не тільки різних «сторонніх» осіб, а й самих теле- і радіожурналістів), стосуються акцентних парадигм як окремих слів, так і певних структурних розрядів слів, а також тих чи інших груп слів різної категоріальної належності. Вони поширюються, з одного боку, як наслідок впливу розмовно-просторічної стихії в загальному контексті теперішньої демократизації та лібералізації мовної практики (такі приклади дуже часто мають аналоги також у сучасній російській мові), а з другого, — навпаки, як вияв прагнення до більшої «українськості» та «вишуканості» мовлення (часто з орієнтуванням на західноукраїнську і/або діаспорну мовні практики).

Так, іменник *бурштин*, особливо актуалізований у ЗМІ (у конкуренції зі звичайним до 90-х років словом *янтар*) під час «бурштинової лихоманки», «бурштинових війн» 2014–2016 років на Правобережному Поліссі (тобто нелегального видобутку бурштину та підпільного бізнесу навколо цього), відразу ж набув поширення з наголошуванням у непрямих відмінках на закінченнях, хоча досі словники подавали його зі сталим наголосом: род. *бурштину́*, «нелегальний бізнес на бурштині́». Актуалізований іменник *шпиталь* (у конкуренції з *госпіталь*) у непрямих відмінках став уживатися (спочатку, здається, в мовній діяльності т/к СТБ — в його інформаційній програмі «Вікна», а потім і на деяких інших телеканалах) з флективним наголошуванням (можливо, за Грінч., Ог. 1924¹¹, хоча в нормативних джерелах ще від кінця 20-х років наголос тут подавали як незмінний — див., наприклад: Ізюмов, Голоск): род. *шпиталю́*, місц. у *шпиталі́*, мн. *шпиталі́* (уже навіть поза межами ефірних ЗМІ — наприклад, з виступу заступника міністра оборони, 2015 рік: «до німецьких *шпиталів*») і т. д.

1.3.1. Іменники.

1.3.1.1. Це достатньо вже поширені, хоча здебільшого й не санкціоновані у відповідних мовних довідниках такі випадки наголошування, властиві говорам південно-західного наріччя / західноукраїнській мовній практиці, як *донька́*, *пані́* — мн. *пані́* (ця форма була вже рекомендована для нормативного слововживання, наприклад, в УП 1999, с. 95; див. також, зокрема [Караванський 1994: 25]; див. про тенденцію до відмінювання іменника *пані* в п. 2.1.4.3 цього розділу): «Шановні *пані́* та панове!» (досить звичайна тепер формула звертання), «*Пані́* й панове!» (з виступу ректора Львівського національного університету І. Вакарчука у ВР 13 травня 2004 року), «*Пані́* та панове!» (з виступу Президента України В. Зеленського на Генеральній Асамблеї ООН 25 вересня 2019 року, на пресконференції під час зустрічі з лідерами кількох європейських держав)¹²,

¹¹ Так само флективне наголошування непрямих форм цього іменника подано в деяких сучасних словниках, укладених за матеріалами джерел 20-х років або принаймні з особливою увагою до них: Сл. військ., с. 60.

¹² У західноукраїнських говорах кінцеве наголошування форми множини цього іменника зумовлене тим, що там він є відмінюваним (за зразком іменників I відміни, м'яка група відмінювання), хоча вже й одиничним у такій архаїчній для української мови парадигмі (на відміну від відповідної групи іменників у польській мові): *paní*, род. *paní*, дав. *paní*, знах. *panjo*, ор. *paneo*, род. мн. *panь* і т. д, а

обкладінка, сходінка; кодифікація в нових редакціях правопису вже й флективного наголошування форми род. в. іменника *гроші* — *гроше́й* (УП 1990, с. 80; так само: СУМ-20, СУМ 2012), і, отже, так має бути, очевидно, і в дав. та місц. в.: *гроша́м, у гроша́х* — на зміну попередньої норми *грошей, грошам, у грошах*. Стала привертати увагу форма *ку́рїнь* з наголошуванням на першому складі (очевидно, насамперед у мовленні тих, хто не жив, не бував у східноукраїнському селі) — переважно в значеннях відповідних підрозділів українських військових формувань першої половини ХХ ст. і скаутської організації «Пласт»: «<...> *ку́рєні* — козацькі і упівські підрозділи» (5 к, «Машина часу», 6.08.2011: ведучий Андрій Охрімович), *Буковинський ку́рїнь*, «пластуни з *ку́рєня* такого-то станиці такої-то» (київські підлітки-пластуни) (саме так подає це слово й Сл. військ., с. 33). Поширилося також наголошування *Єванге́лія, обов'язок*.

1.3.1.2. Це певна тенденція до активізації префіксального наголошування в трискладових іменниках жің. р. із суфіксом *-к-*, тобто ніби якоюсь мірою повернення до попереднього стану в акцентуванні таких слів в історії української мови [див.: Скляренко 2006: 511, 626–628; Винницький 2010: 77–100], наприклад: *зага́дка, зама́зка, розві́дка* (ОСУМ 1994), *по́кришка* (УРРУС), тоді як в ОСУМ 1975 ці слова мали подвійне префіксально-кореневе наголошування, останнє з них — із семантичною диференціацією (так само з подвійним наголошуванням у СУМ-11, але тільки *по́кришка*). У публічному слововжитку почастішали випадки функціонування з префіксальним наголошуванням таких слів, як *підтрімка* (в УАС було подано лише так, але в сучасних нормативних словниках тут тільки кореневий наголос; пор. навіть спеціальне застереження в Словнику труднощів... 1989, с. 229: *підтрімка*, а не *підтрімка*), рідше *обшивка* («*обшивка* судна»: СТБ, «Вікна», 3.06.2015; у Грінч. так само, в УАС з подвійним наголосом), *повідка* (так було подано в Грінч., Голоск., УАС). Низку таких іменників сучасні нормативні джерела можуть подавати вже з подвійним префіксально-кореневим наголошуванням: *поду́шка* [СУМ-20; див. також: Караванський 1994: 17], *по́правка* (УРСНТ; у Грінч., Голоск., УАС — наголос тільки на префіксі), *наба́вка, на́дба́вка, на́двішка, розбі́вка* (УРРУС, СУМ-20). З-поміж 4-складових іменників частішим у мовній практиці стало функціонування з префіксальним наголошуванням слова *переві́рка* (в УАС було подано тільки так, тоді як у сучасних нормативних словниках в Україні тут подвійне наголошування). (Пор. нижче також активізацію вживання з префіксальним наголошуванням слів *на́діл, пере́діл, пере́різ, пере́січний, напри́кінці*.)

1.3.1.3. Це вирівнювання акцентної парадигми кількох іменників у формах однини — з безваріантним наголошуванням тільки першого складу (за зразком форми наз. в.). Так, це відбувалося в наголошуванні іменника *суд* (хоча за сучасними нормативними джерелами таке наголошування має бути тільки в род. в.: *су́ду*) — зокрема, в мовленні ведучих інформаційних програм на різних телеканалах (СТБ, «Вікна»; ICTV, «Факти»; Н, «Репортер»; НТН, «Вчасно»; ТВі, «Сьогодні»; «1+1», ТСН): «Повернути українському су́ду його повноваження» (ICTV, «Факти», 13.10.2014), *нід су́дом, у су́ді (у райсу́ді: «1+1», ТСН, 20.12.2006; СТБ, «Вікна», 9.06.2015)* [див. історію акцентуації цього іменника в українській мові: Скляренко 2006: 115–116; пор. також в Ог. 1924, с. 391: *Су́д, су́ду, в су́ді*]. У мові електронних ЗМІ стали вже досить звичними форми місц. в. одн. іменників *борт*, ще більшою мірою *порт* і особливо *аеропорт* з наголошуванням на основі: «*на*

у формах множини іменників I і II відмін у говорах цього наріччя взагалі частіше, ніж у літературній мові, відбувається пересунення наголосу з основи на закінчення (мн. *мамі́, бабці́* і под.: див. далі п. 1.3.1.5). Оскільки в літературній мові цей іменник є невідмінюваним за парадигмою своїх флексій, немає підстав надавати йому (тим більше всупереч досить уже тривалій традиції його вживання в літературній мові саме в такій формі) ознак відмінюваності й за акцентною парадигмою.

бо́рти літака», «в *аеропóрти* “Бориспіль”». Такі зміни в акцентуванні іменників відбуваються також паралельно зі зміною форми род. в. -á на -у, тобто в загальних межах морфологічної словозмінної парадигми, як це можна простежити на прикладі актуалізованих в останні роки під час воєнних дій на Донбасі іменників *пост* і особливо *блокпост*: «командир *пóсту*» (СТБ, «Вікна», 7.07.2015), «зняти з *пóсту*» (УТ-1, «Новини»), «До *блокпосту* під’їжджає мікроавтобус волонтерів», «у засідці неподалік *блокпосту*» (Е, 28.08.2014, с. 10, 6), у місц. в. поряд із формами з наголошуваними флексіями на *блокпосту́/-і* частіше вживання з наголошуванням на основі на *блокпóсті* (пор. нормативні *аванпост*, -у, *форпост*, -у).

1.3.1.4. Це перенесення наголошування з кореня на флексію при відмінюванні кількох односкладових іменників (навіть у мовленні теле- і радіожурналістів) — явище, відоме й давніше, але в позанормативних сферах слововжитку (оскільки такі факти здебільшого виявляють спільність з відповідним, також позанормативним, явищем у сучасній російській мові, не можна не припустити тут, звичайно, і впливів з боку останньої): *ліфт*, *ліфта́* («несправність *ліфта́*»: «1+1», ТСН, 10.03.2011) і т. д., особливо у мн.: *ліфти́* і т. д. («1+1», ТСН, 24.12.2010: неодноразово); *торт*, *торта́* і т. д.; так само *шприц*, *пульт*.

1.3.1.5. Це почастішання випадків перенесення наголосу на закінчення слова у формах множини (особливо в іменниках I відміни та чол. р. II відміни — у мовленні, зокрема, теле- і радіожурналістів, у тому числі й ведучих інформаційних програм провідних українських каналів, значно рідше — в рекомендаціях словників):

а) в іменниках I відміни (у поданих нижче прикладах нормативні джерела подають наголос на основі або подвійний наголос: див. Погр., УЛВН, УОС 2009) — у двоскладових словах: мн. *бійкі́*, *лайкі́*, *плівкі́* (знамениті «*плівкі́* майора Мельниченка»: під час «касетного скандалу» восени 2000 року), *сваркі́*, *білкі́*, *куртки́*, *стрілки́* і под., навіть *клятві́* (СТБ, «Вікна», 31.07.2007), «*тротилові шапкі́*» (СТБ, «Вікна», 20.10.2015); у трискладових словах: *загадкі́* (ОСУМ 1994, хоча в інших словниках ще переважно подається наголос на основі), *пам’яткі́*: у формах мн. цього іменника ще частотнішим стало наголошування на флексії (хоча, наприклад, УОС 2009 і досі подає їх з наголосом тільки на першому складі), *примітки́* та ін. Мотивація цієї акцентуаційної тенденції є, очевидно, подвійною: з одного боку, як пошук «більш української» моделі наголошування, зокрема з можливим відштовхуванням від акцентних парадигм відповідних слів у російській мові, з другого ж, — під безперечним впливом відповідних акцентних особливостей південно-західного наріччя (див. р. V п. 3.2). Пор. рекомендації щодо прийнятності в нормативному загальноукраїнському слововжитку також флективного наголошування для таких слів у формах множини, як *жа́бі*, *коро́ві*, *сві́ті*, *я́мі* [Винницький 2002: 134, 175], або навіть уже тільки флективного: мн. *свита́*, *яма́* (Гол. 1995), а також уже кодифіковане як компроміс між східно- і західноукраїнською мовними традиціями мн. *ма́мі*¹³;

б) в іменниках II відміни:

— чол. р.: мн. *векто́рі*, *інвесто́рі*, *контейне́рі*, *сервере́*, *снайпері́*, *тендері́* («вигравати, проводити *тендері́*»), навіть *тренере́*, *фермері́* («вони були *фермерами́*»: СТБ, «Вікна», 18.08.2008) — поряд з нормативним наголошуванням *векто́ри*, *інвє́стори* і под.

¹³ Можна певним чином простежити акцентну кодифікацію форм множини цього слова в УЛМ ХХ століття: мн. *мамі́*, -ів (Голоск.), *ма́ми*, род. *ма́м* (Погр.; УЛВН), *ма́ми*, *мама́в* і *ма́м* (ОСУМ 1975), *ма́ми*, *ма́м* і *мама́в* (ОСУМ 1994; УОС 2009; УП 2019, с. 110). Пор. навіть категоричніше: «Рекомендованим слід вважати флексійний наголос і прийнятним — кореневий: *ма́ми* і *ма́ми*» [Винницький 2002: 133], що для населення Центральної і Східної України було б, очевидно, незвичним.

У таких випадках, з одного боку, також можна вбачати орієнтування на «більш українську», в уявленні мовців, норму наголошування, пор. уже досі кодифіковані форми мн. *авторі, директорі, редакторі, ректорі, секторі* (хоча пор. в інших ніби аналогічних випадках — мн. *діктори, фельдшері*: УЛВН, УОС 2009 і *фельдшері*: Голоск., Погр.), а з другого, — впливи наголошування відповідних слів у російській професійній мові і в просторіччі: мн. *інвесторá, серверá, тренерá* і под. [див.: Воронцова 1996: 315; Шапошников 2006: 264]; інші випадки явного перегукування з відповідним явищем у розмовній російській мові: *склад* «сховище» — мн. *складі, на складáх* і т. д., *артскладі, хімскладі, зерноскладі* (навіть у мовленні ведучих інформаційних теле- і радіопрограм); мн. *обшукі* (у мові працівників правоохоронних органів, пор. рос. проф. *обыскá*). Сюди ж можна віднести мн. *«беркуті»* і *«вагнері»* — метонімічні перенесення назв відповідно підрозділу особливого призначення МВС «Беркут» під час «Євромайдану» (див. р. І п. 9.1.2: «билися з “беркута́ми”», «проти тисячі “беркуті́в”») і російської приватної військової компанії «Вагнера» під час російсько-української війни з 2022 року («Вагнер» — це псевдонім військового керівника цієї компанії) на позначення їхніх бійців (пор. також рос. мн. *«беркута́»* і *«вагнера́»* в такому ж значенні у цьому ж середовищі);

— під явним впливом західноукраїнської мовної практики поширилися такі наголошування у формах множини, як: *дозво́лі, поверхі́* (на кількох *поверхáх* і т. д.), *початкі́*, особливо у звороті на *початкáх* (досить частотне): на *початкáх переговорі́в* (наголошування в одн. *почато́к*, однак, у загальноукраїнському масштабі поки що не прищеплюється), *способі́* (різними *способáми*);

— в іменнику *тато*: мн. *таті́*, род. *таті́в* [УП 1990, с. 80; Культура української мови 1990, с. 140; див. так само: Словник труднощів... 1989, с. 285; Винницький 2012: 45–46; Ющук 2004: 74] або з варіантністю акцентних форм (як компроміс): мн. *та́ті́*, род. *та́ті́в* і т. д. (Таран. 2003, с. 59; УП 2019, с. 125). Досі нормативні джерела або взагалі не подавали форм множини цього іменника (Голоск.; ОСУМ 1975; Погр.), що могло наводити на думку про незмінність його наголошування при відмінюванні, або подавали форми мн. *та́та*, род. *тат* (УЛВН; УОС 2009), *та́ти*, род. *таті́в / тат* (УП 1993, с. 75; УП 1999, с. 117), пор. також у самій мовній практиці, наприклад: «Духовним опікуном у громадах (станіях) РУНВіри є рунтато. <...> На *рунтат* покладено функцію <...>» (А. Колодний, О. Саган. — УС, 17.12.1998, с. 14);

— сер. р.: *лі́жко* — мн. *лі́жкá* (*лі́жо́к, лі́жкáм, лі́жкáми, на лі́жкáх*), *крі́сло* — мн. *крі́слá* і т. д. — форми, що простежувалися насамперед у мовленні тележурналістів з інформаційних програм і публічних політиків походженням із західноукраїнського регіону, наприклад, на т/к ICTV (Олена Фроляк, Лук'ян Сельський), т/к «24», т/к ТВі («вони повернуться у свої *крі́слá*», «обладнаний *лі́жкáми*»: Христина Гавриш у програмі «Сьогодні», 23.01.2015), їх можна було почути в мовленні політика й державного діяча Арсенія Яценюка, але вони стали вже вживатися також в ефірному мовленні журналістів — не тільки «західняків» (наприклад, на 5 к., в програмі ТСН т/к «1+1»), а також у ширшому вжитку («заповненість *лі́жо́к* у лікарнях»: зі звернення Президента України В. Зеленського до громадян України 10 листопада 2021 року);

в) у сполученнях з кількісними числівниками — тенденція до вирівнювання наголошування іменників за зразком «чистої» множини (очевидно, на думку журналістів і літредакторів ЗМІ, це має бути «більш українська» форма): *два (три, чотири) разі́* (досить уже частотна форма в публічному мовленні, наприклад: «терористи двадцять два *рази́* обстріляли <...>». — СТБ, «Вікна», 11.06.2015), *два місяці́* (СТБ, «Вікна», 11.06.2015); *п'ять копійо́к* («1+1», ТСН, 30.10.2010), *тридцять копійо́к* (Еспресо, «Телеекспрес», 11.11.2015), *кілька місяці́в* («1+1», ТСН, 11.11.2011) і под. (пор., з іншого боку, наприклад, Погр., УЛВН.: *два ра́зи, п'ять копійо́к* і под.).

1.3.1.6. Це окремі випадки, що їх можна було б схарактеризувати як пересунення наголосу при відмінюванні слова на передостанній склад, проте це, безперечно, лексикалізовані факти — *дóлар*, *сóкіл*, тобто явище не стільки фонетики, скільки лексики (відповідні слова саме з такими акцентними особливостями переносяться із західноукраїнської / діаспорної мовних практик, пор. акцентні парадигми в цих ідіомах на зразок *пéрстень* — *перстéня*, мн. *перстéні*, *та́бір* — *табо́ру*, мн. *табо́ри*)¹⁴:

— *дóлар* / *дóляр*, наприклад: «Первісний капітал для такого бізнесу — то є 10 тисяч *долáрів*» (В. П. Удовиченко, міський голова м. Славутича, родом з Київщини. — УР-1, Радіо «Голос Києва», 20.08.2002), але звичайно це відбувається при відмінюванні фонетичного варіанта *дóляр* (частина східноукраїнського мовного соціуму тепер, можливо, сприймає саме цю форму, за західноукраїнським і діаспорним зразком [див., наприклад: Ог. 1924, с. 93; УАС], як «більш українську») — *доляри*, *долярами* і т. д.: «А є й такі, що приїхали з України з грубими пачками надбаних злочинним шляхом *долярів*» (Микола Литвин, письменник, журналіст і кобзар. — ЛУ, 17.10.1996), частіше ж — у жартівливому вжитку: «— Знаєте, скільки коштує в Іспанії наш бугай — козак? Купу *долярів!*» (Юрій Краснощок. Гумореска «Як робити молоко». — ГУ, 24.07.1993);

— *сокіл*, кл. в. *соко́ле*: «На цім світі пий, *соко́ле...*» (з популярної пісні на слова Юрія Рибчинського «Мертві бджоли не гудуть»; пор. так само: Ог. 1924, с. 373), з варіантністю: *соко́ле* (УЛВН; пор. так само: Таран. 2003, с. 51), мн. «*Сокóли*» — популярний на початку 90-х років музичний гурт зі Львівщини, у такій вимові цю назву стали вживати й на «Великій Україні» (пор. у Жел.: *сокіл*, род. *соко́ла*, мн. *соко́ли*).

1.3.1.7. Говорячи про активізацію впливів з боку південно-західного наріччя на загальнонаціональну українську мову, в тому числі на її фонетичному рівні, не можна, звичайно, оминати й такої особливості акцентуації південно-західних говорів, як кореневе (а не суфіксальне, як у літературній мові) наголошування кількаскладових віддієслівних іменників сер. р. на *-ання* на зразок *мо́вчання*, *опові́дання*, *перекóнання* і под., деякі з яких від 20-х років стали входити й до загальнолітературного вжитку (це префіксальні *засі́дання*, *утрі́мання*, *затрі́мання* та деякі ін., але, наприклад, не *піса́ння*, *піта́ння*, *чіта́ння*) [див. про це: Ог. 1924 — статті *писа́ння*, *чіта́ння*; Шевельов 1996: 131–132; Винницький 2002: 218, 227]. У межах описуваного періоду вживання таких варіантів іменників з кореневим наголошуванням, причому не тільки префіксальних, помітно увиразнилося в публічній сфері: *запі́тання* (наприклад, у мовленні Віктора Ющенка), *пока́рання* (у тому числі й у мовленні юристів), *порівня́ння* (наприклад, у мовленні Арсенія Яценюка), а особливо *чіта́ння* (зокрема, у Верховній Раді: «прийняти законопроект у першому *чіта́нні*» і под.). Але це явище на його сучасному етапі, очевидно, не обов'язково слід пояснювати черговим пожвавленням західноукраїнських мовних впливів: це може бути й просто наслідком ширшого звучання тепер на різних радіо- і телеканалах спонтанного, «нередагованого» мовлення — того, що було й давніше (у тому числі й таких акцентуаційних слідів західноукраїнського походження), але виступало менш помітно¹⁵.

¹⁴ Якщо в Західному регіоні існує акцентна парадигма *за́куп* (купівля) — мн. *заку́пи* (наприклад, *робити заку́пи*: див. р. V п. 3.2), то в слововжитку «Великої України» була нещодавно засвоєна лише множинна форма з наголосом на першому складі, тобто без перенесення наголошування (СУМ-20): «Чи варто робити *за́купи* картоплі про запас?» (СТБ, «Вікна», 27.08.2021).

¹⁵ Утім, наприклад, С. Караванський, посилаючись на словник Жел. і на належну, на його думку, мовну компетентність, зокрема, депутатів Верховної Ради («Чи ж депутати Верховної Ради, що послугуються українською мовою, і справді такі недотепи, що не відчують, як краще і легше говорити по-українськи <...>?»), обстоював правомірність наголошування *чіта́ння*, *запі́тання* (див. його статті: Не все те золото, що у словниках. — ЛУ, 2004, № 7; Про «становий» хребет мови. — ЛУ, 16.09.2004).

1.3.2. Прикметники. В акцентуації відносних прикметників спостерігається тенденція до розширення в загальноукраїнській мовній практиці випадків наголошування суфіксів *-ов-*, *-ев-* (див. про активізацію словотвірних моделей відносних прикметників із суфіксами *-ов-*, *-ев-* в українській мові новітнього періоду: п. 4.3.3.5) — там, де норма і узус досі передбачали / передбачають кореневий наголос, і в нових лексичних одиницях¹⁶. Наприклад: *наметовий*, *ринковий* (наприклад, у публічних виступах 2005 року відомих політиків Є. Марчука, В. Ющенко, Ю. Тимошенко), *плітковий*, *рамковий* (наприклад, у мовленні політиків Б. Тарасюка, О. Турчинова: «рамкова угода»), *смереківий* (пор., зокрема, популярну пісню «Смерекова хата» — текст Миколи Бакая, 90-ті роки; з таким наголосом це слово можна було почути й давніше, наприклад: «Стан твій ніжний, смереківий...»); популярна пісня на слова Анатолія Драгомирецького «Ой ви, очі волошкові»), рідше *вівторковий*, *понеділковий*, *однаковий*, утворюючи, таким чином, акцентуаційну варіантність *наметовий*, *плітковий* і т. ін. (для деяких із таких слів уже відбувається відповідна лексикографічна кодифікація — *вівторковий*: РУС 2003; *ринковий*: СУМ-20, т. 6, с. 595, *позаринковий*: СУМ-20). У публічному мовленні вихідців із західноукраїнського регіону та представників діаспори така модель, природно, виявляється ширше, наприклад: *кавовий*, *помаранчевий* (зокрема, «Помаранчева революція»: у мовленні, наприклад, О. Тягнибока) та ін. Ось випадки такої варіантності в новоутворених або досі маловідомих прикметниках: *безпечковий* (*політика*, *доктрина*, *структури*) — переважно з кореневим наголошуванням (УРРУС; зокрема, у мові виступів президентів Л. Кучми, В. Ющенко, В. Януковича, П. Порошенка, у програмах УТ-1, УР-1), хоч простежується й суфіксальне наголошування (наприклад, у мовленні А. Яценюка: «Перед нами стоять безпечкові виклики», але трапляється воно й у мовленні вихідців зі Сходу України); *суржиковий*; *поведінковий*; *грівневий* (наприклад, у словнику: УРРУС, але переважно з кореневим наголосом); *іміджевий* (поряд з переважним наголошуванням першого складу трапляються й випадки наголошування суфікса — наприклад, у мовленні політиків О. Тягнибока, Т. Чорновола, 2014 рік); *мережівий* (наприклад, у словниках: УОС 2009, УРРУС, СУМ-20, але з переважанням у мовленні суфіксального наголошування); *(дво)рівневий* (УОС 2009, СУМ-20, РУСНТ 1998, хоча в УОС 2009, СУМ-20 є *багато-рівневий*; «дворівневий паркінг»: СТБ, «Вікна», 11.11.2015) і *(дво-, багато-)рівневий* (УРРУС). У нових або актуалізованих прикметниках із цими суфіксами, що виступають у конкуренції з досі більш узвичаєними прикметниками із суфіксом *-н-*, а також з першим атрибутивним компонентом у складених іменниках (див. п. 4.3.3.5): *авангардовий*, *бароковий* (пор. *бароковий*: Голоск., ОСУМ 1975, *бароковий*: ОСУМ 1994, СУМ-20), *пресовий* (з переважанням у мовленні кореневого наголошування), *рекламовий* (пор. відповідно досі значно більш узвичаєні форми: *авангардний*, *прес...*: *пресконференція* і под., *рекламний*). Нормативні словники «Великої України», втім, можуть певною мірою стримувати цю тенденцію, даючи тільки не суфіксальний (*авангардовий*, *поведінковий*: СУМ-20) або подвійний наголос (*допомогівий*: СУМ-20); пор. *відсотковий* (наприклад: Ізюмов; СДМ 1930; Голоск.; РУС 1937; РУС-3; УЛВН; Погр.), *відсотковий* (Орфоеп. сл.; РУС 2003; СУМ 2012) і *відсотковий* (УОС 2009; УРРУС; СУМ-20)¹⁷.

¹⁶ Оскільки ця акцентуаційна модель у загальному просторі функціонування української національної мови найбільшою мірою характерна для говорів південно-західного наріччя, а в межах культурної лексики її поширення відбувалося також під впливом польської мови [Булаховський 1951: 499], у її теперішній активізації слід, безперечно, обов'язково мати на увазі впливи західноукраїнської та діаспорної мовних практик, хоча в цілому її природа є, звичайно, значно складнішою й різноманітнішою [див. також, зокрема: Винницький 2002: 273–276].

¹⁷ Пор. також давніші випадки такого роду на зразок *загонівий* (від *загін*), *перегонівий* (від *перегони*, мн.), *кредитовий* (РУС-3, ОСУМ 1975, СУМ-11 — від *кредит*); пор. *ринковий* (Ізюмов) і пізніше *ринковий* (від РУС 1937 до нормативних словників нашого часу).

Тенденція до наголошування на суфіксі *-ов-* активізується також з протилежного боку — з пересуненням від флективного наголосу, пор. *зіркові́й, квіткові́й* (СУМ-20).

1.3.3. Іменники і прикметники.

1.3.3.1. В іменниках і прикметниках із суфіксами *-ів-*, рідше *-ин-*, похідних від власних назв (найчастіше від прізвищ), стало дещо помітнішим уживання з наголошуванням на цих суфіксах. Найперше це почало привертати до себе увагу ще від початку 90-х років (особливо в мовленні відомих діячів української західної діаспори, походженням з Галичини, — Ярослави (Слави) Стецько, пізніше предстоятеля УГКЦ Любомира Гузара) в одиницях *бандерівці, мельниківці* (форми одн. цих іменників уживаються рідше), *бандерівський, мельниківський*, поступово поширюючись і в мововжитку представників інших українських регіонів. Наприклад, у мовленні тодішнього голови відділення партії «Свобода» в Сумській області Ігоря Мірошниченка, який, за його словами, «якщо жив на Західній Україні, то не більше трьох днів»: *бандерівець, бандерівський* (Інтер, «Большая политика», 28.01.2011). Під час відомих протестних акцій, що дістали назву «Євромайдан» (кінець 2013 — початок 2014 рр.), поширилося наголошування *«беркутівці»* (про бійців спецпідрозділу МВС «Беркут», що протистояли «євромайданівцям»), *«беркутівський»* (у мовленні, зокрема, вихідців із Західного регіону О. Тягнибока, А. Яценюка, Д. Добродомова, але не тільки). (Наголошування ж, наприклад, *гітлерівці, петлюрівці, гітлерівський, петлюрівський*, а також *лемківський*, наявне в мовленні вихідців із Західної України та представників західної діаспори, у мовленні представників Східної України поки що, здається, не прищеплюється.) Так само поширилося наголошування *мазепінський, мазепінка* (головний убір): «Біля свого намету на Майдані / У *мазепінці* молодик стоїть» (Дмитро Павличко. З нових віршів. — Сл. Пр., 19.06.2014, с. 8: про протестні акції на «Євромайдані») (див. саме з таким наголошуванням в УАС: *мазепінець, мазепінка, Мазепінщина*; в ОСУМ 1994, за традицією, було подано *мазепінка*, але вже, наприклад, УОС 2009 дає форми з «літературним», тобто східноукраїнським, наголосом: *мазепінський, мазепінка*)¹⁸.

1.3.3.2. Почастішали випадки наголошування *(греко-)католицький, (греко-)католичка*, відомі в живій мові, звичайно, й давніше (за аналогією до наголошування твірного *католик*), але тепер з підтримкою в особливостях їх уживання в мовленні вихідців із Західної України та представників «старої» західної діаспори (наприклад, у мовленні Андрія Садового, Слави Стецько, предстоятелів УГКЦ Любомира Гузара, а пізніше Святослава Шевчука). Очевидно, в цих словах варто вже кодифікувати подвійне наголошування.

1.3.4. Числівники. Це такі випадки наголошування (переважно в публічному мовленні вихідців із Західної України, у тому числі й теле- і радіожурналістів), як: дробовий числівник *півтора* («за *півтора* кілометрів до <...>» — ICTV, «Факти», 2.04.2013: ведучий Лук'ян Сельский), у тому числі й з іменниками жіночого роду: *півтора години, сторінки, тисячі* (наприклад, у мовленні ведучого однієї з програм на 5 к. Романа Чайки); збірний числівник *обидва*, жіночого роду: *обидві* (див.: Жел., Ог. 1924), але, оскільки паралельно вживають і лексичний діалектизм *обидвоє*, у непрямих відмінках важко визначити віднесеність їх саме до того, а не до іншого з цих слів, наприклад: «*Обидвоє* проходять в одній справі», «в *обидво́х* справах» («1+1», ТСН, 17.03.2016, 18.01.2016: ведуча Лідія Таран).

¹⁸ Утім, пор. рекомендацію саме такого наголошування: *мазепінка* — і в дорадянському середовищі галицьких мовознавців [Грицак 1935: 159].

1.3.5. Займенники.

1.3.5.1. У формах зворотного і присвійних займенників у публічному мовленні «східняків» (переважно тих, хто перейшов / переходить на спілкування українською літературною мовою з російської) почастишали випадки їх кореневого наголошування, характерного для південно-західних говорів: «не знали, як *себе* поводити» (О. Роднянський, президент т/к «1+1». — ТСН, 21.03.1998), «сам по *собо́ї*» (5 к., «Час», 18.10.2004: ведучий Р. Скрипін), «*дорогі мо́ї*» (Ю. Тимошенко, у мовленні якої подібні випадки траплялися досить часто), «Ваше прізвище тепер популярніше, ніж *моє*» (Президент України В. Зеленський до журналіста: жовтень 2019 року).

Щодо наголошування особових займенників 1 і 2 ос. одн. і зворотного займенника в конструкціях з прийменниками, то деякі сучасні посібники з культури мови пропонують, крім досі нормативних акцентних форм для род. і знах. в. на зразок *до мене*, *на тебе*, уже навіть *по мені*, *на тобі* і под. [див.: Островський, Островська 2013: 27].

1.3.5.2. У вживанні вказівних займенників (*о*)той, (*о*)цей, означального (*у*)весь у функції означення у формах непрямих відмінків з прийменниками, а також числівника / прикметника / займенника *один* (у непрямих відмінках незалежно від його синтаксичної функції в контексті) не можуть, звичайно, не привертати до себе уваги досить частотні в мовній практиці випадки їх наголошування на передостанньому складі, у чому вгадується вплив особливостей акцентуації південно-західного наріччя (наприклад: з *одно́го боку*, «Два — в *одно́му*»: з телереклами, «Ми прагнемо *одно́го* <...>»: з телереклами). У рекомендаціях з культури української мови, як відомо, досі вказували на нормативність наголошування таких займенникових форм тільки на останньому складі (*до того́ берега*, *на тому́ шляху* і под.), відповідно до узусу південно-східного наріччя й, отже, норм літературної мови (на відміну від їхніх субстантивованих форм на зразок *до того́ ж*, *наполягати на то́му* і т. ін.) [див.: Молодіт 1970; Єрмоленко 1977: 108; Тодор 2008]; це ж стосується й питання про нормативність акцентної парадигми *один*. З авторитетних нормативних джерел попередніх десятиліть лінія на послідовне розмежування в наголошуванні таких займенникових форм у їх атрибутивному та субстантивованому вживанні проведена в Погр.: *без того́ чоловіка* / *не без то́го*, *на цьо́му заводі* / *на цьо́му*; послідовно: *одно́го́ разу*, *в одно́му́ селі* (у цьому словник М. І. Погрібного спирається, безперечно, на відповідні рекомендації М. А. Жовтобрюха [див.: Жовтобрюх, Кулик 1972: 303]).

Однак почастишання випадків такого наголошування на передостанньому складі в публічному загальноукраїнському мовному просторі описуваного періоду — це наслідок, найімовірніше, не тільки й, можливо, не стільки саме теперішнього посилення західноукраїнських мовних впливів, а й просто ще значно ширшого, ніж досі, функціонування усної форми УЛМ — з усіма можливими «неправильностями» в мовленні її користувачів і, зокрема, слідами ще попередніх впливів акцентуації південно-західного наріччя, особливості якого в даному разі «вигідно» різняться від наголошування відповідних слівформ у російській мові. Хитання в наголошуванні цих слівформ — на останньому / передостанньому складі — простежується в текстах нової УЛМ задовго до нашого часу. Наприклад, у поезії Тараса Шевченка: *з того́ зерна*, *з того́ поганого Давида* / *з того́ часу*, *а все за того́ п'ятака*; *у самому тому́ селі* / *у то́му самому селі*; *найкраця з усьо́го села* / *з всьо́го царства*, *по всьо́му небу (світу, царству)*; *і волосочка одно́го* / *молітєсь Богові одно́му*; у Максима Рильського: «І все в *тому́* житті, ба навіть сморід глини <...>», «За мир в *усьо́му* світі <...>». Пор. також у нормативних лексикографічних джерелах другої половини ХХ ст. (в акцентованих стійких сполученнях слів, а в перекладних словниках — також в інших ілюстраціях), тобто теж у працях мовознавців, але тих, які за родом своєї діяльності не можуть не реагувати (свідомо чи несвідомо) на особливості живої мовної практики: *з того́ боку (світу)*, *у то́му числі*; *з цьо́го світу*, *на цьо́му слові*; *з усьо́го розмаху*, *на всьо́му готовому*; *одно́го́ поля ягоди (СУМ-11)*; *з того́ боку* (стаття **по**), *на то́му тижні*; *до цьо́го часу* (стаття **поднесь**), *у цьо́му випадку*; *в усьо́му світі*; *в одно́му́ будинку* (РУС-3); *з усьо́го духу*; *з того́ світу*, *на то́му світі*; *в цьо́му душі*; *в одно́му́ ряду*, *стояти на одно́му* (ФСУМ); *на всьо́му ходу*; *до того́ берега*, *на тому́ шляху* (УЛВН). У новіших словниках,

навіть з грифом мовознавчих інституцій НАН України, така непослідовність ще більше увиразнюється, причому з тенденцією до розширення випадків наголошування саме на передостанньому складі, наприклад у РУС 2003, РУС-4 (у зіставленні з РУС-3 і СУМ-11): *в то́му самому будинку* (стаття **один**), але *на то́му тижні* (стаття **неделя**), *у то́му числі*, у звороті *завдяки то́му*, так само в прислівнику: *рік то́му*, але *тогó року*; *ці́ми днями*; *у́сьо́го добро́го!* Тому в деяких словниках тепер висувають пропозиції санкціонувати в таких випадках для означального займенника *весь* і вказівних *той*, *цей* подвійне наголошування (як компромісне): *з у́сьо́го розмаху, на то́му тижні, у цьо́му селі* [див.: Тараненко 2011: 5]; подвійне наголошування займенника *увесь* у непрямих відмінках (незалежно від синтаксичного вживання його форм) було подано в Голоск.: *у́сьо́го* і т. д.

1.3.6. Дієслова.

1.3.6.1. Це вже достатньо закріплене в живій мовній практиці описуваного періоду, хоча й не кодифіковане нормативними джерелами наголошування префіксальних членів словотвірного гнізда *-лагоd-* на компоненті *-гоd-*: *від(за)-, з-, на-, по-* і т. д.) *ла́гоdжува́ти / -ла́гоdити* з похідними (у конкуренції з досі нормативними *на́ла́гоdжува́ти / на́ла́гоdити* і под.): «*зала́гоdжува́ти* конфлікт» («1+1», ТСН, 31.07.2014: ведуча), «*на́ла́гоdження* стосунків»; військовий термін «*бойове зла́гоdження*», що став поширюватися в публічному просторі (насамперед, звичайно, в мові військових) з 2014 року (у зв'язку з воєнними діями на Донбасі) функціонує з наголошуванням як на першому (тобто згідно з нормою), так і на другому складі.

1.3.6.2. Це розширення практики кореневого наголошування інфінітивів дієслів *вести, везти, нести* з їхніми префіксальними дериватами та їхніх особових форм, причому не тільки минулого, на що звичайно звертають увагу [див.: Булаховський 1977: 440–441; Шевельов 1996: 137], а й майбутнього часу. Наприклад, у мовленні українських політиків, у минулому або й тепер в основному російськомовних, вихідців зі Сходу країни, — Петра Симоненка, лідера КПУ, вихідця з Донбасу: «*не́сти* покарання», «*вේли* розмову»; «По большому счёту, рідной неньке-Україні не *повёзло*» (УТ-1, «Вісті тижня», 7.03.2004; у цій мішаній російсько-українській фразі дієслово було вжито в українському оформленні); «*І* після того слідство вже не *вёлося*» (Давид Арахамія, політик, родом із Сочі, з 1992 року живе в Україні); так само відзначену акцентну модель можна було простежити в мовленні В. Пустовойтенка, Ю. Тимошенка, Д. Табачника, Р. Богатирьової, В. Зеленського, але також і в українськомовного «східняка» Олега Ляшка: «*Влада довела* народ <...>» (2014 рік); у телеведучих та інших журналістів в інформаційних програмах загальноукраїнського телебачення: «*рознёсло* їхній будинок» («1+1», ТСН, 2011: Наталя Мосейчук), «На слизькому машині добряче *занёсло*» (5 к., Час новин, 12.02.2021: журналістка з місця), «політик *не́стиме* відповідальність» (5 к., «Час», 1.07.2004: Данило Яневський), «*куди вёстиме* нас влада?».

Див. далі також про наголошування форм 1 і 2 ос. мн. теп.-майб. ч. на зразок *несемо, несёте* в межах іншої й ширшої акцентної парадигми дієслів: «*Ви ве́дете* кампанію <...>» (5 к., «Час», 24.03.2004: ведучий Роман Скрипін).

1.3.6.3. У парадигмах дієвідмінювання — відступи від стандарту в разі як збереження наголосу на основі слова, так і, навпаки, перенесення його на флексію та в деяких інших випадках:

а) у формах мин. ч.: *бу́ла, бу́ло, бу́ли* («<...> ніякої критики навколо нас не *бу́ло* б» (уринок з пресконференції Ю. Тимошенка. — «1+1», ТСН, 26.05.2005), «*Ви прибу́ли* з Лондона?» (Роман Скрипін), мн. *да́ли, жи́ли* (наприклад, в ідіолекті Л. Кучми), «*ужи́ли* заходів», «газ уже *спожи́ли*» і под. (у відповідних випадках тут можна вбачати, звичайно, і вплив з боку російського субстрату в мовця — на відміну від мовлення осіб з природним

таким наголошуванням, тобто вихідців з регіонів поширення південно-західного наріччя — наприклад, в ідіолекті Юрія Костенка, політика, уродженця Вінницької області: «якби *бу́ли* приведені», «шоб *бу́ла* зміна влади», *жи́ли, передáли*. — СТБ, 10.10.1999: програма з його участю);

б) у формах 1-ї ос. одн. теп.-майб. ч.: *ка́жу, ро́блю, хо́джу, го́ворю, допо́можу* і под. Наприклад, у мовленні осіб як з рідною (базовою) російською мовою: «Я *бо́рюсь* з корупцією» (Ю. Тимошенко, 2010 рік), «Я тобі все *розка́жу...*» (співає співачка зі сценічним псевдонімом Альоша, 2012 рік), *ка́жу, ро́блю, го́ворю, покáжу* (з виступів Президента України В. Зеленського — під час пресконференції 20 травня 2021 року, на Генеральній Асамблеї ООН 25 вересня 2019 року), «Я *зро́блю* все» (Ірина Венедіктова, Генеральний прокурор України), так і з українською (у «східняків»): «Я *ро́блю* зауваження <...>» (Іван Плющ, Голова Верховної Ради. — УТ-1, УТН, 7.07.2000: трансляція із засідання Верховної Ради), «Я не зробив і не *зро́блю* жодного кроку, щоб <...>» (з виступу Президента України В. Ющенка у Верховній Раді, 9.02.2006 р.), «Я *го́ворю* про революцію у прибиранні <...>» (з телевізійної реклами, 2005 рік: диктор — жінка з загальною нейтральною літературною вимовою)¹⁹;

в) у формах 1 і 2 ос. мн. теп.-майб. ч.: «ми *живемо́*» (Олег Ляшко), «*Клянемо́сь! Клянемо́сь!*» (з клятви вихованців Київського військового ліцею імені Івана Богуна, листопад 2010 року; з клятви випускника, що її дають учні однієї із середніх шкіл Київської області: ICTV, «Факти», 29.05.2011), «На цьому ми *перервемо́сь* <...>» (5 к., «Час», 30.05.2005: ведучий Роман Скрипін), «*Прорвемо́сь!*» (назва художньо-документального телефільму про «Помаранчеву революцію», березень 2006 року: її вимовляли саме з таким наголошуванням); форми 2-ї ос. *берете́, б'єте́, даєте́, живете́* і под.;

г) у формах 2 і 3 ос. одн. та 1–3 ос. мн. теп.-майб. ч., що особливо виявляється в наголошуванні префіксальних дериватів док. в., — від дієслова *ити* (крім *вийти*): «*підé* у відставку» («1+1», ТСН, 15.11.2002: ведучий Олесь Терещенко), «*пройде́* кризь вогонь» («1+1», ТСН, 19.08.2004: з реклами), «Ми *прийде́мо* вам на допомогу!» (з реклами: УТ-1, 9.09.2000: голос диктора — загальною з нейтральною літературною вимовою), «“Чи *прийде́те* Ви на голосування?” Ці люди сказали, що *прийдуть*» (Інтер, «Подобиці», 11.03.2002: соціолог загальною з нейтральною літературною вимовою — про анкетування населення [пор. трактування форм на зразок *підéш* як також прийнятних: Винницький 2002: 337]; від старого дієслова *їняти* (крім *вийняти*): «скільки це *займе́* часу?» і под.²⁰;

г) поширення форм наказ. сп. 1 і 2 ос. мн. *славі́мо, славі́те* в Різдвяних привітаннях, перейнятих із західноукраїнської мовної практики / з мововжитку греко-католицької церкви, — від акцентної форми *славі́ти* (Ог. 1924) (замість очікуваних нормативних для УЛМ форм *сла́вмо, сла́вте* — від *сла́вити*), наприклад: «Христос рождається! *Славі́мо* його!» (прем'єр-міністр України Юлія Тимошенко), «З Різдвом Христовим! *Славі́мо* його!» (Президент України Віктор Ющенко). Пор. у Різдвяних посланнях предстоятелів кількох християнських конфесій в Україні — з одного боку: «Христос народився! *Славі́мо* Його!» (з Різдвяного послання предстоятеля УПЦ КП Патріарха Філарета: Час, 5.01.1996, с. 1; УР-1, 6.01.2001; 5 к., 7.01.2010 — титри-заставки на телеекрані), «Христос рождається — *славі́те*» (з Різдвяного послання предстоятеля УПЦ МП митрополита Володимира: Час, 5.01.1996, с. 1), «Христос рождається! *Славі́мо* Його!» (з Різдвяного послання

¹⁹ В одній з останніх монографій, присвячених становленню нормативності в системі акцентуації української мови, відзначено, що хоч у формах на зразок *ка́жу, пишу́, ро́блю* основним з погляду норми є флективний наголос, але цілком можливим є й наголошування на основі, що також варто було б подавати у словниках [Винницький 2002: 383].

²⁰ Подібна ж модель наголошування для дієслова (у)крати, характерна для південно-західного наріччя, простежується в загальноукраїнському просторі переважно тільки в мовленні вихідців із західноукраїнського регіону (зокрема, у А. Яценюка, наприклад: «менше *крадіть*»); для *бути* (*будé, будуть* і т. д.) така модель тут практично відсутня.

предстоятеля УГКЦ кардинала Любачівського: Час, 5.01.1996, с. 1); з другого боку: «Христос народжується — *славте!*» (з Різдвяного послання предстоятеля УАПЦ Димитрія: Час, 5.01.1996, с. 1). Пор. характерне для живого мовлення західноукраїнського регіону суфіксальне, а не кореневе наголошування групи префіксальних дієслів на *-ити, -іти, -ати* (*заводіти, приходіти, посидіти, полежа́ти* і под.), яке час від часу простежується тепер і в загальнонаціональному ефірі: «*загоїти* рани» (предстоятель УГКЦ Святослав), «Ви можете *посидіти* в затишних кафе Риги» (ICTV, «Факти», 5.08.2011: ведуча Олена Фроляк).

1.3.6.4. Поряд з наведеними вище виявами активізації в загальноукраїнському мовному полі акцентних особливостей південно-західного наріччя дещо повніше увиразнилася також одна акцентуаційна тенденція до певною мірою протилежного спрямування — до збалансованості південно-західної (з флективним наголосом) і південно-східної (з префіксальним наголосом) моделей наголошування префіксальних дієслів док. в. з префіксами, що закінчуються (в особових формах — 2 і 3 ос. одн. та 1–3 ос. мн., рідше — також в інфінітиві) на голосний [і] (вторинного походження — з [о], а останній — від зредукованого заднього ряду), з ширшим подаванням у нормативних джерелах варіантності на зразок: *відігнути* — *відігне́ш, відігне́, відігнемо́, відігнете́, відігнуть* (так само *віділлєш, відіпхне́ш* і под.), *звити* — *зів'єш, зів'є* і т. д. (так само *зіб'єш, зігне́ш, зіпхне́ш, зірвє́ш, зіткне́ш* і под.), так само в акцентних парадигмах дієслів *надірвати, підіпхнути, підіслати, підіткнути, підлити, підперти, розвити* і т. ін. Таку варіантність, яку майже послідовно було проведено в Погр., уже загалом витримано в перших томах СУМ-20, тоді як у нормативних джерелах попереднього періоду й, зокрема, в СУМ-11 тут переважно спостерігався значний різнобій — з ухилом, однак, частіше в бік флективного наголошування [див. також щодо цього: Булаховський 1977: 436–440; Винницький 2002: 341–344]. Це стосується також особових форм дієслова *подождати*: пор. [ти] *подождєш* (Голоск.) / [ти] *подождє́ш* (УЛВН, Погр., СУМ-11, ОСУМ 1975, УОС 2009, Орфоеп. сл.) / [ти] *подождє́ш* (СУМ-20).

1.3.7. Прислівники. Це окремі випадки, що увиразнилися, очевидно, також у загальному річищі пожвавлення в загальноукраїнському просторі особливостей західноукраїнської мовної практики, — з певною активізацією:

а) префіксального наголошування: *напрікі́нці* (за нормою УЛМ тут подвійне наголошування), *передо́всім* (наприклад, в усному мовленні поетів Павла Мовчана, Галини Тарасюк) — у конкуренції з нормативним *передовсі́м*;

б) навпаки, кінцевого наголошування: *нара́зі* (у СУМ-11 і СУМ-20 це слово подано з подвійним наголосом *нара́зі*: у першому словнику як діалектне, а в другому — як розмовне; в ОСУМ 1994, СУМ 2012 — як нейтральне, але тільки з наголосом на корені), *на часі́* (пор. літ. *на ча́сі*) [див. також: Шевельов 1996: 116].

1.4. Деякі підсумкові зауваження. Узагальнюючи викладене вище, слід, по-перше, підкреслити, що в сукупності відзначених фонетичних (сегментних і акцентуаційних) явищ новітнього періоду функціонування УЛМ переважають тенденції нормотворчого характеру, спрямовані на посилення наявності в її структурі органічніших, питоміших для неї рис (нерідко з можливою гіперкоректністю й «перегинами»). У межах цих тенденцій, зокрема, не тільки реалізується цілком зрозуміле прагнення активних кіл українськомовного соціуму до дальшого усунення зі складу УЛМ слідів впливів (справжніх і гаданих) з боку російської мови (це переважно на сегментному рівні фонетики), а й активізується наявність низки особливостей південно-західного наріччя (частіше в межах акцентних парадигм).

По-друге, якщо говорити про ті кола мовного соціуму, в мовленні яких особливо виразно виявляються такі тенденції нормотворчого плану, то ці фонетичні процеси характеризують насамперед, цілком природно, мовну практику осіб, які прагнуть спілкуватися правильною або навіть добірною літературною мовою. Певна ж кількість таких явищ, особливо на рівні акцентуації, — це ознака мовлення переважно тих осіб із цього загалу, хто перейшов (переходить) на спілкування українською мовою з російської як своєї базової (раніше чи й тепер) або через свій вік ще не став носієм літературної мови кодифікованого станом на початок 90-х років зразка (тобто представники молодших поколінь). Оскільки такі особи не впевнені у своєму володінні «справжньою» українською мовою (тим більше в сучасному загальному контексті критики «офіційної» літературної мови, яка лунає звідусіль як умотивовано, так і цілком безпідставно), вони, чуючи та бачачи навколо себе (насамперед зі ЗМІ, перекладної літературної, теле- і кінопродукції) зразки ніби іншого варіанта УЛМ, вдаються — свідомо чи ні — до мовної гіперкоректності. Ось, наприклад, фрагменти з публічних виступів українською мовою відомих діячів української політики з рідною або базовою в минулому чи й тепер російською мовою — вихідців зі Східної України: *ввѣсти, говорю, відстаємо, подаємо, видаємо, «я би пішов», щоби* («1+1», «Епіцентр», 3.10.1999: Сергій Тігіпко); уживання надміру твердого [ч] ²¹, що, до речі, нечасто трапляється і в мовленні представників західноукраїнського регіону, наголошування *ка́жу, повто́рюсь* (СТБ, «Вікна. Опівночі», 19.10.2001: Василь Волга, кандидат у Президенти України); зі спонтанного мовлення голови Меджлісу кримськотатарського народу Рефата Чубарова, який став спілкуватися загалом нормативною УЛМ, хоча і з певними ознаками неукраїнської артикуляції: *говорю, не дали, підняли; це було би, могли би, щоби*. Навіть у випадках, коли поширювані в загальноукраїнському мовному просторі фонетичні елементи південно-західного наріччя можуть нагадувати співвідносні одиниці російської мови (на відміну, до речі, від відповідних елементів південно-східного наріччя та «офіційної» літературної мови), відчуття мовцем того, що їх використання є одним із зразків сучасного «елітарного» мововжитку, очевидно, переборює можливі побоювання того, що його можуть запідозрити у вживанні росіізмів, пор. укр. *би, щоби* і рос. *бы, чтобы* (як основні, нейтральні варіанти порівняно з *б, чтоб*); укр. *прийдемо, прийдете, прийдуть* і под. і рос. *придём, придёте, придут* і под. Однак у спостерігача за такого роду слововживанням нерідко, очевидно, виникають сумніви щодо того, як його трактувати — як вплив південно-західної акцентуації, як, наприклад, у мовленні уродженця Буковини А. Яценюка: «Європейський вибір *відстояли* не ми. Європейський вибір *відстояли* мільйони» (з виступу на засіданні Верховної Ради 14 липня 2014 року), або ж як вплив російської мови, наприклад: «Ви мужньо *відстояли* нашу свободу!» (голос диктора — загалом з нейтральною літературною вимовою — за кадром у телеролику соціальної реклами на підтримку українського війська під час АТО в Донбасі: кінець липня — серпень 2014 року на різних українських телеканалах).

Певні слова із західноукраїнської і/або діаспорної мовних практик, поширюючись у загальноукраїнському мовному середовищі, можуть певною мірою «натуралізуватися» в ньому зі зміною особливостей свого наголошування. Якщо, наприклад, слово *гаразди*, мн. СУМ-11 подає з позначкою «діал.» і наголосом на закінченні, то СУМ-20 — уже без цієї позначки і з наголосом на основі (так само в сучасній живій мові, наприклад: «Бажаю вам усіляких *гарáздів!*»); ще частотнішим стало в цей час *негарáзди*, мн.: *життєві, економічні* і т. ін. *негаразди* (див. р. V п. 5.1.2). Прикметники із суфіксом *-ов-* (замість

²¹ Пор., наприклад, в одному з оглядів сучасного стану УЛМ серед інших виявів «орфоепічного свавілля» таку характеристику цього явища, як «жахливу вимову звука ч» — «неприродно твердо, як супертвердого» [Баранник 2001: 43].

прийнятих у «Великій Україні» форм із суфіксом *-н-*) можуть засвоюватися не із суфіксальним наголошуванням (див. п. 1.3.2), а з кореневим: *авангáрдовий, допомóговий*.

ЛІТЕРАТУРА

- Антисуржик / За заг. ред. О. Сербенської. Львів: Світ, 1994.
- Баранник Д. Х. Українська мова на межі століть. *Мовознавство*. 2001. № 3. С. 41–47.
- Булаховський Л. А. Наголос. *Курс сучасної української літературної мови* / За ред. Л. А. Булаховського. Київ: Радянська школа, 1951. Т. 1. С. 481–513.
- Булаховський Л. А. Наголос. *Л. А. Булаховський. Вибрані праці* : В 5 т. Київ: Наукова думка, 1977. Т. 2. С. 325–447.
- Винницький В. М. Українська акцентна система: становлення, розвиток. Львів: Біблос, 2002.
- Винницький В. М. Функційне навантаження українського наголосу. Львів: Видавничий дім «Укрпол», 2010.
- Винницький В. М. Український правопис: неточності у трактуванні мовознавчих понять. Львів, 2012.
- Воронцова В. Л. Активные процессы в области ударения. *Русский язык конца XX столетия (1985–1995)* / Отв. ред. Е. А. Земская. Москва: Языки русской культуры, 1996. С. 315–325.
- Грицак Є. Новотвори в сучасній українській мові. *Рідна мова*. Варшава, 1935. Ч. 11. С. 159.
- Денисовець Г. П. Зауваження до 4-го видання «Українського правопису». *Український правопис: так і ні (Обговорення нової редакції «Українського правопису»)* / Ред.-упоряд. О. О. Тараненко. Київ: Рідна мова; Довіра, 1997. С. 152–156.
- Думки з приводу появи «Українського правопису» (1990 р.) / Л. Коць-Григорчук, З. Терлак, О. Сербенська, Б. Задорожний, О. Ріпецька, Д. Гринчишин, Т. Лещук, Ю. Дуркот, Л. Полюга. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. 224: Праці філологічної секції* / Ред. М. Ільницький, О. Купчинський. Львів, 1992. С. 418–443.
- Єрмоленко С. Я. Культура української мови. *Мова. Людина. Суспільство* / Відп. ред. В. М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1977. С. 103–110.
- Єрмоленко С. Я. Символічна і прагматична мовна норма. *Літературна норма і мовна практика* / За ред. С. Я. Єрмоленко. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2013. С. 255–266.
- Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Ч. 1. Київ: Вища школа, 1972.
- Караванський С. Секрети української мови. Київ: Кобза, 1994.
- Лесюк М. Культура мовлення в сучасній Україні. *Ucrainica I. Současna ukrainistika. Problémy jazyka, literatury a kultury : sborník článků. 2 Olomoucké sympozium ukrainistů (26–28 srpna 2004 r.)*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2004. С. 302–309.
- Молодід Т. Г. Наголос займенників та слів займенникового походження. *Питання мовної культури*. Київ, 1970. Вип. 4. С. 82–85.
- Наконечний М. Ф. Фонетика. *Курс сучасної української літературної мови* / За ред. Л. А. Булаховського. Київ: Радянська школа, 1951. Т. 1. С. 127–287.
- Наконечний М. Ф. Орфоепічні норми та їх значення. *Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика* / Відп. ред. М. А. Жовтобрюх. Київ: Наукова думка, 1969. С. 370–401.
- Островський В. І., Островська Г. Ф. А українською кажуть так... 2-ге вид., випр. і доп. Тернопіль: Терно-граф, 2013.
- Пономарів О. Культура слова: Мовностилістичні поради. Київ: Либідь, 1999.
- Рибалко К., Рибалко О. Коло має бути розірвано... *Дивослово*. 2001. № 4. С. 27–33.
- Русанівський В. М., Єрмоленко С. Я. Життя слова. Київ: Вища школа, 1978.
- Самійленко В. Дбаймо про фонетичну красу мови. *В. Самійленко. Твори*: В 2 т. Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1958. Т. 2. С. 365–369.
- Синявський О. Норми української літературної мови. Харків; Київ: Література й мистецтво, 1931.
- Скляренко В. Історія Русі (Русі) чи Рूसі (Рूसи)? *Культура слова*. 1994. Вип. 45. С. 82–83.
- Скляренко В. *Тризуб чи тризуб?* *Культура слова*. 1996. Вип. 46–47. С. 180–181.
- Скляренко В. Г. Історія українського наголосу: Іменник. Київ: Наукова думка, 2006.
- Стрижак О. С. Козаки. *Українська пропріальна лексика* / Відп. ред. І. М. Железняк. Київ: Кий, 2000. С. 149–162.
- Тараненко О. О. Передмова. *Українсько-російський і російсько-український словник: Сфера ділового і професійного спілкування* / Уклад.: В. М. Бріцин, О. О. Тараненко. Київ: Вища школа, 2011. С. 5–7.

- Тодор О. Як правильно наголошувати: *того́* чи *то́го*, *тому́* чи *то́му*? *Культура слова*. 2008. Вип. 70. С. 137–138.
- Чучка П. П. З приводу підготовки нової редакції «Українського правопису». *Український правопис: так і ні (Обговорення нової редакції «Українського правопису») / Ред.-упоряд. О. О. Тараненко*. Київ: Рідна мова; Довіра, 1997. С. 34–38.
- Шапошников В. Н. Русская речь 1990-х: Современная Россия в языковом отображении. Москва: Комкнига, 2006.
- Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. Львів; Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, 1996.
- Шевельов Ю. Я — мене — мені... (і довкруги): Спогади. Харків; Нью-Йорк: Видання часопису «Березіль»; Видавництво М. П. Коць, 2001. Тт. 1–2.
- Шерех (Шевельов) Ю. Нарис української мови. Мюнхен: Молоде життя, 1951.
- Юрченко О. С. Наголоси в поетичних перекладах. *Рідне слово*. Київ, 1973. Вип. 7. С. 51–52.
- Ющук І. Орфоепія, фонетичні закони і правопис : [Рец. на:] Орфоепічний словник української мови : В 2 т. Київ, 2001–2003. *Дивослово*. 2004. № 3. С. 72–75.
- Яр Славутич. Запропоновані зміни у «Правописному словнику» Г. Голоскевича. *Мовознавство*. 1994. № 1. С. 72–77.

2. МОРФОЛОГІЯ

Більш чи менш помітні зміни поширилися в цей час у межах різних категорій і розрядів повнозначних частин мови — унаслідок чинників як пуристично-нормотворчого характеру (переважно), так і тенденцій до демократизації / лібералізації норм мововжитку.

2.1. Іменники.

2.1.1. Категорія роду.

2.1.1.1. У межах розряду іншомовних слів це насамперед активізація в ужитку варіантів жін. р., поширених у загальнолітературній мові до початку 30-х років¹ та в західно-українській мовній практиці і в мові західної діаспори (переважно під впливом польської мови)². Найпомітнішим прикладом цієї тенденції стала форма *зала* (пор. наприкінці XIX — у першій третині XX ст.: *зая, зала, саля*, пор. пол. *sala*) — у конкуренції із *зал, чол. р.* (СУМ-11 подавав *зала* без обмежувальних ремарок, хоча і з відсиланням до *зал*, але в самій мовній практиці останніх десятиліть варіант жін. р. уживався дедалі рідше — переважно в розмовній мові зі значенням «вітальня», причому вже з конотаціями застарілої або навіть просторічності; співіснування варіантів *зала* і *зал* в українській мові «Великої України» від 30-х років повторювало їхній розвиток у російській мові): *актова зала, концертна зала, сесійна зала* Верховної Ради (досить часто, причому й у мові самих депутатів), *біла зала* Маріїнського палацу, *машинна зала, зала вченої ради, пів зали*; у написах-табличках: «*Зала очікування*» (на вокзалах), «*Зала офіційних делегацій*» (наприклад, у Бориспільському аеропорту), «*Джокер. Зала гральних автоматів*», у складних словах: *спортзала, конференц-зала*; пор. у випадку самокорекції мовця: «Глядачі у цьому концертному залі... у цій концертній залі можуть переконатися <...>» (журналістка Соломія Вітвицька. — «1+1», ТСН, 24.06.2010). Серед іменників грецького походження на *-зис/-за(-сис/-са)* активізувалися такі варіанти жін. р., що досі в нормативних виданнях подавалися на другому місці, як *генеза* (варіанти «*Генеза*» / «*Генеза*» використовують також у власних назвах — це, наприклад, журнал у Києві, видавництво в Києві, консорціум у Львові), *оаза* (пор. основні навіть у радянський час форми жін. р. *криза, теза*). Набула певного поширення форма *катехиза* — варіант до *катехизис* (СУМ-20).

¹ Щодо неоднозначності ставлення до таких форм у 20-ті роки пор., наприклад: «В оригіналі Словника, який саме редакую, під словом “параліч” натрапив на „паралізу” [пор. чес. і слц. *paralyza*, але пол. *paraliż*. — *O. T.*]. Слово сковане на зразок прийнятих тепер — „аналіза”, „синтеза” й ін. Не скажу, щоб вигадка була вдатна» (С. Єфремов. Щоденники: 1923–1929. Київ, 1997, с. 216). Пор. також в І. Огієнка трактування форм *аналіза, парада, фльота* і под. як галицьких, але: *зала*, жін. р., рідше *зал*, чол. р. (Ог. 1924).

² Конкуренція форм чол. і жін. р. при засвоєнні таких слів українською мовою зумовлена в основному їх запозиченням через посередництво або польської (у жін. р.), або російської (у чол. р.) мов. Якщо західнослов'янські мови орієнтувалися при запозичанні відповідних слів з-поміж живих західноєвропейських мов на їхній граматичний рід у німецькій мові, то в російській мові вони оформлялися в чол. р. за їхніми формальними (фонетичними) ознаками у французькій мові — ознаками, які в російській мові асоціювалися з категорією чол. р. [див., наприклад: Исаченко 1954: 75–78]. Проте, як писав ще І. Огієнко щодо українсько-російських культурно-мовних відносин XVII — початку XVIII ст., відзначаючи прагнення «обминати форми чужих слів, що однакові з російськими», посередником при запозичанні іншомовних слів російською мовою могла виступати тоді якраз українська мовна практика [Огієнко 1927: 118–128, 184–195]. Так що, висуваючи тепер, наприклад, пропозицію «слово *синтаксис* варто замінити морфологічним варіантом *синтакса*, характернішим для української мови» [див.: Пономарів 2003: 97], не слід усе-таки забувати той факт, що форма *синтаксис* поширилася в російській граматичній традиції саме з перших українських граматик кінця XVI — початку XVII ст.

Щодо інших слів, то подібні випадки засвідчуються значно рідше, наприклад: *аналіза*, *анекдота* та деякі ін. у газеті «Слово» в першій половині 90-х років; *парада*: «Парадо, струнко!» (Сл. військ., с. 373), *при повній параді* (переклад рос. «при полном параде» — у субтитрах до російського телефільму: Інтер, 27.03.2004). Пор. пропозиції щодо повторної нормалізації у формі жін. р. іменників, які станом на кінець 80-х років у цій формі вже не подавалися в нормативних джерелах: *візита* (СУМ-11: «рідко»), *класа*, *оркестра*, *роля*, *синтакса*, *синтеза*, *спіраля*, *флота* [див.: Рибалко 1997: 169; Пропозиції кафедри української мови... 1997: 152]; пор. також у мові деяких ЗМІ: «Серед почесних гостей — адмірал *Української Фльоти* Борис Кожин» (Час, 22.12.1995). Ця тенденція до активізації форм жін. р. реалізується дуже непослідовно, пор., наприклад, у Сл. військ.: *ранга*, *резерва*, *санаторія* (на першому місці), *аналіза* (на другому місці), але тільки *елікс*, *прогноз*; *кляса* подається на другому місці без обмежувальних ремарок, а *фльота* — з позначкою «заст.». Дещо активізувалася в загальноукраїнському масштабі поширена в Західній Україні форма *Євангелія* (переважно з наголосом на третьому складі), наприклад: Іван Малкович. Дитяча *Євангелія* — назва книжки (Київ, 2009), пор. подання цієї форми на другому місці після *Євангеліє* з позначкою «рідко» (СУМ-20) і без стилістичних обмежень (СУМ 2012), але не виявляє такої тенденції за межами регіону, наприклад, також уживана тут форма *група* (*група*). Не виявляють тенденції до активізації вживані давніше в загальнолітературній мові форми *метода* (пор., як і перед цим, у жартівливо-іронічному вживанні: «Інша “метода” у экс-“губернатора” Київщини NN, який ховається за депутатською недоторканністю власної дружини». — УМ, 16.07.2005, с. 8), *фільма* (ці два слова, щоправда, активно вживалися давніше також у російській мові)³.

У межах самої категорії жін. р. в іншомовних іменниках спостерігається певна тенденція до розширення вживання іменників I відміни за рахунок їхніх варіантів з III відміни переважно на *-ль* (джерелом появи деяких із них свого часу могла бути польська мова, наприклад: *rola*, *spirala*, але в польській мові відповідниками таких слів є й іменники чол. р. на *-l*, наприклад: *aerazol*, *detal*, *pedal*, *szynel*). Наприклад, у Сл. військ.: тільки *шинеля* (цей варіант, як відомо, має міцну традицію в народній і художній мові), *панеля*, *аерозоля*, на першому місці — *медаля*, *шрапнеля*, на другому місці після форм на *-ль* — *магістраля*, *роля*, *спіраля*; з іншою фіналлю: *картеча* (але пор. у власне українських словах: тільки *постіль*, без варіанта *постеля*); в УОС 2009: *бретеля* — поряд з *бретель*.

2.1.1.2. Уведення до активного вжитку форми чол. р. *есеї* (пор. англ. *essay*, пол. *esej*) — у конкуренції з давніше запозиченим *есе*, сер. р. (наприклад, в УЛЕ, т. 2, с. 162: тільки *есе*; пор. франц. *essai*, рос. *эссе*): «<...> деякі з них [статей. — О. Т.] можна було б назвати *есеями*» (Леонід Новиченко. — ЛУ, 6.06.1996); М. Гловінський. Новомова — 12 польських *есеїв* / Пер. з польської. Київ, 2001 (назва книжки); «<...> *есеїв* і статей Романа Рахманного» (СіЧ, 2004, № 1, с. 34); у визначеннях жанру твору: *повість-есеї*, *роман-есеї*, *фільм-есеї*; *шерез*, чол. р. — до рос. *шеренга* (Сл. військ.).

2.1.1.3. У власне українських словах — активізація вживання форм жін. р.:

— *хода* (у конкуренції з традиційним варіантом чол. р. *хід*) у значеннях: а) «процесія; урочистий похід» (щоправда, при цьому відразу ж постає питання щодо нормативного творення форм множини цього іменника — їх наголошування і форми род. в.: «відбулися хресні *ході* / *ході*»? , род. «хресних *ход* / *хід*»?); *святкова* (*урочиста*, *скорботна*, *карнавальна*, *смолоскіпна* та ін.) *хода*, «*факельна хода*» (РУ, 30.07.1991, с. 2), «У пам'ятній

³ Пор. також у виданнях авторів з діаспори, наприклад: *анекдота*, *гардероба*, *кооператива*, *мармоляда*, *оркестра* та ін. (Олекса Горбач. Шлях зі Сходу на Захід: Спогади. Львів, 1998). Пор. так само (можливо, навіть більшою мірою) активізацію в білоруській мові цього ж періоду (у недержавних виданнях) таких іменників жін. р., як *ансамбля*, *бензына*, *метра*, *пляцдарма* і под. [Садоўскі 2001: 230].

ході <...> взяли участь тисячі вірмен» (ВК, 2.10.2012, с. 3), «Вишиванкова хода відбудеться в Кропивницькому» (NewsOne, рухомий рядок новин, 30.07.2016); навіть *хресна хода* («Завтра — *Хресна хода* за Україну». — УМ, 27.07.2010; «<...> учасники пройшли *хресною ходою* і поклали квіти до пам'ятника українським козакам та селянам, що загинули в битві під Берестечком». — ГПУ, 10.06.2010; особливої частотності в ЗМІ номінація *хресна хода* набула в липні 2016 року під час проведення УПЦ МП масових акцій з нагоди відзначення чергової річниці хрещення Русі) (у слововжитку самих українських конфесій загалом лишається традиційна форма чол. р.: «Довжина *Хресного ходу* від голови до кінця склала понад кілометр». — Газета «Голос православ'я», 2014, № 15, с. 5; «Щорічно на Зелені свята він готує *святочний хід* церковних громад». — ШП, 2.08.2001, пор. етнографізм у Карпатах також у формі чол. р.: «У селищі Путилі, що на Чернівеччині, — фестиваль виходу на полонину <...> Почалося все зі символічного *полонинського ходу*». — Е, 30.05.2013, с. 7); б) «спосіб переміщення транспорту»: «Автомобіль [нової марки. — О. Т.] має *швидку ходу*» (радіо «Голос Києва», 24.05.2005), «Запас *ходи* в радянських танках був не більше 200 км» («1+1», перекладний д/ф, 22.06.2008), «Машина репресій набирала *повну ходу*» (СТБ, російський д/ф «Абакумов. Падение наркома», 2.10.2005: в українських субтитрах);

— *довіра* (в конкуренції з *довір'я*, сер. р.) — наприклад, у вже усталених зворотах: *кредит довіри* (до влади і т. ін.), *уряд народної довіри*, *телефон довіри* (у правоохоронних та ін. службах), у нових власних назвах: видавництво «*Довіра*» (Київ); якщо СУМ-11 подавав слово *довіра* з відсиланням до *довір'я*, то СУМ-20 — уже навпаки.

2.1.1.4. В іменниках спільного (чол. і жін.) роду І відміни на позначення тварин (природно, обох статей) ще більше увиразнюється наявна й давніше (пор. *шуліка*, чол. р.) тенденція до віднесення їх до категорії чол. р. Так, хоча словники продовжують подавати іменник *собака* звичайно з подвійною родовою віднесеністю (див., наприклад, Грінч., СУМ 2012: ч. і ж.; СУМ-11: ч. і рідше ж., але Голоск.: ч.) і в живій мові, у ЗМІ він уживається також і в жін. р. (наприклад: «*Собака стрибнула на кулю*». — ГПУ, 1.10.2013, с. 10), таке його вживання нерідко вже може розцінюватися фактично як помилка, як граматичний росізм (пор. із зазначенням тільки категорії чол. р. уже і в деяких словниках: УРРУС); у такому ж напрямі просувається родове віднесення іменників *лелека*, *папуга*. Ця тенденція захоплює вже й деякі іменники досі тільки жін. р. — *мурашка* (*мураха*): «Яку відстань подолав *мурашка*, якщо він приніс до свого будиночка три гілочки?» (Математика, 2 клас — див. цей приклад: Л. Колібаба. — Культура слова, 2015, вип. 82, с. 38–39); *рудий*, *вогняний мураха* (зокрема, в перекладних документальних фільмах на телебаченні); *мураха-листоріз*, ч. (СУМ-11: Дод.).

2.1.1.5. Тривали повторні спроби переоформлення назв українських міст чол. р. на *-ськ(-цьк, -зьк)* за зразком субстантивованих (відприкметникового походження) іменників сер. р. Наприклад, у закликах письменника: «Нині, безумовно, настав час повертати українській топоніміці прикінцеве *-е*, яке дуже характерне в рідній мові, яке в часи комуно-більшовицької імперії тотально знищувалось. <...> Адже й школяреві зрозуміло, що слово *місто* — середнього роду й у формах на *-ськ* потребує закінчення *-е*. Та русифікатори не зважали, і, як наслідок цього: *Донецьк, Луганськ, Приморськ* і т. д. На жаль, не встояла навіть Західна Україна, де місто Станіслав перейменовано на... *Івано-Франківськ*. Та, на щастя, маємо українське село, яке нібито самим Богом покликане зберігати в назвах прикінцеве *-е*: *Волоське, Солоне* <...>» (Олександр Завгородній. Повер-

таймо мові нашу рідну українську ознаку. — УС, 24.10. 1996) ⁴; на деяких нових картах України: *Луцьке, Донецьке* і под. (на відміну від назв неукраїнських міст *Курськ, Новочеркаськ* і под., для яких лишається форма чол. р.); у деяких наукових виданнях: м. *Луганське* (у кн.: *Ucrainistica*. Кривий Ріг, 2003, с. 62; 2004, с. 85).

Як відомо, назви населених пунктів із суфіксом *-ьскъ* належали до продуктивних слов'янських, у тому числі східнослов'янських, ойконімічних типів і фіксуються, зокрема, на території сучасної України ще від перших писемних пам'яток: *Бужьськъ, Лучьськъ* (тепер *Луцьк*), *Мильськъ, Мичьськъ, Сновьськъ, Туришськъ* та ін., пор. так само в суміжних землях: *Мѣньськъ, Полотьськъ, Случьськъ, Смольньськъ* та ін. (див., наприклад: ІУМ Лексика, с. 624–625; ЕСЛГНПР). Після XIV століття ця модель не дістала в українській мові подальшого розвитку (на відміну від російської мови, під впливом якої протягом XVIII–XX ст. на території України сформувалася переважна більшість назв населених пунктів з цим суфіксом: *Куп'янськ, Луганськ, Новомосковськ, Слов'янськ* та ін.). Натомість набули певного поширення (безперечно, не без впливу польської мови, хоча в останній збереглися й форми чол. р. на зразок *Gdańsk, Pińsk, Słupsk* і под.) моделі субстантивованих прикметників сер. р.: а) спочатку на *-о*: *Олевско* (тепер *Олевськ*), *Олеско* (*Олеськ*), *Суско* (*Суськ*), *Шацко* (*Шацьк*) і под. (див., наприклад, на території Волині: Шульгач 2001); б) пізніше також на *-е*, зокрема й ті назви, що давніше належали до категорії чол. р.: *Курське, Смоленське* (назви російських міст у листах Тараса Шевченка), «в місті *Луцькому*» (Михайло Коцюбинський) та ін. Остання модель була нормою для назв українських міст у 20-ті роки (див., наприклад: *Голоск.*) і практикується досі у виданнях західної української діаспори (наприклад, в ЕУ: *Словникова частина*): *Дніпропетрівське, Луганське, Старобільське* і т. ін., але, наприклад, *Красноярськ, Курськ* і т. ін. (у Росії), *Гданськ, Плоцьк* та ін. (у Польщі) (див.: *Голоск.*; в англomовній ЕУ-5: *Donetsk, Donetske University*). Якщо стара модель чол. р. була зумовлена належністю саме до цього граматичного роду іменника *городъ* (*городькъ*, ст.-сл. *градъ*), то модель сер. р. активізувалася у зв'язку з належністю до нього іменника *місто*, який під польським впливом почав поступово витісняти з ужитку слово *город*. Таким чином, хоча питання про питомість для української мови ойконімічної моделі чол. р. на *-ськ(-цьк, -зьк)* не зовсім однозначне (але таким, до речі, є й питання про модель сер. р.), вважати її в своїй основі російською ⁵, безперечно, також немає підстав ⁶. Якщо вже йти послідовно за такою логікою, то слід було б переводити до категорії сер. р. й інші моделі назв українських міст, що були оформлені в чол. р. відповідно до слова *город*: *Глухів, Львів, Ніжин, Пирятин, Путивль* та ін., слід було б замінити й сам компонент «город» у назвах *Миргород, Ужгород, Шаргород, Городок, Підгородне* і под. Крім того, в такому разі буде усунуто принципову відмінність в ойконімічних типах назв українських міст і сіл (з виникненням омонімії), пор. на сьогодні, наприклад: *Бердянськ* і *Бердянське, При-*

⁴ Пор. так само у виступах деяких мовознавців: не *Южноукраїнськ*, а *Південноукраїнське* (В. Радчук. — УУ, 2003, № 8–9, с. 27); особливо представників діаспори, наприклад: має бути *Бердянське, Луцьке* і под. (тільки в цитатах з давніх текстів зберігати *Луцьк*) [Яр Славутич 1994: 75].

⁵ Пор., наприклад, характерний спосіб аргументації: «Місто *Луцьке* в давнину мало форму *Лучьск-Луческ* <...> Із цього повстала давня форма *Луцьк* <...> Пізніше зацпилася в нас народня українська форма *Луцьке* (місто) <...> Але запанувала російська [! — О. Т.] старша форма *Луцьк*» [Митрополит Іларіон ([Огієнко І.) 1958: 198].

⁶ Для порівняння тут можна навести деякі інші мовні явища, питомість і, відповідно, нормативність яких для УЛМ багато хто ставить під сумнів — як таких, що з'явилися під впливом російської мови: уживання імен по батькові (див. р. X п. 7.1.2.2.2.2) та предикативних конструкцій зі значенням присвійності на зразок «у мене є...» (у конкуренції з «я маю...»); див. р. VIII п. 3.1.2.2). Вони почали існувати в українській мові ще задовго до масових впливів з боку російської мови, потім на кілька століть тією чи іншою мірою обмежили своє функціонування під впливом відповідних особливостей польської мови, а з XVIII ст. знову стали поширюватися на Наддніпрянській Україні.

морськ і *Приморське*, *Луганськ* і *Луганське*, *Красноармійськ* і *Красноармійське* (2016 року перейменовані), *Чорноморськ* (колишній Іллічівськ) і *Чорноморське* (в Криму).

Актуалізувалася також конкуренція різних тенденцій в оформленні ойконімічних моделей у межах самої категорії сер. р.

З одного боку, в нинішньому загальному контексті підвищення суспільної уваги до проблем чистоти української мови це прагнення до повної структурної «українізації» старих нечленних субстантивованих прикметників сер. р. на *-о* (за нині чинними нормами це, наприклад: *Дубно*, *-а*; *Косово*, *-а*: УОС 2009) — до заміни їх новішими, ніби «власне українськими» формами на *-е*. Ця тенденція продовжує вже кодифіковане ще в попередній період фактично автоматичне влиття до ойконімічної моделі назв з формою субстантивованих прикметників сер. р. на *-ов-е(-ев-е)*, *-ин-е(-ін-е)* на зразок *Апостолове*, *Вилкове*, *Гоголеве*, *Глобине*, *Перещепине* також двох моделей відіменникових назв (з переведенням їх до ад'єктивного типу відмінювання) — а) певної кількості старих назв з первісною флексією *-о* та іменниковою системою відмінювання, насамперед на Заході України (*Мукачеве* та ін.), б) назв новішого походження — квазіприсвійних прикметників, утворюваних переважно від російських прізвищ: *Пирогове*, *Дебальцеве*, *Пушкіне* і под. — за зразком відповідної російської моделі на *-о* й водночас з відштовхуванням від неї (з метою усунення з карти України слідів впливу російської, а на заході й півдні — також інших слов'янських мов: пор. нормативні й дотепер форми для інослов'янських ойконімів на зразок *Габрово*, *Косово*, *Бородіно* і под.). Названа пуристична тенденція реалізується у двох напрямках. Це, по-перше, ухил у бік повної (у межах усєї парадигми) ад'єктивації старих ойконімів на *-о*, наприклад: «міський голова *Дубного*», тобто *Дубна* (СТБ, «Вікна», 4.05.2004), *біля Дубного* («1+1», ТСН, 14.10.2009); «у м. *Гродному*», тобто у Гродні (Л. Масенко. — П'ятий конгрес Міжнародної асоціації українців: Мовознавство. Чернівці, 2003, с. 18)⁷; «в Острозі, Львові, *Вільному*, Києві» (Л. Масенко. — УУ, 2007, № 7–8, с. 52)⁸; «переговори щодо *Косового* між Пріштіною і Белградом» (Радіо «Ера», Новини, 9.08.2006), род. *Косового*, місц. у *Косовому* (5 к., 27.09.2006). Подібна практика, як відомо, існувала й давніше, пор., наприклад, у Голоск.: *Дубне*, род. *Дубного*, і продовжує існувати в діаспорі, хоча й непослідовно (пор., наприклад, в ЕУ: Словникова частина: «з міста *Дубного*»: т. 6, с. 2218, але сама відповідна стаття має назву *Дубно*: т. 2, с. 661), а тепер дістала додатковий стимул, безперечно, ще й за зразком цілком закономірного виправлення на початку 90-х років назви міста в російському оформленні *Ровно* на українську форму *Рівне* (див. р. X п. 3.1). По-друге, це часткова ад'єктивація таких ойконімів — у позиції наз. і знах. в., але із субстантивним відмінюванням в інших позиціях (пор., наприклад: *Дубне*, але род. *Дубна* [Огієнко 1958: 199]): у старих топонімах — з варіантністю в наз. в.: *Мукачеве* (*Мукачево*), род. *Мукачева* і т. д.; у новіших — уже без варіантів: *Дебальцеве*, род. *Дебальцева* і т. д. [ПРОмова 2006: 63–65].

З другого боку, це небажання продовжувати подібну українізацію й, отже, практикувати «омолодження» старих іменникових основ на *-о* — небажання, яке висловлювалася й у радянські часи, але тепер в умовах суспільної демократизації дістало більший розголос. Наприклад, у виступах відомих мовознавців-ономастів — звернення до «київських кодифікаторів», щоб ті «не заважали нормальним українцям відмінювати <...> стародавні назви за іменниковою відміною, тобто так, як це робить весь слов'янський світ. Отже, до *Мукачева*, під *Мукачевом*, у *Мукачеві*, а не до *Мукачєвого*,

⁷ «Коли в середньоукраїнський період під чеським і польським впливом почало ширитися слово *місто* у значенні “місто”, старі прикметникові форми чол. роду, вживані як назви міст, на взірць *Городень* <...> або *Дубень* <...> перетворилися на *Городно*, *Дубно* й т. ін.» [Шевельов 2002: 472].

⁸ Така структурна «українізація» назви цього литовського міста (у формі сер. р.) зорієнтована, очевидно, на польську (*Wilno*) або похідну від неї стару російську (*Вильно*) форми, тоді як за традицією української мови це має бути форма жін. р. *Вільна* (див.: Голоск.; ЕУ: Словникова частина), пор. у Тараса Шевченка: «Отже-то чудо / У тім місті преславному, / У тій Вільні сталось».

у *Мукачевому*, під *Мукачевим*» [Чучка 1997: 36], і заклик до «чиновників-нормалізаторів» «відмовитися від цієї руйнівної діяльності. Чи не варто було б офіційно підтвердити, реабілітувати статус топонімів типу *Гедеримово*, *Імстичево*?» [Карпенко 1995: 18–19]; у листі закарпатського письменника до газети: «Моє *Раково* — не мовний покруч!» (Петро Ходанич. — ЛУ, 31.03.2016, с. 11). На Закарпатті не тільки в розмовній мові, а й у місцевій пресі, в офіційній документації всупереч нормативним настановам продовжували вживати форми *Берегово*, *Королево*, *Мукачево* і под., наприклад: «*Мукачево*» (міськрайонна газета), «*Новини Мукачева*» (газета Мукачівської міської ради), у *Берегові*, в *Мукачеві* (газета «*Новини Закарпаття*», 31.07.1997). На географічних картах України державного видавництва «Картографія», яке орієнтується на якомога повніше відтворення особливостей звучання топоніма у відповідній країні (у відповідному регіоні), уже можна було побачити написи на території Закарпатської області *Батьово*, *Королево*, *Ракошино*, *Чинадійово* і под. (див., наприклад: Політико-адміністративна карта України. Київ: Картографія, 2002) — замість прийнятих у радянський час з другої половини 40-х років *Батеве*, *Чинадієве* і под. Відгукуючись на такі побажання й заклики, ВР України неодноразово вже ухвалювала відповідні акти, відновивши як офіційні форми, наприклад, *Мукачево* (2017 рік), *Батьово* (1995 рік), на Львівщині — *Комарно* (замість *Комарне*, 1992 рік) та ін.

2.1.1.6. Дещо, можливо, парадоксально, але факт, що в межах найчастотнішої лексики сучасної української мови назви двох із трьох (третя — це долар) основних грошових одиниць, що перебувають в обігу в Україні, уже досить тривалий час функціонують з варіантами, без належної стабілізації. Замість нормативної назви грошової одиниці України (з 1996 року) *гривня*, жін. р., в усному мовленні в усіх регіонах країни дуже часто вживається форма чол. р. *гривень*, переважно у формах множини (очевидно, за зразком попередніх назв *рубль*, *карбованець*), причому навіть у мовленні осіб з вищою освітою, у тому числі й деяких народних депутатів України, членів уряду, голів міських рад та ін.: *один гривень*, *два гривні* (*два гривня*), *сто гривнів* (див. про це також: р. VI п. 6).

Іменник *євро* став уживатися в сер. і чол. р., причому навіть у мовленні тих самих ефірних і в текстах тих самих друкованих ЗМІ, наприклад: «*Євро впав* до найнижчої позначки щодо долара <...> Стосовно японської єни *євро* взагалі *впало* до найнижчого показника» (УМ, 8.06.2010), «*Євро покотилося вниз*» (УМ, 25.03.2011, с. 7); у словниках, наприклад: *євро*, ч. і с. (УОС 2009, СУМ-20), хоча є й тільки в сер. і тільки в чол. (наприклад: Орфоеп. сл., СУМ 2012, РУС 2003) р. Належність цього іменника до категорії сер. р. підтримується тим, що в українській мові переважна більшість невідмінюваних іменників іншомовного походження на голосний, що означають неживі предмети, мають саме таку родову характеристику, в тому числі і в назвах грошових одиниць, наприклад: *єре*, *крузейро*, *песо*, *сольдо*, *пенні*. З другого ж боку, втягування його в орбіту вживання невідмінюваних іменників чол. р. на голосний може стимулюватися належністю до цього роду деяких інших давно запозичених грошових одиниць з подібною формою (наприклад, *екю*, *ескудо*, *луї*) або ж впливом з боку такого граматичного оформлення назви певного родового для нього чи взагалі суміжного поняття. Так, оскільки в російській мові після нетривалого періоду хитання між чол. і сер. р. не без впливу родової належності іменника *рубль* слово *євро* вже усталилося як іменник чол. р. (див., наприклад: РОС 2000), це цілком могло вплинути й на вживання його українського відповідника. (Вплив цих же чинників виявляється і в хитанні між сер. і чол. р. назв двох інших нових грошових одиниць на пострадянському просторі — грузинського *лари* і казахстанського *тен(ь)ге*, які в російській мові також уже стабілізувалися як іменники чол. р.) Однак для української мови все-таки є більше підстав для віднесення всіх цих трьох іменників до категорії сер. р.

2.1.1.7. У межах приблизно цього ж періоду відбувалися або принаймні стали помітнішими також деякі інші випадки переходу за частотністю вживання від форми чол. р. до форми жін. р.: *банкнот, клавіш* — *банкнота, клавіша*, які, однак, не тільки не пов'язані з вищевідзначеними (див. вище пп. 2.1.1.1, 2.1.1.3) тенденціями до нормативного коригування української мови (і тому не такі помітні), але й, як і давніше, відбувалися паралельно з відповідними тенденціями в російській мові й, цілком очевидно, не без впливу останніх.

2.1.1.8. У межах описуваного періоду можна констатувати певне розширення розряду іменників спільного роду на позначення осіб (переважно за родом діяльності та соціальним статусом) — від позначення осіб тільки чоловічої статі до позначення також осіб жіночої статі (як наслідок, з одного боку, розширення участі жінок у суспільній діяльності й поширення гендерного руху в країні, з другого ж, — дальшої демократизації мовної практики та посилення нормотворчих тенденцій), тобто дальше розгортання процесів мовної фемінізації також на морфологічному рівні (поряд з явищами лексичної, словотвірної: див. пп. 4.2.4.1, 4.3.2.1, синтаксичної: див. п. 3.1.3 — фемінізації). Це відбувається в межах таких структурних розрядів іменників:

а) в іншомовних невідмінюваних іменниках на голосний, де норми УЛМ й до цього ширше допускали їх уживання також у жін. р. порівняно, наприклад, з російською мовою, через посередництво якої такі слова в радянський час звичайно й потрапляли до її складу (так, у СУМ-11 *конференсь, тамада, наці* подано як іменники чол. і жін. р.). Тепер же, оскільки такі запозичення вже не обов'язково здійснюються через російську мову і внаслідок щойно відзначених чинників, ця тенденція продовжує розширюватися: *зомбі, папараці, профі*, ч. і ж. (ОСУМ 1994, УОС 2009); *круп'є, кутюр'є, гринго, рантьє*, ч. (УОС 2009), але в СУМ-20 — ч. і ж.; *чичероне*, ч. (СУМ-11, ОСУМ 1994), але в УОС 2009 — ч. і ж.; *кокні, мафіозо / мафіозі*, ч. і ж. (СУМ-11: Дод.), *парвеню*, ч. і ж. (СУМ-20), *грамарнаці, селебриті*, ч. і ж. (СНА)⁹, пор. навіть *тамагочі* (іграшка зі звуками, що нагадують голос якоїсь живої істоти), ч. і ж. (УОС 2009). Проте нормативна практика продовжує відставати від постійно оновлюваної дійсності (так, *камікадзе* все ще подається як іменник тільки чол. р.), а нові запозичення цього розряду, як і давніше, також розпочинають своє життя в українській мові частіше як іменники чол. р. незважаючи на представленість у межах того чи іншого роду занять і жінок: *бариста* (пор., однак, як іменник також жін. р.: «У Дніпрі *бариста* відмовилась обслуговувати клієнтку українською мовою». — УП, 17.02.2021), *сомельє, сек'юриті*; пор. також *сті*, тільки чол. р., — так звана снігова людина;

б) у невідмінюваних складних іменниках — аббревіатурах з усіченим першим компонентом: *завбази, завкадрів, завкафедри, завклубу, завскладу*, ч. і ж. (ОСУМ 1994); *начскладу*, ч. і ж., але *начитабу*, ч. (СУМ-20); *комзводу, комполку* — тільки чол. р. (СУМ-20), що ще можна зрозуміти (хоча на таких посадах перебувають уже й жінки), але чомусь з такою ж граматичною характеристикою й *начтабору* (СУМ-11: Дод.) — очевидно, за інерцією;

в) в іменниках І відміни, у межах яких (крім випадків на зразок *вельможа, владика, воевода, кожум'яка, старишина*, належність яких до категорії тільки чол. р. зумовлена позамовним фактором, *слуга*, належність якого до цієї категорії можна пояснити певною мовною традицією) нормативні джерела досі відносили такі одиниці, як *книгоноша, листоноша, рибалка, танцюра*, а також *голова і глава* (у значенні «керівник»), *колега*,

⁹ Однак у нормативних словниках (найімовірніше, через звичайну інертність і вагання лексикографів, а не їхній «чоловічий шовінізм») лишаються як іменники тільки чол. р. *гуру* (у тому числі і в переносному значенні), *маєстро, парвеню, тифозі* (хоча серед футбольних уболівальників є, звичайно, й жінки), *янкі, буржуса*, назви за родом занять (з ширшою участю тепер уже й жінок): *аташе (пресаташе), імпресаріо, портьє, рефері, шансоньє* (хоча суфіксальний іменник жін. р. *шансонетка* давно вже є застарілим).

у тому числі з експресивними суфіксами: *бандюга, волоцюга, злодюга, посіпака* до спільного (чол. і жін.) роду, але, наприклад, *музика, співака, старійшина* (пор., наприклад, переносно: *старійшина кафедри*), *староста* (*староста села, класу*), *суддя*, з експресивними суфіксами: *бродяга, гольтіпака, писака* — тільки до чол. р. Тепер словники дещо ширше, хоча й дуже непослідовно, маркують такі іменники подвійною родовою віднесеністю: *суддя*, ч. і ж. (УОС 2009), *писака*, ч. і ж. (СУМ-20), *урка* (*вурка*), ч. (СУМ 2012), ч. і ж. (СУМ-20); пор., з іншого боку, в УП 2019: *листоноша* — спільного роду, а *суддя, староста* — чол. р. (с. 96, 98, 110). Ще більшою мірою розширюється їх уживання з подвійною родовою віднесеністю в самій мовній практиці, пор., наприклад, у позначеннях особи жіночої статі за посадою: «Недавно я був на Житомирщині, село на 80 хат. Поля — не бур'яни. а вже підлісок. Жодної громадської будівлі, тільки сільрада, яку *селищна голова* сама білить. Вона одна в селі й зарплату одержує» (Юрій Мушкетик. — УМ, 31.07.2009); пор. з оформленням також у чол. р. і зі «змішаним» родовим оформленням: «У Макарівському районі на Київщині затримали *сільського голову*. Жінка-посадовець за виділення трьох земельних ділянок під забудову отримала хабар <...>» (УМ, 26.05.2011, с. 8), «Дуже влучно про фестиваль *сказала почесний голова* оргкомітету народний депутат Оксана К.» (Крим. св., 23.08.2013, с. 10).

Заяви про те, що іменники на зразок *аташе* або *суддя* мають бути не тільки чол., а спільного чол. і жін. р., лунають, природно, також з позицій гендерної лінгвістики [див., наприклад: Пузиренко 2004: 137]. На сучасному рівні мовної свідомості належність їх також до категорії жін. р. є, безперечно, цілком можливою в назвах особи жіночої статі за родом занять, посадою, але проблематичною щодо назв самих занять, посад, що їх можуть виконувати, посідати в тому числі й жінки, пор., наприклад: *знайомий / знайома суддя*, але «*вибори міського судді*».

2.1.1.9. Значно меншою мірою можна констатувати увиразнення тенденції до віднесення до спільного (чол. і жін.) роду невідмінюваних іменників іншомовного походження на голосний, що позначають тварин (особин, природно, обох статей). Досі словники відносили їх переважно до категорії чол. р. (див., наприклад, зведені дані щодо цього в УЛ): *альпака, ара, гризлі, гуанако, ему, жако, какаду, поні, сапажу, фламінго, шимпанзе*, рідше до спільного роду: *гну, динго, зебу* (хоча в ОСУМ 1975: чол. р.), *кенгуру, колибри*, ще рідше — до жін. р.: *ківі* (СУМ-11, але в ОСУМ 1994: чол. р.), *маго* (СУМ-11, але в ОСУМ 1994: чол. р.), *окапі*; у новіших словниках — як іменники тільки чол. р.: *буфало* — у значенні не тільки буйвола, а й риби відповідної породи (СУМ-11: Дод.), у США: *коргі* (собака). Очевидно, свою роль у певних випадках міг відігравати при цьому семантичний критерій — орієнтування на рід тематичного опорного слова, наприклад: *гризлі* — ведмідь, *ему* — страус, *маго* — мавпа, *окапі* — жирафа та ін., але навіть у такому разі тут немає послідовності. Певні зрушення в напрямі до категорії спільного роду в цій групі іменників поступово відбуваються (див., наприклад, в ОСУМ 1994: *альпака, гуанако*, у СУМ-20: *маго, окапі, поні*, у поточній мовній практиці: *хаскі*), але нормативні мовні джерела мають виробити тут, звичайно, зрозумілішу для користувача й послідовнішу практику.

2.1.1.10. Розширюється також тенденція до встановлення родової належності назв неіс-тот — невідмінюваних іменників на голосний іншомовного походження за семантичним принципом — за граматичним родом тематично опорного іменника (на відміну від більш узвичаєних форм сер. р. — за суто формальним принципом), хоча й тут як нормативні джерела, так і тим більше мовна практика виявляють вагання й непослідовність. Так, у чол. р.: *амарето* (пор. *лікер*), *багі* (пор. *автомобіль*), *мате* (пор. *чай*), *кеш'ю* (пор. *горіх*), *мохіто* (пор. *коктейль*), *сулугуні* (пор. *сир*), у сер. і чол. р.: *боа* (пор. *шарф*), *гаспачо* (пор. *суп*), *ківі* (пор. *плід?*), *смюзі* (СНА; пор. *напій*); у жін. р.: *джакузі* (пор. *ванна*), *паті* (пор. *вечірка*), у жін. і сер. р.: *есперанто* (пор. *мова*), *сек'юриті* у значенні «служба охорони».

Досить часто тепер уживаються не тільки в сер., а й у чол. р. іменники *бренді* і *віскі* (*шотландський віскі*; «— Мені, будь ласка, *один віскі!*»), що якимось однозначно пояснити важко.

2.1.2. Категорія числа.

2.1.2.1. Спроби повернення до нормативного вжитку категорії двоїни іменників.

Це стосується форм жін. і сер. р. у наз., знах. і кл. в. (*дві–чотири бабі, вербі, нозі, жінці, слові, відрі, болоті*) як таких, що вживаються в народній мові і функціонували в літературній мові до початку 30-х років ХХ ст., але в радянський час були позбавлені нормативного статусу (як при цьому припускають, на тій лише підставі, що категорія двоїни вже втрачена в російській мові [див., зокрема: Рибалко 2002]; пор. цілком протилежну думку іншого учасника сучасних дискусій щодо нормативних засад УЛМ, який просто констатує, що «забулася двоїна як зайва» [Ющук 2003: 86])¹⁰. Форми двоїни пропонують не тільки для мови художньої літератури, є спроби їх поновлення також у науковому стилі, наприклад: «*Три сторінці* про переклад» (назва передмови одного з перекладачів до українського перекладу праці Ю. Шевельова «Історична фонологія української мови». Харків, 2002). Характерно, що при цьому не говорять про кодифікацію форм (за походженням двоїни) на *-а(-я)* для іменників чол. р. у конструкціях на зразок *три года, три пуда* в Тараса Шевченка¹¹, які також широко вживаються в народній мові (більше на Лівобережжі та Південному Сході, тоді як форми двоїни іменників жін. і сер. р. — більше на Правобережжі та Заході України: див., наприклад, АУМ, т. 1, карти №№ 274, 275, т. 3, част. 2, карти №№ 76, 77), але наявність яких тепер звичайно пояснюють пізнішими впливами російської мови [див., наприклад: Горбач 1998: 2571]. Безперечно, широке функціонування форм на зразок *два брата* в сучасному мовленні переважно зумовлюється потужним впливом сусідньої мови (пор. і в писемних текстах, наприклад: «*Три слона*» — торговельна марка чаю ВАТ «Мономах», Київська область; усі написи на пачці — українською мовою; *Три «Нобеля»* — назва замітки про трьох лауреатів цієї премії: Л. Салімонович. — УМ, 26.04.2016, с. 2; «Підвищення “мінімалки” коштуватиме держбюджету 4 мільярда». — УП, 20.08.2020), але не можна категорично заперечувати й факту їх безперервної наявності в іманентному розвитку самої української мови (так само, як і залишків двоїни в жін. і сер. р.), пор. уживання їх, зокрема, в мові фольклору [пор.: Грунський, Ковальов 1931: 52], в старих авторів, як інколи і в сучасних: «Я приїду, як не згину, / Через *три годá*» (Семен Климовський), «<...> та *два стареньких цапа*» (Леонід Глібов), *два гарбуза* (Іван Нечуй-Левицький), «*два чорних гроба*» (Павло Тичина. Золотий годин, 1917 рік), «В хату вбігло ще *чотири діда*» (Павло Тичина. Партизан Залізко, 1942 рік), у південно-західних говорах: *два—чотири хлопа (мужа, млина* та ін.) [див., наприклад: Кобилянський 1953: 70], у цілком і дотепер нормативних конструкціях на зразок *два селянина (татарина* і т. ін.), *два чоловіка* (у значенні лічильного слова), *два друга*, у деяких пареміях: *чорта з два!* [див., наприклад: Баранник 1969: 252; Таран. 2003, с. 14].

Таким чином, питання про історичну справедливість повернення до повноправного вжитку форм двоїни іменників тільки жін. і сер., але не чол. р. відбиває, як і в багатьох інших подібних випадках, не стільки безсторонньо-науковий, скільки загальнопурис-

¹⁰ Пор. також обговорення цієї проблеми в 20-х роках і пізніше: це пропозиції як «за» — зокрема, в працях І. Огієнка [Огієнко 1909; Ог. 1924, с. 100–101; Огієнко 1958: 182–187], в УП 1928, с. 40–41: можливість уживання форм *дві хати, дві слові* і т. ін. (як рідше вживаних порівняно з формами *дві хати* і под.), у Голоск. (с. 91), так і «проти» [див., наприклад: Сулима 1928: 24].

¹¹ За підрахунками О. Синявського, в українській поезії Тараса Шевченка при числівниках *два, три, чотири* іменники чол. р. на приголосний виступають з флексіями *-u(-i)* і *-a(-я)* у співвідношенні 19 до 3 (насправді до 8, а 9 — вислів «чорта з два». — О. Т.), іменники жін. і сер. р. — тільки у формах, спільних з множиною: *дві лави, два дива* і под. [Синявський 1931а: 29].

тичний підхід до відновлення питомих рис української мови. Категорія двоїни вже стала архаїчною для більшості слов'янських мов (причому це сталося, безперечно, не обов'язково під впливом однієї з них на іншу, як це припускають щодо української мови). На рівні сучасних літературних мов вона існує тільки в словенській, а також у лужицьких мовах, в інших — простежуються переважно тільки її залишки. У структурі української народної (не літературної) мови конструкції «два–чотири + іменник у формі двоїни» збереглися порівняно повніше тільки у формах наз. і знах. в. У разі кодифікації категорії двоїни для іменників жін. і сер. р. особливою незвичністю привертали б до себе увагу, у всякому разі напочатку, випадки з чергуванням приголосних наприкінці основи слова на зразок *муха, сваха, соха, око* — *дві мусі, свасі, сосі, оці*.

2.1.2.2. Зрушення у функціонуванні категорій однини — множини в парадигмах ряду іменників. У нових умовах суспільного життя країни та в загальному контексті мовної глобалізації окреслилися певні зрушення у функціонуванні категорій однини — множини цілої низки іменників. Так, назва новозапровадженої української грошової одиниці *гривня* в збірному значенні може вживатися в однині при формах множини в назвах інших грошових одиниць у контекстах на зразок «депозити в доларах (у рублях) і в гривні / гривнях», «розмір ставки за вкладом у гривні» (УМ, 21.03.2013, с. 5), «Уряд таки дозволив видавати кредити у гривні» (Д, 21.06.2013, с. 9). Множинні іменники *медіа* (скорочена назва від *масмедіа*, мн. — до запровадження норм УП 2019 з написанням *мас-медіа*) — синонім до *засоби масової інформації* — і *праймериз* (первинні вибори) стали вживатися також у формі однини: перший — у сер. р. (див. також далі про вживання відмінюваної форми *мідія*, жін. р.: п. 2.1.4.4): «повідомило місцеве *медіа*» (УП, 21.02.2010), «чеське *медіа* повідомило» (УП, 16.12.2019), «В Білорусі виходить на страйк найбільше державне *медіа*» (24 к., 16.08.2020), «Мінцифри запускає англomовне *медіа* про Україну» (УП, 20.07.2022), а другий — у чол. р. (див.: СНА, СУМ-20). Іменник *початок* у місц. в. у складі обставинних зворотів з відповідними прийменниками вживається також у формі множини, наприклад: «Немає народів з легкою історією. І наш не виняток. Але потрактування його як народу ексклюзивно нещасного <...>, так інерційно бездумно прийняте і активно задеклароване в самих *початках* державності, було фатальним для подальшого розвитку» (Ліна Костенко. — УУ, 2003, № 8–9, с. 2–3), але частіше у звороті *на початках* (з можливим також флективним наголосом — під впливом західноукраїнської мовної практики: див. р. V п. 3.3).

Активізувалося також функціонування досі не вживаних або мало вживаних форм множини від низки іменників у таких випадках [пор. також на матеріалі сучасної російської мови: Шапошников 2006: 67–69]:

а) уживання певних іменників у формах множини внаслідок відповідних змін у суспільному «матеріальному» житті країни — урізноманітнення наявності різних державних, політичних, економічних та ін. реалій під однією назвою: *адміністрації* у значенні органів державного управління: «обласна, міська, районна державні *адміністрації*»; *банки* (їх тепер, як відомо, стало багато); *валюти*: «світові *валюти*», «курс (обмін) *валют*»; *мафії* в переносному значенні: «будівельна, торговельна, фармакологічна *мафії*» (див. р. I п. 2.2.10.1); *партії* (їх тепер у країні багато); *структури*: «бізнесові, владні, силові *структури*» (див. р. I п. 9.2.1);

б) уживання низки іменників у формах множини, у тому числі з абстрактним (зі значеннями ознак, дій і діяльності) і збірним значеннями, без видимих відповідних змін у «предметній» сфері життя суспільства (найчастіше це відбувається під впливом англійської мови, часто разом із запозиченням-калькуванням нових лексичних значень таких слів: див. р. IV п. 5). Наприклад, мн. *активності* «дії; діяльність» (англ. *activities*, мн.): «Не сидіть довго за комп'ютером: через кожні 30 хвилин вставайте й робіть певні *активності*», «спортивні *активності*», «маркетингові *активності*», «16 видів *активнос-*

тей <...>» (з реклами), «пожвавлення *активностей*», «<...> було звернення громадської організації щодо проведення мирного дитячого заходу з ігровими *активностями*» (УП, 4.09.2022) (пор. аналогічне вживання цього слова в однині: «ще одна *активність*», «*інша активність*»); *бізнеси* у значенні «різновиди приватнопідприємницької діяльності» (див. р. І п. 2.2.3): «В Україні відкриваються нові *бізнеси*», «займатися різними *бізнесами*», «Як відновити справедливість? Що робити з грішми сім'ї? — За останні роки незаконно був віджаний ряд *бізнесів*. Справедливість має бути відновлена» (ГПУ, 31.01.2014, с. 11); *виклики* у значенні «можливі випробування, проблеми, труднощі» (див. р. IV п. 2.1): «Л. Кравчук: — Президент сформував уряд, але я не впевнений, що він готовий боротися з майбутніми *викликами*» (Е, 27.12.2012, с. 4), «нас чекають справжні *виклики*», «бути готовим до *викликів* ХХІ століття»; *економіки*: «провідні *економіки* світу»; *еліти* (про певні провідні в суспільстві групи населення: див. р. І п. 6.2); *ефіри* — від професіоналізму *ефір* у значенні «перебування у відкритому радіо- і телепросторі / радіо- або телепрограма під час такого виходу» (пор. в одн.: «на цьому ефірі», «ми вам пропонуємо ефір»): «мати широкий доступ до *ефірів*», «політик постійно присутній на *ефірах*», «До наступних *ефірів*!»; *загрози*: «глобалізаційні *загрози*», «Країна виявилася не готовою до нових *загроз*», «NN відчував *загрози* для свого бізнесу з боку російської влади» (О. Тамкова. — Е, 7.06.2012, с. 4); *індустрії*: «креативні, культурні та ін. *індустрії*», «*індустрії* майбутнього»; *компетенції* (*компетентності*): «*компетенції* (*компетентності*) студента (аспіранта та ін.)», «підвищення *компетенцій*», «одержати нові *компетенції*»; *модальності* «умови, обумовленість якої-небудь дії, справи» (пор. також в одн.: «запропонувати нову *модальність* у розв'язанні конфлікту»): «*модальності* майбутніх виборів», «РФ готова обговорювати “*модальності* припинення вогню в Сирії”» (Укрінформ, 11.02.2016), «Розглянуто *модальності* роботи російських миротворців у районі Нагірного Карабаху» (УП, 24.11.2020); *практики*: «навчальні, мовні *практики*», «Сучасні медійні *практики* <...>» (посібник, 2014 рік), «*практики* бізнесу», «європейські *практики* парламентської діяльності», «теорії і *практики*»; «*пріоритети* «те, що є найважливішим, становить особливу цінність, першочергові інтереси»: «визначити систему *пріоритетів* на певний період», «мати свої *пріоритети* в чому-небудь»; *продажі* (англ. *sales*, мн.) «торги, що регулярно організовуються на заздалегідь обумовлених умовах»: «зростання обсягів *продажів*», «податок з *продажів*», «менеджер з *продажів*»; *реклами*: «найкращі *реклами*», «*реклами* на телебаченні»; *ризик* «можливі втрати вкладених коштів»: «фінансові, комерційні, підприємницькі *ризик*»; *сервіси* «послуги, що базуються на технологіях інтернету й надаються користувачам»: «електронні, мережеві *сервіси*», «банк удосконалює свої *сервіси*», «“Фейсбук” відкрив доступ до своїх *сервісів*»; *стратегії* у значенні «певний спосіб дій для досягнення чого-небудь»: «*стратегії* ціноутворення», «*стратегії* поведінки в конфлікті»; *техніки* «засоби, прийоми, що застосовуються в якій-небудь справі, галузі»: *техніки* *вишивання*, *фарбування волосся*, *активного слухання* та ін.; *технології*: «високі, інформаційні *технології*», «Державний комітет України з питань науки і *технологій*», утворений 1992 року (попередня назва була «комітет з питань науки і техніки»).

Досить незвичним стало вживання іменника *перець* у множині (там, де українська мова звичайно обходиться формою однини зі значенням збірності, а для уявлення значення одиницності використовує іменник *перчина*): «*Перці* висаджують, коли є перші бутони. NN вирощує 40 сортів *перців*» (ГПУ, 8.05.2014, с. 25), що можна, очевидно, пояснити впливом з боку російської мови. Нове, метафоричне значення цього слова, що могло бути засвоєне як безпосередньо з американського, так і через посередництво російського сленгу, — «про впливового, авторитетного, “крутого” чоловіка, хлопця» («— Ми вже побачили, що ти *крутий перець*!»: Андрій Кокотюха), також вільно функціонує у формі множини (*гарячі, круті перці*): «Учасники <...> називають усіх фанатів “*крутими перцями*” і запевняють, що без них неможливо стати чемпіонами» (Є. Коваленко. — УМ, 11.07.2012, с. 2), пор., наприклад, англ. «Hot Peppers» — відома американська

мережа ресторанів і «Red Hot Chili Peppers» — популярний американський рок-ансамбль (в основі цих найменувань лежить конотативний фон назви перцю сорту чилі).

Див. також у р. IV п. 5.2 про наявність певних тенденцій до розмежування форм одн. і мн. у невідмінюваних іменниках іншомовного походження — від синкретичного значення мн. і одн. у таких словах, як *командос*, *мафіозі* та ін., до форми і значення тільки однини: *командо*, *мафіозо* та ін.

2.1.3. Категорія відмінка.

2.1.3.1. Родовий відмінок.

2.1.3.1.1. В іменниках чол. р. з основою на приголосний активізувалася конкуренція форм род. в. *-у(-ю) / -а(-я)* з розширенням уживання першої з них — тенденція, безперечно, магістральна в розвитку відмінкової системи українського іменника в ХХ столітті, яка постійно виявляється як в усному мовленні та в мові художньої літератури [див. спостереження за перебігом цієї тенденції, зокрема: Матвіяс 1969: 96–101; Затовканюк 1975: 85–101; Пилинський 1976: 26–31; Єрмоленко 1999: 225], так і в нормативних джерелах (пор., наприклад, у Грінч. ще форми род. в. *байрака*, *башиана*, *суржика*, *шпиталя* і *шпиталю*, *огріха* та ін.). Нинішня активізація форми род. в. *-у(-ю)* в своїй основі цілком виправдана, зокрема, й тому, що досі нормативні джерела (граматики, словники, правописи) не завжди обґрунтовано віддавали перевагу формі *-а(-я)* для іншомовних (неслов'янських) іменників і питомих суфіксальних іменників (хоча, з іншого боку, до процесу коригування в цій сфері слід підходити обережно, оскільки в самій живій народній мові в, здавалося б, нерегулярному й «неправильному» уживанні тієї чи іншої з цих флексій для цілої низки іменників уже може існувати досить тривала традиція).

Останнє з помітних кодифікаційних розширень семантичних (тематичних) сфер уживання форм на *-у(-ю)* в період між дією УП 1960 і УП 1990, яке стосувалося назв ігор і танців (в основному з ненаголошеним закінченням у род. в.: *тенісу*, *футболу*, *вальсу*, *фокстроту* і т. ін.), було запроваджене (власне, відновлене з часів довоєнної практики) навіть без санкції правопису¹². Співвідношення між флексіями род. в. одн. *-а(-я) / -у(-ю)*, загалом кодифіковані чинними граматичними і правописними нормами, водночас зазнавали певних змін у різних нормативних виданнях, лишаючись, проте, й на сьогодні одним з найбільш складних і найменш послідовних положень нормативних засад української граматики¹³. «Без перебільшення можна сказати, що навіть мовознавці змушені час

¹² Пор., зокрема, у Голоск., у РУС 1937: *вальс*, *-у*, *футбол*, *-у* і под. В УП 1960 такі слова подані з *-а(-я)*; в Сучасна...: Морфологія 1969 — з дозволим варіантом на *-у(-ю)*; в Довіднику 1973 про це не згадується взагалі; в ОСУМ 1975 ці слова вже подано з *-у(-ю)*, хоча, наприклад: *краков'як*, *-яку* і *-яка*, *танок*, *-нка*. УП 1990, нарешті, зафіксував правило щодо вживання в подібних випадках *-у(-ю)*, за винятком традиційних українських форм — під наголосом: *гонака*, *козакá*.

¹³ Подібний стан існує в слов'янському світі, як відомо, не тільки в українській мові [див., зокрема, огляд: Деянова, Станишева 1976: 120–127]. Див. про критерії розмежування цих варіантів у формах род. в. іменників чол. р. на приголосний в інших слов'янських мовах — у білоруській [див., зокрема: Динаміка літературної норми... 2015: 72–78], польській, де, до речі, на відміну від сучасної української мови поширюється флексія *-а* в конкуренції з *-и* [див., наприклад: Satkiewicz 1971: 158–167; Dunaj, Przybylska, Sikora 2000: 232], чеській і словацькій [див., наприклад: Krčmová 1998: 169; Затовканюк 1975: 89]. Якщо кодифікаційні приписи в цій ділянці для польської мови встановлено на основі розмежування досить загальних семантичних сфер: категорій індивідуальності, окремоті, відмежованості, сформованості — для флексії *-а*, а для флексії *-и* — абстрактності, збірності, речовинності і т. ін. [Satkiewicz 1971: 158–167], то в білоруській граматиці розмежування вживання цих флексій робиться приблизно так, як і в українських правописах: поряд з розрядами конкретних і абстрактних іменників, іменників з просторовим, речовинним, збірним значеннями виділяють також вузькоконкретні тематичні групи: «назви органів і частин тіла», «назви грошей», «назви музичних інструментів», «назви спеціаль-

від часу заглядати до словника, щоб перевірити, на чому власне вони самі спинилися» (автор наводить тут, зокрема, наявність різних форм род. в. для слів із, здавалося б, однотипними семантичною, структурною й акцентуаційною характеристиками на зразок *шлунка* — *мозку* і схиляється до думки, що «оскільки прийняття (кодифікація) того чи іншого закінчення для деяких груп іменників [у межах іменників чол. р. на приголосний. — *О. Т.*] є річчю чисто умовною, цілком можливим і доцільним видається допустити для них паралельні закінчення») [Пилинський 1976: 27, 29–30]¹⁴.

У межах описуваного періоду тенденція до розширення вживання словоформ на *-у(-ю)* дістала дальшу реалізацію в УП 1990, а також у чергових виданнях академічного орфографічного словника (в ОСУМ 1994 та наступних виданнях), у СУМ-20 та ін. Крім уже згаданих новозапроваджених (відновлених) тематичних груп назв ігор і танців, це виокремлені в УП 1990/1993 (однак з досить штучним — не граматичним, а лексикологічним — формулюванням) група назв сортів плодівих дерев (вони ще в ОСУМ 1975 були подані з *-у(-ю)*): *ренет, ренклод, калъвіль*) і група літературознавчих термінів у межах термінології іншомовного походження (за зразком род. *роману, фейлетону* і т. ін. — *міфу, памфлету*), а також значно ширше охоплення формами з *-у(-ю)* іменників у межах традиційних для цього правила семантичних сфер лексики — у назвах абстрактних, просторових, збірних, речовинних понять, у назвах кушових і трав'янистих рослин, будівель і приміщень (у тому числі розширення випадків з наголошеною флексією род. в. та діапазону суфіксальних слів): *догмату, фактору* (в ОСУМ 1994 і наступних виданнях цього словника залишено, однак, *догмата, фактора*); *абзацу, уривку; інвентарю, березняку, вишняку, чагарнику* (у позиціях під наголосом); *коридору, мезоніну, сараю* та ін., а також *танку* (під наголосом), *ляпаса* (в УОС 2009 відновлено *ляпаса*), хоча (під наголосом) *стусанá*. Виявляється тенденція (хоча й непослідовно, і з можливим поверненням назад) до усунення форми род. в. на *-а(-я)* там, де існує варіантна форма *-у(-ю)*: в УП 1990 було знято паралельні форми *байрака, краков'яка, гурта, полка, стидá* (в ОСУМ 1994 і наступних виданнях академічного орфографічного словника форми *гурта, стидá* було, однак, відновлено); у деяких словниках уже подаються форми род. в. тільки *барлогу* (СУМ-20), *баштану, паркану, плоту* (Бур. 1995); хоча нормативні словники продовжують подавати як рівноправні варіанти род. в. *моста / мóсту, стола / стóлу*, в мовній практиці, як уже і в деяких довідниках, простежується тенденція до розмежування цих форм залежно від прямого (конкретного) / переносного значень цих слів¹⁵. Тенденції до розширення вживання флексії род. в. *-у(-ю)* відбито також у рекомендаціях робочої групи, що готувала нову редакцію «Українського правопису» 1994–1996 років [див., наприклад:

них наук і технічні терміни» та ін. У живій українській мові перебіг співіснування цих флексивних варіантів значно ускладнюється, з одного боку, потужним впливом з боку російської мови (з розширенням уживання варіанта *-а*), з другого ж, — прагненнями до відмежування від неї (з розширенням уживання варіанта *-у*).

¹⁴ Читання щодо вибору форми род. в. для багатьох іменників чол. р. у різних нормативних джерелах свідчать про те, що й для самих мовознавців і лексикографів це питання нерідко становить труднощі, пор., наприклад: *кашлюк*, род. *кашлюка́* (Грінч.; СУМ-11; УОС 2009; СУМ-20, хоча род. *коклюшу*, оскільки це назва хвороби) і *кашлюку́* (ОСУМ 1975; ОСУМ 1994); *шлунок*, род. *шлунку* (Грінч., хоча, наприклад, род. *кендюха*; Голоск.; УП 1999, с. 108) і *шлунка* (ОСУМ 1975; СУМ-11; УОС 2009); *танок*, род. *танка́* (Грінч.; ОСУМ 1975; УОС 2009), *танку́* (УП 1990; ОСУМ 1994), *танка́* і *танку́* (СУМ-11); особливо в іншомовних (неслов'янських) словах: *ешафот*, род. *ешафота* (Голоск.; ОСУМ 1975; ОСУМ 1994; СУМ-20) і *ешафоту* (СУМ-11; УОС 2009); *ореол*, род. *ореолу* (Курс... 1951, т. 1: 438; УП 1960; СУМ-11) і *ореола* (ОСУМ 1975; УОС 2009); род. *ангару, бараку, барельєфу* (Курс... 1951, т. 1: 437–438) — *ангара, барака, барельєфа* (ОСУМ 1975; СУМ-11; ОСУМ 1994).

¹⁵ Див., наприклад, у О. О. Потебні: род. *двора*, але перен. *двору* [Потебня 1985: 21]; розмежування цих флексій род. в. за значеннями для іменників *міст* (наприклад, з переважанням род. в. *радіо-і телемосту*), *стіл* (*ніжки стола / столу*, але *просити до столу*, переважно *до паспортного столу*) (Таран. 2003, с. 72).

Головащук 1997: 81–83]. У нормативних словниках цього періоду в руслі тенденцій, закладених в УП 1990, кількість таких іменників з формою род. в. на *-у(-ю)* також постійно розширюється — наприклад, в ОСУМ 1994 порівняно з ОСУМ 1975 (далі подано приклади в межах лише кількох літер): *епіфеномен*, *мат* (у шахах) (назви абстрактних понять); *косяк* (згряя), *криль*, *молодняк* (назви збірних понять); *белебень*, *емпірей*, *епіцентр*, *ззор*, *котлован*, *меандр* (назви просторових понять); *бельетаж*, *коридор*, *крилас*, *мінарет* (назви споруд та їхніх частин); *злак*, *золототисячник*, *лишайник*, *лозняк*, *метлюг*, *нут* (назви кущових і трав'янистих рослин та їхніх заростей); *виноградник*, *малинник*; *ескіз*, *етюд*, *звіринець*, *коментар* (коментарій), *комплімент*, *куплет*, *лишай*, *лозунг*, *мадригал*, *манускрипт*, *мартиролог*, *молебень* та ін. Ця тенденція триває: пор. в ОСУМ 1994, наприклад, *анонс*, *-а*, *сектор*, *-а*, а вже в ОСУМ 1999 *анонс*, *-у*, *сектор*, *-а* (в математиці) і *-у* (підрозділ). у перших томах СУМ-20 (порівняно не тільки з СУМ-11, але й у ряді випадків уже і з ОСУМ 1994 і навіть з УОС 2009) подано з формою род. в. *-у(-ю)*, наприклад: *аспарагус*, *бобівник*, *бобчук*, *борщівник*, *бузинник*, *зеленчук*, *каперс* (*каперець*), *лотос*, *огірочник*, *олеандр*, *орляк*, *папоротник* (у назвах рослин), *балаган*, *будуар*, *бурдей*, *неф* (у назвах споруд, приміщень тощо), *козинець*, *костогриз* (у назвах хвороб), *бренд*, *ноктюрн*, *народець* (від *народ*), *обідець* (від *обід*), *паводок*, *панегірик*, *парадокс*, *пат* (у шахах), *полігон*, *поліс* (у значенні «місто») та багато ін. Ще виразніше тенденція до заміни форм род. в. *-а(-я)* на *-у(-ю)* форсується в деяких інших словниках, зокрема під наголосом і в суфіксальних словах (часто вже всупереч чинному на той час правописові), наприклад: *бліндаж*у́, *гараж*у́, *гуртк*у́, *ліск*у́, *ставк*у́, *майданчик*у та багато ін. (Бур. 1995; автор словника, до речі, був керівником робочої групи, що готувала УП 1990), у різних рекомендаціях [див., зокрема: Рибалко, Рибалко 2001б: 30], а також у самій мовній практиці. У новому УП 2019 деякі зміни щодо вживання форм род. в. *-а(-я)* / *-у(-ю)* з розширенням діапазону функціонування останніх додано до правопису певних структурних розрядів назв населених пунктів (див. нижче).

Неусталеність у вжитку нових, розширених правил уживання форм род. в. на *-у(-ю)* і непоследовність їх подання в різних нормативних словниках і навіть у межах того самого словника (різні частини того самого словника часто опрацьовують різні укладачі) разом з ослабленням або й прямою відсутністю редакторського, у тому числі й видавничого, контролю та посиленням стихійного антиросійського пуризму в мовній практиці призводять до ще більшої розбалансованості випадків уживання форм род. в. іменників чол. р. на приголосний як в усній, так і в писемній мові (процитоване вище зауваження М. Пилинського про постійну потребу навіть для самих мовознавців звертатися в цих випадках по допомогу до нормативного словника стає, таким чином, ще більш слушним, хоча й це не завжди може дати задовільну відповідь). Пор., наприклад, в ОСУМ 1994: *коридор*, *-у*, але *ангар*, *-а*, *тамбур*, *-а*, *вестибюль*, *-я*; *намет*, *-у*, *чум*, *-у*, але *вігвам*, *-а*; *майдан*, *-у*, *плац*, *-у* і т. ін., але *полігон*, *-а*; *кедрівник*, *-у́*, *малинник*, *-у* і т. д. (за зразком форми род. в. слів на зразок *чагарнік* в УП 1990), але *ялиник*, *-а*, *хворостняк*, *-а́* і под. (за правилами попереднього правопису), *чагарник*, *-у́*, але *чагар*, *-я*; *полк*, *-у*, але *авіаполк*, *-у* і *-а́* (в ОСУМ 1999 уже тільки *-у*); у шахах: *мат*, *-у*, але *шах*, *-а* (в ОСУМ 1999 уже *-у*), *пат*, *-а* (так лишилося і в УОС 2009); *епіфеномен*, *-у*, але *феномен*, *-а* (уніфіковано з *-у* в ОСУМ 1999); *сигніфікат*, *-у*, але *денотат*, *-а*; *мартиролог*, *-у*, але *некролог*, *-а*; у словах з цілком конкретними значеннями: род. *каната*, *троса*, але *кабелю*, *шпагату*; у полісемічних словах з поєднанням конкретних і абстрактних значень: *шаблон*, *-а* (пристрій; креслення) і *-у* (зразок), але *еталон*, *-а* (без варіантів); в УОС 2009: род. *килима*, *гобелена*, але *паласу*; у СУМ-20: род. *бануша*, хоча пор., наприклад, узвичаєну форму род. в. навіть під наголосом *куліш* — *кулешу́*; род. *памфлету*, але *пасквіля*.

Не санкціонована чинними нормами флексія *-у(-ю)* особливо часто спостерігається в мовній практиці в тих словах іншомовного походження, які, очевидно, асоціюються в мовців скоріше з абстрактними або просторовими, ніж з конкретними поняттями, —

зокрема, у словах: *варіант* (досить часто: «від російського *варіанту*»). — УК, 26.03.1998; «схиляються до *варіанту* Палацу спорту». — Д, 27.07.2004; навіть у мовознавців-нормалізаторів [див., наприклад: Німчук 2002: 32]), *графік*, *еквівалент* (пор. з формами род. -а в ОСУМ 1994, СУМ-20 і -у в УОС 2009), *екран*, *компонент*, *ореол*, *параметр*, *полюс*, *спектр*, *сегмент*, *фрагмент* та ін.; у назвах документів: *акт* (часто кажуть і пишуть, зокрема: род. «*Акту* проголошення незалежності України»), *рецепт*, *сертифікат* і т. ін. Актуалізовані в останні роки під час воєнних дій на Донбасі й пізніше іменники *пост* і особливо *блокпост* у мові ЗМІ вже досить часто стали вживатися, всупереч нормативним джерелам, з формою род. в. -у — як позначення місця (паралельно зі зміною наголошування — у всіх відмінках): «командир *пóсту*» (СТБ, «Вікна», 7.07.2015), «зняти з *пóсту*» (УТ-1, «Новини»), так само вже й у словниках: *пост*, -у (СНА, с. 193), *пост*, -а́ і -у (СУМ-20); «До *блокпосту* під'їжджає мікроавтобус волонтерів», «у засідці неподальні *блокпосту*» (Е, 28.08.2014, с. 10, 6; так само: Е, 20.04.2022) (пор. наявність нормативних *авантост*, -у, *форпост*, -у, а також проілюстроване вище пранняння до усунення паралельних форм род. в. на -а у словах *гурт*, *полк*, *стид* та деяких ін.).

Навіть у назвах цілком конкретних предметів, причому й у писемній мові, частішають випадки вживання флексії род. в. -у(-ю), наприклад: «підставка для *мікрофону*» (Д, 5.04.2013, с. 19), «на сидінні *унітазу*» (Е, 6.06.2013, с. 4), «м'язи *тазу*» (ГПУ, 22.02.2013, с. 26), «виробництво нового *танку*» (УМ, 29.08.2013, с. 7), що, звичайно, не можна вважати виправданим.

Тенденція до ширшого вживання флексії -у(-ю) активізувалася також у формах род. в. власних назв населених пунктів (як цілеспрямовано — з орієнтацією, зокрема, на норми УП 1928, так і, безперечно, цілком стихійно): до *Лас-Вегасу*, із *Мінську* та ін. (СТБ, «Вікна», 26.10.1999, 11.09.2001), до *Нью-Йорку* (ЛУ, 6.08.1992), з *Кіровограду* (ГПУ, 10.01.2013, с. 1), з *Будапешту* (Д, 25.01.2013, с. 7), з *Шанхаю* (ВК, 21.02.2013), навіть у нормативних виданнях: род. *Нового Орлеану*, хоча пор. у цьому ж словнику *Орлеан*, -а (УОС 2009).

УНКПП на своєму засіданні 7 грудня 1995 року, залишивши для цього розділу в основному чинними правила УП 1990/1993, без заперечень вирішила поширити положення правила щодо вживання -у(-ю) від неоднослівних назв населених пунктів на зразок род. *Зеленого Гаю* на однослівні, що походять від відповідних загальних назв з флексією род. в. -у(-ю), на зразок *Антрацит*, а також відновити форму *Риму* (у значенні міста) як традиційну в українській мові [див.: Головашук 1997] (форму род. в. *Риму* подано в ОСУМ 1999, а також в УП 1999, але в УОС 2009: *Рима*; до речі, в Курс... 1951, т. 1, с. 437, було подано як традиційну також форму род. в. *Ромодану*). Але на засіданні 26 грудня 1996 року, на пропозицію члена комісії А. Горняткевича (Канада) [див.: Горняткевич 1997: 42–43], після напруженого обговорення більшістю голосів комісія ухвалила повернутися в цьому питанні загалом до правил УП 1928, тобто: род. *Парижу*, *Нью-Йорку*, *Херсону* і под., а також *Кривого Рогу* і под., але *Києва*, *Житомира*, *Перемишля*, *Остра*, *Кам'яця* і под. Проте в двох пізніше опублікованих проектах нових редакцій українського правопису (УП 1999 і УП 2003) остання пропозиція не була підтримана (в УП 1999, с. 108, що правда, міститься обережна примітка дуже неконкретного, як для правопису, характеру: «У розмовному мовленні деякі назви населених пунктів можуть мати також паралельні закінчення -а, -я, -у, -ю: *Берліна* і *Берліну*, <...> *Оренбурга* і *Оренбургу*, <...> *Брюсселя* і *Брюсселю* тощо») ¹⁶. У новому УП 2019 у формах род. в. назв населених пунктів чол. р. запроваджено таке розмежування: а) *Петербург*, *Луцьк*, *Миргород*, *Тернопіль*, *Житомир*, *Ярослав*, *Франкфурт* та інші назви з такими формантами, а також

¹⁶ Твердження про те, що написання «назв деяких міст» «із флексією -у не сприймаємо як ненормативні» (при цьому, однак, наведено приклади род. *Берліну*, *Парижу*, *Сарселю* та ін. з мови творів Ю. Шевельова, тобто автора з діаспори, що спирався на норми УП 1928. — О. Т.), повторено і в узагальнювальній праці з граматики двох членів робочої групи УП 1999 [Вихованець, Городенська 2004: 109].

з етимологічними суфіксами присвійності (*Київ, Бату́рин, Галич* і под.) та з кінцевим наголошуванням (*Ингулець* і под.) — з формою род. в. *-а(-я)*; б) в інших випадках — з формою род. в. *-у(-ю)* і можливим також варіантом *-а(-я)*: *Гомелю* і *Гомеля, Чорнобилю* і *Чорнобиля, Парижу* і *Парижа, Амстердаму* і *Амстердама* та ін. (УП 2019, с. 114–117) ¹⁷.

Почастішання випадків уживання флексії род. в. *-у(-ю)* відбиває тенденцію, безперечно, до дальшої «українізації» цього сегмента іменникової словозміни (умотивовано чи ні для того чи того конкретного випадку — це вже окреме питання). Наявність же флексії *-а(-я)* в тих випадках, де має бути за чинними нормами *-у(-ю)*, — це, звичайно, насамперед наслідок відповідного впливу з боку російської мови (особливо в теперішньому контексті загального «забруднення» мовлення в публічному мовному полі, навіть у пресі), у тому числі і в назвах речовинних, просторових, абстрактних понять, наприклад: «Ви хочете позбутися зайвого жи́ра <...>?» — з рекламного оголошення (ГПУ, 22.02.2013, с. 27), род. *бути́ка* (досить часто), сленг. *догові́рняка́* (про договірні матчі) та ін. Однак не слід зводити все це тільки до російського впливу ¹⁸. Подібні зовні до шойно наведених випадки можуть бути й наслідком комплексу внутрішньомовних чинників (див. про це нижче), а також впливу попередніх норм УЛМ (до яких мовці вже звикли), пор., наприклад, у друкованому органі СПУ: род. *анекдота́* (ЛУ, 26.08.1999, с. 1), адміністрація «*Вишняка*» (ЛУ, 14.10.1999, с. 12: таку назву має тут сторінка гумору).

Тенденцію до розширення діапазону вживання флексії род. в. *-у(-ю)* мовознавцям, лексикографам слід, звичайно, ураховувати. Однак це треба б робити, по-перше, не фрагментарно, окремими «точковими ударами», а якомога системніше, по-друге, узагальнивши, а отже, й спростивши комплекс відповідних правил, по-третє, бажано за один раз (і найкраще — в оновленій редакції правопису як офіційному виданні, обов'язковому для дотримання), щоб не вносити ті чи інші окремі корективи в кожне наступне видання орфографічного словника. Слід також спиратися при цьому на відповідні статистичні дані щодо вживання таких іменникових форм (в електронних корпусах української мови, у пошукових системах інтернету).

Дальша нормалізація та якомога повніша уніфікація випадків уживання цих двох флексій род. в. в іменниках чол. р. на приголосний мають, звичайно ж, ґрунтуватися насамперед на якнайпоєднаннішому дотримуванні загального **семантичного принципу** (з його різновидом — **семантико-словотвірним принципом**: див. про це нижче) — як основного в такому розмежуванні (тобто з орієнтуванням на належність слів до тих чи інших найширших семантичних сфер і вузких тематичних груп лексики, а також до ще ширших стильових шарів — з диференціацією в ряді випадків одиниць загальноновживаної і термінологічної лексики), але з ураховуванням двох інших принципів, які доповнюють, хоча нерідко й ускладнюють дію семантичного принципу (аж до цілковитої його нейтралізації). Це **структурно-словотвірний** (з увагою до морфемної будови слова й узагалі до його звукового оформлення, особливо фінальної частини) і **акцентуаційний** (з увагою до наявності флективного наголошування слова в род. в.) **принципи**, пор., наприклад, різні форми род. в. у семантично однотипних або й тотожних словах: *погреб́а* — *льо́ху*; *візеру́нка* — *узору́*; *вечора́* — *ранку́*; *тижн́я*, *місяця́* — *року́*, *віку́*; *континенту́* — *материка́*; *розу́му* — *ума́*; *позументу́* — *галуна́*. Семантико-словотвірний принцип, який має

¹⁷ Пересічним мовцям, очевидно, непросто зрозуміти причину таких відмінностей у формах род. в. між, наприклад, *Тернопі́ль* і *Чорноби́ль, Франкфу́рт* і *Амстерда́м, Галич* і, наприклад, *Углич* (у Росії), а також *Люблін* (як вважають, з етимологічним суфіксом присвійності) і *Дублі́н* та в багатьох інших випадках.

¹⁸ Ось, наприклад, категоричні твердження такого роду щодо певних загальних назв: під впливом «офіційної зросійщеної норми» «чинний правопис і словники вимагають писати *балкона́, варіанта́, вулкана́, номера́, фонтана́, шлу́нка* та ін.» [Рибалко, Рибалко 2001б: 30] (пор., однак, таку саму форму род. в. для цих словоформ, крім *шлу́нку*, а також відсутнього в цьому словнику слова *фонтан*, наприклад, у *Голоск.*); див. так само щодо назв населених пунктів [Васильєва, Коць-Григорчук 2008: 231; Винницький 2012: 32–33].

значення для словотвірних і лексико-семантичних похідних, — це максимально можливе орієнтування у виборі флексії род. в. на форму род. в. відповідного твірного слова / значення (див. далі приклади на вживання род. в. на зразок *димочку, кабінетику, директор КраЗу* — водій *КраЗа*, сузір'я *Оріону*, але *Скорпіона*, на *Спаса*, директор *«Смолоскипа»*, стріляти з *«граду»* і под.).

Так, форму род. в. -у(-ю) слід уживати, зокрема (у поданих далі прикладах наведено переважно ті слова, що до виходу УП 1990 та ОСУМ 1994 подавалися або подаються й тепер у род. в. з флексією -а(-я)):

1) у словах, що належать загалом до семантичної сфери абстрактної лексики, на зразок *аналог, атрибут* (крім термінологічного значення цього слова в лінгвістиці: див. нижче), *варіант, дейксис, денотат, догмат, еквівалент, кінематограф* (пор. род. *кінематографа* в УОС 2009 і *кінематографу* в СУМ-20), *корелят, парадокс, феномен* і под., у тому числі:

— у назвах дій, діяльності, станів, явищ: *вольт* (у значенні відповідних дій), *гендель, пікнік* (хоча й з наголошуваною флексією род. в.), *фесрверк, фокус*, заст. *кунштюк; конструктив, негатив, позитив* (так, не було, наприклад, підстав для подання ново-зафіксованих одиниць *бардак, кавардак* у значенні «крайній безлад» з флексією род. -а: див. СУМ-20, СУМ-11: Дод.);

— у власних назвах свят, інших визначних (пам'ятних) днів (дат): *Армагеддон, Х(Г)елловін, Йом-Кіпур, Йордан, Курбан-Байрам, Пурим, Рамазан* (але в словотвірних і семантичних похідних від іменників з флексією род. в. -а(-я), про що див. нижче: род. *Великодня, Святвечора; Спас, -а: «Сьогодні — Спаса»*);

— з розширенням її вживання в питомих суфіксальних і складних словах, навіть під наголосом: род. *танку* (у назвах дій); у назвах хвороб, хворобливих станів: род. *вовчаку, кашлюку, козинцю, правцю, стовбняку, костогризу, ячмінцю*, але в деяких словах під наголосом: род. *кадука, греця* (словники подають словозміну останнього іменника звичайно з постійним наголосом на основі, але це, безперечно, якість непорозуміння, пор., наприклад, в іншому дериваті від дієслова *грати* — *грець, -я* у значенні «гравець»; отже, в знах. в. має бути не на *греця*, а на *греця*: «На *греця* це йому потрібно?!»; пор. саме таке наголошування в СУМ 2012); на позначення явищ природи: *паводку*, у тому числі в демінутивах: не тільки, наприклад, род. *дощичку*, але й *дощичку* (пор. вагання щодо кодифікації цих словоформ: род. *дощичка*, але *дощичку*: Курс... 1951, т. 1, с. 439; СУМ-11, пор. форму *дощичка* і в Голоск.; *дощичку*, але *дощичка*: ОСУМ 1975 — УОС 2009; уніфіковано з флексією -у в СУМ-20);

2) у словах, що належать до сфери позначень речовинних понять, тобто речовин, маси, матеріалу: *екстрагент, консервант, клуб* у значенні «маса диму, пилу» — род. *клубу* (але: *хліб* — *хліба*, а також, наприклад, *сітника* — різновид хліба, а не *сітнику*, всупереч словникам);

— у тому числі в суфіксальних або квазісуфіксальних утвореннях: а) *білок* — у біології, тоді як у значенні частини яйця — з -а, оскільки тут виразно відчувається значення предметності [пор. так само: Рибалко, Рибалко 2001б: 30], *додаток* (крім термінологічного значення цього слова в лінгвістиці: див. нижче) (пор., наприклад, род. *завдатку*), *переважок* (пор., наприклад, род. *лишку, залишку*), *оповзень* (пор. род. *зсуву*); *антибіотик, антисептик, діелектрик, магнетик*, але для слів з виразно агентивними суфіксами більше підстав, очевидно, лишати -а(-я): (*анти*)*окиснювач, наповнювач, барвник, замітник, активатор, інгібітор, каталізатор, коректор* (у значенні речовини); б) послідовніше в демінутивах (адже, наприклад, для демінутивів від речовинних іменників саме таке закінчення род. в. є вже цілком усталеним: род. *борицику*, під наголосом: *кваску, медку, цукорку, чайку, сніжку* і под [УП 1960, с. 80; Жовтобрюх, Кулик 1972: 230]; так само в суфіксальних дериватах з не демінутивним значенням: *кисляку, капустаку*), тобто має бути, наприклад, не *гнійок, -йка* (див.: СУМ-11; ОСУМ 1975; УОС 2009; СУМ-20),

а *гнійок*, *-йку* (наприклад: «я відчув душок *гнійку* і коров'ячого стійла»: Віктор Близнець; «завезти на город *гнійку*»);

3) у словах, що належать до сфери позначень просторових понять, місць, місцевостей, як, наприклад: *арик* (пор. род. *каналу*), *белебень*, *грот*, *ескер*, *континуум*, *котлован*, *крааль*, *люфт*, *мегаполіс*, *некрополь*, *нагорб*, *полігон* (так уже подано в СУМ 2012, СУМ-20), *пост* (*блокпост*) — з ненаголошуваною флексією (див. вище), *пустир* (з наголошуваною флексією род. в.), *сегмент*, *сектор* (у тих значеннях обох останніх слів, що не належать до термінології точних наук), *тропік*, *фрагмент*, *цвинтар*, *чек* (ділянка для вирощування рису), *бак*, *спардек*, *ют* — частини палуби судна (але згідно з усталеною вимовою: род. *берега*, *города*, *острова*, *хутора*, особливо під наголосом: *бузга́*, *горба́*, *кряжа́*, *кута́*); у тому числі в суфіксальних похідних: *виселок*, род. *-лку*, *задвірок* (пор., наприклад, нормативні й на сьогодні форми род. в. *затишку*, *затінку*, *захистку*), *закрайок*, *провулок*, *уривок*; *заповідник*, *виноградник*, *люцерник*, *ягідник*, *гадючник*, *мурашник* і под., але під наголосом: *квітника́*, *смітника́* (*смітничка́*). Для слова *полустанок* замість род. *полустанка* (див.: СУМ-11, РУС-3, ОСУМ 1975, УОС 2009, СУМ 2012, СУМ-20) інші словники вже подають форму *полустанку* (ОСУМ 1994, УРРУС).

До цієї семантичної сфери можна віднести також:

а) назви будівель та інших споруд, приміщень та їхніх частин: *акведук*, *алькір* (*ванькір*), *альков*, *амвон*, *ангар*, *балаган*, *барак*, *бар'єр*, *бруствер* (пор. род. *бордюру*, *парапету*), *бельведер*, *бельетаж*, *блокзауз*, *бокс*, *будуар*, *бункер*, *бутик*, *бювет*, *вестибюль*, *віадук*, *вігвам*, *вольєр*, *гардероб*, *засік*, *камбуз*, *кюзет*, *кляштор*, *коридор*, *крилас*, *кубрик*, *мінарет*, *неф*, *пандус*, *редут*, *сарай*, *саркофаг*, *тамбур*, *терем*, *флігель*, *чертог* (але, наприклад, род. *закута*, *покутя*, пор. *кут*, *-а́*; під наголосом: род. *бліндажа́*, хоча вживається вже й форма род. *бліндажу́*, *вівтаря́*, *вітряка́*, *гаража́*, *кремля́*, *куреня́*, *млина́*, *монастиря́*, *особняка́*, *сажа́*, *тартака́*, *хліва́*); у тому числі такі суфіксальні та складні слова, як, наприклад: *бабинінець*, *відділок*, *закапелок*, *запічок*, *припічок*, *причілок* (пор. нормативні й тепер форми род. в. *будинку*, *засторонку*, *передсінку*), *хмарочос*, але у словах із суфіксами *-ик*, *-ник*, *-ор* (особливо у випадках, коли це нагадує агентивні іменники) та з наголошеним суфіксом *-ок* варто зберегти закінчення *-а*: *генделик*, *домик*, *кутик*, *нужник*; *зимівник*, *корівник*, *погрібник*, *свинарник*; *ізолятор*, *колектор*; *домок*, *куток*, *скиток*, *теремок*. Так само з флексією *-у(-ю)* у відповідних власних назвах: род. *Акрополю*, *Капітолію* (будівля Конгресу США: «Штурм *Капітолію* буде розслідувати спеціальна комісія». — УП, 16.02.2021), *Нотр-Даму* («На відновлення *Нотр-Даму* можуть піти десятиліття». — УП, 16.04.2019), *Таверу*, але під наголосом: *Кремля́*;

б) серед власних назв — топонімів це назви вулиць, площ, районів населеного пункту: *Арбат*, *Бродвей*; *Бруклін*, *Голлівуд*, *Монмартр*, *Монпарнас*, *Поділ* (хоча в суфіксальних назвах питомого походження в поточній мовній практиці переважає, очевидно, флексія род. в. *-а* — *Печерська*, *Хрещатика*, наприклад: «один з найпопулярніших ресторанів *Хрещатика*». — УС, 11.02.1999, с. 12; так само: *Грінч.*, *Голоск.*, УОС 2009); до власних назв водних об'єктів, перерахованих у відповідному параграфі в українських правописах, слід додати назви протока, затока: род. *Босфору*, але під наголосом: *Сиваши́а*;

4) у словах, що належать до сфери позначень збірних понять, як: *гарнітур*, *заст. куверт* (пор., наприклад, уже усталені форми род. в. *комплекту*, *сервізу*, не кажучи вже про питома *набір* — *набору*), *політикум*, *соціум*; у тому числі на позначення заростей рослин (рослинних масивів): *чагар* (під наголосом: род. *чагарю*); у суфіксальних словах (у тому числі й під наголосом): *виводок*, *народець*, *косяк*, *молодняк*, *ялівник* (про молоду худобу) і под., *чагарник*, *ялиник* і под., *звіринець* (з нашаруванням просторового значення), *штахетник* (пор. род. *штахету*). Але під наголосом: род. *гурту* і рідше *гурта́*, *куша́* (про певну суму грошей), *патруля́*, *рою́* і рідше *роя́*, *табуна́*, у словах з наголошуваним суфіксом *-ок*: род. *гуртка́*, *садка́* та ін.

До цієї сфери можна віднести також:

а) назви кушових і трав'янистих рослин: *безсмертник, женьшень, звіробій, зеленчук, каперс і каперець, коров'як, крак діал.* «кущ», *лотос, лох, лядвенець, нарцис, нечуйвітер, плакун, рипак, тереніць* та ін., у межах яких до одиниць з формою род. в. -у(-ю) слід повніше залучати також суфіксальні слова й слова з наголошуваною флексією (хоча, звичайно, має лишатися, зокрема, род. *болиголова, будяка, вівса, вівсюга, куца, лопуха, плюца, хвоца*, а також *косарика, чорнобривця* і под. — з наявністю агентивних конотацій);

б) назви організацій, закладів, установ, у тому числі й відповідні власні назви: *кібуц, наб, сиротинець* і под.; у власних назвах: род. *Інтерполу, Охматдиту, Пентагону, Скотланд-Ярду, ЗМОПУ* (загін міліції особливого призначення), *КрАЗу* (про завод), *МХАТу*; у назвах телеканалів: род. *«Інтеру», «Тонісу»*;

в) серед власних назв — також назви деяких сузір'їв: род. *Волосожару, Оріону, Стожару* (але в метафоричних похідних від назв людей та інших істот і деяких предметів: род. *Волопаса, Козерога, Косаря, Пегаса, Скорпіона, Воза*).

Серед тематичних (і навіть галузевих) груп і підгруп лексики, у род. в. членів яких має бути форма -у(-ю), немає підстав окремо виділяти «терміни іншомовного походження, що означають фізичні або хімічні процеси, частину площі й т. ін.» (особливо незрозумілим тут є «й т. ін.»). — *О. Т.*: *аналіз, електроліз, фермент* та ін., «а також літературознавчі терміни» (як же тоді бути з багатьма іншими літературознавчими термінами, які кодифіковані тепер з флексією род. в. -а(-я) на зразок *епіграф, епітет, оксиморон, синонім, троп* та багато ін.? — *О. Т.*: *епос, жанр, журнал, роман, сюжет* тощо (УП 1993, с. 70), а для слів з формою род. в. -а(-я) — зокрема, окремі підпункти «назви машин та деталей» (*трактор, поршень*), «назви архітектурних деталей»: *еркер, карниз, портик* (УП 1993, с. 69–70), «назви одягу і взуття»: *жупан, светр, черевик*, «назви виробів з борошна»: *батон, бублик, калач* (УП 2019, с. 114). Наявність форми род. в. -у(-ю) у вищеподаних і подібних словах слід пояснювати не належністю їх до тієї чи іншої названої термінології, а тим, що вони так чи інакше асоціюються з семантичними сферами найменувань абстрактних або просторових понять. Такі ж слова, як *еркер, карниз, портик*, а також, наприклад, *портал* або *барельєф*, справді повинні мати форму род. в. саме -а(-я), але тільки тому, що це назви цілком конкретних предметів, тоді як назви інших «архітектурних деталей» на зразок *балкон* асоціюються, очевидно, скоріше зі сферою просторових понять і, отже, адекватнішою для них була б форма род. в. -у(-ю). Зі сферою просторових понять так чи інакше асоціюються, очевидно, слова із загальним значенням «напис», а слова із загальними значеннями «висловлення», «текст» — зі сферами абстрактних (як назви дії), просторових і навіть збірних понять (у різних випадках), і, отже, вони мають або принаймні повинні мати форму род. в. -у(-ю) (поки що їх подають у нормативних джерелах по-різному): *екслібрис, епіграф, заголовок, титул, дискурс, дифірамм, евфемізм, каламбур, коментар (коментарій), комплімент, куплет, лозунг, мадрисал, молебень, панегірик, перифраз, реферат, тост* і под.; *діалог, монолог, нарадив, некролог, мартиролог*; з поняттям певної сукупності, збірності асоціюються також, наприклад, *гороскоп, кросворд, ребус* (іменники ж із загальним значенням «слово» мають бути в род. в. переважно з формою -а(-я): *паліндром, пароль, синонім, термін*). До сфери позначень просторових або збірних понять тяжіють також назви книжкових і подібних видань, форму род. в. яких теж поки що подають по-різному: *адрес, альбом, альманах, атлас, блокнот, буклет, бюлетень, діаріуш, журнал, каталог, клясер, кодекс, ману-*

*скрипт, палімпсест, препринт, репринт, таблоїд, том*¹⁹, а також за аналогією до останнього *фоліант* (але з такими винятками, як, наприклад: род. *зошита*, у позиції під наголосом: *календаря*, у словах з наявністю агентивного за формою суфікса: *збірника, молитовника, пісенника, щоденника* і под.); сюди ж: *Апокаліпсис, -у, Коран, талмуд, часослов (часословець)* і под. Очевидно, у живій мові немає достатніх підстав, у супереччинним в УЛМ нормам, для того, щоб назви документів — як нібито дуже конкретних понять — мали в род. в. форму *-а(-я)*, а не *-у(-ю)*, адже це все-таки назви текстів [пор. подібний висновок: Головацук 1997: 82; Рибалко, Рибалко 2001б: 30]: *абонемент, акредитив* (пор., наприклад, в УОС 2009 та інших словниках: род. *акредитива*, але *рекредитиву*), *акт, графік* (пор. *план, -у*), *декрет, документ, мандат, матрикул, ордер, папір, поліс, преїскурант, рапорт, рахунок, сертифікат, табель, томос*, пор., наприклад, уже кодифіковані з формою род. в. *-у(-ю)*: *відгук, звіт, договір, контракт, меморандум, наказ, патент, статут, універсал* (для слів на зразок *диплом, паспорт*, а також *купон, талон, чек* лишається, звичайно, форма род. в. *-а*, але тільки тому, що це назви цілком конкретних предметів). Назви роду (*епос*), видів і жанрів літературних та інших творів мистецтва також повинні мати в род. в. флексію *-у(-ю)*: *апокриф, аполог, вестерн, водевіль, есей, жанр, комікс, міф, нарис, нокторн, памфлет, пасквіль, роман, романс, шкіль* та ін. (але: род. *вірша, псалма*), у тому числі й у похідних деминутивах: род. *мультику, нари-сочку* та ін. Щодо назв сортів плодівих дерев (род. *анісу, джонатану* та ін.), то форма род. в. *-у(-ю)* тут усталилася тому, що в них переважає насамперед значення сорту, а потім уже власне дерева (тобто цілком конкретного поняття).

У межах окремих тематичних груп і навіть синонімічних рядів слід при цьому якомога повніше орієнтуватися на форму род. в. семантично опорного (родового) слова (якщо на заваді цьому не стоять певні структурні та акцентуаційні чинники), наприклад: *голос, -у* — отже, мало б бути род. *баритону, басу, дисканту, підбаску, тенору* (але під наголосом *альта́*, і, звичайно ж, з флексією *-а* — на позначення співаків з такими голосами); род. в. *розміру* — отже, *амфібрахію, гекзаметру, ямбу* та ін., *метру*; род. в. *шрифту* — отже, *боргесу, брильянту, кеглю, корпусу, курсиву, петиту*; род. в. *відмінка* — отже, *аблатива, вокатива, генитива* та ін.; род. в. *місяця (листопада, січня та ін.)* — отже, *рамазана* (але щодо свята — *Рамазану*: див. вище), *термідора, жерміналя* і под. (але традиційно *маю*); род. в. *поїзда (потяга)* — отже, не тільки *експреса, состава*, а й, у супереччинній нормі, *ешелона*.

У словах же з максимально конкретними значеннями, словах, що за своїм змістом найбільшою мірою мають виражати поняття точності, лишається, безперечно, флексія *-а(-я)*: *номер, параграф* (про сам цей значок, тоді як у значенні відповідного підрозділу тексту — з флексією *-у(-ю)*); у назвах мір, одиниць виміру: *барель, гектар, градус, грам, дюйм, коефіцієнт, метр, процент, відсоток* і под.; у назвах одиниць часу: род. *вівторка, четверга, тижня, місяця, жовтня, листопада* (але *року, віку*); у числівниках та числових іменниках: род. *нуля, мільйона, десятка* та ін.; у термінологічних одиницях на позначення точних, конкретизованих понять (серед питомої лексики це звичайно суфіксальні іменники, наприклад: *знаменник, чисельник; числівник, присудок*). Наприклад, назви геометричних фігур та їхніх частин: *еліпс, квадрат, круг, конус, паралелепіпед, ромб, сектор, трикутник* і под.; назви ліній: *зигзаг, пунктир* (у супереччинам настановам словників, що подають род. *пунктиру*), *штрих*, у тому числі умовних: *вектор, діаметр, екватор, калібр*

¹⁹ Звичайно, *том* — це, власне кажучи, назва цілком конкретного поняття, і тут мала б виступати форма род. *-а*, але досить усталену на сьогодні традицію змінювати вже не варто. У нормативних джерелах ХХ століття форму род. в. цього слова подавали по-різному, пор.: род. *тому* (СДМ 1930; Ізюмов; ОСУМ 1975 — УОС 2009), *тома* і *тому* (Голоск.), *тома* (РУС 1937; РУС 1948; Жовтобрюх, Кулик 1972: 228). В УП 1993 (с. 69) іменники *атлас, каталог, кодекс, том* подано серед назв збірних понять.

(усупереч настановам словників), *меридіан, параметр, радіус*; назви кутів: *азимут, диферент, пеленг*. У лінгвістиці це назви звуків, відмінків, частин слова (морфем), частин мови, членів речення, розділових знаків: *звук, дифтонг; акузатив* та ін.; *суфікс* та ін.; *іменник* та ін.; *атрибут* у значенні «означення», *додаток, присудок; апостроф* (але род. *виду, роду, стану* і под., *синтаксису*).

У власних назвах до відповідного підрозділу граматики і правописів слід додати назви планет та інших небесних тіл з формою род. *-а(-я)*: род. *Меркурія, Місяця, Плутона, Фобоса* та ін.

У випадках варіантності флексій *-а(-я) / -у(-ю)* для форм род. в. у значеннях одного слова (у різних значеннях або в межах того самого значення) або в словах-омонімах також простежується загальна тенденція до розширення діапазону вживання форми *-у(-ю)* з орієнтуванням на семантичні підстави. Якщо така варіантність наявна в межах того самого лексичного значення, це, як уже відзначалося, тенденція до обмеження (усунення) першої з них на користь другої (див. вище спостереження за вживанням форм род. в. *байраку, гурту, полку, паркану*). Якщо ж варіантність може стосуватися різних значень слова або слів-омонімів, нормативні джерела тепер уважніше ставляться до фактів можливої формальної (флексивної) диференціації вже зафіксованих давніше випадків (див. вище *моста / мосту, стола / столу*) і послідовніше фіксують інші подібні випадки (див., наприклад, у СУМ-20, УОС 2009, УРРУС варіантність цих флексій у статтях на слова *агрегат, аргумент, блиц, калинник, колектор, медіатор, сектор, телефон*: «чергувати біля телефону», але «номер телефону», *тендер, термінал*, пор. у поточній мовній практиці: «до спеціального мобільного терміналу контролю документів»: ГПУ, 26.07.2013, с. 4). У мовній практиці досить широко простежуються форми род. в. *пакету* і *порогу*, а також *піку* (у значенні вершини) в переносних значеннях цих слів: «*пакету законів*» (УМ, 16.07.2005), «*пакету акцій*», «*пакету програм, пропозицій*», «Зразок залікового *пакету*» (з методичних рекомендацій учителя української мови: УУ, 2002, № 11–12, с. 29); «*больового, епідемічного порогу*»; «*епідемія досягла свого піку*». Висуваються пропозиції щодо значно послідовнішого розмежування подібних випадків [див., наприклад: Рибалко, Рибалко 2001б: 30], і це з погляду суто теоретичного загалом можна було б тільки підтримати. Однак той факт, що в словниках ця варіантність флексій род. в. фіксується дуже непослідовно, пояснюється не тільки недостатньою компетентністю їх укладачів чи просто їхньою неухважністю, а й недоцільністю застосування такої послідовності, адже «при застосуванні цього принципу до лексичного складу нашої мови в цілому виникають чималі труднощі, оскільки буквально тисячі слів можуть бути вжиті в значенні і конкретному, і більш абстрактному або збірному» [Пилинський 1976: 28]. Пор., наприклад, спроби такого розмежування у випадках *малюнок, -нка* («*малюнки* в книжці») і *-нку* («*малюнок* сучасної дійсності») у СУМ-11, ОСУМ 1994 (хоча в цих же словниках: *портрет, -а* — без розмежування за значеннями), *зачаток, -тка* («*зачаток* зерна») і *-тку* («*зачаток* нового суспільного руху») в ОСУМ 1994 (хоча, наприклад, тільки *наросток, -тка*) і відмову від цього в СУМ-20. УОС 2009 робить розмежування *телефон, -у* (зв'язок) і *-а* (апарат), але не робить цього для слів *відеотелефон, мікротелефон*, а також *телеграф, телекс, телетайп, телефакс*; пропонують таке розмежування для *трамвай*: «на лініях *трамваю*», але «зайшов до *трамвая*» [С. Караванський. Словник гортай, а свій розум май. — Журнал «Визвольний шлях», 1995, кн. 3, с. 358; Рибалко, Рибалко 2001б: 30]. У такому разі це розмежування слід було б проводити для всіх іменників чол. р. на позначення засобів зв'язку і транспорту (включаючи *велосипед* і *фуникулер*).

Існує певна кількість досить регулярних моделей варіантності такого роду в межах полісемічних слів з метонімічними й рідше метафоричними відношеннями між вихідним і похідним значеннями, а також слів-омонімів (див. низку прикладів такого роду, зокрема, в УП 1993, с. 71; УП 2019, с. 117–118), хоча це далеко не завжди, як уже сказано, фіксується в нормативних словниках. Це диференціація лексичних значень слова / слів насамперед:

а) за конкретністю (у тому числі за точністю — в термінах: наприклад, *аргумент*, *центр*) / абстрактністю: род. *елемента* («хімічного елемента»; «елемента верстата») / *елементу* («наявність елемента новизни», «у змаганні бракує елемента масовості»), *тендера* (вагон та ін.) / *тендеру* (аукціон), *упору* (дія, стан) / *упора* (предмет);

б) за речовинністю / одиничністю — зокрема, «мінерал (порода, камінь тощо) — його окремих зразок»: *агат*, *алмаз*, *берил*, *камінь* («будинок з каменю» — «стрибати з каменя на камінь»), *кремень*, *смарagd* та ін.; «матеріал — виріб з нього»: *булат*, *буриштин*, *чавун* та ін., а також, наприклад: *томат*, *-а* (помідор) і *-у* (соус, паста з помідорів: СУМ-11); «дерево — деревина»: *берест*, *бук* («Столи та стільці з буку». — ВЗ, 6.06.2013, с. 2: з реклами), *дуб*, *клен*, *тис* (у СУМ-11, наприклад, щодо двох останніх слів подано розмежування форм род. в. за значеннями — *клена / клену*, *тиса / тису*: «меблі з тису») та ін.;

в) за одиничністю / збірністю: *елемент* («засилля кримінального елемента»), *інструмент*, *волос*, *термінал*, *-а* (пристрій) / і *-у* (комплекс чого-небудь); у назвах рослин, їхніх частин: *буряк* («запаси буряку»), *соняшник*, *квіт*, *колос*, *лист*; *звір* («багато всякого звіру»; цю форму подано в Голоск.), *труп*, *кругляк*, *порожняк*; до значення збірності певною мірою прилягають також назви організацій, установ і под. (хоча тут може бути також нашарування значення просторовості: див. нижче): *апарат*, *блок*, *орган*, *сектор*, *-а* (у математиці) і *-у* (підрозділ; частина чого небудь: «до сектору перекладів»), «житло приватного сектору»);

г) за цілком конкретизованою предметністю / розширеною просторовістю: род. *клина* (клинець) / *клину* (ділянка землі); *пояса* (пасок; талія) / *поясу* (смуга, зона); *цоколя* (в електролампі) / *цоколю* (у будинку); сюди ж — формальне розмежування назв населених пунктів (столиць) і однойменних назв країн: род. *Алжира* — *Алжиру*, *Рима* — *Риму*;

г) за належністю до категорій неістот — істот (у тому числі міфологічних і подібних персонажів): *звіробій* (рослина: «настоянка звіробою» — людина), *пішохід* (тротуар — людина); у випадках персоніфікації і т. ін. на зразок *духу / духа* (*Святого Духа*), *морозу / Мороза* (*Діда Мороза*), *вітру / вітра* («шукай вітра в полі»), *привиду / привида* (словники подають тільки першу з цих форм, але для різних значень цього слова має бути варіантність флексій род. в., пор., наприклад: «тінь воїна-привида»).

У нормативних джерелах поки що не приділяється належної уваги також питанню про вибір тієї чи іншої з цих флексій род. в. для іменників чол. р. — власних назв (крім особових і географічних) — як узагалі, так і, зокрема, для назв, похідних від відповідних апелятивів, що породжує істотний різнобій у мовній практиці (не тільки усній, а й писемній). Наприклад, у назвах організацій, установ, закладів, у назвах споруд, архітектурних комплексів, у назвах речовинних понять (у загальних назвах цих тематичних груп має бути загалом, як відзначалося, форма род. в. *-у(-ю)*):

— *«Інтер»* (телеканал): род. як *«Інтера»* (див., наприклад, неодноразово саме з такою формою: УУ, 2005, № 1–2, с. 19), так і *«Інтеру»*; так само в род. в. таких назв, як *Артек*, *«Газпром»*, *«Пахтакор»* (футбольний клуб) і под.; у назвах споруд: «монумент розміром із третину *Нотр-Дамы*» (УМ, 24.04.2013, с. 11); у назвах препаратів (ліків тощо): *«Гербалайф»* (широко розрекламований у 90-ті роки харчовий додаток для раціонального харчування — від назви відповідної компанії-виробника: див. р. IV п. 2.2.9), род. *«Гербалайфу»* і *«Гербалайфа»* (КВ, 28.07.2000, с. 11);

— у власних назвах, утворених на основі відповідних загальних або інших власних назв, також наявних в українській мові, пор., наприклад: «форвард київського *«Арсенала»*» (ВЗ, 14.03.2013, с. 20), «*«Лаціо»* проти *«Арсеналу»*» (ВЗ, 5.08.2000, с. 14), «стартовий склад *«Зеніта»*» (ГПУ, 7.06.2013, с. 16), «на лаві запасних *«Мілану»*» (УМ, 10.02.1999, с. 14) — у назвах футбольних команд; *«Тризуб»* (політична організація): «командири *«Тризубу»*», «участь *«Тризубу»* у блоці Народного руху України» (НГ, 2002, № 5), пор. у загальному значенні: *тризуб*, *-а*, *«Беркут»* (колишня назва підрозділу міліції особливого призначення), род. *«Беркута»* (пор. *беркут*, *-а*) і частіше *«Беркуту»* («Від

«*Беркуту*» втекла на таксі». — ГПУ, 27.12.2013, с. 9); «*Експрес*» (газета, м. Львів): «колектив, кореспондент “*Експресу*»» (у цій газеті вживається тільки така форма род. в., хоча пор. *експрес, -а*).

Основним критерієм вибору й кодифікації форм род. в. у власних назвах такого роду, як і в похідних від них загальних назвах (із написанням з малої літери), має бути семантичний принцип (так само, як і серед апелятивної лексики) — за належністю оніма до відповідної семантичної (тематичної) сфери (з можливими додатковими критеріями). Тобто в назвах конкретних предметів має загалом виступати флексія *-а(-я)*, наприклад: род. «*Мерседеса*» (*мерседеса*), «*Руссара*» (про фотоапарат відповідної марки); у назвах неконкретних, просторових і т. ін. понять — флексія *-у(-ю)*: род. «*Автодору*», «*Артеку*», «*Интеру*», «*Пахтакору*», «*Пентагону* (організації, заклади, установи), «*Лувру* (музей), «*Бельведеру*, «*Вавелю*, «*Дніпрогесу*, «*Капітолію*, «*Колізею*, «*Нотр-Даму*, «*Шенбрунну* (споруди), «*Ренесансу* (епоха), «*Гербалайфу*» (*гербалайфу*) і т. д. (але під наголосом, наприклад: род. *Кремля*). У власних же назвах, похідних від відповідних інших назв (також наявних в українській мові), слід загалом орієнтуватися не на власне семантичний, а на семантико-словотвірний принцип — лишати в основній масі випадків флексію род. в. твірного слова (значення)²⁰. Так, у назвах конкретних понять тут має бути не тільки цілком прозора узгодженість між семантичним критерієм і наявністю відповідної флексії — на зразок, наприклад, род. «*Антєя*» (літак), «*Богдана*» (автобус), «*Києва*» (фотоапарат), «*Соняшника*» (журнал), «*Металурга*», «*Спартак*» (футбольні команди), а й не менш очевидна невідповідність між цими параметрами: тобто, наприклад, род. «*Зеніту*» — про фотоапарат (а не «*Зеніта*», хоча це позначення цілком конкретного предмета), пачка «*Казбеку*», «*Паміру*» (цигарки, сигарети), стріляти з «*Граду*» («*граду*»), з «*Урагану*» («*урагану*») — артилерійські реактивні комплекси залпового вогню; у назвах неконкретних понять — також флексії як *-у(-ю)*, так і *-а(-я)*: род. «*Урожая*», «*Сокола*», «*Буревісника*» (спортивні команди), «*Плуга*», «*Смолоскіпа*» (видавництва), «*Меридіана*» (студентський клуб), «*Березоля*» (театр; пор. у мовній практиці з орієнтуванням на власне семантичний критерій: «вистави “*Березолю*”». — М-во, 2002, № 2–3, с. 77), «*Мілана*» (футбольна команда), «*Тризуба*», «*Енергоатома*» (організації), але «*Пласту*» (організація українських скаутів)²¹. Пропозиції керуватися в подібних випадках тільки власне семантичним принципом — наприклад, щодо назв організацій, видавництв: до «*Плугу*», до «*Смолоскіпу*» [див.: Синявський 1931б: 53; С. Караванський. Словник гортай, а свій розум май. — Визвольний шлях, 1995, кн. 3, с. 358], видаються мало здійсненими на практиці — не тільки з огляду на величезну кількість таких випадків, а й через те, що в похідних від назв людей (істот), особливо в позиції під наголосом, все одно переважатиме тенденція до збереження флексії *-а(-я)*: гравець «*Буревісника*», воротар «*Шахтаря*». Однак у загальному руслі тенденції до розширення діапазону використання у формах род. в. флексії *-у(-ю)* її можна кодифікувати, по-перше, у назвах населених пунктів на зразок *Антрацит* — *Антрациту* (див. про це вище), так само род. *Марганцю*, *Базару* (Житомирська область), *Броду* — від *Брид* (Закарпатська область), *Асбесту*, *Кургану* (у Російській Федерації)²²; по-друге, в достатньо вже усталених назвах відомих історичних подій,

²⁰ Хоча й у цьому сегменті ономастикону в ряді випадків діє, як відомо, також власне семантичний принцип — з диференціацією назв на зразок *Дунай, -ю* (ріка) / *Дунай, -я* — кличка собаки, *Казбек, -у* (гора) / *Казбек, -а* — кличка коня; *Кічкас*, *Коломак*, *Конотоп* — назви річок і водночас розташованих на них населених пунктів (відповідно з різними формами род. в.); род. *Рима* (місто) — *Риму* (державна).

²¹ Парадигма відмінювання цієї назви (з постійним кореневим наголошуванням її словоформ в одн. і формою род. в. *-у*) походить із західноукраїнської мовної практики, де іменник *пласт* у загальному значенні має саме такі форми (див.: Грінч., УНС, УАС, але *пластáми*: УНС), хоча, з іншого боку, пор. у Жел.: ор. в. *пластóм*, мн. *пластáми*. В УЛМ нормативною є *пласт, -á* (РУС 1948, СУМ-11).

²² Пор., наприклад, факти непослідовності в подаванні форм род. в. таких ойконімів, як *Поділ, Роздол, Розлив, Розквіт* — з флексією *-а*, але *Підгай, -ю* (Горпинич 2001).

явищ, інших понять, похідних від назв відповідних населених пунктів, наприклад: «доля Чехословаччини після *Мюнхену*» (у значенні Мюнхенської угоди 1938 року), «випускник *Кембриджу*» (у значенні Кембриджського університету), «країни-учасниці *Шенгену*» (у значенні Шенгенської угоди або зони).

У виборі форми род. в. суфіксальних іменників слід повніше орієнтуватися як на належність їх до відповідної семантичної сфери (пор., наприклад, наявність флексій *-а(-я)* в назвах конкретних: *відрізок, відтинок, малюнок, обрубок, уламок* — і *-у(-ю)* в назвах абстрактних, збірних, речовинних, просторових понять: *відтінок, недоробок, залишок, зарібок, заросток, уривок* та ін.; так, незрозуміло, чому словники подають по-різному, наприклад, *відбиток, -тка*, але *відтиск, -у*: ноги, пальців тощо), так і на флексію род. в. твірного слова (семантико-словотвірний принцип): важко зрозуміти, чому, наприклад, *моріг* — *морозу*, але *моріжок* — *моріжкá*, род. *димку* (навіть під наголосом!), але *димочка, холодку*, але *холодочка, шашилку*, але *шашилькá*. Пор., наприклад, у перших томах СУМ-20 подання демінутивних іменників з формою род. в., обраною відповідно до семантичного критерію: род. *барвіночку, бальзамчику, бульйончику, бур'яничку, буфетику* (від *буфет 2* — заклад харчування), *бенкету, димочку, епізоду, замочку*, навіть під наголосом: *баличку, буркунцю, бур'янцю, вітерцю, димку* та ін. — і (очевидно, поки що частіше) всупереч цьому критерію: *альбомчика, базарчика, баитанчика, батальйончика, бордюрика, бортика, будиночка, бульварчика, буртика, видика* (від *вид, -у* — обличчя), *виноградика, вітрика, городця, городчика, журнальчика, закальця* (від *закал, -у* — недопечений шар хліба), *кабінетика, кадрика, каламбурчика, майданчика* та ін.; так само в інших сучасних словниках: род. *обідця* (від *обід*), *оркестрика, пляжика, скверика, склетика, сніданочка* (хоча *сніданку*), *томика, фейлетончика, фільмика* та багато ін.

Якщо в наголошеній позиції в род. в. суфіксальних дериватів з абстрактним, просторовим, збірним значеннями форма *-а(-я)* дуже часто має досить міцні позиції в живій мові, наприклад: род. *гудка, кивка, ривка, стрібка; ліска, садка, ставка, ярка*, то в позиції не під наголосом у спільнокореневих з цими ж словами одиницях нерідко можна почути й прочитати (усупереч нормативним джерелам) *підліску, переліску, виярку, перерярку, під'ярку*, так само: *вибалку, виямку* та ін., що, безперечно, заслуговує на підтримку.

В основі вибору форми род. в. в ініціальних (звукових, рідше літерних) абревіатурах також має бути семантичний або семантико-словотвірний (за формою род. в. опорного іменника чол. р. у складі відповідного твірного словосполучення або твірного складного іменника) принцип: так, мало б бути род. *СУМа* (тобто «Словника української мови» в 11 томах), *ТЮГу* (*театру* юного глядача), *КрАЗу* (Кременчуцького автомобільного заводу: директор *КрАЗу*), але *КрАЗа* (*автомобіля* марки *КрАЗ*: водій *КрАЗа*), *бетеера* (від *БТР, бетеер*, тобто *бронетранспортер*). Якщо ж опорний іменник належить до середнього або жіночого родів, флексія род. в. відповідних абревіатур визначається за суто семантичним принципом: род. *МОЗу*, тобто міністерства охорони здоров'я, *ЖЕКу*, тобто житлово-експлуатаційної контори, — як назви організацій, установ, закладів.

Власне семантичний критерій розмежовування форм род. в. *-а(-я)* / *-у(-ю)* охоплює, таким чином, далеко не всю сукупність іменників чол. р. на приголосний, вступаючи у взаємодію з акцентуаційним і ще більшою мірою зі структурно-словотвірним принципами або й натрапляючи на прямий опір з боку останніх, а також з тими чи іншими додатковими також семантичними чинниками. Пор., наприклад, з одного боку, наявність форми род. в. *-а(-я)* у словах з достатньо виразними абстрактними, збірними, речовинними і просторовими значеннями, але з наголошеною флексією род. в. на зразок *гріхá* (пор. з ненаголошеною флексією род. в.: *огріху*), *стидá, трудá, тягаря; вівсá, скотá; пластá; материкá* (пор. форму род. в. *-у* в абсолютного синоніма цього слова — *континент*), а з другого, — наявність *-у(-ю)* у словах з не менш виразними конкретними значеннями: *біб* — *бобу*, так само род. *овочу* (пор. род. *фрукта*; у СУМ-20, на відміну від

попередніх словників, уже проведено розмежування форм род. в. іменника *овоч*: у значенні одиничності — *овоча*, у значенні збірності — *овочу*), *мосту* (і *мостá*), *плоду* (і *плодá*), *столу* (і *столá*), *тому*, *трону*, *бордюру*, *пластиру*; *кексу*, *короваю*, *рулету* (хоча пор., наприклад: *торт* — *торта*, *струдель* — *струдлѣ*). Вплив структурно-словотвірною чинника виявляється насамперед у наявних тенденціях до розмежовування флексій род. в. *-у(-ю)* / *-а(-я)* між безсуфіксними (у тому числі з нульовою суфіксацією) і суфіксальними, між односкладовими і з більшою кількістю складів, між складними і простими іменниками. У род. в. більшості віддієслівних префіксальних та складних безсуфіксних слів (з другим компонентом не тільки віддієслівного походження) виступає, як відомо, флексія *-у(-ю)* [пор.: Курс... 1951: 439; УП 1993, с. 70]: *вигін*, *випадок*, *поштовок*, *удар* та ін., *водограй* (пор. *фонтан*, *-а*), *водоспад*, *живопліт*, *світогляд*, *стравохід*, *суходіл* та ін., навіть у назвах конкретно-предметних понять: *набряк*, *опух*, *перемет* (снасть), *прилад*, *приціл*, *провід*, *сувій* (крім назв істот та більшості назв зрядь, приладів, механізмів, машин: *водовоз*, *чорногуз*; *засув*, *заступ*, *горіхокол*, *дисківід*, *дощомір*, *коркотяг*, *кулемет*, *паровоз*, *причіп* і под.). Структурно-словотвірний, а точніше — власне структурний, фактор може виявлятися також як вплив певного звукового набору в межах фіналі, що, очевидно, асоціюється більше з конкретним поняттям: пор., наприклад, род. *берега*, *хутора*; *бестселера*, *шлягера*, *браузера* — комп'ютерна програма, *валідатора* — комп'ютерна програма (в українській мові в останніх словах немає агентивного суфікса, але він ніби домислюється).

Семантичний критерій як такий, що ґрунтується на лексичному значенні слова в цілому, може порушуватися також під дією іншого, додаткового семантичного фактора:

а) на основі впливу попереднього значення слова — при його семантичному розвитку в межах полісемічного слова і при словотвірних актах: род. *хліба* (у тому числі і в збірному значенні: «запаси *хліба* в державі»), *прицілу* (як деталь зброї), *електромагніту* (прилад), *стоп-сигналу* (прилад), *суховантажу* (судно). Пор. випадки наявної непослідовності в подібних випадках вибору форми род. в.: род. *екстрагенту*, *реагенту*, *холодоагенту* (оскільки це назви речовин), але для слова *агент* нормативні джерела цього не передбачають: отже, згідно з чинними нормами має бути род. «холодильного *агента*», але *холодоагенту*;

б) на основі впливу значень суфіксів: пор., з одного боку, в одиницях на зразок *архаїзм*, *діалектизм*, *неологізм* і под. на позначення відповідних розрядів слів та інших мовних одиниць з цілком конкретною семантикою наявність, однак, у формі род. в. «абстрактної» флексії *-у(-ю)*, оскільки суфікс *-изм(-ізм)* уже має достатньо виразні асоціювання насамперед з певними абстрактними поняттями (пор. *індивідуалізм*, *націоналізм*, *туризм*, *феодалізм* та ін.); з другого ж боку, у таких словах на позначення абстрактних понять, як, наприклад, *місячник*, *суботник*, наявність флексії *-а(-я)* — під впливом агентивного суфікса.

Розмова про уточнення та уніфікацію форм род. в. іменників чол. р. на приголосний була б неповною, якщо не згадати про очевидну потребу в кодифікації для деяких тематичних груп, синонімічних рядів певних іменників, за якими нормативно закріплена або має бути закріплена форма род. в. *-у(-ю)*, також додаткової форми на *-а(-я)*: а) як форми род. в. — у зворотах на зразок «грати у *футбола*» (пор. «грати у *м'яча*») або «дати, дістати *ляпаса*, *прочухана*» (за УП 1993, с. 70, ОСУМ 1994, у род. в. мало б бути, наприклад, «звук *ляпасу*» — очевидно, за аналогією до *удар* і т. ін., хоча пор. під наголосом: *копняк*, *-á*, *стусан*, *á*; утім, інші словники дають поки що *ляпас*, *-а*; так само нормативною поки що лишається форма *прочухан*, *-а*, хоча це назва дії); б) як форми знах. в. — у зворотах на зразок «танцювати, грати *вальса*». Ідеться, таким чином, про запровадження в таких випадках до нормативної української граматики понять «другого родового» і «другого знахідного» відмінків (див. докладніше пп. 2.1.3.1.5 і 2.1.3.3). У разі розмежовування форм [власне] род. в. і «другого родового» відпаде необхідність пода-

вати, наприклад, для іменника *кльо́к* «свинка (гра)» форму род. в. *-а*, причому не під наголосом, лише на тій підставі, що він звичайно вживається у зворотах на зразок «грати(ся) у *кльо́ка*» (див.: СУМ-11, СУМ-20); отже, слід би було подати таким чином: *кльо́к*, *-у* (але з поданням у розділі стійких сполучень слів звороту у *кльо́ка*). Словникова стаття *бас* мала б такий вигляд: 1. род. *-у*. Голос...; ◇ *Говорити (співати) ба́са*; 2. род. *-а*. Співак... З використанням форми «другого знахідного» стаття *дурня́к* мала б не такий вигляд, як, наприклад, у СУМ-20: *дурня́к*, *-а́*... (далі подаються тільки стійкі звороти на *дурня́ка*, на *дурня́к*), а такий (з наведенням у тому числі й самостійного вживання цього слова, не тільки в складі сталих зворотів): *дурня́к*, *-у́*... — з ілюстраціями на зразок «— Не кожному випадає такий *дурня́к*» (Олесь Гончар), «допасти́ся до *дурня́ку*», «такого *дурня́ку* більше не буде»; ◇ *На дурня́ка, на дурня́к* — ... (так само, наприклад, як: *го́лос*, *-у*, але в прислівнику — *впівго́лоса*). Форму род. в. іменника *куш* (ставка в азартних іграх; певна сума грошей як винагорода) слід подавати як флексію не *-а́* (див.: СУМ-20), а *-у*: *куш*, *-у* (а потім після знака ◇, наприклад: «такого *куша́* взяли»).

2.1.3.1.2. В іменниках жі́н. р. з основою на приголосний — це тенденція до повторного нормативного закріплення у формах род. в. флексії *-и* (замість *-і*) в певній частині іменників жі́н. р. III відміни — у фіксованій групі, яку необхідно просто завчити: *кров*, *любов*, *оси́нь* (але, наприклад, не *ти́нь*, *гуси́нь*), *сі́ль* (але не *ми́ль*, *ста́ль* і под.), *Русь* (але, наприклад, не *Рось*) — та в словах на *-ть* з попереднім приголосним: *ві́сть*, *раді́сть*, *че́сть*, *сме́рть* і под. Якщо розглянута вище тенденція до активізації форм на *-у(-ю)* в род. в. іменників чол. р. як в усному, так і в писемному мовленні дуже часто сприймається як спонтанна, зумовлювана не до кінця усвідомлюваним уявленням пересічних мовців про повну міру «українськості» цієї граматичної форми, а відступи від норми при цьому нерідко не фіксуються ні мовцем, ні слухачем / читачем, то щодо названої групи іменників жі́н. р. III відміни вживання форм з *-и* здійснювалося в межах описуваного періоду не просто цілком усвідомлювано, а підкреслено — як ознака дотримуваним мовцем справжніх, а не накинених під впливом російської мови норм української мови (наприклад, якщо брати усну форму реалізації, — в ефірному мовленні журналістів програми «Вікна» телеканалу СТБ). Тому факт прийняття / неприйняття цієї граматичної форми міг набувати характеру ідеологізованості, а також естетичної оцінності («приємне — неприємне» і т. ін.).

Як відомо, давня флексія *-і* (графічно в старих текстах *-и*) в іменниках теперішньої III відміни з кінцевим приголосним, перейшовши свого часу у формах род., дав. і місц. в. одн. та наз. і знах. в. мн. в *-и* у руслі загального переходу $i > u$ в українській мові, згодом знову стала повертатися до своєї вихідної форми (як припускають дослідники, під впливом відмінювання іменників м'якої групи I відміни). Але, оскільки процес зворотного переходу $u > i$ відбувався нерівномірно — з відмінностями як у різних граматичних формах цих іменників (порівняно ширше станом на початок XX століття флексія *-и* «затрималася» у формах род. в. одн.), так і в різних діалектних масивах української мови²³, у зразках нової літературної мови та в словниках XIX — початку XX ст. у відмінюванні цих слів спостерігається значна строкатість²⁴. Наприклад, у «Словарі

²³ Форми на *-и* в род. в., за даними АУМ (див. також: ІУМ Морфологія, с. 112–113), значно повніше представлені в галицько-буковинській та карпатській групах говорів південно-західного наріччя та в західнополіському говорі північного наріччя: див. форми *соли* / *солі*, *ночі* / *ночі* (АУМ, т. I, карта № 190), форми *соли* / *солі*, *тіни* / *тіні*, *любови* / *любові*, *ночі* / *ночі* (т. II, карти №№ 174 і 175) (хоча форма род. *соли* станом на період збору матеріалів до атласу, можливо, переважала в живій мові на всій території України).

²⁴ Важко, звичайно, погодитися з категоричним твердженням, що, наприклад, у поезії Тараса Шевченка уживається в цій позиції, а також у наз. і знах. в. мн. тільки закінчення *-и*: род. *благодати*, *сповіди*, мн. *вісти* [Німчук 1999: 301–302] — з огляду на непослідовне вживання поетом російських букв **и** і **ы** на позначення відповідних звуків української мови [див. про це: Синявський 1931а: 22–23].

української мови» за ред. Бориса Грінченка: форми род. в. *крови, любови, соли, Руси*, у словах на *-ть* з попереднім приголосним: *вісти, дерти, кости, смерти, старости* та ін. (але пор. також в інших формах: місц. в. *по любости*, наз. і знах. в. мн. *вісті / вісти, вольности*, «програти в *кости*»); при інших фіналях: род. *жерді*, але *смовди; благодаті, сповіді* та ін., але *мечети, несити, пам'яти, печати, подати, стати; безлічі, величі*, але *немочи*; у варіантах того самого слова: род. *п'яди / п'яді, повсті / повсти, стріти / стріті, челяди / челяді; зем, -и*; в «Українських приказках...» М. Номиса: род. *любові, річи, до смерти / до смерті* (Номис); навіть у Голоск.: *масти* (від *масть* у значенні кольору), але *масти і масті* (у значенні мазі). В УП 1921 (с. 9) форма *-и* була встановлена для всіх іменників жін. р. на приголосний, але тільки в род. в. (хоч пор., наприклад, у творах Миколи Зерова 20-х років наявність її також в інших граматичних позиціях: *на радости, по крові*, мн. *прикрости, тіни*; у щоденнику Сергія Єфремова: род. і дав. в. *пам'яти*, так само *смерти, по совісти, по щирости*, мн. *вісти, прикрости, пакости* та ін. (С. Єфремов. Щоденники: 1923–1929. Київ, 1997); «*Вісти ВУЦВК*» — назва газети), а в УП 1928 набір таких іменників з флексією *-и* в род. в. було обмежено тими, що наведені на початку цього підрозділу. УП 1933 установив для іменників III відміни тільки флексію *-і*, і це правило було чинним у «наддніпрянській» УЛМ до 2019 року (але: *корогів, -звій, хоругів, -звій* — з відмінюванням за зразком твердої групи I відміни; у кількох адвербіалізованих формах род. і місц. в.: *бівісти, восені, почасті*, у Курсі... 1951, т. 1, с. 446, подано також *побільшости*). УНКПП на своєму засіданні 7 грудня 1995 року після напруженого обговорення й неодноразового переголосовування прийняла компромісну пропозицію робочої групи про можливість уживання у формах род. в. іменників жін. р. на приголосний (набір таких іменників при цьому не обговорювали. — *О. Т.*), поряд з основним закінченням *-і*, також паралельного закінчення *-и* (для можливого вжитку в художній літературі та в розмовній мові²⁵), а також форми род. *Руси* (хоча в поточній мовній практиці наголошують переважно *Русі*: див. п. 1.1) — у стилізованому під старовину вживанні (пор., наприклад: Патріарх Київський і всієї *Руси-України* — титулування; «Християнізація *Руси-України*» — назва статті в енциклопедичному словнику: Етнонаціональний розвиток України / За ред. Ю. Римаренка. Київ, 1993, с. 796; «становлення столиці давньої України-*Руси*»: Сл. Пр., 1998, ч. 5, с. 12). В УП 1999 цю пропозицію було відкинено як таку, що тільки «наполовину розв'язує проблему» [Німчук 1999: 305], і відновлено правило УП 1928.

У ході дискусій щодо форми *-и*, які тривали в 1990-ті — на початку 2000-х років, прихильники її кодифікації, мотивуючи це насамперед потребою відновити одну з питомих особливостей української мови, наводили також такий внутрішньограматичний фактор, як необхідність усунення омонімії форм род. і дав. в. цих іменників, яка нібито може утруднювати їхнє нормальне комунікативне функціонування [наприклад: Німчук 1999: 304] (див. також в інтерв'ю з мовознавцями І. Вихованцем: УС, 30.09.1999, Л. Мацько: УС, 12.03.1998). З цього приводу слід сказати, що практичної загрози такого конфлікту омонімічних форм тут не існує, оскільки всі ці іменники (за винятком хіба що особового жіночого імені *Любов*, яке, втім, чомусь не подають у переліку таких іменників) — це назви істот і функціонують переважно в позиції род. в. об'єкта, не перетинаючись з позицією дав. в. адресата. (Загроза такого омонімічного сплутування справді може виникати для інших іменників жін. р., які є назвами істот, — іменника *мати* та іменників

²⁵ Робоча група УНКПП, домовляючись щодо такої подвійної форми род. в., але водночас не бажаючи посилення варіантності в науковому та офіційно-діловому стилях (зокрема, встановлення обов'язковості в словниках при подаванні численних відприкметникових іменників на *-ість* варіантних форм на зразок: *нерухомість, -мости і -мости*), прагнула провести тут аналогію з уживанням варіантних форм інфінітива на *-ти / -ть*, коли остання обмежується функціонуванням лише в розмовній мові та в мові художньої літератури і, як розмовна, не наводиться в заголовній позиції у словниках [див., наприклад: Головашук 1997: 84].

м'якої групи I відміни, пор.: *лист матері, допомога Насті*. Однак ніхто ж не порушує питання про необхідність втручання мовознавців у цю особливість граматики української мови.) Аргументи ж їхніх опонентів — тих, хто виступає проти кодифікації *-и* в системі відмінювання іменників жі. р. на приголосний, — значно різноманітніші. Це (крім такого ж апелювання до живої народної мови, але з наголошуванням саме на тому, що в ній ця граматична форма виступає тепер уже дуже обмежено): а) констатація граматичної закономірності поширення в іменниках жі. р. на приголосний флексії *-i* як вияву тенденції до уніфікації відмінювання іменників жі. р. III відміни і м'якої групи I відміни [Шевельов 1997: 72–73]; б) відзначення непослідовності (про це, втім, кажуть не тільки противники, а й радикальніше настроєні прихильники запровадження флексії *-и* — ті, хто, навпаки, хотів би поширити цю флексію без обмежень, накладених рекомендаціями УП 1928 і УП 1999) і тому нелогічності узаконення цієї флексії тільки для вибірково обмеженої, а не всієї групи іменників жі. р. на приголосний і тільки для род. в. цих іменників²⁶; в) ускладнення деклінаційної системи української мови внаслідок узаконення ще однієї мішаної групи відмінювання іменників — уже в межах III відміни [див., наприклад: Баранник 1997: 77]; г) як і в їхніх опонентів, можливість загрози омонімічного зіткнення форм род. в. з *-и* та інших словоформ: *напасть*, род. *напасти* — інфінітив *напасти*, *дерть*, род. *дерти* — інфінітив *дерти* та ін. [Ющук 2003: 89; Пінчук С. Слушно, але не все. — ВК, 10.08.1999], хоча, звичайно, така небезпека є також майже цілковито теоретичною; г) нарешті, це фактор стилістично-оцінного сприймання форм род. в. на *-и* (значною мірою, зрозуміло, суб'єктивний), що характеризуються при цьому як «простонародні», «діалектні й одіозні» [Демчук (Максим Запорожець) 1997а: 110–111], як такі, що «призводять до огрублення мови, до втрати мелодійності і м'якості її» (Є. Прісовський. — ЛУ, 22.02.2001). Пор. також таку оцінку шансів на запровадження цієї форми: «„Студія 1+1” три роки застосовувала саме таке закінчення [мається на увазі початковий період діяльності цього телеканалу в середині 90-х років. — О. Т.], і всі три роки не вщухали дзвінки обурених глядачів, головно вчителів української мови, — доки Студія від цього не відмовилася. А як воно штучно звучало!» [Негребецький 2000б].

Основний же аргумент на користь запровадження флексії *-и* в род. в., тобто факт її вживання на всій території функціонування української мови (хоча, як відзначалося, нерівномірно в різних діалектних масивах) та в українській літературно-мовній практиці XIX — першої половини XX ст., спонукає підтримувати її кодифікацію й деяких мовознавців, які стоять осторонь нинішньої мовної полеміки [Матвіяс 1998: 147 (автор пропонує паралельне вживання флексій *-i* та *-и*)], і декого з палких опонентів УП 1928 та прихильників УП 1960, які, категорично відкидаючи всі інші пропозиції УП 1999, вважали за доцільне залишити саме цю (А. Матвієнко. Відповідь В. В. Німчукові. — УС, 11.04.2002). Звичайно, з погляду представленості обговорюваної граматичної форми на території поширення української народної мови можна було б говорити про історичну справедливість її запровадження, хоча тільки як паралельної до форми на *-i*, а не як єдино нормативної. Однак при цьому слід було б, безперечно, мати на увазі й той факт, що всі ці висновки про повноту її функціонування спираються на дані, зібрані найпізніше до середини минулого століття, тоді як дослідники українських говорів, у тому числі й південно-західних, протягом другої половини XX ст. фіксують її звуження. Літературна ж мова вже понад 80 років спирається на норму, що диктує вживати у відповідних слово-

²⁶ Пор. пропозиції поширити вживання флексії *-и* на форму род. в. усіх іменників жі. р. на приголосний [наприклад: Захарків 2002: 201–202]. З іншого боку, такі ж звинувачення в непослідовності лунають від противників кодифікації цієї флексії взагалі — див., наприклад, ще [Грунський 1927: 15–16; Митрополит Лларіон (Огієнко І.) 1958: 313–314 («Правопис 1928 р. некритично запровадив — за вимовою західною [західноукраїнською. — О. Т.] для родового відмінка тут *-и*: *крови, гордости*, а для інших відмінків *-і*. Чому? Цього українська літературна мова прийняти не може. <...> Коли *напороті, статі*, чому тоді *ситості* і т. ін.? Непослідовно»)].

формах закінчення *-і*. І тут, таким чином, як і в ряді інших подібних випадків, факти історичного плану вступають у суперечність з фактами сучасної української мови.

У самій же мовній практиці від початку 90-х років, як і слід було очікувати, в уживанні флексії *-и* при відмінюванні іменників жіночого роду на приголосний у тих ЗМІ (зокрема, на українському телебаченні це насамперед інформаційні програми т/к СТБ, «Новий», 5 к., ТВі), у продукції тих книжкових видавництв, які прагнули впроваджувати цю зміну, стали масово виявлятися випадки недотримання правила УП 1928, повтореного потім УП 1999 (незважаючи на те, що питаннями мовних норм тут звичайно займаються штатні літредактори та професійні перекладачі). Ця флексія стала вживатися, по-перше, не тільки в межах окресленої нормами УП 1928 групи іменників, по-друге, не тільки в позиції род. в.²⁷ і, по-третє, з постійним спонтанним чергуванням з флексією *-і*. Наприклад: *День пам'яті, в промисловості* (СТБ, «Вікна», 21.05.2004), «Такого на його пам'яті ще не було» (СТБ, «Вікна», 22.01.2009), род. *Білоруси*, але й місц. у *Білоруси* (СТБ, «Вікна», 9.03.2011), «Неважко назвати патріотів, які не демонструють зразків професіоналізму, ба й *роботязости*, чи, бодай, *сумлінності*» (газета «Український форум», 7.05.1999: з виступу Івана Драча, який, до речі, сам не вживав у подібних випадках флексії *-и*), *морали*, але *ролі* (Суч., 1995, № 6, с. 80), род. *діяльності, державності*, але «запевнення у *вірності* Україні, *відданості* її ідеалам» (УС, 13.03.1997);

У новій редакції українського правопису (УП 2019) варіантність форм род. в. *-і / -и* (саме в такій послідовності) для зазначеної групи іменників було закріплено, хоча, наприклад, за результатами громадського обговорення (у формі інтернет-опитування), проведеного у серпні–вересні 2018 року електронним ресурсом «Ізборник», близько 71% респондентів не підтримали цього нововведення (див. р. XI п. 1.5). У проекті цього правопису, що його було виставлено в серпні–вересні 2018 року в інтернеті на сайтах МОН України і Президії НАН України для громадського обговорення, уживання флексії *-и* (род. *соли* і под.) було запропоновано з уточненням: «у художніх текстах» (с. 100); дехто з керівництва правописної комісії на зустрічах з журналістами перед офіційним затвердженням правопису зауважував, що варіант з *-и* рекомендовано для вживання (поряд з *-і*) тільки в мові художньої літератури та в розмовній мові, однак в остаточному тексті УП 2019 про це нічого не сказано. У чергових томах СУМ-20 з 2020 року ці іменники подаються в заголовній позиції словникової статті таким чином, наприклад: *образність, -ності і -ности*. У тих ЗМІ, де стали впроваджувати цю флексію, поки що спостерігається така сама не тільки непослідовність, а й помилковість у її вживанні, як і до цього.

2.1.3.1.3. В іменниках сер. р. IV відміни із суфіксом *-ен-* — це спроби повернення до нормативного вжитку у формах род. в. флексії *-и* (замість *-і*): *вимени, імени, племени, сімени, тімени* (наприклад, у мовній практиці т/к «1+1» у середині 90-х років, програми «Вікна» т/к СТБ; див. також таку рекомендацію: УП 1999, с. 122; Рибалко, Рибалко 2001а: 25). Ця тенденція не набула такого поширення (як і такої заідеологізованості в обговоренні), як попередня, хоча має, безперечно, більше підстав для існування як у власне структурно-граматичному плані, так і з погляду традиції нормативного функціонування. По-перше, наявність флексії *-і* в род. в. цих іменників відриває їх від системи відмінювання переважної більшості іменників IV відміни (із суф. *-ат-*: род. *дитяти, теляти* і под.) [пор.: Шевельов 1997: 72–73 (він був проти форм род. в. на зразок *радости* і под.,

²⁷ Неусвідомлюваний автоматизм у відмінюванні цих іменників з формою род. *-и* — такий, наприклад, як у розрізненні форм род. і дав. в. *теляти* і *теляті*, — нормально може з'явитися в мовній компетенції тільки наступних поколінь. На теперішньому ж етапі оволодіння нормами вживання цієї флексії слід озброїтися теоретичним знанням відмінкових парадигм української мови, як при вивченні вживання флексій, наприклад, род. і дав. в. іноземної (німецької та ін.) мови.

але за форми *імени* і под.)] і дає певні підстави для того, щоб вважати її наслідком впливу з боку російської мови (пор. наявність саме флексії *-и* у формах род. в. іменників на *-ат-*, тобто в тому структурному типі іменників, що відсутній у російській граматиці), хоча, наприклад, Курс... 1951 (т. 1, с. 447) пояснює її впливом з боку іменників III відміни. По-друге, форма род. в. *-и*, як відомо, подавалася для цих іменників у нормативних джерелах радянського часу аж до зміни цього правила в УП 1946 (УП 1933, таким чином, вивівши з нормативного вжитку форму род. в. *вісти* і под., усе-таки лишив форму *імени* і под.). Однак говорити про достатньо широку наявність цієї форми род. в. у сучасній живій народній мові підстав усе-таки немає. Як АУМ (див.: т. III, карта № 43), що, як відзначалося вище, станом на середину XX століття досить широко подавав форми род. в. *соли* і под., так і інші дані (див., наприклад: ГУМ Морфологія, с. 121–122) фіксують їх рідшу представленість, переважно в південно-західних говорах, порівняно з формами на *-і*.

На засіданні УНКПП 7 грудня 1995 року питання про кодифікацію флексії *-и* в цих іменниках не набрало потрібної більшості голосів; в УП 1999 її було санкціоновано; в УП 2019 про неї нічого не говориться, але в проекті цього правопису, виставленого для обговорення в інтернеті в серпні–вересні 2018 року, допускалися варіанти род. *імени, тімени* (с. 73).

2.1.3.1.4. У формах род. в. мн. іменників чол. р. з основою на приголосний — це тенденція до подальшого звуження вживання нульової флексії. Пор. в УП 1960 форми род. мн. *партизанів* (і *партизан*), *солдатів* (і *солдат*) і відсутність їх в УП 1990/1993, особливо в назвах мір та одиниць виміру в конструкціях на позначення кількості: якщо в УП 1960 подано форми род. мн. *вольтів, омів*, але *ват, кіловат*, то в УП 1990 — останні вже з варіантами *ватів (ват), кіловатів (кіловат)* (хоча в розмовному мовленні носіїв літературної мови вживаються, як і до цього, й форми *100 грам, вольт, гектар* і под.). Лінію ОСУМ 1975 на подавання у формах род. в. мн. без варіантів *ватів, вольтів, кілограмів, омів* і т. д. продовжено в ОСУМ 1994 (з послідовним зазначанням форм род. в. мн.: *амперів, ергів, каратів* та ін.)²⁸. Але ця тенденція поки що не стала загальною: пор., з одного боку, наприклад, наявність варіантів род. мн. (слідом за УП 1990 та живою розмовною практикою) *амперів* і *ампер, бодів* і *бод, ватів* і *ват*, але тільки *вольт, герц* (в ілюстративному матеріалі до нового видання академічного багатотомного тлумачного словника — СУМ-20); з другого ж, — навпаки, культивування в мовній практиці деяких телеканалів (СТБ, «Новий», насамперед у їхніх інформаційних програмах) уживання форми род. в. мн. іменника *день* з нульовою флексією: «кілька *день*» і под.

2.1.3.1.5. Це певна активізація вживання форм род. в. (як в одн., так і в мн.) в окремих значеннях:

1) **у часових конструкціях** (за рахунок відповідного обмеження в ужитку форм знах. і місц. в. з прийменниками *в* і *на*) і з можливою конкуренцією з також активізованими тепер формами ор. в. (див. нижче п. 2.1.3.4). Ця тенденція, закладена в нормативних настановах ще 20-х років, наприклад: *цього разу, того самого дня* (замість *на цей раз, в той же день*) [див.: Курило 1925: 178–179; Гладкий 1930: 69–70], відтоді розвивалася непослідовно, пор. у перекладах відповідних конструкцій російської мови в різних словниках (стаття «в»): «в зимнее время» — *зимового часу*, «в последнее время» — *останнього часу* (РУС 1937), з додаванням варіантів в інших відмінках: «в летнее время» — *літнього часу, в літній час*, «в последнее время» — *останнього часу, останнім*

²⁸ Проте нормативними в таких конструкціях на позначення кількості лишаються в певних випадках і форми з нульовою флексією: *десять раз (разів), днів (день), чоловік* — у значенні осіб, пор. також в іменнику жін. р. *торба: без торбів, але десять торб*. Узагалі слід відзначити, що форми з нульовою флексією род. мн. при позначенні виміру, міри мають певну традицію в українській мові, пор. ще: *десять аршин, год, пуд, віз (десять віз дров), гони*, мн.: *довжина гонів*, але *кілька гонів / гін* [див., зокрема: Потєбня 1985: 69–70; Сімович 1921: 152, 158; Таран. 2003, с. 14; Голоск.: див. статті *аршин, год* та ін.]

часом, в останній час (РУС 1948), «в выходной день» — *вихідного дня, в вихідний день, «в последнее время» — останнім часом, в останній час, останнього часу* (РУС-3). У сучасній мовній практиці: «не у 96-му році, а 96-го року» — з пам'ятки для перекладачів і мовних редакторів одного з телеканалів [Кириченко 1996], «відпочивати в Ялті цього червня» («1+1», ТСН, 16.07.2005), «Президент через референдум цих вихідних отримав змогу правити аж до 2020 року» (УМ, 24.06.2003), «Кінострічка має вийти вже цих Різдвяних свят» (СТБ, «Вікна», 26.11.2010), «Минулих виборів ці штати підтримали Буша» (24 к., 2.11.2008), «Уболівальники клубу кожного матчу співають угорський гімн усім стадіоном» (УП, 9.04.2019) ²⁹;

2) в **об'єктних конструкціях** (за рахунок відповідного обмеження форм інших відмінків):

а) поширення конструкцій *черговий станції (їдальні, роти і т. ін.)* — на залізниці, в метро, у Збройних силах тощо (замість *черговий по станції* і т. ін. — у загальних межах тенденції до уникання конструкцій з прийменником *по*: див. п. 5.1.3). Очевидно, складніше піддаються такій заміні конструкції з назвою просторового об'єкта, пор. функціонування без змін: *черговий по місту, по району* — в органах МВС (пор. рекомендацію в таких випадках іншої моделі: *черговий у станції* і т. ін. — за зразком «чергувати в класі і т. ін.» [Гладкий 1930: 62]);

б) розширення вживання форм род. в. іменників у конкуренції з формами знах. в. при дієсловах *грати* (у значенні «брати участь у якій-небудь грі»), *співати*, рідше *танцювати* [пор. рекомендацію саме такого керування: Курило 1925: 90, 95], наприклад: «співали національного гімну» (Н, «Репортер», 7.11.2008), «співали українського гімну» (СТБ, «Вікна», 27.06.2014), «Кожен танцював свого танцю» (Валерій Шевчук) (пор. також у п. 2.1.3.3 набуття такими іменниками в позиції прямого об'єкта форми род.-знах. в.: «співати гімна»); *грати*: «грають не у цю гру, а у цієї гри» [Кириченко 1996: 9] ³⁰; при деяких інших дієсловах: «І годі вже нарікати на правописний хаос. Ті, хто *виглядає* замість нього “твердого правописного закону”, щиро не розуміють, що накличуть замість “хаосу” 20-х років ХХ століття державне “єдинообразіє” 30-х» (В. Дивнич [редактор цього часопису]. — Кр., 2002, березень, ч. 53, с. 11).

У загальних межах поживалення цієї тенденції активізувалося також уживання конструкцій на зразок *грати у футболу, у покера і т. ін.*, стало помітнішим у публічному мовному полі не тільки *грати в кінг*, а й (серед «професіоналів») *грати в кінга* (наприклад: «Нечисталюк грав у всі пропонувані <...> ігри: в дурня, в кінга і в шахи». — Павло Загребельний. Південний комфорт). Але оскільки для форм род. в. назв ігор — іменників чол. р. на приголосний у ненаголошеній позиції з середини 70-х років, як відомо, було

²⁹ Слід, проте, відзначити, що форми у *96-му році* і под., очевидно, не набагато звузили своє вживання, пор. стилістичну вразливість заміни формами род. в. прийменникових форм знах. і місц. в. у множині на зразок у *90-ті роки, у 2005–2006 роках*. Щодо невживаності родового часу у формі множини писали ще М. Гладкий [Гладкий 1930: 72], Б. Антоненко-Давидович [Антоненко-Давидович 1991: 21], застерігаючи проти зворотів типу *тепліх днів*.

³⁰ СУМ-11 подавав тут керування у *цо, у чога* (з ілюстраціями «грати в крокет»: Леся Українка, «грати в футбол»: Іван Багмут), і становище з формами керування цього дієслова тут справді не однозначне. Пор. явне переважання в таких конструкціях в однині форм керування з род. в., особливо для іменників жін. р.: «грати / гуляти в опуки, п'яниці, свинки, цурки, довгої лози, тісної баби» (хоча: в *війну*; можливо, під російським впливом: в *орлянку, в дев'ятку*: «Ми йдемо пограти в дев'ятку». — Юрій Андрухович; перен.: в *мовчанку, в революцію* і под., «вони грають в одну гру», «кожен намагається грати у свою гру»), «грати в горюдуба, хрещика, ножичка / ножичок, струмочок, морський бій», а для іменників у множині — звичайно зі знах. в.: «грати в карти, крем'яхи, піжмурки, скраклі, цурки-палки, шахи», «грати в слова», хоча, наприклад, діал. «грати у воріт», тобто у футбол. Для іменників чол. р., при відмінюванні яких наголос пересувається на флексію, спостерігається практично безваріантне вживання цих іменників у формі род. в.: «грати в квача, в м'яча, в хлюста», «хочеться з подругами в баштана на шляху погуляти» (Степан Васильченко).

санкціоновано закінчення *-у(-ю)* замість попереднього *-а(-я)* (див. п. 2.1.3.1.1), таке їх відмінювання тепер стало позанормативним³¹. Однак погодитися з тим, що якщо нормою є, наприклад, *грати в м'яча*, то чому має бути відступом від неї *грати в футбол*, мовна свідомість певної (і, цілком імовірно, значної) частини нашого мовного соціуму не хотіла б, і, таким чином, постає питання про доцільність нормативного запровадження для таких іменників (особливо активно вживаних у живій мові й насамперед для розмовного й художнього стилів) форми «другого родового» (або, якщо конкретніше, «другої форми родового») — з флексією *-а(-я)*. (Див. також у п. 2.1.3.3 про значно помітнішу в цей період активізацію вживання форм «другого знахідного», як і про сам термін «другий знахідний» та деякі інші подібні терміни.)

2.1.3.2. Давальний відмінок. У межах цього відмінка з-поміж варіантних форм *-ові, -еві(-єві) / -у(-ю)* в іменниках чол. р. на приголосний та на *-о* відбувається певна активізація першого з цих варіантів [пор.: Зінкевич-Гоманек 2003: 99]. В усіх офіційних українських правописах ХХ століття його подавали або як єдино нормативний (в УП 1921), або звичайно з варіантною формою *-у(-ю)* — в УП 1928 і наступних, але на другому місці і з істотними обмеженнями останньої. Так само подавалися ці варіанти форм дав. в. у граматиках [див.: Курс... 1951: 440; Матвіяс 1969: 102; Жовтобрюх, Кулик 1972: 230]. Посилюючи нормативно-частотну диференціацію цих варіантів в УП 1928, Голоск. подав у дав. в. тільки, наприклад, *директорові, товаришеві, джмелеві, красві, колективові, Пушкінові, Єрихонові* та ін. і лише в основах на *-в* у певних випадках — тільки, наприклад, *Якову, Костомарову, острову* та деякі ін.

Форми дав. в. *-ові, -еві(-єві)*, які первісно вживалися тільки в кількісно невеликій групі іменників з основою на *-й-* («у» коротке), стали частовживаними, за пам'ятками української мови, з ХVII століття, поступово витісняючи панівну до того часу форму *-у(-ю)* (беручи до уваги інтенсивні контакти української мови із сусідніми слов'янськими мовами, можна достатньо обґрунтовано припустити, що на це могла впливати наявність широкого функціонування флексій *-owi, -ovi* у формах дав. в. іменників чол. р. в західнослов'янських мовах, так само як пізніше поверненню до активного вжитку флексії *-у(-ю)* сприяло безваріантне її вживання в російській мові). Станом на середину ХХ століття форми *-ові, -еві(-єві)* переважали над формою *-у(-ю)* в живій народній мові (у південно-західному й меншою мірою в південно-східному наріччях, у західнополіському говорі північного наріччя) (ІУМ Морфологія, с. 92–95). У мові художньої прози ХІХ–ХХ ст. вони також значно переважали, але в науковому (крім філологічної й фольклористичної тематики) та офіційно-діловому, меншою мірою в публіцистичному стилях радянського часу, як і в розмовній мові носіїв літературної мови, вони поступалися (у двох перших стилях — явно) перед іншим варіантом [див. огляд: Тимошенко 1972: 78–79; Затовканюк 1975: 113; Лесів 2003: 256–257]. Такий стан справ з вживанням

³¹ Сучасні нормативні словники, ідучи за цією нормою вживання форм род. в. для назв ігор, в ілюстративному матеріалі до відповідних реєстрових слів тепер або подають у дужках «правильну» форму («Хлопці грали у футбол» [футбол]). — Олесь Донченко: СУМ-20, т. 3, с. 291), або [ніби] не помічають таких відступів (наприклад, у СУМ-11, т. 4, с. 636: *мар'яж, -у*, але пор. в ілюстрації: «Сопліца з Робаком в мар'яжа саме грали» — Максим Рильський, переклад поеми Адама Міцкевича «Пан Тадеуш», 20-ті роки), або ж навіть удаються до певних хитрощів: СУМ-11 (т. 6, с. 37), подаючи для іменника *памфіль* «різновид гри в карти» форму род. в. *-ю* й ілюструючи вживання цього слова цитатою з «Енеїди» Івана Котляревського, наводить його у формі *знах.*, а не род. в., як в оригіналі: «Гуляли часто до півночі / В носка, в пари, у лави, в жгут, / У памфіль [у Котляревського: у памфіля. — О. Т.], в візка і в кеп»]. Пор. аналогічні конструкції в польській мові, але там форма *знах. в.* на *-а* вживається звичайно в іменниках, що мають цю флексію також у род. в.: *grać w mariasza, w wista, w krokiet*.

цих варіантів дав. в. і, очевидно, прагнення орієнтуватися на реальну мову, а не на теоретичні приписи стали відбиватися і в деяких граматичних описах української мови³².

У сучасній мовній практиці розширення позицій функціонування форм *-ові*, *-еві(-єві)* відбувається, як і в багатьох інших мовних інноваціях цього часу, насамперед там, де цілком усвідомлено підходять до питань уживання нормативної української мови. Пор., наприклад, у текстах військових присяг: «клянусь *народу* України» (1991 рік) і «присягаю Українському *народові*» (друга половина 90-х років); в указі Президента України «Про присудження Державних премій України імені Т. Шевченка 1996 року»: «<...> Петриненку *Тарасові* Гаринальдovichу, *композиторові*, *артистові* <...>» (ЛУ, 7.03.1996); у тексті Конституції України (1996 рік) співвідношення форм *-ові*, *-еві(-єві)* і *-у(-ю)* становить 12 : 1. Проте в цілому форми на *-у(-ю)* в офіційно-діловому стилі продовжують переважати, особливо в усній формі його реалізації: «Слово надається *ректору* університету *доктору* педагогічних наук, *професору* *Левченку Івану Петровичу!*» (типовий зворот). Свою стримувальну роль тут, безперечно, відіграють і нічим не вмотивовані рекомендації посібників з ділової мови віддавати перевагу в текстах цього стилю саме формам *-у(-ю)* [див.: Паламар, Кацавець 1995: 100; Шевчук 2004: 322 та ін.]. У мові друкованих ЗМІ співвідношення цих варіантів, як і давніше, помітно коливається, але, очевидно, також з перевагою *-у(-ю)*, наприклад: «*Герою* України, народному *артисту* України *Анатолію* Авдієвському — 80 років!» (Крим. св., 23.08.2013, с. 11). Пор. в окремих номерах газет (київських і львівських): форми *-ові*, *-еві(-єві)* — 8 (СВ, 14.06.2005), 7 і 9 (відповідно в номерах: Д, 15.06.2004; Д, 28.08.2015), 17, 2 і 11 (УМ, 16.07.2005; УМ, 17.07.2008; УМ, 27.08.2015), 10 і 11 (Е, 5.08.2004; Е, 27.08.2015), 5 і 10 (ВЗ, 5.08.2004; ВЗ, 27.08.2015), 8 (КВ, 15.07.2005), 8 (Тов., 19.07.2005), а форми *-у(-ю)* — 5 (СВ), 22 і 23 (Д, 15.06.2004; Д, 28.08.2015), 27, 9 і 54 (УМ, 16.07.2005; УМ, 17.07.2008; УМ, 27.08.2015), 4 і 7 (Е, 5.08.2004; Е, 27.08.2015), 7 і 25 (ВЗ, 5.08.2004; ВЗ, 27.08.2015), 19 (КВ, 15.07.2005), 19 (Тов., 19.07.2005) (у текстах оголошень, реклами, некрологів і т. ін. від приватних осіб та організацій, поміщених тут, уживаються звичайно форми *-у(-ю)*). Однак у цілому форми *-ові*, *-еві(-єві)* вживаються тут частіше, ніж в усній формі реалізації інформаційних жанрів в електронних ЗМІ. Пор., з одного боку, у мові програми «Вікна» на т/к СТБ — наприклад, навіть *керівництвові* — словоформа іменника сер. р. (14.12.2009), а форми на *-у(-ю)* вживаються звичайно з метою варіювання на зразок *Джонови Ріду*, а з другого, — в мові програми «Вісті» на т/к УТ-1, де звичайними були форми *меру*, *міністру*, *прем'єру*, *керівнику*, *металу* (15.06.2005), програми «Факти» на т/к ICTV: *Віктору Ющенку*, *уряду*, *заводу*, *фонду* (17.06.2005). В УП 1990/1993 варіант *-ові* поширено також на прізвища на *-ин(-їн)*, що за походженням є присвійними прикметниками: *Романишинові(-у)*; так само в УП 2019, але з іншим порядком варіантних флексій: *Ільїну(-ові)*.

Крім того, нормативно розширено перелік іменників сер. р. II відміни (на додаток до двох словоформ *лихові*, *серцеві* в УП 1960), де у формах дав. в. допускається варіантність *-у(-ю)* / *-ові*, *-еві(-єві)*: *містові* (УП 1990), *озерові* (УП 2019); ще ширше — у граматиці, рекомендованій до друку ІУМ НАН: *небові*, *прізвищеві*, *сонцеві* [ГраMATика сучасної... 2017: 204] (у цьому виданні в такому переліку, на відміну від названих правописів, уже не фігурує обмеження «у деяких іменниках»).

З метою сприяння повнішій реалізації форм дав. в. на *-ові*, *-еві(-єві)* висуваються навіть рекомендації взагалі вилучити з нормативного вжитку закінчення *-у(-ю)*, «однакове з російським» [Сербенська 1996: 69] (див. також: А. Бурячок. — Час, 24.07.1997, с. 12); у Словнику-довіднику 1996 при назвах осіб даються безваріантні форми *диктаторові*, *господареві* і под. (при назвах неосіб форми дав. в. чомусь не подано). Але

³² Пор., наприклад, порядок подання цих варіантів дав. в.: *брату* / *братові*, *часу* / *часові*, *доцу* / *дощеві* і под. [Вихованець 1987а: 94; Вихованець, Карпиловская, Клименко 1993: 16–17; у підручнику для вищої школи: Сучасна українська... 1993: 267].

з огляду як на історію розвитку цих форм в українській мові, так і на їхнє теперішнє функціонування в живій мові підстав для цього, звичайно, немає.

На відміну від варіантності форм род. в. в іменниках чол. р. *-у(-ю) / -а(-я)*, де за першою з них у масовій мовній свідомості міцно закріпилася конотація «українськості» (на тлі російської мови й на протигагу їй), у варіантності форм дав. в. чомусь не відбувається такого ж явного розподібнення на оцінній шкалі «наше — ненаше», і, хоча форми *-ові, -еві(-єві)* широко наявні в живій народній мові й також, як і форма род. в. *-у(-ю)*, відсутні в російській мові, вони не так активно розширюють свої позиції. Певну роль при цьому можуть відігравати (крім, природно, продовження масованого впливу російської мови) також фактори а) впливу з боку саме таких форм дав. в. в іменниках сер. р. та в інших іменних частинах мови (*селу, населенню, великому, воно — йому, моєму*) і б) більшої структурної складності таких словоформ, адже вони довші від словоформ на *-у(-ю)*, що має значення особливо для усної та віршової мови.

2.1.3.3. Знахідний відмінок. В іменниках чол. р. з основою на приголосний (назвах неістот) у формах цього відмінка відбувається активізація вживання варіанта на *-а(-я)*, причому не тільки в тих словах, що мають цю флексію в род. в. (це, як і в назвах істот, — форма род.-знах. в.), а й, хоча й рідше, у словах із закінченням род. в. *-у(-ю)* (це форма, поки що не передбачена чинними нормами відмінювання таких іменників) [див. також про це явище, у тому числі зі зворотами на зразок «скороти віка мого», «обіда обідати», зокрема: Потебня 1985: 64–66]. Наприклад:

а) в іменниках з формою род. в. *-а(-я)*: «Вашого *потяга* пора списувати на металообрухт» (УС, 13.05.1999, с. 4); у газеті «Слово» на початку 90-х років: «згадали *апелсина*», «Варшава охоче підтримала офіційного *Буданешита*» (1992, ч. 5), з прийменником: «собаки вили на *місяця*» (1992, ч. 4), «змінив *рясу на костюма*» (1992, ч. 5); у мовній практиці телеканалів: рос. «— Открывай люк!» / укр. «— Відчиняй *люка*» («1+1»), рос. т/ф «Агент национальной безопасности», 17.05.2004), «У Печерському суді бізнесмен вимагав *мільйона* доларів» (Інтер, «Подробиці тижня», 9.07.2006: ведучий), «зустріти підводного *човна*», з прийменником: «*я на простого цвяха* наступив» («1+1»), рос. т/ф «Караван PQ-17», 10.05.2005), «Ще в дитинстві я сів *за великого інструмента*» — про рояль (СТБ, «Вікна», 24.09.2012) та багато ін.;

б) в іменниках з формою род. в. *-у(-ю)*: «Слова грецького походження зберігали в нас свого первісного *наголоса*» (1991, ч. 16, с. 3), «Цей компроміс і загубив усього *правотписа*», «[граматика] містила в собі синхронного *описа* і <...> історичний матеріал» (1992, ч. 1, с. 6), «Сімович лишив тільки одного *текста*» (1992, ч. 2, с. 7), «вибудувати *алгоритма*», «випиває курячого *бульйона*», «розробити свого *шрифта*» (1992, ч. 4) (матеріали з газети «Слово»); у програмі «Вікна» т/к СТБ: «весна піднесла знову прикрого *сюрприза*» (10.04.2002), «аби додати й свого *голоса*» (21.06.2002), «влаштували власного *ярмарка*» (16.09.2002), «зіграно “золотого” *матча*» (21.11.2002), «зняти свого *підписа*» (21.10.2002), «співають державного *гімна*» (7.05.2012); в інших ЗМІ: «Митці підпалили Датського *музея*» (НТВ, «Вчасно», 23.01.2006), «— Ви написали <...> відкритого листа-*ультиматума*» (ВЗ, 27.07.2006), «<...> якщо Штати заатакують *Ірака*» (П, 22.07.2004); у професійного літературного редактора: «дстав доброго *штрафа*» (П. Федотюк. Етюди про мову. — Сл. Пр., 1997, ч. 7, с. 14); у мововжитку сучасних письменників: «<...> я вирішив і собі написати *заповіта*» (Анатолій Дімаров), «Загатний почав правити <...> *нариса*», «писав *романа*» (Володимир Дрозд), «Микола Олексійович здійснив свого *подвига*» (Богдан Жолдак. — Сл., 1992, ч. 20–21), «Невдалік сім'я під лопату досаджувала *города*» (Євген Пашковський), «Отсе, дорогий читачу, взяв ти до рук... хуторянського *часописа*» (Валерій Ілля. — Журнал «Основа», 1993, № 1, с. 3).

У романі Валерія Шевчука «Дзигар вічний» (1990 рік, 263 сторінки) форм знах. в. з флексією род. в. *-а(-я)* в назвах неістот нараховано близько 140: «тицьнув *бінокля*,

з прийменником: «побачив *через бінокля*», при неперехідному дієслові: «дивитися *телевізора*», «дивився, як кіт *на вареника*» та ін.; у словах з -у(-ю) в род. в. (рідше): «кинути *погляда*», «давати *укола*», «кидати *в горóда*», «він має <...> вступити до інституту, а коли кінчить *інститута* <...>» та ін., а форм з нульовою флексією — близько 220. Для порівняння — у повісті іншого сучасного прозаїка Юрія Щербака «Як на війні» (1990 рік, 60 сторінок) форму знах. в. на -а вжито тільки один раз, причому у фразеологізмі, який і не передбачає форми з нульовою флексією: «врізати *дуба*») [подано за спостереженнями Б. Зінкевич-Томанек: Zinkiewicz-Tomanek 1997].

Уживання форм знах. в. на -а(-я) в назвах неістот для іменників з флексією род. в. -у(-ю): «скінчив *університета*», «читав *декрета*», «дістав *привілея*» і под. — було санкціоноване в нормах літературної мови 20 — початку 30-х років (за винятком «назв речей зовсім неоформлених» — збірних, абстрактних понять, явищ природи: «дивлюсь *на сніг*») [див.: Синявський 1931б: 52, 54–55]. За сучасними ж нормами, ця форма допускається тільки в назвах конкретних предметів з флексією -а(-я) в род. в. і тільки для розмовного й художнього стилів [див., наприклад: УП 1993, с. 72; Вихованець 1971: 33–34; Затовканюк 1975: 117–126; Колібаба 2014] (хоча й у міжстильовому вжитку конструкції, зокрема, «написати, одержати *листа*», очевидно, переважають за частотністю конструкції з формою *лист*). Проте, як відомо, форма знах. в. на -а(-я) в іменниках, що мають у род. в. -у(-ю), вживалася й після 20-х років і продовжує вживатися в мові письменників старших поколінь та інших носіїв літературної мови, що прагнули / прагнуть наслідувати особливості цієї мови, наприклад: «дати *дозвола*» (Борис Антоненко-Давидович), «виконувати *наказа*» (Олесь Гончар, Юрій Яновський), «Як уперше написав *фейлетона* і що з того вийшло» (Олександр Ковінька), «Іван написав великого *нариса*, я — вірша» (Олекса Ющенко. — ЛУ, 9.03.2000), «Півторагодинна бесіда нагадала мені коротенького вчительського *анекдота*» (Василь Овсієнко. — УС, 30.08.2001). Основною причиною вживання такої форми знах. в. є, звичайно, як і в багатьох інших подібних випадках, прагнення мовців спілкуватися справжньою або навіть і вишуканою українською мовою. Але певний вплив на таке вживання мали, безперечно, також зміни протягом ХХ століття в нормативному закріпленні самих форм род. в. — -а(-я) або -у(-ю) — для тих чи інших іменників чол. р. (зокрема, в іншомовних словах деяких тематичних розрядів), що могло виявлятися, відповідно, і в хитаннях мовної практики. Пор., наприклад, род. в. *анекдоту* (РУС 1937, ОСУМ 1975) і *анекдота* (РУС 1948, РУС-3, СУМ-11), *некролога* (Голоск., РУС 1948, РУС-3, ОСУМ 1975, СУМ-11) і *некрологу* (РУС 1937), *романау* (Голоск.), *роману* (Ізюмов, РУС 1937, РУС-3, ОСУМ 1975, СУМ-11) і *романа* (РУС 1948), *фейлетона* (Голоск., РУС 1948) і *фейлетону* (Ізюмов, РУС 1937, РУС-3, ОСУМ 1975, СУМ-11); *матча* (Голоск.) і *матчу* (РУС 1937, РУС 1948, РУС-3, ОСУМ 1975, СУМ-11), *футболу* (Голоск., Ізюмов, РУС 1937, ОСУМ 1975, СУМ-11) і *футбола* (РУС 1948, РУС-3); *вальсу* (Голоск., Ізюмов, РУС 1937, ОСУМ 1975) і *вальса* (РУС 1948, РУС-3, СУМ-11).

Сучасна (від початку 90-х років) практика вживання таких форм знах. в., помітно активізувавшись порівняно з періодом другої половини 30–80-х років³³, значно поступається, проте, за поширеністю перед періодом 20-х років. Однак уже висувають рекомендації узаконити таку практику, в тому числі й для іменників з формою род. в. -у(-ю), для всіх стилів УЛМ [див., наприклад: Гінзбург 2012: 39], а конструкції на зразок «написати *вірш*», а не *вірша* можуть прямо кваліфікувати як «русизм» (Р. Мацюк. — УУ, 2005, № 3–4, с. 24), пор. також: «їли *кавун*» — це форма за зразком рос. «ели арбуз», а треба «їли *кавуна*» (Ю. Шелест. — ЛУ, 30.06.2005).

³³ Пор. явище активізації такого знахідного, причому з виходом за межі розмовного стилю, також у сучасній польській мові, у якій функціонування його форм і до цього було ширшим, ніж в українській мові [див., наприклад: Jadacka 2006: 23–24; Dunaj, Przybylska, Sikora 2000: 232].

Ідучи за сучасною мовною практикою, варто було б, звичайно, нормативно розширити коло вживань такої форми знах. в., санкціонувавши її також для певних груп іменників з флексією род. в. -у(-ю) [пор.: Демчук (Максим Запорожець) 1997б: 116; Таран. 2003, с. 13] — насамперед, по-перше, для певних назв танців і музичних творів до них (переважно тих, що давно вже існують у народній мові) у зворотах розмовної мови (особливо з експресивним забарвленням), пор. «Він танцював *вальс, краков'як*» (Микола Трублаїні) і «*Краков'яка* оддирають, / *Вальса*³⁴ та *мазура*» (Тарас Шевченко)³⁵, по-друге, для назв літературних жанрів (звороти на зразок «написати *нариса*», як відомо, досить поширені, особливо в літературному середовищі). Форми ж знах. в. на зразок «віддати *наказа*», «відвести *погляда*», «закінчити *університета*» мають, очевидно, й надалі перебувати поза нормативною базою.

Наявність у подібних випадках у позиції знах. в. флексії -а(-я), яка може як збігатися («<...> Тільки видно *дуба* зеленого» — з народної пісні), так і не збігатися з формою род. в. («розповідати *анекдота*») відповідних іменників, можна розглядати як «другий знахідний», або, якщо конкретніше «другу форму знахідного» (пор. використання в таких випадках поняття «другої форми знахідного» [Вихованець 1987а: 102; Колібаба 2014: 27], але ці автори застосовують його тільки щодо іменників з флексією -а(-я) у род. в.). Як відомо, в слов'янському мовознавстві існує такий термін, причому вже з двома іншими значеннями: 1) з розумінням при цьому явища синтагматичного характеру (так само, як «другий родовий», «другий давальний» серед так званих подвійних відмінків — див., наприклад: ЕУМ 2007, с. 519) — уживання синтаксично узгоджених форм знах. в. слідом за іншою формою знах. в. або перед нею (явище, характерне для синтаксису давніших етапів розвитку мову, а також для розмовної мови — з недостатнім виробленням синтаксичної перспективи) — наприклад, в українському фольклорі: «Поставлю сторожу [тобто сторожею. — О. Т.] батечка рідного», «Бачиш мене гожу, здоровую», тобто гожою, здоровою [див., наприклад: Потебня 1958: 296–319; Курило 1925: 86–87]; 2) з розумінням уже явища парадигматичного плану щодо «першого знахідного» — залишкового вживання назв осіб у множині в старій формі знах. (а не род.-знах.) в. у конструкціях на зразок рос. «пойти в *солдаты*» [Ворт 1998]. Щодо можливої загрози омонімічного сплутування в разі користування терміном «другий знахідний» (як і подібними: див. у 2.1.3.1.5 про «другий родовий») ³⁶, то її, очевидно, не буде, оскільки в разі його розуміння як явища синтагматичного характеру це замикається виключно у сфері синтаксису, а не морфології, а стосовно другого випадку, тобто в парадигматичному плані, то, оскільки у зворотах на зразок «піти в *солдати*», а також в уживаннях назв тварин на зразок «пасти *воли, вівці*» (поряд з «пасти *волів, овець*») відповідні іменники у позиції знах. в. виступають у такій формі вже не в однині, а в множині, — це вже скоріше «третій знахідний» (якщо щодо названого явища синтагматичного характеру термін «другий знахідний» видається цілком доречним, то щодо явищ парадигматичного плану доцільніше, очевидно, користуватися поняттям «другої форми знахідного»).

³⁴ В ілюстративному матеріалі до статті «вальс» у новому СУМ-20 довелося зняти цей приклад з поезії Тараса Шевченка, наявний у попередньому СУМ-11, оскільки форма род. в. цього іменника тепер має бути не -а(-я), а -у(-ю).

³⁵ Цілком обґрунтовано санкціонувавши в середині 70-х років для форм род. в. іменників — назв ігор і танців закінчення -у(-ю) (див. п. 2.1.3.1.1), мовознавці, на жаль, не поставили це в ширший нормативно-мовний контекст і не передбачили можливість нормативного розв'язання й таких зворотів з ними.

³⁶ Пор., наприклад, виділення в російській граматиці «родительного партитивного» («второго родительного»): «выпить *чая*», «родительного счётного»: «220 *вольт*» — на відміну від «родительного множественного»: «измерение *вольтов*», «второго предложного»: «находиться в *лесу*» — «дело не только в *лесе*» [див., наприклад: Станишева 1971; Краткий справочник... 1991, с. 249–250].

2.1.3.4. Орудний відмінок.

2.1.3.4.1. Це активізація вживання форм ор. в. у просторових конструкціях — зі значенням місця і/або напрямку руху та розміщення ряду об'єктів у певному місці (у конкуренції з формами місц. в. з прийменником *по* — прийменником, який тепер узагалі активно витісняється зі слововжитку в кількох своїх значеннях: див. п. 5.1.3, рідше — з прийменниками *в* або, при певних іменниках, *на*) [див. також про це явище в українській мові останніх десятиліть: Шведова 2018a]:

а) у конструкціях зі значенням односпрямованого руху стали частішими вживання на зразок «іти *коридором*», «іхати *вулицею*», «плисти *Дніпром*» (це цілком виправдане вживання форм ор. в. у наведених словосполученнях), «*Італією* пронісся торнадо» (Еспресо, 7.11.2016: рухомий рядок новин), «у поїздах *Волгою*» (Д, 27.07.2004) і под.; «Я крокую *Москвою*» (так звичайно перекладали на телеканалах назву кінофільму російського режисера Г. Данелія «Я шагаю по Москві»); «<...> коли крокує *сценою*, то його штани волочаться за ним *землею*» (М. Сингаївська. — УС, 1999, ч. 41; «Я *небом* утік від нього» (СТБ, перекладний к/ф «Фантомас проти Скотланд-Ярду», 3.05.2007);

б) у конструкціях зі значенням різноспрямованого або перервного руху та статичної наявності різних об'єктів у межах певного простору (з іменниками як у мн., так і в одн.): «екскурсія петербурзькими *ріками і каналами*» (ВЗ, 5.08.2004), «А я в шкільні роки, щоб не тинятися *під їздами*, <...> відвідував драматичний гурток» (Дз. т., 13.03.2004), «Міліція здійснила рейд *квартирами* сусіднього будинку» (НТН, «Свідок», 13.09.2006), «Підручники вже надруковані, і скоро їх будуть розвозити *областями*» («1+1», ТСН, 8.07.2011), «Театр організував гастролі *дитячими будинками*» (ICTV, «Факти», 30.05.2007). У конструкціях з назвами різних місць — об'єктів спрямованості відповідної дії при цьому згладжується відмінність між позначеннями просто різноспрямованої дії в межах певного простору і спрямованості її на різні об'єкти (її пункти призначення): «Взагалі ж Ющенко подорожував *іноземними столицями* часто й охоче» (М. Стріха. — УМ, 2.08.2005, с. 4), «Митарства мешканців будинку № 10 на вулиці Бойчука *кабінетами* [це можна зрозуміти як відповідні дії мешканців усередині самих кабінетів. — О. Т.] місцеве влади <...>» (ВЗ, 2.08.2004), «Виграй подорож *зámками Європи*» (з реклами пива «Львівське», 2004 рік), «Бонапарт приготувався до екскурсії *пірамідами*» (т/ф К-1, перекладний д/ф, 3.06.2007), «Завтра — до школи. Щоб їхня дитина була одягнена з голочки, батьки сьогодні носилися *крамницями* [ніби всередині самих крамниць! — О. Т.] до останнього!» («1+1», ТСН, 31.08.2011); у випадках, коли відповідні іменники у функції обставини місця не є назвами власне місця: «фільм почав переможну подорож *конкурсами*» («1+1», ТСН, 23.05.2005), «"Тиждень" пропонує путівник *найкращими європейськими оперними фестивалями*» (Укр. т., 11.05.2012, с. 74), «Гадаєте, цим завершилися „ходіння *муками*“ для старенького шукача правди?» (УС, 9.11.2000), «Ця новина вже розлетілася інформаційними *агенціями*» («1+1», ТСН, 30.06.2013). У назвах єдиного простору, у межах якого відбувається різноспрямована дія або спостерігається розміщення різних об'єктів: «Путівник Волинськими *Афінами*» (Е, 5.08.2004), «Лозунг "Привид блукає *Європою*"» (НТН, «Вчасно. Підсумки», 22.04.2005), «Нові прилади ДАІ "Візор" будуть працювати *всією Україною*» («1+1», ТСН, 14.09.2009), «Дзвінки всією *територією* України — безкоштовно» (з телереклами), «Бо птахи — то єдині істоти, які вміють плавати у воді, ходити *землею* й літати в небі» (Ірина Солодченко. Перекручена реальність), «Ці слова — проникливі, аж мороз *шкірою*» (з виступу Президента України Петра Порошенка під час параду на честь Дня Незалежності України 24 серпня 2014 року на майдані Незалежності в Києві), «гуляли *паризьким зимовим ярмарком*» (ICTV, «Факти», 23.12.2012); «Усією *Луганищиною* розкидано безладні шахтарські "шанхай"» (Д, 15.07.1997), «<...> аж поки не побудували колонії *всім Середземномор'ям*» (т/к «Київ», перекладний д/ф, 13.11.2009). Слова російської народної пісні «*По Дону* гуляєт казак

молодой» перекладали в субтитрах як «*Доном гуляє <...>*» (К-1, російський т/с «Московские окна», 4.11.2005; Інтер, російський к/ф «О тебе», 21.11.2010).

Така граматична «українізація» може доходити до безглуздя, пор., наприклад: «Там щось вище палає *вулицею Інститутською*» — замість *на (по) вулиці* (Інтер, Новини, 20.02.2014: журналістка за кадром), «Делегатів з'їзду партії Кернеса–Труханова змушували йти “коридором ганьби” [форма ор. в. тут цілком на місці. — О. Т.] й топтатися їхніми *портретами*» (УП, 3.06.2019), «Увечері 28 серпня надзвуковими ракетноосцями-бомбардувальниками Російської Федерації було завдано ракетного удару *територією* України», тобто по території (УП, 29.08.2022), «Злочинця розшукували *каналами* Інтерполу» (5 к., «Територія закону», 16.02.2007): це позначення засобу чи все-таки місця дії — *чим чи де?*

Поряд зі значно частотнішою в попередній період (порівняно з формою ор. в.) формою місц. в. у звороті *по гарячих слідах* (СУМ-11; так само в нових словниках: РУС 2003, СУМ 2012, СУМ-20; пор., з іншого боку, цілком узвичаєну в цей же час рубрику в ЗМІ «*Слідами наших виступів*» — рос. «*По следам наших выступлений*») у ЗМІ тепер досить часто спостерігається варіантність: «*Гарячим слідом* злочинців не вдалося піймати» («1+1», ТСН, 16.07.2008; так само, наприклад: НТН, «Вчасно», 20.12.2006; ICTV, «Факти», 2.04.2013: речник МВС у Київській області), *за гарячими слідами* (5 к.).

Така увага до використання форм ор. в. у просторових конструкціях (як органічніших для української мови порівняно, зокрема, з російською мовою, яка віддає тут перевагу формам дав. в. з *по*) була закладена ще в нормативних рекомендаціях 20-х років, але сучасна мовна практика, як і в багатьох інших подібних випадках, ніби вже цілком автоматично йде значно далі. Так, М. Гладкий розмежовував при цьому конструкції на позначення односпрямованого («*іти вулицею, містом*», «*побіг дорогою*», «*пройшов греблею*» і под.) і різноспрямованого («*ходити по вулицях, по місту, по кімнаті*» і под.) напрямів, вважаючи нормативними в першому випадку тільки форми ор. в., а в другому — тільки форми з *по* [Гладкий 1930: 36–39]. З подібним розмежовуванням конструкцій цих двох типів подавав їх О. Синявський, але з меншою категоричністю щодо диференціації їхнього нормативного статусу [Синявський 1931б: 262], з пізніших дослідників — наприклад, І. Чередниченко [Чередниченко 1962: 295–296]. Справді, між цими двома типами конструкцій загалом існує досить істотна семантична відмінність: якщо конструкції з формами ор. в. виражають насамперед загальне значення місця руху, значення простору, через який проходить, відбувається певна дія («*іти сходами*», «*іти незнайомою стороною*», «*Стороною* дощик іде...» — з народної пісні), то конструкції з формами місц. в. і прийменником *по* спеціалізують і увиразнюють момент спрямованості дії («*лізти по дереву*»; «*Вилась квасоля по тичині*». — Тарас Шевченко; «*два поїзди їхали по одній колії*». — «1+1», ТСН, 14.12.2004). Однак, з іншого боку, така відмінність між ними є не абсолютною, а відносною. Не можна зовсім відкидати, як це рекомендував М. Гладкий, як форми з *по* в конструкціях односпрямованої дії (пор., наприклад, у народній пісні: «*По дорозі жук, жук...*», але в значенні просто місця руху: «*обходити кого-небудь десятою дорогою*»; «*[Пішла, пішло] як брехня по селу*» — приказка, хоча конструкції з формою ор. в. *селом* є, звичайно, цілком нормативними в багатьох інших випадках; «*По цьому Дніпру пливали човни з Візантії*». — Ліна Костенко), так і форми ор. в. у конструкціях різноспрямованої дії (пор. у Тараса Шевченка: «*Пішов шелест по діброві*» і «*Пішла луна гаєм*»), хоча, звичайно, можна ходити тільки *по заробітках, по конкурсах, по муках*, але не *заробітками* і т. д.: це не місце руху, а об'єкти різноспрямованої дії. Крім відзначеної семантичної відмінності між цими двома типами конструкцій, про реальність їхнього нормативного співіснування в українській мові свідчать також певні інші внутрішньомовні чинники: так, існує потреба у відмінковій диференціації в конструкціях на зразок «*плисти човном по Дніпру*» або «*плисти Дніпром на човні*»; для невідмінюваних іменників з комунікативного боку природнішим є живання з прийменником, особливо у сполученні не з дієсловом, а з іншим іменником або прислівником: «*їхати / їзда по шосе*»,

«авто взяло розгін *по шосе*», «униз *по Міссісіпі*», «екскурсія *по Тбілісі*», «турне *по США*» (пор. також, наприклад: «— Як пройти до театру? — Ідть *по Шевченка*, а потім зверніть на Рильського»). Хоча в багатьох випадках співіснування в межах кожного з цих двох типів конструкцій обох відмінкових форм справді неможливе (О. Синявський, констатуючи це, наводить приклади з поезії Тараса Шевченка: з одного боку, — «реве *гаєм*», з другого, — «*по* всій *Україні*»; так само, наприклад, у СДМ 1930, с. 139: рос. «по всей *Украине*» — укр. *на всю Україну, по (на) всій Україні*). Конструкції з *по*, насамперед на позначення різноспрямованого руху («ходити *по всьому світу*») та розміщення ряду об'єктів або розгортання ряду дій у межах певного простору («синці *по всьому тілу*», «бої йдуть *по всьому фронту*»), мають в українській мові стійку традицію вживання — наприклад, у фольклорі: «Товчеться, як Марко *по пеклу*» (прислів'я), «*По землі* ходить, а неба не бачить» (загадка — про свиню), «Казав мені батько, / Щоб я оженився, / *По довітках* не ходив / Та й не волочився» (народна пісня), у народних піснях у просторових конструкціях уживаються форми як *Дунаєм*, так і *по Дунаю*³⁷. І, звичайно, немає жодних підстав оголошувати звороти на зразок «тур *по замках України*» «русизмами» (слід нібито тільки *замками*: Р. Мацюк. Суржик від і для «інтелігенції». — УУ, 2005, № 3-4, с. 24).

Крім того, далеко не завжди можна заступати формами з ор. в. конструкції з прийменником *по* там, де:

а) момент спрямованості дії чітко увиразнюється в значенні її напрямку, з акцентуванням семантичного моменту «уздовж» — з іменниками на позначення тих чи інших ліній, меж і т. ін. і взагалі певних вузьких площин, а також власне напрямів (пор., наприклад, *іти берегом*, але *вздовж по берегу*): *рухатися (рух) по прямій (висхідній, дотичній), по вертикалі / горизонталі / діагоналі, по осі, по орбіті, по периметру, по колу, по спіралі, по екватору, по азимуту, «по 45-ому градусу північної широти», «розірвати по шву» («тріщить по швах»), по самій лінії (межі), «по лезу ножа (бритви)», «прокачувати газ по трубі», «рухатися по рейках», «роз'єднувати Україну по Збручу, по Дніпру», «переходять вулицю по “зебрі”» (Любка Дереш), «розправити полотно по всій довжині (ширині)»; метафорично: «дід по материнській лінії». Пор., однак, у сучасних ЗМІ вживання й у подібних конструкціях форм ор. в.: «Охорона розмістилася за периметром будівлі» — замість *по периметру*, «Рухаючись на захід екватором, можна простежити <...>» (т/к К-1, перекладний д/ф, 23.02.2008), «Циркові акробати йдуть канатом» (ІСТV, «Факти», 22.06.2008), «Учора Росія та Китай підписали протокол, що остаточно визначив лінію кордону рікою Амур» (Д, 22.07.2008), «Ідентифікація за лінією “правий — лівий” проводиться за ставленням до власності <...> Націоналізм може бути лівим, може бути і правим» (А. Дуда. — УС, 1.02.2001);*

б) дія відбувається, навпаки, на певній широкій «поверхні»: *іти по землі (суші, воді, траві, снігу, кризі, піску, гравію, підлозі), по росі, по картоплі* (по насадженнях картоплі) і под., *лазити по печі, «по обличчю стівав піт», ковзати по поверхні*, особливо тоді, коли ця «поверхня» відповідним чином схарактеризована, специфікована, пор., наприклад: *іти льодом / по льоду*, але тільки *по тонкому льоду*; у конструкціях із субстантивованими

³⁷ Пор. так само в українській класичній художній літературі: «Ходить гарбуз *по городу* <...>» (Володимир Александров), «*По Росі* розлягався дівчачий голос», «тихо тече *по Васильківщині* невеличка річка Растиця» (Іван Нечуй-Левицький), «*По полях* ми з Вишнею бродили <...>», «Подорожую *по містах і селах, / По щедрих ріках, по галях веселих*» (Максим Рильський); в інших джерелах: «ходив Він *по всій Галілеї, по їхніх синагогах*» (Біблія або книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту... / Пер. І. Огієнка. Київ, 1992, с. 6). Див. про паралельність уживання в різних подібних випадках форм ор. в. і форм місц. в. з *по* в історії української мови, у мові фольклору, зокрема [ІУМ Синтаксис, с. 128; Тимченко 1926: 25]. Див. також на ширшому слов'янському матеріалі, де простежується виразна відмінність у цьому плані насамперед між чеською мовою, в якій орудний місяця продовжує широко вживатися, і російською, словенською та серболужицькими мовами, в яких тепер значно активніше вживаються конструкції з *по* [Булыгина 1958].

означеннями: *ити по рівному* (по мокрому, по мілкому, по слизькому, по зораному, по копаному і т. ін.) (пор. так само в часових конструкціях: «гуляти по морозу», «дійти по видному»); в усталених зворотах: «[пішло] як [ніж] по маслу», «різати по живому [тілу]».

Досить проблематичною була б, безперечно, заміна просторових конструкцій з *по* у сполученні із займенниками, пор., наприклад: «Старий витягає з води вудочку <...>, по ній стікає крапельками вода» (Володимир Гжицький); «Підріз <...> 2. Місце, по якому підрізано що-небудь» (СУМ-11).

Просторові конструкції з формами ор. в. можуть тепер поширюватися також (цілком безпідставно) на традиційну сферу вживання форм місц. в. з прийм. в: «Нашою пресою вже переходили публікації, де так чи інакше згадувано <...>» (Сл., 1992, ч. 4, с. 3), «Молдова готується до недільних виборів. Сьогодні країною заборонена передвиборна агітація» (НТН, «Вчасно. Підсумки», 5.03.2005), «Іраком триває триденна жалоба» (НТН, «Вчасно», 1.09.2005).

2.1.3.4.2. Це активізація вживання форм ор. в. в об'єктно-обставинних конструкціях — зі значенням засобу дії («чим / як»).

По-перше, це відбувається в конструкціях зі значенням технічного засобу спілкування, передавання інформації — у конкуренції з досить поширеними досі формами місц. в. з прийменником *по*. У рекомендаціях мовознавців 20-х років тут майже послідовно виступали форми ор. в., наприклад: (*передавати*) *поштою, телеграфом, телефоном, радіом* або *через радіо* (СДМ 1930; Ог. 1924, с. 86), але в реальному слововжитку в такого роду конструкціях станом на кінець 80-х років були тільки форми *поштою*, рідше *телеграфом* і ще рідше *телефоном*³⁸. У сучасній же мовній практиці, насамперед у ЗМІ, конструкції зі словоформою *телефоном* («говорити, зв'язуватися, спілкуватися і т. ін. *телефоном*») стали особливо частотними: «Ющенко *телефоном* розповів, що <...>» (ІСТV, «Факти», 5.11.2004), «У свої 105 Ганна Миколаївна <...> охоче розмовляє *телефоном*» (Іван Фаріон. — ВЗ, 11.08.2000), «Василь Кізка — *телефоном* з Придністров'я» (УТ-1, «Вісті тижня», 22.12.1996), пор. із самовиправленням: «А ми слухаємо тут, хто кому що *по телефону*... *телефоном* сказав!» (В. Литвин, політик. — Інтер, «Свобода слова», 18.04.2008). Уживання форми ор. в. у таких конструкціях полегшується або, навпаки, утруднюється тим, що ширше значення засобу дії (зв'язку) асоціюється в семантичній структурі слова *телефон* з вужчим значенням конкретного знаряддя дії (апарата). Тому природніше, очевидно, сприймаються звороти, наприклад, *передавати, повідомляти, говорити*, ніж *приймати, слухати* (чути, пор. незвичність звороту на зразок «я вже чув цей голос *телефоном*») або *шукати* когось *телефоном*, проте форма ор. в. дедалі більше поширюється вже на різні випадки: «Це питання можна вирішити *телефоном*», «*Телефоном* я спробувала з'ясувати ситуацію» (ВЗ, 21.09.2001), «*Телефоном* запросив її зустрітися» (ГПУ, 1.11.2013, с. 34), «Президент привітав доньку *телефоном*» (ВЗ, 6.01.2005), «Чи правда, що православні священики сповідатимуть *телефоном*?» (ІСТV, «Факти», 24.10.2011), «Про своє лавреатство пані Марченко дізналася *телефоном*» (УС, 11.04.2002, с. 14), «На квитки до театру треба записуватися *телефоном*» («1+1», ТСН, 5.03.2006) і навіть: «Вона була гостем у студії, але тільки *телефоном*», тобто за допомогою телефонного зв'язку. Не завжди на заваді поширенню таких форм стає й момент цілком можливої двозначності їх розуміння — як засобу комунікації і як знаряддя (інструмента), пор.: «Потім мені погрожували *телефоном*» — рос. «по телефону» («1+1», російський к/ф «Возвращение Мухтара», 31.03.2006), «Полюбляють хулігани *телефоном* мінувати вокзали» (НТН, «Вчасно», 28.11.2006), «Суд першої інстанції призначив

³⁸ Пор. також у рекомендаціях мовознавців — з наведенням конструкцій на зразок «передавати *по телефону*» [Вихованець 1992: 128]; «говорити *по телефону*» (Словник-довідник... 1996, с. 311); «інструкувати *по телефону*» [Погиба, Гривніченко, Баган 2002: 194].

30-річному місцевому жителю, який *телефоном* “замінував” Запорізьку атомну станцію, покарання» (Бл., 2015, № 36), «Зроби найкращий знімок *телефоном*» (з реклами: про телефонне замовлення фотопослуг. — ICTV, 28.08.2005), «Секс *телефоном*» (НТН, «Вчасно. Підсумки», 28.01.2005), «Забороняють секс *телефоном*» (П, 11.06.2003) (пор., проте, у назвах самих організацій, що надають відповідні послуги: «Секс *по телефону*», «Піца *по телефону*»); у мн.: «Приєднуйся до світового футболу [про чемпіонат світу з футболу. — О. Т.] *телефонами* “Samsung”» (з реклами: «1+1», 5.06.2006). Поширення форми ор. в. охоплює також інші назви засобів телефонного зв'язку, конкуруючи з відповідними прийменниковими конструкціями: «Телефоную тобі *міжмиським*» (Н, російський т/ф «Против течения», 1.09.2005), «*Мобільним телефоном* рятувальникам надійшло повідомлення» (ВЗ, 2.08.2004), «Якщо людина витрачає на розмови *мобільником* бодай 20 хвилин, то вже через п'ять років утричі частіше наражається на небезпеку розвитку пухлини головного мозку» (Е, 27.08.2015, с. 3)³⁹.

Частішими в таких конструкціях стали словоформи з ор. в. *селектором*, *телексом*, *(теле)факсом*, *скайтом* («NN, білоруський політолог, був з нами *скайтом*». — Еспресо, «Говорить Великий Львів», 16.08.2020: ведуча). Проте не виявляють такої тенденції конструкції на зразок «зв'язатися *по телефону-автомату*», «передавати, показувати, дивитися і т. ін. *по телевізору*», «слухати *по радіоприймачу*».

Назви засобів комунікації, які прямо не асоціюються з конкретними її знаряддями, пор. «передавати *по телебаченню*», «дивитися фільм *по Першому каналу телебачення*», «виступати *по телемосту*», «запис концерту *по трансляції*», «Командир *по гучномовному зв'язку* звертався до шукачів трав <...>» (УС, 18.01.2001), «стежити за новинами *по інтернету*», повільніше втягуються в уживання у формі ор. в. Проте вже й у таких випадках частішають випадки на зразок: «З нами *телефонним зв'язком* говорив наш кореспондент з Верховної Ради» (НТН, «Вчасно», 4.03.2005), «Президент *відеозв'язком* говорив із NN», «Голосуйте за номерами телефонів, зазначеними на табло, а також *телефонними лініями* за номерами <...>», «Можна зв'язатися з нами *телефонними лініями* 0-800 <...>» (звертання ведучих програм до телеглядачів на т/к «Еспресо»), «З батьками “розмовляю” *Інтернетом*» (В. Шурин. — МГ, 12.06.2003), «Кіровоградка NN *Інтернетом* замовила черевички для своєї дитини» («1+1», ТСН, 16.11.2012) і навіть «*Національним телебаченням* він [лідер Лівії М. Каддафі. — О. Т.] дав гнівну відповідь <...>» (СТБ, «Вікна», 2.03.2011).

Серед інших обмежень на вживання форм ор. в. у подібних конструкціях можна вказати на такі фактори, як а) невідмінюваність іменників, пор. цілком очевидну комунікативну незручність форм ор. в. у випадках на зразок: «зв'язуватися *по радіо*, *по відео*, *по ВЧ*», «Відправте повідомлення *факсом* або *по e-mail*» (з реклами); б) меншою мірою — уживання їх в іменникових, а не в дієслівних словосполученнях: *конференція по відеозв'язку*, «Мама *по скайпу*» (антологія творів українських письменників про життя сучасних українських трудових мігрантів за кордоном і їхніх родин в Україні: Львів, 2013), хоча вже пор., наприклад: «NN, відомий політолог, у нас на зв'язку *скайтом*» (Еспресо, 4.07.2014), «Уважно слухайте оголошення *гучномовцем*» (з пам'ятки у вагонах Київського метрополітену «Що робити в разі пожежі», 2023 рік).

³⁹ Проте, звичайно, навіть у ЗМІ, особливо друкованих, конструкції з *по* продовжують уживатися з цими іменниками досить широко, наприклад: «Побачити рідну тещу *по телефону* відтепер можуть і черкашани» (Л. Нікітенко. — УМ, 14.08.2001: про запровадження в місті відеотелефону), «Незабаром депутат освідчився чемпіонці світу *по телефону*» (ГПУ, 27.12.2013, с. 30), «розмови *по телефону*» (Е, 20.04.2022, с. 8), «Увечері поверталася додому, говорила *по мобільному* зі своїм хлопцем» (ГПУ, 23.04.2013, с. 10), «Хлопець телефонує батькові *по мобіліці*» (ВЗ, 12.06.2003). Звичайними лишаються висловлення на зразок: «Лаятися (хуліганити) *по телефону* не можна!» (про дії пранкерів).

У разі наявності у висловленні з назвами засобів зв'язку відповідного анафоричного займенника він також, як і досі, вживається переважно з прийменником *по*: «До телефона в цей час не було доступу: *по ньому* розмовляв NN».

По-друге, в конструкціях з іменниками на позначення засобу пересування далі активізувалася тенденція до вживання форм ор. в. у конкуренції з формами місц. в. з прийменником *на*⁴⁰, пор. навіть там, де мається на увазі не рух, а просто перебування на транспортному засобі (уже цілком автоматично — очевидно, під пильною увагою літредактора): «Четверо мисливців перекинулися *металевим моторним човном* на річці Псел» (ГПУ, 25.10.2012, с. 3). Водночас з метою уникнення повторень і, зокрема, нанизувань двох конструкцій з формами ор. в. уживаються варіантні конструкції: «Навколо світу за 80 днів *мотоциклом*. *На українському мотоциклі* сміливець хоче <...>» (Новий канал, «Репортер», 2.04.2004), «у мандри *Дніпром на середньовічному човні*» (КВ, 30.07.2004). Форма місц. в. з *на* лишається, однак, у таких конструкціях цілком звичною для невідмінюваних іменників: «їздити *на (в) метро / метро, на таксі*» — та в разі вживання відповідних іменників у складі іменникових, а не дієслівних словосполучень: «Він брав участь у зйомках *на гідролітаку*» (КВ, 15.07.2005). При увиразненні ознаки перебування саме зверху так само переважають конструкції з *на*: *верхи на коні, їздити на лижах, кататися на ковзанах* і т. ін., хоча у сполученні, наприклад, з *катати* вживання прийменника *на* не обов'язково передбачає перебування «пасажира» саме зверху: «катати *на саях, на автомобілі, на літаку*» і т. ін.; пор. так само: «літати *на повітряній кулі*». Для назв транспортних засобів тих чи інших конкретних заводських марок природнішим також, очевидно, є вживання з *на*: «їздити *на “волин”, на “ниві”, на “запорозжі”*».

По-третє, форма ор. в. дедалі більше поширюється в конструкціях на позначення:

— мови спілкування: «розмовляти *українською* (та ін.) *мовою*» (у конкуренції з прийменниковою конструкцією із формою місц. в. *на українській мові*, яка й до цього вважалася позанормативною). Однак у сполученні з іменниками чол. р. і з невідмінюваними іменниками різних родів (особливо в складі іменникових словосполучень) форма місц. в. усе ще переважає: «діалоги звучать мовою африкаанс і *на місцевому діалекті*» (УУ, 2006, № 8–9, с. 65), так само: *розмовляти (розмова) на жаргоні, на сленгу (слензі)* (наприклад: «*на вільярному слензі*»: О. Федик. — Сл., 1992, ч. 12, с. 8), «<...> хай би це було *на найбільш підходящій для цього випадку мові — на ідиш чи івриті*. <...> Але вся біда в тому, що “Бульвар” [газета. — О. Т.] “виходить *на люди*” не *на ідиш чи івриті*, а *російською мовою*» (ВК, 15.08.2000, с. 5), *на есперанто, на фарсі* («— Бо вся тодішня еліта говорила *на фарсі*». — УМ, 25.04.2013, с. 7), *на урду, на кокні; віри на есперанто, школи з викладанням на гінді*, «<...> почали вимагати читати лекції *на зулу*» (В. Козирський, В. Шендеровський. — УС, 19.11.1998, с. 7). Хоча нові словники вже подають

⁴⁰ У рекомендаціях 20-х років тут виступають тільки конструкції з ор. в.: «їхати *конем, возом, човном, велосипедом, підводою, буйволами* і т. ін.» [Журило 1925: 110; Гладкий 1929: 40]; «їхати *візником*, а не *на візнику*» (Ог. 1924, с. 238); у словниках другої половини ХХ — початку ХХІ ст. звичайними вже є варіанти: «їхати *пароплавом (на пароплаві)*», «летіти *літаком (на літаку)*» і т. ін. (РУС 1948, РУС-3, РУС 2003: стаття «на»). І. Огієнко, підкреслюючи: «їхати *чим: залізницею, возом, Дніпром*», тоді як *їхати на чому* — це вплив російської мови (Ог. 1924, с. 175–176), в іншому виданні подає, однак, паремію з іменником у формі місц. в. «*На чиему возі їдеш, того пісню співай*» (Ог. ЕССУМ, т. 2, с. 161). Пор. у мововжитку письменника, відомого своєю активною позицією в обстоюванні автентичності української мови: «Офіцери й директор гімназії їздили *на візниках*, а я ходив *пішки*» (Борис Анто-ненко-Давидович). З іменниками у формі множини конструкції з *на* вживаються, очевидно, ще активніше, пор.: «Марченко був відомим пілотом-випробувачем. Він вже <...> літав *на шести літаках* Юрія Крайнева» (Вадим Собко). Конструкції з *на*, як і досі, подаються в таких випадках без застережень у працях з української граматики: *їхати на коні, на машині, на велосипеді* [Вихованець 1992: 129], *літав на винищувачах* [Вихованець, Городенська 2004: 81]. У межах сучасного слов'янського мовного простору функціонування конструкцій з ор. в. на позначення засобу пересування найповніше характеризує чеську, польську та південнослов'янську (флексивні) мови [див.: Станишева 1958: 95–100].

такі зразки слововживання, як, наприклад: *розмовляти гінді* (СУМ 2012). Паралельно з поступовим переходом іменника *їдиши* (до цього нормативною була форма *ідиши*: див. р. III пп. 2.1.4, 2.2.3) від невідмінюваності з належністю до категорії жін. р. (наприклад: ОСУМ 1975; у перекладному творі: «говорити *ідиши*», «Кричали *ідиши* і по-чеському», «приспонував свою *ідиши* до німецької». — Іван Ольбрахт. Микола Шугай, розбійник / Пер. С. І. Панька. Ужгород, 1990, с. 448, 462, 472, 473, 468) до відмінюваності з належністю до чол. р. (ОСУМ 1994, СУМ-20, пор. так само ще в СУМ-11) уживання у відповідних конструкціях у формі ор. в. поширюється й на нього, пор., з одного боку, наприклад: «живе слово *на їдиши*» (М-во, 2016, № 4, с. 22), а з другого, — «спілкуватися *їдишем*» (СУМ-20), «напис *їдишем*» (ВЗ, 9.05.2013, с. 14);

— мови, на яку здійснюється переклад (у конкуренції з конструкцією з формою знах. в.: *на українську мову*), наприклад: «перекласти *українською мовою*» [див., наприклад: Українська ділова мова... 2003: 61]. Це, однак, слід вважати виявом непотрібної гіперкоректності, адже в основі такої конструкції лежить метафоричний образ «перекладати з одного місця на інше», отже: «переклади з української на англійську мову». Але в значенні засобу дії («як»), тобто засобу перекладу, форма ор. в. цілком на місці: «*українською мовою* це перекласти важко», тобто засобами української мови, «дублювати фільм *українською мовою*».

2.1.3.4.3. Це активізація вживання форм ор. в. у часових конструкціях — зі значенням часу, протягом якого здійснюється дія [пор. на підтримку цієї тенденції, наприклад: Курило 1925: 181; Гладкий 1929: 71; Антоненко-Давидович 1991: 23–24]. Це відбувається в конкуренції з формами знах. в. з прийменниками *в*, рідше *за* та місц. в. з прийменниками *в*, *на* і з також актуалізованими тепер формами безприйменникового род. в. (див. п. 2.1.3.1.5). Наприклад: «*Вихідними* в місті дали гарячу воду» («1+1», ТСН, 17.12.2001), пор. у *вихідні*, «*Вихідними* два концерти <...> дав російський співак Валерій Меладзе» (ГПУ, 5.11.2013, с. 2); «*Цими буднями* всім стало ясно, що <...>» (Ера, програма «Будні», 18.05.2007), «Засідання розпочинається *цими хвилинами*» (УР-1, Новини, 28.07.2008), «*Цими хвилинами* під стінами Верховної Ради зібралися протестувальники» (5 к., «Час новин», 13.07.2021); «*Останніми місяцями* політика Національного банку була спрямована на <...>» (Дз. т., 13.03.2004), «*Останніми роками* виробництво <...> зросло» (ГУ, 8.08.2013, с. 4), пор. *в (за) останні роки* (пор., проте, звичайні й до цього звороти з ор. в. на зразок *останнім часом*, у тому числі і в мн.: *останніми днями*); «*Найближчими тижнями* США нададуть Україні зброю» (Еспресо, 29.10.2014); більш специфічні приклади, що не набули помітного поширення: «Виставка пройшла *листопадом*» (Сл., 1995, ч. 2), пор. у *листопаді*, «Писано <...> *липнем* 1992 року» (Сл., 1992, ч. 12), «*Дванадцятим днем* жовтня відбулася <...>» (Сл., 1991, ч. 19), «*Серединою* 90-х колишній президент УНР в екзилі Микола Плав'юк обговорював <...>» (К. Родик. — Книжник, 2000, №5), «*Початком* 30-х років силоміць перервано природній процес формування і усталення української науково-технічної термінології» (В. Козирський, В. Шендеровський. — «Фізичний кур'єр», газета Інституту фізики НАН України, 1993, № 5, с. 5), «*І ось початком* 2001 року угода запрацювала» (24 к., Новини, 5.01.2021), «Водночас становище на ринку праці погіршується *початком* опалювального сезону» (УП, 8.11.2021), пор. *на початку*; рос. «в первый раз» — «уперше, *першим разом*» (Сл. військ.; очевидно, за зразком *іншим разом*), пор. переклад, наприклад, у РУС-3: «у перший раз, перший раз, першого разу; (впервые) уперше».

2.1.3.4.4. Це активізація вживання форм ор. в. у різних стійких зворотах зі значенням способу дії (у конкуренції з досі активнішими тут у мовній практиці формами знах. і місц. з прийменником *в*): «А палестинцям, *своєю чергою*, пропозиції Папи Римського сподобалися» (ВЗ, 25.07.2000), «Не *останньою чергою* таке замовчування було спричинене небажанням <...>» (Кр., 2005, ч. 5, с. 3); «"Газпром" *однобічним порядком*

вирішив <...>» (СТБ, «Вікна», 28.06.2005), *порядком пропозиції* і т. ін. [пор. рекомендації на підтримку саме таких зворотів, наприклад: Антоненко-Давидович 1991: 56] (пор., з іншого боку, наприклад, у РУС-3: *у свою чергу, в останню чергу, в односторонньому* і т. ін. *порядку* — статті «очередь», «порядок»). У конкуренції зворотів *більшою (меншою, значною, певною, тією чи іншою* і т. ін.) *мірою* / *у більшій (меншій* і т. ін.) *мірі* другі з них також виявляють тенденцію до обмеження в ужитку (пор. подання цих зворотів, наприклад, у СУМ-11 і СУМ-20).

2.1.3.5. Місцевий відмінок.

2.1.3.5.1. Відбувається **розширення випадків чергування приголосних [г], [ґ], [к], [х] / [зʲ], [цʲ], [сʲ]** у формах місц. в. одн. іменників чол. р. з основою на приголосний [див. також у цьому плані, зокрема: Критська 2013: 17] (переважно в іномовних словах як менш освоєних українським мовним узусом і особливо в географічних назвах). Хоча в нових УП 1990/1993 та УП 2019 цей аспект словозміни не зазнав коригування, в орфографічних та інших нормативних словниках і в самій мовній практиці тут спостерігаються помітні зміни. Пор., наприклад: у *Кенігсбергу, Лейпцигу, Меконгу, Мозамбіку* в ОСУМ 1975 і у *Кенігсберзі/-гу, Лейпцигу/-зі, Меконзі/-гу, Мозамбіку/-ці*, а також у *Карабасі/-ху, Квебеку/-ці, Нюрнберзі/-гу* (хоча тільки у *Бангкоку, Бандунгу, Гонконгу, Рейк'явіку, Цюріху*) в ОСУМ 1994, а також дальше розширення цього процесу: у *Бангкоці/-ку, Бандунзі/-гу, Лейпцизі/-гу, Мозамбіці/-ку* (Гол. 1999); на *Чатир-Дагу* (ОСУМ 1975) — на *Аюдазі, Карадазі/-гу, Чатирдагу* (ОСУМ 1994: непослідовно, як і в багатьох інших випадках), *Чатирдазі* (Гол. 1999); в *Іраку* (ОСУМ 1975, ОСУМ 1994) — в *Іраку* і в *Іраці* (у мовній практиці); у новому для української мовної дійсності топонімі *Сандармох* (див. р. Х п. 3.10.2): у *Сандармоху* / у *Сандармосі* (наприклад: Д, 21.06.2013, с. 10). У загальних назвах: *на рингу* (ОСУМ 1975) — *на ринзі* / *на рингу* (ОСУМ 1994); *при [повному] анилагу, у друку, сленгу, шоку* (ОСУМ 1975, ОСУМ 1994) — *у друці* (УОС 2009), *у друці/-ку, -кові* (Таран. 2003, с. 79–80), *при анилазі, в слензі, в шоці* (досить частотні варіанти в мовній практиці (*у слензі*: Укр. м., 2002, № 3, с. 117; *на вульгарному слензі*: Сл., 1992, ч. 12, с. 8; «Французи в шоці»: УМ, 31.03.2011, с. 5); у нових запозиченнях: *у рейтингу / рейтингі* (наприклад: Е, 27.12.2012, с. 5), зі сфери комп'ютерних технологій: *у блогу / блозі* («<...> кепкував у своєму блозі з цього приводу журналіст». — Газета «РІО», м. Ужгород, 18.07.2009), *у ноутбуку / ноутбуці, у «Фейсбуку» / «Фейсбуці»*.

Жива мовна практика в цих, як і в багатьох інших випадках «поліпшення» УЛМ, випереджає рекомендації нормативних словників, хоча, звичайно, не всі такі словоживання слід обов'язково й тим більше негайно санкціонувати (як, наприклад, випадки в питомій лексиці на зразок «перебувати в міждержавному розшуці», «бути в страсі») ⁴¹.

2.1.3.5.2. В умовах розширення функціонування УЛМ та лібералізації мовної практики як один з наслідків «забруднення» мовлення (див. р. II п. 1.2.2) спостерігається ширше **вживання** в публічному мовному просторі **при прийменнику по форм множини іменників не місц., а дав. в.** (за зразком російської мови), наприклад: «Бойовики стріляли *по житловим кварталам* Авдіївки» (Еспресо, «Телеекспрес», 18.07.2015: рухомий рядок новин), «розкласти все *по полицкам*» (див. також матеріал щодо цього в п. 5.1.3).

⁴¹ Але, з іншого боку, наші словники явно не поспішають із санкціонуванням багатьох навіть тих випадків, що давно вже вживаються в живій мові з чергуванням приголосних, на зразок *у бараці, у кулаці, у піджаці, у потязі* (у поїзді) (пор. відсутність цих словоформ, наприклад, в УОС 2009, але наявність їх у Погр.).

2.1.3.6. Кличний відмінок. У межах описуваного періоду стала цілком виразно простежуватися лінія на активізацію вживання форм цього відмінка, але здебільшого в настановах нормативних джерел та в мові перекладної літературної і кінопродукції, а також, хоча й істотно меншою мірою, у сфері офіційно-ділового спілкування (наприклад: «Шановний *абоненте*, будь ласка, сплатіть борг <...>»: з нагадувань користувачам від відповідних компаній, що надають послуги населенню) і в текстах високого стильового регістру (наприклад, зі звернення Президента України П. Порошенка 8 травня 2015 року: «Дорогий Український *народе!* Шановний *пане* Генеральний *секретарю* ООН!»), тобто переважно не в спонтанній, а в «редагованій» мовній практиці⁴².

Так, в УП 1990/1993, у якому повернено до вжитку сам термін «кличний відмінок» замість «клична форма»⁴³, було скасовано норми УП 1960 щодо припустимості паралельного вживання у звертанні форм наз. і кл. в. — в іншомовних іменах з основою на *г, к, х*: *Людвіг / Людвігу* та ін., в особових назвах, що складаються з імені та по батькові: *Ганно Іванівно / Ганна Іванівна, Іване Петровичу / Іван Петрович*, у звертаннях, що складаються із загальної назви та імені: *брате (друже і т. ін.) Іван / Іване*; у звертаннях, що складаються з двох загальних назв, замість форм *пане полковник* і под. рекомендовано паралельні форми *пане полковнику / полковник* (але в таких двочленних звертаннях залишено форму наз. в. для прізвищ: *пане Гончар, добродійко Скурда*); замість форми тільки наз. в. для прізвищ — за походженням присвійних прикметників допущено паралельність у звертанні: *Глібов / Глібове, Лесин / Лесине*. В УП 1999 уже категорично передбачалося «послідовне вживання спеціальної форми кл. в. в іменниках чол. і жініч. р. одн. і ніколи [! — *О. Т.*] форми, що збігається з називним» [Німчук 1999: 298]. В УП 2019 передбачено вже тільки, наприклад, *пане лейтенанте* (без варіанта в наз. в.), запроваджено варіантність на зразок *пане Ковалю / Коваль*, у парах варіантів на зразок кл. *Глібове / Глібов* змінено порядок подання варіантів (с. 124); запроваджено також форму кл. в. для «деяких іменників» IV відміни (без пояснення підстав для такого нововведення): *ім'я, плем'я* — кл. *імене, племене* (с. 131).

⁴² В інших же мовних сферах, особливо в межах спонтанного усного мовлення, причому не тільки розмовного, говорити про активізацію вживання форм кл. в. як про скільки-небудь помітне явище поки що мало підстав, пор., наприклад: «— Шановний *Петро Олексійович!*» (так Голова Верховної Ради України А. Парубій цілком офіційно звертався в стінах цієї установи до Президента України П. Порошенка 12 травня 2016 року). Так само, наприклад: «— Пані *Тая*, скажіть, з якими проблемами до Вас приходять люди і чому» ([Із інтерв'ю з «відомою знахаркою та рятівницею», «захисницею всіх жінок, потомственою ворожкою та вішункою»]. — Закарпатська правда, 18.07.2008); у стандартних (тобто редагованих) оголошеннях — як усних: «*Пасажир Петренко Іван Іванович!* Вас очікує громадянка <...>» (оголошення на вокзалах), так і писемних: «*Клієнт С120, підійдіть до вікна 12*» (оголошення на електронних табло в банках); «*Шановна Наталія Петрівна!*» і под. (вписування від руки на стандартних бланках-запрошеннях від виборчих комісій узяти участь у голосуванні під час чергових виборів до органів влади); у вигуках і написах під час публічних акцій на захист відомого політика Ю. Тимошенко (2011–2012 рр.): «*Юля, ми з тобою!*» і под.; у деяких інших випадках: «*Міліціонер — поклади щит! Член Партії регіонів — вийди з партії! Чинювач та бізнесмен — відмежуйся від злочинних дій влади!*» (із заяви групи громадських діячів, серед яких були й філологи та журналісти за освітою, з приводу поточного політичного моменту. — ГПУ, 13.12.2013, с. 14). У піснях для дітей сучасних авторів: «*Святий Миколай [варіант: Миколай], ти до нас завітай!*» (І. Шевчук); «*Цьом-цьом, мама, / Цьом-цьом, тато, / Цьом, бабусенько [у формі кл. в. — *О. Т.*] моя! / <...> / Цьом-цьом, братик / І сестричка, / Цьом, уся моя рідня!*» (Н. Май. Пісня про маму). Дослідники живого мовлення в сільській місцевості засвідчують порівняно нешироке вживання форм цього відмінка [див., зокрема: Жилко 1966: 81; Рябець 2017].

⁴³ У цьому також убаচують відродження «справжньої» української мови [див., наприклад: Бурячок 1997], хоча насправді це все-таки, як відомо, не повноправний відмінок. Так, в УП 1928 вживалася саме назва «клична форма» [див. так само, наприклад: Синявський 1931б: 44 та ін.; В. Лев. — ЕУ: Загальна частина, т. 1, с. 336; див. також у цьому плані, наприклад: Andersen 2012].

У самій мовній практиці тенденція до якомога послідовнішого вживання форм. кл. в. у позиції звертання стала привертати увагу насамперед у мові перекладної продукції на телебаченні (з середини 90-х років в озвучених українською мовою зарубіжних, крім російських, кіно- і телефільмах, з початку 2000-х років також в українських субтитрах до російських кіно- і телефільмів), наприклад: «— *Судде! Судде Вілкінсе!*», «— Минуло вже кілька тижнів, *судде*» (т/к КРТ, к/ф «Джек Булл», 28.06.2009); у титрах українською мовою: *Зосимове!* (рос. *Зосимов!*) (т/к «Кіно», російський к/ф, 30.07.2007), *Ховраику!* (рос. *Суслик!* — кличка солдата: ICTV, російський т/с «Улицы разбитых фонарей», 24.11.2009).

Але цілком очевидно, що на шляху до послідовного використання форм кл. в. постійно з'являються сумніви (причому не тільки в читачів / слухачів / глядачів, а й у самих мовців / письменників / перекладачів / редакторів) щодо тих чи інших моментів у плані як повноти функціонування цього відмінка в різних сферах мовного спілкування, так і його конкретних форм для різних структурних типів іменників, оскільки в самій усно-розмовній практиці українськомовного соціуму далеко не завжди можна знайти однозначні відповіді на багато сумнівних або й дискусійних моментів його вживання.

Це, по-перше, уживання форм кл. в. у разі позначення людей неособовими назвами за місцем їхнього проживання, роботи, за належністю до певних угруповань і т. ін., певними умовними назвами (у звертаннях в офіційній мові, у мові команд, у певних клішованих формулах). У реальній мовній практиці, в оригінальній (не перекладній) художній творчості тут, безперечно, явно переважають, як і давніше, форми наз. в., наприклад: «Високий *суд!* Зараз я спробую довести свою тезу про психічну невідповідність підозрюваної сукупності речових доказів» (Марія Магіос); «*Маріуполь*, тримайся!» (написи й усні заклики в Україні під час героїчної оборони цього міста 2022 року); «Алло, *Київ!*», «*Одеса?* Викликає Київ», «„*Берега*“, викликає „*Ясен*“» (у телефонному та радіозв'язку); «*Автомобіль 14-69*, негайно зупиніться!» (працівники поліції через мегафон на автотрасі); у спілкуванні між екіпажем літака й авіадиспетчером: «— *Аеропорт, аеропорт*, я борт 57, зазнаю катастрофи! — *Борт 57*, вас зрозумів», «— *Земля*, це борт 17АР22 <...>» (ЗВУ плюс, 26.07.2012, с. 15), «*Рейс 1267*, дозволяю посадку!»; у спілкуванні журналістів, що ведуть репортажі з місць, зі своєю телестудією в ефірі: «Дякую, *студія!*» (24 к., «Сьогодні», 31.01.2014), «Поки що все говорить за те, що ніч буде спокійною. *Студія?*» («1+1», ТСН, 31.01.2014), «Вітаю, *студія!*» (Еспресо, «Телеекспрес», 3.06.2015) (хоча щодо останніх прикладів пор. наявність узвичаєних ще з радянського часу звертань на зразок «*Шановна президент!*», «*Дорога редакціє!*»). У мові команд: «*Взвод* — стій!», «*Оркестр*, грай збір!», «*Перша зміна* — ставай!» та ін. (див.: Військові статuti 2000, с. 308, 310, 396 та ін.); «*Лицей*, рівняйся! Струнко!» (під час церемонії урочистої клятви лицейців Київського військового лицю імені Івана Богунa 14 жовтня 2016 року); «*Гармата!* Постріл!», «*Гармата!* Відбій!» (команди під час військових навчань і бойових дій, сюжети про які з 2014 року стали показувати в телевізійних новинах). У Сл. військ. (с. 362–382) такі форми подано непослідовно, що свідчить, очевидно, про невпевненість у цьому плані укладачів, наприклад: «*Чота*, ходом руш!», «*Сотня (рота)*, для ранкового перегляду — збірка!», але «*Парадо*, струнко!»⁴⁴. Однак у мовному оформленні перекладних творів телеканали, використовуючи й форми наз. в., наприклад: «*Альфа-1!*» — виклик по радіо («1+1», польський к/ф «Дияволи війни», 5.11.2001), «*Кедр*», «*Кедр*», я «*Тополя*» (Новий, російський т/с «Солдаты»,

⁴⁴ Пор. уживання в подібних випадках форм наз. в. у мові команд українських військових і спортивних організацій у ХХ столітті в дорадянський період: «*Відділ*, стій!», «*Кольона*, вперед!» і т. ін. (див., наприклад: О. Боровська. — В кн.: Українська термінологія і сучасність. Київ, 2005, вип. VI, с. 33); «— Взвод, стройся [команда денікінців. — *О. Т.]!*» І після нашої команди: „*Чота*, ладнайся!» команда ворогів звучить сухо й гостро» (Володимир Сосюра. Третя Рота: у війську УНР у 1919–1920 рр.).

18.01.2006), частіше, здається, все ж намагалися віддавати перевагу формам кл. в., але переважно в субтитрах (не в усному озвучуванні): «"Єнісею"! Я "Тринадцятий"» (Новий, російський т/с «Ребята из нашего города», 24.10.2008), рос. «Дорогой музей!» / укр. «Шановний музею!» — початок листа (НТН, російський к/ф «Влюблен по собственному желанию», 7.08.2005); у мові команд: «Рото, рівняйся!» (т/к К-1, російський т/с «Солдаты», 18.11.2009), «Заставо, шикуйся праворуч!» (Ентер, російський к/ф «Застава в горах», 13.05.2016), «Колоно, стій!» (т/к «Кіно», російський т/ф «Батальоны просят огня», 5.11.2008), «Перша батареє!», «Батареє, приготуватися до руху!» (К-1, російський к/ф «Горячий снег», 22.03.2006), «Конвою! Приймай етап!» (НТН, російський к/ф «Потерянный в Сибири», 4.05.2008). Пор., з іншого боку, гостро критичні виступи щодо вживання кл. в. у випадках на зразок команди «По-о-лку, стій!», поданої як зразок в УП 1999 (с. 40): «А що будемо робити з кличним відмінком у військових командах? Невже буде: „Полку! Стій!“? Точно тоді полк перебіжить до москалів» [Негребецький 20006]; «дика форма» *Полку, стій!* (С. Демчук (Максим Запорожець). Час уже загнати джина до пляшки. — УС, 19.12.2001) (автор, сам етнічний українець, жив у Польщі; у польському війську, до речі, тут використовують форму наз. в., наприклад: «*Batalion / Kompania / Kolona, stój!*»; «*Baterja, ognia!*»).

Факторами, що стають на заваді послідовному вживанню форм кл. в. у подібних випадках, можуть бути (крім, звичайно, найзагальнішого чинника, спільного для різних випадків вагань у використанні форм цього відмінка, — недостатньої їх уживаності станом натеper у живій мові, а тому нерідко їхньої незвичності), по-перше, уникання непотрібної персоніфікації при звертанні, яка б привертала увагу до експресивної його функції на шкоду суто називній (ідентифікаційній) та апелятивній функціям (пор. цілком звичайне вживання подібних іменників у формі кл. в. у риторичних звертаннях: «*Класе мій десятий!*», «*Полку мій! До тебе лину я думками...*» — або в текстах високого стильового реєстру: «Шановний український парламент!» — з виступу Президента України В. Ющенка на засіданні Верховної Ради 4 серпня 2006 року); по-друге, певний проміжний — між ідентифікаційною та апелятивною функціями — статус адресата в таких випадках (можливо, не випадковими в цьому зв'язку є й інші випадки хитань між формами кл. і наз. в., наприклад, у Сл. військ., с. 362–382: «*Боцмане, спливай!*», «*Начальнику варті, до мене!*» — «*Начальник варті, на середину!*», «*Прапороносець, на середину ходом руш!*»).

Також ж роду непослідовність спостерігалася у звертаннях-командах до тварин. Наприклад, у перекладних фільмах, субтитрованих або озвучених українською мовою, до собак — у формі наз. в.: «*Чудово, Мухтар, дивися!*», «*За мною, Муха!*» («1+1», російський т/ф «Возвращение Мухтара–3», 22.04.2007), «*Припини, Рекс!*», «*На добраніч, Рекс!*» (Н, австрійський т/с «Рекс: молоді роки», 11.02.2006; пор. тут же до людей: *Вольфгангу, пане Кайнци*), «*Фу, Вольф, фу!*» (Тоніс, російський к/ф «Грех», 11.02.2006), «*Бек! Тихо, Бек!*» (т/к К1, 24.01.2009), але частіше все-таки, здається, у формі кл. в.: «*До мене, Мухтаре!*», «*Гуляй, Мухтаре!*» (НТН, к/ф «Ко мне, Мухтар!», 23.04.2006), *Мухтаре!*, *Муха!* (Інтер, т/с «Возвращение Мухтара», 23.01.2006), *Рексе!* (Н, т/с «Комісар Рекс», 25.11.2008), «*Слід, Дуку!*» (ТЕТ, к/ф «Кыш и два портфеля», 31.07.2005), *Князю!*, *В'юго!* (НТН, к/ф «Сны», 16.12.2006). В оригінальних (не перекладних) же текстах українською мовою, а тим більше в усному розмовному мовленні носіїв навіть літературної української мови при цьому переважає форма наз. в.⁴⁵, пор. навіть у підручниках

⁴⁵ Пор., наприклад, у текстах художньої літератури попереднього періоду: «— *Жучок* [до собаки]! — кинулась вона його одгонити. — *Жучок!*» (Степан Васильченко), «Нарешті вона добігла додому і закричала: "*Білан, Білан!*" Білан був дворовий пес», «— О, та це ти, *Мишко* [до бугая]! — вигукнув Савка» (Іван Сенченко), «— *Мільтон, тубо!*» (Михайло Стельмах), «— *Альфа! Альфа*, сюди! — Худюча Альфа <...>, прищуливши вуха, подалася на той поклик» (Юрій Збанацький), але, наприклад: «— Ну, *Крезе?* Істи? Гам, гам? — Пес тужно заскавулив» (Борис Антоненко-Давидович).

для початкової школи: «Микола кликнув сокола: — *Улан!*» (див.: Л. Колібаба. — Культура слова, 2015, вип. 82, с. 39), хоча ось приклад з мовлення відомого українського письменника: «”— <...> *Рексе*, проведи!» Кудлатий, майже іграшковий пес застережливо гарчить» (пряма мова від Юрія Мушкетика на його дачі: УМ, 31.07.2009). У «дружніх» звертаннях до тварин (не в звертаннях-командах), коли вони певною мірою ніби «привірюються» до людей, вірогідність використання форм кл. в., безперечно, зростає, наприклад: «Дюків виск затих. Царство тобі Небесне, *брате Дюче*» (Любка Дереш. Поклоніння ящірці. Харків, 2006); так само, наприклад: кл. *Орлику* (до коня)⁴⁶.

По-друге, це вживання форм кл. в. в іншомовних іменниках чол. р. на приголосний, особливо в особових іменах і прізвищах. У перекладній кіно- і літературній продукції в одиничних звертаннях здебільшого виступає форма саме кл. в., наприклад: «Томас Ваятт стоїть у яскравому сніговому світлі <...> — *Ваятте*, — повертається Френсіс до Тома» (Г. Мантел. Роман «Вулфголл» / Пер. з англ. К. Беляєва, В. Михалюка. Харків, 2017, с. 350); у разі поєднання двох іменників, другим з яких є прізвище, він може бути як у наз., так і в кл. в. (це суперечило попередньому правопису: УП 1993, с. 74, але не суперечить чинному: УП 2019, с. 124), наприклад: «*Гастінтсе*, знаєте <...>», *містере Лорімер*, *містере Бонінгтоне* (озвучення англійського телесеріалу «Пуаро Агати Крісті» на т/к СТБ: початок 2000-х років). У звертаннях з імені й прізвища прізвище в перекладних текстах могли подавати у формі як кл., так і наз. в.: рос. «Идем, Джеймс Бонд!» (іронічно) — укр. «Ходімо, *Джеймсе Бонде!*» (Інтер, т/с «Каменская», 24.06.2004), «— *Френсісе Вестон*, доброго ранку, сер, — каже Кромвель», «Вона кличе чоловіка <...>: — *Моргане Вільямс!*» (Г. Мантел. Роман «Вулфголл» / Пер. з англ., с. 350, 17). Пор., однак, різку критику такої практики, причому навіть від професійного перекладача: «Українська мова перетворюється на об’єкт посміху для глядача, який чує з екрану: „*Біле*, йди-но сюди”, чи: „*дране, меле*, в чому річ?” і не зразу здогадуєшся, що це поставлені в кличну форму імена Біл та Дран. <...> А хіба ж не кумедно звучить: „*Гере оберштурмбанфюрере Мюллере*”? Одразу зникає весь трагізм кривавого гестапівського допиту» [Негребецький 2000а: 17]. У друкованій періодиці така практика витримується далеко не завжди, наприклад: «Зустрічаються два ковбої. — Ти щось задер носа, *Джек*, — говорить перший. — Що ти маєш на оці, *Фред?*» (ВЗ, 18.08.1999: у рубриці анекдотів). В УП 2019 (с. 124) сказано, що іменники *гер, сер, сір* у кл. в. мають форму, омонімічну з наз. в. (проте щодо першого з них це слушно лише в разі його одиничного вживання, у поєднанні ж з іншим іменником нормою має бути, безперечно, *Гере директоре!* і под.).

По-третє, це вживання форм кл. в. у другому іменнику в двочленному звертанні (див. також попередній пункт) — до запровадження норм УП 2019 з його дещо категоричнішими нормами щодо вживання цього відмінка. У перекладній продукції телеканалів у звертаннях, де другим іменником є звання, назва посади тощо, він також уживався переважно у формі кл. в. (за винятком окремих слів, наприклад *посол*, утворення форми кл. в. яких, очевидно, викликало сумнів⁴⁷, пор., наприклад: кл. *шпигуне, скрипалю* та ін., але *посол*: «— *Посол!* Ви мене чуєте?», «— Я лише аматор, *посол!*». — СТБ, перекладний к/ф «Молодий Казанова», 21.08.2004), рідше — у формі наз. в., наприклад: *пане капітан*, *пане капрал*, *пане майор* («1+1», польський к/ф «Дияволи війни», 5.11.2001); у звертаннях, де другим іменником є прізвище, його здебільшого вживали, відповідно до мовного узусу та чинних на той час норм (УП 1993, с. 74), у формі наз. в. (відхилення від

⁴⁶ Для порівняння — у сучасній польській мові форму кл. в. уживають тільки в пестливих формах зоонімів (це ніби певне «олоднення» тварини): *Azorku!*, *Reksiu!* (так само в загальних назвах: пестливо *kocie, piesku*), тоді як у повних назвах — форму наз. в.: «*Azor, do nogi!*», «*Chodź, Reks!*» [див.: SPP 2006: 1030; Satkiewicz 1971: 184, 2012].

⁴⁷ Форму кл. в. іменника *посол* — *после* (див.: Таран. 2003, с. 49), відсутню в Голоск., УЛВН, Погр., УОС 2009 (Орфоеп. сл. подав так: кл. *посол*), введено в УП 2019 (с. 123). Пор. пол. кл. *panie pośle*, тобто пане депутате.

цього також були непоодинокими, наприклад: «*Полковнику Скокове!*» — до рос. «Полковник Скоков!». — ІСТV, т/с «Улицы разбитых фонарей», 24.11.2009). У військових статутах України у назвах посад і званнях форму кл. в. передбачено для обох іменників: «*товаришу (пане) міністре оборони України*», так само: «*Товаришу Президенте України!*» — звертання начальника Генерального штабу та командувачів видів військ Збройних сил України до Президента країни під час різних урочистих подій (слово *товариш* з 2018 року вже вилучено з формул військового мовного етикету, лишилося тільки *пан*: див. р. I п. 3.1), але з прізвищами це подано непослідовно: *прапорицику Мороз, лейтенанте Малишенко*, хоча є й форма кл. в.: *рядовий Іванченку* (див.: Військові статuti 2000, с. 17, 316, 416). Пор. критичні зауваження щодо вживання другого іменника в таких звертаннях у формі кл. в.: краще було б *пане лейтенант (президент і под.)*, крім явно українських *пане сотнику (полковнику, голово і под.)* [Негребецький 2000б], особливо щодо іншомовних імен і прізвищ: кл. в. *Джоне, Джеку*, але *пане Джон, містере Браун* [Габлевич 1996: 88]⁴⁸. Пор. також таке міркування щодо відмінкової форми другого слова в подібних двокомпонентних звертаннях: слід уживати *пане президенте, пане после*, але прізвище краще наводити у формі наз. в.: *пане Шевченко*, оскільки звертання з формою кл. в. на зразок *пане Шевченку (Франку, Чорноволе, Руденку-Десняче)* порушують естетику мовлення й уживаються здебільшого в контекстах з негативним (?! — О. Т.) ставленням до особи [Радевич-Винницький 2006: 78, 91–92].

По-четверте, у прагненнях до послідовного вживання форм кл. в. перед мовцями нерідко постають:

а) проблема нормативності тих чи інших форм кл. в. (див. огляд випадків такого роду в мовній практиці: Таран. 2003, с. 188–194), коли мовці не знають (не впевнені), як утворюється форма кл. в. для певного іменника і чи взагалі це можливо (нормативні джерела також поки що далеко не завжди дають відповіді на такі питання; див. про це вище також на прикладі слова *посол*). Наприклад: «Слався, *Ярило*, щоб все добре родило!» (В. Шапошник, громада українських язичників «Православ'я». — ВК, 17.05.1996, с. 16) замість нормативної форми *Яриле*; «Пробач нам, *Гія!*» — риторичне звертання до загиблого журналіста Георгія Гонгадзе (Сл. Пр., 31.03.2016, с. 6: заголовок); «Давай, давай, *суддя!*» (Е, 4.10. 2012, с. 23), «Дякую, Ваша *честь!*» (до судді) (т/к КРТ, к/ф «Джек Булл», 28.06.2009); «З днем народження, *Ілько!*» (з колективного листа, у тому числі й від редакції газети, соціологові Ільку Кучеріву. — Час, 3.08.2001, с. 3); форму кл. в. від особового імені *Ілля* навіть нормативні видання подавали по-різному: *Ілле* (УП 1990/1993), *Ілле* [Скрипник / Дзятк. 1996, с. 229; УП 1999, с. 104; Пономарів 1999: 168] і, нарешті, *Ілле* (Таран. 2003, с. 41; УП 2019, с. 109, 171), пор., наприклад, *земля* — кл. *зёмле*. Якщо ж вибір флексії відповідає нормі на сегментному рівні, нерідко постає проблема (навіть для професійних дикторів та акторів) з наголошуванням відповідної словоформи, насамперед для тих іменників, які в наз. в. мають кінцевий наголошений склад, наприклад: *пане Левку* замість *Лёвку* (інтерв'ю з відомим політиком Левком Лук'яненком: у мовленні як ведучої, так і слухачів. — Радіо «Промінь», 24.08.2011). Якими є / мають бути форми кл. в., наприклад, від прізвищ *Махно́, Іваньо́ (Пуйо́ і под.)*, від південнослов'янських імен і прізвищ на зразок *Божо, Христо, Тито / Туто* (див. докладніше про це далі: п. 2.1.4.2)?

Розширюється тенденція до вживання в іменниках I відміни з основою на шиплячий форми кл. в. з флексією *-о* (так, як в іменниках твердої групи), не санкціонованої тут

⁴⁸ Пор. подібну позицію ще до цього Бориса Тена: кл. *Марку*, але *трибуне Марк* (див.: Л. Бондарчук. Згадуючи мовні уроки Бориса Тена. — УУ, 2000, № 9, С. 18).

жодним із правописів української мови⁴⁹: «На все добре, *тишо* аудиторій, / На все добре, гаморе перерв!» (Василь Діденко); *Гаркушо, рикишо*, «Шановний *магараджо*!» (СТБ, перекладний к/ф «Фантомас проти Скотланд-Ярду», 3.05.2007), «— У чому справа, *Мойшо*? — обурено запитує рабин» (УМ, 27.01.2011, с. 16: у рубриці анекдотів), «О *Бережю* [наголос автора. — О. Т.], ти відаєш <...>» (Василь Рубан. Поема «Бережа». — Журнал «Київ», 1999, № 11–12, с. 165), «Браво, *Пашо*!» — відкритий лист до Павла Мовчана, підписаний псевдонімом (ВК, 12.02.1998), «— Ти — моя... Ти моя жінка! Моя! — *Сашо, Сашо...*» (Люко Дашвар); у спілкуванні журналістів між собою в ефірі: «— Там працює наш кореспондент Григорій NN. *Гришо*, що там відбувається?», «— Добрий вечір, *Машо*!», «— Дякую, *Сашо*!» («1+1», ТСН), «— А тепер новини від Марії К. *Машо*, тобі слово!» (Еспресо, жовтень 2016 року); у мові українських перекладів російських кіно- і телефільмів: кл. *Дашо, Глашо, Катюшо, Наташо* (рос. «— Наташа! Погоди!») / укр. «— *Наташо!* Зачекай!»: НТН, «Когда деревья были большими», 20.06.2005), *Льошо, Пашо* та ін. Такі форми кл. в. уже фіксуються в словниках, у тому числі для особових імен: *Ілюшо, Серьожо, Яшо* (Скрипник / Дзятк. 1996, с. 64, 98, 112), *Машо, Наташо, Пашо* (І. Самойлова. Матеріали до «Російсько-українського словника власних імен людей». — Лексикографічний бюлетень. Київ, 2010, вип. 19, с. 155–158), *грушо, діжю, кашо, мишо, Мокушо, рожю*, хоча, наприклад, *круче* (Україна в словах : Мовоукраїнознавчий словник-довідник / Кер. авт. колективу Н. Данилюк. Київ, 2004, с. 306, 347, 455, 567, 589, 653), рекомендуються в деяких посібниках з української мови, в порадниках і консультаціях з культури мови: кл. *листоношо* [Погиба, Грибіниченко, Баган 2002: 177]; кл. *веже, мише*, але в деяких іменниках: *вельможо, тецо, Мишо* [Венжинович 2005: 138]; кл. *груше, круче*, а в назвах істот *Дашо, Машо, Мишо* [Островський, Островська 2008: 55];

б) проблема стилістичної доречності, стилістичної адекватності форм кл. в. у текстах різних стильових реєстрів — у їхньому співіснуванні в живій мові з формами, спільними з наз. в. Пор. міркування осіб, що професійно мають справу з літературною творчістю, а отже, й зі словом, щодо вживання форм кл. в. у розмовній мові літературних персонажів: «Звертання до ворога на „Гей, ти, *йолопе!*” — дуже недостовірне. Особливо ж не ймеш віри отому кличному відмінкові. Він становить загальну проблемну точку вкраїнської художньої літератури і, скорше за все, мусить бути ліквідований на найвищому державному рівні правописною комісією, позаяк є рудиментарною формою, яку в розмовній мові ми вживати вже не здатні, а відтак і писати його нема чого. Взагалі, чи має право у письмовій прямій мові (йдеться лише про жанри, котрі претендують на реалістичну

⁴⁹ Ця тенденція відома в українській мові вже досить давно, наприклад: кл. «*сушо* й море» (Євген Маланюк), *експлуаторшо* (Остап Вишня), у деяких іншомовних словах: «Алкане-*пашо*, безпечно почивай!» (з народної думи), «[Один з громадських мужів:] Феську *Ганжо* Андибере, гетьмане Запорозький, батьку козацький!» (Пантелеймон Куліш. Драма «Байда, князь Вишневецький»), *магараджа*, кл. в. *магараджю* (Голоск.), особливо в пестливих формах іменників, насамперед особових імен, здебільшого перейнятих з російської мови: «Купи собі, *мамашо*, шаль» (Тарас Шевченко), «— Катая, *Матюшо*, гуси!», тобто декламує байку «Гуси» (Іван Карпенко-Карий. П'єса «Суета»), у мові письменників ХХ століття: кл. *Сашо* (наприклад, в мововжитку Олександра Довженка, Володимира Сосюри), *Аркашо* (наприклад, в Аркадія Любченка), кл. *Оксюшо, Оксашо* (поряд з *Оксеночку*) — від Оксен (Григорій Тютюнник, роман «Вир»), *Гришо* (у листах Григора Тютюнника до Григорія Тютюнника) та ін. У південно-західних говорах форми кл. в. на -о в іменниках I відміни з основою на шиплячий (*душо, рожю* і под.) простежуються ширше [див., наприклад: Грунський, Ковальов 1931: 102–104]. Цей факт (кл. *вельможо*), як і наявність тут такої ж флексії у формах кл. в. іменників м'якої групи (кл. *пане судійю, тесьлю* і под.), пояснюють впливами польської мови, пор., наприклад, кл. *panie sędzio!* [Домбровський 1923: 19], хоча подібне явище, як відомо, широко представлене також в інших західнослов'янських, а також у південнослов'янських мовах. Але найзагальнішою причиною поширення подібних форм кл. в. в іменниках мішаної групи I відміни в загальноукраїнському мовному просторі слід усє-таки вважати насамперед вплив з боку форм кл. в. іменників твердої групи [пор. так само, наприклад: Ішук-Пазуняк 1971: 181].

імітацію) існувати те, що фактично не існує в живій розмовній?» (Т. Антипович. Укрдетектив і укрбойовик: муки героя. — Книжник, 2001, № 15, с. 6); «У цьому романі страшенно багато сучасного польського сленгу, і постала така проблема: коли вони говорять зі своїм босом, чи мають вони казати йому „шеф”, чи у кличній формі — „шефе”? І, мабуть, я був неправий, бо я зауважував перекладачці, щоб вона зробила кличну форму» (Юрій Андрухович — див.: С. Пиркало. Байки від Андруховича. — СН, 20.11.2001); «Анахронізм, наразі, цей кличний. Немає його у щоденному вжитку, а у школярів тим паче» (Г. Беляков. — Журнал «Всесвіт», 2014, № 7–8, с. 237: це відповідь перекладача на закид рецензента щодо невживання в його художньому перекладі з італійської мови форм кл. в.). Інший критик, приймаючи форми кл. в. в іншомовних іменах на зразок *Вільямсе, Джоне, Мелісо*, не сприймає, однак, кл. *Зую*; «не приймає душа» критика також форм. кл. *доне, лорде, містере, синьйоре*; «досить екзотичними» для нього є форми звертань *Іванове, Кузнецове* (Ст. Телицький. Нотатки з ефіру. — ЛУ, 19.02.2009). Ось зразки вживання звертань у наз., а не кл. в. при відтворенні розмовного і жаргонного мовлення в українських перекладах російської кінопродукції на тих українських телеканалах, які загалом намагаються пильно дотримуватися чистоти української мови: «— Пацан, забери собаку!» («1+1», т/ф «Возвращение Мухтара», 11.09.2006), *Череп, Кім, Принц, Матаня, Тяпа* — у звертаннях за кличками персонажів («1+1», к/ф «Сволочи», 17.09.2006)⁵⁰. Слід також відзначити, що в мовній практиці інформаційних програм, зокрема, на цих же телеканалах досить звичайним явищем є звертання журналістів один до одного також у формі наз. в., наприклад: «На місці події — наша коресподент Юлія Н. Юля, вітаю тебе!» (Еспресо, Новини, 4.10.2014), «Так, Петро?» (Еспресо, «Преса з Еспресо», 11.10.2016), «А зараз програма Павла К. Пауа, тобі слово!» (NewsOne, 18.07.2016), — це при тому, що в українськомовному теле- і радіоєфірі ось уже понад 30 років у звертанні до гостей програм узвичаєними стали формули на зразок *пане Миколо, пані Маріє* (див. р. X п. 7.1.2.2.2.3). Інакше кажучи, у таких випадках можна констатувати ще один зразок наявності своєрідної «диглосії» між прагненням до користування справжньою, тим більше «елітарною», літературною мовою і демократичнішою тепер, у тому числі в теле- й радіоєфірі, манерою спілкування (див. про подібні випадки також: р. VI пп. 4.3 та ін.). Для слів (слововживань), характерних для недбало-фамільярної манери спілкування, частотність уживань у позиції звертанні форм наз. в. зростає, наприклад: «— <...> Серйозно, чувак, сама мені призналася» (Любка Дашвар. Поклоніння ящірці), «Привіт, народ!» — до групи людей (пор. також, наприклад: «[Едгар:] <...> Не лизь-бо до старого, не сікайся, кажу тобі, а то я спробую що міцніше: твій череп чи мій кулак. Я, брат, по-простому <...>». — Максим Рильський. Переклад трагедії Вільяма Шекспіра «Король Лір», 1941 рік); «— Здоров, брата!» (Євген Плужник. Змова у Києві).

Вокатив⁵¹, практично зникнувши як жива категорія в одних (у російській, словенській, нижньолужицькій, причому досить давно) і дуже незначною мірою лишившись у білоруській (з обмеженням уживання в структурному плані іменниками чол. р., а у функціональному — з одного боку, в розмовній сфері — звичайно у здавна вживаних назвах осіб з родинного та ширшого побутового кола, а також у пареміях, з другого, —

⁵⁰ Пор., наприклад, у словнику Г. Голоскевича, який, подаючи, зокрема, кл. *Левку* (*Грицьку*) — від *Левко́, Грицько́*, дає, однак, кл. *ванько́* — до візника (Голоск.).

⁵¹ Маються на увазі, звичайно, форми «старого» вокатива — на відміну від таких форм «нового» кл. в., що утворюються шляхом апокопи (з фіналлю на голосний) й цілком однозначно можуть бути пояснені принципом економії мовних зусиль, як, наприклад, укр. *бра* замість *brate*, *хло* — *хлопче*, *хлопці*, *ма* — *мамо*, *бабу́* — *бабусю*, *дя* — *дядьку*, *дядю*, *Іва́*, *Васі́* і под., рос. (з фіналлю переважно на приголосний) *мам*, *мамк*, *ма*, *дядь*, *Вань* і под. Останні вже функціонують, до речі, і в текстах українською мовою: «*Мам*, / Ти мене вибач, що я став дорослий <...>» (з пісні «*Мам*» Ю. Кузьменка, сценічний псевдонім «Кузьма»); «*Мам*, прийди і принеси дозиметр. / Щось із цими віршами не так <...>», — Жадан читає після Коттен [німецької поетеси. — О. Т.] переклад її вірша» (ГПУ, 17.09.2013, с. 8).

у поетичному та урочистому стилях; зі значно ширшим уживанням у південно-західних говірках [див., наприклад: Динаміка... 2015: 128–129])⁵² та дещо повніше у словацькій (в іменниках чол. р. — назвах осіб з родинно-побутової сфери) мовах, зберігся в інших слов'янських мовах, однак звужив і продовжує звужувати також в останніх своє функціонування, хоча й різною мірою (процес заступлення форм кл. в. формами, спільними з наз. в., простежується в слов'янських мовах ще з перших їхніх писемних пам'яток) [див. огляди цих процесів, зокрема: Лашкова, Иванова 1988: 163–164; Dalewska-Greń 1997: 265; Албул 2004]. Якщо, наприклад, у сучасній польській мові в невимушеному розмовному спілкуванні досить виразною є тенденція, особливо в особових іменах, до вживання форм наз. в. на місці кл. в. (навіть серед інтелігенції), тоді як у більш культивованих мовних сферах, особливо в писемній формі, а також у формулах мовного етикету традиційно виступають форми кл. в. [див., наприклад: Satkiewicz 1971: 181–184, 209–212; SPP 2006, s. 1022–1023; Handke 1994: 41–42], то в болгарській і македонській мовах ситуація протилежна: у побуті, в неофіційному спілкуванні ще вживаються, а в особових іменах навіть переважають форми кл. в., тоді як у сферах функціонування мови вищих стильових реєстрів уже домінує загальна форма іменника, і навіть більше того — категорія вокатива, поряд з конотаціями вияву дружнього ставлення мовця, вже набула (особливо в жіночих іменах на *-а*) конотацій жартівливості та іронічності або навіть «простоти», «сільськості», тоді як уживання на його місці загальної форми іменника сприймається як ознака ніби «культурнішого», «міського» мовлення [див., наприклад: Български език 1997: 70–71; Албул 2011; Радева 2012: 68–69; Норман 2013: 188–189; Гаравалова 2015; Каранфиловски 2003: 122]. Якщо брати стильові сфери поширення, то картина функціонування вокатива в живій (не редагованій) УЛМ певною мірою нагадує його вживання в сучасній польській мові, але в останній він цілком реально функціонує значно ширше.

Отже, витіснення або звуження функціонування категорії кл. в. відбулося і відбувається в усіх трьох підгрупах слов'янських мов. Як свідчать, наприклад, факти словацької (на тлі чеської) і словенської (на тлі сербської та хорватської) мов, занепад категорії кл. в. зовсім не обов'язково має відбуватися під впливом інших, функціонально потужніших сусідніх слов'янських мов. Але для української мови, також обов'язково маючи на увазі можливість звуження функціонування цієї категорії внаслідок дії певних внутрішньомовних чинників [пор., наприклад: Затовканюк 1975: 153–156; Скаб 2006: 123–124] (як, зрештою, це відбувалося і в сусідній російській мові), на загальному фоні українсько-російських мовних контактів неможливо, однак, не тільки відкинути, а й не поставити на перше місце серед причин такого розвитку наявність впливу саме з боку російської мови, свідченням чого може бути хоча б факт швидшого й повнішого звуження вживання форм кл. в. на Сході України і поки що ширша наявність цієї категорії на Заході [див., наприклад: Дзензелівський 1980: 44] (див. також: р. V п. 3.3) — так само, до речі, як і в білоруській мові. Об'єктивна неможливість установалення більш-менш чіткого вододілу між дією при цьому внутрішніх і зовнішніх факторів не стає, однак, як і в інших подібних випадках, на перешкоді в прагненнях активних груп українськомовного загалу до відновлення питомого образу (справжнього чи тільки бажаного в уявленні певних кіл мовців) української мови. Поєднання таких прагнень до послідовного запровадження форм кл. в. для іменників чол. і жін. р. у позиції звертання з нинішньою реальною ситуацією їхнього функціонування в живій мові (нерідко це їхня недостатня органічність і навіть штучність у різних випадках) робить проблему українського вокатива однією з найскладніших в ряду мовних явищ, що вважаються «репресованими» в минулому й тому потребують відродження.

⁵² Хоча в середовищі шанувальників білоруської мови лунають заклики відродити категорію кл. в. до повнокровного вживання [див., наприклад: Сцяцко 2002: 63–64].

2.1.4. Зрушення в поділі іменників за відмінюваністю / невідмінюваністю, що стали досить помітно простежуватися в мовній практиці у межах іменникового відмінювання в цілому.

2.1.4.1. Це насамперед **намагання перевести до категорії відмінюваних слів структурний розряд іншомовних (неслов'янських) іменників з кінцевим -о**. У практиці граматичного освоєння в українській мові іншомовних іменників з кінцевим голосним, яка коливалася протягом ХХ століття між орієнтуванням, з одного боку, на невідмінюваність їх за зразком мови-джерела та російської мови (як мови, що не тільки була джерелом потужного впливу протягом кількох століть на українську мову, а й нерідко виступала посередницею в процесах запозичання), що зберігає такий їхній граматичний статус, а з другого, — на модель відмінювання власне українських іменників з флексією *-о* та на інші слов'янські мови з переважним відмінюванням таких запозичень (насамперед, зрозуміло, на польську мову), загалом простежуються такі тенденції:

1) відмінюваність у межах іншомовних іменників з кінцевими голосними передбачається тільки для іменників на *-о* — як таких, що мають опору в системі власне української словозміни (пор., наприклад, значно ширшу, хоча й дуже непослідовну, наявність відмінювання іншомовних іменників з кінцевими голосними в сусідніх західнослов'янських мовах);

2) однак і в межах структурного розряду іменників на *-о* перший офіційний правопис, який сформулював це правило (УП 1928), передбачав відступи від нього, оскільки під нього не підпадали власні назви (с. 75), а в межах загальних назв зроблено таке протиставлення: *авто, бюро, кіно, пальто, піаніно* та ін. мають відмінюватися, тоді як *брутто, нетто, порто, сальдо, сольо* (соло), *тріо, франко* («і т. ін.») не відмінюються (с. 70). Пояснення такого розподілу тут не подано, але, якщо навіть вилучити з переліку невідмінюваних іменників *брутто* і *нетто, порто* та деякі ін., що вживаються тільки або також як незмінювані прикметники і прислівники, все одно лишається незрозумілою наявність тут, наприклад, *сальдо* і *тріо*. Якщо такий розподіл провадився також за ступенем засвоєності цих слів в українській мові, мірою їх українізованості [пор. застосування цього принципу, зокрема: Огієнко 1927: 195], то неясно, чим, наприклад, відрізняються в цьому плані від них відмінювані *мotto, саго, цицеро*. Якщо припустити також формально-структурний критерій, то незрозуміло, чому *тріо* є невідмінюваним, а *radio* може мати форму ор. в. (*радіом*). Можливо, що розмежування саме за ступенем засвоєності проводилося в Голоск. і в РУС 1937, пор. відмінюваність *авто, депо, кіно, пальто* та ін. і невідмінюваність *барокко, тетто / гетто, жабо, пан(н)о* та ін. (однак до невідмінюваних тут віднесено, наприклад, і достатньо вживані *динамо, казино*; щодо останнього, то Голоск. подає зауваження, що в галицькому варіанті слово *касіно* відмінюється), але нерідко ті слова, що в Голоск. подаються як відмінювані (*доміно, лібретто* та ін.), у РУС 1937 є невідмінюваними, а в межах самих цих словників також нерідко трапляється непослідовність, пор. *піаніно, -а*, але *фортепіано*, невідм. (РУС 1937), *лібретто, -а*, але *барокко*, невідм. (Голоск.). Пор. хитання у відмінюванні іншомовних іменників на *-о*, наприклад, у польській мові, де на загальному тлі їхньої відмінюваності є, однак, ціла низка невідмінюваних слів: *disco, ego, gestapo, lotto, polo* та ін.; *radio, -ia, studio, -ia, trio, -ia* (у вимові — з передкінцевим приголосним: [radjo, -ja] і т. д.), *Romeo, -a*, але, наприклад, *kakao*, невідм.; *impresario, -a, maestro, -a*, але в кл. в. невідм.; *tremo* (невідм. або відм. у певних відмінках); *dynamo* (відм. або невідм.), *kapo, sirocco* (невідм. або відм.); у власних назвах: *el Greco, -ka*, але *Franko*, невідм.; невідмінюваними є звичайно іменники з кінцевим наголошеним складом: *panneau* [вимовл. panó], *tableau* [вимовл. tabló], *Defoe, Hugo*, але пор., наприклад, *Russo, -a* (див., наприклад: Lubaś / Urbańczyk 1990; Dunaj 1996);

3) за правописом УП 1946 і наступними включно з нині чинним, а також за сучасними нормативними словниками, до відмінюваних іншомовних іменників на *-o* віднесено тільки *пальто* (*півпальто*) і пізніше додане *ситро*;

4) з 90-х років у певному сегменті мовної практики в «материковій» Україні у прагненні до відродження питомих рис української мови, зокрема того варіанта літературної мови, що існував у 20-ті роки, та під впливом мови західної української діаспори⁵³ знову стала простежуватися тенденція до відмінювання іншомовних іменників на *-o*⁵⁴, причому вже зі значно повнішим їх охопленням (без диференціації між загальними і власними назвами, а в межах загальних назв — без того поділу, що його пропонували в 20–30-х роках). Наприклад: «Іншомовні імена типу *Альфредо, Анжело, Пабло* (пор. *Данило, Кирило, Павло*), а також загальні іменники *бюро, депо, кіно, метро* й ін. (пор. *відро, вікно*) варто вивести з розряду невідмінюваних, куди вони потрапили аж ніяк не з лінгвістичних міркувань. Не відмінюються вони лише тому, що не відмінюються в російській мові» [Пономарів 1997: 80; див. також, зокрема: Захарків 2002: 197 («Хіба ж не природно звучать такі вислови: “захоплюється *метром*”, “підійти до *фортепіана*”, “магазин із *п'янінами* різних фірм”?»); Терлак 2013: 437–439; див., з іншого боку, протилежне ставлення до цього питання, зокрема: Баранник 2001: 45; Загнітко 2012: 630–631]. В УП 1999 (с. 163) винятки з відмінюваності іншомовних іменників на *-o* зроблено лише для тих, що мають передостанній голосний (*радіо, Маріо, Онтаріо* і под.), а також поданих окремо російських прізвищ на зразок *Дурново, Живаго*, і тільки в пізніших коментарях керівника робочої групи, яка готувала цей проєкт, до винятків додано однокладові слова [Німчук 2002: 57]⁵⁵ (це, наприклад, *до* — назва ноти, річка *По*, пор. невідмінюване укр. *Хо* — міфологічний персонаж. — *О. Т.*)⁵⁶. До таких винятків в УП 1999 слід було б, безперечно, додати й жіночі імена та прізвища жінок (*Сафо, Поліна Віардо*) та аббревіатури (*ГОЕЛРО, ЮНЕСКО, СІЗО, АТО, обленерго*: «конкурс з продажу шести *обленерго*». — ГУ, 9.02.2001, с. 2; «українські *обленерго*», «в 10 українських *обленерго*». — УМ, 27.08.2015, с. 4), а також зробити спеціальне уточнення щодо відмінювання (чи невідмінювання) загальних назв у позначеннях осіб жіночої статі та в словах подвійного (чол. і жін.) р. на *-o*: «знамениті *контральто / контральта* світу?».

⁵³ Утім, не варто розглядати практику вживання таких слів у мові діаспори як якусь усталену й послідовну. Звичайним явищем для неї є хитання у відмінюванні: наприклад, род. в. *Торонта* (частіше) й *Торонто* (рідше), *Чікаго, Осло* та ін. (частіше) й *Чікага* та ін. (рідше), *маестра* і *маестро, тєстано* і *тєстана* і т. ін. [див.: Ажнюк 1997: 57–60]. Не хотілося б, звичайно, думати, що така практика має поширитися й на «материкову» українську мову.

⁵⁴ Пор. поширення цього явища в межах описуваного періоду також у білоруській мові (як наслідок тих самих культурно-мовних процесів, що і в українській мові) [Садоўскі 2001: 230].

⁵⁵ Слід зауважити, що на засіданні УНКПП 25 квітня 1996 року, де розглядалося питання про правопис слів іншомовного походження, спочатку було одностайно прийнято пропозицію робочої групи щодо невідмінюваності слів на *-o*. Потім — на пропозицію А. Горняткевича (Канада) щодо допущення тут варіантності відмінювання (*в кіно* — *в кіні, з Осло* — з *Осла* і т. ін.), крім прізвищ жінок, — відбулося ще одне голосування з цього приводу (остання пропозиція була підтримана тільки її автором, два члени комісії утрималися, а решта, в тому числі В. Німчук і більшість інших членів майбутньої робочої групи УП 1999, крім відсутніх О. Пономарева й Н. Тоцької, голосувала проти). Отже, можна констатувати помітну радикалізацію поглядів з цього, як і з інших питань нормативних засад УЛМ, частини членів УНКПП після припинення її діяльності наприкінці 1996 року. Можна згадати також один розділ у науково-популярній книжці з української мови кінця 80-х років з жартівливим діалогом відмінюваних українських слів з групою запозичених невідмінюваних слів на чолі з *Маестро*, коли «корінні мешканці» гостинно приймають до структури української мови «прилітні слова» незважаючи на таку їхню екзотичність [Вихованець 1987б: 179–186].

⁵⁶ У колах прихильників відмінюваності слів цього структурного розряду додаються й інші обмеження: серед іменників іншомовного походження на *-o* мають відмінюватися лише найуживаніші, причому переважно в однині (*кіно, казино*), і лише деякі з них можуть мати форму множини: *авта, евра* [див.: Промова...: 69–70].

«зустріч з популярними *сопрано / сопранами*?»; «це був учорашній *інкогніто*» / «це була вчорашня *інкогніто*», але як бути в непрямих відмінках: «зустріч з учорашнім *інкогнітом*» / «зустріч з учорашньою *інкогнітом*»?

У мовній практиці, головним чином у ЗМІ, явище відмінювання іншомовних іменників на *-о* серед випадків, не санкціонованих чинними нормами, простежувалося в межах описуваного періоду достатньо помітно (не так, звичайно, за їхнім обсягом у загальній масі таких іменників, як за незвичністю). Наприклад, у мовній діяльності телеканалів (особливо в мовленні ведучих та інших журналістів їхніх інформаційних програм), насамперед на т/к СТБ у програмі «Вікна» (див. про особливості мовлення українських ефірних ЗМІ у р. VI п. 5.2): *офіційного фота* (род. в.), *чемпіон з дзюда*, у *метрі*, *мільйон єврів*, від «*Київенерга*», до «*Євра-2012*», *три депа*, *чотирьох деп*, мн. *кімонá*, *авта* (з різним місцем наголосу: *ávta* і *автá*): «чоловік ремонтує *автá*» (СТБ, «Вікна»), «Ерк'юля *Пуара* читають ледь не всі» (СТБ, «Вікна», 22.03.2009), *легкові автá*, *500 єврів* (Н, програма «Репортер»), *фешенебельні автá*, *під колеса авт* («1+1», ТСН, 4.08.2016; 1.11.2016), «по Хрещатику їздять *автá*» (5 к., телемарафон «Парламентські вибори», 26.03.2006: ведучий), в *шикарних автах* (Інтер, «Подобиці тижня», 16.04.2006), *сто єврів* (Інтер, перекладний д/ф, 29.01.2009). у друкованих ЗМІ, насамперед у львівських газетах «Експрес», «За вільну Україну», «Поступ» та деяких ін.: *євро*, *метро* та ін. є переважно невідмінюваними (хоча пор., наприклад: «акробати роблять *сальта*». — Е, 28.08.2014, с. 27), але: *авта* (род. в.), *автом*, на *авті*, мн. *авта* і т. д., навіть у газеті «Вільна Україна» (органі Соціалістичної партії України): «інвалідам належні їм *авта* не дають» (2000, № 9, с. 3: з листа читача); пор. під явним впливом діаспорної мовної практики в газеті, яка загалом намагалася уникати такого роду відступів від норми: «літак з *Торонта*» (В. Кирилюк. — ЛУ, 1.12. 1994, с. 6). У художній оригінальній (не перекладній) літературі (нечасто), наприклад: ор. *депом*, *кредом*, *мумійом* (Володимир Діброва. Андріївський узвіз). Найчастіше це виявлялося на прикладі іменників *автó* (хоча досить часті випадки його живання у формі множини без звичайного для української мови в подібних випадках відтягнення наголосу на основу — пор., наприклад, *пальтó*, але мн. *пáльта* — свідчать усе-таки про незасвоєння цього явища мовною свідомістю навіть теле- і радіожурналістів), *псевдо* (пор. навіть у нормативних словниках — як невідмінюване в ОСУМ 1994 і відмінюване в УОС 2009), який і актуалізувався в сучасному слововжитку під впливом західноукраїнської та діаспорної мовних практик саме з такими граматичними особливостями: *під псевдом*, «їхніх *псевд*» [Німчук 2002: 57], «користуватися *псевдами*».

Можна також відзначити, що відмінювання іншомовних іменників на *-о* не так різко сприймається в тих формах непрямих відмінків, де флексіями є також, як і *-о*, голосні заднього ряду (на відміну від форми місц. в. з її флексією *-і*, як, наприклад, могло б бути: «ходити в *сабі*», «купатися в *Лімпоні*»), пор., наприклад: род. *метрá*, але місц. у *метрó* (ТВі, «Сьогодні», 7.01.2010); «І чорний пес гарчить щоранку, / *Отеллом* збудженим гарчить» (Іван Драч).

Однак не можна не вказати й на низку факторів, що стоять на заваді поширенню й тим більше узаконенню такої практики (поряд, звичайно, з найзагальнішим чинником, характерним і для інших подібних випадків, — небажанням широких кіл мовного соціуму змінювати те, що вже усталалося, унаслідок не тільки звичайної інертності, а й, що важливіше, невіри в доцільність цього). На перше місце серед них слід поставити, звичайно, ореол просторічності таких відмінюваних словоформ (і, отже, вияв ніби недостатньої культурності мовця), який уже встиг закріпитися за фактом відмінювання таких слів за багато десятиліть (тут уже, очевидно, не має істотного значення, що це відбувалося під впливом саме російської літературної мови, впливів якої тепер намагаються позбутися, зокрема й у такий спосіб) і породив різноманітні іронічні «крилаті» вислови, побудовані саме на цьому факті (наприклад, «*кіна* не буде» — як у прямому значенні, так і про те, що взагалі щось не відбудеться: «*Кіна* не буде»: Іван

Гаврилюк, кіноактор. — УУ, 2005, № 5, с. 4; «Такого *кіна* нам не треба» — про засилля в українському ефірі російської телепродукції: Е, 11.09.2014, с. 11; «Ми без *пiанiн* росли!»). Як відзначав у цьому зв'язку В. Німчук, «для декого [за цим авторським мейозисом стоять, однак, мільйони носіїв української мови, виховані саме на таких нормах літературного слововжитку. — О. Т.] невідмінювання відповідних іншомовних лексем є якоюсь особливою ознакою „культурності”, а відмінювання — простацтва, селянськості» [Німчук 2002: 57], посилаючись на потвердження своєї позиції на висловлювання Ю. Шевельова, що його цей мовознавець наводив як один з прикладів «втрати власної шкали вартостей і переключення на систему вартостей другої і фактично панівної мови»: «Такі чужі слова відмінюються і в російській мові, але тільки позалітературній, тоді як у літературній мові такі відмінкові форми вважаються за вульгарні, погляд, що йде, либонь, ще з тих часів, коли російські вищі класи вживали французької мови в щоденному побуті. Така оцінка закорінена в російській мовній свідомості глибоко, плекана школою й літературою. Тепер її перенесено на українську мову, і всі познаки показують, що вона прищепилася цілком щиро серед українських освічених кіл, що вони справді відчувають, що форми, наприклад, родового відмінка *кіна*, *бюра*, *ситра* — вульгарні й неприпустимі в мові освіченої людини. Тимчасом нічого присутнього вульгарного в них нема. Форми типу *biura* нормальні в польській мові, чехи кажуть у родовому відмінку *byra*, по-своєму відмінюються такі слова і в сербохорватській літературній мові — *biroa* тощо. Тут, отже, до української мови застосовано специфічну шкалу вартостей російської мови й повірено в її універсальність, якої справді нема» [Шерех (Шевельов) 1998: 240–241]. Причину закріплення цього граматичного явища в структурі української мови загалом констатовано, безперечно, правильно. Але питання полягає насамперед у тому, чи достатньо довести її до свідомості мас українськомовного населення для того, щоб вони в своїй переважній більшості також відчули як граматичну, так і стилістичну неорганічність його у своєму мовокористуванні. В. Німчук, підкреслюючи, що «на пропозицію відмінювати іменники іншомовного походження з кінцевим *-o* особливо вишкірялися запеклі „захисники” чинних норм» [Німчук 2002: 57], не наводить, однак, кінцевого зауваження Ю. Шевельова з приводу доцільності переведення висновків з цих гірких спостережень за наслідками розвитку УЛМ в практичну площину: «Я навів цілу низку мовних фактів сучасності, яким протиставляв факти недавнього або давнішого минулого. Але я це робив зовсім не для того, щоб домагатися „легалізації” цих фактів минулого. Єдина їхня тут роля — показати динаміку розвитку мови. Не маю найменших претензій на те, щоб ці факти зробити нормою. Більшість з них (хоч не всі) — неповоротні. <...> Ця стаття нічого не пропонує порядком мовної чи правописної реформи» [Шерех (Шевельов) 1998: 249].

Крім того, на шляху послідовного запровадження відмінюваності іншомовних іменників на *-o* можуть виникати власне мовні — граматичні та фонетико-акцентуаційні — проблеми (поряд з уже відзначеними вище в обговоренні УП 1999: *радио*, *По* і т. ін.):

а) у разі переведення таких іменників до розряду відмінюваних і набуття ними внаслідок цього системи флексій одного з трьох граматичних родів особливо проблематичним стане нове граматичне оформлення іменників жін. р. — назв самиць тварин (*гуанако*, *динго* та ін.), іменників на зразок *есперанто* (жін. р. тут за родом відповідної родової назви — *мова*), власних назв країн, рік, гір: *Конго* (*Лімпопо*, *Кіліманджаро* і т. ін.), які належать в українській мові до категорії жін. р. за родом відповідної загальної назви. Відмінювання їх за зразком іменників I відміни (наприклад, «на основі вдовсконаленої *есперанти*», «за далекою *Лімпопою*») видається особливо неймовірним (пор. більшу теоретичну можливість віднесення, наприклад, назв міст з їхньою належністю до категорії сер. р. до II відміни: *Бодайбо*, род. *Бодайба*, ор. *Бодайбом* і т. д.). Для власних назв можна б суто теоретично припустити зміну при цьому їхньої родової віднесеності —

з набуттям системи флексій чол.-сер. р. за певними зразками в українському ономастиконі: *далекій Лімпопо* (за зразком *Дніпро*) чи, можливо, *далеке Лімпопо* (за зразком *Ворскло*, пор.: «Кришталеве *Ворскло*, лугами повите», «І, як лилося, *Ворскло* ллеться». — Яків Щоголів), *далеке* чи *далекій Кіліманджаро*, род. в. *далекого Лімпопа*, ор. в. *далеким Лімпопом* і т. д. Але чи потрібне таке експериментування?;

б) у разі відмінювання іменників на *-йо*: *каудильйо*, *Бадольйо* (італійський маршал), *Огайо* (річка і штат у США) і под. — виникає незвичність також їхнього графічного образу: род. в. *каудильйа(-я?)*, місц. в. в *Огаїї?* (*Огаї?*) і т. д.; подібним чином — в інших випадках з останнім м'яким приголосним: *фабльо*, род. *фабля*, дав. *фаблю* і т. д., мн. *фабля*, род. *фабль* (*фаблів?*);

в) у кл. в. ⁵⁷ це мають бути досить незвичні (принаймні напочатку) форми за зразком відповідних питомих іменників. Отже, має бути, наприклад, кл. *маестре*, *торере*, *мікаде*, *жиголе*, *капе*, *гауче(-у)* — від *маестро*, *тореро*, *мікадо*, *жиголо*, *капо* (староста в нацистських концтаборах), *гаучо*; *Луку* — від *Луко* (пор. *батьку* від *батько*); (*доне*) *Чиче* (*Педре*, *Пабле*, *Анжеле*, *Ніколе*) — від *Чичо*, *Педро*, *Пабло* та ін. Які мають бути форми кл. в. від *Отто*, (*Робінзон*) *Крузо*? Проблема ще більше ускладнюється в іменниках з наголошеним *-о*: *П'єр*^о, кл. *П'єре* (пор. укр. *Петр*^о, *Павл*^о, але кл. *П'єтре*, *П'євле* не тільки зі спеціальною флексією кл. в., а й з відтягненням наголосу наперед)? Як бути з кл. в. від *каудильйо* (за зразком *няньо*, *Бенедьо* і под.?) і більш «екзотичних» особових назв на зразок *Го Можо*?;

г) непростим для іменників сер. р. може стати питання про форму род. в. мн. (наприклад, від *жабо*, *казино*, *палаццо*, *панно*, *пончо*, *трюмо*), коли форма з нульовим закінченням *жаб*, *казин* і под. (пор. укр. *колін*, *пут*, *стремєн*, *крил* і т. ін.) видається неприйнятною, а флексія *-ів* для іменників сер. р. на *-о* в українській мові є скоріше винятком (пор. *ікло* — род. мн. *іклів*, а також *житів*, *просів* — про посіви, сходи жита, проса), а не правилом; у разі збігу приголосних може виникати також питання про можливість вставного *е* або *о* (пор. укр. мн. *масла* — *масел*, *пасма* — *пасом* і под.): *табло*, мн. *табла*, род. *табл* / *табел?*;

г) в іменниках чол. р. форма наз. в. мн. мала б бути, звичайно, *-и* або *-і* (пор. укр. *батьки*, *тати*, *татуні*). Отже, мн. *доді*, *жакі* (птахи), *динги*, *мачі*, *каудильї?*;

д) в іменниках з останнім наголошеним складом, як показує вже теперішня практика, до усталення цього явища в самій мовній практиці неминучими є безсистемні акцентуаційні хитання форм множини, пор., наприклад: *бюр*^о, мн. *бюра*, род. *бюрів* і *бюр*, але *деп*^о, мн. *деп*^а, род. *деп* (Голоск.); *авт*^о, але в мн. часто вживаються (див. вище) форми як *авта*, так і *авт*^а (якщо в західноукраїнській мовній практиці іменники *авто*, *бюро*, *кіно* і под. усе ще можуть мати під впливом польської мови наголос на першому складі, в акцентуації форм множини цих слів тут менше різною); у більш ніж двоскладових словах — наприклад, у формах множини від *єскім*^о, *казин*^о, *кімон*^о, *шапіт*^о: «купити десять *єскім*»? (пор. укр. *джерел*^о, мн. *джерел*^а, *джерел*^і і т. д., *знамен*^о, мн. *знамен*^а і т. д.)⁵⁸.

Навіть у разі переведення таких іменників до розряду відмінюваних, лишається, очевидно, невідмінюваними їхні похідні значення в статусі неузгоджених означень, тобто прикметників: «музика *диско*», «діти *індиго*», «борець *сумо*» і под.

Таким чином, якщо і в сусідніх західнослов'янських мовах, де загалом закріплена відмінюваність іншомовних іменників на *-о*, і в УП 1928 та в словнику Г. Голоскевича, що мав на меті практичну реалізацію положень УП 1928, наявні непослідовність і хитання в розв'язуванні цього питання з відступами від принципу їхньої відмінюваності [див.,

⁵⁷ Згідно з УП 1999, всі іменники чол. і жін. р. в одн. у позиції звертання мають обов'язково вживатися у формі кл. в., відмінній від форми наз. в. [Німчук 2002: 49].

⁵⁸ Як зауважував один з критиків пропозицій щодо відмінювання таких слів, якщо робити для всіх цих випадків винятки, «тоді винятків буде більше, ніж передбачає головне правило» [Русанівський 2002: 96].

наприклад, у сучасній чеській мові в умовах нинішньої культурно-мовної глобалізації: Нещименко 2003: 22–23], це свідчить про складність названого граматичного явища — складність, якої, звичайно ж, не можна пояснити просто впливом з боку якоїсь однієї (російської) зі слов'янських мов (хоча такий потужний вплив, як уже було сказано, був і все ще триває). Твердження прихильників названої реформи на зразок: «Поширені в українській мові слова іншомовного походження поступово в усному мовленні набувають [? — *О. Т.*] словозмінних характеристик <...>: *метро* — *метра*, <...> (*на*) *метрі* <...>» [Вихованець 2003: 37] — є не що інше, як видавання бажаного за дійсне. У живій народній мові, як відомо, незмінювані іменники завжди мали тенденцію до змінюваності (*два кіла, півкіла, в кіні, з доміном, з радіом, динама*, жін. р., *соша*, жін. р., тобто шосе, *в бігудях*, у тому числі й у словах з кінцевим приголосним: *мадама*), звідки й перейшли до літературного стандарту одиниці *пальто* і *ситро* (пор. також, наприклад, іронічне вживання у сленгу в значенні «розбагатіла людина» імені одного з відомих літературних героїв: «З'явилася ціла “серія” хлопців і дівчат, які звикли жити за рахунок “заможних буратин”»). — МУ, 2.06.2000, с. 2). Але якщо говорити про тенденцію розвитку саме останніх десятиліть, то, навпаки, слід констатувати, що під впливом прийнятої літературної норми відмінюваність таких іменників скоріше звужувалася, ніж розширювалася (тут лише констатується це явище, без його оцінки); це стосується й мовлення населення західноукраїнських земель, для якого до 40-х років ХХ ст. відмінювання подібних слів було більш звичним.

Зрештою, навіть у мовній практиці дорадянського західноукраїнського регіону не всі іншомовні іменники на *-о*, причому й серед достатньо вживаних загальних назв, відмінювалися — зокрема, *корзо* / *корсо* (див. р. V п. 3.3); пор. також, наприклад, невідмінюваність іменника *арго* в мововжитку О. Горбача (див.: Горбач 2006).

2.1.4.2. Можна відзначити розширення діапазону відмінювання слов'янських власних назв на *-о*, у тому числі й у нормативних джерелах: *Тіто* — *Тіта*, *Давичо* — *Давича* та ін. (УП 1993, с. 104), *Брно* — *Брна* (УОС 2009), що, безперечно, заслуговує на схвалення (щоправда, в останній редакції правопису УП 2019 це чомусь знято). Однак у самій мовній практиці тут спостерігається значний різнобіт: так, частіше можна почути й прочитати, наприклад, *Йосипа Броз Тіто*, ніж *Тіта*; «*Брном* — на півному трамваї» (ВЗ, 27.06.2013, с. 10), але частіше все-таки продовжують уживати *по Брно*. Ось приклади такої непослідовності в межах одного перекладного (з чеської мови) твору та в передмові до нього українського літературознавця (Іван Ольбрахт. Микола Шугай, розбійник / Пер. С. І. Панька / Передмова О. Мишанича. Ужгород, 1990): род. *Іва Караджича* (с. 438, 477), *Іво Караджича* (с. 19, 467, 471), дав. *Івові Караджичу* (с. 450, 477), знах. *на Іва* (с. 442), *на Іво Караджича* (с. 457, 464, 467), ор. з *Івом* (с. 443). Це все може й має бути уніфіковано, але лишається проблема з формами кл. в.: тут у позиції звертання має, очевидно, виступати форма, спільна з наз. в. (пор. і в українській мові, наприклад: «Ти знов стоїш переді мною / й в поему просишся, *Махно!*»). — Володимир Сосюра. Поема «Розстріляне безсмертя»), крім основ на задньоязикові і [з]. Тобто, кл. *Владо*, *Тіто* (хоча треба було б, звичайно, нормою вважати форму *Тито*), *Христо*, *Божо*, *Пенчо*, *Сашио* та ін., але, наприклад, *Бранко* — кл. *Бранку*.

Складність для вживання з погляду їхньої відмінюваності продовжують становити безсуфіксні прізвища на *-о* українців (з регіону Закарпаття) з наголошуваним останнім складом: *Бадзьó*, *Кузьó*, *Панцьó*, *Пуйó* і под. Хоча в нових редакціях українського правопису протягом описуваного періоду вже подано зразок (точніше, різні зразки) відмінювання таких прізвищ: *Іваньó* — *Іваня*, *Іваньóві* / *Іваню* і т. д. (УП 1993, с. 105) та *Іваньó* —

Іваня, Іванєві / Іваньові / Іваню і т. д. (УП 2019, с. 167)⁵⁹, у мовній практиці їх частіше не відмінюють: «Бібліотека Михайла Зиньо» — напис перед відповідним книжковим сте-лажем у Науковій бібліотеці Львівського університету (ICTV, «Факти», 4.02.2013); під час кримінального скандалу влітку 2015 року з можливою причетністю до нього одного народного депутата України — закарпатця на прізвище *Ланьо* журналісти з цього регіону подавали форми *Михайлові Ланю* і т. д., тоді як у центральноукраїнських ЗМІ це прізвище не відмінювали (наприклад, у репортажах від 11 липня 2015 року).

2.1.4.3. Поширення тенденції до відмінювання слова *пані*. По-перше, його відмінюють за зразком іменників м'якої групи I відміни: «говорив з *панею* Н.», «сів між двома *панями* (С. Караванський. — ЛУ, 29.01.2004); таке відмінювання пропонують санкціонувати в УЛМ як можливий варіант також деякі мовознавці [Матвіяс 1998: 147–148]. По-друге, форма множини цього слова у кл. і наз. в. нерідко тепер уживається в мовній практиці з наголосом на другому складі: «Шановні *пані* та панове!». Видається, однак, що підстав для змін у відмінюванні слова *пані*, характеризованого ще в словниках Б. Грінченка, І. Огієнка, Г. Голоскевича як невідмінюване, немає. Наявність флективного відмінювання в нього вбачають виходячи з особливостей його словозмінної парадигми в південно-західних говорах і, відповідно, в західноукраїнській (див. р. V п. 3.3) та діаспорній мовних практиках, засвоєної, можливо, під впливом польської мови (але в останній збереглася давня група іменників жін. р. на *-уні* саме з таким відмінюванням, тоді як в українській мові давній полонізм *пані* лишився одиничним словом; він був засвоєний, утім, також у цілком українізованій формі *паня*, але це вже інша парадигма). Форма ж множини з наголошуванням *пані* також походить від акцентної парадигми слова *паня* в південно-західних говорах, де наголошування у множині на зразок *мавпі, жабі, бабці* і под., як відомо, представлене порівняно ширше, ніж у Центрі й на Сході країни (див. докладніше в п. 1.3.1.1 цього розділу).

2.1.4.4. Деякі інші явища.

2.1.4.4.1. Стали привертати до себе увагу поки що не дуже виразні спроби надавання ознак невідмінюваності іменникам чол. р. на приголосний — назвам осіб жіночої статі за соціальним статусом, родом їхньої діяльності і т. ін. (за наявності також лексичного вираження значення особи жіночої статі — переважно в складі етикетних зворотів за формулою «*пані...*»): «Щиро дякую пані *професор* Є. А. К-ій за переклад моєї статті українською мовою» (примітка від імені автора статті з Польщі. — Укр. м., 2008, № 2, с. 3), «За загальною редакцією *доктор* філологічних наук С-ої Л. О.» (у вихідних даних збірника: Українсько-російська двомовність. Київ, 2007, с. 2), «звернутися до пані *міністр*», «зустрітися з пані *омбудсмен* Валерією Л-ою». Це відбувається під впливом як традиційної практики невідмінювання жіночих прізвищ на приголосний на зразок «з Марією *Голуб*» (пор. аналогічно у більш специфічних випадках: «справа Марії Деві *Христос*» — це псевдонім лідерки популярної на початку 90-х років тоталітарної секти «Біле братство» Марини Цвігун; у розмовній мові: до *Любов* Іванівни, з *Любов* Іванівною, кл. *Любов* Іванівно), так і, безперечно, з боку відповідних конструкцій польської мови (на зразок «*zwrócić się do profesora Stankiewicza*», «*z ambasador Hanną Suchocką*») [див., наприклад: Satkiewicz 2001: 96; Jadacka 2006: 17], пор. у мові українців Польщі: Михайло Лесів.

⁵⁹ Щодо норм відмінювання прізвищ цієї моделі тривають дискусії: дозволити існування в УЛМ ще однієї мішаної групи відмінювання іменників (слідом за мовною практикою самого Закарпаття — пор., наприклад: тільки дав. *Іваньові*, а не *Іванєві*. — ЛУ, 1.03.2001: Ю. Бадзьо; дав. *Леньові* і т. д.: К. Городенська. — Укр. м., 2016, № 1, с. 140) чи послідовно давати форми всіх відмінків у межах м'якої групи — за зразком *дідуньо* і под. (як, наприклад, в УП 1999, с. 164: *Іваньо, Іванєві, з Іванем, на Іванєві*).

Згадка про *Професор* Марію Пшеп'юрську-Овчаренко. — Український альманах 1999. Варшава, 1999, с. 426). Найчастіше такі невідмінювані форми простежуються в позиції звертання, наприклад: *пані професор!* (О. Сербенська. Дещо про слово *пані*. — Укр. м., 2008, № 4, с. 135); «— *Пані професор*, ви, як учасниця і доповідач, як оцінюєте рівень цієї конференції?» (М. Сингаївська. — УС, 12.03.1998), «— *Пані доцент*, скажіть, будь ласка, які <...>?» (М. Сингаївська. — УС, 22.01.1998, с. 15); у практиці офіційного спілкування за дипломатичним протоколом — звертання *пане міністре, пане посол, пані депутат* [не *депутате!* — О. Т.] (Т. Шинкаренко, доцент кафедри міжнародних організацій і дипломатичної служби Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка. — УУ, 2006, № 11–12, с. 33).

2.1.4.4.2. Актуалізований у вжитку іменник *віче* (див. р. V п. 5.3.2) часто вживається, всупереч нормі, або невідмінюваним, або з непослідовною відмінюваністю: «Всеукраїнське народне *віче*», «на всенародні *віча*», але «як на форумі, так і *на віче* не обійшлося без провокацій», хоча є й *на вічеві* (РУ, 17.09.1991), «друга частина *віче*» (П, 18.07.2002), «*на віче*, в якому взяли участь нардепи» (КВ, 13.06.1997, с. 4), «*на народному віче*» (ВЗ, 18.07.2002, с. 3), «у народному *віче*» (УМ, 22.04.2016, с. 5), «до початку Народного *віче*» (ГПУ, 13.12.2013, с. 14), «кадри з попередніх всеукраїнських *віче*» (ГПУ, 10.01.2014, с. 9), «у численних *віче*» (М-во, 2006, № 1, с. 112), «люди збиратимуться *на віча*», «проблема народних *віч*», але «на Народному *віче*» (ГПУ, 14.01.2014, с. 6). Пор. також у російській мові в Україні: «*между двумя вече*» (Інтер, «Подробности», 16.12.2013: ведуча), «участники *вече*», «народные *вече*» (Ком., 12.03.2014, с. 2).

2.1.4.4.3. Стала розширюватися тенденція до відмінювання західнослов'янських топонімів у формах як сер. р., так і множини з кінцевим *-е*, які в самих відповідних мовах та в розмовній мові місцевого українського населення по обидва боки кордонів є відмінюваними (в українізованій формі): *Закопане*, род. *Закопаного*, *Закопаному* і т. д. (уже кодифіковано: УП 1990, с. 121; УП 1993, с. 116); за зразком множинних іменників — *Кошиці*, *Кошиць*, *Кошицями*, в *Кошицях* (так само *Кельці*, *Лідиці*, *Пардубиці* і под.; пор., наприклад, уже наявне до того в літературномовному узусі *Будейовиці*, в *Будейовицях* і т. д.): ця тенденція була відбита, зокрема, у нових проєктах українського правопису (УП 1999, с. 181; УП 2003, с. 121) і вже кодифікована в УП 2019 (с. 184); *Катовиці*, мн. (стаття в українськомовній «Вікіпедії», 2022 рік — замість прийнятої в радянський час форми *Катовіце*, сер. р.).

2.1.4.4.4. Новозапозичені множинні невідмінювані іменники *мас-медіа* (за УП 2019, уже у формі *масмедіа*), *медіа* стали функціонувати також у видозміненій формі *медії* з набуттям парадигми відмінювання (очевидно, під впливом мовної практики західної діаспори): «українські *мас-медії*», «із-поміж масових *медій*», у *медіях* (Кр., 2002, ч. 6, с. 17; 2001, ч. 5, с. 13; див. також: СУМ-11: Дод., кн. 2, с. 36); навіть у виступі Президента України: «незалежність українських *медій*» (В. Янукович читав це з готового тексту: ICTV, «Факти», 3.05.2011) (пор. відмінюваність цих неологізмів у західно- і південнослов'янських мовах); значно рідше простежується вживання форми однини (у жін. р.) до цього іменника: «Світова *мідія* привітала схвалення Конституції України» (Степан Ярмусь, Канада. — УС, 12.09.1996).

Щодо деяких іменників іншомовного походження з кінцевим *-і* іноді спостерігається тенденція (в дусі «народної етимології») сприймати їх як множинні відмінювані форми: *івасі*, *-ів* (УОС 2009), *мюслі*, *-ів* (РУС 2003; «дегустація *мюслів*»: УМ, 1.07.2010).

2.1.4.4.5. У мовній практиці сучасного Закарпаття, а також у виданнях, що приходять із західної діаспори, та в окремих уже загальноукраїнських виданнях простежується від-

мінваність деяких іншомовних прізвищ на *-i* (в основному угорського походження), що було характерним для ідіомів Західного регіону в дорадянський період: *Гортій* (диктатор Угорщини — на місці узвичаєної в радянський час форми *Хорті*, невідм.), род. *Гортія*, ор. *Гортієм* і т. д., Павло-Роберт *Магочій* (канадський історик українського — як він сам характеризує, русинського — походження; у такій формі він сам подає своє прізвище українською мовою — англ. Paul Robert Magoczi; у «Великій Україні» звичайно вживають форму *Магочі*, невідм.), *Магочія* і т. д. («<...> заокеанські емісари політичного русинства типу Р. *Магочія*». — УС, 12.09.1996). Пор. у дорадянській мовній практиці цього регіону, наприклад, *Муссоліній*, род. *Муссолінія* і т. д.; пор. також у романі Михайла Томчания «Жменяки», виданому вже в радянський час: *Хорті*, род. *Хортія*; *Телегазі*, род. *Телегазія* (прізвище письменника — *Томчаний*, тоді як прізвище батька було *Томчани*). Пор. також давнє поширення прізвища *Ракочій* (угор. Rákócsi) і вже в межах всієї України форми *Баторій* — угорського антропоніма (Báthory) через польське посередництво (Batory).

2.2. Прикметники.

2.2.1. Ступенювання прикметників.

2.2.1.1. Відбувається активізація вживання і творення форм простих (синтетичних) ступенів порівняння з досить широким охопленням не тільки власне якісних, а й відносних прикметників — звичайно з якісно-оцінними нашаруваннями в їхніх лексичних значеннях, а також діеприкметників (здебільшого, але не тільки ад'єктивованих), причому не лише пасивних (доконаного й рідше недоконаного виду), а й, хоча й рідко, активних за походженням⁶⁰. Особливо це помітно, як і в багатьох інших випадках коригування різних аспектів структури УЛМ, у мові ЗМІ, перекладної літературної й телепродукції (так, в українськомовних варіантах російськомовних газет це явище могло простежуватися ширше, ніж у багатьох власне українськомовних виданнях). Наприклад:

а) у формах вишого ступеня порівняння від відносних прикметників: *вдаліший*, *властивіший*, «<...> не кажучи вже про *інформативніші* експрес-діагностики» (Дз. т., 13.03.2004), «Ще *штучніший* і *книжніший* характер мають <...>» (УУ, 2001, № 5, с. 19), *науковіший*, «дедалі *опозиційнішим* щодо влади стає NN» («1+1», ТСН, 23.08. 2005), *прибутковіший*, «Відносини між Україною і Росією стають прозорішими та *ринковішими*» (ICTV, «Факти», 17.12.2008), «Яворівський масштабніший за Г. Тютюнника, сильніший у зображенні життєвої деталі за В. Шевчука, *фольклорніший* і *системніший* за Є. Гуцала і динамічніший за всіх їх разом узятих» (В. Рубан. — Газета «2000», 26.03.2004) та ін.; у складних прикметниках: «на *довготерміновішу* перспективу» (СТБ, «Вікна», 4.10.2005); у діеприкметниках та похідних від них прикметниках: «Польська публіцистика значно глибша й *диверсифікованіша*» (Юрій Щербак. — Д, 1.02.2013, с. 20), *захищеніший* («Встановлюють нову базу даних, *захищенішу* від стороннього проникнення»: СТБ, «Вікна», 12.12.2006), «Набагато *збалансованіший* М. Шлемкевич <...>» (НіС, 1990,

⁶⁰ Форми синтетичного ступенювання ад'єктивованих діеприкметникових форм, відомі в мовній практиці ще з 20-х років, українські граматики звичайно не розглядають. Так, «*піднесений* голос» у Валер'яна Підмогильного Ю. Шевельов подавав з характеристикою «зрідка» [Шерех 1951: 243], пор. також в І. Огієнка: *міцніший*, а не *більш міцний*, *найміцніший*, а не *найбільш міцний*, але краще, наприклад, не *уживаніший*, *найзруйнованіший*, а *більш уживаний*, *найбільш зруйнований* (Ог. 1924, с. 30–31, 50, 243); «діеприкметники, навіть ад'єктивовані, не мають ступенів порівнянн» (А. А. Бурячок. — Питання мовної культури. Київ, 1970, вип. 4, с. 92–93). Хоча, наприклад, М. Сулима, який узагалі не визнавав наявності в нормативній українській мові аналітичних форм ступенювання, наводив такі зразки, як *поширеніший*, *гуляючий*, (*най*)*знаючий* [Сулима 1928: 49–51]. Але загалом їх можна було вважати санкціонованими, хоча й дуже вибірково, в перекладних російсько-українських словниках (див., зокрема: РУС 1948 і особливо РУС-3: на слова російського реєстру «более», «наиболее»).

№ 12, с. 17), «набагато ненормованіший» (Книжник, 2000, № 8), «— Зміни тривають. Силові структури стали підпорядкованіші президенту» (ГПУ, 22.02.2013, с. 6), «робимося дедалі посвяченішими у велике безглуздя» (Юрій Андрухович. — ЛУ, 29.10.1998);

б) у формах найвищого ступеня (ще продуктивніше, ніж у формах компаратива ⁶¹; див. також про творення форм найвищого ступеня порівняння прикметників у п. 4.2.3.8): «Тернопільщина заслужено входить у вісімку *найбезробітніших* областей України» (Д, 18.06.1999, с. 6), «Екс-прем'єр обрав *найвдалишу* політичну тактику» (УС, 4.04.2002), «<...> його проект не вражав художньою довершеністю <...> і фактично повторював стилістику першого, далеко не *найвдалишого* пам'ятника співацці» (УМ, 16.10.2012, с. 13), *найвидовищніший*, «*найекологічніша* партія» — про Партію зелених України (Н, «Репортер», 24.12.2004), «*найкосмополітичніший* автор» (П, 2.08.2004), *найкримінальніший*, «у *найлюдніших* місцях», «Бірінгам було *найрасистськіше* місто в Америці» (Тоніс, перекладний д/ф «Кеннеді», 8.12.2006), *найрейтинговіший* (телеканал, радіостанція, кандидат та ін.: досить часто), «*найтиражніша* за передплатою газета» (УС, 23.03.2000), навіть *найнедавніший* («У цьому розумінні українців можна вважати *найнедавнішими* гостями Латвії». — КВ, 17.04.1998); з формами, що за своєю структурою важче піддаються синтетичному ступенюванню: «*найсхідніші* регіони України» (Дз. т., 24.07.2004, с. 20); у пасивних дієприкметниках та похідних від них прикметниках: «*найзавантаженіші* вулиці міста» (СТБ, «Вікна», 30.12.2003), «У Сорочинцах розпочався *найзнаніший* український ярмарок» («1+1», ТСН, 15.08.2007), «в одному з *найзручнованіших* міст» (ICTV, «Факти», 2.02. 2001), *найкорумпованіший*, «*найкриміналізований* український податок — ПДВ» (ICTV, «Факти», 30.06.2004), «*найнезахищеніші* верстви населення», *найочікуваніший*, *найрозпродуваніший* (про товар), «В Італії схопили <...> одного з *найрозикуваних* мафіозі» (УП, 3.03.2019), «*найупізнаваніший* лідер серед усіх» (Е, 16.01.2014, с. 4), *найупсліджуваніший* (див. про це дієслівне гніздо: р. І п. 5.2.7); в активних дієприкметниках (минулого й теперішнього часу) та похідних від них прикметниках: «*найпостраждаліший* від голодомору район» (СТБ, «Вікна», 24.11.2000), «*найхвилюючіший* момент» (ICTV, «Факти», 24.02.2010); у складних словах: «Індія є *найбагатомовнішою* країною світу», *найвисокотехнологічніший*, «*найгустонаселеніший* регіон» (Тоніс, перекладний т/ф, 31.01.2005).

Співвідношення синтетичних і аналітичних форм ступенів порівняння (компаратива і суперлатива) прикметників і похідних від них прислівників в окремих газетах становило, наприклад: 15 : 2 (УМ, 17.07.2008) і 15 : 1 (УМ, 27.08.2015), 12 : 3 (Д, 15.06. 2005) і 27 : 3 (Д, 28.08.2015), 3 : 1 (СВ, 14.06.2005), 9 : 4 (КВ, 15.07.2005), 9 : 2 (Тов., 19.07.2005), 30 : 2 (Е, 5.08.2004; аналітичні форми тут: *найбільш напружений*, *найбільш промосковський*) і 41 : 3 (Е, 27.08.2015), 28 : 5 (ВЗ, 5.08.2004) і 29 : 8 (ВЗ, 27.08.2015).

Серед прислівників стало привертати до себе увагу вживання форми суперлатива від *певно* (*певне*) у значенні вставного слова для вираження ймовірності чого-небудь: «*Найпевніше*, винуватцем аварії є машиніст електрички» («1+1», ТСН, 10.03.2011).

Синтетичні форми ступенювання завжди, як відомо, переважали над аналітичними в мові художньої літератури, а за спостереженнями 90-х років ХХ ст. [Дубова 2002: 155], таке співвідношення між цими формами стало помітно поширюватися також в інших стилях. На тлі цих тенденцій якимось анахронізмом сприймаються рекомендації частіше вживати в діловій мові аналітичні форми (*повний*, *більш повний*, *найбільш повний*), ніж синтетичні [Паламар, Кравець 1995: 100] (пор. також висновок про те, що в сучасній українській мові існує гармонійна рівновага синтетичних і аналітичних форм [Вихованець 1988а: 32]). Стали помітнішими також позиції тих, хто вважає, що аналітичні форми взагалі не властиві українській мові й поширюються в ній тільки під впливом

⁶¹ Дослідники відзначають у цьому зв'язку, що форми найвищого ступеня нерідко утворюються не безпосередньо від форм вищого ступеня, а від форм нульового ступеня [Сербенська 2002: 109–110].

російської мови (див., наприклад, такі погляди не тільки серед літераторів, перекладачів [Содомора 1996: 65], а й з-поміж мовознавців [Пропозиції кафедри української мови... 1997: 151; Лесюк 2004: 305]). Однак аналітичні форми, як відомо, мають своє глибоке коріння в українській мові і свої переваги — як абсолютні, так і стилістично відносні [пор., наприклад: Шерех 1951: 244; Баранник 1969: 164; Антоненко-Давидович 1991: 68–69]: а) для вираження спадного напрямку розвитку інтенсивності ознаки наявні тільки аналітичні форми з *менш*, *найменш*, які, крім того, можуть активізувати в певних випадках і корелятивне вираження висхідного напрямку: «Цей чинник має *не менш*, а *більш важливе* значення, ніж попередній», «виділити *більш і менш продуктивні* типи», «*більш чи менш широкі* тенденції» (пор. у письменника: «Розмови стали *більш крикливі й менш зв'язні*». — Гнат Хоткевич); б) тоді, коли з тих чи інших структурних, фонетико-акцентуаційних причин неможливі або стилістично менш доречні прості форми — наприклад, від *годящий, гожий, грішний, задній, крайній, сталий, схильний, творчий, явний* і под., пор.: «*більш пільгові умови*», «на *більш сонячному місці*», «*більш передні і більш задні* приголосні звуки» (СУЛМ 1969: Вступ. Фонетика, с. 79), «Інфраструктура комплексу Буковель є *найбільш готовою* для проведення зимової Олімпіади» (ICTV, «Факти», 12.04.2012), «*найбільш комплексні завдання*», «*найбільш можливі ситуації*»⁶²; у формах дієприкметникового походження — залежно від їхньої довжини, громіздкості: (*най*)*більш вивчений*, (*най*)*більш згадуваний*, (*най*)*більш усвідомлюваний* і под.; більшою мірою це стосується форм компаратива порівняно із суперлативом, пор. можливість, наприклад, *найпредставницькіший (форум)*, «один з *найзірковіших* футболістів» (Інтер, репортаж із проведення чемпіонату світу з футболу, 26.06.2006), але, очевидно, тільки *більш представницький*, «*більш зірковий*» (як okazіоналізм); в) для уникнення повторень вираження ступенювання при однорідних членах: «Цей метод є *більш високоточним, практичним і дешевим*»; г) в окремих випадках для уникнення семантичної неоднозначності висловлення: «Люди *більш старшого* покоління про це пам'ятають», «Поет був *більш великим*, ніж вважали сучасники».

2.2.1.2. Спостерігається активізація критичних виступів щодо вживання лексикалізованих форм вищого ступеня порівняння прикметників в абсолютному значенні найвищої / найнижчої міри якості — як одного з наслідків впливу російської мови, наприклад: не *вищий (сорт, ліга, міра покарання, командування* тощо), а *найвищий*, не *кращий (гравець у команді)*, а *найкращий* [Німчук 2002: 50]; замість *вища освіта (школа)* пропонують *висока освіта (школа)* (пор. в інших європейських мовах: нім. *Hochschule*, чes. *vysoká škola*) [пор. аналогічні тенденції в білоруській мові 90-х років: Садоўскі 2001: 231]. Безперечно, ця семантична модель компаративів досить характерна для російської мови на тлі сусідніх слов'янських мов (пор., наприклад, переклад зворотів з рос. *лучший, худший* у російсько-українських словниках), і загалом має бути зрозуміло, що справді, наприклад, не *кращі*, а *найкращі люди міста* (так само у випадках на зразок: «у *кращому* разі», «*кращий друг людини*» — про собаку; «*Кращому* транспорту в Києві бути!» — написи на київських тролейбусах, 2013–2016 рр.), не *вища*, а *найвища нагорода (честь, міра покарання)*. Але наявність, наприклад, цілком нормативного субстантивованого прикметника *старший* у значенні «найстарший (у певному середовищі)»: «призначити кого-небудь *старшим*», «*старший загону*» (пор. аналогічно пол. *starszy*) — свідчить про те, що відзначена відмінність між російською і деякими іншими слов'янськими мовами є не абсолютною, а відносною, статистичною (тим складнішим, звичайно, є розмежування в подібних випадках явищ, справді властивих певній мові, і явищ, калькованих

⁶² Хоча пор., наприклад, у писемних свідченнях Максима Рильського в Державному політичному управлінні під час його арешту 1931 року: «Осьмачка був *найкрайніший* та найодвертіший <...>», «*найлівіші* учасники [«українського відродження»]» (див.: З трудів і днів Максима Рильського. Київ, 2009, с. 556, 535).

з російської). Ще більшою мірою це стосується такого ж уживання компаративів у межах більш-менш усталених номенклатурних протиставлень, коли мається на меті показати не так крайні ступені розвитку певної ознаки, як більший / менший ступінь її вияву на тлі взаємних зіставлень у певній ієрархії: *старший* — *менший* (*молодший*) *брат*, *вищі* — *нижчі рослини* (*тварини*), *початкова* — *середня* — *вища освіта* (у 90-х роках відбулася заміна назви «*вищий* навчальний заклад» на «*вищий* навчальний заклад», але сам компаратив при цьому зберігся, пор., наприклад, аналогічно англ. *higher education*, пол. *wykształcenie wyższe, szkoła wyższa*; пор. так само в інших подібних випадках: чес. *vyšší* — *nizší třída* «старший — молодший клас у школі», *vyšší matematika* та ін.).

2.2.1.3. Почастішало вживання в загальноукраїнському мовному полі форм компаративів зі значенням досить високого⁶³ ступеня вияву ознаки — «наділений певною ознакою досить повною мірою: досить (але не надто) довгий і т. ін.» (пор.: Ог. 1924, с. 113, 382–383) (це форми, звичайні в мововжитку західних українських регіонів та західної української діаспори: див. р. V п. 3.3; аналогічне явище існує, як відомо, в польській мові). Це насамперед форми *довший* (у часовому значенні) і *старший*: «В Республіці Башкортостан вже *довший* час діє Національно-культурний центр українців» (УС, 18.04.1996), «Ми тут утвердилися на *довший* період часу («1+1», ТСН, 24.06.2002), «<...> йдеться про ті самі “катастрофические последствия”, якими вже *довший* час Московська патріархія залякує українське суспільство» (К. Гудзик. — Д, 17.01.2001, с. 2), тобто «досить довгий, більш-менш тривалий»; «він уже *старший* чоловік», «— На секундочку до вас треба, Григорович, — звертається *старший* чоловік у костюмі» (ГПУ, 30.05.2013, с. 6); вислови *старший* чоловік (*пан*), *старша* жінка (*пані*) уживаються також як ввічливіші найменування літніх людей: «На вас там чекає одна *старша* пані». Деякі інші випадки (у текстах, що поширюються тепер у загальноукраїнському мовному просторі, але звичайно з авторством вихідців із Західного регіону або представників західної діаспори): «Пані Розалія — одна з *визначніших* жінок — суспільних діячок нашого міста» (журнал «Зона», 1992, 1, с.185), «Ми тобі дамо *більшу* [досить велику, значну. — О. Т.] суму» (Юрій Горліс-Горський. Холодний Яр. Донецьк, 2014, с. 348), «Від імені вдови і *ближчої* родини племінник NN подякував отцеві Андрію за відслуження похоронного чину» (ШП, 2.08.2001, с. 12), «Головним ризиком для цього періоду є *триваліший* період пандемії коронавірусу <...> Це може призвести до суттєвого та *тривалішого* охолодження як глобальної, так і української економіки» (з виступу голови Національного банку України К. Шевченка під час пресбрифінгу щодо рішень з монетарної політики, 23 липня 2020 року: він зачитував текст). У словниках і граматиках нормативної української мови такі слововживання не фіксуються; в Ог. 1924 вони характеризувалися як галицькі: див., наприклад, статті «довший», «менший», «старший» [пор. так само, наприклад: Шерех 1951: 241], однак у літературній мові «Великої України» ще до описуваного періоду вони також простежувалися, наприклад: «*Головніші* правила українського правопису» 1919 року (пор. трохи згодом уже: «*Найголовніші* правила українського правопису», 1921 рік), «*головніші* пункти» (Сергій Єфремов. Щоденники 1923–1929. Київ, 1997, с. 444); «*Важливіша* література», тобто основна бібліографія (С. П. Бевзенко. Нариси з історичної граматики української мови: Морфологія. Київ, 1953, с. 195), пор. у виданні української громади в Польщі: «Хронологія *важливіших* подій 1919 року» (Український альманах. Варшава, 1999, с. 3).

⁶³ Активізація вживання корелятивних форм зі значенням досить низького ступеня вияву ознаки на зразок *менший* («Стрінули *меницу* татарську ватагу»), що його наводить, наприклад, Ог. 1924 (с. 225) з-поміж мовних особливостей регіону Галичини, у сучасній мовній практиці «Великої України», здається, не простежується.

2.2.1.4. У зв'язку з уже досить широким упровадженням української мови в сферу церковного вжитку і з виходом особливостей конфесійної мови на широкий публічний рівень (у ЗМІ тощо) стала привертати до себе увагу варіантність у титулуванні предстоятелів церкви, а також у деяких інших випадках двох форм ступенів порівняння в абсолютивному вживанні — із суфіксами а) *-ійш-* — це давня форма вищого ступеня, яка була достатньо представлена ще й у староукраїнській книжній мові (пор. також на початку доби вже нової літературної мови — наприклад, в «Енеїді» Івана Котляревського: «Еней <...> / <...> / Удавсь на всеє зло проворний, / *Завзятійший* од всіх бурлак») і довше затрималася в південно-західному наріччі української мови й, уживаючись як абсолютивна, без указування на зіставлення з іншими об'єктами, наприклад: «братъ нашъ *мильвійшій*», стала розвивати в собі також значення суперлатива, точніше елатива (див., наприклад: ГУМ Морфологія, с. 209–214), з яким вона й функціонує тепер не тільки в церковній сфері, а й, зокрема, у новій російській літературній мові, унаслідок чого звичайно сприймається як «російська», і б) *-иш-* — це вже цілком українська форма, яка, проте, має значення тільки власне компаратива. Ці форми зі сфери лексики церковного вжитку варіюються не тільки в різних ЗМІ (з огляду на різні настанови їх щодо норм української мови, а також, очевидно, як наслідок недостатньої впевненості самих журналістів у цих питаннях) і навіть у межах одного ЗМІ, але й, здається, і в мововжитку самих українських конфесій (хоча й непослідовно). Так, щодо ієрархів УПЦ МП (насамперед у мові самих представників цієї церкви та її друкованих органів) уживаються звичайно форми з *-ійш-*: *Блаженнійший митрополит Володимир* (так само щодо найвищого органу РПЦ: *Святійший Синод*); щодо ієрархів УПЦ КП, УАПЦ і УГКЦ у текстах досліджуваного періоду представлені обидві форми⁶⁴: *Святійший Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет* (переважно саме так; зокрема, у друкованому органі цієї церкви — газеті «Голос православ'я»: *Святійший Патріарх, Святійший владика*); «Упокоєння *Святійшого Патріарха Димитрія*» (некролог з приводу смерті патріарха УАПЦ: УС, 2.03.2000, с. 2); «патріарх УГКЦ *Блаженнійший Мирослав Іван кардинал Любачівський*» (журнал «Дзвін», 1992, № 3–4, с. 171), *Блаженнійший / Блаженніший Любомир кардинал Гузар* (ВЗ, 28.03.2013; ЗВУ, 14.08.2001), *Блаженнійший Святослав* (Д, 14.02.2014, с. 20), «візит *Блаженнішого Святослава* з єпископами до Варшави» (М. Маринович. — ГПУ, 2. 07.2013, с. 10), «*Блаженнійший митрополит Київський і всієї України Володимир*, глава УГКЦ *Блаженнійший Святослав*» (ВЗ, 18.10.2012, с. 6), *Святійший Отець* — про Папу Римського, але *Блаженніший Любомир* (саме так, причому неодноразово, ці форми варіювалися в мовленні самого тодішнього глави УГКЦ і журналістки, що брала в нього інтерв'ю: УС, 29.03.2001, с. 13), *Блаженнійший* (не тільки про митрополита УПЦ МП Володимира, а й про себе також: Любомир Гузар: 5 к., 4.08.2014), «заклик *Святішого Отця* до світової спільноти» (П, 17.08.2001, с. 8), «Львів вшановує *Святішого Отця*» (П, 26.06.2003), «Земний шлях *Всечеснішого Владика <...>*» (ВЗ, 8.07.2010), «*Превосвященнійший владика* Юліян іменував *всесвітлішого протоієрея* доктора Романа Василіва головою цієї комісії» (ВЗ, 10.07.2008), «*Всесвітлішій та Всечеснішій Отці*» (ШП, 4.07.2002, с. 12). Пор., наприклад, у Різдваному посланні предстоятеля УГКЦ Святослава у викладі різних газет: *Блаженніший Святослав* (ЛУ, 5.01.2012, с. 2) / *Блаженніший Святослав* (Сл. Пр., 5.01.2012, с. 2). Перед об'єднавчим собором українських православних церков Синод УПЦ КП затвердив форму титулування предстоятеля новозаснованої ПЦУ (див.: УП, 20.10.2018): *Святійший і Блаженнійший* (ім'я)...

Словники попереднього періоду подавали в подібних випадках звичайно форми нормативного для сучасної УЛМ суперлатива з префіксом *най-*: *найсвятійший* — до рос. *святейший*, *найясніший*, а також *ясновельможний* — до рос. *светлейший* (РУС-3; так

⁶⁴ Форми *Блаженніший, Блаженнійший* у титулуванні предстоятелів УГКЦ уживають у Західній Україні також з наголошуванням на передостанньому складі (див., наприклад: Ог. ЕССУМ, т. 1, с. 154–155).

само в новому РУС 2003), так само в деяких ЗМІ: «Предстоятель УПЦ *Найблаженніший Володимир*» (газета «РІО», Ужгород, 25.07.2009) [пор. у критичних зауваженнях до УП 1999: не *Святійший (отець)*, а *Святіший*, пор. *давніший*, *старіший*: Рибалко, Рибалко 2001б: 29]. Однак форми з *-ійш-* поширюються вже й у нормативних мовних виданнях: *Святійший отець* (УП 1999, с. 70), *блаженніший*, *високопреосвященніший*, *святійший* (УРРУС), *святіший* (СУМ 2012), пор. у Жел.: *святійший*. У граматиках і в правописі, відгукуючись на мовну практику, варто вже було б, звичайно, санкціонувати вживання деяких форм із суфіксом *-ійш-*, але із застереженням, що це морфологічний архаїзм, який уживається й дотепер, зокрема, у конфесійній сфері (пор. наявність цього ж суфікса в іменнику *старійшина*; пор. також рекомендацію щодо доцільності кодифікації форми род. в. *Руси* як архаїчно-піднесеної: див. вище п. 2.1.3.1.2), не поширюючи цього на сферу «світського» слововжитку (у доборі відповідників, наприклад, до рос. *августейший*, *светлейший*). У новому правописі вже подано титулування «*Святійший* Патріарх Київський і всієї Руси-України» (УП 2019, с. 83), але тільки в розділі про вживання великої букви (без коментарів у плані формо- і словотворення).

2.2.2. Читання в поділі прикметників на тверду і м'яку групи відмінювання. Тут простежується тенденція (як стихійна, що постійно існує в живій мовній практиці, але тепер, в умовах загального ослаблення контролю за дотриманням мовних норм, поширюється також у ЗМІ, так і цілком свідомо — з орієнтацією на УП 1928 та відповідну мовну практику 20-х років) до певного розширення групи прикметників на *-н-ий*: *природний* («*природний і неприродний* спосіб». — Д, 9.08.1997; «*природний* розум». — Д, 28.08.2015, с. 15), (*не*)*зворотний* («*зворотний* ввіз». — УС, 12.09.1996; «*зворотний* зв'язок»; досить часто: «реформи набувають *незворотного* характеру»), *заробітний* («Як тільки я отримаю нову *заробітню* плату <...>». — Е, 14.07.2005), (*ново-*, *старо-*) *модний*, *народний*, *погодний*, *продажний*; зокрема, з метою вирівнювання закінчень у межах словотвірного гнізда: *трикутний*, *прямокутний* і т. ін. за зразком *кутний* («<...> Обміняли зірку *п'ятикутню* / На місяця в колоні номер п'ять»: Борис Олійник); *безпросвітний* — за зразком *просвітний*, *освітний*; *безпутний* — за зразком *путний*. Аргументами на користь такого переведення висувають, по-перше, наявність постійного сплутування в мовній практиці в цих словах форм на *-ий* / *-ій* (це справді так, особливо у словах *природний*, *природно* і *зворотний*), по-друге, потребу в уніфікації закінчень спільнокоренових прикметників (однак її все-таки вбачають у вирівнюванні, наприклад, *безпросвітний* за зразком *просвітний*, а не навпаки) і, по-третє (цілком можливо, що це основна причина), усунення слідів впливу російської мови в українській граматиці⁶⁵. Однак такі форми на *-ний*, у яких убачають російський вплив і які справді збігаються з відповідними російськими формами, наявні в різних словниках української мови кінця XIX — початку XX ст., зокрема в «Словарі української мови» за редакцією Бориса Грінченка (Грінч.), їхнім живильним середовищем могли бути також південно-західні говори, де вони широко представлені (пор. їх широку наявність у відомому словнику Є. Желехівського й С. Недільського: Жел., з посиланням на який Б. Грінченко, наприклад, подає *п'ятикутний* і под.; Ог. 1924, с. 246, рекомендуючи форму *народний*, характеризує *народний* як уживане в Галичині), тобто мовний масив, дуже віддалений від російської мови.

⁶⁵ Пор., наприклад, у коментарях С. Караванського (з характерною для нього публіцистично загостреною стилістикою): «<...> норми правопису УССР <...> вражають своїм правописним самодурством [перед цим говорилося також про „мордоляпні форми“. — О. Т.]. Наведу приклад: ми пишемо й говоримо „кутний“, але за примхою Кагановича й Постишева масмо писати „трикутний“, „прямокутний“ без жодного логічного пояснення» (С. Караванський. Хто верховодить на мовознавчому Олімпі? — Час, 2.10.1997).

УНКПП на своєму засіданні 7 грудня 1995 року одногосно ухвалила не змінювати відповідне положення чинного правопису, не змінено його було і в проєкті УП 1999 (див. с. 125; щоправда, тут дипломатично замінено в переліку прикладів прикметників твердої групи відмінювання *п'ятикутний*: див. УП 1993, с. 81 — словом *п'ятизірковий*; пор., однак, уживання форми прислівника *природньо* в післямові до цього видання керівника робочої групи УП 1999 [Німчук 1999: 253]). У нині чинному УП 2019 цю норму також збережено.

2.3. Числівники.

2.3.1. Власне кількісні числівники.

2.3.1.1. Активізація вживання історично пізніших (власне українських) форм на -ох, -ом у конкуренції зі старішою формою на -и в непрямих відмінках числівників *п'ять—десять, одинадцять—дев'ятнадцять, двадцять, тридцять, п'ятдесят—вісімдесят*, а також *кільканадцять, стонадцять, кількадесят* ⁶⁶. Наприклад, у мовленні телеканалів — у род. в.: «від *п'ятьох* до *дев'ятьох* відсотків», «Наша авіація завдала *сімох* ударів по противнику» (Еспресо, Новини, 8.03.2023), «Стихія забрала життя *сімнадцятьох* людей» (УТ-1, Новини, 9.08.2003), «Температура близько *п'ятдесятьох* градусів» (Тоніс, д/ф «Шокуючий світ», 9.08.2004), у дав. в.: «доручити це всім *дев'ятнадцятьом* делегатам», у місц. в.: «у *дев'ятьох* випадках» і под.

У ХХ столітті подавання цих варіантів числівників у словниках та інших нормативних джерелах мало такі тенденції. У Грінч. вони наводилися непослідовно, пор.: *десять, -ти і -тьох, вісім, восьми, п'ять, -тьох, сімнадцять, -ти, шістнадцять, -тьох* і т. ін. В УП 1928 основними формами подано новіші варіанти, тоді як старіший на *-и* кваліфіковано характеристикою «іноді»; в УП 1933 цю характеристику було знято; в УП 1946, УП 1960, УП 1990/1993 старіший варіант подавали першим, але без обмежувальних уточнень щодо новіших; так само це зроблено в нині чинному УП 2019. В УП 1999 послідовність цих варіантів було змінено вже на протилежну, хоча залишено (очевидно, через недогляд) *кільканадцять, -ти і -тьох*. Робоча група УНКПП також виступила спочатку з пропозицією подавати на першому місці новіші варіанти [див.: Головащук 1997: 85], але на засіданні комісії 7 грудня 1995 року сама ж її відкликала (через певну громіздкість таких форм у разі їх поєднання в межах однієї конструкції, пор.: «на *двохстах двадцятьох дев'ятьох* дільницях»), і це питання на засіданнях УНКПП більше не розглядалося. До речі, в мовній практиці тих ЗМІ, які стали частіше вживати новіші варіанти, у подібних випадках нерідко допускається варіантність: «Вітер — від *вісьмох* до *десяти* метрів на секунду» (СТБ, «Вікна», 7.10.2002), «керівники *дев'ятьох* із *тринадцяти* фракцій» (СТБ, «Вікна», 4.12.2002), «До *п'ятдесяти п'ятьох* зросла кількість уражених» («1+1», ТСН, 2.09.2011).

Старіша форма на *-и* — незалежно від її подальшого трактування з погляду відповідності нормам української мови — вже лишила свій слід (без варіантів) у відмінюванні дробових числівників, наприклад: род. *семи* (не *сімох*) *десятих* і т. д., у складних словах — у відмінюванні складних числівників *п'ятсот—дев'ятсот*: *п'ятсот*, род. в. *п'ятисот* (не *п'ятьохсот*), дав. в. *п'ятистам* (не *п'ятьомстам*) і т. д.; у прикметниках: «дитина *семи / сімох (сімох / семи)* років», але тільки *семирічна дитина; двадцятип'ятитисячний*

⁶⁶ Однак підстав для висновків про явне переважання в цих випадках у сучасній мовній практиці вторинних відмінкових форм з флексіями *-ох, -ом* [див.: Вихованець, Городенська 2004: 176], безперечно, немає. Пор. також, наприклад: «<...> поки що конструкції типу *п'ятьох голубів* не спроможна витіснити старі, типу *п'яти голубів*» [Шевельов 1996б: 96], хоча пізніше з такою оцінкою: «У числівниках допущення двох варіантів деклінації (*п'яти / п'ятьох*) відбиває дійсний стан мови тепер, але <...> відбиває русифікаційні тенденції складачів правопису» [Шевельов 1997: 73].

та ін.; у числівниково-іменникових конструкціях на позначення приблизної кількості: «зерна набралось вже мішків до *двадцяти*» (чи можливий тут варіант «до *двадцятьох*»?); З іншого боку, частотність уживання новішої форми на *-ох* дещо зростатиме також у зв'язку з активізацією форми род. в. у позиції знах. в. у назвах істот: «зустрів *п'ятьох* (не *п'яти*) хлопців» (див. нижче п. 2.3.1.2).

2.3.1.2. Активізація вживання в позиції знах. в. числівників при назвах істот, насамперед людей, згідно з приписами нормативних граматики і правописів, форм род.-знах. в. у конкуренції з формами наз.-знах. в. Наприклад: «Дружина подарувала йому *п'ятьох синів*» (Н, «Репортер», 15.03.2004), «подарувала йому *вісьмох дітей*» (ICTV, «Факти», 16.04.2004), «По собі залишив [батько-циган. — *О. Т.*] аж *сімох циганчат*» (Е, 10.02.2005), «*Сімох людей* [ще на початку 90-х років тут було б, найімовірніше, вжито конструкцію *сім чоловік*, а ще давніше — *сім чоловіка*. — *О. Т.*: див. п. 5.3] вдалось врятувати» (СТБ, «Вікна», 26.07.1999), «Вітром убило *тринадцятьох людей*» (НТН, «Вчасно», 27.01.2005), «Врятовано *сімнадцятьох моряків*» (УТ-1, УТН, 3.02.2002); з назвами тварин: «Чоловік тримає *десятьох поросят і двох корів*» (УС, 7.10.1999, с. 10); у складених числівниках: «затримали *двадцятьох п'ятьох нелегалів*» (ICTV, «Факти», 18.05.2001), «з готелю виселили *тридцятьох двох людей*» (24 к., Новини, 14.06.2013), «врятовано *тридцятьох шістьох людей*» («1+1», ТСН, 24.02.1999). Журналісти та мовні редактори ЗМІ, таким чином, виходять на той нормативний рівень відмінювання кількісних числівників, передбачуваний граматиками та правописами української мови, коли співвідношення в позиції знах. в. форм наз. або род. в. майже завжди ставиться в залежність від належності відповідного іменника до категорії неістот або істот [див., наприклад: Баранник 1969б: 254, 257–260]. Крім прагнення до бездоганної української мови, чинником такої активізації форми род.-знах. в. є, очевидно, як і в багатьох інших подібних випадках, відштовхування від структури російської мови, в якій прості (крім *два–четыре*, а також *один, тысяча*) і складні кількісні числівники мають у позиції знах. в. форму тільки наз.-знах. в., а в складених числівниках з кінцевими *два–четыре* навіть відмінювання на зразок «проєкзаменувать *двадцать двух* студентів» кваліфікується як таке, що вже застаріває [див.: Русская грамматика 1980, т. 1: 575–576].

Але якщо випадки на зразок наведених вище перебувають цілком у межах норм УЛМ, тільки підсилюючи момент їхньої «українськості», то в інших, на перший погляд, подібних випадках гіперкоректного слововжитку мовці вже виходять за межі цих норм:

а) у відмінюванні числівників *сорок, дев'яносто, сто, двісті–чотириста, п'ятсот–дев'ятсот*, наприклад: «Вони вбили *ста сорока двох людей*» («1+1», ТСН, 2.06.2013), «Ізраїль звільнив *чотирьохсот сорока трьох палестинців*» (СТБ, «Вікна», 4.08.2003), «Наразі звільнили від кримінальної відповідальності *трьохсот дев'яноста осіб*» (24 к., «Новини», 9.03.2014), «розселили *ста сорока сімох народних обранців*» (НТН, «Вчасно», 18.05.2006), «Розрахована тюрма на *шестисот осіб*» (24 к., «Новини», 26.05.2015). Настанови щодо саме такого відмінювання названої групи числівників можна знайти також і в популярних підручниках та посібниках з української мови [див., наприклад: Сучасна українська літературна мова 2001: 252; Козачук 2005: 136]. Однак норми «офіційної» УЛМ, як відомо, передбачають для форм знах. в. цих числівників відступи від загального правила узгодження їх з належністю поєднаних з ними іменників до категорій істот або неістот: для *сорок, дев'яносто, сто* форма знах. в. у всіх випадках має бути тотожною формі наз. в., так само для *п'ятсот—дев'ятсот* і для *двісті—чотириста* (див.: УП 1993, УП 2019; хоча для числівників *двісті—чотириста*, наприклад, у [Баранник 1969б] у знах. в. передбачено обидві форми);

б) у механічному (здається, просто бездумному) вживанні в позиції знах. в. при назвах осіб (істот) числівникових словоформ з флексією *-и*⁶⁷: «Продовжують шукати *двадцяти восьми зниклих безвісти*» (ІСТV, «Факти», 21.08.2009), «У вівторок виписали *тридцяти одного шахтаря*» (ІСТV, «Факти», 5.12.2007), «Заарештовано *тридцяти трьох членів його родини*» (ТВі, «Знак оклику», 27.08.2011), «Було запрошено усіх *сімдесяти чотирьох єпископів*» (5 к., «Час новин», 13.08.2014), «Львівщина під час Революції гідності втратила *двадцяти двох своїх синів*» («1+1», ТСН, 20.02.2015);

в) у перенесенні відмінювання за формулою «знах. = наз. або род.» (залежно від поєднування з іменниками на позначення неістот або істот) також на кількісні іменники: «Поліціанти б'ють *кількох десятків* протестувальників» (СТБ, «Вікна», 20.12.2010).

Жива мовна практика, як відомо, далеко не завжди відповідає й відповідає відзначенням настановам щодо відмінювання кількісних числівників у знах. в. при назвах істот / неістот, і це зовсім не обов'язково слід вважати відступами від норми, наприклад: «Тільки й мала мати / *Три сини й три дочки*» (з народної пісні), «Федот мав *два сини*» (Іван Сенченко; пор. у нього ж в іншому місці: «Пікалов мав *двох синів <...>* і *двох дочок-красунь*»), «<...> і вихохали вони *п'ять синів*, як *п'ять орлів*» (Михайло Стельмах), «На ранок виставили [на жнива. — О. Т.] *дванадцять чоловік*» (Панас Мирний), «Ми вгляділи в болоті *дві людини*» (Іван Нечуй-Левицький), не кажучи вже про типові для розмовної мови звороти з назвами тварин на зразок «купити *дві корови*». Так само при відмінюванні збірних і неозначено-кількісних числівників: «І має *двоє діточок*» (Тарас Шевченко), «*Двоє синів* та дочку залишила в свекрухи» (Андрій Малишко), «я зустрів *кілька офіцерів*» (Євген Чикаленко), «Тепер <...> *багато козаків* у далекі походи женуть» (Богдан Лепкий), «там я побачу *багато* видатних *людей*» (Юрій Шевельов). Мовна практика сучасних ЗМІ також повністю не відмовилася від форми наз.-знах. в. у таких випадках, наприклад: «Агенти ФБР заарештували *чотири особи*» (МГ, 25.07.2002), «На матч було запрошено *шість футболістів* з іншої команди» (НТН, «Вчасно», 23.08.2005), «Поранено *вісімнадцять людей*» (ІСТV, «Факти», 17.03.2002), «*Кілька людей* доправлено до лікарні» (Новий канал, «Репортер», 22.04.2002), «У містечку Карлсруе озброєний чоловік захопив *декілька заручників*» (24 к., 4.07.2012), «У 1947–1948 роках було репресовано *багато генералів і адміралів*» (СТБ, перекладний російський д/ф «Ленинградское дело», 4.04.2006), особливо в складених числівниках: «Правоохоронці затримали *двадцять сім демонстрантів*» («1+1», ТСН, 16.03.2002), «Уже *сімдесят дві людини* знайшли загиблими» («1+1», ТСН, 27.09.2000), «Поліція арештувала *двадцять дев'ять учасників* параду» (НТН, «Вчасно», 16.03.2005)

У випадках варіювання в числівниках у позиції знах. в. при назвах осіб форм, спільних або з род. в., або з наз. в., свою роль відіграють фактори структурного, власне граматичного і суто семантичного характеру.

У формі наз.-знах. в. при назвах осіб частіше, ніж в інших випадках, або взагалі без варіантів можуть уживатися: а) складені числівники, пор. у межах однієї програми: «поранили *шістьох українців*», «втратили *дванадцятьох* пораненими», але «Вашингтон втратив тут *чотириста тридцять миротворців*» («1+1», ТСН, 6.04.2004); б) числівники з семантичним акцентуванням (утім, не обов'язково достатньо експлікованим) ознаки певної сукупності, збірності — на протизвагу дистрибутивній множинності (цей чинник можливий, зокрема, і при назвах дітей, свійських тварин — як частини майна): «Додатково зараховано ще *двадцять три студенти*», «До ради обирають *сімдесят п'ять депутатів*», «Дванадцять страв на Різдво символізують *дванадцять апостолів*»; в) числівни-

⁶⁷ Цьому, безперечно, сприяє й недостатньо продумане подавання словозмінної парадигми кількісних числівників у багатьох посібниках з української мови, коли форми знах. в. таких слів подаються за формулою: «Н. або Р.» [див., наприклад: Сучасна українська літературна мова 1993: 289–290; Городенська 1993:151; УП 1999, с. 129–130], хоча в род. в. нормативними для них є обидві форми: *семи / сімох* і под. Пор. цілком однозначно в офіційних правописах: *сім*, знах. в. *сім* або *сімох* і под. (УП 1960, с. 97–98; УП 1993, с. 84–85; УП 2019, с. 138).

ково-іменникові сполучення в конструкціях з прийменниками (тут виступає форма тільки наз.-знах. в.): *понад десять студентів*, «поміщати по два студенти в кімнату», «Сонце стоїть низько, так, у три чоловіка до землі» (Михайло Коцюбинський), «Подано дані на чотириста п'ятдесят кандидатів у депутати» (ICTV, «Факти», 21.12.2005); г) числівники у сполученні з іменниками, тоді як числівники, що виступають без іменників, оформляються звичайно в род.-знах. в.: «Вбито десять бойовиків, п'ятнадцятьох поранено» (УТ-1, Новини, 2.08.2006); рос. «— Ты всех охранников запомнила? — Нет, только тех девять, что <...>» / укр. «— Ні, тільки тих дев'ятьох, що <...>» («1+1», т/ф «Тайны следствия», 14.04.2004); г) числівники в сполученнях зі зворотним порядком слів на позначення приблизної кількості (форма тільки наз.-знах. в.): «до групи прийнято чоловіків три (десять) / жінки три (жінкою десять)»; д) числівники при іменниках — назвах осіб жіночої статі (усе ще нерідко у формі наз.-знах. в.): «Припроваджено до мене аж десятих арештантів: сімох чоловіків і три жінки» (Василь Мова), «Я хотів би згадати про дві українські жінки, котрі <...>» (газета «Наше слово», Варшава, 29.08.1993), «Дід і баба мали дві дочки і двоє синів» (Ігор Качуровський. Спомини і постаті. Київ, 2018, с. 89). Пор. також у сучасній нормативній граматиці: «Побачив дві жінки (двох жінок)», «Зустріла три вчительки (трьох учительок)» [Вихованець, Городенська 2004: 168].

При назвах тварин (у значенні не тільки страв із них: «купити чотири оселедці», але й істот як таких): «ніс дві лисички», але є й «ніс двоє зайчиків» (Іван Сенченко), «піймав дві щуки й два лини / двоє щук і двоє линів», «Три сови за три хвилини вполували три миші» (журнал «Барвінок», 2005, грудень, с. 30 — із задачі), «вони тримають кілька курей».

Крім того, в складених числівниках практикується також відмінювання тільки кінцевих компонентів *два—чотири*, а з компонентом *один* — тільки в род.-знах. в.: «Папа Римський освятив тридцять двоє малюків» (5 к., «Час новин», 12.01.2014), «Лівійські повстанці затримали двадцять трьох українців» (ТВі, «Сьогодні», 5.09.2011), «прийняти двадцять одного студента». Пор. наявність такого відмінювання іноді і в інших випадках: «вісімдесят шістьох поклань» (Юрій Яновський), «Двісті п'ятдесятьох хворих уже виписали» (НТН, «Вчасно», 10.10.2005).

2.3.2. Збірні числівники.

2.3.2.1. Розширення поєднуваності збірних числівників з іменниками всіх граматичних родів і різних категоріальних значень: а) з іменниками жін. р. — назвами осіб і взагалі істот жіночої статі: «Загинуло п'ятеро жінок» («1+1», ТСН, 6.05.2011), «За експеримент взялося троє студенток та стільки ж викладачів» (Е, 14.02.2013, с. 19), *трось блондинок, трось курок* (ГПУ, 9.07.2013, с. 24); б) з іменниками сер. р. на позначення неістот, у тому числі абстрактних понять, понять не побутової сфери: *чотири видань, двоє завдань, засідань* (СТБ, «Вікна», 7.10.2002) [див. також у цьому плані: Вихованець, Городенська 2004: 160]; в) з іменниками чол. р. — назвами неістот: «Здетонувало шістнадцятеро боєприпасів» («1+1», ТСН, 2.09.2008), «До 2008 року в Україні залишиться тільки три вищих навчальних закладів з цієї спеціалізації. Усі троє будуть забезпечувати <...>» (5 к., «Час новин», 17.06.2006). Якщо порівняти рекомендації щодо сполучуваності збірних числівників з іменниками різних граматичних розрядів у сучасних і попередніх нормативних виданнях та посібниках з культури мови, відмінність між ними цілком очевидна. Пор., наприклад: з іменниками жін. р. на позначення істот (*двоє дочок, школярюк, рибюк*) — «зрідка» (Гол. 2004, с. 108) / неможливо в нормативній мові, крім випадків на зразок *двоє дівчат* і з назвами тварин — з відтінком збірності: *двоє овець* [Баранник 1969б: 240]; з іменниками сер. р. на позначення неістот (не тільки *двоє барил, вікон, а й двоє літ, слів*) — цілком можливо без обмежень (Гол. 2004, с. 108) / з обмеженим набором іменників [Баранник 1969б: 240]; з іменниками чол. р. на позначення неістот (*двоє деньків, обідів, ротів*) — можливо, але рідше, ніж з назвами істот (Гол. 2004, с. 108) / неможливо [Баранник 1969б]. Щодо обстоювання тенденції до розширення категоріальної сполучуваності збірних числівників див. також: [Шерех 1951: 253–254; Шевельов 1996б: 96–98 (*двоє речень, двоє закінчень, троє прощань* і под.); К. Городенська. *П'ятеро жінок* із телесеріалу... — УМ, 2010, № 2, с. 24; К. Городенська. *Обидва ока й обоє очей*. — Культура слова, 2012, вип. 77, с. 190–191]; пор. також ще в І. Нечуя-Ле-

вицького: *трос питаннів*, а не *три питання* [Нечуй-Левицький 1913: 52]). Якщо в обох зіставлюваних вище джерелах [Баранник 1969б і Гол. 2004] вважається, що збірні числівники не можуть уживатися в науковому й офіційно-діловому стилях, то вже можна навести й протилежну думку [Шевельов 1996б].

Однак у будь-якому разі для вживання збірних числівників має все-таки сформуватися уявлення саме про збірність, а не просто про множинність тих чи інших об'єктів (важко уявити, як узгоджується з таким уявленням, наприклад, певна сукупність, позначувана як *шестеро морів*, адже моря розташовані на земній кулі все-таки дистрибутивно), тому просто механічна заміна дистрибутивної множини на збірність — це ще не ознака більшої «правильності» українського слововжитку.

2.3.2.2. Поширення в ужитку числівників *обидво́е* (чол.-сер. р.) і *обидва́* (чол.-сер. р.) / *обидві́* (жін. р.) (з наголошуванням, відмінним від нормативної форми: див. п. 1.3.4) — зі спільними формами непрямих відмінків (ця тенденція, що поширюється з мовної практики носіїв південно-західного наріччя: див. р. V п. 3.3, уже захопила, зокрема, й мовлення деяких теле- і радіожурналістів, і не тільки): «автор *обидвох* публікацій» (Юрій Мушкетик. — ЛУ, 6.11.1996, с. 6), «*обидвома* документами» (Quo vadis, Україно?: Матеріали третьої сесії Міжнародної школи україністики. Одеса, 1992, с. 130); в інформаційних програмах телеканалів: «*обидво́е* президентів», «загинуло *обидво́е* кермувальників», «Завтра *обидво́е* прямують до Москви» («1+1», ТСН, 11.02.2005; 11.07.2013; 22.12.2014), «аргументи *обидво́х* сторін» (ICTV, «Факти», 4.08.2014), «*обидво́м* командам» (ТВі, «Сьогодні : Спорт», 6.08.2014).

2.3.3. У дробових числівниках — зміна в УП 1990/1993 у числівниках з першими компонентами *два–чотири* форми другого компонента з род. в. мн. (*дві н'ятих* і т. ін.), як це було досі, на наз. в. (*дві н'яті* і т. ін.). Як можна припустити, робоча група, що готувала проєкт УП 1990 (див. про її склад у передмові до цього правопису), прагнучи до усунення зі структури української мови невластивих їй нашарувань, вирішила перенести модель побудови словосполучень з числівником і прикметниковим (займенниковим) означенням «*два–чотири* + прикметник у формі наз. в. мн. + іменник» (*два високі дуби* і под.), що її свого часу (див.: УП 1928, с. 41; Голоск., с. 90) подавали як єдино нормативну для української мови — без варіанта *два високих дуби* (див. докладніше п. 3.1.1.2), на оформлення зазначеної групи дробових числівників (хоча в УП 1928, с. 54, у Голоск., с. 91, ці числівники було подано у формі саме *дві н'ятих* і под.)⁶⁸. Форми *три сьомі* і под. — загальнообов'язкові за правописом як офіційним виданням — перейшли й до проєктів УП 1999 (с. 132) і УП 2003 (с. 86), увійшли були вже до новіших довідкових видань [Таран. 2003, с. 154; Українська ділова мова 2003: 457] і до мовної практики, наприклад: «Зал взагалі був <...> порожній на *чотири н'яті*» (Д, 2.09.2011, с. 8). Але, наприклад, в енциклопедії «Українська мова», підготованій за участю в основному тих самих мовознавців, що брали участь в опрацюванні всіх згаданих нових редакцій «Українського правопису», цілком слушно було залишено форми *дві третіх*, *чотири н'ятих* і под. (ЕУМ 2000: стаття «Числівник», автор К. Г. Городенська⁶⁹; пор. так само в консультаціях співробітників ІУМ: К. Городенська. — Дивослово, 2013, № 2, с. 41), і згодом ці форми було повернуто в наступній редакції правопису (УП 2019, с. 140). Це один з досить

⁶⁸ Свою роль при цьому міг відігравати, звичайно, і вплив польської мови з її моделлю дробових числівників *dwie dziesiąte, trzy ósme* і под.

⁶⁹ Перед виходом у світ другого видання енциклопедії було проведено писемне опитування членів її редколегії, згідно з яким переважна більшість із них віддала перевагу саме формам *дві третіх* і под. Саме так подано ці форми в наступних виданнях енциклопедії (ЕУМ 2004 і ЕУМ 2007), так їх продовжували подавати в багатьох підручниках і посібниках з української мови [див., наприклад: Сучасна українська літературна мова 1993: 283–286; Городенська 1993: 147–148; Козачук 2005: 137].

показових прикладів того, як недостатньо відповідальне ставлення мовознавців — кодификаторів мови до своєї місії породжує поспішні рішення, хай і продиктовані благородними намірами, і, хоча подібним пропозиціям згодом можуть дати й «задній хід», мовна практика та культура української мови від цього, звичайно, тільки потерпають ⁷⁰.

2.3.4. Почастішання в публічному мовному полі (насамперед, звичайно, в теле- і радіоефірі) **виявів неусвідомлених відхилень від норм відмінювання і творення числівників** (навіть у мовленні журналістів, високопоставлених і впливових у суспільстві осіб).

У кількісних числівниках це, по-перше, увиразнення випадків їх невідмінювання (явище, поширене, звичайно, й задовго до описуваного періоду, але раніше — в умовах більш контрольованого публічного мовлення — воно не так упало в очі), причому не тільки складених, а навіть найуживаніших простих і складних (це зумовлюється, як відомо, й тим, що мовці частіше бачать написаними цифри, а не слова, а щодо складених числівників — також більшою чи меншою громіздкістю їх відмінювання). Наприклад: «впродовж останніх *чотири* з половиною роки» (О. Синютка, голова Львівської ОДА: Прямий, 22.04.2019), «створюються комісії з *п'ять* чоловік» (працівник Тернопільської прокуратури: «1+1», ТСН, 31.07.2013), «постраждало більше *сто* осіб» (із заяви на українському телебаченні Генерального прокурора України В. Пшонки, 18.02.2014), «біля *чотириста* автомобілів» (А. Матіос, головний військовий прокурор України: ICTV, «Факти», 21.09.2015), «Цей годинник коштує біля *сто п'ятдесят* євро» (предстоятель УГКЦ Святослав: ТВі, «Сьогодні», 28.03.2012), «сто шістдесят з *чотириста п'ятдесят* народних депутатів» (Р. Кошулинський, заступник Голови Верховної Ради України, 2014 рік); навіть в авторській мові журналістів у друкованих ЗМІ: «Від *чотириста* гривень з особи можна поселитись уже у покращений номер» (ВЗ, 20.06.2013, с. 11).

По-друге, це випадки ненормативного відмінювання, особливо в складних числівниках з другим компонентом, утвореним від *сто*, — з уживанням форм непрямих відмінків на *-ста*, наприклад (з мовлення ведучих теле- і радіопрограм): «близько *трьохста* військовослужбовців» (замість *трьохсот*), «в кожному із *п'ятиста* будинків»; «Передова знаходиться в *кількаста* метрах від блокпосту» — замість *в кількостах* (ICTV, «Факти», 26.10.2012). По суті, це вияв неповної відмінюваності таких числівників — з утворенням єдиної форми для всіх непрямих відмінків.

У творенні складених порядкових числівників увагу привертають конструкції на зразок: *двох тисяч (двох тисячі) сьомий рік, у двох тисяч восьмому році*.

2.4. Займенники.

2.4.1. У присвійних займенниках — посилення тенденції до обмеження вжитку форми 3-ї ос. мн. їх, яку нерідко кваліфікують при цьому як очевидний росізм, **на користь їхній** ⁷¹. Форма *їх* стала витіснятися — із заміною на *їхній* — навіть у позиції

⁷⁰ Пор., наприклад: «<...> мне однажды позвонила NN и сказала: “Дитино, запам’ятай, не *два десятих*, а *дві десяті*”». Она просто искренне хотела помочь, и я запомнила это на всю жизнь» (так, за словами відомої дикторки і ведучої програм українського телебачення Тетяни Цимбал, її наставляла старша колега — див.: журнал «TV-Парк», Київ, 11–17. 01.1999, с. 7).

⁷¹ У нормативній та довідковій мовознавчій літературі ХХ століття звичайно подавалися обидва ці займенники, хоча і з різним порядком — наприклад, у Грінч.: форма *їхній* — з відсиленням до *їх*; у РУСКрим.: *їхній*, рідше *їх*; в УРС-6: *їх*, розм. *їхній*; у Курс... 1951, т. I, с. 315, у Сучасна... : Морфологія 1969, с. 270: *їх*, *їхній*; у РУС-3: рос. *их* 2 — укр. *їхній*, *їх*; у стилістичному довіднику: форма *їх* більше відповідає офіційно-діловому та науковому стилям, а в інших стилях прийнятнішим є *їхній* (Культура укр. м. 1990, с. 123; так само в: Довідник 2005, с. 262). В. Сімович беззастережно віддавав перевагу формі *їх*, зауважуючи, що займенник *їхній* уживається дуже рідко, а в західноукраїнських говорах він

род. в. об'єктного, який, як відомо, відповідає на питання «кого? чого?», а не «чий?», наприклад: «Українська РСР забезпечує примноження і збереження фондів і пам'яток української мови <...>, а також їхню охорону та використання» (Закон УРСР «Про мови в Українській РСР» 1989 року, стаття 7), «Появляється (звичайно, не від добрих харчів, а від вимушеної нерегулярності їхнього вживання) животик» (Степан Процюк), «Отже, результати виборів... Ми також долучимося до їхнього обговорення» («1+1», ТСН, 2.04.2006), «І, якщо документи будуть сирими, Президент вимагатиме їхнього доопрацювання» (ІСТV, «Факти», 6.10.2006), «законопроект про депутатські пільги, спрямований на їхнє скасування» (Новий, «Репортер», 21.09.2007), «на шляху до їхнього поглинання» (М-во, 2010, № 6, с. 19), «Головний дипломат ЄС пояснив, що готовність говорити з “Талібаном” не означає їхнього визнання» (УП, 19.08.2021), «політика великих держав щодо малих, спрямована на їхнє економічне завоювання» (пор. у випадку цілком нормативного слововживання в позиції род. в. суб'єктного: «їхнє / їх завоювання», тобто те, що вони самі завоювали).

Заперечувати проти того, що форма *їхній* має бути основною з цих двох варіантів, звичайно, не варто, оскільки саме вона сприймається (не тільки в масовій мовній свідомості, а й у баченні певної частини мовознавців-україністів) як «власне українська» (з огляду на те, що в російській мові вона не кодифікована), але, зрозуміло, тільки в конструкціях саме з посесивним (а не з об'єктним) значенням. Однак вважати форму *їх* у присвійному значенні позанормативною й тим більше російською за походженням [див., наприклад, з прямою кваліфікацією цієї займенникової форми як ненормативного запозичення з російської мови: Волощак 2003: 120; Тетерятник 2008: 123]⁷², безперечно, немає жодних підстав (якщо інші особові займенники мають у формі род. в. 3-ї особи поряд зі значенням об'єктності також значення присвійності: *він, воно* — *його, вона* — *її*, то чому відмовляти в цьому й формі множини *вони*?). Пор., наприклад, уживання посесивної форми *їх* у мововжитку відомих мовознавців з діаспори, яких уже, звичайно, важче запідозрити в наслідуванні російської мови: «в *їх* формі» [Огієнко 1995: 219]; «бути в *їх* шкірі», «по *їх* селах» (Олекса Горбач. Шлях зі Сходу на Захід : Спогади. Львів, 1998, с. 72, 161); пор. у польській мові: *ich*, розм. *ichni*.

2.4.2. Увага до питання про вживання форм пошанної множини, як відомо, традиційно широко вживаних в українській народній мові, — звертання на «*ви*» до старших членів родини та до сторонніх осіб, а також іменування *їх* за допомогою форм множини у 3-й особі (останнє трактувалося в нормативних джерелах як застаріле і в сучасній літературній мові рідковживане [Курс... 1951, т. 2: 30]). Це явище українського

зовсім відсутній [Сімович 1921: 216]. У відомій праці О. Синявського [Синявський 1931б: 70–74, 240] займенник *їхній* в окремому переліку українських займенників зовсім не згадується, а в іншому місці характеризується як «подекуди вживаний» «недавній новотвір». Але, з іншого боку, пор. пізніші рекомендації вже більш або менш протилежного характеру [Антоненко-Давидович 1991: 154–155; РУС 2003: рос. *их* 2 — укр. *їхній*, рідше *їх*; так само: Гол. 2004, с. 179; СУМ-20, т. 3, с. 282: форму *їх* у значенні присвійності подано з позначкою «розм.», відсутньою тут при корелятивних займенникових формах однини *його* і *її*]. Див. також огляд функціонування одиниць *їх* і *їхній* в УЛМ ХІХ — початку ХХІ ст. [Шведова 2018б].

⁷² Пор., однак, висновок щодо російського походження стосовно саме форми *їхній*, яка з'явилася, цілком можливо, не без впливу з боку російської народної мови [Сулима 1928: 47 (однак він зауважував, що слово *їхній* «дуже добре узгоджене» з тенденцією в українській мові до вживання присвійних прикметників); Шерех 1951: 260]. Пор. у російському просторіччі в межах усієї парадигми особових займенників 3-ї особи: *он — его, ево(ї)ный, она — еѐ, ейный, они — их, ихни(ы)й* (в українській народній мові в межах цієї моделі можна відзначити ще тільки форму *всіхній*) [див. також: Добрушина, Сичинава 2015]. У білоруській мові, де така модель присвійних займенників також представлена ширше, ніж в українській, у мовній практиці з 90-х років теж відзначається тенденція до витіснення форм род. в. *яго, яе, їх* формами *ягоны, ейны, їхні(ы)*, в тому числі і в позиції род. в. об'єктного [див.: Садоўскі 2001: 232].

мовного етикету відзначають звичайно у зіставленні з відповідними російськими формами спілкування (*батько пішли, вони* (мама) *казали* [Кочерган 2003: 324]), а в масовій свідомості навіть у протиставленнях української і російської мов — на підтвердження вищої моральності української народної культури. Наприклад: «<...> українські діти ще й нині звертаються до батьків здебільшого [? — *О. Т.*] на “ви” і не кидають їм услід презирливе “предки»» (Л. Шепотько, Г. Принц, О. Максим’юк. — ГУ, 29.02.1996), «<...> українцям властиве звертання один до одного тільки [? — *О. Т.*] на “ви”, на протигагу росіянам з їхнім “тиканням”, що свідчить про високу культуру мого народу» (М. Барбон, читач. — УС, 25.06.1998), «На всій етнічній території в українських родинах діти, онуки до батьків зверталися на *Ви*, а не *ти*. Дієслова вживались у множині. А що тепер маємо? Змішані шлюби, благотворне “вляніє” призвело, що в українських родинах переважає, особливо в зросійщених містах, “тикання»» (Е. Виштак, читач. — УС, 26.07.2001), «На Гуцульщині діти зверталися до батьків шанобливо на “Ви” аж до московської окупації» (Дм. Походжук. — Журнал «Визвольний шлях», 2001, кн. 8, с. 80); «1942 року *повернулися батько з полону — мати їх привели* з гомельського концтабору» (Левко Лук’яненко. Сповідь у камері смертників. Київ, 1991, с. 9). У переліку позитивних рис (з 15 «тому що») кандидата в Президенти України під час виборів 2004 року Віктора Ющенка, які мали переконати виборців віддати свої голоси саме за нього (як патріота України, авторитетного державного діяча та людини з високою духовністю і мораллю), ця ознака його особистості була поставлена першою: «Тому що він єдиний з українських політиків звертається до матері на “*Ви*»» (В. Кіпіані. Так! Тому що... Ющенко. — Так! (всеукраїнський інформаційний бюлетень), 3.11.2004).

Факт, що форми пошанної множини в українській мові протягом XVIII–XX ст. поширилися значно повніше й соціально глибше, ніж у російській мові, ставши, зокрема, звичним явищем і в селянському побуті, безперечно, не потребує особливого доведення⁷³. Обмеження вживання «ви» на користь «ти» у звертанні до старших членів родини в Україні в радянський період справді відбувалося під впливом російського мовного етикету, але, звичайно, не традиційного народного з його простішою і прямішою стилістикою (так, у звертанні до сторонніх осіб такого звуження у вживанні «ви» в українському мовному етикеті не відбулося, і для українського глядача ще й сьогодні, очевидно, не зовсім звично чути з екрана форму «*ты*» — наприклад, до вже літнього й шанованого в селищі дільничного міліціонера в російській «глибинці» з боку молодших від нього осіб або й дітей у к/ф «Деревенский детектив» за повістю В. Ліпатова: «— А, это ты, Анискин», «— Дядя Анискин, ты <...>»), а етикету вже вищих прошарків суспільства, інтелігенції, міського населення, які — особливо після поширення ввічливого й шанобливого звертання та іменування у формі множини не тільки в 2-й (у тому числі й у звертанні дружини до чоловіка)⁷⁴, а й у 3-й особі (*папаша вышли; их благородие*; «— Скажите им, где ихняя супруга <...>» — М. Зошенко), у тому числі в середовищі міщанства, купецтва, духовництва, у мовленні соціально нижчих до і про вищих, і, отже, ніби певної вульгаризації такої формули ввічливості, а також унаслідок відомої загальноєвропейської демократизації спілкування і взагалі стосунків у сім’ї, — у звертанні до членів родини віддавали перевагу формі «*ты*». Проте, з іншого боку, й поширення перед цим форми пошанної множини з уживанням «ви» також, як відомо, не самозародилося в українській мові, а було перейняте із західноєвропейських мов, насамперед із французької, через посередництво польської й російської мов. В українському фольклорі, в поезії Тараса Шевченка звичайним є звертання до матері й батька на «*ти*», і, очевидно, не мав рації Максим Рильський, зауважуючи, що звертання

⁷³ Так, О. О. Потебня, коментуючи примітку Ф. І. Буслаєва про те, що народна мова не знає ввічливих форм множини займенників 2-ї особи [Буслаєв 1959: 390], зауважив, що це стосується тільки російської, але не української мови [Потебня 1888: 6].

⁷⁴ Пор. також оформлення у множині в російському просторіччі навіть іменника в позиції присудка: «[Хлестаков:] Какой у вас прекрасный платочек! [Марья Антоновна:] Вы *насмешники*, лишь бы только посмеяться над провинциальными» (М. Гоголь), «— Вольному воля, — говорит он мне <...>, — только не должен ли ты мне <...> какой-нибудь пустяковины? — Хи-хи, — отвечаю, — вот *затейники* вы..!» (І. Бабель).

Остапа до батька на «ти» в повісті М. Гоголя «Тарас Бульба» суперечило б тодішнім українським звичаям (Максим Рильський. Зібрання творів : В 20 т. Київ, 1983–1990, т. 16, с. 282).

2.5. Дієслова. У межах дієслова активізувалися тенденції як до обмеження (усунення), так і, навпаки, до пожвавлення в ужитку тих чи інших його категорій і розрядів, які охоплюють насамперед різні аспекти категорій часу, виду, стану, особовості, функціонування активних і пасивних дієприкметників, а також взаємні переходи в категоріях перехідності / неперехідності та деякі суміжні явища. Ці явища стимулюються чинниками як нормотворчого (переважна більшість), так і власне номінативно-семантичного характеру.

2.5.1. Категорія часу.

2.5.1.1. Певна активізація в ужитку форм давноминулого часу — від функціонування переважно в розмовному й художньому стилях [Русанівський 1969: 378], причому з порівняно невисокою частотністю [див. критику мови української художньої літератури 20-х років за недостатню увагу письменників до цієї дієслівної категорії: Гладкий 1930: 21, 66], до інших стилів, насамперед інформаційно-публіцистичного [пор., наприклад: Загнітко 1996: 45; пор. таке саме явище в білоруській мові новітнього періоду: Садоўскі 2001: 234]. Наприклад, у межах однієї статті: «уже слов'янофіли *задекларували були* <...> й поставили <...>», «отой псевдоінтернаціоналізм, що *перетворив був* <...>, мав лише одну мету», «ще Масарик <...> *звернув був* увагу на те, що <...>» (Суч., 1993, ч. 2, с. 62–64); в одному з перших зразків офіційно-ділового стилю незалежної України (втім, також публіцистичному за своєю стилістикою): «Виходячи із смертельної небезпеки, яка *нависла була* над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року, <...> Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України <...>» (з «Акта проголошення незалежності України» від 24 серпня 1991 року).

2.5.1.2. Активізація вживання історично новіших синтетичних форм майб. ч. дієслів недок. в. Так, у мові перекладних фільмів на українському телебаченні (в усному озвучуванні або в українських субтитрах) ці форми, очевидно, переважають аналітичні форми. Наприклад, у перекладі російських теле- і кінофільмів (у титрах): «Ну, нічого, я *приходитиму*», «Значить, вона не *готуватиме*», «У нас ліфти коли-небудь *працюватимуть?*», тоді як аналітичні форми тут практично відсутні («1+1», т/ф «Тайны следствия», 5.04.2004); рос. «Будешь выздоравливать» — укр. *Видужуватимеш*, рос. «Будешь расстреливать?» — укр. *Розстрілюватимеш?* («1+1», т/ф «Штрафбат», 9.05.2005); рос. «Мы не будем торговаться» — укр. «Ми не *торгуватимемося*» (Н, російський т/ф, 2008 рік). У мові окремих газет співвідношення між синтетичними і аналітичними формами було, наприклад, таким: 33: 2 (Д, 15. 06. 2005) і 40 : 4 (Д, 28.08.2015), 20: 1 (УМ, 16. 07. 2005), 17 : 2 (УМ, 17.07.2008) і 17 : 1 (УМ, 27.08.2015), 3 : 0 (СВ, 14.06.2005), 11: 0 (Тов., 19.07. 2005), 10: 0 (КВ, 15. 07. 2005), 47: 8 (Е., 5. 08. 2004) і 60 : 2 (Е., 27.08.2015), 25: 1 (ВЗ, 5. 08. 2004) і 27 : 2 (ВЗ, 27.08.2015). Не останньою серед причин такої активізації синтетичних форм є, звичайно, той факт, що вони «не подібні до відповідних форм у тих мовах, з якими українська мова найчастіше контактується, себто нема їх в польській та російській мовах» [Лесів 2003: 259]. Говорити ж про активізацію відзначеної тенденції в усному спонтанному мовленні носіїв літературної мови поки що, очевидно, немає достатніх підстав. Якщо основною зовнішньою причиною цього звичайно називають масований вплив російської мови, то серед внутрішніх чинників слід, безперечно, вказати на факт певної розтягненості й навіть громіздкості синтетичних форм для багатьох дієсловах, що може ставати на перешкоді їхньому вільному функціонуванню в мові поезії (як фольк-

лорної, так і літературного походження)⁷⁵, ускладнює їх уживання в усному мовленні (це стосується насамперед форми 1-ї ос. мн. з фіналлю *-мемо*, пор.: *аналізуватимемо, відвойовуватимемо, протестуватимемо* і под.) [пор.: Єрмоленко 2013: 260]. Уживання аналітичних форм майб. ч. дієслів, безперечно, підтримується і впливом з боку подібних, причому безваріантних, форм у межах інших лексико-граматичних розрядів: *буде зроблений (зроблено), треба буде зробити, буду козаком, буду вільний (вільним)*.

З боку певних представників мовного соціуму (не мовознавців) може висловлюватися навіть настороженість щодо нормативності для української мови аналітичних форм аж до прямої кваліфікації їх як росізмів (пор., наприклад: *не буду садити, а садитиму* і под. [Тетерятник 2008: 264–270]; див. також: Проблеми української термінології. Львів, 1998, с. 195). Нормалізатори сучасної УЛМ також підкреслювали особливе значення синтетичних форм майб. ч. як однієї із самобутніх ознак української мови [пор., наприклад: Синявський 1931: 83], але, звичайно, немає жодних підстав оголошувати історично давнішу форму майб. ч. не властивою українській мові (пор. збереження в південно-західних говорах іншої старої аналітичної форми майб. ч. — типу «буду ходив / ходила», спільність якої з відповідною часовою формою польської мови ще не свідчить про її запозичення в тій або іншій з цих мов).

2.5.1.3. Певне розширення вживання дієприслівника *бувши* в позачасовому значенні — у конкуренції з *будучи*, у тому числі й у конструкціях з особовими формами дієслів тепер. ч., наприклад: «Взаємодія культур у світі, *бувши* формою їхнього існування і розвитку, має свою складну діалектику <...>» (Іван Дзюба. Взаємодія двох культур: стереотипи рецепції). Дієприслівники *бувши* і *будучи* трактувалися в нормативному плані протягом ХХ — початку ХХІ ст. по-різному — як однаково нормативні залежно від їхньої часової віднесеності [Нечуй-Левицький 1913: 70] або частіше з перевагою (абсолютною чи відносною) на користь першого з них: так, до рос. *будучи* — укр. тільки *бувши* (РУСКрим., СДМ 1930)⁷⁶, *бувши* і зрідка *будучи* (РУС 1948; пор. так само [Шерех (Шевельов) 1951: 330]), *бувши, будучи* (РУС-3, РУС-4) і знов тільки *бувши* (РУСКар). У зіставній граматиці двох східнослов'янських мов *будучи* подано як рідковживане в українській мові на відміну від російської [Сопоставительная грамматика 2003: 418], хоча, наприклад, у СУМ 2012 (с. 81) його наведено без стилістичних обмежень. Пор., наприклад, у журналах мовознавчих установ НАН України: «<...> до Інституту української мови НАНУ, ми, *будучи* директором його, регулярно пропонували <...>» (В. Німчук. — Укр. м., 2013, № 3, с. 23), «Не *будучи* органічною частиною наукового стилю, ці елементи, однак, помітно збагачують його» (М-во, 2016, № 1, с. 23).

2.5.2. Категорія виду. Відбулася досить помітна активізація тенденцій до розмежування значень **недок. і док. в. у двовидових дієсловах** (вид — це одна з мовних категорій на межі між слово- і формотворенням, і докладніше ці процеси розглядаються в аспекті словотворення: див. п. 4.3.6.1). В основі цих процесів лежать чинники, з одного боку, насамперед власне номінативно-семантичного плану — прагнення до досягнення

⁷⁵ «Народні пісні на Західній Україні виключно, а на Східній переважно зберігають складені форми. Звідси і в поезії літературного походження — перевага складених форм» [Тимошенко 1972: 85–86]. У поезії Тараса Шевченка, як неодноразово відзначали дослідники, форми типу «буду ходити» значно переважають форми типу «ходитиму» (див., наприклад: Ог. 2013, с. 138).

⁷⁶ Пор. у писемній мовній практиці 20-х років і пізніше (у мові авторів, які засвоювали УЛМ за нормами цього періоду) з віднесеністю до теперішнього часу: «Я, *бувши* жінкою, неслави не боюся» (Максим Рильський: з перекладу поеми Адама Міцкевича «Пан Тадеуш»), «А Щупак з великого розуму ще й припечатав: тільки *бувши* комуністом, можна бути справжнім художником!» (Сергій Єфремов. Щоденники. 1923–1929. Київ, 1997, с. 595), «*Бувши* зняряддям більшої точності, мови з усталеним словопорядком становлять <...>» (Л. А. Булаховський. Вибрані праці в п'яти томах. Київ, т. 1, 1975, с. 442).

одно-однозначної відповідності між планом змісту і планом вираження мовних одиниць (кожне значення має співвідноситися тільки з однією й тільки його «власною» формою, і кожна форма має співвідноситися тільки з одним значенням), а з другого, — насамперед нормотворчого характеру, оскільки українській мові, на переконання певних кіл мовного соціуму, взагалі не властива така граматична категорія, як двовидові дієслова, і їхня наявність підтримується в її структурі тільки іншомовними впливами (насамперед, зрозуміло, з боку російської мови). Звичайно, дія цих двох визначальних факторів у різних випадках видового слово/формотворення здебільшого поєднується й переплітається — з переважанням то одного, то іншого з них.

Оцінювання двовидових дієслів як не властивих українській мові запозичень з російської мови стосується як одиниць у межах питомої лексики — таких як *жени́ти*, *мови́ти*, так і насамперед іншомовних запозичень кількох останніх століть, а також деяких дієслів з українськими / слов'янськими коренями, але іншомовним формантом на зразок *більшовизувати*, *воснізувати*, *радянізувати*, новотвору *росіянізувати*, новотвору *тінізувати*, *українізувати*, *яровизувати* [див., наприклад: Сімович 2005: 264; щодо подібних поглядів останнього часу див., наприклад: Пілецький 2002: 220]. Однак повна картина функціонування цього розряду дієслів у межах слов'янського мовного простору, звичайно, не зовсім така проста й однозначна. З одного боку, двовидові дієслова реально існують не тільки в російській, а й в інших слов'янських мовах — у межах як питомої, так і — значно більшою мірою — запозиченої лексики ⁷⁷. З другого ж боку, у структурі російської мови цей розряд дієслів справді представлений ширше на тлі сусідніх слов'янських мов (з неминучим, отже, впливом і на відповідний сегмент структури української мови), оскільки в останніх значення док. в. у дієсловах з такою двозначною семантикою частіше, ніж у російській мові, виражається префіксальними формами (*оженити*, *промовити* і под.); у межах іншомовної лексики це відбувається в загальному контексті їхньої повнішої морфемної «слов'янізації», автохтонізації порівняно з російською мовою, нормативна основа якої в цьому, як і в ряді інших випадків засвоєння іншомовних слів, більшою мірою — порівняно з іншими слов'янськими не тільки народними, а й літературними мовами — зорієнтована на повніше збереження формально-граматичних особливостей

⁷⁷ Пор., наприклад: «До питання про доконаність і недоконаність. <...> Це стосується всіх слов'янських наріч. Як у російській *женио*, *крену* то доконані, то недоконані, так і в сербській: *чужи* <...>, *казати* <...>, *видјети*, *вечерати* — perfect і imperfect» [Потебня 1987: 35]. Так, в українській мові, крім основної маси двовидових форм у межах виразно іншомовної лексики, це також такі дієслова, як: *благослови́ти*, *-ся*, *велі́ти*, *верну́ти* (в одному зі значень — «повертати / повернути, звертати / звернути вбік»), *вінча́ти* («вінчати на царство»), *дарува́ти*, *дополуднува́ти*, *жени́ти*, *зазна́ти* у значенні «знати, пам'ятати» («Батька-матері і не зазнаю: сиротою зроста я». — Марко Вовчок), *здужа́ти*, *кану́ти* у значенні «капати / капнути»), *колесува́ти*, *коронува́ти*, *мови́ти*, *насіда́ти*, *наслідува́ти* заст. «одержувати / одержати в спадщину», *нестя́митися*, *обіця́ти*, *обнародува́ти*, *оборудува́ти*, заст. *обслідува́ти*, *освідува́ти* (див.: Грінч., СДМ 1930: до рос. «освидетельствовать»; СУМ-20), *офірува́ти* (давнє запозичення), *полонити*, *послугува́ти*, *похмурніти* (*похмурнішати*), *протистави́ти* (сучасні словники дають це дієслово звичайно в значенні недок. в.: СУМ-11 та ін., але воно вживається і в значенні док. в. — крім або замість *протипостави́ти*: «Що можна цьому протиставити?»): див. РУСКрим., СДМ 1930, РУС 1937, УРРУС), *ранити*, *рину́ти*, *родити*, *-ся*, *розслідува́ти*, *руши́ти*, *спокутува́ти*, *хрестити*, *целити* «прищеплювати» / «прищепити» (див. про це дієслівне гніздо нижче); у різних значеннях полісемічного слова: *благоволити* (або недок., або док.), *зміня́ти* недок. «змінювати» і док. «поміняти, обміняти» («зміняти шило на мило»); у певних зворотах: *Бог милува́в!* — усе обійшлося благополучно, тобто Бог уже «помилував» (у наведеній групі дієслів можуть, звичайно, даватися взнаки й наслідки іншомовних впливів — з боку російської та церковнослов'янської мов, однак у будь-якому разі далеко не в усіх випадках). У польській мові: *darować*, *kazać*, *ranić* та ін., серед іншомовної лексики: *amputować*, *anonsować*, *anulować*, *autoryzować*, *ekspatriować*, *ratyfikować* та багато ін.; у чеській мові: *obětovat*, *věnovat* та деякі ін., *informovat*, *izolovat*, *konstatovat* та ін.

запозичуваних мовних одиниць), а значення недок. в. — окремими суфіксальними формами (як, наприклад, пол. *obiecac* — *obiecуac*, *ofiarowac* — *ofiarowуac* і под.)⁷⁸.

У разі як префіксальної перфективації, так і суфіксальної імперфективації двовидових дієслів вихідна дієслівна форма далеко не відразу може позбавлятися значення обох видів, що приводить до ускладнення видових протиставлень, наприклад: рос. *организовывать* (недок.) / *организовать* (док. і недок.) — укр. *організовувати* (недок.) / *організувати* (док. і рідко недок.), недок. також *зорганизовувати*, док. також *зорганізувати*; рос. *ликвидировать* (недок. і док.) — укр. *ліквідовувати* (недок.) / *ліквідувати* (док. і рідше недок.) / *зліквідувати* (док.) (РУС 1999).

Активізація процесів формально-структурного розподібнювання двовидових дієслів стала вже достатньо помітним явищем, але поки що лише певною мірою впливаючи на їхнє досить усталене місце в системах граматики і словотворення української мови. Крім того, в мові постійно з'являються все нові й нові двовидові дієслова (переважно на основі запозиченої лексики), наприклад: *апостилювати* (від *апостиль*), *афіліювати* (від *афіліація*), *бартеризувати*, *ветувати*, *девальвувати*, *диверсифікувати*, *дистанціювати*, *доларизувати*, *дотувати*, *екстрадувати* (від *екстрадиція*), *ескалювати* (*ситуацію*, *конфлікт* — від *ескалація*), *іконізувати*, *індексувати*, *інституціоналізувати*, *інтелектуалізувати*, *інфлювати*, у 3-й ос. (від *інфляція*), *каналізувати* (перен.: *інформацію* та ін.), *квотувати*, *кондиціонувати*, *комп'ютеризувати*, *конвертувати* (від *конвертація*), *корпоратизувати*, *лобіювати*, *люструвати* (від *люстрація*), *міксувати*, *мутувати*, у 3-й ос. (від *мутація*), *оптимізувати*, *позиціонувати*, *приватизувати*, *примітивізувати*, *профілактувати*, *реноувати* (від *реновація*), *росіянізувати*, *спонсорувати*, *структурувати*, *тінізувати* (*економіку*, *доходи*), *шпиталювати* та багато ін. (частина з наведених дієслів, утім, уже також зазнає видового розподібнення). Слово *щепити* нормативні джерела досі подавали як дієслово тільки недок. в. зі значенням «прищеплювати». Але, як показала, зокрема, мовна практика 2020–2021 рр. — у час поширення епідемії COVID-19 та боротьби з нею — воно не менш, а, можливо, й більш активно вживається зі значенням док. в. (у видовій парі з дієсловом недок. в. *щеплювати*, яке словники подавали з характеристикою «рідко»: СУМ-11, але яке також активізувалося в ужитку: «<...> щоб безперерійно протягом року *щеплювали* дітей». — «1+1», ТСН, 14.04.2016; «У МОЗ оприлюднили склад вакцин проти COVID-19, якими *щеплюватимуть* українців». — УП, 13.04.2021), наприклад: «У Чернігові почали *щепити* [недок. в.] Pfizer вакциною усіх охочих» (УП, 10.07.2021), «Найшвидшими темпами *щеплять* [недок. в.] у Києві. За день лікарі можуть *щепити* [з видовим синкретизмом] до <...> [такої-то кількості] людей» (Еспресо, Новини, 29.05.2021), «У Китаї дітей *щепитимуть* [недок. в.] від коронавірусу китайською вакциною» (Еспресо, Новини, 5.06.2021) — «Прем'єр Угорщини *щепився* [док. в.] від коронавірусу китайською вакциною» (УП, 28.02.2021), «У Польщі *щеплено* вже 200 тисяч людей» (УП, 10.01.2021), «нові зараження серед уже *щеплених* осіб».

⁷⁸ Хоча й «система видів російського дієслова намагається зруйнувати двовидові дієслова як чужорідні щодо цієї системи: звідси численні префіксальні перфективації (*помиловать*, *поженить*, *протелеграфировать*, *заасфальтировать*) і нечисленні — суфіксальні імперфективації (*атаковать*, *арестовывать*, *арендовать*, *конфисковать*, *мобилизовывать*, *организовывать*)» [Милославский 1981: 174]. У межах процесу вторинної імперфективації в російській мові останніх десятиліть також, до речі, спостерігається певне підвищення його активності: *аккредитовывать*, *демобилизовывать*, *легализовывать*, *нейтрализовывать*, *нормализовывать* [Гловинская 2010: 191]. Однак твердження, що «двовидові дієслова, утворені із запозичених елементів <...>, поступово відмирають, виходять з ужитку, замінюючись звичайними для граматичного ладу [російської мови]. — О. Т.] видовими відповідниками» на зразок *асфальтировать* (недок.) — *заасфальтировать* (док.), *организовать* (док.) — *организовывать* (недок.) і под. [Горбачевич 1971: 221–222], є, звичайно, явно передчасним.

2.5.3. Категорія стану — активізація прагнень до обмеження в ужитку категорії пасиву. Значення пасивного стану викликає неприйняття в певних колах мовного соціуму насамперед у зворотних за формою дієсловах (з огляду на його [нібито] нехарактерність для української мови, насамперед народної) — більшою мірою в тричленних його конструкціях порівняно з двочленими і ще більше, коли тричленний пасив уживають у сполученнях із суб'єктом — не знаряддям або засобом, а особою (істотою). Пор., наприклад, трактування як синтаксичних кальок з російської мови конструкцій двочленного пасиву на зразок «крапка *ставиться* в таких випадках», «*продається* стіл» (з оголошень), «лист *друкується* вперше» [Сербенська, Волошак 2001: 97–98]. В останній редакції «Українського правопису» (УП 2019) — там, де в попередній редакції (УП 1993) виступають форми двочленного пасиву («*пишеться* м'який знак», «*ставиться* кома», «іменники *поділяються* на <...>» і т. ін.), — зворотні дієслова замінено переважно на особові дієслівні форми 1-ї ос. мн., іноді 3-ї ос. мн. на зразок «*мишемо* (*пишуть*) м'який знак», «*уживаємо* суфікс», «*ставимо* кому» і под. або, наприклад, «*маємо* подвоєння приголосних» (замість «*подвоюються* приголосні <...>») та, зрідка, форми пасивних дієприкметників і форми на *-но*, *-то*: «*вживані* також форми <...>», «іменники *поділено* на <...>» і под.⁷⁹ Щодо тричленного пасиву, то висловлюються такі погляди: «Це [конструкції на зразок “проблеми *розглядалися* багатьма *дослідниками*”. — *О. Т.*] так звані пасивні конструкції, які не характерні для української мови, це російський синтаксичний блок (“проблемы рассматривались многими исследователями”), наповнений українськими словами. Однак синтаксис — не український. А чому не сказати: “проблеми цікавили багатьох дослідників” чи “багато дослідників вивчало ці питання”? Інша річ, коли форму ор. в. має назва предмета, з допомогою якого виконують дію. Отже, речення “двері *відчиняються* водієм” — ненормативне <...>, але: “двері *відчиняються* оцим ключем” — відповідає нормі»⁸⁰. Або ще категоричніше: «У сучасній українській мові надуживають пасивними конструкціями з дієсловами на *-ся* <...>: “Дім *будується* робітниками”, <...> “Фільм *переглядається* комісією” та ін. Замість російських [! — *О. Т.*] пасивних дієслівних форм тепер. ч. з постфіксом *-ся* в українській мові використовують дієслівні форми активного стану, пор.: рос. “Мягкий знак *пишется* после...” — укр. “М'який знак *пишемо* після...”». Українська мова витворила для вираження пасивного (результативного) стану пасивні дієприкметники (здебільшого) док. в., а також недок., коли вони вказують на результативний стан унаслідок виконання багаторазової дії або процесу, пор.: “Зараз просіка <...> *була затоплена* весняною сніговою водою” (О. Гончар); “Тепер їхні імена *знані повсюдно*” (П. Загребельний). Результативний стан виражають досить поширені віддієприкметникові форми на *-но*, *-то*» [Вихованець 2002: 62]⁸¹. У різних не тільки теоретичних працях останнього часу, а й підручниках і посібниках з граматики та стилістики української мови для вищої школи, які вийшли в світ майже одночасно і мають

⁷⁹ Можна навести для порівняння відповідні звороти, наприклад, в УП 1921: «*букву і пишемо* <...>» і под., але також: «*пишеться ф*», «звук *вимовляється* <...>», «*подвоюються* приголосні» та ін.; в УП 1928: «*пишемо ф*», «*передаємо* через *т*», «*апостроф ставимо*», але також: «*крапка ставиться* після лапок», «з розділкою *пишуться* <...>», «*відмінюються* чужі іменники так, як відповідні українські» та ін. Пор., наприклад, у правописах деяких інших слов'янських мов: «*literę a używamy: ...*» і под., але частіше «*przedrostek z- pisze się ...*» і под. (Pisownia polska. Wrocław, 1957); «*apostrof sa piše ...*», «*tri bodky sa pišu ...*» і под. (Pravidla slovenského pravopisu. Bratislava, 1991).

⁸⁰ Пор. таку ж позицію щодо нормативності / ненормативності конструкцій з тричленним пасивом залежно від змістового наповнення форми ор. в. ще в поглядах мовознавців 20-х років [див., наприклад: Гладкий 1929: 50–51 (як нормативну тут подано, наприклад, таку конструкцію: «Чутка про вбивство *передавалася* зі швидкістю радіохвиль сільськими *бабами*», де для форми ор. в. убачається значення знаряддя, засобу дії)] і пізніше [Антоненко-Давидович 1991: 22–23].

⁸¹ Згідно ж із попередніми поглядами цього автора, такі пасивні конструкції були кваліфіковані як цілком нормативні для української мови: «*Завод будується робітниками*», «*Будинок будується молоддю*» [Вихованець 1987а: 139; Вихованець 1988б: 111].

гриф МОН України, щодо пасивних дієслів висловлено прямо протилежні думки: в одних із них, як і до цього, констатовано наявність у структурі української мови пасивних конструкцій і, зокрема, їх широке вживання як одну з визначальних ознак книжних стилів [див.: Сучасна українська мова 2001: 175; Бабич 2003: 214; Горпинич 2004: 402; Загнітко 2011: 188; пор. так само: Єрмоленко 2013: 265]; в інших, навпаки, підкреслено неорганічність таких зворотів для української мови (наприклад, речення «Президент України *обирається* громадянами України на основі <...>» з Конституції України, стаття 103, слід було б замінити на «Громадяни України *обирають* Президента України <...>» [Погиба, Грибіниченко, Баган 2002: 206]).

У разі ще категоричнішого підходу заперечення викликають також предикативні конструкції з пасивними дієприкметниками (в усякому разі, їх надмірне, на думку критиків, уживання в сучасній українській мові), наприклад: «Нівелює національну синтаксичну самобутність української наукової мови й абсолютно переважне вживання тих три- та двокомпонентних конструкцій, до складу яких уходить предикативний пасивний дієприкметник док. в. Ідеться про конструкції типу “Зауваження *враховані* аспірантом” та “Зауваження *враховані*”» [Городенська 2001: 13–14] (оскільки тут нічого не сказано про конструкції із суб’єктами-неістотами, важко визначити позицію дослідниці щодо таких пасивних зворотів у цілому)⁸². При останньому підході наявність категорії пасиву в українській мові взагалі обмежується, пор. ще: «<...> про нівеляцію синтаксичної самобутності української наукової мови свідчить занадто широке вживання тут різних типів пасивних конструкцій, які в синтаксичній системі сучасної української мови, на противагу іншим слов’янським мовам [! — О. Т.], опинилися на периферії» [Городенська 2001: 14 (хоча в іншій праці авторки говориться про доцільність вилучення з нормативної граматики української мови тільки розряду пасивних дієслів [Вихованець, Городенська 2004: 242–246]). Замість нього, як відзначалося вище, пропонують особові дієслова активного стану та безособові предикативні форми на *-но*, *-то* (див. далі п. 2.5.5.1): замість тричленних пасивних конструкцій з дієсловами на *-ся* та пасивними дієприкметниками з ор. в. діяча — тричленні активні конструкції (з підметом, дієслівним присудком і прямим додатком); замість двочленних пасивних конструкцій з дієсловами на *-ся* та пасивними дієприкметниками — двочленні активні конструкції з неозначено- або означено-особовими (у формі 1-ї ос. мн.) формами дієслова (замість «крапка *ставиться*...» — «крапку *ставлять*...» або «крапку *ставимо*...») та форми на *-но*, *-то* (замість «зауваження *враховані*» — «зауваження *врахували*» або «зауваження *враховано*»). Пор. також критичні зауваження в цього плані з боку деяких відомих перекладачів: «<...> навчіться нарешті якось остерігатися русизмів. Варто уникати орудного відмінка (“забута *кимсь*”) <...>» (з листа Григорія Кочура: публікація Андрія Содомори. — ЛУ, 19.11.1998).

Таким чином, неприйняття категорії пасиву для української мови виявляється в підходах ряду сучасних українських мовознавців категоричнішим порівняно з пуризмом навіть 20-х років. Навіть у О. Курило, кодифікаторські настанови якої роблять, очевидно, найбільший вплив з-поміж мовознавців того періоду на формування сучасних поглядів у напрямі досить радикального коригування нормативної бази УЛІМ, не йдеться про категоричне неприйняття, зокрема, дієслівних форм на *-ся* в пасивному значенні [див.: Курило 1925: 73].

⁸² Пор., наприклад, позицію деяких пуристів 20-х років: заперечуючи нормативність для української мови конструкцій з ор. в. суб’єкта-особи на зразок «справа була ним виграна», «у призначений ним час» і под. (рекомендуючи замість цього конструкції з активним станом дієслова або й пасивним дієприкметником, але, згідно з поширеною на той час думкою, з род. в. і прийменником *від* на зразок «він був би виграв справу», «у призначений від нього час»), вони, однак, допускали їх у разі наявності суб’єкта — знаряддя або засобу [Курило 1925: 43–45; Гладкий 1929: 46–51].

Серед пояснень, покликаних обґрунтувати неорганічність для української мови конструкцій тричленного пасиву з діячем-людиною висувають також аргументацію етнопсихологічного плану, що базується на відповідному трактуванні характерних особливостей ментальності українського етносу — з його «здавна розвиненими відчуттями самодостатності, незалежності та власної відповідальності за життя — ментальними рисами, через наявність яких у світогляді українців невинуватиме прирівнювання вільної людини до неживого предмета вважали образою людської особистості», з такими особливостями української ментальності, як «екзистенційний індивідуалізм, несприйняття чийсь влади над собою і велика пошана до людської особистості та гідності» (у російській же мові такі конструкції функціонують активно, «і ніхто не відчуває чогось неприродного») [Скаб, Плантон 2015: 206–218]⁸³ (з таким же підходом до трактування категорії пасивного стану дієслова і з поясненням непригаманності її граматиці української мови на відміну від російської мови виступив на засіданні вченої ради ІУМ у березні 1997 року І. Р. Вихованець — у доповіді, присвяченій концепції майбутньої академічної граматики української мови). Відзначений підхід підкреслено психологічного (власне, етнопсихологічного) характеру до трактування природи категорії пасивного стану розходиться, таким чином, з майже загальноприйнятим тепер логіко-лінгвістичним підходом до її розуміння як одного з наслідків зміщень комунікативної перспективи в побудові висловлення, зумовлюваного загальною ментальною діяльністю людей (безвідносно до їхньої етнічної належності)⁸⁴. Але для того, щоб сприйняти такі трактування більш-менш осмислено, не заглиблюючись тут у дискусійні моменти щодо наявності / відсутності дзеркального співвідношення між змістовою стороною мовних одиниць (категорій) і відповідними позначуваними поняттями (реаліями, явищами), слід усе-таки мати насамперед яесь задовільне пояснення того, як народи з досить розвинутою в їхніх мовах категорією пасиву (наприклад, римляни, німці або англійці) неодноразово демонстрували в своїй історії неабиякі вияви «пасіонарності» (майже за Л. Гумільовим) або вважаються характерними носіями загостреного почуття власної гідності та запального темпераменту (як іспанці або грузини) і, навпаки, як народи з відсутністю або слабкою представленістю в їхніх мовах зазначеної дієслівної категорії не виявляли (не виявляють) цих якостей.

Говорячи про міру органічності для української мови категорії пасивного стану дієслова, де реальний і граматичний суб'єкт та об'єкт дії ніби помінялися місцями і, отже, порушено звичайний порядок речей, слід мати на увазі відомий факт її пізнішої, порівняно з категорією активного стану, появи в мові як в онтогенетичному (у мовленні дитини), так і в філогенетичному (у мові певного народу і в мові як такій) аспектах. В індоєвропейських мовах вона діставала особливий розвиток, як відомо, з появою писемної форми реалізації мови і книжних стилів (ділового, наукового, конфесійного). Апелювання при цьому до того, що категорія пасиву не характерна для живої (усно-розмовної і фольк-

⁸³ Пор. також: «Пасивні конструкції закріпилися в російській книжній (канцелярській) мові в період специфічних позамовних обставин, а саме в той час, коли роль пересічної людини в суспільному житті бюрократичної імперської держави була зведена до найнижчої позначки, коли окрема особистість нівелювалася, розчинялася в офіційних бюрократичних взаєминах» [Непийвода 1997: 259–263].

⁸⁴ У мовознавстві та психології висувалися, як відомо, й інші загострено психологізовані підходи до з'ясування природи пасиву. Так, у психолого-романтичних напрямках німецького мовознавства першої половини ХХ ст. (у концепціях К. Фосслера, Е. Вістранда та ін.) формування пасиву виводилося з анімістичного розуміння світу, з особливостей релігійного світосприйняття народів тощо [див.: Fossler 1924; Meyer-Lubke 1925; Hartmann 1954; Schmidt 1963].

лорної) мови українського народу ⁸⁵, безперечно, цілком слушне, але так само безперечним є й те, що таке ж апелювання може бути цілком застосоване й щодо інших мов — з широкою представленістю в них цієї категорії — у сфері їхнього функціонування серед «простого» народу і, таким чином, стосується не власне національно-мовних аспектів української мови, а її соціально-мовних аспектів — як мови, що мала в своїй історії порівняно мало можливостей для повнокровного функціонально-стильового розвитку. Активність категорії пасиву зростала в українській мові разом з розвитком її писемно-книжних стилів (наприклад, у грамоті XIV століття: «А писанъ листь оу Коломьи оу тыжьдънь <...>, коли *ся пишесть* подь лѣгы Рожества Христова <...>»), дістаючи стимулювання спочатку з боку церковнослов'янської, а пізніше й російської мови (але, звичайно, не тому, що російській народній мові ця категорія була більш властива, а тому, що російська літературна мова мала внаслідок відомих історичних причин можливості вільного структурного і стильового розвитку, розвиваючи — спочатку з орієнтуванням на церковнослов'янську, а у XVIII–XIX ст. не без впливу також з боку німецької та французької мов — і категорію пасиву). Проте в новій УЛМ унаслідок, з одного боку, обмеження в ужитку таких компонентів пасиву, наявних на попередніх етапах старокнижної мови, як розряд пасивних дієприкметників (утрата їхніх коротких предикативних форм та дієприкметників тепер. ч. на *-ий*) і форми агенса в непрямих (у род. в. з прийменником *от* і в ор. в.) відмінках (не тільки при предикативному, а й при атрибутивному вживанні пасивних дієприкметників), а з другого боку, активізації зворотів з активним станом та предикативних форм на *-но*, *-то*, характерних для живої мови, категорія пасиву не досягла рівня його функціонування, властивого тій же російській літературній мові. Так, за матеріалами обстеження особливостей перекладу російських пасивних дієприкметників у творах художньої літератури, вони знаходять відповідники у формі українських пасивних дієприкметників у предикативних конструкціях приблизно в 50%, а в атрибутивних — приблизно у 80% слововживань [див.: Затовканюк 1985]. У науковому та офіційно-діловому стилях їх уживаність, природно, значно вища.

Однак незважаючи на все це не можна заперечити того факту, що й для самої народної української мови категорія пасиву (особливо двочленного) — як мовна реалізація потреби, з одного боку, бачити ситуацію у фокусі не тільки дії суб'єкта щодо певного об'єкта, а й стану самого об'єкта внаслідок такої дії, з другого боку, зосереджувати увагу на самій дії або стані безвідносно до їхнього суб'єкта — також не є зовсім чужою. Це стосується як пасивних дієприкметників («Моя хустина *шовками шита* — / Утремось, серденько, хоч *буду бита*» — з народної пісні), так і, хоча й меншою мірою, пасивних дієслів, які рідше простежуються і в писемних пам'ятках (див., наприклад: ІУМ Морфологія, с. 305–310). Наприклад, у матеріалах записів Павла Чубинського: «Радісно *береться*, та смутно *відається*» (прислів'я), «*Строяться* доми та все новії», «Кукуруза *сіється*», «Мова *мовиться*, а хліб *їється*», «Тії бруньки *зриваються*, *зсипаються* в пляшку» (Чуб.); «Не до тебе *п'ється*» (не до тебе звертаються); «— Ох, моя матінко! Снівся мені батенько! — Цур йому, доненько! *Поминатися* хоче» (Номис, № 12812); у розмовній мові (за Грінч.): «Е, ця хата ще раз *валькуватиметься*», «Вівці *виганяються* рано-вранці до ватаги», «Перше [дерево] *поперек гатиться* сокирою, а потім *назускіс*», «У їх коні не *заводяться* на ніч у хлів», «*Закидається* невід у воду», «Перевертні [вівці] *продаються* або *вирізуються* на лій» (стаття «перевертень»), «*Ловиться* і *придержується* <...> вівця»; у художній літературі й узагалі в мововжитку українських письменників: «Щодень було у них похмілля, / *Пилась* горілка, як вода» (Іван Котляревський); «*Викладалися* стежки коло хати», «Та й без мови *вичитуються* на дівочому личеньку усі дівочі мислоньки»,

⁸⁵ Пор., однак, різкий протест проти такої безоглядної орієнтації тільки на народну мову: «Найприкріше в цьому питанні — це орієнтація нашої лінгвістики на мовлян низького культурного рівня, на дядька з села (горезвісне “А в нас у Стеблові так не казали” — як критерій Нечуя-Левицького <...>»), «До тих явищ, що їх дехто намагається вилучити з української мови, належить пасивна форма дієслова, хоча, зрозуміло, вона відкриває письменникові можливість перенести центр уваги з “граматичного” підмета на психологічний <...>» [Качуровський 1994: 82]. До речі, сам І. Нечуй-Левицький подавав у своїй граматиці категорію пасивних дієслів: «Одежа *шиться* кравцем» [Нечуй-Левицький 1913: 64].

«— Набрела я й хатку таку, що *наймалась*, а грошей нема», «Як же ті чоботи з рук до рук *передавалися!*», «<...> які нагайки-дротянки *пелися* в пана Максима Гримача» (Марко Вовчок); «На полянах і пролісках росла висока трава і ніколи не *косилась*» (Олекса Стороженко); «*Стіл застеляється* у них, / І показалась горілка» (Степан Руданський); «Багато селянських полів не *вигноюється*», «Двері у корпусі часом не *запирались*» (Іван Нечуй-Левицький); «Все це *везлося* на базар», «— Це хліб хазяйський. <...> Ми знаємо, як він *сіявся*, як і *складався*» (Панас Мирний); «Найменше переступлення тих приписів *каралось* остро», «Все тут потрібне, що належить до культурного життя і *витворюється* ним» (Іван Франко); «<...> надто нам сподобався рішучий тон, з яким тепер у вас *обговорюються* всі справи», «*Задавались* мені ще і ще чудніші теми», «<...> його [сиру. — О. Т.] дуже багато *оддушується*» (Леся Українка); «Всім було цікаво, як *ведеться* хазяйство, що управителі роблять», «Коли б удалося експортувати Ваші видання до нас, вони *купувалися* би охоче <...>», «Це така тема, що ніхто й не чув, щоб вона ким *оброблялась*» (Михайло Коцюбинський); «Сказано, що *касується* тільки ця постанова громадська» (Борис Грінченко); «*Добудовуються* ятки, рундуки, *прибиваються* вивіски» (Олександр Олесь); «На горіще шкільного будинку <...> *заганялися* на ніч учительські кури» (Степан Васильченко); «Збіжжя *звозилося* з поля», «Все мусило, зокрема дітьми, *виборюватися*, *виплакуватися*, *випрохуватись*» (Там *підправлявся* тин, там *підмазувався* причілок, *підкрашувалися* ворота» (Гнат Хоткевич); «*Копастся* в долині сажавка, *обтикається* вербовим кіллям, *засаджується* грабовий живопліт, *будується* огорожа», «Він сідає на віз, коні *запрягаються*, ось-ось і віз рушить» (Улас Самчук); «*приносяться* жертви» (Микола Зеров); «*Набиваються* набої крупним шротом, *витагаються* теплі штани й піджак, *мастяться* грубіші чоботи, *деруться* на онучі теплі підтанки», як засіб мовної гри: «Дика качка любить *убиватися* тихими-тихими вечорами» (Остап Вишня); «Морозиво <...> у зручних руках кельнерів *носилося* над головами їдців» (Олесь Досвітній); «Мовчки *звалюються* на спину дядьків важкі лантухи», «<...> коли *здобувались* великі міста й вільно було кожному, кому не ліньки, пожитись чужим добром», «<...> упав той ветхий старий світ, що *держався* богами, царями й панами» (Борис Антоненко-Давидович); «*Викохуються* діти ніжним маєм, / Доходять мужньої снаги» (Микола Лукаш: з перекладу поеми Й.-В. Гете «Фауст»); «Навіть найвірніші людям пси *проганялися* з двору та й блукали собі безбач по полю» (Микола Лукаш, пер. з тв. Дж. Бокаччо); «Народна українська мова *виганялася* на периферію літературного життя» (Валерій Шевчук); «<...> Бо розпач їх *змивається* водою» (Павло Мовчан); у перекладах Біблії Івана Огієнка: «Кожен-бо первосвященик, що з-поміж людей *вибирається*, *настановляється* на служіння Богові», «<...> щоб не *зневажился* Боже ім'я та наука», «Усяке ж дерево, що доброго плоду не родить, *зрубється* та в огонь *укидається*»; у науковій та науково-популярній літературі (з України та з діаспори): «*Винаймається* хата» — так звичайно *говориться* в нашій літературній мові» (Ог. ЕССУМ, т. 1, с. 219); «На цвинтарі були також дві хатинки, що *винамалися* за чинш» (Іван Крип'якевич); «питально-окличні займенники *використовуються* в питаннях і окличках» [Шерех 1951: 254]; «За тоталітаризму цей факт *замовчувався*», «<...> демократія не всіми [так. — О. Т.] *усвідомлюється* як засіб для вільного організованого життя» [Німчук 1999: 253, 243]; у бесособовому вживанні: «В дворі комор — як вулиці було; / Зерна туди *зсипалось*, аж гуло» (Яків Щоголів); «Дід мовчить, неначе не до його *говориться*» (Іван Нечуй-Левицький); «Хоч до церкви й не *дзвонилося* <...>» (Олександр Ільченко). Узвичаєні сьогодні звороти двочленного пасиву на зразок «*дім (церква і т. ін.) будується*», «*книга (лист і т. ін.) пишеться*» і под. зафіксовані, як уже відзначено вище, ще в староукраїнських пам'ятках. Подібним чином ця категорія може виступати на основі дієслів док. в. [див. про можливість формування пасивних конструкцій на основі зворотних дієслів також док. в., зокрема: Исаченко 1960: 371; Янко-Триницкая 1962: 21 та ін.; Русанівський 1993: 237; Русская грамматика 1980, т. I: 616]: «Теляточка *напасується*, в хлівець *заженується*» (Грінч.), «<...> скільки полотна *витчється* з того прядива» (Борис Грінченко), «*Напишуться* книги <...>» (Олександр Довженко), «Сіножаті *скосяться*, / І пшениця *вижнеться*, / Плотогонів Черемош *пронесе*...» (Степан Пушкін, текст пісні «Треба йти до осені»).

У поезії Тараса Шевченка конструкції зі зворотними дієсловами не тільки недок., а й док. в., не тільки двочленного, а й тричленного пасиву, як відомо, не поодинокі (безперечно, під впливом також церковнослов'янської традиції), причому навіть із суб'єктом-істотою — як цілком у душі народно-розмовної мови, так і суто книжні: «*Рушники вже ткались*, / І хустина *мережалась*, / Шовком *вишивалась*», «Слова дощем *позамивались*», «Бо горе словами / Не *розкажеться* нікому», «*Орися* ж ти, моя ниво <...> / Та *засійся*, чорна ниво, / Волею ясною! / <...> Та *посійся* добрим житом, / Долею *полийся!* / <...> Та *посійся* не словами, / А розумом, ниво!», «За грішні, мабуть, діла / *Караює* я в оцій пустині / Сердитим Богом», «І *навіки проклетесь* / Своїми синами!»; у листі 1857 року: «У тебе, здається, *годується* кабан в сажі».

Хоча конструкції тричленного пасиву, особливо зі зворотними дієсловами, виявляються в живій народній мові значно рідше⁸⁶, проте, безперечно, не можна сказати, що такі конструкції з агенсом — стихійним явищем, як, наприклад: «Дорога *покрита* снігом», «Небо *покривається* / *покрилося* (*затягається* / *затяглося*) хмарами» і под., менш органічні для неї, ніж відповідні активні конструкції⁸⁷. Однак якщо граматична структура української мови дозволяє вживання суб'єкта у формі ор. в. (пор. наявність ор. в. суб'єкта в інших типах синтаксичних конструкцій: «Його вбило громом», «Дорогу змило дощем», зокрема таких, що нагадують пасивні: «Риба кишить в озері» — «Озеро кишить рибою», «Кров сочиться з рани» — «Рана сочиться кров'ю»), то в конструкціях з агенсом-особою неминуче, звичайно, в кожному конкретному випадку може поставати питання про стилістичну доцільність таких зворотів (це стосується, до речі, й російської мови). Що ж до пасивних конструкцій із суб'єктом-знаряддям на зразок «Під час фрезерування головним рухом є обертання фрези, *подача здійснюється столом*, на якому закріплено деталь» (СУМ-11, т. 3, с. 541), то, безперечно, заміна багатьох з них на відповідні активні конструкції може бути досить проблематичною.

У всіх великих словниках української мови значення пасиву для дієслів на *-ся* продовжують подавати (див., наприклад, у нових виданнях академічних мовознавчих інституцій: СУМ-20, СУМ 2012, РУС 2003, РУС-4; це, отже, й словники, що побачили світ під грифом ІУМ, хоча граматисти цього наукового закладу тепер відмовляють названій категорії в нормативному статусі), хоча пор. уже в окремих випадках і підкреслювання відмінностей у цьому плані між російською й українською мовами: рос. «кора *обгрызается* зайцами» — укр. «кору *обгризають* зайці», рос. «*обыскивается* квартира» — укр. «*обишукують* квартиру» (РУС-4: статті «обгрызаться», «обыскиваться»).

Уживання зворотних дієслів у пасивному значенні наявне, хоч і з різною повнотою, в усіх слов'янських літературних мовах [див. огляд, наприклад: Havránek 1928, 1937; Русанівський 1968: 17–29; Андерш 1987: 144–147; Topolińska 1984; Спасов 1993; Fehrmann, Jungmanns, Lenertová 2010]: найповніше в російській, за нею в «офіційних» українській і білоруській, а також у болгарській, меншою мірою в інших південнослов'янських (з вираженням агенса в род. в. або в співвідносних з ним граматичних формах слів і прийменниками *от, од* [od]: наприклад, серб. «Книге *се читају* од људи») і ще менше в західнослов'янських мовах (з більшою конкуренцією тут з боку як активних конструкцій, так і пасивних конструкцій з дієприкметниками, а також — переважно без заповненої позиції агенса, за винятком суб'єктів зі значенням інструмента або засобу; крім того, у польській мові тут більша конкуренція з боку безособових предикативних форм на *-no, -to* та безособово-пасивних речень з дієсловом на *-ся* і прямим додатком: див. далі п. 2.5.5.2). Форми ж двочленного пасиву функціонують у слов'янських мовах зі значно більшою однотипністю, пор.: рос. «Здесь *продаются* кондитерские изделия»,

⁸⁶ За різними дослідженнями, тричленний пасив не характерний для народної, як і для поетичної, мови [Schmidt 1963: 4]. Пор. висновок Є. Куриловича про те, що є мови, в яких пасив уживається тільки в двочленних конструкціях, але немає мов тільки з тричленим пасивом, що наявність двочленного пасиву зумовлена граматичними, тоді як тричленного — стилістичними чинниками [Курилович 1946: 388].

⁸⁷ Той факт, що в граматиках і словниках такі дієслова, для яких можна сформулювати власне лексичне значення і які мають форму як недок., так і док. в., не розглядають як пасивні, тобто такі, що мають тільки відповідне граматичне значення і форму тільки недок. в., не може спростувати висновку про те, що на семантико-граматичному рівні мови це також пасивні конструкції [пор., наприклад: Русанівський 1968: 27].

серб. «*Ty se prodaje* печиво», мак. «*Ovde se prodava* печиво», пол. «*Tutaj sprzedaje się* piéczywo» і т. д.⁸⁸.

Отже, з огляду як на традицію вживання категорії пасиву (як узагалі, так і, зокрема, зі зворотними формами дієслів) в історії української мови й наявність цієї категорії в інших слов'янських мовах, так і на внутрішньосистемну потребу в заповненні цієї граматичної «ніші» у станових опозиціях дієслова не слід, безперечно, викреслювати її з української граматики, завжди пам'ятаючи, звичайно, про стилістичну доцільність використання таких конструкцій (особливо з тричленим пасивом) у кожному конкретному випадку і про наявність в українській мові також інших, більш-менш синонімічних граматичних засобів вираження позначуваного ними змісту. Наявність неминучих впливів у цьому плані на структуру української мови з боку інших мов — не тільки російської, а й польської та поширених західноєвропейських мов (це особливо демонструє, зокрема, мовна практика західної української діаспори, де предикативні конструкції з пасивними дієприкметниками функціонують значно ширше, ніж у «материковій» літературній мові [див., наприклад: Зимовець 1997: 10–12]) — також значно ускладнює необхідність постійної «боротьби» з категорією пасиву. Так що цілком мають право на існування в УЛМ звороти на зразок «Обережно! Двері *зачиняються!*» (радіоголошення в громадському транспорті); «Діти до 16 років не *допускаються*».

Крім того, якщо вже вдаватися до заміни зворотних дієслів зі значенням пасиву, то в науковому та офіційно-діловому стилях слід віддавати перевагу формі не 1-ї (звороти на зразок «пишемо апостроф» доречніші у практиці шкільного викладання), а 3-ї ос. множини як неозначено-особовій: «пишуть апостроф».

Пор. також, з іншого боку, в тих самих мовознавчих і навколотовознавчих колах, що виступають проти вживання категорії пасиву в українській мові, особливо у формі зворотних дієслів, позиції на підтримку розширеного вживання, по-перше, безособово-пасивних конструкцій зі зворотними за формою дієсловами на зразок «*будується* школу» (див. п. 2.5.5.2), а по-друге, пасивних дієприкметників у предикативних конструкціях (див. п. 2.5.7.2.1).

2.5.4. Категорія способу — активізація кількох явищ у межах категорії наказ. сп.

2.5.4.1. Активізувалися прагнення до поживлення в мововжитку форм наказ. сп. 1-ї ос. мн. — у конкуренції з формами, поширення яких виводять з російської мови (у самій мовній практиці ця тенденція виявляється насамперед у мові перекладної літературної, кіно- і телепродукції):

а) замість описових конструкцій зі спонукальною часткою *давай(те)* — наприклад, серед пропозицій до майбутнього оновленого правописного кодексу української мови: «<...> не зайвим було б застереження проти надмірного вживання спонукальних сполук типу *давайте заспіваємо* (рос. *давайте споём*) замість *заспіваймо* і т. д.» [Німчук 1999:

⁸⁸ Щодо дискусій про характерність / нехарактерність категорії пасиву для тих літературних мов, що формувалися на народній мовній основі, ось, наприклад, факт з історії словацької літературної мови: «Під впливом поглядів деяких пуристів і стилістів пасив свідомо уникали. Ще в недалекому минулому школа вела боротьбу з пасивом, який вважали “несловацьким” граматичним явищем; при загальній орієнтації словацької літературної мови на народні говори неодноразово відзначалося, що саме говорам пасивні конструкції чужі і що, отже, їх не слід уживати і в літературній мові». У повоєнний же час пасивні конструкції стали широко вживатися в словацькій літературній мові [Исаченко 1960: 370]. Подібні оцінки висловлювалися й щодо наявності пасиву в польській мові, коли його характеризували як штучне запозичення з німецької мови, однак це не стало на перешкоді його поширенню в ній (насамперед, звичайно, у відповідних функціональних стилях) і, наприклад, конструкції на зразок «*prasażer N. proszony jest do telefonu*» уже вважають продуктивними для сучасної польської мови [див., наприклад: Poradnik Językowy, 1969, zesz. 2, s. 107–108 (у рубриці консультацій); Buttler 1969: 66].

299; пор. так само: Сербенська, Волошак 2001: 88–89]. Пор. також, наприклад: «Хронічної форми набирає “давайте глянемо”, “давайте зупинимось”, “давайте прочитаємо”, “давайте послухаємо” і безліч інших “давайте...”» (М. Голубець, академік НАН України. Зупинити русифікацію! — ЛУ, 18.01.2001);

б) замість форм тепер.-майб. ч. дійсного способу: не «*оберемо найкращих*», «*будемо уважні*», *ідемо*, а *оберімо*, *будьмо*, *ходімо* [Німчук 1999: 299];

в) замість розмовних форм док. в. мин. ч. дійсного способу: не *Поїхали!*, *Пишли* і т. д., а тільки *Їдьмо!*, *Ходімо!* і под. (К. Ленець. — ЛУ, 15.07.2004).

У виборі форм наказ. сп. 1-ї ос. мн. для дієслів з певною звуковою структурою в мовній практиці можуть, однак, виникати й труднощі суто формального (структурного) характеру (складність для вимови), чим можна пояснити, наприклад, таку назву рубрики в газеті, що загалом уважно ставилася до питань чистоти української мови, як «*Давайте знайомитися!*» (Час, 4.12.1998) (пор. подання форм наказ. сп. 1-ої ос. мн., наприклад: *ознайоммо* [Синявський 1931: 86], *знайомімося*: Таран. 2003, с. 171–172; див. тут також про творення форм наказ. сп. 1-ї ос. мн. в інших подібних складних випадках).

2.5.4.2. Почастішали випадки вживання форм наказ. сп. 2-ї ос. дієслова *ходити* (з основним значенням відповідної різноспрямованої дії) на позначення односпрямованої дії — *ходи* (мн. *ходіть*), що є звичайнішим для південно-західного наріччя, тоді як в інших регіонах тут значно частіше вживають форми від дієслова *іти*: *іди*, мн. *ідіть*: «— *Ходи* до мене!», «— *Ходи* сюди» (часто, зокрема, у перекладних кіно- і телефільмах — наприклад: «1+1», рос. т/с «Дневник убийцы», 4.02.2002), хоча форма 1-ї ос. мн. *ходімо* є для УЛМ, звичайно, стилістично цілком нейтральною.

2.5.4.3. У Різдвяних привітаннях під впливом західноукраїнської мовної практики / мововжитку греко-католицької церкви поширилися такі форми наказ. сп. 1 і 2 ос. мн. дієслова *славити*, як *славімо* і *славіте*, — від акцентної форми *славіти* (замість нормативних для сучасної УЛМ форм *слáвмо*, *слáвте* — від *слáвити*) (див. докладніше про це в п. 1.3.6.3).

2.5.4.4. У мові комерційної реклами, а також з виходом за її межі стали вживатися із закличною функцією досі незвичні форми наказ. сп. 2-ї ос. одн. і 1 ос. мн. — а) абсолютні новотвори зі словотвірною мотивацією від іменника — переважно назви рекламованого продукту: «Розігрався апетит? Не гальмуй — *снікерсуй!*» (від назви шоколадного батончика «Snickers»), тобто купуй і споживай цей продукт; «*Шатлуй* на роботу!» (від назви сервісу маршрутних таксі «Uber Shuttle»), «*Шатлуй* до мрій» (всеукраїнський молодіжний форум з участю «космічного шатла» «Зміни», 2020 рік); «*Шедевруй* з нами!», «*Шедевруйте* вдома!» (різні рекламні акції в торговельних мережах), уживається вже й інфінітив; б) від зворотних дієслів з непрямо-зворотними значеннями (словники подають їх звичайно тільки зі значенням пасивного стану): «Приходь і *закупувайся!*», «*Закупуваймося* (заголовок)! <...> Експерти радять не гаяти часу й *закупувати* книжки, підручники» (Е, 29.07.2004, с. 2), інтернет-магазин «*Закупись*» (пор. також уже в інфінітиві, наприклад: «Як держава має *закупуватися* під час карантину?», «*закупитися* до Різдвяних свят»); «*Рекламуйтесь* в (з) Google / в соціальних мережах / на нашому сайті <...>» і под. (пор. також в інфінітиві, наприклад: «*Рекламуватися* чи не *рекламуватися?* Реклама лікарських засобів»).

2.5.5. Категорія особовості / безособовості.

2.5.5.1. Активізація вживання безособових предикативних форм на *-но*, *-то*, співвідносних з дієприкметниками не тільки док. в. (це основний шлях їх творення

в сучасній літературній мові), а й недок. в. на основі перехідних дієслів, а також (рідко) утворюваних без проміжної дієприкметникової стадії від неперехідних дієслів, — у конкуренції зі зворотними дієсловами пасивного стану (див. про це також п. 2.5.3) та дієслівними формами активного стану мин. ч. мн. у неозначено-особовому значенні⁸⁹. Наприклад, у матеріалах як опублікованих тепер в Україні авторів із західноукраїнського регіону дорадянської доби та діаспори («*Пояснювано* всі ці форми різно»: В. Сімович. — М-во, 1990, № 5, с. 68; «тоді ще не *передбачувано* <...>», тобто не передбачували, «*говорено* про <...>», *відповіджено*: Олекса Горбач. Шлях зі Сходу на Захід : Спогади. Львів, 1998, с. 74, 80, 153), так і сучасних українських авторів та в сучасних перекладах: «Тут неодноразово *бачено* народних депутатів» (КВ, 6.08.1998), «<...> у стародавньому Китаї дівчаткам *бинтовано* ніжки» (Оксана Забужко), «<...> це слово ще не зовсім зникло, але його дедалі жорсткіше *витіснявано* у вузькі спеціальні сфери» (Іван Дзюба. — Дз. т., 24.07.2004, с. 20), «Від часу проголошення незалежності в офіційній риторичі *наголошувано* територіальну, громадянську модель розбудови держави» (Суч., 1995, ч. 12, с. 85 — з перекладної статті), «<...> члени комісії не мали в розпорядженні цілого проекту правопису. *Обговорювано* окремі частини його. <...> По суті, *готовано* якийсь новий проект» [Німчук 2002: 28–29], «найлайливішими словами *критиковано* видатного філолога», «його *називано* “найвищим суддею” <...>» (І. Вихованець. — Укр. м., 2004, № 2, с. 19); «*Як тягано* гармати надовкруг, / *Як з коней падано*, в арешти *брано*, / *Як по-російськи лаяно* погано, / <...> / *Як вітано* царя <...>» (Дмитро Павличко, пер. з тв. Адама Міцкевича. — ЛУ, 11.02.1999).

Щодо увиразнення тенденції до ширшого використання безособових форм на *-но*, *-то* власне дієприкметникового походження, то слід пам'ятати про ті їхні особливості, на які мовознавці вже неодноразово звертали увагу ще в 20-х роках [див., зокрема: Курило 1925: 42–43; Гладкий 1929: 51–54; Синявський 1931: 204–206], а саме:

а) такі форми означають певну дію живої істоти або прирівняного до неї іншого суб'єкта щодо кого-, чого-небудь — на відміну від пасивних дієприкметників у предикативних конструкціях, які означають певний стан кого-, чого-небудь унаслідок відповідної дії (тому, наприклад, можливі конструкції як «Гору *покрито* асфальтом», так і «Гора *покрита* асфальтом», але тільки «Гора *покрита* лісом»). У самій же поточній мовній практиці такі звороти нерідко й дедалі частіше просто вживають там, де, зокрема, у відповідних конструкціях російської мови наявна коротка форма пасивного дієприкметника в предикативній позиції, наприклад: «Усією Луганщиною *розкидано* безладні шахтарські “шанхаї”» (Д, 15.07.1997) замість *розкидані*; «Наш час в ефірі [тобто час нашої програми. — О. Т.] *вичерпано*» (звичайний зворот у мовленні теле- і радіоведучих) замість *вичерпаній*; так само: «*Підтоплено* будинки у 188 населених пунктах» (24 к., 6.04.2013: інформація про повені в країні); «*Нежить* — ніс *забито* <...>» (з телереклами

⁸⁹ Такі безособові предикативні форми в межах слов'янського мовного простору найбільшою мірою, очевидно, характеризують польську мову, наприклад: «— *Czy nas otoczyli?* — *Odpowiedziano*: — <...>» [Русанівський 1968: 14–15]. У літературній мові останньої третини XIX — першої третини XX ст. таке вживання форм на *-но*, *-то* було помітно частішим, ніж тепер. Пор., однак, і такі зауваження граматистів того часу: форми на зразок «Мені про це *писано*» вже майже зникли в живій мові, а в газетах їх надто часто вживають» [Нечуй-Левицький 1913: 98]; форми від неперехідних дієслів на зразок «Тоді *жартовано* із нами» в Івана Франка у літературній мові «зрідка бувають» [Синявський 1931: 205]. З-поміж письменників радянського часу старших поколінь, мовний стиль яких формувався в 20-х роках, це явище помітно простежувалося, зокрема, в Юрія Смолича — наприклад, у його мемуарах «Розповідь про неспокій» (1968 р.) і «Розповідь про неспокій триває» (1969 р.): «Партизанський рух на Україні зростає і шириться — значно *поширювано* та *зміцнювано* й українську редакцію партизанського радіомовлення», «в двері *постукано*» і под. Станом на кінець 80-х років подібні утворення від дієслівних форм недок. в. («*Снівано* чумацьку пісню». — Михайло Коцюбинський; «Канцлера до короля не *пускано*», «Грабунок *пробувано* усправедливити гарячим бажанням Боголюбського <...>». — Павло Загребельний) дослідники оцінювали як такі, що «мають дещо застарілий характер» [Андерш 1987: 164].

відповідного медичного засобу); «Не сідати! Стіл *зламано*» (напис на столі в читальному залі Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, 2016 рік); рос. «— Одно слово от вас — и я спасён» / укр. «— <...> і мене *врятовано*» («1+1», т/ф «Идиот», 2.09.2003);

б) оскільки це форми з активним, а не пасивним значенням, при них не може бути додатка у формі ор. в. на позначення діяча (звороти на зразок, наприклад, «*Рекомендовано вченою радою*», «*Допущено Міністерством освіти*», що звичайно фігурують у вихідних даних наукової та навчальної літератури, — це граматичні кальки відповідних конструкцій російської мови, де відповідне віддієслівне утворення є короткою формою сер. р. пасивного дієприкметника). Однак подібні конструкції стали тепер ще частіше траплятися — у зв'язку як зі значним поширенням функціонування української мови в офіційно-діловому й науковому стилях, так і з пуристичним униканням пасивних зворотів (див. п. 2.5.3).

2.5.5.2. Певне розширення вживання безособово-пасивних речень з дієсловом на -ся (як головним членом) і прямим додатком. Наприклад: «Протягом тривалого історичного періоду <...> з України *бралося* [до російського та радянського центру. — О. Т.] не лише матеріальні цінності, а й освіту, науку, інтелігенцію» (Т. Муранівський. — В кн.: Українознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку: Матеріали конференції. Київ, 1993, с. 101). Ця модель, як відомо, поширена насамперед у західнослов'янських мовах, особливо в польській («*будuje się szkołę*» і под.), у південно-західному наріччі української мови та в літературно-мовній практиці цього регіону (див.: р. V п. 3.4.1), а також певною мірою в мові художньої літератури «Великої України» 20-х років та пізніших авторів, що виховувалися на цій традиції: «Коли *знецінюється* “чисту” або “незалежну” поезію <...>» (Богдан-Ігор Антонич), «*готувалося* нічну експедицію» (Юрій Яновський), «<...> для цього від галопі *віддиралося* шматок гуми» (Іван Багряний), «<...> *купувалося* за останні гроші квашену капусту й картоплю» (Борис Антоненко-Давидович) [див. докладніше про цю синтаксичну модель: Шерех (Шевельов) 1951: 94–95; Курс сучасної... 1951, т. 2: 67; Русанівський 1968: 17].

У цьому зв'язку слід також відзначити, що якщо вживання зворотних дієслів з пасивним значенням у двоскладних реченнях у певних колах розцінюють як наслідок зросійщення українського синтаксису (див. 2.5.3), то поширення таких безособових конструкцій (наприклад: «Тоді *бралося* наступну *павзу* при каві <...>». — Юрій Андрухович. Перверзія), навпаки, вважають рухом у напрямі посилення його питомих особливостей [Вакулєнко 2018: 228].

2.5.6. Категорія перехідності / неперехідності. Процеси лексико-синтаксичної конверсії. Почастішали випадки переходу від транзитивного до інтранзитивного вживання дієслів і, рідше, навпаки (з формуванням нових лексичних значень або їхніх відтінків — з можливими впливами тут з боку англійської мови, у граматичній структурі якої подібна конверсія, як відомо, дуже продуктивна: див. р. IV п. 5.3, а також р. IX п. 3.2) — зі зміною в синтаксичних зв'язках керування (пор. давніші випадки на зразок «*балансувати на канаті*» — «*балансувати* колеса автомобіля», «*балансувати* бюджет»):

а) від перехідності до неперехідності: «Інвестори не хочуть *вкладати кошти* (капітал і т. ін.) в економіку України / *вкладати* в економіку України» — *що / в що; що / в що / що: інвестувати кошти* (у що-небудь) / «Поліпшення не видно: хто *інвестуватиме* за наведених обставин *в Україну?*» (Е, 27.08.2015, с. 4), «Він *інвестував* у *нафтовидобуток, нерухомість* у Європі та навіть *золоті копальні*». — Д, 28.08.2015, с. 7) / «Ясний і практичний розум Петра Яцика підказав: треба *інвестувати* юну *Україну*» (В. Стрілько. — ЛУ, 24.05.2001: про започаткування цим канадським бізнесменом Міжнародного курсу знавців української мови); «*пкітувати* будинок уряду, міськраду і т. ін.» / «*пкітувати* коло будинку уряду, під стінами міськради і т. ін.», «У Москві *пкітують* проти війни Росії в Україні і Сирії» (Еспресо, «Телеекспрес», 17.10.2015); з утратою сполу-

чуваності з додатками для каузативних дієслів: «Ті сили, які продовжують *девальвувати гривню*, добиваються саме доступів до валютних резервів Нацбанку <...> Фахівці <...> переконані: гривня *девальвуватиме* й далі» (СП, 12.08.1999; див. також: СУМ-20); *корумпувати владу* — *влада корумпує*, тобто корумпується (див. СУМ-20).

Серед прикладів цього явища можна назвати також почастищення вживання дієслова *студіювати* (в УЛМ його основне значення — «вивчати що-небудь») у значенні «навчатися де-небудь», поширеному під впливом польської мови в західноукраїнській та діаспорній мовних практиках, наприклад: «Допускаю, що в провінційному університеті, де п. Сушинський *студіював*, цього не вчили» (Н. Яковенко. — Кр., 1997, ч. 2, с. 29);

б) від неперехідності до перехідності: «економіка (гривня і т. ін.) *інфлює*», тобто зазнає інфляції / «*інфлювати* економіку (гривню і т. ін.)», тобто піддавати / піддати інфляції (в українській мові 90-х років розвитку, очевидно, відбувався саме так, хоча, наприклад, розвиток англ. *to inflate* був протилежним — від перехідного до неперехідного його вживання); «голос (вірус, грип, ген, перен.: мораль) *мутує*» (тобто зазнає мутації) / «*мутувати* вірус, ген і т. ін.» (тобто спричиняти / спричинити мутацію); «компанія *банкрутує*» / «Фінустанову *банкрутують* навмисно» («1+1», ТСН, 27.01.2013), «Коломойський навмисно *банкрутує* компанію “Аеросвіт”» (ТВі, «Знак оклику», 14.01.2013), «“Аеросвіт” *збанкрутував* через нераціональне управління фінансами <...> Через усе це сильно постраждала репутація компанії <...> Її просто *збанкрутували*, висмоктавши всі соки» (ГПУ, 10.01.2013, с. 8); *стартувати* — «починатися» / «починати (що-небудь)» (див. р. IV п. 2.1.2); «динаміт *детонує*» (тобто вибухає), «вибухівка *здетонувала*» — «*детонувати* динаміт» (тобто підривати / підірвати), «*здетонувати* вибухівку» (Прямий, Новини, 4.08.2020: журналістка за кадром), «Смертник *детонував* бомбу біля поліцейського відділку» (Прямий, 28.10.2020: ведуча ранкових новин), перен.: «Зрозуміло, що вибухи гранат у Кривому Розі *здетонували* суспільну свідомість, стали предметом обговорення <...> та темою № 1» (Віталій Карпенко. — ВК, 7.10.1999, с. 1) (пор. англ. *to detonate* — від перех. до неперех.); «система *деградує*» — «Росіяни *деградували* систему аварійного реагування ЗАЕС» (УП, 2.06.2023) (пор. англ. *to degrade* — від перех. до неперех.). Помітно активізувалося перехідне вживання дієслів *голосувати* / *проголосувати*: «*голосувати* першу пропозицію, законопроект, кандидатуру NN», яке вже було наявне й до цього, але стало поступатися перед уживанням їх з прийменником *за* (*голосувати за* кого-, що).

У семантичній структурі дієслів іншомовного походження під дією процесів лексико-синтаксичної конверсії (див. про це явище: ЕУМ 2007, с. 276) відбуваються також складніші модифікації, що приводять узагалі до зміщень між об'єктом і суб'єктом дії (не тільки в зрушеннях між транзитивним і інтранзитивним уживанням дієслова), наприклад: «вода *інфільтрує* ґрунт» (тобто просочує ґрунт) / «ґрунт *інфільтрує* воду» (тобто вбирає в себе воду); перен.: «*інфільтрувати* передовий досвід у колектив» / «колектив *інфільтрує* [в себе] передовий досвід», «*інфільтрувати* агентуру в яке-небудь середовище» / «агентура *інфільтрує* (тобто інфільтрується) в яке-небудь середовище» (див., наприклад: СУМ-20).

Набули певного поширення, насамперед у рекламі продуктів харчування, викликавши при цьому й іронічні коментарі, конструкції з неперехідним уживанням дієслова *смакувати*, наприклад: «А ще я виграла сервіз. З нього приємно *смакувати*» (з реклами продукції «Gallina Blanca»: «1+1», 12.08.2000), але переважно це випадки вживання у формі 3-ї ос. тепер. ч. у значенні «мати певний смак, звичайно приємний»: «Родина “Верес” *смакує* по-домашньому» (у рекламі кетчупів, майонезів цього виробника), «Напій *смакує* охолодженням», «“Орбіт” [жуйка] чудово *смакує*», «Сирні скибочки — *смакують* найкраще», «Цей сир найкраще *смакує* з вином», «Чеське пиво *смакує* з гірчинкою» і под., у безособовому вживанні: «На природі (або: Зі знижкою) *смакує* краще». Такі слововживання не вкладаються в те значення цього дієслова — із суб'єктом у формі 3-ї особи, що його подають словники (наприклад: Грінч., СУМ-11), — «подобатися (про смак чого-небудь), бути до смаку»

(з керуванням *кому*), але мають кореляти, зокрема, в польській: «*Coś smakuje gorzko, słodko*», «*Zimny rosół nie smakuje*» (Dunaj 1996, s. 1033), а ще більшою мірою в англійській мові — наприклад, з реклами сортів пива: «*It looks good, it tastes good*» («Mackeson Beer»), «*Looks ugly. Tastes great*» («Stella Artois brand») (саме з орієнтацією на зразки англійської реклами таке слововживання, найімовірніше, й поширилося в нас).

2.5.7. Дієприкметники.

2.5.7.1. Активні дієприкметники тепер. ч. Відбулася досить стрімка активізація тенденції до обмеження вжитку форм на *-уч(юч)-ий, -ач(яч)-ий*, хоча їх здебільшого продовжували подавати в нормативних граматиках і правописах, у підручниках і посібниках з української мови в дієслівній парадигмі з метою системного охоплення категорій і розрядів дієслова в межах протиставлення активного — пасивного станів (див., зокрема: УП 1990, с. 98, 101 і УП 1993, с. 93, 96; з позначкою «зрідка», як і в УП 1960; у проєктах УП 1999, с. 141, 146 і УП 2003, с. 92, 96, також з уточненням щодо вживання: «зрідка», а в УП 1999, відповідно до рекомендації робочої групи УНКПП 1995 року [див. про це також: Головашук 1997: 86], також з іншим уточненням: «вживані переважно в значенні прикметників та іменників»; з цим же уточненням: УП 2019, с. 153)⁹⁰.

В історії УЛМ ХХ століття названий лексико-граматичний розряд, як відомо, по-різному оцінювали з погляду його відповідності структурі української мови (критерієм у цій полеміці було визнання / невизнання основним або і єдиним авторитетним джерелом літературної мови тільки мови народної — розмовної та фольклорної⁹¹) — від беззастережного прийняття, наприклад у граматиках І. Нечуя-Левицького, П. Залозного, Г. Шерстюка, до такого ж неприйняття в 20-х — на початку 30-х років (О. Курило, М. Сулима, М. Гладкий та ін.⁹²; остання позиція була підтримана наприкінці 60-х — на початку 70-х років у відомих рекомендаціях Б. Антоненка-Давидовича [Антоненко-Давидович 1991: 135–144⁹³]); утім, нормативність цієї категорії для української мови обстоювали також і в період 20-х років (зокрема, П. Бузук, літератори Микола Зеров, Валер'ян Поліщук [див., наприклад: Жовтобрюх 1991: 81–82, 135, 142, 146, 186, 209;

⁹⁰ Див. також у граматиках сучасної УЛМ [Вихованець, Городенська 2004: 287 (у наступному виданні цієї праці, однак, уже нічого не сказано про наявність або, навпаки, відсутність у нормативній українській мові зазначеного розряду: Граматика... : Морфологія 2017: 374, 486–488, але серед прикладів дієприкметників подано й такий: *засихаюче дерево*); Сучасна українська літературна мова 1993: 327–329; Сучасна українська літературна мова 1994: 284; Сучасна українська мова 2001: 188–189; Ющук 1998: 120]. Відомий український філолог в еміграції Ігор Качуровський рішуче виступав проти обмеження вживання форм на *-чий* [Качуровський 1994: 86]; інший же зарубіжний україніст, навпаки, цілковито заперечує нормативність їх як членів дієслівної парадигми [див.: Марван 1992: 6–7].

⁹¹ Певний набір форм на *-чий* — на зразок *біжучий, живучий, знаючий, лежачий, сидячий, сплячий* (з фольклору: «Бо милий прийде, / Мене, *сплячу*, знайде». — Чуб., т. 4, с. 487: Ушицький повіт — у сучасній Хмельницькій області; «<...> якби на *сплячого* напали вовки, то б були розірвали»: Грінч.), *стоячий, тремтячий, ходячий, шиплячий* — відомий, звичайно, і народнорозмовній мові (див., наприклад: Грінч., Голоск.). Крім *знаючий* (із суфіксальним наголошуванням), пор. також *діючий (діючий вулкан*: РУСКрим, стаття «действующий»), *маючий* «заможний».

⁹² О. Синявський навіть прямо констатував, що «колишні дієприкметники прямого стану теперішнього часу <...> на *-чий* <...> в українській мові зникли, залишивши від себе дві парості: дієприслівники та прикметники» (в останньому випадку автор мав на увазі форми на зразок *лежачий, летючий, смердючий, роботячий* і под.) [Синявський 1931: 99].

⁹³ Утім, Борис Антоненко-Давидович у своїй літературній творчості також не обходився без вживання таких форм, наприклад: «виховувати *підростаюче* покоління» (оповідання «Іван Євграфович більше не належить собі»), «<...> займається серце цим *усеспалюючим* вогнем, коли обранець заступає тобі світ» (повість «Завищені оцінки»).

Качуровський 1994: 86–89]⁹⁴); з прийняттям цієї категорії від середини 30-х до кінця 80-х років, але вже з певним граматичним обмеженням щодо її вживання в останні десятиліття цього періоду⁹⁵. У 70–80-х роках, загалом приймаючи названу категорію, граматисти підкреслювали, однак, наявність істотних синтаксичних обмежень у нормативному функціонуванні таких форм у власне дієприкметниковому значенні порівняно з вихідними дієсловами й порівняно, відповідно, з російською мовою (обмежене вживання при них обставин і особливо додатків, насамперед прямих, невживаність їх у складі дієприкметникових зворотів), що свідчить про згасання в них значення дієслівної процесуальності, або вбачали функціонування, причому дедалі обмеженіше, їх тільки як прикметників [див., наприклад: Баранник 1984; Пилинський 1976: 151].

У 90-ті роки знову стала набирати потужності тенденція до усунення форм на *-чий* незалежно від їхнього граматико-категоріального значення, тобто не тільки як власне дієприкметників, але й як похідних від них прикметників та іменників [див., наприклад: Пономарів 1999: 156–159 (пор., однак, у підручнику за його редакцією цілком нейтральну констатацію наявності в структурі УЛМ цього розряду: Сучасна українська мова 2001: 188–189); Фаріон 2010: 120–121; Куляс 2009: 92–96]. У практичній площині це відбувається особливо помітно, як і в інших подібних мовних явищах цього періоду, в перекладних словниках з другою (не першою) українською мовою (особливо в російсько-українських: див., наприклад, навіть у загалом «поміrkованих» у цьому плані на сучасному тлі академічних РУСНТ 1996, РУСНТ 1998), у сфері термінології — у словниках та в новостворюваних українськомовних державних стандартах на терміни та їх визначення, які розроблялися в 90-ті роки звичайно шляхом добору українських відповідників до одиниць російськомовних ГОСТів радянського часу, у відповідних рекомендаціях фахівців з різних галузей знань⁹⁶, у мові ЗМІ, особливо інформаційних програм та перекладної продукції на недержавних телеканалах⁹⁷. З іншого боку, як і до

⁹⁴ Пор., наприклад: «Кілька слів про мову і користування нею. Я вважаю, наприклад, наростки *-виий* і *-чий* при творенні дієприкметника за сучасні необхідні мовні форми, яких ніякі професори-лінгвісти не викориняють, бо вони стихійно врастають у життя. Як обійтися без таких форм? Повною фразою, може, порадять, як це робили повільні чумаки за воликами, коли темп динамічний сучасності вимагає скорочення старовинних зворотів. Мова телеграм і рух аеро міняють синтаксу. Я їх свідомо живую в своїй поезії, бо на них сьогоднішній день, а не археологічні докопування та боязкість русизму. Між іншим, український народ вже давно створив слово “знаючий” і декілька інших, значить, процес живе. Це жива мова, і нові вчені збудують на її підставі нові правила користування. Живу людину вбити в тісну колодку не зможуть, і тому я пишу “Палаючий дух”» (Валеріян Поліщук. Дороги моїх днів: Автобіографічні матеріали. — Самі про себе: Автобіографії українських митців 1920-х років / Упоряд. Р. Мовчан. Київ, 2015, с. 351).

⁹⁵ Пор., наприклад, констатацію активного процесу розширення вживання форм на *-чий* в усіх стилях УЛМ під впливом російської мови і схвальну оцінку цього явища [Курс історії української... 1961: 397; ГУМ Лексика 1983: 573; Іжакевич 1969: 210]. З іншого боку, пор. думку про значно скромніше місце цих форм у сучасній літературній мові та їхнє переважне вживання тільки в її книжних стилях [Zatovkaňuk 1985].

⁹⁶ Див. огляд варіантів перекладу російських форм на *-чий* в українськомовних держстандартах, у перекладних словниках тощо, зокрема [Українська ділова мова 2003: 153–188]. Українські термінологи (насамперед у сферах точних і природничих наук) роблять спроби системного опрацювання, нерідко з досить сміливими, радикальними пропозиціями, питання щодо заміни форм на *-чий* в українській мові [див., зокрема: Войн. / Морг. 1997; у матеріалах термінологічних конференцій (пропозиції Б. Рицаря, Б. Кінаша, Р. Рожанківського та ін.): Вісник державного університету «Львівська політехніка», 2000, № 402 (Проблеми української термінології), с. 15–16, 261–263; Вісник державного університету «Львівська політехніка», 2002, № 453 (Проблеми української термінології), с. 15–16, 20, 49, 170–175, 261–263; Українська термінологія і сучасність. Київ, 2001, с. 56–58].

⁹⁷ Пор. наявність подібних тенденцій також у білоруській мові 1990-х — початку 2000-х років [Садоўскі 2001: 230–231]: навколо цього питання також активізувалася полеміка, не всі граматики сучасної білоруської мови виділяють у її структурі цей розряд дієприкметників, але в самій мовній практиці такі форми продовжують активно вживатися, особливо в науковому й офіційно-діловому

цього, висловлюються рекомендації залишити в ужитку, особливо в термінології, установлені ад'єктивовані та субстантивовані форми на *-чий* — як у середовищі мовознавців [див., наприклад: Сербенська, Волошак 2001: 101 ⁹⁸; Грицик 2010 (за те, щоб лишити, зокрема, *діючий вулкан, крокуючий екскаватор, лікуючий лікар* і под.); Булаховський 2012; Миронюк 2010: 75; [Інтер'ю з Л. Мацько]. — УС, 12.03.1998], так і серед термінологів-немовознавців [див., наприклад: Опейда, Швайка 1997: 42]. Наголошується також, що віддієслівні прикметникові утворення на зразок *знаючий, люблячий, мислячий, сплячий, тонучий* і под. не тільки «здавна вживаються в мові художньої літератури», а й «властиві народнорозмовній мові» [Єрмоленко 2013: 259–260].

Станом на сьогодні в багатьох випадках уже відбулося досить істотне витіснення з нормативного вжитку ад'єктивованих і субстантивованих форм на *-чий* (з активізацією в ужитку вже наявних і творенням нових одиниць для їх заміни), наприклад: замість *вище-* і *нижчестоячий* (у певній ієрархії), *вище-* і *нижчестоячий* (від початку 90-х років, навіть в офіційному вжитку, стали вживатися й такі трохи «українізовані» форми) — *вищий* і *нижчий*, *вище-* і *нижчепоставлений*; замість *миючий (засіб)* — *мийний* (це можна сказати й щодо таких одиниць, як *оточуючий, початкуючий* та ін.); у складних словах: замість *життєстверджуючий* — *життєстверджувальний, життєствердний*, у термінології: замість *породоутворюючий, терморегулюючий* — *породотві(о)рний, терморегулювальний*; у значенні іменників: замість *виконуючий обов'язки, завідуючий, (головно)командуючий* — *виконувач (виконавець) обов'язків, завідувач, (головно)командувач*. В інших випадках відбулося значне звуження вживання таких форм: *бажаючий, віруючий, нержавіючий, переважаючий* та ін.; ще в інших — окреслився лише початок (з невідомим поки що завершенням) конкуренції таких форм з одиницями, пропонованими на їх заміну. у формулах привітань замість *З наступаючим святом (Новим роком і т. ін.)!* або просто *З наступаючим!* набули вже достатньо широкого вжитку звороти *З прийдешнім святом (З прийдешніми святами) / З Новим роком! або Щасливих свят / Щасливого Нового року!* і под. (цьому сприяла, звичайно, й «небажаність» самого твірною дієслова *наступати* в цьому значенні за наявності цілком нейтрального *наставати*).

Основними моделями заступлення форм на *-чий* у їхніх прикметникових та іменникових значеннях стали такі ⁹⁹:

стилях (пор. у П. Бузука, 1929 рік: «Жодна літературна мова не може обійтися особливо без дієприкметників теперішнього часу») [див. огляд: Динаміка літературної норми сучасної беларускої мови 2015: 182–191].

⁹⁸ Пор. так само, наприклад: «Природними є багато спеціальних термінів, вислови *ведучий програми, діючий президент, діючі сили* (але *чинний правосис*)» [Сербенська 2002: 110].

⁹⁹ Крім, звичайно, інших засобів, до яких удаються в крайньому разі, шукаючи відповідник до того чи того російського або англійського звороту, зокрема: а) структурно громіздких складнопідрядних конструкцій з підрядними означальними — наприклад, до англ. *«talking head»* (переважно у множині — про відповідний телеформат), рос. *«говорящая голова»*: «<...> передачі із “головами, що говорять” телеглядачі сприймають як зайву трату часу» — про телепрограми, переповнені монологами та діалогами їхніх учасників (Дз. т., 13.03.2004), «Ведучий — не просто “голова, що говорить”» (В. Гайдукевич. — УМ, 23.03.2012, с. 17), пор. інший переклад: «*балакучі голови*» (С. Грабовський. — Д, 16.05.2014, с. 19); до рос. *«говорящий попугай»*: «Наступним номером був папуга, що розмовляє» (Україна. Наука і культура. Київ, 1991, вип. 25, с. 261); до англ. *«flying geese»*, рос. *«летающие гуси»* — про нові індустріальні країни Азії: «Десятиріччями їх знали як “гусей, що летять”». У центрі зграї була Японія, яка прокладала нові шляхи та передавала <...> досвід новим країнам Східної Азії з їхньою “дивовижною економікою”, які просувалися за нею з попутним вітром. Серед цих країн були Південна Корея і Тайвань <...>» (Час, 1997, № 20); до рос. *«плавающий кран»* (замість уже узвичаєного *«плавающий кран»*): «Величезний кран, що плаває, встановив останню опору унікальної споруди» (ВЗ, 16.08.1999, с. 1); до рос. *«восходящая звезда»* (перен.): «В одному з попередніх випусків ми розповіли про зірку, що сходить, NN» (ВЗ, 7.10.2004); до рос. *«отвлекающий маневр»*: «маневр, який відвертає (увагу противника)» [Куляс 2009: 26]; до рос. *«принимающая сторона»*: «Коли готували державні візити, то сторона, що приймає, через послів з'ясовувала <...>» (Е, 13.12.2012, с. 17); б) залишення оригінальних зворотів російського

1) віддієслівні прикметники:

а) із суфіксом *-льн-ий*: *друкувальний, ініціювальний* (СУМ-20), *консолідувальний* (УОС 2009, СУМ-20; «консолідувальне начало»: П, 20.07.2004), *свердлильний* (РУСНТ 1996, пор. в УРЕ-П: «свердлярчі тварини»), *узагальнювальний* і под., у складних словах: *букводрукувальний, всепоглинальний, енергогенерувальний* та ін. (на сьогодні це найрегулярніша словотвірна модель заступлення форм на *-чий*: див. докладніше п. 4.3.3.1).

Форми на *-льн-ий*, однак, можуть сприйматися як менш органічні або й зовсім неприйнятні:

— в утвореннях від неперехідних дієслів (порівняно з похідними від перехідних дієслів), наприклад: *агонізувальний, акальний* — до рос. *акающий* (акальна вимова і под.), *вібрувальний* (звук, голос), *дрейфувальний* (крига, станція) (див.: РУС 2003, СУМ 2012), *практикувальний* — до рос. *практикующий* 2 у знач. прикм. (РУС-4), навіть *існувальний* замість *існуючий*: «Це не означає, що хтось справді усе про нас знає наперед: доля, гадаю не любить *існувального* сміття» (Г. Штонь. — УЛГ, 8.03.2011, с. 1), а також, незалежно від перехідності дієслова, у тих випадках, коли:

— суб'єктом навіть активно спрямованої дії є особа (сукупність осіб, персоналізоване неживе поняття), наприклад: «Перед *скандувальним* натовпом ведуть полонених» (СТБ, «Вікна», 16.12.2015); пор., наприклад: *дублювальний пристрій* (цілком органічне поєднання словотвірної форми і змісту: пристрій, призначений для дублювання певних дій) і *дублювальний склад спортивної команди, атакувальний маневр* (цілком органічно) і *атакувальні війська, приймальна радіостанція* (РУСНТ 1998, РУС 2003), але: «*Приймаюче* місто Київ», «*Приймаюче* місто Львів» — написи на щитах при в'їзді до відповідних міст під час чемпіонату світу з футболу Євро-2012, «провести рік у *приймаючій* родині в США»;

— суб'єктом є носій стану, а не виконавець дії, пор., наприклад, з-поміж нововведень: «У В. Барки знаходимо *вражальне* (інколи — навіть *шокувальне!*) розмаїття барв <...>» (СУМ-20, т. 3, с. 323), «"Вікна" вже розповідали *вражальну* історію» (СТБ, «Вікна», 24.03.2015). Тому в таких випадках продовжують активно функціонувати відповідні форми на *-чий*: «У столиці оголошено міський фотоконкурс "*Вражаючий* Київ"» (ВК, 21.03.2013, с. 32), *шокуючий звіт* (СТБ, «Вікна», 3.04.2014), *шокуючий злочин* (ICTV, «Факти», 12.10.2012), *хвилюючий* (наприклад, *зустріч*: РУС 2003 — на рос. «волнующий»). У жодному разі не слід, звичайно, сприймати цю словотвірну модель як універсальну для заступлення форм на *-чий*, механічно поширюючи її на різні випадки (пор., наприклад, в одній з таких рекомендацій пропонування одиниць на зразок *виконувальний* — замість *виконуючий, мобілізувальний, організувальний* [Куляс 2009: 100]);

б) моделі менш регулярного творення:

— із суфіксом *-н-ий*: *диференційний* (наприклад, *принцип орфографії*), *нержавічний* і *неіржавний, щадний* (режим); у складних словах: *взаємовиключний, всеохопний, енергозбережний*, з другим компонентом [-ді-]: *протидійний, сильнодійний* та ін. — замість відповідно *диференціюючий, нержавіючий, всеохоплюючий, енергозберігаючий, сильнодіючий* і под.; у нових словах: *системотвірний* (*текстотвірний* і под.), а не *системостворюючий* і под.;

— із суфіксом *-івн-ий* (пор. давніші форми *панівний, руйнівний* і под.) — модель, яка, очевидно, далеко не завжди сприймається як словотвірно прозора, пор. у різних джерелах

мовою: «— Багато людей підтримують ідею об'єднання опозиції <...> Але не факт, що об'єднання додасть політиці нових людей із сучасними знаннями. Якщо союз врятує депутатські мандати "*уходящих* натур", то це не дасть результату суспільству» (ГПУ, 13.04.2012, с. 10) (пор. рос. «уходящая натура» у професійній мові кінематографістів); в) підшукування не зовсім точних відповідників, наприклад: «*найначитаніша* країна» — як відповідник до відомого російського звороту ще радянського часу «самая читающая [в мире] страна» — про СРСР (російськомовний документальний т/с «Зеркало истории», створений у 90-ті роки в Україні — з нашим перекладом на українську мову: т/к «Київ», 5.01.2010).

паралельні форми для передавання російських ад'єктивованих дієприкметників на *-ий*: *іонізувальний* і *іонізівний*, *контролювальний* і *контролівний*, *фільтрувальний* і *фільтрівний* [Українська ділова мова 2003: 156–183], *спрямовувальний* і *спрямівний* — замість *іонізуючий*, *спрямовуючий* і под. (див. докладніше п. 4.3.3.8);

— із суфіксом *-лив-ий*: *захопливий* (СУМ-11 подавав це слово з ремаркою «рідко», РУС-3 — на останньому місці серед кількох варіантів перекладу рос. *захватывающий* у значенні прикметника, СУМ-20 подає його вже єдиним) — замість *захоплюючий*; *збадьорливий* (СУМ-20) замість *збадьорюючий*; *обнадійливий* (РУС-3 не подавав цього слова, СУМ-11 подавав, очевидно як нове явище, з позначкою «розм.»);

— непродуктивні суфіксальні моделі: із суфіксом *-ч-ий* (див. п. 4.3.3.6): *протиборчий* (*протиборчі сторони*), пор. рос. *противоборствующий*, *перевірчий* — до рос. *проверяющий* (РУСКар.; «перевірчі органи». — СТБ, «Вікна», 30.05.2005), навіть *запам'ятовчий*, *обслуговчий* — до рос. *запоминающий*, *обслуживающий* (РУСКар.); у складних словах: *правоустановчий* (юр.) — до рос. *правоустанавливающий*; із суфіксом *-ов-ий*: *підслуховий*, *прослуховий* (*пристрій*: РУСКар., УРРУС) — до рос. *под(про)слушивающий*; реактуалізація лексичних одиниць у межах старої моделі ад'єктивованих дієприкметників на *-учий*: *летючий*, *падучий*, *плавучий* (РУСКар., РУС 2003, УРРУС) — до рос. *летающий*, *падающий*, *плавающий* (пор., наприклад, *дрімучий*). Малоприйнятними видаються спроби реанімації старої моделі на *-ий*, яка «в сучасній мові відгонить старовиною» [Співак 2001: 20]: ось, наприклад, «ковані» й, без сумніву, мертвнонароджені форми *владучий* — до рос. *правящий* («*владуща сила*». — СТБ, «Вікна», 3.12.2007), *загасучий* — до рос. *затухающий*, *неогрівучий* — до *негреющий*, *незамерзучий* — до *незамерзающий* і под. (РУСКар., РУС 2003);

2) відіменникові прикметники: *галопний* (*інфляція*), *домінантний* (*роль* та ін.), *конкурентний* (*конкурентні партії*, *фірми*), *контактний* (*контактні мови*), *контрольний* (*орган* та ін.), *профільний* (про навчальні дисципліни та ін.), зокрема від віддієслівних іменників і взагалі іменників (іншомовного походження) з процесуальним значенням: *деморалізаційний* (РУСКар.), *компрометаційний*, *консолідаційний*, *координаційний* (*орган* та ін.), *організаційний*, *стабілізаційний* (*стабілізаційні заходи*) і т. ін., — замість *галопуючий*, *домінуючий*, *контролюючий*, *координуючий*, *організуючий* та ін. У мовознавчій термінології замість *ізолюючі*, *інкорпоруючі мови* (структурні кальки відповідних німецьких і утворених за їхнім зразком російських дієприкметникових форм) запропоновано *ізолятивні*, *інкорпоративні мови* (у ряду з уже наявними давнішими формами *аглоutinативні* і *флексивні мови*).

У низці подібних випадків творення прикметників від віддієслівних іменників, а не безпосередньо від дієслів узагалі видається значно прийнятнішим;

3) іменники (замість субстантивованих та ад'єктивованих дієприкметникових форм):

а) іменники — як уже наявні досі, але активізовані або навіть переосмислені, так і «новоковані» (це здебільшого віддієслівні суфіксальні утворення) — як позначення в основному особи, наприклад: *голова* (*зборів*, *засідання*) замість *головуючий*, *інспектор* замість *інспектуючий*, *протестант* замість *протестуючий*, перев. мн. «учасник акції протесту (на вулицях та в інших громадських місцях)» («Відколи Віктор Ющенко почав працювати на Банковій, сюди постійно приходять із пікетами. Серед протестантів є навіть кілька таких, що сюди ходять, як на роботу». — Е, 24.03.2005), *потопельник* замість *потопуючий* («Порятунок потопельника — справа його рук!» — УТ-1, «Вісті», 20.07.2005; «Порятунок потопельника — в руках самого потопельника»: М. Наєнко. — УК, 20.06.2013, с. 19). Відмінність семантичного плану між дієприкметниковими за походженням формами, що виражають тимчасову ознаку (*головуючий* і под.) або ознаку за дією, яка ще триває (*потопуючий*), і іменниками, що мають номінувати особу за її постійною, характерною ознакою або за вже завершеною дією (так, слово *потопельник*

усі словники досі подавали у значенні «утопленик»¹⁰⁰), у подібних випадках можуть, таким чином, навіть ігнорувати (пор., однак, у професійній мові або в офіційній хроніці: «Головуючий у судовому засіданні голова Апеляційного суду відзначив, що <...>»; однозначність розуміння слова *потопельник* особливо необхідна, зокрема, в юридичних документах). З-поміж більш чи менш регулярних суфіксальних дериватів це одиниці із суфіксами *-увач* (*виконувач обов'язків* замість *виконуючий обов'язки* та ін.: див. п. 4.3.2.4), *-ник* (поряд з дальшою активізацією в ужитку пропонованих ще з радянського часу одиниць *керівник: справ, тресту* та ін., *нападник*, спорт., замість *керуючий, нападаючий*, це, наприклад, *зарядник*, військ., замість *заряджаючий*), але особливо *-льн-ик* (див. п. 4.3.2.2). Спорадично утворюються або активізуються одиниці з деякими іншими суфіксами: *співчутливець* — замість *співчуваючий* у значенні іменника (5 к., «Час новин», 3.12.2011); *управитель* — замість *управляючий (рада управителів компанії)*.

Це також іменники зі збірним значенням замість субстантивованих форм на *-чий*, уживаних у множині: *оточення* замість *оточуючі*, мн., *оточуюче*, сер. р.; *комплектація, комплектовання* замість *комплектуючі*, мн.; іменники у формі род. в. замість форм на *-чий* у функції означення: *суб'єкт господарювання* замість *господарюючий суб'єкт, пристрій стеження* — до рос. *следающее устройство*;

б) іменники-прикладки (пор., наприклад, ще в РУС-3: *королева-вдова* — до рос. *вдовствующая королева* і под.) [див. також: Українська ділова мова 2003: 131–132; Погиба, Грибніченко, Баган 2002: 192]: *автор-початківець, психолог-практик, шахтарі-страйкарі, депутати-голодувальники* (СТБ, «Вікна», 8.06.2005), *фірми-конкуренти* та ін., навіть *тренер-graveць* [Куляс 2009: 99] — замість *початкуючий автор, практикуючий психолог, страйкуючі шахтарі, голодуючі депутати, конкуруючі фірми, граючий тренер* (пор., однак, наявність саме останнього словосполучення і в деяких нових словниках: РУС 2003, СУМ 2012, СУМ-20) і под.;

в) субстантивовані прикметники — наприклад, у назвах посад, позначеннях кола обов'язків (в армії і т. ін.): *вивідний, розвідний, напрямний* (Сл. військ., УРРУС), *замикальний* (УРРУС; пор. інші варіанти: *кінцевий* — у Сл. військ.; *задний* — у РУСКар., РУС 2003, але в офіційному вжитку у ЗМІ — *замикаючий*) — до рос. *выводящий, разводящий, направляющий, замыкающий*;

4) лексичні одиниці з іншою словотвірною мотивацією (іншими коренями): *навколишній* замість *оточуючий*, *охочий* замість *бажаючий* уже в значенні не тільки іменника («Один з *охочих* зареєструвати партнерство». — УП, 24.04.2023), а й атрибутивного прикметника: «Всі *охочі* передплатники можуть отримати передплату на журнал» (ГПУ, 27.03.2013, с. 5), *опорний* (про слово, член словосполучення) замість *керуючий* у протиставленні до *керований* — у лінгвістичній термінології (див.: І. Р. Вихованець. Керування. — ЕУМ 2007, с. 259–260), навіть такі випадки, як *двоногий (екскаватор)* замість *крокуючий*, пор. рос. *шагающий* (РУСКар., РУС 2003). Це також, зокрема:

— *наявний* замість *існуючий* [Пономарів 1999: 136], хоча *наявний* має вужче, конкретніше значення і замінити ним *існуючий*, наприклад, у зворотах «існуючий порядок», «існуюча практика розподілу», «за існуючими нормами правопису» адекватно не можна, тим більше подібне заступлення стає проблематичним для похідних *неіснуючий* («Але

¹⁰⁰ Тепер же навіть деякі словники вже подають: *потопельник* — як відповідник до рос. *утопающий* у значенні іменника (РУСКар., РУС 2003), «той, хто тоне» (СУМ 2012). Пор. уже й наявність прикметника *потопельний* (замість *тонучий*): «Рятувати з *потопельного* човна ніхто не квапиться» («1+1», ТСН, 19.10.07). З іншого боку, уже виник іменник *потопальник* [пор. пропозицію: замість *утопающий* — *потопальник, утопальник*: Антоненко-Давидович 1991 : 143] — від дієслова недок. в.: «Рятування *потопальників* — справа рук самих *потопальників*» (Н, «Репортер», 28.10.2009; так само: ІСТУ, «Факти», 9.07.2012; Українська ділова мова 2003: 187; рос. *утопающий* — укр. *потопальник, утопальник*), хоча і з ним уже відбуваються семантичні непорозуміння: «труп *потопальниці*», тобто утопленої («1+1», перекладний фільм, 26.08.1996).

чому на будинку Верховної Ради залишився герб *неіснуючої* республіки [про УРСР. — О. Т.]?»: О. Шараневич. — УС, 6.01.2000; «Хто вони, вигадані герої *неіснуючої* Нової Росії?». — ICTV, «Громадянська оборона», квітень 2015), *співіснуючий* (в ОСУМ 1975, ОСУМ 1994 слово *існуючий* подавалося, а в УОС 2009 його знято; у РУС 2003 у статті «существующий» відповідник *існуючий* знято, але в статті «имеющийся» він є; в одному з термінологічних довідників в огляді варіантів перекладу до рос. *существующий* відповідник *існуючий* також не подано, але він є в перекладі термінів *долгоживущий* і *короткоживущий* радикал — *довгоіснуючий* і *короткоіснуючий* радикал: Українська ділова мова 2003 : 180, 162, 165; у СУМ-20, СУМ 2012 слово *існуючий* є);

— *чинний* замість *діючий*. Академічні словники (як попереднього періоду: СУМ-11, РУС-3, так і нові: РУСНТ 1998, РУС 2003 — див. рос. «действующий», СУМ 2012) звичайно окреслюють семантичну сферу прикметника *чинний* як «такий, що має законну і т. ін. силу (про що-небудь)»: *чинне законодавство*, *чинна влада*, *чинні норми*, *чинний правосил* і под., тоді як за *діючий* лишають його власне (віддієслівне) значення «який перебуває в дії, діє, функціонує»: *діючий вулкан*, *діюча модель літака*, *діюча армія* і под. [див. також, наприклад, Українська ділова мова 2003: 261–263]; так само: *діюча речовина* — у складі лікарського препарату (в анотаціях до ліків); «— Але що може бути гіршим для *діючої* балерини, ніж травма?» (ВЗ, 25.03.2004); «з трьома *недіючими* двигунами» (УМ, 7.12.2010, с. 7). Але в мовній практиці, насамперед у ЗМІ, використання цього прикметника поширюється вже й на вживання, з одного боку, щодо осіб, які мають «законну силу»: *чинний президент країни*, *мер*, «*чинна чемпіонка України*» (ВЗ, 23.08.2016, с. 9), з другого, — щодо предметів і явищ, які перебувають у дії: *чинний вулкан*, *чинна армія* і под. (це відбувається не без впливу, звичайно, мовної практики західної діаспори, пор., наприклад, у спогадах Ю. Шевельова, що вийшли в Україні [див.: Шевельов 2001, т. 1: 312, 322, т. 2: 26, 43]: «чинний вулкан», «За німців книгозбірня була *нечинна*»; пор. аналогічно пол. *szupny*, чес. *čipný*), однак у сучасній «офіційній» УЛМ мотивувальний іменник *чин* уже майже не вживається в процесуальному значенні).

У пошуках форм, які б, якомога адекватніше передаючи суть позначуваного поняття, водночас найкраще відповідали структурі української мови, виникають ряди номінацій з рясною й нерідко, як здається, просто «перестраховальною» варіантністю, що фактично знецінює їхню практичну придатність. Так, замість:

— *ведучий* (слово лишається як нейтральна назва в академічних загальномовних і термінологічних словниках: СУМ-20, СУМ 2012, РУСНТ 1998, однак уже зазнає конкуренції) — 1) у значенні «який іде, рухається попереду»: замість *ведучий* (*танк*, *літак*) пропонують *головний* [Українська ділова мова 2003 : 244] (але який відповідник має бути, наприклад, до рос. *ведущая собака* — у собачому упряжі?; якщо в переносному значенні вживається *провідний*, то це слово має бути відповідником і до рос. *ведущий голос* — у хорі?); 2) у технічному значенні пропонують *тяговий* (*вал*, *колесо*) — з опозитом *тяжній*, тобто «ведений» [Українська ділова мова 2003: 243–244], *тягловий*, *руховий*, але все одно з опозитом *ведений* (РУС 2003); *повідний*, *погоновий*, *тяговий* [Козирський; Шендеровський 2001: 12]; *тяговий* (*тяговий твинт*), *рушійний*, *повідний* (*повідні колеса*); *водійний*, *відничий*, *водільний*, *водівний*; *проводійний*, *проводильний*, *провідівний* (Зубков 2005); 3) у субстантивованому значенні «той, хто веде програму якого-небудь заходу, концерт, теле- і радіопрограму, газетну або журнальну рубрику, колективну гру тощо» пропонують *провідник* (РУСКар.), *провідний* у знач. ім. (РУС 2003), *провідник*, *відник* (Зубков 2005), *ведун* (Р. Мацюк. — УУ, 2005, № 3–4, с. 23);

— *несучий* (у технічних термінах: *стіна*, *конструкція*, *поверхня*, *здатність* та ін., пор. рос. *несущий*), яке донедавна було єдиним і лишається поки що основним позначенням відповідної ознаки (див., наприклад: РУС-3, РУСНТ 1998; так само *вільно-несучий*, *самонесучий*), але вже зазнає конкуренції з боку цілої низки «кованих» слів: *носійний* (подано вже й у СУМ-20), *несівний*, *несній*, ...-*носій* (рос. «несущая частота» —

частота-носії: Українська ділова мова 2003 : 168, 130, 132); *тримальний* (наприклад: «У будинку зруйновані *тримальні* конструкції». — УТ-1, Новини, 8.02.2010, хоча «несущая способность» — *тримкість*), *тримний*, *утримувальний*, *підтримковий* (див.: РУСКар., РУС 2003; Козирський, Шендеровський 2001: 14), *підтримування* — форма род. в. (Вісник державного університету «Львівська політехніка», 2000, № 402: Проблеми української термінології, с. 13);

— до рос. *бегущий* — перен. «який швидко рухається» (*бежущая строка* і т. ін.): *біжущий* (РУСНТ 1998, УРСНТ), *бізущий*, *біжний* (Войнал. / Морг. 1997), *рухомий* (УРРУС);

— *галопающий*: *інфляція*, *ціни* і т. ін. (перен.: «який розвивається дуже стрімко» — від відповідного значення твірного дієслова *галопувати*: СУМ-20; пор. англ. *galloping*, рос. *галопирующий*) — *галоппний*, *нестримний* (СУМ-20, УРРУС), *галоповий*, *галопающий* (ЗВФЕС), *галопівний* (РУС 2003, СУМ 2012), *навальний* (Боярова, Корж), *обвальний*, *нестримний* (РУСКар.) і навіть *галопувальний*;

— до рос. «лечащий врач»: *лікуючий лікар* (це поки що найпоширеніша назва, наприклад: «Це дуже активний біостимулятор, і приймати його можна тільки після консультації з *лікуючим лікарем*, який знає про ваші супутні захворювання». — ВЗ, 17.02.2005: із інтерв'ю з відомим львівським лікарем), *лікар, що лікує*, *лікуючий* у знач. ім. (РУС-3), *лікар-куратор* (РУСНТ 1996), *закріплений (відповідальний) лікар* (РУСКар.), *лікар, що лікує*; (участковий) *дільничний лікар* (РУС 2003), *закріплений (прикріплений) лікар* (УРРУС);

— *практикуючий* — це вже не тільки «який займається практикою (*практикує*), тобто практичною професійною діяльністю лікаря та юриста» (ці значення слів *практика*, *практикувати*, *практикуючий* словники ще донедавна подавали як застарілі: СУМ-11) і вже не тільки цією професійною діяльністю, а й (очевидно, під впливом англ. *practicing*, *practising*) «який активно займається тією чи іншою сферою діяльності» (*практикуючий політик*: Іван Драч; «Сьогодні християнський світ складається із віруючих *практикуючих* і *непрактикуючих*»: з Різдяного послання Патріарха Філарета. — ЛУ, 28.12.2000, с. 1; *практикуючий християнин*: В. Німчук. — Укр. м., 2012, № 3, с. 16; див. також у новому словнику: СУМ-20): *практичний* (можливо, не без впливу й англ. *practical* в одному зі своїх значень) (УРРУС; «— Ви можете сказати, скільки психоаналітиків практикують, приміром, у Києві? — Небагато. І це не випадково: психоаналітик повинен мати зрілість, на порядок вищу від зрілості лікаря чи *практичного психолога*». — ЛУ, 22.06.2000, с. 3; «NN, *практичний психолог*». — УМ, 6.03.2013, с. 10; «<...> доктор наук перейшла до чорної роботи *практичного лексикографа*». — Кр., 2010, ч. 7–8, с. 1), з *практикою* (*лікар з практикою*: РУСКар.; РУС-4, т. 3, с. 414), ...-*практик* (*лікар-практик*: УРРУС);

— до рос. *результурующий*: *результуючий*, *вислідний* (РУСНТ 1998), *сумарний* (РУС 2003), *підсумковий* (ПДЛ);

— до рос. *энергосберегающий* (*теплосберегающий* і под.): *енергозберігаючий* (поки що найчастотніше в мовній практиці: так, станом на листопад 2023 року в корпусі ГРАК було зафіксовано 3995 слововживань, хоча, наприклад, СУМ-20 подає вже його — керуючись, безперечно, насамперед нормотворчою настановою — з позначкою «рідко»), *енергозберігальний* (116), *енергозбережний* (148), *енергоощадний* (1237), *енергоощадливий* (38).

Досить складно відбувається конкуренція у сфері вживання слова *віруючий* (щодо його активного вживання в попередній період пор., наприклад, у перекладі Біблії І. Огієнком: «<...> то є Слово Боже, що й діє в вас, *віруючих*»; з префіксом *не-*: «І жінка, як має чоловіка невіруючого, <...> нехай не лишає його»). Воно продовжує досить помітно вживатися (у тому числі і в тих колах, що прагнуть орієнтуватися на «справжню» українську мову) як прикметник та іменник у значенні «який (той, хто) визнає існування Бога і вірить у нього; релігійний». Наприклад, уживання його як прикметника: «*Віруючі* люди є носіями категорій духовності» (С. Ярмусь, Канада. — УС, 12.09.1996), «На експеримент [провести певний час у монастирі. — О. Т.] погодилися як *віруючі* хлопці,

так і атеїсти» («1+1», ТСН, 12.01.2008); у мові ієрархів українських церков: «мільйони віруючих українців», «потрібно знати психологію віруючої людини» (Із інтерв'ю з Патріархом Володимиром [Романюком], предстоятелем УПЦ КП. — ЛУ, 23.12.1993, с. 3), «для віруючої людини» (Патріарх УПЦ КП Філарет), «віруючі люди» (кардинал УГКЦ Любомир Гузар), «Віруюча людина не може дозволити собі читати пресу, яка пропагує насильство, розбещеність» (ректор Київської богословської академії УПЦ КП Епіфаній: ЛУ, 3.01.2013, с. 5), «Христос рождається! Славимо Його! Різдвяні послання до віруючого українського народу та його духовних пастирів, архієреїв, священників та монахів» (Час, 5.01.1996, с. 1); уживання як іменника: «Віруючі живуть на 8 років довше» (ВЗ, 11.12.2003), «Президент України закликає віруючих України <...>» (С. Ярмусь. — УС, 12.09.1996), «Переможний голос віруючого» (програма на т/к НТА, м. Львів, 2006), «Віруючий» — назва словникової статті (Україна в словах : Мовокраїнознавчий словник-довідник / Кер. авт. колективу Н. Данилюк. Київ, 2004, с. 473). Значно рідше воно вживається як власне дієприкметник: «Григорій Дмитрович — глибоко віруюча людина» (ВЗ, 25.03.2004), пор. навіть у сполученні з додатком: Дмитро Степовик. Наслідуючи Христа : Віруючий у Бога Тарас Шевченко — назва книжки (Київ, 2013). Але в ад'єктивованому значенні віруючий конкурує з прикметником вірний (пор., наприклад, уже досить давній зворот *X(Ф)ома невірний*), а в субстантивованому значенні з семантичним відтінком «той, хто належить до певної церкви або її парафії» (переважно у мн., з синтаксичними зв'язками *чого, який*) це слово дедалі більше заступається відомими й давніше, але тепер актуалізованими субстантиватом вірний (перев. у мн.; пор. навіть твердження, що ця одиниця вживається тут тільки в множині [див.: Наконечна 1998: 217]) та іменниками вірянин і рідше вірник¹⁰¹: «Іван Чиж, народний депутат України, <...> звернувся з привітанням до владик, священнослужителів, до усіх вірних православної та греко-католицької церков» (Тов., 1998, № 3), «Владика Юліан відправив панахиду в супроводі священників та всіх вірних» (ВЗ, 30.07.2005), «відомий православний вірний та меценат Іван Мазепа» (Сл. Пр., 2014, № 15, с. 7), «О. Турчинов є вірним баптистської церкви» (Е, 10.02.2005), «Православні віряни святкують день Казанської Божої Матері» (ICTV, «Факти», 21.07.2005), «Для вірян Папа Іван Павло II вже святий» (ICTV, «Факти», 3.04.2006), «Попід стінами храму стоять вірянки, які підтримують Київський патріархат» (ГПУ, 27.04.2010), «Вчора в Києві православні вірники церкви Філарета пікетували посольство Росії в Україні» (газета «РІО-інформ», м. Ужгород, 4.10.1997), «Цілком розуміємо стан і розпач вірників с. Веряця» (газета «Карпатський голос», м. Ужгород, 2.10.1997). Одиниця вірянин, можливо, вже розширює коло своїх уживань у напрямі субстантивного значення слова віруючий у цілому — для загального позначення релігійної людини (для слова вірний — найдавнішого конкурента слова віруючий — на перешкоді тут стоїть, безперечно, його семантична неоднозначність), пор., наприклад: «Половина українців — віруючі. Значна частина вірян дотримується вимог посту <...>» (Н, «Репортер», 7.04.2004), «Вірянин живе на два роки довше, ніж невіруюча людина» («1+1», ТСН, 19.04.2009), рос. «— Вообще-то я не верующий» / «— Узагалі-то я не вірянин» (ICTV, т/с «Легавый», 8.07.2015).

Якщо, наприклад, у РУС 2003 рос. *верующий* в ад'єктивованому та субстантивованому значеннях перекладалося із залученням також укр. *віруючий*, а *неверующий* — із залученням також укр. *невіруючий*, то в оновленому виданні цього словника (РУС-4),

¹⁰¹ Уживання слова *вірний* у значенні «який (або «той, хто») сповідує християнську віру; правдивий», як і його опозита *невірний*, відоме з часів Київської Русі; пізніше в значеннях «правовірний» і «парафіянин» стало вживатися також слово *вірник*; щодо досить частотного тепер слова *вірянин* пор., наприклад, зауваження І. Огієнка: «<...> *вірні* — це члени Церкви. Спроба (після I світової війни) увести новотвір *вірянин* (замість *вірний*) не вдалася» (Ог. ЕССУМ, т. 1, с. 232). Пор. аналогічно в інших слов'янських мовах: пол. *wierni*, мн. — а) парафіяни; б) правовірні (щодо мусульман), але *wierzący* — віруючий, бр. *верник*, серб. *вѣрник*, слн. *vernik* та ін.

створеному тим самим авторським колективом, постає вже інша картина: у перекладі рос. *верующий* подано, причому на першому місці, укр. *віруючий*, але в перекладі *неверующий* — тільки *невірний*; у знач. ім. *невірник* (жін. *невірниця*), *невіра*, *невірний*.

Якщо брати сучасний стан УЛМ у цілому — насамперед живої розмовної мови, мови оригінальної (не перекладної) художньо-літературної, публіцистичної, наукової, кіно- і телепродукції, професійних сфер спілкування, то цілком очевидно, що форми на *-чий* (в основному, як відзначалося вище, це похідні ад'єктиви та субстантиви), незважаючи на очевидне звуження обсягу їхнього функціонування, продовжують досить активно вживатися і, безперечно, незважаючи на будь-яке розв'язання цього питання мовознавцями, лексикографами, термінологами ще довго перебуватимуть в активному мововжитку, лишаючись, отже, предметом дискусій. Наприклад, в окремих номерах газет: «*віруючі люди*», «*віруючі різних конфесій*», «*волаючі факти*», «*господарюючий суб'єкт*», «*діючий проєкт*», «*забруднюючі речовини*», «*існуючі проблеми*», *невіруючі* у знач. ім., «*панікуючі пасажери*», «*переважаюча підтримка*», «*пломбуючі пристрої*», «*крецидивуючий бронхіт*» (Д, 15.06.2005), «*відливаюче синявою лезо*» (у значенні власне дієприкметника), «*вражаюча краса*», «*головуючий на засіданні*», «*діючий президент*», «*дублюючий пристрій*», але, наприклад, *відпочивальники* (КВ, 15.07.2005), *віруючі, комплектуючі* (Е, 11.05.2022), в окремих теле- і радіопрограмах: «*відступаючі війська*», *всезнаючий*, «*нині діюча конституція*» (УТ-1, «Вісті», 16.04.2006), «*виконуючий обов'язки*», «*управляючий трестом*» (Радіо «Ера», Новини, 17.04.2006), хоча, звичайно, низку з цих прикладів уже можна було б цілком безболісно замінити (див., зокрема, вище). На вокзалах лунають офіційні оголошення: «*Від їжджаючих просимо зайняти свої місця. Проводжаючих просимо покинути вагони*». Навіть на західноукраїнських курортах, де загалом панує, природно, українська мова, у написах і в оголошеннях по радіо можна побачити й почути: «*Шановні відпочиваючі!*». В офіційних назвах установ, проєктів та ін., у мові документів: «*Енергогенеруюча компанія ДП НАЕК “Енергоатом”*», «*Проєкт “Захоплюючий Київ”*» пропонує незвичайні екскурсії нашим давнім містом» (ВК, 28.03.2013, с. 30), «*Договір страхування подорожжюючих*», «*Кількість проживаючих у квартирі*» (у платіжних документах за комунальні послуги). У термінології, галузевих номенклатурах і взагалі в професійній мові: *блукаючий* (зірка, нерв, нирка), *зимуючий бур'ян*, *зникаючі види тварин*, *зяючий, кваліфікуючі ознаки* — в юриспруденції (хоча це утворення від перехідного дієслова, і тут цілком доречним був би прикметник *кваліфікувальний*), *мігруючі птахи*, *мокнуха екзема*, *падаючий промінь*, *прогресуюча катаракта*, *реабілітуючий* — у юриспруденції («закрити кримінальне провадження у зв'язку з реабілітуючими обставинами»), *спляча брунька* (пор. також як професіоналізм — очевидно, як калька англ. *sleeping*: *сплячий агент*; «У Дніпрі спецпризначенці СБУ затримали “сплячу” диверсійну групу агентів ФСБ у складі трьох місцевих мешканців, яка була сформована ще у 2015 році та одразу “законсервована”. Під кураторством ворожих спецслужб вони вели в регіоні диверсійну та розвіддільність». — УП, 19.04.2022), *стригучий лишай*, *фіксуюча пов'язка* (це утворення від перехідного дієслова з цілком очевидною семантичною ознакою призначення для виконання певної дії, і, отже, тут цілком на місці був би прикметник *фіксувальний*: див., наприклад, РУС 2003, УРРУС), *циркулюючий* («об'єм циркулюючої крові») та ін. (див.: РУСНТ 1996, РУСНТ 1998), хоча пор., наприклад, у тому ж РУСНТ 1996 інші приклади з явним униканням форм на *-чий*: *оперізувальний* (до рос. *опоясывающий*), *пряmostійний* (до *пряmostоячий*), *пульсівний* (до *пульсирующий*), *свердлильний* (до *сверлящий*), *споротвірний* (до *спорообразующий*), *стисний*, *стискальний* (до *давящий*), *стрибний* (до *прыгающий*), *яйцекладний* (до *яйцекладущий*) та ін.; у складних словах: *листогризучий шкідник*, *зимосплячі тварини*. У мовознавстві: *дрижачі*, *свистячі*, *шиплячі приголосні*, *акаючий*, *укаючий* (*вимова*, *говірки*) (спроба актуалізувати прикметник *акучий*: див., наприклад: Українська ділова мова 2003: 119, відомий у мовознавчому житку в 20-ті — на початку 30-х років, а також у діаспорі, поки що не прищепилася).

У релігійній літературі, в мовній діяльності українських церков: «Не занечищуйте душ своїх усім *плазуючим*» (Біблія. Пер. І. Огієнка), «*правлячий* Цар Божий, Ісус Христос», «*правлячий* єпископ Коломийсько-Чернівецької єпархії УГКЦ», «*керуючий* Мукачівською єпархією УПЦ (МП)», «*головуючий* Синоду єпископів УГКЦ», «*головуючий* у Всеукраїнській раді церков»; в афоризмах, сентенціях біблійно-релігійного походження, де має бути «згущеність» не тільки змісту, а й форми: «голос *волаючого* в пустелі» (Євген Сверстюк. — УУ, 2000, 9, с. 64), пор. явно невдалу спробу замінити цей зворот: «голос *крикуна* в пустині» (РУСКар., с. 57). Пор. також в одному з номерів фахового видання з української мови: *виконуючий, домінуючий, ідентифікуючий, неіснуючий, компрометуючий* (В. Німчук. — Укр. м., 2003, № 4, с. 6, 8, 23, 27, 31).

Особливо це стосується, як уже відзначалося вище, утворень від неперехідних дієслів¹⁰²: *агонізуючий, баражуючий, вимираючий (плем'я, вид тварин; «За статистику, в Україні зараз 9009 вимираючих сіл»: Припинити вимирання нації : Відкритий лист Національної ради Конгресу української інтелігенції керівникам держави. — ВК, 31.01.1997, с. 5; «Рейтинг “вимираючих” міст очолив Дніпропетровськ». — УМ, 25.10.2012, с. 3; пор., з іншого боку: «Адже, згідно з міжнародними нормами, такою, що вмирає, вважають націю, яка вживає понад 8 літрів чистого спирту на душу населення». — Е, 25.04.2013, с. 3), ворогуючий (сторони, сили, табори), діючий, думаючий, жевріючий, завмираючий, загниваючий (суспільство), згасаючий (хвиля, коливання — у фізиці), зимуючий (птахи), зникаючий («Червона книга рідкісних і зникаючих тварин»), зяючий, інтригуєючий, киплячий, конаючий, конфліктуєючий (конфліктуєючі сторони: УС, 16.11.2000, с. 8), минаючий («фіксувати минаючу історію»: Оксана Забужко. — Д, 3.09.2010), мислячий («мисляча частина Росії». — Д, 16.05.2014, с. 21), мігруючий (птахи, риба), ниючий (біль), паразитуючий, плаваючий (док, лезо — у бритві), підростаючий (покоління), планеруючий, працюючий (завод, «вимкнули останній працюючий енергоблок ЧАЕС», пенсіонер, «тимчасово не працюючий») у знач. прикм. і ім. — про людину: в офіційному слововжитку), прогресуючий («прогресуюче відставання від інших країн»: М. Стріха. — УМ, 2.08.2005), пульсуючий (біль), стріляючий (біль; «Українські стріляючі ліжники завершують останні приготування»: про біатлоністів. — УМ, 31.01.2014, с. 22), тануючий, тліючий, триваючий та ін. Із синтаксичними залишковими атрибутами дієприкметникового вживання — з обставинами: «вибірково діючий препарат», «неухильно зростаючий добробут», «існуюча тут система знижок», «існуюча на сьогодні практика», «реальність — об'єктивно існуюча дійсність», «Кажу це як практикуєючий ось уже 10 років політик» (І. Драч. — Газета «Український форум», 7.05.1999), «економічно процвітаюча країна». Так само в утвореннях від перехідних дієслів з нейтралізацією значення перехідності: бриючий (перен.: політ), люблячий (мама), паралізуєючий (біль, жах), читаючий («читаюча нація». — УМ, 16.07.2005). Письменникам, безперечно, важко буде відмовитися від таких форм в уживаннях на зразок *блукаючий погляд, даленіючі кроки, некліпаючий погляд, палаючий погляд, ридаючий вітер* («З ротатим, ридаючим риком / Вітри орди хмар несуть». — Василь Симоненко), *синіюча далина, ширяючий політ* і под. («Пасуться коні нетипові / у сутеніючій траві». — Ліна Костенко; «Мов кінь здихаючий, ногами б'є / Держава Коби, Берії, Крючкова <...>», «Ви скажете, що то даремна гра, / Бо хто повірить, що й багач — людина, / Що трудівник він і творець добра, / Живий комп'ютер, думаюча*

¹⁰² Так, в одній з граматик української мови, виданих останнім часом у діаспорі, автор, констатуючи, що форми на *-чий* є рідкоживаними в сучасній мові, усе-таки подає два приклади (саме від неперехідних дієслів): *існуючі правила, зростаючі потреби* [Yar Slavutych 1990: 190–191]. В огляді пропонує варіантів українських відповідників до російських форм на *-чий* [Українська ділова мова 2003: 156–188] авторський колектив, загалом не рекомендує українських форм на *-чий*, усе-таки подає такі одиниці, як *виючий, діючий, зникаючий, умираючий* (субстантиват), *фонтануючий* та деякі ін.

глина?» — Дмитро Павличко), як і від різноманітних похідних від них (наприклад, *кругойдучий, кругойдучість*: СУМ-11, СУМ-20).

Форми на *-чий* уже досить міцно закріпилися у складі префіксальних і складних прикметників, утворюваних від неперехідних дієслів: *невгаваючий, невмираючий, нев'янучий, незамерзаючий (порт), нелітаючий (птах), немеркнучий, нестаріючий*, «Сад *нетанучих* скульптур» (поетична збірка Ліни Костенко), «"Титанік" вважався *нетонучим*»; «Озброєння літаків типу Су-27: <...> до 38 *вільнопадаючих* бомб <...>» (МГ, 1.08.2002), *довгоіснуючий, короткоіснуючий радикал* [Українська ділова мова 2003: 162, 165].

Однак у тих випадках, де структура української мови дозволяє цілком вільно обійтися без таких форм, важко зрозуміти, наприклад, уживання ще й досі в різних офіційних документах одиниць на зразок *забороняючий і дозволяючий (знак, сигнал)*, пор. наявність цілком нормативних *заборонний і дозвільний*.

Потужним джерелом для стимулювання вживання і творення форм на *-чий* у сучасній УЛМ лишається наявність постійних впливів з боку інших мов, причому це вже не тільки російська, яка є мовою мислення та спілкування також значної частини населення України, — це також сусідні західнослов'янські (особливо польська), а також англійська, німецька та французька мови, у яких ця категорія є активно вживаною, та активізовані тепер також впливи мовної практики західної української діаспори. Так, у педагогіці: рос. *«учебная* (укр. *навчальна*) *деятельность* ученика и *обучающая* (перекладають як *навчаюча*) *деятельность* учителя». Якщо щодо сфери соціалістичного управління для уникнення форми *керуючий* у значенні іменника (калька рос. *управляющий*) загалом достатньо, можливо, було заміни її на *керівник (справ, тресту)*, то щодо зарубіжної, а з 90-х років уже й української дійсності така заміна (тепер уже в доборі відповідників не тільки до рос. *управляющий*, а й, зокрема, до англ. *manager, managing*) видається, очевидно, не завжди можливою, оскільки найнятий адміністратор і фактичний керівник певної фірми і т. ін., тобто її власник, — це різні особи, наприклад: «Рада *керуючих* МАГАТЕ» (керівний колегіальний орган цієї організації у Відні), «На цьогорічних зборах члени Ради *керуючих* ЄБРР відзначали <...>» (УК, 14.05.1998); *керуючий готелем, тимчасовий керуючий банком* (хоча поряд з *керуючий* уживають також *управитель*: див., наприклад, УРРУС); *арбітражний керуючий* (Національна професійна спілка арбітражних *керуючих* України); в офіційному переліку професій спеціальностей / посад з назвами *керуючий (чим)* досить багато, хоча тільки *завідувач*, а не *завідуючий* (див.: КП 2010); у значенні прикметника: *керуючий* (англ. *managing*) *партнер компанії, керуюча компанія* (хоча англ. *managing director* перекладають як *директор-розпорядник*: «директор-розпорядник Міжнародного валютного фонду»).

Під мовним впливом діаспори в Україні поширилися такі, наприклад, номінативні словосполучення, як *воююча сторона* (досить уживаний тепер зворот): «визнати ОУН-УПА *воюючою стороною* в Другій світовій війні» (наприклад: ШП, 18.10.2001, с. 6; ВЗ, 11.07.2002, с. 2) (пор. спробу унормування цього випадку: «визнання вояків ОУН-УПА *стороною, що воювала*»: І. Юхновський. — Е, 28.04.2005), *студіююча молодь*: «Об'єднання *студіюючої* молоді "Зарево"», «*Студіююча* молодь провела "Револуцію на граніті"» (УР-1, Новини, 23.07.2001), хоча до наслідування зворотів на зразок «взаємно *поборюючі* себе сторони» (М. Плав'юк. — УС, 9.04.1998) або «*урядуючий* провідник ОУН Микола Лебедь» усе-таки не доходить. Деякі інші приклади з творів авторів із діаспори, у тому числі у власне дієприкметниковому значенні: *літаючий човен, «наступаючі* проти червоної армії *війська», нержавіючий метал, «прилягаючий* до гір <...> *лісостет*» (ЕУ: Словникова частина, т. 1, с. 13, 48, 38, 37 та ін.); *вимираюча тварина, зимуючі птавиці, падаюча зірка, студіююча молодь* (Олекса Воропай. Звичаї нашого народу : Етнографічний нарис. Мюнхен, 1958 — Київ, 1991. Т. 1, с. 229, 279, 295 та ін.); *агітуючий політрук, віруючий католик, дефілюючий, компромітуючі матеріали, «у всіх працюючих», пригноблюючий, «симпатизуюче* державі *студентство*» (Олекса Горбач. Шлях із

Сходу на Захід : Спогади. Львів, 1998, с. 23, 63, 74, 148, 150, 220, 229 та ін.), *б'юча карта* (О. Горбач. Лексика наших картярів і шахістів. — УУ, 2002, № 7, с. 26); «завжди контролюючий себе» [Шевельов 2001, т. 1: 308]; «з діючим в Україні правописом» (Управа НТШ в Америці, 1992 рік — див.: Голоск., с. VI).

Якщо в останньому виданні курсу морфології української мови, виданому під грифом ГУМ [Грамматика... Морфологія 2017], узагалі не згадується розряд активних дієприкметників тепер. ч., то в тлумачному (СУМ 2012) і у великому перекладному (РУС-4) словниках, опублікованих під цим же грифом (і створених, як можна прочитати у вихідних даних цих словників під керівництвом, зокрема, двох директорів цієї мовознавчої установи), можна знайти, наприклад: *бажаючий, вимираючий, віруючий (невіруючий), воюючий, діючий, замерзаючий, звеселяючий: газ* (рос. *веселяющий*; пор. у РУС-3 укр. *веселящий газ*), *зникаючий, зростаючий* (до рос. *растущий*), *керуючий, негаснучий, працюючий, співчуваючий* та ін.

У перших томах СУМ-20 порівняно з СУМ-11 обмежено подавання таких віддієслівних одиниць. З-поміж тих, що наводяться в реєстрі (з огляду на наявний достатній авторитетний фактичний мовний матеріал — із творів класиків української літератури, у складі усталених словосполучень тощо), причому в значенні похідних прикметників та іменників (за окремими винятками), частина подана цілком нейтрально зі стилістичного погляду й самостійно (наприклад: *блукаючий, бриючий: політ, вимираючий, надихаючий: приклад* та ін., *падаючий, паразитуючий, паруючий, пересихаючий, підростаючий, пікіруючий, пірнаючий: птахи, циклон, плаваючий* та ін., зокрема в художньо-поетичному вжитку: *паленіючий, плазуючий, пламеніючий, половіючий, попеліючий* та ін.; *невилягаючий: рослини, невисихаючий, незатухаючий* і под.); частина — з відсиланням до інших одиниць (наприклад, *незгасаючий, паралізуючий* — до *незгасний, паралізувальний*); ще інші — з різними обмежувальними ремарками, наприклад: *підсумовуючий* (рідко), *пожираючий* (рідко), *початкуючий* (рідко), *нерозуміючий: погляд* та ін. (розм.), *облягаючий* (розм.), *питаючий* (заст.), *переражаючий* (діал.: з ілюстраціями із творів західноукраїнських письменників).

У багатьох випадках словники, що загалом намагаються дотримуватися настанови на максимально можливе уникання форм на *-чий*, пропонують паліативне, компромісне розв'язання цього питання, прагнучи якимось більш-менш прийнятним чином поєднати в межах однієї статті свою вихідну теоретичну позицію щодо меншої бажаності для УЛІМ таких форм з указуванням водночас на їхню більшу (у всякому разі поки що) поширеність у реальній мовній практиці. Вони можуть давати на першому місці серед відповідників до російських слів на *-чий* українські слова не на *-чий*, але в ілюстративному матеріалі — саме ці форми (див. докладніше про таку сучасну лексикографічну практику: р. VI п. 2.3): наприклад, до рос. *желящий (желящие насекомые, желящий аппарат)* — укр. *жалкий і жалячий*, але в ілюстраціях — тільки друге з цих слів (РУСНТ 1996); так само: до рос. *вибрирующей — вибрувальний і вибрующей*, до *излучающей — випромінювальний і випромінюючий*, до *ионизирующей — іонізувальний і іонізуючий*, але в ілюстративному матеріалі виступає тільки другий з цих відповідників або вони подані непослідовно в різних ілюстраціях (РУСНТ 1998).

Можна навести також випадки, коли перекладні російсько-українські словники, керуючись загальною настановою не давати українських форм на *-чий*, роблять саме так в одних випадках — у доборі відповідників безпосередньо до відповідних слів російського реєстру, але не можуть чи не хочуть це робити в інших випадках. Наприклад: рос. *существующий* 2. у знач. прикм. — укр. *наявний*, але *існуючий* — *існуючий, сосуществующий* — *паралельний*, розм. *співіснуючий* (РУС-4); рос. *знающий*, у знач. прикм. — укр. *обізнаний, досвідчений* та ін., але *сведущий* — *знаючий* (РУС-4); до рос. *ведущий* не подано укр. *ведучий*, але воно фігурує в перекладі рос. *выводящий* (РУСКар.).

Поряд з певним звуженням обсягу функціонування форм на *-чий* в УЛМ на сучасному її етапі не можна, з іншого боку, не помічати й того, що й тепер продовжують постійно виникати все нові й нові факти вживання і творення таких форм, у тому числі від нових або актуалізованих у вжитку дієслів, наприклад: *баражуючий боеприпас* (про безпілотні літальні апарати; поширилося в масовому вжитку під час російсько-української війни з 2022 року), *девальвююча (інфлююча) гривня, мутуючий організм (ген, вірус)*. Як у науковій літературі (з антропології), так і за цим зразком (орієнтуючись, очевидно, насамперед на назви відомих творів Й. Хейзінги (Гейзінги) «*Homo ludens*» і М. Фріша «*Homo faber*») у культурології, художній літературі, публіцистиці сформувалася номінативна модель словосполучень зі словом *людина* і ад'єктивною формою на *-чий* у постпозиції (це звичайно кальки відповідних словосполучень з латинської та інших мов): *людина прямостояча* (наведений вище прикметник *прямоствійний* уживається звичайно щодо чогонебудь неживого, особливо, в біології: *рослина, стебло*), або *людина прямоходяча* (*Homo erectus*); *людина працююча* (*Homo ergaster*); *людина утворююча* (уживають і краший відповідник *людина-творець*); *людина діюча* (*Homo faber, Homo agens*); *людина граюча* (так найчастіше перекладають назву згаданої праці Й. Хейзінги про ігрову концепцію походження культури; існують також варіанти *людина, що грає(ть)ся*), однак це скоріше судження про відповідну ситуацію, а не вже відстояне поняття, нечастотне *людина грайлива*, однак це також зовсім не те); «*Homo Feriens (Людина святкуюча)*» — книжка спогадів Ірини Жиленко (Київ, 2011); *людина розмовляюча*, або *людина мовляча* (*Homo loquens*): «На шляху до *Людини розмовляючої*» — навчально-тренувальні вправи з розвитку мовлення (УУ, 2004, № 7, с. 43); «Без Львова неможливо собі уявити українську “*Людину Протестуючу*” <...>» (Оксана Пахльовська — див.: Д, 25.03.2011, с. 18).

Навіть усвідомлюючи факт недостатньої органічності тієї чи іншої з одиниць на *-чий* для структури української мови (у всякому разі з погляду відповідної частини мовного соціуму) і прагнучи до її заміни, не завжди можна, однак, відразу запропонувати замість неї альтернативну одиницю, яка б, природно, могла стати прийнятною також для інших мовців. Так, очевидно, не просто дібрати відповідник до рос. *говорячий* і *слышающий* у контекстах на зразок: «заняття с *неговорящими* и *неслышающими* детьми», «В семье *слышающих* родителей рождается глухой ребенок», пор. «На Львівщині — 2950 *нечуючих*» (УШ, 2.08.2001), «Почуйте *нечуючих*» — про проблеми людей з вадами слуху (УМ, 5.08.2011, с. 3), у складних словах: *слабочуючі діти* (С. У. Гончаренко. Український педагогічний словник. Київ, 1997) (*слабочуючі діти* — так каже, наприклад, ведуча відповідної телепрограми, тоді як журналістка за кадром продукує вже зовсім неприйнятне зі змістового боку *слабочутні діти*: ICTV, «Факти», 13.08.2011), хоча в останньому випадку, звичайно, цілком можливе вживання описового словосполучення зі *слабким слухом* у функції неузгодженого означення (пор. наявність *зрячий, слабозрячий* до рос. *видящий, слабовидящий*). Уживаючи субстантиват *ведучий* (концерту, теле- і радіопроеграми тощо), особи, що прагнуть спілкуватися бездоганною українською мовою, можуть попереджати це підстрахувальними ремарками на зразок «даруйте за незграбний русизм (за цю кальку)», на письмі використовувати «іронічні» лапки, але все одно змушені вдаватися до нього, наприклад: «<...> конференсьє чи то “*ведучий*” оголошує цю пісню як народну» (Максим Рильський. Стаття «Співак і слово»), «Той, хто слухає Українське радіо й дивиться Республіканське телебачення, не міг не звернути уваги на те, що останнім часом *так звані “ведучі”* <...> калічать українську мову» (І. Пасемко. — ЛУ, 16.03.2000), «Кількість помилок не в усіх жанрах радіопередач і не у всіх дикторів однакова. <...> *Так звані ведучі* (Боже, яке неоковирне слово, адже в українській мові при назвах осіб, як правило, не вживаються активні дієприкметники) справляють приємне враження <...>» (О. Пазяк, доцент кафедри мови та стилістики Інституту журналістики Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка. — Сл. Пр., 1997, ч. 2) (пор. вище пропозиції щодо заміни цього слова на *провідник, ведун* та ін.).

Щодо досить несподіваних, оригінальних варіантів, які з'являються в пошуках заміни форм на *-чий*, то можна навести, наприклад, ще такі, як *інтрижний* замість *інтригующий*: «під досить *інтрижною* назвою» (СТБ, «Вікна. Бізнес», 6.06.2002), «Я це не приймаю, тому що це нас веде в *інтрижний* ряд <...>» ([Із інтерв'ю з В. Ющенком]. — УП, 3.06.2009); *видужник, виздоровець* — до рос. *выздоровливающий* (Сл. військ.); *поліціант-лежень* — до рос. (перен.) «лежачий полицейский» (НТН, «Вчасно», 30.06.2006); *м'яч-утікач* — до рос. *уходящий м'яч* (у футболі) [Куляс 2009: 99]. Слід відзначити, що одна з подібних «несподіваних» одиниць, а саме прикметник *зничомий* — на місці *зникаючий* (*зничомі види тварин, мови* та ін.), уже набула певного поширення, хоча за своєю словотвірною структурою — наявністю суфікса *-ом-* — це слово мало б стати в один ряд з одиницями на зразок *відомий, знайомий, питомий*, за походженням не активних, а пасивних дієприкметників (див. докладніше п. 4.3.8.3).

З усього сказаного можна зробити висновок: очікувати на те, що українська мова стане єдиною (!) зі слов'янських мов¹⁰³, яка вже зовсім не знає цього лексико-граматичного розряду, підстав усе-таки немає, хоча, безперечно, продуктивність творення форм на *-чий* в українській мові є помітно нижчою, ніж у більшості інших слов'янських мов (від досить значної кількості дієслів вони просто не утворюються), а їхній функціональний діапазон у сучасній літературній мові звужується навіть порівняно з 60–80-ми роками минулого століття (обмежень зазнає навіть їх уживання в похідних ад'єктивованому та субстантивованому значеннях)¹⁰⁴. Як уживаність одиниць на зразок *лежачий, сплячий, стоячий, знаючий* не тільки в літературній (у тому числі в термінології та номенклатурах різних галузей знань і сфер діяльності), а й у народнорозмовній мові¹⁰⁵ та далеко не завжди наявна рівноцінна можливість заступлення форм на *-чий* іншими мовними формами (див. вище), так і постійні впливи з боку інших мов та мовної практики західної діаспори загалом сприяють їх збереженню й навіть певному розвитку в сучасній мовній практиці. Тому, очевидно, не варто вважати таким уже актуальним для культури й чистоти української мови завданням усунення з її складу, наприклад, відомих зворотів *спляча красуня (царівна)* (див.: Коваль / Коптілов 1964), пор.: не *спляча*, а *приспана красуня, сон-красуня* [РУСКар., с. 596; Куляс 2009: 96]; «Купила старша доня книжечку своїм дітям <...> Читаю: Шарль Перро. “Спляча красуня”. Ох, і не люблю я тих активних дієприкметників, краще б ту “сплячу” врешті якось замінити: може, “Зачарована царівна” чи “Сон-красуня” <...>» (Р. Крип'якевич, м. Львів. — ЛУ, 13.02.1997), *сонна красуня*.

¹⁰³ Аналогічні тенденції в напрямі витіснення цього лексико-граматичного розряду досить помітно простежувалися також у білоруській мові 1990-х — до початку 2000-х років (див. вище).

¹⁰⁴ Функціональний діапазон форм на *-чий* у сучасній УЛМ є помітно вужчим навіть порівняно із системою форм на *-ћи(ći)* в сучасних сербській, хорватській, словенській мовах, до якої він загалом є найподібнішим у сучасному слов'янському світі: у названих південнослов'янських мовах, як і в українській, ці форми у власне дієприкметниковому значенні були заступлені підрядними означальними реченнями, а в значенні прикметників продовжують уживатися, але ширше, ніж в українській (наприклад: серб. *дрићућа рука, жахаћи коњ, падајући снег, плачући глас* і под., навіть в утвореннях від зворотних дієслів: *приближајући празник*), хоча і з конкуренцією з боку інших типів віддієслівних прикметників [див., наприклад: Стевановић 1979: 744–752].

¹⁰⁵ Утім, апелювання при цьому, як і в обговорюванні інших питань нормативності / ненормативності для української мови тих чи інших мовних фактів, тільки до народнорозмовної мови не слід аж надто абсолютизувати. Якщо ми не заперечуємо нормативності для української мови розряду дієприслівників тепер. ч. з цими ж суфіксами — історично похідних від відповідних дієприкметників (*живучи, ідучи, люблячи, мислячи, ходячи* і под.), то, очевидно, немає достатніх підстав для категоричного заперечення нормативності й самих цих твірних форм. А якщо говорити про нехарактерність для народної мови форм на *-чий* з більш книжними конотаціями на зразок *зрючий, наростаючий* і под., то в народнорозмовній мові мало вживаються й відповідні похідні від них дієприслівники, однак це не виводить їх за межі норми.

2.5.7.2. Пасивні дієприкметники. Активізувалося вживання і творення пасивних дієприкметників док. і недок. в — у зв'язку, з одного боку, з реальним упровадженням української мови в сфери наукового, виробничого, офіційно-ділового спілкування (у тому числі в перекладах пасивних дієприкметників з російської та англійської мов) ¹⁰⁶, а з другого, — з посиленням орієнтування на мовну практику часів українізації 20-х років, зі зростанням впливів на загальноукраїнську літературну мову з боку західноукраїнської та діаспорної мовних практик.

2.5.7.2.1. Активізація вживання пасивних дієприкметників / співвідносних з ними віддієслівних прикметників від неперехідних дієслів. Крім основного для літературної мови масиву пасивних дієприкметників, утворюваних від перехідних дієслів, існують, як відомо, випадки творення їх або формально співвідносних з ними вже власне прикметників на основі неперехідних дієслів — а) на основі незворотних дієслів, наприклад: *відомичений, влучений*: «боець, влучений розривною кулею» (Олесь Гончар), *завдячуваний* (рідко) / *завдячений, зашкоджений, керований, (з)маніпульований, надмлений*: *надимлена хата, погорджений (погордований), стріляний (гільза)*; одиниці переважно лише з формальною належністю (за наявністю «пасивних» суфіксів) до категорії пасиву, однак з цілком «активним» значенням — нерегулярного творення на основі неперехідних незворотних дієслів: *деградований* (тобто такий, який сам деградував), *збанкрутований, здетонований, заблуканий, заспаний, мандрований, тріснутий* та ін. — і б) більш регулярного творення на основі зворотних дієслів: *домовлений* («у домовленому місці»), *задиханий, закоханий, залюблений, запізнений, наптий, наслуханий, начитаний (школяр), начутий, невиспаний, перепитий, розкаяний, сподіваний* (якщо це від *сподіватися*, а не від застарілої перехідної форми *сподівати*), *усміхнений* і под. [див. про відзначені розряди українських дієприкметників / «квазідієприкметників», зокрема: Гнатюк 1982: 45–52] ¹⁰⁷. Частина з таких утворень від неперехідних дієслів СУМ-11 подавав з позначками «західноукраїнське», «діалектне» або з ілюстраціями із творів західноукраїнських письменників (див. також про їх функціонування в сучасній західно-

¹⁰⁶ Ось, наприклад, — як свідчення досить непростого становища в цьому сегменті віддієслівного слово/формотворення української мови — деякі зразки «самодіяльного» творення похідних, співвідносних зі зворотними дієсловами на -ся та деякими іншими неперехідними дієсловами, з використанням форманта активних дієприкметників: «Донбас є єдиним регіоном, що може постачати енергетично якісне *коксуєче* вугілля» (УС, 3.01.2002, с. 4), «Обклеювання стін та стелі *миючими* плитковими шпалерами» (з оголошень), «Розробляємо та виготовляємо у Львові методом флексографії високоякісні *самоклеючі* етикетки» (з рекламних оголошень: ВЗ, 1.08.1997), «Тепер усі цигарки мають бути *самозагасаючими*» (ІСТV, «Факти», 15.11.2011), «*саморозігрівуюча* їжа».

¹⁰⁷ Щодо граматико-категоріального статусу таких одиниць досі існують різні погляди: традиційно їх вважають «прикметниками, які лише структурно збігаються з дієприкметниками» [Русанівський 1993: 239; пор. також: Русанівський 1978: 276; Синявський 1931: 104]; так вони подаються і в академічних глумачних словниках української мови (СУМ-11, СУМ-20); дедалі більше, однак, поширюється погляд на них як на дієприкметники з неявно вираженою категорією активного стану [див., наприклад: Гнатюк 1982: 52]; в академічній граматиці російської мови форми на зразок *улыбающийся / улыбавшийся* трактуються як активні дієприкметники [Русская грамматика, т. I: 665]. Крім того, лексикографи, перебуваючи під «гіпнозом» «пасивних» суфіксів, далеко не завжди помічають у таких одиницях на -ний, -тий наявність подвійної мотивації. Так, словники (див., зокрема: СУМ-11, СУМ-20) подають *втоплений* і *повишений* як похідні тільки від відповідних перехідних дієслів, хоча ось, наприклад, зразки з цілком прозорим виведенням їх від неперехідних дієслів: «<...> Бо там колись мій шурик утопився <...>» / Суддя сказав: «Усе це прикро, справді, / і ті млини, і *втоплений* шурик <...>» (Ліна Костенко. Маруся Чурай), «Але мужня жінка не зрадила нікого: вдосвіта її знайшли в камері *повішеною*. Перед смертю вона кров'ю видряпала на стіні: «<...> Вмираю замучена. Ольга Басараб»» (В. Муравський. — Е, 2.02.2006). Пор. міркування відомого лексикографа щодо неправомірності перекладу, наприклад, російських форм на -ся на зразок «*остановившееся* время» як *зупинений час*, оскільки час зупинився сам [Головашук 1986: 64].

українській мовній практиці: р. V п. 3.3): *задивлений, задріманий, замешканий, заприязнений, погорджуваний / погорджений, попуканий* та ін.; частина ж лишається, у всякому разі поки що, взагалі за межами нормативних словників, що можна пояснювати не тільки нормативними настановами цих лексиконів (наприклад, відсутність у нормативних словниках слова *нападений*: «—<...> Бач, ми *нападени* диким ворогом». — Іван Франко. Захар Беркут; «<...> і криком / *нападених* селян». — Остап Тарнавський; *нападений товариш*: Олекса Горбач. Шлях зі Сходу на Захід : Спогади. Львів, 1998, с. 144), а й звичайною неуважністю їх укладачів — особливо на основі зворотних дієслів: *наїдений* (у СУМ-20 це слово вже подано), *наїдений і напосний* («Я тут живу собі в добрі, *наїдений, напосний*, милуюсь краєвидами». — Євген Чикаленко. Щоденник 1919–1920. Київ — Нью-Йорк, 2005, с. 313), тобто ситий, *поквитований* «який поквитався»; «Ми зустрілись з Галиною Тарасюк за чаркою в метушні одного з київських кафе, дві *забігані*, проте самодостатні українські жінки» (УМ, 4.08.2006), «*заховані* в лісі енкаведисти» (Іван Гнатюк. — Суч., 1995, ч. 7–8, с. 182).

Наприклад:

а) від зворотних дієслів як недок., так і док. в., наприклад (з тих одиниць, що відсутні в цьому категоріальному значенні у реєстрі СУМ-11, але, безперечно, могли вживатися й реально вживалися в самій мовній практиці): «Він прираховує себе до *зароджуваного* українського середнього класу» (Д. Скрябін. — Д, 15.09.1998), *продовжуваний* (видання), «орден *розкаюваних* грішників», «На одній з найдавніших і найбільш *збережених* київських вулиць — Кудрявській є двоповерховий будиночок» (Д, 1.10.2010), «Вчасно зроблений масаж грудної клітки <...> може повернути *зупинене* серце до життя» (Е, 21.08.1999, с. 15а), «*народжений* в Україні», «*розірваний* реактор ЧАЕС» (ICTV, «Факти», 25.04.2006), «ефект *розірваної* бомби», «Шлях до порятунку історично *складеної* спільності людей [про радянський народ — калька російського клішованого звороту «історически сложившийся». — О. Т.] <...> лежить через децентралізацію, дефедералізацію і демонополізацію» (ГУ, 11.04.1991).

Можна відзначити також почастищення в ужитку таких похідних від дієслів недок. в. у позиції присудка для вираження значення пасивного стану (у випадках активізації їх уживання в складі предикативних конструкцій можна говорити про наявність у сучасній мовній практиці тенденції, певною мірою протилежної щодо тих, які спрямовані на обмеження категорії пасиву в українській нормативній мові: див. п. 2.5.3) — там, де «офіційна» літературна мова поки що цілком звичайно вживає зворотні дієслова, а також дієслова активного стану, наприклад: «*Вживані* також паралельні форми з *-ові*: у *будинкові*, <...>» (УП 1999, с. 114; пор. це місце в УП 1993, с. 73: «*Вживаються* також і паралельні форми <...>»); «В українській мові не *вживані* так звані активні дієприкметники теперішнього часу» [Вихованець, Городенська 2004: 147]; «Оригінальність підходу автора *спостережувана* у класифікації функцій пунктуації» (з мовознавчої рецензії), пор. *спостерігається*.

Якщо передавання значення пасивного стану за допомогою зворотних дієслів має цілком виразні паралелі з російською мовою, то використання з цією метою у предикативній позиції одиниць на зразок щойно поданих — з польською мовою;

б) від незворотних дієслів док. в. (подібні випадки стали активніше потрапляти насамперед з мовної практики західноукраїнського регіону, а також з творчості письменників — вихідців із цього регіону, та західної української діаспори¹⁰⁸, наприклад у Бориса Харчука: «<...> всяка неправда на землі має бути *помщена*», пор. *помстити*). Це насамперед одиниця *загрожений* (пор., наприклад, в авторів з діаспори: «*загрожений* пункт» — Улас Самчук; «прорватися на вільний, не *загрожений* простір». — Іван Баг-

¹⁰⁸ Дослідники цього явища в мові української західної діаспори пояснюють його, зокрема, впливом з боку як польської, так і англійської та німецької мов [Зимовець 1997: 10–11].

рняний; слово вживалося також у літературній мові радянської України у 20-х роках; пор. пол. *zagrożony*, нім. *gefährdet*, англ. *endangered*) — слово, що належить тепер до розряду «модних», хоча власне дієслівна форма док. в. *загрозити* має в словниках обмежувальну позначку «рідко» (СУМ-11, СУМ-20): «Божевільний Сашко, *загрожений* осінніми нападами хвороби <...>, веде змаг <...>» (В'ячеслав Медвідь. — ЛУ, 30.01.1997), «Ми *загрожени* небезпекою стати задушливою провінцією Європи» — назва публікації (Оксана Пахльовська. — УУ, 2004, № 8, с. 57), «Ще й сьогодні майже не згадується саморозп'яття — на захист тяжко *загроженого* Дзюби — геніального Миколи Лукаша» (Гр. Аврахов. — СіЧ, 2004, № 2, с. 71), «Там — звідусіль *загрожени* степи, / а тут фортеці, що й не підступи» (Ліна Костенко), «*загрожени* святині» (Сл. Пр., 5.11.2013, с. 1), «*Загрожена* Україна» — назва публікації (Гр. Гребенюк. — Сл., 1992, ч. 4), *загрожена мова* (досить частотний тепер вислів — насамперед про українську мову; збірник «*Загрожени мови*. Кримськотатарська та інші тюркські мови в Україні». Київ, 2016), «*Загрожена зона*» (напис на дорожніх знаках), з похідним іменником *загроженість*, а також з утворенням форми недок. в.: «Європейська хартія *загрожуваних мов*» (В. Радчук. — Укр. м., 2006, № 3, с. 36).

Крім того, у загальноукраїнському вжитку з'являються деякі одиниці з уже цілком очевидним походженням із польської мови (через посередництво західноукраїнської та діаспорної мовних практик), де вони є похідними від перехідних дієслів, тоді як у системі українського нормативного словотворення вони співвідносяться скоріше з відповідними неперехідними дієсловами: «<...> слід було якнайшвидше евакуювати з Києва цивільне польське населення, *наражене* на небезпеку репресій» (М. Прушинський. Драма Пилсудського. Війна 1920 / Пер. з польської. Київ, 1997, с. 139), «Інакомислячі були зненацька нападні або *наражені* на смертельну небезпеку» [Шевельов 1996а: 151] — слово сприймається як похідне не від *наразити*, а від *наразитися* (на небезпеку), пор. пол. *parażony*; «Того ж року я, Тарас Чорновіл і Мирослав Глубіш були *заприсяжені* в Ярославі (Польща) членами ОУН» («Високий Замок плюс Дрогобиччина» — додаток до ВЗ, 25.07.2002, с. 3), «На другий день ми готувалися до присяги. Рано мали присягати *незаприсяжені* куренівці» (К. Товстюк. — УС, 4.10.2001), пор. неперехідне укр. *заприсягти* і перехідне пол. *zaprzysięgnąć* (*kogoś*) «привести до присяги», звідки дієприкметник *zaprzysiężony*.

2.5.7.2.2. Активізація вживання і творення пасивних дієприкметників недок. в. та похідних від них прикметників від перехідних дієслів, яка відбувається насамперед з метою встановлення якомога регулярніших відношень у межах дієслівних парадигм (часто такі форми виникають для перекладу російських ад'єктивованих дієприкметників, а останнім часом, безперечно, й англійських прикметників на *-able*): *займаний* (*квартира, посада*), *обійманий* (*посада*), (*само*)*научуваний, продаваний, читаний* (*машиночитаний, інформ.*) і под. (з похідними іменниками: *продаваність, читаність* та ін.; такі іменники можуть подаватися в словниках і без формально твірних дієприкметників: *виживаність*). У ресстрах нових словників такі дієприкметникові форми стали наводитися повніше, регулярніше — наприклад, у РУС 2003 (порівняно з РУС-3): рос. *получаемый* — укр. *одержуваний, отримуваний; діставаний; відбираний; здобуваний; набуваний; набираний*; рос. *приобретаемый* — укр. *придбаваний* та ін.; у СУМ-20 (порівняно з СУМ-11): *вбудовуваний, викачуваний, впроваджуваний, забарвлюваний, забираний, завдаваний, занурюваний, заокруглюваний, запроваджуваний, захищуваний, зачинюваний, зашнуровуваний, зашпакльовуваний* та ін.

Крім того, таке розширення вживання відбувається певною мірою також під впливом мовної практики діаспори та регіолекту Галичини. Пор., наприклад, в опублікованих в Україні спогадах українських мовознавців з діаспори: «*бомбований* Берлін» (т. 2, с. 148; *розбомбований*: т. 2, с. 163), *вимаганий* (т. 1, с. 242, II, с. 239), «*звільнюваний* з праці» (т. 1,

с. 129), *зустрічаний* (т. 1, с. 179), «Мої малі бунти були *приваджені* до капітуляції, звичайно, моєї» (т. 1, с. 35) [Шевельов 2001]; *вимаганий* (мінімум, яєшниця: с. 10, 58; «питання про українську латинку, *вимагану* німецькою владою»: с. 173), «*готована* втеча за кордон» (с. 217) та ін. (Олекса Горбач. Шлях зі Сходу на Захід : Спогади. Львів, 1998).

ЛІТЕРАТУРА

- Ажнок Б. М. Іншомовні слова в орфографічній практиці української діаспори. *Український правопис: так і ні (Обговорення нової редакції «Українського правопису»)* / Ред.-упоряд. О. О. Тараненко. Київ: Рідна мова; Довіра, 1997. С. 47–67.
- Албул О. Ключний відмінок у сучасних слов'янських літературних мовах. *Українсько-словацькі діалоги: Мовознавство [Studia Slovakistica, 4]*. Ужгород, 2004. С. 7–16.
- Албул О. А. Болгарський вокатив і мовна мода. *Болгарський щорічник*. Київ, 2011. Т. 7. С. 202–214.
- Андерш Й. Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. Київ: Наукова думка, 1987.
- Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. Київ: Либідь, 1991.
- Бабич Н. Д. Практична стилістика і культура української мови. Львів: Світ, 2003.
- Баранник Д. Х. Прикметник. *Сучасна українська літературна мова: Морфологія* / Відп. ред. В. М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1969а. С. 149–236.
- Баранник Д. Х. Числівник. *Сучасна українська літературна мова: Морфологія* / Відп. ред. В. М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1969б. С. 237–264.
- Баранник Д. Х. Вживання активних дієприкметників теперішнього часу в сучасній українській мові. *Дослідження з граматики і граматичної стилістики української мови*. Дніпропетровськ, 1984. Вип. 3. С. 3–8.
- Баранник Д. Х. Новий український правопис чи нова редакція «Українського правопису»? *Український правопис: так і ні (Обговорення нової редакції «Українського правопису»)* / Ред.-упоряд. О. О. Тараненко. Київ: Рідна мова; Довіра, 1997. С. 24–26.
- Баранник Д. Х. Українська мова на межі століть. *Мовознавство*. 2001. № 3. С. 41–47.
- Булаховський К. А. Активні дієприкметники в українській літературній мові: питання статусу й практичного вживання. *Українська мова і література в школі*. 2012. № 1. С. 56–58.
- Бульгіна А. М. Творительный места беспредложный. *Творительный падеж в славянских языках* / Под ред. С. Б. Бернштейна. Москва: Издательство АН СССР, 1958. С. 246–265.
- Бурячок А. А. Що змінилося в «Українському правописі»? Київ: Наукова думка, 1997.
- Буслав Ф. И. Историческая грамматика русского языка. Москва: Учпедгиз, 1959.
- Български език [seria «Najnowsze dzieje języków słowiańskich»] / Red. nauk. S. Dimitrova. Opole: Uniwersytet Opolski, 1997.
- Вакуленко С. Загальні тенденції в унормуванні української мови (1920–2015 рр.). *Українська мова: унормування, розунормування, перевнормування (1920–2015)* / Зредагував С. Вакуленко за участі К. Карунік. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2018. С. 7–258.
- Васильєва Л. П., Коць-Григорчук Л. М. Стандартизація слов'янських мов і формування правописних норм в ономастиці. *Мовознавство*. 2008. № 2–3. С. 222–235.
- Венжинович Н. Сучасна українська літературна мова: Курс лекцій для студентів. Вінниця: Фоліант, 2005.
- Винницький В. Неточності у трактуванні мовознавчих понять. Львів, 2012.
- Вихованець І. Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові. Київ: Наукова думка, 1971.
- Вихованець І. Р. Система відмінків української мови. Київ: Наукова думка, 1987а.
- Вихованець І. Р. У світі граматики. Київ: Радянська школа, 1987б.
- Вихованець І. Р. *Досвідченіший — більш досвідчений — менш досвідчений. Культура слова*. 1988а. Вип. 34. С. 30–33.
- Вихованець І. Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті. Київ: Наукова думка, 1988б.
- Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. Київ: Наукова думка, 1992.
- Вихованець І. Як пишеться, так і читається. *Українська мова*. 2002. № 1. С. 62.
- Вихованець І. Динамічні процеси в українському іменниковому відмінюванні. *Українська мова*. 2003. № 3–4. С. 33–37.
- Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. Київ: Пульсари, 2004.

- Волошак М. Довідник з українського слововживання: За матеріалами засобів масової інформації. Київ: Видавничий центр «Просвіта», 2003. 2-ге, доп. вид.
- Ворт Д. С. Второй винительный в современном русском литературном языке. *Лики языка: К 45-летию научной деятельности Е. А. Земской* / Отв. ред. М. Я. Гловинская. Москва: Наследие, 1998. С. 7–13.
- Выхованец И. Р., Карпиловская Е. А., Клименко Н. Ф. Изучаем украинский язык: Расширенный курс (самоучитель). Киев: Либідь, 1993.
- Габлевич М. Попередні рекомендації до правопису слів іншомовного походження. *Український правопис і наукова термінологія: історія, концепції та реалії сьогодення* / Відп. ред. О. Купчинський. Львів: Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 1996. С. 73–101.
- Гаравалова И. «Драга ми Венето...» или още за т. нар. звателни форми. *Български език*. 2015. № 3. С. 97–101.
- Гінзбург М. Про форми знахідного відмінка в українських фахових текстах. *Українська мова*. 2012. № 4. С. 29–40.
- Гладкий М. Мова сучасного українського письменства. Харків; Київ: Державне видавництво літератури, 1930.
- Гнатюк Г. М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові. Київ: Наукова думка, 1982.
- Головашук С. І. Російські дієприкметники українською мовою. *Культура слова*. 1986. Вип. 30. С. 58–65.
- Головашук С. І. До правопису закінчень відмінюваних слів. *Український правопис: так і ні (Обговорення нової редакції «Українського правопису»)* / Ред.-упоряд. О. О. Тараненко. Київ: Рідна мова; Довіра, 1997. С. 81–86.
- Горбач О. Російська мова на Україні. *Енциклопедія українознавства: Словникова частина* / Гол. ред. В. Кубійович. Львів: Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові. Тт. 1–10, 1993–2000 (репринтне відтворення видання 1955–1984 років: видавництво «Молоде життя»). Т. 7, 1998. С. 2571–2573.
- Горбачевич К. С. Изменение норм русского литературного языка. Ленинград: Просвещение, 1971.
- Горняткевич А. [Виступ]. *Український правопис: так і ні (Обговорення нової редакції «Українського правопису»)* / Ред.-упоряд. О. О. Тараненко. Київ: Рідна мова; Довіра, 1997. С. 41–44.
- Городенська К. Г. Числівник. *О. К. Безпояско, К. Г. Городенська. Граматика української мови: Морфологія*. Київ: Либідь, 1993. С. 142–157.
- Городенська К. Синтаксична специфіка української наукової мови. *Українська термінологія і сучасність* / Відп. ред. Л. О. Симоненко. Київ: КНЕУ, 2001. Вип. IV. С. 13–14.
- Горпинич В. О. Морфологія української мови. Київ: Академія, 2004.
- Граматика сучасної української літературної мови: Морфологія / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, С. О. Соколова / За ред. К. Г. Городенської. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017.
- Грицик Н. *Ведучий чи провадник? Культура слова*. 2010. Вип. 73. С. 156–158.
- Грунський М. Український правопис (з приводу проекту нового українського правопису). Київ: УАН, 1927.
- Грунський М., Ковальов П. Історія форм української мови. Харків: Радянська школа, 1931.
- Демчук С. (Максим Запорожець). Пора вже вдосконалити «Український правопис». Не примітивізуймо, лиш удосконалюймо наш правопис. *Український правопис: так і ні (Обговорення нової редакції «Українського правопису»)* / Ред.-упоряд. О. О. Тараненко. Київ: Рідна мова; Довіра, 1997а. С. 106–113.
- Демчук С. (Максим Запорожець). Удосконалюймо наш правопис на славу. *Український правопис: так і ні (Обговорення нової редакції «Українського правопису»)* / Ред.-упоряд. О. О. Тараненко. Київ: Рідна мова; Довіра, 1997б. С. 113–117.
- Дзендзелівський Й. О. Міжмовна інтерференція й історія системи граматичних категорій. *Мовознавство*. 1980. № 2. С. 42–48.
- Добрушина Е. Р., Сичинава Д. В. Кочующая норма, или Микродиахронические происхождения слова *ихний* в русском, украинском и белорусском языках. *Вопросы языкознания*. 2015. № 2. С. 41–54.
- Домбровський В. Українська стилістика і ритміка. Перемишль, 1923.
- Дубова О. А. Типологічна еволюція морфологічних систем української і російської мов. Київ: Видавничий центр КНЛУ, 2002. 302 с.
- Динаміка літературної норми сучасної беларускої мови / Навук. рэд. В. П. Русак. Мінск: Беларуская навука, 2015.
- Єрмоленко С. Динаміка літературних норм. *Українська мова [seria «Najnowsze dzieje języków słowiańskich»]* / Red. nauk. S. Jermolenko. Opole: Uniwersytet Opolski, 1999. С. 221–227.
- Єрмоленко С. Я. Символічна і прагматична мовна норма. *Літературна норма і мовна практика* / Відп. ред. С. Я. Єрмоленко. Ніжин: Видавництво «Аспект-Поліграф», 2013. С. 255–266.

- Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. Київ: Радянська школа, 1966.
- Жовтобрюх М. А. Нарис історії українського радянського мовознавства (1918–1941). Київ: Наукова думка, 1991.
- Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Ч. I. Київ: Вища школа, 1972.
- Загнітко А. П. Знову давноминулий? *Лінгвістичні студії*. Донецьк, 1996. Вип. 2. С. 44–46.
- Загнітко А. П. Теоретична граматики сучасної української мови : Морфологія. Синтаксис. Донецьк: ВКФ «БАО», 2011.
- Загнітко А. П. Типологія категорійної семантики невідмінюваних іменників. *Акцентологія. Етимологія. Семантика: До 75-річчя академіка НАН України В. Г. Склярєнка* / Ред. колегія Г. П. Півторак (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2012. С. 613–630.
- Затовканюк М. Словоизменение существительных в восточнославянских языках. Praha: Univerzita Karlova, 1975.
- Затовканюк М. Проблематика украинского пассива (на фоне русского языка). *Sborník prací filozofické fakulty Brněnské univerzity*. 1985. A 33. С. 46–50.
- Захарків О. Чи потребує реформи чинний український правопис? *Мовні конфлікти і гармонізація суспільства* / Відп. ред. В. Радчук. Київ: Київський університет, 2002. С. 194–206.
- Зимовець Г. В. Міжмовна інтерференція в умовах контактного білінгвізму (на матеріалі мови української діаспори) : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 1997.
- Зінкевич-Томанек Б. Прескриптивний характер норми сучасної української мови і мовна практика. *П'ятий конгрес Міжнародної асоціації україністів: Мовознавство*. Чернівці: Рута, 2003. С. 98–105.
- Исаченко А. В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким: Морфология, ч. I. Братислава: Словацкая академия наук, 1954.
- Исаченко А. В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким: Морфология, ч. II. Братислава: Словацкая академия наук, 1960.
- Історія української мови: Морфологія / Відп. ред. В. В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1978.
- Ішук-Пазуняк Н. Проблем вокатива в українській мові. *Збірник на пошану проф. д-ра Юрія Шевельова / Symbolae in honorem Georgii Y. Shevelov* / Ред. кол.: В. Е. Гаркінз, О. Горбач, Я. Гурський. Мюнхен: Український Вільний Університет, 1971. С. 171–183.
- Їжакевич Г. П. Українсько-російські мовні зв'язки радянського часу. Київ: Наукова думка, 1969.
- Каранфиловски М. Современное состояние и развитие македонского языка. *Wiener slawistischer Almanach*. 2003. Bd. 52. С. 119–127.
- Карпенко Ю. О. Українські географічні назви латинкою: міркування ономаста. *Відтворення українських власних назв (антропонімів і топонімів) іноземними мовами*. Київ, 1995. С. 14–21.
- Качуровський І. Основи аналізу мовних форм (Стилістика). Мюнхен; Ніжин, 1994.
- Кириченко Ф. Своєрідність мовної палітри телекомпанії ICTV: Спроба словника-довідника (машинопис). Київ, 1996.
- Кобиланський Б. В. Синтаксичний зв'язок кількісних числівників *два, три, чотири* з іменниками. *Мовознавство: Наукові записки Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні*. 1953. Т. 12. С. 69–78.
- Козачук Г. О. Українська мова для абітурієнтів. Київ: Вища школа, 2005.
- Козирський В., Шендеровський В. Корчі радянськомовного словникарства. За мову, термінологію і ще дещо. Київ: Рада, 2001.
- Колібаба Л. Друга форма знахідного відмінка іменників як самобутня риса української мови. *Дивослово*. 2014. № 6. С. 27–31.
- Кочерган М. П. Загальне мовознавство. Київ: Академія, 2003.
- Критська В. «Грамматичний словник української літературної мови. Словозміна» в теорії та практиці сучасного мовознавства. *Українська мова*. 2013. № 1. С. 3–19.
- Куляс П. П. Система — проти автоматизму суржикю: редакторський погляд. Київ: ІВОАПН України. Кіровоград: Ярослав, 2009.
- Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. Київ: Книгоспілка, 1925. Вид. третє.
- Курилович Ю. Г. Эргативность и стадийность языка. *Известия АН СССР: Отделение литературы и языка*. 1946. Т. 5. Вып. 5. С. 387–393.
- Курс історії української літературної мови / За ред. І. К. Білодіда. Київ: Видавництво АН УРСР. Т. 1, 1958; т. 2, 1961.
- Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л. А. Булаховського. Київ: Радянська школа, 1951. Тт. 1, 2.

- Лашкова Л., Иванова К. Проблеми на съпоставителното изследване на славянските езици. *Славянска филология*. София: Издателство на Българската академия на науките, 1988. Т. 19. С. 159–166.
- Лесів М. Деякі паралельні іменні та дієслівні форми в сучасній українській літературній мові. *П'ятий конгрес Міжнародної асоціації україністів: Мовознавство*. Чернівці: Рута, 2003. С. 256–259.
- Лесюк М. Культура мовлення в сучасній Україні. *Ucrainica I. Současna ukrainistika. Problémy jazyka, literatury a kultury*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2004. С. 302–309.
- Марван І. Статус українських дієслівних субстантивів і дієприкметників. *Мовознавство*. 1992. № 2. С. 3–7.
- Матвіяс І. Г. Іменник. *Сучасна українська літературна мова: Морфологія* / Відп. ред. В. М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1969. С. 32–139.
- Матвіяс І. Варіанти української літературної мови. Київ, 1998.
- Милославский И. Г. Морфологические категории современного русского языка. Москва: Просвещение, 1981.
- Миронюк О. Лексикографічне оформлення дієприкметників у сучасних словниках. *Лексикографічний бюлетень*. 2010. Вип. 19. С. 65–76.
- Митрополит Ларіон [Огієнко І.] Наша літературна мова: Як писати й говорити по-літературному. Вінніпег: Наша культура, 1959 (1958).
- Наконечна Г. З досвіду укладання «Словника богословських синонімів». *Сучасна українська богословська термінологія*. Львів: Інститут богословської термінології і перекладів, 1998. С. 215–226.
- Негребецький О. Адаптація чужомовних телепрограм українською. *Урок української*. 2000а. № 5–6. С. 15–17.
- Негребецький О. Картаген нового правопису: Про деклароване подолання російщини. *Українське слово* (газета), 13.07.2000б.
- Непийвода Н. Ф. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект). Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1997.
- Нечуй-Левицький І. Граматика українського язика. Київ, 1913. Ч. 1: Етимологія.
- Нещименко Г. П. Заимствования и их роль в этнической коммуникации: проблемы, споры. *Jazykovedný časopis*. 2003. Ročn. 54. Č. 1–2. С. 13–30.
- Німчук В. В. Проблеми українського правопису в ХХ ст. *Український правопис: Проект найновішої редакції*. Київ: Наукова думка, 1999. С. 242–333.
- Німчук В. В. Проблеми українського правопису ХХ — початку ХХІ ст. Київ, 2002.
- Норман Б. Ю. О прагматической нагрузке грамматических единиц (на материале морфологических категорий болгарского языка). *Јужнословенски филолог*. 2013. LXIX. С. 185–201.
- Огієнко І. Двійне число в українській мові. *Записки Українського наукового товариства в Києві*. 1909. Т. 6. С. 88–128.
- Огієнко І. Нариси з історії української мови: Система українського правопису. Варшава, 1927.
- Огієнко І. (Митрополит Ларіон). Історія української літературної мови. Київ: Либідь, 1995 (перше видання 1949 р.).
- Огієнко І. — див. також: Митрополит Ларіон.
- Опейда Й., Швайка О. Словесна оболонка суті (на шляху до унормування наукової термінології). *Вісник НАН України*. 1997. № 11–12. С. 37–42.
- Островський В. І., Островська Г. Ф. А українською кажуть так... Одеса: Астропринт, 2008.
- Паламар Л. М., Кравець Г. М. Мова ділових паперів. Київ: Либідь, 1995.
- Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. Київ: Наукова думка, 1976.
- Пілецький В. Назви предметних дій у науково-технічній термінології. *Вісник державного університету «Львівська політехніка»*. 2002. № 453: *Проблеми української термінології*. С. 215–221.
- Погиба Л. Г., Грибніченко Т. О., Баган М. П. Складання ділових паперів: Практикум. Київ: Либідь, 2002.
- Пономарів О. Д. Пропозиції до нової редакції «Українського правопису». *Український правопис: так і ні (Обговорення нової редакції «Українського правопису») / Ред.-упоряд. О. О. Тараненко*. Київ: Рідна мова; Довіра, 1997. С. 79–81.
- Пономарів О. Правописне та фонетико-граматичне засвоєння грецизмів в українській мові. *П'ятий конгрес Міжнародної асоціації україністів: Мовознавство*. Чернівці: Рута, 2003. С. 96–97.
- Потебня А. А. Значения множественного числа в русском языке. Воронеж, 1888.
- Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Тт. I–II. Москва: Госучпедгиз РСФСР, 1958.
- Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. IV, вып. I. Москва: Просвещение, 1985.

- Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. IV, вып. II. Москва: Просвещение, 1977.
- Пропозиції кафедри української мови Кам'янець-Подільського педагогічного інституту щодо вдосконалення «Українського правопису». *Український правопис: так і ні (Обговорення нової редакції «Українського правопису»)* / Ред.-упоряд. О. О. Тараненко. Київ: Рідна мова; Довіра, 1997. С. 151–152.
- Пузиренко Я. В. Агентивно-професійні назви осіб жіночої статі в лексикографічному описі та узусі : Дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2004.
- Радева П. Динамика в синтаксиса на съвременния български език. Велико Търново: Св. св. Кирил и Методий, 2012.
- Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування. Київ: Знання, 2006.
- Рибалко К., Рибалко О. Коло має бути розірвано... *Дивослово*. 2001а. № 3. С. 22–25.
- Рибалко К., Рибалко О. Коло має бути розірвано... (закінчення). *Дивослово*. 2001б. № 4. С. 27–33.
- Рибалко О. Пропозиції щодо вдосконалення «Українського правопису». *Український правопис: так і ні (Обговорення нової редакції «Українського правопису»)* / Ред.-упоряд. О. О. Тараненко. Київ: Рідна мова; Довіра, 1997. С. 168–169.
- Рибалко О. Даймо шанс двоїні. *Урок української*. 2002. № 3. С. 16–19.
- Русанівський В. М. Порівняльно-типологічна характеристика дієслівного стану в сучасних слов'янських літературних мовах. Київ: Наукова думка, 1968.
- Русанівський В. М. Дієслово. *Сучасна українська літературна мова: Морфологія* / Відп. ред. В. М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1969. С. 296–439.
- Русанівський В. М. Дієслово. *Історія української мови: Морфологія* / Відп. ред. В. В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1978. С. 235–341.
- Русанівський В. М. Дієслово. *О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. Граматика української мови: Морфологія*. Київ: Либідь, 1993. С. 157–242.
- Русанівський В. М. Стосунок «Проекту» до реального українського правопису. *Мовознавство*. 2002. № 6. С. 92–98.
- Русская грамматика : В 2-х т. / Гл. ред. Н. Ю. Шведова. Москва: Наука, 1980. Т. I.
- Рябець Л. В. Кличний відмінок в українському діалектному мовленні. *Діалекти в синхронії та діахронії*. Київ, 2017. С. 379–388.
- Садоўскі П. Інавацыі 90-х гадоў у мове беларускіх незяржаўных выданняў. *Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы*. Мінск: Беларускі кнігазбор, 2001. С. 222–234.
- Сербенська О. Окремі засади засвоєння українського правопису. *Український правопис і наукова термінологія: історія, концепції та реалії сьогодення* / Відп. ред. О. Купчинський. Львів: Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 1996. С. 67–72.
- Сербенська О. Нове в сучасній українській мові. *Записки Перекладацької майстерні 2000–2001*. Львів, 2002. Т. 3. С. 95–120.
- Сербенська О., Волошак М. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей. Київ: Видавничий центр «Просвіта», 2001.
- Синявський О. Елементи Шевченкової мови, їх походження й значіння. *Культура українського слова*. Харків; Київ: Література і мистецтво, 1931а. 36. 1. С. 7–51.
- Синявський О. Норми української літературної мови. Харків; Київ: Література й мистецтво, 1931б.
- Сімович В. Граматика української мови, 2-ге вид. Київ; Ляйпціг: Українська накладня, 1921.
- Сімович В. На теми мови. *В. Сімович. Праці в двох томах* / Упоряд. Л. Ткач. Т. I: *Мовознавство*. Чернівці: Книга ХХІ, 2005. С. 236–270.
- Скаб М. Історія дослідження кличного відмінка у східнослов'янській лінгвістиці. *Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку*. Запоріжжя: ЗНУ, 2006. С. 116–128.
- Скаб М., Плантон Д. Національна ментальність як чинник розвитку граматичної системи мови (на прикладі дієслівної категорії стану). *Типологія та функції мовних одиниць*. Луцьк, 2015. № 2. С. 206–218.
- Содомора А. Про деякі прикрі морфологічні тенденції в сучасній правописній практиці. *Український правопис і наукова термінологія: історія, концепції та реалії сьогодення* / Відп. ред. О. Купчинський. Львів, 1996. С. 58–66.
- Сопоставительная грамматика русского и украинского языков / Отв. ред. Н. Г. Озерова. Киев: Наукова думка, 2003.

- Спасов Љ. Македонските се пасивни конструкции и нивните еквиваленти во полскиот, српскиот / хрватскиот, рускиот и словенечкиот јазик. *Реферати на македонските слависти за XI Меѓународен славистички конгрес во Братислава*. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 1993. С. 107–116.
- Співак О. Як уникати невластивих українській мові форм активних дієприкметників теперішнього часу? *Урок української*. 2001. № 5. С. 19–21.
- Станишева Д. С. Творительный инструментальный. *Творительный падеж в славянских языках* / Под ред. С. Б. Бернштейна. Москва: Издательство АН СССР, 1958. С. 6–126.
- Станишева Д. С. Второй родительный в падежной системе русского языка. *Вопросы языкознания*. 1971. № 6. С. 88–98.
- Стевановић М. Савремени српскохрватски језик. II. Синтакса. Београд: Научна књига, 1979.
- Сулима М. Українська фраза. Харків: Рух, 1928.
- Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. Київ: Вища школа, 1993. 366 с.
- Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. Київ: Вища школа, 1994.
- Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика / Відп. ред. М. А. Жовтобрюх. Київ: Наукова думка, 1969.
- Сучасна українська літературна мова: Морфологія / Відп. ред. В. М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1969.
- Сучасна українська мова / За ред. О. Д. Пономарева. Київ: Либідь, 2001.
- Сцяцко П. Культура мови. Мінск: Тэхналогія, 2002.
- Терлак З. Українська лексикографія на зламі століть і проблеми кодифікації мовних норм. *Мова у дзеркалі особистості: Філологічні дослідження, присвячені ювілею доктора філологічних наук, професора, академіка НАПН України Кононенка Віталія Івановича* / Ред. колегія: В. Грещук (голова) та ін. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. С. 431–443.
- Тетерятник В. Більше ніж правопис. Київ: Мислене древо, 2008.
- Тимошенко П. Д. Фонетичні і морфологічні особливості стильових різновидів української літературної мови. *Теоретичні проблеми лінгвістичної стилістики* / Відп. ред. Г. П. Іжакевич. Київ: Наукова думка, 1972. С. 70–87.
- Тимченко Є. Локатив і інструменталь в українській мові. Київ: Друкарня Української академії наук, 1926.
- Українська ділова мова: практичний посібник на щодень / За ред. М. Д. Гінзбурга. Харків: Торгсінг, 2003. 592 с.
- Фаріон І. Мовна норма: знищення, пошук, віднова. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010.
- Черединаченко І. Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови. Київ: Радянська школа, 1962.
- Чучка П. П. З приводу підготовки нової редакції «Українського правопису». *Український правопис: так і ні (Обговорення нової редакції «Українського правопису»)* / Ред.-упоряд. О. О. Тараненко. Київ: Рідна мова; Довіра, 1997. С. 34–38.
- Шапошников В. Н. Русская речь 1990-х: Современная Россия в языковом отображении. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва: КомКнига, 2006.
- Шведова М. Динаміка синтаксичних конструкцій на позначення шляху при дієсловах руху: корпусне дослідження. *Українська мова*. 2018а. № 3. С. 67–79.
- Шведова М. О. Становлення присвійного займенника третьої особи множини в українській літературній мові. *Мовознавство*. 2018б. № 4. С. 40–53.
- Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. Львів; Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, 1996а.
- Шевельов Ю. Ur or out? З проблематики формування українського числівника як частини мови. *Третій Міжнародний конгрес україністів: Мовознавство* / Відп. ред. А. Івченко, О. Тараненко. Харків: Око, 1996б. С. 94–98.
- Шевельов Ю. Про критерії в питаннях українського офіційного правопису. *Український правопис: так і ні (Обговорення нової редакції «Українського правопису»)* / Ред.-упоряд. О. О. Тараненко. Київ: Рідна мова; Довіра, 1997. С. 68–76.
- Шевельов Ю. Я — мене — мені... (і довкруги): Спогади. Харків; Нью-Йорк: Видання часопису «Березіль»; Видавництво М. П. Коць, 2001. Тт. 1–2.
- Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови / Пер. з англ. Харків: Акта, 2002.
- Шевельов Ю. — див. також: Шерех Ю.
- Шевчук С. В. Ділове мовлення для державних службовців. Київ: Либідь, 2004.
- Шерех (Шевельов) Ю. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен: Молоде життя, 1951.

- Шерех [Шевельов] Ю. Так нас навчали правильних проізношень. *Ю. Шерех. Пороги і Запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології* : В 3 т. Харків: Фоліо, 1998. Т. 3. С. 203–249.
- Шерех Ю. — див. також: Шевельов Ю.
- Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови. Київ: Академія, 2004.
- Юшук І. П. Практичний довідник з української мови. Київ: Рідна мова, 1998.
- Юшук І. До проблеми впорядкування українського правопису. *П'ятий конгрес Міжнародної асоціації українців: Мовознавство*. Чернівці: Рута, 2003. С. 85–90.
- Янко-Триницкая Н. А. Возвратные глаголы в современном русском языке. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1962.
- Яр Славутич. Запропоновані зміни у «Правописному словнику» Г. Голоскевича. *Мовознавство*. 1994. № 1. С. 72–77.
- Andersen H. When is a Case not a Case? Grammaticalization and the Vocative. *Studien zu Sprache, Literatur und Kultur bei der Slaven : Gedenkschrift für George Y. Shevelov aus Anlass seines 100. Geburtstages und 10. Todestages* / A. Danylenko und S. Vakulenko (Hrsg.). München; Berlin: Verlag Otto Sagner, 2012. P. 181–188.
- Buttler D. Zmiany w polszczyźnie dwudziestolecia. *Przegląd Humanistyczny*. 1969. Zesz. 13. S. 65–80.
- Dalewska-Greń H. Języki słowiańskie. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997.
- Dunaj B., Przybylska R., Sikora K. Język na co dzień. *Poliszczyzna 2000: Oredzie o stanie języka na przelomie tysiącleci* / Pod red. W. Pisarka. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1999. S. 227–251.
- Fehrmann D., Jungmanns U., Lenertová D. Two Reflexive Markers in Slavic. *Russian Linguistics*. 2010. Vol. 34. P. 203–238.
- Fossler K. Das Passivum, eine Form des Leidens und des Zustandes. *Die neuere Sprachen*. 1924. Bd. 33. S. 401–407.
- Grybosiova A. Dynamika zmian językowych o podłożu kulturowym u progu XXI wieku (na materiale polskim). *Z polskich studiów slawistycznych: Seria 10. Językoznawstwo*. Warszawa, 2002. S. 75–82.
- Handtke K. Przyczyny ograniczenia fleksji nominalnej we współczesnej polszczyźnie. *Uwarunkowania i przyczyny zmian językowych* / Red. E. Wrocławska. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 1994. S. 41–48.
- Hartmann H. Das Passiv: Eine Studie zur Geistesgeschichte der Kelten, Italiker und Arier. Heidelberg: Carl Winter, 1954.
- Havráněk B. Genera verbi v slovanských jazycích. I–II. Praha: Kr. Česká spol. nauk, 1928, 1937.
- Jadacka H. Kultura języka polskiego: Fleksja, słowotwórstwo, składnia. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006.
- Krčmová M. Formální morfologie. *Český jazyk [seria «Najnowsze dzieje języków słowiańskich»]* / Red. nauk. J. Kořenský. Opole: Uniwersytet Opolski, 1998. S. 164–177.
- Meyer-Lubke W. Vom Wesen des Passivum. *Die neuere Sprachen*. 1925. Bd. 34. S. 161–184.
- PROMOVA, або Де ми помиляємося... / Відп. ред. К. Г. Городенська, В. Л. Кабак. Київ: Стандарт, 2006.
- Satkiewicz H. Odmiana wyrazów. *Buttler D., Kurkowska H., Satkiewicz H. Kultura języka polskiego: Zagadnienia poprawności gramatycznej*. Warszawa: PWN, 1971. S. 158–167.
- Satkiewicz H. Rozwój fleksji w polszczyźnie XX wieku. *Poliszczyzna XX wieku: Ewolucja i perspektywy rozwoju* / Pod. red. S. Dubisza i S. Gajdy. Warszawa: Dom Wydawniczy ELIPSA, 2001. S. 95–101.
- Schmidt K. H. Zum Agens beim Passiv. *Indogermanische Forschungen*. 1963. Bd. 68. Heft 1. S. 1–12.
- Topolińska Z. Właściwości diatetyczne czasowników w języku polskim, macedońskim i serbsko-chorwackim (założenia opisu typologicznego). *Studia konfrontatywne polsko-południowosłowiańskie*. Wrocław: Ossolineum, 1984. S. 103–134.
- Yar Slavutych. Standard Ukrainian Grammar, 2nd ed. Edmonton: Slavuta, 1990.
- Zatovkaňuk M. O statusu ukrajinských participií. *Slavia*. 1985. Ročn. 54. Č. 3. S. 225–234.
- Zinkiewicz-Tomanek B. Biernik rzeczowników nieżywotnych rodzaju męskiego w języku ukraińskim (na materiale współczesnej prozy ukraińskiej. *Slavia Orientalis*. 1997. T. 46. Nr 2. S. 224–234.

3. СИНТАКСИС

На синтаксичному рівні внаслідок активізації дії факторів як кодифікаційного спрямування, так і (меншою мірою) лібералізації мовної практики увиразнилася конкуренція а) різних типів словосполучень і прийменниково-іменникових конструкцій, різних типів синтаксичного зв'язку, б) деяких типів предикативних конструкцій, а також в) певною мірою — словотвірних і синтаксичних способів позначення особи жіночої статі за соціальним статусом і родом діяльності (у першому й другому з цих випадків конструкція одного типу нерідко має [більше] поширення в південно-східному наріччі, а також наявна в російській мові, а друга — у південно-західному наріччі, а також наявна в польській мові).

3.1. Конкуренція кодифікаційного спрямування між різними типами синтаксичних конструкцій.

3.1.1. Конкуренція різних типів словосполучень, прийменниково-іменникових конструкцій, синтаксичного зв'язку.

3.1.1.1. З двох синонімічних конструкцій в УЛМ попереднього періоду на позначення часу: *десята година* і под. (так, як, зокрема, в польській мові, як було рекомендовано в період 20-х — початку 30-х років: див., наприклад, СДМ 1930, с. 241, а також так, як нерідко це ще зберігається в мовній практиці західних регіонів) / *десять годин* і под. (так, як і в російській мові, як у розмовному узусі населення Сходу й Центру країни) — друга з них уже майже вийшла за межі нормативного слововжитку, характеризуючись як один з наслідків зросійщення структури української мови, навіть як «суржикова форма» [див., наприклад: І. Варченко, Н. Поклад, Ю. Кругляк та ін. Суржик в ефірі. — ЛУ, 6.07.1889, с. 7; Н. Сологуб. За київським часом — ЛУ, 6.02.1992, с. 8; Радевич-Винницький 2011: 155–156].

Власне кажучи, кодифіковане закріплення порядкових числівників у таких часових зворотах у загальнономовних нормативних довідниках загалом відбулося (точніше, відновилося) ще до описуваного періоду, пор., наприклад: *о другій годині (в дві години) дня* (РУС 1948) — *о другій годині дня, не пізніше другої години* [РУС-3, т. 3, с. 648, т. 2, с. 561; так само: Чак 1969: 37–38; Антоненко-Давидович 1991: 149–150 (перше видання — 1970 рік)]. Але воно звичайно поширювалося переважно на прийменниково-іменникові конструкції на зразок шойно наведених. У конструкціях же з формою наз. в. справа стояла складніше, і в тих сферах мовної комунікації, де передбачалася особлива точність у визначенні часу, уживалися переважно кількісні числівники. Так було, зокрема, в оголошеннях поточного часу на радіо й телебаченні, тобто в сферах найширшого мовного впливу на масову аудиторію; так могли рекомендувати навіть у виданнях з культури мови, наприклад: «Зараз *дев'ять годин* тридцять одна хвилинка» (Л. П. Чередниченко. — Рідне слово, 1973, вип. 7, с. 80–81).

Від початку 90-х років, після здобуття країною державної незалежності, центральні українські ефірні ЗМІ стали загалом переходити на вживання конструкцій з порядковими числівниками також у позиції наз. в.: «За київським часом — *восьма година* десять хвилин», однак при цьому можна було спостерігати певні хитання, зумовлені «лавіруванням» у проведенні загальнодержавної мовної політики. Після приходу до влади 1994 року нового Президента України Л. Кучми (з його передвиборним наміром проголосити російську мову офіційною в країні) в ефірі за відповідною директивою протягом кількох місяців знов стали поширюватися звороти з наз. в. кількісних числівників (див., наприклад: Надія Подоляко, диктор Українського радіо. «Болить мені душа за рідну мову». — ВК, 13.09.1997).

Конструкції з кількісними числівниками в наз. в. на позначення точного часу то функціонували, то зникали, поступаючись конструкціям з порядковими числівниками,

в діяльності телефонної Служби точного часу (тел. 121), наприклад: «*Дев'ять годин рівно*» (23.09.2000), «*Вісім годин 56 хвилин*» (11.09.2004, але за кілька днів до цього: «*Дванадцята година 58 хвилин*»), «*Одинадцята година три хвилини*» (12.08.2020). У радіооголошеннях про прибуття й відправлення поїздів на Центральному залізничному вокзалі Києва вживалися звичайно конструкції з кількісними числівниками: «Час відправлення поїзда — *двадцять годин* тридцять сім хвилин» (25.08.2014), «Час відправлення поїзда — *двадцять три години* тридцять п'ять хвилин» (13.05.2019; так само, наприклад, у липні 2022 року); пор., з іншого боку, у радіооголошеннях на залізничному вокзалі, наприклад, Трускавця (вересень 2019 року): «Час відправлення поїзда — *дев'ятнадцята година* сорок дев'ять хвилин». На позначення опівнічного часу ведучі теле- і радіопрограм також усе ще можуть використовувати конструкції з кількісним числівником: «Зараз *нуль годин* нуль хвилин» — замість *нульова година* (див., наприклад: УРРУС, с. 388; з варіантністю в РУС 2003, с. 1341: *нульова година / нуль годин*). Так само вповідомленнях телефонної Служби точного часу, наприклад: «*Двадцять перша година* 7 хвилин», але: «*Нуль годин* три хвилини» (червень 2022 року).

Листи від громадян, не згодних з формою позначення точного часу за допомогою порядкових числівників, до ЗМІ, мовознавчих інституцій та офіційних органів також засвідчували неготовність певної частини мовного соціуму відмовитися від більш звичної для них форми з кількісними числівниками в позиції наз. в. Таку схильність до конструкцій з кількісними числівниками пояснювали звичайно тим, що саме вони є нібито придатнішими для позначення точного часу порівняно з конструкціями з порядковими числівниками¹, наводячи серед аргументів, зокрема, російські звороти з порядковими числівниками на зразок «уже пошел второй час», які позначають приблизний час. Але річ тут, звичайно, не в самих номінативних можливостях конструкцій з кількісними / порядковими числівниками, оскільки конструкції з порядковими числівниками можуть забезпечувати в українській мові як цілком точне, так і орієнтовно-приблизне позначення відповідного етапу в певній просторовій або часовій послідовності (пор., наприклад: *восьмий поверх, восьмий клас* і т. ін., але «йому пішов *восьмий десяток*»), а в мовних звичках суспільства. У різних сучасних європейських мовах, як відомо, з метою визначення поточного часу функціонують питальні звороти на зразок як, наприклад, нім. «Wieviel Uhr ist es?», англ. «What is the time?», франц. «Quelle heure est-il?» (буквально «Скільки годин / часу?»), так і пол. «Która godzina?», укр. «Котра година?», і в тій же російській мові: «Который час?».

З іншого боку, на деяких радіо- і телеканалах ведучі програм стали використовувати на позначення поточного часу конструкції з порядковими числівниками навіть «з перебором», охоплюючи також позначення хвилин, наприклад: «о сьомій годині п'ятдесят другій хвилині» (Українська служба ВВС, 8.09.2004), «о шостій годині сорок третій хвилині» (Ера, 2.06.2005), «Дев'ять година десята хвилина» (радіо «Голос Києва», 31.01.2005), «Восьма година двадцять третя хвилина» (Львівське радіо, 22.06.2003).

У зв'язку з активізацією конкуренції між різними типами конструкцій на позначення часу зі словом *година* досить швидко посилилася також варіантність конструкцій зі словом *хвилина*: це вже не тільки, як досі, наприклад, *без десяти [хвилин] вісім (восьма) / за десять [хвилин] восьма*, а й *у десять [хвилин] на другу / о десятій [хвилині] на другу* та ін. (див. р. VI п. 4.1.3).

¹ Пор., наприклад, рекомендацію в офіційно-діловому та науковому стилях — там, де потрібна максимальна точність, — уживати часові конструкції з кількісними числівниками: *у дві години десять хвилин*, а в художньому стилі можуть переважати конструкції з порядковими числівниками [Вакуленко 2015: 206–210].

3.1.1.2. Учергове увиразнилися розбіжності в поглядах на нормативність для української мови моделей побудови трикомпонентних словосполучень «кількісний числівник *два, три, чотири*, а також *обидва* + прикметникове (займенникове) означення + іменник»: *два високі дуби* і под. (означення у формі наз. в. мн.) і/або *два високих дуби* (означення у формі род. в. мн.). Згідно з одними поглядами, єдино нормативною слід вважати тільки першу з цих конструкцій [див., зокрема: Антисуржик 1994: 106; А. Венцковський. Держава безмовна — мова бездержавна. — ЛУ, 20.08.2009; Українська ділова мова 2003: 469], у чому повторюється позиція мовознавства 20-х років [див.: УП 1928, с. 41; Голоск., с. 90; Гладкий 1929: 59], пор. так само, наприклад, у польській мові; інші дослідники, вдаючись до протилежної крайності, подають тут для прикметника тільки форму род. в. мн. [Вихованець, Карпиловская, Клименко 1993: 53; Погиба, Грибіниченко, Баган 2002: 211]. У мовній же практиці, як і в менш пуристичних рекомендаціях фахівців [див., наприклад: Жовтобрюх 1936; Шерех (Шевельов) 1951: 250; Баранник 1969: 252–253; Культура укр. м. 1990, с. 109–110; Антоненко-Давидович 1991: 149; Вихованець, Городенська 2004: 173], допускається, як відомо, вживання обох цих варіантів [пор. значною мірою аналогічно в російській мові: Русская грамматика 1980: 56–57]: *два високі / високих дуби* і под. Якщо виходити з того, що в українській мові давно вже є нормативними тільки, наприклад, конструкції *два брати* (з іменником у формі, що співвідноситься, хоча й не повністю, з формою наз. в. мн.), логічно було б кодифікувати тільки звороти на зразок *два рідні (не рідних) брати*. Однак іменники жін. і сер. р. у таких конструкціях набувають форм, співвідносних з род. в.: *дві дівчини, два дєрева*, що уможливило наявність при них також означення у формі род. в. мн.

(Див. також у п. 2.3.3 про подібні хитання в межах дробових числівників: *дві третіх / дві треті* і под.)

3.1.1.3. У загальних межах синтаксичного вираження посесивних відношень відбулося певне посилення конкуренції між типами конструкцій з неузгодженим (*шапка батька, їх одяг*) і узгодженим (*батькова шапка, їхній одяг*) означеннями на користь останніх, особливо це стосується конструкцій з присвійними займенниками (див.: п. 4.3.3.10, п. 2.4.1 цього розділу, а також р. IX п. 3.2).

3.1.1.4. Посилилася конкуренція низки словосполучень з різними типами керування. Це переважно розширення частотності вживання тих із них, що сприймаються як власне або більш українські, наприклад:

— розширення вживання додатків при дієсловах і похідних іменниках словотвірного гнізда *учити* у значенні «навчати» з формами род., а не дав. в. (пор., наприклад, в Ог. 1924, с. 426: *учити чого*, а не *чому*; пор., з іншого боку, наприклад, у СУМ-11: *учити — чого, чому*; пор. рос. *учить что* і пол. *uczyć czego*). Так, відомі рядки Тараса Шевченка тепер нерідко подають так: «<...> І *чужого* [замість *чужому* в оригіналі. — О. Т.] *научайтесь, / Й свого не цурайтесь*»;

— розширення вживання при словах *(о)жени(ся), жонатий* прийменника з + ор. в. у конкуренції з *на* + місц. в. (пор. характеристику керування тут з прийменником *на* як синтаксичного російзму ще, наприклад, в Ог. 1924, с. 128, 261²; пор., з іншого боку, вніснення керування з *на* при цьому дієслові в поезії Тараса Шевченка до «тільки народних конструкцій» [Синявський 1931а: 35]): «*батько женився з матір'ю*», «*хтось з кимось женився*» (Валерій Шевчук. — Журнал «Березіль», м. Харків, 2004, № 6, с. 37,

² Факт відмінності форм синтаксичного керування між укр. *одружитися (оженилися)* з *нею* і рос. *жениться на ней* І. Огієнко подавав також як вияв різного ставлення до жінки в одного і другого з цих народів — її рівноправності й нерівноправності з чоловіком [Огієнко 2002: 72–73] (цей приклад був повторений потім героєм п'єси Миколи Куліша «Мина Мазайло» і відомий також звідти).

39), так само: РУСКар., с. 131 (хоча в інших рекомендаціях обстоюється нормативність тут обох цих прийменників [див., наприклад: Негребецький 2000: 16]). Пор. у двох виданнях академічного багатотомного тлумачного словника: (о)женитися — на кому, рідко з ким, хоча жонатий — з ким, на кому (СУМ-11) і (о)женитися — з ким, на кому (СУМ-20). Обидві конструкції поширені в народній мові та в художній літературі, хоча з можливими регіональними відмінностями, оскільки конструкція з *на* мала й, безперечно, продовжує мати підтримку з боку російської мови (пор., однак, і в українському фольклорі та в літературній класиці: «Ой що ж то за шум / Учинився, / Що комарик та й на мусі / Оженився!»: з народної пісні; «Не женися на багатій...», «Оженись на вольній волі...»: Тарас Шевченко), а конструкція із прийменником з могла мати підтримку з боку західнослов'янських мов;

— певне розширення в ужитку конструкцій з керуванням у формах род. в. у конкуренції з уживанішими досі в УЛІМ формами знах. в., наприклад: *слухати (спібу), співати (гімну), танцювати (свого танцю), грати (у якоїсь гри)* і под. (див. п. 2.1.3.1.5); *уживати / ужити* (пор., наприклад, в Ог. 1924, с. 50: *вживати* — *кого-чого*, а не *кого-що*, але в СУМ-11: *уживати* — *що*, рідше *чого*; пор. рос. *употребляют что* і пол. *używać czego*): *зброї, точної назви* та ін.; «*вживати цієї мови*» (Суч., 1995, № 12, с. 92), «У посібнику *вживають неправильних слів та словосполучень*» (О. Пономарів. — Газета «Український вчений», 1998, грудень, № 1–3; див. також: А. Венцовський. — ЛУ, 20.08.2009); деякі інші, нечасті поки що випадки такого слововживання (звичайно в ідіостилях вихідців із Західного регіону та тих, хто орієнтується на це як на зразок): «<...> *дістав позитивного резонансу*» (О. Парасюк, академік НАН України. — Вісник НАН України, 1999, № 6, с. 54), «<...> *дістав логічного розвитку*» (О. Кочерга. — Проблеми української термінології. Львів, 2016, с. 4); «Українська частина [словника. — О. Т.] доволі часто *містить <...> декількох питомих синонімів*» (Козир. / Шендер. 1996, с. 7).

До цього явища якоюсь мірою прилягають випадки вживання форм род. в. на місці як знах., так і наз. в. у «наддніпрянському» мовному узусі після неозначеного займенника *щось* (пор. пол. *coś takiego, coś podobnego* і т. ін.): «Це означає *щось іншого*, ніж <...>» (О. Парасюк. Зазнач. праця, с. 55), «Це *щось такого макабричного <...>*», «Це *щось подібного* на <...>» [Козирський, Шендеровський 2001: 18, 33].

3.1.1.4.1. Активізувалися в ужитку конструкції з іменниками (займенниками) у формі дав. в. належності (на зразок «*Йому* хворіє мати») у конкуренції з конструкціями із формою род. в. і прийменником у (в): «*У нього* хворіє мати». Перший із цих типів, поширений у південно-західних говорах, у нормативних описах синтаксису УЛІМ другої половини ХХ ст. звичайно кваліфікували як діалектний [див., наприклад: Жовтобрюх 1973: 3; Гуїванюк 1998: 37]³, хоча в мові художньої літератури ще ХІХ ст., а особливо 20-х років ХХ ст. (а також у творчості пізніших письменників, що виховувалися на цих

³ Ця конструкція, однак, простежується ще з перших писемних пам'яток (див., наприклад: ІУМ Синтаксис, с. 112). За даними АУМ (т. 1, карта 280; т. 2, карта 272; т. 3, частина 2, карта 81), конструкція «*У мене* болить голова» побутує переважно на Лівобережжі, в Центрі, трохи на Волині, тоді як «*Мені* болить голова» — в основному в південно-західних говорах. З іншого боку, в Ог. 1924, наприклад, подано як нормативні обидва варіанти «*Мені / У мене* болить голова» (див. статті *боліти, заболіти, розболітися*), тоді як поширений у південно-західних говорах варіант з формою род. в. «*Болить мене* голова» кваліфіковано як полонізм, проте вже в іншій (пізнішій) праці І. Огієнка (Ог. ЕССУМ, т. 1, с. 166) нормативним визнано саме останній з цих варіантів, а варіант «*У мене* болить голова» пояснено як запозичення з російської мови. Борис Антоненко-Давидович [Антоненко-Давидович 1991: 21], відаючи перевагу конструкції з формою *у мене*, уживання конструкції з формою дав. в. допускав як стилістичний засіб.

традиціях) таку конструкцію вживали також автори зі Східної України⁴, а вживаність особливо поширених конструкцій з дієсловами *боліти*, *заболіти* (про відчуття болю) СУМ-11, як і СУМ-20, кваліфікують за допомогою тільки ремарки «рідше». У сучасному слововжитку: «Болить *мені* душа за рідну мову» (Надія Подоляко, диктор Українського радіо. — ВК, 13.09.1997), «— Може, *вам* голова болить?» («1+1», перекладний к/ф «Король пригод», 27.04.2001), «*Мені* на той час ніла порожнеча після закінчення “Бездні”, відомий літераторам стан» (Євген Пашковський), «*йому* підвищився тиск» (СТБ, «Вікна. Столиця», 21.06.2002), «*йому* тріснуть ребра», «дядько видер листа *йому* з рук» (Дж. К. Ролінг. Гаррі Поттер і філософський камінь / Пер. з англ. Віктора Морозова. Київ, 2002, с. 36, 38), «Якщо *йому* волосина з голови впаде, <...>» (СТБ, к/ф польського режисера Є. Гофмана «Вогнем і мечем», серпень 2004 року), «— *Мені* вкрали всі документи» («1+1» на УТ-1, перекладний к/ф «Транзитна зона», 13.07.1996); у матеріалах двомовної газети: «А *директорові* з очей течуть сльози» — у російському оригіналі це «У директора <...>» (КВ, 19.09.1997).

Виходячи з того, що, з одного боку, такі конструкції з давальним належності вже мають традицію функціонування в загальноукраїнській літературній мові, а низка з них: «відібрало (відняло) мову (кому, у кого)», «відібрало руки й ноги (кому)», «дух займається (у кого, кому)», «голова крутиться (у кого, кому)», «перехоплює дух (кому, у кого)», «сидіти в печінках (кому)», «щоб (кому) повилазило» — давно вже цілком закріпилася у стійких зворотах (див., наприклад: ФСУМ), а з другого боку, вони знов активізуються в ужитку, слід уже, безперечно, переглянути питання про їхній нормативний статус у напрямі їх кодифікації. Однак при цьому варто, очевидно, зробити застереження щодо небажаності їх уживання з дієсловами із загальним значенням позбавлення кого-небудь чогось на зразок «*йому* вкрали коня» (див. також деякі приклади з наведених вище, але особливо це протреться, природно, у західноукраїнському регіоні: див. р. V п. 3.4.2)⁵, оскільки тут виникає можливість двозначного розуміння: «у кого, тобто від кого / для кого, тобто в чіїх інтересах» (це застереження не стосується наведених вище ФО на зразок «відняло мову кому», «відібрало руки й ноги кому»), а також, можливо, щодо конструкцій з дієсловом *бути* (у тому числі й нульовим) у функції зв'язки в іменному складеному присудку на зразок «брови *їй* чорні» [пор.: Синявський 1931б: 246–247].

⁴ Наприклад: «очі *йому* заблискали», «Така *йому* одежа, і все» (Григорій Квітка-Основ'яненко. Конотопська відьма), «Мужички наши недаром говорят: “Не буде добра и правды на земли, поки *пысьменным* очи не повылазять”» (Тарас Шевченко. Повесть «Капитанша»), «— Так собі чоловічок <...> лице *йому* червоне, трохи дзюбане» (Микола Костомаров. Повесть «Черниговка»), «губи *йому* дрижали» (Володимир Винниченко), «Обличчя *лінгвістові* взялося червоною фарбою» (Микола Хвильовий), «Рот *йому* розтягся аж до вух» (Петро Панч), «*Катрі* аж серце тіпнулось» (Андрій Головка), «серце *мені* стиснулося» (Аркадій Любченко), «Обличчя *їй* було усе ще зажурене», «А в голові *йому* снувались заклики» (Борис Антоненко-Давидович), «грива *йому* розмальована» (Іван Сенченко), «*Маркові* аж схлипнуло в грудях» (Юрій Мушкетик).

⁵ Пор. так само в художній літературі «Великої України», особливо в першій третині ХХ ст.: «Все нам забрав наш лютий ворог» (Микола Вороний, переклад «Інтернаціоналу»), «[Лукаш:] Як батько той, кому беруть дитину, / Як звір, якому серце рвуть живе, / Благаю <...>» (Євген Плужник), «Відбирає людина *людини* / Життя» (Максим Рильський), «Ще кілька тижнів тому *йому* втекла жінка з захожим шведцем» (Іван Сенченко), «Нації вмирають не від інфаркту. Спочатку *їм* відбирає мову» (Ліна Костенко). Звичайним є пояснення подібних зворотів в українській мові як синтаксичних полонізмів [див., наприклад: Одарченко 1997: 108]; уживання ж форм дав. в. об'єкта при дієсловах зі значенням не тільки «давати», але й «брати», наприклад, у чеській мові пояснюють можливим впливом з боку німецької мови [Жажа 1998: 83].

3.1.1.5. На рівні морфосинтаксису (випадки, що можуть бути, звичайно, предметом розгляду також у розділі «Лексика») активізувалася конкуренція ряду прийменниково-іменникових конструкцій зі значеннями місця або напряму з прийменниками *на / в і в / на*:

а) ще на початку 90-х років привернув до себе увагу факт «політизації» синтаксису, коли відбулося, поширившись із західної діаспори, порівняно швидке й бездискусійне усталення конструкцій *в Україні / в Україну* (з акцентуванням на розумінні України як окремої держави, а не просто як краю) — замість традиційних зворотів з *на*, щодо чого раніше серед мовознавців діаспори, як відомо, точилися дискусії, а за цим зразком такого ж роду політизація охопила й звороти *на / в Донбасі* й стимулювала поширення конструкції *на Росії* — у конкуренції з традиційним у *Росії* (див. докладніше р. Х п. 2.1);

б) у загальному руслі дальшої націоналізації УЛМ під впливом західноукраїнської та діаспорної мовних практик (див. у р. V п. 3.4, наприклад, звороти *на Галичині, на таборі* та ін.) поширилися звороти *на еміграції* — конструкція, що стала за цей час уже достатньо частотною, наприклад: стаття «Українська преса *на еміграції*» (ЕІУ, 2005, т. 3, с. 627), а також рідше простежувані випадки на зразок *на вигнанні* (Я. Орос. — Сл., 1992, ч. 5, с. 8), *на провінції* (пор. таку конструкцію давніше вжитку й на Наддніпрянській Україні: «*на провінції* погроми» — Павло Тичина. Замість сонетів і октав, 1920 рік; див. також, наприклад: СДМ 1930, с. 171), (*навчатися, студіювати*) *на університеті* (УЧС, т. 2, с. 976) (пор., наприклад, пол. *na wugnianiu* і *na emigracji*, *na uniwersytecie*, нім. *an der Universität* [див., наприклад, кваліфікацію таких слововживань у мовній практиці західної діаспори як полонізмів: Одарченко 1997: 113, 168, 205]); *на політикумі*, тобто в політикумі — у політичному житті, в політичному середовищі («*На українському політикумі* знову завирувало»: М. Вербовий. — УС, 16.10.1997).

Пор. також нижче в п. 3.2.2 факти активізованої конкуренції просторових конструкцій з цими ж прийменниками як наслідок дії вже зовсім іншого чинника — субстандартизації публічного мововжитку.

3.1.1.6. Простежувалися спроби запровадження таких конструкцій з формами місц. в. у конкуренції з формами род. в., що, втім, не набули поширення, як:

— з прийменниками *в, на* у назвах університетських і под. посад (замість безприйменникових форм род. в.): *доцент у Львівському університеті* (Сл., 1992, ч. 4); *професор (доцент, викладач, докторант) на кафедрі української мови, у секторі українознавства* і т. ін. (див. розділ «Про авторів тому» в «Збірнику Харківського історико-філологічного товариства» з 90-х років). Пор. подібну практику кінця ХІХ — перших десятиліть ХХ ст. — у зв'язку, з одного боку, з прагненням відштовхуватися від характерних російських зворотів на зразок «профессор по кафедре права» з «небажаним» прийменником *по*, а з другого, — з очевидним впливом аналогічних німецьких зворотів з прийменником *an* (наприклад: «Professor / Student an der Universität»), наслідком чого стали звороти на зразок «професор на Львівськiм університетi» (Микола Вороний. [Відгук про кн.]: Михайло Грушевський. Історія України, 1911 рік), «професор на кафедрі літератури» [Тимченко 1924: 60], «академік на кафедрі (катедри) старого письменства» [Сімович 2005: 252];

— з прийменником *в* при позначенні певної сфери, галузі діяльності (замість узвичаєної тепер форми род. в. із прийменником *з*; пор., наприклад, у 20-х роках рекомендації на зразок: треба «спеціаліст *в* нервових *хворобах*» [Тимченко 1924: 60]): «Він <...> отримав ступінь доктора філософії *у класичній філології*» (Кр., 2009, ч. 11–12, с. 1; пор. у подібних випадках нім. *in*, пол. «graca *z* biologii», але, наприклад, «mistrz *w* boksie» — чемпіон з боксу). Пор. подібні тенденції в білоруській мові новітнього періоду: «іспыт *у гісторыі*» [Садоўскі 2001 : 233].

3.1.1.7. Помітно розширилося вживання прийменника *понад* у конструкціях зі значенням кількості та міри з розгалуженням його відмінкового діапазону (досі словники

подавали його функціонування в цьому значенні тільки з формами знах. в., причому без наявності в препозиції ще одного прийменника: див. про активізацію його вживання також у цій синтаксичній позиції в п. 5.1.3) — у конкуренції насамперед з *більше* [ніж, як] і з орієнтуванням на особливості синтаксичного вживання останнього, що стало вже певною мірою фіксуватися і в деяких словниках (УРПУС, с. 194). Наприклад, з род. в.: «Україна — батьківщина *понад двадцяти видів* рідкісних рослин», «Тайфун забрав життя *понад двохсот людей*» (ІСТV, «Факти», 5.12.2012), «Госпіталь має *понад сорока відділень*» (ІСТV, «Факти», 10.05.2015), у позиції після іншого прийменника: «*для понад тисячі* львів'ян з вадами слуху» (СТБ, «Вікна», 2.07.2013), «*з понад тисячі* пасажирів ніхто не постраждав», «Українські військові <...> залишили Донецький аеропорт *після понад 200 днів* тяжкої оборони» (Д, 23.01.2015); з дав. в.: «Медики надали допомогу *понад тисячі військових*» (Еспресо, Новини, 12.07.2014), «Литва і Латвія відмовили у в'їзді *понад тисячі громадян* РФ» (УП, 3.12.2022); зі знах. в. — після іншого прийменника: «*За понад рік* із батальйону загинув кожен четвертий» («1+1», ТСН, 18.07.2015), «Обсяг вкладів у банківській системі Кіпру скоротився <...> *на понад 6 млрд* євро»» (Е, 6.06.2013, с. 12), з род.-знах. в.: «До гасіння пожежі залучили *понад п'ятдесяти* рятувальників» (Прямий, «Репортер», 30.05.2019), зі знах. в. у позиції підмета в реченні: «Унаслідок протестів у Казахстані постраждали вже *понад тисячу* людей» (УП, 6.01.2022), «*Понад половину* мешканців Херсона знову зі світлом» (УП, 1.12.2022); з ор. в.: «Ялинка оздоблена *понад тисячею* іграшок» (СТБ, «Вікна», грудень 2010), у позиції після іншого прийменника: «колона з *понад тисячею* мотоциклів» (24 к., Новини, 10.04.2016), «Збросзнавство є науковою дисципліною з *понад 150-річною історією*» (СУМ-20, т. 5, с. 750: із сучасної ілюстрації); з місц. в.: «Град знищив посіви *на понад півтора тисячах* гектарів» (ІСТV, «Факти», 23.07.2012), «у *понад двохстах* районів Великобританії» (ІСТV, «Факти», 18.01.2014), «Актор з'явся у *понад сорока* фільмах»; з наз. в.: «Навчання в рамках програми НАТО, в яких задіяні *понад тисяча* американських та близько шестисот грузинських солдатів» (УМ, 17.07.2008), «Поховати альпіністів прийшли *понад тисяча* людей» («1+1», ТСН, 30.06.2013), «У Сагрині проживала *понад тисяча* українців» (ЗВУ плюс, 12.07.2018, с. 12), «В Україні нараховується *понад тисяча* пенсіонерів старших за 100 років» (Еспресо, 6.09.2019: рухомий рядок новин), «У Британії вперше *понад тисяча* нових випадків коронавірусу за добу» (УП, 28.12.2020).

Див. також про інші випадки розширення вживання різних прийменників і сполучників та сполучних слів у конкуренції з досі більш уживаними в «офіційній» УЛМ одиницями (наприклад: «ввійти *до* історії / *в* історію», «скринька *на* листи», «крем *до* гоління» — замість *для*, *аби* замість *щоб*, *позаяк*, *хай* куди замість *куди б не*, *що його* замість *який* та ін.) у п. 5.1.3.

3.1.2. Конкуренція деяких типів предикативних конструкцій.

3.1.2.1. Активізація вживання в загальноукраїнському мовному просторі дієслівної форми *є* (під впливом живого мовлення вихідців із Західного регіону України⁶ та представників західної діаспори) — а) як дієслівної зв'язки і б) рідше як форми тепер. ч. дієслова *бути* у значеннях «перебувати», «міститися; розташовуватися» — у конкуренції зі звичайними для південно-східного наріччя та літературної мови конструкціями з нульовою зв'язкою і невираженою формою тепер. ч. цього дієслова:

а) «*Це є „Вікна“!*» (слова ведучого цієї телевізійної програми М. Канишевського в середині 90-х років на УТ-3), «*Це є* пуста трибуна <...> *Це є* програма дрібнобуржуазної партії» («1+1» на т/к УТ-2, програма «5+5», 12.03.1998: ведучий В. Піховшек), «На-

⁶ Поширення цієї синтаксичної особливості в південно-західному наріччі української мови пояснюють впливами з боку західнослов'янських мов [див.: Савицький 2006: 47–48].

справді це не *є* так. Це *є* неправда» (народний депутат України Т. Донець. — Т/к «3S.tv» Савіка Шустера, програма «Шустер LIVE», 3.10.2016); із заступленням *це* на *то*: «Одним із найбільших досягнень фестивалю був саме живий звук: *то є* своєрідна планка, яку можуть подолати тільки найкращі виконавці» (УС, 29.07.1999), «Не треба боятися тих, хто вам погрожує. <...> *То є* занадто дорогий гостинець для тих, хто намагається поставити українців на коліна» (УС, 28.10.1999, с. 1); в усному мовленні людей, за вимовою явно не носіїв південно-західного наріччя (це можуть бути й особи, які перейшли на українську мову спілкування з російською): «Це — не рівність. *То є* псевдорівність. <...> Гетьманство, козацтво, Запорозька Січ — *то є* початок державності <...> NN перервав його, легко сказавши, що це *є* політичний гумор» (з виступу народного депутата України NN: ВК, 25.06.1991), «Зброя — *то є* для чоловіка те саме, що сумочка для жінки» (Дмитро Капранов, письменник. — «1+1», програма «Я так думаю», 5.02.2004), «Первісний капітал для такого бізнесу — *то є* 10 тисяч доларів» (В. Удовиченко, міський голова м. Славутича. — УР-1, Радіо «Голос Києва», 20.08.2002), «Донецька область і Україна — *то є* різні речі» («Громадське радіо», 17.11.2002: кореспондент з Донецької області), «*То є* серйозний аргумент на користь НАТО. Що би ви могли сказати з цього приводу?» (УТ-1, «Ток-ринг», 19.09.1998: ведучий Дмитро Тузов), «*То не є* політика» (СТБ, «Опівночі», 15.01.2002: ведучий Микола Вересень)⁷. Ось, наприклад, принципове наполягання саме на останньому з цих варіантів: «От тільки українське Слово — *то є* (саме так, за українською системою синтаксису) для деякого своєрідний алерген» (Лариса Мороз. Звикайте! — ЛУ, 9.10.1997, с. 7);

б) «А де *є* NN?», «Клуб МВС *є* на вулиці Пилипа Орлика» (з мовлення людей, за вимовою нібито не носіїв південно-західного наріччя, на радіо й телебаченні).

3.1.2.2. Активізація конкуренції посесивних конструкцій «я маю...» / «у мене [є]...». У рекомендаціях і настановах щодо культури мови пожвавилася обговорення питання про нормативність для української мови тільки однієї з двох посесивних предикативних конструкцій, що співіснують у загальноукраїнському мовному полі і в межах «офіційної» УЛМ, а саме «я маю...», властивої особливо західноукраїнським говорам, з прагненням вивести за межі нормативного слововжитку «у мене [є]...», яка переважає в східноукраїнських говорах. Другу з цих конструкцій при цьому трактують як синтаксичний росізм, а в самій російській мові — як архаїчне запозичення з фіно-угорських мов на території сучасної Центральної Росії⁸. Трактування присвійних конструкцій буттєвого типу як свідчення наявності в структурі російської мови відповідного фіно-угорського субстрату, відоме й давніше (про це говорять ще з кінця ХІХ століття), а в українській мові — як запозичення (синтаксичної кальки) з російської останнім часом набуло поширення в Україні також у нелінгвістичних, популярних виданнях, у публікаціях та виступах на теми не тільки культури української мови, а й «особливого» місця російської мови в слов'янському світі — як «не зовсім» або й «зовсім не слов'янської» [див. про це, наприклад: Тараненко 2009 : 64–66]. Відповідним чином активізувалося функціонування

⁷ Активізація в ужитку цього мовного явища, звичайно, породжує ті чи інші коментування в суспільстві, хоча й не завжди з адекватним його поясненням, пор., наприклад: «<...> тепер кинулись нащадків своїх ще з дошкільного віку навчати англійської. Тож чи не у зв'язку із цим, приміром, дієслівна зв'язка «є», мов надокучлива муха, стала з'являтися там, де українська мова з успіхом обходилася без неї <...>: «*То є* неправда!», «Та ні ж бо, *то є* чистісінька правда!» (Віктор Косяченко, голова Чернівецького обласного об'єднання товариства «Просвіта». — Сл. Пр., 1998, ч. 5, с. 5).

⁸ Наприклад: «Посесивна <...> конструкція у мене *є* — це справді русизм, що проник в українську мову. Її немає не тільки в польській мові, а й у всіх інших індоєвропейських мовах <...>, за винятком російської, в якій ця конструкція є елементом угро-фінського субстрату. Про таке походження цієї конструкції ще в радянські часи писав навіть популярний журнал «Знання — сила» [Радевич-Виницький 2011: 461; див. також, зокрема: Фаріон 2010: 273; Тетерятник 2008: 174; Мацюк 2005: 18].

«мати»-конструкції в самій мовній практиці, наприклад: «Картку магазину *маєте?*» (запитують касири в покупців перед розрахунком, м. Київ, 2021 рік); «Йой! *Маєш* поганий вигляд!» (Еспресо, жовтень–листопад 2016 року: з реклами препарату «Strepsils»); пор. у матеріалах двомовної газети: у російському оригіналі це «На лбу у неї был фурункул» — в українському перекладі це «На чолі вона *мала* фурункул» (КВ, 19.09.1997).

Однак питання про автохтонність / неавтохтонність в українській мові, як і взагалі в слов'янських мовах, конструкцій на зразок «*у мене є гроші*» є значно складнішим. Така буттєва конструкція з присвійним значенням простежується ще від перших писемних руських пам'яток, і для того, щоб переконатися в цьому, досить просто глянути у відповідні історичні словники східнослов'янських мов, наприклад (прикладі подано в спрощеному написанні): «милость бо и гневъ *оу него* [Бога] *єсть*» (Ізборник Святослава, 1076 рік) [Сл. др. яз., т. 1, с. 339; див. повніше про це: Safarewiczowa 1964: 14–17; пор. так само в пам'ятках старослов'янської мови, наприклад: Категорія посесивності... 1989: 166], а якщо говорити про українську мову пізнішого періоду, то ще до доби масових впливів на її структуру з боку російської мови, наприклад: «будут-ли *оу них* детки» (1489 рік); «*у Єго Милости* месца мало *было*» (1513 рік) (Сл. ст.-укр., т. 1, с. 138; СУМ XVI–XVII, вип. 3, с. 120; пор. так само: ГСБМ, вып. 2, с. 276). Слід також мати на увазі широку наявність у народній мові всіх українських регіонів форми родового відмінка з прийменником *у(в)* у посесивних конструкціях заперечного типу: «*У хлопця* немає грошей» (у тому числі в різних говорах південно-західного наріччя, крім Закарпаття, хоча в регіонах Галичини й Буковини функціонує також синонімічна конструкція «Хлопець не має грошей»), «Не є грошей *у хлопця*» (на Закарпатті) (див.: АУМ, т. 2, карта 274), у сполученні з предикативами: «*У нас* холодно», «*У нас* виорано» [пор., наприклад: Danylenko 2002: 118–119]. Причому використання буттєвих конструкцій для вираження посесивного значення не є чимось незвичайним у напрямках мовного розвитку, адже такий шлях, як відомо, простежується в історії давніх індоєвропейських мов [див., зокрема: Бенвенист 1974: 212–213]. Розподіл індоєвропейського загалом і слов'янського зокрема мовного простору за наявністю «*бути*»-мов і «*мати*»-мов також не зовсім такий простий, як це нерідко подають. О. В. Ісаченко проводить межу між германськими, романськими, литовською мовами як «*мати*»-мовами і російською та латиською як «*бути*»-мовами, визначаючи українську, білоруську й навіть певною мірою польську (пор., наприклад: *jest co u kogo = ktoś coś ma*: SJP-11, t. 9, s. 412) мови як перехідні між цими двома типами (з наявністю обох конструкцій, хоча й різною мірою) [Ісаченко 1974; пор. також: Гак 1985: 32–33]. З увагою ж до давніших періодів історії слов'янських мов, наявності в них певних архаїчних синтаксичних зворотів, до певних специфічних і взагалі менш визначальних для відповідної мови особливостей її синтаксису існування «*бути*»-конструкції характеризувало або й продовжує характеризувати також інші слов'янські мови — південнослов'янські (найменшою мірою серед них — болгарську), чеську [див., зокрема: Vasilev 1973: 364–366; Молошная 1987: 91–92; Savický, Špirudová 2007: 124; Савицький 2006: 46].

Але, з іншого боку, не можна, звичайно, ігнорувати й того очевидного факту, що в межах самого східнослов'янського мовного простору справді наявна цілком очевидна диспропорція в частотності функціонування таких конструкцій: в українській і білоруській мовах «*бути*»-конструкція помітно конкурує з «*мати*»-конструкцією, тоді як у російській остання використовується набагато рідше. Більше того, така відмінність існує в межах самих української й білоруської мов — як в історичному (протягом кількох останніх століть «*бути*»-конструкція) помітно розширила своє місце в синтаксисі цих мов⁹), так і в регіональному плані (з виразним поділом між східним і західним їхніми регіонами). Так, у мовному вжитку населення Галичини конструкція «*у мене є...*» стала поширюватися тільки з другої половини 1940-х років, вступаючи в конкуренцію з конструкцією «*я маю...*» [див., наприклад: Гумецька 1965: 293–294]. І така відмінність, звичайно, справді має бути якось пояснена.

Якщо одні дослідники, як уже відзначалося, пояснюють наявність посесивної «*бути*»-конструкції в загальних рамках наслідків угро-фінського субстрату для російської мови і синтаксичного калькування з боку останньої для української й білоруської мов, то інші вказують на функціонування її ще в перших пам'ятках східнослов'янських мов, вважаючи її навіть праслов'янською [див.: Vasilev 1973: 367], а також відзначають наявність впливів на українську та білоруську мови в розширенні сфери функціонування «*мати*»-конструкції з боку західнослов'янських, як і західноєвропейських, мов [див., зокрема: Савицький 2006: 45, 46, 49; Moser 1998: 10–38]. Отже, як

⁹ Так, в історії української мови функціонування конструкції «*у мене є*» простежується від нечастого в найдавніших пам'ятках до частішого від XVII ст., а особливо з XIX ст., насамперед у південно-східних говорах [Слинько 1973: 96–97].

видається цілком можливим, коріння, причини цього явища (як, до речі, й багатьох інших явищ у складному переплетінні напрямів прямого розвитку певної мови й наслідків її контактування з іншими мовами) допускають пояснення не за схемою взаємовиключення «або ... або» («є / немає»), а за схемою «і ... і» (наявність чого-небудь більшою / меншою мірою). Іншими словами, реальна наявність посесивної «*бути*»-конструкції в історії східнослов'янських мовних масивів — це справді факт, але для російської мови її подальше функціонування не тільки нічим не стримувалося, а й, можливо, справді дістало додатковий стимул розвитку з боку сусідніх фіно-угорських мов, тоді як для української та білоруської мов частотність функціонування «*бути*»-конструкції спочатку стала зменшуватися внаслідок посилення наявності «*мати*»-конструкції (не останньою мірою через вплив з боку західнослов'янських мов), а протягом же кількох останніх століть, навпаки, почала збільшуватися під впливом уже з боку російської мови.

У світлі цього сумніватися в нормативності для УЛМ посесивної конструкції з *бути*, безперечно, немає підстав [пор. так само, наприклад: Літературна норма... 2013: 283]. І вже в будь-якому разі науковці за межами свого власне наукового середовища мали б, очевидно, утримуватися в оцінюванні подібних остаточно не доведених, як і не спростованих, фактів (тим більше таких, значення яких може виходити за межі власне мовознавства) від тих чи інших категоричних тверджень перед масовою, не посвяченою в тонкощі й складнощі мовної історії аудиторією. Інакше нашим співвітчизникам після ознайомлення з оцінками такого роду в їх широкому тиражуванні важко буде, очевидно, слухаючи чи співаючи відомі пісні на зразок: «Козак горілку п'є, / Бо в козака гроші є», «У сусіда хата біла, / У сусіда жінка мила...», «Ой, дівчино, ти щаслива: / В тебе батько, мати є...» («Там, де Ятрань круто в'ється...»), «Зелене жито, зелене, / Хороші гості у мене...», читаючи чи слухаючи відомі Шевченкові рядки: «У всякого своя доля...», «У тієї Катерини / Хата на помості...», уникнути прикрого усвідомлення: все це, звичайно, дуже добре, але ж усе-таки не зовсім по-українському.

3.1.3. Певне звуження явища синтаксичної фемінізації, тобто вживання іменників чол. р. для називання жінки за її родом занять і соціальним становищем з логічним узгодженням їх у жін. р. на предикативному (в позиції присудка — ширше) та атрибутивному (в позиції означення — вужче) рівнях у зв'язку з активізацією протягом описуваного періоду процесів словотвірної фемінізації (див. пп. 4.2.4.1, 4.3.2.1)¹⁰. Звичайно, про таке звуження можна говорити без спеціального ширшого дослідження поки що лише теоретично, але, з іншого боку, воно має бути неминучим унаслідок посилення такої конкуренції.

Однак іменники-маскулінативи на позначення особи жіночої статі, звичайно, продовжують широко функціонувати. Це пояснюється, по-перше, уживанням їх за традицією в книжних стилях і жанрах літературної мови з середини 30-х років ХХ ст. (з цілком очевидною підтримкою в цьому також з боку російської мови, у якій словотвірні фемінативи здебільшого характеризуються зниженим стилістичним статусом), пор., наприклад, у випадках, де в українській мові вже існують досить уживані й цілком стилістично нейтральні суфіксальні фемінативи: «— *Класний керівник викликала мене до школи <...>*» (Е, 10.02.2005), «<...> ці слова *кореспондент “Дня” почула* в одній із київських маршруток» (Д, 4.05.2006), «На Луганщині *побувала наш кореспондент NN*» (ICTV, «Факти», 26.07.2016), «<...> *сказала речник* Мадонни Ліз Росенберг на прес-конференції» (ВЗ, 3.08.1999). По-друге, складністю творення суфіксальних фемінативів від маскулінативів з певною звуковою або морфемною структурою (див. докладніше п. 4.3.2.1.1) і неприйняттям у багатьох випадках пропонованих одиниць на зразок *прем'єрка, міністерка, мерка, послія, живописця* і под., наприклад: «*розгублена водій <...> несамовито*

¹⁰ Поширенню тенденції до не фемінізованого у словотвірному плані позначення особи жіночої статі за її соціальним становищем словами з морфологічними показниками чол. р. особливо сприяв з другої половини ХХ ст. дедалі більший вплив на загальнолітературну мову книжних офіційно-ділового й наукового стилів та інформаційних жанрів публіцистичного стилю.

вигукнула <...>» (Ярослав Жолдак. — УС, 17.10.1996), «58-річна водій І класу <...> почала натискати на все <...>» (КВ, 1.09.2004), «Командир посадила літак» («1+1», ТСН, 9.08.2005; СУМ-11, СУМ-20 подають командирка з позначкою «жарт.»), «Деся приблизно перед обідом <...> до офісу УРП <...> зайшла у справах рядовий член партії Є. Козак» (УС, 12.09.1996), «Лідер БЮТ була оголошена у міжнародний розшук» (ВЗ, 9.12.2004), «Олена Ємчук, українська фешн-фотограф і живописець» (УП, 30.03.2022), «Прем'єр [Юлія Тимошенко] звинуватила в змові Президента» (УТ-1, Новини, 26.11.2009), «Прем'єр відлучилася до Франції» (Д, 15.06.2005), «<...> наша прем'єр стала надзвичайно популярною» (П, 30.07.2005, с. 6), «чинна канцлер ФРН Ангела Меркель» («1+1», ТСН, 27.09.2009), «Бразильська президент (ІСТV, «Факти», 20.06.2012: рухомий рядок новин), «Нова посол України вирушила до США» (УП, 20.04.2021), «Посол США прокоментувала вбивство українських полонених в Оленівці» (УП, 31.07.2022), «Нова омбудсмен присягнула у Верховній Раді» («1+1», ТСН, 27.04.2012), «До Києва приїхала мер Парижа» (УП, 9.02.2023), «перша в історії вітчизняного спорту “Герой України”» (ВЗ, 23.09.2004); навіть (нечасто) у позиції непрямих відмінків: «А підприємства очікують від щиро шанованої нами Прем'єра не декларацій, а реальної можливості працювати» (М. Стріха. — УМ, 2.08.2005, с. 5), «з шановною нашою міністром Ларисою Хоролець», «Ордер видали і на молоду прокурор» (24 к., 18.03.2014), «“Клієнти” викрали 19-річну фотографа у Львові й вимагають 2 млн євро викупу» (УП, 16.10.2021). Пор. навіть у періодичному виданні, яке загалом стало досить регулярно дотримуватися правил «мовної фемінізації»: «<...> наймолодша на той час в Україні доктор наук перейшла до чорної роботи практичного лексикографа» (Кр., 2010, ч. 7–8, с. 1). І, по-третє, як наслідок впливу таких факторів семантичного характеру (див. про це докладніше в п. 4.3.2.1), як: а) акцентування уваги насамперед на самому роді занять, посаді і т. ін., а не на тому, що їх у даному разі виконує або займає саме жінка, наприклад: «Дуже влучно про фестиваль сказала почесний голова оргкомітету народний депутат Оксана К.» (Крим. св., 23.08.2013, с. 10), «головний лікар поліклініки Марія П.»; б) уникання можливого «конфлікту омонімів», наприклад: «нинішня секретар Київради та власниця мережі магазинів NN» (УМ, 1.11.2012, с. 4), адже секретарка — це назва вже іншого роду занять.

Уживання маскулінативів на позначення особи жіночої статі лишається досить звичайним за наявності того чи іншого лексичного вираження значення «жіночості» — наприклад, зі словом *пані*: «інтерв'ю з *пані офіцером*» (Час, 4.01.1997, с. 6), «усмішка на обличчі *пані канцлера*» (Е, 28.08.2014, с. 1), «<...> те, про що ми говорили з *пані канцлером*» (П. Порошенко, Президент України, 23.09.2014), «— *Пані лікарю*, прошу сказати <...>» (ВЗ, 25.03.2004), «Вельмишановна *пані Прем'єр-міністре!*», «Ми сказали *пані Прем'єр-міністріві* <...>» ([Із звернення групи діячів української культури]. — ЛУ, 11.09.2008, 18.09.2008).

3.2. Конкуренція між різними типами синтаксичних конструкцій у загальному руслі мовної лібералізації.

3.2.1. Явища спонтанного сплутування різних синтаксичних конструкцій. Крім розглянутих вище випадків конкуренції різних синтаксичних конструкцій, цілеспрямовано зумовлюваної звичайно міркуваннями культури й чистоти української мови, помітнішими стали також — як наслідок уже лібералізації мовної практики — випадки спонтанного сплутування конструкцій з різними типами керування (див. також про такі явища в р. П п. 1.2.2).

Це, по-перше, увиразнення в публічному мовному просторі в загальному руслі наростання синтаксичного аналітизму (див. р. IX п. 2.2) випадків прийменникового керування замість нормативного безприйменникового:

а) з прийменником *про* для вираження об'єктних відношень при дієсловах, предикативах, віддієслівних іменниках, рідше при інших іменниках. Так, при дієсловах (у простих та в складнопідрядних реченнях з підрядними з'ясувальними: «*про те, що...*») — замість нормативних зворотів з додатками у формах безприйменникових знах. або, рідше, род. в.: «соцопитування *показують про* падіння рейтингів», «він *описує про* спробу заколоту», «можна *констатувати про* те, що <...>», «зараз кожний *розуміє про* те, що <...>», «*проаналізувати про* ті недоліки, що <...>», «*довести йому про* те, що він помиляється», «це *означатиме про* те, що <...>», «я *очікую про* те, що <...>», «*передбачено про* те, що <...>», «*про* це *слід мати* на увазі»; при іменниках — поширення зворотів з цим прийменником замість форм родового безприйменникового: «прокоментуйте *ваше бачення про* ситуацію», «*докази про* причетність РФ до збройної агресії», «це *демонстрація про* те, що <...>», «зацікавитися *темою про* людей, що займаються цією справою», «*програма про* реформи», «немає жодного *факту про* те, що <...>»;

б) з прийменником *по* при іменниках у конструкціях зі значенням призначення чогонебудь або спрямування дії на що-небудь (позанормативні запозичення з російської мови, де це явище тепер також значно активізувалося, вийшовши далеко за межі бюрократичного слововжитку [див., наприклад: Гловинская 1997: 220–222]) — у місц. в. або (знов-таки під впливом російської мови) у дав. в. замість нормативних форм родового безприйменникового: «*план по* випуску (мн. *по випусках, по випускам*)», «*програма по* озелененню» і под. (хоча значно частіше конструкції з прийменником *по* в цьому значенні конкурують з іншими також прийменниковими конструкціями, впливаючи більшою або меншою мірою на обмеження останніх у вжитку: див. п. 5.1.3).

По-друге, це випадки синтаксичної контамінації іменникових конструкцій з різними типами керування після поширення в мовному вжитку віддієслівних іменників на *-увач* (див. п. 4.3.2.4), які потребують у керуванні форми род. в., замість іменників дієприкметникового походження на *-уючий* з їхнім керуванням у формі ор. в.: *завідувач кафедри*; «*Командувач армією*» (Д, 14.12.2012, с. 3), «Про заснування посади *головнокомандувачів видами* Збройних Сил України» (указ Президента України. — УК, 22.08.2001, с. 2); *головнокомандуючий усіма військами* (Сл. Пр., 2000, ч. 1, с. 7); у межах однієї газетної публікації: «І це незважаючи на те, що в лавах Червоної армії на той час перебувало 4,6 мільйона українців: солдати, *командувачі фронтами* <...>, *арміями, корпусами, дивізіями* <...>», а далі: *командувач танкових військ, головнокомандувач фронту* (УМ, 30.06.2011, с. 10), «Новий *командувач міжнародними силами* в Афганістані», а поряд: «*командувач корпусу морської піхоти*», «*головнокомандувач об'єднаних сил НАТО в Європі*» (УМ, 12.02.2012, с. 7).

3.2.2. Активізація конкуренції просторових конструкцій з прийменниками *в / на*.

У загальному руслі розширення в загальномовному публічному вжитку в умовах лібералізації мовної практики наявності розмовних і субстандартних елементів (див. р. II пп. 1.2, 3.6 та ін.) з просторіччя, жаргонів (звичайно з російської мови), професіоналізмів до наявної вже досі й загалом допустимої в літературній мові варіантності зворотів з прийменниками *в / на* (з можливою наявністю між ними певних семантичних відтінків і стилєвих відмінностей, коли звороти з *на* можуть мати дещо ширше й неокреслене просторове значення, а нерідко й дещо нижче стилістичне звучання) на зразок: *у світі / на світі, в небі / на небі, в селі / на селі* (у сільській місцевості), *в / на хуторі, в / на полі (степоу), на / в городі, на / в морі, в / на Сибір, на / в кухні, на / в квартирі, в мікрорайоні / розм. на мікрорайоні, на заводі / розм. в заводі* («Він цілу ніч *у заводі* ішачить». — Олесь Гончар), *у флоті / проф., розм. на флоті, в рингу / на рингу, на манежі / в манежі* (цирку), *в суді / на суді* та ін. — додалися й такі випадки, як, наприклад: *у / на фірмі, в районі / розм. або сленг. на районі* («у нас *на районі*» — про райони міста; «злочинність *на районі* упала вдвічі»: «1+1», ТСН, 20.07.2011 — журналістка в репортажі), кримінальні жаргонізми *на «хаті» (хата* — у значенні «квартира, житло, зокрема як нелегальний притулок»), *на зоні*

(у місцях ув'язнення — в таборах, колоніях; пор. також, наприклад: «Наркотики потрапили *на зону*, що охороняється»: «1+1», ТСН, 15.02.2001 — ведуча новин), *на тюрмі* (пор. у російському кримінальному жаргоні також, наприклад: *на лагері, на колоніи, на баракі, на больничке*). У теле- і радіоефірі — з мовлення українських військовослужбовців, що беруть участь у воєнних діях з 2014 року (спочатку на сході країни), волонтерів: *на бараці, на госпіталі* («везти пораненого *на госпіталь*»), *на Таганрозі* і под. З мововжитку районів Донбасу, зайнятих РФ з 2014 року, а з 2022 року також з інших тимчасово окупованих територій України стали поширюватися моторошні звороти «забрати (посадити, кинути) *на підвал* кого-небудь» — затримавши, помістити в місця ув'язнення (це переважно підвальні приміщення-катівні), «сидіти *на підвалі*» («— А куди його забрали? Куди взагалі окупанти забирали людей? — *На підвал*, у колишнє приміщення поліції»: із інтерв'ю з міським головою Нової Каховки. — УП, 25.07.2022; «NN, колишній викладач української мови на Луганщині: — З рідної Луганщини я мусив виїхати у 2014 році через окупацію. Хтось доніс, що у мене вдома висить портрет Тараса Шевченка. Побував *на підвалі*, і лише дивом <...> мені вдалося звідти вийти». — Сл. Пр., 31.08.2023, с. 6) (просторічний за середовищем свого функціонування, цей зворот набув тепер виразно криміналізованого забарвлення).

Див. також у р. V п. 3.4.2, а також вище в п. 3.1.1.5 уживання зовні подібних зворотів на зразок *на Галичині, на еміграції*, які, проте, мають зовсім інше походження й, відповідно, інші стилістичні конотації та інші сфери функціонування. Утім, у певних випадках без відповідного ґрунтовнішого аналізу важко визначити, чи, наприклад, зворот *на коридорі* замість нормативного *в коридорі* має регіональне походження (з говорів південно-західного наріччя української мови), чи просторічне коріння, спільне з російською мовою.

3.3. Номінативна метонімічна модель «місце відповідної дії — її суб'єкт в / на цьому місці» — за формулою «у кого — хто» (лексико-синтаксичний рівень номінації). У друкованих та інтернетних (текстових) ЗМІ розширила функціонування модель прямої номінації суб'єктів тих чи інших дій (діяльності) за місцем їхнього перебування (з неозначено-узагальненням їх позначенням). Наприклад: «Україна потребує більше зброї. У Зеленського просять Шольца сприяти» (УП, 7.08.2022), «У Путіна кажуть, що не хочуть війни проти України» (УП, 30.01.2022), «У президента Латвії вирішили проігнорувати лист російськомовної євродепутатки» (УП, 30.08.2022).

ЛІТЕРАТУРА

- Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. Київ: Либідь, 1991.
- Баранник Д. Х. Числівник. *Сучасна українська літературна мова: Морфологія* / Відп. ред. В. М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1969. С. 237–264.
- Бенвенист Э. Глаголы «быть» и «иметь» и их функции в языке. *Э. Бенвенист. Общая лингвистика*. Москва: Прогресс, 1974. С. 203–224.
- Вакуленко М. О. Українська термінологія: комплексний лінгвістичний аналіз. Івано-Франківськ: Фоліант, 2015.
- Выхованец И. Р., Карпиловская Е. А., Клименко Н. Ф. Изучаем украинский язык : Расширенный курс. Самоучитель. Київ: Либідь, 1993.
- Гак В. Г. К эволюции способов языковой номинации. *Вопросы языкознания*. 1985. № 4. С. 28–42.
- Гловинская М. Я. Изменения в морфологии и синтаксисе. *Русский язык [Najnowsze dzieje języków słowiańskich]* / Под ред. Е. Н. Ширяева. Opole: Uniwersytet Opolski, 1997. С. 203–232.
- Гуйванок Н. Взаємодія літературного та діалектного синтаксису у процесі розвитку української мови. *Українська мова: з минулого в майбутнє*. Київ, 1998. С. 36–38.
- Гумецька Л. Л. Спостереження над розмовною мовою сільської молоді Львівщини. *Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення* / Відп. ред. І. К. Білодід. Київ: Наукова думка, 1965. С. 281–295.
- Жажа С. Попоставление чешского языка с русским в свете влияния других языков. *Česká slavistika 1998: České přednášky pro XII. Mezinárodní sjezd slavistů*. Praha: Slovanský ústav, 1998. С. 81–86.

- Жовтобрюх М. А. Форми узгодження при числівниках *два, три, чотири*. *Мова і література в школі*. 1936. № 2–3. С. 62–70.
- Жовтобрюх М. А. Проблеми взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів. *Мовознавство*. 1973. № 1. С. 3–15.
- Категория посессивности в славянских и балканских языках / Отв. ред. Вяч. Вс. Иванов. Москва: Наука, 1989.
- Козирський В., Шендеровський В. Корчі радянського словникарства. За мову, термінологію і ще дещо. Київ: Рада, 2001.
- Культура української мови: Довідник / За ред. В. М. Русанівського. Київ: Либідь, 1990.
- Літературна норма і мовна практика / Відп. ред. С. Я. Єрмоленко. Ніжин: Видавництво «Аспект-Поліграф», 2013.
- Мачок Р. Суржик від і для інтелігенції. *Урок української*. 2005. № 1–2. С. 18–22.
- Молошная Т. Н. Глагольные конструкции со значением обладания и посессивный перфект в славянских языках. *Советское славяноведение*. 1987. № 4. С. 91–101.
- Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Українська культура. Київ: Наша культура і наука, 2002 (перше видання 1918 р.).
- Погиба Л. Г., Грибніченко Т. О., Баган М. П. Складання ділових паперів: Практикум. Київ: Либідь, 2002.
- Радевич-Винницький Я. К. Двомовність в Україні: теорія, історія, мововживання. Київ; Дрогобич: Посвіт, 2011.
- Русская грамматика : В 2-х т. / Гл. ред. Н. Ю. Шведова. Москва: Наука, 1980. Т. 2.
- Савицький М. П. Український синтаксис з погляду діахронічної типології. *Мовознавство*. 2006. № 2–3. С. 45–49.
- Садоўскі П. Інавацыі 90-х гадоў у мове беларускіх недзяржаўных выданняў. *Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы*. Мінск: Беларускі кнігазбор, 2001. С. 222–234.
- Синявський О. Елементи Шевченкової мови, їх походження й значіння. *Культура українського слова*, зб. I / За ред. О. Синявського. Харків; Київ: Література і мистецтво, 1931а. С. 7–51.
- Синявський О. Норми української літературної мови. Харків; Київ: Література й мистецтво, 1931б.
- Сімович В. На теми мови. *В. Сімович. Праці в двох томах* / Упоряд. Л. Ткач. Т. 1: *Мовознавство*. Чернівці: Книга XXI, 2005. С. 236–270.
- Слинько І. І. Історичний синтаксис української мови. Київ: Вища школа, 1973.
- Сучасна українська літературна мова: Морфологія / Відп. ред. В. М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1969.
- Тараненко О. О. Український і російський мовно-культурні вектори в сучасній Україні: реальність, політизація, міфи. II. *Мовознавство*. 2009. № 3–4. С. 54–81.
- Тетерятник В. Більше ніж правопис. Київ: Мислене древо, 2008.
- Тимченко Є. Льюкатив в українській мові (3 української складні). Київ: Червоний шлях, 1924.
- Фаріон І. Мовна норма: знищення, пошук, віднова. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010.
- Чак С. Д. Складні випадки українського слововживання. Київ: Радянська школа, 1969.
- Шерех (Шевельов) Ю. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен: Молоде життя, 1951.
- Danylenko A. The East Slavic “Have”: Revising a Developmental Scenario. *Proceedings of the Thirteenth Annual UCLA Indo-European Conference* (Los Angeles, November 9-10, 2001) / K. Jones-Bley, M. E. Huld, A. D. Volpe, M. R. Dexter (eds.). Washington, 2002. P. 105–127.
- Isačenko A. V. On “Have” and “Be” Languages (a Typological Sketch). *Slavic Forum: Essays in Linguistics and Literature* / M. S. Flier (ed.). The Hague; Paris: Mouton, 1974. P. 43–77.
- Moser M. Die polnische, ukrainische und weißrussische Interferenzschicht im russischen Satzbau des 16. und 17. Jahrhunderts. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1998.
- Safarewiczowa H. *Oboczność я имею і у меня есть w języku rosyjskim dziś і dawniej*. Wrocław; Warszawa; Kraków: Ossolineum, 1964.
- Savický N. P., Špirudová J. Бытийные предложения в славянских языках. *Slavia*. 2007. Ročn. 76. Seš. 2. С. 121–128.
- Vasilev Chr. Ist die Konstruktion “*U Menia Est*” russisch oder prarussisch? *Die Welt der Slaven*. 1973. Jg. 18. S. 364–366.

4. СЛОВОТВОРЕННЯ

4.1. Вступні зауваження. Інтенсивна динамізація системи українського словотворення описуваного періоду, що виявляється як у творенні нових, так і в розширенні використання у масовому вжитку певних уже наявних окремих одиниць у межах відповідних словотвірних типів і словотвірних типів у цілому, зумовлюється активізацією трьох основних чинників, рушійних сил номінативно-словотворчих процесів. Це:

1) потреба в істотному оновленні комплексу номінативних засобів мови як наслідок появи / актуалізації значно більшого й, головне, іншого, ніж досі, кола понять, що потребують мовного вираження, фокусування пріоритетної уваги суспільства також на інших, ніж дотепер, сферах його життя і соціальних цінностях (у зв'язку з переходом країни до іншого типу соціально-економічних та політичних відносин і формуванням власної державності, а також унаслідок потужних процесів культурно-мовної глобалізації);

2) потреба в дальшому коригуванні — нормуванні та систематизації різних сегментів словотвірної структури УЛМ внаслідок підвищеної уваги суспільства як до встановлення її якомога питоміших, органічніших основ — поглиблення пошуків її ідентичності (у національно активних колах суспільства це нерідко подають як «відновлення» її чистоти), так і до її структурного розвитку — у зв'язку з проголошенням її державною мовою країни та розширюванням її функціонування в різних сферах суспільного життя;

3) потреба в розширенні загальностилістичних і власне стильових номінативно-експресивних можливостей для мовного самовираження суспільства, що інтенсивно реалізується тепер у межах літературної мови в загальному руслі її демократизації (див. у цьому плані насамперед р. II), зокрема в посиленні елементів колоквалізації й навіть жаргонізації словотворення, у поширенні словотвірних моделей професійних сфер слововжитку, у процесах інтенсифікації оказіонального словотворення, у явищах мовної гри тощо (це фактор, що може виявлятися також одночасно з реалізацією потреб у номінації тих чи інших актуалізованих понять, які ще не мають загальноприйнятої назви, тобто одночасно з дією першого з названих чинників, але реалізується у творенні одиниць явно «неофіційного» й навіть «несерйозного» характеру)¹.

Якщо перший і третій з названих чинників словотворення характерні приблизно однаковою мірою для мов народів різних слов'янських і ширше — постсоціалістичних країн цього періоду, то другий — насамперед для тих мов, які в умовах бездержавності народів — їх носіїв мали до цього або й продовжують мати явно недостатньо умов для повнокровного соціального функціонування і зазнавали (зазнають) потужного впливу інших, сусідніх, слов'янських мов. Найповніші паралелі історико-, соціально- та власне структурно-мовного плану тут можна простежити між українською і білоруською мовами [див. про такого роду тенденції в словотворенні сучасної білоруської мови, зокрема: Садоўскі 2001; Лукашанец 2003].

У цьому розділі (п. 4) докладно розглядається дія першого й другого з названих чинників словотворення — це зміст відповідно першого (п. 4.2) та другого (п. 4.3) підрозділів.

¹ Пропонований тут поділ загальних факторів словотворення в межах сучасної УЛМ, які знаходять свою реалізацію в інтенсифікації відповідного комплексу конкретніших мовних тенденцій і словотвірних типів, певною мірою співвідноситься з класифікацією тенденцій словотворення у слов'янських мовах новітнього періоду, якою керувалися автори відомої колективної праці [Kompasja współczesnych języków słowiańskich: Słowotwórstwo / Nominacja 2003; див. також: Онхайзер 2009]. Так, перший і другий із зазначених вище чинників якоюсь, але далеко не повною мірою співвідносяться з дією тенденцій відповідно до інтернаціоналізації і до націоналізації (автохтонізації) систем словотворення національних мов (перший також певною мірою — з тенденціями до інтелектуалізації мови, а другий — з тенденціями розвитку в плані культури мови), третій чинник — з дією тенденцій до їхньої демократизації, зокрема колоквалізації, жаргонізації, і т. д.

Моделі словотворення, актуалізовані внаслідок основної або побічної дії третього з цих факторів, в окремому підрозділі не розглядаються, але можуть подаватися в загальних межах аналізу дії першого чи, рідше, другого з них або взагалі в інших тематичних розділах монографії — задля достатньої повноти та системності й композиційної стрункости висвітлюваного в них матеріалу, залучаючись до аналізу, по-перше, для зіставлення з виявами дії двох перших факторів, а по-друге, у разі тісного поєднання їх з дією першого чинника.

Демократизація УЛМ та лібералізація в ставленні мовного соціуму до користування нею як, зокрема, фактор стильового розширення загальних меж її узусу виявляються в інтенсифікації поширення зразків словотворення, по-перше, загалом зі стилістично нейтральними настановами зі сфер професійного або розмовного слововжитку (див., наприклад, у п. 4.3.6.1.1 серед прикладів перфективізації дієслів одиниці на зразок *віддублювати, відкоментувати, відконтролювати, відрекламувати, заранжувати, згенерувати, зісканувати, спозиціонувати, заветувати, зазомбувати, заінвентаризувати, прогарантувати, прокредитувати, проплатити* і под.; у пп. 4.2.4.7 і 4.2.5 — випадки універбації, апокопи і т. ін. на зразок *офшорка, системник* — системний блок, *неформал, міжбанк* і под.); по-друге, навпаки, — з настановами на експресивність мовлення: зокрема, у рекламних текстах (див., наприклад, у п. 4.2.3.8 *оказіоналізми* при творенні форм ступенів порівняння від відносних прикметників на зразок *«найкавовіша кава» «найтомідорніша томатна паста»*), у певній жаргонізації мови (див., наприклад, у п. 4.2.6 зразки субстантивації прикметників *«донецькі»*, мн., і под.; у р. II п. 3.6.3.1 — *деривати* на зразок *порнуха, сепаратюга, «крутяк», сепар*, збірн. *сепарня, бізнесюк, відос* «відеофільм» та ін.); по-третє, узагалі з настановами на «розкутість» мовлення і норм слововжитку в загальному руслі посилення колоквіалізації літературної мови (див., зокрема, р. II пп. 1 і 2), наприклад: «Але <...> немає впевненості у тому, що в один із днів до зали, у якій працюватиме черговий семінар, не увірветься новоспечений матрос Железняк у ЗМОПівській формі з гумовим кийком <...>» (А. Щегельський. — ЛУ, 13.03.1997), «70 тисяч СНДівських кілометрів позаду» — заголовок публікації (УМ, 5.02.1997).

4.2. МОДЕЛІ СЛОВОТВОРЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ НОВОЇ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ І ПРІОРИТЕТІВ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Демократизація мовної практики сприяє пошукам слів з метою заповнення номінативних лакун (у межах книжних стилів літературної мови відсутність однослівної назви для того чи того поняття досі могла бути зумовлена, зокрема, й відсутністю відповідного найменування в арсеналі російської мови), наприклад: *буруля* «велика бурулька» (акт зворотної деривації; слово можна було простежити з мововжитку працівників комунального господарства та у ЗМІ від початку 2000-х років у грудні — березні, коли з'являється небезпека падіння таких крижинок з дахів): «З дахів падають *бурулі*» («1+1», ТСН, 11.12.2012); *дошкілля* замість «дошкільне виховання» (наприклад, у назві книжки: Українське *дошкілля* : Пісні, ігри, вірші й загадки. Київ, 1992; пор. наявність цього слова в УНС, УАС); поповнення словотвірного типу іменників — назв особи на *-ач*: *надавач (послуг, інформації), сприймач (інформації, мова-сприймач), сприяч* «той, хто сприяє чому-небудь» («Дякую особам та організаціям — *сприячам* видання цього словника!»).

4.2.1. Вступні зауваження. У напрямках активізації багатьох структурно-семантичних моделей словотворення української мови на сучасному етапі її розвитку відбуваються нові або актуалізовані явища й тенденції розвитку сучасної дійсності та їх сприйняття суспільством (суспільством у цілому або його різними верствами) — як нових загальносоціальних, політичних, ідеологічних, економічних, культурних і морально-духовних цінностей або, навпаки, антицінностей, оновлене бачення тих чи інших аспектів соціальної дійсності, критичне осмислення попередньої системи цінностей і в певних випадках — окреслення можливостей відходу від неї. Найвиразніше це виявляється, природно, у відповідних моделях складних слів (з огляду на наявність достатньо конкретних значень їхніх кореневих компонентів), не так наочно, але, з іншого боку, загальніше, «панорамніше» — у відповідних моделях префіксації та меншою мірою суфіксації (у певних моделях суфіксації про суспільну актуалізацію тих чи інших понять, позначуваних відповідними дериватами, може свідчити наявність у таких слів не тільки відповідних кореневих морфем на позначення суспільно важливих понять — наприклад, у моделях *моції*, *моделях на -ація*, але й структурної модифікації — скорочення, стягнення, каламбурного обігрування тощо — як наслідок частотності їх уживання та емоційно-оцінного ставлення до цих понять з боку мовного колективу). Певна частина таких одиниць до своєї активізації в масовому слововжитку могла функціонувати в різних професійних сферах, у сленгах і жаргонах або в просторіччі. У слов'янських мовах цього періоду в реалізації таких явищ виявляється багато спільного, насамперед у трьох східнослов'янських мовах, — не тільки в актуалізації тих самих моделей словотворення (особливо з морфемами-інтернаціоналізмами), а й значною мірою в їхньому лексичному наповненні, хоча, звичайно, співвідношення між напрямками інтернаціоналізації / націоналізації (автохтонізації) як у кожній із слов'янських мов, так і в кожній з їхніх трьох груп виявляє й значні відмінності [див. на матеріалі сучасних слов'янських мов, зокрема: *Komparacja współczesnych języków słowiańskich: Słowotwórstwo / Nominacja* 2003; *Новые явления в славянском словообразовании : Система и функционирование* [назва розділу] 2009; *Przejawy internacjonalizacji...* 2009; *Відображення історії та культури народу в словотворенні* 2010; *Ленець* 1999; *Творба речі...* 2012; *Стишов* 2003; *Клименко* 2008; *Карпіловська* 2009; *Активні ресурси сучасної української номінації* 2013; *Костомаров* 1994: 156–186; *Ферм* 1994: 50–100; *Земская* 1996; *Рацибурская* 2009: 127; *Анкова-Ничева* 1996; *Аврамова* 2008; *Радева* 2008; *Радева* 2018; *Клајн И. Творба речі...* 2002, 2003; *Ристич* 2011; *Waszakowa* 2003; *Pstyga* 2008].

Коло тих ключових слів, що стають вихідними пунктами в розвитку словотвірних гнізд на позначення понять — об'єктів суспільного зацікавлення, протягом обстежуваного періоду значно розширилося за тематичним діапазоном, є дуже динамічним, і мовна практика безперервно демонструє все нові й нові зразки актуалізації в сфері широкого мововжитку тих чи інших лексичних одиниць. Ось, наприклад, формування розгалуженого словотвірного гнізда на основі слова *бізнес*, донедавна майже самотнього в словотвірній системі української мови — тоді, коли воно стосувалося зовсім не «нашої» дійсності (з наявністю тільки *бізнесмен*): *бізнес-план* та низка інших складених іменників з цим коренем (див. п. 4.2.2.2.1), *бізнесовий*, *бізнесовець*, розм. *бізнесменський*, розм. *бізнесменство*, *бізнес-леді*, *бізнесвумен* і розм. *бізнесменка*, розм. *бізнесувати* «займатися бізнесом» («— <...> До підприємців приходять із Партії регіонів або місцеві чиновники, прокурорські. Кажуть: хочеш далі *бізнесувати*, перепиши на нас 80 відсотків». — ГПУ, 16.04.2013, с. 2), однокр. розм. *бізнеснути* («У Береговому, що на Закарпатті, правоохоронці затримали трьох осіб, які торгували вибухівкою. <...> Сорокап'ятирічна Любов К. відважилася “*бізнеснути*” по-чорному». — Е, 7.08.2001, с. 7), розм. *бізнесування* (з розвитком також словозмінної парадигми слова *бізнес* — уживанням його у формі множини: див. п. 2.1.2.2, наприклад: «— Я продала свою телекомунікаційну компанію. А два менші *бізнеси* подарувала сину, — пояснила Ірина». — УМ, 2.04.2013, с. 5); давніші *банкрут*, *банкрутство*, (з)*банкрутувати*, *збанкрутований*, *збанкрутілий*, (з)*банкрутування* — нові дієслова (з)*банкрутіти*, перехідні (з)*банкрутити* («<...> можливість штучно *збанкрутити* таке товариство власників». — Д, 29.04.2011, с. 19). У процесі словотворення на рівні широкого мовного вжитку втягуються одиниці спеціальних сфер функціонування, наприклад: *вето* — *ветувати* (*законопроект*) / *заветувати*, (за)*ветований*, (за)*ветування*, розм. *розветувати*; *екстрадіція* — *екстрадіційний*, *екстрадувати*, *екстрадований*, *екстрадування*; *ескалація* — *ескалаційний*, *ескалувати* / *ескалювати* (*ситуацію*, *конфлікт*); *інавгурація* — *інавгураційний*, *інавгурувати*, *інавгурований*; *лобі* — *лобіювати* / *пролобіювати*, (*про*)*лобіюваний*, *лобіювання*; *люстрація* — *люстраційний*, *люструвати*, *люстрований* («прізвища *люстрованих* суддів»), *люстрування*; *рекет* — *рекети́р* / жін. *рекети́рка*, *рекети́рський*, *рекети́рство* (рекет як явище), презирл. *рекети́я* — 1) рекети́рство, 2) збірн. до *рекети́р*, *рекети́увати* (*бізнес*, *бізнесменів*), однокр. *рекети́нути*. Досить помітною сферою словотворення став комп'ютерний сленг (переважно на основі кореневих запозичень з англійської мови): див. р. II п. 3.6.2.

Уже двічі на початку XXI століття спалах словотвірної активності спостерігався навколо слова *майдан* / *Майдан* (мається на увазі майдан Незалежності в центрі Києва) з переосмисленням його до значення власної назви (див. р. X п. 6.1). Це складні слова: *Євромайдан* (*євромайдан*), *автомайдан* (*автомайдан*), суфіксальні та префіксальні деривати. Так, на позначення учасників цих акцій (переважно у мн.; уживаються також іменники на позначення осіб жіночої статі: *майданівка* та ін.): *майданівець*, *євромайданівець*, *автомайданівець*, рідше *майданник*, *євромайданник*, *автомайданник*, ще рідше *майданець* та ін.; з прикметниками *майданний* (з боку опонентів, тобто комуністів, «регіоналів» та ін., — несхвально: «*майданна*» *демократія*, *влада*, «*майданне*» *право*), *євромайданний*, *автомайданний*, але частіше (з мотивацією як від *майдан* та ін., так і від *майданівець* та ін.) *майданівський* («дев'ять *майданівських* медпунктів». — ВЗ, 13.02.2014, с. 4; «У Черкасах створили дві ради — *майданівську* та провладну»: Л. Стригун. — УМ, 29.01.2014, с. 6)², *євромайданівський* (*штаб*, *самооборона*, *рух* та ін.), *автомай-*

² Члени цього словотвірного гнізда набули поширення також у російській мові в РФ (наприклад: «помощь раненым *майдановцам*»), уживаючись, однак, переважно з несхвальними конотаціями, у тому числі в офіційному дискурсі: «западные спонсоры “*майданщиков*”» (В. Чуркін, постійний представник РФ в Раді Безпеки ООН, квітень 2014 року); «в беспорядках в Казахстане применялись “*майданные* технологии”» (див.: УП, 10.01.2022).

данівський (див. також у п. 4.2.3.7 *постмайданний, післямайданний*); з прислівником *по-майданівськи*; з процесуальним іменником «*майданізація*» (див. п. 4.2.4.2; формально твірні дієслова *майданізувати, -ся* не набули, однак, поширення); з дієсловами *майданити* («Суд заборонив “майданити” в центрі Києва»; «Країну й далі “майданить”», *безос.*) і *майданувати* («*Майданувати* люди виходять переважно на центральні площі міст». — ГПУ, 13.12.2013, с. 25; з іменником *майданування*), *помайданити*, з префіксальними утвореннями з неохвальною конотацією (з боку політичних опонентів) *промайданити, домайданитися* («Так можна й усю Україну “промайданити”», «Україна “промайданила” Крим»: мається на увазі окупація Криму Росією в березні 2014 року — після кількох місяців подій на «євромайданах»; «Ну що, “домайданилися”?!»); у лексиконі опонентів: *зневажл. майданутий* «який занадто перейнявся ідеями “Майдану”, ніби аж схиблений на цьому» («— <...> Писав заяви в міліцію, але правоохоронці не реагували — сміялися, мовляв, кому потрібен той *майданутий* редактор». — ВЗ, 15.05.2014, с. 10; формально ніби твірна для цього прикметника дієслівна форма *майданутися* вживається значно рідше), презирливий каламбур *майдаун* (пор. *майдан* і *даун* — про людину, що страждає на синдром Дауна, але частіше в ширшому значенні як образливе слово — узагалі про розумово неповноцінну людину). З іншого боку, на позначення руху протилежної політичної спрямованості сформувалися утворення *Антимайдан* (з *антимайданівцями*, рідше *антимайданниками*), *антиєвромайдан*, *антиавтомайдан*: «У соцмережах поширюють повідомлення про пошуки активістів для участі в *антиавтомайдані* на підтримку президента Віктора Януковича» (ГПУ, 10.01.2014, с. 11); *антимайданівський*, рідше *антимайданний*, *антиєвромайданівський* (*мітинг, закон*), рідше *антиєвромайданний*. Сформувалася опозиція прикметників з префіксами *про-* і *анти-*: «Цей регіональний союз [Комітет патріотичних сил Донбасу. — *О. Т.*], виходячи з його організаційного складу, має *промайданівську* основу» (Є. Середа. — Д, 11.04.2014, с. 6); прикметник *антимайданівський* має подвійну словотвірну мотивацію — від *майданівський* і від *антимайдан*.

Ще один напрям розгортання словотворчої активності став формуватися у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України з 2014, а особливо з 2022 рр.: див. у р. I п. 2.3 про утворення нових абrevіатур *АТО, ООС, ТрО, добробат, тероборона*, розмовної моделі *затрофеїти* (що-небудь), «*задвохсотити*» і «*затр'юхсотити*» (кого-небудь), поширення сленгізмів *арта* «артилерія», *броник* «бронезилет», *танчик* «танк» та ін., дериватів зі зневажливою конотацією на позначення осіб (див. докладніше р. II п. 3.6.3.1): *рашик, фашик* та ін., збірн. *москальня, русня, сепар(ат)ня, оркня* та ін., *москвота* та ін.

Як відбиття загостреної уваги суспільства до проблем функціонування української мови одним із центрів активного словотворення стало слово «*суржик*» на позначення широко наявного в сучасній Україні позанормативного українського мовлення зі значними домішками елементів російської мови: *сурж* (усічення за моделлю сленгового словотворення); *суржиковий* (*мова, мовлення, текст*), *суржиковість*; *суржикуватий, суржикуватість* («їхня мова позначена *суржикуватістю*»: УС, 27.11.1997); *суржикувати* 1) (*що — мову* і т. ін.) «перетворювати на суржик»; 2) (*без дод.*) «розмовляти суржиком», *суржикуватися, суржикований, суржикізувати, суржикізуватися, суржикізований* («суржикізований колгоспник з далекої провінції»: О. Яровий. — ЛУ, 8.08.1996), віддієслівні іменники *суржикізація, суржиківання, суржикізування; суржикізм* — елемент суржику (К. Ленець. — УУ, 2002, № 1, с. 53); *суржикізатор* «той, хто сам суржикізує українську мову або сприяє її суржикізації» (Вісник державного університету «Львівська політехніка», 2000, № 402: Проблеми української термінології, с. 124); складні слова *суржикомовний* (як власне прикметник, так і його субстантиват, переважно у мн.): «<...> підвищення рівня мовної культури нашого значною мірою зрусифікованого, *суржикомовного* населення» (М. Сімак, читач, м. Кривий Ріг. — УУ, 2000, № 1, с. 29), *суржикомовність*; на позначення особи: *суржикомовець, суржико-*

носець, суржиконосій (В. Дончик. — УУ, 2001, № 5, с. 38); уживаються вже й префіксальні одиниці: *засуржикувати* — док. до *суржикувати* 1, *засуржикований* (мова, мовлення), *засуржикованість*, рідко *зсуржитися*.

У зв'язку з поширенням пандемії КОВІД-19 стали формуватися словотвірні гнізда навколо слів *КОВІД* (*Ковід, ковід*) і *корона: коронавірус* та ін. (див. р. I п. 2.2).

Вихідними пунктами творення продуктивних словотвірних гнізд ставали також прізвища політичних діячів і державних керівників України та лідерів деяких сусідніх країн (див. р. X п. 7.2.3).

4.2.2. Складні слова (композиції, юкстапозиції, аббревіатури). Свідченням того чи іншого «соціального запиту» на потребу в мовному представленні певних елементів суспільної дійсності в межах новотворів — складних слів стала досить велика кількість неологізмів кінця ХХ — початку ХХІ ст. зі сфер суспільно-політичного життя, економіки, інформатики та ін. з активним функціонуванням їх у загальнонародній мові та нарощуванням різноманітних конотативних обертонів. Так, мовним знаком досить помітного місця в масовій свідомості (на тлі попередньої радянської дійсності) «класу» *народних депутатів*, тобто депутатів Верховної Ради України, є не тільки висока частотність функціонування цього номінативного словосполучення в сучасній мовній практиці, а й утворення на його основі аббревіатури *нардеп* (жін. *нардепка*) з «орозмовленням», а отже, й певним зниженням конотації цього слова (воно часто виступає в контекстах матеріалів ЗМІ на теми різних непорядних учинків депутатів та членів їхніх родин, постійних скандалів у стінах ВР: див. р. I п. 2.2.2.1), що ще більше увиразнюється в похідному прикметнику *нардепівський*. Це ж середовище породило ще один композит, уже з глузливою конотацією, — *кнопкодав* (з утворенням похідних *кнопкодавство, кнопкодавити*, що підкреслює характерність такого явища) для номінативного виділення тих із депутатів, які під час голосування натискають на кнопку також іншого, відсутнього депутата (депутатів), що не дозволено процедурою: «Ось хто у Верховній Раді найбільше “кнопкодавить”». Оприлюднено результати неперсонального голосування нардепів за три роки роботи у парламенті. <...> — За три роки роботи парламенту 31 депутат з БПП займався “кнопкодавством” 111 разів. <...> Потрібно прийняти закон, що передбачає санкції для “кнопкодавів”» (Б. Куфрик. За себе і за сусіда. — Е, 23.11.2017, с. 4). Відкритість оновлюваного суспільства для світу, розширення міжнародних контактів країни демонструє, зокрема, різка активізація в ужитку слова *іномарка* з утворенням прикметника *іномарковий*, утворення таких слів, як *інофірма* (*інофірмовий*), *інопартнер*, але цей тематичний ряд більше не поповнюється (якщо не брати до уваги *іноагент* — іноземний агент, що поширилося з РФ, де так стали офіційно називати осіб та організації, які мають фінансування з-за кордону), оскільки у зв'язку з масовим наростанням подібних явищ їх номінативне виділення ставало вже, очевидно, недоцільним.

З-поміж нових семантичних моделей складних слів можна відзначити також, зокрема:

— композити з другим компонентом *-пад* (іронічного, жартівливого й узагалі експресивного характеру): *«ленінопад»* (про повалення численних у країні пам'ятників В. І. Леніну — це одне з перших помітних слів у межах названої моделі: див. р. X п. 3.8) і пізніше вже за цим зразком *«пушкінопад»* (див. р. X п. 3.8), *«банкопад»* (про закриття досить великої кількості приватних банків у 2014–2017 рр. після приходу в державі нової влади), *«гривнепад»* (про чергову інфляцію національної валюти України), *«кадропад»* (про кампанії масового звільнення державних службовців у той чи інший період), *«цінопад»* (у закличних рекламних оголошеннях про [нібито] дуже істотні торговельні знижки);

— за зразком *автомат* і безпосередньо, очевидно, *банкомат* (лексичне наповнення цієї моделі складається в основному із запозичень): *водомат* (автомат для продажу питної води на вулиці), *ігромат* (гральний автомат), *інфомат* (див. СУМ-20), *кавмат*, *квиткомат* (автомат для продажу квитків), *кондомат* (автомат для продажу кондомів),

молокомат, *музомат* (музичний автомат), *паркомат* (автомат для оплати місця паркування автомобілів: «Зараз у Києві функціонує 87 паркоматів <...> До кінця року столична влада має намір встановити ще 150 паркоматів». — УМ, 2.04.2013, с. 2), *піцомат* (у мовній практиці звичайно у формі *піцемат* за російським зразком — автомат для приготування та продажу піци), *поштокат*, *фандомат* («Зараз в Україні планують встановлювати *фандомати*. Ви кидаєте пляшку в автомат, отримуєте чек, який можна обміняти ледь не на гречку в супермаркеті». — Д, 12.07.2013, с. 9) (зрозуміло, що такі повністю запозичені слова, як *кондомат* або *фандомат*, сприймаються в українській мові скоріше як непохідні, а не як композити);

— слова, похідні від *кава*: *кавобус*, *кавомат*, *кавомашина* (*кава-машина*), *кава-пауза* (перерва для того, щоб попити кави, під час проведення різних заходів).

У власних назвах — зокрема, з компонентом *банк*: *Ощадбанк*, *Укресімбанк*, *Укргазбанк* (державно-комерційний), *Приватбанк* (державні банки, останній — націоналізований), *Нацбанк* — аббревіатура від *Національний банк України*, комерційні: *Альфа-Банк*, *Європромбанк*, *Кредитобанк*, *Укрсіббанк* та ін.

Якщо говорити про істотне оновлення набору структурних моделей творення складних слів, то насамперед слід відзначити активізацію в загальному руслі мовної глобалізації таких напрямів, досі малопомітно представлених в українському словотворенні, як:

1) стрімке зростання словотвірного аналітизму: *контент-аналіз*, «*Мазепа-фест*», *бізнес-орієнтований* і под. (див. докладніше р. IX пп. 2.3.1, 2.3.2);

2) зростання гібридного словотворення — напівкальок із залишенням одного з компонентів слова в оригінальній іншомовній (на письмі — латинографічній) формі: *call-центр*, «*Post-Поступ*» (газета), *VIP-сектор* і под. (див. докладніше р. IV пп. 9.1, 9.2);

3) увиразнення виявів лексико-синтаксичного зрощення у формі так званого хештега на зразок «*Кримнаш*» (див. р. IV п. 3).

У межах описуваного періоду досить помітно простежувалося творення слів шляхом ініціальної (літерної й рідше фонемної) аббревіації — як мовна реакція в основному на зміни в політичному й економічному житті та державній організації країни, а також на розширення її міжнародних контактів. Це насамперед власні назви таких нових політичних та адміністративно-територіальних утворень, як *СНД* (Співдружність незалежних держав), *АРК* (Автономна Республіка Крим); назви новоутворених політичних рухів і партій України: *НРУ* (Народний рух України), *УРП* (Українська республіканська партія), *СПУ* (Соціалістична партія України), *ПР* (Партія регіонів [України]), *БПП* (Блок Петра Порошенка) та багато ін.; власні й загальні назви державних структур нової України: *ВР* (Верховна Рада), *КМ* (Кабінет Міністрів), *ГПУ* (Генеральна прокуратура України), *ЗСУ* (вимовл. [зе-се-у] і [зе-ес-у]), *СБУ* (Служба безпеки України), *НРБО* (Національна рада з безпеки і оборони [України]), *НБУ* (Національний банк України), *МОН* (Міністерство освіти і науки), *МНС* (Міністерство з надзвичайних ситуацій), *ОДА* (обласна державна адміністрація), *РАЦС*, *КОРД* (Корпус оперативного-раптової дії — підрозділ Національної поліції України з 2015 року) та багато ін.; *ОТГ* (об'єднана територіальна громада); назви конфесій: *УПЦ МП* (Українська православна церква — Московський патріархат), *УПЦ КП* (Українська православна церква Київського патріархату), *УАПЦ* (Українська автокефальна православна церква), *ПЦУ* (Православна назва України), *УГКЦ* (Українська греко-католицька церква); назви типів підприємств за характером власності та профілем діяльності: *КСП* (колективне сільськогосподарське підприємство — на місці колгоспів), *АТ* (акціонерне товариство), *АТЗТ* (акціонерне товариство закритого типу), *ЗАТ* [зат] (закрите акціонерне товариство), *ПАТ* (публічне акціонерне товариство), *ТОВ* (товариство з обмеженою відповідальністю), *ПП* (приватне підприємство), *ФОП* (фізична особа-підприємець), *СПД* (суб'єкт підприємницької діяльності), власні назви *ЄЕСУ* («Єдині енергетичні системи України»), *МАУ* (авіакомпанія «Міжнародні авіалінії України») та багато ін.; назви нових (новозапроваджуваних) і актуалізованих (ново-

оцінюваних) реалій суспільного життя, а також нововідкритих об'єктів наукових досліджень: *ВКВ* (вільно конвертована валюта), *ПДВ* (податок на додану вартість), *ДСТУ* (Державний стандарт України — замість колишнього *ГОСТ*), *ГТС* (газотранспортна система [України]), *МАФ* (мала архітектурна форма — офіційна назва торговельних кіосків на вулицях, в інших громадських місцях), *ВНЗ* (вищий навчальний заклад) — замість *вуз*, а потім *ВЗО* (вищий заклад освіти), *ЗНО* (зовнішнє незалежне оцінювання — вступні іспити до ВЗО), *ТРЦ* (торгово-розважальний центр), включаючи прямі записи та кальки з англійської мови: *ІТ* (інформаційні технології; вимовл. за зразком англійської мови як [ай-ті]), *ПІН* (персональний ідентифікаційний номер), *VIP / vip / ВІП / vin* (*very important person*), *ЗМІ* (засоби масової інформації: очевидно, калька англ. *mass media*); *ВІЛ* (вірус імунодефіциту людини), *СНІД* (синдром набутого імунного дефіциту), *ГМО* (генетично модифікований організм), *БАД*, род. *БАДу*, мн. *БАДи* (біологічно активна добавка [до їжі]). Це також власні назви міжнародних організацій, з якими Україна тепер широко контактує: *ЄС* (Європейський Союз), *СОТ* (Світова організація торгівлі), *МВФ* (Міжнародний валютний фонд) та ін. У зв'язку з агресією РФ проти України та веденням воєнних дій в регіоні Донбасу широкоживаними стали аббревіатури *АТО* (вимовл. [атó] і [а-те-ó]) — на позначення антитерористичної операції, яку з квітня 2014 року проводила в Донбасі українська влада, а потім *ООС* (Операція Об'єднаних сил); з початком широкомасштабного ведення Росією воєнних дій на території України з кінця лютого 2022 року в масовому мововжитку стали функціонувати аббревіатури *ТрО* (територіальна оборона), *РДГ* (розвідувально-диверсійна група).

Цевну групу новотворів становить аббревіація як об'єднання двох скорочених основ: широкоживане тепер *нарден* (див. вище); *сисадмін* — системний адміністратор (у комп'ютерному сленгу — калька з англійської); *добробат* — добровольчий батальйон, *сухпай* — сухий пайок (поширилися в загальному вжитку від початку воєнних подій на Донбасі з 2014 року).

Але найперше, що привертає тут увагу під кутом зору відбиття в мові нових явищ у житті суспільства та ставлення до них з боку останнього, — це, звичайно, значне розширення вже наявних (з підвищенням частотності їхнього функціонування) і виникнення нових словотвірних гнізд складних іменників і, рідше, прикметників з регулярно повторюваними компонентами — першими й рідше другими їхніми частинами з відповідною тематичною спрямованістю.

4.2.2.1. Утворення на позначення понять у межах тематичних сфер національно-державного та суспільно-політичного змісту: з компонентами *україно-*(*укр-*), *націє(о)-*(*нац-*), *державо-*(*держ-*), *комуно-*, *імпер-*; *законо-*, *право-*; *спец-*; *бого-* та деякими ін. У соціально-політичній лексиці — як наслідок значного посилення уваги суспільства до явищ державного будівництва та національно-мовних питань — це насамперед розгалужені гнізда з першими компонентами, похідними від слів *Україна* (*український*), *нація* (*національний*), *державо* (*державний*): *україноцентризм*, *українознавство* (значна активізація цього слова, відомого, однак, уже близько століття: див. р. І п. 5.3.4), *українознавчий*, *україн(ськ)омовний* (див. р. І п. 5.4.4), *українотворення*, *українотворчий* (СУМ-11: Дод.) та ін., у власних назвах державних структур: *Укрзалізниця*, *Укрпошта* та ін.; у публіцистичних дискурсах, з одного боку, українського національно-державницького спрямування, а з другого, — представників протилежного табору відбулася активізація вже наявних і творення нових номінативно-оцінних взаємозакономічних: *українофоб*, експр. *україноненависник*, *україножер* (див. р. І п. 5.4.1.1) та ін. — *націонал-радикал*, *націонал-екстреміст*, у публіцистиці лівої, а також проросійської політичних орієнтацій: *націонал-фашист*; тематичні ряди *національно(націонал)-демократичний*, *націонал-демократ*, *націонал-патріот* та ін.; *націєтворення* / *націотворення*, *націєтворчий* / *націотворчий*, *націєвірний*, *націєтворець*, *націєбудівництво* / *націобудівництво*,

націєзнавство, націогенез, націологія, націокультурний, націократія, націоцентричний (див. також р. I п. 5.2.3; щодо сполучного голосного в таких композитах, то в словах з другим питомим компонентом видається правомірнішим уживати [e] — графічно є) (пор. також активізацію в цей час творення похідних від *етнос, етнічний: етногрупа, етноконфлікт, етнокультура, етнополітика, етнонаціональний* та ін.); від іншого значення слова *національний* — «(загально)державний» (див. р. I п. 5.3.3) — абрєвіатури *нацбезпека, нацвалюта, Нацбанк [України], Нацгвардія* та ін.; *державотворення, державотворчий, державотворець, державознавство, державобудівний* та ін. (див. також р. I п. 5.1.3); щодо державних реалій нової України: *держадміністрація, держборг, держвласність, держохорона, держпрограма, держрезерв, держсектор, держслужба (держслужбовець), держстандарт, держструктура* та ін., у власних назвах установ: *Держмитслужба, Держтелерадіо* та ін. До ряду утворень з компонентом *Держ-* у значенні назв установ тематично прилягають абрєвіатури з першими компонентами *Мін-* (*Міністерство...*) і *Держком-* (*Державний комітет...*): *Мінагрополітики, Мінекономіки, Міноборони, Мінохорони здоров'я, Мінсоцполітики* та ін.; *Держкомнаціміграції, Держкомстат, Держкомтелерадіо* та ін. До цього тематичного блоку новостворених та актуалізованих складних слів прилягають також прикметники на *-мовний* — з найчастотнішими зі зрозумілих причин одиницями *україн(ськ)омовний* і *російськ(ом)омовний*. (Див. також на цю тему: р. X п. 2, р. I пп. 5.1.3, 5.2.3, 5.2.4, 5.3.3, 5.3.4, 5.4.4.)

Це також:

— як вираження відповідного ставлення з боку певних верств суспільства до комуністичної ідеології — творення несхвальних і відверто пейоративних дериватів від *комуніст, комуністичний* (іменники переважно у множині): *комуносоціаліст, комуноімперіаліст, комунореванист, комунофашист, комуноідеолог, комуноатеїст, комунобільшовицький, комуноімперський, комуноросійський, комуноїд, комуноїдний* та ін.; від *імперія, імперський* (маються на увазі колишній СРСР або нинішня Російська Федерація): *імперкомуніст, імпершовініст, імперрадикал* та ін. («Тим часом принішклий після поразки ГКЧП та розвалу СРСР *імперрасизм* прагне відновити вирішальні впливи в політиці, держуправлінні, економіці, у соціальній сфері, культурі й духовності України. Головною його опорою, як завжди, є московський *імпершовінізм* <...>»: С. Синьогуб. — Крим. св., 16.10.1998, с. 5) (див. також р. I пп. 2.2.2.2, 3.2.1, 5.3.5);

— як наслідок розвитку правової свідомості суспільства — активізація в загальному вжитку і творення нових одиниць з компонентами *законо-* і *право-*: *заколотворення, заколотворчий* та ін.; *правозахист, правоохоронний, правоохоронець* та ін. (див. також р. I пп. 2.2.3, 4.3.6);

— у зв'язку з посиленням уваги до сфери «соціального» (див. також р. I п. 4.3.2.2): *соцвиплата, соцзахист, соцмережа* (в інтернеті), *соцопитування, соцпакет, соцслужба, соцпрацівник, соцстандарт* та ін. (з іншого боку, з пасивізацією *соцзабезпечення, соцзамовлення, соцкультпобут*);

— як відбиття постійної уваги суспільства до сфери політичної діяльності (див. також р. I п. 3.2.1): *політдебати, політеліта, політзомбування, політреформа, політтехнологія*, перев. мн., *політшоу* та ін., тематично осторонь — *політкоректність*: див. р. I п. 6.2.3.5 (з іншого боку, з пасивізацією *політграмота, політзаняття, політінформація, політробота* та ін.);

— у складних словах з компонентом *спец-* — активізація вживання тих одиниць, що функціонували також у радянський час, але внаслідок закритості суспільства були відомі переважно серед «своїх», і творення нових одиниць у двох тематичних напрямках — а) призначений для обслуговування обраного кола осіб і недоступний, закритий для інших («простих» громадян), привілейований (насамперед щодо радянських реалій, але не тільки): *спецбуфет, спецдача, спецїдальня, спецлікарня, спецмагазин, спецобслуговування, спецрозподільник* і под.; б) призначений для виконання особливо складних і

засекречених операцій (про відповідні структури в МВС та інших «силових» відомствах і все те, що пов'язане з їхньою діяльністю): *спецгрупа, спецзагін, спецпідрозділ, спецформування; спецпризначення (війська, загін, полк, батальйон спецпризначення), спецпризначенець*, перев. мн.; *спецзасіб*, перев. мн. (елемент спорядження таких підрозділів: наручники, гумовий кийок, газовий балончик, травматична зброя та ін.);

— в основному як наслідок актуалізації вже наявних давніше одиниць, зокрема в результаті розширення функціонування літератури релігійного змісту, — збільшення в загальному мововжитку дериватів з *бого(Бого)-*: *богозневага, богопізнання, богопоклоніння, Богочоловік* та ін. (див. також р. I п. 2.2.7).

4.2.2.2. Утворення в загальному контексті явища мовної глобалізації (див. р. IV).

У зв'язку з «європейським вибором» України і входженням її в орбіту політичної, економічної, наукової, культурної і мовної глобалізації відбулася активізація, по-перше, творення дериватів від слів *Європа, європейський* — з компонентом *євро-*: *євроінтеграція (євроінтеграційний, євроінтегруватися, євроінтегратор), єврореформи*, мн., *євроспільнота, євроремонт, євротуалет, євровікна*, перев. мн., та ін. (див. р. I п. 6.1.1), по-друге, творення (точніше, запозичання, насамперед з англійської мови) і вживання масивів лексики та словотвірних типів у загальному контексті явища мовної глобалізації (див. р. IV пп. 3.3. та ін.).

4.2.2.2.1. З компонентами на позначення понять економічного життя, нових технологій, сфер інформації, культури, побуту та дозвілля і т. ін.: *бізнес-, інтернет-, медіа-, інформ(інфо)-, відео-, нано-, еко-, арт-, шоу-, фітнес-, секс-, нарко-, фан-* та ін.

У зв'язку з розгортанням нових і актуалізацією в суспільному житті певних уже наявних раніше видів діяльності й дозвілля та зі спрямуванням суспільної уваги до певних сфер життя відбулася активізація творення (запозичання) і вживання гнізд складних слів у межах певних тематичних сфер з такими компонентами (першими і другими), як (це також, звичайно, активізація продуктивних і до цього гнізд з компонентами *авіа-, авто-* — від *автомобільний, агро-, біо-*: див. нижче, *електро-, енерго-, кіно-, радіо-, теле-, фото-* та ін.):

— *бізнес-* / *-бізнес*: *бізнес-клас, бізнес-клуб, бізнес-коледж, бізнес-план, бізнес-програма, бізнес-структура*, перев. мн., *бізнес-центр, бізнес-час* та ін., *бізнес-партнер, бізнес-леді, бізнесвумен; агробізнес, наркобізнес, порнобізнес, секс-бізнес, шоу-бізнес* та ін.;

— у зв'язку з масовим поширенням комп'ютеризації, інформаційних технологій (див. також р. I п. 2.2.4) і взагалі зростанням ролі інформації в суспільному житті, зі значним розширенням сфери засобів масової інформації — *інтернет-*: *інтернет-комунікація, інтернет-адреса, інтернет-сайт, інтернет-провайдер, інтернет-видання, інтернет-конференція, інтернет-проект, інтернет-фестиваль, інтернет-кафе, інтернет-клуб, інтернет-магазин* та ін., рідше в стягненій формі *інет-* (пор. англ. *I-net*): *інет-магазин* та ін., ще рідше у формі *i-* [вимовл. ай]: *i-форум, i-банк, i-посуд* та ін.; *e-*, тобто електронний — який існує, провадиться, здійснюється і т. ін. через інтернет: *e-ресурс, e-запис, e-комунікація, e-листування, e-управління, e-послуги, e-сервіс, e-банк, e-магазин, e-кабінет, e-облік, e-книга, e-декларація* — річна декларація доходів особи в електронній формі, запроваджена з 2016 року (*e-декларування, e-декларант*), *e-квиток* — у громадському транспорті, *e-петиція* — звернення до державних інстанцій в електронній формі та ін., наприклад: «Система “Е-здоров'я” стартувала з Київського госпіталю. Вона передбачає ведення усіх карток військовослужбовців в електронному режимі» (Д, 28.08.2015, с. 2) (див. також у р. III п. 2.1.4 про вимовляння такого *e-* під впливом особливостей російської вимови як [ε]); *онлайн-*: *онлайн-бібліотека, онлайн-газета, онлайн-журнал, онлайн-ігри*, мн., *онлайн-карта, онлайн-ресурс, онлайн-реєстрація, онлайн-розпродаж* та ін.; *кібер-*: *кіберпростір, кібергра, кіберзброя, кіберзагроза, кібератака, кібервійна, кіберзлочинність, кібертероризм, кібершпиунство, кібершах-*

райство, кібербезпека, кіберзахист, кіберполіція та ін.; *веб-*: *вебпортал, вебсервер, вебдизайнер, вебфорум* та ін.; *IT* [вимовл. ай-ті]- (від англ. *information technology*): *IT-технологія* (це, звичайно, тавтологічне поєднання компонентів), *IT-сфера, IT-компанія, IT-фахівець* та ін.; *медіа-*: *медіапростір, медіаресурс, медіапроект, медіапідтримка, медіаринок, медіасектор, медіахол, медіацентр, медіапартнер, медіамагнат* та ін.; *інформ-* і новий компонент *інфо-*: *інформагентство (інформагенція), інформполітика, інформкомпанія, інформпростір / інфопростір, інфополе, інформпривід / інфопривід, інфоблок, інфозагроза, інфокіоск, інфокомунікація, інфограма, інфографіка* (див., наприклад: СУМ-20), *інфошум*; *PR(niar)-*: *PR(niar)-агентство, PR(niar)-акція, PR(niar)-технологія* та ін. (див. р. I п. 6.2.1);

— *аудіо-*: *аудіоальбом, аудіозапис, аудіокасета, аудіоплеєр* та ін.; *відео-*: *відеобізнес, відеоіндустрія, відеокліп, відеоконференція, відеоролик, відеоряд, відеосалон, відеопроект, відеоринок, відеоіраствор, відеореєстратор, відеоспостереження* та ін.;

— *нано-*: *нанорозмір, наносхема, нанотехнологія, наноіндустрія, наноінженерія, наноелектроніка, наномедицина, наномеханіка, нанотерапія, наноматеріал, наноб'єкт, наноробот, наносупутник, нановироби, мн.*, та ін. (див., наприклад: СУМ-20);

— у зв'язку з посиленням уваги суспільства до сфери екології (див. р. I п. 2.2.6) — *біо-*: *біоресурси, мн., біозахист, біоочищення, біоінженерія, біомедицина, біодобавка, біопродукція, біопакет* (поліетиленовий пакет з додаванням біорозкладних речовин задля зменшення забруднення довкілля) та ін.; *еко-*: *екоцид, екокатастрофа; екомережа, екосистема, екоклімат, екоресурси, мн.; екобезпека, екогігієна, екоосвіта, екополітика, екотуризм, екофірма; екопакет* (те саме, що *біопакет*), *екобудинок* (з екологічно чистих матеріалів), *екопляшка* (пляшка для води багаторазового використання, вміст якої порівняно довше зберігається екологічно чистим); *екомобіль; екопродукція, екопииво, екошкіра* та ін.; у власних назвах організацій: «*Екобуд*», «*Еколюб*», «*Ековторресурс*» та ін.;

— у зв'язку з інтенсивним розвитком масової культури, індустрії розваг, відпочинку і видовищ (див. р. I п. 2.2.5) — *арт-*: *артгалерея, артсалон, артстудія, арtdизайн, арт-ярмарок* та ін.; *гала-*: *гала-концерт, гала-спектакль, гала-вистава, гала-шоу, гала-матч* та ін.; *джаз-*: *джаз-клуб, джаз-музика, джаз-ритм, джаз-рок, джаз-фестиваль* та ін.; *поп-*: *попмузика, попкультура, попспівак, попзірка* та ін.; *рок-* / *-рок*: *рок-музика, рок-музикант, рок-ансамбль* та ін., *панк-рок, хардрок* та ін.; *шоу-* / *-шоу*: *шоу-бізнес, шоу-балет, шоу-вистава, шоу-програма, шоу-турне* та ін., *стриптиз-шоу, авіашоу, аквашоу, фашер-шоу* («вогняне шоу»), жанри телепрограм: *телешоу, реаліті-шоу, токишоу* та ін.; *тур-*: *турагентство (турагенція), турфірма, турбізнес, туроператор, турпартнер* та ін.;

— у зв'язку із запровадженням нових оздоровчих та лікувальних практик — *фітнес-*: *фітнес-тренінг, фітнес-зал, фітнес-клуб, фітнес-центр* та ін.; *SPA(Spa, СПА, спа)-*: *...-процедура, -курорт, -салон, -центр* та ін., *Національна SPA-Асамблея України* (етимологію виводять звичайно від франц. *Spa*, через посередництво англійської мови, — назви міста в Бельгії, відомого своїми мінеральними водами);

— у зв'язку з посиленням публічної уваги до сфери інтимного життя людини та розширенням набору сексуальних послуг і їх рекламуванням (див. докладніше р. I п. 2.2.9) — *секс-*: *секс-бізнес, секс-індустрія, секс-культура, секс-торгівля, секс-послуга* (перев. мн.), *секс-працівниця* (перев. мн.), *секс-рабіння, секс-скандал, секс-шоп, секс-тур (секс-туризм), секс-символ* (уживається вже й щодо вітчизняної дійсності), так само *секс-ідол, секс-зірка, секс-менишина* (перев. мн.) та ін.; *інтим-*: *інтимсалон, інтиммагазин, інтимпослуга* (перев. мн.) та ін.; *порно-*: *порнозірка, порножурнал, порнорежисер, порносайт* та ін.; у зв'язку з актуалізацією теми *секс-менишин* — *гей-*: *гей-спільнота, гей-парад* та ін., *ЛГБТ-*: *ЛГБТ-рух, ЛГБТ-спільнота* та ін.;

— у зв'язку з поширенням уже й у вітчизняній дійсності наркоманії та наркоторгівлі (див. р. I п. 2.2.10.2) — *нарко-*: *наркобізнес, наркомафія, наркоринок, наркотрафік, наркобарон, наркодилер, наркоділок, наркокур'єр, наркодолари, мн., наркозалежний* та ін.;

— у зв'язку з розширенням у суспільстві рухів «неформальної» діяльності (див. р. І п. 4.3.4) — *фан-* / *-фан* (скорочена форма від *фанатик*, *фанат*: див. про це гніздо в р. ІІ п. 3.6.2): *фан-клуб*, *фан-сектор* (частина стадіону, відведена для уболівальників однієї з двох футбольних команд), *фан-зона* (наприклад, під час футбольного чемпіонату Євро-2012 це територія в центрі Києва, відведена для відпочинку футбольних уболівальників), *фан-сайт*, *фан-сторінка* (в інтернеті), *фан-сервіс* та ін.; *юлефан*, *янукофан* (див. р. X п. 7.2.3).

4.2.2.2.2. З компонентами на позначення а) високої якості та нових підходів до її оцінювання і б) більшої інтенсивності вияву ознаки чого-небудь: *топ-*, *віп-*, *мега-*, *мульти-*, *бліц-*, *експрес-* та ін. На позначення нових та актуалізованих підходів до оцінювання якості кого-, чого-небудь активізувалося творення (запозичання) складних слів з такими компонентами, як (пор. так само у префіксах: *супер-*, *най-*, *гіпер-* та ін. — див. п. 4.2.3.8):

— *топ-*: *топменеджер*, *топдесятка*, *топмодель*, *топманекенниця*, *топновина* та ін. (див. р. І п. 6.2.3.1);

— *VIP(vip, VIP, віп)*:- ...-персона, -зал, -номер, -клас та ін. (див. р. І п. 6.2.1);

— *преміум-*: *преміумклас* та ін. (див. р. І п. 6.2.2).

З посиленням уваги до більшого полюса вияву ознаки відбулася активізація творення (запозичання) складних слів з такими компонентами, як [пор. також, наприклад: Waszakowa 2003: 90–91]:

— *мега-* — на позначення а) як дуже великого розміру чого-небудь, у тому числі на позначення фізичних величин, що дорівнюють мільйону вихідних одиниць, так і дуже великого вияву певної ознаки, інтенсивності та розмаху певної дії, явища: *мегабанк*, *мегаборд* (рекламний та ін.), *мегадержава*, *мегазавод*, *мегафабрика*, *мегаспоруда*, *мегакомпанія*, *мегаструктура*, *мегацентр*, *мегакорабель*; *мегакорупція*, *мегакредит*, *мегапрограма*, *мегапроект*, *мегарозпродаж*, *мегазнижки*, мн. (у сфері торгівлі), *мегафестиваль*, *мегашоу*, *мегаконцерт*, *мегаконкурс*, *мегапереможець* (у мегаконкурсі) та ін. («У парламенті просто не обійтися без невеликих партій, які <...> утримуватимуть *мегапартії* від свавілля, на яке їх штовхають *мегаінтереси*»: В. Мусіяка. — Е, 2.02.2006; «Всі разом невдовзі створять парламентську *мегафракцію*, яка задаватиме тон у роботі Верховної Ради». — ВЗ, 27.08.2015, с. 6; «В Одесі пройшов *мегамарш* у вишиванках». — УП, 21.05.2017; «*мегамарші* у вишиванках / вишиванок» проводилися в різних містах країни протягом кількох останніх років); б) значності (важливості, авторитетності, впливовості і т. ін.) кого-, чого-небудь: *мегазброя*, *мегахіт*, *мегазірка* (перен.: про людину), *мегапатріот* (ірон.) та ін. У власних назвах організацій: «*Мегамаркет*», «*Мегасистема*», «*Мегаспорт*», «*Мегатара*». З іншим написанням (у власних назвах та у сфері реклами): «*МегаЕфект*» (туш для вій), «*МегаМаркет*»; з написанням окремо (під впливом англійської мови): «*МЕГА прем'єр-ліга*», *Мега Розпродаж* (оголошення в магазинах), «сервіс “*Мега знижки*” від МТС» (МТС — один з операторів мобільного телефонного зв'язку); *мега щука* (у «рибальському» дискурсі); через дефіс: «*Мега-Сервіс*». У прикметниках: *мегаавторитетний*, *мегаефективний*, *мегакомфортний*, *мегапозитивний*, *мегапопулярний* («В Росії група “Океан Ельзи” — *мегапопулярна*». — ВЗ, 31.01.2013, с. 12; «Із проривом у масовій мобільній відеозйомці безпосередньо пов'язана *мегапопулярність* інтернет-сервісу YouTube та його похідних». — УМ, 29.12.2010, с. 6), *мегареволюційний*, *мегауспішний* та ін.

З можливою побудовою послідовних словотвірних ланцюжків градаційного характеру на позначення дедалі більшого розміру, потужності, інтенсивності, швидкості і т. ін.: *надприбуток* — *суперприбуток* — *мегаприбуток*; у ланцюжку назв типів магазинів, скромнішим аналогом яких були радянські універсами: *супермаркет* — *гіпермаркет* —

«*МегаМаркет*» (українська мережа продовольчих гіпермаркетів)³; у назвах одиниць вимірювання кількості інформації (у сфері інформатики з її бурхливим розвитком): *кілобайт, кілобіт — мегабайт, мегабіт — гігабайт, гігабіт — терабайт, терабіт* і т. д.;

— *мульти-* (у конкуренції з *багато-*, *полі-*) — на позначення множинності чого-небудь або багаторазовості певних дій, функцій: *мультибренд, мультивалютний, мултиварка* (каструля), *мултивекторний, мултивіза, мултидисциплінарний, мултиетнічний, мултиінструмент, мултиканальний, мултикорпорація, мултикультура* (мултикультурний, мултикультуралізм), *мултилінгвальний* (*мултилінгвізм*: «Багатомовна Європа: тенденції у політиці і практиці мултилінгвізму в Європі», збірник перекладів. Київ, 2012), *мултимедіа* (мултимедійний), *мултинаціональний, мултиособистісний, мултипартійний* («Асад узаконив мултипартійність у Сирії». — Д, 5.08.2011, с. 3), *мултиплеер, мултипрограмний, мултиструктура, мултифон, мултифруктовий* (*напій*), *мултифункціональний* та ін.; «національний мултипредметний тест» (запроваджений 2022 року як ЗНО і містить 60 запитань з української мови, математики та історії України);

— на позначення дуже швидкого здійснення, проведення і т. ін. чого-небудь:

— *бліц-*: *бліцвікторина, бліцінтерв'ю, бліцлотерея, бліцоперація, бліцопитування, бліцтаксі* та ін.;

— *експрес-*: *експрес-видання, експрес-діагностика, експрес-друкарня, експрес-інформація, експрес-курс, експрес-лабораторія, експрес-опитування, експрес-метод, експрес-пошта, експрес-ресторан, експрес-служба, експрес-тест* та ін.

4.2.2.3. Утворення з компонентами *екс-* і *нео-*, *ново-*. Як мовне відбиття прискорень соціальних змін (на тлі життя попереднього періоду) — у посіданні людьми того чи іншого місця в соціальній ієрархії (переважно в структурі державного управління) і переходу від дійсного до вже колишнього соціального статусу, з одного боку, а з другого, — досить частотного приходу на зміну попередньому когось або чогось нового чи оновленого серед іменників і рідше прикметників відбулася актуалізація гнізд з першими компонентами *екс-*, тобто «колишній», *нео-* і *ново-* (пор., з іншого боку, у п. 4.2.3.7 активізацію утворень з префіксами *пост-*, *після-*):

а) *експрезидент, експрем'єр-міністр, ексміністр* (ці й подібні утворення досі стосувалися звичайно зарубіжної, а не нашої дійсності), *екс-народний депутат* (*екснардеп*) та багато ін.: «Іван Плачков, *ексміністр* енергетики та *ексочільник* Одещини, став власником 30 гектарів винограднику і мінівинокурні» (Е, 8.08.2013, с. 13); на позначення колишніх державних формацій «соціалістичного табору»: *екс-СРСР* («Полювання на іммігрантів. Вибухом поранено 9 *ексгромадян екс-Союзу*»: Л. Петренко. — П, 1.08.2000, с. 5), *екс-Чехословаччина, екс-Югославія*; у прикметниках: *ексрадянський* та ін.;

б) *неоглобалізм* (*неоглобаліст, неоглобалістський*); *неопанславізм* (з похідними), *неоевразійство*, які культивуються в певних політичних колах сучасної Росії («Праця <...> аналізує глибинну <...> спорідненість різних версій російського месіанства, у тому числі й більшовицького “інтернаціонального” глобалізму та неоевразійства»: Л. Бондар. — НСП, 23.10.1998, с. 7), *неоевразійський*; *неорусинство* (про рух сучасного політичного русинства), *неорусинський, неорусин*, переважно мн. (див. р. VIII п. 4); *неоліберал* (з похідними: див. про сучасний український лібералізм у р. I п. 2.2.2.4); *неорелігія*, перев. мн. (про нетрадиційні релігії), *неорелігійний* (*рух, течія*); *неоязичництво, неоязичник* / *жін. неоязичниця, неязичницький* (див. р. I п. 2.2.8); *неонародництво* (з похідними; гніздо *народництво* тепер знов активізувалося: див. р. VI п. 3.3) та ін. (наприклад: *неосуржик; неокозацький рух* — про прагнення до відродження в новій Україні традицій українського

³ Хоча, з іншого боку, не зменшувалася також активність творення композитів з *міні-*: *міні-ГЕС, мініготель, мінідрукарня, мінікомп'ютер, мінімаркет, мініпекарня* (від середини 80-х років — заклад, де почали випікати французькі багети), *мініпроект, мініфутбол* та ін., меншою мірою з *мікро-*.

козацтва: див. р. I п. 5.2.5; *українське неокозацтво* — з коментарів Л. Бойка до кн.: Борис Антоненко-Давидович. Нашадки прадідів. Київ, 1998, с. 204–206).

Найчастіше це позначення тих чи інших суспільно-політичних течій, тенденцій та їхніх виразників у лексиці їх опонентів. Ось, наприклад, напрями номінування з боку правих кіл: *необільшовизм* (*необільшовик*, *необільшовицький*) — про відповідний стиль і методи діяльності деяких нових політичних структур (не обов'язково лівих), *неокомунізм* з похідними («Чимало виборців, особливо на Сході й Півдні, проголосували за комуністів. Нам широ шкода цих людей, обдурених дешевим популізмом *необільшовиків*»: В. Чорновіл. — Час, 9.04.1998, с. 1; «*Необільшовики*, <...> для яких кров людська — справді що водиця, не перестають вщувати як не кінець світу, то близький кінець демократії та державності»: В. Базів. — УШ, 1.08.1997; «Партіє, дай “поруліть”. Молоді *неокомуністи* нібито вирішили йти “іншим шляхом”»: М. Казимир. — УС, 16.03.2000) (див. про функціонування гнізд *комуніст* і *більшовик* в межах описуваного періоду: р. I п. 3.2.1); *неосталінізм* з похідними (гніздо, відоме ще з 60-х років, але тепер актуалізоване) — з одного боку, про сучасний комуністичний і ширше — ліворадикальний рух та його послідовників, а з другого, — про відповідні імперські тенденції в політичному й навіть державному житті сучасної Росії (див. про функціонування гнізда *сталінізм*: р. I п. 3.2.1); *неорадянський* та інші члени гнізда (див. про функціонування гнізда *радянський* у межах описуваного періоду: р. I п. 3.2.1): «І сьогодні в Севастополі і влада, й *неорадянські* ура-патріоти шанують цих персонажів» (С. Грабовський. — Д, 6.07.2012, с. 8), «Боротьба проти всіх форм духовного і фізичного змосковщення, *неорадянзації* не втрачає своєї актуальності й сьогодні, в добу Путіна» (С. Брацюнь, голова Конгресу українських націоналістів: УМ, 5.09.2012, с. 5), а також *неосовок* з похідними (див. р. I п. 3.2.1); актуалізоване в сучасному лексиці гніздо *неоімперіалізм*, *неоімперство*, *неоімперський* (*політика*, *стратегія*, *мислення*, *амбіції* та ін.) — переважно про зовнішню політику сучасної Російської Федерації (див. також про функціонування гнізда *імпер-*: р. I п. 3.2.1, 5.3.5, а також п. 4.2.2.1 цього розділу): «ідеологи російського націоналізму і *неоімперіалізму*» (Іван Дзюба), «російські *неоімперські* політичні програми» (Д, 20.07.2012, с. 18). З боку лівих сил, кіл проросійської політичної орієнтації, прибічників Партії регіонів України та її пізніших послідовників — щодо активізації діяльності різних напрямів української політичної та державної орієнтації (насамперед тих, що позиціонують себе як націоналістичні, але з кінця 2013 року — під час акцій суспільно-політичного протесту під назвою «Євромайдан» — ці означення стали застосовувати й щодо цього руху та його активістів, а після переходу державної влади в країні наприкінці лютого 2014 року до опозиції — і щодо нової влади, особливо в сепаратистських колах Півдня та Сходу України) та їхніх представників: *необандерівці*, *необандерівський* та ін. («Люди, будьмо пильні: сьогодні *необандерівщина*, завтра — фашизм»: Звернення секретаріату ЦК Компартії України, секретаріату ЦК ЛКСМУ, президії Союзу жінок України, президії Української республіканської ради ветеранів війни, праці і Збройних сил СРСР до Верховної Ради УРСР, до громадян України 28 червня 1990 р. з приводу «широкої кампанії по реабілітації дій ОУН-УПА»), активізація вживання членів гнізд *неофашизм* і *неонацизм* з маніпулюванням цими поняттями: «NN, нардеп від Партії регіонів, — про результати голосування в Києві: — На мій погляд, тут повинні працювати соціальні психологи <...> Столиця, яка претендує на інтелігентність і демократичність, проголосувала за *неофашистську* партію» (УМ, 9.11.2012, с. 5; мається на увазі Всеукраїнське об'єднання «Свобода») (про активізацію вживання гнізд *бандер-*, *нацизм*, *фашизм* див. також р. I п. 2.2.2.2, 5.4.2). Політичні опоненти можуть при цьому вкладати в зміст подібних характеристик цілковито протилежні розуміння. Так, під *неоколоніалізмом* (з похідними) у дискурсі української національно-державницької орієнтації звичайно розуміють відповідну політику щодо України (як і щодо інших колишніх «національних» республік СРСР) з боку Росії (див. також про це р. I п. 5.3.5), а також з боку «анти-

української», у всякому разі на погляд мовця, влади в самій Україні (у той чи інший період): «<...> я проти їхньої символіки, проти повернення Сталіна, <...> проти Голодоморів і Гулагів, проти *неоколоніальної* політики нашої влади, проти утисків всього українського <...>» (Микола Петренко, письменник. — ВЗ, 27.06.2013, с. 2), тоді як ліві сили і кола проросійської політичної орієнтації розуміють під цим, як і в радянський час, — політику великих держав Заходу й насамперед США щодо країн колишнього СРСР, країн «третього світу»: «Безперечним свідченням того, що капіталізація суспільного ладу України не вирішує національного питання, є сьогоднішня економічна, духовна і політична імперіалістична її *неоколоніалізація*» (О. Гош. — Ком., 1998, № 28);

в) гніздо з *ново-*, менш продуктивне порівняно з попереднім, яке реалізується, по-перше, у складі назв нових реалій і нових оцінок «старих» реалій (в основному з неіншомовними другими основами): *новобуд* («зводяться сучасні *новобуди*»), *новороб* («виріб, споруда, предмет ніби старовини, створені за зразком оригіналу, але виконані сучасними методами із сучасних матеріалів (також у збірному значенні)» (СУМ-20), *новобогатко* (див. р. І п. 2.2.2.1), *новомова* (калька англ. *newspeak* Дж. Орвелла, а також переносно: див. р. І п. 3.2.3) та ін.; іноді там, де звичайно виступає *нео-*: *новокомуніст*; по-друге, у похідних від сталих номінативних зворотів: «*новоукраїнець*», перев. мн. (від «*нові українці*»: див. р. І п. 2.2.2.1), зокрема від власних назв організацій, об'єднань: «*новоукраїнець*», «*новоукраїнський*» (від назви виборчого блоку «Нова Україна»), *нововір*, *нововірець* (від назви релігійної організації «Нова віра»).

4.2.2.4. Утворення з компонентами *псевдо-*, *лже-*, *квізі-*. У загальному контексті різкої зміни суспільно-ціннісних орієнтирів в умовах, по-перше, існування недостатньо правової держави, по-друге, недостатньої обов'язковості для певних верств суспільства твердих моральних імперативів і, по-третє, різкого загострення протистояння між певними суспільно-політичними колами відбулася актуалізація моделей зі значенням «несправжності» (маскування сутності під видимістю; див. також матеріал у р. І п. 4.8):

1) утворення з компонентами *псевдо-* і рідше *лже-* :

а) насамперед це оцінно-характеризувальні назви тих чи інших аспектів, реалій політичного та економічного життя країни, певних ідеологій та їхніх виразників та ін. — назви, творення й використання яких значно актуалізувалися в нових умовах політико-ідеологічного розмаїття й, відповідно, загального полемізування та наростання широких суспільних настроїв із загрозою майже тотальної недовіри (недовіри якщо не всіх до всіх і до всього, то дуже багатьох до багато кого й чого): *псевдореформа*, перев. мн., *псевдореформатор*; *псевдоринковий* (*реформи* та ін.); *псевдодемократія*, *псевдодемократичний*, *псевдодемократ*; «Знаєте, багато років нам говорили про інтернаціоналізм <...> Сьогодні ми знаємо, що це *псевдоінтернаціоналізм*. <...> Це не рівність. То є <...>. *псевдорівність*. <...> ми побачили комуністичний шароварний *псевдопатріотизм*. <...> Коли говоримо про державність, то маємо *псевдодержавність* і будемо мати, відповідно, *псевдопрезидента*. <...> І не займатися *псевдозаконністю* і *псевдопроголошенням*» (С. Головатий, народний депутат України. — ВК, 25.06.1991); «Домашній *псевдоінтернаціоналіст* хоче, щоб увесь світ був безликий, як він» (О. Дробаха. — Час, 29.05.1997); у межах українського національно-державницького дискурсу — як оцінювання реального державного статусу України та її політичного життя (до 2014 року): «Україна є формально незалежною, але фактично абсолютно залежною від Росії *псевдодержавою*» (І. Лосев. — Суч., 2002, № 4, с. 58), «*Псевдонезалежність* України виявляється в майже непомітному, проте відчутному прогинанні перед Росією» (І. Костюк. — Д, 27.06.2013, с. 21), *псевдоукраїнський* (*влада*, *уряд*, *державна*); *псевдовибори*, *псевдоеліта*, *псевдоопозиція*. Характеристику *псевдореспубліки* одержали з боку української влади, ЗМІ, громадської думки самопроголошені 2014 року так звані ДНР і ЛНР, а характеристику *псевдореферендум* — опитування жителів захоплених російськими військами та про-

російськими сепаратистами територій України в 2014 і 2022 рр. з метою відокремлення їх від України і приєднання до Росії. Характеристику *псевдовлада* стали застосовувати з березня 2014 року щодо самопроголошеного керівництва Криму: *кримська псевдовлада*, а з антиукраїнського, проросійського боку — щодо центральної української влади: *київська псевдовлада* (після самоусунення від посади В. Януковича та переходу державної влади до сил політичної опозиції з проукраїнського боку);

б) у конкретнішому значенні — це характеристика тих, хто видає себе за іншого, характеристика несправжніх, хоча й офіційно ніби прийнятих подій, явищ і підроблених, фальсифікованих виробів, продуктів: *псевдоветеран*, *псевдочорнобилець* (той, хто видає себе за ліквідатора аварії на Чорнобильській АЕС 1986 року для того, щоб мати належні цим людям пільги), *псевдоволонтер* (див. про активізацію руху волонтерства: р. І п. 4.3.2.1); *псевдобанкрутство*; *псевдовино* (уже офіційна назва підроблених, сфальсифікованих вин).

Утворення з *лже-*: *лжедемократія* (*лжедемократичний*, *лжедемократ*), *лжесепатріотизм* та ін., наприклад: «Невтомні зливачі нації, *лжеінтернаціоналісти*, хіба не готували вони нам мовний Чорнобиль <...>» (Олесь Гончар, 1989 рік); «<...> джерела фінансування можна знайти, вилучивши з пільгового пенсійного забезпечення тих, хто користується ним незаконно (*лжечорнобильці*, *лжеучасники* воєн та ін.)» ([3 листа співробітників НАН України]. — Час, 10.01.1997, с. 3);

2) утворення книжного характеру з компонентом *квазі-*, які поділяються на: а) назви оцінного характеру, загалом синонімічні до утворень двох попередніх гнізд: *квазіавторитет*, *квазідемократ*, *квазіеліта*, *квазікультура*, *квазіпарламент*, *квазінезалежність*, *квазіпатріот* (*квазіпатріотизм*, *квазіпатріотичний*), *квазіреспубліка* (переважно щодо самопроголошених ДНР і ЛНР), *квазіукраїнський* («побудова *квазіукраїнської* держави»; «Про *квазіукраїнський* футбол без України»: М. Слабошпицький. — ЛУ, 31.01.2013, с. 1) та ін.; б) назви (з нейтральним значенням «несправжній»), що зберігають свій термінологічний характер, але актуалізувалися також у ширшому слововжитку: *квазівалюта*, *квазігроші*, *квазідержав*, *квазіфіскальний* і под.

4.2.2.5. Утворення з компонентом *само-*. Як свідчення, з одного боку, зростання ролі особистісних чинників, а з другого, — посилення несанкціонованих дій, діяльності в житті сучасного суспільства відбувається актуалізація утворень з компонентом *само-* у загальних значеннях а) здійснення чого-небудь з власної ініціативи, самостійно і б) спрямованості дії на самого себе; замикання ознаки в самій собі:

а) це, по-перше, утворення з нейтральною або частіше з несхвальною конотаціями для підкреслення нелегітимності відповідних дій та їхніх виконавців: *самопоселенець* / жін. *самопоселенка*, розм. *самосел* / жін. *самоселка* (звичайно про жителів сіл у межах Чорнобильської 30-кілометрової зони, відселених після аварії 1986 року, які згодом з власної ініціативи стали повертатися на рідні місця; про кримських татар, які з кінця 80-х років стали повертатися на свою історичну батьківщину й займати без дозволу органів місцевої влади земельні ділянки): «*Самосели* — це селяни, які, порушивши кордон зони, повернулися до своїх жител» (РУ, 10.06.1989, с. 4), «Чому нас учить поведінка так званих *самоселів* — чорнобильців, котрі не змогли жити в степах, куди їх відселили, й повернулися до свого краю, хай небезпечного, але рідного?» (Н. Околітенко. — ЛУ, 28.04.1994, с. 5); *самозахоплення* / *самозахоплювання* (землі, земельної ділянки, приміщення та ін.) з похідними дієслівними формами *самозахоплювати* («*Самозахоплюють* землю не від доброго життя». — «1+1», ТСН, 14.12.2007), *самозахоплений* / *самозахоплюваний*; *самозабудова* (дія), *самобудівництво*, *самобудування* (самовільне будівництво), *самобудова*, розм. *самобуд* — як будівництво, так і будівля («протести проти *самобуду* в центрі міста»: ВЗ, 24.05.2018, с. 4; «Набув чинності порядок прийому в експлуатацію будинків, збудованих без дозволу й через це не узаконених, так званих *самобудів*». — Е, 28.07.2011, с. 1); несхвально конотоване гніздо *самопроголошений*

(зокрема, про ті регіони колишніх союзних республік СРСР, які на початку 90-х років за сприяння РФ оголосили себе незалежними державами: так звану Придністровську Молдавську Республіку, а також псевдодержавні утворення на місці Абхазької та Південно-Осетинської автономії Грузії, а з березня 2014 року — і про проросійсько-сепаратистські сили в межах самої України: «самопроголошена кримська влада», «самопроголошений уряд Криму»; «самопроголошені “Донецька Народна Республіка” і “Луганська Народна Республіка”», «самопроголошений “народний мер” Слов’янська»), самопроголошення.

По-друге, це утворення з ознаками конотації схвалення або принаймні оцінно-нейтральні — активізація в ужитку з другої половини 80-х років слів *самостійність* (в економічній сфері: *самостійність підприємства* і т. ін.), *самооплатність* (*самоокупність*), *самофінансування*, *самокредитування*; формування гнізда *самозайнятність* екон. «одна з форм трудової зайнятості особи, що передбачає її самостійну організацію та самостійне розпоряджання вигодами від неї», *самозайнятій* (*самозайняте населення*, *самозайнята особа*, *самозайняті* у знач. ім., мн., — як відповідна економічна категорія), *самозайматися* / *самозайнятися* («Як самозайнятися в сфері послуг?»); активізація гнізда *самоврядування*, *самоврядний*, *самоврядність* (див. р. I п. 4.3.2.1); активізація на межі 80–90-х років гнізда *самовисунення* / *самовисунення* (висунення своєї кандидатури під час виборчої кампанії — від себе особисто, а не від певної організації) з похідними *самовисуватися*, *самовисуванець* / жін. *самовисуванка*; *самоорганізація* з іншими членами цього гнізда, які стали потрапляти до загального слововжитку зі спеціальних сфер в останні десятиліття радянського часу (*самоорганізація матерії, системи*), але тепер вони вживаються також щодо понять суспільного життя (див. також р. I п. 4.3.4): *самоорганізація населення, громадян*; «Мене не випустили б [з відділу міліції. — О. Т.], якби не протести людей. Селяни одразу зібрали сходку, створили групу з 15 чоловік, комітет *самооборони*. І він пікетував і обласну адміністрацію, і прокуратуру <...> Навіть газету почали видавати. Це була унікальна *самоорганізація*. І влада злякалася» ([Із інтерв'ю з сільським головою одного із сіл Херсонської області]. — ГПУ, 13.04.2012, с. 7), «Наше суспільство напрочуд слабке і майже не подає ознак *самоорганізації*» (С. Тримбач. — ЛУ, 14.06.2012, с. 11), «Човникарство як один із яскравих прикладів *самоорганізації* населення [заголовок]. Вивільнений із державного сектору потенціал перекочував на наші базари і не дає тисячам безробітних умерти голодною смертю» (П. Гецько. — СЗ–Фест, 31.07.1997); «здатність *самоорганізовуватися*», «Ми дослідили, що змусило жителів невеликого райцентру *самоорганізуватися* на протест і розгромити державну установу» (С. Мартинець. — Е, 11.07.2013, с. 1), *самоорганізований* («самоорганізовані суспільні групи»); *самооборона* (активізація вживання слова в соціально зорієнтованому значенні з появою похідних): «*Народна самооборона*» (одна з політичних партій), *самооборонець* (*самооборонівець*), переважно мн. (у зв'язку з появою під час «евромайданів» загонів «самооборони»).

З іншого боку, це також утворення та активне вживання гнізда вже з явною конотацією несхвалення: *самопіар*, *самопіаритися*, *самопіарництво*, *самопіарницький* та ін. (див. р. I п. 6.2.1; пор. давніші *самореклама* та ін.);

б) *самоідентифікація*, *самоідентифікуватися*, *самоідентичний*, *самоідентичність*: активізація гнізда в контексті актуалізованих потреб у повнішому, глибшому самоосмисленні й самовизначенні особи, соціальної або етнічної групи — в соціальному, державному, національному, культурно-мовному плані; *саморефлексія*, *саморефлексувати*; *самодостатній* (з розвитком нового, соціально зорієнтованого значення: «який має достатньо велику міру внутрішньої самостійності, незалежності — про людину, суспільну групу, державу і т. ін.»), *самодостатність*: «Ця книжка вчить жінок бути *самодостатніми*» (з анотації до праці з питань гендерної рівності), «— Студенти дуже різні. На жаль, нинішня ситуація не може виховати *самодостатніх* людей» (УМ, 28.08.2013, с. 8), «Ми зустрілись із Галиною Тарасюк <...>, дві <...> *самодостатні* українські жінки»

(УМ, 4.08.2006), «— <...> у них під носом так швидко піднімається успішний і *самодостатній* бізнесмен» (Е, 27.06.2013, с. 5), «<...> пора вже нарешті відчути себе нормальною, *самодостатньою* нацією (зрештою, США теж колись були англійською колонією)» (Н. Лігачова. — Д, 6.08.1999, с. 9); зростання частотності вживання слова *самореалізація*, яке почало з'являтися на сторінках преси ще з 80-х років, але словники української мови стали фіксувати його тільки від початку 2000-х років (з утворенням похідних *самореалізуватися / самореалізовуватися, самореалізований*): «Ми прагнемо, щоб до влади приходили професіонали з високими моральними якостями, щоб намічені структурні зміни забезпечували нові робочі місця, можливості *самореалізації* особистості» (журнал «Віче», 2000, № 4), «Така нетворча робота не дає людині можливості *самореалізуватися*» (див. також р. І п. 4.3.2.4).

4.2.2.6. Утворення з компонентом *-гейт*. Ця модель, що «спеціалізується» на позначенні певних суспільно-резонансних скандальних подій, — із суфіксоїдом *-гейт* і несхвальними конотаціями, особливо активізувалася від початку 2000-х років (див. докладніше р. І п. 4.7): «*г(Г)онгадзегейт*», «*к(К)учмагейт*», «*кольчугагейт*», «*вагнергейт*» та ін.

4.2.3. Префіксація ⁴. З-поміж продуктивних від 90-х років «соціальних» моделей префіксального словотворення виділяється, зокрема, одне гніздо з префіксом *роз-* зі значенням розподілу чого-небудь, раніше єдиного (переважно щодо сфери сільського господарства: див. р. І п. 2.2.3): *розпайювання / розпайювання (землі, майна і т. ін. — у зв'язку з розформуванням колгоспів і радгоспів), розпайювати / розпайювати (форма недок. в. у подібних утвореннях є звичайно похідною від форм док. в.), розпайований / розпайовуваний*. Але ця модель не поширилася на інші тематично подібні словотвірні гнізда (у сфері промисловості, наприклад, відповідний комплекс дій, спрямованих на розформування раніше націоналізованої, єдиної соціалістичної економіки, став позначатися як *акціонування* або *корпоратизація*), поступившись за своєю регулярністю цілому ряду інших префіксальних моделей.

4.2.3.1. Утворення з префіксом *за-* — модель на позначення доведення певної ознаки, дії до небажаного надміру. В активізації у суспільно-політичному слововжитку цієї префіксальної моделі в поєднанні з дієслівними основами (це насамперед прикметники, співвідносні з пасивними дієприкметниками, та похідні від них абстрактні іменники, рідше самі такі дієприкметники і власне дієслова) дістає від часів «перебудови» виразно несхвальну оцінку характерний для радянського (і не тільки) періоду стиль управління державним, політичним, економічним, культурним життям, суспільними процесами з надмірним втручанням (із «вказівками») державного та партійного апаратів [див. у цьому плані також: Ленець 1988: 45–46]:

а) на позначення надмірно великого значення, що відводилося в діяльності тоталітарної держави — СРСР та монопольної політичної партії — КПРС вихованню громадян у відповідному дусі: *заідеологізований (преса, література, освіта, школа, наука, суспільство і т. ін.; «А деяких шановних вчених навіть не засмучує, що їх вкрай заідеологізовані “дослідження” на кшталт критики українського буржуазного націо-*

⁴ Більшість аналізованих тут моделей префіксального словотворення активізувалася в досліджуваний період також в інших слов'янських мовах (значною мірою в складі аналогічних лексичних одиниць, особливо від інтернаціональних коренів), але в західно- і південнослов'янських мовах дещо вищу продуктивність, ніж у східнослов'янських, виявляють утворення з питомими префіксами [див., наприклад: *Komparacja współczesnych języków słowiańskich : Słowotwórstwo / Nominacja*: 65–67, 73–74, 85–88, 106–111; Земская 1996: 110–118; Анкова-Ничева 1996: 68–69].

налізму, класової солідарності світового пролетаріату тощо давно вже перетворилися на одіозні рештки доби конфронтації»: Б. Патон. Будувати науку Української держави. — В кн.: Україна. Наука і культура. Київ, 1991, вип. 25, с. 93–94), *заідеологізованість*, рідше в дієсловах: *заідеологізувати(ся) / заідеологізовувати(ся)*; *заполітизований* (*преса, церква, тема дискусії* і т. ін.), *заполітизованість*, рідше *заполітизувати(ся) / заполітизувати(ся)*. Характерно, що з відходом суспільства від тоталітарної, монопольної ідеології такі одиниці можуть утрачати несхвальні конотації, пор., наприклад: «Українці стали *заполітизованими* під час “помаранчевої революції” — тоді відбулася надмірна «кольорова» диференціація політичних поглядів» (Є. Головаха. — Кр., 2009, ч. 7–8, с. 5);

б) на позначення надмірного регулювання з боку державних, партійних, господарських та інших органів діяльності відповідних секторів суспільства (з дріб'язковою опікою, вимогами діяти суворо за розробленими нагорі і «спущеними» директивами, з ускладненою формально-процедурними моментами): *забюрократизований* (*державний апарат, судочинство, процедура оформлення документів* і т. ін.), *забюрократизованість*, *забюрократизувати(ся) / забюрократизовувати(ся)* (пор. інше за значенням *забюрократитися*, яке виникло значно раніше); *заорганізований*, *заорганізованість*, *заорганізувати(ся) / заорганізувати(ся)* (*громадську роботу, дитяче свято, диспут* і т. ін.), *заорганізування* (члени цього словотвірного гнізда, яке сформувалося, очевидно, в надрах професійного сленгу працівників радянського партійно-бюрократичного апарату, фіксуються в пресі ще 60-х років, але на початку описуваного тут періоду вони помітно активізувалися в ужитку); *зарегламентований*, *зарегламентованість*, *зарегламентувати(ся) / зарегламентувати(ся)*: «Закритість, кастовість, корпоративність, за-секреченість, зверхність, безапеляційність, маніпулювання чужими думками, намагання усе *заорганізувати, зарегламентувати* <...> — хіба то не відголоски сталінщини, що увійшла нам мало не в генетичний код?» (ВК, 8.06.1989), «<...> мало що змінилося в системі керування освітою, *зарегламентованої* “до останнього чиху”» (В. Моренець. — УУ, 2005, № 9–10, с. 24); *зарегульований*, *зарегульованість* (*бюрократична зарегульованість*), *зарегулювати(ся) / зарегулювати(ся)*: «Існуючий донедавна порядок *зарегулював* ці справи [відкриття релігійних громад. — О. Т.] так, що <...>» (ЛіС, 1990, № 4, с. 6; «Цікавими, як на мене, були виступи бізнесменів середньої руки. Вони просили тільки одного — не *зарегулювати* економіку, а її розвитком займуться самі»: В. Черниш. — МУ, 20.11.1997); це дієслово існувало раніше як професіоналізм у сфері використання водних ресурсів — з оцінно-нейтральним значенням просто доконаного виду до *регулювати*: «зробити регульованим за допомогою системи гідротехнічних споруд (течію, екосистему і т. ін. природних водоймищ)», але в зазначений період і воно стало подаватися з несхвальною конотацією: «Збудовані на Дністрі водосховища настільки *зарегулювали течію*, що <...>» — РУ, 3.01.1988), *зарегулювання / зарегулювання*; *заформалізований* (*освіта, система виховання* і т. ін.), *заформалізованість*, *заформалізувати(ся) / заформалізувати(ся)*; *зацентралізований* (*економіка, бюджетна політика* і т. ін.; «*зацентралізована* до абсурду, унітарна *державна*» — про СРСР: ГУ, 4.04.1991; «*Зацентралізована* адміністративна система ніколи не була ефективною, виняток може становити хіба що воєнний час»: О. Друль. — П, 10.06.2003), *зацентралізованість*, *зацентралізувати(ся) / зацентралізувати(ся)* «надміру підпорядкувати певному керівному та організаційному центрові — столиці, столичним міністерствам і відомствам, органам влади на місцях і т. ін.»; трохи пізніше з'явилося гніздо *заадмініструвати / заадмініструвати* (*роботу, діяльність* і т. ін.) з похідними (у радянський час функціонувало дієслово *заадмініструватися* «захопитися адміністративними, бюрократичними методами керування»: СУМ-11);

в) за цими зразками — узагалі на позначення доведень чого-небудь до небажаних крайнощів (модель у цьому значенні лишається продуктивною досі): *засоціологізований* («*засоціологізована* програма з літератури»: ЛУ, 30.06.1988; «*засоціологізована* тенден-

ційність підручникових схем»: журнал «Українська мова і література в школі», 1992, № 3–4, с. 15), *засоціологізованість* та інші члени цього гнізда; *затеоретизований* (виклад навчального матеріалу), *затеоретизованість* та ін.; *застандартизований*, *застандартизованість* (особливо в педагогіці, методиці викладання навчальних дисциплін: мислення, стилю, викладу і т. ін.) та ін.; серед менш частотних випадків: «Майже 50 скверів і парків! У нашу загазовану й заавтоматизовану добу» (НіС, 1988, № 9, с. 53); *замонополізований* (ринок, економіка, Україна); «Кажуть: театр цілковито закомерціалізований, тут уже нема місця чистому мистецтву» (Л. Ганжа. — ГУ, 31.08.2001); «<...> чи поніс хто бодай найменше покарання за “захімічені” гектари, за “занітрачені” овочі?» — щодо стану екології (журнал «Перець», 1989, № 14, с. 3); «В історії, яка є дуже заміфологізованою, надзвичайно важко відшукати правду» (ВЗ, 27.06.2013, с. 11); «Не даючи можливості повністю користуватися з усієї мовної скарбниці, українських перекладачів змушували писати якоюсь “занормалізованою”, знеживленою, безбарвною, бідною мовою» (О. Медвідь. — В кн.: Другий міжнародний конгрес українців. Доповіді і повідомлення: Мовознавство. Львів, 1993, с. 274); *заштампований* (мова, стиль і т. ін.), *заштампованість* та ін.; *засуржикований* та ін.: «Розв’язання проблем екологічного стану української мови, зокрема її *засуржикованості*, потребує діяльної участі <...>» (Екологія мови і мовна політика в сучасному суспільстві. Київ, 2012, с. 183); *зареформувати*, *зареформований* та ін.: «*Зареформувались*» (Ф. Приймачик, учителька, м. Вінниця. — ЛУ, 25.01.2001, с. 4: про свою незгоду з деякими проектами реформ українського правопису); нечастотні випадки: *заабстрагований*, *заабстрагованість*, *заабстрагувати*; *зарусифікований* та ін.: «Опубліковані тези звітної доповіді райкому <...> були надто “завиробничені”, насичені загальниками» (РУ, 4.06.1989).

Уже за межами суспільно-політичного слововжитку — у розмовній лексиці: *затероризувати*, *затероризований* та ін., *засомбувати*, *засомбований* та ін. («<...> Бо ж далеко не всі вони [німці під час Другої світової війни. — О. Т.] були *засомбовані* людиненависницькою пропагандою». — УМ, 12.06.2013, с. 6; «*засомбовані* члени комісії»: із заяви товариства «Просвіта» м. Севастополь. — УС, 30.08.2001); у професійному слововжитку з нейтральною оцінною конотацією (подано від більш до менш частотних у вжитку): *закредитованість* («висока *закредитованість* населення»), *закредитувати* / *закредитовувати* (рідко), *закредитований* (*підприємство*, *банк*)⁵.

4.2.3.2. Утворення з префіксами *де(з)- / зде-, роз-, від- і зне-*. Це моделі із загальним значенням припинення існування, діяльності чого-небудь (зокрема, нерідко з тими ж дієслівними основами, що й подана вище модель на *за-*, пор.: *заідеологізованість* — *деідеологізація* і т. ін.), представлені в перехідних дієсловах та спільнокорених з ними утвореннях, і/або значенням протилежної дії, представлені в дієсловах на *-ся* та спільнокорених з ними утвореннях, — на позначення тенденцій до скасування, усунення попереднього стану або відходу від нього: з одного боку, від певних явищ недавнього минулого (насамперед радянського) як небажаних і неприйнятних в оновлюваному житті, з другого ж боку, від того стану, що, навпаки, оцінюється як більш або і єдино прийнятний.

4.2.3.2.1. Утворення з префіксом *де(з)-* і його рідше вживаним варіантом *зде-* (останній виражає значення доконаного виду для двовидових дієслів) — це насамперед імен-

⁵ Активізація цієї префіксальної моделі (з префіксом *за-*) у словах з дієслівними основами збіглася в часі з активізацією омонімічної моделі для творення форм док. в. від двовидових дієслів (див. докладніше п. 4.3.6.1.1 цього розділу). Пор., наприклад, наведені вище *застандартизований*, *застандартизованість* з несхвальною конотацією і пропонувані в певних колах українських термінологів як цілком нейтральні *застандартизувати* — док. в. до *стандартизувати*, *застандартизований* (терміносистема, планові показники).

ники на *-ація*, *-и(і)зація*, рідше також на *-ування* (пор. *дерегуляція* і *дерегулювання*), формально похідні від дієслів, хоча останні представлені в сучасному слововжитку не так показово, а також від іменників (*декомунізація* і под.):

а) на позначення припинення існування відповідних явищ державного, суспільно-політичного, економічного життя, що їх розцінюють як неприйнятні (це в основному стосувалося радянської дійсності — у період «перебудови», пізніше стало застосовуватися також щодо реалій поточної української дійсності): *дебільшовизація* (у публіцистиці: майже те саме, що *декомунізація*); *дебюрократизація* (*державного життя, економіки, податкової системи* і т. ін.); *деідеологізація* (*науки, освіти* і т. ін.), *деідеологізований*, *деідеологізувати* / *деідеологізовувати* (відбулася актуалізація гнізда); *деколективізація* (*сільського господарства*); *декомунізація* (*суспільства, України* і т. ін., *топонімії*: див. про останнє в р. X пп. 3.3 та ін.) та інші члени цього гнізда (у середовищі «антирадянських» кіл вони вживалися й давніше); *демонополізація* (*економіки, ідеології* і т. ін.) та інші члени цього гнізда; *демонтаж* і рідше *демонтування* (у переносному значенні «ліквідація або докорінне перетворення чого-небудь — державного ладу, політичного режиму, економічної структури тощо»: «*демонтаж* сталінської системи»: Віталій Коротич), *демонтувати*, *демонтований*; *денаціоналізація* (*економіки, промисловості, підприємств, банків* і т. ін.) та інші члени цього гнізда (слова, відомі й давніше, але в описуваний період вони значно активізувалися); *департизація* «заборона на діяльність осередків політичних партій і взагалі усунення їхньої діяльності та впливів усередині державних установ, підприємств, організацій» (спочатку це стосувалося, природно, тільки КПРС) та інші члени цього гнізда; *деполітизація* і рідше *деполітизування* «усунення діяльності та впливів політичних організацій усередині державних установ» та інші члени цього гнізда (слова, що з'явилися в останні десятиліття радянської доби, але в описуваний період вони значно активізувалися); *дерадянізація* (*суспільства, країни, влади* та ін.; Президент України підписав у травні 2022 року закон «Про *дерадянізацію законодавства України*») та інші члени цього гнізда; *детоталітаризація* (*влади, держави* і т. ін.); *дефедералізація* (*СРСР*); *деформалізація* (*роботи з молоддю* і т. ін.) та інші члени цього гнізда; *децентралізація* (*структури влади, державного управління, економіки* і т. ін.) та інші члени цього гнізда (див. також р. I п. 4.3.7); від іменників — прізвиськ державних лідерів СРСР: *десталінізація* (відоме й давніше, але особливо актуалізоване в період «перебудови»). Наприклад: «Ми закликаємо тепер *демонтувати* командно-адміністративну систему» (ВК, 28.08.1989); «Перш за все — *декомунізація* республіки. Вона повинна розпочатися *департизацією* підприємств, установ, армії, КДБ, МВС, апарату Верховної Ради, апарату уряду» (Зі стенограми позачергової сесії Верховної Ради Української РСР 24 серпня 1991 року. — ГУ, 23.08.2000); В. Гарбарчук. *Одеса декомунізується* (Сл. Пр., 1996, ч. 4: стаття про усунення з міської мікротопонімії назв, пов'язаних з радянською історією та комуністичною ідеологією); «Провести *департизацію* всіх державних установ і структур та республіканського радіо і телебачення» (із однієї з постанов ВР 24 серпня 1991 року); «Ще одним кроком в політичному забезпеченні економічної стратегії є *деполітизація* органів КГБ, МВС і Збройних сил» (НіС, 1990, № 12, с. 22); «Демократизація творчої спільки має починатися з її *деформалізації*» (ЛУ, 18.08.1988); «Шлях до порятунку історично складеної спільноти людей [тобто радянського народу. — О. Т.] <...> лежить <...> через *децентралізацію* [щодо союзного центру. — О. Т.], *дефедералізацію* і *демонополізацію*» (ГУ, 11.04.1991); «Цей уряд просто не готовий до праці в суверенній Україні. <...> У нього немає розробок і “наробок”, які стосувалися б проблем *децентралізації* господарства, його *демонополізації*, піднесення ділової ініціативи. Кабінет В. Фокіна є фактично копією колишнього централізованого уряду» ([Із інтерв'ю з народним депутатом України І. Юхновським]. — ЛУ, 3.10.1991, с. 2); «Цьогорічний бюджет занадто централізований. Всі кошти з регіонів перекачуються в Київ, а назад повертаються зі скрипом. Я відстоюватиму *децентралізацію* бюджету» ([Із

інтерв'ю з народним депутатом С. Слободянюком]. — Газета «РІО-Інформ», м. Ужгород, 20.09.1997); «Дебюрократизація, монополізація та децентралізація у всіх сферах суспільного життя» (з програми виборчого блоку політичних партій «Партія праці та Ліберальна партія — разом» під час кампанії виборів до ВР України 1998 року: Ліберальна газета, 20.11.1997) ⁶;

— зокрема, в аспектах етнічно-культурних і мовних параметрів української нації та національно-державних відносин між Україною і колишнім союзним «Центром», а пізніше Росією. З одного боку, на позначення політики, заходів, спрямованих на національну асиміляцію українців, і як констатація стану такої асимільованості значної їхньої частини, на позначення політики підпорядкування інтересів України іншій державі (іменники на *-ація* при цьому співвідносяться як з відповідними перехідними дієсловами, так і з дієсловами на *-ся*) — це відомі й давніше, але тепер актуалізовані *деукраїнізація*, рідше *дезукраїнізація* ⁷ (*України, вітчизняного інформаційного простору, вищої освіти* і т. ін.), *де(з)українізувати(ся)* та інші члени цього гнізда; *денаціоналізація* та інші члени цього гнізда (відомі, звичайно, й давніше, але тепер значно активізовані в ужитку саме щодо українців, причому нерідко з варіантом *зде-*). Наприклад: «В Україні розпочалася галопуюча *деукраїнізація*» (О. Клименко, народний депутат України. — УМ, 17.08.2012, с. 4), «— Чим, на Вашу думку, можна пояснити “відступ” за останні роки української ідеї, української мови? — Насамперед трагічною глибиною зрусифікованості нашого суспільства, тільки одним із наслідків якої є і сумнозвісна “*деукраїнізованість*” (емоційна, культурна і світоглядна) всієї керівної вертикалі» (В. Павлів. П'ять запитань до Івана Дзюби. — ПіК, 1999, № 18, с. 39), «Ось ми живемо в Донбасі, а це найбільш *денаціоналізований край*» (А. Іванченко, читачка. — ЛУ, 11.09.1997, с. 1). З другого боку, як тенденція або принаймні вияв прагнення позбутися залежності від цього «центру» (див. також матеріали в р. І п. 5.3.5) — *дерусифікація* (*суспільства, армії, освіти, церкви* і т. ін., а також *топонімій*: див. р. X п. 3.4), *дерусифікувати* та ін., а також новіше власне українські (утім, ще не усталені в мовній практиці) *дезросійщення* (див., наприклад: Анатолій Погрібний. — ЛУ, 9.11.2000, с. 11) — від *зросійщення*, *деросіянізація*, *деросіїзація* (див. про тенденції до заміни слова *русизм* на *росіянізм*, *росіїзм*: р. VI п. 2.3), *деколонізація*, *деколонізувати / деколонізовувати* та ін., а також деякі інші, менш уживані словотвірні гнізда: «Українізація України — це нонсенс. Можна говорити лише про *дерусифікацію України* як засіб усунення колоніального мовного та культурологічного статусу. Це також дає підстави для використання ще одного влучного узагальнюючого терміна — *деколонізація України*» (О. Романів. Становлення нації. — Вісник НТШ, 1993, ч. 6–7, с. 10), «Ця війна [про повномасштабну агресію РФ проти України з 24 лютого 2022 року. — О. Т.] є наймасштабнішою в Європі після 1945 року. Це протистояння двох колишніх республік радянського союзу. У такий спосіб завершуємо процес нашої *деколонізації*» (Є. Магда, директор Інституту світової політики. — ВЗ, 28.04.2022, с. 6) (обидва останні словотвірні гнізда були відомі й давніше, причому гніздо *деколонізація* використовувалося, зокрема, й щодо СРСР, але тепер вони особливо активізувалися); «Вирішення проблем нестабільності на терені колишнього СРСР треба шукати в ще більшому утвер-

⁶ Існують, як відомо, цілісні концепції відходу суспільства або його виведення від (з) попереднього етапу його історії, що виражаються за допомогою набору відповідних слів з префіксом *де-*. Це, зокрема, програма держав — учасниць антигітлерівської коаліції щодо перебудови повоєнної Німеччини, прийнята влітку 1945 року на Потсдамській конференції, як «політика трьох Д»: *демільтаризація*, *денацифікація* і *демократизація* (в останньому слові компонент *де-*, звичайно, не є префіксом); концепція перебудови СРСР напередодні його розпаду відомого тоді російського економіста й громадського діяча Г. Х. Попова з трьох ключових слів: *дерадянізація*, *денаціоналізація* і *дефедералізація* (див.: журнал «Огонек», Москва, 1990, №№ 50, 51).

⁷ Пор., наприклад, ще давніше: «*Дезукраїнізація України під приводом боротьби з “українським націоналізмом”*» [Чапленко 1970: 359].

дженні незалежності всіх нових держав, зокрема в *деімперіалізації* і *дешовінізації* Росії» (ВК, 8.10.1993) (пор. у мовах народів колишньої Югославії активізацію утворень на зразок хорв. *dekroatizacija* — *desrbizacija*, а також *dealbanizacija*, *deislamizacija* і под.);

— у 90-х роках і пізніше виникають такі позначення тенденцій і дій протилежної спрямованості щодо явищ уже тільки нової української дійсності, як *дебартеризація* (економіки), *деолігархізація* (економіки, України), *деофшоризація* (економіки, бізнесу) та інші члени цих гнізд; на позначення певних явищ поточного економічного життя: *деприватизація*, *демонетизація* — у новому значенні «заміна грошових виплат тими чи іншими фінансовими пільгами» (*демонетизація пільг*) та деякі ін. («<...> Внаслідок *деіндустріалізації* харчових підприємств залишилося небагато — наприклад, зникли десятки цукрових заводів». — УМ, 12.06.2013, с. 7); поширюються такі позначення актуальних явищ, як *декриміналізація* (з одного боку, *суспільства, влади, міліції, економіки* і т. ін.; з другого боку, *адміністративних, економічних правопорушень* — у законодавстві) та інші члени цього гнізда; *дерегуляція* і *дерегулювання* «відмова від жорсткого адміністративного втручання в діяльність певної галузі економіки, управління» (економіки, підприємницької діяльності, державного управління і т. ін.), *дерегуляторний* (політика, заходи) та ін.; *детінізація*, тобто «виведення [економіки] з “тіні”», — як протилежне до *тінізації* («перехід [економіки] в “тінь”» — у нелегальну сферу) та ін. (див. р. I п. 2.2.10.1): «*Дебюрократизація* й *дерегуляція* – це те, що реально відрізняє демократію від командно-адміністративної системи» (О. Мороз. — П, 28.07.2005), «Про заходи щодо *детінізації* економіки» (указ Президента України 2001 року), «Про деякі заходи з *дерегуляції* підприємницької діяльності» (указ Президента України 1998 року), «Урядовий пакет реформ: *детінізація, деолігархізація, демонополізація, дерегуляція* економіки» (так у ЗМІ подавали суть економічних реформ Кабінету Міністрів України, виголошених прем'єр-міністром А. Яценюком у Верховній Раді 23 грудня 2014 року); від іменників — прізвищ лідерів України: *декучмізація* (України, влади) — від прізвища Президента України в 1994–2004 рр. Л. Кучми (див. р. X п. 7.2.3).

Від 2014 року — після початку збройної агресії Російської Федерації проти України та окупації нею частини території України — у широкому житку стали функціонувати гнізда з опорними словами *деокупація* (Криму, Донбасу, України; «За цей час [від 2014 року. — О. Т.] Україна так і не змогла створити стратегію *деокупації Криму*». — УП, 8.04.2020), *десепаратизація* (Донбасу, України) як позначення комплексу політичних, військових та інших дій державної влади України, спрямованих на подолання сепаратизму, *деескалація* (напруження, конфлікту, ситуації в Донбасі, російської агресії в Криму й на Донбасі). На позначення вкрай бажаного докорінного політичного оновлення самої сучасної РФ стали вживатися слова *дефашизація* (Росії) і *депутінізація* (від прізвища президента РФ В. Путіна: див. р. X п. 7.2.3): «Росії потрібна *депутінізація*»;

б) на позначення відходу від відповідних узвичаєних досі понять ідеології, моралі, суспільних стереотипів і оцінок, незаперечних і навіть «святих» для попереднього (насамперед, звичайно, радянського, але не тільки) часу, — відходу, який став відбуватися в загальному контексті тотальної переоцінки цінностей (такий «відхід» може кваліфікуватися як позитивно, так і — в разі його «неправильної» спрямованості й узагалі надмірної, на думку опонентів, радикалізації — негативно): *дегероїзація* (гніздо, відоме й давніше, однак у 90-ті роки воно активізувалося), *деіконізація, деканонізація, демістифікація, деміфологізація, десакарлізація, детабуїзація* (заборонених тем, моральних норм і т. ін.) та деякі ін. (разом з іншими членами цих словотвірних гнізд): «*Дегероїзація* української минувшини <...> здійснюється з далекосяжною метою протидіяти повноцінній національній мовно-культурній самоідентифікації українства» (Іван Драч. Відкритий лист Президентові України Л. Кучмі, віце-прем'єр-міністрові з гуманітарних питань В. Смолію. — Газета «Український форум», 15.06.1999, с. 2); «Кожне покоління немов сканує величезний архів військової міфотворчості, вибираючи те, що є ближчим.

<...> Але симптоматично: всі ці фільми [мається на увазі радянська кінокласика. — О. Т.] створені до 80-х. *Деміфологізація* війни, перелом у <...> мисленні, пов'язаний з поясненням причин виникнення тотального насильства, — всього цього немов і не було в історії світової культури» (Д. Клочко, історик. Якби не було війни... — Д, 14.05.1999); «Сучасні історики і публіцисти настільки *деміфологізували* й *дегероїзували* українську історію 30-х років, що мимоволі починає здаватися: там не було нікого й нічого, гідного поваги і подиву» (ГУ, 9.07.1999, с. 10); «*деіконізація* батька Тараса» — гасло, під яким видавці одного з новостворених журналів мали намір «оздоровити український літературний організм», опублікувавши вульгарну стилізацію мови нібито епістолярної спадщини класиків української літератури ХІХ століття (див. р. II п. 3.2.2.1); «Здається, з маси спеціально створених на чужі гроші газет і журналів так і лунає звідусіль: А кого ми ще не *деідеалізували* й не *деканонізували* (читай: не дискредитували, не скомпрометували, не спалювали)? Ярослава Мудрого? Сковороду? Хмельницького? Мазепу? Шевченка? Лесею Українку? Кобилянську? Франка? Довженка? Гончара? Ющенка? <...> Хто повірить у випадковість такого святотатного спотворення істини, такої “*деіконізації*” видатних українців <...>?» (Віталій Дончик. А що замість патріотизму і хто замість патріотів? — УУ, 2001, № 11–12, с. 15); «Ще один контрапункт незалежності: завезена нам амбітними аутсайдерами західної науки — *десакралізація*. І не кого іншого, а неодмінно Шевченка» (Ліна Костенко. Геній в умовах заблокованої культури. — УУ, 2000, № 2, с. 13); «*Десакралізації* потребує в нашому житті те, що заважає жити. У нашому випадку — це, безсумнівно, радянське минуле. <...> Але *десакралізація* може бути злісною і політично заангажованою <...> Наприклад, мене обурює пониження і обплювання заслужених національних авторитетів — Т. Шевченка, Лесею Українки, М. Коцюбинського, Ольги Кобилянської. Така *десакралізація*, вибачте, смердить» (Валерій Шевчук. — УУ, 2001, № 1, с.13);

в) на позначення вже однозначно небажаного відходу — від того стану, який не тільки був, але й лишається в баченні різних верств суспільства найбільш або і єдино прийнятним (на відміну від двох попередніх груп, відповідні іменники тут частіше співвідносяться переважно з дієсловами на *-ся*): *деіндивідуалізація* (*особистості, творчості* і т. ін.), *деінтелектуалізація* (*суспільства, мистецтва* і т. ін.), *депрофесіоналізація*, *десоціалізація*, *деформація* (у переносному значенні: «викривлення чого-небудь; порушення нормального перебігу, розвитку чого-небудь»: *деформація людських цінностей, моралі, міжнаціональних відносин* і т. ін.) та інші члени цих гнізд; значно активізувалися в ужитку такі вже відомі одиниці, як *дегуманізація* (*суспільства, культури* і т. ін.), *дестабілізація* (*соціальна, політична дестабілізація; дестабілізація політичної ситуації, економіки, торгівлі* і т. ін.); «— Російський президент Путін дав зрозуміти, що зацікавлений у *дестабілізації* ситуації в Україні, — каже політолог». — ГПУ, 4.04.2014, с. 9) та інші члени цих гнізд; не обов'язково з оцінною конотацією: *дезінтеграція* (*СРСР, пізніше України, економічних зв'язків, суспільства* і т. ін.) — з формуванням розгалуженого гнізда *дезінтеграційний, дезінтегрувати(ся), дезінтегрований, дезінтегрованість*. Відбулася активізація гнізда слова *деструкція* (у переносному значенні «порушення або руйнування основ, нормальної діяльності чого-небудь»: *деструкція суспільства, культури* і т. ін.), *деструктивний* (*процеси, явища, діяльність, позиція, сили* і т. ін.), *деструктивність* (хоча для української мови наявність префікса *де-* тут, звичайно, не відчувається).

4.2.3.2.2. Утворення з префіксом *роз-* (модель, менш продуктивна, ніж попередня, — це дієслова та віддієслівні іменники, причому, на відміну від попередньої моделі, тут немає такої різкої відмінності за частотністю вживання між дієслівними та іменниковими формами, але може бути відмінність у частотності між формами док. і недок. в. дієслова):

а) на позначення відходу від відповідних явищ державного, суспільно-політичного, економічного життя, що їх розцінюють як небажані, або скасування того, що вже стало непотрібним: *роздержавлення / роздержавлювання* (див. про це гніздо також у р. І п. 2.2.3) — на зміну явища попередньої доби *у(о)державлення* (з відповідними дієслівними формами): *роздержавлення економіки, власності, підприємства* і т. ін.; «А якщо всі ЗМІ роздержавлять, неможливо буде впроваджувати державну політику з консолідації та розвитку культури» (К. Тарчевська. — Сл. Пр., 31.03.2005, с. 14), «Як нам краще *роздержавитися*» — назва публікації (ГУ, 20.12.1994), перен.: «Українська література досі формувалася офіційними інституціями. І що ми з того маємо? <...> Нам потрібне *роздержавлення літератури і роздержавлення душі*» ([Із інтерв'ю з письменником Володимиром Даниленком]. — УС, 23.11.2000); деякі інші одиниці, що з'являються, зокрема, і як відповідники (заміна) до одиниць з префіксом *де-*: *розбюрократизування (управління державою, економіки, порядку ліцензування, оподаткування і т. ін.), розбюрократизування* (в обох випадках з відповідними дієслівними формами), пор. вище *дебюрократизація*; явище вже 2000-х років — *розприватизація* (дещо відмінне від *деприватизація*) та інші члени гнізда (*житла, земельної ділянки і т. ін.*; «Як *розприватизувати* квартиру?» — юридичні консультації в ЗМІ); інші, рідше вживані: «*розпартизація* органів самоврядування» (Д. Петренко. — УС, 28.09.2000, с. 5), *розмонополізувати (економіку, ринок), «розтінізація» економіки* (І. Пукіш-Юнко. — ВЗ, 17.01.2013, с. 6);

— в аспекті національно-державного існування України: *розімперювання / розімперення* (з одного боку, щодо суб'єкта імперської політики — Росії, російської ментальності і т. ін.: див. також р. І п. 5.3.5, з другого, — щодо її об'єкта: *України і т. ін.*): «Слово до тих, у кого в душі почався процес *розімперювання*, щирого повернення до рідного, не витравленого століттями малоросійства» (О. Дробаха. — Час, 29.05.1997; у назві монографії: А. Русначенко. *Деколонізація і розімперення*. Київ, 2012) — з рідше вживаними дієслівними формами; *розмосковщення*: «Ключовим гаслом на ближчий час має стати українська Україна, а це, передусім, означає *розмосковщення*. Більше як 9/10 українських негараздів так чи інакше коріняться в Москві та її впливові» (Р. Гендзюра. — УС, 7.10.1999, с. 7); *розукраїнювання / розукраїнення (української нації, України і т. ін.*; у назві книжки: Р. Кісь. *Як зупинити розукраїнювання України*. Львів, 2012), *розукраїнювати / розукраїнити*;

— на позначення позбавлення попереднього стану духовної, моральної затисненості, скованості у вираженні себе, своїх почуттів, ідеологічної зашореності і т. ін. / відходу від такого стану — це насамперед помітна активізація вжитку переносного значення членів гнізда *розкріпачувати(ся)*: «Йдеться передусім про важливі масштабні зміни та процеси, тенденції і явища. Серед них, звичайно, перше місце посідає процес ідеологічного, політичного *розкріпачення* творчої інтелігенції» (Ю. Богуцький, міністр культури України. — УК, 22.08.2001), «Показово, що твори у поетичних збірках характеризуються насамперед певною *розкріпаченістю думки, відсутністю ідеологічної закомплексованості*» (А. Дяченко. — ЛУ, 8.02.1996); *мовне розкріпачення*; це також, наприклад: «<...> Тож уся надія на нові покоління письменників, які *розкомплексують* українську літературу і введуть її із столітньої самоти» (УС, 30.11.2000), пор. *закомплексувати, роззомбувати (свідомість людей; «Як “роззомбувати” жителів Донбасу?»), роззомбування* — від новоутвореного (за)зомбувати (див. р. І п. 4.3.1, а також п. 4.2.3.1 цього розділу).

У разі надмірного, на думку мовця, вияву такого стану позитивна конотація перетворюється на свою протилежність: «Шкода, коли дехто, і не тільки з молодих, піддається культурній експансії Заходу. З цього боку мене не цікавлять ні О. Забужко, ні Ю. Покальчук з їхніми закличками до “*морального розкріпачення*”» (Я. Дзира. — ЛУ, 18.03.1999, с. 4);

б) на позначення вже тільки небажаного відходу — від того стану, який не тільки був, але й лишається в баченні суспільства найбільш або і єдино прийнятним (на відміну від попередньої групи, відповідні іменники тут частіше співвідносяться не тільки з дієсло-

вами активного стану, а й з дієсловами на *-ся*): *розбалансований* (*зв'язки, економіка* і т. ін.), *розбалансованість* («Соціальна *розбалансованість* українського суспільства провокує негативні зміни в політичній атмосфері»: В. Каспрук. — УС, 18.02.1999, с. 5), *розбалансування* / *розбалансовування* (*цін, ринку* і т. ін.), рідше *розбалансувати(ся)* / *розбалансовувати(ся)*; *розселянювання* «відчужування селян від своєї землі, формування збайдужілості їх до селянської праці, селянського побуту» (пор. відоме ще з праць В. І. Леніна дореволюційного періоду рос. *раскрестьянивание* — як співвідносно з домишлюваним дієсловом на *-ся*, проте тепер воно вже стало співвідноситися з домишлюваним, а згодом уже й утвореним перехідним дієсловом на позначення відповідної політики радянської влади щодо селянина, пор. також *розкуркулювання, розкозачування*): «Уже в наші перебудовчі часи пішов у широкий вжиток виразний термін — *розселянювання*. Етимологія цього словоутворення веде прямісінько до сумно знайомого нам *розкуркулювання*» (33-й: голод : Народна Книга-Меморіал / Упоряд. Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. Київ, 1991, с. 17), «<...> колгосп, з допомогою якого <...> сталінський геній відділив селянина від результатів його праці, чим і *розселянив*» (Б. Сидоренко. — ГУ, 10.02.1999, с. 5); з менш частотних випадків — *розкультурення*: «Дійовим чинником русифікації стала т. зв. попса в її найвульгарніших виявах <...> Вона працює не лише на “*розукраїнення*”, а й на *розкультурення*» (Іван Дзюба); «<...> йому [Григорові Тютюннику. — О. Т.] вдалося показати у виродженні українського селянина *розкультурення* людини як такої» (М. Наєнко. — ЛУ, 6.09.2001);

в) на позначення роз'єднання, порушення цілісності чого-небудь: так, на межі 80–90-х років значно актуалізувалися у вжитку в своїх переносних значеннях гнізда *розвалити(ся)* / *розвалювати(ся)* (*економіку, промисловість, сільське господарство, завод, колгосп, країну* і т. ін.), *розвал*; *розпастися* / *розпадатися* («Єдиний вихід для Радянського Союзу — *розпастися* на систему незалежних держав»: І. Юхновський. — ЛУ, 3.10.1991), *розпад* (*сфери освіти, галузей економіки, соціалістичної системи, СРСР* і т. ін.). У дискурсах різних політичних сил уже незалежної України висувуються звинувачення на адресу опонентів щодо їхніх дій, спрямованих на «*розкол*» (*України, суспільства* і т. ін.) [див., наприклад: Руда 2012: 103–104], зокрема за регіональним принципом: «*розкол України по Збручу / по Дніпру*» (див. р. X п. 8.2.1).

4.2.3.2.3. Утворення з префіксами *від-* і *зне-*, що приєднуються звичайно до основ питомих або давно українізованих слів. Ці моделі поки що значно менше представлені в мовному вжитку порівняно з попередніми, але їхня продуктивність, здається, посилюється (це відбувається звичайно в загальному контексті сучасних пуристичних тенденцій в українській мові й, отже, може бути предметом аналізу в межах не тільки цього п. 4.2, а й наступного п. 4.3: див. п. 4.3.1):

а) «<...> саме ця Церква [УПЦ КП. — О. Т.] має виконати велику місію духовного відродження і *відросійщення* на Сході України» (І. Гречко. — ЗВУ, 20.08.1999, с. 4), рідше *відросійщити*; *відмосковщення* — замість *дерусифікація*: РУСКар., с. 110; «після вікопомного *відпольщення* Львова 1939 р.» (І. Оржицький. — Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія, 1998, т. 6, с. 210); «*відрадянщення* актів законодавства України» (Р. Стефанчук, перший заступник Голови ВР — див.: УП, 20.05.2021)⁸;

⁸ У сучасних західнослов'янських мовах така префіксальна модель діє достатньо продуктивно: пол. *odideologizować, odkomunizować* та ін., слц. *odideologizovat', odpolitizovat', odtabuizovat'* та ін., чес. *odbyrokratizovat* та ін. [див., зокрема: Komparacja współczesnych języków słowiańskich : Słowotwórstwo / Nominacja 2003: 80, 232].

б) *знеросійщення* [див., наприклад: Пілецький 2009: 50], рідше *знеросійщити*; *знеукраїнізувати*, *знеукраїнізування* («<...> на тлі дедалі пришвидшуваного мовного *знеукраїнізування* України»: Заява пленуму ради НСПУ України. — ЛУ, 4.07.2002, с. 1).

4.2.3.3. Утворення з префіксами *пере-* і *ре-* — моделі із загальним значенням повторної дії, спрямованої на зміну, виправлення, поліпшення наслідків попередньої дії.

4.2.3.3.1. Утворення з префіксом *пере-* зі значенням повторення дії інакше, по-новому. Це насамперед активізація вживання членів словотвірного гнізда *перебудова* та ін. (особливо в 1985 — першій половині 1991 рр.: *перебудова економіки, державного управління, політичного життя, психології мас* та багато ін. і як наслідок — назва самого цього періоду в історії СРСР: див. р. І п. 4.2), а також таких гнізд, як: *перерозподіл (влади, повноважень, власності, землі і т. ін.)*, *перерозподілити / перерозподіляти* та ін.; *перейменування (вулиць, населених пунктів, підприємств, організацій, друкованих органів і т. ін.)*: див., зокрема, р. X) та ін. Наприклад: «Ще в перші роки незалежності, коли до місцевої влади тут [у Феодосії. — *О. Т.*] прийшли державницькі політики, вони спробували запровадити чимало реформ. Почалися *перебудова* господарської системи, відновлення історії стародавнього міста, *перейменування вулиць*» (Ю. Чикирясов. — ЛУ, 8.11.2001), «Тому зараз починається великий *переділ* фінансово-промислових активів навіть тих олігархів, котрі вже віддалилися від політики» (Ю. Грицик, Н. Васюнець. — Е, 31.01.2013, с. 5). З'явилися також нові гнізда — *перепайовання (землі і т. ін.)*, *перепайовати / перепайовувати, перепайований* (див. про це гніздо також: р. І п. 2.2.3): «Довелося мені розмовляти з ними [селянами. — *О. Т.*] на гарячу тему — пайовання. Багато цікавого розповіли: як 340 чоловік пропустили при пайованні, як завдяки їхній волі будуть *перепайовувати землю*» (С. Коба. — УС, 9.03.2000); *переструктурування* та ін. (див. р. І п. 4.3.1.1); у переносних значеннях (це метафори зі сфери інформаційних технологій: див. р. І п. 2.2.4): *перереформатування (інформаційного простору, українського політикуму, Верховної Ради, уряду, міждержавних відносин і т. ін.)*; «Ющенко прагне *перереформатування* політичних сил». — НГ, 2004, № 26; «Не відкидає Турчинов і можливість “*перереформатування*” американцями процесу над Лазаренком у “процес проти Кучми і його оточення”»: В. Зінчук, І. Фаріон. — ВЗ, 19.02.2004), *перезавантаження*, тобто наповнення чого-небудь новим змістом (*влади, Верховної Ради, відносин з Євросоюзом і т. ін.*), та інші члени цих гнізд. Активізувалося в ужитку відоме до цього переважно в «апаратному» лексиконі гніздо *переголосування* та ін. (часто у Верховній Раді: «ставити на *переголосування* пропозицію, законопроект і т. ін.»); під такою неофіційною назвою наприкінці 2004 року відбувся навіть третій тур президентських виборів).

Див. також у р. І пп. 2.2.2.2, 4.5 про активізацію в ужитку метафоричних гнізд *перевфарбуватися, перевзутися*, а також *перевертень*.

4.2.3.3.2. Утворення з префіксом *ре-* зі значеннями а) повторення дії інакше або б) відновлення попереднього стану⁹:

⁹ Пор. також певну активізацію в цей час префіксальної моделі з *від-* у значенні повернення чого-небудь цінного для суспільства, але перед цим утраченого або занедбаного, яка, проте, не набула особливої продуктивності: це насамперед словотвірні гнізда *відродження* — як у соціально-духовному (особливо в часи «перебудови»: *відродження духовності, моралі, традицій і т. ін.*; *духовне, моральне, релігійне відродження*), так і в національному (*відродження України, української мови, культури і т. ін.*) аспектах; *відновлення (соціальної справедливості, під час «перебудови»: ленінських норм партійного життя і т. ін.)* (див. р. І пп. 4.1, 5.3.1).

Пор. також, наприклад, у чеській мові активізацію в цей час синонімічної моделі з питомим префіксом *znovu-*: *reprivatizace* — *znovuprivatizace* і под. [див., зокрема: Komparacja współczesnych języków słowiańskich : Słowotwórstwo / Nominacja 2003: 88].

а) *реструктуризація, реструктурування* (див. про активізацію гнізда *структура* в р. І п. 4.3.1.1) — це, по-перше, реорганізація структури чого-небудь: *економіки, галузі господарства, виробництва, підприємства*; «Потрібно здійснити, як це модно казати, *реструктуризацію уряду*» (О. Волков, народний депутат України. — УС, 8.06.2000); по-друге, зміна структури певного цілого зі зміною співвідношення його складників, але звичайно зі збереженням загального обсягу: *боргів, заборгованості*, тобто повернення боргів, заборгованості на інших умовах, з розтягненням їх виплати в часі і т. ін.; «Президентські укази про *реструктуризацію боргів сільськогосподарських підприємств* <...> повинні стимулювати розвиток сільськогосподарського виробництва. <...> Фактично господарствам *реструктуризуються борги* не на 5, а на 7 років» (КВ, 3.07.1998, с. 7), «*реструктурувати борги*» (КВ, 25.09.1998); *рефінансування (банку), реінвестування, реінвестиція* (дія; самі капіталовкладення), *рекапіталізація (банку)* (разом з іншими членами цих словотвірних гнізд);

б) *реприватизація* «повернення підприємства, галузі, землі в державну власність; повторна націоналізація», *рекомунізація, реукраїнізація*: «Перший проект <...> передбачає *реукраїнізацію* зрусіфікованих українців <...>» (М. Рябчук. — Кр., 2009, ч. 7–8, с. 9) (разом з іншими членами цих словотвірних гнізд). Після окупації і відторгнення Російською Федерацією з 2014 року частини території України актуалізувалося поняття її *реінтеграції*: «деокупація і *реінтеграція* Криму, Донбасу». У зв'язку з тенденцією в сучасній РФ до відновлення культу Сталіна поширилося визначення «*ресталінізація Росії*» (пор., на противагу цьому, явище *десталінізації*: див. п. 4.2.3.2).

4.2.3.4. Утворення з префіксом *недо-* (з коренями не тільки дієслівного, а й іменного походження). Це модель зі значенням недостатнього рівня викінченості, готовості — недоведення до кінця чого-небудь підготовлюваного, споруджуваного та неповного завершення чого-небудь (з дієслівними основами — наприклад, *недобудова, недобуд* про недобудовану споруду або споруди: «— Коли ми купували *недобуд*, він був у дуже занедбаному стані». — Е, 18.04.2013, с. 6; *недофінансування*: «в умовах тотального *недофінансування*», *недофінансувати / недофінансовувати*), що на загальному тлі сучасного економічного стану країни є цілком звичайним явищем, але значно частіше — з переносно-оцінною семантикою низької якості чого- або навіть кого-небудь. Наприклад: *недодемократія, недодержава, недореспубліка* (так саркастично стали, зокрема, називати самопроголошені 2014 року ДНР і ЛНР), *недопрезидент, недо-Європа* (це, звичайно, не про саму «справжню» Європу), *недоєвропейці*, мн. («— Нам потрібна <...> нова ідея будівництва — не як другої Росії або *недоєвропи*, а українського дому для всіх»: Ю. Луценко, політик. — ГПУ, 12.04.2013, с. 6), *недомова* («А мова, яка не покриває усієї нації, так чи так стає *недомовою*»: С. Андрусів. — Суч., 1995, ч. 7–8 с. 150), *недореволуція* («— Як ми могли втомитися від революцій, коли їх у нас було лише дві, та й ті “недо”? У 1989–1991 роках наша революція не встигла набрати обертів, як розвалився Союз і вона стала начебто неактуальною. У 2004-му вона заповідалася на справжню і зрілу, але її спустили на гальмах»: [Із інтерв'ю з Юрієм Андруховичем]. — ВЗ, 27.06.2013, с. 9), *недорєформа* (з активізацією також дієслівних форм: *недорєформувати, недорєформований*): «*недорєформована* економіка, судова система та ін.» та ін. («— Хочу передати привіт тим *недоактивістам*, які розповсюджують цю брехню»: В. Парасюк, народний депутат України. — NewsOne, «20/22 з Юлією Литвиненко», 24.02.2017; «Суржик як *недопереклад*»: стаття В. Радчука. — Газета «Українська мова та література», 2000, ч. 11, с. 11); у прикметниках: «у нашому *недогромадянському* суспільстві». Слова *недодержава, немомова* та ін. можуть бути також іронічним повторенням тих зневажливих характеристик на адресу всього українського, що належать опонентам української ідеї, української державності, зокрема з РФ: «<...> Це, з погляду Путіна, нормальні бажання щодо такої “*недодержави*”, якою він вважає Україну» (А. Ганус. — Е, 1.05.2014, с. 5),

«<...> пасажі NN щодо недолугих “хахлів”, які мають нахабство перекладати своєю *недомовою* Пушкіна! <...> Вони нас не почують, бо вважають, що *недолудей* слухати взагалі не потрібно» (М. Стріха. — Д, 6.07.2012, с. 5; в останньому випадку, безперечно, наявний вплив нім. *Untermensch*), «<...> перед нами типовий <...> приклад засвоєння аборигенами колоніальної точки зору на себе як на *недонарод* із *недомовою*, *недокультурою*, *недорелігією* і т. д.» — про «комплекс малоросійства» (Микола Рябчук. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. Київ, 2000, с. 224). Слова *недоукраїнець*, перев. у мн., *недоукраїнський* уживаються, з одного боку (у межах українського національно-державницького дискурсу), як зневажлива характеристика етнічних українців або взагалі громадян України (особливо із владних кіл) з недостатньо сформованою українською національною і державницькою свідомістю (пор. у р. І п. 5.2.4 у дещо подібному емоційно-оцінному значенні *неукраїнець*, перев. мн., *неукраїнський*), наприклад: «Що ж, є такі люди. З обкраяною національною свідомістю, які навіть не вміють правильно вимовити назву своєї національності. *Недоукраїнці*. Малороси. Хохли» (Василь Овсієнко, громадський діяч, політв'язень радянських часів. Синдром «*недоукраїнця*»), «Ідеологи російського націоналізму і неоімперіалізму великою мірою визначають культурну й освітню політику нинішньої *недоукраїнської* влади і тим готують остаточне російщення України» (Іван Дзюба. Нагнітання мороку), з другого ж, — як іронічне повторення зневажливої назви щодо всіх українців з уст опонентів української ідеї — виразників російської великодержавницької політичної свідомості.

4.2.3.5. Утворення з префіксами *не-*, *поза-* і *між-* — це моделі на позначення структурованості суспільства та відношень / відносин між його різними структурами.

4.2.3.5.1. Утворення з префіксами *не-* і *поза-*. Як наслідок поглиблення структурованості суспільства, економіки й узагалі укладу життя з протиставленням окремих груп, шарів, сегментів тощо за політико-ідеологічними, соціально-майновими, національними та іншими ознаками увиразнилося членування лексичного складу за моделлю «N — не-N» [див. також щодо цього, зокрема: Карпіловська 2009: 317–321; Сандакова 2009: 128–129]. Так, у сфері загальносоціальних, політичних, правових відносин це активізація вжитку таких уже наявних і творення нових одиниць, як: *нестабільний* (*нестабільно*, *нестабільність*); *недемократичний* (*недемократично*, *недемократичність*, *недемократ*), з іншого боку: *нетоталітарний*; *неконституційний* (*дія*, *організація* і т. ін.), *нелегітимний* (два останні прикметники разом з похідними іменниками на *-ість* значно збільшили свою частотність), *неправовий* (*дія*, *державна* — зокрема, й щодо нової України — і т. ін.) (див. також на цю тему: р. І п. 4.3.6); *несексуальний*; як вияв зростання суспільної ваги неофіційного статусу кого- або чого-небудь, соціальної активності неофіційних об'єднань людей (див. також р. І п. 4.3.4): *неурядовий* (*організація*, *комісія*, *фонд*), *неформальний* (*рух*, *організація*, *лідер*); актуалізація ознаки «нетрадиційності» (див. також р. І п. 2.2.8): *нетрадиційний* (*медицина*, *статева орієнтація*); у сфері економіки: *небанківський* (*капітал*, *кредит*, *фінансова установа*), *небюджетний*, *недержавний 1* (*форма власності*, *навчальний заклад* і т. ін.), *некомерційний* (*діяльність*, *організація* і т. ін.), *неприбутковий* (у новому значенні «не зорієнтований на одержання прибутків»: «зареєструватися зі статусом *неприбуткової організації*»), *неринковий* (*економіка* і т. ін.); у сфері державної ідеології: значна активізація вжитку *недержавний 2* «про що-небудь — який не керується інтересами держави» (*підхід до справи*, *ставлення* і т. ін.) з утворенням *недержавник* (від *державник*), *недержавницький* (див. також р. І п. 5.1.3), *непатріотичний* (*непатріотично*, *непатріот*); у сфері національних відносин: *неукраїнський*, *неукраїнець*, переважно у мн. (див. також р. І пп. 5.2.4, 5.3.4): «“В офіційних документах Партії регіонів містяться тези про державний статус російської мови, єдиний економічний простір, газовий консорціум, “правильну” канонічну церкву, підпо-

рядковану *неукраїнським* інтересам», — заявляють автори звернення» (С. Гончарук. — ГПУ, 14.01.2010)¹⁰; з посиленням уваги до розмежування *корінних* — *некорінних* народів (етносів) країни (див. також р. I пп. 5.2.1 і 5.3.5): *неслов'янський* (*неслов'янське населення*, зокрема, Криму, тобто кримські татари — на відміну від етнічних росіян та українців; «особи *неслов'янської національності / зовнішності*» — з лексикуону правоохоронних органів: див. р. I п. 6.2.3.5.1). За цією схемою формуються нові опозиції: *системний* — *несистемний* (див. п. 4.2.8), *соціальний* — *несоціальний* (*сорт хліба, бюджет, бюджетна програма*; див. також р. I п. 4.3.2.2.), *парламентський* — *непарламентський* (*партія, опозиція, форма протесту, метод політичної боротьби*), у тому числі зі значенням оцінок (див. також р. I п. 6.2.2): *рейтинговий* — *нерейтинговий* (*політик, телепрограма* та ін.), *формат* (*форматний*) — *неформат* (*неформатний*), сленг. «*крутий*» — «*некрутий*» (*бізнесмен, політик, заробіток, автомобіль*: див. р. II п. 3.6.2).

Активізація прикметникових утворень з префіксом *поза-* [пор.: Карпіловська 2010: 102–103] відбиває зростання наявності в суспільному житті окремих груп, сегментів, явищ тощо, які перебувають не в межах, осторонь тих груп, явищ тощо, що усвідомлюються ніби як основні, в центрі відповідного цілого і тим самим — як точки відліку для дериватів з *поза-*, не протиставляючись, однак, їм. Частина з них просто активізувалася в ужитку (хоча не всі вони могли фіксуватися в словниках попереднього періоду), частина — це нові утворення. Наприклад: *позаблоковий, позабюджетний, позавідомчий, позаекономічний, позазаконний, позаідеологічний, позаконституційний, позапарламентський* (уживаючись уже й щодо вітчизняної дійсності), *позапартійний, позаполітичний, позаринковий, позасистемний, позастатутний, позаурядовий, позафракційний* (по відновленні після дуже тривалої перерви в радянський час можливості існування фракцій: див. р. I п. 2.2.2.2, насамперед у структурі делегатів місцевих рад і особливо ВР; з утворенням іменника на позначення особи: «<...> без мандатів залишилися одразу двоє “*позафракційників*”»). — ВЗ, 11.07.2013, с. 6), *позацерковний* та ін.

4.2.3.5.2. Утворення з префіксом *між-*. Уживання і творення прикметників з цим префіксом помітно активізувалися як позначення різноманітних відносин між наявними й давніше, а ще більшою мірою між нововиниклими групами структурованого суспільства та відношень між різними сегментами структурованої економіки, політики і т. ін., між різними регіонами також уже «структурованої» країни: *міжетнічний, міжнаціональний, міжрегіональний* (*центр, конкурс, туризм; розподіл, розбрат*), *міжпартійний, міжфракційний* (між депутатськими фракціями у Верховній Раді), *міжрелігійний / міжконфесійний / міжцерковний* (*відносини, діалог, боротьба, конфлікт, чвари* і т. ін., про що досі говорилося переважно щодо ситуацій поза Україною і СРСР). Наприклад: «<...> Головне у цій сфері — збереження *міжнаціональної злагоди* і *толерантності*. <...> Маємо певні позитивні ознаки у такій вкрай непростій та делікатній сфері, як *міжконфесійні відносини*. <...> Ми не маємо права виявляти байдужість до успадкованого від минулого зтяжненого *міжцерковного конфлікту*, який переріс релігійні рамки і став загальнодержавною проблемою» (Л. Кучма, Президент України. Нас об'єднує любов до України: Доповідь на II Всесвітньому форумі українців. — УК, 23.08.1997, с. 3); «Зрештою, владі треба ще довго вибачатися перед народом за <...> розкол України, розпалювання *міжнаціональної і міжконфесійної ворожнечі*»: Н. Балюк. — ВЗ, 11.11.2004); з інших тематичних сфер: *міжклановий: боротьба* та ін. (див. про вживання *клан* у переносному значенні щодо вітчизняної дійсності: р. I п. 2.2.10.1); в економіці: *міжбанківський* (*розрахунки, кредити, ринок, біржа*); «Не дуже переймається Нацбанк і значним обсягом

¹⁰ Активізація вживання і творення відетнонімних дериватів з префіксом *не-* — як мовна реакція на посилення уваги суспільства до національної проблематики та на загострення міжнаціональних відносин — відбулася в описуваний період у різних слов'янських мовах (див. р. I п. 5.5).

продажу долара на міжбанківському ринку», «на вітчизняному міжбанку»: Ю. Сколоздра. — Е, 26.06.2003).

4.2.3.6. Утворення з префіксами *про-* — *анти-*, *проти-*. На загальному фоні втрати будь-якою з наявних у суспільстві політичних платформ та ідеологічних концепцій монополії на істину і різкого політико-ідеологічного структурування суспільства аж до гострого взаємопротистояння його різних кіл відбулася помітна активізація моделей творення прикметників, рідше похідних від них прислівників (наприклад: «Лідери ПСПУ не випадково полюбляють наше місто, адже знайшли тут чимало прихильників, особливо серед людей похилого віку: *прорадянськи*, *проросійськи* налаштованих відставних військових»: О. Мотиль. — УС, 15.07.1999; так само *проукраїнськи*) і ще рідше іменників (у моделі на *про-* це переважно абстрактні іменники: *проамериканізм*, *проросійськість* та деякі ін.) на позначення стосунку, належності до прихильників / опонентів кого-, чого-небудь, симпатизування їм / неприязні до них — з префіксами відповідно *про-* / *анти-*, рідше *проти-* (в опозиціях з обома такими префіксальними дериватами або з одним безпрефіксним членом, наприклад: *імперський* — *проімперський*, *конституційний* — *антиконституційний*).

Модель на *про-* при цьому зазнала певної нейтралізації «недоброзичливої» оцінної конотації, характерної для неї в радянський час, коли такі прикметники утворювалися звичайно від назв «наших» держав, політичних сил, устроїв і систем, соціальних програм, прізвищ «наших» політиків і тому не могли не містити в собі негативного оцінного моменту: *проамериканський*, *прозахідний*, *профашистський*, *профашист* і под. (утворення від «наших» основ на зразок *прокомуністичний*, звичайно, також уживалися, але значно рідше й нібито від імені опонентів — комунізму і т. ін.) [пор. також, наприклад: Земская 1996: 114]. Наприклад: «Політика України має бути не *прозахідною* і не *просхідною*, не *проєвропейською* і не *проросійською*, а *проукраїнською*» (досить характерний зразок заяв представників українського політикуму та державного керівництва різного періоду й різної політичної орієнтації); «Зараз маємо дві надзвичайно потужні сили: олігархічна *промосковська* (комуністи і Партія регіонів) та олігархічна *проукраїнська*» ([Із інтерв'ю з опозиційним політиком Левком Лук'яненком]. — Сл. Пр., 19.11.2009, с. 5); «Україна займає в грузино-абхазькому конфлікті *прогрузинську* позицію» («+1», ТСН, 17.10.2001); «На його думку, еволюція СДПУ(о) в бік надмірно *проурядової* або *пропрезидентської* позиції породила цей процес розколу» (Д, 22.01.1999, с. 2); «За лічені тижні в парламенті сформували *проурядову* більшість, яку створили в антиконституційний спосіб» (С. Шебеліст. — Д, 19.10.2012, с. 4); *провладний* (*позиція*, *партія*, *фракції Верховної Ради*, *більшість* — у Верховній Раді); *проринковий* (*курс*, *реформи*). З основами від прізвищ політичних і державних лідерів країни: *прокучмівський* — від прізвища Президента України Л. Кучми (див. також р. Х п. 7.2.3), рідше *проощенківський* — від прізвища Президента України, а незадовго до цього прем'єр-міністра В. Юшенка (*сили*, *ЗМІ*, *фракції Верховної Ради* та ін.); «*Прокучмівська* газета “Факты” охоче друкує матеріали на підтримку діючого Президента»: Ф. Тимків. — ВУ, 1999, № 13, с. 2), ще рідше *поророшенківський* — від прізвища Президента України, а потім одного з лідерів опозиції П. Порошенка; від прізвищ лідерів інших держав це насамперед деривати від *Путін* — насамперед, звичайно, щодо реалій у самій РФ (*пропутінський*: *мітинг*, *ЗМІ*, *політолог*), але також і щодо України (*пропутінський курс*; «“Беркут” [підрозділ МВС України. — О. Т.] настроений не просто проросійськи, а *пропутінськи*»: з розмов під час подій на «Євромайдані» наприкінці 2013 — на початку 2014 рр.). В іменниках: *проєвропесць* (прихильник європейського курсу України), *про-*

путінець / жін. *пропутінка* (від *Путін*)¹¹. Хоча в різних випадках уживання і творення таких слів усе-таки важко буває позбутися враження, що вони виходять «з уст» опонентів, а в разі рішучого неприйняття членами певної суспільної спільноти об'єкта позначення відповідної твірної основи наявність різко негативного оцінного моменту, як і давніше, цілком очевидна. Наприклад, у дискурсах політичних сил, ЗМІ української національно-державницької, з одного боку, і лівої та російської політичних орієнтацій, з другого боку, оперування означеннями відповідно *прокомуністичний, проросійський, промосковський, прокремлівський, проімперський* (під «імперією» маються на увазі СРСР або сучасна Російська Федерація) — *пронаціоналістичний, прозахідний, проамериканський, пронатовський* (*курс, орієнтація, позиція, кола, сили, ЗМІ, інтереси* та ін.), також в іменниках — *проєвропеєць, проамериканець* (про справжнього або уявного агента впливу США): «У Черкасах оприлюднено спільне звернення “до народу України, Президента Л. Д. Кучми, Конституційного Суду України, до всіх ЗМІ” цілого ряду національно-демократичних і патріотичних партій та громадських організацій <...> “Корумпована прокомуністична влада у центрі й на місцях довела український народ до зuboжіння й бідуння”, — сказано у “Зверненні» (А. Лубенський. — КВ, 22.01.1999); «З гіркотою і болем відзначаємо, що зараз особливої підтримки потребує Слобожанщина — край, де промосковські процеси денаціоналізації надто далеко зайшли» (Слобожанський ренесанс — Україні! [звернення, підписане рядом культурних діячів, літераторів і науковців Харкова]. — ЛУ, 4.03.1993, с. 7), «<...> останнім часом до хрипоти інтерв'юються [”деякі академіки”. — О. Т.] всіма можливими і неможливими московськими і промосковськими газетами» (М. Цвірко. — ВК, 7.03.1997), *проросійські / прокремлівські бойовики* (на Донбасі) — досить узвичаєні після початку збройної агресії РФ з 2014 року звороти; «Приводом для гострого конфлікту став <...> внесений лівими проект постанови про вступ до так званої міжпарламентської асамблеї СНД. *Проімперські, антиукраїнські* сили давно вже виношували подібні наміри <...>» (Р. Радович. — НП, 11.12.1998), «<...> позиція комуністів та їх *проімперськи* орієнтованих союзників» (С. Весенський. — ВК, 15.01.1999, с. 1); «<...> партії лівого спрямування не подолали шкідливої хвороби *прозахідництва*. <...> Капіталізм західного зразка насаджується у післярадянські країни не випадково <...> Ніяк не збагнуть цього тільки наші “*прозахідники*”» (О. Гош. — Ком., 1998, № 28).

Модель на *анти-* лишається, як і до цього, продуктивнішою порівняно з моделлю на *про-*, що пояснюється як формально-словотвірним чинником — можливістю творення опозиції в парі не тільки зі словом на *про-*, але й із відповідним безпрефіксним словом, так і її ширшим тематичним діапазоном, оскільки вона не обмежується сферою суспільно-політичного структурування. У суспільно-політичній сфері це насамперед такі нові та актуалізовані прикметники (у ряді випадків з похідними прислівниками: *антигуманно, антизаконно, антисталінськи* та ін.), як: у загальносоціальной сфері — *антигуманний, антидемократичний, анти тоталітарний*, у політичній та економічній сферах — *антилівий* (*настрої, ухил, спрямованість, сили* та ін.) — *антиправий* (рідко); *антирежимний* (спрямований проти політичного режиму в СРСР), *антикультівський* (спрямований проти культу особи Сталіна), *антивладний* (*мітинг, протест, законопроект*), *антипереводн(ч)ий* (від *переводова* у значенні широкого комплексу соціальних, політичних та економічних реформ у СРСР часів М. Горбачова: див. р. I п. 4.2), «*антипомаранчевий*» («<...> ”помаранчевий” президент [про В. Ющенка, який прийшов до влади на хвилі “Помаранчевої революції”. — О. Т.] зазнав поразки не 3 серпня 2006 року, коли цілковито

¹¹ В Україні поширилися з Росії також синонімічні утворення з префіксом *за-*: *запутінець / жін. запутінка* (зі слововжитку опозиційних кіл РФ), а також «*заукраїнець*» / жін. «*заукраїнка*», перев. мн. «*заукраїниці*» — ті, хто підтримує Україну, українців (в офіціозі сучасної РФ, несхв.) (до цього розмовну назву «*заукраїниці*» застосовували в Україні щодо членів політичної партії «За Україну»).

і беззастережно капітулював перед *антипомаранчевим* табором, а ще наприкінці січня 2005-го, коли рішуче відмовився від люстрації»: В. Пономарьов. — Кр., 2009, ч. 7–8, с. 8), *антипрезидентський*, *антиреформаторський*, *антиринковий*, *антирухівський* (від *Рух* — скорочена назва політичної організації, а згодом і партії *Народний рух України*: «шалена *антирухівська* агітація» — Час, 23.04.1998, с. 1), *антиурядовий*; зокрема, в плані зовнішніх політичних відносин, орієнтацій: *антиєвропейський*, *антизахідний*, *антиімперський* (переважно із семантичною спеціалізацією останнього означення: «спрямований проти зовнішньої політики нової Росії»), *антимосковський* — у значенні «антиросійський»: див. нижче («Організація чіткого *антимосковського* фронту, боротьба проти всіх форм духовного і фізичного змосковщення, неорадянської не втрачає актуальності й сьогодні»: [Із інтерв'ю з головою Конгресу українських націоналістів С. Брацонем]. — УМ, 5.09.2012, с. 5), *антинатовський*, *антиросійський* (*курс, санкції*), *антислов'янський* (*характер чого-небудь, крен, курс, змова*: переважно в дискурсах політичних кіл «східно-слов'янської», «православної» або прямої проросійської орієнтації), *антиправославний* (*агітація, змова* та ін.: це не тільки власне «спрямований проти православ'я», а й спрямований [ніби] проти Російської православної церкви і взагалі «антисхіднослов'янський», «антиросійський»); з активізацією правової свідомості населення: *антизаконний*, *антиконституційний*, *антиправовий*. З основами від прізвищ політичних і державних діячів СРСР і сучасної України, а також сучасної Російської Федерації: *антисталінський* і *антисталінський*, *антигорбачовський*, *антикучмівський*, *антиющенківський*, *антипорошенківський*, *антипутінський* та деякі ін. («<...> в нібито *антикучмівську*, а фактично тільки в *антиющенківську* кампанію включився і Петро Симоненко»: В. Біленко. — СВ, 21.03.2002, с. 4). В абстрактних іменниках: *антигуманність*, *антидемократія*, *антиєвропейскість*, *антизаконність*, *антизахідництво*, *антиреформаторство*, *антиринковість*, *антисталінізм*, *анти тоталітаризм* та ін.; ще ширше — в іменниках на позначення осіб: *антиамериканець*, *антидемократ*, *антиєвропеець* (рідше *антиєвропеїст*), *антизахідник*, *антиперевбудовник*, *антирегіонал* (політичний противник Партії регіонів України), *антиреформатор*, *антиринковик*, *антирухівець* та ін.; *антисталініст*, *антигорбачовець*, *антикучміст*.

(Див. також у р. I пп. 2.2.2.2, 5.4.3 про активізацію в сучасній політичній полеміці маніпулювання словами *антифашизм*, *антифашист*.)

Уживання певної групи слів з префіксом *анти-* активізувалося також у межах тематичної сфери України, її національно-державних інтересів (див. також р. I п. 5.4.1.1) — це *антиукраїнський* (*пропаганда, позиція, діяльність, політика, сили* і т. ін.) з похідними *антиукраїнськи* (прислівник), *антиукраїнскість*, *антиукраїнство*, *антиукраїнізм* (три останні — у значенні відповідного ставлення до всього українського), *антиукраїнець* (перев. у мн.), а також члени кількох інших словотвірних гнізд із семантичною спеціалізацією вживання переважно саме щодо України: *антидержавний* і тепер дедалі частіше вживане *антидержавницький* (*гасло, позиція, пропаганда, акція, діяльність, сили* і т. ін.)¹², *антидержавно*, *антидержавність*, *антидержавник*, *антидержавництво* (див. також р. I п. 5.1.3); *антинаціональний*, *антинаціонально* (див. також р. I п. 5.4.6); *антипатріотичний*, *антипатріотично*, *антипатріотизм*, *антипатріот*. Наприклад: «Я прошу Державний комітет у справах національностей та міграції <...> організувати <...> перевірку фактів *антиукраїнської, антидержавної, промосковської* діяльності підрозділів “Укрзалізниці”, які виливаються у масову дискримінацію громадян України на мовному ґрунті» (Е. Рілінг. — УС, 2.07.1998); «А проте історія показує, що наша віковична толерантність не веде, як гадалось би, до справжньої злагоди й консолідації суспільства

¹² Новий академічний словник української мови подає *антидержавницький* з тлумаченням «Те саме, що *антидержавний*» (СУМ-20, т. 1, с. 224), хоча між цими словами, звичайно, є семантичні відмінності.

<...>, а веде <...> до вимивання, послаблення українства, затим — до *антиукраїнства* і далі більше — *українофобії*) (В. Дончик. — ЛУ, 24.05.2001, с. 3); «Зростання опору владі темряви, силам корупції, авторитаризму, *антиукраїнізму*, беззаконню, спробам повернути країну в мертво радянське минуле. Віра в те, що ідея вільної європейської України перемаже!» (Ю. Щербак. — Д, 28.12.2012, с. 7); «Та вже час схаменутися та скинути широкий московський зад, що засів на карку українського народу завдяки *українофобам*, манкуртам, безбатченкам, зайдам, які віддавна ведуть *антинаціональну* політику!» (М. Корінь, читачка. — УМ, 19.05.2011, с. 10); «А NN упродовж короткого періоду заснував ось уже п'яте видання <...>, яке, як і його попередники, *антинаціонального, антидержавного спрямування*)» (В. Герман. — Сл. Пр., 1997, ч. 10).

У зв'язку з увиразненням різко негативного ставлення з боку певних політичних сил України і Росії до ролі Галичини в сучасних процесах українського націє- і державотворення (див. р. V п. 1.1) стали помітними одиниці *антигалицький (антигаличанський), антигаличанство* (див., наприклад, матеріал: Пилипчук 2012, с. 377–379). Модель з *анти-* продовжує активно зростати (див., наприклад, вище в п. 4.2.1 серед новіших прикладів — кінця 2013 / початку 2014 рр.: *антимайдан, антимайданівський, антимайданівець, антиавтомайдан* та деякі ін.).

У полемічних текстах уживання одиниць з *анти-* нерідко будується як градація, каскад відповідних означень: «*Антиукраїнськими, антидержавницькими, антибудівничими* настроями <...> кишать російськомовні шовіністичні часописи» (Микола Кагарлицький, письменник. — ВК, 7.07.1999); «Ми вважаємо, що в суті своїй це рішення Верховної Ради <...> є *антиконституційним, антидержавним і антиукраїнським*» (Відкритий лист Одеської організації Спілки письменників України до Верховної Ради. — ЛУ, 22.10.1998, с. 2); «Львівський міськом КПУ звернувся з відкритим листом до голови Львова В. Куйбіди: «<...> Вважаємо, що подібні Ваші дії <...> фактично спрямовані на підрив цілісності нашої держави і є *антинародними, антиконституційними й антидержавними*»» (ВУ, 1999, № 13, с. 1); пор. у заголовку однієї газетної публікації: «Осінь як час опозиції (Хто надихатиме наступні виступи з префіксом “*анти*”?)» (В. Кіпіані. — УМ, 4.09.1997, с. 3).

Щодо оцінної конотації кількох з найчастотніших у радянський час дериватів цієї моделі із суспільно-політичної сфери, то у зв'язку з різким структуруванням суспільства й можливою наявністю в різних його верств цілком відмінних поглядів на той самий об'єкт вона може зазнавати відповідних модифікацій. Так, прикметник *антинародний* (див. також р. I п. 5.4.6), не втрачаючи своєї конотації несхвальності, тепер з однаковим успіхом уживається з боку як лівої, так і правої опозиції щодо влади й щодо одне одного, пор.: «*Антинародний режим* будь-якою ціною перешкоджає чесним журналістам виконувати свій професійний обов'язок» (Тов., 2001, № 35, с. 6), «Ліві прагнуть зміни *антинародного курсу*, яким нас досі вів та хоче вести надалі Л. Кучма» (Ф. Тимків. — ВУ, 1999, № 13, с. 2) — «*Антинародний уряд* має піти у відставку» (В. Наливайченко, голова політради партії «Наша Україна». — УМ, 25.03.2011, с. 2); слова *антирадянський, антикомуністичний (антикомунізм, антикомуніст)* у слововжитку лівих сил зберігають свою несхвальну конотацію («<...> різке падіння тиражів *антикомуністичних видань*, таких, як чорновілівська “Час-Тіме”, “Літературна Україна”, “Независимость”, “Народна газета”». — Ком., 1998, № 28), тоді як за його межами вони вживаються в їхніх власних номінативних значеннях або також з позитивною конотацією [пор. так само, наприклад: Ридел 1995 : 306]: «Ну, яким чином можна було нам 13 листопада 1988 року, коли я головував на першому *антирадянському* мітингу в Києві, піти на мітинг без романтизму, без віри в те, що це треба зробити?» (Дмитро Павличко. Подорож в окопи... — УК, 11.04.1998, с. 10), «<...> комуністи пропозицію Президента провалили. Зізнаюся, захищати її не хотілося і нам, патріотам і *антикомуністам*» (В. Чорновіл. — Час,

6.11.1997, с. 1); у дискурсі лівих сил зберігало свою несхвальну конотацію й прикметник *антипартійний*.

Помітна активізація вживання і творення дериватів з *анти-* відбувається в цей же період (з другої половини 80-х років) також поза межами сфери суспільно-політичного структурування суспільства: *антиалкогольний* (кампанія, заходи, пропаганда і т. ін. — під час «перебудови»), *антивірус* (у медицині та інформатиці), *антиглобалізм* (див. р. I п. 6.2.4), *антизатратний*, *антиінфляційний*, *антикампанія* (виборча, рекламна), *антикорупційний* (з розгалуженням цього гнізда: див. р. I п. 2.2.10.1), *антикризовий* (заходи, програма), *антимонопольний* (програма, законодавство, комітет), *антиофшорний* («необхідність *антиофшорного* законодавства»), *антипіратський* — 1) спрямований проти морського піратства; 2) спрямований проти «піратства» як порушень прав у сфері інтелектуальної власності, «*антиполіцей*» (розмовна назва препарату для усунення алкогольного запаху з рота, яким, зокрема, користуються напідпитку водії автотранспорту), *антирейтинг*, *антиреклама*, *антирекламний* (акція, кампанія), *антирекорд*, *антицінність*, перев. мн., «*АнтиСНІД*» (власна назва програм, кампаній, фонду, друкованих видань), навіть «*Антисуржик*» (посібник з питань культури української мови, виданий у Львові 1994 року), *антитерор* (*антитерорист*, *антитерористичний*: цей прикметник був особливо активним вжитку в 2014–2018 рр. під час *Антитерористичної операції* на сході України — АТО) та ін. У період масового поширення епідемії COVID-19 (див. р. I п. 2.2) стали вживатися одиниці *антиваксер* (англ. *antivaxxer*) і *антивакцинатор* — той, хто не погоджується з обов'язковістю вакцинування, *антивакцинаторський рух*, або *антивакцинаторство*.

Значно меншу продуктивність творення та частотність уживання виявляють одиниці з префіксом *проти-*: *протинатовський*, *протипрезидентський*, *протиукраїнський* («<...> вагомі докази *протиукраїнського*, антинаціонального, тому й антинародного, режиму влади»: Р. Анчаров. — УС, 17.06.1999, с. 8) та ін., активізувалися вжитку *протиправний*, *протиурядовий* та деякі ін.

Цікавим мовним явищем описуваного періоду став такий словотвірний ланцюжок: *проти всіх* (один з варіантів голосування у виборчих бюлетенях) — *Противсіх* (саме на таке прізвище змінив своє «батьківське» один з претендентів на посаду Президента України у виборах 2010 року: *Василь Васильович Противсіх*) — *противсіхи*, мн. (несхвально про тих виборців, які не голосують за жодну з кандидатур, називаючи їх однаковою мірою неприйнятними, хоча така позиція, на переконання творців неологізму, на руку тільки кандидатам від влади; іноді нейтрально або навіть позитивно — на позначення всіх верств населення, тобто потенційних виборців, що перебувають в опозиції до влади) — *противсіхство* (назва самого цього явища), *противсіхський*, *противсіхівець*. Наприклад: «<...> — Має бути щось принципове нове. Якийсь широкий громадсько-політичний рух, який представлятиме думку *противсіхів*. Люди хочуть чогось нового на зразок руху “Солидарність”, звідки вийшли всі ті, хто зробив сучасну Польщу» ([Із інтерв'ю з політиком О. Рибачуком]. — ГПУ, 7.12.2012, с. 7), «<...> Такі погляди і є причиною розвитку серед українців песимістичних “*противсіхських*” поглядів, поглиблення і так історично властивих нам анархічних почуттів» (О. Музичко. — Д, 14.09.2012, с. 5), «— Ви критикували попередню владу, критикуєте й теперішню. Не боїтесь отримати репутацію “*противсіхівця*”?»: О. Гутик. — ВЗ, 27.06.2013, с. 9).

4.2.3.7. Утворення з префіксами *до-*, у деяких випадках *перед-* — *пост-*, рідше *після-*, ще рідше *по-*. Це часові моделі на позначення періодів (подій, явищ і т. ін.) до і після відповідних «віх» (частіше фіксуються моменти «після», тобто суспільство хоче бачити й оцінювати себе не так у минулому, як тепер — після тих чи інших знакових, на його думку, історичних періодів, подій і т. ін.) [пор. також у російській мові: Костомаров 1964: 185–186]. Такими «віхами» стали (див. про це також: р. I п. 8.2):

а) насамперед радянський / соціалістичний період в історії країни, звідси творення й досить частотне вживання прикметників *пострадянський*, *зневажл. постсовковий* (від *совковий* і/або *постсовок*: див. р. І п. 3.2.1) / *післярадянський* (*період, суспільство, країна* і т. ін.; *пострадянський простір* — про сукупність держав, колишніх республік СРСР), *постсоціалістичний* / *післясоціалістичний, посткомуністичний* / *післякомуністичний* (останні означення, як і наступне, стосуються не тільки колишнього СРСР, як *пострадянський*, а й колишніх країн «соціалістичного табору»: *постсоціалістичні* / *посткомуністичні* країни), *посттоталітарний, післякультурівський* / *посткультурівський* (*часи, «відлига»* і т. ін.) — те саме, що *післясталінський*; з іншою мотивацією: *постколоніальний* (про сучасну Україну та інші колишні «національні» республіки СРСР), *постімперський* (про період, держави, події і явища після розпаду СРСР); похідні від прізвища Сталіна як уособлення найбільш знаково-трагічного періоду в історії СРСР: *післясталінський* / *постсталінський*. Наприклад: «Однак грузини, як, скажімо, й українці, є все ж *пострадянським* суспільством» (Е, 4.10.2012, с. 5), «Україна дрейфує у *постсовецькій* баюрі» (А. Єрьомін. — ВЗ, 25.07.2000), «Україна вступила чи принаймні вступає у так званий *посткомуністичний* період» (Ю. Пригорницький. — ЛУ, 3.10.1991, с. 2), «Україна, крім *посттоталітарної*, є ще й *постколоніальною* державою» (С. Грабовський. — Час, 5.06.1997), «Унаслідок помаранчевої поразки українське суспільство досі залишається радше *постколоніальним* і *постсоветським*, аніж громадянським» (В. Пономарьов. — Кр., 2009, ч. 7–8, с. 8). Існують звороти *пострадянський* (*посткомуністичний, постколоніальний* і т. ін.) *синдром* (*комплекс*) — про наявність відповідних ознак у свідомості сучасного суспільства: «— Студентська революція відбувалася в контексті *пострадянського синдрому*, коли тільки-но розвалився Радянський Союз» ([Із інтерв'ю зі співачкою Марією Бурмакою]. — ВЗ, 18.10.2012), «І коли одна буцімто українська <...> журналістка <...> заявляє, що вона запоем читає російські ресурси, а українські лише проглядає, то це і є якраз *постколоніальний синдром*» (П. Кралюк. — Д, 1.02.2013, с. 20). Етапною подією для творення цієї моделі став також Голодомор 1932–1933 рр. з характеристикою його як *геноциду: постгеноцидний, рідше післягеноцидний* (*синдром, суспільство*);

б) окремі події і явища другої половини 80-х — початку 90-х років¹³ — це «перебудова» (див. р. І п. 4.2), звідси *доперебудовний* — *післяперебудовний* / *постперебудовний*; найбільша в історії людства техногенна катастрофа на Чорнобильській АЕС 1986 року (див. р. X п. 3.10.1): *дочорнобильський* (див., наприклад, СУМ-20) — *післячорнобильський* / *постчорнобильський*, рідко *почорнобильський* (наприклад, у назві книжки: Т. Гундорова. *Післячорнобильська* бібліотека. Український літературний постмодерн. Київ, 2005); путч 1991 року (спроба державного перевороту в Москві у серпні цього року з метою збереження СРСР): *післяпутчевий*;

в) окремі події і явища часів уже незалежної України:

— «Помаранчева революція» (кінець 2004 — початок 2005 рр.), «Майдан» (те саме, що «Помаранчева революція», основні події якої розгорталися на майдані Незалежності в Києві, а через 10 років — також те саме, що «Євромайдан») і «Євромайдан», або «Революція гідності» (кінець 2013 — початок 2014 рр.) (див. про це: р. І п. 4.6.1, а також п. 4.2.1 цього розділу): *допомаранчевий* — *постпомаранчевий* / *післяпомаранчевий*, рідше (переважно в лексиконі опонентів) *посторанжевий*, рідко *післяоранжевий* (*Україна, суспільство*; «Розчарування демократичного виборця поглиблювалося також нескінченними чварами в *постпомаранчевому* таборі»: С. Шебеліст. — Д, 19.10.2012,

¹³ Пор. утворення в мовах інших слов'янських народів цього періоду аналогічних одиниць з точною відліку від власних «віх» — таких як пол. *postsolidarność* (від назви широковідомої антикомуністичної організації «Solidarność»), *postsolidarnościowy* / *posolidarnościowy*, чес. *postsametový* (від *sametova revoluce* — «оксамитова революція» в листопаді 1989 року), *postpřelomový* і под. [див., зокрема: Komparacja współczesnych języków słowiańskich : Słowotwórstwo / Nominacja 2003: 86].

с. 4); *передпомаранчевий* (активізувалося особливо 2013 року уже в значенні «такий, який був перед “Помаранчевою революцією”»): *настрій, ситуація, синдром* (наприклад: «— <...> Який рівень протестних настроїв засвідчують українці тепер? Наскільки він “передпомаранчевий”?»: А. Ганус. *Передпомаранчевий* настроїв. — Е, 11.07.2013, с. 5; «В Україні *передпомаранчева* ситуація»); *постмайданний*, рідше *постмайданівський* / *післямайданний* — щодо обох «Майданів» (*постмайданне суспільство*; «— А як оцінюєте перший контрольний відрізок роботи нового парламенту? У “*постмайданних*” українців було багато сподівань на нього, зараз — багато нарікань»: Іван Фаріон. — ВЗ, 19.03.2015, с. 7; «Сьогодні наше суспільство є суспільством тотальної недовіри, що є наслідком *післямайданного синдрому*»: І. Лосєв. — Д, 17.08.2012, с. 20); *постреволюційний* — щодо обох «революцій» («*постреволюційні* настрої в суспільстві»);

— чергові президентські вибори та вибори до Верховної Ради України: *довиборн(ч)ий* (рідко) — *післявиборн(ч)ий* / *поствиборн(ч)ий*¹⁴;

— світові фінансові кризи 1998 і 2008 років (див. про кризи також у р. І п. 4.2): *докризовий* — *післякризовий* («Нині розмір кредитного портфеля становить трохи менше, аніж у *докризовому* 2008 році <...> Таким чином, банківська система України <...> майже підійшла до *докризових* показників кредитування». — УМ, 28.08.2013, с. 5; «*післякризове* відновлення економіки»); певною мірою до цього тематичного ряду можна віднести також опозицію *переддефолтний* — *післядефолтний* (рідко): «— Держава із сміттевим рівнем рейтингу, яка знаходилась в *переддефолтному* стані, раптом отримує такі шикарні умови реструктуризації» (Д, 28.08.2015, с. 5);

— пандемія COVID-19 (див. р. І п. 2.2): *доковідний* («у *доковідні* часи», «повернутися до нормального *доковідного* життя», «Торговий баланс України і Туреччини перевищив *доковідний* рівень») — *пост-* або *післяковідний* (*період, стан, симптом, синдром, реабілітація*; «*постковідне* відновлення економіки»), *допандеміч(й)ний* («Туризм у Німеччині цього літа повертається на *допандемічний* рівень». — УП, 20.08.2022) — *постпандемічний*, рідко *післяпандемічний*; *докартинний* — *посткартинний*.

— військова агресія РФ проти України та воєнні дії на Донбасі з весни 2014 року, але особливо повномасштабне вторгнення РФ в Україну з 24 лютого 2022 року (див. р. І п. 2.3) — як російсько-українська війна, звідси *довоєнний*: у *довоєнний час*, *довоєнний рівень економіки* та ін. (див. р. І п. 8.2).

Помітно активізувалося вживання інтернаціоналізму *постіндустріальний* (*період, епоха, доба, суспільство, країни, світ*). В окремих випадках виступають тільки одиниці з *до-*, оскільки період «після» ще не настав: *доринковий* (*відносини, період, суспільство* і т. ін.), *докомп'ютерний*, *доінтернетний* (*період*).

Рідше такі моделі реалізуються в іменниках — назвах відповідних періодів (*пост-модерн*, «у часи перебудови й *постперебудови*»), явищ (*посткомунізм, постсоціалізм, постсталінізм, посттоталітаризм; постмодернізм*) і ознак («*пострадянськість* менталітету широких верств населення України», *постколоніальність* і под.), ще рідше — в назвах осіб, наприклад: «Дикий ринок, створений *посткомуністами* під привабливими гаслами <...>» (Є. Голібардов. — ВК, 19.11.1997, с. 5), пор., наприклад, у польській мові: *postkomunizm, postkomuna, postkomunista*, зневажл. *postkomuch*. Див. також у р. І п. 3.2.1 *постсовок*.

Див. також у п. 4.2.5 цього розділу про випадки лексикалізації компонента *пост-*.

З іншого боку, серед одиниць з цими префіксами, досить активних у радянський час, зі зрозумілих причин зазнали дезактуалізації прикметники з такою точкою відліку, як «Жовтень», Жовтнева революція 1917 року: *дожовтневий* — *позжовтневий: період*,

¹⁴ Пор., наприклад: «В Україні ніхто не буде планів більш ніж на чотири роки. Адже кожні чотири роки у нас вибори <...> От і зараз усі прогнози щодо курсу гривні поділяються на “до” та “після” виборів» (З. Воронович. — ВЗ, 18.10.2012, с. 10).

література і т. ін. (нейтральні в стилістичному реєстрі, «непафосні» *дореволюційний* — *післяреволюційний* стали просто менш частотними в ужитку), а також *післяз'їздівський* (з відліком від чергового з'їзду КПРС).

4.2.3.8. Утворення з префіксами *супер-, над-, най-, гіпер-* — це моделі зі значенням найвищого ступеня вияву ознаки (пор. також у композитах: *мега-, мульти-* та ін. — див. п. 4.2.2.2.2).

У зв'язку, з одного боку, з посиленням у суспільстві тенденцій до орієнтування на західні зразки з їхнім культивуванням «позитиву» — кращого, більшого і т. ін. (див. р. I п. 6.2.3.1), особливо в мові реклами, а з другого, — зі значним розширенням сфери функціонування молодіжного сленгу стало поширюватися вживання слів (іменників, прикметників, прислівників) з префіксом *супер-* зі значенням найвищої оцінки — найкращої якості кого-, чого-небудь або найвищої інтенсивності дії, ознаки: *суперавтомобіль, супердержавна, суперзірка* (про людину), *суперклас, суперлайнер, суперліга* (у баскетболі та ін.), *супермодель* (про людину), *суперновина, суперпрограма* (на телебаченні, радіо), *суперпроект, суперпропозиція, суперфорвард, суперхіт, суперціна* (нібито особливо низька ціна на певний товар — з мови реклами), *супершоу, супер'якість* («*Супер'якість* — за *суперціною!*»); у різноманітних конкурсах: *суперакція, суперприз* («Телевізори, смартфони, кухонні комбайни, мультиварки й ще багато інших цінних подарунків ми відправили переможцям конкурсу у різні куточки країни. А *суперприз* — трактор — поїхали вручати особисто». — Е, 12.07.2018, с. 2), *суперпереможець* і под. («*Супертираж — супервиграш!* Запрошуємо взяти участь у спеціальному *супертиражі* лотерей “Спортлото” <...> Бажаємо вам *супервиграшу*»: з реклами від «Київспортлото». — ВК, 19.06.1991, с. 3); *суперактуальний, суперкомфортний*, сленг. *суперкрутий* (*суперкрута тачка* — про автомобіль), *супермодний, суперновий, суперпопулярний, суперпрогресивний, суперсекретний* та ін.: «*суперпастеризоване* молоко “Селянське”» (напис на упакуванні); «*суперзволоження шкіри*», «*суперзволожена шкіра*» (з реклами косметичного засобу); «Не надто вдалим видався цей чемпіонат світу для українських легкоатлетів. Єдина “світла пляма” — це *суперперемога* в бігу на 100 метрів нашої Жанни Пінтусевич» (П, 14.08.2001). У мові реклами, в назвах товарів і т. ін. цей префікс пишуть також окремо (за зразком, безперечно, англійської мови): «Депозит “*Супер вклад*”» (УМ, 16.10.2012, с. 13), «*XL-супер капсули* — надпотужний засіб» (ГПУ, 23.11.2012, с. 8), «*Супер Київстар*» (пакетний тарифний план цієї компанії мобільного зв'язку); морозиво «*Супер пломбір*». Значно поширилися в ужитку також лексикалізовані утворення на основі цього префікса — *супер* як прикметник і прислівник (див. п. 4.2.5).

Відбувається також активізація, хоча й меншою мірою порівняно з *супер-*, похідних з українським префіксом *над-* зі значенням найвищого вияву ознаки: *надактуальний, надвишятковий, надвливовий, надгігантський, надпатріотичний, надприбутковий, надшикарний* та ін.; *надінфляція, надконцентрація, наднапруження, надуспих, надцентралізація (влади)* та ін.

Досить інтенсивно розширюється вживання префікса *най-* зі значенням найвищого ступеня вияву ознаки¹⁵ (особливо в мові реклами), в тому числі й у поєднанні з відносними прикметниками (див. також у п. 4.2.5 випадки лексикалізації цього префікса): «”Чумак”!

¹⁵ Префікс *най-* у формах найвищого ступеня порівняння прикметників в українському мовознавстві звичайно розглядають як формотворчий, а не словотворчий афікс (див. розгляд цього явища в п. 2.2.1 у розділі морфології). З іншого ж боку, оскільки префіксація при цьому відбувається не самостійно, а в поєднанні із суфіксацією, перед нами, безперечно, один із видів конфіксації (остання ж, як відомо, належить до способів слово-, а не формотворення; пор. такий же проміжний характер — між формо- і словотворенням — також у творенні дієслівних видів: див. пп. 2.5.2 і 4.3.6.1 цього розділу). Тому особливо «яскраві» (окаціональні) зразки новотворів з цим формантом подано (з певною умовністю) й тут, щоб витримати в цілісності цей семантичний ряд префіксів.

Найпомідорніша томатна паста!», «*Найкавовіша* кава!»; «<...> в найукраїнськішому з українських міст нашої держави» (Суч., 2004, ч. 9, с. 158).

Помітно підвищилася частотність уживання і продуктивність творення слів з префіксом *гіпер-*, поступаючись у цьому тематичному ряду тільки утворенням із *супер-*: *гіперактивний*, *гіперанилаг*, *гіперглобалізм*, *гіпердефіцит*, *гіперелітний*, *гіперзвукочий* (*гіперзвукоча зброя*), *гіперінфляція* (*гіперінфляційний*), *гіперкорупція* (*гіперкорупційний*; *гіперкорумпований*), *гіпермаркет* (магазини з такою назвою з'явилися після появи *супермаркетів*), *гіпермодний*, *гіперпопулярний*, *гіперсексуальний*, *гіперскандальний*, *гіперстагнація*, *гіперцентралізація* (*влади*), *гіперчутливий* та ін. («*Гіперанилаговий* стартовий концерт Вакарчука і “океанів” у Київському палаці спорту підтвердив те, що й так знали». — Дз. т., 7.10.2005); у зв'язку з розвитком інформаційних технологій: *гіпертекст*, *гіперзв'язок*, *гіперпосилання* і под.

До останньої моделі певною мірою прилягає модель творення складних слів з першим компонентом *ультра-*, також активізована в межах описуваного періоду, але, характеризуючи крайній вияв займаної соціальної позиції, вона вибивається з названого тематичного ряду як така, що позначена конотацією несхвальності — з погляду опонентів: *ультрарадикальний* (*ультрарадикалізм*, *ультрарадикал*), *ультрадемократ* (кінець 80–90-ті рр.), *оказ*, *ультраперевбудовник* (кінець 80-х рр.): часто: *ультранационаліст* (*ультранационалізм*, *ультранационалістичний*), *ультрапатріот* (з похідними), *ультрашовініст* (з похідними), *ультрасепаратист* (з похідними) та ін.

4.2.4. Суфіксація іменників (з активізацією низки моделей суфіксального словотворення в широкому стилевому діапазоні від книжних, публіцистичних до розмовних).

4.2.4.1. Суфіксальна фемінізація (моція) — активізація вживання і творення іменників жін. р., похідних від іменників чол. р., на позначення осіб жіночої статі переважно за родом занять (професійною й суспільною діяльністю) та соціальним становищем (посадою, званням тощо), рідше — за місцем проживання, етнічною належністю, віросповіданням, світоглядними та соціальними переконаннями, деякими фізичними та психічними особливостями тощо. Ця тематична сфера словотворення є, звичайно, однією з найактуальніших у мовному житті сучасного суспільства й найчастіше, очевидно, тепер стає об'єктом опису в словотворенні слов'янських літературних мов. Чинниками її активізації стали не тільки поява нових або актуалізація вже наявних понять, що потребують мовного вираження, — як наслідок ширшого залучання жінок до сфер традиційної «чоловічої» діяльності — не лише в сфері економіки, а й у громадському (як активісток, волонтерок і т. ін.), політичному (як членів і навіть лідерів політичних рухів та організацій тощо), державному (аж до посад міністрів, прем'єр-міністра, президента) житті країни, у збройних силах, поліції та ін., а вже й зростання в українському суспільстві ідей фемінізму, спрямованих, зокрема, й на подолання «мовної дискримінації» жінки [див. докладніше про ці тенденції в житті сучасного українського суспільства (у контексті відповідних світових тенденцій), зокрема: Тараненко 2021: 54–93; Архангельская 2011: 153–265]. Наприклад (з різним місцем позиціонування таких фемінативів¹⁶ на шкалі від розмовної до вже нейтральної стилізованої закріпленості): *банкірка*,

Пор. явище розширеного вживання префікса *naj-* у сучасній хорватській мові — від звичайних форм найвищого ступеня порівняння прикметників і прислівників до іменників зі значенням найвищого ступеня якості (подібно до англ. *super*) з написанням як разом, так і окремо: *najfilm*, *najfestival*, *najrestoran*, *naj snajperist* і под.; певні зразки цього явища простежуються також у сучасній польській мові, але поки що у сфері з досить вільними нормами слововживання — у соціальних мережах інтернету: *naj blog*, *wpis «Naj story»* [див.: Kryżan-Stanojević 2008].

¹⁶ У праці використовується термін *фемінатив* (від лат. *nomina feminativa*) як такий, що має давнішу традицію вживання в мовознавстві й більше поширення в інших мовах, хоча в українській мовній практиці протягом останніх 20–25 років дедалі більше вживається назва *фемінітив*.

банкрутка, барменка, бізнесменка, візажистка, дизайнерка, коментаторка, комп'ютерниця, кооператорка, маклерка, менеджерка, модельєрка, парламентарка, парламентарка, піарниця, податківця, продюсерка, роботодавиця, спонсорка, стартаперка, фрилансерка; байкерка, диджейка, рокерка, хакерка; бойовичка, кілерка, рекетирка; ваххабітка, ісламістка, шахідка; нелегалка; у діяльності силових структур: дайшниця (співробітниця ДАІ), десантниця, оперативниця, піхотинка, снайперка, танкістка, атошниця (від атошник «учасник АТО»), актуалізоване міліціонерка, за військовими званнями: сержантка, лейтенантка, полковниця та ін.; ветеранка, волонтерка, доброволиця, рідше доброволка; члени політичних течій, партій: «рухівка», «регіоналка», «свободівка» (жінки — члени таких політичних об'єднань, як Народний рух України, Партія регіонів України, «Свобода»); у сфері спорту та суміжних сферах — уже цілком нейтральні номінації: багатоборка, боксерка (і кікбоксерка), борчиня («24-річна борчиня з Калуша»: ВЗ, 12.09.2014, с. 13), важкоатлетка, дзюдоїстка, канатохідка, каратистка, каскадерка, кросменка, квалітуристка, плавчиня, штовхальниця (ядра), актуалізовані в ужитку лучниця, марафонка, спринтерка, стаєрка, хокеїстка, штангістка; у конфесійній сфері: священиця (у протестантських церквах); за орієнтаціями в статевому житті: бісексуалка, натуралка. Потреби в номінативній ідентифікації особи за її статтю реалізуються навіть у таких випадках: «Не рідкість, коли ДТП спричиняють саме неповнолітні самокатники. У квітні 2023 року в Києві підлітка врізалась в автомобіль, що стояв на пішохідному переході» (Альона Павлюк. — УП, 30.08.2023).

Однак не меншим, а, можливо, навіть більшим, ніж загальносоціальний, стимулом для активізації моцїйного словотворення в українській мові на її сучасному етапі є системно-нормотворчий чинник — прагнення до якомога повнішої реалізації тих можливостей, які закладені в словотворчому потенціалі української мови, які формують її своєрідність (тому повніше це явище слід, очевидно, розглядати саме під цим кутом зору: див. далі п. 4.3.2.1.1).

4.2.4.2. Іменники на *-и(ї)з-ація*, рідше *-ація* — моделі зі значенням переходу до якісно іншого стану, які включають як активне запозичання відповідних іншомовних слів у цілому (у зв'язку із суспільною актуалізацією в зазначений період позначуваних ними понять — наприклад, *глобалізація*, *ісламізація*), так і актуалізацію в ужитку вже наявних та творення нових слів [див. також у цьому плані, наприклад: Коряковцева 2010]. Це деривати переважно від іншомовних коренів, які сприймаються здебільшого як формально віддієслівні, але з погляду реальної деривації вони далеко не завжди спираються на відповідні власне дієслівні основи й більше того — самі можуть ставати основою для творення дієслів. За своєю тематичною спрямованістю в межах соціальної сфери (крім слів з досить загальним значенням, як *абсурдизація*, *віртуалізація*, *глобалізація*, *інституціоналізація*, *структуризація*: *українського політикуму*, *Верховної Ради* та ін. — див. р. 1 п. 4.3.1.1) це переважно одиниці на позначення нових, оновлюваних і взагалі актуалізованих понять:

1) державного устрою країни: *суверенізація* (*республік СРСР, України* — в основному щодо періоду 1990–1991 рр., наприклад: «Процес суверенізації України, як і сам розпад імперії, можливо, розтягнеться на багато років. <...> Ах, як я хотів би помилитись у своїх передчуттях!»). — Олесь Гончар. Щоденники : У трьох томах. 2-ге вид., випр. / Упоряд. Валентина Гончар. Київ, 2008, т. 3, с. 344–345: запис від 3.03.1991; пізніше — *інформаційної сфери*, *повітряного простору*, *церкви* та ін. *України*); *соборизація* («Попри всі зусилля поневолювачів народ України через віки проніс мрію і волю до соборизації всіх українських земель у власній державі». — УК, 26.01.1999, с. 4), пор. *соборна Україна* (див. р. 1 п. 5.1.5); навпаки, *регіоналізація* (*України*), *сепаратизація* (*України*, окремих регіонів, зокрема *Донбасу*, а також — як підозра щодо діяльності певних політичних сил у регіоні — *Закарпаття*) і як їхній крайній вияв — *федералізація* (проблема [нібито] необхідності

федеративного устрою України з підігріванням сепаратистських настроїв у регіонах постійно пропагувалася насамперед з боку сил проросійської політичної орієнтації, КПУ і в окремі періоди особливо загострювалася: в 1991–1992 рр., восени 2004 року — під час «Помаранчевої революції», з кінця 2013 року — у зв'язку з «Євромайданом», зміною державної влади в країні і збройними масовими заворушеннями в Донбасі з весни 2014 року та агресією РФ проти України: див. р. I п. 4.3.7) (два останніх слова не є абсолютними неологізмами); *вертикалізація* [виконавчої] *влади* (див. р. I п. 4.3.7);

2) суспільно-політичного життя країни, високих технологій, державної та суспільної ідеології, національно-культурного розвитку українського народу: *демократизація* (інтенсивна актуалізація цього слова з часів «перебудови»); *лібералізація* (*суспільного життя, візового режиму, норм літературної мови*); *плюралізація* (*суспільного життя, форм власності та ін.*); *легітимізація*; *гуманізація* (*освіти, законодавства, армії та ін.*); *гуманітаризація* (*освіти*); *міфологізація* (з одного боку: *історії, Великої Вітчизняної війни та ін.* — з другого боку: *масової свідомості і под.*); *піаризація* (з одного боку: *певного політика, нового бренду та ін.* — з другого боку: *суспільства, країни і под.*); *екологізація* (*навколишнього середовища, виробництва*); *інформатизація, комп'ютеризація, інтернетизація* й навіть *смартфонізація* (*шкіл, країни, населення*); *дигіталізація, або диджиталізація* (англ. *digitalization*), і його калька *цифровізація* (див. р. I п. 2.2.4); *пакетизація* — 1) те саме, що *пакетування* (*вантажів і т. ін.*); 2) перен.: *даних, інформації, документів, послуг та ін.* (див. про нове значення слова *пакет*: р. IV п. 2.1); *медіатизація* (*суспільства*) — зростання ролі ЗМІ в суспільному житті; *олігархізація* («Рівень *олігархізації* української економіки перевищує 75%». — Е, 27.12.2012, с. 24); *фашизація* — актуалізація цього слова в дискурсах спочатку лівих та проросійських політичних кіл у застосуванні до ідеології правих кіл української орієнтації — переважно тих, що позиціонують себе як «націоналісти» (див. р. I п. 5.4.2): *фашизація України*, а наприкінці 2013 — на початку 2014 рр. у зв'язку із застосуванням режимом В. Януковича силової тактики, юридично невмотивованих репресій щодо учасників «євромайданів» уже навпаки — в загальнодемократичному дискурсі щодо діяльності державного керівництва (з його аж ніяк не проукраїнськими симпатіями) та силових органів: «<...> відбулася повна *фашизація* міліції» (з виступу опозиційного політика Ю. Луценка на майдані Незалежності в Києві 2 лютого 2014 року), з весни 2014 року внаслідок посилення з боку РФ тотальної антиукраїнської ідеології та політики й початку воєнної агресії проти України — активізація вживання цього слова щодо Росії: *фашизація Росії, російської суспільної свідомості і т. ін.*; «*майданізація*» (*Києва, України, небезпека «майданізації» Росії*); з різко несхвальною конотацією з боку представників тодішнього державного керівництва, політичних опонентів: *насильницька «майданізація» України*, тобто поширення явищ суспільного протесту з майдану Незалежності в Києві (маються на увазі події осені 2004 і кінця 2013 — початку 2014 років: див. п. 4.2.1) на інші регіони; низка іменників з префіксом *де-* (див. п. 4.2.3.2): *деідеологізація, деколективізація, декомунізація, департизація, деполітизація, дерадянізація, децентралізація та ін.* — з можливим утворенням від них уже безпрефіксних іменників як позначення відповідних явищ на новому витку розвитку суспільства: *комунізація, партизація*: «Політична криза в Україні скресла в бік *структуризації і партизації* суспільства» (Н. Харчук. — Час, 1997, № 10, с. 2). У нових суспільно-історичних умовах відбулася актуалізація слів *українізація* (з розвитком нового значення: *українізація комп'ютерів і под.* — див. р. I п. 5.2.4) і *русифікація*; поряд з останнім словом стали вживати також *росіянізація, росіязіяція* (див. про такі зміни: р. VUI п. 2.3). Значно активізувалося в ужитку гніздо *радикалізація* (*поглядів, позицій, суспільства*; «— Янукович може тільки намалювати собі перемогу <...> Навіть не допоможе часткова *радикалізація* його виборців». — ГПУ, 31.01.2014, с. 11) з відповідними дієслівними утвореннями, яке з'явилося в останні десятиліття радянського періоду (див. також р. I п. 2.2.2.2.3);

3) економіки (див. також про ці явища: р. I п. 2.2.3):

— по-перше, періоду кінця 80-х — початку 90-х рр.: *бартеризація* (економіки, народного господарства, міжвідомчих відносин; «Плюс бартеризація усєї країни?»: Т. Позняківська. — Час, 9.04.1998; «На початку незалежності була так звана *бартеризація*: підприємства розраховувалися між собою не грошима, а товарами». — ГПУ, 26.07.2013, с. 6); *ваучеризація* (від *ваучер* — неофіційна назва, за російським зразком, приватизаційних майнових чеків); *купонізація* (введення в Україні 1992 року як тимчасового платіжного засобу — до запровадження національної валюти — купунокарбованців); *талонізація* (з одного боку, *цукру, бензину* та ін.; з другого боку, *населення, країни*); *лібералізація* (цін); *індексація* (*заробітної плати, пенсій*);

— по-друге, періоду 1990–2000-х рр.: *приватизація* (актуалізація цього слова); *капіталізація* (актуалізація слова в одному із значень — «перехід суспільства до ринкового укладу економіки»: «Під прапором ідеї “дозволено все, що не заборонено законом” (а законів ще майже не було) відбулася хаотична “капіталізація” економіки. За рахунок збідніння одних казково збагатилися інші»: І. Черленяк. — УС, 25.03.1999, с. 7); *комуналізація* — перехід об’єктів державної і відомчої власності в межах міста на міський баланс; *маркетизація, менеджеризація; валютизація, доларизація* («Долар, він і в Києві долар. Суцільна *доларизація* нашої економіки давно вже стала фактом». — ГУ, 6.04.1995); *офшоризація* (економіки — з переміщенням приватних капіталів в офшорні зони); *орендизація; корпоратизація* (*державних підприємств; з похідними корпоратизувати, -ся, корпоратизований*); *фермеризація* (*сільського господарства; «<...> розширення культурної інфраструктури села та пристосування її до процесів децентралізації, роздержавлення і фермеризації*»); Іван Дзюба. — УУ, 2000, № 1, с. 6); *фіскалізація; монетизація* (*пільг: заміна соціальних пільг грошовою компенсацією за них*); *банкоматизація; комерціалізація* (*спорту, науки, мистецтва та ін., наприклад: «Нинішня комерціалізація спорту — перш за все футболу, як і шоу-бізнесу із запрошенням зарубіжних артистів, — є фактично неповагою до авторитету нашої держави, її спортивних і культурних традицій, до авторитету власних спортсменів*»: М. Пістун. — УМ, 24.01.2013, с. 10; активізація вживання слова з появою спільнокореневих *комерціалізувати, комерціалізуватися, комерціалізований*); *мінізація* (економіки; з появою *мінізувати, -ся, мінізований*: див. р. I п. 2.2.10.1);

4) загальносоціальної проблематики, культури, суспільної моралі, духовності (це позначення переважно негативних явищ у житті сучасного суспільства — зубожіння населення, девальвації моральних і духовних принципів тощо; можливі випадки усвідомлюваного мовцями стилістичного дисонансу між «книжністю» утворень цього словотвірного типу і їхнім реальним змістовим наповненням: *бидлізація* і под.): *меркантилізація; інфантилізація* (*суспільства, молоді*); *сексуалізація* (*культури, мистецтва*); *гламуризація* (*життя, мистецтва та ін., тотальна гламуризація свідомості*: див. про це гніздо в р. I п. 6.2.1), *бульваризація* («На жаль, з боку засобів масової інформації відчувається великий дефіцит уваги до високого мистецтва, їхня *бульваризація* очевидна»: Анатолій Мокренко. — УМ, 8.07.1999, с. 13); *скандалізація; вандалізація* (*суспільства*); *баналізація* (*зла*); *екстремізація* (*суспільства, масової свідомості, політичного процесу*); *маргіналізація* (*українського суспільства, культури, кіно та ін.*); щодо посилення криміналізованості суспільства (див. р. I п. 2.2.10.1) — *криміналізація* (*економіки, міліції, влади, суспільства, країни*), *мафі(і)зація, бандитизація* (*країни, влади; повальна бандитизація*); *кланізація* (*бізнесу, ЗМІ та ін.*); *наркотизація* (*молоді, населення, країни*), *наркоманізація* (див. р. I п. 2.2.10.2); *люмпенізація, жебракізація* (*населення; масова жебракізація*), «*бомжизація*» (див. про гніздо *бомж*: р. II п. 3.5); *плебеїзація* — а) у загальносоціальному плані — як зубожіння населення; б) у плані суспільної духовності — як її девальвація (*суспільства, духовності, духу*), зневажл.-підсил. до другого з цих значень — *бидлізація; ідіотизація*

(населення, молоді; масова ідіотизація), підсил. *дебілізація* (молоді, суспільства; «Укупі з нестабільністю виплат заробітної плати такий стан соціальної інфраструктури регіону призводить до масового збільшення злочинності й появи такого специфічного явища, як соціальна *дебілізація населення*»: М. Алфьоров. — УС, 3.01.2002, с. 4), *параноїзація*, *шизофренізація*, *шизоїзація*, *олігофренізація*; у національно-мовному плані: *манкуртизація* (населення, молоді, українців: див. р. I п. 5.4.1.2); у культурно-мовному плані: «*суржикізація*» (української мови, культури: див. вище п. 4.2.1).

З поширенням у культурному просторі країни популярності сатирико-гумористичного телешоу з соціально-політичною тематикою «Вечірній квартал» «Студії Квартал-95» виникло несхв. «*кварталізація*» (культури, телестору та ін.; «Суцільна “кварталізація” перетворюється на русифікацію телефіру». — УМ, 5.01.2016) — у значенні масованого поширення низькопробної, до того ж російськомовної, культури, а після обрання 2019 року новим Президентом України В. Зеленського, який був художнім керівником студії, це слово набуло ще одного значення — поширення влади Президента В. Зеленського та впливів членів його команди — також значною мірою вихідців з цієї студії — на всі гілки влади і в усіх сферах державного життя: «*кварталізація*» (країни / України, влади, виборів, інформаційного простору, кіноіндустрії та ін.).

На позначення тих чи інших реальних або можливих негативних тенденцій у розвитку України стали вживатися також деривати від назв країн та інших топонімів (як і їхніх «атрибутів» на зразок «*бананізація*»), від прізвищ (в основному політиків) та деяких інших розрядів власних назв [див. також у цьому плані: Стишов 2003: 134; Компарасја *współczesnych języków słowiańskich* : *Słowotwórstwo / Nominacja* 2003: 324–325; Ферм 1994: 68–70; Земская 1996: 108; Waszakowa 2002: 256–258; Благоева 2012: 10] (див. також на цю тему: р. X пп. 3.10.3, 7.2.2. і 7.2.3). Так, щодо відповідних можливих аспектів політичного та економічного розвитку країни — *латиноамериканізація*, іноді «*бананізація*» (мається на увазі крилатий вислів «*бананова республіка*»): «Україна має всі шанси стати нормальною європейською державою. Пророцтва щодо неминучої “*бананізації*”, мені здається, — суто емоційні перебільшення» (Іван Дзюба. — ПіК, 1999, № 18, с. 39); щодо можливого розвитку державного устрою країни — *балканізація*, *югославізація*, тобто розпад після гострих збройних протистоянь за національно-мовними та релігійними ознаками на окремі державні утворення, з близьким значенням — *ліванізація*: «небезпека *балканізації* України»; «<...> відмова від федеративного устрою держави, що може призвести до небезпечного в сучасній Україні ефекту “*балканізації*” (ланцюгової реакції безперервного територіального дроблення) або “*ліванізації*” (національної “паспортизації” населення з метою забезпечення представництва у державних органах)» (М. Орзіх. — ГУ, 6.07.1993, с. 3), «*сомалізація*» (лунають застереження — переважно з боку опонентів української державності — щодо безпеки «*сомалізації* України»: див. також р. X п. 3.10.3; Сомалі, як відомо, розпалася на частини, що воюють між собою), з 2014 року також: «*донбасизація*» (України); *фінляндизація* (України) — значні обмеження в зовнішньополітичних орієнтуваннях України, насамперед її вимушений нейтралітет і лояльне ставлення до Росії, до чого прагне державне керівництво РФ особливо з 2014 року (за зразком міждержавних відносин між СРСР і Фінляндією після поразки останньої в Другій світовій війні) (пор. у сучасних південнослов'янських мовах одиниці на зразок болг. *македонізація*, серб. *косовізація*); щодо культурно-мовних аспектів — *ірландизація*, тобто втрата корінною нацією своєї мови і, як наслідок, значною мірою й національної культури та послуговування мовою колишньої метрополії за наявності власної державності: «Другий абзац 10-ї статті [Конституції України. — О. Т.] криє в собі величезну небезпеку майбутніх конфліктів, розламу України, її *ірландізації*» (Павло Мовчан. — Сл. Пр., 1996, ч. 5); щодо культурних аспектів розвитку в умовах сучасного глобалізованого світу та [ніби] зростання загрози бездуховності суспільства — *американізація*, *вестернізація*, «*макдональдизація*»,

«снікеризація», «попсовізація» і под. (див. р. І п. 6.2.4). Складнішою (багатоплановішою) є семантична структура слова *білорусизація* (від назви сусідньої країни й народу з історією та сучасним станом, найбільшою мірою подібними до ситуації в Україні), тобто розвиток країни ніби за зразком сучасної Білорусі (див. докладніше в р. X п. 3.10.2). З інших відонімних дериватів: *європеїзація* (*України* — актуалізація цього слова як позначення одного з можливих її кардинальних цивілізаційних курсів: див. р. І п. 6.1.2); від *Чорнобиль* (див. р. X п. 3.10.1): *чорнобильзація* (*України, Землі; духовна, мовна чорнобильзація*); «*рошенізація*» (*країни, України*) — несхвально щодо [нібито] прагнень колишнього Президента України П. Порошенка розширити діапазон свого домінування в країні (від назви кондитерської корпорації «Рошен», власником якої він є).

Найчастотніше вживаними похідними в межах цього словотвірного типу від прізвищ політиків були / є: *(де)кучмізація* (ці іменники вживалися переважно в період другого президентства Л. Кучми: див. р. X п. 7.2.3)¹⁷; від прізвищ радянських лідерів — *сталінізація* і ще більше *десталінізація* (останнє особливо стосувалося періоду пізньої «перебудови»); від прізвищ лідерів сусідніх країн — *лукашенкізація* (*України*) і *путінізація* (*України*) (від прізвищ президентів Республіки Білорусь О. Лукашенка та Російської Федерації В. Путіна): переважно щодо крену внутрішньої політики України у період президентства В. Януковича в бік наближення до політичного ладу в Білорусі або в Росії (пор. також уживання першого з цих слів щодо внутрішньобілоруської ситуації: «<...> погляньте хоча б на Югославію, Росію чи, тим паче, “лукашенкізацію” стражденної Білорусі»: Василь Плющ. — ЛУ, 28.11.1996, с. 1). Як реакція з боку певних політичних сил України (переважно лівих і проросійських) і Росії на посилення ролі Галичини в сучасних процесах українського націє- і державотворення (див., зокрема, р. V п. 1.1) — виникнення у відповідних дискурсах дериватів з несхвальною конотацією «*галичанізація*» (*України*), «*бандеризація*» (*України*).

4.2.4.3. Іменники із суфіксом *-(ів)щин-а* — це модель з несхвальною або зневажливою конотаціями на позначення різко негативних суспільних явищ (з погляду «інших» суспільно-політичних, релігійних та ін. кіл) [пор. активізацію такого ж словотвірного типу, наприклад, у сучасній болгарській мові: Благоєва 2012: 10] — явищ як уже з певною «традицією» у сприйнятті різних верств українського суспільства, так і тих, що постійно виникають у зв'язку з переоцінюванням і відкиданням попередніх соціальних, культурних та ін. цінностей і постійно оновлюються залежно від нового розставлення «фігур» на різних «шахівницях». Так, серед мовних маркерів антицінностей у загальному комплексі української національно-державницької проблематики в ужитку активізувалися такі слова, різною мірою відомі й давніше, як *малоросійщина* (див. про це явище: р. І п. 5.4.1.2), *отаманищина* (див. р. І п. 5.2.5), *хуторянищина* (див. р. І п. 6.1.2), *шароварищина* (див. р. І п. 5.2.4), *кочубеївщина* (явище національного зрадництва, звичайно в інтересах Росії, з боку представників української політичної еліти — за прізвищем Василя Кочубея, автора доносу на гетьмана Івана Мазепу російському цареві Петру I), наприклад: «<...> “кочубеївщина”». Цей комплекс запродавства, коли заради влади, наживи, політичного і суто кар'єрного утвердження або збереження українські політики і діячі готові пожертвувати національними інтересами, гідністю і честю, рідною мовою» (Микола Жулинський. — Д, 20.07.2012, с. 9), «<...> слово письменника стане документом історії, заплямованою розгнузданим україноненависництвом, новітньою *кочубеївщиною*, малоросійською *басаврюківщиною*» (Роман Лубківський. — ЛУ, 14.06.2012, с. 10). У межах цього ж

¹⁷ Після обрання Президентом України В. Зеленського стало поширюватися «*зеленізація*» (*телефіру; влади, України, національної економіки* та ін.; «Та, на жаль, замість тотальної українізації масмо тотальну *зеленізацію*. І якщо не ми її, то вона — нас»: Юрій Винничук. — ВЗ, 9.08.2020) — у тому ж приблизно значенні, що й «*кварталізація*» (див. вище).

дискурсу — як вираження критичного ставлення до «імперської Росії» (див. р. І п. 5.3.5) — стало вживатися *азійщина* (те саме, що *азіатчина*, але звичайно в застосуванні до явищ саме російської дійсності), реактуалізувалися *московщина* (див. р. І п. 5.3.5) і *російщина* (див. нижче). Як один з маркерів антицінностей українського культурно-мовного плану постало слово «*тарануньківщина*» (від *Таранунька*) — для характеристики українського гумору, що ґрунтується на експлуатації «суржику» (див. докладніше р. ІІ п. 3.4). На позначення негативних явищ, що дісталися від радянського минулого, стали вживатися: *радянщина* (див. р. І п. 3.2.1); *застійщина* — на позначення суспільного застою 70–80-х років (див. р. І п. 4.2); від прізвищ радянських лідерів, ідеологів: *сталінщина*, *беріївщина* (від прізвища *Берія*), *брежнєвщина* («затхлі часи *брежнєвщини*»: Олекса Мусієнко, письменник. — ЛУ, 3.02.1994, с. 7), *сусловщина*, *маланчуківщина* — утворення, особливо характерні для періоду «перебудови» (див. р. І п. 3.2.2.); пізніше стало вживатися (порівняно рідше) також *ленінщина*. На позначення негативних явищ уже незалежної України — від прізвищ її президентів: *кучмівщина*, *ющенківщина*, *януковщина*, *порошенківщина*, прем'єр-міністрів: *лазаренківщина*, *азаровщина* (див. р. Х п. пп. 7.2.2, 7.2.3); як характеристика «розкольної» діяльності від початку 90-х років митрополита, а згодом Патріарха Філарета, що привела до утворення не залежної від РПЦ Української православної церкви Київського патріархату: *філаретівщина* (у дискурсах його релігійно-політичних опонентів). Серед похідних від прізвищ лідерів сусідніх держав найчастотнішими є *путінщина* (див. також р. Х п. 7.2.3), *лукашенківщина* (наприклад, Павло Мовчан: Сл. Пр., 1996, ч. 5); серед досить помітних функціонувало також *жириновщина* (від прізвища В. Жириновського, скандального російського політика, добре відомого, зокрема, своїми шовіністичними, різко антиукраїнськими заявами): «Тепер от маємо *жириновщину*. А що після неї? Чи *ленінщина-жириновщина* фатально неминучі, бо задовані в національному характері <...>?» (Євген Гуцало. Ментальність орди).

З-поміж дериватів з цим суфіксом і з подібною конотацією, утворених від назв етносів і/або їхніх країн, в ужитку актуалізувалося *російщина* — у досить загальному значенні: «усе те негативне, що пов'язує з Росією (переважно щодо російської мови та культури в плані їхнього масованого руйнівного впливу на українську мову й культуру)»: українська мова «у нерівному двобой з *російщиною*» (С. Лашенко. — Сл. Пр., 15.02.1997), «рабська *російщина* в лексиці» (Б. Ковгар. Спец: спогади. — Сл., 1992, ч. 13), «Картаген нового правопису: Про деклароване подолання *російщини*» (О. Негребецький. — УС, 13.07.2000), «<...> чужий словесний бруд вливається в українську мову і тим самим зміцнюються позиції *російщини*, руйнується український менталітет» (Укр. м., 2001, № 1, с. 65).

З огляду на вже досить міцне закріплення в мовному узусі моделі із суфіксом *-щин(-чин)-а* з негативними конотаціями (*азіатчина*, *іноземщина*, *малоросійщина*, *московщина* і под.) вона мало поширюється на використання з нейтральним стилістичним статусом подібних назв інших культур, мов тощо й, зокрема, на вживання іменника *україніщина*. Пор. вільне функціонування названої моделі з нейтральною конотацією її компонентів у дорадянській західноукраїнській і сучасній діаспорній мовних практиках — як із ширшим значенням певної національної культури, мови, звичаїв, певного національного характеру чого-небудь: *англійщина*, *російщина*, *україніщина*, *французщина* (див., наприклад: УНС, УАС, а також Грінч.), з яких, наприклад, *Голоск*. подає тільки *російщина*, так і в значенні власне якої-небудь мови: «*учитися англійщини й французщини*», «*граматика українщини*» (Олекса Горбач. Шлях зі Сходу на Захід: Спогади. Львів, 1998, с. 143, 169) (пор. продуктивність аналогічних нейтральних моделей на позначення певної мови в чеській та словацькій мовах: *čeština*, *slovenčina* і под., а також, зокрема, пол. *polszczyzna*, *niemczyzna*). Щодо функціонування цієї моделі на позначення тієї чи іншої мови в загальноукраїнському мовному полі можна навести дещо вже, очевидно, застарілі *церковнослов'янщина* (СУМ-11) і *старослов'янщина* (СУМ-11: Дод.), а також деякі новіші, але поки що рідковживані приклади на зразок: «забур'янена англіцизмами *україніщина*», «"Міжнаціональна" *російщина* <...> має <...> функцію далеко важливішу од комунікативної <...>» (Оксана Забужко. Хроніки від Фортінбраса: Вибрана есеїстика 90-х. Київ, 1999, с. 107, 110), *хорватщина* (О. С. Стрижак. — В кн.: Українська пропріальна лексика. Київ, 2000, с. 29). У разі закріплення такої моделі на позначення певної мови її розгляд слід було б

здійснювати не в цьому підрозділі, а в межах п. 4.3 — як явища нормотворчого характеру, а також у р. IX п. 3.3.3.2 — як заміну атрибутивних словосполучень з іменником *мова* іменниками із суфіксом *-чин(-чин)-а*.

З утворень останніх років — «*байрактарицина*» (див. р. X п. 1.3).

4.2.4.4. Іменники із суфіксом *-ість* — це модель творення абстрактних іменників від відносних прикметників у тих випадках, коли таким чином увиразнюється «якісність» ознаки, суспільно важливої для мовців [пор. так само активізацію, наприклад, на матеріалі сучасної російської мови: *єврейскость, женскость, русскость, советскость*: Земская 1996: 130]. Це насамперед тематична група, пов'язана з етнонімами (див. про активізацію утворень такого роду в інших слов'янських мовах новітнього періоду: р. I п. 5.5), а також певними хоронімами: *українськість / неукраїнськість* (див. р. I п. 5.2.4), *антиукраїнськість* (див. р. I п. 5.4.1.1), *єврейськість* (пор. у СУМ-20 також *італійськість, китайськість*), *слов'янськість* (переважно в руслі новітнього «панславізму» РФ: див. р. I п. 5.3.5), *європейськість / несвропейськість, антиєвропейськість (європейськість України; причини нашої неєвропейськості і под.) і азійськість* — як протилежність до *європейськості* (див. р. I п. 6.1). З-поміж інших дериватів: *радянськість* (це слово можна було почути й у радянський час — наприклад, у виступі критика, рецензента літературного твору: «Авторові бракує відчуття того, що я б назвав “радянськістю”», хоча словники його не фіксували; тепер воно актуалізувалося, але зі зміною позитивної конотації на негативну): «<...> сучасна влада не може реформувати країну через *радянськість* мислення» (В. Скуба. — Д, 6.10.2009), «*Радянськість* — важлива складова всієї інформаційно-культурної політики путінського режиму» (С. Грабовський. — Д, 16.01.2015, с. 20), зневажл. *совковість* (див. р. I п. 3.2.1); *імперськість* (переважно щодо зовнішньої політики СРСР і сучасної Росії: див. р. I п. 5.3.5); *фашистськість* — з одного боку, *ОУН-УПА, України, «Майдану»* (у дискурсі проросійських політичних кіл, які, як і офіційна Росія, звинувачують сучасну Україну в «фашизмі»), з другого боку: *путінської Росії* і под. (див. про взаємні звинувачення політичних опонентів у «фашизмі»: р. I п. 2.2.2.2); *церковність* («*церковність* позиції Патріарха». — Газета «Слово православ'я», 2014, № 15, с. 7; пор. у СУМ-11 це слово з іншим значенням). У зв'язку з розвитком в Україні гендерного руху та наукових досліджень у цій сфері, а також з поширенням різноманітних неканонічних релігійних, окультних та ін. учень стала функціонувати опозиція *жіночість* (досі словники подавали це слово тільки в «якісному» значенні: те саме, що *жіночність*) — *чоловічість*: «категорії *жіночності* — *чоловічості* в мовах світу»; «Датель Буття (Дажбог) діє, як *жіночість* в жінці, і діє, як *чоловічість* в чоловікові» (Лев Силенко. Святе вчення).

4.2.4.5. Іменники із суфіксом *-іад(-іяд)-а* — модель творення іменників з іронічною конотацією на позначення різних явищ досить тривалої й активної, зі зміною (частою) учасників, але непродуктивної діяльності в державному житті¹⁸. Це вже відносно усталені в межах описуваного періоду «*спікеріада*», «*коаліціада*», меншою мірою «*прем'єріада*», «*комітетіада*» (про складні й зтяжні процеси обирання Голови ВР України та формування провладної коаліції з її фракцій і окремих депутатів, призначення прем'єр-міністра й формування уряду, розподіл керівництва комітетів ВР за різними фракціями) та різноманітні okazіоналізми на зразок *прокуріада* (про непрості обставини навколо кандид-

¹⁸ В основі її можна вбачати назву поеми Гомера «Іліада», а також одиниці на зразок *олімпіада, спартакіада* і под., а серед безпосередніх зразків для наслідування — okazіоналізми з назв досить популярних перед цим радянського сатиричного кінофільму «*Прохиндіада*, или Бег на месте» — від рос. *прохиндей* (1984 рік, кіностудія «Ленфильм», режисер В. Трегубович) і химерного роману Юрія Андруховича «*Московіада*» (1993 рік).

датури можливого Генерального прокурора України). Наприклад: «Згадаймо лишень кількамисячну ганебну “*спікеріаду*”, коли Верховна Рада, марнуючи народні гроші, ніяк не могла обрати собі Голову <...>» (В. Плющ. — ЛУ, 27.01.2000, с. 1), «Ареною боротьби за це стала нова Верховна Рада. В ній одне за одним відбувалися дійства: “*спікеріада*”, “*портфеліада*”, “*урядіада*” — останнє зводилося до того, щоб відправити у відставку уряд А. Кінаха» (ВЗ, 25.07.2002), «Метушня довкола *прем'єріади* вже п'ятий тиждень триває» (ВЗ, 24.03.2016, с. 6). З варіантом *-іяд-а* найчастіше вживається, очевидно, *коаліціяда* (цей варіант — як пуристично-нормотворчий у своїй основі — слід було б розглядати, звичайно, в межах п. 4.3).

4.2.4.6. Іменники із суфіксами *-ник, -ик, -ець, -івець / -овець* та деякими ін. — неофіційні (зокрема розмовні, професійні, сленгові) моделі відіменникової та відприкметникової деривації на позначення осіб за їхніми соціальними, політичними, релігійними та ін. інтересами, уподобаннями, за сферами їхньої діяльності, родом занять і взагалі соціальним статусом (такі слова вживаються переважно у множині, оскільки це назви не стільки окремих осіб, скільки осіб як представників відповідних груп; форми жін. р. уживаються рідше й існують не до всіх форм чол. р.). Активізація цих моделей зумовлена як різко зрослою структурованістю українського суспільства за різними параметрами (див., наприклад, р. І п. 2.2.2), так і значно більшою відкритістю (порівняно з радянською добою) функціонування різних структур суспільства, зокрема для висвітлення в засобах масової інформації, і зорієнтованістю самих ЗМІ на охоплення всього спектра сучасної дійсності. Це структурування загального поля назв осіб:

а) за загальносоціальним статусом: *бюджетник* — 1) працівник бюджетної сфери, галузі (з'явилося після формування сфер економіки, що фінансуються вже не за рахунок державного бюджету, і з можливою опозицією *бюджетники* — *приватники* внаслідок поширення значення останнього слова взагалі на осіб, зайнятих у сфері приватного підприємництва, а не тільки на самих власників відповідних об'єктів); 2) студент, що навчається коштом державного бюджету (зокрема, з протиставленнями на зразок *студенти-бюджетники* — *студенти-контрактники / студенти-платники*); *контрактник* «той, хто працює, навчається, служить в армії за контрактом»; *платник* — *безплатник* «той, хто оплачує надавані йому певні соціальні послуги, товари або звільнений від цього» (студент, що оплачує або ні своє навчання; школяр, що оплачує або ні свій сніданок та обід у школі тощо); *платниця* — *безплатниця* у значеннях також «пацієнтка пологового будинку, що оплачує або ні своє перебування тут»); *пільговик* «той, хто має певні соціальні пільги»; *регресник*; *мажоритарник* — *пропорційник* «кандидат у депутати Верховної Ради, що балотується по мажоритарному / по пропорційному виборчому округу; депутат ВР, що пройшов по такому округу»; *офшорник* «той, хто зберігає кошти, має власність в офшорних зонах»; *альтернативник* — 1) той, хто відбуває альтернативну цивільну службу; 2) прихильник «альтернативної» (некомерційної, «непопсової») музики (див. р. І п. 4.3.1.1); узагалі той, хто віддає перевагу чомусь «іншому» замість більш прийнятого; *двомовник* — 1) той, хто вільно користується в Україні двома мовами (звичайно українською і російською) (у цьому значенні вживається також *двомовець*); 2) зневажл. про того, хто наполягає на запровадженні в Україні державної двомовності; *традиційник* — у широкому значенні «той, хто дотримується певних традицій у тій чи іншій сфері життя, діяльності» (про письменника, художника, музиканта і под. — у значенні «традиціоналіст», на відміну від новатора, модерніста, авангардиста; про релігійних людей, які належать до тієї чи іншої з канонічних конфесій, — на відміну від людей, що належать до різних менш поширених або менш усталених релігійних громад; це взагалі консервативна в своїх суспільних поглядах та в особистому житті людина) — *нетрадиційник* переважно у значеннях: 1) той, хто займається нетрадиційними або неофіційними мето-

дами лікування (див. р. І п. 2.2.8); 2) той, хто дотримується «нетрадиційних» ставових орієнтацій (див. р. І п. 2.2.9);

б) за соціальними платформами, політичними, економічними, релігійними та ін. поглядами, переконаннями: *застійник* «представник, функціонер епохи застою» — *перебудувник* «прихильник, активіст “перебудови”» (утворення другої половини 80-х — початку 90-х років: див. р. І п. 4.2); *ринковик*, *риночник* «прихильник ринкової економіки»; *опозиційник* (замість нейтрального *опозиціонер*: *депутат-опозиційник*); *заворушник* «організатор або учасник масових заворушень»; на позначення учасників та прихильників різних політичних рухів, громадських організацій, членів партій, фракцій Верховної Ради — утворення від власних назв таких рухів, організацій та ін.: *компартісець*, рідше *компартієць* (член Комуністичної партії — замість нейтрального *комуніст*), *рухівець* (член Народного руху України), «*нашоукраїнець*» («Наша Україна» — партія, фракція у ВР), *регіональник* (те саме, що *регіонал*: див. п. 4.2.5), *б'ютівець* (БЮТ, тобто «Блок Юлії Тимошенко», — виборчий блок, фракція у ВР), *унсовець* (член УНСО — Української народної самооборони), *свободівець* (член партії «Свобода»), «*УДАРівець*» / «*ударівець*» (член партії «Удар» — Український демократичний альянс за реформи), «*єдиноукраїнець*» (член фракцій «За єдину Україну», «Єдина Україна»); *майданівець*, *євромайданівець*, *автомайданівець* — *атимайданівець* (див. вище п. 4.2.1); від прізвищ політичних лідерів: «*чорноволівець*», а згодом «*удовенківець*» — «*костенківець*» — з розпадом Народного руху України на дві організації («*Удовенківці*» мають свого кандидата, тож і «*костенківці*» повинні мати). — УМ, 8.05.1999) — від прізвищ Чорновіл, Костенко, Удовенко; *кучміст* (*кучмівець*), *юценківець*, *тимошенківець*, *симононківець*, *вітренківець* *порошенківець* та ін. (уживалися також *януковець*, *януковичівець*, але з низькою частотністю — через «незручність» для таких словесних операцій прізвища четвертого Президента України); щодо вірян та прибічників певних конфесій: *філаретівець* (від *Філарет* — предстоятеля УПЦ КП), *сабоданівець* (від *Сабодан* — світське прізвище мітрополита Володимира, предстоятеля УПЦ МП); *рунівцівець* (від РУНВіра) та ін.;

в) за сферою або родом занятя (зрозуміло, що для нашої теми важливі насамперед нові галузі, установи та ін. або ті, що постійно перебувають у центрі уваги суспільства) — це працівники, члени різних державних структур: *силовик* (представник «силових» структур, відомств — Збройних сил, МВС, СБУ і т. ін.), *єменесник*, *надзвичайник*, рідше *мінєнесник*, *мінєнесівець* (працівник Міністерства з надзвичайних ситуацій — МНС), *змпівець* (ЗМОП — загін міліції особливого призначення), *спецпризначенець*, а згодом також «*беркутівець*» (службовець підрозділу «Беркут» у складі МВС), *податківець*, рідше *податковик*; особи, зайняті в різних сферах економіки: *комерційник* — 1) підприємець-приватник; 2) студент-контрактник; *кооперативник* (кооператор — у часи «перебудови»); *біржовик* (той, хто займається біржовими операціями; слово, актуалізоване щодо реалій уже сучасної вітчизняної дійсності); *готельник* (представник готельного бізнесу), *паркувальник* (працівник, що займається паркуванням автотранспорту на вулицях міст) та ін.; *спрощенець* (підприємець, що працює за спрощеною схемою оподаткування); *човникар* (той, хто займається «човниковим» бізнесом: див. р. І п. 2.2.3); працівники ЗМІ: *інформаційник*, *медійник* або *масмедійник*, *телевізійник*, *радійник*, *кабельник* (працівник у сфері кабельного телебачення); особи, зайняті в сферах інформатики, реклами: *комп'ютерник*, *інтернетник*, *айтішник* / *айтівець* (див. нижче); *рекламник*, *піарник*; *мануальник* (фахівець з мануальної терапії); *попсовик* (попспівак).

Окремий структурний розряд становлять суфіксальні утворення від ініціальних абрєвіатур — з фіналлю як на приголосний: *ФОП* (фізична особа-підприємець) — *фопівець* (див. також вище *ЗМОП* — *змпівець*, *МНС* — *єменесник*), так і на голосний (пор., наприклад, з давніших утворень такого роду: *НАТО* — *натовець*), коли при словотворенні в позиції між голосними з'являються інтерфікси *-в-*, *-ів-*, а також *-ш-*: *АТО* (антитерористична операція на Донбасі в 2014–2018 рр.) — *АТОВець* / *атовець*; *ГРУ*

(Головне розвідувальне управління [Генерального штабу РФ]) — *ГРУвець* (наприклад, напис у рухомому рядку новин *ГРУвці*, мн., а у вимові ведучих — [геерувці] і [гзрувці]: СТБ, «Вікна», 8.04.2006); *СБУ* — *есбеувець*, на письмі також *СБУвець* (співробітник Служби безпеки України); *УНСО* — *унсовець*; *ФСБ* (Федеральна служба безпеки [РФ]) — *ефесбівець*. В актах деривації від аббревіатур з фіналлю на *-і* відбувається накладання морфем між кінцем твірної основи і початком інтерфікса: *ДАІ* (Державна автомобільна інспекція) — *даївець*; *ІТ* (англ. *IT*, у вимові [ай-ті]) — *ІТ-вець* / *айтівець*, тобто фахівець з інформаційних технологій («Для *айтівців* готують підвищені податки». — УП, 10.08.2020). (Див. також далі в п. 4.3.1 про нормотворчі тенденції в цій сфері — із заміною *даїшник*, *атошник* і под. на *даївець*, *атовець* і под.)

Зі сфер нелегальної і кримінальної діяльності (див. також р. І п. 2.2.10.1): *тіньовик* (представник тіньової економіки; слово, актуалізоване тепер); *мафіозник*; з різновидами, «спеціалізаціями» такої діяльності (наявність суфікса *-щик* свідчить про те, що такі слова звичайно переймаються з російської мови: див. також п. 4.3.2.3): «*серійник*» (серійний убивця, а також злодій, що здійснив низку пограбувань, гвалтівник, що здійснив низку звалтувань), «Слідчі вже довели причетність цієї групи “*клофелінищиків*” до шести розбоїв» (О. Узарашвілі. — ВЗ, 4.07.2013. с. 4), « — Під контролем Бабая працювали кишенькові злодії, “*наперсточники*”, “*клофелінищиці*”, контрабандисти, валютні міняйли <...> та “*квартирничі*”, — розповідь про висновки міліції заступник начальника <...> — <...> Повернення до іменних квитків аж ніяк не вдарило по “вокзальній мафії”. Просто перекупників замінили “*білетники*”» (О. Узарашвілі. — ВЗ, 6.06.2013. с. 22); *довічник* (той, хто засуджений до довічного ув’язнення).

4.2.4.7. Суфіксація в моделях семантико-словотвірної конденсації вихідних назв (у разі універбації словосполучень, переважно атрибутивних, та, рідше, стягнення структури окремих слів, здебільшого складних). Про актуальність у житті суспільства позначуваних відповідними словами понять свідчить не тільки значення цих слів, а й частотність їх уживання в мовленні (особливо в розмовній мові, у молодіжному та професійних сленгах), що може приводити, зокрема, — як наслідок, з одного боку, принципу економії мовних зусиль, а з другого боку, прагнення до експресивності мовлення — до утворення їхніх стягнених, конденсованих форм (у тому числі у формі вже наявних у мові слів: див. нижче *валютник*, *енергетик* та ін.). Процеси суфіксації при цьому можуть поєднуватися на формально-словотвірному рівні зі стягненням морфемної структури слова (див. нижче, наприклад, *броник*, *флешка*), а на семантичному рівні — з метонімічним зміщенням категоріального значення кореня слова від позначення об’єкта дії до позначення ознаки суб’єкта: див. нижче, наприклад *валютник*, *валютка* у 2-му значенні).

4.2.4.7.1. Іменники із суфіксами *-ник*, *-ик* на позначення неістот:

а) на основі прикметників у відповідних номінативних словосполученнях: *безпілотник* — безпілотний літальний апарат, *опорник* — опорний пункт, *спостережник* — спостережний пункт (ці слова стали поширюватися в загальному вжитку після початку воєнних дій з 2014 року); *енергетик* — енергетичний напій; *зарядник* — зарядний пристрій (для електронних пристроїв); *касетник* — 1) касетний магнітофон; 2) касетний боєприпас (снаряд, бомба) (з 2022 року — під час воєнних дій); *мобільник* — мобільний телефон; *обмінник* — пункт обміну валют (розм. *обмінний пункт*); *цифровик* — цифровий фотоапарат; у музикантів, співаків: *дебютник* — дебютний диск (альбом), *сольник* — 1) сольний концерт; 2) сольний диск (альбом) співака, музиканта, ансамблю; у комп’ютерній технології: *антивірусник* — антивірусна програма (у сфері інформатики), *планшетник* — планшетний комп’ютер (у формі планшета), *пошуковик* — пошукова програма

(в інтернеті), *серійник* — серійний номер (у комп'ютерних програмах), *системник* — системний блок;

б) рідше на основі іменників: *броник* — бронезилет (слово стало поширюватися після початку воєнних дій з 2014 року); *валютник* — пункт обміну валюти; *відик* — 1) відеомагнітофон; 2) відеофільм.

4.2.4.7.2. Іменники із суфіксом *-к-а* на позначення неістот¹⁹:

а) *автономка* — автономне опалення (в будинках); *автоцивілка* — страхування цивільно-правової відповідальності власників автомобілів та інших наземних засобів транспорту; *акцизка* — акцизна марка; *альтернативка* — альтернативна цивільна служба; *«апаратка»* — апаратна нарада («У січні цього року в Київській міськдержадміністрації відбулася «апаратка», де розглядалася робота Центру «Тварини в місті»». — УМ, 13.02.1999, с. 6; слово досі не виходило поза межі бюрократично-управлінського лексикону); *атомка* — 1) атомна бомба (професіоналізм); 2) атомна електростанція; *безготівка* — безготівкові кошти; безготівковий розрахунок (*придбати за безготівку*; *платити безготівкою*; найімовірніше, це калька рос. *безналичка*, *безнал*, але у формально-словотвірному плані слово може бути результатом не тільки універбації, а й префіксації від *готівка*); *брокерка* — брокерська фірма; брокерська біржа; *валютка* — 1) валютний магазин («Хто, справді, доведе, що машина і костюм з *валютки* — свідчення сьогоденних розкошів, а не рештки минулих?» — КВ, 26.09.1997); 2) пункт обміну валют («<...> установа в пунктах обміну валюти так званих фіскальних апаратів. Мабуть, за *валютками* суцільна фіскалізація прийде й у всі інші точки, де крутяться грошові знаки»: В. Княжанський. — Д, 28.11.1998); *високоточка* — високоточна зброя (з 2022 року — під час воєнних дій); *волонтерка* — волонтерська діяльність (допомога); *гуманітарка* — 1) гуманітарна допомога (у вигляді речей, продуктів харчування, спочатку переважно з-за кордону: «*Гуманітарка* — життя для тисяч нездолених. <...> Тисячі тонн гуманітарної допомоги вже місяць не можуть рушити далі митниці». — КВ, 14.02.1997); 2) гуманітарна сфера; гуманітарна політика держави; *дистанційка* — 1) дистанційний пульт керування (телевізором, радіоприймачем і т. ін.); 2) дистанційна робота або навчання (з 2020 року — під час пандемії COVID-19: «Третина українців підтримує впровадження «*дистанційки*» через коронавірус». — УП, 31.07.2020); *електронка* — електронна пошта; *індивідуалка* — індивідуальний графік (роботи, навчання); *камуфляжка* — камуфляжна форма (у військових); *касетка* — касетний боєприпас (снаряд, бомба) (з 2022 року — під час воєнних дій); *комуналка* — 1) комунальна сфера, комунальне господарство («Вітчизняна «*комуналка*» знову в центрі уваги: з 15 жовтня офіційно стартує опалювальний сезон». — УМ, 13.10.2011, с. 2); 2) житлово-комунальні послуги (*борги за комуналку*); *корпоративка* — корпоративний захід: вечірка, свято та ін.; *кредитка* — кредитна карта (картка); *кредиторка* — кредиторська заборгованість; *магістерка* — 1) магістерська робота; 2) магістратура (при вищих навчальних закладах); *мажоритарка* — 1) система виборів до органів державної влади за мажоритарним принципом; 2) мажоритарний виборчий округ («Найвірно, але щиро сподіваюся, що після виборів горезвісну *мажоритарку* відмінять!»:

¹⁹ Творення дериватів зазначеної моделі може, зокрема, стимулюватися з боку як російської, так і польської (через можливе посередництво західноукраїнської та діаспорної мовних практик: див. р. V п. 3.5, а також п. 4.3.2.8 цього розділу) мов, навіть якщо вони не є прямими запозиченнями з них, оскільки в цих мовах названий словотвірний тип має високу продуктивність. Пор., наприклад, з одного боку, *кредитка* — кредитна карта (картка), а з другого, — *кредитівка* — кредитна (кредитова) спілка; *пралка* (пор. рос. *стиралка*) і *пралька* (пор. пол. *pralka*) — пральна машина; «Як винайняти квартиру в Криму (заголовок). <...> Це вам не Болгарія, де ви <...> маєте у своєму розпорядженні санвузол, *сателітарку*, відео, телефон і т. ін.» (Н. Боднар. — Е, 19.06.2003, с. 6), тобто супутникову (сателітарну) антену (пор. пол. *antena satelitarna, satelitarka*).

Н. Балюк. — ВЗ, 1.11.2012. с. 2; *балотуватися по мажоритарці*; *маршрутка* — маршрутне таксі; *материнка* — материнська плата (у комп'ютері); *мікрохвильовка*, *хвильовка* — мікрохвильова піч (пор. рос. *микроволновка*, пол. *mikrofalówka*); *мінімалка* — 1) мінімальна заробітна плата («З 2013-го “мінімалка” зросла на 13 гривень». — ВЗ, 3.01.2013. с. 3); 2) мінімальна пенсія; *мобілка* — мобільний телефон («Дістає [“новий росіянин”. — О. Т.] мобілку, дзвонить братві»: з анекдоту. — УМ, 1.08.2000); *натуралка* — натуральний корм (для домашніх тварин); *обмінка* — обмінний пункт валюти; *оборонка* — оборонна галузь, промисловість («Досвід відставних генералів має врятувати “оборонку”»: В. Авдєєв. — Д, 15.01.1997; «Вінницький завод “Аналог”, який раніше працював переважно на “оборонку”, відправив у торговельну мережу України першу партію велосипедів однойменної марки». — УМ, 27.01.1999, с. 9; до 90-х років слово функціонувало тільки як професіоналізм); *офшорка* — 1) офшорна зона; 2) офшорна компанія; *персоналка* — персональний комп'ютер; *платіжка* — платіжне доручення; платіжна відомість; платіжне повідомлення; *пленарка* — пленарне засідання; *повномасштабка* — повномасштабна [російсько-українська] війна (з 2022 року), наприклад: лекція О. Маслової «Мозок у ритмі війни: як *повномасштабка* плавить мозок і що з цим робити?» у рамках всеукраїнського молодіжного заходу «Молодвіж» (Львів, вересень 2022 року); *популярка* — 1) що-небудь дуже популярне (книжка, фільм, пісня тощо); 2) популярна музика — як жанр (Ю. Чекан. Муки музичної *популярки*. — Книжник, 2001, № 1, с. 5); *пралька / пралька* — пральна машина («Осело обігриває *пралька*. Господар опалює будинок за допомогою старої пральної машини». — Е, 28.08.2014, с. 21; «Води у хаті нема, на подвір'ї — криниця, тож у *пральці*-автоматі не попрали, доводиться користуватися звичайною пральною машиною». — ВЗ, 12.06.2014, с. 13); *пропорційка* — пропорційна система голосування під час виборів до органів державної влади («За законопроект, який передбачав проведення виборів на пропорційній основі, віддав свій голос 201 парламентар <...> Проти “*пропорційки*” проголосували 42 депутати». — П, 13.07.2002); *сезонка* — сезонна робота; сезонний промисел («Тим же, хто зовсім втратив надію на майбутнє, на біржі пропонують “*сезонку*”». — КВ, 15.08.1997, с. 9); *снайперка* — снайперська гвинтівка (професіоналізм, що став поширюватися в масовому вжитку з 2014 року під час воєнних дій на Донбасі); *соціалка* — 1) соціальна сфера; 2) про певне явище соціального спрямування: соціальна програма, допомога, реклама («витрати уряду на *соціалку*»); *спроценка* — спрощена система оподаткування (для підприємців); *тренажерка* — тренажерний зал («— Кидаю курити й пити пиво, почну нормально харчуватися та запишуся в *тренажерку*». — ГПУ, 4.04.2014, с. 7/23); *флешка* — флеш-нагромаджувач(накопичувач) або флеш-карта; *шенгенка* — шенгенська віза («— Українці складають найчисленнішу групу мігрантів у країнах Європейського Союзу. <...> Це лише підтверджує факт високої затребуваності нашими громадянами “*шенгенок*”». — Е, 11.07.2013, с. 10); *ядерка* — 1) ядерна бомба; ядерна зброя; 2) ядерна війна; у власних назвах: «*Могиланка*» — розмовна назва Києво-Могилянської академії; «*Венеціанка*» («*Венеційка*») — Венеціанська (Венеційська) комісія — орган Ради Європи з питань конституційного права; *Нобелівка* — Нобелівська премія;

б) зі значенням збірності: *елітка* — 1) елітне житло; 2) елітний алкоголь (див. р. І п. 6.2.1); *молочка* — молочні продукти; *кондитерка* — 1) сфера кондитерського виробництва, торгівлі; 2) (збірн.) кондитерські вироби; *слабоалкоголка* — слабоалкогольні напої; *ювелірка* — ювелірні вироби, прикраси (пор. вище також *гуманітарка* 1).

Із суфіксом *-івк-а*: *форумівка* — зустріч учасників інтернет-форуму в реальному житті.

Такі суфіксальні деривати можуть оформлятися у вигляді інших, уже готових слів (з можливим явищем мовної гри): «*зеленка*» (переважно у військовому сленгу) — зелені насадження (лісосмуга, лісопосадка); «— То хто з вас, — питає суворо генерал, — за “*колючку*” ходив?» (Р. Іванчук. — ВЗ, 11.07.2002), тобто за колючий дріт (на лінії фронту

і т. ін.); «*ширка*» — широка коаліція (у Верховній Раді; виникло в сленгу народних депутатів і журналістів), пор. у сленгу наркоманів *ширка* — 1) шприц для ін'єкції наркотиків; 2) наркотична речовина для внутрішнього введення.

Див. також у п. 4.2.7 про суфіксальні утворення від ініціальних абревіатур на зразок *ТОВка* — товариство з обмеженою відповідальністю.

4.2.4.7.3. Іменники із суфіксом -ик(ік)-а — модель творення відприкметникових іменників зі значеннями збірності та ін.: *автентика* — автентичне мистецтво, його зразки («Сьогодні молодіжна Європа аж пищить від *автентики*. Поволі почала звертати увагу на речі в національному українському стилі і фінансова еліта нашої країни». — ВЗ, 5.04.2002, с. 16; «протиставлення сільської *автентики* та моральної незайманості міської цивілізації»: Сергій Жадан, письменник. — СН, 17.08.2004); *аналітика* — аналітичний огляд / огляди, аналітичний прогноз / прогнози (*провести аналітику*); «Тематика альманаху — політологія та *аналітика*, культурологія, історія, критика». — СУМ-20, т. 1, с. 203); *балістика* — балістичні ракети («Є загроза застосування Росією *балістики*» — з оголошень-попереджень про повітряну тривогу, 2023 рік); *біометрика* — біометричні дані, біометричні документи / документ («На прикордонному контролі зчитують *біометрику* прибулих»); *етніка* — етнічне (національне) мистецтво, його зразки; *конкретика* — 1) конкретні факти, справи, вчинки («Не треба загальних фраз — потрібна *конкретика!*»; «Але стриманість у всіх висловлюваннях, мінімум *конкретики* за підсумками зустрічі <...> не вішували нічого доброго». — Е, 28.08.2014, с. 1), 2) властивість за знач. *конкретний*; конкретність («— Чи часто відмовляється від *конкретики* образу, запропонованого автором твору, з тим, щоб чіткіше передати його думку?» — ЛУ, 17.10.02: інтерв'ю з перекладачем); *травматика* — травматична зброя, травматичний пістолет, травматична рушниця (*озбробний травматикою*).

4.2.5. Усічення (апокопа) кінцевої частини твірного слова (необов'язково на морфемній межі) з лексикалізацією його початкової частини (якщо на основі прикметника, наприклад *офишор*, то з метонімічним зміщенням референтної віднесеності слова з ознаки на її носія) та часто з нашаруванням при цьому невимушено-розмовних, експресивних і сленгових (переважно з молодіжного або загального, з комп'ютерного сленгів) конотацій [див. також про широку фіксацію явища усічення (апокопи) в сучасних ЗМІ: Костомаров 1994: 161–174; Ферм 1994: 75–76; Стишов 2003: 141] ²⁰.

I. З усіченням посткореневої частини твірних слів, а також кінцевого фрагмента їхньої кореневої частини:

1) від прикметників:

а) на позначення осіб:

— за загальносоціальним статусом, особливостями характеру, поведінки і т. ін.: *екстремал* (див. р. I п. 6.2.1); *маргінал* (див. р. I п. 4.9); *нелегал* — той, хто перебуває на нелегальному становищі: це переважно нелегальний іммігрант, нелегальний заробітчанин (в іншій країні), а також той, хто несанкціоновано займається торгівлею в певному місці, хто проживає де-небудь без реєстрації і т. ін. (слово, що раніше вживалося як політичний «жаргонізм» і професіоналізм у значеннях «підпільник», «таємний агент іноземної розвідки» і под., тепер актуалізувалося у зв'язку з масовістю відзначених видів

²⁰ Можна відзначити словотвірні ланцюжки з кількоступеневим усіченням, наявність яких свідчить про активну вживаність з експресивними настановами відповідних одиниць: *фанатик* — *фанат* (слово, відоме принаймні з 1960-х років) — *фан* (щодо останнього слова, то тут можливий також вплив англійської мови); *шизофренік* — *шизик* (із суфіксацією) — *шиз*; *гомосексуаліст* — *гомосексуал* (з можливим впливом також англійської мови) — *гомосек* — *гомик* (із суфіксацією).

порушення законності): *таксист-нелегал*, «витіснення *нелегалів* з ринку»; *неформал* — 1) учасник, представник офіційно не зареєстрованих («неформальних») об'єднань (насамперед різноманітних молодіжних, не «охоплених» комсомолом, — футбольних фанатів, рокерів, «металістів», байкерів та ін., а згодом і громадських, політичних) (слово стало активним наприкінці існування СРСР — у період «перебудови»); 2) узагалі той, хто не має певного офіційного статусу: «На поталу *курортникам-неформалам* цього року навіть віддано санаторський пляж. Безкоштовно!» (В. Чегурко. — КВ, 15.08.1997) (див. також р. І п. 4.3.4); *офіціал* 1 — *неофіціал* 1 — той, хто офіційно / неофіційно займається певною діяльністю, застосовує офіційні / неофіційні підходи в своїй професійній діяльності: «<...> *нетрадиційники*» все більше уводять [так. — О. Т.] від «*офіціалів*» пацієнтів і гроші» (див.: Нелюба 2012, с. 367); *інфантил* — інфантильна особа; *адекват* 1 — *неадекват* 1 — особа з адекватною / неадекватною поведінкою («Приходить якийсь *неадекват* у школу й починає стріляти»); *аномал* — особа з певною фізичною, психічною та іншими аномаліями; *унікал* — унікальна в чомусь людина; *харизмат* — харизматична особа; *флегмат* — флегматична людина (тварина): «— Він [собака. — О. Т.] за характером *флегмат*, — пояснила дівчина. — От тільки, коли на повідку, стає трохи агресивним» (ВЗ, 31.07.1999); *віртуал* 1 — віртуальна (не справжня) особа (у спілкуванні в соціальних мережах інтернету); на позначення осіб за їхніми статевими орієнтаціями: *нетрадиціонал* / *традиціонал*, «*натурал*» (див. р. І п. 2.2.9);

— за соціальними платформами, політичними, економічними, релігійними та ін. поглядами, переконаннями: *автокефал* — той, хто належить до вірян Української автокефальної православної церкви; *міжрегіонал* — 1) член Міжрегіональної депутатської групи (у Верховній раді СРСР у 1990–1991 рр.); 2) член партії «Міжрегіональний блок реформ» (90-ті роки); *регіонал* — член або прихильник Партії регіонів України; *федерал* — федераліст, прихильник федералізації України (пор. сучасне рос. *федерал* — службовець, представник федерального, тобто загальнодержавного, органу, служби, зокрема військовослужбовець збройних сил РФ — на відміну від членів недержавних військових об'єднань — у Чечні тощо, а також на відміну від ДНР, ЛНР); «*регуляр*», перев. мн. — військовослужбовець регулярних військ (у ЗСУ), на відміну від добровольця (під час воєнних дій на Донбасі в 2014–2015 роках);

— за сферою або родом занять (зрозуміло, що для нашої теми важливі насамперед нові галузі, установи та ін. або ті, що постійно перебувають у центрі уваги суспільства): *індивідуал* (той, хто займається індивідуально-трудою діяльністю — у часи «перебудови»); *муніципал* (співробітник муніципальної варти в різних містах України: «<...> Про це повідомив на прес-конференції начальник управління муніципальної дружини Львівської міської ради NN. За словами головного *муніципала* Львова, картки будуть денні, тижневі, місячні та річні» (Е, 11.07.2002), «<...> на платній стоянці стояли *муніципали*, біля входу на ринок чергував мільціонер» (ВЗ, 18.07.2002, с. 12);

б) на позначення неістот — як абстрактних понять (явищ, ознак, дій), так і конкретних предметів: *негатив*, *позитив*, *деструктив*, *конструктив* — що-небудь (явище, ознака і т. ін.) негативне (позитивне, деструктивне, конструктивне): «вишукувати *негатив* у діяльності, поведінці когось-небудь», «налаштовуватися на *позитив*»; *креатив* — про що-небудь креативне (див. р. І п. 6.2.1); *провокатив* — про що-небудь провокативне; *інтенсив* — інтенсивний курс (викладання / вивчення чого-небудь) (слово з'явилося ще наприкінці радянського періоду, але особливо поширилося вже в 90-ті роки); *ексклюзив* — 1) ексклюзивний матеріал (у ЗМІ); 2) ексклюзивне право на що-небудь (іменник, уже наявний до того в англійській мові) (див. р. І п. 6.2.2); *інтерактив* — інтерактивне спілкування; *корпоратив* і вже на його основі *корпорат* — корпоративний захід: вечірка, свято та ін. (*новорічний корпоратив*; «банк відзначає свій *корпоратив*»); *безвіз* — безвізовий режим (для в'їзду в інші країни) («запровадження *безвізу* для України»); *шенген* — те саме, що *шенгенка* (див. 4.2.4.7.2); *інтим* — у новішому значенні «інтимні,

статеві стосунки» («*Інтим* не пропонувати!»; «— Для всіх дорослих нормальних людей заняття сексом — це звичайна фізіологічна потреба <...> Та все ж, скажіть, як себе поведуть в *інтимі* представники різних народів?»: Й. Пазяк. — УШ, 3.08.2000, с. 7); *міжбанк* — міжбанківська валютна біржа («курс валют на *міжбанку*»); *недобуд* — яка-небудь недобудована споруда / споруди (див. вище п. 4.2.3.4); *офшор* — 1) офшорна зона; 2) офшорна компанія («зареєструвати компанію в *офшорі*»; «прокачувати гроші через *офшори*»); *синхрон* — 1) синхронний переклад (з іншої мови); 2) синхронне (одночасне з кіно-, відеозніманням) записування звуку або синхронне озвучування; *психотроп*, перев. мн. — психотропна речовина; *контрафакт* — контрафактний товар; *травмат*, *пневмат* — травматичний (пневматичний) пістолет або рушниця; «*вогнепал*», «*вогнестріл*» — 1) вогнепальна зброя («зброя для виготовлення *вогнепалів*»: 112 Укр., Новини, 7.04.2018); 2) вогнепальне поранення («дістати *вогнепал*»); *короткоствол* — короткоствольна зброя; *адекват* 2 — *неадекват* 2 — що-небудь, адекватне / неадекватне чомусь іншому; адекватний / неадекватний психічний стан людини (*бути в адекваті* — *не в адекваті* / *в неадекваті*; *Повний неадекват!*; «Мовляв, усі біди в Україні — від п'яних і обкурених банкірів, які, перебуваючи в *неадекваті*, формують фейкові заявки». — УМ, 23.12.2014, с. 5); *астрал* — так званий астральний стан (в окультизмі); *офіціал* 2 — *неофіціал* 2 — про що-небудь (товар, послугу, службу тощо) офіційне / неофіційне; з розвитком комп'ютеризації: *віртуал* 2 — *реал* — про віртуальне (тобто світ інтернету, кіберпростір) / реальне середовище («У *віртуалі* панує повна свобода і демократія». — ДзТ, 25.11.2000, с. 20); «Люди йдуть у *віртуал* і забувають про *реал*»; «Інтернет втягує, так і будеш плавати у *віртуалі*». — Ліна Костенко. Записки самашедшого; *в реалі*, у знач. присл. — у реальності, реально: «В *реалі* справи в нас не такі вже й погані»; «*орал* (поширюється, зокрема, в інтернеті в оголошеннях про інтимні послуги) — оральний секс; *функціонал* — 1) функціональність, набір функцій (апарата, конструкції тощо) (*функціонал сайту*; «інтернет-магазин з широким *функціоналом*»); 2) звідси — коло функцій, компетенції кого-, чого-небудь («*функціонал* дипломатичної місії»; «розширення *функціоналу* президента»; «Губернатори не зовсім розуміють свій *функціонал*». — УП, 15.10.2020); у власних назвах: *Ощад* — Ощадний банк України; *Шенген* — Шенгенський союз, країни Шенгенського союзу;

2) від іменників:

а) на позначення осіб: *азер* — азербайджанець (звичайно про тих із них, хто займається торговельною і т. ін. або злочинною діяльністю за межами своєї країни): «Удвох вони й мочили в різних місцях — кафе, під'їздах, лікарняних палатах чи прямо на дорогах — “*чеченів*” і “*азерів*»» (ГУ, 15.04.2004, с. 3); «*деп*» — депутат (ВР або місцевих рад): «А в цьому році лише в Криму заарештовано десятьох “*денів*” та навіть голів тамтешніх рад» (УМ, 27.02.1999, с. 2); *сепарат* і частіше *сепар* — сепаратист (з 2014 року про представників проросійських сепаратистських рухів на Південному Сході України, а особливо про членів відповідних збройних формувань на Донбасі), наприклад: «Велику радість в українських патріотів на Донбасі і водночас істерію у стані “*сепарів*” викликала поява “привітів” [про запуск безпілотників. — О. Т.] з “Великої землі” 9 травня цього року під час одного з “парадів” окупантів» (ВЗ, 23.08.2016, с. 4); *перекуп* — перекупник (переважно про тих, хто займається перепродажем автомобілів); *през* — президент (див. нижче); *скін* — від *скінхед*; на позначення осіб за їхніми статеви орієнтаціями: *гомосексуал* (див. р. І п. 2.2.9).

З додатковою суфіксацією: *гомик* — гомосексуаліст, *педик* — педераст, *нацик* — націоналіст, *наррик* — наркоман, *фашик* — фашист, *шизик* — шизофренік та ін. (див. р. II п. 3.6.3.1);

б) на позначення неістот:

— у формі чол. р.: *комп* — комп'ютер, *ноут* — ноутбук; *ментал* — ментальність, менталітет («Можливо, далася взнаки різниця *менталу*, можливо, культур»: Р. Малко. —

УС, 18.01.2001, с. 11); *«мерс»* — «мерседес» (особливо престижним у 90-ті роки вважався *«шестисотий мерс»*: див. р. I п. 4.9); частіше це скорочення складних слів: *компакт* — компакт-диск («Альбом “Кому вниз” було видано одразу на трьох носіях: на касеті, *компакті* й на відео». — УС, 1.11.2001); *прайм* — праймтайм (*вечірній прайм*); *секонд* («Чимало країн, які теж пройшли “період секонд-хенду”, відмовилися від введення одягу та взуття “з других рук”. <...> Наплив “секонду” негативно позначається на розвитку вітчизняної легкої промисловості»: Л. Федів. — ВЗ, 12.06.2003; «— Учора їздили на *секонд*, трохи скупилися». — ЗВУ, 26.11.2013, с. 22); *факс* — телефакс (хоча, можливо, вже від готового англ. *fax*); *шоубіз* — шоу-бізнес (пор. також уже готове англ. *show-biz*);

— з усіченням основ віддієслівних іменників — на позначення певних дій, явищ (утворення, походженням, очевидно, здебільшого з російської мови): проф. *зашкал* — зашкалювання (*зашкал дозиметра*; у масовому слововжитку стало поширюватися після аварії на Чорнобильській АЕС 1986 року); *ігнор*, сленг. — ігнорування (пор. також англ. *ignore* у значенні іменника); жарг. *передоз* — передозування (наркотику): «— Я й йому казала, чим кінчають люди через наркотики. <...> Або від *передозу*, або замерзають, як собаки, під парканом» (Час, 3.08.2001, с. 6); *досил* («Досил у номер» — рубрика в журналі «Київ»), *посил* — 1) посилення (на кого- або що-небудь) («скобелевський *посил* на бідного рязанського мужика»: Євген Гуцало. Ментальність орди); 2) поштовх, імпульс до чого-небудь («— Світлина “Відпущення гріхів” передає глядачеві величезний духовний *посил*». — Д, 29.10.2010); 3) те саме, що новозапозичене *меседж* (див. р. IV п. 2.1): «*посили* влади до людей», «*посил* Президента до Верховної Ради» (див. також у р. II п. 3.6.2 гніздо *заішквар*);

— у формі жін. р.: *інфа* — інформація, *кóмпра* (пор., наприклад, давніше відоме *дéза* — дезінформація) — компромат («Це, схоже, й справді один з тих небагатьох винятків, які особливо помітні на загальному тлі “війни компроматів”. Ось, наприклад, “Независимость” підбирає в одному з номерів чорну та густу, мов дьоготь, “*компру*” на експрем’єра Є. Марчука»: Василь Плющ. — ЛУ, 7.10.1999), *шиза* (від *шизофренія*, *шизуха*), *арта* — артилерія (поширилося з мововжитку учасників воєнних дій з 2014 року, спочатку на Донбасі, та журналістів: «працює *арта*»; «— Бій цілий день. “*Арта*” крайню вулицю накрила. 25 хат горять, але всі живі». — ВЗ, 7.04.2022), *тусá*, жарг. — тусовка / тусівка;

— у формі сер. р. (це іменники переважно на -о, а також незмінювані прикметники; див. також р. IX п. 2.3.1.2) — як автономізація першого компонента слова, здебільшого регулярно вживаного в низці семантично однотипних слів: *аудіо* — аудіозапис, аудіоальбом, аудіокасета, аудіоплеєр; *відео* — 1) сфера, пов’язана зі створенням і відтворенням відеофільмів (*розвивати відео*); 2) відеофільм, відеокліп і взагалі відеозапис; відеокасета (*дивитися відео*); 3) відеомагнітофон; відеокамера (*знімати на відео*) і т. ін.; *ксеро* — 1) ксерокс (див. про це слово: р. IV п. 2.3); 2) ксерокопія (пор. пол. *ksero*); *емо* — відповідна молодіжна субкультура (англ. *emo* — від *emotional*), *етно* — етнічна музика, дизайн, архітектура, *техно* (стиль у музиці, архітектурі, дизайні — англ. *techno*), *інді* (стиль: див. р. IV п. 2.2.1); *промо* — промоція, промоакція, промокампанія, промореклама (англ. *promo*): «надавати *промо* кінофільму», «Інститут працює з 1955 року, і його завдання — *промо* української культури» (УМ, 23.02.2012, с. 9); *еро* — про твір еротичного змісту (за аналогією до раніше виниклого *порно*), *мазо* — від *мазохізм* і за цим зразком *садо* (з появою кінцевого *о*) — від *садизм* (обидві одиниці частіше вживаються разом: *садо-мазо* — від *садомазохізм*, наприклад: «— Я хочу <...> працювати, не відволікаючись на *садо-мазо*. *Садо-мазо* мені взагалі не цікаве»: [Із інтерв’ю з літератором]. — Д, 27.06.2012, с. 6; переносно: «Політичне *садо* і поетичне *мазо* : Скандальний вірш Юрія Винничука <...> отримав оцінку Генеральної прокуратури України». — УМ, 31.01.2012, с. 14) (пор. давніші утворення / запозичення такого плану: *міні*, *максі*, *міді*, *диско*: пор.

дискотека, стерео, порно, ретро). Слово *порно* в межах описуваного періоду значно активізувалося в ужитку (див. також р. I п. 2.2.9) у значеннях — 1) порнофільм; порносайт; 2) порнографія (*круте порно*; «Їхні канали вихлюпують в ефір кров, насильство, ну, звісно, *порно*»). — Сл. Пр., 1996, ч. 7). У таких випадках досить звичайним є запозичання вже готових невідмінюваних іменників з англійської мови (див. р. IV п. 3).

II. Із залишенням лише префіксальної частини твірних слів або перших компонентів складних слів (іншомовного походження), але вже на основі не одного якогось, а ряду однотипних вихідних слів (прикметників та іменників) і, відповідно, не з повторенням, дублюванням певного конкретного вихідного лексичного значення, а з певним його узагальненням. Наприклад: *сюр*, -у, ч., розм. — 1) сюрреалізм (про твір мистецтва цього напрямку), але частіше 2) узагалі про що-небудь “сюрреалістичне” — дуже дивне аж до нереального та абсурдного: «Оригінальний портрет композитора Артемія Веделя. Чистої води “*сюр*”» (Сл. Пр., 22.03.2002), «Це якийсь *сюр!*»; *пост* (див. про активізацію в ужитку слів із цим префіксом у п. 4.2.3.7): «Казка у стилі *пост*» (О. Квасній. — Книжник, 2001, № 1, с. 12; у рецензії згадується постмодернізм у літературі); ось визначення літературознавцем такого періоду в історії української літератури, як «покоління *епохи пост*»: «*пострадянське, постколоніальне, постчорнобильське, постхристиянське, постмодерне*, а в сумі апокаліптичне» (Р. Харчук. — СіЧ, 1998, № 2, с. 24); *екс* — 1) колишній посадовець високого рангу, впливова в минулому особа: «Екс-заступники Генпрокурора, екс-губернатори та багато інших “*ексів*”, якщо не вдається влаштувати їх заступниками міністрів чи деінде, знаходять притулок собі на посадах радників» (Нелюба 2012, с. 145); 2) колишній чоловік кого-небудь (це вже в цілком конкретному значенні): «Судова війна між Гібсоном і мамою його доньки Люсії точилася кілька років. Оксана звинувачувала *екса* в насильстві та погрозах» (Е, 22.08.2016: додаток «Телеекспрес», с. 7), пор. англ. *the ex*; на основі останнього значення — жін. *екса* «колишня дружина кого-небудь»: «<...> *екса* хапається за його телефон» (Ірен Карпа. Повість «Перламутрове *порно*, або Супермаркет самотності»).

Особливо активно в таких процесах виступає, як відомо, префікс *супер* — з лексикалізацією його у прикметниковому значенні «дуже хороший, дуже добрий» (у позиції присудка) і в прислівниковому значенні «дуже добре»: «Іномарка в шефа *супер*» (В. Приймак. — МУ, 20.11.1997, с. 2), «Мачо <...> — це чоловік, у якого все *супер*, тобто суперсамець» (І. Орнарович. — УМ, 1.08.2000, с. 11), «Як справи? — *Супер!*», «— О, то ви журналіст? *Супер*. Заходьте, подивитися, як міліція працює» (ГПУ, 30.05.2013, с. 6); «Він такий... *супер-пупер!*». У назвах різноманітних конкурсів, рейтингів тощо та в газетних інформаціях про такі події і взагалі в мові газет стала вживатися лексикалізована форма префікса *най*- з його подвоєнням або навіть потроєнням на позначення найвищого рівня, найвищої якості або найгострішої потреби, актуальності кого- або чого-небудь: «Тепер стало модно (берімо вище: престижно!) під кінець року проводити різні опитування, аби вибрати людину (людей) року чи різних там... *най-най*...» (ЛЮ, 2.03.2000, с. 8), «*Най-най*... Названо двадцять *найзнаменитіших* жінок ХХ століття. Багатомовне журі Британської академії наук <...> визначило двадцять *найрозумніших, найпривабливіших і найвпливовіших* жінок століття, що минає. <...> Можемо пишатися, що в сузір'ї *найкращих* українка Лариса Латиніна <...> із Херсона, а також киянка Голда Меїр, *найшановніший* прем'єр-міністр в історії Ізраїлю» (М. Кузьміна. — КВ, 10.03.2000), «За щорічним звітом про 500 “*най-най*” англійців, <...> десять найбагатших англійців виявилися мільярдерами» (КВ, 29.05.1996), «Хіт-парад “*Най-най-най*”» (у програмі УТ-2 «Добрий вечір», середина 90-х років), «*Най-най-най*...» (рубрика в газеті «Україна молода», де подавалися матеріали про найпомітніші останнім часом події та явища, найвідоміших людей), «Серед тем, які потребують <...> обговорення, проблема вдосконалення Статуту НСПУ — одна з “*най-най*”» (ЛЮ, 6.09.2001). На основі низки юкстапозитів на зразок

топмодель, топменеджер, топновина, топтема, топзлочинець і под. (див. п. 4.2.2.2 цього розділу, а також р. І п. 6.2.3.1) відбулася лексикалізація першого компонента *топ* (з можливою також, звичайно, підтримкою з боку англ. *top* у відповідному значенні): «Пропозиція дня. *Топ* знижок для вас <...>» (інтернет-магазин ROZETKA, жовтень 2021 року), «журнал вийшов у *топи* новин».

Усічення твірних слів, як і конденсація вихідних словосполучень (це явища, що розглядалися вище в п. 4.2.4.7), може реалізовуватися у формі вже наявних слів або з тим чи іншим наближенням до них — звичайно як мовна гра, виступаючи зовні, таким чином, ніби як розвиток полісемії в межах семантичної структури цих слів, а не як творення нового слова (пор. у р. І п. 9.1.2 зовні подібні випадки, в яких, проте, відчувається реальний семантичний зв'язок між вихідною і похідною мовними одиницями, на зразок *плазма* — плазмовий телівізор; якщо випадки на зразок *плазма* є підстави подавати в словниках у межах статті полісемічного слова, то випадки «*конверт*» і под. — як слова-омоніми). Наприклад, на позначення осіб: «*дон*» — похідне від субстантивата «*донецький*» (див. нижче в п. 4.2.6; див. також р. Х п. 8.2.1): «Якось Янукович піймав рибку. Та не просту, а золоту. Ось і каже рибка *дону*: — Випусти мене, чоловіче...» (з анекдоту. — Е, 5.08.2004); *през* — президент (особливо щодо В. Януковича): «— <...> Точно знаю, той Яник ні перед чим не зупиниться. <...> У *преза* психіка непередбачувана» (ГПУ, 14.01.2014, с. 5), пор. *през* сленг. «презерватив»; «*риг*», переважно мн. «*риги*» (пор. *ригати*), зневажл. — те саме, що *регіонал* (у лексиконі опонентів): «Теперішній міністр поводить себе гірше, ніж Азаров, а депутати — ще гірше, ніж *риги*» (Е, 8.01.2015, с. 4); на позначення неістот: «*конверт*», сленг. — конвертаційний центр (незаконних операцій з грошима): «СБУ ліквідувала столичний “*конверт*”, через який “відмивали” гроші <...>»; «*корона*» — коронавірус (див. п. 4.2.1); «*мило*» — «мильна опера» (див. р. І п. 6.2.4); *пілот* — пілотний (тобто «дослідний, пробний» — англ. *pilot*) проєкт, програма, випуск: «Шалені гроші, кинуті на розкручування та виробництво *пілотів*, очікуваного результату не принесли, що не на жарт турбує президентських іміджмейкерів» (А. Данилов. — Д, 6.08.1999, с. 9); *пластика* — пластична операція: «зробити собі *пластику*». Можливо, сюди ж слід віднести й утворення розм. *дочка* — дочірня компанія, структура тощо: «Українська “*дочка*” Сбербанка офіційно змінила назву» (якщо це не безпосередня метафора, калькована з англ. *daughter company*; пор. також лат. *filia* «дочка» і укр. *філія*).

З прикладів значно рідше представленого в мові словотвірного явища протилежного характеру — творення похідного слова шляхом відсікання початкової частини твірного слова (явище словотвірної аферези) — можна навести насамперед вичленування, лексикалізацію кінцевого компонента *-гейт*, наявного в складі цілої низки назв гучних, резонансних політичних, економічних та ін. скандалів (див. р. І п. 4.7): «Поки Київ час від часу створює якісь “морозгейти”, “фімогейти”, “кравчукгейти” тощо, на кримській території України потихеньку визріває всім *гейтам гейт* — хоча й непоіменований. Поки що...» (Т. Коробова. — КВ, 23.08.1995, с. 3), «Згідно з опитуваннями громадської думки, <...> більше третини опитаних заявили, що їм набридли усілякі “*гейти*” і вони хочуть, щоб все закінчилось якнайшвидше» (КВ, 21.08.1998).

4.2.6. Субстантивізація прикметників (це мовне явище, що посідає проміжне місце між лексичною полісемією, тобто рівнем власне лексики, оскільки при цьому зберігається семантична пов'язаність між вихідним і похідним лексичними значеннями слова, і омонімією — її лексико-граматичним різновидом, тобто рівнем уже словотворення):

1) на позначення осіб (часто переважно у множині.):

а) за загальносоціальним статусом: «*синьо-жовтий*» — про спортсменів збірних команд України (за кольорами їхньої форми, як на Державному прапорі України): «Минуло п'ятиці <...> чоловіча баскетбольна збірна України повернулася з першого у своїй

історії чемпіонату світу. <...> Визначальним для “*синьо-жовтих*” став результат четвертого матчу Фінляндія — Нова Зеландія» (Н. Дим. — УМ, 9.09.2014, с. 15); «*новий*» — від «*новий українець*» (див. р. І п. 2.2.2.1): «Проте нинішній рік — Коня. А за останніми віяннями моди, класний кінь, як і дороге авто, увійшов до “джентльменського набору” наших “*нових*”» (М. Скорик. — УМ, 3.01.2002), «*крутий*» — багатий і впливовий (див. р. ІІ п. 3.6.2); за місцем роботи, сферами діяльності: «— <...> До підприємців приходять із Партії регіонів або місцеві чиновники, *прокурорські*. Кажуть: хочеш далі бізнесувати, перепиши на нас 80 відсотків» (ГПУ, 16.04.2013, с. 2); за мовними, національно-політичними ознаками: *російськомовний* — *україн(ськ)омовний* (див. р. І п. 5.4.4); активізовані в ужитку «*свідомий*», «*цирий*» — іронічно про представників кіл української національно-державницької орієнтації (з боку їхніх опонентів: див. р. І пп. 5.4.1.2, 5.4.2); за ставевими орієнтаціями (див. р. ІІ п. 3.5): «*голубий*», рідше «*блакитний*» — про чоловіків-гомосексуалістів, «*рожева*», ж. — про лесбіянок.

На позначення донедавна впливових у державі представників соціальних угруповань походженням з Донеччини, з Донбасу набув поширення субстантивованій прикметник від назви міста Донецьк — «*донецький*», перев. у мн. (див. також р. X п. 8.2.1): «Столицю підсилили ще одним *донецьким*. О. О., який донедавна працював прокурором Донецька, призначений старшим помічником Генерального прокурора з особливих доручень» (УМ, 6.04.2012, с. 2), «Янків [тодішній голова Львівської обласної ради народних депутатів. — О. Т.] поставив... на *донецьких*. Про що за кілька днів до своєї відставки і одразу після від'їзду зі Львова Януковича прямо зізнався, заявивши на прес-конференції про симпатії до Партії регіонів» (газета «Ратуша», м. Львів, 10.06.2003), «Конституція для *донецьких* — не закон» (Марія Олійник, заст. голови Донецької обласної організації товариства «Просвіта». — Сл. Пр., 18.12.2008). Під час президентства П. Порошенка, попередня діяльність якого була тісно пов'язана з Вінниччиною і в «команді» якого були також інші представники цього регіону, стали вживати — безперечно, за аналогією до «*донецькі*» — субстантивувати «*вінницький*», перев. у мн.: «Сьогодні керують “*вінницькі*”» (з такими й подібними заявами неодноразово публічно виступав, зокрема, Г. Москаль), який, проте, не набув такого поширення.

Як субстантивація порядкових числівників: «*двохсотий*» у значенні «убитий» — під час воєнних дій (від «*вантаж 200*» / рос. «груз 200» — умовна назва вбитих військово-службовців Радянської армії, що їх переправляли з Афганістану в СРСР під час радянської інтервенції до цієї країни у 80-х роках) і «*трьохсотий*» у значенні «поранений» (обидві ці одиниці стали поширюватися в публічному мовному полі від початку збройної агресії РФ з 2014 року): «Бійці утримували блокпост, доки його не “переорали” артилерією <...> — Знищена вся наша мізерна техніка. Є “*двохсоті*”, — додав Білецький» (С. Демчик. — ГПУ, 9.09.2014, с. 5), «За вчорашній день звідси вивезли п'ять “*двохсотих*” і вісім “*трьохсотих*”»;

б) за соціальними платформами, політичними, економічними, релігійними та ін. поглядами, переконаннями — назви членів та прихильників політичних партій за кольорами та іншими особливостями їхніх партійних прапорів, символік (див. також р. І пп. 2.2.2.2, 9.1.6): активізація давно вже наявних означень *червоні*, *жовтоблакитні*, перенесення на вітчизняний ґрунт означень «*коричневі*» (взаємна політично загострена характеристика в полеміці між лівими силами і правими української національно-державницької орієнтації; щодо лівих — також «*червоно-коричневі*»), «*зелені*» (щодо рухів і партій екологічної спрямованості) і утворення від початку 2000-х років нових найменувань. Це: «*помаранчеві*», з 2004 року (у мові опонентів частіше «*оранжеві*»), а після розвалу коаліції «помаранчевих» — також «*біло-сердеч(ш)ні*» (про Блок Юлії Тимошенко, на прапорі якого було зображено подобу червоного серця на білому тлі), а з протилежного політичного боку — *біло-блакитні(-голубі, -сині)* (про Партію регіонів України). 2019 року виникла назва «*зелені*» — уже в іншому значенні та з іншою (не «колірною») моти-

вацією — члени та прихильники «команди» нового Президента України В. Зеленського і партії «Слуга народу», тобто як гра слів на основі цього прізвища: «Це не українські “зелені”, не “Слуга народу”. Це з’їзд Європейської партії зелених <...>» (М. Княжицький, політик. — Еспресо, Новини, 10.11.2019: розповідь про цю подію);

2) на позначення неістот — як абстрактних понять, так і конкретних предметів. Наприклад, у назвах грошей (див. також р. II п. 3.5): «зелений», перев. у мн. (звичайна розмовна назва долара США), «*дерев’яний*», перев. у мн. (зневажлива назва карбованців СРСР наприкінці існування радянського ладу, а потім і українських купоно-карбованців); *податкова* [інспекція, адміністрація, служба], ж. («— Знаєш, міліція, податкова, прокуратура — вони ж пов’язані. А мені до них то за ліцензією, то за звітом<...>». — Д, 12.12.1998; «— У моїх працівників є знайомі у багатьох магазинах і кіосках, до яких вони під реалізацію здають продукти і товари. — Але ж тобі потрібно звітувати податковій?». — КВ, 2.10.1998), *страхова* [компанія], ж.; *мобільний* [телефон] (розмовляти по мобільному; подзвони мені на мобільний: див. р. I п. 2.2.2.1); *шефистотий* [«мерседес», «мерс»] (див. р. I п. 2.2.2.1); в ономастиконі — назва вулиці *Банкова*, де міститься резиденція Президента України: «У випадку, якщо <...> Литвина буде обрано спікером, то його місце на *Банковій* виявиться по-справжньому вакантним» (ДзТ, 11.05.2002).

4.2.7. Повніша вербалізація («ослівлення») ініціальних абревіатур (переважно іншомовного походження) з набуттям ними ознак відмінюваних слів, зумовлювана активним уживанням їх у розмовній мові: *віп* («автомобіль одного *віпа*», «дружини та дочки наших *вінів*» — від англ. *VIP*: див. р. I п. 6.2.1); *есемес* («розсилати *есемеси*»: від англ. *SMS* — Short Message Service) — SMS(sms, СМС, смс)-повідомлення; *піар* («займатися *піаром*» — від англ. *PR*: див. р. I п. 2.2.4).

Сюди можна віднести також суфіксальні розмовні утворення від ініціальних абревіатур на зразок: *ТОВка* — товариство з обмеженою відповідальністю; *есемеска* / *СМС-ка* / *СМСка* (*голосувати СМС-ками*: УМ, 16.07.2005, с. 9; «— <...> Познайомився. Вони почали спілкуватися, писати один одному *есемески*». — Е, 24.03.2005); *ефемка* — FM-радіостанція; *сімка* — сім(SIM)-карта.

4.2.8. Деякі нові явища в суфіксальному творенні відносних прикметників. У загальних межах нинішньої активізації творення відносних прикметників серед нових або актуалізованих одиниць (з можливим їх переосмисленням) можна виділити дві групи:

а) прикметники, утворені від давно вже наявних іменників на позначення актуальних для суспільства понять (іноді не просто навіть зрозуміти, чому ці прикметники не з’явилися давніше; це може бути також калькування відповідних іменників англійської мови у складі певних атрибутивних словосполучень, посилене впливом мови української північноамериканської діаспори як посередника в такому засвоєнні англійських моделей ²¹, — див. також р. IV п. 3.1): *витрати*, мн. — *витратний* (*матеріали*); *зарплата* — *зарплатний* (*рахунок у банку, картка; погасити зарплатні борги*); *безпека* — *безпековий* (*політика, договір, конференція* та ін.; «Зовнішню та безпекову політики президента Віктора Януковича контролює й координує Москва»: Т. Кузьо. —

²¹ Як відзначають дослідники, в українській мові, що функціонує в США й Канаді, простежується ширше порівняно з «материковою» українською мовою вживання відносних прикметників під впливом англійської мови, наприклад: «*мирові переговори*» (*peace negotiations*) замість «переговори про мир», «*каналова комісія*» (*the canal committee*) замість «комісія в справах будування каналу», «*протестний мітинг*» (*a protest meeting*) замість «мітинг протесту» [Зорівчак 2005: 44].

ГПУ, 4.11.2010, с. 8), пор. англ. *security policy, conference* і т. ін. (з утворенням уже й абстрактного іменника: «питання безпековості»); *загроза* — *загрозливий (ситуація, «на загрозливих напрямках»); протест* — *протестний (настрої в суспільстві, рух, акція, виступ, електорат); пакет* у новому значенні ««комплекс (яких-небудь заходів, рішень і т. ін.), комплект (документів і т. ін.)» (див. р. IV п. 2.1) — *пакетний (угода, голосування, тобто голосування в «пакеті»); репутація* — *репутаційний (ризик, втрата, удар)*. Такі утворення — результати словотворчих процесів — у різних випадках можуть нагадувати метонімічні зміщення від об'єктної або обставинної функцій до функції атрибутивної, тобто явище вже лексико-семантичного характеру (див. р. I п. 9.1.2.1).

Особливо помітними стали прикметники *проблемний, системний* у їхніх нових значеннях, що їх теоретично можна виводити як від їхніх попередніх значень (лексико-семантичний процес), так і від відповідних іменників (словотворчий процес):

— *проблемний (шкіра, волосся і т. ін.* — спочатку в рекламі відповідних засобів догляду за тілом, пор. англ. *problem skin* і т. ін.; *діти*: досі словники пропонували переклад *problem children* як *важкі діти; ситуація, регіон, держава, група студентів*); з утворенням прислівника: «З ним *проблемно* працювати» (таке значення *проблемний* сформувався — очевидно, під впливом англійської мови — на основі активізованого останнім часом уживання іменника *проблема* у значенні «складна справа; трудності»: див. р. IV п. 2.1);

— *системний* у значеннях — 1) (з наближенням до значень прикметника *систематичний*): а) «упорядкований, організований» (*заходи, дизайн, розміщення реклами* та ін.); б) «регулярний; постійно повторюваний» (*суспільне явище, порушення прав, бездіяльність влади* та ін.); 2) (з агентивними іменниками) «який відзначається названими вище особливостями» (*банк*); 3) у значеннях непрямих відмінків іменника *система* — «не випадковий, не поодинокий у певній системі» (*збій, тобто збій у системі, помилка, криза*: М. Білопольський. Дещо про *системну кризу* в Україні. — ЛУ, 20.06.2002); з утворенням опозиції *системний* — *несистемний* (прикметник *безсистемний*, до речі, активно функціонує вже давно): *ризик* (у комерційній, фінансовій діяльності), *опозиція* («системна», тобто організована й визнана, опозиція може бути представлена, зокрема, у виборних органах влади), *характер* чого-небудь («порушення під час виборів мали *системний / несистемний характер*»); «Костянтин Матвієнко <...>: — Уряд Юлії Тимошенко був найбільш *несистемним* і некомпетентним *урядом* за всю історію незалежної України» (Д, 12.03.2010); з утворенням прислівників: *системно* — *несистемно* («Національний банк визначив перелік “*системно важливих*” фінустанов країни <...> — Основними критеріями *системної важливості*, за даними Нацбанку, є <...>». — Е, 8.01.2015, с. 13);

б) прикметники, утворювані від невідмінюваних слів — іменників на *-о* та інших прикметників (пор. давніше вже наявні *какао* — *какаовий, беж* — *бежевий, бордо* — *бордовий* і под.): *ембарго* — *ембарговий, євро* — *євровий (рахунок у банку, 100-єврова банкнота), радіо* — *радійний, індиго* («діти *індиго*») — *індиговий* («*індигові діти*»), *супер* («*Фільм — супер*» і под.) — сленг. *суперовий (суперовий фільм; можливо, не без впливу польської мови)* з похідними *суперово* («— Пахне *суперово*, і ніякої хімії». — ГПУ, 17.05.2013, с. 11) і навіть оказ. *суперовість* («*Стовідсоткова “суперовість”*». — УМ, 1.03.2011, с. 14);

в) прикметники, утворювані від перших атрибутивних компонентів складених слів (див. також р. IX п. 2.3.2): *топтема, топпісня, топполітик* та ін. — *топовий (тема, пісня, випуск новин, політик і под.)*; *онлайн-режим(-словник, -маркетинг тощо)* або *режим (словник тощо) онлайн* — *онлайнний режим (словник тощо)*; *праймтайм (праймчас), праймпродукт, праймновини і т. ін.* — *праймний (час, телесеріал, випуск новин і т. ін.)*; *прайсліст, прайсогляд і т. ін.* — *прайсовий (вартість, огляд, бюлетень і т. ін.)*; *рок-музика, рок-музикант і т. ін.* — *роковий (музика, музикант і т. ін.)*; *скайп-зв'язок, скайп-конференція і т. ін.* — *скайповий (зв'язок, дзвінок, телеміст і т. ін.)*.

4.3. МОДЕЛІ СЛОВОТВОРЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В АСПЕКТІ ЇХНЬОГО НОРМАТИВНОГО ОРІЄНТУВАННЯ

4.3.1. Вступні зауваження. Реалізація чинників нормативності у функціонуванні системи українського словотворення на її сучасному етапі полягає в тенденціях, з одного боку, до максимально можливого обмеження (аж до повного усунення) наявності тих словотворчих формантів, словотвірних типів, що їх розцінюють, особливо в національно активних колах суспільства, як більшою чи меншою мірою не властиві структурі української мови, а з другого, — а) до культивування тих її структурних особливостей, що сприймаються як характерні саме для неї, вирізняючи її на тлі інших слов'янських і насамперед, зрозуміло, російської мови (з неминучим при цьому, звичайно, суб'єктивізмом в оцінюванні мовних фактів з боку членів мовного колективу — у сприйманні ними цих фактів як справді українських чи ні); б) до побудови «правильної», регулярної в структурно-словотвірному плані української мови. Загальними відмітними особливостями комплексу сучасних темно-кодифікаційних тенденцій у системі українського словотворення є:

а) у плані стратегії нормативного орієнтування — посилення пріоритетності власних словотворчих ресурсів і словотворчого потенціалу української мови з прагненням до обмеження впливів російської мови, в руслі чого активізувалася, зокрема, й увага до залучання мовних елементів і явищ, станом на кінець 80-х — початок 90-х років відсутніх або менше представлених у структурі «офіційної» літературної мови (насамперед до мовної практики періоду українізації 20-х — початку 30-х років ХХ ст., до західно-українського варіанта літературної мови та мови української західної діаспори);

б) у плані тактики щодо реалізації цієї стратегії — досить помітна радикалізація підходів до оновлення словотворчих ресурсів української мови, посилення ролі особистісного начала (зокрема, участі літературних редакторів ЗМІ, перекладачів, лексикографів, особливо укладачів термінологічних словників — немовознавців) у розбудові її структури одночасно з ослабленням авторитетності «офіційної» літературної мови, наслідком чого є посилення динамічності такого оновлювання, зростання варіантності мовних одиниць і явищ та співіснування цих варіантів у мовній практиці (нерідко без належного семантичного або стилістичного їх розмежування: так, у різних нормативних джерелах та рекомендаціях і навіть у різних виданнях тих самих словників можуть подаватися різні норми);

в) у плані більшої сприятливості різних сфер функціонування літературної мови та мовної діяльності різних кіл її користувачів для реалізації таких тенденцій — це насамперед, з одного боку, мовна практика різних суб'єктів недержавної форми власності (приватних друкованих та електронних ЗМІ, книговидавництв: так, досить значного суспільного резонансу набула в цьому плані мовно-редакційна практика інформаційної програми т/к СТБ «Вікна»: див. р. VI п. 5.2), а з другого, — мовні проекти як окремих ентузіастів, так і різних груп, центрів, що об'єднуються навколо проблем удосконалення й розвитку української наукової термінології та номенклатури різних сфер виробничої і т. ін. діяльності, оскільки саме в межах цих підсистем літературної мови не тільки порівняно помітніше відчувається недостатня розробленість і ще більшою мірою недостатня однозначна усталеність і «припосованість» до реальних потреб практики певних сегментів системи словотворення, а й найбільшою мірою може здійснюватися активний і не просто свідомий, а цілеспрямований та планомірний вплив мовців на мовні процеси, і в функціонуванні саме їх наявний значний елемент експериментування (у галузевих словниках, особливо перекладних — з українською як мовою, на яку здійснюється переклад, у нових українськомовних державних стандартах на терміни і визначення понять тощо) [див., зокрема, такі проекти розбудови й перебудови української «наукової і технічної мови», як: Войн. / Морг. 1997 (це досить радикальний проєкт); Українська ділова мова 2003]. Відносно ширші можливості для реального практичного

впровадження ці тенденції дістають у мововжитку тих верств мовного соціуму, мовні звички й смаки яких не сформувалися ще протягом попереднього періоду, а почали формуватися тепер, від початку 1990-х років, — це передусім представники молодших поколінь, а також уже достатньо широкі кола населення (у тому числі особи з базовою російською мовою), які внаслідок різних причин, зокрема у зв'язку зі своєю службовою діяльністю та навчанням, стали частково або повністю переходити на користування українською літературною мовою.

Наслідком дії відзначених процесів протягом описуваного періоду є безперечний факт дальшого унормування та урізноманітнення різних сегментів українського словотворення, помітного очищення їх від неорганічних для української мови рис (це неважко помітити, зокрема, порівнюючи слова української частини в перекладних словниках, особливо російсько-українських, причому не тільки в тих із них, що ґрунтуються на «радикальних» засадах, а й у достатньо «поміrkованих»), але водночас і збільшення номінативно й комунікативно недоцільної варіантності мовних одиниць, а в певних випадках — і породження мовних недоречностей.

Складність проблематики перебудови й розбудови українського словотворення на нинішньому етапі його розвитку в галузях, зокрема, найменш сформованих у радянський період (зі зрозумілих причин) наукової термінології негуманітарних сфер знання і виробничої, військової, спортивної та ін. номенклатури та професійних усталених зворотів, як і взагалі наукової та професійної мови, полягає також у тому, що вони тепер не створюються «з нуля», а так чи інакше, свідомо чи підсвідомо з боку мовокористувачів спираються на вже наявний словотворчий потенціал УЛМ — з його як плюсами, так і мінусами. Тут мається на увазі, звичайно, не те, що структура української мови не здатна виробити номінацій на зміну, наприклад, одиниць на зразок *датчик*, *явка*, у формі яких цілком виразно проступає їхнє російське походження, а те, що для мовної свідомості широкого загалу чи не найпростіше це робити, спираючись на вже готовий російський зразок. Змінювати ж уже готове буває важче, ніж створювати щось на чистому місці. У межах описуваного періоду відбувається в основному заміна тих чи тих ланок системи українського словотворення, а не їх первинна кодифікація в лоні літературної мови, що, звичайно, потребує не просто перегляду, а нерідко навіть ламання вже достатньо усталених для переважної частини мовного колективу стереотипів, звичок, смаків.

Інтенсивність перебігу дериваційних процесів зі швидким множенням варіантності новотворів можна продемонструвати на прикладах як цілком умотивованого підшукування кращої назви замість тієї, що, на думку відповідних кіл мовців, не відповідає критеріям нормативності (наприклад, поряд з донедавна єдиним нормативним *соковижмалка*, пор. рос. *соковыжималка*, тепер уживають *сокодавка*, *сокодавилка*, *сокодавильниця*, *соковитискач*, *сокоробка*: див. р. VI п. 4.1.3), так і менш зрозумілих із суто практичного погляду словотворчих пошуків (зрозуміло лише те, що, очевидно, саме так, на переконання ініціаторів відповідних актів словотворення, має бути справді «по-українському»). Так, після різкої активізації у вжитку в мовній практиці ЗМІ іменника *шпиталь* (у конкуренції з *госпіталь*: див. п. 5.1.3) відразу стали виникати й множитися дієслова на заміну *госпіталізувати* (док. і недок.). Найчастіше (навіть у державних ЗМІ) це *шпиталізувати*, док. і недок. (з іменником *шпиталізація*) — з утворенням також при цьому дієслова тільки док. в. *шпиталізувати* (у світлі всього цього не слід дивуватися, що до останнього буде утворено, якщо вже не утворено, корелят недок. в. *шпиталізовувати*), а також *шпиталювати* (недок. і док.; з іменником *шпиталювання*) / *шпиталювати* (док.: «хворих довелося *шпиталювати*»), *шпиталити* (док.; з іменником *шпиталення*) / *шпиталювати* (недок.: «хворих будуть / почнуть / продовжують *шпиталювати*»); з іменником *шпиталювання*). Наприклад: «Петра Симоненка *шпиталізовано* <...> Лідера КПУ *шпиталювали* <...>» (СТБ, «Вікна», 8.05.2003), «Лікарня відмовилася його *шпита-*

лювати» (Н, «Репортер», 7.12.2011), «Постраждалих поліцейських *шпиталювали*» (NewsOne, TopNews, 29.01.2019).

«Перманентного» оновлювання зазнавало протягом описуваного періоду, наприклад, кілька синонімічних рядів із загальним значенням «керівник, лідер»:

а) «керівник; начальник»: наприкінці 90-х років у ЗМІ в конкуренції з *керівник* почало вживатися *чільник* (пор. *чільний*), яке невдовзі саме потіснилося перед наступним варіантом *очільник* (пор. *чільник* і *очолювати*; з іменником *очільництво* «керівництво»: «під *очільництвом* М. П-ка»): *чільник* / *очільник міста, області, міліції, МВС, СБУ, уряду, держави* (жін. *чільниця, очільниця*); «Шкода, що провідні *чільники* нашої держави й словом не обмовилися про цькування патріота України» (ЛУ, 24.06.1999, с. 7), «Не обов'язково народжуватися королем, проте без аристократизму духу *чільника* держави бути не може» (А. Криворотько. — УС, 4.03.1999), «зустріч *чільників* Білого дому і Кремля» (5 к., Час новин, 16.06.2021), «*Очільника* ОДА звинувачують у проведенні непрозорої політики» (УМ, 7.06.2012, с. 3), «Невдовзі ТУМ [Товариство української мови. — О. Т.] перетворилося на “Просвіту”. Гадаю, в *очільників* того руху просто забракло стратегічного мислення й фантазії» (Л. Іваненко. — Д, 27.06.2013, с. 13);

б) «службова особа; чиновник»: *посадовець* (жін. *посадовиця*) — спочатку, очевидно, замість «бюрократичного» *посадова особа* (від *посада*), а згодом узагалі в значенні «чиновник» («У Трускавецький міськвідділ звернулася Світлана М. <...>, *посадовець* пересувної виставки атракціону “Луна-парк”». — Льв. газ., 23.06.2003), звідси *високопосадовець* (жін. *високопосадовиця*), а також *високий посадовець* («Хоча сподіватися, що *високі посадовці* прозріють і почнуть каятися, — марна річ»: О. Четвер. — КВ, 22.08.1997), а також повернені до вжитку вже застарілі *урядовець* і рідше вживане *урядник* (жін. *урядовиця, урядниця*), які функціонують тепер як у відновленому значенні «чиновник; службовець органів державної влади та управління» (від старого *уряд*; пор. пол. *urzędnik* і західноукр. *урядник*), так і в новому значенні «член уряду» — від *уряд*: *місцеві урядовці*; «Нині *урядовці* й фінансисти шукають додаткових шляхів поповнення бюджетів різних рівнів» (УК, 23.01.2001), «*Урядовці* про себе подбали. Керівництво уряду знову піднесло приємний подарунок собі і своїм підлеглим <...>» (У. Сурмай. — Е, 10.06.2003); *столичні урядники, українські урядники*;

в) «сильні світу цього» — як посадові особи високого рангу (держави, регіону, міста), так і ширше — багаті і впливові люди. Так, після актуалізації в мові ЗМІ іменника *можновладець* відразу ж на його основі виникли нерегулярні зі словотвірною поглядом *владоможець* (див. про функціонування гнізд *можновладець* і *владоможець* у р. І п. 2.2.2.1) і навіть *заможновладець* (поки що рідко): «Мода на “Бентлі”, або Хто з українських “заможновладців” “осідлав” 15 скандинавських корів?» (І. Пукіш-Юнко. — ВЗ, 30.07.2009). Так само ніби нейтрально й цілком «побутово-приземлено» у ЗМІ (а з орієнтуванням на них — і в мовленні осіб, що прагнуть спілкуватися «правильною» або навіть «вишуканою» українською мовою) стали вживатися *владець*: «більшість українських *владців*» (Кр., 2001, ч. 5, с. 6), «так звані українські *владці*» (Л. Голота. — Сл. Пр., 1.01.2004, с. 3), «А якщо нові *владці* не почують вимог, їм обіцяють наступний “Майдан”» (В. Дудар. — Е, 5.06.2014, с. 10; пор. пол. *władca* «владар, володар» — стилістично піднесене), *владник*: «Перебуваючи в Санкт-Петербурзі, наші обранці почали вимагати, аби петербурзькі *владники* виділили приміщення, де б могла зустрічатися українська діаспора» (А. Шпилька. — ВУ, 2003, № 12; СУМ-11 подавав це слово як діалектне, причому з іншим значенням — «володар», а СУМ-20 наводить уже й значення «представник влади», з позначкою «рідко»), новоактуалізоване *державець* «представник найвищої державної влади»: «<...> ніхто з боку *державців* особливо й не змушує до неї [державної мови. — О. Т.] звертатися» (Юрій Андрухович. — УУ, 2001, № 7, с. 2), *сучасні державці* (Василь Захарченко. — УУ, 2003, № 1) (у плані своєї мотивації останнє може бути продовженням семантичного розвитку застарілого *державець*, а може — й новим словом від *держава*).

Діапазон охоплення мовного матеріалу новими / відновленими нормотворчими позиціями й самими тенденціями — з прагненням як до обмеження, так і, навпаки, до розширення дії тих чи інших словотвірних типів — достатньо різноманітний (див. про ряд тенденцій такого роду в словотворенні сучасної УЛМ, ширших за обсягом дії, у наступних підрозділах п. 4.3) [див. у цьому плані також, зокрема: Bieder 2003: 367–369; Клименко, Карпіловська, Даниленко 2003: 110–111]. Це, наприклад, прагнення до усунення деяких зразків непродуктивного типу іменників на *-иш* (як очевидних росізмів): замість *вкладиш* — 1) (те, що вкладається в що-небудь) *вкладка* (*вушні вкладки*), 2) (вкладна деталь) *вкладень* (УРРУС, УРСНТ); рос. *ввёртыш* — укр. *вкрутень* (РУСНТ 1998, УРСНТ); замість *окатиш* (див., наприклад: УРЕ-ІІ, УОС 2009) — *котун* (РУСНТ 1998), хоча й у виробничій, і в офіційній мові ще вживаються й *вкладиш*, і *окатиш*; поява варіантів із суфіксом *-ин(к)-а* в конкуренції з уже наявними формами на *-к-а*: *закладинка* (у книжці), пор. *закладка*; *клітина* (*грудна*, *сходова*, наприклад: «Згори, зі *сходової клітини*, <...> струмувало химерне світло скляного ліхтаря над дахом». — Дмитро Малаков. *Оті два роки... У Києві при німцях*. Київ, 2002, с. 24; пор. наявність *грудна клітина* в УАС), пор. *клітка*.

У відтопонімічних назвах осіб за місцем проживання — катойконімах — спостерігається поширення суфіксів *-ець* / жін. *-к-а* — насамперед як продовження відомої й до цього конкуренції їх з іменниками на *-(ч, ј)анин* / жін. *-(ч, ј)анка* як, згідно з поширеним їх трактуванням, росізмами за походженням (уживаються такі іменники переважно у мн.). Так, наприклад, якщо в СУМ-11, РУС-3 катойконіми *полтавці*, мн. (одн. *полтавець* / жін. *полтавка*), *харківці* (одн. *харківець* / *харківка*) подавалися з відсиланням — як до основних — до форм *полтавчани* (одн. *полтавчанин* / *полтавчанка*), *харків'яни* (одн. *харків'янин* / *харків'янка*), причому *полтавці* чомусь навіть з позначкою «розм.», *варшав'яни* — як єдиний варіант, то вже в РУС 2003, РУС-4 як основні або й як єдині подано саме варіанти *варшавці*, *луганці*, *полтавці*, хоча пор. у перекладі рос. *харьковчане*: *харківці* (РУС 2003), *харків'яни*, *харківці* (РУС-4). У мовній практиці ЗМІ поширилося вживання варіанта *кримці*, мн., у конкуренції з *кримчани*: «кримські харчі — лише для *кримців*» (УТ-1, «Підсумки дня», 26.05.2014); так само, наприклад, в інформаційних програмах 1990-х — початку 2000-х рр. т/к СТБ, 5 к., НТН; слово *кримці* в цьому значенні подає вже й СУМ-20 (одн. *кримець*, без корелятивного іменника жін. р.) — з відсиланням до *кримчани*. Замість форми *сумчани* «жителі Сум» дехто пропонує навіть *сум'яни* [Пономарів 1999: 122–123], цей варіант почали були вживати й деякі ЗМІ (наприклад, в інформаційних програмах т/к СТБ, НТН); поряд з формами *ростовчанин* / *ростовчанка* «жителі Ростова» уже вживають не тільки *ростовець* (було в ОСУМ 1975), а й *ростовка* (ОСУМ 1994). Хоча лишається без варіантів форма *кияни* (одн. *киянин* / *киянка*; пор. у Голоск. варіантність *київець* / *киянин*). У конкуренції з деякими іншими суфіксами: *одесці* (одн. *одесець* — здається, без корелята *одеска*; пор. у Голоск.: *одесець* / *одесит*); *московці* (*московець* / *московка*) — замість *московчі* (наприклад: Н, «Репортер», 13.08.2008; пор. це слово як застарілий синонім до *москаль*, *москвин*, тобто росіянин)²².

У конкуренції з розмовними назвами осіб на *-(о, і)ишник* від ініціальних абревіатур з фіналлю на голосний на зразок *даїшник*, *есбеушник*, *АТОшник* / *атошник*, *айтішник*, *ГРУшник*, *ефесбеишник* (див. р. II п. 1.2.2), що походять з розмовної російської мови або

²² Пор., з іншого боку (уже не в межах катойконімії), ніби всупереч цій тенденції поширення назви *бойківчанка* — жін. до *бойко*, незважаючи на наявність в українській мові давньої вже назви *бойкиня* [див., наприклад: Синявський 1931: 125; Шерех (Шевельов) 1951: 208]: «бойки і *бойківчанки*» (газета «Франкова криниця», Дрогобич, 25.07.2002), «До конкурсу запрошуються *бойківчанки* віком 16–28 років, які не перебувають у шлюбі» (ВЗ, 26.06.2003: додаток «ВЗ плюс Дрогобиччина»), «— Бо ж Борислав — саме серце Бойківщини. І я себе вважаю *напівбойківчанкою* й напівгуцулкою, бо батько мій — гуцул» ([Із інтерв'ю з Вірою Вовк, українською письменницею з Аргентини]. — ЛУ, 14.06.2012, с. 15), «*Чарівна бойківчанка*» (пісня у виконанні Оксани Білозір).

утворені за цим зразком, стали запроваджуватися назви на *-(i)вець*: *даівець*, *есбеувець*, *АТОВець* / *атовець*, *айтівець* («Для айтівців готують підвищені податки». — УП, 10.08.2020), *ГРУвець*, *ефесбівець* (див. п. 4.2.4.6). Пор. також запровадження в певних суспільних колах назви *дісвець* / жін. *дісвиця*, переважно у мн., наприклад: *дісвіці культури* (з відмовою від уже усталеного *діяч* — можливо, як «скомпрометованого» в надрах радянської «новомови»).

У межах прикметників активізувалася, зокрема, конкуренція між досі більш уживаними *мислительний*, *понятійний* і менш уживаними *мисленневий*, *поняттєвий*, яка відбувається явно на користь останніх (пор., наприклад, уже усталене творення *буття* — *буттєвий*, *життя* — *життєвий*). Менш помітно відбувається активізація вживання прикметників із суфіксом *-ов-* у конкуренції з *-ен-*. У межах цієї невеликої групи відзначена тенденція найповнішою мірою захопила пару *казармений* / *казармовий* і найменше — *формений* (одяг і т. ін.) / *фóрмовий* (такі прикметники, як *плазмовий*, *фірмовий*, і до цього були основними варіантами). Якщо в СУМ-11, як і в низці інших словників цього періоду (УРС-6, РУС-3 та ін.), варіант *казармовий* узагалі був відсутній, то в СУМ-20 його вже подано як основний, у СУМ 2012 — як єдиний. Варіанти *ескадровий* (у конкуренції з *ескадрений*), *маневровий* (у конкуренції з *маневрений*: *бій*, *оборона*, *війна*; *група військ*), *бритвовий* (у конкуренції з *бритвенний*, наприклад: «Велику популярність мають “бритвові” та “скубани” стрижки». — ВЗ, 10.08.1999), *буквовий* також почастишали в мовній практиці.

У наборі дієслівних префіксів відбувається активізація (крім продуктивніших моделей з *у-* / *уне-*, *по-* і *ви-*: див. далі відповідно пп. 4.3.6.2 і 4.3.6.3) *зне-* — це насамперед посилення давньої конкуренції цього префікса з префіксом *обез-*: див., наприклад, у СУМ-20 гнізда *знедуховлювати(ся)* / *знедуховити(ся)*, *знедуховлення* (наприклад: «Шевченко більше, ніж будь-хто, зробив для порятунку нації від занепаду, від *знедуховлення* і розмивання». — ЛУ, 17.03.1994), *знедуховлений*, *зnelюднювати(ся)* / *зnelюднити(ся)*, *зnelюднення*, *зnelюднений* та ін., *знеструмлювати* та ін., *знецукрювати* та ін., пор. наявність у мовній практиці навіть *знеголовити* (замість усталеного *обезголовити*) та ін. («*знеговлений труп*» — у кримінальній хроніці в ЗМІ, «*знеголовлена риба*» — у мові офіційних актів: досить сумнівна, безперечно, заміна), *знекорінювати*: «*знекорінюють українську націю*» (див.: СУМ-20, стаття «зросійщування»), а також (рідше) з префіксом *де-* (див. п. 4.2.3.2.3; тут же див. про певну активізацію з метою обмеження дериватів з *де-* також префікса *від-*).

Щодо пуристичних тенденцій у межах словотворчих суфіксів неслов'янського походження (див. у цьому плані насамперед пп. 4.3.3.3, 4.3.6.4, 4.3.6.5), то, якщо, наприклад, у СУМ-11 гніздо *бомбувати* було подано з позначкою «рідко» — на користь *бомбардувати*, то тепер воно активізувалося (у СУМ-20 подано вже без обмежувальних позначок), насамперед у ЗМІ: «*Бомбування Югославії закінчилося*» (Ком., 1999, № 27, с. 10), з уживанням також *бомбувальник* замість досі узвичаєного *бомбардувальник*. У розробках термінологів — представників точних наук окреслилася тенденція до заміни дієслівного суфікса *-из(із)-* на *-ува(юва)-* (див., наприклад: Войн. / Морг. 1997, УРСНТ): *деталювати*,

*стандартувати*²³, відновлено в ужитку (див. ще Голоск.) *експертувати* — у конкуренції відповідно з досі прийнятими *деталізувати*, *стандартизувати*, *проводити* / *провести експертизу* [пор., з іншого боку, критичне ставлення до цієї тенденції: Городенська 1998: 11–12].

Висувають також пропозиції повністю усунути із системи словотворчого арсеналу української мови такі поки що дуже продуктивні способи словотворення, як аббревіація (певні її різновиди): *абонплата*, *педколектив*, *Київміськбуд*, *Укртелеком* і под. — як спосіб, «радянський» у своїй основі [Балабан 2000: 175]; «Іншим глумом над українською мовою є радянський витвір т. зв. складних слів, створених початковими складами декількох слів, як-ось: *нацбанк*, *міносвіти*, *облвиконком* тощо. А ось кілька днів тому я зустрів таке диво: *Укрзакордоннафтогазбуд*. Попробуйте, будь ласка, вимовити цю дивовижу та зрозуміти, що це за звір!» (Ю.-М. Левицький. Навіщо нам позики з чужих мов? — ЛУ, 17.04.1997)²⁴; словоскладання (юкстапозиція) і навіть основокладання: *хата-читальня*, *меч-риба*, *ракета-носії*; *кулемет*, *світогляд*, *телебачення*, *багатоплановий* та ін. — як механічно запроваджені «чужі українській мові, але притаманні російській мові» [Берест 1984]; субстантивація прикметників на позначення осіб (як «явище російської мови»): замість *військовий*, *поліцейський*, *учений* — тільки *військовик*, *поліційник* (*поліціант*), *науковець* [Кочерга 2016: 4] (слово *військовик* тепер актуалізувалося в ужитку — див., наприклад: Сл. військ., СУМ-20, СУМ-11: Дод.; пропонують також відновити в ужитку *рядовик* «солдат» замість *рядовий*: Сл. військ.). Замість низки номінативних атрибутивних словосполучень пропонують універбацію — однослівні іменникові суфіксальні назви, особливо в мовознавчій термінології (досить уже, звичайно, усталеній до цього): замість *похідне слово* (у словотворенні) — *похідник* [наприклад: Кочерга 2016: 4], замість *модальне слово*, *слово категорії стану* — *модальник*, *станівник* [Горпинич 2004]; із закличками також до відновлення в ужитку однослівних назв у позначеннях відмінків: замість *називний відмінок* — *називник* і т. д. (див. р. VI п. 5.3.1). До цього також прилягає запровадження (зокрема, в мовознавстві, семіотиці) слова *означник* — у протиставленні до субстантивата сер. р. *означуване* (див., наприклад, статтю «Знак і значення» в ЕСУ, т. 10; пор., з іншого боку, користування, наприклад, у журналі «Мовознавство» опозицією термінів *означальне* — *означуване*).

Неважко простежити досить виразні паралелі — і в стратегії, і в тактиці, і в самому комплексі відповідних мовних явищ (сукупності як тих словотвірних типів, що мають бути замінені, так і тих, за допомогою яких це має бути зроблено) — між сучасним етапом розвитку УЛМ, включаючи, зокрема, систему її словотворення, і періодом українізації 1920-х — початку 1930-х років ХХ ст. [див. про нормотворчі тенденції в українському словотворенні того періоду, зокрема: Жовтобрюх 1991; Карпіловська, Кочерга, Мейнарович 2008]²⁵. Але тепер, по-перше, значно менш помітно виявляється вплив відповідних державних інституцій на процеси кодифікації УЛМ, який існував у загальних умовах тодішньої тоталітарної держави, тепер спостерігається більша розпорошеність діяльності теоретиків і практиків мовної кодифікації, недостатня узгодженість їхніх зусиль та

²³ Наприклад: «Ухвала конференції [“Проблеми української термінології “СловоСвіт-98”, що відбулася в університеті «Львівська політехніка». — О. Т.] містить також пункти з конкретними розв’язками низки актуальних мовних проблем, що стосуються мовлення в засобах масової інформації, реклами, вживання чужих термінів-кальок, нормування та *стандартування* термінів тощо»: За чистоту мови. — ЛУ, 17.12.1998); «*Стандартування* української мови в контексті гендерної політики» (круглий стіл з такою назвою було проведено у вересні 2020 року за ініціативою Національної комісії зі стандартів державної мови з участю представників різних відомств).

²⁴ Пор., наприклад, заклички болгарських мовознавців ще в часи соціалізму обережніше ставитися до вживання в болгарській мові буквених аббревіатур [див.: Демина 1988: 160–162].

²⁵ Характеристику цих тенденцій уже з різко критичною оцінкою їх як «націоналістичних» див. також у матеріалах їх обговорення на початку згорання політики українізації [Хроніка НДІМ 1934].

пропозицій і, як наслідок, більша неупорядкованість мовної практики. По-друге, тепер відбувається в основному заміна тих чи тих ланок системи українського нормативного словотворення, а не їх первинна кодифікація в лоні літературної мови, що, звичайно, потребує не просто перегляду, а навіть ламання вже достатньо усталених для переважної частини мовного соціуму стереотипів. По-третє, у мовних настановах тепер загалом спостерігається більша категоричність порівняно з рекомендаціями мовознавців, лексикографів, термінологів 20-х років, оскільки покоління того періоду ще, очевидно, не мало достатньої впевненості в своїх позиціях як єдино правильних, тоді як нормалізатори нової доби вже відчують за собою авторитет своїх попередників, тим більше авторитет, освячений їхньою страдницькою долею під час сталінських репресій (хоча задля об'єктивності можна нагадати, що й науковці, які на початку 30-х років стали виступати з розгромною політизованою критикою таких поглядів як «націоналістичних» і «фашистських», самі через кілька років також були репресовані як «українські буржуазні націоналісти» і «фашисти»).

Щодо сучасного стану всіх слов'янських літературних мов дослідники відзначають спалах неузального словотворення, але якщо в тих мовах, що мали в попередній період і продовжують мати широкі можливості для повнокровного соціального функціонування, це випадки з настановами насамперед на мовну розкутість та експресивність мовлення в загальному контексті нинішньої демократизації мовної діяльності суспільства (див. р. II), то в українській мові це явище не меншою мірою зумовлюється також активізацією пошуків мовної ідентичності (не завжди з належною вираженістю і достатньо критичним підходом до цього).

4.3.2. Іменники.

А. Сфера позначення осіб.

4.3.2.1. Словотвірна фемінізація (моція) — активізація вживання і творення іменників жін. р., похідних від іменників чол. р., на позначення осіб жіночої статі (див. про це також у загальносоціальному плані вище: п. 4.2.4.1). У загальних межах словотвірної фемінізації діють а) в основному суфіксальна фемінізація і б) у вузкому діапазоні — міжродова конверсія в межах субстантивованих прикметників і дієприкметників (явище, проміжне між рівнями граматики і словотворення) (див. також у п. 2.1.1.8 про процеси фемінізації на морфологічному рівні, а в п. 3.1.3 — на синтаксичному рівні; розширення діапазону дії словотвірної фемінізації має своїм наслідком відповідне звуження явища синтаксичної фемінізації).

4.3.2.1.1. Суфіксальна фемінізація — явище, що, безперечно, найперше привертає до себе увагу серед словотворчих процесів української мови на сучасному етапі її розвитку (такі одиниці активно поширюються насамперед у друкованих та електронних ЗМІ, зокрема в інформаційних програмах теле- і радіоканалів, як нейтральні назви, але для широких верств населення переважна їхня частина все ще, безперечно, лишається з конотаціями розмовності й навіть okazionalnosti). Об'єктом пропонованого в цьому підрозділі аналізу мають бути, звичайно, ті випадки моцїного словотворення, що зумовлюються насамперед актуалізацією в сучасному функціонуванні УЛІМ нормотворчого чинника, однак відокремити їх від наслідків впливу факторів загальносоціального та соціолінгвістичного характеру — розширення соціальних ролей жінки в сучасному суспільстві, демократизації мововжитку та активізації в країні феміністичного руху — можна далеко не завжди, тому в переліку конкретних прикладів можливі повторення, дублювання з п. 4.2.4.1.

У словниках радянського періоду (від середини 30-х років) іменники на позначення осіб жіночої статі, похідні від іменників чол. р., подавалися, по-перше, з явною неповнотою — тоді, коли в самій мовній практиці вони вже могли вживатися, пор., наприклад, відсутність у словникових реєстрах того часу слів: *архітекторка*, *белетристка*, *ветеринарка* (хоча, наприклад, слово *агрономка* в словниках було), *віртуозка*, *декораторка*, *диригентка*, *екскаваторниця*, *інвалідка*, *комендантка* (наприклад, *гуртожитку*), *комензаторка*, *концертмейстерка*, *координаторка*, *конструкторка*, *кураторка* (наприклад, курсу, групи студентів в університеті), *ремонтниця* та багато ін. (хоча, звичайно, далеко не завжди причину тут слід шукати у прорахунках тільки лексикографів, оскільки й сама мовна практика часто не давала відповідного матеріалу, пор. відсутність у словниках, наприклад, *бенкетарка*, *мислителька*, *підбрехачка* та багатьох ін.); по-друге, не завжди адекватно й послідовно в стилістичному плані — часто з різними невиправданими обмежувальними позначками, причому застосовуваними непослідовно (так, у СУМ-11, наприклад, *інспекторка*, *інструкторка* подані як стилістично нейтральні, а *інженерка*, *лекторка* й навіть *декламаторка* — як розмовні). Сучасні ж словники намагаються як фіксувати такі іменники повніше — як власне новоутворювані, так і засвоювані з літературно-мовної практики 20-х — початку 30-х рр. ХХ ст., дорадянського західноукраїнського варіанта літературної мови та західної української діаспори, так і менш обмежувати діапазон їх уживання аж до повної стилістичної нейтралізації: так, якщо в СУМ-11 *викладачка*, *директорка*, *мільйонерка*, *мільярдерка* подані як розмовні, то в СУМ-20 — уже нейтрально; *поетка* — як застаріле в СУМ-11 і нейтральне в СУМ-20; *організаторка* — з позначкою «рідко» в СУМ-11, з позначкою «розм.» у СУМ 2012 і нейтрально в СУМ-20. У СУМ-20 уже подано навіть *неоімпресіоністка*, *неокантіанка*, *неомарксистка*, *неопозитивістка*, *неореалістка*, хоча, з іншого боку, за наявності, наприклад, *музейник* корелят жін. р. *музейниця* тут відсутній.

У структурному плані активізація творення / уживання суфіксальних фемінативів охоплює кілька словотвірних типів.

По-перше, це деривати із суфіксом *-ка*, наприклад: *агентка* («У Дніпрі спіймали агентку ФСБ». — УП, 10.09.2022), *адвокатка* («— Ми не хочемо нікого звинувачувати, — зазначила адвокатка Януковича». — УМ, 31.03.2006, с. 5), *водійка* (СУМ-20 уже подав це слово, з позначкою «розм.», — з ілюструванням ще з твору Олесь Гончара), *дипломатка* (СУМ-20 подає це слово лише з переносним значенням), *експертка*, *керманічка* (*керманічка автівки*; *керманічка уряду*, *Німеччини*, *Литви*), *консулка*, *міністерка* (*праці*, *соціальної політики*, *юстиції*) — з подвійним наголошуванням у мовній практиці, *науковка*, *повстанка*, *пресекретарка*, *прокурорка* («Генпрокурорка Венедиктова». — 5 к., 9.04.2020: рухомий рядок новин), *режисерка*, *шоферка* та ін., навіть *побратимка* (всупереч явно «чоловічій» внутрішній формі слова) і навіть *пілотка* («героїчна українська пілотка» — про Надію Савченко: Е, 14.08.2014, с. 10) — усупереч наявності омонімії з назвою відомого головного убору; відновлюване (див., наприклад: СДМ 1930), але загалом так і не сприйняте мовною практикою *членка* («Ольга з Левицьких — членка УВО». — УС, 4.02.1999); неофіційні назви жінок-військовослужбовців (не тільки в розмовній мові, а у ряді ЗМІ): *військовослужбовка* (але значно частіше *військовослужбовиця*: див. нижче), *військовичка*, *нацгвардійка* («Вчилася на пічника-будівельника, а стала нацгвардійкою». — ВЗ, 4.04.2019, с. 10), *піхотинка*, *солдатка* (досі це була тільки «дружина солдата»), *сержантка* («молодша сержантка»: СТБ, «Вікна», 8.03.2005), *лейтенантка* та ін. (наприклад: «міністерка у справах ветеранів, генерал-майорка СБУ Юлія Л.», «У 2018 Юлія Л. стала другою генералкою в історії України»: УП, 16.01.2020; у мовній практиці 4 к., вересень 2021 року: *офіцерка*, *командирка*, *капітанка*); форми жін. р. до вчених звань, назв наукових ступенів, посад: *доцентка*, *професорка*, *кандидатка*, *докторка*, *деканка*, *ректорка*; *президентка* («президентка Латвії»; «Зеленський похвалив президентку Молдови: Не боїться називати Крим україн-

ським». — УП, 12.01.2021; «NN, президентка Інституту освіти»); щодо реалій зарубіжного життя: *губернаторка*, «держсекретарка США Кондоліза Райз», *канцлерка* (насамперед щодо канцлера Німеччини Ангели Меркель), *сенаторка*, *спікерка* (парламенту). Від нових іменників — назв осіб чоловічої статі: *аутсайдерка*, *блогерка*, *гастарбайтерка*, *госпітальєрка*, *держслужбовка*, *дилерка*, *диск-жокейка* і *диджейка*, *копірайтерка*, *маргіналка*, *менеджерка*, *модераторка*, *омбудсменка*, *податківка*, *ріелторка* та ін. Особливо ж активними серед них виявилися на початку XXI ст. фемінативи *прем'єрка*, рідше *прем'єр-міністерка*, а також *лідерка* (у застосуванні переважно до Юлії Тимошенко): «тюрма, де сиділа чинна *прем'єрка*» (УМ, 17.07.2008), «Із осені *прем'єрка* збирається щоквартально піднімати на 20 відсотків ціну на газ» (ГПУ, 31.07.2009), «*Прем'єрка* йшла поряд з *ветеранкою*» (СТБ, «Вікна», 23.02.2005), «пакистанська *прем'єрка* Бенадір Бхутто» (газета «РІО-інформ», м. Ужгород, 20.09.1997), «Юлія Тимошенко, *прем'єр-міністерка* України» — підпис під зображенням (Н, «Репортер», 18.03.2009), «*лідерка* БЮТ Юлія Тимошенко» (УР-1, Ранкова інформаційна програма, 17.02.2006).

Якщо *секретарка* як позначення відповідного роду занять (фаху) переважно саме для жінок давно вже є цілком звичною й стилістично нейтральною назвою, то вживання цього слова в назвах відповідних керівних посад, що їх можуть посідати й жінки (з наявністю форми род. в. іменника на позначення установи, організації і т. ін.), стало привертати до себе увагу: «*секретарка* ЦК КПУ Катерина Самойлик» (Час, 24.05.1996), «розмова з *секретаркою* РНБО Раїсою Богатирьовою» (Н, «Репортер», 9.02.2010), «*держсекретарка* США Мадлен Олбрайт» (СТБ, «Вікна», 16.02.2002).

Активізувалася конкуренція між моційними дериватами з цим суфіксом і дериватами не тільки з іншомовними суфіксами *-ес-*, *-ис-*: *акторка*, *директорка* (*директорка заводу*, *архіву*, *програми*), *поетка* («українська *поетка* Дарія Рихтицька із США»: ВК, 7.03.1997; «<...> *поеток* Світлани Йовенко і Ганни Чубач»: ЛУ, 26.02.1998; «— Я хотіла б бути *поеткою* і прозаїком» ([Із інтерв'ю з Лесею Степовичкою]. — ЛУ, 25.11.1999; «Наталка *поетка*, *поетка*, член НСПУ»: УС, 25.10.2001 — підпис під авторською публікацією), *патронка* («<...> святої Марти, *патронки* добрих господиень»: П, 29.07.2004), пор. відповідно досить уживані досі *актриса*, *директриса* (розм.), *поетеса*, *патронеса*, а й з питомими: *керівничка* (*закладу*, *партії*, *групи*; *класна керівничка*) — дуже часто тепер замість *керівниця* (так — напевне, вже цілком механічно — опрацьовують тексти інформаційних програм на теле- і радіоканалах літредактори, хоча СУМ-11 і СУМ-20, здається, цілком адекватно кваліфікують *керівниця* як нейтральне, а *керівничка* як розмовне слово). Хоча, наприклад, у мовній практиці української діаспори слово *поетеса* вживається: «Українка Леся <...>, велика українська *поетеса* <...>» (ЕУ: Словникова частина, т. 9, с. 3329), «У січні 1996 р. виповнилася кругла дата від дня народження видатної української *поетеси*, відомого перекладача, прекрасного педагога — фахівця з порівняльного і германського літературознавства, дійсного члена НТШ в Америці, дійсного члена УВАН Віри Селянської, яка в літературі виступає під псевдонімом Віри Вовк» (Вісник НТШ, 1996, ч. 14–15), продовжують уживати його й українські літератори та журналісти: «Згадаймо бодай ювілей видатної української *Поетеси* (свідомо вживаємо це слово з великої літери) Ліни Василівни Костенко» (Василь Плющ. — ЛУ, 13.04.2000, с. 1).

По-друге, це деривати із суфіксами *-иц-я*, *-ниц-я* (пор. давно вже усталені *виконавиця*, *підприємниця*, *пророчиця*, *птахівниця*, *танцівниця* та багато ін.; пор. також ще в РУСКрим: є, наприклад, *книгознавиця*, *красознавиця*, *літературознавиця*, але немає *народознавиця*, *природознавиця*) — в основному від іменників чол. р. із суфіксами *-ець*, *-(н)ик*: *бізнесовиця*, *(високо)посадовець* — *(високо)посадовиця*, *військовослужбовиця*, *державниця*, *достойниця*, *добровлиця*, *контрактниця*, *науковиця* («Три історії українських *науковиць*». — УП, 14.02.2017), *односелиця* (пор. уже раніше фіксоване словниками *новоселиця*), *полковниця* (жінка, що має військове звання полковника), *промовиця* («<...> поправив президент чергову *промовицю*». — Д, 5.08.2011, с. 4), *службовиця* («державна

службовиця»: УП, 27.09.2022), *товарознавиця*, *урядовиця* та ін. (наприклад: «Фотографія для письменниці, художниці, мистецтвознавиці та мовознавиці Лідії Йолтуховської-Скоропис <...>». — ВЗ, 29.07.2006). Частина таких новотворів уже подана в академічних словниках, наприклад: *літературознавиця*, *мовознавиця*, *науковиця*, *підполковниця*, *природознавиця* (СУМ-20: без будь-яких обмежувальних стилістичних ремарок).

По-третє, це деривати із суфіксом *-ин-я* (з варіантами *-(к/ч)ин-я*)²⁶ — тип, що досі функціонував як непродуктивний²⁷. У цей період активізувалося також уживання вже узвичаєних давніше в літературній мові одиниць *господиня* (а також *сестра-господиня*), *кравчиня*, *майстриня* — у конкуренції з *господарка*, *кравчиха*, *майстриха*; уже в межах описуваного періоду стало поширюватися в загальноукраїнському масштабі *газдиня* (СУМ-20 подає також *жрекиня* «жриця» — з ілюстраціями із творів західноукраїнських письменників, але без стилістичних ремарок). У загальноукраїнському вжитку в цей час поширилися також традиційні назви осіб жіночої статі до назв представників етнографічних груп у Західній Україні *бойкиня* — від *бойко* і *лемкиня* — від *лемко*.

Це насамперед актуалізовані в ужитку *мисткиня* — від *мистець* (останнє СУМ-11 подавав з позначкою «заст.»; пор. пол. *mistrz* «майстер» — *mistrzynie* «майстриня») і *членкиня* (пор. його фіксацію ще в СДМ 1930) — від *член* (якої-небудь організації; пор. пол. *członek* — *członkini*): «українська *мисткиня* із США» (ЛУ, 28.01.1999, с. 1), щорічна художня виставка в 90-ті роки «Видатні українські *мисткині*», «*мисткиня* веселкових барв» (УС, 15.05.2003); «*членкиня* Організації українських націоналістів» (УМ, 9.10.2013, с. 9), «*членкиня* Всеукраїнського жіночого товариства ім. О. Теліги» (УС, 11.04.2002, с. 14), «*членкиня* Центрального Комітету КПУ» (Час, 1997, № 13), а також нове, але за цей час уже достатньо закріплене в ужитку *продавчиня* — від *продавець* (у конкуренції з уже наявним досі *продавиця* — словом з «небажаним» суфіксом: див. п. 4.3.2.3; пор. пол. *sprzedawczyni*), за зразком останнього на хвилі нової мовної «моди» стали вживати вже й *покупчиня* (слово було в ужитку ще в західноукраїнському варіанті української мови; хоча, здавалося б, уже наявне в «офіційній» УЛМ *покупниця* також нічим не «грішить» проти норми). Основна маса фемінативів цієї моделі утворюється переважно від таких структурних типів іменників чол. р. на приголосний, як: а) іменники із суфіксом *-ець* (переважно з чергуванням [ц/ч]): *боєць*, *борець*, *виборець*, *видавець*, *гравець*, *іракець*, *митець*, *плавець*, *стрілець*, *творець*, *фахівець* і под. — *бійчиня* («*бійчиня* Майя» — в АТО: УП, 25.01.2018), *борчиня* («найсильніша *борчиня* континенту»: УМ, 23.03.2012, с. 1; також перен.: «*борчиня* з комунізмом» — УМ, 20.11.2013, с. 11; «*борчиня* за справедливість» — «1+1», ТСН, 25.11.2009), *виборчиня*, *видавчиня*, *гравчиня*, *іракиня* (УОС 2009, СУМ 2012), *митчиня* («молода *митчиня* Ірина Ц.»: О. Куренкова. — Д, 5.09.2016), *плавчиня* («бразилійські *плавчині*»: Бл., 2016, № 34, с. 22), *стрільчиня*, *творчиня*, *фахів-*

²⁶ Не слід ототожнювати вияви описуваної тут моделі з іншою тенденцією до певного пожвавлення цього словотвірного типу, яка була наявна і в радянський час — здебільшого в спільних з російською мовою одиницях за зразок *шефиня*, *філологиня*: це були приклади напівсерйозного й просто okazіонального словотворення в розмовній мові, вияви мовної гри, а не утворення з цілком очевидною претензією на стилістично нейтральне вживання.

²⁷ Це були такі зразки, як *своаякиня* (у СУМ-11 з позначкою «рідко»), в етнонімах: *грекиня*, але переважно з наявністю конотації більшої чи меншої архаїчності: *берегиня*, *богиня*, *владкиня* «володарка» (СУМ-20), *ворогиня* (наприклад, у РУСКрим.: рос. *неприятельница* — укр. *неприятелька*, рідше *ворогиня*), *дозорчиня*, *другиня*, *жрекиня*, *монахи́ня*, *раби́ня*, у назвах дружини по чоловікові (у соціальних верхах): *бояриня*, *графиня*, *княгиня*, *монархи́ня* та ін., а в деяких випадках і явної стилістичної піднесеності: *героїня*. Цей давній слов'янський словотвірний тип в українській загальнонародній мові повніше зберігся, як відомо, на західноукраїнських теренах, наприклад: *мовець* — *мовкиня*, *шевець* — *шевкиня*, *кмет* — *кметиня*, *слуга* — *слугиня*, в етнонімі: *німкиня*, *туркиня* (Жел.), *чехиня* та ін., маючи безперечне підживлення також з боку сусідніх західнослов'янських мов, насамперед, зрозуміло, польської (у цій підгрупі слов'янських мов, як і в південнослов'янських мовах, він представлений значно повніше), і, відповідно, в мовній практиці західної української діаспори.

чина (частина з них — це нові назви жінок-спортсменок) і под. (наприклад: «У Польщі працедавчина вивезла українця помирати у ліс, їй загрожує 5 років». — УП, 24.06.2019); б) іменники з основами на [г], [к], [х], [ф] і на скупчення приголосних: *ідеологиня*, *криміналогиня*, *педагогиня*, *критикиня*, *політикиня*, *пророкиня*, *патріархиня*, *філософиня*, *фотографиня* і под. (наприклад, у часописі «Критика», 2018, ч. 1–2, с. 1, 8, 20: *історикиня*, *критикиня*, *теоретикниня*, *філософиня*; в інтернет-ресурсі «Українська правда»: «стоматологиня з Рівного» — 24.06.2021, «Синоптикиня розповіла, де пройдуть сильні дощі» — 30.05.2020, «За перебування на посаді вона вважалась однією з найбільш впливових політикинй Європи та світу» — 18.04.2023); від твірної основи з фіналлю *-к-о-тезко* — *тезкиня*; *драматургиня* («молода українська драматургиня Катерина Демчук»: В. Сердюк. — ЛУ, 22.10.1998), *міністриня*, *психіатриня*, *хірургиня*, навіть *бомжиня* — від *бомж* (ВЗ, 15.05.2014, с. 14), «*моржиня*» — від «*морж*» (перен.); в) менш регулярно — в деяких інших випадках: *свідок* — *свідкиня* (пор., наприклад, у РУСКрим.: рос. *лжесвідетельница* — укр. *лжесвідка* (зап[адноукраїнское] *лжесвідкиня*), *кривосвідка*; у СДМ 1930: *свідчиця*), *посол* — *послиня* (наприклад: УП, 11.10.2019).

Ця модель стала поширюватися також на іменники І відміни — спільного і чоловічого роду: *колега* — *колегиня* (пор., наприклад, чес. *koleguni*, ж.), *староста* — *старостиня* (пор., наприклад, пол. *starościna*, ж.), *слуга* — *слугиня* (останнє слово вже існувало в українській мові, однак тепер ми маємо справу, очевидно, не з відновленням його вживання, а з новотвором), *тамада* — *тамадиня* (пор. звичайну в західноукраїнській мовній практиці пару *газда* — *газдиня*).

Регулярність застосування цієї моделі особливо наочно демонструвала в межах описуваного періоду мовно-редакційна практика деяких телеканалів, насамперед СТБ (в інформаційній програмі «Вікна»), наприклад: *екстрасенсиня*, *фізіатриня* — від *фізіатр*, від іменників на *-ець*, *-ок*: *знавець* — *знавчиня*, *курець* — *курчиня*, навіть *молодець* — *молодчиня* («Вона *молодчиня!*»: СТБ, «Час К», 31.03.2003), *нащадок* — *нащадкиня*, *матріархиня* (замість *матріарх*), протягом кількох останніх років також 4 к.; досить регулярно це простежувалося в інтернет-ресурсі «Українська правда», наприклад: *фотографка* (УП, 31.03.2022), *математикиня* (УП, 27.04.2022), *медикиня* (УП, 20.07.2022), *послиня* (УП, 11.10.2019) та ін.; у газеті «Експрес» (м. Львів): «"Яра" [позивний учасниці бойових дій. — О. Т.], старший матрос і бойова *медикиня*» (Е, 27.04.2022, с. 7), *лікарка-гінекологиня*, *психологиня*, *фахівчиня* (Е, 20.04.2022).

Деякі з таких утворень на *-ин-я* вступають у конкуренцію з уже наявними назвами з менш ніби «підходящими» суфіксами, потісняючи їх з ужитку. Якщо таку практику можна цілком зрозуміти в разі заступлення фемінативами з суфіксом *-ин-я* стилістично нейтральних слів із суфіксом *-их-а* з його очевидними розмовними конотаціями: *борчиха*, *плавчиха* (пор. так само в давніше вже усталених парах *майстриха* / *майстриня*, *кравчиха* / *кравчиня*), меншою мірою — у словах розмовної сфери з цим же суфіксом на зразок «*моржиха*», то вже зовсім важко зрозуміти доцільність такої заміни для жаргонізму *бомжиха* (ніби з «облагороджуванням» об'єкта позначення цього слова), тим більше — у словах з давно уже усталеним стилістично нейтральним узусом із деякими іншими суфіксами: *авторка* (пор. запроваджене в деяких колах *авторкиня*), *виборниця* (пор. нове *виборчиня*), *німкеня* (пор. *німчиня*), *покупниця* (пор. *покупчиня*). Експансію суфікса *-ин-я* у сфері позначень осіб жіночої статі слід, безперечно, розглядати як один з виявів активізованої тепер тенденції до «елітаризації» УЛМ у мовній практиці певних кіл мовного соціуму (див. р. VI п. 3.5.1.1).

З-поміж інших типів суфіксальної фемінізації можна відзначити певну активізацію творення / уживання в межах описуваного періоду іменників на *-ес-а*: *адвокатеса*, *гідеса*, *деканеса* («*деканеса* фармацевтичного факультету»: УП, 14.03.2023), *клоунеса*, *критикеса*, *пілотеса* «жінка-пілот» («Казкова історія *пілотеси* Вікторії Арделян». — УП, 4.12.2020), *політикеса*. Частина з таких фемінативів була відома в розмовному напівжартівливому

житку, звичайно, й давніше, але тепер їх запроваджують уже з цілком «серйозними» настановами (слово *дияконеса* — щоправда, невідомо, в якому значенні, — пропонує вже навіть і новий правопис: УП-19).

Названі три основні актуалізовані типи суфіксальної фемінізації помітно різняться між собою за своїми частотними та стилістично-конотативними характеристиками. Найчастотнішим з них виступає, як і до цього, тип із суфіксом *-к-*, але він же, з іншого боку, порівняно більше — у багатьох випадках своєї конкретної реалізації — позначений конотаціями розмовності й, отже, тим чи іншим ступенем стилістичної зниженості. Саме це, безперечно, протягом тривалого часу стояло на заваді, наприклад, міжстильовому використанню фемінативів на зразок *діловодка, науковка, обліковка, службовка, урядовка*; іменник жіноч. р. *готувачка* — до *готувач* (сумішей, розчинів і т. ін.) одні словники подають (наприклад, ОСУМ 1975, РУС 2003 — до рос. *составительница*, УРРУС), інші ж не подають (наприклад, РУС-3, СУМ-11, СУМ-20); якщо слово *двірничка* в одних словниках української мови (СУМ-11, СУМ 2012) подається як стилістично нейтральне, в інших же — як розмовне (СУМ-20), це свідчить тільки про те, що в останньому випадку до стилістичної кваліфікації цього слова поставилися уважніше. На користь активізації двох інших типів «працюють» такі важливі фактори, як: 1) у структурному плані — більша регулярність їх реалізації з меншою залежністю від фіналі твірної основи (на відміну від типу на *-к-а*, на заваді процесам фемінізації в межах якого стає наявність у фіналі певних звуків — задньоязикових і гортанного [г], губних, скупчення приголосних *-кт, -рг, -тр* та ін., суфіксів з випадними голосними [є], [о], наприклад: *ворог, йог, маг, педагог, стратег, академік, критик, пророк, конюх, пантомім, фотограф, шеф; адепт, арбітр, бакалавр, завгосп, суб'єкт; в'язень, знавець, свідок, нащадок і предок, первачок* розм. «першокласник»); 2) у стилістичному плані — відсутність у них конотацій розмовності, а для типу на *-ин-я*, крім того, також, з одного боку, наявність певної стилістичної піднесеності, зокрема й через ту чи іншу його архаїчність, а з другого, — значно менша продуктивність його в сучасній російській мові, але достатньо помітна представленість у західноукраїнській і діаспорній мовних практиках (див. р. V пп. 3.5, 5.3.1). Однак якщо наявність цього суфікса видається цілком доречною в таких стилістично піднесених фемінативах-новотворах, як, наприклад, *вождиня* (так казали, хоча й іронічно, зокрема, про Юлію Тимошенко), *патріархиня* (перен.: «патріархиня національної культури» і под.), а також у слові *ворогиня*, але, звичайно, не в значенні представниці війська й узагалі сторони противника («непримиренні *ворогині*»: Оксана Забужко. Хроніки від Фортінбраса. Київ, 1999, с. 193), то вживання подібних утворень зі стилістично нейтральною настановою, тим більше в офіційно-діловому, науковому, інформаційному стилях, поки що, безперечно, сприймається далеко не однозначно в українському мовному соціумі²⁸. Особливо це відчувається в разі такого найменування осіб, зайнятих у загалом досить «буденних» сферах діяльності (наприклад, *лікарка-проктологиня*), тому фемінатив-новотвір, наприклад, *аналітикиня* сприймається якось ніби природніше, ніж «приземленіші» *електрикиня, механікиня*.

У межах усіх названих структурних типів творення фемінативів ускладнюється насамперед для слів з громіздкішою структурою, юкстапозитів — наприклад, від *архівариус, отоларинголог, патологоанатом, партгрупорг, прем'єр-міністр, фізик-теоретик, хімік-органік, член-кореспондент* і под., але також і для дуже коротких слів — наприклад, від *ас, бард, бос, мер*.

²⁸ Так, наприклад, у спеціальному дослідженні, присвяченому жіночому псевдонімікону учасниць Української повстанської армії, вони іменуються як «жінки-члени ОУН-УПА» (не *членкині*) [Павликівська 2005].

У всіх проблематичних випадках творення фемінативів виникають варіантні ряди на зразок: *мер* (міста) — *мерка, меркня, мериня*; *посол* — *посолка, послня* (пропонують також використовувати для цього тільки *амбасадорка*).

Якщо, з одного боку, тепер можна навіть дивуватися, чому в словниках до описаного періоду або й дотепер не фіксувалися такі, наприклад, фемінативи, досить звичайні в живій мові, як *дизайнерка, інтелектуалка, інтерв'юєрка, тренерка* («Жінки дивляться на *тренерку* з неприхованою заздрістю. По закінченні тренінгу вони стають у чергу <...>»: О. Гембік. — ГПУ, 2013, № 39), *односелиця, промовиця*, у спорті: *марафонка, спринтерка, стаєрка* та багато ін. (див. також приклади вище), то, з другого боку, вдумливого спостерігача, очевидно, не може не вражати та легкість, з якою запроваджується нині в мовну практику багато інших фемінативів. Розмовність аж до оказіональності подібних утворень — цілком очевидна для багатьох одиниць, як відомих ще з радянських часів (таких, наприклад, як *політичка, шефка*), так і новозапроваджуваних на зразок *нардека* — від *нардеп*, тобто народний депутат («Зустріч з відомою *нардепкою* та її однодумцем <...>». — УМ, 10.02.1999, с. 3; «*Нардепка* бере чай і давить ложкою лимон». — ГПУ, 31.07.2009), *комісарка* (як назва відповідної посади: «*комісарка* з питань зовнішньої політики ради Європи». — СТБ, «Вікна», 3.03.2006), на живання їх у ЗМІ тепер, очевидно, мало впливає.

У загальному процесі активізації пошуків усе нових і нових фемінативів і, як наслідок, посилення варіантності найменувань, дублетності номінативних рядів доходить ніби аж до мовної «карнавалізації», мовної гри. Ось, наприклад, тест під назвою «Фемінітиви — це щоденне свято [! — О. Т.], як добре ви їх знаєте?», поданий в одному з популярних інтернет-ресурсів (див., зокрема: УП, 8.03.2019), який підготувала О. Малахова (Мусалігіна), «кандидатка філологічних наук, доцентка, радниця з питань гендерної рівності та антидискримінації в освіті міністерки освіти і науки України», пояснюючи, що сьогочасне масове явище творення фемінативів — «це підсвідома реакція на тисячолітній патріархат, в якому все жіноче вважається другорядним, менш вартісним, гіршим, а все чоловіче, навпаки, кращим і престижним». Тут поряд з випадками, коли пропонується дібрати оптимальний варіант назви там, де в нормативній мові справді поки що наявні лакуни («жінка-пілот» — *пілотка, пілотикиня* чи *пілотеса?*; «жінка-шеф» — *шефова, шєфиня* чи *шефка?*), пропонують шукати такий варіант і там, де вже існує те чи інше усталене найменування («жінка-ткач» — *ткачиха, ткаля* чи *ткачка?*; «жінка — член якоїсь організації і т. ін.» — *членкиня, членка, членкиця* чи *членкеса?*), нібито наштовхуючи читачів на думку про загальну ще недостатню усталеність нормативних засад УЛМ (див. узагалі про «легкість» і мовну недисциплінованість у підходах мовців до множення варіантних рядів: р. VI п. 4.1). Сумнівно також (як пропонується тут), чи варто поширювати цю словотвірну тенденцію на коло невідмінюваних іменників іншомовного походження з фіналлю на голосний: «жінка-сомельє» — *сомельєчка, сомельєшка* чи *сомельє* (тут цілком достатньо послідовно дотримуватися не словотвірної, а морфологічної фемінізації — див. п. 2.1.1.8 цього розділу: *сомельє*, ч. і ж.).

Якщо прагнути поширювати практику такої суфіксальної фемінізації також на іменники з фіналлю на голосний, форма яких цілком дозволяє застосовувати їх на позначення осіб обох статей, на зразок *колега* — *колегиня, староста* — *старостиня* (як тоді бути у випадках *суддя, листоноша?*), *бариста* — *баристка, гуру* — *гуриня*, то це, безперечно, аж ніяк не буде кроком до ослаблення ідеології «чоловічого сексизму» в мові, а, скоріше, навпаки, оскільки іменники спільного (чол.-жін.) роду будуть закріплюватися при цьому тільки за особами чоловічої статі. У такому разі й чоловіків для витримання повної гендерної симетрії ніби слід буде іменувати формами однозначно маскулініними на зразок теоретично можливих *гурун* і под.

Унаслідок усього цього досить звичайним для сучасної мовної практики стала непослідовність мовного оформлення позначень особи жіночої статі за соціальним ста-

тусом, коли основна тенденція, що переважала досі у зазначеній сфері в «офіційній» УЛМ, — використання з цією метою назв осіб чоловічої статі з їхньою синтаксичною фемінізацією (див. п. 3.1.3), неохоче поступається іншій тенденції — словотвірній фемінізації, яка закріплюється в мовному житті досить повільно не тільки через звичайну інертність та консерватизм мовних звичок суспільства і традиції «чоловічого шовінізму», а й у багатьох випадках унаслідок опору структури самої мови. Пор., наприклад, у межах одного номера газети — з одного боку: «чинна *прем'єрка*», «*завідувачка* фельдшерсько-акушерського пункту», з другого боку: «як зазначила *директор*», «як повідомила *директор* зоопарку» (УМ, 17.07.2008); «опозиційна *депутатка*», «*кандидатка у голодувальниці*» — «*наша перекладач* Наталя» (УМ, 16.07.2005); навіть у виданні, що явно претендує на реалізацію гендерної політики соціальної рівності щодо жінок — у довідковій рубриці часопису «Критика» (гол. ред. Григорій Грабович): «*Автори й авторки* [подібна рубрика в інших виданнях має звичайно назву на зразок «Наші автори». — О. Т.]. Н. В-ка — *літературознавця, критикиня, перекладачка, редакторка* літературного часопису <...> Є. К-ка — *доктор філологічних наук, професор, завідувачка* відділу <...>, *авторка* низки розвідок <...>» (2012, ч. 11–12, с. 1); у журналі філологічного профілю МОН (Дивослово, 2019, № 12: у відомостях про авторів публікацій — жінок): «*NN, учитель* Гуляйпільської ЗОШ», так само про інших авторок: *учитель-методист*; «*NN, професор* Сумського державного педагогічного університету», «*NN, професорка* Чорноморського національного університету».

У загальнослов'янському мовному просторі продуктивність моделей суфіксальної фемінізації на позначення осіб жіночої статі за соціальним статусом (у конкуренції з уживанням назв осіб чоловічої статі — як «позародових», «загальних» — також щодо осіб жіночої статі, тобто з явищем «маскулінізації»), як відомо, в літературних мовах істотно варіюється (у назвах за ознаками національності, походження, проживання, за певними якісними характеристиками ця межа зміщується й міжмовні відмінності є не такими виразними). Найменшою мірою такі моделі представлені в сучасній російській літературній мові²⁹ (після періоду активності цих процесів наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. і особливо в 20–30-ті роки ХХ ст.) [див., наприклад: Янко-Триницька 1966]. Ширше вони виступають у двох інших східнослов'янських мовах — більшою мірою в українській і меншою — в білоруській (в останній особливо наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. [див., наприклад: Садоўскі 2001: 230; Дынаміка... 2015: 120–129; Гарбацкі 2016], але з подальшим ослабленням дії цих процесів після запровадження пильнішого державного контролю за мовою публічного простору, зокрема після прийняття нової редакції білоруського правопису 2008 року; утім, класифікатори професій у Білорусі існують лише російською мовою), у польській мові та в південнослов'янських мовах, але особливо в чеській та словацькій мовах [див. докладніший огляд під цим кутом зору слов'янського мовного матеріалу, зокрема: Тараненко 2021: 61–90; Архангельская 2011; Valdrová 2015; Hill, Koleva 2018; Сумрова 2018]. Відмінності в цьому плані між слов'янськими літературними мовами загалом можна пояснити різною мірою впливу на особливості їхнього формування та розвитку двох таких визначальних чинників нормативності літературної мови, як: 1) більша / менша наявність комплексу тривалих і міцних нормативних традицій у межах кожної з мов: це зумовлює відмінності між російською (з її тривалою й відносно безперервною традицією розвитку і функціонування як мови державного життя, з потужним струменем книжно-писемної мови в її основі і, як на-

²⁹ Масоване поширення до початку 1990-х років практики вживання маскулінізованих форм на позначення осіб жіночої статі не тільки породжувало / породжує гострі дискусії й зазнає критики в певних суспільних колах носіїв інших слов'янських мов, а й могло / може трактуватися як небажаний наслідок впливу з боку саме російської мови [див., наприклад: Сумрова 2001 / 2002: 120; Архангельская 2011: 50, 188].

слідок, з найсуворішими, очевидно, нормативними засадами в межах слов'янського мовного світу) і більшістю інших слов'янських літературних мов (з більшою або меншою перервністю в їхньому розвитку між старокнижним і новим періодами або й порівняно молодих, з ширшою наявністю народнорозмовної основи та ширшою наявністю різноманітних варіантних явищ у їхній структурі — як мов з відсутньою або ослабленою традицією державного функціонування), а також, хоча вже й меншою мірою, між польською (з її тривалою традицією функціонування не просто як літературної, але і як мови державного життя) і іншими як західно-, так і південнослов'янськими літературними мовами³⁰ (хоча пор., наприклад, констатацію того, що випадки творення фемінативів у сучасній болгарській мові на зразок *олигархиня*, *управленка*, *боска* є виявом іронічного, пейоративного слововживання або мовної гри [Благоєва 2012: 11], нові фемінативи в болгарській мові — стилістично марковані [Аврамова 2008: 26–27]); 2) більша / менша можливість для літературних мов у їхній попередній історії, особливо вже в ХХ столітті, самостійного або ж, навпаки, залежного від інших (насамперед, зрозуміло, від сусідніх слов'янських) мов розвитку, коли культурна еліта народів — носіїв мов, що протягом тривалого часу перебувають під таким впливом, керується прагненням (не завжди, звичайно, прямо усвідомлюваним) розвивати, культивувати саме ті особливості структури їхніх мов, що їх можна вважати справді питомими й визначальними для них, вирізняючи їх на тлі мов — джерел такого впливу: це зумовлює поділ насамперед між українською, білоруською (на фоні російської), «недомінантними» мовами колишньої Югославії (на фоні сербської), з одного боку, і іншими слов'янськими мовами, з другого боку. Саме як наслідок комплексної дії цих двох факторів явище словотвірної фемінізації ширше виступає, зокрема, в українській та білоруській мовах, ніж у російській, у хорватській на фоні сербської (наприклад: *doktorica* «жінка — доктор наук», *ministrica* «жінка-міністр» та ін.; *sutkinja* «жінка-суддя» — від *sudac*, тоді як серб. *sudija* належить до спільного роду) [див., наприклад: Klajn 2001: 100, 110; Hill 2014; Пипер 2014: 148; Пипер 2016: 40–47]. Окремо в такому поділі слов'янських мов стоїть чеська літературна мова (а також, безперечно, з орієнтацією на неї і словацька) з її досить регулярним співвідношенням форм чол. і жін. р. у позначеннях осіб (аж до офіційного закріплення фемінативів у статусі військових звань), яка хоча й мала значну перерву у своєму історичному розвитку, але спирається на традиції словотворення старочеської книжної мови, а в процесі свого відродження зазнавала інтенсивного свідомого регулювання з боку нормалізаторів; однак навіть у чеській мові жіночі назви не завжди «наздоганяють» чоловічі, творення фемінативів у ній є регулярним, але не автоматичним [див. огляд, зокрема: Архангельская 2011: 235–265, 270].

У сучасних умовах явище суфіксальної фемінізації активізувалося в усіх слов'янських літературних мовах (причому ця тенденція розгортається й далі), однак не просто з різною повнотою, але й унаслідок переважання при цьому дії різних факторів. Це явище слід розглядати комплексно: а) як наслідок істотного зростання соціальної ролі жінок у посттоталітарних суспільствах (незалежно від наявності чи відсутності в країні скільки-небудь помітного феміністичного руху) — активізації їхньої участі, з одного боку, у громадському, політичному й державному житті країн, з другого, — у відродженій сфері приватного підприємництва (див. також п. 4.2.4.1); б) у зв'язку із загальними процесами демократизації слов'янських літературних мов та лібералізації їхніх норм у цей період (у сферу публічного слововжитку тепер потрапляє значна кількість таких дериватів, зокрема, з розмовної та професійної мови, фіксуючись, відповідно, і в словниках та інших нормативних джерелах); в) як один з напрямів нормативного орієнтування літературних мов, а саме на наслідування народних слов'янських мов з їхньою традиційною схиль-

³⁰ Пор. при зіставному аналізі продуктивності актів словотвірної фемінізації кількох слов'янських мов, наприклад: слн. *diplomatinja* — слц. *diplomatka* — пол. *kobieta-diplomat* [див.: Pančiková 2003: 93].

ністю до надавання особам жіночої статі їхніх «власних» суфіксальних назв; цей нормотворчий фактор має особливе значення для тих мов, які протягом тривалого часу розвивалися / продовжують функціонувати під потужним впливом сусідніх «сильніших» слов'янських мов, — як один з наслідків культивування в них на сучасному етапі тих явищ і тенденцій, що їх розцінюють у суспільстві (обґрунтовано чи ні в різних конкретних випадках — це вже інше питання) як справді питомі й специфічні саме для них, вирізняючи їх на тлі цих «сильніших» мов; г) нарешті, з ХХІ століття — у зв'язку вже й з цілком очевидною в цей час активізацією феміністичного руху також у слов'янських країнах і взагалі посиленням уваги активної жіночої частини суспільства до належного забезпечення «мовних прав» жінки. Ці мотиваційні фактори виявляються на поверхні мови у процесах суфіксальної фемінізації, звичайно, комбіновано — з переважанням у різних конкретних випадках то одного, то іншого з них.

Так, усі слов'янські мови, звичайно, демонструють активізацію процесів суфіксальної фемінізації як наслідок дії першого — загальносоціального, а також, хоча й різною мірою, і другого з названих чинників (у загальних умовах дальшої демократизації мовного життя). Але російська літературна мова при цьому донедавна переважно й обмежувалася насамперед їхньою дією, наприклад: *компьютерица, работодательница, телохранительница*, розм. *банкириша, бизнесменк(и)а, боксерк(и)а, диджейк(и)а, интервьюерша, маклерша, наркокурьерша, психоаналитичка, снайперша, спринтерк(и)а* та ін. [див., наприклад: Нецименко 2010; Архангельская 2011: 153–187; Scheller-Boltz 2018], тоді як у плані нормотворчості для російського мовного соціуму й особливо для його культурних еліт лишається загалом самоочевидним той погляд, що подібним одиницям не місце в кодифікованій літературній мові³¹, крім хіба що сфери спорту та деяких інших сфер, де стать жінки є одним з визначальних показників для її роду занять (*каратистка, культуристка, стриптизерка* і под.). Фактор же феміністичного руху в сучасному російському суспільстві поки що порівняно мало впливає на практичну мовну сферу, однак уже з'являються відповідні мовні посібники [див., зокрема: Фуфасва 2020], а, наприклад, у циклі телепрограм, а потім програм на авторському каналі в YouTube «Намедни» (в останні роки під назвою «#НМДНИ») її ведучий Л. Парфенов відвів в одному з випусків («Нмдні-2019») окремих сюжет, присвячений саме цьому питанню: тепер активістки феміністичного руху пропагують фемінітиви на зразок *авторка, блогерка, менеджерка, парикмахерка, редакторка, репетиторка, водительница*. Унаслідок усього цього в мовній практиці носіїв російської мови, особливо в соціальних мережах інтернету, в блогосфері, у молодіжних виданнях, такі фемінативи поширюються дедалі більше, у тому числі з переходом тих чи інших дериватів від виразно розмовно-просторічного суфікса *-и-а* до нейтральнішого суфікса *-к-*: від *редакторша, репетиторша* і под. до *редакторка, репетиторка* і под.³² Для польського суспільства нормотворчий

³¹ Пор., наприклад: «<...> чим ширший культурний кругозір, чим вищі освіта і мовний розвиток людини, тим послідовніше й усвідомлюваніше вона відмовляється від слів “аспірантка”, “делегатка”, “депутатка” і под. у ситуаціях безоцінної [тобто стилістично нейтральної. — О. Т.] номінації», «У строгій офіційно-діловій мові сучасна стилістика рекомендує уникати агентивних номінацій жіночого роду на зразок “сотрудница” і навіть “бетоница”», «Для ділових жінок, які досягли успіхів і громадського визнання, номінації, що підкреслюють “жіночість” і акцентують стать, зневажливі й навіть образливі» [Бортник 2001: 51–54]. «<...> досадлива реакція від називання *лаборанткою*, а не *лаборантом* почала зустрічатися серед вузівського персоналу в середині 1970-х» [Шапошников 2006: 66].

³² Своє ставлення до активізації цього явища вирішили висловити й офіційні органи Російської Федерації (у загальному контексті дедалі ширших обмежень щодо різних виявів «самодіяльності» в суспільному житті країни та «захисту традиційних моральних цінностей»): Верховний суд РФ, який у листопаді 2023 року визнав рух ЛГБТ екстремістським і заборонив його діяльність у країні, серед ознак належності до нього вказав і на використання фемінативів, навівши як зразок *авторка, директорка, психологиня* й навіть давно вже усталене в російській мові *руководительница* (це рішення

чинник у цій сфері структури і функціонування польської мови є також достатньо важливим, але в країні тривають дискусії щодо коректності застосування в різних випадках іменування особи жіночої статі за її соціальним статусом чи то словотвірних фемінативів, чи то форм чол. р. — маскулінізованих позначень із синтаксичною фемінізацією [див, наприклад: Klemensiewicz 1957; Duda 1999; Łaziński 2006; Jadacka 2007: 126–129]; крім того, більший вплив на мовне життя тут мають фактор феміністичного руху, а також загальна мовна політика в межах Європейського Союзу (укладено також словник польських фемінативів, з реєстром понад 2100 одиниць: Słownik nazw żeńskich... 2015). При цьому, однак, констатується все-таки переважання не тільки в офіційній, а й у розмовній сферах слововжитку форм чол. р. для позначення осіб обох статей за їхнім соціальним статусом [Handke 1994: 45–47], а провідні польські мовознавці, які висловлюють свою думку щодо відзначеної проблематики, у тому числі й жінки, загалом не вважають, що відсутність форм жін. р. до багатьох назв осіб за родом занять, посадою тощо може мати якийсь істотний вплив у плані дискримінації жінки [див., наприклад: Jadacka 1999: 1767; Markowski 2013; Kępińska 2007].

В Україні ставлення не тільки різних кіл мовного соціуму, а й, зокрема, мовознавців-україністів до явища широкої активізації в сучасній українській мові, насамперед у мові ЗМІ, процесів суфіксальної фемінізації істотно варіюється. Так, з-поміж неможливих, судячи особливо за читацькою поштою, інтерв'ю в ЗМІ, коментарями в соціальних мережах інтернету, значну активність виявляють ті, хто не сприймає, причому категорично, це явище, пор., наприклад: «Я й <...> не писала б, але так вже “дістало” оте “*прем'єрка*”. І це пішло вже усіма каналами! Спеціально їм хтось такі слова підкидає, чи що? А що ж буде, як “*прем'єрка*” стане президентом — буде “*президентка*”?! І що ж ви думаєте? Будете сміятися (хоч плакати треба), але ось читаю титри на “Новому” каналі (в новинах) — “*прем'єр-міністерка*”!!! Ви бачили таке?» (М. Осадца, м. Львів. — ЛУ, 7.08.2008, с. 6); «“*Прем'єрка*”: тоді треба й *майорка*, *генералка*, *кандидатка в депутатки*, *президентка*... Навіщо?» (Ст. Телицький. Нотатки з ефіру. — ЛУ, 19.02.2009); ось думка відомого письменника старшого покоління: «<...> Або нещодавно введене у вжиток слово “*поетка*”. “*Поетка*” — прольотка”. Мені вити хочеться од цього словесного покруча! В ньому стільки ж нещирості й фальшу, скільки в наштукатуреній дівулі, яка пнеться за будь-яку ціну вивершитися над іншими. Виділитись. Бо вона, бачте, вже не *поетеса* — *поетка*!» (Анатолій Дімаров. Прожити й розповісти, 1997/1998 рр.). З іншого ж боку, — насамперед, по-перше, у загальних межах посиленого спрямування суспільної уваги до проблем «питомості» УЛМ та автентичності її нормативних засад (передусім, зрозуміло, її дерусифікації), а по-друге, в загальному руслі активізованого тепер і в Україні феміністичного руху з його виходом уже й у мовну сферу [див., зокрема: Гендерні медійні практики... 2014: 197–203 (тут подано словничок назв жінок за родом занять, соціальним статусом); Плачинда 2018; Левченко 2019; Синчак. Вебсловник... 2022 (з реєстром 2000 одиниць, з поданням також варіантних рядів)] — це явище має й значну підтримку. ЗМІ, як уже відзначалося вище, досить активно проводять практику вживання — як стилістично нейтральних назв жінки, цілком прийнятних і в офіційному вжитку, — уже наявних у мові фемінативів, що досі кваліфікувалися нормативними джерелами як розмовні й узагалі стилістично обмежені, і широкого творення нових одиниць.

Погляди мовознавців з цього питання істотно різняться. У мовознавчому середовищі, з одного боку, проводиться попередня нормативна лінія, згідно з якою для найменування

не було опубліковане для загального ознайомлення, але все одно поширилося в інтернеті в січні 2024 року, викликавши численні коментарі). Неважко здогадатися, що офіційні органи і взагалі державні установи РФ відтепер ще пильніше контролюватимуть поширення цього явища, а лояльні громадяни добре подумують, перш ніж уживати такі слова.

осіб жіночої статі за родом занять, посадою тощо в офіційно-діловому, науковому стилях потрібно використовувати відповідні іменники чол. р. (звичайно, за наявності таких) — із синтаксичною фемінізацією в разі потреби, залишаючи вживання суфіксальних фемінативів для неофіційного спілкування, наприклад: *народний депутат Юлія Тимошенко, виступила проректор Валентина Шелудько* [Шевчук 2004: 56]; «Відповідники жіночого роду в офіційно-діловому стилі не вживаються. <...> Усе частіше в засобах масової інформації можна натрапити на слова *професорка, депутатка, директорка, поетка* та ін. Від активного вживання такі слова поступово втрачають колорит розмовності, але все ж залишаються в групі стилістично обмеженої лексики, і в діловій мові вони недопустимі» [Мацько, Кравець 2007: 102]. Висловлюють також несхвальне, критичне ставлення щодо масового запровадження тепер фемінативів на зразок *дипломатка, професорка* до сфер міжстильового функціонування [див., наприклад (це ставлення якраз жінок-мовознавців): Архангельська 2011: 229–234; Мовна ситуація в Україні... 2002: 69 (виступ Л. Шевченко); Пуряева 2023: 108–112]³³; ось оцінка, висловлена в різко емоційній формі, причому з боку саме людини, відомої своїм обстоюванням чистоти й автентичності української мови: «<...> називати мене *професоркою, докторкою і мовознавицею*. Я від того просто припухла! Ви що, ненормальні? <...> Жінки у нас надзвичайно потужні та сильні. Не треба в такий спосіб їх гвалтувати. Вони самі визначають, коли і що буде діяти. Якщо є *вчителька*, то це не значить, що має бути *членкиня*» ([Із інтерв'ю з Іриною Фаріон]. — Главком, 31.05.2019). Щодо позиції з цього питання двох академічних інститутів мовознавчого профілю можна судити, зокрема, з таких фактів. У даних про авторів матеріалів до журналу ІУМ «Українська мова» у відповідних позиціях фігурують «генеричні» маскулінативи, наприклад: «К. Г. Г-а, *доктор* філологічних наук, *професор, завідувач* відділу <...>»; пор. так само у відповідних розділах у граматиці української мови, у двох виданнях якої брали участь науковці цього інституту [Вихованець, Городенська 2004: 91 та ін.; Граматика... 2017: 120, 126]. У мовному блозі BBC — BBC News Україна, що його веде останнім часом заступник директора ІМ з наукової роботи О. Скопненко, було привернено увагу до необхідності обережного підходу до вживання й тим більше творення багатьох із пропонованих тепер фемінативів («Що треба знати про фемінативи», 6 вересня 2021 року). Пор. також достатньо критичну оцінку цього явища у двох рецензіях на одну працю, присвячену обговорюваній проблематиці, та застереження щодо захоплення такими тенденціями в українському мовному соціумі [Архангельська 2020; Баган 2020].

З другого боку, активно виступають мовознавці, що рішуче підтримують відзначене явище [див., зокрема: Федурко 2010; Нелюба 2011; Синчак 2017; Брус 2019]. Можна відзначити характерну еволюцію поглядів на це мовне явище О. Пономарева (як реакцію

³³ Пор. також у рецензії на одну з цих праць: «Праця А. М. Архангельської дуже на часі. Коли в українському мовному соціумі панує всюдозволеність і феміністи з божевільним завзяттям продають лексичні покручі на кшталт *критикиня, критикеса, педагожка, біоложка, політоложка, сексоложка, членка, боркиня, борчиха, старостка, ворозиня, доктореса, редактриса* тощо, не завадило б прислухатися до викладених у рецензованій книжці розумних порад» [Кочерган 2013: 106]. Пор. також обережніший висновок щодо цього питання з певним прогнозуванням: «Якщо взяти, наприклад, українську мову, то в ній явище фемінізації традиційно чоловічих назв не простежується в такому масштабі, як у французькій мові [цитована публікація вийшла в світ 2007 року. — О. Т.]. Звичайно, ми вживаємо сьогодні в офіційному спілкуванні цілком нормативні слова жіночого роду *авторка, дисертантка*, але поки що не дозволяємо собі вживати такі форми, як *кандидатка* або *депутатка*, хоча вони не суперечать словотвірним моделям української мови і широко вживаються в окремих її різновидах, зокрема в мові української діаспори США та Канади. <...> Так, французьке *Madam la directrice* у формальному спілкуванні перекладається як *пані директор* (а не *директорка*). Але хто знає, чи не відбудуться в українській мовній традиції зміни, які сьогодні переживають французи, і чи не стануть форми жіночого роду повноправними назвами професій? Залишимо відповідь на ці запитання майбутнім дослідникам» [Чердиченко 2007: 89–90].

на зміну настроїв у певних суспільних колах) — мовознавця, до думок якого щодо питань культури української мови в суспільстві прислухалися, — від твердження, що «в офіційно-діловому мовленні перевага віддається формам чоловічого роду, навіть коли є жіночі відповідники в загальнонародній мові», тоді як «форми з *-ка* слід уживати в художньому, публіцистичному і, безперечно, в розмовному мовленні» [Пономарів 1992: 145], до обстоювання вживання утворень на зразок *кандидатка, лідерка, професорка*, причому незалежно від стилю мови [Пономарів 2006: 344], а дещо пізніше — й утворень на зразок *психологиня* («У літературній мові місце такі слова мають. Багато фемінітивів уже зафіксовано в словниках. Щодо решти — це питання часу. Тож я ставлюся до них позитивно»: «Блог професора Пономарева» на ВВС, а також у мовному блозі ВВС — ВВС News Україна, 22 квітня 2018 року), хоча, зокрема, із застереженням, що слід уживати *пані посол*, а не *послня* чи *посолка* (Блог професора Пономарева, 9 листопада 2017).

Прагнення до системного подання фемінативів (у тому числі, здається, «сконструйованих» самими укладачами, «кованих»), утворених від новітніх запозичених маскулінативів, засвідчив, зокрема, у реєстрових позиціях словник США, наприклад: (*сис*)адмінка, айтівка (від *айтівець*), байкерка, бейсджамперка, лузерка, лендлордка, менеджжерка та ін., хоча тільки: *коуч, маркспен, мікшермен, фрик*.

Щодо новітніх тенденцій гендерної політики в Україні у плані офіційного закріплення назв осіб жіночої статі за родом діяльності можна послатися, по-перше, на факт заміни від 2021 року назви одного з державних свят України — *День захисника України* (14 жовтня) на *День захисників і захисниць України* (хоча ознаки «гендерної дискримінації» жінки — якщо, звичайно, розцінювати це саме так — усе одно можна вбачати в порядку подання тут назв осіб різної статі), по-друге, на зміни в цьому плані у державних реєстрах професій. Так, Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України (Мінекономіки), у компетенції якого перебуває відповідна документація, внесло такі корективи до останнього «Класифікатора професій» (КП 2010): «У Класифікаторі професій назви робіт наводяться в чоловічому роді, окрім назв, які застосовуються виключно у жіночому роді (економка, нянька, покоївка, сестра-господиня, швачка). За потребою користувача при внесенні запису про назву роботи до кадрової документації окремого працівника професійні назви робіт можуть бути адаптовані для означення жіночої статі особи, яка виконує відповідні роботи <...>» — з наведенням зразків *інженер — інженерка, верстатник — верстатниця, соціолог — соціологиня* (наказ Мінекономіки від 18 серпня 2020 року № 1574 «Про затвердження Зміни № 9 до національного класифікатора ДК 003:2010»). Останній факт уже можна було б розцінювати як значну поступку державного відомства жіночому гендерному руху, але сам по собі — без розроблення цим же відомством відповідних правил творення і вживання фемінативів зазначеної тематичної сфери і укладення єдиного в межах країни їхнього переліку — він лишається лише актом доброї волі, всього-на-всього прагненням продемонструвати свою гендерну лояльність, і не більше. Міністерство, надаючи такий дозвіл на офіційне використання фемінативів, мало б не просто обмежитися при цьому ремаркою «за потребою користувача» чи якоюсь подібною, а запропонувати зразок комплексного охоплення цього мовного явища з якомога повнішим набором відповідних одиниць — для того, щоб, по-перше, ці питання змушені були розв'язувати не самі зацікавлені особи або їхні роботодавці, а по-друге, перелік відповідних назв був однотипний і уніфікований для всіх міністерств і відомств країни, оскільки сама жива українська мова не має в своєму складі всього більш-менш повного набору таких іменників. При цьому слід би передбачити й такий, зокрема, випадок, як найменування професійних свят і подібних дат із зазначенням професій і родів занять, які на сьогодні мають у своєму складі іменники тільки у формі чоловічого роду (крім *Дня матері*) на зразок *День учителя / геолога / працівника*

сільського господарства та ін. (за винятком наведеної вище зміни до назви *День захисника України*)³⁴.

Київська міськрада в листопаді 2021 року затвердила зміни до офіційної документації (з посиланням, як і Мінекономіки в своєму наказі, на УП 2019), де передбачено використання фемінативів: *депутат / депутатка* і т. ін. (УП, 11.11.2021).

В електронному «Довіднику безбар'єрності» — «посібнику з коректного і толерантного слововжитку», презентацію якого у вересні 2021 року провела дружина Президента України Олена Зеленська (див. р. І п. 6.2.3.5.1), рекомендовано, зокрема, активно користуватися й фемінітивами.

У рекомендаціях однієї з комісій Інституту модернізації змісту освіти (див. р. XII п. 4.1) подано настанови вживати в шкільних підручниках, наприклад, не «Вітаю, *учні!*», бо це звертання тільки до хлопців, а «Вітаю, *учнівство!*» або «Вітаю, *дівчата і хлопці!*».

Цікавою видається також мотиваційна основа відзначених корективів для назв професій у цьому наказі Мінекономіки (як і в згаданому рішенні Київської міськради): «відповідно до пункту 4 параграфа 32 Українського правопису <...> 2019». Справді, хоча в цьому підрозділі нового УП 2019 йдеться просто про правопис суфіксів різних тематичних розрядів (не тільки на позначення осіб жіночої статі), коли зіставити його з попередніми редакціями українського правопису, можна побачити, що в них не було саме цього розряду суфіксів (що, зрештою, й не дивно, оскільки «фемінативи до орфографії не мають жодного стосунку через відсутність у них *орфограм*» [Архангельська 2019: с. 330; тут же див. докладний огляд громадського обговорення цього питання в 2018–2019 рр.: с. 320–336]). А демонстрування українських фемінативів такими, зокрема, «свіжими» зразками, як *дияконеса* і *філологиня* (останній приклад фігурував у тому тексті нової редакції правопису, який було виставлено в серпні 2018 року в інтернеті для громадського обговорення; в остаточному ж варіанті для друку 2019 року його знято), очевидно, остаточно переконало укладачів класифікатора професій у нагальній потребі вже «перебудуватися» в напрямі нових віянь гендерної політики в країні (хоча правопис — це, як відомо, такий жанр мовознавчої літератури, де в ілюстративному матеріалі слід подавати тільки вже цілком узвичаєні, відстояні в узусі мовні одиниці).

На офіційній сторінці Кабінету Міністрів України в інтернеті 11 листопада 2020 року в День української писемності та мови виклали такі, зокрема, «цікаві особливості» щодо української мови: «Одне з головних нововведень в Українському правописі [УП 2019. — *О. Т.*] — офіційне закріплення фемінітивів».

О. Масалітіна (Малахова) так високо оцінила УП 2019 у плані нової гендерної політики в Україні: «Це історичний момент — офіційний документ нарешті зафіксував питому рису української мови, яка з різних причин кілька десятиліть витіснялася з мовної картини світу! Сподіваюся, це лише перший крок на шляху подолання українською мовою андроцентризму!».

Звичайно, оскільки певні кола мовців сприймають це явище як одну зі специфічних, характерних ознак української мови (особливо ж на фоні однієї з інших слов'янських мов, яку вони також знають і яка вже протягом кількох століть справляє потужний вплив на українську, а саме російську), у теперішньому руслі функціонування УЛІМ відзначений процес розвивається фактично вже незалежно від ставлення до цього з боку мовознавців і лексикографів. Однак це аж ніяк не має означати, що деривати жін. р. можна творити в подібних випадках уже майже автоматично. У межах цієї тенденції — у своїй основі, безперечно, виправданій з погляду як дотримання традицій словотворення української мови, так і забезпечення жінок їхніми власними найменуваннями — слід усе-таки, як це не складно, проводити вододіл між тими явищами, яких об'єктивно потребує УЛІМ, але які були штучно стримувані в попередній період її розвитку, і тими,

³⁴ У вересні 2020 року, реагуючи на цей документ, за ініціативою Національної комісії зі стандартів державної мови було проведено круглий стіл на тему: «Стандартування української мови в контексті гендерної політики» з участю представників різних відомств і створено міжвідомчу робочу групу для розроблення гендерно збалансованого переліку фемінізованих назв професій і посад у сферах офіційного користування (про результати роботи цієї групи, однак, у відкритому доступі поки що нічого не повідомлялося — в усякому разі станом на кінець 2023 року).

що перебувають уже поза цими потребами, що призводять як до сплутування й нівеляції виражальних ресурсів різних стилів і жанрів літературної мови (з одного боку, до того чи іншого спрощення її стилістики, до зниження й навіть огрублення конотації таких дериватів, наприклад: *мер* — *мерка міста*, *нардеп* — *нардепка*, *мовознавець* — *мовознавка*, *персонаж* — *персонажка*, а з другого, — до такого ж недоречного піднесення їхнього стилістичного статусу: *лікарка-епідеміологиня*, *криміналогиня* і под.), так і до семантичної нечіткості та дифузності в застосуванні цих назв.

Можлива неоднозначність розуміння, а отже, й небажаність уживання таких неофемінативів виникає насамперед у випадках, коли мається на увазі [див. такого роду застереження ще, наприклад, в одного з українських мовознавців 20-х років: Сулима 1928: 11–12]:

а) певний соціальний статус як такий (рід занять, посада, звання тощо), представниками якого можуть бути як чоловік, так і жінка, наприклад: «у таких випадках слід звертатися до *лікаря*», «вчитися на *інженера*», «піти в *інженери (інженером)*», «вибори *Президента України*», «курси *шоферів*»; у складі офіційних звань, назв професійних свят, закладів тощо: «Заслужений *учитель України*» (але на позначення самої жінки, яка є носієм цього звання, цілком доречним є, звичайно, вживання фемінатива: «вона заслужена *вчителька України*»), *День учителя*, *Будинок учителя*; «*Герой України*», «*Почесний громадянин міста*» — звання. Варто, безперечно, розцінювати як небажані в контекстах, де мається на увазі не стільки власне представниця певного соціального статусу, як сам цей статус, уживання на зразок: «Юлія Тимошенко балотується у *президентки*» (СТБ, «Вікна», 27.03.2014), «Президент усунув від обов'язків *губернаторки* Сумської області Ніну Гаркаву» (СТБ, «Вікна», 24.11.2006), «Тереза Мей залишає посаду *прем'єрки* Великобританії» (24 к., 7.06.2019: рухомий рядок новин), «Верховна Рада звільнить Маркарову з посади *міністерки* фінансів» (УП, 3.03.2020), «Ірина Венедіктова зайняла кабінет *Генеральної прокурорки України*», де ніби підкреслюється, що ці посади, кабінети і т. ін. передбачені тільки для жінки, а не для людини взагалі; «Вона виступила *адвокаткою* у справі <...>» (СТБ, «Вікна», 10.04.2002), «Чи стати *гаранткою* своєму протеже?» — розмірковування героїні фільму (УТ-1, т/с «Сорая», 20.07.2005). Можливий шлях «демаскулізації» для таких випадків — застосування паралельного вживання іменників чол. і жін. / жін. і чол. р.: «режим харчування *школяра / школярки*» або *школярки / школяра*, «курси *водіїв / водійок*», «автомобіль для *інвалідів / інвалідок*», «*Герой / Героїня України*», «До складу Верховної Ради входить 450 народних *депутатів / депутаток*», «дисертація на здобуття наукового ступеня *кандидата / кандидатки* філологічних наук», «конкурс на заміщення вакантної посади *професора / професорки* кафедри інформатики», але він ускладнює структуру назви або висловлення в цілому і все одно лишає наявність «мовної дискримінації» щодо особи як не жіночої, так чоловічої статі — залежно від порядку слів. Пор., наприклад, цілком доречне варіювання іменників чол. і жін. р. в подібних випадках називання особи жіночої статі: «— Я *відповідальний інспектор* міжобласної контори “Заготівлі хутра”, — відрекомендувалася жінка. — “Заготхутра”? — здивувався Артьомов, розглядаючи відрядження *інспекторки*» (Степан Чорнобривець: див. СУМ-11, т. 4, с. 32);

б) включення особи жіночої статі за її соціальним статусом до певного ряду (групи, верстви тощо), представниками якого є також (причому поки що в основному) особи чоловічої статі, пор., наприклад: «Вона найкраща *агрономка* в районі» (СТБ, «Вікна», 3.09.2004) — виникає неясність: найкраща серед усіх представників цієї професії в районі чи тільки серед агрономів-жінок? (пор., з іншого боку, цілком адекватне в семантико-комунікативному плані — в інших семантико-синтаксичних позиціях — уживання цього фемінатива: «*Агрономка* натякала на те, що вона торік першою почала хлібоздачу державі». — Олесь Гончар); «*головна фахівчиня* Міністерства охорони здоров'я» (СТБ, «Вікна», 27.11.2002; офіційна назва цієї посади — *головний спеціаліст*), «*старша про-*

курорка прокуратури міста Стаханов NN» (СТБ, «Вікна», 8.01.2013), пор., наприклад, *старша медсестра*, яка є старшою саме серед медсестер лікарні; «Ірина Верещук, яка є однією з кандидаток на посаду міністра оборони, <...>» (Еспресо, «Коментар з Анжелікою Сизоненко», 13.10.2021: ведуча програми), «Одна з керівниць АМКУ Агія Загребельська» (УП, 11.06.2019). Пор., наприклад, істотно відмінне визначення місця видатних представниць вітчизняної культури в контекстах на зразок: «Леся Українка (Марія Заньковецька, Соломія Крушельницька) належить до найвизначніших українських поетів / поетес (акторів / актрис, співаків / співачок)»³⁵.

У звичайних тепер повідомленнях ЗМІ на зразок «На смертницях-ісламістках були пояси смертників» наявність у другому із цих слововживань форми саме чол. р., очевидно, не може викликати сумніву. У тих випадках (контекстах), коли основною (рідною) назвою людини за її соціальним статусом виступає найменування неістоти, творення фемінатива взагалі може блокуватися, наприклад: «42-річна секс-символ» (СП, 27.07.2000, с. 3), «Перше місце в змаганнях здобула другий номер забігу Марія П.».

Активізація вживання суфіксальних фемінативів спостерігається також у позначеннях неживих понять — у позиції прикладки та іменного присудка до іменників жін. р. Хоча випадки такого роду поки що не мають системного впорядкування у граматиках та стилістиках української мови, пор., наприклад, цілком нормативні слововживання, у всякому разі станом на тепер: *країна-* або *команда-переможниця* / *-переможець*, *країна-учасниця* / *-учасник*, але *ракета-носій*, *країна-донор*, *держжава-агресор*, *держжава-окупант*, *Організація країн — експортерів нафти*, досі фемінативи тут, без сумніву, фіксувалися помітно рідше (наприклад: «ЄС попередив країни-члени, що сплата за газ в рублях буде порушення; м санкцій проти РФ». — УП, 14.04.2022; «країни — члени НАТО»: УМ, 8.03.2023, с. 5; «3.5. В НаУКМА заборонено: спілкуватись російською мовою (мовою держжава-агресора); <...>»: «Правила внутрішнього розпорядку Національного університету “Києво-Могилянська академія”» (нова редакція), прийняті 27.01.2023 р.). Актуалізовані в контексті російсько-української війни, особливо з 2022 року, характеристики РФ як *країни (держави)-терориста* / *спонсора тероризму* (наприклад: «президент країни-терориста» — про В. Путіна: УП, 10.10.2022) значно переважають в ужитку відповідні номінації з компонентами *терористка* і *спонсорка*. Але в певному сегменті мовної практики тепер подають тільки або переважно *країни-учасниці*, *партія-лідерка*, *фірма-підрядниця*, *компанія-перевізниця*, «компанія — операторка реклами», *країна-агресорка* (УМ, 7.12.2022, с. 11) і под. («мутація не вбиває клітину-носійку [соматичної мутації]». — СУМ-20: з ілюстрації до статті *носійка*); у мовно-редакційній практиці інформаційної програми «Вікна» на т/к СТБ: *ракета-перехоплювачка* (22.11.2002), «країни — членкині ЄС» (4.05.2011), «Партія “Удар” зняла з передвиборчих перегонів своїх кандидатів і очікує цього від партій-партнерок» (15.10.2012), «Росія — лідерка з продажу зброї» (30.10.2006), «Пісня “Червона рута” стала лауреаткою конкурсу» (15.08.2005), «Україна не стала кандидаткою у члени НАТО» (3.04.2008), «Ця компанія стала найбільшою торгівчиною в країні» (19.06.2014).

Послідовна реалізація в рамках нових гендерних віянь явища суфіксальної фемінізації, натрапляючи на цілком зрозуміле небажання (в основному, звичайно, пасивне) «перебудовуватися» у відповідному напрямі з боку переважної більшості населення з його мовним консерватизмом, наштовхується також, що значно важливіше, на очевидний опір мовної системи української (як і інших слов'янських) мови, причому не тільки тих структурних, семантичних і стилістичних факторів, про які йшлося вище. Слід також мати на увазі, що на цьому шляху не тільки в пересічних мовців, а й, можливо, в самих ініціаторів цієї мовної політики постійно виникатимуть сумніви, у мовному середовищі

³⁵ Пор., наприклад: «<...> Але значно більша похвала — сказати про місис Браунінг, що вона *a great poet*, ніж *a great poetess*» [Есперсен 1958: 270].

спалахуватимуть дискусії — в обговорюванні як різноманітних цілком конкретних питань (наприклад, чи можна вважати гендерно коректним висловлення на зразок «*Кавалерами* ордена “Мати-героїня” в 1994 році стали 14 жінок?»), так і таких проблем загальнішого плану, як, зокрема [див. докладніше: Тараненко 2021: 80–93]:

— проблема якомога послідовнішого творення від фемінативів присвійних прикметників (як це узвичаєно в народній мові: *мама* — *мамин*, *жінка* — *жінчин* і т. ін.) — це тепер також одна з актуалізованих тенденцій у коригуванні УЛМ (див. про це п. 4.3.3.10 з прикладами від загалом прийнятних до досить сумнівних і в цілому неприйнятних: *авторка* — *авторчин*, *експертка* — *експертчин*, *рецензентка* — «*рецензенткові* погляди», *Шевченко* — *Шевченків*, [Марко] *Вовчок* — «*Вовчкові* твори»), а також, наприклад: [Ліна] *Костенко* — ?, [Жорж] *Санд* — ?);

— проблема структурного оформлення прізвищ жінок, похідних від прізвищ батька або чоловіка, — у якому з різних варіантів менше відчувається момент «залежності жінки від чоловіка»: *Іван Мельник* — *Оксана Мельник* / *Мельничка* / *Мельничиха* / *Мельникова*? Це конкуренція між формою «генеричного» чол. р., проти засилля якого в межах поки що тільки загальних назв активно виступає «феміністична критика мови», і власне жіночими формами. Пор. досить ідеологізоване обговорення цього питання в українському мовознавстві й ширше — в культурних і політичних колах країни в 20-ті роки; пор. також посилення конкуренції в сучасних чеській і словацькій мовах між традиційними для них і досі офіційно закріпленими формами з маркером присвійності на *-ová* і тенденцією до їх незмінюваності під впливом західноєвропейських мов (див. докладніше: р. IX п. 3.3.1);

— нарешті, проблема ортодоксального дотримування в цих питаннях концепції лінгвістичного релятивізму — того, що мова вибудовує для її користувачів свою модель світобачення, що тяжіє над ними, пор. наприклад: «Мова використовує нас такою самою мірою, якою ми використовуємо її» [Lakoff 1973: 45]. Якщо українська мова, наприклад, не може надати в розпорядження її користувачів жіночих корелятивів до слів чол. р. на зразок *індивідуум*, *мудрець*, *геній*, але, з іншого боку, демонструє синонімічний ряд *дурень* на позначення розумово обмеженого чоловіка аж із 39 слів (включно з метафорами на зразок *баран*, *осел*: див. Сл. син.; на позначення розумово обмеженої жінки такий ряд у словнику взагалі не подано, хоча, звичайно, кілька слів для цього можна легко знайти), а ряд на позначення того, хто не любить працювати, — *ледар* та ін. — із 16 синонімів, тоді як корелятивний ряд на позначення жінки має всього 8 синонімів (Сл. син.), то чи слід це розуміти тільки в плані відбиття такими мовними фактами реального стану справ у дійсності та адекватної картини світу в мовній свідомості?

4.3.2.1.2. Міжродова конверсія в межах субстантивованих прикметників (від форми чол. р. до форми жін. р.) — явище, яке, на відміну від суфіксальної моції, не повертає до себе такої уваги, але яке також певною мірою активізувалося в сучасній мовній практиці. Це випадки як перенесення у сферу публічного вжитку тих одиниць, що й давніше вже функціонували в розмовній мові, так і творення нових корелятивів жін. р., наприклад: «Вшануймо ж достойно <...> письменницю і *вчену* Олену Пчілку» (В. Іскорко-Гнатенко. — ЛУ, 24.06.1999, с. 3), «молода *вчена* з України» (КВ, 5.08.2009), «теорія австралійської *вченої* А. Вежбицької» (М-во, 2011, № 3, с. 34), *лжевчена*, у знач. ім., ж. (СУМ-20); «СБУ затримала *військову* Національної гвардії, яка шпигувала на Російську Федерацію» (УП, 11.10.2017); «Племінник Ганни Герман тягав *слідчу* за волосся» (ВЗ, 26.07.2012, с. 1), «Ми їй казали: “Шукай гроші, треба відкупитися”. А вона повірила *слідчій*. Та обіцяла допомогти» (ГПУ, 13.04.2012, с. 5); «”До Київського міського управління Департаменту внутрішньої безпеки звернулася *слідча* одного з управлінь столиці” [це уривок з повідомлення самого цього департаменту. — О. Т.]. Зловмисник вимагав 700 доларів “моральної компенсації”, або він розправиться з рідними *поліцейської*» (УП, 14.08.2019), «Завжди веселу і закохану в життя *поліцейську* колеги завжди пам’ята-

тимуть» (ICTV, «Факти», 27.07.2016); «У Києві збили *патрульну*», «Друга *патрульна* <...> померла під час операції» (Еспресо, 18.07.2016, 25.09.2016: рухомий рядок новин), пор., з іншого боку: «Ольга Хомюк, *патрульний поліцейський*» (Еспресо, «Телеекспрес», 4.07.2015: напис); в українському перекладі назви американської кінокомедії «Private Benjamin» використано форму жін. р. «*Рядова Бенджамін*», тоді як, наприклад, у російському — «*Рядовой Бенджамин*» (в офіційному ж слововжитку на позначення особи жіночої статі лишаються, наприклад, форми *поліцейський, патрульний, рядовий: рядовий поліції Поплавська*). Нормативна лексикографія і граматики та посібники з культури мови мають, безперечно, якомога адекватніше, послідовніше й оперативніше реагувати на ці зміни в сучасній мовній практиці. Пор. у словниках (СУМ-11, СУМ-20, СУМ 2012 та ін.), де зафіксовано родові кореляції субстантиватів на зразок *вартовий* — *вартова, ланковий* — *ланкова, підручний* — *підручна, повірений* — *повірена, уповноважений* — *уповноважена, черговий* — *чергова*, відсутність, однак, форм жін. р. не тільки, наприклад, до дільничний, лісничий, оперуповноважений, *постовий, рядовий*, що ще можна якось пояснити недостатньою поки що представленістю в цих випадках дії загальносоціального фактора, а й до (*військово*)*полонений, учений, слідчий* та ін. У нових словниках уже з'явилися, наприклад, субстантивати жін. р. на позначення осіб *ведуча, військовозобов'язана* (СУМ-20), *днювальна* (СУМ-11: Дод.), *понятá* (РУС 1996, РУС 2003, СУМ-20).

Однак так само, як і в разі суфіксальної фемінізації, при цьому слід розмежовувати самі посади, звання і т. ін. як такі: наприклад, *уповноважений з прав людини* (саме так записано в Конституції України) — і їхніх конкретних представників, носіїв: «*Уповноважений / Уповноважена з прав людини виступив / виступила із заявою*».

4.3.2.2. Активізація вживання і творення іменників із суфіксом *-льник* — позначення осіб за родом їхньої більш чи менш постійної або просто характерної діяльності, заняття, поведінки (пор. усталені вже давніше подібні форми на позначення діяча за його відповідною процесуальною ознакою як характерною, типовою для нього: *базарувальник, гостювальник, закликальник, змагальник, мовчальник, ночувальник, сперечальник, уболівальник* та ін., зокрема етнографізми *засівальник, обливальник, плакальник, постувальник* — той, хто постує: СУМ-20, *продавальник, прощальник, снідальниця*, ж.: Грінч.). У загальному діапазоні зростання продуктивності цієї моделі можна виділити не тільки звичайні зразки заповнення номінативних лакун, як, наприклад, *ярмаркувальник* («<...> останніми роками ті *ярмаркувальники* <...> буквально обліплювали суміжну місцину своїм крамом». — УМ, 25.08.2011, с. 7; пор. давно вже фіксоване *базарувальник*), *чаювальник, тестувальник* (це не тільки той, хто займається тестуванням чого-небудь, тобто професія, а й той, хто проходить тестування, зокрема під час процедури зовнішнього незалежного оцінювання перед вступом до вищих навчальних закладів), а й виникнення конкуренції з відповідними вже наявними в мові назвами — лексичними синонімами, наприклад: *полювальник* (*дичини, за скарбами* і т. ін.; «Як і в кожного *полювальника* (а шукати гриби — це “тихе полювання”) у пана Михайла є свої рекорди»: Іван Фаріон. — ВЗ, 17.08.2001; «*Полювальник* за словом» — нарис про В. І. Даля у кн.: Віталій Карпенко. Тут, біля самого моря. Київ, 1989; пор. у цьому ж значенні *мисливець*), *рахувальник* — 1) той, хто займається підрахунками (*рахувальник-ревізор*; пор. *обліковець*), 2) відповідний прилад (*рахувальник банкнот*; пор. *лічильник*), але в основному синонімами словотвірними, коли найповніше виявляються нормотворчі настанови актів такої деривації.

Активізація цього словотвірного типу в нормотворчій функції стала відбуватися, зокрема, унаслідок прагнення до заміни й узагалі до уникання в ужитку субстантивованих форм активних дісприкметників тепер. ч. на *-чий* (*атакуючий, відпочиваючий, голодуючий, зустрічаючий, мітинуючий, практикуючий* і под.: див. п. 2.5.7.1) одночасно з активізацією словотвірного типу віддієслівних прикметників на *-льн-ий* (див. далі п. 4.3.3.1). Наприклад (переважно у мн.): *атакувальник* (СУМ-20), *блокувальник* «учас-

ник акції, пікету блокування — як форми соціального протесту» («*Блокувальники* щодня перекривають рух на вулиці Банковій навколо Адміністрації Президента». — Українська служба Радіо ВВС, 24.11.2004), *бойкотувальник*, *виступальник* (СУМ-20 уже дає це слово, причому з настанов нормативності як основну назву, а субстантиват *виступаючий* — з відсиланням до неї, хоча сама мовна практика демонструє поки що, звичайно, протилежне співвідношення в уживанні цих одиниць), *відпочивальник* (СУМ-20 уже подає *відпочиваючий* не просто з відсиланням до *відпочивальник*, як СУМ-11, а ще й з позначкою «рідко»), (*при*)*вітальник* «той, хто вітає кого-небудь з чимось — з днем народження, з перемогою на виборах тощо», *голодувальник* «той, хто оголосив голодування на знак протесту проти чого-небудь; учасник акції голодування» («Своїм рішенням оголосити голодування п'ятеро учнів збаламутили Міністерство культури. Тож, дослухавшись вимог *голодувальників*, заступник міністра створив комісію <...>». — КВ, 19.06.1998; «Люди прощались із померлим *голодувальником*». — ICTV, «Факти» 29.11.2011), *голосувальник* «учасник голосування» («У 1991 році Л. Кравчука на президентське крісло посадили 61,6% *голосувальників*». — ВК, 16.11.1999), *завбачальник* (СУМ-11: Дод.), *зустрічальник* «той, хто зустрічає, бере участь у зустрічі кого-небудь» («На вокзалі — кілька *зустрічальників*»: «1+1», ТСН, 29.02.2008; так само, наприклад: УМ, 27.07.2010, с. 4), *конфліктувальник* («Патрульні прийшли мирити *конфліктувальників*». — «1+1», ТСН, 12.07.2015), *марш(ир)увальник* «той, хто бере участь у певному марші як громадській акції», *моржувальник* «той, хто займається моржуванням; “морж” (перен.)», *практикувальник* («Більшість віруючих у протестантизмі — активні *практикувальники*». — «Протестантизм», стаття в українському сегменті «Вікіпедії», 2016 рік), *проводжальник*, *святкувальник* (наприклад, про учасників свята на Хрещатику в Києві на честь Дня Незалежності: «1+1», ТСН, 24.08.2009), *штурмувальник* (стало поширюватися наприкінці 2013 — на початку 2014 рр. на позначення учасників досить численних тоді масових акцій під час «Євромайдану» «штурмування» входів до адміністративних будівель); у номенклатурі спеціальностей: *заряджальник* — до рос. *заряжающий* (Сл. військ.; СУМ-20), хоча в сучасних ЗСУ стало вживатися слово *зарядник*.

Цей тип з виразно віддієслівною мотивацією вступає в конкуренцію з уже наявними дериватами деяких інших типів словотворення з тим самим коренем і лексичним значенням — відсубстантивними або віддієслівними імениками (із суфіксами *-ник*, *-ар*, *-ач* та деякими іншими), із субстантивованими прикметниками, звужуючи сферу їхнього функціонування (пор. давніші випадки виникнення конкуренції такого роду з активізацією дериватів на *-льник* на зразок *щедрівник* / *щедрувальник*, *колядник* / *колядувальник*). Наприклад: *зварник* / *зварювальник* (якщо СУМ-11 подавав *зварювальник*, як і інший синонім *зварювач*, з позначкою «рідко», то СУМ-20 просто відсилає його до основного синоніма *зварник*; у самій же реальній мовній практиці, поза межами офіційного слововжитку, саме *зварювальник* тепер, очевидно, є основною назвою цієї професії), *пікетник* / *пікетувальник* («Пан Луценко <...> на кілька хвилин зупиняється, щоб поспілкуватися з *пікетувальниками*»: Б. Куфрик. — Е, 24.03.2005), *перевірник* / *перевіральник* «службова особа, яка здійснює перевірку чого-небудь» («— А часто перевіряють ваше підприємство представники Держстандарту? — Якраз кількістю *перевіральників* ми не ображені». — КВ, 3.04.1998; «Бригада Генеральної прокуратури України перевірятиме роботу обласної прокуратури. Прес-секретар прокурора області <...> відмовилася назвати кількісний склад *перевіральників*». — Е, 10.06.2003) (другі члени в обох останніх парах уживаються тепер, очевидно, частіше, в усякому разі в ЗМІ, ніж давніше утворені перші — *пікетник* від *пікет* і більш рекомендоване раніше словниками *перевірник* з менш виразною віддієслівною мотивацією — скоріше, від *перевірка*). Помітними в ужитку стали *веслувальник* (уперше зафіксоване в СУМ-11, але тільки в Додатках до т. 11), *видобувальник* (*видобувальник газу*, *компанія-видобувальник*; «“чорні” *видобувальники* бурштину»: «1+1», ТСН, 24.09.2015), *випробувальник* (*випробувальник вертольотів*: ICTV, «Факти»,

21.03.2012; *льотчик-випробувальник*), *грабувальник*, *доглядальник* (*доглядальник звірів*; *доглядальник фонтана*: «1+1», ТСН, 3.08.2012; є вже в СУМ-20; форма жін. р. *доглядальниця* фіксувалася й давніше, але звичайно тільки у вужчому значенні: рос. *сиделка* — укр. *доглядальниця*: РУС-3), *керувальник* «керівник» (СУМ-20), *користувальник* (з утворенням прикметника *користувальницький*: «Державна мова в сфері *користувальницьких* інтерфейсів комп'ютерних програм і веб-сайтів». — Закон України 2019 року «Про забезпечення функціонування української мови як державної», стаття 27), *купувальник* (СУМ-20; «<...> *купувальник* (загальна назва); але у контракті, договорі: “<...> іменованій далі *Купувальник*”». — Жайв. 2004, с. 72), *мандрувальник*, *подорожувальник*, *продукувальник* (*продукувальник мінеральних добрив*; «*продукувальники* постмодерністських текстів»: М-во, 2013, № 4, с. 52), *прохальник* («Новий політичний сезон може принести <...> популярним партіям чергу “*прохальників*”»: В. Семків. — УМ, 1.09.2011, с. 5), *ремонтувальник*, *розслідувальник* (*журналіст-розслідувальник*), *спостерігальник*, *страйкувальник* («<...> щоб підтримати *страйкувальників*». — ТВі, перекладний т/ф, 22.04.2012), *таборувальник*, *танцювальник*, *чергувальник* («нічний *чергувальник* у медпункті», «активісти-*чергувальники* на вулицях»), хоча вже існували відповідно *весляр*, *видобувач* і *видобувник*, *випробувач*, *гробіжник*, *доглядач*, *керівник*, *користувач*, *покупець*, *мандрівник* і *мандрівець*, *подорожанин* і *подорожній* у знач. ім., *продуцент*, *прохач*, *ремонтник*, *розслідувач*, *спостерігач*, *страйкар*, *табірник* і *таборянин*, *танцівник*, *черговий* у знач. ім. Стали паралельно поширюватися *вигулювальник* і *вигулювач* («професійний *вигулювальник* собак»: 24 к., 9.08.2012); поряд зі значно частотнішим *поборювач* (*прав* і т.ін.) стало вживатися й *поборювальник* (наприклад, у статті В'ячеслава Чорновола: Час, 19.02.1998, с. 1); РУС-4 подає до рос. *пильщик* ще й укр. *пиляльник*, хоча в українській мові є вже *пиляр*. У класифікаторах професій було подано, крім *обробник* і *оброблювач*, також *оброблювальник* (було в КП 2005, а в КП 2010 знято), *перевірятьник*, *ремонтувальник* (хоча є й *ремонтник*). Частотними (у зв'язку з відповідними соціальними подіями насамперед у самій Україні) стали іменники *протестувальник* «учасник акції протесту (переважно на вулицях та в інших громадських місцях)» («Усі дні Помаранчевої революції “заводити” *протестувальників*, окрім політиків, митців, допомагають близько сотні барабанщиків». — Е, 2.12.2004) і *мітингувальник* («*Мітингувальники* в столиці Болгарії закидають поліцію камінням». — ГПУ, 22.02.2013, с. 8/24), тоді як відіменникові деривати з цим або майже цим самим значенням *протестант* (слово, що давно вже існує в ширшому значенні, але може вживатися і з цією вужчою спеціалізацією, наприклад: «Відколи Віктор Ющенко почав працювати на Банковій, сюди постійно приходять із пікетами. Серед *протестантів* є навіть кілька таких, що сюди ходять, як на роботу <...>»: Б. Куфрик. — Е, 24.03.2005; «арешт і побиття мирних *протестантів*»: Петро Порошенко. — 5 к., «Пряма мова», 6.02.2014; УРРУС) і *мітингар* (слово, що також стало вживатися в цей час, наприклад: «звільнення усіх затриманих *мітингарів*»: УМ, 29.01.2014, с. 6; «Боснійська поліція перейшла на бік *мітингарів*»: Е, 13.02.2014, с. 12; УРРУС; пор., наприклад, за цією ж моделлю *страйкар*) використовуються значно рідше.

Можливо, що певна кількість утворюваних за цією моделлю іменників-агентивів стала вживатися з тією чи іншою семантичною спеціалізацією порівняно з відповідними вже наявними спільнокореневими словами з таким або майже таким самим значенням: *кермувальник* (це переважно водій: *кермувальник автомобіля*, *автобуса*, *мотоцикла*, а також керманіч: *кермувальник човна*, але не тільки: *кермувальник дельтаплану*, *каруселі* та ін.); *керувальник* (крім значення «керівник»: див. вище, це також, можливо, те саме, що й *кермувальник*); *тренувальник* (*мисливських собак*, *дельфінів* та ін.; можливо, тому, що слово *тренер* традиційно обмежується переважно сферами спорту і под.). У тому числі як позначення особи за її не більш чи менш постійним або офіційним родом занять, а лише ситуативною дією, «неофіційною» діяльністю: *минувальник* («У Запорізькій області засуджено “*минувальника*” місцевої АЕС. <...> Суд призначив 30-річному місцевому жителю,

який телефоном “замінував” Запорізьку атомну станцію, покарання — 2 роки позбавлення волі». — Бл., 2015, № 36, с. 20; хоча в цьому значенні тепер уживають і давно вже наявне *мінер*); рідше вживані випадки: *агітувальник* «той, хто закликає до чого-небудь, тобто “агітує” за когось або щось» (наприклад, «агітувальники за Януковича»), *катувальник* (*катувальник тварин, міліціонер-катувальник*; «викрадачі і катувальники людей»: Ю. Луценко, у той час Генеральний прокурор України), *критикувальник* («Критикувальники виламали двері в адміністрації». — Українська служба Радіо BBC, 17.11.2010: про демонстрантів, що вийшли з критикою проекту нового податкового кодексу) — це не зовсім те, що вже усталені *агітатор, кат, критик*.

У певних випадках важко, однак, позбутися враження не просто незвичності в ужитку, але і явної семантичної неорганічності такої моделі на *-льник* для творення тих чи інших подібних іменників — насамперед у разі позначення суб'єкта за його а) не тільки не постійною й не тривалою, а просто одноразовою процесуальною ознакою: *бажальник* (наприклад, на зборах: «Чи є ще бажальники виступати?»), яке стало поширюватися замість субстантивата *бажающий*; *умовляльник* (ОСУМ 1994, УОС 2009); *цілувальники*, мн. (про «парочки», що цілуються в публічних місцях, пор., наприклад, рос. *целующиеся*, у знач. ім.); б) за його станом, а не активною дією (про ознаку «активності» форманта *-льн-* див. докладніше в п. 4.3.3.1): *співчувальник* [Куляс 2009: 97], яке стало поширюватися одночасно зі *співчутливець* замість субстантивата *співчувающий*; *гуляльник* (зокрема, у творах Ю. Шевельова, виданих в Україні; пор., наприклад, рос. *гуляющий*, у знач. ім.), хоча, наприклад, для усталення (тепер чи ще давніше) іменників на зразок *відпочивальник, голодувальник, гостювальник, ночувальник* та деяких інших цей семантичний фактор не став перешкодою.

4.3.2.3. Активізація тенденції до дальшого усунення зі сфери нормативного слововжитку **іменників із суфіксом *-чик(-щик)*** — із заміною їх переважно утвореннями з *-ник* (крім назв осіб, це також окремі слова з іншими категоріальними значеннями: *показчик, тральщик* та ін.). Так, у випадках наявної ще від радянського періоду варіантності цих словотвірних типів, коли не тільки в самій мовній практиці, а й у нормативних словниках перевагу віддавали варіантам з *-чик(-щик)*, тепер, навпаки, ці варіанти можуть зазнавати обмежень (стояти в словниках на другому місці тощо) або й зовсім усуватися. Наприклад (на основі зіставлення даних, з одного боку, ОСУМ 1975, РУС-3, СУМ-11, а з другого, — УОС 2009, перших томів СУМ-20, СУМ 2012, РУС 2003, РУС-4, УРРУС): *бакенник / бакенщик, доменник / доменищик, навідник / наводчик, натурник / натурщик, обманник / обманщик, розносник / рознощик, тральник / тральщик* — судно (наприклад: «мінний тральник». — КВ, 15.07.2005) та ін. Замість єдиної перед цим форми на *-чик(-щик)* пропонують або варіантні форми, або тільки форму на *-ник*, наприклад: замість тільки *барабаничик* — *барабаник / барабанник* (СУМ-20), *барабанчик* (РУС 2003; у ЗМІ: «Хід цієї колони супроводжував оркестр юних барабаниць». — Д, 11.05.2001)³⁶; замість *вальщик* (лісу) — *вальник* (КП 2010; у ЗМІ: «Вальник дерев повинен покласти 30-метрову смереку у чітко визначене місце». — ВЗ, 2.08.2004); замість *виборщик* — *виборник* (УРРУС, СУМ-20); замість *доставщик* — *доставник* («Це доставники їжі — з рюк-

³⁶ Форму *барабанник* пропонували ще в 20-х — на початку 30-х років (див., наприклад: Ізюмов; утім, у найповнішому російсько-українському словнику цього періоду було подано так: рос. *барабаник* — укр. *барабанчик, барабаник*: РУСКрим.). Однак ще й на початку 90-х років вона сприймалася як дуже незвична, пор. зауваження мовознавця: «Чи хто з вас, шановні читачі, коли-небудь чув таке слово — *барабанник*? Ні? Звідки ж могло взятися таке чудернацьке слівце?»; «Суфікс *-ник* поширений в українських словах, а от *-щик* українській мові найменш властивий. <...> Це дало підставу деяким мовознавцям зовсім заперечити існування в українській мові суфікса особи *-чик(-щик)*. Отак і з'явився *барабанник* замість *барабаник*. Але це штучне слово не прижилося, перемогла традиція» [Ленець 1993: 88, 90; див. також: Ленець 1970].

заками на велосипедах». — 24 к., «Кордон.ua», 24.06.2021); замість *зломщик* — *зломник* (РУС 2003), *зламник* (УРПУС), пор. також форму *зламувач* (див. п. 4.3.2.4); замість *нальотчик* — *нальотник* (РУС 2003, СУМ 2012), *налітник*, розм. *нальотник*, заст. *нальотчик* (СУМ-20); замість *перегинщик* — *перегинник* (РУС 2003); замість *переносчик* — *переносник* (СУМ-20); замість *псаломщик* — *псаломник* (у РУС 2003 тільки так); замість *шарманщик*, *катеринщик* — *шарманник*, *катеринник* (РУС 2003; СУМ 2012; у ЗМІ: «останній *катеринник* Тбілісі»: СТБ, «Вікна», 25.10.2010). У СУМ-20 подано тільки *падальник* (птах-трупод), замість *перебіжчик* (див., наприклад: УОС 2009, РУС 2003, СУМ 2012) — *перебіжник* (*перебіжчик* тут подано вже як «розм.»; пор. також у ЗМІ: «А закон про мову хто забезпечив? Допомогли *перебіжники*... із БЮТ»: І. Леонов. — УМ: спецвипуск до виборів до Верховної Ради, вересень 2012 року, с. 1; «Йому закидали *перебіжництво*». — ІСТV, «Факти», 25.02.2005).

На шляху до заміни іменників на *-чик(-щик)* формами на *-ник* не завжди може стояти навіть фактор потенційної загрози омонімії («конфлікту омонімів», як мовознавці називають це явище), пор.: *мільйонник* (*місто-мільйонник*, *шахта-мільйонник* і под.), але *мільйонщик* «мільйонер» (РУС-3, СУМ-11) — *мільйонник* (в обох значеннях: РУС 2003); *паяльник* (інструмент), але *паяльщик* (особа) — *паяльник* (в обох значеннях: УОС 2009, РУС 2003, СУМ 2012, СУМ-20); *підрядник* (підрядковий переклад), але *підрядчик* (особа) — *підрядник* (в обох значеннях; наприклад: «— Маючи кошти на рахунках, ми не завжди можемо проплатити ні за ремонт доріг, ні за прибирання міста, ні оплатити роботу *підрядників*». — Е, 11.07.2013); *холодильник* (приміщення; шафа), але *холодильщик* (робітник) — *холодильник* (в обох значеннях: РУС 2003) (пор. існування такої ж тенденції й давніше, але в значно вужчому вияві: укр. *постачальник* — до рос. *доставщик*, *поставщик*, *снабженець*: РУС-3). У мовній практиці слово *показчик* (прилад, довідник та ін.) нерідко з міркувань культури мови замінюють на *показник* — слово, що має вже інше значення (у значенні слова *показчик* уживають уже і *вказівник*: див., зокрема, СУМ-20). Однак тенденція до такого розмежовування значень усе-таки лишається й тепер, хоча вже меншою мірою, наприклад, *підводник* (від *під водою*, *підводний*) і *підводчик* (від *підвода*) (РУС 2003, СУМ 2012, СУМ-20); в оновленому офіційному виданні назв професій знову є *паяльщик*, *холодильщик* (КП 2010); так само в мовній практиці: *автокарник* розм. «карний злочинець» — *карищик* «водій (авто)кара» (хоча пор. у словнику: *автокарник* — РУС 2003).

Нові слова, зокрема колоквіалізми, професіоналізми, сленгізми, що в російській мові мають суфікс *-чик(-щик)*, у сучасних нормативних словниках української мови, у ЗМІ досить помітно виступають уже у формах на *-ник*: *автостопник* (той, хто їздить, подорожує шляхом автостопу), *графітник* (той, хто наносить сучасні графіти на стіни), *електронник*, *інтернетник*, *комп'ютерник*, *креативник*, *мажоритарник*, *маршрутник* (водій маршрутного таксі), *піарник*, *рекламник*, *системник* (*програміст-системник*), *фестивальник* («Четвертий рік поспіль Космач, що на Косівщині, славиться міжнародним фестивалем <...> Приручили *фестивальників* київські організатори <...>»: О. Жук. — УМ, 6.05.2010, с. 12). Хоча, відбиваючи реальну розмовну практику, друковані ЗМІ подають також і варіанти на *-чик(-щик)*, наприклад: «Не могла дивитися на обдертий вхід, тому й заклала *графітчиків* допомогти його трохи причепурити» (ВЗ, 15.05.2014, с. 1), *інженер-електронщик* (ВЗ, 5.04.2002), *комп'ютерщици* (ВЗ, 29.07.2004), *кооперативщици* «кооператор» (у часи «перебудови»), *піарщици* (ЗВУ, 14.08.2001, с. 2; *професійна піарщиця*: Сл. Пр., 1.01.2004, с. 15), «Отримали роботу музиканти й режисери, промоутери й *рекламщици*» (УС, 1.11.2001). У таких випадках, як: *адреналіщик* / *адреналінник* (див. р. I п. 6.2.1), *бурштинщик* / *бурштинник* «нелегальний копач бурштину», *дерібанищик* / *дерібанник* (див. р. II п. 3.6.1), *клофелінищик* (переважно жін. *клофелінищиця*) / *клофелінник* (*клофелінниця*) («банда *клофелінників*»: Еспресо, «Поліцейська хвиля», 24.02.2017; «Чимало *клофелінниць* <...> застосовують снодійне-отруту у нічних закладах та ресто-

ранах». — ВЗ, 11.09.2014, с. 14; «У Києві затримали групу клофелінниць». — УП, 24.10.2019), *лохотронщик* / *лохотронник* (див. р. II п. 3), *схемищик* (розробник і/або реалізатор незаконних «схем» — різноманітних обладунків в економіці країни) / *схемник* (див. р. I п. 2.2.10.1), *тусовищик* / *тусівник* (див. р. II п. 3.6.2), *фонограмищик* / *фонограминик* і з цим же значенням «*фанерищик*» / «*фанерник*» (див. р. II п. 3.5), *халявищик* (див. р. II п. 3.6.2) / *халявник* («Саме на черзі добра нагода обрати Президента не *халявника*, для якого Україна — “ета страна”, поле чудес і визиску, а того, для кого вона — рідна ненька»: Я. Гендзюра. — УС, 7.10.1999, с. 7), — перші з цих варіантів поки що явно переважають у вжитку, наприклад: *дерибанщик бюджету*, «— Так, зі *схемищиками* потрібно боротись» (24 к., «За великим рахунком», 7.02.2019: ведуча програми), «скандально відома *тусовищиця*» (ВЗ, 2.08.2004), «У 1990-х була хвиля *фонограмищиків*, які крали звуки та цілі фрази з їхніх пісень» (ГПУ, 2.07.2013, с. 2). У ЗСУ в розмовній формі *дронщик* стало вживатися слово на позначення оператора дронів.

Низка давно вживаних іменників лишається (тільки або переважно) у попередньому оформленні, наприклад: *антирадянщик* (хоча є вже й *антирадянець*), *денищик*, *донощик* (УОС 2009, СУМ 2012, СУМ-20, хоча фіксуються вже й *доносник*, *доносництво*: СУМ-11: Дод., СУМ-20), *об'їждчик* (хоча з'являється й *об'їзник*), *прапорищик*, *укажчик* та ін., серед яких є й такі аж ніяк не російського походження, як *викажчик*, *небіжчик*, *перекинчик*. Лишається без змін *заводчик*, але поряд зі значним переважанням в ужитку *цукрозаводчик*, *кіннозаводчик*, нового *собакозаводчик* з'являються вже й *цукрозаводник* та ін. Оскільки офіційною назвою відповідного правопорушення лишається *угон* (*автомобіля*, *літака* та ін.), продовжує активно вживатися й назва *угонщик* (*автоугонщик*); у номенклатурі професій: *посадчик*, *садчик* (КП 2010).

Крім суфікса *-ник*, активізуються також інші мовні засоби усунення «небажаного» суфікса. Пор., наприклад, у доборі українських відповідників до російських іменників з коренем *-нос-*: рос. *доносчик* — укр. *донощик*, *вказувач*, *викажчик* (РУС-3), *доказувач*, *вказувач* (РУС 2003); рос. *поднощик* — укр. *піднощик*, *підношувач* (РУС-3), *підносець*, *підношувач* (РУС 2003); пор. також заміну *продавщиця* на *продавчия* (див. п. 4.3.2.1.1). Серед найбільш «проблемних» слів, перехід яких від форм на *-чик* (*-щиц*) до іншого словотвірного оформлення виявляється непростим, слід назвати насамперед *гонщик* (з похідними композитами), *датчик* (прилад). Так, оскільки слово *гонки* дедалі більше поступається в ужитку слову *перегони* (відповідно *автоперегони*, *велоперегони*, *мотоперегони*), на позначення учасників цих змагань постають такі назви (поряд з уже наявними *гонщик*, *автогонщик*, *велогонщик*, *мотогонщик*), як *перегінник*, *перегонець* (СУМ 2012, РУС 2003, РУС-4), *перегонник* (наприклад, «<...> ввійшов до десятки найкращих *перегонників* світу»: «1+1», ТСН, 12.10.2011; СУМ-20); у складних словах: *автогінник*, *автоперегінник*, *автоперегонець* (РУС 2003, РУС-4), *автоперегонник* (СУМ-20); *велогонник*, *велоперегонник* (РУС 2003), *велоперегонник*, *велогонник* (СУМ-20); *мотогонник* (РУС 2003, СУМ 2012), *мотоперегонник*, *мотогонник* (СУМ-20) (бажано, звичайно, щоб такі утворення демонстрували виразну мотивацію саме від *перегони* — на зразок *перегонник*, *перегонець*, а не від *перегін*), однак форми на *-щик* у таких словах продовжують переважати в реальній розмовній практиці. Слово *датчик* окремі джерела, як і до цього, подають єдиним еквівалентом до відповідного російського слова (наприклад, РУСНТ 1998), але частіше став уживатися й відомий ще від радянського часу іменник *давач* (див., наприклад: УРРУС, РУС 2003, СУМ 2012); з'явилося також слово *датник* (останнє, очевидно, з двох причин: по-перше, тому, що *давач*, напевне, досить міцно асоціюється з особою, а не тільки приладом, хоча пор. *передавач*, по-друге, за силою вже виробленої інерції, коли на місці рос. *-чик* нібито «напрошується» насамперед укр. *-ник*, хоча *датник* асоціюється скоріше з *дата* й віднедавна вже функціонує у значенні «щоденник, нотатник з переліком знаменних і потрібних дат»): у СУМ-20 обидва останні слова подано з відсиланням до *датчик*.

Подібна тенденція до обмеження в ужитку суфікса *-чик(-шчик)* спостерігалася в цей час також у білоруській мові [Садоўскі 2001: 229].

4.3.2.4. Активізація вживання і творення іменників із суфіксом *-(ув)ач*. Це помітно насамперед у зв'язку з обмеженням ужитку субстантивованих дієприкметників на *-уючий* — зокрема, у досить помітній активізації вживання наявних ще від радянського часу одиниць *завідувач, (головно)командувач* (наприклад: «Президент України <...> є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України» — з Конституції України; з указу Президента України: «Головнокомандувачем Сухопутних військ призначено <...>» — УК, 22.08.2001) — з подальшим обмеженням *завідуючий* (так само в складних словах: *завклубу, завскладу* і под. — з тенденцією до витіснення *завклубом* і под.), *командуючий*; у конкуренції з давніше не тільки вживаним, а й рекомендованим словниками зворотом *виконуючий обов'язки* (кого-небудь) уже закріпилися іменники *виконувач обов'язків*, а також *виконавець обов'язків*³⁷; замість субстантивата *рекомендуючий* (кого-небудь у члені якої-небудь організації і т. ін.) пропонують *рекомендувач* (РУС 1996, РУС 2003). Це також активізація в ужитку слів з названим суфіксом у конкуренції з іменниками на *-ник, -тель* та ін.: *зварювач, зламувач (замків, комп'ютерних кодів: УРРУС, СУМ-20; пор. наявність цього слова ще в СДМ 1930), оцінювач, порушувач (порядку, правил, клятви, спокою), супроводжувач*, також серед назв неістот: *випаровувач* (прилад, пристрій), *збуджувач* — у конкуренції зі *зварник* і *зварювальник, зло(а)мник, оцітник, порушник, супровідник, випарник, збудник* (СУМ-20); *дарувач, зілювач, усинювач* — у конкуренції з *дарувальник* і *даритель, зілитель, усинютель*, а також *пожертвувач, рідше жертвувач, пор. жертводавець*.

4.3.2.5. Активізація кількох менш продуктивних словотвірних типів (у конкуренції з іншими номінативними моделями).

4.3.2.5.1. Уживання і творення іменників із суфіксом *-ант(-янт)*. Це насамперед відновлення в певному сегменті сучасного мововжитку (особливо в ЗМІ) уже відомих свого часу в літературній мові, зокрема в західноукраїнській мовній практиці, одиниць *міліціант* (у тому числі й щодо працівників української міліції, хоча вони, звичайно, як і раніше, офіційно іменувалися до 2015 року *міліціонери*): «головний *міліціант* області» (УМ, 5.02.2014, с. 7), *поліціант* — замість *поліцейський, поліцай* («Вимоги викрадача так і залишилися невідомими. Єдине, що він попросив у *поліціантів*, які оточували посольство, — зустріч із дружиною». — П, 29.07.2004), пор. пол. *milicujant, policujant* (рідше вживаються варіанти на *-ант* без звука [j]: *міліціант, поліціант*). Це також творення або запозичання за цим зразком деяких нових одиниць (як для заповнення номінативних лакун, так і для заміни вже наявних назв) — досить уже усталені на сьогодні *коаліціант / коаліціант* «народний депутат — учасник тієї чи іншої коаліції з фракції Верховної Ради» («Винні всі: і *коаліціанти*, і опозиціонери <...>, вони грубо порушують законодавчі правила гри, які самі ж і затверджують». — УГплюс, 3.07.2008, с. 2; «<...> в руках *коаліціантів* є всі інструменти, щоб сформулювати бюджетний кодекс». — ВЗ, 17.12.2009; пор. пол. *koalicjant*; приблизно одночасно з ним стало вживатися й *коаліціонер*), *суб-*

³⁷ Слово *виконавець*, у супереччю до сподівання (а також нормативним рекомендаціям ще 20-х років: не *виконуючий обов'язки*, а *виконавець обов'язків* [див.: Літературна норма... 2013: 171]), уживається в цьому звороті значно рідше порівняно з *виконувач* (наприклад: «тимчасовий *виконавець* обов'язків»: КВ, 29.05.1998; див. також: РУС 1996), хоча воно вже мало на цей час розгалужену семантичну структуру й широке функціонування, у тому числі й у назвах посад: *виконавець робіт, судовий виконавець*, тоді як *виконувач*, наприклад, у СУМ-11 було подано просто з відсиланням до нього. Свою роль тут на користь саме форми *виконувач* відіграв, безперечно, вплив структури витісненої дієприкметникової форми.

сидіант (у тому числі в офіційному слововжитку) / рідко *субсидіант* «одержувач державних субсидій на оплату житлово-комунальних послуг», *ухлянт* (від військової служби тощо: «Минулої ночі затримали 14 *ухлянтів* від військової служби». — УП, 3.03.2022), пор. уже наявне *ухильник*; вузьковживані (переважно на деяких телеканалах) *акціант* «учасник акції протесту» («Проти *акціантів* ужито заходів». — СТБ, «Вікна», 28.02.2002), *корупціант* (поряд з достатньо вживаним *корупціонер*), *опозиціант* (замість *опозиціонер*), навіть *ностальгіант* («<...> така собі “сталінська сотня” *ностальгіантів* за репресіями Йосипа, сина Віссаріона». — ГПУ, 30.04.2010).

(У межах цієї словотвірної моделі тут не розглядаються такі також нові в українській мові слова, як *аплікант*, *експлуатант*: повітряних суден, пор. *експлуатаційник*, *коллаборант*, *номінант*, *презентант*: у новому значенні, оскільки їхнє поширення не було зумовлене прямими нормативно-пуристичними настановами (крім, можливо, *коллаборант* — у конкуренції з уже наявним і спільним з російською мовою *коллабораціоніст*, хоча форма *коллаборант* поширилася вже й у російській мові.)

4.3.2.5.2. Уживання і творення іменників із суфіксом *- (ів)ець* / з варіантом *-(ів)ець*, що мають у принципі співвідноситися з відносними прикметниками на *-ів-ий* (див. п. 4.3.3.5). Це, з одного боку, одиниці, що поки що не набули нормативного стилістичного статусу, — уже готові лексичні запозичення з польської мови *спортовець* (хоча поряд з цим іменником звичайно вживають прикметник не *спортовий*, а, як і давніше, *спортивний*): «Скоро, мабуть, українські *спортівці* перемагатимуть під передзвін бокалів і в партері» (МГ, 6.07.1993), *цирковець*, а також новіше *бізнесовець* — у конкуренції зі *спортсмен*, *бізнесмен* (синоніми *цирковець* і вже наявне *циркач* не є абсолютними, оскільки останнє належить до розмовного слововжитку); набули також незначного поширення відновлені в ужитку *військовець* (подане, зокрема, і у відповідному галузевому словнику — до рос. *военнослужащий*: Сл. військ.), *банківець* (працівник банку, банківський службовець), *поштовець*; з мововжитку діаспори: *конгресовець* (або «конгресовий українець») — член Конгресу українських націоналістів («Молоді *конгресівці* взяли добровільну опіку над гуртом «Самостійна Україна»». — ВЗ, 8.08.2000, с. 2). За цим, очевидно, зразком утворилося й поки що рідковживане *виступовець* — замість субстантивата *виступаючий*. З другого боку, уже цілком стабілізоване в ужитку *посадовець* (від *посадова особа*; пор. рос. *должностное лицо*). Щоправда, при цьому відразу ж постає проблема нормативності творення корелятивних назв осіб жіночої статі на *-овк-а*: *бізнесовка*, *спортівка* (наприклад: СТБ, «Вікна», 28.08.2000), *цирківка*, *посадовка* і под.

(Тут не залучаються до розгляду такі слова цього словотвірного типу, що також стали вживатися в межах описуваного періоду, як *податківець* (пор. рос. *налоговик*), *пошуковець* / *пошуківець* «той, хто здійснює пошук, пошуки кого- або чого-небудь» (пор. рос. *поисковик*), утворення яких зумовлене суто номінативними потребами.)

4.3.2.5.3. Уживання збірних іменників із суфіксом *-ств-о* (з його варіантами), що активізувалося не тільки в значенні загальної збірності: «світове *українство*»; «З другої половини ХІХ ст. нагнітається постійне напруження, запекла боротьба між польським впливом і українським *галичанством*, насамперед за Львів. Адже *українство* вважало, що Львів повинен бути українським П'ємонтом, тобто навколо нього має утворитися українська державність» (НАСЗ, с. 69); «Влада погрожує “ліквідувати” Українську греко-католицьку церкву за участь *священства* у мирних протестах» (Я. Музиченко. — УМ, 14.01.2014, с. 2; у межах конфесійного стилю іменник *священство* вживається в основному у значенні відповідного сану, наприклад: «прийняти *священство*»); *освітянство* («вітчизняне *освітянство*»: СУМ-20), а й на позначення певної сукупності осіб у цілком конкретних ситуаціях замість більш узвичаєних досі в подібних випадках форм дистрибутивної множини: «Шановне *панство!*» (одна з етикетних формул сучасного

звертання; пор. частотніші на сьогодні «Шановні панове!», «Шановні пані та панове!»; пор. у такій функції пол. *państwo*), «— Як ви гадаєте, шановне *państwo*?» («1+1», «Я так думаю», 25.04.2002: ведуча програми Анна Безулик); «П. Дорожинський одночасно здійснив цілу низку зустрічей з *членством* ОУН» (УС, 10.06.1999), «Ділимося сумною звісткою з *членством* Організації Українських Націоналістів <...>»: Провід Українських Націоналістів. — УС, 18.01.2001, с. 12: з некролога); «Болісно, коли *єпископство* такої православної церкви закликає молитися <...>» (УС, 13.09.2001). У творах західноукраїнських та діаспорних авторів про Українських січових стрільців та УПА, що перевидаються тепер в Україні, привертають увагу вживання на зразок: «Командири і *стрілецьтво* почали обурюватися <...>» («Спогади курінного УПА Максима Скорупського»). СУМ-11 подавав деякі такі збірні іменники з ілюстраціями із творів письменників походженням із Галичини або з творів про неї. Слід відзначити також активізацію вживання у значенні звертання збірного іменника *товариство* (насамперед у колах української національної орієнтації — як до колективу однодумців і под.): *Шановне товариство!*

4.3.2.5.4. Уживання демінутивних іменників жін. р. із суфіксом *-ця* (ця модель, характерна для словотвірної системи південно-західного наріччя: див., зокрема, р. V п. 3.5, набуває дальшого поширення в межах загальноукраїнської мови, особливо в перекладній художній літературі, кіно- і телепродукції, переважно в назвах осіб, майже не поширюючись, проте, на сферу особових імен — на зразок *Ірця*: див. р. V п. 2.1; корелятивна модель для іменників чол. р. на *-цьо* також не набуває поширення): *доньця* (це слово вже подав з ремаркою «розм.» СУМ-20: серед ілюстративного матеріалу тут тільки твори західноукраїнських письменників); *мамаця* і *мамуця* («Тому працівникам супермаркетів радять уважно спостерігати за вже занадто турботливими молодими *мамацями* <...>»: О. Узарашвілі. — ВЗ, 11.09.2014, с. 14; у перекладних субтитрах до російського т/ф «Сибирочка» на т/к НТН, 30.06.2007: рос. *мамаша* — як укр. *мамаця*)³⁸; особливо часто *бабця*: «*Бабця* ж повсякчас не минала нагоди покапати йому на мізки» (УМ, 4.03.1999, с. 8), «Королева-мати Єлизавета, улюблена *бабця* усіх британців <...>» (С. Солодкий. — Д, 5.08.1999), «Поїзд “Бердянськ — Київ”: біля нас прилаштувалась *бабця* з онукою. *Бабця*, скажімо так, жінка крупна <...>» (Т. Гуреш. — УС, 17.08.2000, с. 11), у перекладних текстах з російської мови: «У жебрачки, яка просила милостиню <...>, я поцікавилася: — *Бабцю*, от ви на хліб просите <...>» (Л. Федорова. — КВ, 27.03.1998), «Згодом з’ясувалося, що *бабця*, яку він убив, була тещею Бараєва» (Сергій Лойко. Аеропорт. Головна книга про війну, якої не мало бути, і про героїв, які хотіли жити, але вмирили: Роман / Пер. з російської Ольги Гончар. Київ, 2016, с. 68), на афішах про гастролі в Києві популярного російського дуету розмовного жанру «Новые русские бабки» в лютому 2004 року: «Нові російські *бабці*»³⁹; «— Під час війни німці відправили одну *прабабцю* у концтабір» (ГПУ, 14.06.2013, с. 11: це переклад з російського мовлення кримської татарки). У СУМ-11 такі гіпокористичні форми було подано з позначками «діал.», «зах.»; у сучасних же словниках регіональні обмеження такого роду можуть зніматися: СУМ 2012 подає подібні форми тільки з ремарою «пестл.»; СУМ-20 у своїх

³⁸ Хоча, наприклад, серед 17 пестливих дериватів від іменника *мати* в одному (досить популярному) з підручників української мови для вищої школи [Сучасна українська літературна мова 1993: 166] слів *мамаця* і *мамуця* не подано.

³⁹ Пор., з іншого боку, критичне ставлення, в тому числі і з боку представників Галичини, до поширення цього слова як небажаного полонізму: «А чи не правдива хопта з чужого поля оте іронічно-презирливе *бабця*, що ним звертається часто молодь наша до *бабуні* чи *бабусі*?» (В. Королів-Старий. Виполоймо хопту! — Журнал «Рідна мова», Варшава, 1937, ч. 3, с. 130); «Національно свідомі бабусі в Галичині вже давно переконали своїх онучат, що *бабця* назавжди виїхала до Польщі, а в Україні є *бабуся*, *бабуна*, *буся*» [Зорівчак 1997: 182].

перших томах подає *бабця*, *доньця* тільки з ремаркою «розм.», хоча *мамця* і *мамуця* — як «діал.».

Таке оформлення деминутивів простежується вже й у назвах неістот: «*Дупця* в сіточці <...>: Каменських продемонструвала яскравий кліп» (УП, 26.10.2019: про еротичне відео цієї співачки).

Б. Сфера позначення неістот.

4.3.2.6. Активізація вживання і творення віддіслівних іменників — назв дії (стану) на *-ни-я* та деяких на *-ти-я* (див. нижче *прийняття*, *зняття*) і/або безсуфіксного словотворення.

4.3.2.6.1. Іменники на *-ни-я* — замість словотвірних типів на *-к-а*(*-овк-а*, *-івк-а*)⁴⁰ і *-ч-а* (у словах з коренем *-да-*). Так, дедалі частіше стали вживатися *відстрочення* / *відстрочування*, *голодування* (коли вже перестало задовольняти не тільки *голодовка*, а й *голодівка*: «оголосити *голодування*»), *доставлення* / *доставляння*, (*не*)*з'явлення* / (*не*)*з'являння* (наприклад: «*з'явлення* із зізнанням» — у конкуренції з «*явка* з повинною»), *інструментування*, *оркестрування*, *перевіряння* (*зошитів* і т. ін. — зокрема, у педагогічній практиці), *усихання* (спец.), *утрушення* / *утрушування* (спец.), *чищення* (*порошок* для *чищення* — з реклами; перен.: *етнічне*, *кадрове чищення*) і *зачищення* (зокрема, в новому, переносному значенні, наприклад: «Російські війська проводять масові *зачищення* в Чечні») — у конкуренції з *відстрочка*, *доставка*, *явка*, *інструментовка*, *оркестровка*, *перевірка*, *усушка*, *утруска* (пор., наприклад: рос. *утруска*, спец. — укр. *утрушення*, менш реком. *утруска*; незакінч. дія: *утрушування*. — УРРУС, с. 520), *чистка*, *зачистка* і т. ін.; *переставлення* / *переставляння*, *підставлення* / *підставляння*, *розставлення* (наприклад: *розставлення розділових знаків*, *правильне розставлення кадрів*: УРРУС) / *розставляння* — у конкуренції з *перестановка*, *підстановка*, *розстановка*; *ставлення* / *поставлення* (*справи*, *питання* і т. ін.) — замість *постановка* (УРРУС; пор. так само ще в СДМ 1930)⁴¹; у нових словах (значеннях): *паркування* (*автомобілів*), *орієнтування* (у похідному значенні «орієнтовні дані на розшук кого- або чого-небудь» — у слововжитку правоохоронних органів: «одержати *орієнтування* на когось») — рос. *парковка*, *ориентировка*; поки що не дуже частотні слововживання, які постійно з'являються й привертають до себе увагу, на зразок: «загинув у *перестрілюванні* з поліціантами» (СТБ, «Вікна», 9.08.2011), «У Донецьку тривали локальні *перестрілювання*» («1+1», ТСН, 8.05.2014) — замість *перестрілка* [пор. так само ще в рекомендаціях 20-х років: Гладкий 1929 : 84]; «майданчики для *стояння* літаків» (на аеродромі) (СТБ, «Вікна», 1.12.2010) —

⁴⁰ Критичне ставлення до віддіслівних іменників цього структурно-семантичного розряду як до мало характерних для української мови стало поширюватися ще з 20-х років [див., наприклад: Курило 1925: 62–63 (крім іменників на *-анка* на зразок *бранка* «набір рекрутів»), *гулянка*, *даванка* «годування худоби взимку», *поранка*, *оранка*]]. Пор. також: «Наша мова <...> наростка *-ка* для таких випадків <...> не знає!»: наприклад, не *виставка*, *обстановка*, *підготовка*, *підтримка*, *постановка* (п'єси), а *вистава*, *обстано́ва*, *підгото́ва*, *підтримання*, *постано́ва* [Сімович 2005: 277]. Хоча в українській мові (як, зрештою, і в інших слов'янських) цей розряд іменників здавна представлений (пор. ще, наприклад: *балачка*, *бійка*, *вичинка*, *гайка*, *закуска*, *зупинка*, *копанка* — в одному із значень, *купанка*, *лупка*, *мандрівка*, *мовчанка*, *перевірка*, *поправка*, *прогулянка*, *прогулька*, *прохо(і)дка* «прогулянка»: *іти* / *ходити* у *проходку*, пор. пол. *przechadzka*, *розвідка*, *розривка* діал. «розвага», *сварка*, *сплячка*, *стоянка*, *читанка* «читання»), але, звичайно, далеко не такою мірою, як у російській (пор., наприклад, рос. *варка*, *жарка*, *готовка*, *глажка*, *стирка*, *топка*, *уборка*, *ковка*, *копка* та багато ін.); пор. також у формі мн.: *вивідки*, *висідки*, *випрідки*, *гульки* та ін.

⁴¹ Пор., наприклад, у діаспорній літературі: «здивований з такого *поставлення* справи» (Григорій Костюк); «Естетична доктрина Шевченка (до *поставлення* проблеми)» — стаття Віктора Петрова, 1948 рік (СіЧ, 2000, № 10).

замість *стоянка*. В офіційному виданні КП 2010 звичайно вживаються саме такі форми: *готування, оброблення* («апаратник *оброблення* зерна» та ін.), *чищення*. У СУМ-20, порівняно з РУС-3 і СУМ-11, багато іменників на *-ка* зі значенням дії або зазнають стилістичних обмежень — з відсиланням до іменників на *-ння* або безсуфіксних (наприклад, подано з позначкою «розм.»: *перев'язка* 1 — у значенні дії, *перекличка, переробка, пересадка* 1, *пересилка, перетряска, підробка* 1, *підрубка, підтасовка, поставка* 1, *постановка* 1 та ін., з позначкою «рідко»: *перестановка* 1, *підводка* 1, *підгонка, підпряжка, підсадка, підсипка, підшивка* 1, *пікіровка, плавка* 1, *посилка* 1 та ін., а також за формулою тлумачення: *переекзаменовка* — те саме, що *переекзаменовування* і *переекзаменування*, подібним чином, наприклад: *перезарядка, переоцінка, побілка* 1, *підстановка, порубка* — те саме, що *поруб*), або взагалі знімаються з реєстру: *витяжка, задувка, ліпка, наладка, переплавка* та багато ін., хоча певна їхня кількість лишилася з нейтральним стилістичним статусом, наприклад: *оглядка, оранка, оцінка* 1, *перебіжка, пересварка, перестрілка, підписка* (в інтернеті), *поковка* (спец.), *посадка* 1 та ін. Ось, наприклад, одна з рекомендацій щодо цього, які тепер нерідко з'являються в пресі, в інтернеті (з реальною мовною практикою, як і з даними різних нових нормативних словників української мови, такі рекомендації, втім, нерідко розходяться): замість *вибірка* (у спеціальному значенні: «методом суцільної *вибірки*» і т. ін.) слід уживати *вибирання / вибір, відбирання / відбір, добирання / добір* (Л. Колібаба. — Укр. м., 2014, № 2, с. 159).

Ця тенденція виявляється, однак, дуже непослідовно, причому навіть у нормативних словниках. Так, у гнізді похідних від дієслів з коренем *-роб-* — наприклад, до рос. *обработка*: *обробка, оброблення / обробляння* (РУС-3, РУС 2003; у РУС-4 варіант *обробка* відсутній) — *оброблення / обробляння*, менш реком. *обробка* (УРРУС); в інформатиці: *обробка даних, інформації* і т. ін. (РУСНТ 1998, с. 404) — *автоматичне оброблення тексту* (назва статті в ЕУМ 2000) (у самій же реальній мовній практиці *обробка* є поки що помітно частотнішим із цих словотвірних синонімів, наприклад: «народна пісня в *обробці* Миколи Лисенка», хоча пор., наприклад, у РУС-4: рос. *литературная обработка* — *літературне опрацювання*); така ж непослідовність спостерігається в уживанні складних іменників *деревобробка / деревоброблення, металообробка / металооброблення* і под. У таких парах, як *кладка / кладення, стрижка / стріження, поставка / поставляння*, звичайно вживають перші з цих членів: *кладка ясуь*, «овець повели на *стрижку*», «контракт на *поставку* зерна». Стійкість у вживанні іменників на *-ка* виявляється особливо у сфері професійного слововжитку: *виводка, видержка, завалка, звірка, обкатка, окуліровка, побудка* (військ.), *рекогносцировка, рокіровка*, [археологічні] *розкопки, читка* (*п'єси* — у театрі) та ін.; серед новіших випадків слововживання: *підтяжка* (*шкіри, обличчя, грудей* — як косметологічна операція), зі слововжитку силових відомств: *зачистка* (*території, населених пунктів від терористів*; «Підсумки “зачистки” у Сумах: семеро засуджених, кількість затриманих досі не відома»: А. Федорина. — УМ, 29.01.2014, с. 6), сленгізми *тусовка / тусівка* (див. р. II п. 3.6.2), *підтанцьовка / підтанцівка*, жаргонізм *ломка* (у наркоманів). Непросто відбувається пошук українських відповідників до *явка* (пор., наприклад: «спостерігається висока / низька *явка виборців*», «*явка обов'язкова*»).

Повільність у поширенні цієї моделі та непослідовність між різними випадками її реалізації можуть пояснюватися дією різних чинників (поряд, природно, зі звичайним мовним консерватизмом). Це, по-перше, відмінності в структурно-морфемному оформленні одиниць на *-ка* і на *-ння*, які можуть впливати на продуктивність їх творення та вживання. Так, довша форма других із них може, очевидно, певною мірою ставати на заваді тому, щоб мовці, звикнувши вже до вживання перших із них у тих чи інших зворотах, порівняно легко могли від них відмовитися, наприклад: *диктування*, але звичайно «писати, діяти і т. ін. *під диктовку*» — у прямому й переносному значеннях (наприклад: РУС 2003), «письмо *під диктовку*», «записування тексту *під диктовку*» (у методіці

викладання мовних дисциплін), хоча пор. ще в 20-ті роки: *під диктування, за диктуванням* (Ог. 1924, РУСКрим.). Це також різна здатність дериватів двох названих словотвірних типів до творення похідних (точніше, їхня здатність до творення різних похідних): так, незважаючи на різні погляди щодо органічності для української мови іменника *підготовка* (див. нижче) уже закріпився в ужитку прикметник *підготовчий*, мотивований саме цим іменником; хоча вже виявилася тенденція до заміни іменника *усадка* словом *зсідання*, зокрема і в деяких ДСТУ, ось, однак, таке міркування: «Він [термін *зсідання*. — О. Т.] досить точно відбиває суть процесів, що відбуваються. Але від нього дуже важко утворити похідні терміни, які були б достатньо милозвучні», і тому пропонується лишити термін *усадка* з похідним *усадковий* (Вісник державного університету «Львівська політехніка», 2000, № 402: Проблеми української термінології, с. 183). По-друге, поряд з відмінностями стилістичного і структурно-словотвірного характеру між членами таких конкурентних пар існують також, що значно важливіше, відмінності семантичного (точніше семантико-словотвірного, семантико-мотиваційного) плану — у відсутності / наявності «прив'язаності» а) до ознак завершеності / незавершеності дії, співвідносних відповідно з дієсловами док. і недок. в. (у значенні іменників на *-ка* такої залежності звичайно не відчувається, тоді як іменники на *-ння* можуть її виявляти, особливо іменники на *-вання*), б) до ознак, співвідносних з перехідними (активного стану) / неперехідними дієсловами. Ось, наприклад, деякі з тих слів, які поки що досить міцно утримуються саме в моделі на *-ка*: а) рос. *перебежка* — укр. *перебіжка* (наприклад: *рухатися короткими перебіжками*), (незакінч. дія — звичайно / ще) *перебігання* (РУС-3, РУС 2003; це при тому, що навіть РУС 1937, керуючись нормативними настановами, подавав тільки *перебігання*); рос. *подготовка* — укр. *підготовка* (*фізична підготовка, військова підготовка, артилерійська підготовка*)⁴² і ще більшою мірою *перепідготовка*; рос. *поддержка* — укр. *підтримка* (*надавати підтримку; за підтримки кого-небудь; військова підтримка*), (дія — ще) *підтримання / підтримування* (УРРУС) (пор., з іншого боку, в СДМ 1930: *поддержка* — *підтрим, підтримання*); так само в інших випадках: *поломка* [*мотора*], *завивка* [*волосся*] та ін. Оскільки іменники на *-ння*, утворені від дієслів док. в., сприймаються як адекватніші відповідники до іменників на *-ка*, ніж ті, що утворені від дієслів недок. в., у вжитку з'явився іменник *доставлення* (до *доставка*); б) рос. *посадка* — укр. *саджання, садіння*, (закінч. дія) *посадження* (щодо рослин), але

⁴² Російсько-українські словники 20-х — початку 30-х років подавали до рос. *подготовка* такі перекладні відповідники: *готування*, але *підготовчий* (РУСКрим., Ізюмов); *готування, підготовлювання, підготовлення, підготова* (СДМ 1930); з другої половини 30-х років: *підготовка*, (дія — ще) *готування* (РУС 1937); *підготовка*, (дія — ще) *готування, підготовляння* (РУС 1948); *підготовка, підготування* і рідше *підготовлення*, (незакінч. дія — ще) *готування*, рідше *підготовляння* (РУС-3). Відзначена лексикографічна практика тут, як і в багатьох інших подібних випадках, відбиває, звичайно, не тільки цілком зрозуміле прагнення подавати як одиницю (одиниці), що реально вживається в живій мові, так і одиницю, що її можна було б рекомендувати як більш нормативну, але й вагання укладачів щодо семантичної адекватності перекладу і оригіналу (звідси така громіздка варіантність українських відповідників). (Пор. також переклад рос. *подготовка* в новому РУС-4: у власне перекладній частині словникової статті наведено тільки низку іменників на *-ння*, однак в ілюстративному матеріалі фігурує й укр. *підготовка*.) У суто семантико-словотвірному аспекті, не торкаючись питання про шанси слова на виживання в реальній мовній практиці, найадекватнішим відповідником до названого російського слова, крім слова *підготовка* з «небажаним» суфіксом, можна було б вважати варіант *підготова*, наявний у словниках періоду українізації, а тепер знов рекомендований у деяких джерелах (див. докладніше далі в п. 4.3.2.6.2) (варіант *підготування*, що його тепер найчастіше, здається, вживають з метою заміни слова *підготовка*: *підготування кадрів, монографії* і под., не можна вважати оптимальним тому, що він не може не викликати асоціацій з відповідним дієсловом тільки док. в., тобто сприйматися як позначення вже завершені дії).

посадка (*пасажирів, літака* і т. ін.) (УРРУС) ⁴³, оскільки при цьому може відбуватися як «сідання», так і «садження» (так само *висадка, пересадка*); рос. *рубка* — укр. *рубання* (від *рубати*) і *рубка* (від *рубатися* і *перен.*) (РУС 2003), наприклад: «Кадрова *рубка*» (ВЗ, 12.06.2003).

Щодо іменників — назв дії на *-ча*, то слово *дача*, стилістично-частотна обмеженість якого в СУМ-11 виражалася тільки у відсиланні до *давання*, у СУМ-20 супроводжується вже й позначками «розм., рідко» (академічні російсько-українські словники останніх десятиліть його взагалі не подавали); префіксальні іменники *видача, віддача, додача, здача, передача, подача, роздача* подаються в загальномовних словниках переважно, як і давніше, без обмежувальних ремарок, найчастіше із зауваженням, що в значенні незакінченої дії вживаються звичайно *видавання, передавання* та ін. (РУС 2003, СУМ-20, СУМ 2012), тоді як у деяких галузевих словниках із суворішими нормативними настановами вони або взагалі відсутні, або подані на другому місці: рос. *раздача* — укр. *роздавання, роздача* (Сл. військ.). Проте для послідовнішої заміни назв дії на *-ча* відчувається брак іменників на *-ння* від дієслів док. в. (словники подають звичайно тільки *віддання, подання*, а також *додання*, хоча СУМ-11 подавав останнє — очевидно, на основі тодішнього фактичного матеріалу — з позначкою «рідко»; у деяких із них відновлено наявне в словниках періоду українізації *передання*: Сл. військ., с. 165; УРРУС). Іменники на *-ння*, синонімічні до іменників на *-ча* у значенні дії, тепер дедалі частіше з'являються в ЗМІ, у текстах офіційно-ділового стилю: *здавання в полон* (однак щодо вже доконаного факту: «після *здачі* в полон», так само в переносному значенні: «це *здача* національних інтересів»); *передання майна, справ; передання почуттів* (ВЗ, 18.07.1997); «Прийшов час *подання* декларацій про доходи» (з оголошення Державної податкової адміністрації).

Похідні значення таких іменників на *-ка* й на *-ча* — значення результату дії, її знаряддя, місця тощо — у сучасних нормативних настановах мають значно менше подібних обмежень (пор.: *втяжка, заправка, обмотка, обшивка, опалубка, підробка* «підроблена річ», *побілка, посадка, проводка, прокладка, розробка: методична розробка, сушка*), крім іменників з *-овка*, які зазнають коригувань (див. п. 1.2.3).

Крім того, розширення функціонування іменників на *-ння, -ття* в загальному руслі сучасних нормотворчих тенденцій відбувається також у конкуренції з деякими іншими словотвірними типами віддієслівних іменників. Це розширення сфери вживання таких іменників, як *приймання / прийняття* в конкуренції з російським *приём* (відновлення практики вживання до середини 30-х років, а також вплив західноукраїнської та діаспорної мовних практик): «*Приймання склопосуду*» (напис при вході до відповідного пункту, на автомобілі), хоча досить звичайними поки що лишаються й контексти на зразок: «Київський національний університет культури і мистецтв оголошує *приём* студентів <...>» (2014 рік), «Національний університет “Львівська політехніка” оголошує *приём* студентів <...>» (2015 рік); *дипломатичне, святкове прийняття; знімання / зняття* в конкуренції зі *зйомка*: рос. «на съёмке (на съёмках) фильма» — «на зніманні фільму», «после съёмки фильма» — «після зняття фільму» (УРРУС: до рос. *съёмка*; СУМ-20). Це також постійна поява іменників на *-ння* як українізованих у словотвірному плані варіантів до вже наявних іменників іншомовного походження на *-ація*, наприклад: *екстрадування* як варіант до *екстрадиція*; *апостилювання* (документа) — від *апостилювати* (у конкуренції з *апостиляція*); *стандартування* — від новоутвореного *стандартувати* (пор. традиційні *стандартизувати, стандартизація*).

⁴³ Пропонований у деяких сучасних джерелах варіант *садження* (*літака* та ін.) замість *посадка* (див.: Вісник державного університету «Львівська політехніка», 2000, № 402: Проблеми української термінології, с. 33) мав би передбачати наявність ще й інших відповідників — зі значеннями (залежно від ситуації), з одного боку, завершеності дії (*посадження*), а з другого, — самостійності дії суб'єкта (*сідання*).

Однак не можна не відзначити при цьому й того факту, що в ході таких нормативно-пуристичних пошуків виникає загроза наявності ніби зачарованого кола в системі українського словотворення, коли, з одного боку, відбувається заміна віддієслівних іменників зі значенням дії на *-ка* іменниками на *-ня*, з другого ж боку (у загальному руслі трактування української мови як «дієслівної»: див. р. IX п. 3.4), останні також можуть не сприйматися як органічні для української мови, і замість них, згідно з відповідним поглядом, слід би вживати власне дієслівні форми. Так, на думку одного з термінологів-немовознавців, «іменники з суфіксом *-ня* не зовсім властиві українській мові», оскільки «у словнику Б. Д. Грінченка між віддієслівними іменниками задокументовано тільки 26% іменників на *-ня*, проти 57% безсуфіксних і 17% з іншими суфіксами <...>» [Ярема 2002: 229] (при цьому, однак, не взято до уваги, що такі іменники функціонують насамперед у мові книжних стилів, у словнику Б. Грінченка з відомих історичних причин представлених мало).

Див. також далі в пп. 4.3.8.1 і 4.3.8.2 про активізацію вживання і творення іменників на *-ня* у зв'язку з прагненням до розмежування у віддієслівних дериватах значень завершеності / незавершеності дії, значень завершеного процесу і його наслідків.

4.3.2.6.2. Іменники з безсуфіксним оформленням (або зі спрощенням структури суфіксації) — замість словотвірних типів як на *-ка*, так і на *-ня* (у словах, спільних з російською мовою, — як у назвах самої дії, так і в різних похідних значеннях) (див. також у п. 4.3.8.2 про розмежування назв процесу і його наслідків):

а) серед іменників жін. р. з-поміж таких випадків слід, очевидно, відзначити насамперед активізацію в ужитку слова *заувага* / рідше *заввага* — у конкуренції із *зауваження* (пор. навіть у науковому стилі: «Нарешті, кілька *завваг* з приводу словотвору». — В. М. Русанівський: див. СУМ-20), відновлення в ужитку в 90-х роках слова *управа* у значенні «керівний орган організації, установи» (пор., наприклад, у 20-ті роки: *Управа Української Академії наук* — замість *правління, управління; Управа Народного руху України, Центральна управа Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка* (хоча тепер це *Центральне правління...*; зміна первісної назви цієї організації пов'язана, можливо, з тим, що слово *управа* повернули до вжитку з дореволюційного часу також у Російській Федерації: *районная управа*), *управа Харківського історико-філологічного товариства, управа Технічного комітету стандартизації науково-технічної термінології*; активізувалося *пожертва* — у значенні «те, що жертвують, жертвували» (УРРУС, РУС-4; пор. так само в СДМ 1930): «— Марія візьме скриньку для *пожертв*» (ГПУ, 16.05.2014, с. 32), «Щоб купувати харчі для тварин, волонтери організували скриньки для *пожертв*» (Е, 12.06.2014, с. 17) — у конкуренції з *пожертвування*. Відбулася певна активізація в ужитку іменників *постанова, постава* — у конкуренції з *постановка: постава мети* (Сл., 1992, липень), *театральна постановка / постава* (СУМ-20); *обстановка, обстава* (Сл. військ., СУМ-20) — у конкуренції з *обстановка* (кімнати, приміщення); *устава* (наприклад: Сл. військ.) — у конкуренції з *установка* (механізм, пристрій); *підготовка* (Сл. військ.; Вісник державного університету «Львівська політехніка», 2000, № 402: Проблеми української термінології, с. 173; РУРС 2011, с. 527; СУМ-20: «рідко»; пор. так само: УАС), *самопідготовка* (Сл. військ.) — у конкуренції з *підготовка, самопідготовка; віднова* (наприклад, у назві книжки Ірини Фаріон «Мовна норма: знищення, пошук, віднова». Київ, 2012), *онова, понова* («Навіть слабке пожвавлення серед національно свідомої науково-технічної інтелігенції <...> щодо *понови* деяких лексичних та правописних реалій, притаманних українській мові, наражається на агресивну реакцію наділених адміністративними посадами мовознавців»: В. Козирський, В. Шендеровський. Небайдужим до української справи. — УС, 12.01.1994) — у конкуренції з *відновлення, оновлення, поновлення*; деякі інші випадки: *випроба* — замість *випробування* (наприклад: «Тепер морфологія <...> стає *випробою* нових граматичних

концепцій і творчих пошуків» [Вихованець, Городенська 2004: 6]), *заправа* — замість *заправка* (РУСКар., Сл. військ.), *заготова* — замість *заготовка* (пор. у рекомендаціях 20-х — початку 30-х років: *достава, оброба, обстава, постава* і под. [див. огляд, наприклад: Жовтобрюх 1991: 77, 133]; у виданій в Україні книжці відомого мовознавця з Галичини й повоєнного емігранта: *достава, недостава, підготова* (Олекса Горбач. Шлях зі Сходу на Захід : Спогади. Львів, 1998, с. 23, 78, 68). Став поширюватися також іменник *пропону́ва* — у значенні «пропозиція» (на відміну від *пропонува́ння* у значенні власне дії; див. р. VI п. 3.5.1.1);

б) серед іменників чол. р. досить міцно вже усталилося слово *показ*, перев. мн., так само *протипоказ*, перев. мн. (*покази підозрюваного, давати покази; покази барометра, лічильника*, пор. так само у СДМ 1930; *медичні покази, протипокази*; «<...> поки що медичних показів до такої операції немає: ВЗ, 7.08.1999) — з відповідним звуженням ужитку (*проти*)*показання*; у юридичній та фінансовій документації поширилося *сплив* — очевидно, як наслідок відсутності в мові іменника на позначення завершеності дії від *сплити* «минути, закінчитися» (пор. *спливання* від *спливати*): «*сплив* строку позовної давності», «повернення вкладу до *спливу* строку його розміщення в банку»; поширюється *змаг*, широко вживане в дорадянській Галичині та в західній діаспорі, зокрема в діяльності організації «Пласт», — у конкуренції зі *змагання* («Божевільний Сашко, zagrożений осінніми нападами хвороби <...>, веде *змаг* <...>»: В'ячеслав Медвідь. — ЛУ, 30.01.1997). В інших випадках: *перегін* (рідини і т. ін.: УРРУС, СУМ-20), *підгін* (СУМ-20) — у конкуренції з *перегонка, підгонка; переклик* «перевірка присутніх» (Сл. військ., УРРУС, СУМ-20) — у конкуренції з *перекличка; підпис* — замість *підписка*: «відпустити під *підпис* про невиїзд» («1+1», ТСН, 24.03.2012; пор. так само у СДМ 1930).

4.3.2.7. Активізація вживання і творення іменників із суфіксом -(н)ицтв-о з абстрактним і рідше збірним значеннями, нерідко співвідносних як з агентивними іменниками на *-ник*, так і з похідними від останніх прикметниками на *-ницький*, також активізованими останнім часом (див. п. 4.3.3.2) (часто як синонімів до вже наявних іменників на *-ість, -ство* та безсуфіксних):

а) зі значеннями діяльності, заняття: семантичні дублети *благодійництво* (*займатися благодійництвом; День благодійництва* — офіційне свято в Україні; *Національна рада з питань благодійництва*), *добродійництво*, рідше *доброчинництво* (у конкуренції з уже наявними *благодійність, добродійність* і *добродійство, добродійство, добродійність* і *доброчинство*); *просвітництво* — у значенні «діяльність просвітника, просвітників; просвітницька діяльність» («<...> їхня родина завдяки батьковому *просвітництву* ще за гуманного царату жила під вічним подвійним наглядом»: Емма Андієвська. Роман про добру людину; Микола Рябчук. Українська преса між *просвітництвом* і маскультом. — Кр., 1999, ч. 5, с. 10; *займатися просвітництвом; політичне, економічне просвітництво*), пор. давніше вже наявне *культурництво; здирництво* (пор. уже достатньо вживане *зди́рство*); *добробільництво* «добробільна участь у чому-небудь» (СУМ-20); *дорадництво* «надавання порад, консультацій» (СУМ-20); *миротворництво* (пор. уже наявне *миротвор-ство*); *насилництво* (пор. уже наявне *насилство*); *очільництво* — від новоутвореного *очільник* («нарада відбулася під *очільництвом* І. П-ка»); *погромництво*: «розпочалося масове *погромництво*», «відповідати за *погромництво*» (пор. *погром*; пор. давнє *розбийництво* — поряд з *розбій*); *руйнівництво*: «протистояння сил державотворення і *руйнівництва*» та ін.; *(само)піарництво*: «займатися *самопіарництвом*», пор. утворені в цей же час *(само)піар, (само)піарство; виховництво* (від *виховник*), *мандрівництво*: «розвивати *мандрівництво* в Україні» (пор. це слово в СУМ-11 — зі значенням «мандрівний спосіб життя»), *табірництво* (останні іменники стали поширюватися вжитку значною мірою у зв'язку з перенесенням в Україну зі США й Канади діяльності молодіжно-спортивної організації «Пласт»). Зі значенням певної сфери діяльності — активізація в ужит-

ку слів *банківництво* 1 (*кафедра банківництва*), *гірництво*, *музейництво*, *судівництво*, *шкільництво* 1, *шпитальництво* (пор. пол. *bankierstwo* 1, *górnictwo*, *muzealnictwo*, *sądownictwo*, *szkolnictwo*, *szpitalnictwo*) — у конкуренції з уже усталеними номінативними словосполученнями *банківська*, *гірничка*, *музейна*, *шкільна справа*, а також зі словом *правосуддя* та описовими назвами на позначення організації й забезпечення діяльності (лікарень);

б) зі значенням ознаки, якості кого-, чого-небудь: *державництво* 2: «<...> він [гетьман Павло Скоропадський. — *О. Т.*] досить тверезо оцінював минуле, ставлення великоросів до державництва України» (В. Кирилюк. — ЛУ, 19.10.1995, с. 3), пор. давно вже наявне *державність* (здавалося б, цілком задовільна назва для цього поняття); *назадництво* «ретроградство» (словники радянського часу подавали чомусь тільки прикметник *назадницький*, хоча зазначений іменник функціонував у західноукраїнському варіанті літературної мови ще з кінця XIX ст.; пор. пол. *wsteczność*); відбувається активізація іменника *наступництво* (у конкуренції з уживанішим *наступність*). Відбулася активізація вживання групи іменників із загальним значенням «відповідні погляди кого-небудь; відповідна ідеологія чого-небудь» (переважно щодо ідей української державності), які досі простежувалися переважно в «позарадянській» мовній практиці: *державництво* 1 («Самоосмислення державництва українським народом у всіх його прошарках не відбулося». — Журнал «Віче», 1993, № 2, с. 29; «Закидалися йому [П. Кулішеві. — *О. Т.*] незгоди з Т. Шевченком, заміна державництва культурництвом, козачого руху хуторянством»: В. Кирилюк. — ЛУ, 30.12.1999, с. 2), *антидержавництво*: «прояви антидержавництва», «Цей “шедевр” антидержавництва [про одну книжку. — *О. Т.*] потрапив навіть до Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського» (Петро Вольвач. — ЛУ, 10.02.2000, с. 2) (пор. *антидержавність*), *соборництво*, *самостійництво* (ідеологія українського самостійництва), *незалежництво*, а також *партійництво* (наприклад: «А. Мельник ніколи не мислив категоріями групівщини чи партійництва. *Соборництво* і служіння інтересам української нації — провідні риси його характеру»: Богдан Червак. — УС, 9.12.1999, с. 2);

в) зі значенням збірності: *духівництво* (у конкуренції з *духовенство*), *язичництво* (пор. у РУС-3, СУМ-11 тільки *язичество*), *письменництво* («Скорботою повняється серця всіх українських патріотів, для яких ім'я Романа Олійника-Рахманного вписане золотими літерами в історію України, в героїчний літопис українського письменництва»: Юрій Щербак. — ШП, 4.07.2002, с. 12), *шкільництво* 2 (*мережа шкільництва*), *банківництво* 2 (*управління державним банківництвом*, *міжнародне банківництво*), пор. пол. *szkolnictwo* 2, *bankierstwo* 2.

4.3.2.8. Активізація вживання і творення іменників із суфіксом *-іvk-a* (переважно наголошуваним) — словотвірного типу, що в своїй основі є наслідком універбації атрибутивних словосполучень (з наявністю відносного прикметника, у структурі якого, в принципі, мав би бути наголошуваний суфікс *-óv-*: див. п. 4.3.3.5, хоча для сучасної мовної практики, в тому числі й у межах Наддніпрянської України, це виявляється необов'язковим) і — за цим зразком, — навпаки, суфіксального «розгортання» окремих слів. Це насамперед: *візитівка* (наприклад, перен.: «Що ж до фортеці, яка давно стала *візитівкою* Кам'янця, то аналога їй в Україні немає». — УС, 25.10.2001), пор. пол. *wizytówka*, — у конкуренції з *візитка*, пор. рос. *визитка* (хоча вихідне для першої з цих форм словосполучення *візитова картка* вживається, як і до цього, набагато рідше порівняно з *візитна картка* — основою для *візитка*); *кредитівка* (формально від *кредитова спілка*, хоча значно частіше продовжує вживатися словосполучення *кредитна спілка*, пор.: «Зараз в Україні зареєстровано більше 200 *кредитних спілок*. Тільки в Києві та Київській області працюють більше 30 *кредитівок*». — ВК, 31.08.1996; «У Краматорську <...> відбувся семінар з основ діяльності *кредитних спілок*. <...> Йдеться не стільки про те, щоб створити тут якнайбільше *кредитівок* <...>»: М. Тищенко. — УС, 11.02.1999);

поштівка — *поштова листівка*; *асфальтівка* — *асфальтова дорога*; *маршрутівка* — *маршрутне таксі* (поряд зі значно частотнішим *маршрутка*); на основі окремих слів: *автівка* «автомобіль», *таксівка* «таксі» («взяли *таксівку*»: Роман Корогодський. — Суч., 2001, ч. 4, с. 137), *факсівка* («А 30 липня ц. р. з Києва до Нью-Йорка полетіла *факсівка* <...>». — ЛУ, 6.08.1992, с. 1), пор. *факс*, *факсограма*. Майже всі ці слова мають відповідники в польській мові (наприклад, *autówka* — від *auto*, пор. наявність прикметника *autowy*), у якій цей тип є досить продуктивним, більшість із них частіше вживається в західноукраїнській та діаспорній мовних практиках.

Пор. вище в п. 4.2.4.7.2 випадки подібної семантико-словотвірної конденсації, які, однак, не мають на меті нормотворчого коригування УЛМ.

4.3.2.9. Активізація вживання і творення іменників на -івання — як формальне розмежування у віддієслівних іменниках на *-ння* вихідного значення дії (із суфіксом *-увá-*) і похідних предметних значень місця, збірності, результату та знаряддя дії, стану, хоча іменники з цим суфіксом в сучасній українській мові (на відміну, зокрема, від польської мови) вже не мають прямої словотвірної мотивації від відповідних дієслів з нормативним нині суфіксом *-ува-*. Таке розмежування рекомендувалося в 20-х роках: *будування* (дія), але *будовання* (будова), *малювання* (дія), але *мальовання* (малюнки) і под. (УП 1928, с. 25; див. також Голоск., СДМ 1930), хоча практикувалося непослідовно, але потім від нього майже відмовилися. У СУМ-11, наприклад, подано тільки *зачудовання*, *здивовання*, *обдаровання*, *побудовання*, *пошановання*, *риштовання*, *спростовання*, *спрямовання*, *угруповання*, *устатковання* (останнє всупереч наведеному ілюстративному матеріалу чомусь із ремаркою «рідко»), *шпаровання* та деякі ін. З 90-х років цей тип знову стали практикувати ширше, наприклад: *паркувати* (автомобіль) — *паркування* (дія), але *парковання* у значенні «спеціальний майданчик для паркування» («*парковання* на двісті місць»: Н, «Репортер», 28.11.2008); так само: *асигновання*, *комплектовання*, *марковання*, *масковання*, *муровання*, *присосовання*, *страховання*, *(у)пакування*, *формовання* (зокрема військове), *шифрування*, *шнуровання*, *штамповання* та ін. (зокрема, у мовній практиці деяких телеканалів, особливо СТБ — у програмі «Вікна», у деяких нових словниках та ін.) [див., зокрема: Рибалко, Рибалко 2001: 29; Сл. військ.; Войн. / Морг. 1997; РУСКар.; РУС 2003]. Серед нових іменників з цим суфіксом поширилося також *пропонівання* — у значеннях як власне дії, так і її результату, тобто пропозиції.

4.3.2.10. Активізація вживання і творення іменників на -ня (зі значеннями **приміщень або споруд, підприємств і т. ін.**). Так, якщо іменник *приймальня* в СУМ-11 було подано як розмовний з відсиланням до субстантивата жін. р. *приймальна*, у РУС-3 — на другому місці після *приймальна* (до рос. *приёмная*), то в УРРУС — на першому місці, а в СУМ 2012, РУС 2003, РУС-4 це вже єдина назва для цього приміщення; так само *котельня*: у СУМ-11 — з відсиланням до субстантивата *казанна*, у РУС-3 — узагалі без цього слова (рос. *котельная* — укр. *казанна*, *котельна*), а в РУСНТ 1998, РУС-4 цей іменник стоїть уже на першому місці в зазначеному ряду. Стали набувати поширення іменники *мийня* (якщо в двомовних російсько-українських текстах, то як відповідник до субстантивата рос. *моечная*), *автомийня* (у конкуренції з поки що значно частотнішим *автомийка*), *гримерня* (у конкуренції з субстантиватами жін. р. *гримерна* і *гримувальна*), *костюмерня* (у конкуренції з субстантиватом жін. р. *костюмерна*), *катувальня* (у конкуренції з *катівня*: див. р. І п. 2.3.1.1). У зв'язку з розвитком приватного сектору економіки та торгівлі актуалізувалися в ужитку *виноробня*, наприклад: *малі виноробні* (у конкуренції з *винзавод*, *виноробне підприємство*), *винарня* (якщо в СУМ-11 *винарня* подано з позначкою «заст.», то в СУМ-20 — уже нейтрально) — 1) *виноробня* (*сімейна винарня*; «Президент дав старт збільшенню малих *винарень*». — УП, 17.04.2018); 2) *винний бар-крамниця*, *кафе*, *винний підвал*; *цукерня* (кондидерська).

Замість атрибутивних словосполучень зі значеннями підприємств, закладів і т. ін. відповідного профілю (з іменниками *завод, фабрика, майстерня* і т. ін.) у словниках та в інших мовних довідниках, настановах [див. такі рекомендації, наприклад: Тетерятник 2008: 286–287] рекомендуються або вже й уживаються в певних колах, у ЗМІ універбовані іменникові номінації із зазначеним суфіксом (у загальному руслі певного розгортання українського словотворення в напрямі синтетизму: див. р. IX п. 3.3.1): *кравечня, меблярня, нафтопереробня, ткацька, тренажерня* — замість *швейна (швацька) фабрика (майстерня), меблева фабрика, нафтопереробний завод, ткацька фабрика, тренажерний зал* (зокрема, у мовній практиці програми «Вікна» на т/к СТБ); *молочарня* — замість *молокопереробний завод* (Еспресо, 14.09.2016); *бляхарня* (майстерні з такими вивісками можна побачити тепер у різних містах); не *ливарний завод, хлібозавод, пивзавод, цегельна фабрика, а ливарня, пекарня, броварня, цегельня* [Рицар 2002] (слово «Цегельня» поки що використовується як власна назва відповідних підприємств — замість *цегельний завод*); українськими відповідниками до рос. *кирпичный завод, литейный завод, оружейный завод, пивоваренный завод, сталелитейный завод, судостроительный завод, хлопкоочистительный завод* у названому нижче словнику подано відповідно *цегельня, ливарня, зброярня, броварня і пивоварня, сталеварня, корабельня, бавовноочисня* (Зубков НРУПС 2005). Хоча слід відзначити, що це словотвірна модель, семантично не зовсім однозначна, — з нерідко однаково можливим її застосуванням на позначення майстерні, фабрики і т. ін. (у СДМ 1930, с. 84, до речі, її було подано на позначення саме майстерень різного профілю: рос. *швейная / портняжная мастерская* — укр. *кравечня* і т. д.).

Див. також у загальному руслі активізації нормотворчо-пуристичних настанов про активізацію в ужитку слів *копальня* (див. р. VI п. 2.4), *гуртовня / гуртівня* (див. п. 5.1.1 цього розділу).

Не все, однак, у загальних межах розгортання цієї словотвірної моделі можна пояснити тільки нормотворчо-пуристичними чинниками: такі одиниці, як, наприклад, *винодельня, сироварня, хачапурня, хинкальня*, активізувалися тепер і в російській мові.

4.3.2.11. Активізація вживання і творення двох типів складних іменників.

4.3.2.11.1. З другим компонентом *-гін* (з першим компонентом, що означає вміст відповідної споруди) — у конкуренції з типом на *-провід* (*водопровід* та ін.): *водогін* (слово фіксується в словниках ще з 20-х років — див., зокрема: РУСКрим.; РУСПМ 1926; Ізюмов — на другому місці тут подано варіанти з *-провід*, хоча, наприклад, тільки *газопровід, газопровідний*)⁴⁴, за цим зразком рідше *газогін*, ще рідше *нафтогін* (ці слова стали досить помітними насамперед у ЗМІ), рідко *теплогін, повітрогін, продуктогін, вогнегін* (до рос. *огневод*: Сл. військ.); з похідними прикметниками *водогінний, газогінний, нафтогінний*. Відзначений тип зазнає помітніших обмежень у частотності вживання та продуктивності словотворення, по-перше, у випадках, коли споруда, система все-таки нічого не «жене», а тільки «веде, проводить» (так, до рідко вживаних або практично не вживаних належать *аміакогін, парогін, сміттєгін, трубогін, шляхогін*, а також анат. *сім'ягін*), по-друге, у творенні похідних прикметників і особливо іменників на позначення осіб за родом занять на зразок *водогінник*.

4.3.2.11.2. З першим компонентом *багато-* — у конкуренції з *много-* (у термінологічних іменниках і прикметниках): *багатогранник, багатокутник, багаточлен, багато-*

⁴⁴ Але в джерелах того періоду це слово могло мати й інше значення, пор.: рос. *водопровод* (предприятие) — *водогін*; (система труб) *водопровід*; рос. *водопроводный* (о станции, предприятии) — *водогінний*; (о трубе) *водопровідний*; рос. *водопроводчик* — *водопровідник* (СДМ 1930); рос. *водопровод* — *водопровід*; (нагнетательная станция) *водогін*; рос. *водопроводчик* — *водопровідник; водогінник* (РУС 1937).

кратний і т. ін. (так, РУСНТ 1998 подає тільки одиниці з *багато-*; у СУМ-20, СУМ 2012 це відсилання одиниць з *много-* до одиниць з *багато-*, але СУМ 2012 залишає *многочлен* як єдиний з цих дублетів; словники ж попереднього періоду подавали такі терміни з відсиланням до варіантів з *много-* або й не давали зовсім: РУС-3, СУМ-11). Проте в самій мовній практиці, в тому числі й у викладанні відповідних дисциплін і, отже, в офіційних навчальних програмах, від термінів *многогранник*, *многочлен* і т. ін. як основних або й єдиних назв не відмовляються.

4.3.3. Прикметники.

4.3.3.1. Активізація вживання і творення віддієслівних прикметників із суфіксом *-льн-ий* (пор. у п. 4.3.2.2 явище активізації іменників на *-льник*):

1) як продовження реалізації, особливо в загальному руслі лібералізації норм слововжитку і словотворення, основного для цього типу віддієслівних прикметників словотвірного значення «призначений для виконання відповідної дії», наприклад: *голосувальний* (*бюлетень*, *скринька*: СУМ-20; розм. «У позаминулий *голосувальний* четвер Верховна Рада ухвалила закон “Про землеустрій”»: М. Скорик. — УМ, 10.06.2003), розм. *протестувальний* («<...> встановили вже звичні *протестувальні* засоби — намети» (НТН, «Вчасно», 13.02.2006) та ін. (особливо ж, звичайно, у сферах технічного та наукового слововжитку); зокрема, як звичайний засіб уникання віддієслівних прикметників із суфіксом *-очн-* (див. п. 4.3.3.4), пор.: *перев'язочний*, *перев'язочна* у знач. ім., ж. (ОСУМ 1975, СУМ-11) — *перев'язувальний* (*пакет*), *перев'язувальна* у знач. ім., ж. (УОС 2009, СУМ-20);

2) в основному ж — для заміни й узагалі з метою уникання вжитку прикметників на *-чий*, за походженням форм активних дієприкметників тепер. ч. (див. про цю тенденцію: п. 2.5.7.1; пор. відповідні зразки, що вважалися нормативними і в радянській час: *визначальний*, *вирішальний*, *відхаркувальний*, *запам'ятовувальний*, *знеболювальний*, *передавальний*: *радіоцентр* і т. ін., *різальний*, у складних словах: *багатообіцяльний* — див., наприклад, у РУС-3 до рос. *многообещающий*, *всепоглиняльний*, *газопостачальний*, *жарознижжувальний*, *кровосальний*, *літеродрукувальний*: УРЕ-ІІ та ін.; див. також п. 4.3.8.3):

а) найчастіше це утворення від перехідних дієслів (з вираженням, крім ознаки призначення для виконання відповідної дії, ознаки активно спрямованої дії), особливо тих, що не стосуються сфери позначення осіб: *вражальний* (*видовище*, *ефект*), *дезінфікувальний*, *доповнювальний*, *друкувальний* (*пристрій*), *закріплювальний*, *замикальний* (наприклад, до рос. не тільки «закрывающий», а й «запирающий») і військ. «закрывающий»), *заспокоювальний* (пор. уже наявне до цього *заспокійливий*), *звеселяльний* («Тут породіллям пропонують народжувати, вживши перед пологами так звану *звеселяльну* газову суміш». — Е, 26.07.2011, с. 5; пор. також, наприклад, до рос. «веселящий газ» інші відповідники: *веселящий газ* [РУС-3], *звеселяючий газ* [РУС 2003, РУС-4], *сміховий газ* [РУСНТ 1996]), *зчитувальний* (*пристрій*), *іонізувальний* (*випромінювання*), *клеїльний* (до рос. не тільки «клеильный», а й «клеящий»), *кодувальний*, *комплектувальний* (*деталі*, *вироби*), *компрометувальний* (*матеріал*), *конкретизувальний*, *консолідувальний*, *констатувальний* (*частина документа*), *координувальний*, *легувальний* (*елемент*), *моделювальний*, *мотивувальний* (до рос. не тільки «мотивировочный», а й «мотивирующий»), *навчальний* (рос. «обучающий»: *навчальні системи*), *обслуговувальний* (*персонал*), *обтяжувальний*, *оперізувальний* (*лишай*), *організовувальний* і *організувальний* (*роль*, *фактор* та ін.: СУМ-20, УРРУС) — замість *організуючий* і *організуючий*, *пом'якшувальний* (наприклад, юр. *обтяжувальні* і *пом'якшувальні обставини*), *переважальний* (*більшість*, *вплив* — замість *переважаючий*, хоча вже існує прикметник *переважний* у цьому ж значенні, і, очевидно, похідний прислівник *переважно*, прислівниковий зворот *переважним чином* замінити новоутворенням із *-льн-* досить проблематично), *підсумовувальний*,

породжувальний (граматика), розвивальний (у педагогіці: навчання, ігри тощо), сканувальний, спрямовувальний (сила), узагальнювальний («узагальнювальні слова при однорідних членах речення»), уражальний («уражальна дія вибуху»), уточнювальний та ін., серед менш регулярних: колольний (зброя) — до рос. *колоющий* (Сл. військ.); у складних словах: букводрукувальний, ґрунто-, бюджето-, ціноутворювальний, енергопостачальний, звукоізолювальний, звукопідсилювальний, ресурсозберігальний, шумопоглинальний та ін. Ось, наприклад, перехід від диференційованого добору українських відповідників до російських власне відносних прикметників і ад'єктивованих дієприкметників до їх уніфікації на користь форм із *-льний*: замість розмежовування *каральний* (загін, експедиція — рос. *карательный*) і *караючий* (правосуддя — рос. *карающий*) (РУС-3, СУМ-11) — тепер дедалі частіше: «Каральний меч правосуддя поки не очистив найбрудніші вибори в історії України» (УМ, 22.11.2005, с. 10), «СБУ: так кується “каральний меч Януковича”» (назва статті: Дз. т., 29.05.2010); замість *регулювальний* (рос. *регулирующий*) і *регулюючий* (рос. *регулирующий*) (РУС-3, СУМ-11) — для обох випадків перша з цих форм (УРРУС, РУС 2003).

Дедалі ширше ця модель охоплює також інші типи віддієслівних прикметників для номінації ознаки предмета за виконуваною ним дією або його станом — замість форм на *-чий*, оскільки в певних колах не тільки осіб, що професійно мають справу зі словом, з питаннями культури української мови, а й звичайних мовців уже встигло, очевидно, поширитися переконання про «простоту» заміни не властивої українській мові моделі на *-чий* органічнішою моделлю на *-льний*. Так, редакція газети, реагуючи на вживання в тексті публікованої статті слова *домінуючий* (дериват від неперехідного дієслова), зауважує в примітці: «Калька з російської — *доминирующий*. По-українському — *домінувальний, переважальний*» (Сл., 1993, ч. 4), зовсім не беручи до уваги наявність в українській мові таких слів, як *домінантний, переважний*. Однак далеко не в усіх подібних випадках така модель може сприйматися як «універсальна» для української мови, оскільки власне прикметникова форма на *-льний* має виражати ознаку предмета не просто за дією, виконуваною ним у певний момент (як дієприкметникова форма на *-чий*), а за його більш або менш постійною дією, причому ця ознака «в ідеалі» має бути спрямованою на певний об'єкт або ж, хоч і не маючи такої спрямованості, виражати ознаку функціонального призначення суб'єкта дії (тому вона не однаковою мірою органічно може стосуватися різних семантичних класів суб'єктів дії: див. далі):

б) це деривати від неперехідних дієслів або окремих неперехідних значень перехідних дієслів: *акальний* (вимова, говір: РУС 2003), *блукальний* (нерв), *вібрувальний* (звук, голос), *детонувальний, домінувальний* (значення, роль, мотив, становище; функціонально-домінувальна мова: Укр. м., 2015, № 2, с. 4), *дрейфувальний* (крига, судно, станція), *загнивальний, згасальний* (до рос. «затухающий»), *зростальний* (зростальна послідовність — у математиці, *по зростальній* — рос. «по возрастающей»: РУС 2003), *керувальний* (пристрій: УРРУС, РУСНТ 1998 — рос. «управляющий»), *конкурувальний* (спроможність; компанії, фірми), *крокувальний* (екскаватор: СУМ 2012), *літальний* (не тільки до рос. «летаальный»: *літальний апарат*, а й до «летающий» — щодо неістот: «нерозпізнаний літальний об'єкт», «літальна фортеця» — літак), *маневрувальний* («Особливість цієї ракети у тому, що вона здатна нести десять гіперзвукових маневрувальних ядерних блоків індивідуального наведення». — ВЗ, 12.09.2014, с. 3), *мігрувальний* (мігрувальні птахи: УРСНТ), *пікірувальний* (політ), *прогресувальний* (параліч: УРСНТ), *проникальний* (радіація, рана; див. ланцюжок новоутворених словотвірних синонімів до цього прикметника: п. 4.3.8.3 цього розділу, а також р. VI п. 4.1.3), *ридальний* (голос: РУС 2003), *трасувальний* (вогонь; «Перейшов уночі під трасувальними кулями фронт»: Укр. т., 11.05.2012, с. 63), *циркулювальний* (РУС 2003) та ін.; у складних словах: *довгогральний*. Ось уже навіть на зміну прикметника *існуючий*: «Це не означає, що хтось справді усе про нас знає наперед: доля, гадаю, не любить *існуючого* сміття»

(Г. Штонь. — УЛГ, 8.03.2011, с. 1). Безперечно, далеко не в усіх подібних випадках використання цієї моделі слід вважати доречним (для частини їх, зокрема, природнішою може бути відіменникова мотивація: *домінантна роль, конкурентні фірми, фірми-конкуренти, контактні мови, поверхні* і под.). Але, з іншого боку, там, де хоч якоюсь мірою вгадується вказівка на призначення суб'єкта: *детонувальний, пікірувальний (бомбардувальник), довгогральний* і под., модель на *-льний* може досить природно «працювати» й у похідних від неперехідних дієслів;

в) це сфера номінації ознак осіб (незалежно від перехідності / неперехідності твірною дієсловом): *атакувальний* (РУСКар., РУС 2003: до рос. «наступающий»; «атакувальні лави німецьких військ»: «1+1», ТСН, 22.06.2009; «Команди атаквальні, але, напевне, в Донецьку багато голів не заб'ють». — ГПУ, 12.02.2013, с. 14), *відступальний* (РУСКар., РУС 2003: до рос. «отступающий»), *нападальний* (РУСКар., РУС 2003: до рос. «наступающий»), *наступальний* («наступальні німецькі частини»: Суч., 1995, № 5, с. 110; «прориваючи наступальну піхоту»: ТВі, цикл перекладних програм «Цивілізація», 3.10.2011); так само: *супроводжувальний* (*супроводжувальні особи*), *мітингувальний, пікетувальний, страйкувальний* (*мітингувальний Київ; пікетувальні, страйкувальні шахтарі, студенти, кияни, львів'яни, колони*). Очевидно, по-перше, що всі ці прикметники вживаються на позначення не відповідної більш-менш постійної ознаки суб'єкта, а ознаки (дії), тимчасово наявної в нього (виконуваної ним). Не випадково, наприклад, СУМ-20, відсилаючи *атакуючий* з позначкою «рідко» до *атакувальний* (керуючись при цьому, безперечно, тільки нормотворчими настановами, а не реальною вживаністю слів), субстантивоване позначення людей («Атакуючі прорвались до самого Перекопського валу»: Олесь Гончар) лишає при першому з цих слів. За наявності ж у значенні цих прикметників вказівки на призначення відповідної дії вони сприймаються цілком нормально, наприклад: *контратакувальні дії, заходи, відступальний маневр, наступальна операція*, у тому числі й щодо угруповань людей, призначених для певних дій: «Коло українського кордону зосереджено наступальні частини російських збройних сил» (з повідомлень ЗМІ у 2014 — на початку 2022 рр.); так само в тих випадках, де означення *атакувальний* стало поширюватися в конкуренції з *атакуючий* із набуттям уже певних ознак якісного прикметника — «наступальний, “бойовий”»: *атакувальний стиль* (у футболі та ін.), «грати в *атакувальний футбол*». По-друге, навіть тоді, коли особа виступає як суб'єкт відносно постійної й активно спрямованої дії, вибір моделі на *-льний* для номінації такої її ознаки не видається органічним, пор., наприклад, з одного боку, *дублювальний пристрій* (пристрій, призначений для дублювання певних дій, — це цілком органічне слововживання), а з другого, — *дублювальний склад спортивної команди*; навіть словники, що досить широко подають у подібних випадках модель на *-льний*, дають, наприклад, *граючий* (не *гральний*) *тренер* (РУС 2003);

г) це випадки, коли суб'єктом є носій стану, а не виконавець дії. Так, у ЗМІ, в деяких словниках останнього часу вже є прикметник *шокувальний* (*кадри, відео* і т. ін.) — як, зокрема, відповідник до рос. *шокирующий*, англ. *shocking* і т. ін., але в мовній практиці, наприклад, навіть недержавних телевізійних каналів продовжують використовувати переважно *шокуючий*: «*Шокуючий світ*» (цикл програм на т/к «Тоніс»), *шокуюче вбивство*; пор., з іншого боку, цілком виправдано: *шокувальний прилад* (електрошокер);

3) у конкуренції з уже наявними в попередній період прикметниками із суфіксами *-н-*, рідше *-ов-* та деякими ін.: *випробувальний* (*політ, термін* та ін.; хоча, наприклад, в УРЕ-ІІ вже була стаття *випробувальний строк*, але мовні словники подавали все-таки тільки *випробний*); *відновлювальний* (*крем, медицина, можливості організму; аварійно-відновлювальні роботи*), пор. *відновний; заборонювальний* (СУМ-20), пор. *заборонний*;

випарювальний, пор. *випарний* ⁴⁵; *мітингувальний* (*риторика; мітингувальні настрої*: ICTV, «Факти», 10.12.2013), пор. *мітинговий*. У конкуренції з давнішим *неминуций* і новішим *непроминуций* поширилося *непроминальний* — наприклад, у назві праці Івана Дзюби: «Застукали сердешну волю...»: Шевченків «Кавказ» на тлі *непроминального* минулого (Київ, 1995); *мати непроминальне значення; лишити непроминальний слід* (з іменником *непроминальність*), а за цим зразком — і *проминальність* (у конкуренції з *минуцисть, скороминуцисть, скороминучість*): «Ніколи ще лірика Ліни Костенко не залишала такого пронизливого відчуття *проминальності* часу, що тече, як пісок між пальцями» (В. Панченко. — Вітчизна, 1988, № 8), «*проминальність* людського життя» (Кр., 2002, ч. 6, с. 18).

З комунікативного боку заслуговує на цілковите схвалення поширення прикметника *прохолоджувальний* (*напій* та ін.: СУМ 2012, УРРУС), оскільки рекомендоване до цього *прохолодний* — як омограф до *прохолодний* «холоднуватий» — у конкретних контекстах писемної форми реалізації без відповідного знака наголосу не можна вважати достатньо однозначним для розуміння.

4.3.3.2. Активізація вживання і творення прикметників із суфіксом *-(н)ицьк-ий*, співвідносних з погляду словотвірної мотивації з агентивними іменниками на *-ник* і абстрактними іменниками на *-ництво* (див. 4.3.2.7), — а) з поширенням їх на семантичні сфери вживання прикметників із суфіксами *-н-и(і)й, -ч-ий* та конкуренцією з останніми; б) з активізацією їх творення від агентивних іменників на *-ник* без наявності іменників на *-ництво*. Це явище спостерігалось й давніше, пор., наприклад: *погромницький* (*діяльність, кампанія, стаття*), *визвольницький* (*визвольницький похід*: Максим Рильський) — з формальним мотивуванням цих слів іменниками *погромник, визвольник*, хоча за значенням вони є повністю тотожними з *погромний* і *визвольний*. Тепер же це виявляється ширше. Наприклад, в актуалізованих словотвірних гніздах, члени яких з політичних мотивів у попередній період зазнавали обмежень у вжитку, функціонували переважно поза межами «офіційної» літературної мови:

— *державницький* — прикметник, за своєю семантико-словотвірною мотивацією співвідносний з іменниками *державник* і *державництво* (див. про гніздо *держав-* також у р. І п. 5.1.3): а) у його власному значенні: *державницька ідея* (тобто *ідея державника, перейнята державництвом*), *ідеологія, тенденція, теорія, течія, курс, політика, місія, інтереси, мислення, свідомість, політичні сили, партія, політик* («<...> до місцевої влади тут прийшли *державницькі політики*»: Ю. Чикирясов. — ЛУ, 8.11.2001); «Газета буде відкрита для усіх партій, громадських організацій *державницького спрямування*». — Час, 27.11.1998, с. 1), *на державницьких позиціях* (з *державницьких позицій*); прислівник *по-державницькому* (*мислити, діяти*); б) у випадках слововживання з можливістю одночасно двозначного, але однаково «правильного» його розуміння — як власне «державницький» і як «державний»: «працювати над важливою *державницькою проблематикою*» (Крим. св., 23.08.2013, с. 5), «Історія України — *дисципліна державницька*» (УК, 11.07.1998); в) у значенні «[власне] державний», коли «модне» тепер слово вживається вже майже механічно замість *державний*: «Вона [Україна. — О. Т.] переконала світову громадськість у важливості свого *державницького існування* як запоруки стабільності в Європі» (Л. Залізник, історик. — Час, 4.12.1998); «запроваджувати українську мову в усі сфери *державницького життя*», «функціонування української мови в *дер-*

⁴⁵ Ці прикметники вживалися в живій мові, звичайно, й до описуваного періоду, однак нормативні словники їх намагалися уникати (хоча СУМ-11 наводить *відновлювальний*). Тепер же їхня частотність зросла, і словники стали їх фіксувати без нормативних застережень. Свою роль у їхньому поширенні може відігравати, до речі, також вплив російської мови з подібним суфіксальним оформленням відповідних прикметників, пор. *испытательный, восстановительный, запретительный, испарительный*.

жавницьких сферах» (ЛУ, 2.12.1999, с. 2); «працювати на державницьких посадах»; «період 90-х років у державницькому житті України», «українська незалежно-державницька епоха» (Т. Салига, літературознавець. — ЛУ, 11.02.1999); «На кінець 1929 року Україна остаточно втратила свою державницьку незалежність», «<...> він [один з керівних діячів РФ. — О. Т.] екстраполює це завдання на кожен державницьку структуру України» (О. Скипацький, генерал. — Е, 13.12.2012, с. 4). Таке саме розширення й «розмивання» значення спостерігається в похідних антидержавницький («антидержавницький стан справ»: [Із інтерв'ю з Анатолієм Погрібним]. — УС, 29.10.1998; «повалення цієї антидержавницької влади»: Сл. Пр., 11.07.2013, с. 11), великодержавницький. СУМ-11 і СУМ-20 подають пари слів антидержавний / антидержавницький, великодержавний / великодержавницький як абсолютні синоніми, оскільки в певній серії контекстів вони справді можуть бути взаємозамінними, пор.: антидержавна / антидержавницька позиція, однак може бути, наприклад, тільки: антидержавний переворот; «Росія прагне зберегти свій великодержавний статус»; великодержавний шовінізм — це шовінізм скоріше великої держави, а не тільки великодержавників ⁴⁶;

— незалежницький (ідеали, настрої, тенденції, організація; український незалежницький рух часів II Світової війни): УМ, 2.04.2010), але пор., наприклад: «Україна за роки свого незалежницького існування <...>» (один з учасників програми «Подвійний доказ». — «1+1», 6.05.2003), тобто незалежного; «А здавалося, що з появою незалежницьких інституцій <...> на зразок Асоціації українських письменників [маються на увазі новостворювані творчі організації, не залежні від «офіційних» на зразок Спілки письменників України. — О. Т.] літуркраніне [оказіоналізм за зразком «літуркранці», як називали себе члени редколегії газети «Літературна Україна». — О. Т.] життя завирує з небаченою силою» (Д, 24.10.2002);

— самостійницький («У правозахисної організації, яка наприкінці вісімдесятих розбудила самостійницькі поривання українців, — ювілей». — Е, 10.07.2008), але пор., з іншого боку: «За всіх злигоднів першого самостійницького десятиліття наш народ за цей час все-таки розвивався під знаком української ідеї» (Дмитро Павличко), тобто самостійного.

У семантичному розвитку двох інших прикметників, також нечасто вживаних у попередній період в «офіційній» УЛМ:

— культурницький — а) у його власному значенні: робота, організація, місія когось або чого-небудь; «нові культурницькі ідеї» (М. Жулинський. — ЛУ, 11.11.1999, с. 6); б) з можливістю двозначного розуміння: «Товариство довго виношувало ідею культурницького центру» (О. Гаврош. — УМ, 26.08.1999, с. 11); в) уже тільки в значенні «культурний»: «Програма, яка отримувала нагороди як краща розважальна, яка стала єдиним культурницьким явищем, <...> заморожена» (О. Омельченко. — УС, 25.03.1999: про одну популярну телепрограму), «неделікатне поводження з культурницькими реаліями нашої минувшини» (К. Родик. — Сл., 1995, ч. 1, с. 3), «<...> аби бачити Україну <...> сучасною в усіх політико-економічних і культурницьких чинниках» (В. Квітка. — УС, 13.09.2001, с. 15), «культурницькі процеси в нашій країні» (В. Плющ. — ЛУ, 9.11.2000, с. 1), «Європа нас поки що не прочитає. Хоча б через те, що українська мова,

⁴⁶ Крім того, у структурі прикметника державницький останнім часом сформувалося ще одне значення — від нового значення твірного іменника державник «чиновник, урядовець; державний службовець» (див. про останнє в р. І п. 5.1.3): «У прагненні посісти найвище державницьке крісло заявки подали у той час чимало претендентів» (В. Кирилюк. — ГУ, 18.07.2009, с. 8) — про вибори Президента України 1991 року; «У державницьких кабінетах замість портретів Леніна з'явилися портрети Шевченка» (Дмитро Павличко. — ВЗ, 12.06.2003); «контроль за декларуванням доходів осіб, які виконують державницькі функції» (Хр., 14.11.2001); «Як, повернувшись з АТО, пережити державницьку бюрократію» (Еспресо, «Телеекспрес», 20.10.2015: рухомий рядок новин — про поневіряння ветерана АТО в чиновницьких кабінетах).

попри всі старання подвижників та прагнення національно свідомої інтелігенції, не має в Західній Європі *культурницької ідентифікації*) (Андрій Кокотюха, письменник. — ЛУ, 15.02.2001, с. 2);

— *просвітницький*, яке поширилося пізніше, ніж *просвітні(у)й*, разом з утворенням другого значення іменника *просвітництво* (див. п. 4.3.2.7) і співвідносячись як з ним, так і з давніше вже відомим *просвітник*, стало вживатися як у своєму власному («*просвітницька позиція* вченого», «*просвітницька місія* Кирила і Мефодія»), так і в тому самому значенні, що й *просвітний*: *просвітницький* (*рух, робота, діяльність, програма, організація, фонд, фільм, газета*; «Треба створити *просвітницьку систему*. <...> Я маю на увазі створити систему по типу “Просвіти” з хатами-читальнями»: М. Воєцька, читачка, м. Коломия. — Д, 12.10.2012, с. 12); так само в похідних композитах: *культурно-(санітарно-, інформаційно-, громадсько-)просвітницький* (*культурно-просвітницьке училище*: СТБ, «Вікна», 3.06.2005; *культурно-просвітницьке товариство*: УК, 27.08.1998), *просвітницько-культурний*.

В інших випадках:

— стали вживатися як абсолютно рівнозначні прикметники *благодійний / благодійницький* (*справа, діяльність, допомога, організація, фонд*), *добродійний / добродійницький* (*добродійницькі заходи*: Борис Олійник. — ЛУ, 1988, № 19, с. 7);

— (*не*)*насильницький*: зі слідами *насильницької смерті, ненасильницький* (*характер дій, методи*); у похідному прислівнику: «*насильницьки* прищеплена однопартійна система, яка існувала в СРСР» (С. Брунь. — УС, 25.02.1999) і т. ін. (прикметник *насильний* уживається в подібних зворотах тепер рідше), тоді як, наприклад, СУМ-11, РУС-3 подавали так: *насильна смерть, насильний переворот, насильні заходи*, співвідносячи *насильницький* загалом з рос. *наси́льный*;

— *добровільницький* (*діяльність, рух, військо, легіон Українських січових стрільців* та ін.; пор. *добровільний, добровольчий, дорадницький* (*служба*: СУМ-20; пор. уже наявне *дорадчий*: «У Львові проходив семінар “До національної мережі *дорадчих служб* в Україні”»). — УШ, 3.08.2000, с. 2) — одночасно з активізацією іменників *добровільництво, дорадництво* (див. п. 4.3.2.7).

Про продуктивність цієї моделі свідчить також той факт, що деякі прикметники такого роду утворюються вже без наявності відповідної іменникової мотивації — тільки за аналогією, відштовхуючись від відповідних уже наявних прикметників (із суфіксами *-н-, -ч-*), наприклад: *заборонний / заборонницький* («ціла низка *заборонницьких актів*»: Крим. св., 13.11.1998); *знуцальний / знуцальницький* («<...> вимагати заборону показу теле- і радіопрограм, які розпалюють національну ворожнечу *знуцальницькими* для корінної нації *виступами*»: газета «Український форум», 7.05.1999); *освітний / освітницький* (*діяльність, сфера, центр, ценз* та ін., наприклад: «Головним тоді був не *освітницький ценз*»: з українських субтитрів до російського д/ф «Абакумов. Падение наркома». — СТБ, 2.10.2005; *культурно-освітницька програма*); *світоглядний / світоглядницький* («<...> нав'язуючи різні <...> *світоглядницькі орієнтири*»: В. Квітка. — УС, 13.09.2001, с. 15); *миротворчий / миротворницький* (*діяльність, місія, операція, сили*).

З мотивуванням уже тільки від агентивних (за відсутності відповідних абстрактних) іменників сформувалися або розширили своє вживання такі прикметники, як *застійницький* (*часи, доба*) і *перебудовницький* (*часи, література, кіно*) — від часів «перебудови» в СРСР у другій половині 80-х років: за мотивацією це похідні від *застійник* (пор., наприклад, у «власному» значенні цього прикметника: «демонстрація *застійницьких інстинктів*» — ЛУ, 3.08.1989) і *перебудовник*, але за значенням тотожні з *застійний* і *перебудовн(ч)ий*; *руйнівницький* («*руйнівницький удар* русифікації». — Крим. св., 8.11.2002) — те саме, що *руйнівний*; *підпільницький* («повстанські, партизанські та *підпільницькі збройні формування*». — УС, 13.09.2001, с. 16); *дослідницький* (*діяльність, організація, інститут, судно* та ін.; «— Я всіх благала зберегти нашу *дослідницьку*

станцію»: Е, 8.08.2013, с. 13; *аналітико-дослідницький центр «Інститут міста»*: ГПУ, 14.01.2014, с. 22) — те саме, що *дослідний* (таке вживання *дослідницький* спостерігалось й до цього, але тепер воно значно розширилося, серед причин чого можна вбачати, звичайно, не тільки активізацію відзначеної суфіксальної моделі, але й вплив рос. *исследовательский*); *спостережницький* (пор. *спостережник* — те саме, що *спостерігач*) — у конкуренції зі *спостережний*: *місія, пункт, політ; танковий прицільно-спостережницький комплекс*.

4.3.3.3. Активізація вживання і творення прикметників зі структурним компонентом *-ій-*.

4.3.3.3.1. Це насамперед прикметники на *-ій-н-ий*, рідше *-ій-ськ-ий*, корелятивні з іменниками на *-ія* (як правило, похідні від них), які вступають у конкуренцію з досі більш уживаними або й давнішими формами з формантами *-ичн(ічн)-, -і(он)аль-н-ий, -іан-ськ-ий, -іат-ськ-ий, -ей-ськ-ий* та деякими іншими⁴⁷. Тенденція до поширення утворень із цим компонентом у прикметників відзначеного походження була очевидною й давніше⁴⁸, але тепер вона помітно увиразнилася в мовній практиці, повніше закріплюючись у нормативних словниках та ортологічних рекомендаціях⁴⁹. Наприклад (першою в поданих нижче парах стоїть одиниця, більш уживана чи більш рекомендована до 90-х років або й тепер):

— *алергічний / алергійний; гімназичний* (спільне з російською мовою, яке стало вживатися і в колишній «підросійській» Україні), *гімназійний* (спільне з польською мовою, яке стало вживатися і в колишній «підпольській» Україні) / *гімназійний; діахронічний / діахронійний; драматургічний / драматургійний; енциклопедичний / енциклопедійний* (див., наприклад: Науково-технічне слово. Львів, 1993, № 1, с. 14); *євангелічний / євангелійний* (СУМ-20); *іронічний / іронійний* («Насправді це іронійний коментар Верговена до таїнства причастя». — Д, 1.10.2010); *істеричний / істерійний; олігархічний / олігархійний; пандемічний / пандемійний; пневмонічний / пневмонійний* (СУМ-20); *синестетичний / синестезійний; стратегічний / стратегійний; телескопічний / телескопійний; термінологічний / термінологійний; технологічний / технологійний* («виробники високотехнологійних пристроїв»: П, 29.07.2004); *типологічний / типологійний; утопічний / утопійний* (Науково-технічне слово. Львів, 1993, № 1, с. 14); *фантазмагоричний / фантазмагорійний* («Випробовуючи новий тоді будівельний матеріал — цемент, обсадив [архітектор В. Городецький. — О. Т.] власну садибу на Банковій фантазмагорійними фігурами»: К. Родик. — УС, 24.02.2000, с. 15); *філармонічний / філармонійний*: якщо СУМ-11 віддавав перевагу першому слову з цієї пари, то, наприклад, СУМ 2012 — уже

⁴⁷ Строкатість творення цих прикметників в українській мові помітна незоброєним оком, і повністю уніфікувати її, звичайно, ледве чи можливо. Пор., наприклад: «Від іменників на *-ція* творимо прикметники на *-ійний* <...>: <...> *сенсаційний, кульмінаційний* і т. п. Вживаємо прикметників на *-ічний* <...>: <...> *іронічний, іділчний* <...> Вживаємо закінчення *-альний, -яльний*: <...> *провінційальний, офіційальний* <...>» [Огієнко 1927: 196].

⁴⁸ Пор. варіювання за вживаністю в словниках ХХ століття, наприклад, форм *емоційний / емоціональний, конфесійний / конфесіональний, магнезійний / магнезійальний, офіційний / офіційальний, пропорційний / пропорціональний*; навіть щодо пари *провінційний / провінційальний*, що її словники ще у 80-х роках подавали на користь другого з цих слів, у мовознавчих працях цього ж часу можна знайти цілком протилежні рекомендації [див., наприклад: Щербатюк 1970: 24].

⁴⁹ Пор. таку ж тенденцію (з прагненням до заміни, наприклад, *диференціальний* на *диференційний*), але в межах значно ширшого напрямку — узагалі з усуненням форманта *-альн-* у структурі відсубстантивних прикметників (*арбітний, біномний, кантэкставы, постфіксаваы, формаваы і формны, експериментны* замість відповідно *арбітальны, біноміальны, кантэкстуальны, постфіксальны, формальны, експериментальны*) у певних сегментах функціонування білоруської літературної мови в 1990-х — на початку 2000-х років [Сіплівена 1998].

другому (див. також у п. 4.3.8 про творення ланцюжків на зразок *синонім* — *синонімний*, *синоніміка* — *синонімічний* і *синонімія* — *синоніміїний*). У журналі ІУМ уже стали послідовно подавати *академіїний*, *методологіїний*, *морфологіїний*, *ортографіїний* і т. ін. (див., наприклад: Укр. м., 2023, № 1);

— *артеріальний* / *артеріїний* (останнє вже було в РУСКрим., Голоск., УАС); *епархіальний* — *епархіїний*; *індустріальний* / *індустріїний*; *категоріальний* / *категоріїний* (останній варіант почав уживатися ще наприкінці радянського періоду, але, як і в російській мові, із семантичною спеціалізацією: «який стосується певної категорії, розряду і т. ін.»; з 90-х років він став поширюватися вже у двох значеннях — у своєму попередньому, з розширенням сфери слововживання: *категоріїний менеджмент*, *категоріїний похід*, тобто спортивний похід, виконуваний в одній із визначених категорій, — і як цілком рівнозначний синонім до давно вже узвичаєного *категоріальний*: наприклад, «категорієне значення частин мови» — у мовознавстві); *ораторіальний* / *ораторіїний* (від *ораторія*); *президіальний* (УРРУС; пор. також у формі *президіяльний*: УНС; пор. пол. *prezydialny*) / *президіїний* (УОС 2009, СУМ 2012, СУМ-20); *стипендіальний* (пор. також у формі *стипендіяльний*: УНС; пор. рос. *стипендиальный*, пол. *stypendialny*) / *стипендіїний* («*Стипендійна комісія при Фундації ім. О. Ольжича оголошує конкурс <...>*». — УС, 2.10.1997); *функціональний* / *функціїний* (*функціїні обов'язки*; *функційна грамати́ка* — у мовознавстві; *багатофункціїний*, *поліфункціїний*; пор. ще в 30-ті роки в західноукраїнському варіанті УЛМ: «*Функціїність діалектизмів у творах В. Стефаніка*» — стаття І. Ковалика в журналі «Рідна мова», 1937, ч. 4, с. 159; подано також в УНС, УАС; існує також тенденція до семантичного розмежовування цих прикметників: див. нижче); *церемоніальний* / *церемоніїний* (останнє було зафіксовано в СУМ-11, але тепер воно стало значно вживанішим, наприклад: «Президенту слід залишити тільки *церемоніїні* функції символу нації». — ГПУ, 26.07.2013, с. 7);

— *венеціанський* / *венеціїський*: *Венеціанська* / *Венеціїська комісія* (другий з цих варіантів у СУМ-11 подано з позначкою «рідко», а в СУМ-20 — просто з відсиланням до *венеціанський*; це ж стосується й іменників *венеціанець* / *венецієць*, перев. мн.);

— *азіатський* / *азіїський* (наприклад: «стрибок *азіїських тигрів*» — про стрімкий розвиток економіки в країнах Далекого Сходу: з передвиборного телеролика Блоку Юлії Тимошенко, серпень 2007 року; цей варіант у СУМ-11 подано з позначкою «заст.», а вже в СУМ-20 — просто з відсиланням до *азіатський*; до речі, нормативними ще й до 90-х років були форми *євразійський* — від *Євразія*, *малоазіатський* / *малоазіїський* — від *Мала Азія*, але тепер, наприклад, УОС-09 подає й *середньоазіатський* / *середньоазіїський*, хоча тільки *азіатсько-тихоокеанський*; в інформаційних програмах теле- і радіоканалів форма *азіїський* тепер явно переважає)⁵⁰; певною мірою сюди прилягає й поширення в загальноукраїнському вжитку прикметника *унійний* (від *унія*): *Берестейський унійний собор 1596 року*, *унійна церква* (одна з назв УГКЦ; подано в УНС, УАС) — у конкуренції з *уніатський* (утім, члени цієї пари не є цілком рівнозначними);

— *міліційний* / *міліціїний*, *поліцейський* / *поліціїний* (наприклад, американський т/с «*Поліційна академія*»): відбулося відновлення у сфері активного вжитку цих других варіантів; як наслідок повнішого витіснення зі сфери літературного слововжитку варіанта *біблейський* на користь *бібліїний* стала поширюватися також форма іменника *бібліїзм* — у конкуренції з *біблеїзм*.

З-поміж інших випадків, наприклад: *артилерійський* / *артилеріїний* (*артилеріїний обстріл*: СТБ, «Вікна», 20.03.2015; ця форма є також у РУСКрим., УНС, УАС); *граціозний* / *граціїний* (останній варіант подавали й словники попереднього періоду, але тепер він активізувався).

⁵⁰ У мові ЗМІ набирає активності також іменник *азієць* «житель або уродженець Азії», перев. мн. (жін. *азійка*) — у конкуренції з давнішим *азіат*.

Під впливом мовної практики діаспори набула поширення відома також з колишнього західноукраїнського варіанта форма *бразилійський*, пор. також пол. *brazylijski* (з іменником *бразилієць*; форма жін. р. *бразилійка* була кодифікована ще давніше — в кореляції з *бразилець*), — у конкуренції з *бразильський* (з погляду суто формальних законів словотворення це нібито регулярніше утворення, пор. *болівійський*, *індонезійський*, *італійський* і под., але так само частотними є й, наприклад, *бенгальський*, *іспанський*, *японський* і под., «правильність» яких визначається вже тільки їхньою узвичаяєністю). За цим, очевидно, зразком стали поширюватися й такі похідні від *Голландія*, як *голландійський* (також у формі *голяндійський*: Сл., 1995, чч. 1, 2, 4), від *Данія*, як *данійський*, *данійці*, мн. (у конкуренції вже не тільки із перейнятими з російської мови *датський*, *датчани*, а й з нормативно відновленими *данський*, *данці*), наприклад: «Українці гратимуть з *данійцями*. <...> Національна збірна України проведе в Копенгагені товариський матч зі збірою Данії» (П, 18.07.2002).

Відзначається конкуренція між членами нових пар (із загальною перевагою в ужитку першого з поданих нижче варіантів, хоча в дієсловах — членах відповідних словотвірних гнізд — може зберігатися суфікс *-іонал-*: *інституціоналізувати* та ін.): *інституційний* / *інституціональний* (*підтримка*, *забезпечення*); *масмедійний*, *медійний* / *масмедіальний* (прикметник *медіальний* у цьому значенні не вживається) — від (*мас*)*media*, невідм., мн. (уживається й українізована відмінювана множинна форма *масмедії*, *медії*); *мультимедійний* / *мультимедіальний* — від *мультимедіа*, невідм., мн.

Продуктивність творення й частотність уживання (з розширенням семантичного діапазону) прикметників з *-ій-*, похідних (або ніби похідних) від іменників на *-ія* (від віддієслівних іменників і взагалі іменників з процесуальним значенням), стимулюються також потребами в пошуках слів-замінників до обмежуваних у вжитку прикметників дієприкметникового походження на *-чий* (див. про останнє: п. 2.5.7.1), наприклад: *диференційний* (наприклад, *диференційний принцип орфографії*: ЕУМ 2007, с. 464) — замість попереднього *диференціюючий* (у такому ж значенні існує вже й *диференціювальний*), *кваліфікаційний* (наприклад, *ознака злочину* — в юриспруденції) — замість *кваліфікуючий*, *компрометаційний* (*компрометаційний матеріал*), *стабілізаційний* (*стабілізаційні заходи*) і т. ін.; у композигах з другими компонентами *-діј-*, *-сій-* (належними вже до кореневих морфем): *короткодійний*, *протидійний*, *сильнодійний* та ін. — замість *короткодуючий*, *протидіючий* та ін. (див., зокрема: РУСНТ 1998, УРРУС, РУС 2003), *льоносійний*, *рисосійний*, *хлібосійний* (*район*, *господарство*) та ін. замість *льоносіючий* та ін.

Між членами деяких із таких пар прикметників в українській мові ще попереднього періоду вже закріпилася, як відомо, семантична, як і стильова, диференціація⁵¹. Те чи інше семантичне розмежування запроваджують або пропонують запровадити тепер і до членів таких пар, як [див., зокрема: Українська ділова мова 2003: 250, 266, 381–383, 442–444]: *гармонійний* (від *гармонія*) / *гармонічний* (від *гармоніка* — у математиці, фізиці, техніці), тобто з новим розмежуванням членів цієї пари; *диференціальний* (від *диференціал*) / *диференційний* (різний, відмінний)⁵²; *потенціальний* (від *потенціал*) / *потен-*

⁵¹ Пор.: *аналогійний* / *аналогічний*; *гармонійний* / *гармонічний* (див.: СУМ-11); *конвенційний* (від *конвенція*) / *конвенціональний* (умовний — у філософії, мовознавстві); *конституційний* (від *конституція* як суспільно-політичне поняття) / *конституціональний* (від *конституція* «будова організму»); *професійний* (від *професія*) / *професіональний* (від *професіонал*) (наприклад: РУС-3, хоча вже в СУМ-11 друге з цих слів просто відсилається до першого); за стильовими сферами вживання: *бактеріальний* / *бактерійний* (спец.); так само *стадіальний* / *стадійний*.

⁵² Таким чином, практично не вживаний до описуваного періоду прикметник *диференційний* (так, СЧС 1930, подаючи це слово, відсилав його до *диференціальний*) набув за цей час у межах відзначеної словотвірної тенденції кодифікаційного спрямування достатнього поширення, причому відразу у двох значеннях: 1) замість попереднього *диференціальний* у значенні «різний, відмінний» (наприклад, у мовознавстві: *сема*, *ознака*); 2) замість *диференціюючий* (*принцип орфографії*).

ційний (від *потенція* «можливість»); *функціональний* (від *функціонал* — у математиці) / *функційний* (від *функція*); *церемоніальний* (від *церемоніал*) / *церемонійний* (від *церемонія*: СУМ 2012).

Активізувавшись, модель на *-ій-* у конкуренції з одиницями із відзначеними «небажаними» формантами поширюється також на прикметники (з похідними іменниками), утворені від структурних розрядів іменників з деякими іншими фіналами (*-ика/іка* та ін.), і взагалі не співвідносні з іменниками. Наприклад: *полемійний* — у конкуренції з *полемічний*; *артезієський* (*свердловина, вода*: СТБ, «Вікна», 18.01.2002; Н, «Репортер», 10.06.2009; пор. наявність цієї форми ще в РУСКрим., Голоск.; в Ог. 1924, с. 18, слово подано як галицьке; пор. також пол. *artezyski*) замість *артезіанський* (пор. франц. *artésien*, рос. *артезианский*); *вегетарійський* (наприклад, *меню*), *вегетарієць* / жін. *вегетарієчка* (наприклад: СТБ, «Вікна», 4.08.2010) замість *вегетаріанський*; *діалогійний* у конкуренції з *діалогічний* — від *діалог*; *лесбійка*, *лесбійство* (від уже наявного *лесбійський*) у конкуренції з уже наявними давніше *лесбіянка*, *лесбіянство*; *критеріальний* (наприклад, у педагогіці: *критеріальна характеристика*) / *критерійний* (УОС 2009) — від *критерій*; *аукційний* (пор. *авкційний*: РУСКрим., Голоск.) — до *аукціон* замість *аукціонний* (пор. пол. *aukcja* — *ауксуґну*).

Така гіперкоректність може призводити до злиття значень двох паронімів в одній формі на *-ій-*, наприклад: «А тепер ще один приклад-факт, що зовнішньо дещо відрізняється від попереднього, але по суті *аналогійний*» (О. Лізен. — ЛУ, 23.12.1999, с. 6), «*Аналогійний* зміст <...> має це правило й у наступному проекті “Українського правопису”» (Укр. м., 2020, № 3, с. 35), тобто *аналогічний*. Пор., наприклад, у СУМ-11 як прикметники до різних значень іменника *аналогія*: *Аналогійний* — який ґрунтується на аналогії (*аналогійні умовисновки; аналогічні процеси в мові. — О. Т.*); *Аналогічний* — який становить аналогію до чого-небудь; *подібний, схожий*.

4.3.3.3.2. Під впливом мовної практики української західної діаспори відбулося поширення таких форм з наявністю інтерфікса *-ій-*, як *баскійський* (з іменниками *баскієць/ баскійка*), а особливо *канадійський* (*канадієць / канадійка*) у конкуренції з *баскський, канадський* (пор. пол. *baskijski, kanadyjski*): «*Канадійці* радять (заголовок). <...> Надія Луців, як і її колеги з *канадійської* групи, схвально оцінює поступ реформ у Львові» (М. Паранчак. — ЗВУ, 10.08.2001), *канадійські українці, канадійська діаспора* (подано вже в СУМ-20).

4.3.3.3.3. Хоча внаслідок такої тенденції творення відносних прикметників від іменників на *-ія* ніби набуває ознак регулярнішого характеру, однак говорити про хоча б не повну, а якусь більш-менш задовільну уніфікацію в цьому напрямі, звичайно, підстав немає (тоді як усталені досі норми в цьому сегменті українського словотворення порушуються, виникає небажана варіантність назв). Пор., наприклад, від іменників на *-ія*: *академія* — *академічний*, *демократія* — *демократичний*, *ідилія* — *ідилічний* (хоча, наприклад, *елегія* — *елегійний*), *історія* — *історичний*, *хімія* — *хімічний*, так само *колегіальний*, *колоніальний*, *матеріальний*, *преміальний*, *територіальний*, *нація* — *національний*; *Вікторія* — *вікторіанський* (*епоха, стиль*); *мафія* — *мафіозний* (пор., наприклад, пол. *mafijny*); пор. також від іменників з іншими фіналами: *бронхіальний*, *геніальний*, *екваторіальний* та ін. Щодо прикметників, утворюваних від іменників на *-ика/-іка*, то, якщо має бути, наприклад, *алогійний* замість *алогічний* [див.: Українська термінологія... 2013: 183], насамперед мало б бути, очевидно, й *логіка* — *логічний*. Та й причини, спонукальні мотиви цього явища полягають, звичайно, не так у прагненнях до структурної уніфікації відповідних розрядів відносних прикметників чи до відновлення моделей, питоміших для системи українського словотворення [див. таке пояснення, зокрема: Городенська 2020], як у намаганнях (свідомих чи підсвідомих, стихійних)

відштовхуватися від форм, спільних з російською мовою. Ця словотвірна тенденція має, звичайно, навіть у самому мовознавчому середовищі, крім її ініціаторів та послідовників, також і критиків, наприклад: «<...> констатуємо моду на вживання нових словотвірних варіантів, які відрізняються від загальноприйнятих термінів суфіксами, пор. запровадження лінгвістичних термінів на зразок *категорійний, функційний, морфологійний* <...>, але *лексикографічний*. <...> Така заміна узвичасних термінів не має достатньої мотивації» [Літературна норма... 2013: 289; див. також: Пуряєва 2023: 111]. У нині чинному правописі, як і до цього, подано як цілком нормативні, наприклад, одиниці *академічний, анархічний, географічний, ідилічний, симфонічний* та ін. (УП 2019, с. 43).

4.3.3.4. Активізація вживання і творення прикметників із суфіксом *-ов-ий* — у конкуренції з прикметниками із суфіксами *-очн-* / (після м'яких і шиплячих приголосних) *-ечн-*, а також узагалі зі звукосполученням *-чн-* після попереднього голосного (у похідних від іменників на *-к*: *барачний / бараківий* і под.)⁵³. Це прикметники, похідні від іменників:

а) жің. р. із суфіксом або кінцевим звуком суфікса *-к-а* (після попереднього приголосного). Так, замість попередніх варіантів (див., зокрема, РУС-3) РУС 2003, наприклад, подає тільки: *виставковий, замазковий, копійковий, махорковий, рамковий, шарошковий* (техн.) та ін., замість тільки *коєчний* — тільки *койковий*; у деяких інших нових словниках: замість тільки *заявочний, поправочний, балалаєчний* (РУС-3) — тільки *заявковий, поправковий: коефіцієнт* (УРПУС), варіанти *балалаєчний / балалайковий* (СУМ-20); у цілком нових словах: *банковий* (*пиво* та ін. — від *банка*) / рідко *баночний* (СУМ-20), *готівковий* (від *готівка*), *курсівковий* (УРПУС), жарг. *тусівковий* — поряд зі значно частотнішим поки що *тусівочний* (див. про це гніздо: р. II п. 3.6.2). Варіант *подошковий* уже помітно переважає в мовній практиці над формою *подошечний*. У СУМ-20 узагалі знято, наприклад, *оціночний, перевірочний, перев'язочний, передаточний* (на користь відповідно *оцінний, перевірний, перев'язувальний, передавальний*); *примірочна* (у знач. ім.) подано з позначкою «рідко» і відсиланням до *примірювальна*. Однак про більш або менш задовільну послідовність у цій ніші українського словотворення говорити, звичайно, поки що зарано (хоча в деяких рекомендаціях щодо нормативного впорядкування української термінології прикметникам з *-очн-* узагалі не відводиться місця [див.: Українська ділова мова 2003: 218–225]). Пор., наприклад: *вилковий, усадковий, стрілочний, арковий / аровичий, балковий / балочний* (РУС 2003), *рубковий / рубочний* — від *рубка*, мор. (СУМ 2012; хоча в РУС-3, РУС 2003: тільки *рубковий*) та ін.; тільки *стрілочний* (РУС 2003) або *стрілочний / стрілковий* (СУМ 2012), *стрілковий / стрілочний* (УРПУС), тільки *стрілковий* (РУСНТ 1998); у випадках субстантивної прикметників — наприклад, у РУС 2003: *сосисковий* і в знач. ім., ж. *сосискова* (пор., з іншого боку, в УОС 2009: *сосисковий*, але *сосисочна*), однак *закусковий*, але у знач.

⁵³ Варіантність і, відповідно, конкуренція відносних прикметників із суфіксами *-очн-* / *-ечн-* і *-ов-* перебувають у полі пильної уваги нормалізаторів УЛМ з 20-х років ХХ ст. [див., наприклад: Хроніка НДІМ 1934: 141]. Пор., наприклад, у РУС-3, СУМ-11: а) форми тільки з *-ов-*: *гвинтівковий, кнопковий, ямковий, пачковий, покришковий, стружковий; обривковий*; б) форми тільки з *-очн-* / *-ечн-*: *закусочний, заявочний, перцівочний, постановочний, стрілочний, усадочний, установочний* та ін.; *балалаєчний, коєчний*; в) очевидно, найчастіше — обидва варіанти, але з різним місцем їх подавання для різних випадків: *арковий / аровичий, виставочний / виставковий* (у СУМ-11 тільки *виставковий*), *замазковий / замазочний, марочний / марковий, маточний / матковий* (з розмежуванням значень), *посадочний / посадковий* (друге — щодо сфери транспорту) (РУС-3), але *посадковий / посадочний* (СУМ-11), *рамковий* / (рідко) *рамочний* та ін.; *огірковий / огірочний, осколковий / осколочний; копієчний* (пор. у Грінч.: *копійшиний*) / *копійковий* (у СУМ-11 тільки *копійковий*), *мішковий / мішечний, шарошечний / шарошковий* (техн.).

ім. *закусочна*; у СУМ 2012: у знач. ім. *закусочна* і *сосискова*, але, як і в інших словниках, лишається тільки *булочний* (*булочна*);

б) чол. р. із суфіксом *-ок* та від деяких іменників чол. і сер. р. з кінцевим звуком (слова або основи) *-к-* (після попереднього голосного). Так, замість попередніх варіантів (див., зокрема: РУС-3, СУМ-11) — тільки: *огірковий*, *осколковий* (РУС 2003); замість *барачний* (від *барак*) — варіантність *барачковий* / *барачний* (РУС 2003, СУМ 2012); замість варіантності *барочний* (від *бароко*) / *бароковий* (у СУМ-11 тільки *барочний*), *великоблочний* / *великоблоковий*, *коньячний* / *коньяковий* (наприклад: СУМ-20; у РУС-3 було тільки *коньячний*) — варіантність *бароковий* / *барочний*, *великоблоковий* / *великоблочний*, *коньяковий* / *коньячний* (РУС 2003, СУМ 2012); поряд з давно вже усталеним *поурочний* (*план* та ін.) з'явилося *поуроковий*; поряд з уже усталеним досі *зонтичний* (у ботаніці) поширюється в ужитку *зонтиковий* (наприклад, СУМ-20); у цілком нових словах: *візковий* — від *візок* (пор. рос. *колясочный* і *тележечный*); пор. також у прикметнику з віддієслівною мотивацією *роздатковий* (*матеріал* — у педагогіці: УРРУС; пор. рос. *раздаточный*).

Незважаючи на те що, наприклад, мовні словники останніх десятиліть подавали тільки або на першому місці такі варіанти прикметників, як *масковий*, *оцінний*, *посадковий*, у 2020–2021 рр., коли було запроваджено карантинний режим під час поширення пандемії COVID-19, варіант *масочний* був усе-таки, здається, частотнішим у вжитку (*масочний* / *масковий режим* і т. ін.), а в офіційних сферах і досі фігурують *оціночний* (*оціночне судження* — в юриспруденції), *посадочний* (*посадочний документ* — напис на залізничному квитку, Укрзалізниця, 2021 рік).

Наявність суфіксів *-очн-*, *-ечн-* у прикметниках певною мірою підкріплюється фактом існування в українській мові таких одиниць явно не російського походження, як, наприклад, *довіроєчний* (нормативно *довірчий*), *збиточ(ш)ний*, *карнавочний* (від *карнавка*), *люлечний* (від *люлька*, пор. також *люлешний*: Грінч.), *святочний* (наприклад, і в сучасній західноукраїнській мовній практиці: *святочний концерт*, *святочна літургія*; до 100-річчя від дня народження композитора М. Колесси — *святочна академія* у Львівському оперному театрі 6 грудня 2003 року; СУМ-11 подавав це слово з позначкою «рідко», відсилаючи до *святковий*). Ще повніше ці суфікси виступають у співвідносних іменниках: *балалаєчник*, *збиточ(ш)ник*, *люлешник* (Грінч.), *маточник*, *мішечник*, *стрілочник*, *чорносорочечник*, *яточник* і под., нові *візочник* (СУМ-20), жарг. *наперсточник* (СУМ 2003), однак і тут посилюється варіантність: *гальковик* (СУМ-20; пор. *гальковий*), *кишковик* (УОС 2009, СУМ 2012, СУМ-20; пор. *кишковий*) і *кишківник* (із західноукраїнської мовної практики), *наперстковик* («Вгадувати марно, адже кулька завжди в руці *наперсткови́ка*, і він спритним рухом пальців останньої миті підкидає її під свій *наперсток*»: А. Плахонін. — Д, 14.02.2014, с. 23), *списковик* «той, кого занесено до певного списку (у черзі на здобуття, одержання чого-небудь або на виступ)» (СТБ, «Вікна», 10.11.2010; *депутати-списковики*: Інтер, «Подобиці тижня», 13.02.2005) — у конкуренції з *галечник*, *кишечник*, *наперсточник*, *списочник*; у новотворах *ринковик* і *риночник* за вживаністю може, очевидно, переважати перше з цих слів (так, станом на грудень 2023 року за даними пошукової інтернет-системи Google частотне співвідношення між ними становило 711 : 304, хоча за даними корпусу ГРАК це було 44 : 66)⁵⁴.

⁵⁴ У конкуренції з формами на *-очн-*, *-ечн-* активізувалися також форми з іншими суфіксами: *оцінний*, *перевальний*, *перевірний*, *перев'язувальна* у знач. ім., ж. (з відповідним звуженням сфер уживання *оціночний*, *перевалочний*, *перевірочний*, *перев'язочна*); *розпивочний*, *розпивочна* у знач. ім., ж. (СУМ-11) / *розпивний*, *розпивна* у знач. ім., ж. (РУС 2003); у новотворах: *перекусна* у знач. ім., ж. «закусочна» переважає в мовній практиці варіант *перекусочна*; в іменниках: *байдарник*, *барсетник* («Найчистіше жіноча краса стає злодійським інструментом для *барсетників* — злодіїв, що спеціалізуються на крадіжках із салонів автомобілів»: О. Узарашвілі. — ВЗ, 11.09.2014, с. 14), *санкар* («А *санкарки* — напівголі!»: І. Тимоць. — ВЗ, 28.02.2013, с. 21: про учасниць фестивалю «голого» катання на санях) і *санникар* — у конкуренції з *байдарочник*, *барсеточник*, *саночник*.

4.3.3.5. Активізація вживання і творення прикметників із суфіксами (переважно наголошуваними; див. про активізацію цієї акцентуаційної тенденції в п. 1.3.2 цього розділу) **-ов-ий** / (рідше — після м'яких і шиплячих приголосних) **-ев-ий** — конкуренція їх з прикметниками на **-н-ий** та атрибутивними компонентами іменникового типу в складених словах.

Якщо говорити про можливість впливів у такій конкуренції з боку двох сусідніх слов'янських мов, то наявність прикметникових форм на **-ов-ий** і творення / вживання прикметників цього типу замість атрибутивних компонентів субстантивного походження в складених словах можуть, звичайно, діставати підтримку з боку польської мови (переважно через посередництво західноукраїнської та діаспорної мовних практик), тоді як форми на **-н-ий** і моделі складених іменників на зразок *бізнес-партнер* — з боку російської. Прикметники з наголошуваними суфіксами **-ов-**, **-ев-**, які були й лишаються характернішими для мововжитку західноукраїнських регіонів і, відповідно, української діаспори (див. також р. V п. 3.5), у літературній мові Наддніпрянської України поширювалися особливо в період українізації 20-х років [див., зокрема: Хроніка НДІМ 1934: 139]. Так, наприклад, у РУСКрим. — переважно з наголошуваним суфіксом: *авангардівий, азбуківий, азотівий, анаграмівий, атмосферівий, балетівий / балетний, помаранчівий* (до рос. *апельсиновий*), *вантажівий / вантажний* та ін. Однак станом на кінець 80-х років у більш-менш нейтральному стилістичному вжитку їх лишилося небагато — це насамперед *металевий* (хоча твірний іменник *метал* має фіналь з твердим [л]), *сталевий*, які знову висунулися на перше місце, як і в 20-ті роки, порівняно з *металічний, сталінний, та програмівий і причинівий* (останнє стало повертатися до словникових реєстрів після значної перерви від початку 30-х років) — у конкуренції з *програмний і причинний*, а також *перегонівий* — від *перегони*, мн. (з варіантом *перегонівий*). Такі прикметники, як *квадратовий, контрактівий, концертівий, машинівий, моторівий, таборівий, шаблонівий* та деякі ін., що їх, наприклад, СУМ-11 також подавав без обмежувальних стилістичних ремарок, а просто з відсиланням відповідно до *квадратний, контрактний, концертний, машинний, моторний, табірний, шаблонний*, функціонували звичайно в мові художньої літератури; форми на зразок *вечорівий, переходівий* сприймаються як поезизми або застарілі слова (характерно також, що деякі з таких форм словник наводив уже з подвійним або навіть тільки з кореневим наголошуванням).

Це простежується в таких похідних від іменників чол. і рідше жін. р., як, наприклад:

1) у конкуренції між формами із суфіксами **-н-** / **-ов-**: *адресовий, авангардовий* («Іван Андрусак — представник *авангардового* напрямку в сучасній українській поезії». — ЛУ, 4.07.2002), *атомовий, -баловий (п'яти-, дванадцятибалова система оцінок), високовольтовий, експортівий, імпортовий, компромісовий* («компромісова позиція»: Валерій Шевчук. — ГУ, 24.06.2000, с. 4), *металобробівий* (Войн. / Морг. 1997: до рос. *металлообработывающий*), *мільйоновий* («багатомільйоновий український народ»: Анатолій Погрібний. — ЛУ, 15.04.1999), *оперовий* («Львівський *оперовий* театр»: ЗВУ, 6.08.1999, с. 2; «*оперовий* баритон»: М. Стріха. — УС, 26.02.1998; СУМ-11 подавав це слово з позначкою «рідко»), *парадовий* (СУМ-11: «заст.»; СУМ-20: «рідко», оскільки вже з'явилися ілюстрації з творів сучасних авторів), *районовий* («*районова* українська Феміда». — ЗВУ, 6.08.1999, с. 2; у складі назв деяких новоутворених громадських організацій також у Східній Україні, наприклад: Роменське *районове* козацьке товариство, а також *районовий* *осаул, суддя* і под.), *резервовий, рекламівий* («*Рекламова* агенція» — усно виголошувана назва рубрика в програмі «Від суботи до суботи». — УТ-1, 10.02.1996), *світглядівий* («*світглядіві* позиції авторів»: В. Кулик. — Кр., 1998, ч. 5, с. 31), *структурівий, таборівий* (активізувалося вжитку у зв'язку з одного боку, з публікацією літератури про репресії радянського періоду з їхніми таборами: це «Сибірські новели» Бориса Антоненка-Давидовича, «Таборовий зошит» Василя Стуса, спогади колишніх політв'язнів та ін., а з другого, — з перенесенням в Україну діяльності спортивно-патріотичного товариства «Пласт» з його таборами: «А, можливо, ви пробували запровадити власну *таборову* валютну одиницю?». — Сл. Пр., 1997, ч. 9, с. 8), *-томівий* (одно-, дво-, три-, багатотомівий, з похідними іменниками *двотомовик* і т. ін. — замість *двотомник* і под.: «*чотиритомівий* словник», *чотиритомовик*: Г. Родіна. — КВ, 29.11.1996), *ядровий* (пор. пол. *jądrowy*) замість *ядерний* (пор. рос. *ядерный*): *ядрова*

фізика (Козир. / Шендер. 1996); у мовознавстві: «ядрова, центральна і периферійна зони» українських зоофразеологізмів (А. Романченко. — Науковий вісник Ужгородського університету : Серія Філологія / Мовознавство, 2020, т. 2, № 44), «ядрова і периферійна зони семантичного поля» (включаючи й такі «екзотичні» форми, як, наприклад, «ідеологі домогосподарки» — замість *ідеальні*: Суч., 2002, ч. 6, с. 75), а також *спортовий* замість *спортивний* (наприклад: «Відлуння *спортового* тижня» — назва публікації у рубриці «Спортивна арена». — ВК, 16.01.2001). Слід, з іншого боку, відзначити, що, наприклад, у парі *майданний* — *майдановий* не відбулося активізації вжитку другого з цих членів, що особливо помітно на прикладі слововжитку, актуалізованого у зв'язку з відомими масовими акціями політичного протесту на Майдані незалежності в Києві восени 2004 і наприкінці 2013 — у першій половині 2014 рр., пор.: *майданний мітинг* (*промовець, лідери, пристрасті, дух*), *постмайданний* (це, очевидно, можна пояснювати й тим, що відзначене словотвірне гніздо не було достатньо вживаним до цього в західноукраїнській та діаспорній мовних практиках). Не відбувається обмеження вжитку форм *візитний* і *кредитний* через відсутність конкуренції з боку активно вживаних свого часу форм *візитовий* (*візитова картка* та ін.) і *кредитовий* (*кредитова спілка* та ін.), і дещо зросла частотність функціонування останніх обмежується переважно текстами з недавньої української, особливо західноукраїнської, історії. Форма *контрактовий* повернулася до вжитку переважно тільки в складі відновленої назви *Контрактова площа* в Києві.

До цієї групи активізованих прикметників із суфіксом *-ов-* у конкуренції з прикметниками із суфіксом *-н-* можна віднести також *модерновий* — синонім до *модерний* (структурний компонент *-н-* в останньому слові — це, звичайно, не власне суфікс, а наслідок накладання морфем): це слово стало поширюватися в загальнономовному вжитку насамперед, очевидно, з молодіжного сленгу в загальному руслі нинішньої демократизації мовної практики (пор. наявність *модерновий* також у російській мові), але, з іншого боку, оскільки в Україні (на відміну від ситуації в Росії) його тепер частіше вживають і в колах національно орієнтованої інтелігенції, мовці-«інтелектуали», ще одним чинником його поширення є також прагнення до українізованого «сучасного», «елітарного» мововжитку;

2) у конкуренції між формами із суфіксами *-н-* / *-ев-*: *автомобільний* / *автомобілевий* (уживається в регіолекті Галичини); *вантажний* / *вантажевий*; *жовчний* / *жовчевий* (останнє широко вживається в Галичині й дотепер, у тому числі в медичній літературі, у мовленні лікарів)⁵⁵; *корабельний* / *кораблевий* (Сл. військ.); прикметники від іменника *мережа* (у його переносних значеннях) — *мережний* (це слово було запропоноване значно давніше: *мережний трансформатор* — до рос. *сетевой*: Шел. / Сад. 1928; пор. так само в сучасних словниках: РУС 1996, РУСНТ 1998, СУМ-20, але словники 40–80-х років стали чомусь пропонувати *сітковий*, *сітьовий*: РУС 1948, РУС-3, СУМ-11) / нове *мережівий* (УРРУС, СУМ 2012, РУС-4, СУМ-20) — з переважанням у сучасному вжитку саме останнього, причому у варіанті з наголошуваним суфіксом; *престижний* / *престижевий* («Багатий і живий сезон має Київська опера, яка зайняла *престижеве* місце в Європі»: Богдан Бойчук, Нью-Йорк. — ЛУ, 9.06.1994, с. 4; це стаття представника західної діаспори, але без зауваження від редакції про збереження особливостей мови автора; див. також: УНС)⁵⁶; *саботажевий* — у конкуренції не так із рідковживаним прикметником *саботажний*, як із *саботажницький*: «У 1922 році Українська військова організація провела велику *саботажеву* акцію» (Василь Кук, останній головний командир з'єднань УПА. — Д, 19.10.2012, с. 8).

⁵⁵ Пор., наприклад, характеристику форми *жовчний* як «суржикової» — на відміну від рекомендованої в цьому посібнику *жовчевий* [Антисуржик 1994: 58].

⁵⁶ Цей варіант став поширюватися також після видання в Україні праці [Караванський 1993], де подано й форму *престижний*, але тільки як «советизм» (с. 11).

Оцінки цього явища коливаються від його беззастережного схвалення як одного зі шляхів дерусифікації українського словотворення до критики — як невиправданої полонізації цього сегмента словотвірної системи. Пор., наприклад, навіть у середовищі львівських науковців: з одного боку, як «поновлення питомих словотвірних моделей» (*процесовий, тритомовий*) [Пілецький 2009: 54; пор. аналогічну оцінку також з боку певних кіл київських термінологів: Андрієвська 1998: 11], а з другого боку, як непотрібні словотвірні полонізми (*атомовий, товаровий* і под.) (Перхач / Кінаш 1997, с. 15). Різке несхвалення цієї тенденції висловив, зокрема, відомий у сучасній Україні своїми мовними настановами представник західної української діаспори (за походженням, проте, виходець зі Східної України): «Укладачі <...> “зациклені” на суфіксі -ов-, бо вживають його там, де пересічні мовці не наважуються», замість «традиційно українського» суфікса -н-: *азотовий, антенний, блокодовий, вітриловий (вітрильний. — О. Т.), десантовий, запасовий, кордоновий, пунктировий* (ці слова в критикованому словнику подано з ненаголошуваним суфіксом. — О. Т.) і под. [Караванський 2001: 122–123 (критик має на увазі Сл. військ.)] ⁵⁷ (хоча пор. вище в цього самого критика таке ж категоричне обстоювання форми *престижевий*) ⁵⁸. Рецензент однієї з праць [див.: Ткач 2007: 340–346], присвячених огляду колишнього західноукраїнського варіанта УЛМ, піддає критиці, зокрема, твердження авторки про те, що прикметники на зразок *концертний* є типовішими для української мови, ніж *концертний*, оскільки останні активізувалися в українській мові внаслідок українсько-російської двомовності [див.: Danulyenko 2009: 474];

3) у конкуренції з першими означальними компонентами у складених іменниках (з вихідними зразками переважно англійського походження: див. про активізацію цього явища в українському словотворенні в р. IX п. 2.3.1.1): *бізнесовий (інтереси, тобто інтереси у сфері бізнесу, кола, мн., структура, тобто організація, угруповання в певній сфері бізнесу, діяльність, справи, мн.; «бізнесово-кримінальні розборки»: УМ, 21.09.1996; шоправда, в одиницях більш спеціального вжитку переважно лишаються юкстапозити: бізнес-план, бізнес-проект, бізнес-клас і под.); пресовий* — звичайно з ненаголошуваним суфіксом (*кампанія, тобто кампанія в пресі, конференція, агенція, фонд, ринок* — поряд зі значно поки що частотнішими *пресконференція, пресслужба, пресцентр, прессекретар* та ін.): «Пресовий центр Служби безпеки України частково підтвердив цей факт» (О. Єльченко. — КВ, 21.02.1997, с. 18), «Нещодавно в Польщі відбулися вибори. Відшуміли перші пресові повідомлення <...>» (УС, 25.10.2001, с. 9); прикметники, що стали вживатися в межах обстежуваного періоду майже одночасно, *конгресний* (наприклад: *конгресно-виставковий центр «Парковий» у Києві*) / *конгресовий* (обидва, другий з них рідше, стали вживатися також у російській мові) / *конгресовий* (останнє — з мовної практики української діаспори): *центр, зал, хол, комплекс, туризм* та ін. (поряд зі значно частотнішими поки що *конгрес-центр* та ін.), але тільки *конгресовий*: *слухання, тобто слухання в Конгресі США; Український конгресовий комітет Америки; «конгресові організації й осередки»* — від назви організації Конгрес української інтелігенції (ЛУ, 10.07.2008).

Деякі прикметники активізувалися в ужитку під впливом західноукраїнської дорадянської та сучасної діаспорної мовних практик у конкуренції з описовими конструкціями із об'єктними значеннями відповідних твірних іменників, не маючи в «офіційній» УЛМ

⁵⁷ Історики українського словотворення відзначають за матеріалами ранніх писемних пам'яток, що найпродуктивнішим суфіксом для творення відносних прикметників від назв предметів був -н-, тоді як суфікс -ов- обмежувався сферою присвійних прикметників [Гумецька 1958: 125–127].

⁵⁸ Пор. аналогічну тенденцію (наявну, можливо, навіть більшою мірою, ніж у сучасній українській мові) у певному сегменті білоруської мовної практики 1990-х — початку 2000-х рр., що прагнула орієнтуватися на норми 1920-х — початку 1930-х рр.: *авангардовий, балівий* (замість *бальний*), *імпартовий, спартовий* і под., а також *префіксовий, суфіксовий* (замість *префіксальний, суфіксальний*) і навіть *нармалёвы, цнтралёвы* (замість *нармальний, цнтральний*, хоча пор. пол. *normalny, centralny*) [див.: Уласевич 2001: 53–60; Садоўскі 2001: 232; Лукашанец 2003б: 142–144].

дублетних прикметників й заповнюючи, таким чином, номінативні лакуни ⁵⁹: *голодовий* (пор. пол. *głodowy*) — у конкуренції з уживанням іменника *голод* у синтаксичній функції об'єкта (наявне в літературній мові *голодний* звичайно не охоплює «активного» семантичного відтінку «який призводить до голоду, несе в собі загрозу голоду»): *голодовий геноцид українського народу*, *голодовий терор* (у перекладі книги Роберта Конквеста «Жнива скорботи»); *допомоговий* «спрямований, призначений для надання соціальної допомоги» — переважно про відповідну діяльність та соціальні служби в дорадянській Галичині та за кордоном (див., наприклад, в ЕУ: Словникова частина, т. 2, с. 406: *допомога діяльність, допомоговий комітет*): *діяльність, акція, комітет, центр* і т. ін.; «Більшовики ліквідували “Просвіту”, читальні та *самодопомогові* економічні організації селян» (УС, 10.06.1999) (пор. наявне *допоміжний* в іншому значенні — «який виконує неосновну, додаткову роль при кому-, чому-небудь», хоча в певних групах контекстів існують можливості вживання обох цих форм, пор.: «<...> Пов'язки на руках так званої *допомогової* поліції були білі»: Л. Сашко. — НГ, 1999, № 22) (характерно, що сучасні словники літературної мови, уже подаючи це слово, наводять його з іншими акцентними характеристиками: *допомо́говий*: СУМ-20; *допомо́говий*: СУМ 2012); *відпочинковий* (пор. пол. *wurczynkowy*): *центр, комплекс, зона, поїздка, сезон*.

Подібна конкуренція відзначених словотвірних типів відносних прикметників відбувається також у тих випадках, коли прикметник має ненаголошений суфікс *-ов-*, але це звичайно проходить не так помітно, без різкої стилістичної диференціації слів-конкурентів, і якщо такі випадки теж можуть бути ілюстрацією відзначених нормативно-пуристичних тенденцій, активізованих тепер в українській мові, то не такою яскравою, як попередні (якщо подібні випадки співіснування / конкуренції таких словотвірних синонімів можна спостерігати також у сучасній російській мові, їх, безперечно, не слід розглядати в межах дії цих тенденцій):

а) між членами відповідних пар, що співіснували також у попередній період. Пор., наприклад, порядок подання членів таких пар у СУМ-11 і в СУМ 2012: *бетонний / бетоновий, графітний / графітовий, дисконтний / дисконтовий* (у СУМ-11 саме з такою пріоритетністю подання, тоді як у СУМ 2012 — з протилежною, хоча, наприклад, пріоритетність членів у парах *гротескний / гротесковий, гранітний / гранітовий, картонний / картоновий* лишилася в СУМ 2012 незмінною; тим більше незмінною вона лишається в парах з протилежною пріоритетністю компонентів: *асфальтовий / асфальтний, індексний / індексний*). Якщо в СУМ-11 подано лише *манжетний*, а в парі *наметний / наметовий* останнє відіслано до першого, то в СУМ-20 уже *манжетний* відіслано до новоподаного *манжетовий*, а *наметний* — до *наметовий* ⁶⁰. (Пор. також у п. 4.3.3.4 конкуренцію між членами пар *барачний / бараковий, барочний / бароковий* і под.);

б) між членами нових пар (подано в порядку їхньої частотності за даними ГРАК, пошукової інтернет-системи Google станом на жовтень 2023 року): *інтернетний / інтернетовий, мейнстримний / мейнстримовий, процесний / процесовий*.

⁵⁹ Подані далі прикметники були відомі в підросійській / підрадянській Україні й давніше: *голодовий* (Грінч.: з посиланням на західноукраїнське джерело), *допомоговий* (*комітет, каса, їдальня* — див., наприклад: С. Єфремов. Щоденники, 1923–1929. Київ, 1997, с. 351), *відпочинковий* (СУМ-11: з двома ілюстративними словосполученнями без документації), але в реальній мовній практиці від 30-х років вони практично не вживалися.

⁶⁰ Можна, втім, відзначити окремі приклади й протилежної тенденції: хоча нормативні словники подають лише *смолоскитовий*, за даними, наприклад, лінгвістичного корпусу ГРАК, пошукової інтернет-системи Google станом на жовтень 2023 року, це слово значно поступається за вживаністю варіантові *смолоскитний*.

4.3.3.6. Активізація вживання і творення прикметників із суфіксом *-чий*⁶¹:

а) у конкуренції з варіантами із *-н-*, рідше *-альн-* (від дієслівних основ — переважно віддієслівних іменників) та з віддієприкметниковими прикметниками на *-чий*: *передвиборний / передвиборчий, перевибірний / перевибірчий, звітно-виборний / звітно-виборчий* (семантична відмінність між *виборний* і *виборчий*, однак, зберігається без змін); *відбудовний / відбудовчий, новіші перебувдовний / перебувдовчий, розбудовний / розбудовчий*: процес (пор., з іншого боку, тільки *надбудовний*); *перевірний / перевірчий (перевірчий рейд*: Д, 24.07.1998; *перевірчі органи*: СТБ, «Вікна», 30.05.2005; у РУСКар. *перевірчий* подано як відповідник до рос. *поверочный, проверочный*); (*газо-, енерго*)*розподільн(ч)ий; настановний / настановчий (вказівка, лекція)* — від *настанова*; *підстановчий* (зокрема, в педагогіці: *вправа, таблиця*) — від *підстанова*; *правозастосовчий* — у конкуренції з *правозастосовний*; *правоустановчий* (УРРУС, РУС 2003) — у конкуренції з *правостановлюючий* (у юриспруденції); *підтримчий* (наприклад: «принцип *підтримчої дії*» в мовній політиці. — М-во, 2016, № 2, с. 14), пор. значно частотніше *підтримувальний*, яке стало вживатися тепер замість попереднього *підтримуючий*. Ще ширше такі варіанти пропонує РУСКар.: *заготовчий* — до рос. *заготовительный* і *заготовляющий* (пор. уже усталене до цього *заготівельний*), *запам'ятовчий* — до рос. *запоминающий* (пор. узвичаєне вже тепер *запам'ятовувальний* — замість попереднього *запам'ятовуючий*), *обслуговчий* — до рос. *обслуживающий* (пор. звичайно пропонуване тепер *обслуговувальний* — замість попереднього *обслуговуючий*), *перетворчий* — до рос. *преобразовательный* (пор. уже усталене *перетворювальний*), *постановчий* (це слово вже достатньо поширилося) — до рос. *постановочный* (пор. *постановний, постановковий*: УРРУС) та ін. (див. також вище *перевірчий, підтримчий*); у рекомендаціях термінологів-немовознавців: *заготовчий, обробчий (інструмент)* (див.: Проблеми української термінології : Збірник праць XIV міжнародної конференції «Проблеми української термінології Словосвіт 2016». Львів, 2016, с. 67);

б) у конкуренції з варіантами із *-ськ-*: *господарський / господарчий* (наприклад: «*Господарчий ринок*» — напис при вході до одного із секторів ринку «Петрівка» в Києві, 2014 рік); *адміністративно-господарча робота, частина; морегосподарчий комплекс* (НТН, «Вчасно», 8.09.2005), пор. значно частотніше *морегосподарський; повстанський / повстанчий (повстанчий рух; «частина радянських і повстанчих вояків»*: Е, 28.04.2005; *Українська Повстанча Армія*: наприклад, у журналі «Зона», 1993, № 3, с. 228; Володимир Чорномор. Повість «*Повстанчий Крим*». Сімферополь, 2009; варіант *повстанчий*, уживаний у 20-х роках у літературній мові й «Великої України», актуалізувався в ужитку в 90-ті роки разом з поширенням в Україні діаспорних видань; назва *Українська Повстанча Армія*, як відомо, широко вживалася в самому цьому середовищі в 40-х роках, пор. у назві діаспорного видання: Петро Соболю. *Українська Повстанча Армія*: Довідник. Нью-Йорк, 1994).

Творення слів з цим суфіксом відбувається також без наявності попередніх варіантів (без факту конкуренції різних словотвірних типів говорити про ті чи інші настанови нормотворчого характеру, звичайно, складніше): *нарадчий (нарадча кімната* — у суді; рос. «совещательная комната»); *багатоборчий* (у спорті) — від *багатоборство, про-*

⁶¹ Такі прикметники ширше вживалися в літературній мові Наддніпрянської України в 20-ті роки, ще більшою мірою в Галичині дорадянського періоду — найімовірніше, під впливом польської мови, у якій цей словотвірний тип прикметників є дуже продуктивним [див., наприклад, з критикою цієї тенденції: Сулима 1927: 23–25 (із зауваженням, що слід користуватися словами, утвореними питомими словотвірними засобами: *господарський*, а не *господарчий, підготовний*, а не *підготовчий* та ін.); Грицак 1935: 504]. Пор., з іншого боку, погляд деяких сучасних українських мовознавців, згідно з яким словотвірний тип прикметників із суфіксом *-ч-* (*заготовчий, обслуговчий, перетворчий* і под.) був природнішим для української мови, ніж упроваджені *заготівельний, перетворювальний* та ін. [Масенко 2004: 63–64].

тиборчий (*протиборчі* сторони) — від *протиборство*, *вогнеборчий* (*вогнеборчі* бригади: СТБ, «Вікна», 19.05.2015 — про пожежників-«вогнеборців») (пор. давніше *богоборчий* від *богоборство*).

4.3.3.7. Активізація вживання і творення прикметників на -ат-ивн-ий (у конкуренції переважно з формами на -аційний — від іменників на -ація)⁶², яка тепер може стимулюватися також впливами з боку англійської мови (крім конотацій новизни й «модності», такі прикметники можуть мати також певну семантичну відмінність — дещо «активніше» значення порівняно з формами на -аційний). Це такі одиниці, як *маніпулятивний* (*технології* і т. ін. — від *маніпуляція* в переносному значенні; пор. англ. *manipulative*), пор. уже наявне *маніпуляційний* (наприклад, *кабінет* [у лікарні] — від *маніпуляція* як у прямому, так і в переносному значеннях); *інновативний* (*підхід, спосіб, шлях, технологія* і т. ін. — від *інновація*; пор. англ. *innovative*) — те саме, що вже наявне *інноваційний*; *інтегративний* («який сприяє інтеграції, спрямований на інтеграцію» (пор. англ. *integrative*): поряд зі спільними контекстами вживання з *інтеграційний* «стосовний до інтеграції» (*процес, рух, характер* чого-небудь, *роль, функція*) між ними існує й відмінність, наприклад: *інтегративний підхід* (в освіті), *практикум, навчальний курс, потенціал української мови як державної* і под.; *імітативний* (пор. англ. *imitative*) — те саме, що *імітаційний*; *коруптивний* (пор. англ. *corruptive*) — те саме, що *корупційний*; *презентативний* (див. СУМ-11: Дод.) — 1) те саме, що дещо раніше утворене *презентаційний* (від *презентація*: *презентативний відеоролик*), 2) представницький (*презентативна програма фестивалю*); *адаптивний* / *адаптивний* (останнє вже вживалося в науковій мові й до цього; пор. англ. *adaptive*) — те саме, що *адаптаційний* (у 2020–2021 рр. під час боротьби з епідемією COVID-19 широко вживалися словосполучення *адаптивний* / *адаптивний карантин*); без можливої підтримки з боку англійської мови: *рекомендативний* («— Словник <...> не є *рекомендативним*, бо ми не отримали дозволу на його видання з Міністерства освіти». — Сл. Пр., 1998, ч. 5, с. 11) — у конкуренції з *рекомендаційний*. Це також *атрактивний* (пор. англ. *attractive*) — те саме, що давно вже наявне в західноукраїнській та діаспорній мовних практиках *атракційний* у значенні «привабливий» — від *атракція* («Підземелля Львова стануть *атракційними*»: М. Коротич. — ВЗ, 31.10.2012; пор. пол. *atrakcyjny*), хоча формально твірний іменник *атракція* у значенні «привабливість, притягальність» у загальноукраїнській мові поки що не поширюється.

Від інших твірних основ (без можливої підтримки з боку англійської мови): *дискутивний* — у конкуренції з *дискусійний*; *компротативний* (*матеріал, фотографія* та ін.) — від *компротат* (хоча частотнішим є *компротатний*: див. СУМ-20).

Найраніше й найвиразніше в межах описуваного періоду це явище стало привертати до себе увагу на прикладі активізації в ужитку прикметників *провокативний* (у конкуренції з *провокаційний*, пор. англ. *provocative*, чес. *provokativní*), а також (це вже інший зразок, утворений, можливо, за аналогією до попереднього) *пропагандивний* (у конкуренції з *пропагандистський*), які вже мали перед цим досить тривалу традицію функціонування в західноукраїнській та діаспорній мовних практиках: *провокативне гасло*

⁶² Вияви цієї словотвірної-стилістичної та нормативної тенденції не слід ототожнювати з відомими й давніше парами прикметників на зразок *декларативний* / *декларативний*, *декораційний* / *декоративний*, *демонстраційний* / *демонстративний*, *емоційний* / *емотивний*, *ілюстраційний* / *ілюстративний*, *імплікаційний* / *імплікативний*, *індукційний* / *індуктивний*, *інформаційний* / *інформативний*, *компіляційний* / *компілятивний*, *конституційний* / *конститутивний*, *конструкційний* / *конструктивний*, *консультаційний* / *консультативний*, *меліораційний* / *меліоративний*, *операційний* / *оперативний*, *регуляційний* / *регулятивний*, *ситуаційний* / *ситуативний*, *спекуляційний* / *спекулятивний*. У цих випадках співіснування членів таких пар, які звичайно різняться між собою, за деякими винятками, семантичними відмінностями або поєднують у собі як спільні, так і відмінні семантичні ознаки, не має на меті певного нормотворчого коригування (такі пари, як правило, існують також у російській мові).

(Павло Мовчан. — Сл. Пр., 1997. ч. 6), «Це був *провокативний спектакль* неприховано антиукраїнських сил» (з листа групи письменників. — ЛУ, 7.03.1996, с. 2); *пропагандивні заяви* (Б. Горинь — Час, 2.04.1998), з *пропагандивного погляду* (НГ, 2002, № 5).

4.3.3.8. Активізація творення типів віддієслівних прикметників з протилежними значеннями — а) «здатний підлягати відповідній дії (здатний бути об'єктом дії)» — на *-ний* і *-ний* (пор. уже наявні досі в загальному вжитку одиниці на зразок *спускний, усувний, самонавідний* — до рос. *самонаводящийся, відновний, непоправний, самоокупний*) та *-овний* (пор. уже наявні *виліковний, застосовний, зруйновний, з'ясовний, спростовний* і под.) і б) «здатний бути суб'єктом відповідної дії» — на *-івний* (пор. уже наявні досі *гальмівний, гартівний, дратівний, руйнівний* і под.). Обидва ці напрями розробляються насамперед у проєктах термінологів — представників точних наук (звичайно в пошуках відповідників до російських ад'єктивованих пасивних дієприкметників на *-мый* та ад'єктивованих похідних від зворотних дієслів тепер. ч. на *-цийся*, а останнім часом, безперечно, й до англійських прикметників на *-able*: див. докладніше в п. 4.3.8.3) [див., зокрема: Українська ділова мова 2003: 104–109, 132–151, 189–204; див. також у словниках: РУСНТ 1998, УРРУС, СУМ-20]; особливо це стосується другого з цих напрямів, який на рівень загального словжитку поки що мало виходить. Наприклад:

а) *замикний (контакт)* — до рос. *закрывающийся, самокле́нный (шпалери)* — до рос. *самоклеющийся, тужавний (розчин)* — до рос. *схватывающийся, швидкорозморозжний* — до рос. *быстроразмораживающийся*;

— *автоматизовний (система), варійовний* (до рос. *варьируемый*), *верифіковний, (не)відшкодовний, диференційовний, загартовний (сплав), інтегровний (функція), катapultовний (апарат, крісло: РУСАРТ, с. 172; пор. давніше пропонувану форму катapultовуваний: УРЕ-П, т. 5, с. 62), конвертовний (валюта, пор. частіше поки що вживану форму конвертований — в ад'єктивованому значенні), конфігуровний, нормовний* (до рос. *нормируемый*), *поляризовний (електрод), (не)прогнозовний, самокоректовний* (в інформатиці), *самоліквідовний, самоорганізовний, саморегульовний* (до рос. *саморегулируемый, саморегулирующийся*; пор. давніше утворене *саморегулювальний*) і под. (з похідними іменниками — *конвертовність, інтегровність* та ін.: «неймовірна адаптовність вовків до низьких температур»);

б) *іонізовний, концентрівний, ремонтівний* та ін. Утім, за межами таких термінологічних проєктів модель на *-івний* стала розвиватися також просто як заміник «небажаних» дієприкметникових за походженням форм на *-чий* (без розрізнення певних семантичних відтінків): *галопівний (галопівна інфляція: РУС 2003 — до рос. галопирующий; СУМ 2012); пульсівний* — до рос. *пульсирующий* (РУСНТ 1996); *спрямівний* («керівна і спрямівна роль Комуністичної партії»: Кр., 2005, ч. 5, с. 5), а також у значенні моделі на *-овний: самофлюсівний* (УРЕС, РУСНТ 1998) — до рос. *самофлюсующийся, самонавідний* — до рос. *самонаводящийся*.

4.3.3.9. Складні прикметники.

4.3.3.9.1. Відмова від утворень з першим компонентом *внутри-* (у зв'язку з позанормативністю для сучасної літературної мови вихідного прислівника) на користь тільки *внутришньо-* (хоча взагалі-то це зміна семантичної мотивації таких дериватів від «де?» до «як?») ⁶³: *внутришньоатомний, внутришньодержавний* і под. (див., наприклад: УОС 2009, СУМ-20).

⁶³ Пор. розвиток цієї тенденції протягом 30–90-х років ХХ ст.: наприклад, до рос. *внутризаводской, внутрпартійний* — *внутришньозаводський, середпартійний* (РУС 1937; так само: РУС 1948), *внутришньо- і внутрзаводський, внутршньо- і внутрпартійний* (РУС-3; так само: ОСУМ 1975, ОСУМ 1994, хоча вже СУМ-11 подавав тільки прикметники з *внутришньо-*).

4.3.3.9.2. Коригування в уживанні і творенні прикметників на позначення ознак певної зовнішньої подібності — із суфіксоїдами *-подіб-ний, -вид-ний* (відповідниками до рос. *-видный, -образный, -подобный*). Це тенденції, по-перше, до повного усунення форм з *-видний*, по-друге, до максимально можливої заміни самих цих українських суфіксоїдів (обох) суфіксами *-(к)у(ю)ват-ий, -а(я)ст-ий*, рідше *-ист-ий, -іст-ий* (наприклад: *зміістий, оліістий*):

а) тенденція до усунення прикметників на *-видний* виявляється найвиразніше, оскільки в сучасній українській мові, на відміну від російської, іменник *вид* у значенні «вигляд — сукупність зовнішніх ознак кого-, чого-небудь» уже не належить до стилістично нейтральної лексики і ці композити ще раніше могли викликати певні сумніви щодо їхньої «українськості» (так, якщо РУС-3 подавав прикметники на *-видний* повніше, СУМ-11 — менше, то ОСУМ 1975 намагався їх уникати: тільки *грушоподібний, дельтаподібний, конусоподібний, мигдалеподібний, трапецієподібний* і т. ін.). Пор., наприклад: *щитовидний* (РУС-3), *щитоподібний / щитовидний*, але тільки *щитовидна залоза* (СУМ-11) — *щитоподібний*, у тому числі й *щитоподібна залоза* (РУСНТ 1996), *щитоподібний, щиткуватий* (СУМ 2012) (складнішою, однак, виявляється справа з похідним іменником — розм. *щитовидка*, що, як і давніше, широко вживається: «численні злякисні новоутвори *щитовидки*»: Е, 29.07.2004 ⁶⁴);

б) розширення вживання і творення прикметників на *-(к)у(ю)ват-ий, -а(я)ст-ий* та ін. замість прикметників з *-подібний* або поряд з ними — тенденція, що виразно виявлялася в 20-ті — на початку 30-х років (пор. ще навіть у РУС 1937, наприклад: рос. *виллообразный* — укр. *виллоподібний, вилкуватий*; рос. *серповидный* — укр. *серпуватий*) [див. про це, зокрема: Курило 1925: 128; див. також різку офіційну критику таких словотвірних тенденцій від середини 30-х років у радянській Україні: Хроніка НДІМ 1934: 141] ⁶⁵, але потім була значною мірою згорнута, лишившись, однак, у наявності цілої низки таких прикметників і в «офіційній» літературній мові (наприклад, у РУС-3: рос. *женоподобный* — укр. *жінкуватий, женоподібний*; рос. *шаровидный, шарообразный* — укр. *кулястий*). Пор., наприклад: *газоподібний* (РУС-3, РУСНТ 1998, СУМ 2012) — *газоподібний, газуватий* (РУС 2003); *гвинтоподібний* (РУС-3) — *гвинтоподібний, гвинтуватий* (РУС 2003), *гвинтуватий* (Сл. військ.); *гроноподібний* (СУМ-11), *гроновидний, гронуватий* (РУС-3: до *гроздевидний*) — *гроноподібний, грон(к)уватий* (РУС 2003); *зигзагоподібний*, розм. *зигзагуватий* (РУС-3, РУС 2003) — *зигзагоподібний, зигзагуватий* (без обмеження позначкою «розм.») (УРРУС, с. 394; СУМ-20); *лійкоподібний* (РУС-3: до *воронкообразный*), *лійкуватий, лійкоподібний* (СУМ-11) — *лійкоподібний, лійкуватий* (РУС 2003); *яйцеподібний* (РУС-3) — *яйцеподібний, яйцюватий* (РУС 2003); *шаблеподібний* (РУС-3: до рос. *саблевидный, саблеобразный*) — *шаблястий, шаблеподібний* (РУС 2003).

Ця тенденція в ряді випадків зазнає, однак, обмежень, наражаючись на труднощі, пор., наприклад, наявність тільки *віялоподібний, лавиноподібний, стеблоподібний* та ін. (РУС 2003); зокрема, у похідних від іменників зі значенням людини і взагалі живої істоти: тільки *богоподібний, людиноподібний, гієноподібний (собака), снотоподібний (собака)*,

⁶⁴ СУМ 2012, РУС-4 пропонують тут варіант *щитівка*, однак цей іменник уже має інше значення в біології — як відповідник до рос. *щитовка* (див.: РУСНТ 1996, РУС 2003).

⁶⁵ Пор. продуктивність подібних моделей у західнослов'янських мовах: чес. *diskovitý* «дископодібний», пол. *jajowaty*, чес. *vejčítý, vejcovitý* «яйцеподібний», пол. *mieczowaty* «мечоподібний», пол. *wachlarzowaty*, чес. *vějířovitý* «віялоподібний», пол. *zygzakowaty* «зигзагуватий», пол. *szablasty*, чес. *šavlovitý* «шаблеподібний», чес. *šroubovitý* «гвинтоподібний» і под. Але, з іншого боку, ці суфіксальні типи не завжди, очевидно, можуть охопити всю ту семантичну сферу, яка представлена в східнослов'янських мовах названим розрядом складних прикметників, і в багатьох випадках, як це можна простежити, зокрема, в перекладних словниках, відповідниками до таких композитів у західнослов'янських мовах виступають описові звороти.

ракоподібний, мишоподібні, мн., і т. ін.; з назвами літер як першими компонентами: *T-подібний, дельтаподібний* і под. Між утвореннями з *-подібний*, з одного боку, і *-уватий, -астий, -истий*, з другого боку, нерідко існують цілком виразні семантичні відмінності, коли перші означають просту зовнішню подібність порівнюваних об'єктів, тоді як другі можуть містити у своєму значенні додаткову ознаку неповноти вияву якості — «трохи» або ж, навпаки, — ознаку досить (але не зовсім) повного вияву якості: *зелен(к)уватий, зеленастий* і под., *жилкуватий, куцуватий, глинястий, стеблистий* і под. Так, хоча рос. *зверообразный, звероподобный* пропонують перекладати в деяких словниках (РУСКар.) тільки як *звір(к)уватий*, однак, наприклад, у СУМ-11, СУМ-20 *звіруватий* тлумачиться як «трохи схожий на звіра», а *звіркуватий* як «схожий чимось на звірка» (пор. так само *жукуватий, їжакуватий*).

Якщо перша з названих тенденцій (замість *мечовидний* — *мечоподібний* і под.) реалізується достатньо успішно (в усякому разі, у нормативних довідниках, спеціальній літературі, і, хоча в розмовній мові, у художній літературі вияви її поки що зовсім не такі однозначні, це можна пояснити просто силою звичайної інерції), то щодо більш-менш повного заступлення складних прикметників на *-подібний* кількома названими типами суфіксальних прикметників цього сказати поки що не можна. Немає єдності в поглядах на це навіть серед тих мовознавців, лексикографів, термінологів, які не тільки виступають за повернення українській мові її питомої системи словотворення, а й активно працюють у цьому напрямі. Пор., з одного боку, обстоювання, наприклад, тільки *газуватий* замість *газоподібний, зіркуватий* або *зірчастий* замість *зіркоподібний, ниткуватий* або *нитчастий* замість *ниткоподібний, пил(к)уватий* або *порохуватий* і *порошкуватий* замість *пилородібний* [РУСКар.; Козир. / Шендер. 1996; див. також, наприклад: Юкало 2000: 189; Пільський 2009: 52], а з другого боку, подавання, наприклад, *зіркоподібний* (не *зіркуватий*), *хвилеподібний*, хоча *дугоподібний* і *дугуватий, хрестоподібний* і *хрещатий* і под. (Кочерга / Мейнарович 2010) та ін.⁶⁶ Уже зовсім незвичний і несподіваний вигляд має утворення *українськуватий* у значенні «українськоподібний», що його як цілком нейтральне пропонують у певних колах термінологів-немовознавців, наприклад: «<...> підставляючи російські звуки замість українських (та ще й — *українськувати слова* в по-російському збудовані речення)» (В. Моргунюк. — Вісник державного університету «Львівська політехніка», 2000, № 402: Проблеми української термінології, с. 44).

4.3.3.10. Активізація вживання і творення присвійних прикметників, у тому числі в науковому та інформаційно-публіцистичному стилях (крім орієнтування на мовну практику 20-х — початку 30-х рр. ХХ ст. і сучасної західної діаспори, тут можливий вплив з боку сусідніх чеської і словацької мов, а тепер також і з боку англійської мови)⁶⁷ [пор. активізацію такої тенденції також у білоруській мові новітнього періоду: Садоўскі 2001:

⁶⁶ Пор. також, наприклад, таке зауваження щодо цієї тенденції: «Не зовсім удало вхопились тоді [у 20-ті роки. — О. Т.] за прикметниковий наросток *-уват-ий* при творенні термінів відповідно до рос. *-образный, -видный* (*нитеобразный, нитевидный* — *ниткуватий*); цей наросток означає невелику наявність прикмети, а не схожість, як того вимагало значення терміна (пізніше стали вживати *ниткоподібний*)» [Чапленко 1970: 223–224].

⁶⁷ На тлі загального звуження в розвитку слов'янських мов категорії присвійних прикметників унаслідок конкуренції з боку субстантивних конструкцій з родовим посесивним в українській мові вони вживаються значно ширше, ніж у російській і польській, але поступаються за вживаністю перед чеською й словацькою та південнослов'янськими мовами. Ось, наприклад, оцінка сфер їхнього функціонування в УЛМ станом на останні десятиліття ХХ ст. (до 90-х років): «Сфера вживання присвійних прикметників, утворених від назв людей, досить обмежена. Вживаються вони переважно в усній розмовній мові, в художній мові, в народній творчості. В інших стилях, зокрема в науковому і офіційно-діловому, замість присвійних прикметників вживаються конструкції з родовим приналежності або з однокореневим відносно-присвійним прикметником на *-ськ-ий*» [Жовтобрюх, Кулик 1972: 258; пор. так само: Пилинський 1973: 324–327].

232]. Наприклад, у матеріалах часописів «Сучасність» і «Критика», газети «Слово»: «проти Сталінового плану», «Черняків дискурс», «Мельниченкова думка», «Дзюбина зосередженість», але: «стаття Сергія Плачинди» (В. Кулик. — Суч., 1998, ч. 1), «офіціантова розгубленість», «усупереч авторчиній волі» (Кр., 2005, ч. 5, с. 21) і под. Найвиразніше це стало помітно в почастишанні творення похідних від прізвищ⁶⁸ (утім, далеко не всі це приймають, оскільки вживання прізвища без імені або на письмі без ініціалів може сприйматися ніби як нешанобливе щодо його носія): «за останніх Сталінових років», «за Кравчукового президентства» (Кр., 1999, ч. 9, с. 5), «в політичних маніпуляціях Кучминоного режиму» (Кр., 2005, ч. 5, с. 21), «Януковичева політика», «Марчукова комісія» («1+1», ТСН, 3.11.2000: про комісію на чолі з секретарем Ради національної безпеки і оборони України Є. Марчуком), «проведення Огієнкового року» (на вшанування пам'яті Івана Огієнка: ЛУ, 18.06.1998), «Осьмаччине свято на Черкащині» (ВК, 8.06.2000: на вшанування пам'яті Тодося Осьмачки), «Сизоненкова рецензія на Дроздове інтерв'ю» (Я. Ярош. — ЛУ, 17.09.1998), «Андруховичів роман» (Кр., 1997, ч. 2, с. 28), «офіцер Гітлерового Генштабу» (в українських субтитрах до перекладного д/ф «Гітлер»: УТ-1, 10.06.1997); у матеріалах деяких галузевих словників: *Діракове взаємодіяння* — рос. «взаимодействие Дирака», *хвиля де Бройлева* — рос. «волна де Бройля», *діамагнетизм Ляндавів* — рос. «диамагнетизм Ландау» і под. (Козир. / Шендер. 1996), *Лібітів холодильник*, *Шварцшильдова сингулярність* і под. (Кочерга / Мейнарович 2010). Хоча присвійний прикметник від прізвища Тараса Шевченка був досить уживаним і в період 30–80-х років: «Шевченкова мова», «Шевченкові твори» і под., його вживання стало ще помітнішим в описуваний період — наприклад, у назвах наукових праць: О. Забужко. *Шевченків міф України* (Київ, 1997); В. Жадько, Р. Лопата. *Шевченків Вільно* (Київ, 2012).

Говорячи про активізацію вживання і творення присвійних прикметників, слід також відзначити, що в межах цієї тенденції стали значно помітнішими відомі й до цього відступи від мовного узусу, мимовільні вагання мовців — як наслідок, з одного боку, зростання частотності появи таких одиниць у публічному мовному просторі, а з другого, — незвичності для, очевидно, переважної маси мовців користування цією словотвірною категорією в такому широкому масштабі, недостатнього орієнтування їх у цьому «морі» (щоправда, такі випадки стосуються вже не кола нормотворчих тенденцій, аналізованих у цьому розділі, а явища лібералізації мовної практики та «забруднення» мови: див. р. II п. 1.2.2):

1) замість коротких форм, характерних для присвійних прикметників у чол. р. (у наз. або знах. в.), стали помітніше виявлятися повні форми⁶⁹. Наприклад, *Франковий* — від прізвища Івана Франка: «*Франковий край*» (газета Дрогобицької районної ради, 2016 рік), *Франковий університет* — неофіційна назва Львівського університету імені Івана Франка (наприклад, Андрій Содомора, перекладач. — УУ, 2004, № 4, с. 25; журналістка зі Львова: Н, «Репортер», 27.11.2008), *Франковий підхід* (О. Сербенська, мовознавиця. — Укр. м., 2006, № 2, с. 4), «Дмитро Павличко і *Франковий* Пролог» (ЛУ, 15.02.2020, с. 1); інші приклади: В. Яцюк. *Кобзаревий «Буквар»* (післямова до видання: Тарас Шевченко. Буквар південноруський. Київ, 1991, с. 53); *Олеговий епос* (Українські биліни : Істори-

⁶⁸ Пор. ширше їх уживання в першій третині ХХ ст., а також у мові діаспори, наприклад: «*Пушкінів гусарин*», «*Суворінові рецензії*» (Сергій Єфремов), «тема *Костомарового* “Кудеяра”», «в *Костомаровому* творі», «в *Гетевому* творі» (Віктор Петров-Домонтович), «*Панькова Кулішева* мова», «*Вовчкові* твори», «*Маркова Вовчкова* манера», «*Василева Стефаникова* мова» [Чапленко 1970: 101, 107, 233].

⁶⁹ Деякі з таких повних форм чол. р. присвійних прикметників уже закріплені в українській мові як нормативні (у всякому разі словники УЛІМ подають їх без стилістичних обмежень): *Христовий* (СУМ-11; «Рік, в якому живемо, — *Христовий*, тому Святіший Отець Іван Павло II ставить молоді <...>» (газета «Вірую», орган УГКЦ, 1997, ч. 16); *королевий* цвіт (рослина); *місяцевий* (поряд з *місяціє*: СУМ-11, СУМ-20); *бісовий*, *чортівний* (поряд з *бісів*, *чортів*); *козиний*, *зміювий* (поряд з *зміїв*). Пор. в інших слов'янських мовах, наприклад: пол. *ojcowy*, *Jankowy* і под.

ко-літературне видання східнослов'янського епосу. Київ, 2003, с. 20 — з передмови упорядника Валерія Шевчука); *Грицьковий гріб* (Ліна Костенко. Стара церковця в Лемешах); *поетовий вибір* (Час, 3.08.2001). Можна натрапити також на вживання *Карловий* (замість *Карлів*) *університет*, *Карловий міст* (у Празі);

2) для похідних від прізвищ і рідше імен на *-а(-я)*, тобто іменників I відміни, носіями яких є особи чоловічої статі, увиразнилася тенденція до їх творення за зразком прикметників від іменників II відміни: «*Сковородинова творчість*» (М-во, 2011, № 3, с. 79–80), «*Скоринові стародруки*» (від Франциск Скорина), «*Мазеповим слідом*», тобто слідами Мазепи (СТБ, «Вікна», 22.08.2008), «*Бузинове вурдалакання*» — від прізвища публіциста Олесь Бузини (вірш-памфлет Василя Щеглюка. — ЗВУ, 13.08.1999, с. 8). Складається враження, що в подібних випадках виявляється підсвідоме або й свідоме прагнення відмежовувати мовний образ чоловіка від мовних засобів позначення особи жіночої статі, оскільки переважна більшість іменників I відміни — це іменники жін. р. (пор. таку тенденцію як нормативну в білоруській, чеській, словацькій, болгарській мовах, наприклад: бр. *дядулеў, Колеў*)⁷⁰. Пор. аналогічно у присвійно-відносних прикметниках: *сковородинівський* (М-во, 2011, № 3, с. 79), «*Сковоридинівські читання*» (регулярні наукові конференції під такою назвою в Харкові), «Творчий вечір *тичинівських лауреатів*» (ЛУ, 31.03.2011, с. 2), «*Мазепівський аналіз крові*» (М. Філь. — УС, 16.01.2003, с. 13: назва статті про фільм режисера Юрія Ілленка «Молитва за гетьмана Мазепу»); у межах того самого періодичного видання (причому видання з питань саме культури української мови) — з одного боку: «*сосюринський текст, «тичининське “З кохання плакав я, ридав”*» (Л. Ставицька. — Культура слова, 2000, вип. 53–54, с. 92), з другого, — *тичинівські новотвори* (І. Вихованець. — Культура слова, 1991, вип. 41, с. 4)⁷¹.

У прагненні до більш або менш послідовного вживання присвійних прикметників замість іменникових конструкцій з формами род. в. належності трапляються й зовсім несподівані дивогляди на зразок: «Наші погляди на літеру *г* можуть не збігатися з *рецензентковими*» [Козирський, Шендеровський 2001: 35] — від *рецензентка* (пор. нормативні утворення на зразок *тітка — тітчин, Наталка — Наталчин* і под.). У світлі всього сказаного про поширення цієї тенденції вже можна розгубитися щодо того, як ставитися з погляду літературних норм до фактів творення присвійних прикметників без суфіксів присвійності («*грушевська* [Михайла Грушевського. — *О. Т.*] рецепція постаті Б. Хмельницького»: В. Масненко. — Суч., 2001, ч. 4, с. 88, 92) або з накладанням цих афіксів на омонімічні суфікси присвійності, наявні в твірних іменниках, чи з повторенням таких суфіксів: «<...> див. уже згадану *Шевельову* працю» (С. Демчук. — УС, 10.01.2002, с. 11) — від прізвища *Шевельов*, «*Кричеві* шкельця» — від прізвища *Кричев* (Борис

⁷⁰ Пор., на відміну від цього, приклади структурно закономірної деривації на зразок: *Тичинине слово* (УП 2019, с. 76), «*Тичинине “Труд переростає у красу”*» (ЛУ, 18.05.2000, с. 1), «кажучи *Тичининими* словами» (Суч., 1996, ч. 2, с. 138), «*Сковородинині тексти*» (В. Калашник. — В кн.: Юрій Шевельов: учений-гуманітарій, дослідник української мови і літератури. Харків, 2017, с. 68) (пор. у творчості Тараса Шевченка: «*Гонтини діти*», «*собор Мазепини*»). Хоча від окремих іменників м'якої групи відмінювання цілком уже узвичаєними є форми прикметників саме із суфіксом *-ів*: *Ілля — Ілляв (Іллева, Іллева), суддя — суддів* (див., наприклад: Голоск.) (випадки вимови і написання на зразок «*Іллева борода*»: Жайв. Антологія знаків 2018, с. 275, «на *Іллевій* яхті»: Ірена Карпа — є, звичайно, відступами від норми). Можливо, до цих окремих випадків слід приєднати й творення присвійного прикметника від прізвища *О. О. Потебні*: «*Потебнева* концепція», «*Потебневі* погляди» (див.: Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія, 1998, т. 7, с. 218–219; ця форма трапляється також у творах Ю. Шевельова, виданих або поширюваних в Україні).

⁷¹ Пор., однак, або цілком усталені в нормативному вжитку факти на зразок, з одного боку, *Мазепа — мазепинський, мазепинець, мазепинка* (головний убір), але з другого боку: *Петлюра — петлюрівський, петлюрівець* (пор. давніше: *петлюринська армія, петлюринці*, хоча є й *петлюрівці*: Євген Чикаленко. Щоденник 1919–1920. Київ–Нью-Йорк, 2005, с. 176, 517 і с. 181, 368, 520), *Бандера — бандерівський, бандерівець*.

Антоненко-Давидович. Смерть), *«Молотовові слова»* — від прізвища *Молотов* (Олекса Горбач. Шлях зі Сходу на Захід : Спогади. Львів, 1998, с. 224).

4.3.4. Прикметники і прислівники.

4.3.4.1. Активізація вживання і творення якісних прикметників і прислівників з префіксом *за-* із загальним значенням «з наявністю певної ознаки більше, ніж звичайно або потрібно» — у нейтральному (міжстильовому) слововжитку (пор. характеристику таких дериватів як розмовних [Пилинський 1973: 328]; ще одна модель з цим же значенням: *дорогуватий, дорогувато* і под. — продовжує обмежуватися сферою розмовного слововжитку). Пор., наприклад, значно ширше подання таких слів у СУМ-20 порівняно з СУМ-11, причому вже здебільшого без обмежувальних ремарок «розм.», «діал.», «зах.», «рідко» (хоча з ілюстраціями до 90-х років переважно з творів західноукраїнських письменників)⁷²: *забагатий, забілий, заміцний, заміцно, замокрий, занизько, заскладний, заскладно, заслабкий, заслабо, засухий, засухо, затемний, затовстий, затовсто, захудий, зачастий, зачастую, зашвидко, зашироко, заяскравий* та ін. (хоча, наприклад, *заскоро* — з позначкою «діал.»).

4.3.4.2. Активізація вживання і творення композитів з першим компонентом *що-*, що вказує на певну повторюваність (у конкуренції зі словосполученнями із займенником *кожний*):

а) прислівників часу — це, по-перше, розширення обсягу іменникових основ з часовим значенням у складі таких композитів (на зразок тих, що традиційно виступають другим компонентом подібних прислівників: *щоліта, щодня, щохвилини, щоразу* і под.), наприклад: *щобудня, щовихідних* та ін. («*Щовихідних* на Новому каналі демонструється <...>»; «Ще й досі *щолистопада* аж два дні підряд святкують кожну чергову річницю Жовтневого перевороту». — ЛУ, 27.01.2000); по-друге, ширше залучання до названої моделі іменників зі значеннями дії, події, певного предмета з періодичною його появою: «*Щофестивалю* нова програма з новими іменами» (УМ, 10.07.2010), «*Щотиражу* джекпот 3 000 000 гривень» (з рекламного плаката «Лото-Забава» у філіях Ощадбанку, грудень 2009 року), «*Щономера* — кросворд» (ВЗ, 21.07.2010) (подібні прислівники, звичайно, могли існувати й до цього, але словники не поспішали їх фіксувати, наприклад: *щоярмарку* в Михайла Стельмаха, *щобазару* в Костя Гордієнка);

б) порядкових прикметників (числівників) — наприклад, із друкованих та електронних ЗМІ: «*Щодругого* онкохворого оперують», «*Щотретья* операція з банківською картою — безготівкова», «Фахівці центру зайнятості знайшли робоче місце лише *щоп'ятому* випускникові», «*Щодесятий* житель міста має погане здоров'я»; у формі род. в. у складі словосполучень — обставин часу (замість словосполучення «*кожного* + род. в.»): «Газета виходить *щодругого* тижня» (Сл., 1992, ч. 9, с. 1).

На основі прислівника *щодень* «щодня» уже функціонує іменник (у позиції знах. в. з прийменником «на» — у складі прислівникового сполучення): наприклад, назва книжки «Культура мови на *щодень*» (Київ, 2000)⁷³.

⁷² Пор. характеристику слів у межах цього словотвірного типу як рідковживаних у літературній мові, що поширилися в західноукраїнському регіоні під впливом польської мови [Ог. 1924, с. 133; Ог. 1934, с. 135; Шерех (Шевельов) 1951: 239].

⁷³ Розширення місця таких композитів у системі словотворення літературної мови зумовлюється також, з одного боку, ширшим залучанням до загальноукраїнського функціонування текстів західноукраїнського та діаспорного варіантів (наприклад: «— *Щотретього* — на паль, *щочетвертого* — колесувати, інших повісити, як собак, — наказував світліший». — Богдан Лепкий. Повість «Батурин»; пор. також широке функціонування цього типу в польській мові, щоправда як синтаксичних зворотів —

Щодо випадків на зразок «Зуби треба чистити <...> *щотри* місяці новою щіткою» (Е, 3.02.2005), де елемент *що* поєднується з іменними конструкціями у формі наз. в., то тут перед нами, звичайно, означальний займенник зі значенням «кожний», і тому слід зберігати написання окремо (див. про подібні випадки також: р. VIII п. 5.1.3).

4.3.5. Прислівники.

4.3.5.1. Активізація вживання і творення складних безсуфіксних прислівників з другими компонентами, утворюваними від іменників *рік*, *бік*, *рука* (пор. давно вже наявні утворення такого типу: *торік*, *позаторік*, *вторік*, *щорік*; *потойбіч*, *врізнобіч*, *лівобіч*, *правобіч*, *обабіч*; *вобидвіруч*, *голїруч*, *ліворуч*, *праворуч*, *нашвидкуруч*, *попідруч* та деякі ін.):

— *цьогоріч* (*сьогоріч*) — від *цього року*: «*Цьогоріч* господарства переживали небачене нашестя польових злодіїв» (МГ, 18.11.1993), «Вересень *цьогоріч* особливо показав свій норів» (ЛУ, 17.10.2002); з варіантністю наголошування: *цьогоєріч* (зокрема, у ведучих та журналістів інформаційних програм різних українських телеканалів) і *цьогорієч* (УОС 2009); *минулоріч*, *тогоріч* («<...> невдовзі українсько-білоруський товарообіг зросте до мільярда доларів. *Минулоріч*, нагадаємо, він склав 500 млн доларів». — УМ, 18.06.2003; «Коштує один тест 89 гривень. Це на 5 гривень дорожче, ніж *минулоріч*». — ВЗ, 1.11.2012, с. 7) — від *минулого (того) року* (хоча вже наявний прислівник *торік*, здавалося б, мав цілком задовольняти потреби мовців як у номінативному, так і в нормативному аспектах); значно рідше поки що вживані *кожноріч*, *цілоріч* («Хліб із власного зерна — *цілоріч*» (ГУ, 4.08.2000) — від *цілий рік*;

— *поцейбіч* (у західноукраїнському варіанті і в мові західної діаспори слово вже вживалося); *вусібіч* (*увсібіч*) — від в *усі боки* (у текстах художньої літератури це слово простежується ще в останні десятиліття перед описуваним періодом, але словники його не фіксували, на відміну від *увсебіч*, *навсібіч*); *зусібіч* (*зусебіч*, *зівсібіч*) — від з *усіх боків*: «Ось такі *зусібіч* доводилося чути розмови» (Віталій Коваль. — ЛУ, 1.10.1998), «<...> *зусібіч* триває інформаційна війна» (ГПУ, 4.02.2014, с. 5), з варіантністю наголошування: *зусібіч* і *зусібіч*; рідко поки що вживані *зоднобіч*, *здругобіч* (В. Козирський. — Сл., 1995, ч. 4);

— *власноруч* (пор. уже наявне *власноручно*), яке простежується ще, наприклад, у творах Олесь Гончара, Павла Загребельного, але словники його не фіксували, — з варіантністю наголошування: *власно́руч* (зокрема, в інформаційних програмах різних телеканалів) і *власнору́ч* (УОС 2009, СУМ-20); *швидкоруч* (пор. уже наявне *нашвидкуруч*): «До збудованого *швидкоруч* у саду лазарету доносились звуки бою» (Дмитро Білий); рідко *удвуруч* (у дві руки), *порожноруч* (з порожніми руками).

Став поширюватися також прислівник на основі ще одного іменника — *другодні* (пор. *сьогодні*): «Голова Верховної Ради <...> пообіцяв обидві кандидатури переголосувати *другодні*» (Віталій Карпенко. — ВК, 6.06.1991).

4.3.5.2. Активізація вживання і творення прислівників, утворених за зразком *вперше*, *вдруге*, *втретє* і т. д., — *вкотре*, *вчергове* (обидва — з варіантністю наголошування), *взайве*: «У Вінницькій міськраді *вкотре* розглянуто питання про перейменування центральної вулиці обласного центру (Ю. Пархомчук. — КВ, 26.07.1996), «Оголошуючи *вчергове* Крим російською територією, той [мер Москви. — О. Т.], мабуть, забув, що <...>» (Ю. Пархомчук. — УМ, 14.08.2001), «Факт оприлюднення памфлету <...> *взайве* довів, що <...>» (І. Бондар-Терещенко. — Книжник, 2000, № 7), тобто «в котрий (черговий, зайвий) раз».

з написанням окремо, зокрема й прислівникового сполучення *на со dzien*), а з другого, — ширшим практикуванням написання *що* не окремо, а разом.

4.3.5.3. Активізація вживання прислівника *вочевидь* — із семантико-синтаксичним розширенням його функціонування (у значеннях вставного слова і предикатива, чого раніше словники не подавали) і вже без стилістичних обмежень у вживанні (див. СУМ-20): «*Вочевидь*, саме їм адресований останній пасаж відомого гострослова» (В. Філенко. — Д, 21.10.1999), «<...> на думку лідера Ліберальної партії України, з ким підуть на вибори ліберали, можна буде відповісти лише восени. *Вочевидь*, що це будуть партії центристської, демократичної орієнтації» (УС, 13.03.1997), «*Стало вочевидь*, що <...>» (Інтер, «Подробности», 11.04.2001: спортивна рубрика українською мовою).

4.3.5.4. Розширення кількісно невеликої групи прислівників *міри* (переважно у просторовому вимірі) та **ступеня *завбільшки, заввишки, завглибишки, завтовики*** (розм. *завгрубики, завиширки* ще кількома одиницями, що їх обминали словники літературної мови: *завдацьки* (є в Грінч., трапляється, наприклад, у творах Валерія Підмогильного, в перекладах Миколи Лукаша), *завважски* (спочатку це слово стало привертати увагу насамперед у мовній практиці програми «Вікна» на т/к СТБ, а потім і на інших телеканалах, у друкованих ЗМІ): «штанга *завважски* 108 кілограмів» (НТН, «Вчасно», 24.02.2006), «За рибину *завважски* 222 кг заплатив 115 млн єн» (ГПУ, 10.01.2013, с. 9), «Хлопчик *завважски* 3,8 кг з'явився на світ <...> у лікарні Святої Марії в Лондоні» (ГПУ, 26.07.2013, с. 2), *завстарьки*», тобто віком: «він *завстарьки* п'ятдесят років», яке також уже мало традицію вживання в українській мові (див., наприклад: СУМ-11: Дод.).

4.3.5.5. Активізація вживання і творення прислівників на *-о* від відносних прикметників (такий тип прислівників на *-о*, *-е* характерний насамперед для західнослов'янських мов)⁷⁴:

а) із загальним значенням «у певному аспекті, в певному плані; з певного погляду», наприклад: «Нікотин подіяв *бловотно*» (УС, 27.11.1997); «Адже циган у Румунії *відсотково* стільки ж, як у нас росіяни» («Львівські *observacії*» пана Юзя. — П, 23.08.2001, с. 8); «<...> *групово* [тобто групою. — *О. Т.*] побивають опонента в темному переході» (Борис Олійник. Два роки в Кремлі); «<...> здається, що *державно* Литва буде об'єднана з Польщею» (М. Прушинський. Драма Пілсудського. Війна 1920 / Пер. з польської. Київ, 1997, с. 72); «*Майново* захиститися від вищих третій стан [у соціальній стратифікації суспільства. — *О. Т.*] не може» (Кр., 2002, ч. 6, с. 2); «Більшість телеканалів в Україні не мають українського характеру ні *мовно*, ні за змістом» (Резолюція Другого всесвітнього форуму українців. — ЛУ, 4.09.1997, с. 2), «*мовно* занепокоєні» (Іван Дзюба. — Суч., 1999,

⁷⁴ Наведені нижче приклади є в українській мові насамперед ознакою мовних особливостей західноукраїнського регіону (наприклад, під рубрикою «Старі галицькі анекдоти»: «Ви п'єте *денно* 10 пляшок пива?» — Журнал «Дзвін», 2002, № 4, с. 148), де, безперечно, мали підтримку з боку польської мови (пор., наприклад, пол. *cyrkowo* — від *cyrkowy* «цирковий», *hurtowo i detalicznie* «гуртом і вроздріб», *sportowo* і под.); крім того, вони поширюються також з мови української західної діаспори. Але вони протривали також в ідіостіях представників «Великої України» ще до 90-х років, скупо, однак, фіксуючись словниками, наприклад: «з наказу візантійської (*мовно* — грецької) влади», «давньоруські слов'яни були виразно подрібнені *мовно*» (Л. А. Булаховський. Вибрані праці в п'яти томах. Київ, 1975, т. 1, с. 340; т. 2, 1977, с. 111), «ми *мовно* не зникнемо як нація» (Володимир Сосюра. Третя Рота. Київ, 1988, с. 243), особливо в літературній мові 20-х років. СУМ-11, фіксуючи деякі з таких прислівників у їхньому часовому значенні: *денно, річно, місячно*, кваліфікував їх, однак, непослідовно: з ремарками «діал.», «рідко» і нейтрально. Такі прислівники, як *листовно*, є цілком нейтральними в стилістичному плані; прислівник *довідково*, який функціонує в офіційно-діловому стилі й відповідає рос. «для справки / справок» (наприклад: «*Довідково* інформуємо, що <...>»; «*Довідково*: відповідальність роботодавців за порушення, пов'язані з використанням найманих працівників без офіційного оформлення». — Вісник : Офіційно про податки [офіційне видання Державної фіскальної служби України], 17.02.2020; «*Довідково*. 10 березня 1944 року в українському селі Сагринь <...> загинуло від 800 до 1200 цивільних мешканців». — ЗВУ плюс, 12.07.2018, с. 3), наші словники чомусь не поспішають реєструвати.

ч. 4, с. 142), «Мовно самостверджувалися й поляки» (Укр. м., 2005, № 3, с. 17), «Він був росіянин мовно»; «стильово різноманітна література» (О. А. Сербенська); «У цих процесах Україна може часово відставати», тобто в часі; «Ми маємо можливість бути Європою не лише культурно, але й економічно, бізнесово, фінансово» (В. Омелян, міністр інфраструктури України, 11.07.2016); у працях Ю. Шевельова, виданих в Україні: «Навіть військово Переяслав не був кінцем боротьби», «Культурно Переяслав став початком поразки»; з набуттям ознак якості (у художньому й публіцистичному стилях) — з можливою також відіменниковою мотивацією: «Мав [Радянський Союз. — О. Т.] кількох доярок та робітниць, яких висував депутатками Верховної ради, щоб вони *маріонетково* голосували за рішення, прийняті вузьким колом чоловіків» (Г. Клід, авторка з української західної діаспори. — Суч., 1995, ч. 6, с. 84).

У загальному руслі нинішньої активізації вживання і творення прислівників на -о від відносних прикметників щойно розглянутий напрям нормотворчого спрямування слід відмежовувати, хоча це й не завжди можливо на практиці, від зовні ідентичного, але продуктивнішого напрямку (активізованого в тому числі й у російській мові), зумовленого насамперед фактором мовної економії (цей чинник, наявний, звичайно, і в основі попередньої тенденції, але не як основний), який реалізується передусім в офіційно-діловому та науковому стилях, у професійній мові, а тепер і в мові реклами, наприклад: «ставити спектаклі *антрепризно*», «Застосовувати *внутрішньо* (*місцево*, *вагінально* і т. ін.)» (у лікарських рекомендаціях, в інструкціях до вживання ліків), «Наша футбольна команда зміцнилася й *кадрово*», «Ми *кадрово* втратили до половини персоналу», «*Поведінково* ці тварини особливо вирізняються на загальному тлі»; з нових мовних фактів [див. також про активізацію цього словотвірного типу на сучасному слов'янському матеріалі: Ohnheiser 2003: 326–328]: «*Бюджетно* до Європи (в Париж і т. ін.)», «Удобрювання орхідей — доступно і *бюджетно*» (з рекламних текстів: у межах особистого або сімейного бюджету, тобто ощадливо), *електорально*, «Процес розшуків відбувається *електронно*» (М. Р. Стех, автор з діаспори. — ЛУ, 10.10.2013, с. 5), «Цей політик *іміджево* вже програє», «Таку операцію *логістично* не можна забезпечити», *медійно* («медійно активний»), «*Пленарно* Верховна Рада працює останній тиждень»;

б) «за допомогою чого-небудь»: «<...> мені все ж мають дати можливість хоч би *телефоново* зв'язатися з моїм кремлівським керівництвом» (Борис Олійник. Два роки в Кремлі);

в) «за, на певну одиницю часу»: «робота по 10–12 годин *добово*», «уживати одну пігулку *добово*» (з оголошень в інтернеті).

4.3.5.6. Активізація вживання і творення прислівників з префіксом *на-* (переважно з іменними за походженням формами в позиції знах. в.) (активніше в західноукраїнській мовній практиці — там, де в «наддніпрянській» мові виступають деривати інших словотвірних типів; див. також р. V п. 5.3.1):

а) з прикметниковими за походженням формами (у тому числі з уже адвербіалізованими до цього): *наживо* (з варіантністю наголошування: *на́живо*) у значеннях 1) «безпосередньо в прямому ефірі, без попереднього запису», 2) «без фонограми (про спів, музику)», 3) «особисто, а не за допомогою телефону, скайпу тощо (спілкуватися, зустрічатися і т. ін.)», пор. пол. *na żywo* (див. також р. II п. 3.6): «*Наживо*», «*Наживо* Прага» і под. (написи-заставки під час прямих телепрограм), «Вокаліст не користується фонограмою, а співає „*наживо*”» (Л. Бернакевич. — УШ, 1.08.1997); *накруто* (варити яйця) (УОС 2009, СУМ 2012, СУМ-20); *напостійно* (СУМ-20; пор. пол. *na stale*); у сучасних ЗМІ: *насухо* (*виграти, перемогти* і т. ін., тобто із «сухим» рахунком: «"Шахтар" *насухо* програв "Чорноморцю"». — СТБ, «Вікна», 24.03.2003), *натемно* (*єрати, використовувати* кого-небудь, *працювати*) (пор. рос. *всухую*, сленг. *втёмную* і под.); у пресі Галичини (з написанням окремо за польським зразком): «Я перший раз бачу цю виставу “*на*

живо»» (ЗВУ плюс, 7.09.2017, с. 3); «Дрогобичанам вже давно відомий вислів „працювати на чорно»» (П, 28.07.2005), пор. пол. *na czarno*; «На тверезо їдеш — далі будеш» (Е, 29.07.2004), пор. пол. *na trzeźwo*; «На літо забудьте про саджені яйця (або зварені не на твердо)» (П, 18.08.2001), пор. пол. *na twardo*;

б) з іменниковими формами: *направду* («Лише подивуєшся *направду* подвижницькій праці молодих талановитих людей». — МГ, 6.12.1993), пор. уже цілком узвичаєні в українській мові *справді*, *насправді* і пол. *naprawdę*; *назагал*, пор. *загалом* і пол. *na ogół* (див. докладніше про ці прислівники: п. 5.2.1 цього розділу, р. V п. 5.3.1);

в) з прислівниками: «*Наменер* зареєстровані 324 кандидати» (5 к., рухомий рядок новин, 16.06.2019) (якщо СУМ-11 подає це слово з позначкою «діал.», ілюструючи тільки прикладом з твору Івана Франка, то СУМ-20 — уже тільки з позначкою «розм.», хоча з неточним тлумаченням «тепер», тоді як має бути «на цей час»; це слово вже можна подавати з нейтральним стилістичним статусом, пор. *відменер*, *доменер*).

Див. також про прислівники *навзаєм*, *на позір*, *наразі* (п. 5.2.1 цього розділу, р. V п. 5.3.1).

4.3.6. Дієслова.

4.3.6.1. Активізація тенденцій до формально-структурного розмежування значень недок. і док. в. у двовидових дієсловах (переважно іншомовного походження, а також у деяких дієсловах з українськими / слов'янськими коренями, але іншомовним формантом на зразок *росіянізувати*, *мінізувати*, *українізувати*) і ширше — **взагалі до префіксальної перфективації дієслів недок. в. і суфіксальної імперфективації дієслів док. в.** (вид — це одна з мовних категорій на межі між слово- і формотворенням: див. також п. 2.5.2). В основі активізації цих тенденцій, як уже відзначалося в п. 2.5.2, лежать чинники, з одного боку, насамперед власне номінативно-семантичного плану — прагнення до досягнення одно-однозначної відповідності між планом змісту і планом вираження мовних одиниць, а з другого, — насамперед нормотворчого характеру, хоча, звичайно, дія цих двох факторів у різних випадках видового слово/формотворення здебільшого поєднується й переплітається — з переважанням то одного, то іншого з них. В умовах тривалого й інтенсивного контактування української мови з двома сусідніми слов'янськими мовами — російською й польською — тенденція до структурно не вираженого поєднування значень обох видів у формах таких дієслів іншомовного походження, яка закладена ще граматичними особливостями мов-донорів і має якусь опору в наявності певної (тепер уже невеликої) групи двовидових дієслів зі слов'янськими коренями та окремих давно вже запозичених, не може, звичайно, не підтримуватися постійним впливом російської мови, де це явище простежується достатньо повно. Тенденція ж до префіксального виокремлювання значення док. в. у видовому значенні таких одиниць, яка спирається на загальну тенденцію в українській, як і в інших слов'янських мовах, до формального розмежування значень обох видів, у тому числі й у двовидових за походженням дієсловах, підтримується уже впливами з боку насамперед польської мови (як і в тих чи інших випадках — можливим впливом двох інших західнослов'янських мов), у якій вона виражена значно повніше, ніж у російській і в двох інших східнослов'янських літературних мовах у їхніх нині чинних нормативних варіантах, — в одному з двох своїх основних різновидів (див. п. 4.3.6.1.1.1), але також певною мірою й російської мови — в іншому різновиді (див. 4.3.6.1.1.2). Але якщо тенденція до збереження двовидовості дієслів у масовій свідомості сучасного українськомовного загалу у зв'язку з його володінням також російською мовою може викликати щодо себе пуристичні застереження — як «російська» у своїй основі, то тенденція до префіксальної перфективації в тих випадках, що не мають відповідників у російській мові, сприймається, з огляду на відповідні прогалини в мовній компетенції переважної більшості

українськомовного населення, в основному як «власне українська» навіть тоді, коли можна простежити безперечний вплив з боку польської мови.

4.3.6.1.1. Тенденції до перфективації — вираження значення док. в. за допомогою префіксальних форм (з розумінням вихідних безпрефіксних форм відповідних дієслів уже переважно або принаймні певною мірою як недоконаних).

4.3.6.1.1.1. Явище префіксальної перфективації двовидових дієслів, яке стало фіксуватися ще з XVII ст. у наслідуванні польських зразків (наприклад: *заарештовати, зпрофанувати, зревидувати* «зревизувати», *зрестровати, зфалшувати* — див.: Тимченко 2002–2003, кн. 1), активізувалося в другій половині XIX — на початку XX ст. у загальному контексті розбудови УЛМ (*збойкотувати, зелектризувати, зорганізувати, зреалізувати, заманіфестувати* та деякі ін.) [див. , наприклад: Жел.; Муромцева 1985: 54] і особливо посилювалося у 20-ті роки XX ст.⁷⁵ у загальних рамках нового етапу кодифікації УЛМ (з більшою увагою до відмежування різних сегментів її структури від домінантної в суспільстві російської мови). Але потім у літературній мові Наддніпрянської України воно помітно звулилося⁷⁶, тоді як у Наддністрянській Україні та в мові західної української діаспори було і є представлено значно ширше. Цей напрям перфективації реалізується в основному у формах з префіксами *з(с)-* (переважна більшість таких форм док. в.), *за-* (менша кількість), а також зі значно меншою продуктивністю з префіксами *у-, ви-, по-*. У сучасному слововжитку поряд з помітною активізацією тих префіксованих дієслів та їхніх дериватів, що їх подавали й словники літературної мови станом на кінець 80-х років (СУМ-11, ОСУМ 1975 та ін.), як, наприклад, *здеморалізувати, зденаціоналізувати, здискредитувати, зліквідувати, зреалізувати, зредагувати, зреферувати, зреформувати, зрусифікувати, сконсолідувати, спопуляризувати, стероризувати, заангажувати, заїмпонувати* та ін. (тут і далі в межах цього нормотворчого напрямку подано, зрозуміло, лише ті префіксальні перфективи до двовидових дієслів іншомовного походження, що лишаються не кодифікованими в російській мові), досить частотним стало вживання

⁷⁵ Пор., наприклад, форми, що не ввійшли до наступних нормативних словників української мови в УРСР: *зdiskонтувати, зраціоналізувати, зреабілітувати, зреквізувати, зреклямувати, зреорганізувати, зрецензувати, заїнкримінувати, закооптувати* та ін., хоча, наприклад, тільки *репатріювати* (СДМ 1930); *заобонувати, заапельювати, заасигнувати, заатакувати, заатестувати* та ін. (РУСКрим.: до російських слів на А). Утім, пор. в іншому словнику також 1930 року й іншу тенденцію: тільки *дисконтувати, реквізувати, реорганізувати* та ін., хоча, наприклад, *реабілітувати / зреабілітувати* (Ізюмов).

⁷⁶ СУМ-11 подає такі дієслівні форми (якщо не брати до уваги одиниць, спільних з російською мовою: див. далі п. 4.3.6.1.1.2) порівняно в невеликій кількості: *збільшовизувати* (утворення від слов'янської твірної основи), *звільгаризувати, дезертирувати, здекларувати, здемаскувати, здеморалізувати, зденаціоналізувати, здеформувати, здискредитувати, зліквідувати, зматеріалізувати, змобілізувати, зреалізувати, зрегулювати, зредагувати, зредукувати(ся), зреферувати, зреформувати, зрусифікувати, сколективізувати, сконстатувати, сконфіскувати, спаралізувати, спопуляризувати, задиктувати, заїмпонувати* (від неперехідного дієслова) та деякі ін. (ОСУМ 1975 подає також *сконкретизувати, сконсолідувати*), причому часто як такі, що мають структурні та функціональні обмеження: з неповною словотвірною парадигмою, з ремарками «рідко» (*здекларувати, зелектризувати, змобілізувати, зреалізувати, задиктувати*), «заст.» (*заангажувати*), «діал.» (*skonстатувати*: з ілюстрацією із тексту Івана Франка), «розм.» (*зателеграфувати, зателефонувати*), з ілюстративним матеріалом, узятим в основному із західноукраїнської (*зденаціоналізувати, дезертирувати, здискредитувати, сконфіскувати, спролетаризувати, стероризувати*) або дореволюційної літератури (*злоклізувати, спрофанувати*), чи взагалі без ілюстративного матеріалу (*зрезюмувати, зреформувати*). У мові наукової філологічної й узагалі гуманітарної літератури набір подібних форм був дещо ширшим — зокрема, в термінології: *спрефіксовані і неспрефіксовані іменники*, досить звичайно *«зредуковані звуки»*; у художній прозі деяких письменників, наприклад: *завтоматизований, зраціоналізований, стехнізований* та деякі ін. (Павло Загребельний), але в цілому такі форми до початку 90-х років у мові друкованих видань, тим більше радіо й телебачення вживалися нечасто.

одиниць, використовуваних у літературній мові Наддніпрянської України до початку 30-х років, у західноукраїнському варіанті літературної мови, в мові української діаспори, а також власне новотворів, утворюваних за цими зразками. Частотність функціонування та продуктивність творення таких одиниць істотно варіюється — від більшої чи меншої їхньої загальномовної стабілізації з фіксацією вже в нових словниках української мови до вживання, обмеженого мовною практикою певних друкованих видань, певних ефірних ЗМІ, ідіостілями певних публічних осіб (помітно ширше, зокрема, вони простежуються в західноукраїнських ЗМІ, у мовленні представників цього регіону, поширюються також через перевидання творів авторів з діаспори).

Наприклад, з префіксом *з(с)-*: *зактивізувати* («Водночас *зактивізувалися* спроби дискредитації української мови». — ЛУ, 2.12.1999, с. 2), *зацентувати* («Прийшовши на роботу у львівську СБУ, Володимир Хімей відразу *зацентував увагу* на “золотих правилах” <...>». — ВЗ, 25.03.2004; «При цьому він особливо *зацентував*: — Практично ми позбавилися шансів <...>»: І. Дмитричук. — ШП, 18.10.2001), *заналізувати* («Якщо ми *заналізуємо* ситуацію <...>»: ведуча програми «Слово про слово» на Львівському телебаченні, 21.07.2004), *занонсувати* («Перша в світі цифрова аудіокнига <...> *занонсована* компанією <...>» — П, 28.07.2005), *заргументувати* («<...> він би *заргументував* своє рішення»: А. Матвієнок, голова партії «Собор». — УГ, 8.05.2002), *засимілювати*, *збойкотувати* («Борис Єльцин *збойкотував* мадридський саміт». — ВЗ, 11.07.1997), *згармонізувати*, *згуманізувати*, *здевальгувати* (*єривню*), *здезорієнтувати*, *здекваліфікувати*, *здемобілізувати* («армію *здемобілізовано*»: О. Толочко. — Д, 25.12.1996), *здемократизувати*, *здемонізувати* (Суч., 1993, ч. 2, с. 62), *здемонтувати*, *здемпінгувати*, *здисциплінувати(ся)* («А хіба ми, українці, не можемо стати лідерами духовного ренесансу? Можемо. Для цього треба самоідентифікуватися. І *здисциплінуватися*». — Нескорені, 1997, № 4), *здиференціювати*, *зідеалізувати*, *зідентифікувати*, *зінтегрувати(ся)*, *злегалізувати*, *злібералізувати*, *змаргіналізувати*, *змілітаризувати*, *змінімізувати*, *зміфологізувати*, *змодернізувати*, *змодерувати*, *змодифікувати*, *змонополізувати*, *знейтралізувати*, *знормалізувати*, *зоптимізувати*, *зратифікувати*, *зрадянлізувати*, *зреабілітувати*, *зревівувати*, *зретушувати*, *зросіянізувати*, *зукраїнізувати* («<...> *зукраїнізувати* Україну до показників якогось колишнього року не вдасться вже ніколи»: Тарас Прохасько; «в *зукраїнізованих* словах»: УП 1993, с. 17; УП 2019, с.12; «<...> російські сайти з'являються на чільних місцях в українських інтернет-пошуках, навіть на запит, зроблений українською мовою через буцімто *зукраїнізований* “Google”»: В. Кулик. — Кр., 2012, ч. 4; префіксальні деривати цього гнізда були активно вживані в підрадянській Україні до початку 30-х років, але потім словники перестали їх подавати, хоча пор., наприклад, у Довіднику 1973, с. 22: *зукраїнізовані слова*; цікаво, що гніздо *зрусифікувати* лишалося весь час в ужитку), *зуніфікувати*, *скапіталізувати*, *скартографувати*, *скаструвати*, *скваліфікувати*, *скласифікувати*, *скодифікувати*, *спрезентувати* («Ще один виходець із Гірського <...> *спрезентував* односельцям комп'ютер». — ВЗ, 25.06.2003), *спрепарувати*, *спримиізувати*, *спродукувати*, *спропагувати*, *сфінансувати* («Фільм “Пан Тадеуш” *сфінансовано* за французькі гроші». — Е, 2.08.2001) та ряд ін.; від неперехідних дієслів: «долар США *зінфлював* на два відсотки» (ВЗ, 11.09.1998, с. 8), *скапітулювати*. Певні префіксальні перфективи реалізуються, очевидно, частіше у формі пасивних дієприкметників (від перехідних дієслів) та подібних до них форм від неперехідних дієслів: *збюрократизований*, *здеукраїнізований*, *зідеологізований*, *злюмпенізований*, *зманкуртизований*, *зурбанізований* («зурбанізовані селянки»: У. Глібчук. — УС, 27.04.2000), *скомунізований* («у геть зрусифікованому і *скомунізованому* Чернігові»: Микола Холодний. — ЛУ, 17.09.1998), *скорумпований* (досить частотне сьогодні слово), *сполітизований* та ін. У мовній практиці деяких ЗМІ, в ідіостілях певних публічних осіб це явище виступає ще помітніше — наприклад, у часописі «Критика»: *здегероїзований*, *здекомунізувати*, *здестабілізувати*, *здраматургізований*, *зекранізований*, *злеталізувати*,

злегітимізувати, злітературизований; у публіцистичних творах Анатолія Погрібно: *здагностувати, зманкуртизований* та ін.; у поезії Дмитра Павличка: «Сказав [Петро І. — О. Т.]: Росію з'європеїзую» ([Пер. з тв. Адама Міцкевича]. — ЛУ, 11. 02. 1999).

З префіксом *за-*: *заавтоматизувати* (в одному з двох його значень: СУМ-20), *заакцентувати* (*увагу; на тому, що...*), *заанонсувати, задекларувати* у значенні «виступити з декларацією чого-небудь», *задемонструвати* («Цей міністр *задемонстрував* готовність <...>»: З виступу народного депутата України В. Бондаренка. — Т/к «Київ», СТН, 8.12. 2004), *заінвестувати, заініціювати* («Всеукраїнська хвиля, *заініційована* й організована галичанами, не була однаково тугою й міцною по всій Україні». — Пр., 20. 01. 1996), *заманіфестувати* («<...> спираючись на довір'я до Вас [Віктора Ющенка. — О. Т.] українського народу, *заманіфестоване* у виборчій кампанії, <...> Ви збільшите <...>»: М. Плав'юк. — УС, 4.04.2002); активізувалося в ужитку також *заатакувати* («<...> якщо Штати *заатакують* Ірака». — П, 22.07.2004; «загонами УПА було *заатаковано* понад півтори сотні польських поселень». — П, 14. 06. 2003); рідше простежуються *заанеювати, заафішувати* («Нещодавно NN очолив Українську козацьку партію, одразу ж привселюдно *заафішувавши*, що ця “сила” не є опозицією до чинної влади»: Я. Орос. — УГ, 602.2003, с. 12), *заімпровізувати, закваліфікувати* («Руслан Пономарьов [шахіст. — О. Т.] *закваліфікувався* до останньої сітки турніру». — ЗВУ, 13. 08. 1999), *запрезентувати* (у значеннях як «подарувати», так і «представити на презентації»: «Але ми сподіваємось встигнути і обов'язково *запрезентувати* [книжку] у Львові на форумі. — П, 28.07.2005»: із інтерв'ю з поетом і видавцем Іваном Малковичем), *зарезюмувати* та ін. Так само, як і в моделі з префіксом *з(с)*, певні префіксовані деривати реалізуються частіше у формі пасивних дієприкметників (від перехідних дієслів) та подібних до них форм від неперехідних дієслів, наприклад: *заабстрагований, закорумпований*.

З префіксом *у-*: *удокументувати, уконституювати, устabilізувати* («Літературна мова вже *устabilізувалася*». — М-во, 1992, № 3, с. 68; *устabilізований*: М-во, 2006, № 2–3, с. 15) (пор. пол. *udokumentować, ukonstytuować, ustabilizować, устандартизувати* (УОС 2009), *устандартувати* [Рицар, Рожанківський, Моргунюк 2000: 170, 174] — док. до новозапроваджуваного *стандартувати*. Пор. також активізацію цього префікса в дієсловах, утворюваних шляхом конфіксації (див. п. 4.3.6.2).

З префіксом *ви-* (загалом нечисленні й нечастотні випадки): *виабстрагувати, виасигнувати, виделегувати, виекспортувати, велимінувати* («Такі поняття були *велиміновані* з обігу». — М-во, 1991, № 1, с. 4), *виемігрувати, виідеалізувати* (див. також у п. 4.3.6.3.2 про продуктивнішу модель творення дієслів обох видів з префіксом *ви-*).

З префіксом *по-* (також нечисленні випадки): *покваліфікувати, покласифікувати* та деякі ін. (див. також у п. 4.3.6.3.1 про продуктивнішу модель творення дієслів обох видів з префіксом *по-*).

Щодо низки таких префіксованих форм док. в. може виникати враження (можливо, від їхньої поки що недостатньої звичності в ужитку) не просто завершеності дії (граматичне значення док. в.), а й ніби доведення її до небажаного, негативного надміру (словотвірне значення одного з родів дієслівної дії), пор. *збюрократизувати* (УОС 2009) і *збюрократизувати, стероризувати* (див. СУМ-11) і *затероризувати* і под. Можливо, цей фактор певною мірою стримує в сферах наукової, ділової і т. ін. мови появу форм на зразок пол. *zmotoryzować, piechota zmotoryzowana* (мотопіхота), пор. навіть у Сл. військ. (з його пильною увагою до цього мовного явища): *моторизоване військо* (с. 121).

4.3.6.1.1.2. Друга з цих актуалізованих тенденцій, у частині своїх зразків зовні аналогічна до попередньої, також полягає в прагненні мовців до чіткішого вираження завершеного характеру позначуваної дії, але мотиваційна основа її загалом цим і обмежується, не виходячи на рівень потреб нормотворчого характеру — прагнення до встановлення більш «української» моделі. Вона виявляється насамперед у мовних сферах, менш ско-

ваних нормативними обмеженнями, — у розмовній мові, у професійному слововжитку (нерідко — з конотаціями бюрократично-чиновницького «жаргону») — і увиразнюється в загальнолітературній мові в міру поглиблення її демократизації, в основному маючи відповідники в російській, а також у білоруській мовах [див., наприклад: Земская 1997: 183; Лукашанец 2003а: 68] (пор. випадки такого роду ще кінця XIX — початку XX ст.: *змодельювати, зорієнтувати, сконцентрувати, сформулювати* та ін.). Наприклад ⁷⁷:

— з префіксом *з(зі, с)-* — від фактів, безперечно, давнішої появи (в основному 60–80-х рр.), але тільки в 90-ті рр. зареєстрованих у словниках української загальнонародної мови: *зактувати* (офіц.: списати за актом), *закумулювати, зініціювати, спакутувати, спрогнозувати* — до явно нових: *заранжувати* («До альбому ввійшло тринадцять пісень <...>, *заранжував* їх відомий композитор і піаніст». — Е, 13.07.2000), *зісканувати, спозиціонувати* («*спозиціонувати* себе як патріота», «грамотно *спозиціонувати* свій план»), *спродюсувати, сформатувати* та ін.;

— з префіксом *за-* — від дещо давніших фактів, але зафіксованих тільки у словниках описуваного періоду: *задокументувати, заізолювати, заінвентаризувати, закоординувати* (наприклад, *тему дисертації*, пор. уже узвичаєне *скоординувати*), *замотивувати* («матеріально *замотивувати* виробника»), *запроцентувати* — до нових: *заархівувати* (інформ.), *заветувати* (*законопроект*), *задекларувати* у значенні «зазначити в митній, податковій та ін. декларації», *засомбувати* («Севастопольське телебачення показало <...> *засомбованого* капітана 2 рангу російського Чорноморського флоту». — УС, 2. 08. 2001), *заквотувати, запарафувати* (*документ*), *засигналізувати* (наприклад, перен.: «функціональні характеристики, *засигналізовані* ремарками», «переносні значення *засигналізовано* іншими окресленнями». — М-во, 1997, № 4–5, с. 75), *застабілізувати* (*ситуацію, ціни*; «Що нам потрібно *застабілізувати*? Відсутність стратегії розвитку держави?»: Ю. Мостова. — Дз. т., 1.10.2005) та ін.;

— з префіксом *від-*: *віддокументувати* (пор. вище більш уживане *задокументувати*), *віддублювати* (*фільм*, пор. уже наявне до цього *продублювати*), *відкоментувати* (*подію, ситуацію, промову*, пор. уже наявне *прокоментувати*), *відксерокопіювати, відрекламувати* (*товар, послуги*, пор. уже наявне *прорекламувати*), *відреконструювати* (*житловий фонд*), *відреформувати* (*армію*), *відсканувати, відфаксувати, відфіксувати* (*ситуацію*, пор. уже наявне *зафіксувати*), *відформатувати* (інформ.) та ін.;

— з префіксом *про-*: *проанкетувати, проанонсувати, пробойкотувати* («*пробойкотувати* Олімпійські ігри»), *провакцинувати, проветувати* (пор. вище значно частотніше *заветувати*), *прогарантувати* («Ми вже *прогарантували* всі витрати <...>»: представник страхової компанії), *продекларувати* (*доходи, товар на митниці, права, свою позицію*, пор. *задекларувати*), *продіагностувати, продотувати, проекспортувати* («Ми *проекспортували* молочної продукції до Російської Федерації на суму <...>»: М. Присяжнюк, міністр сільського господарства. — УТ-1, програма «Шустер LIVE», 10.02.2012.), *прозомбувати* (пор. *засомбувати*), *проінвентаризувати* (пор. вище *заінвентаризувати*), *проінвестувати* (*проект, будівництво*), *проіндексувати* (*заробітну плату, пенсії*), *проініціювати, проінтерпретувати, проконвертувати* (*валюту*), *прокредитувати* (*проект, будівництво*), *пролобіювати* («На звільнені посади призначали не на конкурсній основі, а за “окремим бажанням” міністра чи когось із високопосадовців, які *пролобіювали* цікаве робоче місце для “своєї людини”»). — УМ, 27.12.2012, с. 21), *промаркувати, пронормувати, просаботувати, просканувати* (пор. *відсканувати*), *проспонсорувати, простимулювати* («Я мрію, що колись прийде людина і бодай з допомогою

⁷⁷ Низка з наведених нижче одиниць існувала, звичайно, й до описуваного періоду, не потрапляючи, однак, до реєстру нормативних словників (можливо, випадково, а можливо, й через явно розмовні та професійно-сленгові їхні конотації), як, наприклад: *зактувати, замотивувати, просаботувати* («*просаботувати* рішення уряду»), а також від дієслова недок. в.: *проакманувати*.

хабарів *протистимулює* наших депутатів заборонити ті ж вбивчі трансжири». — УМ, 28.03.2013, с. 11), *протестувати* (*препарат*) — док. до *тестувати*, *профінансувати* («У 2006 році українська армія буде профінансована вперше на всі 100 відсотків». — ICTV, «Факти», 6.12.2005) та ін.

Однак конкретні наслідки дії обох цих тенденцій — нормотворчої і «демократизаційної» — не завжди можна достатньо однозначно розмежувати (наприклад, *заанонсувати*, *скомпенсувати*: пор. уже усталені пол. *zaanonsować*, *skompensować*, пор. також у формі *скомпензувати*: УНС, і нові рос. *заанонсировать*, розм. *скомпенсировать*). Так, наприклад, хоча нормативні словники російської мови станом на початок ХХІ ст. не поспішали фіксувати дієслівні форми — відповідники до нових укр. *зінтегрувати*, *зінтерпретувати* (УРРУС), *застандартизувати* [див.: Українська ділова мова 2003: 123] і названі слова в українській мові можна було б розцінювати як реалізацію дії першої з цих тенденцій, у російському сегменті пошукової інтернет-системи Google вони вже були представлені достатньо повно (дві перші — з написанням через *си-* й через *сы-*).

4.3.6.1.1.3. У загальний процес префіксальної перфективізації іншомовних дієслів утягуються також факти творення або реактуалізації форм док. в. від форм недок. в. Це відбувається як для заповнення насамперед відповідних номінативно-семантичних лакун: *згенерувати* (СУМ-20; «згенерували спільну ідею». — «1+1», ТСН, 15. 10. 2005), *здублювати*, *зімітувати*, *скоригувати*, *спродукувати* (відповідні дієслівні форми док. в. виникли, зокрема, і в російській мові), *скритикувати* («Опозиція скритикувала плани Путіна». — Українська служба ВВС, 14. 09. 2004; «Лідери <...> скритикували дії уряду». — «1+1», ТСН, 25. 08. 2003; «Тижневик “Київ” сьогодні гостро скритикував перший випуск конкурсної серії “Нові автори”». — Книжник, 2002, № 6, с. 12; пор. пол. *skrytykować*)⁷⁸, *угрунтувати(ся)* (УОС 2009; пор. ще давніше: «угрунтування літературних мов на народно-розмовній основі»: М-во, 1973, № 5, с. 3; пор. пол. *ugruntować*), *зафундувати*, так і в нормотворчій конкуренції з іншими, вже наявними формами док. в.: *зремонтувати* («За вихідні автобус таки зремонтували»: І. Шелупець. — Е, 27.07.2010), пор. *відремонтувати*, *поремонтувати*; *сконтролювати*, пор. *проконтролювати*; *задиктувати* (у СУМ-11 з позначкою «рідко», а в СУМ-20 уже як стилістично нейтральне слово), пор. *продиктувати*. Досить продуктивно — з префіксом *від-*: *відконтролювати* (пор. *проконтролювати*), *відкопіювати* (пор. *скопіювати*), *відксерити*, *відфільтрувати* (у переносному значенні), *відцензурувати* (книжку), *відцифрувати* (інформ.); пор. уживаніше *оцифрувати*). Від неперехідних дієслів недок. в.: *зманіпулювати*, *спрогресувати* (наприклад: «хвороба ще не *спрогресувала*»); *здомінувати* — а) неперех.: «<...> на теренах Південно-Західного краю виразні антипольські настрої *здомінували* і в середовищі тогочасної інтелігенції» (Б. Гудь. Українсько-польський конфлікт новітньої доби. Харків, 2011); б) перех. (пор. пол. *zdominować*): *здомінувати* (*місцеві ринки*, *суперника* в спорті і т. ін.).

У загальному руслі демократизації літературної мови — з розширенням у її стилізовому діапазоні, зокрема, струменів розмовного і професійного слововжитку — досить помітною стала модель перфективізації з префіксом *про-* як від двовидових дієслів (див. вище), так і від дієслів недок. в. (з увиразненням семантичного відтінку завершеності дії, доведення її до повного кінця). Наприклад, від дієслів недок. в. — як з іншомовними (неслов'янськими) коренями: *проакомпанувати* (*кому*), *проасистувати* (*кому*), *прокомунікувати* (див. це гніздо в р. IV п. 2.2.1), *прокритикувати* («Конкуренти, не дай Бог, можуть нас за це *прокритикувати*»: П. Білецький. — Газета «Новини Закарпаття», 24.09.2015), *промоніторити* (*ситуацію*); «Наразі ж нова влада не вповні *промоніторила*

⁷⁸ Ця форма станом на кінець 80-х років практично перестала вживатися в «офіційній» УЛМ (СУМ-11 подає її з позначкою «рідко»), що можна пояснити хіба що відсутністю відповідної форми в російській мові.

навіть конкретні вимоги ПАРЄ до України». — УМ, 27.01.2005), *проопонувати* (кому), *пропіарити*, *просаботувати* (виконання, ухвалу, сесію), *простажувати* (кого), *-ся* («*простажуватися* в Гарварді»), *протрактувати* (закон), так і з питомими (слов'янськими): *продзвонити* («Мені *продзвонили* невідомі люди й зажадали викупу», пор. *подзвонити*), *прозвітувати(ся)* («Ющенко патетично заявляв: “Я вам даю слово, по кожній своїй дії персонально я *прозвітуюся* перед вами”»). — П, 28.07.2005, с. 6а; пор. *відзвітувати, -ся*, *пролікувати* (хворобу, хворого; «І син, і дочка вважають, що *проліковані* в Дрогобичі зуби не відрізнити від праці німецьких лікарів»). — ВЗ, 29.04.2004), *пропаювати* («У сільгосп-підприємствах *пропаювали* землю 20,4 тисячі громадян»: Г. Закладний. — УШ, 10.08.2000; пор. *розпаювати*), *пропрацювати* («Це питання має бути ще *пропрацьоване*», пор. *опрацювати*); на позначення певного курсу лікування: *пропити* (ліки; «Важливо *пропити* курс препаратів для очищення печінки»). — ВЗ, 12.09.2014, с. 12), *проколоти* («Слід терміново *проколоти* антибіотик»), *прокапати* (*прокрапати*) (за допомогою крапельниці): *ліки* / метонімічно: *хворого* («був *прокапаний* весь препарат»: Е, 9.05.2013, с. 4; «Вам слід *прокапатися*», тобто пройти курс лікування під крапельницею).

Особливо помітним у цьому ряду стало словотвірне гніздо походженням, безперечно, з професійної мови працівників фінансової сфери *проплатити* / *проплачувати* (*що, за що*) з похідними (*проплачений*, *проплаченість*, *проплата*, *непроплата* та ін., з'явилися вже й іменники *проплачення* і *непроплачення*), яке вже встигло посісти досить міцне становище в загальнономовному вжитку (аж до цілком побутового), розширивши своє значення від, очевидно, первісного «перераховуючи наперед гроші через банк, оплатити що-небудь або сплатити певну суму» (наприклад: «— Депозитів зараз не приймаємо. Здійснюємо обмін валют та касові *проплати*»). — ГПУ, 30.11.2012, с. 4) та істотно потіснивши загалом тотожні за значеннями загальноновживані синоніми а) *оплатити* (*що*) і б) *сплатити* (*що*); *заплатити* (*за що*), уживаючись уже необов'язково тільки щодо банківських перерахунків (але й щодо операцій з готівкою) і щодо оплати / сплати наперед (хоча, звичайно ж, покупці, наприклад, у магазинах і на ринках, як і раніше, *платять* за товар і *оплачують*, а не *проплачують* його):

а) *проплатити* / *проплачувати* (*що, за що, рідше кого*): *рахунок*, [за] *курс навчання*, «Маючи кошти на рахунках, ми не можемо *проплатити* ні за ремонт доріг, ні за прибирання міста, ні оплатити роботу підрядників. <...> На деякі *проплати* доводиться чекати місяцями» ([Із інтерв'ю з А. Садовим, міським головою Львова]. — Е, 11.07.2013), «Вони [жителі мікрорайону. — О. Т.] змушені пересідати в інші, міські маршрутні мікроавтобуси і, таким чином, подвійно *проплачують* проїзд містом» (В. Трухан. — Льв. газ., 23.06.2003); *проплачений* (*публікація* в газеті, *журналіст*, *пикетники*, *митинг*; «— Тут [на акції протесту. — О. Т.] багато *проплачених* людей. Дають від 15 до 60 гривень». — ГПУ, 9.04.2013, с. 5; «— <...> Деякі впливові парламентарі планують їхати відпочивати за кордон, мають уже *проплачені* квитки й готелі». — Е, 8.01.2015, с. 4; «Мало сказати, а як ще подумати, що тільки коїться на теренах нашої багатостраждальної України... Деякі обивателі осмілюються це тлумачити по-своєму: все давно *проплачено* й куплено, ми — лише пішаки на тій шахівниці»: С. Олійник, читач. — УМ, 27.08.2015, с. 10); «рівень *проплати* за спожитий газ»;

б) *проплатити* / *проплачувати* (*що*): *кредит*, *комунальні платежі*, *зарплату*, *податки*; «З початку року громадяни України *проплатили* [за житлово-комунальні послуги. — О. Т.] 4739 млн грн. <...> Тут [у деяких областях. — О. Т.] рівень *проплат* становив від 144% до 99% від нарахованих сум» (ВЗ, 7.12.2001), «Ми регулярно *проплачуємо* за гараж» (з побутової розмови); *проплачений* (*гроші*, *сума*); *проплата*: *зробити проплату* (мн. *проплати*), «Почалися перші *проплати* з Міжнародного валютного фонду», «Рекетири вимагали у дрібних торговців *проплати* за “дах”»; «накласти санкції за *непроплату* кредиту».

Крім вищенаведених прикладів, де префіксальні форми надають твірним безпрефіксним дієсловом значення док. в. (або увиразнюють його — у двовидових дієсловах), а також значення перехідності, виникають окремі випадки, де водночас із цим формується й цілковито нове лексичне значення, як у гнізді *проговорити / проговорювати* (питання, тему і т. ін.) «докладно, до кінця обговорити»: «Треба *обговорити* законопроект на засіданні комітету й *проговорити* всі питання»; «*проговорювати* різні варіанти»; «це були ще не *проговорені* проблеми», «виконати всі щойно *проговорені* роботи».

У префіксованих дієсловах зі значенням перфективації, таким чином, посилюється варіантність, може встановлюватися конкуренція між зразками, спільними з російською мовою або більш наближеними до неї, і зразками, які виявляються спільними з польською мовою або більш наближеними до неї: *зацентувати* перен. «наголосити на чому-небудь», пор. рос. *сакцентировать*, — *заакцентувати* («заакцентувати ідею». — Кр., 2005, ч. 5, с. 7), пор. пол. *zaakcentować*; *закартографувати*, пор. рос. *закартографировать*, — *скартографувати* (АУМ, т. 3, с. 2, 9), пор. пол. *skartować*; *зініціювати*, пор. рос. *сыницировать*, — *зайніціювати*, пор. пол. *zainicjować*; *обревізувати* (СДМ 1930, РУС-3, СУМ-11), пор. рос. *обревизовать*, — *зревізувати* (РУС 2003), пор. пол. *zrewidować*; *профінансувати*, пор. рос. *профинансировать*, — *сфінансувати*, пор. пол. *sfinansować*. Так само у випадках конкуренції префіксальних форм док. в. від форм недок. в.: *збракувати* (форма, спільна з російською, яка вживається досить давно — див., наприклад: Ізюмов, РУС 1937) — *збракувати* (СДМ 1930; форма, що актуалізувалася в ужитку; пор. пол. *zbrakować*); *зреагувати*, пор. рос. *среагировать*, — *зареагувати* («Тлумачний словник, <...> подачі із словами як на сьогодні цілком нормативними і ті, що якоюсь мірою від норми відхиляються, повинен у разі таких відхилень у якийсь спосіб на них *зареагувати*». — Укр. м., 2002, № 1, с. 20–21), пор. пол. *zareagować*; так само: *відремонтувати* — *зремонтувати*; *просигналізувати* — *засигналізувати*.

4.3.6.1.2. Тенденції до імперфективації — це, по-перше, вираження значення недок. в. у двовидових дієсловах іншомовного походження із суфіксом *-ува(юва)-*, а також в окремих двовидових дієсловах питомого походження за допомогою суфікса *-овува-* (з розумінням вихідних форм відповідних дієслів уже переважно або принаймні певною мірою як доконаних) (пор. давніше зафіксовані форми на зразок *арештовувати, заарештовувати, заорендовувати, організовувати, зорганізовувати, дезорганізовувати, евакуюювати, сформовувати* та багато ін.); по-друге, творення імперфективів (як первинних, так і вторинних) до префіксальних дієслів док. в. серед запозичених і серед питомих лексем. Обидві ці тенденції, маючи в своїй основі цілком очевидний номінативно-семантичний фактор — потребу в формальному розмежуванні значень дієслівних видів, посилюються останнім часом, з одного боку, в загальному контексті демократизаційних процесів у мовній практиці (зокрема, одиниці розмовного, професійного слововжитку стали частіше функціонувати в публічних сферах спілкування, сміливіше й оперативніше фіксуватися в загальномовних довідниках), з другого, — як один з наслідків ослаблення підсвідомої або й цілком свідомої орієнтації як мовців, так і мовознавців (словниківів, граматистів) на російську мову, у якій у зв'язку з певними структурними особливостями її дієслівної суфіксальної системи цей процес виявляється значно менш виразно⁷⁹. Процеси суфіксальної імперфективації відбуваються, без

⁷⁹ Російські дієслова на *-ують* (*легализировать, оккупировать, закодировать* і под.) не піддаються структурним трансформаціям у напрямі вираження значення недок. в.; дієслова на *-овать* (*легализовать, реализовать* і под.) можуть трансформуватися у форми недок. в. на *-овывать*, але менш регулярно порівняно з українськими — внаслідок як певних структурних обмежень (пор. певну гromіздкість особових форм тепер. ч. *легализовываю* і т. д. [Сопоставительная грамматика... 2003: 354]), так і загальних нормативних засад російської літературної мови з їхньою значно суворішою зорієнтованістю на дотримання вже кодифікованого стану. Очевидно, впливом структури відповідних ро-

сумніву, менш помітно для мовної свідомості звичайних мовців порівняно з процесами префіксальної перфективації, особливо в нормотворчому напрямі останньої.

Наприклад (подано ті одиниці, які не були зафіксовані станом на початок 90-х років у нормативних словниках; частина з них частіше реалізується у формі зворотних дієслів)⁸⁰:

а) імперфективи на основі двовидових дієслів (переважно іншомовного походження): *абсолютизувати, автоматизувати, авторизувати, адаптувати* («властивість *адаптуватися* до різних умов»: Е, 16.01.2014, с. 4), *адресувати, акліматизувати* («А сім'я його [емігранта. — О. Т.] починає *акліматизуватися* в американських умовах». — ВЗ, 3.07.2003), *акредитувати, активізувати* («Тим часом Україна *активізує* роботу з диверсифікації енергетичних джерел». — УР-1, Ранкова інформаційна програма, 22. 12. 2005; «Стихійна торгівля у місті також *активізувала* шурів». — ВЗ, 29.07.2006), *актизувати, актуалізувати, амністувати* («Міліціонерів, причетних до смерті NN, почали *амністувати*». — ТВі, «Сьогодні», 23.12.2011; «вимога не *амністувати* терористів». — «1+1», ТСН, 20.05.2016), *ампутовувати* («— <...> Проте не завжди все закінчується щасливо — доводиться *ампутовувати* руки або ноги». — Е, 9.08.2012, с. 1), *анексовувати, анонсовувати, анулювати, апробувати, ароматизувати, асигнувати, асимільувати, асоційувати, атестувати, вакцинувати, вербалізувати, верифікувати, візуалізувати, воєнізувати, госпіталізувати* («Хворих мав би *госпіталізувати* у стаціонар спеціалізований медичний транспорт». — ВЗ, 24.03.2016, с. 19), *деактивувати, девальвовувати, дегазувати* («В усіх цивілізованих країнах шахти спочатку *дегазують*». — ВЗ, 29.07.2004), *дезактивувати, дезінфікувати, дезінформувати, дезорієнтувати, декриміналізувати* («— Отже, треба *декриміналізувати* насамперед владу. — <...> Не можна *декриміналізувати* економіку, не *декриміналізувати* владу»: [Інтерв'ю з С. Марчуком]. — Хр., 17.09.1999; «Ніхто не збирається *декриміналізувати* статті, за якими засуджена Юлія Тимошенко». — УМ, 2.02.2012, с. 8), *демобілізувати, демократизувати, демонтувати, деморалізувати, демонтовувати, денационалізувати, денонсовувати, депортувати* («У людей почали забирати майно і *депортувати* їх». — Е, 4.09.2014, с. 7), *дестабілізувати, детінізувати* («Якщо підприємство *детінізує* зарплатню <...>»: з пресконференції прем'єр-міністра України А. Яценюка 30 грудня 2014 року), *дешифрувати, диверсифікувати, дискваліфікувати, дискредитувати, диспансеризувати, дисциплінувати, екіпірувати, екранізувати, експропріювати, ідеалізувати* («*Ідеалізувати* ту чи іншу особу в політиці не варто»: з інтерв'ю зі співаком Святославом Вакарчуком. — ВЗ, 9.12.2004), *ідентифікувати* («<...> продовжують *ідентифікувати* тіла жертв». — Еспресо, Новини, 27.07.2014), *ізолювати* («— Гадаю, маніяків не треба *ізолювати* на 50 років, як роблять в Америці». — КВ, 27.06.2003, с. 10), *імплементувати, імпортувати, інтегрувати, комерціалізувати* («<...> а чи правильним буде цей крок, чи не занадто *комерціалізується* курорт?»: О. Дорофтей. — ВЗ, 3.08.2006, сторінка «ВЗ плюс Дрогобиччина»), *компенсувати* («Відтепер Кабмін частково *компенсуватиме* сільгоспвиробникам <...> вартість складної сільгосптехніки». — ВЗ, 2.08.2004), *конвертувати, конкретизувати, консолідувати* («Фігура

сійських дієслів можна пояснити той факт, що, наприклад, рос. *эвакуировать* (недок. і док. в.) було перекладено в РУС-3 тільки як *евакуувати* (недок. і док. в.), хоча форма недок. в. *евакуйовувати* була вже подана в СУМ-11 і ОСУМ 1975; форма недок. в. *замінувати* не подається в РУС-3 ні на рос. *заминувати*, ні на *минувати*, хоча СУМ-11 і ОСУМ 1975 її вже реєструють (те саме стосується *регульовувати* та багатьох інших випадків).

⁸⁰ Частина з поданих далі дієслівних форм, звичайно, була відома й давніше, пор., наприклад, у творах Бориса Антоненка-Давидовича, виданих після його смерті (Смерть. Сибірські новели. Завишені оцінки. Київ, 1989; На шляхах і роздоріжжях. Київ, 1999): *ізолювати* (див. також: СДМ 1930), *консолідуватися, реквізувати, українізувати(ся)*.

прем'єр-міністра України повинна *консолідовувати* націю»: із інтерв'ю з Президентом України Віктором Ющенком. — СТБ, «Вікна», 12.07.2006), *конфісковувати* («Я *конфісковую* годинник»). — «1+1», перекладний к/ф «Якось в Америці», 3.07.2005; «Якби міліція *конфісковувала* крадені телефони, не думаю, що ці розмови могли б тривати довго». — ВЗ, 11.08.2004), *концептуалізовувати*, *криміналізувати*, *легалізовувати* («Чи варто легалізувати проституцію [заголовок]? — Я вважаю, що проституцію не варто *легалізувати*»). — Е, 24.03.2005; «Кошти *легалізувалися* через підставних осіб»), *легітимізувати*, *ліквідовувати* («Президент України <...> утворює, реорганізовує та *ліквідує* <...> міністерства та інші центральні органи <...>»). — Конституція України, стаття 106), *локалізувати*, *матеріалізувати*, *мінімізувати*, *мобілізувати* («Примусово *мобілізували* фахівців, насамперед лікарів»). — ВК, 10.09.1996), *модернізувати* («У Львові *модернізують* МІГ-29 [заголовок]. Львівський державний авіаремонтний завод *модернізуватиме* літаки МІГ-29»). — ВЗ, 17.06.2004; «За роки незалежності України більшість підприємств не *модернізували* систему очищення викидів у повітря». — ГПУ, 29.10.2013, с. 20), *монополізувати*, *музеєфікувати* (СУМ-20), *натуралізувати*, *націоналізувати*, *нейтралізувати* («Запобігати виникненню криз чи принаймні *нейтралізувати* ці явища повинен уряд»). — П, 27.07.2005; «Команда реагування на комп'ютерні надзвичайні події України щодня *нейтралізує* атаки на інформаційні системи українських АЕС». — Е, 26.06.2014, с. 2), *нівельувати*, *нормалізувати*, *об'єктивізувати*, *об'єктивувати*, *окупувати* «здійснювати окупацію», *оптимізувати*, *орендувати*, *паралізувати*, *перлюстровувати* (СУМ-20), *персоніфікувати* («Я не ставлю за мету *персоніфікувати* цей період [період “Помаранчевої революції”]. — О. Т.]»: з виступу Президента України Віктора Януковича до 20-річчя незалежності України. — УТ-1, 24.08.2011), *політизувати*, *популяризувати* («*Популяризувати* сталінізм Медведчуку допомагає цікава організація <...>»). — Е, 14.03.2013, с. 5), *приватизувати* («Ніхто не каже, що «Криворіжсталь» не можна було *приватизувати* в принципі»). — ВЗ, 17.06.2004; вихідне двовидове дієслово є також явищем останнього часу), *пролонговувати* («Київська адміністрація не тільки продовжує закривати столичні книгарні, а й не *пролонгує* оренди з державними спеціалізованими видавництвами»: Л. Масенко. — Сл. Пр., 29.01.2009), *ратифікувати* («Комітет у закордонних справах рекомендував парламенту не *ратифікувати* угоду»: І. Дідушок. — УМ, 6.05.2010), *реабілітувати* («Лебідь *реабілітується* після пригоди на річці. Для нього облаштували вольєр, встелили соломою»). — ВЗ, 17.01.2013, с. 5), *реалізувати*, *реанімувати* («Головний медик області *реанімуватиме* довір'я населення до медицини»). — СП, 11.07.2002), *реквізувати*, *реконструювати* («В той час, коли офіційні інституції практично боролися з українським словом, <...> Г. П. Кочур практично *реконструював* трагічно деформовану, обкраяну рідну мову»). — КВ, 29.12.1994), *репресувати*, *реставрувати* («Церкву за цей час *реставрували* тільки один раз»). — «1+1», ТСН, 21.11.2003), *рефінансувати*, *реформувати*, *росіянізувати*, *русифікувати*, *сертифікувати*, *спеціалізувати*, *стабілізувати*, *узурпувати*, *українізувати* («Ректори <...> не збираються *українізувати* вищі навчальні заклади в Харкові»). — Сл. Пр., 7.04.2005, с. 6), *уніфікувати* («Написання таких слів не варто *уніфікувати* насильно»: Л. Танюк, П. Кислий. — ЛУ, 21.01.1993, с. 1), *утилізувати* («Почали *утилізувати* боєприпаси. <...> Їх тепер утилізують [тут також у значенні недок. в. — О. Т.] вручну»). — ICTV, «Факти», 5.12.2005; «<...> індивідуальні властивості того чи іншого організму *утилізувати* холестерин для своїх потреб». — ВЗ, 21.10.2004), *фальсифікувати*, *формалізувати*, *християнізувати*, *цивілізувати*, *шпиталізувати* та ін. Низку таких форм уже зафіксував СУМ-20, частину з них — з позначкою «рідко»: *деколонізувати*, *демократизувати*, *деморалізувати*, *демонізувати* та ін.;

б) вторинні імперфективи з українськими (слов'янськими) префіксами (на основі відповідних префіксальних форм док. в.):

— з коренями іншомовного походження: *відконвойовувати, відрегульовувати, відремонтовувати, відскановувати, відформатовувати, заадресовувати* (було подано ще в Голоск.), *заангажовувати, заархівовути* (інформ.), *заасфальтовувати, забарикадировувати, забетонувати, заблоковувати, забюрократизовувати, завізовувати, задекларовувати, задокументовувати, заінвентаризовувати, заінтриговувати, закодовувати, запарковувати* (коментар див. далі — до *припарковувати*), *запрограмовувати, зареєстровувати, збалансовувати* (*інтереси, вимоги* тощо), *зліквідовувати* («зліквідувались українські школи»: Віталій Карпенко. Як повернути манкурту пам'ять?.. Київ, 1997, с. 46), *знівельовувати, зорієнтовувати, зреалізовувати, оштрафовувати, припарковувати* (*автомобіль* тощо; вихідна форма док. в. поширилася також недавно), *проіндексовувати, профінансовувати, сконцентровувати, скооперовувати* та ін. Знову активізувалася вжитку форма недок. в. *зорганізовувати* (вихідна для неї форма док. в. була, очевидно, запозичена свого часу з польської мови, як і російське «парти́йне» слово *организовать*, поширене спочатку в лексиконі лівих партій), яка в нормативних словниках 2-ї половини 30-х — 80-х років уже не подавалася, хоч у вжитку ще лишалася, переважно в літературному та філологічному середовищі;

— зі слов'янськими або досить давно вже запозиченими коренями: *відзвітувати* — *відзвітовувати* («Так у рибохороні *відзвітовують* про затриманих». — СТБ, «Вікна», 6.06.2011), *заборгувати* — *заборговувати, забронювати* — *заброньовувати* (*місце* тощо), *змарнувати* — *змарновувати, проплатити* — *проплачувати, розпайовати* (*землю, майно* і т. ін.) — *розпайовувати, скоїти* — *скоювати* («скоювати злочин», *скоюваний, скоювання*: уживаються, зокрема, і в юридичній сфері) та ін. Активізувалося вживання і творення форм недок. в. з префіксом *по-*: *поборювати, потрактовувати* і под. (див. нижче п. 4.3.6.3.1);

в) первинні імперфективи від префіксальних форм док. в. (в основі цього явища лежить, звичайно, тільки номінативно-семантичний фактор — без настанов на нормотворчість): *зааплодовувати* (*промовця* і т. ін. — від виниклого на межі 80–90-х рр. *зааплодувати* кого-небудь «оплесками з місць змусити промовця замовкнути, залишити трибуну»), *забалотовувати, заідеологізовувати* (вихідна форма док. в. зі значенням «надмірно ідеологізувати» також поширилася порівняно недавно — в часи «перебудови»: див. про це й наступне гніздо в п. 4.2.3.1), *заполітизовувати* («Президент просить не *заполітизовувати* питання». — «1+1», ТСН, 26.08.2005; вихідна форма док. в. поширилася під час «перебудови»), *недофінансовувати, розбалансовувати* (вихідна форма док. в. також поширилася недавно: «*розбалансувати* бюджет» і т. ін.), *розблоковувати* («Є небезпека, що він [один з кандидатів у Президенти України. — О. Т.] є тією силою, яка *розблоковує* українське суспільство». — ВЗ, 21.08.1999), *розконвойовувати* («Власовцям довіряли відповідальні роботи, їх *розконвойовували*»: Петро Лаврів). Від українських (слов'янських) твірних основ: *задіювати* («Він був творчою людиною, намагався якомога частіше *задіювати* мене у шкільних постановках»: Анатолій Паламаренко, артист. — ЛУ, 10.10.2002; «*Задіюють* також сили патрульно-постової служби, аби евакуювати людей»). — СП, 26.06.2003) — від *задіяти* «ввести в дію» (від рос. «задействовать», док. в., — слова, за походженням професіоналізму, яке потрапило в нормативні словники російської мови тільки в 80-х роках); *започатковувати* — від *започаткувати*; *перепоховувати* («<...> перепоховання Андрія Мельника, Степана Бандери, Євгена Коновальця та Симона Петлюри має бути символом державності <...> Зарано *перепоховувати* українських діячів такого масштабу». — Д, 27.06.2013, с. 7) — від *перепоховати* (*тіло, загиблх*); *переформатовувати* — від *переформатувати*; *упоруватися* — від *упоратися* («— Зрештою, у нас уряд значно краще *впорується* зі своєю роботою, аніж ті, хто керує Іспанією <...>». — Е, 25.04.2013, с. 19; «Снігоочисна техніка не *впорується* з заносами в місті». — «1+1», ТСН, 16.12.2009); частішим стало вживання форм недок. в. *придбавати* (СУМ-11, РУС-3 давали її з позначкою «рідко»), а особливо *зросійщувати* («<...> за-

плющивши очі на те, внаслідок яких гвалтовних та підступних дій *зросійщувалася* Україна»: Анатолій Погрібний. — Сл. Пр., 2.02.2005): слово, утворене від форми док. в. *зросійщити* (як і утворене шляхом редеривації *російщити*: див. про це гніздо в р. VI п. 2.3).

4.3.6.2. Активізація вживання і творення дієслів з префіксами *у-* / *уне-*.

У структурно-семантичному розряді дієслів (відприкметникових, рідко відіменникових) з префіксами *у-* / *уне-* (це частини відповідних конфіксів) зі значеннями дій, спрямованих на надання або набуття / позбавлення відповідної ознаки⁸¹, стали привертати до себе увагу такі одиниці, як *ударемнитити* / *ударемнювати*, *удокладнитити* / *удокладнювати*, *удоступнитити* / *удоступнювати*, *узалежнитити* / *узалежнювати* («Ми <...> встановимо єдиний порядок нарахування пенсій, *узалежнимо* їх розмір від стажу роботи»: А. Мохник. — ГПУ, 16.11.2012, с. 9; «Протягом шести місяців реабілітанти [ті, хто проходить курс лікування від наркотичної залежності. — О. Т.] проходять три етапи: “криза”, “зростання”, “помічник наставника”. Наставники — молоді хлопці з церкви або з колишніх *узалежнених*»: Т. Трофимчук. — ВЗ, 27.07.2002; «Загалом любов, навіть щасливу, психіатри розглядають як стан *узалежненості*»: із інтерв'ю з психотерапевтом Л. Дідковською. — Е, 10.02.2005), *узадаєнитити* / *узадаєнювати* (наприклад: РУС 2003, с. 633, стаття «обосновувать»), *уконкретнитити* / *уконкретнювати*, *умасовити* / *умасовлювати* (переважно в публікаціях про діяльність ОУН-УПА), *умісцевити* / *умісцевлювати*, *унаєвитити* / *унаєвлювати* («<...> постане панорама, що <...> *унаєвить* спільне та відмінне»: Укр. м., 2006, № 2, с. 103), *унебезпечити* / *унебезпечувати*, *уневажливити* / *уневажливліювати*, *уневиразнитити* / *уневиразнювати*, *унедійснитити* / *унедійснювати*, *унезалежнитити* / *унезалежнювати*⁸², *унещасливити* / *унещасливліювати*, *уодноріднитити* / *уодноріднювати*, *уодностайнитити* / *уодностайнювати*, *упривілеювати* / *упривілейовувати*, *уприступнитити* / *уприступнювати*, *упрозорити* / *упрозорювати* («Спростити й *упрозорити* систему тендерів, де найбільша корупція»: І. Луб'янов. — ГПУ, 23.11.2012, с. 4), *уреальнитити* / *уреальнювати* («Ця старожитня Україна <...> *уреальнюється* в кожній Вашій книзі або статті»: В. Жадько. — Крим. св., 23.08.2013, с. 12), *урухомити* / *урухомлювати* («Перенесення проблеми визнання ОУН-УПА в площину “перевірки” її діяльності *урухомило* нову дискусію». — Кр., 2005, ч. 5), *усамостійнитися* / *усамостійнюватися*, *утрадиційнитити* / *утрадиційнювати*, *утривалити* / *утривалювати* та деякі ін. (наприклад: «Потрібно було, аби український культурний простір реально *усамостійнився* та *усамодостатнився*»: О. Кривенко. — СН, 5.11.2002; «правило треба *уяскравлювати*»: В. Німчук. — УС, 26.10.2000, с. 14).

⁸¹ Ось дієслова відзначеного розряду, що їх подавали й у 30–80-х роках ХХ ст. нормативні словники української мови (див. СУМ-11; певна кількість їх уже стала цілком нейтральною й часто-вживаною): *убезпечити* / *убезпечувати*, *увизначити* / *увизначувати*, *ударемнитити*, *удосконалити* / *удосконалювати*, *узаконити* / *узаконювати*, *уможливити* / *уможливліювати*, *унаочнитити* / *унаочнювати*, *унеможливити* / *унеможливліювати*, *уподібнитити* / *уподібнювати*, *употужнитити* / *употужнювати*, *упривілеюваний*, *ускладнитити* / *ускладнювати*, *усправедлитити* / *усправедливліювати* (у СУМ-11 — з позначкою «діал.»), *утрадиційнитися*, *ушляхетнитити* / *ушляхетнювати*, *ущасливити* / *ущасливліювати* та ін, які часто мають цілком очевидні польські паралелі, оскільки в польській мові ці словотвірні типи є досить продуктивними. Пор., з іншого боку, застереження проти таких дієслів як небажаних полонізмів в українській мові: «*Ударемнювати* — г[алицьке] з [польського] *udaremniać*; на Великій Україні — робити даремним <...>»; «*Унеможливити* — новотвір на польський взір <...>, ліпше — зробити неможливим»; «*Унещасливити* <...>, ліпше — зробити нещасливим» (Ог. 1924., с. 417, 421).

⁸² Пор. акцентування на цьому явищі в сучасній українській мові в друкованому органі Компартії України: «А починалось всё 12 июня 1990 года, когда Верховный Совет РСФСР принял Декларацию о суверенитете. От кого? Де-факто русские (как теперь говорят — “россияне”) *унезалежнились*” от всех братских советских народов» (Ю. Соломатин. — Киев. в., 4.08.2005).

4.3.6.3. Активізація вживання і творення дієслів з префіксами *по-* і *ви-*.

4.3.6.3.1. Це дієслова (з похідними) із префіксом *по-* для вираження значення насамперед док. в. — здебільшого в конкуренції з дієсловами також док. в., але з іншими префіксами, досі більш узвичаєними в УЛМ (маються на увазі випадки суто видового формо/словотворення, а не творення дієслів док. в. у межах родів дії з різноманітною кількісною або часовою спеціалізацією на зразок *поробити: всі вправи, до вечора*). Найуживанішими серед них стали:

— *подивувати(ся), подивований, подивування* (СУМ-11 подав дієслова без стилістичних обмежень, іменник — з позначкою «рідко» й відсиланням до загальноновживаного *подив*, дієприкметника не подав зовсім; пор. *здивувати, -ся*): «Володимир NN нещодавно *подивував* усю країну» (Е, 27.08.2015, с. 10), «*Подивувало*, як акапельно звідти полилася знайома мелодія» (О. Ганущак. — УЛГ, 10.04.2015, с. 7), «Та й довжиною цей гігант [огірок. — О. Т.] неабияк *подивував*» (Е, 27.08.2015, с. 18), «Львів'янин, самовисуванець NN житиме у своїй київській квартирі. — Я дуже *подивований* тим, що депутати зараз думають про житло, а не як побудувати свою роботу, — говорить» (О. Москалюк. — ГПУ, 30.11.2012, с. 7), «викликає *подивування* твердження <...>» (В. Перхач. — Науково-технічне слово, м. Львів, 1993, № 1, с. 16), «Я з *подивуванням* узнав, що <...>», «Самі сестри з *подивуванням* вивчали тутешні звичаї <...>» (Сергій Жадан);

— *потракувати* (ця форма док. в. від *тракувати* була й лишається єдиною й, отже, поза конкуренцією, але зросла частотність уживання всіх членів гнізда; особливо це стосується іменника, який уживається фактично в значенні «тракування» й часто замість останнього слова), *потракований, потракування*: «Сподіваємося, що книга Нормана Дейвіса дещо змінить упереджене *потракування* сусідньої держави українськими інтелектуалами» (журнал «Книголюб», 2009, № 3, с. 37; див. також, наприклад: М-во, 2010, № 4–5, с. 117; 2012, № 2, с. 65; 2016, № 4, с. 26);

— *поцінувати* в одному із значень — «дати оцінку кому-, чому небудь» (СУМ-11 подав це значення з ремаркою «рідко», пор. конкурентні форми *оцінити, оцінувати, поцінований, поцінування, поцінувач* та ін.: «Дельфіни *поцінували* це нововведення» (Н, «Репортер», 13.03.2009), «Його шукання <...> заслуговують на увагу й високе *поцінування*». — Сл., 1992, ч. 4, с. 8), «Принципи *поцінування* <...> синтаксису» (назва статті: М-во, 1993, № 6), «наше *поцінування* цього явища», «для *поцінування* українців» (М-во, 2004, № 5–6, с. 42), «*поцінувальний* критерій», тобто оцінний (М-во, 2015, № 3, с. 76), *поцінувач* («Його багатюща творча спадщина ще чекає <...> на уважного, шанобливого *поцінувача*». — Іван Ільєнко. У жорнах репресій. Київ, 1995, с. 339; рос. *ценитель* — укр. *цінител*, *шанувальник, поцінувач*: РУС 2003) і *поцінувальник* («*поцінувальники* поезії»: Г. Бурсов. — ЛУ, 1.01.1992, с. 7; див. також СУМ-11: Дод.);

— *пошанувати* (пор. *ушанувати, пошанований, пошанування* (СУМ-11 подав цей іменник як розмовний): «день *пошанування* пам'яті Тараса Шевченка» (Іван Дзюба), *пошанувальник* і *пошанувач* (СУМ-11: Дод.).

Але особливо виразно відзначена словотвірнo-нормотворча тенденція стала виявлятися в наборі іменників, похідних від уже давно активно вживаної форми док. в. *побороти* у значенні «перебороти, подолати кого- або що-небудь (які-небудь перешкоди, опір тощо)», — *поборення* (у СУМ-11: «рідко»), *непоборення, взаємопоборення*: «пожежникам не вистачило води для *поборення* вогню»; «принцип взаємного *непоборення*»; «Беручи до уваги напругу ізраїльсько-арабських стосунків та *взаємопоборення*, США опинилися в ситуації, коли <...>» (УС, 11.04.2002); «За п'ять років <...> українське суспільство не лише звикло до нескінченного *взаємопоборення* учорашніх соратників <...>, а й призвичаїлося жити в сякій-такій демократії» (С. Шебеліст. — Д, 19.10.2012, с. 4).

З-поміж інших гнізд, рідше вживаних, можна навести, зокрема: *покваліфікувати* — форма док. в. до двовидового *кваліфікувати* (причому не тільки в дистрибутивному

значенні: «*покваліфікувати* всі аналізовані об'єкти», а й у суто видовому: «*покваліфікувати* новий твір письменника як його видатне досягнення»), *покваліфікування*, так само *покласифікувати*; *поредагувати* (*поредагувати статтю*), *поремонтувати* — у конкуренції з *відредагувати*, *відремонтувати*. Разом з активізацією в ужитку дієслова *поплутати* (у конкуренції зі *сплутати*) почастишало вживання іменника *поплутання*: «свідоме *поплутання* різних явищ».

Почастишало вживання дієслівних гнізд з префіксом *по-* (часто в конкуренції з утвореннями із префіксом *з-*) від прикметників зі значенням належності до певної національності (національної мови, культури): «На жаль, <...> українська мова все ж дуже засмічена <...> Останнім часом до цього додалося *поанглійщення*» (М. Курдюк. — Крим. св., 18.12.1998), але насамперед це гніздо *поросійщити* («система *поросійщеного* письма дістала назву *ярижки*» [Німчук 2002: 3]; «*поросійщення* української мови»: А. Вовк, українці з США. — Культура слова, 1994, вип. 45, с. 101; див. також: СУМ-20), уживається також *помосковициту* (у конкуренції зі *зросійщити*, *змосковициту*).

Активізувавшись у вжитку, такі форми док. в. дають поштовх до аналогічної активізації або навіть творення корелятивних дієслів недок. в., тобто вторинних імперфективів, які семантично дублюють відповідні базові безпрефіксні дієслова, вступивши з ними в активну конкуренцію і ввійшовши до розряду «модних слів» сучасної доби (очевидно, на думку певних кіл мовців, вторинні імперфективи на зразок *потрактувувати*, *поціновувати*, *пошанувувати* — це більш «українські» форми, ніж вихідні дієслова *трактувати*, *цінувати*, *шанувати*):

— *подивовувати* (пор. з таким самим значенням загальноновживане *дивувати*) — від *подивувати* у значеннях як «здивуватися», так і в перехідному «здивувати», що його СУМ-11 не подає: «Наш професор — переконаний оптиміст, і це *подивовує* й зворушує» (Д. Головко. — ЛУ, 3.01.2002), «Але багато що *подивовує* й навіть шокує» (П. Сорока. — ЛУ, 16.05.2013, с. 10);

— *потрактувувати* («Як він *потрактовує* це явище?»): Павло Мовчан), *потрактовування*, *потрактовуваний* — від *потрактувати* «пояснити, витлумачити», пор. *трактувати* (з таким самим значенням, що й *потрактовувати*);

— *поціновувати*, пор. *цінувати*, а також *оцінювати* («Російський політик Вас *поціновував* як прогнозованого політика. — «1+1», «Іду на ви», 5.06.2006»: ведуча телепрограми до одного з учасників; «Спершу ми *поціновували* харизму пана Стовна». — Любка Дереш. Повесть «Поклоніння ящірці»), «*поціновував* перехожих жінок» (Дмитро Малаков. Повоєння. Спогади киянина. Київ, 2013, с. 91), *поціновування* («*поціновування* рідного слова»: ЛУ, 2.12.1999, с. 2), *поціновуваний*, *поціновувач* «цінувальник, цінитель» і навіть «оцінювач» («*поціновувач* класики», «справжній *поціновувач* шампанського»; «Вірші Лазуткіна відзначає авторитетне коло *поціновувачів*, зокрема Ліна Костенко, Сергій Жадан». — ВЗ, 13.02.2014, с. 20; «Головне слідче управління СБУ офіційно очолив *поціновувач* елітної нерухомості». — УП, 23.10.2023) — від *поцінувати* «дати оцінку кому-, чому небудь»;

— *пошанувувати*, пор. *шанувати*, а також *ушановувати* (*пошанувувати традиції*; «Програма виступу *пошанувувала* прекрасну половину людства — жінок». — Січ. край, 1998, № 15; «Нам особливо приємно сьогодні *пошанувувати* людину, яка сприяла появі на світ незалежної України». — ГУ, 3.01.2014, с. 1; «<...> “свідомий” “східняк” <...> раптом стикається із болісною думкою: а що, якщо його *пошановують* лише за його “правильні” погляди <...>?»: С. Стуканов, філософ. — Д, 13.08.2010, с. 5), *пошановування*, *пошановуваний*, *пошановувач* «шанувальник» — від *пошанувати*.

З-поміж інших прикладів: *поплутувати* (різні явища; «У нас часто *поплутують* корінних українців діаспори <...> з українцями, що жили й живуть за кордоном як політичні емігранти з України» [Німчук 2002: 4]), пор. *плутати*, — у конкуренції зі *сплутувати*; *потоптувати* («*потоптувати* власну гідність, жіночу честь»: Олександр

Ірванець), пор. *топтати* (гідність, права, мораль, загальнолюдські цінності), *потоптування*, *потоптуваний* — від *потоптати*; *пойменувати*, пор. *іменувати*, — від *пойменувати*; *покваліфікувати*, пор. *кваліфікувати* («Масив прози про Голодомор <...> варто *покваліфікувати* не як перекази і навіть не як народні оповідання». — У кн.: Сучасні дослідження української культури. Варшава — Івано-Франківськ, 2015) — від *покваліфікувати*. Це також утворення без відповідної твірної форми док. в. *покеруватися* (чим), пор. *керуватися* з абсолютно таким самим значенням.

Особливо це стосується активізації вживання форми недок. в. *поборювати* в порівняльному значенні «боротися з ким- або чим-небудь; переборювати (які-небудь перешкоди, опір тощо)» (СУМ-11 подав цю форму з позначкою «рідко», ілюструючи її вживання з творів західноукраїнських письменників або на західноукраїнську тематику⁸³, тоді як форма док. в. цього дієслова *побороти* вживається активно: див. вище) і творення його дериватів: *поборюваний*, *поборювання* (те саме, що *боротьба*), *непоборювання*, *взаєм(не)поборювання* та деякі ін. Наприклад: «В усіх округах було висунуто по кілька представників від націонал-патріотів, які потім успішно *поборювали* один одного» (Ю. Гнаткевич. — УС, 6.07.2000), «Ми мусимо *поборювати* антисемітизм» (Є. Стахів. — Час, 19.01.1996), «У ході громадянської війни стара феодальна знать знищила одна одну. Правління нової династії Тюдорів *поборювати* було нікому» (Е, 8.01.2015, с. 3), «— Безперспективність *поборювання* серед національно-демократичних сил доведена результатами виборів до ВР України» (Б. Ярошинський. — Час, 16.10.1998), «Джерелом чергового конфлікту в середовищі націонал-демократів і націоналістів стало взаємне *поборювання* між Народним рухом і Конгресом українських націоналістів» (В. Кіпіані. — УМ, 4.09.1997, с. 3), «нешадне *поборювання* “демократами” один одного» (В. Плющ. — ЛУ, 16.04.1998, с. 1), «Серед важливих питань також проблема *поборювання* корупції» (Б. Залуга, м. Стокгольм. — УС, 16.12.1999), «Натомість нацфронтівці дотримувались засад *непоборювання* один одного» (Г. Мусієнко. — ВК, 8.04.1998, с. 2), «ФСБ цим скористається. Через свою агентуру наплодять дрібні організації кримських татар, що *взаємопоборюватимуть* одна одну» (Н. Шестопал. — ГПУ, 29.10.2013 с. 6).

4.3.6.3.2. Крім випадків чистої перфективізації дієслів за допомогою префікса *ви-* на зразок *елімінувати* — *вєлімінувати* (див. 4.3.6.1.1), утворення з цим префіксом ще помітніше стали виступати в низці інших активізованих в ужитку дієслів обох видів (з відповідними словотвірними гніздами):

а) *вивищити* / *вивищувати* «піднести / підносити (перен.)»: «*вивищувати* Сталіна» (Іван Дзюба. — УУ, 2000, № 7, с. 7), «*вивищитися* над взаємними жалями і докорами» (Оксана Пахльовська. — УУ, 2003, № 1, с. 53), «*вивищення* одних народів над іншими» (див. це словотвірне гніздо: Жел., УНС, УАС; пор. пол. *wywyższyć*; СУМ-20 уже подає це гніздо з восьми членів без будь-яких стилістичних обмежень, з ілюстраціями ще з творів Валер'яна Підмогильного, Павла Загребельного, Василя Стуса та ін., хоча СУМ-11 не подавав його зовсім); *викиталтувати* / *викиталтовувати*: «Нова, модерна мова “неокласиків”, *викиталтувана* бібліотекою <...>» (Костянтин Москалець. — Кр., 1998, ч. 1, с. 25), пор. пол. *wykształcić*; *вимордувати* / *вимордовувати* (СУМ-11: «діал.», СУМ-20: нейтрально) — в одному із значень: «вимучити», пор. пол. *wymordować*; *винайняти* / *винаймати* (в Ог. 1924 це гніздо подано з позначкою «галинцке з польської», у СУМ-11 — з позначкою «діал.», тоді як у СУМ-20 — просто з відсилянням до *найняти* / *наймати*): «*Винаймати* окрему кімнату нам не дозволяла наша заробітна платня» (Микола Вінграновський. — ЛУ, 23.08.2001), «*Винайму*

⁸³ Це слово, звичайно, мало й має ширшу сферу вживання (за межами «офіційної» УЛМ 30–80-х рр.), пор., наприклад: «<...> спільно *поборювати* російських, білоруських та українських “большевиків”» (Євген Чикаленко. Щоденник 1919–1920. Київ — Нью-Йорк, 2005, с. 166); «<...> кожна дрібниця, яку доводиться *поборювати*» (Валер'ян Підмогильний) (див. також Голоск.).

дачу в районі Кончі» (з оголошень: ЛУ, 3.04.1997), «Вони *винаймають* приватний автомобіль» (В. Прилука. — ЛУ, 22.01.1998), «Рятувальникам довелося *винаймати* криголам» (УТ-1, Новини, 28.01.2009), з похідними *винаймання*, *винайм* («*Винайм* перекладача — це двосторонній акт видавництва й перекладача»: В. Рябчун. — Сл. Пр., 6.04.2006, с. 14), *винаймач* / *винаймачка*⁸⁴; *винародовити* / *винародовлювати* («<...> поголовне переселення менш численних народів з метою не тільки *винародовлення*, але й фізичної загибелі»: С. Процюк, США. — Журнал «Універсум», м. Львів, 1996, № 5–6, с. 35; «процес цілеспрямованого *винародовлення* центральнодонбаського регіону»: М. Алфьоров. — УС, 3.01.2002, с. 4; у СУМ-20 це словотвірне гніздо налічує сім одиниць; СУМ-11 не подавав його зовсім, хоча, пор., наприклад, ще в І. Огієнка: «*винародовлення* України», «мовне *винародовлення*»), пор. пол. *wynarodowić*; *виокремити* / *виокремлювати* (СУМ-11: «рідко», СУМ-20: нейтрально), пор. пол. *wyodrębnić*, *wyosobnić*; *виокреслити* / *виокреслювати* — те саме, що *окреслити* / *окреслювати*; *випозичити* / *випозичати* і *випозичувати* — у значенні просто «позичити» (без відгінку дистрибутивності): «Гроші братимуть на ковзанці лише за *випозичання* ковзанів» (Н, «Репортер», 4.01.2008; СУМ-11: «діал.», СУМ-20: нейтрально), пор. пол. *wypożyczyć*; *виформувати* / *виформовувати* «сформувати / формувати» (СУМ-11 подав це гніздо хоча й без стилістичних ремарок, але з бідним ілюстративним матеріалом — на відміну від СУМ-20);

б) дистрибутивні дієслова зі значенням поширення дії на певну кількість об'єктів або охоплення нею певної кількості суб'єктів: *виарештувати* / *виарештовувати*; *вимордувати* / *вимордовувати* (наприклад, полонених); *вистікати* «повтікати» (СУМ-11: Дод.).

4.3.6.4. Активізація вживання і творення дієслів з усуненням суфікса іншомовного походження *-ip(-ip-)*⁸⁵ (це насамперед суфікс *-ier-en*, утворений у німецькій мові від французьких дієслів на *-er* і перейнятий через посередництво російської мови, який в останній — уже за аналогією до цього — став застосовуватися для творення дієслів також в інших випадках; у словах на зразок *репетувати*, *лідирувати* цей суфікс у структурі української мови вже виступає як частина кореня). Наприклад: *гравіювати* (СУМ-20, СУМ 2012: з варіантом *гравірувати* на другому місці, тоді як у СУМ-11, РУС-3, РУС 2003 ці варіанти були подані в протилежному порядку); *дезертувати* (цей варіант до поки що значно частотнішого *дезертирувати* набирає поширення; він фігурує на другому місці в РУС-3, РУС 2003, але УОС 2009, СУМ-20 його не подають); *демпфувати* техн. (СУМ-20: з варіантом *демпфірувати*, що його словники наводили досі як єдиний, на другому місці); *дотувати*; *дранувати* (як і до цього, з варіантом *дранірувати*, але тепер дедалі частіше з подаванням останнього вже на другому місці: СУМ-20, СУМ 2012); *експедувати* (поряд з *експедирувати*: УРРУС); *кабрувати* — в авіації (у мовній практиці

⁸⁴ Пор. також у деяких сучасних рекомендаціях з культури мови (особливо до рос. *снимать* — про житло): «*винаймати* помешкання» (Довідник... 2005, с. 357); не *зняти*, а *винайняти квартиру* (П. Федотюк. — УУ, 2005, № 5, с. 28), хоча, здавалося б, гніздо *наймати* / *найняти* має цілком задовольняти вимоги мовної спільноти як у номінативному аспекті, так і з погляду його питомості для української мови.

⁸⁵ Пор. за мовними настановами періоду українізації 20-х — початку 30-х років, наприклад, тільки *дезертувати*, *дранувати*, *дресувати*, *маршувати*, *пікування* (у сільському господарстві), *пікуватися*, *режисувати*, *сервувати*, *суфлювати* та ін., хоча, з іншого боку, *гравіювати*, *екіпірувати*, *котирувати*, *полірувати*, *репетувати* та деякі ін. [див.: Голоск.; СЧС 1932; Гладкий 1929: 17]. У сучасних рекомендаціях з культури мови настанова на усунення форм із цим суфіксом може проводитися категоричніше [див., зокрема: Рибалко, Рибалко 2001: 29], у тому числі й проти форм на зразок *репетувати* (краще: *проводити репетиції*) та *лідирувати*: краще *вести перед*, *бути лідером* або *лідеруваєти*, як, наприклад, *гончарувати*, *лоцманувати* і под. [Сербенська, Волощак 2001: 85; П. Селігей. — ЛУ, 19.08.2004]. Дієслова з цим суфіксом у слов'янському світі, як відомо, найбільшою мірою характерні для російської, а також для південнослов'янських мов, найменше — для західнослов'янських мов; у білоруській мові вони представлені ширше, ніж в українській, але в 90-ті — на початку 2000-х років там також відбувалося звуження сфери їхнього функціонування [див.: Карпуць 1998; Садоўскі 2001: 232].

поряд з *кабрирувати*); *компостувати* — проїзний документ (РУС-3, ОСУМ 1975, ОСУМ 1994 подавали в цьому значенні *компостирувати* і *компостувати*, тоді як тільки *компостувати* — до *компост*; СУМ 2012, СУМ-20 уже подають в обох випадках тільки *компостувати*, незважаючи навіть на потенційну загрозу сплутування омонімів: див. про це нижче; УОС 2009 також дає в обох значеннях *компостувати*, а до одного з них і *компостерувати*); *котувати* (поряд з *котирувати*: УРПУС, РУС 2003; «Ці трофеї високо котуються на чорному ринку». — Е, 29.07.2004); *курувати* «здійснювати нагляд» (поряд з *курувати*: УРПУС, РУС 2003, СУМ-20; «<...> призначення його координатором “штабу швидкого реагування”, який *куруватиме* діяльність виборчої коаліції». — ВЗ, 17.06.2004); *маршувати* (поряд з *марширувати*: УОС 2009, УРПУС, СУМ 2012, СУМ-20; у РУС-3, ОСУМ 1975, ОСУМ 1994 форма *маршувати* була відсутня, а в СУМ-11 наявна з позначкою «рідко»); *октроювати* (ОСУМ 1994, УОС 2009; СУМ-20 подає *октроїрувати* вже з відсиланням до *октроювати*); *продюсувати*; *режисувати* (УРПУС: поряд з *режисувати*; СУМ 2012: тільки *режисувати*); *санувати* (УРПУС: поряд з *санірувати*; *саніювати*: РУС-4); *сервувати* (УРПУС: поряд з *сервірувати*); *фаршувати* (УРПУС, РУС 2003, СУМ 2012: поряд з *фарширувати*); *фундувати* екон. (УРПУС, РУС 2003); *юстувати* (УРПУС, РУС 2003; УОС 2009: поряд з *юстирувати*) та ін. У мовній практиці поширилися також *дресувати* (наприклад: «Дресувальники викликали пожежників». — ГПУ, 18.12.2012, с. 12), *екінувати*, *лідувати* («Виборчий блок *лідує*». — ICTV, «Факти», 29.03.2004), *пікувати* (у конкуренції зі значно покі що частотнішими *дресувати*, *екіпувати*, *лідирувати*, *пікірувати*; у новому КП-2010 фігурують назви професій *драпірувальник*, *юстирувальник*).

Новофіксовані дієслова в загальному руслі активізації цієї тенденції можуть засвоюватися як відразу без цього суфікса (порівняно з формою-оригіналом або відповідним російським словом як можливим посередником): *дотувати*, *інфлювати* («гривня *інфлює*»: УРПУС), *квотувати*, *кремувати* «спалювати в крематорії», *мутувати* (СУМ-20; «вірус постійно *мутує*»; «соціалізм агресивно *мутував* у дикий капіталізм». — Дз. т., 30.04.2010), *продюсувати* (пор. *продюсер*; пор. давніше *режисувати*), *структурувати*, так і з варіантами або в окремих випадках тільки з цим суфіксом: *купірувати* (*гіпертонічний криз*; *собаці вуха*, *хвіст*, *роман*, *фільм*, тобто робити купюри: РУСНТ 1996; РУС 2003: у формі *купувати*; СУМ-20: поряд з *купівати*), *мелірувати* (СУМ 2012, СУМ-20) / *мелювати* (РУС 2003, НСЗ) «фарбувати окремі пасма волосся в світлий колір». Замість такого дієслова або поряд з ним може добиратися описовий зворот: рос. *ротировать* — укр. *робити* (*проводити*, *здійснювати*) *ротацію* (РУС-4, УРПУС; пор. давніше, наприклад, *виконувати соло* — до рос. *солировать*; РУС-4 подає також укр. *ротувати*; у мовній практиці стало вживатися також *ротувати*).

У дієсловах, співвідносних з іменниками на *-er*, в одних випадках цей формант усувається (пор. давніші приклади *компостувати*, *крейсувати*): наприклад, *мікшиер* — *мікшувати*, цілком уже усталене *продюсувати* і *режисувати* (останнє повертається до активного вжитку); в інших же випадках він лишається, що приводить ніби до зміни словотвірної мотивації — з виведенням дієслів, наголошуваних на передостанньому складі, від таких іменників: наприклад, пропонувані в деяких словниках і відомі в мовній практиці *компостерувати* (УОС 2009; пор. давніше *планерувати* — від *планер*), *лідерувати* (РУС 2003), навіть *режисерувати* (з *режисерувати* фільм: ВЗ, 24.06.2004), хоча *режисерувати* — це, власне, «бути, працювати режисером» (як *шоферувати* і под.); пор. також утворення за дещо іншою моделлю *спонсоровати* (пор. англ. *a sponsor — to sponsor*, пол. *sponsorować*, а з іншого боку, рос. *спонсировать*).

Простежується також варіантність іншого типу — з формами на *-јува-* (пор. уже усталені до цього *гравіювати*, *крокіювати* — від *крокі*, а також дещо інший випадок *субсидувати* / *субсидіювати*): *дефініювати* (пор. *дефініція*; пор. нім. *definieren*) / *дефінувати* (СУМ-20; «*дефініювати* себе як журналіста»: Е, 10.02.2005); частіше *екстра-*

дувати (від *екстрадиція*) / рідше *екстрадіювати* («Замовника убивства директора супермаркету *екстрадіювали* в Україну». — УМ, 25.03.2011, с. 2); частіше *екіпіювати*, але вживають також *екіпіювати*; *купіювати* / *купіювати* (див. вище); *лобіювати* (від *лобі*), хоча вживають і *лобувати* («Хто кого *лобував*?» — «1+1», «Епіцентр», 21.05.2000: Микола Княжицький, журналіст; *лобувальники* російських інтересів у Верховній Раді України і в її уряді»: Юрій Мушкетик. — ЛУ, 25.10.2001, с. 3). Пор. також інший приклад: новоутворене *рекогностувати* і актуалізоване *рекогноскувати* (Сл. військ.), наявне і в західнослов'янських мовах, — у конкуренції з *рекогносцирувати*.

Наявність дієслів із суфіксом *-ир(-ір-)* у сучасному нормативному слововжитку, таким чином, скорочується [пор., наприклад, їх повніший перелік ще кілька десятиліть тому: Возний 1981: 49], однак усе-таки, звичайно, не такою мірою, щоб можна було сказати, наприклад, що останнім часом «усунено повністю дієлова-терміни із суфіксом *-ірува(-ирува-)* <...>, які поширилися в українській мові під впливом російської, а натомість активізовано вживання дієслів із суфіксом *-ува- <...>*» [Вихованець, Горденська 2004: 233]. Якщо в основі тенденції до усунення дієслів із цим суфіксом лежать мотиви пуристично-нормотворчого характеру, то на шляху продовження її існування, крім впливів з боку мови-джерела й російської мови та звичайної інертності мовної свідомості, можуть, як відомо, поставати такі фактори структурно-мовного плану, як потенційний або реальний «конфлікт омонімів», як мовознавці називають це явище, і взагалі моменти наявності певних небажаних чи просто непотрібних асоціацій та фактор звичайної милозвучності. Так, у нормативних джерелах лишаються без варіантів дієлова *бісирувати*, *лавірувати*, *маркірувати* (пор. *маркер* — на відміну від *маркувати*, пор. *марка*), *панірувати* (пор. *панувати* в зовсім іншому значенні), *парирувати* (пор. *парувати*), *полірувати* (пор. *полювати*), *пробірувати* (пор. *пробувати*), *радірувати* (пор. *радувати*), *репетирувати* (пор. *репетувати*), *ретируватися*, *рокірувати*, *третирувати* та деякі ін. (див., наприклад: УП 1993, с. 29; УП 2019, с. 46), новіше *купірувати* (пор. *купувати*); хоча частотноє уживання членів гнізд *командирувати*, *відкомандирувати* / *відкомандирувати* вже істотно скоротилася на користь *відряджати* / *відрядити* (з похідними), лишаються, однак, без змін *прикомандирувати* / *прикомандирувати* (пропонований свого часу варіант *приряджати* / *прирядити*: див., наприклад, СДМ 1930 — не приживається). Однак, наприклад, наявність звукової подібності між запроваджуваною формою *котувати* (замість *котирувати*) і *котом*, між пропонованим *ротувати* (замість *ротирувати*) і *ротом*, як можна припустити, не для всіх членів мовного соціуму є достатньою підставою для невживання цих форм, наприклад: «<...> треба твердо пам'ятати, що франц. *coter* і рос. *котировать* у нас відповідає *котувати*» (Д. Пилипчук. То *котировка* чи *котування*? — ЛУ, 28.08.1997) (так само, як давніше не завадило творенню форми *гравіювати* її асоціювання скоріше з *гравій*, а не *гравер*); поряд з *пунктирувати* вживають також *пунктувати*, хоча це дієслово пов'язується все-таки з *пунктир*, а не з *пункт*; у вжитку є навіть *буксувати* замість *буксирувати*: «Теплохід *відбуксували* до Гонконга» (ТВі, «Сьогодні», 4.04.2012), «Танкер мають *відбуксувати* з узбережжя протягом двох тижнів» (Прямий, «Репортер», 14.08.2020), *планувати*, особливо у дериватах на *-чий*: *плануючий літак*, *плануюча бомба* (безперечно, відштовхуючись від рос. *планировать*, хоча в українській мові для цього вже існує дієслово *планерувати*). З іншого боку, важко пояснити збереження цього суфікса в таких, наприклад, дієсловах, як *грасирувати* (існує діал. *грасувати* / *грасувати*, але зовсім в іншому значенні), *декапірувати*, *декатирувати*, *окулірувати*, *онанірувати* (ця форма тепер уживається рідше, ніж *онанувати*: див., зокрема, ГРАК, УНЛК), *плісирувати*, *суфлірувати*, *фуражирувати* та деяких інших (див., наприклад: УОС 2009; у СУМ-20 уже подано *окулювати*, *плісувати*, хоча і з відсиланням до *окулірувати*, *плісирувати*, *онанувати* подано як основний варіант), а також в іменниках на зразок *блокіратор* (СУМ-20; пор. наявність у цьому ж словнику *блокатор*), розм. *монтировка* (замість нього

вже починають уживати *монтувалка*). Лишаються поза конкуренцією *пінцирувати* (с. г.), *пласирувати* (спорт.), *фланірувати*, *шпацірувати*.

Пор., на противагу описуваній тут тенденції, функціонування дієслів з цим суфіксом, зокрема, у творах авторів з діаспори, опублікованих у цей час в Україні: *котируватися* [Шевельов 2001, т. 1: 157], *відмарширувати* (Олекса Горбач. Шлях зі Сходу на Захід : Спогади. Львів, 1998, с. 145).

4.3.6.5. Активізація творення дієслів на *-ювати*, співвідносних переважно з іменниками на *-(ц)ія*, — у конкуренції зі значно повніше представленими в словотвірній системі сучасної української мови дієсловами на *-іон(аліз)увати* (пор., наприклад, у попередній період ланцюжки на зразок *комерція*, *комерційний*, але *комерціалізувати*, так само у випадках *колекція*, *санкція*, *секція*, *фракція*, хоча, з іншого боку, можна було відзначити вже й варіантність: *кондиція* — *кондиціювати* / *кондиціонувати*, пор. *кондиціонер*), чому може сприяти й активізація серед прикметників форм на *-ійний* у конкуренції з формами на *-іональний* (див. п. 4.3.3.3). Так, серед нових одиниць можна відзначити: *інституціоналізувати* / значно рідше *інституціювати*, хоча серед прикметників значно частіше вживається *інституційний* і рідше *інституціональний* (пор. також дещо іншу модель: *інституалізувати* / значно рідше *інституювати*); *позиціонувати* / *позиціювати* (пор. у матеріалах однієї газети: «— Скажіть, яка європейська перспектива України? <...> Як себе *позиціонує* Україна, де себе бачить?». — Е, 10.08.2004; «*Позиціювання* в парламенті відбулося». — Е, 11.07.2002; «*позиціонування* / *позиціювання* товару на ринку»; «*позиціювання* іміджу України за кордоном». — УМ, 10.06.2011, с. 2), *опозиціонувати* / значно рідше *опозиціювати*; у конкуренції з уже традиційною формою: *функціонувати* / нове *функціювати* (див., наприклад: Укр. м., 2023, № 1, с. 69), пор. конкуренцію між прикметниками *функціональний* (пор. також *функціонал*, *функціоналізм*) і *функційний* (див. 4.3.3.3).

4.3.7. Нормотворче «вирівнювання» в межах словотвірних парадигм — тенденція до усунування номінативного «суфлетивізму», тобто наявності в складі словотвірних гнізд одиниць з іншим коренем (тих, що викликають сумніви в плані їхньої нормативності та органічності для української мови, переважно як небажані росіізми), із заміною останніх дериватами з «бажаними» коренями, представленими в межах гнізда. Так, на зміну випадкам номінативної нерегулярності на зразок: *квиток*, але *білетер*; *термін* (часовий), але *відстрочити*, *прострочити* та ін.; *обсяг* (*словника*, *робіт*, *завдань*), але *об'ємний*, *об'ємність*; *місто*, але *городяни*; *справа*, але *діловод*, *діловодство*; *прізвище*, але *однофамілець*, *однофамільник*; *захоплювати*, але *захват* (пристрій); *вмикати*, *вимикати*, *перемикати* і т. ін., але *відключати*, *підключати* (*мотор*, *швидкість*, *сигналізацію*, *телефон* тощо) і т. ін. — дедалі частіше пропонують і вживають (це може бути також повернення тих одиниць, що їх уживали в період 20-х — початку 30-х років або принаймні пропонували в тогочасних словниках та інших мовних настановчих виданнях): *квиткар* (УРРУС; пор. так само, наприклад, у СДМ 1930); *відтермінувати* («*відтермінування* виконання вироку»: КВ, 29.05.1998; див. це гніздо ще в РУСКрим., СДМ 1930 — до рос. *отсрочивать*, *пересрочивать*), *протермінувати* та ін.; *обсяговий* (УРРУС, СУМ 2012, СУМ-20; слово було в СУМ-11, але РУС-3, РУС 2003, ОСУМ 1975, УОС 2009 його не подавали); *містяни* («Влада повинна організувати паломництво гостей так, щоб було зручно і хасидам, і *містянам*»: Т. Нікітенко. — УМ, 4.10.2011, с. 3; «Фахівці пропонують *містянам* долучитися до планування їхніх контрольних заходів»: Д. Солодько. — ВК, 24.01.2013, с. 3)⁸⁶; *справочинець*, *справочинство* (*справоведення*), пор.,

⁸⁶ Старий відповідник *міщани* видається вже неприйнятним через пейоративність його переносного значення, засвоеного з російської мови, хоча в Західному регіоні ще продовжують уживати це слово в його

наприклад, у 20-х роках: *справочинець, справочинство* (Підмог. / Пл. 1993) / *діловод, діловодство* (СДМ 1930); *однопрізвищник* (Сл. військ.; УРРУС; СУМ-20; пор., наприклад, у СДМ 1930: рос. *однофамилец — однопрізвищник*); *захоплювач* (РУСНТ 1998, УРРУС); *відмикати, підмикати* («*відмикають* квартиру від сигналізації»: ВЗ, 3.08.2006; «У Житомирі за борги знову *відімкнули* чотири станції водоканалу». — УМ, 29.03.2012, с. 2; «*відімкнули* апарат штучного дихання»: Е, 11.07.2002). Оскільки стилістична конкуренція між дієсловами *держати* і *тримати*, як відомо, ще до настання описуваного періоду вже завершилася відносною перемогою останнього, на заміну офіц. *держатель* (*цінних паперів* тощо) також уже стали вживати *тримач* або *утримувач*; з посиленням конкуренції між *одержувати* і *отримувати* вже набув поширення іменник на позначення особи *отримувач* (досі словники подавали тільки *одержувач*). Продовженням уже завершеної в історії літературної мови конкуренції дієслів *жати* — *тиснути* з похідними (на користь останнього гнізда) стає дальша активізація в ужитку гнізда *-тис-*, наприклад, у дериватах *відтискувати* і *відтискати / відтиснути* (з похідними) у значеннях «вищавлювати рідину з чого-небудь» і «відокремлювати що-небудь під тиском, натиском», *відтискуватися* і *відтискатися / відтиснутися* (з похідними) (у спортивних вправах) у конкуренції з поки що активнішими *віджимати / віджати, віджиматися / віджатися* (з похідними): «Не смаж, а *відтисни* [заголовок]! <...> Сік із картоплі пити відважується не кожен. А дарма!» (Л. Павлик. — Е, 5.06.2014, с. 21), у назвах роду занять: *віджимальник / відтискувач* (*білизни* тощо: СУМ-20; офіційною назвою лишається, однак, *віджимач*: КП 2010), *віджимний / відтискний прес* (СУМ-20); «— Які ще відомі популярні методи проникнення до квартир? — Популярним є зламування вхідних дверей, а також *відтискання* або пошкодження вікон» (Е, 8.08.2013, с. 10); «На одне *відтискання* — дві секунди! Семирічний школяр *відтиснувся* від землі аж чотири тисячі разів» (О. Ковальська. — Е, 13.09.2012, с. 19), «нескінченні *відтискання* від підлоги» (УМ, 4.10.2011, с. 13), «*Відтискання* від підлоги» (назва відповідної статті в українськомовному сегменті «Вікіпедії»; дата звернення — 07.08.2023).

У мовній практиці, особливо в діяльності певних друкованих видань, електронних ЗМІ з активнішим демонструванням нормотворчо-пуристичних настанов (зокрема, в мовно-редакційній практиці інформаційної програми «Вікна» на т/к СТБ), виявлялося також прагнення до заміни нерегулярних, зокрема архаїчних, зразків словотворення, що здавна існують в українській мові, але тепер можуть сприйматися як «неукраїнські» (російські). Це, наприклад, тенденції до заміни основи *перв-* на *перш-*: *першачок* «першокласник» («Старшокласник лише зневажливо посміхнеться на те все, а ось для “*першачка*” це може виявитися <...> інструкцією до дій»: Н. Дьоміна. — УС, 7.10.1999, с. 7; однак вихідне *первак* у цьому ж значенні поки що не має конкурента *першак*), *першоцвіти* (мн.), у тому числі в архаїзмах, лексиці піднесеного стилістичного реєстру: *першозданний, першородний*, хоча лишаються практично без конкуренції *первовік* та деякі ін.; до заміни першого компонента складних слів *іно-* на *іншо-*: *іншоземний* (*іншоземець*), *іншовірець, іншопланетянин, іншомовлення* — в ефірі (пор. давно вже нормативне і в «офіційній» літературній мові *іншомовний*), *іншомарка* (про автомобіль); у ширших колах мовного соціуму існує тенденція також до заміни цим компонентом компонента *інако-* в словах на зразок *інакомовлення* (алегорія), *інакодумець* (дисидент), *інакодумство* — *іншомовлення, іншодумець, іншодумство*.

На загальному тлі активізації зазначеної тенденції лишаються, однак, словотвірні гнізда, де на заваді подібній уніфікації постають певні власне мовні — переважно структурного, іноді семантичного плану — перешкоди, пор.: *відряджати / відрядити, відрядження* і т. ін., але *прикомандирувати / прикомандирувати* і т. ін. (див. п. 4.3.6.4);

прямому значенні: «селяни і *міщани*» (про населення сучасної України. — 24 к., 28.11.2008); Грінч. подає обидва ці слова, але гніздо *городянин* — значно повніше.

поряд зі змінами в першочерговості вживання синонімів *процент*, *відсоток* (з похідними) на *відсоток*, *процент* (див. п. 5.1.1 цього розділу) лишається, однак, *(за)процентувати* (УОС 2009, РУС 2003, СУМ 2012, СУМ-20), хоча вже пропонують і *(за)відсоткувати* (УРРУС); *військовий*, але *воєнізувати*, *воєнізований*; через можливість неоднозначного розуміння: *великий* (*господарство*, *район*) замість *крупний*, *великогабаритний*, *великокаліберний* і под., але *укрупнювати* / *укрупнити* (збільшувати за складом, чисельністю і т. ін.), *укрупнений*; з посиленням конкуренції між *секретний* і *таємний* на користь останнього (див. п. 5.1.1) у ЗМІ стали вживати й відповідні дієслова *утасмничувати* — *розтасмничувати* (замість *засекречувати* — *розсекречувати*), але перше з цих слів уже має в українській мові своє значення, відмінне від пропонованого. Можна вказати також на непоодинокі випадки непослідовності в доборі перекладних відповідників до російських слів, пор.: *сахарат*, *сахарид*, *сахароза* і *цукроза* [РУСНТ 1998, с. 470] — *цукрат*, *цукрид*, *цукроза* [РУС 2003, с. 1070]. Крім того, разом з активізацією тенденцій до посилення питомості української мови можуть з'являтися й нові випадки номінативно-словотвірного «суплетивізму»: так, наприклад, почастішало вжитку слово *число* (журналу, газети) у конкуренції з *номер*, але лишаються без змін *нумерувати*, *нумерація*; *наклад* (книжки) — у конкуренції з *тираж*, але *тиражний*, *тиражувати*; *чинник* — у конкуренції з *фактор*, але *багатофакторний* (див. про випадки такого роду в п. 5.1.1).

4.3.8. Розбудова словотвірних парадигм — на засадах як їхньої повноти (з максимально можливим заповненням усіх ланок словотвірного гнізда — за певними зразками), **так і регулярності творення їхніх компонентів**. Так, у прагненні до повноти словотвірних парадигм відбувається активізація вживання і творення іменників — назв осіб жіночої статі за їхнім соціальним статусом від відповідних іменників чол. р. (див. пп. 4.2.4.1 і 4.3.2.1), присвійних прикметників (див. п. 4.3.3.10), дієслів корелятивного виду (особливо форм недок. в.: *придбавати*, *упоруватися* та ін. — див. п. 4.3.6.1.2), віддієслівних іменників зі значенням дії, що мають окремо співвідноситися з дієсловами док. і недок. в. (див. нижче п. 4.3.8.1), пасивних дієприкметників, співвідносних з дієсловами обох видів (досить порівняти їх наявність, наприклад, у СУМ-11 і в СУМ-20) та ін. Прагнення до розбудови словотвірної структури літературної мови на засадах регулярності і «правильності» виявляється в посиленні уваги до творення мовних одиниць у якомога повнішій (у всякому разі на переконання відповідних груп мовців) відповідності їх до граматичної та словотвірної специфіки української мови (див. також про це: р. VI п. 3.5.1.2). Ці тенденції реалізуються з орієнтуванням, з одного боку, насамперед на словотворчі можливості, закладені в структурі самої української мови, але менш виразно наявні або й зовсім відсутні в російській мові (наприклад, у дієслівних гніздах — це процеси префіксальної перфективації та суфіксальної імперфективації, особливо дво-видових дієслів: див. п. 4.3.6.1, широке творення іменників на позначення дії або стану від дієслів обох видів: див. 4.3.8.1, різне структурне оформлення іменників зі значеннями дії і її наслідків: див. 4.3.8.2), але, з другого боку, у певних випадках і на структуру російської, а також польської, останнім часом і англійської мов, коли в разі накладання словотворчих засобів цих мов на структуру української в останній виявляються певні «лакуни», які мають бути заповнені (це, зокрема, прагнення до якнайповнішого відтворення досить розгалужених систем активних і пасивних дієприкметників цих мов: див. пп. 2.5.7.2, 4.3.8.3). У зв'язку з активізацією діяльності щодо переведення від початку 90-х років науково-технічної термінології та номенклатури виробництва з російської на українську мову питання «впорядкування» словотвірної системи української мови стали об'єктом пильного зацікавлення також українських термінологів (в основному представників точних наук). Так, у загальному руслі реформування українського словотворення на засадах логічної доцільності і регулярності (якоюсь мірою ніби його «сперанти-

зації» — подібно, зокрема, до словотвірних засад творення певної штучної мови) — з творенням словотвірних гнізд, компоненти яких могли б системно й без лагун покривати відповідний комплекс суміжних понять, — запроваджують, наприклад, замість поки що єдиних закріплених у загальномовному узусі дериватів на зразок *синонімічний* (омонімічний і т. ін.), *термінологічний*, (де)термінологізація номінативні розмежування такого плану: *синонімний* — від *синонім*, *синонімійний* — від *синонімія* і *синонімічний* — від *синоніміка*; від *термін* — *термінний* (*термінна система*), (де)термінізація, тоді як від *термінологія* — *термінологічний* (див., наприклад: Вісник державного університету «Львівська політехніка», 1998, № 336: Проблеми української термінології, с. 61; Кочерга / Мейнарович 2010)⁸⁷ (звичайний мовець, щоправда, при цьому відразу ж стикається з проблемою, як же все-таки слід уживати, наприклад: «*синонімічне*, чи *синонімійне*, чи *синонімне* багатство української мови»; «*термінологічний* чи *термінний* словник»). Поряд з уже наявним прикметником *метафоричний*, який згідно з цією концепцією українського словотворення має співвідноситися тільки з *метафорика*, запроваджують *метафорний* (*метафорне значення* і под.) — від *метафора*. Найповнішу реалізацію ці тенденції дістали в побудовах гнізд дієслів та їхніх дериватів (див. далі).

4.3.8.1. Тенденції до активізації використання віддієслівних іменників на *-ння*, рідше *-ття* зі значенням процесуальності (див. п. 4.3.2.6) та до чіткішого їх розмежування за значенням *завершеності / незавершеності дії*, зумовлювані, як і в інших подібних явищах сучасного українського мововжитку, з одного боку, загальною демократизацією мовокористування, коли мовці вже значно менше орієнтуються на рекомендації «офіційних» словників та інших настановчих джерел, і реальним упровадженням української мови в різні сфери суспільного життя, а з другого, — ослабленням залежності від орієнтування на відповідні сегменти словотвірної системи російської мови, а також прагненням до заміни процесуальних іменників на *-ка* (див. п. 4.3.2.6). Пор., наприклад, в одному з томів СУМ-20 такі слова, не фіксовані в СУМ-11, як: *заарештовування / заарештування, заарканювання / заарканення, заархівовування / заархівування, заасфальтовування / заасфальтування, заблоковування / заблокування, заволодівання, задання* (мат.: *системи координат, функції*), *заробляння / зароблення (грошей), застарівання / застаріння (техніки), зашлюзовування / зашлюзування, заштриховування / заштрихування, заштукатурення, збиття, збурювання, збуття, зважання* та ін.

Досить послідовна диференціація таких іменників за ознаками *завершеності / незавершеності дії* є, як відомо, однією з відмітних рис структури української мови в зіставленні з російською, але саме під впливом відповідних особливостей структури російського словотворення⁸⁸ таке розмежування в різних конкретних випадках могло значною мірою стримуватися, не реалізовуватися. Якщо в російській мові є, наприклад, тільки *вынимание* (а також *выемка*), *замыкание*, *размыкание* (в електричній мережі),

⁸⁷ Слід відзначити, що в ономастичній термінології таке розмежування типів відносних прикметників, наприклад: *топонім* — *топонімний* (*топонімна лексика, відтопонімний*), *топоніміка* — *топонімічний*, *топонімія* — *топоніміійний*, практикується вже кілька десятиліть.

⁸⁸ У російській мові значно частіше порівняно з українською такі іменники або утворюються тільки від дієслів одного виду — переважно доконаного (*возложение, заверение, искажение, отключение, удаление* і под.), рідше недоконаного (*вынимание, замыкание, разработывание* і под.), але здатні виражати, залежно від контексту, обидва значення (так само синкретично виражається значення *завершеності / незавершеності дії* у віддієслівних іменниках на *-ка*: *выемка, проверка, разработка* і под.), або взагалі відсутні (наприклад, *возглавление*). За підрахунками дослідників, у російській мові з 5500 віддієслівних іменників, поданих у словниках, тільки 414 зберігають формальні показники виду (наприклад, *накапливание* — *накопление*), в українській мові більше половини зафіксованих у словниках іменників мають таке розрізнення, у польській мові таке розрізнення виявляється найповніше [див.: Пчелинцева 2013].

отпирание, то й у словниках української мови фіксувалися тільки *виймання*, [електричне, коротке] *замикання*, *відмикання* (хоча ці ж словники подавали, наприклад, такі похідні від дієслів док. в., як *ввімкнення*, *розімкнення*, *перемкнення*); у типовому звороті з поліційних протоколів «<...> під час *розпиття* спиртних напоїв» безпомилково вгадується вплив відповідного звороту російської мови з іменником *распитие* (в українській мові тут мало б бути, звичайно, *розпивання*). Послідовність подавання таких пар іменників зумовлюється також жанром словника: у перекладних словниках принцип їхньої наявності намагаються проводити регулярніше, тоді як укладачі тлумачних словників більше йдуть за самим мовним матеріалом. Навіть якщо зіставити словники української мови, створювані приблизно в той самий час, в основному тими самими людьми й на основі однієї лексичної картотеки, з приблизно тим самим обсягом реєстру, — РУС-3 і СУМ-11, то в першому є, наприклад: рос. *проверка* — укр. *перевірення* / *перевіряння*, рос. *заверение* — укр. *запевнення* / *запевняння*; у другому ж, з одного боку, немає *перевірення*, з другого, — *запевняння*; так само іменники, наприклад, *завдання* (*шкоди*), *заволодіння* (*майном*) є тільки в РУС-3.

Ось, з іншого боку, факти сучасної мовної практики, у тому числі й дані словників (див., зокрема: СУМ-20): *вийняття*, *відімкнення*, *запевняння* («<...> йдеться про *запевняння* влади щодо остаточності її європейського вибору». — Д, 27.06.2013, с. 13); у мовній практиці, насамперед у ЗМІ, а поступово і в публічному спілкуванні працівників відповідних служб, офіційних осіб почало вживатися *замкнення* (саме в названому вище значенні, тому що до інших значень дієслова *замкнути* цей іменник уже було зафіксовано), потрапивши вже і в деякі словники (див., зокрема: УРПУС). Стали вживатися не фіксовані досі (можливо, через відсутність у російській мові іменника *возглавление*) іменники від дієслів *очолювати* / *очолити* — *очолювання* (УОС 2009, СУМ 2012, СУМ-20) / *очолення* (СУМ-20): «Після *очолення* уряду новий прем'єр-міністр виступив із заявою»; крім ланцюжків *ввести* — *введення*, *втручатися* — *втручання*, стали поширюватися й *вводити* — *вводження*, *втрутитися* — *втручення*; після появи дієслова док. в. *зادіяти* (це калька рос. *задействовать*, док. в.; з похідними *зadіятий*, *зadіяння*) стала вживатися й форма недок. в. *зadіювати* з похідними *зadіюваний*, *зadіювання* (див. 4.3.6.1.2). Хоча нормативні словники, звичайно, як і дотепер, не встигають у фіксуванні таких іменників за динамікою живої мови: є, наприклад, *відчнення* / *відчнення*, але чомусь не було *зачнення* (його подав СУМ-20; РУС-3 подавав *зачинання* — до рос. *открытие*, хоч воно вживається значно рідше, ніж його корелят, наприклад: «До *зачнення* магазину лишається п'ять хвилин»: з оголошення); словники подають *потрапляння* (пор. рос. *попадание*), *оцінювання* (пор. рос. *оценивание*), *перешкоджання* (пор. рос. *препятствование*), але не подають *потраплення*, *оцінення* (подано вже в СУМ-20), *перешкодження*, також уживані в мові.

Термінологи, намагаючись від початку 90-х років продовжувати термінологічну та лексикографічну практику 20-х років, слідом, зокрема, за М. Ф. Наконечним [див.: Наконечний 1967] виступають за послідовну диференціацію використання членів таких пар іменників відповідно до видового значення твірних для них дієслів (наприклад, *вилітання* — *вилітання*, *міряння* — *виміряння* — *поміряння*: Кочерга / Мейнарович 2010) — зокрема, проти «штучно накинутого формам доконаного виду подвійного значення — доконаного й недоконаного виду»⁸⁹ «з одночасним виштовхуванням на периферію парних форм недоконаного виду» [див., зокрема, огляд цього питання в українському мовознавстві та лексикографії від 20-х років ХХ ст.: Гінзбург 2013]. Таке послідовне розмежування членів цих пар (з творенням тих із них, що відсутні в загальнонародній

⁸⁹ Мається на увазі лексикографічна практика, запроваджена в російсько-українських словниках з другої половини 40-х років, подавати переклад таких російських іменників за схемою: рос. *заверение* — укр. *запевнення*, (неоконч. действие — ещё) *запевняння*.

мові), звичайно, якнайкраще б відповідало ідеальному станові відповідного сегмента системи українського словотворення, особливо якщо говорити про сферу наукової мови. І, безперечно, справді не варто механічно застосовувати відзначений вище принцип добору українських відповідників до російських іменників зі значенням дії, мотивованих у формально-словотвірному плані від дієслів док. в. Можна тільки додати, що, з іншого боку, лексикографам слід би уважніше відстежувати також випадки надто розширеного використання іменників і від дієслів недок. в., пор., наприклад: «[танк] злетів у повітря від прямого *влучання*» (СУМ-20) замість *влучення* (як позначення вже завершеної дії); «<...> загинув після прямого *потраплення* ножом у серце» («1+1», ТСН, 19.11.2014: ведуча програми); «Внаслідок *перекидання* автомобіля загинули два пасажери» (офіційне повідомлення); військовий термін «бойове *злагодження*», який став поширюватися в публічному мовному просторі з 2014 року, «правильніше», «логічніше» було б побудувати з використанням іменника на позначення ще не завершеної, продовжуваної дії — *злагоджування* (пор. рос. *слаживание* в такому ж значенні). Сказане повною мірою стосується, звичайно, й відповідних складних іменників: так, наприклад, *звуківідтворювання*, *звукопідсилювання* і под. — це не зовсім те саме, що *звуківідтворення*, *звукопідсилення* (пор. застосування окремих формул тлумачення для цих випадків у СУМ-20).

Однак автоматична реалізація принципу обов'язкового й послідовного використання іменників у таких парах з відповідним розмежовуванням їхніх словотвірних значень також ледве чи можлива (у загальнонародній мові існують, наприклад, іменники тільки від дієслів недок. в.: *відставати* — *відставання*, *кидати* — *кидання*, *наполягати* — *наполягання*, *рушати* — *рушання* та ін. — і тільки від дієслів док. в.: *зупинити* — *зупинення* та ін.). Як, наприклад, правильно: «Через борги перед енергетиками в регіони можуть повернутися масштабні *відмикання* світла» (УМ, 29.03.2012, с. 6), тобто світло постійно, регулярно або час від часу можуть *відмикати*, чи «Проїшли якісь дивні *відімкнення* світла» (Ліна Костенко), тобто світло кілька або багато разів *відімкнули*? На практиці в різних конкретних випадках нерідко буває непростов визначитися з вибором того чи того з пари таких іменників, причому не тільки рядовим мовцям (ось, наприклад, вагання ведучої інформаційної програми: «<...> взяти участь у *розроблянні*... (після паузи) у *розробленні* шельфу <...>»: СТБ, «Вікна», 16.01.2002), а й теоретикам цього питання. З такими фактами можна зіткнутися навіть у назвах окремих Державних стандартів України (ДСТУ), спрямованих у тому числі й на впорядкування термінології та номенклатури певних галузей знань і виробництва, наприклад: «Системи *оброблення* інформації», але «Системи *розроблення* та *поставлення* продукції <...>»; «*Підготування* [чому не *готування*? — О. Т.] та *відправлення* [з погляду структурної регулярності мало б бути *відправляння*, оскільки мається на увазі постійна, регулярна дія. — О. Т.] на мікрофільмування проектною документації»; «*Скорочення* слів в українській мові у бібліографічному описі» (однак фактичною твірною одиницею тут виступає не *скоротити* [слово], а *скорочувати* [слова]); «*Визначання* сумірного вмісту кальцію <...>», але «*Визначення* об'ємної вологості ґрунту <...>», «*Методика визначення* економічно доцільних обсягів <...>». Назву самого «ДСТУ 3966-2000. Термінологія. Засади і правила *розроблення* стандартів на терміни та визначення понять» (Київ, 2000), як і його оновленого видання 2010 року, у посиланнях нерідко наводять з «правильною» формою *розроблення*. Значна непослідовність спостерігається, як відомо, в уживанні фізичних термінів *випромінювання* / *випромінення*. Термін «*закриття* вологи [ґрунту]» у різних довідниках звичайно тлумачиться за допомогою іменника зі значенням незакінченої дії: «*розпушування* ґрунту <...>». Зрештою, далеко не в усіх потрібних випадках у розпорядженні мовця є обидва відповідні іменники, пор., наприклад: «*Попередня* причина *трафунку* — *підмивання* дорожнього покриття стічними водами» (П, 29.07.2004), коли мається на увазі вже цілком завершена дія. З іншого боку, такі іменники, як *виконання*, *використання*, *виховання*, синкретично виражають значення незакінченої і закінченої дій. Якщо ж

згадати активізацію такої «модної» тепер у певних колах мовців тенденції, як уживання іменників від дієслів док. в. на зразок *потракткування* у значенні «тракткування» (див. п. 4.3.6.3.1), то можна прямо констатувати наявність тут у різних випадках не тільки суперечності між нормою як відповідністю вживання / творення мовних одиниць структури мови і узусом як відповідністю їх уживання / творення мовної традиції, а й пряме нехтування і нормою, і узусом.

4.3.8.2. Тенденція до формально-словотвірного розмежування віддієслівних іменників зі значенням завершеного процесу (на *-ння*, *-ття*) і значеннями його наслідків (з різними суміжними значеннями предметності) — з якомога послідовнішим поширюванням певних випадків оформлення дериватів зі значенням наслідку дії за допомогою коротших форм, зокрема зворотної деривації (пор., наприклад, уже наявні у словотвірній системі української мови випадки на зразок *утворення* — *утвір*, *розтягнення* — *розтяг*, *випарування* — *випар*, *напруження* — *напруга*; сюди прилягає й розмежування термінів *словотворення* — *словотвір*), на всю систему віддієслівного словотворення (із семантичною спеціалізацією вже наявних слів та «куванням» нових). Найбільшого поширення в межах дії цієї тенденції набуло відмежування структурно-семантичного розряду віддієслівних іменників на *-ка* від значень процесуальності (див. п. 4.3.2.6) — з прагненням до залишення за ними лише різних непроцесуальних значень: *обмотування* (дія) — *обмотка* (тільки відповідні предметні значення) і т. ін. У мовознавчих працях почастишало вживання термінів *словосполука* і *звукосполука* на місці вже усталених на сьогодні *словосполучення* і *звукосполучення*, оскільки *сполучення* має означати, на переконання прихильників цієї нормотворчої тенденції, тільки відповідний [завершений] процес, а не його наслідок. Найповнішого ж вигляду це вже набуло в різних проєктах якомога послідовнішого реформування системи українського словотворення, створюваних термінологами, наприклад: *відновлювання*, *вимірювання*, *натискання* і *натискування*, *переставляння* і под. («дія» — від дієслів недок. в.) — *відновлення*, *вимірення*, *натиснення*, *переставлення* і под. («подія» — від дієслів док. в.) — *віднова*, *вимір*, *натиск*, *перестановка* і под. («наслідок події») [Українська ділова мова 2003: 216–218]; до рос. *отклонение* — *відхиляння* (тривала дія), *відхилювання* (періодично повторювана дія), *відхилення* (одноразова дія) і *відхил* (наслідок дії) (Вакуленко 1996); *видовження*, *обтяження*, *переміщення* (процес) — *видовга*, *обтяг* або *обтяж*, *переміст* (наслідок) [Корнілов 1998].

Відзначена тенденція, цілком виправдана, звичайно, у своїй основі, в разі її «системного» ускладнення, як і в інших подібних випадках послідовної «есперантизації» словотвірної системи української мови, ледве чи виявиться життєздатною. Крім того, в узусі вже усталилося чимало випадків, коли «коротші» форми означають не тільки наслідки дії, а й її саму (причому важливо, що вони не пов'язані прямим віднесенням до моментів завершеності / незавершеності дії), і, безперечно, значна частина мовного соціуму не хотіла б змінювати цей стан справ, наприклад: *вияв* (від *виявлятися* / *виявитися* — при рідше вживаному *виявлення*), *опис* (при значно рідше вживаних *описування* і *описання*), *запис*, *огляд*, *догляд* та ін.; у парах *перетинання* (*кордону*; пор., наприклад, в офіційному вжитку: «Правила *перетинання* державного кордону громадянами України» — постанова Кабінету Міністрів 1995 року) / *перетин*, *перекладання* (з мови на мову)⁹⁰ / *переклад* другі з цих варіантів уживаються все-таки значно частіше.

⁹⁰ Ось, наприклад, у назві однієї з праць українських термінологів, прихильників відзначених проєктів реформування системи українського словотворення: «Уживання українських дісприкетників і *перекладання* російських "причастий"» [Моргунюк, Зубков 2016].

4.3.8.3. Рух у напрямі якомога повнішого та чітко регульованого номінативного охоплення (за допомогою якнайширшого залучання словотворчого потенціалу віддієслівних прикметників української мови) **сфер вираження «активних» і «пасивних» ознак предмета**, зокрема тих, що в мовах з розвинутою системою дієприкметників виражаються розгорненим протиставлянням активних (разом з віддієслівними прикметниками від дієслів на *-ся*) і пасивних дієприкметникових форм та похідних від них прикметників (для носіїв української мови такими зразками є, зрозуміло, насамперед російська, а також певною мірою польська й англійська мови) [див. про це, зокрема: Войн. / Морг. 1997, с. 3–13; Українська ділова мова 2003: 99–109; Кінаш 2001; Кочерга, Непийвода 2001; пор. також один з перших проєктів цього напрямку в українській термінології: Скороходько 1964]. Найповніше цей аспект розбудови системи українського словотворення став виявлятися в рамках різних проєктів реформування української термінології, згідно з якими формально-словотвірне розмежування а) ознак предмета за його активною дією або здатністю до неї і б) ознак його як носія пасивного і «середнього», або (за класифікацією в традиційній граматиці) «медіального», станів (для відповідного розряду зворотних за формою дієслів на *-ся*) за здатністю підлягати відповідній дії має виражатися в якомога послідовнішому протиставлянні насамперед таких типів віддієслівних прикметників, як:

а) тип на *-льн-ий* у словах зі словотвірним значенням «призначений для виконання певної дії» (як основний для вираження «активної» ознаки: див. також п. 4.3.3.1): це як уже реально наявні до цього в мові *обертальний, крутильний* і под., так і новопропоновані на заміну досі вживаних прикметників, зокрема ад'єктивованих дієприкметників тепер. ч. на *-чий*, прикметники *гальмувальний, зсувальний* (замість уже наявного *зсувний*: див. нижче), *іонізувальний, концентрувальний, ремонтувальний* (замість відіменникового *ремонтний*) та ін.;

— типи на *-н-ий* і *-н-ій* (у різних проєктах: або незалежно від наголосу — відповідно до реального вживання слова в загальнонародній мові, або ж частіше тільки з наголосом на основі: див. нижче): уже наявні *виховний, мійний (засіб)* і под.;

— з виділенням особливого відтінку значення «здатний бути суб'єктом дії» — тип на *-івн-ій* (див. 4.3.3.8): це вже наявні *гальмівний, гартівний, дратівний* і под., а також запропоновані *іонізівний, концентрівний, ремонтівний* та ін. (у російській мові тут уживаються переважно ад'єктивовані дієприкметники на *-щий*: *вращающий, крутящий, ионизирующий, моющий* і под., рідше — власне відносні прикметники: *крутильный, тормозной, воспитательный* та ін.);

б) типи на *-ний* і *-ній* (у різних проєктах: або незалежно від наголосу, або ж частіше тільки з наголосом на закінченні): це вже наявні *виправний, зсувний, опускний, órний, (не)розкривний* і под., а також запропоновані *обертний, крутний* і под.;

— тип на *-овний* (див. також 4.3.3.8): це вже наявні *виліковний, з'ясовний, спростовний* і под., а також запропоновані *гальмовний, іонізовний, концентровний, ремонтовний* та ін.;

— менш регулярні типи на *-анний, -énний*: це вже наявні *нездоланний, порівнянний, здійсненний, зліченний* і под., а також пропонувані *задовольнений, оцінений* та ін. (у російській мові тут уживаються переважно ад'єктивовані форми на *-щийся* і на *-мый*: *вращающийся, крутящийся, ионизирующийся, моющийся* і под., *исправимый, излечимый, опровержимый* і под., *осуществимый, исчислимый, удовлетворимый, оценимый* і под., *ионизируемый, концентрируемый, ремонтируемый* і под., рідше — власне відносні прикметники: *сдвижной* та ін.).

Одні автори при цьому приймають той факт, що тип на *-ний* все одно лишається семантично амбівалентним⁹¹, тоді як інші хотіли б остаточно розмежувати «активне» і

⁹¹ Пор., наприклад: «Мусимо погодитися з тим, що частина (діє)прикметників вживається і як активні (*мійні засоби — моючіе средства*), і як пасивні (*мійні шпалери — моючіеся обои*). Зробити

«пасивне» значення таких слів за їхніми відповідно ненаголошуваним і наголошуваним закінченнями: так, *захисний*, на їхню думку, варто було б закріпити тільки у значенні «здатний бути захищеним» (хоча це не віддієслівний, а вже відіменниковий прикметник), тоді як для відповідного «активного» значення санкціонувати «регулярну» форму *захисальний* [Кочерга, Непийвода 2001: 185]; *виправний* має означати не «исправительный», а «исправимый» (Войн. / Морг. 1997, с. 7); замість уже наявного *непромокальний* (*тканина*) з «активним» суфіксом, але «пасивним» значенням рекомендують *непромокний* [Українська ділова мова 2003: 144]. Оцінюючи під цим кутом зору деякі інші вже закріплені в мові, у тому числі в термінології, випадки, що не вкладаються в пропоновані схеми словотвірних типів, наприклад: *коксівний* (*коксівне вугілля*, тобто вугілля, здатне коксуватися), *фільтрівний* (*фільтрівні форми бактерій* — рос. *фильтрующиеся*) [Українська ділова мова 2003: 109], ініціатори таких проєктів також розуміють, що їх доведеться або змінювати (у цьому разі на *коксівний*, *фільтровний*), або ж оголошувати винятками.

Приклади невідповідностей між словотвірним значенням того чи іншого типу віддієслівних прикметників і лексичним значенням слова в межах цього типу, — з поєднанням у семантичній структурі таких прикметників «активного» й «пасивного» (або «середньо-зворотного») значень і породженням семантичної амбівалентності (особливо небажаної, звичайно, в термінології) — були й лишаться явищем далеко не поодиноким для української мови як у самій мовній практиці, так і в практичній лексикографії: *писальний* — не тільки, наприклад, *крейда*, а й *папір* (папір для письма); *биткий*: крім значення «який добре, дошкульно б'є» (*битка хворостина*: СУМ-11), ще й «який легко б'ється» (*биткий посуд*: РУС 2003, пор. фіксоване в словниках уже давніше *небиткий посуд*); *відбивний* (*молот* — *котлета*); дуже небажано у випадках на зразок: *світний* — до рос. *светящий* і *светящийся* (РУСНТ 1998, РУС 2003). Якщо говорити про новостворювані або новоосмислювані прикметники, то в російсько- або англійсько-українських словниках, де вони здебільшого й з'являються в процесі добору відповідників до російських та англійських дієприкметників і прикметників, це явище не завжди відразу впадає в око, оскільки відповідні українські слова містяться в різних місцях при словах російського / англійського реєстру, але, наприклад, в українсько-російських та одномовних українських словниках (їх поки що значно менше) воно стає очевиднішим. Це стало насамперед наслідком, з одного боку, нормотворчих тенденцій до заміни адеквативованих дієприкметників активного стану тепер. ч. на *-чий* прикметниками на *-льний*

систему українських (діє)прикметників моносемічною, тобто розподілити наявні форми їх вживання між активними, пасивними і неперехідними, неможливо» [Денисенко, Кінаш 2003: 50]. Так, за матеріалами нормативних словників сучасної української мови, одні з віддієслівних прикметників на *-ний* (не обов'язково залежно від місця наголосу) мають «активне» значення: *відвальний* (*плуг*), *відтворний*, *обробний*, *ковзний*, *тірний*, на *-івний*: *дратівний*; інші — «пасивне»: *відвільний* (*оранка*), *відтворний*, *спускний*, навіть на *-івний*: *їстівний*; ще інші — поєднують у своїй семантичній структурі обидва значення: *вивідний* (*канал* — *знання*: СУМ-20), *вимірний* (*лінійка* — *величина*), *забивний* (*молот* — *паля*), *зливний* (*бачок унітаза* — *грунт*), *переробний* (*промисловість* — *матеріал*, *чавун*), навіть на *-льний*: *виймальний* (*агрегат* — *штрек*). Такі ж випадки непослідовності щодо розмежувань «активного» і «пасивного» значень легко простежити (за матеріалами нормативних словників) на прикладі групи прикметників, здавалося б, цілком однотипних у структурно-семантичному плані — у разі поєднання з префіксом *не-* при вираженні явно пасивного значення, коли, за вищевикладеними рекомендаціями, наголос мав би в ідеалі припадати на флексію: *несполучний* (пор., з іншого боку, цілком «ідеальне» відношення *сполучний* «який сполучає» — *сполучний* «який може бути сполученим»), так само з наголошуванням основи, а не флексії: *незмівний*, *непрізобний*, *нерозкладний*, *нестравний*, хоча *невитравний*. У спеціально проведеному дослідженні таких прикметників під даним кутом зору відзначено, зокрема, наявність певної залежності у вираженні ними «активного» чи «пасивного» значення від кількості складів у слові, від того, просте воно чи складне або префіксоване [Рожанківський 2001: 90–93], до чого можна додати, звичайно, й очевидний факт недостатньої систематизації цього сегмента словотвірної системи в граматиках, ортологічних настановах і словниках загальнонародної мови.

(див. п. 4.3.3.1), а з другого, — не завжди простого добору відповідників до російських дієприкметникових форм пасивного стану на *-мый* та ад'єктивованих форм від зворотних дієслів недок. в. і англійських прикметників на *-able* за допомогою також віддієслівних прикметників (див. 4.3.3.8).

У поточній мовній практиці можна відзначити випадки вживання як а) «активних» форм для вираження «пасивного» і «зворотно-середнього» значень, так і, навпаки, б) «пасивних» форм для вираження «активного» значення:

а) наприклад, уживання *опалювальний* замість *опалюваний*: «Загальна площа житлового приміщення — ... кв. м. *Опалювальна* площа — ... кв. м.» (відповідна графа в офіційних документах для одержання громадянами субсидій щодо оплати житлово-комунальних послуг і на бланках повідомлень із житлово-комунальних організацій: Київ, 2016 рік); «*зрошувальні* землі» (замість *зрошувані*); *упізнавальний* замість *упізнаваний*: «— Займалася вокалом <...> Бо у мене — власний тембр. А це добре, це — *впізнавальність* <...>» (УС, 24.02.2000, с. 16); *обертальний* (наприклад, *обертальне* крісло — часто в рекламних оголошеннях) замість *обертовий*; *розвивальний* — до рос. *развивающий* і *развивающийся* (РУС 2003); у префіксованих і складних словах: *нерозв'язальний* замість *нерозв'язний*: «психічно *нерозв'язальна* проблема» (Я. Радевич-Винницький. — Мова і суспільство. Львів, 2011, вип. 2, с. 104); «Льодоступи — *антиковзальні* накладки на взуття» (ГПУ, 31.01.2014, с. 35); *противикрадальний* (*захист, пристрій, ланцюг*) замість *противикрадний*; *протизапалювальний* (*засіб*: СУМ-11 : Дод.) замість *проти-запальний*; *саморегулювальний* — до рос. *саморегулирующий* і *саморегулирующийся* (РУСНТ 1998); *самовимикальний* (РУСНТ 1998) — до рос. *самовыключающийся* (замість *самовимикний*), пор. у названому словнику цю ж модель на *-льний* для перекладу «активної» форми: *самовключающий* — *самовмикальний*; *самоохолоджувальний* (РУС 2003) — до рос. *самоохлаждающийся* (пор. *самоохолодний*: РУСНТ 1998); «*Самовідновлювальні* дрти [заголовок]. Провід, який сам відновлюється після розриву, продемонстрували науковці <...>» (Е, 14.02.2013) — замість *самовідновний*.

Особливо часто це спостерігалось в уживанні *відновлювальний* замість *відновлюваний* (активізація в ужитку цих одиниць відбулася насамперед у загальному суспільному контексті пошуку й ширшого використання джерел альтернативної енергетики — таких, що мають природну властивість циклічно відновлюватися: наприклад, *Інститут відновлюваної енергетики* — назва одного з інститутів НАН України; російський варіант назви — *Інститут возобновляемой энергетики*), наприклад: «збільшити частку *відновлювальної* енергії в енергетиці» (ICTV, «Факти», 6.10.2011), *відновлювальне* паливо — про біопаливо (ICTV, «Факти», 16.04.2013), «Дрібні підприємці <...> таки переходять на *відновлювальні* джерела енергії» (О. Загакайло. — УМ, 27.07.2010) (пор. уживання цього прикметника в його власному «активному» значенні: *відновлювальна властивість мінеральних ґрязей, відновлювальна медицина*).

З іншим «активним» суфіксом: *(не)стисливий*, *(не)стисливість* — до рос. *(не)сжимаемый*, *(не)сжимаемость* (РУС-3, РУСНТ 1998) (пор. явні приклади закріпленості за цим типом саме «активного» значення: *заспокійливий*, *крикливий*, *ревнивий* і под.) — замість *(не)стисний*, *(не)стисність*; «Аплікації озокеритом поліпшують *проникливість шкіри* для <...>» — з реклами (замість *проникність* — рос. *проницаемость*);

б) наприклад, уживання *збільшуваний* замість *збільшувальний*: «Дуже часто букви настільки дрібні, що без потужного *збільшуваного* скла їх не розібрати» (В. Неліна. — УМ, 20.09.2012, с. 10), «Зрештою Гемуль взяв своє *збільшуване* скло і заходився шукати в траві» (Туве Янсен. Країна мумі-тролів, кн. 1 / Пер. Н. Іванчук. Львів, 2004, с. 93) (у нашому мовознавстві, до речі, досить поширеним було й лишається вживання термінів *зменшено-пестливі* і *збільшено-зрублілі* суфікси — замість *зменшувально-...* і *збільшувально-...*). До рос. *проникающий* (*ранение, радиация, способность звука*) замість пропонуваного раніше (див., наприклад: РУС-3, СУМ-11) і все ще найчастотнішого в мовній

практиці укр. *проникаючий* тепер можуть пропонувати *проникній* (РУСНТ 1996, РУСНТ 1998, РУС 2003, РУС-4), хоча *проникній* — це вже усталений український відповідник до рос. *проницаемый* (пор. факт такої небажаної двозначності прикметника *проникній* у нових словниках з першою або єдиною українською мовою: 1. *біол., хім.* проницаемый; 2. *біол., мед.* проникающий: УРСНТ; див. так само: СУМ 2012), *пронікний* (ОСУМТ) (пор. також у переносному значенні: Володимир Стадниченко. «*Всепроникна* сквородинівська атмосфера». — Дз. т., 6.04.2002: про творчість Григорія Сковороди). Інші ж джерела пропонують у цьому випадку прикметники з «активними» суфіксами, оскільки позначувана ознака має активний характер (хоча твірне дієслово є неперехідним): *проникливий* (наприклад, Кочерга / Мейнарович 2010, с. 1111)⁹², хоча краще, безперечно, *проникальний* (пор., наприклад: рос. *проникающий* — укр. *проникальний, проникливий*; рос. *проницаемый* — 1. прич. *пронікуваний*; 2. прил. *проникній*: Зубков НРУПС 2005; див. також: УРРУС).

До такого роду фактів породження семантичної амбівалентності можна додати ще один приклад з нових мовних віянь. Замість досі вживаного *зникаючий* у значенні прикметника тепер нерідко вживають *зникомий* (очевидно, слідом за С. Караванським: див. РУСКар., с. 196; див. також РУУРС 2011: до рос. *исчезающий*): «*зникомий* вид тварин» (СТБ, «Вікна», 23.07.2010); «*Зникомі* речі» (назва тематичної рубрики на т/к «1+1», ТСН, 13.09.2007); «Тіні *зникомі*. Сімейна хроніка» (роман Валерія Шевчука); «Нині світова спільнота дедалі більше уваги приділяє так званим *зникомим* мовам, тобто мовам, існування яких є реально zagrożеним» (журнал «Дивослово», 2010, № 8, с. 21), «*Зникомість* мов» (стаття В. Федоренка, редактора одного з відділів журналу: Дивослово, 2010, № 2, с. 42); «*зникомо* точка» (стаття у «Вікіпедії», 2021 рік), хоча за своєю словотвірною структурою — наявністю суфікса *-ом-* (пор. *відомий, знайомий, питомий*) — це слово не повинно б мати такого «активного» значення. Пор. пол. *znikomy* — 1) дуже малий, мінімальний; 2) швидкоплинний; минуший, пор. також *znikawiy* у другому з цих значень (Жел.).

4.3.8.4. Проекти структурної розбудови на принципово вдосконалених засадах словотвірної системи української мови (зауваження загального плану). Такі проекти, що найповніше й найсистемніше могли б вплинути на перебудову системи українського словотворення, за словами їхніх ініціаторів і розробників, продиктовані насамперед потребами «наукової і технічної мови». Наскільки радикально відповідні сегменти системи словотворення в деяких пропонованих термінологами проектах можуть відрізнятися від нинішнього мовного узусу, особливо наочно демонструють пропозиції щодо системної розбудови дієслівних словотвірних гнізд у всій їхній повноті, наприклад: *ізолювати* (це має бути тільки недок. в.) / *зізолювати* (док. в.) — похідні прикметники, що звичайно відповідають російським дієприкметникам: *ізолювальний* (який має активну здатність до такої дії або призначений для неї — рос. *изолирующий*) — *ізолівний* (який має властивість такої дії — рос. *изолирующий*) — *ізолювний* (здатний бути ізолюваним — рос. *изолируемый*) — похідні іменники: *ізолювання* (незаверш. дія) — *зізолювання* (заверш. дія) — *ізоляція* (наслідок дії); рос. *загрузка* — укр. *навантажування* (незаверш. дія) — *навантаження* (заверш. дія) — *навантаж* (чинник) — *навантага*: *допускна, критична* та ін. (зусилля); рос. *определение* — укр. *визначання* (незаверш. дія) — *визначення* (заверш. дія) — *визнака* (дефініція) (Воїн. / Морг. 1997, с. 64, 89, 127, 115). Але, оскільки подібні пропозиції стосуються все-таки, наприклад, не вузькогалузевої лексики, а моделей словотворення, такі тенденції неминуче мали б виходити й на рівень УЛІМ у цілому.

⁹² Пор., однак, плутанину в плані розрізнення «активного» і «пасивного» значень прикметника і на прикладі *проникливий*, який подано відповідником до рос. *проницаемый*, хоча *проницаемость* адекватно перекладено як *проникність*, а не *проникливість* (див.: Козир. / Шендер. 1996).

Прибічники такої перебудови, як і взагалі прихильники радикального оновлення УЛМ, можуть апелювати при цьому також до української народної (живої, «справжньої») мови, хоча остання, звичайно, далеко не завжди може містити в своїх надрах необхідний для цього словотворчий потенціал. Пор., наприклад: «Якщо мені потрібно перекласти з російської технічний термін “*требуемый* коефіцієнт запаса”, то слова *вимаганий* ніхто не пропускає — його у словниках нема [словники дають *потрібний*. — О. Т.]. Так ніби не існує дієслова *вимагати* і від нього не утворюються дієприкметники» (Б. Кінаш. Мова не повинна мати повітряних ям та порожнин. — ЛУ, 17.04.1997) (такий дієприкметник, однак, відомий у західноукраїнському варіанті УЛМ і в мовній практиці української західної діаспори: див. п. 2.5.7.2.2; пор. також пол. *wymagany*)⁹³. Оцінюючи, зокрема, якість української мови в текстах офіційної документації як незадовільну, прихильники цього напрямку водночас висловлюють сумнів щодо спроможності або й бажання «редакторів», що працюють у цій сфері, виправити відзначене становище: «Напевно, редактори офіційних видань <...> переважно “свої” люди, російськомовні в побуті <...> То чи ж розрізнятимуть ці редактори такі тонкощі науково-технічних текстів, як *деформівний*, *деформований*, *деформовний*, *деформувальний*, *здеформований*, *здеформовний*? Фахівець знає, що йдеться про різне, але в тлумачних чи орфографічних словниках підказки, як правило, не знайдеш» [Козир, Філіпчук 2006: 34].

Мовознавці-дериватологи висловлюють критичне або принаймні обережне ставлення до подібних «ідеалізованих» проєктів розбудови українського словотворення як таких, що «спричинені прагненням <...> будь-що реалізувати всі потенції творення слів за певними словотвірними зразками або побудувати слова всупереч цим зразкам» [Клименко, Карпіловська, Даниленко 2003: 98; див. також: Клименко 2003; пор. також: Городенська 1998]. На повне наближення словотвірної системи живої української мови до пропонуваного ідеалу, звичайно, справді важко розраховувати, і в будь-якому разі жива мова лишиться живою мовою з багатьма її непослідовностями, «неправильностями» і винятками. Але, з іншого боку, безперечним слід визнати й факт, що у всіх тих процесах коригування різних сегментів системи українського словотворення останніх десятиліть, які вже з тим чи іншим успіхом стали закріплюватися в його структурі, конструктивного впливу термінологів-немовознавців не можна заперечити. Особливо це слід сказати про їхню участь у розроблянні системи словотворчих засобів, спрямованих не так на заміну вже наявного й відстояного в мові, як на заповнювання «ніш», лакун, поки що недостатньо освоєних номінативним фондом української мови. Насамперед це стосується інтенсифікації розвитку словотвірних типів віддієслівних прикметників на *-овний* і на *-ний*, оскільки низка таких одиниць уже вийшла за межі суто «кабінетних» експериментів: *конвертовна валота*, *абсолютно інтегровний* (мат.), *самоорганізовна* (*само-реалізовна*) *система*, *самовимикний пристрій* і под. (див. пп. 4.3.3.8, 4.3.8.3); добре також те, що привертається увага до доцільності якомога послідовнішого структурно-словотвірного розмежування віддієслівних іменників за значеннями завершеності / незавершеності дії (п. 4.3.8.1), завершеного процесу і різних його наслідків (п. 4.3.8.2).

ЛІТЕРАТУРА

Аврамова Ц. Тенденции в болгарском словообразовании на границата между два века. *Współczesna komunikacja językowa: Najnowsze zmiany w leksyce i słowotwórstwie języków słowiańskich* / Red. nauk. Z. Rudnik-Karwatowa. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2008. С. 9–30.

⁹³ Пор., наприклад: «Серед українських науковців живо дискутували питання про українську латинку, *вимагану* німецькою владою <...> і поборювану І. Свенціцьким» (Олекса Горбач. Шлях зі Сходу на Захід : Спогади. Львів, 1998, с. 173).

- Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики / Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, В. І. Критська, Т. К. Пуздирева, Ю. В. Романюк. Київ: ТОВ «КММ», 2013.
- Андрієвська В. В. Мова української психології: проблеми корекції та розвитку термінологічного апарату. *Мова і культура: Шоста міжнародна наукова конференція*. Київ, 1998. Т. 2. С. 9–13.
- Анкова-Ничева К. Наблюдения върху публицистичния стил на съвременния български книжовен език (някои структурни особености на лексиката). *Български език*. 1996. Кн. 2. С. 68–71.
- Антисуржик : Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити / За заг. ред. О. Сербенської. Львів: Світ, 1994.
- Архангельская А. Сексизм в языке: Мифы и реальность. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2011.
- Архангельська А. [Рец на:] М. Брус. Фемінітиви в українській мові: генеза, еволюція, функціонування. Івано-Франківськ, 2019. *Slavia*. 2020. Роџн. 89. Сеџ. 4. S. 451–459.
- Архангельська А. *Femina cognita*. Українська жінка у слові і словнику. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019.
- Баган М. П. Історичний портрет фемінітивної підсистеми української мови (Рец. на: М. П. Брус. Фемінітиви в українській мові: генеза, еволюція, функціонування. Івано-Франківськ, 2019). *Українська мова*. 2020. № 1. С. 153–157.
- Балабан Т. (США). Тези до підготовки бази для остаточного опрацювання стандартів української технічної термінології. *Вісник державного університету «Львівська політехніка»*. 2000. № 402: *Проблеми української термінології*. С. 175–176.
- Берест Б. Російщення словникового складу української мови. *Російщення України* / Гол. ред. Л. Полтава. Нью-Йорк: Видавництво Українського Конгресового Комітету Америки, 1984. С. 157–174.
- Благоєва Д. Експресивни потенциал на новата българска лексика. *Български език*. 2012. Кн. 4. С. 7–16.
- Бортник Г. В. «Обидная» категория. *Русская речь*. 2001. № 2. С. 51–54.
- Брус М. П. Фемінітиви в українській мові: генеза, еволюція, функціонування. Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2019.
- Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови. Київ: Пульсари, 2004.
- Відоображення історії та культури народу в словотворенні / Ред. Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010.
- Возний Т. М. Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською. Львів: Вища школа, 1981.
- Гарбацкі У. Гід па фемінізацыі беларускай мовы (Nomina agentis і некаторых іншых асабовых намінацыяў). Вільня: Belarussians. Comranuyuk, 2016.
- Гендерні медійні практики: Навчальний посібник з гендерної рівності та недискримінації для студентів вищих навчальних закладів / С. Штурхецький (заг. ред.). Київ, 2014.
- Гінзбург М. З історії досліджування та подавання видового протиставлення українських nomina actionis на -ня, -ття. *Українська мова*. 2013. № 3. С. 48–60.
- Гладкий М. Мова сучасного українського письменства. Харків; Київ: Державне видавництво України, 1929.
- Городенська К. Проблема словотвірної ідентичності в українській термінології. *Українська термінологія і сучасність* / Відп. ред. Л. О. Симоненко. Київ, 1998. С. 10–13.
- Городенська К. Г. Морфолого-словотвірне перевнормування запозичених прикметників в усталених словосполученнях. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Філологія»*. 2020. Т. 1. № 43, С. 92–99.
- Горпинич В. О. Морфологія української мови. Київ: Академія, 2004.
- Грицак Є. Новотвори в сучасній українській мові. *Рідна мова*. Варшава, 1935. Ч. 11. С. 503–504.
- Гумецька Л. Л. Нарис словотвірної системи української актової мови XIV–XV ст. Київ: Видавництво АН УРСР, 1958.
- Демина Е. И. Проблема языкового строительства в социалистической Болгарии. *Функционирование славянских литературных языков в социалистическом обществе* / Отв. ред. Л. Н. Смирнов. Москва: Наука, 1988. С. 118–172.
- Денисенко С., Кінаш Б. Формування в українській науково-технічній термінології термінів з дієприкметниками та віддієслівними прикметниками. *Українська термінологія і сучасність* / Відп. ред. Л. О. Симоненко. Київ: КНЕУ, 2003. Вип. V. С. 47–50.
- Динаміка літературної норми сучасної беларуської мови / Навук. рэд. В. П. Русак. Мінск: Беларуская навука, 2015.

- Есперсен О. Философия грамматики / Пер. с англ. Москва: Издательство иностранной литературы, 1958.
- Літературна норма і мовна практика / За ред. С. Я. Єрмоленко. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2013.
- Жовтобрюх М. А. Нарис історії українського радянського мовознавства (1918–1941). Київ: Наукова думка, 1991.
- Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Київ: Вища школа, 1972. Ч. 1.
- Земская Е. А. Активные процессы современного словопроизводства. *Русский язык конца XX столетия (1985–1995)* / Отв. ред. Е. А. Земская. Москва: Языки русской культуры, 1996. С. 90–141.
- Земская Е. А. Активные тенденции словопроизводства. *Русский язык* [seria «Najnowsze dzieje języków słowiańskich»] / Red. nauk. E. Szygajew. Opole: Uniwersytet Opolski, 1997. С. 167–201.
- Зорівчак Р. Мова перекладної літератури. *Про український правопис і проблеми мови* / Відп. ред. Л. М. Н. З. Онишкевич. Нью-Йорк; Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 1997. С. 172–183.
- Зорівчак З. Боліти болем слова нашого... Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2005.
- Караванський С. Пошук українського слова, або Боротьба за національне «Я». Київ: Видавничий центр «Академія», 2001.
- Карпіловська Є. А. Образ держави у мові відкритого суспільства: новомова чи мова нового мислення? *Мови та культури у новій Європі: контакти і самобутність*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2009. С. 127–138.
- Карпіловська Є. А. Нова Україна у словотвірній номінації: зміни у мовному «кресленні» світу. *Відображення історії та культури народу в словотворенні* / Ред. Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. С. 91–109.
- Карпіловська Є., Кочерга О., Мейнарович Є. Українська наукова мова в академічному Російсько-українському словникові за редакцією А. Кримського та С.Сфремова. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2008. № 620: *Проблеми української термінології*. С. 110–115.
- Карпуць І. Фіксація дзясловаў з елементам *-ip-* у беларуских слоўніках 80–90-х гадоў. *Vocabulum et vocabuligium (сборник научных трудов по лексикографии)* / Отв. ред. В. В. Дубичинский. Гродно, 1998. Вып. 5. С. 61–64.
- Кінаш Б. Класифікація, утворення та вживання (діє)прикметників науково-технічного змісту. *Українська термінологія і сучасність* / Відп. ред. Л. О. Симоненко. Київ: КНЕУ, 2001. Вип. IV. С. 56–58.
- Клајн И. Творба речи у савременом српском језику. Део 1. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2002.; део 2. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2003.
- Клименко Н. Неологізування в українській мові в часи глобалізації. *Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців: Мовознавство*. Чернівці: Рута, 2003. С. 38–41.
- Клименко Н. Ф. Диференційні та інтеграційні процеси в лексиці та словотворенні сучасної української мови. *Мовознавство*. 2008. № 2–3. С. 136–147.
- Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Даниленко Л. І. Динаміка словникового складу сучасної української мови на тлі міжслов'янських паралелей. *Мовознавство*. 2003. № 2–3. С. 96–111.
- Козир Є., Філіпчук Г. Офіційно, тобто безграмотно... *Урок української*. 2006. № 3–4. С. 34.
- Козирський В., Шендеровський В. Корчі радянського словникарства. За мову, термінологію і ще дещо. Київ: Рада, 2001.
- Корнілов О. Ще раз про термінологічні проблеми опору матеріалів. *Вісник державного університету «Львівська політехніка»*. 2000. № 402: *Проблеми української термінології*. С. 226–229.
- Коряковцева Е. И. Производные поміна actionis и языковой образ постсоциалистического общества (на матеріалі російського, польського і чеського мов). *Відображення історії та культури народу в словотворенні* / Ред. Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. С. 133–144.
- Костомаров В. Г. Языковой вкус эпохи: Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа. Москва: Педагогика-Пресс, 1994.
- Кочерга О. Тривале спотворювання та новітні спотворення семантики українських слів та словосполук. *Проблеми української термінології: Збірник праць XIV міжнародної конференції «Проблеми української термінології Словесвіт 2016»*. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2016. С. 3–6.
- Кочерга О., Непийвода Н. Про заповнювання прогалин у термінологічних словотворчих ланцюжках. *Українська термінологія і сучасність* / Відп. ред. Л. О. Симоненко. Київ: КНЕУ, 2001. Вип. IV. С. 182–185.
- Кочерган М. [Рец. на:] Архангельская А. Сексизм в языке: Мифы и реальность. Олонец, 2011. *Мовознавство*. 2013. № 5. С. 104–106.

- Куляс П. П. Система — проти автоматизму суржику: редакторський погляд : Навчальний посібник. Київ: ІВОАПН України. Кіровоград: Ярослав, 2009.
- Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови, вид. третє. Київ: Книгоспілка, 1925.
- Левченко К. Гендерне тяжіння: виклики та рішення. Харків: Фоліо, 2019.
- Ленець К. В. Суфікс *-чик(-чик)* у назвах осіб (за матеріалами російсько-українських словників). *Питання мовної культури*. Київ, 1970. Вип. 4. С. 7–15.
- Ленець К. В. Лексичні зміни та їх відображення в мові сучасної преси. *Мовознавство*. 1988. № 6. С. 41–47.
- Ленець К. В. Як утворюються українські іменники? *Культура слова*. 1993. Вип. 44. С. 88–91.
- Ленець К. Тенденції словотворення в українській літературній мові другої половини ХХ ст. *Українська мова* [seria «Najnowsze dzieje języków słowiańskich»] / Red. nauk. S. Jermolenko. Opole: Uniwersytet Opolski, 1999. С. 228–238.
- Лукашанец А. Працэсы інтэрнацыяналізацыі ў рускай, беларускай і ўкраінскай мовах. *Komparacja współczesnych języków słowiańskich: Słowotwórstwo / Nominacja* / Red. nauk. I. Ohnheiser. Opole: Universität Innsbruck–Uniwersytet Opolski, 2003a. С. 59–77.
- Лукашанец А. Тэндэнцыя да нацыяналізацыі ў рускай, беларускай і ўкраінскай мовах. *Komparacja współczesnych języków słowiańskich: Słowotwórstwo / Nominacja* / Red. nauk. I. Ohnheiser. Opole: Universität Innsbruck–Uniwersytet Opolski, 2003b. С. 140–151.
- Масенко Л. Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2004.
- Мовна ситуація в Україні та дискусії навколо українського правопису : Збірник матеріалів семінару Київського проекту Інституту Кеннана / Б. Ажнюк, Св. Єрмоленко, В. Русанівський, О. Тараненко, Л. Шевченко та ін. Київ: Kennan Institute, 2002.
- Моргунюк В., Зубков М. Уживання українських дієприкметників і перекладання російських «причастий». *Проблеми української термінології : Збірник праць XIV міжнародної конференції «Проблеми української термінології Словосвіт 2016»*. Львів, 2016. С. 6–18.
- Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. Харків: Вища школа, 1985.
- Наконечний М. Ф. Розмаїтість форм — багатство мови (Про видові форми віддієслівних іменників в українській мові). *Мовознавство*. 1967. № 2. С. 57–65.
- Нелюба А. Жінки. Гендер. Словотвір. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія*. 2011. Т. 14. С. 184–204.
- Нещименко Г. П. Отражение «гендерных» проблем в славянском словообразовании. *Відображення історії та культури народу в словотворенні* / Ред. Н. Ф. Клименко, С. А. Карпіловська. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. С. 192–207.
- Новые явления в славянском словообразовании: Система и функционирование [назва розділу. — О. Т.]. *Труды и материалы международного симпозиума «Славянские языки и культуры в современном мире»*. Москва: МГУ, 2009. С. 92–144.
- Огієнко І. Нариси з історії української мови: Система українського правопису. Варшава, 1927.
- Онхайзер І. Тенденції розвитку славянських мов: номінація / словообразование. Опыт международного сотрудничества. *Вестник Московского университета : Серия 9. Филология*. 2009. № 5. С. 46–64.
- Павликівська Н. До питання про номінаційні процеси у жіночій псевдонімії в УПА. *Українська мова*. 2005. № 3. С. 86–99.
- Пилинський М. М. Стилістичні функції засобів словотвору. *Сучасна українська літературна мова: Стилістика* / Відп. ред. Г. П. Іжакевич. Київ: Наукова думка, 1973. С. 286–338.
- Пипер П. О граматикализации сербских феминативов. *П. Пипер. Лингвистичка славистика: Студије и чланици*. Београд: Славистичко друштво Србије, 2014. С. 145–155.
- Пипер П. О социјалним феминативима у српском и другим словенским језицима. *Јужнословенски филолог*. 2016. Књ. 72. Св. 3–4. С. 35–65.
- Пілецький В. Мовна самотність терміна. *Українська термінологія і сучасність* / Відп. ред. Л. О. Си-мошенко. Київ: КНЕУ, 2009. Вип. VIII. С. 49–54.
- Плачинда Г. Словничок фемінітивів для прес-офіцерів та прес-офіцerek територіальних управлінь Державної служби України з надзвичайних ситуацій. Київ, 2018.
- Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української мови. Київ: Либідь, 1992.

- Пономарів О. Д. Українське публічне мовлення з погляду лексико-граматичних норм. *Мова. Людина. Світ: До 70-річчя професора М. П. Кочергана* / Відп. ред. О. О. Тараненко. Київ: Видавничий центр КНЛУ, 2006. С. 342–349.
- Пурыева Н. В. Проблеми правопису префіксів і суфіксів в «Українському правописі» 2019 року. *Українська мова*. 2023. № 2. С. 101–115.
- Пчелинцева Е. Э. Аспектуальность отглагольных имен действия в русском, украинском и польском языках. *Славянское языкознание: XV Международный съезд славистов: Доклады российской делегации* / Отв. ред. А. М. Молдован. Москва: Индрик, 2013. С. 408–431.
- Радева В. Заета лексика и словообразовательные тенденции в славянските езици. *Славянска филология*. София, 2008. Т. 24. С. 97–107.
- Радева В. Деривационите процеси в славянските езици в отношението им към езиковата икономия. *Славянска филология* / Отг. ред. М. Младенова. София: Институт за български език «Проф. Любомир Андрейчин», 2018. С. 18–28.
- Радибурская Л. В. Словообразовательные инновации как отражение социальных изменений в современной России. *Труды и материалы международного симпозиума «Славянские языки и культуры в современном мире»*. Москва: МГУ, 2009.
- Рибалко К., Рибалко О. Коло має бути розірвано... (закінчення). *Дивослово*. 2001б. № 4. С. 27–33.
- Ридел С. Неологизмите в езика на българския периодичен печат. *Български език*. 1995. Кн. 4. С. 297–312.
- Ристич С. Словообразовательные процессы в новейший период развития лексики сербского языка. *Славяноведение*. 2011. № 6. С. 33–40.
- Рицар Б. Технічному комітетові стандартизації науково-технічної термінології — 10 років: здобутки, проблеми, перспективи. *Вісник державного університету «Львівська політехніка»*. 2002. № 453: *Проблеми української термінології*. С. 3–9.
- Рицар Б., Рожанківський Р., Моргунюк В. Про деяку критику щодо української науково-технічної термінології. *Вісник державного університету «Львівська політехніка»*. 2000. № 402: *Проблеми української термінології*. С. 170–175.
- Рожанківський Р. Наголоси прикметників із суфіксом -н- від перехідних дієслів. *Українська термінологія і сучасність* / Відп. ред. Л. О. Симоненко. Київ: КНЕУ, 2001. Вип. IV. С. 90–93.
- Руда О. Г. Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі. Київ, 2012.
- Садоўскі П. Інавацыі 90-х гадоў у мове беларускіх недзяржаўных выданняў. *Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы*. Мінск: Беларускі кнігазбор, 2001. С. 222–234.
- Сандакова М. В. Інновації в сфері образования прилагательных с приставкой не-. *Труды и материалы международного симпозиума «Славянские языки и культуры в современном мире»*. Москва: МГУ, 2009.
- Сербенська О., Волощак М. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей. Київ: Просвіта, 2001.
- Синчак О. Гендерована мова: вектори влади і впливу. *Гендер для медій: Підручник із гендерної теорії для журналістики та інших соціогуманітарних спеціальностей* / За ред. М. Маєрчик, О. Плахотнік, Г. Ярманової. Вид. третє, випр. і доп. Київ: Критика, 2017. С. 117–134.
- Синявський О. Норми української літературної мови. Харків; Київ: Література й мистецтво, 1931.
- Сімович В. «Великоукраїнські» вислови. В. Сімович. *Праці в двох томах* / Упоряд. Л. Ткач. Т. 1: *Мовознавство*. Чернівці: Книга ХХІ, 2005. С. 274–278.
- Сіплівеня Ж. Адсубстантыўныя прыметнікі з суфіксама -альн-(-яльн-, -іальн-, -уальн-) у беларускіх слоўніках. *Vocabulum et vocabularium (сборник научных трудов по лексикографии)* / Отв. ред. В. В. Дубичинский. Гродно, 1998. Вып. 5. С. 68–70.
- Скороходько Е. Ф. Про нормалізацію термінології (словотворчі моделі українських науково-технічних термінів). *Про культуру мови* / Відп. ред. І. К. Білодід. Київ: Наукова думка, 1964. С. 261–270.
- Сопоставительная грамматика русского и украинского языков / Отв. ред. Н. Г. Озерова. Киев: Наукова думка, 2003.
- СТИШОВ О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). Київ: Видавничий центр КНЛУ, 2003.
- Сулима М. Мова української газети (фрагменти). *Червона преса*. 1927. № 3/4. С. 23–25.
- Сулима М. Українська фраза: Коротенькі начерки. Харків: Рух, 1928.
- Сумрова В. Проблемът за маскулинизацията на съществителните имена. *Български език*. 2001 / 2002. Год. 49. Кн. 1. С. 120–125.
- Сумрова В. Нови явления при названята за лица жени. *Български език*. 2018. Год. 65. Кн. 3. С. 73–80.

- Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. Київ: Вища школа, 1993.
- Тараненко О. О. Андроцентризм у системі мовних координат і сучасний гендерний рух. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2021.
- Творба речі і вени ресурси у словенским језицима / Уред. Р. Драгићевић. Београд: Универзитет у Београду, 2012.
- Ткач Л. О. Українська літературна мова на Буковині в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. Частина 2: Джерела та соціокультурні чинники розвитку. Чернівці: Книги—ХХІ, 2007.
- Українська ділова мова: практичний посібник на щодень / За ред. М. Д. Гінзбурга. Харків: Торгсінг, 2003.
- Уласевич В. І. Приметнікі з суфіксами *-ов(-ав-, -ев-)* і *-н-* у сучасним перьядычным друку. *Беларуская лінгвістыка*. 2001. Вып. 51. С. 53–60.
- Федурко М. Ю. Словотвірна морфологія українських фемінативів у лінгвокультурологічному аспекті. *Відображення історії та культури народу в словотворенні* / Ред. Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. С. 433–442.
- Ферм Л. Особенности развития русской лексики в новейший период (на материале газет) [Studia Slavica Upsaliensia, 33]. Uppsala, 1994.
- Фуфасва И. Как называются женщины. Феминитивы: история, устройство, конкуренция. Москва: АСТ, Соргус, 2020.
- Хроніка НДІМ [Науково-дослідного інституту мовознавства]: Відділ української літературної мови. *Мовознавство*. 1934. № 2. С. 139–142.
- Чапленко В. Історія нової української літературної мови (ХVІІ ст. — 1933 р.). Нью-Йорк, 1970.
- Чередниченко О. І. Про мову і переклад. Київ: Либідь, 2007.
- Шапошников В. Н. Русская речь 1990-х: Современная Россия в языковом отображении. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва: КомКнига, 2006.
- Шевчук С. В. Ділове мовлення для державних службовців. Київ: Либідь, 2004.
- Шерех (Шевельов) Ю. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен: Молоде життя, 1951.
- Щербатюк Г. Х. Співвідносні прикметникові суфіксальні форми. *Питання мовної культури*. Київ, 1970. Вип. 4. С. 22–26.
- Юкало В. Проблеми нормування мови лікарів. *Вісник державного університету «Львівська політехніка»*. 2000. № 402: *Проблеми української термінології*. С. 187–190.
- Янко-Триницкая Н. А. Наименование лиц женского пола существительными женского и мужского рода. *Развитие словообразования современного русского языка* / Отв. ред. Е. А. Земская, Д. Н. Шмелев. Москва: Наука, 1966. С. 167–210.
- Ярема С. Про вжиток іменників на *-ня* у зв'язку з ДСТУ 3966-2000. *Вісник державного університету «Львівська політехніка»*. 2002. № 453: *Проблеми української термінології*. української термінології». С. 228–231.
- Bieder H. Восточнославянские языки: Словообразование и культура языка. *Komparacja współczesnych języków słowiańskich: Słowotwórstwo / Nominacja* / Red. nauk. I. Ohnheiser. Opole: Universität Innsbruck — Uniwersytet Opolski, 2003. С. 359–373.
- Danylenko A. Forward into the Past, or How to Particularize New Standard Ukrainian. *Slavic and East European Journal*. 2009. Vol. 53 (3). P. 471–476.
- Duda H. Kilka uwag o językoznawstwie normatywnym (z powodu *archeolożek, socjolożek i teolożek*). *Poradnik Językowy*. 1999. Zesz. 8–9. S. 115–121.
- Handke K. Przyczyny ograniczenia fleksji nominalnej we współczesnej polszczyźnie. *Uwarunkowania i przyczyny zmian językowych* / Red. E. Wrocławska. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 1994. S. 41–48.
- Hill P. Sex and Gender in Croatian and Other Languages. *Croatian Studies Review*. 2014. P. 85–103.
- Hill P. M., Koleva K. Sex and Gender in Serbian and Bulgarian: A Comparative Study. *Deutsche Beiträge zum 16. Internationalen Slavistenkongress (Belgrad 2018)* (Die Welt der Slaven : Sammelbande / Сборники. Bd. 63) / Hrsg. von S. Kempgen, M. Wingender, L. Udolph. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2018. S. 147–156.
- Jadacka H. Tytuły (naukowe, służbowe, zawodowe) kobiet. *Nowy słownik poprawnej polszczyzny PWN* / Red. A. Markowski. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999. S. 1766–1767.
- Jadacka H. Kultura języka polskiego: Fleksja, słowotwórstwo, składnia. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007.
- Керпіńska А. «Pani prezydent» czy «pani prezydentka»? *Poradnik Językowy*. 2007. Zesz. 3. S. 79–84.
- Klajn I. Neologisms in Present-day Serbian. *International Journal of the Sociology of Language*. 2001. No. 151. P. 89–110.

- Klemensiewicz Z. Tytuły i nazwy zawodowe kobiet w świetle teorii i praktyki. *Język polski*. 1957. T. 37. Zesz. 2. S. 101–119.
- Komparacja współczesnych języków słowiańskich: Słowotwórstwo / Nominacja / Red. nauk. I. Ohnheiser. Opole: Universität Innsbruck — Uniwersytet Opolski, 2003. 541 s.
- Kryžan-Stanojević B. *Naj-* w roli «dżokera»: Nowe użycie przedrostka *naj-* w języku chorwackim. *Współczesna komunikacja językowa: Najnowsze zmiany w leksyce i słowotwórstwie języków słowiańskich* / Red. nauk. Z. Rudnik-Karwatowa. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2008. S.123–134.
- Lakoff R. Language and Woman's Place. *Language in Society*. 1973. Vol. 2. No. 1. P. 45–80.
- Łaziński M. O panach i paniach: Polskie rzeczowniki tytułarne i ich asymetria rodzajowo-płciowa. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006.
- Markowski A. Stanowisko Rady Języka Polskiego w sprawie żeńskich form nazw zawodów i tytułów przyjęte na posiedzeniu plenarnym Rady 19 marca 2012 roku. *Poradnik Językowy*. 2013. Zesz. 3. S. 90–91.
- Ohnheiser I. Системно-структурные тенденции. *Komparacja współczesnych języków słowiańskich: Słowotwórstwo / Nominacja* / Red. nauk. I. Ohnheiser. Opole: Universität Innsbruck — Uniwersytet Opolski, 2003. № 319–338.
- Pančiková M. Rozvojove tendencie poľskej, slovinskej a slovenskej lexiky na prelome tisícročia. *XIII. medzinárodný zjazd slavistov v Lubľane: Príspevky slovenských slavistov*. Bratislava: Veda, 2003. S. 93–94.
- Przejawy internacjonalizacji w językach słowiańskich / Red. nauk. E. Koriakowcewa. Siedlce: Wydawnictwo Akademii Podlaskiej, 2009.
- Pstyga A. Nowe derywaty wartościujące w wypowiedziach publicznych (na materiale języka polskiego i rosyjskiego). *Współczesna komunikacja językowa: Najnowsze zmiany w leksyce i słowotwórstwie języków słowiańskich* / Red. nauk. Z. Rudnik-Karwatowa. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2008. S. 213–226.
- Scheller-Boltz D. Feminativa im Spannungsfeld von Usus, Norm und Ideologie: ein polnisch-russischer Vergleich. *Wiener Slawistischer Almanach*. 2018. 81. S. 105–130.
- Valdrová J. Gibt es eine feministische Linguistik in der tschechischen Sprachwissenschaft? *New Approaches to Gender and Queer Research in Slavonic Studies* / D. Scheller-Boltz (ed.). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2015. S. 293–305.
- Waszakowa K. Perspektywy kognitywnego opisu słowotwórstwa (kognitywna interpretacja znaczenia derywatu). *Z polskich studiów slawistycznych. Seria 10: Językoznawstwo*. Warszawa, 2002. S. 253–262.
- Waszakowa K. Przejawy tendencji do internacjonalizacji w systemach słowotwórczych języków zachodniosłowiańskich. *Komparacja współczesnych języków słowiańskich: Słowotwórstwo / Nominacja* / Red. nauk. I. Ohnheiser. Opole: Universität Innsbruck — Uniwersytet Opolski, 2003. S. 78–102.

5. ЛЕКСИКА

У загальному комплексі актуалізованих у межах описуваного періоду напрямів розвитку лексичного складу УЛМ взаємодіють різні тенденції — по-перше, власне номінативні (див. про це в основному в рр. I і IV, частково в рр. III і V, у р. VIII п. 4.2, а також у відповідних підрозділах р. X — у розрядах власних назв), експресивно-стилістичні (див. про це в основному р. II, а також частково р. IV пп. 1.2 і 2.3) і нормативно-стилістичні (див. рр. VI і VIII п. 4.3, а також відповідні підрозділи р. X); по-друге, з одного боку, до культурно-мовної глобалізації (див. р. IV), з другого ж, — до культивування ознак самобутності української мови — її дальшої націоналізації (див. в основному рр. V, VI, VIII п. 4.3, а також відповідні підрозділи р. X), у тому числі з намаганням обмежувати наслідки впливів з боку інших мов, до посилення елементів її етнографізації, до актуалізації тієї частини лексичного інвентарю, що її досі розцінювали як уже застарілу; по-третє, з одного боку, до демократизації УЛМ (як у суто соціальному: див. р. II, так і в українському «національному» плані: див. р. VI пп. 3–6), з другого ж, — до культивування ознак її «елітарності» («європейськості» і т. ін.), а також до її «окнижнення» (див. р. VI п. 3.5).

У межах цього підрозділу основну увагу приділено активізації в УЛМ новітнього періоду тенденцій етнізаційного пуризму (див. про це також р. VI пп. 1, 2).

5.1. Тенденції до очищення лексичного складу від іншомовних елементів.

5.1.1. Тенденції до цілісного перегляду місця іншомовних слів (точніше, слів, неслов'янських за походженням, а також з «темною» етимологією) **у складі української літературної мови** — із заміною їх на власне українські або давно вже українізовані слова і взагалі слова зі слов'янськими структурними елементами — одиниці народної мови, словотвірні та семантичні кальки (нерідко з орієнтуванням у цьому на відповідні зразки польської мови — орієнтуванням, далеко не завжди, звичайно, усвідомлюваним з боку переважної частини мовного соціуму і найчастіше через посередництво «альтернативних» щодо «офіційної» УЛМ мовних практик: періоду українізації 20-х — початку 30-х років, західноукраїнського варіанта, мови діаспори).

Так, серед іменників (з їхніми похідними) це активізація вживання таких, зокрема, слів:

— *відсоток* (з прикметником *відсотковий*), яке пропонували ще в XIX ст. (пор. пол. *odsetek*, чес. *odsetka*, ж.) — з явним звуженням ужитку слова *процент* (*процентний*): це один з перших випадків, ще від початку 90-х років, яскравого вияву дії цієї тенденції (мовці, зокрема депутати ВР, в публічному спілкуванні спочатку нерідко навіть вибачалися: «сто процентів... вибачте, відсотків...»). Однак такі похідні, як *процентувати* (*процентування*), *запроцентувати*, *опроцентувати* / *опроцентувати*, *процентоманія*, а особливо *процентівка*, якщо й заступаються утвореннями, похідними від *відсоток*, то дуже рідко. Висловлюються, з іншого боку, й голоси проти повного обмеження вжитку слова *процент* (див., зокрема: В. Дончик. — УУ, 2001, 1, с. 18; Я. Януш. — УУ, 2001, 3, с. 27; сучасна польська мова, до речі, відає перевагу слову *procent*);

— давно вже українізованого запозичення *гурт*, але з розширенням його семантичного діапазону до значень: 1) невелике мистецьке (особливо у сфері концертно-видавничої діяльності на позначення вокально-інструментальних або танцювальних колективів, ансамблів), літературне, спортивне й навіть політичне об'єднання — з відповідним обмеженням ужитку слова *група*: *гурт «Сокóли»*, *гурт «Гайдамаки»*, *гурт «ВВ»*, *рок-гурт* і под. — об'єднання естрадних і рок-музикантів, «концерт *гурту* “Маски-шоу”» (КВ, 6.02.1998); *гурт (літгурт) «Бу-Ба-Бу»* (літературна організація з кількох осіб, м. Івано-Франківськ), *літгурт «Нова дегенерація»*; *гурт «Самостійна Україна»* (політична організація); 2) узагалі замість *група* (навіть не тільки щодо людей): «Погро-

жуючи ножем, кримінальний *гурт* виніс звідти майна на суму <...>» (Л. Лабойко. — ВЗ, 27.07.2002), «<...> ч. 1 ст. 258-3 (створення кримінального *гурту* або організації) Кримінального кодексу України» (УМ, 27.08.2015, с. 2), «Спілка журналістів України організувала в Алушті акцію “Ласкавий берег”, запросила *гурт* журналістів з Києва, інших міст України» (В. Кирилук. — ЛУ, 24.06.1999), «створили *ініціативний гурт*» (СТБ, «Вікна», 18.02.2009), «*Гуртом* київських істориків на чолі із Станіславом Кульчицьким упродовж останніх років опікувався... Володимир Литвин» (Т. Батенко. — П, 13.07.2002), «Ось уже декілька років в певних інтелектуальних *гуртах* Львова та Києва обговорюється можливість впровадження в український правопис латинки» (І. Чорновол. — Журнал «І», м. Львів, 2001, ч. 23), «Редколегія і редакційний *гурт* щиро вдячні <...>» (Березіль, 1996, № 5–6, с. 10), «Всім добра і чесноі радості. Щиро — *гурт* “Слова”» (зі звернення редакції газети «Слово» до читачів: Сл., 1992, ч. 5); щодо предметів: рос. «наткнувся на *группу* советских самолетов» / в українських титрах: «<...> на *гурт* радянських літаків» (ТВі, російський д/ф, 15.01.2010)¹. Так само в похідному прикметнику *гуртовий* — у значеннях а) груповий; колективний: «індивідуальні і *гуртові* ініціативи» (СТБ, «Вікна», 17.06.2015); б) схильний жити разом, у гурті (про тварин): «*гуртові* комахи» (УРРУС, СУМ-20); 3) замість *опт* (слово не зовсім ясного походження: ЕСУМ, т. 4, с. 205, але звичайно трактованого як російське запозичення) з похідними *оптом* (прислівник), *оптовий*, *оптовик*: *гурт і роздріб, гуртовий (продаж, торгівля, ціна)*, «Податковики, звісно, “трусили” не крутих бізнесменів, а простих смертних, хто бере у *гуртовиків* товар під реалізацію» (КВ, 13.06.1997) (похідні від цього кореня слова *гуртом* і на *гурт* «оптом», *гуртовий*, *гуртовик* поширилися в українській мові значно давніше, хоча в радянський час від 30-х років вони практично не вживалися й тепер також активізувалися у вжитку). Значно активніше це виявляється в регіолекті Галичини: «Олія *гуртом*» (напис на бочці), «Зошити — зі складу в Тернополі <...> для *гурту* і вроздріб» (з оголошень: ВЗ, 8.08.1997), «За *гуртовими* цінами. *Гуртом* і вроздріб» (з оголошень: ВЗ, 7.12.2001); *гуртовня* (*гуртівня*) «магазин або склад для гуртової торгівлі, реалізації товару» (насамперед у Галичині та в сусідніх областях; СУМ-20 подав це слово як «діал.»); — *речник*, яке досі мало значення «виразник, поборник, представник кого-, чого-небудь», але в мові сучасних ЗМІ воно тепер уже значною мірою потіснило слова *пресекретар* (пор. пол. *rzecznik*, яке вживається і як *rzecznik prasowy*), а також *пресаташе* і (у збройних силах) *пресофіцер*.

Відбулося також посилення конкуренції — з активізацією вживання саме одиниць, утворених на слов'янській мовній основі, — між членами таких давно вже наявних у складі УЛМ синонімічних (дублетних) пар, як: *лаштунки* / *куліси* (за *лаштунками* подій); *жалоба* — *траур*; *наклад* (пор. пол. *nakład*) — *тираж*, у тому числі з розширенням семантичного діапазону першого з цих слів — не тільки щодо певної кількості примірників друкованого видання: *наклад* *грамплатівок, ювілейної монети*, хоча, наприклад, слововживання на зразок *наклад* (пор. *тираж*) *автомобілів* (певної марки), *телевізорів, фотоапаратів, годинників* поки що сприймається дуже неоднозначно (заміна похідних *тиражний, потиражний, тиражувати* при цьому, однак, не відбувається); *правник* — *юрист* (*правничий* — *юридичний*: наприклад, *факультет правничих наук, правнича лінгвістика* — навчальна дисципліна у вищій школі, у власних назвах: «Українська правнича фундація»), пор. також *Вища рада правосуддя* (замість поперед-

¹ Пор. також у плані полеміки щодо оцінок такого слововживання: «В одному із часописів читаю вислів вельмишановної оперної співачки: “<...> А як ужасно тепер називають ансамбль! *Гурт!* У мене это слово асоціюється со стадом коз, овец или свиней <...>” У мене люди, які так висловлюються, асоціюються з гуртом тих, хто не відчуває рідної мови. На щастя, українська мова значно багатша, гнучкіша і влучніша, ніж у деяких асоціаціях. Тому українською стадо може бути гуртом, а гурт — і згасю, і ансамблем, й зібранням і т. ін.» (М. Цибенко, читач, м. Слов'яногірськ Донецької області. — ЛУ, 24.06.1999).

ньої назви *Вища рада юстиції*); *примірник* — *екземпляр*, у тому числі з розширенням семантичного діапазону першого з цих слів, хоча словники поки що обмежують його вживання, як і до цього, переважно щодо рукописних або друкованих текстів, наприклад: «Сто *примірників* першої партії пістолетів» («1+1», ТСН, 14.04.2005), «другий *примірник* ключа», навіть у застосуванні до істот: «рідкісний *примірник* комахи» (хоча тут, безперечно, загальноприйнятим лишається *екземпляр*: «У ставок випущено близько 1000 *екземплярів* раків»); *тло* — *фон*; *чинник* — *фактор*; *число* — *номер* (хоча лишаються без змін *нумерувати*, *нумерація*): «Виходить 259 *чисел* на рік» — у вихідних даних газети (ВК, 13.03.1997, с. 16, хоча на с. 1 стоїть не *число* або скорочено *ч.*, а знак №). Рідше це відбувалося в таких випадках, як: *абетка* (*абетковий*) — *алфавіт* (*алфавітний*); *вислід* — *результат* («Політика СПУ, очоленої людиною державного рівня — О. Морозом, теж має *вислиди* на бюджетному рівні». — УС, 2.04.1998; «В Україні відбувся референдум, у *вислиді* якого понад 90% громадян проголосувало за незалежність України». — УС, 27.11.1997, с. 12; якщо СУМ-11 не подав цього слова взагалі, то СУМ-20 подає його вже цілком нейтрально); *вітрило* (*вітрильний*, *вітрильник*) / *парус* (*парусний*, *парусник*); *мірило* — *масштаб*; переважно у ЗМІ: *копальня* — *шахта*; *корабельня* — *верф*; *летовище* — *аеродром* і *аеропорт*; *мовниця* (див., наприклад, журнал «Київ», 1997, № 11–12, с. 99, 100; пор. пол. *tównica*, хоча основним синонімом є *trybuna*) — *трибуна*; *накладанець* (СУМ-20) — *бутерброд*; *наплечник* (наприклад: РУСКар.; ВЗ, 24.08.2000), але тепер частіше з новішим фонетично регулярнішим варіантом *наплічник*, а також *заплічник* (СУМ-20) — *рюкзак*: «Фахівець також пояснить, <...> яким має бути шкільний *наплічник* (*рюкзак*)» (УМ, 27.08.2015, с. 14; див. також: ВЗ, 27.08.2015, с. 11); *облавок* — *борт* (*облавок* — утворення від *лава*, що вживалося щодо водних суден, але пор. тепер: «На *облаву* літака були також діти». — НТН, «Вчасно», 3.05.2006; «на *облаву* космічного корабля»); *перемитництво*, *перемитник* та ін. («Було схоплено чимало албанських бойовиків, *перемитників* зброї». — П, 18.08.2001; «Ці товари надходять в Україну *перемитницьким* шляхом». — СТБ, «Вікна. Кримінал», 28.08.2001) — *контрабанда* та ін.; *світлина* — *фотографія*²; *середмістя* — *центр* [*міста*] (СУМ-11 дає *середмістя* з позначкою «рідко» та однією ілюстрацією з твору Івана Франка; пор. пол. *śródmieście*): «Новий термін — підцентри — придумали автори генплану розвитку Львова. Вони <...> необхідні для того, щоби розвантажити *середмістя*» (ВУ, 2003, № 12); *скоробагатько* («Хіба наші *скоробагатьки*-банкіри так і кинулися захищати українські видавництва?»: Людмила Таран, член СПУ. — УК, 24.02.1994; «Тим часом у Вінницькому районі більшість сільгосп підприємств уже віддано заїжджим *скоробагатькам*, які обіцяють селянам золоті гори». — УС, 6.04.2000, с. 5) або рідше *новобагатько* — *нувориш*; *смолоскип* — *факел* (наприклад: *смолоскипний марш*, *смолоскипна хода*; навіть з розширенням семантичного діапазону першого з цих слів усупереч його внутрішній формі: «*смолоскип* над вибухлою нафтовою свердловиною»); *тожсамість* (пор. пол. *tożsamość*) — *ідентичність* (хоча на твірний прикметник *ідентичний* така заміна не поширюється); *хрестиківка* (наприклад: газета «Старожитності», 1992, ч. 14, с. 11; УУ, 2003, № 3, с. 17) — *кресворд* (пор. пол. *krzyżówka*) та ін.

Поряд з *білінгв*, *монолінгв* (перев. у мн.) стали вживати *двомовець* (М-во, 2000, 4-5, с. 11) або *двомовник*, *одномовець* або *одномовник*; у назві книжки: М. Білоус, З. Терлак. Василь Сімович : *Життєписно-бібліографічний* нарис. Львів, 1995 (пор. традиційне визначення праць цього жанру: *біобібліографічний*); із заміною одного з коренів у структурі

² Але якщо слово *фотографія* має цілий набір значень: 1) спосіб відповідного одержання зображень; 2) саме зображення, одержане в такий спосіб, тобто знімок; 3) сама відповідна дія, тобто фотографування; 4) відповідний заклад, майстерня (див.: СУМ-11) — і спільнокоренових утворень (*фотографувати*, *фотограф*, *фотопапір*, *фотогенічний* та багато ін.), то *світлина* вживається тільки в одному з цих значень (фотознімок) і не має словотвірних похідних [пор., наприклад: Зарицький 1998: 22].

складних слів: поряд з *лінгвокраїнознавство*, *лінгвокраїнознавчий* стали поширюватися *мовоукраїнознавство*, *мовоукраїнознавчий* (Україна в словах: *Мовоукраїнознавчий* словник-довідник / Кер. авторського колективу Н. Данилюк. Київ, 2004). У префіксах: «*Протисуржик*» (комплект відповідних дидактичних матеріалів), пор. у назві однієї з попередніх праць на цю тему: «*Антисуржик*» (Львів, 1994).

У мові ЗМІ досить помітним стало вживання слова *троща* (звичайно щодо транспортного засобу) — спочатку замість *аварія*, *катастрофа*, частіше в складі композитів *авіа-*, *авто-*, *кораблетроща* (слово *троща* в цьому значенні було подане в РУСКрим. як відповідник до рос. *кораблекрушение*: «кораблекрушение — троща, потрошення, розбиття, аварія корабля», але відтоді словники його не подавали): «*Кораблетроща в Егейі*» — підпис під сюжетом про корабельну аварію в Егейському морі («1+1», ТСН, 4.10.2009), «*масова автотроща*» (Еспресо, 14.03.2016), *мегатроща* — про велику автомобільну аварію (СТБ, «Вікна», 31.10.2012), «унаслідок *трощі* літака»; потім — узагалі щодо знищення, тобто «розтрошення», транспортного засобу: «після *трощі* крейсера “Москва”» (УП, 23.04.2022), «Рій ворожих дронів атакував на Запорізькому напрямку. *Трощу* дронів влаштували прикордонники» (УП, 19.12.2023).

У перекладних фільмах на телебаченні, у розважальних телепрограмах, у рекламних текстах активізувалося вживання слів *білявка* і досі не фіксованого словниками *білявець* у конкуренції з *блондинка* і *блондин*: «Всесвітній день *білявок*» («1+1», ТСН, 31.05.2011), «У підземці біля столичного Виставкового центру до *білявки* років 20 підбігають троє юнаків» (ГПУ, 22.02.2013, с. 13), «Нове супершоу “Королева ночі” від *супербілявки* Олі Полякової» (з реклами: 24 к., 1.10.2018), «Повернення високого *білявця*» (так подають назву відомої французької кінокомедії з П'єром Рішаром у головній ролі).

Серед прикметників (з похідними) відбулася активізація вживання одиниць *таємний* (*таємно*, *таємність*) у конкуренції із *секретний* (*секретно*, *секретність*): «*Таємно*», «*Цілком таємно*» (відповідні службові грифи в документації спецслужб, яку тепер ведуть українською мовою); *прилюдний* — у конкуренції з *публічний*: *публічний* / *прилюдний захист дисертації*, *публічні* / *прилюдні торги* (аукціон), *публічна* / *прилюдна образа* (у юриспруденції).

У дієсловах: одиниці *оприлюднювати* / *оприлюднити* з похідними (відомі ще з 20-х років: СДМ 1930, але потім словники їх не подавали) стали спочатку активно вживатися для заміни *обнародувати* (див. нижче), але згодом також у конкуренції з *публікувати* / *опублікувати*: «Новий журнал <...> *публікуватиме* практичні поради авторитетних мовознавців <...>, *оприлюднюватиме* аналітичні огляди мовної продукції» (ЛУ, 12.11.1998; пор. так само в РУСКар., с. 504). З посиленням конкуренції між *секретний* і *таємний* (див. вище) виявилось прагнення (насамперед у ЗМІ) до такої заміни також дієслів *засекречувати* / *засекретити*, *розсекречувати* / *розсекретити* — шляхом розширення семантичної структури вже наявного *утаємничувати* / *утаємничити* (відомого досі в інших, відмінних значеннях: «посвячувати кого-небудь у свої таємниці» і «тримати що-небудь у таємниці») і створення антоніма *розтаємничувати* / *розтаємничити* з похідними (це гніздо вже подано в словниках: УОС 2009, СУМ 2012), хоча, наприклад, в офіційному вжитку СБУ та інших спецслужб України лишаються дієслова, похідні від *секрет* («*Розсекречено*» — штамп на документах). Наприклад: «*Утаємничити* не можна розсекретити» — заголовок публікації (Св. Заліщук, народний депутат України. — УП, 5.17.2018), «Структура, яка за радянських часів була *утаємниченою*, тепер не є такою закритою» (ВЗ, 25.03.2004), «Справи про перетворення ТУМ в Рух було суворо *втаємничено*» (О. Дробаха. — ЛУ, 7.10.2004), «Підписання *втаємниченого* договору» (В. Каспрук. — Час, 12.06.1997), «Такі матеріали збиралися і відсилалися Берії <...>, частина — тут, у Києві, але ще не *розтаємничена*» (А. Лемиш. — КВ, 15.09.1994, с. 23), «*Розтаємничення*» — назва публікації (Наталка Поклад, письменниця. — Сл. Пр., 22.04.2004) — про розсекречені матеріали; *утаємничений* — *розтаємничений* (*агент*, *документ*),

утаємнення — *розтаємнення (справи)*; «КДБ проводило оперативну зйомку — дуже боялись, аби про такий протест не довідалось більше людей. Та, попри *утаємненість*, іноземні радіо передали <...>» (Е, 31.01.2013, с. 18). Дієслово *утаємничувати* водночас розширило свою вживаність також у значенні «тримати що-небудь у таємниці» (у СУМ-11 воно подано з позначкою «рідко»): «NN не *утаємничував*, що в нього є брат Юрій» (МУ, 25.07.2014, с. 1), «Чи можна задокументувати *утаємнене* життя іншої кішки — каракала?» (Інтер, перекладний д/ф, 8.10.2006); «Цей факт донедавна *утаємничувався*» (УМ, 9.10.2013, с. 11): «засекречувався» чи «тримався в таємниці»?

Найбільш системно й послідовно така лінія етнізаційного пуризму вже реалізувалася в низці термінологічних і взагалі галузевих перекладних словників — з українською як мовою, на яку здійснюється переклад (див. р. VI п. 2.1), але лексичні одиниці, пропонувані в них, все-таки значно вужче засвоюються в поточній мовній практиці порівняно з неологізмами ефірних і друкованих ЗМІ, соціальних мереж та інших матеріалів інтернету, перекладних теле- і кінофільмів.

5.1.2. Тенденції до стримування масованого напливу новітніх запозичень (переважно англоамериканізмів) **в умовах сучасної мовної глобалізації** — це поки що здебільшого заклички і пропозиції, але значно рідше вже реалізовані обмеження (переважно зі створенням словотвірних і семантичних кальок відповідних англійських мовних одиниць). Так, на зміну запозиченим на початку 90-х років *копродукція* (особливо в кінематографі, на телебаченні, в шоу-бізнесі), *копродюсер*, *екзекутивний (директор, продюсер)* стали поступово висуватися (повертатися) назви *спільне виробництво*, *співпродюсер*, *виконавчий*; замість *паблік ри(і)лейнз* (англ. *public relations*) у значенні відповідного виду діяльності та однієї з нових спеціальностей (в університетах тощо) стало вживатися зв'язки з *громадськістю*, хоча американізм аббревіатурного походження *піар (PR)* з похідними вже ввійшов до розряду сучасної частотної лексики (див. р. I п. 6.2.1); «Швидка їжа» (як власна назва: мережа кафе-ресторанів зі швидким обслуговуванням) — у конкуренції з англ. «*Fast food*» / «*Фастфуд*». Утворилися синонімічні пари з прямих запозичень і кальок або, рідше, дібраних іншим способом українських відповідників: *віндсерф (віндсерфер)* — *вітрильна дошка*, рідше *вітродошка* («змагання в класі *вітродошок*»); *сноуборд* — *снігова дошка*, рідше *снігодошка*; *армрес(т)лінг* — *рукоборство*; *саундтрек* — *звукова доріжка*; *попкорн* — *повітряна кукурудза* (часткова калька); *пазл* — *складанка* (добір українського відповідника з іншою мотивацією); *мурал* — *стінопис*; *комікс* — *мальовис* (добір українського відповідника з іншою мотивацією); *степлер* — *скріпкозшивач*. У комп'ютерній сфері (див. докладніше р. I п. 2.2.4, р. IV пп. 2.2.2, 2.1) утворилася найбільша, очевидно, кількість новітніх семантичних кальок, що вживаються без або майже без конкурування з прямими англійськими назвами: *Мережа*, *Павутина*; *користувач* (хоч у сленгу також *юзер*); *миша (мишка)*, *вікно*, *дерево*, *журнал*, *комірка (пам'яті)*, *хмарне середовище (хмара)*, *прапорець*; *завантажувати / завантажити*, *зависати / зависнути* (англ. *to hang*) та ін.; словотвірні кальки: *застосунок* (англ. *application* — у значенні «застосування, використання») у значенні відповідної комп'ютерної програми (СУМ-20), *додаток (англ. attachment)*. У певних колах користувачів інтернету замість сленгізмів *лайк / дизлайк* (англ. *like / dislike* — функції в програмному забезпеченні зі значеннями «подобається» / «не подобається») стали вживати новотвори *вподобайка* («ставити *вподобайку*»), рідко з варіантами *подобайка*, *уподобайка / невподобайка*, а трохи згодом для заміни похідних дієслів *лайкнути / лайкати* сформувався й окреме дієслівне словотвірне гніздо: *вподобати*, док. (саме з таким наголошуванням — на відміну від уже наявного загальноновживаного *уподобати*) / *вподобувати*, недок., *вподобання* і *невподобання*: «*вподобати* сторінку у Facebook», «Фото набрало за кілька годин 25 тисяч *вподобань*» (ГПУ, 28.04.2022, с. 24); замість *смайл(ик)* — жарт. *усміхайлик*.

У 90-х роках у Львові виходила газета еротичного спрямування «*Гульвіса*» (як певний український аналог журналу «Playboy»). Як відповідник слова *нюдси*, мн. (інтимні відверті фото, звичайно дівчат, — знімки свого напівоголеного або оголеного тіла для пересилання їх в інтернет-просторі; англ. *nude*, мн. *nudes*) стали вживати *хтивки*, мн. (відповідник з іншою мотивацією).

У конкуренції з *перша леді країни* (України та ін.) став уживатися зворот *перша пані України* (країни) — про дружину Президента України. У конкурсах краси серед дівчат під назвами «*Міс...*» і конкурсах серед одружених жінок «*Місіс...*» (за УП 2019, має бути вже *місіс*), наприклад: «*Міс Україна–2000*», «*Міс Львів–2000*», «*Міс Туризм–2000*» та ін. (див. р. I п. 6.2.1) — уже вживаються й назви «*Панна...*» і ще частіше «*Пані...*»: «*Панна Весна–2018*», «*Панна Осінь–2018*» (у відомчих конкурсах), «*Пані Україна–2003*», «*Пані Дніпропетровськ–2001*», «*Пані Києва–2003*» та ін.; у назві відомчого конкурсу, організованого «Украпштою» 2001 року (до 10-річчя незалежності України): «*Пані Пошта–2001*», а також «*Пані Пошта Лузаницини–2001*», «*Пані Пошта Львівцини–2001*» та ін.; пор. також конкурси під назвами «*Красуня Одещини*» (див., наприклад: газета «Придунайские вести», Ізмаїл, 13.10.1998), «*Красуня Дрогобича–2021*».

5.1.3. Тенденції до обмеження наслідків впливу російської мови, які найповніше і найяскравіше виявляються в загальному комплексі прагнень мовного соціуму до очищення УЛМ від наслідків іншомовних впливів і які тією чи іншою мірою виступають, звичайно, і в межах двох попередніх напрямів (як відмежовування від тих іншомовних одиниць, що наявні також у російській мові). У руслі цих тенденцій зазнають різних обмежень у вжитку як справжні росіізми, так і тільки гадані — слова, які тими чи тими ознаками своєї структури нагадують відповідні одиниці російської мови. Це:

а) витіснення за межі нормативного слововжитку одиниць, які до 90-х років вважалися основними або й були єдино вживаними для позначення певного поняття, а якщо й другими (неосновними) назвами, то також цілком кодифікованими, наприклад: *каток*, аббревіатура *вуз* (від «вищий навчальний заклад») — на користь відповідно *ковзанка*, *виш* (стара, ще 20-х років, аббревіатура від «вища школа»), *ВНЗ* і нарешті з 2017 року *ВЗО* (нові аббревіатури від «вищий навчальний заклад» і «вищий заклад освіти»); у термінології й технічній номенклатурі: замість [електричний] *ланцюг*, *окатиши* (див., наприклад: УРЕ-П) — відповідно [електричне] *коло*, *котун* (РУСНТ 1998). Нормативні мовні словники протягом описуваного періоду значною мірою вже здійснили системну ревізію в цьому напрямі, але в багатьох випадках вони явно відстають від живої літературномовної практики, продовжуючи подавати, хоча й дуже непослідовно, одиниці, що стали вже фактично неживаними, на зразок *пожарний* (*пожарник*), *шпіонаж* (пор. *пожежний*, *пожежник*, *шпигунство*);

б) відсунення на другий план одиниць, які до 90-х років вважалися основними назвами, наприклад: *відзив* (про дисертацію та ін.), *заложник*, *здача* (про певну суму грошей), *здравниця*, *меншість* (про певну групу, категорію людей: *національна*, *релігійна* і т. ін. *меншість*), *пам'ятник* (у значенні «предмет матеріальної культури минулого»), *спільність* (у значенні «сукупність людей, народів, країн, об'єднаних спільними умовами життя, історією, інтересами тощо»), *стержень*, *халатність* — на користь відповідно *відгук*, *заручник*, *решта* («Ваша *решта*» — так тепер кажуть продавці та касири в магазинах, так само у відповідному написі на чеках), *оздоровниця*, *меншина* («національні меншини Криму»: ЛУ, 30.04.1992, с. 2; див. також: Жел., УНС, УАС; пор., наприклад, *чес. menšina, manjšina* «меншість» — *vešina* «більшість»), *пам'ятка* (наприклад, журнал «Пам'ятки України — до 1998 року «Пам'ятники України»), *спільнота* (*міжнародна*, *світова*, *європейська спільнота*; «По шпальтах усіх газет гуляла формула “нової спільноти — радянського народу”». — ЛУ, 1.01.1992, с. 6; *етнічна*, *економічна*, *релігійна спільнота*; «<...> увійти в світову спільноту вчених»: Б. Патон, президент НАН Укра-

іни. — «1+1», ТСН, 5.04.2002; пор. пол. *wspólnota*), *стрижень* (наприклад: *стрижень пориня*), [службова] *недбалість*; у прикметниках — *вищестоящий* / *нижчестоящий* (про інстанцію), *заклучний* (в українській мові немає для цього слова ні твірного дієслова, ні похідного від нього іменника на зразок *заклучення* [див., наприклад: Антоненко-Давидович 1991: 79]; СУМ-20 подав цей прикметник уже з позначкою «рідко»), *учбовий* (в українській мові відсутній твірний для цього прикметника іменник — на зразок рос. *учёба*) — на користь відповідно *вищий* / *нижчий* або *вищепоставлений* / *нижчепоставлений* (утім, в офіційно-діловому стилі, в юридичній документації пара *вищестоящий* / *нижчестоящий* усе ще вживається); *кінцевий*, або *прикінцевий* (слово, положення договору), а також *завершальний*, *остаточний*; *навчальний* (утім, у документації МВС і досі вживається назва «*учбовий* транспортний засіб», а на самих таких автомобілях фігурує знак У); *сльозоточивий* (*газ*) — на користь *сльозогінний*; у дієсловах: *обнародувати* — на користь *оприлюднювати* / *оприлюднити*, *гніздо окисляти* (*окислювати*) / *окислити*, *окислення*, *окисел* і т. ін. — на користь *окисняти* (*окиснювати*) / *окиснити*, *окиснення*, *окисень* та ін. (РУСНТ 1996, РУСНТ 1998, СУМ-20);

в) посилення конкуренції між досі більш (або й практично єдино) і менш уживаними (узагалі або в певному значенні) або й маловідомими чи новоствореними синонімами — з більшою чи меншою активізацією в ужитку саме останніх. Це, зокрема, активізація вживання / творення таких одиниць, як: серед іменників — *блискавичник*, *гілка* (*залізнична*, *газопроводу* і т. ін., *влади*), *засдоровниця* і *засдоровне слово*, *кулькопідшипник*, *найм* (*найманий*), *низка* (*випадків* і т. ін.; див. про це слово також у п. 5.3), *перемовини* (пор. у СУМ-11: «заст.») і *перемови* («За словами Є. Марчука, ведуться активні *перемови* щодо висунення єдиного кандидата від “канівської четвірки”»). — УС, 2.09.1999; СУМ-11: «рідко»), *підковдра*, *підсклянник*, *потяг* (калька пол. *rosiąg*, яке в свою чергу є калькою нім. *Zug*; це слово тепер нерідко звучить, зокрема, в оголошеннях на залізничних вокзалах, у поїздах, хоча СУМ-11 подавав його з позначками «заст.» і «поет.»; пор. навіть замість *поїзд* у старому значенні: «весільний *потяг*»). — НТН, «Вчасно», 17.08.2006), *слухавка* (це слово можна вже побачити і в текстах ділового стилю — наприклад, у меню до нових телефонних апаратів зарубіжного виробництва; пор. у СУМ-11: «розм.»; пор. пол. *sluchawka* і нім. *Hörer*) — у конкуренції відповідно з *блискавковідвід*, *вітка*, *здравиця*, *шарикопідшипник*, *найом* (*найомний*), *ряд*, *переговори*, *підодіяльник*, *підстаканник*, *поїзд*, [телефонна] *трубка*. Серед прикметників: *правочинний* / *правоможний* (див. р. VI п. 4.1), *снодійний* (є в Грінч. — з ілюстрацією з твору Якова Щоголева, але до 90-х років воно практично не вживалося) — у конкуренції з *правомочний*, *снотворний*; у назвах деяких кольорів: *блакитний* — у конкуренції з *голубий*³: *блакитне* / *голубе паливо* — про газ, *блакитні* / *голубі каски* (*берети*) — про миротворчі сили ООН, у ЗМІ навіть, хоча й нечасто, на позначення гомосексуалістів замість сленгового *голубий* (див. р. II п. 3.5);

³ Хоча в російсько-українських словниках останніх десятиліть радянської доби прикметник *блакитний* мав ніби певний пріоритет у вживанні: рос. *голубой* — укр. *блакитний*, *голубий* (РУС-3; пор. у РУС 1948 навпаки: рос. *голубой* — укр. *голубий*, *блакитний*), а в СУМ-11 обидва ці синоніми були подані як рівноправні в ужитку, сфера вживання *блакитний* обмежувалася звичайно художньою мовою та контекстами піднесеного стилістичного звучання (*блакитне небо*, *блакитна далечінь*), тоді як не тільки в розмовній мові, а й у нейтральному і тим більше в книжних стилях і навіть у художніх перифразах, спільних з російською мовою, уживали, як правило, *голубий* (*голубий екран* — про чорнобілий телевизор, *голубі каски* — про миротворчі сили ООН, *голубий океан* — про небо). Слово *блакитний* неофіційно ніби мало на собі певну печать «націоналістичного», пор., наприклад: «— В былые времена вы много работали на телевидении... — С первого курса мы с женой вели “Біля голубого екрана” — была такая передача. Слово “блакитний” тогда произносит запрещалось, только “голубий” — иначе выгонят. — ??? — Флаг ведь наш “жовто-блакитний”! А это во все времена считалось националистическим символом. Кстати, на ТВ до сих пор так и говорят — “голубий экран”. Даже Максим Рыльский придумал не “блакитний”, а “червоно-лазуревий” [має бути “лазуровий”. — О. Т.] флаг» ([Із інтерв'ю з актором Степаном Олексенком]. — Журнал «TV-парк», Київ, 1999, № 37, с. V).

брунатний (уже не тільки в художній мові, а й у мові ЗМІ) — у конкуренції з *коричневий*: «50 років тому Захід посадив на лаву підсудних у Нюрнберзі *брунатних* терористів за 6 мільйонів неповинних жертв. <...> Так, як дійшло до Нюрнберга над *брунатним* терором, так само дійде до нового Нюрнберга над червоним терором» (В. Михальчук. — УС, 27.11.1997, с. 14). Серед числівників: *дев'ятдесят* (СУМ-20, як і СУМ-11, подає це слово з позначкою «діал.», але в УП 1999, с. 130, воно було наведене як «уживане в розмовній мові та художній літературі») — поряд з *дев'яносто*. Серед дієслів: *гніздо налаштувувати / налаштувати*, уживане досі переважно в значенні «готувати; споряджати» (див., наприклад: Грінч., СУМ-11), *перелаштовувати, підлаштовувати* та ін. — у конкуренції з *настроювати, перестроювати, підстроювати* (у різних значеннях його членів: *музичний інструмент, прилад, телевізор*; перен.: *людей*): «налаштувувати ваги» (УМ, 21.09.1996), «налаштування спортсмена» (Е, 8.08.2013, с. 19), «налаштування на наступну зиму» (Д, 28.08.2015, с. 9), «Автомобіль *перелаштувався* в інший ряд»⁴; *покликатися / покликатися* (на певне джерело, автора, на певний авторитет) — у конкуренції з *посилатися / послатися*. У стійких словосполученнях: *безвісти зникнути (зниклий), будинок для людей похилого віку* (РУС 1996; РУС 2003; «Гроші, які буде отримано на аукціоні, передадуть будинкам для людей похилого віку». — ВЗ, 25.12.1998) — у конкуренції з *безвісти пропасти (пропалий), будинок [для] престарілих (перестарілих)* (див., наприклад: СУМ-11, т. 7, с. 543; СЮТ 1994, с. 52–53).

У конкуренції з *воїн, військовослужбовець*, а також *солдат, борець* активізувалося слово *воjak* (див. також р. V п. 5.3.2): «*Воjаки* трьох армій — німецької, української і великобританської — покладають вінки до стели — пам'ятника замученим в'язням» (ГУ, 17.10.1997), «Вчора до Боснії та Герцеговини прибув новий контингент міжнародних сил, що нараховує 30 тисяч *воjakів*» (Д, 21.12.1996), «В автобусі було багато *воjakів* ізраїльської армії» (Н, «Репортер», 5.06.2002)⁵; пор. у перекладних російсько-українських словниках: рос. *воин* — укр. *воїн, воjak* (РУСКрим., Ізюмов, РУС 1937, РУС-3) / тільки *воїн* (РУС 1948) / *воjak, воїн* (Сл. військ., РУС 2003); у мовно-редакційній практиці одного з телеканалів: замість *солдат* — *воjak, воїн* [Кириченко 1996 : 7]. У конкуренції з *військовослужбовець, військовий* (у знач. ім.) активізувалося слово *військовик*. Гніздо *пораженець, поражєнство, поражєнський* у СУМ-20 відіслано вже до *поразник, поразництво, поразницький*.

У словотвірних похідних відбувається коригування в напрямі їх регулярнішого творення відповідно до структури саме українських, а не російських твірних основ: *налікотник, підлікотник, пиліковик* (плащ), *кукурудзяник* — розмовна назва радянського літака однієї з марок (ці слова вже подано в СУМ-20; пор. наявні до цього *налокитник, підлокитник, пильовик*: РУС-3, *пильник, кукурудзник*: СУМ-11, *кукурузник*: РУС-3, УОС 2009), *тушкованка* замість *тушонка* (пор. укр. *тушкований* і рос. *тушёный*) (див. також у п. 4.3.7 про нормотворче «вирівнювання» в межах словотвірних парадигм).

⁴ З іншого боку, однак, висловлюють категоричне заперечення проти такої активізації гнізда *налаштувувати / налаштувати*, наприклад: «На роль лексичного паразита, покликаного до життя примхамі лінгводи, останнім часом претендує дієслово *налаштувувати(ся)*, у якому безпідставно вбачають відповідник російського «*настраивать(ся)*»» (А. Венцовський. — ЛУ, 18.02.2010; автор посилається при цьому на авторитет С. Караванського [див.: Караванський 2001: 24–25]).

⁵ Відбувається, однак, паронімічне сплутування цього слова і слова явно нижчого стилістичного регістру *воjака* (як наслідок, очевидно, більшої звичності для мовців з Центральної України саме останнього) — наприклад, навіть у мовленні ведучих телепрограм: «Наші *воjаки* дислокуватимуться в Іраку» (Н, «Репортер», 7.03.2003), «Наші *воjаки* взяли штурмом радіолокаційну станцію в Генічеську» (5 к., «Час. Підсумки дня», 28.03.2014), «Тим часом наші *воjаки* приведені в повну бойову готовність» (ІСТV, «Факти», 4.04.2014), «Верховна Рада позбавила *воjаків* Східного фронту можливості проголосувати» (ТВі, «Сьогодні», 20.10.2014); у відповідях Президента України В. Ющенка на запитання українських студентів: «Підготовка *воїна*... [пауза] *воjаки* триває не один рік» (СТБ, 10.11.2005).

Серед займенників відбулася активізація в ужитку *що* у значенні «кожний» у значенні певної повторюваності ⁶ (у сполученні з іменниками на позначення часу і взагалі певної міри та числівниками): «Перепис проводять *що* десять, інколи *що* п'ять років» («1+1», ТСН, 5.12.2001). Невпорядкованість у написанні таких утворень — окремо (як у польській мові) чи разом (пор., наприклад: «Виходить *щодвятижні*» — напис у вихідних даних газети «Книжник-review», 2000, № 8) — приводить до трактування частини з них як складних прислівників і прикметників (див. р. VIII п. 4.3.4.2).

Серед прислівників спостерігається активізація вживання, зокрема, одиниць (див. про це також: р. V п. 5.3.1, р. VIII п. 4.3):

— *повз* у конкуренції з *мимо*: «Шофер, який проїжджав *повз*, викликав пожежників» («1+1», ТСН, 22.08.2012), «кулі влучили *повз*» (СТБ, «Вікна», 21.10.2004), «життя проходить *повз*»;

— *поспіль* у конкуренції з *підряд*: «За два тури до закінчення чемпіонату України з футболу київські динамівці уп'яте *поспіль* <...> здобули чемпіонське звання» (газета «Патріот України», 1997, № 21–22);

— адвербіалізованого звороту *понад те* (СУМ-11, СУМ-20, а також РУС-3, РУС 2003, Вирган / Пил.: до рос. *более того* — не подають цього звороту) в конкуренції з *більше того* (див. нижче твердження, що замість *більше* у значенні прийменника слід [нібито] уживати тільки *понад*) і прислівника *понадто* (пор. пол. *ponadto*) як підсил. до *надто* (в одному зі значень останнього), тобто «а надто» (подано вже в УОС 2009, СУМ-20): «Археологи не мають під рукою технологій, щоб зберігати те, що вже знайдено, адже йдеться про деревину, якій не одна сотня років. *Понад те*, договору з інвестором, який буде на цій ділянці торговельний центр, столична влада досі не розірвала» (Е, 12.07.2018, с. 11), «Він був у українській армії. Його також щодня налаштовували на готовність до захисту батьківщини. Але так сталося, що робили це російською мовою. Такі трапилися командири. *Понад те*... Його підрозділ майже повністю був сформований з російськомовних солдатів <...>» (ЗВУ, 27.08.2015, с. 8); «Жодні народи-сусіди ніколи не заявляють, що вони є братами, а *понадто* одним народом» (Юрій Винничук), «Етимологічно воля — це слово (поняття) з емотивної сфери. <...> *Понадто* в українській спільноті, де слово — важить, де вольність має глибоке коріння» (В. Карачинцев. — Сл. Пр., 6.08.2019, с. 1);

— адвербіалізованого звороту у функції предикатива [*але*] *менше з тим* зі значенням «неважливо, не має значення» в очевидній конкуренції з достатньо вже поширеним під впливом російської мови, особливо в розмовній мові, хоча й не санкціонованим нормативними джерелами [*але*] *тим не менше* (рос. [*но*] *тем не менее*; пор. також пол. *tyt nie mniej*): «*Менше з тим*, вони стали першими, і повторення вже буде просто нецікавим» (Д, 20.07.2012, с. 23), «Направду все не так однозначно, але *менше з тим!*» (24 к., «69. Ваш кут зору», 17.10.2021: ведучий А. Овдієнко) (СУМ-20 уже подав цей зворот, причому без стилістичних обмежень);

— адвербіалізованого звороту *поза тим* — а) [*a*] *поза тим* — у функції вст. сл. зі значенням «крім того» (пор. пол. *poza tym*): наприклад, синонімічний ряд *до того ж, крім того, позатим* [з написанням разом] та ін. (Караван. 1993, с. 97); приклади з інтернету: «*Поза тим*, ти ж знаєш, я нездоровий», «*A поза тим*, багато компаній і керівників саме так і ставляться до працівників»; б) [*але*] *поза тим* — у функції предикатива з тим самим значенням, що й [*але*] *менше з тим* (див. вище): «<...> Втім, не думаю, що це особливо цікавить російське суспільство. *Але поза тим*...» (В. Огризко, колишній міністр закор-

⁶ Загальноприйнятого визначення частиномовного статусу слова *що* в цьому значенні немає: за СУМ-11, це відносний займенник, хоча за лексичним значенням це все-таки має бути означальний займенник; у польській лексикографії його трактують як частку зі значенням повторюваності (SJP-11, SJP-3), як прийменник (Dunaj 1996).

донних справ. — Прямий, «Великі новини», 3.05.2021), *Поза тим!* (як певне підсумовування, узагальнення сказаного й перехід до наступного викладу);

— вставного словосполучення *як на мене* в конкуренції з *по-моєму, на мою думку* (така конкуренція існувала, звичайно, й до цього) і вже за аналогією до такого слововживання — з виникненням звороту *як на нього* (замість *на його думку*): «Міністр заявив, що, *як на нього*, це все не має жодного значення» (корелятивний зворот *як на неї* замість *на її думку* не вдалося зафіксувати).

Активізувалися вжитку конструкції з цілою низкою прийменників:

а) *від* — у конкуренції з прийменником *з* для вказування на відлік (початок) дії, стану, періоду, пор., наприклад, з одного боку: тільки з *дитинства* (РУС-3, т. 3, с. 220), з іншого боку, тільки *від перших днів* (РУСКар., с. 551), *від дня народження* (РУС 2003, с. 1061; М. Волощак: УУ, 2002, 3, с. 15–16); «Газета виходить *від вересня* 1989 р.» (Сл., 1991, ч. 18, с. 1: у вихідних даних газети); значно частіше — в ЗМІ Галичини: «Зоряна Гуцуляк <...> *від дитинства* захоплювалася живописом» (П, 22.07.2004);

б) *до* — у конкуренції:

— з прийменником *в(у)* (зі знах. в.) для вказування на напрям руху в бік чого-небудь і навіть на спрямування дії всередину чого-небудь, пор., наприклад, у написах на вокзалах, на станціях метро (станом на початок 2000-х років): «Вихід *до міста*» (Сімферополь, Дніпропетровськ) — «Вихід *у місто*» (Київ); у звичайних тепер контекстах на зразок «інтеграція України *до ЄС*» («інтегруватися *до ЄС*»), «увійти *до історії*», навіть так: «У Грузії автобус з 60 пасажирами впав *до обриву*» (NewsOne, 25.08.2020: рухомий рядок новин)⁷. Конструкції з *в(у)* у зазначеному просторовому значенні тепер нерідко прямо трактують як позанормативні, як росіізми, як елементи українсько-російського «суржику» [див., наприклад: Лесюк 2004: 307; Терлак 2013: 442; Олійник 2012: 150; В. Дончик. — УУ, 2001, 1, с. 19]. Пор., з іншого боку, подавання в граматиках, у рекомендаціях з культури мови, як і досі, конструкцій на зразок «Ми поїхали *в Київ*» як нормативних [див., наприклад: Вихованець 1992: 133; Літературна норма... 2013: 289; Кириченко 1996: 6: правильно «приїхав *у місто*», «прийшов *у лікарню*»];

— з прийменником *к*. Сучасні словники (наприклад, СУМ-11, СУМ-20) цілком слушно кваліфікують прийменник *к* як застарілий, але при цьому слід було б, звичайно, відзначати, що в складі певних уже усталених зворотів народної мови, наприклад: *к святкам*, «Не *к Різду* йде, а *к Великодню*: уночі тріщить, а вдень плющить» (Номис, № 518), «Намистечко, як зароблю, / Тобі *к Великодню* куплю» (Тарас Шевченко), зокрема лайливих і взагалі різко емоційних: «Йди ти *к чорту!* — У чорта й своїх до чорта!», *к чортовій матері!*, *к лихій годині!* («— Машина пропала! Машина пропала! — гукають ті. — Як пропала? — Поламалась *к лихій годині!*» (Панас Мирний. Лихо давне й сьогочасне), «<...> Словом, Лукашевич панував / Серед моря муки і проклять... / Ну, та *к бісу!* Хто це пригадав? / Панували — більш не панувать!» (Максим Рильський. Голова сільради) — він лишається достатньо живим, і, звичайно ж, його ніяк не можна вважати росіізмом⁸. Тому (хоча деякі з таких зворотів уживаються також і з прийменником *до*, наприклад: «— Зброю! — гукнув матрос <...> Тиша ще більше наморщив чоло: матрос тикав у нього рушницею. — Ідіть *до біса!* — проказав сердито. — Вже відібрали». — Петро Панч. На

⁷ Прийменник *до* в названому значенні, як відомо, є частотнішим у південно-західних говорах української мови, а також у західнослов'янських мовах, тоді як *в(у)* — у південно-східних говорах, а також у російській мові (пор., наприклад, у поезії Тараса Шевченка: *до школи / в (у) школу* та ін. [Синявський 1931а: 34]).

⁸ «Українська мова давно загубила прийменник *к* з давальним, але в виразі *к чорту* він полишився незмінно аж досі (як і в виразі *к святкам*)» (І. Огієнко. — Рідна мова, 1937, с. 325); «Наш архаїчний прийменник *к* зберігся і в деяких фразах живої народної мови, наприклад: *Йди к бісу!*, *Йди к чорту!* замість *Йди до чорта!* (як це, наприклад, у поляків: «Idź do diabła!»)» (Ог. ЕССУМ, т. 2, с. 165). Див. також [Левицький 1921: 25].

калиновім мості; *послати до чорта, до чортової матері*: І. Огієнко. — Журнал «Рідна мова», 1937, с. 326), не можна вважати виправданою практикою українських телеканалів та деяких інших ЗМІ щодо повсюдної заміни його на *до* — наприклад, у перекладних фільмах: «—*До біса* ваші правила!»; рос. «— Ни пуха! — К чёрту!» / укр. «— *До біса!*» (Новий, т/с «Штрафбат», 27.02.2006); «Молодий чоловік влаштовується на роботу... Співробітниця — літні жінки. Одна з жінок грайливо каже: “Заходьте, заходьте до нашого квітника!” Чоловік тихо: “Який, *до чорта*, квітник, тут — гербарій”» (СП, 19.06.2003: у рубриці анекдотів);

— з прийменником *по* в часовому значенні: «з першого *до двадцятого числа*» (див. докладніше далі: *по*);

— з прийменником *для* для вказування на призначення чого-небудь, пор. аналогічно пол. *до*: «книжка *до читання*» (Б. Рогоза. Уроки державної мови. — Хр., 22.04.2004, с. 16), «машинка *до шиття*» (СТБ, «Вікна», 13.05 2004), «Ліки <...> добрі *до горла*» («1+1», 30.04.2003: з реклами), рос. «колесо *для автомобіля*» — укр. «колесо *до автомобіля*» [Українська ділова мова 2003 : 59]; у написах на упакуваннях і тюбиках одного з імпортованих косметичних засобів — німецького «Florena (Rasiercreme)»: укр. «крем *до гоління*», але, наприклад, рос. «крем *для бритья*», хоча пор. на такому ж кремі іншого німецького виробника: «Nivea» — «крем *для гоління*»; *хусточка до (для) носа* (СУМ-11, СУМ-20). Пор., з іншого боку, кваліфікацію в мовознавчих працях подібних зворотів як полонізмів: *перо до писання, вода до пиття* [УМ Синтаксис, с. 179; Шерех (Шевельов) 1951: 180; Чапленко 1970: 440], як поширених у західноукраїнських говорах: *вода до купання* і под. [Матвіяс 2007: 40];

в) з — у конкуренції з кількома іншими прийменниками для того, щоб не вживати конструкції з *по*: «комітет з державних *премій*», «робота з *підняття* судна» (див. докладніше далі: *по*);

г) *за* — в конкуренції:

— (з ор. в.) з прийменником *по* для вказування на рух у певному напрямі: *за вертикалю* та ін. (див. докладніше далі: *по*);

— (зі знах. в.) з прийменником *через* для вказування на певний часовий проміжок (прийменник *за* в цьому значенні вживався в мові Наддніпрянщини й до цього, пор., наприклад, у фольклорі: «*За тиждень — Великдень!*», хоча, звичайно, й рідше, ніж тепер, коли він активізувався в ужитку під впливом особливостей південно-західних говорів; пор., наприклад, розмежовування у функціонуванні прийменників *за* в цьому значенні і *через* — відповідно в південно-західних і південно-східних говорах [Шерех (Шевельов) 1951: 178]). Наприклад: «У Києві *за п'ять хвилин* — дев'ята ранку» (УР-1, січень 2002 року), «Поїзд відправляється *за п'ять хвилин*» (з оголошення на Центральному залізничному вокзалі м. Києва, червень 2001 року) [див. такі рекомендації: не *через рік*, а *за рік* і под. — ще, наприклад: Курило 1925: 180]. Можна порівняти переклад відповідних зворотів російської мови в старіших і новіших словниках: рос. «через два дні» — укр. «через (*за*) два дні» (РУС-3, т. 3, с. 654) / «за (*через*) два дні» (РУС 2003), рос. «через минуту», «через час» — укр. «через хвилину» (РУС-3, т. 3, с. 654) / «за годину» (РУС 2003, с. 1346), пор. також коментарі на зразок: *за годину* — це справжня українська мова (В. Дончик. — УУ, 2001, 1, с. 19). На шляху до активізації таких конструкцій не стає на заваді й можлива двозначність їх розуміння в певних контекстах з комунікативним «конфліктом омонімів» (див. р. VI п. 2.4) — «протягом» і «через», наприклад: «Це буде зроблено *за годину*», «Причини аварії комісія має з'ясувати *за десять днів*», «Теплохід о 16 годині подав сигнал SOS і *за 20 хвилин* потонув» (Новий, «Репортер», 29.04.2004, 4.01.2008);

— (з род. в.) з прийменником *при* в конструкціях для вказування на час дії, стану: «у Києві *за німців*» (див. докладніше далі: *при*);

— (з род. в.) з прийменником *при* для вказування на час / умову дії, стану: «*за таких дій*» (див. докладніше далі: *при*);

— (з род. в.) з прийменником *при* для вказування на супутні умови, обставини дії, стану: «за неабиякої *спеки*» (див. докладніше далі: *при*);

— (з род. в.) з прийменником *при* в конструкціях зі значенням допустовості чого-небудь: «за всієї *фантастичності* таких уявлень» (див. докладніше далі: *при*);

— (з ор. в.) з прийменником *по* для вказування на спосіб дії або на її підстави: «виступати *за чергою*», «встати *за тривою*» (див. докладніше далі: *по*);

— (з ор. в.) з прийменником *по* для вказування на певний зв'язок кого з ким, стосунок кого до кого: *колега за професією* та ін. (див. докладніше далі: *по*);

— (зі знах. в.) з прийменником *про*, а також деякими складеними прийменниками книжного походження для вказування на об'єктні відношення — з дієсловами мовлення та розумової діяльності (у тому числі в текстах книжних жанрів та у відтворенні мовлення «інтелігентних» осіб), наприклад: В. Козирський, В. Шендеровський. *За* мову, термінологію і ще дещо (Київ, 2001 — назва книжки), «Юрій Андрухович, якщо вже мова зайшла *за* цього письменника, <...>» (М. Жулинський. — ЛУ, 11.11.1999); рос. «— Мы *по* поводу выставки поговорим» / укр «— Ми *за* виставку поговоримо» («1+1», т/с «Линии судьбы», 11.03.2004). В історії української мови таке вживання цього прийменника має, як відомо, досить тривалу й міцну традицію, тому в період українізації 20-х років воно було рекомендоване для ужитку [див., наприклад: Курило 1925 : 101–102]⁹, хоча в межах літературної мови вже й на той час функціонування в подібних зворотах прийменника *про* було поширенішим; тепер же вживання *за* в зазначеній функції найповніше представлено в говорах південно-західного наріччя [див.: Матвіяс 2007: 41]. Хоча СУМ-11 не подавав при цьому значенні прийменника *за* певних стилістичних обмежень, його статус у літературній мові останніх десятиліть радянського періоду все-таки можна схарактеризувати як розмовний (пор., наприклад, невпевненість, вагання укладачів зазначеного словника в подаванні дієслівного керування з цим словом: *думати про кого-що, за кого-що* — з нейтральним статусом, але в інших випадках: *згадувати про кого-що, розм. за кого-що; пам'ятати про кого-що, діал. за кого-що; розказувати про кого-що, рідко за кого-що*) [див. також: Співак 1996];

— (з ор. в.) з прийменником *по* для вказування на об'єкт уболівання, переживань: *жалоба за загиблими* (див. докладніше далі: *по*);

г) *на* — в конкуренції з *для* для вказування на призначення чого-небудь [пор., наприклад, саме таку рекомендацію: Антоненко-Давидович 1991: 165–166], пор. аналогічно пол. *na*: «*скринька на листи*» (РУСКар., с. 113), «*миска на борщ*», «*шафа на інструменти*», «*тканина на парашути*» [Українська ділова мова 2003: 59–60], «*шафа на одяг*», а не *для одягу* [Тетерятник 2008: 122]. Пор., наприклад, у 20-ті — на початку 30-х років: «*шафа на папери*», «*скринька на листи*» і под. (СДМ 1930: стаття *для*), але пізніше таке вживання цього прийменника вже маркується позначкою «іноді» (РУС-3: стаття *для*);

д) *понад* (зі знах. в.) — у конкуренції насамперед з *більше* (*кого-чого* або *ніж, як хто-що*) — наприклад, у позиції підмета: «*Понад тисячу українських військових проходять підготовку у Британії*» (УП, 7.07.2022), «*Є понад сотню поранених*» (ІСТV, «Факти», 18.02.2015). Ось, наприклад, відповідне застереження в рекомендаціях з культури мови: «*Правильно: понад 10 годин, а не більше 10 годин, понад добу, а не більше доби*» [Кириченко 1996: 9] (див. так само: І. Вихованець. — Укр. м., 2002, № 3, с. 22; І. Вихованець. — Культура слова, 2012, вип. 77, с. 186; пор. так само ще, наприклад, в Ог. 1924, с. 300; пор. також заміну з іншим прийменником: рос. *более ста* — укр. *поза сто*

⁹ Пор. у текстах наукового стилю представників не тільки радикальнішого, а й поміркованого пуризму того періоду: «*За* невластивість українській народній мові дійової особи в орудному відмінку <...>» — назва одного з розділів у кн. [Смерчинський 1932: 16]; «*За* середнє л у Шевченковій мові, здається, можна говорити з більшою певністю <...>» [Синявський 1931а: 14].

(РУСКар., с. 27)¹⁰. У тому числі в сполученні з іншими прийменниками: «У грудні соцстандарти виростуть *на понад 10%*» (NewsOne, 15.07.2016: рухомий рядок новин), «Угорські медіа звернули увагу на цей інцидент лише *через понад тиждень*» (УП, 8.02.2021) (див. також у п. 3.1.1.7 про активізацію вживання прийменника *понад* також зі словформами в інших відмінках). Див. також вище про поширення адвербіалізованого звороту *понад те* і прислівника *понадто*;

е) *попри* (зі знах. в.) зі значенням допустовості в конкуренції з *незважаючи на*: «*Попри* теплу осінь ночі в горах холодні» (Ю. Клованич. — КВ, 1.11.1996), «*Попри* відсутність затвердженого держбюджету-97 до зведеного бюджету України надійшло 6,534 млрд грн» (Д, 10.04.1997). У довідниках попереднього періоду його подавали з різними обмежувальними ремарками: «заст.» (РУС-3, СУМ-11), «рідко» [Культура української мови 1990: 126], «інколи» [Шерех (Шевельов) 1951: 116, 180]; у підручнику [Сучасна українська літературна мова 1993: 346] його взагалі не згадано серед прийменників допустовості; тепер же словники подають його з нейтральним стилістичним статусом (див.: Син. сл., т. 1, с. 976; РУС 2003, с. 594; СУМ 2012; СУМ-20).

Особливу підозру щодо своєї «неукраїнськості» стали викликати прийменники *по і при* (в різних значеннях), пор., наприклад: «Пошестю для української мови стали прийменники *при і по*. І читаємо, й слухаємо: *при вивченні, <...> при аналізі, <...> при прийнятті рішень, при молитві, при несприятливій погоді, <...> по закінченні, <...> з понеділка по суботу і т. ін.* Зате дуже рідко чуємо: *під час аналізу, за несприятливої погоди, за сприяння, у разі повені, за умови грозовиці, від понеділка до суботи, під час молитви, після концерту* тощо. Навіть в “Українському правописі” знаходимо: *при словозміні, при словотворенні, при переносі, при прямій мові*» [автор посилається на УП 1993] (М. Голубець, академік НАН України. Зупинити русифікацію! — ЛУ, 18. 01.2001). Пор., з іншого боку, застереження проти «штучного впровадження прийменника *за* в усі контексти, де можна й треба використовувати *<...> при*» [Культура української мови 1990: 114–115]; або: «Важко погодитись і з обмеженням у правах прийменників *по та при*. Та це ж наші споконвічні слова: ми розумні не *по літах*, *<...>* маємо колег *по школі, по службі, <...> по вірі <...>* Вирази *при нагоді, при надії* — вирази українські. А чому *при огляді — ні?*» — з підсумковим узагальненням: «Яка користь у звуженні української виразової палітри і, як наслідок, у знеохоченні мовців до українського мовлення?» (С. Караванський. — ЛУ, 3.01.2002)¹¹.

Прийменник *по* в межах описуваного періоду, з одного боку, розширив у деяких значеннях (цілком позанормативно) своє функціонування в публічному мовному просторі (у конструкціях, що стали поширюватися ще в радянський час з офіційно-ділового стилю, професійних сленгів російської мови, з російського розмовного мовлення) — як у зв'язку з тим, що на спілкування УЛМ переходять широкі кола мовців, які досі практично нею не користувалися, так і тому, що тепер українська мова значно ширше, ніж у радянський час, наповнює теле- і радіоефір, у тому числі і з широкою представленістю не завжди нормативних зразків:

а) в основному для вказування на мету або об'єкт спрямування дії, діяльності, певних ініціатив і т. ін. (в однині з контекстів неясно, з формами яких відмінків іменника: місц. в. чи, за зразком російської мови, дав. в.) — замість інших конструкцій, нормативних для подібних випадків в українській мові, переважно з прийменником *щодо*. Наприклад:

¹⁰ Але неясно, як бути в такому разі з *менше* (доби, 100 осіб). Перекладні російсько-українські словники НАН України, втім, продовжують подавати в цьому значенні до рос. *больше* (більше) і *свыше* (кр. *більше* поряд з *понад* (РУС 2003, РУС-4, УРРУС).

¹¹ Хоча такі рекомендації досить визнаних у сучасній Україні авторитетів з питань культури й чистоти української мови можуть бути плутаними і взаємосуперечними, пор.: не «*при розгляді*», а «*під час розгляду*» (С. Караванський. — ЛУ, 9.07.1992; див. також: РУСКар., с. 459: стаття *при*).

«Наказую: розпочати роботи *по* остаточному *виведенню* Чорнобильської атомної електростанції з експлуатації» (Президент України Л. Кучма під час урочистої церемонії на сцені Національного палацу «Україна» 15 грудня 2000 року, — *по* зв'язку з містом Прип'ять), «угода *по реструктуризації* боргу», «проект *по облаштуванню* відпочинкового комплексу» (Д, 28.08.2015, с. 5, 2), «Світ вимагає трибуналу *по "Боїнгу-777"*» (Еспресо, «Телеекспрес», 15.07.2015: рухомий рядок новин), «переговори *по Донбасу*» (ВЗ, 27.08.2015, с. 3), «Якщо сесії міськрад будуть погано працювати, я буду змушений їхати на сесію і ставити питання *по голові*» (С. Сенчук, голова Львівської обласної ради. — СП, 27.07.2000, с. 1); у множині нерідко (як ще очевидніший наслідок впливу російської мови) з формами дав., а не місц. в. (див. також про це п. 2.1.3.5.2): «Час платити *по кредитам?*» (з реклами в інтернеті, 2020 рік), «*По* іншим податковим *новаціям* я готов відповісти на всі ваші питання» (з пресконференції прем'єр-міністра А. Яценюка: ТВі, 30.12.2014), «Іран відкликав свою пропозицію *по виплатам* сім'ям загиблих у авіакатастрофі» (УП, 9.12.2020), «слідство *по ним* завершено» (ICTV, «Факти», 30.08.2015: ведуча);

б) у множині з формами дав., а не місц. в. — для вказування на поширення дії в просторі: «Це стріляли *по бійцям* Національної гвардії» (ICTV, «Факти», 7.09.2014: журналіст за кадром), «удари *по українським містам*» — з 2023 року (нерідко навіть ведучі теленовин), «*По* Шевченківським *місцям*» (атлас, упоряд. Н. О. Крюкова: було виставлено на сайті в інтернеті за програмою «Українська книга» на 2013 рік);

в) замість нормативного *за* (з ор. в.): «Я дуже дякую, що ви відповіли на запитання *по цій темі*» (ТВі, «Знак оклику», 4.06.2012: ведучий); «*По* всім показникам цей товар не поступається світовим стандартам»; «Кримінальна справа №... *по обвинуваченню...*» (написи на відповідних папках в органах МВС та прокуратури; у радянський час вони оформлялися російською мовою);

г) у конструкціях з іншими значеннями: «Комісія *по виборах*» (табличка при вході до будинку Київської міської держадміністрації, липень 2009 року); «Кількість пропущених навчальних днів — з них *по хворобі...*» (з «Табеля навчальних досягнень та відвідування школи учнями» за формою, затвердженою МОН України, 2007 рік).

Але, з другого боку, як наслідок посилення в суспільстві уваги до чистоти УЛМ не менш помітно відбувається також звуження вживання конструкцій з *по* (як обгрунтоване, умотивоване, так і ні; див. про це також у р. VI п. 4.1.3) — у конкуренції переважно з прийменниками з (з род. в.) і *за* (з род. і ор. в.), а також зі *щодо*, у часових конструкціях — з *до*, у просторових конструкціях — також з формами безприйменникового ор. в. (сфера морфосинтаксису: див. п. 2.1.3.4.1 цього розділу):

а) у просторових конструкціях — з активізацією форм безприйменникового ор. в.: *путівник Києвом* (музеєм і т. ін.) — замість цілком звичного й зовсім не позанормативного *путівник по музею* і под., навіть у дистрибутивному значенні: *ходити магазинами*, а також конструкцій з прийменником *за* з ор. в., наприклад: «Кросворд: *За вертикаллю... За горизонталлю...*» (УШ, 3.08.2000, с. 8; див. докладніше р. VI п. 4.1.3), з прийменником *в(у)*: не *по всіх напрямках*, а *у всіх напрямках* (Б. Рицар. — Вісник національного університету «Львівська політехніка», № 453: Проблеми української термінології. Львів, 2002, с. 8);

б) у просторово-«секторальному» значенні — із заміною на форми місц. в. з прийменником *в(у)* та безприйменникові форми род. в. (хоча, звичайно, у семантичному плані це не зовсім те саме): замість «чергувати *по місту*», «черговий *по місту*» (в органах МВС та ін.) або, наприклад, «Відомство оголосило штормове попередження *по Києву*» (ГУ, 1.06.2012) пропонують «чергувати (черговий) *у місті*» і под. (у руслі таких рекомендацій замість, наприклад, «черговий *по об'єкту, по території*» слід тоді вживати конструкції з прийменником *на?*); «У разі <...> звертайтеся до *чергового станції!*» (з оголошень у метро), *черговий їдальні, роти, корабля* (Сл. військ., с. 64) і т. ін. (пор., однак, в офіційному вжитку: *черговий по станції метрополітену, черговий по роз'їзду* та ін.: КП 2010).

Проте лишаяються практично без конкуренції звороти на зразок *наряд по гарнізону, наказ по університету, депутат по мажоритарному округу* (хоча й тут уже пор., наприклад: «Тарас Чорновіл кандидуватиме за мажоритарним округом». — Е, 11.08.2001). Якщо прийняти відзначені корективи щодо вживання цього прийменника, то доведеться відмовитися й від таких, наприклад, достатньо вже усталених у народній мові конструкцій, як *поратися (працювати і т. ін.) по господарству (хазяїству)*;

в) замість прийнятих на сьогодні в текстах офіційно-ділового стилю зворотів на зразок «обрати професором *по кафедрі права*», «навчатися *по класу флейти*» (так само досить часто і в ЗМІ: «Він закінчив консерваторію *по класу фортепіано*». — ВЗ, 23.06.2005) — дедалі частіше із заміною та варіативністю (від невпевненості не тільки мовців, а й нормалізаторів мови): «закінчила музичну школу *за класом фортепіано*» (ГПУ, 1.01.2013, с. 8/24), «закінчив мореплавне училище *з класу моториста*» (УС, 12.06.2003, с. 15), *у класі кого* (РУСКар., с. 398) (пор. давніші рекомендації, наприклад: «скінчив школу в відділі *віолончеля / школу гри на віолончелі*» [Сімович 2005: 253]);

г) для вказування на об'єкт уболівання, переживань — у випадках, що їх нормативні джерела досі подавали так [пор. також, наприклад: Синявський 1931б: 276–277]: *скупчати, сумувати, журитися, тужити, плакати за ким-чим, туга за батьківщиною*, але *жалоба (траур), панахида, поминки і т. ін. по кому-чому* (наприклад: «панахида *по загиблих за волю України*»: ЗВУ, 13.08.1999, с. 16), *зітхати по кому-чому*, «*зозуля закує по кому*» (хтось помре), *дзвонити по кому-чому* («*Подзвонили по дитяті у великий дзвін*», *дзвонять по душі*: Грінч., т. 3, с. 199), «*По кому подзвін*» (роман Е. Хемінгуея в українському перекладі), — сучасна мовна практика дуже часто майже автоматично вирівнює все на користь прийменника *за*: «Відбуваються траурні заходи *за бійцями*» (УМ, 9.09.2014, с. 3), «поминальна служба *за NN*» (ВЗ, 9.05.2013, с. 2), «Хвилина мовчання *за Україною*» (З. Кріт. — УМ, 23.01.2014, с. 3), «Хвилина мовчання *за жертвами теракту*» (24 к., 23.02.2015), указ Президента України від 16 березня 2022 року «Про загальнонаціональну хвилину мовчання *за загиблими* внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України»;

г) для вказування на певний зв'язок кого з ким, стосунок кого до кого (у позначеннях близькості, спорідненості) — із заміною *по* на *за* (з ор. в.): *колеги за професією (за службою, за цехом і т. ін.)*, «товариші *за зброєю*» (ВЗ, 16.08.1999), «*NN, колега Оксани Царевич за Печерським райсудом*» («1+1», ТСН, 11.03.2015), *соратник за партією, партнер за фільмом*, «*партнер канцлера Меркель за Християнсько-соціальним союзом*» (Еспресо, Новини, 14.11.2016), «закликаємо всіх *братів за вірою*» (з Різдвяного послання Володимира, митрополита Київського і всієї України, глави УПЦ МП. — Час, 5.01.1996, с. 1), «лист заступника глави Адміністрації президента Росії Дмитра Козака до *партнерів за “нормандським форматом”*» (УП, 1.08.2020); із заміною на *з* (з род в.): *партнер з листування*, «*його партнер з бізнесу*» («1+1», ТСН, 21.09.2009), «*наші брати з розуму — на Венері*» (радіо «Мелодія», Новини, 7.10.2003), «Поліція Києва розслідує обставини вбивства військовослужбовцем його *товаришів зі служби*» (з офіційного повідомлення столичної поліції — див.: УП, 3.10.2023). Пор., однак, і вагання на цьому шляху — наприклад, у РУС 2003, с. 1200: *рос. товарищ по оружию* — укр. *бойовий товариш*, *рос. товарищ по профессии* — укр. *колега*, *рос. товарищ по службе* — укр. *товариш на службі*, *рос. товарищ по школе* — укр. *шкільний товариш*, *рос. товарищ по несчастью* — укр. *товариш у нещасті (нещастям)* (хоча в іншому місці: *собутельник* — горілчаний брат, *співбрат по чарці*), але в іншому словнику майже того самого авторського колективу (СУМ 2012): *товариш по школі, колега по партії* (с. 796), *товариш по роботі* (с. 1155); важко, очевидно, знайти подібну заміну в конструкціях з невідмінюваними іменниками, пор.: *сусід по купе, партнери по НАТО*. Проте підстав для відмови в подібних випадках від конструкцій з прийменником *по* все-таки немає, адже вони мають під собою, зокрема, й таку, безперечно, давнішу лінію, як *родич по батькові / по матері*, так само [ім'я] по

батькові, «Дарія Макогон, *по чоловікові* Полотнюк» — про письменницю Ірину Вільде (ЕУ: Словникова частина, т. 1, с. 281) і под.; так само, наприклад: *жити по сусідству*;

д) для вказування на вид діяльності або сферу її поширення, на коло компетенції чого-небудь — уже з цілком обґрунтованою заміною *по* на *з* або *для* (з род. в.). Наприклад, у назвах установ, організацій, комісій і т. ін.: Комітет з Національної премії України імені Тараса Шевченка (в УРСР це був Комітет *по* Державних преміях УРСР імені Т. Г. Шевченка), Державний комітет України з нагляду за охороною праці, Державний комітет України з промислової безпеки охорони праці та гірничого нагляду, Рада з фінансової стабільності, спеціалізована вчена рада для захисту дисертацій та ін., хоча це відбувається непослідовно, пор. (станом уже навіть на 2023 рік), наприклад: Головне управління *по боротьбі з корупцією* та організованою злочинністю СБУ, Державне підприємство *по розповсюдженню* періодичних видань «Преса» та ін.;

е) для вказування на мету або об'єкт спрямування дії, діяльності — із заміною на прийменник *з* (за аналогією до конструкцій у межах попереднього значення, пор. *комісія з техніки безпеки, чемпіон з боксу* і под., хоча в поданих далі зразках уже мав би вживатися прийменник *щодо*): «У Баренцовому морі тривають роботи з підняття човна» (УМ, 14.08.2001, с. 1), «<...> починається велика робота з пристосування болгарської мовної спільноти до умов багатомовної Європи» (М-во, 2016, № 6, с. 41), «Газеті “Товариш” <...> забезпечити всебічне висвітлення ходу роботи з референдуму» (Тов., 2001, № 19, с. 2), «— <...> Адже соратники Тимошенко лише імітують діяльність зі звільнення лідера партії» (ГПУ, 10.01.2013, с. 4), «<...> введення російських військ у Південну Осетію під час “операції з примушення Грузії до миру” в серпні 2008 року» (УМ, 7.06.2012, с. 8), «Як сказав полковник, його дивують поспішні дії прокуратури з узяття під варту командувача ВПС України» (П, 1.08.2002), «— Албанські екстремісти проводять систематичну кампанію із знищення наших храмів» (ВЗ, 3.08.1999), «Народ <...> брав на себе турботу із здачі скла та пластмаси» (С. Ярмолюк. — Д, 24.07.1998), «процедура з видачі п. Лазаренка зі США», «переговори зі створення коаліції» (Д, 14.05.1999), «Тиждень після обвалу на міжнародному валютному ринку пройшов у тривожних чеканнях можливого рішення Європейського центрального банку із зміни ставки» (Дз. т., 13.03.2004), «“Укрзалізниця” започаткувала експеримент із залучення пасажирів» (УС, 31.12.1998), «розробити рекомендації з реформи пенітенціарної системи» (ВЗ, 12.06.2003), «роз'яснити ситуацію з Іраку» (СТБ, «Вікна», 12.09.2002); навіть у зворотах на зразок *заходи з, зусилля з, кроки з*: «Про деякі заходи з дерегуляції підприємницької діяльності» (указ Президента України 1998 року), «У Києві тривають комплексні правоохоронні заходи з очищення столиці від криміналітету» (ВК, 16.05.2000), «важливість заходів із охорони довкілля» (ВЗ, 25.07.2002), «заходи з підготовки до агестації»; «титанічні зусилля України з подолання новітньої чуми» (О. Остапенко. — УМ, 10.06.1999), «зусилля зі встановлення миру» (УР-1, Радіо «Ера», Новини, 30.05.2002), «Спецслужби роблять зусилля з дестабілізації обстановки в республіці» (УП, 8.02.2017); «кроки з декомунізації України» (УС, 6.04.2000, с. 4);

є) для вказування на спосіб дії — із заміною (як умотивованою, так і ні) *по* на *за* (з ор. і род. в.): «А через кілька років мій партнер <...> за великим секретом розповів мені <...>» (КВ, 27.06.2003; пор. *по [великому] секрету*: РУС-3, СУМ-11, РУС 2003); «четверо за чергою сидять на веслах» (ВЗ, 19.03.2015, с. 7), «Обов'язки глави держави виконували за чергою три особи» (УТ-1, «Підсумки дня», 16.03.2012); ФО за гарячими слідами замість *по гарячих слідах* (див. п. 2.1.3.4.1 цього розділу); «<...> і, за можливості, ставати по двом на один східець» (з оголошень у Київському метрополітені про правила користування ескалатором, 2015 рік; в оголошеннях 2017 року — уже з формою ор. в.: *за можливістю*), пор. *по можливості* (УП 1993, с. 6) і вже виправлене видавничими редакторами відзначене місце в перевиданнях цього правопису в наступні роки, хоча нормативні словники (див.: СУМ 2012, с. 797, СУМ-20, т. 6, с. 229, т. 9, с. 47) продов-

жують подавати *по можливості / по змозі* (пор. *по суті, по совісті, по справедливості, по правді, по максимуму*, «говорити *по щирості*», «читати *по складах*» і под. [пор. також, наприклад: Синявський 1931б: 275–276]). Пор. також цілком нормативні для УЛІМ випадки закріплення конструкцій з *по* вже на рівні словотворення — у відповідних словотвірних типах: *поденний* (наприклад, оплата), *позмінний, покроковий* («у таких випадках слід діяти *покроково*»), *побатальйонно, по-батьківськи, по-українському* і под.;

ж) для вказування на відповідність дії чому-небудь, на її підставу — почастищення в ужитку зворотів з прийменником *за* замість досить звичайного досі в таких випадках *по* (пор. узвичаєні в українській мові звороти на зразок «Катюзі *по заслугі*», «Видно пана *по халявах*», «*по очах* видно», «*грати по слуху*»: «діяти *за командою*», «*за тривогию* підняв загін» («1+1», ТСН, 23.11.2010); якщо, наприклад, у СУМ-11 було тільки *по закону*, то в СУМ-20 уже *за законом / по закону*; пор. навіть «спогади *за свіжою пам'яттю*» (Дмитро Малаков. Повоєння. Спогади киянина. Київ, 2013, с. 34);

з) у часовому значенні для вказування на кінецьву межу тривання дії, стану в конкуренції з конструкціями з *по* (зі знах. в.) частішим стало вживання з прийменником *до*: «з 1-го *до 20-го числа*» (в цю межу має входити й остання дата). Мовознавці, рекомендуючи саме такі конструкції: «Встановити випробний термін з 15.04 *до 15.05*», роз'яснюють у консультаціях, що «дехто помилково думає, що прийменник *до* означає тут *до* вказаної дати» (К. Городенська. — УМ, 2005, № 3, с. 53). Справді, в досить характерних для живої мови зворотах на зразок «чекати *до неділі / до першого числа*», «з двох *до п'яти років*» це може бути так, хоча й не обов'язково. Але вже, наприклад, у зворотах на зразок «вставати *до схід сонця*», «чекати *до ночі*» цілком очевидно, що дія або стан тривають саме до настання відповідного часу, тому в тих випадках, де потрібна особлива точність, без однозначного змістового розмежування конструкцій з *до* і *по* все-таки не обійтися (пор., наприклад, в оголошеннях, у написах на зразок: «Особам *до 18 років* алкогольні напої не продаються», «Лікар приймає з 10.00 *до 14.00 год.*). Крім того, такі часові конструкції з *по*, як і конструкції з *до*, є закономірним логічним продовженням (як метафоричні переноси в історичному розвитку різних мов) відповідних просторових конструкцій на зразок *по коліно, по пояс, по горло (у воді)*, «переглянути матеріали словника *по літеру К*». Академічні словники (наприклад, РУС-3, СУМ-11, РУС 2003, СУМ 2012) подають це значення для прийменника *по* (*по цей день, по наші дні, по сьогодні, по віки вічні, з березня по серпень*) без явних обмежень, але з чергуванням у певних випадках з *до*. Пор. також уже із закріпленням на словотвірному рівні в історії української мови — розмежування, наприклад, прислівників часу *доки, докіль і поки, покіль*.

У різних випадках уникання конструкцій з *по* в прагненні до відмежування від російської мови нерідко відбувається, таким чином, дзеркальне спрощення морфосинтаксичної структури української мови, коли там, де в російській мові виступає *по*, мовці, керуючись простим алгоритмом, автоматично вживають конструкції тільки з прийменниками *з* або *за*, хоча українська мова вже могла виробити для відповідних випадків і інші засоби — наприклад, конструкції з *для* (пор.: «виборча дільниця з *виборів* міського голови»), *на* (пор.: «витрати з *проектування й спорудження* пам'ятника»: ВЗ, 18.07.2002; *за пропозицією* кого-небудь), *через* (пор. «заподіяння смерті з *недбалості*») та ін.

Уживання прийменника *при* також зазнає змін у межах досить значного сегмента його семантичного діапазону. З одного боку, відбулася певна активізація вживання цього прийменника в різних зворотах з просторовими значеннями — а) у вказуванні на перебування кого-небудь поряд з чим-небудь: «*При мікрофоні* — Михайло Сирота» (ІСТV, «Свобода слова», 8.02.2008: ведучий програми Андрій Куликов; цей зворот стали вживати й на інших теле- і радіоканалах замість уже усталеного *перед мікрофоном*, пор. назву відомої в радянський час радіопрограми «Театр перед мікрофоном»), «*При кермі* автомобіля був NN» (СТБ, «Вікна», 27.07.2015) — замість *за кермом* (пор. зразки такого вживання й до цього — *при кермі*: Максим Рильський — див. СУМ-11, т. 7, с. 550; *при теле-*

фоні: Борис Антоненко-Давидович. Нащадки прадідів. Київ, 1998, с. 121; *при роялі, при телефоні*: РУС-3, т. 3, с. 495, але для живої мовної практики Наддніпрянщини воно не було характерним; пор., наприклад, у регіолекті Галичини: «Так можна говорити, лише сидючи *при* спільному *столі* вдома чи в ресторані»: О. Грицунь, читач. Видно пана по балачці. — Пр., 23.12.1995); б) у вказуванні на розташування чого-небудь де-небудь: «будинок *при* вулиці Підвальній» (СТБ, «Вікна», 21.10.2004) — замість звичайних на сьогодні конструкцій з *на, по* (пор. увагу до подібних випадків у мовній практиці Галичини та західної діаспори з кваліфікацією їх як полонізмів [Ог. 1924, с. 239; Одарченко 1997: 126]).

З другого ж боку, відбувається, причому значно помітніше, обмеження вживання цього прийменника (як умотивовано, так і здебільшого ні) в діапазоні кількох значень — у конкуренції з прийменниками *за* (з род. в.) і *під час*:

а) у часовому значенні відповідних конструкцій — *під час* чого-небудь (пор., наприклад, у конструкціях з *при*: «Добра міна *при* поганій *зрі*». — Вирган / Пил., с. 480): «У місті взагалі *за румунів* було багато повій. <...> *За Сталіна* борделі закрили, але повій ніхто не чіпав. А *за Хрущова* їх вислали <...> *За Рад* стало менше безробіття» (КВ, 15.07.2005), що, звичайно, є цілком виправданим (пор., наприклад: «устигнути повернутися *за сонця*»). Але, з іншого боку, це має відбуватися знов-таки без крайнощів і, зокрема, з допущенням у певних випадках варіантності з *при* — як, наприклад, у назві книжки спогадів Дмитра Малакова «Оті два роки... У Києві *при німцях*» (Київ, 2002; конструкція *за німців* могла б, очевидно, провокувати двозначність розуміння), хоча пор., наприклад: «*За німців* книгозбірня була нечинна» [Шевельов 2001, т. 1: 322];

б) у конструкціях із загальним (недискретним) значенням часу / умови — коли / за умови, в разі (пор., наприклад, у загальноновживаних конструкціях з *при*: *при [першій] нагоді, при [самій] згадці про...*):

— «Подальше взаємопроникнення мов відбувається *за змішування* коду <...>» (Кр., 1998, ч. 5, с. 24), «*За переорієнтації* всього суспільства на західну систему цінностей можна очікувати <...>» (Кр., 2005, ч. 5), «Харків'яни *за пожеже, нещасних випадків* телефонують до служби порятунку» (СТБ, «Вікна», 20.02.2007), «*за тотального знищення* системи дошкільного виховання», «*за сміливих принципових дій* кошти <...> можна віднайти» (Припинити вимирання нації : Відкритий лист Національної ради Конгресу української інтелігенції. — ВК, 31.01.1997, с. 5), «*за істотного впливу*» (М-во, 2016, № 5, с. 72), «*за гострого апендициту* слід негайно <...>». Пор. у межах тієї самої публікації, того самого видання: *за алергії і при алергії* (ГПУ, 13.04.2012, с. 20), «*за переліку* <...>» (УП 1999, с. 201, хоча пор. тут же *при повторенні*: с. 205, *при збігу*: с. 219). Дуже поширилися конструкції *за підтримки, за потреби* (наприклад: УП 1999, с. 235);

— «*Під час* скорочень слів застосовують відсікання, стягування чи поєднання цих прийомів» (ДСТУ «Скорочення слів в українській мові у бібліографічних описах: Загальні вимоги та правила». Київ: Держстандарт України, 1998), хоча це має означати все-таки «в разі скорочень», а не «під час скорочень»; не *при* (*тиску, навантаженні*), а *під час* (Б. Рицар. — Вісник національного університету «Львівська політехніка», № 453: Проблеми української термінології. Львів, 2002, с. 8), «*під час вивчення мов*» (М-во, 2006, № 4, с. 33). Пор. випадки заміни конструкцій з *при* в УП 2019 (на фоні попередніх редакцій українського правопису): чергування голосних — «*під час словозміни*» і «*під час словотворення*» (с. 14–15), «*під час перенесення*» частин слова з одного рядка на інший (с. 93), а також: замість *при зіставленні* — *якщо зіставляємо* (с. 29);

в) для вказування на супутні умови, обставини чого-небудь (пор. у загальноновживаних конструкціях з *при*, наприклад: «читати *при світлі лампи*», «Полюбила козаченька / *При місяці* стоя»: з народної пісні): «Кування здійснюється *за температури* не більше 800 градусів. <...> Можна кувати і *за великих температур*» (КВ, 15.07.2005), «Матч у Єревані відбувся *за неабиякої спеки*» (Льв. газ., 29.07.2004), «Матч закінчився *за рахунку* 2 : 0»

(СТБ, «Вікна», 24.11.2000), «Прем'єра відбулася в Театрі оперети. *За анилагу*» (Г. Шеремет. — КВ, 10.04.1998); навіть *за цього* — замість уже достатньо усталеного прислівникового сполучення *при цьому*: «*За цього* проявляється цілковита байдужість до потреби у відродженні української мови» (див. у кн.: Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. Київ, 2002, с. 26), хоча пор., крім усього іншого, уже лексикалізовані одиниці *притому* і *причому* (*причім*);

г) у конструкціях зі значенням допустовості (цілком невинувато): «*за фантастичності* уявлень <...>» (Суч., 1993, ч. 2, с. 61), «*За всієї делікатності* питання я вирішив поцікавитися <...>» (КВ, 15.07.2005).

Практика такого коригування спирається також на рекомендації мовознавців ще 20-х років, але особливо, очевидно, на авторитет Бориса Антоненка-Давидовича [див: Антоненко-Давидович 1991: 167–168 (хоча тут це сформульовано не категорично)]. З іншого боку, висловлюються цілком обгрунтовані застереження проти такого надто категоричного неприйняття прийменника *при* у сфері непросторових значень як невинуватості гіперкоректності, як «штучного впровадження прийменника *за*» [Культура української мови 1990: 114–115; див. також: Літературна норма... 2013: 283–284], як «прояву своєрідного “українізування” українського мовлення носіями російськомовної свідомості» [Задорожний 2010: 529], пор. також, наприклад, у РУСКрим.: «*при швидкості 30 верстов* у (на) годину», «*при температурі в 100 градусів*» та ін.¹² Нові нормативні словники (див., зокрема: СУМ-20, СУМ 2012, РУС 2003) не внесли істотних змін у співвідношення вживань прийменників *при* і *за* порівняно із СУМ-11, РУС-3 (дещо більше це зроблено в РУС-4), хоча, звичайно, коригування в бік розширення вживаності конструкцій з прийменником *за* в певних випадках уже слід робити, визнавши, наприклад, нормативність *за сприяння*, *за наявності* (*відсутності*), *за будь-якої погоди*, *при бажанні* / *за бажання*, *за підтримки* / *при підтримці* та ін. Однак основним або й єдиним варіантом у конструкціях на зразок *при аналізі*, *при виявленні дефектів*, *при спробі втечі*, «державна допомога *при народженні дитини*» і под. має все-таки лишатися *при*, тому що, з одного боку, це вже має достатньо міцну традицію в українській мові, в тому числі в народній, а з другого боку, складений прийменник *під час* (*чого*) має не зовсім те саме значення, що *при*, та й переконувати, що явно книжні за походженням складені прийменники *під час*, у *разі* є зразками справжньої народної мови, підстав усе-таки явно недостатньо.

У сполучниках:

1) у сполучниках сурядності:

¹² Поширення в Україні протягом обстежуваного періоду зразків західноукраїнської літератури дорядняського періоду та літератури західної української діаспори показує читачам, що наявність у подібних конструкціях прийменника *при* не обов'язково має бути зумовлена саме (тільки) впливами з боку російської мови, наприклад: *при виплаті* (Іван Франко. — СУМ-11, т. 1, с. 453); *при від'їзді* (Пісні Українських січових стрільців. Львів, 1990, с. 63, 85, 91); *при заготівлі сільськогосподарських продуктів* (ЕУ: Словникова частина, стаття «Пуд»); *при арештуванні*, *при наступі*, *при зрості населення* (Олекса Горбач. Шлях зі Сходу на Захід: Спогади. Львів, 1998, с. 161, 60, 53); «Як і треба було чекати, проти нового правопису <...> виступило українське організоване вчительство, заявляючи, що таких поплутаних правил писання чужоземних слів вони в школі *при* найбільшій своїй *охоті* не зможуть запровадити» [Огієнко 1995: 241]; *при пануванні* [Шевельов 1996: 148], «Бажане поєднання двох правописно-мовних традицій не відбулося, та ледве чи й могло відбутися *при збереженні* їх обох у своєрідному, штучно накиненому компромісі» [Шевельов 1987: 161]; «*При* багато меншому морозі, але *при* великій *вогкості* людина відчуває холод значно прикріше» (Іван Багряний); *при цьому підході* [Одарченко 1997: 249]; *при його здібностях* (УАС); «*При передруку* посилання на газету обов'язкове» (ШП, 2.08.2001). Це ж підтверджують і відповідні дані сусідніх західнослов'янських мов, наприклад: пол. *przy odjeździe*, *przy silnym wietrze* (також *podczas silnego wiatru*), *przy szybkości 100 kilometrów*, *przy udziale* — за участю (кого-небудь), *przy współpracy*, чес. *při analýze*, *při teplotě* (також *teploty*) 100 stupňů (*teplota* — температура).

а) значна активізація вживання єднального сполучника *та*, зокрема й у тих випадках, де з фонетичного, семантичного (у разі певного протиставлення або зіставлення понять) і загальностилістичного боку краще було б лишати сполучник *і* (хоча у відповідних колах мовного соціуму ніхто не заперечує цілком нормативного статусу останнього, але все ж таки його синонім *та*, очевидно, сприймають як мовну одиницю ніби «більш українську»): «NN закінчила у 1997 році Київський університет імені Тараса Шевченка <...> *та* їй присвоєно кваліфікацію філолога, викладача української мови *та* [тут цей сполучник цілком на місці. — *О. Т.*] літератури», «NN закінчив у 2005 році Одеський державний екологічний університет і отримав повну вищу освіту за спеціальністю “Гідрологія *та* гідрохімія” *та* здобув кваліфікацію інженер-гідролог» (записи в дипломах), «Маскулінність *та* націоналізм: гендер *та* сексуальність у творенні націй» — назва перекладної публікації (Дж. Нейджел. — *І*: Незалежний культурологічний часопис, м. Львів, 2003, № 27), «Про засудження комуністичного *та* націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні *та* заборону пропаганди їхньої символіки» (закон, прийнятий ВР 2015 року), «Таке тату [татування. — *О. Т.*] мовою малюнка означає “крав *та* буду красти”» (ВЗ, 3.01.2013, с. 22), «Місцевий час — 16 годин *та* 55 хвилин» (оголошення на літаку авіакомпанії «Міжнародні авіалінії України», січень 2016 року; у російському варіанті оголошення — без єднального сполучника: «Местное время — 16 часов 55 минут»), «Три хвилини — *та* вечеря готова!» (Ентер, з реклами харчових концентратів, 30.04.2004); у випадках зіставлення і протиставлення понять (див. також про це: р. VI п. 3.5.1.2): «питання життя *та* смерті»; у назвах телепрограм: «Село *та* люди», «Історія *та* сучасність», «Чорне *та* біле» (інформаційно-аналітична програма на т/к ТВі, 2009 рік); у перекладах назв відомих творів художньої літератури, фільмів на українському телебаченні: романи (фільми) «Війна *та* мир», «Батьки *та* діти», «Червоне *та* чорне», «Злочин *та* покарання», «Принц *та* жебрак», «Майстер *та* Маргарита», «Живі *та* мертві» і под.; організація «Земля *та* воля»; «Україна *та* Росія : Проблеми політичних і соціокультурних відносин» — назва книжки (Київ, 2003); лінгвістичний конгрес «Мова *та* світ» (М-во, 2010, № 4–5, с. 143). У новому сполучнику, калькованому з англійської мови (див. р. IV п. 2.1), поряд з *і/або* чи не частіше (в усякому разі в документації офіційно-ділового стилю) вживають варіант *та/або*, а також, рідше, *та/чи*: «Фінансовим установам *та* ПАТ “Укрпошта” забороняється під час здійснення *та/або* виплати переказів приймати *та/або* видавати готівку іноземної валюти <...>» (з постанови НБУ України від 13.10.2017 р. за № 103), «У 2000-х роках інтернет перестав бути “книжкою, яку лише читають”, — він став полем творчості мільйонів <...> Тепер “нет” — рідний дім для кожної людини, яка має комп’ютер *та/або* сучасний мобільний телефон» (УМ, 29.12.2010, с. 6), *та/чи* (М-во, 2019, № 6, с. 65).

Таке заступлення *і* на *та* відбувається в значенні не тільки єднального сполучника, а й підсилювальної частки («навіть»): «”Крим де-факто — це російський Крим. Після референдуму *та* де-юре Крим став російським”, — казав білоруський диктатор Аляксандр Лукашенко» (УП, 9.03.2023);

б) певна активізація парного сполучника з умовно-зіставним значенням (зі значенням пропорційної відповідності) *що... то* (у конкуренції з *чим... тим*, пор. рос. *чем... тем*): «Що художніший фільм, що глибша стаття, *то* менше в них буде глядачів і читачів, і *тим* вони не вигідніші <...>» (Д, 28.11.1998, с. 7). До цієї конструкції (але не замість конструкції з *чим... тим*, а поряд з нею) привертала увагу О. Курило [Курило 1925: 156], з кінця 60-х років вона активізувалася в мові перекладної художньої літератури [див., наприклад: Пилинський 1976: 165], РУСКар. (с. 691) уже рекомендує тільки її. Слід, однак, мати на увазі певні конструктивні обмеження у функціонуванні цього сполучника порівняно зі сполучником *чим... тим* — неможливість його вживання в складних синтаксичних конструкціях з уже наявним підрядним сполучником *що* (наприклад: «Існує цілком слушна думка, що *чим* [не *що*] повніша синоніміка, *тим* багатша мова») і об-

межена можливість — у складі деяких інших різновидів таких синтаксичних побудов (див. приклад вище);

2) у сполучниках підрядності та в певних сполучних зворотах:

а) досить значна активізація сполучника *аби*, по-перше, зі значенням мети, по-друге, у з'ясувально-об'єктному значенні¹³ — у конкуренції відповідно зі сполучниками *щоб*, *для того щоб* і под. Так, у першому з цих значень: «*Аби* підтримати дитячу літературу, водночас проводиться лотерея <...>» (ВК, 18.10.1991), «Що потрібно, *аби* бути спокійним за свої гроші?» (газета «Комсомольская правда в Україні», 27.06.2003: з реклами українською мовою); можна вже констатувати закріплення в складі УЛМ нового сполучника мети *для того аби*. У другому значенні: «Пропоную, *аби* Верховна Рада дала свої висновки» (В. Рибак, голова ВР, 19.11.2013: трансляція із засідання), «Коли не треба, *аби* маг дивився, йому зав'язують очі» (Інтер, 24.08.2002: перекладна програма «Світ магії»), «Це сприяло тому, *аби* Джордж Буш на це погодився» («1+1», «Епіцентр», 8.09.2012), «Чи не дешевше, *аби* вони працювали на повну віддачу?» (ICTV, «Факти», 14.11.2001), «З початку війни не було дня, *аби* в Україні якась жінка не побивалася б за загнаним» (УМ, 27.08.2015, с. 12), «Наш передплатник NN висловив прохання, *аби* ми надрукували орієнтовні тести» (УУ, 2003, № 7, с. 35). В окремих номерах деяких газет: *аби* — 10 разів, *щоб* — жодного разу (КВ, 27.03.1998; обстежено дві сторінки газети, наприклад: «— Цього не буде ніколи. Хочу, *аби* чоловік зберіг обличчя. Не бажаю, *аби* про нього говорили абоощо», «Доводиться ночувати на виробництві, *аби* об'єкт постійно під наглядом був»);

б) досить помітна активізація причинового сполучника *позаяк* — у конкуренції з *тому що*, *оскільки* та ін. (див. далі п. 5.2.1);

в) певна активізація парного причинового сполучника [*a*] *що... то* — у конкуренції з *поки що* більш узвичаєним, особливо у книжних стилях, уживанням *оскільки... то* або просто *оскільки*: «*А що* стояла 40-градусна спека, *то* час від часу перехилив бляшанку з пивом» (КВ, 17.04.1998), «*А що* Кам'янка нині відрізана від цивілізації <...>, *то* рятувальникам довелося вивозити школярів горами» (Б. Куфрик. — Е, 3.08.2004);

г) активізація вживання, у тому числі в книжних жанрах, допустових (з допустово-умовним значенням) сполучних конструкцій з першими компонентами *хай* і *хоч* — там, де «офіційна» УЛМ досі віддавала перевагу зворотам *хто* (*де, куди, як, який, скільки* і под.) *б* (*би*) [*не*] (пор., наприклад, у РУС-3 до статей рос. *где бы ни, как бы ни* і под. лише на другому місці відповідники з *хоч*, з *хай* же немає зовсім). Наприклад: «Річ у тім, що *хай там як* структуроване суспільство, *але* найнижча верства існуватиме завжди» (Кр., 2002, ч. 6, с. 3), «*Хай там як*, а через перенесену застуду лідери жіночої збірної NN та NN у змішаній естафеті <...> участі не брали» (УМ, 12.02.2013, с. 14), «Та *хай де* проляже кордон, сербів і албанців це вже не помирить» (т/к К1, «Один день», 10.12.2007), «*Хай куди* він приходив, всюди пролітав, мов блискавка» (ТВі, перекладний д/ф у рубриці «Цивілізація», 28.11.2012), «Виходять на гімнастику, *хай які* морози не лютують» (СТБ, «Вікна», 8.01.2013); «*Але хоч би як* нас дратувала російська “попса” <...>, не треба себе

¹³ У діалектологічних описах народнорозмовної української мови функціонування сполучника *аби* в цих значеннях обмежують групою південно-західних говорів [див., наприклад: Матвіас 2007: 46]. СУМ-11, як і СУМ-20, подають ці значення *аби* без стилістичних обмежень (в УЛМ радянського періоду вони вживалися переважно в мові художньої літератури та публіцистики, хоча, звичайно, не так широко, як тепер), але, наприклад, РУС-3 — з ремаркою «обл[астное]» (т. 3, стаття *чтобы*). М. Левицький [Левицький 1921: 25] характеризував такі слововживання як «поганий полонізм». І. Огієнко, відзначаючи ширше функціонування сполучника *аби* в цих значеннях у перших пам'ятках [див. про це також, наприклад: ІУМ: Морфологія, с. 460], констатував його відсутність у мові «Великої України», а в західноукраїнських говорах під впливом польської мови — часте вживання (Ог. 1924, с. 12). Сучасні оцінки цього явища з боку фахівців коливаються від різко критичного ставлення [див., зокрема: Караванський 2001: 58, 208, 221 (з досить нешанобливою його характеристикою як «абикання»); Довідник 2005, с. 30] до повного схвалення [див., зокрема: Городенська 2010: 77, 129–131].

дурити», «Це наша мова, хоч би якою говорили народ і держава» (Кр., 2002, ч. 6, с. 23), «Президент США <...> пообіцяв не покривати винних, хоч би скільки їх не було» (УМ, 13.03.2012, с. 5), «— Батьківщину треба любити, хоч би якою вона була» (ГПУ, 6.04.2011, с. 7). Звороти з *хоч* (*хоч як* та ін.) замість зворотів *як би не (було)* і под. («їх, здається, народна мова не знає») рекомендувала, як відомо, О. Курило [Курило 1925: 151–152], їх пропонують [Антоненко-Давидович 1991: 171; Вирган / Пил.], звороти з *хай* (*хай як, хай де* і под.) рекомендує РУСКар.; з прямою характеристикою зворотів на зразок *як би не...* як русизмів (В. Дончик. — УУ, 2001, № 1, с. 17)¹⁴. Але пор., з іншого боку, наприклад, в ідіостилі Івана Огієнка: «*Де б ти не жив <...>*, скрізь завжди мусиш уживати тільки однієї соборної літературної мови й вимови, тільки одного спільного правопису» [Огієнко 2010: 39];

г) певна активізація звороту *що він* (у відповідних родах, числах і відмінках другого з цих слів) у конкуренції зі сполучним словом *який* у складнопідрядних реченнях з означальною частиною — звичайно в непрямих відмінках, значно рідше в називному (у функції підмета): «<...> план мирного врегулювання карабаської проблеми, *що його* мимовільним причіником був экс-президент» (КВ, 20.02.1998), «Зауваги й пропозиції до проекту нової редакції “Українського правопису”, *що його* (проект) опубліковано 15 серпня 2018 року» — назва публікації (Р. Воронезький. — Сл. Пр., 15.11.2018, с. 6), «Чи варто повертати до наукового обігу терміни, *що їх* мало хто знає?» (Вісник національного університету «Львівська політехніка», № 503 : Проблеми української термінології. Львів, 2004, с. 3), «<...> установчі збори <...>, *що вони* відбулися недавно» (Сл., 1992, ч. 4, с. 3), «“Слово” приймає за велими помірну ціну рекламу культурологічного штібу, *що вона* не розходиться з напрямом часопису» (Сл., 1992, ч. 5). У 20-ті роки цей зворот був об’єктом зацікавлення мовознавців [див.: Курило 1925: 149–150; Ізюмов, с. 299: стаття рос. *который*], але в сучасних нормативних граматиках уживання його допускають тільки для форм непрямих відмінків [Курс... 1952, т. 2: 189].

У частках спостерігається:

— розширення вживання *са́мо* в конкуренції з *же* (*ж*): «Ці *само* статті <...>» (див.: Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. Київ, 2002, с. 131), *стільки само*, наприклад: «Вони коштують *стільки само*, як і російські товари» (СТБ, «Вікна», 3.02.2014; ICTV, «Факти», 19.08.2012); особливо в примітках — бібліографічних посиланнях у наукових працях (замість повторного називання згаданої перед цим праці): *Там само* (хоча лишається без змін уживання в аналогічній функції звороту *Його ж / Її ж* замість прізвища автора, названого в попередній примітці, наприклад: 1. Булаховський Л. А. Вступ до <...> 2. *Його ж*. Нарис <...>). Словники (РУС-3: стаття *же*) й до цього рекомендували на першому місці звороти *такий самий, так само, там само*, однак у реальній літературномовній практиці останній з них уживався все-таки помітно рідше порівняно з *там же* (важко також передбачити, чи приживеться співвідносний зворот *тут само* в можливій конкуренції з *тут же*, наприклад: «Цей захід проходив *тут само*»). Пор. також уживання *такий само*: «кожен міг опинитися в *такій само* ролі» (Дмитро Малаков. Повоєння. Спогади киянина. Київ, 2013, с. 131).

У вигуках:

— відновлення активності вживання *Слава!* у конкуренції з *Ура!* для вираження цілковитого схвалення чого-небудь, почуття захоплення. Цей вигук уже офіційно запроваджено в діяльності ЗСУ. Пор. також у ширшому вживанні, наприклад: «В часи правописної анархії, що панує нині в Україні, годилося б захоплено гукати “*слава!*”» —

¹⁴ Пор. також у значенні рос. *как бы то ни было*, відповідниками до якого словники пропонують *хоч би що, хоч що, хоч як* та ін. (Вирган / Пил., с. 388), *як не є, що б там не було* (РУС 2003), але ЗМІ схильні до вживання зворотів з *хай*: «*Хай там як*, а <...> португалець став на крок ближчим до виграшу» (УМ, 28.02.2013, с. 15).

про вихід нового словника (К. Родик. — Сл., 1995, ч. 1, с. 3), але в побутовому слововжитку переважно лишається за традицією *ура*;

— активізація вживання *дякую* в конкуренції зі *спасибі*, у тому числі з поширенням підсилювальних зворотів з цим словом: *Дуже дякую!*, *Велике дякую!* («І за цей новий світогляд — велике дякую учасникам Революції гідності та Небесній сотні». — Е, 23.11.2017, с. 1; «Дякую вам велике за участь у програмі» — теле- і радіоведучі запрошеним учасникам);

— розширення вживання комбінованого вигуку зі значенням спонукання до дії *ну ж бо* (див. р. VI п. 3.1).

У конкуренції між двома запозиченими (неслов'янського походження) словами вжитку при цьому також зазнає обмежень переважно те з них, що наявне й у російській мові¹⁵.

Наприклад (першим членом у таких парах іменників подано слово, яке актуалізувалося останнім часом у вжитку і яке може бути наявне також у польській мові): *буриштин* — *янтар* («Вироби з *буриштину*» — таблички з написами в магазинах; ДП «*Буриштин* України», м. Рівне; ЗМІ, особливо в 2015–2017 рр., регулярно повідомляли про «*буриштинову* *лихоманку*», «*буриштинові* *війни*», «*буриштинову* *мафію*», діяльність *буриштинокопачів* — про нелегальний масовий видобуток цієї речовини на Волині, на півночі Рівненської, Житомирської областей; населення цих територій у розмовній мові вживає звичайно, як і перед цим, *янтар*; у РУС-3 *буриштин* було подано як застаріле, в СУМ-11 — нейтрально, але з відсиланням до *янтар*, так само в УРЕ-II, тоді як у СУМ-20, Сл. син. — уже як домінанту цього ряду); *валіза* — *чемодан*; *гасло* (слово слов'янського походження: див. ЕСУМ, але в масовій свідомості сприймається, безперечно, як неслов'янське) — *девіз* / *лозунг*; *діамант* — *брільянт* (у РУС-3, СІС 1974, СУМ-11 основним членом пари подано *брільянт*, тоді як у РУС 2003, СУМ-20, СУМ 2012, Сл. син. — *діамант*); *кава* — *кофе* (у СУМ-20 *кофе*, *кофейний*, *кофейник* подано вже з позначкою «розм.»); *краватка* — *галстук* (так, у новій фразеології вже без варіювання синонімів: *зустріч без краваток* — про неофіційні зустрічі представників керівництва різних країн; пор. у радянський час, наприклад, тільки *піонерський* / *червоний галстук*: СУМ-11); *мапа* — *карта* (географічна, а також переносно; лишається, однак, без змін, як і в польській мові, функціонування *картографія*, *картографічний* і т. ін.); *оксамит* — *бархат*; *піг(т)улка* (у РУС-3 — з позначкою «обл.», у СУМ-11 не подано зовсім, тоді як у СУМ 2012 — подано вже нейтрально, у СУМ-20 також нейтрально, але з відсиланням до *таблетка* і *пілюля*; у РУС-4: рос. *пілюля* — укр. *пігулка*, *пілюля*) — *таблетка* або *пілюля* (пол. *pigulka* — це тільки «пілюля»); *родзинки*, мн., — *ізіум* (Ізіумов, РУС 1937: до рос. *изюм* — тільки *родзинки*; РУС 1948, РУС-3: *ізіум*, *родзинки*; РУС 2003: *родзинки*, *ізіум*; СУМ-20: *ізіум* — з відсиланням до *родзинки*; у посібнику з культури мови для одного з телеканалів — тільки *родзинка* [Кириченко 1996])¹⁶; *серветка* — *салфетка*; *тека* (*течка*) — *папка*; *терён*, перев. у мн. (у поточній мовній практиці часто з наголошуванням *тёрен*:

¹⁵ Це переважно синонімічні (дублетні) пари, конкуренція між членами яких досить помітно завлягла про себе в «наддніпрянській» літературній мові протягом усього ХХ століття і яка в різні періоди могла то посилюватися, то ослаблятися (залежно як від власне мовно-нормативних чинників, так і особливо від тенденцій загальної культурно-мовної політики в країні). Одним із членів таких пар є одиниці, наявні не тільки в «офіційній» УЛМ, а й у живій мові Наддніпрянщини, тоді як другим — одиниці, що їх уже пропонувала для активного вжитку як «більш українські» мовна практика 20-х років і/або пропонувала / пропонує західноукраїнська та діаспорна мовні практики (хоча значна частина їх є за походженням полонізмами, як і запозиченнями з інших мов, насамперед германізмами, також переважно через посередництво польської мови).

¹⁶ Значно частіше, ніж *ізіуминка*, слово *родзинка* виступає також у переносному значенні «те, що надає особливої, своєрідної привабливості кому-, чому-небудь»: «Але головною *родзинкою* вечора став фінальний забіг на дистанції 5000 м серед жінок» (ВЗ, 13.08.2001: Турнірна мозаїка), «А сьогодні маємо всі підстави залучити до визначних здобутків і мистецькі заходи III Всесвітнього форуму українців, як і *родзинки* фестивалю культур національних меншин» (Ю. Богуцький, міністр культури України. — УК, 22.08.2001).

«на *тєренах* України»), — *територія*; *фахівець* / *спеціаліст*; *шпиталь* — *госпіталь* (СУМ-20, наприклад, подав друге з цих слів уже з відсиланням до першого, хоча в похідних дієслівних формах цього не зроблено).

У прикметниках: *помаранчевий* (колір) — *оранжевий* (зокрема, на позначення за шкалою рівнів небезпеки однієї із зон поширення пожежі, певного стихійного лиха — урагану, повені, землетрусу, в Україні з весни 2020 року — однієї із зон поширення пандемії вірусу COVID-19 і, відповідно, однієї із зон карантину: «*”помаранчева” зона*» — поряд із «зеленою», «жовтою» і «червоною»; див. також про деякі інші факти співіснування / конкуренції цих синонімів у р. І п. 9.1.6: «*Помаранчева*» революція та ін.), хоча не виявляє тенденції до активізації й інший синонім, що виник уже на слов'янському ґрунті, — *жовтогарячий* (можливо, через його надто прозору внутрішню форму); *фаховий* — *професійний* і *фаховий* — *спеціальний* (*спеціалізований*): так, замість курсу в системі вищої освіти «українська мова за професійним спрямуванням» тепер дедалі ширше вживається назва «українська мова фахового спрямування»; «Перелік наукових *фахових* видань України», які вважаються чинними для захисту кандидатських і докторських дисертацій; у похідних: (*не*)*фаховість* — (*не*)*професіоналізм*.

Тематичної лінії антиросійського напрямку в тенденціях сучасного пуризму прямо стоєть також активізація уникання вжитку старослов'янців із заміною їх на власне українські слова: *вояк* замість *воїн* (див. вище); *всенічна* (церковна служба) поряд з традиційним *всенішня* (СУМ-20); розширення вживання *голова* в значенні «головна особа; керівник» у конкуренції з *глава*: *голова держави* («Леонід Брежнєв — *голова* СРСР». — Еспресо, 6.08.2016: з перекладного д/ф — очевидно, як переклад англ. *leader*), *голова Палестинської автономії*, *голова МЗС України*; *голова УПЦ КП Філарет* («1+1», ТСН, 28.09.2000), «Володимир Зеленський зустрівся з *головою* ПЦУ Епіфанієм» (24 к., 1.05.2019: рухомий рядок новин), *голова католицької церкви* (УТ-1, УТН, 18.01.2000); «Хто у вашій родині *голова сім'ї?*» (Г. Паламарчук. — Сл. Пр., 2000, ч. 3); пор. у поданні того самого сюжету на різних телеканалах: *глава Адміністрації Президента України* (УТ-1, УТН, 6.07.1998: як офіційна назва цієї посади) і *голова Адміністрації Президента України* (СТБ, «Вікна», 6.07.1998) (таке вживання іменника *голова* було, звичайно, й до цього, але в останні десятиліття радянського періоду між цими словами загалом закріпилося розмежування [пор., наприклад: Зорівчак 2005: 137]: *глава* — це «керівник (узагалі)»: *глава делегації*, *глава секти*, *глава уряду*, тоді як *голова* — це офіційна назва осіб з функціями відповідних керівників: *голова зборів*, *засідання* — і на відповідних посадах: *голова уряду*, *Голова Верховної Ради України*). У конкуренції не тільки з *алфавіт*, але й з *азбука* активізувалося вживання *абетка*, хоча якщо *абетка* й *алфавіт* — це семантично тотожні синоніми, то застосування слова *азбука* обмежується все-таки сферою кириличного письма. Замість *ангел-хранитель* уживають *ангел(янгол)-охоронець* (із західноукраїнської мовної практики поширилося також *ангел-хоронитель*). Назва російського к/ф «Кровные узы» на рекламних щитах у Києві (2008 рік) подавалася як «Кровні *пута*».

У тому разі, коли церковнослов'янizm уживається в мовній практиці Галичини / УГКЦ, його можуть сприймати у «Великій Україні» не як «росізм»: «Христос *рождається!*» — наприклад, вертепне дійство під час святкування Різдва 7 січня 1997 року на майдані Незалежності в Києві.

5.2. Взаємодія тенденцій до етнізаційного і до елітарного пуризму (навіть з можливими випадками переважання при цьому останніх). Хоча в прагненнях до увиразнення самобутності лексичного складу УЛМ, на переконання прихильників такого її нормативного оновлення, має реалізовуватися насамперед тенденція до обмеження в її складі питомої ваги іншомовних слів (запозичень як з неслов'янських, так і з російської мови) з якомога повнішим заступленням їх одиницями питомої лексики, однак загальна картина цього явища виявляється складнішою й не такою однозначною і в будь-якому разі не

зводиться тільки до посилення власне (етнізаційного) пуризму. Потужних обертів набрав також рух до елітарного пуризму (див. про цей напрям пуризму в р. VI п. 3.5), що може реалізовуватися як незалежно від етнізаційного пуризму й навіть усупереч йому, так і (значно частіше), — вступаючи з ним у взаємодію й при цьому посилюючи його ефективність (це стосується не взагалі етнізаційного пуризму, а тільки його антиросійського напрямку) або ж, навпаки, вступаючи з ним у конкуренцію.

5.2.1. Серед прикладів елітарного пуризму — «модних» явищ сучасного мововжитку, не пов'язаних (або пов'язаних лише певною мірою, додатково) з усвідомлюваним або стихійним відмежовуванням від російської мови, можна навести, зокрема, активізацію вживання:

— прислівникового сполучення *під орудою* (сам іменник *оруда* «керівництво» при цьому не активізувався в ужитку) замість досі загальноживаних *під керуванням* або *під керівництвом* — досить часто в контекстах на зразок: «Виступає оркестр (хор, ансамбль) *під орудою* NN», «оркестр народних інструментів *під орудою* Св. Литвина» (Сл. Пр., 22.04.2004, с. 5), «партія Народний фронт *під орудою* прем'єр-міністра Арсенія Яценюка» (ВЗ, 27.08.2015, с. 6) (пор. щодо такої активізації відповідну рекомендацію РУСКар., с. 661; РУС-3 у статті *руководство*, СУМ-11 подавали *оруда* в такому значенні як застаріле, хоча в мові художньої літератури воно вживалося, зокрема у звороті *під орудою*; СДМ 1930, с. 190, рекомендував *під орудою* також для ділового стилю; СУМ-20 у руслі своєї «лібералізаційної» політики подає вже не тільки *під орудою*, а й самі *оруда* цілком нейтрально). Утім, певну роль у такій активізації міг відігравати й етнізаційний пуризм — відштовхування від рос. *под управлением і под руководством*;

— сполучника / прислівника *[а] відтак* у поки що не фіксованому академічними словниками (див., наприклад: СУМ-20, СУМ 2012) і критикованому мовознавцями [див., наприклад: Пилинський 1976: 99, 259 (можливою причиною виникнення цього значення *відтак* автор вважає паронімічне зближення слова з рос. «итак»); Русанівський, Єрмоленко 1978: 95; Пономарів 1999: 46] значенні «[а] отже; [а] тому», яке, на відміну від попереднього прислівникового значення цього слова «потім, після цього» [Гладкий 1929: 139; Жовтобрюх 1991: 136], уже не має західноукраїнського походження. Уживання його, набувши певного поширення ще в останні десятиліття до описуваного періоду, тепер ще більше активізувалося. Наприклад: «<...> цілі стоси зошитів, які ось-ось будуть запущені в торговельну мережу, *а відтак*, виготовлені іншими підприємствами» (Т. Сергійчук. — ЛУ, 4.07.2002), «Пройшли дощі, і в лісах з'явилося чимало грибів. *А відтак* — перші випадки отруєння» (ВЗ, 4.08.2004), «Що поробиш, якщо наші співгромадяни не вірять у банківську таємницю, *а відтак* бояться довіряти свої кошти банкам» (ВК, 21.02.2013, с. 6), «Натомість львівська школа схильна до більшого патріотизму, *відтак* суб'єктивізму оцінок <...>» (Т. Батенко. — П, 13.07.2002), «Змагання <...> проходили на тлі загрози виключення боротьби із програми Олімпіади-2020. *Відтак* турнір у Палаці спорту запам'ятався високою відвідуваністю <...>» (УМ, 22.02.2013, с. 8);

— сполучника причини знаменитого *позаяк*, на долі і якійсь магичній силі якого варто спинитися докладніше [див. про це також: Пилинський 1977: 59; Терлак 2009: 124–125]. Функціонування його в мові осіб саме «української орієнтації» як своєрідного ключового слова, слова-виклику для «чужих» і слова-пароля для «своїх» відзначалося протягом ХХ століття неодноразово: «Не знаючи гаразд мови, ми залюбки засвоювали всякі дивогляди, подибувані в галицьких виданнях, вважаючи їх через їх незвичайність для нас за якийсь особливий мовний спеціалітет. Пригадую собі, що нам незвичайно припало до вподоби слово “*позаяк*”, яке заніс до нас лубенський громадянин як галицьку новинку. Але ще частіше несвідомо засвоювали» (зі спогадів Володимира Дорошенка про 1890-ті роки на Полтавщині — цит. за [Чапленко 1970: 118]); «Мій дядько по матері Василь Яновський, котрий вчився разом із Петлюрою в Полтавській духовній семінарії й ще до революції

дивився з тугою на портрет Шевченка, співав “Шалійте, шалійте, скажені кати” й за кожним словом вставляв “*позаяк*”, цебто був, як тоді називалось, українофілом <...>» (Борис Антоненко-Давидович. На шляхах і роздоріжжях : Спогади. Невідомі твори. Київ, 1999, с. 220: ситуація початку ХХ століття); «<...> а був же <...> 1918 р., коли “*позаяк*” аж ряхтів у балачках, у друкованих та писаних текстах, коли він становив собою ознаку немовби цілковитої чи навіть рафінованої “українськості” й перевершеної українізованості. Недарма ж тоді не лише дехто з так званих україножерів саркастично називав українців “*позаяками*”, ба й від українського селянина подекуди можна було почути на адресу тодішніх, наприклад, гайдамаків такі фрази: “О, вже ті *позаяки* приїхали!.. Учора тим *позаякам* чосу дали!” й т. ін. Гайдамаки-бо 1918 р., наслідуючи інтелігентів, справді частенько вживали *позаяк*. Це слово правило їм за своєрідний комільфотний фасон, що мав заступити собою колишню звичку українців-солдатів російської армії “образовані слова виражать” і цими словами відрізнити свою балачку від нормальної селянської мови» [Сулима 1928: 32]; «Затямте собі слово — *позаяк*. Це дуже вкраїнське слово. Що воно значить, я й сам не знаю, але людина без нього не українець <...> Коли вас хто спитає: “Українську мову знаєте?”, кажіть: “*Позаяк* я її вчив, значить, знаю”. Квит! П’ять! І вищий розряд, як кваліфікованому знавцеві мови української» (Остап Вишня. Перші кроки (поради для ще не українізованих), 20-ті роки). У 60–80-х роках це слово вживалося, хоча й нечасто, в художній літературі радянської України, однак РУС-3: до рос. «поскольку», СУМ-11 подавали його з позначками «заст.» і «жарт.», УРС-6 — «арх.» і «жарт.»¹⁷. У 90-х же роках воно стало досить частотним (безперечно, як слово з ореолом «українськості» і як проскрибоване перед цим), вступивши в конкуренцію зі сполучниками *тому що*, *через те що*, з більш книжним *оскільки*, а також з *бо*. Наприклад, у друкованих ЗМІ (особливо в їхніх перекладних варіантах): «Взагалі в Києві їм [депутатам Державної думи РФ. — О. Т.] багато чого не подобається. Наприклад, колишній міністр закордонних справ, *позаяк* балотувався у Раду за списком Руху; нинішній міністр, *позаяк* підштовхує Україну до Європи замість того, щоб пристати на запрошення московських євразійців і податися з ними до Азії. Не подобається Кучма, *позаяк* він не Лукашенко. Не подобається Україна, *позаяк* вона не Малоросія» (О. Медведєв. — КВ, 10.07.1998; у матеріалах зазначеної газети це слово взагалі було досить частотне), «Софі Лорен про Джину Лоллобріджиду: “Мені немає чого сказати про Джину, *позаяк* мене з дитинства навчали не чіплятися до підстаркуватих жінок”», «Девід Лансен про Джулію Ендрюс: “Я не можу бути шанувальником Джулії, *позаяк* слабую на діабет”» (КВ, 20.09.1996), «Рідні не наполягали на розтині тіла, *позаяк* вважали його смерть природною — через старість. І тільки через півроку син померлого наполіг на ексгумації, *позаяк* вважає, що <...>» (Т. Жирош. — Е, 3.08.2004); в офіційно-діловому стилі — у зразках позовної заяви: «Наказом <...> я звільнений з роботи, *позаяк* робота водія мені протипоказана» (Цивільно-правові документи. Київ: Наукова думка, 1997, с. 183); у науковому стилі: «Своєю мовою Шевченко об’єднав усі частини української етнографічної території, *позаяк* Звенигородщина — це те місце, де перехрещуються західні та північні говори» (І. Фаріон. — УУ, 2003, № 4, с. 34). У сучасних словниках цей сполучник подають з позначками «рідше» (рос. *поскольку* — укр. *оскільки*, рідше *позаяк*: РУС 2003), «розм.» (Сл. син., т. 1, с. 77), «нар.-розм.» (СУМ 2012) і вже без будь-яких обмежувальних ремарок (РУС 1998, с. 430; РУС-4: до рос. «поскольку»; УТС; СУМ-20). Його вживає або

¹⁷ Матеріали «старої» лексичної картотеки ІУМ (вона укладалася до середини 80-х років) містять по кілька карток на це слово з творів Івана Франка, Михайла Коцюбинського, Лесі Українки, по одній картці з творів Василя Стефаника, Володимира Самійленка й несподівано багато — з творів Григорія і Григора Тютюнників. У творах Олександра Корнійчука, Олеся Гончара (роман «Перекоп»), Михайла Стельмаха це слово вкладається звичайно в уста «українських буржуазних націоналістів» (під час Української революції 1917–1921 рр.).

підтримує активізацію його вживання також частина тих українських мовознавців, що пишуть на теми культури й чистоти української мови [див., наприклад: Пономарів 1999: 120, 124; Терлак 2009: 125; Вакуленко 2018: 29–30, який, заперечуючи твердження про відносну недавність появи цього слова в українській мові, засвідчує його наявність у мові творів або листів І. Вагилевича, Я. Головацького, Л. Чопея; див. також: Городенська 2010: 128]. Однак не зайвим при цьому, звичайно, буде згадати й про те, що проти захоплення цим словом неодноразово застерігали й філологи, письменники, яких важко запідозрити в тих чи тих «неукраїнських» симпатіях, як проти «дуже незугарно вдуманого слова, <...> непотрібного новотвору», «недотепного *позаяк*» [Левицький 1920: 23–24], як «штучного галицького новоутвореного злучника» (Ог. 1924, с. 294), як «штучного» [Курило 1925: 153], як застарілого [Шерех (Шевельов) 1951: 114 (у звороті «український *позаяк*)»], як «штучного, непотрібного» [Антоненко-Давидович 1991: 192–193], як «неоковирного слівця» [Качуровський 1994: 45] та ін.¹⁸

Часто це випадки посилення вже наявної або встановлення нової конкуренції між лексичними одиницями з колишнього західноукраїнського варіанта УЛМ та сучасного регіолекту Галичини й мовної практики західної української діаспори, у тому числі з їхніми полонізмами (див. докладніше р. V п. 5.3.2), з одного боку, і досі усталенішими в «офіційній» УЛМ одиницями, з другого боку. З-поміж особливо поширених останнім часом у загальноукраїнському мовному полі одиниць такого походження можна назвати, зокрема:

— *знаний* (з похідними) — у конкуренції з *відомий*: «Ну а якщо вже йдеться про Кучму — представника *знаного* хитрістю народу, то тут і поготів» (КВ, 30.01.1998), «Борис Антоненко-Давидович: *Знаний і незнаний*» (напис на обкладинці книжки письменника «Нащадки прадідів». Київ, 1998), «*Знані люди України*» (книжкова серія видавництва «Бібліотека українця», 2001 рік), «У Сорочинцах розпочався *найзнаніший* український ярмарок («1+1», ТСН, 15.08.2007), *малознаний, широкознаний, незнаний* («в країнах, які розвиваються на національній основі, проблема суржика *незнана*»: Анастолій Погрібний. — УУ, 2005, № 1–2, с. 9), *знаність*;

— *завзічай*¹⁹ (пор. *за-звічай*: Жел., т. 1, с. 288; пол. *zazwyczaj*) — у конкуренції зі *звичайно* (у значенні обставини «здебільшого, так, як завжди, як правило»): «російсько-

¹⁸ Пор. також, наприклад: «<...> та ще гірші новотвори (згадаймо хоча б колишнього славнозвісного “позаяк” чи “врешті-врешт”, що колись робили “шікарною” нашу літературну мову) намагаються стабілізуватись та розростись, якщо їх припустити до вжитку в літературі» (В. Королів-Старий. Небезпека рідній мові. — Рідна мова, 1937, с. 28–29). Максим Рильський у поемі «Мандрівка в молодість», згадуючи суперечки щодо цього слова, які, очевидно, нерідко точилися в тодішніх колах української орієнтації (серед «українофілів», як офіційно їх тоді іменували), описав це так: «<...> Там кожної пори / Могли ви бачити бухгалтера й поета, / Що замість випивки чи карточної гри / Вели завзятий спір (така вже в нас прикмета!), / Чи слово є таке вкраїнське — *позаяк*? / І аргумент лунав: у нас не кажуть так!». Ось приклад використання цього слова для іронічної характеристики мовця (кінець 20-х років): «Колись після роботи до мене підійшов діловод і почав умовляти мене, щоб я пішла з ним обідати. Він говорив: “*позаяк*” (він так і говорив — “*позаяк*”) йому видали аванса й “*позаяк*” сьогодні день його народження, він хоче трохи пошпацірувати зі мною на бульварі й випити зі мною ж пляшку пива. <...> Його нещастя було в тому, що на нього мало звертало увагу начальство й не давало йому вищої посади, а “*позаяк*” він хотів бути управділом, то “така затримка кар’єри” не могла не тривожити його» (Микола Хвильовий. Сентиментальна історія).

¹⁹ Пор. щодо особливостей наголошування цього слова: *завзічай* («Тож затемна він причвалав на став, / Зігнувшись ще більше, ніж *завзічай*»). — Максим Рильський / *завзічай* (ОСУМ 1994) / *завзічай* (СУМ-20). Пор., наприклад, таке подвійне наголошування у зворотах на зразок (див. СУМ-11): *для звічаю* (пор.: «Як доньки я справляв весілля, — / *для звічаю* покликано й його») і «<...> *для звічаю* / <...> *наливаю*». — Максим Рильський. Переклад поеми Адама Міцкевича «Пан Тадеуш», *бути в звіччій* («за звіччій») у кого, де («такі діла *за звіччій*»: «Пан Тадеуш»), *мати за звіччій*, *своїм звіччєм* і под. («Латин по царському *звічаю* / Енею дари одрядив»). — Іван Котляревський; «Цю весну все геть повідь поняла. / І над *звіччій* далеко мріють хвилі...» — Михайло Старицький; «За прадідівським лагідним *звіччєм* / за

мовні українці *завзвичай* уражені “малоросійським” синдромом» (Суч., 1995, ч. 12, с. 86), «Рак тіла матки і яєчників *завзвичай* трапляється у немолодих жінок», «А газ, який *завзвичай* вибухає, руйнує не одну квартиру, а весь блок» (КВ, 29.05.1998, с. 19, 20), «*Завзвичай* тренерський штат команди очолює іноземний фахівець» (Д, 16.09.1998, с. 8), «Недостатня кількість цієї сполуки виникає *завзвичай* при незбалансованій дієті» (з анотації до ліків «Ензимтал», Індія, 2001 рік), «Дозування: *За звичай* [з написанням окремо. — О. Т.] призначається триразовий прийом <...>» (з анотації до ліків «Карсил», Болгарія, 2001 рік), «— Ми схилиємося до думки, що зима буде така, як *завзвичай*» (ГПУ, 5.11.2013, с. 22); у складі вставних конструкцій: «Напередодні ввечері він, як і *завзвичай*, припаркував автомобіль на стоянці» (УМ, 25.04.2013, с. 3); навіть як вставне слово: «*Завзвичай*, перемішали борщ з мухами, тобто традиційну пісню з дансинго-дискотечними зразками» (КВ, 7.03.1997, с. 2), «Дорослих хлопців, *завзвичай*, у таборах менше, ніж охочих до пригод дівчат» (ВЗ, 10.08.1999) (пор., наприклад, ще в Євгена Маланюка — у статті «До проблеми большевизму»: «Тодішній служитель московської Церкви, *завзвичай*, був неписьменний <...>»). Певну роль в активізації вживання цього слова, можливо, відіграло й відштовхування від російської мови, оскільки *звичайно* в структурному плані дещо нагадує рос. *обычно*. Цей прислівник стає вже основою для творення словотвірного гнізда: «*завзвичайна* подія»; Ю. Нікітський. Життя та *завзвичайні* пригоди Тамарочки Павлівни (Київ, 2012 — назва книжки);

— *назагал* (УОС 2009, СУМ-20; це слово й давніше вживали письменники, журналисти, але словники його не фіксували) або (з окремим написанням) *на загал* — у конкуренції із *загалом*: «*Назагал* спектакль справляє гарне враження» (МГ, 27.12.1993), «*Назагал* в Іспанії загинули троє наших співвітчизників» (Н, «Репортер», 16.03.2004), «— Як *на загал*, то ще тримається рідна мова серед еміграції?» (журнал «Україна», 1990, № 12, с. 9), «*На загал* працівники Міністерства освіти радять уникати випадків <...>» (Е, 11.07.2002), пор. пол. *na ogół*;

— *наразі* (див. про особливості наголошування цього слова: п. 1.3.7), що активізувалося вжитку як у попередньому значенні «поки що; на цей час, на цей момент — про поки що незмінний, попередній стан речей»; пор. пол. *na razie*)²⁰, що його СУМ-11 кваліфікував як діалектне (з ілюстраціями із творів західноукраїнських письменників або на західноукраїнську тематику), а СУМ-20 — як розмовне [пор. оцінку цього прислівника як небажаного полонізму: Домбровський 1923: 19; Одарченко 1997: 115; як галицького за поширенням: Ог. 1924, с. 245], наприклад: «*Наразі* всім дякую за увагу!» (УТ-1, УТН, 18.11.1996: ведучий), «*Наразі* це всі повідомлення з “Вікон”» (СТБ, «Вікна», 18.06.1998), так і ще більше в кількох метонімічно переосмислених значеннях: а) «у цей час; зараз; тепер», виступаючи там, де донедавна ці самі мовці вживали б, цілком можливо, *зараз*: «— Де *наразі* перебуває Михайло Юрійович?» (КВ, 20.03.1998), «Втім, не про баланс плюсів і мінусів *наразі* йдеться» (Анатолій Погрібний. — ЛУ, 12.01.1995), «Те, про що *наразі* мовиться, потребує наполегливих і тактовних роз’яснень» (Анатолій Погрібний. — УУ, 2002, 2, с. 4), «Майже три години <...> медики боролися за життя дівчинки. <...>

стравами заставленим столом / нас частували там гарячим чаєм <...>» — Освальд Бурггардт (Юрій Клен)).

²⁰ Це значення продовжує активно вживатися в західноукраїнському регіоні, пор., наприклад: «Зиму *наразі* не відмінили» (О. Климишин. — Газета «Галицька зоря», м. Дрогобич, 8.07.1997), «Але навчання розпочнеться 1 вересня. Тож *наразі* школярі можуть ще цілий серпень спокійно відпочивати» (Н. Паньків. — СП, 27.07.2000), «Разом із тим, джерела агенції запевняють, що *наразі* президент України не підписував указу» (П, 7.06.2003), «Львівська міліція може полегшено зітхнути. *Наразі*...» (О. Узарашвілі. — ВЗ, 5.04.2002), «Але про трансплантацію не йдеться — як бачите, *наразі* це перший вдалий випадок у світі» (І. Львова. — Е, 19.03.2015, с. 3), хоча вже й тут виступає також новіше значення цього прислівника: «*Наразі* особи зловмисників встановлено» (ВЗ, 7.06.2000: з кримінальної хроніки), «— *Наразі* галицькі хлібороби збирають у середньому по 27,4 центнера зерна з гектара» (Е, 29.07.2004).

Наразі дитина почувається задовільно» (УМ, 17.10.2001), «Зараз... *наразі* проводиться розслідування» (24 к., Новини, 12.08.2013: так виправився один з офіцерів столичної міліції на пресконференції); з окремим написанням: «Ситуація вимагає відкинути зайву дипломатію та непотрібні *на разі* евфемізми. В царині мови, термінології йде громадянська війна» (В. Козирський, В. Шендеровський. Небайдужим до української справи. — УС, 12.01.1994); б) «вдразу після цього, найближчим часом» (також у конкуренції із *зараз*): «*Наразі* — про вибори в американській пресі» (УМ, 6.12.2001), «*Наразі* — новини спорту» (Інтер, «Новини»: ранковий випуск українською мовою, 8.04.2004); в) «щойно»: «*Наразі* відбувся брифінг <...>».

Частішим стало вживання дієслова *мати* — у конкуренції: а) з дієсловом *бути* в посесивних конструкціях: «я маю...» / «у мене є...» (див. п. 3.1.2.2); б) (з інф. — на позначення обов'язковості або вимушеності чого-небудь) з прикметником *повинен* (ж. *повинна*, сер. *повинне*: у позиції присудка) і з предикативом *повинно* в безособових реченнях, наприклад: «*Маємо* максимально посилити інформаційну кампанію щодо протидії поширенню коронавірусу» (з виступу Президента України В. Зеленського — див.: УП, 14.08.2020), «Так не *має* бути»; з подальшим ще одним уживанням дієслова *мати*, уже в посесивному значенні: «Це все *має мати* погані наслідки» (з виступу міністра освіти і науки в 2016–2019 рр. Л. Гриневич), «Він *має мати* повну інформацію».

5.2.2. У прагненні до елітарності мовлення слова, відмінні від російських і, рідше, від польських, можуть заступатися навіть словами, подібними до них:

— *пересмність* (пор. рос. *преемственность*): *пересмність поколінь*; М. Зимомря. Опанування літературного досвіду. *Пересмність* традицій в засвоєнні поезії Тараса Шевченка (Дрогобич, 2003: монографія), пор. уже наявне досі й, здавалося б, цілком прийнятне *наступність*;

— *союз* у значенні «громадське, виробниче і т. ін. об'єднання» (пор. у дорадянській Галичині: *Союз українок*, кооперативні об'єднання «*Маслосоюз*», «*Центросоюз*», у країнах розселення зарубіжних українців: *Союз українців Румунії*, *Союз русинів-українців Чехо-Словаччини*, а згодом *Союз русинів-українців Словацької Республіки* та ін. — очевидно, не без впливу пол. *związek*): *Союз українок* (з членкинями-союзняками), *Союз українського студентства*, *Український національний союз* та ін., хоча звичайною назвою для таких організацій в УЛМ є *спілка*: *Спілка письменників України*, *Спілка жінок України*, *Спілка підприємців малих, середніх і приватизованих підприємств України*, *Українська студентська спілка*, *Спілка офіцерів України*, *професійна спілка*, *спілка захисту прав споживачів* і под.²¹;

— *спомини*, мн. (наприклад, у запрошенні: «Спілка письменників України 27 квітня 1999 року запрошує на вечір “Олекса Горбач: *Спомини* про відомого мовознавця”»); пор. пол. *wspomnienia*, рос. *воспоминания*, мн.), хоча домінантою цього синонімічного ряду в «офіційній» УЛМ є *сподади*;

— *спротив* (пор. пол. *sprzeciw*, рос. *сопротивление*; в УАС було подано як західноукраїнське) — в активній конкуренції з уже добре усталеним до цього *опір*²²: *чинити спротив*; *збройний спротив*; *рух політичного спротиву*; «Після прояву журналістського *спротиву* <...> залагоджувати конфлікт почали зі сторони власника» (УМ, 13.12.2011,

²¹ Паралельно з цим слово *союз* у цьому ж значенні активізувалося вжитку, очевидно, й під впливом російської мови — у таких назвах нових організацій, як *Український союз промисловців і підприємців України*, *Всеукраїнський союз робітників*, *Союз інвалідів України*, *Союз споживачів України*, *союз «Чорнобиль-Україна»*, *Союз ветеранів АТО* та ін. У таких випадках це, звичайно, аж ніяк не приклад новітніх тенденцій до коригування УЛМ.

²² Пор. у новітньому вжитку, наприклад: «*Рух опору* в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник» (Київ: Смолоскип, 2010); «Народний комітет захисту України підтримує створення Комітету *опору* диктатурі» (із заяви Дмитра Павличка, Левка Лук'яненка та ін. — ЛУ, 8.09.2011, с. 2).

с. 4); «Бібліотека *спротиву*» (книжкова серія видавництва «Дух і літера»); *Штаб національного спротиву* (координаційний центр «Євромайдану» наприкінці 2013 — на початку 2014 рр.), «Crimea. The Resistance / Кримський *спротив*» (український д/ф, 2016 рік); про антифашистський рух у Західній Європі під час Другої світової війни: *рух, сили Спротиву*, «Покійна брала участь в антифашистському *спротиві* часів Другої світової» (УМ, 29.10.2013, с. 11), «французький *Спротив*», «голландський *Спротив*» і под. Закон України «Про основи національного спротиву» (липень 2021 року) оперує поняттями як «національний *спротив*», так і «рух *опору*». Уживаються також варіанти *супротив* / *супротив* / *супротив* (з мотивацією від *супроти*): «затримали за *супротив* міліції» (ГПУ, 30.04.2013, с. 4), «Жінка, побачивши *супротив* потерпілого, нанесла йому один удар ножем у груди» (Бл., 2016, № 34, с. 8);

— приєменник *впродовж* — у конкуренції з *протягом* (СУМ-11 подає *впродовж* з позначкою «рідко», тоді як СУМ-20 — уже нейтрально; пор. кваліфікацію *впродовж* як ненормативного, що виникло під впливом рос. в *продолжение*, ще в Ог. 1924, с. 74);

— частка *би* (у позиції після голосного: *я би зробив*) — у конкуренції з *б*, сполучник *щоби* — у конкуренції зі *щоб* (див. п. 1.2.5).

Незважаючи на наявність в УЛМ слів *нагляд*, *наглядовий* (у тому числі *наглядова рада*) у 90-ті роки в межах загальноукраїнського мовного простору, насамперед у регіоні Галичини, стала вживатися назва *надзвірна рада*, поширена в дорадянський час у західноукраїнському варіанті, а також дотепер у західній діаспорі (пор. пол. *nadzór, nadzorczy*, а також рос. *надзор, надзорный*): *надзвірна рада* при Львівській міськраді для контролю за виконанням різних програм, *Надзвірна рада* Українського католицького університету (м. Львів), *Надзвірна рада* фонду «Відродження» (Київ, 1991 рік), *Надзвірна рада* Українського пантеону Достойників честі (Час, 22.05.1997), *надзвірна рада* Вільної академії Івана Мазепи і Григорія Сковороди.

Для сучасного наукового тексту, побудованого за канонами «офіційної» УЛМ, неможливо було б поставити слово *одежа* (пор. пол. *odzież*, рос. *одежда*) у назву праці (тільки *одяг!*), як, наприклад: Ігор Шевченко. *Грушевський в англійській одязі* — стаття про переклади творів М. Грушевського на англійську мову (Кр., 1998, ч. 2). Однак довіра до мовної практики діаспори, відчуття мовцями того, що це є одним із зразків сучасного елітарного слововживання, очевидно, переборює побоювання того, що їх можуть запідозрити в уживанні непотрібних як росізмів, так і полонізмів.

5.2.3. Серед прикладів елітарного пуризму, зумовлених водночас і дією етнізаційного пуризму антиросійського спрямування, можна навести такі, як (це також переважно вияви активізації західноукраїнської та діаспорної мовних практик — нерідко з їхніми за походженням полонізмами):

— гніздо *менишwartість* — у конкуренції з *неповноцінність* (див. також про це в р. I п. 5.2.7.1): *комплекс менишwartості* (переважно в національному плані — щодо психології українців), зі словотвірним ланцюжком: «*менишwartісна психологія*», «ставлення до української мови як *менишwartісної*» [Русанівський 2001: 378], «комплекс (почуття) *менишwartісності*» («Вичавлювати із себе руйнівне почуття *менишwartісності* доведеться ще довго». — ЗВУ, 31.07.2001), «*наша провінційна менишwartісність*»;

— *спільнота* — у конкуренції зі *спільність*: «*світова спільнота*» і под. (див. вище п. 5.1.3);

— *засадничий* — у конкуренції з *основний*, *основоположний*, *принциповий*: «*засадничий принцип чого-небудь*», «*засадничі потреби людей*» (О. Мороз, Голова ВР України. — Віче, 1997, № 1), «*Засадничі основи вивчення української літератури у 12-річній школі*» (Р. Мовчан. — Дивослово, 2004, № 8), «*Як важливу засадничу цінність нашої держави я розглядаю українську мову*» (Л. Кучма, Президент України. Учасникам і гостям Другого

з'їзду письменників України. — ЛУ, 6.11.1996, с. 1); прислівник *засади́чно* — у конкуренції з *принципово*; у *принципі*, в *основному* (СУМ-20).

5.2.4. У конкуренції з етнізаційним пуризмом як таким, але у взаємодії з його антиросійським напрямом заміна може відбуватися в напрямі не від іншомовної до питомої лексики, а вже навпаки — з пропонуванням іншомовних слів (слів у цілому або слів з іншомовними коренями — також переважно із західноукраїнської та діаспорної мовних практик, часто з їхніми полонізмами за походженням), які, однак, знову ж таки мають бути відсутні (або принаймні перебувати в менш активному вжитку) в російській мові, замість питомих (принаймні слів зі слов'янськими коренями, наявних і в українській мові). Наприклад: «Дипломати американської *амбасади* *перетелефонували* у своє лондонське посольство, аби ті натякнули місцевій російській *амбасаді* зустріти думівців [депутатів Державної думи РФ. — О. Т.] з усією пошаною» (КВ, 25.07.1997, с. 2) — у конкуренції з *посольство* (пор. пол. *ambasada*), *передзвонити* (див. також у р. VI п. 2.3: *дотелефонуватися* — до кого, *обтелефонувати* — всіх, *стелефонуватися* — з ким; пор. пол. *stefonować się*, але є й *zdzwonić się*); *аг(т)енція*, *консула(я)т* (пор. пол. *agencja*, *konsulat*) — у конкуренції з *агентство*, *консульство* (обидва останні слова — зі слов'янським суфіксом); *мілітарний* (*втручання*, *допомога* і т. ін.) — у конкуренції з *військовий*; *шпиталь* («Київські комунальні *шпиталі* відтепер будуть платними». — Новий, «Репортер», 16.01.2009; «Всіх поранених було доставлено до місцевого *шпиталю* та госпіталю». — Радіо «Люкс-FM», Новини, 14.03.2002) — замість уже усталеного *лікарня*; *таця* (СУМ-11: «рідко») — *піднос*; *помпувати* — *качати* / *накачувати* (пор. також активізацію вживання *помпа*, *помповий* у конкуренції з *насос*, *насосний*: «<...> припинити енергопостачання до *водопомпових* станцій Львівводоканалу». — П, 13.07.2002).

Посилилася конкуренція між іменниками *літера* і *буква* на користь першого з них. Хоча в школі за давньої традицією вивчають «звуки і *букви*» — з наявністю таких похідних від останнього слова, як *буквочка*, *буквеній*, *буквосполучення* (а також нового *буквосполука*), пор., наприклад, вагання в словниках: рос. *буква* — укр. *буква*, *літера* (РУСКрим.), *літера* (Ізюмов), *літера*, *буква* (СДМ 1930, РУС 1937), *буква*, *літера* (РУС 1948), *літера*, *буква* (РУС-3, РУС 2003, РУС-4), у правописах: *буква* (УП 1960), *літера* (УП 1990 / 1993) і знов *буква* — з орієнтуванням у тому числі й на шкільну практику (УП 2019), з поступовим розширенням уживання дериватів від *літера*: *літерний* (якщо в СУМ-11 це слово було подано без ілюстрацій, то в СУМ-20 уже з достатнім ілюстративним підтвердженням), *літеросполука* і *літеросполучення*; *побуквеній* — те саме, що *політерний* (СУМ-20). Якщо до описуваного періоду на рівні переносного значення і взагалі образного вживання між цими синонімами існувало таке розмежування: слово *буква* виступало у зворотах традиційної релігійно-книжної сфери, тоді як *літера* — у новіших зворотах піднесеного стилістичного звучання («вписати кого- або що-небудь в історію золотими *літерами*», «Людина з великої *літери*»), то тепер уживання другого з них поширюється і в діапазоні першого, наприклад: «— Будемо стежити за дотриманням *букви*... точніше, *літери* закону» (Еспресо, 25.11.2016: ведучий однієї з програм); новий журнал під назвою «Дух і *літера*», хоча в Святому Письмі говориться про *дух* і *букву*.

У мові ЗМІ майже перестали вживати слово *вертоліт* (слово хоча й зі слов'янськими елементами, але запозичене з російської мови) — із заміною його на *гелікоптер* (з подвійним наголошуванням) (пор. пол. *helikopter*, англ. *helicopter*²³) і *гвинтокрил* (останнє слово, очевидно, вважають при цьому власне українським утвором, тоді як насправді це також запозичення з російської мови ще радянського часу: *винтокрыл*, але в іншому

²³ Пор. факт протилежної заміни в руслі послідовного пуризму в сучасній хорватській мові: *vrtolet* (а також *zrakomlat*) замість *helikopter* — слова не тільки іншомовного походження, але й спільного із сербською мовою [Пфандль 2003: 116].

значенні — літальний апарат з ознаками як вертольота, так і літака: див. УРЕ-П, СУМ-20); з поступовим (досить повільним) творенням похідних *гелікоптерний*, *гелікоптерник*, *гелікоптероносний* (*корабель*), *гелікоптероносець* («Розглядалося декілька потенційних покупців двох *гелікоптероносців* типу “Містраль”»). — УМ, 27.08.2015, с. 5), хоча поки що лишається практично поза конкуренцією *вертодром* (в авіації, у Збройних силах продовжують уживати *вертоліт* з його похідними).

Посилилася наявна й давніше тенденція до обмеження в ужитку іменника *строк* з його дериватами, усвідомлюваного, очевидно, як росіізм, — зі значно частішою, ніж досі, заміною його на *термін* з його похідними — в обох значеннях: 1) у значенні певного часового відрізка і 2) у значенні певної часової межі. Для дериватів синоніма *термін* таке поширення в першому з цих значень не завжди сприймається як достатньо органічне, причому з можливим виникненням небажаної двозначності розуміння, пор.: *строковий* (наприклад, *вклад* у банку, тобто на певний установлений строк, *строкова військова служба*) і *терміновий* (наприклад, *завдання*, тобто спішне, нагальне; не можна однозначно вирішити, як розуміти таке: «*термінова військова служба*». — СТБ, «Вікна», 4.03.2008), *строковик*: *солдат-строковик* і *терміновик*: «*терміновики внутрішніх військ*» (СТБ, «Вікна», 17.11.2015). Дедалі частіше замість *безстроковий* уживають *безтерміновий*: *безтермінове посвідчення*, *безтерміновий страйк* (слово вживалося в 20-х роках, РУС-3 подав його на другому місці, але в СУМ-11 воно відсутнє, тоді як СУМ-20 уже знову подає), замість *достроковий* — *дотерміновий*, яке також перебувало до цього в пасивному словнику, а також *дочасний*, для якого це вже третє значення, а отже, цілком можлива двозначність розуміння: *дочасні вибори*. Так само у відповідних дієсловах з їхніми похідними (див., зокрема, відповідні статті в УРРУС; деякі з них було подано, наприклад, у РУСКрим., СДМ 1930, але в 30–80-х роках вони практично не вживалися): замість *відстрочувати* / *відстрочити* — *відтерміновувати* / *відтермінувати* («*відтермінувати вибори*»: КВ, 1.08.1997; «*виписування штрафу з відтермінованою оплатою*: СП, 12.08.1999; «*відбування покарання їй відтерміновано аж до повернення чоловіка з колонії*»: ВЗ, 11.12.1998; «*відтермінування виконання вироку*»: КВ, 29.05.1998; «*відтермінування вироку на один рік*»: ВЗ, 30.07.1997); замість *перестрочувати* / *перестрочити* — *перетерміновувати* / *перетермінувати*; замість *прострочувати* / *прострочити* — *протерміновувати* / *протермінувати* («*Одержавши в'їзні візи в Україну, вони [нелегальні мігранти. — О. Т.] їх протермінували*»: ЗВУ, 15.07.1997; «*протерміновані лікарські засоби*»: Е, 21.08.2001; «*протерміновані продукти зберігання*»: ВЗ, 18.07.2002); замість *розстрочувати* / *розстрочити* — *розтерміновувати* / *розтермінувати* («*процедура розтермінування оплати — 5 років*»: Е, 23.11.2017, с. 8).

5.3. Явища наївної / хибної гіперкоректності. Факти, мова про які піде далі, виникають як побічний неусвідомлюваний наслідок щирого бажання мовців спілкуватися справжньою українською мовою та не меншого прагнення з боку професіоналів, що мають справу зі словом, — журналістів, літературних редакторів у ЗМІ, перекладачів та ін., доносити цю мову до суспільства, але, з іншого боку, вони можуть свідчити про недостатнє знання з боку широких кіл мовного соціуму реальної української мови в усій її історичній, територіальній і функціональній повноті [див. про активізацію таких «модних» слів також, наприклад: Караванський 2001: 24, 36, 39–44, 57–59, 63, 73, 86 та ін.; Стишов 2003: 97–99].

Це, зокрема, активізація в ужитку прикметника *гарний* — у конкуренції не тільки з *красивий*, а й з *хороший*, *добрий*, прислівника *гарно* (у значенні власне прислівника, предикатива й навіть стверджувальної частки) — у конкуренції з *добре* ²⁴. Наприклад,

²⁴ Це явище спостерігалось, звичайно, й значно давніше, але не з такою активністю поширення. Якщо, зокрема, лексикографічні джерела XIX — початку XX ст. подають значення *гарний* ще в основному як «красивий, прекрасний; милий; який викликає захоплення певними своїми зовнішніми

гарний у перекладних текстах: рос. «— Не плачь, моя хорошая!» (мати до дочки) / укр. «— Не плач, моя *гарна!*», «— Хороший мой!» (жінка, жаліючи, до дитини) / «— *Гарний мій!*» (в українських субтитрах до к/ф «Тихий Дон»: т/к «Україна», 21–22.01.2006); рос. «— Ах ты, моя хорошая!» (дорослий брат дорослій сестрі в телефонній розмові після тривалої розлуки) / укр. «— Ах ти, моя *гарненька!*» (к/ф «Ошибка резидента»: ТВі, 7.06.2009); рос. «Это биография хорошего советского писателя» / укр. «Це біографія *гарного* радянського письменника» (СТБ, д/ф «Аркадий Гайдар», 29.10.2005); «— Серед шаєнів [одне з індіанських племен. — О. Т.] є *гарні* люди, не всі погані. — *Гарний* індіанець — це мертвий індіанець» («1+1», американський т/с «Доктор Квін», 2.02.1998), пор. у цьому ж значенні цілком звичайне досі вживання слова *хороший* — наприклад, у відомій народній пісні: «Зелене жито, зелене, / *Хороші* гості у мене...»; «*Гарний*» — переклад назви американського к/ф «The good» (т/к «Кіно», 14.04.2008); *гарно*: «Він *гарно* розуміє мову птахів» (НТН, перекладний д/ф «Траєкторія польоту», 28.01.2006); «Ці слова можна трактувати як *гарно*, так і погано» (5 к., «5 копійок», 6.03.2004: один з учасників); «вони *гарно* воюють», «*гарно* стріляє», «*гарно* озброєний» («1+1», ТСН, 22.10.2001: журналіст про події в Афганістані); «— Уряд не зовсім *гарно* й успішно працює з парламентом» (В. Пустовойтенко, прем'єр-міністр України. — Інтер, «Подробности», 15.03.1999); «— Дуже *гарно*, що є така пропозиція» (В. Литвин, голова ВР України. — Інтер, «Подробности», 15.01.2004); «Все буде *гарно*» — переклад назви російського т/ф «Всё будет хорошо» на українських телеканалах; «— Переможцєві конкурсу *гарно!* Він виграв приз» (ICTV, програма «Разом з вами», 21.03.1999: ведучий); «— *Гарно* бути молодим!» (КРТ, перекладний к/ф «Рокко і його брати», 29.10.2006); у формах ступенів порівняння: «У нас просто *гарніше* харчування» (Прямий, «Новий день з Юлією Шпачинською», 6.07.2020: гість програми Олег Скрипка, лідер гурту «Вопли Водоплясова»), «*найгарніша* група на курсі», «З цим завданням футболіст упорався *найгарніше*» (24 к., спортивна хроніка, 4.05.2014) — замість *кращий, найкращий, найкраще*. У значенні стверджувальної частки слово *гарно*, як і до цього²⁵, простежується звичайно в мовленні осіб — носіїв російської мови, які переходять на спілкування українською мовою.

Не менш помітно виявляється активізація вживання іменника *диво* — з відповідним звуженням уживаності *чудо*: «економічне, технічне і т. ін. *диво*» («Дві країни, які явили світові в середині ХХ ст. приклад “економічного *дива*” й усталення демократії, — Федеративна Німеччина та Японія». — УС, 9.03.2000, с. 4); «японське, чеське, російське і т. ін. *диво*» («У пошуках „українського *дива*”». — Д, 21.10.1997; «Чи дочекаємося українського *дива*?» — УС, 15.10.1998); *сім див світу*; «*Дива*, та й годі!» (Час, 13.08.2001), пор. *чудеса*, мн. Щодо явищ релігійної сфери: «*Диво* Господнє» (ПіК, 2001, № 3), «*Диво* від Бого-

ознаками» (*див.*, наприклад: Білецький-Носенко, Жел., Грінч.), то пізніше його вже фіксують з нейтральнішим загальнооцінним значенням «який має цілком позитивні якості». Пор., наприклад, у перекладній частині низки російсько-українських словників — до рос. *хороший: гарний, хорошиий, добрий* та ін. (Іван. / Шумл. 1918); 1) *добрий*, 2) (красивий) *гарний* (Ізюмов); добрий, гарний, хороший (РУС 1937, РУС 1948, РУС-3). Характеризуючи практику редакторів-«ультрапуристів», які «вважають, що заради збереження і зміцнення українського мовного потенціалу при наявності паралельних засобів слід усувати ті, що збігаються в звучанні, формі або конструкції з російськими», відомий мовознавець відзначав свого часу, зокрема, що вони «пишуть *гарний*, а закреслюють *хорошиий, красивий* <...>» [Чередниченко 1964: 148].

²⁵ Пор., наприклад, задовго до описуваного періоду: «— Ты идешь куда-то? <...> Можно с тобой? — Євген зняковів і заметушився: — Ну, розуміється, Люсенко! Я дуже радий: я туди тільки на хвилину. Це в “Просвіту”... — Ну, *гарно*. Ідём... — Євген здивовано глянув на Люсю. Це “гарно”, це чи не перше українське слово, що його напружено й непевно вимовила Люся, внесло чомусь Євгенові незрозумілий дисонанс. Від нього повіяло чимось штучним і несерйозним. Люся скорчила благальну гримаску, й дужки брів звелись угору, як натягнуті тетивки. — Правильно я сказала? Ах, “добре” — нужно! <...>» (Борис Антоненко-Давидович. Нашадки прадідів: роман про події 1917 року).

родичі» (Е, 27.08.2015), «УГКЦ не займається *дивами* Папи» (ВЗ, 7.07.2005), «*Дива* печер Лаврських» — назва книжки (Київ, 1997; упоряд. Ірина Жиленко), «Різдвяні *дива*. Методичні рекомендації до святкового уроку в 6 кл.» (Ж. Клименко. — УУ, 2001, № 11–12, с. 35), уже вживаються й *дивотворець* (навіть *Миколай Дивотворець*), *дивотворний*, навіть *диводійний* (наприклад, публікація «*Диводійний* ячмінь» у журналі «Зерно і хліб», 2004, № 8, с. 34). Пор. у різних перекладах тієї самої книжки Льюїса Керролла: «*Аліса в Країні Чудес*» (Київ, 2001; пер. В. Корнієнка за ред. І. Малковича), «*Аліса в Країні Див*» (Київ, 2005; пер. В. Корнієнка за ред. М. Габлевич і І. Малковича), «*Аліса в Дивокраї*» (Тернопіль, 2009; пер. В. Корнієнка). Часто як прикладка: «Українська *диво-грація* Олена Вітриченко» (Час, 1997, № 21), «*Диво-дівчина* живе в Кривому Розі» (СП, 12.08.1999), «Що за *диво-карасі?*» (ГУ, 8.08.1998, с. 6), *диво-богатири*, *диво-зброя*, *диво-клеї* (з реклами), *диво-лінзи* (ЛУ, 8.08.1996, с. 1) та ін. (пор. давніші приклади такого роду, наприклад: *диво-цариця*: Тарас Шевченко; *диво-наречені*: Василь Симоненко, хоча утворення / учуднення (див., наприклад: УРЕ-П, СУМ-11) стало поширюватися *одивнення* (див., наприклад: Ковалів 2007, т. 1, с. 205; Ф. С. Бацевич. Український *одивнений* художній текст. Львів, 2018 — назва монографії).

Обмеження в ужитку іменника *чоловік* у значенні «людина», яке розпочалося ще давніше²⁶, стало інтенсивно поширюватися тепер, особливо в мові ЗМІ, також на відтінок цього значення як одиниці підрахунку людей (досі таке вживання цього іменника було цілком нейтральним і навіть основним), і замість нього дуже часто вживають іменники *людина* (мн. *люди*), а також *особа* і *душа*. У цьому одні вбачають цілком виправдане обмеження в ужитку слова *чоловік* у названому значенні як непотрібного росізму (див., наприклад: О. Біляєв, член-кореспондент АПН України. — УУ, 2000, № 1, с. 26; «Не можемо позбутися російського трафарету <...> 30, 100 *чоловік*. А по-українському треба 40, 5 *осіб*»: М. Голубець, академік НАН України. — ЛУ, 13.12.2001; так само: УУ, 2002, № 4, с. 23), хоча насправді воно, звичайно ж, зовсім не є таким²⁷; інші ж пояснюють це з позицій уже достатньо зміцнілого на українському ґрунті фемінізму, оскільки, мовляв, в українській мові це слово асоціюється насамперед з особами чоловічої статі²⁸; у поширенні ж на зміну йому слів *люди* або *особа* дехто вбачає також вплив

²⁶ Домінантою цього синонімічного ряду в УЛМ уже усталилося слово *людина* (українська мова, до речі, єдина з-поміж літературних слов'янських, де іменник зі значенням людської істоти належить до категорії жін. р.); слово ж *чоловік* у цьому значенні, хоча й не обмежується в словниках певними стилістичними позначками, а тільки відсилається до *людина* (див., наприклад: СУМ-11, СУМ 2012), усе ж таки тяжіє вже до розмовного шару лексики, лишаючись, проте, також літературним, зокрема повноцінно вживаним в ідіоматичних зворотах на зразок: «Громада — великий *чоловік*» (Олекса Воропай. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. Мюнхен, 1958 [перевидано в Україні: Київ, 1991], ч. I, с. 255), «Нема риби без ості, а *чоловіка* без злості» (Номис, с. 178), «На безлюдді й Хома *чоловік*» — та в сфері релігійно-церковного слововжитку (як у православних, так і в греко-католиків): *чоловік Божий*, у перекладах Святого Письма: «І вийшов назовні Ісус, у терновім вінку та в багряній плащі. А Пилат до них каже: Оце *Чоловік!*» (пер. Івана Огієнка), *Богочоловік*, *Син Чоловчий*, *Чоловіколюбєць* (про Ісуса Христа), *чоловіколюбний* («*Чоловіколюбний* Господь наш Ісус Христос»: Патріарх Філарет. — Газета «Слово Православ'я», 2014, № 15, с. 2).

²⁷ Пор., наприклад: «В українській мовній стихії вирази *сто чоловіка* або *сто чоловік* цілком виправдані. Це не запозичення з російської мови. Радше навпаки. <...> *П'ять осіб, тисяча осіб* — це рафінована мова. Хто хоче, хай говорить *осіб*, а хто хоче — *чоловік*» (С. Караванський. — ЛУ, 3.01.2002). Утім, цей же автор в іншій своїй праці рекомендує вже інші, «ухильніші» варіанти: рос. *сколько человек* — укр. *скільки душ; п'ять человек* — *п'ятеро* (РУСКар., с. 690).

²⁸ Так, подавши фотознімок електронного напису на турнікетах у київському метро «Прохід дозволено — 1 *чоловік*», газета іронізує: «У зв'язку з цим питання: коли з'являться окремі турнікети для жінок і дітей?» (Газ. по-києв., 5.11.2005). (Пізніше в цьому написі став фігурувати іменник *пасажир*, але й після цієї заміни з боку таких же громадських активістів цілком можливе наступне запитання: «А як же бути з *пасажирками*?!»).

англійської (пор., наприклад, *five people*), дехто — польської (пор. *pięciu ludzi, pięć osób*, хоча остання допускає й варіантність: *pięciu ludzi / człowieka*) мов. Наприклад: «Кількість жертв теракту сягнула трьох *людей*» (УТ-1, «Вісті», 31.07.2004), «Ця стрілянина коштувала життя шести *людям*» (Н, «Репортер», 9.01.2002), «За відставку мера проголосувало п'ятдесят *людей*» (5 к., «Час новин», 27.09.2005), «Зарплату повернуто ста п'ятдесяти тисячам *людей*» (ICTV, «Факти», 25.06.2004), «від одного [чол. р.? — О. Т.] до чотирьох *людей* загинули» (ICTV, «Факти», 4.04.2005), у перекладах: рос. «— Я потерял тридцать два человека» / укр. «— Я втратив тридцять дві *людини*» (Інтер, т/ф «Баязет», 17.11.2003: в українських субтитрах); «Стихія забрала життя принаймні тридцяти трьох *осіб*» («1+1», ТСН, 31.01.2002), «Гігантський крокодил з'їв понад 80 *осіб*» (ВЗ, 10.03.2005), у перекладах: рос. «— В этом пансионате триста человек» / укр. «— У цьому пансіонаті триста *осіб*» («1+1», т/с «Моя прекрасная няня», 14.06.2005: з розмовної мови персонажів); «затримали тридцятьох трьох *душ*» — про браконьєрів (Інтер, «Кримінал», 10.04.2006), «Сьогодні в Ірак вирушило 250 *душ* польського війська» (СТБ, «Вікна», 2.07.2003), «Скорочення депутатського корпусу з 450 до 300 *душ*» (І. Пукіш-Юнко. — ВЗ, 18.04.2013, с. 6), «Після приєднання в 1783 році Криму до Росії населення півострова становило 4 мільйони *душ*» (Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. Київ, 2002, с. 252). Усі три названі іменники, звичайно, також, як і *чоловік*, традиційно вживаються в українській мові в конструкціях з числівниками на позначення кількості людей, однак слід усе-таки мати на увазі, що іменник *особа* при цьому є цілком доречним насамперед у книжній мові (в офіційно-діловому, науковому стилях), а не в розмовній, тоді як іменник *душа*, навпаки, органічніше виступає саме в розмовній мові (тут, звичайно, не береться до уваги історизм *душа* у значенні одиниці підрахунку кріпосних селян). Що ж до активізації вживання *людина* (*люди*) у значенні рахункового слова, то це слово має певні вже не стилістичні, а семантико-граматичні особливості (хоча й не такі явні, як у двох попередніх випадках), що досі, очевидно, могли стояти на заваді його повному поширенню у вжитку в конкуренції зі словом *чоловік*, а тепер усе-таки не дають достатніх підстав для остаточної відмови від нього (воно вживається все ще достатньо широко, причому не тільки в розмовній мові, а й у текстах офіційно-ділового та наукового стилів, у тому числі на письмі в скороченій формі *чол.*, а також і в сучасних ЗМІ: «п'ять чоловік загинули»: УТ-1, УТН, 16.02.2002; «На лаві підсудних — одразу 19 чоловік»: «1+1», ТСН, 22.12.2005; «У ДТП загинуло 12 чоловік»: Е, 7.08.2001). По-перше, форма мн. *люди* не є звичайною регулярною формою дистрибутивної множини до *людина*: воно має конотацію збірно-неозначеної кількості і тому значно органічніше поєднується з неозначено-кількісними та збірними числівниками, з іменниками на позначення неозначеної кількості (*багато, мало, кілька, десяток, купка людей, п'ятеро людей, зібралися тисячі людей*), ніж із власне кількісними числівниками. По-друге, у конструкціях на позначення кількості зі словом *людина* (*люди*) на перший план може висуватися відтінок не просто одиниці підрахунку людей, а з акцентуванням на тому, що це саме людські істоти, а не тварини чи щось інше («У вагон поміщається сорок *людей* або восьмеро коней»; «<...> ми вгледіли в болоті, в осоці дві *людини*». — Іван Нечуй-Левицький). Щодо функціональної специфіки слова *чоловік* в указаному значенні (з числівниками) пор. також характерне для української мови вживання його у формі род. в. одн.: «Перелічив — аж сорок *чоловіка*» (з казки), «В кімнаті у мене сиділо *чоловіка* сім *людей*» (Олександр Кониський), «Було їх *чоловіка* з тридцять» (Михайло Коцюбинський), «Нормально в такій камері мусіло б бути 15–20 *чоловіка*» (Іван Багряний).

Відбулася активізація вживання і творення слів з коренем *прац'* — з тенденцією до відповідного звуження у функціонуванні слів з основою *роб(от)*- (тенденція, що, розпочавшись ще кілька століть тому під впливом польської мови, менш помітно тривала майже весь час до описуваного періоду, пор.: *праця, працювати, працівник, працездатність* та деякі ін.): це іменник *працедавець* (відомий ще з кінця ХІХ ст., але ужи-

ваний значно рідше порівняно з іменником *роботодавець*, відомим в українській мові приблизно з цього ж часу), але особливо префіксальні дієслівні утворення (з їхніми похідними) — у конкуренції з уже достатньо усталеними до цього *виробляти*, *розробляти*, *підробляти* та ін. (пор. уже давніше закріплені *відпрацьовувати*, *опрацьовувати* та ін.). Наприклад, *випрацьовувати* / *випрацювати*: 1) створювати або розвивати, вдосконалювати що-небудь: *концепцію*, *проект*, *новий підхід* до чого-небудь, *державну політику* в певній сфері, *уміння*, *свій стиль* і т. ін. (якщо СУМ-11 подавав тільки дієслово *випрацювати*, хоча і в іншому значенні та з ремаркою «рідко», то СУМ-20 дає вже повніше гніздо і саме в названому значенні й без стилістичних обмежень), *випрацьовування* / *випрацювання*, *випрацьований*, «*невипрацьованість* правописних норм» та ін.; 2) виготовляти що-небудь: «Шахти вже не *випрацьовують* вугілля» (УС, 3.01.2002, с. 4); 3) виснажувати, вичерпувати що-небудь: «Під містами центрального Донбасу, що виникали як шахтарські селища, *випрацьовано* ґрунт», «*випрацьовані* ґрунти» (УС, 3.01.2002, с. 4) (як тоді бути з похідними на зразок *виробник*, *виробництво*, *виробничий*, *виробіток*, *виробка* — у шахтах?); *розпрацьовувати* / *розпрацювати*, *розпрацювання* та ін.: «Семеро дрібних злочинців *розпрацьовують* і здійснюють план пограбування» — з анотації до книжки (Андрій Кокотюха. Шлюбні ігрища жаб. Київ, 1996), «*розпрацьована* <...> чітка система вияву значень слова» (М-во, 1997, № 4–5, с. 76), *розпрацювання* (як тоді бути з випадками на зразок *розробник проекту*?); *підпрацьовувати* / *підпрацювати* «працювати де-небудь додатково до основної роботи, заробляючи додаткову заробітну плату» та ін.: «— Але, дякувати Богу, є трохи сил, тож *підпрацьовую* сторожем на швейній фабриці» (Іван Фаріон. — ВЗ, 17.08.2001), «можливість трохи *підпрацювати*»; *пропрацьовувати* / *пропрацювати* «розробляти» (у професійному вжитку): «*пропрацьовувати* окремі групи м'язів», «Ця технологія ретельно *пропрацьовується*».

Активізувалося наявне й давніше вживання *дріт* і похідних прикметників у конкуренції з *провід* (електричний, телефонний і т. ін.) та його похідними — як, безперечно, відмежування від рос. *провод*: «Як зміниться життя українців без *дротового* радіо» («1+1», ТСН, 16.05.2012), *бездротовий* (зв'язок, телефон, інтернет), «Людство вступило в еру *бездротових* технологій <...> За своїми можливостями вони не йдуть у жодне порівняння зі старими, “*дротовими*” технологіями», *дротовий* і *бездротовий інтернет* (І. Львова. — Е, 27.08.2015, с. 3), «Wi-Fi, *бездротовий* мобільний інтернет» (УМ, 29.12.2010, с. 6); у конкуренції з *електропровід* уживають *електродріт*. Однак існує, як відомо, чітке семантичне розмежування цих іменників: рос. *провода* — укр. *дріт*, рос. *провод*, *проводовий* — укр. *провід*, *проводовий* (наприклад: «Не руйнуймо мереж *проводового* радіомовлення!»: В. Лизанчук, зав. кафедри радіомовлення і телебачення Львівського держуніверситету ім. Івана Франка. — Час, 2.04.1998), рос. *беспроволочный* — *бездротовий*, тоді як *беспроводный* — *безпровідний* (наприклад: РУСНТ 1998; пор. аналогічно, наприклад, пол. *drut* — *przewód*). Іменник *дріт* має в українській мові своє традиційне словотвірне гніздо, яке жодним чином не співвідноситься зі значенням «провід»: *дротина*, *дротяний*, *дротянка*, *дротувати*, *дротований*, *дротар*.

У парі синонімів *ряд* — *низка* в переносному значенні певної кількості, сукупності чого-, рідше кого-небудь значно розширилося вживання другого з них із відповідним обмеженням першого, причому не тільки щодо неістот (*низка випадків*, *подій*, *думок* тощо, у *цілій низці винятків*, хоча лишаються без змін, наприклад, *відеоряд*, *звукоряд*), а й щодо осіб, що може сприйматися вже якось «неестетично» (пор. у вихідному значенні цього слова: *низка грибів*, *окунів* і под., тобто певна їхня кількість, нанизана на нитку, лозину тощо): *низка депутатів*, *політиків*, *керівників*; *низка працівників* (СТБ «Вікна», 1.02.2005); «<...> лист до Міністерства культури України, підписаний *низкою* діячів культури української діаспори в Австралії» (Час, 6.10.1995, с. 11); «У своїх спогадах *низка* радянських *генералів* <...> зізналися в існуванні такого наказу» (О. Палій. — Д, 19.10.2012, с. 5); «*Низка* європейських *послів* прийшли додому до нобелівської лауреатки

Світлани Алексієвич <...>» (УП, 9.09.2020); «До Дня Незалежності України президент Володимир Зеленський відзначив державними нагородами низку депутатів і міських голів» (Е, 2.09.2021, с. 9).

У ЗМІ стали уникати слів *поклонник* / жін. *поклонниця* — про того / ту, хто із захопленням ставиться до кого-небудь (до коханої людини, актриси / актора та ін.) або до чого-небудь, заміняючи їх на *шанувальник* / *шанувальниця*, хоча шанувати когось і поклонятися (поклоніння) комусь — це, звичайно, не зовсім те саме (пор., наприклад, *вознепоклонник*, *ідолопоклонник*, *сонцепоклонник*), або навіть на *прихильник* / *прихильниця*. Наприклад: «Девід Лансен про Джулію Ендрюс: “Я не можу бути шанувальником Джулії, позаяк слабую на діабет”» (КВ, 20.09.1996), «Шанувальниці першого українського Холостяка Максима Чмерковського, для вас є чудова новина!» (УМ, 25.12.2013, с. 16), «Дівчину міг убити шанувальник» (ІСТV, «Факти», 27.01.2013: перед цим на екрані був російський текст «это были поклонники»), «— Свого часу ви багато гастролювали на Заході, зокрема, виступали в Ла Скала. Скажіть, шанувальники робили вам якісь особливі подарунки?» (Е, 19.07.2018, с. 15: інтерв'ю з оперною співачкою Марією Стеф'юк), «Співачка Світлана Лобода поділилася зі своїми прихильниками фотографією <...>» (Бл., 2016, № 34, с. 6), «Я не думала, що в Києві так багато любителів класичного співу, поки не потрапила на концерт Валентини Степової в Палаці “Україна”. Підозрюю, що таких уже гарячих прихильників академічної музики, може, й не так аж-аж, а прихильників Валентини Степової — жінки, співачки, примадонни — справді в один зал не вмістиш» (УМ, 24.06.2003, с. 12).

Під впливом усвідомлення чужорідності в УЛМ слова *грязь* у значенні «бруд» — як позанормативного російізму («у хаті, на столі *грязь*») слово *бруд* тепер нерідко вживають замість *грязь* і у вихідному значенні останнього — «розмокла від вологи земля, ґрунт» (хоча пор., наприклад, суто українські твори *грязюка*, *грязький*, предикатив *грязько*, а також наявність похідного значення: «лікувальні, цілющі і т. ін. *грязі*», мн.): «З кратера вулкану постійно витікають тонни *бруду*» (т/к К-1, «Вчасно», 30.03.2007), «На Січі після обрання нового кошового його обмазували *брудом*, щоб не зазнався»; у перекладі нового фразеологізму російської мови «Танки *грязи* не бояться»: «Танки *бруду* не бояться!» (наприклад, у виступі лідера партії «Свобода» Олега Тягнибока на партійному з'їзді 29 березня 2014 року), «Чи правда, як то кажуть, танки *бруду* не бояться?» («1+1», ТСН, 19.11.2014: ведуча програми про рух танків по *грязі*).

Під впливом уже наявних і до цього обмежень на певні «фізичні» значення дієслів *відкривати* і *закривати* (*двері*, *вікно* і т. ін.) на користь *відчиняти* і *зачиняти* їх намагаються уникати і в переносних значеннях — «робити вільним / припиняти доступ куди-небудь», «розпочинати / припиняти діяльність чого-небудь», наприклад: «*Відчинили кордон* між грецькою і турецькою частинами Кіпру» (СТБ, «Вікна», 3.04.2008), «Поки що відомий одеський *ринок зачинили*» (Н, «Репортер», 26.07.2004), «*Аеропорт зачинений* для цивільних літаків» (СТБ, «Вікна», 14.07.2006). Пор. також з іншою рекомендацією — такою ж категоричною, як і безглуздою (під заголовком: «Рідну мову не тільки знати й поважати треба — її ще й відчувати годиться»): «<...> рух салонах рухомого складу маршрутів №№ 25, 27, 30 *закривається*». <...> Адже українською було б: “<...> рух <...> *призупиняється*”. І тільки!» (І. Гусаченко. — ВК, 3.04.1998).

Оскільки рос. *говорить* однаково активно вживається як у загальнішому значенні «усно висловлювати свої думки, погляди, виражати почуття; розповідати про що-небудь», так і в вужчому «передавати якусь конкретну словесну інформацію; промовляти що-небудь», тоді як в українській мові у другому з цих значень значно частіше виступає *казати* (*казати правду; він каже, що...*), останнє дієслово тепер нерідко можна почути в спонтанному мовленні й замість цілком нормативного для першого з цих значень укр. *говорити*: «Не будемо *багато казати*, а будемо побільше *робити!*» (з виступу В. Януко-

вича на засідання КМ 13 грудня 2006 року), «Якщо ми *кажемо про Києво-Печерську лавру*, то ми повинні *казати про* неблагополучний стан з поширенням коронавірусу на території цього заповідника» (міністр охорони здоров'я М. Степанов на пресконференції: 112 Укр., 7.05.2020).

Хвилі наївного гіперпуризму — з відмежовуванням від російської мови — вже встигли поширитися також на низку інших випадків слововжитку — зокрема, з униканням *круг* (*гончарний, рятувальний* та ін.) на користь *коло*; *їда* — на користь *їжа*: «"Орбіт" захистить Ваші зуби після *їжі*» — з реклами зубної пасти (пор., наприклад, розмежування значень цих слів в одній словниковій статті СУМ-11: **Зайдатися 1** — під час *їди* забруднювати себе *їжею* <...>); *цінний* — на користь *коштовний*: «спалювання *коштовного* лісу» (Еспресо, «Поліцейська хвиля», 15.03.2017), хоча *коштовний* — це дуже цінний, дорогоцінний; *сигарета* — на користь *цигарка* (див. р. VI п. 2.4).

Якщо раніше в питаннях культури української мови звертали увагу на неприпустимість конструкції з формою наз./знах. в. у привітанні *Добрий ранок!* (пор. рос. *Доброе утро!*) — замість нормативної форми з род. в. *Доброго ранку!*, то тепер уже повертає увагу також явище протилежного плану — значна активізація форм род. в. у привітаннях *Доброго дня!* і *Доброго вечора!*²⁹ (замість традиційних форм з наз./знах. в., відмовляти яким в «українськості», звичайно, немає жодних підстав³⁰) — як відмежовування від рос. *Добрый день!*, *Добрый вечер!* Наприклад: «*Доброго вечора!* — *Доброго дня!*» («1+1», ТСН, 16.04.2008: діалог між ведучою програми і її співрозмовником)³¹. Якщо досі «боролися» з ненормативним уживанням слів *виключний*, *виключно* у зворотах на зразок «*виключний* випадок», «він *виключно* пунктуальний» (як кальок рос. *исключительный*, *исключительно* в цьому значенні, нормативними відповідниками до яких є укр. *винятковий*, *винятково*), то тепер уже стали уникати вживання цих слів і в іншому значенні, також замінюючи їх на *винятковий*, *винятково*: «*виняткова* власність держави на землю», «це *виняткове* право Президента», «*виняткова* економічна зона» (СУМ-20, т. 6, с. 324), «Опозиція <...> вимагає від влади дотримуватися Конституції і забезпечувати *винятково* [тобто «тільки, лише». — О. Т.] особисте голосування депутатів Верховної Ради» (УМ, 14.12.2012, с. 8), «Роботу як депутат Верховної Ради бачу *винятково* в комітеті з боротьби з корупцією» (ВЗ, 18.10.2012, с. 9), «Ми ще раз заявили, що процес має *винятково* політичний характер» (Е, 22.03.2012, с. 2), «Дорогу переходжу *винятково* по переходу» (ГПУ, 22.02.2013, с. 11). Не завжди в таких випадках можна точно зрозуміти, про що йдеться, наприклад: «Люди протестують проти прильоту літака попри запевняння влади про те, що на борту літака *винятково* здорові» (24 к., Новини, 20.03.2020) — це слід зрозуміти як «тільки здорові» чи як «надзвичайно здорові»? Або навіть: «Він був власником спортивного клубу, проте *не виняток*, що він мав і іншу власність» («1+1», ТСН, 7.04.2016: ведуча програми): це, виявляється, слід зрозуміти як «не виключено». Факт, що у своєму наївному вияві такі гіперпуристичні тенденції поширюються навіть на одиниці, не тільки безумовно питомі для української мови, але й явно не тотожні за значенням з тими, що їх пропонують на заміну, особливо повертає увагу у випадках на зразок:

²⁹ Пор. зауваження щодо небажаності тут форми род. в. від, наприклад, І. Огієнка (див.: Ог. ЕССУМ, т. 1, с. 343) аж до нашого часу: «Чомусь замість традиційних українських *добрий день* (*добридень*), *добрий вечір* (*добривечір*), на *добраніч* (*добраніч*) запроваджуються сумнівні новотвори *доброго дня*, *доброго вечора*, *гарної ночі*» (Св. Єрмоленко, О. Пономарів. Слово мовлене і писане. — ГУ, 8.06.1993, с. 6).

³⁰ Пор., наприклад, в українському фольклорі: «*Добрий вечір* тобі, пане господарю!» (з колядки), «*Добрий вечір*, дівчино, куди йдеш?» (з народної пісні). Пор. у вже лексикалізованих саме на основі таких зворотів формах *Добридень!* і *Добривечір!*, а також з інверсією компонентів: *День добрий!*

³¹ Зі стрімким поширенням після повномасштабного вторгнення військ РФ в Україну 2022 року виговою фрази «*Доброго вечора*, ми з України!» (див. р. I п. 5.3.4) вживання форми саме род. в. у цьому привітанні зміцнилося ще більшою мірою.

— *діжка* замість *бочка*³²: *діжка пива* («автомобіль МАЗ, який у напівпричепі перевозив *діжки з пивом*»: УМ, 31.07.2009; «Кегами пивовари називають металеві *діжки*, 50-чи 30-літрові, з яких пиво розливають <...>»: ВЗ, 13.05.2004, с. 13), *квасу* (про автоцистерну для вуличної торгівлі), *шампанського і т. ін., солярка в діжках* (Д, 3.07.1999), «вони крали на бензоколонках *діжки з бензином*» («1+1», ТСН, 21.01.2002), «*діжки з високотоксичними отрутохімікатами*» (Новий, «Репортер», 25.05.2001), «Нехай кинуть у море *діжку золота* <...> *діжку срібла* <...> *діжку перлин*» (УТ-1, перекладний м/с «Казки вулиці Брока», 14.12.2002); із заміною слова *бочка* в стійких образних зворотах: «Сьогодні дехто порівнює ситуацію на півострові з *пороховою діжкою*, до якої варто лишень піднести сірника» (М. Стріха. — Газета «Самостійна Україна», 1.03.2004), «Росія на *пороховій діжці*» (УМ, 7.06.2011, с. 5), «Цей регіон [територію колишньої Югославії. — О. Т.] називають “*пороховою діжкою Європи*”» (М. Александров. — УС, 16.11.2000, с. 9); «Цією ложкою дьогтю можна зіпсувати всю *діжку з медом*» (УТ-1, УТН, 10.08.1998); «Гроші на *діжку!*» (т/к К-1, російський к/ф «Бармен из “Золотого якоря”», 25.01.2007), «Аліменти на *діжку!*» — жаргівливо щодо батьків, які не хочуть сплачувати аліменти («1+1», ТСН, 5.12.2008). Можна натрапити на вживання слова *діжка* замість *бочка* навіть у метафоричному значенні однієї з фігур вищого пілотажу. Незважаючи на критичні зауваження з цього приводу в пресі, наприклад: «<...> навіть досвідчені диктори нашого ТБ плутають *бочку з діжкою* і “видають” на багатомільйонну аудиторію такі фразочки, як “на *пороховій діжці*”, “*вино зберігається в діжках*”» (Василь Гей. — ЛУ, 14.12.2000, с. 2), «Так, у російському тексті ДСТ 2163-93 вино витримується в *бочках*, а в українському тексті вже в... *діжках* (кадках), начебто тепер йдеться про соління огірків чи капусти» (В. Дацько, ветеран українського виноробства. Виноробство у «діжках». — УК, 11.08.1994, с. 8: про «українізацію» української мови в новостворюваних державних стандартах на терміни та їх визначення), ця тенденція продовжує поширюватися;

— *віл* замість *бик* (хоча *віл* — це касторований і тому досить сумирний бик, якого використовують тільки як робочу тяглову худобу; пор., наприклад, відмінність у використанні цих слів в усталених порівняннях: *здоровий як бик* — *працювати як віл*): так, у сюжеті про традиційні в деяких іспанських містах забіги людей на вулицях з биками слово *бик* вільно чергувалося з *віл* (СТБ, «Вікна», 7.07.2009); «1997 рік за східним календарем — рік Червоного Вола» (УМ, 4.01.1997, с. 2), «Що готує нам 1997 рік, ніхто достеменно не знає. Хіба що астрологічні шаблони намагаються наворожити всім настрої до тяжкої праці, бо *Віл* (Бик) шанує її понад усе» (Л. Самійленко. — Час, 4.01.1997); «Золотий *віл*» — одна з нових марок українських вин.

Див. також у р. III п. 2.3.2 про такі курйозні випадки в дусі «народної етимології», як форма *тілець* (ніби від *тіло*) в астрологічних прогнозах замість *телець* (пор. *теля*).

Як свідчать такі факти, вплив російської мови на мовну свідомість певної (досить значної?) частини носіїв української мови, таким чином, лишився, але вже не як прямий, а як зворотний, як гіперпуризм. Інакше кажучи, усвідомлювана або неусвідомлювана присутність російської мови — як тепер уже вкрай небажаного зрака для наслідування і як об'єкта відштовхування — в полі функціонування української мови ще, безперечно, досить довго відчуватиметься як фактор впливу на неї.

³² Якщо *бочка* — це циліндрична місткість, посудина (дерев'яна, металева, пластмасова та ін.), закрита з усіх боків, лише з отвором, який можна закривати, то *діжка* — це циліндрична, але з опуклими боками, звичайно дерев'яна (з окремих стягнутих між собою клепок) посудина, яка не має верхнього дна й тому в наповненому вигляді може перебувати тільки у вертикальному положенні й не придатна для транспортування; ці посудини використовуються для зберігання різного вмісту (*діжка* — звичайно для законсервованих продуктів харчування та для води). І досі ця відмінність між названими посудинами була, здавалося, цілком очевидною для носіїв української мови, що й давало, зокрема, можливість для вживання їхніх назв у таких, наприклад, контекстах: «Веселий хлопець бондарчук / Все молоточком стук да стук: / В селі не знайдеш кращих рук / До *бочки* чи до *діжки*» (Роберт Бернс — у перекладі Миколи Лукаша).

При цьому нерідко не відіграють ролі ні семантичні моменти, що можуть загрожувати правильному або однозначному розумінню слова, ні різні (неоднакові) словозмінні, словотвірні та асоціативні особливості «небажаного» й «бажаного» слів. Так, прагнучи вживати *платня* замість *плата*, *безкоштовний* (*проїзд*, *вхід*, *користування* чим-небудь; пор. нім. *kostenlos*) замість *безплатний* (пор. не тільки рос. *бесплатный*, а й пол. *bezpłatny*) або *безоплатний*, мовці не зважають ні на незручність вживання слова *платня* у формі множини (наз. в. *зарплатні* чи *зарплатні?*; якщо *зарплатні*, то якою має бути форма род. в.?), ні на те, що про продуктивність варіанта *плата* в українській мові свідчить і ряд спільнокоренових дериватів, відсутніх у *платня*: *доплата*, *післяплата*, *приплата* та ін.; прикметник *безплатний* має, на відміну від *безкоштовний*, значно прозорішу мотивацію і зв'язок зі словами *платити*, *плата*, з антонімом *платний*: «Для дітей — *проїзд безплатний*, для інших — *платний*» (мотивація ж прикметника *безкоштовний* може тільки вводити в оману — ніби певна послуга чи товар нічого не коштують; інша річ, що за них не потрібно платити) [див. про це також: Літературна норма... 2013: 281].

ЛІТЕРАТУРА

- Вакуленко С. Загальні тенденції в унормуванні української мови (1920–2015 рр.). *Українська мова: унормування, розунормування, перевнормування (1920–2015)* / Зредагував С. Вакуленко за участі К. Каруник. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2018. С. 7–258.
- Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. Київ: Наукова думка, 1992.
- Городенська К. Г. Сполучники української літературної мови. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010.
- Домбровський В. Українська стилістика і ритміка. Перемишль; Львів, 1923.
- Літературна норма і мовна практика / Відп. ред. С. Я. Єрмоленко. Ніжин: Видавництво «Аспект-Поліграф», 2013.
- Задорожний В. Між русизмом і гіперизмом: українська мова? *Правдиве українське серце: Олександр Рибалко* / Упоряд. І. Гирич і К. Рибалко. Київ: Видавничий дім «Простір», 2010. С. 527–538.
- Зарицький М. Проблеми теорії і практики сучасного українського термінознавства. *Вісник Книжкової палати*. 1998. 1, С. 20–23.
- Зорівчак З. Боліти боєм слова нашого... Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2005.
- Качуровський І. Основи аналізу мовних форм (Стилiстика). Мюнхен, Ніжин, 1994.
- Караванський С. Пошук українського слова, або Боротьба за національне „я”. Київ: Видавничий центр «Просвіта», 2001.
- Кириченко Ф. Своєрідність мовної палітри телекомпанії ICTV: Спроба словника-довідника [машинопис]. Київ, 1996.
- Культура української мови : Довідник / За ред. В. М. Русанівського. Київ: Либідь, 1990.
- Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л. А. Булаховського. Київ: Радянська школа, 1951. Тт. 1, 2.
- Левицький М. Паки й паки (про нашу літературну мову). Відень; Київ: Наша Воля, 1920.
- Левицький М. Порівнююча граматики вкраїнської мови. Щепіорно, 1921.
- Лесюк М. Культура мовлення в сучасній Україні. *Ucrainica I. Současna ukrainistika. Problémy jazyka, literatury a kultury*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2004. С. 302–309.
- Матвіяє І. Г. Діалектна основа синтаксису в українській літературній мові. *Мовознавство*. 2007. № 1. С. 38–46.
- Огієнко І. Нариси з історії української мови: Система українського правопису. Варшава, 1927.
- Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ: Либідь, 1995 (перше видання 1949 р.).
- Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Наука про рідномовні обов'язки. *І. Огієнко. Рідна мова* / Упоряд. М. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2010.
- Олійник О. Норма в мовному ландшафті Києва. *Культура слова*. 2012. Вип. 77. С. 146–152.
- Пилинський М. М. Чи слово є таке вкраїнське *позаяк*? (До історії слова «позаяк» в українській мові). *Культура слова*. 1977. Вип. 13. С. 58–63.
- Пфандль Х. О силе и бессилии пуризма: Англицизмы и интернационализмы и их возможные альтернативы (на материале русского, словенского и хорватского языков). *Вопросы языкознания*. 2003. № 6. С. 108–122.

- Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ: АртЕк, 2001.
- Русанівський В. М., Єрмоленко С. Я. Життя слова. Київ: Вища школа, 1978.
- Синявський О. Елементи Шевченкової мови, їх походження й значіння. *Культура українського слова*, зб. I / За ред. О. Синявського. Харків; Київ: Література і мистецтво, 1931а. С. 7–51.
- Синявський О. Норми української літературної мови. Харків; Київ: Література й мистецтво, 1931б.
- Сімович В. На теми мови. *В. Сімович. Праці в двох томах* / Упоряд. Л. Ткач. Т. 1: *Мовознавство*. Чернівці: Книга XXI, 2005. С. 236–270.
- Смерчинський С. Нариси з української синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою). Харків: Радянська школа, 1932.
- Співак О. Стилістичні особливості вживання прийменника *за* як еквівалента *про* при дієсловах мовлення та розумової діяльності. *Мовознавство*. 1996. № 6. С. 65–68.
- Штишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). Київ: Видавничий центр КНЛУ, 2003.
- Сулима М. Про «позаяк», «(п)оскільки» й «(п)остільки». *Збірник Центральних державних курсів українознавства*. Харків: ЦДКУ при УПО НКО, 1928. С. 32–41.
- Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. Київ: Вища школа, 1993.
- Терлак З. Сучасна мовна практика і проблема кодифікації мовних норм. *Мова рідна, слово рідне: Prace naukowe ofiarowane Doktor Bożenii Zinkiewicz-Tomanek* / Pod red. O. Baraniwskiej, A. Fałowskiego. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009. С. 121–129.
- Терлак З. Українська лексикографія на зламі століть і проблеми кодифікації мовних норм. *Мова у дзеркалі особистості: Філологічні дослідження, присвячені ювілею доктора філологічних наук, професора, академіка НАПН України Кононенка Віталія Івановича* / Ред. колегія: В. Грещук (голова) та ін. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. С. 431–443.
- Чередниченко І. Г. Мова періодичної преси і боротьба за піднесення культури українського слова. *Про культуру мови* / За ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1964. С. 145–154.
- Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. [Б. м.]: Сучасність, 1987.
- Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. Львів; Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, 1996 (перше видання 1966 р.).
- Шевельов Ю. Я — мене — мені... (і довкруги) : Спогади. Харків; Нью-Йорк: Видання часопису «Березіль»; Видавництво М. П. Коць, 2001. Тт. 1–2.

РОЗДІЛ ІХ

ЗМІНИ У СПІВВІДНОШЕННЯХ МІЖ ТЕНДЕНЦІЯМИ ДО АНАЛІТИЗМУ / ДО СИНТЕТИЗМУ

1. Вступні зауваження. У комплексі актуалізованих процесів на різних рівнях сучасної УЛМ в межах обстежуваного періоду досить помітно увиразнилися вияви структурних тенденцій найзагальнішого характеру — як до аналітизму, так і, навпаки, до синтетизму.

Тенденції до аналітизації мають, як відомо, помітно ширший діапазон вияву в структурному розвитку сучасних слов'янських мов і, відповідно, привертають до себе значно більшу увагу з боку дослідників. Вони реалізуються, по-перше, у творенні або активізації вживання складених мовних одиниць — а) слів і словоформ з розчленованим вираженням лексичного і граматичного / словотвірного значень і б) номінативних словосполучень з розчленованим вираженням ономасіологічного базису і ономасіологічної ознаки між окремими словами, по-друге, у зростанні питомої ваги слів з різними ознаками незмінюваності в межах морфологічних і словотвірних парадигм, коли вираження граматичного / словотвірного значення слова залежить від його синтагматичного оточення, включаючи й порядок різних слів або (у межах складного слова) їхніх компонентів. В українській мові тенденції до структурної аналітизації демонструють переважно паралелі з іншими слов'янськими мовами цього періоду — унаслідок: а) демократизації літературних мов в умовах демократизації суспільного життя (особливо діяльності ефірних ЗМІ — зокрема, з масовою наявністю прямих, без попереднього запису, ефірів, численних інтерв'ю і т. ін.) і лібералізації в підходах мовних спільнот до користування ними (як, зокрема, посилення колоквіалізації літературної мови, так і увиразнення в публічному мовному полі внаслідок ослаблення «редакторського» контролю та внутрішньої «самоцензури» мовця тих мовних особливостей, що існували й давніше, але не так широко виявлялися в публічному полі); б) процесів мовної глобалізації (під впливом в основному англійської мови); в) у деяких випадках (разом з дією першого з наведених вище чинників) — впливу конкретніших соціальних моментів, а саме посилення ролі жінок і взагалі «жіночого фактора» в суспільному житті (див. у п. 2.1.1 випадки на зразок *знайома папараці, селищна голова*). В окремих же моделях посилення аналітизації можна спостерігати пошуки образу «автентичної» української мови в загальному контексті активізації дії національно-прескриптивних чинників у коригуванні її розвитку (див. у п. 2.1.1. конструкції на зразок «до пані *професор*», у 2.1.3 — про певну активізацію в ужитку форм давнини часу та пасивних дієприкметників у предикативній позиції та ін.).

Тенденції до структурної синтетизації, у виявах яких українська мова демонструє досить помітну специфіку на загальнослов'янському тлі, пролягають насамперед у загальному руслі дальшої націоналізації української мови (у всякому разі в баченні цього напрямку з боку відповідних кіл мовного соціуму); у деяких випадках (разом з дією попереднього чинника) це також вплив конкретніших соціальних моментів — посилення «жіночого фактора» в суспільному житті (див. у п. 3.3.1 утворення на зразок *президентка, слідча*).

2. Посилення тенденцій до аналітизму. Це, як уже відзначалося вище, наслідок, з одного боку, а) насамперед нинішньої експансії іншомовної (як правило, англійської) лексики (див. р. IV), коли в структурі української мови (спочатку в межах масивів самих запозичуваних слів, а потім за цим зразком і в інших випадках) стала посилюватися

наявність таких ознак, як незмінюваність слова (і навіть сполучення слів) або його компонента в парадигмах словозміни та словотворення і розростання лексико-граматичних розрядів незмінюваних слів, стрімке зростання наявності складених слів (юкстапозитів) з незмінюваним першим і рідше другим компонентом, б) посилення наявності елементів розмовної мови в публічному мовному просторі в загальному контексті його демократизації (див. р. II п. 2.2) і в) в окремих випадках — впливу конкретніших соціальних факторів (це насамперед посилення ролі жінок у суспільному житті); з другого ж боку (значно меншою мірою), — посилення вияву тенденцій до дальшої націоналізації УЛМ.

Різка активізація в межах описуваного періоду тенденцій до аналітизму на рівнях морфології, синтаксису та словотворення стимулювала посилення уваги до цього явища на матеріалі різних слов'янських мов [див., зокрема: Гутшмидт 1998; Gutschmidt 2003: 339, 350–355; Ohnheiser 2000: 58–59; Savický 2003: 141–142; Uličný 2003; Uličný 2013; Балтова 2018; у російській мові: Костомаров 1994: 201–204; Ильина 1996; Земская 1997: 186–193; Гловинская 1997: 214–229; Гловинская 2003; Акимова 1998: 86–94; Валгина 2001: 250–255; Брызгунова 2003; Брызгунова 2004; Клобуков 2001: 189–194; Клобуков 2014; Князев 2007: 163–177; Астен 2003; Ryazanova-Clarke, Wade 1999; Dunn 2000: 90–91; Belentschikow 2004; Nedomová 2014; в українській мові: Ажнюк 2008: 205–206; Ажнюк 2012: 16–17; у білоруській мові: Шкраба 1998: 202–204; у болгарській мові: Вачкова 2002: 212, 219; Буров 2015: 14–15, 17–18; у сербській мові: Радовановић 1997: 163; Hinrichs 2000b: 567; Hinrichs 2000a; у польській мові: Grybosiova 2002: 78–79; Sosnowski 2011; див. також на ширшому мовному матеріалі: Die eunoräischen Sprachen... 2004; Аналітизм в языках различных типов... 2006]. Це стало продовженням досліджень розвитку аналітизму в літературних мовах слов'янства протягом ХХ століття (особливо це стосується російської мови цього періоду, у якій комплекс відзначених явищ став виявлятися найвиразніше в слов'янському світі і щодо якої ці тенденції визначаються тепер навіть як основні в зазначених хронологічних межах у розвитку її морфології та синтаксису [див.: Русский язык и советское общество 1968: 11–15 та ін.; Шведова 1966: 95–122; Прокопович 1969: 47–57; Бартошевич 1983: 9–10; Акимова 1990: 31–34, 160; Земская 1983: 82–101]; з іншого боку, пор. контраргументи в обговоренні цієї проблеми [Тираспольский 1981; Дуличенко 2003]. Так, у відомій колективній монографії за ред. М. В. Панова в розвитку ознак аналітизму російської морфології виділено такі найпоказовіші процеси, як — в іменниках: «формування нового типу іменників спільного роду» (*врач пришла, наша врач*); у їх відмінюванні — вихід за межі літературної норми родового партитивного («кубометр лесу»), значне розростання обсягу невідмінюваних іменників на голосний іншомовного походження, нормативне закріплення невідмінюваності українських прізвищ на *-о* та практична невідмінюваність у реальній мовній практиці російських топонімів на *-ино*, *-ово(-ево)*, різке зростання кількості невідмінюваних ініціальних аббревіатур; зростання вживаності нульової флексії у род. мн. іменників чол. р.; у числівниках — ослаблення і спрощення їхньої відмінюваності — як у кількісних, так і в порядкових, у тому числі в складі композитів: «тридцатьчетверка» — танк Т-34 (на фоні регулярних утворень такого типу на зразок «сорокапятка» — гармата калібру 45 мм, *двадцатипятитысячник*), в усному мовленні: *150*[у вимові: *стопятьдесять*]-тысячный, різке зростання вживання кількісних числівників у функції неузгодженого означення замість порядкових числівників; у дієсловах — інтенсивне зростання обсягу двовидових дієслів іншомовного походження; формування «нового граматичного класу слів» — незмінюваних (аналітичних) прикметників, до яких віднесено й перші компоненти складених слів на зразок *экспресс-анализ* [Русский язык и советское общество 1968]. Дослідники сучасного стану різних слов'янських мов, не завжди оперуючи при цьому поняттям аналітизму, але з трактуванням відповідних явищ як виявів тих чи інших внутрішньомовних (зокрема, прагнення до мовної економії) і зовнішніх (насамперед посилення впливів германських мов) факторів також відзначають активізацію тенденцій до обмеження відмінюваності іменників на рівні словозміни (у різних синтаксичних позиціях) і їх незмінюваності на рівні словотворення — наприклад, у польській мові: до заступлення форм кл. в. формами наз. в., до невідмінюваності власних назв у функції прикладки при відповідних загальних назвах, обмеження в ужитку в предикативній позиції форм ор. в. на користь наз. в., поширення невідмінюваності іншомовних іменників на *-о* та ін., до поширення явища синтаксичної маскулінізації в назвах осіб жіночої статі за родом занять і соціальним статусом, до заступлення форм род. в. формами знах. в.: «*słuchać mowę*», «*nie widzę możliwości*» [див., зокрема: Handke 1994; Grybosiova 2002: 79; Krzyżanowski 2001: 83–84]; у морфології сучасної македонської мови [Каранфиловски 2003: 122–123]. Увага зосереджується також навколо питання про співвідношення між аналітичними (описовими лексико-фразеологічними) і однослівними номінаціями [див., зокрема: Исаченко 1958; Jedlička 1969; Buttler 1978; Anusiewicz 1978; Szczepańska 1994].

2.1. Морфологія.

2.1.1. Іменники. У межах граматичних категорій цієї частини мови в українській мові описуваного періоду можна констатувати певне (незначне) розширення розряду іменників спільного роду на позначення осіб (переважно за родом діяльності та соціальним статусом) — від позначення тільки осіб чоловічої статі до позначення також осіб жіночої статі (як наслідок, з одного боку, розширення участі жінок у суспільній діяльності і поширення гендерного руху в країні, з другого ж, — дальшої демократизації мовної діяльності та посилення нормотворчих тенденцій): див. у р. VIII п. 2.1.1.8 *круп'є, мафіозо, чичероне* та ін.; *завкадрів, начскладу* та ін.; *староста, суддя* та ін. (пор. також далі в п. 3.3.1 випадки на словотвірному рівні на зразок *президентка, слідча*).

Основні ж процеси аналітизації в межах іменника відбуваються по лінії словозміни / формотворення — це:

1) насамперед зростання питомої ваги одиниць з ознаками невідмінюваності в межах недавно запозиченої (неслов'янської) лексики (див. про це також р. IV п. 5.1), в основному з фіналлю на голосний, — наприклад, у назвах осіб, тварин та штучних істот: *бариста* «фахівець (переважно бармен) з приготування кави та подавання її відвідувачам»: «працювати *бариста*», у мн. в.): «школа, курси, чемпіонат *бариста*», *мачо, ніндзя*: «Дев'ять смертей *ніндзя*» (американський кінофільм), «Я б у *ніндзя* пішов...» (ВК, 18.07.1991), *папараці, сек'юриті, тамагочі, хаскі* (порода собак); у назвах неживих реалій: *барбекю, боді, євро, капрі, караоке, мілітарі, мюслі, селфі, танга, ушу, фентезі, якудза* та ін. Обсяг невідмінюваних іменників на приголосний також зростає — не тільки в назвах осіб жіночої статі, наприклад: *бізнесвумен, «Українська полісвумен перемогла в конкурсі <...>*» (Еспресо, 12.07.2016: рухомий рядок новин), «познайомитися з його *герлфренд*», *хостес, суперстар* — про чоловіка і про жінку (здебільшого це, звичайно, особові імена та прізвища жінок, кількість згадування яких у публічному мовному полі в умовах сучасної культурно-мовної глобалізації значно зросла), але й в інших випадках. У назвах неістот іншомовні слова на приголосний можуть функціонувати як невідмінювані, але частіше тільки на початковій стадії запозичання, поступово набуваючи ознак відмінюваності (нерідко з варіантністю відмінюваних і невідмінюваних форм): *унісекс, хайтек* («досягнення, виставка *хайтеку*», тобто високих технологій: див. р. I п. 2.2.4; англ. *hi-tech*), *кеш* («Покупцям, як виявилось, кредит був не потрібен: вони збиралися розраховуватися “*кеш*”»: Н. Бутник. — ВК, 16.02.2000, с. 6; іменник *кеш* «готівка» — від англ. *cash* — тепер звичайно вживають як відмінюваний), *феншуй* («фахівець з *феншуй*», «відчутти всю силу *феншуй*», значно рідше з відмінюванням: «робити все за *феншуйем*»), «заяви *ультрас*» / «звернення *ультрасів*» (ГПУ, 31.01.2014), «спитати на *ресепшен* / на *ресепшені*» (див. р. IV п. 4). Це переважно: а) власні назви (за походженням) — прагмоніми, ергоніми і т. ін. (у написанні часто зберігається оригінальна латиниця): «мати свій сайт в *Інтернет* / в *Інтернеті*» (цей іменник тепер уже є відмінюваним і сприймається переважно як загальна назва), у «*Фейсбук*» / у «*Фейсбуці*», в «*Інстаграм*» / в «*Інстаграмі*»; в *тіктоку* (англ. ТікТок), «у налаштуванні *вайфаю* (англ. Wi-Fi)» (ГПУ, 28.04.2022, с. 23, 3); «В Україні відкриють 5 нових *МакДональдз* у цьому році» (УП, 2.06.2020); «Жити без “*Стиморол*” / без “*Стиморол*” / без *стиморол* / без *стиморолу* неможливо!» (з реклами цієї жувальної гумки), «Рятуйте свої санвузли від мікробів разом з “*Domestos*”» (з реклами цього чистильного засобу), «Чому мами довіряють “*нурофен*”?» (з реклами: Еспресо, 17.03.2016); «Вчителів, які не вакцинуються проти *ковід*, відсторонять від роботи» (УП, 13.10.2021) / «заходи проти *ковіду*» (див. про гніздо від *COVID-19* у р. I п. 2.2); б) складені назви (загальні і власні) — здебільшого відтворення англійських атрибутивних словосполучень (у складі прикметника та іменника або двох іменників) та сполучень іменника з прийменником (за відмінками такі одиниці відмінюються частіше, ніж за числами): «купувати, одягатися в *секондхенд* /

в *секондхенді*) (відмінювана форма тепер значно переважає, пор. у мн.: «вся правда про *секондхенди*», «*секондхенди* Кісва»); «телевізійні токшоу відбуваються в *праймтайм* / в *праймтаймі*», «у ранковий та вечірній *праймтайм* / *праймтайми*» («У *прайм-тайм* на кожному каналі представники “вибраних” блоків і партій видавали свої мудрі прогнози й рецепти». — УС, 3.01.2002, с. 3; «<...> головна теза сюжету, показаного в *прайм-тайм*, увечері минулого вівторка». — Д, 2.09.2011, с. 3; «свої *прайм-тайми*». — ВЗ, 15.05.2014, с. 2); «відеоконференція в *реалтайм* / в *реалтаймі*»; «дивитися (доступний) в *онлайн* / в *онлайні* (останнє тепер значно частіше); «у повторному матчі кваліфікаційного *плей-оф*» (ВЗ, 13.06.2000), «Попри статус фаворита, “Барса” [футбольна команда. — О. Т.] програла у “*плей-оф*” “Мілану”» (УМ, 22.02.2013, с. 22); «Українські футбольні клуби виявилися не готовими до правил “фінансового *фейр-плей*”, запроваджених УЄФА» (УМ, 25.12.2013, с. 15: англ. *fair play* — буквально «чесна гра»); у власних назвах (не тільки іншомовних, але й утворюваних на власному ґрунті): «Ну немає в нас *The New York Times* і тої ж *Gazeta Wyborcza*» (О. Пахльовська. — Д, 15.02.2013, с. 11), «повідомлення від “*Воля-кабель*”», «Олена йде у *Ломбард-Крамниця* і отримує гроші під заставу» (з реклами: 24 к., жовтень 2019 року), «їздити на “*Лада Калина*”» (назва однієї з марок автомобілів російської компанії ВАЗ), «Робота в *Хлібна Кава*. Відкриті вакансії в *Хлібна Кава* <...>» — назва компанії (з оголошення);

2) у деяких інших випадках ¹:

а) дещо несподіване явище досить частотної невідмінюваності актуалізованого вжитку питомого іменника *віче*: «на народному *віче*» (Д, 30.01.2015, с. 15), «на всеукраїнських *віче*» і под. (див. р. VIII п. 2.1.4.4.2);

б) поки що не дуже виразна тенденція до надавання ознак невідмінюваності іменникам чол. р. на приголосний — назвам осіб жіночої статі за соціальним статусом, родом їхньої діяльності і т. ін.: «Щиро дякую пані *професор!*» і под. (див. р. VIII п. 2.1.4.4.1).

2.1.2. Числівники. Це:

1) увиразнення в публічному мовному просторі, зокрема в теле- й радіофері, випадків невідмінювання кількісних числівників (див. докладніше р. VIII п. 2.3.4), наприклад: «більше *сто* осіб», «близько *чотириста* гривень», особливо серед складених числівників: «всі з *чотириста п'ятдесят* народних депутатів»;

2) далі поширення в усному мовленні незмінюваних і спрощених за структурою форм кількісних числівників — як двох окремих складних (замість однієї складеної форми) або простих — замість відповідних змінюваних порядкових або вже усталених у конкуренції з ними незмінюваних повних кількісних числівників:

а) на позначення років століття (ніби за зразком англійської мови): *пиво* «*сімнадцять п'ятнадцять*» (так кажуть про пиво марки «Львівське 1715»), «*Євро* — *двадцять дванадцять*» (так звичайно називали чемпіонат Європи з футболу Євро-2012, який проходив в Україні, — його офіційна усна назва «Євро — дві тисячі дванадцять»), *держбюджет* — *двадцять шістнадцять* (Державний бюджет України на 2016 рік, українсько-американські військові навчання «Сі бриз (англ. “Sea Breeze”) — *двадцять шістнадцять*»; «*Дев'ятнадцять сорок чотири*» — так часто називали пісню «1944» (про масову депортацію кримських татар у травні 1944 року), з якою українська співачка кримськотатарського походження Джамала посіла перше місце на конкурсі Євробачення в травні 2016 року;

¹ Тут не розглядаються досить частотні позанормативні випадки невідмінюваності слов'янських власних назв на -о на зразок *під Дубно, до Внуково*, «бої в *Косово*», «з сином югославського диктатора [Слободана Мілошевича. — О. Т.] *Марко*» (Г. Ярема. — ВЗ, 3.08.1999), які мали певне поширення й давніше під впливом російської мовної практики.

б) на позначення числа й місяця — модель, відома й давніше в ХХ столітті², але тепер вона стимулюється також калькуванням відповідних зворотів англійської (розмовної та медійної) мови: *теракт «сім / сім»* (про серію вибухів у Лондоні 7 липня 2005 року), *теракт «дев'ять / одинадцять»* — з інверсійним, як для української мови, порядком позначення числа і місяця (про гучні авіаційні теракти у США 11 вересня 2001 року);

в) на позначення номерів чого-небудь — модель, також відома в ХХ столітті (наприклад, номери військових частин, польової пошти на зразок: в/ч 3037 — у вимові «тридцять тридцять сім», п/п 44464 — «сорок чотири чотириста шістдесят чотири»), а також випадки на зразок «зателефонувати за номером дев'ять один один дванадцять», тобто 9-11-12)³, але тепер вона ще частіше привертає до себе увагу в публічному мовному полі: *генплан дванадцять двадцять п'ять* (Генеральний план розвитку Києва № 1225, прийнятий Київрадою 2015 року), *законопроект двадцять шістдесят один*, тобто № 2061, і под. (усні називання номерів законопроектів у Верховній Раді).

2.1.3. Дієслова. Тут виділяється кілька тенденцій, перші три з яких активізувалися як наслідок посилення дії кодифікаційних мовних факторів, а четверта якщо й не посилювалася, то принаймні істотно не зменшила своєї активності в загальному контексті сучасної мовної глобалізації:

1) певна активізація в ужитку (з виходом за межі розмовного та художнього стилів) форм давноминулого часу на місці узвичаєних в останні десятиліття форм простого минулого часу — наприклад: «Ще Масарик *звернув був* увагу на те, що <...>» (див. р. VIII п. 2.5.1.1);

2) певна активізація в ужитку пасивних дієприкметників у предикативній позиції (з наявною або нульовою дієслівною зв'язкою) — на місці більш звичного протягом останніх десятиліть уживання зворотних дієслів зі значенням пасивного стану, наприклад: «В українській мові не *вживані* активні дієприкметники теперішнього часу» (див. р. VIII п. 2.5.7.2.1);

3) помітна активізація вживання і творення одиниць лексико-граматичного розряду безособових предикативних форм на *-но*, *-то* (див. р. VIII п. 2.5.5.1) у конкуренції зі зворотними дієсловами зі значенням пасивного стану та дієслівними формами активного стану мин. ч. мн. у неозначено-особовому значенні (крім ознаки невідмінюваності, про їхню аналітичність свідчить уживання у формах мин. і майб. часів відповідно зі зв'язками *було* і *буде*): «Тут неодноразово *бачено* народних депутатів», «Українське слово дедалі жорсткіше *витісняювано* у вузькій сфері», «*Готовано* якийсь новий проект правопису»;

4) продовження тенденції до формування двовидовості в нових дієсловах іншомовного походження, а також в окремих дієсловах з питомими коренями (але з іншомовним суфіксом), коли значення того чи іншого виду виявляється з лексико-синтаксичного контексту [пор. зростання кількості двовидових дієслів іншомовного походження в аналітичних болгарській і македонській мовах: Буров 2015: 15; Каранфиловски 2003: 123], наприклад: *девальвувати*, *дистанціювати*, *доларизувати*, *екстрадувати*, *іконізувати*, *корпоратизувати*, *лобіювати*, *люструвати*, *позиціонувати*, *спонсорувати*, *структурувати*, *мінізувати* (економіку, доходи) та багато ін. Значно помітнішим у цій сфері став, однак, процес протилежної спрямованості — до «розформовування» двовидовості (див. п. 3.3.3.1 цього розділу, а також р. VIII п. 2.5.2).

² Наприклад, горезвісний *указ «сім / вісім»* — розмовна назва (від іншої розмовної назви: «указ від сьомого / восьмого») постанови уряду СРСР від 7 серпня 1932 року про посилення відповідальності за розкрадання соціалістичної власності (інша її назва — «закон про три колоски»).

³ Пор., наприклад: «<...> опинився в рядах австро-угорської армії, а саме — майже у виключно українському 77 полку піхоти, який був зв'язаний в цілій армії під назвою *сім-сім*» (О. О. Думін [Антін Крезуб]. [Автобіографія] — В кн.: Самі про себе : Автобіографії українських митців 1920-х років / Упоряд. Р. Мовчан. Київ, 2015, с. 189).

2. 2. Синтаксис. Це:

1) увиразнення в багатьох випадках конкуренції між позанормативними прийменниковими і вже усталеними, нормативними безприйменниковими формами керування⁴ — явище, яке тепер, передусім у зв'язку з лібералізацією діяльності ефірних ЗМІ, досить помітно виявляється навіть у мовленні політиків, державних службовців високого рангу і взагалі публічних осіб, а також самих теле- і радіожурналістів. Це насамперед увиразнення в ужитку конструкцій (див. докладніше р. VIII п. 3.2.1):

а) з прийменником *про* для вираження об'єктних відношень: «соцопитування *показують про* падіння рейтингів», «це *означатиме про* те, що <...>», «*програма про* реформи» і под.;

б) з прийменником *по* при іменниках у конструкціях зі значенням призначення чого-небудь або спрямування дії на що-небудь (позанормативні запозичення з російської мови): *план по випуску*, мн. *по випусках*, ще більш ненормативно *по випускам*, *програма по озелененню* і под.;

2) поширення атрибутивних словосполучень з неузгодженим означенням — незмінюваним словом у препозиції до іменника (на відміну від звичайного для української мови порядку з постпозитивним його місцем) на зразок: «Під Києвом виявили “хай-тек” [англ. *hi-tech* — скорочення від *high technology*] *наркотеплицю* з урожаєм марихуани» (Еспресо, 24.03.2017: рухомий рядок новин), «Волонтери підходять до кожної дитини і допомагають в *хенд-мейд творчості*» (Л. Кесарчук. — УП, 23.04.2022), «Московській *тік-ток* [TikTok — один із застосунків у соціальних мережах інтернету] *блогерці* заборонили в'їзд в Україну» (УП, 17.11.2021).

У разі номінативного закріплення конструкцій такого роду вони можуть становити вже одиниці рівня словотворення (незважаючи на особливості написання їхніх компонентів у поточній мовній практиці — разом чи окремо): див. далі в п. 2.3.1, наприклад, інтенсивне поширення номінацій на зразок «*Родовід Банк*» (род. «*Родовід Банку*») і т. д.; пор. звичайне для української мови оформлення з прикладкою в постпозиції: *банк «Родовід»* і под.), а в п. 2.3.2 — наприклад, *нон-стоп музика* — по радіо (на відміну від вільного словосполучення на зразок: «пройти всіма цими *нон-стоп етапами*». — Юрій Андрухович); так само ірон. «*ТікТок-війська*» (про чеченські військові підрозділи — «кадіровців» у складі військ РФ у її війні з Україною з 2022 року, які не стільки брали реальну участь у бойових діях, скільки «піарилися» в соціальних мережах), пор. вище, наприклад, *тік-ток блогерка*;

3) певне поширення аппозитивних словосполучень з інверсійним, як для української мови, порядком компонентів на місці узвичаєних однослівних назв або аппозитивних словосполучень с постпозицією прикладки у випадках на зразок (у підписах під відповідними фотографіями й картинками в YouTube, в іменах персонажів перекладних мультфільмів, у назвах іграшок тощо): *мама (мати) / тато (батько) кіт (слон, зебра, орел та ін.)* — замість *кішка / кіт, слон / слониха* або *зебра-мама / зебра-тато* і под., пор. у таких випадках англ. *Mom(m) (Mamma, Mama, Mother) / Daddy (Father) Cat (Elephant, Dog та ін.)*. Наприклад: «*Мати-кішка* розмовляє з кошенятами» (підпис під фото в YouTube);

4) активізація в публічному мовному полі використання дієслівної зв'язки *є* в складі іменного складеного присудка (у тепер. ч.) у конкуренції зі звичайними для сучасної літературної мови конструкціями з нульовою зв'язкою: «Це *є „Вікна“!*» (слова ведучого цієї популярної телевізійної інформаційної програми в середині 90-х років), «*У чому є* суть наших проблем?» (див. докладніше р. VIII п. 3.2.1).

⁴ Ця тенденція, як відомо, відзначається в різних слов'янських мовах протягом усієї їхньої писемної історії, закріпившись у багатьох випадках уже як нормативне явище, і триває на сучасному етапі [див., наприклад: Шведова 1966: 40–52, 59; Гловинская 1997: 214–229; Sosnowski 2011].

2.3. Словотворення.

2.3.1. Іменники.

2.3.1.1. Це експансія запозичуваних (переважно з англійської мови ⁵) і творення за цим зразком моделей складних слів без сполучного голосного (юкстапозитів) і/або апропріативних словосполучень з першим (*еспресо-кавоварка*, *WiFi-інтернет* ⁶), рідше з другим (*кавоварка-еспресо*, *інтернет WiFi*) невідмінюваним компонентом, що має атрибутивне, об'єктне або синкретичне атрибутивно-об'єктне значення (див. також матеріал до цього підрозділу в р. IV п. 3.3). Правопис таких утворень — написання їхніх компонентів окремо (часто це наслідування англійської орфографії), через дефіс або разом — у сучасній мовній практиці поки що значною мірою варіюється, хоча з переважанням їх графічного оформлення саме як складних слів — частіше з написанням через дефіс і рідше разом (останнє звичайно у випадках, коли один з компонентів або й обидва в українській мові самостійно не вживаються: *бодибілдінг*, *бойфренд*, *іміджмейкер*, *понкорн*, *флешмоб* і под.) ⁷. Їхніми компонентами є не тільки (ново)запозичені, а й питомі або давніше засвоєні слова (як з більш чи менш індивідуальним, так і з «серійним» уживанням у складі таких утворень). Наприклад: *автограф-сесія* («За три дні на *автограф-сесії* з письменниками можна розпродати половину тиражу»). — ГПУ, 17.09.2013, с. 16), *барбекю-піч*, *дискурс-аналіз*, *кава-брейк* / *кава-пауза* (англ. *coffee break*) замість «перерва на каву», *кава-машина* (поряд з *кавомашина*), *клієнт-сервер* (в інформатиці), *коктейль-прийняття*, *конгрес-хол*, *консьерж-сервіс*, *контент-аналіз*, *майстер-клас*, *мотор-колесо* (тип електродвигунів), *ню-художник*, *ризик-фактор*, *скотч-стрічка*, *тату-салон*, *фільтр-кава*, *фокус-група* і под.; з першим «серійним» компонентом: *арт(галерея, комплекс, студія, ринок, фестиваль, директор, критик та ін.)*, *бізнес-(група, клас, середовище, школа, контакт, форум, клімат, тур та ін.)*, *веб(сторінка, портал, ресурс та ін.)*, *дата-(центр, аналіз, кабель, тобто центр даних і т. д.)*, *дизайн-(студія, бюро, проєкт)*, *інтернет-(зв'язок, спілкування, газета, кафе, магазин, форум, користувач, знайомство та ін.)*, наприклад: «*Інтернет-кавалер* зник із мережі з купою грошей довірливої закарпатки». — Бл., 2014, № 36, с. 19), *секс-(бізнес, індустрія, послуги, скандал)*, *факс-(апарат, модем, папір)* та ряд ін.; з другим «серійним» компонентом: *бізнес-центр*, *кол-центр*, *сервіс-центр* і под.; *боулінг-клуб*, *гольф-клуб*, *покер-клуб*, *фан-клуб* і под.; *караоке-бар*, *коктейль-бар*, *віскі-бар*, *піца-бар*, *стрипбар*, *суші-бар* і под.; *допінг-контроль*, *клімат-контроль*, *фейсконтроль*; утворення індивідуальнішого характеру: *анекдот-клуб* «Золотий гусак» (гумористична програма на українському телебаченні), *вишкіл-гра* «Козак-квест». Власні назви — найменування установ, організацій, товарів та ін. — мають різноманітнішу структуру й частіше оформляються не тільки як складені слова,

⁵ З окремими запозиченнями такого роду з деяких інших мов, наприклад: *Гете-Інститут* / *Гете Інститут* [в Україні], уживається також слов'янізований варіант *Інститут Гете* (нім. *Goethe-Institut*), *Віденський Штраус Оркестр* (оголошення про його гастролі в Києві на рекламних щитах, 2018 рік); «*Кіндер-сюрприз*» / «*Кіндер Сюрприз*» (див. р. IV п. 2.2.7; від нім. *Kinder* «діти» і італ. *Sorpresa*).

⁶ Про складність трактування як одиниць саме (власне) української мови гібридних кирилично-латинографічних напівкальок на зразок *VIP-каюта*, *call-центр*, «*Кобза-original*» (музичний гурт), а також повністю латинографічних утворень, де, однак, одним з компонентів є графічно «латинізоване» українське слово, на зразок «*Kozak System*» (музичний гурт), див. р. IV п. 3.

⁷ У болгарській мові утворення на зразок *тенис корт*, *інтернет геній*, *офіс техніка*, *рок звезда*, що стали широко вливатися від 1989 року з англійської мови, розглядаються від початку 2000-х років уже не як складні слова (з написанням разом), а як атрибутивні словосполучення [див.: Вачкова 2002: 219; Буров 2015: 17–20]. Пор. також думку й деяких русистів, що з огляду на масовість написання компонентів подібних утворень окремо, а не через дефіс це також уже слід вважати нормою — як явище не тільки словотворення, а й синтаксису [Глазовская 2015: 42, 44; див. також: Голанова 1998].

але і як словосполучення, однак з невідмінюваним першим компонентом, що особливо сприймається як чужорідне явище в структурі української мови. Наприклад, у назвах комерційних банків: «Альфа-Банк», «Артем-Банк», «Місто-банк», «Одеса-банк», «Полтава-банк» та ін. / «РАДАБАНК» / «Ідея Банк», «Кредит Європа Банк», «Родовід Банк» та ін. (род. «Родовід Банку» і т. д.) (замість традиційного оформлення подібних назв з прикладкою — власною назвою в постпозиції: банк «Родовід» і под.); у назвах стадіонів: «Донбас Арена» (м. Донецьк), «Львів Арена», «Харків Арена»; у назвах лікарських препаратів: «Диклофен-гель», «Форт-гель» та ін. і «Фастум гель», «Феністил гель» та ін.; в інших випадках: «Донбас Опера» — Донецький театр опери і балету (наприклад: «колектив Донбас Опера», «солісти Донбас Опера», «примадонна Донбас Опера»: УМ, 15.02.2013, с. 2), «Опера Пасаж» — торгова галерея у Львові; з першим компонентом козак (*kozak*): «Козак-хол» (ресторан, м. Київ), «Козак-палац» (виставковий центр, м. Запоріжжя), «Козак Арена» (стадіон поблизу Києва), «Kozak Moto» (торговельна компанія з продажу мотоциклів та супутніх товарів), «Kozak System» (український фольк-гурт); «Торчин продукт» (торговельна марка, де перший компонент — назва населеного пункту), підприємство «Мотор Січ», м. Запоріжжя (у род. в.: «продаж “Мотор Січ”» — з оголошень: ВЗ, 29.08.2019, с. 5), «Савік Шустер Студія», «Шустер LIVE» — авторські програми цього журналіста на українському телебаченні, Національний центр Олександра Довженка (Довженко-Центр) — найбільший кіноархів України, компанія «Ілленко Фільм», будівельна компанія «Еліта-центр», компанія «Воля-кабель» (мережа кабельного телебачення), поїзд № 43 Київ — Івано-Франківськ «Стефанія Експрес» (з 2022 року ⁸), торговельна компанія «Престиж Дім» (з дублюванням назви на вивісці: *Prestige Home*), телеканал «ТБ-Табачук», компанія «Вантаж Таксі», ТОВ «Ком'ютер-Сервіс», журнал «Перець-дайджест», журнал «Рейтинг-аналіз», «Аргумент-газета» (західноукраїнський тижневик, м. Львів), перший всеукраїнський фестиваль дерев'яної скульптури в Миргороді «Гоголь-парк» (УМ, 2.04.2013, с. 8), «Лабух-шоу» (музичний фестиваль, 2013 рік), «Мускул-шоу», «Максим-парк» (міський парк атракціонів, м. Лисичанськ), дитячий телефестиваль «Зіркафест» (2013 рік), ПінчукArtЦентр / Пінчук-арт-центр — відтворення української мовою англомовної назви *PinchukArtCentre* на вході до цього відомого художнього салону в Києві, арткомплекс *ЄрміловЦентр* (Харків, 2012 рік); написи на вивісках різних установ і закладів м. Києва: «Дизайн Ательє», «Кредит Центр», «Апетит Кафе», «“Папа”. Піца кафе»; аж до випадків на зразок «Гумор-клуб» (КВ, 1996–1997 рр.: назва рубрики), «Лукаш-словник» (назва публікації Богдана Жолдака про потребу у виданні словника мови перекладів та рукописних матеріалів Миколи Лукаша. — Сл., 1992, ч. 20–21), *ЛукашФест* (серія заходів на відзначення 100-річчя від дня його народження, 2019 рік).

З 2020 року до набору ключових слів української мови цього періоду ввійшли *коронавірус* — з не типовим для такого роду утворень бездефісним написанням (пор. наявні вже до цього *герпесвірус*, *папіломавірус*) і *COVID-19 / К(к)овід-19*, що стали основою для відповідних словотвірних гнізд: *коронахворий* та ін., *ковід-вакцина* та ін. (див. докладніше р. І п. 2.2).

У складі як загальних, так і власних назв першими компонентами можуть бути звукові, графічні (з вимовою їх як літер або української, або англійської мов, у тому числі з їх лексикалізацією, наприклад: *тіар-акція*, *есемес-повідомлення*), графічно-цифрові абрєвіатури: *ВІЛ-інфекція* (де *ВІЛ* — вірус імунодефіциту людини), *ГМО-продукт* (продукт, що містить генетично модифіковані організми), *PIN(ПИН)-код* (*ПИН* — персональний ідентифікаційний номер), *GPS-навігатор*, *ЛГБТ-спільнота*, *DVD-програвач*, «— При посадці на поїзд притуляєте папірець з *к'ю-ар*[англ. *QR*]-кодом до спеціального мобільного

⁸ На станціях по прибутті цього поїзда лунає пісня гурту «Kalush Orchestra» — «Стефанія» (в Укрзалізниці повідомили, що це перший у світі поїзд, названий на честь мами — матері соліста цього гурту, який присвятив пісню саме їй).

терміналу контролю документів» (ГПУ, 26.07.2013, с. 4); в однотипних моделях: *FM(ФМ)-діапазон* («початок боротьби за вільні частоти на УКВ та у *FM-діапазонах*»: Ю. Пархомчук. — КВ, 28.03.1997), *-частота, -радіо, -станція, -приймач*, де *FM* — від англ. *frequency modulated* «частотно-модульований» (пор. раніше з постпозицією таких аббревіатур, наприклад: *на частоті УКВ*); *тр3 музика, плеєр, магнітола* (з написанням окремо); *3D(ЗД)*[в обох випадках читається як «три де», а не «три ді»]-*формат, -зображення, -окуляри, -принтер* і т. ін. («Кіноакторів замінять *3D-моделями*». — Е, 11.07.2013, с. 24); *CD[сі-ді — від compact disk]-диск, -формат, плеєр (програвач); SMS(СМС-, смс-, ес-ем-ес-, есемес-)-повідомлення, -голосування, -маркетинг; PR(піар)-акція, -активність, -компанія, -привід та ін.; ІТ*[читається: ай-ті]-*індустрія, -фірма, -продукт, -фахівець та ін. (ІТ — інформаційні технології), ID[ай-ді — від англ. identity document]-документ, -картка, -паспорт*; у власних назвах: «*БТА Банк*», «*ВТБ Банк*»; пор. уже з обома українськими компонентами: «*ТБ-тиждень*» (рубрика тижневих телепрограм у газеті «День»).

Це явище стало поширюватися, звичайно, не зовсім на порожньому місці, оскільки в українській мові вже існувала певна традиція утворень такого роду: а) це складені іменники (в основному іншомовного походження) на зразок *луна-парк, бас-гітара, джаз-оркестр, танго-ансамбль, коктейль-хол, ескімо-генератор, рок-музика (рок-опера та ін.), роман-газета, утильсировина (утильзавод)*, особливо в науково-технічній та інших спеціальних сферах: *брутто-вага, нетто-вага, блок-апарат (блок-система та ін.), дизель-мотор (дизель-поїзд та ін.), експрес-аналіз (експрес-експертиза), крєкінг-процес, резус-фактор, рентген-апарат, бодо-апарат (від апарат Бодо), дальтон-план, аерозоль-терапія, папіломавірус*, у продуктивніших моделях на зразок *амперметр, вольтметр* і под. (на відміну від *тонометр* і под.), *бензилхлорид, метилкаучук* і под., *грам-атом, джоуль-секунда, тонна-кілометр, тонна-сила, тонна-сила-метр* (поряд з *тоннокілометр* і под.); «*Міус-фронт*» — оборонний рубіж німецьких військ в часи Другої світової війни (1941–1943 рр.) на р. Міус; у тому числі з аббревіатурами, назвами літер: *ДНК-аналіз, РНК-полімераза, УКВ-діапазон(передавач), УФ-проміння, X(ікс)-проміння, гамма-метод* і под. («завдяки *omega-3* жирним кислотам»: УМ, 27.12.2012, с. 9), у мовознавстві: *іменники ā-основи, ѳ-основи* і т. д., тобто основи на *-ā* і т. д., *БС-граматика* — граматика безпосередніх складників; б) це складені іменники з другим компонентом виразно аппозитивного характеру на зразок *какао-порошок, какао-масло*, у власних назвах: *УПА-Захід, УПА-Схід* (похідні групи Української повстанської армії, 1944 рік); в) це власні назви установ та організацій з першим компонентом — назвою відповідного міста, регіону. Якщо такі назви з першою основою — іменником на приголосний на зразок «*Київгаз*», «*Київпроект*», «*Волиньзалізобетон*» ще можуть хоча б якоюсь мірою нагадувати аббревіатури з першою усіченою основою (на зразок *медкомісія* і под. — від *медична комісія*), то щодо назв з першою основою на голосний не лишається жодного сумніву в належності їх саме до юкстапозитивів: наприклад, назви виробничих об'єднань ще радянського часу «*Одесакабель*», «*Полтаваконоплепром*», «*Полтаванавтогаз*», «*Ровнодерев*», «*Ровнозалізобетон*», «*Броваримєблі*», «*Чернівцілегмаши*» (і, безперечно, саме за цим зразком, а не за зразком моделей англійської мови вже в назвах аналогічних організацій нового часу: «*Вінницяводоканал*», «*Карпатибудінвест*», ПАТ «*Лубнифарм*», «*Рівнегаз*», «*Прикарпаттяобленерго*», «*Черкасиобленерго*»), назви кіностудій союзних республік «*Грузія-фільм*», «*Молдова-фільм*»; г) це також залишки давньої моделі побудови аппозитивних композитивів на зразок *жар-птиця, козир-дівка, сон-трава*. Проте, звичайно, сучасна іншомовна експансія подібних утворень стала б цілком можливою й без цієї внутрішньої підтримки⁹. Пор. також різку активізацію в польській мові цього періоду під впливом англійської мови двох моделей творення складних іменників, до того загалом непродуктивних, — по-перше, у конкренції зі словосполученнями з другим компонентом — незмінюваним прикметником: *film wideo — wideofilm*, по-друге, з першим

⁹ Найбільшу схильність серед слов'янських мов до переймання з англійської мови моделей відзначених атрибутивних конструкцій виявляють аналітичні болгарська та македонська мови (у болгарській мові вони мають виразні паралелі з явищем давніших часів — поширюваним з турецької мови ізаетом: *рахат лукум, тахан халва, курбан байрам*), наприклад: болг. *МВР шеф* (замість *шеф на МВР*), *БСП лидер, НАТО генерал, ТВ програма, US президент*, функціонування в мові реклами конденсованих конструкцій на зразок *кафе вкус* — замість *вкус на кафе* «смак кави» [Буров 2015: 17–20; Вачкова 2002: 219; Станчева 2015: 40–41; див. також: Ейсман 1994: 162–168; пор. аналогії з явищем ізаету щодо відповідних утворень у сучасній російській мові: Костомаров 1996].

компонентом на приголосний: *biznespartner, seksskandal* [див.: Земская, Ермакова, Rudnik-Karwat 2008: 242–244].

Щодо утворень такого роду з першим компонентом на приголосний з виразною саме атрибутивною функцією, то, звичайно, слід постійно мати на увазі, що частина з них може бути наслідком тенденцій не до аналітизму в загальному руслі мовної глобалізації, а, навпаки, до синтетизму в межах відповідних внутрішніх мовних процесів — як творення складноскорочених слів з першим усіченим компонентом на основі номіна- тивних словосполучень¹⁰, наприклад: *бортмеханік* (*бортпроводник* і под.) — на основі, очевидно, *бортовий механік* і под., *томат-паста, томат-пюре* (спец.) — на основі *томатна паста* та ін., *шенгенвіза*.

Моделі з першими компонентами з атрибутивною функцією — літерами *e-*, рідше *i-*, рідко *m-* (див. також р. VIII п. 4.2.2.2.1), які співвідносяться з початковими літерами слів *електронний, інтернет, мобільний*, але утворені за зразками англійської мови (*e-mail, e-banking* та ін. — від *electronic, i-banking* та ін. — від *[nter]net, m-banking* та ін. — від *mo- bile*), наприклад: *e-пошта, e-журнал, e-каталог, e-квиток, e-книжка, e-магазин, e-уряду- вання, e-декларування; i-аптека, i-банк; m-бізнес* (це та інші подібні утворення в Україні фіксуються поки що переважно лише як власні назв — назви компаній, торговельних закладів та ін.: «*M-БІЗНЕС*», «*M-ДЕКОР*» та ін.)¹¹, також варто розглядати не як юкста- позицію, а як різновид абревіації з усіченням, стягненням першого компонента.

Цілком слушно застерігаючи проти експансії такого роду складних іменників як проти явища, що помітно змінює словотвірну та синтаксичну системи української мови як флективної — зі спрямо- вуванням її в бік мов аналітичного типу (пишуть навіть про «деструктивний вплив» англійської мови на цей сегмент українського словотворення), деякі дослідники висувають пропозиції, по-перше, активніше вживати і творити замість них відповідні атрибутивні словосполучення з цілком оформ- леними прикметниками: замість *медіастиль, інтернет-видання, піар-акція* і под. — *медійний стиль, інтернетівське (інтернетне) видання, піарівська (піарна) акція* і под.; по-друге, випадки, де в укра- їнській мові цілком однозначно можна відшукати вже наявні прикметники з цими ж коренями, розглядати й оформляти не як складені іменники — юкстапозити (з написанням найчастіше через дефіс: *поп-..., секс-...* і под.), а як абревіатурні стягнення з написанням разом (на зразок *медкомісія*); по-третє, випадки, де українська мова не має й, можливо, не може утворити прикметників замість перших компонентів подібних слів, наприклад: *вебсторінка, кіндер-сюрприз, токиоу, суші-бар, гра- фіті-художник, спа-центр* і т. ін., — також розглядати не як складені іменники й писати, відповідно, разом [див.: Городенська 2009а: 6–8; Городенська 2009б: 139–140]. До цих пропозицій можна, зви- чайно, додати також можливість ширшого використання словосполучень з другим іменником у формі непрямих відмінків: замість *бізнес-план, допінг-проба, інтернет-користувач, інтернет-знайомство, клімат-контроль* — *план з бізнесу, проба на допінг, користувач інтернету, знайомство через інтер- нет, контроль за кліматом*. Однак сподіватися на відчутні зміни в обмеженні поширення відзначеної моделі складених слів, очевидно, важко: на її користь працюють не тільки зовнішні, соціолінгвістичні чинники — престижність європейських мов і насамперед, зрозуміло, англійської та дедалі більше знайомство наших людей з ними, а також уже й активне користування ними, а й внутрішньомовні фактори: а) усвідомлення первинності появи в нашій мові саме таких слів, а не пропонованих замість них еквівалентів-словосполучень (так само, як лишилися, наприклад, свого часу: *конференц-зал, яхт-клуб*, а не *конференційний зал, яхтовий клуб*); б) синкретична компактність і, отже, зручність у вживанні слів цієї моделі (незважаючи на те, що їхній перший компонент не завжди піддається однозначному семантико-синтаксичному «розшифруванню»).

¹⁰ Так, як відзначають дослідники, є більше підстав вважати, що в складних словах на зразок рос. *интим-сервис, штрих-код, эконом-класс, элит-класс* перша частина утворена способом усічення від уже наявних прикметників *интимный, штриховой, экономический, элитный* [Горбов 2010].

¹¹ У західнослов'янських мовах цей ряд абревіації з першими компонентами *e-*, *i-*, *m-* акти- візувався ще в 90-х роках і виявляє значно більшу продуктивність. Наприклад, навіть у чеській мові — одній зі слов'янських мов з традиційно сильними пуристичними традиціями: *e-forum, e-hra, e-magazin* та ін., *i-buziness (i-byznys), i-kavárna* та ін., *m-buziness (m-byznys)* та ін. (від прикметників *elektronický, internetový, mobilní*) [див., наприклад: Opavská 2008; Komparacja współczesnych języków... 2003: 97–98].

2.3.1.2. Це активізація творення або частіше запозичання вже готових невідмінюваних іменників (на голосний, переважно *-o*), що виникають шляхом словотворчої апокопи (див. докладніше р. VIII п. 4.2.5): *audio, відео, емо* — молодіжна субкультура (англ. *emo* — від *emotional*), *етно* (етнічна музика, дизайн, архітектура), *техно* (стиль у музиці, архітектурі, дизайні — англ. *techno*), *інді* (стиль: див. р. IV п. 2.2.1); *промо* — промоція, промоакція, промокампанія, промореклама (англ. *promo*) та ін.

2.3.2. Прикметники. Це:

1) зростання серед запозичуваної (неслов'янської) лексики кількості невідмінюваних прикметників з функціями неузгодженого означення (частина з них проходить перед цим етап уживання як іменників і як прислівників: див. пп. 2.3.1 і 2.3.3) походженням переважно від англійських прикметників та слів з інших частин мови, а також від словосполучень (здебільшого атрибутивних) і сполучень повнозначного й службового слів з набуттям ними атрибутивної синтаксичної функції (з уживанням частіше в постпозиції до відповідних іменників). Вони мають фіналь як на голосний: «борець *сумо*», «ритм, стиль *диско*», «стиль *еко*» (екологія), «стиль, дівчина *емо*», «стиль *етно*», «діти *індіго*», «стиль *мілітарі*», «жанр *фентезі*», «стиль, жінка *сексі*», «тиждень *прет-а-порте*», «соус *барбекю*», так і на приголосний: «сік *фреш*», «колір *металік*», «клас *лайт*» (англ. *light*), «стиль, одяг *кежуа(е)л*» (англ. *casual*), «кури, курчата *гриль*», «стиль *ф'южн*» (англ. *fusion*), «одяг, взуття *унісекс*», «склад, магазин *секондхенд*», «у режимі *онлайн*» («фільми, кіно *онлайн*»), «матч *плей-оф*», «кредит *стендбай*», «бюстгальтер, труси *пушат*» (англ. *push up*), «стиль *пінап*» (англ. *pin up*); «Кінотеатр демонструє фільми в режимі *нон-стоп*», «Танцівниці-*топлес* годинами звивались на підвищеннях танцпідлоги клубу» (К. Дорошенко. — Д, 18.09.1999). Якщо такі атрибути вживаються у репозиції до означуваного іменника, то зробити в цих випадках однозначне розмежування між словосполученням з незмінюваним прикметником (з нормативно рекомендованим, але практично не витримуваним нарізним написанням компонентів: див. п. 2.2) і складеним словом-іменником з атрибутивним компонентом можна, звичайно, далеко не завжди, наприклад (з варіативним написанням у поточній мовній практиці): *інді*[англ. *indie* — від *independent* «незалежний»]-*гра* (різновид комп'ютерних ігор), *-рок, -фільм, -кафе* та ін. (також з написанням окремо), *б'юті процедура, сексі жінка, сексі-костюм, сексі-сукня, сексі-рухи* (стриптизерки на пілоні), *ф'южн дизайн (танець та ін.)*, *хевіметал група, хендмейд товари, секондхенд одяг, магазин, поп(музика, співак / співачка)* — від англ. *pop* (скороченої форми від *popular*), *онлайн реєстрація, трансляція, переклад, телебачення, кінотеатр, магазин, нефікшн література*; «"Динамо" ввійшло до *плей-оф раунду* кваліфікації Ліги чемпіонів» (УП, 10.08.2022).

Це явище, як і відповідний структурний розряд іменників (див. вище), також певною мірою спирається на вже наявну традицію, пор., наприклад: *вага брутто, година пік, програма-мінімум, мова комі / комі мова, література їдиш / їдиш-український словник*, особливо в спеціальних сферах: *виноград стандарт* і под. (у торговельній номенклатурі) [див.: Русский язык и советское общество 1968: 231–232].

У такий процес набуття атрибутивної функції втягуються також відмінювані іменники та атрибутивні словосполучення, уже наявні в мові (особливо в мові реклами), пор.: «автомобіль *кольору [мокрого] асфальту* / *кольору [мокрый] асфальт / колір [мокрый] асфальт*, «свічка з запахом *апелсину*» / «з запахом *апелсин*» [див. також: Левонтина 2006];

2) поширення складених прикметників з першим невідмінюваним компонентом: *експорт-орієнтований, бізнес-орієнтований* («Адже, щоб перемогти владу, необхідно групувати навколо себе ідейних людей, а не *бізнес-орієнтованих* мільйонерів». — УМ, 25.10.2013, с. 4), *ризик-орієнтований, секс-орієнтований* (пор. окремі аналогічні випадки в попередній період: *грам-позитивні* — *грам-негативні бактерії*, з написанням також

разом — тобто визначені за методом Грама), але переважно це ініціальні абревіатури з а) об'єктивним і рідше б) атрибутивним синтаксичними значеннями:

а) *IBM-сумісний* (англ. *IBM-compatible*: про типи персональних комп'ютерів та їхньої комплектації — поєднуваний з комп'ютерами класу IBM), *ВІЛ-позитивний*, *СНІД-асоційований*(-залежний, -подібний), *ІТ-орієнтований*, *3D-друкований*. Утворення такого роду мають певну аналогію з уже давніше наявними складеними прикметниками на зразок *ДНК-залежний*, *РНК-вмісний*, *Т-подібний*, *П-подібний*, а також складними прикметниками без сполучного голосного з різними семантико-синтаксичними відношеннями між коренями, що вживаються в спеціальних сферах на зразок *моторвагонний*, *стартстопний* (апарат: УРЕ-П), *нульвимірний*, *ацетилсаліциловий*, *фторхлористий*, *калійорганічний*;

б) (з написанням також як окремих слів, переважно в постпозиції) *б/у* або *б/в* (у вимові відповідно *бе-у́* і *бе-в́е*), тобто «який був в ужитку / у вжитку»: «Продаю трюмо *б/в*, темного кольору, в чудовому стані» (П, 9.08.2001) — уживання, відоме, звичайно, й до описуваного періоду, але тепер його частотність значно виросла (в активізованому жанрі публічних оголошень); «тарифи на *ЖК*-[у вимові *же-ка́*: житлово-комунальні]послуги» (в оголошеннях), «Кабмін запроваджує дистанційну оплату *ЖК* послуг для літніх людей» (5 к., 9.04.2020: рухомий рядок новин); *ТВ*-[у вимові *те-в́е*: телевізійний]апаратура, -мовлення; *с/г* (у вимові *ес-ѓе*: сільськогос-подарський) продукція (інститут та ін.); у власних назвах: авторська телепрограма «*Ч/Б шоу*» (читають: «*Че-б́е шоу*»), тобто «Чернишов / Буткевич шоу» — за прізвищами її ведучих (Еспресо, 2016–2018 рр.). У такій функції як вияв економії мовних зусиль в українському загалом літературному мовленні можуть уживати також російську абревіатуру *ж/д* (на письмі), *же-д́е* (усно) — від прикметника *железнодорожний*: «Купити *ж/д* квитки Інтерсіті» (оголошення на сайті цієї компанії в інтернеті), «на *же-де* вокзалі», «*же-де* перевезення». Пор. уже наявні до цього в термінології прикметники на зразок *ВЧ*(височастотний)-зв'язок, *ІЧ*(інфрачервоні)-промені.

2.3.3. Прислівники. Це активізація в межах зазначеної частини мови, аналітичної за самою своєю природою (як лексико-граматичний розряд невідмінюваних слів), запозичань з англійської мови структурного розряду прислівників на приголосний (з формою, що нагадує в українській мові іменники): «В Україні *нон-стоп* тривають вибори», «дивитися (доступний) *онлайн*», «танцювати (зніматися, засмагати) *топлес*» (з відкритими грудьми — про жінку) і под.; сюди ж — слововживання на зразок «*мінус* другий рівень / поверх будинку», «паркінг на *мінус* другому рівні» (під поверхнею землі)¹².

2.3.4. Певна активізація процесів міжчастиномовної конверсії (у межах запозичуваної лексики). Одночасно з різким розширенням в українській мові новітнього періоду структурного розряду незмінюваних слів різних частин мови — іменників, меншою мірою прикметників і прислівників (запозичень в основному з англійської мови) — у межах цієї лексики увиразнилося також явище міжчастиномовної конверсії. Це переходи від іменників до прикметників: «курчата *гриль*», «діти *індиго*», «конкурс співаків *караоке*», «магазин *секондхенд*» (слово *секондхенд* увійшло до української мови як іменник — у значеннях відповідного одягу і магазину), «матч *плей-оф*» (див. СУМ-20); від прислівників до прикметників: «реєстрація *онлайн*», «працювати в режимі *нон-стоп*»,

¹² Таке слововживання активізувалося під впливом англійської мови, але воно, безперечно, має й певну внутрішню опору, пор.: «температура *мінус* / *плюс* десять градусів (сягає *мінус* / *плюс* десяти градусів)», «температура до *мінімум* / *максимум* десяти градусів», а також, наприклад: «будинок номер дванадцять *дріб сім*» (на письмі звичайно: 12/7), «він живе на Центральній *різ* Канатної».

«нон-стоп музика», «Радість нон-стоп!» (з реклами прохолоджувальних напоїв), «танцівниця *толлес*» і под. (див. також приклади вище).

3. Посилення тенденцій до синтетизму. Комплекс тенденцій цього спрямування в слов'янських мовах на сучасному етапі їхнього розвитку з огляду на його значно меншу представленість не привертає такої уваги славістів, як тенденції до аналітизму¹³.

3.1. Морфологія.

3.1.1. Іменники. У межах граматичних категорій іменника певні вияви увиразнення тенденцій до синтетизму можна було спостерігати по лінії а) роду — це дуже незначне звуження в уживанні деяких іменників подвійного (чол. і жін.) роду на *-a* в назвах тварин — обмеження їх уживання зі значенням жін. р.: див. у р. VIII п. 2.1.1.4 *лелека*, *папуга*, *мураха*; б) числа — незначні зрушення в напрямі диференціації форм числа запозичених невідмінюваних іменників — щодо розрізнення форм одн. і мн. (див. р. IV п. 5.2): *командос*, мн. і рідко одн. — *командо*, одн.; *мафіози*, одн. (усупереч нормам мови-джерела — італійської) і мн. — *мафіозо*, одн.; *селебриті*, одн. (знаменитість, «зірка» — про особу) і мн. — *селебритиз*, мн.; *антипасто* (загальна назва холодних закусок в італійській кухні), одн. і мн., але в мн. також за зразком італійської мови — *антипасті*; в) відмінка.

Основні процеси синтетизації граматичних форм іменника відбуваються якраз у межах відмінювання — це:

1) певні тенденції (як уже кодифіковані в новітній період, так і некодифіковані) переходу до відмінювання іменників, які досі в «офіційній» літературній мові вважалися / вважаються невідмінюваними (див. докладніше про це: р. VIII п. 2.1.4):

а) іншомовних іменників на *-o*: *авто*, род. *авта* і т. д., мн. *авта*, род. *авт* і т. д., «сто *еврів*» і т. д., *псевдо*, ор. *під псевдом* і т. д., з *Торонта*; розширення обсягу відмінювання слов'янських власних назв на *-o*: *Тіто* — род. *Тіта* і т. д. (УП 1993, с. 104), *Брно* — род. *Брна* (УОС 2009);

б) західнослов'янських топонімів у формах сер. р. і множини з кінцевим *-e*, які в самих відповідних мовах та в розмовній мові місцевого українського населення по обидва боки кордонів є відмінюваними (в українізованій формі): *Закопане*, род. *Закопаного* і т. д. (УП 1993, с. 116); *Кошице*, *Лідице* — невідм. (УП 1993, с. 116), але пізніше: *Кошиці*, мн., *Лідиці*, мн. — род. *Кошиць* і т. д. (УП 2019, с. 184);

в) у деяких інших випадках (у словах іншомовного походження): «українські *мас-медії*», у *медіях* і под. — у конкуренції з «офіційними» формами *мас-медіа* (за УП 2019, — *масмедіа*), *медіа*, мн., невідм.; *івасі*, *-ів* (УОС 2009), *мюслі*, *-ів* (РУС 2003);

2) активізація вживання безприйменникових форм ор. в. (див. р. VIII п. 2.1.3.4) у просторовому («спідниця волочилася *землею*», «подорож *замками Європи*»), часовому («*Останніми роками* виробництво кави зросло») значеннях і в значенні засобу дії («*дідзнатися телефоном*», «*секс телефоном*»), форм род. в. у часовому значенні («*Минулих виборів* ці штати підтримали Буша») — з відповідним обмеженням при цьому прийменникових конструкцій (форм місц. в. з *по*, знах. в. з *та ін.*);

3) певні тенденції до обмеження семантичного синкретизму відмінкових форм — це:

а) прагнення до розподібнення форм род. і дав. в. для певних структурних груп іменників III (див. докладніше р. VIII п. 2.1.3.1.2) і IV (див. р. VIII п. 2.1.3.1.3) відмін (прихильники таких змін висувають як аргументи при цьому крім нормотворчого фак-

¹³ Дослідники відзначають у цьому зв'язку насамперед зростання дії різних способів слово- і основоскладання та абревіації [див., зокрема: Гутшмидт 1998: 20–21], а також один з різновидів перфективації двовидових дієслів: див. про це п. 3.3.3.1 [Ohnheiser 2003: 320–321].

тора — необхідності відновлення справжніх, на їхнє переконання, українських форм — також потребу в деомонізації зазначених форм) — з поверненням (за нормами, зокрема, УП 1928) для форм род. в. флексії *-и* замість нормативної в «офіційній» УЛІМ *-і*: род. *крови, любови, соли, осени, вісти, смерти* та ін. (це вже санкціоновано в УП 2019 у формі варіантності флексій *-і/-и*, наприклад: *честь*, род. *-і/-и*); род. *вимени, імени, племені, тімени* (див.: УП 1999, с. 120, 122);

б) активізація рекомендувань для вжитку форм кл. в. (у тому числі із закріпленням в УП 1990/1993 та УП 2019) з відповідним обмеженням при цьому вживання в позиції звертання форм, спільних з наз. в., яке протягом останніх десятиліть до початку 90-х років набувало дедалі більшого поширення (див. докладніше р. VIII п. 2.1.3.6);

в) активізація рекомендувань у формах род. в. мн. іменників чол. р. на приголосний флексії *-ів* замість нульової флексії, тотожної з формою наз. в. одн. (див. р. VIII п. 2.1.3.1.4): наприклад, *партизанів, солдатів, амперів, каратів* (пор., наприклад, з одного боку, ОСУМ 1975, а з другого, — УОС 2009).

3.1.2. Прикметники та похідні від них прислівники. Це активізація вживання і творення синтетичних форм ступенів порівняння (у тому числі від відносних прикметників і пасивних дієприкметників) у конкуренції з аналітичними формами (див. р. VIII п. 2.2.1): *вдаліший, властивіший, ринковіший, довготерміновіший, захищеніший; найвидовищніший, найкорумпованіший; найпевніше* — від прислівника *певно* (*певне*) у значенні вставного слова: *«Найпевніше, винуватцем аварії є машиніст електрички»*.

3.1.3. Числівники. Це активізація вживання (насамперед у мові ефірних ЗМІ) кількісних числівників у позиції знах. в. при назвах осіб і взагалі істот, згідно з приписами нормативних граматики і правопису, обов'язково у формах, відмінних від форм, спільних з наз. в. (див. р. VIII п. 2.3.1.2): *«зарахувати двадцятьох трьох студентів»*, хоча в живій мовній практиці тут досить вільно вживаються й форми, спільні з наз. в. (*«зарахувати двадцять три студенти»* або *«зарахувати двадцять трьох студентів»*), що також не викликає враження порушень мовної норми. Ця тенденція захоплює також парадигми відмінювання тих числівників: *сорок, дев'яносто, сто, двісті* — *чотириста, п'ятсот* — *дев'ятсот*, щодо яких навіть нормативні джерела передбачають для знах. в. відступи від загального правила узгодженості їх з належністю поєднаних з ними іменників до категорій істот або неістот, наприклад: *«Вони вбили ста сорока двох людей»*, *«Від кримінальної відповідальності звільнили трьохсот дев'яноста осіб»*.

3.1.4. Займенники. Це посилення тенденції в межах присвійних займенників до обмеження в ужитку форми *їх*, яку нерідко кваліфікують при цьому як явний росізм, на користь *їхній* (див. докладніше р. VIII п. 2.4.1). Форма *їх* стала витіснятися — з явно логічно не вмотивованою заміною на *їхній* — навіть у позиції род. в. об'єктного, який, як відомо, відповідає на питання *«кого? чого?»*, а не *«чий?»*, наприклад: *«Українська РСР забезпечує примноження і збереження фондів і пам'яток української мови <...>, а також їхню охорону та використання»* (Закон Української РСР «Про мови в Українській РСР», стаття 7, 1989 рік).

3.1.5. Дієслова. Це:

а) активізація вживання в дієсловах недок. виду синтетичних форм майбутнього часу — в конкуренції з аналітичними формами (див. р. VIII п. 2.5.2.2), наприклад: рос. *«Мы не будем торговаться»* — укр. *«Ми не торгуватимемося»* (т/к «Новий», російський телефільм, 2008 рік);

б) активізація закликів до уникання в ужитку аналітичної форми наказ. сп. на зразок *давайте поговоримо* (*поміркуємо* і т. ін.) як російської за походженням і до вживання

замість неї форми 1 ос. мн. наказ. сп.: *поговорім(о), поміркуймо* і т. ін. (див. р. VIII п. 2.5.4.1).

3.2. Синтаксис. На рівні синтаксису словосполучення помітнішими стали такі тенденції:

1) активізація словосполучень з узгодженими (тобто змінюваними) означеннями — у конкуренції зі словосполученнями з неузгодженими (тобто незмінюваними) означеннями та додатками, що зумовлено, з одного боку, посиленням напливу колоквіалізмів і професіоналізмів до складу літературної мови в загальному контексті її дальшої демократизації та відповідними впливами з боку англійської мови (це явища, що мають паралелі в інших сучасних слов'янських мовах), з другого, — тенденціями до її дальшої націоналізації:

а) словосполучень з означеннями, утворюваними шляхом суфіксації від відповідного іменника або метонімічного зміщення прикметника (див. також: р. IV п. 3.1; р. VIII п. 4.2.8; р. I п. 9.1.2): *владні структури (органи)*, тобто *структури (органи) влади; безпекова політика*, тобто *політика [спрямована на досягнення / забезпечення] безпеки* (пор. англ. *security policy*); *успішний політик, ефективний менеджер, інвестиційний банкір*, розм. *гуманітарний віцепрем'єр-міністр*, тобто *віцепрем'єр-міністр з гуманітарних питань*; «Мільйони “помаранчевих” українців вийшли на вулиці та площі міст» (ЛЮ, 2004, № 51), пор. *Помаранчева революція*¹⁴;

б) словосполучень з посесивними прикметниками (див. п. 3.3.2), а також із займенником *їхній* (див. п. 3.1.4, а також р. VIII пп. 2.4.1, 3.1.1.3, 4.3.3.10);

2) увиразнення переходів від прийменникового до безприйменникового вживання (як наслідок або впливів професійних субмов та англійської мови, або нормотворчого коригування): наприклад, у конкуренції між зворотами *доходить кінця (висновку, згоди та ін.)* і *доходить до кінця, доходить (приходить) до висновку (згоди)* — активізація перших із них; зокрема, у загальних межах транзитивізації дієслів: *інвестувати [кошти і т. ін.] в промисловість* — *інвестувати промисловість* (див. докладніше р. VIII п. 2.5.6, р. IV п. 5.3) [пор. подібне явище в інших сучасних слов'янських мовах: Бъчваров 2005: 524–525; Буrow 2015: 16–17].

3.3. Словотворення.

3.3.1. Іменники. Це:

1) тенденції, спрямовані на забезпечення осіб жіночої статі їхніми «власними» («жіночими») найменуваннями, відмінними від відповідних назв осіб чоловічої статі (така практика спирається як на відповідні зміни в соціальній дійсності та на рекомендації активізованого в цей період в Україні гендерно-феміністичного руху, так і на міркування системно-нормотворчого й пуристичного характеру):

а) різка активізація процесів словотвірної фемінізації — уживання і творення суфіксальних дериватів на позначення осіб жіночої статі переважно за родом занять і соціальним статусом, похідних від назв осіб чоловічої статі (див. докладніше р. VIII пп. 4.2.4.1 і 4.3.2.1.1): *президентка, дипломатка, кандидатка, кікбоксерка, кілерка, снайперка, державниця, науковиця, драматургиня* та ін., що має своїм наслідком відповідне звуження явища синтаксичної фемінізації (див. р. VIII п. 3.1.3);

¹⁴ Подібне явище увиразнилося також в інших сучасних слов'янських мовах [див., наприклад: Gutschmidt 2003: 350; Земская, Ермакова, Rudnik-Karwat 2008: 238; Нецименко 2002: 178], що певною мірою посилює паралелі в межах слов'янського мовного простору між цим аспектом їхнього синтаксису і відповідними синтаксичними особливостями передусім чеської мови [пор.: Исаченко 1958: 345; Нецименко 2002: 175].

б) менш помітна активізація вживання і творення корелятивів жін. р. від субстантивованих прикметників чол. р. цієї ж тематичної сфери (див. р. VIII п. 4.3.2.1.2): *учена, військова, слідча, поліцейська, патрульна, рядова*;

в) заклики, рекомендації щодо використання окремих номінативних форм для певних структурних груп українських прізвищ у застосуванні їх до жінок — щодо відродження їхнього традиційного для української мови оформлення шляхом флексійної і суфіксальної моці від прізвищ чоловіків (замість форм спільного роду, які, проте, викликають асоціювання насамперед з особами чоловічої статі).

Це стосується, по-перше, жіночих прізвищ, утворених від чоловічих — за походженням присвійних прикметників (це прізвища, в основному характерні для регіону Галичини, а також трансформації відповідних російських прізвищ). У сучасній мовній практиці такі жіночі прізвища звичайно лишаються незмінними¹⁵, але можна відзначити окремі випадки на зразок *Олександр Пономарів* (мовознавець) — його дочка *Олена Пономарева* (наприклад, стаття: Олена Пономарева. Україністика в Італії. — УУ, 2003, № 5–6, с. 67), що свідчать про цілком усвідомлюваний намір носіїв цих прізвищ неухильно дотримуватися традицій української мови¹⁶.

По-друге, подібні пропозиції висувають, хоча й рідше, щодо прізвищ іменникового походження: «І ще одне ввище ми запропонували б подолати: наша мова має предостатньо можливостей, щоб називати жінок жіночими, а не чоловічими іменами: *Софія Мельничукова*, а не *Мельничук*; *Лариса Хорольцева*, а не *Хорольць*; *Єва Кухаренкова*, а не *Кухаренко*; *Надія Собчакова*, а не *Собчак* тощо» (В. Кузьменко. Починати з виправлення імен: Україноцентризм як метод і керівництво до дії. — УС, 2.03.2000, с. 14); «оформлення жіночих прізвищ на зразок *Ганна Гливенко* є каліченням мови», і тому має бути *Гливенківна* (донька) і *Гливенкова* (дружина) [Тетерятник 2008: 101] (пор., наприклад, у дорадянській Галичині: *Ольга Басараб / Басарабова, Катря Гриневичева* та ін., у радянській Україні 20-х — початку 30-х років: *Марія Грінченко / Грінченкова, Олена Курило / Курилова* та ін.)¹⁷.

Можна нагадати, як це питання обговорювалося, зокрема, під час роботи над УП 1928 [див. про це: Синявський 1931: 97–98; С. Єфремов. Щоденники 1923–1929. Київ, 1997, с. 360–361]. Тоді спочатку було запропоновано тільки афіксальні форми як такі, що найбільше відповідають традиціям української мови: *Іван Чуб* — *Ганна Чубова* (з невизнанням незмінюваних форм на зразок *Ганна Чуб*), але, як пише С. Єфремов, «комуністи обстоювали, що жіночі прізвища не повинні одмінюватися од чоловічих, бо це ніби знаменує приниження жінки, залежність її од чоловіка, присвійність її чоловічій статі. <...> Коли більшість комісії з ними була не згодилася, голова (комісар Шумський) загрозив навіть протестами від „женвідділа”, маніфестаціями передових жінок і т. п.», і більшістю голосів була ухвалена варіантність з таким порядком: *Ганна Чуб* або *Чубова*. Однак в остаточній редакції, за словами О. Синявського, «не знехтувано й традиції села, й нових звичок міста»: *Чуб*

¹⁵ Юридичних обмежень щодо флексійного оформлення таких жіночих прізвищ немає, але на практиці це виглядає переважно так: наприклад, *Іван* — *Ганна Гринчишин* (значно рідше *Гринчишина*) і майже без винятків *Іван* — *Ганна Ковалів* (а не *Ковалева*). Пор. у львівських газетах початку 2000-х років (у тому числі й прізвища журналісток): *Ірина Панчишин, Ярина Сенчишин*, «Допоможіть Христинці Іванчишин!», *Тетяна Дмитрів, Марія Гльків, Леся Федів, Юлія Юзьків* та ін. Чинні в межах описуваного періоду правописи української мови (УП 1990, УП 1993, УП 2019) це питання обходять; у проєкті УП 1999 було зазначено, що такі прізвища жінок мають форму «залежно від традиції», але серед зразків подано лише незмінні форми *Марія Ковалів, Ганна Гринчишин* (с. 166–167); у спеціальному ж довіднику, навпаки, рекомендовано тільки моцні форми жін. р.: *Лесева, Грицаїшина* (Скрипник / Дзятк. 1996, с. 302–303).

¹⁶ Пор., наприклад: *Василь Королів* — його дружина *Наталена Королева*: «творчість Наталени *Королевої*» (саме так це було кодифіковано, зокрема, в УП 1928, с. 72), хоча, з іншого боку, пор., наприклад, незмінність прізвища відомої галичанки — офіцера Української галицької армії *Олени Степанів* (батько — Іван Степанів).

¹⁷ Пор. також, наприклад: «<...> упокоїлася в Бозі Домініка Данилівна *Оєгінкова*, Дружина професора Івана *Огінка*» (журнал «Рідна мова», 1937, с. 286: з некролога); в українському фольклорі: «Пані *Барабашева*, гетьманова молодая!» (Грінч., т. 3, с. 92).

(*Ніс, Шевченко, Швець, Антонович*) — *Ганна Чубова (Носова, Шевченкова, Шевцева, Антоновичка* і т. ін.) або, «згідно з новими умовами життя» і за бажанням власниці прізвища чи її батьків, *Ганна Чуб (Антонович і т. ін.)*; *Іван Малинка (Гамалія і т. ін.)* — *Ганна Малинка (Гамалія і т. ін.)* або ж, за бажанням, *Малинчина, Гамаліївна* і т. ін. (УП 1928, с. 71–72).

Якщо незмінність прізвищ жінок порівняно з прізвищами чоловіків трактується в підходах такого роду як порушення українських національних традицій, то щодо оформлення жіночих прізвищ у загальних рамках моделі посесивності від прізвища батька або чоловіка, що лишається, як відомо, офіційно закріпленим у чеській і словацькій мовах (*paní Novák-ov-á*), поширюючись і на прізвища іноземок (*Margaret Thatcherová, Galina Neščimenková*), певні суспільні кола цих країн схильні вбачати тепер у таких мовних маркерах «належності жінки батькам або чоловікові», навпаки, явний факт мовної дискримінації жінки (особливо це увиразнилося в постсоціалістичний період — у загальному руслі орієнтації «на Європу» і з позицій феміністичної лінгвістики) [див., наприклад: Štejrková 1997; Архангельская 2011: 262–264]. В Україні ж поряд з пропозиціями щодо відродження посесивної моделі прізвищ для незаміжніх дочок логічно було б сподіватися й на заклики до відновлення аналогічної моделі прізвищ для нежонатих і взагалі соціально ще несамотійних синів (на зразок *Микита Забрьюченко* — від *Забрюха* в «Конотопській відьмі» Г. Квітки-Основ'яненка або *Остан Бульбенко* — від *Бульба* у відомій повісті М. Гоголя), і, оскільки таких пропозицій не чути, тут уже справді важко не запідозрити вияву того самого «чоловічого шовінізму» в мові, проти якого виступає феміністична лінгвістика;

2) у віддієслівних іменниках з вихідним значенням дії — активізація тенденцій або принаймні закликів до їх виразнішого словотвірного розмежовування:

а) за значенням завершеності / незавершеності дії: *замикання* (в електромережі) — *замкнення, очолювання* — *очолення* і под. (див. докладніше в р. VIII п. 4.3.8.1);

б) за значенням завершеного процесу / його наслідків: *відновлення* — *віднова, словосполучення* (процес) — *словосполука* (мовна одиниця) (див. докладніше в р. VIII п. 4.3.8.2);

3) повніша вербалізація («ослівлення») а) ініціальних абревіатур (див. докладніше р. VIII п. 4.2.7) і б) перших (незмінюваних) компонентів складених слів (див. докладніше р. VIII п. 4.2.5) — з набуттям ними ознак відмінюваних слів: а) *віп* («дружини та дочки наших *вінів*»), *есемес* («розсилати *есемеси*»), *піар*; б) *компакт* — від *компакт-диск, секунд* — від *секондхенд, топ* — від низки юкстапозитів на зразок *топмодель, топ-менеджер, топновина, топтема* і под. («журнал вийшов у *топи* новин»);

4) певна активізація руху в напрямі ширшого впровадження в мовну практику деяких однослівних номінативних моделей (з тим чи іншим орієнтуванням, зокрема, на мовну практику 20-х років та на західноукраїнську й діаспорну практики, а через їх посередництво — й на західнослов'янські мови, де такі моделі ширше або й широко представлені) — у конкуренції з відповідними достатньо поширеними тепер типами номінативних атрибутивних словосполучень (часто спільними, зокрема, з російською мовою), тобто явище універсації:

а) іменникових номінацій із суфіксом *-ня*: *бляхарня, винарня, молочарня, цегельня* і под. — замість словосполучень зі значенням підприємств, закладів і т. ін. відповідного профілю (з іменниками *завод, фабрика, майстерня* і т. ін.) (див. р. VIII п. 4.3.2.10);

б) замість словосполучень з іменником *плата* — субстантивованих прикметників сер. р., тобто моделі, віддавна відомої в народній мові: це відроджений в ужитку субстантиват *комірне*, який уже нерідко можна почути в теле- і радіоєфірі замість *квартирна плата* (див. р. VI п. 3.4); деякі інші подібні випадки, які лишаються поки що тільки рекомендаціями: рос. *пословная, поштучная, сдельная плата* — укр. *відслівне, відштучне, відрядне* [Тетяняк 2008: 328]. Пор., наприклад, у СДМ 1930 (с. 138): *відрядна, орендна, помісячна плата, плата від слова, від рядка* та ін., але: *вступне, входове, нічліжне* і под.;

в) суфіксальних іменників сер. р. з абстрактним значенням *банківництво, гірництво, музейництво, шкільництво* замість словосполучень з іменником *справа* в позначеннях тих чи інших сфер діяльності: *банківська, гірнична, музейна, шкільна справа* (див. р. VIII п. 4.3.2.7);

г) іменникових номінацій із суфіксами *-ик, -ник* замість неоднослівних мовознавчих термінів: *похідник* замість *похідне слово*, *модальник* замість *модальне слово* та ін. (див. р. VI п. 5.3.1, р. VIII п. 4.3.1).

3.3.2. Прикметники. Це активізація:

1) уживання і творення присвійних прикметників (див. докладніше р. VIII п. 4.3.3.10) — у конкуренції із конструкціями з посесивним генітивом: «*офіціантова розгубленість*», «*усупереч авторчиній волі*», «*Сизоненкова рецензія на Дроздове інтерв'ю*»;

2) творення суфіксальних відносних прикметників від іменникових основ іншомовного походження — а) від невідмінюваних іменників на *-о* та незмінюваних прикметників, б) від незмінюваних перших компонентів складених слів (з атрибутивним або, рідше, об'єктним значеннями) (див. докладніше р. VIII п. 4.2.8):

а) *ембарго* — *ембарговий, євро* — *євровий, індиго (діти індиго)* — *індиговий (індигові діти)* і под., сленг. «*фільм — супер*» — *суперовий фільм* (з похідним прислівником *суперово*);

б) *онлайн-режим, онлайн-словник* і т. ін. — *онлайновий (режим, словник і т. ін.); праймтайм (праймчас), праймпродукт, праймновини* і т. ін. — *праймовий (час, теле-серіал, випуск новин і т. ін.); скайп-зв'язок, скайп-конференція* і т. ін. — *скайповий (зв'язок, дзвінок, телеміст і т. ін.); топтема, топпісня, топполітик* і т. ін. — *топовий (тема, пісня, політик і т. ін.)*. Ця тенденція реалізується, з одного боку, в розмовній та професійній мові й має ті чи інші конкретні паралелі насамперед в інших східнослов'янських мовах: *компакт-пудра, компакт-диск* — *компактна пудра, компактний диск; реаліті-шоу / реалішоу* як телевізійний жанр (наприклад: «*Мода на реал-ТВ випліскує відповідні шоу*»: К. Дядюн. — Д, 20.09.2002) — проф. і розм. *реальне шоу; кейс-метод (Case method)* — *кейсовий метод*, з другого ж, — під впливом мовної практики західної української діаспори: *бізнес-інтереси* — *бізнесові інтереси, пресконференція* — *пресова конференція* і под. (див. р. VIII п. 4.3.3.5) — і може мати відповідники передусім у польській мові.

3.3.3. Дієслова.

3.3.3.1. Тенденції до структурного розподібнення двовидових дієслів (див. докладніше р. VIII пп. 2.5.2, 4.3.6.1). В основі активізації цих тенденцій лежать чинники, з одного боку, власне номінативно-семантичного плану — прагнення до досягнення одно-однозначної відповідності між планом змісту і планом вираження мовних одиниць, а з другого, — нормотворчого характеру, оскільки українській мові, на переконання певних кіл мовного соціуму, не властива така граматична категорія, як двовидові дієслова, і їхня наявність підтримується в її структурі тільки іншомовними впливами (насамперед, зрозуміло, з боку російської мови). Інновації, що поширюються з переважанням дії першого з цих факторів, пролягають у загальному руслі дальшої демократизації слововжитку й можуть мати ті чи інші паралелі в інших сучасних слов'янських і насамперед східнослов'янських мовах (це процеси суфіксальної імперфективації і певний сегмент префіксальної перфективації). Інновації ж унаслідок дії насамперед другого фактора реалізуються в напрямі дальшої націоналізації УЛМ, стимулюючись також з боку західноукраїнської та діаспорної мовних практик, а через їхнє посередництво — з боку польської мови.

Тенденції до префіксальної перфективації двовидових дієслів:

1) моделі, що виникають під дією першого з названих вище факторів — прагнення мовців насамперед до чіткішого вираження завершеного характеру позначуваної дії (передусім у розмовній мові, у професійному слововжитку)¹⁸: *заранжувати* («заранжувати пісню»), *зісканувати*, *спозиціонувати*, *сформатувати* та ін.; *заархівувати*, *заветувати* (*законопроект*), *засомбувати*, *застабілізувати* (*ситуацію*, *ціни*) та ін.; *відкоменувати*, *відрекламувати*, *відсканувати*, *відфаксувати*, *відформатувати* та ін.; *проанонсувати*, *пробойкотувати*, *проінвестувати*, *проіндексувати* (*заробітну плату*), *пролобіювати*, *прорекламувати*, *проспонсорувати*, *простимулювати*, *профінансувати* та ін.;

2) моделі, що виникають передусім, очевидно, під дією другого з цих факторів — прагнення не тільки й, можливо, не стільки до семантично точнішої номінації, а насамперед до більш «української» форми: *збойкотувати*, *змаргіналізувати*, *змодернізувати*, *знеїтралізувати*, *зреабілізувати*, *зукраїнізувати*, *зуніфікувати*, *зкласифікувати*, *скодифікувати*, *спропагувати*, *сфінансувати* та ін.; *заакцентувати* (*увагу*), *заанонсувати*, *задемонструвати* («задемонструвати готовність»), *заініціювати*, *заманіфестувати* та ін.; *удокументувати*, *уконституювати*, *устабілізувати* та ін.; *вигенерувати*, *виделегувати*, *виексплуатувати*, *виелімінувати*, *виемігрувати* та ін.

Тенденції до суфіксальної імперфективації двовидових дієслів — вираження у двовидових дієсловах переважно іншомовного походження із суфіксом *-ува(юва)-* значення недок. в. за допомогою суфікса *-овува-*. Ці тенденції посилювалися, з одного боку, в загальному руслі демократизаційних процесів у мові, хоча поза українською мовою значно менше представлені в слов'янському просторі, з другого, — як один з наслідків ослаблення орієнтування як мовців, так і мовознавців (словниківарів, граматистів) на російську мову, у якій у зв'язку з певними структурними особливостями її суфіксальної системи цей процес виражений значно меншою мірою. Наприклад: *автоматизувати*, *акредитувати*, *активізувати*, *анульовувати*, *асимільовувати*, *госпіталізувати*, *деморалізувати*, *детінізувати* (*доходи*, *економіку*), *дискваліфікувати*, *ідеалізувати*, *комерціалізувати*, *конфісковувати*, *легалізувати*, *націоналізувати*, *окуповувати*, *здійснювати* *окупацію*», *популярізувати*, *русифікувати*, *стабілізувати*, *узурповувати*, *українізувати*, *утилізувати*, *формалізувати* та ін.

3.3.3.2. Тенденції до ширшого впровадження певних однослівних номінативних моделей — у конкуренції з відповідними типами словосполучень, тобто явище універсальності (пор. подібні тенденції серед іменників: див. п. 3.3.1):

а) замість об'єктних словосполучень «дієслово *займатися* + іменник у формі ор. в.» зі значенням відповідного заняття (*займатися торгівлею*, *рибальством*, *столярюванням* і т. ін.) — рекомендації вживати дієслівні номінації, похідні від відповідних назв заняття і самого діяча (*торгувати*, *рибалити*, *столярювати* і т. ін.), та деякі інші переважно однослівні відповідники [див. такі рекомендації ще, зокрема: Курило 1925: 186; СДМ 1930, с. 59 (пор. тут, зокрема, й такі номінації, як *комерціювати* — до рос. *заниматься коммерцией*, *комісіонерувати*, *факторувати* — до *заниматься комиссионерскими делами*), а також: Антоненко-Давидович 1991: 110]. Пор., наприклад, у попередніх російсько-українських словниках (стаття «заниматься»), які загалом також йшли в цьому руслі, проте допускали й відхилення: *кравцювати*, *шевицювати* — до рос. «заниматься ремеслом портного, сапожника», але: *займатися туалетом*, *літературою*, *собою* і т. ін. (РУС 1948, РУС-3), і в деяких нових: рос. «заниматься поисками (разработкой і т. ін.)» — *шукати*, *розробляти* і т. ін., «заниматься научной деятельностью» — *працювати в галузі науки* (РУСКар., РУС 2003).

¹⁸ Цей різновид перфективації двовидових дієслів уже наводили як свідчення наявності в словотвірних системах сучасних слов'янських мов тенденцій, протилежних щодо аналітизму [Ohnheiser 2003: 320–321].

Пор. також дещо інший випадок: *експертувати* (слово було подано ще, наприклад, в Голоск.) / *проекспертувати* [див., наприклад: Рицар, Рожанківський, Моргунок 2000: 170] — замість *проводити* / *провести експертизу*;

б) замість словосполучень «дієслово *робити* / *зробити* + прикметник у формі ор. в.» зі значенням дій, спрямованих на надання або набуття / позбавлення відповідної ознаки, — дальше розширення обсягу моделей дієслівних номінацій з префіксами відповідно *у-* / *уне-* (це частини відповідних конфіксів), уже наявних в інвентарі УЛМ (див. р. УШ п. 4.3.6.2.1): *удоступнити*, *уреальнити*, *унедійснити*, *унецасливити* і под. (пор., наприклад, у СДМ 1930, с. 26, 96: рос. *делать возможным* — *уможливлювати*, *делать невозможным* — *унеможливлювати* та ін.). Ці словотвірні типи мають цілком очевидні паралелі з польською мовою, де вони є значно продуктивнішими, і, на відміну від попереднього типу, виявляють тепер достатню продуктивність у всіх книжних стилях.

3.3.4. Прислівники. Це активізація творення однослівних прислівників замість уже наявних неоднослівних зворотів у межах певних моделей (див. докладніше р. VIII п. 4.3.5):

а) складних безсуфіксних прислівників на зразок: *цьогоріч*, *цілоріч* та ін. (замість *цього року*, *цілий рік* і под.); *вусібіч*, *зусібіч*, *зоднобіч* (замість *в усі боки*, *з усіх боків*, *з одного боку*); *другодні* (замість *другого дня*, *на другий день*);

б) прислівників, утворених за зразком *вперше*, *вдруге* і т. д.: *вкотре*, *вчергове*, *взаїве* — замість *в котрій (черговий, зайвий) раз*.

3.4. Лексико-фразеологічний рівень. Питання про «дієслівність» української мови. Як уже відзначалося вище, в описуваній період активізувалися тенденції до поширення в ужитку певних однослівних моделей замість відповідних типів номінативних словосполучень, оскільки останні, на переконання прихильників такого коригування структури УЛМ, поширюються під впливом російської мови, тоді як однослівні назви значно більше відповідають традиціям української народної мови. У цьому плані — щодо більшої органічності для української мови саме синтетичних найменувань порівняно з аналітичними — особливу увагу у відповідних зацікавлених колах привертає модель з «розщепленими присудками». Ідеться про дієслівно-іменникові словосполучення, поширені передусім у книжних стилях («бюрократичному» офіційно-діловому, науковому, інформаційно-публіцистичному), — з іменниками, переважно віддієслівними або просто спільнокореневими з відповідними дієсловами, і певними допоміжними дієсловами досить широкого значення (*брати* / *взяти*, *давати*, *вести*, *мати*, *робити*, *чинити*, *здійснювати* та ін.), замість яких рекомендують уживати однослівні найменування: замість *брати під сумнів*, *давати пораду*, *вести боротьбу*, *здійснювати (проводити) аналіз (займатися аналізом)*, *робити (чинити) вплив*, *тримати під контролем* і под. — *сумніватися*, *радити*, *боротися*, *аналізувати*, *впливати*, *контролювати* та ін. [див., наприклад: Непійвода 1996: 32; Погиба, Грибніченко, Баган 2002: 203–205; Українська ділова мова 2003: 476–477]. Дослідники інших сучасних слов'янських мов, також відзначаючи поширення (переважно в книжних стилях) конструкцій з «декомпонованими предикатами» [див., наприклад: Buttler 1978: 56; Anusiewicz 1978: 67–101; Луковий 1996: 146–148; Радовановий 1997: 163; Hinrichs 2000b: 567; Gutschmidt 2003: 341; Танасій 2017: 228–258] і теж указуючи на можливу зумовленість їх активізації свого часу іншомовними впливами — з боку німецької [див., наприклад, про виступи проти таких зворотів як германізмів в історії чеського пуризму останньої третини ХХ ст.: Елинек 2006] та російської мов, не ставлять, однак, на порядок денний питання про їх усунення вже на теперішньому етапі розвитку літературних мов.

Неорганічність «розщеплених присудків» для української мови можуть ставити у прямиий зв'язок з її більшою «дієслівністю», а не «іменниковістю».

Питання про «дієслівність» української мови на тлі насамперед деяких інших слов'янських мов привертає увагу дослідників як у суто констатаційному зіставному плані¹⁹, так і в плані прескриптивно-пуристичному.

Характеризуючи засади представників «київської» мовознавчої школи 20-х років ХХ ст. — радикальнішого пуристичного крила в українському мовознавстві, позиції якого були сильнішими на той час у Києві (А. Кримського, Є. Тимченка, О. Курило — у її раних працях, М. Гладкого, С. Смеречинського та ін.), — на відміну від «харківської», поміркованішої школи (О. Синявського, М. Наконечного, В. Ганцова та ін.), Ю. Шевельов відзначав, зокрема, той факт, що вони досить категорично віддавали перевагу вживанню дієслівних конструкцій перед іменниковими (незалежно від жанрово-стильового характеру тексту)²⁰. Частина сучасних українських мовознавців і термінологів — представників інших наук, також визначаючи дієслівність (навіть для офіційно-ділового та наукового стилів) як головну синтаксичну відмінність української мови від російської з переважно іменним характером останньої [див., зокрема: Непийвода 1997: 247], рекомендує, зокрема, якомога ширше заміняти не тільки «розщеплені присудки» звичайними дієсловами, а й віддієслівні іменники на *-ння* (див. р. VIII п. 4.3.2.6.1) або й узагалі іменники з абстрактним значенням інфінітивами, особовими дієслівними формами, дієприслівниковими зворотами, формами на *-но*, *-то*²¹. Наприклад: рос. «Тут мы

¹⁹ Так, відзначаючи факт більшої дієслівності української мови порівняно з російською (це ширше функціонування особових форм дієслова на місці російських дієприкметників, ширша наявність видової кореляції у віддієслівних процесуальних іменниках та ін.), М. Затоканюк визначає на цій основі її більшу структурну близькість із західнослов'янськими мовами [Затоканюк 1991]. Поряд з таким розумінням дієслівності української мови це питання має й інші інтерпретації. Так, у межах структурно-типологічної класифікації мов світу українська мова разом з іншими слов'янськими протиставляється іранським мовам та англійській мові серед індоевропейських, а за межами останніх — тюркським, баскській мові, у яких замість однослівних дієслів існують переважно аналітичні сполучення з іменника та допоміжного дієслова (наприклад, англ. *have, make, take, give*) [Кочерган 2006: 331–332]. Дієслівність української мови протиставляли іменниковості російської та польської мов за широтою синтаксичних функцій інфінітива [Шерех (Шевельов) 1994: 339]. Конкретніші контрастивні граматичні дослідження української і англійської мов показують значно складнішу картину співвідношення дієслівності й номінативності в їхніх структурах — з переважанням дієслівності в різних випадках то в одній, то в другій з них [Карaban, Верба 2006: 227–228, 231–232]. З іншого боку, пор., наприклад, твердження про більшу «іменниковість» саме української мови порівняно з російською — зокрема, з огляду на наявність у ній 7, а не 6, як у російській, відмінків і потужнішого іменникового словотворення [Вихованець 2006: 44].

²⁰ «Мовознавці цієї школи приділяли пильну увагу також [крім лексики, особливо в термінології. — О. Т.] синтаксі. І тут вони вбачали основне в наближенні літературної мови до розмовної, в очищенні її від сліпо перейнятих російських синтаксичних форм. Пуристи відкидали форми й конструкції, не притаманні розмовній мові, без огляду на те, чи були вони запозичені недавно з російської мови чи в старовину з грецької й латинської: активні дієприкметники, пасивні конструкції, віддієслівні іменники вважалися не властивими українській мові. Кримський заходив так далеко, що навіть слово *зміст* у публікаціях ВУАН замінив на *де що є*. <...> Взагалі іменникові конструкції рекомендовано заступати дієслівними. <...> Помірковані пуристи чітко розмежовували різні стилі й жанри, в той час як екстремісти не брали їх під увагу. В синтаксі помірковані боронили, як і в лексикографії, синтезу народних компонентів з асимільованими європейськими» [Шевельов 1987: 167–168]. Пор., наприклад: «*Де що є*» (О. Курило. Матеріали до української діалектології та фольклористики. Київ, 1928, с. 133), «*Що є в книзі*» (Г. О. Сабалдир. Правосписний словник. Київ, 1930, с. 247), хоча слово *Зміст* у такому вживанні вже було на той час поширеним. Пор. також такі назви наукових праць А. Кримського, як: «Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася» (замість звичного для нас тепер у такій функції номінативного речення на зразок: «Походження і розвиток української мови»), «Як розвивалася російська літературна мова за Претової доби та й аж до наших часів» [див. також про це: Пилинський 1976: 170].

²¹ Пор. аналогічні рекомендації в цей же період у певних колах білорусистів так само, як у 20-ті роки, уживати «замість невластивого білорусській мові віддієслівного іменника [із суфіксальним елементом *-н*]. — О. Т.] <...> семантично еквівалентне дієслово» [Кулеш 2015: 166].

видим *вимираніє* отдельных видов животных без сохранения потомства» — укр. «Бачимо, що *вимирають* окремі тваринні види, не залишаючи нащадків»; рос. для *доказательства*, за неимением, после измерения, путем укрепления опоры — укр. *щоб довести, не маючи (не маючи), вимірявши, зміцнивши підпору* [див.: Українська ділова мова 2003: 476–479; Гінзбург 2008: 26]; не після закінчення, а *закінчивши*, не за наявності (калька рос. *при наличии*), а коли (якщо) *є*; не за потреби, а коли (якщо) *треба*; не для доведення, а *щоб довести* [див.: Непийвода 1996: 30–31; Сербенська, Волощак 2001: 102].

Погоджуючись, звичайно, з думкою щодо стилістичної недоречності вживання в звичайній повсякденній мові таких елементів офіційно-ділового стилю, як *надати допомогу, провести розрахунок, здійснити наїзд* і под. (замість просто *допомогти, розрахуватися, наїхати* та ін.), небажаності вживання навіть в офіційній мові зворотів на зразок «Автомобіль *здійснив перекидання*» (з виступу працівника поліції), «*Zabrania się otwierania drzwi*» [Buttler 1971: 324–325], щодо незграбності викладу думки в разі нанизування в межах одного контексту форм род. в. іменників на *-ня, -ття*, слід, однак, сказати, що виступати проти такого роду елементів номінативності в цілому все-таки немає підстав. Про переваги у відповідних випадках саме іменних форм або дієслівно-іменникових конструкцій порівняно з [власне] дієслівними свідчать не тільки такі аргументи, що їх нерідко наводять в обговореннях цього питання, як більша стислість і сконденсованість конструкцій з віддієслівними іменниками, а для номінативних дієслівно-іменникових зворотів (довших, природно, від дієслів) — ширша можливість для введення до їхнього складу інших слів з метою додаткової семантичної інформації (наприклад, «*робити орфографічні помилки*», але не, скажімо, «*орфографічно помилятися*», «*робити або проводити медичний огляд*», але не «*медично оглядати*»). Це насамперед, по-перше, вільна можливість уживати іменникову форму як назву відповідного поняття (у тому числі як термін у спеціальних сферах, як заголовне слово в енциклопедичних статтях і т. ін.) і оперувати нею в різних синтаксичних позиціях висловлення, в різних відмінках. Так, хоча прямим відповідником до рос. *зносить* (безос.) є, безперечно, *морозити*, рос. *озноб* (пор., наприклад: «при ознобе следует...») як звичайні мовці, а тим більше медики, так і нормативні словники також хотіли б передавати іменником і, не маючи, на їхній погляд, поки що кращої можливості, передають його російським же *озноб* (див., наприклад: РУСНТ 1996). Так само якщо для побутового позначення відповідного фізіологічного стану цілком достатньо дієслівної номінації в *горлі дере* (рос. *першит в горле*), то для медицини й узагалі для вільного оперування в мовленні найменуванням цієї недуги потрібна все-таки іменникова номінація (пор., наприклад, рос. «почувствовать легкое *першение* в горле»), тому в мовній практиці тепер дедалі частіше вживають іменники *пирхота* (РУС-3 і СУМ-11 подавали його як розмовне, причому в другому з цих словників — без жодної ілюстрації) і навіть не кодифікований новотвір *дєртя в горлі*, хоча ще частіше — позанормативний росізм *першіння в горлі* («у разі *першіння* в горлі...»: з реклами). По-друге, це можливість утворювати від іменникової форми словотвірні похідні, які також стають назвами відповідних понять: наприклад, *надати допомогу* — *надання допомоги* (це, звичайно, не те саме, що *допомога* / *ненадання допомоги* (зокрема, в юридичній практиці). По-третє, для значної кількості дієслівно-іменникових зворотів заміна на однослівні відповідники взагалі не можлива через відсутність останніх в українській мові або менш доречна із семантичного чи стилістичного поглядів, наприклад: *брати / узяти участь, мати рацію, мати можливість, мати авторитет (попит), уживати заходів, чинити опір, робити візит, давати відсіч, давати притулок, завдавати удару, здійснювати науковий* (і т. ін.) *пошук*. По-четверте, наявність у мові «розщеплених» дієслівно-іменникових присудків має виразну паралель з не менш поширеною моделлю дієслівно-прикметникових предикативних конструкцій на зразок *бути винним* (*здатним, спроможним* та ін.), яка також не має в українській мові однослівних відповідників. І останнє, але не менш важливе: погоджуючись з обмеженнями права на вживання таких зворотів, як *мати бажання, робити спробу, бути в ужитку* і под. (на користь тільки *бажати, пробувати, уживатися* і под.), мовці неминуче будуть змушені постійно вирішувати питання щодо дальших кроків у цьому напрямі в інших подібних і суміжних випадках і як наслідок — щодо уникання всієї синоніміки з граматико-семантичними та стилістичними нюансами на користь тільки тих чи інших найпростіших позначень відповідної дії або ситуації: не, наприклад, «ця справа має *підозрливий характер* / *викликає підозру*», а тільки «ця справа *підозріла*»; не «*процес виконання чого-небудь затягнувся*», а «*виконання затягнулося*»; не *переговорний процес*, а тільки *переговори*; не «*факт крадіжки підтвердився*», а «*крадіжка підтвердилася*» та багато-багато іншого (пор., наприклад, трактування як позанормативних для української мови зворотів на зразок «буде відсутня електроенергія», «ви маєте змогу здати макулатуру» — слід нібито тільки: «не буде електроенергії», «ви можете здати макулатуру» — див.: Культура слова. Київ, 2012, вип. 77, с. 51–52).

Крім того, подібні звороти фіксуються ще з перших пам'яток української мови²² (наприклад, у староукраїнській книжній мові: *чинити жалобу* — скаржитися, *чинити кривду* — кривдити, *чинити діл* — ділитися, *чинити мир* — миритися та ін.: Сл. ст.-укр. м. XIV–XV ст., т. 2, с. 541–542), вони відомі в народнорозмовній мові, причому це не тільки фразеологізовані звороти з елементами образності на зразок *брати / взяти гору*, *вести перед*, а й звичайні номінативні: *брати опрощення* — прощатися (переважно з покійником), *брати шлюб*, *вести лік* — лічити, *вести мову* — говорити, *вести розмову* — розмовляти, *ганьбу давати* — ганити, *давати поруку* — ручатися, *мати надію* — надіятися, *складати присягу* — присягати і под.

З іншого боку, не можна, звичайно, заперечувати впливу (і, безперечно, досить значного) у поширенні такого роду елементів номінативності в українській мові ХХ століття з боку інших мов, насамперед російської, яка мала й продовжує здійснювати найбільший вплив на українську, але це, зрозуміло, тільки тому, що російська літературна мова внаслідок відомих історичних причин мала значно ширші можливості для розвитку своїх книжних стилів і жанрів²³ (хоча несхвальні оцінки щодо надмірного поширення таких зворотів висловлювалися і з боку російських мовознавців [див., зокрема: Винокур 1928]). Причому і в самій новій російській літературній мові — також унаслідок відомих історичних причин — розвиток подібних форм і конструкцій також стимулювався з боку вже розвиненіших на той час західноєвропейських літературних мов [пор., наприклад: Хютль-Фольгер 1984: 842–844], у яких така тенденція до номіналізації — як один з виявів інтелектуалізації мови, вираження абстракції думки — продовжує прогресувати [див., зокрема: Lombard 1930; Wells 1960; Radovanović 2001; Селігей 2014]. Питання, таким чином, може полягати лише в розумній збалансованості (у пошуку й дотримуванні «золотої середини» [пор., наприклад: Коваль 1987: 147; Buttler 1971: 324–325; Селігей 2014]) у структурі УЛМ, насамперед по лінії жанрово-стильового її розподілу, більш народних, питоміших ознак дієслівності і більш книжних, часто привнесених ззовні ознак номінативності. Адже ж, наприклад, навіть мовознавці, які з пильною увагою ставляться до збереження та посилення в УЛМ її питомих ознак, не виступають тепер проти розвитку в українській мові аналітизму, зокрема, у формуванні нових приєменників або сполучників [див., зокрема: Вихованець 1980: 273; Городенська 2010: 140, 151], також, як відомо, не надто характерного для власне «народної» мови.

4. Підсумкові зауваження. Відзначаючи досить помітний факт активізації в УЛМ новітнього періоду тенденцій як до аналітизації, так і, навпаки, до синтетизації її структури на різних мовних рівнях і констатуючи при цьому дію таких основних чинників, як демократизація мовної практики суспільства, впливи мовної глобалізації, посилення прескриптивних тенденцій національного характеру в її коригуванні, можна зробити такі, зокрема, висновки.

1. За наявності тенденцій як до аналітизму, так і до синтетизму українська мова значно більшою мірою демонструє свою специфічність на загальнослов'янському тлі у вияві саме останніх.

2. У реалізації тенденцій до аналітизації, активізації яких зумовлена насамперед загальнодемократичними чинниками та впливами мовної глобалізації і які тією чи іншою мірою поширилися на всі слов'янські мови (особливо у сферах іменної словозміни і словотворення, передусім у межах іншомовної лексики), українську мову разом з біль-

²² Див. також про давність і особливе місце в мові зворотів з віддієслівними абстрактними іменниками та з «розщепленими присудками» [Потебня 1968: 274–279].

²³ Пор., з іншого боку, висновок про цілковиту можливість і зворотного впливу в поширюванні таких зворотів у відносинах між цими двома мовами — від староукраїнської книжної мови, де вони могли утворюватися також під впливом з боку західноєвропейських та польської мов, до старої російської, — можливість «української течії в російській літературно-писемній мові ХVІІІ ст.» (мається на увазі, можливо, не обов'язково саме лексичне наповнення таких зворотів, а вони як такі): пор., наприклад, рисне вживання в «Історії русів» зворотів на зразок *чинить диверсії*, *учинить поміць*, *делать гибель*, а також продуктивне творення віддієслівних іменників на *-ние*, *-тие* з розрізненням моментів завершеності / незавершеності дії: «о *потерянии* власти», «пред *начинанием* войны» і под. [Shevelov 1991: 316–318, 321–324].

шістю інших слов'янських мов можна протиставити не тільки аналітичним за самою своєю структурою болгарській та македонській мовам, а й певною мірою російській мові, у якій цей напрям структурного розвитку виявляється тепер особливо помітним²⁴.

3. Особливості української мови в реалізації тенденцій до синтетизації пояснюються насамперед активізацією національно-прескриптивних чинників — загостренням уваги мовного соціуму на тих маркерах її структури, які вирізняють її на фоні сусідніх слов'янських мов (насамперед, зрозуміло, російської [пор. висновок про повніший синтетизм структури української, як і білоруської, мови порівняно з ширше вираженим аналітизмом російської мови: Затовканюк 1991; Затовканюк 1968: 208; див. також: Wiczorek 1996/1997], що мала й продовжує мати особливо потужний вплив на українську), але які протягом останніх століть поступово дезактуалізовувалися. Якщо тенденції до аналітизації наростали в структурі УЛМ, як і в інших слов'янських мовах поступово і в описуваний період за наявності сприятливих соціальних і соціолінгвістичних чинників лише значно інтенсифікувалися, то переважна більшість виявів руху в напрямі посилення синтетизму стала особливо динамічно розвиватися від початку 1990-х років. Слід водночас підкреслити, що якщо більшість форм реалізації тенденцій до аналітизації структури української мови виявляється в ній у цілому (у тому числі й у живій розмовній мові), то прескриптивні тенденції національного характеру до синтетизації найповніше реалізуються в тих сферах функціонування літературної мови, де особливо пильно приділяють увагу питанням її чистоти й питомості, — зокрема, у ЗМІ, в перекладній літературній, теле- і кінопродукції, в термінології.

У мовознавчих і навколотовознавчих колах української культурно-мовної орієнтації висловлюються схвальні оцінки щодо наростання ознак синтетизму — як органічніших для структури української мови: «Останнім часом помічаємо тенденцію до активного використання синтетичної форми [майбутнього часу. — *О. Т.*] в усіх стилях, оскільки її вважають органічнішою для української мови» [Вихованець, Городенська 2004: 254]; «Помітне зменшення в сучасному українському мовленні кількості аналітичних форм ступенів порівняння і активізацію синтетичних є підстави трактувати як вияв вітальної сили мови, а внутрішні її імпульси — як стабілізатор генетико-типологічних ознак національної мови» [Сербенська, Волощак 2001: 122]; «Це унікальне, дивовижне, безприкладне явище у нашій мові. У той час, коли у всіх індоєвропейських мовах злиті <...> форми зникають, замінюються на аналітичні, у нас раптом виникає злита, стягнена! Я б сказав ще й так: виникнення <...> нової стягненої форми, властивої лише древнім мовам, свідчить про те, що наша мова вповні зберегла свої творчі потенції, розгублені сусідніми мовами» [Різниченко 2003: 15]²⁵. Щодо цього, однак, можна, очевидно, припустити, що

²⁴ Пор. навіть висновок, що в сучасній російській мові простежується рух тільки в напрямі аналітизму, тоді як у протилежному напрямі — ні [Земская 1997: 193]; щодо одного з конкретніших виявів аналітизації: російська мова просунулася далі від польської в заміні безприйменикового керування прийменниковим [Гловинская 1997: 228].

Пор. у цьому зв'язку навіть такий прогноз відомого українського мовознавця: у майбутньому «всі слов'янські мови стануть аналітичними <...> Відмінки відінуть — спочатку у числівників, а потім і в прикметників та іменників. Спроститься парадигма дієслова, відіме, як семантично й граматично зайвий, середній рід. Дещо з відмінювання залишиться у справжніх займенників, тобто тих, які зараховуються багатьма мовознавцями до іменників» [Карпенко 2004: 12].

²⁵ Оцінний підхід до наростання в мові ознак аналітизму чи синтетизму й ширше — до еволюції мов від одного з цих типів морфологічної будови до іншого пов'язується в мовознавстві ХХ століття, як відомо, насамперед з ім'ям О. Єсперсена, який, однак, убачав прогрес у переході від синтетизму до аналітизму як вищої стадії мовного розвитку. Ця теорія зазнавала критики [див. огляд питання, наприклад: Булаховський 1975: 223–227], у тому числі і з дуже спрощених соціологічних позицій у радянському мовознавстві 30–40-х років — з твердженням про переваги, навпаки, саме синтетизму граматичної будови: «<...> Аналітична будова англійської мови, з її артиклями, частками та ін., є скоріше пережитком відсталих умов середньовіччя та панування іноземців, ніж якимсь вищим етапом у роз-

посилення тих чи інших ознак синтетизму в структурі сучасної УЛМ нерідко розглядають у відповідних колах українськомовного соціуму скоріше не як самоціль, а насамперед як засіб, і в тих випадках, коли з двох варіантних (синонімічних) одиниць української мови — аналітичної і синтетичної — остання наявна і в російській мові, перевагу можуть віддавати першій. Пор. активізацію вживання в описуваний період таких аналітичних зворотів, як, наприклад, *стосуватися до кого-чого* — у конкуренції із *стосуватися кого-чого* (пор. рос. *касаться кого-чего*) (див., наприклад: РУСКар., с. 200; А. Венцовський. — ЛУ, 20.08.2009), *Велика Британія* — у конкуренції з *Великобританія, передне слово* (наприклад, у деяких виданнях навіть наукового стилю: *Передне слово* — див., зокрема: журнал «Мова», Одеса, 1995, № 1–2, с. 3; «*Передне слово* головного редактора». — Укр. м., 2001, № 1, с. 3), що його, зокрема, РУС-3 подавав з ремаркою «заст.», — у конкуренції з давно вже усталеним *передмова* (пор. рос. *предисловие*), неодноразово вживаним ще, зокрема, Тарасом Шевченком; замість дієслів з не «бажаним» для української мови суфіксом *-ир(-ір-)* пропонують навіть словосполучення: не *лідиувати* і *репетиувати*, а *вести перед*, *бути лідером*, *проводити репетиції* (див. р. VIII п. 4.3.6.2) (див. також у п. 2.1.3 про активізацію вжитку форм давноминулого часу, пасивних дієприкметників у предикативній позиції замість зворотних дієслів зі значенням пасивного стану).

ЛІТЕРАТУРА

- Ажнюк Б. М. Англізми в сучасній українській, російській і чеській мовах. *Мовознавство*. 2008. № 2–3. С. 190–207.
- Ажнюк Б. Екологія мови в Україні: мовна динаміка і пошуки балансу. *Екологія мови і мовна політика в сучасному суспільстві* / Відп. ред. Б. М. Ажнюк. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. С. 7–18.
- Акімова Г. Н. Новое в синтаксисе современного русского языка. Москва: Высшая школа, 1990.
- Акімова Г. Н. Различные формы проявления аналитизма в современном русском грамматическом строе. *Русистика: Лингвистическая парадигма конца XX века. Санкт-Петербург*, 1998. С. 86–94.
- Аналитизм в языках различных типов: Сорок лет спустя. Москва; Калуга: Эйдос, 2006.
- Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. Київ: Либідь, 1991.
- Архангельская А. Сексизм в языке: мифы и реальность. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2011.
- Астен Т. Б. Аналитизм в системе морфологии имени: когнитивный и прагматический аспекты : Автореф. дисс. ... доктора филол. наук. Ростов-на-Дону, 2003.
- Балтова Ю. Активните словообразовательни процеси в съвременните славянски езици и типологичните тенденции към аналитизъм и синтетизъм. *Славянска филология: Доклади за XVI Международен конгрес на славистите (Белград, 2018)*. София: Издателство на БАН «Проф. Марин Дринов», 2018. С. 29–37.
- Бартошевич А. К постановке вопроса об общих тенденциях развития современного русского языка. *Z polskich studiów slawistycznych : Seria 6. Językoznanstwo*. Warszawa, 1983. С. 5–14.
- Брызгунова Е. А. Тенденция к аналитизму в русском языке: современное состояние. *Общетеоретические вопросы изучения русского языка*. Москва, 2003.
- Брызгунова Е. А. Развитие морфологического и синтаксического аналитизма в русском языке. *Русский язык: исторические судьбы и современность*. Москва: Издательство Московского университета, 2004. С. 12–13.
- Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. Серія друга. *Л. А. Булаховський. Вибрані праці в п'яти томах*. Київ: Наукова думка, 1975. т. 1. С. 51–320.
- Буров С. Тенденции и промени в съвременната българска граматика. *Български език*. 2015. Год. 62. Кн. 3. С. 7–24.
- Бъчваров Я. Динамика и иновации в българския и чешкия синтаксис през 90-те години на XX век. *Littera scripta manet: Сборник в чест на 65-годишнината на проф. д. ф. н. Василка Радева*. София: Софийски университет «Св. Климент Охридски», 2005. С. 521–525.
- Валгина Н. С. Активные процессы в современном русском языке. Москва: Логос, 2001.

витуку людської мови, як у цьому стараються запевнити нас англосаксонські горе-лінгвісти <...>» (Никольський В. К., Яковлев Н. Ф. Основные положения материалистического учения Н. Я. Марра о языке. — Вопросы философии, 1949, № 1, с. 270).

- Вачкова К. Проблеми на стандартизація на българския книжовен език в съвременните условия. *Möglichkeiten und Grenzen der Standardisierung slavischer Schriftsprachen in der Gegenwart* / К. Guttschmidt (Hrsg.). Dresden: Thelem, 2002. С. 206–222.
- Винокур Г. Глагол или имя? *Русская речь: Новая серия*. Ленинград: Academia, 1928. [Вып.] 3. С. 75–93.
- Вихованець І. Р. Прийменикова система української мови. Київ: Наукова думка, 1980.
- Вихованець І. Концепція нової академічної «Граматики сучасної української літературної мови» у 3-х томах. *Українська мова*. 2006. № 3. С. 41–47.
- Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови: Академічна грамика української мови / За ред. І. Вихованця. Київ: Пульсари, 2004.
- Гінзбург М. Синтаксичні конструкції у фахових текстах: практичні висновки з рекомендацій мовознавців. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. 2008. № 620: *Проблеми української термінології*. С. 26–32.
- Глазковская Е. А. Через дефис или раздельно? *Русская речь*. 2015. № 5. С. 39–44.
- Гловинская М. Я. Изменения в морфологии и синтаксисе. *Русский язык [Najnowsze dzieje języków słowiańskich]* / Red. nauk. E. Szyriajew. Opole: Uniwersytet Opolski, 1997. С. 203–232.
- Гловинская М. Я. Активные процессы в грамматике (на фоне других славянских языков). *Русистика на пороге XXI века: проблемы и перспективы (материалы конференции)*. Москва, 2003. С. 415–417.
- Голанова Е. И. О мнимых сложных словах (развитие класса аналитических прилагательных в современном русском языке). *Лики языка: К 45-летию научной деятельности Е. А. Земской* / Отв. ред. М. Я. Гловинская. Москва: Наследие, 1998. С. 31–39.
- Горбов А. А. *Топ-метод, экспресс-номинация, эконо-класс*: о русских именных композитах с атрибутивным элементом в препозиции к вершине. *Вопросы языкознания*. 2010. № 6. С. 26–36.
- Городенська К. Нові запозичення і новотвори на тлі фонетичної та словотвірної підсистем української літературної мови. *Українська термінологія і сучасність* / Відп. ред. Л. О. Симоненко. Київ: КНЕУ, 2009а. Вип. VIII. С. 3–9.
- Городенська К. Українська неологія. *Українська мова*. 2009б. № 3. С. 137–141.
- Городенська К. Г. Сполучники української літературної мови. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010.
- Гутшмидт К. Общие тенденции и специфические формы их представления в современных славянских языках. *Jazykovedný časopis*. 1998. Roč. 49. Č. 1–2. С. 15–26.
- Дуличенко А. Д. Двигается ли русский язык к аналитическому строю? (О лингвистических прогнозах XX века). *Русистика. Славистика. Лингвистика: Festschrift für Werner Lehfeldt zum 60. Geburtstag* / S. Kempgen, U. Schweier, T. Berger (Hrsg.). München: Verlag Otto Sagner, 2003. С. 109–122.
- Елинек М. О чешском языковом пуризме нового времени. *Глобализация — этнизация: этнокультурные и этноязыковые процессы* : В 2-х кн. / Отв. ред. Г. П. Нецименко. Москва: Наука, 2006. Кн. 2. С. 39–44.
- Затовкванюк М. К вопросу о микротипологии восточнославянских языков. *Slavia*. 1968. Seš. 2. С. 203–209.
- Затовкванюк М. До типологічного профілю української мови. *Slavia*. 1991. Seš. 2. С. 197–201.
- Земская Е. А. Черты аналитизма в морфологии разговорной речи. *Русская разговорная речь: Фонетика. Морфология. Лексика. Жест* / Отв. ред. Е. А. Земская. Москва: Наука, 1983. С. 82–101.
- Земская Е. А. Активные тенденции словопроизводства. *Русский язык [Najnowsze dzieje języków słowiańskich]* / Red. nauk. E. Szyriajew. Opole: Uniwersytet Opolski, 1997. С. 167–201.
- Земская Е. А., Ермакова О. П., Rudnik-Karwat Z. Особенности русского и польского языков на рубеже XX–XXI вв. *Славянское языкознание: XIV Международный съезд славистов: Доклады российской делегации* / Отв. ред. А. М. Молдован. Москва: Индрик, 2008. С. 225–248.
- Ильина Н. Е. Рост аналитизма в морфологии. *Русский язык конца XX столетия (1985–1995)* / Отв. ред. Е. А. Земская. Москва: Языки русской культуры, 1996. С. 326–344.
- Исаченко А. В. К вопросу о структурной типологии словарного состава славянских литературных языков. *Slavia*. 1958. Roč. 27. Seš. 3. С. 334–352.
- Карабан В. І., Верба Л. Г. Роль контрастивного аналізу у виявленні особливостей української мови (граматичний аспект). *Мова. Людина. Світ: До 70-річчя професора М. П. Кочергана* / Відп. ред. О. О. Тараненко. Київ: Видавничий центр КНЛУ, 2006. С. 227–236.
- Каранфиловски М. Современное состояние и развитие македонского языка. *Wiener slavistischer Almanach*. 2003. Bd. 52. С. 119–127.
- Карпенко Ю. О. До проблеми футурологічної лінгвістики. *Мовознавство*. 2004. № 4. С. 8–14.
- Клобуков П. Е. Введение в морфологию. *Современный русский литературный язык* / Под ред. П. А. Леканта. Москва: Высшая школа, 2001. С. 189–194.

- Клобуков П. Е. Неизменяемые словоформы в морфологической системе современного русского языка. *Язык, литература, культура: актуальные проблемы изучения и преподавания*. Москва, 2014. Вып. 10. С. 45–57.
- Князев Ю. П. «Деграмматиализация» как одно из направлений эволюции русского языка. *Ю. П. Князев. Грамматическая семантика: Русский язык в типологической перспективе*. Москва: Языки славянских культур, 2007. С. 163–177.
- Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови. Київ: Вища школа, 1987.
- Костомаров В. Г. Языковой вкус эпохи: Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа. Москва: Педагогика-Пресс, 1994.
- Костомаров В. Г. «Изафет» в русском синтаксисе словосочетания? *Словарь — грамматика — текст* / Отв. ред. Ю. Н. Караулов. Москва, 1996. С. 212–217.
- Кочерган М. П. Основы зівставного мовознавства. Київ: Академія, 2006.
- Кулеш Г. І. Мова беларускага заканадаўства XX стагоддзя: генезіс і эвалюцыя. Мінск : БДУ, 2015.
- Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. Вид. третє. Київ: Книгоспілка, 1925.
- Левонтина И. Б. Грамматика потребления: Рекламный дискурс и активные процессы в синтаксисе современного русского языка. *Горизонты прикладной лингвистики и лингвистичних технологій (MegaLing'2006)* / Наук. ред. В. А. Широков. Київ: Довіра, 2006. С. 40–43.
- Луковий М. Специјални стилони. *Српски језик [Najnowsze dzieje języków słowiańskich]* / Red. nauk. M. Radovanović. Opole: Uniwersytet Opolski, 1996. С. 143–157.
- Непийвода Н. Сам собі редактор: Порадник з української мови. Київ, 1996.
- Непийвода Н. Ф. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект). Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1997.
- Нещименко Г. П. Импульсы динамики литературной нормы в современных славянских языках. *Möglichkeiten und Grenzen der Standardisierung slavischer Schriftsprachen in der Gegenwart* / К. Gutschmidt (Hrsg.). Dresden: Thelem, 2002. С. 173–179.
- Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. Київ: Наукова думка, 1976.
- Погиба Л. Г., Грибіниченко Т. О., Баган М. П. Складання ділових паперів: Практикум. Київ: Либідь, 2002.
- Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. 3. Москва: Просвещение, 1968.
- Прокопович Н. Н. Об устойчивых сочетаниях аналитической структуры в русском языке советской эпохи. *Мысли о современном русском языке* / Под ред. В. В. Виноградова; сост. А. Н. Кожин. Москва: Просвещение, 1969. С. 47–57.
- Радовановић М. Српски језик на крају века: име у «балканизације» и «европеизације». *Зборник Матице Српске за филологију и лингвистику*. Нови Сад, 1997. Год. 40. № 1. С. 161–165.
- Рицар Б., Рожанківський Р., Моргунів В. Про деяку критику щодо української науково-технічної термінології. *Вісник державного університету «Львівська політехніка»*. 2000. № 402: *Проблеми української термінології*. С. 170–175.
- Різниченко О. Спадщина тисячоліть: Чим українська мова багатша за інші? Харків: Друк, 2003.
- Русский язык и советское общество: Морфология и синтаксис современного русского литературного языка / Под ред. М. В. Панова. Москва: Наука, 1968.
- Селігей П. О. Іменниковість versus дієслівність: у пошуках золотієї середини. *Мовознавство*. 2014. № 4. С. 36–55.
- Сербенська О., Волощак М. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей. Київ: Видавничий дім «Просвіта», 2001.
- Синявський О. Коротка історія «Українського правопису». *Культура українського слова*. Харків; Київ: Література і мистецтво, 1931. Зб. 1. С. 93–112.
- Станчева Р. Прояви на абрєвиацията в днешния български език. *Български език*. 2015. Кн. 1. С. 36–50.
- Танасић С. З. Српска граматика данас. *Српска лингвистика данас*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2017. С. 228–258.
- Тираспольский Г. И. Становится ли русский язык аналитическим? *Вопросы языкознания*. 1981. № 6. С. 38–49.
- Українська ділова мова: Практичний посібник на щодень / За ред. М. Д. Гінзбурга. Харків: Торсінг, 2003.
- Хютль-Фольтер Г. О тенденциях развития русского литературного языка во второй половине XIX столетия. *Zeitschrift für Slawistik*. 1984. Bd. 29. Heft 6. С. 839–844.
- Шведова Н. Ю. Активные процессы в современном русском синтаксисе (словосочетание). Москва: Наука, 1966.

- Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. [Б. м.]: Сучасність, 1987.
- Шерех [Шевельов] Ю. Сучасна українська літературна мова: Синтаксична система. *Енциклопедія українознавства: Загальна частина* / Під головною редакцією В. Кубійовича і З. Кузели (репринтне видання 1949 року). Київ, 1994. Т. 1. С. 339.
- Шкраба І. Р. Граматычныя змены. *Беларуская мова* [seria «Najnowsze dzieje języków słowiańskich»] / Red. nauk. A. Lukašaneč, M. Prigodźić, L. Sjačeška. Opole: Uniwersytet Opolski, 1998. С. 191–205.
- Эйсман В. Типы бессоюзных составных существительных в русском и их соответствия в южнославянских языках. *Теоретические и методологические проблемы сопоставительного изучения славянских языков* / Отв. ред. Г. П. Нешименко. Москва: Наука, 1994. С. 162–178.
- Anusiewicz J. Konstrukcje analityczne we współczesnym języku polskim. Wrocław: Ossolineum, 1978.
- Belentschikow R. Unflektierte Adjektive und Wortbildung im heutigen Russischen. *Normen, Namen und Tendenzen in der Slavia: Festschrift für Karl Gutschmidt zum 65. Geburtstag* / V. Lehmann, L. Udolph (Hrsg.). München: Verlag Otto Sagner, 2004. S. 131–139.
- Buttler D. Składnia. *Buttler D., Kurkowska H., Satkiewicz H. Kultura języka polskiego: Zagadnienia poprawności gramatycznej*. Warszawa: Wydawnictwo PWN, 1971. S. 301–448.
- Buttler D. Procesy multiwerbizacji we współczesnej polszczyźnie. *Poradnik Językowy*. 1978. Zesz. 2. S. 54–62.
- Čmejrková S. Jazyk pro druhé pohlaví. *Český jazyk na přelomu tisíciletí* / Fr. Daneš a kolektiv. Praha: Academia, 1997. S. 146–158.
- Die europäischen Sprachen auf dem Wege zum analytischen Sprachtyp / Hrsg. von U. Hinrichs unter Mitarbeit von U. Büttner. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2004.
- Dunn J. A. The Role of English in the Development of Modern Russian. *Sprachwandel in der Slavia: Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert* : In 2 Tl. / Hrsg. L. N. Zybatow. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 2000. Tl. 1. P. 87–101.
- Grybosiova A. Dynamika zmian językowych o podłożu kulturowym u progu XXI wieku (na materiale polskim). *Z polskich studiów slawistycznych: Seria 10. Językoznawstwo*. Warszawa, 2002. S. 75–82.
- Gutschmidt K. Типологічні тенденції. *Komparacja współczesnych języków słowiańskich: Słowotwórstwo / Nominacja* / Red. nauk. I. Ohnheiser. Opole: Universität Innsbruck — Uniwersytet Opolski, 2003. С. 341–355.
- Handtke K. Przyczyny ograniczenia fleksji nominalnej we współczesnej polszczyźnie. *Uwarunkowania i przyczyny zmian językowych* / Red. E. Wrocławska. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 1994. S. 41–48.
- Hinrichs U. Analytismus im Serbischen. *Gedenkband in memoriam Pavle Ivić* / S. Remetić (Hrsg.). Београд, 2000a.
- Hinrichs U. Das heutige Serbisch. *Sprachwandel in der Slavia: Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert* : In 2 Tl. / Hrsg. L. N. Zybatow. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 2000b. Tl. 2. S. 561–882.
- Jedlička A. Univerbizace a multiverbizace v pojmenovacích strukturach. *Slavica Pragensia*. 1969. XI. S. 93–101.
- Komparacja współczesnych języków słowiańskich: Słowotwórstwo / Nominacja / Red. nauk. I. Ohnheiser. Opole: Universität Innsbruck — Uniwersytet Opolski, 2003.
- Krzyżanowski P. Fleksja. *Język polski* [Najnowsze dzieje języków słowiańskich] / Red. nauk. S. Gajda. Opole: Uniwersytet Opolski, 2001. S. 76–87.
- Lombard A. Les constructions nominales dans le français moderne. Uppsala; Stockholm: Almqvist et Wiksell, 1930.
- Nedomová Z. Tendence k analytismu v současné ruštině (na materiálu imenných slovních druhů). Ostrava: Ostravská univerzita, 2014.
- Ohnheiser I. Aktuelle Wortbildung in der Slavia: Kongruenzen und Differenzen. *Sprachwandel in der Slavia: Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert* : In 2 Tl. / Hrsg. L. N. Zybatow. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 2000. Tl. 1. S. 41–63.
- Ohnheiser I. Системно-структурные тенденции. *Komparacja współczesnych języków słowiańskich: Słowotwórstwo / Nominacja* / Red. nauk. I. Ohnheiser. Opole: Universität Innsbruck — Uniwersytet Opolski, 2003. С. 319–338.
- Opavská Z. Neologizmy s novými komponenty e-, i-, m- v české slovní zásobě. *Współczesna komunikacja językowa: Najnowsze zmiany w leksyce i słowotwórstwie języków słowiańskich* / Red. nauk. Z. Rudnik-Karwatowa. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2008. S. 181–193.
- Radovanović M. On Nominal and Verbal Style: Cultures or Languages in Contact? *International Journal of the Sociology of Language*. 2001. No. 151. P. 41–48.
- Ryazanova-Clarke L., Wade T. The Russian Language Today. London; New York: Routledge, 1999.

- Savický N. P. Neologie jako singulární bod jazykovědy. *Česká slavistika 2003: České přednášky pro XIII. mezinárodní kongres slavistů* / Red. I. Pospíšil, M. Zelenka. Praha: Academia, 2003. S. 135–145.
- Shevelov G. Y. Zum Problem des ukrainischen Anteils an der Bildung der russischen Schriftsprache Ende des 18. Jahrhunderts. *G. Y. Shevelov. In and around Kiev: Twenty-two Studies and Essays in Eastern Slavic and Polish Linguistics and Philology*. Heidelberg: Carl Winter, 1991. S. 298–327.
- Sosnowski W. Analytic Tendencies in Modern Polish and Russian. *Cognitive Studies / Études Cognitive*. 2011. Vol. 11. P. 97–108.
- Szczepańska E. Uniwerbizacja w języku czeskim i polskim. Kraków: Universitas, 1994.
- Uličný O. K deflektivizačním tendencím ve slovanských jazycích. *Česká slavistika 2003: České přednášky pro XIII. mezinárodní kongres slavistů* / Red. I. Pospíšil, M. Zelenka. Praha: Academia, 2003. S. 155–163.
- Uličný O. Poznámky k analytizaci v slovanských jazycích: a ke structure jedné české NP s adnominálním genetivem. *Česká slavistika: Příspěvky k XV. mezinárodnímu sjezdu slavistů* / Red. E. Šlaufová. Praha: Academia, 2013. S. 235–239.
- Wells R. Nominal and Verbal Style. *Style in Language* / T. A. Sebeok (ed.). Cambridge, Mass.: MIT Press, 1960. P. 213–222.
- Wieczorek D. Syntetyczność języka ukraińskiego. Ukraińsko-polsko-rosyjskie paralele. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*. Lublin, 1996/1997. Vol. 14/15. S. 121–131.

РОЗДІЛ X

УКРАЇНСЬКА ОНОМАСТИКА В СИСТЕМІ НОВИХ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ, ІДЕОЛОГІЧНИХ І ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНИХ КООРДИНАТ

Не менш інтенсивно, ніж в апелативній лексиці, процеси оновлення номінативного фонду в межах описуваного періоду виявляються на рівні власних назв — особливо в ойконімії та урбанонімії, ергонімії (назвах виробничих, політичних, громадських та ін. об'єднань), прагмонімії (назвах товарів), у назвах ЗМІ, а також в антропонімії (процеси, тим більше показові, що в онімії фактори номінації мають звичайно цілком виражений цілеспрямований характер і нерідко передбачають офіційне не тільки затвердження, а й ініціювання нових назв: див. р. XII п. 5) [див. також про відповідні процеси в українському ономастиконі, зокрема: Белей 2007; на матеріалі інших слов'янських мов цього періоду, наприклад: Hoffmann 2000; Rzetelska-Feleszko 2001]. Таке оновлення стосується звичайно назв об'єктів, зроблених (у широкому розумінні) людьми, але не тільки: так, відновлено назви *Святі гори* (у Донецькій області; тепер це національний природний парк) — замість *гори Артема*, острів *Монастирський* (у Дніпрі) — замість *Комсомольський*, у Запоріжжі перейменовано утворені після побудови Дніпрогесу й підняття рівня води в Дніпрі озеро *Леніна* і острів *Леніна*. З розгортанням в СРСР наприкінці 80-х років загальнодемократичних процесів, а особливо зі здобуттям (відновленням) Україною власної державності після кількасотлітнього перебування в складі інших держав і зміною її суспільно-політичного ладу актуалізувалися, природно, питання як про усунення з її ономастикону слідів колишньої політичної та культурно-мовної залежності від інших держав і, відповідно, мов, так і про введення до нього нових одиниць, причому не тільки поодинокі й час від часу щодо тих чи інших конкретних випадків, але насамперед системно — з охопленням цілих тематичних сфер онімії і з творенням певних номінативних серій, а також у межах хронологічно визначених кампаній.

1. Тематичні напрями і семантико-прагматичні мотиви / орієнтири оновлення українського ономастикону. Набуття Україною державної незалежності та формування її державних інститутів, зміна її суспільно-політичного устрою, розвиток нових форм економічної діяльності, її відкритість для зовнішніх впливів у новітніх умовах політичної, економічної, культурної й мовної глобалізації, але також, з іншого боку, посилення уваги суспільства до національного фактора (своєї національної історії, культури, мови) паралельно з відходом суспільного життя та суспільної свідомості від попереднього (радянського) етапу в історії країни і прагненням до його істотних переоцінок — усе це не могло не стимулювати на сучасному етапі розвитку та функціонування УЛМ виникнення «ономастичного (онімного) буму», як стали називати це явище дослідники різних слов'янських мов у новітній період їхньої історії. Оновлення номінативного фонду стало активно виявлятися у процесах як перейменування вже наявних, так і найменування нових об'єктів номінації, а також надавання [перших] власних назв об'єктам, що вже існували досі.

1.1. У сфері державного будівництва основною ономастичною новацією стало офіційне утвердження хороніма *Україна* у значенні нашої держави (згідно з Актом проголошення

незалежності України, прийнятим Верховною Радою 24 серпня 1991 року) замість попередньої назви Українська Радянська Соціалістична Республіка (скорочено УРСР), як називалося політико-адміністративне утворення з ознаками квазідержави в рамках іншої, реальної держави — Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). Це зумовило також активізацію вживання й семантичне збагачення спільнокоренових утворень *український, українці (українець, українка)* (див. докладніше п. 2). Часто вживається також неофіційна, зокрема публіцистична, назва *Українська держава* (пор. офіційну назву відповідного державного утворення: *Українська Держава*, 1918 рік), наприклад: Віталій Карпенко. *Антиукраїнські тенденції в Українській державі* (Київ, 2001: назва книжки), «Зовнішні й внутрішні вороги Української держави всіляко намагаються не допустити повної деколонізації психології кожного українця» (В. Лизанчук. — Час, 2.04.1998).

Слова *Батьківщина* і *Вітчизна* — як власні назви — тепер, природно, стосуються не СРСР, а саме України (див. I р. п. 5.1.1; там же — й про зміни в розумінні поняття *вітчизняного*).

Розпад СРСР, офіційно констатований 8 грудня 1991 року лідерами країн, що в грудні 1922 року стали засновниками СРСР, — головою Верховної ради Республіки Білорусь С. Шушкевичем, президентом РФ Б. Єльциним і Президентом України Л. Кравчуком під час їхньої зустрічі в *Біловезькій Пущі* на території Білорусі, формально проходив через стадію *Співдружності незалежних держав (СНД)*, у скороченій формі також *Співдружність* — міждержавної організації, до складу якої ввійшла більшість пострадянських країн, але лідерство в якій фактично належить Росії (Україна від самого початку погодилася бути лише асоційованим членом СНД, а 2018 року після збройної агресії РФ вийшла з неї повністю). Ці власні назви, природно, ввійшли до активної частини українського ономастикону описуваного періоду, вживаючись, проте, дедалі рідше: «—Усе розпочалося з легендарної *Біловезької Пущі*, де було підписано договір, що констатував кінець СРСР і проголосив народження СНД — союзу, спрямованого на “цивілізоване розлучення” республік, з метою збереження економічних зв’язків. <...> Україна стала асоційованим членом *Співдружності* і саме в такій якості бере участь у всіх засіданнях та форумах СНД» ([Із інтерв’ю зі С. Лазебником, начальником управління країн СНД МЗС України]. — ГУ, 27.03.1997); Управління розвитку міждержавних відносин з Російською Федерацією, країнами *СНД* і статутними органами *Співдружності* Кабінету Міністрів України (1999 рік); «Завтра в Москві стартує сьомий розіграш *Кубка Співдружності*» (Д, 22.01.1999), «Уперше в Москві 28 січня пройде фінал першого Міжнародного конкурсу краси “*Міс Співдружність-99*”, який проводиться під егідою Виконавчого секретаріату *СНД*» (Д, 22.01.1999). Уживається вислів *країни Співдружності* — про СНД (особливо охоче назвою «страны Содружества» користуються в офіційному дискурсі РФ — цілком можливо, що з проведенням паралелей із відповідною назвою в межах колишньої Британської імперії).

Це також назви нових органів державного управління країною (див. докладніше р. I п. 2.2): *Кабінет Міністрів України, Адміністрація Президента України, Рада безпеки і оборони України* та ін. (назва *Верховна Рада* існувала й до цього — в УРСР), назви міністерств і відомств та їхніх підрозділів: *Міністерство оборони України, Департамент у справах релігій та національностей Міністерства культури України* та ін.; оновлення ойконімії країни та її урбанонімії (див. далі п. 3), поява нових та перейменування й перенесення вже наявних державних свят (див. п. 5), затвердження нових державних нагород (див. п. 4).

В адміністративно-територіальній структурі України, тоді ще УРСР, на місці Кримської області 1990 року з’явилася *Кримська Автономна Радянська Соціалістична Республіка*, трохи пізніше перейменована в *Автономну Республіку Крим (АРК)*.

У сфері суспільно-політичного життя як наслідок його бурхливої активізації та розвитку багатопартійності (на зміну монополії КППС) з’явилася велика кількість громад-

ських рухів і політичних партій (див. р. I п. 2.2.2.2), більша частина яких, утім, досить швидко зникає (їх точну кількість знає, очевидно, тільки Міністерство юстиції, де вони реєструються): *Народний рух України, Демократична партія України, Соціалістична партія України, Комуністична партія України* та ін., *Товариство української мови*; відновлено або перенесено з української західної діаспори низку громадських і політичних організацій: *«Просвіта», «Пласт», «Тризуб», Конгрес українських націоналістів, Організація українських націоналістів* та ін.

Особливо широко (кількісний аспект номінації), різноманітно і яскраво (якісні аспекти) ономастичні процеси стали виявлятися у відновленій сфері приватного підприємництва — в ергонімії та прагмонімії [пор. аналогічно в інших слов'янських мовах постсоціалістичного періоду, наприклад: Rzetelska-Feleszko 1994; Kitajgorodskaja, Rozanova 2000: 327–330; Суперанская 2002; Димитрова-Тодорова 2008], особливо в назвах закладів торгівлі, громадського харчування та інших послуг для населення, де вже рідко можна побачити, наприклад, досить характерні для радянського часу одноманітні, стандартизовані назви на зразок «Молоко», «Риба», «Овочі. Фрукти», «Дитяче харчування» або просто «Гастроном (Варенична, Пельменна) № 3» і т. д., «Продтовари» і «Промтовари» (так, ніби це назви продуктових складів, не призначених для широкого населення). На зміну порівняно обмеженій номенклатурі виробів радянського часу в найменуваннях видів продуктів харчування з'явилося розмаїття товарних знаків сортів хліба, сирів, різних м'ясних виробів, міцних алкогольних напоїв і пива та ін. У назвах телепрограм, наприклад: «Лото-забава», «Реп-обойма», «Хіт-рік», «Стань драйвером століття», «Шоу довгоносики», «Шоу самотнього холостяка» та багато ін. Оновлення репертуару ергонімів виявляється при цьому не тільки в лексичному наповненні назв закладів (див. далі), а й у їх синтаксичному оформленні — зокрема, у формі прийменниково-іменникових конструкцій, що, зокрема, практикувалося в дорадянські часи й відоме також із західнослов'янських мов, наприклад у назвах кафе, ресторанів, готелів: «У Лук'яна» (на Лук'янівці в Києві), у різних містах України: «У пані Галини (Ірини, Олі, Стефи та ін.)», «Під липою (Під липами)», «Над Прутом (Ужем та ін.)», «Біла Діана на Ринку» (Львів), «Деца у нотаря» (Ужгород; див. р. II п. 2.2.5), у назвах нових київських театрів: *Театр на Подолі, Театр на Прорізній, Театр на Лівому березі* і под. (повні назви: *Київський академічний драматичний театр на Подолі* та ін.) (пор. також рідше в урбанонімії, наприклад: *Під дубом* — вулиця в центрі Львова, що в останні кілька десятиліть радянської доби носила назву *вулиця Космонавтів*); у формі предикативних конструкцій: «Час поїсти!», «Поїж Суші» (м. Хмельницький), «ШвидкоГроші» (спеціалізована фінансова компанія) і под. Особистісний фактор номінації виявляється також у найменуваннях закладів за іменами власників / власниць, їхніх дружин / чоловіків та дітей, наприклад: салон краси «Пані Анеле» (Київ), ресторан «У пані Анни» і под.; на Закарпатті: МП «Віктор», ПП «Світлана», ВАТ «Ілона», ТОВ «Святослав» та ін. [Романюк 2007: 43].

Процеси перейменування охоплюють переважно, з одного боку, ідеологічно марковану частину ономастикону (для дослідження цих процесів виокремився такий розділ ономастики, як політична ономастика [див.: David 2017]) — це назви, пов'язані насамперед з комуністичною ідеологією та радянською історією, щодо яких розгорнулися процеси декомунізації і дерадянської, а також, особливо з 2022 року, з російською історією, географією та культурою (з дерусифікацією як культурно-історичним явищем) — із заміною таких найменувань на а) ідеологічно нейтральні або принаймні нейтральніші назви (*Палац піонерів — Палац дітей та юнацтва, журнал «Жовтень»* (м. Львів) — «Дзвін», журнал «Піонерія» — «Однокласник»); б) назви, також ідеологічно марковані, але пов'язані вже з новою системою (системами) суспільно-політичних та національних цінностей (газета «Радянська Україна» — «Демократична Україна»); з другого боку, ту його частину, що має в собі сліди впливів іншої мови (переважно донедавна панівної в регіоні) і взагалі була приведена в радянський час до певного

«спільного знаменника» в напрямі наближення до тієї чи іншої більш поширеної й спільної з російською мовою структурної моделі, — з метою відновлення свого, питомого. Це насамперед дерусифікація як нормативно-мовне явище — наприклад, відновлення назв *Рівне* замість *Ровно*, *Іванівці*, мн., замість *Іванівка* та ін. (див. п. 3.4.2), в окремих випадках — усунення або частіше пропозиції щодо усунення назв зі слідами походження з якоїсь із мов західних сусідів України, пор., наприклад: «Один з них — виходець із села *Волі Якубової* (старі люди твердять, Енциклопедія українознавства нагадує, що треба казати — *Якубова Воля*) на Дрогобиччині Андрій Мельник» (ВЗ: сторінка «Високий Замок плюс Дрогобиччина», 27.07.2006).

1.2. Ці процеси виявляються як:

1) повернення попередніх, часто дорадянських, назв — насамперед у сферах ойконімії, урбанонімії, прагмонімії, ергонімії;

2) надання цілковито нових назв: завод «*Більшовик*» (м. Київ) — *Перший київський машинобудівний завод*, видавництво «*Радянська школа*» — «*Освіта*», журнал «*Радянське літературознавство*» — «*Слово і час*», газета «*Ленінська молодь*» (м. Львів) — «*Молода Галичина*»;

3) залишення в тому чи іншому вигляді попередніх назв (оскільки, навіть якщо не говорити тут про цілком можливі в різних конкретних випадках ідеологічні та культурно-мовні фактори, проти перейменувань може «працювати» фінансовий фактор, а також, безперечно, звичайний мовний консерватизм переважної більшості населення; у сфері діяльності, пов'язаній з торгівлею, надаванням послуг для населення і т. ін., крім того, власник / реалізатор прагне до того, щоб його товар, об'єкти послуг лишалися впізнаними для споживачів):

а) без зміни назв як таких, але зі зміною їхньої семантичної мотивації, з ремотивацією назв (це вдається нечасто). Так, *Маріупольський металургійний завод імені Ілліча*, названий так на честь В. І. Леніна, 2016 року на виконання «законів про декомунізацію» був нібито «перейменований» — на честь Зота *Ілліча* Некрасова, фахівця в галузі доменного виробництва. Підприємство «*Комунар*» Державного управління справами (м. Київ) продовжує зберігати цю назву після «декомунізації», але вже, очевидно, з виведенням її не від *комунар*, а від *комуна* у значенні відповідної адміністративно-територіальної одиниці, хоча і в інших країнах (в усякому разі саме таку аргументацію на користь збереження цієї назви висувало підприємство в листі від 24 червня 2015 року до Інституту мовознавства НАН України). *Харківський машинобудівний завод «ФЕД»* (ця абревіатура була утворена від *Фелікс Едмундович Держинський*), відомий насамперед своїми фотоапаратами марки «*ФЕД*», на початку 90-х років став пропонувати інше «розшифрування» цієї назви: «Фотоапарати. Електричні дрилі» і «Фото електродеталей» (див. також про вияви ремотивації назв у сферах ойконімії та урбанонімії: п. 3.5);

б) значно частіше — зі структурною модифікацією в «потрібному» семантико-прагматичному напрямі:

— шляхом заміни або простого «закреслювання» того чи іншого з компонентів назви. Так, у напрямі деідеологізації назв відбулися зміни на зразок: завод «*Ленінська кузня*» (м. Київ) — «*Кузня на Рибальському*» (тобто на Рибальському півострові); поліграфічний комбінат «*Радянська Україна*» — «*Україна*»; *Дніпропетровський* (тепер *Дніпровський*) *металургійний комбінат* (знято: «імені Г. І. Петровського», хоча розмовна назва *Петровка* / *Петрівка*, звичайно, лишилася); у назвах друкованих ЗМІ: журнали «*Радянська школа*» — «*Рідна школа*», «*Радянська жінка*» — «*Жінка*», «*Радянська освіта*» — «*Освіта*», «*Радянське право*» — «*Право України*»;

— шляхом додавання нових компонентів — це здебільшого формула «імені...»: *Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України*; до назв аеропортів (за міжнародною практикою): *Міжнародний аеропорт «Київ» імені Ігоря Сікорського*, *Міжнародний*

аеропорт «Донецьк» імені Сергія Прокоф'єва, Міжнародний аеропорт «Сімферополь» імені Амет-Хана Султана (Верховна рада АРК свого часу розглядала питання про надання аеропорту такої назви — див.: газета «Республіка Крим», 9.09.2010, але не прийняла відповідного рішення; цю назву було надано за постановою ВР України у травні 2015 року, але окупаційна влада РФ її не визнає); до назв шкіл — наприклад, у Києві (станом на 2007 рік): СШ № 292 імені Івана Мазепи, СШ № 279 імені Петра Григоренка, СШ № 115 імені Івана Огієнка, СШ № 76 імені Олесья Гончара, СШ № 329 імені Георгія Гонгадзе та ін., у Дніпрі є СШ імені В'ячеслава Чорновола (з лютого 2010 року);

— рідше за допомогою складніших модифікацій — це, зокрема, обігравання омонімії відповідних власної й загальної назв, внутрішньої форми попередньої власної назви, наприклад: *Київське виробниче об'єднання імені Артема — Державна акціонерна холдингова компанія «Артем», трикотажна фабрика імені Рози Люксембург* (м. Київ) — фабрика «Роза», *швейна фабрика імені І. Ф. Смирнова-Ласточкина* (м. Київ) — фабрика «Ластівка».

До назв організацій, закладів, ЗМІ та ін. можуть бути додані означення:

1) означення *національний* у позаетнічному значенні (див. про це: р. I п. 5.3.3) — у назвах об'єктів загальнодержавного значення і підпорядкування (у радянський час у таких випадках могли використовувати означення «державний», «республіканський»), наприклад:

а) у прямій номінативній функції — як загальнодержавний: *Національний банк України, Національна поліція України, Національне космічне агентство України, Національне антикорупційне бюро України, Національна академія наук України* (у радянський час — Академія наук УРСР), *Національний олімпійський комітет України, Національний центр «Мала академія наук», Національна акціонерна компанія (НАК) «Нафтогаз України», Національний будинок офіцерів ЗСУ, Національний палац мистецтв «Україна», Національна опера України, Національна філармонія України, Національний стадіон «Олімпійський»; Національна премія України імені Тараса Шевченка*. У 1991–1999 рр. у країні існувала і з березня 2014 року знов існує *Національна гвардія України*;

б) у номінативно-характеризувальній функції (у назвах закладів, що їх держава визнає провідними з-поміж ряду подібних, у певній галузі) — це насамперед статус *національного університету*, який може бути наданий державним університетам IV рівня акредитації (на відміну від просто «державних» університетів), наприклад: *Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Національний університет «Києво-Могилянська академія»; з'явилися національні парки і заповідники: Карпатський національний парк, Азово-Сиваський національний парк, Національний заповідник «Тарасова гора» та ін.;*

2) означення *незалежний* — у загальносоціальному значенні (див. про це: I р. п. 4.3.4) — у назвах організацій недержавної форми власності, які в такий спосіб хочуть підкреслити свою незаангажованість як щодо влади, так і щодо тих чи інших політичних або фінансових структур (зокрема й тих, що їх можуть фінансувати), наприклад: *Незалежна асоціація банків України, Незалежна асоціація телерадіомовників*; у назвах профспілок: *Незалежна профспілка гірників України, Незалежна профспілка залізничників України, Незалежна профспілка працівників освіти України* та ін. (очевидно, для підкреслення незалежності від роботодавців); у назвах ЗМІ: «Вечірній Київ», а нижче: «Незалежна газета столиці України» (цей напис з'явився ще від початку 1991 року), пор. у рекламі під час передплатної кампанії: «"Вечірній Київ", єдина незалежна газета, що видається в столиці» (УС, 26.09.1998); «Час-Тіме», пізніше «Час» (орган НРУ) — з написом: «Незалежна громадсько-політична газета»; «Всесвіт. Журнал іноземної літератури. Незалежний літературно-мистецький та громадсько-політичний місячник»;

3) означення *всеукраїнський* (див. далі п. 2).

1.3. Сучасні тенденції до оновлення українського ономастикону зумовлюються загалом тими ж мотивами, що й зміни в межах апелювальної лексики (див. р. VI пп. 1, 3). Основна лінія їхнього поділу пролягає насамперед між процесами, в основі яких лежать переважно фактори соціального характеру, і процесами, мотивованими переважно чинниками національного характеру.

1.3.1. Соціальні фактори:

1) соціально-політичний фактор:

а) у заміні попередніх назв — це стратегія й тактика мовного пуризму політико-ідеологічного характеру з деідеологізацією ономастикону, що полягає в його декомунізації і дерадянзації, а також в істотній «депатетизації» — у зменшенні питомої ваги «пафосних» ідеологізованих назв, характерних для радянської доби. Наприклад, у назвах журналів: замість «*Прапор*» — «*Березіль*» (м. Харків), замість «*Під прапором ленінізму*» — «*Політика і час*», а пізніше «*Зовнішні справи*» (див. також про такі явища в сферах ойконімії та урбанонімії: п. 3.3, антропонімії: п. 7.1.1.1 цього розділу, а також у р. XI п. 4 — про зміни в уживанні великої і малої літер як вираження відповідного ставлення суспільства до тих чи інших реалій). За законом 2015 року «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (див. р. XII п. 5.1.1) і законом 2023 року «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії» (див. далі п. 3.4.1), у сферах ойконімії, урбанонімії, ергонімії, прагмонімії країни відбулися масштабні перейменування.

Це також офіційне запровадження на прохання відповідних країн нових варіантів назв деяких колишніх республік СРСР та їхніх столиць — *Молдова*, *Таллінн* та ін. — як вияв поваги до них, дотримання норм політкоректності у слововжитку (див. п. 3.10.2);

б) у надаванні нових назв — це явище нової ідеологізації українського ономастикону — уже на національному ґрунті: «*За вільну Україну*» (м. Львів), «*Нескорена нація*», «*Незборима нація*» (газети), в урбанонімії: вулиці *Героїв Крут*, *Небесної сотні* та ін.

Після початку російсько-української війни з 2014 року в Галичині стали продавати ковбасу з назвою «*Бандерівська*» замість «*Московська*» (див. п. 7.2.3), а з початком повномасштабної її фази 2022 року замість сиру сорту «*Російський*» — «*Антиросійський*», замість хліба сорту «*Білоруський*» — «*Отаманський*», з'явилися хлібні, м'ясні вироби, дитячі іграшки, графічні казкові персонажі з назвами, похідними від назв видів зброї, що їх українська армія успішно застосовувала проти російських окупантів: «*Джавелін*» (англ. Javelin), «*Джавелінка*», «*Байрактарчик*» (тур. Bayraktar), «*Стінгер*», вироби з назвами у вигляді закликів: «*Слава Україні!*», «*Смерть ворогам!*». Водночас уже на початку 2023 року стали лунати протести проти комерційної експлуатації такого номінативного тренду («комерціалізації теми війни», «спекуляції на війні»), а саме це явище охрестили як «*байрактарцину*» — з критикою таких назв, як «Насіння Перемоги», кабачки «Привид Києва» (під такою назвою на початку цієї війни у ЗМІ з'явився узагальнений образ українського військового льотчика, який героїчно захищав небо над столицею України), редиска і горілка «Азовсталь», назв на зразок булка «Бандерівська», ковбаса «Чорнобаївська» (замість «Московська»), таких «розшифровувань» аббревіатури ЗСУ, як «ЗСУ — Застільна Смачна Українська» (ковбаса), «ЗСУ — Збройні сухарі України»; «Залужному смачно тут» (меню в мережі закладів громадського харчування «Пузата хата») і под. У ВР в березні 2023 року зареєстровано законопроект, який накладає заборону на використання військово-патріотичних символів, пов'язаних з цією війною, в товарних знаках, у рекламі;

2) власне соціальний фактор — це, по-перше, посилення суспільної уваги до загальнолюдських, а не до соціально-класових та партійних цінностей (див. про це р. I п. 4,

зокрема 4.3.3), до «доброго старого», до традиційного: відновлення старих назв населених пунктів, вулиць тощо з «нейтральними», позаідеологічними значеннями (див. п. 3); повернення до активного вжитку онімії, пов'язаної зі сферою релігії¹, відновлення старих і творення нових назв зі словом *святий* (наприклад, надання 2003 року місту *Слов'яногірськ* Донецької області назви *Святогірськ*); запровадження низки церковних свят як державних: *Різдво*, *Великдень*, *Трійця* (див. п. 5); використання агонімів *Андрій Первозваний*, *архістратиг Михайл* (зокрема, як покровитель Києва); поширення оніма *Оранта* (у вихідному значенні це один з основних типів зображення в християнстві Богоматері): «Над майданом звелася на п'єдесталі бронзова *Оранта* — символ нової епохи, утвердження ідеї соборності» (УК, 28.08.2001) — про новоспоруджений монумент Незалежності в Києві з фігурою жінки на вершині; «*Оранта*» (національна страхова компанія).

По-друге, це загальна демократизація мововжитку і мовотворення. Так, в антропонімії, з одного боку, на офіційному рівні (у діяльності органів реєстрації актів цивільного стану) відбулася лібералізація в підходах до санкціонування обраних батьками особових імен для дітей [див., зокрема, про такі тенденції на слов'янському матеріалі: Белей 2007: 43–44, 66–74]; з другого боку, стали поширюватися такі явища, як практикування в публічному спілкуванні за межами власне «розмовної» сфери іменування людей тільки на ім'я («— Скажіть, *Дмитре*, <...>»), функціонування гіпокористичних форм особових імен (див. п. 7.1.1.2). У сфері прагмонімії стали практикуватися назви виразно розмовного характеру й навіть жаргонного походження, а також з діалектним (регіональним) обмеженням у вжитку — для встановлення інтимніших стосунків з потенційними покупцями, клієнтами (див. р. II п. 2.2): «*Тралі Валі*» / «*Тралі-Валі*» (мережа дитячих супермаркетів), «*Голодний Микола*» (ресторан, м. Львів), «*Ловка обновка*» (магазин, м. Прилуки), «*Усі сюда*» (магазин, м. Мукачєво), «*Файно*» (різні магазини під такою назвою), «*Парада*» (магазин жіночого одягу, м. Ужгород), пор. діал. *парада* «краса (щодо одягу)», «*Йо-Мойо*» (етноресторан, м. Трускавець; пор. рос. *ё-моё* як евфемістична заміна відомої брутальної лайки з початковим звуком *ј...*).

У ряді назв населених пунктів Західного регіону відбулося повернення до попередніх, традиційних форм: с. *Іванівці* замість Іванівка (Івано-Франківська область), с. *Корчів* замість Корчівка, с. *Мостиська Другі* замість Мостиська Друга (обидва у Львівській області). У своєму відносно системному вияві повернення до традиційних у цьому регіоні форм для цілого ряду топонімів охопило також структурні моделі, що їх у радянський час — у другій половині 40-х рр. — було трансформовано в офіційному порядку з метою уніфікації в загальноукраїнському масштабі у форми присвійних (за походженням) прикметників на *-е* (замість вихідних форм іменникового відмінювання на *-о*), — тепер це знов: а) села і селища Закарпатської області *Батьово*, *Зняцьово*, *Королево*, *Раково*, *Чинадійово* та ін. (у 90-ті роки), місто *Мукачєво* (з 2017 року) замість відповідно *Батеве*, *Зняцеве*, *Ракове*, *Чинадієве* та ін., *Мукачєве*; б) села і селища Закарпатської та Львівської областей *Журавно*, *Кольчино*, місто *Комарно* (з 1992 року) замість *Журавне*, *Кольчине*, *Комарне*². Місто *Переяслав-Хмельницький* від 2019 року знову має назву *Переяслав*; місто *Новоград-Волинський* — назву *Звягель* (з 2022 року);

3) глобалізація мововжитку:

¹ У радянський час в Україні зберігалися, зокрема, такі назви міст культового походження, як *Миколаїв*, *Магдалинівка*, *Петропавлівка* (від імен святих), *Вознесенськ*, *Покровське* (від назв церков).

² Слід підкреслити, що такий перехід від моделі на *-е* до моделі на *-о* офіційно не поширюється на масиви назв населених пунктів у формі присвійних прикметників у регіонах колишньої підросійської України на зразок *Апостолеве*, *Коблеве* (хоча місцевий виноробний завод і його продукція мають назву у формі «Коблево»), *Синельникове*, *Перещепине* і под., оскільки це б означало їх повторну русифікацію в українській мові.

а) оформлення географічних назв з території інших країн якомога повніше за зразком англійської (як міжнародної) або відповідної іншої національної мови, хоча нерідко при цьому всупереч уже сформованим українським національно-мовним традиціям, наприклад: *Середній* (замість *Близький*) *Схід*, *Центральна* (замість *Середня*) *Азія* (див. р. IV п. 2.5); у тому числі з прямим відходом від нормативних засад УЛМ: *Недзьвьяда*, *Солець* (польські топоніми), *Вірджинія* та багато ін., включно з «русифікацією» відповідних фрагментів українського ономастикону: *Обь*, *Новгород* і под. (див. р. XII п. 5.1.2);

б) поява або актуалізація в українському ономастиконі нових «знакових» закордонних географічних назв: див. у п. 3.10.3 випадки на зразок *Канари*, *Кіпр*, *Сомалі*, *гарварди* (у мн.) та ін.;

в) в антропонімії — розширення практики надавання дітям «модних» закордонних імен, подвійних імен, практикування офіційного іменування особи з «середнім ініціалом»: *Іван О. Петренко* (див. п. 7.1.1.3);

г) широке використання латинської графіки (не обов'язково в запозичених словах): див. р. IV п. 9.

1.3.2. Національні фактори:

1) політика національно-мовного (етнізаційного) пуризму:

а) дерусифікація ономастикону України як культурно-історичне і як нормативно-мовне явища (див. про це також у сферах топонімії та антропонімії: пп. 3.4, 7.1.2.1), що переважно виявляється водночас і як його українізація (див. нижче). Так, у руслі дерусифікації як культурно-історичного явища — в основному після початку російсько-української війни з весни 2014 року, а особливо з 2022 року — відбувається усунення означень *російський*, *московський* і т. ін. Зокрема, у назвах культурних закладів — зі зняттям означення *російський*: *Київський музей російського образотворчого мистецтва* — *Київська картинна галерея* (після 2014 року — відновлення попередньої назви), *Національний академічний драматичний театр імені Лесі Українки*, м. Київ (знято: «російської драми»), *Дніпровський академічний театр драми та комедії* (знято: «російської драми імені М. Горького»), *Одеський обласний академічний драматичний театр*, *Харківський академічний драматичний театр* (знято «російський», а пізніше — не з першого разу, наприкінці грудня 2022 року, — «імені О. С. Пушкіна»), *Миколаївський академічний драматичний театр*; пор. також заміну назви *Київський музей Олександра Пушкіна* на *Музей побуту Києва першої половини XIX століття*. Розпочалося знімання означень «імені ... [того чи іншого діяча російської історії, культури, літератури, науки та ін.]» у назвах різних закладів, установ, організацій (так, як було подано, зокрема, на інтернет-сайті «Читомо» 1.08.2022, у назвах бібліотек України співвідношення прізвищ українських і російських письменників було 69 до 77 — див.: О. Бойко. — <https://chytomo.com/kh-iuston> (дата звернення: 01.10.2022) ³. У назвах товарів українські виробники м'ясо-молочної та ін. продукції запровадили такі, наприклад, перейменування (станом на кінець 2023 року не всі з таких назв пройшли офіційну реєстрацію): замість сорту ковбас «*Московська*» в різних областях країни — «*Столична*» (сирокопчена) і «*Чернігівська*» (напівкопчена), замість сиру сорту «*Російський*» — «*Сметанковий*», замість соусу «*Краснодарський*» — «*Український*», замість пива марки «*Жигулівське*» — «*Віденське*» ⁴;

³ Учена рада Національної музичної академії України (м. Київ) протягом 2022 року двічі голоувала, але не визнала за доцільне зняти зі своєї назви «імені П. І. Чайковського».

⁴ У сучасній РФ також сформувалися нові номінативні тенденції, що так чи інакше мають стосунок до України, але тут вони зовсім не однозначні, не односпрямовані. З одного боку, вони націлені на усунення нагадувань про Україну: наприклад, у Москві вже немає району під назвою *Киевский*, немає готелю під назвою «*Україна*»; з 2022 року в різних містах Росії на зміну назви «*котлети по-київски*» стали з'являтися «*котлети с маслом*», «*котлети по-крымски / по-вятски*» та ін.

б) розширення українізації ономастикону України як культурно-історичне явище — зростання питомої ваги одиниць, пов'язаних з Україною, її історією, географією, культурою (див. далі пп. 2, 3.6 та ін.), прагнення до відновлення або розширення функціонування українських історичних (традиційних) назв, до використання в складі онімії слів, властивих тільки або переважно українській мові (наприклад, *майдан*, а не *площа Незалежності* в Києві: див. п. 3.2). Окремі напрями в межах відродження й посилення в українській онімії національних цінностей можуть виявлятися як певна її етнографізація (див. далі п. 1.4 цього розділу, а також р. VI п. 3.3)⁵, як повернення назв, що вважалися вже застарілими (див. про такі тенденції в УЛМ, зокрема, в р. VI п. 3.4).

Заклики до відновлення історичних варіантів топонімів України та суміжних земель⁶ лунають [див., наприклад, ще: Митрополит Іларіон (Огієнко) 1958: 187–200; у пізніших авторів, наприклад: Яр Славутич 1994: 75; Пономарів 1999: 120] насамперед щодо таких українських ойконімів, які станом на сьогодні мають офіційно узаконені форми *Бровари*, *Лубни*, *Прилуки*, *Ромни*, але яким слід повернути форми *Броварі*, *Лубен*, *Прилука*, *Ромен*; щодо ойконімів чол. р. на *-ськ(-зьк, -цьк)*: *Луцьк* та ін., з формою субстантивованих присвійних прикметників: *Здолбунів* і под., які слід замінити на назви сер. р.: *Луцьке* та ін., *Здолбунове* і под. (див. докладніше про це: р. VIII п. 2.1.1.5); щодо топонімів *Брест*, *Азов* (Азовське море), *Керч*, яким в українській мові мають бути відповідники *Берестя* (пор. назву перейменованої на початку 90-х років станції Київського метрополітену «*Берестейська*», проспект *Берестейський* — з лютого 2023 року замість проспект Перемоги), *Озів*, *Корчів* [Забуранна 1998: 133] (характерно, що про заміну, наприклад, *Одеса* на *Адес* при цьому не йдеться, хоча в Грінч., наприклад, є тільки останній варіант). Пор. подібну тенденцію в білоруській мові новітнього періоду — використання в «альтернативній» літературній мові в назвах міст варіантів *Берасьце*, *Горадня*, *Менск* — до офіційних назв *Брест*, *Гродна*, *Мінск* (див. р. VI п. 7);

в) розширення українізації ономастикону як нормативно-мовне явище в загальному контексті поглибленого коригування нормативних засад УЛМ — з прагненням до усунення певних структурних особливостей тих чи інших онімів, що не відповідають (справді чи ні, це вже окреме питання) «духу» української мови:

— у межах самої України — це як офіційно вже реалізована заміна, наприклад, назв міста *Ровно* на *Рівне*, порту *Южний* на *Південний* та деякі інші випадки (див. пп. 3.1, 3.4.2), так і поки що тільки заклики до такої українізації: зокрема, замість *Севєродонецьк* — *Сіверськодонецьк* (див. п. 3.1), замість *Дергачі* (у Харківській області) — *Деркачі*, а також, наприклад, замість *Севастополь*, *Сімферополь* (очевидно, це стосується й решти українських міст з таким самим другим компонентом грецького походження) — *Севастопіль* (так, зокрема, було в Голоск.), *Симферопіль* [Буранна 1998: 133];

З другого ж боку (навпаки), цілій низці частин російської армії присвоєно «почесні найменування» у вигляді назв українських (як, до речі, й білоруських) міст «у пам'ять про участь частин у звільненні цих міст в роки Великої Вітчизняної війни» (це через майже 75 років після її закінчення! — *О. Т.*) та «з метою збереження славних військових історичних традицій, виховання військовослужбовців у дусі відданості Вітчизні та вірності військовому обов'язку»: «*Житомирская*» (бригада), «*Львовский*» (полк), «*Нежинский*» (полк) та ін. (див.: УП, 2.07.2018).

⁵ Творення власних назв на основі одиниць української етнографічної лексики практикувалося, звичайно, і в радянський час (особливо в останні десятиліття радянської доби), але в певних дозованих формах. Так, у Києві були ресторани «*Млин*», «*Курені*», «*Дубки*», кафе «*Горище*» (у споруді відповідної форми), магазини і ресторани в різних містах «*Барвінок*», «*Веселка*»; з назвами на основі відповідних літературних ремінісценцій: магазин «*Черевички Вакули*», ресторани «*Лісова пісня*», «*Червона рута*». Були магазини дитячого одягу з українськими особових імен, особливо гіпокористичними та демінутивними: «*Наталка*», «*Марічка*», «*Оленка*», «*Івасик*».

⁶ Пор., наприклад, у старих текстах: *Берестя*, *Полоцко*, *Минско*, *Вытепско*, *Лубні* (Літопис Самовидця. Київ, 1971, с. 53, 70, 166, 99); в УП 1928, с. 75–76: *Рівне*, *Прилука*, *Лубні*, *Берестя*, *Ромен*, *Луцьке*, *Пинське*.

— з-поза меж України: уже усталений в офіційному слововжитку хоронім *Велика Британія* — у конкуренції з нормативною до цього формою *Великобританія* (пор. англ. *Great Britain*, пол. *Wielka Brytania*, хоча пор. у Голоск., яким загалом продовжує керуватися українська західна діаспора: *Великобританія*); щодо топонімів на території інших слов'янських країни з фонетичною та морфологічною їх українізацією — наприклад, назви міст у РФ (уже нерідко в ЗМІ, хоча це не санкціоновано чинними нормативами): *Володимир* (наприклад: «<...> маю прибути такого-то числа у місто *Володимир* для зйомок у фільмі». — ВЗ, 24.01.2013, с. 17: переклад з російської; *Володимирщина*: НП, 28.02.1998, с. 6; пор. форму радянського часу *Владимир*: див., наприклад: УРЕ-П, т. 2, с. 332), *Білгород*, *Мончегірськ* (Д, 5.08.2011, с. 3, 4), *Петропавлівськ-Камчатський* (ІСТV, «Факти», 13.09.2012), *Саратівська область* (24 к., «Ранок на 24»: ведуча, 24.09.2020); у західнослов'янських ойконімах (уже санкціоновано від початку 90-х років): запровадження відмінюваних форм *Кошиці*, *Лідиці* і под. (замість *Лідіце*, невідм., і под.), *Закопане*, -ого (див. р. VIII п. 2.1.4.4); тенденція до повнішої українізації особових імен: королева *Ганна*, *Папа Іван-Павло II* (див. 7.1.2.2.1).

Тенденція до повнішої українізації онімів іншомовного походження є, таким чином, прямо протилежною щодо тенденції до мовної глобалізації (див. вище).

Крім того, українізація власних назв усе ще відбувається і як повне переведення їх з російської (у тому числі з російської графіки) на українську мову, хоча цей процес, згідно з чинними нормативними актами, мав давно вже завершитися. Так, назва однієї зі станцій Харківського метрополітену «Киевская» тільки в липні 2023 року була замінена на «Київська». Українське Дунайське пароплавство лише в жовтні 2022 року прийняло рішення, по-перше, перейменувати судна, назви яких пов'язані з Росією, по-друге, перевести назви з російської на українську мову: замість «Іваново» — «Генічеськ», «Хабаровск» — «Маріуполь», «Яков Батюк» — «Бердянськ» та ін. (див.: УП, 7.10.2022);

2) в оновленому українському законодавстві — посилення уваги до проблем забезпечення прав для громадян національних меншин на іменування відповідно до їхніх національних традицій (див. р. XII п. 5.2); у місцевостях з компактним проживанням національних меншин — розширення практики дублювання написів (на табличках тощо) двома мовами (див. р. XII п. 5.1.4);

3) нова ідеологізація українського ономастикону, але вже на національному ґрунті. Наприклад, у назвах газет: так, поряд з газетою ще радянського часу «*Вільна Україна*», яка почала виходити у Львові у вересні 1939 року після приєднання Східної Галичини і Західної Волині до СРСР, 1990 року, після «перших демократичних виборів», виникла газета «*За вільну Україну*» — орган Львівської обласної ради, заснований з ініціативи її тодішнього голови В. Чорновола (остання назва, таким чином, сигналізувала про те, що «вільної України» ще немає, «за вільну Україну» ще треба боротися), у назвах друкованих органів правих кіл української національно-державницької орієнтації: «*Шлях перемоги*», орган ОУН(б), перенесений в Україну з-за кордону. В урбанонімії — нові ряди офіційно санкціонованих назв на зразок *майдан* / *вулиця* / *проспект* / *Незалежності* (*Соборності*, *Злуки*), *Героїв Крут* (*Героїв Євромайдану*, *Героїв України*) (див. п. 3.6).

1.4. Якщо докладніше, конкретніше характеризувати основні з цих напрямів, то в українському ономастиконі в межах описуваного періоду відбулася, по-перше, активізація таких тенденцій:

1) у перейменуваннях — відмова від назв, пов'язаних з комуністичною ідеологією й радянською історією та з російською історією й культурою, — з надаванням:

а) ідеологічно нейтральних або нейтральніших назв, наприклад: *Кримський державний університет імені М. В. Фрунзе* — *Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського*; *Дніпропетровський державний університет імені 300-річчя возз'єднання України з Росією* — *Дніпровський національний університет імені Олеса Гончара*; *Чер-*

каський державний педагогічний інститут імені 300-річчя воз'єднання України з Росією — Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. У назвах установ, підприємств і т. ін. з компонентом «імені...» ця частина найменування могла просто зніматися без заміни її лексичного наповнення (у 90-ті роки нерідко як компромісний варіант — після тривалих, неоднорічних дискусій між прихильниками попередньої, ще «радянської» назви і запропонованої нової). Наприклад у назвах вищих навчальних закладів: *Миколаївський державний (тепер національний) педагогічний інститут (тепер університет)* (1999 року було знято: імені *В. Г. Бєлінського*, але пропозиція надати імені *Миколи Аркаса* не пройшла, і тільки 2003 року з'явилося: імені *В. О. Сухомлинського*); *Кам'янець-Подільський державний (тепер національний) педагогічний інститут (тепер університет)* (1997 року було знято: імені *В. П. Затонського*, а запропонований варіант імені *Івана Огієнка* затверджено тільки 2008 року);

б) назв, що свідчать про актуалізацію в суспільній свідомості загальнолюдських, зокрема демократичних, цінностей (газета «*Радянська Україна*» — «*Демократична Україна*»), а також про повернення «старих добрих» цінностей, включно з релігійними (наприклад, повернення в багатьох населених пунктах назв *площа* або *вулиця Соборна*);

2) у найменуваннях і перейменуваннях — надавання назв, пов'язаних з Україною (з її історією, географією, культурою, військовими традиціями, державницькою політикою та ін.). Це насамперед надавання назви «*Україна*» тим об'єктам найменування, які мають бути основними, найкращими і т. ін. з-поміж однорідних об'єктів, заміна відповідних компонентів попередніх назв на означення *український* (див. п. 2). Зміна назви об'єкта може відбуватися одночасно зі зміною його мови: журнал «Патриот Родины» (орган колишнього ДТСААФ) — «*Патриот України*», готель «Красная звезда» (у Києві — у віданні Міністерства оборони СРСР) — «*Козацький*» (у віданні Міністерства оборони України).

По-друге, цілком виразно окреслилися розряди найменувань, пов'язані:

1) з українською історією, з українським національно-визвольним рухом:

а) давньокиївської доби — наприклад, у сфері урбанонімії: *вулиці Володимира Великого, Княгині Ольги* (див. п. 3.6); в ергонімії: *Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого* (парламентська бібліотека України); у назвах державних нагород: *ордени Ярослава Мудрого, Княгині Ольги* (див. п. 4); у написах на грошових знаках при зображеннях відповідних осіб: *Володимир Великий* (на 1-гривневій банкноті), *Ярослав Мудрий* (на 2-гривневій банкноті); марки горілок: «*Київська Русь*», «*Княжий келих*» та ін.;

б) доби козаччини (значно більше; див. також р. I п. 5.2.5), а також гайдамаччини (невелика кількість): «*Козак*» (марки кормозбирального комбайна, броневих автомобілів, марки горілки, пива, сигарет), «*Козацький*» (готель МО, який у радянський час мав назву «Красная звезда»), «*Хорунжий*» (бронетранспортер у ЗСУ), «*Отаман*» (марка сигарет), «*Гетьман*» (марка горілки, сигарет, шоколаду; назва вокального квартету ЗСУ), «*Гетьманське*» (марка вина); військові кораблі та інші типи суден ВМС України: «*Гетьман Сагайдачний*» (таку назву мала також вітрильна яхта, що здійснила 1993 року навколосвітню подорож), «*Богдан Хмельницький*», «*Гетьман Байда-Вишневецький*»; «*Богдан*» (на честь Богдана Хмельницького: марка автобуса; марка горілки), «*Богдана*» (марка самохідної артилерійської установки українського виробництва); у назвах навчальних закладів ЗСУ та інших силових відомств: *Академія Збройних сил України імені Петра Сагайдачного, Академія Прикордонних військ імені Богдана Хмельницького, Академія Служби безпеки України імені Івана Богуна, Київський військовий лицей імені Івана Богуна* (колишнє Київське Суворовське військово-училище); у написах на грошових знаках при зображеннях відповідних осіб: *Богдан Хмельницький* (на 5-гривневій банкноті), *Іван Мазепа* (на 10-гривневій банкноті); «*Січ-1*», «*Січ-2*» (українські штучні супутники Землі), «*Запорізька Січ*» (корабель ВМС України), «*Січтур*» (туристична фірма, м. Запоріжжя), ВАТ «*Мотор-Січ*» (завод — виробник двигунів, м. Запоріжжя);

у марках горілок це також: «*Козацька*», «*Козацька рада*», «*Хортиця*», «*Гайдамацька*» та ін.; вулиця *Гайдамацька* (у різних містах країни);

в) доби Української революції 1917–1921 рр.: *імені Героїв Крут* (таку назву мають Львівський військовий ліцей, багато вулиць та інших об'єктів), *Січових стрільців*, *Володимира Винниченка*, *Симона Петлюри* та ін. (див. п. 3.6); «*Холодний Яр*» (назва однієї з бригад у складі ЗСУ, марка горілки та ін.). Сюди ж: «*Червона калина*» (за назвою пісні з репертуару Українських січових стрільців, яка на межі 80–90-х років стала дуже популярною) — як назва (у різних містах) кінотеатрів, готелів, магазинів, ресторанів, санаторіїв, саун та ін., це також назва видавництва (м. Львів), навчально-оздоровчого комплексу, ботанічного саду (м. Тернопіль), вулиць (пор. як коментар до цього: «Клуб створювався в ті часи, коли усі “Красные гвоздики” масово переіменували у “Червоні калини”»: С. Мичко, м. Тернопіль. — УМ, 17.10.2001);

г) з діяльністю ОУН, УПА: назви вулиць та інші урбаноніми з іменем *Степана Бандери* (найбільше й найраніше в Галичині), *Героїв УПА*, *Романа Шухевича*, *Олени Теліги* та ін.; написи на пам'ятниках Степанові Бандері; *Премія імені Степана Бандери* (заснована Львівською обласною радою); «*Тризуб*» (громадська спортивно-патріотична організація, Центр національного відродження — благодійна організація, Львовий палац, м. Калуш);

г) з іменами дисидентів радянського часу: вулиці та інші міські об'єкти імені *Левка Лук'яненка*, *В'ячеслава Чорновола*, *Генерала Григоренка*, *Академіка Сахарова* та ін.;

д) новітньої доби: «*Незалежність*» (радіостанція у Львові; акціонерне товариство), особливо у формі род. в. *Незалежності* (у численних назвах насамперед у сфері урбанонімії: див. п. 3.6); у формі род. в. *Соборності* (у сфері урбанонімії); «*Відродження*» (як власна назва різних організацій, досить помітна в період 90-х років: див. р. І п. 5.3.1);

е) це також імена окремих військових діячів радянського часу — вихідців з України, політично не скомпрометованих перед нею: *Національний університет оборони імені Івана Черняхівського* (у 2013—2023 рр.), *Харківський національний університет Повітряних сил імені Івана Кожедуба*, *вулиця імені Лейтенанта Береста* (у Києві, Сумах);

2) з українською культурою, наукою: *Києво-Могилянська академія* (відновлено функціонування цього навчального закладу разом з його назвою), *Чорноморський національний університет імені Петра Могили* (м. Миколаїв); Всеукраїнське товариство «*Просвіта*» імені Тараса Шевченка (пор. культурно-освітню організацію під назвою «*Просвіта*», що існувала давніше), «*Громада*» (політична партія в 90-х роках: «Вона претендує на те, щоб бути спадкоємицею “Громади”, заснованої півтора століття тому самим Тарасом Шевченком». — Д, 9.09.1997; ліга ресурсних центрів України при міжнародному фонді «Відродження»); у написах на грошових знаках при зображеннях відповідних осіб: *Іван Франко* (на 20-гривневій банкноті), *Тарас Шевченко* (на 100-гривневій банкноті), *Леся Українка* (на 200-гривневій банкноті, уведений в обіг уже пізніше), *Григорій Сковорода* (на 500-гривневій банкноті, уведений в обіг ще пізніше), *Володимир Вернадський* (на 1000-гривневій банкноті, уведений в обіг ще пізніше). Імена вітчизняних діячів культури, літератури, науки, освіти особливо широко представлені в сферах урбанонімії (див. пп. 3.2, 3.6), ергонімії, наприклад: *Київський державний педагогічний інститут* (тепер — *Національний педагогічний університет*) імені *М. П. Драгоманова* (замість «імені О. М. Горького»), *Кіровоградський* (тепер *Центральноукраїнський*) *державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка*, *Обласна наукова бібліотека імені Д. І. Чижевського* (м. Кропивницький), *Донецький національний університет імені Василя Стуса* (з 2016 року). Найчастотнішим тут є ім'я Тараса Шевченка, наприклад: *Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка*, *Луганський національний університет імені Тараса Шевченка*, *Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка*, *Гімназія № 109 імені Т. Г. Шевченка* (м. Київ) та ін., у багатьох назвах у сфері

урбанонімії (див. п. 3.6). 3-поміж назв творів української літератури: «Енеїда» (марка горілки);

3) з географією України, її адміністративно-територіальним поділом, наприклад: «Славутич» (марка першого українського хлібозбирального комбайна; корабель ВМС України); «Київ» (перший трамвай повністю українського виробництва); судна ВМС України за назвами українських міст: «Вінниця», «Львів», «Луганськ», «Луцьк», «Севастополь», «Тернопіль», «Чернігів», «Горлівка», «Каховка», «Краматорськ» та ін.⁷ У сфері прагматичній тепер відбивається більша увага до «малих батьківщин», наприклад: марки горілок «Диканька», «Житомирська», пиво «Рогань» в под.;

4) з українською етнографією та міфологією (реальною або ж науково не доведеною) — з одного боку, як вияв посилення уваги суспільства до несправедливо забутих народних джерел сучасної культури і як відродження української народної духовності, але водночас нерідко і як свідчення невиправдано звуженого розуміння «українського» переважно як етнографічного (див. також про це явище в свідомості українського суспільства в новітній період: р. VI п. 3.3)⁸, з другого, — як пошуки «золотого віку» українського народу в його доісторичному минулому [див. докладніше: Тараненко 2011]. Це надавання різним об'єктам таких назв, як: а) «Толока», «Світлиця», з елементами «карпатської екзотики»: «Ватра», «Газда», «Гражда», «Трембіта» та ін.; «Дивослово» (науково-методичний, а не дитячий чи популярний, як можна було б сприйняти за такою назвою, журнал МОН; до 1994 року — «Українська мова і література в школі»; згідно з новою назвою українська мова мала б тут подаватися не як об'єкт наукового дослідження та викладання, а ніби як об'єкт поетичного замилування — як «калінова і солов'їна мова») ⁹; «Оберіг» і «Обереги», «Берегиня»; б) «Оріана» ¹⁰ (найбільший в Україні хімічний концерн у м. Калуші Івано-Франківської області, колишній «Хлорвініл»; наведений приклад — особливо показова ілюстрація тієї разючої невідповідності, яка може бути між новою романтичною назвою реалії і її старою суттю, як у цьому разі, — підприємством з, безперечно, потрібною для суспільства продукцією, але водночас також з безперечними побічними шкідливими для людини наслідками його діяльності; це також транспортне агентство, квартет бандуристок у Тернополі, марка коньяку: «У коньяку “Оріана” живе пам'ять про давню землю українців, держава котрих утворилась у V столітті до нашої ери» — з напису на упакуванні: ВАТ «Таврія», м. Нова Каховка Херсонської обл.), «Оріяна» (ліцей у Львові, яхт-клуб, видавництво в Полтаві; «Оріяни» — видавництво в Києві, 2002 р.), «Оратанія» (творче об'єднання при СПУ; рок-гурт у Львові), «Аратта» і «Арей» (батальйони Української добровольчої армії під час російсько-україн-

⁷ Пор. на протипагу цій тенденції, наприклад, назви корпусів у міжнародному дитячому центрі «Артек» у Криму (у тому числі й у період 1991–2014 рр.) — у структурі табору «Річковий»: «Амур», «Ангара», «Волга», «Снісей», «Іртиш»; у структурі табору «Озерний»: «Байкал», «Балхаш», «Ільмень», «Севан», «Селігер».

⁸ Пор., наприклад, за свідченням тодішнього головного редактора журналу «Соціалістична культура», перейменованого врешті на «Українська культура», пошуки нової назви: з одного боку, «Світлиця», «Оберіг», «Просвіта», з другого, — «Панорама», «Культура», «Поступ» і т. ін. (В. Бурбан. — ЛУ, 20.09.1990).

⁹ Для української ономастики поза межами України такий етнографізм у культурно-освітній сфері є цілком зрозумілим явищем, пор. у назвах українських товариств у різних регіонах РФ (утім, у різні роки президентства В. Путіна їхню діяльність було припинено): «Перевесло» (м. Воронеж), «Рідна родина» (Санкт-Петербург), «Славутич» (Москва).

¹⁰ Ця назва (як і наведені далі Оратанія, Аратта), як можна зрозуміти, виводиться від Оріана (Оріяна) — за твердженням деяких досить популярних останнім часом у певних колах авторів (Л. Силенка, Ю. Канигіна, Ю. Шилова та ін.), назви країни аріїв / оріїв / аریان / оریان (назви, нібито похідні від «орати», «орач») як прабатьківщини індосвропейців (у південній частині теперішньої України) [див. докладніше про це: Тараненко 2011: 15–24].

ської війни; «*Аратта*» — це також книжкове видавництво, благодійна організація, сільськогосподарське ТОВ).

У приватних закладах сфери обслуговування можна побачити актуалізовані назви *корчма*, *шинок*, *крамниця*, але вже ніби як власні (хоча й без тих чи інших номінативних диференційних ознак), наприклад: «*Крамниця*» (напис на вивісках при вході в деякі невеликі магазини — без будь-якого уточнення в назві, а також у такому варіанті: «Магазин “*Крамниця*”», кафе «*Шинок*»).

По-третє, увиразнилося надавання назв, основною функцією яких є певна «романтизація» об'єктів найменування (переважно в назвах нових реалій). Це розряди онімів:

а) з «грізно-романтичними» конотаціями — зокрема, метафоричні найменування спецпідрозділів силових структур на основі назв хижих (або просто грізних) звірів і птахів: «*Беркут*», «*Сокіл*», «*Кобра*», «*Барс*», «*Ягуар*» і под. («Спеціальні підрозділи Внутрішніх військ називаються в основному “котячими” іменами. Це київський “Барс”, “Ягуар”, який дислокується у містечку Калинівка на Вінниччині, “Гепард” із Запоріжжя та кримський “Тигр”». — УМ, 27.03.2010), «*Біла пантера*» (спецпідрозділ Національної гвардії України); марки видів зброї, військової техніки: «*барс*», «*вепр*», «*корсар*», «*скіф*»; назви суден ВМФ: «*Зубр*», «*Сокіл*»;

б) із «захопливо-романтичними» конотаціями (переважно у сферах приватного підприємства — з рекламно-притягальною функцією) — це не тільки масив номінацій з абстрактними романтично-позитивними конотаціями, наявних і давніше (хоча, звичайно, не в такому масштабі), на зразок «*Мрія*» (марка літака, назви агрохолдингу, банку, магазинів та ін.), «*Обрій*» (власна назва різних організацій; марки сільськогосподарського комбайна, дизель-поїзда та ін.), але насамперед зорієнтованість на «Європу» (включно з «Америкою») і «успіх», на «заморську» екзотику. Наприклад, серії назв з компонентами *Євро-* і *Європейський* (див. також: р. І п. 6.1.1): «*Євромаркет*», «*Євробуд-маркет*», «*Євродизайн*», «*Євродім*», «*Євротехніка*», «*Єврофото*», «*Євроцентр*» і под., *Європейський університет* (м. Київ), готель «*Європейський*» (м. Київ), «*Європейський страховий альянс*»; житлові комплекси в містах України «*Америка*», «*Лондон*», «*Рів'єра*» і под.; ресторани «*Ницца*», «*Бродвей*»; «*Ельдорадо*» (мережа магазинів); «*Санта-Барбара*» — неофіційна назва торгово-розважального центру в житловому масиві Сихів міста Львова; з використанням гри слів: «*РІО*» (див. р. II п. 2.2.1); із залучанням соціально престижних назв (осіб, установ та ін.): «*Президент*», «*Прем'єр*», «*Парламент*», «*Сенатор*», «*Амбасадор*» (але, наприклад, не «*Посол*»!) і под. (назви ресторанів, кафе, готелів і т. ін.), «*Кардинал*» (торт, м. Луганськ), ресторани «*Наполеон*», «*Людовік*», «*Черчилль*»; «*Еліта*» (будівельна компанія); назви київських ресторанів з мережі «Козирна карта»: «*Дежавю*», «*Мамбо*», «*Марше*», «*Маямі-Блюз*», «*Пантагрюель*», «*Тату*» та ін. (див.: УМ, 18.06.2003). З прагматичними настановами на першість, на успіх (див. про актуалізацію концепту «успіх» у сучасному житті: р. І п. 6.2.1): «*Піонер*» (наприклад, житловий комплекс у різних містах: уже, звичайно, з розумінням значення цього слова не як «член дитячої комуністичної організації», а як «першопроходець» і «новатор»), «*Лідер*» (ліцей, оздоровчий табір, будівельна компанія та ін.), «*Успіх*» (гімназія, навчальний центр, спортивний клуб, торговельна фірма та ін.). З настановами на «гламур» (див. р. І п. 6.2.1): «*Гламур*», «*Блиск*», «*Шик*», «*Шик і Блиск*» (салон краси, перукарня та ін.); магазин «*Фокстрот*», бар «*Танго*»; з творенням або використанням екзотично-заманливих назв: кондитерська фабрика «*Рошен*» — колишня фабрика імені Карла Маркса (на основі прізвища її власника П. Порошенка), «*Ахтамар*» (один з перших кооперативних магазинів у Києві наприкінці 80-х років, що торгував дрібними модними товарами).

Значна частина таких власних назв оформлена із залучанням слів англійської мови й узагалі з використанням латинської графіки (див. р. IV п. 9).

2. Активізація вживання хороніма *Україна* (з похідними). Утвердження хороніма *Україна* у значенні нашої держави стало основою для значної активізації вживання, розширення лексичної сполучуваності й семантичного обсягу цієї назви та похідного прикметника *український* — від суто національного (етнічного) і територіально-адміністративного (у період СРСР) до державного (на відміну від попереднього розуміння України як «[радянської або “національної”] республіки»: див. про зміни в трактуванні поняття / слова *республіка* щодо України в новітній період її історії в р. I п. 5.1.2, а раніше просто як краю, де живуть переважно етнічні українці), а також для відповідного семантичного розвитку етноніма *українці* (*українець*, *українка*) (див. докладніше: р. I п. 5.3.4). Це виявляється в частотному функціонуванні цього хороніма, у тому числі в складі словосполучень *незалежна / самостійна Україна*, у набутті ним метонімічного значення державного керівництва країни: «Переговори *України* з Італією» і т. ін., в уживанні його в складі назв найвищих державних посад, почесних звань тощо: *Президент України*, *Герой України* і под. Цей хоронім широко функціонує тепер також як прагмонім «*Україна*» — як власна назва певного значного об'єкта в ряду подібних (українського походження): наприклад, недобудований і знятий з балансу Міністерства оборони ракетний крейсер «*Україна*» (попередня назва радянського часу — «Адмірал флота Лобов»), який мав стати флагманом Військово-Морських сил країни, поліграфічний комбінат «*Україна*» (попередня назва — «Молодь»), перший вітчизняний залізничний вагон європейського класу «*Україна*», готель у центрі Києва «*Україна*», який до 2001 року мав назву «Москва»; у складі неоднослівних власних назв: «Наша *Україна*» (політичний блок), «Авіалінії *України*» (авіакомпанія), газети «Голос *України*», «Самостійна *Україна*», «*Україна* і світ сьогодні», «*Україна* молода» та ін., «Я і *Україна*» (підручник для початкової школи), санаторій «Зорі *України*» (в Криму) — до 2014 року (на зміну попередньої назви «Зори Росії»). (Див. також у р. I п. 5.3.4 про широке функціонування зворотів «Слава *Україні!*» і «Все буде *Україна!*».)

У загальному діапазоні зрослої частотності вживання прикметника *український* (див. р. I п. 5.3.4) розширилося коло його вживань також у власних назвах — у назвах установ, організацій, друкованих органів та ін.: Національний центр ділового і культурного співробітництва «*Український дім*» (у Києві), «*Український письменник*» (видавництво, що в часи СРСР мало назву «Радянський письменник»), *Українська* республіканська партія, *Українська* народна партія та ін., *Українська* православна церква, *Українська* греко-католицька церква та ін., *Українська* спілка промисловців і підприємців, «*Українська* культура» (колишній журнал «Соціалістична культура»), газети «*Українська* газета», «*Український* форум», «*Український* шлях» (м. Львів) та ін.; у назвах товарів: «*Український* квас» (напис на бочках для вуличної торгівлі, на яких, наприклад, у Києві до 90-х років фігурувало «Хлебный квас»), «*Гірчиця українська*» (перед цим вона називалася «*Гірчиця російська*»); в усіченій формі — в абрєвіатурних назвах установ, підприємств, організацій: *Укрзалізниця*, *Укравтодор*, *Укрпошта*, *Укррічфлот*, *Укрспецекспорт*, *Укртелеком*, *Укртелефільм*, *Укрзолото* (ювелірна мережа) і под.; у назвах з певним символічним змістом: «*Український вимір*» (програма на УР-1, присвячена актуальним проблемам державного життя України, 2012 рік); «<...> То буде Ваша газета. <...> Щоби настав для нас нарешті *Український час!* Сподіваємось, Ви підтримаєте нас!» (Час, 27.11.1998, с. 1: звернення редакції газети до передплатників).

Відновлено в активному вжитку також прикметник *всеукраїнський* (як підсил. до *загальноукраїнський* — для увиразнення загальноукраїнської представленості, поширення чого-небудь; означення *всеукраїнський*, як відомо, достатньо широко вживалося в 1917–1920-х аж до середини 1930-х років: *всеукраїнський з'їзд рад*, *Всеукраїнська академія наук* — *ВУАН* та ін.): *Всеукраїнське* товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка, *Всеукраїнське* об'єднання «Батьківщина», *Всеукраїнське* жіноче товариство імені Олени Теліги, *Всеукраїнська* рада церков та ін.; *Всеукраїнський* диктант національ-

ної єдності (проводиться на Першому каналі Українського радіо в День української писемності та мови з 2000 року); *Всеукраїнський день вишиванки* (20 травня).

В історії незалежної України вже сформувалася конкуренція між двома номінативними моделями — з використанням слів *Україна* (у формі род. в.) і *Український* (у власних назвах організацій, деяких ЗМІ), з приводу чого між відповідними юридичними особами могли спалахувати суперечки й доходило навіть до судових позовів за «привласнення бренду», хоча про «політичні» відмінності між назвами при цьому не йшлося (на відміну від конкуренції назв *народ України* — *український народ*: див. р. І п. 5.3.4): *Республіканська партія України* — *Українська республіканська партія*, *Народний рух України* («класичний», очолюваний В. Чорноволом) — *Український народний рух* (політична партія на чолі з Ю. Костенком, яка виникла внаслідок розколу Руху), *Українська народна партія* (на чолі з Ю. Костенком — колишній Український народний рух) — *Народна партія України* (на чолі з В. Литвином), *Партія зелених України* і окремо *Зелена партія України* — *Українська партія зелених*, *Український молодіжний парламент* — *Молодіжний парламент України*, *Українська федерація гімнастики* — *Федерація гімнастики України*; від грудня 2018 року: *Православна церква України* — на відміну від *Української православної церкви*; інтернет-ресурс «*Українська правда*», пор. назву основної російськомовної газети радянської України «*Правда України*».

Крім того, що імена видатних і просто дуже відомих постатей української (не тільки за етнічним принципом) історії та культури тепер дуже широко надають об'єктам ойконімії, урбанонімії, прагмонімії, стали поширюватися також окремі переліки прізвищ відомих вихідців з України — «*великих (видатних, знаменитих) українців*» (не тільки за національністю, а й за фактом народження або проживання в Україні), «*символів України*» (по 100 або по 10 позицій) — у спеціалізованих довідкових або біографічних друкованих виданнях (починаючи від київських князів або й від легендарного Кия), у ЗМІ — за матеріалами цілеспрямованих соціологічних опитувань¹¹, в ефірних ЗМІ — також у тематичних просвітницьких (наприклад, програми на 24 к., 2018 рік: «*Наші, перші*», «*Гордість України*», «*Зроблено в Україні*») та інтерактивних програмах за відповідями слухачів і глядачів (наприклад, проєкт «*Великі українці*», що проводився на т/к «Інтер» у 2007–2008 роках). За різними загальноукраїнськими опитуваннями початку ХХІ століття, найвищий рейтинг традиційно мав Богдан Хмельницький (у сприйманні його особи об'єктивно сходяться цілковито протилежні «політичні» підходи: одні верстви населення його вшановують як «автора» відновлення української незалежності й державності, інші — як «автора» Переяславської ради, що поклала початок «возз'єднанню» України з Росією), за ним ішли серед політичних діячів Михайло Грушевський, а серед діячів культури — Тарас Шевченко; серед українських учених: Борис Патон, Микола Амосов, Сергій Корольов (див. огляд, наприклад: *Символи та цінності сучасної України*. — УС, 16.01.2003; Е, 23.07.2009). Проте слід відзначити також, що до «символів України» опитувані відносили в різні роки й, наприклад, естрадних «зірок» — зокрема, Софію Ротару й навіть «Верку Сердючку», яка замикала таку «топ-десятку» в опитуваннях 2003 року (Е, 23.07.2009). Пор., з іншого боку, висловлювання протестів проти недиференційованого розуміння під «*великими українцями*» всіх тих відомих осіб, хто народився і жив в Україні, лише на самій цій підставі (див. р. І п. 5.3.4).

¹¹ Це, наприклад: 100 великих українців. Москва — Київ, 2002; 100 великих українців. Київ, 2010; 100 найвідоміших українців / За ред. Ю. Павленка. Київ, 2015; Видатні постаті в історії України ІХ–ХІХ ст. Київ, 2002; Видатні постаті України. Київ, 2005 (тут, зокрема, є й адмірал Степан Макаров, і полярний дослідник Георгій Седов); Українці у світовій цивілізації і культурі. Київ, 2008; В. Сергійчук. Що дала Україна світові. Київ, 2008. Свого часу було повідомлення про те, що при Спільці письменників України створено фонд енциклопедії «Сто найвидатніших українців світу» (ЛУ, 12.11.1992).

Постаті Івана Мазепи, ще більшою мірою Симона Петлюри й особливо Степана Бандери оцінювалися в Україні з дуже істотними регіональними відмінностями, проте рівень позитивного ставлення до них постійно зростав. Так, за даними опитувань, проведених Соціологічною групою «Рейтинг» уже після початку російсько-української війни, у жовтні 2018 року, позитивне сприймання першого з них значно переважало на Заході (66%), менше — в Центрі країни (54%), тоді як на Сході це було 48%, а на Півдні — 39%; до особи другого як позитивно, так і негативно в цілому поставилися по 30% респондентів, але на Заході — 50% позитивно; до особи третього це співвідношення було відповідно 36% і 34%, але на Заході — 64% позитивно (див.: УП, 20.11.2018). У квітні ж 2022 року (опитування 27 квітня), тобто вже під час повномасштабної російсько-української війни, позитивне сприйняття особи Івана Мазепи становило в цілому по країні 76%, Симона Петлюри — 49%, а Степана Бандери — 74%.

За опитуванням групи «Рейтинг» у межах проєкту «Народний ТОП», проведеним у жовтні цього ж року (див.: УП, 14.10.2022), місце найвидатнішого українця посів Тарас Шевченко (63,9% опитаних), за ним ідуть Президент України Володимир Зеленський (29,8%), Леся Українка (19,6%), Богдан Хмельницький (17,3%), Степан Бандера (12,8%), на 10 місці — головнокомандувач ЗСУ Валерій Залужний (7,7%).

2.1. Політизація питання про вживання конструкцій *в / на Україні*, а також деяких подібних зворотів (*в / на Росії*, *в / на Донбасі*). У прямому зв'язку з фактом відновлення Україною власної державності досить швидко закріпилася в ужитку прийменникова конструкція в *Україні* / в *Україну* — з підкресленням у такий спосіб державного статусу країни і в конкуренції з досі уживаним тут прийменником *на*. Закріплення при іменнику *Україна* «державницького» прийменника в відбулося спочатку із семантичною спеціалізацією щодо України саме як до держави, а не просто як краю, але майже відразу стало поширюватися вже щодо України взагалі («в *Україні* XIX століття» і под.). Таке семантичне розмежування конструкцій з прийменниками *в і на* при іменнику *Україна* йде ще від І. Огієнка, який у середині 1930-х років [Огієнко 1935], а потім значно ширше наприкінці 1950-х років привернув увагу до необхідності культивування при цьому саме конструкції з прийменником *в*, оскільки конструкція з *на* асоціюється (на тлі сучасного аналогічного розмежування конструкцій з прийменниками *на* і *в* при інших хоронімах) з розумінням України як місцевості, краю, а отже, частини якоїсь держави, а не власне держави, подавши це в політичних категоріях: «<...> говорячи в *Україні*, мислимо Україну незалежною правною цілістю, окремою державою», «хто говорить *на Україні*, той не вважає її самостійною», «це Польща і Москва створили залежницьке *на Україні*» і «треба вже конче змінити підлегле *на* на правно окреслене державницьке *в*» [Митрополит Іларіон (Огієнко) 1958: 117–119]. У західній українській діаспорі протягом 60–70-х років минулого століття відбувалася дискусія навколо питання про реальні мовні підстави й доцільність такого розмежування цих двох конструкцій. Так, Ю. Шевельов¹², П. Ковалів, В. Чапленко, П. Одарченко [Одарченко 1997: 239–259 (тут же див. огляд цього питання)] висловлювалися проти як обмеження традиції використання конструкції з *на*, так і політизації цього питання. У межах самої ж України від початку 1990-х років конструкція *в Україні* стала поширюватися без публічних дискусій

¹² Пор., наприклад: «Примітивні критерії змасовленої політики прикладаються в наш час до найнесподіваніших речей і явищ <...> Не так давно, приміром, ми довідалися, що сказати *на Україні* — це мало не зрада нації, бо з назвами держав треба вживати тільки прийменника *в*. Так, ніби явища мови можна підвести під політичні категорії» [Шерех (Шевельов) 1998, т. 1: 40]; «Однак мова не будуватися на національно-політичних засадах. В українській графічній системі знайшли собі місце різні графічні категорії, але категорії суверенності в ній немає. Інакше вираз у *Галичині* мусив би звучати дуже дивно, адже Галичина не є суверенною державою! А що сказати тоді про конструкцію *на Русі* — ясно ж бо, що Русь являла собою суверенну державу?» [Шевельов 1995: 131].

серед мовознавців-україністів [див. публікації того часу, автори яких виступили з підтримкою позиції І. Огієнка: Сидяченко 1992; Задорожний 1993]. Оскільки відповідні зрушення на користь конструкції в *Україні* сталися вже в самій мовній практиці й мовній свідомості широких верств населення, продовжувати згадану полеміку вже немає сенсу. Ця конструкція стала одним з мовних знаків початку відновленої державної доби в історії України (водночас немає, звичайно, жодних підстав для обмежування вживання прийменника *на* щодо України в минулому; пор., наприклад, в «Акті проголошення незалежності України» від 24 серпня 1991 року: «<...> продовжуючи тисячолітню традицію державотворення *на Україні*»).

Однак конструкція з прийменником *на* продовжувала функціонувати в публічному мовному просторі країни (переважно, однак, у російській мові), причому не тільки (хоча все-таки, очевидно, в основному) за звичайною мовною інерцією, а й цілком свідомо¹³. Так, у кримських газетах, опозиційних щодо офіційного Києва й політично зорієнтованих на Росію (особливо послідовно в «Крымской правде»), а також у виступах лідера кримських комуністів Л. Грача використовувалася традиційна конструкція з «на» (до речі, лідер КПУ П. Симоненко вживав у публічному спілкуванні як українською, так і російською мовою конструкцію з «в»), наприклад: «Директор Института славяноведения и балканистики РАН Владимир Волков озабочен ростом русофобии в некоторых славянских странах, прежде всего в Болгарии, Польше и *на Украине*» (Крым. пр., 21.01.1997), «"Щ-216". Дело чести. Так в Крыму, *на Украине* и в России расценивают обследование погибшей подлодки» (Крым. пр., 4.09.2013). Пор. при цьому фактично явно неузгодженого вживання прийменників *на* (при самому іменнику) і *в* (при відповідному анафоричному займеннику) — *на Украине*, але, з іншого боку, наприклад: «<...> делается всё для того, чтобы уничтожить *в ней* даже напоминание о великом и могучем русском языке» («Русский язык, литература, культура в школе и вузе», 2011, № 3, с. 54; цей український журнал у часи президентства В. Януковича став постійно використовувати в таких конструкціях саме прийменник *на*).

У сучасній російській мові в самій РФ питання про вживання конструкцій *на / в Украине* є ще більше політизованим. Після поширення з України вживання конструкцій з прийменником *в*, а також після того, як Україна зверталася 1993 року по лінії дипломатичних зносин до Російської Федерації з проханням узяти до уваги таку зміну в уживанні прийменників при назві країни, ці звороти стали поступово поширюватися в публічному мововжитку в Росії (в офіційному дискурсі, у мові ЗМІ, у деяких авторитетних мовних довідниках — див., зокрема: Розенталь 2003, с. 291; хоча з огляду на те, що сам автор цього довідника помер ще 1994 року, це може бути, звичайно, позиція не його самого, а відповідального редактора видання). Незважаючи на те, що позиція Інституту російської мови Російської академії наук, думкою якого цікавилися у зв'язку з цим, була тільки негативною (це мотивувалося недоцільністю розхитування однієї з уже усталених норм російської літературної мови)¹⁴, офіційна Росія стала практикувати в уживанні цих конструкцій тактику подвійного стандарту. З одного боку, у дипломатичному спілкуванні з Україною, на бланках і на вивісці посольства РФ в Україні (у 1990-х — на початку

¹³ Пор. також підкреслювання непотрібної, на їхню думку, політизованості у використанні прийменника «в» з назвою *Україна* з боку окремих українських мовознавців-русистів [див.: Луценко 2000: 145].

¹⁴ Пор., наприклад: «<...> Вспомним поразившее многих требование [?! — О. Т.] Украины употреблять сочетание “в Украине” вместо привычной формы управления “на Украине”» [Граудина, Козловская 1995: 115]. Категорично проти конструкції «в Украине» виступила, зокрема, одна з провідних російських ономастів (див. критику положень статті: А. В. Суперанская. Опасность близкородственного двуязычия: [Зубов 2009]). З іншого боку, пор. досить толерантне ставлення до конструкції *в Украине*, як і до деяких інших подібних фактів нового часу *Кыргызстан*, *Молдова*, *Ашгабад* і т. ін., у деяких інших російських мовознавців (з наведенням аналогій у недалекому минулому на зразок *Тбилиси*, *Вильнюс*, *Каунас* замість *Тифлис*, *Вильно*, *Ковно*) [Костомаров 1994: 17–21].

2000-х рр.: «Посольство Российской Федерации в Украине»), під час перебувань офіційних осіб Російської Федерації в Україні, їхніх переговорів з українською стороною, у назвах спільних для обох країн офіційних заходів (наприклад: «Год России в Украине», 2003 рік) і под. стали використовуватися конструкції з «в» і, відповідно, з «из». З другого ж боку, «в периоды явного охлаждения межгосударственных отношений», як відзначено в новому роз'ясненні Інституту російської мови (щоправда, за підписом не когось із його керівництва, а наукових співробітників), «сохраняется традиционная литературная норма — *жить на Украине, приехать с Украины*. Таким образом, в современном русском языке сосуществуют традиционная литературная норма с предлогом “на” и относительно новая, вводимая из соображений политкорректности по просьбе Украины — с предлогом “в”. Выбор формы в каждом конкретном случае должен осуществляться говорящим (пишущим) с обязательным учетом условий общения [! — О. Т.]» (див. цей лист у публікації: Ю. Шеляженко. «...Внезапно Карл поворотил и перенес войну в Украину». — Сл. Пр., 5.11.2009). Так, у «Послании Президента Российской Федерации Дмитрия Медведева Президенту Украины Виктору Ющенко» від 11 серпня 2009 року було сказано: «Мною принято решение не посылать *на Украину* посла»; у виступі президента В. Путіна перед депутатами Державної думи та членами Ради Федерації в березні 2014 року з нагоди офіційного приєднання Криму до складу Російської Федерації: «Понимаю, почему люди *на Украине* хотят перемен. За годы самостоятельности, независимости власть, что называется, их достала, опостылела просто».

Як ознака політичної коректності щодо України конструкція з «в» стала досить помітним маркером у публічному функціонуванні російської мови в межах України (наприклад, у друкованих органах РФ, зареєстрованих в Україні, — у назвах і в текстах: «Комсомольская правда в Украине», «Аргументы и факты в Украине», «Известия в Украине», «Московский комсомолец в Украине»), у мововжитку осіб, що прибувають з Росії. Наприклад: «Коррупция есть везде: в Украине (вот видите: я говорю с уважением: “в Украине”), в России, в Румынии <...>» (російський сатирик М. Задорнов, запрошений з Москви на телепрограму «Шустер LIVE». — Т/к «Україна», 3.12.2010), хоча потім він уже говорив «на Украине». Однак її вживання не стало достатньо автоматичним (як це вже переважно відбулося в самій Україні) і потребує контролю з боку мовця. Так, патріарх РПЦ Кирило під час свого перебування в Україні влітку 2009 року збивався з однієї із цих конструкцій на іншу, наприклад: «Мое десятидневное пребывание на... в Украине <...>», і далі вже — «в Украине» (з його промови в Почаївській лаврі: Інтер, 5.08.2009). Після різкого загострення відносин між РФ і Україною від 2014 року в офіційному дискурсі російської мови стало знову вживатися тільки «на Украине», у тому числі на бланках і на вивісках: «Посольство Российской Федерации на Украине». У публічному ж спілкуванні представників російської ліберальної інтелігенції, у тому числі й тієї її частини, яка виявляє лояльне ставлення до України, уживаються і «на» (за інерцією або не бажаючи відступати від усталених мовних норм), і «в» (як вияв політкоректності). Пор., наприклад, точку зору російського мовознавця М. Кронгауза: «Действительно, я буду говорить “на Украине”, но признаю, что в украинском варианте русского языка уже существует “в” и это вполне соответствует течению политкорректности. Потому что, скажем, в американском варианте русского языка слово “негр” отсутствует, при том что в нашем русском, в литературном русском, оно, конечно, существует. Его вытесняют, но, учитывая то, что слово “негр” никогда не носило никакого отрицательного характера, то все-таки я бы считал, что в литературном русском слово “негр” пока существует» (див. огляд таких позицій: інтернет-видання «Газета.Ru», 22.03.2014: В. Корягин).

Увага щодо вживання в російській мові конструкції «на Украине» з боку як українського (з огляду на факт недружнього ставлення до України як влади РФ, так і ширших верств російського населення), так і (хоча, зрозуміло, й значно меншою мірою) певних кіл російського суспільства є, таким чином, досить пильною: «<...> вперте і свідоме підкрес-

лення нашої вторинності отим принизливим для всіх українців прийменником “на” замість “в”, що й тепер визначає для читача цього видання [енциклопедії “Книга”, яка вийшла в Москві 2000 року. — О. Т.] нібито колоніальну залежність нашої держави від північної сусідки: “на Україні” як на якійсь території Росії, а не окремо взятій незалежній державі» (М. Низовий, М. Тимошик. — ЛУ, 11.01.2001); «<...> многие украинцы обижаются, когда россияне говорят “на Украине”, как будто это такая же часть государства, как, к примеру, Смоленщина: “на Смоленщине” — или Кубань: “на Кубани”, а не самостоятельное государство» («В» или «на»? — Газета «Аргументы и факты в Украине», 2008, № 23); «<...> У России же есть свой имперский синдром, комплекс великой державы. Они все еще говорят “на Украине”, хотя это украинцев раздражает. Никто не говорит “на Польше” или “на Литве”, а “на Украине” говорят» ([Із інтерв’ю з С. Хрущовим, сином М. Хрущова, який жив тоді в США]. — Д, 5.11.2010).

Подібне мовне явище в деяких інших слов’янських мовах (наприклад, у польській: *w Polsce, Rosji*, але *na Litwie, Białorusi, Ukrainie*) не викликає такого громадського інтересу. Хоча певна активізація конструкції з «в» (поряд з традиційним «на») простежується тепер і в цих мовах: бр. *wa Ukraine* (уже достатньо широко, в тому числі і в офіційному спілкуванні з українською стороною — до 2014 року; так само на російськомовних каналах білоруського телебачення, серпень 2013 року: *в Украине, из Украины*), пол. *w Ukrainie*, чес. *v Ukrajině* (зокрема, в інтернеті такі конструкції в польській і чеській мовах уже представлені досить помітно [див. також у цьому плані щодо чеської мови: Dvořáková, 2023: 27–28])¹⁵. Для словацької мови це питання не є актуальним, пор. *na Ukrajině i na Slovensku* (пор. і в українській мові в Словаччині: *на Словаччині*. — Нове життя, тижневик Союзу русинів-українців Словацької Республіки. Пряшів, 26.05.2000).

Після повномасштабного вторгнення військ РФ в Україну 2022 року в польському суспільстві окреслилося ще уважніше ставлення до цього мовного питання. Рада польської мови при президії Польської академії наук (відповідно до Закону про польську мову, це консультативно-дорадчий орган з питань використання польської мови, що складається з діячів науки і культури) виступила із заявою щодо доцільності ширшого застосування форми *w Ukrainie* (див., наприклад: УП, 25.07.2022): «Беручи до уваги особливу ситуацію та особливі почуття наших українських друзів, які часто сприймають вислови “на Україні”, “на Україну” як ознаку ставлення до своєї країни як до несуверенної, Рада польської мови заохочує використання синтаксичної форми “в Україні” і “в Україну” і не вважає форму з “на” єдино правильною» (особливо це бажано практикувати в офіційних повідомленнях і в пресі там, де слово “Україна” можна було б замінити на “Українська держава”: краще писати “візит президента в Україну”, а не “на Україну”, краще писати про війну в Україні, ніж на Україні. У заяві підкреслено також, що вживання цих прийменників з назвами Білорусі, Литви, Латвії, Словаччини та Угорщини теж зазнає тепер подібної еволюції.

¹⁵ На міжнародному рівні свідченням нового статусу України як самостійної держави стало також різке обмеження вживання при її назві в англійській мові означеного артикля (з такою ж мотивацією, що й у випадку з прийменниками «на» і «в»): *(the) Ukraine* (заслуга в цьому, очевидно, насамперед української діаспори в англомовних країнах). Пор. у цьому зв’язку, наприклад: «Щоб довести свою думку, Я. Дзира препарує цитати з книжки Григорія Грабовича <...> Він вигадує “лінгвістичні” звинувачення на зразок того, що Грабович не припускає й можливості існування Української держави, адже перед словом *Ukraine* ставить артикль *the* (думаю, автор рецензії не може не знати, що саме таким був і навіть дотепер залишається загальний слововжиток поняття “Україна” в англійській мові, який поступово почав змінюватися тільки наприкінці 80-их років» (Соломія Павличко. Чи потребує захисту Шевченко? — ЛУ, 18.07.1996) — це відповідь на статтю Ярослава Дзирі з приводу монографії Г. Грабовича «Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості поета» (Київ, 1991; англійською мовою вона вийшла в США 1982 року).

У зв'язку з політизацією питання про вживання конструкцій *в / на Україні* в орбіту подібної проблематики стали втягуватися також деякі інші хороніми.

З такою ж прагматичною настановою, але вже у протиставленні до самої України тенденція до вживання прийменника «в» у конкуренції з «на» стала поширюватися в конструкціях з топонімом *Донбас* — для підкреслення більшої окремішності, повнішої самостійності (культурно-мовної, економічної і політичної) цього регіону в межах країни. Варіантність прийменників *в / на* давно супроводжувала функціонування цієї назви у формах знах. і місц. в., але до початку ХХІ століття це відбувалося без семантико-прагматичного розмежування відповідних конструкцій¹⁶ (як, до речі, й при назвах деяких інших регіонів України, пор.: *в / на Галичині, на / в Буковині, на / в Закарпатті*). Починаючи ж, очевидно, з 2004 року — від часів «Помаранчевої революції», коли під потужним народним тиском зазнав поразки рух до влади в країні «донецьких» на чолі з В. Януковичем, — через загальноукраїнські ефірні ЗМІ у матеріалах з Донецька стала поширюватися позиція незгоди з боку представників певних регіональних еліт, у тому числі культурних, щодо вживання при цій назві конструкцій з «на», але особливо це уявилося від 2014 року. І хоча й дотепер така варіантність прийменників продовжує переважати в більш-менш політично нейтральних контекстах як українською мовою в Україні, так і російською в Росії¹⁷, однак мовці вже почали виправляти себе то в той, то в інший бік: «Никакого мира на... в Донбассе больше не будет?» (російський т/к «Дождь», 9.02.2017: ведучий новин), «<...> ситуація в Донбассе... на Донбассе» (Чорноморська телерадіокомпанія — «Чорноморка», 16.06.2016, програма «Что происходит?»: ведучий). В ефірному мовленні журналістів на т/к «Україна», власником якого був Р. Ахметов, при цьому хороніми вживалися конструкції з «в» (як російською, так і українською мовами). В офіційному російськомовному дискурсі самих донбаських сепаратистів фігурують тільки конструкції з «в», і вони ж частіше вживаються в ЗМІ Росії, ніж у російській мові в межах України й тим більше в українській мові. Пор., наприклад: «У них [російських журналістів. — О. Т.] існує якийсь особливий темник: вони кажуть “в Донбасс”, але “на Украину”» (Прямий, «Великий марафон», 15.12.2019: ведучий програми). З іншого ж боку, в «Глосарії назв, термінів та словосполучень, які рекомендовано використовувати у зв'язку з тимчасовою окупацією Російською Федерацією Автономної Республіки Крим, м. Севастополя і окремих районів Донецької та Луганської областей», що його розробила й оприлюднила в інтернеті РНБО в жовтні 2021 року з метою протидії російським маніпуляціям у певних сегментах мововжитку, рекомендовано вживати тільки *на Донбасі*.

Оскільки в свідомому вживанні росіянами конструкції «на Украине» вбачають один з виявів неприязного ставлення їх до України — не як до держави, а по-старому як до краю, регіону, таке ж неприязно-іронічне ставлення з 2014 року після початку збройної агресії РФ проти України стало дзеркально виявлятися щодо самої Росії — у запровадженні конструкції *на Росії* (у такому вживанні вже немає ніякого семантичного моменту, лише відповідна конотація). Це стало практикуватися спочатку в українських електрон-

¹⁶ Пор., наприклад: «В Донбасі» (вірш Миколи Зерова, 1933 рік); «Ось для чого на Донбасі / є невтомні шахтарі», «Ми — в Донбасі трудовому, / в нездоланній стороні», «На Донбасі життєдайнім <...>» (вірш Миколи Упеніка «Про Донбас», 1950 рік).

¹⁷ Пор., наприклад: «У Донбасі досить популярними стали масові поїздки дітей і підлітків на Галичину» (М. Бублик. — УМ, 8.07.1999), у Донбасі (В. Кулик. — Кр., 2002, ч. 6, с. 23), «Хто “крише” нелегальні шахти-копанки в Донбасі?» (ICTV, «Факти», 15.10.2006), «І на Галичині, і на моїй рідній Черкащині, і на Донбасі — всюди люди змушені їхати від Португалії до Сибіру, щоб заробити копійку» (А. Гриценко, політик. — ВЗ, 18.10.2012), «На Яворівщині попросилися з солдатом NN, який загинув у Донбасі під час АТО» (ICTV, «Надзвичайні новини», 15.07.2014), «З опівночі в Донбасі було тихо» (5 к., «Час новин», 28.09.2015); «война на Донбассе» (російський письменник О. Проханов і російський кінорежисер В. Бортко, які відверто позиціонували себе як палких прихильників так званих ДНР і ЛНР, уживали саме цю конструкцію: російський т/к «Дождь», 28.11.2016).

них і друкованих ЗМІ, в інтернет-ресурсах українських користувачів (як українсько-, так і російськомовних) з 2014 року після початку збройної агресії РФ проти України: «Вживаємо словосполучення “на Росії” замість “у Росії”». Як привчити росіян поважати незалежність України — заголовок публікації (ГПУ, 21.03.2014); «Українські сенсації на Росії» (програма на т/к «1+1», 2014 рік); «Їх розшукують і на Росії, і в Україні», «На Росії жінка в'їхала у нагопн пішоходів» (Еспресо, програма кримінальної хроніки «Вартові Еспресо», 24.02.2017); *на Росії* (УМ, 7.12.2022, с. 2); конструкція *на Росії* стала привертати до себе увагу на 24 к. (зокрема, в сатирично-публіцистичній програмі «Весті Кремля», з 2017 року), на 5 к., на т/к «Прямий». Ось повідомлення на р/с «Європа Плюс Київ», березень 2014 року: «Мы решили использовать словосочетание “на России” в отношении Российской Федерации <...> Это правило будет действовать до того дня, пока действующий президент России не сложит свои полномочия или не признает Украину независимой территорией». В інтернет-ресурсах: «Оскільки сусідня держава вперто використовує словосполучення “на Україні”, Деро.ua теж писатиме “на Росії” замість “в Росії”», «Закликаємо усі ЗМІ підтримати нашу акцію» (Деро.ua, грудень 2015 року); «Хай на Росії співають: СБУ просять не пускати в Україну російських співаків Сюткіна і Серова» (УП, 16.01.2020); конструкцію *на Росії* використовують в українському сегменті «Вікіпедії» (наприклад, стаття «Ксенофобія на Росії»), у різних повідомленнях, коментарях в українському сегменті соціальної інтернет-мережі Facebook. Нерідко таку конструкцію можна вже почути у виступах різних представників державного керівництва України. З прийменником «на» стали вживати також різні оцінно-знижені синоніми й перифрази на позначення Росії і назви окремих суб'єктів РФ (насамперед тих, керівники яких з 2014 року зайняли відверто ворожу позицію щодо України): *на Російській імперії* (24 к., «Весті Кремля», 21.05.2021: ведучий), «На Раїшці незабаром знову відзначатимуть ще одну перемогу — на цей раз над коронавірусом» (Прямий, сатирично-публіцистична програма «Міністерство Правди», 14.06.2020: ведучий), *на Чечні* (24 к., «Весті Кремля», 2020–2022 рр.), *на Кузбасі* (24 к., «Тіпичний рускій мір», 27.07.2021: ведучий; на телеекрані в цей час — напис з новин у самій РФ («в Кузбассе»)).

3. Топонімія (ойконімія, урбанонімія). У загальних межах перейменувань новітньої доби в цій сфері — у заміні назв, пов'язаних насамперед з комуністичною ідеологією та російською і радянською історією й культурою, — вирізняються хронологічно перша хвиля, що розпочалася ще наприкінці існування СРСР в часи пізньої «перебудови» і проходила в загальному руслі процесів суспільної демократизації, зокрема остаточного подолання наслідків сталінщини¹⁸, та відновлення історичних джерел, і наступні хвилі, пов'язані з прагненнями як до розширення процесів декомунізації й дерадянзації суспільства, так уже й до національного відродження та утвердження державної самостійності і також, природно, до відновлення національних історичних джерел. Триваючи з різним ступенем активності в різні роки (особливо це стосується перейменувань у сфері урбанонімії — назвах районів населених пунктів, їхніх вулиць, площ тощо) й виявляючи відмінності також залежно від регіону країни (у 1990-ті — на початку 2000-х рр. найактивніше в Галичині, меншою мірою на Волині, відносно помітно в Києві й найменш активно на Південному Сході, особливо в Криму й на Донбасі) (див., на-

¹⁸ Якщо проти перейменування об'єктів, названих іменами соратників Сталіна (наприклад, міст *Ворошиловград*, *Жданов*), а також радянських лідерів пізніших часів (наприклад, міст у Російській Федерації *Брежнев*, *Черненко*, *Андропов* та ін.), пік якого припадає на межу 1980–1990-х рр., КПРС як керівна ідеологічна сила СРСР публічно не виступала, то проти перейменування м. Ленінград на Санкт-Петербург (червень 1991 року) комуністи виступили з рішучим протестом, наприклад: «Ленінграду — бути! Заява секретаріату Центрального Комітету Компартії України» (РУ, 11. 06. 1991); «Закликаю всіх чесних людей Дніпропетровщини стати на захист імені Леніна. Руки геть від Ленінграда!» (А. Черненко. Захистити ім'я і справу Леніна. — Газета «Зоря», м. Дніпропетровськ, 4. 06. 1991).

приклад: Тараненко 2007; Белей 2007: 84–101], своєї кульмінації ці процеси досягли під час гострого воєнного протистояння України і Російської Федерації — спочатку в 2015–2016 роках, а потім після повномасштабного вторгнення РФ в Україну у 2022–2023 роках, наслідком чого стало також досить істотне вирівнювання відзначених міжрегіональних відмінностей у топоніміконі країни ¹⁹.

3.1. Ойконімія. У назвах населених пунктів у руслі відновлення історичних найменувань це насамперед повернення наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр. попередніх назв кільком містам Південно-Східного регіону України: *Луганськ* (з 1990 року замість Ворошиловград), *Маріуполь* (з 1989 року замість Жданов), *Зміїв* Харківської області (з 1990 року замість Готвальд), *Соледар* (з липня 1991 року замість Карло-Лібкнехтівськ), *Алчевськ* Луганської області (з 1992 року замість Комунарськ), дещо пізніше — *Святогірськ* (з 2003 року замість Слов'яногірськ); у Криму це повернення назв селищ *Інкерман* (з лютого 1991 року замість Білокам'янськ), *Коктебель* (з 1992 року замість Планерське), дещо пізніше також *Партеніт* (з 1996 року замість Фрунзенське); у Західному та Централіно-Західному регіонах — відновлення назв міст *Жовква* Львівської області (з 1992 року замість Нестеров), *Радивилів* (це українізована форма назви до 1940 року *Радзивилів*) Рівненської області (з 1993 року замість Червоноармійськ), низки сіл, наприклад: *Бзовиця* Тернопільської області (з 1989 року замість Комунарка), *Мурафа* Вінницької області (з 1989 року замість Жданове), селища *Моквин* Рівненської області (з 1990 року замість Першотравневе) та багатьох інших, а також відновлення, наприклад, назви с. *Назусевичі* Львівської області (з 2009 року замість Івана-Франка). У руслі відродження національних назв у нормативно-мовному плані в межах цього ж періоду — це насамперед офіційне відновлення власне української форми назви м. *Рівне* (з червня 1991 року замість прийнятої до того за зразком російської мови *Ровно*, пор. у староукраїнських пам'ятках *Ровное*, *Ровне* [див.: Пура 1990: 81], пор. також пол. *Równie*), а також повернення традиційних назв місту *Яремче* (2006 року замість Яремча), багатьом селам і селищам, наприклад: *Воля Якубова* (у Дрогобицькому районі, назву відновлено 1990 року — з 1946 року було Воля), замість новішої моделі на *-івк-а*: село *Іванівці* Івано-Франківської області замість Іванівка, село *Тудорів* Тернопільської області замість Федорівка (ГУ, 10.12.2002). У місцях компактного проживання національних меншин, корінних народів це також повернення населеним пунктам їхніх колишніх національних назв (див. про цей напрям мовної політики також: р. XII п. 1): так, у Криму деяким містам і багатьом селам повернули кримськотатарські назви (особливо у 2016 р., але у зв'язку з російською окупацією півострова 2014 року на місцях ці перейменування не запроваджено): Красноперекопськ — *Яни Капу*, смт Кіровське — *Іслям-Терек*, селище Красногвардійське — *Курман* та ін.; у Донецькій області — історичні назви селам, заснованим свого часу грецькими переселенцями з Криму: *Урзуф* (з 1989 року замість Приморське), *Сартана*

¹⁹ Перейменування населених пунктів та районів міст передбачає такі процедурні етапи: позитивний результат місцевого референдуму — відповідне звернення обласних рад, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, міських рад Києва і Севастополя до Верховної Ради України — постанова Верховної Ради; перейменування вулиць, площ, парків, мостів тощо — це питання, що перебувають у компетенції органів місцевого самоврядування [див., наприклад: Касяненко 2002]. Але, наприклад, у разі невиконання на місцевому рівні положень про перейменування, передбачених одним із прийнятих 2015 року «законів про декомунізацію», відповідне рішення приймала сама Верховна Рада (на основі рекомендацій УНП). Перейменування ж назв областей, як і міст Київ і Севастополь, передбачає відповідне внесення змін до тексту Конституції України, оскільки вони там перераховані як складові частини адміністративно-територіального устрою країни (стаття 133), тому для цього потрібна конституційна більшість ВР під час голосування (не менше двох третин). Можливо, саме через це станом на кінець 2023 року ще лишаються назви *Дніпропетровська* і *Кіровоградська* області, хоча самі обласні центри вже перейменовано на *Дніпро* та *Кропивницький*.

(з 1992 року замість Приморське), *Мангуш* (з 1995 року замість Першотравневе); на Закарпатті — колишні угорські назви, наприклад: село Заставне — *Запсонь*, село Зміївка — *Кідьош* (Берегівський район, вересень 1991 року).

Проте в Україні ще існувала досить велика кількість населених пунктів з назвами, що мають ідеологічне забарвлення попереднього політичного режиму або виразні ознаки лексичних, фонетичних, морфологічних росізмів, а нерідко обидві ці ознаки одночасно. Особливо це стосувалося Південно-Східного регіону, де кількість таких назв у часи СРСР була найбільшою порівняно не тільки із Західним, але й з Центральним регіонами. Наприклад, низка населених пунктів з першими компонентами назв *Червоно...* і *Червоний* або частіше *Красно...* і *Красний*: *Червонопартизанськ*, *Червоний Донець*, *Красноармійськ*, *Красноград*, *Краснодон*, *Красноперекопськ*, *Красний Лиман*, *Красний Луч* та ін., *Жовтневе*²⁰, *Дніпропетровськ*, *Дзержинськ*, *Дніпродзержинськ*, *Кіровськ*, *Цюрупинськ*, *Щорськ* та ряд ін., а також *Армянськ*, *Северодонецьк*²¹, *Южне*, *Южноукраїнськ* та ін. Особливо значною була питома вага таких назв після масових перейменувань з 1944 року в Криму. Помітна кількість їх донедавна лишалася також у Центральному регіоні (особливо серед назв сіл і селищ), наприклад: *Кіровоград*, *Щорс*, *Комсомольськ* Полтавської області та ін. [див. повніший перелік таких назв, наприклад: Ситник 2002].

Заклики до перейменування лунали з боку відповідних кіл та осіб весь цей час щодо різних міст з назвами російського або радянського походження, наприклад: «Можна сподіватися, що й самому Новограду-Волинському, який одержав таку довгу й досить невиразну назву від Катерини II, буде повернуто його історичне ім'я *Звягель*, що в сиву давнину означало „Торжество Сонця“ [?! — *О. Т.*]» (М. Лецкін. — ЛУ, 18.09.1997); «Дивно, що й досі в незалежній Україні, на Рівненщині, є назване на його честь [на честь радянського розвідника М. Кузнецова. — *О. Т.*] місто Кузнецовськ і стоїть пам'ятник» (Розвідник чи провокатор? — НГ, 1999, № 9); «*Новоселиці* — бути!» (Олександр Загородній, м. Січеслав. — ЛУ, 19.03.1998: про необхідність повернення колишньої назви місту Новомосковськ Дніпропетровської області, оскільки теперішня увінчує назву Москви в Україні, пор. також місто Новомосковськ у Тульській області РФ).

Оцінюючи в цілому ситуацію з перейменуванням населених пунктів України від початку 1990-х років до 2015 року, слід також мати на увазі, по-перше, непослідовність таких закликів щодо, здавалося б, цілком однотипних у відповідному плані об'єктів (пор. наявність таких закликів щодо Новомосковська і відсутність їх щодо сусіднього

²⁰ Назви населених пунктів на честь дня 1-го Травня в сучасній Україні не мають законодавчих обмежень: *Першотравенськ*, *Первомайськ* (у Луганській і Миколаївській областях), *Первомайське*, *Первомайський* (у Донецькій і Харківській областях — селища міського типу; форма чол. р. — від рос. «посёлок») і т. ін.

²¹ Назва цього міста була утворена 1950 року російською мовою від назви річки рос. *Северский Донец* — очевидно, помилково від її неправильної форми *Северный Донец* (пор. назви російських міст на зразок *Северодвинск*, *Североморск*) — і так само помилково була відтворена українською мовою (пор. також уживання дещо українізованої форми *Северодонецьк*: див., наприклад, УРЕ-I, т. 13, 1963, с. 153; Янко 1998, с. 318; у виданні «Історія міст і сіл УРСР: Луганська область». Київ, 1964, у назві відповідної статті фігурує форма *Северодонецьк*: с. 772–789, а в «Географічному покажчику» — *Северодонецьк*). Поряд з цією поки що офіційною назвою неофіційно функціонує також її більш український відповідник *Сіверськодонецьк* (пор. назву річки *Сіверський Донецьк*; пор. також назви міст *Сіверськ* — у басейні цієї ж річки, а також *Новгород-Сіверський*) (див.: УРЕ-I, т. 13, 1963, с. 153: стаття під назвою *Сіверськодонецьк*, з варіантами *Северодонецьк*, *Північодонецьк*; Довідник 1973, с. 91; РЕУ; ГЕУ), який було рекомендовано також у попередній редакції українського правопису: УП 1993, с. 116, 215 (в УП 2019 цей приклад знято взагалі); пор. також варіант *Сіверодонецьк* (ВК, 22.01.1997). (Про шлях до офіційного затвердження нових ойконімів див. вище в одній із приміток.)

Павлограда з назвою «царського» походження²² або міста Олександрії Кіровоградської області, названого на честь онука Катерини II — майбутнього царя Олександра I), по-друге (і це значно важливіше), нерідко й небажання на місцях — не тільки (у ряді випадків — і не стільки) органів міської влади, а й значної частини самих жителів тих чи інших населених пунктів — їх перейменовувати, що пояснюється як звичайним консерватизмом (переважно), так і відповідними політичними орієнтаціями і просто культурно-мовними уподобаннями. Так, за результатами місцевих референдумів, які проводилися в 1990-ті — на початку 2000-х рр. щодо перейменувань різних населених пунктів, причому щодо певних міст навіть неодноразово, такі пропозиції часто не набирали потрібної більшості голосів учасників голосування: наприклад, щодо назв міст *Дніпропетровськ, Кіровоград, Артемівськ, Цурюпинськ, Комсомольськ* та ін. Хоча відомі також випадки, коли й Верховна Рада не йшла назустріч бажанням місцевого населення до перейменувань: так, за результатами неодноразових місцевих референдумів у м. Кузнецовськ більшість набирали пропозиції про його перейменування (хоча це місто, виникнення якого пов'язане зі створенням Рівненської АЕС, за етнічним складом та політичними й культурно-мовними уподобаннями населення різко виділяється на тлі області), зокрема з відновленням назви *Вараш* (села, на місці якого було утворено місто), але на рівні ВР це не затверджувалося.

3.2. Урбанонімія. Особливо широко процес перейменувань розгорнувся у сфері урбанонімії, розпочавшись ще наприкінці 80-х років та в останні місяці існування СРСР, насамперед у містах Галичини та в Києві [див. матеріал щодо перейменувань у Києві також, зокрема: Гирич 2013], і триваючи з різним ступенем активності протягом усього періоду державної незалежності України. Наприклад, ще на межі 1980–1990-х років — у Києві: площі *Контрактова, Михайлівська, Солом'янська, вулиці Багговутівська, Банкова, Дегтярівська, Костьольна, Лютеранська, Мала Житомирська, Михайлівська, Паньківська, Прорізна, Софійська, Спаська, Трьохсвятительська* — замість нормативного варіанта назви *Трисвятительська* (це повернуті назви — замість відповідно площ Червоної, Калініна, Брежнева, вулиць Маршала Будьонного, Орджонікідзе, Пархоменка, Челюскінців, Енгельса, Постишева, Паризької комуни, Халтуріна, Свердлова, Калініна, Героїв Трипілля, Героїв Революції), *майдан Незалежності*, а в розмовній мові уже в лексикалізованій формі також просто як *Майдан* (згідно з рішенням міськради від 26 серпня 1991 року; спочатку, можливо, це була назва *площа Незалежності*: див. ВК, 27.08.1991)²³, *проспекти Відрадиний, Лісовий, вулиці Михайла Грушевського, Петра Сагайдачного* (нові назви — замість відповідно площа Жовтневої революції, проспекти Чубаря, Ворошилова, вулиці Кірова, Жданова)²⁴; у Львові (див., наприклад, журнал

²² Назва м. Павлоград, до речі, вистояла і в радянські часи, хоч на початку 1980-х рр. висували пропозицію перейменувати його на Сташковград — на честь М. І. Сташкова, який під час Другої світової війни був секретарем Дніпропетровського підпільного обкому КПРС.

²³ Під час обговорення питання про таке перейменування на засіданні комісії з питань перейменувань і пам'ятних знаків при Київській міськраді, як пізніше згадувала її член відомий краєзнавець Лідія Пономаренко, розгорнулася дискусія щодо вибору слів у назві — *площа* (як це було в попередній назві *площа Жовтневої революції*) і як набагато частотніше представлено в цьому значенні в офіційній українській топонімії, хоча, наприклад, російсько-українські словники ХХ століття давали або тільки *майдан*, або *майдан* на першому місці) чи *майдан*: «Одні стояли на тому, що “майдан” — слово тюркське, для української мови не характерне. Інші, наводячи як аргумент відомий вірш Тичини [„На майдані коло церкви революція іде“]. — О. Т.], запевняли, що слово “майдан” давно вже ввійшло в літературну мову, а от “площа” в українській мові має стосунок скоріше до геометрії, ніж до топоніміки» (див.: Газ. по-киев., 20.12.2004, с. 2). Очевидно, не останню роль тут відіграла й та обставина, що слово «майдан» відсутнє в аналогічних російських назвах.

²⁴ Проте порівняно, наприклад, з Москвою [див., наприклад: Костомаров 1994: 13–16], суспільно-політичні зміни в якій, спрямовані на усунення слідів радянського минулого, аж до початку 90-х років

«Жовтень», 1989, № 9, с. 132): *вулиці Сихівська, Леся Курбаса* (замість відповідно Ворошилова, Павліка Морозова), було перейменовано також вулиці Галана, Кантарії, Ковпака, радянського розвідника Кузнецова та ін., райони міста Ленінський (на *Галицький*), Червоноармійський (на *Личаківський*); у Житомирі: *площа Соборна, вулиці Київська, Велика Бердичівська* (замість площі Леніна, вулиць Леніна, Карла Маркса) та ін.; у Харкові: *майдан / площа Свободи* (замість Держинського); в Одесі: *Французький бульвар, вулиці Преображенська, Старопортофранківська, Троїцька* (замість відповідно Пролетарського бульвару, вулиць Радянської Армії, Комсомольської, Ярославського).

Протягом 1990-х — початку 2000-х рр. у Центральному регіоні процес перейменувань у сфері урбанонімій найширше відбувався в Києві, наприклад: *площа Європейська, проспект Оболонський*, вулиці *Богдана Хмельницького, Дмитрівська, Еспланадна, Жиланська, Золотоустівська (Златоустівська), Шовковична, Інститутська, Лабораторна, Олега Ольжича, Олени Теліги, Чоколівський бульвар, Хрещатий парк* та ін. (замість відповідно площі Ленінського комсомолу, проспекту Корнійчука, вулиць Леніна, Куйбишева, Менжинського, Жаданівського, Володарського, Карла Лібкнехта, Жовтневої революції, Ульянових, Дем'яна Бедного, Коротченка, бульвару Леніна, Піонерського парку); уже на початку 2000-х рр.: проспекти *Георгія Гонгадзе, Леся Курбаса*, вулиці *Катерини Білокур, Митрополита Василя Липківського, Івана Мазепи, Симона Петлюри, Івана Піддубного, Павла Скоропадського, В'ячеслава Чорновола, Тетяни Яблонської* (замість відповідно проспектів Радянської України, 50-річчя Жовтня, вулиць Євгенії Бош, Урицького, Січневого повстання, Комінтерну, Більшовицької, Новий проїзд — вулиця, утворена незадовго до перейменування, Косіора, Розалії Землячки). Протягом цього періоду зникли такі райони міста, як *Ватутінський, Жовтневий, Ленінградський, Ленінський, Московський, Радянський*; такі станції Київського метрополітену, як «Завод „Більшовик”», «Жовтнева», «Держинська», «Проспект Корнійчука», «Комсомольська», «Піонерська», перейменовано відповідно на *«Шулявська», «Берестейська», «Либідська», «Оболонь», «Чернігівська», «Лісова»*, 2011 року: станція «Республіканський стадіон» — на *«Олімпійська»* (до цього переліку можна додати перейменування 2018 року — уже в руслі виконання програми щодо декомунізації топонімії — станції «Петрівка» на *«Почайна»*, оскільки назва Петрівка виводиться від іншої власної назви, пов'язаної з особою Г. І. Петровського). Слід відзначити також, що питання про перейменування певних вулиць Києва могли неодноразово розглядатися протягом 1990–2000-х рр. на засіданнях міськради, тому в ужитку деякий час могли фігурувати як попередній, так і новий варіанти, остаточні ж рішення виносилися пізніше, особливо починаючи від 2014 року. Це стосується, наприклад, назв вулиць *Антоновича, Велика Васильківська, Січових стрільців, Голосіївський проспект* (замість відповідно вулиць Горького, Червоноармійської, Артема, проспекту 40-річчя Жовтня). Такі зволікання з практичним впровадженням нових назв пояснювали насамперед фінансовими труднощами, однак не меншу роль при цьому відігравали, безперечно, й фактори політичного (протести передусім з боку кіл лівої та проросійської орієнтацій) та загальнокультурного характеру (див., наприклад: М. Цивірко. Перейменування доопрацьовують. — ВК, 1.03.2007). Так, після перейменування 2007 року вулиці Січневого повстання на *Івана Мазепи* розпочалися протести з боку УПЦ МП, підтримані і втручанням з Москви глави РПЦ Кирила, оскільки ця вулиця прилягає до підпорядкованої цій церкві Києво-Печерської лаври, а особа гетьмана Мазепи, як відомо, піддана в ній анафемі. Тому Київська міськрада пішла на компроміс, і більшу частину цієї вулиці перейменовано на вулицю *Лаврську* (див., наприклад: Д, 9.07.2010).

ставали зразком для наслідування в різних кінцях тодішнього СРСР, у Києві процес топонімічних перейменувань відбувався в цей час у вужчих масштабах.

Станом на початок 1996 року у 34 містах Київської області (крім Києва) серед урбанонімів з ідеологічним забарвленням переважно більшість ще становили назви, пов'язані з комуністичною ідеологією та радянською й російською історією: 23 вулиці й площі імені Леніна, 21 — Жовтневої революції, 19 — 1 Травня і Першотравнева, по 15 — Радянська і Комсомольська, 10 — Червоноармійська і под., а також Суворова, Кутузова та ін., і лише менше 20% — назви, пов'язані з українською історією та культурою: *Незалежності* (нова назва), *Тараса Шевченка*, *Богдана Хмельницького*, *Михайла Грушевського* (хоча його зображення й зображення Івана Мазепи з відповідними написами можна було вже побачити на грошових знаках новозапровадженої української національної валюти з вересня цього року — на банкнотах відповідно 50 і 10 гривень) і под. Імена таких діячів української історії — тих, що їх у недалекому минулому офіційно трактували в руслі явища «українського націоналізму», — як Іван Виговський, Іван Мазепа, Пилип Орлик, Петро Калнишевський, Микола Міхновський, Дмитро Донцов, Володимир Винниченко, Симон Петлюра, Євген Коновалець, Степан Бандера, на топонімічній карті Київщини були ще відсутні (див., наприклад: Дм. Пилипчук. — Час, 1.03.1996). У Києві ще на початок 2000-х років лишалася, наприклад, вулиця Січневого повстання, але не було Героїв Крут; до реформи адміністративно-територіального устрою 2001 року в місті було перейменовано тільки Ленінський район (на *Старокиївський*), але лишалися Жовтневий, Радянський та деякі ін. (див.: Вулиці Києва: Довідник. Київ, 1995, с. 288–289).

Загалом досить помітно в межах Центрального регіону процес такого перейменовування відбувався також у Полтаві, особливо в 1999–2002 рр. (див., зокрема, газету «Полтавський вісник», 8.02.2002), хоча, наприклад, назви таких центральних вулиць міста, як Леніна, Паризької комуні, Фрунзе, Жовтнева (як і багато інших в інших районах міста), існували аж до 2016 року. У більшості ж міст регіону в не надто інтенсивному перейменовуванні переважала тенденція до повернення старих (історичних) або надання нових ідеологічно нейтральних назв — наприклад, у Ніжині: вулиці *Авдіївська*, *Преображенська*, *Воздвиженська*, *Василівська*, *Носівський шлях* та ін. (замість відповідно Карла Маркса, Розі Люксембург, Щорса, 1 Травня, 60-річчя СРСР); у Прилуках: вулиці *Київська*, *Соборна*, *Садова* (замість Леніна, Радянська, Горького); у Чернігові: проспекти *Миру*, *Перемоги*, вулиця *Преображенська*, хоча вже з'явилася, наприклад, і вулиця *Гетьмана Полуботка* (замість Леніна, Жовтневої революції, Карла Маркса, Свердлова).

Щодо Західного регіону, то у Львові та в інших містах Галичини, а дещо згодом у Рівному й трохи пізніше в Луцьку у перейменовуванні вулиць, проспектів, площ і т. ін., крім відновлення попередніх назв, стали досить широко використовувати імена, пов'язані з українською національною історією та культурою від Володимира Великого і Данила Галицького до Василя Стуса й В'ячеслава Чорновола, у тому числі імена учасників і назви подій, явищ визвольних змагань 1917–1921 рр. в Україні та 1930-х — початку 50-х рр. у Галичині та на Волині: *Івана Мазепи*, *Українських січових стрільців* (з кінця 80-х років у різних куточках Галичини були також відновлені або насипані нові великі могили січових стрільців), *Героїв Крут*, *Михайла Грушевського*, *Володимира Винниченка*, *Симона Петлюри*, *Євгена Коновальця*, *Степана Бандери*, *Романа Шухевича* (*Генерала Чупринки*), *Клима Савура*, *Героїв УПА* та ін., а також, наприклад: *вулиця Листопадового чину* (колишня Міцкевича), *проспект Червоної Калини* (м. Львів). Такі

перейменовування супроводжувалися протестами з боку лівих політичних сил²⁵. Досить широкого суспільного резонансу, включаючи й протест з боку МЗС Російської Федерації (див., наприклад: газета «Комсомольская правда», Москва, 16.05.1996), набула ухвала Львівської міськради 1996 року про перейменовування вулиць Лермонтова (на *Генерала Дудасва*) і Пушкіна (на *Генерала Чупринки*)²⁶. У Луцьку станом, наприклад, на початок 2000-х років у центрі міста вже не лишалося назв, пов'язаних з радянською історією та комуністичною ідеологією, й уже були, наприклад, вулиці *Богдана Хмельницького*, *Михайла Грушевського*, *Володимира*, *Винниченка*, *Лесі Українки*, але ще не було урбанонімів на честь Петлюри, Коновальця, Бандери. У Чернівцях з'явилися вулиці *Головна* (замість Леніна), *Грушевського* (замість Радянська), *Сагайдачного* (замість Волгоградська), *Митрополита Андрея Шептицького* (замість Щорса), площа *Соборна*, проспект *Незалежності* (замість Жовтня). У Закарпатській області процес перейменовування урбанонімії найактивніше відбувався спочатку в м. Хусті [див.: Романюк 2007: 89].

У містах Південно-Східного регіону цей процес просувався особливо повільно (це стосується насамперед Криму й Донбасу). Наприклад, у Дніпропетровську: *парк імені Лазаря Глоби* — його засновника (замість імені Чкалова), *Монастирський острів* (замість Комсомольський); у Миколаєві: вулиці *Спаська*, *Нікольська* (замість Свердлова, Рози Люксембург); у Северодонецьку: вулиці з ідеологічно нейтральними новими назвами *Енергетиків*, імені місцевих господарників *Вілісова*, *Єгорова* (замість Свердлова, Держинського, Калініна), *проспект Хіміків* (замість Комсомольський проспект). Однак переважна частина «радянсько-комуністичної» урбанонімії населених пунктів регіону аж до 2015–2016 років лишалася незайманою — наприклад, назви районів Донецька (крім Київського): Будьоннівський, Ворошиловський, Калінінський, Кіровський, Куйбишевський, Ленінський, Петровський (на честь Г. І. Петровського), Пролетарський; у Запоріжжі (станом на 2003 рік): Ленінський район, площа імені Леніна, проспект імені Леніна (центральний), парк імені Леніна, Дніпрогес імені Леніна, порт імені Леніна, острів Леніна, озеро імені Леніна. Тенденція першої (ще «перебудовної») хвилі перейменувань у регіоні вже минула, а наступна хвиля (власне «українська») сюди ледве докотилася. Протягом цього періоду (до 2014 року) були також факти перейменувань з надаванням об'єктам урбанонімії імен політичних і військових діячів радянського часу: так, у Харкові на початку 90-х унаслідок перейменування виник проспект *Маршала Жукова* (з одноіменною станцією метро), що викликало протести (після перейменувань 2016 року це вже проспект *Петра Григоренка*, однак ситуація з найменуванням цього міського об'єкта ще протягом певного часу не стабілізувалася: див. нижче в п. 3.3); у Дніпропетровську одну з вулиць було названо ім'ям Л. І. Брежнєва (див.: УМ, 26.01.2012, с. 4).

На цьому тлі помітним явищем стали заходи міської влади Одеси в середині 90-х років, коли головою міськради був Е. Гурвіц, щодо масового перейменування вулиць і площ міста (у загальному комплексі заходів щодо, по-перше, очищення міста від залиш-

²⁵ Див., наприклад, протести проти вилучення з урбанонімії м. Рівного імен осіб, що брали участь у визволенні міста від німецької окупації 1944 року, і взагалі відомих учасників Другої світової війни з радянського боку (генерала Ватутіна, маршала Москаленка, розвідника М. Кузнецова, командира партизанського загону Д. Медведєва та ін.) і заміни їх на імена діячів ОУН-УПА в органі Соціалістичної партії України під рубрикою «Історію — не переписати!»: Є. Герольд. Мученики чи мучителі. — Тов., 1998, № 3.

²⁶ Пор., наприклад, протест щодо останнього випадку також з боку деяких представників кіл української національно-демократичної орієнтації: «І ще одна — не менш реальна — небезпека. <...> Той же більшовицький синдром навиворіт: помінати місцями „чорне” й „біле” — і квит. <...> Це, власне, той самий тоталітаризм думки, тільки з протилежним знаком. Свіжий приклад. У Львові, вирішивши мати вулицю, названу іменем Дудасва, не вигадали нічого розумнішого, як відповідно перейменувати вулицю... Лермонтова» (Михайлина Коцюбинська. «...Я цієї розкоші зазнала»: Дещо про себе і про нас. — ЛУ, 25. 07. 1996).

ків символіки тоталітарної доби — з демонтажем пам'ятників і бюстів ряду комуністичних і радянських діячів, зняттям меморіальних дощок з будинків, по-друге, повернення його історичних назв), коли було ліквідовано назви вулиць Леніна, Держинського, Чичеріна, Ярославського, Комсомольської та ін. і не тільки відновлено низку колишніх назв (наприклад, у центральній частині міста: вулиці *Грецька, Єврейська, Катерининська, Пантелеймонівська, Преображенська, Рішельєвська, Старопортофранківська, Троїцька* та ін.), а й надано чимало нових (*Іцхака Рабіна* та ін.), зокрема з іменами діячів української історії та культури: вулиці *Пилипа Орлика, Отамана Головатого, Чорноморського козацтва, Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, провулок Романа Шухевича, вулиці Миколи Вороного, Василя Симоненка, Василя Стуса, Валерія Марченка* (дисидента радянського часу) та ін. (таблички з новими назвами з'явилися українською мовою) [див. також, наприклад: Гарбарчук 1996; Степанов 2000]. Утім, пізніше вже інша міська влада Одеси повернула кільком вулицям, названим на честь діячів українського національно-визвольного руху, їхні попередні назви: провулок Романа Шухевича — Покровський, вулиця Івана та Юрія Лип — Федора Пішеніна.

Нова хвиля перейменувань в урбанонімії розпочалася 2014 року після «Революції гідності» та початку збройної агресії РФ проти України, реалізуючись переважно в напрямках декомунізації та дерусифікації ономастикону [див. також огляд цих процесів, зокрема: Ostash 2023]. Так, у Києві протягом 2014–2022 рр. нові назви було надано 436 вулицям, проспектам, площам та ін., у тому числі — 202 назви в 2022 р. (див.: Перелік вулиць у місті Києві, які перейменовані протягом 2014–2022 років [брошура, видана департаментом суспільних комунікацій Київради; є у вільному доступі в інтернеті]).

3.3. Декомунізація топонімії. Нова хвиля перейменувань, розпочавшись 2014 року після «Революції гідності» та початку збройної агресії РФ проти України, значно розширила свій масштаб у 2015–2016 роках, коли за законом «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (див. р. XII п. 5.1.1) у топонімії країни відбулися істотні зміни.

В ойконімії України на виконання «закона про декомунізацію» попередньо підлягало перейменуванню, за інформацією УІНП, понад 900 населених пунктів. Станом на початок 2018 року було перейменовано близько 1000 їх (за свідченням директора УІНП В. В'ятровича: див. УП, 10.02.2018) [див. також матеріал, зокрема: Майоров, Короленко, Каретніков 2017], з них понад 30 міст, зокрема два обласні центри, — як з наданням нових назв: замість *Дніпропетровськ* — *Дніпро*, *Кіровоград* — *Кропивницький* (обласні центри), *Держинськ* — *Торецьк*, *Димитров* — *Мирноград*, *Іллічівськ* — *Чорноморськ*, *Котовськ* — *Подільськ*, *Красноармійськ* — *Покровськ*, *Орджонікідзе* — *Покров*, так і з відновленням історичних назв (попередніх назв самих цих населених пунктів або сіл, місцевостей, на основі яких вони виникали): *Артемівськ* — *Бахмут*, *Дніпро-Держинськ* — *Кам'янське*, *Комсомольськ* (у Полтавській області) — *Горішні Плавні*, *Кузнецовськ* (у Рівненській області) — *Вараш*, *Цурюпинськ* — *Олешки*, *Червонозаводське* (у Полтавській області) — *Заводське*, *Щорс* — *Сновськ*, *Щорськ* (у Дніпропетровській області) — *Божедарівка*, *Ульяновка* (у Кіровоградській області: на честь В. І. Ульянова-Леніна) — *Благовіщенське*, *Комінтернове* (селище поблизу Маріуполя) — *Пікузи*, велика кількість сіл і селищ під назвами *Жовтневе*, *Першотравневе* та ін. Ці перейменування поширюються за законом також на Крим (переважно з відновленням старих кримськотатарських назв), окупований навесні 2014 року Російською Федерацією (постанови ВР щодо перейменування в АРК мають набирати чинності з моменту повернення території під загальну юрисдикцію України), та на тимчасово не підконтрольні україн-

ській владі райони Донецької та Луганської областей ²⁷: *Кіровськ* (у Луганській області) — *Голубівка, Красний Луч* (у Луганській області) — *Хрустальний, Краснодон* — *Сорокине, Свердловськ* — *Довжанськ, Стаханов* — *Кадіївка, Торез* — *Чистякове*, селища *Карло-Марксове* — *Софіївка, Тельманове* — *Бойківське*; у Криму: *Красногвардійське* — *Курман, Красноперекоськ* — *Яни Капу, Леніне* — *Єди-Кую* та ін.

Загалом, за даними УІНП станом на червень 2016 року, найбільшу кількість населених пунктів було перейменовано в Південно-Східному регіоні: 99 у Донецькій, 97 у Харківській, 84 у Дніпропетровській, 64 в АРК, 55 в Одеській, 51 у Луганській, 48 у Херсонській, 45 у Миколаївській, по 41 у Запорізькій і Сумській областях, найменшу — в Західному регіоні: по 1 у Львівській і Чернівецькій областях, по 2 у Волинській, Закарпатській і Тернопільській, 3 у Рівненській області; у Центральному регіоні: 43 (у Полтавській), 40 (у Кіровоградській), 36 (у Київській), 34 (у Чернігівській), 24 (у Вінницькій), 23 (у Житомирській), 19 (у Черкаській), 14 (у Хмельницькій). Незначна кількість населених пунктів (сіл і селищ), що підлягають перейменуванню, ще лишалася не перейменованою — найменше (по 1–3 пункти) в областях Західного регіону (в Івано-Франківській немає, у Рівненській — 5).

Якщо на місцевих референдумах у ряді населених пунктів більшість голосів було подано або за збереження наявної назви (з можливою зміною її мотивації: див. нижче п. 3.5), або за повернення попередньої ідеологічно небажаної назви і обласна рада передавала ці результати на розгляд ВР, остання, не затверджуючи такого подання, передавала справу на розгляд УІНП, однак рекомендації останнього не завжди задовольняли більшу чи меншу частину жителів відповідного населеного пункту. Так, більшість дніпропетровців підтримала на референдумі наявну назву Дніпропетровськ, але ВР у травні 2016 року затвердила назву *Дніпро*. На референдумі щодо перейменування Кіровограда 25 жовтня 2015 року найбільше голосів було віддано за повернення назви *Єлисаветград*, але обласна рада не відважилася на підставі наслідків опитування офіційно порушувати перед ВР питання про затвердження такої назви і подала тільки наслідки опитування. Тоді профільний комітет ВР у січні 2016 року запропонував назву *Інгульськ* — за назвою річки (27 грудня 2015 року в центрі Кіровограда відбулася масова акція протесту проти такого перейменування), а в березні цього ж року — назву *Кропивницький*, хоча цей варіант набрав на референдумі менше 1% голосів. Так само не було запропоновано Верховній Раді за наслідками місцевого референдуму якоїсь іншої назви замість Комсомольськ, і тоді за поданням УІНП було затверджено у травні 2016 назву *Горішні Плавні* (село під такою назвою було за кілька кілометрів від майбутнього Комсомольська), що викликало нарікання з боку місцевого населення: «Ми не село, а місто!» (постала також проблема з утворенням похідних від нової назви міста прикметника та іменника на позначення його жителів).

Про розмах і спрямованість перейменувань в урбанонімії свідчать, наприклад, такі дані з кількох великих міст України. У Києві 2014 року: вулиці *Бульварно-Кудрявська, Дмитра Луценка* (замість *Воровського, Крейсера «Аврора»*), але ось протягом 2015–2017 рр. [див. також матеріал, зокрема: Гнатюк, Мельничук 2020; Малес, Дейнека 2020]: площі *Дарницька, Либідська*, проспекти *Валерія Лобановського, Степана Бандери, Романа Шухевича, Воскресенський узвіз*, вулиці *Володимира Винниченка, Євгена Коновальця, Деревлянська, Кирилівська, Павла Чубинського, Митрополита Андрія Шептицького* та ін. (замість відповідно площ *Ленінградської, Дзержинського*, проспектів *Червонозоряного, Московського, Ватутіна*, вулиць *Смирнова-Ласточкина, Юрія Коцюбинського*,

²⁷ Якщо, наприклад, українськомовна «Вікіпедія» в назвах відповідних статей подає в таких випадках тільки новозапроваджену офіційну назву, то російськомовна «Википедия» — обидва варіанти, причому спочатку той, що ним продовжує користуватися місцева адміністрація, не визнаючи перейменування, наприклад: *Краснодон / Сорокино* (укр. *Сорокине*).

Щорса, Якіра, Фрунзе, Крупської, Луначарського); ще пізніше: *вулиця Кубанської України* замість Маршала Жукова (жовтень 2018 року). У Полтаві протягом 2015–2016 рр.: вулиці *Соборності, Небесної сотні, Січових стрільців, Пилипа Орлика, Симона Петлюри, Патріарха Мстислава, В'ячеслава Чорновола, Оксани Мешко, Олеся Гончара, Раїси Кириченко, Квітки Цісик* та ін. (замість відповідно вулиць Жовтневої, Леніна, Бакинських комісарів, Паризької комуні, Артема, Карла Лібкнехта, Куйбишева, Клари Цеткін, Енгельса, Рози Люксембург та ін.). В Одесі (травень 2016 року): проспект *Небесної сотні*, вулиці *Івана Мазепи, Дмитра Донцова, Романа Шухевича, Митрополита Андрея Шептицького, Героїв Крут, Олени Теліги*, провулок *Вільгельма Габсбурга* (відомого також в Україні як Василь Вишиваний) та ін. (замість відповідно проспекту Маршала Жукова, вулиць Миколи Островського, Фурманова, Галана та ін.). Щодо кількісного виміру перейменувань, то, наприклад, у Дніпрі (на кінець 2015 року) було перейменовано понад 300 об'єктів урбанонімії; у невеликих містах: у Конотопі, наприклад, перейменовано понад 70 об'єктів: з'явилися, зокрема, вулиця і три провулки *Олександра Музичка* (грудень 2015 року — замість Щорса) — активіста «Правого сектору», більше відомого як Сашко Білий (на пропозицію новообраного міського голови — висуванця об'єднання «Свобода»); у Коростені — понад 60 (станом на квітень 2016 року); в Артемівську (Бахмуті) — понад 80. Загалом станом на початок 2018 року було перейменовано близько 52 тис. вулиць, площ, скверів і т. ін. об'єктів (за даними директора УІНП В. В'ятровича: див. УП, 10.02.2018).

У ході такого процесу масових перейменувань простежувалися й випадки повернення попередніх («радянських») назв. Так, міськрада Одеси нового складу повернула в травні 2017 року попередні назви для низки вулиць, перейменованих рік тому на виконання закону про декомунізацію, як таких, що [нібито] не підпадають під дію цього закону, зокрема: Бабушкіна, Белінського, Терешкової, проспекту Маршала Жукова, а деяким іншим перейменованим тоді надала нові назви: наприклад, вулиця *Захисників Вітчизни* (замість Романа Шухевича, а до того Ярослава Галана). Міськрада м. Баштанки Миколаївської області в травні 2017 року ухвалила повернути попередні назви кільком вулицям (за наслідками опитування думки їхніх жителів, бо попереднього опитування не проводилося), зокрема: вулицям *Небесної сотні, Підпільників ОУН* — назви *Баштанської республіки* і *Васляєва*, але районний суд за поданням органів прокуратури скасував наступного місяця це рішення як таке, що суперечить закону про декомунізацію. Харківська міська рада кілька разів протягом 2019–2021 рр. ухвалювала рішення про повернення попередньої назви проспекту Маршала Жукова замість нової назви *Петра Григоренка* (ці рішення скасовував суд). Окружний адміністративний суд Києва кілька разів протягом 2019–2021 рр. ухвалював рішення про повернення проспектам *Степана Бандери* і *Романа Шухевича* попередніх назв *Московський* і *Ватутіна*, але апеляційний суд скасовував їх.

3.4. Дерусифікація топонімії. Паралельно з декомунізацією / дерадянізацією топонімії України стала поширюватися її дерусифікація — як культурно-історичне і як нормативно-мове явище. Вона триває від самого початку 90-х років (спочатку це відбувалося переважно в загальному руслі повернення до традиційних назв), але особливо розгорнулася після початку збройної агресії РФ проти України з 2014 року і значно більшою мірою — з 2022 року після повномасштабного вторгнення військ РФ в Україну.

3.4.1. Дерусифікація топонімікону як культурно-історичне явище (у загальному руслі розгортання процесів культурно-ідеологічної деколонізації країни)²⁸ — це усу-

²⁸ Цей процес, звичайно, не обмежується фактами тільки топонімічних перейменувань в Україні (див. також, наприклад, вище в п. 1 про усунення означення *російський* у назвах різних українських закладів культури) і не закінчиться разом з ними. Російська топонімія продовжує посідати достатньо

нення / зменшення питомої ваги назв, пов'язаних з російською культурою, історією, географією (пор., наприклад: Ю. Гнаткевич. Дерусифікація Києва: концепція, напрями, засоби. — ВК, 11.10.1996), яких в Україні з царських і радянських часів налічувалася величезна кількість ²⁹ (до речі, у Москві, наприклад, так само вулиці *Богдана Хмельницького* давно вже повернуто назву *Маросейка* і немає району під назвою *Киевский*, немає готелю під назвою «Україна»). Так, ще 1991 року місту *Нестеров* повернуто його стару назву *Жовква*, у листопаді 2022 року місту *Новоград-Волинський* — назву *Звягель*. У Києві з 2016 року: замість *Московська площа* — *Деміївська площа*, *Московський проспект* — *проспект Степана Бандери*, *Московський міст* — *Північний міст*, уже немає *Московського району* (лишалася, однак, аж до осені 2022 року, *вулиця Московська*), залізнична станція «Київ-Московський» — тепер «Київ-Деміївський»; вулиця *Російська* — вулиця *Юрія Литвинського*, бійця Національної гвардії (УП, 29.07.2020); вулиця *Виборзька* — вулиця *Олекси Тихого*, вулиця *Тверська* — вулиця *Єжи Гедройця*, площа *Новоросійська* — площа *Чернігівська*; вулиця *Суворова* — вулиця *Михайла Омеляновича-Павленка*, вулиця *Кутузова* — вулиця *Генерала Алмазова* (у двох останніх випадках це військові діячі УНР), *провулок Кутузова* — *провулок Євгена Гуцала*, *проспект Космонавта Комарова* — *проспект Костянтина Михальчука*, вулиця *Пугачова* — вулиця *Академіка Ромоданова*. У Харкові: станція метро «*Московський проспект*» — «*Турбоатом*» (за назвою заводу, жовтень 2019 року). У квітні 2016 року в Закарпатській області перейменовано всі (32!) вулиці імені *Валентини Терешкової*, оскільки вона як депутат Державної думи РФ голосувала 2014 року за анексію Криму ³⁰.

З іншого боку, слід відзначити, що в урбанонімі різних регіонів України з'явилися (переважно наприкінці 80-х — на початку 90-х рр.) нові імена російських письменників, діячів культури, науки, правозахисного руху, не надто шанованих радянською владою: наприклад, вулиці *Анни Ахматової* (у Києві, Одесі), *Марини Цветаєвої* (у Києві, Луганську; у Києві 2023 року ці назви було змінено), *Володимира Висоцького* (у Києві з серпня 1987 року — це бульвар, в Одесі, у молодому місті атомників Нетішині Хмельницької області: як стверджують ініціатори, саме тут з'явилася перша у світі вулиця на його честь — ще в лютому 1987 року: див. ВЗ, 21.07.2010), *Академіка Сахарова* (у Львові, Івано-Франківську, Одесі) та ін. Станом на початок 2022 року, тобто до початку повномасштабного російського вторгнення в Україну, лишалася також значна кількість раніше

значне місце в свідомості громадян України. Пор., наприклад, як реакцію на це: «<...> Навіть кросворди, які мені потрапляють на очі, переважно про російські міста та річки. Мене обурює, навіщо нам пам'ятати назву маленького містечка чи притоки великої ріки Росії? Про інші країни нам треба знати головне. А ось про рідну Батьківщину, наші міста, села, річки та їх притоки корисно знати якнайбільше! Треба знати і наших артистів більше, ніж закордонних, наших видатних людей» (Л. Надієва, читачка, м. Одеса. — ГУ, 2.04.2010). У правописних довідниках з української мови серед географічних назв з інших країн традиційно переважають назви саме з Росії.

²⁹ Навіть якщо не брати до уваги урбанонімів, пов'язаних з радянською історією та комуністичною ідеологією, то можна навести, наприклад, у межах одного міста — Кривого Рогу цілу низку назв вулиць на зразок *Карачаєвська*, *Курильська*, *Новосибірська*, *Оренбурзька*, *Урюпінська*, *Хакаська*, *Чебоксарська*, *Челябінська*, *Чуваська* і под. (див.: Д. Федоренко, м. Кривий Ріг. Портрет нації у назвах, або Сучасні проблеми української топоніміки. — ЛУ, 30.11.2000).

³⁰ Такий напрям перейменувань наражався на критику з боку як офіційних кіл РФ, так і кіл проросійської політичної орієнтації в самій Україні, які, нагнітаючи політичну атмосферу, іменують це «русофобією», «полюванням на відьом» тощо, наприклад: «Волна переименований в Киеве, связанная с процессом декоммунизации, все больше становится похожей на охоту на ведьм. Под раздачу попал полководец Кутузов, выигравший войну у Наполеона ровно два века назад <...> Под раздачу могут попасть, например, Лев Толстой, Пушкин, а также все названия, связанные со словосочетанием “дружба народов”», «Это русофобия» (И. Касьянова. Предложили убрать русских писателей и дружбу. — Газета «Вести», м. Київ, 7.04.2016, с. 7). Див. також, наприклад: А. Абакумов. Беспам'ятство, или Специфика топонимических переименований в современной Украине. — Дон. край, 23.05.2002.

наданих назв на честь видатних діячів російської культури, науки та ін. (після 24 лютого 2022 року більшість із них уже зазнала перейменувань) — зокрема, в Києві: проспекти Юрія Гагаріна, Володимира Маяковського, вулиці Пушкінська, Льва Толстого (а також його імені площа й станція метро), Академіка Курчатова, Михайла Ломоносова та ін.; в Одесі, Херсоні — Суворовський район.

На карті України лишаються назви таких міст, як Павлоград, Маріуполь (на честь дружини імператора Павла I), Олександрія (названо 1784 року на честь Олександра, сина Павла I, майбутнього імператора Росії), Новомосковськ, багатьох сіл і селищ.

У лютому 2016 року у зв'язку з напруженим станом міждержавних відносин між Україною і РФ як країною-агресором міськрада Києва розірвала відносини побратимства з усіма російськими містами (у червні 2022 року це сталося й щодо столиці Білорусі Мінська).

Нова й значно ширша хвиля культурно-історичної дерусифікації української урбанонімії стала розгортатися під час повномасштабної російсько-української війни з кінця лютого 2022 року³¹ (у тому числі з надаванням назв, пов'язаних з появою в цей час нових знакових топонімів на карті країни: див. у пп. 3.10.1, 3.9 *Буча, Гостомель, Маріуполь, Чорнобаївка* та ін.).

Так, у Києві станом на кінець 2022 року вже було перейменовано близько 250 об'єктів, назви яких пов'язані з Росією та Білоруссю, зокрема: замість вулиць Московська, Пітерська, Ростовська, площі Амурська — відповідно *Князів Острозьких, Лондонська, Луцька, Васильківська*; замість бульвару Дружби народів (тобто народів СРСР, які допомагали відбудувати Київ після війни) — *Миколи Міхновського*; замість вулиць Пушкінська, Некрасовська, Маміна-Сибіряка, проспекту Маяковського — відповідно *Євгена Чикаленка, Івана Драча, Вічова, Червоної Калини* (вулиці з іменами відомих російських письменників можуть зникати в центрі Києва, але — в разі їх наявності — залишатися на околицях, у різний час приєднаних до міста); замість вулиць Ломоносова, Мічуріна, Академіка Курчатова — відповідно *Юлії Здановської, Морських піхотинців, Ореста Левицького*; замість вулиць Маршала Малиновського, Маршала Тимошенка, Маршала Якубовського — відповідно *Героїв полку «Азов», Левка Лук'яненка, Героїв Маріуполя*; замість площі Героїв Великої Вітчизняної війни, проспекту Героїв Сталінграда — відповідно *Наводницька, Володимира Івасюка*; замість проспекту Мінський — *Литовський* (станом на кінець 2023 року лишилися, однак, станція метро «Мінська», вулиця Білоруська); Сквер споріднених міст на честь дружби Києва і Москви перейменовано на сквер *Героїв Маріуполя*. Протягом 2023 року перейменування в Києві продовжувалися: зокрема, замість площі Перемоги, проспекту Перемоги, Брест-Литовського шосе, проспекту Юрія Гагаріна, площі Льва Толстого — відповідно площа *Галицька* (відновлення старої назви), проспект *Берестейський, Берестейське шосе, Георгія Каденюка, Українських героїв*, замість вулиць Льва Толстого, Тургенєвської — відповідно *Гетьмана Павла Скоропадського, Олександра Кониського*. Станції Київського метрополітену «Дружби народів» і «Площа Льва Толстого» перейменовано, за результатами голосування киян, відповідно на *«Звіринецька»* і *«Площа*

³¹ За результатами опитування, проведеного в січні 2023 року фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва на всій Україні (крім територій, тимчасово не підконтрольних українській владі), більшість опитаних (близько 59%) підтримують перейменування топонімів, пов'язаних з РФ, СРСР, Російською імперією; водночас у всіх регіонах, крім Заходу, значна частина респондентів (від 20 до 28%) виявляє байдужість до цього питання. (Ще в 2020 р. перейменування топонімів видавалося дуже спірним питанням, лише на Заході переважала його підтримка; тоді йшлося тільки про декомунізацію назв.) Існує кореляція між ставленням до цього питання і мовою повсякденного спілкування респондентів: серед українськомовних 67% підтримують і лише 7% виступають проти, тоді як серед російськомовних за перейменування висловилися 38%, а 30% — проти (див.: УП, 21.01.2023).

Українських героїв». Київський парк імені О. С. Пушкіна перейменовано на парк імені Івана Багряного.

У Львові в межах цієї ономастичної кампанії протягом 2022 року було перейменовано близько 50 вулиць і провулків: наприклад, замість вулиць Дагестанська, Карла Брюллова, Льва Толстого — *Гостомельська, Ірини Калинець, Кардинала Гузара*. У Дніпрі 2022 року — понад 110 об'єктів: з'явилися, зокрема, вулиці *«Азовсталі», Морської піхоти, Бучанська, Гостомельська, Ірпінська, Чорнобаївська*; у центрі міста замість проспекту Пушкіна — *Лесі Українки*, замість вулиці Шмідта — *Степана Бандери*; озеро Московське — плесо *Ломівське* (від Ломівка); у травні 2023 року — ще 7 вулиць: скасовано назви вулиць Бородінська, Камчатська, Чебоксарська, Леваневського, Маршала Малиновського; у серпні 2023 року — ще понад 20 об'єктів: вулиця Артюшенка — *Вільного козацтва*, вулиця Одоєвського — *Академіка Кримського* та ін. У Вінниці 2022 р. — близько 50 (з них 6 вулиць — на вшанування пам'яті місцевих жителів, що загинули в боях з російськими окупантами), зокрема замість вулиці Льва Толстого — *Степана Бандери*. В Івано-Франківську 2022 р. — 25 вулиць: замість імен Герцена, Добролюбова, Достоєвського, Короленка, Лермонтова, Некрасова, Толстого, Чехова, Глінки, Макаренка, Менделєєва, Рєпіна, Академіка Сахарова та ін. — *Героїв Маріуполя, Героїв Харкова, Героїв Чернігова* та ін., вулиці на честь військовиків УПА, українських акторів та ін. У Кропивницькому 2022 р. — понад 20 об'єктів: наприклад, замість вулиць Алтайська, Байкальська, Інтернаціональна (це ще в межах попередньої кампанії деколонізації назв), Радищева, Пушкіна, Генерала Родімцева — *Бородянська, Ірпінська, Євгена Коновальця, Отамана Гордієнка, Миколи Садовського, Героїв Маріуполя*. У Харкові та Одесі перейменування в цьому напрямі просувалися повільніше. Так, у Харкові замість проспект *Московський*, район *Московський* — проспект *Героїв Харкова*, район *Салтівський*, замість *Бєлгородське шосе* — *Харківське шосе*; у травні 2022 року Харків в односторонньому порядку розірвав відносини побратимства з усіма російськими містами; у червні 2023 року міський парк імені Горького перейменовано на *Центральний парк культури і відпочинку*. Але в січні 2024 року було перейменовано відразу 65 об'єктів міської топонімії (це рішення міської ради стало, безперечно, й відповіддю на постійні масові ракетні та артилерійські обстріли Харкова російською стороною), у тому числі замість вулиця *Пушкінська* (одна з центральних вулиць міста) — вулиця *Григорія Сковороди*. У Херсоні після звільнення його в листопаді 2023 року від російської окупації: вулиця *Московська* — *Студентська*, вулиця *Потьомкінська* — *Михайла Грушевського*, площа 200-річчя Херсона — *Збройних сил України*, площа 40-річчя Перемоги — *Нескорених*. В Ізмаїлі: замість, зокрема, проспекту Суворова (головний проспект міста) — проспект *Незалежності*, вулиця *Московська* — *Захисників України*; на карті міста вже з'явилися площа *Героїв Крут*, вулиці *Симона Петлюри, Джохара Дудаєва* (замість відповідно площі *Революції*, вулиць Суворова, Пушкінської, Тургенєва).

Щодо зміни назв, пов'язаних з особами — громадянами Росії, які свого часу перебували в опозиції до політичного режиму в СРСР, могли прийматися компромісні рішення: так, після перейменування в Івано-Франківську вулиці *Академіка Сахарова* на *Української перемоги* стали лунати протести проти цього, наслідком чого став поділ цієї вулиці на дві — одну з попередньою, а іншу з новою назвою; у Дрогобичі поряд з вулицями Некрасова, Пушкіна, Толстого, Чехова та ін. було перейменовано й вулицю *Академіка Сахарова*, але її назву передали колишній вулиці Некрасова.

У березні 2023 року Верховна Рада ухвалила закон «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії» (підписаний Президентом України 21 квітня), який забороняє надавати географічним об'єктам в Україні назви, що звеличують, увіковічують, пропагують або символізують Росію як державу-окупанта. Згідно з законом, нові назви також не можуть символізувати визначні,

пам'ятні, історичні та культурні місця РФ, її міста, дати, події, її діячів, які здійснювали військову агресію проти України та інших суверенних країн (див.: ГУ, 27.04.2023).

3.4.2. Дерусифікація топонімікону як нормативно-мовне явище — це усунення з нього лексичних, фонетичних, морфологічних і словотвірних слідів російської мови. Наприклад, у назвах міст: замість *Ровно* — *Рівне* (див. п. 3.1), порт *Южный* — *Південний* (квітень 2019 року); в урбанонімії — наприклад, у Києві (2018 рік): вулиця *Лагерна* — *Табірна*, провулок *Овражный* — *Яровий*, вулиця *Огуречна* — *Огіркова*, провулок *Инсидентівський* — *Инсидентівський* та ін.

Проте лишається ще багато назв населених пунктів і ще більше урбанонімів з виразними ознаками російської мови, наприклад: міста *Первомайськ*, *Северодонецьк* (див. 3.1)³², *Южноукраїнськ*, *Южне*, селище міського типу *Степногірськ* (Запорізька область), села з назвами *Майське*, *Первомайське*, *Приют*, *Удобне*, особливо в Криму (унаслідок серії перейменувань після виселення 1944 року кримських татар) і на Донбасі: *Армянськ*, *Красноперекопськ*, *Ізобільне*, *Ізумрудне*, *Лучисте*, *Опитне*, *Победа*, *Серноводське*, *Трьохізбенка*, *Уютне*, *Хрустальне* та ін.; вулиці *Опитна*, *Уютна* (Полтава) та ін.

3.5. Ремотивація ойконімів та урбанонімів як один зі способів їх збереження (консервації) (див. також у п. 1 аналогічні тенденції новітньої доби щодо перейменувань підприємств). В арсеналі аргументів на користь консервації тієї чи іншої назви або ж, навпаки, на підтримку запровадження (у тому числі відновлення) якоїсь іншої назви на зміну тій, що існувала досі, з'явився й такий, як апелювання до [нібито] наявності в основі відповідного найменування зовсім іншої семантико-словотвірної мотивації — не тієї, як про це звичайно гадають. До цього способу вже неодноразово вдавалися як ті чи інші кола місцевого населення, так і органи влади на місцях, змушені реагувати, з одного боку, на відповідні настрої в місцевих громадах, а з другого, — на настанови державної влади. Це звичайно зміна мотивації назви з виведенням її походження ніби на честь інших осіб з такими самими прізвищами (іменами).

Так, у тривалих дискусіях протягом 1990-х — початку 2000-х років навколо проблем перейменування обласних центрів Кіровоград і Дніпропетровськ (див. далі п. 3.6) з-поміж варіантів перейменування першого з них найчастіше висували його першу назву ще царських часів *Єлисаветград*, однак нерідко з наголошуванням на виведенні її ще в той час не від імені тодішньої російської цариці Єлисавети, а від найменування фортеці святої Єлисавети, закладеної спочатку на цьому місці й названої на честь біблійної матері Івана Хрестителя. Щодо можливого перейменування другого з цих міст, то прихильники зміни назви також найчастіше закликали до відновлення назви *Катеринослав* і також нерідко апелюючи при цьому до іншої її мотивації, виводячи її від імені не тодішньої російської імператриці, а святої Єкатерини (див. про це, наприклад: Сл. Пр., 22.09.2005, с. 4). Але й прихильники збереження назви цього міста радянського часу не розгубилися й також узяли на озброєння Святе Письмо, вказуючи, що в основу другого її компонента покладено не прізвище Г. І. Петровського, а ім'я патрона міста святого апостола Петра (саме так, наприклад, вирішила питання про «декомунізацію» назви міста міська рада 29 грудня 2015 року, перейменувавши його на... Дніпропетровськ, але зі зміною мотивації назви).

Голова міськради Іллічівська, виступаючи проти зміни назви міста на виконання «закону про декомунізацію назв», заявляв, що місто назване на честь не Володимира Ілліча Леніна, а святого пророка Іллі. Міська рада м. Дмитров запропонувала виводити

³² В «Українських правописах» 1990 і 1993 рр. було запроваджено написання міста *Сіверсько-донецьк* замість офіційно прийнятої нині *Северодонецьк*, але для повноправної реалізації такого кроку має бути, як відомо, відповідна ухвала Верховної Ради.

його назву від святого Дмитрія Ростовського. Міська рада м. Красний Лиман Донецької області (до 1939 року і з кінця 2015 року — Лиман) у жовтні 2015 року проголосувала за збереження наявної назви, апелюючи, зокрема, до того, що слово *красний* має також значення «красивий, гарний». Міська рада Комсомольська Полтавської області, не бажаючи його перейменувати на виконання «закону про декомунізацію», запропонувала як можливий вихід із ситуації по-новому розшифровувати назву міста: «КОлектив Молодих СОціально МОтивованих Людей — Справжніх Козаків». У Харкові за рішенням міськради в лютому 2016 року з-поміж кількох перейменованих районів міста (*Індустріальний, Холодногірський, Шевченківський* замість відповідно Орджонікідзевський, Ленінський, Дзержинський) лишили спочатку не перейменованим *Фрунзенський*, але вже з виведенням його назви не від самого М. В. Фрунзе, а від його сина Тимура Фрунзе — уродженця Харкова, льотчика, який загинув під час Другої світової війни, хоча останній за своїм «суспільно-історичним значенням», безперечно, зовсім не являв собою такої фігури, як його батько (з травня 2016 року це Немишлянський район). Вулиця *Довнар-Запольського* в Києві, названа свого часу на честь В. М. Довнар-Запольського (уродженця Києва й одного з керівників боротьби за становлення радянської влади в цьому місті), продовжує зберігати цю назву й після її «декомунізації», але вже як така, що найменована на честь етнографа Митрофана Довнар-Запольського — батька названого революціонера. У Києві лишився також проспект *Правди*, названий свого часу на честь центрального друкованого органу тодішньої КППС газети «Правда», але знов-таки з наголошуванням тепер на іншій семантичній мотивації цієї назви.

3.6. Тематичні та ідеологічні орієнтири / напрями перейменувань. У загальному масиві наданих нових назв у сфері урбанонімії виявляються, з одного боку, ідеологічно нейтральні топоніми на зразок вулиць *Центральної, Енергетиків* або *Хіміків, Політехнічної, Садової* або *Абрикосової, Тополиної* і т. ін. (наприклад, в Умані з 2022 року в руслі політики дерусифікації топонімії: вулиця *Туристів* замість Пушкіна), а також урбаноніми з місцевим «прив'язуванням»: замість *площа Леніна* в центрі Запоріжжя — *Запорізька площа*, замість *Белгородське шосе* в Харкові — *Харківське шосе*), а з другого, — топоніми, марковані вже в нових ідеологічних парадигмах (на противагу попереднім комуністичній, радянській та проросійській).

Найбільш нейтральним з-поміж нових ідеологізованих орієнтирів номінації можна визнати повернення (відновлення) у сфері урбанонімії попередніх (історичних) назв загальнорелігійної тематики (значно рідше це надавання цілковито нових назв) — з означеннями *Соборна, Соборний* (у центральних частинах міст колишньої підросійської частини України — замість Радянська, Леніна і т. ін., хоча соборів тут у багатьох із них з радянського часу вже не збереглося): *площа / майдан* (наприклад, у Бердичеві, Дніпрі, Житомирі, Запоріжжі, Кам'янці-Подільському, Мелітополі, Миколаєві, Одесі, Павлограді, Полтаві, Черкасах та в низці інших міст), *вулиця* (у Вінниці, Маріуполі, Рівному, Сумах та ін.), *проспект* (у Запоріжжі, Олександрії; *Соборна площа* в Чернівцях, названа так на початку 90-х замість Радянська — це нова, а не відновлена назва); *Православна набережна* (в Ужгороді) — замість *Московська набережна*; з іменами святих православної і греко-католицької церкви: *вулиця святого Миколая* (наприклад, у Запоріжжі, Барі, Бучачі, у Чорноморську — проспект), *вулиця Андрія Первозваного* (у Вінниці; у Києві — площа: це нова назва), *вулиця святого Юра* (у Львові, Дрогобичі); з іменем одного з глав римо-католицької церкви: *вулиця Іоанна Павла II* (у Києві), *Святого Йоана Павла II* (у Житомирі), *проспект Івана Павла II* (у Львові).

Серед перейменувань об'єктів урбанонімії з метою увічнення явищ та осіб, пов'язаних з українським національним рухом і боротьбою за українську державність, слід насамперед відзначити групи назв (до 2014 року — передусім у Центральному та Західному регіонах):

— з компонентами *Незалежності, Соборності, Злуки* (у формі род. в.): *майдан Незалежності* в Києві (із серпня 1991 року) і за цим зразком — *майдани / площі Незалежності* в інших містах країни, це переважно головні площі міст (в Івано-Франківську, Рівному, Вінниці, Хмельницькому, Сумах, Харкові та ін.), *вулиці Незалежності, бульвари Незалежності* (у Рівному, Івано-Франківську, Броварах, Калуші та ін.), *проспект Незалежності* (у Житомирі, Харкові, Чернівцях та ін., в Ізмаїлі — з 2022 року), а також *монумент Незалежності* в Києві (із серпня 2001 року); з компонентом *1 грудня: вулиця 1 грудня* (на відзначення референдуму 1.12.1991 р.); *площа Соборності* (у Києві, Львові, Житомирі, Полтаві, Умані та ін.), *вулиця Соборності* (у Києві, Полтаві, Луцьку, Кривому Розі та ін.), *проспект Соборності* (у Києві, Луцьку); *площа Злуки* (у Луцьку, Дрогобичі), *проспект Злуки* (у Тернополі), *вулиця Злуки* (у Тернополі, Дрогобичі), *парк Злуки* (у Стрию);

— на вшанування визначних діячів українського національно-визвольного руху, відповідних подій та їхніх учасників: *вулиці (площі, проспекти та ін.) імені Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Пилипа Орлика, Михайла Грушевського, Симона Петлюри, Володимира Винниченка, Євгена Коновальця, Степана Бандери, Романа Шухевича* (а також *Генерала Шухевича, Генерала Чупринки*), *рідше Дмитра Донцова* (у Львові, Житомирі, Дніпрі, Мелітополі, Херсоні, Одесі), *Андрія Мельника* (у Львові, Рівному, Києві та ін.) та ін.; *вулиця Героїв Крут, бульвар Героїв Крут* (у Чернівцях, Слов'янську); *вулиця Січових Стрільців* (уже в багатьох містах), *майдан Січових Стрільців* (у Трускавці є майдан і вулиця під такою назвою); *вулиці Героїв Холодного Яру* (у Черкасах та ін.), *Холодний Яр* (у Чернігові), *Холодноярська* (у Дніпрі, Кропивницькому, Чигирині та ін.), *майдан Холодноярський* (у Полтаві).

Точкою найбільш напруженого зіткнення думок «за» і «проти» стало питання про відзначення в урбанонімії, як і в монументальній пропаганді, особи *Степана Бандери* — цього найодіознішого діяча українського національно-визвольного руху в офіційній ідеології радянської доби й сучасної РФ, який сприймається тепер у широких колах в Україні як утілення, ключовий символ безкомпромісного боріння за українську державність. Увіковічення пам'яті цього діяча розпочалося ще від початку 90-х років насамперед у населених пунктах Галичини (це назви вулиць у різних містах, площа і проспект у Тернополі та ін., а також пам'ятники, меморіальні дошки) і в м. Рівному з поступовим поширенням на Волинську область (назва вулиці в Луцьку з 2008 року), але особливо активізувалося з 2015 року, охопивши вже весь Західний регіон і Правобережжя й просуючись до Центру країни з виходом на Лівобережжя й навіть на Південний Схід (вулиці в Борисполі, Броварах, Сумах, з 2022 року в Дніпрі, Ізюмі)³³. «Бандеризація» української урбанонімії стрімко активізувалася значною мірою, безперечно, на хвилі загальної національної мобілізації перед зовнішньою загрозою з боку РФ, як необхідність згуртування навколо певного військово-політичного державницького символу України, причому символу саме в сучасних вимірах (у вимірах ХХ століття), бо атрибутики української середньовічної козаччини, яка була актуалізована, зокрема, в часи Української революції 1917–1921 рр., виявляється тут уже замало. Особливо показово це виявилось насамперед на прикладі перейменування Московського проспекту в Києві на *проспект імені Степана Бандери*. Однак, наприклад, у Полтаві в цей же період після начебто вже досягнутої згоди на рівні міської влади про надання одній з вулиць міста імені Бандери цього так і не було зроблено, а в Кременчуці замість обіцяної місцевою

³³ Пор. також ще до цього: «Дві гірські вершини Грузії неподалік містечка Казбегі назвали іменами українців. Безіменні гори торік підкорила група львівських альпіністів. За традицією, першовідкривачі можуть присвоювати їм імена» — це *гора Степана Бандери* і *гора Митрополита Андрея Шептицького* (О. Швед. Гора Бандери буде на всіх картах світу. — ГПУ, 29.10.2013, с. 2); у цьому ж регіоні є вже також *гора Романа Шухевича*.

владою вулиці обмежилися наданням цього імені провулку. У Мукачеві новопереіменовані 2016 року вулиці Степана Бандери і Романа Шухевича наступного, 2017 року було знову перейменовано на Любомира Гузара і Андрея Шептицького. Активне громадське обговорення питання про увіковічнення в урбанонімії міста імені Бандери тривало в 2015–2016 рр. у Дніпрі, але міська влада тоді не пішла на це (хоча на карті міста з'явилися вулиці Євгена Коновальця, Дмитра Донцова, Романа Шухевича). Але вже 2022 року ім'я Степана Бандери з'явилося в міському ландшафті Дніпра, Вінниці, Ізюма (див. вище п. 3.4.1).

Особливу увагу приковують до себе поки що поодинокі факти творення урбанонімів на честь українських військових формувань періоду Другої світової війни, що в той чи інший спосіб входили до складу німецької армії: *вулиця Вояків дивізії «Галичина»* (у Тернополі з 2003 року); *вулиця Вояків батальйону «Нахтігаль»* (у с. Райлів Стрийського району на Львівщині) — таку назву (замість *вулиці Миру* — назви, що «звучить надто по-радянському»), як неохвально-іронічно прокоментував цей факт один з каналів українського телебачення: ТВі, «Сьогодні», 14.10.2011) прийняла місцева сільрада на пропозицію районної організації Всеукраїнського об'єднання «Свобода», однак (очевидно, після виникнення нездорового ажіотажу навколо цього факту) голова сільради наклав вето на це рішення (див.: Втихомирення батальйону «Нахтігаль»: У селі на Львівщині дали задній хід — вулицю Миру не будуть перейменовувати. — УМ, 18.10.2011, с. 3); є вже вулиці імені *Володимира Кубійовича* — одного з організаторів дивізії «Галичина» (у Львові, Івано-Франківську);

— на відзначення заслуг колишніх радянських, переважно українських, дисидентів, борців з режимом останніх десятиліть існування СРСР: *вулиці Андрія Сахарова* (Львів, Дрогобич), *Генерала Григоренка*, *Левка Лук'яненка* (у Львові, Хмельницькому, Вінниці, у Чернігові це проспект), *Валерія Марченка*, *Оксани Мешко* та ін. Особливо це стосується постаті В. Чорновола (це також політичний діяч уже нової України — голова Народного руху України, голова Львівської обласної ради на початку 90-х років, народний депутат України кількох скликань): вулиці, а також проспекти, площі імені *В'ячеслава Чорновола* після його загибелі 1999 року (спочатку в містах Галичини, пізніше — в Луцьку, Хмельницькому, Полтаві, Києві та ін.);

— на відзначення певних переломних подій уже доби незалежності та вшанування їхніх учасників — відомої акції протесту кінця 2004 року: *вулиця Помаранчевої революції* (у Калуші, Старому Самборі та ін.), ще більш відомої й героїчної акції протесту кінця 2013 — початку 2014 рр.: *вулиця Революції гідності* (у Полтаві), *площа Героїв Майдану* (у Луцьку, Вінниці, Кропивницькому — замість Кірова, Дніпрі — замість Леніна та ін.), *вулиця Героїв Майдану* (у Львові, Тернополі, Чернівцях, Хмельницькому, Черкасах та ін.), *площа Героїв Євромайдану* (у Тернополі); *вулиця Небесної сотні* (у Житомирі, Полтаві, Херсоні, Конотопі та ін.), *майдан / площа Небесної сотні* (у Вінниці та ін.), *алея Героїв Небесної сотні* (у Києві), *проспект Героїв Небесної сотні* (у Кам'янці-Подільському, Краматорську, Сумах та ін., в Одесі — замість Маршала Жукова), *майдан / площа Героїв Небесної сотні* (у Харкові, Чернігові, Сквири та ін.);

— на вшанування учасників боротьби проти військової агресії Російської Федерації — з весни 2014 року: *вулиця Героїв АТО* (у Хмельницькому, Полтаві, Жмеринці, Кривому Розі та ін.); *Героїв України: вулиця* (у Бердичеві, Краматорську, Кременчуці, Кропивницькому, Мелітополі та ін.), *площа / майдан* (у Запоріжжі, Калуші, Коломиї, Кривому Розі, Херсоні та ін.), *проспект* (у Миколаєві); *вулиця Добровольчих батальйонів* (у Києві, Черкасах, Житомирі, Запоріжжі та ін.); *вулиця Генерала Кульчицького* (у Дніпрі, Кропивницькому, Коростені, Києві та ін.); після 24 лютого 2022 року: з одного боку, на вшанування українських воїнів, учасників боротьби проти повномасштабного вторгнення російських військ в Україну: *вулиця Героїв Маріуполя* (в Івано-Франківську, Кропивницькому, Львові, Хмельницькому, Чернігові та ін.), *Героїв полку*

«Азов» (Київ), Героїв «Азовсталі» (Дніпро), проспект Героїв Харкова (Харків), вулиця Морської піхоти (Дніпро), площа Українських героїв (Київ; це також і станція Київського метрополітену); це також вулиця Чорнобаївська (у Дніпрі, Кропивницькому, Львові, Покрові Дніпропетровської області та ін.) — від назви с. Чорнобаївка — місця розташування Херсонського військового аеродрому (див. далі п. 3.9); з другого боку, у формі відойконімних прикметників — на вшанування жертв масових убивств цивільного населення в різних населених пунктах України, тимчасово окупованих російськими військами: вулиці *Бородянська, Бучанська, Ворзельська, Гостомельська, Ірпінська* (від назв міст Київської області), *Дебальцівська, Краматорська* (у Дніпрі, Кропивницькому та ін.). У різних містах з'явилася вулиця *Захисників України*: у Львові, Маріуполі (тут це проспект), Олександрії, Покровську, Смілі, Чернігові та ін. (у 2016–2021 рр.), в Ізмаїлі, Тернополі та ін. (у 2022 р.). Це також урбаноніми з конкретними іменами загиблих у цій боротьбі (переважно в місцях їхнього народження / проживання).

В оновленому й значно розширеному наборі персонажів вітчизняної історії — ще від періоду Русі: вулиці *Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Княгині Ольги* та ін. — помітне місце посідають також назви тематичного ряду, пов'язаного з добою козаччини: вулиця *Гетьмана Сагайдачного, Івана Виговського, Івана Сірка, Костя Гордієнка, Данила Апостола* та ін. На регіональному рівні увагу приділяють також місцевим діячам періоду Української революції 1917–1921 рр.: вулиця *Нестора Махна* (у Гуляйполі, Дніпрі), вулиця *Отаманів Соколовських* (Житомир). Ім'я знаменитої українки Роксолани (Насті Лісовської), улюбленої дружини султана Оттоманської імперії Сулеймана I: *площа* або вулиця *Роксолани (Роксоляни)* — мають тепер об'єкти урбанонімії не тільки в Рогатині, звідки вона родом (замість площі Леніна), а й у Трускавці, Ковелі, навіть у Дніпрі (у Львові — це вулиця *Роксоляни*).

Досить широко тепер представлені в урбаніміконі також імена діячів української культури, письменників, не надто толерованих або й прямо замовчуваних у радянський час, наприклад: *проспект Дмитра Яворницького* (головний проспект Дніпра — замість Карла Маркса), вулиці *Михайла Драгоманова, Бориса Грінченка, Федора Вовка, Євгена Маланюка, Василя Стуса, Василя Симоненка* та багатьох ін.

В оновленому урбаніміконі України з'явилися також імена громадян РФ — політичних опонентів сучасної офіційної Росії: вулиця *Джохара Дудаєва* (в Івано-Франківську, Львові, Хмельницькому, Ізмаїлі), *сквер імені Бориса Немцова*, убитого 2015 року в Москві російського опозиційного політика (недалеко від посольства РФ у Києві).

У плані відновлення історичних назв проблематичним лишається питання про повернення найменувань, що виразно асоціюються хоч і з дорадянською, але також не «українською» добою — періодами російського (царського), а в Західному регіоні — також польського, угорського, румунського домінування (за наявності в національній топонімії хронологічних нашарувань різних рівнів, що співвідносяться з різними періодами політичної і, як наслідок, культурно-мовної залежності від суміжних держав, Україна відрізняється на постсоціалістичному просторі, наприклад, від сусідніх Росії або Польщі, для яких названа проблема не актуальна, за винятком хіба що новоприєднаних Калінінградської області РФ та польських північно-західних земель). Так, у Львівській області й досі лишаються назви м. *Червоноград*³⁴ — до 1951 року *Кристинопіль*, названий так свого часу на честь дружини польського магната Потоцького (пор., однак, відновлення на початку 1990-х років назв міст *Жовква* і *Радивилів*, чому не завадила їхня мотивованість відповідно від прізвища гетьмана С. Жолкевського та імені магната Рад-

³⁴ Хоча існують спроби виведення семантичної мотивації цієї назви від давньої назви регіону *Червона Русь* (див.: Янко 1998, с. 382), у її основу все ж покладено розуміння *червоний* як «революційний; радянський» (див. у цього ж автора: Янко 1973, с. 159).

зівілла), у Харківській області — м. *Красноград* (колишній *Костянтиноград*, названий так 1784 року на честь російського цесаревича Костянтина).

Найвідомішими в цьому плані стали історії з перейменуванням двох обласних центрів України, названих свого часу на честь радянських «вождів», — Дніпропетровська (місто було назване на честь Г. І. Петровського) і Кіровограда (див. про це також вище в п. 3.5). Ініціатори заміни назви першого з цих міст постійно пропонували не останню з його попередніх назв *Катеринослав* (до 1926 року), а *Січеслав* (*Січеслав* / *Січослав* — назва, що також реально існувала, хоча й не була офіційно затверджена, у 1918–1919 рр.)³⁵. Однак їхні опоненти так само наполегливо обстоювали доцільність повернення саме назви царської доби, причому не тільки прямо з апелюванням до найтривалішої традиції її вживання та до історичної ролі цариці Катерини II в колонізації цього краю, а отже, й сучасної Південної України (див., наприклад: Н. Муравьева. Герой Украины — Екатерина II. — Новая газета : Пресс-еженедельник Украины и Российской Федерации, м. Дніпропетровськ, 1995, № 43; під рубрикою «Великие имена»), а й дипломатичніше — з апелюванням до можливої іншої, за їхнім твердженням, її мотивації, яка нібито була покладена в її основу, виводячи її від імені не російської імператриці, а святої Єкатери́ни (див. про це, наприклад: Сл. Пр., 22. 09. 2005, с. 4). Прихильники перейменування Кіровограда поділилися на два табори. Одні з них пропонували назви, створювані ними ж самими: *Златопіль* [див., зокрема: Пономарів 1999: 119], *Золоте Поле*, *Ігульськ*, *Степоград*, *Скіфопіль* (останнє — пропозиція письменника Сергія Плачинди), а також *Українськ*, *Шевченко* та ін., інші ж — найменування цього міста саме царських часів *Єлисаветград*, однак з наголошуванням на виведенні його не від імені тодішньої російської цариці Єлисавети, а від назви фортеці святої Єлис(з)авети, закладеної спочатку 1754 року на цьому місці, — небесної покровительки названої цариці. Ось, наприклад, деякі відгуки на останню з цих пропозицій у ЗМІ: «Той аргумент, що місто було назване на честь Св. Єлисавети, а не російської імператриці Єлисавети Петрівни, — це лукавство» (Кіровоград — Єлисаветград: дилема чи безглуздя. — Газета «Самостійна Україна», 11.03.2004); «Місцева патріотична громадськість не надто тішиться з можливої зміни російсько-комуністичного “Кіровоград” на російсько-царське “Єлисаветград”» (О. Снігур. Комуниці, цариця і козаки: Кіровоград утретє вирішує, чи повертати собі стару назву. — УМ, 23.03.2010).

Джерелом незгод і протестів з боку кіл української національно-державницької орієнтації ставали також факти або спроби надання нових чи відновлення старих назв в урбанонімії населених пунктів насамперед Південно-Східного регіону на честь осіб і подій, що сприймаються як пов'язані з імперською політикою російського (царського) і радянського режимів. У містах колишньої «Новоросії» — це насамперед протести проти увічнення пам'яті Катерини II та її вельмож (так, в Одесі з'явилася *Катерининська площа*, у Дніпропетровську — *Катеринославський бульвар*, його називають також *Катерининський*, у Херсоні — *Потьомкінська вулиця*), у Севастополі були протести проти найменування площі ім. 300-річчя Російського флоту (1996 рік). Наприклад: «Місяць тому Одеський міськвиконком шокував виборців безпрецедентною ухвалою [ідеться про вже згадувані вище заходи міськради Одеси щодо усунення символів радянського режиму та відновлення історичних назв. — О. Т.] — відновити в облцентрі незалежної України пам'ятник російській цариці Катерині II <...> За які, власне, заслуги перед українським народом, перед одеситами <...>? Заради чого, зокрема, позбавлено Одесу вулиці Короленка і перейменовано її в Софіївську (так звали дочку фаворитки царя Олександра I Нарішкіної)? Відновлено Лідерсівський бульвар — невже за заслуги цар-

³⁵ У колах української національної орієнтації регіону що назву — як неофіційну — уже стали вживати, наприклад: «Звітує *Січеславщина*. 19 жовтня в м. *Січеславі*, що носить поки що малозрозумілу назву Дніпропетровськ, відбувся збір обласного осередку ОУН» (О. Вечір. — УС, 14. 11. 1996). Газета обласної організації «Просвіти» має назву «*Січеславський край*».

ського генерала-ката, що в 1831 і 1861 роках топив у крові антиімперські польські повстання? <...> Миськвиконком ухвалює перейменувати на Катерининську площу Потьомкінців і забрати "з очей подалі" монумент Потьомкінцям, розчищаючи в центрі Одеси місце для скульптурного ансамблю Катерини II. <...> Постає питання: чи можна відроджувати цивілізовану Одесу, беручи за точку відліку й ідеал державне життя Російської імперії, нав'язуючи ці вельми сумнівної якості цінності співгромадянам?» (Чим бавляться в Одесі? Президенту України Леоніду Кучмі: звернення 25 громадсько-політичних організацій м. Одеси. — МУ, 20.07.1995); «— Перейменування вулиці Леніна в Соборну — позитивне рішення. Можна сказати, що нарешті в Херсоні історична справедливість перемогла. Але навіщо вулицю Карла Маркса називати Потьомкінською? — обурюється в коментарі "Дню" голова Херсонської обласної організації Національної спілки письменників України Василь Загороднюк. — У нормальному місті незалежної країни таких тенденцій не має бути. В Херсоні є пам'ятник Потьомкіну, є Потьомкінський сквер. Невже мало?» (Від Карла Маркса до... Потьомкіна. — Д, 28.09.2012, с. 2) ³⁶. Щодо найменувань міських об'єктів іменами відомих постатей уже радянської історії, то висловлювалися протести, зокрема, проти появи на карті Харкова 1990 року ще на хвилі загальнодемократичних реформ імені Г. К. Жукова (*вулиця Маршала Жукова* — замість Стадіонна і однойменна станція метро), проти увічнення пам'яті Л. І. Брежнєва (у Дніпродзержинську 2006 року до 100-річчя від дня народження цього діяча його ім'ям назвали одну з вулиць і парк).

Хоча назви об'єктів міської топонімії, цілком однозначно пов'язувані з добою царату, в разі перейменувань тепер здебільшого не повертають, надаючи їм цілком нові найменування (так, у Києві: вулиця *Миколаївська*, названа так свого часу на честь імператора Миколи II, — у радянський час: *Карла Маркса* — тепер *Архітектора Городецького*; вулиця *Олександрівська*, названа так на честь імператора Олександра I, — у радянський час: *Революції, Кірова* — тепер *Михайла Грушевського*), факти такого повернення також відомі, наприклад: вулиця *Леніна* — *Дворцова* в Кропивницькому, 2012 р. (була названа так свого часу на честь царя Миколи I, який спинявся тут); вулиця *Петра Великого* — *Дворянська* в Одесі, 1995 р. Миська клінічна лікарня *імені Жовтневої революції* м. Києва (розмовна назва «Жовтнева лікарня») тепер має назву *Центральна міська клінічна лікарня м. Києва* (але, за постановою міськради від 2007 року, це також *Олександрівська* клінічна лікарня: їй повернуто історичну назву на честь цесаревича Олександра — майбутнього царя Олександра III).

Подібні закиди органам місцевої влади, але вже щодо відновлення іншого дорадянського шару урбанонімії висловлюються в колишньому підугорському (а також підавстрійському і підчехословацькому) регіоні Україні: «<...> Власна назва повинна відповідати мові більшості населення регіону. На даний момент угорці становлять невелику частину мешканців обласного центру [Ужгорода. — *О. Т.*], а на карті міста в очах рябито від угорських назв. <...> Характерно, що самі угорці <...>, коли розмовляють по-українськи чи по-російськи, вживають не угорські варіанти топонімів — ті самі вилучувані на урядовому рівні з ужитку *Струмківка, Петрово, Дяково* та ін.» (Н. Кушко. Назви вулиць: орієнтир чи засіб дезінформації? — Газета «Ратуша», м. Ужгород, 20.09.1997); «<...> подекуди так вестернізують місцевий урбанімікон, що це нагадує колишніх коло-

³⁶ Як свідчив колишній співголова комісії з перейменувань при Київській міськраді (початок 90-х років), «головними принципами в роботі нашої комісії вважалися: 1) відновлення первісних назв, бо в сучасному обличчі древнього Києва мусять бути топонімічно відбиті всі його часові „шари“; 2) вилучення одіозних комуно-імперських найменувань. Частина членів комісії, проте, не була вільною від абсолютизації першого принципу, і нам нелегко вдалося переконувати, що відновлювати „царсько-російське“ обличчя Києва <...> зонайменше нелогічно для справжніх господарів України і її столиці. <...> Дуже наполягали прихильники „суцільної реставрації“, щоб колишня вул. Леніна стала, як у часи Романових, *Фундуклеївською*» (В. Дончик. — СіЧ, 1996, № 11–12, с. 90).

нізаторів: у Закарпатті замість комуністичних символів з'явилися вулиці з іменами інших колонізаторів — чеських, угорських, наприклад, імені Графа Шенборна» (Т. Бурлака. Коли ж обурить українця чужий бур'ян? — УУ, 2005, № 3–4, с. 41; див. також, наприклад: В. Ільницький, м. Ужгород. Монумент розбрату. — Д, 7.07.2011; В. Ільницький. Правами нацменшин зловживати не варто. — Д, 16.09.2011); «Вестернізація закарпатської урбанізації — це присвоєння вулицям та площам закарпатських міст та сіл власних назв на зразок вул. Другетів, ім. М. Берчені, ім. Ф. Ракоці, ім. Л. Кошута, ім. І. Сечені, ім. Графа Шенборна, ім. Святого Іштвана, ім. І. Зріні, вул. Куруців, ім. Т. Г. Масарика, ім. Бенеша тощо. На нашу думку, така вестернізація є дуже невдалою, вона нагадує радше колонізацію, тобто уславлює чи закарбовує ті часи, коли територія сучасного Закарпаття загарбувалася сусідніми державами (Австро-Угорською імперією, Чехословаччиною), діячів яких увічнено у назвах вулиць» [Романюк 2003: 16; див. також про ці проблеми української топонімії: Белей 2007: 29, 98–100]. Експерти обережно констатують, що «починаючи з 90-х років в Україні розгорнувся процес повернення історичних назв населеним пунктам у місцях компактного проживання національних меншин. Так, повернуто історичні національні назви понад 30 населеним пунктам у Закарпатській та Чернівецькій областях, аналогічна робота проводиться і в інших областях України. Щоправда, тут не обходиться без певних складнощів» [Товт 2002: 125]³⁷.

3.7. Нові назви з іменами живих на час найменування осіб. Усупереч чинному законодавству, згідно з яким надавання об'єктам імен конкретних осіб має відбуватися тільки посмертно [див., наприклад: Касяненко 2002], у різних населених пунктах України стали з'являтися в цей час вулиці з іменами живих на час найменування деяких відомих політиків (як вияв пошани місцевого населення до таких людей насамперед за сприяння в поліпшенні благоустрою цих населених пунктів — у прокладанні доріг та впорядкуванні вулиць, дехто фінансував побудову тут церкви; вони звичайно є вихідцями з цих місць). Це вулиці *Леоніда Кучми* (у с. Чайкине Новгород-Сіверського району на Чернігівщині), *Віктора Ющенка* (у м. Батурин, у с. Хоружівка на Сумщині), *Олега Ляшка*, народного депутата України (у с. Канівщина Прилуцького району на Чернігівщині); протягом короткого часу існували вулиці *Президента Віктора Ющенка* і *Прем'єр-міністра Юлії Тимошенко* (відповідно у с. Прутівка і с. Петрилів на Івано-Франківщині — як знак вдячності місцевих громад за сприяння в подоланні наслідків стихійного лиха 2008 року, але на прохання обох державних керівників ці вулиці було перейменовано)³⁸. Протягом 2022–2023 рр. з'явилися вулиці імені *Валерія Залужного*, *Генерала Залужного* — головнокомандувача ЗСУ (у м. Конотоп, у м. Малин, у м. Покров на Дніпропетровщині, у смт Стара Синява на Хмельниччині).

³⁷ Пор. повернення, наприклад, у сучасній Болгарії в руслі відновлення національних мовних традицій деяких турецьких топонімів періоду османського панування: *връх Мусала* — замість *връх Сталин*, *Дели Орман* — замість *Луда Гора*, *Лудогоріе* [Стоянова 2010: 17].

³⁸ Звичайно, сучасна Україна в цьому плані явно не «дотягує» на пострадянському просторі не тільки до держав Центральної Азії (це, наприклад, перейменування міста Красноводськ на *Турменбаши* на честь колишнього президента Туркменістану С. Ниязова — з його почесним титулом «Туркменбаши», перейменування на його честь здійснено також щодо великої кількості вулиць, заводів, шкіл та ін. і навіть найвищої гірської вершини в країні; назва столиці Казахстану *Нур-Султан* з 2019 року замість Астана — на честь експрезидента Нурсултана Назарбаєва, 2022 року їй повернуто попередню назву; *Нурсултан* — пік на Тянь-Шані, з 1998 року), а й до сусідньої РФ — з наявністю в ній (усупереч її ж законодавству, за яким надавати тим чи іншим об'єктам ім'я певної людини можна лише через 10 років після її смерті) *проспекта Володимира Путіна* (це центральний проспект м. Грозний, з 2008 року) і вулиць з таким же ім'ям у ряді міст і сіл (з'явилася така вулиця також у м. Сімферополь); назву *пик Володимира Путіна* носить також у Киргизстані з 2011 року одна з вершин Тянь-Шаню.

У містах Донбасу, тепер не підконтрольних українській владі, є вулиці з наданими їм ще до 2014 року іменами чільних діячів колишньої Партії регіонів України: *Юхима Звягільського*, *Валентина Ландика* (у м. Донецьк) та ін. (див., наприклад: ВЗ, 27.06.2013, с. 5); є також вулиця *Кобзона* (у м. Часів Яр, де він народився).

3.8. Монументи на честь пам'ятних подій в українській історії, пам'ятники визначним особам, меморіальні дошки на їхню честь (з відповідними іменами). У межах описуваного періоду відбувся як демонтаж (санкціонований органами місцевої влади й не санкціонований, стихійний) пам'ятників, монументів, меморіальних дошок попередніх періодів (радянського й окремих об'єктів ще дорадянського) і деяких уже періоду незалежності, так і встановлення нових пам'ятників і т. ін.

У загальному «тематичному» діапазоні такого демонтажу виділяється два напрями. Перший і значно масштабніший з них був спрямований на усунення пам'ятників на честь Жовтневої революції, діячів Комуністичної партії, радянського режиму, міжнародного комуністичного руху та ін. Він розпочався й найактивніше проходив спочатку на Львівщині (так, у м. Червоноград, як відзначають оглядачі, вперше в УРСР було демонтовано пам'ятник Леніну — ще 1990 року, на кілька місяців раніше, ніж у Львові) та Рівненщині (так, 1992 року було демонтовано, зокрема, пам'ятники радянському розвідникові М. Кузнецову у Львові та Рівному, які згодом були перевезені й установлені в Росії), поступово охоплюючи Правобережжя й Київ (так, у вересні 1991 року за рішенням міськради в центрі Києва було демонтовано монумент Великій Жовтневій соціалістичній революції; така була його офіційна назва — див., наприклад: Київ : Енциклопедичний довідник. Київ, 1981, с. 91), і найповніше став виявлятися — уже на всій території України, за винятком Криму і окремих районів Донецької та Луганської областей, не підконтрольних українській владі, — під час «Революції гідності» й пізніше на виконання законів про декомунізацію в 2015 й наступних роках. З грудня 2013 року, коли ще на початку масового протестного руху, названого «Євромайданом», було без санкціонування органів міської влади демонтовано пам'ятник Леніну в Києві (на розі Хрещатика і бульвару Тараса Шевченка), розпочалася хвиля «ленінопаду» (див. також про цю словотвірну модель: р. VIII п. 4.2.2) — так іронічно стали називати масові факти повалення на центральних площах та вулицях міст і сіл (звичайно без санкцій на це органів місцевої влади) пам'ятників «вождів світового пролетаріату» (причому вже не тільки на Заході і в Центрі, а й на Сході та Півдні країни): «<...> там, де в Україні вже відбувся “ленінопад” (десь це сталося в 1991–1992, десь у 2013–2014 роках), там не пройшов тероризм і сепаратизм» (С. Грабовський. — Д, 28.08.2014). Так, у лютому 2014 року були демонтовані пам'ятники Леніну в центрах Дніпропетровська, Чернігова, Полтави, Житомира, Хмельницького, Кіровограда, Миколаєва, Херсона та ін., у лютому 2016 року — в Бердянську та Ізмаїлі, у березні 2016 року — найбільший в Україні пам'ятник Леніну (20 м) при в'їзді на греблю Дніпрогесу в центрі Запоріжжя.

У межах цього ж періоду вже відбулося встановлення досить значної кількості інших пам'ятників, пам'ятних знаків (як таких, що загалом знаходили схвалення чи принаймні не викликали відкритого заперечення серед різних верств населення й у різних регіонах країни, так і таких, що наражалися на моральний або й політичний опір з боку різних суспільних кіл і в різних регіонах). Це насамперед:

— пам'ятник (монумент) *Незалежності [України]* (Київ, Харків, Тернопіль та ін.);

— пам'ятники князям Святославу (Запоріжжя, Київ), Володимирі Великому (крім широко відомого пам'ятника йому в Києві, спорудженого ще 1853 року, це пам'ятники в Севастополі, Кривому Розі, Борисполі, Володимирі-Волинському та ін.), княгині Ользі (Київ), Ярославові Мудрому (Київ), переяславському князю Володимирові Глібовичу (Переяслав), Данилові Галицькому (Львів, Тернопіль);

— пам'ятники гетьманові Сагайдачному (Київ, Харків, Севастополь, Хотин, с. Мангуш під Маріуполем), Богданові Хмельницькому (Запоріжжя, Кропивницький, Одеса, Тернопіль, Хмельницький, Черкаси, Ніжин та ін.), Іванові Виговському (на Івано-Франківщині), Іванові Мазепі (Чернігів, с. Мазепинці на Києвщині та ін.; Полтава, 2016 рік: пам'ятник був готовий ще за 7 років до того, але на заваді його встановленню були вагання місцевої влади, офіційні протести РФ), отаману Петрові Калнишевському (на Сумщині);

— велика кількість пам'ятників Тарасові Шевченку (ще від самого початку 90-х, як і його портретів: «<...> у державницьких [і не тільки в «державницьких». — О. Т.] кабінетах замість портретів Леніна з'явилися портрети Шевченка»: [З виступу Дмитра Павличка]. — ВЗ, 12.06.2003), пам'ятник Павлові Чубинському (Бориспіль);

— пам'ятники Михайлові Грушевському (Київ, Львів, Луцьк, Коломия, Городок, селище Гоголеве на Полтавщині та ін.), Симонові Петлюрі (Рівне, 2001 рік — уперше в Україні, Вінниця, Тернопіль), Несторові Махну (Гуляйполе); *Меморіал пам'яті героїв Крут*;

— меморіали жертв *Голодомору* (Київ, Житомир, Дніпро, Кривий Ріг та ін.), пам'ятники ліквідаторам аварії на ЧАЕС;

— пам'ятники Степанові Бандері (переважно в Галичині: Коломия, 1991 рік, Львів, Дрогобич, Трускавець, Івано-Франківськ, Тернопіль та ін., а також Здолбунів Рівненської області), Романові Шухевичу (у Калуші та в кількох інших містах Івано-Франківщини), Климові Савуру (Рівне), героям УПА (на Львівщині, Волині та ін.), Олені Телзі (у Бабиному Яру в Києві на місці розстрілу), Олегові Ольжичу (Житомир) та ін.;

— пам'ятники В'ячеславу Чорноволові (Львів, Київ, Канів, Миколаїв), генералові Петру Григоренкові (Сімферополь, 1999 рік — з ініціативи Меджлісу кримсько-татарського народу);

— Меморіал Героям Небесної сотні (Київ, Львів);

— пам'ятники (скульптурні композиції) українським фольклорним і літературним персонажам³⁹: скульптурна композиція «Козак Мамай» (Київ), пам'ятники Марусі Чурай (Полтава), Роксолані (Насті Лісовській) — в Івано-Франківську, Рогатині.

³⁹ Але за кількістю скульптурних зображень літературних і кіногероїв, установлених в Україні в добу незалежності, поки що переважають, здається, персонажі з творів російської культури. Так, станом на 2013 рік, тобто до початку збройної агресії РФ проти України, це пам'ятники співробітникам московської міліції Глібу Жеглову і Володі Шарапову, героям т/с «Место встречи изменить нельзя», біля будівлі МВС у Києві (це також пам'ятник Володимирові Висоцькому, виконавцеві однієї з головних ролей у цьому серіалі, як і в кількох інших фільмах Одеської кіностудії, на її території), підполковнику міліції Гоцманові з російського т/с «Ликвидация» перед головним управлінням міліції в Одесі, російському акторові Павлу Луспекаєву в ролі російського митника Павла Верещагіна з к/ф «Белое солнце пустыни» на Амвросіївській митниці в Донецькій області, на кордоні з РФ (установлено 2001 року до 20-річчя створення митної служби в Україні), Остапові Бендеру в Жмеринці, Одесі, Харкові, а також у Старобільську, оскільки нібито саме це місто описано в романі І. Ільфа і Є. Петрова «12 стульев» як Старгород, отцю Федорові з цього ж роману на Південному вокзалі в Харкові (приводом для цього стало те, що від імені цього літературного героя письменники сказали кілька приемних слів на адресу тодішньої столиці УРСР) і Паніковському з роману «Золотой теленок» цих же авторів на вул. Прорізній у Києві (пор. у відгуках на цю подію з боку представників української інтелігенції: «<...> наші класики в незалежній Україні відчують себе некомфортно: у Києві з'явився пам'ятник провідному Паніковському, взятому з чужої літератури»: Анатолій Погрібний. — УС, 10.12.1998). Пам'ятник Проні Прокопівні і Голохвастову на Андріївському узвозі в Києві — це також вияв уваги громадськості до персонажів хоча й київських, але відомих широкій громадськості не так із сатиричної комедії Михайла Старицького «За двома зайцями», як зі знаменитого однойменного кінофільму режисера В. Іванова, що йшов у радянському кінопрокаті російською мовою (пор. різко критичні відгуки на цей факт у пресі української культурно-мовної орієнтації як на «пам'ятник малоросійському жлобству»: Павло Вольвач. — ВК, 5.10.1999, с. 6), тоді як, наприклад, газета «Киевские ведомости» назвала цих

Але були також установлені пам'ятники на честь деяких осіб і подій, культових насамперед для сусідніх держав, у залежності від яких протягом тривалого часу перебувала Україна або її окремі регіони, — а) Олександрові Невському (Харків, 2004 рік), Катерині II (Одеса, 2007 рік, Севастополь, 2008 рік; див. протести щодо цього, наприклад: Відозва української інтелігенції з приводу спорудження на нашій землі пам'ятника російській цариці Катерині II. — ЛУ, 30.08.2007), Олександрові III (на Харківщині, 2013 рік), меморіальна дошка генерал-фельдмаршалу Іванові Паскевичу (пор. у деяких відгуках на цю подію: «Меморіальну дошку царському сатрапу Паскевичу відкривали під вигуки “Таньба!”»). — УМ, 22.05.2012, с. 9), пам'ятники Потьомкіну (Херсон, 2004 рік, Миколаїв, 2007 рік), Суворову (Миколаїв, 2010), пам'ятник радянському маршалові Георгію Жукову (Харків, 1994 рік) та ін.; б) пам'ятник (на повний зріст) імператорові Австро-Угорщини Францу-Йосифу I (Чернівці, 2009 рік — з такою мотивацією: за його правління місто досягло найбільшого розквіту); на Верецькому перевалі на Закарпатті 2008 року відновлено великий пам'ятний знак (установлений 1896 року, але демонтований 1944 року) з нагоди 1100-ої річниці переходу предків нинішніх угорців через цей перевал до своєї теперішньої батьківщини (цей захід було узгоджено між двома країнами в рамках своєрідного культурного обміну: у Будапешті на прохання української сторони 2007 року відкрито пам'ятник Тарасові Шевченку, а 2009 року — пам'ятного знака жертвам Голодомору).

У Сімферополі (2007 рік), Луганську (2010 рік) було встановлено пам'ятники жертвам ОУН-УПА, у м. Сватове (2008 рік) — такий же пам'ятний знак (у загальному контексті посилення в цих регіонах антиукраїнської пропаганди).

Другий напрям демонтажу пам'ятників та інших пам'ятних знаків, який здійснюється в руслі культурно-історичної дерусифікації України, почав увиразнюватися після 2014 року (так, у Києві, Полтаві було демонтовано пам'ятники Суворову), але найпомітніше став виявлятися з 2022 року — після повномасштабного вторгнення військ РФ в Україну. Так, у Харкові знесено пам'ятники Олександрові Невському і маршалу Жукову (несанкціоновано — людьми у військовій формі); у Переяславі демонтовано монумент на честь 300-річчя возз'єднання України й Росії; Арку дружби народів (тобто українського й російського народів) у Києві перейменовано на *Арку свободи українського народу* (з демонтажем скульптурних груп із фігур росіян і українців); демонтовано пам'ятники Катерині II (в Одесі), Суворову (в Одесі, Ізмаїлі, Миколаєві, Тульчині та ін.). Найпомітніше — за кількістю обраних об'єктів (так, тільки протягом 2022 року — 28 пам'ятників) і, відповідно, за розголосом у ЗМІ — став відбуватися демонтаж пам'ятників О. С. Пушкіну (з-поміж скульптурних зображень діячів російської культури та літератури саме їх було найбільше в Україні, і це стало розцінюватися як очевидний факт її російської культурної колонізації): у Мукачеві, Ужгороді, Тернополі, Кропивницькому, Конотопі, Чернігові (пам'ятник тут з 1900 року), Вінниці (тут — меморіальна дошка), Миколаєві, Запоріжжі, Кременчуці, Харкові, Дніпрі (пам'ятник тут з 1901 року), Житомирі, Чернівцях (аж двох пам'ятників), Краматорську, Полтаві, Києві (аж двох пам'ятників; один з них, установлений 1899 року, знесений невідомими) та ін. (це стало іронічно іменуватися як *«пушкінопад»* — за зразком *«ленінопад»*), а також Максимові Горькому (так, 2022 року демонтовано 9 пам'ятників).

У Києві на станції метро «Університет» було закрито щитами бюсти Пушкіна, Горького, Ломоносова і Менделєєва: вирішується питання, ким (чим) їх замінити (відкритими лишилися бюсти Сковороди, Шевченка, Франка, академіка Богомольця). На сходах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського затягнуто тканиною бюсти

російських діячів науки та культури (з 10 бюстів відкритими лишилися 4 — Ярослава Мудрого, Сковороди, Шевченка і Франка).

3.9. Відбулося посилення суспільної уваги до знакових в українській історії конотативних топонімів — назв місць військових поразок (поразок, які, однак, мають виховувати в народі почуття патріотизму та героїзму) і перемог у збройній боротьбі українського народу за свободу, незалежність і власну державність, наприклад: «650-річчя битви на *Синіх Водах*, яка мала величезну геополітичну роль, відзначили на Кіровоградщині» (І. Сюдюков. — Д, 8.06.2012, с. 9), «Велика битва князя Острозького. Україна, Білорусь, Литва та Польща відзначили 500-ліття розгрому московського війська під *Оршею*» (УМ, 9.09.2014, с. 16). Пор. як протиставлення відповідних подій / дат у власне українській і вже в пізнішій радянській історії: «"Подвиг героїв переживе віки" — такий заголовок увінчав всю першу сторінку газети "Вечірній Київ" від 30 жовтня 1998 року. Подумалося: яких героїв? Героїв *Крут*? *Холодного Яру*? *Конотопу*? Виявляється, ні. Поруч пояснення: "Дві знаменні дати — 55-річчя визволення Києва і звільнення України <...>"» (Роман Коваль, письменник. — УС, 5.11.1998).

Як сліди свого колишнього перебування в складі Російської імперії та СРСР Україна мала на своїй території кілька топонімів (ойконімів), овіяних славою перемоги (*Полтава*) і героїзму (*Севастополь*, *Одеса*; почесний статус міста-героя мали в УРСР за героїзм, виявлений під час Другої світової війни, також Київ і Керч, але їхні назви не були оточені в масовій свідомості таким конотативним ореолом, як два останні міста). Оскільки події, що їх символізують назви цих міст, традиційно пов'язувалися і продовжують пов'язуватися не тільки в Росії, але і в українських колах лівої політичної орієнтації та в проросійських колах переважно зі славою «руського озубя», у сучасному українському національно-патріотичному дискурсі щодо перших двох із цих символів стали досить помітними такі тенденції: *Полтава* (як символ перемог російської зброї) беззаперечно віддається Росії (див. нижче), а щодо *Севастополя*, який від самого початку доби української незалежності був об'єктом також територіальних претензій з боку певних політичних сил Російської Федерації як нібито «російське» місто, а 2014 року взагалі був незаконно окупований нею, то заперечуються категоричні твердження про наявність переважних прав на його славу тільки в етнічних росіян, причому тільки із самої Росії (мається на увазі спеціальне акцентування слова *русский* в уже усталених зворотах на зразок «Севастополь — город русской славы, гордость русских моряков» [див. докладніше, наприклад: Тараненко 2009: 68–69])⁴⁰.

Серед знакових подій в історії українського народу, пов'язаних з його військовою звитягою, на перше місце в національно-патріотичному дискурсі традиційно (протягом усього ХХ століття) висувалися насамперед героїчні поразки й, відповідно, топоніми, що їх символізують, і ця тематична лінія в українському ономастиконі знайшла своє продовження в перші десятиліття періоду незалежності. Так, у національно-визвольній

⁴⁰ Як вирішив підкреслити навіть тодішній Президент України з приводу «міфу про особливі "історичні права" Росії на Крим», який «фігурує не просто як російська земля, а як "священна" російська земля», особливий склад Чорноморського флоту набирали в царські часи в малоросійських губерніях, оскільки вони були ближче [Кучма 2004: 480]. Див. у цьому зв'язку також, наприклад: Вл. Коваленко. Чьей славы город Севастополь? (К истории российского флота). — Независимая газета, Москва, 30.04.1992; С. Громенко. 500 битв за Крым. Киев, 2016.

боротьбі під проводом Богдана Хмельницького — це *Берестечко*⁴¹; у період гетьманства Івана Мазепи — *Бату́рин* (розгортання конотативного образу цього топоніма активізувалося на державному рівні в період президентства В. Ющенка)⁴² — як символи національних трагедій України внаслідок її військових поразок: «Ось і знову / спину вогнем пропікає, / озирнутись боюсь до повалених стін — / Чи *Бату́рин* кривавить, / чи Троя щезає <...>» (Юрій Завгородній); до мовного вжитку вже ввійшли вислови *бату́ринська трагедія*, *бату́ринська різанина*: «*Бату́ринська трагедія* — дика московська розправа за прагнення Незалежності» — заголовок публікації (Сл. Пр., 8.11.2018, с. 7).

У часи Української революції 1917–1921 рр. — це насамперед назва *Крути* (залізнична станція між Ніжином і Бахмачем, де 29–30 січня 1918 року відбувся бій між кількісно невеликим загonom військ УНР, що складався з близько 300 чол., в основному з добровольців — київських студентів і гімназистів, які майже всі загинули, і військами більшовицької Росії, близько 6000 чол., що наступали на Київ), наприклад: «*Крути* називають *українськими Термопілами*. На героїзмові наших юнаків виховувалися ті, хто потім боровся проти комуністичного режиму» (В. Чорновіл. — Час, 5.02.1998, с. 1), пор. назву статті Євгена Маланюка (1941 рік): «*Крути* — народини нового українця». Стало вже досить усталеним словосполучення *герої Крут*; назву *Героїв Крут* за роки незалежності надано вулицям різних міст України (див. вище п. 3.6); 29 січня відзначається як *День пам'яті героїв Крут*; на місці цієї трагедії відкрито *Меморіал пам'яті героїв Крут*. Пор. також в узагальненішому значенні — «програна битва й ширше — національна поразка України»: стаття «Не допустимо *нових Крут!*» (УС, 28.01.1999). У подібному ж розширеному семантико-конотативному напрямі розвивалася тема *Базара* (у районі с. Базар сучасної Житомирської області в листопаді 1921 року зазнала поразки в бою з радянськими військами похідна група армії УНР з близько 800 чол., 359 з яких, узяті в полон, після відмови перейти на службу до Червоної армії були тут же розстріляні): «*Базар* — це Голгофа української національної пам'яті, так само, як для сербів — Косове поле, для поляків — третій поділ Польщі» (з авторської програми історика Української революції 1917–1921 рр. В. Верстюка на УР-1, 12.11.2009). Обидва ці бої поза межами власне історичних наративів можуть іменувати «битвами», наприклад: «Сьогодні річниця битви під Крутами» — ведучі інформаційних програм (ICTV, «Факти», 29.01.2002; так само в цій програмі 29.01.2013, у програмі «Сьогодні» на т/к TVi у цей же день, у програмі ТСН на т/к «1+1», 29.01.2011); коли Національний банк України в лютому 1998 року випустив в обіг пам'ятну монету номіналом 2 гривні до 80-річчя «бою під Крутами», це також у ЗМІ могли подавати у варіанті «битва під Крутами»; *Базар* «селище; місце битви» (УОС 2009, с. 40).

З іншого боку, щодо культивування образу *Крут* висловлюються критичні оцінки — насамперед у колах лівої та проросійської політичних орієнтацій: за явну масштабну

⁴¹ Пор., наприклад: «Це книга про одну з найбільших трагедій української історії — битву під Берестечком. Написана ще в 1966–67 роках, вона згодом не раз дописувалась на всіх етапах наступних українських трагедій <...> Протягом цього часу з конкретної поразки під конкретним Берестечком тема цього роману переростала у філософію поразки взагалі, в розуміння, що “поразка — це наука, ніяка перемога так не вчить”, а відтак і в необхідність перемоги над поразкою» (з авторського вступу: Ліна Костенко. *Берестечко*, історичний роман. Київ, 1999); у виступі під час однієї з презентацій цього роману в березні 2010 року авторка сказала так: «Берестечко — це не поразка, а перемога над поразкою». Розпочинається твір з гірких роздумів Богдана Хмельницького: «Народе вільний, аж тепер ти — вил. / Моя поразка зветься *Берестечком*...».

⁴² Гарнізон цього містечка під час російсько-шведської війни був на боці гетьмана І. Мазепи в його союзі з Карлом XII, і воно восени 1708 року після мужньої оборони було щент зруйноване російськими військами, а козаки та населення жорстоко винищені. У межах проросійського політичного дискурсу в Україні, однак, заперечувався сам цей факт: «Вот только никакой “Бату́ринской резни” не было» (А. Каверин. *Выдумка старого гетмана*. — Газета «Кієвській телеграф», 2009, № 286; див. також: І. Подгорний. *Бату́рин: правда и ложь*. — Інтернет-газета «Русская правда», 2009, № 77).

невідповідність створеного символу і його реального прототипу («із суто військового погляду незначної події», а отже, загибель «юних романтиків» була невиправданою)⁴³, але також, хоча, природно, й меншою мірою, у межах українського національно-патріотичного дискурсу: за надмірне, на думку критиків, нагнітання при цьому емоційної компоненти — в оплакуванні трагічної долі захисників (хоча подібним чином, як відомо, творяться національні героїчні міфи в історії різних народів та держав і виникають відповідні мовні стереотипи).

Як посилення останньої критичної лінії висловлюється також незгода взагалі з домінуванням в українській національній пам'яті тільки трагічних знакових подій, висловлюються пропозиції й робляться конкретні спроби внести зміни до переліку героїчних подій в історії українського народу — з тим, щоб він не був тільки мартирологом, з актуалізацією вектора орієнтування української національної ідеології на героїзм військових перемог (див. також щодо цього: р. І п. 5.2.7). Наприклад: «Ми давно створили культ героїзму під *Крутами* — героїзму, результатом якого був усе-таки програш. Але ми ще навіть не почали створювати культу героїзму під *Мотовилівкою*⁴⁴ — героїзму, результатом якого був як очевидний і переконливий вигреш, так і переконливий доказ якісної переваги українського Духу. Нас дуже вміло націлили на програні епізоди нашої історії, де можна “поплакати” <...> Державні нації ніколи не відзначають своїх поразок. Вони виховують дітей на перемогах» (В. Мороз. Україна у двадцятому столітті. Львів, 2005, с. 393); «Подивіться на історичні дати, які ми відзначаємо: загибель студентів під *Крутами*, розстріл повстанців під *Базаром*, поразку козацьких військ під *Берестечком*, *голодомор* 1933 року, *Чорнобиль*... От ті віхи, на яких базується наша історія. А де ж перемога української зброї під *Конотопом*? А *Грюнвальдська битва*, яка є частиною й нашої історії? А перша серйозна поразка Тевтонського ордену під *Дорогочином*? А битви під *Жовтими Водами*, *Корсунем*, *Пилявою*, *Охматовим*? А *Чортківський наступ* 1919 року? Невже в нас мало героїчних сторінок, які закінчуються перемогою?» (К. Гордієнко, політолог. Про національну гордість малоросів. — ЗВУ, 15.07.2004); пор. ще в Євгена Маланюка: «Хтось із молодших публіцистів наших вже часів підносив питання, чому у нас святкують *Полтаву* і *Берестечко*, а не *Жовті Води* чи *Конотоп*, чому доба 1917–1918 рр. — це не київський “*Арсенал*” чи *Мотовилівка*, а саме неодмінно *Крути*?».

Під час президентства В. Ющенка на найвищому державному рівні вперше відзначили річницю перемоги українського війська, очолюваного гетьманом Іваном Виговським, над московським 1659 року під *Конотопом*; назва *Конотоп* стала функціонувати в мовному просторі України, набираючи конотації української військової звитяги: «Звитяга *Конотопа*. Це була одна з найславетніших перемог української зброї» (Сл. Пр., 16.07.2009, с. 2); вийшли історичні праці: А. Бульвінський. *Конотопська битва 1659 року* (Київ, 2009 — у започаткованій серії «Перемоги української зброї»), О. Сокирко. *Конотопська битва 1659 р.: Триумф в час Руїни* (Київ, 2008). З інформації про відзначення цієї події в деяких українських ЗМІ: «Президент святкуватиме перемогу над росіянами. Сьогодні, 11 липня, Президент Віктор Ющенко здійснить робочу поїздку на Сумщину, де відбудуться урочистості з нагоди 350-ої річниці перемоги козацького війська над московською армією. Під *Конотопом* глава держави візьме участь у <...>» (УМ, 11. 07.2009).

⁴³ Ось, наприклад, така публікація: Ю. Латыш. Миф об украинских Фермопилах (Ком., 29.01.2014, с. 2), якій передує епіграф: «Я не знаю, зачем и кому это нужно, / Кто послал их на смерть недожающей рукой? / Только так беспощадно, так зло и ненужно / Опустили их в Вечный Покой!» (А. Вертинский).

⁴⁴ Це невелика залізнична станція між Фастовом і Васильковом, де 18 листопада 1918 року військові підрозділи Директорії УНР розгромили гетьманські військові частини, основу яких становили добровольці — офіцери та юнкери колишньої царської армії з їхньою метою відновлення єдиної й неподільної Росії — і які кількісно значно переважали загони Директорії; результатом цього стало відновлення Української Народної Республіки.

З виступу Президента України П. Порошенка 12 липня 2017 року в Сумах на відкритті пам'ятного знака «Козацький хрест борцям за волю»: «Днями ми з вами згадували річницю Конотопської битви — головної події російсько-української війни 50-х років XVII століття. <...> Козацька армія гетьмана Івана Виговського разом з кримськотатарськими союзниками розбила московське військо під Конотопом. Вони, ці козаки, мають гідних нащадків. І сучасні захисники незалежності, територіальної цілісності та суверенітету України теж довели і доводять, що українська армія, яка створена за останні три роки, відновлена, відроджена, є одною з найефективніших армій континенту, яка здатна зупинити російську навалу»⁴⁵.

Як паралель до відзначення перемоги під Конотопом варто навести досить скромну з боку української влади участь у заходах щодо відзначення 300-річчя Полтавської битви між російською і шведською арміями (це було ще в той період українсько-російських міждержавних відносин, коли українська сторона намагалася не надто демонструвати своє політичне дистанціювання від Росії), які проходили майже одночасно з річницею Конотопської битви, оскільки у зв'язку з тим, що різні угруповання українських козаків входили до таборів як однієї, так і другої з протиборчих сторін, а з поразкою шведського війська зазнала краху ще одна спроба відновлення державної незалежності України, в українському національно-патріотичному дискурсі домінує оцінка цієї події як трагічної сторінки в історії українського народу, а безперечна слава перемоги лишається тільки Росії. Пор., наприклад: «<...> Це видно на прикладі *Полтавської битви*, яку раніше трактували як славу перемогу російської зброї, а тепер — як втрачений шанс здобуття Україною незалежності» (Є. Кононенко. — УМ, 9.01.2009), «наше Ватерлоо» — про Полтавську битву (І. Сяндюков. — УУ, 2005, № 12, с. 35), «<...> перемога російської царя Петра I у найтрагічнішій для України битві» (В. Неїжмак. — УМ, 29.03.2011, с. 5)⁴⁶.

Мотив героїзму українських збройних сил у боротьбі за свободу й незалежність країни вже в контексті новітньої історії не міг, природно, не актуалізуватися, у тому числі й на рівні конотативної топонімії, з 2022 року — після початку повномасштабної російсько-української війни. Ореолом такої конотації оповиті насамперед назви міст *Маріуполь* і *Бахмут*, що стало виявлятися в частотному функціонуванні словосполучень

⁴⁵ Пор. різко критичну оцінку такого трактування образу Конотопа з боку представника кіл проросійської політичної орієнтації в Україні — з назвами підрозділів у межах статті на зразок «Во всем “виновата Москва”», «Воспеваем украинское насилие?», «Выговский — Ющенко: тревожные параллели»: Вл. Корнилов. Конотопская битва — новый общенациональный миф. — Газета «2000», м. Київ, 21.03.2008, с. А2.

⁴⁶ Топонім *Полтава* як символ Полтавської битви й перемоги в ній російської зброї входить у російській мові до ряду конотативних онімів з подібною семантикою: *Бородино*, *Сталинград* та ін. (див., наприклад: Верещагин / Костомаров 1977, с. 133); про популярність цього героїчного образу в масовій свідомості свідчить, зокрема, і вживання його в складі жартівливого свфемізму на позначення статевого акту *было дело под Полтавой*, де *дело* вжито в старому значенні «бій, битва» (Мокиєнко 1995, с. 20). В українській мові цей топонім з відзначенням конотативним нашаруванням уживається у фразеологізмі *пропав, як швед під Полтавою* [Скрипник 1970: 56], досить помітно був представлений у творчості Івана Котляревського, наприклад: «Про Сагайдачного співали [гребці], / Либонь співали і про Січ, / <...> / Полтавську славили шведчину», «Було полковник так лубенський / Колись к Полтаві полк веде, / Під земляні полтавські вали / (Де шведи голови поклали) / Полтаву-матушку спасать» («Енеїда»); «[Петро:] Климівський <...> служив в полку пана Кочубея на баталії з шведами під нашою Полтавою. [Возний:] В полку пана Кочубея? Но в славіній полтавській времена <...> Кочубей не бил полковником і полка не імлі»; «[Микола:] <...> (Співає: <...> Козаченьки / З москалями / Потішилися / Над врагами, / Добре бившись за Полтаву / Всій Росії в вічну славу!» («Наталка Полтавка»). Назву «*Полтава 1709*» було надано шоколадним цукеркам місцевого виробництва (із зображенням на коробці Полтавської битви й відповідним патетичним текстом). Пор., з іншого боку, наприклад, у Євгена Маланюка (Нариси з історії нашої культури): *Полтавська катастрофа*; «Чеський нарід, який має досить спільного з нами в своїй історичній долі, мав свою “Полтаву” майже на століття раніше — битва при Білій Горі 1620 р.». У сучасному мовному полі України цей топонім саме з названою конотацією не належить до активного вжитку.

з цими словами на зразок «битва за Маріуполь», «героїчна оборона Маріуполя», «битва за Бахмут», «фортеця Бахмут», «Бахмутська м'ясорубка», дещо пізніше — *Авдіївка* («Авдіївська м'ясорубка»); у нових урбанонімах — у перейменуваннях з 2022 року, пов'язаних із цією війною, — назва вулиць *Героїв Маріуполя* (у різних містах країни) посідає особливе місце. Назва *Чорнобаївка* — села неподалік від Херсона, де розташований військовий аеродром (тут під час тимчасової російської окупації Херсонщини ЗСУ своїм вогнем багато разів дистанційно знищували техніку й живу силу противника, але той усе знову й знову завозив їх сюди з огляду на зручне в тактичному плані розташування аеродрому), — набула також переносного значення — як символу безглуздої загибелі російських військ унаслідок бездарності їхнього командування, яке, не навчаючись на власних помилках, знов і знов повторювало ту чи іншу операцію в тому самому місці: «Побачити *Чорнобаївку* і померти» (іронія за зразком відомого крилатого вислову «Побачити Париж і померти!»). З'явилися вислів «феномен *Чорнобаївки*», перифрази «друга (нова, ще одна) *Чорнобаївка*», «І знову *Чорнобаївка*» — про той чи інший населений пункт, місцевість, де війська РФ здійснювали відповідні невдалі дії: про аеродром коло Мелітополя; про с. Білогорівку на Луганщині, де російські війська неодноразово наводили понтонну переправу через Сіверський Донець замість попередньої, уже знищеної; про острів Зміїний у Чорному морі та ін. У різних населених пунктах країни з'явилася в цей час вулиця *Чорнобаївська*.

Крім названих населених пунктів, як символ незламності та героїзму українських воїнів став сприйматися ергонім *«Азовсталь»*: ця назва металургійного комбінату в Маріуполі, де навесні 2022 року українські війська тримали героїчну оборону, перетворивши його на фортецю, функціонує тепер у складі урбанонімів: вулиці *«Азовсталі»*, *Героїв «Азовсталі»*; наголошується на тому, що, наприклад, такі нові виробниці, транспортні засоби та ін., як корвет «Гетьман Іван Мазепа», трамваї на вулицях Києва, пішохідний міст на Оболоні в Києві, тренажери для реабілітації військових, наручний браслет, виготовлені саме з металу цього комбінату.

На відзначення подвигу, масового героїзму та стійкості громадян, виявлених у захисті своїх міст під час відсічі збройній агресії Російської Федерації проти України, було запроваджено почесну відзнаку «Місто-герой України», якою вже нагороджено ряд українських міст (див. нижче п. 3.10.1).

3.10. Поява (актуалізація) в українському ономастиконі нових знакових конотативних топонімів.

3.10.1. У межах України [див. докладніше про умовну «карту» конотативної топонімії України: Тараненко 2010а; пор. також: Лукаш 2015; Отин 2004].

1. Це назви місць ув'язнення та масових страт радянської доби (див. про це нижче в п. 3.10.2).

2. Це позначення техногенних катастроф, аварій новітнього часу (див. також р. І п. 2.2.6). Насамперед тут, звичайно, слід назвати *Чорнобиль* — назву невеликого поліського міста на Київщині, поблизу якого 26 квітня 1986 року відбулася страшна аварія на атомній електростанції, наслідки якої відчуються й дотепер, наприклад: «Та Чорнобиль вічно берегтиме / Хрест своєї чорної біди» (Іван Гнатюк). Це український топонім є найвідомішим не тільки в країні, а й у світі зловісним конотативним образом (конотативно-образний розвиток цього топоніма постійно привертає до себе увагу дослідників [див., зокрема: Сютя 2007; Гоцинець 2004]; стрімкому розростанню конотативних нашарувань навколо цього слова сприяла не тільки його референтна віднесеність, а й відповідна внутрішня форма, в якій угадують не лише ознаку «чорний», але й зв'язок з «біль»).

Цей топонім розвинув, по-перше, метонімічне значення за моделлю «місце — подія»: «аварія на Чорнобильській АЕС — найбільша техногенна катастрофа в історії людства» («це було ще до / вже після Чорнобиля» — як позначення відповідної хронологічної віхи, вододілу в житті суспільства й окремої людини: див. р. І п. 8.2), по-друге, три метафоричних (у тому числі з уживанням у формі множини — вже зовсім як апелювати): а) «руко-творний об'єкт (насамперед, звичайно, АЕС), який є джерелом техногенних катастроф»: «Який він [світ. — *О. Т.*] може бути прекрасний, якщо в ньому існуємо ми? Ми, які землю вкриваємо *Чорнобилями*?» (Михайло Слабошпицький); значно частіше: б) «техногенна аварія, катастрофа з надзвичайно небезпечними наслідками» — *це один (другий, новий) Чорнобиль, маленький Чорнобиль* (наприклад, про витік отруйних речовин на складі боєприпасів), *хімічний* і т. ін. *Чорнобиль*: «<...> не дарма волають про “*другий Чорнобиль*” ті відважні пікетники, що, як молоді Прометей, самі прикували себе до чадних коксохімівських труб вічно задимленого, загазованого Запоріжжя» (Олесь Гончар. — РУ, 17.09.1991), «На місці катастрофи біля Ожидова [коло м. Ожидів Львівської області в липні 2007 року зійшли з колії й загорілися цистерни з жовтим фосфором. — *О. Т.*] зібрали близько 10 тонн кристалізованого фосфору на площі 450 кв. м. Ожидівську трагедію назвали “*другим Чорнобилем*”» (УМ, 17.07.2008), «<...> наша нація, зокрема жіноча її частина, стає ще більше хворою. Думаю, певною мірою це наслідок Чорнобиля, а також техногенного забруднення, зокрема великої кількості *хімічних чорнобилів*» (ГУ, 6.06.1996), «*Підземний Чорнобиль* не вибухне, коли вчасно і з розумом замінювати труби» (Хр., 2.11.2001), «Обстановка довкола атомної електростанції “Фукусіма-1”, де одразу на кількох енергоблоках після землетрусу склалася аварійна ситуація, залишається тривожною. <...> Деякі західні ЗМІ <...> називають Фукусімську АЕС “*Чорнобилем уповільненої дії*”» (З. Кріт. — УМ, 17.03.2011, с. 6); в) «криза з катастрофічними наслідками» — *духовний (культурний, мовний, політичний і под.) Чорнобиль, синдром Чорнобиля, нарко-Чорнобиль* тощо: «*Духовний Чорнобиль* давно вже почався» (Ліна Костенко), «Невтомні зливачі націй, лжеінтернаціоналісти, це ж вони готували нам *мовний Чорнобиль*, запевняючи, що процес мовної асиміляції виникає стихійно <...>» (Олесь Гончар. Слово на відкритті установчої конференції Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка 11 лютого 1989 року), «Це Ви [до М. С. Горбачова. — *О. Т.*] <...> готували нам цей *політичний Чорнобиль* [про розвал СРСР. — *О. Т.*]» (Борис Олійник. Два роки в Кремлі), «<...> хіба та критична маса корупції, хабарництва, безвідповідальності, що вибухнула *новим Чорнобилем* у нашому суспільстві, — продукт нашої незалежності?» (Іван Дзюба. — ЛУ, 4.09.1997), «Малоросія — *Чорнобиль* для українців» (О. Гринів. — МУ, 20.02.1997), «*Чорнобиль* в інформаційному просторі» (назва розділу в кн.: Анатолій Погрібний. По зачарованому колу століть, або Нові розмови про наболіле. Київ, 2001). Ойконім *Прип'ять* (містечко, де, власне, й розташована Чорнобильська АЕС) засвідчив лише деякі конотативні зрушення у відзначеному напрямі (наприклад: «<...> в час Прип'ятей і Хіросим»: Микола Рябчук. — Вітчизна, 1988, № 8, с. 8), на цьому, очевидно, й зупинившись. У значенні топоніма стало вживатися також слово *зона* — *Зона*, утворене на основі повної назви «30-кілометрова зона (навколо Чорнобильської АЕС)» (див. СУМ-20).

Протягом кількох років виявляли ознаки метафоризації в аналогічному напрямі деякі інші ойконіми — *Алчевськ* (місто в Луганській області, де взимку на початку 2007 року внаслідок аварії в системі централізованого опалення впродовж тривалого часу лишалася без тепла значна його частина): «<...> Україну поставили перед вибором: або транспортувати газ, або залишити без тепла південь і схід своєї країни. Глава держави не виключив, що наш вічний сусід [про Росію. — *О. Т.*] мав намір у такий спосіб “зробити на сході й півдні України сімсот *алчевських*” та збудити протестні настрої» — про чергову російсько-українську «газову війну» (О. Черевко. — СВ, 15.01.2009), «— <...> Якщо температура теплоносія в теплових мережах буде нижчою від допустимого мінімуму, то можна мати *Алчевськ* у масштабах усієї України» (Е, 14.08.2014, с. 4), пор. також рос.: «Если не

будет заплачено за воду, за газ, вода зимою в трубах замерзає, и мы превращаемся в город *Алчевск*» (з інтерв'ю міського голови Севастополя взимку 2009 року); *Новобогданівка* (село поблизу Мелітополя, коло якого кілька разів відбувалися вибухи на складах боєприпасів): «*Новобогданівка* по-російськи. Унаслідок вибухів на арсеналі в Ульяновську загинули дві особи й було паралізовано ціле місто» (Д. Іванів. — УМ, 17.11.2009), «Російська “*новобогданівка*” [заголовок]. У Росії спалахнула пожежа на арсеналі артилерійських боєприпасів» (УМ, 27.05.2011, с. 7).

Після підриву 6 червня 2023 року російськими окупаційними військами й руйнування греблі Каховської ГЕС і, як наслідок, затоплення великих площ у нижній течії Дніпра та зникнення Каховського водосховища це назвали найбільшою техногенною катастрофою в Європі після аварії на Чорнобильській АЕС, характеризуючи, зокрема, як «*другий Чорнобиль*»: «*Каховка* стане *другим Чорнобилем*» і под., *Каховська катастрофа (трагедія)*; «*Після Каховки*» — назва документального фільму BBC (в українському перекладі) про стан узбережжя Дніпра після підриву греблі Каховської ГЕС.

3. Це *Хутір-Михайлівський* (остання залізнична станція в Сумській області перед російським кордоном, через яку пролягає сполучення між Києвом і Москвою) — символ нововстановленого державного кордону між Україною і РФ. Конотативний діапазон символічного вживання цієї назви коливається від значення а) просто українсько-російського кордону до б) ширшого значення демаркаційної лінії між Україною і Росією як центром колишньої імперії, що її й тепер розцінюють в українському суспільстві як основну загрозу для демократії в Україні, її вільного культурно-мовного розвитку й самого факту її державного існування. Уживання названого топоніма стало з'являтися спочатку як вияв просто несхвального сприйняття, а потім уже й засудження такої політики Росії щодо України або орієнтації певних кіл українського суспільства, як і давніше, на Росію. Наприклад: а) «*Перебудова* закінчилася на *Хуторі-Михайлівському*» (вислів Івана Драча в часи пізньої «перебудови», що його охоче цитували в середовищі національно-демократичних кіл, які побоювалися, що Україна так і лишиться «комуністичним заповідником», на відміну від Москви і Ленінграда, від «ельцинської» Росії), «Багатьом здавалося [на початку незалежності України. — О. Т.], що ось-ось впаде манна небесна і всі, від Одеси аж до *Хутора-Михайлівського*, заговорять українською мовою» (Василь Простопчук. — Д, 5.02.1999); б) «<...> А тим часом із-за *Хутора-Михайлівського* <...> плавом пливе фантастично розтиражована халтура, низькопробне читиво з відвертою пропагандою аморальності, цинізму чи навіть з брудотою шовіністичних антиукраїнських вигадок <...>» (Олесь Гончар. Будьмо на висоті! Вступне слово на відкритті Форуму інтелігенції України. — РУ, 17.09.1991), «— <...> Так сталося, що за *хутором Михайлівським* існує потужна світова держава. Вона тисне на нас не тільки економічно, а й культурно, духовно» (Ю. Дорошенко. — Д, 20.07.2012, с. 18), «Кілька слів про Патріарха Філарета. Він сповідує істину: незалежна держава мусить мати незалежну церкву. І тут двох ризик не може бути: присутність у сучасній Україні “*благочинних*” у чорних і золотих ризах з-за *Хутора Михайлівського* свого часу ще призведе до страшних національних наслідків» (ЛУ, 24.06.1999, с. 7), «<...> російська демократія <...> дуже навіть обмежена — “до *Хутора-Михайлівського*”» (УУ, 2007, № 6, с. 53).

4. Це *Полтава* і *Львів* — актуалізація в масовій свідомості цих топонімів з конотативними значеннями ніби двох культурно-мовних центрів, вогнищ «українськості», з можливим навіть певним їх протиставленням у деяких випадках (див. також у п. 3.9 про дезактуалізацію іншого конотативного образу оніма *Полтава* — у значенні Полтавської битви 1709 року, а в п. 8.2.1 про актуалізацію оніма *Львів* ще в одному конотативному образі — з можливим протиставленням щодо *Донецька*).

Полтава традиційно усвідомлюється як духовний і культурний центр етнічного українства і як осередок «справжньої» української мови й батьківщина [нової] української літературної мови: «<...> Полтава та Полтавщина мають для України й української етнонаціональної ідентичності провіденційне значення як місце, де народилися найвидатніші діячі національної культури, як репрезентативний український ландшафт, як культурний “Heartland” — “серединна земля”, як, врешті-решт, камертон української літературної мови. <...> І, на мій погляд, автохтонна полтавська українська мова красивіша та (хай не ображаються!) природніша за мову галичан чи канадсько-американської діаспори» [Окара 2001: 59]; це «батьківщина “слов’їної” мови» (Василь Неїжмак, поет. — УМ, 17.10.2001); Полтавщину «в народі» звичайно називають краєм найчистішої української мови [Bilaniuk 2005: 42]; «”Чистий [в оригіналі: puristic. — *О. Т.*]” варіант української мови, як загалом вважають, має існувати на Полтавщині» [Fouse 2000: 55]. Про Полтавщину пишуть як про «цей найукраїнськіший край» (Д, 17.12.2010, с. 21); одним з високих перифразів на позначення Полтави (як, до речі, і Львова) є «*духовна столиця України*» (див., наприклад: Д, 29.04.2011, с. 8; ЛУ, 14.06.2012, с. 16). На думку історика, етнічного українця (галичанина за походженням) зі США, «справжнім українським П’ємонтом була не Галичина, а Полтавщина. Україну видумали в Харкові й у Полтаві. Тут почали українську справу, коли галичани ще хотіли бути поляками» (Вижити Україною [інтерв’ю з Романом Шпорлюком]. — Дз. т., 13.12.2008, с. 11). Ось, наприклад, «регіональна самоідентифікація» дописувача до газети: «Не зрадь Майдан. Учасникам Помаранчевої революції» — назва вірша (Василь Кривень, *полтавсько-львівський українець*, Львівська область. — УМ, 14.01.2010, с. 10) ⁴⁷.

Реальні підстави для набуття назвою міста *Полтава* таких конотацій є достатньо очевидними: крім тісного асоціювання зі знаковими для української культури постатями Івана Котляревського (зокрема, з його «Наталкою Полтавкою») і Миколи Гоголя (з його Миргородом і Диканькою), Полтава в дорадянський час була одним з осередків національної культури і духовності («Благословен <...> / <...> / І “Енеїди” владний сміх, / *Полтави* тихої корона». — Максим Рильський. Слово про рідну матір), а в радянський період аж до кінця 80-х років у Полтаві, за даними переписів, був найвищий порівняно з іншими обласними центрами Лівобережжя відсоток етнічних українців, в одному з обласних центрів Лівобережжя половина шкіл тут була з українською мовою навчання. За поширеним уявленням населення Лівобережжя, саме в Полтаві у період тотальної русифікації ще зберігалася українська мова («У нас тут усе більше “суржилом”. Це в Полтаві — там по-українському»), хоча, звичайно, ситуація з функціонуванням і станом української мови в Полтаві була зовсім не такою благополучною. І саме з Полтави вже за часів незалежної України на небосхилі української культури з’явилася постать демонстративно суржикової «Верки Сердючки» — це артист Андрій Данилко, якому «за творчу оригінальність, відтворення полтавської неповторності, популяризацію образу Полтави у світі [?! — *О. Т.*]» міськрада цього міста 2007 року присвоїла звання почесного

⁴⁷ Українцям, відірваним від своєї історичної батьківщини, ця назва дорога як символ України: *Леонід Полтава* (літературний псевдонім Л. Пархомовича, українського письменника в діаспорі, родом з Полтавщини); *Петро Полтава* (псевдонім П. Федуна, діяча УПА, родом з Галичини); «*Полтава*» є однією з найпоширеніших назв різноманітних організацій, товариств, установ тощо в західній українській діаспорі, хоча більшість емігрантів походила із західноукраїнських земель (це віддзеркалює переважання в національній свідомості цих кіл соборницьких настроїв) [див.: Ажнюк 1999: 257–261]. Пор. також, наприклад: «КОР.: А хіба щось важить те, звідки ви родом? ГІСТЬ: Це в нас вічна проблема... Годі сказати: з *Полтави* — і ти вже цар, тебе треба носити на руках <...>» (діалог журналіста М. Шудрі з М. Цюраком, українцем з Австралії, родом з Прикарпаття. — Журнал «Україна», 1990, № 12, с. 9: перед цим вони з’ясували окремі моменти «правильності» української мови).

громадянина Полтави (див. також р. II п. 3.4); пор. також вислів «*полтавський суржик*» [Окара 2001] ⁴⁸.

Досить популярне в масовій свідомості розуміння «полтавської» основи сучасної УЛМ (див. про це також р. VI п. 6.3, р. V п. 5.5), однак, не є, як відомо, загальноприйнятим. У дискусіях, що ведуться, наперемінно спалахуючи і згасаючи, ще з кінця XIX століття, причому не тільки серед гуманітарної інтелігенції, а й у ширших (не лише українськомовних) колах суспільства, це розуміння обстоюють з протиставленням «галицькій» мові ⁴⁹. У сучасному контексті загострення та політизації мовних питань в Україні це протиставлення знову актуалізувалося. На публічному рівні захист «полтавської» основи УЛМ проти новітньої «навали» елементів «галицької» або «галицько-діаспорної» мовної практики характеризує позиції не тільки відповідного крила українськомовного соціуму, а й певних кіл російської як культурно-мовної, так і політичної орієнтації та лівих політичних сил. Наприклад: «Господа, чы то, панове! Оглянитесь вокруг себя, посмотрите, какое разнообразие представителей украинского народа. <...> И вы их всех хотите “постричь” под Галичину? А почему Полтаву и Миргород, как, кажется, душу Украины [! — *О. Т.*], вы не берете за основу <...>?» (Евг. Соббачин [це, безперечно, авторський псевдонім, обраний не без сарказму. — *О. Т.*], Горловок. В Украине кроме Галичины есть и Донбасс. — Газета «Комсомольская правда в Украине», 3.07.1998); «— А крымское чиновничество знает украинский язык? — На современном чиновничьем, думаю, большинство из них сможет при необходимости изъясниться. А настоящим украинским сегодня на Украине, к сожалению, мало кто владеет, если только на *Полтавщине*. Язык, на котором говорят в Галиции, он, на мой взгляд ополочен и онемечен, даже интонирование там совершенно другое» (Вл. Казарин, крымский ученый и политик [на той час також філолог-русист. — *О. Т.*]; інтерв'ю. — Украинское обозрение. Москва, 2006, № 5–6, с. 17–18); у звертанні до українських літераторів і журналістів: «Облиште догідливі лексичні й фразеологічні вправи [йдеться про “штучне насаджування забугорної лексики”]. — *О. Т.*], повірте, вони нікому не роблять честі. А головне — псують і засмічують нашу багатостраждальну мову, оту чисту, як сльоза, Шевченкову кийсько-полтавську мову <...>» (Олександр Сизоненко, письменник. Не засмічайте мову! — ВК, 28.03.1998).

Часто в масовому уявленні стереотип сучасної Полтави — це, на відміну від Львова (див. нижче), духовний центр «простого» українства (пор. популярний образ жителя або

⁴⁸ Пор., наприклад, у розмові А. Данилка з іншими учасниками однієї телепрограми: «— Ви ж із полтавського краю, звідки пішла українська мова. Чому ж ви тоді розмовляєте російською мовою? [це запитання від члена КУНу, молодого чоловіка. — *О. Т.*] — [Данилко, ніби знітившись:] Я знав, що этот вопрос возникнет. Дело в том, что я из Полтавы, а там разговаривают суржиком. Так что для перехода на украинскую речь мне надо напрягаться. А суржик — это мой родной язык» (ICTV, «Свобода слова», 18.05.2007; тут же політики з БЮТ, з ПРУ вітали його за той позитивний образ України, який він несе у світ, — у зв'язку з тим, що він посів друге місце на конкурсі Євробачення). Таке пояснення артиста, звичайно, легко спростувати, оскільки він же вільно спілкується російською літературною мовою, незважаючи на те що його «рідною мовою» є «суржик».

⁴⁹ Наприклад: «Залишилися без відповіді [під час останнього зі спалахів «правописної дискусії» на початку 2000-х рр. — *О. Т.*] й питання про те, на яку живу мову має взоруватися писана: інтелігентського кабінету? міської вулиці? не надто заторкнутих цивілізацією сіл? і чи тільки на *Полтавщині*, а чи й на *Галичині*?» (В. Кулик. Правописне божевілля. — УУ, 2003, № 11–12, с. 9). І про дискусії вже столітньої давності: «— <...> Я вот еще хотел затронуть один вопрос — на каком, собственно, языке будет выходить наша газета? <...> — Ясно — на українській мові! А якої ж вам ще треба?.. — <...> На украинском — это правильно, но на каком? Местном ли наречии, на языке Шевченко или же на галицийском?.. — За столом президії кияк скривився ветеринар Коваленко: — Тільки вже, будь ласка, без отої галицької мови! Хай вона згорить ім, нічого не второпаш!..» (Борис Антоненко-Давидович. Нашадки прадідів. Київ, 1998, с. 21; це сцена зборів товариства «Просвіта» в одному зі східно-українських містечок наприкінці 1917 року).

уродження цих місць як «*полтавської галушки*»⁵⁰) і «справжньої», тобто «простої», «народної» української мови, а якщо в конкретніших оцінних епітетах, то з «м'якою» вимовою: «<...> товариш Рибалко говорить прекрасною українською мовою з милим полтавським акцентом» (Іван Багряний. Сад Гетсиманський); «Глянувши на привітного хазяїна, почувши його полтавську м'яку вимову, Тарас мало не розплакався» (Оксана Іваненко. Тарасові шляхи). Саме з цим регіоном асоціюється популярне уявлення про середній [л'] — звук, досить поширений, втім, у різних регіонах України, переважно в мовленні «простих» жінок старших поколінь, — саме як про «полтавське [л']» (воно має також розмовну назву «польшавське Л») [див. про цей звук української фонетики: Жилко 1955: 161; Дзензелівський 1965: 57–59; Шевельов 2002: 951; ЕУМ 2007, с. 502]: «І люди на Полтавщині хороші! М'якенькі: — *Мольока* ви б у мене не взяли часом?» (Остап Вишня); «Надзвичайно люблю полтавський говір, слухав би його годинами, зокрема, пестить мій слух оте ледь-ледь пом'якшене “л”, що звучить так ніжно, співуче: *ходилия, робилия, говориля*. Воно таке органічне для української мови — недарма ж полтавський діалект став однією з підвалин української літературної мови (другою став київський діалект)» (М. Мاستикаш. Мово рідна, слово рідне... — Нескорені, 1995, № 2); «— А чого це ви російською мовою говорите? Хіба рідну забули? — з порога атакував нас придністровський президент із достеменно полтавським “л”. Правду кажучи, ми спочатку сторопіли: ну треба ж таке!.. — Звідки ви так українську знаєте? — Херсонська область. Нова Каховка. “Південелектронмаш”. Заступник генерального директора, — <...> Смирнов уважно подивився на гостей з України» (Л. Денисенко, О. Нипадимка. Президент без паспорта. — КВ, 11.04.1997: про візит українських журналістів до президента незвіданої Придністровської Молдавської Республіки І. Смирнова). Ця фонетична риса «простонародного» мовлення може використовуватися в загальному плані враження про «м'якість» української мови зі стилістично-оцінними настановами — не тільки як добродушно- або не дуже добродушно-жартівливе імітування особливостей мовлення «простих» людей, насамперед полтавців (див. приклади вище, а також у р. II п. 3.1.1), зокрема як один з гумористичних засобів для характеристики «простих» українців (див. р. II п. 3.4), але і як умисно утрироване передражнювання не тільки людей з такою особливістю мовлення, а й узагалі носіїв української мови з боку осіб, не надто лояльних щодо української мови. Ось, наприклад, епізод на відкритті пам'ятника Остапові Бендеру в Жмеринці, де виступають місцеві жителі (переважно по-українському) й гості з Києва: «— Как тебя зовут [В. Бистряков, відомий композитор з Києва, до одного з місцевих учасників]? — Володя [вимовлено з твердим [л]. — О. Т.]. — *Вольодя?*!» (окремий сюжет у гумористичній програмі «Золотий гусь» на т/к «Інтер», 18.10.2001); сценка у виконанні популярних російських гумористів Ю. Гальцева («зять») і Г. Ветрова (артист, родом з України, зображає «тещу з України» — з елементами суржику й «полтавським [л']»): *Володя, Полтава* (т/к «Первый канал–Всемирная сеть», Москва, січень 2006 року); інформацію про те, що популярна російська рок-група виконала пісню українською мовою: «Но главный сюрприз был впереди, когда песню “Девочка” Лагутенко спел на украинском <...>: “Ї хлопчик хутко зник...” — газета чомусь подає під таким заголовком: «<...> Ї *хльопчик* хутко зник!” — “Мумий Троль” запел по-украински!..» (ФіК, 20.10.2000); «<...> феномен вспышки наггордости у галичан, многие из которых все еще настаивают на том, что “за Польшчею крашче *бульо!*”, достоин пристального

⁵⁰ Наприклад: «— <...> Жінка моя за блощиць і тебе, і мене з світу зжене. Твоя вона землячка — хохлушка, *полтавська галушка*» (Зінаїда Тулуб. В степу безкраім за Уралом); «— Хто йде? — До Щорса на вечерю. Полтавські! — Проходьте, *галушники!*» (Олександр Довженко. Щорс). У Полтаві 2006 року, за ухвалою міськради, установлено пам'ятник галушці (це велика глибока миска з 12 галушками та ложкою); пам'ятний знак галушці внесено до символіки міста; у місті щороку проводять фестиваль «*Полтавська галушка*».

анализа» (Г. Селижаров. — Дон. кряж, 23.05.2002). З такого передражнювання особливостей вимови [л], очевидно, походить і молодіжний сленгізм *зневажл. бульбó-мульбó* — про недоумкувату людину, переважно з села (Ставицька 2003, с. 59).

Львів постає в масовій свідомості як ідеологічний центр українського національного руху і як духовний центр «національно свідомого» українства, де (на відміну від міст «Великої України») спілкуються українською мовою, причому це не «сільський суржик», а також (це виявляється помітніше в сприйнятті самих львів'ян, але не тільки) як найбільш «європейське» українське місто — звичайно, не тільки за зовнішнім виглядом, а й за культурою та ментальністю його жителів (див. докладніше про мовно-конотативний образ Львова: р. V п. 1.1). Наприклад: «Що для Вас Львів? — Після того, як я приїхала зі Сходу, Львів для мене — це душа української нації, без перебільшення. Там зібрано все необхідне, щоб бути центром відродження України» ([Із інтерв'ю з Юлією Тимошенко]. — П, 1.08.2002); з протиставленням Львова Києву: «Його [святкового дійства “Україна назавжди” до Дня Незалежності України. — О. Т.] “родзинкою” буде те, що шоу проходить одночасно у двох містах — Києві як столиці державності і Львові як столиці духовності, з'єднаних телемостом» (СП, 23.08.2001), «— Кажуть, все найкраще в Києві — з провінції? — Перепрошую, я приїхав зі столиці до столиці, зі столиці Галичини, і називати Львів провінцією ризиковано. Я думаю, що кияни у Львові почувуються більшими провінціалами» ([Із інтерв'ю з музикантом Т. Чубасем]. — УС, 16.01.2003). Ось, наприклад, жартівливий виклад вражень літератора з «Великої України» від подорожі до Львова: «<...> Що б вони [галичани. — О. Т.] не говорили чи не писали самі про себе, виходить або “Історія України”, або “Історія української культури”, на крайній випадок — “Культура української мови” <...> Хоча в Тернополі та Франківську також мешкають галичани, лише вихідці зі Львова та Львівщини повсякчас наголошують на своїй регіональній приналежності. <...> Але галичани <...> просто пишаються Львівщиною і рівняють її, а разом і себе, до Європи. <...> Бо Львів, як відомо, — Париж Малий» (Андрій Кокотюха. Галичина в нотатках. — УС, 22.02.2001). Найпопулярнішим перифразом до назви цього міста (поряд з політично нейтральним *місто Лева*), як і до Галичини в цілому, «столицею» якої називають Львів, є вислів «*український П'ємонт*».

5. Це ономастична «спадщина» періоду перебування при владі Президента України В. Януковича:

а) *Врадіївка* (райцентр у Миколаївській області, де влітку 2013 року відбувалися масові акції громадянської непокори, викликані свавіллям місцевої міліції) — символ беззаконня й жорстокого свавілля в діях органів правопорядку: «Що означають події у *Врадіївці*? Це народний месидж про те, що люди так далі жити більше не можуть» ([Із інтерв'ю з політологом В. Карасьовим]. — УМ, 26.07.2013, с. 4), «<...> У підсумку країна перетворилася [в період президентства В. Януковича. — О. Т.] на суцільну *Врадіївку*, де процвітають бандитизм і свавілля» (О. Гунько. — ГПУ, 27.12.2013, с. 11), «— Правохоронці не виконують обов'язків. <...> Мажор на “лексусі” задавив двох хлопців і так само не поніс покарання. Скільки можна? Хочете другої *Врадіївки*? Буде!» (ГПУ, 28.08.2013, с. 11);

б) *Межигір'я* (колишня приватна резиденція В. Януковича у Вишгородському районі на Київщині) — надзвичайно багатий масток як символ корупції представників владної верхівки та їхнього незаконного фантастичного збагачення: «— Усі оті *Межигір'я* із золотою сантехнікою, гаражами на 70 машин, причалами і кенгуру після зміни влади буде конфісковано» ([Із інтерв'ю з політиком А. Гриценком]. — ВЗ, 18.10.2012, с. 7), «Маленькі “*межигір'я*” навіть після втечі Януковича журналісти продовжують знаходити в Україні. <...> — Я не бачу різниці між цими мастками і *Межигір'ям*» (Д. Кривцун. — Д, 28.08.2015, с. 5), «Доречний приклад для лідерів України з їхніми чартерами, тупфлями зі

страусячої шкіри та “*межигір’ями*”» (УМ, 24.04.2013, с. 9: про те, що президентка Литви вирушила в закордонний візит рейсом лоукостера).

6. Це назви українських міст і селищ, які під час повномасштабної російсько-української війни (від 24 лютого 2022 року), з одного боку, виявили особливу стійкість в обороні й узагалі стали місцями особливо відчутних поразок російської армії (див. вище в п. 3.9 ойконіми *Маріуполь, Бахмут, Чорнобаївка, Авдіївка*, а також ергонім «*Азовсталь*»), з другого ж боку, зазнали масованих руйнувань, перетворившись на «міста-привиди», і щодо цивільного населення тих із них, що були тимчасово окуповані, російські війська чинили особливо жорстокі злочини, масові звірства, убивства, страти (деякі з цих міст порівнюють з такими містами на пост’югославському просторі, як Сребрениця і Вуковар, що особливо постраждали під час воєнних дій у 90-ті роки). На відзначення подвигу, масового героїзму та стійкості громадян, виявлених у захисті своїх міст під час відсічі збройній агресії Російської Федерації проти України, було запроваджено почесну відзнаку «Місто-герой України», якою вже нагороджено ряд українських населених пунктів: Волноваха, Гостомель, Маріуполь, Харків, Херсон, Чернігів, (в указі від 6 березня 2022 року), Буча, Ірпінь, Миколаїв, Охтирка (в указі від 24 березня 2022 року). До цього переліку населених пунктів Київської області, що зазнали найбільших руйнувань і масових убивств від російських військ, слід додати також селище (містечко) Бородянку. У значенні символу масових звірств російських військ щодо громадян України особливо поширення набула назва містечка *Буча* в Київській області: «Злочини путінського рашизму проти людяності мають бути прирівняні до злочинів сталінізму й фашизму. <...> *Буча* — це точка неповернення. Будь-який компроміс — це зрада насамперед тих мучеників, яких ці нелюди закатували» (Н. Балюк. — ВЗ, 7.04.2022, с. 2), «— Мусимо собі сказати: повний розрив із Московією. Повна деколонізація й декомунізація — або *Буча* повториться в житті наших нащадків» (Н. Старченко. — ГПУ, 28.04.2022, с. 11), «Під час окупації у Балаклії була *друга Буча*» (УП, 10.09.2022); став уживатися вислів *Бучанська різанина* (див., наприклад, статтю під такою назвою в українському сегменті «Вікіпедії»); саме щодо Бучі найчастіше вживають характеристику *нова Сребрениця*. Зруйнований, знищений Маріуполь часто називають *нове (українське) Алеппо* (це старовинне місто в Сирії, яке 2011 року російська армія майже зрівняла з землею).

3.10.2. На пострадянському просторі.

1. Це назви найвідоміших у радянські часи або нововиявлених місць ув’язнення та масових страт і поховань під час жорстоких політичних репресій радянської доби, насамперед періоду правління Й. В. Сталіна, які різко активізувалися в ужитку ще з кінця 80-х років у загальному контексті активного громадського обговорення й гнівного засудження сталінського режиму в період «перебудови» (див. також р. I п. 3.2.2), частина з яких набула або міцніше закріпила відомі ще з царських часів (пор. *Сибір*, експр. *Сибіряка*: «А як скажуть: гине все, — / Просто в Сибіряку!» — Борис Грінченко. Переляканий; «І з тріумфом їх провадять — / В Сибіряку, в Сибіряку». — Володимир Самійленко. Ельдorado; часто в мн.: *сибіри; Соловки*) переносні метафоричні значення. Наприклад: «Україна для мене загадка! Триста років її нищили, руйнували її душу, найкращих синів її поглинули *Соловки* та *Магадани*, злочинний т. зв. “центр” наслав на неї *Чорнобиль* <...>, а вона живе!» (Олесь Гончар. Щоденники : У трьох томах. 2-ге вид., випр. / Упоряд. Валентина Гончар. Київ, 2008, т. 3, с. 363–364: запис від 13.07.1991), «Скільки наших кривих помордовано по всіх *магаданах, Соловках!*» (ЛУ, 30.07.1992), «Десять по в’язницях, по *сандормохах*, по *сибірах* і *мордовіях* тоталітарний зашморг душив найкращий квіт нації, найволелюбніших» (Олексій Дмитренко, письменник. — ЛУ, 25.06.1998); це також *Біломорканал, Воркута, Колима*. 3-поміж нових топонімів названої групи це насамперед *Сандармох / Сандормох* (урочище в Карелії, де в середині 90-х років були

виявлені місця масових розстрілів в'язнів Соловків, зокрема багатьох представників української інтелігенції): «*Сандормох!* Ця нікому раніше не відома назва клаптика тайги у далекій Карелії кулеметною чергою ввірвалася нині у нашу свідомість. І вже малює розтривожена уява картину тієї страшної для України страти» (В'ячеслав Чорновіл. — Час, 6.11.1997, с. 1), «Упродовж майже 80 літ серце кожного українця боляче стискається при слові *Соловки*. Бо немає такої родини, по якій не потопталися б кутими чобітьми сталінські опричники <...>», «<...> матвееви, гараніни, раковські [виконавці вироків та їхні начальники в системі сталінських таборів. — О. Т.], прийшовши вдруге до влади, будуть ще жорстокіші, ще безжальніші до нас та наших дітей. Вони зроблять нашу країну суцільним *Сандормохом*» (Люди! Пам'ятаймо Сандормох! — НГ, 1997, № 45, с. 5).

Серед топонімів на території України з конотативним нашаруванням місця масових поховань жертв сталінських репресій — в одному ряду з топонімами в інших колишніх республіках СРСР *Куропати* (під Мінськом), *Катинь* (у Смоленській області), а також з *Бабин Яр* у Києві (місце поховання жертв гітлерівської окупації) — стали відомими назви *Дем'янів Лаз* (урочище під Івано-Франківськом) і особливо *Биківня* (селище під Києвом, поблизу якого в лісі були знайдені місця масових поховань): «Досі ніхто не знає, скільки десятків тисяч наших співвітчизників лежать у Биківнянському лісі. *Биківня*, як і *Бабин Яр*, як *Освенцим* і *Соловки*, як *Бухенвальд* і *Катинь*, — це страшні символи мучеництва невинних жертв тоталітарних терорів. Тут, у Биківні, Сталін і його звироднілі опричники убивали цвіт України і української нації» (з виступу Президента України В. Ющенка в Биківнянському лісі в День пам'яті жертв політичних репресій 17 травня 2009 року); «*Сосни Биківні* свідчать: злочин проти людства» (Київ, 1999 — назва книжки); з набуттям уже переносного значення: «*Своя Биківня* є і на Бориспільщині (с. Вороньків)», «*Дністрянська Биківня*» — про місце поховань жертв розстрілів НКВС неподалік м. Заліщиків Тернопільської області.

2. Це також модифікація або повна заміна назв деяких нових державних утворень на пострадянському просторі та їхніх столиць, зростання частотності вживання і творення семантичних і словотвірних похідних від них та перифразів на їх позначення:

а) як вияв політорекрентності державної політики України, готовості йти назустріч побажанням відповідних новостворених держав (див. р. XII п. 5.1.1) — запровадження, у тому числі й в офіційному вжитку, назв: *Білорусь*, *Киргизстан*, *Молдова*, *Туркменістан* (замість попередніх назв *Білорусія*, *Киргизія*, *Молдавія*, *Туркменія*); *Алмати*, *Ашгабат*, *Таллін* (замість відповідно *Алма-Ата*, *Ашхабад*, *Таллін*); з-поміж неофіційних назв — перехід від уживання хороніма *Прибалтика* до *Балтія* (країни / держави *Балтії*; це рекомендовано в тому числі в «Глосарії назв, термінів та словосполучень, які рекомендовано використовувати у зв'язку з тимчасовою окупацією Російською Федерацією Автономної Республіки Крим, м. Севастополь і окремих районів Донецької та Луганської областей», що його розробила й оприлюднила в інтернеті РНБО в жовтні 2021 року); у деяких ЗМІ замість *Грузія* стали вживати самоназву цієї країни *Сакартвело* (уряд цієї країни, як відомо, пропонує іншим країнам відмовитися від назви *Грузія* як російської за походженням, такі заклики особливо активізувалися після російсько-грузинської війни 2008 року);

б) як вияв відповідного емоційно-оцінного ставлення до нової імперської політики РФ у текстах антиросійського спрямування — вживання назви *Ічкерія* замість *Чечня*, що розпочалося в 90-х роках у публіцистиці, поезії: «Пам'яті національного героя *Ічкерії* генерала Джохара Дудаєва присвячую» (Олег Черногуз. Вірш «Тремти, Росіє!» — Сл. Пр., 1996, ч. 5), «Врятуймо дітей *Ічкерії!*» (За дорученням колективу видавництва «Веселка» Ярема Гоян, директор. — ЛУ, 24.02.2000, с. 1: відкритий лист на захист Чечні від воєнних дій з боку російської влади) — і продовжилося пізніше, після початку повномасштабної російсько-української війни, уже в межах навіть офіційних дискурсів,

наприклад: «Секретар РНБО Олексій Данілов: “У Московії будуть квакати жаби, а Ічкерія стане незалежною”» (УП, 15.03.2022); у жовтні 2022 року ВРУ визнала державний суверенітет Чеченської Республіки *Ічкерія*, визнавши її також окупованою територією й засудивши геноцид чеченців.

3. Це політизоване узагальнено-символічне вживання окремих топонімів та їхніх похідних (в основному з Росії, певною мірою з Білорусі), а також посилення уваги до іменування сучасної РФ різноманітними оцінними перифразами (як реагування на посилення її великодержавної, імперської політики та її збройної агресії проти сусідніх держав).

Це насамперед різка активізація в політизованих контекстах несхвального вживання слів *Москва*, *Кремль* та їхніх похідних і добору різною мірою синонімічних назв з подібними й значно різкішими негативно-оцінними конотаціями на позначення Росії (див. докладніше р. I п. 5.3.5).

Щодо Білорусі, то вживання і творення похідних (власне семантичних, фразеологічних, словотвірних) від її назви (після приходу до влади в країні президента О. Лукашенка) відбувалося не в такому обсязі й порівняно нейтральніше в емоційно-оцінному плані — з конотаціями несхвальності: а) у зовнішньополітичних аспектах — щодо потрапляння в економічну та політичну залежність від колишньої метрополії, тобто від Росії: «На думку “Громади” [політичної партії. — *О. Т.*], команда Леоніда Кучми у політичному сенсі веде Україну до *білоруського варіанта*» (СЗ–Фест, 1.07.1997) (див. про розгортання такої моделі номінативних словосполучень: р. I п. 9.2), «розвиток України за *білоруським сценарієм*», «Аналіз документів, які належить підписати Леоніду Кучмі під час візиту до Російської Федерації, навів народного депутата на сумну думку: Україну чекає стрімка “*білорусизація*” [див. про активізацію такої моделі словотворення: р. VIII п. 4.2.4.2. — *О. Т.*], а “перлини української економіки” перекочують у власність кремлівських “нових росіян”» (О. Дмитричева. — КВ, 27.02.1998); б) у внутрішньополітичних аспектах — по-перше, про розвиток у напрямі авторитарного політичного режиму: «“Україна рухається шляхом *білорусизації*. На це вказують розправи з політичними опонентами з допомогою судів <...>”, — наголосив під час конференції Станіслав Шушкевич» (УМ, 13.12.2012, с. 3), «Захід розпочав нову політичну кампанію стосовно Києва. Умовно її можна назвати спробою запобігти “*білорусизації* України”» (ПіК, 2001, № 25, с. 16); по-друге, про культивування певних політичних атрибутів радянського минулого: «В умовах образи на Кремль у Януковича і К° дедалі більше спостерігається прагнення перетворити Україну на такий собі власний совковий заповідник, “*Білорусь № 2*”» (О. Михельсон. — Укр. т., 11–17.05.2012, с. 7); в) у культурно-мовному аспекті (після проголошення в Білорусі 1995 року російської мови другою державною, коли фактично вона знову стала «першою» державною) — на позначення згубності для української мови та культури проголошення російської мови — мови колишньої метрополії — другою державною або офіційною (подібно до *ірландизації*: див. р. VIII п. 4.2.4.2), наприклад: «І коли, нарешті, ми маємо вже незалежну державу, нам знову <...> пропонують новий *варіант* — “*білоруський*”» (С. Бережний, директор гімназії, м. Миколаїв. — ЛУ, 9.03.2000: щодо поширення тверджень про «утиски» російської мови в Україні), «Українська державницька ідея завжди була його [Олесь Гончара. — *О. Т.*] палахкою суттю. “*Білорусизація*” — це не єдина загроза молодій Українській державі, “*ірландизація*” з її кривавими Ольстерами — ось до чого може довести зарозуміла відсутність державної політики на захист української мови і української душі» (Іван Драч), «Доки держава не визнає культуру корінного народу основним, ґрунтовним пріоритетом, від якого залежить її ж державний суверенітет, доти над Україною висітиме дамоклів меч *білорусизації*, який зрештою призведе до чеченського варіанта» (В. Савченко. — Сл. Пр., 1996, ч. 7, с. 16).

У топоніма *Мінськ* (крім звичайної для назв столичних міст метонімічної моделі «столиця держави — уряд, керівництво держави», яка тепер сформувалася для назв столиць усіх держав на пострадянському просторі: «переговори *Мінська* з Москвою»), з осені 2014 року розвинулося метонімічне значення «Мінські угоди (домовленості)» — неофіційна назва домовленостей щодо припинення воєнних дій на Донбасі і спроб загального врегулювання політичної ситуації в цьому регіоні, переговори щодо чого провадилися протягом кількох років у Мінську (з підписанням двох угод — у вересні 2014 і в лютому 2015 рр.: це відповідно «*Мінськ-1*» і «*Мінськ-2*»): «Противник бив із забронених “*Мінськом*” мінометів» (NewsOne, 18.05.2020).

З-поміж інших білоруських топонімів на пострадянському просторі можна відзначити творення похідних на основі хороніма *Біловезька Пуща* (місцевість у Білорусі, де, зокрема, на початку грудня 1991 року зібралися керівники Білорусі, України й Росії і підписали угоду про припинення існування СРСР як державного утворення та про створення Співдружності незалежних держав) — це такі звороти в мововжитку прокомуністичних і російських кіл імперської орієнтації, як несхв. *біловезька змова*, ірон. «*біловезькі зубри*», наприклад: «Змова трьох *біловезьких зубрів*: міфи та реальність» (О. Куць. — Березіль, 1998, ч. 5–6), «Навколо того, що сталося чверть століття тому, російськими мас-медіа наметена ціла купа словесного мотлоху. Якщо спробувати узагальнити суть цих словес, то вийде приблизно таке: зібралися троє зрадників — Борис Єльцин, Леонід Кравчук і Станіслав Шушкевич — у Біловезькій Пущі, добряче хильнули і “по п’яні” розвалили велику державу. Насправді ж ані “зради”, ані п’яного загулу “*біловезьких зубрів*” не було. Ба більше: самих цих “зубрів” налічувалося шестеро. Угоду про створення Співдружності незалежних держав (СНД) підписали також керівники урядів <...>» (Біловезька угода: об’єктивна закономірність чи «змова трьох мужиків»? : виступ публіциста С. Грабовського на радіо «Свобода», 7.12.2016).

3.10.3. З-поміж інших регіонів світу. Елементами українського конотативно забарвленого ономастикону з образно-символічним розширенням семантики власних назв дедалі більше стають географічні назви, рідше оніми інших тематичних розрядів з більш чи менш віддалених від України регіонів світу та їхні деривати:

а) як узагальнене місце розкошування, насолоджування відпочинком, як «земний рай» — це насамперед *Канари*: «Іван копіює мову циган: — <...> Вижу, що пан багатим буде. І віллу на *Канарах* матиме, і лексуса, і файну коханку» (Л. Межва, П. Паламарчук. — ГПУ, 10.01.2013, с. 2), «Щиро віримо, що, відпочивши та набравшись сил на нашій нев’янучій <...> природі (бо навряд чи хто з вас мандруватиме по Кримах чи *Канарах*), ви повернетесь із свіжими намірами до роботи» (ЛУ, 1.07.1999, с. 1: зі звернення редакції до читачів), «Навіщо *Канари*, коли є Баришівка [заголовок публікації]? Учені вважають: Київська область та Карпати завдяки своїм кліматичним умовам могли б суперничати з найкращими курортами світу» (І. Конторських. — Е, 15.05.2014, с.17), «Кому нари, а кому — *Канари*» (одна з паремій нового часу); у значенні престижного місця відпочинку — також деякі інші топоніми: «— <...> Робота роботою, але є ще сім’я та діти, яким треба приділяти увагу. Цього року я з родиною поїду в Крим. Ніяких *Єгипту* чи *Туреччини!*» ([Із інтерв’ю з артистом розмовного жанру В. Моїсеєнком]. — Е, 18.07.2013, с. 19), «У мене знову *Ібіца* [заголовок]! Скандальна екс-регіоналка Бережна відзначила день народження на Ібіці в компанії українських зірок» (Бл., 2016, № 34, с. 6); у такого роду контекстах фігурують також топоніми *Сейшелі*, *Мальдіви*. Це, таким чином, в основному назви місцевостей на узбережжі теплих морів, за винятком хіба що топоніма *Куршавель* (знаменитий гірськолижний курорт у Французьких Альпах);

б) як найпрестижніший заклад університетської освіти: «<...> простіше проголосити гасло “Кожній Зачепилівці — свій *Гарвард!*”, але чи наблизить це нас до Європи?» (В. Скопенко, ректор Київського національного університету імені Тараса Шевченка. —

УУ, 2004, № 3, с. 3), «Мої діти в *Гарвардах* не навчались» (О. Кузьмук, міністр оборони України: «1+1», ТСН, 6.03.1999), «"Український *Оксфорд*? Ні, не чули". Більшість працевдавців не знає у нас жодного вишу, що відповідає світовим стандартам якості» (І. Львова. — Е, 13.12.2012, с. 20);

в) як місце заробітків для масових потоків українського населення (для «заробітчан») — як у своїх прямих, але вже типізованих референційних віднесеннях: «<...> Але є ще люди, котрі працювати уміють. Ті — хто куди. Хто в *Польщу* — картоплю копати, хто в *Чехію* — моркву саджати, хто в *Підмосков'я* — дачу будувати, хто в *Грецію* — гній кидати, хто в *Ізраїль* — на верстаті точити, а хто і в *Штати* — комп'ютерні програми писати. Копають, саджають, будують, кидають, пишуть, та й осідають в далеких палестинах на віки вічні» (Д, 18.06.1999, с. 23), так уже й метафорично: «Все зароблене в *італіях* і *португаліях* мої земляки вкладають на малій батьківщині — у будинки, автомобілі, освіту, дітей» (ВЗ, 26.07.2011: з листа читача);

г) у відтопонімічних прикметниках:

— щодо місця виробництва товарів (як правило, низькоякісних), що їх масово стали завозити до України з кінця 80-х — початку 90-х років (спочатку з Польщі, трохи пізніше й аж дотепер з Китаю й Туреччини): «— <...> з сицилійцями не варто мати справ, вони надійні, що *китайські* петарди» (Любка Дереш. Повість «Культь»), «Не їж, Іванку, *китайського*, бо трупилом станеш. Китайці й самі занепокоєні якістю своїх продуктів харчування» (С. Ферт. — УМ, 26.07.2013, с. 24), «<...> сільські інтелігенти, обтяжені господарством, <...> покірно вбираються в *турецьке* ганчір'я, а спитай — яку останню серйозну книжку тримали в руках? — мало хто відповість» (В. Михайленко, бібліотекарка. — ЛУ, 26.03.1998), «— Ну, такі кумедні, незграбні, з лохматими головами, золотими зубами... які ще? — із засмаглими мордами, в дешевому *турецькому* чи *китайському* шматті» (Анатолій Дністровий. Роман «Місто уповільненої дії»), «Бажано віддавати перевагу виробам із Німеччини, Франції чи США. Купуючи ж дешевші *польські* чи *китайські* презервативи, пам'ятайте, що скупий платить двічі» (Дмитро Добродомов. — Е, 9.08.2001). Звичайними є словосполучення на зразок *китайський шишу(в)житок*, *китайська підробка* — про той чи інший фальсифікований контрафактний товар, завезений з Китаю (пор., з іншого боку, словосполучення *китайські авто-ручки*, *термоси*, *плащі*, *сорочки*, які для людей старшого покоління у 50–60-х роках мали цілком позитивні конотації);

— значно рідше навпаки (від назв уже інших країн) — щодо дорогих, престижних виробів, елітної моди: *італійський (італійське взуття, «у дорогому італійському костюмі»), італійська мода*; *німецькі євровікна*;

— щодо різних національних кухонь, які тепер стали поширюватися в тому числі і в Україні (див. також р. IV п. 2.2.5): *італійська, японська, китайська кухня; італійський, японський, китайський ресторан* (поширеними й популярними стали також заклади харчування з *грузинською кухнею*, але тематично це слід було б віднести до попереднього п. 3.10.2);

— в окремих інших випадках: *тайський (масаж, таблетки для схуднення, з при-слівником: курка по-тайськи); шведський (соціалізм, стіл, сім'я)*.

Див. також у р. I п. 6.1.1 приклади на зразок *американська (італійська, німецька) хімчистка, американський стиль* і под.

Див. також у р. VIII п. 4.2.4.2 поширення дериватів на зразок *американізація, білорусизація, ірландизація, латиноамериканізація, фінляндизація, югославізація* та ін., а в р. I п. 9.2 — поширення моделей номінативних словосполучень з опорними словами *варіант, слід: ірландський варіант, російський слід* та ін.;

г) на позначення країн, що можуть викликати до себе в тому чи іншому плані критичне, негативне ставлення, — шляхом прирівнювання їх до певних держав-«анти-цінностей»: *Гондурас* (одна з найвідсталіших країн Латинської Америки з несталим

суспільним ладом і напруженою криміногенною ситуацією) — в одній з паремій нового часу: «Ех, не ту країну назвали *Гондурасом!*» (з удаваним жалем, зокрема, й про Україну нового часу); *Сомалі* (сучасна Сомалі, як відомо, розпалася на частини, які воюють між собою), з уживанням переважно в сер. р.: «Україна перетворюється на *Сомалі*», «Україна — *друге Сомалі*», «існує загроза *сомалізації* України» (контексти з мововжитку різних опонентів ідеї української державності, особливо від 2014 року); «Це було *радянське Сомалі*» (про Грузію початку 90-х років); *Північна Корея* (як уособлення сучасної держави з тоталітарним політичним режимом під фальшивим прикриттям патріархального соціалізму): «Білорусь перетворюється на *Північну Корею*» (після президентських виборів у Білорусі 2020 року).

4. Назви державних нагород України. В Україні нагороджування спочатку здійснювалося від імені Президента України: *Почесна відзнака Президента України* — як власна назва (1992–1996 рр.) і відзнаки Президента України (1996–2000 рр.) — звання *Герой України* (з 1998 року) як найвищий ступінь відзнаки із врученням *ордена «Золота Зірка»* («за здійснення визначного героїського вчинку») або *ордена Держави* («за визначні трудові досягнення»), ордени «*За заслуги*», «*За мужність*», *Богдана Хмельницького*, *князя Ярослава Мудрого*, *княгині Ольги* — для жінок (за УП 2019, с. 88, перші слова в таких назвах слід писати з великої літери. — *О. Т.*), медалі «*За бездоганну службу*», «*За військову службу Україні*» та ін. Від 2000 року це вже державні нагороди України: ордени *Свободи*, *Данила Галицького*, *Героїв Небесної Сотні* (з 2014 року) та ін. У 2022 р. зазначено нову відзнаку Президента України — «*Хрест бойових заслуг*».

5. Назви державних і професійних свят, пам'ятних дат. З одного боку, відбувалося поступове усування свят, пам'ятних дат, спільних з колишнім СРСР і пов'язаних з радянською історією та комуністичною ідеологією, а від 2014 року — уже й свят, спільних із сучасною Російською Федерацією. Так, було скасовано відзначення чергової річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції як державного свята 7 і 8 листопада (утім, тільки з 2000 року), хоча ця дата на державному рівні не відзначалася вже й до цього; замість свята *Міжнародний день солідарності трудящих* 1 травня відзначається *Міжнародний день праці* (з 2017 року); замість свята *День Перемоги* (9 травня) — з 2015 року *День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні*, а з 2023 року — *День пам'яті та перемоги над нацизмом у Другій світовій війні* (8 травня). З радянського часу лишається низка професійних свят, зокрема: *День авіації та космонавтики*, *День шахтаря*, *День танкіста* та ін.

З другого боку, запроваджувалися нові державні (не всі з них є вихідними днями) й професійні свята та інші пам'ятні дати, пов'язані:

1) з Україною, її історією, національно-визвольним рухом: *День Української Державності* (з 2022 року — 28 липня в День хрещення Київської Русі-України), *День Соборності України* (22 січня) з його неофіційною назвою *День злуки* (див. р. I п. 5.1.5), *День українського козацтва* (14 жовтня), *День пам'яті жертв голодоморів* — з оголошенням загальнонаціональної хвилини мовчання (у четверту суботу листопада), *День української писемності та мови* (9 листопада, а з 2023 року 27 жовтня — в день ушанування Нестора-Літописця); з історичними віхами України вже як суверенної держави: *День Незалежності України* (відзначається 24 серпня, оскільки саме в цей день 1991 року ВР прийняла Акт проголошення незалежності України)⁵¹, *День Конституції України* (28

⁵¹ Слід також мати на увазі, що за постановою Верховної Ради Української РСР «Про День проголошення незалежності України» від 16 липня 1990 року саме ця дата спочатку мала відзначатися

червня), *День Державного прапора* (з 2004 року), *День Свободи* (у 2005–2011 рр.) і, як його наступник, *День Гідності та Свободи* (з 2014 року — 21 листопада на відзначення «Помаранчевої революції», що розпочалася в цей день 2004 року, і «Революції гідності»).

З 2021 року на законодавчому рівні встановлено пам'ятну дату вже безпосередньо антиросійського спрямування — *День вшанування пам'яті дітей, які загинули внаслідок агресії Російської Федерації проти України* (відзначається 4 червня).

Запроваджується *День Києва* (з 1987 року) та дні інших міст (звичайно під назвою *День міста*);

2) із загальнолюдськими цінностями: *День праці* (2 травня замість продовження відзначання в цей день 1 Травня як Міжнародного дня солідарності трудящих), *День матері* (відзначається з 2000 року); зокрема, запровадження як державних (з установленням вихідних днів) таких церковних свят, як *Різдво Христове*, *Великдень* (*Пасха*), *Трійця*. На офіційному рівні це також визнання, наприклад, *Дня студента*, *Міжнародного дня рідної мови* та ін., а на неофіційному рівні — *Дня святого Валентина*.

Досить показова ситуація в цьому плані склалася в загальному комплексі святкових днів на відзначення видів і родів та інших структур Збройних сил сучасної України, коли в 1990-ті — на початку 2000-х рр. дати відзначання тих чи інших їхніх професійних свят, установлені на початку доби незалежності з приурочуванням до певних конкретних дат в українській історії ХХ століття, могли згодом переноситися і поєднуватися з датами відзначання відповідних днів у сучасній армії РФ, як і в колишній Радянській армії (це відбувалося в періоди президентства Л. Кучми і В. Януковича), а після початку збройної агресії РФ проти України з 2014 року знову почали переноситися — на цей раз уже з відмежуванням від радянської / російської традиції.

Це стосується насамперед загальноармійського свята *День Збройних сил України*, яке було встановлено 1993 року і призначено на 6 грудня, оскільки саме в цей день 1991 року ВР прийняла закон «Про Збройні Сили України». Але лишався ще *День захисника Вітчизни* 23 лютого — це нова назва добре відомого за радянських часів Дня Радянської армії і Військово-Морського флоту (він же від 70-х років набув ще й неофіційної назви «чоловічий день» — як «гендерний» корелят жіночого свята 8 Березня, коли жінки стали вітати — на роботі й нерідко в сім'ях — уже представників «сильної статі»), але «на прохання ветеранів і громадських організацій» перейменованого указом Президента України Л. Кучми 1999 року за російським зразком (у РФ це *День захисника Отчества*). Не скасовуючи самого дня під такою назвою, президент В. Ющенко вирішив перенести його на 29 січня (на *День пам'яті Героїв Крут*), а президент П. Порошенко 2014 року переніс його під назвою *День захисника України* на 14 жовтня (на День українського козацтва і день створення Української повстанської армії) «з метою вшанування мужності та героїзму захисників незалежності й територіальної цілісності України, військових традицій і звитяг Українського народу, сприяння подальшому зміцненню патріотичного духу в суспільстві та на підтримку ініціативи громадськості» (з 2021 року цей день має вже назву *День захисників і захисниць України*; у зв'язку з реформуванням церковного календаря в Україні з 2023 року його перенесено на 1 жовтня; з 2015 року це державне свято й неробочий день)⁵².

«як державне загальнонародне свято України», оскільки в цей день було прийнято Декларацію про державний суверенітет України (ще в складі СРСР).

⁵² У своєму виступі під час військового параду в Києві 24 серпня 2014 року Президент України П. Порошенко відзначив: «В багатому на подвиги літописі українського воїнства безліч битв і дат, гідних стати Днем захисника Вітчизни. Я наголошую: Україна більше ніколи не відзначатиме це свято за військово-історичним календарем сусідньої країни. Ми будемо шанувати захисників своєї Батьківщини, а не чужої!». Під час виступу на Всеукраїнському форумі учасників Антитерористичної операції 10 жовтня 2015 року він зазначив також: «14 жовтня, Покрова Пресвятої Богородиці, ще з козацьких часів був святковим днем захисників Вітчизни. Тому минулого року, свідомо викреслюючи

Як аналог радянського / російського професійного свята рос. *День Воздушно-десантных войск* (скорочено: *ВДВ*) в Україні 1999 року було встановлено *День аеромобільних військ*, але 2012 року цей рід військ було перейменовано (безперечно, з відповідним «прицілом») на *Високомобільні десантні війська*, і, отже, українські десантники знову могли відзначати, як і їхні російські колеги, свій *День ВДВ* [у вимові: *Ве-Де-Вé*]. З квітня 2018 року відзначена традиція, однак, перервалася, коли ця структура ЗСУ була названа як *Десантно-штурмові війська* (як відзначалося в пояснювальній записці до відповідного законопроекту, перейменування зумовлюється також військовими діями РФ проти України, що «спричинило негативне ставлення особового складу та ветеранів до назви *ВДВ*», яка повторює відповідну російську абревіатуру). Неодноразово переносили також дату відзначання *Дня Військово-Морських сил України*: у 1996–2006 рр. це був початок липня, з 2011 року — остання неділя липня (його стали відзначати не тільки в один день з Військово-морським флотом РФ, а й у тому самому місці — спільно з ним), з 2015 року — знову перша неділя цього місяця; дату відзначання *Дня прикордонника*: в СРСР це було 28 травня, але в Україні з 1992 року його мали відзначати 4 листопада (саме в цей день ВР прийняла відповідний закон); унаслідок наполягань з боку певних армійських, і не тільки армійських, кіл з 2003 року його знову стали відзначати, як і в РФ, 28 травня; у квітні 2018 року цей день перенесено на 30 квітня (цього дня сто років тому війська УНР вийшли на теперішній східний кордон України з Росією). Це все були «культові» ще з радянських часів професійні свята: з гулянням уже звільнених у запас військовослужбовців напідпитку в людних місцях і з носінням ними в цей день елементів військової форми — формених зелених кашкетів прикордонників, морських тільників десантників.

Якщо брати історико-регіональний поділ України, то щодо відмови від радянських свят перед вели органами місцевого самоврядування Галичини. Так, 2013 року у Львові, Івано-Франківську міська влада зобов'язала відзначати на місцевому рівні 9 травня не як День Перемоги, а як День скорботи за загиблими у Другій світовій війні (УМ, 30.04.2013, с. 4), а міська влада Коломиї ще 2013 року вилучила з переліку державних свят День захисника Вітчизни (23 лютого), Міжнародний жіночий день (8 березня), День Перемоги (ВЗ, 28.02.2013, с. 5).

6. Назви особливо важливих і взагалі відмітних подій в українській історії та сучасності. У межах нової системи соціальних цінностей / антицінностей і пріоритетів українського суспільства (див. р. І) слід відзначити актуалізацію деяких уже відомих назв відповідних подій в українській історії ХХ століття й виникнення низки нових власних назв.

6.1. Це, по-перше, події справді революційного значення, спрямовані на докорінний перелом в державному устрої, а також масові й тривалі акції протесту проти влади, що приводять до зміни державного керівництва:

а) замість назви *громадянська війна* (1918–1920/1 рр.) — *Визвольні змагання 1917–1921 років* (назва, перейнята з мововжитку української західної діаспори), а в середовищі самих істориків — дедалі частіше *Українська революція 1917–1921 років* (див. р. І п. 3.2.2);

б) акції соціального протесту — на порозі незалежності й уже в період існування України як незалежної держави, які дістали неофіційні назви *революцій* (див. докладніше р. І п. 4.6.1): [*студентська*] «*Революція на граніті*» (жовтень 1990 року); «*Помаранчева*

з українського календаря чуже, штучно до нас привнесене свято російської армії-окупанта, я цілком природно зупинив свій вибір на 14 жовтня».

революція) (листопад–грудень 2004 року), або «*Майдан*» (після наступного «*Майдану*»: див. далі — цей стали називати також «*перший Майдан*», або «*Майдан-1*»); «*Революція гідності*» (кінець 2013 — початок 2014 рр.) — з її першою назвою «*Євромайдан*», або «*другий Майдан*», *Майдан-2* (назву з першим компонентом *Євро-* ця акція протесту, яка розпочалася наприкінці листопада 2013 року спочатку тільки на підтримку курсу євроінтеграції України, одержала після того, як керівництво України на чолі з Президентом В. Януковичем перед самітом Європейського Союзу у Вільнюсі 28–29 листопада, де мало розглядатися питання щодо підписання угоди про асоціацію України з ЄС, оголосило про те, що Україна «бере паузу» у своєму євроінтеграційному просуванні).

Слово *Майдан* у своєму новому спеціалізованому значенні власної назви — «центральної площа Києва» (див. також п. 8.1) уже двічі на початку ХХІ століття розвивало похідні значення тривалих масових громадсько-політичних акцій антивладного протесту (у 2004 року — ненасильницького характеру) (з формуванням досить розгалуженого словотвірного гнізда: див. р. VIII п. 4.2.1). Спочатку на його основі розвинулися метонімічні значення а) тих громадсько-політичних подій (за моделлю «місце — подія на ньому») у центрі Києва, які трохи пізніше дістали назви «Помаранчевої революції» і «Євромайдану», або «Революції гідності», наприклад: «Повторення *Майдану* можливе, якщо вибори будуть сфальсифіковані» (Ю. Тимошенко — перед другим туром президентських виборів, 4 лютого 2010 року), «Володимир Фесенко, політолог, — про українську опозицію: — Попри песимістичні прогнози, відбулося згуртування трьох сил. Проте опозиція показала свою неготовність до *Майдану*, і об'єднання вже зараз не виключає можливості розколу <...>» (УМ, 7.12.2012, с. 5); «революційний *Майдан*», «учасник *Майдану*», «ідеали *Майдану*», «злочини проти *Майдану*»; «вийти на *Євромайдан*», «учасник *Євромайдану*»; після кожної з цих подій — також уже і з розчаруванням: «А як же — „не зрадь *Майдан*“?» (УМ, 4.08.2006, с. 4), «Не для того був *Майдан*!»; б) учасників цих подій: «розгін *Євромайдану*» (30 листопада 2013 року), «У Херсоні <...> в обласному главку міліції стверджують, що на міліціонерів напали активісти місцевого “*Євромайдану*”» (УМ, 29.01.2014, с. 6).

На основі першого з цих метонімічних значень сформувалися метафоричні позначення низки подібних подій як у самому Києві, так і в інших містах України й навіть у різних країнах — з диференціацією цих подій не тільки за територіальним (регіональним), а й за «тематичним» / «галузевим» принципами. Наприклад, після «*Майдану*» 2004 року: «У столиці Мексики почався свій „*Майдан*”. На центральну площу Мехіко виходять сотні тисяч громадян, щоб підтримати свого політичного лідера <...> Вони вимагають перерахунку голосів на президентських виборах» (УМ, 4.08.2006), «мінський *Майдан*» — наметове містечко на площі імені К. Калиновського в Мінську в березні 2006 року після президентських виборів (у новинах різних українських телеканалів у ці дні), «*Майдан* по-гуніському. Опозиція вимагає справжніх змін у владі» (УМ, 25.01.2011, с. 13), з прогнозуванням: «У Путіна справи теж кепські. Він краще б готувався до російського *Майдану*. Путін думає, що це йому так просто пройде, і він все життя царюватиме» (Я. Сухий, народний депутат України. — Д, 15.03.2013, с. 2). Після початку «*Євромайдану*» в Києві хвиля «*євромайданів*» відразу ж охопила насамперед обласні центри країни: *одеський, львівський, запорізький, луцький* та ін. *Майдан (Євромайдан)*; «— Чи змінив *Майдан* свідомість сумчан, чи готові боротись за свої права? — Найближчі події покажуть. Коли у Сумах почався *Майдан*, на віче у неділю виходило до 700 людей. <...> Під час кримських подій на *сумський Майдан* збиралось півміста» (ВЗ, 15.05.2014, с. 10); вона прокотилася також столицями (великими містами) різних країн: «гонконгський *Майдан*» (жовтень 2014 року), «єреванський *Майдан*», або «*Майдан* по-вірменськи» (червень 2015 року) та ін.; уже пізніше: «казахстанський *Майдан*» (січень

2022 року)⁵³. На початку 2014 року саме під такою назвою відбувалися також громадянські акції в столицях ряду європейських країн, містах США і Канади на підтримку «Євромайдану» в Україні: *варшавський, брюссельський* та ін. «*євромайдани*».

Уже від 2014 року стали говорити також про «*третій Майдан*» («*Майдан-3*») — про можливу наступну «революцію» такого характеру в Україні, що її громадськість і політична опозиція можуть прогнозувати, зокрема з метою попередження владі, але водночас уже й самі вони побоюються такого розвитку подій як дуже небажаних або й цілком катастрофічних для України як держави. Наприклад: «Якщо підніметься *третій Майдан*, він буде ще масовішим і більш радикальним» (Н. Черниш, соціолог. — ВЗ, 13.02.2014, с. 7), «*Третій Майдан* — це дуже імовірне явище, коли незадоволені люди вийдуть на вулицю і скажуть: влада міняється, а ми краще не живемо, справедливості також більше не стає, корупція зростає, все знову продається і купується» (О. Лиховій. — Е, 28.08.2014, с. 4).

Розширення вживання назви «*майдан*» («*Майдан*») у цих нових значеннях відбувалося також за «галузевим» / «тематичним» принципом. У Києві як у столиці країни (з можливим поширенням на інші міста) вже відбулися «*податковий (підприємницький) Майдан*» (до «Євромайдану» його називали також «другий Майдан, або Майдан-2», «повторний Майдан») — масова акція протесту в листопаді–грудні 2010 року (спочатку на майдані Незалежності в Києві, а потім і в інших містах), організована підприємцями — представниками малого й середнього бізнесу, проти проєкту нового Податкового кодексу України; «*мовний Майдан*» — масова акція протесту влітку 2012 року проти прийняття нового закону про мови — так званого закону Ківалова — Колесніченка (див. р. XII п. 4.1). Наприклад: «У понеділок, 3 грудня, минає два роки, як проти організаторів *Податкового майдану* була порушена кримінальна справа за пошкодження гранітної плитки на майдані Незалежності» (Е, 29.11.2012, с. 4), «NN на мітингу організував збір коштів на потреби політ'язня NN, який за участь у двох — “*податковому*” та “*мовному*” — *Майданах* зараз сидить у Лук'янівському СІЗО» (УМ, 6.10.2012, с. 4).

У межах «тематичної» розгалуженості застосування слова *майдан* у його нових значеннях утворилися також складні іменники «*Євромайдан*» (див. вище) і «*автомайдан*» («*Автомайдан*») — а) колона (або колони) легкових автомобілів, а часто й мотоциклів приватних власників, яка вирушала в різні місця Києва та України в цілому під час акцій антивладного протесту (спершу, очевидно, це відбувалося в рамках «податкового Майдану», але особливо помітним стало під час «Євромайдану»); група учасників такої колони (уже як власна назва)⁵⁴; б) як власна назва — сама акція протесту в такій формі (назву «*Автомайдан*» стали застосовувати й пізніше — на позначення різних політичних акцій з виїздом автомобілів): «Сьогодні до столиці планують прибути учасники “*Автомайдану*” — акції протесту підприємців, які в понеділок виїхали на Київ із Луганська та Львова. Учасники автопробігу зупинялися в різних містах, де <...> проводили мітинги, вимагаючи від влади скасувати норми Податкового кодексу, які знищують малий та

⁵³ Пор. також у ЗМІ РФ (звичайно з нехвальною тональністю): «бешкекский *Майдан*» — про центральну площу Алатоу в столиці Киргизстану і протести опозиції на ній після президентських виборів (т/к «Первый канал–Всемирная сеть», Москва, «Время», 6.11.2006), «Ситуация в Ливане и так непростая, а в последние дни там происходит второй *Майдан*» (з виступу віцепрем'єр-міністра і міністра оборони РФ С. Іванова: т/к НТВ, Москва, «Сегодня», 8.12.2006), «У нас *Майдана* не будет!» (міський голова Москви С. Собянін — напередодні виборів президента РФ 4 березня 2012 року), а також у Білорусі: «У нас *Майдана* не будет!» (президент О. Лукашенко після президентських виборів і початку масових кампаній протесту в серпні 2020 року).

⁵⁴ Як цілком адекватно відбито, наприклад, в українському сегменті «Вікіпедії» (станом на 2 листопада 2018 року), «“Автомайдан” — мобільний підрозділ “Євромайдану”, який склався з групи самостійних колон автомобілістів. Виконували екстериторіальні завдання мирного спротиву владі: патрулювання вулиць, блокування адміністративних будівель і помешкань членів режиму, супроводження та евакуація активістів».

середній бізнес». — УМ, 25.03.2011, с. 8), «Тижневий марафон, який отримав у пресі назву “автомайдан”, завершився мітингом у центрі Києва. Дві колони — із Заходу та зі Сходу — з’їхалися на Європейській площі минулої п’ятниці» (УМ, 29.03.2011, с. 5), «Генпрокуратура повідомила про підозру ще одному колишньому працівнику “Беркут” у Львівській області, який застосував силу до активістів “Автомайдану” у січні 2014 року» (УП, 5.06.2018), «В Одесі затримали лідера одеського “Автомайдану” NN, який брав участь у знесенні паркану, встановленого у зеленій зоні міста» (УП, 25.12.2018).

Слово *Майдан* стало фігурувати також в інших власних назвах — назвах організацій, програм в електронних ЗМІ тощо, діяльність яких ґрунтується на відповідних суспільно-політичних платформах: «*Майдан*», альянс «*Майдан*», *Майдан закордонних справ* — громадські організації; «*Арт-майдан*» — масова мистецька акція; музичний гурт; студія «*Майдан*» на радіо «Голос Києва».

На противагу «Євромайдану» влада організувала в грудні 2013 року також ніби «самодіяльний» рух протесту — начебто протест мас уже проти самих «євромайданівців», який одержав неофіційні назви *альтернативний Майдан*, «*Антимайдан*».

Отже, у формуванні кількох значень слова *Майдан* як власної назви відбулися такі процеси: 1) конденсація номінативного словосполучення *майдан Незалежності* (в Києві); 2) метонімія: а) «місце — подія на ньому»: «почався “*Майдан*”» б) «подія — її учасники»: «“*Майдан*” розійшовся»; 3) метафора: «львівський та ін. “*Майдан*”».

6.2. По-друге, це гніздо новотворів з афіксоїдом *-гейт* на позначення певних резонансних, гучних скандальних подій у суспільному житті, що охоплює як власні, так і загальні назви (див. докладніше р. I п. 4.7). Як власні назви або, якщо точніше, розряд, проміжний між загальними і власними назвами, такі утворення можна розглядати в похідних від інших власних назв у першій частині слова (їх пишуть по-різному — як з великої, так і з малої літери), наприклад: «*Гонгадзегейт*» / «*гонгадзегейт*» (скандал, що розгорівся після гучної заяви Голови ВР О. Мороза в грудні 2000 року про причетність Президента Л. Кучми до зникнення журналіста Георгія Гонгадзе), «*Кучмагейт*» / «*кучмагейт*» (див. далі п. 7.2.3), «*Тимошенкогейт*», «*Артекгейт*» та ін.

6.3. По-третє, це використання слова *голодомор* (див. про це слово також: р. V п. 5.1.2) як власної назви на позначення особливо масової загибелі людей від штучно організованого владою голоду на Україні та Кубані (більшість населення цього краю становили на той час етнічні українці) в 1932–1933 роках, офіційно визнаної в Україні (з 2006 року) та в ряді інших країн світу геноцидом українського народу. Наприклад, в указі Президента України від 19 серпня 2013 року «Про заходи у зв’язку з 80-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні»: «<...> 4) забезпечити за участі Національної академії наук України підготовку та реалізацію програми досліджень теми *голодоморів* першої половини ХХ століття в Україні (*Голодомору 1932–1933 років в Україні, голодоморів 1921–1922 та 1946–1947 років в Україні*)». З утворенням похідного прикметника: «<...> семирічним першокласником пережив *Голодоморний* 1933 рік, потім ще кілька напівголодних років <...>» (Микола Петренко, письменник. — ВЗ, 27.06.2013, с. 2).

7. Антропонімія.

7.1. Фактори оновлення українського антропонімікону. Процеси оновлення українського антропонімікону зумовлюються, як і нинішнє оновлення українського ономастикону в цілому (див. п. 1), з одного боку, чинниками переважно соціального характеру, з другого ж, — чинниками переважно національного характеру в їхній складній взаємодії та взаємопереплетінні. В антропонімії — як сегменті національної

ономастики, значно менш залежному порівняно з рядом інших її сегментів від цілеспрямованого втручання держави, — крім того, яскравіше виявляється дія взаємосуперечних, на перший погляд, тенденцій — до націоналізації / до глобалізації, до українізації / до ніби нової русифікації (див. у п. 7.1.4 *Владімір Путін* і под.). Характеризуючи активність у межах описуваного періоду змін особових імен їхніми носіями, дослідники відзначають в українській мові антропонімічний вибух, бум, другий у XX столітті (після 20-х — початку 30-х років) [Карпенко 2009: 8–9].

I. Так, у межах дії соціальних факторів це насамперед:

1) як вияв дії соціально-політичних чинників:

а) декомунізація й дерадянізація антропонімікону — поступове усування у сферах ойконімії, урбанонімії, ергонімії та ін. імен і прізвищ осіб, пов'язаних з комуністичним рухом та радянською історією (див. вище п. 3.3); зміни в конотативних образах знакових антропонімів радянської доби (див. п. 7.2);

б) активізація використання такого емоційно-оцінного засобу, як подавання прізвищ у формі множини з малої букви для вираження відповідного ставлення мовця до тих чи інших осіб як представників певних соціальних груп (див. п. 7.2);

2) як вияв дії власне соціальних чинників — демократизація мововжитку у певних сферах антропонімікону (див. 7.1.1.2);

3) як глобалізація («вестернізація», «європеїзація») антропонімікону (див. 7.1.1.3).

II. У межах активізації національних факторів це насамперед:

1) дерусифікація антропонімікону в межах України як культурно-історичне явище — зменшення питомої ваги імен і прізвищ осіб, пов'язаних з російською історією, культурою, російських топонімів (у сферах ойконімії, урбанонімії, ергонімії та ін.) (див. вище п. 3.4.1, а також п. 7.1.2.1);

2) тенденція до повнішої українізації антропонімікону як культурно-історичне явище (див. п. 7.1.2.2.1);

3) тенденції до повнішої українізації антропонімікону як комплекс процесів у загальному контексті поглибленого коригування нормативних засад УЛМ (це переважно також дерусифікація, але вже як власне мовне явище):

а) тенденція до повнішої українізації особових назв іншомовного походження (див. п. 7.1.2.2.2.1);

б) питання про вживання імен по батькові (див. п. 7.1.2.2.2.2);

в) практика офіційного іменування осіб за формулою «пан Іван / пані Марія» (див. п. 7.1.2.2.2.3);

г) пропозиції щодо запровадження окремих номінативних форм для жіночих прізвищ іменникового походження — відродження їхнього традиційного для української мови суфіксального оформлення від прізвищ батька та чоловіка: замість, наприклад, *(Ганна) Гливенко* має бути *Гливенківна* (дочка) і *Гливенкова* (дружина) (див. докладніше р. IX п. 3.3.1);

4) з іншого боку, у загальному контексті посилення суспільної уваги до відмежування від «російського національного» — активізація такого способу відтворювання російських антропонімів, який у власне мовному плані можна було б розцінювати як новий вияв русифікації (див. п. 7.1.4).

III. Практика офіційного іменування людей за формулою «ім'я + прізвище» без компонента «по батькові» (див. п. 7.1.3) — як комплекс процесів різноспрямованих

мовних чинників (демократизації спілкування, культурно-мовної глобалізації та українського національного фактора)⁵⁵.

У загальному комплексі змін в українському національному антропоніміконі простежується ще одна тенденція, поки що не дуже помітна, — до зміни порядку компонентів у повних офіційних формах власних імен: від формули «прізвище — ім'я (з досить звичайним також компонентом по батькові)» до формули «ім'я (а також по батькові) — прізвище» (крім, зрозуміло, тих випадків, де відповідну сукупність власних імен слід подавати в певній зрозумілій послідовності — в алфавітному порядку саме за прізвищами). Перша з цих формул була й лишається характерною, як відомо, для російської / радянської офіційної мови — як одна з ознак «канцеляриту» [див., наприклад: Васильєва 2006: 268; Никонов 1986: 10 («<...> недоречним канцеляризмом відає напис на пам'ятнику [відомому російському письменникові. — О. Т.] в Ульяновську “Гончаров И. А.”»)], наприклад: «Первый секретарь обкома КПСС Денисов В. И.» (табличка на дверях), «Доклад товарища Горбачева М. С.» (газета «Правда»), перейшовши також до офіційного слововжитку двох інших східнослов'янських мов (пор., наприклад, в абрєвіатурах у бланках різноманітних документів, які підлягають заповненню: рос. *ФИО*, тобто «фамилия, имя, отчество», — укр. *ЛІБ*, тобто «прізвище, ім'я, по батькові»), тоді як друга формула узвичаєна в переважній більшості інших європейських мов. Отже, тут також можна констатувати початок дерусифікації та руху в напрямі глобалізації?

7.1.1. Соціальні фактори.

7.1.1.1. Дерадяннізація, декомунізація. У загальному контексті розвінчування комуністичної ідеології та набору усталених у радянський час цінностей у масовій свідомості стали позбуватися своїх колишніх ореолів знакові постаті радянської історії разом з їхніми прізвищами. Дедалі рідше вже можна було почути в постійних наріканнях на численні й різноманітні вияви соціальної несправедливості в сучасному житті гіркі зітхання (переважно з боку представників глибокого старшого покоління) на зразок «От якби *Ленін* устав!» (*Ленін* тут — як утілення найвищої державної справедливості в колишньому СРСР) і обурення та погрози «Нема на вас / на них *Сталін*!» (*Сталін* — як уособлення справжнього державного порядку, твердої влади й суворої дисципліни та невідворотності покарання в колишньому СРСР)⁵⁶, хоча образ останнього продовжував посідати помітне місце в свідомості певних суспільних кіл — як символ колишньої імперської могутності країни. Активізувалося вживання з несхвальними конотаціями словотвірних похідних від прізвища *Сталін*: *сталініст* / жін. *сталіністка*, *сталінізм*, *сталініщина*, *сталінський* (*репресії*, *табори* та ін.), а також від прізвищ інших радянських лідерів: *брежнєвщина*, *беріївщина*, *сусловицина*, *маланчукізм* та ін. (див. р. I п. 3.2.2), уживання форм множини з написанням з малої літери прізвищ радянських керівників (див. п. 7.2.1). Від прізвища *Ленін* набуло поширення ірон. *ленінопад*, хоча стосовно не

⁵⁵ Досить бурхлива активізація змін у межах національних антропоніміконів охопила в цей період, звичайно, всі слов'янські мови. Так, з 1990 року в болгарському іменнику дослідники стали відзначати тенденції до: 1) активізації західноєвропейських імен: *Барбара*, *Роберт*; 2) зменшення кількості російських імен: *Владимир*, *Сергей*; 3) зростання популярності подвійних імен: *Анелія-Марія*, *Грегор-Лука*; 4) збільшення кількості імен з релігійними конотаціями [Калканова 1994].

⁵⁶ Пор. навіть у баченні представників культурної еліти суспільства: «Суспільство лжі і нікчемства. Господи, коли б *Ленін* воскрес чи коли б *Сталін* мав змогу заглянути хоч на годину інкогніто і побачити “самое великое из всех искусств” [про кінематограф. — О. Т.], що з ним зробили чиновники безголові, до якого занепаду і морального здичавіння і байдужості призвели, — яким би гнівом запалали їхні прометеївські очі!» (Олександр Довженко. Україна в огні : Кіноповість. Щоденник. Київ, 1990, с. 291–292; запис у щоденнику 5.11.1945 р.)

самої цієї особи, а пам'ятників їй (див. вище п. 3.8). Відійшов у минуле благородний образ «залізного Фелікса» (Ф. Е. Дзержинського). «Піонер-герой» Павлик Морозов з прикладу для наслідування радянським дітям став образом малого негідника-батькопродавця.

З популярного іменника зникли особові імена, що стали в 20–50-і роки засвоюватися з російської мови, вже не тільки *Сталіна*, *Стален* (це відбулося ще раніше), а й *Віль* (від рос. Владимир Ильич Ленин), *Вілен*, *Владлен*, *Нінель* (від зворотного прочитання прізвища Ленін).

7.1.1.2. Демократизація мововжитку. У загальному руслі демократизації слововжитку, розширення демократизації манери спілкування у сфері антропонімікону активізувалися такі процеси, як:

а) практика іменування людей (переважно у звертаннях) на різноманітних публічних заходах і взагалі в публічному мовному полі тільки на ім'я, в тому числі й щодо мало-знайомих людей, немолодих і старших від самого мовця (як вияв прагнення до меншої офіційності спілкування, але водночас ніби «по-американському», тобто під впливом також чинника культурно-мовної глобалізації) [пор. таку саму тенденцію в сучасній мовній практиці ведучих програм на російських радіо- й телеканалах: Николаева 1999]: «Для цього ми поговоримо з заступником голови Національного банку України Дмитром Сологубом. Скажіть, *Дмитре*, <...>» (журналіст — ведучий програми до чоловіка, на вигляд значно старшого від нього: Еспресо, «Швидкість світу», 12.06.2016), «З нами на зв'язку народний депутат України Віктор Чумак. *Вікторе*, що Ви скажете з цього приводу?» (NewsOne, «20/22 з Юлією Литвиненко», 24.02.2017: ведуча програми), «*Віталію*, дякуємо вам, що долучилися до нашого ефіру!» (NewsOne, 4.06.2017: ведуча програми до міського голови Києва Віталія Кличка), «У мене є одне прохання, *Савік* (*Савіку*)» (із звертань учасників популярного телевізійного ток-шоу «Шустер LIVE» до його ведучого), «Я вітаю вас, *Андрію* (*Оксано* і т. ін.)!» (ведучі теле- і радіопрограм до їхніх учасників). Так само про себе в телефонних дзвінках самих слухачів і глядачів на радіо- й телеканалах: «Це *Олексій* (*Олена* і т. ін.) із Черкас (з Одеси і т. ін.)». В установах невизначеної «Нової пошти» в даних про адресата й адресанта кореспонденції не тільки зазначаються лише прізвище та ім'я (без компонента по батькові), але й службовці звертаються до відвідувачів на ім'я: *Олександр*? (а не, наприклад: *Пан Шевченко*?).

Відзначена формула іменування / звертання повніше представлена в російському ефірному мовленні України, тоді як в українськомовному ефірі значно частіше в таких ситуаціях спілкування стала застосовуватися модель «українізації» за формулою *пане Дмитре* і под. (див. п. 7.1.2.2.2.3), і в двомовних теле- й радіопрограмах можлива варіантність цих двох формул, як, наприклад, у звертаннях телеведучих до запрошеного політолога, на вигляд удвічі старшого від них, з боку російськомовної ведучої: *Віталій!* / з боку українськомовного ведучого: *Пане Віталію!* (NewsOne, «Інформаційний ранок», 10.08.2016);

б) певне розширення функціонування в публічному мовному полі гіпокористичних і взагалі розмовних за походженням форм особових імен як нейтральних і навіть офіційних. У цьому явищі поєдналися загальна тенденція до демократизації мововжитку, до меншої офіційності у сфері антропонімії (зокрема, в шоу-бізнесі) і впливи мовної практики, більше поширеної в Західному регіоні України, серед етнічних українців у західній діаспорі та в сусідніх країнах по той бік західного кордону (див., зокрема, р. V п. 2.1) й узагалі помітної серед західних і південних слов'ян, а також серед німців, англійців та ін. Так, серед жінок: *Саша* (Олександра) *Дрік*, громадська активістка; *Оля* (Олександра) *Гнатюк*, україністка й перекладачка з Польщі, яка працює також в Україні (див., наприклад, про неї як про авторку публікації: Кр., 2017, ч. 1–2); *Таня* (Тетяна) *Малярчук*, письменниця; *Галя Василенко* (Кр., 2018, ч. 1–2, с. 18, 20: як авторка публікації); *Марися* (це її офіційне ім'я) *Нікітюк*,

кіносценаристка; *Гаська* (Галина) *Шиян*, письменниця; *Таня* (Тетяна) *Поставна*, письменниця; *Дарка* (Дарія) *Чепак*, *Дарка Оліфер* — журналістки; *Марічка* (Марія) *Бурмака*, співачка; *Марічка* (Марія) *Падалко*, телеведуча; *Катя* (Катерина) *Осадча*, телеведуча; *Катя* (Катерина) *Некреча*, телеведуча («— Це “Свобода. Ранок”. Мене звати *Катя Некреча*». — *Еспресо*, 26.06.2023); *Сося Лукашова*, журналістка; у царині популярної культури: співачки *Катя Chilly* (Катерина Кондратенко), *Оля* (Ольга) *Полякова*, *Аня* (Анна) *Седокова*. Серед чоловіків: телеведучі *Юра* (Юрій) *Гаврищак* («Це був *Юра Гаврищак*»: ведучий програми «Весті Кремля» на т/к «24»), *Слава* (В'ячеслав) *Варда* (т/к «Прямий»); *Саша* (Олександр) *Боровик*, політик; письменники *Любко* (Любомир) *Дереш*, *Сашко Дерманський*⁵⁷. Цьому сприяє також лібералізація офіційної реєстрації імен новонароджених — наприклад, в Ужгороді протягом 1998–2002 рр.: *Лесь*; *Анничка*, *Златка*, *Йорданка*, *Ксеня*, *Марічка*, *Одарка* та деякі ін. [Романюк 2007: 69].

У ЗМІ з'являються також подібні форми імен етнічних українок із західної діаспори (у Канаді і США ця тенденція в іменнику українців виявляється повніше): *Люба Демко*, *Параня Лазор* («В десяту сумну і болючу річницю смерти мого дорогого і незабутнього чоловіка <...> Пам'ять про Нього завжди в моєму серці. Дружина Параня Лазор з родиною». — *УС*, 7.08.1997), *Надя* («Шановні пані *Надю* та пане Степане!»: з виступу посла України в Канаді Юрія Щербака на церемонії поховання Романа Олійника-Рахманного у звертанні до дітей покійного. — *ШП*, 4.07.2002, с. 12), *Оля*, *Ксеня*, *Франя* та ін. [Слупський 1988: 60]. З них найвідоміший у новітній період в Україні випадок — *Слава* (Ярослава) *Стецько* (голова проводу ОУН(б), КУН, яка на початку 90-х років повернулася з еміграції, набула українського громадянства і стала відомим політиком), наприклад: «Конгрес Українських Націоналістів пропонує Верховній Раді визначитися <...> *Слава* Стецько, Голова Конгресу Українських Націоналістів» («Протестуємо!» — *Газета «Дзвін Севастополя»*, 1997, № 6–7). Хоча в офіційному некролозі було подано її повне ім'я: *Стецько Ярослава Йосипівна* (ГУ, 14.03.2003); у програмі «Акценти» на УТ-1 (24.03.1997) ведучий звертався до неї *пані Ярославо*;

в) уживання прізвищ та імен тих осіб, чий зображення з відповідними написами поміщені на банкнотах національної валюти України — гривень, у розмовній мові, насамперед у молодіжному сленгу, в значенні самих цих банкнот відповідної вартості (у разі такого «орозмовлення» відповідні антропоніми зазнають, звичайно, певного «приземлення» — явище, відоме в різних мовах): *хмельницький*, *богдан*, *бодя* «п'ять гривень», *мазена* «десять гривень», *франко* «двадцять гривень», *грушевський* «п'ятдесят гривень» («Галь дістав гаманця, знайшов “*грушевського*” і попрямував до даїшника»: Володимир Яворівський. Оповідання «Донна Галька і Галь Дон». — *ЛУ*, 17.06.1999, с. 5), *шевченко*, *тарасик* «сто гривень» та ін. [див., наприклад: Ставицька 2005: 315–317; Аркушин 2005, с. 192].

⁵⁷ Пор. окремі випадки прибирання українськими письменниками для себе розмовних форм особових імен у ХІХ столітті в загальному руслі тодішнього розуміння народності української мови та української літератури: *Грицько* [Квітка-] *Оснoв'яненко*, *Панько Кулиш*, у радянський період — у дитячій літературі: *Грицько Бойко*. У білоруській літературній мові «народнорозмовні» (із суфіксом *-к-а*) та гіпокористичні моделі творення й «офіційного» функціонування особових імен представлені ще ширше і мають тривалішу традицію: *Янка Купала*, *Зоська Верас* (поетеса) та ін., у сучасних літераторів і журналістів: *Людка Сільнова*, *Юрка Голуб*, *Валерка Булгакаў* та ін.; *Міхась Лынькоў*, *Пятрусь Броўка*, *Вінцук Вячорка* та ін., *паэтка Люба Тарасюк* [див.: Мячкоўская 2008: 113–114] (див. також р. VI п. 7). Щодо російської мови новітнього періоду, то в ній модель гіпокористичних імен стала тільки одним з напрямів творення сценічних і под. псевдонімів у царині попкультури, шоу-бізнесу, наприклад: *Катя Лель*, *Катя Семенова*, *Маша Распутина*, *Дима Маліков*, *Женя Белоусов* [див., наприклад: Шапошников 2006: 89], якщо, звичайно, не брати до уваги окремих випадків на зразок *Саша* (Александр) *Соколов* — російський письменник, 1943 року народження, що проживав за кордоном.

7.1.1.3. Мовна глобалізація. У загальному руслі явища культурно-мовної глобалізації (див. р. IV) з кінця 80-х — початку 90-х років увиразнилися такі процеси.

7.1.1.3.1. Розширилася практика надавання дітям «модних» «закордонних» імен — переважно «європейських» і «американських» (наприклад, *Даяна, Женев'єва, Джордан, Едвін* та ін.), але не тільки: з'явилися, зокрема, імена з популярних наприкінці 80-х — на початку 90-х років героїв латиноамериканських телесеріалів, різні «екзотичні» імена *Ізаура, Лоліта, Мальвіна, Єсенія, Ренат* та ін. Цьому, як і наступній тенденції, сприяє також певна лібералізація офіційної реєстрації імен новонароджених (див. р. XII п. 1). Так, в Ужгороді понад 12% новонароджених 2003 року були названі іменами *Алекс, Даніель, Крістіан, Мартін, Еммануель, Жанет, Жасмін, Камрін, Ніколь, Патрісія, Сандра* і под. [див.: Белей 2010 : 86–91].

Ще помітніша ономастична вестернізація відбувається в зоонімах — у наборі кличок домашніх собак і котів, яким господарі охоче надають, зокрема, імена героїв популярних літературних творів та американських фільмів, особливо в жанрі фентезі, дитячих мультфільмів, коміксів, імена американських та західноєвропейських кіноакторів і спортсменів, наприклад: *Альф, Арчі, Грейс, Джессі, Джуоді, Дуглас, Лакі, Лессі, Лінда, Ненсі, Сем, Тайсон, Том, Томас, Фродо, Чак* і под. [див. також, наприклад: Белей 2007: 64; Романюк 2007: 31, 101–103].

До цієї ономастичної тенденції можна віднести також активізацію практики вибору собі співаками / співачками, що виступають у жанрі сучасної естрадної музики (попмузики), сценічних псевдонімів у формі справжніх або вигаданих «європейських» імен і прізвищ — подібно до того, як, наприклад, артисти старого цирку вважали за необхідне виступати під звучними «італійськими» псевдонімами (пор. у р. II п. 3.2.1 цілком протилежну тенденцію в українському музичному шоу-бізнесі кінця 80-х — початку 90-х років — такі сценічні імена та назви музичних груп з конотаціями естетичного «спро-стачення» й відвертої бруталізації, як *Левко Дурко, Тризубий Стас, «Мертвий півень», «Воплі Водоплясова»*). Наприклад: *Ані Лорак* (справжнє ім'я — Кароліна Куек), *Астрія* (Олена Петрова), *El Кравчук* (Андрій Остапенко), *Каріна Плай* (Наталія Ягунова), *Катя Chilly / Чілі* (за словами співачки, від англ. *chill out* — зона відпочинку, прохолода: УС, 11.02.1999, с. 15) (Катерина Кондратенко), *Лері Вінн* (Валерій Дятлов), *Міка Ньютон* (Оксана Грицай), *Оксана Вояж* (Хожай), *Тіна Кароль* (Тетяна Ліберман).

7.1.1.3.2. Відбувається певне поширення практики надавання дітям (частіше дівчаткам) подвійних імен (таке право надано батькам у Сімейному кодексі України 2004 і 2022 рр., стаття 146; у живому спілкуванні при цьому вживають переважно перше з них). Це є, з одного боку, безпосереднім наслідком мовно-глобалізаційних процесів (назване явище досить поширене, зокрема, серед католиків Західної Європи та Латинської Америки [див., наприклад: Системы личных имен... 1989: 138]), наприклад: *Анна-Марія* (найпоширеніше з таких подвійних імен) з варіантом *Аннамарія, Глорія-Анастасія, Ірина-Василіна, Марія-Магдаліна, Юрій-Вацлав, Даніель-Євгеній* [Белей 2010: 88; Романюк 2007: 75], з другого ж боку, з огляду на цілком виразні сліди регіонального поділу культурно-мовної карти країни (ця тенденція виявляється переважно в західноукраїнських областях — у регіонах поширення традицій греко-католицької церкви та в родинах вихідців із цих країв: див. р. V п. 2.1) певною мірою ніби також як «націоналізація» — відродження давніших традицій: *Ярослав-Богдан, Варвара-Катерина*. Частіше це поєднання давнього слов'янського або власне українського імені, що його дають звичайно при народженні, та імені, співвідносного з ім'ям відповідного християнського святого й зафіксованого в святцях, що його дають під час хрещення, наприклад: *Надія-Анастасія*. Так, у Львові протягом 2007–2009 рр. такі подвійні імена становили 4,4% імен новонароджених, наприклад: *Дзвенислава-Христина, Дмитро-Любомир, Радослав-Ярема* та ін. [див.: Луньо 2010: 28–30].

7.1.1.3.3. У наукових працях (громадян України, які друкуються за кордоном або в Україні, але з участю також зарубіжних авторів) набула певного поширення практика зазначення імені автора з України хоча й за трикомпонентною формулою (тобто формулою, офіційно закріпленою в нас), але зі скороченням імені по батькові до першої літери, що нагадує практику офіційного іменування особи в англomовних країнах (з наявністю «middle name», наприклад: *John F. Kennedy*). Наприклад, у вихідних даних книжки: В'ячеслав Липинський. Листи до братів-хліборобів / Ред. колегія: Ярослав Пеленський, Петро Балея, Ярослав Білінський, *Ярослав Р. Дашкевич, Іван Ф. Драч, Микола Г. Жулинський, Мирослав В. Попович* [та ін. — *О. Т.*]. Київ — Філадельфія, 1995 (прізвища з самим тільки ім'ям належать українцям з діаспори). Така практика відома тепер у наукових колах також у двох інших східнослов'янських мовах.

7.1.2. Національні фактори.

7.1.2.1. Дерусифікація антропонімікону в межах України відбувається, по-перше, як культурно-історичне явище — зменшення питомої ваги в українському ономастичному прізвищі осіб, пов'язаних з російською історією та культурою (в ойконімії, урбанонімії, ергонімії та ін. : див. вище п. 3.4.1), по-друге, як нормативно-мовне явище (див. матеріал далі в межах п. 7.1.2.2.2).

7.1.2.2. Українізація антропонімікону в межах України відбувається, по-перше, як культурно-історичне явище (див. нижче п. 7.1.2.2.1; див. також вище у сферах ойконімії, урбанонімії, ергонімії та ін. : п. 3.6 та ін.), по-друге, як нормативно-мовне явище (див. нижче п. 7.1.2.2.2).

7.1.2.2.1. Українізація антропонімікону як культурно-історичне явище. Це, по-перше, значно ширше, ніж досі, запровадження в українському ономастичному просторі у загальному контексті утвердження України як самостійної держави, що має орієнтуватися вже на власну систему національних цінностей, імен діячів національної історії та культури, які стали тепер досить частотними в публічних дискурсах і широко залучаються до номінації населених пунктів, вулиць, транспортних засобів і т. ін., фігурують у написах на пам'ятниках, меморіальних дошках, на грошових знаках України, в назвах державних орденів. Підвищення конотативних образів антропонімів, що функціонують у мовному просторі України, особливо відчувається у використанні імен тих постатей, що їх у минулому переважно замовчували або й прямо офіційно подавали як «ворогів» — «українських буржуазних націоналістів» (як, наприклад, *Грушевський*) і «зрадників» (*Мазепа*) чи безпосередньо не ототожнювали з історією саме (тільки) українців, як, наприклад, діячів періоду Київської держави. Наприклад: «Осягаючи з порога першого ювілею незалежності України цей історичний шлях, ми згадуємо геніальне пророцтво Великого Кобзаря: “в своїй хаті своя правда, і сила, і воля”, звертаємося до видатних державотворців Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Данила Галицького, Богдана Хмельницького, Пилипа Орлика, Михайла Грушевського, усіх борців за Українську державу» (Україна є, Україна — буде [З доповіді Президента України Леоніда Кучми на урочистих зборах з нагоди 5-ї річниці незалежності України 23 серпня 1996 року]. — СіЧ, 1996, № 10, с. 4), «Ми — нащадки Володимира Великого, Тараса Шевченка, Лесі Українки — будемо ту незалежну Україну, про яку мріяли, за яку боролися наші великі предки» (із новорічного привітання з 2004 роком Президента України Леоніда Кучми).

Помітного поширення в новітньому українському ономастичному просторі набуло ім'я *Роксолани* / *Роксоліани* (Насті Лісовської, улюбленої дружини султана Оттоманської імперії Сулеймана I) — як всевітньо відомої української патріотки й захисниці інтересів України («той український Одисей в жіночій сукні»: Осип Назарук. Роксолана, 1930 рік):

це ім'я надано тепер вулицям і площам у різних населених пунктах країни (див. п. 3.6), їй поставлено пам'ятники (див. п. 3.8), її ім'я стоїть у назві одного з популярних українських телесеріалів, воно тиражується в естрадних піснях та інших музичних творах. Наприклад, у пісні «*Роксолана*» на слова Степана Галябарди у виконанні співачки Алли Кудлай: «*Роксолано, Роксолано, / Твоє ім'я, мов дзвін. / Піднімає, піднімає / Мій народ з колін*». Однак, з іншого боку, як іронічна реакція в певних суспільних колах на надмірне, на їхню думку, нагнітання «патріотичної міфології» у трактуванні цього образу (див., наприклад: Володимир Павлів. Синдром програної війни. Івано-Франківськ, 2004, с. 74) воно набуло вже й значення загальної назви з конотацією, досить відмінною від вихідної шанобливої, — «повія з України, яка “працює” в інших країнах», «дівчина, жінка з України, що виходить або хоче вийти заміж за іноземця» [Ставицька 2005, с. 315; Стишов 2005: 93; Лукаш 2015: 303–304], зі звичайним уживанням також у формі множини, з малої літери: *роксолани*.

По-друге, окреслилася тенденція до поширення практики надавання слов'янських і власне українських особових імен: це, зокрема, частіше використання імен *Владислав, Богдан*. Назване явище помітніше виступає в середовищі інтелігенції української культурно-мовної орієнтації, а в регіональному плані — на теренах Галичини й Волині. Так, у Львові в межах описуваного періоду такі імена могли становити 6,6% (2007 рік), 7,3% (2009 рік) серед новонароджених, наприклад: *Богдан, Владислав, Зорян, Любомир, Світозар, Яромир* та ін., *Богдана, Владислава, Дзвенислава, Дзвінка, Злата, Зоряна* та ін. [Луцько 2010: 28]. Ця тенденція поширюється також на ті імена загалом іншомовного походження, що їх вважають «більш українськими»: *Тарас, Лесь, Олекса, Роксолана* [наприклад, на Закарпатті: Романюк 2007: 72].

З програмовими закликами до ширшого запровадження такої традиції виступають також деякі мовознавці, наводячи, зокрема, як зразок для наслідування ономастичну практику західно- і особливо південнослов'янських народів [Чучка 2004; Белей 2010: 103–121]. Так, закликаючи до відродження власне слов'янських (українських) особових імен замість «космополітичних» християнських — таких як *Бажан, Володар, Голуб, Гостило* та ін., П. Чучка підкреслює, що «навіть такі популярні імена, як Андрій, Іван, Левко, Олесь, Петро, Тарас, Лесь, Наталка, Оксана, Ольга, Роксолана, що ними українець підкреслює свою українськість, фактично не є українськими чи, як нині повелось казати, автохтонними слов'янськими», що власне українських, тобто генетично слов'янських, в Україні лишилися близько 5% від загальної кількості узвичаєних тепер імен, тоді як у південнослов'янських народів — близько двох третин власне слов'янських імен [Чучка 2004].

7.1.2.2.2. Українізація антропонімікону як нормативно-мовне явище. Це насамперед, звичайно, тенденція до повернення власне українських форм імен і прізвищ українців, масово зрусифікованих свого часу⁵⁸, а також узагалі надавання їм того вигляду, який має відповідати «духу» української мови (на думку їхніх носіїв, а також сторонніх осіб, зокрема журналістів): див., наприклад, у р. VIII п. 1.2.3 випадки на зразок *Кірна > Кирна, Цівірко > Цивірко, Косаковський > Косаківський*; у виборі літературного псевдоніма: *Олександр Ульянов > Олесь Ульяненко* (письменник).

⁵⁸ Пор., наприклад: «Працюючи членом виборчої комісії на минулих парламентських виборах, я встиг переглянути та зафіксувати тільки третину списку виборців. Ця робота справила на мене гнітюче враження. Як могло статися, що в одному будинку мешкають Плохих і Плохих, Пивовар і Пивовар, Устиченко й Устиченко, Бачинський і Бачинський, Данилова і Данилов? Складається враження, що працівники паспортних столів мають початкову освіту. Це недогляд чи свідоме спотворення прізвищ?» (М. Ворожбит, читач, м. Маріуполь. — Д, 1.02.2013, с. 13).

7.1.2.2.2.1. Почастішали випадки **українізації імен неукраїнців** [див. також про аналогічну тенденцію — «абеларушванне» — в білоруській мові новітньої доби: Садоўскі 2001: 227–228; Мячкоўская 2008: 114], наприклад: «Ганна, дочка князя Ярослава Мудрого», *Ганна Ярославівна* (Н, 24.02.2008: ведучий розважально-пізнавальної програми), «Вступивши на російський престол <...> після лихого пам'яті Ганни та її клеветів на кшталт Бірона чи Мініха, Петрова донька [російська імператриця Єлизавета. — О. Т.] здійснила ряд заходів <...>» (з передмови М. Ю. Брайчевського до кн.: М. Ф. Берлінський. Історія міста Києва. Київ, 1991, с. 12), *Ганна Ахматова* (так досить часто стали подавати ім'я цієї російської письменниці), *Ганна Арендт* (Кр., 2018, ч. 1–2, с. 22); «листи Богдана Хмельницького до королеви Швеції *Христини*» («1+1», ТСН, 2.03.2008: ведучий програми, тоді як перекладачка називала її *Крістіна*); Ганс *Християн* Андерсен. Снігова королева. Київ: А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2000 (книжка), пор. в іншому виданні: Андерсен Ганс *Крістіан* (УЛЕ), пор. також ойконім *Християнія* (ЕУМ 2007, с. 56; пор. в УРЕ-ІІ, стаття «Осло»: *Христіанія*); *Микола Чудотворець* — ім'я християнського святого (УП 2019).

Це також більша увага до українізації російських прізвищ та їхніх похідних (див. докладніше в р. VIII п. 1.2.3.1): *Бєляєв* > *Біляєв*, але переважно в межах деяких суфіксальних моделей: *Державин* і под., *Трубецький* і под. (див. р. X п. 1.5); *стаханівський* (*рух*), *хрущівка*.

У відтворюванні імен персонажів і діячів християнської церкви це відбувається з поступовою відмовою від церковнослов'янської традиції (тим більше, що в масовій свідомості церковнослов'янські форми імен звичайно сприймаються як одиниці російської мови), наприклад: *Іоаким* / *Йоаким* / *Яким*, *Іов* / *Йов*, *Матфей* / *Матфій* / *Матвій* та ін., але особливо *Іоанн* / *Іоан* / *Йоанн* / *Йоан* / *Іван*: *Іван Хреститель*, *Папа Іван-Павло II* (див. докладніше в р. VI п. 4.1.4).

7.1.2.2.2.2. Питання про вживання в українській мові [імен] по батькові. У сфері етикетної номінації звичайним явищем стали критика та прагнення уникати іменування осіб з використанням імені й по батькові, оскільки останнє, згідно з досить поширеною у відповідних колах думкою, є суто російською традицією. Критичне оцінювання такої формули номінації осіб має, як відомо, свою історію в певних колах на «Великій Україні», а особливо на західноукраїнських землях, де такого звичаю до 40-х років минулого століття не було, і в західній українській діаспорі (тут таке іменування обмежується переважно пізніше сформованим «східноукраїнським / наддніпрянським» середовищем), а тепер посилюється в загальному контексті тенденцій до дерусифікації української мови (не без впливу, звичайно, й мовної практики діаспори та мовних рекомендацій її представників) і, що найголовніше, перейшло вже також у практичну площину. Наприклад: «Мій приятель, політик, став мовознавцем — і ще яким! — завзятішим від політика Чорновола. Відколи маємо вільну пресу у вільній неньці-Україні, він тільки-но візьме якусь газету в руки, все критикує, зойкаючи і йойкаючи: “Що вони, наші рідні брати, з нашої співучої милозвучної мови роблять!” <...> Не визнає “по батькові”, бо це московський звичай» (Р. Колісник, Канада. «Політичне» мовознавство. — ЛУ, 20.01.1994)⁵⁹. Цей погляд виходить з того, що в новій історії України традиція вживання імені по батькові поширювалася з Росії [див., наприклад: Масенко 1990: 15–20; Чучка 2002: 429, 509; Чучка 2011: 3; Радевич-Винницький 2006: 87–90; пор. так само тепер

⁵⁹ Див. про полеміку навколо цього питання на сторінках північноамериканської українськомовної преси, наприклад [Ажнюк 1999: 245–247; див. також: Вовк 1994 (автор, зокрема, оперує й тим фактом, що на титульних сторінках знаменитого «Словаря української мови» ім'я його редактора-упорядника подано двічі, але в різний спосіб: на сторінці російською мовою — *Б. Д. Гринченко*, на сторінці українською мовою — *Борис Гринченко*); Вовк 1991].

у певних колах білоруськомовного соціуму: Мячкоўская 2008: 113], чого загалом заперечити, звичайно, не можна.

Однак якщо говорити про повну історію іменування особи з використанням також імені по батькові в українській мові, то передумови цієї традиції зародилися на українських землях ще за Княжої доби, розвинувшись насамперед як засіб ідентифікації особи по батьковій лінії (*Мьстиславъ Романовичъ* та ін.). Вона існувала в період староукраїнської мови (що відбито, зокрема, в ділових документах, у приватному листуванні; Памво Беринда, наприклад, у передмові до свого Лексикону висловив подяку за проживання в «Матрони *Міхаїловны* Сербиновны <...>»: с. 4), наявна в мові українського фольклору⁶⁰ і лише з поширенням польського, а на західних землях — культурно-мовних впливів також інших сусідніх народів стала поступово звужуватися⁶¹ — не останню мірою, якщо брати середовище заможних соціальних верств, унаслідок конкуренції із запозиченими *пан / пані (паня)*, а також *панич / панна* (у Росії ж ця традиція не переривалася). Інша річ, звичайно, чи варто було поширювати цю формулу іменування на осіб, які жили за межами Російської імперії, а потім СРСР і за свого життя так жодним чином не могли іменуватися: *Іван Якович Франко, Степан Андрійович Бандера* («<...> Бандері Степану Андрійовичу»: з указу Президента України про присвоєння йому звання Героя України, січень 2010 року). Трикомпонентна формула імені людини (особове ім'я + по батькові + прізвище) лишається офіційною в сучасній Україні⁶²; уживання імен по батькові українців санкціоновано також у правописах української мови — це теж цілком офіційні видання (див., наприклад: УП 2019, с. 41). Іменування на ім'я й по батькові продовжує явно переважати над усіма іншими формулами іменування дорослої особи як в офіційному, так і — щодо малознайомих або старших за віком та вищих за соціальним становищем людей — у побутовому середовищах на всій території країни, загалом необов'язково виявляючи залежність від національних і політичних уподобань мовця (пор., наприклад: «Занадто вже непосидючим був *В'ячеслав Максимович*» [про В. Чорновола. — *О. Т.*], «Закономірно те, що *В'ячеслав Максимович*, як Лідер і Політик, не міг спостерігати зі сторони, як рушиться потужна політична структура»: В. Кузів, заступник голови Київської обласної організації УРП. — Газета «Самостійна Україна», 1999, ч. 11–12, с. 3), широко вживаючись також у мовленні ефірних ЗМІ, які загалом прагнуть демонструвати особливо пильну увагу щодо культури української мови, наприклад:

⁶⁰ Наприклад: «— Скажи мені, серденько: / Якого ти родоньку? / — Я з Києва Петрівна, / По батькові *Іванівна*» (Чуб, т. 5, с. 200). Пор. навіть наявність розмовного квазіімені *Батькович / жін. Батьківна: Іван Батькович, Марія Батьківна* і под. («— Як спочивалося, *Олено батьківно?*»: Олесь Гончар. Собор) — у тих випадках, коли не знають імені по батькові співрозмовника / співрозмовниці або просто хочуть у такий жартівливий спосіб висловити повагу до нього / неї чи, навпаки, іронізуючи. «Звертаючись глузливо до кого-небудь зарозумілого й водночас комічно-дурнуватоого або до незграбного, особливо в величезною головою, титулюють його: *Глек Макітрович!*» [Крымский 1908, т. 2: 35]. «Пригоди Простака *Простаковича*» — таку назву дав Микола Лукаш (див. уривки з роману: журнал «Україна», 1988, № 50, с. 16–17) для свого перекладу відомого роману Г.-Я.-К. Гріммельсгаузена, який звичайно подають як «Вигадливий Сімплісісїмус» (див.: УЛЕ, т. 1, с. 496) або просто «Сімплісісїмус».

⁶¹ Див. про це, зокрема [Сімович 2005: 285–286 («<...> це ж звичай однаково наш, як і московський, та тільки під впливом польським — може, правдивіше буде: західноєвропейським — він у нас затравився. Ще й перед війною люди з довкілля проф. Грушевського дуже скоро переймали цей звичай»); Митрополит Іларіон [І. Огієнко] 1958: 247–249 («Думка, ніби назви по батькові — це московський вплив, ця думка історично неправдива <...> це наш давній український звичай»); Одарченко 1997: 273–277]. Серед сучасних українських мовознавців цей погляд представлений також достатньо повно [див., наприклад: Пахомова 2012: 171–172; Медвідь-Пахомова 2002; Єфименко 2002; Скаб 2007: 624; Мирнонюк 2006: 76, 96, 124–125].

⁶² Наприклад: «Ім'я фізичної особи, яка є громадянином України, складається із прізвища, власного імені та по батькові, якщо інше не випливає із закону або звичаю національної меншини, до якої вона належить» (Цивільний кодекс України, 2003 р., з пізнішими змінами, стаття 28).

«Добрий вечір, пане Президенте! *Вікторе Андрійовичу*, <...>» — до Президента України В. Ющенка (ICTV, «Факти», 13.12.2009: ведуча програми), *Борисе Івановичу!* — до міністра закордонних справ Б. Тарасюка («1+1», ТСН, 5.03.2006: ведучий), *Катерино Михайлівно!* — до дружини Президента України В. Ющенка («1+1», ТСН, 8.03.2006: ведуча) ⁶³.

7.1.2.2.2.3. Практика іменування осіб в офіційному спілкуванні за формулою «пан Іван / пані Марія» (насамперед у звертаннях). В умовах недостатньої усталеності в українському мовному етикеті стереотипів офіційного іменування людини, у тому числі за її посадою, званням тощо, і в конкуренції з іменуванням за формулами *Іван Іванович / Марія Іванівна* (див. вище п. 7.1.2.2.2.2), з одного боку, а з другого, — як наслідок відштовхування від «небажаних» формул іменування попереднього періоду зі словами *товариши / товаришка* від початку 90-х років поширилася, у тому числі й в умовах офіційного спілкування (усного й писемного), практика ввічливого звертання до осіб майже незалежно від їхнього соціального статусу (аж до найвищого в державній ієрархії рівня) й від віку та їх іменування в 3-й особі за формулою «пан / пані + особове ім'я». Її застосовують насамперед журналісти, ведучі теле- й радіопрограм та інших різноманітних публічних заходів, викликаючи в середовищі одних груп мовців прагнення наслідувати це, а в інших, навпаки, іронію й роздратування. Наприклад: «*Пане Леоніде!*» — звертання керівника студентської делегації до тодішнього Голови Верховної Ради УРСР Л. Кравчука у стінах цього найвищого державного органу в жовтні 1990 року під час студентської «Револуції на граніті» (таке саме звертання можна було почути й щодо Президента Л. Кучми — наприклад, у спілкуванні з ним журналіста Львівського телебачення: УТ-1, УТН, 27.07.2002); «Ми вітаємо вас, *пане Борисе!*» (звертання ведучої вечора в Національному палаці «Україна», присвяченого визначенню переможців у номінації «Людина року–98», до міністра закордонних справ України Б. Тарасюка), «*Пане Сергію!*» (УТ-2, «Вікна», 8.10.1996: звертання ведучої програми до міністра юстиції С. Головатого), «*Пане Іване!*» («1+1», ТСН, 25.01.2008: ведучий до міністра освіти І. Вакарчука); «*Пане Вікторе!* Нам дуже боляче, що марку Національного університету <...> сьогодні використовують не з вельми шляхетною політичною метою» (з «Відкритого листа ректорові Національного університету ім. Т. Шевченка академіку В. В. Скопенку», підписаного групою представників української інтелігенції. — УС, 22.02.2001); «*Пане Валентине!*» (молодий ведучий програми до поважного віком професора: ЮТАР, «Тинди-ринди», 29.05.2002); «Скажіть, будь ласка, *пане Миколо*», «Дякую вам, *пане Миколо!*» (ведуча програми до генерала М. Маломужа, який був і представлений перед цим саме як генерал: Еспресо, 12.06.2015) ⁶⁴.

⁶³ Наголошуючи на тому, що іменування особи по батькові є дуже давньою українською традицією, прихильники її збереження апелюють також до того, що «навіть коли б це було справді так [про твердження щодо російського походження цієї формули. — *О. Т.*], то і тоді відмовлятися з бездумною легкістю від традиції, за якою жили наші батьки, діди і прадіди, не досить морально. Адже ніхто не закидає галичанам за їхню призвичаєність до форм *пані* і *пан*, які увійшли в життєву практику в часи входження краю до складу Польської держави» (П. Толочко. Відроджуючись, не зрікаймося своїх традицій. — УК, 3.11.1994).

⁶⁴ Практику такого звертання стали демонструвати також (невідомо, чи з власної ініціативи, чи за чийсь рекомендаціями) журналісти, блогери з Росії, які вели / ведуть свої програми в Україні, наприклад: «— Добрий вечір, *пан Александр!*» (тележурналіст Дм. Кисельов з Москви, який певний час від тижневу інформаційно-аналітичну програму російською мовою на т/к ICTV, до міністра юстиції О. Лавриновича: ICTV, «Подробно с Дмитрием Киселевым», 19.06.2002); «— *Пане Сергій*, доброго ранку!» (ведучий ефіру М. Солонін до гостя — генерал-майора С. Кривоноса: «YouTube-канал Марка Солонина», 29.07.2022; ефір, крім фрази-привітання, — російською мовою) — замість цілком доречного тут звертання до нього саме як до генерала.

Це виявляється також у практиці офіційного спілкування державних органів у листуванні з окремими особами, наприклад: «Журналісту інтернет-видання “Обозреватель” О. П-ю / Шановний пане Олександрє! / На Ваш запит <...> / З повагою / керівник управління NN» (з відповіді одного з управлінь СБУ, оприлюдненої на сайті УП 5.05.2017).

Може складатися також враження, що в такий спосіб журналісти ніби проводять якийсь поділ співрозмовників (запрошених гостей) — «маркування» їх за лояльністю до «української справи»: так, ведучий телепрограми М. Княжицький звертався до голови Українського народного руху Ю. Костенка *пане Юрію*, тоді як до іншого співрозмовника — лідера КПУ П. Симоненка — *Петре Миколайовичу* (ICTV, «Свобода слова», 6.05.2001; можливо, звичайно, що самі гості перед цим виявили саме таке бажання чи давали згоду на це); або: «— Як бачите, *пане Олеже, пан Четов* вважає <...>» (ТВі, «Київський погляд», ведучий В. Портников до українськомовного «демократа» О. Медведєва і щодо російськомовного «регіонала» М. Четова). Крім того, у ситуаціях з використанням / невикористанням такої формули може відчуватися ніби певна мовленнєва диглосія: так, у телепрограмі з участю двох народних депутатів С. Гавриша і Ю. Ключковського (обидва — вихідці з Галичини) ведучий Р. Чайка звертався до них відповідно *пане Степане* і *пане Юрію*, але вони один до одного зверталися *Степане Богдановичу* і *Юрію Богдановичу* (5 к., «Час : Наживо», 22.11.2005). Самі аматори такої шанобливої й водночас «демократичної» манери звертання / іменування також, очевидно, можуть відчувати якусь її неадекватність: так, можна почути, як теле- і радіожурналісти перед виходом в ефір звертаються до гостя, наприклад, *Іване Петровичу*, але після цього переходять на *пане Іване*.

Звертання / іменування за такою формулою, незважаючи на його поширеність у сучасному публічному мовному полі, викликає, однак, і відверте вираження незгоди з ним, і пряму його критику. Так, на прохання ведучої радіопрограми до радіослухача представитися він відповів: «— Я б представився, як мене звати, але ви все одно перекручуєте по-своєму. Вам кажуть, наприклад: *Михайло Іванович*, а ви кажете *Михайло*»; вона уточнила: « — Ми звертаємося *пане Михайле*. Це шаноблива форма», але до наступного дозвонювача, який представився як *Анатолій Іванович*, вона вже так і зверталася (радіо «Промінь», «Ранковий Промінь», 16.06.2012)⁶⁵.

Така формула зазнавала критики в межах описуваного періоду, по-перше, за її недоречне «панібратство» поза межами звичайного побутового спілкування, по-друге, взагалі за використання щодо українських громадян слів *пан* і *пані* з огляду на їхню не «українськість», а нібито «польськість», по-третє, за її нібито соціальну неадекватність в умовах сучасної України (як відгомін радянської й дорадянської ментальності «простих» людей). Наприклад, у листах читачів до ЗМІ: а) «Самого Президента обізвали в парламенті *паном Леонідом*! Цікаво, чи скривився б президент Буш, якби його якийсь зачуханий конгресмен назвав *містером Джорджем*?» (Леонід Юрійович Дмитренко, батьків син. Безбатченки. — Сл., 1992, ч. 5, с. 5); «Часто на телебаченні й радіо чуємо слово *пан*. Мене, старого львів'янина, дивує й просто-таки дратує недоречне його вживання. <...> Слово *пан* не завше треба ставити поряд з іменем, радше — з прізвищем або з зазначенням посади. Наприклад: *пан Петро Труш*, *пан професор* <...> Панібратством, коли не гірше, виглядає ситуація, в якій молоденька ведуча передачі звертається до сивого академіка: *пане Юрію* <...> Так можна говорити, лише сидючи при спільному столі вдома чи в ресторані. <...> Наприкінці — разуючий приклад відсутності такої культури: під час

⁶⁵ Можна навести також приклади комічних ситуацій з використанням такої формули (через її незвичність для звичайних мовців): ведучий інтерактивної програми до Всеукраїнського дня бібліотек на радіоканалі «Культура» (30.09.2011) звертався до всіх слухачів за формулою «*пан (пані) + особове ім'я*», і тоді один із радіослухачів, вийшовши на зв'язок з ним, сказав так: «Пане Василю, добрий день! Мене звати *пан Сидір*. Я <...>».

візиту до Києва високого польського гостя Голова Верховної Ради України О. О. Мороз привселюдно звернувся до нього “по-дружньому” — *пане Юзеф (!)*» (О. Грицунь, читач. Видно пана по балачці. — Пр., 23.12.1995); б) «Прочитала інтерв’ю з кандидатом у Президенти України В’ячеславом Чорноволом. Кореспондент звертається до нього так: *пане В’ячеславе*. Ну навіщо нашу чисту українську мову забруднювати польськими словами *пан, пані?*» (Є. Гапон, смт Покровське. — Газета «Зоря», м. Дніпропетровськ, 18.10.1991); в) «Не звикли ми до цього, щоб нас називали *панами*. Батьки наші, діди й прадіди були звичайними хліборобами, знімали шапку перед панами. Слово *пан*, що додається до імені в нашому житті, часто-густо звучить глузливо й образливо» (М. Лоза, голова Борзнянської районної ради народних депутатів і райдержадміністрації Чернігівської області. — ЛУ, 8.02.1996). У ЗМІ час від часу з’являються також публікації фахівців із застереженнями проти некритичного застосовування такої етикетної формули, наприклад: до офіційних осіб слід звертатися *пане міністре, пане посол, пані депутат*, а не *пане Миколо* і под. (див., наприклад: Т. Шинкаренко. — УУ, 2006, № 11–12, с. 33), але за межами відповідних установ і служб, де особливо пильно стежать за дотриманням вимог протоколу, названа вище практика простежується поки що досить широко.

Така формула іменування є, звичайно, недоречною поза межами розмовно-побутового спілкування, а її «вродження» — з орієнтуванням ніби на традиції «питомого» українського слововжитку, збережені в ідіомах Західної України, насамперед Галичини, та діаспори (це досить поширена думка)⁶⁶, — слід розглядати як явне непорозуміння, оскільки етикетною формулою, звичайною для нейтрального й тим більше офіційного спілкування, і в цих мовних практиках було / є «*пан / пані* + найменування людини за соціальним статусом, посадою тощо або, рідше, її прізвище» (пор., наприклад: О. Сербенська. — Укр. м., 2008, № 4, с. 135; у польській мові прізвище в таких формулах звичайно не вживають [див., наприклад: Pisarkowa 1979]⁶⁷), тоді як формула «*пан / пані* + особове ім’я» використовується в сфері побутового й узагалі невимушеного спілкування, насамперед щодо добрих знайомих мовцеві.

7.1.2.2.2.4. Проблема з уживанням гіпокористичних форм особових імен на зразок *Діма* і *Маши* (див. також: Вступ, п. 1.6). У колах української національно-культурної орієнтації активізувалися виступи щодо неприпустимості користування в українському літературному мовленні такими гіпокористичними формами, перейнятими з російської мови, і заклики до відмови від цієї практики [див., зокрема: Масенко 1990: 14; Чернопиский 1995; Белей 2010: 6, 82]. Наприклад, з виступів у пресі: «Ще одна проблема — вживання скорочених та здрібніло-пестливих варіантів імені. Так звана теорія “злиття мов” і політика зросійщення наклали й тут свій негативний відбиток. Зайдіть у будь-який дитячий садок або школу, і ви почуєте, як вихователі та вчителі (навіть української мови) зазвичай звертаються до *Діми, Мими, Маши, Саші, Лени, Кості, Даші* <...> А де ж наші рідні *Ганя, Дмитрик, Мишко, Сашко, Оленка, Костик, Даринка* <...>? Тільки у художній літературі, деє трохи по селах та у національно-свідомих родинах, де батьки стежать за культурою мовлення» (Ярослав Жолдак. — УС, 25.04.1996: у рубриці «Мова про мову»); «В одному місці роману автор пише: “Жінка називала Василя *Васею*, по-українськи...” Мою увагу привернуло передусім не те, що українка українця <...> назвала *Васею*, — таке на українських просторах можна почути частенько.

⁶⁶ Пор., наприклад: «На радіо і телебаченні, в інших ЗМІ настійливо впроваджується так звана західна форма (в її польсько-галицькому варіанті) звертання до співбесідника: *пане Петре, пані Галино*» (П. Толочко. Відроджуючись, не зриваймося своїх традицій. — УК, 3.11.1994).

⁶⁷ Формулу звертання «*пане / пані* + ім’я» (як, до речі, й формулу «*пане / пані* + прізвище») сучасні українці можуть переносити й на своє польське мовлення, що породжує певне непорозуміння в міжкультурному спілкуванні [див.: Кравчук 2009: 211–212].

Що ж, один з наслідків русифікації, який з часом, напевно, “вивітриться”. Але щоб поважний письменник, носій нормативності й чистоти нашої мови, вважав таку форму мовного етикету законною, істинно українською? Даруйте, але це вже занадто. <...> Відразу пригадується рядок з народної пісні: “Там *Василько* сіно косить...” Отже, *Василько*. <...> Але в жодній українській пісні ви не зустрінете *Васі*, як і *Петі*, *Колі*, *Міші* та інших зразків огидного суржику. А *Миколка*, *Миколайчик*, *Петрик*, *Петрусь*, *Петруньо*, *Михайлик*, *Михасько* зустрічаються в піснях, як кажуть, на кожному кроці» (Б. Степанишин, професор Рівненського пединституту. *Вася* чи все-таки *Василько*? — ЛУ, 19.06.1997); «<...> Особливо ж не пощастило Іванові. Не уявляю, щоб десь у літописах, романах було написано Ваня Богун, Ваня Вишенський. Та ось, читаючи “Час”, газету досить високої мовної культури, на шпальті, присвяченій 60-річчю від дня народження Івана Драча, побачив матеріал під заголовком “*Ваня* — рятівник”. Якщо працівниця редакції Людмила Бараневич так перекичує ім’я свого колишнього однокурсника, що ж тоді чекати від інших?!» (Олександр Завгородній. Про Ваню, Маню і «чету белеющих берез». — УС, 13.02.1997); у відгуках на словник особових імен українців (ідеться про нове видання словника: Скрипник / Дзятк. 1996): «Словник <...> узаконює не властиві нашій розмовно-побутовій мові російські імена: *Маша*, *Валюша*, *Катюша*, *Петя* і т. д. Вони перемішані з українськими. Навіщо?» (М. Гвоздь. Октябриня і комісар Павлуша. — УС, 24.10.1996).

Однак у реальній мовній практиці зміни щодо виправлення такого становища фактично мало помітні, причому це стосується не тільки розмовно-побутового мовлення, а й, зокрема, спілкування теле- і радіожурналістів в ефірі. Наприклад: «Десятирічний онук [відомого актора Богдана Ступки. — *О. Т.*] *Дімка*, тримаючись за дідову руку, майже копіював його ходу. Росте династія Ступок» (КВ, 30.08.1996); «*Гришо*, головне питання: чи є серед загиблих українці?» («1+1», ТСН, 21.05.2012), «— Скажи, будь ласка, *Валера*, <...>!» («1+1», ТСН, 11.03.2011); «— Дякую тобі, *Діма!*», пор. в іншому випуску: «— Дмитре, які втрати серед мирного населення?» (СТБ, «Вікна», 18 і 21.07.2014: та сама ведуча — до того самого журналіста); «— *Діма*, передаємо тобі слово» (Прямий, 30.11.2021: ведучий попередньої програми — ведучому «Репортера» Дмитрові Н.). У деяких інших випадках: «Лазаренко повертається [заголовок]. Несподіване звільнення під заставу з в’язниці скандально відомого Павла Лазаренка, без сумніву, стало подією, яка збурила <...> українське суспільство. <...> Дуже вже багато відомих нині осіб свого часу заплямувало себе сумнівними зв’язками з всемогутнім тоді “*Папшею*”» (Е, 19.06.2003); «На честь *дяді Колі* [заголовок]. До 1117-річчя Ужгорода в місті відкрили пам’ятник легендарному ліхтарнику. Незвичайну бронзову скульптуру присвятили реальному жителю міста — *дяді Колі*» (Я. Городиська. — УМ, 26.10.2010).

Причому це відбувається не тільки щодо власне імен людей, а й у використанні особових імен для кличок тварин. Так, працівники Луцького зоопарку дали переданому їм ведмедеві спочатку кличку *Маша*, а коли з’ясувалося, що це самець, змінили її на *Ваня*; тигреняті, від якого відмовилися батьки-тигри, дали кличку *Триша* (ICTV, «Факти», 23.03.2011; 112 Укр., 30.06.2018; в обох цих випадках працівники зоопарку спілкувалися з журналістами українською літературною мовою, причому було очевидно, що вона для них цілком природна, не штучна); ведмедиця *Маня* — у ведмежому притулку в Яворівському районі Львівської області (ВЗ, 18.04.2019, с. 9).

Реальне намагання використовувати власне українські гіпокористичні та демінутивно-пестливі форми особових імен демонструє насамперед мова перекладної літературної і кінопродукції (головним чином у титрах, а не в усному перекладі), наприклад: рос. «— *Сережа*, иди спать» / укр. «— *Сергійку*, йди спати» (Інтер, т/с «Бандитский Петербург», 23.03.2004); рос. «— *Генка*, вылезай!» / укр. «— *Генику*, вилазь!», рос.

«— Миша!» / укр. «— Михайлику!» (т/к К-1, т/ф «Кортік», 14.01.2007); рос. — Лёшенька!» / укр. «— Олексійку!» (т/к «Кіно», 15.05.2007) ⁶⁸.

У підручниках для початкової школи, рекомендованих (затверджених) МО України, також дедалі ширше подають такі пестливі форми особових імен дітей, як *Василько, Даринка, Дмитрик, Миколка, Оленка, Павлик, Семенко* (Н. Ф. Скрипченко, М. С. Вашуленко. Буквар. Київ, 1998), *Іванко, Катруся, Орися, Романко, Тетянка, Степанко* та ін. (К. С. Прищепа, В. І. Колесниченко. Буквар. Київ, 2007), *Дениско, Євгенко, Лесик, Оленка* та ін. (Букварик харківського першокласника. Харків, 2015).

Уживання гіпокористичних і деминутивно-пестливих форм особових імен — це, звичайно, досить інтимна сфера спілкування, так що заміна однієї (хай і «неправильної») такої форми в найменуванні близької людини / у звертанні до неї на іншу, хоча й «правильну», може підсвідомо уявлятися як мовцеві, так і адресатові ніби як перехід на ім'я вже когось іншого. Це, до речі, стосується вживання розмовних форм імен, перейнятих не тільки з російської, а й з польської мови — у західних регіонах України (див. у р. V п. 2.1 форми на зразок *Влодко, Влодзьо, Влодик, Ірця, Юльця*); утім, у цих же регіонах функціонують уже й форми, засвоєні за російським зразком, на зразок *Бодя* (Богдан). Так що зміни в цій сфері можуть відбуватися в масовому вжитку лише досить поступово.

7.1.3. Неоднозначну природу має **практика офіційного іменування осіб**, у тому числі й з високим соціальним становищем, за **формулою «ім'я + прізвище» (без компонента «по батькові»)**, яка тепер розширила межі свого застосування, наприклад: *професор Микола Петренко* (досі вона була характерна, як відомо, переважно для іменування письменників та інших діячів культури, артистів і спортсменів — звичайно в художній творчості, публіцистиці: *Максим Рильський, Діана Петриненко, Валерій Лобановський* та ін., а також для іменування «знатних людей», наприклад: *Марія Демченко, Марко Озерний, Юрій Гагарін* та ін.; використовується вона також у топонімії, еронімії та ін. — наприклад, у назвах літературних творів: «Платон Кречет», «Макар Діброва» — п'єси Олександра Корнійчука). Це, з одного боку, вияви прагнення до демократизації мовно-комунікативної сфери, причому, очевидно, саме за «європейськими» нормами, що стали набувати поширення в Україні ще в період «перебудови» не без впливу з боку мовної практики тоді ще союзного центру: віяння демократизації в цей час мали в основному саме такий напрям, так що почути *Михайло Горбачов* і прочитати *М. Горбачов* в українськомовних текстах було тоді значно простіше, ніж, наприклад, *Володимир [без Васильович]* або *В. Щербицький* ⁶⁹ (хоч не слід, звичайно, забувати й того, що і в практиці радянського часу прізвища, наприклад, голови та секретаря Президії Верховної ради, голови Ради міністрів подавалися на письмі з одним ініціалом: *Л. Брежнев, М. Георгадзе, В. Шевченко, О. Ляшко* та ін.). З другого ж боку, значний вплив, насамперед у колах української національної орієнтації, на усталення такої антрополоформули мав також національно-пуристичний чинник (з інтерпретацією її як власне української, тоді як формули з ім'ям по батькові — як російської: див. про це вище в п. 7.1.2.2.2.2). Так що відсутність імені по батькові в іменуваннях осіб, наприклад,

⁶⁸ Утім, пор. також інший варіант заміни російських гіпокористик у титрах фільмів — на повну форму українських особових імен, що можна пояснити хіба що невпевненістю перекладачів і літредакторів щодо добору стилістично адекватних форм українських відповідників: рос. «— Аня, где ты была?» / укр. «— Ганно, де ти була?» (ТВі, к/ф «Время отдыха с субботы до воскресенья», 23.03.2009), рос. «— Петя!» / укр. «— Петре!» — батько до сина, «— Митя!» / «— Дмитре!» — жінка приязно до чоловіка (Інтер, к/ф «Любовник», 15.11.2008).

⁶⁹ Див., наприклад, на матеріалі російських газет 90-х років [Николаева 1998; Николаева 1999]. Пор. критичну реакцію на практику подібних іменувань офіційних осіб у російській мові як на таку, що не відповідає російським традиціям [Костомаров 1994: 8–9].

з державного керівництва країни (майже послідовно в ЗМІ й вибірково в офіційних документах): *Л. (Леонід) Кравчук, І. (Іван) Плющ, Л. (Леонід) Кучма* («зустріч Президента Леоніда Кучми з журналістами»), *А. Кінах* та ін. — і в іменуваннях, скажімо, таких громадських діячів, а потім і політиків, як *Левко Лук'яненко, В'ячеслав Чорновіл*, може мати різне пояснення. Впливом саме національно-пуристичного чинника пояснюється поширення цієї формули, зокрема, в наукових мовознавчих колах країни — від Львова (ще від початку 1990-х років) до Києва. Так, у друкованих виданнях Інституту української мови НАН України це простежувалося, хоча й непослідовно, з кінця 90-х років; у започаткованому з 2001 року журналі цього інституту «Українська мова» члени редколегії й автори публікацій подавалися саме за цією формулою: *Іван Вихованець* та ін., тоді як у старішому журналі іншої академічної мовознавчої установи — «Мовознавство» (Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні) — за тричленною формулою, тобто «2 ініціали + прізвище» (утім, у журналі «Українська мова» з 2019 року щодо авторів стали застосовувати також тричленну формулу, тоді як у даних щодо членів редколегії лишилася двочленна формула; у журналі ж «Мовознавство» з 2023 року застосовується вже двочленна формула, але це відбулося з орієнтуванням на «європейську» практику). У журналі академічного Інституту літератури імені Тараса Шевченка в радянський час авторів подавали за тричленною формулою (журнал тоді мав назву «Радянське літературознавство»), а з 90-х років (уже під назвою «Слово і час») — із зазначенням імені й прізвища. У збірниках доповідей учасників конгресів Міжнародної асоціації українців їх також подавали із зазначенням імені й прізвища. Ось, наприклад, різний принцип подавання імен російських і українських учених (мовознавців): з одного боку, *В. І. Ламанський, С. П. Обнорський, І. І. Срезневський, О. О. Шахматов* та ін., з другого боку: *Леонід Булаховський, Олекса Горбач, Іван Огієнко, Юрій Шевельов, Василь Німчук, Іван Ющук* та ін. (див.: Л. Мацько, В. Христенко. Історія української літературної мови: Програма для філологічних факультетів вищих навчальних закладів України. — Дивослово, 2002, № 10, с. 52–60).

7.1.4. «Русифікація» певного сегмента антропонікону як спосіб його відмежування від української мови (див. також р. III п. 3.1.5). У мовній практиці стала поширюватися тенденція до якомога повнішого збереження звукового образу російських антропонімів — ознак їхньої «російськості» (не останньою мірою під впливом мовної практики української західної діаспори). Наприклад (усі подані нижче приклади, виділені курсивом, суперечать чинним нормам УЛМ): *Владімір Путін* (президент РФ, часто тепер згадуваний у ЗМІ), *Нікіта Міхалков, Алексєй Смірнов, Олег Дмитрієв* і под.; *Кагановіч, Шаріков* (Сл., 1995, ч. 4), *Александр Сергєєвіч* Пушкін (СТБ, «Вікна», 16.07.2004), *Александр Домогаров, Андрей Зорін* (Кр., 1999, ч. 9; 2001, ч. 10), *Філіпп Фьодоровіч* Фортунатов, *Сергей Петровіч, Александр Твардовський, Міхал Ісаковський, Міхал Панов, Леонід Касаткін, Софья Пожаріцька, Петровські реформи* (Кр., 2009, ч. 11–12, с. 14–18), *Боріс Березовскій, Геннадій Сєлезньов, Петров* (П, 18.07.2000), *Александр, Леонід, Валерій Мєладзе* (газета «Львівська пошта», 17.07.2010); «*Марія Фьодоровна*, дружина царя *Александра Третього, мати Ніколая Другого*» (5 к., «Час», 28.09.2006); імена персонажів російського т/ф «*Идиот*» в українських субтитрах («1+1», вересень 2003 року): *Настасія Філіпівна, Ніколай, Лев Ніколайович* та ін. В окремих джерелах ця тенденція простежується також у відтворюванні білоруських антропонімів, але останні зі зрозумілих причин значно рідше фігурують в українському мовному полі: *Василь, Матвей, Уладзімер, Аляксандр Савіч, Зьміцер Давгяла, Цяренці Сцяпанав* (Кр., 2009, ч. 11–12); «білоруський диктатор *Аляксандр Лукашенко*» (УП, 9.03.2023).

Таку практику можна пояснювати як реалізацію одного з напрямів стратегії мовної глобалізації, яка має на меті користування єдиними принципами відтворювання власних назв для різних мов світу (пор. у передаванні географічних назв у певному сегменті

функціонування сучасної УЛМ, навіть в офіційних джерелах, у картографічній продукції: на території РФ — наприклад, місто *Владімір*, ріки *Обь*, *Белая* і под., на території Білорусі — міста *Гродна*, *Баранавічи*, *Петрикав* і под.: див. р. XII п. 5.1.2), і як вияв коректного ставлення до збереження ознак етнічності носіїв цих імен: *Ніколай*, *Пьотр*, *Уладзімір* та ін. [див., наприклад: Рибалко, Рибалко 2001: 31]. Для відзначеного підходу до відтворювання білоруської антропонімії названою мотивацією можна, очевидно, й обмежитися, але щодо російського антропонімікону, то тут мотиваційна база такої практики, безперечно, значно складніша. Не відкидаючи, звичайно, обох наведених вище мотиваційних обґрунтувань, на перше ж місце, однак, з-поміж чинників розгортання названої тенденції слід поставити вже політизований фактор — прагнення не просто до підкреслення того, що росіяни — це такі ж представники іншого народу, як, скажімо, німці чи поляки (з їхніми іменами), а до повнішого увиразнення їхньої «інакшості» як в українській дійсності, так, відповідно, і в українській мові (тому їхні імена при цьому або взагалі не українізують, або українізують дуже незначною мірою порівняно, зокрема, з іменами інших слов'янських народів). У такий спосіб здійснюється виразніше відмежовування росіян з Росії від України (на етнічних росіян у межах самої України така мовна практика, здається, не поширюється).

Це одна з ліній актуалізованої в межах описуваного періоду конкуренції в коригуванні нормативних засад УЛМ між напрямками національно-мовного (етнізаційного) і політико-ідеологічного пуризму (див. р. VI п. 1.2), представлена насамперед у мововжитку певних соціально-культурних кіл і відповідних ЗМІ (якщо брати апелятивну лексику, це також уживання «неукраїнізованих» слів суспільно-політичної тематики з російської мови, пов'язаних з комуністичною ідеологією та радянською історією, на зразок *большевик*, *совети*).

На підтвердження не просто особливо пильної уваги в певних соціально-культурних колах до принципів передавання російських антропонімів засобами української мови, а й наявності струменя політизації в цьому можна навести, зокрема, матеріали в пресі з листами читачів та відповідними їхніми коментарями на зразок: «Я гадаю так: який би не був ширий і освічений українець і мовознавець, але якщо він вважає, що <...> російські власні імена обов'язково слід підміняти українськими (*Пьотр* — *Петро*, *Ніколай* — *Микола*, *Єкатеріна* — *Катерина*, *Павел* — *Павло*, *Анна* — *Ганна*), то це є раб, московський лакуза. Адже цими “перекладами” він підкреслює, що росіяни — це ті ж українці, що не відповідає дійсності» (П. Криця. Хто русифікує Україну? — УС, 30.10.1997). Ця тенденція знаходить підтримку також з боку частини мовознавців і взагалі філологів, пор., наприклад: «Невже із *Надежды Константиновны Крупской* і далі робитимемо українку *Надію Костянтинівну Крупську*, щоб вона не впізнавала себе в її українському мовному одязі! Чи не краще лишити її тим, ким *Надежда* була в себе на батьківщині? Тобто щоб росіяни лишалися росіянами (*Михайл*, *Філіп*, *Єкатеріна*), як і поляки лишаться поляками, німці німцями, а французи французами без підшукування національних еквівалентів» [Чучка 1997: 37–38]; «<...> пам'ятники якомусь там Леніну (до речі, хто це — *Володымыр Лэнін*?» (В. Дивнич. — Кр., 2002, ч. 6, с. 19) [див. також: Белей 2010: 95–102; Торчинський 2009: 248].

Загострилася проблема відтворювання не тільки імен росіян українською мовою (причому з погляду певних кіл не тільки української, але й російської культурно-мовної орієнтації: див. нижче), а й імен українців російською мовою (також частішають заклики до якомога повнішого відтворювання їхніх особливостей з метою збереження національної ідентичності українців в очах інших народів, у даному разі росіян). Так, росіянин *Сидоров Пётр Иванович*, згідно з цими поглядами, має бути в українській мові *Сидоров Пьотр Івановіч*, а українець *Іваненко Микола Сидорович* — *Іваненко Мыкола Сьидоровыч* [Гожий 2000]; «Чому *Михайло Сергійович Горбачов*, а не *Міхайл Сергєєвіч Горбачов*? Адже Джордж Буш не став у нас Георгієм Бушем!», а «*Олена Опанасівна* ще чомусь має

подаватись [у двомовних паспортах громадян України. — *О. Т.*] й як *Єлена Афанасьевна* [Кузьменко 1997: 82]. Такі погляди також знаходять підтримку, хоча й різною мірою, з боку частини українських мовознавців, наприклад: відприкметникові жіночі прізвища українок мають бути по-російському не *Яблонская* і под., а *Яблонска*, як польські прізвища: *Вежбицка* і под. [Сербенська, Волощак 2002: 13–14] (у російській мові переважає все-таки варіант *Вежбицкая* і под. — *О. Т.*); укр. *Андрій* — рос. *Андрій* [Русанівський 1997], пор. давніші міркування автора з цього ж приводу, згідно з якими особові імена не перекладаються, але для східнослов'янських мов існує можливість заміни національних форм імен: *Микола* — *Николай* та ін. [Русанівський 1970].

Станом на сьогодні питання щодо відтворення в українській мові російських прізвищ регулюються (так само, як і відтворення прізвищ інших слов'янських народів) у правописах (див.: УП 1993, с. 110–113; УП 2019, с. 175–179) — з більшою чи меншою їх «українізацією», тобто українською фонетико-морфемною адаптацією (так, наведені вище прізвища мають за чинними нормами такі форми: *Каганович, Шариков, Березовський, Селезньов* та ін.). Сфера ж російських особових імен до 2019 року не була охоплена приписами правописних кодексів української мови, але в українській нормативній мові традиційно практикували добір до них відповідників з-поміж українських особових імен (таку практику демонстрували й демонструють, зокрема, нормативні перекладні словники, словники власних імен); ця практика продовжувала застосовуватися в Україні й після 1991 року, у тому числі в офіційній документації, зокрема в обов'язковій російськомовній частині ряду особових документів — паспорта та ін. (така сама практика, до речі, існує не тільки в Україні, а й у Росії, причому насамперед у Росії: див. нижче — та в Білорусі). В УП 2019 (за напрацюваннями, зробленими ще в роботі УНКП у період 1994–1996 рр.: див. р. XI п. 1, відбитими потім також у проєкті УП 1999, с. 174) ця практика знайшла вже офіційне нормативне закріплення: «Білоруські та російські імена за традицією не транслітеруємо, а передаємо українськими відповідниками: *Артем, Микола, Олександр, Семен, Віра, Катерина, Світлана*; винятки тут становлять тільки узвичаєні імена деяких білоруських письменників та діячів культури, такі як *Алесь Адамович, Пятрусь Бровка, Ригор Бородулін* та ін.» (УП 2019, с. 175).

Однак у застосуванні до громадян України (уже не до іноземців) різних національностей така практика значно ускладнюється також у юридичному плані. За міжнародними нормами, які юридично закріплені вже й у відповідних нормативних актах України (ще в першому «мовному» законі «Про мови в Українській РСР» 1989 року, стаття 39; у законі «Про національні меншини в Україні» 1992 року, стаття 12, а потім у законі «Про національні меншини (спільноти) України» 2022 року, стаття 6, що прийшов йому на зміну; у Цивільному кодексі України 2003 року, стаття 294; у законах про мову 2012 і 2019 років), громадяни України мають право іменуватися згідно зі своїми національними традиціями (див. також про це: р. XII п. 5.2), а їхні імена з метою збереження їх самобутності «передаються з національної мови українською мовою у транскрипції», «не перекладаються іншими мовами» (закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» 2019 року, стаття 40). Виходить, що, наприклад, російське ім'я *Владимир*, якщо його носієм є росіянин з Росії, має передаватися, згідно з УП 2019, тільки як *Володимир*, тоді як росіянин із самої України, якщо він цього не хоче, має право наполягати на збереженні російської національної форми цього імені і в українській мові. Таким чином, виникає колізія між звичайною, уже досить тривалою мовною практикою, до того ж тепер уже нормативно санкціонованою (УП 2019 затверджений Кабінетом Міністрів і, отже, є офіційним виданням), і вимогами відповідних юридичних актів.

Ще більшого ускладнення в цій сфері додає той факт, що претензії дзеркально протилежного змісту до «ономастичної політики» в сучасній Україні стали висувати також з російського боку, тобто у відповідних колах як української, так і російської культурно-мовних орієнтацій тепер відбувається взаємне відштовхування від узвичаєної

на сьогодні практики відтворювання імен як українців, так і росіян (і взагалі російськомовних громадян України) засобами другої з цих мов. Практика «українізації» імен і прізвищ росіян в українській мові, у тому числі в офіційній документації (в українськомовній частині деяких особових документів, а на цій основі — також у латинізованій формі: у закордонних паспортах тощо), чому в радянські часи загалом не надавали значення (оскільки українська мова мало використовувалася в публічних і офіційних сферах), зі здобуттям Україною державної незалежності та запровадженням української мови як державної у сферу офіційного обігу стала викликати гостру критику як у колах принципової російської культурно-мовної орієнтації всередині країни, так і з боку Російської Федерації. Тепер громадяни України можуть публічно висловлювати небажання сприймати російські імена в українізованому варіанті ⁷⁰, наприклад: «<...> мальчик-одесит, наречений родителями „Николаем“, а новорожденный „Ефим“ — „Юхимом“ и т. д.» [Скалкин 1994: 9]; за інформацією органів реєстрації актів цивільного стану, «<...> минулого року, як і в попередні роки, значна кількість батьків вимагали того, щоб окремі імена, такі як рос. *Анна* (укр. *Ганна*), *Кристина* (укр. *Христина*), *Даниил* (укр. *Данило*), *Филипп* (укр. *Пилип*), були зазначені за зразком російського правопису» (під «правописом» тут розуміють, звичайно ж, узагалі нормативні засади російської літературної мови. — *О. Т.*) (Газ. по-киев., 5.01.2011, с. 7). У «Заяві про порушення права громадян України на національне ім'я [в іншому варіанті — з додаванням „і по батькові“]. — *О. Т.*» Російського національно-культурного товариства Харківської області за підписом голови його правління М. П. Годунова, яка в другій половині 90-х років неодноразово надсилалася на адресу найвищих інстанцій державної влади в Україні, таку практику кваліфіковано як «асиміляцію» росіян. Інтернет-сайти з проросійською політичною орієнтацією «Единое отечество», «Новый регион» (Российское информационное агентство) і под. на запит «ономастическая ассимиляция» подавали факти такої «асиміляції» в Україні, яка нібито стала особливо масовою в період обміну радянських паспортів на українські (хоча така практика оформлення двомовних документів існувала також і в радянський час, просто тоді на українськомовну частину — як на додаткову й суто формальну — мало звертали увагу), і випадки протесту проти цього на зразок: «Житель Харькова Александр Смирнов отстоял в суде свое имя как “Александр”, а не “Олександр”». Висловлюються також протести проти подавання імен етнічних росіян — громадян України в латинській транслітерації в закордонних паспортах на основі не російської (*Aleksandr, Dmitriy* та ін.), а української форми (*Oleksandr, Dmytro* і под.). Назвою відомої київської фірми пошиття готового одягу є «*Михаїл* Воронін» (за ім'ям власника; у російському написанні це можна було б вважати просто логотипом). На нововідкритому пам'ятникуві М. Булгакову в Києві на Андріївському узвозі фігурує напис «*Михаїл* Булгаков».

Пор. у прогнозах відомого українського громадсько-політичного діяча, публіциста, дисидента радянських часів: «Опозиція “ми — вони” захоплюватиме і сферу імен, вона вже діє, звернімо увагу, з російського боку також. Нам ставатиме дедалі дивніше, що в Росії був “наш” цар — *Микола!* <...> Росіяни сприйматимуть так само: нинішня їхня тенденція — не перетворювати нашого *Миколу* на свого *Николая*» [Бадзьо 2011: 127].

Відома російська ономастка констатувала, що «в последние годы на Украине проводится активная украинизация всего неукраинского, особенно русского [?! — *О. Т.*]. Хотя на Украине живут люди

⁷⁰ Водночас у цих же колах продовжували наполягати на збереженні попередньої практики русифікації імен українців у російській мові. Пор., наприклад, у різко критичній рецензії на один підручник з історії України російською мовою: «<...> учебник крадет отчества у генералов, ученых и политиков. <...> В русском тексте зачем-то украинизированы некоторые имена: не *Петр* Калнышевский, а *Петро*» (А. Федонин, педагог. Пидруччык с майданом Незалежности и Товстой Могылой. — Дон. кряж, 3.02.2006).

тридцяти [? — О. Т.] різних національностей, все вони об'явлені українцями [?! — О. Т.], а ймена переписуються українськими буквами, приче не просто транслитеруються или транскрибуються, но и замeняються сoвременными українськими именами истoрически того же происхождения. Например, русское имя *Елена* записывается в документах *Олена, Алексей — Олексій, <...> Анна — Ганна* и т. д. В результате человек теряет свое имя, инициалы, национальность». Вона закликає Україну відмовитися від цієї практики не тільки в російськомовних, а й в українськомовних документах: лишати написання, наприклад, для етнічного росіянина на ім'я *Белан Алексей Евгеньевич* без змін, не переробляючи його на *Блан Олексій Євгенійович*; так само *Веселовский*, а не *Веселовський* та ін. (Див. критику положень статті: А. В. Суперанская. Опасность близкородственного двуязычия: [Зубов 2009])⁷¹. Отже, суперечність між нормами мови, звідки запозичується слово, і мови, в яку воно запозичується, однозначно розв'язується на користь першої, а права громадянина на іменування згідно з його національними традиціями захищено. Проте цей аспект мовної ситуації непокоїть російську сторону тільки щодо України, і нічого не говориться про те, що багато хто і з етнічних українців, проживаючи в Росії, також, безперечно, хотів би іменуватися по-російському, наприклад, *Билан* (а не *Белан*) *Олексій Євгенівич*.

Щодо подібних закидів стосовно «ономастичної асиміляції» слід зауважити, що така практика, у тому числі в її офіційному застосуванні, зародилася зовсім не в Україні, а ще в царській Росії з її прагненням до повнішого «обрусення» національних меншин («инородцев»), особливо українців і білорусів відповідно до концепції «триєдиного русского народа». Особливі імена спочатку українців і білорусів у російській мові, а за цим уже зразком і імена росіян в українській та білоруській мовах стали відтворюватися в кожній з цих мов шляхом добору національного варіанта відповідного імені, наприклад: укр. *Олексій, Олена* — рос. *Алексей, Елена*⁷². Винятком з цього є лише імена деяких

⁷¹ Подібне твердження про етнічну та мовну асиміляцію росіян в Україні авторка висловлює в іншій праці також щодо періоду українізації 20-х років: «После революции во всех документах появилась графа “Национальность”, которую иной раз использовали с политическими целями. Например, всех родившихся на Украине записывали украинцами, хотя там жило до 30 разных народов» [див.: Superanskaya 2003: 421].

⁷² Факт, що така практика «націоналізації» особових імен і прізвищ представників східнослов'янських народів була запроваджена саме в Росії, в російській мові, слід підкреслити не тільки як історичну даність, але і з огляду на те, що, як уже відзначалося вище, останнім часом у зв'язку з розширенням діапазону суспільного функціонування української мови стали поширюватися (не тільки в певних колах у самій Україні, але і в Росії) твердження про «насильницьку українізацію» в сучасній Україні імен і прізвищ росіян (причому протести з Росії розносяться по світу, звичайно, значно гучніше й ширше, ніж заяви з України). Розпочавшись ще з 2-ї половини XVII ст., русифікація української онімії охопила за три століття якнайширші шари антропонімів (аж до випадків на зразок прізвищ *Алейников* — звичайно ж, від *Олійник, Астапенко*, пор. *Остан, Немченко*, пор. *німець, Черний, Черненко, Черняк*, пор. *чорний, Кірна, Кривонос, Коваленков, Шевченко, Коломеец, Коломейцев*; письменник *Васи́лій Нарезный, Забела-Врубель*, княгиня *Палей*, матрос *Кошка* і под.; відомий партизанський командир С. А. Ковпак ще на початку війни іменувався в радянських документах як *Колтак*, звідки пішла й німецька форма його прізвища *Kolpak*) і топонімів (аж до випадків на зразок *Барвенково* — назва міста, хоча відповідна рослина має і в російській мові форму *барвинок, Казатин* — при укр. *Козятин*). Якщо, наприклад, українські прізвища *Лісник, Андрійченко* набирають у російській мові «російського» вигляду: *Лесник, Андрейченко*, то, потрапляючи назад в українську мову, вони, за правилами й нині чинного правопису, мають бути вже *Лесник, Андрейченко*. Укр. *Білогородка, Вороніж* (населений пункт у Сумській області), *Володимир-Волинський* стають у російській мові *Белгородка, Воронеж, Владимир-Волынский*, тоді як рос. *Белгород, Воронеж, Владимир* лишалися в українській нормативній мові як *Белгород, Воронеж, Владимир*.

Дехто із сучасних російських ономастів стверджує, що «в XVIII–XIX ст., коли українці стали їздити до Петербурга, вони самі [! — О. Т.] стали пристосовувати свої українські прізвища до російських, перетворюючи *Костенко, Павленко, Солоница, Нечай* в *Костенков, Павленков, Солоницын, Нечеев*» [Суперанская 2008: 105]. Такі факти, звичайно, також не можна заперечувати — як свідчення бажання певної частини представників неросійських народів, насамперед із соціальних верхів, в умовах тоталітарної імперії швидше уподібнитися до панівної нації, але, безперечно, не вони ж були основною рушійною силою цього явища.

відомих діячів української й білоруської культур, які в російській мові відтворюються шляхом транслітерації: *Павло* (не *Павел*) *Тычина*, *Микола Бажан*, *Михайло Стельмах*, *Олесь Гончар*, *Михась Линьков*, *Алесь Адамович* та ін., а також, хоч і непослідовно, такі прізвища діячів української культури, як *Микола Вороній*, *Микола Хвильовий*, *Яков Степовой* / *Степовий* (характерно, що імена діячів російської культури в українській мові в радянський час передавалися на загальних підставах, тобто нібито з їх «ономастичною асиміляцією», — безперечно, з метою недопущення щодо них подібних елементів національної «екзотики»: *Михайло Лермонтов*, *Микола Тихонов* та ін.).

Сам факт незвичності, явної чужорідності в структурі української мови фонетичних, морфемних і особливо графічних форм імен росіян на зразок *Семьон Васильєвич Грігор'єв*, як і імен українців на зразок *Микола Микитович Щербак* у структурі російської мови, можливо, з часом би поступово згладжувався, але він ускладнюється кількома іншими чинниками. Це, по-перше, досить висока частотність уживання в українському мовленні імен і прізвищ росіян (громадян як України, так і Росії), як і імен та прізвищ українців у російському мовленні в Україні (на відміну, наприклад, від імен поляків чи французів), що призводитиме до рясноти таких варваризмів як в усному, так і в писемному мовленні. По-друге, це наявність в Україні значної частини російськомовних неросіян. Безперечно, слід обов'язково брати до уваги волевияв самих носіїв відповідних імен і прізвищ. Але якщо в основу розмежування українсько- і російськомовних імен буде покладено такий критерій, як мова спілкування їхніх носіїв, то російськомовні українці за своїми іменами стануть ніби етнічними росіянами, а члени однієї родини, одного роду в багатьох і багатьох випадках виявляться ніби чужими між собою⁷³. І, по-третє, це такий дуже небажаний уже не тільки в побуті, а й у юридичній практиці факт, як розростання варіантності імен і прізвищ, що неминуче негативно впливатиме на ідентифікацію осіб — їх носіїв [див. докладніше: Тараненко 2010: 76–81; Ажнюк 2012: 228–236] (див. також про це в р. XII п. 5.2).

Зазначена проблема, отже, ще далека від оптимального розв'язання у плані визначення певної більш-менш розумної збалансованості в цій сфері між тим, чого потребує одна мова, і тим, що може запропонувати інша мова. Якщо все-таки рухатися в напрямі повнішого забезпечення права представників трьох східнослов'янських народів на своє національне ім'я (прізвище), то, очевидно, варто буде дотримуватися таких двох орієнтирів. По-перше, у передаванні російських, як і білоруських, прізвищ мають, звичайно, застосовуватися загалом ті самі правила, що й для прізвищ інших слов'янських народів, тобто з певною їх «українізацією», яка б дозволяла не надто видозмінювати при цьому фонетичну й, відповідно, графічну специфіку української мови (адже, наприклад, прізвища поляків ми передаємо не як *Пілсудські*, род. *Пілсудскето* і т. д., а як *Пілсудський*, *Пілсудського* і т. д.). Ініціатори пропозицій щодо якомога повнішої «українізації» імен і прізвищ росіян мали б, звичайно, не обмежуватися самими цими пропозиціями, а передбачати різні можливі ускладнення в їх реалізації. Якщо, наприклад, рос. *Пётр* (род. *Петра́* і т. д.) має передаватися як *Пьотр* (дуже не характерна для української мови вимова) або *Пйотр* (пор. *Пйотровський* як відтворення відповідного польського прізвища: УП 2019, с. 176), то як бути в непрямих відмінках: *Пьотра́* / *Пйотра́* чи *Петра́* (пор., наприклад: *Пьотр I*, «*указ Петра I*». — МУ, 4.10.1994)? По-друге, застосовувати це лише щодо росіян з Росії (та інших країн), тоді як для етнічних росіян у самій Україні

⁷³ Пор., наприклад, спроби номінативного розмежування відомих у вітчизняній літературі батька й сина Гоголів у деяких виданнях: *Vasyl Hohol* і *Nikolai Gogol* (див.: EU-5, vol. 2, p. 205, 63). Замість поки що єдино узаконеного принципу відтворення українською мовою імен і прізвищ білорусів — як їх «українізації» (у російській мові відповідно «русифікації»), наприклад: *Олександр Лукашенко* (президент Білорусі, етнічний білорус, але принципово російськомовний), довелося б стати перед дилемою: *Аляксандр Ригоравіч Лукашенка* — з відмінюванням род. *Лукашенкі*, ор. *Лукашенкою* і т. д. (за етнічним принципом) або *Александр Грігор'євич Лукашенко* (за мовним принципом).

лишати проблему відтворювання їхніх імен засобами української мови (а відповідно, і в латинській транслітерації) на їхній вибір — так, як це передбачено чинним правописом та іншими нормативними мовними джерелами, чи так, як це дозволяє чинне українське законодавство?

З іншого боку, одночасно з такими закликами до припинення практики «українізації» імен росіян, лунають і протести проти цього, причому з не менш патріотичних позицій, — як проти продовження «російщення нашої прекрасної слов'їної мови» (Максим Запорожець (С. Демчук). Українізуймо російські імена. — Газета «Наше слово», Варшава, 30.03.2003). Пор. так само щодо відповідної мовної практики української західної діаспори: «Час уже відкинути жажливі русизми на зразок: *Пьотр, Николай, Павел, Татьяна, Пйотр, Александр*, не калічити української мови і писати так, як того вимагають правила сучасного українського правопису <...>» [Одарченко 1997: 78].

7.2. Антропоніми як твірні основи в актуалізованих семантико-словотворчих процесах. Це, по-перше, метафорична апелятивізація прізвищ, по-друге, комплекс різноманітних словотворчих процесів — насамперед творення відантропонічних дериватів шляхом суфіксації, менш продуктивно — шляхом композиції (наприклад, *кучмовоз*) і юкстапозиції (наприклад, «*Мазена-фест*» — музичний фестиваль), а також телескопії (наприклад, *кучмономіка*), виявів різного роду мовної гри.

7.2.1. Творення узагальнено-метафоричних образів на основі прізвищ тих чи інших відомих осіб — у формах як однини: «збайдужілий *гнуцкошиєнко*» (Михайло Косів. — Журнал «Жовтень», м. Львів, 1989, № 11), «Що б там не було, а треба йти вперед. Що нас там чекає? Звичайно, передусім вибори президента. Тут мусимо зробити все, щоб не мати свого *Лукашенка*. Бо його вже, як свого часу Кучму, не переконаєш у фатальності т. зв. двомовності» (Ярослав Жолдак. — УС, 3.12.1998, с. 16), «Однак зрозуміло, що за будь-яких обставин діяльність “українського *Лукашенка*” може принести непоправну шкоду українській державності, а його популістські червоно-рожеві фантазії про відновлення “радянської системи” і про обійми з Росією і Білоруссю <...> розіб'ються об берег жорстокої, невблаганної дійсності» (М. Сидоржевський. У черзі за дешевим московським гостинцем. — УС, 24.12.1998, с. 4), «Якщо тут [в Україні. — О. Т.] буде українська мова, то в нас буде лад, а якщо ні, тут буде вічний *путін*, як би він не називався» ([З виступу поета й видавця Івана Малковича під час вручення йому Національної премії України імені Тараса Шевченка] — УМ, 10.03.2017), «*колективний Путін*» (див. р. І п. 9.1), «Це був ураган “*Бандера*”» (так зловтішно жартували в українських соціальних мережах щодо штормового вітру з руйнівними наслідками, який проносився над різними регіонами РФ у жовтні 2021 року, в листопаді 2013 року), так і, значно частіше, множини. Цей традиційний засіб семантичного узагальнення в позначеннях осіб реалізується як без зміни оцінної конотації слова і зі збереженням написання з великої букви — у разі наявності у відповідного оніма позитивного (в усякому разі з погляду мовця) конотативного ореолу, наприклад: «— Але ж *Грушевські* не народжуються щодень. На жаль, на жаль... *Грушевських* нема, а проблеми зостаються» (журнал «Вітчизна», 1998, № 3–4, с. 42), «Ви нас не зламаєте! В Україні знайдуться не один і не тисячі, а десятки тисяч нових *Вадимів Гетьманів, В'ячеславів Чорноволів, Гій Гонгадзе!*» (УМ, жовтень 2004 року, с. 3: спеціальний випуск перед президентськими виборами на підтримку одного з претендентів В. Юценка зі звинуваченнями на адресу влади, зокрема, в загибелі названих осіб), так і, значно частіше, з її пейоративізацією — особливо в загальному контексті, з одного боку, негативної оцінки певних явищ української історії та переоцінки радянсько-комуністичного минулого, а з другого, — різкої політизації сучасного суспільного життя та полемічного загострення публічних дискурсів (з написанням переважно з малої букви). Основою для таких переосмислень стають прізвища:

а) колишніх радянських лідерів: мн. *косіори*, *брежневи*, *маланчуки* та ін. («В задушливі роки *маланчуків* — *суслових* ми підсвідомо шукали прапороносця, який би нас повів за собою». — Анатолій Дімаров. Прожити й розповісти);

б) лідерів доби козаччини: «І ніякий лихий досвід *Брюховецьких*, *Самойловичів*, *Тетер* не вчить, тетерями були, тетерями й лишаємося» (Юрій Мушкетик. — ЛУ, 25.10.2001, с. 3), «Сьогодні я не гадаю, що буде через 20 років. Не тому, що не доживу, а тому, що після блокування українськими *кочубеями* і європейськими приятелями Путіна на Бухарестському саміті (квітень 2008) намірів приєднання України і Грузії до Північно-Атлантичного альянсу <...> з нашою державою може відбутися те, що з Грузією в 2008-му» (О. Рачек. — УМ, 28.03.2013, с. 10) (прізвище Василя Кочубея — як зрадника інтересів українського народу на користь Росії — тепер нерідко використовується у формі метафоричних образів і словотвірних похідних: див. нижче — в текстах українського національно-патріотичного дискурсу);

в) особливо часто — політичних діячів нової України, представників різних політичних таборів (у характеристиках з боку їхніх політичних опонентів). Наприклад, з боку кіл української національно-державницької орієнтації: «Що, ці *януковичі* чи *Юлька* [про Ю. Тимошенко. — О. Т.] себе українцями вважають?» (Юрій Мушкетик. — УМ, 31.07.2009), «Наслідок цих його [українського виборця. — О. Т.] помилок — драматичний: *мойссенки* та *чародєєви*, *ткаченки* й *довгані*, *симоменки* й *гуренки* збільшили <...> свої квоти» (Лесь Танюк. — Час, 9.04.1998: про комуністів та представників інших лівих сил), «Політичний блок — альтернатива згубному для України єднанню zdegradованих націонал-демократів з *кучмами*, *морозами*, *гриньовими*, *кравчуками*» (Богдан Ярошинський, голова УРП. — ШП, 4.03.1998, с. 3); з боку кіл лівої політичної орієнтації: «Ну, не *суркісам* же, не *медведчукам* і *волковим з пінчуками* змагатися з його [Бориса Олійника. — О. Т.] талантом і моральним авторитетом!» (Іван Бокий. — Тов., 2000, № 30, с. 3), «"Демократи" в особі *кравчуків*, *кучм*, *шпеків*, *яворівських*, *драчів* та інших перевертнів зруйнували високорозвинену промисловість країни і приступили до руйнації агропромислового комплексу» (Тов., 1997, № 19: з листа читача).

Це також два неологізми — мн. *протівсіхи* (від прибраного прізвища одного з претендентів на посаду Президента України під час виборів 2010 року *Василь Васильович Протівсіх*: див. р. VIII п. 4.2.3.6) і *тітушки* (з кінця 2013 року) (значно рідше обидва ці слова у своїх нових значеннях уживаються в однині: «Однак багатьох "бюгівців" поява Парубія у списку, та ще й на такій високій сходинці, обурила. Адже Парубій, кажуть вони, на минулих президентських виборах був запеклим "*протівсіхом*", а ющенківська технологія "*проти всіх*", як відомо, зіграла на руку Януковичу»: Іван Фаріон. — ВЗ, 2.08.2012, с. 6).

Одиниця *тітушки*, мн. «найманці (переважно колишні спортсмени, кримінальні елементи, безробітна молодь), яких неофіційно й нелегально використовували (спочатку влада для боротьби з опозицією під час "Євромайдану", а потім узагалі для проведення тих чи інших силових акцій) для силового розгону масових протестних акцій, згодом також для рейдерського захоплення об'єктів нерухомості, охорони незаконних забудов тощо», сформувався на основі прізвища Вадима Тітушка, колишнього спортсмена з Білої Церкви, який відзначився, зокрема, в бійці з журналістами: «У Дніпропетровську "*тітушки*" побили людей» (УМ, 3.12.2013, с. 8), пор. також: «Хакери від влади, яких журналісти вже встигли охрестити "*айтітушками*" [від *Айті* — англ. IT, тобто інформаційні технології, і *тітушки*. — О. Т.], останнім часом усе активніше атакують персональні сторінки політиків у соцмережах, розміщуючи там провокативну інформацію» (УМ, 28.11.2013, с. 7). (Після скандальних президентських виборів у Білорусі в серпні 2020 року назву *тітушки* стали вживати в українських ЗМІ також на позначення осіб у цивільному, які поряд із силовиками у формі брали участь у розгонах протестних акцій у цій країні.) Цей новоутворений апелятив у наз. в. одн. мав би, звичайно, вживатися, відповідно до вихідної форми прізвища, з кінцевим *-о*, а в род. в. мн. з флексією *-ів*, як,

наприклад, *батько* — *батьків* (наприклад: «*”Тітушків”* перевдягли в геїв, щоб зчинити провокацію проти Майдану?» — УМ, 14.01.2014, с. 2), але під впливом, очевидно, російської вимови стала вживатися переважно форма на *-а тітушка*, а в род. мн. *тітушок*: «Олександрові Захарченку підпорядкований батальйон “Оплот”, створений на основі Харківського бійцівського клубу, — так званої “фабрики *тітушок”*» (ГПУ, 10.10.2014). На основі такого переосмислення цього прізвища виник також збірний іменник з презирливою конотацією *тітушня*.

На Закарпатті кількома роками пізніше виникла ситуація, яка дала підстави журналістам утворити ще одну подібну метафору на основі відповідного місцевого прізвища — *йовбаки* «озброєні “тітушки”, нібито наближені до органів МВС»: «Сьогодні [у влади. — О. Т.] нема ні ресурсів для забезпечення вірності силовиків, ні соціальної підтримки для створення нових каральних структур на кшталт “*тітушок*” чи “*йовбаків*”» (А. Сорокін. — Е, 27.08.2015, с. 4);

г) лідерів та окремих політичних діячів сусідніх держав — Росії (в основному) і Білорусі: *путіни*, *жиринівські*, *лукашенки* та ін.;

г) літературних персонажів: «Політики різних мастей і калібрів, заслані й доморошені козачки, *кирпогнучкошисенки* і ті, хто висипався з рукава басаврюкової свитки, топчуть усе питома українське <...>» (Любов Голота. — Сл. Пр., 14.05.2009, с. 1), «Поведінка так званої об’єднаної опозиції при обговоренні мовного питання навіває гіркі думки й породжує лихі передчуття. Пани-*гнучкошисенки*, такі вправні в гучних виступах на мітингах й під час телевізійних шоу, засвідчили своїм мовчанням під час голосування, на що вони “здатні” <...>» (Юрій Щербак. — ЛУ, 14.06.2012, с. 2), «Сумно, панове патріоти... Все апелюємо та апелюємо до *Володьок Лобод* [від імені одного з персонажів роману Олеся Гончара «Собор». — О. Т.], і більше дивимося вгору, аніж на самих себе та навколо себе <...>» (Анатолій Погрібний. — ЛУ, 13.03.1997).

7.2.2. Творення суфіксальних дериватів від прізвищ. Це, по-перше, похідні метонімічного характеру. Так, в іменниках — а) на позначення осіб — прихильників, послідовників відповідних інших осіб (утворення, в основному оцінно-нейтральні або стримано-несхвальні в плані своїх конотацій; ця модель стала тепер продуктивною в політизованих дискурсах унаслідок наявності різноманітних угруповань і навіть поляризації в суспільстві: див. р. I пп. 2.2.2, 5.4, р. VIII п. 4.2.4.6): *філаретівці* — *сабоданівці* (у релігійно-церковному житті); у політичному житті: *тимошенківці*, *ющенківці*, *костенківці* та ін. («Нині незброєним оком видно, що саме на цьому розколовся Народний рух: якщо “*костенківці*” піддають нинішню практику економічного й політичного будівництва нищівній критиці, то від “*удовенківців*” і самого Геннадія Йосиповича критики на адресу нинішнього президента та його команди не чути»: Ю. Гнаткевич. — НГ, 4.09.1999, с. 2), *бандерівці* (див. також нижче п. 7.2.3) — *мельниківці* (ця відома ще з середини минулого століття номінативна опозиція тепер знов активізувалася в ужитку, причому вже в загальноукраїнському мовному просторі)⁷⁴; б) на позначення політичних напрямів,

⁷⁴ У 90-х роках населення України, яке до цього, в часи СРСР, могло чути й читати слово *бандерівець* лише з різко несхвальною або й майже лайливою тональністю, дістало можливість переконатися, що воно цілком нормально вживається і як нейтральна назва й більше того — як самоназва послідовників цього політичного руху, наприклад: «*Бандерівець* — це звучить, незалежно від того, має хто до нього симпатію чи ні» (Євген Сверстюк. Своя міра правди. — Суч., 2001, ч. 5, с. 102); «— В одній з кімнат жила я. А в іншій кімнаті ми — *бандерівці*, націоналісти — переховували єврейську родину» ([Із інтерв’ю зі Славою Стецько, головою КУН]. — Д, 13.03.2017). Хоча пор. також іншу думку: «Нарешті, терміни “*бандерівці*” — “*мельниківці*”, які можуть довільно вживатись у белетристиці, не відповідають вимогам наукової праці. Ці окреслення ввели в ужиток недруги цих організацій для знецінення їхнього значення, а КГБ рознесло їх по всій славній вітчизні аж до Камчатки» (Степан Процик, США. — Журнал «Універсум», м. Львів, 1996, № 5–6, с. 35).

течій і т. ін. : «Українська консервативна республіканська партія ухвалила Меморандум партії, в якому закликала Президента Леоніда Кучму “відмовитися від згубної для України політики “*кравчукізму*”» (ВК, 20.09.1994), значно частіше вживалося *кучмізм* (див. нижче п. 7.2.3); *путінізм* — про ідеологію та політику президента РФ В. Путіна: «наступ агресивного *путінізму*» (І. Сюдюков. — Д, 28.08.2015, с. 11); в) в інших випадках: жарт.-ірон. *кравчучка* — побутовий візок для перевезення невеликих вантажів (див. р. І п. 2.2.2.1), глузл. *азарівка* / *азірівка* (українська мова офіційних виступів М. Азарова, прем'єр-міністра часів президентства В. Януковича: див. р. ІІ п. 1.2.2.1). У прикметниках (це утворення, в основному оцінно-нейтральні або стримано-несхвальні в плані своїх конотацій): «На Лемківщині, Посянні, у Львові формувалися похідні групи *бандерівців* та *мельниківців* <...> Майже всі вони загинули. Так, з трьох *бандерівських* груп лише південна трималася довше» (Ю. Ковалів. — ЛУ, 3.10.1991, с. 2); «*горбачовська* перебудова» (див. р. І п. 4.2), *путінський (режим, Росія, пропаганда)*, «Якою була б Україна, якби не було у нас Шевченка? Невже Білоруссю *лукашенківського* штибу?» (Степан Пінчук. — Час, 22.05.1997); «*Сабоданівська* церква вагомо підтвердила своє реноме московської структури — своєрідної п'ятої колони на українських землях» (УС, 24.02.2000, с. 3).

По-друге, це похідні метонімічно-метафоричного характеру (метонімія — в позначеннях тих явищ, ознак, що так чи інакше стосуються самої особи — носія відповідного прізвища; метафора — в позначеннях тих явищ, ознак, що тією чи іншою мірою нагадують їх). Так, в іменниках це — а) пейоративні утворення із суфіксом *-(ів)щина-а* (див. докладніше р. VIII п. 4.2.4.3, а також р. І п. 3.2.2): *сталініщина, брежнєвщина, суслівщина, маланчуківщина, кочубеївщина* («Прикре явище неповаги до своєї власної історії тісно пов'язане з феноменом яничарства, а точніше, — феноменом *кочубеївщини* <...>»: Дм. Маларенко. — Сл., 1992, липень), *кучмівщина, шмаровщина* (від прізвища одного з міністрів оборони України) та ін.; б) утворення з несхвальною конотацією на *-и(і)з-ація* (див. р. VIII п. 4.2.4.2): *(де)кучмізація, лукашенкізація, путінізація* та ін. У прикметниках: «<...> європейський, а не *лукашенківський* шлях розвитку для України» (В. Чорновіл. — Час, 1997, № 21, с. 1), «*лукашенківський* варіант парламентаризму» (Н. Харчук. — Час, 1997, № 10, с. 2).

7.2.3. Антропоніми — особливо продуктивні основи в словотворчих процесах [пор. також, наприклад, у російській мові цього ж періоду: Цонева 2017: 31–44, 77, 119]. Вихідними пунктами активного творення похідних ставали прізвища державних керівників України — насамперед її президентів Леоніда Кучми і Віктора Януковича.

Продуктивність дериваційних процесів на основі прізвища Л. Кучми — другого Президента України (1994 — початок 2005 рр., особливо під час його другої каденції з 1999 року) — була зумовлена, очевидно, не тільки відповідними позамовними чинниками, а й «зручністю» для такого роду словесних маніпуляцій самого цього слова⁷⁵, а набір дериватів характеризувався досить широким спектром емоційно-оцінних забарвлень — від просто жартівливого (*кучмовоз*) і стримано-несхвального (*прокучмівський, антикучмівський*) до відверто глузливого й зневажливого (*кучмономіка, Кучмоляндія, кучмівщина* і под.). Це іменники *кучмізм* «сукупність суспільно-політичних явищ, переважно негативних, що характеризують період правління Л. Кучми; політичний режим Л. Кучми» (*ідеологія, ера кучмізму*), *кучмівщина, кучміст*, переважно у мн., *кучмократія, кучмономіка* (*Кучма + економіка*, пор. давно вже відоме *рейганоміка* — від прізвища

⁷⁵ Виступити на захист особи Л. Кучми від такої словесної агресії — як «засобу, дуже далекого від шляхетства» — вважав своїм моральним обов'язком навіть дехто з відомих українських мовознавців: «Але скільки злоби в “новотворах”, що їх ізмайстрували опоненти Л. Д. Кучми від його прізвища!» (В. Німчук, директор Інституту української мови НАН України. Про прізвище Президента України. — ЛУ, 24.02.2000, с. 8).

президента США Рональда Рейгана), *кучмагейт* / *Кучмагейт* — гучний скандал, що спалахнув наприкінці 2000 року після оприлюднення «плівок майора Мельниченка» — працівника державної охорони, що протягом тривалого часу [нібито] вів таємні диктофонні записи розмов у кабінеті Л. Кучми, які засвідчили українському суспільству і всьому світові дуже непривабливу «кухню» діяльності Президента і його найближчого оточення, зокрема [нібито] його причетність до зникнення і вбивства журналіста Георгія Гонгадзе (інша назва: “касетний скандал”); на позначення України часів президентства Л. Кучми: *Кучмостан* (*Кучманістан*), *Кучмоленд*, *Кучмоляндія*; прикметники *кучмівський*, *про-* або *антикучмівський*; рідше вживані *посткучмізм*, *(де)кучмізація*, *оказіональні кучмолиз*, *кучмоноїд*, *кучмуватися* та деякі ін. (див. також у р. І п. 2.2.2.1 жартівливе утворення *кучмові(о)з* — мабуть, чи не єдине з таких слів, що виникло в народній гуці, а не з уст його політичних опонентів).

Наприклад: «Країна, хвора на *кучмізм*, вступила в останню стадію хвороби — цинічну, безсовісну» (О. Соколик. — П, 22.07.2004); «Я тепер, коли особливо охоплює біль за все, що творить *кучмівщина* в Україні, часто шукаю розраду в “розстріляному відродженні” двадцятих–тридцятих років» (І. Бокий. Окупант у хаті! — Тов., 2002, № 10); «Вмирає підстаркуватий українець і кличе своїх друзів із проханням виконати останнє його бажання: — Чи можу я перед смертю стати членом СДПУ(о)? — Звичайно, але навщо це тобі? — Коли я помру, то хоч на одного *кучміста* стане менше» (Тов., 13.11.2003: нібито із сучасного фольклору); «Правозахисне об’єднання “Ми” <...> поширило дані про те, що “*кучмократія* продала міжнародним олігархам незалежність України в телеінформаційній сфері”» (ВК, 20.10.1999, с. 4); «За офіційними даними, загальна кількість зареєстрованих безробітних за період *кучмономіки* (1994–1999 рр.) зросла у 12 разів» (ВК, 20.10.1999, с. 1); «Що не кажіть, панове, а у Львові таки є УКРАЇНСЬКІ газети. Читаючи ці видання, відчуваєш, що ти живеш не лише в “*кучманістані*” <...>, але і в Україні, а ще й у Європі» (П, 31.07.2001: з листа читача); «Зараз практично всі мас-медіа — і державні, і муніципальні, і приватні — працюють на одну людину. <...> Наче Україна вже перетворилася на такий собі бантустан *Кучмоленд*, де діють советсько-мафіозні правила гри» (О. Чиче. — УС, 23.09.1999); «Вважаю, що єдине, до чого люди звикнути не можуть, з чим не змиряться, — це вимирання нації. Це горе жінки, що не може, не має права народити дитину в державі *Кучмоляндії*» (І. Сірий. — ВУ, 2003, № 12); «*Кучмівські реформи* — то пряма дорога до повного занепаду України» — заголовок (Ф. Тимків. — ВУ, 1999, № 13, с. 2); «Як же живеться вдовам нинішнього *кучмівського лихоліття?*» (СВ, 21.03.2002, с. 3); «І коли Президент Кучма та його *кучмолизи* через телебачення і радіо доводять, що не все так погано у нашому домі, <...> згадую про буковинських жінок, які в Італії чи іншій країні гірко заробляють на хліб насушний» (Р. Кухарук. — УС, 9.09.1999); «Адже наші слухачі [р/с «Континент». — О. Т.] читають Інтернет,чують інші станції на коротких хвилях, і вони все одно не стануть *кучмоноїдами*» (С. Шолох. — УГ, 7.02.2002); «Кажуть, що вчені знайшли в “чайці” тайник, у якому лежав манускрипт “Наш вибір — Президент Леонід Кучма”. “*Кучмуймося*, бо ми того варті”, — було написано в ньому» (Козацьку «чайку» піднято! — ГУ, 16.10.1999).

Прізвище Л. Кучми фігурувало на початку 2000-х років у назвах масових антивладних політичних акцій «*Україна без Кучми*», «*За Україну без Кучми!*», у вигуках учасників мітингів і демонстрацій протесту: «*Кучму геть!*». Пішовши з президентського поста, Л. Кучма якось невесело пожартував перед журналістами, відповідаючи на запитання про його плани на майбутнє, що хотів би ще трохи пожити, щоб подивитися на «Україну без Кучми». І справді, майбутнє невдовзі показало, що він виявився в подальшому сприйнятті масової свідомості суспільства в будь-якому разі все-таки не найгіршим Президентом в історії України.

Активність же дериваційних актів на основі прізвища В. Януковича стимулювалася, навпаки, ніби всупереч його громіздкій зовнішній формі, визначаючись тільки потужніше представленими позамовними факторами, тобто відповідним ставленням до цієї особи з боку широких суспільних кіл. Похідні від цього прізвища повніше заряджені пейоративними конотаціями — це презирливе ставлення, спрямоване не тільки на діяльність та оточення його носія, а й на нього самого: зневажл. *Яник* (*Янек*, *Янчик*), *Яну́к*, *Януковоч* / *Януковоч* (гра слів), *Янушеску* (гра слів: *Янукович* + *Чаушеску*; каламбур

активізувався в останні місяці правління Януковича — з натяком на можливий такий самий його кінець, який спіткав 1989 року президента Румунії), *Бандюкович* (гра слів: *бандюк* + *Янукович*), ірон. *Ялинкович* («Зека на йолку! Йолку на свалку! *Ялинковича* у відставку!» — написи на плакатах на Майдані незалежності в Києві наприкінці 2013 — на початку 2014 рр.)⁷⁶; *януچار*, переважно мн. — про його відданих прибічників, зокрема про бійців «Беркута» під час «Євромайдану» наприкінці 2013 — на початку 2014 рр. (гра слів: *Янукович* + *яничар*), *януки*, мн., *янукоїд*, переважно мн. — про його соратників, прибічників; *януковщина*, *януچارство*; *янукізм* — про грубі мовні і фактографічні ляпсуси в мовленні В. Януковича (див. р. П п. 1.2.2.1).

Менш, але також помітним стало творення похідних від прізвища П. Порошенка (з грою слів): пейоративні (в мововжитку його опонентів) *Парашенко* (пор. *параша*), *Потрошенко* (пор. *потрошити* — з натяком на нібито дуже жорстоке ведення бойових дій українськими військами в невідконтрольних районах Донбасу з 2014 року), *Порошок*; *Порох* — як з несхвальною, так і, навпаки, з цілком схвальною конотацією, наприклад: «Не грайте з **ПОРОХОМ!**» (напис на транспаранті, що його несли пікетники під Печерським судом, де мала розглядатися справа П. Порошенка, безпідставно, на їхнє переконання, порушена проти нього новою владою на чолі з В. Зеленським; січень 2022 року); «Україні потрібен *Порох!*» (скандування під час зустрічі П. Порошенка в аеропорту «Жуляни» 17 січня 2022 року).

Від прізвища його наступника на посаді Президента України В. Зеленського (особливо в період 2019 — початок 2022 рр.: до розгортання повномасштабної російсько-української війни, після чого ця словотворчість помітно пішла на спад, принаймні в публічному мовному полі): *Зеля* («*Зелю* — *зеть!*» — скандування прихильників П. Порошенка під час цієї ж масової акції в аеропорту «Жуляни» 17 січня 2022 року), пейоративні «*зеленизація*» (*влади*, *України* та ін.), *зеленізм*, «*зеленищина*» (див. також у р. І п. 2.2.2.2 «*зелений*»: «*зелена*» команда, «*зелені*», у знач. ім., мн.); продуктивне гніздо складних слів з першим компонентом *Зе(зе, ЗЕ)*- (у мововжитку як його прихильників, так і опонентів): «*Зе!*-команда» — самоназва групи підтримки В. Зеленського як претендента на президентських виборах 2019 року, а потім того крила у вітчизняному політикумі, яке він привів до влади (це Офіс Президента України, партія «Слуга народу» та ін.); *Зе!Президент*; «*Зе!Жінки*» і «*Зе!Молодіжка*» — жіноче і молодіжне крила партії «Слуга народу»; *Зе-парламент*, *Зе-більшість* (у ВР), «Школа “*Зе-депутатів*”» (у Трускавці), *Зе!влада*, *зе!*-корупція та ін., наприклад: «Абсолютно очевидно, що *ЗЕкоманду* <...> допускати до влади неможливо» (ГУ, 17.04.2019, с. 3), «*Зе-влада* невимоглива та безвідповідальна, як і її виборці» (ВЗ, 16.04.2020). Дещо пізніше також з постпозицією цього скорочення або самостійне вживання зазначеного скорочення замість повного прізвища: команда *ЗЕ / Зе*, в *штабі Зе*, *Президент Зе* (тобто сам В. Зеленський).

Активізувалося вживання і творення похідних від прізвища Степана Бандери як найвідомішого в широких суспільних масах і найгучнішого уособлення ідеї боротьби за незалежність України в ХХ столітті (особливо з 2014 року після початку збройної агресії РФ проти України; нерідко це відбувалося, як можна здогадуватися, не без наміру також «подратувати» Росію і практикується вже просто як гострий політизований жарг; див.

⁷⁶ «Зека на йолку» — одне із глузливо-сатиричних гасел «Євромайдану». «В ньому є натяк на кримінальне минуле Віктора Януковича, який замолоду двічі відсидів. У грудні 2010-го “податковий Майдан” також рознесли через “підготовку до Новорічних свят”. Янукович тоді у своєму телезверненні до народу, пояснюючи причину цього, не міг згадати слово “ялинка” [тобто саме української назви, оскільки він промовляв українською мовою. — *О. Т.*] і зрештою сказав “йолка”. Коли ж під тим самим приводом — мовляв, треба ставити новорічну ялинку на центральній площі столиці — побили студентів-митингувальників із Євромайдану в ніч проти 30 листопада, “йолка” стала символом протесту» (О. Шарговська. — ГПУ, 13.12.2013, с. 25).

також у п. 2 про зростання, за даними соціологічних опитувань населення країни, позитивного сприйняття особи Степана Бандери). Крім уже давно відомих, але активізованих тепер у вжитку дериватів *бандерівці*, мн. (одн. *бандерівець* / жін. *бандерівка*), *бандерівський* (див. також р. I п. 5.4.2), це: «*бандерівка*» — а) розмовна назва головного убору напіввійськового зразка — аналога «мазепинки»; б) один з рецептів приготування кави в закладах громадського харчування Львова; в) сорт ковбаси — те саме, що ковбаса «*бандерівська*» (див. нижче), «*Бандерівка*» — розмовна назва автомобілів марки «Волинянка» Луцького автомобільного заводу («*Бандерівки*», як часто на Волині називають ці всюдиходи за їхню неймовірну живучість і здатність долати найнедоступніші місця, розпочали переможний марш на закордонні ринки»: В. Данилюк. — КВ, 27.06.1997, с. 6); «*бандеромобіль*» — а) про різноманітні автомобілі із саморобним (не заводським серійним) бронюванням, що їх використовують у російсько-українській війні з 2014 року; б) про автомобілі з українським патріотичним розфарбуванням; «*Бандерівська западенка*» — марки горілки (на підприємствах Галичини; за словами виробників, нібито у відповідь на появу в Росії горілки «Путінка»), ковбаса «*Бандерівська*» — замість назви «Московська» (з 2014 року — спочатку в Галичині, з 2022 року — також в інших регіонах; сорт ковбас під такою назвою поки що — станом на кінець 2023 року — офіційно не зареєстровано); *Бандерштадт* — жартівлива назва Львова («Нагадаю, що *Бандерштадтом* жартома називають Львів деякі націонал-радикали. Іноземці можуть сприймати це за чисту монету. Москвичі особливо <...>»: С. Лашенко, Львів. — Д, 25.03.2011); «*Бандерштадт*» (регулярний всеукраїнський «фестиваль українського духу» — на Волині); «*бандерівське / бандерівський смузі*», «*бандера-смузі*» — назва, яку стали вживати з 2022 року на позначення запалювальної суміші, пляшок з такою рідиною, що їх використовують проти танків, автомобілів і т. ін. російської армії (тобто «коктейль Молотова»); «*Великий Бандерик*» (дрон вітчизняного виробництва, 2023 р.). У мововжитку опонентів української державності використовуються зневажливі назви *бандерлоги*, мн. (див. р. I п. 5.4.2), звідси *Бандерлогія* — вужче: про Галичину, ширше: про Україну взагалі.

Крім активності словотворчих процесів, це також цілком офіційне використання імені Степана Бандери в сфері урбанонімії — у нових назвах вулиць, проспектів, площ, скверів та ін.: *імені Степана Бандери* (спочатку в різних містах Галичини та Волині й узагалі Західного регіону, з 2015 року ширше — в Центральному регіоні включно з Києвом і в деяких містах Півдня, а з 2022 року — також уже й у Південно-Східному регіоні (див. пп. 3.4.1, 3.6); це також пам'ятники С. Бандері з відповідними написами (див. п. 3.8). Можна відзначити також окремі випадки метафоричного переосмислення цього прізвища: ураган «*Бандера*» (див. п. 7.2.1).

«Букет» дериватів сформувався також навколо прізвища президента Російської Федерації В. Путіна. Так, у прикметниках: активізація вживання означення *путінський* (*путінський режим*, *путінська пропаганда*, *путінські генерали* та ін.; *путінська Росія*, пор. аналогічно в позначеннях інших держав з авторитарним / тоталітарним політичним режимом: *гітлерівська Німеччина*, *сталінський СРСР*, *лукашенківська Білорусь* і под.), творення опозиції *пропутінський* — *антипутінський* (див. р. VIII п. 4.2.3.6); в іменниках: опозиція (перев. у мн.) *пропутінець* (*запутінець*) — *антипутінець*, несхв. *путінізм* (див. вище п. 7.2.2), *путінократія*, *путінофіл*, *путіноїд*, *депутінізація* (Росії), зневажл. *путініцина* (див. р. VIII п. 4.2.4.3); відверто образливі утворення, що особливо стали поширюватися з 2014 року як реакція суспільства на військову агресію Росії проти України (у ЗМІ, в соціальних мережах інтернету, на плакатах під час масових заходів, у вуличних написах і т. ін.): *Путяра*, *ліліпутін* / *ЛіліПутін* (натяк на невисокий зріст Путіна), *Путлер* (*Путін* + *Гітлер*), *путлеризм*, *путлерівці*, *Путіночет* (*Путін* + *Піночет*), *капутін* (*капут* + *Путін*); *путінрейх* (про сучасну РФ). Крім активності словотворчих процесів, це також інші випадки використання цього прізвища: *Адольф Путін*; «*вічний (колективний) Путін*» (див.

п. 7.2.1); іронічний фразеологізм «*туристи Путіна*» (про агентів спецслужб РФ за кордоном).

На основі цих прізвищ формуються утворення з суфіксоїдами *-філ*, *-фоб*, *-фан* (див. про лексикалізацію *фан*: р. VIII п. 4.2.5), *-бот* (див. р. IV п. 3.1): *порохофіл*, *зеленофіл* (*зелефіл*), *путінофіл* — *порохофоб*, *зеленофоб* (*зелефоб*), *путінофоб*; *янукофан*, *юлефан* і рідше *юльфан* («Хто такі “юльфани”? <...> Цим терміном називають виборців БЮТ, які фактично є не прихильниками блоку, а фанами його лідера. <...> Ті, хто молодший, носять її портрет на футболках, ті, хто старший, просто вішають на стінку календар із її зображенням. І ті, й інші не пропускають жодного ефіру “нашої Юлі”. Саме так — “нашої Юлі”». — Д, 4.05.2006); *порохобот* — *ЗЕ-бот* / *ЗЕбот* / *зе-бот* / *зеленобот* («боротьба між “порохоботами” і “зеленоботами”»), *путінобот*.

Відбувалося також творення перифразів на позначення цих та деяких інших відомих осіб (політиків) — зокрема, В. Януковича: «*проффесор*» (див. про мотивацію цього прізвища: р. II п. 1.2.2.1), «*Дон*» («*великий дон*») — каламбурне скорочення від «*донецький*» (див. р. VIII п. 4.2.5), «*Тому що*» (цей складений сполучник рефреном проходив через передвиборну агітацію В. Януковича — з поясненням того, з огляду на які його позитивні якості саме він має бути обраний Президентом України), «*Тому що Проффесор*», «— Янукович досидить у кріслі до 2015 року? — Зараз це 50 на 50. <...> Ніхто не хоче мати справи з *снакїївським Дювальє* — був такий диктатор Гаїті» ([Із інтерв'ю з політологом А. Золотарьовим]. — ГПУ, 31.01.2014, с. 11); Ю. Тимошенко: *Юля, наша Юля* (також ірон.), несхв. *Юлька, леді Ю* (пор. *леді Ді* — англ. *Lady Di*: про Діану, принцесу Уельську): «Із пакета важливих питань, які було розглянуто на цьому засіданні, *леді Ю* із суто жіночою спритністю вихопила насамперед програму “Ліки України”» (УМ, 4.03.2005), «*газова принцеса*», ірон. «*Тигрюля*» (це кличка білої бенгальської тигриці — тигрєнати, зображення якого подавали разом з портретом Ю. Тимошенко на агітаційних білбордах перед президентськими виборами 2009 року); В. Путіна: *кремлівський карлик*, *кремлівський фіурер* («Ідеологія “руського міра”, як колись нацистська ідеологія, опанувала людськими масами, готовими завойовувати чужу землю, вбивати і грабувати, виконуючи накази *кремлівського фіурера*»: Тарас Головка. — УМ, 7.12.2022, с. 9), *Гітлер ХХІ століття*, *маленький Пу*, «*міль*», *бункерний дід* (з підкресленням відповідного його віку та з натяком на те, що після початку повномасштабної російсько-української війни він [нібито] перебуває переважно в таємних «бункерах»), *бункерний* (як субстантиват); О. Лукашевича: *останній диктатор Європи* (утім, протягом кількох останніх років журналісти, політологи зауважують, що цей «титул» він уже має ділити з В. Путіним).

Останнім, можливо, «спалахом» словотворчої активності навколо прізвища Леніна стало утворення іронічного композита «*ленінопад*» (див. вище пп. 3.8, 7.1.1.1).

7.3. Ім'я «середнього» («типового») українця / українки. На роль типового прізвища «середнього українця» (пор., наприклад, у відповідних значеннях рос. *Иванов*, пол. *Kowalski*, чес. *Novák*, а також *Рабинович* — як «типовий» єврей у «єврейських» анекдотах на радянському й пострадянському просторах) виходить *Петренко* [див. також, наприклад: Карпенко 2006: 208]. Наприклад: «Ось чому мер Києва, незалежно від того, хто він — Згурський чи *Петренко*, повинен був би представляти місто на з'їзді народних депутатів СРСР» ([З інтерв'ю В. А. Згурського, голови виконкому Київської міської ради народних депутатів]. — ВК, 25.04.1989), «Звідки ж тоді візьмуться в Україні українці? <...> Чим відрізнятиметься “громадянин України *Петренко*” від “громадянина України Трахтенберга” <...>?» (ЗВУ, 6.08.1999, с. 1: про необхідність мати в українських паспортах графу «національність»), «Ви міркуєте: “Невже я гірший за щасливчика *Петренка*, у якого всі справи розписані і виконуються в належний термін?” Що ми маємо? Комплекси, злість і внутрішню дисгармонію. А насправді все просто: Ви не гірший, Ви просто інша людина. Ви просто інший і ніколи не станете таким, як *Петренко*» (Т. Цуканова. —

ЗВУ плюс, 15.07.2010), «— Не існує такої причини, яка б змусила шахтаря, нехай він навіть *Петренко*, перевчатись розмовляти українською мовою. Але його бабуся говорила українською. держава має ставити собі завдання <...> організувати повернення до витоків і навчити онуків *Петренка* розмовляти українською» (Євген Положий, письменник. — ВЗ, 15.06.2014, с. 10: про мовну ситуацію на Донбасі). Як герой нових анекдотів: «На прийомі в кардіолога: — *Петренко*, скільки пива ви випиваєте за день? — Чотири пляшки. — Як чотири? Я ж тільки дві дозволив! — Ще дві дозволив терапевт» (УМ, 31.07.2010), «Международный чемпионат по распитию спиртных напитков. В финал вышли четыре спортсмена: англичанин, американец, немец, украинец *Петренко* <...>» (журнал «TV-парк», Київ, 2001, № 46); зокрема, про «інспектора ДАІ *сержанта Петренка*»: «*Сержант Петренко* оштрафував на трасі коток за... відсутність запаски й “лису” гуму»; інспектор ДАІ з таким прізвиськом був одним з головних героїв гумористичної телевізійної програми «Повне Мамаду» в другій половині 90-х років («— *Сержант Петренко* сьогодні ще не снідав!» — так він мотивував свої причіпки до водіїв), пор. уже як узагальнення за межами анекдотів: «Вітчизняний *сержант Петренко* вже не є монополістом автошляхів» (УМ, 21.07.2004). У рекламних телероликах: «Одного разу до *Петренків* приїхала теща <...>», «Про *Петренків* — начистоту!» (з реклами мийних засобів, 2010–2011 рр.), *бізнесмен Петренко* (персонаж роликів з рекламою ліків «Цитрамон» фармацевтичної фірми «Дарниця», 2016 рік). В УП 1960, до речі, серед прикладів українських прізвиськ на першому місці було подано *Іван Петренко* (хоча, наприклад, в УП 1990/1993 замість *Петренко* було введено *Іваненко*).

Рідше в такому узагальнювальному значенні вживаються прізвиська *Іваненко* й *Сидоренко* та поєднання двох або трьох з цих наведених прізвиськ, а також деякі інші українські прізвиська: «Сім'я *Сидоренків* вирушає на закупи» (з рекламного ролика: «1+1», 18.09.2005), «<...> Отже, найближчий сусіда кондуктора не *Іваненко* і не *Петренко*, чий місячний заробіток не ділиться рівно на три, а *Сидоренко*» (замітка «На задачу “Як прізвисько машиніста?”» — КВ, 28.02.1997), «Письменницька популярність <...> є все-таки явищем об'єктивним, адже передбачає масове захоплення читачів творчістю *Іваненки* чи *Петренка*. Навіть коли той *Іваненко-Петренко*, м'яко кажучи, на класика не тягне» (Віктор Баранов, письменник. — ЛУ, 25.03.1999), «Не робіть зайвих позначок у бюлетені. <...> Більше нічого не пишть — ні компліментів кандидату, ні лайливих слів. “*Петренко* — козел” чи “Наш президент — *Іваненко*” — бюлетень з такими чи подібними ремарками вважається зіпсованим» (І. Пукіш-Юнко. — ВЗ, 11.11.2004, с. 2: настанови перед виборами); «На базі відпочинку проводиться конкурс на найбільш лінивого відпочивальника. Умова — хто найдовше пролежить у ліжку. *Іванченко* пролежав 26 годин. *Сидоренко* — 28 годин. Але переміг *Петриченко!*» (Н. Балюк. — ВЗ, 19.06.2003); «— Привіт! Я Павло *Пархоменко!*», Наталя *Пархоменко*, домогосподарка, його дружина (СТБ, 2005–2006 рр.: з реклами мийних засобів). Пор. також в уривку з народної пісні, що його наводять автори словника усталених висловів як український матеріал до рос. «фамилія»: «Ой я родом *Іваненко*, а на прізвиське *Петренко*» (Вирган / Пил., с. 838).

Є, отже, підстави вважати, що прізвиське *Петренко* в такому узагальненому значенні середнього українця поступово витісняє в українськомовному дискурсі у загальному руслі дальшої «українізації» української мови широкоживане до того за зразком російської мови російське прізвиське *Іванов*, а «тріада» на позначення середніх українців «*Іваненко, Петренко, Сидоренко*» — формулу «*Іванов, Петров, Сидоров*», хоча, з іншого боку, не викликає сумніву й той факт, що таке використання названих українських прізвиськ являє собою лише пошук українських відповідників саме до одиниць цього російського оригіналу (пор., наприклад: «На Ивановых [Ивановых, Петровых, Сидоровых] вся Россия держится!)). Пор. як «самовиправлення» — у застосуванні щодо громадян саме України: «Моим автомобилем будет управлять *Іванов* или *Петров*... или

там *Иваненко* или *Петренко*) (А. Могильов, міністр внутрішніх справ України. — «1+1», ТСН, 17.02.2011).

Щодо активізації названої номінативної моделі слід зауважити, що *Петренко*, без сумніву, — це прізвище, досить звичайне для українців, а якщо точніше — для вихідців з Наддніпрянщини, з Центральної і Східної України, однак за параметрами частотності функціонування, а отже, й типовості для українців для того, щоб сприйматися в такому узагальненому значенні, значно більше підстав для цього мали б усе-таки (тим більше порівняно з іншими наведеними вище прізвищами) такі прізвища, утворені не від особових імен, а від назв осіб за родом занять, як *Шевченко*, *Бондаренко*, *Коваленко*, *Ткаченко*, *Кравченко*, а також, зокрема, *Мельник*.

Прізвище *Іванов* та іменна формула «*Іванов, Петров, Сидоров*» на позначення «середнього» українця (українців) продовжували, однак, за інерцією вживатися в українськомовному просторі (незважаючи навіть на те, що ці російські прізвища представлені в межах України значно менше порівняно з названими вище та багатьма не названими українськими прізвищами, особливо це стосується *Сидоров*). Пор., наприклад, у зразках оформлення написів на поштових конвертах (на інтернет-сайті «Поштові індекси України. Реквізити листа», станом на листопад 2018 року):

[Відправник:]

Іванов Іван Іванич [так! — *О. Т.*]
вул. Московська, буд. 1, кв. 10
м. Підгородне
Дніпропетровський район
Дніпропетровська область

[Одержувач:]

Петров Петро Петрович
вул. Київська, буд. 2, кв. 6
с. Станкувате
Вільшанський район
Кіровоградська область;

в інших випадках: «Акт складається так — угорі аркуша пишете слово “Акт”. Нижче — дату та адресу магазину. Далі пишете: “Ми, що нижче підписалися, *Іванов Іван Іванович, Петров Петро Петрович, Сидоров Сидір Сидорович*” <...>» (ГПУ, 10.06.2010: з рекомендацій юриста); «17 жовтня, знову ж постановами суду, зняли охорону й з деяких свідків, життя яких усі п'ять років, поки тривав судовий процес, було в небезпеці. Навіть, зачитуючи ухвали про зняття охорони, суддя називав цих свідків “*Івановими Іванами Івановичами*”» (ВЗ, 18.10.2012, с. 22: це повідомлення з одного засідання Апеляційного суду Львівської області); «“Уже під час слідства з'ясується, чи то *Іванов*, чи *Петров*, чи *Сидоров* причетні до розкрадання”, — зазначає убовівець» (П, 14.06.2003: про роботу правоохоронних органів Львівщини); «— Я знайду способи проведення змін у податковій політиці, — заявив прем'єр-міністр Павло Лазаренко <...> — Не буде Лазаренка, буде *Іванов, Петров* — це нічого не міняє» (Д, 21.12.1996); «Річ не у тому, що в центрі скандалу опинилися О. Омельченко і В. Ющенко, а в тому, що на цьому місці можуть бути *Іванов, Сидоров, Петров* — будь-хто з громадян України» (з виступу тодішнього міського голови Києва О. О. Омельченка: СП, 18.01.2002). У зниженому стилістичному ключі на позначення «середнього» українця використовують також деякі інші умовно-російські прізвища, теж перейняті з російськомовного дискурсу: «— Чи не отримаємо ту ж продажку мажоритарку <...>, коли, скажімо, кандидат *Вася Пупкін* роздаватиме виборцям гречку <...>? — Тут вже відповідальність не лише особи, а й політичної сили, яка допустила, щоб такий *Вася Пупкін* потрапив до її списку» (ВЗ, 19.03.2015, с. 6), «Якщо йдеться про політичне мовлення, то в Україні це дуже легка журналістика. *Пупкін* сказав, що *Цюпкін* дурак, а *Цюпкін* відповів, що дурак — *Пупкін*» (Микола Вересень, телеведучий. — УМ, 25.01.2013, с. 17).

Якщо на лексичному рівні узагальнювальна назва «середнього» українця проходить лише етап закріплення, то на словотвірному рівні відповідні моделі досі вже виробилися й нині — в умовах, з одного боку, посилення суспільної уваги до українського національного моменту, а з другого боку, більшої свободи публічного

слововживання — вони також активізувалися в публічному мовному полі. Це моделі на *-енко* (названа прізвищева модель характерна в межах слов'янського мовного простору тільки для українців, а якщо точніше — для населення Наддніпрянщини) і рідше на *-ко* (тут об'єднано і модель на *-енко*, і модель коротших прізвищ із суфіксом *-к-о*, поширену не тільки в Україні, але загалом серед українців на всій території країни і в основному знов-таки у «східняків»). Ці моделі (здебільшого на *-енко*) використовуються на позначення українців як таких або певних їхніх категорій, щодо яких мовець не відчуває особливих симпатій, переважно як апелятиви з різними емоційно-оцінними конотаціями «невисокого» стильового реєстру — від жартівливої до зневажливої: а) у формі самих названих антропонімних фіналей, вичленуваній з ряду подібних прізвищ, наприклад: «"Енко" на службі в чужого пана» — назва публікації (Я. Карп'юк. — УС, 12.02.1998); «Що? Як без власного кіно? Без якого? Колишнього радянського? Де як тільки мерзенний підлотник, зрадник або шпигун, то неодмінно з українською родимою плямою і осоружним прізвищем на "ко". То вже краще ні пари з вуст <...>» (В. Киян. — ЛУ, 12.09.1996, с. 6); б) у формі вигаданих зневажливих і глузливих умовно-українських прізвищ: *Грицько Придурченко* («Про хохла Придурченка» — «новітній яничарський марш» барда Едуарда Драча, 1990 рік, з персонажем із комплексом національної меншовартості, що спілкується «суржиком» і не хоче віддавати дитину в українськомовну школу), «— Зверніть увагу, зараз здебільшого українською мовою проект тільки називається. А далі — все у стилі Штепселя і Тарапуньки: першого — багато, а другий, як правило, *хохол-придурченко*» (В. Кметик. — УМ, 25.03.2011, с. 17); «Олійник [поет Борис Олійник, член КПУ. — О. Т.] їм і зараз стоїть поперек горла зі своєю чесністю й мудрістю. І вірністю, на які кравчуки [Л. Кравчук — колишній Президент України. — О. Т.] та його "*примазенки*" просто не здатні» (І. Бокий, політик. — Тов., 2000, № 30, с. 3); *голожопенки*, мн. — зневажливо про небагатих за майновим станом можливих кандидатів у народні депутати (Н. Штепа, голова міськради Слов'янська від Партії регіонів України — див.: УМ, 4.05.2012, с. 4). Пор. також *безхатченко* у значенні субстантивата «бездомний» (див. р. VI п. 3.2), *готовченко* у значенні «готовий, у тому числі про померлого або дуже п'яного (у функції присудка)» (слово, очевидно, перейняте з російського кримінального жаргону або молодіжного сленгу): «Дід [покійник у морзі. — О. Т.] цілком нормальний, раз-два підправити — і *готовченко*» (Євген Положий. Іловайськ).

Уживання лексикалізованого форманта *«енко»* має в мововжитку українських культурних кіл уже досить тривалу традицію — від просто узагальненого позначення певного ряду носіїв прізвищ саме з таким оформленням, наприклад: «А проф. В. Антонович, тонко усміхаючись, зауважив: — Так! Тяжко погодити в одній партії таких "*енків*", як Грінченко, Науменко, Стешенко та Тимченко! — натякаючи на те, що вони один одного бачити не могли» (Євген Чикаленко. Зібрання творів : В 7 томах. Т. 1. Спогади 1861–1907. Київ, 2003, с. 318: зі спогадів про 1905 рік), до позначення узагальненого образу українця (насамперед, очевидно, «східняка») з обмеженим світоглядом, нешироким культурним кругозором і з низьким рівнем української національної самосвідомості (як синонім до *хохол* і *малорос* у переосмислених значеннях цих слів: див. р. I п. 5.4.1.2): «<...> Поскільки нас цікавило майбутнє пролетарського мистецтва, <...> нас найбільше тривожила ідея азійського ренесансу і вияснення двох психологічних категорій: Європи й "Просвіти". Перші два листи — це наша відповідь одному із просвітян, що, узагальнюючи, ми його називаємо просто "*енко*" <...>» (Микола Хвильовий. Камо грядеши; автор відштовхувався в цьому узагальненні, як неважко побачити, від двох конкретних прізвищ з таким формантом — Г. Яковенка і С. Пилипенка — літераторів, які виступали з ідеєю "масовізму" в розвитку української літератури й культури в цілому, але під цією назвою він має на увазі образ обмеженого українського культурного "хуторянина", "просвітянина"); «<...> розповіли мені випадок, яким способом доводилось збуджувати нац. свідомість у тих солдат рос. армії, що з них сформовані були полки сіро- і синьожупанників. Спочатку рідко хто в таборі [для військовополонених російської армії в Австро-Угорщині, етнічних українців з підросійської України. — О. Т.] признавався до українства й

взагалі проти магушки-Расєї воювати й не помишляв. <...> Тоді взялися на хитрощі. Приїздить одного разу Смаль-Стоцький до табору <...> і страшенно тасмниче кличе осторонь одного такого *-енка*. Той дуже зацікавлений. А йому тим часом дають брошуру відповідного націоналістичного змісту <...> Таким *-енкам* роздано подібних брошур одного дня з 20, а другого з 30-50 <...>, «<...> На редактора цього журналу запрошують мене. <...> Але продовжувати в ширшому обсязі насаджування убогого хуторянства <...>, з яким я змагаюсь від першого дня своєї письм. праці, скотитись в калабаню найдешевшого примітивізму й провінціалізму, — даруйте, я ж Любченко, а не якийсь перший-ліпший *"енко"*» (обидва уривки з: Щоденник Аркадія Любченка / Упоряд. Ю. Луцький. Львів — Нью-Йорк, 1999, с. 316, 352); «Не мусимо пригадувати різних *енків*, які займали й займають найвищі, іноді військові і політичні посади в новій советській імперії. Проте сучасна українська людина народилася не <...> із втечі в чисту вигоду, не із пристосовництва до чужого світу і не із втечі у власну духовну шляхетність. Вона народилася з пориву творити свій власний новий світ із власних джерел і власних сил» (М. Шлемкевич. Загублена українська людина).

Серед особових жіночих імен на роль позначення «середньої», або «простої» (ско-ріше все-таки «простої»), українки виходить зовсім не найчастотніше тепер ім'я *Галя*. Пор., наприклад, у розмовній мові як жартівливі назви: а) проводової радіоточки в домівках (пор. інші її назви, але вже зі зневажливою конотацією: *брехунець*, *колгоспник*): «На Перечинщині нараховується понад п'ять тисяч радіоточок. За їх прослуховування щомісяця належить сплачувати по 50 копійок. Та, на жаль, за „Галю” розраховуються хіба що одиниці» (СЗ–Фест, 16.10.1997); б) скульптури молодій жінки як символу України на вершині колони монумента Незалежності України на майдані Незалежності в центрі Києва, відкритого до 10-річчя незалежності в серпні 2001 року (це водночас і назва всього цього монумента): «<...> в Києві на майдані Незалежності встановили монумент Незалежності — колону, яку вінчає молода жінка <...> Пам'ятник одразу отримав прізвисько „Галя на палі”» (УМ, 4.08.2011, с. 12), «зібратися під *Галею*»⁷⁷. Поширився жартівливо-іронічний крилатий вислів «*Ваша Галя балувана*» — а) про молоду жінку з надмірними, на погляд мовця, претензіями; б) про жінку, не схильну займатися домашнім господарством: «Очевидно, що не всі зрозуміють, в чому, власне, „сіль” мого обурення. Мовляв, *ваша Галя балувана*, до дрібниць чіпляється! Балувана, та ще й яка! Ми вже бачили нормальний сервіс і за менші гроші в Україні» (Марина Ткачук: про своє перебування в одному із санаторіїв Трускавця. — УМ, 21.10.2010), «*Балувана Галя* (Єгиптянка подала на розлучення через те, що чоловік перебрав на себе усю домашню роботу)» (УМ, 22.11.2017, с. 16); як власні назви закладів для обслуговування населення: «*Балувана Галя*» (ресторани української кухні) і «*Галя Балувана*» (магазини домашніх напівфабрикатів).

Див. також у р. I п. 2.3 про активізацію вживання особового імені *Ванька* (*ванька*) у значенні військовослужбовця армії РФ, як і про вживання в мововжитку російської сторони імені *Микола* на позначення «середнього» українця.

⁷⁷ Пор. так само в російській мові України: «Уже много дней памятники Киева молчаливо поддерживают демонстрантов. Михаил Грушевский напротив желтого корпуса Киевского университета держит в руках оранжевую ленточку, три знаменитых брата и их сестра Лыбидь, казак Мамай с конем на Майдане давно украсились апельсиновой символикой. А со вторника к рядам „оранжевых” примкнула и самая недоступная, казалось бы, девушка города, называемая в народе „Галей”. У подножия женской фигуры, на высоте нескольких десятков метров, теперь развевается оранжевый флаг» (В. Веремий. — Газ. по-киев., 26.11.2004). Пор., наприклад, пол. *Syrenka* — статуя молодій жінки (русалки) з мечем у Варшаві як символ цього міста; франц. *Marianne* — зображення (скульптурне та ін.) молодій жінки у фригійському ковпаку як символ Французької Республіки.

8. Тенденції до зміни точок відліку в номінативних координатах українського ономастикону. Зрушення в конотативних образах українських топонімів.

8.1. У співвідношенні між Україною і світом (насамперед сусідніми країнами).

Зі здобуттям (відновленням) Україною політичної самостійності відбулося також загострення суспільної уваги до тих слідів її попередньої як державної, так і культурно-мовної залежності, що проступають, хоча зовні й не особливо помітно, в системах різних номінативних координат, які стосуються позначень різноманітних об'єктів на її території, але точкою відліку для яких або в яких є (був) певний центр чи аналогічні об'єкти поза її межами.

Навність в ономастиконі певної національної мови назв, маркованих у просторовому, хронологічному або порядковому аспектах з позиції носіїв іншої національної мови або з позиції іншої регіональної культури / цивілізації, свідчить про відсутність (слабкість, перервність) власної більш або менш тривалої державної традиції або ж належність народу до того зі світових регіонів, який освоювався в мовному плані з позицій якогось іншого регіону (щодо цього другого аспекту, то Україна користується, наприклад, у позначенні регіонів земної кулі на схід від себе номінативними системами, побудованими або на загальноєвроцентричних моделях з просторовими координатами на зразок *Передня Азія, Далекий Схід, Північний Кавказ*, або ж на моделях російсько-радянського зразка: *Близький Схід, Середній Схід, Закавказзя*; див. про це далі). Погляд на Україну з боку Росії (іншими словами, погляд на українські реалії російськими очима) як на «Південь» (пор., наприклад, про Київ: «Давным-давно, задолго до железных дорог, на самой дальней окраине большого южного города жили из рода в род ямщики». — Александр Куприн. Яма), який і досі можна простежити в тих чи інших випадках у механічному сприйманні навіть самих жителів України (пор., наприклад, в анотації до к/ф режисера О. Аскольдова «Комиссар»: «Драма по мотивам рассказа В. Гроссмана “В городе Бердичеве”. Красные занимают маленький южный городок <...>» — Журнал «TV-парк», Київ, 2006, № 43, с. 31), закріплювався також на ономастичній карті України: *Південна і Південно-Західна залізниці* (див. нижче), *Південний машинобудівний завод (Південмаш)* у м. Дніпропетровськ (тепер Дніпро) з його конструкторським бюро «*Південне*» і санаторієм «*Південний*» (у Трускавці), *Південна Пальміра* — образно про Одесу (див. нижче)⁷⁸.

Показові приклади в недавній радянській історії перенесення власних назв із «союзного Центру» на «периферію» — надавання назви *Черемушки* новим житловим масивом, мікрорайонам у різних містах СРСР за зразком назви такого масиву в Москві (наприклад, в Україні: в Одесі, Кіровограді, Маріуполі, Макіївці, Харцизьку, Попасній, Кам'янці-Подільському, Коростені та ін.; див. також: Отин 2004); у неофіційному слововжитку: ірон. *Царське село* — про той чи інший «елітний» район міста (у Києві, Чопі та ін.; «А кореспондентові “Відомостей” зателефонував анонім і порадив

⁷⁸ Пор. існування на східнослов'янському мовному просторі в період Київської держави моделей ономастичної номінації з протилежним щодо цього спрямуванням — з точками відліку з півдня (з території сучасної України) на північний схід (на новоколонізовані землі — сучасні центральні області Росії). Якщо навіть не брати при цьому до уваги досить значну кількість топонімів, спільних для обох цих регіонів, на зразок російських гідронімів *Лыбедь, Оболонь, Почайна, Трубеж*, ойконімів *Владимир, Вышгород, Звенигород, Переяславль (Переславль)*, щодо походження яких думки дослідників розходяться: одні вважають їх перенесеними з південних руських князівств — як підхід у той час до оцінювання об'єктів, що підлягають найменуванню, ніби з «київських позицій» [див., наприклад: Стрижак 1981; Нерознак 1983: 135; РООР 1994, с. 166–167 (стаття *Почайна*)], інші ж вважають це випадковим збігом, адже в основі їх можуть лежати відповідні спільні для них апелювання [див., зокрема: Смолицька 1983; Наконечний 2004: 67–68], то топоніми із закладеною в їхній внутрішній формі вказівкою — відповідним просторовим орієнтиром однозначно про це сигналізують. Це насамперед позначення самих цих територій у Волго-Окському басейні, на яких колоністи поступово освоювали місцевості, населені фіно-угорськими племенами, як *Залбская земля* (рідше також *Залбсье*), тобто території за смугою величезних лісових масивів від Києва та Чернігова (Брянських лісів), як додавання до назв деяких із таких новозаснованих міст просторового уточнення на фоні вже наявних топонімів з південних руських князівств: *Переяславль (півніше Переславль) Залбський, Володимірь (цсл. Владимірь) Залбський*. Так само можна пояснити, наприклад, міграцію такого урбаноніма, як *Золоті ворота / Золотые ворота* (спочатку в Києві — за зразком Константинополя, а потім у Володимирі — за зразком Києва).

поцікавитися, кому належить найбільший і найкрасивіший будинок у смілянському “Царському селі”. Цей чоловік стверджував, що будинок збудував... прокурор»: А. Лубенський, м. Сміла. — КВ, 24.04.1998, с. 17). Не менш показові приклади творення «національних» власних назв за зразком «союзних», тобто російських: фірма добрих послуг «Зоря» (у Росії) — «Світанок» (в Україні), видавництво «Советский писатель» (у Росії, власне — в СРСР) — «Радянський письменник» (в Україні), р/с «Маяк» (у Росії, власне — в СРСР) — «Промінь» (в Україні), мережа спеціалізованих магазинів «Березка» (у Росії) — «Каштан» (в Україні).

Орієнтування на московську урбанонімію та на інші розряди власних назв у колишньому «союзному Центрі» тривало ще й після розпаду СРСР, хоча вже переважно не на офіційному рівні (можна назвати, втім, і цілком офіційні найменування: *Лужники* — один зі спальних районів Севастополя, побудований на початку 2000-х років коштом Москви за активного сприяння міського голови російської столиці Ю. Лужкова; «*Рубльовка*» — назва комісійного магазину в Чернівцях), а в розмовній мові та в ЗМІ, але це також досить показово. Наприклад: «У Павлограді бульвар буде! Ідея створення павлоградського *Арбату* давно витала в повітрі» (газета «Західний Донбас», м. Павлоград, 6. 07.1997): ідеться про перетворення однієї з вулиць у центрі міста на пішохідну зону, як це відбулося в Москві з вулицею Арбат; «закарпатська *Рубльовка*» — про с. Нижня Апша на Закарпатті, яке називають найбагатшим селом України, «*українська Рубльовка*» — а) про Кончу-Заспу (історичну місцевість на південній околиці Києва, де живе багато хто зі столичної «еліти»), б) те саме, що й «закарпатська *Рубльовка*»; «Старі власники намагаються повернути одеський промисловий ринок “7-й кілометр”. Війна за “7-й кілометр” триває в Одесі з 2010 року. <...> Невдовзі один із засновників “одеського *Черкізона*” помер <...>» (К. Петрова. — УМ, 9.09.2014, с. 8), пор. назву рос. *Черкізон*, або *Черкізовський ринок*, у Москві; «Зорянські *аргументи і факти*» — рубрика в газеті «Зоря» (м. Дніпропетровськ, 1992 рік; пор. назву дуже популярної наприкінці 80-х — на початку 90-х років російської газети «Аргументы и факты»). Таке орієнтування на ті чи інші зразки російського ономастикону поступово, звичайно, слабнуло «природним шляхом», а з 2014 року подібне наслідування стало вже ніби аж непристойним.

У новій державно-політичній «системі координат» за зразком «погляду з Москви» на новий геополітичний простір навколо Росії: «*ближнє зарубіжжя*» (про новотворені держави на пострадянському просторі) на відміну від «*дальшого зарубіжжя*» — аналогічна опозиція виникла і в українській мові: *близьке* — *далеке зарубіжжя* (див. р. І п. 8.1).

Найпростіший вияв номінативної незамкненості на собі демонструють назви тих чи інших об’єктів на території України, географічне положення або напрям яких установлювалися від Москви як столиці колишньої держави, до складу якої входила й Україна, і які, що ще важливіше, продовжували / продовжують вести відлік від столиці вже іншої держави (з погляду вже не союзного центру, а теперішньої Москви)⁷⁹, — таких залізниць, як *Південна* (пролягає в північно-східній частині України — зокрема, через Суми, Харків

⁷⁹ Пор. також щодо нумерації на пікетних стовпчиках уздовж залізничних ліній України: «<...> внизу сором’язливо начеркано „6“, натякаючи, що ви від’їхали від київського вокзалу на 6 кілометрів, а над ним гордо височіє, як колись, „862” [відстань від Москви. — О. Т.] <...>» (М. Лукінюк. Географічні парадокси незалежності. — УС, 26.07.2001). Тільки в лютому 2023 року — на четвертому десятку державної незалежності України й через рік після початку повномасштабної російсько-української війни — АТ «Укрзалізниця» оголосило про розгортання програми «Залізна українізація», розрахованої на три роки — з 2023 по 2025 (див. інформацію про це, наприклад: УП, 21.02.2023). За цей час у декілька етапів планується українізувати все, що досі пов’язувало українську залізничну галузь з крайною-агресором: назви регіональних філій, позначки кілометражу, сигнальні позначки, радянські барельєфи, назви станцій тощо. Уже перенесено нульовий кілометр українських залізниць з Москви до Києва — на Центральний залізничний вокзал. Оголошено конкурс на нові назви для Південно-Західної та Південної залізниць.

до Донбасу й на захід до Дніпра) і *Південно-Західна* (в центральній частині України — колишньому «Юго-Западном крае» Російської імперії). Ось реакція на таку «номінативну аномалію» з боку кіл української національної орієнтації: «Рухівці [керівництво Харківської обласної організації НРУ. — *О. Т.*] звернули увагу п. Крючкова [начальника Південної залізниці. — *О. Т.*] і на такий географічний парадокс: залізниця, що обслуговує північно-східні землі нашої країни, носить назву... *Південної*. Настав час, нарешті, позбутися рудиментів малоросійського мислення і у мові, і в топоніміці, і в символах» (газета «Східний часопис», м. Донецьк, 17.08.1996); «<...> відносно якого „центру” <...> найпівнічніша українська залізниця може вважатися „*Південно-Західною*”? Правильно, відносно того, в якому Україна й досі сприймається не інакше як „наші південні губернії”» (М. Лукінюк. Географічні парадокси незалежності. — УС, 26.07.2001). Пор. пропозиції щодо заміни назв цих залізниць: замість Південно-Західна — *Київська*, замість Південна — *Харківська*, за зразком уже наявних Львівської, Одеської, Донецької залізниць (Ю. Галабурда. Чому залізниця не Київська? — ЛУ, 27.02.2003)⁸⁰. (Що ж до просторових орієнтирів такого роду в назвах інших географічних об'єктів на території України, точкою відліку для яких може бути позиція як Києва, так і Москви, наприклад *Прикарпаття* — *Закарпаття*, подібні протести з боку саме цих суспільних кіл україноцентричної орієнтації відсутні, але вони висловлюються з боку деяких інших політичних кіл — тих, що прагнуть до відокремлення Закарпаття, уже під назвою «Підкарпатська Русь», від України: див. нижче.)

Інший приклад цього явища — наявність у складених назвах деяких українських міст означень, що вказують на територіальну прив'язаність певного населеного пункту саме до України, коли точкою відліку в установленні відповідних найменувань були свого часу аналогічні географічні об'єкти на територіях як Російської імперії, так і Польщі [див. про це: Непокупний 1995]: *Кам'янець-Подільський* — на відміну від м. Кам'янець-Литовський (тепер Камянець, райцентр Брестської області Білорусі); *Могилів-Подільський* — на відміну від м. Могиліув у Білорусі; *Володимир-Волинський* — на відміну від російського міста Владимир (на Клязьмі) («Таким чином, означенням *-Волинський* ніби натякається на вторинний, похідний характер назви українського міста Володимира в порівнянні з м. Владимиром на Клязьмі, що суперечить історичній істині» [Непокупний 1995: 11]); *Рава-Руська* — на відміну від м. Rawa Mazowiecka в Польщі (автор зазначеної публікації закликав відмовитися від цих уточнювальних географічних маркерів у складі назв українських міст). У жовтні 1999 року міська влада Володимира-Волинського провела референдум щодо усунення з назви міста географічного уточнення і повернення йому первісної назви («адже приставку “Волинський” йому причепили за царизму, щоб не сплутати Володимир на Волині з Володимиром у Росії»: ГУ, 28.09.1999), однак ця пропозиція не набрала потрібної більшості голосів; у жовтні ж 2021 року повернення місту первісної назви було підтримано на місцевому референдумі й затверджено ВР.

Уже викликає не тільки нерозуміння, а й заперечення образна назва Одеси *Південна Пальміра*, оскільки точкою відліку в такому найменуванні була не справжня Пальміра (стародавнє місто в теперішній Сирії, згадуване в Біблії), а російський Санкт-Петербург, який ще раніше стали характеризувати як Північну Пальміру, пор., наприклад: «<...> У тій-таки фундаментально зросійщеній Одесі <...>, яку неuki пишномовно величають *Южною Пальмірою* (Петербург нібито *Северная*, а справжня Пальміра — за тисячі кілометрів південніше *Южною*) <...>» (В. Іванців. — Сл. Пр., 5.05.2016, с. 3).

⁸⁰ Пор., на противагу цьому, запровадження ще на початку 90-х років нової нумерації, наприклад, у номенклатурі спеціальностей ВАК (Вищої атестаційної комісії) України, де, зокрема, спеціальності «українська мова», «українська література» стали посідати перші позиції у відповідних галузях, потіснивши з них спеціальності «російська мова», «російська література».

У сфері ергонімії аналогічну суспільну реакцію стали викликати також залишки попередніх, по-перше, старих «іменних» назв, які тепер жодного стосунку до України не мають, а по-друге, ще загальносоюзних систем нумерації певних об'єктів у складі відповідних комплексів. Так, «депутати Львівської обласної ради звернулися до Президента України та міністра оборони України щодо перегляду найменувань військових частин, дислокованих на теренах Львівщини. Також обласні обранці пропонують перейменувати військові частини на території України загалом — з метою приведення найменувань у відповідність до української військової традиції та задля уникнення асоціації військових частин з радянськими символами неіснуючої держави», ілюструючи це назвою однієї з частин, дислокованої у Львівській області: 24 механізована Самаро-Ульяновська, Бердичівська, Залізна, ордена Жовтневої революції, тричі ордена Червоного Прапора, орденів Суворова та Богдана Хмельницького бригада імені князя Данила Галицького (ЗВУ плюс, 11.09.2014, с. 3). З 2015 року ця частина вже не мала в складі своєї назви найменувань радянських орденів та означення «Самаро-Ульяновська», а з 2017 року має назву: 24 окрема механізована бригада імені короля Данила. Щодо нумерації військових частин: «Чому ж на шостому році їх [Збройних сил України. — О. Т.] існування зберігається нумерація військових частин, яка встановлена в колишньому Радянському Союзі? Так, на цей час діють, вибачте, числяться: 1ЗАК, 2АК, 6ТК, 32АК, 38АК (невже у нас 38 армійських корпусів?), 72МД, 93МД, 254МД (невже у нас 254 моторизовані дивізії?). А може, це все тому, щоб не переплутати карти тим, хто планує повернення до „союзу нерушимого“?» (газета «Слово і час», орган Співки офіцерів України, 1997, вип. 4, липень: з листа читача) (див. також вище щодо нумерації на пікетних стовпчиках уздовж залізничних ліній).

Відомо, що усвідомлення столиці країни не просто як політико-адміністративного, але й як національно-державного і духовного її центру стає повнішим разом з посиленням «державних» конотацій її назви. Для назви столиці України перше зрушення в цьому напрямі розпочалося, очевидно, з середини 1990-го року, коли Верховна Рада нового («демократичного») скликання 11 червня запровадила введення з 1 липня на всій території України київського часу на зміну попередній системі московського часу. У повідомленнях про час доби, крім стилістично нейтральної конструкції *за київським часом*, уживається також розмовний зворот *за Києвом*. Словосполучення *київський час* набуло також метафоричного значення з увіраженням його «державної» конотації — як символічного підкреслення «києвоцентризму» в діяльності державного механізму, в перебігу життя країни, у вихідних позиціях її представників: це, наприклад, у 90-х роках рубрика під такою назвою в газеті «Українське слово», програма на телеканалі Київської державної телерадіокомпанії з новинами про Київ та область⁸¹. Зі здобуттям незалежності назва столиці України стала вживатися в метонімічній моделі «столиця держави — керівництво держави, її центральні відомства» (аналогічно до назв столиць інших держав): «переговори *Києва* з Москвою», «Офіційний *Київ* досі не спромігся на ноту про-

⁸¹ Одночасно з цим, природно, відбувалося відмежування від «московського часу» — із семантико-прагматичним обіграванням цієї назви (пор., наприклад, як рефрен пісні в одному з радянських кінофільмів: «<...> Мы, советские люди, к победе идем / По московскому времени!» — К/ф «Тайны мудрого рыболова», режисер Л. Антонов, 1957 рік, текст пісні С. Острового і М. Матусовського): «На естраді в ті дні лунали пісенні рядки “То не для нас — отой чужий *московський час*”» (СН, 6.06.2000), «Жити *за московським часом* лікарі не радять [заголовок]. 26 жовтня о четвертій годині за київським часом Україна скасує дію літнього часу <...>» (П. Беба. — УК, 25.09.1997). Пор. у цьому зв'язку, з іншого боку, існування наприкінці 1997 — на початку 1998 рр. запровадженої Верховною Радою Кримського автономії й скасованої Конституційним Судом України в березні 1998 року системи «кримського часу» (з відмінністю від київського часу на 1 годину вперед, тобто зі збігом з московським часом) та не випадкову, звичайно, назву однієї з газет автономної республіки — «Крымское время» (з її епіграфом «Свобода начинается с выбора»).

тесту» (О. Дмитренко. — ШП, 18.10.2001), «Російський бізнес <...> чинить величезний вплив на внутрішню й зовнішню політику *Києва*» (ГУ, 9.08.2001); нерідко з виявом несхвального ставлення до столиці з «місць»: «Такими зверненнями селяни вже не один рік завалюють *київські* кабінети» («1+1», ТСН, 10.12.2009), «Волонтаризм деяких *київських* чиновників проявився, зокрема, у впровадженні латинізованого стандарту в назвах хімічних елементів» (Відкритий лист Наукового товариства імені Шевченка у Львові до державного керівництва України. — Час, 15.05.1997).

У цих же часових рамках загальноприйнятою в межах України стала апелювативна номінація Києва як *столиці* (без подальшого уточнення)⁸² й зародилася тенденція до подавання київських реалій (не тільки тих, що пов'язані з державними структурами) як «головних» у країні. Так, у ЗМІ стали фігурувати образи *головної ялинки країни* (напередодні й під час Новорічних і Різдвяних свят): «Сьогодні на Майдані незалежності почали встановлювати головну ялинку країни» (СТБ, «Вікна», 12.12.2001; див. також, наприклад: КВ, 4.07.1997; ВК, 18.12.1999) — про ту святкову ялинку, що її встановлюють на майдані Незалежності або (до цього) в Національному палаці «Україна» (прототип цього образу безпомилково вгадується в «главной ёлке страны», яку встановлювали в останні десятиліття існування СРСР у московському Кремлі), *головного майдану (головної площі) країни*: «<...> на головній площі держави — столичному майдані Незалежності» (УР-1, Новини, 9.06.2003).

Деякі київські урбаноніми вже стали зразком для наслідування в найменуванні (перейменуванні) відповідних об'єктів у ряді інших міст країни. Це насамперед нова назва *майдан Незалежності* (в Києві), яку стали переносити з 90-х років на позначення центральних площ інших населених пунктів — наприклад, у Вінниці, Івано-Франківську, Полтаві, Рівному, Сумах, Хмельницькому, Ямполі, Кузнецовську (з 2016 року це Вараш) та ін., а також використання самого слова *майдан* в урбанонімії (замість більш узвичаєного досі, особливо в Західному регіоні, *площа*, пор., зокрема, традиційну назву в центральних частинах міст Галичини *площа Ринок*): *майдан Митрополита Андрея Шептицького* (в Івано-Франківську — поряд з *площею Ринок*), *майдан Мистецтв* (у Тернополі), *майдан Волі*, *майдан Героїв* (у Запоріжжі), *майдан Січових стрільців*, *майдан Кобзаря* (у Трускавці), *майдан Правосуддя* (у Донецьку), *майдан Просвіти* (у Рівному), *майдан Праці* (у Кривому Розі), *Грецький майдан* (в Одесі), *Соборний майдан* (у Полтаві, Житомирі), *майдан Княжий двір* (у Переяславі — замість площі Переяславської ради), *майдан Академіка Вернадського* (у Запоріжжі — замість площі Пушкіна) та ін. (в оновлюваній урбанонімії Харкова, у якому вживання саме слова *майдан* має, очевидно, найміцнішу традицію серед великих міст країни ще від часів українізації 20-х років, коли він був столицею України, в назвах тих самих об'єктів воно використовується паралельно зі словом *площа*, навіть в офіційному вжитку: *площа / майдан Свободи, Конституції*, але, наприклад, тільки *Привокзальна площа, Рибний майдан*). Це також офіційне закріплення назви вулиці *Хрещатик* — у Черкасах (це повернення давньої неофіційної назви відповідної вулиці), наприклад: «Деякі роки тому, йдучи черкаським *Хрещати́ком*, звернула увагу <...>» (з листа читачки: Сл. Пр., 2003, ч. 17), Боярці; назва нового житлового комплексу в Ірпені «Ірпінські *Липки*» (пор. *Липки* — особливо «престижний» у плані проживання історичний район Києва).

⁸² Пор. ситуацію з недавнього радянського минулого: «До речі, для характеристики епохи. Герой моєї повісті їде в столицю, до Києва. Редактор: „У нас одна столиця — Москва” <...>» (Володимир Дрозд. *Повість про повість*). Щодо збереження «рівняння» на попередні державно-політичні орієнтири пор. також явно тенденційне продовження використання в деяких кримських ЗМІ в 90-ті роки означення «столичный»: «столичный мэ́р» (Крым. пр., 26.11.1996), «столичный градоначальник» (Крым. пр., 21.01.1997) — про міського голову Москви Ю. Лужкова.

Саме слово *майдан*, яке стало вживатися в розмовній мові киян і не киян в значенні всієї назви *майдан Незалежності* (головна площа Києва), тобто вже також фактично як власна назва («зустрінемося на *Майдані*»; «Караоке на *Майдані*» — назва однієї з програм т/к «Інтер»; «Скоро на *Майдані* з'явиться нове “ізваяніе” — молода дівчина з каліною у руці»: Р. Кухарук. — УС, 19.10.2000; російською мовою також: «Участники прошли со свечами в руках от *Майдана* по Крещатику». — Киев. вед., 18.09.2003), у Києві більше не використовується в найменуваннях інших площ — очевидно, як таке, що вже лексикалізувалося в значенні «центральна, головна площа міста».

Звичайно, в теперішніх умовах уже нетоталітарної держави зі значно ослабленими адміністративно-економічними позиціями її центру, постійними закличками до децентралізації й реальними зрушеннями в цьому напрямі та з наявністю широкого спектра політичних сил у країні, які, до того ж, часто мають виразну регіональну «прив'язаність», сподіватися внаслідок, зокрема, такого роду семантико-прагматичних процесів в українській ономастиці новітнього часу на набуття назвою столиці України «державних» конотацій, які були б подібні до мовного ореолу назви столиці колишньої метрополії Москви (у російській мові ще від XIX століття, але особливо в СРСР) підстав явно недостатньо. Як попередній фактор тривалого періоду бездержавності України, так і новий чинник демократизації суспільно-політичного життя в країні об'єктивно «працюють» проти цього.

Ось, наприклад, звеличення образу Москви в російських текстах радянського часу (особливо в період 30–50-х років) як результат дії гігантської пропагандистської машини: офіційно-урочисте «Москва — сердце нашей Родины»; образ, тема Москви в багатьох піснях, особливо з кінофільмів, які відразу ж ставали масовими: «Кипучая, могучая, / Никем непобедимая, / Страна моя, Москва моя, / Ты самая любимая!» (В. Лебедев-Кумач. Москва майская), «Хорошо на московском просторе / Светят звезды Кремля в синеве. / И, как реки встречаются в море, / Так встречаются люди в Москве» (В. Гусев: к/ф «Свинарка и пастух»), «Но Москвой я привык гордиться / И везде повторял я слова: / Дорогая моя столица, / Золотая моя Москва!» (М. Лисянский, С. Агранян), «И мы с детства навек полюбили / Это русское слово — Москва!» (Е. Долматовский: к/ф «В шесть часов вечера после войны»), «Надежда мира, сердце всей России — / Москва-столица, моя Москва!», «Великий город сбывшейся мечты» (Е. Долматовский. Ленинские горы); у дитячій літературі: «Начинается земля, / как известно, от Кремля» (В. Маяковский), «И жили они с матерью в далеком огромном городе, лучше которого и нет на свете. И, конечно, этот город назывался Москва» (А. Гайдар. Чук и Гек). Відповідно також у текстах української літератури радянської доби (особливо періоду 30–50-х років): «Есть рідні на світі і теплі слова. / Из них найтепліше — це слово Москва!» (Павло Тичина), «В столиці світу, де Москва-ріка / <...> / Ми сходились, одної повні волі» (Максим Рильський), «До Москви ведуть дороги, / І доріг не менше ста!» (Андрій Малишко). Як апелювання до «Центру» — останньої інстанції і як «пошуки правди» (уже й на побутовому рівні): «Це треба погодити з *Москвою*», «Про це в *Москву* писати треба», «Я до *Москви* дійду!». Побутові стереотипи такого «москвоцентризму» в ментальності українських людей відходили поступово, пор., наприклад: «Хвора 10 днів пролежала у реанімації, ще тиждень у загальній палаті. — Як виписувалася, підійшла до хірургів. Давайте розбиратися, кажу. А вони: нічого ви не доб'єтеся, хоч у *Москву* скаржитеся» (О. Гобанова. — ГПУ, 2.04.2010).

У дорадянський час за Києвом зберігався ореол одного з релігійно-духовних центрів для православних — міста Києво-Печерської лаври, куди ходили на прощу (звідси, очевидно, й паремія «Язык до Києва доведе»), міста церков, соборів (саме від їхніх золотих бань походять і найвідоміші поетичні означення Києва — *золотоверхий, золотоглавий* і под.: див., наприклад, СУМ-20): «<...> У Київ їздите щороку / Та сповідаєтесь, нівроку, / У схимника!», «<...> Дивлюся, / Мов на небі висить / Святий Київ наш великий. / Святим дивом сяють / Храми Божі, ніби з самим / Богом розмовляють. / Дивлюся я, а сам млію. / Тихо задзвонили / У Києві, мов на небі...» (Тарас Шевченко); «Над Києвом — золотий гомін, / ... / Десь в небі пливуть ріки, / Потужні ріки дзвону Лаври і Софії!...» (Павло Тичина); «Коли я чую дзвони надії над нашим золотоверхим Києвом <...>» (Олесь Гончар. Щоденник). Утративши за радянський період своєї історії цей ореол, як задовго

до цього загубивши й образ «матері городів руських»⁸³, Київ поки що чогось рівноцінного в своєму конотативному ореолі не набув (звання радянського часу «місто-герой» — як відзначення героїзму його оборонців у 1941 році — для його сприйняття в масовій свідомості, очевидно, не мало принципового значення — на відміну, наприклад, від міст Севастополя або Одеси). За Києвом зберігається естетичний образ старовинного й гарного, мальовничого, зокрема зеленого, міста: «О, що за даль ясна, що за цвітінь чудова, / Співучий Києве, дитя живих століть!» (Максим Рильський). Але образу державної величі, не кажучи вже про імперську могутність, у нього бракує (див., наприклад, набір епітетів з української художньої літератури до цієї назви: Словник епітетів 1998, с. 160–161). Констатуючи такий стан речей, деякі російські спостерігачі відзначали, що «Київ не відіграє для України такої ж ролі, як Москва для Росії. Київ — на відміну від Москви — ніколи не „збирав“ українські землі» і що «від часів татар Київ жодного разу не був тим рубежем оборони, про який співають (неважливо, правдиво чи ні): „И врагу никогда не добьется, / Чтоб склонилась твоя голова, / Дорогая моя столица, / Золотая моя Москва” <...> І пісні про Київ співають інші: „Вечори [у пісні на текст Дмитра Луценка: ліхтарі. — О. Т.], як намисто, / Простяглись [розцвіли. — О. Т.] над Дніпром... / <...> Як тебе не любити, / Києве мій”. <...> Це не те місто, „за яким нікуди відступати”. Це місто, яке люблять» (А. Толпыго. Киев и Москва. — Журнал «Дружба народов», Москва, 1998, № 11, с. 174, 176). Однак, відзначаючи таку відмінність у сприйнятті Києва і Москви в масовій свідомості відповідно українського й російського народів, не можна забувати й того, що Київ упродовж скільки-небудь помітного історичного періоду жодного разу від часів монголо-татарської навали аж до сучасної доби незалежності не був і державною столицею, яку якщо й здають ворогові, то вже останньою.

Значення Києва як столиці України і його ролі як чинника самого її існування як незалежної держави, цілком природно, значно зросло з початком повномасштабної російсько-української війни й наступу російської армії на це місто, пор., наприклад: «Ми будемо обороняти *Київ* — це *серце України*, і ми його нікому не віддамо!» (із заяви міського голови Києва В. Кличка — див.: УП, 28.02.2022).

У номінативній ієрархічній моделі «державний центр — регіони» в різних країнах світу найпершим, вихідним пунктом для першого з цих полюсів є найменування місця перебування верховної влади держави як позначення самого її керівництва, а в міжнародних відносинах — і символу самої держави (так, у колишньому СРСР і в сучасній РФ — це *Кремль*, у США — *Білий дім* і т. ін.). Місце резиденції Президента України (до політичних акцій початку 2000-х років — маршів «Україна без Кучми», подій «Помаранчевої революції» осені 2004 року, коли натовпи демонстрантів прагнули прорватися саме туди, — мабуть, навіть не всі кияни точно знали його розташування) офіційно подібного найменування не має. Від середини 90-х років у цьому значенні (спочатку в дискурсах опозиційних політичних сил) стала фігурувати назва вулиці *Банкова* (спершу з явно нешанобливими конотаціями, але поступово стала звичною), наприклад: «Народний депутат України Анатолій Матвієнко заявив, що зникнення Георгія Гонгадзе могло

⁸³ Щодо апелювання до цього образу Києва в закликах якщо не до державно-політичного, то принаймні до духовного єднання «руського» народу можна згадати висловлювання відомого російського мислителя ще в 20-х роках минулого століття, в якому, як це не гірко було констатувати його авторів, підкреслюється належність подібних поглядів уже минулому: «Західницька спокуса Петербурга і азійська спокуса Москви — два неминучі зриви Росії, що переборюються живим національним духом. <...> Було б тільки третє, куди звертається в своїх коливаннях стрілка духу. Цим полюсом, непорушною православною віхою в долі Росії є Київ, тобто ідея Києва [сама ідея міста, а не тогочасне місто як таке. — О. Т.]. Про Київ видається дивним говорити в наш час. Ми самі в недавньому минулому з легкістю зреклись київської слави і безслав'я, ведучи свій рід з Оки й Волги. Ми самі віддали Україну Грушевському й підготували самостійників» (Г. П. Федотов. Три столиці. — Г. П. Федотов. Судьба и грехи России. — Журнал «Новый мир», Москва, 1989, № 4, с. 215).

бути „ініційоване з *Банкової*”» (УС, 30.11.2000), «Згадайте, шановні читачі, інформаційну війну, розв’язану *Банковою* проти кандидата в Президенти України Олександра Мороза» (Тов., 2001, № 28), «Місцеві вибори відбудуться 31 жовтня. Таку остаточну позицію *Банкової* вчора на зустрічі з журналістами озвучив глава адміністрації Президента» (УМ, 17.06.2010). У публіцистичному дискурсі метонімічним уособленням усєї державної влади України стало словосполучення *Печерські (печерські) пагорби* (Печерськ — історичний район у центрі столиці, де зосереджені органи влади), переважно в прийомах просторових конструкцій, наприклад: «А ще Святослава [Вакарчука. — О. Т.] віднедавна називають ймовірним кандидатом у президенти України. Не погоджуюсь із тими політиками, які стверджують, що ця ідея народилася у кабінетах на *Банковій*. Якщо і виникла в якихось кабінетах, то точно не на *Печерських пагорбах*» (С. Курпіль. — ВЗ, 31.08.2017, с. 2), «<...> між собою “пролетарі” в “мерседесах” і буржуї з *печерських пагорбів*, як завжди, домовляться» (Т. Гуреш. — УС, 9.12.1999, с. 1).

Посилення тенденцій до відмови від попередніх ієрархічних систем суспільних цінностей шляхом усування в номінації реалій української дійсності точок їх координатного відліку від російської дійсності виразно виявляється в критичних оцінках донедавна досить традиційних позитивних характеристик постатей української історії та культури як певною мірою аналогічних (але, звичайно, не таких «досконалих») величин щодо відповідних постатей російської історії й культури. Так, Щорс, за відомою характеристикою Сталіна під час вручення Олександрові Довженку 1935 року ордена Леніна, — це «*український Чапаєв*» («— <...> За вами долг — украинский Чапаев. Щорса вы знаете?.. — <...> Да, товарищ Сталин <...> — <...> Подумайте о нем, Александр Петрович <...>»), Борис Грінченко — «*український Даль*» (наприклад: «До списку вкрай необхідних видань входить „Словарь української мови” під редакцією Бориса Грінченка — „українського Дала”, ім’я якого добре відоме в науковому світі»: Г. Родіна. — КВ, 29.11.1996), Григорій Тютюнник — «*український Шукшин*» («<...> не стало Григора Тютюнника <...> Великий це для нашої літератури удар. Адже пішов автор творів класичної вартості, відійшов з поля битви наш український Шукшин». — Олесь Гончар. Щоденники : У трьох томах. 2-ге вид., випр. / Упоряд. Валентина Гончар. Київ, 2008, т. 2, с. 403: запис від 6.03.1980; «За життя новеліста в ньому бачили або „українського Шукшина”, що зображував, мовляв, як і російський письменник, „сільських диваків”, або такого собі непокірного літератора <...>»: М. Наєнко. — ЛУ, 6.09.2001) і т. ін.; за зразком характеристики «*всеросійський староста*» (про М. І. Калініна) свого часу було утворене «*всеукраїнський староста*» — про Г. І. Петровського. Пор., з іншого боку, підкреслення (не без єхидства) такої системи оцінювання українських письменників у самому їхньому середовищі як ознаку їхнього провінціалізму: «Помню, в украинском Союзе писателей всегда говорили: вот это наш местный Есенин, а это наш Маяковский, не пытайтесь взрастить литератора со своей фамилией» (Виталий Коротич. — Газ. по-киев., 9.11.2005, с. 11). Але значно показовішим тепер стало рішуче відкидання такої системи еталонів — бачення українських реалій крізь призму російських даностей — як однієї з ознак колоніального минулого України, наприклад: «Малоросія... На ній усе повинно бути російським і маленьким, супроти справді великого російського. У свідомості українців упродовж цілих поколінь запроваджувалася ідея їхньої вторинності, другорядності, неможливості без російського опосередкування вийти в світ чи зрозуміти себе в світі. Григорій Тютюнник — та це ж український (читай малоросійський) Шукшин. Володимир Сосюра — та це ж український <...> Есенін. Іван Карпенко-Карий — та це ж малоросійський Островський <...> Проте українська література <...> не стала тінню великоросійської, не стала її сліпим чи навмисним наслідуванням, а почала прокладати свій окремий шлях, неза-

лежний від духовного творива могутнього сусіда» (І. Л. Михайлин. Українці й великорося в Тараса Шевченка. — Слово про Шевченка. Харків, 1998, с. 7)⁸⁴.

Можна, звичайно, по-різному ставитися до емоційно різкої тональності подібних висловлювань і залучання до ілюстрування саме тих, а не інших фігур (тим більше, що для умов підросійської й підрадянської України об'єктивно не можна заперечувати більшого впливу на українську культуру саме з боку російської, а не якоїсь іншої національної культури). Але значно вища частотність таких порівнянь (не обов'язково зі сфери культури) саме з російською, а не з якоюсь іншою стороною, яка не може не впасти в око неупередженому спостерігачеві, має й своє суб'єктивне пояснення — в офіційному пропагуванні в СРСР досягнень російської культури, у домінуванні в радянському інформаційному та освітньому просторі реалій російської культури, історії, географії тощо і, нарешті, в розумінні (не обов'язково публічно озвучуваному, як, наприклад, у відомому сталінському формулюванні «великий русский народ», але імпліцитно постійно присутньому навіть на рівні масової свідомості значної частини населення країни) першорядності, вищості російської системи цінностей для всієї імперії, внаслідок чого вона стає точкою відліку для сприйняття реалій життя сусідніх залежних народів.

Проте як явище в цілому, без перекосів у бік тієї чи іншої національної культури, історії, географії характеристика осіб, явищ, подій, об'єктів України за допомогою порівняння з відомішими, характернішими у відповідних аспектах особами, явищами і т. ін. з інших країн, у тому числі й з Росії, ставить, звичайно, українські реалії в міжнародний і світовий контекст. Пор. від досить уже узвичаєних до індивідуальніших випадків такого роду: «українська Швейцарія» — про різні мальовничі місцевості України, що в уявленні мовця асоціюються з цією країною (наприклад: «Мені не раз доводилося бачити здивовані обличчя, коли я починав розмову, наприклад, про красоти Донбасу — про так звану “Українську Швейцарію” <...>» [Кучма 2004: 372]); «українська Венеція» — про міста Вилкове і Кілія в гирлі Дунаю; «київська Венеція» — про Русанівку, район Києва («Я виросла у київській Венеції». — Ліна Костенко); «Олешківські піски називають “українськими Каракумами” чи “степовою Сахарою”, та це не зовсім правильно» (Е, 28.06.2012, с. 7); «український Сталінград» (про Корсунь-Шевченківську військову операцію 1944 року; під час російсько-української війни в 2022 р. — про Маріуполь, Северодонецьк, Бахмут, «наш Сталінград» — так казали українські захисники Донецького аеропорту в 2014–2015 рр.; «Закарпаття, розповідали міліціонери, стало „українською Сицилією” два роки тому, коли міліцію, прокуратуру, інші важливі служби очолили люди, особисто зобов'язані чимось губернатору» (О. Узарашвілі. — ВЗ, 9.12.2004); «Альтернатива морю — „український Байкал”» (ГУ, 4.09.2001 — про озеро Світязь); «український Монмартр» — про сучасний Андріївський узвіз у Києві; «“Будує український Ермітаж” — гасло, проголошене Президентом <...> у приміщенні заводу „Арсенал”» (УМ, 4.03.2005); «У пошуках українського Маркеса. До підсумків літературного року» (Микола Рябчук. — Кр., 1998, ч. 1); у характеристиках українських політиків нової доби — наприклад, про Євгена Марчука, колишнього генерала (під час кампанії президентських виборів 1999 року): «У пошуках українського Піночета» (Б. Вівчар. — Газета «Тижневик Галичини», м. Івано-Франківськ, 8.07.1999), «Щодо кандидатури Марчука, то <...> ніякий він не Месія чи український *де Голль*, як пробують його тут малювати» (В. Мельник. — МГ, 10.08.1999, с. 1); «Нестор Шуфрїч — український *Жириновський*»⁸⁵.

⁸⁴ Пор. неприйняття такої системи оцінювання вже на фоні світової культури (інтерв'ю з відомим художником С. Якутовичем, переклад з російської): « — Вас порівнюють з Дюрером. Вас це не ображає? — Чесно кажучи, ні, тому що я досить іронічно до себе ставлюся. А взагалі я вважаю, що коли, навіть з добрими намірами, у нас когось називають українським Пікассо, Дюрером або Моцартом, то цим відразу підкреслюють нашу вторинність. Ніби неповноцінність. Все-таки художник має бути центром власної системи координат» (СН, 3.02.2004).

⁸⁵ Пор. подібним чином у межах апелятивної лексики, наприклад в Олеса Гончара: *українська прерія* — про південні степи України, *українські ковбої*, *кактус українських степів* — про будяк. Але ось, наприклад, характеристика української реалії в словнику української мови за допомогою відсилання читача до реалії іншої культури в дефініції слова *коломийка*: «Українська народна пісенка типу *частівки*» (СУМ-11, т. 4, с. 229); пор., з іншого боку, цілком зрівноважене в цьому плані пояснення названого слова: «Коломийки за жанровими ознаками й функцією споріднені з російськими і білоруськими частівками й польськими краков'яками» (УРЕ-П, т. 5, с. 287).

Змагання в новій Україні між парадигмами *києвоцентризму* і *москвоцентризму* (див. про останній: р. I п. 5.3.5), поширившись з ідеологічної, політичної, релігійної (пор., наприклад, міркування колишнього глави УПЦ КП Патріарха Володимира [Василя Романюка] про потрібність саме «*києвоцентристської* ідеології» — див.: ЛУ, 23.12.1993, с. 3), культурної та загальнофілософської площин на мовну номінативну діяльність, відбувається в українській ономастиці, таким чином, не тільки як переорієнтація в точках відліку щодо сприймання / презентації різних українських історичних і географічних реалій, осіб, об'єктів ойконімії (урбанонімії) і прагмонімії та ін. — у процесах найменувань і перейменувань, але і як переосмислення тих чи інших понять в історії та географії країни.

Так, набули резонансу не тільки в середовищі фахівців — мовознавців та істориків, а й у ширших колах суперечки щодо справжньої етимології назви *Україна* — як у минулому «окраїни» якоїсь іншої держави, а конкретніше — Польщі або Московського царства (на останньому продовжують наполягати, але вже з підкресленням «неповноцінності» державного існування України великодержавні кола в сучасній РФ) чи просто як «краю / країни» [див. про різні підходи до етимологізування назви *Україна*, наприклад: Тараненко 2009: 67–68] (пор. також у цьому плані р. VI п. 6). Щодо пари історичних назв *Малоросія* — *Великоросія* триває полеміка, що на тлі чого слід сприймати — «Малоросію» як історичний центр «Великоросії», як це було насправді, чи, навпаки, як «малу Росію» в межах «великої Росії», на чому тепер наполягають опоненти ідеї української державності («Взагалі в Києві їм [відповідним колам нової офіційної Росії. — О. Т.] багато чого не подобається. <...> Не подобається Україна, позаяк вона не Малоросія»: О. Медведєв. — КВ, 10.07.1998). Існують різні підходи до питання, якою має бути в українській мові назва православної церкви в Росії (та в її філіях в інших країнах) — як «*Руської*» (з виведенням від давньої назви *Русь*) чи як «*Російської*» (з виведенням від значно «молодшої» назви *Росія*): див. р. III п. 2.2.2). У середовищі школярів-старшокласників, які тепер значно краще орієнтуються в українській, ніж у російській історії, можна почути таку «хронологізацію», наприклад, періодів життя і діяльності російських царів: «Петро I — це при Мазепі, Єлисавета — це при Розумовському, Катерина II — це коли Січ зруйнували».

Як наслідок поступової переорієнтації України від традиційної російсько-радянської системи номінативних географічних координат у бік «європейської» (див. також про це: р. IV п. 2.5) у номінативній локалізації регіонів світу, зафіксованій в українській мові, стали відбуватися зміни — зрушення в точках відліку з такими замінами: замість *Закавказзя* — *Південний Кавказ*, на відміну від *Північний Кавказ* (пор., наприклад, назви відповідних статей в інтернет-енциклопедії «Вікіпедія» станом на 2021 рік: у російському сегменті це «Закавказье, или Южный Кавказ», тоді як в українському — «Південний Кавказ, іноді — Закавказзя»); замість *Близький Схід* (з окремим виділенням Середнього Сходу — Ірану й Афганістану) — *Середній Схід* (англ. *Middle East* об'єднує обидва ці регіони); замість *Середня Азія* — *Центральна Азія*, наприклад: «Туркменістан — держава *Центральної Азії*» (Словник-довідник учня з економічної і соціальної географії світу. Київ, 1996, с. 234), «Нападник був схожий на вихідця з Кавказу або *Центральної Азії*» (24 к., 14.10.2013), пор. у відповідних статтях у «Вікіпедії» станом на 2021 рік: в українському сегменті — «*Центральна Азія* (в радянській науці — *Середня Азія*)», тоді як у російському — «*Средняя Азия*» (з приміткою: «Не следует путать с *Центральной Азией*, включающей *Среднюю Азию* и местности к востоку от нее»).

Відбулося зміщення в масовому усвідомленні місця України в Європі — від *Східної Європи*, де тепер лишають тільки Європейську частину РФ, до *Центральної Європи* (разом з Білоруссю, країнами Балтії, Молдовою, Польщею та ін.) (див. р. I п. 6.1).

Можна зіставити офіційно узаконений статус і, відповідно, назви деяких географічних об'єктів на прикордонних територіях в Україні і в суміжних державах. Так, на початку 2000-х років РФ стала заявляти про спірність належності об'єкта в Керченській

протоці під назвами: *острів Коса Тузла* (назва в сучасній Україні, куди цей об'єкт відійшов після розпаду СРСР згідно з попереднім адміністративно-територіальним розмежуванням між УРСР і РРФСР) / *коса Тузла* (назва в РФ, яка була й на картах радянського часу: див., наприклад: УРЕ-ІІ, т. 5, с. 106, хоча косою, що відходить від Таманського півострова, цей об'єкт перестав бути ще в середині 20-х років минулого століття після того, як перешийок від материка був розмитий). Такий різний підхід до номенклатурної ідентифікації цього об'єкта зумовлений його важливим розташуванням, оскільки між ним і Керченським півостровом проходить основний фарватер для проходу суден між Чорним і Азовським морями: як острів, він міститься, ще за територіально-адміністративним поділом у межах СРСР, на території України й, отже, в зоні тільки її економічних інтересів; у разі ж визнання його косою права на нього могла б мати й РФ. 2003 року Росія розпочала будівництво дамби від свого Таманського півострова до цього українського острова, нібито для відновлення екобалансу в Краснодарському краї, яке було припинене за 102 метри від державного кордону за домовленістю сторін. На спільній пресконференції в Москві після переговорів щодо врегулювання прикордонної кризи в районі Тузли керівники урядів В. Янукович і М. Касьянов називали цей географічний об'єкт по-різному — відповідно *острів і коса* (УТ-1, Новини, 24.10.2003).

Об'єкт *Зміїний* у південно-західній частині Чорного моря, який належить Україні під назвою *острів*, у сусідній Румунії має назву «скеля» (згідно з міжнародним правом, відповідна держава має право на територіальні води навколо острова, а на водну територію навколо скелі не має такого права; у шельфі ж навколо Зміїного виявлено поклади нафти). За рішенням Міжнародного суду в Гаазі, куди звернулися для розв'язання цього спірного питання обидві держави, Зміїний 2011 року визнано островом.

В офіційних колах та в офіційних ЗМІ РФ продовжують оперувати географічним поняттям *Юго-Восток України*, який нібито становить окремих достатньо самостійний регіон України й тому заслуговує на статус автономії або й має бути приєднаний до РФ («для відновлення історичної справедливості»). Це стало особливо показовим з 2014 року після початку збройного протистояння між Росією і Україною: «боевые действия на Юго-Востоке Украины». Українська ж сторона оперує при цьому поняттям *схід / Схід України* («війна на сході»), тому що сепаратистський рух після весни 2014 року локалізувався тільки в окремих районах Донбасу на крайньому сході країни. Подаючи фрагменти з чергової заяви МЗС РФ щодо України, українські ЗМІ вдаються до змін відповідних номінацій: там, де в російському тексті наявні звороти «на юго-востоке Украины», а також «в Донбассе», український текст пропонує «на сході України», «на Донбасі» (УП, 8.04.2021). Поняття *Юго-Восток України* постійно використовувала уже в самій Україні партія ОПЗЖ, зокрема її лідер В. Медведчук на своїх телеканалах: «Есть Юго-Восток. Есть люди, которые хотят покончить с диктатом киевской власти <...>; Есть кандидат от Юго-Востока. Он будет поддерживать русскоязычное население», 2020 рік.

У номінаціях особи стали звертати увагу, надаючи цьому особливого значення — як вияву поваги до людини, як «людиноцентричному» підходу на зміну «державоцентричному», на зміну в розташуванні компонентів адресування на конвертах — від порядку, прийнятого в СРСР, до порядку за «європейськими» зразками: до формули «ім'я + прізвище» (див. про це вище в п. 7.1), а не навпаки і до зазначення особи, а потім уже її адреси, а не навпаки. Наприклад: «Вона [людина в СРСР. — О. Т.] ставала гвинтиком, їй вбивали в голову, що “єдниця ноль”, вона звикала до цього. Досить згадати хоча б таку незначну, на перший погляд, деталь — написання адреси: дані про особу подаємо в самому кінці, хоч, адресуючи в інші держави, прізвище пишемо на самому початку <...>» [Сербенська 1993: 198]; «У більшості країн світу, адресуючи листи, ставлять на перше місце людину, а потім уже вулицю, місто і країну. Від совєтської імперії Україна успадкувала багато законів і звичок, котрі суперечать міжнародним стандартам. І хоч Україна вже суверенна держава <...>, але ніяк Міністерство зв'язку не відважиться

перейти на міжнародні стандарти. Недавно ніби було зроблено перший крок. <...> Закордонні листи нам пропонують адресувати за міжнародними стандартами, ставлячи на перше місце людину, а в Україні — за советськими, ставлячи людину на останнє місце. Кому потрібні такі подвійні зарядження у Міністерстві зв'язку України?» (о. Роман Каспришин, парох УГКЦ селища Рудного, Львівська область. Комплекси неповноцінності. — ЗВУ, 25.01.1996; див. також: Р. Гнатюк. — УУ, 2005, 5, с. 29)⁸⁶ (зміну порядку адресування вже зроблено й для внутрішньої кореспонденції. — О. Т.).

Зі здобуттям (відновленням) Україною державної незалежності в українському національно-патріотичному дискурсі стала домінувати відома й давніше⁸⁷ негативна оцінка значення Переяславської ради 1654 року, яку метонімічно уособлює топонім *Переяслав*, для подальшої історії української державності й культури та мови (див. також щодо цього в р. І п. 3.1 про «возз'єднання» України з Росією): «На жаль, під час панування радянського режиму місто Переяслав-Хмельницький було символом “об’єднення двох братських народів” <...> Сьогодні ж *Переяслав* для українців став символом найтрагічнішої помилки нашого народу, яка призвела до багатьох втрат» (М. Сингаївська. Кому пам’ятники на українській землі: руйнівникам чи національним захисникам? — УС, 30.10.1997), «Тавро *Переяслава* на історії України» — заголовок (Я. Дашкевич. — Журнал «Універсум», м. Львів, 2004, № 1–2). Набув поширення несхвальний зворот *переяславська зрада* (каламбурне обігрування назви *Переяславська рада*) з точно не окресленим значенням — мимовільної зради самим Богданом Хмельницьким справжніх інтересів українського народу, пор.: «Витоки диявольської стратегії, спрямованої на русифікацію України, сягають у сиву давнину, майже до “переяславської зради”, як оцінив народ цю трагічну для нього помилку Богдана Хмельницького» (М. Мاستикаш. — Нескорені, 1995, № 2), чи зради положень договору з боку російської сторони. Напередодні 350-річчя Переяславської ради, зокрема після оприлюднення в березні 2002 року указу Президента України Л. Кучми про широке відзначення цього ювілею на державному рівні (разом з Російською Федерацією), точилася гостра дискусія між прихильниками і противниками цього заходу (див., наприклад, з одного боку: П. П. Толочко. Кому і чим завинила Переяславська рада. — ГУ, 3.08.2002; з другого боку: Ю. Мицик. То хто ж фальсифікує історію України та Європи? — УУ, 2003, № 7, с. 50–53). Саме ж відзначення роковин у січні 2004 року в Україні пройшло майже непомітно.

8.2. У співвідношенні між регіонами в межах самої України і ширше — в межах українського національного простору.

8.2.1. У співвідношенні між різними регіонами країни. У житті українського суспільства в умовах власної державності від початку 90-х років стала увиразнюватися наявна, звичайно, й до того певна диференціація різних історичних регіонів країни (таке

⁸⁶ Пор. також, наприклад: «На днях сын получил письмо от коллеги из Франции. Стала я рассматривать конверт и обнаружила, что даже в написании адреса мы от них разительно отличаемся. Там, оказывается, главное — персона, личность. Они перво-наперво пишут имя и фамилию адресата, а уж потом номер дома, улицу, город и только в самом конце — страну. У нас же на первом месте государство. И в жизни, и даже на почтовых конвертах. “Раньше думай о Родине, а потом о себе, — как нас учили когда-то”. <...> Вот я и подумала: а может, нам пора традицию поменять и всегда начинать с человека?» (Н. Воронина, читательница, г. Новосибирск. — Газета «Аргументы и факты в Украине», 1995, № 5, август: публікацію подано під назвою «Сначала — человек, а потом — остальное...»).

⁸⁷ Пор., з одного боку, наприклад: «Як же день отой забути, / *Переяслав* сонцекрилий, / Що осяяв булавою / Непокірливий Богдан!» (Максим Рильський. Переяславська рада), а з другого: «Ми не маємо підстав святкувати *Переяслав*. Він став початком великої трагедії народу і безлічі індивідуальних трагедій. <...> Сьогодні роковини *Переяслава* святкують вороги України» (Ю. Шевельов. Москва, Маросейка : 1954 рік).

увиразнення — це, з одного боку, загалом неминуче й, отже, так чи інакше об'єктивне явище як наслідок переходу суспільства від тоталітарного до демократичного стилю життя, з другого ж, причому значно сильніше, — свідоме, цілеспрямоване роздування міжрегіональних відмінностей відповідними політичними силами аж до закликів до федералізації країни: див. р. I п. 4.3.7). Найзагальніший історичний і, як наслідок, той чи інший культурний, мовний, а тепер уже й певною мірою конфесійний і навіть політичний поділ України за регіонами — це, як відомо, *Західна — Східна Україна*, або *Захід — Схід* (приблизно в межах колишнього поділу її території між Російською і Австро-Угорською імперіями, а також між СРСР і Польщею в 1921–1939 рр.), але з погляду різного бачення української державності, наявного в свідомості досить широких кіл населення й особливо політичних і культурних еліт, та ролі в цьому українського етнічного чинника під *Заходом* звичайно розуміють Галичину (з її помітно розвиненішим почуттям «українськості») (див. також у р. I п. 5.4.5 про увиразнення в межах описуваного періоду номінативної опозиції *західняки — східняки*). У межах цієї диференціації окреслилися також вужчі за охопленням поділи країни — менш виразні її поділ за культурно-мовними і політичними (останні виявляються насамперед під час виборів) ознаками по Дніпру — на *Правобережну і Лівобережну Україну*, або на *Правобережжя і Лівобережжя* (в основі цього поділу лежить не тільки різний час приєднання цих українських територій до Росії, до СРСР, а й різна питома вага етнічного українського / приїжджого з-поза меж України населення) і значно виразніші протиставлення *Галичина — Донбас*, а в цих межах — *Львів — Донецьк* (див., наприклад, соціологічне дослідження: «Україна Модерна» (міжнародний інтелектуальний часопис) — спеціальний випуск, 2007 р.: «Львів — Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні»). Наприклад: «Я прийняв рішення про подання кандидатури Віктора Януковича Прем'єр-міністром України. Я розумію всю складність цього рішення як на *Сході*, так і на *Заході* України. Я звертаюсь до нації з розумінням віднести, що ми маємо унікальний шанс звести *обидва береги Дніпра*. Україна має дві полярності <...>» ([З виступу Президента України В. Ющенка перед пресою]. — УМ, 4.08.2006, с. 4), «<...> повернутися до реалізації того, що було проголошено на Майдані, як звести *два береги Дніпра* до порозуміння», «говорити про втілення гасла “*Схід і Захід разом!*”» (Д. Лиховій. — УМ, 4.08.2006, с. 4). Гасло «*Схід і Захід разом!*» фігурувало в таборах протестантів під час як «Помаранчевого майдану» 2004 року, так і «Євромайдану» кінця 2013 — початку 2014 рр.

Щодо певної регіональної диференціації України, то відчуття своєї регіональної ідентичності найбільшою мірою характеризує, як відомо, свідомість значної частини населення Закарпаття і Галичини на Заході, Криму і Донбасу на Південному Сході країни. Регіональну неоднорідність України в соціальному плані нерідко порівнюють з регіоналізацією в таких європейських країнах, як Італія й Німеччина, однак у масовій свідомості населення цих країн відсутній фактор не тільки мовно-культурного, але й, як наслідок, політичного орієнтування на ті чи інші суміжні держави, і це принципово.

Певна культурно-мовна, а з постанням незалежності України також політична й навіть конфесійна диференціація регіонів країни, яка час від часу демонструвала й відверті ознаки протистояння, на конотативній карті сучасної української топонімії найчастіше стала виявлятися в публічному просторі як протиставлення *Галичина — Донбас* (під Донбасом слід, звичайно, розуміти тільки регіон зосередження вугледобувної промисловості в Донецькій та Луганській областях, а не самі ці області в цілому), наприклад: «В Украине кроме Галичины есть и Донбасс» (з листа читача, що підписався як «Євгеній Соббачин» з Горлівки: «Комсомольская правда в Украине», 3.07.1998). Якщо основні маркувальні ознаки регіону Галичини в масовій свідомості на загальноукраїнському тлі — це, звичайно, його виразна орієнтація на «українську» (в політичному, етнічному, культурно-мовному планах) Україну, відносно сильніше виражені антиросійські та антикомуністичні настрої (див. р. V п. 1.1), то для Донбасу досить характерними були,

навпаки, проросійські й прорадянські симпатії (крім того, достатньо велика частина населення регіону — це наслідок постійних масових міграцій у межах колишнього СРСР, для нього характерна також певна світоглядна обмеженість з огляду на те, що значна частина «простих» жителів цього краю мало буває в інших регіонах, навіть у межах України).

У радянський час, починаючи з 30-х років, конотативний образ *Донбасу* як в офіційному дискурсі, так і в сприйнятті самих донбасівців був не просто позитивним, а й значною мірою героїзованим — як образ славного шахтарського краю (шахтарі вважалися ніби елітою робітничого класу, який сам в офіційній ідеології подавався як передовий клас суспільства), а асоціативний образ самих шахтарів був образом рішучих, мужніх («героїчні шахтарі»), надійних (як, наприклад, серед військових — образ моряків), хоча зовні й простих людей⁸⁸. Оскільки шахтарська праця була в СРСР однією з найбільш високооплачуваних, Донбас вважався, за радянськими мірками, і досить заможним регіоном. Однак у 90-ті роки внаслідок, з одного боку, різкого спаду економіки, а з другого, — появи нової системи цінностей у становленні молоді української державності, серед яких увиразнився й український національний, зокрема культурно-мовний, фактор, ця слава Донбасу швидко згасла, лишившись, проте, фантомним болем у свідомості самих донбасівців і ставши живильною основою для їхнього різкого незадоволення своїм новим становищем. «*Всесоюзна кочегарка*» не стала «*Всеукраїнською кочегаркою*». Тепер стали помітнішими інші маркувальні ознаки цього регіону на загальноукраїнському тлі — як нові, так і попередні, але які досі лишилися ніби в тіні: з одного боку, його економічний занепад, зруйнованість промислових об'єктів і занедбаність населених пунктів, поганий екологічний стан і як один з наслідків — порівняно вища криміногенність, з другого ж, — неприховувані або й принципово підкреслювані російська культурно-мовна й проросійська політична орієнтації, а також «прорадянські» симпатії (до кінця 90-х років більшість на виборах тут набирали комуністи)⁸⁹. Як і для

⁸⁸ Так, з популярних радянських кінофільмів (особливо режисера Л. Лукова: «*Большая жизнь*» у 2-х серіях, а особливо «*Донецкие шахтеры*», 1950 рік, — справжній апофеоз героїчної шахтарської праці й самих шахтарів у стилі повоєнного сталінського монументалізму) лунали пісні, які також відразу ж ставали популярними, створювалися шахтарські марші: «*Идет вперед стахановское племя, / Идут шахтеры в бой за уголек*; «*Шахтеры первые всегда, / Шахтеры — гвардия труда!*», «*Славься, шахтеров племя, / Славься, шахтерский круг (труд)*» (співали також варіант: «*Славься, шахтеров племя, / Славься, родной Донбасс!*»), і навіть таке: «*Пик коммунизма виден / С вышек донецких шахт!*». Епітет *шахтарський* тоді подавався, очевидно, навіть вище на соціальній шкалі цінностей, ніж *робітничий*, пор. звичайні звороти радянського часу: *доблесна шахтарська праця, місто шахтарської слави* (про різні міста Донбасу), *шахтарський характер, дружна шахтарська сім'я, не ганьбити шахтарське ім'я* і под. Похідні саме від прізвища шахтаря-ударника О. Стаханова (*стахановець / стахановка, стахановський, по-стахановському*) стали пов'язуватися з ударними темпами виробництва. Хоча шахти в СРСР були зосереджені не тільки на Донбасі, конотативний епітет *шахтарський* асоціювався насамперед з цим регіоном, тому *Донбас* і похідні *донбасський* (*донбасівський*) та ін. набули аналогічних конотацій. Наприклад, у романі Юрія Яновського «*Вершники*» (хоча тут змальовуються події ще громадянської війни, він був опублікований 1935 року): *наш непереможний Донбас, донбасівська слава, «бився [Донбасівський полк] з поляками просто, по-донбасівському», тобто завзято й мужньо, хоча й без ознак показного героїзму. У мові ЗМІ звичайними були звороти на зразок *героїчна донбаська земля*; слово *Донбас* у 60–70-і роки стало опорним у газетних перифразах на позначення тих чи інших родючих сільськогосподарських регіонів України: *цукровий (бураковий) Донбас* — про Вінниччину, *картопляний Донбас* — про Чернігівщину і под. Пор. наявність саме цієї конотації в межах українського національного дискурсу ще наприкінці існування СРСР, наприклад: «<...> А журналіст Валентин Замковий з Артемівська відстоює літеру *г* по-донбасівському — коротко й школьно [дошкольно. — О. Т.] <...>» (Сергій Плачинда. *Куди йдемо?* Київ, 1989, с. 71).*

⁸⁹ Пор., наприклад: «Після поїздки на Донбас я зрозумів, чому цей регіон є сьогодні останнім оплотом комуністів. Те, що зроблено з Донбасом, нічого, окрім ностальгії за минулими часами, й не може викликати. Такого не було навіть після війни [? — О. Т.]. Хто відповідатиме за всі ті зруйновані заводи, будинки?» (В. Брюховецький. — ВЗ, 22.04.2004).

Галичини, для Донбасу характерне не просто усвідомлення своєї регіональної ідентичності, а загострене відчуття «регіонального патріотизму». Так, за даними опитування однієї з українських соціологічних компаній (ще до 2014 року), «у Донецьку назвати себе патріотами [України. — О. Т.] готові дещо менше населення, ніж у Львові. Це показує ставлення до України як держави в різних регіонах. Любов до неї люди оцінюють за різними характеристиками. У донеччан один із найвищих по країні рівень регіонального патріотизму» (див.: ГПУ, 17.02.2012, с. 10; див. також, наприклад: Л. Федів. Регіональний патріотизм у краю териконів : Наш кореспондент спробувала зрозуміти душу донеччанина. — ВЗ, 21.10.2004).

З поширенням у загальноукраїнському масштабі економічного й політичного впливу потужних донецьких фінансово-промислових угруповань у мовному просторі України розширилося коло словосполучень з означенням *донецький* — від назви «столиці» Донбасу: *донецькі олігархи, донецький клан, донецька мафія* та ін. На позначення представників цього регіону — як власне фінансово-економічних і політичних угруповань, так і ширшого кола тих, хто, на думку жителів інших регіонів, представляє й захищає інтереси останніх, у тому числі й незаконними методами, — уже закріпився також субстантивованій прикметник, переважно у мн., *донецький* (див. також р. VIII п. 4.2.6)⁹⁰: *партія «донецьких»* (про Партію регіонів України); «Багато аналітиків стверджували про посилення “донецьких”, які активно освоюють територію будинку Кабінету Міністрів» (В. Королук. — ГУ, 10.12.2002), «Донецькі йдуть [назва публікації про зміни в складі уряду. — О. Т.]? <...> Незрозумілим є призначення на вакантну посаду п. Юшка, представника донецького політично-економічного клану. <...> І пересічному громадянину глибоко байдуже — йдуть *донецькі, харківські* чи *дніпропетровські*» (Є. Петренко. — УС, 3.01.2002, с. 3), «Донецькі б'ють *донецьких*» (А. Біденко. — УС, 21.08.2003: про поділ так званого «донецького клану» на декілька груп), «<...> процес завоювання Києва “*донецькими*” триватиме» (В. Маленкович, політолог. — Е, 20.07.2006). «Протягом останніх років у нашу лексику міцно ввійшло поняття “*донецькі*” та поступово набуло дуже негативного відтінку. Хоча, здавалося б, йдеться про наших співвітчизників, жителів одного з найбільших і найвпливовіших регіонів. “Донецькі” у свідомості великої частини “недонецького” населення втілилися в одну з двох фігур — “бандита”, такого собі бритоголового братка в спортивному костюмі, який щедро пересипає свою мову матюками. Друге втілення — затюканий і “засомбований” шахтар, утім, від цього не менш агресивний. Сам же Донецьк після президентської кампанії 2004 року здається небезпечним, ворожим і дуже криміналізованим містом, зоною загального відчуження, куди “не своїм” краще не потикатися. Щоправда, якщо подивитися на статистику відомства Юрія Луценка [Міністерства внутрішніх справ. — О. Т.], то з'ясується, що найкримінальніше місто України аж ніяк не Донецьк, а Запоріжжя. От лише з іміджем в останнього все гаразд, хоча голосують жителі цих міст приблизно однаково» («Донецький» код. — Д, 18.04.2006). Особливо частотним уживання цього субстантивата було в період з 2010 до початку 2014 рр. — під час перебування при владі В. Януковича та Партії регіонів України (навіть з утворенням у межах цього середовища номінативного протиставлення «*стародонецькі*» — «*молододонецькі*»): «Донецький став головою КСУ [заголовок]. Учора Конституційний Суд України обрав собі нового голову <...>» (газета «Львівська пошта», 13.07.2010), «Донецькі хочуть підім'яти Львів під себе, от і прислали братків» (П. Паламар-

⁹⁰ Цей субстантиват утворений, безперечно, за моделлю, давно вже відомою в російському просторі («*мы псковские*» і под.), а звідти в професійній мові (мн. *путьские, фабричные, цирковые* і под.), але особливо за зразком називання угруповань за їхньою територіальною ознакою в кримінальному жаргоні: *деловые, игровые*, від назв міст: *люберецкие, солнцевские, тамбовские, новокузнецкие* і т. ін. З кінця 90-х років після приходу до влади в Російській Федерації президента В. Путіна, вихідця з Ленінграда / Санкт-Петербурга, почали говорити про «*питерских*», тобто вихідців з цього регіону, що їх він став залучати до державного управління: «*группа (команда) питерских*» і под.

чук. — ГПУ, 14.12.2012, с. 2), «І тут керують “донецькі” [заголовок]. У Житомирі представили нових керівників податкової служби краю. Збором податків в області відтепер опікуватимуться вихідці з теперішньої “кузні кадрів” усіх управлінців — Донеччини» (С. Бовкун. — Е, 4.07.2013, с. 14), «<...> Щур — один із символів кримінального світу — хитрий і жадібний крадій. Саме так, по-щурячому, поводяться в Україні “донецькі”. <...> Під “донецькими” я розумію лише представників кримінальних угруповань з конкретного регіону. Саме так в 90-х роках минулого століття представників різних бандитських “бригад” ділили на “сонцевських”, “люберецьких” і т. п. в Росії, “луганських”, “мукачівських” тощо — в Україні. <...> Ще раз підкреслюю: говорячи “донецькі”, я не маю на увазі жителів цього міста. Їхні ненажерливі земляки “дістали” всіх, але самих донеччан — найбільше. Більшість українців дізналася, хто такі “донецькі”, лише восени 2004 року. А донеччанам доводиться жити в такому оточенні все життя. І вони від самого початку розуміли, що собою являють їхні “донецькі”. <...> Свободу від “донецьких”!» (з агітаційних матеріалів «Влада — киянам!» кандидата в депутати Верховної Ради Миколи Катеринчука під час виборчої кампанії до цього органу восени 2012 року)⁹¹. З’явилася також усічена форма цього субстантивата (див. також р. VIII п. 4.2.5), також переважно у множині: *дони*, утворення якої теж можна пов’язати з моделлю творення назв представників криміналізованих угруповань, пор. рос. *любер*, мн. *люберá* (від назви підмосковного містечка Люберці) і под. [див. також: Зарецький 2007: 170]; на його основі — жарт. або ірон. «*Великий Дон*» (про В. Януковича), наприклад: «А про те, як поводяться в Криму *донецькі*, вже складаються місцеві легенди-страхачки. Ці хлоп’ята взагалі нічим не гидують. <...> Напередодні виборів “*донів*”, котрі розгулюють тут як господарі, помітили вже і в Керченській фортеці» (Л. Буджурова. — СВ, 16.11.2004, с. 2), «Донецьк, на диво, не зустрів бігбордами “*Великого Дона*” <...>, якими в той час рясніло в наших краях»: Л. Федів. — ВЗ, 21.10.2004). Стало підкреслюватися, що характерною мовною ознакою цього регіону є функціонування кримінального жаргону, наприклад: «Донецьк серйозно (або, як тут кажуть, *конкретно*) готується до чемпіонату з футболу» (Ф. Павленко. — Українська служба Радіо ВВС), «Є постійно недовіра між фракціями [Верховної Ради. — О. Т.], щоб хтось, як кажуть у народі, не *кинув* <...>, кажучи на донецькому жаргоні, не обманув іншого» (О. Баранівський, народний депутат від Соцпартії України. — 5 к., 7.12.2004), «Це, як кажуть в Донецьке, *западло* — вибачитися перед родичами потерпілої» (Г. Москаль, народний депутат України. — ТВі, «Сьогодні», 2.07.2013), «Як кажуть на Донбасі, “*за базар нада отвічать*”» (Г. Москаль, голова Закарпатської ОДА: у телефонній розмові з ним. — NewsOne, 9.03.2017). Це, таким чином, увиразнення на мовному рівні криміногенності нового Донбасу як одна

⁹¹ Залучання до цієї моделі субстантивації прикметників від назв інших регіонів України на позначення представників впливових угруповань за їхнім походженням, перебуванням, формуванням відбувається за зразком уже цього слова. Так, коли після приходу до влади 1994 року Президента України Л. Кучми на владному олімпі в Києві почали з’являтися й інші вихідці з Дніпропетровська і в ужитку стали помітними словосполучення *дніпропетровська еліта*, *дніпропетровський клан* і под. («<...> Л. Кучма <...> здобув перший на посту прем’єра досвід еднання *дніпропетровського* і *донецького кланів*» (про оборудку Кучма — Звягільський з видобуванням з держбюджету мільйонів німецьких марок <...>): В. Біленко. — СВ, 21.03.2002; «Звичайно, деякі народні обранці [депутати ВР. — О. Т.] не могли втриматися від спокуси порозмірковувати на тему “*посилення дніпропетровського угруповання*”». — КВ, 11.04.1997: про призначення вихідця з Дніпропетровська на посаду віцепрем’єр-міністра), з’явився також субстантиват *дніпропетровські*: «— <...> А став він [В. Янукович. — О. Т.] губернатором тоді, коли на “*донецьких*” почали наїжджати “*дніпропетровські*”» (К. Бондаренко, політолог. — Е, 3.08.2006, с. 3), «— <...> Свого часу Кучма багато втратив, коли почалася навала “*дніпропетровських*”, що призвело до невдоволення у президентському оточенні» (ВЗ, 15.07.2010: із інтерв’ю з політологом Т. Березовцем). У 2014–2019 роках — під час перебування при владі вихідців з Вінниччини Президента України П. Порошенка, прем’єр-міністра В. Гройсмана та ін. — стали говорити про «*вінницьких*». Але ці субстантивати не набували такого помітного поширення й не закріплювалися в ужитку.

з маркувальних ознак його конотативного образу, одного з його стереотипів у масовій свідомості.

Якщо «столицю Галичини» Львів нерідко характеризують водночас як «духовну / культурну столицю України» (див. р. V п. 1.1), то «столиця Донбасу» Донецьк стала уявлятися не тільки як «шахтарська столиця», а й нерідко — як «кримінальна столиця України».

Образ Донбасу став досить помітним у мовному номінативно-конотативному плані разом з активізацією діяльності Партії регіонів України, яка спиралася насамперед на цей регіон, особливо починаючи з підготовки до президентських виборів восени 2004 року. Тоді, в період загострення політичного протистояння між прихильниками двох основних претендентів — В. Ющенко і В. Януковича, лідера цієї партії, на плакатах і щитах, на стінах і парканах, на транспарантах під час мітингів у Києві фігурували такі, наприклад, написи, як (в основному російською мовою): а) «Донбасс порожняк не гонит!», «Донбасс не поставить на колени!» (це було намагання апелювати до славного, освітуваного минулого шахтарського краю, а також протести проти нібито вирішального впливу «Галичини» на громадську думку в країні й навіть на державне керівництво, пор., наприклад: «На жаль, доводиться констатувати, що джерелом неприязні [до Донбасу. — О. Т.] є переважно Західна Україна, і вона має навіть певний націоналістичний відтінок»: І. Шкиря, народний депутат України, член Партії регіонів. — Д, 18.04.2006); б) як обіцянка з погрозою — «Все (або з певною «українізацією»: *Усьо*) *будет Донбасс!*»: «Такі написи можна побачити практично по всьому Києву. Масштаби настінної творчості виключають можливість її побутового походження. Але в цьому випадку не важливо, яка саме з політичних сил, напевно, ще перед виборами “замовила” напис. Важливіше — що вона хотіла донести цим месиджем до киян і на яких настроях зіграла» (Д, 18.04.2006), а також як іронізування з цього: «*Усе буде “Донбас”?* [заголовок — з обігриванням назви донецького спортивного клубу «Донбас». — О. Т.] “Сокіл” програв перший матч фіналу чемпіонату України. Ймовірно, “донецькі” випередять Київ не лише у футболі, а й у хокеї» (А. Фоменко. — УМ, 7.04.2011, с. 15); в) «Досить пригадати лише те, як <...> по ліфтах [у Києві наприкінці 2004 — на початку 2005 рр. — О. Т.] писали: “Не мочись, ты не в Донбассе” [були також написи в під’їздах житлових будинків: «Не мочись в подъезде. Ты же не донецкий!»]. — О. Т.], хоча це благополучно робили самі кияни» (Л. Скорик. — Д, 18.04.2006), тобто «донецьким» могло приписуватися й те, чого вони не робили.

Під час і після двох «Майданів» (кінець 2004 року і ще більшою мірою кінця 2013 — початку 2014 рр.) політична сила, що представляла Партію регіонів України, посилювала на публічному рівні протиставлення Західної — Східної України з метою розширити свою електоральну базу, активізувати своїх прихильників на Південному Сході: «Донбас не чують!» (тобто загальнодержавна політика ігнорує інтереси цього регіону), «Донбас годує всю Україну (або: Галичину)».

З кінця 2004 року в регіоні, особливо серед політизованих кіл Донецька, загострилася проблема «правильного» вживання прийменників *в / на* з хоронімом *Донбас* (див. п. 2.1); на початку 2010 року під час чергової президентської кампанії в Донецьку рясніли значки з написом «Я — за *Донбасс!*»; на масових проросійських акціях проти «київської» влади вже під час «Русской весны» навесні 2014 року скандували: «*Дон-басс!*», «*Дон-басс!*». На початку 2011 року, під час президентства В. Януковича, одну з вершин в Антарктиді назвали *пік Донбас* (ГУ, 21.01.2011).

Стали з’являтися «топонімічні» опозиції також для протиставлення самих цих претендентів на посаду Президента України, які, втім, потім не набули поширення: «Між ющенківською *Хоружівкою* і єнакіївською *Нахаловкою*» — назва розділу (Микола Рябчук. *Улюблений пістолет пані Сімпсон : Хроніка помаранчевої поразки*. Київ, 2009). Село Хоружівка — це місце народження В. Ющенко, а місто Єнакієве — В. Януковича; райони з народною назвою *Нахаловка* відомі в різних містах Донбасу, проте поява цієї назви

в такому протиставленні зумовлена, звичайно, тільки її конотативним образом; «<...> чимало нинішніх грошовитих столичних жителів, бізнесменів та чиновників високого рангу, за останнє десятиліття переселилися, умовно кажучи, з “Хоружівки” та “Снаківського” (я вживаю ці географічні назви як зрозумілі всім читачам соціокультурні метафори, що позначають різні типи провінціалізму в бізнесі та політиці)» (С. Грабовський. Київ: провінціалізація триває. — Д, 19.10.2012, с. 6).

Ось характерні оцінки влади в Україні після перемоги В. Януковича на президентських виборах (з боку кіл проукраїнської ліберально-демократичної орієнтації): «Влада в Україні нині “донецька”, а це означає — походження із регіону з найнижчим рівнем демократичної традиції, та й узагалі політичної культури» (Юрій Андрухович. — Дз. т., 22.01.2011, с. 14), «Схоже, правляча політична сила забула, що революції робляться у столиці. Вочевидь, стерлися з її дірв’яної пам’яті і буремні події осені 2004 року, коли майже весь Київ одягнувся на помаранчевий колір. Зухвало ігноруючи вибори мера Києва, влада може нарватися на новий Майдан. Терпець інтелігентних, толерантних киян, які з останніх сил терплять окупацію Києва “донецькими”, ось-ось увірветься» (Н. Балюк. Усі революції починаються зі столиці... — ВЗ, 4.04.2013, с. 2). З’явилося таке поняття, як «донбасизація»: «“Донбасизація” виступає як підготовчий клас до тотальної русифікації. А сьогодні “донбасизацією” України керує ціле міністерство» (І. Лосєв. — Д, 18.03.2011, с. 19).

На карті конотативної топонімії України існує також умовна лінія — *Збруч* (річка, по якій, зокрема, проходив державний кордон між Російською імперією і Австро-Угорщиною, а в 1921–1939 рр. — між СРСР і Польщею і яка поділяла українців на «підросійських» і «підавстрійських», «підрадянських» і «підпольських»⁹²), по якій і пізніше ніби проходив певний поділ між українцями «Заходу» (за досить усталеними в країні уявленнями, з розвиненішим почуттям «українськості» — це насамперед галичани) і «Сходу» (звичайно, не тільки Донбасу з Кримом) й узагалі між «більшими» і «меншими» патріотами (або й зовсім не патріотами) України (бачення цієї лінії *Збруча* йшло насамперед із «Заходу»). Наприклад: «Хто за Союзу називав себе українцем? Основна маса населення сучасної України (зокрема на схід від *Збруча*) вважала себе “радянськими людьми”. На запитання про більш детальну самоідентифікацію можна було чути: “Ми кияни, харків’яни, полтавчани тощо”. Українцями ж себе називали галичани, буковинці та частина закарпатців, а також українське населення Польщі, Словаччини, Румунії й еміграція США та Канади» (В. Павлів. Як ми проміняли Галичину на Україну. — П, 23.08.2001), «Держава ніби вийшла із Союзу, з комуни, але варто тільки переступити *Збруч* — всюди бачиш більшовицькі ідоли, комуністичні символи, назви вулиць, установ, а то й цілих міст» (О. Пушкар, Варшава. — УС, 26.08.1999), «<...> в досадному комплексі “східняки — західняки” відчутно виявляються <...> критерії не генетичного (нація ж одна), але якогось набутого в минулому ментального коду, що становить “психологічний *Збруч*”, керує світосприйманням і (де)формує світогляд людей» (С. Процик, США. — Журнал «Універсум», м. Львів, 1996, № 5–6, с. 33), «— <...> маємо нарешті соборну, незалежну державу, про яку мріяли багато віків. Проте іноді виглядає так, що *Збруч* у психології людей набагато ширший і глибший, ніж реальна річка, яка поділила Україну на Схід і Захід. — Я з вами не погодився б. Українці в усій Україні практично думають однаково. Тут є інша причина — смуга страху: чим далі на схід, то страх чимраз більший...» (Я. Коваль. [Інтерв’ю з істориком Я. Дашкевичем]. — Д, 22.

⁹² Пор., наприклад: «<...> лягав уже міцний міст “аркодужого перевисання”, як казав Павло Тичина, через міцно замкнутий кордон, через жалюгідний струмочок *Збруч*, що криво розтинав тіло України надвое» (Юрій Смолич. Нарис «Галан»); «— <...> Найбільший трагізм проблеми у тому, що Сталін боровся з українськими повстанцями руками українців зі сходу. Це була братовбивча війна. І це поглибило той рівчак, що колись окреслив *Збруч*» ([Із інтерв’ю з істориком Ст. Кульчицьким]. — ВЗ, 25.07.2002).

01.1999), «І по сьогодні серед нас живуть затяті “рускоязычнікі”, які через принцип не хочуть “ломать свой язык”, хоча, як правило, займають досить хлібні посади. Свідомих українців вони мріють викинути за річку *Збруч*, а своїх полигачів-“хахлов” вони не бояться» (А. Бориско. — УС, 10.12.1998), «Невже святці навіки нас роздерли? / Невже ніколи на *Збручі* мости / Ми не збудуємо <...>?» (Дмитро Павличко). «Синдром *Збруча*» — так Президент Л. Кучма висловився про хибність і шкідливість культурно-історичного поділу України з боку деяких політиків («1+1», ТСН, 17.10.2003).

У художній літературі та в публіцистиці став поширюватися прийом протиставлення двох власних назв певних міст на території України — колишньої (російської / радянської) і теперішньої або власне української, коли перед нами не просто різні назви / різні варіанти однієї назви з тим самим референтом, а назви, які співвідносяться вже з різними референтами або є вираженнями різних, принципово відмінних поглядів на той самий референт, різних підходів до його політико-ідеологічного трактування — ніби з позицій протилежних сторін. Наприклад: «Дух *Ворошиловграда* [заголовок]. Про політичне й естетичне обличчя *Луганська*» (Є. Стратієвський. — Д, 19.10.2012, с. 4): про наявність досить стійких прорадянських симпатій у певної частини жителів цього міста. У творах, побудованих у жанрі альтернативної історії, — роман Олександра Ірванця «*Рівне/Ровно* (Стіна)», 2001 рік: про варіант можливого поділу України — на прикладі розділеного стіною, як свого часу Берлін, цього міста (уже під різними назвами) — на Західну і Східну (Соціалістичну Республіку України); роман Максима Січеславця «Східний вал. 1985», 2013/14 рр.: ніби про поділ Дніпропетровська після Другої світової війни по Дніпру після того, як радянські війська восени 1943 року не змогли витіснити німецькі війська з Правобережжя України і воно стало частиною Третього рейху, а після перемоги західних союзників над Німеччиною — незалежною Українською державою, тоді як Лівобережжя лишилося в складі СРСР, на *Січеслав* і *Дніпропетровськ*⁹³.

Співіснування / протиставлення двох різних назв тих самих населених пунктів в Україні з'явилося також після прийняття «законів про декомунізацію» 2015 року, які українська влада поширила, природно, й на регіони, окуповані Росією й на сьогодні не підконтрольні Україні, — Крим і окремі райони Донецької та Луганської областей, тоді як у межах самих цих регіонів зберігаються ще радянські назви, наприклад: *Краснодон* (попередня назва) — *Сорокине* (нова / відновлена назва), *Красногвардійське* (в Криму) — *Курман* та ін. (див. вище п. 3.3). Під час жорстоких затяжних боїв за Донбас у 2022–2023 рр. у повідомленнях від української сторони оперували, наприклад, назвою *Бахмут*, тоді як від російської — *Артёмовск*.

Якщо опоненти єдності України або й самого існування її як держави намагаються всьляко роздувати наявність певного регіонального поділу країни за тими чи іншими соціальними ознаками, то політичні кола, які обстоюють соборність країни, а також ті політичні сили, що приходять у країні до влади після чергових виборів, навпаки, наголошують на фактично цілковитій відсутності таких регіональних відмінностей (це, звичайно, також поки що певною мірою спроба видавати бажане за дійсне): «Колись робили кордон по *Збручу*, тепер будують його по *Дніпру*. Але думка про поділ на *Схід* і *Захід* України не відповідає дійсності» (М. Плав'юк, голова ОУН. — УС, 4.04.2002), «— Пане В'ячеславе, ви поїздили Україною. Чи побачили різницю між *сходом* і *заходом*, яку зараз так пропагують? — Звичайно, ні. *Схід* і *захід* України відрізняються хіба що мовою. Взагалі, мовне питання дуже часто розігрується як політична карта. Особливо лівими. Хоча цим користуються й деякі радикали з національно свідомого табору» ([Із інтерв'ю з В. Брюховецьким]. — ВЗ, 22.04.2004, с. 10), «За словами Олександра

⁹³ Пор. деякі реальні факти такого роду: наприклад, з осені 1939 року по 22 червня 1941 року те саме місто мало назву Пшемисль (на західному березі р. Сан) і Перемишль (його східна частина, що відійшла до СРСР).

Мартиненка [пресекретаря Президента України. — *О. Т.*], вибори віддзеркалюють ситуацію в суспільстві. На відміну від виборів 1994 року, сказав він, тепер можна говорити твердо і впевнено: немає явного поділу України на *Лівобережну* і *Правобережну*, на *Схід* і *Захід*» (УК, 2.11.1999), «"Принципових відмінностей між *Львовом* і *Донецьком* немає". Лідер "Оновлення країни" Валентин Наливайченко розповів про свій рецепт національної ідеї» (УМ, 1.07.2010).

За даними соціологічного опитування Центру Разумкова щодо оцінювання відмінностей соціального характеру між регіонами України, проведеного 2016 року в межах України, за винятком Криму і непідконтрольних територій Донецької і Луганської областей (див.: Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості. — Національна безпека і оборона, 2016, № 3–4, с. 14–15), 52% опитаних (на Заході це 57%, у Центрі — 55%, на Сході — 57%, у підконтрольних районах Донецької і Луганської областей — 45%, на Півдні — 35%) не вбачали таких відмінностей між західними і східними регіонами, що могли б призвести до роз'єднання країни, а 28% — убачали (в аналогічному опитуванні 2007 року 66% не вбачали таких відмінностей, а 19% убачали). Отже, частка тих, хто схильний був допускати таку можливість, відтоді була зросла (на це, безперечно, мали вплив російська пропаганда і відповідна внутрішня політика в країні під час перебування при владі ПРУ, які знаходили найбільш сприятливий ґрунт насамперед на Південному Сході країни, а особливо події в Криму й на Донбасі внаслідок військової РФ з 2014 року). Однак 89% респондентів (від 93% на Заході до 74% на Донбасі) при цьому не хотіли б, щоб їхня область вийшла зі складу України. Ситуація в цьому плані стала досить істотно змінюватися особливо з 2022 року — після розгортання повномасштабної російсько-української війни, коли, з одного боку, внаслідок як самого факту прямого збройного неспровокованого нападу Російської Федерації на Україну, постійних масованих обстрілів її території, цивільного населення, дуже жорстокого поводження російських військ на окупованих землях, так і цілковитого схвалення таких дій Росії щодо України з боку достатньо широких верств російського населення у свідомості відповідної частини населення України, насамперед на Південному Сході, різко впав рівень прихильності до Росії як до досі ніби дуже ментально близької країни (уявлялося також, що теперішня Росія — це щось на кшталт колишнього СРСР останніх двох-трьох десятиліть його існування), її народу, розсіялися ілюзії, впала міра довіри до неї як держави, а з другого, — зросло усвідомлення необхідності ще тіснішого згуртування різних верств населення України навколо ідеї українського патріотизму, усвідомлення себе як частини української як етнічної, так і політичної нації (див. р. І п. 5.3.3).

8.2.2. У співвідношенні між центром і окремими регіонами, а також між Україною і українськими етнічними спільнотами за її межами. Зі здобуттям Україною державної незалежності як наслідок, з одного боку, демократизації суспільного життя, а з другого, — менш чи більш помітних тенденцій до того чи іншого протиставлення окремих регіонів державному центру (аж до повного протиставлення їх «*київській*» / «*українській*» владі) на умовній топонімичній карті країни в окремих випадках стали простежуватися поява нових точок відліку від регіонів до столиці й у цілому до України і формування, таким чином, нових неофіційних номінативно-символічних опозицій (див. матеріал до цього підрозділу також у р. І п. 4.3.7).

Це, по-перше, як наслідок активізації сепаратистських тенденцій (під зовнішніми впливами з боку деяких сусідніх держав) — формування номінативних опозицій не просто до Києва як столиці, а й до України в цілому, як такої з появою (або прагненням до цього) нових

регіональних точок відліку⁹⁴. Так, на Південному Сході України протягом майже всього періоду її державної незалежності в певних регіональних політичних колах за підтримки РФ плекалася ідея створення («відновлення») «Новоросії» як автономного або навіть самостійного державного утворення на півдні України — на початку 90-х років, 2006 року (зусиллями опозиційної на той час Партії регіонів України) зі «столицею» в Одесі, а особливо з 2014 року після збройного втручання РФ — також у формі проголошених, але не визнаних квазідержавних (маріонеткових під крилом РФ) утворень на Сході Донбасу — так званих ДНР і ЛНР (з їхнім протиставлянням себе «киевской власти», «киевському режиму», «киевської хунте»). Щодо Криму, то ще до його окупації Російською Федерацією навесні 2014 року досить частотним було вживання фразеологізму *розігнати кримську карту* (див. про цю фразеологічну модель: р. I п. 9.2.1); протягом певного (короткого) періоду в 90-х роках на території півострова було запроваджено «кримський час», фактично московський (див. вище п. 8.1). Офіційна російська ідеологія з 2014 року публічно стала оперувати твердженнями на зразок «*Народ Крима / народ Донбасса бореться (бється) за сохранение своей идентичности*». З іншого боку, в політичних дискурсах проукраїнського спрямування у відповідь на це досить звичайними стали твердження й заклики «*Крим — це Україна!*», «*Крим — з Україною!*»; «За цей час [від 2014 року. — О. Т.] Україна так і не змогла створити стратегію деокупації Криму. Усі зусилля української влади зводяться до декларування мантри, що складається з трьох слів “*Крим — це Україна*”» (УП, 8.04.2020). На крайньому заході України прагнення до зміни точок координатного відліку в найменуваннях певних регіонів на території України стали виявлятися в закликах з боку прихильників ідеї політичного русинства на Закарпатті (див. р. VII п. 4) до відновлення назв *Підкарпаття* замість *Закарпаття* («Це ви Закарпаття, а ми Підкарпаття»), *Підкарпатська Русь* (під останньою назвою цей регіон, зокрема, перебував у 1919–1939 рр. у складі Чехословаччини). Наприклад, у місцевого поета: «У пралісах спочили душі предков. / Колись и я з их душами золлюсь. / Й ши тонше вчуу, ош яка безсмертна / Утцюзнина [вітчизна. — О. Т.] ми — Подкарпатська Русь!» (Іван Петровіч). Наші и нинаші співанкы (русинська поезія). Ужгород, 1999, с. 9)⁹⁵. Можна вказати також на факт активізації в ужитку в певних політичних колах сусідньої Румунії назви *Трансністрія* — буквально «Задністров’я» на позначення в основному сучасного Придністров’я (в складі Республіки Молдова), значну частину населення якого становлять етнічні українці (цю назву, що її румунські історики вживали від початку ХХ століття, мала під час румунської окупації 1941–1944 рр. адміністративно-територіальна одиниця між Дністром і Південним Бугом).

По-друге, в межах описуваного періоду на позначення України поширилося також кілька нових неофіційних назв, сформованих уже не на основі сепаратистських по-

⁹⁴ Певні уявлення про «свій» регіон по «краях», по периметру України як щось ніби певною мірою відокремлене від неї простежувалися в масовій свідомості й, відповідно, в розмовно-побутовій мові населення того чи іншого з таких регіонів, звичайно, й до цього періоду, пор., наприклад: «— У нас, коли їдуть до Києва, кажуть, що їдуть в *Україну* <...>, — каже про закарпатців NN» (ГПУ, 23.11.2012, с. 33). Найбільшою мірою це можна було простежити щодо Криму — регіону, найпізніше приєднаного до України і єдиного регіону країни, де етнічні росіяни становлять більшість населення. Наприклад, оголошення на автостанції в Армянську: «Автобусы, которые идут с *Украины*, задерживаются из-за снега» (2010 рік). Досить звичайним було вживання хоронімів *Україна* і *Крим* як однорідних членів речення, наприклад: «Для нас, дайверів *України* і *Криму*, <...>»; «Виноградное сырье для нашего шампанского мы закупаем в *Криму*, а также в *Украине*: в Херсонской, Одесской областях» (директор Артемівського заводу шампанських вин, 2011 рік). Але слововживання такого роду були, як правило, не зовсім усвідомлюваними й тим більше не політизованими. Пор. так само, наприклад, у РФ з уживанням назви *Россия*: «В связи с отъездом в *Россию* продаю свою мебель» (такі й подібні оголошення можна побачити й почути в Сибіру, на Далекому Сході, на Північному Кавказі).

⁹⁵ Пор. позицію в цьому питанні з погляду загальноукраїнської «системи координат», наприклад: «<...> русинство не має історичної перспективи. Воно знало головного, найдошкульнішого удару не тепер, а далекого 1939-го року, коли була створена не Підкарпатська Русь, як того хотіли русинські діячі, а Закарпатська Україна» ([Із інтер’ю з Дмитром Павличком]. — ЛУ, 21.08.1997).

зицій, — її найменувань у протиставленні до певних інших територій, земель, у яких також проживають етнічні українці і/або які також належать (мають належати) їй, — це:

— «*Велика Україна*» — а) актуалізація досить традиційної для Західної України назви Наддніпрянської України (див. р. V п. 5.4); б) нове осмислення цієї назви з 2014 року — у розмежуванні «української України» і окупованого Росією Криму та непідконтрольних українській владі окремих районів Донбасу: на «*Великій Україні*» (те саме, що *материкова Україна* у другому значенні і «*Велика земля*»: див. нижче);

— *материкова Україна*, «*м(М)атерик*» (часто в написанні з малої літери, але фактично це вже власна назва): а) на позначення власне України — на відміну від української діаспори й від сусідніх країн на захід від державного кордону України, де також проживають масиви етнічних українців (ці назви були засвоєні в нас з мововжитку саме цих спільнот етнічних українців: див. р. V пп. 4.1, 5.4); б) від 2014 року після окупації Росією Криму та вторгнення її на Донбас — на позначення переважної більшості українських земель, основної частини України, яка перебуває під контролем української влади, у протиставленні до окупованих територій: «2014 року, після окупації Донецька, переселився [письменник NN. — О. Т.] до *материкової України*» (Іван Дзюба. *Донецька рана України*. Київ, 2018, с. 118);

— «*Велика земля*» — у тому ж значенні, що й «*материк*» у другому з поданих вище значень: «Агітаційні рейди безпілотники <...> виконують не перший раз. Переслали таких листівок уже не менш як сто тисяч. Велику радість в українських патріотів на Донбасі і водночас істерію у стані “сепарів” поява “привітів” з “*Великої землі*” викликала 9 травня цього року під час одного з “парадів” окупантів» (ВЗ, 23.08.2016, с. 4).

9. Деякі прикінцеві зауваження.

9.1. Проблема зникнення окремих історичних шарів в ономастиконі України.

У загальному руслі нинішніх досить масових перейменувань об'єктів українського ономастикону, особливо у сферах ойконімії, урбанонімії, ергонімії, — з усуненням, зокрема, цілих серій однотипних політизованих найменувань з першими компонентами *Червоно...* і *Червоний* або частіше *Красно...* і *Красний*, назв вулиць *Леніна*, *Ленінської*, *Ульянова*, *Ілліча*, об'єктів *імені 40-річчя*, *50-річчя*, *60-річчя Жовтня*, назв вулиць на відзначення реалій однієї сусідньої держави на зразок *Белгородська*, *Калузька*, *Амурська*, *Байкальська* і под., варто б усе-таки не допускати того, щоб на зміну попередній хвилі (хвилям) тотального перейменування прийшла така ж всеохопна хвиля, тільки з протилежних ідеологічних позицій, не допустити чергового зникнення з вітчизняної ономастичної карти цілого періоду історії країни [пор. щодо цього також, наприклад: Грабовський 2017] (це, звичайно, не має стосуватися випадків відновлення колишніх історичних назв). До цього питання слід підходити також з позиції не тільки сьогодення, а й майбутнього, коли вже вляжуться й значною мірою забудуться сьгоднішні політичні пристрасті та ідеологічні дискусії (так, наприклад, в урбанонімії сучасної Німеччини лишаються окремі назви на честь діячів німецького комуністичного руху, причому в населених пунктах не тільки колишньої НДР, хоча там загалом відбулася декомунізація ономастикону, а й Західної Німеччини [Білінська 2014]).

9.2. Нові «ономастичні аномалії» (як наслідок посилення впливів на коригування УЛМ політизованих і нормотворчо-пуристичних чинників). Це:

1) перейменування в серпні 1991 року центральної площі Києва на *майдан Незалежності* — при тому, що як до, так і після цього всі інші аналогічні об'єкти міської структури були й лишилися під назвою *площа*. Наслідком цього стало набуття словом *майдан* семантичного відтінку «центральна площа (населеного пункту)»;

2) офіційне затвердження на основі структурно модифікованої назви міста *Рівне* (замість зрусифікованої форми *Ровно*: див. п. 3.1) прикметника *рівненський*: *Рівненська область* і т. ін. (замість попередньої форми *ровенський*), хоча закономірними з погляду словотворення тут мали б бути форми саме *ровенський* або, меншою мірою, *рівенський*, пор. *Дубно* — *дубенський*, *Лубни* — *лубенський*, стара форма *Ковно* — *ковенський* і под. [див.: Горпинич 1993; Горпинич 2001 (форму *сарненський* — від *Сарни* — укладач словника розцінює як росізм і пропонує замість неї *сарнівський*: с. 15–16, 371; Шульгач 2001, с. 172–173]. Форма *ровенський* є закономірною не тільки зі словотвірного, а й з фонетичного погляду (це історично первинна форма цього прикметника, проте тепер вона була відкинута — за рекомендаціями, безперечно, й окремих мовознавців [див., зокрема: Пономарів 1999: 119]⁹⁶ — як співвідносна з *Ровно* і тому ніби зрусифікована). Форма *рівенський* має аналогічне вирівнювання [о] у відкритому складі за зразком [і] у закритому складі (див., наприклад: *Рівне* — *ровенський* / *рівенський*: *Голоск.*, с. 340; *рівенський*: *Ог.* 1924, с. 338; *ЕУ*: *Словникова частина*, т. 7, с. 2514; у деяких сучасних словниках: Горпинич 2001, с. 352; у практиці деяких сучасних ЗМІ: *Рівненська область*, *Рівненський район*: *ВЗ*, 13.02.2014, с. 22);

3) *Український народ* — у написанні прикметника тут з великої букви (див. р. I п. 5.3.4).

9.3. Українські оніми новітньої доби в мовах світу (з латинським алфавітом). «Візитними картками» України в світі стали в цей час (крім імен братів Кличків, футболіста Андрія Шевченка — спортсменів, журналіста Георгія Гонгадзе) насамперед два топоніми — *Chernobyl* / *Tchernobyl* (це транслітерації ще з російської назви; пізніше став поширюватися також варіант з української назви: *Chornobyl*) — у значенні, звичайно, не так самого міста, як аварії на Чорнобильській АЕС 1986 року, *Maidan* і *Euromaidan* — у значенні не тільки центральної площі Києва, а насамперед «Революції гідності» (кінець 2013 — початок 2014 рр.). Набуло поширення також *Holodomor* — у значенні масового голоду на Україні в 1932–1933 рр. (див. п. 6.3), наприклад: *The Memorial to Victims of Holodomor* (м. Вашингтон, США). Під час «Революції гідності» поширився також відомий дериват «*titushki*» (див. про це слово: п. 7.2) — наприклад, у заяві Державного департаменту США про події в Україні від 22 січня 2014 року.

Після початку повномасштабної російсько-української війни з 2022 року на знак солідарності з народом України в урбанонімії різних країн світу стали з'являтися назви вулиць, площ та ін. (нерідко — поблизу дипломатичних установ РФ⁹⁷) на зразок (даємо їхні українські відповідники) «*Вільної України*», «*Українських героїв*», «*Захисників України*», а також «*Українська*», «*Київська*» і под. (на заміну попередніх назв на зразок «*Російська*», «*Московська*», «*Сталінградська*») [див, наприклад, огляд: Dvořáková 2023]. У різних містах світу з'явилися вулиці імені Президента України Володимира Зеленського — наприклад, у м. Харлоу (Великобританія): *Fifth Avenue* — *Zelenskyy Avenue*.

У США 2022 року випустили пам'ятну монету, присвячену Україні, із зображеннями президентів США та України Джозефа Байдена і Володимира Зеленського й відповідними написами — зокрема: «*President Volodymyr Zelenskyy*».

⁹⁶ Пор., наприклад, з різкою критикою цієї позиції: «Нормотворці стали міркувати теоретично: від міста *Рівне* з урахуванням правила чергування звуків маємо творити прикметник *ровенський*; а що ця “теоретична” форма відгонить русизмом, то запровадьмо форму *рівненський*» (Св. Караванський. *Жива вода*: Відкритий лист до голови Кабінету Міністрів України. — *УС*, 17.02.2000, с. 14).

⁹⁷ Пор. «симетричну» відповідь з боку Російської Федерації — відкриття в Москві влітку 2022 року *площади Донецької Народної Республіки* (коло посольства США) і *площади Луганської Народної Республіки* (коло посольства Великобританії).

ЛІТЕРАТУРА

- Ажнюк Б. М. Мовна єдність нації: діаспора й Україна. Київ: Рідна мова, 1999.
- Ажнюк Б. М. Переклад і міжмовна ідентифікація власних імен. *Академік Олександр Савич Мельничук і сучасне мовознавство* / Ред. кол. О. Б. Ткаченко (голова) та ін. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. С. 228–236.
- Бадзьо Ю. Конституція мови нашої. *Рідна мова*. Валч (Польща), 2011. № 5. С. 122–127.
- Белей Л. Українські імена колись і тепер. Київ: Темпора, 2010.
- Белей О. Трансформація українського ономастикону посттоталітарного періоду на загальнослов'янському тлі. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2007.
- Білінська Л. Зміна політичного устрою та перейменування вулиць: досвід Німеччини. *Мова і культура* / Гол. ред. Д. С. Бураго, 2014. Вип. 17. Т. 1. С. 127–133.
- Забуранна О. Простір топонімії як простір мови. *Українська мова: з минулого в майбутнє*. Київ, 1998. С. 133–134.
- Васильєва Н. Русская формула имени: традиционное и новое. *Baltų onomastikos tyrimai: Aleksandriui Vanagai atminti* / Ats. red. L. Bilkis. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2006. С. 268–277.
- Вовк А. Чому «Т. Г. Шевченко»? Мовні правила і мовна практика в Україні. *Слово* (газета), 1991, ч. 17, с. 8.
- Вовк А. Творення безлищої людини в УРСР. *Культура слова*. 1994. Вип. 45. С. 95–99.
- Гарбарчук В. Одеса декомунізується. *Слово «Просвіти»* (газета). 1996. Ч. 4.
- Гирич І. Б. Сучасна київська топоніміка як вияв історичної свідомості. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 8. С. 133–141.
- Гнатюк О., Мельничук А. Просторово-часові аспекти декомунізації топоніміки міста Києва. *Ідеологія і політика*. 2020. № 1. С. 84–114;
- Гожий А. Про необхідність ліквідації свавілля в правописанні власних імен і прізвищ українською і російською мовами. *Вісник державного університету «Львівська політехніка»*. 2000. № 402: *Проблеми української термінології*. С. 124–127.
- Горпинич В. О. Історія ад'єктоніма *ровенський* (рівенський, рівненський) в українській мові. *Мовознавство*. 1993. № 1. С. 47–52.
- Гоцинець І. І. Образні конкретизатори концепту *Чорнобиль* в українській мовній практиці кінця ХХ ст. *Вісник Луганського національного педагогічного університету*. 2004. № 5. С. 49–53.
- Грабовський С. Декомунізація у Києві. Чи варто повністю стирати «російський слід»? *Главком* (інтернет-видання), 4.03.2017.
- Граудина Л. К., Козловская Т. Л. [Рец. на:] Костомаров В. Г. Языковой вкус эпохи: Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа. Москва, 1994. *Русская речь*. 1995. № 3. С. 112–115.
- Дзензелівський Й. О. Конспект лекцій з курсу української діалектології. Ч. 1. Фонетика. Ужгород, 1965.
- Димитрова-Тодорова Л. Влиянието на глобализацията върху българските фирменими в съпоставка с полските фирменими. *Славянска филология: Доклади и статии за XIV Международен конгрес на славистите*. София: Академично издателство «Проф. Марин Дринов», 2008. С. 309–320.
- Єфименко І. В. Про традиції називання по батькові в східних слов'ян. *Linguistica slavica: Ювілейний збірник на пошану Ірини Михайлівни Желєзняк* / Відп. ред. В. П. Шульгач. К.: Київ, 2002. С. 33–48.
- Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. Київ: Радянська школа, 1955.
- Задорожний Б. Україна з присмаком болю. *Українська мова і література в школі*. 1993. № 5–6. С. 52–55.
- Зарецький О. Російські неологізми початку 1990-х років у сучасній українській політичній публіцистиці. *Українсько-російська двомовність: Лінгвосоціокультурні аспекти* / За ред. Л. О. Ставицької. Київ: Пульсари, 2007. С. 159–187.
- Зубов М. І. В *Україне* та на *Україне*: зауваги до новітнього граматичного філіокуе. *Мовознавство*. 2009. № 3–4. С. 30–39.
- Калканова Т. Динамика на българските лични имена след 1990 г. *Социолінгвистика*. 1 / Ред. Т. Шамрай. София: Буллекс, 1994. С. 152–162.
- Карпенко О. Ю. Проблематика когнітивної ономастики. Одеса: Астропринт, 2006.
- Карпенко Ю. О. Традиції та новаторство в розвитку українського іменника. *Мовознавство*. 2009. № 3–4. С. 5–11.
- Касяненко Ю. Я. Найменування та перейменування адміністративно-територіальних одиниць і населених пунктів. *Юридична енциклопедія* : В 6 т. / Ред. кол. Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1998–2004. Т. 4, 2002. С. 31–32.
- Костомаров В. Г. Языковой вкус эпохи: Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа. Москва: Педагогика-Пресс, 1994.

- Кравчук А. Комунікативні невдачі в польськокомовному дискурсі українців з поляками. *Мастер гри слова: Філологічні дослідження, присвячені 60-річчю професора Флорія Сергійовича Бацевича*. Луцьк: Твердиня, 2009. С. 209–217.
- Крымский А. Е. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья : В 2 т. Москва: Тип. В. А. Гатцук, 1907–1908.
- Кузьменко Ю. Історія української мови в конспектах Юрія Кузьменка. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 1997.
- Кучма Л. Україна — не Росія / Пер. с рус.: И. Пашенко, А. Руденко-Десняк. Москва: Время, 2004.
- Лукаш Г. П. Словник конотативних власних назв. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015.
- Луцько Л. Є. Найновіші тенденції формування іменника Львова. *Українська мова у XXI столітті: традиції і новаторство* : Тези доп. Київ, 2010. С. 28–30.
- Лущенко Н. А. Заметки о современной украинской философии языка. *Вісник Харківського національного університету*. 2000. Вип. 471: *Іноземна філологія на межі тисячоліть*. С. 144–152.
- Майоров М., Короленко Б., Каретніков І. Декомунізація назв населених пунктів та районів України: підстави, процес, підсумки. *Місто: історія, культура, суспільство* (Е-журнал). 2017. Вип. 1. С. 134–141.
- Малес Л., Дейнека А. Дискурс декомунізації Києва в опыте переименований. *Ідеологія і політика*. 2020. № 1. С. 115–145.
- Масенко Л. Т. Українські імена і прізвища. Київ: Знання, 1990.
- Медвідь-Пахомова С. М. Опозиція «своє / чуже» в дзеркалі антропосистеми. *Linguistica slavica: Ювілейний збірник на пошану Ірини Михайлівни Железняк* / Відп. ред. В. П. Шульгач. Київ: Кий, 2002. С. 96–103.
- Миронюк О. Історія українського мовного етикету: Звертання. Київ: Логос, 2006.
- Митрополит Іларіон [І. Огієнко]. Наша літературна мова. Як писати й говорити по-літературному. Вінніпег: Наша культура, 1958 [1959].
- Мячкоўская Н. Мовы і культура Беларусі: Нарысы. Мінск: Права і эканоміка, 2008.
- Наконечний Є. Украдене ім'я : Чому русини стали українцями. Львів: Піраміда, 2004.
- Непокупний А. П. Сучасний ономастикон України у внутрішньому і зовнішньому вимірах. *Відтворення українських власних назв (антропонімів і топонімів) іноземними мовами*. Київ, 1995. С. 8–13.
- Нерознак В. П. Названия древнерусских городов. Москва: Наука, 1983.
- Николаева Т. М. Две заметки о «новом» в русской речевой коммуникации. *Русский язык в его функционировании: Третьи Шмелевские чтения* : Тез. докл. Москва, 1998. С. 80–83.
- Николаева Т. М. Новое употребление «отчества» в русской речевой традиции. *Kofrontační stadium inovačních procesů ve slovanských jazycích* / Red. E. Šlauffová. Praha: Slovanský ústav AV ČR, 1999. С. 61–68.
- Никонов В. А. Системы личных имен : Вместо введения. *Системы личных имен у народов мира* / Отв. ред. М. В. Крюков. Москва: Наука, 1986. С. 5–10.
- Огієнко І. «В Україні», а не «на Україні». *Рідна мова*. 1935. Ч. 2. С. 67–72.
- Одарченко П. Словосполучення на Україні. П. Одарченко. *Про культуру української мови*. Київ: Смоло-скип, 1997. С. 239–259.
- Окара А. Полтавський суржик і духовне плебейство. *Урок української*. 2001. № 5. С. 59–61.
- Отин Е. С. Словарь коннотативных собственных имен. Донецк: Юго-Восток, 2004.
- Пахомова С. М. Ім'я по батькові в історичному аспекті. *Студії з ономастики та етимології 2009* / Відп. ред. В. П. Шульгач. Київ: Довіра, 2009. С. 139–145.
- Пахомова С. М. Еволюція антропонімних формул у слов'янських мовах. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2012.
- Пономарів О. Культура слова: Мовностилістичні поради. Київ: Либідь, 1999.
- Пура Я. О. Походження назв населених пунктів Ровенщини. Львів: Світ, 1990.
- Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування. Київ: Знання, 2006.
- Рибалко К., Рибалко О. Коло має бути розірвано... (закінчення). *Дивослово*. 2001. № 4. С. 27–33.
- Романюк М. Вестернізуємося? (Про ономастичну моду). *Урок української*. 2003. № 11–12. С. 15–16.
- Романюк М. І. Соціально зумовлені інновації в ономастиконі Закарпаття кінця ХХ — початку ХХІ ст. Ужгород: Гражда, 2007.
- Русанівський В. М. Відповіді на запитання. *Питання мовної культури*. Київ, 1970. Вип. 4. С. 96–97.
- Русанівський В. М. Як по-російському: *Андрей Бульба чи Андрій Бульба, Ефрем Гуска чи Охрим Гуска? Український правопис: так і ні (Обговорення нової редакції «Українського правопису»)* / Ред.-упоряд. О. О. Тараненко. Київ: Рідна мова; Довіра, 1997. С. 99–103.

- Сербенська О. До проблеми формування мовної особистості і національно-мовної свідомості. *Другий Міжнародний конгрес українців (доповіді і повідомлення): Мовознавство*. Львів, 1993. С. 198–201.
- Сербенська О., Волощак М. Про можливості мови і культуру слова. *Урок української*. 2002. № 3. С. 13–16.
- Сидяченко Н. *На Україні — в Україні. Літературна Україна* (газета), 16.01. 1992.
- Системи личних імен у народів мира / Отв. ред. М. В. Крюков. Москва: Наука, 1989.
- Ситник А. Сліди кирзаків і лаптів на мапі України. *Урок української*. 2002. № 4. С. 5–8.
- Сімович В. Наша товариська мова. В. Сімович. *Праці в двох томах* / Упоряд. Л. Ткач. Т. 1: *Мовознавство*. Чернівці: Книга XXI, 2005. С. 283–289.
- Скаб М. Загальнонаціональне і регіональне в українській системі номінацій адресата мовлення. *Шостий Міжнародний конгрес українців* (Донецьк, 2005). Кн. 5: *Мовознавство* / Відп. ред. Г. А. Скрипник. Донецьк; Київ: Видавництво Асоціації етнологів, 2007. С. 621–630.
- Скалкин В. Л. «Перевести жителей города, региона, а тем более страны в целом на иной язык путем применения административных мер невозможно...». *Відродження*. 1994. № 1. С. 8–10.
- Скрипник Л. Г. Власні назви в українській народній фразеології. *Мовознавство*. 1970. № 2. С. 54–66.
- Слупський Є. Г. Зміни в українському ономастиконі Канади, зумовлені англомовним оточенням. *Мовознавство*. 1988. № 5. С. 58–61.
- Смолицька Г. П. Про так звані перенесені топоніми з Південної Русі у Північно-Східну Русь. *Мовознавство*. 1993. № 4. С. 12–20.
- Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг: Соціальна диференціація української мови. Київ: Критика, 2005.
- Степанов Е. Н. Факторы формирования одесской урбанотопонимии. *Записки з ономастики*. Одеса, 2000. Вип. 4. С. 19–21.
- Штишов О. Семантична модифікація власних назв. *Українська мова*. 2005. № 2. С. 88–97.
- Стоянова Е. П. Деякі аспекти мовної ситуації в Болгарії у зв'язку з її вступом до Європейського Союзу. *Мовознавство*. 2010. № 6. С. 11–22.
- Стрижак О. С. Українсько-надокські взаємозв'язки і паралелі. *Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках* / Відп. ред. О. С. Стрижак. Київ: Наукова думка, 1981. С. 134–151.
- Суперанская А. В. Товарные знаки и знаки обслуживания. В *пространстве филологии: К 70-летию Е. С. Отина* / Ред. В. М. Калинин. Донецьк: Юго-Восток, 2002. С. 55–71.
- Суперанская А. В. Искусственность русских фамилий. *Дослідження з ономастики* / Відп. ред. І. М. Железняк. Київ: Пульсари, 2008. С. 100–109.
- Сюта Г. М. *Чорнобиль* — константа української мовно-поетичної свідомості. *Мовознавство*. 2007. № 4–5. С. 44–49.
- Тараненко О. О. На теми сучасної української ономастики. *Мовознавство*. 2007. № 1. С. 6–14.
- Тараненко О. О. Український і російський мовно-культурні вектори в сучасній Україні: реальність, політизація, міфи. II. *Мовознавство*. 2009. № 3–4. С. 54–81.
- Тараненко О. О. На теми сучасного українського ономастикону: тенденції конотативних нашарувань. *Мовознавство*. 2010а. № 1. С. 14–36.
- Тараненко О. О. Українсько-російські мовні контакти на сучасному етапі: притягування і відштовхування. I. Впливи, інтерференція, запозичення. *Мовознавство*. 2010б. № 2–3. С. 55–82.
- Тараненко О. О. Явище історико-мовної міфотворчості в сучасному українському суспільстві. *Мовознавство*. 2011. № 6. С. 14–33.
- Товт М. Захист прав національних меншин у законодавстві України (практика застосування та питання розвитку). *Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві* / Відп. ред. Ю. Тищенко. Київ: Фонд «Європа XXI», 2002. С. 94–150.
- Торчинський М. М. Структура онімного простору української мови. Хмельницький: ХНУ, 2009. Ч. 2: Функціонування власних назв.
- Цонева Л. Имена и люди. Ключевые слова в медиадискурсе. Велико Търново: ИБИС, 2017.
- Чорнопиский М. Вірус зросійщення. *Мова державна — мова офіційна* / Ред.-упоряд. В. Сидоренко. Київ: Просвіта, 1995. С. 50–52.
- Чучка П. П. З приводу підготовки нової редакції «Українського правопису». *Український правопис: так і ні (Обговорення нової редакції «Українського правопису»)* / Ред.-упоряд. О. О. Тараненко. Київ: Рідна мова; Довіра, 1997. С. 34–38.
- Чучка П. Антропонімія. *Słowiańska onomastyka: Encyklopedia* : W 2 t. / Red. E. Rzetelska-Feleszko, A. Cieślíkowa, J. Duma. Warszawa; Kraków: Towarzystwo Naukowe Warszawskie, 2002–2003. Т. 1, 2002. С. 429–435, 502–509.

- Чучка П. П. Власне українські особові імена. *Дивослово*. 2004. № 4. С. 19–22.
- Чучка П. П. Слов'янські особові імена українців: Історико-етимологічний словник. Ужгород: Ліра, 2011. 432 с.
- Шапошников В. Н. Русская речь 1990-х: Современная Россия в языковом отображении Изд. 2-е, испр. и доп. Москва: КомКнига, 2006.
- Шевельов Ю. Назва «Україна». *Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія*. 1995. Т. 5. С. 127–134.
- Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Пер. з англ. С. Вакуленка, А. Даниленка. Харків: Акта, 2002.
- Шерех (Шевельов) Ю. Пороги і Запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології : В 3 т. Харків: Фоліо, 1998.
- Яр Славутич. Запропоновані зміни у «Правописному словнику» Г. Голооскевича. *Мовознавство*. 1994. № 1. С. 72–77.
- Bilaniuk L. Contested Tongues: Language Politics and Cultural Correction in Ukraine. Ithaca and London: Cornell University Press, 2005.
- David J. Politická onomastika. *Nový encyklopedický slovník češtiny* (online) / P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová (eds.). 2017. <https://www.czech-ency.org/slovník> (дата звернення: 6.11.2023).
- Dvořáková Ž. Obraz rusko-ukrajinské války v urbanonymii a v jazykové krajině ostatních zemí. *Acta onomastica*. Praha, 2023. Ročn. 64. Č. 1. S. 22–44.
- Fouse, Gary C. The Languages of the Former Soviet Republics: Their History and Development. New York; Oxford: University Press of America, 2000.
- Hoffmann E. Onymischer Wandel. *Sprachwandel in der Slavia: Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert* : In 2 Tl. / Hrsg. L. N. Zybatow. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 2000. Tl. 2. S. 369–385.
- Kitajgorodskaja M., Rožanova N. Современное городское общение: типы коммуникативных ситуаций и их жанровая реализация (на примере Москвы). *Sprachwandel in der Slavia: Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert* : In 2 Tl. / Hrsg. L. N. Zybatow. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 2000. Tl. 1. С. 313–337.
- Ostasz L. Nové reálie v urbanonymii Ukrajiny. *Acta onomastica*. Praha, 2023. Ročn. 64. Č. 1. S. 112–130.
- Pisarkowa K. Jak się tytułujemy i zwracamy do drugih. *Język polski*. 1979. T. 59. S. 5–17.
- Rzetelska-Feleszko E. Najnowsze nazwy sklepów. *Uwarunkowania i przyczyny zmian językowych* / Red. E. Wrocławska. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 1994. S. 133–142.
- Rzetelska-Feleszko E. Ewolucja polskich nazw własnych w XX wieku. *Polszczyzna XX wieku: Ewolucja i perspektywy rozwoju* / Pod red. St. Dubisza i St. Gajdy. Warszawa: Elipsa, 2001. S. 167–172.
- Superanskaya A. Имена собственные и социальная проблематика. *Słowiańska onomastyka: Encyklopedia* : W 2 t. / Red. E. Rzetelska-Feleszko, A. Cieślíkowa, J. Duma. Warszawa; Kraków: Towarzystwo Naukowe Warszawskie, 2003. T. 2. С. 418–421.

РОЗДІЛ XI

ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ

Говорячи про місце і значення правопису в загальному комплексі питань УЛМ і взагалі в українському суспільстві, слід мати на увазі, що під поняттям правописних норм в Україні традиційно розуміють не тільки і, власне, не стільки положення орфографічного та пунктуаційного кодексів, покликані виробити й санкціонувати відповідні нормативи відтворення особливостей живої мови на письмі, а значно ширше — фонетичні, граматичні, словотвірні, а нерідко й багато які окремі лексико-стилістичні норми літературної мови як такої — усної й писемної (таке розуміння українського правопису є звичайним не лише для широких кіл громадськості, а й навіть для мовознавців)¹. Інакше кажучи, згідно з таким розумінням не правопис має орієнтуватися на живу мову, а, навпаки, ніби сама мова як така — на «свій» правопис. Це пояснюється тим, що УЛМ (як і, наприклад, ще більшою мірою сусідня білоруська літературна мова) значно повніше представлена, значно ширше функціонує в її писемній формі реалізації, а норми писемного мовлення набагато успішніше порівняно з живим усним мовленням піддаються свідомому регулюванню, коригуванню. У цьому світлі стає зрозуміло, чому не тільки найефективнішим, зокрема найшвидшим, а й ніби цілком природним шляхом запровадження тих чи інших нормативних інновацій в УЛМ для певних активних кіл мовного соціуму звичайно видається реформування відповідних положень саме правопису (не обов'язково залежно від того, як це співвідноситься з особливостями самої живої мови).

Правопис УЛМ, таким чином, звичайно розуміють досить або й дуже широко — не просто як сукупність принципів і комплекс правил якомога адекватнішого та уніфікованішого відтворення на письмі особливостей літературної мови і передавання змістово-інтонаційних особливостей живого (усного) мовлення її носіїв (тобто співвідношення звуків і букв на їх позначення, правил написання слів окремо, разом і з дефісом, написання певних структурних розрядів абревіатур і графічних скорочень, уживання великої букви, правил переносу частин слова, розставлення розділових знаків і т. ін.), а також правил відтворення (транслітерації / транскрипції) літер (фонем) інших мов засобами української графіки. В Україні — як наслідок повільної кодифікації її літературної мови з огляду на бездержавний протягом тривалого історичного періоду статус країни та наявність у різних її регіонах неоднакових літературно-мовних традицій у зв'язку із входженням цих регіонів до складу кількох держав — крім цих власне правописних моментів, до завдань правопису відносять також унормування певних фонетичних (на-

¹ Пор., наприклад: «Сідалковський підкреслено розмовляв чистою літературною мовою за випуском останнього доповненого і переробленого групою мовознавців правопису» (Олег Черногуз. «Аристократ» із Вапнярки, сатиричний роман); «<...> означення часу — одна з тих показових проблем українського правопису, яку <...>» [Вакуленко 2015: 210 (про дискусії щодо конструкцій на зразок *о другій годині / у дві години*. — О. Т.: див. про це р. VIII п. 3.1.1.1)]. Пор. так само в мовознавчих джерелах, наприклад: «<...> білоруська лексикографія ще й досі не випустила у світ академічного орфоепічного словника, в основі якого був би чинний правопис» (М-во, 2016, № 5, с. 29). З-поміж мовних «міфів» щодо білоруської мови, поширених у середовищі нефахівців у межах парадигми так званої «народної лінгвістики», дослідники також відзначають «ототожнення мови з системою правопису» [Лянкевіч 2014: 15].

приклад, *діаспора* чи *діяспора*), морфонологічних (наприклад, *казахський* чи *казаський*), морфологічних (наприклад, у формах род. в. іменників жін. р. на приголосний: *солі*, *радісті*, *Русі* і т. ін. чи *соли* і т. ін.), словотвірних (*двоярусний* чи *двох'ярусний*) і навіть деяких синтаксичних (*дві третіх* чи *дві треті* — форми дробових числівників) та лексичних (наприклад, кодифікування числівника *дев'ятдесят* в УП 1999 — поряд з *дев'яносто*) явищ, тобто тих мовних особливостей, які в принципі мають визначатися самою мовною практикою народу й лише коригуватися словниками та іншими нормативними довідниками, граматиками. Таке широке розуміння правопису охоплює, отже, й кодифікацію звукового образу, морфемного складу та граматичних форм слів, правил словотворення, причому це стосується, зрозуміло, не тільки письма, а насамперед самої живої мови народу (тому правописні кодекси української мови мають складнішу структуру й, відповідно, більший обсяг порівняно з правописами інших слов'янських мов; у новій редакції правопису білоруської мови — 2008 року: див. р. VI п. 7 — також знято, порівняно з попередньою редакцією 1959 року, ті розділи та окремі положення, що виходять за межі суто орфографії та пунктуації). Саме, наприклад, на настанови правопису — на нову редакцію УП 2019 — визнано за доцільне послатися одне з міністерств українського уряду, яке займається, зокрема, проблематикою офіційного унормування назв професій, даючи дозвіл на запровадження в цій сфері поряд з традиційними «чоловічими» тепер уже й «жіночі» варіанти таких назв («відповідно до пункту 4 параграфа 32 Українського правопису <...> 2019»): *інженер* — *інженерка* та ін.² (див. р. VIII п. 4.3.2.1.1), а Кабінет Міністрів на своїй офіційній сторінці в інтернеті в День української писемності та мови 9 листопада 2020 року відзначив з-поміж «цікавих» фактів, що стосуються української мови, і такий: «Одне з головних нововведень в українському правописі — офіційне закріплення фемінітивів».

Щодо розуміння навіть тих чи інших лексико-стилістичних особливостей мововжитку саме як «правописних» ось, наприклад, враження медиків про один з нових словників медичної термінології — РУМС 1991 (з кількома перевиданнями), який, природно, не міг не вразити їх не тільки суто з фахового, а й із власне мовного погляду (див. про цей словник: р. VI пп. 3.4, 6.2.2.5): «Дуже часто лікарі повідомляють: “Ми маємо на кафедрі новий правопис” (при дальшому розпитуванні виявляється, що це словник С. Нечая 2000 р.) — або: “Ми маємо словник за новим правописом” (це про той самий словник С. Нечая)» [Юкало 2004: 38]. Ось ще один характерний зразок розуміння українського правопису — у письменицькому середовищі (ідеться про УП 1999, ініціатори якого для зміцнення своїх позицій прагнули заручитися також підтримкою керівництва СПУ): «Взяти хоча б той злочасний правопис. Жодного письменника <...> не покликали до роботи над проектом; натомість повигадували якісь бузувірські слова (*дрототяг*, скажімо, замість *ліфт*) і припхалися на президію [на засідання президії СПУ, де мало обговорюватися це питання. — О. Т.] <...> І письменники, які все життя працювали в одному правописному річищі, купились на цю провокацію. Отак, знагла чи здуру, поміняти один вивірений правопис на інший, великою мірою штучний, — це те ж саме,

² У цьому підрозділі нового УП 2019 ідеться просто про правопис суфіксів різних тематичних розрядів (не тільки на позначення осіб жіночої статі), але, коли зіставити його з попередніми редакціями українського правопису, справді можна побачити, що в них не було саме цього розряду суфіксів (що, зрештою, й не дивно, оскільки «фемінативи до орфографії не мають жодного стосунку через відсутність у них *орфограм*») [Архангельська 2019: 330; тут же див. докладний огляд громадського обговорення цього питання в 2018–2019 рр.: с. 320–336]. А демонстрування українських фемінативів такими, зокрема, «свіжими» зразками, як *філологиня* (цей приклад фігурував у тому тексті нової редакції правопису, який було виставлено в серпні 2018 року в інтернеті для громадського обговорення; в остаточному ж варіанті 2019 року його знято), *дияконеса*, очевидно, остаточно переконало укладачів класифікатора професій у нагальній потребі вже «перебудовуватися» в напрямі нових віянь гендерної політики в країні.

що зректись своїх книг, написаних по-старому, і спалити їх, цілими бібліотеками, на втіху кастратам-мовознавцям, що жодного слова не народили, не відчують мови і хочуть витягти, “здрототяжити” з письменників останні жили» (Євген Пашковський. — ЛУ, 4.10.2001) (звичайно, таких слів, як *дрототяг* і *дрототяжити*, в УП 1999, як кажуть, і близько не було).

Українські мовознавці для розширення нормотворчого впливу на літературну мову, з одного боку, також, як уже сказано вище, прагнуть подавати в межах правопису, крім власне правил орфографії та пунктуації, і норми її словозміни та словотворення, а з другого, — нерідко орієнтуються у формулюванні тих чи інших правил значною мірою не тільки й часто не стільки на те, якими є відповідні особливості живого мовлення носіїв УЛМ, скільки на те, якими вони мали б бути в їхньому баченні. Тому й зміни в правописі УЛМ щоразу викликають у суспільстві не просто цілком зрозумілий інтерес, а й певне напруження.

1. Нові редакції українського правопису і спалахи нових «правописних війн».

В Україні з кінця 80-х років не стихали «правописні (азбучні) війни» — практично перманентна полеміка між більш або менш рішуче настроєними критиками певних нормативних засад чинного на той чи інший час «офіційного» правопису (загалом досить значного їх спектра, але з відмінностями щодо тих чи інших норм у баченні різних критиків) — як таких, що не [повністю] відбивають структуру і взагалі «дух» української мови (насамперед через їхню зросійщеність протягом періоду радянської історії 30–80-х років)³, — і противниками його радикального реформування («консерваторами»). Під «офіційним» правописом, проти якого спрямовується така критика, при цьому розуміли / розуміють у межах описуваного періоду різні оновлені й затверджені на урядовому рівні редакції українського правопису — УП 1990, УП 1993, а тепер уже й УП 2019.

³ Ця критика супроводжується такими гостро дошкульними та ідеологізованими оцінками, як «зрусифікований» («зросійщений»), «радянський», «російсько-радянський», ще зневажливіше — «совковий» правопис. Так характеризували спочатку УП 1960, а потім уже й УП 1990 і УП 1993: правопис, «який на 90 відсотків зберіг асиміляційні русифікаторські риси правопису Кагановича — Постишева», тобто УП 1933 (С. Караванський. — Сл., 1993, ч. 4, с. 4); «<...> А цей правопис — весь у родимках зросійщення, які державна правописна комісія ніяк не наважиться видалити хірургічним шляхом» (КВ, 11.04.1997: в огляді книжкових новинок); «московський сарафан на українському тілі» (Ірина Фаріон. — Сл. Пр., 9.06.2017); «Ми й досі послуговуємося правописом Сталіна» (Ірина Фаріон. — ГПУ, 12.04.2013, с. 12); «чужинецький» правопис, пор. назву збірника статей на підтримку УП 1999: «Скільки чужі правописні кайдани» (Львів, 2001); «колоніальний» правопис (С. Караванський); нарешті, «жовтий правопис» (див. р. VI п. 1.2). На зміну УП 1990/1993, на переконання критиків, мав нарешті прийти оновлений «справді український», «незалежний» правопис: «Незалежній Україні — Незалежний правопис!» (сама така назва мав, наприклад, «відкритий лист до інтелігенції України» С. Караванського. — Сл., 1993, ч. 4, с. 4). Ось, з іншого боку, заперечення характеристик такого роду з боку «консерваторів»: «Дехто вважає, що є правопис український, патріотичний — 1928 року, і такий собі зросійщений, страшний, радянський — 1960 року. На мою думку, це політиканство» ([Із інтерв'ю з С. Я. Ермоленко]. — УС, 26.03.1998).

Щодо пов'язування УП 1933, а за ним і наступних правописів радянського часу, а також уже й УП 1990/1993 з прізвиськом Кагановича, слід мати на увазі, що до створення правопису 1933 року мав причетність, звичайно, не Лазар Каганович, який у середині 20-х був одним з керівників Компартії України, а мовознавець Наум Каганович (як зауважує Ю. Шевельов [Шевельов 1997: 69], навіть не родич Л. Кагановичу), тому не можна сприймати цілком серйозно твердження на зразок: «В нашому правописі, який “шліфували” такі корифеї мовознавства, як Лазар Каганович, багато чужинського непотребу, що слід виправити, вичистити» (Л. Іваненко. — УС, 8.01.1998); «У 1933 році <...> харківський правопис був заборонений. Створили нову правописну комісію, яку очолив більшовик А. Хвиля, а ідейним натхненником став Лазар Каганович» (О. Пономарів. Правопис: судді хто? — УМ, 1.02.2001, с. 5).

Така полеміка виходить далеко за межі власне правопису і вже встигла охопити в межах описуваного періоду широкі кола населення країни (не тільки українсько-, а й російськомовного). Особливі загострення таких дискусій відбувалися на початку 90-х років — після прийняття УП 1990 з корективами 1993 року (УП 1993) — і на початку 2000-х років, коли мав бути офіційно (на урядовому рівні) затверджений проєкт УП 1999 [див. також огляд цих питань, зокрема: Данильчук 2013: 102–108].

1.1. «Український правопис» у редакціях 1990 і 1993 років. Робота над майбутнім УП 1990 тривала протягом 1988–1989 років в атмосфері наростання демократичних віянь у суспільстві (в загальному руслі тодішньої «перебудови» в СРСР та тенденцій до відродження призабутої за радянський час української духовної спадщини)⁴. Дещо оновлена редакція «Українського правопису» побачила світ 1993 року під назвою 4-го видання, виправленого і доповненого. Усі наступні видання цього правопису, що їх академічне видавництво «Наукова думка» стало випускати у світ чи не щороку з комерційною метою під назвою п'ятого і т. д. видань, — це стереотипні чи майже стереотипні видання УП 1993, і такі їхні назви могли лише вводити в оману читачів⁵. УП 1990 було офіційно затверджено як обов'язковий для використання в усіх сферах функціонування української мови постановою Кабінету Міністрів України № 309 від 8 червня 1992 року, а також відповідними нормативними актами Держкомпреси УРСР (червень 1991 року), Міністерства народної освіти України. У системі освіти УП 1990 було запроваджено з 1992/93 н. р. (див.: ДУ, 16.06.1992, с. 1), причому, як було зазначено в роз'ясненнях міністерства, «при перевірці письмових робіт (диктантів, переказів) не враховується за помилку [не сказано, однак, протягом якого часу. — О. Т.] написання слів за другим чи

⁴ Над проєктом цього правопису працювала Орфографічна комісія АН УРСР (голова — В. М. Русанівський, учений секретар, він же керівник робочої групи комісії, — А. А. Бурячок). Майбутній УП 1990 1988 року було надруковано як пробний (140 прим.) і розіслано для широкого ознайомлення та обговорення. Сам УП 1990 (під назвою 3-го видання «Українського правопису» — на відміну від УП 1946 і УП 1960 як відповідно першого і другого видань; незрозуміло, однак, чому нумерація різних редакцій українського правопису розпочинається саме з повоєнного часу) вийшов у світ обмеженим накладом (50 тис. прим.). Уже наступного року, в жовтні 1991 року, Орфографічна комісія визнала за необхідне внести деякі зміни до нього — усунути недогляди і прямі помилки, зняти певні неточності й непослідовності, та — уже в умовах незалежної України — оновити ілюстративний матеріал, вилучивши з нього ідеологічні залишки радянського минулого, наприклад: *КПРС, ВЛКСМ, Верховний суд СРСР, Генеральний секретар ЦК КПРС* — і наповнивши його вже «українським» змістом (див.: М-во, 1991, № 6, с. 75–77). Більше того, внаслідок досить бурхливої критики на адресу УП 1990 його було визнано «пробним виданням» — з тим, щоб підготувати його оновлену редакцію (див., наприклад, виступи в пресі президента АН України Б. Патона, заступника голови комісії з питань народної освіти і науки ВР України П. Кислого: ЛУ, 30.04.1992).

Основним розробником УП 1990 (його «батьком», як було сказано в редакційній передмові однієї з газет до матеріалів обговорення цього правопису: ЛУ, 26.12.1991, с. 6) вважали саме А. А. Бурячка, звідси (особливо у слововжитку опонентів цього правопису — явно з нешанобливими конотаціями) його характеристики як «бурячківського» (наприклад: «<...> А в такій формі, як творяться правописні зміни тепер — маю на увазі оцей “бурячківський”, як його називають, правопис — його відкине велика частина діаспори як правопис, не вирослий генетично»: Перед поверненням. Розмова з професором славістики Олексієм Горбачем. — Суч., 1993, ч. 8, с. 94) або «бурячківки» (за аналогією до таких — цілком, до речі, нейтральних — назв попередніх українських правописів, як «кулішівка», «желехівка», «грінченківка» і под.).

⁵ Видавництво вносило в ці перевидання деякі виправлення, а також зміни в ілюстративному матеріалі, але це відбувалося без рекомендацій учених рад ІМ та ІУМ, назви яких зазначено у вихідних даних перевидань [див. також про це: Винницький 2012: 5–8]. Задля уникнення небажаної неоднозначності в розумінні цих перевидань нові видання «Українського правопису» варто було б випускати, звичайно, з такими вихідними даними, як, наприклад, «2-ге видання, стереотипне» або ж (у разі нової редакції правопису): «Український правопис (у редакції такого-то року)», а також «Український правопис (у редакції такого-то року) (2-ге видання, виправлене і доповнене)».

третім виданням “Українського правопису”. Обидва випадки будуть правильними» (див.: Інформаційний збірник Міністерства народної освіти України, 1992, № 1).

Зміни норм правопису в УП 1990 охоплювали досить широкий спектр мовних явищ [див. докладніше: Бурячок 1997]: у системі графіки повернуто до української азбуки букву **г** (це стало чи не основною визначальною особливістю цього правопису в масовому сприйнятті: див. докладніше п. 3, причому не так критикованою порівняно з деякими іншими його нововведеннями), перенесено місце літери **ь** з останнього на третє від кінця місце в алфавіті⁶; внесено зміни в уживання великої букви (див. п. 4): по-перше, доповнено правила щодо цього, по-друге, зроблено корективи в позначеннях відповідних понять суспільно-політичної (в УП 1993) та конфесійної сфер; уживання апострофа поширено на власні слов'янські назви на зразок *В'ячеслав*, *В'язники*, *Пом'яловський* і под., на складні слова для позначення наявності у вимові звука [j]: *дит'ясла*, *пів'яблука* і под.; спрощено написання складних слів з *пів-* + іменник у формі род. в., які стали писатися разом у всіх випадках, крім слів з власною назвою: *піваркуша*, *пів'яблука* та ін., але *пів-Європи* і под.; в УП 1993 після префіксів, що закінчуються на приголосний, скасовано норму щодо переходу **і** в **и**: *дезінфекція*, *дезінформація* і под., а також *розіграш*, запроваджено написання разом, а не з дефісом складних прикметників у складених власних назвах на зразок *Східноєвропейська рівнина*. Було спрощено також правила переносу слів; доповнено правила пунктуації. Оновлено ілюстративний матеріал, особливо ідеологізований.

У правописі іншомовних слів сталися також інші помітні зміни:

а) розширено вживання літери **и** на місці **і**⁷:

— у власних назвах іншомовного походження за «правилом дев'ятки» (тобто за зразком загальних назв), згідно з яким після літер на позначення приголосних [д], [т], [з (дз)], [с], [ц], [ж (дж)], [ч], [ш], [р] іншомовну **і** в загальних назвах слід передавати через **и** (крім позицій у кінці слова, перед голосними і перед [j]): *Бастилія*, *Бразилія*, *Братислава*, *Ватикан*, *Вашингтон*, *Единбург*, *Крит*, *Лейпциг*, *Мадрид*, *Мексика*, *Пловдив*, *Сицилія*, *Тибет*, *Цицерон*, *Чилі* та ін. Це було зроблено в два етапи — в УП 1990, а потім ще ширше в УП 1993, але все одно проведено непослідовно: серед власних назв — тільки для назв географічних, і лише в іншому місці зазначено, що **і** в прізвищах після літер на позначення шиплячих і [ц] слід також писати вже не **і**, а **и**: *Жильєрон*, *Цицерон* і под. (УП

⁶ Потребу в такому перенесенні літери **ь** (це, власне, повернення її на те місце в абетці, яке вона традиційно займала аж до 20-х років ХХ ст.) ініціатори — деякі представники сфери інформаційних технологій — мотивували необхідністю розроблення спільного для слов'янських мов на кириличній графічній основі стандарту для програмного забезпечення в комп'ютерних системах оброблення (сортування, лексикографічного упорядкування) списків слів у роботі з текстами української мови, оскільки в алфавітах інших слов'янських мов з наявністю цієї букви її позиція є саме такою (див., зокрема: Л. Іваненко. Де блукає м'який знак. — Сл., 1991, ч. 21, с. 5; Л. Іваненко. З чого б це істерика? — Газета «Рада», 11.02.1993). Таке переставлення літер, відповідно, спричинило необхідність змін у розташуванні слів у словниках, усталеного вже порядку в бібліотечних каталогах тощо. Це нововведення викликало критику (як через зміну вже достатньо усталеної традиції, причому, як були переконані критики, цілком безпідставну зміну, так і тому, що з погляду звичайного здорового глузду місце цієї графемі, яка давно вже перестала бути позначенням окремого звука, саме в кінці азбуки) і, як недовзі з'ясувалося, було зовсім не обов'язковим (особливо якщо брати до уваги наявність в алфавітах кожної з таких кирилических мов певних «своїх» літер, що не дає змоги повністю уніфікувати послідовність букв в їхніх алфавітах). Тому на першому засіданні нової правописної комісії 1994–1996 рр. у грудні 1994 року її робоча група запропонувала повернути цю букву на кінець української абетки, однак ця пропозиція не набрала потрібної більшості голосів (пізніше вже стало, очевидно, недоцільно міняти такий порядок літер, хоча цю пропозицію продовжували висувати [див., наприклад: Рибалко 1997; Рибалко, Рибалко 2001б: 27; Кочерга, Мейнарович 2003: 122]).

⁷ Запровадження такого «икання» наразилося на гучні протести (див., наприклад: Т. Щітківська, науковий редактор видавництва «Українська Радянська Енциклопедія». Недоречне «икання». — ВК, 8.02.1990, с. 3), особливо з боку перекладачів із західноєвропейських мов, фахівців з германських та романських мов (див. далі).

1993, с. 111). Однак незрозуміло, по-перше, чому це правило автоматично не поширили у відзначених фонетичних позиціях на всі географічні назви (пор., наприклад, в УП 1993 наявність форм *Гельсінкі, Міссісіпі, Сідней, Сімферополь*), по-друге, чому лишається така відмінність у написанні географічних назв (із ширшим запровадженням «правила дев'ятки») і похідних від них утворень, наприклад прізвищ (так, має бути *Берингове море*, але «по-старому» *Берінг?*), а по-третє, як же бути з використанням літер *і* / *и* в інших розрядах власних назв (так, на практиці стали співіснувати чинні досі варіанти на зразок *Арістотель, Демокрит* і новіші — на погляд відповідних мовних кіл, «правильніші» — *Аристотель, Демокрит*: див. п. 2);

— у запозиченнях з італійської мови, переважно зі сфери мистецтва: *бравісимо, піанісимо, фортисимо* і под. (УП 1990, с. 104, 106);

— у словах церковно-релігійної сфери (згідно зі старою українською традицією їх вимовляння), у тому числі у власних назвах, здавна відомих насамперед з цієї сфери: *епітимія, епітрахиль* (УП 1990, с. 106), пор. у пізніших словниках: *алилуя* (СУМ 2012), *катехизис* (СУМ-20), а також новіше *католикос* (ОСУМ 1994; в УП 2019, утім, знову повернули форму *католикос*); *Вавилон* (УП 1990, с. 107), у мовній практиці поширюється форма *Вифлєс* (пор. у п. 1.3 розширення переліку таких слів в УП 1999);

б) ще більше звужено випадки збереження подвоєних приголосних: *беладона, фін* та ін.; зокрема, в італійських запозиченнях на зразок *бравісимо, піанісимо, фортисимо, стакато* і под. (пор. в УП 1928, с. 65, а також у *Голоск.: барокко, булла, галло, геєнна, раві* та ін.; пор. також, наприклад, у польській, чеській мовах, у правописі яких є досить виразною тенденція до усунення подвоєння приголосних в іншомовних словах, збереження його в таких випадках, як *intermezzo, mezzo, pizzikato, staccato*, пол. *getto* (чес. *ghetto*), пол. *libretto* (хоча чес. *libreto*);

в) звужено кількість випадків написання, що провокує подвійну йотацію у вимові ([jj]) всупереч мові-джерелу: *конвеєр* (замість *конвейєр*, пор. англ. *conveyer*), *параноя, секво́я, фєсрверк*, на початку слова: *Ємен*, в ОСУМ 1994 також *стаєр, Єллоустон, Маямі*; у новітній мовній практиці стали писати, наприклад, *фаєр* замість можливого б ще недавно *файєр*. Хоча в УП 1993 лишилися *майя, фойє, Гаваїї, Го́йя, Саво́йя, Фе́йєрбах*, пор., однак в ОСУМ 1994: *Гаваї* (в УП 2019 така уніфікація була продовжена й, очевидно, доведена до кінця: див. п. 1.5);

г) дещо розширено написання *є* на місці попередніх *іє* на початку слова: *єна, Єна*;

г) розширено кількість випадків з чергуванням приголосних на межі кореня і суфікса у відтопонімних та відетнонімних прикметниках на зразок: *Гаага — гаазький, Карабах — карабаський, талиш — талиський* і под.

У словозміні іменників розширено сфери вживання закінчень *-у(-ю)* у формах род. в. одн. іменників чол. р. на приголосний (див. докладніше р. VIII п. 2.1.3.1.1); посилено нормативність щодо вживання форм кл. в. У творенні дробових числівників форми *дві третіх, чотири п'ятих* і под. замінено на *дві треті* і под. (див. р. VIII п. 2.3.3).

Критичні виступи на адресу УП 1990/1993, що їх досить широко подавали, зокрема, такі газети, як «Освіта» (до осені 1991 року — «Радянська освіта»), «Літературна Україна», «Слово», а також «Вечірній Київ», «Сільські вісті», «Молодь України» та ін. (редакції двох перших із них, тобто органів українських освітян і літераторів, як можна зробити висновок, досить однозначно виступали у своїх коментарях на боці критиків), могли мати загальну негативну спрямованість (безперечно, несправедливу в такому узагальненні)⁸,

⁸ Наприклад: «До нового видання правопису поставилися неохвально буквально всі верстви населення. Жодного позитивного відгуку про нього ні в пресі, ні в усних виступах не було, якщо не брати на увагу виступів самих авторів правопису» (О. Сербенська — від імені кафедр мови засобів масової інформації Львівського державного університету ім. Івана Франка: Сл., 1992, ч. 18, с. 4). Пор. дві рецензії на ОСУМ 1994 — перший академічний правописний словник, укладений на основі УП

але в основному стосувалися змін у правописі іншомовних слів (насамперед проти «икання», зняття подвоєнь приголосних) та їхніх похідних: проти спрощення і чергування приголосних на межі кореня і суфікса в недостатньо українізованих відетнонімних і відтопонімних прикметниках на зразок *Кандалакша* — *кандалакський*, *Лейтціг* (в УП 1993 уже *Лейтциг*) — *лейтцізький* (*лейтцизький*)⁹. Критика цього правопису як у масовій пресі (наприклад: «А в правописних реформах радше вбачається діяльність геростратів, аніж патріотів. Спитати б, навіщо це потрібно?»): А. Матвієнко, старший науковий редактор вид-ва «Українська енциклопедія». Навіщо це потрібно? — ЛУ, 28.03.1996; Я. Харчун, Канада. ...І я кажу — навіщо? — ЛУ, 16.05.1996), так і в мовознавчому середовищі тривала й після виходу УП 1993. Несхвальні оцінки на адресу УП 1990/1993 висловлювалися не тільки за його невинуватий і недоцільні, на думку опонентів, відступи від уже усталеної правописної практики, закріпленої, зокрема, в попередньому УП 1960, але також, хоча й менш помітно, і з протилежного боку — за недостатню радикальність щодо запровадження норм іншого правопису української мови — УП 1928. З останнім частіше виступали (і продовжують виступати), зокрема, термінологи — представники точних і рідше природничих наук¹⁰, ніж мовознавці, а серед лінгвістів — найактивніше представники наукової громадськості Львова [див., зокрема: Думки... 1992: 418–443; Український правопис і наукова термінологія... 1996: 36–57, 73–101 (статті О. Захарків, Л. Коць-Григорчук, Я. Закревської, М. Габлевич); Про український правопис... 1997]. Можна, однак, побачити певні розходження — у питаннях правопису іншомовних слів та їхніх похідних — і в середовищі самих мовознавців (у тому числі й львівських) — фахівців з германських та романських мов, з одного боку, і українців, з другого боку [див., зокрема, виступи на одному із засідань львівського НТШ під час обговорення УП 1990 з участю львівських мовознавців — українців, германців, романців: Думки... 1992]. Так, перші (як «європеїзатори» українського правопису) виступали за якомога ближче до оригіналу відтворення звукового оформлення слів іншомовного походження: за поширення *г* на загальні (включаючи й грецизми) та власні назви (*вагон*, *гімназія*, *гітара*, *Гете* та ін.: Б. Задорожний, с. 433–434; О. Ріпецька, с. 439), проти зняття подвоєнь приголосних у відповідних загальних назвах і проти «икання», оскільки такі форми, як, наприклад, *хобі*, *піанісимо*, *піццicato*, оформлення власних назв на зразок *Сицилія*, *Тибет*, *Чилі* — це «дивоглядяди», «свідома вульгаризація української грамоти, її зневага» (Б. Задорожний, с. 436), і навіть за передавання «європейського» [*ʀ*] м'яким укр. [*ʀ'*]: *баль*, *балада*, *бльок*, *блюза*, *кольонія*, *лямпа*, *сольо* і под.

1990/1993, — як позитивну Л. Полюга (Дивослово, 1995, № 1, с. 60–62), так і різко негативну: К. Родик. Гвалтування мільйонним накладом (Сл., 1995, ч. 1, с. 3–4).

⁹ Див., наприклад: Т. Щітківська, науковий редактор вид-ва «Українська Радянська Енциклопедія». Недоречно «икання». — ВК, 8.02.1990, с. 3; Т. Щітківська. Право писати неправильно: Реформи нового правопису очима редактора книжкового видавництва. — ЛУ, 15.08.1991, с. 3; див. також ширші огляди таких критичних виступів: Т. Щітківська. Азбучна війна? Як створювали новий правопис. — ЛУ, 15.08.1991, с. 3; Lapsus: Думка фахівців України та діаспори про «Український правопис» 1990 р. / Зібрала Т. Щітківська. — Сл., 1992, жовтень, с. 3; Оглядач. Український правопис: протистояння триває. — Освіта, 1.09.1992.

¹⁰ Насамперед з обстоюванням поширення *г* на іншомовні власні назви: *Георг*, *Гамбург*, передавання «європейського» [*ʀ*] м'яким укр. [*ʀ'*]: *Ляйтціг*, *Шіллер*, *Мілян*, *Ленін*, послідовного збереження німецьких дифтонгів: *цайтнот*, *Айнштайн*, *Райн*, *Дойч*, передавання сполучення *ia* як *ія*: *глядятор*, *месіянство*, запровадження форм *срархія*, *срoгліф*, *іон* і под. замість *ієрархія*, *іон* і под., уживання форм *магнет*, *хемія* (див.: Ухвала І-ї міжнародної наукової конференції «Проблеми української науково-технічної термінології». — Науково-технічне слово: Бюлетень видавничо-термінологічної комісії Львівського політехнічного інституту, 1993, № 1, с. 15–16); див. також: Правописна термінологічна конференція. — Український фізичний журнал, 1993, № 10.

¹¹ Хоча саме це викликає особливе неприйняття навіть у більшості прихильників норм 20-х років. Пор., наприклад, з використанням зневажливої характеристики (зовсім недоречної, звичайно, в нау-

(за це висловилися, втім, не тільки германісти: Б. Задорожний, с. 436; О. Ріпецька, с. 438, а й україніст Д. Гринчишин, с. 440–441). У виступах же других (як «українізаторів» українського правопису) висловлювалися, навпаки, несхвалення щодо збереження подвоєння приголосних у власних назвах та похідних від них або тільки в похідних: *Андорра, Голландія* та ін., *андоррський* та ін. (Л. Коць-Григорчук, с. 423; З. Терлак, с. 429), але підтримка щодо розширення «икання» у власних назвах: *Алжир, Сицилія, Флорида* та ін. (З. Терлак, с. 429). Протести проти «икання» у власних назвах (*Крит, Сицилія, Чилі* і под.) і «невиправданої деформації» прикметників на зразок *данцизький, лейпцизький, цюриський* — від *Данциг, Лейпциг, Цюрих* лунали з боку навіть відвертих прихильників реформ правопису (наприклад: В. Пахаренко. «Ну, що б, здавалося, слова...»: Правописні змагання як дзеркало самовизначень сьогочасних українців. — ЛУ, 24.12.1998). Такий різнобіг в оцінюванні УП 1990/1993 можна було спостерігати й пізніше. Пор., наприклад, з одного боку, пропозиції щодо розширення практики «українізації» у творенні відетнонімних і відтопонімних прикметників зі збігом приголосних на межі кореня й суфікса: *баський* (від *баски*), *ла-манський* (від *Ла-Мани*), *оський* (від *Оси*) і под. [Рибалко, Рибалко 2001б: 31]; *ніцький* (від *Ніцца: Ніцький кінофестиваль: РУС 2003*, хоча пор. у цьому ж словнику, наприклад: *Мекка — меккський*), щодо зняття подвоєнь приголосних навіть у випадках на зразок *алах* замість *аллах* [Рибалко, Рибалко 2001б: 30]; з другого боку, критику нововведень на зразок *Антигона, Аристотель, Евридіка, Рив'єра, Тибр, Тибет, Цицерон* (Довідник... 2005, с. 322–324).

Нова редакція «Українського правопису» (1990/1993 рр.) не змогла, отже, задовольнити запити різних кіл українського суспільства щодо вироблення більш-менш оптимального правописного кодексу для української мови і, таким чином, зняти або принаймні пригасити суспільне напруження навколо цієї проблеми. Керівники двох комісій ВР, що мають прямий стосунок до «мовних» питань, — голова комісії з питань культури та духовного відродження П. Кислий і голова комісії з питань народної освіти та науки Л. Танюк, прихильники докорінніших змін в українському правописі, — звернулися навіть з відкритим листом до Президента України Л. Кравчука та прем'єр-міністра Л. Кучми, підкреслюючи, що «питання українського правопису далеко заходять за рамки мовознавчої науки і заторкують таку глобальну проблему, як існування української мови і, зрештою, Української держави», і закликаючи через те взагалі затримати 4-ге видання «Українського правопису» з тим, щоб «попередити ще один хаос [тобто запобігти хаосу. — О. Т.] — правописний, який до наявного конфлікту ідеологій, поколінь, соціальної нерівності може додати ще й правописну прірву» (ЛУ, 21.01.1993, с. 1).

1.2. Діяльність Української національної комісії з питань правопису (УНКП) при Кабінеті Міністрів України (1994–1996 рр.). Перший Міжнародний конгрес українців (Київ, 27 серпня — 3 вересня 1990 року) виступив з пропозицією виробити нову редакцію правопису української мови, єдину для всіх, хто користується нею, в тому числі й поза межами України (із залученням, зокрема, для цього також представників української діаспори); це було відбито також у постанові КМ № 309 від 8 червня 1992 року «Питання українського правопису». У 1994–1996 роках, згідно з новою постановою КМ № 402 від 15 червня 1994 року «Про підготовку і видання “Українського правопису” у новій редакції», з цією метою працювала Українська національна комісія з питань правопису при Кабінеті Міністрів України (голова комісії — віцепрем'єр-міністр України з питань гуманітарної політики М. Жулинський¹², заступники — заступник міністра

кових дискусіях): «Дехто бажав би повернутися до правила 1928 р. про вживання твердого і м'якого “л” у запозичених словах. Вважасмо, що “ляльольюкання” треба рішуче відкинути» [Німчук 1999: 331].

¹² У поданні від АН України до КМ з клопотанням про створення такої комісії та її орієнтовним складом на голову комісії пропонувалася кандидатура В. Русанівського, на той час директора ІМ.

освіти А. Погрібний і директор ІУМ О. Тараненко; перше засідання комісії відбулося 17–18 листопада 1994 року, останнє — 26 грудня 1996 року). До її складу були введені також учені з діаспори — 6 осіб: О. Гаркавець — український мовознавець, який наприкінці 80-х років переїхав до Казахстану, А. Горняткевич — Канада, В. Коптілов — український мовознавець, який протягом тривалого часу жив уже у Франції, М. Лесів — Польща, Ю. Шевельов — США, М. Штець — Словаччина (О. Гаркавець і В. Коптілов не брали участі в роботі комісії).

Напрацювання комісії охоплювали всі розділи правопису. Так, у розділі графіки та алфавіту було скасовано запроваджене ще в УП 1928 обмеження щодо написання **и** на початку слова (для невеликої кількості українських слів з такою вимовою та для відповідних іншомовних запозичень, насамперед власних назв з тюркських, палеоазіатських мов, а також, наприклад: *Ийм* — естонське прізвище, що пізніше було реалізовано у відповідному томі СУМ-20 і санкціоновано в УП 2019: див. п. 1.5); дещо розширено вживання літери **г** в іншомовних словах (див. п. 3); було запропоновано ввести двобукви **дж** і **дз** на позначення відповідних звуків як сьомої і восьмої літер алфавіту (В. Німчук), але ця пропозиція не набрала потрібної більшості голосів (до речі, пізніше — у проєкті УП 1999, керівником якого був сам В. Німчук, — він уже цього не пропонував; таку пропозицію висували й пізніше [див., зокрема: Рибалко, Рибалко 2001б: 27]); робоча група комісії ставила питання про повернення на попереднє (кінцеве) місце букви **ь**, але ця пропозиція не пройшла (засідання 7–8 грудня 1995 року).

У правописі закінчень відмінюваних слів:

а) у парадигмі відмінювання іменників чол. р. на приголосний — назв населених пунктів було розширено вживання форм род. в. на **-у(ю)** в їхній конкуренції з формами на **-а(я)**. Спочатку було схвалено пропозиції робочої групи щодо повернення досить традиційної в минулому форми *Риму* (не тільки як назви держави, але і як ойконіма) і доповнено випадки вживання з цією формою род. в. тих неоднослівних назв, де відповідний іменник в апелятивному значенні має саме її, на зразок *Кривого Рогу*, подібними ж випадками з однослівними назвами (*Антрациту*, *Лиману*, *Марганцю* і т. ін.). Потім, після тривалих дискусій протягом двох засідань, за більшістю голосів було прийнято пропозицію А. Горняткевича щодо повернення в розв'язанні цього питання до норм УП 1928 з деякими корективами, тобто: род. *Кисва*, *Луцька*, *Тернополя* та ін., але *Лондону*, *Монреалю*, *Нью-Йорку* та ін., а також з варіантами: *Миргорода* / *Миргороду*, *Кіровограда* / *Кіровограду* і под. (на засіданні 7–8 грудня 1995 року ця пропозиція не пройшла, але на засіданні 26 грудня 1996 року її загалом було підтримано) [див. про це також: Горняткевич 1997: 82–83];

б) було запроваджено паралельні форми род. в. для іменників жін. р. на приголосний (див. докладніше в р. VIII п. 2.1.3.1.2): *радості*, *солі* і т. ін. / (як можливий варіант у художньому та розмовному стилях) *радости*, *соли* і т. ін., а також у стилізованому під старовину вживанні — *Рўси* (наприклад, *Святїйшїй Патріарх Київський і всієї Руси-України*);

в) для форм род. в. іменників IV відміни не набрала потрібної більшості пропозиція повернутися (див. УП 1928) до закінчення *імени*, *племени* і под. (7–8 грудня 1995 року).

Санкціоновано (26 грудня 1996 року) такі паралельні форми множини іменників *мама* і *тато*: *ма́мі*, род. *мам*; *та́ті*, род. *та́тів*.

У правописі українських / слов'янських особових власних назв ухвалено такі положення (засідання 26 грудня 1996 року):

— санкціоновано узвичаєну вже практику, застосовувану, зокрема, і в перекладних словниках, у юридичній сфері тощо, передавання особових імен росіян і білорусів шляхом добору українського відповідника: рос. *Николай* — укр. *Микола*, рос. *Елена* — укр. *Олена*, бр. *Уладзімір* — укр. *Володимир* та ін. (це положення було потім відтворено в УП 1999, с. 174, і закріплено в УП 2019, с. 175; див. також про це р. X п. 7.1.4);

— у відмінюванні українських прізвищ з основою на [г] та в творенні присвійних прикметників від них допущено варіантність звуків [г] / [дз], [ж] / [дж] (за бажанням носіїв відповідно до сімейних, родових традицій у кожному конкретному випадку): *Мамалига*— дав. *Мамализи / Мамалидзи*, прикм. *Мамалижсин / Мамалиджсин* і под. Пор., наприклад, у довіднику українських прізвищ: *Дзига* (у довіднику тут написання *Дзига*, оскільки букви *г* на той час не було в складі української абетки, хоча відповідний звук «дозволялося» вимовляти), дав. *Дзидзи* (Редько 1969);

— закінчення дав. в. *-ові* (як варіант до *-у*) поширено також на прізвища, похідні від присвійних прикметників, на *-ин (-ін)*: *Лесин* — *Лесинові / Лесину* і под. (пор. в УП 1993 непослідовність у цьому питанні: дав. *Романишинові/у*, с. 106, але тільки *Пушкіну*, с. 71);

— відмінювання таких прізвищ, поширених насамперед на Закарпатті, як *Іваньо* (*Бадзьо* і под.), лишилося, на пропозицію В. Німчука і П. Чучки (вихідців з цього регіону), таким, як це було прийнято в УП 1990/1993, тобто за зразком не м'якої, а мішаної групи: дав. і місц. в. *Іваньові*, ор. *Іваньом* (не *Іваневі, Іванем*) (це питання обговорювалося також на засіданні 7–8 грудня 1995 року);

— усупереч правилу (пор. *Малинін* і под.), лишилася форма прізвища *Калінін*.

У правописі іншомовних слів (засідання 25 квітня 1996 року; доповідач від робочої групи А. Грищенко):

а) згідно з більшістю голосів вирішено не поширювати вживання *г* на іншомовні слова (за словами доповідача, ця фонема лишилася на периферії української звукової системи і, розширивши сферу її вживання, «ми свідомо зруйнуємо» цю систему; у виступах члена комісії А. Непокупного: «Це була б справжня “міна уповільненої дії” під українську мову», «Я проти руйнації графічного образу української мови»; з іншого боку, В. Німчук пропонував у власних назвах писати *г* або *г* відповідно до форми слова в мові-джерелі). Але в тих не засвоєних українською мовою словах (варваризмах), що можуть передаватися також засобами української графіки, доцільно вживати *г*, наприклад: *альтер его, персона трата, гудбай* і под., у власних назвах: «*Зюддойче цайтунг*» (газета) та ін. (це положення було повторено в УП 1999, с. 149);

б) для власних назв вирішено відкоригувати застосування «правила дев'ятки» — уживання *і / и* залежно від їхнього звукового оточення, певною мірою відійшовши від УП 1990/1993 і повернувшись до норм УП 1960 і попередніх правописів (аж до 20-х років), за винятком позиції після шиплячих: повернути форми *Цюріх, Корсіка, Сіракузи, Тіроль, Лейпціг* та ін., але лишити *Жиронда, Черчилль, Вашингтон* і под. (за це проголосували майже всі присутні на засіданні члени комісії, крім А. Бурячка, а згодом і І. Вихованця, що обстоювали вживання в цих випадках тільки *и*);

в) розширено (відновлено за нормами УП 1960) кількість випадків зі збереженням подвоєння приголосних (переважно це мистецькі терміни італійського походження: *барокко, інтермеццо, піцикато* і под.);

г) не набрала потрібної більшості пропозиція запровадити форму *проект*: «за» — 5 (А. Горняткевич, А. Грищенко, М. Лесів, О. Тараненко, М. Штець), «проти» — 5 (Д. Баранник, І. Вихованець, С. Головащук, В. Горпинич, С. Єрмоленко), «утрималися» — 2 (Б. Ажнюк, В. Скляренько);

г) не набрали потрібної кількості голосів пропозиції щодо заміни сполучення *іа* в середині слова (*артеріальний, діалект* і под.) на *ія*, запровадження йотованої вимови *й*, відповідно, написання з апострофом для слів на зразок *бюро, купюра, кювет, мюрид, бязь, гяур, Гюнтер, Кяхта* і под. (за це голосували І. Вихованець, В. Німчук, М. Штець), послідовнішого вживання сполучень *ав, ов* у конкуренції з *ау, оу* (*аукціон, лауреат, шоу* і под.) для відтворення іншомовних дифтонгів;

д) не відбулося змін у питанні щодо відмінювання іншомовних слів на *-о*: переважна більшість учасників голосування висловилися за збереження тут статус-кво, А. Горняткевич запропонував допустити варіантність у відмінюванні таких слів (*в Торонто /*

в *Торонті* і под.), крім прізвищ жінок, М. Лесів і Г. Півторак утрималися під час голосування.

Було доповнено й уточнено деякі інші норми відтворювання іншомовних слів, власних назв слов'янського походження засобами української мови та їх відмінювання.

Санкціоновано нормативність уживання числівника *дев'ятдесят* як паралельної форми до *дев'яносто* (засідання 26 грудня 1996 року).

Обговорено також інші дискусійні аспекти та низку окремих спірних або суперечливих моментів українського правопису, внесено уточнення до правил уживання розділових знаків.

На своєму останньому засіданні в грудні 1996 року комісія констатувала, що роботу над підготуванням нової редакції «Українського правопису» в основному завершено, і створила вужчу робочу групу для остаточного опрацювання матеріалів і написання повного тексту нової редакції правопису в складі С. Єрмоленко, С. Головащука й О. Тараненка, для затвердження якої правописна комісія мала зібратися знов. Однак цілісного варіанта нової редакції правопису не було подано, оскільки навесні 1997 року напередодні й під час чергових виборів директора ІУМ з деяких публікацій у ЗМІ та інших фактів стало цілком очевидно, що в такій редакції «Український правопис» не буде затверджено відповідною більшістю голосів через увиразнення відсутності єдності в поглядах членів комісії щодо цього й продовження публічного дискутування навіть щодо вже проголосованих і, отже, уже прийнятих положень (зі зміною в деяких членів комісії тих чи інших поглядів навіть на протилежні), а також через відсутність фінансування (у квітні 1997 року за матеріалами роботи правописної комісії та пропозицій, що надійшли за цей час на її адресу, було видано збірник [Український правопис: так і ні 1997]). З травня 1998 року у зв'язку зі змінами в керівництві ІУМ стала готуватися інша редакція правопису (див. далі п. 1.3). Але переважна частина напрацювань комісії у вигляді окремих розділів правопису наприкінці 1998 — на початку 1999 рр. була передана в розпорядження нової дирекції ІУМ (це розділи «Правопис основи слова» С. Єрмоленко, «Правопис закінчень відмінюваних слів» С. Головащука, досить істотно розширені й доопрацьовані порівняно з УП 1993 розділи «Правопис власних назв» і «Правопис іншомовних слів» О. Тараненка; останній розділ — з урахуванням також попередніх напрацювань члена комісії А. Грищенка). Два останні розділи ввійшли в основному потім до УП 1999 (щоправда, чомусь без зазначення прізвища їх упорядника) — з відповідними корективами вже в руслі тенденцій цього проекту. Знаючи такий стан справ, не можна, звичайно, погодитися з твердженням, що члени цієї робочої групи, які мали подати кінцевий текст правопису, «компонували його, м'яко кажучи, на свій розсуд» і що «готовано якийсь новий проєкт-варіант правил, ніким не санкціонований» [див.: Німчук 2002: 28–29 (серед прикладів такої тенденційної «самовільності» автор наводить, зокрема, повернення до написання з і власних назв на зразок *Корсіка*, *Цюріх* і под.)].

1.3. Проєкт «Українського правопису» 1999 року. Хоча названа правописна комісія після 1996 року мала б бути, власне кажучи, вже юридично не чинною й скласти свої повноваження, під її егідою нова дирекція ІУМ створила нову робочу групу (офіційно, до речі, не затверджену — навіть ученою радою інституту чи принаймні наказом директора, не кажучи вже про певну урядову структуру чи Президію НАН України; не всі з членів групи були навіть членами правописної комісії 1994–1996 рр.), яка 1999 року опублікувала свій проєкт правопису — УП 1999 (з накладом 100 прим.), знову ж таки без рекомендації з боку самої комісії або хоча б ученої ради ІУМ [див. про це: Німчук 2002: 29].

Найрезонансними орфографічними змінами, запропонованими в УП 1999, виявилися, природно, ті, що мали вплинути не просто на написання, а насамперед на вимову відповідних слів, — це:

а) уживання **и**, а не **і** на початку певних власне українських та давно українізованих слів, особливо перед **н** і **р**: *инопді*, *иинший*, а також, відповідно, у графічних скороченнях *та*

ин., *і т. ин.*, *инакодумець*, *инишомовний*, *иноземний*, *инопланетянин*, *индик*, *иній*, *иржа*, *иржати*, *ирій*, *ирод* (недолюдок), *икати* і под. (у значно вужчому обсязі це положення було подано згодом в УП 2019);

б) закінчення **-и** в род. в. низки іменників III відміни — фіксованої групи, що її потрібно просто завчити: *кров*, *любов*, *осінь* (але, наприклад, не *тінь*, *гусінь*), *сіль* (але не *міль*, *сталь* і под.), *Русь* і *Білорусь* (але, наприклад, не *Рось*) — та в словах на **-ть** з попереднім приголосним (*вість*, *смерть* і т. ін.) (пор. формулювання відповідного правила в УП 2019: див. п. 1.5; див. докладніше про це питання в р. VIII п. 2.1.3.1.2);

в) закінчення **-и** в род. в. іменників IV відміни із суфіксом **-ен** (*вим'я*, *ім'я*, *плем'я*, *сім'я* (так само, як *теля* — *теляти* і под.) — з варіантністю: род. *імени* / *ім'я* і т. ін. (див. докладніше про це питання в VIII п. 2.1.3.1.2);

г) у правописі іншомовних слів:

— уживання **г** в антропонімах та похідних від них словах відповідно до написання в мові-джерелі: *Гете*, *Гюго* і под. (пор. формулювання відповідного правила в УП 2019: див. п. 1.5), а також, згідно з рекомендацією УНКП 1994–1996 рр., у варваризмах на зразок *альтер его*, «*Зюддойче цайтунг*» і под. (див. докладніше п. 3);

— запровадження написання з апострофом (**і**, отже, відповідної вимови з йотацією) після букв на позначення губних і задньоязикових та [г] перед буквами **ю**, **я** у випадках, де в мові-джерелі така йотація відсутня: *б'ювет*, *п'юре*, *м'юрид*, *курф'юрст*, *к'ювет*, *г'юйс*, *г'яур*, *Барб'юс*, *М'юнхен*, *К'яхта* і под.;

— узаконення у відповідних словах грецького походження варіантності *арифметика* — *аритметика*, *ефір* — *етер*, *марафон* — *маратон*, *Афіни* — *Атени*, *Фіви* — *Теби* і под. (пор. формулювання відповідного правила в УП 2019: див. п. 1.5);

— повніше (порівняно не тільки, наприклад, з УП 1960, а й з УП 1990/1993) поширення «правила дев'ятки» на власні назви: *Аристотель*, брати *Гримм*, *Дидро*, *Едип*, *Міссисіпі*, *Розина*, *Тиціян* і т. ін.;

— уживання **и** замість **і** в давніх запозиченнях з грецької мови в церковно-релігійній сфері. Перелік таких слів подано в самому УП 1999 (с. 156), але повніше — в коментарях до нього: *акафіст*, *аллуя*, *євангелист*, *каноник*, *літургія* і т. ін., *Вифанія*, *Галилея* та ін. [Німчук 1999: 315–317; Німчук 2002: 65–67];

— буквосполучення **-ія-** замість досі нормативного **-іа-** в середині слів: *артеріяльний*, *діалект*, *Віярдо*, *Тиціян* і под.;

— написання **є** замість досі нормативного **е** у слові *проект* та інших членах цього гнізда (це було подано пізніше також в УП 2019);

— передавання **au** значно ширше, ніж досі, як **ав**, а не **ау**: *авдієнція*, *авкціон*, *павза*, *фавна* і под. (пор. формулювання відповідного правила в УП 2019: див. п. 1.5);

— розширення випадків передавання лат. **h** через **г**, а не **х**: *голдінг*, готель «*Гілтон*» та ін.;

— запровадження відмінювання майже для всіх іншомовних слів з кінцевим **-о** (крім слів з передкінцевим голосним: *на радіо*): *депо* — род. *депа*, мн. *депа* і т. д. (див. докладніше в р. VIII п. 2.1.4.1).

Значно меншою мірою привернули до себе суспільну увагу ті запропоновані в УП 1999 зміни, вплив яких на вимову є менш помітним, — це розширення випадків зняття подвоєння приголосних: *анали*, *бруто*, *нето*, *мадона*, *тона* (с. 152–153; пор. також на с. 284: *гама* — грецька літера); розширення випадків передавання англ. **w** через **в**, а не **у**: *вік-енд*, *Вімблдон*, *Вінстон* та ін. (але випадок з *Гемінгвей* привернув увагу); розширення випадків написання з усуненням подвійної йотації: *мая* (народність), *фос*, *Гаваї*, *Гоя*, *Феєрбах* і под.; запровадження паралельних закінчень для форм род. в. *Берліна* / *Берліну*, *Оренбурга* / *Оренбургу* і под. (с. 108). Зміни в орфографії, що не впливають на вимову: написання *нів* завжди окремо від наступного слова у формі род. в. (*нів години*, *нів яблука*, *нів Києва*) — не викликали якого-небудь помітного резонансу.

Таким чином, одні із запропонованих в УП 1999 змін відновлюють (повністю або частково) норми УП 1928 (наприклад, род. в. *крови, смерти, племені* і т. ін.), нерідко компромісно — з варіантністю та з іншими половинчастими дозволами, як у певних правилах для іншомовних слів (*ефір* і *етер, міф* і *міт* і под.; форми *авкціон, навза* та ін., але *клоун, ноу-хау, Каунас* та ін.; *діяспора, Віярдо* і под., але *радіус, тріумф* і под.; розширення випадків уживання літери *г*, проте тільки на власні назви людей), але в деяких інших випадках і значно розширюють їх (у відмінюванні іншомовних іменників на *-о*). Інші зміни мали б узаконити норми, відсутні в УП 1928 і навіть не рекомендовані ним (хоча вони також можуть бути відомі в попередній правописній практиці в історії УЛМ ХХ століття); у ряді випадків УП 1999 ще далі відійшов від правил УП 1928, ніж усі інші правописи радянської та післярадянської доби: *иржа, иноді* та ін.; *б'юро, к'юре, Г'юго* і под.; поширення «правила дев'ятки» на всі власні назви: *брати Грімм, Дидро, Міссисіпі* і под. У передаванні іншомовних слів в одних випадках зміни були покликані максимально відтворювати образ слова з мови-джерела (це відтворювання одного з розрядів власних назв з літерою *г*, передавання *au* як *ав*), в інших же, навпаки, — максимально українізувати його (відмінювання іменників з кінцевим *-о*, запровадження апострофа у випадках на зразок *б'юро, к'юре* і сполучення *ія* в тих випадках, де в мові-джерелі відсутній [j] — для уникнення не характерного для української фонетики гіатусу: *діяспора* і под., подальше поширення вживання *и* замість *і* у власних назвах). Переважна більшість змін, запропонованих робочою групою УП 1999, прямо йшла врозрід з рекомендаціями комісії 1994–1996 рр., хоча вона позиціонувала себе як прямого продовжувача цієї комісії.

Якщо основою для УП 1990/1993 була попередня редакція українського правопису — УП 1960, то робоча група УП 1999, за свідченням її членів, більше орієнтувалася на засади УП 1928, приймаючи одні з них і не приймаючи інших, пор., наприклад: «З численних орфографічних кодексів найкращим був правопис 1928 року, який уклали в Харкові (тому його звуть харківським) <...> Готуючи рекомендації до нової редакції, робоча група <...> спиралася на харківський правопис, хоч не все, що було в ньому, можна й варто відновлювати, зокрема пом'якшення *л* в іншомовних словах типу *кляса* <...>» (О. Пономарів. Правопис: судді хто? — УМ, 1.02.2001, с. 5).

Ставлення в певних колах української культурної еліти до «Українського правопису» 1928 року¹³ як до такого, що не тільки був найбільш докладно й систематизовано опрацьованим порівняно з попередніми правописами української мови (цього ніхто не заперечує), але й лишається таким дотепер і, головне, найповніше відбиває «дух» української мови, на відміну від зрусифікованих наступних правописів (пор. навіть у російськомовній пресі: «Среди языковедов “скрипниківка” считается наиболее авторитетной разработкой украинской лингвистической науки. — СН, 2.09.2003: у календарі пам'ятних дат), зумовлюється й тим фактом, що з посиленням репресивних утисків тоталітарного сталінського режиму він був несправедливо підданий владою остракізму як «націоналістичний», що «штучно» відривав українську мову від російської, і заборонений. Отже, він сприймається як один з елементів «Розстріляного відродження» (хоча, як відомо, репресовані були тоді також і мовознавці — опоненти УП 1928). На різноманітних публічних заходах, присвячених різним питанням української мови, протягом усього періоду незалежності нерідко лунали виступи і приймалися звернення за повернення норм цього правопису, хоча достатньо повне уявлення про нього мають сьогодні навіть не всі мовознавці (зокрема й ті, що підтримують його повернення), не кажучи вже про ширший загал, як, до речі, й про те, як його було сприйнято в тодішньому українському суспільстві. Про останнє найкраще судити, звичайно, з позицій не сьогоднішнього дня, а саме того часу, з погляду сучасників тих подій — насамперед людей з достатньою кваліфікацією в цих питаннях і, що не менш важливо, таких, яких важко було б

¹³ Цю редакцію українського правопису було в основному прийнято на Всеукраїнській правописній конференції в Харкові 1927 року з участю як східно-, так і західноукраїнських мовознавців під головуванням наркома освіти України М. Скрипника, офіційно затверджено на урядовому рівні 1928 року й випущено у світ 1929 року.

запідозрити в прорадянських симпатіях. А оцінка ця, загалом кажучи, зовсім не була такою вже однозначно позитивною. Особливо це стосується прийнятих правил написання іншомовних слів — з *г / г' і л / л'*. Так, у спогадах І. Огієнка читаємо: «Як і треба було чекати, проти нового правопису зараз-таки пішли протести, може й нацьковані, а головне — виступило українське організоване вчительство, заявляючи, що таких полпруганих правил писання чужоземних слів вони в школі при найбільшій своїй охоті не зможуть запровадити. І це була прикра правда. <...> І правопис знову вернули до Академії наук. Школа чекати не могла, і О. Ізюмов від імені вчительства ще року 1931-го випустив свого правописного словника, опертого на східноукраїнській традиційній вимові й першій системі Академії наук. І таким чином в Україні фактично постало два правописи: урядовий [тобто «скрипниківка»]: як би тепер сказали, «офіційний». — *О. Т.*] і вчительський, що різнилися писанням чужих слів. І Академія наук змушена була латати харківську постанову і аж 1933-го року в нових своїх правилах викинула харківські постанови про *г* та *ль* і вернулась до попередньої своєї постанови — у чужих словах писати головно *г* і *л*» [Огієнко 1995: 241]. Ю. Шевельов писав з цього приводу: «Перед Конференцією стояло складне завдання погодити дві правописні традиції: центральноукраїнську і західноукраїнську. <...> З дискусії про те чи те орфографічне правило проступали дві відмінні культурні традиції, дві лінгвістичні школи. Поєднання їх у правописно-мовний компромісовій формі не задовольняло ні одну, ні другу. Що гірше, нова норма не відповідала жадній традиції, жадній школі і запроваджувала деякі форми вимови й правопису, що ніде не вживалися. <...> Не знати, чи такий експеримент вдався б у незалежній державі [! — *О. Т.*] <...> Правопис 1928–1929 років, дарма що старанно опрацьований видатними мовознавцями, був нереальний, приречений на невдачу. Від самого початку його прийняли вельми неприхильно, дотримувалися неохоче. Бажане поєднання двох правописно-мовних традицій не відбулося, та ледве чи й могло відбутися при збереженні їх обох у своєрідному, штучно накиненому компромісі» [Шевельов 1987: 159–161]¹⁴.

За особливостями реалізації тенденцій до «українізації» або ж, навпаки, до «європеїзації» (див. про співвідношення цих напрямів у підходах до кодифікування УЛМ: р. VI п. 3) УП 1999 можна розцінювати як помітно більш «українізований» варіант українського правопису порівняно не тільки з правописами від 1933 до 1990 років, а й з УП 1928: це, зокрема, запровадження апострофа після літер на позначення губних, задньоязикових і фарингального приголосних в іншомовних словах (*б'юро, к'юре, Г'юго* і под.), запровадження початкового *и* на місці етимологічного *і* в певних словах (наприклад, *иржа, иноді, иниший, инопланетянин*, а також у графічних скороченнях *та ин., і т. ин.*) і далі поширення вживання *и* замість *і* у власних іншомовних назвах (*брати Гримм, Дидро* та ін.), розширення відмінювання іншомовних іменників з кінцевим *-о* та деякі інші явища.

Задля справедливості слід відзначити, що характеристика УП 1999 як «діаспорного правопису» (див. про це далі, а також р. V п. 4.3) була продиктована насамперед ідеологізацією питання (причому з боку не тільки його критиків, але й ініціаторів та їх послідовників, які апелювали до відродження «справжньої української мови», до патріотизму і т. ін.), тоді як у своїх власне прескрипційних аспектах він був досить непослідовним щодо запровадження норм УП 1928, а отже, й правопису західної діаспори. Так, запровадивши в одних випадках норми УП 1928 (наприклад, у формах род. в. одн. іменників *сіль, радість* і под. — закінчення *-и*; в іншомовних словах — відмінювання іменників на *-о*) і обмежившись у деяких інших випадках тільки санкціонуванням варіантності (у формах род. в. одн. іменників *ім'я, вим'я* і под. — варіанти *імени* і *ім'я* і под.; в іншомовних словах — *ефір* і *етер, міф* і *міт* і под.) та іншими половинчастими дозволами (форми *авкціон, навза* та ін., але *клоун, ноу-хау, Каунас* та ін.; *діяспора, Віярд* і под., але *радіус* і

¹⁴ Див. також у щоденникових записах тих років Сергія Єфремова: С. Єфремов. Щоденники 1923–1929. Київ, 1997, с. 290, 300, 358, 360, 507–509, 585–587, 591–592 (це негативні враження безпосереднього учасника тих подій з приводу як самих пропозицій до правопису, так і перебігу роботи правописної комісії, зокрема з приводу політизації мовно-правописних питань, коли нарком освіти М. Скрипник те, що не відповідало його поглядам, характеризував як антирадянське: с. 591). У цих враженнях С. Єфремова не знайшлося місця для позитивних оцінок УП 1928, хоча позитивні аспекти цієї редакції правопису також цілком очевидні, і вона посідає заслужено високе місце в історії кодифікації УЛМ.

под.; розширення випадків уживання літери *г*, але тільки на власні назви людей), у низці інших випадків УП 1999 ще далі відійшов від правил УП 1928, ніж усі інші пізніші правописи української мови (див. вище).

Саме навколо УП 1999 спалахнула нова правописна дискусія — дискусія, яка в межах описуваного періоду перевершувала всі попередні публічні обговорення правописних проблем української мови за своїм напруженням та ідеологізацією й політизацією, тому на ній варто спинитися докладніше. Вона розпочалася майже відразу ж після його опублікування, але особливо розгорілася після того, як 25 грудня 2000 року питання про цей проєкт було розглянуто на засіданні Ради з питань мовної політики при Президентові України, де було рекомендовано Українській національній комісії з питань правопису при Кабінеті Міністрів на своєму підсумковому пленарному засіданні до 15 лютого 2001 року ще раз обговорити його остаточну редакцію з тим, щоб Рада з питань мовної політики до кінця лютого рекомендувала Кабінетові Міністрів затвердити її як обов'язкову для загального користування¹⁵. Про це після засідання сказав голова Ради з питань мовної політики (він же голова Української національної комісії з питань правопису) віцепрем'єр-міністр України з питань гуманітарної політики М. Жулинський в інтерв'ю агентству «Інтерфакс-Україна». Однак уже наступного дня (26 грудня) міністр освіти України В. Кремень заявив, що з міністерством цей проєкт правопису не узгоджували і (у досить категоричній формі) що сам він проти змін у правописі («1+1», ТСН, 26.12.2000)¹⁶. У друкованих ЗМІ відразу ж пішла хвиля матеріалів з обговореннями цього питання (нерідко це були цілі газетні підвали, цикли публікацій): листи читачів, інтерв'ю з відомими мовознавцями, ученими-гуманітаріями, письменниками й навіть політиками, дискусії між прихильниками і противниками реформи, матеріали круглих столів тощо; теле- і радіоканали регулярно подавали окремі сюжети на цю тему в новинах, телеканали провели низку спеціальних тематичних програм з дискусіями щодо запропонованої реформи українського правопису (наприклад: УТ-1, «Саме той», 2.01.2001: ведучий К. Жура, очевидно, був проти планованого реформування правопису; СТБ, «Вікна. Відкрита дискусія», 9.02.2001: ведучий Р. Скрипін був за УП 1999, а два «найтитолованіші» учасники дискусії В. Німчук і його опонент П. Толочко вели її дуже емоційно, на підвищених тонах; результати голосування в кінці програми щодо запитання на табло до телеглядачів «Чи потребує змін український правопис?» були такі: «так» — 1300, «ні» — 4600; при цьому слід мати на увазі, що глядацька аудиторія саме цього телеканалу могла в той час, безперечно, бути найбільш налаштована, порівняно з аудиторіями інших каналів, на такі зміни). Ведучий однієї з цих телепрограм розпочав її такими словами: «Серед них, мовників, точиться справжня війна, яка нерідко навіть переходить межі пристойності» (ТРК «Київ», «Телепресклуб», 10.02.2001). У центральній пресі цю тему активно висвітлювали, зокрема, газети «Літературна Україна» (переважно критично щодо УП 1999, як до цього критично й щодо УП 1990), «Голос України» (наприклад: В. Жежера. Кому б'юст поставити? — ГУ, 30.05.2000, с. 7; В. Жежера. Бігати по Афинах нікому не забороняється. — ГУ, 24.06.2000, с. 4–5), «Урядовий кур'єр», «Освіта України» (усі три — переважно критично), «Україна молода» (здебільшого ніби схвально, однак і вона змушена була констатувати: «Переважає більшість шкільних педагогів, судячи з нашої

¹⁵ На цьому ж засіданні Ради з питань мовної політики було внесено зміни до складу Української національної комісії з питань правопису — з призначенням заступниками голови комісії В. Німчука, А. Погрібного, О. Пономарева і В. Скляренка (утім, прізвище останнього заступника звичайно не згадували в ЗМІ: див., наприклад, список складу комісії, наведений у газеті «Освіта України» від 24.01.2001, с. 13).

¹⁶ Однак, наприклад, в одному з друкованих органів МОН — журналі з української мови та літератури — не тільки було схвалено цей проєкт правопису, а й запропоновано значно ширший діапазон змін до української орфографії — з повнішою орієнтацією на УП 1928 [див.: Рибалко, Рибалко 2001а: 22–25; 2001б: 27–33].

пошти, виступають проти лівової частки правописних змін»: Де два українці, там три правописи. — УМ, 1.02.2001), «Українське слово», «Слово Просвіти» (обидві переважно схвально), «Вечірній Київ» та ін., журнали «Критика», «Сучасність» (обидва переважно схвально), критично — російськомовні газети «Киевские ведомости», «Столичные новости»; у регіональних ЗМІ (переважно з критичними оцінками УП 1999) — зокрема, газети «Вечерний Харьков» (наприклад: О. Марченко. Сім разів одмірте, панове...: 23.01.2001; В. Боков. «Хай гірше, аби інше»: 1.02.2001; В. Калашник. Про українську мову сьогодні та часткові зміни в її правописі: 15.02.2001), «Донецкий кряж», «Високий Замок» (Львів). Наприклад, у матеріалах круглого столу «Правописна тема» з підзаголовком «Без азбучної війни» в останній з названих газет з такою преамбулою від редакції: «До 15 лютого цього року Кабінет Міністрів України мав затвердити пропозиції орфографічної комісії щодо змін до українського правопису. Як пожартував один журналіст, у цей день ми усі мали стати неграмотними. Але цього не сталося. Коли найбільш дразливі зміни оприлюднили газети і загальнонаціональні канали телебачення, запропестували, як колись казали, “широкі маси трудящих”. Але не тільки вони. Серед противників правописних нововведень, як виявилось, є чимало відомих науковців — філологів, істориків, політологів. Те, що цікавило і хвилювало лише мовників, схвилювало раптом усіх — від домогосподарки до Президента» (ВЗ, 14.03.2001, с. 4)¹⁷.

Для обговорення проекту УП 1999 15 лютого 2001 року було проведено об'єднане засідання вчених рад усіх трьох мовознавчих інституцій НАН України — ІУМ, ІМ та УМІФ з тасмним голосуванням. На обговорення й подальше голосування дирекція ІУМ виставила 19 положень з УП 1999, але пункт 1: «Писати букву *г* в українських питомих і засвоєних загальних та власних назвах — прізвищах і топонімах — згідно з вимовою: *дзита, Гонта, Грещук, Горонда* та ін.» — був, власне, повторенням того, що вже було прийнято в УП 1990/1993. За результатами голосування більшістю голосів було прийнято всього 6 пунктів, включно з п. 1 (причому саме він набрав найбільшу кількість голосів, на другому місці виявилось правило про окреме написання слова *пів* у значенні «половина»; найменшу підтримку дістало положення про написання *и* на початку слова: *иниий, иржа* і под.).

Критика на адресу УП 1999 лунала з різних сторін і стосувалася як самих його положень, правил, так і того мовознавчого середовища, де його було створено.

У плані змісту його критикували, з одного боку, за надмірний, з погляду критиків, радикалізм, невваженість, непідкріпленість реальною мовною практикою (сама така критична лінія й переважала в цих дискусіях)¹⁸, з другого ж, — навпаки, за недостатню

¹⁷ Пор. також, наприклад: «Чи потрібні зміни в українському правописі саме зараз? І, головне, чи є вони наслідком природного розвитку української мови, а не черговим “оперативним втручанням” відповідно до політичних настроїв? Дискусія навколо цих питань зайшла так далеко, що вони вже стали майже риторичними. І навіть мовознавці, до того ж члени однієї комісії, дотримуються діаметрально протилежних думок щодо “мовного питання”. То що вже казати про решту? А “решта” — тобто десятки мільйонів людей, яким доведеться користуватися оновленим правописом, — виявилась вкрай роздратованою» (О. Шевченко. «За» і «проти» мовних новацій. — ПІК, 2001, № 3, с. 40).

¹⁸ У ЗМІ з'явилися, зокрема, цикли публікацій на цю тему канд. філол. наук Антоніни Матвієнко з видавництва «Українська енциклопедія імені М. П. Бажана» (у різних газетах), українського літератора з Польщі Степана Демчука (Максима Запорожця) під загальною назвою «Час уже загнати джина до пляшки» (УС, грудень 2001 — лютий 2002), перекладача Олекси Негребецького: Картаген нового правопису : Про деклароване подолання російщення (УС, 6 і 13.07.2000).

рішучість у реформуванні українського правопису¹⁹. Так, щодо пропонованих змін у написанні іншомовних слів з боку критиків (це були звичайно противники радикальних змін у правописі, але не тільки вони) найчастіше висловлювалася несхвальна оцінка за ухил УП 1999 у бік надмірної, на їхню думку, їх «українізації», наприклад: «Горезвісне правило “дев’ятки” [тобто поширення цього правила в УП 1999 на написання власних назв. — *О. Т.*] потребує <...> навіть усенародного референдуму. Застосовувати його до власних назв — диверсія проти української мови <...> На одному тільки *Міссисіпі* повіситися можна» (Олекса Негребецький, перекладач. — УМ, 25.01.2001, с. 10); якщо *автотренінг*, *павза* сприймаються природно, то *авкціон*, *авт* [такої форми в УП 1999 немає. — *О. Т.*], *фавна* — неприродно, а *лавреат* — і зовсім «смішно, іронічно» (Валерій Шевчук, письменник. — ГУ, 24.06.2000, с. 4). Оскільки відхилення від уже узвичаєного образу іншомовних слів в бік «народної» мови нерідко сприймаються, як відомо, не стільки у власне національному (як власне українізація, тобто українська адаптація, таких слів), скільки в соціальному плані — як їх просторічне «викривлення», ця обставина також не сприяла позитивному сприйманню тих чи інших пропонованих нововведень (щодо цього лунало, зокрема, й слово «спрощення»²⁰; див. про це також: р. VI п. 3.2). Наприклад: «В. Німчук пише: “<...> всі, хто засвоїв природну українську мову, губні приголосні та йотовані голосні вимовляють окремо, незалежно від того, чи слово своє чи іншомовне”. Знову-таки похапцем зроблене узагальнення. Українці мають розвинену фонетичну систему і можуть вимовляти згадані звуки, не розділяючи їх: *свято*, *святий*, *священик*, *Звягель* <...> З міркувань В. Німчука виходить, що українці ніколи не можуть опанувати жодної іноземної мови, бо вимовлятимуть іноземні слова на свій копил» (С. Караванський. Запобігливі поради тут не зарадять. — УС, 29.06.2000, с. 14).

Нерідко це було (у різних випадках як від недостатнього знання критиками предмета обговорення, так і, безперечно, цілком усвідомлено) навіть глузування з реальних або тільки домислюваних положень УП 1999, передражнювання їх (із заголовками матеріалів у формі відповідних цитат, навіть як естрадний гумор). Так, маючи, очевидно, на увазі випадки *марафон* — *маратон* (із запровадженням написання *т* замість уже узвичаєного *ф* у певній групі слів грецького походження), критики стали говорити навіть про санкціонування нібито ще й написання *хв* замість *ф* (щодо *ф* уже іншого походження): «“*Прохвесорам*” нудно» (П. Толочко, академік НАН України, С. Правденко, народний депутат України, головний редактор газети. — ГУ, 11.01.2001), «З “*рехвормами*” вирішено почекаати» (назва замітки про заяву В. Юшенка щодо призупинення офіційного затвердження УП 1999: Дз. т., 3.02.2001), «— <...> Чому я повинен прикидываться

¹⁹ Так, за словами одного з найпринциповіших критиків УП 1999, у нього «викликають тривогу погляди на реформу правописних норм серед самих реформаторів правопису», «реформатори правопису не мають чітких теоретичних засад, яких треба дотримувати, розробляючи правопис» (С. Караванський. Жива вода. — УС, 17.02.2000). Див. також: С. Караванський. Запобігливі поради тут не зарадять. — УС, 29.06.2000, с. 14; С. Караванський. Два правописи — одна мова. — УУ, 2002, № 10, с. 27–31; В. Козирський, канд. фіз.-мат. наук, В. Шендеровський, д-р фіз.-мат. наук. Містерія кривопису. — УК, 17.02.2001 (за те, щоб повністю повернутися до норм УП 1928). Див. також у плані не критики, а побажань: [Рибалко, Рибалко 2001а; Рибалко, Рибалко 2001б].

²⁰ Так, маючи на увазі деякі правописні нововведення ще в УП 1990/1993, Іван Дзюба характеризував випадки на зразок *журі*, зняття подвоєння приголосних в іншомовних словах (очевидно, малося на увазі насамперед нове оформлення музичних термінів *піанісимо*, *пічкато* і под.) як «страшне спрощення української мови» (з його виступу на засіданні УНКП 19 грудня 2003 року); пор. також: «Я вважаю, що необхідно писати й вимовляти іншомовні слова адекватно оригіналу. На наукових конференціях іноземці дивуються, як ми їхні імена та прізвища перекручуємо» ([Із інтерв'ю з І. Дзюбою]. — Києв. вед., 29.12.2000, с. 2). Пор. уже з посиланням на І. Дзюбу: «<...> те, що сьогодні вважається ознакою неписьменності, пропонується зробити літературною нормою. Саме для намагань такого роду запропонував виразний неологізм академік І. М. Дзюба — “спрощення української мови”!» (В. Русанівський. Ще про реальний правопис. — Дз. т., 17.12.2004).

тупым хохлом, который не может сказать *Франция*, а говорит *Хвранция*, только потому, что в украинском когда-то не было “*ф*”» (М. Попович, академік НАН України. — Киев. вед., 29.12.2000, с. 2); щодо пропозицій на зразок *инший* і под.: «— З якої букви починається “*інтелігент*”?» (Ян Таксюр, поет-гуморист: «1+1», програма «Біла ворона», 13.03.2001); у матеріалах російськомовних видань: «“*КИНА*” не будет!» — заголовок фейлетону про те, що: «Этой недели большинство грамотных людей ждало с нескрываемым ужасом. Группа энтузиастов от лингвистики решила подправить украинский язык. Если б не вмешательство Президента, то с понедельника *марафон* в Украине звучал бы как *мара-тон*, *реформы* писались бы через “*х*” (единственное, что, пожалуй, соответствовало бы произношению населения). А знаете, что такое *катедра*? <...> Теперь эту “*гениальную*” (в новой транскрипции) идею отложили на два года <...>» (Д. Столько. — СН, 6.02.2001, с. 3), «*Гениальная реторма*» (И. Вокуба. — Дон. кряж, 15.02.2001); серію матеріалів приєняли цій проблематиці «Киевские ведомости», зокрема: «От “*желухивки*” до “*жули-нивки*”» — заголовок одного з підрозділів публікації (В. Кипиани. Право писання. — Киев. вед., 13.01.2001), «*Гениальный мовний марафон*» (16.01.2001), Е. Якунов. Орфография, сестра аборта (Киев. вед., 24.04.2001).

З боку ж прихильників значно істотнішого реформування правопису висловлювалися критичні зауваження як за (знов-таки!) непотрібну українізацію іншомовних слів (це стосується насамперед надто обмеженого, на їхню думку, запровадження літери *г*), так і, причому значно частіше, за недостатню їх українізацію — з пропонуванням усунення гіатусу в сполученні не тільки *ia* у випадках на зразок *діалект*, а й *iy*: *акваріум*, *радіос*, *тріумф*, дальшого розширення випадків заміни сполучення *ie* у відповідних запозиченнях з грецької мови на *є*: *єрарх*, *єрогліф* і под., ще більшого обмеження випадків подвоєння приголосних у загальних назвах: *алах*, *аятола*, *бона*, *віла*, *гето*, *палацо*, *пені* та ін. [див., наприклад: Рибалко, Рибалко 2001б: 28, 31; Захарків 2001: 82].

Щодо правопису слів питомої лексики, то з боку прихильників значно ширшого оновлення українського правопису це була переважно критика за їх неповну «українізацію», тобто позбавлення від слідів російського впливу, — наприклад, з пропозицією запровадити закінчення *-и* у формах род. в. для всіх іменників III відміни, а не тільки для окремої їхньої групи [Захарків 2001: 80–81].

Якщо говорити про активізоване в цей період обговорення основоположних критеріїв реформування українського правопису, то, коли не брати до уваги найзагальніших і, безперечно, незаперечних рекомендацій щодо дотримання принципів його «правильності» і «потрібності» в його змінах ²¹, це звичайно заклики привести те чи інше положення правопису у відповідність до справжньої живої української мови, з чим загалом усі також погоджуються. Однак апелювання в різних конкретних випадках до реального функціонування того чи того явища в «справжній» українській мові також нерідко викликає дискусії в різних колах (див. також у р. I п. 6 про висунання критеріїв на зразок «справжня українська мова» в підходах до вироблення та оцінювання норм УЛМ у цілому). Це, зокрема, обгрунтовування певного написання слова поясненнями на зразок «згідно з усталеною вимовою», що практикувалося і в попередніх українських правописах і що ініціатори того чи іншого орфографічного реформування можуть засто-

²¹ Пор., наприклад: «Я особисто дотримуюся такої позиції: все, що необхідно з наукової точки зору, із традицій української мови, із орфоепічних правил, настанов, — це треба внести. А без чого можна обійтися сьогодні, з тим не потрібно поспішати <...>» (Яким буде український правопис? [Інтерв'ю з М. Жулинським]. — УС, 18.12.1997, с. 6); «Моя позиція така: потрібні тільки ті зміни, які сприяють функціонуванню мови. А от без тих, які тільки ускладнюють, можна обійтися» ([Із інтерв'ю з І. Дзюбою]. — Киев. вед., 29.12.2000, с. 2). Такі заяви, очевидно, полишають конкретне розв'язання тих чи інших дискусійних моментів правопису на розсуд фахівців-мовознавців. Але ж проблема якраз і полягає в тому, що для різних кіл мовного соціуму, у тому числі й у межах професійного середовища мовознавців, це «правильне» й «потрібне» виявляється надто вже різним.

совувати й тоді, коли це може викликати сумніви або й пряму незгоду в мовному соціумі (пор., наприклад, пояснення «за традиційною вимовою» щодо написання *Бастилія*, *Сицилія*, *Тибет* і под.: УП 1990, с. 106–107; щодо *Аддис-Абеба*: УП 1993, с. 101–102). Дивлячись у матеріали АУМ, одні бачать у них підтвердження більшого поширення в народній мові форм род. в. на зразок *вісті*, *солі* [див., наприклад: Матвіяс 1998: 147], а інші ж — *вісти*, *соли* ²². Упорядники і прихильники УП 1999 оперують при цьому також поняттями «природні українці», українці «з природною українською вимовою», на мовлення яких і слід орієнтуватися, що також викликає критику як надто суб'єктивний або й просто упереджений критерій. Так, пор., наприклад, в плані аргументації потрібності / непотрібності вживання апострофа після літер на позначення губних приголосних перед літерами на позначення голосних у тих іншомовних словах, що в мові-джерелі вимовляються без йотації, з одного боку: «<...> в мовленні українців, які засвоїли рідну мову з самого дитинства від родичів і які не є російсько-українськими білінгвами, <...> після губних перед йотованими <...> виразно [! — *О. Т.*] чуємо роздільну вимову звуків, а не м'які приголосні, тому ліпше писати їх з апострофом: *б'язь*, *б'юджет*, *б'юржер*, *вестиб'юль*, *б'юро*, *б'юст*, <...> *М'юллер*, *М'юнцер* і т. ін.» [Німчук 1999: 315], «<...> Але в цих словах [*бюро*, *пюіптр* і под. — *О. Т.*] вимовляють м'які приголосні переважно активні українсько-російські (російсько-українські) білінгви або особи, що навчилися української мови не від батьків, дідів, бо звичайно всі, хто засвоїв природну українську мову, губні приголосні та йотовані голосні [що це за термін? — *О. Т.*] вимовляють окремо, незалежно від того, чи слово своє, чи іншомовне» [Німчук 2002б: 15]; «З погляду сучасної української мови неприродно звучать слова в такому написанні, як *бюро*, *купюра*, *фюзеляж*, *кювет*» [Ющук 2003: 87]; природний українець вимовляє *б'ю* і *бюро* абсолютно однаково (Ю. Бадзьо. Тривожна аналогія... — ЛУ, 11.05.2002); з іншого ж боку: «А як же природно? Послухайте: *б'юро*, *куп'юра*, *ф'юзеляж*, *к'ювет*. Та ж так ніхто ніколи не говорив» [Русанівський 2004: 6–7]; «Ми вимовляємо: *в'язень*, але *свято*, *священник*, *дзвякіт*, *різдвяний*, *Звягель*; *м'ясо*, але *тьмяний*, *духмяний*; *б'ється*, але *різьбяр* <...> Так само “природні українці”, котрі живуть на Заході, слово *Мюнхен* вимовляють точнісінько, як і німці, а не *М'юнхен*, як передбачає проект правопису», «Отже, важко погодитися з твердженням Ю. Бадзя, що згаданий проект правопису НАНУ є адекватним віддзеркаленням української мовної стихії» (С. Караванський. Від НАНУ до ОВІРу — один крок. — ЛУ, 17.10.2002); «Пан Німчук заявляє, що, хто змалку україномовний, той ніколи не вимовить *бюджет*, *вестибюль*, а скаже *б'юджет*, *вестиб'юль*. Але ж деякі змалку україномовні до голів верховних рад дослужилися, а вимовляють *мікрохвон* [натяк на деякі особливості мовлення колишнього Голови ВР України І. Плюща: див. р. II п. 1.2.2.1. — *О. Т.*]. То, може, й букву **ф** скасувати. переробивши її на **хв**? Чи добре панове науковці поміркували?» (О. Негребецький. Картаген нового правопису. — УС, 6.07.2000) ²³. Щодо іншого спірного моменту — пор., наприклад, з одного боку: «Хіба ж не природно звучать такі вислови: “захоплюється *метрбл*”, “підійди до *фортепіана*”, “магазин із *піанінами* різних фірм”?» [Захарків 2001: 77], а з другого боку (причому також з боку загалом однодумця), уже й сумніви: «Звичайно, у *метрі* люди говорити не звикли. Якщо це правило не пройде [під час громадського обговорення. — *О. Т.*], ми його не затверджуватимемо» ([Із інтерв'ю з В. Німчуком]. — УМ, 17.01.2001, с. 11).

²² Наприклад: «Форми з -і (*крові*, *радості*) штучно накинени українській мові, це наслідок насильства над мовою. За даними АУМ <...>, немає цих форм у жодному великому говорі ні західного, ні східного, ні північного регіонів України» [Захарків 2001: 81; пор. так само: Коць-Григорчук 1997: 94; Німчук 2002: 53–54].

²³ Пор. так само ще в І. Огієнка: «<...> інтелігентний українець легко вимовляє чужі слова <...> *вестибюль*, *бюро*, *бюлетень*, *бюст* <...> А це тому, що і в своїй рідній мові українець знає <...> *святий*, *черв'як* <...>» [Митрополит Іларіон (І. Огієнко) 1958: 372–373]. Тобто це орієнтування не на «природних» / «неприродних» українців, а на населення різних регіонів України й на різні соціальні верстви мовців.

Цілком розважливим є застереження, що «перше ніж братися за регулювання правопису мусимо погодитися на врегулювання ортоепії, а вона матиме свої прескриптивно-суб'єктивні критерії» [Шевельов 1997: 69]²⁴, але воно, по-перше, мало б стосуватися ще початкового етапу впорядкування українського правопису, а не сучасного його стану, а по-друге, щодо окремих неврегульованих положень правопису знову ж таки впирається у відмінності в баченні цих ознак справжньої УЛІМ очима різних представників мовного соціуму.

Ще один аргумент, який висували в дискусіях прихильники як УП 1928, так і УП 1999 — щодо потреби вживання літери *г* у відповідних словах іншомовного походження, насамперед власних назвах, звучить приблизно так: щоб з нас не сміялися іноземці (європейці). Наприклад: «Вживаючи *г* на місці *g* у запозичених із відповідних мов словах, ми виглядаємо якимись недорікими в очах європейців» [Німчук 2002: 46]²⁵ (у цих же колах, однак, висловлювали несхвальне ставлення до того, що російськомовні ЗМІ України також прагнуть брати участь в обговорюванні правописної реформи української мови: див. далі). Про доцільність / недоцільність такого ширшого вживання *г* мова йтиме далі (це питання непросте й неоднозначне), а тут варто лише відзначити, що якщо оглядатися в розв'язуванні питань нашого правопису на думку громадян інших країн, то справді можна стати об'єктом глузування з боку не тільки співвітчизників, а й іноземців.

Досить звичайними були також критичні випадки проти самої робочої групи УП 1999 та ширших українських культурних і політичних кіл, які підтримували (справді чи тільки в баченні їх опонентів) цей проєкт.

Це, по-перше, звинувачення щодо «нелегітимності» робочої групи УП 1999 у зв'язку зі згаданим вище недотриманням звичайної офіційної процедури формування подібних органів. Наприклад: «Нова робоча група не враховувала зробленого попередниками [маються на увазі згадані вище напрацювання УНКП протягом 1994–1996 рр. — *О. Т.*]. Чому? Адже ніхто не розпускав попередню робочу групу. Отже, наскільки можна вважати легітимною оновлену групу й вироблений нею “Проєкт?”» (С. Я. Єрмоленко. — ГУ, 24.06.2000, с. 4); «<...> І раптом з'явилася якась ініціативна група, яка, не радячись з нашою комісією, створила свій варіант змін і подала до Кабміну <...> Це неправильно й неетично. Я і Академія наук визнаємо цей варіант правопису нелегітимним, оскільки він суперечить розробкам нашої комісії», це «самозвана комісія» (В. М. Русанівський. — Київ. вед., 16.01.2001, с. 7; див. також: А. Удовидченко. Демократія втихаря. — Київ. вед., 20.01.2001, с. 8).

По-друге, висловлювалися зауваження щодо свідомо обраної, на думку критиків, тактики дій прихильників УП 1999 — їхнього «лукавства». Малося на увазі, що вони

²⁴ Пор. таку саму думку, висловлену, однак, ще значно давніше: не поспішати із затвердженням нового правопису, тобто майбутнього УП 1928, а зачекати, поки усталиться вимова української інтелігенції [Смаль-Стоцький 1994: 75].

²⁵ Цей аргумент актуалізувався в дискусіях значною мірою у зв'язку з приверненням уваги до [потенційно] однакового відтворення в українській мові за чинними нормами прізвища тодішнього віцепрезидента США Альберта Гора (Gore) і англійського слова зі значенням «повія»: «Не можна не підкреслити безпорадності правопису УССР у передачі власних імен. Правопис УССР віддає прізвище американського віце-президента як *Гор*, а він не *Гор*, а *Гор*. Англійське слово *whore* (вимовляється *гор*) — лайливе слово. Нетактовна вимова прізвища *Гор* як *Гор* може бути причиною непорозумінь. Уперте дотримання норм правопису УССР дискредитує нашу дипломатію» (С. Караванський. Хто верховодить на мовознавчому олімпі? — Час, 2.10.1997); «Нехтування звука [г] в англійських прізвищах призвело нещодавно майже до інциденту [?! — *О. Т.*], коли в Києві віце-президента США назвали *Гор*, а не *Гор*. Кожен, хто добре володіє англійською мовою, знає, що перше слово в добірному товаристві не вживається» [Горняткевич (Канада) 2000: 150]. Хоча, як неважно здогадатися, в українській мові стало вживатися лише одне з цих двох слів, так що загрози небажаної омонімії не виникло, а українські дипломати, слід сподіватися, у спілкуванні зі своїми англомовними колегами користуються англійською мовою з її фонетичними правилами.

кажуть неширо, коли запевняють про те, що пропонувані ними правописні зміни є неістотними, не «революційними», що вони ґрунтуються на особливостях мови саме Наддніпрянської України, що для їх засвоєння досить буде запровадження певного перехідного періоду, коли співіснуюватимуть норми попереднього й нового правописів²⁶ (див. у цьому зв'язку також про різне розуміння конкретних строків для співіснування взагалі варіантних явищ у сучасній УЛМ: р. VI п. 4.4), що якогось опору в суспільстві при цьому не слід очікувати і, нарешті, що в деяких інших європейських країнах і країнах пострадянського простору також пішли в межах цього ж періоду новітньої історії на правописні реформи й навіть на реформування графіки національних літературних мов (так що, мов, нічого страшного!)²⁷. Ось, наприклад, цитовані в різних ЗМІ того часу уривки із заяви М. Жулинського якраз у розпал дискусій: «Запропоновані зміни жодним чином не ускладнюють системи української мови, а спрощують її. Фахівці прагнули зменшити винятки в граматичних правилах. Процес уніфікації вітчизняного правопису ввібрав у себе висновки дискусій різних лінгвістичних шкіл»; з посиланням при цьому й на той факт, що навіть у тих державах, де «мовна ситуація є стабільною», не відмовляються від проведення мовних реформ (у німецькомовних країнах, а ще на початку 80-х років у Греції; на початку 2000-х років проєкт правописної реформи висували також російські мовознавці), а також пояснюючи цю реформу в ширшому соціальному контексті: «Бажання уряду України вперше залучити громадськість до обговорення такої вузькофахової проблеми, як лінгвістична, і звернути увагу на всі точки зору свідчить про неухильне проведення ним прозорої політики у виконанні програми “Реформи заради добробуту”, в тому числі і в мовній сфері» (див.: Київ. вед., 20.01.2001, с. 8; ГУ, 23.01.2001, с. 13). І критика таких заяв: «— <...> Сторонники реформи, в частности вице-премьер Жулинский, уверяют, что изменения эти несущественны. — Это лукавство. Они, по существу, изменят структуру языка <...> Вообще эту акцию я называю диверсией против украинского языка. <...> Если вдруг изменит правописание, язык станет для людей непонятным, сложным, чужим. Кроме того, весь народ Украины вдруг станет безграмотным» (Лукавая реформа [інтерв'ю з П. Толочком]. — Київ. вед., 26.01.2001, с. 10); «Скільки лукавства в заявах реформаторів: і те, що передбачувані ними зміни ґрунтуються на мові Наддніпрянської України (О. Пономарів)²⁸, і те, що наш народ вимагає відновлення сплюндрованого більшовиками справжнього українського правопису (В. Німчук), і те, що Орфографічна комісія, затверджена Кабінетом Міністрів, виділяла якусь “вужчу групу” для створення “Проєкту”» [Русанівський 2002: 95].

²⁶ Щодо строків перехідного періоду до повного запровадження УП 1999 у загальну мовну практику, то їх ініціатори цього правопису бачили по-різному — від двох до десяти років: це 1–2, у крайньому разі 3 роки (Україна може мати новий правопис наприкінці 1999 року [Із інтерв'ю з І. Вихованцем]. — УС, 30.09.1999, с. 14); 5–7 років (М. Жулинський. — ПіК, 2001, № 3, с. 42); 10 років, як у запровадженні в 90-ті роки оновленої редакції німецького правопису (М. Жулинський. — УТ-1, «Саме той», 2.01.2001); 10 років [Німчук. 2002б: 16–17]. Пор. також пропозицію щодо запровадження перехідного періоду («наприклад, 3 роки») для впровадження в мовну практику нової редакції російського правопису (реформа, що в цілому так і не відбулася у зв'язку з масовими протестами) (Свод правил... 2000, с. 392).

²⁷ Пор., наприклад, запевнення керівника проєкту УП 1999: «— Пане Василю, <...> який спротив доведеться долати? — Це група науковців, яким дуже миле все старе. Вони сприймають українство в такій формі, в якій їм було дозволено. Особливого невдоволення від загалу, а особливо від молоді, чекати не слід. <...> Молдова, республіки Середньої Азії перейшли на новий алфавіт, а ми не можемо навіть внести деякі зміни» (О. Гаврош. [Інтерв'ю з В. Німчуком]. — УМ, 26.10.2000).

²⁸ Пор., наприклад: «У проєкті немає жодного правила, яке б не ґрунтувалося на живому мовленні Наддніпрянської України» ([Із інтерв'ю з В. Німчуком]. — УС, 29.03.2001, с. 14), «У новій редакції правопису немає жодного правила, яке б не відображало живого східноукраїнського мовлення. Лише слова *етер*, *катедра* тощо походять із західноукраїнської традиції» ([Із інтерв'ю з В. Німчуком]. — УМ, 17.01.2001, с. 11).

Ініціатори й прихильники цієї правописної реформи, з одного боку, заявляли про те, що проєкт УП 1999 було винесено на широке обговорення, з другого ж, — виступали проти такого обговорення: «Правопис — це не те питання, що розв'язується шляхом всенародного референдуму. Це справа мовознавців. А в нас про правопис беруться судити люди, які не мають про нього уявлення» (О. Пономарів. — ПiК, 2001, № 3, с. 40), «На відміну від інших країн, де зміни в правописі обговорюють мовознавці [звичайно, не тільки мовознавці! — *О. Т.*], у нас за цю справу взялося все суспільство» [Український правопис... 2003: 12 (О. Пономарів)]; «Це опоненти змін вплинули на рішення Президента про перенесення на 2002 рік [урядового затвердження УП 1999. — *О. Т.*]. <...> Тепер, на жаль, з'ясувалося, що це будуть вирішувати маси» (К. Городенська, заст. директора ІУМ. — СТБ, «Вікна. Відкрита дискусія», 9.02.2001).

По-третє (найголовніше), це критика за можливі загальносоціальні наслідки запровадження в життя такої правописної реформи (як і за наслідки самого викликаного нею масового обговорення — як одного з багатьох тепер, на жаль, чинників збурення суспільного спокою), які виявляться в неминучому негативному впливі не тільки на стан з мовною грамотністю населення²⁹, а й ширше — в цілому на мовну ситуацію в країні (при цьому апелюють також до негативного досвіду в цьому плані Молдови та Білорусі — країні, не тільки сусідніх з Україною, а й з багато в чому подібними до неї історією та сучасною мовною ситуацією)³⁰:

1) опоненти УП 1999 привертала увагу до неминучого в разі його запровадження відсунення на другий план реалізації завдання, основного для утвердження державного статусу української мови, — її повноцінного функціонально-стильового розвитку та реального поширення в усіх сферах суспільного життя (у її конкуренції з російською мовою), до провокування такою радикальною реформою почуття непевності в свідомості вужчих чи ширших кіл суспільства щодо реальної вже сформованості УЛМ та її здатності виконувати весь комплекс функцій державної мови країни³¹. Ось характерні заяви

²⁹ Так, на переконання, зокрема, редакції газети «Літературна Україна», запропоновані в УП 1999 правописні зміни «вмить зроблять “неграмотними” не лише тисячі й тисячі філологів-фахівців, учителів-словесників, а й “простих” природних носіїв живої мови, які залишалися вірними їй упродовж десятиліть тотальної русифікації» (Мова — живий організм, не чинимо над ним насильства. — ЛУ, 18.01.2001, с. 6); або: «Інші тільки іронічно знизують плечима: “Хіба це те, що потрібно нині у школі? Краше б оті “рехворматори” вигадали щось таке, що б поліпшило якість знань, а не створювали дітям додаткові перешкоди»» (О. Синюта. Новий правопис прийде у класи та на кафедри. — Хр., 16.01.2001, с. 12).

³⁰ Стало вже досить звичним безпосередньо пов'язувати проблеми українського правопису і загальної мовної ситуації в Україні. Пор., наприклад: «У назві нашого сьогоднішнього семінару поєднано два аспекти сучасної мовної дійсності в Україні — мовна ситуація і дискусія навколо українського правопису. Звичайно, для багатьох інших мов <...> поєднання цих двох аспектів у рамках однієї тематики видавалося б натягнутим або й неприродним <...> У нас же, як і в інших бездержавних у недалекому минулому націй <...>, питання правопису і ширше — нормативної основи української літературної мови, безперечно, актуалізувалося зі здобуттям державної незалежності <...>» [Мовна ситуація в Україні та дискусія навколо українського правопису 2002: 51 (з виступу О. Тараненка)].

³¹ Наприклад: «Враження після прочитання правопису обиватель сформулював би так: “Та ну вас разом з вашою українською мовою!” і перейшов би на російську» (О. Негребецький. Вік живи, вік перевчайся — неграмотним помреш. — УМ, 25.01.2001, с. 10). Пор. характерні заяви в цьому плані ще до розгортання таких дискусій: «Кілометри газетного паперу й нервів страчені на суперечки з приводу правопису. <...> Суперечка навколо “*лапта*” чи “*ляпта*” лише розширює простір для російської мови <...>, оскільки вказує на сейсмічну непевність мовного ґрунту, відлякує “масового реципієнта”, змушує його шукати стабільності в межах незагрозованих лінгвістичних реальностей. Ви навіть не уявляєте, з якою швидкістю тікали б з моїх лекцій [в Італії. — *О. Т.*] студенти, якби я почала з ними розмову про необхідність нової орфографічної кодифікації української мови. Бо, за лінгвістичною класифікацією, некодифіковані мови — це діалекти. <...> Рекодифікувати українську орфографію, повернути її в минуле означає здійснити безпрецедентний — і по-радянському насильницький — експеримент щодо мови, який став би ще однією загрозой для її майбутнього» ([з інтерв'ю з Оксаною Пахльовською] — Час, 6.11.1997, с. 10).

в цьому зв'язку: «— Ми загубимо ідею вивчення, знання української мови. Ми посіємо скепсис у душах тих, хто хотів би її вивчити, бо це треба. Навіщо ця “фльота” [до речі, такого випадку — як з пом'якшенням л, так і з формою жін. р. — УП 1999 не передбачав. — *О. Т.*]?! <...> Українська мова має насамперед стати масово вживаною» (Леонід Кравчук, экс-Президент України. — *TV-Таб.*, програма «В гостях у Дмитра Гордона», 10.02.2001); «Якщо правописні новації будуть затверджені, найімовірніший результат скоєного (дозволю собі вжити термін з криміналістики) — вони однаково не застосовуватимуться в друку, а в усній мові й поготів. Хіба що доведеться потроху вдаватись до силових методів. Утворяться два варіанти української мови — письмовий та усний» (А. Матвієнко, канд. філол. наук. *Правописна фантазмагорія.* — *ЛУ*, 25.01.2001, с. 4; див. також ще раніше в цієї ж авторки: *Вдосконалення чи руйнування?* — *УС*, 3.08.2000, с. 14); «Чим кращі ці експерименти від тих, що робили постишеви і кагановичі в 1933 р. [мається на увазі заміна УП 1928 на УП 1933. — *О. Т.*]? Знову насильство. Знову інтереси мільйонів підпорядковуються невідомо чийм “вищим” інтересам. <...> Біда багатьох наших мовознавців — ідеалізація правопису 1928 року, некритична канонізація окремих його положень. Ідеалізації сприяла трагічна доля правопису, що був репресований в 1933 році. Цей ореол “мучеництва” певною мірою заважає об'єктивному підходу» (Є. Шульга, історик, м. Новомосковськ. *Правописна війна, або «Бий своїх, щоб чужі боялися».* — *Журнал «Березіль»*, м. Харків, 2001, № 11–12, с. 169, 171); «Безвідповідальне ставлення до змін у сучасному українському правописі може призвести до непередбачуваних наслідків, як це сталося в Білорусі. Там за рішенням [Білоруського народного фронту. — *О. Т.*] перейшли на норми білоруського правопису 20-х років [це, звичайно, далеко не зовсім так: див. р. VI п. 7. — *О. Т.*], що викликало негативну реакцію населення, яке відмовилося взагалі вивчати білоруську мову за архаїчним правописом» (Захистимо мову від реформаторів: Лист групи львівських інтелігентів. — *ЛУ*, 22.02.2001, с. 2); «Правописні “ігри”, “забаванки” фактично лежали в основі знищення Федеративної Республіки Югославії, розчленування Молдови <...>» [Мовна ситуація в Україні та дискусії навколо українського правопису 2002: 15 (з виступу Б. Чижевського, Інститут педагогіки АПН)].

Крім прямої критики на адресу ініціаторів та прихильників УП 1999, висловлювалися застереження загальнішого плану щодо небезпеки подібного різкого переорієнтування УЛМ, оскільки це може зашкодити її нормальному функціонуванню, а особливо — зашкодити переходу на активне користування нею в різних сферах життя широких верств населення, що й має бути на сьогодні пріоритетним завданням у турботах про українську мову [пор., наприклад: Ткаченко 2012]. Висловлювалася також думка, що правопис української мови справді потребує істотного реформування з наближенням до мовно-правописної практики 20-х років, а отже, й сучасної західної української діаспори, однак це поки що «не на часі» з огляду на складну мовну ситуацію в країні. Наприклад: «Ще рік тому, на переході 2000-го року в 2001, здавалося, що важливішого питання для майбутнього України не існує: новий правопис. Негайно — завтра, ні, сьогодні ввечері — країна має почати писати новим правописом. Як з боку промоторів <...> лінгвістичних нововведень, так і з боку його антагоністів основним аргументом “pro” і так само основним аргументом “contra” була теза, що новий правопис є, власне, правописом, визнаним з боку української діаспори. <...> Куди зник сьогодні весь цей пафос (чи пак патос, але ж чи це міняє ситуацію)? <...> Сьогоднішній школяр незалежної України здатен зробити в трьох українських словах сім помилок. Але ж чи зобов'язаний він цих помилок не робити, якщо такі самі помилки роблять деякі міністри й депутати?! При подібному рівні розхитаності підвалин знання мови, при такій лінгвістичній шизофренії суспільства новий правопис — це прямий шлях до тотального анальфабетизму. <...> Додам у дужках, що я зовсім не є противник нового правопису. <...> Але на сьогодні ця реформа, на мою думку, була небезпечна, оскільки щонайменше невчасна» [Пахльовська

2002: 30–32: див. також: О. Пахльовська. А замість захисту — правописні пристрасті... — УУ, 2002, № 8, с. 10–11];

2) говорилося про небезпеку поглиблення поділу на цьому ґрунті — особливо через заідеологізованість, а отже, й заполітизованість як самої проблематики, так і дискусій навколо неї (див. нижче) — між різними верствами населення й навіть різними регіонами країни, причому не тільки між російсько- та українськомовною частинами українського суспільства, як це нерідко подавалося в ході дискусії (перша нібито мала б бути настроєна переважно проти, тоді як друга — якщо й не категорично за, то принаймні й не категорично проти), а й усередині останньої. Наприклад: «— <...> Ні для кого не секрет, що Східна Україна переважно російськомовна. Більшість росіян у різних регіонах нашої країни вже відчули необхідність вивчати державну мову і спілкуватися нею. І раптом нове випробування. Чи не поділить нас новий правопис, чи не поглибить той рівчак між нами?» (Н. Балюк, заст. гол. редактора газети, модератор круглого столу, присвяченого обговоренню правописної реформи. — ВЗ, 14.03.2001, с. 4)³²; «И разве не очевидно, что к существующему политическому противостоянию между сторонниками всеобщей обязательной “мови” и “официального языка” добавится и “правописная” сила. Шаткое языковое равновесие между украиноязычным Западом страны и постепенно переходящим на “державну мову” русскоговорящим Востоком вновь нарушится. Те, кто собирался наверстывать свои языковые пробелы, повременят (кто его знает, что решат правительственные академики?), кто хорошо владел устным и письменным украинским языком, проснется поутру “невігласом”» (Н. Закревский. Язык до бунта доведет. — Киев. вед., 2.02.2001, с. 6).

Опоненти тодішнього уряду — з його прем'єр-міністром В. Ющенком та одним із віцепрем'єр-міністрів М. Жулинським — прагнули використовувати суспільне збурення навколо планованої правописної реформи в своїх політичних інтересах [див. про це також, наприклад: Данильчук 2013: 125–128], загострюючи в тому числі й певне протистояння політичних ліній прем'єр-міністра і Президента країни Л. Кучми. Так, пояснюючи причини відставки уряду, політичний оглядач державного телеканалу висував, зокрема, й той аргумент, що політика міжнаціональної та міжконфесійної толерантності, яка досі існувала в країні, тепер нібито може порушитися: «А один з діячів уряду, філолог [про віцепрем'єр-міністра М. Жулинського. — О. Т.], вирішив покатати нас *«метрóm у першій класі* [останнього випадку в УП 1999 не було передбачено. — О. Т.] *маратоном до Атен*», і це було спрямовано проти російськомовних [чому тільки проти них? — О. Т.] громадян, які тільки почали поважати українську мову (В. Долганов: УТ-1, «7 днів», 29.04.2001). Ось зразок відверто провокаційного загострення проблеми планованої правописної реформи української мови: «— Не кажется ли вам, что решение об орфографической реформе вообще было чисто политическим? Возможно, за группой Жулинского стоят люди, которые сильно его “подпирают”, чтобы заявить о каких-то своих претензиях и снова разделить общество на “чужих” и “своих”?» (Е. Якунов. Можно сломать язык. — Киев. вед., 9.02.2001, с. 10), а ось критик УП 1999 прямо ставить правописну реформу («орфографическую чесотку») в один контекст з нібито загальним претендуванням «украинского этноса на право на господствующее положение в стране»: «<...> влезло ющенковское правительство с реформой правописания с одной целью —

³² Пор. відповідь на таке побоювання однієї з учасників цього круглого столу (О. Захарків): «Я налаштована радикально. Ганебні помилки треба виправляти. Цю болячку треба не обігрівати, а вирізати, хірургічним шляхом вирішувати проблему. Правопис нас не поділить, ми і так поділені. Якщо вас хвилюють люди, які ще не прилучилися до української мови, то вони і чинного правопису не знають <...> Мене цікавлять ті діти, які сьогодні ходять до дитячого садочка, або ті, які ще не народилися, народяться у справжній Україні, а не паперовій».

вызвать недовольство в народе, которое выразится в критике Президента», обов'язково долучаючи сюди і вплив Галичини (Дм. Корнилов. — Дон. кряж, 18.01.2001);

3) висловлювалася підозра, що справжня прихована причина перманентних загострень орфографічних проблем УЛМ — це відповідні провокаційні дії певних політичних сил зовсім не проукраїнської політичної та культурно-мовної орієнтації, а якраз навпаки — з метою поглибити протистояння в українському суспільстві за мовною ознакою (див. у р. VI п. 6.2.2.2 заяви з цього приводу С. Хмари та ін.).

Достатньо активною була, звичайно, й підтримка УП 1999 [див., зокрема: Скиньмо чужі правописні кайдани 2001; Український правопис... 2003; Захарків 2001; Кулик 2010: 517–556]. Пор. також у ЗМІ, наприклад: «Редакція “Українського слова”, як і більшість [?! — *О. Т.*] патріотично [! — *О. Т.*] налаштованих українських мовознавців, сприймає запропоновані зміни позитивно і має намір запровадити їх у правопис мови часопису» (УС, 29.01.2004); «<...> відсутність правописної реформи <...> посилює суржикізацію і в остаточному рахунку зневагу до української мови» (Г. Грабович, головний редактор. Правопис для «Критики». — Кр., 2002, ч. 1–2; див. також: Л. Коць-Григорчук. Хто і чому гальмує? — УС, 2001, ч. 26 і 27; В. Радчук. Мовна політика: від слів до діла. — УК, 15.03.2001, с. 8; О. Вовк. Чи скинемо правописні кайдани? — ВК, 10.01.2002). В. Німчук виступив із серією статей у ЗМІ, де, зокрема, підкреслював безпідставність побоювань з приводу цієї реформи, адже, наприклад, у деяких колишніх республіках СРСР уряди не побоюлися навіть повної зміни основ писемності — переходу на лагінську графіку (Сучасні проблеми українського правопису. — ЛУ, 11.01.2001). У відкритому листі кількох відомих українських мовознавців (9 осіб) президентові НАН України Б. Патону говорилося, зокрема: «Прийняття й затвердження остаточної [! — *О. Т.*] редакції Українського правопису сприятиме утвердженню української мови як державної. Зволікання з цієї справи та політичне спекуляції навколо неї тільки шкодять згуртуванню українського суспільства» (Захистіть правопис. — УМ, 29.03.2001).

Питання правописної реформи вийшло, таким чином, на рівень емоційно загостреного обговорювання широких кіл громадськості, ввійшло вже до арсеналу великої політики, стало об'єктом зацікавлення найвищого державного керівництва, а полеміка навколо цього давно вже вийшла за межі суто наукової й набула виразних ознак політичної, з гострими особистими випадками, із взаємним інкримінуванням її учасниками політико-ідеологічних «гріхів» (див. також про ці явища в мовному житті сучасної України у ширшому плані: р. VI п. 6). Відбулася інструменталізація проблеми українського правопису в політичних цілях.

Так, за словами журналіста, що висвітлював одну із зустрічей мовознавців — переважно прихильників УП 1999 — у період активізації дискусій навколо нього, реформатори правопису вбачають критику його засад цілком політичним актом³³ [а не просто

³³ Ідеологізація та політизація проблем реформування українського правопису розпочалися, звичайно, ще задовго до цього. Ось як, наприклад, характеризував роботу над УП 1990 і дискусії навколо нього один з членів тодішньої Орфографічної комісії О. Пономарів (у викладі журналістки): «Кілька демократично настроєних українських філологів, скориставшись тим, що в Радянському Союзі почалися демократичні перетворення, вирішили внести в нову редакцію певні зміни, спрямовані на повернення до правопису 1929 р., бо всі прогресивні українські мовознавці вважають, що до нього, зрештою, рано чи пізно треба повернутися (звичайно, не беззастережно, бо все-таки минув час і в мові відбулися деякі зміни) <...> Консервативна в основному Орфографічна комісія, що була створена при Відділенні літератури і мистецтва АН УРСР, не погодилася з усіма нововведеннями, хоч дещо все-таки вдалося зробити <...> Коли правопис вийшов, проти нього спалахнула справжня війна, в якій крайні праві об'єдналися з крайніми лівими. Одні взагалі не хотіли жодних змін, бо вбачали в них відрив від російської мови (це, в основному, старі реакціонери, мовознавчі якості яких досить сумнівні) <...> З другого боку ополчилися ті, хто хотів негайно запровадити правопис 1929 року, які дорікали укладачам, що вони, мовляв, ще й досі “мислять тоталітарними категоріями і не думають про Україну!”» [див.: Богацька

науковою дискусією. — *О. Т.*] — з боку тих, хто не відчуває особливої симпатії до української мови, зокрема російськомовних ЗМІ, а також тих, «хто диктант з української мови напише на двійку» («1+1», ТСН, 8.02.2001). Особливо активні прибічники істотного реформування українського правопису, позиціонуючи себе і як носіїв, і як знавців справжньої української мови й характеризуючи свої прагнення як патріотичні, нерідко звинувачували своїх опонентів, у тому числі й колег-мовознавців, у відсутності патріотизму, у тому, що ті нібито ніяк не хочуть «відступитися від так любові їм російської мови», прагнуть будь-що «зберегти в недоторканності “здобутки” більшовицького втручання» в український правопис, не хочуть «знімати з себе більшовицької (або: радянської) шинелі» (див., наприклад: Лист шести мовознавців до редакції «Голосу України» [з прізвищами авторів: І. Вихованець, Н. Клименко, А. Непокупний, А. Погрібний, О. Пономарів, Н. Тоцька]. — ГУ, 24.06.2000, с. 4), і, нарешті, у недостатній обізнаності з особливостями питомої української мови, як і в недостатній лінгвістичній кваліфікації, і в тому, що значна частина опонентів узагалі не користується українською мовою у своєму повсякденному житті. Наприклад: «Хто ж незадоволений реформою правопису? Роздратовані голоси подають переважно “білінгви”, які не знають української мови, принципово нею не розмовляють і не пишуть, до того ж прагнуть юридичного узаконення свого права не володіти державною мовою, тобто мріють про узаконену власну російську одномовність, яку облудно називають двомовністю» [Захарків 2001: 74]. Якщо та чи інша критика УП 1999 виходила з боку українськомовних ЗМІ, вони могли дістати за це оцінку тільки «формально українськомовних», як, наприклад, газета «Хрещатик», що помістила публікацію проти цього проекту (О. Синюта. Новий правопис прийде у *кляси* та на *кatedру*. — Хр., 16.01.2001, с. 12), телеканал ICTV [див., наприклад: Марусик 2001: 151].

Але критика спочатку УП 1990, а пізніше й УП 1999 достатньо часто виходила, як неважко було помітити неупередженому спостерігачеві, й від тих осіб, організацій, ЗМІ, що їх усе-таки важко, незважаючи на все бажання, запідозрити в браку українського патріотизму чи в незадовільному знанні живої української мови. Так, на засіданні президії НСПУ 30 січня 2001 року, присвяченому обговоренню проблеми запровадження УП 1999, голоси розділилися: якщо, наприклад, голова спілки Юрій Мушкетик сказав, що зміни в цьому проекті «дуже делікатні, виважені» і що відразу ж їх сприйняти «нам заважає передусім наша звичка», то Олег Черногуз був цілковито протилежної думки: «Складається враження, що деякі реформатори творять, за словами Івана Франка, “штуку заради штуки”, хочуть залишити після себе бодай якийсь слід»; пославшись як на взірць для себе на мову творчості кількох українських класиків, він завершив: «То що ж, тепер не брати прикладу з них, бо їхня мова так само, як і мова більшості з нас, не відповідає запропонованим правилам правопису?» (ЛУ, 8.02.2001, с. 1). Газета «Літературна Україна» — орган СПУ — прямо заявляла про своє небажання переходити на норми як УП 1990, так і пізніше УП 1999: «А поки що “Літературна Україна” писатиме так, як ви [читачі. — *О. Т.*] звикли, як вас навчали в школі» (ЛУ, 15.08.1991, с. 3); «Чи не відкидаємо рідну мову такими вольовими рішеннями на феодалний хутір, виставляючи себе на посміх?», «І чому раптом ми на початку нового століття маємо писати і вимовляти слова так, як це було в 20-х роках минулого століття, як нині є в діаспорі, де мова, як відомо, “законсервована” саме на тому рівні, та й то лише у представників старших поколінь?» (Мова — живий організм, не чинімо над ним насильства [виступ редакції]. — ЛУ, 18.01.2001).

Ледве чи можна погодитися, звичайно, і з тим, що російськомовні ЗМІ й узагалі представники російськомовної частини населення країни нібито не мають морального

1993: 43–44]. Як видно з цього уривку, правописна дискусія тут характеризується в суто ідеологічних категоріях, можлива наявність в опонентів певних суто лінгвістичних аргументів навіть не припускається.

права брати участь у дискусіях щодо правопису української мови [див. також у цьому плані: Рябчук 2002: 14–15], як, наприклад: «Кампанія проти нововведень була досить чітко організована, особливо в російськомовних ЗМІ, яким, здавалося б, не личило перейматися справами української орфографії» [Німчук 2002: 80]; «Справа, яка <...> мала вирішуватися фахівцями, несподівано стала предметом обговорення для масиву російськомовних обивателів України, які, правду кажучи, не мають на таке обговорення ані достатніх знань, ані морального права» (Історія з правописом. — Журнал «Українська культура», 2001, № 3, с. 8–9: з редакційної преамбули до добірки матеріалів на тему пропонуваної правописної реформи); «Зацікавленість багатьох журналістів та російськомовних видань українським правописом має дуже нездоровий інтерес. Мовляв, виживе небіжчик чи ні? Він уже начебто майже мертвий, але, може, йому ще треба в цьому посприяти?» (Павло Мовчан. — УМ, 9.02.2001). Оскільки українська мова — це єдина державна мова країни і, отже, тією чи іншою мірою має бути обов'язковою в уживанні для всього населення країни, то брати участь в обговорюванні її правописних засад мають моральне право, звичайно, всі мовні групи (з пріоритетом, безперечно, для тих, для кого вона є основним або й єдиним засобом мовного існування).

У ході такої правописної «війни» в суспільстві, таким чином, з одного боку було чути голоси про продовження русифікації («зросійщення»), з другого ж — про нову полонізацію («сполщення»), «галичанізацію» та вже й «діаспоризацію» УЛМ, наприклад: «— Як Академія наук ставиться до пропонуваних змін в українському правописі? — Складне питання. В Академії наук не всі схиляються до однієї думки. Але, на мій погляд, аж ніяк не треба поспішати, бо можна наламаги багато дров. По-друге, оприлюднили новий правопис, складений в Америці діаспорою [так! — О. Т.]. Ми поважаємо діаспору, але все ж таки треба в першу чергу послухати, що кажуть фахівці-мовознавці у нас, в Україні <...> Академія наук звернулась до Кабінету міністрів зі своєю категоричною думкою щодо цього питання» ([Із інтерв'ю з Б. Патеном, президентом НАН України]. — ВК, 30.01.2001, с. 4); див. також: Е. Якунов. Орфографія, сестра аборта. — Киев. вед., 24.02.2001, с. 10. Щодо неприйняття критики на адресу тієї редакції українського правопису, яку обстоюють її ініціатори та прибічники, — це УП 1928, УП 1990 (протягом короткого періоду на початку 90-х років) і УП 1999, а відповідно, й на свою адресу, то ось, наприклад, досить характерний заголовок однієї з публікацій на підтримку тоді ще УП 1990 групи провідних українських мовознавців і літераторів, де йдеться про непотрібність і навіть шкідливість широкого громадського обговорювання правописних проблем: «Доки ж бо наша преса буде баламутити вчителів?» (А. Бурячок, О. Пономарів та ін. — ЛУ, 26.12.1991, с. 6), тут же: «Чи треба в наших фактично зрусифікованих фахівців питати, як вони вимовляють українською мовою *фортисимо*, *піанісимо*?».

Мовознавці-україністи з іншим, ніж у прихильників УП 1999, баченням українського правопису (і ширше — взагалі нормативних засад УЛМ), природно, не вважають себе ні меншими патріотами України, ні гіршими знавцями української мови, але, звичайно, подібні звинувачення їх не можуть не зачіпати за живе, і проблема досягнення якогось порозуміння між тією й іншою сторонами, можливого в принципі певного компромісу, таким чином, віддаляється в невизначене майбутнє. Ось, наприклад, відповідь на такі закиди одного (власне, однієї) з «консерваторів»: «Як колишні блюстители ідеології в усьому вбачали “український націоналізм”, так нинішнім деяким уболівальникам мови ввижається зросійщення там, де його немає» (А. Матвієнко. Правописна фантазмагорія. — ЛУ, 25.01.2001, с. 4). Як епіграф до одного з критичних виступів проти УП 1999 та його творців автор — не без гіркого самосарказму — узяв відомі рядки Івана Франка: «Ти, брате, патріот, / А я собі собака» [Русанівський 2002: 92].

Наслідком такого бурхливого й заполітизованого публічного обговорення УП 1999 стало наприкінці січня — на початку лютого 2001 року рішуче відмежування від пропонуваної реформи українського правопису найвищого державного керівництва. 30 січня

комітет ВР з питань науки і освіти рекомендував своєю ухвалою урядові призупинити роботу УНКП до розгляду Верховною Радою внесених на той час ряду законопроектів про мови в Україні (ГУ, 1.02.2001). Прем'єр-міністр В. Ющенко заявив: «Я переконаний, що та дискусія, яка свідомо чи несвідомо була нав'язана нам, не на часі. Тому уряд не підтримує рішення щодо реформування орфографії», оскільки «зміни в мові мають диктуватися тільки мовною практикою» («1+1», ТСН, 2.02.2001), а пізніше цього ж дня за дорученням Президента Л. Кучми урядові було запропоновано відкласти реформу правопису до 2002 року «з огляду на неоднозначне ставлення в українському суспільстві до проекту нової редакції “Українського правопису” та з метою прийняття виваженого, всебічно обґрунтованого рішення» і доручено організувати протягом цього часу обговорення проекту правопису в ЗМІ, установах і закладах НАН України, АПН України, МОН України, творчих спілках, громадських об'єднань тощо «з урахуванням необхідності збереження суспільної стабільності» (хоча таке обговорення фактично уже й відбулося!).

Призупинення державною владою запровадження УП 1999 було сприйнято в середовищі його прихильників не просто різко критично, а як ще один крок на шляху взагалі нищення української мови. Наприклад: «Оскільки захисники радянської мовної політики до сьогодні зберігають впливовість у колах академічного істеблішменту, їм вдалося дискредитувати під час обговорення й заблокувати затвердження того проекту нової редакції “Українського правопису” [УП 1999. — *О. Т.*], який відповідав вимогам часу» [Масенко 2004: 85]; «Антиукраїнські сили через ЗМІ зробили все, щоб нового правописного кодексу <...> не прийняли» ([з виступу К. Городенської на засіданні круглого столу «Чи стане українська мова рідною для українців?»]. — Сл. Пр., 28.02.2008); «Поразка останньої (Жулинського) реформи українського правопису — гірке свідчення ще однієї перемоги пріснопам'ятної теорії „злиття мов” (російської і української) слідом, звичайно, за „злиттям соціалістичних націй”» (О. Шарварок. *Якось воно буде, або Всього три способи знищити мову.* — Журнал «Київ», 2002, № 7–8, с. 168).

На розходження в баченні тих чи інших аспектів українського правопису, як і взагалі образу української мови, нашаровуються, як уже неодноразово відзначалося, певні ідеологічні моменти, що надає правописним дискусіям ще більшого напруження (див. докладніше про це в р. VI п. 6). В уяві не тільки активних учасників дискусій, а й, безперечно, значно ширших суспільних кіл постійно перебуває образ російської мови — як найбільшої не тільки реальної, а й потенційної загрози для самототожності української мови (значно меншою мірою це стосується тепер польської мови).

Слід також зауважити, що захисники як УП 1990/1993, так і пізніше УП 1999, принаймні найактивніша їхня частина, обстоювали їх (щодо УП 1999, то його обстоюють і далі), однак, не як нормативні довідники, розраховані в майбутньому на достатньо тривалий час, як це годилося б для правописного кодексу високорозвиненої літературної мови, що до того ж є державною в країні, а лише як ще один перехідний етап до новішого й справді або принаймні більш «українського» правопису, роботу над яким слід уже негайно розпочинати. Тому не слід дивуватися як тому, що ті ж самі особи, які на початку 90-х обстоювали УП 1990/1993, дещо пізніше так само палко стали й критикувати його, так і тому, що відразу ж після завершення роботи над тим або тим із цих правописів їхні активні розробники починають пропонувати вже нові й радикальніші зміни до них у бік наближення до адекватніших, на їхню думку, норм української мови, зокрема до УП 1928. Так, А. Бурячок, керівник робочої групи УП 1990, надалі рекомендує вже всупереч цьому правописові норми відмінювання тільки, наприклад, *Ковалів* — *Ковалева* і т. д., тобто вже без варіанта *Коваліва* (Бурячок 2001), чергування приголосних на зразок *дзита* — *дзидзі*, хоча, наприклад, *рант* — у *ранзі* (Бурячок 1995); пор. також: «— Моя позиція — в загальних назвах залишити г, якщо це власні назви, — г <...> Я за те, щоб комісія зробила словничок, де треба вимовляти г. — <...> Але що заважало орфографічній комісії у 1993 році зробити те, що ви пропонуєте зараз? — Зміни треба робити поступово» (В. Тете-

рятник. Правопис — конституція мови [інтерв'ю з А. Бурячком]. — Час, 15.09.1995). В одному з підручників для університетів, затвердженому МО України, уже 1992 року було запропоновано розширити вживання **г** в іншомовних словах, крім слів грецького походження та давніших запозичень [Пономарів 1992 : 24]. В. Німчук у дещо пізніших коментарях до УП 1999 визнав за доцільне зробити такі заяви, що розходяться з нормами, розробленими перед цим групою на чолі з ним же: «особисто вважаємо», що вживання **г** і транскрибоване (не транслітероване) передавання німецьких сполучень **ei**, **ou** слід поширити на всі власні назви іншомовного походження та їхні деривати, крім давніх запозичень (В. Німчук. Про нову редакцію «Українського правопису». — УС, 20.04.2000, с. 14 [див. так само: Німчук 2002: 46]); в іншомовних власних назвах — як «рідко вживаних і менш адаптованих до української фонетики» — можна лишити чинне дотепер написання без апострофа *Мюнхен* і под. [Німчук 2002: 65; у таких же коментарях до цього він, однак, обстоював саме *М'юнхен* і под.: Німчук 1999: 315]; у вже засвоєних українською мовою власних назвах німецького походження з буквосполученням **ei** варто лишити традиційне написання *Ейнштейн*, *Гейне*, *Лейпциг* і под. [УП 1999, с. 160; Німчук 1999: 318; Німчук 2002а: 69], але в іншій публікації В. Німчук уже віддає перевагу написанням їх з **ай** [Німчук 2002б: 16]; щодо відмінювання іншомовних іменників на **-о**, то в УП 1999, с. 163, було зроблено виняток лише для слів з передкінцевим іншим голосним: *radio*, однак у пізніших коментарях такий виняток допускається тільки для односкладових слів: *Джо*, *По* [Німчук 2002 : 57]; у коментарях до УП 1999 передбачено чергування на зразок *гурлига* — *гурлидзі* — *гурлиджечка* [Німчук 1999: 293], хоча в самому УП 1999 цього немає. Отже, правописний «марафон» загрожує бути нескінченним.

Звичайно, далеко не все в критиці УП 1999 у позамовознавчих колах, у масових ЗМІ було об'єктивним і, отже, справедливим. Абсолютно неприпустимими були насамперед випадки явного пересмикування фактів (наприклад, приписування УП 1999 пропозицій щодо пом'якшення **л** у відповідній групі іншомовних слів з нібито санкціонуванням горезвісного «*ляпта*» і под., переведення певних слів за зразком польської мови з категорії чол. р. до жін. р.: *бензина*, *фльота* і под. — див., наприклад: А. Кажурин. Как правильно: «*иний*» або «*іній*»? — Сьогодні, 23.04.2004) і цілком запрограмованого глузування як щодо [ніби] запропонованих у ньому змін (див. вище, наприклад, *Хвранція* і под.), так і щодо їхніх ініціаторів (наприклад, із застосуванням засобів грубої фейлетонної стилістики: «наші малахольні “прохвесори”», «в пригоді стає гамівна сорочка», і, зрештою, хай вони користуються своїм правописом, адже «один грець їх ніхто не читає»: П. Толочко, С. Правденко. «Прохвесорам» нудно. — ГУ, 11.01.2001).

Констатуючи, що УП 1999 зазнавав критики, з одного боку, від лівих політичних сил, насамперед КПУ, та «космополітично налаштованих олігархів» (з провідним мотивом критики: уряд провалив економічні реформи, а тому взявся за щось простіше — за правопис!), які відверто спекулювали на правописному питанні проти уряду В. Юшенка, з другого ж, — від пуристів, особливо з діаспори, від «патріотів», оскільки УП 1999 в основному лишав сучасний «зросійщений», на їхню думку, правопис і лише частково повертав певні норми УП 1928, оглядач відзначив, що «пропоновані правописні зміни, навіть у разі їхнього ухвалення, навряд чи привели б до появи правопису, прийнятого всіма українцями» і «за таких умов найкращим виходом для уряду стало спустити справу на гальмах» (М. Стріха, д-р фіз.-мат. наук, письменник. — Журнал «Українська культура», 2001, № 3, с. 8).

1.4. Проект «Українського правопису» 2003 року. З'явився також проект (опублікований накладом 75 прим.) дещо оновленої редакції українського правопису, підготований групою мовознавців під керівництвом В. Русанівського за матеріалами в основному напрацьовані УНКП протягом 1994–1996 рр. (див. про це вище в п. 1.2), — УП 2003, який,

однак, не набув широкого розголосу й також не був затверджений (навіть на рівні правописної комісії).

За постановою КМ № 198 від 19 лютого 2002 року «Про Українську національну комісію з питань правопису» було нарешті формально розпущено правописну комісію, створену 1994 року, і сформовано нову комісію, підпорядковану вже МОН і НАНУ (співголовами комісії були віцепрезидент НАН України І. Курас та міністр освіти і науки В. Кремень)³⁴, яка провела протягом 2002–2003 рр. кілька засідань, присвячених у першу чергу обговоренню УП 2003, але її діяльність закінчилася безрезультатно. Бракувало не тільки єдності в поглядах між членами комісії, а й навіть кворуму на її засіданнях, оскільки деякі з її членів з-поза академічних інституцій — це здебільшого завідувачі кафедр української мови університетів України — визнавали, очевидно, за краще для себе лишатися осторонь напружених дискусій на теми українського правопису.

1.5. «Український правопис» у редакції 2019 року. З боку активної частини суспільних кіл, що виступають за істотне оновлення українського правопису в напрямі, з одного боку, УП 1928, а з другого, — більшої «українізації» його засад, протягом усього періоду державної незалежності України до Кабінету Міністрів неодноразово надходили звернення з клопотаннями про створення за урядовими декретами відповідних загально-українських комісій. Такі звернення надходили звичайно тоді, коли до влади в державі після чергових виборів приходили сили з проукраїнськими не тільки політичними, а й, на переконання більшої чи меншої частини суспільства, культурно-мовними орієнтаціями. І влада час від часу реагувала на ці звернення: зокрема, на початку 2000-х років, коли прем'єр-міністром країни був В. Ющенко, а віцепрем'єр-міністром з питань гуманітарної політики М. Жулинський (наслідком було бурхливе обговорення УП 1999 і, зрештою, відмова державного керівництва його підтримувати: див. вище п. 1.3), а також після приходу до влади в країні політичних сил на хвилі «Революції гідності» (наслідком стало створення УП 2019: див. далі). Однак первісний склад національних правописних комісій, що його пропонували ініціатори, добираючи кандидатури за певним прийнятним для них принципом, за час проходження відповідної документації у структурі КМ, між КМ, зокрема МОН, і НАН України та узгодження між трьома академічними мовознавчими інституціями (ІУМ, ІМ та УМІФ) зазнавав істотних змін у бік певного «усереднення» позицій, так що їхня діяльність лише частково приводила до бажаних для ініціаторів результатів.

За постановою КМ України від 17 червня 2015 року № 416 «Про затвердження нового складу Української національної комісії з питань правопису» почала працювати нова комісія (у складі 25 осіб), також підпорядкована МОН і НАН України (співголови комісії — М. Стріха, заступник міністра освіти і науки, і С. Пирожков, віцепрезидент НАН, заступники — П. Гриценко, директор ІУМ, і В. Складенко, директор ІМ, а після зміни керівництва ІМ — Б. Ажнюк). Для безпосередньої роботи над готуванням нової редакції правопису було створено робочу групу.

Для характеристики вихідних позицій ініціаторів чергового повернення до проблеми реформування українського правопису і цілей, які вони покладали на діяльність ново-

³⁴ До складу цієї комісії вже не було введено, зокрема, українців з діаспори, а з іншого боку, на думку прихильників УП 1999 і взагалі істотного реформування українського правопису, введено «цілий ряд осіб, взагалі не пов'язаних з мовознавством, маловідомих громадськості або тих, котрі активно захищають ті норми, що були силоміць накинені нашій мові в сталінську добу», що дало їм підставу виступати із заявами про «погром» правописної комісії: «Замість розв'язання проблем правопису в спосіб наукових дискусій вчинено циновницький погром самої правописної комісії» (Повернімося до правописної комісії [відкритий лист секретаріату ради Національної спілки письменників України до прем'єр-міністра А. К. Кінаха]. — ЛУ, 28.03.2002), відбувся «розгром компетентної Національної комісії з питань правопису» (М. Гвоздь. — УС, 15.01.2004).

створеної комісії, можна навести висловлювання двох її членів — відомого письменника й громадського діяча, голови Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Т. Шевченка Павла Мовчана в листі на ім'я віцепрем'єр-міністра України В. Кириленка (лист від КМ було переслано й до Президії НАН України, а звітти — до академічних мовознавчих інститутів), надісланому 17 червня 2015 року після першого (установчого) засідання комісії: «Засідання показало, що в комісії переважають антиукраїнські, проросійські сили, основною метою яких є збереження в недоторканності всіх “досягнень” совєтської політики максимального наближення української мови до російської. Відомі мовознавці-україністи усунені від роботи в комісії, а ті, що там є, становлять меншість», і тому «комісію потрібно розформувати й створити нову»; мовознавця Олександра Пономарева (заступника голови товариства «Просвіта»), добре відомого в публічних сферах обстоюванням чистоти української мови, в інтерв'ю інформаційному агентству «Главком» (див.: УМ, 18.01.2017, с. 8–9): у складі робочої групи від правописної комісії «є дві антагоністичні [! — О. Т.] групи, і ми поки що не можемо дійти консенсусу. Є дві протилежні течії <...> Одні хочуть щось міняти, а інші хочуть усе лишити так, як є. Питання тоді — навіщо було створювати цю правописну комісію?». (Ніхто з членів робочої групи, звичайно, не мав наміру лишати все в правописі в незмінному стані, але погляди їх на те, що слід змінювати, а що залишити, справді збіглися далеко не в усьому.)

У серпні 2018 року проєкт нової редакції правопису було виставлено для громадського обговорення в інтернеті (на сайтах МОН України і НАН України; як при цьому було зазначено, обговорення мало тривати місяць), а з третього червня 2019 року нова редакція офіційно набрала чинності. Вона спочатку була наявна лише в інтернеті (на сайтах МОН і НАН, а також ІУМ і ІМ) і тільки наприкінці цього року з'явилася друком (вже з деякими змінами після певного редагування порівняно з електронною версією).

Нововведення, запропоновані в новій редакції правопису, загалом пролягають у таких напрямках.

По-перше, з одного боку (як це, звичайно, й має бути в оновленій редакції), у дальшому, в тому числі й досить розширеному й поглибленому в деяких розділах, опрацюванні правил орфографії та пунктуації української мови (зокрема, щодо написання слів разом, з дефісом і окремо, правопису власних назв, правопису іншомовних слів, уживання розділових знаків), у залученні нового мовного матеріалу (зокрема, щодо правопису складних слів, уживання великої букви), у перегляді формулювань правил з метою їх удосконалення, в оновленні ілюстративного матеріалу. З другого ж боку, — у досить широкому, як для правописного кодексу, запровадженні варіантності написання (причому це стосується не тільки написання, а й вимови) — як певного компромісу між чинними нормами «офіційної» УЛМ і тими нормами, що їх хотіли б бачити в літературній мові відповідні суспільні кола. Запровадження такої варіантності, за словами М. Стріхи, було «зумовлене політичними причинами», «значною мірою це політичний компроміс» (з його інтерв'ю «Главкому» 13 червня 2019 року), і це мало б тією чи іншою мірою ослабити ідеологічну напруженість навколо питань українського правопису й узагалі нормативних засад УЛМ.

Це запровадження:

— варіантності **і** / **и** на початку слова: *ірій* / *ирій* та ін. (цього не було в УП 1928); у префіксах *архі-* / *архи-* (у словах з церковної сфери): *архідиякон* / *архидиякон* та ін;

— варіантності форм род. в. *-а* / *-у* в певній групі іменників чол. р. на приголосний у назвах населених пунктів: *Берліна* / *Берліну* та ін.;

— варіантності форм род. в. *-і* / *-и* в певних іменниках жін. р. на приголосний: *солі* / *соли*, *радості* / *радости* та ін.;

особливо у правописі іншомовних слів:

— варіантності **г** / **г** в антропонімах: *Геме* / *Геме* та ін.;

— варіантності у відтворюванні буквсполучення **th** у відповідних словах грецького походження: *міф / міт, ефір / етер, скіф / скит* та ін.;

— варіантності у відтворюванні буквсполучення **au** у ряді слів грецького та латинського походження: *лауреат / лавреат, пауза / навза* та ін.

По-друге, з одного боку, в дальшому посиленні «національного» аспекту української орфографії — її «українськості», тобто відповідності загальному «духові» української мови:

— у запровадженні варіантності в таких випадках, як санкціонування вживання **и** поряд з **і** (див. вище: *ирій, архи-*, род. *соли* і т. ін.), уживання флексії **-у** поряд з **-а** в род. в.: *Миргорода / Миргороду* і т. ін. (в останньому випадку, звичайно, може бути наявний і наступний момент — фактор демократизації, оскільки така варіантність, як відомо, широко простежується також у масовому мововжитку);

— навпаки, в усуненні (обмеженні) попередньої варіантності, як це було у випадках, наприклад, *трьохатмний*, але *тритомний* (так само *двох-* і *дво-*, *чотирьох* і *чотири-*): тепер у таких складних прикметниках компоненти *три-* та ін. слід уживати не тільки перед наступним приголосним, але й перед голосним (*триатомний* і под.);

— у санкціонуванні вже на рівні правописного кодексу добору українських національних відповідників до особових імен росіян і білорусів: *Николай* — *Микола* і т. ін. (див. про це докладніше: р. X п. 5.2);

— у новій нормі відтворювання одного зі структурних розрядів російських прізвищ: *Босій* (рос. *Босой*), *Луговський*, *Соловйов-Седій* і под., але, як і досі, *Толстой* (замість попередньої норми: *Луговської*, *Соловйов-Седой* і под.; пор. також, наприклад, у Голоск.: *Донской*, *Трубецкой* та ін.);

— у ще більшій увазі (навіть порівняно з УП 1990/1993) до форм кличного відмінка (див. с. 109, 123–124) — це, зокрема, подання таких непростих у вживанні форм кл. в., як *Ілля* (пор. в УП 1990/1993: *Ілле*, а в УП 1999, с. 167: *Ілле*) — від *Ілля*, *после* — від *посол*, *магарадже*, *Гаркуше* (у мовній практиці в таких іменниках після шиплячих нерідко виступає флексія **-о**: див. р. VIII п. 2.1.3.6); неоднослівних звертань: *пане Ковало* / *пане Коваль* (в УП 1993 було тільки *пане Коваль*), *пане лейтенанте* (пор. в УП 1993: *пане лейтенанте* / *пане лейтенант*);

— навіть з можливим посиленням «українськості» української мови, як у запровадженні форм кл. в. до іменників сер. р. IV відміни: *ім'я*, *плем'я* — кл. *імене*, *племене* (с. 131), у розширенні переліку іменників сер. р. II відміни з наявністю флексій дав. в. **-ові**, **-еві**: *озеро* — дав. *озеру* / *озерові* (с. 119).

У загальному руслі посилення «українськості» української орфографії можна розглядати також запровадження варіантності у відтворюванні деяких розрядів іншомовних слів: *Гете / Гете* і т. ін., *ефір / етер* і т. ін., *пауза / навза* і т. ін. (див. вище), оскільки форми, подані другими в наведених вище парах, санкціоновано вживалися в 20-х роках, але потім, як прийнято вважати, були скасовані через відсутність їх у російській мові (у російській мові як такої або в її графічній системі, як літера **г**); сюди ж — запровадження форми *проект* з похідними (замість *проект*).

З другого ж боку, — в дальшому посиленні «соціального» аспекту української орфографії — у більшій демократизації її норм, у їх певному спрощенні (з більшою увагою до реального функціонування відповідних мовних явищ у масовій практиці; при цьому можливі навіть відступи від їх заманіфестованої в нормах попереднього періоду «українізації»):

— у дозволі (на відміну від УП 1990/1993) на вживання прийменника **в** і префікса **в-** (поряд з **у**, **у-**) на початку речення перед наступним приголосним (с. 25);

— у скасуванні відступів від «правила дев'ятки» щодо написання **і** / **и** для іменників із суфіксами **-ізм** / **-изм**, **-іст** / **-ист** в утвореннях «від українських коренів» (точніше було б сказати, звичайно, від «слов'янських коренів», бо в переліку таких утворень часто фігурує, наприклад, слово *більшовизм*): *боротьбіст*, *побутовізм*, *речовізм* та ін. (с. 42),

пор. в УП 1990, с. 29: *боротьбіст, більшовизм, побутовизм, речовизм* і т. ін. (у Довіднику 1973, с. 36, такий відступ від «правила дев'ятки» було санкціоновано лише для слова *більшовизм*).

Відповідне положення УП 1990 (див. вище) не могло не привертати уваги, по-перше, явною невідповідністю поширеній мовній практиці, пор., наприклад: *сербіст* (фахівець із сербської мови, літератури), в утвореннях від прізвищ: *Бойчук* — *бойчукізм* (*бойчукіст*), *Троцький* — *троцькізм*, від ініціальних абревіатур і подібних утворень: *СБ* (Служба безпеки) — *есбіст*, *КДБ* (Комітет державної безпеки) — *кадебіст*, *УКП* (Українська комуністична партія) — *укапіст*, «*Бу-Ба-Бу*» (від *бурлеск-балаган-буфоната* — одне з угруповань українських письменників) — «*бубабісти*» (пор. хитання між мовною практикою і бажаною нормою «як має бути» в інших нормативних джерелах: *боротьбізм, боротьбіст*: *Голоск.*, ОСУМ 1975 — *боротьбіст*: УРС-6, УРЕ-ІІ, СУМ-11, СУМ-20; *одзовизм, хвильовизм, шумськизм*: *Курс...* 1951, т. 1: 23, 362; *масовизм*: *Культура української мови* 1990, с. 11, — *масовізм*: УЛЕ, т. 3, с. 482; в УОС 2009: *боротьбіст, станковист* — *хвильовізм, донцовізм*); по-друге, своєю непослідовністю, адже воно а) ілюструється лише іменниками з твірними основами на губні приголосні (тоді неясно, як же бути у випадках після основ, щокінчаються на інші приголосні, які не входять до «правила дев'ятки», пор., наприклад: *словакізм, слов'янізм, україніст, чехізм*, в утвореннях новітнього часу від прізвищ українських політиків: *Кравчук* — *кравчукізм, Кучма* — *кучмізм*), б) чомусь не було поширене на суфікси *-із-ація / -из-ація, -іт / -ит, -ін / -ин*, пор. з розмежуванням за «правилом дев'ятки» в утвореннях від слов'янських коренів (слів): *словакізація, жебракізація* (населення), *мінізація, суглобін* (лікарський препарат) — *донбасит* (мінерал), *побідит*. Отже, «правило дев'ятки» має діяти і в цих випадках (пор., наприклад: *галицизм* — *галичанізм, русизм* — *росіянізм, росіїзм*), але з допущенням винятків для випадків *більшовизм, більшовизація, менишовизм*, оскільки вони мають потужне «підкріплення» в наявності слів *більшовик* і *менишовик*, а також, очевидно, для гнізда *яровизація* — як уже міцно усталеного в мовній практиці (хоча пор. в утвореннях нового часу: *цифровізація*);

— у поверненні форм дробових числівників *дві третіх* і под. замість санкціонованих в УП 1990 *дві треті* і под. (див. р. VIII п. 2.3.3);

— у написанні *нів* окремо від наступних іменників у формі род. в.: *нів огірка, нів Києва* та ін. (хоча, звичайно, тут може бути наявний і попередній момент — фактор «націоналізації», пор. відсутність таких правописних норм у російській мові);

— у спрощенні та уніфікації різнотипних до цього орфограм — із запровадженням написань: а) *священник* (замість *священик*, пор. *священний*, а також *священник*); б) *ліжкомісце, літаковиліт, людинодень* (пор. *трудодень*), *машинодень, тоннокілометр* і под. (досі в таких словах мало бути написання з дефісом); в) написання разом складних іменників певних груп з регулярно вживаними першими компонентами іншомовного походження (пор. до цього: *відеокафе, відеоплеєр*, але *диско-клуб, диско-музика; блокпост*, але *блок-система; мікросхема, мікросвіт*, але *міні-процесор, міні-трактор*). Особливо в правописі іншомовних слів: а) з послідовним передаванням буквосполучення **ск** у латиноalfавітних мовах, яке позначає один звук, як укр. **к**: *Джескі, Дікенс, Текерей* та ін. (пор. нормативні й до цього *Джесксон, Штокманн* та ін.); б) з послідовним передаванням звукосполучень «**j** + наступний голосний (крім [o])» літерами **є, ї, ю, я**, у тому числі з усуненням подвійної йотації в написанні **й + є, ї, ю, я** (а відповідно, і у вимові), відсутньої в оригіналі: *еті* (так звана снігова людина), *перезаєвр, плеєр, флаєр, фое, Гоя, Єнс, Єйтс, Маєр, Савоя, Фесрбах, Хаям* і под. (замість *перейзаєвр, Гоя, фойє* і под.); в) з усуненням за допомогою вставного [j] зяння (гіатусу) в позиції після голосного перед [e]: *гomo сапієнс, дієреза, рієлтор, Арієль, Данієль, Марієтта* — замість *дієреза, Арієль* і под. (с. 161), пор. випадок з ускладненням при цьому вимови: *крієйтор* (замість *крієйтор* — англ. *creator*) (хоча це випадки в позиції тільки після [i]).

У цьому зв'язку можна також відзначити — як факт відповідної демократизації метамови УП 2019 — повернення до вжитку як основних у правописі термінів «*буква*», «*м'який знак*», «*три крапки*» (в УП 1990 було запроваджено «*літера*», «*знак м'якшення*», «*крапки*»).

Крім власне демократизації, можна вказати також на факти просто лібералізації в підходах упорядників УП 2019 до правописної кодифікації певних мовних явищ (з ослабленням належної вимогливості — можливо, слідом за поточною мовною практикою). Так, допущення варіантності закінчень *-i / -y* у формах місц. в. у часових конструкціях з прийменником *по* (у значенні «після»): *по вечорі / по вечеру* і под. (с. 122) тільки розкитує мовну норму (див. далі п. 5.1.5). До імені *Христос* з його вже цілком усталеною протягом століть формою кл. *Хрі́сте* (с. 124) не слід було подавати ще й інші форми кл. в. (див. далі п. 5.1.5).

У загальному руслі нинішньої мовної глобалізації санкціоновано новий сполучник української мови — комбінований єднально-розділовий *i (та)/або* (с. 248).

Якщо звернутися, наприклад, до результатів вебопитування щодо проєкту майбутнього УП 2019, проведеного електронним ресурсом «Ізборник» [див.: Бистрицький] 16 серпня — 7 вересня 2018 року (відкрити онлайн-анкету заповнили близько 3200 респондентів), на питання про потрібність реформи чинного українського правопису відповіді розділилися приблизно порівну: «за» — 51% (причому лише 22% відповіли, що реформа потрібна негайно, тоді як 29% вважають, що вона потрібна, але нині не на часі), «проти» — 47%. Найменш підтриманим нововведенням (проти — 82%) виявилася заміна *проєкт* на *проект*; проти запровадження варіантності *міф / мит* і под. виступили 77% учасників, проти варіантності *фауна / фавна* і под. — 76%, проти варіантності *індик / индик* (саме цей приклад потім було вилучено в остаточному тексті правопису. — *О. Т.*) і под. — 75%, проти варіантності род. *радости / радосту* і под. — 71%, проти варіантності *Гете / Гете* і под. — 46%. Навіть пропозицію щодо окремого написання *нів* (що, безперечно, значно спрощує написання відповідного розряду слів) не підтримали 53%.

Громадське обговорення нової редакції правопису, як і слід було очікувати і як показує ситуація також в інших мовах (див. нижче), засвідчило, що суспільство загалом виявилось консервативним у цьому плані, не готовим до переучування. Найпоширенішим аргументом проти змін у правописі було те, що це зробить неграмотно переважну більшість українського народу. Позиції ж активних учасників обговорення (це переважно мовознавці та термінологи — представники точних наук) розділилися аж до цілковито протилежних. Ось, наприклад, позиція «радикалів»: «Українська національна комісія з питань правопису (далі Комісія), яка тепер переможно повідомляє про завершення своєї роботи й відзначає нібито позитивні наслідки, почала діяти з 17 червня 2015 року. Спочатку була інша комісія, створена в Інституті української мови НАН України. Але на етапі подання до Кабінету Міністрів склад Комісії переглянули. Сталася якась детективна історія, бо невідомо, хто саме переглянув (можна лише здогадуватися)» — це початок статті, а ось її кінець: «Словом, Комісія, точніше, Робоча група засідала, як уже сказано, понад три роки. Розмов було багато, а закінчилося тим, що з великої хмари випав малий дощ. Наші сусіди по колишньому Радянському Союзові раніше чи пізніше повернули собі латинську графіку замість нав'язаної їм кирилиці. А ми через політичні та інші далекі від мовознавства причини не можемо повернути своєму Правописові національні засади» (*О. Пономарів. Український правопис: ілюзії і дійсність. — Сл. Пр., 30.08.2018, с. 3*); «Давно назрілі пропозиції, що пов'язані з демосковізацією та десовєтизацією українського правопису, мають половинчастий характер через варіантне вживання (*інший / инший, Гегель / Гетель, аудиторія / авдиторія, ефір / етер, вікенд / Вельс, Вайнрайх / Гейне, Сідней / Сирія, бюст / б'ю, в кіно / в пальті, незалежності / незалежности*), а деякі так і застаються в радянсько-московській версії (*матеріальний, імені* — р. в. одн.). <...> Проте варіантність — це, без сумніву, набагато краще, ніж і далі питомій формі залишатися за бортом кодифікації. Можу лише уявити той спротив, який чинили радянофіли, більшість яких в УНК [Українській національній комісії з питань правопису. — *О. Т.*] очевидна, і дякую кожному, хто намагався демосковізувати нашу мовну конституцію. <...> Ото й вийшло: ні тепле ні холодне, і вашим і нашим» (Ірина Фаріон. Проєкт

правопису 2018 — дитя компромісу: і вашим, і нашим. — Сл. Пр., 6.09.2018, с. 4); «<...> нова редакція Правопису, попри деякі несміливі й половинчасті кроки вперед, не розв'язує багатьох проблем, що їх самотужки доведеться розв'язувати науковцям та словникамарям. Усупереч наміру усталити правопис на тривалий час, дискусія триватиме доти, доки правила написання українських слів не будуть зрозумілими, доступними та обґрунтованими» [Кочерга 2020: 35]. Позицію ж «консерваторів», противників радикальних змін (зокрема й тих, що були запропоновані в новій редакції правопису), не менш виразно характеризує, наприклад, газета ВР України (ГУ, 11.09.2018, с. 8), яка подала матеріали обговорення нової редакції правопису під «шапкою» «За “гостел”, “мітологію”, “павзу” жменьку лінгвістів зненавидить свій же народ» (тут же під рубрикою «Не готові коментувати» — інформація про те, що, коли журналіст ГУ звернувся з проханням висловити своє ставлення до пропонованих змін у правописі на кафедрі української мови одного з університетів, там ухилилися від розмови).

Однак «на поверхні» суспільного життя громадське обговорення проєкту УП 2019 проходило загалом більш-менш спокійно й, можливо, навіть не дуже помітно (на відміну від обговорення попередніх редакцій на початку 1990-х і особливо на початку 2000-х років), що можна пояснити такими факторами. По-перше, щодо самих змін, запропонованих у правописі, то вони були не такими радикальними, як в УП 1999, і подані з варіантністю «старого» і «нового» (на вибір самих користувачів). По-друге, щодо способу, форми обговорення: воно відбувалося переважно не в друкованих ЗМІ та на телебаченні й радіо, як тоді, а в інтернеті — у соціальних мережах, у коментарях, а конкретні оцінки й пропозиції щодо тих чи інших положень правопису мали надходити на електронну адресу робочої групи, визначену самою комісією (низку висловлених зауважень і пропозицій робоча група потім урахувала). І нарешті, по-третє, як можна припустити, суспільство за ці 30 років стало вже потроху примирятися з фактом неминучості змін у нормативних засадах УЛМ з тим чи іншим наближенням, зокрема, до норм 1920-х років; тим більше, що це відбувалося в загальних умовах атмосфери суспільного напруження внаслідок збройної агресії з боку РФ (від 2014 року), а майже всі зміни, запропоновані в новій редакції, так чи інакше передбачають подальше відмежування від російської мови.

Нова редакція «Українського правопису» набрала чинності від 3 червня 2019 року (хоча в самому УП 2019 про це нічого не сказано), але на перших порах МОН дало санкцію на існування певного перехідного періоду, коли «установи самостійно приймають рішення про використання норм нового правопису» (див.: УП, 12.06.2019) і, отже, паралельно можуть функціонувати норми як нової, так і попередньої редакції правопису. Щодо тривалості цього перехідного періоду, то можна навести такий уривок з виступу співголови правописної комісії заступника міністра освіти М. Стріхи: «Суворо визначених перехідних термінів тут бути не може. У міністерстві ми для себе поклали одне: впродовж 5 років ЗНО мусить формуватися із запитань, які не стосуються тих <...> норм, які змінилися» («Громадське телебачення», програма «Нині вже», 30.05.2019). За нормативними документами МОН, останнім роком, коли користування попередніми нормами українського правопису під час проходження ЗНО ще не буде вважатися помилкою, має бути 2024.

Певний перехідний період мав би бути встановлений також у зв'язку із запровадженням варіантності в ряді достатньо важливих положень українського правопису (див. УП 2019, с. 9) — для того, щоб, очевидно, уже якась наступна правописна комісія, проаналізувавши реальну мовну практику, прийшла до якого-небудь єдиного висновку на користь того чи іншого з цих варіантів. Адже такого роду варіантність є істотною перешкодою в звичному функціонуванні літературної мови й нормальному користуванні нею: так, наприклад, в одній енциклопедії, на одній карті, в одному підручнику корис-

тувач натрапляє на форму *Афіни*, в інших же — на *Атени*; в одному алфавітному списку географічних назв читач не знаходить назви *Фіви*, в іншому ж — *Теби*.

Про наявність такого перехідного періоду і про його тривалість у висновках правописної комісії та в офіційних документах про затвердження УП 2019 не сказано нічого. Але знов-таки у публічних виступах М. Стріхи під час громадського обговорення нової редакції на основі його уявлення про те, що «будь-яка жива мова раз на 15–20 років оновлює свій правопис» («Громадське телебачення», програма «Нині вже», 30.05.2019), можна було почути, що «найближчі п'ять років питання нового правопису не стоятиме на порядку денному» і що «цей правопис все одно за 15-20 років переглядатимуть. Далі мовна практика покаже, який з варіантів буде життєздатним. Якщо будуть обидва, то все так і лишиться, якщо один перемаже, — буде один» (з інтерв'ю М. Стріхи «Главкому» 13 червня 2019 року). (Можна також пригадати у зв'язку з цим, що під час обговорення УП 1999 М. Жулинський відзначив, що в разі затвердження нововведень він пропонував запровадити мораторій на 10–15 років на будь-які подальші зміни в «Українському правописі»: Український правопис знову змінять. — Д, 26.12.2000.) Хоча загалом відомо, що суспільства з наявністю розвинених літературних мов прагнуть не змінювати правопис десятиліттями або й століттями.

Тенденції до певного оновлення в нових суспільно-політичних умовах правописних кодексів і навіть графіки національних літературних мов так чи інакше виявляються у всьому слов'янському світі і в неслов'янських країнах на пострадянському просторі (див. р. XII п. 4.1.1), на що, зокрема, постійно посилаються й ініціатори реформувань українського правопису. Ці тенденції зумовлюються, з одного боку, суто «технічним» фактором, тобто внутрішнім станом самих літературних мов, який, звичайно, потребує постійного контролю та вдосконалювання, а з другого, — такими новими соціальними чинниками, як зміна суспільного ладу, загальна демократизація суспільного життя та інтенсивна мовна глобалізація (з можливістю ослабити також залежність від нормативних засад домінуючої донедавна в складі певних державних федерацій мови, що доти могла впливати й на мовне життя народів відповідних країн, — російської, сербської, чеської). Це насамперед перегляд правил уживання великої букви у власних назвах, заміна ідеологізованого ілюстративного матеріалу, навіть спрощення у вживанні розділових знаків, потреба в уніфікації написання складних слів (у зв'язку з масованими впливами з боку англійської мови в умовах сучасної глобалізації), ширший допуск варіантності написання в різних випадках. Але такі тенденції в інших мовах до перегляду різних аспектів їхніх правописних засад, по-перше, здебільшого не є такими досить радикальними (крім хіба що ситуації в білоруській літературній мові в 1990-х — на початку 2000-х років), як це триває в українській мовній ситуації вже понад 30 років (якщо, звичайно, не говорити про перехід деяких із цих мов на іншу графічну основу), по-друге (найголовніше), є переважно власне правописними (або правописно-графічними), не впливаючи на стан самої (живої, усної) відповідної мови, а по-третє, вони можуть так і обмежуватися тільки спробами, проектами. Найповніше ж паралелі в цьому плані стали виявлятися між українською і білоруською літературними мовами на нинішньому етапі їхнього розвитку (див. р. VI п. 7). Однак в умовах авторитарного суспільного ладу сучасної Білорусі правописна розбалансованість у публічному функціонуванні білоруської мови станом на сьогодні вже загалом значно менше привертає до себе увагу, тоді як ситуація із загальним суспільним прийняттям правописних і в цілому нормативних засад УЛІМ поки що не зовсім стабілізувалася.

2. Орфографічна дестабілізація мовної практики. У загальному контексті, з одного боку, практично постійної полеміки навколо правописних питань (у «широкому» розумінні українського правопису) і з переконаністю певних кіл мовного соціуму в тому,

що «у нас ще немає справжньої української мови» (див. р. VI п. 1.2), а також з поширюваною в суспільстві унаслідок цього думкою, що як УП 1990 та УП 1993 (див, наприклад: Проблеми української науково-технічної термінології: Тези доп. Львів, 1996, с. 39), так і тепер уже й УП 2019³⁵ є лише «тимчасовими», що «ми не маємо затвердженого правопису» (хоча нові редакції правопису проходять етап офіційного затвердження, причому без тих чи інших хронологічних обмежень щодо своєї чинності), а з другого боку, загального погіршення стану з дотриманням мовних норм у мовній практиці від початку 90-х років окреслилася правописна дестабілізація, розбалансованість³⁶ — стан, що нагадує 20-ті роки, але з тією принциповою різницею, що тоді це зумовлювалося інтенсифікованим процесом закріплення норм УЛМ, а тепер, ніби навпаки, свідчить про розхитування досягнутих норм. Хоча усвідомлення цього останнього моменту не завжди стримує ініціаторів правописних реформувань, пор., наприклад: «І годі вже нарікати на правописний хаос. Ті, хто виглядає замість нього твердого “правописного закону”, широко не розуміють, що накликають замість “хаосу” 20-х років ХХ століття державне “єдинообразіє” 30-х» (В. Дивнич, редактор. Недержавний правопис державної мови. — Кр., 2002, березень, ч. 53, с. 11).

Нерідко укладачі словників та автори мовних посібників свідомо чи несвідомо вводять читачів в оману, коли, зазначаючи в передмовях, що їхня праця ґрунтується на нормах чинного правопису, але з деякими «уточненнями», «суто практичними поправками», подають, однак, слова з відступами від чинних норм написання, наприклад: *граф, губернатор, Гурзуф, турман, гуталін, інавгурація*, варіанти *інший / инший* і под. (Зубков 2008); *гігієна, гінекологія, графік, грип, гума, хемія*, бацिला *Лефлера*, проба *Лянте* (Петрух / Головка).

Розбалансованість у дотримванні правописних норм особливо помітна у випадках, що мають регулюватися такими розділами орфографії, як написання слів разом, окремо та з дефісом, уживання великої / малої літер у власних назвах (див. нижче п. 4), — там, де ускладнення орфографії зумовлене насамперед відповідними об'єктивними факторами (напливом іншомовної лексики, змінами пріоритетності певних соціально-ідеологічних цінностей), а не тільки тими чи іншими актуалізованими тепер моментами у свідомості мовного загалу, але ще виразніше виявляється в тих ділянках правописної практики, що в масовій свідомості пов'язуються саме з тенденціями до посилення («відродження») «українськості» української мови. Ці тенденції увиразнилися з появою УП 1990, а ще більше — УП 1999 та в дискусіях навколо цих правописів у масових ЗМІ в 1990-ті — на початку 2000-х років, викликавши збурення в порівняно стабільній і спокійній до цього мовній практиці (див. вище п. 1). Вони, з одного боку, внесли очевидну плутанину в мововжиток як через недостатню обізнаність величезних мас мовців зі змінами в українській орфографії, так і через далеко не завжди задовільну якість формулювання

³⁵ Пор., наприклад: «Упродовж 2022 року на засіданнях ученої ради Інституту української мови НАН України заслухано доповіді провідних наукових співробітників, присвячені різним питанням “Українського правопису” <...> 2019. На основі цих доповідей підготовлено статті, які починає друкувати журнал Українська мова. Вони важливі й цікаві тому, що в них оцінено правописні норми на українськоцентричних [! — О. Т.] методологічних засадах, визначено ті, що неприйнятні, та вмотивовано заміну їх прескриптивними [? — О. Т.] нормами» (Укр. м., 2023, № 2, с. 32: від редакції).

³⁶ Для характеристики такого стану вживають також сильніші оцінні визначення — «азбучна війна» [Осташ 1992: 142], «правописний безлад», «мовне свавілля», «правописний хаос», «правописна (мовна) анархія», «правописна отаманщина» і под. Наприклад: «З розвалом Радянського Союзу в Україні запанувала, до деякої міри, правописна отаманщина. Коли до того часу обов'язував єдиний правопис, який від 1946 року мало змінювався, поява “Українського правопису” 1990 р. захитала ці тверді підвалини. Крім того, доступні, вперше від десятиліть, діяспорні видання знову ознайомили читача в Україні з т. зв. “Харківським правописом” 1927–1929 р. В Україні деякі видавництва чи часописи почали виломлюватися від дотеперішніх єдиних правил» [Горняткевич 1997: 81].

тих чи інших нових положень правопису та подавання відповідного мовного матеріалу в нормативних довідниках (з неповнотою, непослідовністю й навіть взаємосуперечливістю в розв'язуванні багатьох орфограм та звичайними помилками), з другого ж, — тільки посилили прагнення певних активних кіл мовного соціуму «йти далі» в цьому напрямі, випереджаючи самі правописні кодекси.

Це насамперед відступи від чинних правил у вживанні літер г / ґ, особливо в іншомовних словах (див. нижче п. 3), в уживанні форм род. в. іменників чол. р. на приголосний (див. р. VIII п. 2.1.3.1.1) і досить широко — узагалі в правописі іншомовних слів. Відступи в мовній практиці від нормативних принципів у написанні іншомовних слів загалом полягають як у стихійному чи, навпаки, цілком контрольованому прагненні до їх повнішої фонетико-морфемної українізації, так і, навпаки, до повнішого збереження оригінального звукового образу. Найчастіше це такі випадки, як:

а) уживання літери **и** замість нормативної **і** — як вияв тенденції до «українізації» (див. також про це: р. VIII п. 1.2.3.1):

— переважно у власних назвах неслов'янського походження (ця тенденція виразно окреслилася в УП 1990/1993, і на ці нововведення, безперечно, не могли не реагувати широкі кола мовців — в міру, звичайно, свого розуміння їх), наприклад: *Гельсинкі* (досить часто), *Билл Клинтон* — президент США (наприклад, *Билл Клинтон*: УСЕ 1999, с. 1280), *Х(Г)иллари Клинтон* (його дружина), *Ібрагим-бек* (газета «Народна армія», 22.04.2000). Навіть у спеціалізованих мовознавчих виданнях: слід писати *Аристотель*, *Аристофан*, *Еврипід*, *Фердинанд*, *Фридрих* (К. Городенська. — Дивослово, 2013, № 11, с. 52), *Аристотель* (Укр. м., 2015, № 2, с. 95), хоча в чинному на той час правописі цей момент не було санкціоновано (пор., наприклад: *Грім*, *Дідро*, *Дізель*, *Россіні*: УП 1993, с. 100); ось така ж рекомендація від українця з діаспори: *Аристотель*, *Одиссей*, *Ричард* [Яр Славутич 1994: 76]. Лишається також не до кінця зрозумілим, якою мірою слід поширювати «правило дев'ятки» на власні назви іншомовного походження, якщо вони є належністю «українського» ономастикону: так, назви *Сімферополь*, *Сімеїз* (УП 1993, УОС 2009), *Кацівелі*, прізвище українського скульптора та кінорежисера Івана Кавалерідзе тепер можуть передавати через **и** (наприклад: *Симферополь*. — МУ, 5.06.1997; якщо ведуча програми «Дорогі мої, хороші» на т/к КТМ, 14.05.2001, вимовляла *Кавалерідзе*, то інші учасники послідовно вживали форму *Кавалеридзе*). У давно українізованих власних назвах: *Зиновій-Богдан* (УП 1990, с. 120) і, очевидно, за цим зразком: «Богдан-Зиновій Хмельницький» (к/ф режисера Миколи Машенка, 2008 рік), «Кулик Зиновій» (напис на надгробному пам'ятнику відомого в 90-ті роки журналіста); ім'я *Зінаїда* тепер також нерідко пишуть через **и** (хоча на розмовні варіанти *Зінко*, *Зіна*, *Зінка* це не поширюється);

— у пропозиціях щодо переоформлення прізвищ російського походження, похідних від присвійних прикметників, із суфіксом *-ін*, — пропозиціях, що надходять як з діаспори: слід писати *Бородин*, *Пушкин*, *Щедрин* і под. [Яр Славутич 1994: 75], так і в межах самої України: «До таких, що спричинені браком україноцентризму [! — О. Т.], належить і масове явище написання прізвищ з присвійним суфіксом *-ін* замість *-ин*: *Свірін*, *Ватутін*, *Горбулін*, *Чорномирдін* тощо» (В. Кузьменко. Наслухаючи солов'їну. — ЛУ, 3.12.1998), пор. також, наприклад: гвинтівка *Мосина* (газета «Народна армія», 22.04.2000). У такій формі поширюються тепер прізвища відомих діячів Визвольних змагань 1917–1921 рр. на Україні, які опинилися потім в еміграції (у тій формі, у якій їх стали вживати саме в той час): *Блохин*, *Галин*, *Державин*, *Шелухин*, *Шульгин* (хоча пор., наприклад, у записах Сергія Єфремова тільки *Шульгін*, *Шелухін*: С. Єфремов. Щоденники: 1923–1929. Київ, 1997);

— у загальних назвах — після літер, що не потрапляють до «правила дев'ятки», наприклад: «в середовищі українських “якобинців”» (УМ, 16.07.2005, с. 6), *пилюля* (КС, 28.02.1998, с. 3), *макинтош* (ГУ, 15.04.2004, с. 3) та ін.;

б) навпаки, уживання літери **і** замість нормативної **и** (під впливом як образу відповідного слова в мові-джерелі, так і, безперечно, російської мови, а у власних назвах — також під впливом норм попередніх редакцій українського правопису: УП 1960 та ін.). Це особливо простежується в нових запозиченнях: *бодібілдинг*, *бодігард*, *бутік* («ресторан “Вінтаж Бутік” у Львові»: Д, 15.02.2013, с. 24), *діджей* (навіть в УОС 2009; у СУМ-20 уже *диджей*), *діджиталізація*, *ділер*, *екстрім*, *мейнстрім*, *праймеріз* («Проведіть праймеріз, у кого найбільша підтримка». — ВЗ, 20.06.2013, с. 6), *рімейк*, *селебріті*, *тінейджер* («Затримано тінейджерів, підозрюваних у жорстокому вбивстві». — Д, 16.04.1999, с. 2), прислівник *тіп-топ* (англ. *tip-top*: «Все буде тіп-топ»), *фрілансер*, *чін*, *чінси* (навіть в ОСУМ 1994, ОСУМ 1999) та ін., у написах на упакуваннях ліків та в інструкціях до них: *візілтон*, *назік* (*nasic*), *резістол*, *стрепсілс*, *дустарін*, *катаріцин*, *оптінол*; значно частіше у власних назвах (досить звичайне явище, зокрема, у ЗМІ) — після літер на позначення шиплячих і [ц]: *Вірджинія*, *Аль Пачіно*, *Черчілль*, *Лейціг*, *Ратцінгер* (мова про *Йозефа Ратцінгера* — Папи Римського), у буквособолученні **-ри-** перед літерами на позначення приголосних (у географічних назвах): *Коста-Ріка*, *Мадрид*, *Цюрих*, в інших випадках: *Аргентина*, *Бразилія*, *Братіслава*, *Скандінавія*, *Тібет* та багато ін.;

в) розширення випадків уживання **г** у конкуренції з **х** на місці лат. **h** та відповідних звуків / літер з інших мов, що певною мірою стимулюється й відповідними положеннями в нових редакціях правопису (пор. в УП 1990/1993: *Гельсінкі*, *гінді* — вже без варіанта *хінді*, в УП 2019: *госпіс*, *Донаг'ю*). Наприклад: *Ліллегаммер* (місто), *Бетговен* (ВЗ, 28.04.2022), *Горті* (*гортист*), що є цілком виправданим, оскільки в угорській мові відсутній звук [x] (в українському мовленні Закарпаття, зокрема, така форма існує ще з до-радянського періоду); у запозиченнях з англійської мови: *Гемінгвей* (УП 1999; Дивослово, 2012, № 11, с. 51; ЛУ, 20.04.2019, с. 15; «Тепер його заведено називати *Гемінгвесм*, однак увійшов він у нашу свідомість на зламі 1950-х–1960-х під прізвиськом, яке йому дали росіяни, — *Хемінгуей*. Вважалося шиком називати цього модного письменника просто *Хем*»: І. Мельник. — П, 21.07.2005), хоча в УП 1993 — *Хемінгуей* (в УП 2019 цей приклад «дипломатично» знято), *Шерлок Голмс* (наприклад: збірка «Львівський Шерлок Голмс». Львів, 2001), *Гіл(л)арі Клінтон*, готель «*Гілтон*» (Е, 5.08.2004), *Гімроу* (англ. *Heathrow*) — лондонський аеропорт (Е, 20.07.2004), пор. також *Хитроу* (СП, 22.07.2004), *Перл Гарбор*, «Доктор *Гауз* заспівав. Виконавець головної ролі в популярному телесеріалі актор *Г'ю Лорі* <...>» (Е, 29.07.2010); у загальних назвах: *гакер* (П, 11.06.2003), *гілер* (СУМ-11: Дод.), *скінгеди* (ЗВУ, 7.08.2004), *гай-тек* (СУМ-11: Дод.), *бладгаунд*, але *скінхед* (СУМ 2012), *куруцаар*, але *дротхаар* (СУМ-20), хоча цей масив продовжує постійно поповнюватися словами переважно з **х**: *докхантер*, *секондхенд*, *хаскі*, *хіт* (*хіт-парад*), *холдинг*, *хоспіс*, *хостел*, *хотдог* та ін. Кількість посилок на певного автора в міжнародному науковому світі: *h-index* (*h-індекс*) — передається в нас як *індекс Гірша* / *індекс Хірша*. Пор. рекомендації погоджувальної комісії з питань правопису ГУМ, за якими **h** у новіших англізмах потрібно передавати тільки через **г**: *гайвей*, *гайтек*, *гевіметал*, *госпіс* та ін., тоді як давніші можна вживати (поки що?) з варіантністю: *гакер* і *хакер*, *гіні* і *хіні*, *гіт* і *хіт*, *гепіенд* і *хепіенд*, *голдінг* і *холдінг*, *секонд-генд* і *секонд-хенд* та ін. (див.: Укр. м., 2011, № 2, с. 141), — рекомендації, які, проте, суперечили / суперечать нормативним словникам (див., зокрема, УОС 2009, СУМ-20; незрозуміло також, чому, наприклад, *хакер*, *секондхенд* є давнішими запозиченнями, ніж *гайвей*, *гевіметал*);

г) розширення випадків передавання англ. **w** через **в** у конкуренції з **у** (особливо неприродним у варіантах з **у-** було передавання сполучення **wi** як **уї** на зразок *уїк-енд*, пор. в УП 2019 уже *вікенд*), переважно перед літерами на позначення голосних звуків (це також було санкціоновано в УП 1990/1993, однак лише для власних назв і з залишенням низки слів з написанням **у**): *Гемінгвей* (див. вище), *Оскар Вайлд*, *Вінстон Черчілль* (Д, 26.02.1997, с. 7), *Волт Вітмен* (Всесвіт, 2014, № 7–8, с. 207; Ю. І. Ковбасенко. Світова література : Підручник для 10 кл. / Реком. МОН України. Київ, 2010; хоча тут же: *Оскар*

Уайльд), гіпотеза Сепіра — *Ворфа*, *Герберт Велс* (ЛУ, 3.12.1998, с. 9), *Орвелл* (замість *Оруелл*), «у британському *Велсі*» (ГПУ, 9.09.2014, с. 7 — замість традиційного *Уельс*), *Волл-стріт* (ВК, 16.02.2000, с. 6), *Вімблдон* — стадіон у Лондоні, *Вотергейт*, *Г(Х)елловін*; у загальних назвах: *вікенд* («Забава на вікенд». — ВЗ, 21.07.2010), *паверліфтинг* (Е, 27.08.2015, с. 12), *сноубординг* (Е, 28.02.2013, с. 18); без варіанта на *у-* стали вживатися «*Вінстон*» (марка американських сигарет, популярна в Україні від початку 90-х років), *вебсайт* і подібні утворення, *павербанк* (*повербанк*);

г) почастішання відступів від нормативних приписів у відтворюванні слів з подвоєнням літер на позначення приголосних:

— з одного боку (як вияви «українізації»), зростання кількості випадків зняття подвоєння серед загальних назв (це було стимульовано також в УП 1990/93 і ще більше в УП 1999) і особливо поширення цієї тенденції на власні назви: *асірійці* (ГПУ, 23.11.2012, с. 13), *валійська мова* (УМ, 4.08.2000, с. 14); *Фердінан де Сосюр*. Курс загальної лінгвістики / Пер. з франц. А. Корнійчука, К. Тищенко. Київ, 1998 (в українському сегменті «Вікіпедії», 2022 рік, відповідна стаття має назву: *Фердинан де Сосюр*); *Бертран Расел*, *де Сосюр*, *Карл Попер* (див.: Ж. Рюс. Поступ сучасних ідей : Панорама новітньої науки / Пер. з франц. Київ, 1998); *Едмунд Гусерль*. Досвід і судження / Пер. з нім. Київ, 2009 (назва книжки); досить звичайними в ЗМІ свого часу були форми *Біл Клінтон*, *Гіларі Клінтон*, у тому числі в онімах з достатньо вже усталеною традицією вживання: *Черчиль*, *Голівуд* та ін. До цього слід додати, що в УП 2019 буквосполучення **ск** у словах з англійської, німецької та деяких інших мов (*Beckett*, *Dickens* та ін.), яке не передає відповідне звукове подовження, уже рекомендовано передавати одиничним **к** (с. 158);

— з другого боку, збереження подвоєння в загальних назвах (під впливом мови-джерела, а також російської мови), особливо в нових запозиченнях: *аккаунт*, *диггер*, *капучино*, *моцарелла*, *роллер* та ін., у назвах ліків: *гриппостад*, *іммунал*;

д) розширення вживання буквосполучень **ай**, **ой** для відтворювання нім. **ei**, **eu**: *Гайне*, *Вітгенштайн*, особливо у випадках *Фройд*, агентство «*Роїтер*»; в УП 2019 також санкціоновано цю тенденцію: *Фляйшер*, *фройляйн* та ін., хоча, наприклад, «за традицією»: *Гейне*, *Лейтциг* та ін. (с. 163); розширення вживання буквосполучень **ав**, **ов** для відтворювання **au**, **ou**: *Австерліц* (УМ, 3.09.2019), *Заксенгавзен* (ГПУ, 29.10.2013, с. 24), *промовтер* (П, 10.08.2004);

е) розширення вживання буквосполучення **ьо** для відтворювання **ö**, **ø**, **oe**, **eu** у відповідних мовах, наприклад: *Г(Г)ьоте*, у перекладах зі шведської: *Сельма Лагерльоф* (*Лагерльоф*); *Астрід Ліндгрєн*. Пригоди Емілія з *Льонеберги* (Київ, 2010; пер. Ольга Сенюк) — швед. *Lönnberga*;

є) активізація відмінюваності іншомовних іменників на **-о** (див. р. VIII п. 2.1.4.1).

Дотримання норм чинних (на той чи інший час) редакцій українського правопису характеризує насамперед мовну практику органів державної влади та управління, установ, організацій і ЗМІ державної та комунальної форм власності. Якщо ж точніше, то в цих сферах просто намагаються їх дотримуватися (з більшою чи меншою компетентністю й сумлінністю в цьому) — з можливим, однак, безсистемним змішуванням норм УП 1960 і УП 1990/1993, а тепер уже й УП 2019, а також з тими чи іншими окремими вкрапленнями за нормами «діаспорного» УП 1928. Таке змішування — це наслідок, з одного боку, свідомого намагання авторів, редакцій, видавництва іти «в ногу з часом» в орієнтуванні на «більш українські», в усякому разі на їхню думку, мовні норми, але без настанов на «революцію» в правописі, а з другого, — загального теперішнього стану в країні з дотриманням звичайної мовної грамотності (див. про це, зокрема, р. II п. 1.2.2). Так, наприклад, у друкованому органі Спілки письменників України: *жюрі*, *Сан-Франціско* (ЛУ, 27.01.2000, с. 1, 2), *Уїнстон Черчільль* (ЛУ, 23.08.2018, с. 16) — очевидно, за УП 1960; у матеріалах окремих авторів: *деб'ют* (Володимир Житник. — ЛУ, 16.11.2000) — за УП 1999, «*сольо* на скрипці», *імперіаліст*, *фортеп'яно*, *Дітройт* — за

УП 1928 (Любомир Баран, професор, США. — ЛУ, 14.03.1996, с. 2; без застереження від редакції, що цей матеріал друкується зі збереженням правопису автора: див. про це нижче); у межах однієї публікації в цій газеті: *Жиль Леруа, Жиль Леруа, Гонкурівський лавреат, магістерський, еuforia*, «Великий Гетсбі» (ЛУ, 4.10.2018, с. 5 — це ще до запровадження норм УП 2019); у друкованому органі ЗСУ: *варіант, ініціатор, соціальний* (С. Чалий. — Газета «Народна армія», 24.12.1997).

Окремі великі видавничі проекти, що розробляються в установах державного підпорядкування, у відтворюванні іншомовних власних і меншою мірою загальних назв прагнули також уже цілком цілеспрямовано й системно спиратися на власні правописні засади, не повністю покладаючись у цьому плані на чинні редакції українського правопису та укладені на їхній основі нормативні довідники. Це можна сказати насамперед про нові багатомовні загальні енциклопедії, що виходять під егідою, зокрема, НАН України: «Енциклопедію сучасної України» (ЕСУ) і та «Велику українську енциклопедію» (ВУЕ). Якщо в першому з цих видань розбіжності між його правописною концепцією і «офіційним» (на час виходу тих чи інших окремих томів) правописом полягають переважно у значно ширшому вживанні літери *г* в іншомовних словах, то поясненню принципів відтворювання іншомовних власних назв у другій енциклопедії присвячено окремий розділ у її проспекті [див.: Методичні рекомендації... 2015: 99–101]. У картографічній продукції Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру з 90-х років стало практикуватися написання географічних назв з інших мов з максимально можливим урахуванням їхньої звукової форми в мовах-джерелах, хоча в багатьох випадках це може суперечити нормам правопису української мови (також цілком офіційного видання). Дещо пізніше було зроблено відступ від цього правила для окремих назв, уже узвичаєних в українській мові в іншій формі. Наприклад: *Архангельськ, Белая* (річка), *Нікель, Тіхорецьк* та багато ін., але «за традицією»: *Зима, Кисловодськ, Орел* та ін. (див. докладніше р. XII п. 5.1.2). Таким чином, крім неузгодженості норм іншомовних топонімів між сучасною картографічною нормативною практикою і «офіційним» правописом (правописами), унаслідок чого різні видання можуть орієнтуватися то на один, то на інший з цих нормативних орієнтирів, у самих цих картографічних правилах часто, безперечно, досить важко провести межу між «нетрадиційними» для української мови і «традиційними» топонімами.

У мовній практиці недержавних інституцій (крім хіба що приватних закладів освіти), зокрема книговидавництва, друкованих ЗМІ, а також окремих книжкових видань за мовними уподобаннями їхніх авторів і/або редакторів від початку 90-х років ще частіше стали користуватися правописними нормами, прийнятими ними ж самими (така практика, звичайно ж, є прямим порушенням відповідних постанов КМ — № 309 від 8 червня 1992 року «Питання українського правопису» і № 437 від 22 травня 2019 року «Питання українського правопису» та двох останніх законів про мову — «Про засади державної мовної політики» 2012 року і «Про забезпечення функціонування української мови як державної» 2019 року, у яких було передбачено вже й відповідальність за їх недотримання). «Власні» норми полягають у запровадженні різною мірою норм різних редакцій українського правопису, однак звичайно також з непослідовним їх дотриманням (найчастіше така непослідовність — з відступами від норм як «офіційного» правопису, так і «власних» орфографічних норм — спостерігається в уживанні букви *г*: див. п. 3; найменшою ж мірою вдаються до запровадження пом'якшення *л* у запозиченнях: *лямпа* і под.). Так, серед центральних газет з такою мовною практикою в межах описуваного періоду можна вказати на: «Слово» — орган Товариства української мови на початку 90-х років, наприклад: *парлямент, кляса, клясовий; деградувати, граніт*, але *колега; матеріал, пролетаріят, соціальний*; род. *крови, відповідальности; народній, природній* (1991, ч. 4, с. 8); «Час/Time» — орган НРУ (особливо часів редакторства В'ячеслава Чорновола, коли досить, але все-таки не зовсім послідовно дотримувалися,

зокрема, таких чотирьох правил з УП 1928: уживання в іншомовних словах літер *г* і *г* відповідно до мови-джерела; уживання форм на зразок *авіація*, *варіант*, *діамант* і т. ін.; уживання форм род. в. *вісти*, *соли* і т. ін., *імени* і т. ін.; ім'я *В'ячеслав*, усупереч УП 1990, послідовно вживалося без апострофа); «Український форум» (громадська самоврядна організація) — орган Товариства зв'язків з українцями за межами України (сучасна назва — «Україна — світ») — наприклад, з написанням: *еміграція*, *інтелігент*, *контрес*, *регіон*, але при цьому також *агент*, *глобальний* та ін., род. *єдності*, *сумлінності* і под., *пам'яти*, але пор. так само в дав. і місц. в.: «покласти край діяльності», у діяльності (7.05 і 15.06.1999); «Книжник-review» (ніби з орієнтацією на УП 1928, але дуже непослідовно); серед регіональних газет — львівські «Post-Поступ» (тижневик, 1991–1995 рр.) і «Поступ» (1997–2006 рр.), наприклад: *Поль Гоген*, *Чикаго*, але також: *Ван Гог*, *Гринвіч*, *Чикаго* (П, 9.08.2001; 10.08.2001), *Тернопіли* (П, 18.07.2000); «За вільну Україну», наприклад: *інтелігентний*, *колега*, *легендарний*, *органний*, *фігура* та ін., род. *без національності*, але, з іншого боку: *алергія*, *вulgарний*, *газетний* та ін., род. *зайнятості* і под., *Русі* (ЗВУ, 28.07.2000; 4.08.2000; 2.08.2002) (у пізнішій «ЗВУ плюс» стали вже загалом дотримуватися нормативних написань)³⁷; ужгородський «Карпатський голос» — орган Закарпатської крайової організації НРУ (з орієнтацією на правопис центрального друкованого органу НРУ — «Час/Time»; у спеціальній, хоча й не зовсім зрозумілій примітці щодо цього у вихідних даних газети було сказано: «Газета дотримується “Українського правопису” за редакцією проф. А. Бурячка». — 16.10.1997), наприклад: *релігія*, однак *конгрегація*, *регулярний* і под., *варіант*, *експропріація*, *меморіал*, род. *відповідальності* і под., *пам'яти* (2 і 16. 10.1997). Серед журналів (переважно літературних, мистецьких, деяких суспільно-політичних) це: «Артанія», «Кіно-Коло», заснований разом з науковими колами діаспори журнал «Критика»³⁸, львівські «І» та «Універсум», донецький «Кальміус» (пор. в останньому такі непослідовності, як: *балада*, *Кляра*, *павза*, *маргінал* і под., але *план*, *діалог*, *летаргія*, *граната* та ін.: 2000, №№ 1–4), у тому числі й такі часописи ще з «радянською» історією, як харківський «Березіль» (колишній «Прапор»), меншою мірою «Всесвіт» (в основному це стосується вживання *г* у власних назвах іншомовного походження — наприклад, у № 1 за 1999 рік: *Гарібальді*, *Мателлан*, місто *Атадір* та ін., *Григор* Спасов — болгарин, хоча *Маким Горький* — росіянин) та деякі ін. Це також перенесені з-за кордону (з діаспори) газети «Українське слово», журнали «Сучасність», «Розбудова держави», «Самостійна Україна», правопис яких в Україні, втім, у різний час зазнавав різних коригувань у діапазоні між УП 1928 і УП 1990/1993 та УП 1999 (так, хоча, наприклад, на початку 1999 року на засіданні редколегії одного з цих видань «після тривалої дискусії прийнято рішення послугуватися чинним українським правописом»: УС, 18.02.1999, все одно й надалі газета користувалася «власними» правилами). Це книжкова продукція низки

³⁷ В інших львівських газетах це переважно було тільки ширше, ніж передбачав чинний до 2019 року правопис, уживання букви *г* в іншомовних власних назвах, наприклад: *Гертруда*, *Дієто Родрігес*, хоча, з іншого боку, *Флемінг* (Льв. газ., 6.08.2004), *Хаггард*, *Хелленбергер*, хоча *Страсберг* (СП, 19.08.1999), *Маргарет*, *Мелі*, хоча «Роллінг Стоунз» (ВЗ, 28.07.2000); у газеті «Експрес» спостерігалася інша крайність щодо вживання цієї літери — її неживання навіть там, де це мало б бути за чинними нормами (однак тут практикують, хоча й дуже непослідовно, відмінювання іншомовних іменників в *-о* — насамперед *авто*: в *авті*, *авт*, *автоми*).

³⁸ Наприклад, в іншомовних словах: послідовне вживання *г* у загальних і власних назвах; йотація на місці гіагусу: *діалог*, *діаспора*, *офіціант*, *піяр*, *соціом*, *тріюмф*, *Давид* і *Голіаф*, *Левіятан*, але *Маріуполь*, *ніцшеанство*; *міт*, *Левіятан*; *Європа*, *євро*, *Євромайдан*; без пом'якшення *л*: *клас* і под.; у передаванні особових назв — з одного боку, їх повніша «українізація», за УП 1999: *Боб Дилан*, *Астрид Лідгрєн*, *Джудит Батлер*, *Єжи Гедройць*, з другого ж (переважно щодо російських назв — див. про такі випадки: р. Х п. 7.1.4), — повніше збереження їхньої «російськості»: *Александр*, *Андрей*, *Сергей*, *Скатеріна* П, *Трубської*.

недержавних видавництв, деякі з яких створені, зокрема, з тією чи іншою участю фінансових і наукових кіл української західної діаспори, зокрема: «Критика», переважно в перекладній продукції: «Основи», «Юніверс», «К.І.С.»³⁹, «Астролябія» (Львів), «Літопис» (Львів)⁴⁰, «Фоліо» (Харків), «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА». У цілому норми УП 1928 було представлено, зокрема, в газеті «Наша віра» (гол. ред. Євген Сверстюк; навіть з пом'якшенням л: *платформа, реклама* і под.; так само у книжці нарисів Євгена Сверстюка «Блудні сини України». Київ, 1993), у таких виданнях західної діаспори, що поширюються в Україні, як журнал «Визвольний шлях», продовжувана багатотомна книжкова серія «Літопис УПА», у репринтному перевиданні багатотомної «Енциклопедії українознавства» (див.: ЕУ: Загальна частина і ЕУ: Словникова частина); не зовсім послідовно (але не через певну принципову позицію редакції, а просто через недогляд, неувважність) — у харківському журналі (виходив у 90-х роках) «Український засів» (так само в книжці нарисів його головного редактора: І. Бондар-Терещенко. Неоліт : Літературно-критичні статті. Луцьк, 2008), в окремих нових термінологічних словниках — наприклад, навіть з пом'якшенням л: *лябіринт, лява, лявіна, лямпа, льокатор, Кульон, Льорентц* і под., але *лабільний, логарифм, логіка* (Козир. / Шендер. 1996). (Щодо усного мовлення недержавних ефірних ЗМІ у плані дотримання нормативних засад УЛМ див. р. VI п. 5.2.1.2.)

Хоча це все, звичайно, не надто широкий сегмент друкованої продукції в сучасній Україні, однак значна її частина є достатньо популярними виданнями і їхній «неофіційний» правопис, безперечно, справляв і продовжує справляти вплив на загальну мовну практику.

Крім того, у періодичних друкованих виданнях та в збірниках практикується такий відступ від єдиного правописного режиму видання, як збереження правописно-стилістичних особливостей авторського оригіналу з попереджувальними примітками від редакції на зразок: «Правопис автора збережено», «Зберігаємо правопис оригіналу», «Напрохання автора статтю друкуємо за нормами “харківського” правопису 1928 року» і под. — або й без них (що, звичайно, значно гірше, оскільки читачі, значна частина яких володіє нормами УЛМ явно недостатньо, можуть губитися в здогадах і сприймати мову таких публікацій як нормативну), як, наприклад: *Висла, Данціг, зідхнути, ляйтенант, шкуна* (Юрій Липа. Козаки в Московії [роман, уперше виданий у Варшаві 1935 року]. — Журнал «Дніпро», 1996, № 1–2); в органі ВРУ: *діялог, тріумфальний, від маестра, род. гостинности, зовнішности* (І. Фаріон, мовознавець. — ГУ, 22.06.2013, с. 3). У такій загальній невпорядкованості не тільки необізнаний читач, але й «посвячений» спостерігач далеко не завжди можуть розібратися, що є свідомою позицією редакції чи принаймні автора, а що просто звичайною помилкою (як, наприклад: «звільнити заходи від офіційозної безбарвності»: УС, 9.07.1998).

Певні зрушення в поточній правописній практиці стали відбуватися після введення в дію УП 2019 (див. також у р. VI п. 5.2.1 про відповідні зміни після цього в усній сфері функціонування літературної мови — у мовно-редакційній політиці деяких телеканалів). Так, у друкованих ЗМІ (у тому числі в інтернеті) можна відзначити, з одного боку, запровадження норм оновленого правопису — насамперед у таких випадках, як написання окремо, разом і через дефіс: *нів* — з окремим написанням (*нів Києва*); з написанням

³⁹ Див., наприклад, з-поміж книжкової продукції цього видавництва: Дж. Фішман. Не кидайте свою мову напризволяще / Пер. з англ. О. Гурца. Київ: К.І.С., 2009 (з такими мовними фактами, як *Гваделупа, Європа, сіямський, ортографія, Олександр*; зняття подвоєнь літер на позначення приголосних в іншомовних власних назвах: *Філіппіни, Черчіл*, хоча це всупереч не тільки новішим правописам, а й УП 1928); С. І. Лендау. Словники : Мистецтво та ремесло лексикографій / Пер. з англ. О. Кочерги. Київ: К.І.С., 2012 (правопис — за УП 1999).

⁴⁰ Див., наприклад, такі видання: Слово. Знак. Дискурс : Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. Марії Зубрицької. Львів: Літопис, 2001; Є. Гротовський. Театр. Ритуал. Перформер. Львів: Літопис, 1999.

разом: *ексглава, ексрегіонал* і под.; *віцепрезидент, віцеспікер* і под.; *контрадмірал, пресофіцер, прессекретар*; з другого ж боку (причому значно частіше), — різнобій у написанні (як з дотриманням нових правил, так і «по-старому»), наприклад: *священник* (наприклад: УМ, 3.09.2019; Е, 29.08.2019) / *священик* (ВЗ, 26.08.2021), *проект* (наприклад, в УП — послідовно) / *проект* (Е — майже послідовно), (Урсула) фон дер *Ляєн* / *Ляйєн* (нім. *Leyen*), *Петер Сіярто* / *Сійярто* (угор. *Szijjártó*). Особливо, як і до цього, спостерігаються відступи від правил у вживанні / невживанні **г** — як позанормативне невживання цієї літери: *гвалтувати, необгрунтований* (Е, 11.05.2022, 6.12.2021), так і її надмірне вживання: *конгрес США* (УП, 22.12.2020), *таджет* (ВЗ, 26.08.2021, с. 13), нерідко непослідовне, наприклад: *Гранд-Каньйон, Чикаго, Столтенберг* та ін., але *Букінгем, Гугенгайм* (ВЗ, 28.04.2022), *Герінг, Розенберг* — в одного автора, але *Гемінгвей* — в іншого (УМ, 7.12.2022). У випадках санкціонованої в УП 2019 варіантності форм в одних ЗМІ вживаються попередні форми — зокрема, в ГУ, УК, Д, навіть у Сл. Пр. (поки що, здається, це спостерігається значно частіше), в інших — запроваджуються нові (відновлені), наприклад: *етер* (УП, 27.09.2020, 13.10.2022), *маратон* (УП, 14.06.2020), «нобелівська *лауреатка*» (УП, 13.04.2023), *навза* (УП, 4.05.2023), *Атени* (ВЗ, 28.04.2022); род. *злості* та ін. (ВЗ, Е), *адекватності, кількості, ненависті* — в одного автора, але *адекватности, принциповости* — в іншого (УМ, 7.12.2022, с. 4, 5, 13). У журналі ІУМ спочатку могло бути паралельне вживання варіантів — залежно, очевидно, від авторства публікації, наприклад: род. *творчості / творчости* (Укр. м., 2021, № 2), але пізніше — уживання вже тільки того, що був поданий в УП 2019 на другому місці, а, наприклад, в УП 1928 або в УП 1999 — першим або й єдиним: род. *науковости* та ін., *ортографія* (Укр. м., 2023, № 1).

Сказати, що із запровадженням УП 2019 стан з правописною «розхристаністю» в поточній мовній практиці став виправлятися на краще, підстав ще, очевидно, немає. Ось, наприклад, ще деякі мовні факти — з недавно опублікованого твору художньої літератури (авторка, очевидно, намагалася йти за УП 1928, однак допустила немало відступів від нього): *інстаграма, регенеруватися; акваріум, варіяція, діагностика, діалог, ліяна, психіатр*; род. *готовности, привабливости, свідомости, крові*, але також: *плоть* — *плоти; пів години* (Софія Андрухович. Роман «Амадока» (Львів: Вид-во Старого Лева, 2020; підписано до друку 26.10.2020). Однак можна вважати, що, санкціонувавши варіантність форм для відповідних особливо заідеологізованих і тому «дражливих» орфограм українського правопису й норм УЛМ у цілому, тобто дозволивши вживання того або іншого з таких варіантів на вибір самого мовця, УП 2019, очевидно, зміг певною мірою вплинути на ослаблення напруженості в трактуванні низки нормативних засад УЛМ.

3. Проблеми з уживанням букви Г. Найпомітнішою серед тих змін, що їх було запроваджено в 90-ті роки до офіційного українського правопису, стало відновлення в УП 1990 літери **г**⁴¹, директивно вилученої свого часу (за УП 1933) і поставленої тим в один ряд з іншими жертвами тоталітарного сталінського режиму. Саме ця буква української абетки оточена ореолом найбільшої «українськості» (вона відсутня в інших алфавітах) та ореолом «страдниць» через свою «українськість»: це літера «найукраїнніша», «репресована» («Учора у Мамаєвій Слободі [це музеї просто неба в Києві. — О. Т.] відбувся один з найкращих уроків народознавства, на яких мені вдалося побувати. Урок було присвячено репресованій у 1933 році літері **г**»: А. Гуславська. — УМ, 22.02.2013, с. 2) і «реабілітована» [див., зокрема: Рибалко 2010 (це передрук з журналу: Пам'ятки України,

⁴¹ Станом на 90-ті роки це стало найпізнішою інновацією у графіці слов'янських літературних мов [Мечковская 1998: 8], хоча після цього (на початку ХХІ ст.) деякі нові літери (порівняно з базовим сербським алфавітом) були запроваджені в новосанкціонованій чорногорській мові.

1991, № 2, с. 4 обкладинки); Степаненко, Степаненко 2000: 13] ⁴². Але, з іншого боку, в уживанні саме цієї букви стало спостерігатися найбільше непослідовностей і прямих помилок: невикористання її там, де цього вимагають чинні норми і, навпаки, використання її там, де цього не передбачає норма (ще більшою мірою це стосується вживання позначуваного нею звука [г] в усному мовленні: див. р. VIII п. 1.2.1).

За нормами УП 1990, написання з г поширювалося на порівняно невелику кількість випадків — це відповідні власне українські та деякі давно вже достатньо українізовані запозичені слова, що традиційно мають у народній мові саме таку вимову: *атрус, тава, газда, гандж, гедзь, телотати, гпнути, гирлига, гніт, гудзик, гуля, джигун, дзита, ремитати* та ін. (в УОС 2009 до цього переліку було додано також *гроно*, з варіантом *гроно*, але вже, наприклад, у СУМ-20 його немає); у тому числі й у власних назвах — у прізвищах: *Галаган, Гудзь* і под., у топонімах України, як цілком слушно було додано в УП 1999, с. 19: *Горгани, Угля* і под. Як певний компроміс з нормами, зокрема, УП 1928 в УП 1990/1993 було санкціоновано також нормативність вимови (тільки вимови, але не написання) як з [г], так і з [r] у відповідних власних назвах іншомовного походження, наприклад: *Гданськ*, у вимові [Гданськ] і [Гданськ], *Гете*, у вимові [Гете] і [Гете]) (УП 1993, с. 17 [пор. так само: Курс... 1951, т. 1: 194]). У рекомендаціях УНКП 1994–1996 рр. щодо вживання г в іншомовних словах було санкціоновано, по-перше, таку ж варіантність вимови у власних назвах, що й в УП 1990/1993; по-друге, вживання цієї літери (і, відповідно, звука) у не [зовсім] засвоєних українською мовою іншомовних словах, що можуть також транслітеруватися засобами української графіки, наприклад: *альтер его* (лат. *alter ego*) — друге я, *персона нон грама* (лат. *persona non grata*) — небажана особа, *фата моргана* (лат. *fata morgana*) — марево, *вірго* (у гінекології — незаймана, лат. *virgo*; УОС 2009 подає *вірго*), *гран-прі* (франц. *grand prix*) — найвища нагорода на конкурсі, змаганнях, *гудбай!* (англ. *goodbye*) — до побачення!, груз. *тамарджоба!* — привітання під час зустрічі, у власних назвах: «*Фольксватен*» (нім. «*Volkswagen*») — назва автомобільної фірми, «*Зюддойче цайтунг*» (нім. «*Süddeutsche Zeitung*») — назва газети ⁴³. У проєкті УП 1999 написання з г було поширено й на правопис іншомовних слів, але тільки на власні назви людей — імена й прізвища (пор. так само в УП 1921, с. 13), а також, як і в рекомендаціях УНКП, на випадки на зразок *альтер его* [УП 1999, с. 149]. В УП 2019 написання з г також поширено в межах лексики іншомовного походження тільки на власні назви людей, але вже з варіантністю г / r: *Гете* і *Гете* і под.; обидві додаткові санкції на вживання г в іншомовних словах, про які згадувалося вище, тут уже відсутні (с. 156). У разі дозволу на вживання г тільки в іншомовних антропонімах, по-перше, викликає враження непослідовності те, чому цього не зроблено для інших розрядів власних назв, у тому числі й для відантропонічних похідних: якщо, наприклад, має бути *Вашингтон / Вашингтон* (президент США), *Берінг / Берінг* (мореплавець), то чому цього

⁴² Критикуючи явище непослідовного вживання цієї літери в деяких загальноукраїнських газетах, журналіст іншої газети завершує це так: «І це, зважте, у газетах, які нібито стоять на українських державницьких позиціях!» (М. Цівірко. — ВК, 11.11.1999, с. 6). Пор. іншу, майже цілком протилежну оцінку відновлення цієї букви в українській азбуці (з погляду раціональної, «чистої» науки) — як штучної інновації, що йде «від ученості», оскільки, за чинним правописом, її вживання поширюється лише на невелику кількість слів [Мечковская 1998: 14]. Щодо наявності різних поглядів на цю проблему в останні десятиліття радянського часу див., зокрема: Б. Антоненко-Давидович. Літера, за якою тужать. — ЛУ, 4.11.1969, с. 3; В. Русанівський. За чим тужити? — ЛУ, 28.11.1969, с. 4; під час роботи над УП 1990: Г. Аврахов. Яблуко без соку. — Журнал «Україна», 1988, № 34, с. 18–19. Див. також огляд історії вживання цієї букви в українській мові [Німчук 1999: 282–295]. Пор. також вірш на цю тему: Василь Юхимович. Реабілітація репресованої... букви. Г—Г (у його зб.: Кличу перепілку: Поезії. Київ, 1995, с. 7).

⁴³ З новіших варваризмів такого роду, що вживаються в новітній мовній практиці, можна додати вимову або й написання, зокрема, «*Гугл*» (хоча в УП 2019, с. 86, подано «*Гугл*»), тобто пошуковий інтернет-сервіс Google, сленг. *гуглити* поряд з *гуглити*, *гег* (саме в такому написанні подано відповідну статтю у «Вікіпедії», 2023 р.), *зігувати / зігувати* — вигукувати «*Sieg heil!*».

не можна поширити на назву столиці США місто *Вашингтон*, на *Берінгове* (*Берингове?*) *море?*; по-друге, неясно, чи можна поширювати відзначену варіантність на такі імена іншомовного походження, носіями яких є українці, як *Геннадій*, *Георгій* (пор. «іноземець» *Георг*), *Гервасій*, *Гізела*, *Гурій*; по-третє, потребує також уточнення, чи можна це поширювати на антропоніми інших слов'янських народів з писемністю на кириличній основі, наприклад: болг. *Георгиев*, серб. *Горан*, рос. *Горький* (пор., наприклад, у мовній практиці: *Борис Годунов*, *Гулаг*: Павло Мовчан. — Сл. Пр., 1996, ч. 5; «імунолог Янко Ніколіч-Жугіч». — УП, 11.01.2021).

У мовній практиці низки ЗМІ, видавництва і окремих видань цю літеру стали вживати ще ширше — в іншомовних словах (загальних і власних назвах) з прагненням до повнішого або й до повного відтворювання її написання в мовах-донорах (зокрема, і з прямим наслідуванням норм УП 1928 і мовної практики західної української діаспори), хоча й дуже непослідовно і часто з помилками. До речі, в самому УП 1993 — у передмові до нього (с. 5) — подано, всупереч його ж правилам, форму *еміграція*.

Наприклад: *region* (це слово, очевидно, найчастіше серед давніше запозичених іншомовних загальних назв стали писати й вимовляти саме так; пор. навіть у газеті Соціалістичної партії України, яка загалом прагнула спиратися на чинні правописні норми: *region*, хоча, наприклад, *інтелігенція*, *організація* і под. — Тов., 13.11.2003; *ангажувати*: «політично незаангажовані видання». — Тов., 2001, № 31), *генерація*, на *маргінесах* («відтіснити українську мову на *маргінеси* буття, позбавивши її майбутнього»: Сл. Пр., 22.03.2002, с. 12), *пігулка* та ін.; серед нових запозичень: *гаджет* (відповідну статтю в українському сегменті інтернет-енциклопедії «Вікіпедія» було подано в перші роки саме з таким написанням, станом на вересень 2022 року — вже з варіантністю *гаджет* / *таджет*), *гендер* (відповідну статтю у «Вікіпедії» станом на січень 2021 року було подано з варіантністю: *гендер* / *тендер*), *грант* (стаття у «Вікіпедії» станом на січень 2021 року мала саме таку форму, станом на вересень 2022 року — вже тільки *гаджет*), *рейтинг*. У власних назвах: *Георгій Гонгадзе* (пор. напис на пам'ятникові йому в Києві, відкритому 22 грудня 2008 року: «Георгію Гонгадзе»); *Гамбія*, *Гренландія* (написи на табличках біля місць утримування тварин у Київському зоопарку, 2000 рік; таке написання взяте, очевидно, з нових географічних атласів: див. вище п. 2). У прізвищах журналістів та інших кореспондентів українських газет — громадян України: якщо, наприклад, *Степан Гражда* (УМ, 7.02.2013, с. 2) цілком підпадає під чинне від часу прийняття УП 1990 правило, то неясно, як було оцінювати форми на зразок *Павло Громихало* (УМ, 7.08.2013, с. 2), *Євген Голибард* (УС, 16.08.2001, с. 6), *Рейна Фігель* (ЗВУ, 14.08.2001). З наявністю непослідовностей і неправильностей у мові багатьох періодичних видань: *гарант*, *дегустувати*, *мітрація*, *прогрес*, *танго*, але, наприклад, *магазин*, *Чатир-Даг* (Березіль, 1996, № 5–6); *агент*, *агресивний*, *вультарний*, *глобальний* і под., але *алегорія*, *алергія* (Березіль, 2002, № 5–6); *агресивність*, *гном*, *регіон*, але *англійський*, *гантель*, *металургійний* (дитяча газета «Казковий вечір», Київ, 2004, № 33); у виданні під егідою НАН України: *конфігурація*, *оригінал*, *редколегія*, у російських прізвищах: *Виноградов*, *Сергєєв*, але *генеалогія*, *графіті* та ін. (Український історичний журнал, 2009, №№ 2 і 3); у львівських газетах: *голеадор*, *ліга*, *Норвегія*, але назви футбольних команд «*Ольборг*», «*Русенборг*», прізвища футболістів *Гомеш*, *Гонсалес* (СП, 19.08.1999, с. 7); *абориген*, *генеральний*, *Гонгадзе* та ін., але *емігрант*, *інтелігенція*, *Крюгер* та ін., *генеза* і *тенеца*, *ігнорувати* і *проігнорувати* (ЗВУ, 27.06.2003). Часто це, очевидно, залежить не від мовно-редакційної політики друкованого видання, а від самого автора тієї чи іншої публікації. Так, пор. з одного боку газетного аркуша (УС, 13.09.2001): *аргумент*, *негативний*, *полігон*, *регіональний* (автор — Юрій Сиротюк), а з другого боку: *гарантувати*, *геніальний*, *олігарх*, *рейтинг*, але *демагогія*, *маргінал*, *регіон* (Богдан Червак); в одного автора — *свалт*, зате в іншого: *бутлетер*, *генерація*, *герметичний*, *екстібіціоніст* (СіЧ, 1995, № 8, с. 9, 56–60; у двох останніх словах **г** не може бути навіть з етимологічного погляду).

Подібне явище спостерігалось навіть у нових нормативних мовних словниках. Так, у першому після затвердження нового правопису (УП 1990/1993) виданні академічного орфографічного словника написання слів з цією літерою було витримане загалом за нормами цього правопису, але в кількох власних (географічних) назвах іншомовного походження через недогляд одного з укладачів було допущено помилкове написання з *г* — як з варіантами: *Гданськ* і *Гданськ*, *Гібралтар* і *Гібралтар*, *Гренландія* і *Гренландія*, так і без них: *Гетеборг* (ОСУМ 1994, с. 167)⁴⁴, і, хоча в наступних виданнях цього словника (ОСУМ 1999 та ін.) це було усунено, все одно таке написання не могло не вплинути на мовну практику (у низці пізніше виданих з орієнтацією саме на цю працю орфографічних і тлумачних словників тиражувалися, зокрема, саме ці помилки щодо написання з *г*). В інших словниках, наприклад: *арго*, *жаргон*, але *сленг* (с. 31), *тала-концерт* (с. 90), але *гранат*, *грип*, *грейпфрут*; щодо написання власних назв тут подано примітку: «У власних назвах допускається паралельна вимова і написання [останнє, як уже було сказано, суперечило чинному правописові. — О. Т.] Г і Г»: *Галілей* і *Галілей*, *Гібралтар* і *Гібралтар* та ін. (с. 90–91), але на інших сторінках тільки: *Галац*, *Гобі*, *Гринвіч* та ін. (Словник-довідник... 1996); *агент*, *бертамот*, *гвинт*, *тотика*, *граната*, *гренландський*, *легенда*, *лезгинка* та ін., але, наприклад, *галун*, *Португалія* і навіть *глей* — загуслий сік деяких фруктових дерев (Словник-довідник... 1996). У довіднику з українського правопису, рекомендованому МОН України: *Аргентина*, *Белград*, *Ветлуга*, *Вологда*, *Гданськ*, *Генуя*, *Гродно* (які мотиви написання з *г* назви цього білоруського міста?), *Датестан*, *Углич* та ін., але *Бологе*, *Гур'єв*, *Колгуєв*, *П'ятигорськ* та ін. (Зубков 2003, с. 203–206). У виданнях мовознавчих матеріалів Міжнародних конгресів українців — як у різних авторів: *негативний*, *редагування* (с. 22), *пролонгація* (с. 24), *сленг* (с. 25), *лінгвістика*, *негативний* (с. 152 і далі), так і в одного автора: *сленг*, але *арго*, *жаргон* (с. 200) (див. також с. 202, 213, 217, 250, 252, 336, 341) (IV Міжнародний конгрес українців, Одеса, 1999 : Мовознавство. Київ, 2002); *конгрес*, *Марк фон Гаген*, але, наприклад, *орґкомітет* (V Міжнародний конгрес українців, Чернівці, 2002 : Мовознавство. Чернівці, 2003); *конгрес* (у написах на обкладинці та в інших вихідних даних), але в інших місцях книжки: *конгрес* (Шостий міжнародний конгрес українців, Донецьк, 2005 : Мовознавство. Київ — Донецьк, 2007). У дитячій літературі (переважно перекладній) і навіть у шкільних підручниках — широко у власних назвах: шведська письменниця *Сельма Лагерлеф*, *Нільс Гольгерсон* (журнал «Барвінок», 2005, грудень); *Гедимін*, *Ольтерд*, але, наприклад, *Гійом де Боплан* (В. С. Власов, О. М. Данилевська. Вступ до історії України: Підручник для 5 класу / Реком. МОН України. Київ: *Гене́за*, 2005, с. 77, 96); «*Гроно нездоланих співців*» (Київ, 1997: навчальний посібник для школи про творчість замовчуваних у радянський час українських письменників).

В енциклопедіях та інших довідкових виданнях неможливо профілю — переважно в написанні власних назв: *Габон*, *Габріель*, *Гадамер*, *Галілей*, *Гамсахурдіа*, *Гданськ* та ін., *татаузи*, *темологія*, *гендер* та ін. (ЕСУ, т. 7); *Агнеса*, *Атрикола*, *Ату* (гора) та ін., *атора* (монета в Ізраїлі) та ін., але *Агарбічану* (румун), *Агілера* (іспанець) та ін. (ВУЕ, т. 1); *Жан Габен*, *Гана*, *Гедимін*, *германці*, *гейша*, *тоти* та ін. (УСЕ 1999); *Габор*, *Гадзінський*, *Галілей*, *Гамсахурдіа*, *Ге*, *Гете*, *Глієр* та ін. (Шевченківська енциклопедія : В 6 томах, т. 2. Київ, 2012); *Агата Крісті*, *Гетель*, *Гьоте* та ін. (Ковалів 2007, т. 1, с. 6; автор пояснює таку свою орфографічну практику як вимушену через правописну неврегульованість, неузгодженість цього питання, хоча в чинній на той час редакції правопису якраз це положення було викладено достатньо однозначно); *Гановський* (болгарин), *Гжегожевська* (полька), *Грот*,

⁴⁴ Укладач орієнтувався в цьому, безперечно, на норми нового правопису, однак не на саме правило в тексті (див.: УП 1993, с. 17), а на Показчик слів у кінці правопису, однак в останньому (також через неувважність упорядників!) було допущено неправомірне подання варіантів вимови (не написання) зазначених слів як окремих за написанням (див.: УП 1993, с. 173).

так само в російських прізвищах: *Горький* (у статті «Колонія»), *Грачова* (С. У. Гончаренко. Український педагогічний словник. Київ, 1997); у загальних назвах: *тен*, *тешевт*, *грант*, «*трини*» (сленг. долари США), *тринмейл*, *гросбух*, *гудвіл*, *гурт* (монети) (ЗВФЕС, с. 190–192).

У деяких оригінальних (не перекладних) творах української художньої літератури — широко, але знову ж таки непослідовно (можливо, при цьому відбувалося втручання літредактора): *бодігард*, *гламур*, *гондола*, *інтеграція*, *кіборг*, *лізинг*, *метера*, *оргазм*, *ринг*, *сленг*, *фригідна* та деякі ін., особливо у власних назвах: *Біт-Бен*, *Галапагоси*, *Галілей*, *Гуллівер*, *Едгар По*, *Паганіні* та ін. (навіть усупереч етимології слова: «Ексібіціонізм» — художня виставка), у деяких запозиченнях з російської мови: *на фіт*, *фітня*, *Госдума*, але, наприклад: *гарантувати*, *геніталії*, *гільйотина*, *грант*, *інгредієнт*, *інкогніто*, *регіон* та багато ін., *Гонконг*, *Конго*, *Сінгапур* та ін., російське місто *Грозний* (Ліна Костенко. Записки українського самашедшого. Київ: А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2010).

У відтворенні географічних назв з інших країн у виданнях для школи поширилася практика орієнтування на офіційні картографічні видання Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру (див. вище п. 2, а також р. XII п. 5.1.2), що, з одного боку, є цілком зрозумілим, але, з другого боку, може суперечити правописові. Наприклад, на картах до шкільних підручників — в особових і географічних назвах: *Васко да Гама*, *Магеллан*, *Габсбурги*; *Бранденбург*, *Петербург*, хоча, наприклад, *Англія*, *Португалія* та ін. (Контурні карти : Всесвітня історія. Новий час (XV–XVIII ст.) / Реком. МОН України. Київ, 2009); *Гедиміновичі*, *Гданськ*, *Грюнвальд*, *Данциг*, *Кенігсберг*, хоча, наприклад, *Генуя*, *Калуга*, *Рига* (Атлас з історії України : 7 клас / Реком. МОН України. Київ, 2012, с. 14–15).

Особливу увагу до вживання цієї літери в іншомовних словах можна спостерігати у працях українських термінологів-негуманітаріїв, у термінологічних словниках переважно з точних і природничих наук (автори-укладачі деяких таких словників навіть дають досить розлогі передмови та інші коментарі щодо своїх принципів використання цієї букви, посилаючись при цьому на нібито недостатню впорядкованість у даному питанні чинного правопису), але знов-таки з неоднаковим підходом: або тільки у власних та похідних від них загальних назвах, щоб усе-таки не зовсім відходити від «характерного “гикання” української мови» [див.: Перхач 1993: 91], або з охопленням також і загальних назв, насамперед термінів⁴⁵.

З іншого ж боку, цю літеру, як уже відзначалося, вживали далеко не завжди там, де це є обов'язковим за чинними редакціями правопису ось уже понад 30 років, наприклад: кафе «*Гражда*» (саме такий напис фігурує на вході до цього популярного в м. Трускавці закладу), «*Галицькі газди*» — назва організації (УК, 28.06.1997), «*Газдинька*» — назва рубрики («Новини Закарпаття», газета облради і ОДА, 2009 рік). Це можна сказати також про окремі, причому достатньо відомі в Україні газети з їхнім дуже непослідовним і просто неохочим її вживанням — насамперед про львівський «*Експрес*» (пор., наприклад, навіть у публікації про побут Карпат — регіону, де цей звук уживається в живій мові

⁴⁵ Див., наприклад, у словниках: РУНС 1992, де в Передмові привертається увага читачів до того, що реабілітована буква *г* вжита у словнику «у повному обсязі», який є набагато ширшим, ніж це передбачає чинний правопис (с. 3); Коновалюк 1993. В останньому словнику є передмова під характерною назвою «Літері (звуку) *Г* — повну реабілітацію!», де, зокрема, подано перелік слів з цією буквою (*авангард*, *атент*, *газ*, *гарнітур*, *губернатор*, *колета*, *літвістика*, *магістраль*, *облігація*, *прогрес*, *сигнал*, *фігура*, *штанта*, *ягуар* та багато ін.). Або: «— Ну, й особливим предметом гордості [! — О. Т.] для нашого авторського колективу є те, що ми опрацювали методологічні підходи вживання літери “г”, які збігаються з аналогічними у точних науках. Це засвідчує уніфікацію загальнотехнічної термінологічної бази української мови» (подано приклади: *гадоліній*, *гвинт*, *гейзер*, *граніт* та ін.) ([Із інтерв'ю з В. С. Білецьким, головним редактором «Малої гірничої енциклопедії — МГЕ]. — УМ, 7.02.2003]. Див., наприклад, у цій МГЕ (т. 1) — у прізвищах: *Галілей*, *Гальвані*, *Гаус* та ін.; у загальних назвах: *гадоліній*, *гвинт*, *генератор*, *гіпс*, *граніт*, *транула* та ін., але *габро* (гірська порода), *газ*, *галерея*, *гелініт*, *гравітація*, *градус*, *граніт* та ін.

значно ширше, ніж у цілому в Україні: *газда, мамалига*. — Е, 30.05.2013, с. 7; хоча пор. в інших випадках: «маринована *шпаратівка*», тобто спаржа. — Е, 3.08.2000, с. 2), «День» (у публікаціях кінця 1990-х — початку 2000-х років) і навіть орган СПУ — «Літературну Україну», наприклад: «набивати *гулі*» (7.02.2002), «Із гірки — в *груджолох*» (вірш Г. Ткачук. — 17.01.2002) та багато ін. Навіть у словах-прикладках до спеціального матеріалу про запровадження цієї букви (див.: Н. Сидяченко. Відроджена літера. — ЛУ, 30.04.1992) газета не вживала її, подаючи редакційну примітку з поясненням такої ситуації (це через два роки після офіційного відновлення г!): «Такої літери, на жаль, і досі немає в шрифтовому господарстві жодної друкарні [?? — О. Т.] України. Ось і в цьому матеріалі ви її не знайдете — поліграфісти позначали її, як могли». Хоча до появи УП 1990, коли було офіційно відновлено цю літеру, найгучніше про необхідність такого кроку говорили саме українські письменники; член тодішньої Орфографічної комісії Дмитро Павличко, делегований до її складу від СПУ, прийшов на засідання комісії всього один раз (восени 1989 року), коли мали обговорювати саме це питання, і, дочекавшись такого позитивного рішення, радісно заплoduвав і відразу ж залишив засідання.

Крім того, досить довго існувала практика використання замість г літери г зі знаком над нею у вигляді ніби знака акутової інтонації: *грунт, дригається, Бінг Кросбі, гендер* (Д, 22.07.2011, с. 5, 14.12.2012, с. 5, 15.02.2013, с. 18, 8.06.2012, с. 9), *загратований, Тудор Арgezі* (ЛУ, 18.11.1999, с. 7, 22.06.2000, с. 4), навіть у друкованому органі КМ з його загальним уважним ставленням до дотримування чинних правописних норм: *гандж, грунт* (УК, 6.06.1998, с. 11).

Повільно відбувалося також звикання до зорового образу самої цієї букви, пор., наприклад: «— <...> Йдеться про використання літери “г”. Ви знаєте, якось не приживається вона. Здається, її накреслення пеує всю газетну сторінку. Чи не можна було б, наприклад, використати відповідник з латинки?» (М. Паранчак. — ЗВУ, 25.01.1996: із інтерв'ю цього журналіста з мовознавцем).

Простежуються також — так само, як і у вимові (див. р. VIII п. 1.2.1), — випадки найвної гіперкоректності з написанням г (переважно в іншомовних словах) усупереч їхній реальній етимології (часто це стимулюється прагненнями мовців до певної «елітаризації» мовлення: див. р. VI п. 3.5.1.1), наприклад: «Офіційна преса *танила* все це» (Час, 10.01.1997, с. 4), *тет, тетка, тетський* (Меженко 2008, с. 195–198) (пор. нормативне *хет*, до виходу в світ ОСУМ 1994 — *хетт*, з можливим за сучасними нормами варіантом *гет*); особливо у власних назвах іншомовного походження: *Ярослав Гашек, Гаазький* трибунал, «п'єса *Гавела* — президента Чехії», «німецький учений *Гассе*» (Суч., 1998, ч. 11, с. 146, 71; пор. чes. *Havel*, нім. *Hasse*), в *Гонконзі* (Суч., 2000, ч. 1, с. 49), *Гельсінкі, Гітлер* (Час, 27.11.1998, с. 2, 28.08.1997, с. 9), у мовознавчій літературі та в науково-популярній літературі на мовознавчу тематику: *Гаата* [Німчук 1999: 288], *Гельсінкі* [Кузьменко 1997: 63]. З огляду на відомий факт явно недостатньої компетенції переважної частини українськомовного соціуму у володінні хоча б основними західноєвропейськими мовами й ще більше на те, що українська писемність базується на іншій — кириличній графічній основі, звичайному мовцеві й навіть журналістові, безперечно, важко орієнтуватися щодо наявності в тих чи інших подібних випадках у мові-джерелі звука [г] чи [ґ], особливо в новіших запозиченнях (інакше кажучи, випадки подібної гіперкоректності у вживанні г — це явище, що існуватиме ще достатньо довго).

Проблема вживання цієї літери в нормативній українській мові не переставала бути актуальною й гостро дискусійною. Якщо не брати до уваги позицію тих критиків, згідно з якою вона взагалі не потрібна в українській абетці, оскільки слів з такою вимовою в народній українській мові в переважній більшості регіонів країни є дуже невелика кількість (крім Західного регіону, але й там їхня кількість стала вже зменшуватися з другої половини 40-х років унаслідок відсутності в українській абетці до 1990 року цієї літери та під впливом мовної практики «Великої України»), а розширювати їх перелік

означає «продовжувати русифікацію та полонізацію» української мови, у яких цей звук є дуже поширеним [див., наприклад: Соснін 2003: 113], — погляду, який загалом мало тепер впливає на перебіг полеміки, дискусії точаться в основному навколо того, якою має бути широта нормативного охоплення такою вимовою / написанням лексичного матеріалу.

Ті з дискусіантів, хто продовжує обстоювати обережне ставлення до вживання цієї літери (ця позиція досить відома ще, зокрема, від І. Огієнка⁴⁶), підтримуючи загалом позицію УП 1990 й апелюючи при цьому також до «Словаря української мови» за ред. Бориса Грінченка, підкреслюють, що наявність звуку [г] на місці етимологічного [ґ] як у питомих, так і в запозичених словах є однією з найвиразніших рис української фонетики (насамперед, зрозуміло, на тлі сусідніх російської та польської мов), і тому не слід її руйнувати, адже в такому разі постає небезпека зміни усталеного звукового образу української мови, тобто загроза її самототожності й самотунності: «уживаючи г в написанні та [г] у вимові, ми більше усамотійнюємось від польсько-російської вимови,

⁴⁶ «Вимовою звука *г* як *h*, а не *g* українці займають особливе становище серед слов'янського світу <...> Сусіди українців — росіяни та поляки — вимовляють якраз навпаки <...> Як було в старовину, так і тепер лишається на Україні — звук *г* вважається тут виразно чужим звуком і вживається дуже рідко <...>»; «<...> Галичина в мові своїй підпала особливо великому впливові польському і завела й собі чужу нам вимову *g*»; «Інколи можна почути, ніби українці на Великій Україні не вживають послідовно (як народи латинської культури) *г* і *г* тільки з московського впливу; думати так можуть лише люди, що не знають історії нашої культури <...>» (Ог. 1924, с. 96–98). Щодо вживання звуку [г] в живій народній мові Східної України варто звернути увагу не тільки на його значно меншу представленість порівняно з мовною практикою Західної України, але й на його вживання тут (крім обмеженої кількості емоційно нейтральних слів на зразок *глей*, *гніт*, *гудзик*, *гуля*, *дзига* та деяких ін., звуконаслідувань, окремих слів дитячої мови на зразок *агусі*) у словах гостро експресивних, нерідко з жартівливими або глузливими, лайливими конотаціями. Наприклад: *гандже* «спирт, який уживають для пиття» (доводилося чути також *ганджя*, *сагаджя* «самогон». — О. Т.), *гарагуля* «велика шийка» (пор. *горголя*, *гургуля*: ЕСУМ, т. 1, с. 623, а також *гуля*, *моргуля*. — О. Т.), *гидза* «дуже велика кількість: сила-силенна; пухлина, гуля та ін.», *гиджял* «кинджал (переважно, очевидно, жартівливо)», *гяхорь*, *гібзяти*, *гогосом* «півнем (ходити)»; про людей та їхні ознаки, дії: *тавеля* «висока й худя дівчина, жінка», *таврач* «роззява», *гаджеля* «кривонога людина», *галагуза* «лінива, неповоротка людина» («Ото ще чортова галагуза!»), *гартара* «сварлива жінка», *гела* «одоробло (про предмет і людину)», *гертеля* «гаркава людина», *громета* «дуже висока людина», *гудзь* «коротун», *герувати* «правити (возом та ін.); узагалі керувати [доводилося чути в цьому значенні також *реувати*. — О. Т.]; правити (велику ціну)», *тенути*, *гулати* «бороти (через силу)» (переважно док. *угулати* «побороти»); про статеві органи (людей і тварин-ссавців): *гита* «м'ясо; вульва», *гитавка* «пеніс» (доводилося чути також *галані*, мн. «великі чоловічі ядра». — О. Т.) (див.: Грінч., т. 1; Яворн., с. 171–172; Чабаненко, т. 1, с. 212–260; ЕСУМ, т. 1). Як відомо, далеко не всім вихідцям зі Східної України, як і з Південної Росії, вимова звуку [г] дається просто; можна нагадати про її відсутність у нейтральному (не експресивному) мовленні таких, наприклад, відомих публічних осіб, які дуже довго оберталися в середовищі функціонування російської літературної мови з наявністю цього звука, як Л. Брежнев, М. Горбачов, В. Щербицький, В. Янукович та ін. Пор. у спогадах відомого українського письменника про своє дитинство на Роменщині: «Але вчився я добре, і якби не те моє гекання, окання та пом'якшення приголосних, де не треба, був би я першим учнем у класі. Довго я наvertsав свого язика, щоб, читаючи з пам'яті “Полтаву” Пушкіна, вимовляти, мов латинське, звичне мені наше *г* <...>, поки я якось наломився» (Борис Антоненко-Давидович. Слово матері). Як зазначав керівник робочої групи УП 1999, пояснюючи запровадження в цьому проєкті вужчого обсягу іншомовних слів з написанням *г* порівняно з УП 1928, «правило про написання *г* у загальних назвах і топонімах незалежно від того, *г* чи *г* вимовляють на його місці іноземці <...>, запропоновано через те, що мешканці Східної України <...> звикли скрізь відповідно до російського *г* вимовляти *г* [пор. вище зауваження І. Огієнка з приводу таких пояснень. — О. Т.]. Саме родом із цих теренів члени робочої групи наповняли на тому, щоб тільки з *г* писати іноземні географічні назви <...>» (В. Німчук. Чинний правопис також потрібно знати. — УС, 2.11.2000. с. 14); «Щоб не мали клопоту східні українці», було вирішено лишати в загальних назвах *г* навіть на місці [g] в іншомовних словах (УР-1, радіожурнал «Слово», 20.11.2000: інтерв'ю з В. Німчуком).

переходимо на суто українські закони» [Яр Славутич 1996: 66]⁴⁷, тоді як «надуживання фонемою [г] [мається на увазі вживання її в іншомовних словах. — О. Т.] призведе до руйнації звукового образу української мови, до втрати її мелодійності тощо» [Вихованець 1997: 177]⁴⁸.

Прихильники ж принципового розширення вживання г в іншомовних словах наголюють на актуальній потребі повнішого прилучення української мови до світового мовного простору та, в свою чергу, апелюють до УП 1928 і до мовної практики західної діаспори⁴⁹. Особливо це стосується власних назв: «Найнагальнішою потребою у зв'язку з поверненням літери г у правопис є відновлення зв'язку з європейською традицією передавання власних імен. Це своєрідна паспортна приналежність до європейської спільноти мов. Без цього ми вилучаємо себе з цієї спільноти, одночасно включаючи себе в євразійський простір, від якого відтято Західну Європу» (Л. Танюк, П. Кислий, народні депутати України. Президентіві України Л. Кравчуку, Прем'єр-міністрові України Л. Кучмі. — ЛУ, 21.01.1993). Пор. у ще різкішому формулюванні (з підкресленням ніби якоїсь «меншовартості» українськомовного соціуму в разі його відмови від такого кроку в реформуванні УЛМ): «Вживаючи г на місці g у запозичених із відповідних мов словах, ми виглядаємо якимись недоріками в очах європейців» [Німчук 1999: 293–294]. У 90-х роках з'явилося кілька словничків розширеного («європейського») вживання цієї літери в іншомовних словах (автор першого із зазначених словників — перекладач з англійської мови, автори другого й третього словників — мовознавці) (див.: Негреб. 1991; Пон. 1997; Пан. 1998), які, однак, не тільки в принципі розходилися з настановами чинного на час їхнього виходу правопису, а й істотно різнилися між собою в принципах добору груп такої лексики, що також, звичайно, не могло сприяти її нормативному функціонуванню. Так, у другому з названих словників це зроблено за правилом УП 1928, тобто в іншомовних словах за винятком слів грецького походження (наприклад: *аграрний, алегорія, амальгама* та ін.) і давно (? — О. Т.) вже засвоєних запозичень, наприклад: *Англія, Генуя, Гібралтар, Мадагаскар, Нікарагуа, галантерея, галера, галоп, гладіолус, грот*, але *Магдебург, Петербург, Ягайло, Мателан*; у третьому ж — з орієнтуванням на мовну практику західноєвропейських мов, а також польської мови (ці мови запозичали й грецизми через посередництво латинської мови) і мовної практики західної діаспори, тобто практично в усіх відповідних іншомовних словах, які ще відчуються такими, наприклад: *Генуя, Гібралтар, Мадагаскар, галантерея, галера, галоп, гладіолус, грот* та ін., включаючи й грецизми: *аграрний, алегорія, амальгама* та ін. Крім того, між названими словниками існує відмінність у підходах до передавання цього звука в слов'янських

⁴⁷ Пор. також: «На жаль, дехто <...> й далі перебуває в полоні компромісного правопису 1929 р. [тобто УП 1928. — О. Т.] <...> Воєнне (а чому не Військове?) видавництво України “Варта” випустило 10-тисячним тиражем “Російсько-український словник для військовиків” А. Бурячка, М. Демського та Б. Якимовича, що великою мірою є... російсько-російським словником. Так, так, російсько-російським, а то й дешо російсько-польським словником, бо, всупереч правилам чинного правопису та багатовіковій мовній традиції величезної більшості нашого народу, він рекомендує військовикам нечуване й небачене геккання, від якого аж в очах рябіє» (Степан Демчук [Максим Запорожець], Ольштин, Польща. Мовна анархія. — Час, 2.10.1997).

⁴⁸ Пор. також, наприклад: «Ми часто згадуємо й нагадуємо про красу рідної мови, про її милозвучність. Страшно й уявити, де ця милозвучність і дінеться, коли в ній запанує таке надмірне геккання, яким ми самі її так щедро наповнимо» (С. Головащук. «Геккання» й «гекання». — ЛУ, 1.04.2004); «Все-таки літера “г”, яка передає наш фрикативний чи, як кажуть, м'який “г”, — найхарактерніша ознака української мови» ([Із інтерв'ю з С. Я. Єрмоленко]. — УС, 26.03.1998). Див. також в інших газетних виступах, наприклад: Я. Жолдак. Мовні проблеми — наші проблеми (УС, 26.02.1998).

⁴⁹ Навіть керівник робочої групи УП 1999 майже відразу ж після його опублікування став виступати за необхідність повного відтворення г відповідно до етимології іншомовних слів: «Повне повернення України в європейський культурний контекст <...> врешті-решт допоможе новим поколінням вживати h і g у запозиченнях відповідно до вживання їх у мовах-донорах» [Німчук 2002а: 46].

мовах: якщо в другому з цих словників обстоюється принцип *Голубєв, Загреб* і под. (тобто за чинними нормами УЛМ), то в третьому: *Гаршин, Голіцин, Гумільов, Загреб* і под. Слабкі місця та внутрішні суперечності підходу, пропонованого в другому з цих словників, цілком очевидні, адже: а) мало хто зі звичайних мовців на практиці зможе відмежовувати в загальній масі іншомовних слів, особливо термінів новішого походження, саме грецизми (так, наприклад, на фасаді однієї з перших гімназій у Львові на початку 90-х з'явився напис «*Гімназія*» — безперечно, за дорадянським західноукраїнським і, отже, польським зразком усупереч грецькому походженню цього слова); б) не завжди просто визначити також ступінь українізованості («давності») таких запозичень: чому, наприклад, уже достатньо давня в українській мові назва німецького міста *Магдебург* (пор. історизм *Магдебурзьке право*) має писатися через *г* (так само *Петербург, Ягайло, Магеллан*), а *Генуя* і *Нікарагуа* — через *г*? Можна вказати й на деякі випадки помилкової гіперкоректності: *галоцинація* у словнику М. Паночка (пор. лат. *hallucinatio*), *томагавк* у словниках О. Пономарева й М. Паночка (пор. англ. *tomahawk*).

Це питання, таким чином, ще далеке від свого більш-менш задовільного розв'язання, і в будь-якому разі значна частина носіїв української мови лишатиметься незадоволеною. Критика лунає з обох боків. Пор. з одного боку: «<...> держиморди радянсько-російської імперії літеру “г” заборонили, і стала вона мученицею ХХ століття <...> Незалежна Україна реабілітувала літеру “г”. І... У розмові <...> з відомим поетом і видавцем І. Малковичем <...> читаємо: *групу, групами* <...> Слово *група* ніколи не вимовляли зі звуком [г]. Тому й обурює некомпетентне ставлення до стражденної літери <...> Настане час, і свідомі громадяни спорудять їй пам'ятник як борцеві за соборну Україну» (Є. Їгура, читач, м. Чернівці. — ЛУ, 26.11.2009); пор. з другого боку: «Окрема проблема, через ігнорування якої відчутно потерпає милозвучність нашої мови, — це небажання багатьох дикторів, акторів, викладачів-мовників хоч трішечки напружитися і вивчити правила вживання проривної літери “г”. Сумно стає, коли сьогодні, після офіційної реабілітації замордованої у тоталітарний період літери “г”, чуєш, як по державному радіо й телебаченню не можуть вимовити: *легенда, агретат, інтелігентний* тощо» (Б. Фоменко. — УС, 14.12.2000); «Читаючи останні числа “Українського слова”, — зауважує читач, — я знайшов чимало елементів ще кагановицько-хрущовського правопису», і далі він наводить слова, де, на його думку, має бути літера *г*, а не *г*: *агент, археографія, геополітика, диглосія, колега, логічний, металургія, організація, прагматизувати* та ін., підсумовуючи: «Якраз літера “Г” є майже рівнорядна з тризубом» (В. Гранас-Ониськів, лікар-пенсіонер, м. Миколаїв Львівської області. — УС, 14.12.1995).

4. Зміни в уживанні великої букви. Під впливом кількох чинників помітні зміни сталися в уживанні великої літери у власних назвах.

4.1. Основний із цих факторів — нові ідеологічні орієнтири в нових суспільно-політичних умовах: з одного боку, «пониження» статусності понять комуністичної ідеології, реалій радянського часу з переведенням їхніх найменувань до написання з малої літери, а також ідеології атеїзму; з другого ж, — підвищення статусності понять українського державотворення, реалій української історії, а також понять конфесійної сфери — з новим (часто з відновленим) написанням їхніх найменувань з великої літери.

Нові правила щодо вживання великої літери в назвах понять конфесійної сфери (див.: УП 1990, с. 59; УП 1993, с. 55–56; УП 2019, с. 81–83; див. також, наприклад: ОСУМ 1994, УОС 2009) стосуються написання: а) *Бог* (але щодо язичництва: *бог Перун* і т. ін.), *Божа Матір, Син Божий, Святий Дух* і т. ін., *Аллах* і под., б) назв культових книг: *Біблія, Євангеліє, Святе Письмо, Коран, Тора, Псалтир* та ін., в) назв релігійних свят і постів: *Великдень, Різдво, Покрова, Йордан, Петрівка, Пилипівка, Великий піст* тощо (з включенням

до цієї групи також назв деяких традиційних народних свят — див., наприклад, у СУМ-20: *Масниця, Колодій, Коляда, Курбан-Байрам, Пурим, Рамазан*, г) найменувань найвищих церковних посадових осіб (УП 2019, с. 83): *Вселенський Патріарх, Святійший Патріарх Київський і всієї Руси-України, Папа Римський* та ін. Дуже поширеним у мовній практиці є написання з великої літери слова *Святий* при відповідних особових іменах, наприклад: *Святий Миколай* (навіть у книжках для дітей, у друкарському тексті на вітальних листівках до цього свята), яке, проте, нормативно не санкціоноване.

Що ж до сфери суспільно-політичної лексики, то в правописах, з одного боку, було знято ряд прикладів відповідних власних назв радянської доби: *Верховний Суд СРСР, Герой Соціалістичної Праці, Маршал Радянського Союзу* та ін. (в УП 1993), знято правила про обов'язковість великої літери в неоднослівних неофіційних назвах (переважно «високого» стилю) на зразок *Країна Рад, Радянська Україна* (УП 1990, с. 56; в УП 1960, с. 58, їх було більше: *Соціалістична Батьківщина, Червона Москва*), у слові *Пленум* на позначення відповідних зібрань ЦК КПРС (в УП 1990, с. 56, цей приклад ще є); знято приклад *Рада депутатів трудящих* (див.: УП 1960, с. 59; за цим зразком у радянський час часто писали також *сільська Рада, учена Рада*, пор. навіть *Рада старшини* — в українського козацтва: СУМ-11). З другого боку, подано низку найменувань реалій нової України з написанням з великої букви (в УП 1993, УП 2019) — в неоднослівних назвах усіх слів крім службових: *Верховна Рада України, Конституційний Суд України, Верховний Суд України, Кабінет Міністрів України* (у назвах органів найвищої влади), *Президент України, Голова Верховної Ради України* (у назвах найвищих державних посад), з таким написанням першого слова: *Генеральний прокурор України* та ін. Однак, з одного боку, не сказано, як же тепер слід писати відповідні назви з радянського минулого (щодо них мають уже застосовуватися, безперечно, правила, що стосуються вживання великої букви на позначення реалій інших держав, тобто, наприклад: *Верховна рада СРСР, Радянська армія*), а з другого боку, недостатньо подано прикладів написання власних назв, пов'язаних уже з Україною. Не подано, зокрема, *Запорізька (Запорозька) Січ, Центральна Рада, Українська Народна Республіка, Західноукраїнська Народна Республіка, Українська держава* (офіційна назва державної формації 1918 року — з орфографічним відмежуванням від омонімічних номінативних словосполучень — загальної назви *українська держава* і стилістичного перифразу з урочистою конотацією *Українська держава*), *Українська повстанська армія*; знято приклади *Герой Радянського Союзу* і *Герой Соціалістичної Праці*, але не наведено *Герой України*; з назв нових державних свят в УП 2019 подано *День Незалежності України* (в УП 1993 було *День незалежності України*), *День Конституції України, День Соборності України*, але можна було б додати до цього *День Державного Прапора України*.

Реальна мовна практика — як стихійна, так і цілком, безперечно, усвідомлювана — значно випереджає такі настанови правопису, виявляючи тенденцію до абсолютизації пов'язування цієї сфери орфографії з ідеологією — до написання назв того, що його вважають «своїм» або принаймні не надто «чужим», нейтральним, з великої, а всього особливо «чужого» з малої літери, наприклад: *Вільна Українська держава* (ШП, 16.01.30.01.1997), *Союз радянських соціалістичних республік* (ЛУ, 28.07.1994, с. 4), *радянська держава, країна рад* (Д, 28.08.2015, с. 15); «Відома злочинна організація, якою є комуністична партія, не має права більше ошукувати людей» (П. Шейко, народний депутат України. — УГ, 12.09.1996; так само, наприклад: Суч., 1995, № 12, с. 86; УМ, 9.10.2013, с. 9); *червона армія, радянська армія*, хоча *Біла армія* (Дз. т., 13.03.2004; КВ, 20.09.1996); *Червона армія*, але *Українська Повстанська Армія* (з тексту промови Президента України П. Порошенка у ВР 8 травня 2015 року на урочистому засіданні, присвяченому 70-й річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні). Нерідко навіть у межах одного тексту назви радянських реалій пишуться з малої букви: *радянська (червона) армія* і т. ін., але назви, наприклад, польських реалій: *Армія Крайова, Армія Людова* і т. ін. — з великої

(мало б бути, звичайно, однотипно: *Червона армія, Армія крайова* і под.). Ось зразки саркастичного використання такого написання (разом з використанням «іронічних» лапок) (див. про це також: р. І п. 3.2.3): «Соловецька масакра на честь 20-річчя “великої жовтневої соціалістичної революції” проводилася в три заходи» (НГ, 1997, № 45, с. 5), «Такі витоки “великого жовтня” вищеназваним історикам слід шукати не в сіонізмі й масонстві, а в опричинні Івана Грозного, в “Народній волі” та нечаєвщині» (І. Лосєв. — Д, 10.02.2012, с. 19), «Як повідомив голова “верховної ради” кримської автономії п. Кисельов, 40% штучної кримської республіки належить до кримінальних структур. Для того, щоб було внесено питання на розгляд у “кримський парламент” (читайте — обласну раду), треба заплатити близько 5 тисяч американських доларів» (ШП, 30.01.1997).

Сформувалися нові своєрідні орфограми політизованого характеру — з написанням з великої літери: *Український народ* (див. докладніше в р. І п. 5.3.4, а також у р. Х п. 9.2); *голодомор / Голодомор* — з варіюванням малої і великої букв залежно від значення слова (див.: УОС 2009, СУМ-20, а також р. Х п. 6).

Див. також у р. І п. 2.3.3 про широке запровадження в мовній практиці з 2022 року після початку повномасштабної російсько-української війни написання з малої літери власних назв, що стосується РФ, а також Білорусі, з території якої російські війська теж вели бойові дії проти України.

4.2. Як вияви мовної глобалізації — у власних назвах установ, організацій та їхніх керівних органів, друкованих видань і т. ін. (за зразком англійської мови й узагалі мовної практики європейських країн):

а) написання в неоднослівних назвах усіх повнозначних слів з великої літери (це суперечить українському правопису, за нормами якого в таких назвах з великої літери пишеться тільки перше слово, а також, звичайно, інші власні назви в їхньому складі, крім найменувань — за ідеологічним принципом — «особливо важливих» організацій на зразок *Організація Об'єднаних Націй, Рада Безпеки Організації Об'єднаних Націй, Товариство Червоного Хреста і Червоного Півмісяця*, в СРСР це було також: *Комітет Народного Контролю СРСР, Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді* і под.), наприклад: *Народний Рух України, Конгрес Української Інтелігенції, Українське Незалежне Інформаційне Агентство Новин (УНІАН), Українська Правнича Фундація*, медичний центр *«Інститут Клінічної Медицини»*; пор. навіть у мовознавчому виданні: *Національна Академія Наук України* (у вихідних даних праці: *Словник української мови XVI — першої половини XVII ст.* Львів, 1994, вип. 1). Крім сучасних глобалізаційних віянь, на активізацію цієї тенденції могли мати також вплив мовна практика української західної діаспори (пор., наприклад: *Організація Українських Націоналістів, Конгрес Українських Націоналістів, Українська Військова Організація, Світовий Конгрес Українців, Український Вільний Університет* — у Мюнхені), а також нерегулярні, несистемні залишки практики ще попереднього (радянського) періоду⁵⁰;

б) написання другого (третього і т. д.) компонента в складних іменниках — назвах організацій тощо також з великої букви (випадок, не регламентований правописом) — з метою більшого привернення уваги до всіх складових елементів таких слів: компанія *«РосУкрЕнерго»*, *«МістоБанк»*, *«ПриватБанк»*, *«УкрСиббанк»*, ВАТ *«ВінХарчоСмак»* (м. Вінниця), гуртовня *«ГалХімФарб»* (м. Львів), авіакомпанії *«АероСвіт»*, *«КийАвіа»*

⁵⁰ Пор., наприклад, в СРСР у написах на вивісках: колгосп *«Червоний Партизан»* і под., у назвах «особливо важливих» видань: *«Українська Радянська Енциклопедія»*, *«Український Радянський Енциклопедичний Словник»*, *«Українська Літературна Енциклопедія»* (у перші десятиліття радянської доби така практика, за зразком ще орфографії дореволюційного періоду, була ще ширша, пор., наприклад, у назві друкованого видання: *Російсько-Український Медичний Словник / Під ред. М. Галина.* Київ, 1920) — та відповідних видавництв: *«Українська Радянська Енциклопедія імені М. П. Бажана»*.

(тепер з написанням окремо: «*Кий Авіа*»), «*ПолімКлуб* Віталія Портникова» (програма на т/к «Еспресо»), «*Високий телеЗамок*» (тижнева телепрограма в газеті «Високий Замок»);

в) з написанням другого компонента в складних іменниках окремо (у мові реклами, в написах на різноманітних шоу, в назвах товарів і т. ін.): депозит «*Супер Вклад*», «*Супер Пропозиція*» (у рекламних акціях тощо), «*Супер Гра*» (в інтерактивних телешоу, в інтернетних іграх), «*Мега Маркет*», у назвах перекладних (з англійської мови) художніх та мультимедійних фільмів: «*Супер Алібі*», «*Супер Крила*» (у всіх цих випадках можливе також написання другого компонента назви з малої літери та написання обох компонентів разом: «*Супер пломбір*», «*Мега знижки*» і под.: див. р. VIII пп. 4.2.2.2.2 і 4.2.3.8).

5. Пропозиції до можливої оновленої редакції «Українського правопису».

Стабільність правопису будь-якої національної літературної мови, як відомо, забезпечує її нормальне функціонування, але так само безперечним є й те, що правопис потребує постійної нормалізаторської роботи — з урахуванням, з одного боку, особливостей поточної мовної практики суспільства, а з другого, — тих чи інших нових (у тому числі відновлених) вимог з боку певних кіл мовного соціуму як щодо власне правописного кодексу, так і щодо нормативних засад літературної мови в цілому. Питання полягає, таким чином, у розумному збалансовуванні вже усталеної основи правопису і потребами в певних нововведеннях. Сучасна УЛМ — як мова, що протягом тривалого історичного періоду не мала достатніх можливостей для повнокровного соціального та стильового розвитку, перебуваючи не просто в тіні деяких інших мов сусідніх народів, а й під їхніми потужними впливами, — стикається при цьому з додатковими труднощами — з необхідністю якомога повнішого усунення зі своєї структури та стилістики елементів цих мов і більшої уваги до залучення власних елементів (з неминучими при цьому, звичайно, відмінностями в баченні різних груп мовного соціуму). Основою для того чи іншого реформування українського правопису в будь-якому разі має ставати чинна на певний момент його редакція, що, звичайно, жодним чином не виключає можливостей залучення до неї певних елементів інших правописних практик в українській мові ХХ століття (насамперед УП 1928, який значною мірою лежить також в основі сучасної мовної практики української західної діаспори)⁵¹.

Перша оновлена в період демократизації суспільного життя в країні та державної незалежності редакція українського правопису (УП 1990/1993) справді потребувала як відповідних коригувань у плані змісту, так і вдосконалення в структурно-композиційному плані. Чинна тепер редакція правопису (УП 2019), лишивши його структурно-композиційне оформлення загалом попереднім, внесла багато змін у змістове наповнення правил, додала ряд нових положень та ін., у тому числі зробила спробу компромісного розв'язання у формулюванні низки вже значною мірою заідеологізованих питань не тільки власне правопису, а й узагалі нормативних засад УЛМ шляхом запровадження варіантності написання (і водночас вимови) мовних одиниць певних структурних розрядів.

Проте станом на сьогодні ще потребує дальшого впорядкування достатньо багато не тільки загальнонормативних положень УЛМ, які традиційно відносять у нас насамперед або також до сфери правопису, а й власне правописних моментів, які не знайшли належного висвітлення в чинній редакції правопису, як і в його попередніх редакціях, і які

⁵¹ Саме такий підхід до реформування українського правопису був представлений автором на першому засіданні УНКП у грудні 1994 року [див.: Тараненко 1997: 14–16], однак він викликав критику в деяких аналітиків, зокрема, й за те, що нібито містив заклики лише до врівноваженості, стабільності, єдності, «не керуватися романтизмом» (тобто нібито спирався тільки на засади, придатні для творення / реформування правопису будь-якої мови) і фактично лишав осторонь специфіку саме української ситуації — з необхідністю усунення наслідків зросійщеності української мови [див.: Taylor 1998: 15].

загалом значно менше привертають увагу активних учасників сьогоденних правописних дискусій, але є джерелом постійного клопоту для всіх, хто має практичну справу з писемною формою функціонування української мови.

5.1. У плані змісту це насамперед такі випадки, що об'єднуються в певні спільні явища.

5.1.1. У межах розділу написання слів разом, окремо і з дефісом.

В іменниках це передусім такі явища:

а) в УП 2019 (с. 48–50) уніфіковано з написанням разом правопис слів «з першими часто вживаними іншомовними частинами на голосний і приголосний»: *боди-* / *боді-*, *євро-*, *кібер-*, *нарко-*, *пан-*, *поп-*, *прес-*, *псевдо-*, *смайт-*, *фольк-* / *фолк-* та ін., «з першою іншомовною частиною, що визначає кількісний вияв чого-небудь»: *архі-* / *архи-*, *бліц-*, *гіпер-*, *міні-*, *преміум-*, *топ-*, *ультра-*, *флеш-* (невідомо, чому до цієї групи потрапила остання одиниця) та ін., «з першою іншомовною частиною *анти-*, *віце-*, *екс-*, *контр-*, *лейб-*, *обер-*, *унтер-*, *штабс-*» (пор. такі нормативні до цього написання, як *поп-культура*, *прес-секретар*, *фолк-рок* та ін., *бліц-інтерв'ю*, *міні-мода*, хоча, наприклад, *мікрофільм*, *преміум-клас*, *топ-модель* та ін., *віце-президент*, *екс-прем'єр-міністр*, *лейб-гвардія*, *обер-лейтенант*, *унтер-офіцер*, *штабс-капітан* та ін.), за винятком випадків, де ці іншомовні частини поєднуються з власними назвами та абрєвіатурами: «*Анти-Дюринг*», *екс-Югославія*, *міні-ПК* і под.

Однак цей комплекс правил потребує певних коригувань. По-перше, до цього набору регулярно вживаних перших компонентів складних слів з написанням разом варто було б, очевидно, не включати одиниць з кінцевим приголосним, що функціонують також як окремі слова й тому мали б писатися через дефіс у складі таких утворень, наприклад: *бліц...*, *веб...*, *топ...*, пор., наприклад, *топ-10* і под. (пор. у цьому ж правописі з написанням через дефіс: *бізнес-план*, *інтернет-видання*, *піар-акція*, *фан-клуб* та ін.: с. 53). По-друге, написання з дефісом слід передбачити також для випадків, коли наступний іменник пишеться в лапках (як засіб іронії та ін.), наприклад: *екс-«президент»*. По-третє, у разі поєднання таких регулярно вживаних компонентів зі складеним іменником або з апозитивним сполученням з наявністю дефіса між їхніми складниками дефіс має ставитися також перед ними (тобто після цих регулярно вживаних компонентів), наприклад: *віце-прем'єр-міністр*, *міні-бізнес-план*, *псевдо-воїн-інтернаціоналіст* і под. По-четверте, у разі поєднання таких регулярно вживаних компонентів не з одиничним іменником, а з номінативним іменниковим словосполученням, зі складеною власною назвою їх слід писати зовсім окремо: наприклад, не *екс-перший заступник спікера ВР* (УП, 31.08.2019) і не *експертний заступник секретаря РНБО* (УП, 19.10.2019), *ексдиректор ошудсмен* (УП, 28.04.2022), *ексголовний лікар* (УП, 16.02.2023), а *екс перший заступник* і под., так само *екс Радянський Союз*, *псевдо Джек Лондон*, *міні науково-технічна революція* і под.

Останнє уточнення слід застосовувати також щодо написання компонента *напів-* (див. правило про написання його тільки разом з іменником: УП 2019, с. 52), пор., наприклад: «<...> все це була напівкомедія, *напів гра нервів*» [Шевельов 2001, т. 2: 139];

б) у разі поєднання складених власних назв з подальшими означеннями, у тому числі з незмінюваними числівниковими прикладами, вираженими цифрами, слід писати не дефіс (як після одиничних іменників), а тире: *Кривий Ріг–Головний* (залізнична станція), конкурс «*Людина року–1998*», фільм «*Хрещений батько–3*», газопровід «*Північний потік–2*» (пор. випадки з написанням через дефіс, наприклад: *Київ-Головна* — автостанція, *Євро-2012*, «*Мерседес-600*»);

в) якщо не рахувати окремих коментарів, поданих в УП 2019 (с. 48–49) щодо написання іншомовних складних іменників без сполучного голосного, а також дуже стислого зауваження на с. 51 після всіх правил дефісного написання іменників: «<...> 11) деякі

слова за традицією: *карт-блани, статус-кво* та ін.) (до цих «та ін.» з написанням «за традицією» можна, звичайно, додати ще досить велику кількість такого роду одиниць: *ва-банк, кают-компанія, кок-сагіз, ку-клукс-клан, ленд-ліз, летка-єнка, ноу-хау, пап'є-маше, порто-франко, прес-пап'є, рок-н-рол, стоп-кран* та ін.), поза увагою нашого правопису фактично лишилася не менша кількість запозичуваних слів (причому постійно поповнювана в умовах сучасної мовної глобалізації, особливо з англійської мови; у мовах-донорах це переважно сполучення окремих слів), щодо правопису яких у сучасній мовній практиці спостерігається значний різнобіч — з написанням через дефіс (мабуть, найчастіше), разом або й окремо (як, зокрема, часто в англійській мові).

Щодо написання в нових масивах запозичень складних за способом творення іменників без сполучного голосного (в українській мові це не тільки складні, а й нерозкладні в морфемному плані слова) можна було б загалом дотримуватися таких принципів.

1. Разом пишуться (такий варіант написання мав би, безперечно, бути основним принципом у правописі слів цього розряду):

1) слова, компоненти яких не вживаються в українській мові як самостійні лексеми (або вживаються, але з іншими значеннями):

а) обидва компоненти (див. нижче також про написання слів з трьома компонентами): *білборд, бойфренд, блокбастер, еринкард, дедлайн, джекетот, дрескод, екзитпол, корнішрекс, лайфхак, лоукост, маркетмол, масмаркет, мастхев, мейкун, откутюр, плейліст, попкорн, праймтайм, прайсліст, ризенинауцер, світион, секондхенд, сітілайт, таксфрі, фастфуд, хендмейд, хотдог* та ін.; у тому числі з етимологічними службовими словами та займенниками — як у постпозиції: *блекаут, камінгаут, мейкап, пінап, попап, попіт, пушап, спіноф, стартап, стендап, стендбай, солдаут* (пор. уже усталені з дефісним написанням *плей-оф, тайм-аут*), так і в препозиції: *онлайн, офлайн, офтоп, офшор*;

б) один з компонентів — як перший: *айсревю, бебібум, беквокал, брейнринг, грандішоу* (але, наприклад, уже усталене *гала-концерт*), *найтклуб, навербанк, праймчас, прайсогляд, софтбокс, таймкод, токішоу, фейсконтроль*, так і другий: *концептстор* (магазин), *стопліст, шоурум* (частина таких слів може писатися через дефіс: див. нижче II п. 1б);

2) відповідно до УП 2019 (с. 48), слова, що за способом творення є складноскороченими з усичленою першою частиною (до цього можна додати: або нагадують такі утворення): *економклас, елітклас* (але *бізнес-клас*), *інтимсалон, стрипклуб, штрихкод*;

3) відповідно до УП 2019 (с. 48–49), слова з часто (регулярно) вживаними компонентами в першій частині: *артсалон, бодибілдінг, вебсторінка, попарт, пресреліз, смарткарта, фолк-музика*; з компонентами на позначення кількісного вияву, ступеня інтенсивності чого-небудь у першій частині: *лайтверсія, преміумклас, топмодель, хайклас, хайтек, хардпорно, хевіметал*.

II. Через дефіс пишуться:

1) слова, компоненти яких уживаються в українській мові як самостійні лексеми (причому це можуть бути також новітні запозичення: див., наприклад, у США *вейп, івент, інді, лаунж, проксі, фешн, фрик, шоп* і відповідні складні слова *вейп-шоп, івент-агенція, інді-музика, лаунж-зона, проксі-війна, фешн-індустрія, фрик-культура*):

а) обидва компоненти: *бізнес-леді* (але *бізнесвумен*), *джин-тонік, дискурс-аналіз, караоке-бар, клімат-контроль, компакт-диск, контакт-центр, контент-аналіз, рок-музика, секс-символ, фан-клуб*;

б) один з компонентів (частина таких слів може писатися разом: див. вище I п. 1б) — як перший: *кава-брейк*, так і другий: *айриш-кава, кол-центр, крос-курс, нон-стоп* (але, наприклад, *нонфікшн*);

2) слова, першим компонентом яких є ініціальні аббревіатури та власні назви: *ВІЛ-інфекція, ВІП-клас, піар-акція, СПА-салон, е-бук* (англ. *e-book*; пор., наприклад, *е-декларация*);

3) слова з відносно більшою довжиною: *кіндер-сюрприз, локейшн-менеджмент* (США), *реаліті-шоу* (пор., наприклад, *айсшоу*), *рейтинг-ліст, тай-кікбоксинг*; у назвах професій, посад: *більд-редактор, саунд-продюсер* (пор. *саундтрек*); у тому числі з трьома компонентами: *джек-расел-тер'єр, прет-а-порте*;

4) слова з повторюваними (повністю або частково) компонентами: *йо-йо, туп-туп, хіп-хоп, чау-чау, чупа-чупс*;

5) слова зі східних мов на зразок: *вінь-чунь, кунг-фу, муай-тай*;

г) до підрозділу про написання сполучень іменників з прикладками (УП 2019, с. 54–55) варто б додати примітку про необхідність розмежування у сполученнях з постпозитив-

ними невідмінюваними компонентами випадків з прикладкою — з написанням через дефіс: *комедія-буф, парад-але, програма-максимум, риба-фіш* і под. — і частотніших випадків просто з невідмінюваним означенням — з написанням окремо: *вага бруutto, ідея фікс, картопля фрі, кури гриль* і под.

У прикметниках:

а) якщо для сполучень «прислівник, похідний від відносного прикметника, + прикметник» при загалом окремому їх написанні (*діаметрально протилежний* та ін.) правопис допускає в певних випадках у термінології також написання разом (*видовженотупо-конічний* [нормативною формою цього слова мало б бути, звичайно, *видовженотупо-кінцевий*. — *О. Т.*], *округлюйцеподібний* та ін.), то для сполучень таких прислівників (або «ніби прислівників», оскільки не всі такі одиниці функціонують як самостійні слова: див. нижче) з пасивними дієприкметниками (власне, прикметниками дієприкметникового походження) таких винятків не робиться, наприклад: *валентно пов'язаний, компетентнісно орієнтований* і под. (УП 2019, с. 57–58); цей перелік можна продовжити прикладами з поточної мовної практики: *внутрішньо переміщений (особа), гендерно зумовлений* (наприклад, *насильство*), *генетично модифікований (організм), дистанційно керований (апарат), сімейно орієнтований (підхід, медицина)* та ін. Однак як мовна практика, так і нормативні довідники демонструють у різних випадках для такого роду сполучень прислівника і прикметника дієприкметникового походження також відступи від окремого їх написання (звичайно в термінології, у спеціальній лексиці — як відбиття тіснішого змістового поєднання компонентів таких утворень). По-перше, з дефісним написанням: *генно-модифікований* (СУМ-20), *корпусно-базований* (у корпусній лінгвістиці), *об'єктно-орієнтований* (СУМ-20), *особистісно-спрямований, потоково-автоматизований* (ОСУМ 1994), *програмно-керований* (в інформатиці: «комп'ютер — програмно-керований пристрій»), *частотно-модульований*, особливо з другим компонентом *-(з)орієнтований: виробничо-, експортно-, комунікативно-, компетентнісно-, корпусно-* (у корпусній лінгвістиці), *машинно-* (в інформатиці), *проблемно-* (зокрема, у педагогіці), *професійно-, процесно-, ціннісно-(з)орієнтований* (на відміну, наприклад, від *національно зорієнтований* у нетермінологічній сфері). Окреме ж написання таких перших компонентів мало б, очевидно, передбачати, крім усього іншого, також наявність самостійного існування в мові відповідних прислівників (*валентно, виробничо, генно, експортно, об'єктно* та ін.), що не завжди можна підтвердити (пор., наприклад, з різним написанням в однотипних, здавалося б, випадках: «це слово вживається в *емоційно насичених* і *оцінно-піднесених / оцінно-знижених* контекстах»). По-друге, з написанням разом: *валентноненасичений* (РУСНТ 1996), *відокремленоформлений* (ЕУМ 2007, с. 635), *іноземнопідданий, незаконнонароджений, військовозобов'язаний*, історизм *тимчасовозобов'язаний* (калька рос. *временнообязанный*): *стан* (перший час після скасування кріпосного права в Росії 1861 року), *селяни* (УРЕ-П, РУС 2003, УОС 2009);

б) усупереч правилу щодо дефісного написання складних прикметників, частини яких співвідносяться між собою як однорідні за змістом: *м'ясо-молочний, лікєро-горіччаний, крохмале-патоковий* і под. (УП 2019, с. 59), словники продовжують подавати з написанням разом *вантажопасажирський, золотовалютний, нафтогазовий, пароводяний* та ін.;

в) в УП 1993 (с. 123) було запроваджено написання разом складних прикметників у власних назвах на зразок *Південноукраїнський канал, Східноєвропейська рівнина* (замість попередньої норми *Південно-Український канал* і т. ін.). Нормативні словники відтоді ще не встигли повністю перебудуватися в цьому напрямі, пор., наприклад, в УОС 2009, з одного боку, *західноукраїнський* і *Західноукраїнська Народна Республіка*, з другого ж, — *центральноафриканський*, але *Центрально-Африканська Республіка*. В УП 2019 це положення, як і відповідні приклади, чомусь знято, але в іншому місці з'явився новий приклад з написанням: *Південно-Кавказька залізниця* (с. 80). Потрібна, звичайно,

повна уніфікація в написанні таких слів — чи з поверненням до дефісного написання (це, очевидно, було б бажаніше), чи ж з написанням разом.

Уже протягом тривалого часу лишаються без ґрунтового доопрацювання підрозділи правопису, що стосуються написання разом, з дефісом і окремо прислівників, деяких часток і вигуків.

Так, у межах прислівників і прислівникових сполучень постійно привертають до себе увагу, зокрема і в УП 2019, випадки непослідовного написання однотипних, здавалося б, випадків на зразок *затемна, затепла* — *за світла*; *зозла* — *на зло*; *напоказ, напрокат* та ін. — *на сміх, на незабудь* та ін.; *урозсип* та ін. — *у стократ* та ін.; *деінде* — *куди-інде*; *з давніх-давен* — *з усіх усюд*. Якщо мають писатися окремо компоненти прислівникових сполучень у складі прийменника та іменника в тих випадках, коли останній «зберігає конкретне лексичне значення» (УП 2019, с. 63), то як пояснити, наприклад, написання *до пня* (*знищити, згоріти* і т. д.; пор. з написанням разом *впень* або *дотла*)? У різних нормативних довідниках і навіть у межах одного довідника спостерігається різнобій у написанні багатьох інших ніби однотипних випадків, пор., наприклад: *відзавтра, відсьогодні, відучора* (СУМ-11, СУМ-20, УОС 2009; пор. *віднини, відтепер*) і *від сьогодні, від учора* (РУС-3: статті «сьогодшній», «вчорашній»; РУС 2003: статті «сьогодня», «вчора»; Гол. 1999), а також *до завтра, до сьогодні, по сьогодні, після вчора* (СУМ-20), хоча, наприклад, *післязавтра, позавчора; на останок і наостанок* (СУМ-11); *на галай-балай і нагалай-балай* (СУМ-20); *ні гич і нігич* (СУМ-11); в УОС 2009: *на віки вічні* й окремою статтею після цього *навіки-вічні, по правді і поправді*. Мало б бути, очевидно, написання разом у випадках повністю адвербіалізованих сполучень *до обід* і *після обід* — на відміну від частково адвербіалізованих *до обіду* і *після обіду* (пор. *пообід*: Голоск.); разом слід писати *навгород* і *навгороді* (останнє є в Голоск.), хоча в СУМ-11 і в СУМ-20 (в ілюстративній частині до слова *вгород*, діал.) тут написання окремо.

Щодо правопису деяких часток, пор., наприклад, у СУМ-11: *ану, анумо, ануте* і *а ну, а нумо, а нуте*.

Щодо дефісного написання *не*, то до випадків з власними назвами (*не-Європа*: УП 2019, с. 70) варто б додати приклади із загальними назвами *не-я* (подано, наприклад, в УП 1999, с. 59) і *не-ми* (як філософські поняття: *я і не-я, ми і не-ми*). Приклади з окремим написанням частки *не* слід поширити на випадки, коли далі йде одиниця з дефісом: *не бізнес-час* («Телепрограма виходить в ефір у *не бізнес-час*»), *не торговельно-промисловий*.

Щодо вигуків і звуконаслідувальних слів, то в УП 2019 знайшло відбиття лише написання через дефіс складених слів з повним або частковим повторенням компонентів: *ой-ой-ой, ого-го, ку-ку* і под. (с. 51), але лишилися без пояснення випадки з передаванням протяжності звуків — як у звуконаслідуваннях: *дз-дз-дз* (дзиччання), *р-р-р* (звуки від роботи мотора тощо), *с-с-с* (сичання), *у-у-у* (гудіння), *ш-ш-ш* (шипіння) тощо, у відтворюванні криків та інших звуків тварин: *бе-е, ме-е, гар-р* (гарчання), *мур-р*, так і у власне вигуках: *бр, бр-р, бр-р-р; м-м, м-м-м; тс, тс-с, тс-с-с* (заклик мовчати), хоча словники подають цей вигук з написанням разом. Наприклад: «Звичайний шестигранний олівець клади під черевик впоперек ступні і човгали по ньому туди-сюди. На весь клас чулося: “*р-р, р-р, р-р, р-р, р-р*”!» (Дмитро Малаков. Повоєння: Спогади киянина. Київ, 2013, с. 172); *Бр-р-р...* (Сл. Пр., 17.02.2022, с. 5); «— Віршик називається... — він несміло м’яв папірці в руках. — *Ммм...* Ода останньому бітнику. *Гм-м-м...*» (Любка Дереш. Повесть «Культ»); *i-i, e-e, у-у* (приклади з «Правил оформлення матеріалів публікацій у журналі “Мовознавство”»: М-во, 2021, № 3, с. 81).

5.1.2. У межах розділу про вживання великої літери потребують розширення правила щодо написання назв технічних виробів (див. УП 2019, с. 88–89). Якщо назви марок таких виробів пишуться з великої літери в лапках: автомобілі «*Волинь*», «*Вольво*», «*Запорожець*», «*Мерседес*», «*Таврія*», автобуси «*Богдан*», «*Ікарус*», мотоцикл «*Ява*», комбайн

«Нива», холодильник «Дніпро», магнітофон «Соні», електробритва «Харків», система залпового вогню «Град», то назви самих виробів під цими марками мають писатися з малої літери в лапках, наприклад: «Технічна база особливо не постраждала. Вкрали [російські окупанти] тільки “ниву”, “газель” і причіп» (Е, 27.04.2022, с. 2), «чорні начальницькі “волги”» (Дмитро Малаков. Оті два роки... У Києві при німцях. Київ, 2002, с. 48), «з воріт заводу вийшла нова партія “богданів”», «аварія “бойнга-747”», «уюсю ніч стріляли “гради”», «Водночас “калібрами” били з кораблів Чорноморського флоту» (УМ, 7.12.2022, с. 2), а за межами офіційно-ділової й науково-технічної сфер написання достатньо відомих назв транспортних засобів допускається й без лапок (якщо це, звичайно, не породжує «конфлікту омонімів»): *новий мерседес*, *«горбатий» запорожець*. Назви видів зброї, похідні від прізвищ їхніх винахідників, пишуться з малої літери без лапок, якщо це неслов'янські прізвища: *стріляти з нагана (кольта, маузера, вальтера)*, але: *стріляти з «макарова» («стечкіна», «калашнікова»)*.

5.1.3. У межах підрозділу морфологічних чергувань на межі кореня і суфікса при творенні прикметників від топонімів та етнонімів іншомовного походження в сучасних нормативних довідниках подаються, наприклад, *Карабах — карабаський, Лейпциг — лейпцизький, чуваш — чуваський* та ін., але *казах — казахський, Цюрих — цюрихський* та ін. як «менш відомі або пізніше засвоєні слова» — з не завжди достатньо переконливим розмежуванням цих орфограм у різних конкретних випадках (див. докладніше р. VIII п. 1.2.4).

5.1.4. У правописі іншомовних слів це:

1) не зовсім умотивоване розмежування щодо вживання літер **і** / **и** у власних назвах в УП 1990/1993 і УП 2019, коли для географічних назв у тих самих випадках, що й для загальних назв за «правилом дев'ятки», санкціоновано написання з **и** (хоча складається враження, що й самі мовознавці-нормалізатори не завжди до кінця впевнені, як же бути в таких випадках, пор. у правописі та в різних нормативних словниках написання, наприклад, *Рив'єра, Цюрих*, але *Оріноко; Сиракузи*, але *Сідней, Сіхоте-Алінь, Сімферополь, Цусіма*; у Жайв. 2004: *Афганістан*, але *Туркменістан*), тоді як стосовно інших розрядів власних назв про це прямо сказано лише щодо позиції після літер на позначення шиплячих і [ц] (пор., наприклад, різнобій в УП 2019 у відтворенні антропонімів: *Грім, Річард, Рішельє* та ін., але «*Анти-Дюринг*», *Дідро, Дізель, Медічі, Фатіма* та ін., але *Тиціан*, навіть після літер на позначення шиплячих: *Жильєрон, Черчилль*, але *Жізель, Пак Чивон*).

Щодо самого «правила дев'ятки» в іншомовних загальних назвах, то мають бути санкціоновані відступи від нього в таких випадках, які вже вкорінилися в мовній практиці:

— з одного боку, з уживанням *-і* перед наступним приголосним (пор. внесення чітких формулювань в УП 2019, с. 38, 49, щодо вживання тільки форм з *-і* в таких компонентах складних слів, як *квазі-, максі-, міді-*; до них слід додати також нове запозичення *проксі-*: *проксі-сервер, проксі-війна*): а) несистемно — у деяких словах як давніше засвоєних: *мартіні, сір* (пор. також в УРЕ-П: *сіванітек, сіда*), так і нових, наприклад: *сітілайт, стрітарт, стрітфуд* (пор. у власних назвах: *Атлантік-Сіті, Сент-Джеймс-стріт*: УП 2019); б) більш системно — у відтворенні запозичених ініціальних абrevіатур: *сідром* (англ. *CD-ROM*), *дівідром (DVD-ROM)*; *сім-карт(к)а* (частіше у формі *SIM-карта*), розм. *сімка*; розм. *айтішник*, або, як рекомендують мовознавці, *айтівець* (фахівець з інформаційних технологій — англ. *IT*), хоча в нормативному вжитку вже закріпилося *діджей* замість звичайного перед цим *діджей* «диск-жокей» (англ. скорочено *DJ*);

— з другого боку, з уживанням *-и* перед наступним голосним: у таких словах з першим компонентом *три-* іншомовного походження, що прямо співвідноситься як за значенням, так і за формою з українським числівником *три*, як *триазин, триакутан*,

триацетат, триоксазин та ін. (пор. в інших випадках згідно з «правилом дев'ятки»: *тріада, тріо, тріод, тріолет, тріумвірат* і под.);

2) щодо вживання літери *г* в іншомовних словах, то варто б, по-перше, усунути певне протиставлення в цьому плані між власними назвами людей і власними назвами інших тематичних розрядів: *Джордж Вашингтон / Вашингтон*, але місто *Вашингтон*, по-друге, відновити вживання *г* у словах-варваризмах на зразок *альтер его* (див. докладніше про це в п. 3);

3) не зовсім упорядкована практика передавання подвоєних літер у правописі іншомовних загальних назв.

По-перше, для мотивації збереження подвоєння в таких назвах, як *Аллах* (це слово входить, звичайно, до розряду власних назв), *аннали, білль, бонна, брутто, булла, ванна, вілла, гетто* (утім, у СУМ-20 уже подано *гетто*), *донна, дурра, канна, манна, мокко, мулла, нетто, панно, пенні, тонна* та ін., а також менш уживані *карри*, мн. (форми рельєфу), *качча* (мистецький жанр), *леггемоглобін, леггорн*, недостатньо пояснення «за традицією», адже, як засвідчив, наприклад, УП 1990, від цієї традиції можна відступити (як, зокрема, було знято подвоєння в таких словах, як *бароко, інтермецо, лібрето* і под.), а з іншого боку, у загальному руслі мовної глобалізації постійно з'являються все нові й нові випадки з цілком виправданим збереженням такого подвоєння (хоча, звичайно, і в обмеженій кількості), наприклад: *бісса* (черепаха), *каннада* (одна з мов Індії), *каретта* (черепаха), *панна* (вуличний футбол). Мають бути при цьому якісь зрозуміліші пояснення — зокрема, для уникнення омонімії: пор. *каре́та* і *каре́тта, трата* і *тратта*, уникнення немилозвучності, небажаного асоціювання з якимось іншим словом, пор. *аннали* і *анальний*.

По-друге, потребує докладнішого опрацювання правопис похідних від власних назв з наявністю в них такого подвоєння. В УП 2019 внесено таке пояснення: «У загальних назвах, утворених від власних назв без додавання афіксів, букви на позначення приголосних не подвоюємо: *ват* (пор. *Ватт*), *бекерель* (пор. *Беккерель*), *гаус* (пор. *Гаусс*)»⁵² — на відміну від афіксальних похідних *голландський, бєссемерівський* [досі в останньому прикметнику, як і в *бєссемерувати* та ін., було санкціоновано одне *с*, за зразком твірного іменника — загальної назви *бєссемер* від прізвища Бєссемеро. — *О. Т.*] та ін. (с. 158). Але з цього стрункого положення випадають, наприклад, такі вже достатньо усталені норми написання, як, з одного боку, випадки з наявністю подвоєння в лексико-семантичних похідних: *ізабелла* (сорт винограду), *мессаліна* (розбещена жінка), *содом і гоморра*, з другого ж, — випадки без такого подвоєння в афіксальних похідних: *голанка, манка* (тобто манна), *тритонка* (пор. *тонна*), пор. аналогічно в межах розряду власних назв: розмовні форми особових імен *Алка, Емка, Жанка, Інка, Римка*, а також *Іванка* — від *Алла, Емма, Жанна, Інна, Римма, Іванна*.

Неповна ясність щодо норм уживання *і / и* та збереження / зняття подвоєння приголосних в іншомовних словах і їхніх дериватах постійно породжуватимуть не тільки в живій мовній практиці, а й у нормативних довідниках різнобій на зразок *торрічеллієва* (див., наприклад: РУСНТ 1998, СУМ-20) / *торичеллієва* (УОС 2009) *пустота* (*порожнеча*).

5.1.5. У вживанні відмінкових форм іменників це:

1) у межах парадигм род. в.:

а) досить ускладнена й не зовсім послідовна практика вживання форм род. в. *-а / -у* в іменниках чол. р. на приголосний з неповним охопленням відповідних орфограм — це,

⁵² До цього переліку можна додати, наприклад: (*деци*)*бел, максвел, імельман, касандра* (рослина), *бабета* (зачіска), назви технічних виробів: *бєссемер, цєпєлін*, автомобілів і літаків відповідних марок: *віліс, ролє-ройс, месєрїміт*, зброї відповідних марок: *берєта, смїт-вєссєн*. (Тому такі написання, наприклад, в УОС 2009, як *месєрє, паккард, ролїс-ройс*, слід уже кваліфікувати як неправильні.)

безперечно, об'єктивно найскладніший момент сучасного українського правопису (див. докладніше про це: р. VIII п. 2.1.3.1.1). У цих питаннях слід, по-перше, повніше орієнтуватися на семантичний критерій розмежовування цих флексій — з більшою увагою, зокрема, до вживання форм з *-у в* назвах абстрактних, речовинних, просторових, збірних понять, у тому числі з повнішим поширенням її на суфіксальні похідні в межах цих семантичних сфер (наприклад, род. *наводку, дощичку, баличку, гнійку, горόдцю, задвірку, майданчику, провулку, штахетнику*). По-друге, відповідні правила слід повніше поширити на різні тематичні групи (зокрема, в ономастичній лексиці — на назви свят та інших пам'ятних днів: *Йордан, Пурим, Рамазан* та ін., назви організацій — наприклад, телеканали «*Інтер*», «*Тоніс*», табір *Артек*, спортивних команд: «*Андерлехт*», «*Реал*», назви сузір'їв: род. *Оріону, Стожару*, але *Волопаса, Скорпіона*, урбаноніми: *Бродвей, Хрещатик* та ін.) і структурні розряди іменників, зокрема на ініціальні аббревіатури: род. *ТЮГу* — Театру юного глядача, але *СУМа* — «Словника української мови», директор *КрАЗу* — Кременчуцького автомобільного заводу, але водій *КрАЗа*. Без санкціонування за допомогою правопису (як офіційного видання, що затверджується на рівні уряду) для лексикографів — укладачів нормативних словників, безперечно, утруднюється можливість запровадження форм род. в. з *-у в* таких, наприклад, іменниках, які за семантичним критерієм цілком підпадають під відповідні правила (що, зрештою, й підтверджує поширена мовна практика), як *варіант, вігвам* (пор., наприклад, род. *намету, чуму*), *кінематограф, коментар* (пор. в УОС 2009: род. *коментарію*, але *коментаря*), *некролог* (пор. в УОС 2009: род., наприклад, *мартирологу*, але *некролога*), *німб* і *ореол*, *пат* у шахах (пор. род. *мату*), *полігон* (пор., наприклад, род. *майдану, плацу*), *спектр* та багато ін.;

б) запровадження варіантності форм род. в. в УП 2019 (с. 117) в ойконімах на зразок *Лондона / Лондону* видається недоцільним;

2) у межах парадигм знах. в. це очевидна потреба в санкціонуванні вживання форм знах. в. одн. на *-а* для певних іменників чол. р. II відміни з формою род. в. *-у* — як варіанта до форм знах. в. з нульовою флексією (див. докладніше р. VIII пп. 2.1.3.1.5, 2.1.3.3): *грати у футбол / футболу, танцювати вальс / вальса, писати роман / романа*;

3) у межах парадигм місц. в.:

а) необхідність повнішого подання в правописі парадигм місц. в. одн. для іменників чол. р. II відміни (див. про це, наприклад: Таран. 2003, с. 179–181) — насамперед для *Сибір* (у *Сибіру*) та іменників деяких структурних розрядів (уже з варіантністю): у *літописі / у літопису, на насипі / на насипу, у продажі / у продажу* та ін.; «оглядатися на *бігу*» (прислівник у функції обставини), але «перемогти в *бігу* на 100 метрів» (прийменниково-іменникова конструкція у функції додатка або неузгодженого означення); у *яру*, але у *Бабиному Ярі / у Бабиному Яру* (урочище в Києві) і у *Широкому Ярі* (населений пункт);

б) неправомірність зрівняння в уживанні для іменників II відміни варіантів форм місц. в. *-і / -у* в конструкціях з прийменником *по* (див. УП 2019, с. 122). У просторових конструкціях — у зворотах на позначення руху в межах певного місця, простору («ходити *по горόду, по селу / по горόді, по селі*») — така варіантність, звичайно, можлива, хоча й не абсолютна (пор., наприклад, тільки *по Дону, по Криму*). Але вже в часових конструкціях (*по* у значенні «після») це є зовсім безпідставним і тільки розхитує норму: *по вечорі / по вечеру, по здійсненні / по здійсненню, по прибутті / по прибуттю* і под. (пор. у попередній редакції правопису цілковиту заборону на вживання тут другого з цих варіантів: «для позначення часу вживається тільки закінчення *-і*: *по обіді, по закінченні*». — УП 1993, с. 74; це, звичайно, не стосується іменників з основами на *г, к, х*, пор.: «*По сміху плач наступає*» — прислів'я). У конструкціях з іншими категоріальними значеннями припустимість варіанта з *-і* також здебільшого може викликати сумнів: наприклад, в об'єктних конструкціях — у зворотах на позначення спрямованості дії («бити *по м'ячу*»,

«стріляти *по звіру*», «вести вогонь *по Києву, по селу*», «пустити *по вітру*»), на позначення того, за допомогою чого відбувається дія («оголошенню *по гучномовцю*») та ін.;

4) у межах парадигм кл. в.:

а) необхідність повнішого подання в правописі парадигм кл. в., особливо для іменників з кінцевим наголошеним складом (див. докладніше висвітлення цього питання в р. VIII п. 2.1.3.6, а також у: Таран. 2003, с. 188–194);

б) явна недоцільність «освячення» правописом варіантних форм кл. в. іменника *Христос* (поряд з канонічним *Хрісте*): *Христе́*, рідко *Христосе* (УП 2019, с. 124), хоча вони й трапляються в поточній мовній практиці;

в) запровадження форм кл. в. для іменників сер. р. IV відміни: *імене, племене* (УП 2019, с. 131) — слід розцінювати як явне непорозуміння.

5.1.6. У правописних кодексах, звичайно, слід не тільки не уникати складних і тим більше дискусійних орфограм, а, навпаки, повніше залучати їх. Так, в УП 2019, наприклад, знято наявні в УП 1993 приклади *zigzag* (на вживання літери г), *Хемінгуей*, *Співдружність Незалежних Держав* (на вживання великої літери), але не сказано, як же тепер мають писатися ці мовні одиниці (в останньому прикладі з великої букви слід писати, звичайно, тільки перше слово). До прикладів на вживання великої літери варто б додати також *Українська повстанська армія*; до прикладів в інших розділах і підрозділах: *Туркменістан*. Слід би вже санкціонувати для вживання в церковно-релігійній сфері морфологічні архаїзми *блаженнійший, святійший* (див. р. VIII п. 2.2.1).

Перш ніж затверджувати у правописі ті зміни в написанні слів, які впливатимуть також на їхню вимову, вони мають, безперечно, проходити ширше громадське обговорення.

5.2. У структурно-композиційному плані:

1) спосіб подавання матеріалу в правописі має бути зорієнтований у бік більшої повноти (з охопленням якомога більшої кількості орфограм і пунктограм) і водночас більшої стрункості викладу — зокрема, з послідовнішим підведенням певних правописних моментів, що нібито не вкладаються в те чи інше з наявних правил, під якимсь нове правило (з допущенням якомога меншої кількості винятків, що подаються в примітках до правил);

2) щодо структури такого видання, то, наприклад, підрозділи, що стосуються а) написання слів разом, окремо і з дефісом, б) написання ініціальних абrevіатур і графічних скорочень, в) уживання великої букви, г) правил переносу частин слова, слід вилучити з першого, досить великого й громіздкого, розділу «Правопис частин основи слова» й подавати окремо; варто б об'єднати, з одного боку, правопис слов'янських особових і географічних назв, з другого ж, — правопис особових і географічних назв неслов'янського походження;

3) у способах цифрової рубрикації розділів і підрозділів у тексті правопису варто вже переходити до сучаснішої системи послідовного додавання арабських цифр від однієї до більшої кількості: 1... 1.1... 1.1.1... і т. д.

5.3. У плані викладу матеріалу, формулюванні положень правопису слід прагнути до більшої чіткості — по-перше, з униканням неконкретності, розпливчастості формулювань на зразок (див., наприклад, УП 2019): «у деяких іменниках <...>» — щодо можливості варіантних форм дав. в. *озеру / озерові* (с. 119), «деякі конкретні іменники <...>» — щодо можливості варіантних форм знах. в. *лист / листа* та ін. (с. 120), «деякі іменники <...>» — щодо можливості варіантних форм місц. в. *у гáї / у гаю́* та ін. (с. 121), «в окремих іменниках <...>» — щодо можливості варіантних форм кл. в.: *умілець* — *умільцю* і *умільче* (с. 123); по-друге, після переліку слів, що ілюструють те чи інше положення, якщо в самій мові їхня кількість не обмежується поданим списком, варто вказувати на це за допомогою формул «та ін.», «і под.», «і т. д.».

ЛІТЕРАТУРА

- Архангельська А. *Femina cognita*. Українська жінка у слові й словнику. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019.
- Бистрицький М. Результати опитування про проект правопису. *izbornyk.org.ua/files/opyt/projectopyt.htm* (дата звернення: 01.02.2019).
- Богацька Е. Пристрасті навколо українського правопису. *The Ukrainian Information Service Ltd.: Прес-біюлетень (тижневик)*, № 20, грудень 1993. London, 1993. С. 43–44.
- Бурячок А. А. Що змінилося в «Українському правописі»? Київ: Наукова думка, 1997.
- Вакулєнко М. О. Українська термінологія: комплексний лінгвістичний аналіз. Івано-Франківськ: Фо-ліант, 2015.
- Вихованець І. Визначальний принцип українського правопису. *Український правопис: так і ні (Обговорення нової редакції «Українського правопису»)* / Ред.-упоряд. О. О. Тараненко. Київ: Рідна мова; Довіра, 1997. С. 175–177.
- Горняткевич А. Новий український правопис. *Про український правопис і проблеми мови* / Лариса М. Л. З. Онишкевич (відп. ред.). Нью-Йорк; Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1997. С. 81–86.
- Горняткевич А. Що або хто справді загрожує українській мові. *Сучасність*. 2000. Ч. 4. С. 146–153.
- Данильчук Д. В. Український правопис: роздоріжжя і дороговкази. Київ: Либідь, 2013.
- Думки з приводу появи «Українського правопису» (1990 р.) / Л. Коць-Григорчук, З. Терлак, О. Сербенська, Б. Задорожний, О. Ріпецька, Д. Гринчишин, Т. Лещук, Ю. Дуркот, Л. Полога. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. 224: Праці філологічної секції* / Ред. М. Ільницький, О. Купчинський. Львів, 1992. С. 418–443.
- Захарків О. Чи потребує реформи український правопис? *Українська мова*. 2001. № 1. С. 74–84.
- Коць-Григорчук Л. Задля єдиного українського правопису. *Про український правопис і проблеми мови* / Відп. ред. Лариса М. Л. З. Онишкевич. Нью-Йорк; Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1997. С. 87–95.
- Кочерга О. Новий правопис і задавнені правописні проблеми термінології. *Проблеми української термінології* [Вісник Львівської політехніки]. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2020. С. 32–35.
- Кочерга О., Мейнарович Є. Правописні проблеми термінології. *Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців: Мовознавство*. Чернівці: Рута, 2003. С. 119–123.
- Кузьменко Ю. Історія української мови в конспектах Юрія Кузьменка. Київ: Видавничий дім «КМ Аса-демiа», 1997.
- Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. Київ: Критика, 2010.
- Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л. А. Булаховського. Київ: Радянська школа, 1951. Т. 1.
- Лянкевіч А. У. Беларуская мова і змешання коды ў сацыялінгвістычным і псіхалінгвістычным аспектах: катэгорыя адносін да мовы ў грамадстве : Аўтарэферат дысертациі на атрыманне вучонай ступені кандыдата філалагічных навук. Мінск, 2014.
- Марусик Т. Український правопис: академики разом з тьотею Мотею проти змін до нього. *Сучасність*. 2001. Ч. 5. С. 148–151.
- Масенко Л. Мова і суспільство: Постколониальний вибір. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2004.
- Матвіяк І. Варіанти української літературної мови. Київ, 1998.
- Методичні рекомендації з підготовки, редагування та оформлення статей до Великої української енциклопедії (проект) / Відп. ред. О. А. Якубець. Київ: Енциклопедичне видавництво, 2015.
- Мечковская Н. Б. Типология графико-орфографических реформ в истории славянской письменности: фонетико-фонологические и социо семиотические принципы (доклад на XII Международном съезде славистов). Минск: БГУ, 1998.
- Мовна ситуація в Україні та дискусії навколо українського правопису: Збірник матеріалів семінару Київського проекту Інституту Кеннана / Б. Ажнюк, Св. Єрмоленко, В. Русанівський, О. Тараненко, Л. Шевченко та ін. Київ: Kennan Institute, 2002.
- Німчук В. В. Про графіку та правопис як елементи етнічної культури: історія г. *Мовознавство*. 1991. № 3. С. 12–21.
- Німчук В. В. Проблеми українського правопису в ХХ ст. *Український правопис (проект найновішої редакції)*. Київ: Наукова думка, 1999. С. 242–333.
- Німчук В. В. Проблеми українського правопису ХХ — початку ХХІ ст. ст. Київ, 2002а.
- Німчук В. Проект змін в українському правописі. *IV Міжнародний конгрес українців: Мовознавство : Доповіді та повідомлення* / Відп. ред. В. Німчук. Київ: Пульсари, 2002б. С. 9–17.

- Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ: Либідь, 1995.
- Осташ І. Сучасна мовна політика в Україні. *Quo vadis, Україно?: Матеріали третьої сесії Міжнародної школи україністики* / Упоряд. І. Осташ. Одеса: Маяк, 1992. С. 126–145.
- Пахльовська О. Біном «Україна — діаспора» сьогодні: криза і перспектива. Київ: Просвіта, 2002.
- Перхач В. Про засади відродження та розвитку української науково-технічної мови. *Науково-технічне слово*. Львів, 1993. № 1. С. 85–96.
- Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови. Київ: Либідь, 1992.
- Про український правопис і проблеми мови / Відп. ред. Лариса М. Л. З. Онишкевич. Нью-Йорк; Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1997.
- Рибалко О. Пропозиції щодо вдосконалення «Українського правопису». *Український правопис: так і ні (Обговорення нової редакції «Українського правопису»)* / Ред.-упоряд. О. О. Тараненко. Київ: Рідна мова; Довіра, 1997. С. 168–169.
- Рибалко О., Рибалко К. Коло має бути розірвано... *Дивослово*. 2001а. № 3. С. 22–25.
- Рибалко О., Рибалко К. Коло має бути розірвано... (закінчення). *Дивослово*. 2001б. № 4. С. 27–33.
- Рибалко О. «Найукраїнніша» літера: Г. *Правдиве українське слово: Олександр Рибалко* / Упоряд. І. Гирич, К. Рибалко. Київ: Простір, 2010. С. 184–186.
- Русанівський В. М. Стосунок «Проекту» до реального українського правопису. *Мовознавство*. 2002. № 6. С. 92–98.
- Русанівський В. М. Мовна картина світу в етнокультурній парадигмі. *Мовознавство*. 2004. № 4. С. 3–7.
- Рябчук М. Правопис із вусами. *Критика*. 2002. Ч. 6. С. 14–15.
- Скільки чужі правописні кайдани! / Л. Коць-Григорчук, О. Захарків, З. Терлак, І. Фаріон, О. Мак (Канада). Львів: Мовознавча серія «Просвіти», 2001.
- Смаль-Стоцький С. Українська літературна мова. *Мовознавство*. 1994. № 4–5. С. 65–75.
- Соснін О. Проблеми реконструкції українського алфавіту. *Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації україністів: Мовознавство*. Чернівці: Рута, 2003. С. 111–114.
- Степаненко М., Степаненко Н. Найукраїнніша чи націоналістична? (Учителіві й учням про історію української букви Г). *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колежіах*. 2000. № 3. С. 9–16.
- Тараненко О. О. Лінгвістичний і соціальний комплекс проблем навколо сучасного українського правопису. *Український правопис: так і ні (Обговорення нової редакції «Українського правопису»)* / Ред.-упоряд. О. О. Тараненко. Київ: Рідна мова; Довіра, 1997. С. 12–19.
- Ткаченко О. Б. До проблеми української правописної реформи. *Мовознавство*. 2012. № 1. С. 13–17.
- Український правопис і наукова термінологія: історія, концепції та реалії сьогодення / Відп. ред. О. Купчинський. Львів: Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 1996.
- Український правопис — повернення до національних засад / Упоряд. О. Пономарів. Київ: Видавничий центр «Просвіта», 2003.
- Український правопис: так і ні (Обговорення нової редакції «Українського правопису») / Ред.-упоряд. О. О. Тараненко. Київ: Рідна мова; Довіра, 1997.
- Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. [Б. м.]: Сучасність, 1987.
- Шевельов Ю. Про критерії в питаннях українського офіційного правопису. *Український правопис: так і ні (Обговорення нової редакції «Українського правопису»)* / Ред.-упоряд. О. О. Тараненко. Київ: Рідна мова; Довіра, 1997. С. 68–76.
- Шевельов Ю. Я — мене — мені... (і довкруги): Спогади. Харків; Нью-Йорк: Видання часопису «Березіль»; Видавництво М. П. Коць, 2001. Тт. 1–2.
- Юкало В. Особливості лексикографічного опрацювання термінів у медичних словниках О. Мусія, С. Нечая та ін. *Проблеми української термінології*: Матеріали наукової конференції. Львів: Львівська політехніка, 2004. С. 35–38.
- Юшук І. До проблеми впорядкування українського правопису. *Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації україністів: Мовознавство*. Чернівці: Рута, 2003. С. 85–90.
- Яр Славутич. Запропоновані зміни у «Правописному словнику» Г. Голоскевича. *Мовознавство*. 1994. № 1. С. 72–77.
- Яр Славутич. У яких словах писати г. *Мовознавство*. 1996. № 1. С. 63–69.
- Taylor J. P. Beyond Politics: Internal Problems of the Ukrainian Language. *Ukrainian Review*. London, 1998. Vol. 45. No. 1. P. 3–28.

РОЗДІЛ XII

МОВНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НОРМАТИВНИХ ЗАСАД УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

1. Вступні зауваження. Мовна політика у країнах колишньої соціалістичної системи станом на кінець ХХ — початок ХХІ ст. зосереджується не тільки навколо проблем соціального статусу та сфер функціонування їхніх державних (офіційних) мов, а також мов національних меншин, регіональних та міноритарних мов, але й, хоча й меншою мірою, на «якісних» (власне мовних) аспектах їхніх літературних (стандартних) мов, а також на питаннях політично та етично коректного вживання мовних одиниць у публічних сферах. Держави, хоча й різною мірою, намагаються здійснювати контроль за якісним станом національних літературних мов у досить широкому діапазоні — від самого їх узаконення як таких (напрямок мовної політики, спрямований як на зміцнення і юридичне закріплення соціального статусу відповідного ідіому, так і на державне визнання, «освячення» стану його корпусу як уже унормованої літературної мови) та їхніх графічних основ до стабілізації і/або вже закріплення їхніх нормативних засад (правописних, лексичних, словотвірних, граматичних, стилістичних норм) на рівні як літературної мови в цілому (тобто її корпусу як такого), так і її публічного функціонування (мовної діяльності організацій, мовної поведінки громадян у публічних місцях). Вплив державної політики в цьому напрямі здійснюється, по-перше, введенням відповідних положень до конституції країни, до спеціальних «мовних» законів та загальнодержавних, відомчих, регіональних / комунальних програм їх виконання, до тих чи інших суміжних з ними законів та інших офіційних актів (органи місцевого самоврядування ініціюють і/або санкціонують також процеси найменувань і перейменувань у регіональній топонімії, ергонімії, здійснюють контроль за використанням у публічних сферах написів, текстів на основі іншої графіки), по-друге, у фактах безпосереднього втручання державних органів і державного керівництва в перебіг кодифікації літературної мови та її суспільного обговорення і, по-третє, в самому відповідному вживанні тих чи інших мовних одиниць та функціонуванні певних мовних явищ у межах загальнодержавної і відомчої документації, у публічних виступах осіб з державного керівництва тощо, що може сприйматися в суспільстві вже як прямі настанови в цьому плані, насамперед в офіційному слововжитку¹. Поряд з органами законодавчої та виконавчої влади вплив на перебіг мовної політики в країні в цьому напрямі можуть справляти судові органи, реагуючи на відповідні звернення (позови) до них з боку тих чи інших організацій та окремих осіб. Так, в Україні рішенням Конституційного Суду в липні 2021 року було підтверджено кон-

¹ Так, у «Глосарії назв, термінів та словосполучень, які рекомендовано використовувати у зв'язку з тимчасовою окупацією Російською Федерацією Автономної Республіки Крим, м. Севастополь і окремих районів Донецької та Луганської областей», що його розробила й оприлюднила в інтернеті РНБО в жовтні 2021 року з метою протидії російським маніпуляціям у певних сегментах мововжитку, пропонується вживати в офіційних сферах, зокрема, звороти в *Україні* (це загалом і так уже закріпилося від початку 90-х років), а не *на Україні*, але *на Донбасі*, а не в *Донбасі*, *пострадянський простір*, а не *ближче зарубіжжя*, *окремі райони Донецької та Луганської областей*, а не *Донецька і Луганська Народні Республіки*, *Придністровський район Молдови*, а не *Придністровська Молдавська Республіка, Білорусь*, а не *Білорусія*, *держави Балтії*, а не *Прибалтика*, *Друга світова війна (радянсько-німецька війна)*, а не *Велика Вітчизняна війна*.

ституційність закону 2019 року «Про забезпечення функціонування української мови як державної», де, зокрема, містяться й положення, спрямовані на підтримку нормативного функціонування та розвитку УЛМ (див. далі п. 4.1). Окружний адміністративний суд Києва в січні 2021 року скасував був постанову Кабінету Міністрів про затвердження нової редакції «Українського правопису» (УП 2019). Відповідний позов було задоволено з тим мотивуванням, що уряд не має права змінювати правопис, оскільки це не є його компетенцією, а також у зв'язку з [нібито] порушеннями в діяльності самої правописної комісії, тобто з огляду на моменти суто процедурного характеру, але основним у ньому було те, що він був спрямований на захист української літературної мови від її орієнтування в УП 2019 [нібито] в бік територіальних діалектів (після апеляції з боку Кабінету Міністрів суд наступної інстанції скасував це рішення Окружного адміністративного суду Києва).

Крім загального контролю за нормативним станом літературної мови, а в разі потреби — за його реформуванням (особливо в правописах і термінології), у розгортанні державної мовної політики країн, що вийшли з колишньої соціалістичної системи, звичайно виявляються такі напрями:

1) у соціально-мовному плані:

а) демократизація норм слововжитку і словотворення. Особливо помітно на офіційному рівні це стало виявлятися щодо надавання обраних батьками особових імен для дітей (див.: «Сімейний кодекс України» 2002 року, стаття 146) [див. також на ширшому слов'янському матеріалі, зокрема: Белей 2007: 43–44, 66–74], що, з іншого боку, реалізується на практиці і як недоцільна лібералізація, призводячи до виникнення небажаної варіантності імен, до порушення норм УЛМ²;

б) мовна «європеїзація» (як, з одного боку, вияв мовної глобалізації, а з другого, — рух у напрямі мовної «елітаризації»): це насамперед виразний крен у бік латинської графіки в питаннях вибору між кирилицею і латиницею;

в) стратегія і тактика мовного пуризму політико-ідеологічного характеру:

— як відхід від старого (явища декомунізації, дерадянзації і под.) й перехід до нового в системах номінації, особливо в ономастиконі, у мовній прагматиці і стилістиці, а з іншого боку, — навпаки, як повернення до старого, але вже «докомуністичного» (зокрема, повернення до активного вжитку лексики, пов'язаної з релігійною сферою; в ономастиці — відновлення старих назв населених пунктів, вулиць тощо; повернення старих і творення нових назв зі словом *святий*: наприклад, надання 2003 року місту *Слов'яногірськ* Донецької області назви *Святогірськ*; запровадження, зокрема, в Україні церковних свят *Різдво*, *Великдень*, *Трійця* на рівні державних);

— як дотримання нових норм політкоректності у слововжитку: наприклад, запровадження як офіційної назви національності, етносу самоназви *роми*, мн., прикметник *ромський* (див. р. І п. 6.2.3.5.1) поряд з традиційною для України назвою *цигани*: *роми України* (пор. так само в західно- і південнослов'янських мовах цього часу); офіційне запровадження нових варіантів назв деяких колишніх республік СРСР та їхніх столиць — *Молдова*, *Таллінн* та ін. (див. далі п. 5.1.1);

г) прагнення до обмежень широкого проникнення в сферу публічної мовної комунікації одиниць зі статусом «некультурних» (жаргонізмів, елементів просторіччя) і «аморальних» (брутальної, непристойної лексики), як і взагалі стилістики мовної агресивності (політика морально-естетичного пуризму [Lubaś 2009: 523]);

2) у національно-мовному плані:

а) політика національно-мовного (етнізаційного) пуризму — по-перше, як коригування співвідношення питомих і іншомовних одиниць у корпусі національної літературної

² Як показує огляд зазначеної сфери ономастикону в зіставному плані, в законодавстві України це питання менш відрегульоване, ніж у ряді інших країн [див.: Софінська].

мови з пріоритетом для перших (у межах як апелювативної лексики, так і власних назв): це насамперед дерусифікація і десербізація літературних мов у відповідних мовних ареалах; по-друге, як ще один чинник тенденції до вибору латинської графіки в мовах з кирилическими алфавітами;

б) розв'язання проблем забезпечення прав громадян на іменування відповідно до їхніх національних традицій;

в) у місцевостях з компактним проживанням національних меншин (у законодавстві України з 2021 року — також корінних народів) — повернення населеним пунктам та їхнім частинам попередніх національних назв (див. р. X пп. 3.1 та ін.), розширення практики дублювання написів (на дорожовказках, вивісках тощо) двома мовами;

г) у певних випадках — розв'язання питання про можливість і доцільність узаконення тих чи інших ідіомів як уже окремих національних / літературних мов;

ґ) вироблення правил відтворювання власних назв з мов, що користуються кирилицею, засобами латинської графіки і взагалі затвердження нормативів транслітерації їхніх алфавітів (це стало актуальним для мов, що до цього виходили «у зовнішній світ» переважно через посередництво іншої, домінуючої в межах певної державної федерації мови, як, зокрема, українська й білоруська мови — через посередництво російської мови).

У загальних межах розглянутого вище комплексу заходів мовної політики різних держав щодо забезпечення нормативних засад їхніх літературних мов у правовому полі України в радянський період її історії перебували насамперед: а) питання правопису української мови (склад різних правописних комісій затверджували на урядовому рівні, а різні редакції українського правопису — міністерство освіти, а також Академія наук); б) уживання непристойної лексики в громадських місцях, відповідальність за що була передбачена як за дрібне хуліганство в Кодексі про адміністративні правопорушення. Але питання нормативності УЛМ завжди перебували насамперед під пильним ідеологічним контролем (хоча й не завжди гласним) органів партійного керівництва й навіть державної безпеки — у руслі боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» і «відчуженням» від російської мови, проти «засмічення» її складу діалектизмами, жаргонізмами, індивідуальними новотворами тощо.

З проголошенням української мови державною мовою України (закон «Про мови в Українській РСР» 1989 року — з відповідним внесенням цього положення до Конституції УРСР), а особливо зі здобуттям країною 1991 року державної незалежності та розгортанням у суспільстві процесів демократизації комплекс тих проблем мовного життя, що стають об'єктами державної мовної політики в плані регулювання «якісного» стану як державної, так і інших мов у межах країни, став зростати й ускладнюватися. Якщо в згаданому законі ще не було подано відповідних загальних положень нормативного плану щодо «якісного» регулювання державної мови, то в наступних «мовних» законодавчих актах ці аспекти коригування УЛМ стали викладатися вже дедалі докладніше.

2. Узаконення (конституювання) національних / літературних мов і/або їхніх офіційних назв відбувалося в цей час у межах слов'янського мовного простору в загальному контексті активізації дивергентних процесів [див. про активізацію цих процесів у сучасній Європі, зокрема: Dunn 2018: 19–31] (як цілком стихійних, так і цілеспрямованих, а з-поміж останніх — як за ініціативами відповідних національно активних кіл суспільства, так уже і в рамках відповідної державної мовної політики) в кількох напрямках (виявах):

1) як:

а) проголошення чотирьох нових слов'янських національних / відповідно літературних мов у межах колишньої Югославії, що виокремилися з офіційно єдиної перед тим (але в складі двох варіантів) сербсько-хорватської / хорватсько-сербської мови: це,

по-перше, сербська і хорватська мови (з 1991 року); по-друге, дві так звані «політичні» мови [Lubaš 2007: 194; Иванова 2008: 323] в нових державних утвореннях (за принципом «окрема, самостійна держава — окрема, самостійна мова») — у Боснії і Герцеговині, де для нації «мусульман» 1994 року була затверджена босняцька, або боснійська, мова, і в Чорногорії, де було узаконено (за конституцією 2007 року) наявність чорногорської мови;

б) офіційне визнання як окремої мови (у групі західнослов'янських мов) кашубської (у Польщі з 2005 року за законом «Про національні й етнічні меншини та про регіональну мову»: зі статусом регіональної мови — замість попереднього статусу діалекту польської мови) — у загальному руслі демократизації суспільного життя в постсоціалістичних країнах і посилення в загальноєвропейському контексті державного протекціонізму щодо мов, яким загрожує зникнення (за Європейською хартією регіональних або міноритарних мов, хоча офіційний переклад цього документа в Україні поки що такий — з неправильним перекладом слова «міноритарний»: «Європейська хартія регіональних мов або мов меншин»);

в) рух за визнання русинської мови — як однієї (четвертої) зі східнослов'янських мов (див. докладніше про це питання: р. VII п. 4);

2) як хитання державної мовної політики Молдови щодо вибору назви мови титульного етносу її, відповідно, державної мови країни між найменуваннями молдовської (молдавської) і румунської мов (це наслідок, з одного боку, складної проблеми національно-мовної самоідентифікації в самих молдован, а з другого боку, боротьби між різними політичними силами в країні — з проєвропейською і проросійською орієнтаціями її, відповідно, політичного маневрування влади в цьому питанні). За законом Молдавської РСР про мови ще радянського часу (1989 року) та конституцією вже періоду державної незалежності Молдови 1994 року, це молдовська мова (уживалися також «дипломатичні» перифрази: «наша мова», «рідна мова»); за Декларацією про незалежність країни 1992 року, — румунська мова (у школах країни ще від початку 90-х років вивчають предмет під назвою саме «румунська мова»); 2013 року Конституційний суд Молдови постановив визнавати пріоритетність у цьому плані Декларації про незалежність над конституцією країни. І лише з березня 2023 року набрав чинності новий закон, згідно з яким «державною мовою Республіки Молдова є румунська мова» (у жовтні 2023 року уряд України також підтвердив, що віднині мовою відповідної національної меншини офіційно вважатиметься саме румунська, а не молдовська мова). У регіоні Молдови з переважно слов'янським складом населення — самопроголошеній 1991 року і не визнаній у світі так званій Придністровській Молдавській Республіці в офіційному вжитку функціонує тільки попередня, ще російсько-радянська, назва молдавська мова.

На загальному фоні тенденцій до орієнтування літературних мов різних народів на пострадянському просторі в бік культурної й нормативної дерусифікації, а також «європеїзації» державна політика РФ прагне в міру можливості до поділу їх ніби на національні варіанти (відмінності між ними можуть розростатися ширше, ніж це було, наприклад, між німецькими ідіомами Німецької Демократичної Республіки і Федеративної Республіки Німеччина) — з тим, щоб у межах регіонів, які перебувають під її політичним диктатом, ці мови зберігали в собі всі ознаки радянської доби й більше того — продовжували розвиватися в напрямі тіснішого зближення з російською мовою. Це вже виявилось в Молдові у поділї єдиної до того мови на румунську (з латинською графікою) і «молдавську» (з кириличною графікою) на території так званої Придністровської Молдавської Республіки (див. вище, а також далі п. 3.1), виявляється в намаганнях офіційних органів РФ також зберегти в окупованому Криму для кримськотатарської мови кириличну графіку, тоді як кримськотатарський рух — продовжували розвиватися на перехід її на латиницю (див. п. 3.1). Це ж можна сказати про політику офіційної Росії вже й щодо української літературної мови на тих територіях України, що в 2014 і 2022 рр. були окуповані РФ (якщо, звичайно, функціонування її в тих чи інших вузько обмежених сферах узагалі не буде тут скасоване, як до цього закликає багато хто в сучасній

російській політиці)³. Депутати Державної думи РФ виступають з пропозиціями «захисту» тут української мови від «спроб штучних реформ мови з боку Києва», «спроб штучно змінити правопис, фонетику української мови, інтегрувати в неї нову лексику з метою віддалити від російської», які «знищують українську мову, оскільки відривають її від російської». Як подають ЗМІ, у Державній думі «запропонували створити російський варіант української мови» (див., наприклад: А. Николаева. Украинский язык — неотъемлемая часть культуры России». РосСМИ об украинском языке, украинских детях и королеве красоты: <https://mediaiq.info/ukrainskij-yazyk-neotemlemayachast-kultury-rossii-rossmi-ob-ukrainskom-yazyke-ukrainskih-detyah-i-koroleve-krasoty>; дата звернення: 21.05.2023).

3. Вибір / зміна графічної основи літературної мови [див. у цьому плані також, наприклад: Kamusella 2012: 30–34].

3.1. Це досить помітне тепер у мовах народів різних постсоціалістичних країн з літературними мовами на кириличній основі хитання між кирилицею і латиницею з виразним орієнтуванням у бік останньої (як вияв прагнень відповідних мовних соціумів або їхніх певних верств рухатися в бік «європейської» цивілізації — від «метрополій» Росії і Сербії відповідно на пострадянському та пост'югославському мовних просторах, від православ'я і взагалі «візантійщини» й навіть від «комунізму»). Такі досить радикальні кроки влади або прагнення відповідних суспільних кіл у заходах щодо графічного переорієнтування літературної мови в суспільствах з наявністю різних достатньо великих етнічних / мовних спільнот можуть політизуватися, породжуючи в тому числі й міжнародні конфлікти. Це:

1) вибір графіки для нововизнаних слов'янських мов: офіційно прийнятими для боснійської і чорногорської мов є алфавіти на основі як латиниці, так і кирилиці (латинографічно-кирилична диграфія), але в основному вживається перша з них, у тому числі й на офіційному рівні, тобто вже фактично санкціоновано з боку органів державної влади;

2) переорієнтування графічної основи літературних мов:

а) в умовах гострого міжетнічного та міждержавного протистояння між Хорватією і Сербією замість офіційно закріпленого в їхніх перших конституціях періоду незалежності паралельного вживання в хорватській і сербській мовах відповідно латиниці / кирилиці та кирилиці / латиниці тепер для першої з цих мов конституційно санкціоновано тільки латиницю (у Незалежній Державі Хорватія під час Другої світової війни, як відомо, кирилиця взагалі була заборонена [див., наприклад: Невекловский 2001: 40]), а для другої — тільки кирилицю [див., наприклад: Lubaš 2007: 316–320, 521] (причому з гостро ідеологізованим протиставленням у певних колах хорватського суспільства кирилиці — в цілому або її окремих знаків — і латиниці відповідно як чужого, ворожого і свого, рідного [див., наприклад: Šarić, Radanović Felberg 2017; Lubaš 2007: 521]; див. також р. VI п. 1.3.1.3). Однак у реальному вжитку (в основному поза межами функціонування державних та комунальних установ) латиниця в Сербії продовжує вживатися й більше того — значно розширила своє вживання [див., наприклад: Ivić 2001: 10–11] (на відміну від ситуації в Республіці Сербській у Боснії і Герцеговині, де користування кирилицею, очевидно, не звужується, оскільки вона є маркером сербської національної ідентичності

³ Після окупації Російською Федерацією в 2014 і 2022 рр. кількох регіонів України так звані ДНР і ЛНР згідно з постановою Конституційного суду РФ від 2.10.2022 р. увійшли до складу РФ у статусі «республік» з російською мовою як державною, а Запорізька і Херсонська області вважаються прийнятими як «окремі суб'єкти зі своїми нинішніми назвами» (УП, 2.10.2022), а отже, як області вони мають керуватися чинним законодавством РФ з російською як її державною мовою. Що ж до так званої «Республіки Крим» (за Конституцією України, це АРК), то, хоча за її законодавством українська мова є однією з трьох державних — поряд з російською й кримськотатарською, всю повноту функцій у її суспільному просторі має фактично тільки російська мова.

в умовах гострого національно-конфесійного протистояння в цій новоутвореній країні). Щодо болгарської мови, то в певних колах болгарського суспільства також лунають заклики до переходу на латиницю, і певні конкретні вияви таких тенденцій уже можна зустріти в Болгарії. У Македонії слова македонської мови, зокрема назви закладів на вивісках, щитах вуличної реклами, можуть подаватися також латинською графікою, наприклад: *Ohridska banka Pečatnica*. Такі тенденції, природно, породжують стурбованість у середовищі національно зорієнтованих кіл у Сербії та Болгарії [див., зокрема: Станкович 2003: 259 (з висновком автора про «негативні наслідки хибного європейства»); Пипер 2005; Луковић 2018: 105–106; Бояджиєв 2008: 19–20, 24; Парзулова: 89; див. також: Стоянова 2010: 21]. Якоюсь мірою така тенденція на неофіційному рівні стала виявлятися також у межах української (див., зокрема, нижче) та білоруської мовних ситуацій, але не російської (див. щодо закликів у 1990-х — на початку 2000-х рр. до переведення на латинську графіку білоруської писемності, які демонстрували прагнення певних суспільних кіл до «європеїзації» та «елітаризації» цієї літературної мови [Марці 2010: 124–125, 139 (з несхвальною оцінкою таких закликів); Мечковская 2003: 61–62; Мячкоўская 2008: 148–149]);

б) у вже кількох неслов'янських мовах на пострадянському просторі відбулося переведення їхньої графіки з кирилиці на латиницю: у молдовській / румунській мові (див. про вагання у виборі офіційної назви для цієї мови вище в п. 2); у тюркських мовах — в азербайджанській, туркменській, узбецькій (у двох останніх перехід на латиницю ще не завершено), кримськотатарській (в останній — з 1997 року за постановою Верховної Ради Автономної Республіки Крим, хоча в друкованій продукції цією мовою ще переважає кирилиця; відповідно до Стратегії розвитку кримськотатарської мови на 2022–2032 роки, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 лютого 2022 року, до 1 вересня 2025 року має бути забезпечено переведення освітнього процесу кримськотатарською мовою на латинську графіку; однак у теперішньому Криму, окупованому 2014 року Російською Федерацією, де проживає переважна більшість кримськотатарського населення, влада санкціонує використання тільки кирилиці: див. про це також нижче); президент Казахстану Н. Назарбаєв у жовтні 2017 року підписав указ про переведення на латиницю до 2025 року казахського алфавіту. Найдраматичніші наслідки для суспільства така реформа мала в Молдові: коли в законі про мови від 31 серпня 1989 року графічну основу молдовської мови було переведено на латиницю (це закріплено також у конституції країни 1994 року), у регіоні країни, де проживає переважно слов'янське населення (це в основному лівий берег Дністра), розпочалися інспіровані владою Російської Федерації збройні заворушення сепаратистського характеру (Росія прагнула використати це мовне питання як привід заблокувати вихід Молдови зі сфери її політичного впливу), що тривали з середини 1991 до середини 1992 року, і це завершилося утворенням у регіоні невизнаної Придністровської Молдавської Республіки, де молдовська мова (під попередньою назвою молдавської) є номінально однією з трьох державних (поряд з російською — фактичною державною — та українською), але на основі кириличного письма. Кілька молдовськомовних шкіл, які працювали в цьому регіоні з використанням латинської графіки (і ширше — за освітніми програмами з Кишинєва), перед початком навчального 2004/2005 року були закриті (офіційна причина — комунальні неплатежі з їхнього боку). Школи з молдовською мовою викладання на території України було переведено в першій половині 90-х років на латинський алфавіт.

У країнах з наявністю регіонів компактного проживання національних меншин з їхніми мовами питання вибору графіки для них — це звичайно право самих цих етнічних груп. Так, за конституцією Хорватії, де в офіційному вжитку використовується хорватська мова і латинський алфавіт, для територіальних громад національних меншин передбачено офіційне використання також їхніх мов і алфавітів (тобто, наприклад, серби, русини, українці мають право на використання своїх кирилических алфавітів); аналогічні

права для національних меншин передбачено в законодавстві Сербії (з наданням прав на використання латиниці для угорської, албанської, словацької, румунської, чеської національних меншин [див., наприклад: Луковић 2018: 101–102]), Боснії і Герцеговині, Македонії та ін. З іншого боку, у мовному законодавстві багатонаціональної Російської Федерації цього не тільки не передбачено (у тому числі в конституції 1993 року), а, навпаки, фактично існує заборона на запровадження для них іншої графіки, крім кирилиці. Після того як орган найвищої законодавчої влади Республіки Татарстан прийняв 1999 року в першому читанні законопроект «Про відновлення татарського алфавіту на основі латинської графіки», до закону РФ від 25.11.1991 р. «Про мови народів Російської Федерації» у листопаді 2002 року було внесено поправку (доповнення): «У Російській Федерації алфавіти державної мови Російської Федерації і державних мов республік будуються на графічній основі кирилиці. Інші графічні основи алфавітів <...> можуть установлюватися федеральними законами» (див.: Российская газета, 16.11.2002, с. 1–2), тобто для цього в кожному конкретному випадку має бути прийнято окремий федеральний закон [див. також про це, наприклад: Шмелев 2003] ⁴. Як відзначав дослідник сучасних мовних ситуацій у слов'янських країнах (станом на початок 2000-х років), мовна політика РФ щодо мов національних меншин навіть зі статусом державних у своїх автономіях має «напівдемократичний» характер [Lubaś 2007: 219]; відтоді вона, звичайно, не стала ліберальнішою.

У різних (безперечно, вузьких) колах українського суспільства також висувають пропозиції щодо переведення української графіки на латинську основу (запровадження латиниці паралельно з кирилицею або взагалі замість неї), що їх можна розглядати не тільки як рух у напрямі мовної глобалізації / «європеїзації» (див. про це р. IV п. 9), а також як один з виявів «елітаризації» УЛМ (див. р. VI п. 3.5.1.1), а й у загальному контексті посилення дивергенційних тенденцій розвитку УЛМ щодо російської мови, як і щодо «російського» православ'я та «радянщини». Пор., наприклад: «<...> кирилиця є однією з основних підстав сучасної української культури, яка впевнено забезпечує їй місце у просторі російської православної <...> цивілізації. <...> Тому впровадження латинки гарантувало б певніше майбутнє не лише українській національній ідентичності, а й змінило б “багатовекторність” сучасної української ментальності на один “вектор”: європейський» [Чорновол 2002]. У пресі (див., наприклад: А. Кушнір. *Laskavo prosymo v Ukrajinu*. — Дз. т., 2.09.1995, № 35; див також щойно цитовану статтю І. Чорновола), а ще більше в інтернеті з'являються публікації на цю тему, проводиться її обговорення. З ініціативами обговорити питання про запровадження для української мови латиниці (поряд з кирилицею або тільки її) виступали навіть міністр закордонних справ України П. Клімкін (на своїй сторінці в Facebook у грудні 2017, у березні 2019 рр.) — у загальному плані «звільнення України від пострадянськості», секретар РНБО О. Данілов (у виступі на «Радіо Свобода» у вересні 2021 року) — як шлях до Європи. Деякі українські ЗМІ вже користуються / користувалися (переважно частково) латинкою (наприклад, «Ukraina.tak.today» — вебсайт журнального типу, львівські журнал «Ї» і газета «Поступ» — в окремих матеріалах). Основні мотиви та аргументи на користь цього (див., наприклад, огляд деяких з подібних ініціатив: УУ, 2001, № 6, с. 55): з одного боку, «потрібно відмовитися від московської [! — О. Т.] кирилиці й перейти на латиницю — це забезпечить нас від тиску російської мови й наблизить до Європи», з другого, — для цього саме тепер є «найсприятливіший момент: більшість вчить мову наново, правопис до сих пір не

⁴ На латинській графічній основі в межах Російської Федерації (у Республіці Карелія) функціонують фінська, а з кінця 1980-х років якоюсь мірою також карельська та вепська мови (з дуже обмеженою кількістю носіїв), а в межах Єврейської автономної області має певне поширення їдиш з його графікою, але на них дія цього законодавчого обмеження не поширюється, оскільки вони не є державними у відповідних автономіях.

усталений» (до цього варто додати ще один чинник: графічно латинізовану українську мову вже можуть використовувати в спілкуванні через інтернет, особливо представники «комп'ютеризованих» молодшого та середнього поколінь, у мобільному телефонному зв'язку за відсутності кириличної клавіатури). Пор., з іншого боку, цілком протилежну думку щодо подібних пропозицій і проєктів — як «надуманих, але зовсім не безневинних» «безглузвих вигадок і провокацій» — у реакції, наприклад, з боку редакції одного з українських журналів мовознавчо-педагогічного профілю (УУ, 2001, № 6, с. 55). Позицію профільного інституту щодо доцільності такого кроку висловив, зокрема, у Facebook у вересні 2021 року директор ІМ НАН України Б. Ажнюк: «це відмова від багатолітньої української культурно-символічної спадщини, що викличе велике потрясіння всієї нації». Ні на законодавчому рівні у ВР, ні в органах виконавчої влади питання про латинізацію українського письма не розглядалося.

Спроби переведення на латиноалфавітну основу української азбуки робилися, як відомо, й давніше, причому навіть у ХХ столітті — у плані як орієнтації на майбутню «світову комуністичну революцію», яка приведе до усунення національно-мовних меж між народами (у підрадянській Україні в 20-ті роки: М. Скрипник, С. Пилипенко), тобто, за нашою схемою, — у плані орієнтації на мовну глобалізацію, так і повнішого відмежування української мови від російської (хоча, звичайно ж, кирилиця свого часу спочатку усталилася в Києві і вже потім у Москві, а не навпаки): під час правописної конференції 1927 року в Харкові (пропозиції М. Йогансена, Б. Ткаченка, М. Наконечного), з ініціативи окупаційних влад — на Закарпатті й на Пряшівщині під час Першої світової війни (запровадження угорської латиниці), на Пряшівщині (у складі Чехословаччини) в міжвоєнний період, під час Другої світової війни на зайнятій німцями Україні (1942 рік): «З Берліну одержано термінове розпорядження подати проєкт латинізованої української абетки. Вчора відбулось засідання правописної комісії під головуванням Завітневича. Я теж брав участь. Виробили абетку, взявши за приклад чеську й намагаючись додержати простоти. Може, нарешті справді розірвемо цю московську пуповину та й формально так приєднаємося до Європи. Через цю одну кирилицю (й болгарщину) скільки лиха зазнав мій нарід!» (Щоденник Аркадія Любченка. Львів — Нью-Йорк, 1999, с. 113); цю вимогу німецької влади в Галичині активно підтримував, зокрема, І. Свенціцький (див.: Олекса Горбач. Шлях зі Сходу на Захід: Спогади. Львів, 1998, с. 173).

У середовищі прихильників русинської мови (мов) як окремої слов'янської (див. р. VII п. 4) також робляться спроби переведення її (їх) на латинську графіку — як на Пряшівщині, так і на Закарпатті, в основі чого лежать мотиви як подальшого відмежування від України як «метрополії», так і руху в напрямі «Європи» [див., наприклад, різко критичні оцінки таких спроб з боку представників кіл української національно-державницької орієнтації: Олесь Боярчук (О. Рибалко). «Паскудна гра» триває. — Старожитності, 1992, ч. 14, с. 8; Белей 2019: 122–123].

3.2. У різних сучасних слов'янських мовах з кириличними алфавітами, зокрема і в українській, спостерігаються також інші тенденції щодо поширення латинської графіки, але вже переважно не як вияви відповідної цілеспрямованої мовної політики, а як наслідки мовної глобалізації, як засіб «європейського» орнаментування текстів і мовної гри (див. р. IV п. 9, р. VI п. 3.5.1.1), у тому числі в сферах ергонімії та прагмонімії в діяльності структур приватної форми власності, що помітним чином стало впливати на оформлення мовного ландшафту міст і в цілому країни.

У межах України латинографічне оформлення ергонімів і прагмонімів юридично було санкціоноване лише для організацій з участю іноземних партнерів та відповідних міжнародних товарних знаків і логотипів (див.: КНД 50-054-95 «Правила побудови та написання назв об'єктів у класифікаторах техніко-економічної та соціальної інформації»; закони «Про рекламу» 1996, 2003 рр., стаття 6 «Мова реклами»). За законом «Про мови в Українській РСР» 1989 року, ергоніми мають утворюватися й подаватися лише українською мовою, з можливим перекладом іншою мовою з правого боку або внизу (стаття 37); назви в товарних знаках для товарів, вироблених в Україні, подаються лише українською

мовою (стаття 36). Однак органи місцевої влади допускали латинографічне оформлення для написів на вивісках, рекламних щитах тощо за умови сплати спеціального збору [див.: Белей 2007: 161]. Такі самі обмеження діяли в Російській Федерації згідно із законом «Про рекламу» 1995 року (закон утратив чинність 2006 року), на основі чого, наприклад, міська влада Москви наклала заборону на використання латинографічної реклами. На основі ж наступного «мовного» закону України «Про засади державної мовної політики» 2012 року в цій сфері, як і для маркування товарів (стаття 26 п. 3), стало вже допускатися оформлення, крім державної, також регіональними мовами (стаття 11 п. 6, а для рекламних оголошень — ще й «іншою мовою на вибір рекламодавця» (стаття 26 п. 1), тобто використання тут у тому числі й латинської графіки стало фактично вже цілком легітимним (закон, однак, утратив чинність у лютому 2018 року).

3.3. Це внесення деяких нових літер до алфавітів окремих мов — української (в УП 1990 було відновлено одну з букв української абетки — г, директивно вилучену 1933 року: див. р. XI пп. 1, 3), новопроголошеної чорногорської (порівняно з сербською та хорватською).

4. Державний контроль за нормативністю корпусу літературної мови полягає як у юридичному закріпленні вже наявного стану її кодифікованості, так і в його коригуванні з тим чи іншим реформуванням.

4.1. У ширшому плані це передбачення в законодавстві, а також у різних відомчих офіційних актах державного захисту нормативного стану літературної мови в цілому, а також відповідальності за недотримання цих вимог [пор. також, наприклад: Янковська 2011; Ажнюк 2014: 34–36; Ажнюк 2013: 91; див. також: Шевчук, Трач 2009; в одній з інших слов'янських країн: Filipović, Vučo 2012]. Наприклад: «Держава дбає про престиж нормативної литовської мови, створює умови для дотримання мовних норм, збереження особових імен, місцевих назв <...>», «Напрями та завдання захисту державної мови, мовні норми встановлює і апробує Державна комісія литовської мови», «Литовські засоби масової інформації <...>, всі видавці книжок та інших видань повинні дотримуватися норм литовської мови», «Всі публічні написи мають бути нормативні» (з розділу IX «Нормативність державної мови» закону Литовської Республіки «Про державну мову» 1995 року, статті 19–23); «В офіційному спілкуванні використовується латиська мова з дотриманням чинних норм літературної мови. Норми латиської літературної мови кодифікує Експертна комісія латиської мови Центру державної мови. Підзаконні акти Експертної комісії латиської мови і норми латиської літературної мови затверджуються Кабінетом міністрів» (закон Латвійської Республіки «Про державну мову» 1999 року, стаття 23), «2.1. Завданнями Інспекції державної мови є: <...> 2.2.4. правильність уживання державної мови в діловодстві і документах, назвах і інформації, у програмах державного радіо та державного телебачення, в кінофільмах, <...> а також в опублікованих друкованих працях» (Положення про Інспекцію державної мови Латвійської Республіки, 1992 року); «Держава <...> дбає <...> про кодифікацію державної мови та про підвищення мовної культури. <...> Будь-яке втручання в кодифіковану форму державної мови, яке суперечить її законам, неприпустиме» (закон «Про державну мову Словачької Республіки» 1995 року, стаття 2); «У засобах масової інформації не допускається спотворення загальноприйнятих норм використовуваної мови» (закон «Про мови в Республіці Білорусь» 1998 року); «Охорона польської мови полягає, зокрема, в: 1) турботі про правильне вживання мови і вдосконалення мовних навичок її користувачів, а також створенні умов для відповідного розвитку мови як знаряддя міжособової комунікації. 2) протидії її вульгаризації <...>» (закон «Про польську мову» 1999

року, стаття 3 п. 1); мовою шкільного навчання є чеська літературна мова (у відповідних відомчих приписах у системі освіти Чеської Республіки [див.: Kořenský 1998: 101]); «При використанні російської мови як державної мови Російської Федерації не допускається використання слів і висловів, що не відповідають нормам сучасної російської літературної мови, за винятком іншомовних слів, що не мають загальноновживаних аналогів у російській мові» (закон «Про російську мову» 2005 року, стаття 1 п. 6). Найактивніше реагує на потреби дальшої кодифікації хорватської літературної мови державна мовна політика Хорватії [див., наприклад: Lubaš 2007: 341–356; Васильєва 2018: 30], меншою мірою — Сербії [див., наприклад: Луковић 2018: 106–108].

Однак прийняття тих чи інших юридичних актів має передбачати, звичайно, й обов'язковість їх реалізації, виконання (з контролем відповідних державних органів), інакше вони стають просто деклараціями. Так, у РФ на доповнення до вищезгаданого закону 2005 року, де вже було подано відповідні положення, у лютому 2023 року з'явився ще один закон — уже як поправки до закону 2005 року — з такою ж спрямованістю на обов'язковість використання у сферах функціонування російської мови як державної тільки нормативної (літературної) російської мови і вживання тільки тих іншомовних слів, що не мають аналогів у російській мові. Прийняття цього нового закону, як неважко здогадатися, було ініційоване в загальному руслі розв'язаної в РФ ідеологічної антизахідної кампанії останніх років — нової боротьби з західними впливами та «космополітизмом» (від боротьби з «иностранными агентами — иноагентами» до боротьби з «иностранными словами»). У грудні 2022 року в Державну думу РФ внесли ще один законопроект — про заборону на використання в рекламній продукції алфавітів, створених не на основі кирилиці (при цьому мається на увазі, звичайно, насамперед латиниця) (станом на кінець 2023 року відповідний закон ще не прийнято). Проте з високою вірогідністю можна припустити, що й ці «поправки», як і сам закон у цілому, виявляться мертвонародженими (з огляду на відповідні особливості етнічного пуризму в російській мові на загальнослов'янському тлі: див. р. VI п. 1.3) — без реального впровадження в мовну практику (за винятком хіба що кількох показових прикладів на самому початку кампанії). Про це можна судити на основі як того, що з 2005 року нічого не змінилося у функціонуванні й невпинному розростанні масивів іншомовної лексики в публічному мовному полі РФ — це насамперед, звичайно, різні тематичні розряди новітніх англійзмів (див., зокрема, р. IV), а також такі окремі факти, як, наприклад: «Тотальный диктант» — масовий захід, що проводиться в Росії та в деяких інших країнах з ініціативи та за сприяння РФ від 2004 року з метою популяризації російської мови та підвищення рівня грамотності (замість іншої можливої назви на зразок «Всеобщий / Общенародный / Всенародный / Общероссийский / Всероссийский диктант», пор. назву відповідного заходу в Україні: «Всеукраїнський диктант національної єдності»); «Москва-Сити» — район ділової активності, бізнес-квартал міжнародного зразка в сучасній Москві, так і таких нових фактів, як, зокрема: піднесення до статусу фактично культових знаків під час повномасштабної російсько-української війни з 2022 року латинських літер **Z** і **V** як символів переможності російської зброї та російського патріотизму (див. р. I п. 2.3); користування в загальному вжитку, в тому числі й на найвищому державному рівні, поняттям «фейку» («закон про фейки») замість юридичного формулювання «заведомо ложная информация», поданого в новому законі (березень 2022 року) для встановлення кримінальної відповідальності за поширення такої інформації про російську армію; *форсайт*-форум «Какая Украина нам нужна?» — саме під такою назвою цей захід провели в Москві на початку червня 2023 року російські великодержавницькі кола (англ. *foresight* — передбачення).

Як особливо важливу справу розглядають при цьому реформування правописних кодексів національних мов, що зумовлюється, з одного боку, внутрішнім станом самих

літературних мов, їхнім розвитком, який, звичайно, потребує постійного контролю та вдосконалювання, а з другого, — такими новими соціальними чинниками, як зміна соціально-політичного ладу й утворення нових національних держав, дезактуалізація комуністичної ідеології та загальна демократизація суспільного життя, а для мов досі не «провідних» народів у складі певних федерацій — також, причому далеко не останньою чергою, прагненням ослабити залежність від нормативних засад досі «провідної» мови (російської, сербської, чеської). Для правописних кодексів різних літературних мов у постсоціалістичних країнах це насамперед перегляд правил уживання великої букви у власних назвах, заміна ідеологізованого ілюстративного матеріалу, навіть спрощення у вживанні розділових знаків (з тим чи іншим переходом від дуже деталізованої системи пунктуації за зразком російської мови до простішої, прийнятої в провідних західноєвропейських мовах), прагнення до більшої уніфікації в написанні слів разом, через дефіс та окремо і взагалі в принципах відтворювання іншомовних слів (особливо у зв'язку з масованими впливами з боку англійської мови в умовах сучасної глобалізації), в умовах сучасної демократизації суспільного життя — ширший допуск варіантності написання в різних випадках. Так, у дещо оновлених редакціях правописних кодексів словацької і чеської мов (див.: *Pravidla slovenského pravopisu* 1991; *Pravidla českého pravopisu* 1993) уточнено й раціоналізовано вживання великої літери у власних назвах, внесено певні зміни до правил пунктуації, написання складних слів (в основному запозичень з англійської мови), до вживання діакритичних знаків на позначення довготи голосних, а також деталізовано правила транслітерації слів, запозичених з різних мов; у загальному руслі демократизації цих правописів розширено також наявність варіантності написання (разом і окремо та ін.) й, відповідно, варіантності норм і взагалі дещо обмежено категоричність формулювання тих чи інших правил за допомогою додаткових зауважень на кшталт «може вживатися також...», «може бути вираженням...», «виявляє тенденцію до незмінності» [Srpová 2008: 59–60]. Навіть російські мовознавці заговорили про необхідність певної лібералізації орфографії російської мови (літературної мови, що має найвищий ступінь кодифікованості серед слов'янських) — з допущенням розширення варіативності написання (але при цьому з істотним уточненням: у друкованих виданнях не має бути варіантів, тобто має вживатися тільки один з варіантів — рекомендований, але, наприклад, у шкільних письмових роботах, у творах вступників до навчальних закладів не вважатиметься помилкою й уживання іншого варіанта) [Кузьміна 2003: 233; Нечаева, Перцов 2020].

У правописних реформах мов раніше недержавних народів у загальному руслі прагнень різних верств суспільства до відновлення («відродження») питомості їхніх літературних мов та пуристичного відмежовування від мови провідної (перед цим або ще давніше) нації у складі державної федерації (імперії) тенденції до змін виявляються, природно, виразніше, у тому числі з їх ідеологізацією. Так, новий правопис словацької мови (з певним дистанціюванням її на сучасному етапі не тільки від чеської, а й від угорської мови як політично домінуючої в регіоні до розпаду Австро-Угорської імперії у 1918 році) [див., наприклад: Buzássyová 1998: 23–24; Berger 2000: 674–675] санкціонував «словакізацію» написання імен деяких історичних осіб-угорців. Більшою мірою це стало виявлятися в 90-х роках у посиленні дивергенційних тенденцій до реформування правописних кодексів літературних мов у країнах колишньої Югославії — щодо сербської мови (після розпаду раніше офіційно єдиної сербсько-хорватської мови) і в українській та білоруській мовах — щодо російської мови.

Широкі суспільні кола, перебуваючи в полоні звичайної інертності й керуючись цілком зрозумілим мовним консерватизмом, загалом неприхильно сприймають пропонувані правописні реформи. Особливо це характерно для носіїв мов, що є «провідними» щодо інших або і єдиними в межах певного мовного ареалу, хоча пропонувані для таких мов правописні реформи, по-перше, зовсім не є такими досить радикальними, як для

«непровідних» мов (див. нижче), а по-друге (і це найголовніше), є власне правописними або правописно-графічними, не впливаючи на стан самої (живої, усної) відповідної мови. Так, черговий проєкт удосконалення й демократизації російського правопису (див.: Свод правил... 2000) так і не було офіційно санкціоновано з огляду на потужний опір з боку консервативного в цьому плані російського суспільства⁵ (під егідою Російської академії наук видано довідник «Правила русской орфографии и пунктуации...» 2006, але він не затверджений урядом РФ як обов'язковий для використання); проведеною реформу чеського правопису (див. вище) було прийнято неохоче [Гладкова, Ликоманова 2002: 383; Нешиченко 2003: 210; Lubaš 2007: 480]. Інша правописна ситуація склалася в першій половині 90-х років у Сербії, де внаслідок порушення попереднього нормованого співвідношення між сербськими і хорватськими варіантами виникла потреба в коригуванні певних норм не тільки хорватської, а й самої сербської мови. Опубліковано кілька правописів сербської мови, що спричинило стан певної правописної нестабільності [Пешикан 1996: 174–175; Ivić 2001: 12–13].

Що ж до мов бездержавних до цього народів, які перебували / перебувають під потужними впливами з боку мов «державних» народів, то проблема реформування їхніх національних правописів значно ускладнюється й радикалізується прагненнями відповідних активних суспільних кіл до пошуків «питомості», до встановлення їхнього справді національного коріння. У таких пошуках, по-перше, позиції прихильників того чи іншого погляду на той чи інший аспект мовно-правописних норм зазнають ідеологізації (з протиставленням у дискусіях «патріотичних» і «антипатріотичних» поглядів і т. ін.) і політизації (з використанням цих дискусій з політичною метою); по-друге, формується ширша соціальна база прихильників реформування, ніж це звичайно спостерігається для мов «державних» народів; по-третє, те, що підводять під поняття реформування правопису, стосується не тільки і, власне, не стільки власне правописних норм, скільки нормативних засад літературної мови в цілому. Наслідком цього стає (поряд, звичайно, з безперечними позитивними результатами на цьому шляху очищення й дальшої кодифікації літературної мови) як розбалансованість і широка варіантність правописно-мовних норм, так і розшарування в мовному соціумі ще й за цією ознакою — на прибічників і опонентів таких реформ, що можна спостерігати на прикладі, зокрема, Хорватії, Білорусі, України. Пор. спробу в умовах авторитарного політичного ладу в сьогоднішній Білорусі залагодити цю проблему — не тільки запровадженням нової редакції правопису білоруської мови, а й окремим законом Республіки Білорусь для його державного затвердження (див. р. VI п. 7).

Питання правопису української мови лишаються, як і досі, у зоні уваги державних органів України. Редакцію «Українського правопису» 1990/1993 рр. було затверджено відповідною постановою Кабінету Міністрів України від 8 червня 1992 року (перед цим вона була схвалена АН УРСР і Міністерствами народної освіти та вищої й середньої спеціальної освіти УРСР), нині чинну редакцію 2019 року — постановами Кабінету Міністрів України та Президії НАН України. Якщо орфографічна комісія, що готувала

⁵ Ось, наприклад, реакція на цей загалом досить обґрунтований у своїх пропозиціях і виважений у способі подання матеріалу проєкт з боку відомої російської письменниці та публічної особи: «Лингвисты большей частью приводят лингвистические аргументы в пользу изменения правописания, а лингвисты просят или требуют, чтобы все оставили как есть. Иногда в грубой форме. Например, Татьяна Толстая в газете “Коммерсантъ” говорит буквально следующее: “Надо заколотить двери Академии наук, где заседают эти придурки, и попросить их заняться более полезным для народного хозяйства делом”» (М. Кронгауз. Жить по «правилам», или Право на старописание. — Журнал «Новый мир», Москва, 2001, № 8, с. 128). Пор. значно м'якшу за формою, але аналогічну за змістом роздатовану репліку української журналістки: «Усіх моїх колег цікавить, чим займаються мовознавці в академічних інститутах. Цього не видно на поверхні» (5 к., «Час коментарів»: телепрограма «Про проблеми українського правопису», 17.04.2005: ведуча Лідія Таран).

УП 1990, була створена при АН УРСР, то всі наступні правописні комісії (не всі проекти правопису, напрацьовані ними, доходили до етапу офіційного прийняття) — при уряді України або при Міністерстві освіти у статусі «національних». Яскравим свідченням того, яке значення органи державної влади надають цьому питанню, було особисте втручання президента і прем'єр-міністра країни в бурхливу загальноукраїнську дискусію на початку 2001 року щодо прийняття проекту УП 1999 (див. р. XI п. 1.3): цьому проекту було відмовлено в державній підтримці, хоча керівником правописної комісії був тоді один з віцепрем'єр-міністрів уряду України.

У плані діяльності державних органів України від початку 90-х років щодо подальшого розроблення й упорядкування різних аспектів структури та функціонування УЛМ можна вказати на:

- формування складу національних правописних комісій та подальше затвердження різних редакцій «Українського правопису» (МОН України та НАН України; див. вище);

- розроблення й затвердження Держстандартом України протягом 1990-х — початку 2000-х років досить великої кількості нових державних стандартів на українську термінологію та галузеві номенклатури різних сфер науки і виробництва (див. р. VI п. 5.2.2) і взагалі значне посилення уваги до українськомовної термінології;

- розроблення й затвердження різними відомствами протягом 1990-х — початку 2000-х років уже кількох редакцій українськомовних Класифікаторів професій (КП 1995, КП 2005, КП 2020; див. також р. VIII п. 4.3.2.1.1);

- прийняття закону «Про географічні назви» 2005 року і створення картографічної продукції на оновлених методологічних принципах (див. далі п. 5.1.2) (ці питання перебували у сфері компетенції насамперед Національної ради з географічних назв, 1993–2006 рр., потім Міжвідомчої науково-методичної ради з питань географічних назв при Державній службі з питань геодезії, картографії та кадастру, 2006–2015 рр.);

- заходи щодо декомунізації, дерадянізації, дерусифікації в різних сферах українського ономастикону (див. далі п. 5.1.1);

- прийняття нових нормативів відтворювання українських власних назв засобами латинської графіки (див. далі пп. 5.1.3, 5.2);

- певні спроби обмеження щодо вживання іншомовної лексики з наголошуванням на пріоритетності національних мовних одиниць (в одному з перших державних стандартів у сфері термінології та галузевої номенклатури 1993 року: див. р. VI п. 2.1), хоча і в самих ДСТУ, і тим більше в поточній мовній практиці ця настанова поки що дуже далека від реалізації;

- певні кроки в напрямі гендерного реформування мови щодо забезпечення осіб жіночої статі їхніми «власними» (а не «чоловічими») назвами (див. про це явище: р. VIII п. 4.3.2.1.1), на що була спрямована діяльність, зокрема, однієї з комісій Інституту модернізації змісту освіти при МОН України з 2016 року (з її напрацювань можна вказати на «Інструктивно-методичні матеріали для експертів щодо здійснення антидискримінаційної експертизи електронних версій проектів підручників, поданих на конкурсний відбір для 1, 5 та 10 класів закладів загальної середньої освіти»), Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України — щодо внесення відповідних змін до чергового видання «Класифікатора професій» (КП 2010).

Нормативна розбалансованість УЛМ, що стала досить помітним явищем від початку 90-х років — як наслідок, з одного боку, неоднакового бачення різними колами суспільства «справжньої» української мови, а з другого, — звичайної мовної недисциплінованості й безвідповідальності, стимулювала включення відповідних положень, спрямованих на протидію цим явищам, до проектів нових законів про мову (мови) в Україні та до деяких інших нормативних актів. Зокрема:

— «Єдиною формою застосування державної мови в усіх сферах суспільного життя є її нормативна форма. При застосуванні державної мови відступи від її нормативної форми є неприпустимими» (з проекту закону «Про розвиток і застосування мов в Україні», підготованого Кабінетом Міністрів ще 1997 року, але, як і багато інших «мовних» законопроектів, не прийнятого);

— «Норми української мови встановлюються у словниках української мови. Порядок затвердження словників української мови як загальнообов'язкових довідкових посібників для використання української мови як державної мови України, а також порядок офіційного видання цих словників визначається Кабінетом Міністрів України. Під час використання української мови як державної мови України не допускається вживання образливих слів щодо раси, національності, професії, соціальної категорії, вікової групи, статі, мови, релігійних, політичних та інших переконань громадян, вживання нецензурних слів і виразів, а також іншомовних слів і словосполучень за наявності відповідних аналогів в українській мові» (стаття 3 «Норми української мови як державної мови України» з проекту закону «Про державну мову України», поданого народними депутатами України — письменниками Павлом Мовчаном і Володимиром Яворівським у період 2006–2007 рр.);

— констатуючи, зокрема, що «складною є ситуація з дотриманням норм українського правопису», Державна програма розвитку і функціонування української мови на 2004–2010 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів 2 жовтня 2003 року, серед першочергових заходів державної мовної політики затвердила розроблення Концепції державної мовної політики. Останній документ, затверджений указом Президента України «Про Концепцію державної мовної політики» лише 15 лютого 2010 року, передбачав серед інших пріоритетів «завершення роботи над єдиним загальнонаціональним правописом та забезпечення науково обґрунтованого нормування і вдосконалення української мови», а також «поліпшення якості українського мовлення на вітчизняних теле- і радіоканалах», забезпечення утворення та передавання українською мовою географічних назв (див.: УК, 25.02.2010). Затверджена вже при самому закінченні президентської каденції В. Ющенка, ця Концепція, однак, після приходу до влади «команди» нового президента В. Януковича так і не дочекалася свого впровадження;

— ось уже в досить рішучих формулюваннях, спрямованих на протидію новим — деструктивним, з погляду нової влади, — тенденціям у розвитку УЛМ: «Провести аналітичні дослідження і розробити правовий механізм захисту української мови від руйнування стандартизованих норм української літературної мови»; «Активізувати літературне редагування друкованої продукції та видання творів в електронних засобах комунікації, впровадити санкції проти порушення норм української літературної мови в усіх видах поширення вербальної продукції» (з «Першочергових заходів щодо захисту, всебічного розвитку і функціонування української мови як державної (2012–2015 рр.)», стор. 1, 14, розроблених Кабінетом Міністрів на виконання нового закону «Про засади державної мовної політики» 2012 року: див. нижче, але не затверджених і не запроваджених для реалізації)⁶.

У законі «Про засади державної мовної політики» 2012 року питанням контролю за нормативністю УЛМ приділено більше уваги (з використанням уже, безперечно, досвіду відповідних законів Російської Федерації 2005 року та Республіки Білорусь 1998 року: див. вище). Цей закон, як відомо, був прийнятий Верховною Радою незважаючи на широкий суспільний протест з огляду на його спрямованість далеко не останньою чергою на розширення сфер функціонування «регіональних» мов, під якими як політичні замовники, так і розробники законопроекту фактично розуміли передусім російську мову, з відповідним звуженням простору використання державної української мови; у плані дотримання нормативних засад УЛМ він передбачає встановлення державного централізованого контролю; щодо нормативності вживання топонімів з території України і особових назв громадян України в ньому передбачено ширші, ніж досі, можливості для забезпечення мовних прав носіїв регіональних мов (насамперед, звичайно, російської). Це такі положення закону:

⁶ Див. також огляд попередніх законопроектів про українську мову як державну з посиленням у них уваги, зокрема, до необхідності державного контролю за дотриманням нормативних засад УЛМ (як щодо її структурного корпусу в цілому, так і щодо її функціонування в публічних сферах) [Ажнюк 2017: 32–37].

— «Норми української мови встановлюються у словниках української мови та українському правописі. Порядок затвердження словників української мови і довідників з українського правопису як загальнообов'язкових довідкових посібників при використанні української мови, а також порядок офіційного видання цих довідників визначається Кабінетом Міністрів України⁷. Держава сприяє використанню нормативної форми української мови в засобах масової інформації, інших публічних сферах» (стаття 6);

— у розділі XI «Перехідні положення»: «У Законі України “Про інформаційні агентства” <...> статтю 3 викласти в новій редакції: “Стаття 3. Мова продукції інформаційних агентств. Інформаційні агентства згідно із законодавством України про мови поширюють свою продукцію державною мовою, російською, іншими регіональними мовами або мовами меншин, а також іншими мовами, дотримуючись загально визначених етично-моральних норм слововживання”»;

— це також певні норми передавання власних назв у співвідношеннях між державною мовою і регіональними мовами / мовами національних меншин — топонімів (див. про це далі п. 5.1.4) та особових імен і прізвищ (див. п. 5.2).

Найповніше завдання держави щодо забезпечення належного нормативного стану УЛМ викладено в останньому українському «мовному» законі 2019 року «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (закон підписаний Президентом України П. Порошенком 25 квітня 2019 року). Це, зокрема: «б) підтримка української мови шляхом сприяння: <...> в) застосуванню української мови відповідно до вимог українського правопису та інших стандартів державної мови; г) вживанню замість іншомовних українських слів, словосполучень і термінів у разі, якщо в українській мові існують рівнозначні відповідники, та підвищенню рівня обізнаності громадян про них; г) запобіганню вульгаризації української мови та змішування її з іншими мовами» (стаття 3) (див. також далі в п. 5 положення закону у сфері ономастики), а також: «Навмисне спотворення української мови в офіційних документах і текстах, зокрема навмисне застосування її з порушенням вимог українського правопису і стандартів державної мови, <...> тягнуть за собою відповідальність, встановлену законом» (стаття 1). Як неважко помітити, положення закону, викладені вище під пунктами «г» і «г», як і питання про відповідальність за недотримання цих положень, поки що не доходять до стадії практичної реалізації (в усякому разі так було станом на кінець 2023 року); потребують доопрацювання також певні аспекти застосування його в сфері власних назв (див. далі п. 5). У законі (стаття 2) також зазначено, що його дія поширюється на функціонування в Україні тільки однієї з мов — державної, тобто української, регулювання ж використання інших мов має бути передбачено іншим, окремим, законом (закон «Про національні меншини (спільноти) України» було прийнято в грудні 2022 року, з деякими змінами у вересні 2023 року: див. пп. 5.1.4, 5.2; затвердження окремих законів для функціонування державної мови і мов національних меншин було проведено в 90-ті роки, наприклад, у Словаччині). На виконання цього закону за розпорядженням КМ України від 19 травня 2021 року розроблено й затверджено Державну цільову національно-культурну програму забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на період до 2030 року (куратор програми — Міністерство культури та інформаційної політики).

Закони про мову різних постсоціалістичних країн визначають також органи державної влади, які мають затверджувати нормативні засади літературної мови та здійснювати контроль за їх дотриманням, — це уряд (Естонія, Латвія, Литва, Росія⁸) або інший

⁷ Було прийнято постанову Кабінету Міністрів № 298 від 22.04.2013 р. «Про затвердження Порядку затвердження словників української мови і довідників з українського правопису як загальнообов'язкових довідкових посібників при використанні української мови та офіційного видання таких словників», але самого переліку відповідних словників та інших довідників так не з'явилося й досі.

⁸ У РФ до проведення заходів щодо кодифікації слововжитку в кількох випадках долучалось навіть керівництво на адміністративно-територіальному рівні (невідомо, звичайно, з яким ефектом — скоріше за все, це був просто популізм): губернатор Ульяновської області видав розпорядження про

«відповідний орган» виконавчої влади (Азербайджан), відповідні міністерства, парламент (Литва, Киргизстан, Узбекистан), а також академія наук (Польща). Наприклад: «Порядок затвердження норм сучасної російської літературної мови при її використанні як державної мови Російської Федерації, правил російської орфографії та пунктуації визначається Урядом Російської Федерації» (закон «Про російську мову» 2005 року, стаття 1); з 1 вересня 2009 року набрав чинності наказ Міністерства освіти і науки РФ «Про затвердження списку граматик, словників і довідників, що містять норми російської літературної мови при її використанні як державної мови Російської Федерації»; «Кодифіковану форму державної мови оприлюднює Міністерство культури Словацької Республіки <...> на підставі фахових словакістичних мовознавчих праць» (закон «Про державну мову Словацької Республіки» 1995 року, стаття 2). Створено також відповідні державні та громадські (однак з правом обов'язковості виконання їхніх постанов, приписів) органи — такі як Державна комісія литовської мови при Сеймі Литовської Республіки та Державна мовна інспекція при уряді країни, Експертна комісія латиської мови Центру державної мови та Інспекція державної мови Латвійської Республіки, Рада з питань норм хорватської мови, Рада польської мови при Президії Польської академії наук та ін., а також різноманітні комісії, комітети, центри для регулювання термінології.

Названий вище закон України 2019 року передбачав створення Національної комісії зі стандартів державної мови, яка, з-поміж іншого, має такі повноваження (стаття 1): «1) напрацьовує з урахуванням пропозицій та висновків Інституту української мови НАН України, інших наукових та освітніх установ і затверджує стандарти державної мови, зокрема: а) правопис української мови та зміни до нього; б) українську термінологію; в) стандарти транскрибування і транслітерації», яка «під час напрацювання стандартів української термінології в різних галузях сприяє застосуванню українських слів, словосполучень і термінів замість іншомовних» і рішення якої «є обов'язковими до виконання на всій території України і можуть бути оскаржені в судовому порядку». У листопаді 2019 року таку комісію було створено (координатор її діяльності — Міністерство освіти і науки), але протягом цих кількох років вона займалася в основному розробленням рівнів володіння державною мовою для державних службовців і претендентів на громадянство України та забезпеченням проведення відповідних іспитів. У плані ж заходів комісії щодо подальшого унормування УЛІМ, які стали відомими громадськості, поки що можна відзначити а) затвердження УП 2019 (це відбулося вже постфактум після відповідних затверджень на рівні МОН і НАН України); б) певні заяви щодо необхідності розроблення практичних кроків у плані гендерного реформування мови (див. р. VIII п. 4.3.2.1.1); в) на виконання закону «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії» (див. далі п. 5.1.1) — рекомендації щодо перейменування більше ніж 1400 населених пунктів України (особливо багато їх в АРК, а також у Донецькій, Луганській, Харківській областях) через невідповідність їхніх назв орфографічним, граматичним і словотвірним нормам української мови або наявність у них ідеологем, пов'язаних з російською імперською політикою в Україні (червень 2023 року). У пропонуваному списку поряд з назвами, визначеними для перейменування, на зразок *Северодонецьк*, *Южноукраїнськ*, *Южне*, *Первомайське*, *Наdejда*, *Победа*, *Укромне*, *Весела Роща*, *Бровари* (пор. традиційну назву *Броварі*), *Юр'ївка* (замініти на *Юрїївка*), *Підгородне* (замініти на *Підгородне*), *Ольгине* (замініти на *Ольжине*) було подано й *Запоріжжя* (на розсуд місцевої громади: як можливий варіант для заміни — *Запорожжя*), що й спричинило бурхливе обговорення в ЗМІ та численні протести, в тому числі з боку Міністерства освіти і науки, Міністерства культури та інформаційної політики,

обов'язкове використання в офіційних документах букви ё (російський т/к «ТВЦ–Международный», «События», 20.01.2007); за словами міністра культури Чувашії, влада автономної республіки в боротьбі за чистоту російської мови рекомендує замінити в ужитку слово *о'кей* на *добро* (березень 2008 року).

Міністерства цифрової трансформації, Українського інституту національної пам'яті, уповноваженого з питань захисту державної мови. І хоча вже 30 червня комісія оновила перелік таких населених пунктів, вилучивши з нього Запоріжжя, Комітет Верховної Ради з організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування рекомендував був 14 липня Національній комісії зі стандартів державної мови навіть скласти свої повноваження. Як можна зрозуміти, у ваганні між варіантами назв *Запоріжжя* / *Запорожжя* комісія виходила з того, що в певних колах, зокрема й серед науковців-істориків, письменників, лунають пропозиції повернутися до історичної назви *Запорожжя* (*Запорозька Січ, запорожці*: див. р. VIII п. 1.2.3.2), але в масовій свідомості це могло викликати насамперед підозру в нав'язуванні російського варіанта назви.

4.2. У вужчому плані це державна мовна політика, спрямована на очищення відповідної літературної мови від надміру іншомовних елементів (насамперед у лексиці) і/або на суворо контрольоване їх допущення в майбутньому (див. у п. 4.1 відповідні положення в мовних законах різних країн):

1) як загальний національно-мовний (етнізаційний) пуризм (див. про цей напрям мовного пуризму: р. VI пп. 1.2, 1.3), спрямований або на ширше чи вужче обмеження іншомовних елементів у відповідній національній мові в цілому (на рівні саме державної політики пуризм такої спрямованості тепер спостерігається нечасто, виявляючись переважно в самій мовній практиці), або ж на фільтрування нових хвиль іншомовних надходжень. Щодо першого напрямку, то це насамперед приклад Хорватії з настановами на обмеження сербізмів, а також англізмів та давніших германізмів і мадяризмів у хорватській мові, хоча його дія поширюється загалом тільки на офіційно-діловий стиль [див., зокрема: Czerwiński 2005: 85–91, 44–51; Lubaś 2007: 341–356, 521]. Як приклад другого з цих напрямів варто назвати діяльність Державної комісії литовської мови щодо запровадження відповідників до нових іншомовних слів (передусім термінів), які добираються (після аналізу можливих паралелей у латиській, російській і польській мовах) насамперед з арсеналу литовської мови — відшукуванням їх у живій мові або ж, за відсутності таких, калькуванням, і тільки в разі неможливості цього — прямим запозичанням слова з відповідною його фонетико-морфологічною адаптацією [див., наприклад: Сметона, Кулинич 2004: 11–14];

2) як вибірковий (односпрямований) пуризм, спрямований проти масових запозичень з певної конкретної мови (мов):

а) проти масових запозичень останнього часу переважно з англійської мови — англо-американізмів (щодо протидії останнім, то в цьому звичайно посилаються на позитивний досвід Франції [див. також огляд ширшої практики такого роду в сучасних країнах Європи, зокрема: Sprachen in Europa... 1999]). Хоча в таких нормативних актах прямо не говориться саме про англізми, але спрямованість цих настанов і звичайні мовці, і дослідники, і, безперечно, самі їх розробники розуміють, безперечно, саме так [пор., наприклад: Hinrichs 2000: 569]. Це, зокрема, відповідні положення в «мовних» законах Польщі — закон «Про польську мову» 1999 року, статті 7, 11, 15 (обмеження щодо вживання іншомовної лексики стосуються тут насамперед офіційної сфери — ділового стилю, а також реклами, написів у публічних місцях і т. ін.), Росії (див. вище в п. 4.1), України — у законі 2019 року (але підстав для сподівання, що в названих мовах ці нормативні положення «запрацюють» так само ефективно, як це можна було спостерігати ще давніше у Франції чи від початку 90-х років, наприклад, у Литві, поки що немає);

б) проти доміантної (давніше або й тепер) у відповідному мовному ареалі мови (див. р. VI п. 1.3.1.3). На рівні державної мовної політики це насамперед антисербський пуризм у хорватській та в новокодіфікованих боснійській і меншою мірою в чорногорській мовах (у двох останніх — також у плані вибору графічної основи національної /

літературної мови: див. п. 3). У словацькій мові, крім певною мірою представленого античеського пуризму, став виявлятися також антиугорський пуризм; у Болгарії внаслідок активізації з другої половини 80-х років процесу «відродження» — курс на обмеження слідів турецької мови.

В Україні (крім переважно явищ досить помітних перейменувань у різних розрядах власних назв: див. нижче) й тим більше в Білорусі аналогічні процеси відмежовування від російської мови не визначалися відповідним спрямуванням державної мовної політики. Деякі дослідники мовних ситуацій у цих країнах пишуть, наприклад, про «тенденцію до мовного “відштовхування”, яка була задана політичним “розлученням”, укладеним “біло-везькою трійкою” 1991 року. Політичне “розлучення” потребувало й розходження мовного»: «Мовна політика на Україні і в Білорусії характеризується курсом на підкреслене відторгнення від російської мови, пошуком і впровадженням у національні мовні системи засобів їх диференціації. Мовна ж реальність продовжує навіть у найактуальніших процесах неологізації зберігати інерцію “близькоспорідненості”. Реальне соціальне буття, отже, виявляється повільнішим від офіційної свідомості, яка забігає вперед» [Мокиєнко 1995: 94, 104]. Однак у зв'язку з цим слід відзначити, що офіційні курси відповідно на мовну «українізацію» та на мовну «білорусизацію» було закладено в законах про мову цих країн 1989 року та в пізніших програмах на їх виконання тільки щодо розширення соціального функціонування (повноти, обсягів використання) цих мов (у Білорусі такий стан тривав до середини 90-х), але зовсім не в настановах на коригування їхніх корпусів і правописних норм у бік відмежовування від російської мови. Ці процеси пуристично-кодифікаційного характеру почали виявлятися в середовищі відповідних національно активних кіл громадськості та в самій мовній практиці, особливо в ЗМІ, закріплюючись в словниках та в різноманітних довідниках з культури мови ще до політичного «розлучення» (в Україні, наприклад, назва *Велика Британія* стала вживатися як офіційна замість *Великобританія* лише після того, як саме цей варіант запанував у мовній практиці), хоча, звичайно, здобуття названими країнами державної незалежності (фактично від Росії) у свою чергу не могло не стимулювати їх.

Але як усунення «політичних росізмів» (див. р. VI п. 1.3.1.3) і як відповідне очищення ономастичного (див. нижче п. 5.1.1, а також р. X пп. 1, 3.4) явище такого односпрямованого антиросійського пуризму стало виявлятися, у тому числі і як реалізація відповідної державної мовної політики, в мовах народів усіх пострадянських (крім, природно, самої Російської Федерації) і взагалі постсоціалістичних країн, найменшою мірою охопивши Республіку Білорусь.

5. Мовна політика в сфері ономастики зосереджується в постсоціалістичних країнах навколо проблем, з одного боку, вироблення та реалізації у сферах топонімії (хоронімії, ойконімії, урбанонімії), ергонімії і прагмонімії, а також у найменуваннях державних нагород, державних свят і пам'ятних дат та в деяких інших номінативних сферах стратегії системних перейменувань і нової хвилі найменувань уже відповідно до нових суспільно-політичних (явище декомунізації найменувань) і національно-державних (автохтонізація / націоналізація, зокрема у відповідних країнах — дерусифікація, десербізація і т. ін., найменувань) обставин — у межах насамперед державної мови (див. р. X), а з другого, — забезпечення прав громадян різних національностей у межах однієї держави, по-перше, на іменування відповідно до своїх національних традицій — як у мовах національних меншин, так і в державній мові (у мовах тих народів, що перебували як «непровідні» в складі колишніх державних федерацій), по-друге, у місцевостях з компактним проживанням національних меншин, корінних народів — на узаконення в топонімії назв відповідно до їхніх національних традицій і на написи своїми мовами (на дороговказках, вивісках і т. ін.) — поряд з написами державною мовою.

Увага до відповідності слововжитку в цих сферах нормам національних літературних мов стала приділятися на пострадянському просторі особливо в законодавствах насамперед Литви й Латвії (див., зокрема, п. 4.1): «Офіційні, нормативні форми місцевих назв у Литовській Республіці пишуться державною мовою», «У Литовській Республіці вживаються встановлені законом форми особових імен громадян Литовської Республіки», «Назви всіх підприємств, установ та організацій, що діють у Литовській Республіці, утворюються за нормами литовської мови та правилами, затвердженими Державною комісією литовської мови при Сеймі Литовської Республіки» (статті 14–16 закону «Про державну мову»); «Офіційні та скорочені назви установ, підприємств, підприємницьких товариств, селянських господарств та організацій <...> утворюються і даються відповідно до нормативних вимог латиської літературної мови та орфографії».

5.1. Топонімія (хороніми, ойконіми, урбаноніми). У сфері топонімії в постсоціалістичних країнах стали розгортатися процеси, з одного боку, в межах державних (офіційних) мов — це, по-перше, декомунізація (на пострадянському просторі — також дерадянізація) національного топонімікону, по-друге, усунення з нього масових слідів впливів з боку мов сусідніх народів, що досі мали політичне домінування у відповідних регіонах, і, по-третє (уже ніби всупереч попередній тенденції), у загальному контексті посилення культурно-мовної глобалізації — тенденція до повнішого збереження мовного образу топонімів з інших країн; з другого боку, у функціонуванні мов національних меншин (корінних народів) — повніше представлення їхньої національної топонімії.

5.1.1. Процеси декомунізації та націоналізації різних розрядів топонімії. Явища декомунізації і (переважно в пострадянських країнах) дерусифікації об'єктів топонімії з одночасною їх мовною націоналізацією (як з поверненням ще давніших, традиційних назв, так і з творенням нових) найпомітніше стали виявлятися, зрозуміло, у сферах ойконімії, урбанонімії [див. також на сучасному слов'янському мовному матеріалі, наприклад: Белей 2007: 79–101, 166–168]. Так, у назвах міст: замість *Толбухин* — *Добрич* (Болгарія), *Титоград* — *Подгорица* (Чорногорія), *Gottwaldov* — *Zlín* (Чехія); на пострадянському просторі — у Росії: замість *Ленинград* — *Санкт-Петербург*, *Куйбышев* — *Самара*, *Свердловск* — *Екатеринбург*, *Андропов* — *Рыбинск*, в інших країнах (назви подано у відтворенні українською мовою): замість *Актюбінськ* — *Актобе*, *Гур'єв* — *Атирау*, *Джамбул* — *Тараз*, *Єрмак* — *Аксу*, *Перовськ* — *Кизилорда*, *Ціліноград* (перед тим *Акмолінськ*) — *Акмола*, а трохи пізніше *Астана*, *Семипалатинськ* — *Семей*, *Шевченко* — *Ақтау* (Казахстан), *Красноводськ* — *Туркменбаши* (Туркменістан), *Фрунзе* — *Бишкек* (Киргизістан), *Ленінабад* — *Худжанд*, *Ленінабадська область* — *Согдійська*, *Чкаловськ* — *Бустон* (Таджикистан), *Кіровкакан* — *Ванадзор* (Вірменія) та ін. У назвах вулиць, площ і т. ін., районів міста зміни в пострадянських країнах найменшою мірою поширилися в Росії та Білорусі: пік їх припадає тут поки що, очевидно, на період «перебудови» та перші роки державного суверенітету (наприклад, повернення традиційних назв у Москві: замість *Ленинские горы* — *Воробьевы горы*, *площадь Дзержинского* — *Лубянская площадь*, *улица Богдана Хмельницкого* — *Маросейка*, *улица Горького* — *Тверская*, *улица Степана Разина* — *Варварка*, *Суворовский бульвар* — *Никитский*; у Мінську: замість *плошча Леніна* — *Незалежнасці*, *Ленінські праспект* — *праспект Ф. Скарыны*, а трохи згодом *Незалежнасці*)⁹.

⁹ Пор. також на пострадянському просторі в деяких державах Центральної Азії перейменування в цей період об'єктів природної топонімії (назви подано у відтворенні українською мовою) — у горах Паміру в Таджикистані (хвиля перейменувань відбулася тут особливо в часи президентства Рахмонова / Рахмона): *пік Комунізму* (до цього *пік Сталіна*) — *пік Ісмойла Салані*, *пік Леніна* — *пік Абу Алі ібн Сіні* (Авіценні), *пік Революції* — *пік Незалежності*.

В Україні зміни в ойконіміконі та урбаноніміконі в руслі їх декомунізації / дерадянзації відбувалися протягом усього періоду незалежності, хоча й дуже нерівномірно в різних регіонах (за рішеннями органів місцевої влади з необхідним затвердженням у відповідних випадках на рівні Верховної Ради: див. р. X пп. 3.1, 3.2). Після збройної агресії та початку «гібридної війни» Російської Федерації проти України з 2014 року — війни, у якій держава-агресор широко експлуатувала також ностальгійні настрої за втраченим СРСР та спогади про «нашу героїчну історію» в розрахунку особливо на населення Сходу й Півдня України, ці питання стали вже об'єктом пильної уваги органів центральної влади. За законом України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (це один з чотирьох «законів про декомунізацію», прийнятих Верховною Радою у квітні 2015 року), у сферах ойконімії, урбанонімії, а також ергонімії, прагмонімії країни відбулися особливо широкі перейменування (див. р. X п. 3.3).

Процеси дерусифікації українського ономастикону (як у культурно-історичному, так і в нормативно-мовному планах) особливо активно розгорнулися з 2022 року після початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну — за рішеннями органів місцевої влади, ухвалами трудових колективів, рішеннями власників приватних підприємств, з весни 2023 року також відповідно до закону «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії» (прийнятий Верховною Радою в березні і підписаний Президентом України у квітні), який забороняє надавати географічним об'єктам в Україні назви, що звеличують, увіковічують, пропагують або символізують Росію як державу-окупанта (див. докладніше: р. X п. 3.4 — у топонімії, р. X п. 1 — у сферах ергонімії, прагмонімії та ін.).

Мовна націоналізація топонімів значно ширше розгортається в мовах народів тих новостворених країн, що до цього входили до складу федеративних держав як не «провідні» республіки й перебували під впливом мови домінантної нації, і може поширюватися на об'єкти топонімії не тільки власне їхні, але й інших, також до цього «не провідних» країн — з відмежовуванням від назв, прийнятих у «домінантній» мові.

Якщо в якійсь із таких не «домінантних» у межах СРСР мов на початку 90-х років відбувалися зміни назв країн цих народів та їхніх столиць — у напрямі повнішої націоналізації таких назв, то в інших колишніх «національних» республіках з мотивів політкоректності, виявляючи «корпоративну солідарність», запроваджували ці зміни і в своїх мовах. Так, в українському не тільки загальному, а й офіційному слововжитку (після офіційних звернень відповідних країн) поширилися форми *Білорусь*, *Киргизстан*, *Молдова*, *Туркменістан*; *Алмати*, *Ашгабат* і навіть *Таллін* — з «невимовним» сполученням двох кінцевих приголосних (на зміну попередніх форм *Білорусія*¹⁰, *Киргизія*, *Молдавія*, *Туркменія*; *Алма-Ата*, *Ашхабад*, *Таллін*)¹¹. У цьому зв'язку слід також відзначити тенденцію до поширення в інших мовах, у тому числі і в їхньому офіційному слововжитку (хоча з варіюванням), конструкцій з прийменником «в» (у конкуренції з традиційним «на») при назві нашої країни (у місц. і знах. в.) — за зразком тих, що усталилися в українській мові на початку 90-х років: рос. *в Украине*, бр. *ва Україне*, пол. *w Ukrainie* (див. докладніше: р. X п. 2.1).

У цьому плані після розпаду СРСР окреслилася певна відмінність між російською мовою в РФ і мовами колишніх «національних» республік (а під впливом останніх — і

¹⁰ Пор. аналогічні заміни — для уникнення небажаних асоціацій з Росією — уже й в англійській, французькій, шведській (з листопада 2019 року в офіційному вжитку), німецькій (дедалі частіше після масових антивладних протестів у Білорусі в серпні–вересні 2020 року) мовах: *Belarus* замість попередніх форм у цих мовах — відповідно *Byelorussia*, *Byélorussie*, *Vitryssland*, *Weißbrussland* (у двох останніх випадках — буквально «Біла Росія»).

¹¹ Пор. також використання в офіційному вжитку Литви з 2021 року замість *Gruzija* назви, прийнятої в самій цій країні, *Sakartvelas*.

в варіантах російської мови в цих країнах) щодо передавання таких нових, національно відкоригованих назв деяких із цих новоутворених держав та окремих їхніх столиць. Офіційні інстанції Російської Федерації в 90-х роках усе ще продовжували вживати попередні варіанти цих національних топонімів, а частину їх продовжують уживати й дотепер, посилаючись на давно вже усталену в російській мові традицію і підкріплюючи таку свою позицію відповідними експертними висновками російських мовознавців (з Інституту російської мови Російської академії наук). Так, досить повільно відбувся перехід на варіанти *Беларусь (Республіка Беларусь)*, *Молдова (Республіка Молдова)*, *Туркменістан* (часто, втім, з варіюванням попередньої й нової форм у всіх названих випадках, причому не тільки з розмежуванням у цьому плані сфер офіційного й неофіційного спілкування, а й у межах самої офіційної сфери — ось, наприклад, вивіска: «Посольство Российской Федерации в Республике Белоруссия», Мінськ, 2021 рік), але лишаються й досі: *Киргизія (Киргизская Республика)* — не *Кыргызстан* (форма, яка стала поширюватися на початку 90-х), *Алма-Ата*, *Аишхабад*, *Таллін* (у російських ЗМІ загальноконсервативного, а також лівого та націоналістичного спрямувань практично скрізь у цих випадках лишаються попередні варіанти)¹².

Ставлення офіційної Росії до цієї проблеми є зовсім не однозначним і може залежати не тільки (й, можливо, не стільки) від питань чистоти й нормативності російської мови та поваги до її традицій, але й від політичної кон'юнктури. Так, якщо до нових варіантів офіційних назв тепер уже незалежних зарубіжних держав, утворених у межах колишнього СРСР, це ставлення досить довго було або й лишається дотепер в основному критичне, то нові національні назви автономних республік у складі самої Російської Федерації, офіційно затверджені в конституціях самих цих автономій (*Башкортостан* — поряд з *Башкирия*, *Республика Марий Эл* — поряд з *Марийская Республика*, *Татарстан* — уже не *Татария*, *Республика Саха* — поряд з *Якутия*), були прийняті і в Москві. Відмова в офіційному російському дискурсі від усталених за радянський час назв двох столиць автономних республік у складі Грузії за грузинською моделлю *Сухуми* і *Цхинвали* із заміною на місцеві варіанти *Сухум* і *Цхинвал*, яка відбулася буквально протягом кількох днів (у програмах центральних російських телеканалів і радіостанцій, у виступах президента РФ Дм. Медведєва та ін.) під час російсько-грузинського військового конфлікту в серпні 2008 року у зв'язку з проблемою Південної Осетії (у самих самопроголошених незалежними державами Абхазії та Південній Осетії повернення до цих варіантів відбулося в офіційному вжитку ще на початку 90-х років), також свідчить про те, що питання усталеності назви може відійти на другий план перед політичною доцільністю (відсутність директивного втручання з боку державного керівництва Російської Федерації в це питання, безперечно, важко припустити).

5.1.2. Вияви мовної глобалізації у відтворенні топонімів з інших країн.

У картографічній продукції Головного управління з питань картографії, геодезії та кадастру при Кабінеті Міністрів України, а тепер Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру поширилася практика подавання географічних назв з інших мов, що спрямована на максимально можливе враховування і відтворення їхньої звукової форми в мовах-джерелах, хоча в багатьох випадках це може суперечити нормам правопису української мови (також цілком офіційного видання). У законі «Про географічні назви» 2005 року (з деякими пізнішими змінами), зокрема, сказано, що мова геогра-

¹² Пор. також підведення таких офіційних пропозицій з боку новоутворених держав на пострадянському просторі до інших держав щодо запровадження прийнятніших для них назв їхніх країн і столиць під поняття «мовної агресії» («нав'язування іншій мові власних норм правопису й вимови») і «мовної експансії»: «вимога Естонії писати по-російському *Таллін* з двома **н**; вимога Киргизстану писати по-російському *Кыргызстан*; Білорусії — *Беларусь*» (ЯіО 2016, с. 624, 834).

фічних об'єктів, які знаходяться на території України, визначається мовним законодавством країни, а унормування назв з-поза меж України «здійснюється за правилами, встановленими центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері топографо-геодезичної і картографічної діяльності» (стаття 6. Унормування географічних назв). В одному з додатків (підзаконних актів) до закону («Унормування географічних назв») це сформульовано зрозуміліше: «Унормовані географічні назви України — це встановлення єдиної норми написання географічних назв згідно з нормами і правилами українського правопису. Унормовані назви за межами України — це географічні назви зарубіжних країн, передані за Інструкціями із врахування рекомендацій Групи експертів ООН з географічних назв (максимального збереження фонетичного оригінального звучання назви)». У цих інструкціях, розроблених у 2001–2011 рр. ДНВП «Картографія» (їх 30 — щодо різних мов: «Інструкція з передачі українською мовою географічних назв і термінів Болгарії», а також Італії, Польщі та ін.), допускаються, втім, відступи від настанови на обов'язкове максимальне збереження звукового образу топонімів з інших країн (і, отже, від практики цієї урядової установи 90-х років) у бік збереження традиційного для української мови оформлення певних назв. Наприклад, у топонімах з російської мови: *Архангельськ, Белая* (річка), *Городок, Гусіне Озеро, Дровяная, Слец, Калуга, Медвеж'ї острови, Нікель, Пенза, Тіхорецьк*, прикметник *ветлужський* (від *Ветлуга*), але «за традицією»: *Зима, Кисловодськ, Орел, Ладозьке озеро*; у польських топонімах: *Гдиня, Далєво, Дембіца, Недзьвяда (Niedźwiada), Солец, Ціха*, але «за традицією» *Білосток, Краків, Сандомир, Холм*; у топонімах з англломовних країн: *Айронбрідж, Вірджінія, Гілфорд, Луїсберг, Шірнесс*, але «за традицією» *Йоркшир* та ін.; з інших мов: *Гана, Еритрея* (за чинним правописом мало б бути *Еритрея*), *Нямунас* (Німан), *Сінгапур* і под. За названим законом «Про географічні назви», ці назви вносяться до Державного реєстру географічних назв і є обов'язковими для застосування.

На Політико-адміністративній карті України (ДНВП «Картографія», 2002 і наступні роки) фігурують, наприклад, написи: *Первомайскоє, Хрїстова* (у Молдові — на території Придністров'я) — і навіть у межах самої України: *Ротарь, Собарь, Унгурь, Шурь* (молдовські назви у Вінницькій області).

У законі ж «Про забезпечення функціонування української мови як державної» 2019 року більший акцент при цьому зроблено на врахуванні специфіки саме української мови як мови-реципієнта: «Назви географічних об'єктів та об'єктів топоніміки, розташованих на території інших держав, <...> при використанні в Україні подаються державною мовою у транскрипції з мови оригіналу з урахуванням особливостей української фонетики та правопису. Якщо такий географічний об'єкт, об'єкт топоніміки має назву українського походження, то така назва може застосовуватися замість або поряд з іншомовною. В офіційних документах назві українського походження надається перевага» (стаття 41).

5.1.3. Націоналізація принципів відтворювання (транслітерації) українських власних назв засобами латинської графіки. «Націоналізація» власної топонімії в колишніх радянських республіках (крім, зрозуміло, Російської Федерації) стала офіційно поширюватися також на принципи її відтворювання в інших мовах (засобами латинської графіки) — саме з відповідних національних форм (наприклад, місто *Біла Церква* в Україні — *Bila Tserkva*), а не через посередництво російської мови (див. також р. III п. 2.2.4) — з російських фонетико-морфемних (*Белая Церковь* — *Byelaya Cerkov*) і

навіть лексичних (пор., наприклад, укр. *Козятин* і рос. *Казатин*) форм¹³. Відповідні положення про це було внесено ще в перші закони про мови «національних» республік СРСР на межі 80–90-х років — наприклад, у законі УРСР «Про мови в Українській РСР» 1989 року: «Відтворення українських топонімів іншими мовами здійснюється у транскрипції» (стаття 38), стали розроблятися відповідні інструкції щодо норм «української латиниці» [див. матеріали широкого обговорення цієї проблематики на міжнародній науковій конференції в ІУМ у грудні 1993 року: Відтворення українських власних назв... 1995]. В Україні з-поміж кількох запропонованих і деяких уже використовуваних у різних державних відомствах стандартах транслітерації Кабінет Міністрів затвердив спочатку «Рішення Української комісії з питань правничої термінології» від 19 квітня 1996 року (див.: УК, 4.07.1996), але зрештою прийняв постанову від 27 січня 2010 року «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею». МЗС України ще з другої половини 1996 стало надсилати ноти посольствам іноземних держав та представництвам міжнародних організацій з пропозиціями керуватися в їхній діяльності саме цими правилами транслітерації української топонімії: *Kyiv, Kharkiv, Mykolaiv, Nizhyn, Rivne* та ін.

Проте не тільки за кордоном, а й у самій Україні усування незримої присутності російської мови як мови-посередника між українською та іншими мовами світу з латинографічною писемністю відбувалося дуже повільно, і сліди її можна простежити ще й досі (як у топонімії, так і в інших розрядах власних назв). Наприклад: «*Nemiroff*» — торгова марка однієї з нових українських горілок, достатньо відома й за кордоном (пор. назву українського міста *Немирів*); «*Naftogaz*» (організація); дитячі (з матеріалами трьох мовами) журнали «*Dobrik*», «*Poznavko*» (укр. «*Пізнайко*»). У назві ДП «Конструкторське бюро “Південне” імені М. К. Янгеля (м. Дніпро) основний її компонент передається латиницею як «*Yuzhnoye*». Ім’я українського іммігранта й етнічного українця, вихідця з Тернопільщини, що здійснив у США гучний злочин, зарубіжні ЗМІ подавали в лютому 2002 року як *Nikolay Soltys*. Особливо це стосується передавання укр. г як лат. g (у тому числі й в офіційних документах): *Bogdan, Olga*; «*Oberig*» (латинографічний варіант різних українських ергонімів з назвою «*Оберіг*»); в електронних адресах: «Газета по-українськи» / www.gazeta.ua, «*Zgadyty vse*» (з електронної адреси програми «Згадати все» на 24 к.). Хоча вже, звичайно, дедалі рідше можна натрапити на факти на зразок, наприклад, таких (спостереження початку 90-х років): «<...> шовкова русифікація в найпрестижнішому журналі Академії наук України — Доповіді АН України. Вже на обкладинці читаємо англійською мовою, що адреса часопису: 4, Trekhsvyatitelskaya Street, Kiev, а до складу редколегії входять Guz A. N. (себто Гузь О. М.), Grinevich F. B. (себто Гриневич Ф. Б.) та інші. Очевидно, що транслітерація робиться з російської мови, хоч власні назви і прізвища українські, та й журнал виходить не в Рязані», «Доходить вже до абсурду — трест “Південтеплоелектромонтаж” вирішив іти в ногу з часом і вивісив новісіньку табличку зі своєю назвою англійською мовою: *trest “Yuzhteploenergomontazh”* (Київ, вул. Пушкінська, 27)» (Р. Черніга, Інститут математики АН України. Русифікація на англійський штиб. — Суч., 1994, ч. 5, с. 167–168).

Якщо назви інших міст України, менш відомих у світі й, відповідно, не так укорінені у тканину інших мов, стали після 1991 року порівняно швидше транслітеруватися саме з українських оригіналів: *L’viv, Kharkiv* та ін., то з назвою столиці країни (а також назвою міста *Чорнобиль*, яка з 1986 року теж стала дуже відомою в світі, але у формі *Chernobyl*) це відбувається значно повільніше, але вже дедалі ширше. Так, у міжнародних аеро-

¹³ У радянський час опосередкованість передавання неросійських географічних назв на території СРСР (крім трьох прибалтійських республік з їхніми писемностями на основі латинської графіки) російською мовою була офіційно узаконена (див.: «Методические указания 1983 года по применению ГОСТ СССР 16876-71 (СТ СЭВ 1362-78) “Правила транслитерации букв кирилловского алфавита буквами латинского алфавита, 1981 г.”», параграф 2).

портах, на вокзалах, у ЗМІ різних країн стала вживатися не попередня форма *Kiev*, а нова *Kyiv*. Особливо відгукується на запит української сторони англійська мова як найбільш міжнародна, в тому числі й на офіційному рівні. З 2019 року багато провідних англійськомовних ЗМІ (друкованих і електронних) уживають уже варіант *Kyiv*. В оновленому восени 2022 року списку слів великого американського онлайн-словника Cambridge Dictionary, серед яких є й більше ніж 40 українських географічних назв, змінено написання їхніх попередніх варіантів, утворених за зразками російської мови, на, наприклад, *Chornobyl, Kharkiv, Luhansk, Lviv, Odesa*. Найавторитетніший довідник з правопису німецької мови Duden додав у 2019 р. до назви *Kiew* альтернативний варіант *Kyjiv*, хоча в поточній мовній практиці перший із цих варіантів лишається поки що значно більш уживаним. З початком повномасштабної російсько-української війни з 2022 року в Чехії розпочалося обговорення питання про доцільність заміни традиційної назви *Kyjev* на *Kyjiv* [Dvořáková 2023].

5.1.4. Забезпечення мовних прав національних меншин і корінних народів у формуванні та функціонуванні національної топонімії. На відміну від західно- і південнослов'янських країн [див., наприклад: Белей 2007: 101] в Україні поки що послідовно не проведена в життя практика подавання в написах найменувань об'єктів топонімії на дорожовказках, вивісках тощо у певних регіонах поряд з назвою державною мовою також назви іншою мовою відповідної національної меншини. Хоча положення про те, що топоніми в Україні, які «утворюються і подаються українською мовою», «можуть передаватися також національною мовою більшості населення тієї чи іншої місцевості», було подано ще в першому «мовному» законі 1989 року («Про мови в Українській РСР», стаття 38), а в «Державній програмі розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року», прийнятій Радою міністрів УРСР у лютому 1991 року, було передбачено виготовлення й розміщення таких написів у населених пунктах та на транспортних магістралях (стаття 10). Відповідне положення міститься також у Європейській хартії регіональних мов та мов національних меншин (стаття 10 п. 2), ратифікованій в Україні 2003 року. Так, у Закарпатській області офіційні двомовні написи було подано (непослідовно) в населених пунктах, де проживають угорська і румунська, а також німецька національні меншини, але відсутні в місцях проживання етнічних словаків [Белей 2014: 276–277]; написи кримськотатарською мовою (станом до окупації Криму Російською Федерацією) дуже обмежено було подано в АРК [Тищенко-Монастирська 2014: 261–271]; дуже непослідовно це зроблено в різних місцях проживання етнічних росіян.

З іншого боку, в регіонах з компактним проживанням етнічних росіян і взагалі російськомовного населення органи місцевої влади часто порушували положення мовного законодавства України про творення й подавання топонімів на території країни українською мовою як державною і лише на другому місці — мовами відповідних національних меншин. Так, явно незаконним було рішення Луганської міськради 2002 року про запровадження українського написання вулиць (на вуличних табличках, в адресах, паспортах тощо) у відтворенні з російської мови: *Зв'яздняя, Остапа Вишні, 18-го Партс'єзда, 30-летія Победи* і под. (див.: І. Магрицька. Про що розповідають топоніми Луганська. — Сл. Пр., 28.03.2013, с. 2). Не вкладаються в мовне законодавство України факти наявності ойконімів, утворених ще в радянський час на основі російської мови, на зразок *Первомайськ, Северодонецьк* (див. р. X п. 3.1), *Южноукраїнськ*, селище *Опитне* і под., особливо якщо мати на увазі, що більшість у цих населених пунктах становлять усе-таки етнічні українці. І навіть такі топоніми в Автономній Республіці Крим, масово утворювані на основі російської мови після виселення кримських татар 1944 року, як *Изобильное, Изумрудное, Жемчужное* і под. (з передаванням їх українською мовою як *Ізобільне* і т. д.), виходять за рамки українського законодавства (крім закону «Про засади

державної мовної політики» 2012 року: див. нижче, який був чинним до лютого 2018 року), хоча більшість у цій адміністративно-територіальній одиниці становили з другої половини 40-х років уже етнічні росіяни.

У законі 2012 року було помітно розширено права «регіональних мов або мов меншин» (з відповідним звуженням правового поля функціонування державної мови): «Мова топонімів. 1. Топоніми <...> утворюються і подаються державною мовою. У межах території, на якій поширена регіональна мова або мова меншини, <...> поруч із топонімом державною мовою відтворюється його відповідник цією регіональною мовою (мовами). <...> 2. Відтворення українських топонімів регіональною мовою або мовою меншини (мовами) здійснюється відповідно до традицій мови відтворення [положення, що покликане розширити право носіїв цих мов на користування «своїми» варіантами топонімів України. — *О. Т.*]. Їх відтворення іншими мовами здійснюється у транскрипції з державної мови. 3. Топоніми з-поза меж України подаються державною мовою у транскрипції з мови оригіналу» (стаття 27).

За нині чинним законом 2019 року «Про забезпечення функціонування української мови як державної», у написах на дорожніх знаках, вивісках та інших покажчиках назв географічних об'єктів на території України поряд з назвою державною мовою передбачено розміщення лише її латиноалфавітного відповідника (стаття 41), тоді як питання про подавання назв у відповідних місцях компактного поселення інших національностей також «кримськотатарською мовою, іншими мовами корінних народів, мовами національних меншин України» має бути відрегульовано в іншому, на той час ще не прийнятому законі — щодо «порядку реалізації прав корінних народів, національних меншин України» (стаття 39). У законі «Про національні меншини (спільноти) України» від 2022 року (з деякими змінами від 2023 року), щодо цього сказано (Стаття 10. Право на використання мови національної меншини (спільноти)): «7. У населених пунктах, в яких традиційно проживають особи, які належать до національних меншин (спільнот), або в яких такі особи складають значну частину населення, написи офіційних назв на вивісках органів місцевого самоврядування, комунальних підприємств, виконані державною мовою, можуть дублюватися мовами національних меншин (спільнот) за рішенням відповідних сільської, селищної, міської рад та подаються з правого боку або внизу» (щодо частки такого населення в межах певного населеного пункту, то тут мова йде досить неконкретно про «значну частину», тоді як у першому «мовному» законі 1989 року говорилося про «більшість населення») ¹⁴.

У країнах з неодномовним складом населення неминуче виникають суперечності між різними етномовними спільнотами щодо того, як саме в різних мовах країни мають уживатися її топоніми (це насамперед стосується, природно, мов національних меншин). За актами мовного законодавства різних країн, як було сказано вище, це звичайно має здійснюватися шляхом відтворювання форми топоніма з державної (офіційної) мови країни засобами іншої мови. Однак нерідко це розходиться з формами, узвичаєними в іншій мові (мовах) країни, що може викликати незгоду з боку представників відповідної етномовної спільноти. Пор., наприклад: «Цілковито абсурдний характер має здійснена спеціальною комісією <...> спроба “реформи” російської мови: від дикторів, що ведуть (теле- і радіо)мовлення російською мовою, вимагають вимовляти, а від журналістів — писати по-румунському топоніми Молдавії [за законом «Про адміністративно-територіальний устрій» 1994 року топоніми країни слід вимовляти й писати в інших мовах

¹⁴ У законі окремо подано також застереження, що на період дії в Україні воєнного стану (з 24 лютого 2022 року) і протягом шести місяців або (щодо деяких інших положень закону) п'яти років від дня припинення його дії вводяться тимчасові обмеження в цьому плані для національних спільнот, що ідентифікують свою належність за етнічним походженням з державою, визнаною як держава-терорист (державо-агресор), яка здійснює акти агресії щодо України.

країни відповідно до їхньої форми в молдовській / румунській мові. — О. Т.], назву національної валюти і т. ін.» [Шорников 1996: 168]. Але особливе неприйняття це викликає тоді, коли йдеться про зміни топонімії за зразком мови титульної нації на споконвічних територіях проживання тієї чи іншої національної меншини [див., наприклад, щодо українських назв у Словаччині — на території Пряшівщини: Дуйчак 2011].

5.2. Особові імена і прізвища. У сфері особових імен і прізвищ найпомітніші зміни на постсоціалістичному просторі відбуваються, з одного боку, в мовах народів тих новоутворених країн, що входили досі до складу певних державних федерацій як «неосновні» і прагнуть тепер не тільки звільнитися від політичної залежності від колишньої метрополії, а й поступово позбуватися її культурно-мовних впливів, а з другого, — у країнах з неоднаціональним / неодномовним складом населення, де в умовах демократизації суспільної атмосфери посилюється прагнення різних етномовних спільнот щодо забезпечення своїх мовних прав¹⁵.

Представники титульних націй тих новоутворених країн на пострадянському просторі, які до цього входили до складу федеративних держав як не «провідні» республіки і мови яких перебували під впливом мови домінантної нації, але тепер проголошені державними / офіційними в цих країнах, дістали ширші можливості іменуватися відповідно до своїх національних традицій, у тому числі й у відтворюванні засобами інших мов (зокрема, засобами латинської графіки — в паспортах для виїзду за кордон тощо) — уже не через посередництво, наприклад, російської мови, як це було в СРСР. Запроваджуються в цьому плані також інші заходи: у тюркомовних країнах та в Таджикистані відмовляються від усталених за радянський час форм прізвищ представників корінного населення, утворюваних за зразком російських прізвищ — як субстантивованих присвійних прикметників, просто з відкиданням суфіксів присвійності *-ов*, *-ев* або з додаванням замість них специфічних тюркських постпозитивних афіксоїдів (у Таджикистані таку відмову проголошено офіційно: так, президент країни *Рахмонов* став *Рахмон*; ще до цього в структурі його імені перестала вживатися форма по батькові *Шарифович*).

Щодо прав представників національно-мовних меншин на збереження особливостей їхніх імен і прізвищ, то в законодавстві різних постсоціалістичних країн це передбачено по-різному — від цілком однозначного гарантування такого права, коли пріоритетність у цьому плані (принаймні формально — «на папері») установлюється саме для нацменшин (зокрема, в законодавстві України: див. нижче), до залишення цієї пріоритетності (у різній формі) за відповідною державною мовою. У Польській Республіці гарантується право меншин на вживання та написання своїх імен і прізвищ відповідно до засад їхньої писемності, але, якщо писемність ґрунтується не на латинському алфавіті, у польській мові вони мають підлягати транслітерації засобами латинської графіки (закон «Про національні та етнічні меншини і про регіональну мову» 2005 року) [див.: Lubaś 2007: 458]. У законі «Про ім'я та прізвище» Словацької Республіки 1993 року не передбачено права представників національних меншин іменуватися власне їхніми особовими назвами, а за законом «Про метрики» 1994 року, де говориться, що «записи до метрики виконуються державною мовою», при цьому слід керуватися «Списком офіційних форм імен», згідно з яким, наприклад, українці Східної Словаччини (представники корінного населення цього регіону) можуть іменуватися в словацькій мові не *Mykola, Petro, Olena* і

¹⁵ У мовному законодавстві Чехії увагу приділяють також пошукам певного гендерного балансу у принципах творення прізвищ жінок на основі прізвищ чоловіків — між національною традицією, згідно з якою жінка має прізвище у формі субстантивованого присвійного прикметника жін. р. від прізвища чоловіка (наприклад: *Novák* — *Nováková*), і новими віяннями суспільної демократизації та мовної глобалізації, у руслі яких дещо розширюється практика залишення прізвища жінки у вихідній (формально «чоловічій») формі (пор. різні редакції закону «Про метрики, ім'я і прізвище», 2000 і 2004 рр.).

под., а *Mikulaš, Peter, Helena (Elena)* [див.: Штець 1995; Дуйчак 2011]. У постсоціалістичній Болгарії наприкінці 1989 — на початку 1990 рр. було скасовано заборону на вибір мусульманських імен для новонароджених (остання хвиля таких заборон прокотилася в країні в середині 80-х років: імена можна було вибирати тільки із затвердженого офіційного списку) [див., наприклад: Tomova 1996: 101–102; Vassilev 2008].

Досить звичайним явищем (значно частішим, ніж у сфері топонімії: див. вище п. 5.1.3) є факти публічного висловлювання незгоди з боку представників «нетитульних» етновних спільнот щодо оформлення їхніх імен та прізвищ за нормами відповідної державної мови. Особливий психологічний дискомфорт від цього, природно, відчувають представники «новоусвідомлених» російських / російськомовних меншин у колишніх «національних» республіках СРСР (найбільшою мірою, очевидно, щодо оформлення їхніх імен та прізвищ засобами латинської графіки — у закордонних паспортах тощо — уже не з російської, а з відповідної іншої національної мови). Такі претензії до мовної політики своїх країн нерідко висувають, зокрема, етнічні росіяни та представники інших груп російськомовного населення в новоутворених державах Балтії¹⁶.

Згідно з українським законодавством, громадяни України мають право іменуватися відповідно до їхніх національних традицій: «Громадяни Української РСР користуються правом іменуватися згідно з національними традиціями. Їхні імена передаються з національної мови українською мовою у транскрипції» (закон «Про мови в Українській СРСР» 1989 року, стаття 39 «Мова власних імен»; так само це подано в законі «Про національні меншини в Україні» 1992 року, стаття 12; у Цивільному кодексі України 2003 року, стаття 294; у «мовному» законі 2019 року, стаття 40). Застереження, що «прізвища, імена та по батькові громадян України <...> не перекладаються іншими мовами» (закон 2019, стаття 40), має стосуватися, звичайно, етнічних як українців, так і неукраїнців. У законі «Про національні меншини (спільноти) України» 2022 року (зі змінами від 2023 року) сказано: «Стаття 6. Право на самоідентифікацію. <...> 3. Громадянин України має право на власне ім'я, по батькові та прізвище з урахуванням звичаїв національної меншини (спільноти), до якої він належить. Якщо за звичаями національної меншини (спільноти), до якої належить особа, прізвище або по батькові не є складовими імені, то у документах, що посвідчують особу, підтверджують громадянство України, спеціальний статус особи, на підставі письмової заяви особи зазначаються лише складові імені, а у свідоцтві про народження — імен батька і матері. Громадяни України мають право у встановленому порядку відновлювати свої національні прізвище, ім'я та по батькові».

У законі «Про засади державної мовної політики» 2012 року, як уже відзначалося вище, було передбачено в цьому плані ширші, ніж досі, можливості для забезпечення мовних прав носіїв регіональних мов / мов національних меншин (насамперед, звичайно, російської): «Мова імен громадян України. 1. Імена громадян України подаються державною мовою відповідно до українського правопису. 2. Регіональними та іншими мовами імена громадян України подаються відповідно до встановлених нормативів [такі нормативи, отже, ще мають бути встановлені. — О. Т.]. 3. Кожен громадянин України має право використовувати своє прізвище та ім'я (по батькові) рідною мовою згідно із традиціями цієї мови, а також право на їх офіційне визнання. При використанні цього права запис прізвища та імені (по батькові) в паспорті громадянина України, паспорті грома-

¹⁶ Пор. досить ехидну замітку на цю тему навіть у газеті Верховної Ради України, тобто в одному з офіційних українських видань (хоча Україна, як відомо, загалом солідаризується з мовною політикою держав Балтії), — щодо оформлення, наприклад, українського прізвища жінки *Вовк* як *Vovka* («Погодьтеся, що, наприклад, у разі одержання спадщини в Україні на пані Вовк чекають великі неприємності»), а прізвищ з наявністю шиплячих звуків на зразок рос. *Шишкин* і *Щукин* як *Siskins* і *Sukins* [можливо, це не *Sukins*, а *Scukins*? — О. Т.] («Річ у тому, що в латиській мові шиплячі звуки позначаються спеціальними діакритичними знаками, але для зчитування прізвищ комп'ютерами застосовується англійське написання літер, у якому ці знаки відсутні. У Латвії ж паспорти єдині й не поділяються на внутрішні і для закордонних поїздок»): В. Строй. Сікінс, Піскінс і Сукінс... — ГУ, 3.12.1999.

дянина України для виїзду за кордон та інших офіційних документах виконується у транскрипції з української, російської або іншої мови за вибором громадянина. 4. Запис прізвища та імені (по батькові) в паспортах та інших офіційних документах здійснюється із попереднім схваленням власника» (стаття 28).

Однак на практиці в кореляції українська мова — російська мова згідно з попередньою тривалою традицією, з одного боку, особові імена етнічних росіян (а також білорусів) «українізуються» (з добором українського національного варіанта того чи іншого імені, в тому числі з подаванням у латинографічній формі — у закордонних паспортах тощо), з другого боку, особові імена етнічних українців «русифікуються» (наприклад, укр. *Надія, Олексій* — як рос. *Надежда, Алексей*), у тому числі в офіційній документації (у російськомовній частині особових документів — паспорта та ін.) (див. докладніше: р. X п. 7.1.4). І така практика з прийняттям УП 2019 є також уже юридично санкціонованою, оскільки цей правопис затверджений Кабінетом Міністрів і, отже, має юридичну силу.

Таким чином, у цій сфері української ономастики існує не тільки розбалансованість мовної практики, а й наявність суперечностей юридичного характеру — між різними нормативами. Якщо, наприклад, російські прізвища росіян з Росії на зразок рос. *Данилов* чи *Одинцов* слід передавати відповідно до норм української мови як укр. *Данилов* і *Одинцов*, то такі самі прізвища росіян з України можуть бути юридично дійсними в Україні також у формі *Данілов*, *Одінцов* і можуть бути «українізовані» лише за згодою їхніх носіїв.

З іншого ж боку, у мовній політиці самої Російської Федерації в цьому плані нічого не змінилося: тут і далі триває «ономастична асиміляція» неросіян (нічого іншого в російському законодавстві просто не передбачено).

6. Заходи, спрямовані проти вульгаризації мовлення в публічних сферах.

Законодавство ряду слов'янських країн уже відреагувало на потужні процеси активізації в публічному функціонуванні їхніх мов позанормативних і стилістично знижених елементів (див. докладніше про це явище в сучасному мововжитку України: р. II п. 3.2.2): це, наприклад, відповідні статті в законі Польської Республіки «Про польську мову» 1999 року (статті 3, 16, 17) — з наголошуванням, зокрема, на потребі протидії її вульгаризації, уживанню вульгаризмів (утім, без конкретизації, що слід розуміти під цим поняттям); заборона на вживання вульгаризмів у ЗМІ в Болгарії [Lubaš 2007: 434]. Непросто й не відразу це знайшло відбиття в законодавстві Російської Федерації. Ще в проєкті закону «Про російську мову», схваленому Державною думою РФ на початку 2003 року, було зазначено: «не допускається використання просторічних, зневажливих та лайливих слів і висловів <...>», однак в остаточному тексті закону від 2005 року це положення було випущено (перед цим у ЗМІ відбувалося його жваве обговорення, у якому брали участь також відомі політики, діячі культури: недоцільність включення його до закону пояснювали, зокрема, й «особливою ментальністю» російського народу). 2014 року було прийнято закон «Про внесення змін до федерального закону “Про державну мову Російської Федерації” та окремих законодавчих актів Російської Федерації у зв'язку з удосконаленням правового регулювання в сфері використання російської мови» (неофіційно його стали називати «закон про заборону мату»), де, зокрема, у цитоване вище положення закону 2005 року: «При використанні російської мови як державної мови Російської Федерації не допускається використання слів і висловів, що не відповідають нормам сучасної російської літературної мови <...>» — було вставлено також одне уточнення: «<...> (у тому числі нецензурної лайки) <...>», а до переліку сфер використання російської мови як державної віднесено, крім офіційних сфер, також ЗМІ, блогосферу, інтернет-видання, рекламу, аудіо-, відео- і кінопродукцію, концертну та розважальну

діяльність, літературу (у разі наявності тут нецензурної лексики про це має попереджати відповідний напис). Так само в законі РФ «Про рекламу» 2006 року (з пізнішими змінами): «У рекламі не допускається використання лайливих слів <...>» (стаття 6). Правоохоронці й суди РФ мають тепер у своєму розпорядженні конкретний перелік слів (власне, словотвірних гнізд), які й слід розцінювати як «мат»: це чотири корені (з їхніми похідними), що їх визначили співробітники Інституту російської мови Російської академії наук у відповідь на запит відповідних офіційних інстанцій, — *блядь, х..., п..., е...* Крім того, у різних пострадянських країнах заборона на вживання лайливих і брутальних слів була ще й давніше передбачена в законах про ЗМІ (про інформацію), а відповідальність за вживання нецензурних слів у громадських місцях — у законодавчих актах про адміністративні правопорушення (як дрібне хуліганство, що виражається в порушенні громадського порядку), за вживання їх з метою образи, приниження особи — в актах про захист честі та гідності.

Однак на практиці представники державної влади застосовують ці нормативні акти, як це було й досі, дуже вибірково, керуючись звичайно при цьому, очевидно, якимись іншими мотивами й використовуючи такі правопорушення звичайно лише як формально-юридичний привід для висунення кому-небудь якогось обвинувачення (особливо щодо усного мовлення й «неофіційних» написів у публічних місцях, де такі правопорушення якраз і є найбільш поширеними). Так, час від часу ЗМІ доносять до нас, що, наприклад, «у Білорусі винесли перший в історії штраф за нецензурні висловлювання у мережі мікроблогів “Twitter”». Матюки десятикласника на адресу класного керівника обійдуться його батькам у 200 тисяч білоруських рублів (182 гривні). Це покарання є мінімальним за статтею 17.1 тамтешнього кодексу про адміністративні правопорушення» (Е, 18.07.2013, с. 12).

В Україні положення щодо неприпустимості вульгаризації публічного мовлення з використанням, зокрема, непристойної (нецензурної) лексики містяться в кількох юридичних актах: «Стиль і лексика друкованих засобів масової інформації мусять відповідати загально визначеним етично-моральним нормам. Вживання лайливих і брутальних слів не допускається» (закон «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» 1992 року з пізнішими змінами, стаття 4); «Якщо суб'єктивну думку висловлено в брутальній, принизливій чи непристойній формі, що принижує гідність, честь чи ділову репутацію, на особу, яка таким чином та у такий спосіб висловила думку або оцінку, може бути покладено обов'язок відшкодувати завдану моральну шкоду» (закон «Про інформацію» 1992 року з пізнішими змінами, стаття 30); згідно з Кодексом України про адміністративні правопорушення, чинним з відповідними змінами ще від радянського часу, «нецензурна лайка в громадських місцях» входить до поняття дрібного хуліганства (стаття 173). За «запікуванням» нецензурної лексики в електронних ЗМІ має стежити Національна рада України з питань телебачення і радіо. За законом «Про захист суспільної моралі» 2004 року, функція контролю щодо вживання в публічних сферах «нецензурщини» могла бути покладена й на створену Національну експертну комісію України з питань захисту суспільної моралі (функціонувала до кінця 2010 року), однак у цьому законі йдеться в основному про неприпустимість порнографії, зображення сексуальних збочень і под., а також пропаганди національної та расової ворожнечі в ЗМІ (про неприпустимість уживання в публічних сферах непристойної лексики тут навіть не згадується).

Щодо застосування відзначених юридичних положень заборонного характеру на практиці, то можна навести такі, наприклад, випадки. Так, коли «порушниця зірвала з вінка, покладеного Президентом України Віктором Януковичем до пам'ятника поету, пам'ятну стрічку та пошкодила її, при цьому брутально висловлюючись», як повідомило Управління зв'язків з громадськістю МВС, її ув'язнили на 10 діб саме за лайку, тоді як інший подібний учинок, коли 2001 року зірвали стрічку з вінка, покладеного Президентом Леонідом Кучмою до цього самого пам'ятника Тарасові Шевченку, було кваліфіковано як «наругу над державним символом» (УМ, 31.08.2011, с. 4).

Останнім часом у зв'язку з розгортанням руху проти дискримінованого подавання в публічних сферах образу жінки накладають штрафи за вияви сексизму у формі завуальованих непристойних текстів, двозначних висловів у рекламі, наприклад: «Зваблива дівчина <...> з млосним поглядом, у червоному бюстгальтері, а поряд — текст: “Зі мною твердіє!” Так один із комбінатів будівельних матеріалів рекламував бетон власного виробництва. <...> Результат — підприємців оштрафували на суму, що дорівнює розміру п'ятикратної вартості розповсюдження реклами» (Е, 9.11.2017, с. 16). У січні 2022 року набрав чинності закон «Про внесення змін до Закону України “Про рекламу” щодо протидії дискримінації за ознакою статі», що стало ще одним бар'єром на шляху поширення подібної практики.

7. Деякі прикінцеві зауваження. Для оптимізації державної мовної політики України в сфері забезпечення нормативного стану УЛМ ще потребують посилення насамперед такі її аспекти, як:

а) наявність системи координаційно-контрольних органів з єдиним центром для забезпечення державної мовної політики в цій сфері на зразок, наприклад, тих, що існують у країнах Балтії, або Ради польської мови, які б охоплювали своєю увагою різні аспекти мовної проблематики, доповнювали діяльність один одного і діяли взаємоузгоджено. Це, власне кажучи, мало б бути в полі уваги новоутвореної Національної комісії зі стандартів державної мови (див. п. 4.1), якщо, звичайно, вона продовжить свою діяльність, але за обов'язкової умови кадрового посилення її складу фахівцями, достатньо авторитетними для різних кіл українського мовного соціуму.

На сьогодні ж можна побачити, наприклад, як у практиці відтворювання географічних назв з інших мов (інших країн) настанови одного офіційного органу — Державної служби України з питань картографії, геодезії і кадастру — значною мірою розходяться з настановами такого також цілком офіційного видання, як правописи української мови (див. п. 5.1.2). Державні стандарти на терміни та їх визначення для різних галузей знань і сфер діяльності, затверджені Державним комітетом стандартизації, метрології та сертифікації України (Держстандартом України) протягом 1990-х — початку 2000-х років, дуже часто суперечать як досі чинним загальним нормам літературної мови, так і один одному (див. р. VI п. 5.2.2). Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України 2020 року внесло корективи до офіційного «Класификатора професій», згідно з якими «за потребою користувача при внесенні запису про назву роботи до кадрової документації окремого працівника професійні назви робіт можуть бути адаптовані для означення жіночої статі особи, яка виконує відповідні роботи <...>» — з наведенням зразків *інженер — інженерка, верстатник — верстатниця, соціолог — соціологиня* (див. р. VIII п. 4.3.2.1.1). Але, оскільки сама жива українська мова не має в своєму складі всього більш-менш повного набору таких іменників, без розроблення цим же відомством відповідних норм творення і вживання фемінативів зазначеної тематичної сфери і укладення єдиного в межах країни їхнього переліку такої «дозвіл» може спровокувати лише номінативну «самодіяльність» і невпорядкованість;

б) виважений добір складу фахівців до такого координаційно-контрольного органу (з урахуванням відомого факту наявності як серед мовознавців, так і в ширших культурних та наукових колах різних позицій у ставленні до тих чи інших аспектів нормативних засад УЛМ), і виважений підхід уже цих фахівців до рекомендованого, а фактично загальнообов'язкового переліку нормативних видань з української мови;

в) не тільки вироблення ефективного мовного законодавства й відповідних підзаконних та інших нормативних актів у цій сфері, але й контроль за неухильним і якісним їх виконанням. Так, у період президентства В. Ющенка було проведено досить наполегливу роботу в напрямі забезпечення показу іноземних (а також ще радянських російськомовних) кіно- і телефільмів у перекладі на українську мову — якщо не повного їх зву-

кового дублювання, то хоча б усного озвучування або субтитрування (на виконання закону «Про кінематографію» ще 1998 року з пізнішими поправками, закону «Про телебачення і радіомовлення» в редакції 2006 року, рішення Конституційного Суду України щодо перекладу іноземних фільмів від 20.12.2007 року та низки заходів, проведених Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення протягом 2005–2007 рр.) [див., наприклад: Бестерс-Дільгер 2008: 238, 248–261]. Однак те, як дуже часто це робилося на практиці (у плані не тільки стильової та стилістичної відповідності оригіналу і перекладу, що справді буває не просто досягнути, а навіть простої адекватності змісту), значною мірою дискредитувало, спрофанувало цю акцію: так, наприклад, назву німецького лінкора «Admiral Tirpitz» було «українізовано» як «Адмірал *Тірпець*» (див. докладніше про такі випадки: р. II п. 1.2.2). Особливо це привертало до себе увагу в субтитруванні російських фільмів, оскільки глядач добре знає обидві ці мови (як свідчать самі кінематографісти, таке титрування здійснюється автоматично за комп'ютерною програмою — див., наприклад: ГПУ, 6.05.2010). Наприклад, у титрах до радянського кінофільму «Горячий снег» (за твором Ю. Бондарева про завершальний етап Сталінградської битви на початку 1943 року, т/к К-1, 22.03.2006) — у перекладах рос. *орудие*, тобто гармата (у фільмі йдеться про дії підрозділу протитанкової артилерії): рос. «— К *орудиям!*» (команда) / укр. «— До *знаряддя!*», «— Держите *орудия!*» / «Тримайте *знаряддя!*», «— К *орудию!*» / «— До *зброї!*», «— К *орудию!*» / «— До *орудія!*»; рос. «— *Шайтан!*» (вигук, що передає роздратування, злість; пор. у такому ж уживанні рос. *чёрт*) / укр. «— *Шайтане!*» (форма кличного відмінка відповідного іменника). У країнах Балтії, наприклад, за неправильний переклад накладають штрафи.

ЛІТЕРАТУРА

- Ажнюк Б. Проблема мовних прав у сучасній соціолінгвістиці. *Мовні права в сучасному світі* / Відп. ред. Б. М. Ажнюк. Ужгород, 2014. С. 22–36.
- Ажнюк Б. М. Мовне законодавство і мовне планування в сучасній Україні. *Мовознавство*. 2017. № 4. С. 28–40.
- Ажнюк Л. Екологія офіційного мовлення як об'єкт правового захисту. *Українська мова*. 2013. № 1. С. 88–103.
- Белей Л. «Русинський язик у Закарпатті: реалізація мовних прав чи соціолінгвістична містифікація. *Мовні права в сучасному світі* / Відп. ред. Б. М. Ажнюк. Ужгород, 2014. С. 147–155.
- Белей Л. Русинська мова на теренах центральної Європи. *Мовне законодавство і мовна політика: Україна, Європа, світ* / Відп. ред. Б. М. Ажнюк. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. С. 117–131.
- Белей О. Трансформація українського ономастикону посттоталітарного періоду на загальнослов'янському тлі. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2007.
- Бестерс-Дільгер Ю. Мовна політика у засобах масової інформації. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації* / За ред. Ю. Бестерс-Дільгер. Київ: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2008. С. 234–277.
- Бояджиев Т. Езикова ситуація у нас в исторически и съвременен план и европейската езикова политика. *Български език*. 2008. Кн. 3. С. 5–2.
- Български език [seria «Najnowsze dzieje języków słowiańskich»] / Red. nauk. S. Dimitrova. Opole: Uniwersytet Opolski, 1997.
- Васильєва Л. П. Термінологічні дослідження в південнослов'янських країнах: напрями, перспективи. *Мовознавство*. 2018. № 1. С. 24–35.
- Відтворення українських власних назв (антропонімів і топонімів) іноземними мовами. Київ, 1995.
- Гладкова Г., Ликоманова И. Языковая ситуация: Истоки и перспективы (болгарско-чешские параллели). Praha: Nakl. Karolinum, 2002.
- Дуйчак М. Асиміляційні процеси в онімії українських сіл Східної Словаччини. *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*. 2011. 26: *Українці в прикордонних областях Карпат: проблеми аккультурації, асиміляції, ідентифікації*. С. 252–254.

- Иванова Ц. Сьвременни аспекти на разграниченията при южнославянските книжовни езици. *Славянска филология: Доклади и статии за XIV Международен конгрес на славистите*. София: Академично издателство «Проф. Марин Дринов», 2008. С. 321–338.
- Кузьмина С. М. Проблемы нормирования орфографии и орфоэпии в условиях современной языковой ситуации. *Русистика на пороге XXI века: проблемы и перспективы (материалы конференции)*. Москва, 2003. С. 232–234.
- Луковић М. Актуелна питања језичког законодавства у Републици Србији. *Српска славистика: Радови српске делегације на XVI међународном конгресу слависта*. Београд: Савез славистичких друштава Србије, 2018. Т. 1: *Језик* / Уред. Р. Драгићевић, В. Брборић. С. 97–116.
- Марці Р. Алфавіт і правапіс — лінгвістычны і сымвалічны аспекты (кірылічнае пісьмо). *Мовазнаўства: Матэрыялы IV Міжнароднага кангрэса беларусістаў* / Рэд. С. Запрудскі, Г. Цыхун. Мінск: Ліма-рыус, 2010. С. 124–139.
- Мечковская Н. Б. Белорусский язык: Социолингвистические очерки. München: Otto Sagner, 2003.
- Мокиенко В. М. Актуальные процессы в восточнославянских языках. *Wissenschaftliche Beiträge der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald: Beiträge zur Slawistik, II. Aktuelle Entwicklungsprobleme slawischer Sprachen*. Greifswald, 1995. С. 91–107.
- Мячкоўская Н. Мовы і культура Беларусі: Нарысы. Мінск: Права і эканоміка, 2008.
- Невекловский Г. Языковое состояние на территории распространения бывшего сербскохорватского языка. *Славяноведение*. 2001. № 1. С. 39–50.
- Нечаева И. В., Перцов Н. В. О вариативности в русской орфографии. *Русский язык в научном освещении*. 2020. № 1. С. 10–35.
- Нещименко Г. П. Языковая ситуация в славянских странах: Опыт описания. Анализ концепций. Москва: Наука, 2003.
- Парзулова М. Неологизмите в сьвременния български език. [Б. м.]: Изд-во «Думант» [без року].
- Пешикан М. Правописна норма. *Српски језик [seria «Najnowsze dzieje języków słowiańskich»]* / Red. nauk. M. Radovanović. Opole: Uniwersytet Opolski, 1996. С. 171–179.
- Пипер П. Језичка страна глобализације у словенским земљама. *Славистика*. Београд, 2005. Књ. 9. С. 19–28.
- Сметона А., Кулинич В. Литовська термінологія у злокалізованих компюторних програмах. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. 2004. № 503: *Проблеми української термінології*. С. 11–14.
- Софінська І. Д. Право на ім'я в Україні: конституційно-правове регулювання. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 1. С. 95–99.
- Станкович Б. К вопросу о функционировании славянских языков в интегрирующейся Европе. *Зборник Матице српске за славистику*. 2003. 63. С. 255–262.
- Стоянова Е. П. Деякі аспекти мовної ситуації в Болгарії у зв'язку з її вступом до Європейського Союзу. *Мовознавство*. 2010. № 6. С. 11–22.
- Тищенко-Монастирська О. Статус мови і мовний ландшафт (на матеріалі кримськотатарської мови). *Мовні права в сучасному світі* / Відп. ред. Б. М. Ажнюк. Ужгород, 2014. С. 261–271.
- Чорновол І. Латинка в українському правописі: ретроспектива і перспекува. *«Б» (незалежний культурологічний часопис)*. 2002. Ч. 23. С. 205–211.
- Шевчук Г., Трач Н. Мовна політика після Помаранчевої революції. *Матеріум*. Київ, 2009. Вип. 37: *Мовознавчі студії*. С. 98–104.
- Шмелев А. Вопросы языкознания в Государственной думе. *Отечественные записки*. 2003. № 2. С. 490–496.
- Шорников П. М. Языковая политика и этнолингвистическая ситуация (на материалах Молдавии). *Язык и культура: Материалы IV международной научной конференции*. Киев, 1996. Ч. 2. С. 164–172.
- Штець М. Українські антропоніми на Пряшівщині та їх відтворення словацькою мовою. *Відтворення українських власних назв (антропонімів і топонімів) іноземними мовами*. Київ, 1995. С. 161–165.
- Янковська Г. Д. Правове регулювання корпусу мови (за матеріалами законодавства пострадянських країн). *Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи* : Тез. доп. Київ, 2011. С. 27–29.
- Berger T. Zur Standardisierung und Normierung des Tschechischen und Slovakischen nach der Aufteilung der Tschechoslovakei. *Sprachwandel in der Slavia: Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert* : In 2 Tl. / Hrsg. L. N. Zybatow. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 2000. Tl. 2. S. 674–675.
- Buzássyová K. Slovenčina v samostatnom štáte. *Slovenský jazyk [seria «Najnowsze dzieje języków słowiańskich»]* / Red. nauk. J. Bosák. Opole: Uniwersytet Opolski, 1998. S. 22–26.
- Czerwiński M. Język, ideologia, naród: Polityka językowa w Chorwacji a język mediów. Kraków: Scriptum, 2005.

- Dunn J. Славянские языки и процессы языковой фрагментации в современной Европе. *Славянская микрофилология* / Под ред. А. Д. Дуличенко, М. Номати. Sapporo; Tartu, 2018. С. 19–31.
- Dvořáková Ž. Obraz rusko-ukrajinské války v urbanonymii a v jazykové krajině ostatních zemí. *Acta onomastica*. Praha, 2023. Ročn. 64. Č. 1. S. 22–44.
- Filipović J., Vučo J. Language Policy and Language Planning in Serbia: Language Management and Language Leadership. *Anali Filološkog fakulteta [University of Belgrade]*. 2012. 24 (II). P. 9–32.
- Hinrichs U. Das heutige Serbisch. *Sprachwandel in der Slavia: Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert* : In 2 Tl. / Hrsg. L. N. Zybatow. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 2000. Tl. 2. S. 561–582.
- Ivić P. Language Planning in Serbia Today. *International Journal of the Sociology of Language*. 2001. No 151. P. 7–17.
- Kamusella T. Scripts and Politics in Modern Central Europe. *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft*. Wien, 2012. Jg. 154. P. 9–42.
- Kořenský J. Jazykové právo a jazyková politika v užším smyslu. *Český jazyk* [seria «Najnowsze dzieje języków słowiańskich»] / Red. nauk. J. Kořenský. Opole: Uniwersytet Opolski, 1998. S. 95–109.
- Lubaś W. Polityka językowa [seria «Najnowsze dzieje języków słowiańskich»]. Opole: Uniwersytet Opolski, 2009.
- Šarić L., Radanović Felberg T. «Cyrillic does not Kill»: Symbols, Identity, and Memory in Croatian Public Discourse. *Družboslavne razprave*. 2017. XXXIII, 85. P. 51–71.
- Sprachen in Europa. Sprachsituation und Sprachpolitik in europäischen Ländern / I. Ohnheiser, H. Kalb (Hrsg.). Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck, 1999.
- Srpová H. The Czech Language in the Post-Velvet Revolution Period. *Linguistic Change in Post-Communist Eastern Europe and Eurasia* / Ed. by E. Andrews. New York: Columbia University Press, 2008. P. 58–87.
- Tomova I. Ethnic Minorities in Bulgaria. *Ethnic Minority Rights in Central Eastern Europe* / M. Opalski, P. Dutkiewicz (eds.). Ottawa: Canadian Human Rights Foundation, 1996. P. 100–104.
- Vassilev R. Changes in the Linguistic Status of Post-Communist Bulgaria's Ethnic Turkish Minority. *Linguistic Changes in Post-Communist Eastern Europe and Eurasia* / Ed. by E. Andrews. New York: Columbia University Press, 2008. P. 215–238.

КОРОТКІ ПІДСУМКИ

Період, хронологічний зріз у новітній історії УЛМ (з другої половини 1980-х років дотепер), обраний для аналізу в пропонованій монографії, об'єднує те, що він розпочався як один з безпосередніх наслідків політичної демократизації суспільства та соціального й національного піднесення суспільних настроїв у країні — тоді ще СРСР, але, з іншого боку, значно ширше, повніше, різноманітніше він продовжився вже в добу державної незалежності України. І саме це істотно поглибило, увиразнило й продовжує увиразнювати, зокрема, й відмінності УЛМ на її теперішньому етапі розвитку від інших літературних мов слов'янського світу і, що особливо важливо, від мов колишньої метрополії — російської.

Цей період у розвитку УЛМ виразно поділяється на два основні етапи: 1) середина 80-х — початок 90-х років (ще в хронологічних межах існування СРСР) — з переважанням у її складі змін, зумовлених насамперед факторами загальнополітичного та економічного характеру й значно меншою мірою — чинниками національного характеру; 2) від початку 90-х років уже в межах самостійної української держави — з продовженням змін унаслідок політичних реформ, економічного розвитку країни, вияву різних суспільних настроїв і т. ін., але вже також з різким увиразненням впливу національно-державних аспектів існування України. У межах другого з цих етапів, у свою чергу, можна виділити два підперіоди: а) з кінця серпня 1991 р. (з проголошенням державної незалежності країни) — до кінця 2013 р.; б) з кінця 2013 / початку 2014 рр., коли активні верстви суспільства зробили ще один рішучий крок (як видається з позиції сьогоднішнього дня, безповоротний) у напрямі остаточного розриву зі своїм радянським минулим, з орієнтацією на Росію як на метрополію на пострадянському просторі та в спрямуванні як на поглиблення демократизації суспільного життя, на Європу, так і на повнішу реалізацію національно-державних параметрів України (з усіма наслідками власне мовного плану).

I.

1. Активне номінативне оновлення, функціонально-стильове розширення і значна аксіологічна переорієнтація в розвитку структури УЛМ та комплексу її стилістично-прагматичних засобів станом на кінець ХХ — початок ХХІ ст. досить виразно перегукуються за своєю «революційністю» з динамічними процесами в українській мові періоду 1917–1920-х років і виявляються в істотній перебудові її корпусу та особливостей його реалізації з орієнтуванням, з одного боку, на нове, критичне осмислення попередньої системи соціально-політичних і морально-духовних цінностей суспільства, а з другого, — на формування нової системи суспільних цінностей. Зрушення в соціальних пріоритетах сучасного українського суспільства вже встигли широкими хвилями відбитися в мові, з одного боку, у процесах актуалізації / дезактуалізації відбиття в різних тематичних шарах лексики тих чи інших сфер життя, що зумовило істотну перебудову насамперед на рівні номінації, з другого, — в змінах у відображенні певних провідних

ідеологічно-аксіологічних тенденцій суспільного життя й, відповідно, домінант масової свідомості — у процесах деідеологізації одних і нової ідеологізації інших поняттєвих комплексів, що реалізувалося в значному переформатуванні систем стилістичних оцінок і прагматичних орієнтирів, поширившись у тому числі й на окремі правила орфографії. Щодо цих нових домінантних ідеологічно-аксіологічних тенденцій, то вони охоплюють, по-перше, актуалізацію традиційних і «загальнолюдських» соціальних, моральних, духовних орієнтирів і пріоритетів суспільства, по-друге, відродження і посилення мовної репрезентації національно-державних «вимірів» України і, по-третє, рівняння суспільства на «європейські» та «світові» цінності.

Зрушення в галузевих і тематичних сферах номінації, зумовлювані формуванням нової системи соціальних пріоритетів і цінностей українського суспільства, полягають, з одного боку, в різкій активізації тенденції до розширення функціонально-стильового діапазону УЛМ у зв'язку із заповнюванням нових для неї соціальних ніш, до поповнення та активізації вживання лексики відповідних галузевих / тематичних сфер; з другого ж боку, — навпаки, в пасивізації значних тематичних масивів суспільно-політичної, ідеологічної, економічної лексики і попереднього тоталітарного дискурсу, тобто радянської «новомови» з її лексико-фразеологічним фондом та стилістикою.

Розширення функціонально-стильового діапазону УЛМ — це насамперед значна активізація лексики суспільно-політичної, суспільно-економічної (у сферах ринкової економіки), юридичної сфер, актуалізація українськомовних інформаційно-публіцистичного, офіційно-ділового і наукового стилів, помітне розширення сфери функціонування українськомовного конфесійного стилю, реальне впровадження виробничої, військової, спортивної субмов. Інакше кажучи, номінативний фонд української мови навіть у межах розмовно-побутового спілкування став за цей період: а) значно «політичнішим» (але в плані вже не міжнародного життя, як це було в часи СРСР: *розрядка напруженості, країни третього світу, боротьба за мир* і под., а внутрішнього життя країни — з великою кількістю назв політичних партій і рухів, з увагою до політичної диференціації та соціального розшарування різних верств суспільства і т. ін.); б) значно «економічнішим» (з поширенням економічної термінології та номенклатури: *ваучер, акція, валюта, долар, податок, податкова*, у знач. ім., *податківці, проплата, розмитнити*, «брати товар під реалізацію» та багато ін.); в) значно «юридичнішим» (*депутатська недоторканність, легітимність — нелегітимність, «діяти в правовому полі», фізична особа — підприємець*, або *ФОП*, та багато ін.); г) значно «технологічнішим» (з поширенням лексики новітніх технологій, особливо у сферах інформатики, з «комп'ютерною грамотністю»). Крім того, мова наповнилася лексикою на позначення нових реалій у сферах культури та масових розваг, понять релігійної сфери, різних напрямів «неофіційного» і «альтернативного», а з іншого боку, — на позначення різних реалій тіньового життя суспільства (кримінальної злочинності, наркоманії, проституції).

2. Формування номінативного фонду на позначення реалій нової соціальної дійсності виявляється насамперед у тематичних шарах лексики на позначення нових явищ державного будівництва в Україні, у сфері освіти (з орієнтуванням переважно на освітні системи країн Заходу) та ін.

На зміну відносній і нерідко лише зовнішній соціальній (соціально-політичній, соціально-економічній) та ідеологічній однорідності основної маси населення країни в радянський час, нерозвиненості політичної стратифікації суспільства та загалом спокійному соціальному життю країни під пильним наглядом державних і партійних органів разом з «перебудовою» і значно більшою мірою вже в незалежній Україні стало увиразнюватися різке розшарування суспільства за соціально-економічними, соціально-політичними, ідеологічними, конфесійними та іншими соціальними параметрами, що відбулося в мові в актуалізації таких номінативних рядів, як «*демократи*» —

«партократи» / комуністи, ліві — праві, центристи — радикали, ліберали, багаті — бідні, «нові українці», олігархи, «мажори», можновладці — з образом, зокрема, народного депутата (нардепа), безхатки (безхатченки), заробітчани та ін. (з їхніми матеріальними «атрибутиами» на зразок *шестисотий мерседес*, з одного боку, і *кравчучка*, з іншого боку), а також православні — уніати / греко-католики, а в межах православних конфесій поділ на УПЦ МП, УПЦ КП, УАПЦ. Розвиток у країні соціального плюралізму та формування багатопартійності стали основою для виникнення назв численних громадських організацій і політичних партій з їхніми колірними символами (*червоні*, «*помаранчеві*», «*зелені*» та ін.), у гострій полеміці між різними політичними силами стали взаємно застосовуватися характеристики *фашисти* — *антифашисти*.

Досить потужним поштовхом до змін як у корпусі (складі) української мови та особливостях його реалізації (включно з графікою та орфографією), так і в її суспільному статусі стала російсько-українська війна (з кінця лютого 2014 року — після початку збройної агресії РФ проти України, а особливо з 24 лютого 2022 року — після повномасштабного вторгнення російських військ в Україну). Помітним джерелом номінативної активності з поширенням одиниць спеціального слововжитку за його межі стала військова сфера; у значенні сучасної імперсько-мілітаристської ідеології РФ, сучасного російського фашизму активізувалося вживання гнізда *рашизм* (*рашист* / *рашистка*, *рашистський*), тобто *Рашиа* + *фашизм*; активізувалися процеси декомунізації / дерадянізації та дерусифікації різних тематичних сфер українського ономастикону й дедалі ширша його українізація (див. далі X пп. 1, 3); відбулася актуалізація мовних образів, з одного боку, *України* (з увиразненням «державницьких» конотацій членів цього словотвірного гнізда), з іншого ж, — *Росії* як держави-агресора (з більшою частотністю та кількістю назв, пов'язаних з нею, і набуттям ними виразних конотацій негативного характеру: див. далі п. 5.3, з поширенням глузливих прізвиськ президента РФ В. Путіна). У цей час ще більшою мірою стало виявлятися прагнення, досить виразне ще від початку 90-х років, до повнішого усунення слідів впливів російської мови на різних рівнях структури УЛМ. Поширилася практика написання з малої літери власних назв, що стосуються нинішньої РФ, а також колишнього СРСР (як вираження крайньої неповаги до об'єктів їх позначення). Мовними знаками новітнього російського імперіалізму зовсім несподівано стали латинські літери **V** і особливо **Z**, що ними маркувалася різна військова техніка російських військ в Україні. Стилїстика дискурсів війни характеризується розширенням уживання, з одного боку, піднесеної (щодо «свого» і «своїх»), з другого ж, — зниженої (щодо ворога) лексики і фразеології. У прагматиці наративів періоду війни на теми історичної «долі» України вже можна констатувати цілком очевидний перехід від образу українського народу як народу-мученика до культивування його героїзму. Щодо суспільного статусу української мови в цей період, то вона ще повніше стала усвідомлюватися, зокрема, і як один з факторів державної безпеки України, тоді як російська — ще ширше позиціонується як «окупаційна» («мова окупантів»), «мова агресора». Це стимулює подальше розширення суспільних позицій української мови.

3. Відбулося критичне осмислення та переоцінка суспільно-політичних реалій радянської доби й комуністичної ідеології — як а) активізація чергової хвилі політико-ідеологічного пуризму / пасивізація певних сегментів лексико-фразеологічного фонду і б) переосмислення / переоцінка певних одиниць та опозицій суспільно-політичного лексикону (як оцінна нейтралізація тих чи інших одиниць: *правий* і *лівий*, *опозиція*, *ліберал*, *ідейний*, *партійний* та ін. — або як їх негативне конотування: *чекіст*, *більшовик* та ін.), ключових поняттєвих комплексів радянської ідеології (*тоталітаризм*, *імперія*, *радянщина*, «*совок*» — щодо СРСР; *комуняка*, «*діяти більшовицькими методами*» — щодо КПРС), окремих подій і періодів радянської історії (*Жовтневий* / *більшовицький переворот* — замість Велика Жовтнева соціалістична революція, *Українська революція*

1917–1921 рр. — замість громадянська війна, німецько-радянська війна, або офіц. Друга світова війна, — замість Велика Вітчизняна війна). Пониження соціальної статусності тих чи інших реалій радянського минулого виявляється в сучасній прагматико-стилістичній палітрі УЛМ в певному наборі мовних засобів: а) у вживанні їхніх найменувань в «іронічних» лапках або в супроводі означення *так званий*; б) з передаванням їх мовою російського «оригіналу» — як підкреслення неукраїнськості самих позначуваних цими словами понять, тобто занесення їх з Росії (*большевик, совіти, советський* та ін.); в) в ігровому вживанні — як глузливі метафори, каламбури, переінакшені назви тих чи інших реалій радянської доби та оповиті в радянський час пієтетом відомі вислови; г) як «депатетизація» мови — з відкиданням і висміюванням характерних особливостей стилістичного комплексу радянської «новомови».

4. Помітною стала актуалізація лексичних серій на позначення традиційних та «загальнолюдських» соціальних, моральних, духовних орієнтирів і пріоритетів. Ці тенденції до оновлення системи суспільних цінностей стали розвиватися, з одного боку, як відродження, повернення до повноцінного мовного життя відповідної «дорадянської» лексики, а з другого, — як орієнтування на певні «класичні» (реальні або уявлені, «ідеальні») орієнтири соціального життя — насамперед у бік *демократії, гласності, «загальнолюдських цінностей», реформ і перебудови* (з відштовхуванням, відповідно, від тих явищ суспільного життя, які викликали найбільше неприйняття, — *тоталітаризму, застою* та ін.). Розвиток і повна або часткова переорієнтація суспільства чи тільки певних його верств у розумінні своїх «загальнолюдських» пріоритетів і цінностей простежуються в цілому ряді конкретніших ідеологічних домінант, різних за широтою охоплення мовного матеріалу. Це такі моделі, як: від *старого до нового* (так, у період «перебудови»: *революційне оновлення, нове мислення* та ін., *відродження: духовності, віри, традицій* та ін.; *«вічно вчораїсні»* — про комуністів-консерваторів), від *застою до розвитку, реформ (перебудова, прискорення)*, від *тоталітаризму до демократії* й пізніше — між *демократією* і загрозою *авторитаризму*, від *монополізму* до можливості *вибору (альтернативності, плюралізму)*, посилення уваги до «*громадянського*» (*громадянське суспільство, волонтерський рух, територіальна громада*) і «*соціального*», від «*соціально-класових*» (наприклад, *соціалістичний гуманізм, комуністична мораль, революційна законність*) до «загальнолюдських» ([просто] *гуманізм, мораль, законність*; від *трудолюбів до населення, від колгоспників до селяни*) категорій, від *офіційного до неофіційного*, між *правовим і неправовим*, від *центру до регіонів*, між *бездуховністю і духовністю*, між *єднанням і роз'єднанням*, між «*консенсусом*» (*діалог, злагода*) і *конфліктом* («*війни*», «*революції*»), та ряд ін.

У загальному руслі номінативно-аксіологічних тенденцій в українській мові новітнього періоду не можна не відзначити орієнтації на *успіх* — певної переорієнтації мовних ресурсів у бік відбиття такого явища, як активізація спрямування уваги мовного соціуму до всього першого, найкращого в ієрархії суспільних цінностей та шляхів його досягнення: *успішний бізнесмен, успішна жінка; успіхологія; ефективний менеджер*; і навпаки: *аутсайдер, маргінал, лузер, «збитий льотчик», жарг. лох*.

5. У загальному контексті значного посилення суспільної уваги до *українського* й особливо у зв'язку зі становленням (відродженням) власної державності актуалізувалися й стали по-новому осмислюватися відповідні поняття й номінативні ряди.

5.1. У межах аспектів української державності — це переорієнтація в розумінні понять *батьківщини (вітчизни)* і *вітчизняного* від СРСР до України (від *радянського до українського патріотизму*), значна активізація частотності вживання і продуктивності творення похідних з коренем *держ(ав)-*, гнізд *незалежний (незалежність)* і *самостійний (самостійність)*, а також *соборний (соборність)* щодо України.

5.2. У межах аспектів української етнічності — це посилення уваги до *корінних народів / етносів* країни та її *титульної нації*, актуалізація поняття *української діаспори*, активізація використання означення *національний* (*національна свідомість, національна ідея* та ін., а також *український націоналізм*), активізація вживання слів *українці* (*українець / українка*), *український* (у національному, етнічному розумінні), *Україна* — у розумінні рідної країни українців (див. далі в п. 5.3 про *Україну* як державу), що відбувається не тільки в суто номінативній функції, а й з конотаціями національного самоствердження, гордості. Це також розширення функціонування тематичного ряду, пов'язаного з добою козаччини, і посилення суспільної уваги до знакових сторінок в історії українського народу.

Окремий комплекс явищ — міфологізована ідеалізація українського народу в його праісторичному минулому, коли з кінця 80-х років у певних патріотично зорієнтованих колах українського суспільства, яких не задовольняли відповідні трактування «офіційної» науки, стали виявлятися прагнення, по-перше, віднаходити й демонструвати у своїх пошуках доісторичного минулого українського народу сліди його справжнього «золотого віку», кардинально відмінні від його досить скромного сьогодення, коли, зокрема, праукраїнська мова [ніби] ставала основою багатьох інших мов світу (до розряду ключових слів доби в цей час увійшли *Трипілля*, тобто давня археологічна трипільська культура, і міфічне *украї* — ніби предки сучасних українців), а по-друге, пропонувати свої етимологізування (з погляду «офіційного» мовознавства це, звичайно, зразки «народної етимології») — з виведенням наявності «позитивної» оцінності, закладеної у внутрішній формі слів української мови і в українській мові як такій (у цілому), що має вигідно вирізняти її в зіставленні з іншими мовами, насамперед, зрозуміло, тією з них, що протягом століть справляла найбільший вплив на українську. Поширювання таких національно-романтичних поглядів на історію українського народу та його мови й на картину світу, закладену в структурі української мови, було помітнішим у 90-ті роки; у міру ж просування українського суспільства на шляху до державної зрілості воно поступово дезактуалізувалося.

Від початку 90-х років у межах українського національного дискурсу актуалізувалася тема українського народу — не тільки в його історії, а й на сучасному етапі — як об'єкта постійної національної дискримінації з боку сусідніх народів і як суб'єкта — носія національної кривди, тобто народу-мученика, народу-жертви, що стало виявлятися разом з появою численних роздумів, висловлювань на цю тематику, ліричних пісень патріотичної тематики в жанровій стилістиці «молитов за Україну», зі зростанням частотності функціонування членів деяких словотвірних гнізд, які стали вже ключовими для цієї тематичної сфери (це насамперед гнізда *меншовартість, упосліджений, винародовлення, багатотраждальний*, гірке Шевченкове «*на нашій — не своїй землі*»; у переліку топонімів — символів відповідних подій в українській історії досить звичайними є *Берестечко, Батурин, Крути* і под., що свідчить про домінування в українській національній пам'яті переважно трагічних знакових подій). Це, природно, викликало в інших суспільних колах незгоду з такими настроями національного *катастрофізму*, з постійними *плачами і плакальництвом* у роздумах про долю українського народу, з комплексом «*національного (малоросійського) мазохізму*». Але цілком однозначно злам у лінійх прагматичної побудови наративних схем на теми історичної долі України заявив про себе тільки з 2014 року, коли перед лицем навислої вже цілком реальної загрози для української державності тема народу-жертви як одна з домінант української національної самосвідомості стала поступатися перед темою наступальної активності (з активізацією, зокрема, вживання членів словотвірного гнізда *герой* — у застосуванні не тільки до вітчизняної історії, а й до сучасності: «*Слава Україні! — Героям слава!*»; «*Українці — нація героїв*»; у найменуваннях багатьох об'єктів міської топонімії — поява назв *Героїв...: Героїв Крут, Героїв Небесної сотні, Героїв Майдану, Героїв України, Героїв*

АТО, Героїв Маріуполя та ін.; присвоєння звання «Герой України» багатьом учасникам збройного протистояння з військами РФ; запровадження почесної відзнаки «Місто-герой України»; з активізацією означення *героїчний*: «героїчне протистояння / героїчний опір українського народу» і под.).

5.3. У межах аспектів української як етнічності, так і державності актуалізувалося поняття *відродження* (щодо України, українського), активізувалися в ужитку гніздо *розбудов-а*, означення *національний* у значеннях «державний / вітчизняний» і «загальнодержавний; загальнонародний» і *нація* у значеннях «населення країни, народ» і «державна, країна» (*національні інтереси України, Національна академія наук України, українська політична нація*). Відбулася активізація вживання, розширення лексичної сполучуваності та семантичного обсягу слів *Україна* (у значенні держави), *український, українці (українець / українка)* — від суто національного (етнічного) і територіально-адміністративного до державного, наприклад: «Іменем України <...>» (усталений зворот у судових рішеннях); «державницька» конструкція в *Україні* — замість «територіальної (регіональної)» *на Україні* (див. X п. 2); широкого вжитку набули кілька клішованих фраз-вигуків зі словом *Україна*: «*Слава Україні!*», «*Все буде Україна!*»; *українська держава, українське громадянство, українська армія, українсько-російський (українсько-польський та ін.) кордон; український народ* (у конкуренції з *народ України*); «*Дорогі українці!*» (у зверненнях представників державного керівництва до жителів країни).

На тлі інших сусідніх держав особливе місце в мововжитку нової України посідає образ *Росії* (з погляду її ставлення до України та дій проти неї) — це не тільки більша частотність функціонування назв, пов'язаних з нею, та більша їхня кількість, а й часто набуття ними виразних конотацій негативного характеру. Це застосування щодо сучасної РФ та її зовнішньої політики характеристик з членами гнізд *імпер-* (*імперія, імперський: синдром, амбіції, політика* та ін., *імперство, імперці*), *колон-* (*колоніальний* та ін., *деколонізація*), *окуп-* (*окупант, окупаційний: влада* та ін.), а особливо з 2014 року — *агрес-* (*держава-агресор* та ін.); активізація синекдохічних образів *Москви* і *Кремля* — у значенні офіційної Росії з її великодержавницькою політикою — та їхніх похідних: *агенти Москви / Кремля, московський імперіалізм, московська орда* (про окупаційні війська РФ в Україні), *кремлівський режим; московські попи* (про духовництво РПЦ і УПЦ МП); активізація в ужитку екзоетноніма *москаль* (не останньою мірою, безперечно, як дзеркальна реакція на активізацію в публічному мовному просторі Росії у цей же період давньої російської зверхньо-поблажливої, а тепер відверто неприязної назви українців *хохол*) — та його експресивних похідних *москалюга, москаляка*, а також застарілих одиниць *московит* (особливо після початку нової фази російсько-української війни з 24 лютого 2022 року), *москвин*. Почастішало вживання і творення синонімічних власних назв та апелятивних перифразів щодо сучасної Росії з конотаціями негативного плану — від стримано-нешанобливої на зразок *Московія* до відверто зневажливої (*Кацанія, путін-рейх, країна на болотах* та ін.), особливо: *Рашиа, Рашка* та ін.; *Мокишанія (Мокишандія)*, тобто країна мокші; *Мордор*; низка утворень з компонентом *-стан: Рашикостан, Кацан-стан, Оркостан*, тобто країна орків, *Москвостан, Ватостан*, тобто країна «вати»; *Запоребрик*. (Див. також нижче в X п. 2 про поширення прийменникової конструкції з неприязно-іронічною конотацією *на Росії*.)

5.4. У публічному мововжитку актуалізувалися номінативно-аксіологічні опозиції в сфері позначень сторін у національно-політичних і національно-культурних та мовних відносинах:

1) у межах українського національно-державницького дискурсу це: а) з одного боку, *патріот, державник* та ін., з другого, — *непатріот і антипатріот, антидержавник, космополіт, «інтернаціоналіст»* (в «іронічних» лапках), із сильнішим експресивним

зарядом: *антиукраїнець, українофоб, україножер* та ін.; б) у межах самого етнічного українства це також протиставлення, з одного боку, *свідомий українець*, рідше *щирий українець* або просто *українець*, означень *національно свідомий* (*українці, кола, політики, виборці* та ін.), *національно (з)орієнтований* (*сили, кола, партії* та ін.), а з другого, — *відступник, перевертень*; «*малорос*»; *хо(а)хол*; *яничар*; *манкурт* та деякі ін. — щодо зденаціоналізованих і просто національно байдужих представників українства (деривати жін. р.: *манкуртка, яничарка* та ін.);

2) у межах дискурсів (переважно російськомовних), опозиційних щодо українського національно-державницького руху, — про його представників: *націоналіст, націонал-патріот, націонал-радикал*, зневажл. *нацик і нацюк*, з підсиленням градації — *націонал-шовініст, (націонал-)фашист, коричневі* (переважно у мн.), *бандерівець*. Поширилася низка іронічних номінацій: поряд з уже досить давно відомим «*щирий українець*» або «*щирий*» (як субстантиват), це «*[національно] свідомий*», «*[професійний] патріот*», з новіших — *національно стурбований / заклопотаний*, ще з пізніших утворень — зневажл. *свідоміт* (*свідомий* + очевидно, *содоміт*);

3) у новій групі номінацій на позначення учасників уже прямого збройного протистояння, війни внаслідок активної російської інспірації сепаратистського руху в кількох східних і південних регіонах країни від початку 2014 року: з проукраїнського боку це такі номінації, як члени гнізд *сепаратизм* (*сепаратист*, зневажл. *сепар, сепаратюга* та ін.), *тероризм* (*терорист* та ін.), експресивно-оцінні *ватник, «колорад»*; з проросійського боку це насамперед глузливі назви *укр* (див. вище п. 5.2) і *укроп*; з обох протилежних сторін стала взаємно застосовуватися характеристика *фашист*. Особливе місце при цьому посідає переосмислене вживання слова *кіборг* на позначення українських захисників Донецького аеропорту.

6. Орієнтація на «*європейські*» і «*світові*» цінності, вияви якої стали помітним явищем у сучасній УЛМ, реалізується в межах двох основних тенденцій: 1) увиразнення мовних ознак «*європейського вибору*» України — а) активізація в ужитку слів з морфемами *європ-, євро-* та гнізда *європейський*; б) *курс на європейську інтеграцію* (це тенденції, що протиставляються багатьом іншим явищам як *неєвропейським* — *неєвропейський: підхід, шлях до чого-небудь, законодавство, судова практика* та ін.); 2) вияви культурно-мовної глобалізації — рівняння на «*світові стандарти та цінності*». Це, по-перше, актуалізація спрямування уваги мовного соціуму до «*успіху*» (див. вище п. 4), у руслі чого активізувалося функціонування абрєвіатури *VIP* (*ВІП, віп*) у складених іменниках або й самостійно, гнізда *еліта* (*елітний*); одиниць на позначення різних суміжних щодо «*успіху*» ознак, явищ і т. ін.: *амбітний* (*амбіційний*), *амбіція, креативний* та ін., а також «*гламур*» і «*глянець*»; для визначення ступеня популярності кого-, чого-небудь: *рейтинг, хіт, бренд, формат і тренд* (*бути форматом / неформатом, бути в тренді / трендом*), *імідж*; по-друге, у сфері прагматики та стилістики української мови — це а) посилення акцентування на дуже позитивних якостях кого-, чого-небудь (культтивування «*позитиву*» — з поширенням, зокрема, означень *ексклюзивний, знаковий, культовий*) і б) до деякої міри навпаки, певне спрощення в оцінках, у стилістиці спілкування, в) деталізація певних сегментів досі морально «заборонених» тем, а також, з одного боку, г) певна вульгаризація, поширення агресивної стилістики спілкування (через перекладну художню та анімаційну кіно-, теле- і відеопродукцію, літературу, що заповнила вітчизняний ринок), а з другого, — навпаки, г) поширення стилістики політкоректності та нових форм мовної ввічливості.

7. Можна констатувати факт більшого або меншого розмивання вже усталених уявлень суспільства про систему своїх ціннісних орієнтирів аж до певної девальвації цих понять, що відбувається в загальному контексті демократизації, а також як один

з наслідків поширення в суспільстві процесів культурно-мовної глобалізації (наприклад, зниження конотації «престижності» у словах *еліта, інтелектуал*). Так, відбулося зниження «ранговості» *університетів і академій* (відповідно, й *академіків*) у зв'язку зі значним зростанням їхньої кількості, а з іншого боку, — «піднесення» технікумів і новозапроваджених коледжів також до рангу ВНЗ; досить широко (порівняно з радянським періодом) для характеристики відповідних осіб стали застосовуватися означення *видатний і навіть великий, легендарний*, а також *зірка*.

8. У межах обстежуваного періоду в свідомості українського суспільства відбувалися істотні зміни в усвідомлюванні ним свого існування як у геополітичному просторі, так і в історичному часі, свого місця в цих координатах, що можна простежити за їхніми визначальними мовними віхами, — а) у просторі по осі «умовна Європа» — «умовна Свразія» у переорієнтовуванні від «*москвоцентризму*» до «*києвоцентризму*», в осмислюванні проблеми поділу України «по *Збручу*» або ширше «по *Дніпру*» та ін.; б) у періодизації новітньої історії країни за назвами відповідних подій, явищ і т. ін., а також іменами «знакових» осіб як точками відліку — у власне соціальному вимірі: до «*перебудови*», [*це було*] [*ще*] за *Союзу* / [*уже*] за *незалежності, пострадянський (постсоціалістичний / посткомуністичний, посттоталітарний) період; постмайданний, або післямайданний (період, доба); до війни, у довоєнний час* (щодо військової агресії РФ проти України); *epoca бартеру; у доковідні часи, постковідний синдром; за [президентства] Кравчука / Кучми і т. д.*; у вимірах технологічних досягнень і техногенних катастроф новітньої доби: до *Чорнобиля / після Чорнобиля, дочорнобильський / після- або постчорнобильський; до комп'ютерна ера (доба), доінтернетний період, вік інтернету, інформаційна ера, вік цифрових технологій* та ін.; у власне хронологічному вимірі: *бандитські 90-ті; «нульові» роки; «чума XXI століття»* — на позначення кількох нових для людства епідеміологічних захворювань, *всеукраїнська акція «Підприємець XXI століття»; «Міленіум»* — як власна назва (ресторан, гімназія та ін.), «*Жінка III тисячоліття*» (всеукраїнська премія). Це також номінативні «періодизації» етапів у розвитку суспільства і поколінь, які приходять на зміну одне одному: *інформаційне (постіндустріальне), мережеве, мережоцентричне суспільство* (пор. як одне з визначень попередньої доби — *літературоцентрична епоха*); *покоління «пенсі», інтернет-покоління, покоління міленіуму*.

9. Відбулися помітні зміни в моделях лексичної і фразеологічної номінації — в моделях експресивно-стилістичного і прагматичного використання мовних засобів (у метафорах — зі змінами у використанні «військової метафори», в активізації «кримінально-бандитської метафори», «комп'ютерної метафори», «метафори наркоманії», у метонімії, іронії, евфемізмах та ін.), у формуванні нових продуктивних номінативних словосполучень.

II.

Демократизація суспільно-політичного життя країни та лібералізація (послаблення або скасування в різних сферах суспільної діяльності державного нагляду та контролю, як і взагалі впливів держави на життя суспільства, і, відповідно, менша залежність суспільства від держави й більші можливості для його самодіяльності та самовираження) й урізноманітнення життя суспільства, з одного боку, і розширення поля суспільного функціонування української мови, з другого боку, викликали до життя на межі 80–90-х років потужні процеси змін на всіх структурних рівнях та оновлення стилістичних засобів УЛМ — процеси, які є досить показовими для різних слов'янських мов постсоціалістичного періоду і які звичайно об'єднують під характеристикою нового етапу демократизації їхніх літературних мов.

1. Під поняттям сучасного етапу демократизації у функціонуванні та розвитку УЛМ слід розуміти явища двох основних планів. У зовнішньому, соціолінгвістичному, плані це демократизація в цілому мовної діяльності суспільства — як розширення суспільного простору функціонування літературної мови та можливостей нею користуватися. Це, по-перше, дальше розширення соціальної бази УЛМ — з одного боку, кіл її користувачів як у кількісному, так і в «якісному» (тобто за її поширенням у різних соціальних і вікових верствах населення) аспектах (з охопленням також уже й молодших поколінь), а з другого боку, її суспільного використання — дальше поширення її в сфері неофіційного спілкування, в розмовно-побутові площини. По-друге, це більша невимушеність, розкутість загального контексту мовного спілкування й більша роль особистісного фактора в цьому.

У власне мовному плані це відповідні нові явища в межах як побудови текстів, так і власне корпусу УЛМ:

а) у плані функціонально-стильової організації літературної мови — менша ригористичність канонів і певне згладження граней поділу її стилів і жанрів, зменшення стильової відстані між усно-розмовною і писемно-книжною формами її функціонування, ширше проникнення усно-розмовної стилістики і діалогічного мовлення, а також інтенсивне переміщення стилістично знижених і субстандартних елементів у ширший мовний простір, у тканину публічної комунікації (часто як демонстративне відштовхування від мовної стилістики тоталітарного минулого з її «занормованістю», «зарегульованістю», «заредагованістю»);

б) у плані змісту (як лексичних значень конкретних слів, так і побудови цілих текстів) — це, з одного боку, переосмислення значень і конотацій одиниць різних тематичних шарів лексико-фразеологічного складу з ідеологічної, суспільно-політичної, економічної сфер життя суспільства з відходом від догматичного вузькосоціального (класового та партійного) їх осмислення в напрямі «загальнолюдських» цінностей (див. вище І п. 4); з другого боку, це зняття або ослаблення попередніх обмежень у змістовому наповнюванні самих текстів УЛМ — з розширенням тематичних сфер, придатних для публічного ознайомлення та обговорення;

в) значно більша відкритість літературної мови для зовнішніх впливів у нових умовах соціальної, а відповідно й мовної глобалізації і, як наслідок, інтенсивне наповнювання її складу новими масивами іншомовних запозичень (див. IV).

Лібералізація літературномовного узусу, яка неминуче супроводжує демократизаційні мовні процеси, ідучи паралельно з ними, — це з боку мовного соціуму ослаблення почуття обов'язковості в дотримуванні вже наявного стабілізованого узусу мововжитку й норм літературної мови, а з боку відповідних державних контрольних органів і нормативних юридичних актів — дотримування тактики меншого втручання в практику мовної діяльності суспільства, з боку ж власне мовних нормативних джерел — розширення рамок мовного узусу. Якщо демократизація — це явище з розряду позитивно оцінюваних категорій, то лібералізація мововжитку в разі появи надмірних форм її вияву сприймається вже як явище, що призводить до загалом деструктивних для нормативних засад літературної мови наслідків і навіть до «хаосу».

У загальних межах процесів демократизації, включно з лібералізацією, мововжитку активізувалися явища як цілком усвідомлювані й навіть цілеспрямовані, зумовлені певними експресивно-стилістичними та прагматичними настановами мовців, так і, навпаки, більш або менш стихійного характеру, мало або й зовсім не усвідомлювані самими мовцями й слабо контрольовані ними.

Експресивно-стилістичні та прагматичні настанови в загальному руслі явищ мовної демократизації / лібералізації — це: а) вияви досить поширеного тепер прагнення до оновлення й пожвавлення мовної стилістики; б) прагнення до повнішого мовного самовираження особистості (включно з явищами мовної бравади, епатажу «публіки»); в) установлення тісніших емоційних контактів з адресатами мовлення (інтимізація

спілкування) — широке запровадження інтерактивного спілкування у ЗМІ, апелювання суб'єктів рекламної, торговельної, політичної і т. ін. діяльності до «своєї» аудиторії за допомогою ніби її ж природного мовного коду — розмовної мови, молодіжного сленгу, українсько-російського «суржику», певних регіональних мовних зворотів і традиційних онімів — для «земляків» (наприклад, ергонім «*Деца у нотаря*» в Ужгороді), апелювання до тих чи інших ностальгійних настроїв і спогадів у певній частини суспільства (наприклад, росізм «*Сільпо*» як назва мережі продуктових магазинів); г) мовне солідаризування в межах певного соціального, регіонального або вікового середовища (у протиставленні «іншим»); ґ) у межах явища експансії в публічному мовному полі стилістично знижених мовних елементів це також настанови на посилення, увиразнення мовного реалізму, мовних засобів гумору, мовної агресії та соціального протесту (див. нижче п. 3).

Явища стихійного характеру в користуванні УЛМ призводять до її «забруднення» (насамперед, звичайно, на рівні мовлення, а не мови як такої) — це зворотний бік мовної демократизації як неминучий, але, з іншого боку, безперечно, тимчасовий наслідок масового впровадження її в життя суспільства. У процесі користування УЛМ мовці поступово вдосконалюють свої навички й рівень володіння нею, «виговорюються» в своєму усному мовленні й підвищують свою грамотність на письмі, що відбувається на наших очах. І, найголовніше, зростає кількість мовців — носіїв УЛМ унаслідок підростання нових поколінь, які з дитинства користуються саме літературною формою української мови.

2. Явища демократизації у сфері мовного регулювання щодо нормативних засад УЛМ включно з лібералізацією підходів до мовного узусу достатньо виразно простежуються у двох площинах — це, з одного боку, власне сфера мовного коригування (у правописах, мовних словниках та інших довідниках, консультаціях тощо); з другого боку, рівень відповідних державних нормативних актів, що мають вихід також у сферу мовного функціонування.

У тих мовних довідниках, які за своїм жанром покликані виконувати функції мовного регулювання, можна відзначити при цьому факти як а) «полегшеного» підходу до подавання матеріалу (без належного редагування і професійного «фільтрування»), так і б) цілком усвідомлюваної демократизації матеріалу й, відповідно, загального нормативного стану слововжитку — у розширенні меж добору залучуваних мовних одиниць, у цілком свідомому ширшому допусканні варіантності мовних одиниць з огляду на реальну мовну практику, в уніфікації та в спрощенні написання слів, у підвищенні стилістичного статусу багатьох одиниць.

На рівні державного регулювання нормативного стану УЛМ та її функціонування, яке мало здійснюватися в кількох уже редакціях законів про мову та в низці інших нормативних актів, рух у напрямі демократизації норм слововжитку і словотворення можна відзначити насамперед у таких формах вияву, як відмова від безпосереднього втручання державних адміністративних, юридичних та ідеологічних органів у розв'язання питань кодифікації літературної мови та контролю за цим; у сфері ономастики — розширення прав громадян у виборі особових імен для дітей, в іменуванні відповідно до їхніх національних традицій; уважніше ставлення до збереження (повернення) традиційних для певного регіону топонімів (див. також про це далі: XII п. 5).

Відбувається розширення стильово-жанрового діапазону публічних дискурсів і стилістичних меж інвентарю УЛМ. В інформаційно-публіцистичному стилі увиразнилися зміни у співвідношеннях між настановами на стилістичну піднесеність / стилістичну нейтральність, на інформативність повідомлення / емоційність впливу — у напрямі «депатетизації». У межах стильового спектра УЛМ стало помітним зменшення дистанції між «високим» і «низьким» у бік «середнього», «усереднення» стильових реєстрів.

Посилення спонтанності та неофіційності спілкування найпомітніше виявляється в публічному мовному полі в увиразненні елементів колоквалізації й навіть жаргонізації мовлення, у посиленні образності й узагалі експресивізації тексту та оказіонального словотворення, у явищах мовної гри, а також у поширенні словотвірних моделей професійних сфер слововжитку і професійної лексики. У мовній діяльності ефірних ЗМІ широко практикуються а) настанови на діалогізацію мовлення та інтерактивність спілкування — «розмовні» жанри; пряме спілкування ведучого теле- і радіоовин, токшоу та ін. з не присутніми в студії журналістом, а також глядачами і слухачами; перетворення інтерв'ю, а також пресконференції із заздалегідь підготованого або й попередньо узгодженого обміну запитань і відповідей (фактично чергування монологічних партій) на вільну бесіду інтерв'юера й інтерв'юваного; б) широке залучання мовних маркерів невимушеності, розкутості, неофіційності спілкування — зокрема, у формулах звертання та прощання.

Посилення особистісного фактора в публічному мовному полі виявляється, по-перше, як увиразнення індивідуальності дискурсу — як засіб повнішого самовираження особистості та інтимізації спілкування (у мовних партіях журналістів); по-друге, як поширення достатньо індивідуалізованих висловів та окремих слововживань з уст політиків і громадських діячів.

Можна відзначити певне спрощення стилістики публічного мовного спілкування (як ослаблення категоричності вимог до мовностилістичного оформлення тексту), що виявляється, зокрема, як іменування людей, у тому числі офіційних осіб, на ім'я та прізвище без компонента по батькові, звертання до співрозмовника в цілком офіційних ситуаціях тільки на ім'я (переважно в ефірних ЗМІ), а також як явище непотрібної й просто незрозумілої фамільяризації в уживанні певних слів на позначення відповідних осіб (це наслідок частого вживання таких слів як штампів у ЗМІ): уживання слова *гарант* у синтаксично автономній функції (без додатка) — про Президента України; уживання слів з очевидно розмовними й навіть з нешанобливими конотаціями як стилістично нейтральних у суто інформаційних матеріалах на зразок: «Головний київський *тюремник* генерал NN ділиться своїми враженнями <...>» — про працівників пенітенціарної служби; «Участь у збиранні гуманітарної допомоги для бійців АТО взяли й *церковники*» (у нейтральному значенні «священнослужитель»).

Розширилася практика як свідомого залучання, так і стихійного проникання діалектизмів / регіоналізмів до масивів загалом літературного мовлення, а також (хоча й значно меншою мірою) до самого корпусу, до структури УЛМ. При цьому, однак, слід мати на увазі, що сьогодні перед нами явище не більш-менш рівномірного входження до літературної мови елементів різних діалектних зон української національної мови, а проникання передусім одиниць південно-західного наріччя. Якщо діалектизми з говірок південно-східного та північного наріччя української мови подаються (у невеликій кількості), з одного боку, в художній літературі, з другого, — у матеріалах деяких газет здебільшого з метою наближення до мовного реалізму в репліках відтворюваного розмовного мовлення (в ефірних ЗМІ вони можуть бути наявні також у записах живого мовлення), то активізація використання особливостей південно-західного наріччя (в основному регіолектів Галичини, а також, хоча й значно меншою мірою, Закарпаття) як у регіональному (насамперед у друківаних ЗМІ обох цих регіонів), так і в загальноукраїнському (поширюючись в основному з Галичини) масштабах має під собою значно ширшу мотиваційну основу (див. докладніше: V п. 5). По-перше, це не тільки власне діалектизми, тобто одиниці з народної мови в межах тієї чи іншої говірки, говору, а й, причому навіть насамперед, регіоналізми, які функціонують на значно ширшій території Заходу України і в своїй загальній масі походять переважно з колишнього західноукраїнського (галицько-буковинського) регіонального варіанта УЛМ та із сучасної мовної практики міського населення, в основному Галичини. По-друге, такі діалектизми /

регіоналізми виявляють значно ширшу експансію в загальноукраїнському масштабі. По-третє, їхнє стилістичне і прагматичне призначення, безперечно, є різноманітнішим порівняно зі «звичайними» діалектизмами — це: а) звичайна функція мовного реалізму, можлива на матеріалі будь-якого регіону з території поширення цього наріччя (як і будь-якого регіону з території поширення обох інших наріч української мови); б) функція мовної бравади, ніби хизування автора / мовця своєю «інакшістю»; в) функція інтимізації спілкування, розрахована на встановлення тіснішого контакту зі «своїми» — наприклад, у новій ергонімії Закарпаття: «*Деца у нотаря*» — етноресторан («корчма») в Ужгороді, «*Бавка*» — від значення «гра, розвага» (ляльковий театр в Ужгороді), «*Усі сюда*» (магазин у Мукачеві, 2009 рік); г) функція природного мовного самовираження та регіональної мовної солідаризації (за принципом «Це моя мова, і чому я маю її соромитися?!»), звичайне небажання пристосовуватися до особливостей іншого, нехай і «правильного», мовного коду (тобто УЛМ), що нерідко простежується в мовній поведінці вихідців з Галичини. Тут перед нами, таким чином, явище актуалізації й поширення за межами його власного ареалу не просто живого діалектного мовлення, а відповідного культурно-мовного ідіому, навіть регіонального варіанта української мови (у його, звичайно, ослабленому вияві), що вступає в конкуренцію з «офіційним» стандартом (див. також V п. 1, VII п. 2).

3. Експансія стилістично знижених і субстандартних мовних шарів, що досить широко простежується тепер у публічному мовному полі, має на меті такі функції: 1) прагнення до оновлення й поживлення мовної стилістики, шлях експресивізації мовлення — а) узуалізація стилістичного зниження мовлення (підвищення частотності використання поза їхніми власними стильовими межами як колоквиалізмів літературної мови з різко зниженими стилістичними конотаціями, так і елементів позанормативних стильових шарів мови): «*Рехворми для проформи*», «*Заграниця нам допоможе!*» — назви газетних заміток; «*Шо*» (журнал культурологічного напрямку); «*Літак гепнувся прямо на їхнє житло*» (з інформаційної програми телеканалу); б) іронічне висміювання і пародіювання («депатетизація») того, про що досі прийнято було говорити в шанобливому або принаймні в стилістично нейтральному тоні; 2) настанови на антиестетизм і вульгаризацію (з наповненням брутальною, у тому числі непристойною, лексикою) мовлення — як, по-перше, посилення мовної бравади й епатажу, по-друге, вияв мовної агресії і соціального протесту, по-третє, більше фокусування уваги на «темних» сторонах життя (у змісті матеріалів і, відповідно, в підходах до їх висвітлення й мовного оформлення), коли відбувається ніби зивання суспільства до думки про переважання в соціальній дійсності всього негативного, навіть дуже поганого; 3) як джерело мовного реалізму; 4) як засіб мовного гумору. У царині української гумористики різко активізувалося використання елементів, з одного боку, просторіччя (це насамперед педалювання вже традиційного в цій сфері розуміння «простоти» українського гумору як його «простонародності»), у тому числі українсько-російського «суржику», а з другого, — уже й одиниць не «традиційних» для української мови жаргонів і навіть непристойної лексики, причому також в основному походженням з російської мови (як різкий поворот розуміння мовностилістичної домінанти українського гумору в протилежний бік — у бік формованої «модернізації»). З приводу цього слід сказати, що український гумор повинен мати, звичайно, різноманітний тематичний репертуар і, відповідно, широкий стилістичний діапазон, але основний його сегмент має бути, безперечно, такий, щоб сучасна українська людина (а це люди з середньою й вищою освітою, переважно жителі міст, що завдяки своїй освіті, через ЗМІ, інтернет мають доступ до широкої й різноманітної інформації) могла бачити реалії сучасного життя й себе в тих реаліях — під певним кутом зору, загостреним аж до комізму, але з переважанням таких стилістично-мовних засобів, як тонкий гумор, іронія, підтекст та алюзії, а якщо сарказм, то не грубий зовні. Поки ж

цього не відбувається, «середню», тобто основну, нішу «гумористичного простору» України (між різними крайнощами з використанням у мовному плані елементів субстандартних шарів) займатиме, як і досі, російськомовний гумор; 5) власне номінативна функція, характерна для використання жаргонної (сленгової) лексики, — позначення реалій життя відповідних прошарків суспільства, про які досі публічно мало говорилося, але які останнім часом зайняли значно помітніше місце в спектрі суспільної уваги, — зі сфер кримінального світу, життя наркоманів, проституції, «нетрадиційних» сексуальних орієнтацій, музичного шоу-бізнесу, комп'ютерної сфери та ін.

Можна вже говорити про жаргонізацію масового мововжитку, оскільки використання жаргонізмів / сленгізмів стало тепер досить помітним явищем у розмовній мові, в художніх творах на сучасну тематику, в ЗМІ й навіть у публічній мові політиків. Це, по-перше, жаргонізація мови як відбиття криміналізації суспільної атмосфери в країні — активізація використання поза його власними межами елементів кримінального жаргону. По-друге, активізація в масовому вжитку жаргонізованої розмовної мови (загальної жаргону / сленгу, інтержаргону) — уживання лексики молодіжного сленгу і взагалі одиниць походженням із різних «нижчих» соціолектів (у тому числі з «блатної» мови, з просторіччя — включно з частотним уживанням позанормативних росізмів), а також англоамериканізмів з настановами на ефект «сучасності», новизни або експресивності, дотепності.

Явища жаргонного походження (здебільшого з помітними слідами засвоєння їх з російської мови) в масовому мововжитку поширилися також на інших мовних рівнях — у низці моделей словотворення, у деяких моделях прийменниково-іменникових конструкцій (*на зоні*, тобто в місцях ув'язнення, і под.; *«ходить під ким»* і под.).

III.

1. Новий етап у понад трьохсотлітніх контактах української і російської мов, який розпочався зі здобуттям (відновленням) Україною державної незалежності і проголошенням української мови державною мовою країни, характеризується помітними змінами не тільки в статусі (у суспільному стані та функціонуванні) обох мов в Україні, а й у тенденціях взаємовпливів між ними і в особливостях сприйняття відповідними мовними спільнотами в Україні цих впливів. З одного боку, потужний вплив з боку російської мови, причому не тільки з «метрополії», а й у межах самої України, на українську мову не припинився, звичайно, й тепер, і більше того — у певних сферах мовної комунікації він навіть увиразнився в загальному контексті демократизації суспільного життя та лібералізації мовної практики. Але водночас уже можна говорити й про певне його загальне ослаблення — як у зв'язку з появою таких факторів, як належність Росії і України вже до різних державних утворень зі значною мірою відмінними формами організації суспільного життя та зменшення інтенсивності міграційних процесів з Росії до України, поступове згортання спільного для них (власне, російського) інформаційного та культурного простору, наявність між ними вже міждержавних суперечностей з охолодженням і постійними загостреннями взаємовідносин (аж до збройної агресії РФ проти України з 2014 й особливо з 2022 рр.), можливість контактів української мови з іншими мовами світу вже не обов'язково через посередництво російської мови, так і внаслідок помітного посилення тенденцій до очищення корпусу УЛМ від слідів наявності впливів російської мови та протидії цим впливам на майбутнє. З другого ж боку, у мовленні російськомовної частини українського суспільства, у російськомовних ЗМІ України вже набрали частотності й, безперечно, посилюватимуться такі явища, що відбивають впливи з боку української мови, видозмінюючи попередній портрет російської мови в Україні, частина з яких уже входить також до номінативного фонду російської мови метрополії. Зміни у взаємодії

української і російської мов відбуваються як у загальному руслі їх взаємовпливів та взаємних запозичень, так і в явищах цілком усвідомлюваних текстуальних вкраплень мовою оригіналу (відповідно українських або російських).

Сучасний етап в українсько-російських мовних контактах уже можна поділити на два підперіоди: 1) початок 1990-х років — 2013 рік; 2) від 2014 року, коли внаслідок збройної агресії РФ і початку війни між двома країнами, по-перше, стали не тільки згоратися міждержавні й міжнародні відносини, а й значно більшою мірою, ніж протягом попереднього підперіоду, обмежуватися інформаційні та культурні контакти між ними, а також більше зросло напруження у власне мовній сфері, оскільки РФ мотивує свої агресивні дії далеко не останньою чергою нібито необхідністю захисту як етнічних росіян, так і взагалі російськомовного населення України від «насильницької, брутальної українізації», по-друге, Україна, прагнучи якомога повніше нейтралізувати можливості для продовження ідеологічної агресії з боку РФ, стала рішучіше відмовлятися від спільної для них пострадянської ідеологічної спадщини й наявності слідів російської історії, географії, культури на ономастичній карті країни, а по-третє, в різних колах українськомовного соціуму посилюються прагнення до усунення елементів російської мови на різних рівнях структури УЛМ.

2. Наявність елементів російської мови в загальних межах сучасного публічного українськомовного простору стала, з одного боку, певною мірою увиразнюватися (особливо у зв'язку зі значним розширенням відбиття в діяльності ефірних ЗМІ живого спонтанного мовлення) — у загальній структурі українського мовлення, призводячи до його «забруднення», в умовах як лібералізації мовної практики, так і масового переходу різних груп населення на спілкування УЛМ. Однак, з іншого боку, внаслідок як появи нових соціальних чинників, зумовлених становленням окремої державності, так і посилення уваги в суспільстві до питань ідентичності української мови переважна більшість подібних фактів впливу з боку російської мови так і лишається на рівні мовлення, не закріплюючись у корпусі УЛМ, і, більше того, значно активізувалися процеси його очищення від цих наслідків. Російські запозичення в УЛМ новітнього періоду, як і до цього, найпомітніше виявляються в лексиці і фразеології.

Унаслідок тривалих масованих впливів російської мови на структуру української природний розвиток останньої змінювався, відхилявся одночасно в двох зовні протилежних напрямках. Це, з одного боку, пряма русифікація української мови (масове насичення її складу як власне елементами російської мови, так і утвореннями за її зразком), а з другого, — відштовхування української мови від російської, але нерідко в тих напрямках, що задаються одиницями і явищами саме останньої, — а) як невідправдане семантичне й особливо словотвірне калькування — у тих випадках, коли в розпорядженні української мови вже існують відповідні власні засоби, і б) як наївна гіперкоректність (з відмовою від власних мовних засобів тільки тому, що вони нагадують відповідні одиниці і явища російської мови).

2.1. Даліше поширення елементів російської мови в структурі УЛМ, тобто прямі наслідки впливів російської мови, виявляється насамперед як запозичання, в тому числі калькування, лексичних і фразеологічних одиниць російської мови, у тому числі окремих словотвірних гнізд, — як з власне номінативною (особливо на початку доби незалежності, наприклад: *державна адміністрація, казначейство, «вертикаль» влади, олігарх* — у переосмисленому вживанні, гнізда *роздержавлення, розмитнення, оготівкування*, в ономастиці: *День захисника Вітчизни*), так і з номінативно-конотативними (як новіші, виразніші або «сучасніші», «модніші» синоніми й варіанти до вже наявних в українській мові одиниць: *«губернатор такої-то області»*, особливо колоквіалізми, жаргонізми, про-

фесіоналізми: *прихватування, нерукопотисний, «совок»* — про СРСР, *нижче плінтуса; відморозок, «кримінальні розбірки»; гнізда проплата, зачистка [території]* функціями.

Це також активізація вживання (переважно у ЗМІ) образних зворотів і цитат походженням з російської мови — з початком описуваного періоду ще більш активізований в умовах ринку та ослаблення редакторських обмежень вияв російської культурно-мовної компоненти в українському мовленні у наборі калькованих образних зворотів та інтертекстуальних відсилань, ремінісценцій, алюзій — фразеологізмів, паремій, крилатих слів, назв літературних творів і кінофільмів, уривків з творів художньої літератури, з пісень, переважно радянського періоду, тощо (утім, це відбувається паралельно з активізацією використання також аналогічних українських зворотів).

До комплексу прямих наслідків впливів російської мови на українську слід віднести й механічне наслідування зразків російської мови як чинник творення різноманітних інтерференційних неправильностей і курйозів. Наприклад: *міжособистісний* «який існує, відбувається між людьми», тобто взагалі між «особами», не обов'язково саме між «особистостями», — замість *міжособовий: міжособове спілкування* і т. ін. (пор. рос. *межличностный*); у відтворюванні англ. *e-* в складних словах у значенні «електронний», коли, наприклад, аббревіатури *e-декларування, e-декларація* стали вживати також у формі *е-декларування* (так само: «*еДодаток*», «*еПідтримка*» і под.); як зразок творення «слів-привидів» у дусі «народної етимології»: рос. «піджак *от кутюр*» (франц. *haute couture* «висока мода») — укр. «піджак *від кутюр*»; *тілець* замість *телець* (в астрологічних прогнозах).

2.2. З іншого боку, нові суспільні умови функціонування української мови та пильніша увага суспільства до її «якості» й автентичності вже можуть певною мірою нейтралізувати таке масове «притягування» з боку російської мови, а різке посилення прескриптивно-пуристичних тенденцій у мовному житті країни, спрямованих насамперед проти впливів з боку мови колишньої метрополії, вже значною мірою привело до обмеження слідів її наявності на різних структурних рівнях УЛМ. З-поміж чинників цих процесів слід назвати:

1) сам факт уже окремого існування держав Україна і Росія як найважливіший загальнополітичний чинник цих тенденцій, що зумовлює активізацію дивергентних процесів у структурі, стилістиці і прагматиці обох мов (наприклад: *об'єднання співвласників багатоквартирного будинку*, скорочено *ОСББ*, тоді як у РФ це *товарищество собственников жилья*, скорочено *ТСЖ*). Розходження між обома мовами істотно поглибилися у сфері ономастики: а) у перейменуванні низки визначних історичних подій: так, в Україні замість *Велика Вітчизняна війна* вже офіційно затверджена назва *Друга світова війна*, замість *Вітчизняна війна 1812 року* дедалі більше поширюються назви *Російсько-французька війна 1812 року* і *Війна 1812 року*, замість *громадянська війна (1918–1920 рр.)* — *Українська революція 1917–1921 років*; б) у встановленні власних державних нагород і почесних звань; в) у запровадженні нових державних та професійних свят, пам'ятних дат; 4) у перейменуваннях у сфері топонімії (в ойконімії, урбанонімії, хоронімії) у напрямі їх декомунізації / дерадянзації і дерусифікації (див. Х пп. 1, 3) та ін.;

2) поступовий відхід від російсько-орієнтованої мовної «системи координат», коли з'являється або актуалізується можливість глянути на те саме явище іншими очима (з боку вже не Росії, а самої України), наприклад: *Російська* (замість *Руська*) *православна церква*; прагнення до перейменування таких залізниць у межах України, як *Південна* і *Південно-Західна*;

3) ослаблення зорієнтованості в питаннях нормативності УЛМ на авторитет російської літературної мови. Так, у лексиці тенденція до обмеження наслідків впливів з боку російської мови вже привела до витіснення з ужитку одних, помітного обмеження інших одиниць та посилення конкуренції ще з іншими спільними з російською мовою оди-

ницями (див. далі VIII п. 5.1). У системі словотворення також уже відбулося істотне обмеження в ужитку низки моделей — з розширенням функціонування замість них моделей, не або менш властивих російській мові (див. VIII п. 4.3). З метою заступлення двовидових дієслів іншомовного походження значно частішими стають випадки, з одного боку, суфіксальної імперфективації на зразок *ліквідовувати, окуповувати, приватизувувати, уніфікувати* і под., а з другого, — префіксальної перфективації на зразок *зdezорієнтувати, скартографувати, заініціювати* і под.

Ослаблення зорієнтованості в питаннях нормативності на авторитет російської мови особливо помітно відчувається в узуалізації іншомовної лексики: укр. *бакалаврат* — рос. *бакалавриат*; укр. *СОТ* (Світова організація торгівлі) — рос. *ВТО* (Всемирная торговая организация, пор. англ. *WTO — World Trade Organization*). Це сприяє усуненню низки тих особливостей у відтворюванні іншомовних слів, що були зумовлені більше впливом російської фонетики або графіки, ніж специфікою власне мови-джерела, — зокрема, у передаванні [h]: *Гельсінкі, гінді, Голокост* та ін.; з наявністю початкового *ї*, а не *і*: *їдиши*; з усуненням непотрібної, зокрема подвійної, йотації: *Ємен* (замість *Йємен*, пор. рос. *Йемен*), *Єллоустон, конвеєр, Гоя, Гаваї*.

У тих розділах правопису, де те чи інше написання не пов'язане з вимовою, з особливостями живої мови і де в радянський час укладачі прямо узгоджували формулювання відповідних правил з правописами російської мови, — у написанні слів разом, через дефіс і окремо, у вживанні великої букви, у правилах пунктуації, нові редакції українського правопису багато в чому також уже відійшли від правил попереднього правопису, тобто УП 1960;

4) розширення практики відтворювання українських власних назв латинською графікою без посередництва російської мови: *Kyiv* (а не *Kiev*, як давніше) та ін.; у подаванні громадян України себе за межами країни: *Andriy, Oleksandr, Olena* та ін.;

5) прагнення до усунення зворотів з явною російською культурно-мовною основою. Так, замість відомого звороту *Іванов, Петров, Сидоров*, у тому числі й на позначення «середнього» / «типового» українця, дедалі частіше вживають уже власне українські ономастичні відповідники — як за російським зразком, наприклад: *Іваненко, Петренко, Сидоренко*, так уже й без такої видимої орієнтації — це насамперед прізвище *Петренко*.

2.3. Поряд з досить помітним обмеженням прямих впливів з боку російської мови на свідомість носіїв української мови й, відповідно, на стан УЛМ у цілому слід, з іншого боку, констатувати певне зростання прихованих впливів з боку цієї ж мови — у вигляді непотрібного калькування та гіперпуризму (гіперкоректного відштовхування). Так, у загальному руслі активної тепер заміни прикметників дієприкметникового походження на *-чий* новоутворюваними формами на *-льний*, а форм відносних прикметників із суфіксом *-очн-* формами із суфіксом *-ов-* мовці автоматично можуть поширювати ці тенденції також на ті випадки (наприклад, замість *домінуючий, переважачий* — *домінувальний, переважальний*, замість *оціночний* — *оцінковий*), де в українській мові вже існують відповідні нормативні одиниці іншого творення (*домінантний, переважний, оцінний*). Серед явищ хибного (наївного) гіперпуризму це, наприклад, випадки на зразок *діжка* замість *бочка* (*порохова діжка, діжка бензину* і под.); у морфології це, зокрема, прагнення до уникання займенникової форми *їх* на користь тільки *їхній* — не тільки в присвійному значенні («чий?»), що цілком зрозуміло, а й в об'єктному («кого / чого?»): «політика великих держав щодо малих, спрямована на *їхне* економічне завоювання».

3. Взаємодія між українською і російською мовами в Україні стимулює взаємопроникнення не тільки власне запозичень до структури кожної з них, а й широкого ряду усвідомлюваних вкраплень мовою оригіналу на рівні мовлення. Якщо в плані власне запозичання впливи, як і до цього, відбуваються в основному з боку російської мови, то

в площині іншомовних мовленнєвих вкраплень такої явної кількісної диспропорції між цими мовами немає. Іншомовні вкраплення в текст можуть використовуватися з власне номінативною (з добором назви, яка видається мовцеві кращою, адекватнішою у відповідних випадках або є для нього і єдиною, оскільки він не може підібрати «своїї рідної»), комунікативною (для встановлення повнішого контактування зі співрозмовником, аудиторією) і стилістично-оцінною (з широким діапазоном у межах останньої від добродушно-жартівливої до в'їдливо-саркастичної конотації) та прагматичною функціями — з увиразненням або власне національно-мовного, або національно-соціального аспектів таких включень. У дискурсах обох сторін особливо різко виділяються випадки стилістично-оцінного / прагматично спрямованого передавання вимови (написання) одиниці іншої мови як її усвідомлюваного неперекладання, які супроводжують взаємні претензії щодо державної політики, ідеології, культурних особливостей і мовної практики «іномовних» опонентів і виражаються як несхвальне, неприязне ставлення до позначень відповідних реалій у кожній із цих мов і до самих мов у цілому. Фактор такої «навмисності» може посилюватися неточним (власне, спотвореним) цитуванням, на письмі — передаванням звуків однієї мови графічними засобами іншої мови, тобто живанням слова як фонетичного (графічного) варваризму в тканині іншої мови.

3.1. Власне національно-мовні аспекти російськомовних вкраплень — це: а) вкраплення з основною номінативною функцією (переважно в разі відсутності української назви або незнання її мовцем), що нерідко супроводжується метамовними коментарями на зразок «як кажуть росіяни», «те, що в російській мові називається...» і под.; б) вкраплення з функцією мовного реалізму — як прагнення мовця (автора) максимально повно передавати особливості мовлення когось-небудь; в) вкраплення, що свідчать про невміння або небажання мовця перемикає мовний код: «— Ми пам'ятаємо: *“Германія — для немців”, “Хочу ребенка от фюрера”*»; г) вкраплення з основними експресивно-образними та прагматичними функціями — наприклад, уживання в розмовному мовленні тих чи інших російських слів і зворотів з жартівливими або іронічними конотаціями на зразок *«Поздно, Соня, пий боржоми»*, а з іншого боку, уживання одиниць російської мови з в'їдливим іронізуванням і передаванням їх засобами української графіки: «NN щиро вболівав за Україну й завжди ставив на місце тих, хто казав *“какая разница”*».

3.2. Національно-соціальні аспекти російськомовних вкраплень — це: 1) експресивно загалом нейтральні вкраплення з основними номінативною та комунікативною функціями, які продовжують використовуватися, переважно в умовах тривання українсько-російської функціональної двомовності, — в основному як терміни, професіоналізми, жаргонізми і просто колоквіалізми для номінування тих чи інших понять соціальної дійсності: *«чорний нал»*, *«поставити прослушку»*, абрєвіатури: *спецхран*, *ОМОН*, *спецназ*, *ГКЧП*; 2) вкраплення (з офіційного, канцелярського, наукового, публіцистичного дискурсів) для піднесення авторитету мовця і значущості сказаного — як продовження попередніх традицій «державного» функціонування російської мови на «національних окраїнах» (ця функція російськомовних вкраплень уже стала, природно, вбужувати діапазон свого вияву): *«Тих людей, які вже не можуть стоять, треба пропускать в обязательном порядке»*; 3) вкраплення з метою увиразнення факту функціонування саме російської мови як домінантної мови діяльності органів державної влади (у колишньому СРСР); 4) несхвальні та іронічні / саркастичні вкраплення з метою підкреслення органічної суміжності між використанням російської мови (як формою) і поняттями радянського та комуністичного (як змістом): *«Ми й досі страждаємо отією „советською” психологією: „Всё вокруг колхозное — всё вокруг мойо”*»; 5) саркастичні вкраплення, спрямовані на викриття певних аспектів зовнішньополітичного курсу Російської Федерації як імперських, — це іронічне переосмислювання старих, уже клішованих

зворотів російської мови: «*єдіная і недеілімая*», «*общепонятный язык*», «*вєлікій і могучий*», характеристики нових агресивних планів РФ: «*Можем повторить!*», «*русский мир*» або в українізованій графічній формі «*рускій мір*», з 2022 року після повномасштабного вторгнення РФ в Україну: «*вторая армия мира*», «*жест доброй воли*» та ін.

4. На рівень публічного обговорення вийшла також взаємна практика загального критичного або й відверто негативного оцінювання як української мови з боку певних кіл російськомовного соціуму в Україні й особливо в самій РФ, так і російської мови з боку тих чи інших кіл українськомовного соціуму — не тільки в плані «естетичних» особливостей кожної з них, їхнього інтелектуально-комунікативного потенціалу, «старшості» їхнього походження, самих назв цих країн тощо, а й щодо можливих варіантів їхнього співіснування в межах однієї держави.

З українського боку значно повніше в цей час стали виявлятися тенденції до дальшого відмежовування від російської мови як у національно-державному, так і в національно-соціальному (у тому числі політичному) аспектах — це тенденції вже не тільки до увиразнення відмінностей між українською й російською мовами, як це було протягом двох з половиною попередніх століть (задля повнішого позиціонування української мови як окремої й самостійної слов'янської), а й до відмежовування російської мови від самої України.

У такому контексті в межах неофіційного українського національно-державницького дискурсу актуалізувалося питання про оцінку російської мови в Україні у «м'якшому» варіанті — як «*мови іншого (сусіднього) народу*», «*мови іншої (сусідньої) держави*», «*мови північного (північно-східного) сусіда*», як «*іноземної*», більш загострено — як «*чужої*» і вже зовсім різко (особливо на загальному тлі російсько-української війни) — як «*імперської*», «*окупаційної*» («*мови окупантів*»), «*ворожчої*», «*мови агресора*». Зрозуміло, що при цьому мається на увазі насамперед російська мова «метрополії» — Росії, але така оцінка, звичайно, не може не стосуватися тією чи іншою мірою й до її функціонування в самій Україні, хоча в середовищі поміркованіших кіл, у тому числі й української орієнтації, не погоджуються з подібними категоричними оцінками щодо «української російської» мови, визнаючи, що це рідна мова або базова мова спілкування досить значної частини населення країни (не тільки, хоча і в основному, етнічних росіян). У межах законодавчого поля України російська мова — це мова однієї з національних меншин країни, хоча й, так би мовити, меншини «першої серед рівних». Отже, питання про характер політичного оцінювання російської мови в Україні як «іноземної», «окупаційної» і т. ін. є, звичайно, далеко не однозначним.

З одного боку, російська мова справді з'явилася в нашій країні разом з приєднанням її до складу Росії, а потім входженням до СРСР, а українська мова у зв'язку з цим стала дедалі більше зазнавати обмежень і була витіснена на явно другорядні ролі в суспільстві поряд з панівною російською мовою. Більше того, уже після становлення РФ як самостійної держави з 90-х років, а особливо з приходом до влади в РФ президента В. Путіна, по-перше, стали масово поширюватися реанімовані твердження про неіснування в дійсності як окремого українського народу, так і окремої української мови, по-друге, офіційна Росія стала використовувати фактор наявності в Україні не тільки етнічних росіян, а й російськомовного населення в цілому як один з основних приводів для втручання у внутрішні справи України, у тому числі і як прямий інструмент військової агресії. Отже, продовження русифікації України є очевидною загрозою не тільки для подальшого існування української мови, а й для державної незалежності країни, і, як неважко припустити, поки в Україні буде існувати така мовна ситуація і поки в Росії будуть зберігати міцні позиції великодержавницькі, шовіністичні сили з прагненням до «російського реваншу», це час від часу або й постійно буде потужним дестабілізаційним фактором не тільки в житті, а й у самому існуванні нашої держави. З розгортанням збройної агресії проти

України і відторгненням від неї частини територій сама Росія дала достатньо вагомі підстави для різкого увиразнення в сучасному політичному житті України цієї «антиросійської» ідеологічної лінії — з підтримкою її вже й на рівні державного керівництва (від 2014, а особливо з 2022 рр.).

З іншого ж боку, російська мова функціонує в Україні вже протягом кількох століть (так само, як угорська для угорців, румунська для румунів і т. д.), в тому числі як базова мова спілкування для ряду поколінь, які вже народжувалися тут. І, що не менш важливо, щодо значної частини цих людей не можна піддавати сумнівам їхню достатньо однозначну проукраїнську політичну позицію. Особливо наочно це увиразнилося під час двох «Майданів» з активною участю в них також і російськомовних громадян України, а ще більшою мірою — в їхньому захисті зі зброєю в руках державної незалежності й територіальної цілісності України з 2014 року та в готовності навіть померти за це, зокрема в розгортанні добровольчого й волонтерського рухів. Тому в суспільстві стало обговорюватися явище «українського російськомовного патріотизму». Отже, російськомовність певної частини громадян України аж ніяк не має автоматично означати їхнього негативного ставлення до української державності, української мови та прозахідного курсу країни.

Однак у будь-якому разі визнання наявності в Україні такого потужного політичного чинника, як «український російськомовний патріотизм», аж ніяк, звичайно, не має означати, що цим категоріям громадян України не обов'язково володіти українською як державною мовою країни й не користуватися нею принаймні в межах сфер суспільного життя, визначених законодавством, адже державна мова й мова основного корінного народу країни — це фактор, який має ще більшою мірою об'єднувати, згуртовувати українську політичну націю. Більше того, цим категоріям, насамперед соціально активним верствам населення, слід ширше переходити на українську мову спілкування ще й тому, що наявність у країні значного масиву російськомовних громадян і надалі буде ідеологічним козирем у руках ідеологів великодержавництва та офіційних кіл сучасної РФ і підставою для неї й надалі втручатися у внутрішні справи України, нав'язуючи «захист» російськомовних «співвітчизників». А вже в контексті відверто антиукраїнської позиції РФ, ворожого ставлення не тільки її офіційних кіл, а й значної частини всього російського населення до українського народу, збройної агресії Росії проти України з метою її знищення відповідне емоційно-оцінне ставлення до російської мови метрополії, її оцінка як ідеологічного інструмента російського великодержавництва та агресії тією чи іншою мірою, свідомо чи підсвідомо неминуче поширюється й на «українську російську», що й зумовлює активізацію тенденцій до відмежовування від неї з переходом дедалі ширших кіл російськомовного населення країни на спілкування українською мовою.

IV.

Мовна глобалізація виявляється в сучасних слов'янських мовах звичайно як «вестернізація» / «європеїзація». Якщо щодо основного досі джерела іншомовної експансії в українській мові — російської мови в межах описуваного періоду істотно посилилася протидія, то масовий вплив елементів інших (неслов'янських) мов поширюється в нинішніх умовах культурно-мовної глобалізації дедалі більше. Це насамперед безпрецедентний досі вплив англійців, особливо з англійської мови США. Така експансія здійснюється на різних рівнях структури української мови — у лексико-фразеологічному складі, у поширенні певних словотвірних моделей англійської мови, більшою чи меншою мірою на інших мовних рівнях, а також у поширенні латинської графіки. Масовий потік запозичень не тільки поширюється в самій мовній практиці, а й фіксується в нових словниках української мови.

Ставлення широких кіл суспільства до явища такої іншомовної експансії здебільшого пасивно-толерантне: це в основному інертне прийняття як чергової мовної даності на-

званого явища з боку більшості мовного соціуму, яка йде в своїй мовній поведінці шляхом найменшого опору; є також кола принципових прихильників цієї мовної тенденції, які можуть керуватися при цьому різними настановами (див., зокрема, нижче п. 1); рідше висловлюється критичне ставлення щодо цього — в основному пасивно-несхвальне, рідше — з цілеспрямованими застереженнями, критичними виступами, протестами.

1. Умови, що сприяють сучасній мовній глобалізації, — це, по-перше, нинішня загальна глобалізація (інтеграція та уніфікація) суспільного життя, відкритість суспільства для зовнішніх впливів, зокрема експансія американської матеріальної та духовної культур, американського способу / стилю життя; по-друге, розширення функціонування англійської мови в самій Україні як найпрестижнішої мови сучасного світу й, відповідно, зростання кількості її користувачів. Ці умови, в свою чергу, знаходять додаткову підтримку, з одного боку, в достатньо відомому факті певної престижності в різних колах нашого суспільства вживання іншомовних одиниць (переважно, звичайно, із західноєвропейських мов), а з другого, — у явищі нинішньої суспільної й, зокрема, мовної демократизації з розростанням її нерідко до меж стихійної лібералізації.

Фактори, мотиви сучасних процесів мовної глобалізації можна поділити на два основні комплекси, причому запозичання того самого слова може бути мотивоване відразу кількома чинниками.

1.1. Власне номінативний фактор — 1) як мовне реагування: а) на масові й достатньо істотні зміни в «матеріальному» житті сучасного українського суспільства — це поява нових, запозичених назв разом з появою нових і також запозичуваних понять, явищ, реалій у нових для постсоціалістичних країн обставинах суспільного життя (так формується переважна більшість новітніх запозичень); б) на зміни в самій суспільній свідомості під впливом відповідних сучасних віянь з боку західних культур, особливостей ментальності інших народів — як посилення уваги суспільства до тих чи інших окремих понять або цілих аспектів свого життя. Наприклад, як посилення уваги до структурування суспільства за статевими й віковими параметрами з метою забезпечення рівних суспільних прав для різних верств населення — це поява таких понять / назв, як *гендер*, *сексизм*, *ейджизм* та ін., *інклюзія*. Це засвоєння тих чи інших номінацій хоча також у зв'язку з відсутністю відповідних українських назв, але для тих реалій, явищ, дій, наявність яких у вітчизняній дійсності, у масовій свідомості загалом уже могла так чи інакше усвідомлюватися в суспільстві й до цього, однак які з тих чи інших причин ще не були номіновані (*аб'юз*, *булінг*, *харасмент*; *лайфхак*; у назвах осіб за їхньою діяльністю: *догхантер*, *ботлхантер* та ін.); 2) як потреба — а) в семантичній і/або галузевій спеціалізації назви (порівняно з назвою, уже наявною в українській мові, здавалося б, з тим самим змістом), пор.: *торговець* / *трейдер*, *інженерія* / *інжиніринг*, *контроль*, *контролювання* / *контролінг*; б) рідше, навпаки, — в семантичному узагальненні назви як родової щодо тих чи інших назв з вужчими значеннями: *трафік*, *хаб*; 3) як приєднання до міжнародних або прийнятих в англомовному світі систем тих чи інших номінацій, узгодження з ними (наприклад, у новій жанровій класифікації художнього кіно: *екшн*, *трилер*, *фентезі*, *ситком*, «*мильна опера*», *фільм нуар* та ін.; в оцінюванні якості товарів, послуг і т. ін.: *хайтек*, *преміумклас* та ін.).

1.2. Стилистико-прагматичні і комунікативно-функціональні мотиви — 1) як один з виявів «елітаризації» мовлення — вибір і вживання саме нових запозичень як «сучасніших», «модніших» або ж «авторитетніших», «солідніших», словом — «престижніших» назв для тих чи інших понять, незважаючи на можливе існування вже наявних в українській мові відповідних найменувань (*найтклуб* замість *нічний клуб*, *мілкішейк* замість *молочний коктейль*); це також найменування не тільки сучаснішого, а й узагалі

ніби «кращого», вищого «класом» різновиду відповідної реалії: замість *програвач* — *плеєр*, замість *грим* — *макіяж*, а згодом ще й *мейкап*, замість *вербувальник* — *рекрутер*, замість *провідник [вагона]* — *стюард* (у нових швидкісних поїздах); 2) мотиви політкоректності у слововжитку, евфемізація найменувань — наприклад, *критичні дні* замість *менструація* (*місячне, місячні*), *бойфренд* і *герлфренд* замість *коханець* і *коханка*, *кілер* замість *убивця*; 3) навпаки, прагнення ніби до демократизації слововжитку і до його експресивізації, але також за «американськими» зразками — зокрема, іменування людей в офіційних ситуаціях (під час теле- і радіоэфірів тощо) тільки на ім'я: «— *Вікторе*, скажіть, будь ласка, <...>», поширення сленгізмів американського походження *бакси, кеши* і под., непристойних слів і висловів (переважно з американського кіно); 4) зручність у практичному вжитку однослівних назв замість описових, коротших слів замість довгих: *принтер* (замість *друкувальний пристрій*), *кейтеринг* (замість *візніе ресторанне обслуговування*), *скансен* (замість *музей просто неба*); зручна можливість використовувати у спілкуванні різні члени відповідного словотвірного гнізда: *вейп* — *вейпінг* — *вейпер*; у складних словах: *бізнес-план*, *бізнес-інтерес*, *бізнес-центр* та ін. замість *план з бізнесу, інтерес у сфері бізнесу, центр бізнесу* і под.

2. Явище мовної глобалізації найповніше виявляється, природно, у лексико-фразеологічному складі мови (як у прямих запозиченнях, так і в калькуванні), поширившись у різних стилях — як у книжних, так і в розмовному, у межах як загальних, так і власних назв, у межах різних частин мови, охопивши практично всі сфери життя сучасного українського суспільства — загальносоціальну й різні спеціальні, роботу й побут та розваги, інтимне життя, але найбільшою мірою, звичайно, ті суспільні сфери, які найбільшою мірою зазнали змін протягом кількох останніх десятиліть (це насамперед економіка, спорт, культура та індустрія розваг, торгівля, громадське харчування, мода і одяг, транспорт, навіть у тематичних групах назв домашніх собак і котів) або які є відносно новими для вітчизняної дійсності (це, зокрема, інформатика, комп'ютерна галузь, шоу-бізнес). У системах номінації української мови можуть виявлятися тенденції до переорієнтовування на західноєвропейські та американські зразки вже узвичаєного досі й відстояного мовного погляду на світ у позначеннях тих чи інших реалій. Наприклад, у мовній системі на позначення географічних координат — зрушення в точках відліку (крізь призму закладених у відповідних мовах картинах світу): так, замість узвичаєного *Близький Схід* тепер можуть уживати *Середній Схід* (англ. *Middle East*), замість традиційного *Середня Азія* — *Центральна Азія*, замість *Закавказзя* — *Південний Кавказ*.

3. Словотворення на базі запозичуваної лексики й під впливом насамперед відповідних тенденцій словотворення англійської мови реалізується, зокрема, в таких не особливо регулярних явищах, як: а) міжчастиномовна конверсія, наприклад: *онлайн*, у знач. присл., ім. і прикм.; б) повніша вербалізація («ослівлення») ініціальних абrevіатур: *есемес* (від *SMS/CMC-повідомлення*): «надіслати *есемес*», *він, піар*; в) один з розрядів словотворчої апокопи — з активізацією творення або частіше запозичання вже готових невідмінюваних іменників (на голосний, переважно *-o*): *відео, етно, техно, інді, промо*; г) особливий різновид лексико-синтаксичного способу словотворення — зрощення, але зрощення не «традиційного» шляхом поступового спонтанного стягнення в одне слово номінативного словосполучення або синтаксичної конструкції внаслідок більш чи менш тривалого співіснування в межах одного контексту їхніх компонентів, а одномоментного — волею мовця («хештег-словотворення»): «*Кримнаш*» (іронічний неологізм), як власні назви: «*ШвидкоГроші*» (кредитна компанія), «*ТойХтоПройшовКрізьВогонь*» (художній к/ф). Але передусім це виявляється в процесах суфіксації, префіксації, осново- і особливо словоскладання (в утвореннях аналітичного характеру).

Активізація суфіксального словотворення (з участю суфіксів і суфіксоїдів, а також у певних випадках етимологічних суфіксів уже як частин неподільного кореня в українській мові) виявляється при цьому як:

а) значне зростання в ужитку кількості запозичених з англійської мови іменників віддієслівного походження з суфіксом *-ing* — в українській мові це *-інг/-инг* (це, власне кажучи, насамперед лексичні запозичення, а не суто морфемні, а крім того, в українській мові ці компоненти не завжди виділяються в морфемній структурі слова саме як суфікси — через відсутність спільнокоренових слів): *аутсайдинг, банкінг, бодибілдинг, бомбінг, брендинг, інжиніринг, консалтинг* та багато ін. До цієї моделі словотворення починають утягуватися й українські твірні основи: «*жабогадюкінг*», «*зачепінг*», *хортинг*;

б) зростання кількості агентивних іменників і назв знарядь, машин і т. ін. з ненаголошуваним суфіксом *-ер*: *антиваксер, блогер, брокер, клінер, масажер* (пор. уже наявне *масажер*), *санітайзер, шейкер* та ін. До цієї моделі вже втягуються також утворення на власному ґрунті: «*євробляхер*», «*зачепер*», «*фотожабер*» та ін.;

в) розгортання моделі з суфіксоїдом *-гейт* на позначення певних суспільно резонансних скандальних подій: «*з(Г)онгадзегейт*», «*к(К)учмагейт*», «*кольчугагейт*» та ін.;

г) поява моделі із суфіксоїдом *-мейкер* (переважно в запозичених словах): *імідж-мейкер, кліпмейкер, ньюз(с)мейкер, піцамейкер, плеймейкер, татумейкер, трендмейкер, фільммейкер, хітмейкер*, а також розм. *скандалмейкер*;

ґ) більше зростання моделі з компонентом *-мен*: *джазмен, дискмен, омбудсмен, піармен, рокмен, сейшмен, спонсормен, стронгмен, фронтмен, шоумен* та ін., *турнікмен*, до яких можуть підтягуватися корелятивні утворення з компонентом *-вумен* (в англійській мові *-woman* — це, звичайно, не афіксоїд, як *-man*, а повнозначний корінь): *бізнесвумен, піарвумен, стронгвумен, фронтвумен* та деякі ін.;

д) розгортання моделі з суфіксоїдом *-мат* на позначення різного роду автоматичних пристроїв: *банкомат, кондомат* та ін., з українським першим компонентом: *ігромат, молокомат* та ін.;

е) одне з останніх явищ — поява моделі із суфіксоїдом *-бот*: *кремлебот, путінобот, порохобот, укробот* та ін.

Активізація префіксального словотворення (з участю префіксів і префіксоїдів) виявляється як:

а) активізація утворень з префіксом *гіпер-* і префіксоїдом *мега-* — у конкуренції з досі більш узвичаєними в подібних випадках префіксом *супер-*, а також укр. *над-*: *гіперактивний, гіперінфляція, гіпермаркет, гіперсексуальний, гіперчутливий* та ін.; *мегаавторитетний, мегабанк* та ін.;

б) активізація утворень з префіксоїдом *мульти-* — у конкуренції з *багато-*, *полі-*: *мультибрендовий, мультивалютний, мультиварка* та ін.;

в) активізація утворень з префіксом *інтер-* (у конкуренції з *між-*): *інтердисциплінарний, інтердіалектний, інтерконтинентальний, інтеркультурний, інтермолекулярний* та ін.;

ґ) активізація утворень з префіксом *транс-* (у конкуренції з *між-*, але не тільки): *трансгендерний, трансдисциплінарний, транс'європейський, транскордонний, трансрегіональний* та ін.;

г) активізація утворень з префіксом *контр-* — як у звичайному для української мови його значенні «для вказування на спрямованість проти чого-небудь, на протидію чомусь» (у конкуренції з *анти-*): *контркультура, контрсанкція, контртерористичний*, так і в значенні «для вираження заперечення того, що назване твірною основою» (у конкуренції з *не-*, але із сильнішим вираженням заперечення): *контрпродуктивний, контрсистемний*;

д) активізація утворень з префіксоїдом *крос-*: *кросдресинг, кросжанровий, кроскультурний* та ін., у фінансово-економічній сфері: *крос-курс, крос-продаж*;

е) певне поширення утворень з префіксом *non-* (у складі запозичуваних лексичних одиниць — з можливою в деяких випадках конкуренцією з префіксом *ne-*): *нонкомбатант*, *нонстандарт*, *нон-стоп*, *нонсексизм* (*нонсексистський*) та ін.

Поширення аналітизму у творенні складних слів відбувається як власне запозичання або калькування готових одиниць, так і творення за цими зразками нових одиниць уже на базі української мови (див. докладніше про це явище: IX п. 2.3): а) *майстер-клас*, *контент-аналіз*, *фокус-група*, *кава-пауза*, зокрема в тих випадках, коли на основі іменника з атрибутивним значенням проблематично утворити українізований прикметник: *суші-бар*, *графіті-художник*, *коуч-гештальт-терапевт*; б) *бізнес-орієнтований*, *експорт-орієнтований*, *секс-орієнтований*.

4. На рівні морфеміки виділяється таке явище, як накладання етимологічних морфем зі злиттям їх у складі одного кореня + наявність звукових варіацій у межах фіналі слова, — це насамперед масив слів з фіналлю *-ш(e/u)н / -жн* (у самих відповідних англійських словах це фонетичне, але не морфемне й, відповідно, не графічне злиття кінцевої частини кореня з суфіксом): *екш(e)н* (англ. *action*), *колокейш(e)н* (англ. *collocation*), *нонфікшн*, *паблік-релейш(e)нз*, *продакш(e/u)н* (англ. *production*), *промоуш(e/u)н* (англ. *promotion*), *рецепш(e/u)н / ресепш(e/u)н* (англ. *reception*), *сейш(e)н* (англ. *session*), *феш(e/u)н* (англ. *fashion* «мода»), *ф'юзжн* (англ. *fusion*).

5. На рівні морфології: 1) у загальному руслі активізації тенденцій до морфологічного аналітизму відбувається розширення таких явищ, як: а) невідмінюваність запозичуваних іменників — з фіналлю як на голосний (переважно): *бариста* («працювати *бариста*»), *ніндзя*, *танга*, *караоке*, *мюслі*, *хаскі*, *барбекю*, *ушу*, так і на приголосний: *феніуш*, у мн.: *контрас*, *ультрас*; б) функціонування незмінюваних прикметників — у функції неузгодженого означення (див. докладніше: IX п. 2.3): «клас *лайт*», «режим *нон-стоп*», «стиль *мілітарі*», «одяг *унісекс*», «діти *індіго*», «тиждень *прет-а-порте*»; у препозиції: «*нон-стоп* музика», «*секондхенд* одяг»; 2) у межах категорії числа іменників стало привертати до себе увагу творення або активізація вживання форм множини від іменників зі значеннями абстрактності (ознак, дій і діяльності) та збірності (див. докладніше: VIII п. 2.1): мн. *активності* (англ. *activities*, мн.), *бізнеси* (у значенні різновидів приватнопідприємницької діяльності), *еліти*, *компетенції* («мати необхідні *компетенції* в чому-небудь»), *продажі* (англ. *sales*, мн.), *сервіси* (у значенні послуг, наприклад: *онлайн-сервіси*) та ін.; 3) у межах дієслівної лексики це певне розширення випадків переходу між транзитивним і інтранзитивним значеннями дієслів (див. докладніше: VIII п. 2.5.6, IX п. 3.2) — як від перехідності до неперехідності: «*інвестувати кошти в будівництво*» — «*інвестувати в будівництво*», «*девальвувати гривню*» — *гривня девальвує*, «*“Верес” смакує по-домашньому*» (з реклами), так і, рідше, навпаки: *вибори стартували* — *стартувати вибори*.

6. На рівні синтаксису: 1) калькування певних типів атрибутивних / предикативних конструкцій з різним їх лексичним наповненням: «*відкритий для (до)...*» («бути *відкритим до* діалогу / *до* співпраці і т. ін.», «*Ми відкриті для* критики»); «*вільний від...*» («жувальна гумка, *вільна від* цукру»: з реклами); «*залежний від...*»: *від* алкоголю, *наркотиків*, *нікотину*; 2) поява калькованого комбінованого єднально-розділового сполучника *і/або* з варіантом *та/або*; 3) поширення атрибутивних словосполучень з неузгодженим означенням (незмінюваним словом) у препозиції до іменника замість звичайної для синтаксису слов'янських мов постпозиції (див. також далі IX 2.2): «Під Києвом виявили *хайтек* [англ. *hi-tech*] *наркопеллицю*», *тік-ток блогер*, *нон-стоп етапи*.

7. У межах фонетики (з виходом також на орфографію: див. далі п. 8) можна відзначити такі явища, як: а) увиразнення тенденції до транскрипції, а не до транслітерації запозичуваних слів: *трансакція* / *транзакція*, *Хіросіма* / *Хірошіма* (пор. англ. Hiroshima); б) розширення вживання у складі запозиченої лексики звуків [г] і [дж], а також певних сполучень приголосних, зокрема [шн] (див. вище в п. 4 *екшн*, *продакшн*, *промоушн* та ін.); в) поширення випадків автентичного наголошування іншомовних слів, насамперед власних назв: *Вашингтон*, *Флоріда*; *Ломбардія*, *Нормандія*; г) поширення в поточній мовній практиці позанормативної вимови й, відповідно, написання [і] замість [и] у загальних назвах (усупереч «правила дев'ятки»): *чізбургер*, *діджиталізація*, *грінкарта*, *стрім*, *скріншот*, *ділер*, *бутік*, *сітком* (комедія ситуацій), *зіпелор* (медичний препарат), *зіп-накет* та ін. (у цьому слід убачати, звичайно, і вплив російської вимови, але не слід відкидати також вплив зорового образу відповідних іншомовних слів).

8. У масовій орфографічній практиці можна вказати на такі зміни більш-менш регулярного характеру — це: а) насамперед, звичайно, ті відступи від нормативних настанов у написанні слів, що зумовлюються особливостями такої ж «неправильної» їх вимови (див. вище п. 7) — у збереженні подвоєння літер на позначення приголосних у загальних назвах: *карпаччо*, *качотта*, *маркет-молл*, *плоттер* та ін.; б) різнобій щодо написання певних структурних розрядів мовних одиниць разом і через дефіс — як складних слів: *найтклуб* / *найт-клуб*, *секонд-хенд* / *секондхенд*, *стендбай* / *стенд-бай*, *флешмоб* / *флеш-моб* та багато ін., а в поточній мовній практиці навіть з написанням окремо, тобто як сполучень слів: *бізнес ланч*, *кіндер сюрприз*, «*Караоке бар*», *супер морозиво*, *мега фільм*, «*Аудіо уроки англійської*»; в) відступи від усталених норм української орфографії вже переважно цілком усвідомлюваного характеру — уживання великої літери в неоднослівних власних назвах для всіх повнозначних слів: *Український Тиждень Моді*; «*Доставка КрПоштою* та *Новою Поштою*» (з рекламного оголошення).

9. У функціонуванні писемної форми УЛМ відбулося різке зростання обсягів використання лагінської графіки й, зокрема, одиниць і текстуальних фрагментів англійської мови в оригінальному написанні (переважно як графічних варваризмів) — з трьома основними настановами: а) з нейтральними власне номінативною, а також інформативною функціями (у текстах, розрахованих на англомовну аудиторію, — як вияв культурно-мовної глобалізації у зв'язку із входженням країни до міжнародних / світових систем інформації, технологій, економіки, політичного та культурного життя тощо); б) з комплексом складніших функцій номінативно-прагматичного плану — як один із шляхів «елітаризації» мовлення та демонстрування ніби зв'язку з «Європою»; в) зі стилістичною функцією мовної гри разом з «європейським» орнаментуванням тексту, наприклад: «*Русалки in the house*» (музичний альбом), «*The Війо*», «*Вася Club*» (українські музичні гурти); у формі каламбурів: «*СтрумОК*» (магазин електротоварів); магазин «*Госнодар*» (напис на вивісці), мистецьке об'єднання «*ОсмаNNя Барикада*»; явище «зворотної транслітерації»: *KOROTKO*, *KRAJEVYD*, *SVITOH L'AD*, *MYTT'EVOSTI SPORTU* (назви рубрик у львівській газеті «Поступ»).

V.

У питаннях вибору орієнтацій для коригування нормативних засад сучасної УЛМ і, відповідно, для її дальшого розвитку далеко не останнє місце сьогодні належить мовним практикам 1917 — початку 1930-х років у межах колишньої підросійської / підрадянської України (насамперед, зрозуміло, періоду українізації), Галичини (не тільки міжвоєнної доби в загальних межах тодішнього західноукраїнського варіанта УЛМ, а й сучасної) та української західної (переважно північноамериканської) діаспори. Впливи всіх названих

мовно-літературних середовищ об'єднуються в один достатньо помітний мовностилістичний струмінь як один з основних шляхів виправлення ситуації з нормативними засадами УЛМ після розгрому в СРСР політики українізації й наполегливого спрямування «офіційної» УЛМ на тісніше зближення з російською мовою. Впливи мовної практики 1917 — початку 1930-х років здійснюються при цьому, з одного боку, через орієнтування в основному на лексикографічну й термінологічну продукцію цього періоду, з другого ж, — через посередництво галицької та діаспорної мовних практик, у межах яких повніше збереглися певні особливості УЛМ цієї доби. Нова, чергова хвиля поширення в загальноукраїнському мовному просторі багатьох одиниць і явищ з мовного середовища Галичини і хвиля такого ж достатньо інтенсивного поширення низки особливостей одного (найпотужнішого) з діаспорних варіантів УЛМ виявляються, по-перше, у перенесенні певних особливостей, з одного боку, колишнього західноукраїнського варіанта УЛМ, наявних у сучасному мовному середовищі Галичини та діаспори, а також, як відзначено вище, через посередництво цих мовних практик — певних особливостей УЛМ періоду українізації (походженням також значною мірою із західноукраїнського варіанта), а з другого боку, тих чи інших відмітних рис південно-західного наріччя української мови (живомовної основи обох цих ідіомів) і особливо самого регіолекту Галичини як такого (насамперед, звичайно, у його «львівській» реалізації); по-друге, у поширенні загальніших цілеспрямованих настанов щодо стратегії мовного розвитку УЛМ (у словниках, особливо галузевих, та посібниках з культури української мови, у формі критики різних аспектів «офіційної» літературної мови та рекомендацій щодо виправлення ситуації), що найповніше стало виявлятися в сфері термінології та в дискусіях навколо українського правопису. З діаспорної мовної практики переноситься також повніше збережена в цьому середовищі суспільно-політична лексика українського національного руху, лексика військової та спортивно-патріотичної тематик першої половини ХХ століття та інші — уже її власні — особливості (зокрема, полонізми, германізми, відсутні не тільки в структурі «наддніпрянської» літературної мови, а й у регіолекті Галичини, та англізми).

1. Відчуття помітної окремішності та специфіки як самого регіону Галичини, так і його ідіому лишається, попри досить уже тривале перебування в складі єдиної української держави, достатньо виразним — не тільки в сприйнятті представників інших регіонів країни, а й у власних самооцінках населення цього краю, його самопозиціонуванні щодо «Великої України». Це усвідомлення певної особливості регіону Галичини (не тільки в культурно-мовному, а й у політичному, релігійному аспектах) стало увиразнюватися в загальноукраїнському мовному просторі від початку 90-х років разом з активізацією в ужитку слів *Галичина*, *галицький*, *галичани*, а також *галичанізм*.

В етнолінгвістичних стереотипах масової свідомості сучасного українського суспільства політичний і культурно-мовний образ регіону на соціолінгвістичній карті України виділяється за такими виразними маркувальними рисами (див. також у Х п. 8.2 про наявність в українській символічній топонімії таких номінативно-конотативних опозицій, як *Галичина* — *Донбас* і *Львів* — *Донецьк*, у Х п. 3: *Львів* — *Полтава*): 1) у політико-ідеологічному плані — це стереотип Галичини як регіону найповнішого втілення ідей українського патріотизму та державотворчої активності широких кіл населення, спрямованих на здобуття (відновлення) Україною своєї державності (як «*українського П'ємонту*»), а пізніше — на її зміцнення, причому як державності насамперед українського етносу. На основі уявлення про особливу місію Галичини й насамперед Львова в житті України народжуються такі характеристичні найменування-перифрази Львова (цієї «*столиці Галичини*»), як *духовна столиця України* (у протиставленні Києву, що розуміється при цьому лише як адміністративна столиця країни); 2) у загальнокультурному плані — це стереотип Галичини як *культурної столиці України*, як регіону,

де [нібито] живе культурніше в побутовому плані та моральніше в своїй поведінці населення, коріння чого полягає, з одного боку, у його відданості українським національним традиціям та в більшій релігійності, а з другого, — у його «європейськості»; 3) у соціолінгвістичному та мовно-нормативному аспектах — образи Галичини та її регіолекту: а) у плані соціолінгвістичному — як найбільш українськомовного регіону України (у протиставленні не тільки «Донбасу», а й «Києву»); б) у плані мовно-нормативному (в масових уявленнях про стандарт УЛМ) — як, в уявленні одних суспільних кіл, регіону зосередження «(най)більш української» мови, причому з ореолом «елітарності», «європейськості» (у протиставленні «Києву» як центру поширення «офіційної» УЛМ з її «зросійщеністю» і «Полтаві» як регіону зосередження «народної» української мови), або ж, на переконання інших кіл, навпаки, як середовища функціонування української мови, що спирається на значно вужчу, ніж «наддніпрянська», діалектну основу, до того ж «зіпсованої» численними запозиченнями з польської, а також з німецької мов (див. щодо полеміки навколо цієї проблематики далі в п. 5 та в VI п. 6).

Якщо визначальною особливістю описуваного ідіому в аспекті його мовного статусу на загальному фоні сучасної мовної ситуації в Україні є його значно повніше виявлена «українськомовність», то специфіка його корпусу визначається широким комплексом як загальніших мовно-культурних, так і конкретніших мовноструктурних особливостей (до уваги при цьому беруться особливості цього ідіому саме як відповідного регіолекту — у його функціонуванні в публічних сферах міського життя, у друкованих і електронних ЗМІ, в усній публічній мові міської інтелігенції, а не як одного з діалектних масивів української національної мови).

Щодо статусності цього ідіому в сучасному баченні відповідної мовної спільноти — його носіїв, то усвідомлення його як чогось іншого на значно ширшому загальноукраїнському фоні й відмінного від «офіційної» літературної мови (зі спіранням його на зовсім іншу діалектну основу, з наявністю в ньому залишків його попередньої мовно-літературної традиції, наявністю в його структурі на різних мовних рівнях значної кількості полонізмів і певної кількості германізмів, відсутніх не тільки в живій мові Наддніпрянщини, а й у літературній мові й, отже, так чи інакше позанормативних) загалом не применшує його значення як засобу звичної комунікації не тільки в побуті, а й певною мірою в офіційних ситуаціях у регіоні (у цьому плані статусність цього ідіому можна порівняти зі статусністю тих чи інших регіолектів, наприклад, в Італії або Німеччині). Більше того, певна частина носіїв ідіому може ставити його навіть вище від «офіційної» літературної мови. Це, безперечно, наслідок, з одного боку, недостатньої авторитетності УЛМ в самій «Великій Україні», а з другого, — того, що користування саме цим ідіомом більшою мірою відмежовує українську мову від російської (як основної вже протягом кількох століть загрози для самобутності української мови).

Якщо порівняти мовну поведінку за межами своїх регіонів, у тому числі в офіційному спілкуванні в Києві, вихідців з Галичини та з інших історичних і, відповідно, культурно-мовних регіонів Західної України — зокрема, Буковини або Закарпаття, то неважко помітити, що галичани найменшою мірою відчувають «страх перед мовою» у своєму мовленні — побоювання припуститися помилок, відступів від «справжньої» української мови, найприкрішими серед яких є, звичайно, позанормативні росізьми. Безперечно, українське мовлення пересічного львів'янина й узагалі жителя міст галицького регіону справді загалом помітно чистіше й навіть «літературніше» (навіть за стандартами «офіційної» УЛМ) порівняно зі звичайним побутовим мовленням українськомовного населення інших регіонів країни. Однак, картаючи «Велику Україну», наприклад, за панування в ній українсько-російського «суржику» і за поширеність російського «блатняку», «галичани», по-перше, часто не помічають при цьому наявності в своєму ідіомі, як уже відзначалося, значної кількості запозичень з інших мов (з мов західних сусідів), яких би не хотів переймати «східняк», і стали романтизувати в «стилі ретро» «львівську гвару»

з її численними полонізмами, а по-друге, заплющують очі на той очевидний факт, що горезвісний «суржик» поширився вже й у їхньому краї.

У певних колах регіону знов актуалізувалося питання про піднесення статусності регіолекту Галичини до рангу одного з варіантів УЛМ, причому не тільки в минулому, а й станом натепер (див. докладніше VII п. 2).

2. Загальнокультурна специфіка регіолекту Галичини виявляється в достатньо широкому наборі мовних особливостей як у межах різних тематичних груп загальної лексики, так і в певних розрядах власних назв (зокрема, у номенклатурі та частотності функціонування характерних особових імен і моделях творення прізвищ), у повнішому збереженні традицій пуристичної практики ще дорадянського періоду, у наявності «своїх» формул мовного етикету, у значно шанобливішому, ніж на Сході, ставленні місцевого населення до церкви та народної обрядовості. Наявність у регіоні в першій половині ХХ століття вже власних традицій у сферах політичного життя, військової та спортивно-патріотичної діяльності також стала основою для функціонування в регіолекті груп відповідних номінацій. Протягом описуваного періоду в регіоні, насамперед у Львові, увиразнилися тенденції до свідомого й достатньо масового культивування специфічних особливостей регіолекту Галичини і його в цілому як своєрідного культурного ідіому в загальних межах української національної мови.

3. У мовленні міського населення, включаючи інтелігенцію, навіть філологічну, у спілкуванні між «своїми» звичайними є як побутові, так і книжні лексичні регіоналізми на зразок *кобіта* і *хлоп*, *шофер*, *вар'ят*, *бузьок*, *бульба* «картопля», *залізка* «праска», *зупа*, *мешти*, *ровер*, *фіра*, *пивниця* «підвал», *склеп* «магазин», *степінь*, ж., у значенні «ступінь» («у такій степені», «до певної степені»), *файний* (*файно*), *перфектний* («перфектне володіння мовою»), *перфект* — прислівник, *дозволяти* та багато ін., а у спілкуванні при «сторонніх», зокрема і з «високих трибун» у Києві (у тому числі в мовленні тих галичан, які вже постійно живуть у Києві, — відомих і публічних політиків, діячів культури, письменників, журналістів та ін.), на загальноукраїнських теле- і радіоканалах, — такі одиниці інших мовних рівнів, як фонетичні варіанти *би* (у позиції після голосного) і *щоби* (пор. літ. *б* і *щоб*), займенникові форми сер. р. *всьо* (літ. *все*), *то* (літ. *те*), адвербіальний компаратив *дальше* (особливо у звороті і *так дальше*), форми числівників *двіста*, *п'ятдесят* — *вісімдесят*, форми займенникових прислівників *куда* (*кудась*, *нікуда*), *сюда*, *туда*, форми *тамтой*, *звідтам*, ширше, ніж це санкціонує літературна норма, «укання» (вимова [o] в переднаголосній позиції з наближенням до [y]), певні особливості наголошування слів та ряд інших особливостей. Наявність тих чи інших регіоналізмів на різних мовних рівнях помітно простежується також у пресі (причому не тільки в репліках, діалогах, а й в авторській мові самих журналістів — очевидно, далеко не завжди усвідомлювано з їхнього боку).

Крім власне лексичних, у регіолекті наявні також лексико-семантичні й лексико-стилістичні як регіоналізми, так і власне діалектизми.

Лексико-семантичні регіоналізми — це слова, що відрізняються від відповідних одиниць загальнонародної / літературної мови лише своїм лексичним значенням: а) на рівні одного чи більше окремих значень полісемічного слова, наприклад: «У дворі злий *пес*» — написи на воротах у населених пунктах регіону (це не абсолютний регіоналізм, але на Наддніпрянщині домінантою ряду є *собака*, тоді як *пес* уживається частіше в значенні «собака-самець»); б) у межах семантичного обсягу всього слова: *крісло* — «стілець» (у регіолекті) і «фотель» (у літературній мові); *горня*, *горнятко* — «горщик, горщок» і «чашка, чашечка»; *баняк* — «казан» і «каструля»; «Наша донька називається Уляна», пор. літ. [*мене, тебе, його, її*] *звати* або *звуть* (так-то).

Лексико-стилістичні регіоналізми — це слова, що відрізняються від відповідних одиниць у літературномовному узусі своїми стилістичними особливостями — на шкалах стилістичного реєстру (нижчого — нейтрального — вищого), оцінної конотації та частотності їх уживання. Це може бути: а) співвідношення, коли між двома стилістично нейтральними одиницями в регіолекті і в літературномовному узусі просто існує відмінність у частотності вживання, зумовлювана у сприйнятті носіїв відповідних ідіомів відчуттям належності їх до «нашого» / «ненашого» мовних кодів: *властиво* / *власне*, *головно* / *головним чином*; б) співвідношення, коли певне слово в регіолекті є стилістично цілком нейтральним або просто частіше вживаним, тоді як у літературній мові воно належить до [дещо] нижчого реєстру, має певні стильові обмеження у вживанні або просто є менш уживаним: *жінка* (як член подружжя) / *дружина*, *мужчина* / *чоловік*, *доктор* / *лікар*, *міщани* / *городяни* або *містяни*, *границя* / *кордон*, *діло* / *справа*, *мука* / *борошно*, *поміч* / *допомога*, *порох* / *пил*, *празник* / *свято*, *спомин*, мн. *спомини* / *спогад*, мн. *спогади*, *чоловік* / *людина*; *заставляти* / *примушувати* або *змушувати*, *зложити*, *положити* та ін. / *скласти*, *покласти* та ін., *убирати*, *убиратися* / *одягати* (*вдягати*), *одягатися* (*вдягатися*); в) співвідношення, коли певне слово в регіолекті є стилістично цілком нейтральним, тоді як у загальноукраїнській літературномовній практиці воно належить до [дещо] вищого реєстру, не входячи до міжстильової лексики, наприклад: *чоло* (пестл. *чільце*, *чолонько*) / *лоб* (пестл. *лобик*), *брама* / *ворота*.

4. Присутність не тільки в культурно-мовному, а й у політичному житті сучасної України ознак такого явища, як мова української західної діаспори, є досить помітною, виявляючись у впливах як на статус української мови в державі, так і на корпус її літературно-стандартної форми і викликаючи різне ставлення до себе з боку різних верств суспільства.

Впливи громадськості західної діаспори на підвищення соціального статусу української мови стали виявлятися як завдяки актам цілеспрямованого впливу з її боку на мовну політику України, фінансовій підтримці у виданні в Україні літератури українською мовою, у дослідженнях української мови і т. ін., так і далеко не останньою мірою завдяки вже самому факту спілкування її представників цією мовою під час перебування в Україні (це стало досить помітним явищем, висвітлюючись, зокрема, по радіо, телебаченню, і привертало до себе увагу особливо на межі 80–90-х років тоді, коли представники материкової України, які супроводжували, приймали або обслуговували гостей з діаспори, розмовляли з ними або в їхній присутності російською мовою).

Відчуття представниками національно активних кіл західної діаспори за собою морального права брати діяльну участь у духовному житті України й, зокрема, у розв'язуванні її мовних проблем цілком природно впливає з їхнього не менш зрозумілого почуття гордості за те, що, навіть не маючи власної етнічної державності, вони зберегли й плекали в своєму середовищі рідну мову, тоді як українці в Україні (не кажучи вже про українців зі східної діаспори), на їхнє переконання, далеко не завжди виявляли таку національну стійкість. Це почуття посилюється також від усвідомлення себе частиною сильних політичних націй у країнах свого поселення й конкретніше — соціально активнішими та успішнішими в житті.

Однак реальна мовна практика сучасної української західної діаспори є явно недостатньо впорядкованою, а позиція діаспори в поглядах на те, якою має бути «справжня» УЛМ, зовсім не є монолітною. Якщо умовно не брати до уваги особливостей мововжитку «нової хвилі» української еміграції на Заході — з кінця 1980-х років, який спирається загалом на нормативні засади материкової УЛМ, мова публічної діяльності основної частини західної діаспори в її фонетичній і граматичній основі та значною мірою в лексичному інвентарі й стилістичних особливостях, у правописних засадах прагне спиратися на мовні настанови і практику 1920 — початку 1930-х років у радянській Україні

(періоду українізації), зокрема на «харківський» правопис 1928 року (УП 1928), та довоєнного періоду в Галичині й на Буковині, але водночас — у практиці різних друкованих видань, у численних рекомендаціях та застереженнях — зазнає різноманітних «редагувань», що й породжує хаотичність самої мовної практики і постійні, причому часто заполітизовані, дискусії. Позиції різних активних у цьому плані представників діаспори щодо наявних і бажаних норм УЛМ є досить відмінними й різняться між собою як у змістовому плані, так і в плані радикальності та категоричності щодо критики одних і висування інших нормативних засад УЛМ, але основна лінія, що розділяє їх у поглядах на те, якою має бути «справжня» УЛМ, загалом збігається з їхньою належністю до середовищ, з одного боку, емігрантів із західноукраїнських земель та їхніх нащадків, вихованих і виховуваних на традиціях західноукраїнського варіанта УЛМ й певною мірою — мовної практики доби українізації, з другого ж, — емігрантів з підрадянської України, вихованих на нормативних засадах УЛМ від 30-х років на основі переважно південно-східних говорів.

Впливи мовних особливостей діаспори на корпус материкової літературної мови виявляються у поширюванні в Україні як самої діаспорної мовної практики, так і більш цілеспрямовано — словників, довідників з культури української мови авторів з діаспори, їхніх порад і прямих настанов. Безпосередній вплив з боку представників діаспори здійснюється також під час особистих контактів як висловлення своєї думки щодо тих чи інших особливостей мовлення партнера з України як «неправильних», а конкретніше — як «неукраїнських», «російських». У 90-х роках моменти нерідко досить гострих мовних, зокрема правописних, дискусій у середовищі діаспори, переважно між вихідцями із Західної («галичанами», «західняками») і Східної («наддніпрянцями», «східняками») України, були перенесені й на «Материк». Зразки мовної практики української західної діаспори доходять до широкої аудиторії в Україні у вигляді цілісних текстів через книжкову продукцію, друковані періодичні органи, що їх видають в Україні або завозять сюди; поширення рекомендацій і настанов з різних питань нормативності УЛМ відбувається також через посібники, словники, наукові праці, матеріали конференцій, через участь у дискусіях у ЗМІ, під час особистих усних контактів; прямі зразки усної мови представників діаспори доходили також через теле- і радіоэфір.

У практично перманентній полеміці щодо проблем реформування правопису української мови, яка точиться в Україні вже понад 30 років і полягає, власне кажучи, в обговорюванні не так власне правописних питань, як того, слід чи не слід повертатися до норм 20-х років, відбитих, зокрема, в УП 1928, а якщо так, то якою мірою, прихильники радикальнішого оновлення нормативних засад УЛМ у цьому напрямі нерідко звинувачують «консерваторів» в обстоюванні тими «русифікаторського» правопису (правописів), тоді як останні можуть закидати «радикалам» прагнення до некритичного наслідування мовної практики діаспори та відповідних особливостей регіолекту Галичини («галицько-діаспорної мови», як нерідко вони це називають) (див. докладніше про це: VI п. 6).

Реальну мовну практику західної діаспори в цілому можна тепер цілком обґрунтовано розглядати як декілька різних національних варіантів української мови, що функціонують у різних країнах поселення етнічних українців (див. докладніше: VII п. 3).

5. Можна відзначити кілька найзагальніших факторів активізації впливів мовних практик регіону Галичини та західної діаспори в загальноукраїнському просторі в умовах сучасної України — загальнополітичних і загальнокультурних, соціолінгвістичних і власне мовних: 1) це, як уже відзначалося вище, досить уже усталене в масовій свідомості українського суспільства уявлення про регіон Галичини, особливо Львів, з одного боку, як про «український П'ємонт», з другого ж боку, як про регіон, де українська мова має вже достатньо міцні традиції реального функціонування в міському середовищі; 2) це мовна поведінка самих представників Галичини в загальноукраїнському просторі. Вихідці з цього

регіону (ідеться насамперед, звичайно, про інтелігенцію) значно в ширшому обсязі, ніж представники інших українських регіонів, які також володіють літературною мовою й можуть користуватися нею в побуті або на роботі, спілкуються українською літературною (хоча й зі своєю специфікою) мовою за межами свого звичного середовища в умовах поки що досить звичайного на значній частині території країни російськомовного оточення й виступають, таким чином, як поширювачі літературної мови і, отже, так чи інакше як зразок для наслідування в цьому плані. Крім того, для їхньої мовної поведінки характерна достатньо впевнена манера спілкування, вони загалом переконані в тому, що їхня мова «правильна». Не викликає сумніву факт, що це мова їхнього звичайного спілкування, чим і пояснюється автоматизм у користуванні нею. З боку ж представників діаспори під час їхніх особистих контактів із партнерами з України досить звичайним (це було особливо помітно в перші роки незалежності) є висловлювання своєї думки щодо тих чи інших особливостей мовлення останніх як «неправильних (неукраїнських, російських)», у тому числі й тих, що цілком відповідають нормам «офіційної» УЛМ; 3) це сприйняття мовної практики регіону Галичини як більш «української» (у тому числі і з такими особливостями цього ідіому, як, наприклад: *п'ятдесять, шістдесять* і т. д. й навіть у тих випадках, коли галичанізм можуть більше нагадувати російізм, ніж відповідні літературномовні одиниці: *всьо, би*: «*я би зробив*», *щоби, дальше, бувший, позволяти, поміч, спомини, спротив*). «Східняки» загалом значно більш самокритичні в оцінюванні «правильності» користування ними літературною мовою, нерідко комплексуючи й вагаючись при цьому, відчуваючи «страх перед мовою», хоча вони, звичайно, знають, що особливості саме їхнього мовного регіону переважно лягли в основу літературної мови.

Перенесення елементів названих ідіомів у поле функціонування «офіційної» УЛМ відбувається як для заповнення номінативних або номінативно-конотативних лакун у її структурі, так і, причому більшою мірою, як нормотворчий чинник і просто вже як явище мовної «моди», коли такі «свіжіші» елементи вступають у конкуренцію з уже наявними в УЛМ синонімами й варіантами. Це мовні одиниці:

1) зумовлені насамперед номінативними потребами — відсутністю в УЛМ назв для позначення певних понять: *гарувати, уродинник / уродинниця*; серед запозичень з мовної практики діаспори: *довкілля, з(Г)олодомор, «р(Р)озстріляне відродження*»; у межах українського національно-державницького тематичного комплексу: *українство, державник, державницький* і под.; полонізми з неслов'янськими коренями: *академія, імпреза, каденція, кандидувати, симпатик*. Це також активізація деяких словотвірних типів: *допомоговий, бізнесовий* і под., *заатакувати, збойкотувати* і под. (форми док. в. від двовидових дієслів), *узалежнити — незалежнити* і под., *загрожений*;

2) зумовлені політико- та етикетно-прагматичними настановами в нових обставинах життя українського суспільства, які можуть бути спрямовані також на заміну вже наявних найменувань: *сові(є)ти, сові(є)ц(тс)ький, большевик; німецько-совєтська війна 1941–1945 років* замість *Велика Вітчизняна війна*; значна активізація вживання слова *москаль*; активізація вжитку таких евфемізмів, як *дуна*; з потреб дедалі більше поширюваної політичної коректності — *неповносправний* замість *інвалід*: *неповносправні особи, громадяни, діти*. У сфері мовного етикету також з додатковим впливом з боку мовних практик Галичини й діаспори досить швидко активізувалося в широкому загальноукраїнському вжитку звертання й номінування *пан / пані*, почастішало вживання етикетних формул *перепрошую, прошу, дуже дякую*;

3) викликані нормативно-стилістичними настановами і спрямовані на заміну вже наявних мовних одиниць як таких, що породжують сумніви щодо їхньої нормативності й узагалі «українськості»:

а) ті, де мотиви саме нормативності слововживання цілком виразні й можуть бути зрозуміло пояснені: *запотребувати* (док. в. до *потребувати*) замість *затрєбувати*; *приїняття* у значенні «зібрання запрошених осіб» замість *приїом*;

б) менш зрозумілі під цим кутом зору суто з раціонального погляду — як ті, в яких реалізується тенденція національно-мовного (етнічного) пуризму (до відмежовування від подібних у тому чи іншому аспекті відповідних одиниць російської мови): *міліціант* замість *міліціонер*, *меншовартість* замість *неповноцінність*, *телевізія* замість *телебачення*, так і ті, в яких виявляється, найімовірніше, просто прагнення до відмежовування від «офіційної» УЛМ, до вживання одиниць «справжньої» або «кращої», на думку мовців, української мови: *винаймати* замість *наймати*, *знаний* замість *відомий*; навіть у певній групі випадків — уживання одиниць, ніби подібніших до російської мови: *спротив* замість *опір*, *впродовж* замість *протягом* і под. (див. VIII п. 5.2.2);

в) уже просто як явище мовної «моди» в оновлюваній УЛМ — наприклад, у київських ЗМІ: «Американські *вар'яти*» (заголовок публікації); «*Яскиня привидів*» (журнальна рубрика), пор. *печера*; «*Ціхи тижня*» (газетна рубрика).

Посилення впливів зазначених мовних практик на «офіційну» УЛМ досить помітно відбулося також на рівні словотворення. Наприклад: 1) в іменниках — у межах: а) явища суфіксальної фемінізації: *поетка* та ін., зокрема із суфіксом *-ин-я*: *мисткиня*, *членкиня* і под.; б) найменувань осіб із суфіксом *-ов-*: *спортовець*, *цирковець*, *бізнесовець*; в) іменників із суфіксом *-івк-а*: *автівка*, *візитівка* і под.; 2) у прикметниках — активізація утворень: а) із суфіксами *-ов-ий*, *-ев-ий* — у конкуренції з уже наявними прикметниками із суфіксом *-н-ий* та в інших випадках: *атомовий*, *бізнесовий*, *відпочинковий*, *допомоговий*, *мільйоновий*, *пресовий*, *жовчевий*, *престижевий* і под.; б) зі структурним компонентом *-ій-*: *азійський*, *бразильський*, *поліційний*, *стипендійний*, *унійний*, з інтерфіксом: *баскійський*, *канадійський*; в) *провокативний*, *маніпулятивний* та ін., а також *пропагандивний*; г) із суфіксом *-ч-ий*: *виборчий*, *господарчий*, *повстанчий* та ін.; г) присвійних прикметників, похідних від прізвищ: «за *Кравчукового* президентства» і под.; д) з префіксом *під-* — в утвореннях від назв держав, до складу яких у різний час входили різні регіони України: *підсоветський*, *підросійський*, *підавстрійський*, *підпольський* та ін.; 3) у прикметниках і прислівниках — активізація утворень: а) з префіксом *за-*: *задорогий*, *задорого*, *зачастий*, *зачасто* і под.; б) з першим компонентом *що-* у композитах: *щонашого* (у газеті, журналі), «*щодругого тижня*» і под.; 4) у прислівниках — активізація утворень: а) із суфіксом *-о* від відносних прикметників: *майново*, *телефоново* та ін.; б) з префіксом *на-*: *навзаєм*, *наживо*, *накруто*, *назагал*, *на позір* / *напозір*, *направду*, *наразі*. У дієсловах і їхніх похідних це активізація: 1) дериватів з префіксами: а) *з/с-* — у моделях перфективації дієслів: *збойкотувати*, *сфінансувати* і под.; б) *за-* — як у випадках перфективації двовидових дієслів: *заатакувати*, *заманіфестувати* і под., так і в деяких дієсловах починального роду дії: *заїснувати*, *замешкати*; в) *ви-* — як у випадках перфективації двовидових дієслів, так і в дієслівних формах обох видів: *виемігрувати*, *винаймати* / *винайняти*, *випозичати* / *випозичити* і под.; г) *по-* — у випадках як активізації вживання форм док. в.: *подивувати*, *поцінувати*, так і появи досі не фіксованих нормативними словниками, але вже також достатньо вживаних вторинних імперфективів на зразок *поборювати*, *подивовувати*, *поціновувати*; г) *у-* / *уне-*: *узалежнити* / *узалежнювати* — *унезалежнити* / *унезалежнювати* і под.; 2) пасивних дієприкметників від неперехідних (*загрожена Україна*, «*наражений на небезпеку*») і перехідних (*вимаганий*, *зустрічаний*) дієслів, у тому числі в предикативній позиції: «у творі *уживані* такі синоніми <...>» — замість *уживають*, *уживаються*.

Ставлення різних мовно-культурних і навіть соціально-політичних груп українського суспільства до явища активізації впливів зазначених ідіомів на УЛМ (як уже неодноразово відзначалося, ці два потоки впливів — з боку західної діаспори і з боку Галичини — нерідко сприймаються в широких колах як єдине явище) досить відмінне, причому нерідко з його політичним використанням. Якщо відмінності у ставленні до підтримки з боку широких кіл населення Галичини та національно активних кіл західної діаспори курсу на розширення реального соціального статусу української мови як єдиної

державної мови в країні — у конкуренції, зрозуміло, з домінуючою до цього російською мовою — загалом відбивають відповідний поділ мовних і політичних орієнтацій та уподобань різних верств населення країни, то причини і вияв відмінностей у ставленні до відзначеного нового структурно-стилістичного струменя в корпусі й текстах УЛМ мають значно складнішу природу. Це ставлення не збігається з поділом населення за різними — «українськими» або «неукраїнськими» — культурно-мовними орієнтаціями: воно може бути дуже відмінним у самому середовищі осіб з очевидними політичною та культурно-мовною українськими орієнтаціями.

Щодо ролі діаспори в мовному житті України можна сказати, що якщо в плані впливу на соціальний статус і, відповідно, на розширення та стабілізацію поля суспільного функціонування української мови значення для українського суспільства наявності в світі такого чинника, як українська західна діаспора, безперечно, не зменшуватиметься й у найближчій перспективі (поки українська мова не посяде належних їй як державній мові країни соціальних позицій), то щодо впливів цього фактора на корпус УЛМ (її структуру, стилістику, правопис) висновки, безперечно, будуть менш однозначними. З одного боку, з огляду як на цілком явну в сучасних умовах переорієнтацію мовної практики значної частини українськомовного соціуму в напрямі посилення дерусифікації української мови й ширше — узагалі її дальшої «українізації», так і на таке ж, очевидно, масове відчуття поки що остаточної незавершеності формування структурно-стильової системи УЛМ певна її «діаспоризація» ще, без сумніву, триватиме. З другого ж боку, у зв'язку як із поступовим звуженням обсягу функціонування мови української діаспори в країнах поселення внаслідок давно вже наявної асиміляції молодших поколінь і певної втрати політичного інтересу діаспори в цілому після здобуття Україною державної незалежності до питання збереження в себе атрибутів українськості та перенесення їх на «Материк», так і з розширенням сфери використання в діаспорному середовищі сучасної «материкової» УЛМ, особливо серед іммігрантів нової хвилі, можна вбачати вже й поступове згасання в недалекому майбутньому цього впливу. Що ж до мовної практики (власне, практик у різних країнах) самої західної діаспори, то, хоча вона й зазнає тепер певного впливу з боку «материкової» УЛМ, прогнозувати її злиття з останньою також немає підстав. Вона лишається в статусі різних національних варіантів української мови (див. VII п. 3). Можливе згасання цих варіантів відбуватиметься внаслідок не повної їхньої уніфікації з «материковою» УЛМ, а поступового відходу поколінь їхніх носіїв, користувачів.

Уже певною мірою зближені між собою (останнім досить показовим кроком у цьому напрямі з боку «офіційної» УЛМ стали відповідні зміни в УП 2019), УЛМ метрополії і мовна практика української діаспори (діаспор) мають, звичайно, доповнювати одна одну й співіснувати в умовах взаємної лояльності між їхніми прихильниками та користувачами.

VI.

Сучасний етап розвитку УЛМ характеризується істотним посиленням тенденцій, з одного боку, до її коригування на засадах національної самобутності, з другого, — до її систематизації на засадах регулярності.

1.

1.1. У суспільстві різко актуалізувалося усвідомлення того, що УЛМ потребує ще не тільки істотної структурно-стильової розбудови — як бездержавна в минулому мова з неповною парадигмою суспільного функціонування та порівняно вузькою соціальною базою її користувачів, а й дальшого глибокого шліфування й навіть часткового перегляду нормативних засад у напрямі посилення її національної самобутності, оскільки протягом

кількох останніх століть вона не мала можливостей повнокровного самостійного розвитку, існуючи в тіні соціально сильніших мов сусідніх слов'янських народів. Але прагнення до коригування УЛМ з метою усунення з її складу неорганічних, чужорідних особливостей і впровадження на їхнє місце її органічніших, питомих елементів, особливо активні в певних колах мовного соціуму, ускладнюються двома такими факторами, як, з одного боку, розвиток української мови протягом кількох століть під потужними впливами відразу двох мов сусідніх слов'янських народів — польської й особливо російської, кожна з яких залишала свій слід у її структурі (насамперед, зрозуміло, в колишніх підпольському і підросійському регіонах) і значною мірою була — в різні періоди і в різних регіонах — зразком для наслідування й водночас об'єктом відштовхування з метою самозбереження в становленні й розвитку нової УЛМ, а з другого боку, відсутність у новій історії УЛМ — як наслідок бездержавності українського народу — певних більш або менш тривалих періодів вільного, повнокровного розвитку, протягом яких могла б достатньо мірою стабілізуватися в ужитку й набути авторитетності для мовного загалу її нормативна база. Тому апелювання в разі ствердження або, навпаки, заперечування органічності для української мови того чи іншого мовного явища як до живої народної мови, так і до певного «золотого віку» в історії літературної мови нерідко лишаються для опонентів недостатньо доказовими й переконливими. І проблема, отже, полягає не тільки в тому, що треба б усунути з нормативної основи оновлюваної УЛМ, а й не меншою мірою в тому, що варто б запроваджувати замість цього. У цьому контексті загострилася також конкуренція між досі усталеною літературною мовою («офіційною», як нерідко називають її в певних колах з несхвальною конотацією) і тими різновидами УЛМ, один з яких існував у межах підрадянської України до початку 30-х років (у період українізації), інший — до 40-х років на західноукраїнських землях (насамперед у Галичині), і обидва вони знайшли своє даліше функціонування в мовній практиці української західної діаспори.

Як вияв крайньої недовіри до «офіційної» УЛМ стали лунати висловлювання, що, з одного боку, «справжньої української мови у нас [ще / вже] немає!» (уживання часового маркера «вже» звичайно має на меті показати, що твердження про «несправжність», «неукраїнськість» літературномовних норм стосується лише періоду від середини 30-х років — на відміну від доби українізації), а з другого боку, «ми [ще] не знаємо справжньої української мови!».

1.2. У комплексі актуалізованих стильових і нормотворчих процесів можна виділити аспекти а) спрямованості цих тенденцій, б) функціонально-мовних сфер їхнього розгортання, в) їхньої соціально-культурної бази та г) ставлення до них/їх сприймання з боку різних кіл мовного соціуму.

У загальних межах активізації суспільної уваги до чистоти (автентичності) УЛМ виразно окреслилися ті мовні тенденції, які звичайно іменують пуристичними. При цьому можна констатувати активізацію дії як пуризму цілком усвідомлюваного й більше того — системного, програмового, так і пуризму стихійного, масового, а на переважному тлі їхніх більш чи менш помірних виявів можна, по-перше, схематично окреслити поданий далі каркас виразніших ліній мовного пуризму, а по-друге, відзначити два інші помітні напрями, також достатньо масштабні за діапазоном охоплення мовного матеріалу і радикальні за вихідними позиціями їхніх ініціаторів. Це, з одного боку, тенденції переважно лексико-стилістичного характеру — як не просто посилення уваги до народної мови та до призабутої лексикографічної й термінологічної спадщини кінця XIX — першої третини XX ст., а максимально можливе **відтворення** такої практики. З другого боку, це тенденції не просто до заміни частини словникового складу, але також до певної структурної перебудови й розбудови словотвірної системи української мови, тобто до її **творення**, особливо в межах наукового стилю.

У межах особливо помітних напрямів новітнього українського мовного пуризму можна виділити такі, як (хоча в цілому магістральний шлях розвитку УЛМ новітнього періоду пролягає загалом у пошуках «золотої середини») — з униканням крайніх виявів тенденцій до зміни її вже усталеного образу, балансуванням між ними й виявленням помірного пуризму, кожен з цих напрямів у будь-якому разі залишає в ній, звичайно, той чи інший слід):

1) пуризм національного характеру, з одного боку, — пуризм політико-ідеологічного характеру, з другого боку (це найзагальніша опозиція в поділі напрямів сучасного пуризму). Перший з цих напрямів об'єднує тенденції до дальшого кодифікування УЛМ шляхом усування / недопускання тих чи інших розрядів мовних елементів з іншомовних (з розширенням наявності в ній її питомих елементів) або певних внутрішньомовних джерел. Другий напрям — тенденції, що мають на меті не власне нормування мови в плані її культури та національної чистоти, а: а) усування зі структури літературної мови, насамперед її словникового складу, тих одиниць, що видаються з погляду влади або певних соціальних кіл небажаними в оновлюваному суспільстві у плані їхнього політико-ідеологічного змісту (це насамперед декомунізація / дерадянізація лексико-фразеологічного складу УЛМ у межах як загальних, так і власних назв, дерусифікація українського ономастикону); б) у певних випадках — коригування одиниць літературної мови у плані навіть не змісту, а їхньої форми: по-перше, за допомогою такого на перший погляд парадоксального способу, як заміна словотвірних кальбок з російської мови на прямі (лексичні) росіізми, що з погляду власне національно-мовного пуризму мало б розцінюватися не інакше як ще один шлях зросійщення української мови (наприклад, замість *більшовик, радянський* — *большевик, советський*); по-друге, шляхом відмови від поки що узвичаєної «українізації» російських власних назв, переважно антропонімів, — з якомога повнішим залишанням їхньої оригінальної форми (випадки на зразок *Владімір Ленін*); по-третє, у писемній мовній практиці — також шляхом зміни певних орфографічних норм (насамперед щодо написання слів з великої / малої літер);

2) у межах національно-мовного пуризму: з одного боку, власне національний, або етнізаційний, пуризм, який об'єднує тенденції до збереження етнічного ідіому в його якомога повнішій самототожності шляхом обмеження впливів на нього з боку інших етнічних ідіомів, — з другого боку, соціально-мовний пуризм, спрямований проти широкого проникання до складу літературної мови елементів позастандартних різновидів національної мови: територіальних говорів, жаргонів і сленгів, просторіччя, особливо його вульгаризмів;

3) у межах етнізаційного пуризму як основного вияву національно-мовного пуризму — з одного боку, загальний пуризм, спрямований проти іншомовної експансії в цілому, з другого боку, вибіркового пуризму, характерний насамперед для мов народів, які в попередній період своєї історії входили до складу держав, зокрема імперій та федеративних утворень, як непровідні нації, і спрямований на обмеження наявності в їхній структурі елементів мови (мов) провідної до цього нації (націй). Вибірковий етнізаційний пуризм виявляється переважно як односпрямований (так, в українській «материковій» мові новітнього періоду це насамперед антиросійський, але, наприклад, не антипольський пуризм), але не тільки (так, у мовній практиці частини української західної діаспори — походженням з Наддніпрянської України — це як антиросійський, так і антипольський пуризм).

У загальних межах етнізаційного напряму виділяються також кілька наступних різновидів пуризму;

4) «народний», або, точніше, «народно-орієнтований», пуризм (з такими його різновидами, як розмовно-побутовий і етнографічний), з одного боку, — елітарний пуризм (також з різновидами), з другого боку;

5) за спрямованістю часової перспективи в пошуках «мовного ідеалу»: з одного боку, архаїзаційний, або регресивний, пуризм (прагнення до відновлення того оптимального в баченні певних суспільних кіл стану для літературної мови — її «золотого віку»), який

уже існував у її історії) — з другого боку, прогресивний пуризм (ідеал, що його потрібно ще тільки створювати), який фактично змикається з елітарним пуризмом у його другому різновиді;

б) консервативний, або традиціоналістський, пуризм, зорієнтований уже не на зміни в сучасному стані літературної мови, а на його якомога повніше збереження, який виявляється в кількох різновидах:

а) у ставленні до нинішньої різкої активізації вищеназваних напрямів мовного пуризму — як антипуризм:

— це досить очікувана реакція певних кіл мовного соціуму з уже сформованими мовними звичками та смаками на активізацію названих вище різновидів мовного пуризму (тих кіл, які хотіли б і надалі вбачати оптимальний варіант УЛМ не в «золотому» минулому й не «за океаном») і продовжувати казати, наприклад, *таблетка*, а не *пігулка*, *бочка*, а не *діжка пива*, *Добрий день!*, а не *Доброго дня!*);

— це значно менш представлена в публічному полі реакція на досить поширене в сучасному мовному соціумі явище сприймання мовних одиниць, спільних з російською мовою, саме як запозичень з останньої — у тих випадках, коли в українській мові серед тих чи інших варіантів і синонімів є одиниці, як спільні для обох цих мов, так і властиві тільки їй (наприклад, щодо *год*, *город*, *звізда*, *май*, *обижати*, *пожар*, *судьба*, *туча* та багатьох інших);

б) у ставленні до різкої активізації в сучасному публічному мововжитку явищ вульгаризації, жаргонізації й узагалі мовної «розхристаності» в загальному руслі ніби її демократизації — уже, навпаки, як власне пуризм (соціально-мовний), тоді як мовна поведінка осіб, мовна практика ЗМІ, мовна палітра книжкових видань і фільмів, що допускають і більше того — культивують такі явища, демонструють уже культ «антипуризму».

1.3. У межах слов'янського мовного простору український пуризм новітнього періоду має певні як подібності, так і відмінності:

а) за особливостями вияву етнізаційного пуризму українська мова досить слабо демонструє тенденції до обмежування впливів з боку провідних європейських (не-слов'янських) мов (продовжуючи перебувати, як і «офіційна» білоруська мова, в силовому полі російської мови), — на відміну від західнослов'янських, особливо чеської, і таких південнослов'янських мов, як словенська і хорватська, з їхнім традиційно сильнішим пуризмом;

б) зате відбулося посилення тенденцій до вибіркового (односпрямованого) пуризму, спрямованого на обмеження впливів на певну мову з боку іншої слов'янської мови, домінантної у відповідному ареалі (давніше або й досі):

— це, по-перше, прагнення до відповідного очищення та націоналізації корпусів літературних мов та їхніх правописних засад. За цим параметром українська мова демонструє більш або менш явні паралелі з сучасними білоруською (з посиленням у них антиросійського пуризму), хорватською (з посиленням традиційного для неї антисербського пуризму), словенською і новокодіфікованими боснійською та чорногорською (також з виявом антисербського пуризму), а також зі словацькою (з певним відмежуванням від чеської мови) літературними мовами. Однак водночас з прагненням до обмеження в їхній структурі слідів наявності однієї зі слов'янських мов ці літературні мови в межах такого вибіркового пуризму можуть демонструвати й зростання прихильності до засвоєння або відновлення в ужитку одиниць іншої слов'янської мови: українська й білоруська мови — польської, македонська — сербської, боснійська — хорватської.

Сучасні слов'янські літературні мови, як і взагалі мови народів колишніх країн соціалізму, об'єднує, крім того, ще одна лінія односпрямованого пуризму, вже спільна для

них, — тенденція до обмеження в їхньому складі наслідків впливів з боку російської мови (як мови, що посідала провідну позицію серед інших іноземних мов у країнах колишнього соціалістичного блоку);

— по-друге, це тенденції, що поширюються в культурно-мовному житті православних слов'янських народів з їхньою кириличною графікою, а також боснійських мусульман, до переходу від кирилиці до латиниці — явище, що породжується не тільки посиленням мовної глобалізації, але й, безперечно, етнізаційним пуризмом односпрямованого характеру — прагненням ще повніше відійти в межах певного геополітичного та культурного ареалу відповідно від сербської (антисербський пуризм) або російської (антиросійський пуризм) мов / культур з усіма ніби «супутніми» культурно-релігійними атрибутами кириличної графіки.

У тих слов'янських літературних мовах, які прагнуть до дальшого відмежовування від мов сусідніх народів, провідних (давніше або й тепер) у їхньому мовному ареалі, та до дальшої розбудови своїх структур на засадах національної питомості, паралельно з посиленням вияву відповідних напрямів односпрямованого етнізаційного пуризму активувалася дія елітарного пуризму, спрямованого на культивування такого структурно-стильового образу літературної мови, що істотно вирізняється в бік «добірності», «вишуканості» і «правильності» на загальному тлі поточного літературномовного узусу, на тлі «офіційного» стандарту, у тому числі й шляхом залучання іншомовних одиниць, відсутніх у складі тієї домінуючої мови, яка є об'єктом пуристичного відштовхування (в українській та білоруській мовах це актуалізація полонізмів, а також деяких германізмів, відсутніх у російській мові, у боснійській мові — актуалізація туркізмів, відсутніх у сербській мові). Це тією чи іншою мірою стосується української, білоруської (особливо в її «альтернативному» варіанті), хорватської, меншою мірою інших мов колишньої Югославії (крім сербської) та словацької мов — на відміну відповідно від російської, сербської, чеської, а також від польської та болгарської літературних мов, мовна свідомість носіїв яких далеко менше зорієнтована на культивування всього відмінного, специфічного, питомого у складі своїх мов.

У плані орієнтувань слов'янських літературних мов новітнього періоду на інші мови поряд зі значно виразнішим напрямом «вестернізації» в окремих із них спостерігається також «істернізація» — це: а) актуалізація туркізмів у боснійській мові — у загальному руслі актуалізації політико-культурної орієнтації країни на Туреччину; б) актуалізація туркізмів у болгарській мові, але вже в загальному руслі демократизації мовної діяльності — з експресивними настановами; в) певне розширення місця українізмів у білоруській мові — як один зі шляхів її дальшого нормотворчого коригування.

2. Дія етнізаційного пуризму в сучасній українській мовній практиці виявляється в межах трьох основних напрямів, відмінних як за вибором мов — об'єктів пуристичного відмежовування, так і за повнотою (тільки в лексиці чи також на інших мовних рівнях), ефективністю своєї реалізації.

Так, у межах дії загального пуризму етнізаційного напрямку, тобто тенденції до заміни іншомовних слів (точніше, слів, неслов'янських за походженням) на власне українські слова (і ширше — слова зі слов'янськими коренями), зокрема одиниці народної мови, на словотвірні та семантичні кальки на українській основі, вже відбулося обмеження в ужитку певної кількості лексичних одиниць, але значно частіше прагнення до такої заміни не виходять поки що за межі тих чи інших пропозицій і закликів. Найпоплідніше ця тенденція виявляється в низці перекладних галузевих словників з українською як мовою, на яку здійснюється переклад, що демонструють прагнення їхніх творців до повернення лексикографічної й термінотворчої практики другої половини XIX — першої третини XX ст. Щодо ставлення різних кіл українського суспільства до такої мовної практики, то перше, що, скоріше за все, може спасти на думку неупередженому спо-

стерігачеві, — це явно не той вибір першочергових завдань у названій сфері «українізації» української мови: цілеспрямований системний рух за обмеження в її складі одиниць іншомовного походження слід, звичайно, розпочинати не з *елемент, вертикаль* або *метеорологія*, а з масового потоку запозичень уже новітньої хвилі з кінця ХХ століття як менш або й мало засвоєних.

Явно програють скромні пуристичні зусилля перед навалюю нових запозичень у загальному потоці сучасної культурно-мовної глобалізації (з експансією переважно елементів англійської мови).

Але насамперед це, звичайно, прагнення до обмеження наслідків впливу російської мови (як мови, що чинила й продовжує чинити потужний вплив на українську, мови, яку цілком справедливо розцінюють при цьому як основну загрозу для самототожності української мови) — як усунування власне русизмів (обмеження в ужитку зазнає саме слово *русизм* як таке, що також вважається запозиченням з російської мови, і замість нього дедалі частіше вживають *росіянізм* або рідше *росіїзм*), так і не завжди усвідомлюване (унаслідок структурної близькості обох мов) відштовхування взагалі від образу російської мови, у тому числі від наявних у ній іншомовних слів, від українських слів, словоформ, фразеологізмів та синтаксичних конструкцій, що структурно можуть нагадувати відповідні російські мовні одиниці, від історично спільних для обох мов одиниць і явищ.

Тенденції до обмеження наслідків впливів з боку російської мови досить помітно виявляються в межах різних структурних рівнів УЛМ — особливо в лексиці, приводячи до витіснення одних, істотного обмеження в ужитку інших та посилення конкуренції ще з іншими, спільними з російською мовою одиницями. Активізація вживання одиниць, маркованих у масовій свідомості як більш українські, у конкуренції з одиницями, спільними з російською мовою, виявляється також як нормотворче «вирівнювання» в межах словотвірних парадигм, коли на зміну узвичаєному досі номінативному «суплетивізму» на зразок *квиток*, але *білетер*, *прізвище*, але *однофамілець* і под. виступають *квиткар*, *однопрізвищник* і т. ін.

Див. також про інші вияви на різних мовних рівнях та наслідки поступового віддалення структурного складу УЛМ на її нинішньому етапі від російської мови: ІІІ п. 2.2, VІІІ п. 4.3.

Як негативні оцінки позанормативного слововживання та словотворення внаслідок інтерференції з боку російської мови в масовому вжитку набули досить значного поширення, крім ряду *русизм* (*росіянізм*, *росіїзм*), несхв. *калька* і зневажл. *суржик* (з утворенням назви його одиниці — *суржикізм*). Слово *калька* вживається при цьому не тільки у власне лінгвістичному значенні — «мовна одиниця, запозичена з інших мов шляхом буквального перекладу», а й досить широко просто як ненормативний росіізм і взагалі як небажане іншомовне слово. Українсько-російський «суржик» — це, як відомо, позанормативне змішане мовлення, в якому на український «субстрат» накладаються різноманітні елементи російської мови. Однак нерідко як приклади такого «суржику» трактують також наявність у мовному узусі:

а) одиниць, розрядів, категорій, які ще донедавна подавалися в нормативних довідниках з української мови або й тепер подаються в них, але щодо певної частини яких і досі немає єдності поглядів навіть серед мовознавців-україністів (хоча це була або й лишається в багатьох випадках просто неусталеність мовної норми, недостатня виробленість загальноприйнятого мовного стандарту), як, наприклад, уживання ад'єктивованих і субстантивованих активних дієприкметників тепер. ч. на зразок *існуючий порядок*, *дрейфуюча крига*, категорії пасивного стану дієслів;

б) стилістично обмежених або просто менш частотних і менш рекомендованих варіантів мовних одиниць (хоча це зовсім не обов'язково означає їхню належність до росіізмів — до «російських флексій» і под.), як, наприклад, закінчень *-ем*, *-им(-ім)* у дієсловах 1-ї ос. мн. тепер.-майб. часу та закінчення *-ім* у формах наказ. сп. 1-ї ос. мн.:

ми (на)пишем, (по)ходим, (по)стоїм замість (на)пишемо, (по)ходимо, (по)стоїмо; ходім замість ходімо, закінчення -у(-ю) замість -ові, -еві у формах дав. в. одн. іменників чол. р. на приголосний і на -о: Івану замість Іванові, батьку замість батькові і под.;

в) в умовах посилення конкуренції між «офіційною» УЛМ і мовною практикою періоду українізації 20-х років, західноукраїнським варіантом УЛМ та мовною практикою сучасної західної діаспори — навіть багатьох цілком «легітимних», за сучасними нормами, лексичних одиниць, здебільшого спільних з відповідними одиницями російської мови або подібних до них, що є синонімами / варіантами до відповідних слів з названих мовних практик і часто спільними з одиницями польської мови або подібними до них, як, наприклад, одиниць *абрикоса, брак, буксир, вокзал, дамба, гравій, гума, канат, облицювання, результат* та низки інших (на зміну їм пропонують відповідно *мореля, тандж, галівник, двірець, гатка, нарінок / рінь / жорства, гума, кодола / линва, обличкування, вислід*).

Тривалий масований вплив російської мови на структуру української змінював, відхиляв природний розвиток останньої одночасно в двох зовні протилежних напрямках. Це, з одного боку, власне русифікація української мови (масове насичення її складу елементами російської мови), а з другого, — відштовхування її від російської мови, але нерідко в напрямках, заданих одиницями і явищами саме останньої, — а) як невиправдане семантичне калькування російських одиниць (у тих випадках, коли в розпорядженні української мови вже існують відповідні власні засоби) і б) як наївна гіперкоректність — з відмовою від власних мовних засобів тільки тому, що вони можуть нагадувати відповідні одиниці і явища російської мови. Якщо, з одного боку, вже можна говорити про певне обмеження прямих впливів з боку російської мови на мовну свідомість носіїв української мови й, відповідно, на стан УЛМ у цілому, то, з іншого боку, слід констатувати зростання зворотного впливу з боку цієї ж мови — у вигляді такого калькування (так, уникаючи конструкцій з прийменником *по*, мовці вживають, наприклад, «з'явиться за викликом»), пор. рос. «явиться по вызову», хоча в УЛМ уже є цілком нормативне *на виклик*) і гіперпуризму (наприклад, активізація вживання ніби «більш українських» форм привітань *Доброго дня!* і *Доброго вечора!* замість *Добрий день!* і *Добрий вечір!*). Механічно застосований антиросійський пуризм, таким чином, може робити з української мови в певних сегментах її структури дзеркальну копію російської мови, тільки що зі знаком «навпаки» (див. докладніше про це: III п. 2.3).

3. Пошуки стилістично-нормотворчих домінант для дальшого коригування УЛМ та їх посилення в сучасній мовній практиці виявляються у двох протилежних за своєю спрямованістю комплексах мовних явищ, які переважно виникають або принаймні зовні виявляються як продовження тенденцій до її дальшого відмежування від інших мов (якщо точніше, то переважно від російської) в напрямі увиразнення її самобутності й узагалі як відштовхування від наявного на кінець 80-х — початок 90-х років стану «офіційної» УЛМ. Вони можуть бути скеровані на розширення орієнтації стильової бази літературної мови та сукупності її номінативно-стилістичних засобів, з одного боку, в бік її питомих джерел і, зокрема, її народної основи (у всякому разі, в розумінні цих кіл), з другого ж боку, навпаки, — в бік певної вишуканості й навіть елітарності та «кастовості», а також посилення в ній ознак регулярності, системної «правильності». В аспекті ж історичної перспективи «золотий вік» УЛМ можуть убачати в минулому або ж, навпаки, в майбутньому — після відповідної її перебудови та розбудови на відповідних засадах.

3.1. Тенденції до дальшої націоналізації («українізації») УЛМ — це, звичайно, найвиразніша стилістично-нормотворча лінія її розвитку в цей період. Право на пріоритетне поширення набувають ті мовні одиниці і явища, що їх розцінюють як властиві тільки або переважно українській мові. Ці тенденції досить помітно виявляються на всіх мовних рівнях. Так, у фонетиці це дальше розширення вживання звука [i] на місці

етимологічного [o] в закритих складах: *дохід, заготівка* та ін., звука [и] на місці [і] в іншомовних словах: *католикос, катехизис*, але особливо у власних назвах іншомовного походження: *Мадрид, Тибет, Лейпциг, Чилі* та ін., а також уже в деяких словах у початковій позиції: *ирій, ич, икати, икавка* та деяких ін.; розширення варіантності звуків [в] / [у], [і] / [й] в евфонічних чергуваннях з метою дотримання «знаменитої» милозвучності української мови: *вплив / уплив, «війна й мир»*. У морфології — розширення випадків чергування приголосних у відносних прикметниках, похідних від іншомовних власних назв з основою на [г], [к], [х]: *Гаага — гаазький, Карабах — карабаський* і под. У системі словозміни іменників це, зокрема: у формах род. в. одн. іменників чол. р. на приголосний — розширення вживання закінчення -у(-ю) з відповідним звуженням форм на -а(-я); розширення як обов'язкових для вживання форм кл. в. у їхній конкуренції з формами, спільними з наз. в.; розширення випадків чергування [г], [к], [х] / [з'], [ц'], [с'] у формах місц. в. іменників чол. р. — іншомовних слів: у *Карабасі/-ху, у Кенігсберзі/-гу, на Аюдазі, на Карадазі/-гу* та ін.; активізація дискусій щодо узаконення широкого відмінювання іменників іншомовного походження на -о. У синтаксисі це, зокрема, активізація конкуренції конструкцій «я маю...» / «у мене є...»; розширення частотності функціонування словосполучень з тими типами керування, що їх вважають власне або більш українськими. У словотворенні відбулися / відбуваються, зокрема: активізація процесів суфіксальної фемінізації: *лідерка, прем'єрка, пресекретарка, режисерка, спікерка* та ін., *державниця, достойниця, урядовиця* та ін.; особливо це стосується моделі типу *борщина, продавчиця* та ін.; дальше обмеження в ужитку цілої низки інших словотвірних типів — іменників із суфіксом -чик(-цук), іменників — назв дії із суфіксом -ка, ад'єктивованих і субстантивованих форм дієприкметникового походження на -чий та ін. (докладніше огляд нормотворчих тенденцій на цьому рівні див. у VIII п. 4.3).

З-поміж актуалізованих варіантів слів і словоформ питомими або у всякому разі притаманнішими українській мові можуть розцінюватися як історично давніші (наприклад, категорія двоїни для іменників жін. і сер. р., форма род. в. *вісти, смерти, соли* і под.), так і, причому ще частіше, новіші одиниці, але за умови відсутності як тих, так і інших у сучасній російській літературній мові: *ані... ані, аніж, лишень, одначе, окрім, отісля*, форми род., дав. і місц. в. числівників *п'ять, десять* і под. — як *п'ятьох, п'ятьом*, синтетичні форми ступенювання: *східніший, найвдаліший, найрозпородуваніший* і под., синтетичні форми майб. ч. дієслів: *одержуватимемо* і под. (пор. історично первинніші форми *ні, ніж, лише, однак, крім, після*, форми *п'яти* і под., аналітичні форми *більш східний* і под., *будемо одержувати* і под.).

У стилістичній системі УЛМ такі тенденції виявляються також як зняття обмежень щодо вживання багатьох слів, які мали в «офіційній» літературній мові 30–80-х років неповноправний стилістичний статус, а в словниках кваліфікувалися позначками «заст.» (наприклад, *добродій, мапа, поетка, потяг* «поїзд», *розвій, соборний* «об'єднаний; неподільний — переважно щодо України», *соборність* та ін.), «іст.» (*українофоб*), «доревол.» (*урядовець*), «розм.» (*вишкіл, годі, головнокомандувач, гортати, зателефонувати, насипати*: *страву, натрушувати, осушувати, похибка, розбудовувати, розбудова, щойно*; щодо тих чи інших одиниць у межах певних словотвірних типів: *викладачка, директорка, завідувачка, мільйонерка* та ряд ін.; *закороткий, замалий, заширокий; завдовжки*), «рідко» (*верхогони, виокремлювати, добротинний, започаткувати, захопливий, злука, однострій, парфуми, поліційний, правник, симпатик* та ін.), «діал.» — переважно щодо слів, які вживалися / вживаються в Західній Україні (*деко, зверхник, люстро, людність* у значенні «населення», *наклад* у значенні «тираж», *обійстя, упосліджувати* та ін.).

У графіці української мови предметом більшої уваги в цьому плані є кілька літер української абетки, що їх розцінюють як особливо й навіть найбільш «українські»: це насамперед **г** — як буква, «репресована» в радянський період, а тепер відновлена в правах,

значно меншою мірою літери є та ї, а також знак апостроф (так, під назвою «*Апостроф*») існують інтернет-видання, читацький клуб у Харкові, який пропагує українську мову).

Загальна спрямованість УЛМ новітнього періоду до дальшої націоналізації реалізується також у кількох наступних конкретніших напрямках, виявляючись звичайно не відокремлено від них, а тісно переплітаючись з ними в стилістичних лініях і змішуючись у доборі мовних одиниць і явищ.

3.2. Активізація тенденцій до розширення використання окремих елементів і стилістики в цілому народнорозмовної мови зорієнтована на «простішу», «народнішу» стилістику, що її і вважають у певних колах мовного соціуму органічнішою для УЛМ (без належного розмежування в цьому плані різних стилів і жанрів літературної мови, що було, як відомо, досить показово для народницько-етнографічного напрямку ХІХ — першої третини ХХ ст.). Це, зрозуміло, може приводити до відповідного звуження використання набору стилістично нейтральних засобів або й елементів книжної мови в межах певного тексту, жанру і в можливій перспективі — у структурі літературної мови в цілому, до зміщення стилістичного регістру на шкалі «книжне — нейтральне — розмовне» і ширше — «піднесене — знижене» в бік нейтральнішого або й нижчого з полюсів цих опозицій (аж до випадків цілком очевидної колоквалізації тексту, його явного стилістичного спрощення). Це виявляється насамперед у лексико-фразеологічному складі УЛМ. Щодо граматичного рівня і рівня словотворення, то на загальному тлі активізації в сучасних європейських літературних мовах тих явищ, що відбивають їхню інтелектуалізацію — зокрема, з розвитком одиниць і категорій, характерних для наукового та офіційно-ділового стилів, у нас знову, як і в 20-ті роки, висловлюються думки про неорганічність для української мови (привнесеність з російської мови) категорії пасивного стану дієслова, наявної, хоч і з різною повнотою, в усіх інших слов'янських літературних мовах і достатньо розвиненої в основних європейських мовах, розряду дієприкметникових з походження форм на *-чий* у значенні прикметників та іменників, віддієслівних абстрактних іменників на *-ння* і *-ття*, про особливу «дієслівність» української мови — на противагу «іменниковості» російської та польської мов. У фонетиці та в пропозиціях до правопису ця тенденція виявляється, зокрема: у прагненні до дисимілятивної вимови звукосполучення [чн] як [шн] незалежно від стильового статусу відповідних слів: «*місящині мрії*» і под.; у закликах до запровадження написання з апострофом (і, отже, до відповідної вимови з йотацією) після букв на позначення губних і задньоязикових та [г] перед буквами **ю**, **я** у випадках, де в мові-джерелі така йотація відсутня: *б'ювет*, *п'юре*, *М'юнхен*, *К'яхта* і под.; у рекомендаціях вимовляти або й писати в іншомовних словах не [ф] відповідно до етимології, а [хв].

3.3. Увиразнилося використання елементів етнографізації української літературної мови (як вияв і посилення уваги суспільства до несправедливо забутих у радянській час народних джерел сучасної культури, як відродження національної духовності, мови). Це, зокрема, реактуалізація таких етнографізмів з переосмисленням їхніх значень, як *світлиця*, *толока*, увиразнення тенденції до вживання слів *хата*, *хатній* у конкуренції з *дім*, *домашній* (*хатній телефон*, *хатній архішт*; *безхатні тварини*; *безхатько*, *безхатченко* — у конкуренції з *бездомник*, *безпритульник*, а також уже й абстрактний іменник *безхатність* у конкуренції з *бездомність*); активізація в ужитку етнографізму *оберіг* з вихідним значенням «предмет або заклинання, [нібито] здатні оберігати від лиха» і квазітеоніма *Берегиня* (одна з міфологем нової України). Це також підвищення частотності вживання назв певних рослин як традиційних символів України: «*Без верби і калини нема України*» (наприклад, як назва виховних заходів у сучасній школі) та ін.

Захоплення народними мотивами при цьому, однак, нерідко виявляється як надто звужене розуміння «українського» — як тільки або переважно етнографічного. Для ха-

рактистику явищ крайнього етнографізму (їх прирівнюють до провінційності в українській культурі) у колах української культурно-мовної орієнтації в черговий раз актуалізувалися самокритичні зневажливі характеристики «шароварщина» («шароварництво», «шароварність»), «хуторянство» («хуторяницина») та ін., у театрі, кіно: вислів «*хохла дражнити (поганяти)*».

3. 4. Відбувається повернення до поточного мововжитку елементів, що протягом попереднього періоду стали вже трактуватися як застарілі (тенденції, що їх кваліфікують в історії літературних мов як архаїзаційний пуризм), оскільки прихильники такого відродження вважають, що пасивізація тих чи інших мовних одиниць і явищ далеко не завжди була наслідком внутрішнього розвитку самої української мови, а часто або й переважно зумовлювалася впливами з боку російської мови, у структурі якої вони відсутні або вже відійшли до архаїчних сфер, і радянської мовної політики. Так, на лексичному рівні активізувалося, наприклад, уживання слів *урядовець* і *урядник* — у конкуренції зі старим *чиновник* і новим офіційним *державний службовець* (*держслужбовець*), *штиталь* — у конкуренції з *госпіталь*, *паротяг* — у конкуренції з *паровоз*; повернуто до активного вжитку *злука*, *розвій*; у мовній практиці деяких громадських організацій: *управа* замість *управління* (як назва їхнього керівного органу); у сфері мовного етикету — активізація в ужитку іменників *добродій* / *жін. добродійка*, *товариство* — у звертанні: *Шановне товариство!* Особливо показовим у межах цієї тенденції стало повернення до активного вжитку — спочатку як назви організації, а потім і в загальному значенні — слова «*Просвіта*» (*просвіта*) з його похідними (*просвітяни*, *просвітянський*, *просвітянство*).

Найпоспідовніше ці тенденції реалізувалися в низці перекладних російсько-українських галузевих словників. Але потребу посилити увагу до призабутої мовної спадщини кінця XIX — першої третини XX ст. нерідко розуміють при цьому як максимально можливе відтворення такої практики, коли замість нового вдумливого «прочитання» цієї спадщини представники названого напряму йдуть полегшеним шляхом майже механічного повторення її, фактично знімаючи з себе особисту відповідальність за «якість» пропонувананих ними мовних матеріалів (серед зразків такого підходу найперше згадують «Російсько-український медичний словник» 1991 року з кількома перевиданнями, де з декількох пропонувананих українських відповідників на останньому місці подано саме той, що вважався досі найприйнятнішим або й єдиним, наприклад: рос. *акушерка* — укр. *повитуха*, *баба-пупорізка*, *акушерка*, а слово *пупорізка* стало тепер ніби ключовим в устах опонентів у публічному обговорюванні проблем сучасного українського мовного пуризму в його крайніх виявах). У загальному руслі посилення уваги до призабутої лексикографічної спадщини, як і взагалі до нормативних засад УЛМ у її розвитку до початку 1930-х років, уже перевидано друком і поширено в оцифрованих версіях в інтернеті низку відомих свого часу словників першої третини XX століття, особливо 1918 — початку 1930-х рр., зокрема «Словарь української мови» за ред. Бориса Грінченка (з кількома перевиданнями), «Російсько-український словник» за ред. А. Кримського і С. Єфремова. Але в мотиваціях щодо перевидання таких праць слід усе-таки уникати надто «романтичного» підходу, коли нові передмови до деяких із перевиданих словників можуть некритично зорієнтовувати читачів не просто на те, що ці праці є цінним допоміжним матеріалом до сучасної практики слововжитку, а на те, що вони можуть бути цілком самостійними й повноправними словниками сучасної нормативної української мови.

3. 5. У межах елітарного пуризму можна виділити тенденції, з одного боку, до формування стилістичної манери мовлення й ширше — стильового образу УЛМ шляхом відмежовування від наявного стану «офіційної» літературної мови в бік ніби більшої «вишуканості»; з другого боку, до послідовного, системного дотримання закладених

у нормативних довідниках фонетичних і граматичних настанов на рівні мововжитку і до дальшої розбудови та певної перебудови її граматичної й словотвірної структур на засадах регулярності, «правильності».

3.5.1. Це демонстрування або й системне культивування певних особливостей мовлення, схильність до вживання певних мовних одиниць, які можуть сприйматися як «вишуканіші» на загальному стилістичному тлі звичайного мовного узусу, а значна частина таких особливостей, хоч і явно не «народних» у своїй основі, має також, очевидно, конотації «справжніх» або принаймні «більш українських» для відповідних кіл мовців. У загальних межах цього напрямку «елітаризації» УЛМ можна виділити чотири основні лінії, які, втім, у своїх конкретних виявах можуть перегинатися. Крім того, вони найчастіше поєднуються з тенденцією до дальшого відмежування від російської мови, але в певних випадках, ніби навпаки, приводять до культивування мовних елементів, подібніших до останньої. Це:

1) демонстрування прагнень до «європейськості» — як традиційних для відповідних напрямів вітчизняної культури, так і новіших, зумовлених теперішньою активізацією культурно-мовної глобалізації. Так, на лексичному рівні це виявляється в схильності до вживання іншомовних слів (часто відсутніх у російській мові) без явної суто номінативної потреби, але не автоматично, за інерцією, а усвідомлювано й, можливо, навіть дещо підкреслювано, з певним замилюванням, естетизацією: *телевізія* замість *телебачення*, *модерний* замість *сучасний* або *новітній*, *мілітарний* замість *військовий*, *лінгвальний* замість *мовний*; у загальному потоці культурно-мовної глобалізації: *найтклуб* замість *нічний клуб*, *кава-брейк* замість *перерва на каву*; у меню закладів громадського харчування тепер пропонують *мілкшейк*, *мітбол*, *панкейк*, *чизкейк* замість відповідно *молочний коктейль*, *тлофтелька*, *млинець*, *сирна запіканка*, тобто як вияв мовного снобізму. У власних назвах це, по-перше, поширення «новомодних» особових імен на зразок *Анжеліка*, *Лоліта*, *Ізаура*, подвійних імен на зразок *Анна-Марія*, сценічних псевдонімів естрадних співаків на зразок *Ані Лорак*, *Катя Chilly*, подавання українських авторів у наукових працях зі скороченням імені по батькові до першої літери: *Мирослав В. Попович*; по-друге, запозичання або творення ергонімів та прагмонімів з орієнтацією на «Європу», на «заморську» екзотику на зразок *«Ніцца»*, *«Бродвей»*, *«Маямі-Блюз»*, *«Амбасадор»* (але не «Посол»!). На фонетичному рівні — активізація вживання звука [г]: *генерація*, *еміграція*, *інтелігент*, *регіон* та ін., а також, хоча й значно меншою мірою, пом'якшення [л] у позиції перед [е] в іншомовних словах: *колега*, *лекція*, *проблема*. Щодо «розширеного» вживання звука [г], то простежуються також наївні випадки гіперкоректності з такою вимовою в тих словах, де для цього немає жодних етимологічних підстав: *бюстгальтер*, *тамбургер*, *гарт*, *нігілізм* та ін, особливо в іншомовних власних назвах, наприклад: *Гаага*, *Гавана*, *Вацлав Гавел* (президент Чехії), *Гарвард*, *Гетель*, *Гейне* та ін. У графіці досить звичайним явищем стало використання латинографічних номінацій і просто окремих літер латинського алфавіту як демонстрування ніби свого прилучення до «європейського» (включно з «американським») світу, як засіб «європейського» орнаментування текстів з функцією мовної гри тощо (див. докладніше: IV п. 9), наприклад: *«Час/Time»*, *«Закон & бізнес»*, *«Post-ноступ»* (у назвах деяких періодичних видань); **«ДЕНЬ ГІДНОСТІ ТА СВОБОДИ»**;

2) активізація в межах загальноукраїнського мовного поля цілої низки особливостей, з одного боку, західноукраїнської (насамперед «галицької») та діаспорної мовних практик, включно з їхніми полонізмами та германізмами, відсутніми або досі рідко (рідше) вживаними в «офіційному» варіанті літературної мови, а з другого, — мовної практики періоду українізації 20-х — початку 30-х років, яка також значною мірою ввібрала була в себе особливості тодішнього західноукраїнського варіанта УЛМ. Так, у лексиці це, зокрема, активізація вживання одиниць: *аг(т)енція* (пор. *агентство*), *засадничий*, *зверх-*

ник, на маре(г)інесах, мистець (пор. митець), міліціант (пор. міліціонер), піє(г)улка (пор. таблетка, пілюля) та ін. Розширюється вживання певних словотвірних типів (див.: V п. 5, VIII п. 4.3). Активізувалося вживання варіантів жін. р. низки іншомовних іменників (у конкуренції з більш рекомендованими до цього в «офіційній» УЛМ формами чол. р.): зала, генеза, оаза та ін., а також Євангелія, пор. Євангеліє, сер. р.; поширилося вживання форми чол. р. *есей* (на відміну від раніше запозиченого *есе*, сер. р.). Стали привертати увагу такі прийменниково-іменникові конструкції, як *на еміграції*, розширилося функціонування дієслівної зв'язки *є*: «Це *є* „Вікна”!» (ведучий цієї телевізійної програми), із заступленням *це* на *то*: «Зброя — *то є* <...>». У загальноукраїнському масштабі активізувалося властиве південно-західним говорам уживання фонетичних варіантів *би* (незалежно від кінцевого звука попереднього слова, тоді як у південно-східних говорах і в літературній мові цей варіант уживається тільки після приголосного) замість *б*, *щоби* замість *щоб* (див. також про це: VIII п. 1);

3) у межах лексики з українськими чи, ширше, слов'янськими коренями — творення нових або актуалізація вже наявних (застарілих, регіональних, рідше або рідко вживаних) слів, але не обов'язково як вияв прямого (етнізаційного) пуризму (заміні при цьому можуть підлягати не тільки одиниці, спільні з російськими відповідниками або подібні до них, і навіть більше — слова, відмінні від російських, можуть заступатися словами, подібними до них), а просто ніби як перманентне відштовхування від уже наявного мовного узусу в напрямі пошуків одиниць «вишуканішої» мови. Це, наприклад, поява таких слів, як *чільник* і майже відразу ж — *очільник* (пор. уже наявні *керівник*, *начальник*), *спротив* (пор. *опір*); *тожсамість* (пор. не тільки *ідентичність*, а й *тотожність*), прийменник *упродовж* (пор. *протягом*);

4) ухил у бік певного гіперкоректного «окниження» в доборі заміників до одиниць нейтрального й навіть розмовного стильових шарів — заміна тих чи інших слів і зворотів, нейтральних у стильовому плані, але «небажаних» у плані чистоти української мови, одиницями більш або і явно «книжного» звучання: наприклад, тенденція до заміни прийменника *при* складеним прийменником *під час*, дієприслівником, підрядним реченням (не *при розроблянні проєкту*, а *під час розроблення проєкту, розробляючи проєкт, якщо розробляємо проєкт*); у відтворюванні розмовного мовлення простих людей у мові перекладної кіно- і телепродукції: рос. «— Война, она навроче крестьянской страды» / укр. «— Війна, вона на кшталт селянських жнив».

3.5.2. Це посилення уваги як до вживання, так і до творення мовних одиниць у якомога повнішій відповідності до фонетичної, граматичної та словотвірної специфіки української мови, що, звичайно, можна тільки вітати, але це може відбуватися також як невіправлена гіперкоректність, коли удосконалювання чого-небудь, «плюс» у разі доведення його до надміру стає «мінусом».

Так, на рівні слововжитку в писемній формі функціонування УЛМ під пильним контролем перебуває явище варіантності еднальних сполучників *і / ї / та*, прийменників *в / у* і префіксів *в- / у-*, прийменників *з / із* — як один із чинників милозвучності української мови, але з поширенням його навіть на такі випадки, як, наприклад: *дні й ночі*, роман «*Війна та мир*» (у разі протиставлення понять); *вплив / уплив* (під впливом чого-небудь, він упливого людина), *внутрішній / унутрішній, взаконовати, внеможливлювати, вточняти* і под.; «разом із тим», «біг із бар'єрами» (у позиції між приголосними). Активізувалися такі зразки відмінювання складених кількісних числівників, як «зарахувати *трьохсот двадцятьох вісьмаох* студентів» (згідно з правилом, за яким форма знах. в. у назвах істот має дорівнювати формі род. в.), «*ста сорока чотирьох* пасажирів відправили додому», навіть у конструкціях з наступним кількісним іменником: «*сімох сотень* хворих можуть перевести на домашнє лікування». Посилення тенденції до розширення в ужитку присвійного займенника *їхній* замість форми род. в. *їх* (від *вони*)

демонструє в мовній практиці також випадки, де форма *їх* має не присвійне, а об'єктне значення (див. VIII п. 2.4): «товари під час *їхнього* перевезення псуються».

Цілеспрямовані тенденції до перебудови й розбудови словотвірної системи української мови реалізуються (насамперед у науковому стилі) як прагнення до її дальшого впорядкування в загальному руслі інтелектуалізації мови на засадах логічної доцільності, регулярності, «розумності» (якоюсь мірою ніби її «есперантизація» — подібно, наприклад, до принципів творення словотвірної системи певної штучної мови) — з творенням словотвірних гнізд, часто досить розгалужених, компоненти яких могли б системно і без «лакун» покривати відповідний комплекс суміжних понять. Наприклад, замість досі єдиного в кодифікованій мові похідного прикметника від 2-3 іменників на зразок *синонімічний* (*омонімічний* і т. ін.) пропонують запровадити ряд *синонімний* (від *синонім*), *синонімійний* (від *синонімія*) і *синонімічний* (від *синоніміка*), так само: *термінологічний* — *термінний*. Найповнішу реалізацію ця тенденція дістала в складних побудовах гнізд дієслів та їхніх дериватів, наприклад: *падати / упасти* — *падання / упадіння* (закінч. дія) — *упад* (наслідок дії).

3.5.3. У теперішньому контексті певної девальвації системи попередніх суспільних цінностей в умовах, з одного боку, загальної демократизації суспільного життя й суспільної свідомості та лібералізації слововжитку, а з другого, — мовної глобалізації, коли зменшилася дистанція між «високим» і «низьким» з наближенням їх до «середнього», відповідна зміна відбулася також у вживанні слова *еліта* (*політична, бізнесова, наукова, спортивна* та ін. *еліта країни*, навіть *еліта кримінального світу*), і поняття «*мовної еліти*» тепер уже можуть зводити просто до загалу інтелігенції — носіїв УЛМ (причому звичайно за родом їхніх занять), а функціонування в суспільстві *елітарної мовної культури, елітарної УЛМ* трактувати надто широко. І це при тому, що навіть звичайне володіння нормами літературного стандарту, як і вільне та впевнене користування ним, у нас усе ще недостатньою мірою сприймаються як одна з ознак соціального престижу для мовця, і тому користувачі УЛМ загалом ще явно недостатньо добають про культуру свого мовлення. Поняття ж елітарності мовних норм і мововжитку в цілому можна поки що застосовувати до особливостей мовлення лише окремих представників загалу носіїв УЛМ. Що ж до його переважної більшості, то тут добре було б досягти хоча б рівня «звичайної», а ще краще, звичайно, зразкової літературної мови, а «елітарна УЛМ» — це загалом лише гучна фраза, за якою станом на сьогодні мало що стоїть.

Див. також у п. 6.3 про вибір орієнтирів у сучасних пошуках зразкової, у тому числі й «елітарної», національної літературної мови.

4. З виходом української мови в широкі сфери суспільного життя в ній увиразнилися досить помітні зрушення у функціонуванні явища варіантності, що також є одним із свідчень настання якісно нового етапу в розвитку літературної мови. Такі зрушення приводять як до розширення цього явища в цілому, так і (поки що значно менше) до звуження в ужитку тих чи інших варіантних рядів. В основі зростання варіантності, з одного боку, лежить значне розширення соціальної бази УЛМ — а) соціальних сфер її використання, б) кола її користувачів за рахунок верств населення, не впевнених у своєму володінні нормативною українською мовою; з другого боку, істотні зміни в підходах мовного колективу до користування літературною мовою — це як ослаблення вимогливості до дотримання мовних норм (лібералізація мововжитку), так і, навпаки, активізація прескриптивно-нормативних тенденцій з прагненням до вдосконалення «офіційної» літературної мови. В основі ж обмеження цього явища в багатьох інших випадках і звуження тих чи тих конкретних виявів варіантності лежить, з одного боку, також активізація прескриптивно-нормативних тенденцій (із

витісненням з ужитку тих одиниць, що видаються не властивими українській мові), з другого ж боку, — впровадження УЛМ у різних сферах функціонування зі сторінок словників та інших довідників і підручників у реальну, живу мовну практику, тобто її «притирання» в умовах конкретної мовної дійсності (з витісненням тих одиниць, що їх мовці стали сприймати як зайві в комунікативному плані або й нерівнозначні щодо інших у семантичному плані).

4.1. Розширення явища мовної варіантності виявляються як множення варіативності мовних одиниць на всіх рівнях структури УЛМ (разом зі зростанням варіативності орфографічного оформлення великої кількості слів) і синонімічної варіантності найменувань (слів, зворотів, конструкцій), але також, хоч і меншою мірою, як певні ознаки варіантності нормативно-правописних кодексів УЛМ як таких (функціонування в мовній практиці одночасно норм кількох альтернативних правописів української мови і ще більшою мірою різноманітних еkleктичних правописних засад), різних редакцій української богослужбової мови (причому не тільки в різних конфесіях, а й у межах однієї церкви) і навіть УЛМ у цілому — з поширенням у загальноукраїнському мовному просторі певних сегментів інших, «неофіційних» її різновидів (включно з варіантом західної української діаспори) і закликами до їх легітимізації. У теперішній хвилі активізації явища мовної варіантності є свої як цілком позитивні, так і явно негативні наслідки.

У загальних межах розширення явища варіантності мовних одиниць і варіювання назв в УЛМ новітнього періоду виділяється кілька основних ліній:

1) тенденція, що зумовлюється просто загальним ослабленням уваги суспільства до проблем культури мови, до її системної впорядкованості й полягає у сплутуванні вживання різних уже наявних мовних одиниць, у паралельному вживанні двох чи більше одиниць з тим самим номінативним призначенням (наприклад, у написах на вагонах вантажних поїздів, де до цього було рос. «Построен в ... г.»: «Збудований 199... р.» або «Побудований 199... р.») та творенні — знов-таки без належних для цього суто номінативних підстав — нових одиниць. Найприкрішим при цьому, звичайно, є те, що така дублетність найменувань поширилася на ті сфери функціонування УЛМ, де неприпустимі будь-які вияви можливої неоднозначності в розумінні семантики слова. Ось, наприклад, в офіційному Класифікаторі професій такі номінативні пари й навіть трійки, як *заготівельник* — *заготівник*, *здавальник* — *здавач*, *оброблювальник* — *оброблювач* — *обробник*;

2) тенденція, що стимулюється номінативними потребами мовного колективу, які полягають у цілком усвідомлюваних ним, цілеспрямованих пошуках відповідного адекватного позначення для того чи того фрагмента дійсності (часто це пошуки того чи іншого перекладного еквівалента). Наприклад, до англ. *public broadcasting*, рос. *общественное телерадиовещание* співіснують варіанти назв з прикметниками *суспільний / громадський*; до англ. *to institute* майже одночасно утворилося 4 дублети: *інституціоналізувати*, *інституціалізувати*, *інституціювати*, *інституалізувати*;

3) тенденція, що стимулюється потребами нормативно-стилістичного характеру, коли нові мовні варіанти виникають на заміну вже наявних в УЛМ. У її межах виділяються, з одного боку, констатаційно-кодифікаційні зміни, що відбивають реагування нормалізаторів мововжитку на явища, які вже достатньо усталені в поточній мовній практиці й [ніби] не йдуть урозріз з «духом» української мови, але з різних причин (найчастіше це звичайний мовний консерватизм) поки що не були допущені до нормативного вжитку. Це один з цілком очікуваних наслідків демократизації мовної практики суспільства. Наприклад, закріплення в нормативних джерелах (див., зокрема, СУМ-20) давно вже наявного в живій мові розширення акцентуаційної варіантності — подвійного (*зру́чний*, *заве́ршити* та ін.) і навіть потрійного (*за́тішиний*) наголошування слів; кодифікація, крім уже наявних у словниках *нирець* і *пірнач*, також найбільш уживаного тепер

синоніма *пiрнальник*. З другого боку, активізувався рекомендаційно-кодифікаційний напрям — потужніший за своїми виявами від поданих вище, що стимулюється прагненнями до закріплення в УЛМ як варіантних (в усякому разі на початковому етапі) тих мовних явищ, які [поки що] не можна назвати достатньо усталеними в поточній мовній практиці, але які видаються важливими й актуальними для певних кіл мовного соціуму як такі, що також або навіть більшою мірою слід вважати органічними для української мови. Це варіювання в пошуках не просто семантичної або стилістичної адекватності, «правильності», а й більшої «українськості» того чи того з варіантів. Так, після активізації вжитку іменника *шпиталь* (у конкуренції з *госпіталь*) з'явилися дієслова — конкуренти до *госпіталізувати* (недок. і док.): *шпиталізувати* (недок. і док.), *ушпиталізувати* (док.), *шпиталювати* (недок. і док.) / *ушпиталювати* (док.), *ушпиталювати* / *ушпиталити*. Новокалькований парний сполучник англ. *and/or* поширився відразу в чотирьох варіантах: *і/або, та/або, і/чи, та/чи*. Замість *ведучий* (у техніці, будівництві тощо: *колесо* і т. ін.) пропонують *тяговий, тягловий, руховий, рушійний, повідний, погонівий, водійний, водильний* та ін.; замість *соковижималка* — *сокодавильниця, сокодавилька, сокодавка, соковитискач, соковитискачка, соковідтискачка, соковичавлювач, соковичавлювачка, соковичавилка, сокоробка*.

4.2. Обмеження / усунення попередньої варіантності — це, з одного боку, різке зменшення частотності вживання аж до витіснення за межі нормативного вжитку певної кількості лексичних і словотвірних повних синонімів, фонетичних і морфологічних варіантів слів, варіантів синтаксичних конструкцій — як явище нормативно-стилістичного плану: *процент, кофе, учбовий, шестидесятник, банкрут, ризик* — на користь відповідно *відсоток, кава, навчальний, шістдесятник, банкрут, ризик*; усунення подвійного наголошування: *апо́строф* — *апо́строф, ко́ристь* — *ко́ристь*; санкціоноване усунення варіантності на зразок (*десять*) *партизанів / партизан, солдатів / солдат* на користь першого з таких варіантів. З другого боку, це усунення варіантності найменувань як практично непотрібної, недоцільної або як неадекватної у змістовому плані: наприклад, до рос. *заём* — тільки *позика*, а до рос. *ссуда* — тільки *позичка* (пор., наприклад, у РУС-3 до обох цих російських слів однаковий переклад *позика, позичка*); до рос. *караульный* — у ЗСУ тільки *вартовий*, а до рос. *часовой* — тільки *чатовий* (у РУС-3 обидва ці російські слова перекладено майже однаково); в офіційно-діловому вжитку вже відбулося, хоча й не відразу, розмежування слів-паронімів *рятувальник* (той, хто займається рятуванням кого-, чого-небудь — як професія) і *рятувник* (той, хто рятує або врятував кого-, що-небудь).

4.3. У підходах мовців до використання мовних варіантів можна спостерігати явище мовленнєвої «диглосії», коли в актах спонтанного мовлення помітні випадки вагання, невпевненість мовців, їхні «оглядання», з одного боку, на «старе» і звичне в своєму мововжитку, а з другого, — на нове й незвичне, але ніби «правильніше». Це, по-перше, випадки самовиправлень на зразок: «*Процент... вибачте, відсоток* бракованої продукції становить близько половини готових виробів»; «*Слово з чотирьох букв... літер!*». По-друге, це вироблення свого роду «роздвоєності» мовної поведінки, коли у спілкуванні «для себе», «між своїми» мовці продовжують користуватися синонімами, варіантами, традиційно прийнятими в їхньому (і не тільки в їхньому) середовищі, тобто словами і словоформами, зворотами, конструкціями «офіційної» УЛМ, але «на публіку» вони можуть говорити / писати вже так, як це, на їхню думку, має більше відповідати «справжній» українській мові. Так, навіть «професійні» знавці української мови у своєму середовищі можуть і далі казати, наприклад, *автогонки, гонщик, городяни*, мн., *щитовидка*, але в менш невимушених обставинах і особливо в писемній мові багато хто з них уже, безперечно, прагне вживати *автоперегонки, автоперегонник, містяни*, книжне *щитоподібна залоза*;

теле- і радіожурналісти, офіційно звертаючись в ефірі й узагалі «на камеру» до гостей за прийнятою в їхньому середовищі від початку 90-х років етикетною формулою *пане Миколо, пані Оксано* і под., «поза камерою» можуть продовжувати, як і «в старі добрі часи», використовувати іменування, наприклад, *Миколо Івановичу, Оксано Петрівно*.

У цьому зв'язку можна говорити про помітне загострення антинорми між узусом і новими елітаризованими й постійно «вдосконалюваними» (як з належними для цього підставами, так і без них) протягом трьох останніх десятиліть нормами УЛМ, між її реальною комунікативно-прагматичною нормою і нормою хоча й ідеалізованою («вирізняючою»), але ніби більш «справжньою» (для певних кіл мовного соціуму), тобто про вираження диглосії між різними сферами використання УЛМ.

4.4. Загалом слухна думка, що чим повніша синоніміка, тим багатша мова, має стосуватися тієї частини синоніміки, функціонування якої підпорядковане в мові певним семантичним та стилістичним настановам. Що ж до синонімів-дублетів, то між ними може встановлюватися конкуренція на шкалі оцінок не тільки «кращий — гірший», а й «свій — чужий» (як, наприклад, трактування в різних колах української західної діаспори, переважно в мовних дискусіях між «галичанами» і «наддніпрянцями», як «більшовицької» то форми *хрещення*, то форми *хрищення*). Широка наявність дублетності, варіантності, що неминуче супроводжує становлення літературних мов як його побічний наслідок, «хвороба росту», є одним із свідчень недостатньої ще кодифікованості мови — це постулат теорії та історії літературних мов. У міру свого унормування літературні мови обов'язково передбачають також поступове обмеження варіантності, так що варіантність не можна трактувати як постійну й тим більше як «питому» ознаку УЛМ (за наявності семантично і стилістично не диференційованих варіантів здебільшого виникають запитання — причому не лише від «учня», а й від «чителя» — не тільки заклопотано «А як краще?», а й збентежено: «А як же правильно?!»). Посилення варіантності вживання і творення мовних одиниць розхитує впевненість мовця у своєму володінні нормами УЛМ, ослаблює в свідомості мовного колективу почуття обов'язковості щодо дотримання мовних норм. «Відпускати» нормативний корпус УЛМ у «вільне плавання» для «саморегулювання» різних виявів її варіантності не можна, адже вона ще не зовсім сформувалася як уже «самоорганізована система», оскільки в ній ще недостатньо діє «чинник природного добору».

5. Якщо основною рушійною силою тенденцій до поширення нових стилістично-нормотворчих доміант у функціонуванні й розвитку УЛМ є прагнення відповідних суспільних кіл не тільки до розбудови, а й до відповідної перебудови корпусу УЛМ та стилістики функціонування його елементів, то певними загальнішими умовами, що також можуть сприяти як масовому породженню таких ініціатив, так і їх засвоєнню в мовній практиці та в самій структурі УЛМ, є:

а) недостатня впевненість широких мас мовців, а нерідко й професіоналів (певної частини вчителів-філологів, журналістів, літредакторів, перекладачів і навіть науковців-мовознавців, але, здається, значно меншою мірою письменників) як у факті вже належної сформованості «справді української» УЛМ, так і у своїй компетенції щодо володіння такою мовою. Недостатня переконаність щодо вже належної сформованості УЛМ спричинена тим, що вона є, по-перше, поки що ідіомом з порівняно неповною соціальною базою функціонування, по-друге, ідіомом, який формувався на основі двох варіантів (один з яких перебував під сильними впливами російської, а другий — польської мови) і хоча з явним переважанням східноукраїнського варіанта, але з постійною конкуренцією між ним і західноукраїнським варіантом та з активізацією в певні періоди саме останнього, з неминучими внаслідок цього сумнівами щодо «українськості» в очах однієї частини мовного соціуму елементів, так чи інакше спільних з російською мовою,

в очах же іншої частини — елементів, спільних з польською мовою, причому повного злиття цих варіантів так і не відбулося;

б) як наслідок попереднього фактора — наявність у мовній поведінці носіїв / користувачів УЛМ певної мовленнєвої «роздвоєності» в плані використання елементів «реальної» і «ідеальної» української мови, яка існувала, звичайно, й до цього, але на нинішньому етапі розвитку УЛМ увиразнилася значно більшою мірою, — це помітне розходження між реальним мовним кодом побутового й узагалі неофіційного спілкування переважної, безперечно, частини користувачів УЛМ і тим ідеалом літературної мови, до якого, на їхню думку, слід прагнути або якого від них очікують, тобто між тим, як говорять «для себе», і тим, як треба казати «на публіку». За аналогією до поняття мовної диглосії це явище можна б назвати окремих випадком групової мовленнєвої «диглосії» (див. також у п. 4.3 про активізацію цього явища у підходах до використання в мовленні членів варіантних пар). Так, тележурналісти, що вели, зокрема, програму «Вікна» на т/к СТБ, науковці, літератори, журналісти, що видають свої праці, наприклад, у видавництві «Критика», спілкуються (принаймні частина з них), звичайно, не тим мовним кодом, що його запроваджено в їхній публічній усній мовній діяльності та в їхніх виданнях: реально вони «не сповідують те, що проповідують». Термінологи, мовознавці, що виступають за максимальне обмеження в українській мові іншомовних (неслов'янських) слів, найчастіше, очевидно, все-таки досить широко використовують їх у своїй звичайній мовній практиці, а частина з них, навіть більше того, може сама вживати непотрібні в суто номінативному плані іншомовні слова, відсутні, однак, у російській мові. Інакше кажучи, певна умовність, конвенціональність літературної мови з її нормами, яка є неминучою в період її формування та нормативного закріплення, для УЛМ на її сучасному етапі розвитку не тільки не зникає, а навіть посилилася. Такою умовністю певною мірою пом'якшується й категоричність настанов сучасного українського мовного пуризму — порівняно, зокрема, з періодом 20-х — початку 30-х років;

в) на основі двох попередніх обставин ґрунтується й розуміння самого «ідеалу» УЛМ у баченні відповідних кіл мовного соціуму: це досить поширене, але, безперечно, повною мірою не усвідомлюване уявлення про те, що «справжня» УЛМ має бути не тільки «справді українською» і може значно відрізнитися від повсякденної мови — вона має бути також якоюсь «особливою» і «красивою». У неминучій — наявній, звичайно, не тільки в українській мовній ситуації — конкуренції між прагматичною і символічною функціями мови представники цих культурно-мовних кіл ладні навіть поступатися (де менше, а де й більше) першою з них на користь другої. Щодо такого уявлення про «справжню» українську мову пор. також поширення досить популярної тепер її поетичної характеристики як *«слов'їної»* (цю поетичну оцінку багато хто вже сприймає, здається, як майже нейтральну, настільки широко її стали вживати).

Щодо сфер функціонування УЛМ, де такі тенденції виявляються більш або менш помітно, то в мовній практиці державних і комунальних органів (включно зі ЗМІ), організацій і закладів вони простежувалися в межах описуваного періоду загалом значно помірніше порівняно з мовою ЗМІ та продукції видавництва приватної форми власності і здебільшого без програмового протиставлення «своїх» правил чинним нормам, але, зрозуміло, також достатньо помітно (на фоні попереднього, ще радянського періоду у функціонуванні УЛМ). Меншою мірою вони простежувалися тут в усних сферах комунікації (зокрема, в ефірних ЗМІ), тоді як у писемній сфері — у друкованих ЗМІ, в книжковій продукції (у підручниках, посібниках) для навчально-виховних закладів МОН України, у численних тепер і різноманітних словниках (переважно термінологічних) та довідниках, нерідко рекомендованих тим же МОН або НАН України, навіть у дитячій літературі — відступи від нормативної бази «офіційної» УЛМ і взагалі відхилення від її настанов були значно помітнішим явищем, особливо у відтворенні іншомовних слів (насамперед з літерою г).

У ЗМІ недержавного сектору, де такі тенденції виявляються значно ширше, це, по-перше, насамперед видання програмової української національної орієнтації (не тільки політичної, а й культурно-мовної), у тому числі й ті, що поширюються або вже перенесені в Україну із західної діаспори (у спектрі сучасних політичних сил вони представляють ті кола, які звичайно іменуються «правими»; частина з них позиціонує себе як «націоналістичні»; вони перебувають у політичній опозиції до влади протягом усього періоду незалежності). По-друге, це сфера взагалі опозиційних щодо влади українськомовних ЗМІ, які свою незгоду з офіційною політикою в державі виражають якоюсь мірою також вибором іншого мовного коду спілкування, більш чи менш відмінного від «офіційного» (порівняно з мовною ситуацією в сусідній Білорусі 1990-х — початку 2000-х рр. залежність між політичною опозиційністю певних суспільних кіл і їхньою схильністю до користування «альтернативними варіантами» літературної мови в Україні виявлялася, звичайно, далеко не так прямо й повно).

Це також сфера перекладної літературної, теле- і кінопродукції, загальний обсяг і стильова та жанрова різноманітність якої в часи незалежності значно виросли, де поширилися й значно розширилися мовні особливості тієї перекладацької практики, що стала помітною в царині літературно-художніх перекладів ще в 60-х роках

Таким чином, особлива роль у формуванні мовного обличчя друкованого або електронного засобу масової інформації, книжкового видавництва та окремих друкованих видань і т. ін., а через їхнє посередництво — і сучасної УЛМ у цілому належить літературним редакторам і перекладачам, тобто категоріям «працівників» з літературною мовою, діяльність яких полягає не в творенні «своєї», а в шліфуванні «чужої» мови і для яких уже важливішим стає принцип: не тільки й часто не стільки так, як є, скільки так, як має бути (у їхньому уявленні).

Водночас варто відзначити, що поступово мовна практика тих недержавних ЗМІ, які намагалися протягом 1990-х — початку 2000-х років дотримуватися певних «своїх» норм українського мовного стандарту, ставала дедалі поміркованішою — з повнішим орієнтуванням на канони «офіційної» УЛМ (при цьому слід, звичайно, мати на увазі той факт, що й сама УЛМ — у цілому — зі свого боку протягом цього ж періоду певною мірою вбирала в себе частину тих мовних особливостей, що, зокрема, функціонували спочатку насамперед у тих чи інших ЗМІ; це стало особливо очевидним після прийняття УП 2019). Таким чином, пік «самостійної» стилістично-нормотворчої активності в мовленні ефірних і друкованих ЗМІ вже, очевидно, позаду.

Підбиваючи певний підсумок мовно-редакційної політики ряду недержавних ефірних і друкованих ЗМІ описуваного періоду, можна, з одного боку, сказати, що проекти істотно оновленої, «альтернативної» УЛМ, які, очевидно, існували в баченні ініціаторів цих реформ для найближчої перспективи української мови, їм у цілому мало вдалося реалізувати. Більше того, поширювання поглядів на українську мову як на матеріал для експериментування могло тільки посилювати мовну недисциплінованість, сіяти сумніви серед широких верств населення щодо наявності в УЛМ цілком передбачуваних і обов'язкових норм. Але, з іншого боку, як зазначалося вище, у структурі УЛМ на її різних рівнях уже закріпилося багато чого з того, що спершу було тільки «публіцистичним».

У межах самої УЛМ та її нормативних довідників і взагалі в плані рекомендацій тенденції до оновлення її нормативних засад найбільшою мірою охопили такі сфери, як:

а) правопис (див. докладніше р. XI). Нові редакції українського правопису (УП 1990 з доповненнями в УП 1993 та нині чинний УП 2019) уже містять низку змін, зокрема, і в плані зближення різних нормативно-правописних засад УЛМ, але обговорення питання про доцільність / недоцільність істотнішого реформування правописного кодексу, насамперед у бік УП 1928, постійно триває, причому не тільки у власне мовознавчому середовищі, але і з виходом у сферу ЗМІ, у мережу інтернету для широкої аудиторії;

б) сфера перекладної лексикографії — з українською як мовою, на яку здійснюється переклад (це насамперед російсько-українські словники, оскільки їх найбільше), коли укладачі мають порівняно більше можливостей подавати не тільки те, що засвідчує реальна мовна дійсність, а й якоюсь мірою те, що видається бажанішим для реалізації їхніх відповідних програмових засад (в одномовних та в перекладних словниках з українською першою мовою такі тенденції, звичайно, також виявляються, але значно помірніше);

в) сфера термінології (разом з галузевими номенклатурами). Активну участь у коригуванні й ширше — в розбудові засад української не тільки власне термінології, а й літературної мови в цілому беруть термінологи — представники точних і рідше природничих наук, що має під собою не тільки основу, спільну для всієї національно зорієнтованої інтелігенції в її прагненні забезпечити українській мові належне їй місце в суспільстві, але й, безперечно, підгрунття, яке характеризує саме їх.

Усі зацікавлені сторони загалом сходяться в тому, що в країні має функціонувати певний координаційно-консультаційний термінологічний центр у складі термінологів — фахівців з різних галузей і мовознавців, який би, зокрема, здійснював лінгвістичну експертизу галузевих словників, довідників, енциклопедій, термінологічних стандартів (у країні вже існує Національна комісія зі стандартів державної мови: див. XII п. 4, але вона, очевидно, не в змозі охопити цю ділянку роботи). Проте з боку тієї частини термінологів, що зорієнтована на докоріннішу перебудову української термінології та наукової мови в цілому (вони відчують себе в явній меншості і тому побоюються, що ситуація при цьому може складатися не на їхню користь), висловлюються застереження як проти того, щоб такий центр мав адміністративні функції з правом вето — заборони того чи іншого терміна і словника в цілому, так і проти затвердження тих чи інших словників як «зразків».

Інтенсифікація процесів нормотворчого оновлення УЛМ у нинішніх умовах її функціонування, причому протягом досить короткого періоду (близько 30 років), уже спричинила також активізацію таких двох явищ, як, з одного боку, відносна «легкість» у рекомендуванні й запровадженні тих чи інших мовних нововведень (з боку «активної, або ініціативної, меншості»), а з другого, — посилення внаслідок цього невпевненості у своїй мовній компетенції (у середовищі «пасивної, або мовчазної, більшості») — «страх перед мовою», хоча й постійна готовність до прийняття таких нововведень з боку певної частини мовного соціуму.

6.

6.1. Ставлення різних груп українського суспільства — мовно-культурних, соціально-політичних, регіональних і навіть релігійних — до нинішніх процесів досить істотних змін у нормативних засадах УЛМ є, звичайно, дуже відмінним аж до цілком протилежного. Крім того, що це ставлення дуже диференційоване — з амплітудою від беззастережного прийняття до такого ж категоричного відкидання, воно далеко не завжди збігається з поділом населення за «українськими» або «неукраїнськими» політичними та культурно-мовними орієнтаціями: воно, зокрема, може бути дуже відмінним навіть у середовищі осіб з очевидною проукраїнською налаштованістю. У перебігу обговорення цієї проблематики в українському суспільстві можна простежити моменти як загострень, так і спадів (не останньою мірою це залежало також від мовної політики в країні в той чи інший період), а в цілому ж у межах описуваного періоду можна констатувати вже поступове згасання напруги навколо цього питання.

Активні прагнення до відродження — відродження, що обов'язково передбачає й творення, — української мови, не zdeформованої наносними впливами інших мов (насамперед, зрозуміло, російської), та до її істотного реформування ґрунтуються на протиставленні того стану нормативної основи УЛМ, з яким вона вийшла на початок 90-х

років, іншому мовному стандарті, який у рамках цього дискурсу звичайно й іменують «справжньою», або «питомою», українською мовою. Власне, поки що можна говорити навіть не про інший, а про інші стандарти, бо якоїсь єдиної альтернативи «офіційній» УЛМ поки що не існує (так, навіть наслідування, наприклад, мовних особливостей 20-х років включно з УП 1928 відбувається звичайно не повністю, а лише так чи інакше вибірково), а кількість таких пропозицій і навіть цілих проектів множить, так що говорити поки що можна не про якийсь уже готовий, а лише про той чи інший вимріяний образ оновленої УЛМ (головне тут, звичайно, щоб цей пошук ідеалу не став нескінченним, як і взагалі встановлення абсолютної істини). Нові віяння в розвитку УЛМ далеко не завжди, звичайно, дістають більш чи менш широке схвалення мовного соціуму, дуже часто наражаючись на критику з боку незгодних.

Оскільки питання дальшого впорядкування нормативних засад УЛМ та її реформування в напрямі, зокрема, дерусифікації є одним з двох основних аспектів сучасної мовної ситуації в Україні (поряд з розширенням поля соціального функціонування української мови в її конкуренції з російською мовою), воно також стало досить ідеологізованим — аж до використання його як одного із засобів у політичній конкуренції й навіть боротьбі. Ідеологізація пронизує бачення комплексу цих мовних явищ з боку як радикальних прихильників таких реформ літературної мови (часто з явним або неявним отожднюванням позицій: хто проти реформ, той за дальшу русифікацію української мови й, відповідно, самої України), так і їхніх антагоністів, найбільшими з яких стали суспільні кола, що виступають проти тієї лінії в сучасному житті країни, яку вони характеризують як «насильницьку українізацію», — це переважно кола російської не просто культурно-мовної, а й політичної орієнтації, певний сегмент у секторі лівих політичних сил, певні кола всередині УПЦ МП.

Ідеологізація дискусій на теми нормативних засад УЛМ та їх політизація виявляються в сучасному суспільстві, що тривалий час перед цим (під час перебування в СРСР) виховувалося в парадигмі тоталітарного мислення («хто не з нами, той проти нас» і под.), також у плані протиставлення «патріотичної» і «антипатріотичної» позицій опонентів, у твердженнях про наявність серед українських мовознавців і термінологів «антагоністичних груп» і навіть «громадянської війни» між ними, із взаємними підозрами щодо наявності конспірологічного підґрунтя в цьому явищі — з боку відповідно певних «(про)російських» і «(про)діаспорних» кіл, зі звинувачуваннями опонентів у прагненнях, з одного боку, до дальшої «русифікації» («зросійщення»), з другого ж, — до «галичанизації / діаспоризації» та нової «полонізації» («спольщення») УЛМ, у тому, що як одні, так і інші нав'язують суспільству «неукраїнську» мову.

Досить напружена ідеологізована полеміка між різними суспільними групами навколо різних питань нормативних засад української мови триває вже понад 30 років ще й тому, що сторони не бачать для себе певного спільного арбітра, тобто професійного середовища з незаперечним фаховим і моральним авторитетом, для розв'язування дискусійних питань. Українське «офіційне» мовознавство викликає недовіру з боку певних кіл, радикальніше налаштованих щодо забезпечення належних прав для української мови, як не тільки, на їхню думку, недостатньо професійне, а й, що ще гірше, недостатньо патріотичне й ніби насамперед відповідальне за зросійщення УЛМ у радянський період. Ця недовіра посилюється ще й тим, що серед самих українських мовознавців немає єдиних поглядів, не вироблено консолідованої позиції (відсутня «корпоративна солідарність») щодо всього комплексу нормативних засад «справжньої» УЛМ, точаться постійні дискусії з різних питань її нормативності.

6.2. Більшість користувачів УЛМ тепер уже, безперечно, тією чи іншою мірою реагує на потреби як очищення її від не властивих елементів, так і взагалі дальшого вдосконалювання її структури в нових умовах її соціального функціонування, причому певна їх

частина підходить до цього цілком осмислено, вдумуючись у той чи інший мовний факт у відповідних випадках, а інші ж, не впевнені в своєму знанні української мови, намагаються просто переучуватися в душі цих нових тенденцій. Але це той — загалом «поміrkований» — сегмент мовного соціуму, який, сприймаючи необхідність усунення зі складу УЛМ неорганічних елементів, водночас не хотів би бачити її невпізнанною. Радикалізація ж з боку одних кіл, а тим більше ідеологізація в обговорюванні мовних проблем викликає, природно, незгоду з боку іншої частини суспільства.

Це цілком зрозуміле побоювання того, що розхитування вже загалом усталеного корпусу УЛМ введенням до нього різноманітних численних варіантів, а особливо зміни норм правопису можуть зашкодити її нормальному функціонуванню й навіть більше — ускладнюватимуть перехід на активне користування нею в різних сферах життя широких верств населення, які пасивно або просто недостатньо активно вже володіють нею (з навчальних закладів, ЗМІ тощо, останнім часом також з діловодства, документації), що й має бути на сьогодні пріоритетним завданням у турботах про українську мову

Це також намагання протиставити «галицько-діаспорну» мову «класичній полтавській», «полтавсько-київському діалекту», «мові Тараса Шевченка» — для підкреслення нібито регіонального розколу України та з метою ізоляції її від політичної підтримки української західної діаспори, це апелювання до масового електорату — людей з усталеними мовними смаками, загрозою для яких є нібито мовна політика молодшої держави, демонстрування численними зразками новопосталої варіантності мовних одиниць і мовних норм нібито недостатньої поки що готовності УЛМ виконувати функції державної мови країни, як і мови церковного вжитку.

Значно помітнішим у публічному мовному полі стало поширювання вигаданих нібито українських слів або окремих слововживань, нібито українських відповідників до тих чи інших російських усталених зворотів, крилатих висловів тощо з конотуванням їх у бік «спрощення» або грубо-комічних і відверто непристойних асоціювань, а також утрироване використання мовних прикладів, справді пропонованих у руслі українського туризму — як попередніх періодів, так і сучасного (це відбувається в загальному руслі негативного оцінювання в певних колах української мови як «несправжньої» — на тлі, природно, російської мови).

Завершуючи розгляд питання про мовну полеміку останніх трьох десятиліть щодо шляхів і напрямів розвитку УЛМ — з критикою масових змін у її структурі й, зокрема, поширення елементів з регіолекту Галичини й діаспорної мовної практики та використання цього явища як політичного інструменту, слід відзначити, що з 2014 року рівень напруги в обговорюванні цієї проблематики в українському публічному полі став помітно спадати (від початку 2022 року — після розгортання повномасштабної російсько-української війни — названа проблема відсунулася далеко на периферію суспільного життя в країні). Це, з одного боку, природний наслідок уже досить тривалого поступового звикання суспільства до функціонування української мови в різних сферах державного життя, розширення суспільної ролі української мови в країні (після періоду правління В. Януковича з його русифікаційною політикою), з другого ж, — один з прямих наслідків різкого загострення українсько-російських відносин після збройної агресії РФ, а конкретніше — один з наслідків істотного обмеження інформаційного та культурного впливів з боку Росії, відходу від активної політичної діяльності або принаймні зменшення впливів на суспільну свідомість тих політичних організацій, що стоять на проросійських позиціях (КПУ, СПУ, ПСПУ, ПРУ, а згодом ОПЗЖ та ін.), та виходу зі сфери внутрішньополітичного життя в країні регіонів Криму і Центрального Донбасу — з найбільшим зосередженням саме в них політичних сил і суспільних настроїв російської орієнтації, один з наслідків того, що певні політичні сили в країні були змушені вже стримувати себе в заявах щодо небезпеки «тотальної / насильницької українізації», і, звичайно ж, наслідок того, що російська мова дедалі ширше стала усвідомлюватися не

тільки як мова іншого народу й іншої держави, але і як мова народу і держави, вороже настроєних щодо України (див. III п. 4). З боку ж офіційних кіл та офіційних ЗМІ Російської Федерації заяви щодо «насильницької українізації» етнічних росіян і російськомовного населення в Україні тепер, навпаки, різко посилюються. У Росії тепер лунає злісна антиукраїнська пропаганда з відвертих великодержавницьких, шовіністичних позицій: це вже не глузливе, саркастичне наголошування на тому, яка українська мова «погана», а пряме заперечення самого факту існування в природі і українського народу, і української мови — це все «русский народ» і «русский язык» (див. III п. 4).

6.3. Пошуки зразкової національної літературної мови можуть спрямовуватися, як відомо, з орієнтуванням за соціальним, регіональним та історичним принципами. Соціальний принцип — це, з одного боку, орієнтування як на живу мову найширших верств населення, так і (уже на подальших етапах розвитку літературної мови) на особливості мовлення певних авторитетних груп суспільства, з другого ж, — постійна необхідність реагувати на соціальні зміни, на розвиток і ускладнення мовних потреб і запитів суспільства. Регіональний принцип — це орієнтування на мовлення того регіону (регіонів), який на певному етапі історії мовного соціуму внаслідок тих чи інших чинників ліг в основу формування відповідної літературної мови або принаймні міг істотним чином впливати на її розвиток і щодо мовних особливостей якого в суспільстві існує найбільший консенсус. Історичний принцип — це якомога повніше орієнтування на особливості літературної мови попередніх поколінь, що забезпечує неперервність її розвитку, збереження її традицій, або принаймні на зразок літературної мови в межах певного історичного періоду. З огляду на недостатньо широку соціальну базу функціонування «офіційної» УЛМ нині, як тільки це стало можливим в умовах загальної демократизації суспільного життя, актуалізувалися пошуки в напрямі звернень до регіонального (знов!) та історичного принципів.

Особливістю регіонального принципу в підходах до визначення «кращого» різновиду УЛМ є тепер досить помітне орієнтування певних кіл мовного соціуму на наслідування тих чи інших рис мовних практик Галичини (не тільки дорадянського періоду з її окремим варіантом УЛМ, а й сучасної) і західної української діаспори (див. про вияв цих тенденцій у рр. V, VII), довіра до яких сприяє засвоєнню в мовній практиці «Великої України» мовних елементів не тільки відмінних від російської мови (хоча це, звичайно, насамперед), а й, навпаки, подібних до неї (див. п. 5.2.2). У свідомості суспільства відбувається перерозподіл між регіонами, що уособлюють якомога «більш справжню» українську мову (змагання різних стереотипів масової свідомості), — від Центру як традиційної локалізації основи УЛМ — «полтавсько-київського / «києво(київсько)-полтавського діалекту», за все ще поширеним у масовій свідомості формулюванням (див. про конотативний образ *Полтави* на умовній мовно-культурній карті України також у X п. 3.10), до Заходу, під яким фактично розуміють Галичину, а насамперед, звичайно, Львів. Причому це не просто мовне, а ширше — культурно-мовне орієнтування: так, зокрема, Львів характеризують, з одного боку, як найбільш «європейське» українське місто, а з другого, — нерідко також як «культурну і духовну столицю України» (див. V п. 1).

Історичний орієнтир у тенденціях до перегляду нормативних засад УЛМ виявляється в посиленні уваги до мовної практики періоду українізації 20 — початку 30-х років, цього «золотого віку» УЛМ (за його оцінкою у відповідних культурницьких парадигмах українського суспільства).

Сучасна хвиля нормативно-стилістичних процесів в УЛМ демонструє, таким чином, активізацію різних напрямів, які у своїй сукупності мають сприяти усталенню якомога органічнішої (в іншому досить поширеному формулюванні — «справжньої») української мови. Прагнення до оновлення образу УЛМ мають під собою, безперечно, достатні підстави, оскільки в попередні періоди вона далеко не завжди могла розвиватися відпо-

відно до своїх національних орієнтирів. Але, втілюючи в життя ці прагнення, слід водночас намагатися уникати різких маневрів у переорієнтуванні магістрального шляху розвитку УЛМ, щоб не розбалансовувати вже загалом достатньо усталеного її корпусу й не створювати зайвих проблем у її функціонуванні. Слід наголосити й на тому, що на сучасному етапі розвитку УЛМ варто, по-перше, першочергову увагу приділяти вдосконалюванню та реальному поширюванню в суспільстві не «зразкової» й тим більше не «елітарної», а насамперед «середньолітературної» норми, «звичайної» УЛМ, а по-друге, всупереч тим чи іншим романтичним захопленням орієнтуватися при цьому насамперед на те, що є «тут» і «тепер», а не на те, що є «десь» або було чи, навпаки, тільки буде «колись», але, звичайно ж, з виваженим, обґрунтованим залучанням і використанням також елементів інших мовних практик у загальних межах національної УЛМ (у її функціонуванні в межах ХХ — початку ХХІ століть).

Не можна піддавати жодним сумнівам той факт, що «справжня» УЛМ вже існує й достатньо широко функціонує, хоча так само безперечним є й те, що вона ще потребує того чи іншого коригування, виходячи з потреб як її дальшого функціонально-стильового розвитку в нових суспільних умовах, так і її нормативного шліфування. Це, зрештою, й відбувається нині, хоча й різною мірою в різних сегментах структури літературної мови. Загальний шлях дальшої розбудови та нормалізації УЛМ на її сучасному етапі — як уже державної мови країни — має пролягати (і вже значною мірою пролягає) між крайніми виявами актуалізованих тепер стилістично-нормотворчих тенденцій, виявляючи помірний пуризм і розумну, виважену збалансованість, з одного боку, між її вже достатньо усталеними традиціями і певними потребами в її оновленні — потребами, які мають ставати предметом серйозного обговорювання без нагнітання емоцій і в жодному разі без ідеологізації та політизації питання, з другого боку, між різними критеріями її нормативності. Не можна допускати розриву стрижневої історичної традиції в розвитку УЛМ, щоб вона в черговий раз ставала «молодописемною», — це серйозно підірвало б її спроможність виконувати функції державної мови. Не можна робити «справжню» українську мову мовою, яку мало хто знає. Традиції літературної мови забезпечують повагу до неї з боку суспільства. Вони мають ставати на заваді тій легкості й простоті, з якими суспільству тепер можуть пропонувати все нові й нові факти варіантності і з якими й саме суспільство ніби вже стало сприймати такі явища.

Слід також мати на увазі, що з огляду на специфіку історичного розвитку й дотеперішнього функціонування УЛМ (з її все ще порівняно недостатньою соціальною базою) зміни в її структурі та стилістиці нерідко йдуть не звичайним для багатьох інших літературних мов шляхом — по-перше, від функціонування тих чи інших елементів у живій мові до їх кодифікації, а навпаки — від змін у правописі, граматиці, словниках, у численних і різноманітних рекомендаціях з мовної культури до самої живої мови; по-друге, не від книжності до розмовності або від елітарності до демократичності, як у старописемних мовах з безперервною традицією функціонування в міру їх поширення серед різних груп населення, а з посилюванням у ній тенденцій не тільки до демократичності, а й не меншою мірою до елітарності, яка розуміється при цьому у відповідних колах мовного соціуму саме як відновлення / посилення її національної органічності, питомості, «правильності».

7. Найповніші паралелі в перебігу тенденцій до нормативно-стилістичного коригування та оновлення мовних корпусів виявлялися в межах слов'янського світу до початку 2000-х років між українською і білоруською літературними мовами — як у загальнішому соціолінгвістичному, так і у власне мовному планах. Але — як наслідок різної повноти соціального функціонування обох цих літературних мов і різного спрямування державної мовної політики в уже незалежних Україні й Білорусі, а також загалом однакової мовної ситуації в різних регіонах Білорусі в плані співвідношення у функціонуванні білоруської і

російської літературних мов з обмеженим використанням першої і домінантним становищем другої з них (без поділу в цьому плані за історичними регіонами, як в Україні, — на «Східну» і «Західну» частини) — в реалізації відзначених процесів у цих двох країнах виявляються також дуже істотні відмінності.

VII.

1. У сучасних умовах розвитку українського суспільства — як наслідок не тільки його демократизації та прагнення до відходу від ідеологічних канонів попереднього тоталітарного періоду з їхніми настановами на сувору централізацію суспільного життя, у тому числі й на максимальну уніфікацію всіляких регіональних відмінностей, але й не меншою мірою роздумів і дискусій про дальші шляхи й напрями розвитку УЛМ та її реформування в пошуках її справжньої суті — в різних суспільних колах знов актуалізувалося питання про регіональні варіанти УЛМ: щодо їх наявності, причому не тільки в дорадянському минулому, а й тепер, і більше того — щодо доцільності / необхідності кодифікації (культурно-мовної легітимізації) принаймні деяких із них.

У поглядах окремих мовознавців окреслилася тенденція до проєкціювання попередньої регіональної диференціації УЛМ у межах України (до середини ХХ століття) на її сучасний стан — з наголошуванням на факті наявності в межах національної української мови принаймні чотирьох «локальних літературних мов», що ними користуються носії української мови: літературної української мови на наддніпрянській основі, галицької, буковинської, закарпатської русинської. Однак у вітчизняному мовознавстві переважає все-таки цілком протилежний погляд на цю ситуацію, згідно з яким варіанти національної УЛМ на території України майже повністю нівелювалися після об'єднання переважної більшості українських етнічних земель у складі єдиної держави.

З обстоюванням наявності в межах сучасної загальнонаціональної УЛМ кількох «локальних літературних мов» не можна погодитися щонайменше з двох причин. По-перше, галицький, закарпатський та інші названі ідіоми з літературними традиціями жодним чином не можна зіставляти як певні однопланові сутності з «наддніпрянською» літературною мовою як у структурно-стильовій (за сформованістю та кодифікованістю різних мовних рівнів і стилів), так і в комунікативній площинах: остання, на відміну від них, виконує тепер (у тому числі і в Галичині чи на Закарпатті) всі суспільні функції (хоча й з помітним обмеженням у функціонуванні в розмовно-побутовій сфері). По-друге, населення цих західних регіонів також цілком свідоме того факту, що це вже не просто «наддніпрянський варіант» УЛМ — нібито один з кількох у межах країни, а загальнонаціональна літературна мова. З іншого ж боку, не можна беззастережно погодитися і з тими категоричними твердженнями, що всі верстви населення всіх регіонів країни цілковито прийняли й засвоїли норми УЛМ.

2. Як наслідок помітної активізації впливів Галичини в суспільно-політичному, культурному та мовному житті країни стало обговорюватися питання про підвищення статусності регіолекту цього краю в його співіснуванні з «офіційною» УЛМ. Висловлюються навіть прямі рекомендації щодо реформування УЛМ у цьому напрямі з допущенням співіснування в ній двох літературних варіантів української мови — східного й західного (з двома правописами і т. ін.). Частіше ж — особливо, природно, серед інтелігенції Галичини — висловлюється незгода з тим, що «галицький варіант» УЛМ слід розцінювати як менш «правильний», ніж «офіційний» варіант, оскільки «в Галичині реально розмовляють українською мовою, використовують її у всіх сферах життя, а в Києві користуються нею переважно тільки в офіційних сферах, причому частіше лише на папері». Носії цього ідіому, очевидно, здебільшого усвідомлюють, що його «власні»

одиниці не вживаються в Україні поза його межами, однак вони також зовсім не обов'язково ладні погоджуватися з тим, що це діалектизми, яких слід уникати в своєму вжитку. Проте значно виразнішою є позиція незгоди, причому й серед самих галичан, з подібними закликами до відродження галицького варіанта УЛМ.

Слід визнати, що регіолект Галичини (як, зрештою, й будь-якого іншого культурно-історичного регіону країни), звичайно, має надто мало шансів на те, щоб стати окремим варіантом у загальних сучасних умовах як уже достатнього поширення УЛМ в суспільному житті всієї країни, так і загальноукраїнської інформаційної «глобалізації»: для цього прихильникам названого проекту потрібно щонайменше мати перед собою цілком зрозумілий «образ» такого варіанта — його стан і статус, на який і слід було б орієнтуватися, створюючи для нього нормативні словники, граматики і правопис.

У дискусіях про відродження й поширення в межах України регіональних ідіомів з уже наявними літературними традиціями важливо, звичайно, дотримуватися певної вмотивованої збалансованості між необхідністю дати населенню регіону можливість достатньо повного розвитку свого регіолекту й, відповідно, користування ним і відверненням загрози дестабілізації у функціонуванні загальноукраїнської літературної мови. Цілком природне право на задоволення мовних потреб для населення певного регіону може забезпечити наявність літературних мікромов, що функціонують у межах розмовно-побутового спілкування, обслуговують жанри місцевого фольклору та етнографії, твори художньої літератури на місцеву тематику, опис побуту місцевого населення тощо (див. про це також нижче в п. 4).

3. Статус українських ідіомів за межами України (у західній діаспорі та в регіонах компактного поселення етнічних українців у сусідніх країнах по той бік західного кордону). Діаспорна літературно-мовна практика функціонує в різних країнах поселення етнічних українців і сформована, з одного боку, на основі попередньої літературно-мовної традиції, спільної для всіх цих ідіомів, — орієнтування на колишній західноукраїнський варіант УЛМ та мовну практику 1917 — початку 1930-х років у «Великій Україні», хоча ці традиції з відходом старших поколінь усе-таки поступово втрачаються (зокрема, й унаслідок певного посилення впливів з боку материкової УЛМ), а з другого, — під впливом панівного мовного оточення у відповідній країні / країнах — англослов'янського, іспаномовного та ін. Найвідомішими з них для України є, звичайно, українські ідіоми насамперед у Канаді та США, що їх мовознавці — представники самих цих мовних спільнот тепер кваліфікують як відповідні національні варіанти української мови. Статус національного варіанта тієї чи іншої мови передбачає, як відомо, не тільки наявність певного набору відмінностей у корпусі та функціонуванні відповідного ідіому на тлі мови метрополії, а й переконаність його носіїв у тому, що вони спілкуються хоча й «не зовсім такою», але також «правильною» або навіть «єдино правильною» мовою (а в ідеалі — мовою, яка вже значною мірою спирається на власну кодифікацію). І цей останній аспект у свідомості відповідних кіл національно активної частини української західної діаспори, очевидно, й надалі спонукатиме їх оцінювати як не зовсім «правильну» саме материкову УЛМ. Це зумовлено як тим, що діаспорні ідіоми загалом є відміннішими за свою структуру та стилістикою від російської мови як основної вже протягом кількох століть загрози для усвідомлення самобутності української мови (факт же більшої подібності їх до польської мови при цьому видається не таким важливим), так не останньою мірою й таким чинником, як недостатньо широка соціальна база функціонування й, відповідно, недостатньо престижний статус УЛМ в самій сьогоднішній Україні — як мови, яку ще нібито можна й навіть потрібно істотним чином «виправляти».

У межах існування українських ідіомів по той бік західного кордону України дослідники виділяють лемківський (у Східній Словаччині та в Польщі) і русинський (на теренах колишньої Югославії) варіанти української мови (лемківський ідіом можуть підводити

також під загальнішу назву «русинської мови»: див. далі п. 4), а також «пряшівський варіант» (у Східній Словаччині).

Задля розширення можливостей для якомога повнокровнішого функціонування українських ідіомів за межами України слід повніше, ніж це було б у самій Україні, йти на зближення УЛМ з місцевою народною розмовною мовою, допускаючи кодифікацію для них специфічної місцевої лексики, особливостей регіональної фонетики (зокрема, з ширшим, ніж це допускає норма УЛМ, уживанням звука [r]) і т. ін., а також більше зважати на особливості прийнятих у тому чи іншому ідіомі варіантів особових імен етнічних українців, місцевих власних назв.

4. На межі 80–90-х років на українському Закарпатті та в суміжних державах на захід від України, особливо в Східній Словаччині, став розгортатися рух за визнання русинської мови (з поділом її на «карпаторусинську» і «південнорусинську» — на території колишньої Югославії) — як однієї (четвертої) зі східнослов'янських мов, тобто мови русинів як одного з [нібито] окремих слов'янських етносів у цих регіонах (на Закарпатті, за переписом населення 2001 року, русинами визнано себе близько 0,8% населення області, хоча 31% із них назвали своєю рідною мовою саме українську). Цей рух, спираючись на певну реальну основу в культурно-мовній самобутності відповідних груп населення названих країн й, отже, у самосвідомості регіональних культурних кіл, став поширюватися значною мірою, з одного боку, завдяки підтримці частини колишньої закарпатської діаспори в Північній Америці, яка не ідентифікує себе з етнічним українством, а також ліберальних кіл Заходу та окремих міжнародних організацій — у загальному руслі сприяння лібералізації мовної політики в світі, зокрема в постсоціалістичних країнах, а з другого боку (на переконання різних політичних, культурних, наукових кіл в Україні та за її межами), під впливом уже явно політичних чинників, спрямованих на розкол етнічного й мовного українства на Закарпатті та в суміжних країнах (з виділенням, зокрема, у складі України автономії під назвою *Підкарпатська Русь*). В Україні ця концепція загалом знає критику — як ненаукова у своїй етномовній основі. Вибірні органи місцевої влади Закарпаття, однак, уже певною мірою реагують на цей новий чинник у суспільному житті регіону. На загальнодержавному рівні, у тому числі в законі України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов та мов національних меншин» 2003 року, русинська мова як така не фігурувала зовсім, але в законі часів президентства В. Януковича «Про засади державної мовної політики» 2012 року (стаття 7 «Регіональні мови або мови меншин України») її вже було подано як одну з 18 таких мов (цей закон рішенням Конституційного Суду України в лютому 2018 року було, однак, скасовано як неконституційний; у нових законах «Про забезпечення функціонування української мови як державної» і «Про національні меншини (спільноти) України», прийнятих відповідно в 2019 і 2022/23 рр., переліку мов корінних народів і національних меншин не подано).

Ідіом під цією назвою, однак, не існує як такий, у цілому — ні як певний живомовний діалектний масив, оскільки з суто діалектологічного погляду він являє собою спроби літературного культивування / синтезу деяких цілком конкретних говорів, ні як мовно-літературний феномен: він ще не кодифікований у своїй цілісності, й більше того — він існує в кількох варіантах (залежно від країни функціонування). Отже, якщо говорити про якийсь окремий етнічний статус для тих груп населення Закарпаття та суміжних країн, що відносять себе до русинів, це можна визначити як кілька етнорегіональних груп українського етносу (поряд з бойками, гуцулами, лемками та ін.). Під поняттям же «русинської мови» можна розуміти кілька (станом на сьогодні не об'єднаних) літературних мікромов (у розумінні О. Д. Дуличенка та ін.) у межах української національної мови: у структурному плані ці ідіоми ґрунтуються загалом на основі південно-західних діалектних масивів української мови карпатського ареалу (якщо ще можна якось зрозуміти схильність певних груп населення інших країн на захід від України, які відносять

себе до русинів / руснаків, до того, щоб вважати свій мовний код якоюсь окремою мовою, оскільки вони все-таки можуть не повністю розуміти «київську» УЛМ, особливо після розпаду «табору соціалізму», то цього ніяк не можна сказати про населення Закарпаття); у соціолінгвістичному ж плані вони не набули навіть статусу «політичних мов», як, наприклад, новопроголошені після розпаду Югославії боснійська і чорногорська мова з їхньою структурною подібністю до «материнської» сербської.

VIII.

1. Фонетика і морфологія. У фонетико-просодичному образі УЛМ у межах описуваного періоду можна відзначити такі явища:

а) посилення впливів на літературне мовлення з боку розмовної стихії та сфер професійного слововжитку в умовах теперішньої демократизації та лібералізації мовної практики як наслідок істотного розширення діапазону функціонування УЛМ у різних сферах життя і в середовищі різних верств населення країни. Так, через ефірні ЗМІ тепер можна значно частіше почути зразки такого наголошування, що мають уже достатньо тривалу традицію функціонування в живій мові, як *бюлетень* або *б'юлетень*, *-тня*, *недоторканість* (*депутатська недоторканість*), *ліфт*, род. *ліфта́* і т. д. З іншого боку, у межах загальноукраїнського мовного простору увиразнилася наявність певних фонетичних особливостей діалектного середовища, а саме південно-західного наріччя (тут маються на увазі не ті з них, що можуть сприйматися в певних колах мовного соціуму як одиниці, так би мовити, вищого стилістичного реєстру порівняно з «офіційним» стандартом: див. про це нижче) — це, зокрема, сильніше і з ширшим діапазоном, ніж це санкціонує літературний стандарт, виражене «укання» (навіть у мовленні деяких ведучих на теле- і радіоканалах — вихідців із західноукраїнського регіону), форми множини *способі́*, *ліжка́* та ін. (див. нижче);

б) у загальному руслі демократизації мовних норм це також охочіше й оперативніше, ніж досі, реагування нормалізаторів УЛМ на впливи живої мовної практики — з фіксуванням у словниках, зокрема, особливостей акцентуації слів, нерідко давно вже наявних у самій мові (наприклад, *апо́строф*, *гу́ру*, *йо́гурт*, *ке́тчуп*, *магістерський: диплом, ступінь* — замість раніше рекомендованих *апо́стро́ф*, *гуру́*, *йогу́рт*, *кетчу́п*, *магісте́рський*); у тому числі з повнішим урахуванням варіантності наголошування: (*не*)*платні́к*, *льодяні́к*, *про́міжок*, *со́лодоці́*, мн.; *за́тіи́шний*, *зру́чний*, *факсі́мільний*; *заве́рши́ти* (але у вихідному значенні тільки *заверши́ти*: «*заверши́ти* стіг»), *зали́ши́ти*, *опікува́тися*, *лесті́ти*;

в) значно більше посилення уваги до «справжності» української мови, прагнення до більшої «українськості» мовлення, наприклад: *три́зуб* (усупереч його звичайному поданню як *тризу́б*); *Русь*, род. *Руси*, а не *Русі*. Ця нормалізаторська тенденція виявляється також як:

— даліше розмежування з російською мовою: у питаннях нормативних засад УЛМ простежується вже менша, ніж досі, зорієнтованість на авторитет російської літературної мови (див. III п. 2.2);

— активізація в загальноукраїнському масштабі тих особливостей південно-західного наріччя (як наслідок посилення впливів з боку західноукраїнської та діаспорної мовних практик), які, очевидно, можуть сприйматися в певних колах мовного соціуму як більш «українські» або більш «вишукані» порівняно з «офіційним» стандартом: *донька́*, мн. *пані́* та ін. (причому це стосується не тільки елементів, відмінних від російської мови, хоча їх, безперечно, більше, а й, що особливо характерно, подібних до останньої: наприклад, активізація вживання частки *би*, сполучника *щоби*);

— у загальних межах прагнення до формування «справжньої» УЛМ — з одного боку, тенденції до її дальшої, повнішої «українізації» (поширюються ті мовні форми, що їх уважають властивими тільки або переважно українській мові), які переважають у загаль-

ному комплексі сучасних змін у її фонетико-просодичному образі, з другого ж, — тенденції до її «європеїзації», а при поділі за іншим принципом — тенденції до «народної» (наприклад, з дисимілятивною вимовою звукосполучення [чн] як [шн]: [соняшнний], [місяшнний] і под.) і до «елітарної» (у межах як «європеїзації»: наприклад, поширення вимови звука [г], так і «українізації») стилістик;

г) поширення певних явищ у фонетичній системі УЛМ під потужними впливами нинішньої мовної глобалізації — це, зокрема, розширення вживання у складі запозиченої лексики звуків [г] і [дж].

На сегментному рівні української фонетики найпомітнішим явищем стала насамперед активізація вживання звука [г]. Це зумовлено, по-перше, відновленням літери на його позначення у графіці української мови за нормами правопису УП 1990 — у власне українських та деяких уже достатньо українізованих запозичених словах, що традиційно мають в українській мові саме таку вимову, і ще повніше в УП 2019 — також з варіантністю написання як з [г], так і з [г'] імен і прізвищ іншомовного походження; по-друге, активізацією орієнтування сучасної мовної практики на УП 1928 та на особливості ідіому української західної діаспори; по-третє, значним посиленням у сучасних умовах культурно-мовної глобалізації впливів з боку західноєвропейських мов (останнє стосується мовних смаків уже й представників молодших поколінь). У системі голосних — це розширення випадків уживання а) звука [и] на місці [і] та б) звука [і] на місці етимологічних [о], рідше [е] у закритих складах (як вияви тенденції до «українізації»):

а) у словах іншомовного походження — у власних назвах, де запроваджено, за зразком загальних назв іншомовного походження, «правило дев'ятки»: *Бастилія, Бразилія, Вашингтон, Чилі, Мадрид* та ін., *Жильєрон, Цицерон* та ін.; у загальних назвах — запозиченнях з італійської мови, переважно зі сфери мистецтва: *бравісимо, піанісимо, фортисимо* і под.; у словах церковно-релігійної сфери, здавна відомих в українській мові саме з такою вимовою: *епитимія, спитрахиль, алилуя, Вавилон, Вифлеєм*; не тільки в іншомовній, а й у питомій лексиці — у початковій позиції в певній групі слів: *ірій / ірій, ірод / ірод* (перен.); *іч / ич* (вигук і частка); у відповідних словах східного походження: *ир, Кім Чен Ин* та деякі ін.; на рівні морфонології — нормативне закріплення згідно з УП 2019 у формах род. в. варіантності флексій *-i / -u* у певній частині іменників жін. р. III відміни (див. нижче п. 2.1);

б) в іменниках — у коренях слів (з варіантністю [о] / [і] або вже й без неї в нових довідниках): *дохід*, рідше *доход*; *бійня / бойня* (варіантність уже не тільки в переносному, а й у прямому значенні); *зборка / збірка* (складка на тканині, одязі); *привід* (пристрій), *електропривід*; *стійка* (у різних значеннях); дедалі частіше вживаються варіанти *голівка* (рослини або чогось іншого), *брівка* (край чого-небудь); у складних іменниках: *козеріг / Козеріг* (сузір'я); у суфіксах: *голодівка / голодовка; грунтова / грунтівка; заготівка / заготовка; перлівка / перловка; вітрівка, кросівки, мн.; гуртівня / гуртовня; жаровня / жарівня*; у прикметниках — у коренях слів: *безвідхідний / безвідходний; безпорідний / безпородний; первородний / перворідний; застільний* (знято *застольний*); у суфіксах прикметників та іменників, похідних від власних назв: *Драгоманівський* (значно рідше *Драгомановський*) *університет* (неофіційна назва Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова), *драгоманівці*.

Набувають більшої регулярності морфонологічні чергування приголосних — як у словозміні (у парадигмах відмінювання), так і в словотворенні (не тільки в живій мові, де вони й до цього простежувалися значно ширше, ніж це знаходило відбиття в нормативних джерелах, а й уже в самих цих джерелах, які стали оперативніше відгукуватися на такі випадки): а) у словозміні — у формах місц. в. іменників чол. р. з основою на приголосні [г], [г'], [к], [х] (переважно в іншомовних словах): у *Карабасі/-ху, на ринзі / рингу, у шоку / шоці*; б) у словотворенні — на межі кореня і суфікса при творенні

прикметників від топонімів та етнонімів іншомовного походження: *Гаага* — *гаазький*, *Карабах* — *карабаський*, *талиш* — *талиський* і под.

В орфоепічних чергуваннях стало набувати ще більшої регулярності характерне для української мови явище варіантності в уживанні приєменників *в* / *у* і префіксів *в-* / *у-*, приєменників *з* / *із* і префіксів *з-* / *із-*, сполучників *і* / *й*. Стало також досить помітним у загальноукраїнському масштабі властиве південно-західним говоровам уживання фонетичних варіантів *би* (незалежно від попереднього звука, тоді як у південно-східних говорах і в літературній мові цей варіант уживається після приголосного) замість *б*, *щоби* замість *щоб*.

Певні зміни в звичному до початку 90-х років акцентуаційному образі УЛМ, що їх можна спостерігати насамперед в ефірних ЗМІ (причому в мовленні не тільки різних «сторонніх» осіб, а й самих теле- і радіожурналістів), стосуються акцентних парадигм як окремих слів, так і певних структурних розрядів слів, а також тих чи інших груп слів різної категоріальної належності. Вони поширюються, з одного боку, як наслідок впливу розмовно-просторічної стихії в загальному контексті теперішньої демократизації та лібералізації мовної практики (такі приклади дуже часто мають аналоги також у сучасній російській мові), а з другого, — навпаки, як вияв прагнення до більшої «українськості» та «вишуканості» мовлення (часто з орієнтуванням на західноукраїнську і/або діаспорну мовні практики). Так, в іменниках: *донька́, па́ні* — мн. *па́ні; обклади́нка, сходи́нка*; мн. *дозво́лі, початкі́, тати́*; мн. *крісла́, ліжка́; суд* — род. *суду́* (це норма), але також: *під судом, у суді́* та ін.; *два разі́, п'ять місяців (копійо́к та ін.)*; у прикметниках: *безпеко́вий, відсотко́вий, ринко́вий* та ін.; у дієсловах: *злаго́джувати (налаго́джувати та ін.)*; у 1-й ос. одн.: *ка́жу, гово́рю* і под., мн. *живе́мо, кляне́мося* і под.; у наказ. сп.: *славі́мо, славі́те* (у Різдвах привітаннях).

2. Морфологія. Більш чи менш помітні зміни поширилися в цей час у межах різних категорій і розрядів повнозначних частин мови — унаслідок чинників як пуристично-нормотворчого характеру (переважно), так і тенденцій до демократизації / лібералізації норм мововжитку.

2.1. Іменники. У межах категорії роду іменників це, зокрема:

а) активізація варіантів жін. р. низки іменників (у конкуренції з варіантами чол. і сер. р.) — у розряді іншомовних слів: *зала, гене́за, оа́за; Єванге́лія*; у власне українських словах: *хода (урочи́ста хода і под.), пор. хід; дові́ра, пор. дові́р'я*;

б) певне розширення розряду іменників спільного роду на позначення осіб — від осіб тільки чоловічої статі до осіб також жіночої статі: *зомбі, профі́, круп'є́, кутюр'є́, мафі́озо* та ін.; *суддя, староста́* та ін.: *завкафе́дри, начскла́ду* та ін.

У межах категорії числа:

а) спроби повернення до нормативного вжитку категорії двоїни для іменників жін. і сер. р. у наз., знах. і кл. в. (*дві–чотири ба́бі, жі́нці, слові́*);

б) зрушення у функціонуванні категорій однини — множини в парадигмах ряду іменників. Так, активізувалося функціонування досі не вживаних або мало вживаних форм множини від низки іменників у таких випадках: унаслідок відповідних змін у суспільному «матеріальному» житті країни, а саме урізноманітнення наявності різних державних, політичних, економічних та ін. реалій під однією назвою: *адміністра́ції* (у значенні органів державного управління), *банки* (їх тепер стало багато), *валюти, парті́ї, структу́ри* («бізнесові, владні, силові *структури*»); без видимих відповідних змін у «предметній» сфері життя суспільства (найчастіше це відбувається під впливом англійської мови): мн. *активності́, бізнеси́, елі́ти, загрози́* («Країна виявилася не готовою до нових *загроз*»), *компете́нції, практи́ки* («навчальні, мовні *практики*»), *продажі́, ризи́ки, серві́си, техноло́гії* та ін.

У межах категорії відмінка — у формах род. в.:

а) у формах род. в. іменників чол. р. з основою на приголосний — це розширення вживання флексії *-у(-ю)* в конкуренції з *-а(-я)*;

б) у формах род. в. іменників жін. р. з основою на приголосний — це тенденція до повторного нормативного закріплення флексії *-и* (замість *-і*) в певній частині іменників III відміни: *кров, любов, осінь, сіль, Русь* та в словах на *-ть* з попереднім приголосним: *вість, радість, честь, смерть* і под. (в УП 2019 це вже кодифіковано — з варіантністю форм род. в. *-і / -и*);

в) у формах род. в. іменників сер. р. IV відміни із суфіксом *-ен-* — це спроби повернення до нормативного вжитку флексії *-и* (замість *-і*): *вимени, імени, племени, сімени, тімени*;

г) у формах род. в. мн. іменників чол. р. з основою на приголосний — це тенденція до подальшого звуження вживання нульової флексії: тільки *партизанів, солдатів, вольтів, омів* та ін.;

ґ) це також певна активізація вживання форм род. в. (як в одн., так і в мн.) в окремих значеннях — у часових конструкціях: *цього червня, останніх вихідних, минулих виборів*; в об'єктних конструкціях: *черговий станції* і под.; *співати гімну* і под.

У формах дав. в.: з-поміж варіантних форм *-ові, -еві(-сві) / -у(-ю)* в іменниках чол. р. на приголосний та на *-о* відбувається певна активізація першого з цих варіантів.

У формах знах. в. іменників чол. р. з основою на приголосний (назв неістот) відбувається активізація вживання варіанта на *-а(-я)*, причому не тільки в тих словах, що мають цю флексію в род. в., а й, хоча й рідше, у словах із закінченням род. в. *-у(-ю)* (це форма, поки що не передбачена чинними нормами): *відчинити люка, наступити на цяха; зіграти матч, змінити правописа*.

У межах ор. в. відбувається активізація його вживання — а) у просторових конструкціях — зі значенням місця і/або напрямку руху та розміщення ряду об'єктів у певному місці (у конкуренції з формами місц. в. з прийменником *по*): «мандрувати Європою», «тисятися під їздами», «путівник оперними фестивалями»; б) у конструкціях зі значенням засобу дії: «спілкуватися телефоном / інтернетом / відеозв'язком», «послуги телефоном»; в) у конструкціях з іменниками на позначення засобу пересування: «кататися човном» і под.; г) у часових конструкціях — зі значенням часу, протягом якого здійснюється дія: «останніми роками», «відпочивати вихідними»; ґ) у різних стійких зворотах зі значенням способу дії: *свою чергою* (пор. *у свою чергу*), *однобічним порядком* (пор. *в однобічному порядку*).

У межах місц. в.: а) відбувається розширення випадків чергування приголосних [г], [ґ], [к], [х] / [з'], [ц'], [с'] в іменниках чол. р. з основою на приголосний (переважно в іншомовних словах як менш освоєних українським мовним узусом): *у Кенігсбергу/-зі, в Іраку / Іраці, на Карадазі/-гу; при анилагу / анилазі, у блогу / блозі, у друці / друку (друкові)*; б) як один з наслідків «забруднення» мовлення стало ширше простежуватися в публічному мовному полі при прийменнику *по* вживання форм множини іменників не місц., а дав. в. (за зразком російської мови): «стріляти по житловим кварталам», «розкласти все по полицкам».

У межах кл. в. — а) лінія на активізацію вживання його форм, але здебільшого в настановах нормативних джерел та в мові перекладної літературної і кінопродукції, а також, хоча й істотно меншою мірою, у сфері офіційно-ділового спілкування і в текстах високого стильового реєстру, тобто переважно не в спонтанній, а в «редагованій» мовній практиці; б) розширення тенденції до вживання в іменниках I відміни з основою на шиплячий форми кл. в. з флексією *-о*, нормативно не санкціонованої: *магараджо, рикішо, Гаркушо* та ін. Поєднання нормативних прагнень до послідовного запровадження форм кл. в. для іменників чол. і жін. р. у позиції звертання з нинішньою реальною ситуацією їхнього функціонування в живій мові — їхньою недостатньою органічністю й

навіть штучністю в різних випадках — робить проблему українського вокатива однією з найскладніших в ряду мовних явищ, що вважаються «репресованими» в минулому й тому потребують відродження.

У межах іменникового відмінювання в цілому стали досить помітно простежуватися зрушення в поділі іменників за відмінюваністю / невідмінюваністю:

а) це насамперед намагання перевести до категорії відмінюваних слів структурний розряд іншомовних (неслов'янських) іменників з кінцевим *-o* (у поточній мовній практиці, у деяких словниках, у проєкті УП 1999, але в нині чинному УП 2019 усе лишилося без змін);

б) розширення діапазону відмінювання слов'янських власних назв на *-o*, у тому числі й у нормативних джерелах: *Тіто* — *Тіта*, *Брно* — *Брна* і под., що, безперечно, заслуговує на схвалення (щоправда, в останній редакції правопису УП 2019 це чомусь знято);

в) розширення тенденції до відмінювання західнослов'янських топонімів у формах як сер. р., так і множини з кінцевим *-e*, які в самих відповідних мовах та в розмовній мові місцевого українського населення по обидва боки кордонів є відмінюваними: *Закопане*, род. *Закопаного*, *Закопаному* і т. д.; за зразком множинних іменників — *Кошиці*, *Кошиць*, *Кошицями*, в *Кошицях* (так само *Кельці*, *Лідиці*, *Пардубиці* і под.);

г) намагання кодифікувати відмінювання слова *пані* — за зразком іменників м'якої групи I відміни (з *панею Н.* і т. д.) і з наголошуванням його у формах множини на другому складі;

г) уживання актуалізованого іменника *віче* часто, всупереч нормі, або невідмінюваним, або з непослідовною відмінюваністю.

2.2. Прикметники. У межах цієї частини мови увиразнилися такі явища, як:

1) у ступенюванні прикметників:

а) уживання і творення форм простих (синтетичних) ступенів порівняння з досить широким охопленням не тільки власне якісних, а й відносних прикметників — звичайно з якісно-оцінними нашаруваннями в їхніх лексичних значеннях, а також діеприкметників (здебільшого, але не тільки ад'єктивованих), причому не лише пасивних (доконаного й рідше недоконаного виду), а й, хоча й рідко, активних за походженням;

б) активізація критичних виступів щодо вживання лексикалізованих форм вищого ступеня порівняння прикметників в абсолютному значенні найвищої / найнижчої міри якості — як одного з наслідків впливу російської мови, наприклад: не *вищий* (*сорт*, *ліга*, *міра покарання*, *командування* тощо), а *найвищий*, не *кращий* (*гравець у команді*), а *найкращий*;

в) поширення форм компаративів зі значенням досить високого ступеня вияву ознаки — «наділений певною ознакою досить повною мірою: досить (але не надто) довгий і т. ін.» (це форми, звичайні в мововжитку західних українських регіонів та західної української діаспори), наприклад: «це явище спостерігається вже *довший час*», «він уже *старший чоловік*»;

г) у титулуванні предстоятелів церкви, а також у деяких інших випадках — варіантність функціонування двох форм ступенів порівняння в абсолютному вживанні — із суфіксами *-йш-* (це давня форма вищого ступеня) і *-иш-* (це вже цілком українська форма, яка, проте, має значення тільки власне компаратива): *Святийший* / *Святиший Патріарх Київський і всієї Руси-України* та ін.;

2) хитання в поділі прикметників на тверду і м'яку групи відмінювання — з певним розширенням у мовній практиці (але не в нормативних джерелах) уживання групи прикметників на *-н-ий*: *природній*, (*не*)*зворотній*, *заробітний*, *погодній* та ін.

2.3. Числівники:

1) це насамперед тенденції пуристично-нормотворчого характеру. Так, у межах власне кількісних числівників відбувається активізація:

а) уживання історично пізніших (власне українських) форм на *-ох, -ом* у конкуренції зі старішою формою на *-и* в непрямих відмінках числівників *п'ять—десять, одинадцять—дев'ятнадцять, двадцять, тридцять, п'ятдесят—вісімдесят*, а також *кільканадцять, стонадцять, кількадесят: від п'ятьох до дев'ятьох* і под;

б) уживання в позиції знах. в. числівників при назвах живих істот, згідно з приписами нормативних граматики і правописів, форм род.-знах. в. у конкуренції з формами наз.-знах. в.: «Вітром убило *тринадцятьох людей*»; з назвами тварин: «Чоловік тримає *десятьох поросят і двох корів*»; у складених числівниках: «затримали *двадцятьох п'ятьох нелегалів*» — аж до випадків на зразок: «Вони вбили *ста сорока двох людей*», «Розрахована тюрма на *шестисот осіб*»; «Поліціянти б'ють *кількох десятків* протестувальників».

У межах збірних числівників відбувається а) розширення поєднуваності їх з іменниками всіх граматичних родів і різних категоріальних значень: з іменниками жін. р. — назвами осіб і взагалі істот жіночої статі: *п'ятеро жінок, троє курок*; з іменниками сер. р. на позначення неістот, у тому числі абстрактних понять, понять не побутової сфери: *двоє завдань, четверо засідань*; з іменниками чол. р. — назвами неістот: «Здетонувало *шістнадцятеро боєприпасів*»; б) поширення в ужитку числівників *обидвоє* (чол.-сер. р.) і *обидві* (чол.-сер. р.) / *обидві* (жін. р.) (з наголошуванням, відмінним від нормативного) — тенденція, що поширюється з мовної практики носіїв південно-західного наріччя.

У дробових числівниках з першими компонентами *два—чотири*, згідно з приписами УП 1990, було санкціоновано зміну форми другого компонента з род. в. мн. (*дві п'ятих* і т. ін.), як це було досі, на наз. в. (*дві п'яті* і т. ін.), але в УП 2019 відновлено попередню норму;

2) це також почастищення виявів неусвідомлюваних відхилень від норм відмінювання і творення числівників (у прямому зв'язку з поширенням у публічному мовному полі, насамперед у теле- і радіофері, усного спонтанного мовлення). У кількісних числівниках це, по-перше, вираження випадків їх невідмінювання: «впродовж останніх *чотири* з половиною роки», «біля *чотиреста* автомобілів», «сто шістдесят з *чотиреста п'ятдесят* депутатів»; по-друге, випадки ненормативного відмінювання, особливо в складних числівниках з другим компонентом, утвореним від *сто*, — з уживанням форм непрямих відмінків на *-ста*: «близько *трьохста* військовослужбовців» (замість *трьохсот*). У творенні складених порядкових числівників увагу привертають конструкції на зразок: *двох тисяч (двох тисячі) сьомий рік, у двох тисяч восьмому році*.

2.4. Займенники. У межах цієї частини мови можна відзначити активізацію таких явищ: 1) у присвійних займенниках — посилення тенденції до обмеження в ужитку форми 3-ї ос. мн. *їх* (у позиції род. в. не тільки присвійного, а навіть об'єктного, який відповідає на питання «кого? чого?», а не «чий?») на користь *їхній*, наприклад: «законопроект про депутатські пільги, спрямований на *їхнє скасування*»; 2) посилення уваги до питання про вживання форм пошанної множини, як відомо, традиційно широко вживаних в українській народній мові, — звертання на «*ви*» до старших членів родини та до сторонніх осіб, а також іменування їх за допомогою форм множини у 3-й особі.

2.5. Дієслова. У межах дієслова активізувалися тенденції як до обмеження (усунення), так і, навпаки, до поживалення в ужитку тих чи інших його категорій і розрядів, що стимулюються чинниками як нормотворчого (переважна більшість), так і власне номінативно-семантичного характеру.

2.5.1. Так, у межах категорії часу відбуваються 1) певна активізація форм давноминулого часу — від функціонування переважно в розмовному й художньому стилях, причому з порівняно невисокою частотністю, до інших стилів, насамперед інформаційно-публіцистичного; 2) ширша активізація історично новіших синтетичних форм майб. ч. дієслів недок. в. (у конкуренції з аналітичними формами).

2.5.2. У межах категорії виду відбулася досить помітна активізація тенденцій до розмежування значень недок. і док. в. у двовидових дієсловах (див. нижче п. 4.3) — з їх префіксальною перфективацією (*змодернізувати* та ін.) і суфіксальною імперфективацією (*модернізовувати* та ін.), хоча в мові постійно з'являються все нові й нові двовидові дієслова (переважно на основі запозиченої лексики).

2.5.3. У межах категорії стану дедалі помітнішими виявляються прагнення до обмеження вжитку категорії пасиву. Значення пасивного стану викликає неприйняття в певних колах мовного соціуму насамперед у зворотних за формою дієсловах — більшою мірою в тричлених його конструкціях порівняно з двочленими і ще більше тоді, коли тричленний пасив уживають у сполученнях із суб'єктом — не знарядям або засобом, а особою (істотою). У різних не тільки теоретичних працях останнього часу, а й підручниках і посібниках з граматики та стилістики української мови для вищої школи щодо пасивних дієслів висловлюють прямо протилежні думки: в одних із них, як і до цього, констатують наявність у структурі української мови пасивних конструкцій і, зокрема, їх широке вживання як одну з визначальних ознак книжних стилів (пасивні дієслова продовжують подавати і в усіх великих словниках української мови — тлумачних, перекладних); в інших, навпаки, підкреслюють неорганічність таких зворотів для української мови. У разі ще категоричнішого підходу заперечення викликають також предикативні конструкції з пасивними дієприкметниками.

З приводу цього слід, однак, звернути увагу на те, що вживання зворотних дієслів у пасивному значенні наявне, хоч і з різною повнотою, в усіх слов'янських літературних мовах, особливо це стосується форм двочленного пасиву; в історії УЛМ починаючи від її перших фіксацій ця категорія також простежується досить помітно; не чужою вона є й для української народної мови (маються на увазі конструкції з двочленим пасивом). Отже, з огляду як на традицію вживання категорії пасиву (як узагалі, так і, зокрема, зі зворотними формами дієслів) в історії української мови й наявність цієї категорії в інших слов'янських мовах, так і на внутрішньосистемну потребу в заповненні цієї граматичної «ніші» у станових опозиціях дієслова не слід, безперечно, викреслювати її з української граматики, завжди пам'ятаючи, звичайно, про стилістичну доцільність використання таких конструкцій (особливо з тричленим пасивом) у кожному конкретному випадку і про наявність в українській мові також інших, більш-менш синонімічних граматичних засобів вираження позначуваного ними змісту.

2.5.4. Щодо категорії способу, то можна відзначити активізацію кількох явищ у межах наказ. сп.:

1) прагнення до пожвавлення в мововжитку форм наказ. сп. 1-ї ос. мн. — у конкуренції з формами, поширення яких виводять з російської мови: а) замість описових конструкцій зі спонукальною часткою *давай(те)*: не *давайте засніваємо*, а *засніваймо* і т. ін.; б) замість форм тепер.-майб. ч. дійсного способу: не «*оберемо найкращих*», «*будемо уважні*», *ідемо*, а *оберімо*, *будьмо*, *ходімо*; в) замість розмовних форм док. в. мин. ч. дійсного способу: не *Поїхали!*, *Пішли!* і т. д., а тільки *Ідьмо!*, *Ходімо!* і под.;

2) поширення в Різдвяних привітаннях під впливом західноукраїнської мовної практики / мововжитку греко-католицької церкви таких форм наказ. сп. 1 і 2 ос. мн. дієслова

славити, як *славімо* і *славіте*, — від акцентної форми *славіти* (замість нормативних для сучасної УЛМ форм *сла́вмо*, *сла́вте* — від *сла́вити*).

2.5.5. У межах категорії особовості / безособовості можна відзначити певне розширення вживання: 1) безособових предикативних форм на *-но*, *-то*, співвідносних з дієприкметниками не тільки док. в. (це основний шлях їх творення в сучасній літературній мові), а й недок. в. на основі перехідних дієслів — у конкуренції зі зворотними дієсловами пасивного стану та дієслівними формами активного стану мин. ч. мн. у неозначено-особовому значенні, наприклад: «Тут неодноразово *бачено* народних депутатів», «Це слово дедалі жорсткіше *витіснявано* у вузькі спеціальні сфери»; 2) безособово-пасивних речень з дієсловом на *-ся* (як головним членом) і прямим додатком, наприклад: «З України *бралося* не лише матеріальні цінності, а й освіту, науку, інтелігенцію».

2.5.6. У межах категорії перехідності / неперехідності почастишали випадки переходу від транзитивного до інтранзитивного вживання дієслів і, рідше, навпаки (з формуванням нових лексичних значень або їхніх відтінків — з можливими впливами тут з боку англійської мови): а) від перехідності до неперехідності: «*вкладати кошти* в економіку / *вкладати* в економіку»; *девальвувати гривню* / *гривня девальвує*; б) від неперехідності до перехідності: *економіка інфлює*, тобто зазнає інфляції / *інфлювати економіку*, тобто піддавати / піддати інфляції, *компанія банкрутує* / *банкрутувати компанію*.

2.5.7. Дієприкметники. Зміни в межах цього віддієслівного утворення охопили розряди як активних (тепер. ч.), так і, менш помітно, пасивних дієприкметників.

2.5.7.1. У 70–80-х роках, загалом приймаючи існування в УЛМ розряду активних дієприкметників тепер. ч. — форм на *-уч(юч)-ий*, *-ач(яч)-ий*, граматисти підкресливали, однак, наявність істотних синтаксичних обмежень у нормативному функціонуванні таких форм у власне дієприкметниковому значенні порівняно з вихідними дієсловами (обмежене вживання при них обставин і особливо додатків, насамперед прямих, невживаність їх у складі дієприкметникових зворотів), що свідчить про згасання в них значення дієслівної процесуальності, або вбачали функціонування, причому дедалі обмеженіше, їх тільки як прикметників. У 90-ті ж роки стала набирати потужності тенденція до усунення форм на *-чий* незалежно від їхнього граматико-категоріального значення, тобто не тільки як власне дієприкметників, але й як похідних від них прикметників та іменників.

Основними моделями заступлення форм на *-чий* у їхніх прикметникових та іменникових значеннях стали такі:

1) віддієслівні прикметники: а) із суфіксом *-льн-ий*: *друкувальний*, *консолідувальний*, *узагальнювальний* і под.; б) моделі менш регулярного творення — зокрема, із суфіксом *-н-ий*: *нержавійний*, *всеохопний*, *енергозберезний* та ін.; із суфіксом *-лив-ий*: *захопливий*, *обнадійливий* та ін.;

2) відіменникові прикметники: *галопний* (інфляція), *домінантний* (роль та ін.), *конкурентний* (конкурентні партії, фірми), *контрольний* (орган та ін.), *профільний* (про навчальні дисципліни та ін.); *консолідаційний*, *координаційний* (орган та ін.), *організаційний*, *стабілізаційний* (*стабілізаційні заходи*) та ін.;

3) іменники (замість субстантивованих та ад'єктивованих дієприкметникових форм): а) іменники — як уже наявні досі, але активізовані або навіть переосмислені, так і «новоковані», наприклад: *голова* (зборів, засідання) замість *головуючий*, *інспектор* замість *інспектуючий*, *потопельник* замість *потопуючий*; *виконувач обов'язків*; б) іменники-прикладки: *автор-початківець*, *психолог-практик*, *шахтарі-страйкарі* — замість *початкуючий автор*, *практикуючий психолог*, *страйкуючі шахтарі*; в) субстантивовані

прикметники — наприклад, у назвах посад, позначеннях кола обов'язків (в армії і т. ін.): *вивідній, розвідній, напрямній* — до рос. *выводящий, разводящий, направляющий*;

4) лексичні одиниці з іншою словотвірною мотивацією (іншими коренями): *навколишній* замість *оточуючий*, *наявний* замість *існуючий*, *охочий* замість *бажаючий*, *чинний* замість *діючий*.

У пошуках форм, які б, якомога адекватніше передаючи суть позначуваного поняття, водночас найкраще відповідали структурі української мови, виникають ряди номінацій з рясною й нерідко, як здається, просто «перестраховальною» варіантністю, що фактично знецінює їхню практичну придатність. Так, замість *ведучий* у технічному значенні в різних джерелах пропонують: *тяговий (вал, колесо), тягловий, руховий; повідний, погоновий, тяговий; тяговий, рушійний, повідний; водійний, відничий, водильний, водівний; проводійний, проводильний, проводівний; замість енергозберігаючий — енергозберігальний, енергозбережний, енергоощадний, енергоощадливий*.

З іншого боку, як і до цього, висловлюються рекомендації залишити в ужитку, особливо в термінології, усталені ад'єктивовані та субстантивовані форми на *-чий*. Мовна практика засвідчує достатньо широке вживання особливо утворень від неперехідних дієслів: *агонізуючий, баражуючий, вимираючий, ворогуючий, згасаючий (хвиля, коливання — у фізиці), зимуючий (птах), мігруючий (птах, риба), ниючий (біль), плаваючий (док, лезо — у бритві), підростаючий (покоління), працюючий (завод, пенсіонер, «тимчасово не працюючий» у знач. прикм. і ім. — про людину: в офіційному слововжитку), пульсуючий (біль), триваючий та ін.* Форми на *-чий* уже досить міцно закріпилися у складі префіксальних і складних прикметників, утворюваних від неперехідних дієслів: *невмираючий, нев'янучий, незамерзаючий (порт), нелітаючий (птах), довгоіснуючий, короткоіснуючий (радикал) та ін.*

Такі форми здебільшого продовжували подавати в нормативних довідниках і підручниках у дієслівній парадигмі з метою системного охоплення матеріалу в межах протиставлення активного — пасивного станів дієслова. Якщо, наприклад, в останньому виданні курсу морфології української мови, виданому під грифом ІУМ [ГраMATика... Морфологія 2017], узагалі не згадується розряд активних дієприкметників тепер. ч., то в тлумачному (СУМ 2012) і у великому перекладному (РУС-4) словниках, опублікованих під цим же грифом, можна знайти, зокрема: *бажаючий, вимираючий, віруючий (невіруючий), воюючий, діючий, замерзаючий, зникаючий, зростаючий* (до рос. *растущий*), *керуючий, негаснучий, працюючий, співчуваючий та ін.*

Потужним джерелом для стимулювання вживання і творення форм на *-чий* у сучасній УЛМ лишається наявність постійних впливів з боку інших мов, причому це вже не тільки російська — це також сусідні західнослов'янські (особливо польська), а також англійська, німецька та французька мови, у яких ця категорія є активно вживаною, та активізовані тепер також впливи мовної практики західної української діаспори (наприклад: *воююча сторона, студіююча молодь та ін.*).

Очікувати на те, що українська мова стане єдиною (!) зі слов'янських літературних мов, яка вже зовсім не знає цього лексико-граматичного розряду, підстав усе-таки немає, хоча, безперечно, продуктивність творення форм на *-чий* в українській мові є помітно нижчою, ніж у більшості інших слов'янських мов (від досить значної кількості дієслів вони просто не утворюються; функціональний діапазон форм на *-чий* у сучасній УЛМ є помітно вужчим навіть порівняно із системою форм на *-ћи / ċi* в сучасних сербській, хорватській, словенській мовах, до якої він загалом є найподібнішим у сучасному слов'янському світі), а їхній діапазон станом натепер звужується навіть порівняно з 60–80-ми роками минулого століття. Як уживаність одиниць на зразок *лежачий, сплячий, стоячий* не тільки в літературній, а й у народнорозмовній мові та далеко не завжди наявна рівноцінна можливість заступлення форм на *-чий* іншими мовними формами, так і постійні впливи

з боку інших мов та мовної практики західної діаспори загалом сприяють їх збереженню й навіть певному розвитку в сучасній мовній практиці.

2.5.7.2. Активізувалося вживання і творення пасивних дієприкметників док. і недок. в. — у зв'язку, з одного боку, з реальним упродовженням української мови в сфері наукового, виробничого, офіційно-ділового спілкування (у тому числі в перекладах пасивних дієприкметників з російської та англійської мов), а з другого, — з посиленням орієнтування на мовну практику часів українізації 20-х років, зі зростанням впливів на загальноукраїнську літературну мову з боку західноукраїнської та діаспорної мовних практик.

2.5.7.2.1. Крім основного для літературної мови масиву пасивних дієприкметників, утворених від перехідних дієслів, активізувалося вживання пасивних дієприкметників і/або співвідносних з ними віддієслівних прикметників від неперехідних дієслів (пор. утворення, уже зафіксовані до цього часу в УЛМ, — на основі як незворотних дієслів: *відомщений, влучений, завдячуваний / завдячений, зашкоджений, керований, маніпульований, надимлений, погорджений, стріляний: гільза*, так і більш регулярного творення на основі зворотних дієслів: *домовлений: «у домовленому місці», задиханий, закоханий, залюблений, запізнений, наптий, наслуханий, начитаний, начутий, невиспаний, перепитий, розкаяний, сподіваний, усміхнений* і под.):

а) від зворотних дієслів як недок., так і док. в. (такі одиниці, відсутні в цьому категоріальному значенні у реєстрі СУМ-11, могли, безперечно, вживатися й реально вживалися в самій мовній практиці): *«зароджуваний український середній клас», «проводжуване видання, «орден розкаюваних грішників», «народжений в Україні», «ефект розірваної бомби».*

Можна відзначити також почастищення в ужитку таких похідних від дієслів недок. в. у позиції присудка для вираження значення пасивного стану — там, де «офіційна» літературна мова поки що цілком звичайно вживає зворотні дієслова, а також дієслова активного стану, наприклад: *«В українській мові не вживані активні дієприкметники теперішнього часу», «Оригінальність підходу автора спостережувана у класифікації функцій пунктуації», пор. спостерігається;*

б) від незворотних дієслів док. в. (подібні випадки стали активніше потрапляти насамперед з мовної практики західноукраїнського регіону, а також з творчості письменників — вихідців із цього регіону, та західної української діаспори): *загрожений («Ми загрожени небезпекою стати задушливою провінцією Європи».* — Оксана Пахльовська; *загрожена Україна»)* та деякі ін.

2.5.7.2.2. З метою встановлення якомога регулярніших відношень у межах дієслівних парадигм активізувалося вживання і творення пасивних дієприкметників недок. в. та похідних від них прикметників від перехідних дієслів: *займаний (квартира, посада), обійманий (посада), продаваний, читаний (машиночитаний, інформ.)* і под. (з похідними іменниками: *продаваність, читаність* та ін.; такі іменники можуть подаватися в словниках і без формально твірних дієприкметників: *вживаність*).

3. Синтаксис. На синтаксичному рівні внаслідок активізації дії факторів як кодифікаційного спрямування, так і (меншою мірою) лібералізації мовної практики увиразнилася конкуренція а) різних типів словосполучень і прийменниково-іменникових конструкцій, різних типів синтаксичного зв'язку, б) деяких типів предикативних конструкцій.

3.1. Конкуренція кодифікаційного спрямування між різними типами синтаксичних конструкцій.

У загальних межах варіантності непередикативних синтаксичних конструкцій можна відзначити, зокрема, що: а) з двох синонімічних конструкцій в УЛМ попереднього періоду на позначення часу: *десята година* і под. / *десять годин* і под. — друга з них уже майже вийшла за межі нормативного слововжитку, хоча в діяльності, наприклад, телефонної Служби точного часу в різні періоди вживалася то одна, то інша з цих конструкцій і тільки в останні кілька років усталилася конструкція з порядковим числівником, за винятком, однак, позначення опівнічного часу: «Зараз *нуль годин* нуль хвилин» — замість *нульова година*. У радіоголошеннях про прибуття й відправлення поїздів на Центральному залізничному вокзалі Києва також уживаються звичайно конструкції з кількісними числівниками; б) учергове виразилися розбіжності в поглядах на нормативність для української мови моделей побудови трикомпонентних словосполучень «кількісний числівник *два, три, чотири*, а також *обидва* + прикметникове (займенникове) означення + іменник»: *два високі дуби* і под. (означення у формі наз. в. мн.) і/або *два високих дуби* (означення у формі род. в. мн.); в) активізувалися в ужитку конструкції з іменниками (займенниками) у формі дав. в. належності (на зразок «*Йому* хворіє мати») у конкуренції з конструкціями із формою род. в. і прийменником *у(в)*: «*У нього* хворіє мати; г) на рівні морфосинтаксису активізувалася конкуренція ряду прийменниково-іменникових конструкцій зі значеннями місця або напрямку з прийменниками *на / в і в / на*: усталення конструкцій *в Україні / в Україну* (з акцентуванням на розумінні України як окремої держави, а не просто як краю) — замість традиційних зворотів з *на*; під впливом західноукраїнської та діаспорної мовних практик поширилися звороти *на еміграції, на вигнанні, на провінції*; г) розширилося вживання прийменника *понад* у конструкціях зі значенням кількості та міри з розгалуженням його відмінкового діапазону (досі його функціонування в цьому значенні було санкціоноване тільки з формами знах. в., причому без наявності в препозиції ще одного прийменника) — у конкуренції насамперед з *більше [ніж, як]* і з орієнтуванням на особливості синтаксичного вживання останнього: «Госпіталь має *понад сорока відділень*», «Медики надали допомогу *понад тисячі військових*», зі знах. в. — після іншого прийменника: «*За понад рік* із батальйону загинув кожен четвертий» та ін.

Щодо конкуренції деяких типів предикативних конструкцій, то слід відзначити активізацію вживання в загальноукраїнському мовному полі, по-перше, дієслівної форми *є* (під впливом живого мовлення вихідців із Західного регіону України та представників західної діаспори) — а) як дієслівної зв'язки («це *є* неправда», «*то є* надто дорога річка») і б) рідше як форми тепер. ч. дієслова *бути* у значеннях «перебувати», «міститися; розташовуватися» («Клуб МВС *є* на вулиці Пилипа Орлика») — у конкуренції зі звичайними для південно-східного наріччя та літературної мови конструкціями з нульовою зв'язкою і невираженою формою тепер. ч. цього дієслова; по-друге, у співіснуванні й конкуренції посесивних конструкцій «*я маю...*» / «*у мене [є]...*» — активізацію першої з них.

3.2. Конкуренція між різними типами синтаксичних конструкцій у загальному руслі мовної лібералізації. Це, по-перше, спонтанне сплутування різних синтаксичних конструкцій (явище, що завжди простежується в умовах усного спонтанного спілкування, але тепер воно стало значно помітнішим у зв'язку з «відкритістю» теле- і радіоэфіру для такого мовлення) — зокрема, випадки прийменникового керування (переважно з прийменником *про* для вираження об'єктних відношень) замість нормативного безприйменникового: «соцопитування *показують про* падіння рейтингів», «*про* це слід мати на увазі», «немає жодного *факту про* те, що <...>»; випадки синтаксичної контамінації іменникових конструкцій з різними типами керування після поширення в мовному вжитку віддієслівних іменників на *-увач*, які потребують у керуванні форми род. в., замість

іменників дієприкметникового походження на *-уючий* з їхнім керуванням у формі ор. в.: *завідувач кафедурою, командувач армією*. По-друге, це активізація конкуренції просторових конструкцій з прийменниками *в / на* (у загальному руслі розширення в загальномовному публічному вжитку наявності розмовних і субстандартних елементів з просторіччя, жаргонів, професіоналізмів): *у / на фірмі, в районі / на районі*, кримінальні жаргонізми *на «хаті», на зоні, на тюрмі*; «посадити на підвал кого-небудь», «сидіти на підвалі» (звороти, що стали поширюватися з 2014 року з тимчасово окупованих територій України).

4. Словотворення.

4.1. Інтенсивна динамізація системи українського словотворення, що виявляється як у творенні нових, так і в розширенні використання у масовому вжитку певних уже наявних окремих одиниць у межах відповідних словотвірних типів і словотвірних типів у цілому, зумовлюється активізацією трьох основних чинників, рушійних сил номінативно-словотворчих процесів. Це:

1) потреба в істотному оновленні комплексу номінативних засобів мови як наслідок появи / актуалізації значно більшого й, головне, іншого, ніж досі, кола понять, що потребують мовного вираження, фокусування пріоритетної уваги суспільства також на інших, ніж дотепер, сферах його життя і соціальних цінностях (у зв'язку з переходом країни до іншого типу соціально-економічних та політичних відносин і формуванням власної державності, а також унаслідок потужних процесів культурно-мовної глобалізації);

2) потреба в дальшому коригуванні — нормуванні та систематизації різних сегментів словотвірної структури УЛМ внаслідок підвищеної уваги суспільства як до встановлення її якомога питоміших, органічніших основ — поглиблення пошуків її ідентичності, так і до її структурного розвитку — у зв'язку з проголошенням її державною мовою країни та розширюванням її функціонування в різних сферах суспільного життя;

3) потреба в розширенні загальностилістичних і власне стильових номінативно-експресивних можливостей для мовного самовираження суспільства, що інтенсивно реалізується тепер у межах літературної мови в загальному руслі її демократизації, зокрема в посиленні елементів колоквіалізації й навіть жаргонізації словотворення, у поширенні словотвірних моделей професійних сфер слововжитку, у процесах інтенсифікації оказіонального словотворення, у явищах мовної гри тощо.

Якщо перший і третій з названих чинників словотворення характерні приблизно однаковою мірою для мов народів різних слов'янських і ширше — постсоціалістичних країн цього періоду, то другий — насамперед для тих мов, які в умовах бездержавності народів — їх носіїв мали до цього або й продовжують мати явно недостатньо умов для повнокровного соціального функціонування і зазнавали (зазнають) потужного впливу інших, сусідніх, слов'янських мов. Найповніші паралелі історико-, соціально- та власне структурно-мовного плану тут можна простежити між українською і білоруською мовами.

У монографії докладно розглядається дія першого й другого з названих чинників словотворення.

Моделі словотворення, актуалізовані внаслідок основної або побічної дії третього з цих факторів, в окремому підрозділі не розглядаються, але можуть подаватися в загальних межах аналізу дії першого чи, рідше, другого з них або взагалі в інших тематичних розділах монографії — задля достатньої повноти та системності й композиційної стрункості висвітлюваного в них матеріалу.

Демократизація УЛМ та лібералізація в ставленні мовного соціуму до користування нею як, зокрема, фактор стильового розширення загальних меж її узусу виявляються в інтенсифікації поширення зразків словотворення, по-перше, загалом зі стилістично нейтральними настановами зі сфер професійного або розмовного слововжитку (наприклад, випадки перфективації дієслів на зразок *відкоментувати, відрекламувати, заранжувати*,

спозиціонувати, зісканувати, заветувати, заінвентаризувати, прогарантувати, прокредитувати, проплатити; випадки універбації, апокопи і т. ін. на зразок *офшорка, системник* — системний блок, *неформал, міжбанк* і под.); по-друге, навпаки, — з настановами на експресивність мовлення: зокрема, у рекламних текстах (наприклад, okazіоналізми при творенні форм ступенів порівняння від відносних прикметників на зразок «найкавовіша кава» «найпомідорніша томатна паста»), у певній жаргонізації мови (наприклад, зразки субстантивзації прикметників «*донецькі*», мн., і под.; деривати на зразок *порнуха, сепаратюга, «крутяк», сепар*, збірн. *сепарня, бізнесюк, відос* «відеофільм» та ін.); по-третє, узагалі з настановами на «розкутість» мовлення і норм слововжитку в загальному руслі посилення колоквалізації літературної мови.

4.2. Виразно простежується активізація розвитку різних структурно-семантичних моделей словотворення у плані відбиття в його системі змін у соціальній дійсності в країні та змін у соціальних пріоритетах сучасного українського суспільства. Найвиразніше це виявляється, природно, у відповідних моделях складних слів (з огляду на наявність достатньо конкретних значень їхніх кореневих компонентів), не так наочно, але, з іншого боку, загальніше, «панорамніше» — у відповідних моделях префіксації та меншою мірою суфіксації (у певних моделях суфіксації про суспільну актуалізацію тих чи інших понять, позначуваних відповідними дериватами, може свідчити наявність у таких слів не тільки відповідних кореневих морфем на позначення суспільно важливих понять — наприклад, у моделях *моцї, моделях на -ація*, але й структурної модифікації — скорочення, стягнення, каламбурного обігравання тощо — як наслідок частотності їх уживання та емоційно-оцінного ставлення до цих понять з боку мовного колективу).

Свідченням того чи іншого «соціального запиту» на потребу в мовному представленні певних елементів суспільної дійсності в межах новотворів — складних слів (комполітів, юкстаполітів, абревіатур) стала досить велика кількість неологізмів зі сфер суспільно-політичного життя, економіки, інформатики та ін. з активним функціонуванням їх у загальнонародній мові та нарощуванням різноманітних конотативних обертонів. У плані оновлення набору структурних моделей творення складних слів слід насамперед відзначити активізацію в загальному руслі мовної глобалізації таких напрямів, досі малопомітно представлених в українському словотворенні, як: 1) стрімке зростання словотвірної аналітики: *контент-аналіз, «Мазена-фест», бізнес-орієнтований* і под.; 2) зростання гібридного словотворення — напівкальок із залишенням одного з компонентів слова в оригінальній іншомовній (на письмі — латиніграфічній) формі: *call-центр, «Post-Поступ»* (газета), *VIP-сектор* і под.; 3) увиразнення виявів лексико-синтаксичного зрощення у формі так званого хештега на зразок «*Кримнаш*». У межах описуваного періоду досить помітно простежувалося також творення слів шляхом ініціальної (літерної й рідше фонемної) абревіації.

Але найперше, що привертає тут увагу, — це, звичайно, значне розширення вже наявних (з підвищенням частотності їхнього функціонування) і виникнення нових словотвірних гнізд складних іменників і, рідше, прикметників з регулярно повторюваними компонентами — першими й рідше другими їхніми частинами з відповідною тематичною спрямованістю. Це, по-перше, утворення на позначення понять у межах тематичних сфер національно-державного та суспільно-політичного змісту — з компонентами *україно-(укр-), націє(о)-(нац-), державо-(держ-), комуно-, імпер-; законо-, право-; бого-* та деякими ін.; по-друге, утворення в загальному контексті явища мовної глобалізації та у зв'язку з «європейським вибором» України: а) з компонентом *євро-*; б) з компонентами на позначення понять економічного життя, нових технологій, сфер інформації, культури, побуту та дозвілля і т. ін.: *бізнес-, інтернет-, медіа-, інформ(інфо)-, відео-, нано-, еко-, арт-, шоу-, фітнес-, секс-, нарко-, фан-* та ін.; в) з компонентами на позначення високої якості та нових підходів до її оцінювання і більшої інтенсивності вияву ознаки чого-небудь:

топ-, *він-*, *мега-*, *мульти-*, *бліц-*, *експрес-* та ін. Це також актуалізація моделей з компонентами *екс-*, *нео-* і *ново-* як мовне відбиття динамізації соціальних змін, з компонентами *псевдо-*, *лже-* і *квазі-* із загальним значенням «несправжності» (маскування сутності під видимістю), з компонентом *само-* як свідчення, з одного боку, зростання ролі особистісних чинників, а з другого, — посилення виявів несанкціонованої діяльності в житті суспільства, з компонентом *-гейт* як відбиття зростання публічних скандалів, особливо на тлі «тихого» радянського минулого (див. X п. 6).

У напрямках активізації низки префіксальних словотвірних типів відбиваються як нові грані соціальної дійсності, так і оновлене бачення тих чи інших аспектів попередньої дійсності, їх критичне осмислення і в певних випадках окреслення можливостей виходу з неї. Це передусім утворення з префіксом *за-* на позначення доведення певної ознаки до небажаного надміру — перша за часом актуалізована префіксальна модель в українській мові новітньої доби, що сформувалася спочатку в загальному руслі критичного осмислення характерного для попереднього (радянського) періоду стилю соціального управління (*заідеологізований*, *забюрократизований*, *зацентралізований* та ін.), з префіксом *де-* на позначення припинення існування тих явищ суспільного життя, що їх розцінюють як неприйнятні (*деідеологізація*, *дебюрократизація*, *децентралізація* та ін.), з префіксом *роз-* на позначення відходу від відповідних суспільних явищ або скасування їх (*роздержавлення*, *розбюрократизування*, *розімперювання* та ін.), з префіксами *пере-* і *ре-* із загальним значенням повторної дії, спрямованої на зміну, виправлення наслідків попередньої дії (*перепаявання*, *переструктурування*, *реструктуризація* та ін.), з префіксом *недо-* зі значенням недостатнього рівня викінченості, готовності (*недодержава*, *недорєформа*, *недоукраїнський* та ін.), з префіксами *про-* (*проукраїнський*, *просвєтопейський*, *проринковий* та ін.) — *анти-*, *проти-*. Це також такі моделі, як утворення з префіксами *до-* — *пост-*, *після-* на позначення періодів (подій, явищ) до і після відповідних важливих для суспільства «віх» (*пострадянський*, *дочорнобильський* — *післячорнобильський*, «*постпостмаранчевий*» та ін.) і утворення з префіксами *супер-*, *най-*, *гіпер-* та деякими ін. зі значенням найвищого ступеня вияву ознаки — насамперед як мовний маркер посилення в описуваній період тенденцій суспільства до орієнтування на культ «позитиву» (кращого, більшого і т. ін.).

З-поміж актуалізованих моделей суфіксації в межах розряду іменників виділяються насамперед такі, як: суфіксальна фемінізація як наслідок не тільки ширшого залучання жінок до сфер «чоловічої» діяльності, а вже й зростання в суспільстві ідей фемінізму, спрямованих, зокрема, й на подолання «мовної дискримінації» жінки (хоча потужнішим стимулом для активізації моцїйного словотворення в сучасній українській мові є, очевидно, не власне соціальний, а системно-нормотворчий: див. далі п. 4.3); творення іменників на *-и(і)з-ація*, *-ація* зі значенням переходу до якісно іншого стану (*суверенізація*, *вертикалізація*, *інформатизація*, *олігархізація*, *мінізація*, *маргіналізація*, *білорусизація* та ін.); розмовна модель на *-к-а* як наслідок стягнення попередніх розгорнутіших назв (безготівка, гуманітарка, мобілька, шенгенка та ін.). Активізувалися також кілька менш продуктивних моделей з виразнішими емоційно-оцінними конотаціями: із суфіксом *-(і)щин-а* на позначення різко негативних суспільних явищ (*радянщина*, *януковщина* та ін.), іронічні утворення із суфіксом *-іа(я)д-а* на позначення різних виявів досить тривалої й активної, але непродуктивної діяльності (*спікеріада*, *коаліціяда* та ін.). Досить продуктивними виявилися такі моделі (розмовні, професійні, жаргонні), як: словотвірні типи із суфіксами *-ник*, *-ик*, *-ець*, *-івець* / *-овець* (у назвах осіб: *застійник*, *перебудовник*: у 2-й половині 80-х рр., *бюджетник*, *альтернативник*, *медійник*, *мафіозник*, *майданівєць*, від прізвищ (імен): «*чорноволівєць*», «*ющенківєць*», «*фїларетівєць*»; у назвах неїстот: *мобільник*, *обмінник*, *пошуковик* — пошукова програма [в інтернеті]); деривати з усіченням кінцевої частини слова (у назвах осіб: *неформал*, *екстремал*, *маргінал*, *натурал*, *автокефал*, *регіонал*; у назвах неїстот: *корпоратив*, *офшор*, *травмат*,

«мерс» — «мерседес», *аудио, відео, порно*); відприкметникові (відчислівникові) субстантивати (у назвах осіб, перев. у мн.: «новий» — від «новий українець», «синьо-жовті» — про спортсменів збірних команд України за кольором форми, «помаранчевий»: на початку 2000-х про прихильника демократичного шляху розвитку країни, «донецький»: дуже поширене від початку 2000-х до 2014 р., «двохсотий» у значенні «убитий»: під час воєнних дій з 2014 р.; у назвах неістот: «дерев'яний» — зневажлива назва карбованців СРСР у період «перебудови», а потім і українських купонокарбованців, «зелений» — про долар США, *шестисотий* [«мерседес»], *мобільний* [телефон], *податкова* [інспекція, адміністрація]).

У загальних межах активізації творення відносних прикметників серед нових або актуалізованих одиниць можна виділити дві групи: а) прикметники, утворені від давно вже наявних іменників на позначення актуальних у житті суспільства понять (це можуть бути кальки з англійської мови): *витратний, зарплатний, владний* (повноваження, органи, вертикаль), *безпековий, проблемний, системний* (у нових значеннях двох останніх слів); б) прикметники, утворювані від невідмінюваних слів — іменників на *-о* та інших прикметників: *ембарго* — *ембарговий, євро* — *євровий*, «діти індиго» — «індигові діти»; від атрибутивних компонентів складних слів: *топтема, топполітик* та ін. — *топовий* (тема, випуск новин, політик і под.), *онлайн-режим* (словник, маркетинг тощо) або *режим* (словник тощо) *онлайн* — *онлайнний режим* (словник тощо).

4.3. Реалізація чинників нормативності у функціонуванні системи українського словотворення на її сучасному етапі полягає в тенденціях, з одного боку, до максимально можливого обмеження наявності тих словотворчих формантів, словотвірних типів, що їх розцінюють як не властиві структурі української мови, та культивування тих її структурних особливостей, що сприймаються як характерні саме для неї; з другого боку, до побудови «правильної», регулярної в структурно-словотвірному плані української мови.

Так, у межах розряду іменників значно активізувалася продуктивність таких структурно-семантичних моделей і словотвірних типів, як: 1) у назвах осіб: а) моція — із суфіксами *-к-а, -(н)иц-я, -(к)ин-я*; б) деривати із суфіксом *-льник* на позначення особи за конкретними діями та за родом діяльності: *голодувальник, голосувальник, мітингувальник* та ін.; в) деривати із суфіксом *-ник* з метою уникання форм із суфіксом *-чик* (*-ицик*): *натурник, перегонник* (у конкуренції з *гоницик*), *барабанник* та ін.; г) з-поміж декількох вужчих за діапазоном дії типів — деривати із суфіксом *-увач*: *виконувач обов'язків, зцілювач, усиновлювач* та ін.; 2) у назвах неістот: а) деривати на *-нн-я* в конкуренції зі словотвірними типами на *-к-а* (*-овк-а, -іvk-а*) і *-ч-а* (*доставлення / доставляння, голодування* та ін. замість *доставка, голодовка / голодівка* та ін.; *передавання / передання* замість *передача* та ін.) і деривати з безсуфіксним оформленням у конкуренції зі словотвірними типами як на *-к-а*, так і на *-нн-я* (*пожертва* замість *пожертвування, показ* замість *показання* та ін.); б) деривати із суфіксом *-(н)ицтв-о* з абстрактним і рідше збірним значеннями: *благодійництво, миротворництво, насильництво* і под. (у конкуренції з *благодійність, миротворство, насильство*), *державництво* у значенні «державність» («ставлення до державництва України»), *банківництво* (у конкуренції з *банківська справа*); в) деривати із суфіксом *-іvk-а* (формантом, який передбачає, в принципі, наявність твірної основи у вигляді відносного прикметника з наголошуваним суфіксом *-ов-*) як наслідок структурного переоформлення попередніх уже готових назв: *візитівка, автівка, маршрутівка* та ін. (у конкуренції відповідно з *візитка, авто[-мобіль, -машина], маршрутка*); г) віддієслівні деривати на *-ів-ання* у конкуренції з іменниками на *-ув-ання*: *паркування, пропонування* та ін.

У межах прикметників помітна активізація вживання і творення відбулася в таких словотвірних типах, як: а) деривати із суфіксом *-льн-ий* — в основному замість прикметників на *-чий* (за походженням — форм активних дієприкметників тепер. ч.): *вражальний,*

зчитувальний, обслуговувальний, узагальнювальний, у складних словах: *букводрукувальний, довгогральний* та ін.; б) деривати із суфіксом *-(н)ицьк-ий* у конкуренції з прикметниками із суфіксами *-н-, -ч-*: *державницький* — не тільки у своєму власному значенні (*державницька ідея, місія, партія*), але й у значенні просто «державний» («*державницьке існування України*»), *освітницький* у значенні «освітній»: *освітницький ценз, добровільницький, миротворницький* у конкуренції з *добровольчий, миротворчий* і под.; в) деривати зі структурним компонентом *-ій-* — у конкуренції із прикметниками з *-ичн(ічн)-, -іальн-, -ейськ-* та деякими ін.: *азійський, гімназійний, категорійний, міліційний, стипендійний, унійний* та ін., *бразилійський* (у конкуренції з *бразильський*), у формі інтерфікса: *баскійський, канадійський*; г) деривати із суфіксом *-ов-* у конкуренції з прикметниками із суфіксами *-очн-, -ечн-* і взагалі зі звукосполученням *-чн-* після голосного: *заявковий, балалайковий, стрілковий, сосискова* у знач. ім., ж., *бараковий*; г) деривати із суфіксами (переважно наголошуваними) *-ов-* / *-ев-* у конкуренції з прикметниками на *-ний* та атрибутивними компонентами іменникового типу в складених словах: *мільйоновий, оперовий, районий, світоглядний, жовчевий, мережевий* та ін., *бізнесовий* (у конкуренції з *бізнес-...: бізнес-структура, бізнес-план* тощо), *пресовий* (у конкуренції з *прес-...: пресконференція, пресцентр*); д) деривати із суфіксом *-ч-* у конкуренції з прикметниками на *-н-*: *передвиборчий, настановчий, розподільчий*, на *-ськ-*: *господарчий, повстанчий*; е) деривати на *-ат-ивн-ий* у конкуренції переважно з формами на *-аційний* (від іменників на *-ація*): *інновативний, маніпулятивний, провокативний, рекомендативний*; є) типи віддієслівних прикметників з протилежними значеннями — «здатний підлягати відповідній дії» (*замикний, самонавідний, тужавний, самоклійний; автоматизовний, конвертовний* і под.) і «здатний бути суб'єктом відповідної дії» (*іонізований, концентрований* та ін.), що розробляються насамперед у проектах термінологів; ж) у складних прикметниках — відмова від варіантів з першим компонентом *внутрі-* на користь тільки *внутрішньо-*: *внутрішньоатомний, внутрішньодержавний* та ін.; коригування у використанні прикметників на позначення ознак певної зовнішньої подібності — це тенденції, по-перше, до повного усунення форм з *-видний* (на користь тільки *-подібний*), по-друге, до заміни обох цих суфіксоїдів суфіксами *-(к)у(ю)ват-ий, -а(я)ст-ий* та деякими ін.; з) відбувається також активізація вживання і творення присвійних прикметників (у конкуренції з формами род. в. іменників).

У прикметниках і прислівниках відбулася активізація вживання і творення а) одиниць з префіксом *за-* із загальним значенням «з наявністю певної ознаки більше, ніж звичайно або потрібно»: *задорогий, задорого* і под.; б) композитів з першим компонентом *що-* у конкуренції зі словосполученнями із займенником «кожний»: *щовихідних, щофестивалю, щономера* (у газеті) і под.; «*щотретій відвідувач, щодесятого хворого оперують*».

У прислівниках це також активізація вживання і творення кількох структурно-семантичних розрядів складних безсуфіксних одиниць (*цьогоріч, зусібч, власноруч* і под.), одиниць *вкотре* і *вчергове, вочевидь*, прислівників із суфіксом *-о* від відносних прикметників (*майново, відсотково, добово* та ін.) і прислівників з префіксом *на-* та прикметниковими (*наживо: транжувати матч, співати, насухо* «із “сухим” рахунком»: *виграти, програти* і под.) й іменниковими коренями (*назагал, нап्राвду*).

У розряді дієслів це насамперед активізація тенденції: а) до формально-структурного розмежування значень недок. і док. в. у двовидових дієсловах — до їх префіксальної перфективації (*закцентувати, знейтралізувати, спрезентувати, заатакувати, задемонструвати, устabilізувати* та ін.) і до суфіксальної імперфективації (*асимільовувати, диверсифіковувати, модернізовувати, утилізувати* та ін.); це також активізація таких «модних» тепер слів, як вторинні імперфективи з префіксом *по-* *потрактувати, поцінувати, подивовувати, потоптувати* й особливо *поборювати* (з інтенсивним розростанням їхніх словотвірних гнізд) у конкуренції з первинними імперфективами

тракувати та ін.; б) до вживання і творення дієслів з префіксами *у-* / *уне-*: *узалежнювати* / *унезалежнювати* і под.; в) до усунення суфікса *-ир(-ір-)*: *дресувати*, *експедувати*, *котувати*, *режисувати* та ін.; в) до творення дієслів на *-іювати* в конкуренції з формами на *-іон(аліз)увати*: *інституціювати*, *позиціювати*, *функціювати* і под.; г) до вживання і творення пасивних дієприкметників док. і недок. в. (з різною мотиваційною основою), у тому числі від неперехідних незворотних дієслів (*загрожений*, *наражений*), а також безособових предикативних форм на *-но*, *-то* від дієприкметників недок. в. на зразок *витіснювано*, *готовано* і под.

Можна відзначити переорієнтування в ряді випадків словотвірної мотивації від (більшої) іменниковості до (більшої) дієслівності, зокрема в межах досить активізованого типу іменників на *-льник*: *пікетувальник*, *страйкувальник*, *перевірятьник*, *подорожувальник* і под. (з безпосередньою мотивацією від дієслів: *пікетувати* та ін.) у конкуренції з відіменниковими *пікетник*, *страйкар*, *перевірник*, *подорожанин* або *подорожній* у знач. ім. (від *пікет*, *страйк*, *перевірка*, *подорож*), ще більшою мірою — в межах прикметників на *-льн-ий*: *домінувальний*, *заборонювальний*, *конкурувальний*, *маневрувальний*, *мітингувальний*, *переважальний*, *протестувальний* (у конкуренції з *домінантний*, *заборонний*, *конкурентний*, *маневровий*, *мітинговий*, *переважний*, *протестний*).

З-поміж кодифікаційних тенденцій загальнішого системно-нормотворчого характеру слід відзначити, по-перше, нормотворче «вирівнювання» в межах словотвірних парадигм з прагненням до усунення тих членів гнізда (з іншим коренем), що не задовольняють вимог щодо їхньої органічності для української мови, і заміною їх словами з «оптимальнішим» коренем, наприклад: *термін* (часовий) — *відтермінувати*, *протермінувати* і под. (у конкуренції з *відстрочити*, *прострочити*: див. нижче п. 5.2.4); *пірнати* — *пірнальник* (у конкуренції з пропонованим досі *нирець*); по-друге, розбудову словотвірних парадигм на засадах як їхньої повноти (з максимально можливим заповненням усіх ланок словотвірного гнізда — за певними зразками), так і до регулярності («правильності») творення їхніх компонентів (це стало об'єктом особливого зацікавлення, зокрема, українських термінологів: див. VI п. 3.5.2).

5. Лексика. У загальному комплексі актуалізованих напрямів розвитку лексичного складу УЛМ взаємодіють різні тенденції — по-перше, власне номінативні, експресивно-стилістичні і нормативно-стилістичні; по-друге, з одного боку, до культурно-мовної глобалізації, з другого ж, — до культивування ознак самобутності української мови — її дальшої націоналізації, у тому числі з намаганням обмежувати наслідки впливів з боку інших мов, до посилення елементів її етнографізації, до актуалізації тієї частини лексичного інвентарю, що її досі розцінювали як уже застарілу; по-третє, з одного боку, до демократизації УЛМ (як у суто соціальному, так і в українському «національному» плані), з другого ж, — до культивування ознак її «елітарності» («європейськості» і т. ін.), а також до її «окниження».

У названому підрозділі основну увагу було приділено активізації в УЛМ новітнього періоду тенденцій етнізаційного пуризму.

5.1. У межах тенденцій до очищення лексичного складу від іншомовних елементів можна виділити три напрями — це:

1) тенденції до цілісного перегляду місця іншомовних слів (точніше, слів, неслов'янських за походженням) у складі УЛМ — із заміною їх на власне українські або давно вже українізовані слова і взагалі слова зі слов'янськими структурними елементами — одиниці народної мови, словотвірні та семантичні кальки (нерідко з орієнтуванням у цьому на відповідні зразки польської мови — орієнтуванням, далеко не завжди, звичайно, усвідомлюваним з боку переважної частини мовного соціуму і найчастіше через посередництво «альтернативних» щодо «офіційної» УЛМ мовних практик: періоду україніза-

ції 20-х — початку 30-х років, західноукраїнського варіанта, мови діаспори). Ця лінія етнізаційного пуризму певною мірою простежувалася в мовно-редакційній практиці ЗМІ, особливо телебачення, але найбільш системно й послідовно вона вже реалізувалася в низці термінологічних перекладних словників — з українською як мовою, на яку здійснюється переклад;

2) тенденції до стримування масованого напливу новітніх запозичень (переважно англоамериканізмів) в умовах сучасної мовної глобалізації — це поки що здебільшого заклики і пропозиції, але значно рідше вже реалізовані обмеження (переважно зі створенням словотвірних і семантичних калюк відповідних англійських мовних одиниць);

3) тенденції до обмеження наслідків впливу російської мови, які найповніше і найяскравіше виявляються в загальному комплексі прагнень мовного соціуму до очищення УЛМ від наслідків іншомовних впливів і які тією чи іншою мірою виступають, звичайно, і в межах двох попередніх напрямів (як відмежовування від тих іншомовних одиниць, що наявні також у російській мові). У руслі цих тенденцій зазнають різних обмежень у вжитку як справжні росіізми, так і тільки гадані — слова, які тими чи тими ознаками своєї структури нагадують відповідні одиниці російської мови. Це:

а) витіснення за межі нормативного слововжитку одиниць, які до 90-х років вважалися основними або й були єдино вживаними для позначення певного поняття, а якщо й другими (неосновними) назвами, то також цілком кодифікованими, наприклад: *каток*, аббревіатура *вуз* (від «вищий навчальний заклад») — на користь відповідно *ковзанка*, *виш* (стара, ще 20-х років, аббревіатура від «вища школа»), *ВНЗ* і нарешті з 2017 року *ВЗО* (нові аббревіатури від «вищий навчальний заклад» і «вищий заклад освіти»); у термінології й технічній номенклатурі: замість [*електричний*] *ланцюг*, *окатиш* — відповідно [*електричне*] *коло*, *котун*;

б) відсунення на другий план одиниць, які до 90-х років вважалися основними назвами, наприклад: *відзив* (про дисертацію та ін.), *заложенник*, *здача* (про певну суму грошей), *здравниця*, *менишність* (про певну групу, категорію людей: національна, релігійна і т. ін. *менишність*), *пам'ятник* (у значенні «предмет матеріальної культури минулого»), *спільність* (у значенні сукупності людей, народів, країн), *стержень*, *халатність* — на користь відповідно *відгук*, *заручник*, *решта*, *оздоровниця*, *менишина*, *пам'ятка*, *спільнота*, *стрижень*, [*службова*] *недбалість*; у прикметниках — *вищестоящий* / *нижчестоящий* (про інстанцію), *заклучний*, *сльозоточивий* (*газ*), *учбовий* — на користь відповідно *вищий* / *нижчий* або *вищепоставлений* / *нижчепоставлений*; *кінцевий*, або *прикінцевий* (*слово*, *положення договору*), а також *завершальний*, *остаточний*; *сльозогінний*; *навчальний*; у дієсловах: *обнародувати* — на користь *оприлюднювати* / *оприлюднити*, гніздо *окисляти* (*окислювати*) / *окислити*, *окислення*, *окисел* і т. ін. — на користь *окисняти* (*окиснювати*) / *окиснити*, *окиснення*, *окисень* та ін.;

в) посилення конкуренції між досі більш (або й практично єдино) і менш уживаними (узагалі або в певному значенні) або й маловідомими чи новоствореними синонімами — з більшою чи меншою активізацією в ужитку саме останніх. Це, зокрема, активізація вживання / творення таких одиниць, як: серед іменників — *гілка* (*залізнична*, *газопроводу* і т. ін., *влади*), *кулькопідшипник*, *низка* (*випадків* і т. ін.), *перемовини* і *перемови*, *підковдра*, *підскляник*, *потяз*, *слухавка* — у конкуренції відповідно з *вітка*, *шарикопідшипник*, *ряд*, *переговори*, *підодіяльник*, *підстаканник*, *поїзд*, [*телефонна*] *трубка*; серед прикметників: *правочинний* і *правоможний*, *снодійний* — у конкуренції з *правомочний*, *снотворний*; серед числівників: *дев'ятдесят* — поряд з *дев'яносто*; серед дієслів: гніздо *налаштувати* / *налаштувати*, уживане досі переважно в значенні «готувати; споряджати», *перелаштовувати*, *підлаштовувати* та ін. — у конкуренції з *настроювати*, *перестроювати*, *підстроювати* (у різних значеннях його членів: *музичний інструмент*, *прилад*, *телевізор*; перен.: *людей*); *покликáтися* / *поклікaтися* (на певне джерело, автора, на певний авторитет) — у конкуренції з *посилатися* / *послатися*; у прислівниках: *повз*

(«куля пролетіла повз»), *поспіть, менше з тим, як на мене* (вст. сл.) — у конкуренції відповідно з *мимо, підряд, тим не менше, по-моєму*; у стійких словосполученнях: *безвісти зникнути (зниклий), будинок для людей похилого віку* — у конкуренції з *безвісти пропасти (пропалий), будинок [для] престарілих (перестарілих)*. У службових словах і вигуках — у прийменниках: *від* («від дитинства») — у конкуренції з прийменником *з*; *до* — у конкуренції з *в(у)* («увійти до історії»), *для* («книжка до читання»), *по* («з першого до десятого числа»); *за* — у конкуренції з *по* («колега за професією»), *при* («за неабиякої спеки»); *на* — у конкуренції з *для* («шафа на одяг»); *понад* — у конкуренції з *більше* («зібралось понад сотню людей») та ін.; особливу підозру щодо своєї «неукраїнськості» викликають прийменники *по* і *при* (в різних значеннях); у сполучниках — 1) у сполучниках сурядності — а) значна активізація вживання єднального сполучника *та* в конкуренції з *і* («питання життя *та* смерті», роман «Майстер *та* Маргарита»); б) певна активізація парного сполучника з умовно-зіставним значенням (зі значенням пропорційної відповідності) *що... то* (у конкуренції з *чим... тим*); 2) у сполучниках підрядності та в певних сполучних зворотах — а) досить значна активізація сполучника *аби*, по-перше, зі значенням мети, по-друге, у з'ясувально-об'єктному значенні — у конкуренції відповідно зі сполучниками *щоб, для того щоб* і под.; б) досить помітна активізація причинового сполучника *позаяк* — у конкуренції з *тому що, оскільки* та ін. (див. далі п. 5.2.1); в) активізація вживання допустових (з допустово-умовним значенням) сполучних конструкцій з першими компонентами *хай* і *хоч* — там, де «офіційна» УЛМ досі віддавала перевагу зворотам *хто (де, куди, як, який, скільки* і под.) *б (би) [не]*: «*Хай куди він приходив, всюди пролітав, мов блискавка*», «*Батьківщину треба любити, хоч би якою вона була*»; у частках — розширення вживання *само* в конкуренції з *же (ж)*: *там само, цей само, стільки само* і под.; у вигуках — відновлення активності вживання *Слава!* у конкуренції з *Ура!*; активізація вживання *дякую* в конкуренції зі *спасибі*.

У конкуренції між двома запозиченими (неслов'янського походження) словами вжитку при цьому також зазнає обмежень переважно те з них, що наявне й у російській мові: *буришин* — *янтар*; *валіза* — *чемодан*; *кава* — *кофе*; *краватка* — *галстук*; *мапа* — *карта* (географічна, а також переносно); *піг(т)улка* — *таблетка* або *пілюля*; *родзинки*, мн., — *ізом*; *серветка* — *салфетка*; *фахівець* / *спеціаліст*. У прикметниках: *помаранчевий* (колір) — *оранжевий*; *фаховий* — *професійний* і *фаховий* — *спеціальний* (*спеціалізований*).

Тематичної лінії антиросійського напрямку в тенденціях сучасного пуризму прямо стосується також активізація уникання вжитку старослов'янств із заміною їх на власне українські слова.

5.2. Відбувається також взаємодія тенденцій до етнізаційного і до елітарного пуризму (навіть з можливими випадками переважання при цьому останніх). Хоча в прагненнях до увиразнення самобутності лексичного складу УЛМ має реалізуватися насамперед тенденція до обмеження в її складі питомої ваги іншомовних слів (запозичень як з неслов'янських, так і з російської мови) з якомога повнішим заступленням їх одиницями питомої лексики, однак загальна картина цього явища виявляється складнішою й не такою однозначною і в будь-якому разі не зводиться тільки до посилення власне (етнізаційного) пуризму. Потужних обертів набрав також рух до елітарного пуризму, що може реалізуватися незалежно від етнізаційного пуризму й навіть усупереч йому.

5.2.1. Серед прикладів елітарного пуризму — «модних» явищ сучасного мововжитку, не пов'язаних (або пов'язаних лише певною мірою, додатково) з усвідомлюваним або стихійним відмежуванням від російської мови, можна навести, зокрема, активізацію вживання: прислівникового сполучення *під орудою* замість досі загальноновживаних *під керуванням* або *під керівництвом*; сполучника / прислівника [*а*] *відтак* у значенні «[а] отже; [а] тому»; сполучника причини *позаяк* у конкуренції з *тому що, через те що,*

оскільки, бо. Часто це випадки посилення вже наявної або встановлення нової конкуренції між лексичними одиницями з колишнього західноукраїнського варіанта УЛМ та сучасного регіолекту Галичини й мовної практики західної української діаспори, у тому числі з їхніми полонізмами, з одного боку, і досі усталенішими в «офіційній» УЛМ одиницями, з другого боку: *знаний* — у конкуренції з *відомий*; *зазвичай* — у конкуренції зі *звичайно*; *назагал* або (з окремим написанням) *на загал* — у конкуренції із *загалом*; *наразі* — у конкуренції із *зараз*. Частішим стало вживання дієслова *мати* — у конкуренції: а) з дієсловом *бути* в посесивних конструкціях: «я маю...» (у конкуренції з «у мене є...»); б) (з інф. — на позначення обов'язковості або вимушеності чого-небудь) з прикметником *повинен* (ж. *повинна*, сер. *повинне*: у позиції присудка) і з предикативом *повинно* в безособових реченнях.

5.2.2. У прагненні до елітарності мовлення слова, відмінні від російських і, рідше, від польських, можуть заступатися навіть словами, подібними до них: *пересміність* (пор. рос. *преemptивность*): *пересміність поколінь*, *традицій* (пор. *наступність*); *союз* у значенні «громадське, виробниче і т. ін. об'єднання»: *Союз українок* та ін. (пор. *спілка*); *спомини*, мн. (пор. *спогади*); *спротив* (пор. пол. *sprzeciw*, рос. *сопротивление*) — в активній конкуренції з уже добре усталеним до цього *опір*; прийменник *впродовж* (пор. рос. в *продолжение*) — у конкуренції з *протягом*; частка *би* (у позиції після голосного: *я би зробив*) — у конкуренції з *б*, сполучник *щоби* — у конкуренції зі *щоб* (див. VIII п. 1).

5.2.3. Серед прикладів елітарного пуризму, зумовлених водночас і дією етнізаційного пуризму антиросійського спрямування, можна навести такі, як (це також переважно вияви активізації західноукраїнської та діаспорної мовних практик — нерідко з їхніми за походженням полонізмами): гніздо *менишвартисть* — у конкуренції з *неповноцінність*; *спільнота* — у конкуренції зі *спільність*: «світова *спільнота*» і под.; *засадничий* — у конкуренції з *основний*, *основоположний*; *принциповий*.

5.2.4. У конкуренції з етнізаційним пуризмом як таким, але у взаємодії з його антиросійським напрямом заміна може відбуватися в напрямі не від іншомовної до питомої лексики, а вже навпаки — з пропонуванням іншомовних слів (слів у цілому або слів з іншомовними коренями — також переважно із західноукраїнської та діаспорної мовних практик, часто з їхніми полонізмами за походженням), які, однак, знову ж таки мають бути відсутні (або принаймні перебувати в менш активному вжитку) в російській мові, замість питомих (принаймні зі слов'янськими коренями): *амбасада* — у конкуренції з *посольство*; *аг(т)енція*, *консула(я)т* — у конкуренції з *агентство*, *консульство*; *мілітарний* (*втручання*, *допомога* і т. ін.) — у конкуренції з *військовий*; *шпиталь* — замість не тільки *госпіталь*, але й *лікарня*. У мові ЗМІ майже перестали вживати слово *вертоліт* — із заміною його на *гелікоптер*, а також *гвинтокрил*. Посилилася наявна й давніше тенденція до обмеження в ужитку іменника *строк* з його дериватами — зі значно частішою, ніж досі, заміною його на *термін* з його похідними — в обох значеннях: 1) у значенні певного часового відрізка і 2) у значенні певної часової межі: замість *безстроковий* і *достроковий* — *безтерміновий* і *дотерміновий*; замість *відстрочувати*, *прострочувати* та ін. — *відтерміновувати*, *протерміновувати* та ін.

5.3. Як побічний неусвідомлюваний наслідок бажання спілкуватися справжньою українською мовою виникають явища наївної / хибної гіперкоректності, які, з іншого боку, можуть свідчити про недостатнє знання з боку широких кіл мовного соціуму реальної української мови в усій її історичній, територіальній і функціональній повноті. Це можна показати на прикладі активізації в ужитку прикметника *гарний* — у конкуренції не тільки з *красивий*, а й з *хороший*, *добрий*, прислівника *гарно* (у значенні власне

прислівника, предикатива й навіть стверджувальної частки) — у конкуренції з *добре*; іменника *диво* — з відповідним звуженням уживаності *чудо*; іменника *чоловік* у значенні одиниці підрахунку людей на користь іменників *людина* (мн. *люди*), а також *особа* і *душа* («Сьогодні в Ірак вирушило 250 *душ* польського війська»); слів з коренем *прац'* — з тенденцією до відповідного звуження у функціонуванні слів з основою *роб(от)*-. У ЗМІ стали уникати слів *поклонник* / жін. *поклонниця* — про того / ту, хто із захопленням ставиться до кого-небудь (до коханої людини, актриси / актора та ін.) або до чого-небудь, замінюючи їх на *шанувальник* / *шанувальниця*, хоча шанувати когось і поклонятися (поклоніння) комусь — це, звичайно, не зовсім те саме, або навіть на *прихильник* / *прихильниця*. У формулах мовного етикету замість привітань *Добрий день!* і *Добрий вечір!* дедалі більше поширюються форми *Доброго дня!* і *Доброго вечора!* Факт, що у своєму найвчуждшому вияві такі гіперпуристичні тенденції поширюються навіть на одиниці, не тільки безумовно питомі для української мови, але й явно не тотожні за значенням з тими, що їх пропонують на заміну, особливо привертає увагу у випадках на зразок: *діжка* замість *бочка* (*діжка шампанського, порохова діжка*), *віл* замість *бик* («1997 рік за східним календарем — рік Червоного Вола»).

Як свідчать такі факти, вплив російської мови на мовну свідомість певної (досить значної?) частини носіїв української мови, таким чином, лишився, але вже не як прямий, а як зворотний, як гіперпуризм. Інакше кажучи, усвідомлювана або неусвідомлювана присутність російської мови — як тепер уже вкрай небажаного зразка для наслідування і як об'єкта відштовхування — в полі функціонування української мови ще, безперечно, досить довго відчуватиметься як фактор впливу на неї.

ІХ.

1. У комплексі актуалізованих процесів на різних рівнях сучасної УЛМ досить помітно увиразнилися вияви структурних тенденцій найзагальнішого характеру — як до аналітизму, так і, навпаки, до синтетизму. Тенденції до аналітизації маюють, як відомо, помітно ширший діапазон вияву в структурному розвитку сучасних слов'янських мов. Вони реалізуються, по-перше, у творенні або активізації вживання складених мовних одиниць — а) слів і слівотформ з розчленованим вираженням лексичного і граматичного / слівотвірного значень і б) номінативних словосполучень з розчленованим вираженням ономасіологічного базису і ономасіологічної ознаки між окремими словами, по-друге, у зростанні питомої ваги слів з різними ознаками незмінюваності в межах морфологічних і слівотвірних парадигм, коли вираження граматичного / слівотвірного значення слова залежить від його синтагматичного оточення, включаючи й порядок різних слів або (у межах складного слова) їхніх компонентів. В українській мові тенденції до структурної аналітизації демонструють переважно паралелі з іншими слов'янськими мовами цього періоду. Тенденції ж до структурної синтетизації, у виявах яких українська мова демонструє досить помітну специфіку на загальнослов'янському тлі, пролягають насамперед у загальному руслі дальшої націоналізації української мови.

2. **Посилення тенденцій до аналітизму** — це наслідок, з одного боку, а) насамперед нинішньої експансії іншомовної (як правило, англомовної) лексики, коли в структурі української мови стала посилюватися наявність таких ознак, як незмінюваність слова (і навіть сполучення слів) або його компонента в парадигмах словозміни та словотворення і розростання лексико-граматичних розрядів незмінюваних слів, стрімке зростання наявності складених слів (юкстапозитів) з незмінюваним першим і рідше другим компонентом, б) посилення наявності елементів розмовної мови в публічному мовному полі в загальному контексті його демократизації і в) в окремих випадках — впливу конкрет-

ніших соціальних факторів (це насамперед посилення ролі жінок у суспільному житті); з другого ж боку (значно меншою мірою), — посилення вияву тенденцій до дальшої націоналізації УЛМ.

2.1. На рівні морфології основні процеси аналітизації в межах розряду іменників відбуваються по лінії словозміни / формотворення — це насамперед зростання питомої ваги одиниць з ознаками невідмінюваності в межах недавно запозиченої (неслов'янської) лексики — з фіналлю як на голосний, так і на приголосний.

У межах розряду числівників це: 1) увиразнення в публічному мовному полі, зокрема в теле- й радіоєфірі, випадків невідмінювання кількісних числівників (див. VIII п. 2.3); 2) дальше поширення в усному мовленні незмінюваних і спрощених за структурою форм кількісних числівників — як двох окремих складних (замість однієї складеної форми) або простих — замість відповідних змінюваних порядкових або вже усталених у конкуренції з ними незмінюваних повних кількісних числівників: а) на позначення років століття: *держбюджет* — *двадцять шістнадцять* (Державний бюджет України на 2016 рік); б) на позначення числа й місяця: *теракт «сім / сім»* (про серію вибухів у Лондоні 7 липня 2005 року); в) на позначення номерів чого-небудь: *законопроект двадцять шістдесят один*, тобто № 2061, і под. (усні називання номерів законопроектів у Верховній Раді).

У межах дієслів тут виділяється кілька тенденцій, перші три з яких активізувалися як наслідок посилення дії мовних факторів кодифікаційного спрямування, а четверта якщо й не посилилася, то принаймні істотно не зменшила своєї активності в загальному контексті сучасної мовної глобалізації: 1) певна активізація в ужитку форм давноминулого часу: «На це *звернув був* увагу ще Масарик» (див. VIII п. 2.5.1); 2) певна активізація в ужитку пасивних дієприкметників у предикативній позиції (з наявною або нульовою дієслівною зв'язкою) — на місці більш звичного протягом останніх десятиліть уживання зворотних дієслів зі значенням пасивного стану: «В українській мові не *вживані* активні дієприкметники теперішнього часу» (див. VIII п. 2.5.7.2.1); 3) активізація безособових предикативних форм на *-но*, *-то* в конкуренції зі зворотними дієсловами зі значенням пасивного стану та дієслівними формами активного стану мин. ч. мн. у неозначено-особовому значенні (див. VIII п. 2.5.5): «*Готовано* якийсь новий проєкт правопису»; 4) продовження тенденції до формування двовидовості в нових дієсловах іншомовного походження, а також в окремих дієсловах з питомими коренями (але з іншомовним суфіксом): *дистанціювати*, *екстрадувати*, *корпоративувати*, *лобіювати*, *люструвати*, *позиціонувати*, *спонсорувати*, *мінізувати* (економіку, доходи) та багато ін. (значно помітнішим у цій сфері став, однак, процес протилежної спрямованості — до «розформування» двовидовості: див. VIII п. 2.5.2).

2.2. На рівні синтаксису це: 1) увиразнення конкуренції між позанормативними прийменниковими (насамперед з прийменником *про*) і вже усталеними, нормативними безприйменниковими формами керування (див. вище р. VIII п. 3.2): «соцопитування *показують про* падіння рейтингів» і под.; 2) поширення атрибутивних словосполучень з неузгодженим означенням — незмінюваним словом у препозиції до іменника (на відміну від звичайного для української мови порядку з постпозитивним його місцем) на зразок *хайтек наркотеплиця* (див. р. IV п. 6); 3) певне поширення аппозитивних словосполучень з інверсійним, як для української мови, порядком компонентів на місці узвичаєних однослівних назв або аппозитивних словосполучень с постпозицією прикладки у випадках на зразок: *мама (мати) / тато (батько) кіт (слон, зебра, орел та ін.)* — замість *кішка / кіт, слон / слониха* або *зебра-мама / зебра-тато* і под.; 4) активізація в загальноукраїнському мовному полі використання дієслівної зв'язки *є* в складі іменного складеного присудка (у тепер. ч.) у конкуренції зі звичайними для сучасної літературної

мови конструкціями з нульовою зв'язкою: «У чому є суть наших проблем?» (див. VIII п. 3.1).

2.3. Словотворення. У межах іменників це: 1) експансія запозичуваних (переважно з англійської мови) і творення за цим зразком моделей складних слів без сполучного голосного (юкстапозитів) і/або аппозитивних словосполучень з першим (*еспресо-каво-варка*, *WiFi-інтернет*), рідше з другим (*кавоварка-еспресо*, *інтернет WiFi*) невідмінюваним компонентом, що має атрибутивне, об'єктне або синкретичне атрибутивно-об'єктне значення; 2) активізація творення або частіше запозичання вже готових невідмінюваних іменників (на голосний, переважно *-о*), що виникають шляхом словотворчої апокопи: *аудіо*, *відео*, *етно*, *промо* та ін.

У межах прикметників це: 1) зростання серед запозичуваної (неслов'янської) лексики кількості невідмінюваних прикметників з функціями незгодженого означення — з фіналією як на голосний: «борець *сумо*», «стиль *мілітарі*», «тиждень *прет-а-порте*», «соус *барбекю*», так і на приголосний: «сік *фреши*», «клас *лайт*», «курчата *гриль*», «одяг *унісекс*», «магазин *секондхенд*», «у режимі *онлайн*», «у режимі *нон-стоп*»; 2) поширення складених прикметників з першим невідмінюваним компонентом: *експорт-орієнтований*, *бізнес-орієнтований*, але переважно це ініціальні аббревіатури з об'єктним і рідше атрибутивним синтаксичними значеннями: *IBM-сумісний*, *ВІЛ-позитивний*, *3D-друкований*; «тарифи на *ЖК*-[у вимові *же-каё*: житлово-комунальні] *послуги*».

У межах прислівників (частини мови, аналітичної за самою своєю природою) це певне розширення наявності структурного розряду прислівників на приголосний (запозичень з англійської мови): «В Україні *нон-стоп* тривають вибори», «дивитися *онлайн*».

Одночасно з розширенням в українській мові структурного розряду незмінюваних слів різних частин мови — іменників, меншою мірою прикметників і прислівників — у межах цієї лексики увиразнилося також явище міжчастиномовної конверсії. Це переходить від іменників до прикметників: «курчата *гриль*», «конкурс співаків *караоке*», «магазин *секондхенд*»; від прислівників до прикметників: «реєстрація *онлайн*», «працювати в режимі *нон-стоп*», «*нон-стоп* музика» і под.

3. Посилення тенденцій до синтетизму.

3.1. Морфологія.

У межах граматичних категорій іменника певне увиразнення тенденцій до синтетизму можна спостерігати по лінії а) роду — це дуже незначне звуження в уживанні деяких іменників подвійного (чол. і жін.) роду на *-а* в назвах тварин — обмеження вживання *лелека*, *папуга*, *мураха* зі значенням жін. р.; б) числа — незначні зрушення в напрямі диференціації форм числа запозичених невідмінюваних іменників — щодо розрізнення форм одн. і мн.: *командос*, мн. і рідко одн. — *командо*, одн.; *мафіозі*, одн. (усупереч нормам мови-джерела — італійської) і мн. — *мафіозо*, одн.; *селебриті*, одн. (знаменитість, «зірка» — про особу) і мн. — *селебритиз*, мн.; *антипасто* (загальна назва холодних закусок в італійській кухні), одн. і мн., але в мн. також за зразком італійської мови — *антипасті*; в) відмінка.

Основні процеси синтетизації граматичних форм іменника відбуваються якраз у межах відмінювання (див. р. VIII п. 2.1) — це:

1) певні тенденції переходу до відмінювання іменників, які досі в «офіційній» літературній мові вважалися / вважаються невідмінюваними: а) іншомовних іменників на *-о*: *авто*, *євро*, *псевдо*, *Торонто*; розширення обсягу відмінювання слов'янських власних назв на *-о*: *Тіто*, *Брно*; б) західнослов'янських топонімів у формах сер. р. і множини з кінцевим *-е*: *Закопане*, род. *Закопаного* і т. д.; *Кошице*, *Лідиче* — невідм., але пізніше: *Кошиці*, мн., *Лідичі*, мн. — род. *Кошиць* і т. д.;

2) активізація вживання безприйменникових форм ор. в. у просторовому («спідниця волочилася землею», «подорож замками Європи»), часовому («Останніми роками виробництво кави зросло») значеннях і в значенні засобу дії («дізнатися телефоном», «секс телефоном»), активізація форм род. в. у часовому значенні («Минулих виборів ці штати підтримали Буша») — з відповідним обмеженням при цьому прийменникових конструкцій (форм місц. в. з *по*, знах. в. з *в* та ін.);

3) певні тенденції до обмеження семантичного синкретизму відмінкових форм — це: а) прагнення до розподібнення форм род. і дав. в. для певних структурних груп іменників III і IV відмін (прихильники таких змін висувають як аргументи при цьому крім нормотворчого фактора — необхідності відновлення справжніх, на їхнє переконання, українських форм — також потребу в деомонізації зазначених форм) — з повторним унормуванням для форм род. в. флексії *-и* замість нормативної в «офіційній» УЛМ *-і*: род. *крови, любови, соли, осени, вісти, смерти* та ін.; род. *вимени, імени, племені, тімени*; б) активізація рекомендувань для вжитку майже без винятків форм кл. в. з відповідним обмеженням при цьому вживання в позиції звертання форм, спільних з наз. в., яке протягом останніх десятиліть до початку 90-х років набувало дедалі більшого поширення; в) активізація рекомендувань у формах род. в. мн. іменників чол. р. на приголосний флексії *-ів* замість нульової флексії, тотожної з формою наз. в. одн.: наприклад, *партизанів, солдатів, амперів, каратів*.

У межах прикметників та похідних від них прислівників це активізація вживання і творення синтетичних форм ступенів порівняння (у тому числі від відносних прикметників і пасивних дієприкметників) у конкуренції з аналітичними формами (див. VIII п. 2.2): *вдаліший, властивіший, ринковіший, довготерміновіший, захищеніший; найвищозначіший, найкорумпованіший*.

У числівниках це активізація вживання кількісних числівників у позиції знах. в. при назвах осіб і взагалі істот у формах, відмінних від форм, спільних з наз. в. (див. VIII п. 2.3): «зарахувати *двадцятьох трьох* студентів»; «Від кримінальної відповідальності звільнили *трьохсот дев'яносто* осіб».

У займенниках це посилення тенденції в межах присвійних займенників до обмеження в ужитку незмінюваної форми *їх* на користь *їхній* (VIII п. 2.4).

У дієсловах це: а) активізація вживання в дієсловах недок. виду синтетичних форм майбутнього часу — в конкуренції з аналітичними формами (див. VIII п. 2.5.1); б) активізація закликів до уникання в ужитку аналітичної форми наказ. сп. на зразок *давайте поговоримо (поміркуємо і т. ін.)* і до вживання замість неї форми 1 ос. мн. наказ. сп.: *поговорім(о), поміркуймо і т. ін.* (див. VIII п. 2.5.4).

3.2. На рівні синтаксису словосполучення помітнішими стали такі тенденції:

1) активізація словосполучень з узгодженими (тобто змінюваними) означеннями — у конкуренції зі словосполученнями з неузгодженими (тобто незмінюваними) означеннями та додатками, що зумовлено, з одного боку, посиленням напливу колоквіалізмів і професіоналізмів до складу літературної мови в загальному контексті її дальшої демократизації та відповідними впливами з боку англійської мови, з другого, — тенденціями до її дальшої націоналізації: а) словосполучень з означеннями, утворюваними шляхом суфіксації від відповідного іменника або метонімічного зміщення прикметника: *владні структури*, тобто *структури влади, безпекова політика; інвестиційний банкір*, розм. *гуманітарний віцепрем'єр-міністр*; б) словосполучень з посесивними прикметниками, а також із займенником *їхній*;

2) увиразнення переходів від прийменникового до безприйменникового вживання (як наслідок або впливів професійних субмов та англійської мови, або нормотворчого коригування): наприклад, у конкуренції між зворотами на зразок *доходить кінця і доходити*

до кінця; у загальних межах транзитивізації дієслів: *інвестувати* [кошти і т. ін.] в промисловість — *інвестувати промисловість* (див. VIII п. 2.5.6, IV п. 5).

3.3. Словотворення.

У межах розряду іменників це:

1) тенденції, спрямовані на забезпечення осіб жіночої статі їхніми «власними» («жіночими») найменуваннями, відмінними від відповідних назв осіб чоловічої статі (така практика спирається як на відповідні зміни в соціальній дійсності та на рекомендації активізованого в цей період в Україні гендерно-феміністичного руху, так і на міркування системно-нормотворчого й пуристичного характеру): а) різка активізація процесів суфіксальної фемінізації (див. VIII пп. 4.2 і 4.3): *президентка, кілерка, державниця, науковиця, драматургиня* та ін., що має своїм наслідком відповідне звуження явища синтаксичної фемінізації; б) менш помітна активізація вживання і творення корелятивів жін. р. від субстантивованих прикметників чол. р. цієї ж тематичної сфери: *учена, військова, слідча, поліцейська, патрульна, рядова*;

2) у віддієслівних іменниках з вихідним значенням дії — активізація тенденцій до їх виразнішого словотвірного розмежування: а) за значенням завершеності / незавершеності дії: *замикання* (в електромережі) — *замкнення, очолювання* — *очолення* і под.; б) за значенням завершеного процесу / його наслідків: *відновлення* — *віднова, словосполучення* (процес) — *словосполука* (мовна одиниця);

3) повніша вербалізація («ослівлення») а) ініціальних абревіатур і б) перших (незмінюваних) компонентів складених слів — з набуттям ними ознак відмінюваних слів: а) *віп* («дружини наших віпів»), *есемес* («розсилати есемеси»), *піар*; б) *компакт* — від *компакт-диск, секонд* — від *секондхенд, топ* — від низки юкстапозитів на зразок *топмодель, топменеджер, топновина, топтема* і под. («журнал вийшов у *топи* новин»);

4) певна активізація руху до ширшого впровадження деяких однослівних номінативних моделей — у конкуренції з відповідними поширеними тепер типами номінативних атрибутивних словосполучень: а) іменникових номінацій із суфіксом *-н-я*: *бляхарня, винарня, молочарня, цегельня* і под. — замість словосполучень зі значенням підприємств, заводів і т. ін. відповідного профілю (з іменниками *завод, фабрика, майстерня* і т. ін.); б) суфіксальних іменників сер. р. з абстрактним значенням *банківництво, гірництво, музейництво, шкільництво* замість словосполучень з іменником *справа* в позначеннях тих чи інших сфер діяльності: *банківська, гірничка, музейна, шкільна справа*.

У межах прикметників це активізація:

1) уживання і творення присвійних прикметників — у конкуренції із конструкціями з посесивним генітивом: «*офіціантова розгубленість*», «*усупереч авторчиній волі*», «*Сизоненкова рецензія на Дроздове інтерв'ю*»;

2) творення суфіксальних відносних прикметників від іменникових основ іншомовного походження — а) від невідмінюваних іменників на *-о* та незмінюваних прикметників, б) від незмінюваних перших компонентів складених слів (з атрибутивним або, рідше, об'єктним значеннями) (див. VIII п. 4.2): а) *ембарго* — *ембарговий, євро* — *євровий, індиго (діти індиго)* — *індиговий (індигові діти)* і под.; б) *онлайн-режим, онлайн-словник* і т. ін. — *онлайнвий (режим, словник* і т. ін.); *топтема, топпісня, топполітик* і т. ін. — *топовий (тема, пісня, політик* і т. ін.).

У межах розряду дієслів це:

1) тенденції до структурного розподібнення двовидових дієслів (див. VIII пп. 2.5.2, 4.3) — а) до префіксальної перфективації і б) до суфіксальної імперфективації;

2) тенденції до ширшого впровадження певних однослівних номінативних моделей (у конкуренції з відповідними типами словосполучень): а) замість об'єктних словосполучень «дієслово *займатися* + іменник у формі ор. в.» зі значенням відповідного заняття (*займатися торгівлею, рибальством, столяруванням* і т. ін.) — *торгувати,*

рибалити, столярувати і т. ін.; б) замість словосполучень «дієслово *робити / зробити* + прикметник у формі ор. в.» зі значенням дій, спрямованих на надання або набуття / позбавлення відповідної ознаки, — дальше розширення обсягу моделей дієслівних номінацій з префіксами відповідно *у-* / *уне-* (це частини відповідних конфіксів): замість *зробити доступним / недоступним* і под. — *удоступнити / унедоступнити* і под.

Активізація тенденцій до поширення в ужитку певних однослівних моделей замість відповідних типів номінативних словосполучень відбувається в загальному руслі посилення уваги до питання про більшу органічність для української мови саме синтетичних найменувань порівняно з аналітичними (на відміну, зокрема, від російської мови). У цьому плані особливу увагу привертає також модель з «розщепленими присудками» — дієслівно-іменниковими словосполученнями на зразок *брати під сумнів, давати пораду, вести боротьбу, здійснювати (проводити) аналіз, робити (чинити) вплив, тримати під контролем* і под., замість яких рекомендують уживати однослівні найменування: *сумніватися, радити, боротися, аналізувати, впливати, контролювати* та ін. Неорганічність «розщеплених присудків» для української мови можуть ставити у прямий зв'язок з її більшою «дієслівністю», а не «іменниковістю». Однак, оскільки наявність подібних зворотів фіксується ще з перших пам'яток української мови, вони відомі в народнорозмовній мові, досить широко вживаються також в інших слов'янських мовах (не тільки в російській), питання тут можна ставити не в аспекті органічності / неорганічності їх для структури української мови, а в плані стилістичної доцільності їх широкого вживання, зокрема щодо перенесення зворотів офіційно-ділового стилю в стилістику розмовної мови та публіцистики.

Підсумовуючи сказане, можна зробити такі висновки: 1) за наявності активізації тенденцій як до аналітизму, так і до синтетизму українська мова значно більшою мірою демонструє свою специфічність на загальнослов'янському тлі у вияві саме останніх; 2) у реалізації тенденцій до аналітизації, активізація яких зумовлена насамперед загальнодемократичними чинниками та впливами мовної глобалізації і які тією чи іншою мірою поширилися на всі слов'янські мови (особливо у сферах іменної словозміни і словотворення, передусім у межах іншомовної лексики), українську мову разом з більшістю інших слов'янських мов можна протиставити не тільки аналітичним за самою своєю структурою болгарській та македонській мовам, а й певною мірою російській мові, у якій цей напрям структурного розвитку виявляється тепер особливо помітним; 3) особливості української мови в реалізації тенденцій до синтетизації пояснюються насамперед активізацією національно-прескриптивних чинників — загостренням уваги мовного соціуму на тих маркерах її структури, які вирізняють її на фоні сусідніх слов'янських мов (насамперед, зрозуміло, російської). Якщо тенденції до аналітизації наростали в структурі УЛМ, як і в інших слов'янських мовах, поступово і в описуваний період за наявності сприятливих соціальних і соціолінгвістичних чинників лише значно інтенсифікувалися, то переважна більшість виявів руху в напрямі посилення синтетизму стала особливо динамічно розвиватися від початку 90-х років. Однак при цьому слід усе-таки не випускати з поля уваги того також достатньо очевидного факту, що посилення тих чи інших ознак синтетизму в структурі сучасної УЛМ нерідко розглядають у відповідних колах українськомовного соціуму скоріше не як самоціль, а насамперед як засіб, і в тих випадках, коли з двох варіантних (синонімічних) одиниць української мови — аналітичної і синтетичної — остання наявна і в російській мові, перевагу можуть віддавати першій.

Х. Не менш інтенсивно, ніж в апелятивній лексиці, процеси оновлення номінативного фонду виявляються на рівні власних назв — у перейменуваннях і первинних найменуваннях (особливо в ойконімії та урбанонімії, ергонімії, прагмонімії, у назвах ЗМІ, а також в антропонімії).

1.

1.1. Процеси перейменування охоплюють переважно, з одного боку, ідеологічно марковану частину ономастикону (це назви, пов'язані насамперед з комуністичною ідеологією та радянською історією, щодо яких розгорнулися процеси декомунізації і дерадянзації, а також, особливо з 2022 року, з російською історією, географією та культурою — з дерусифікацією як культурно-історичним явищем) — із заміною таких найменувань на а) ідеологічно нейтральні або принаймні нейтральніші назви; б) назви, також ідеологічно марковані, але пов'язані вже з новою системою (системами) суспільно-політичних та національних цінностей (газета *«Радянська Україна»* — *«Демократична Україна»*, видавництво *«Радянський письменник»* — *«Український письменник»*); з другого боку, ту його частину, що має в собі сліди впливів іншої мови (переважно донедавна панівної в регіоні) і взагалі була приведена в радянський час до певного «спільного знаменника» в напрямі наближення до тієї чи іншої більш поширеної й спільної з російською мовою структурної моделі, — з метою відновлення свого, питомого (це насамперед дерусифікація як нормативно-мовне явище — наприклад, відновлення назви міста *Рівне* замість *Ровно*).

1.2. Ці процеси виявляються як:

1) повернення попередніх, часто дорадянських, назв — насамперед у сферах ойконімії, урбанонімії, прагмонімії, ергонімії;

2) надання цілковито нових назв: видавництво *«Радянська школа»* — *«Освіта»*, газета *«Ленінська молодь»* (м. Львів) — *«Молода Галичина»*;

3) залишення в тому чи іншому вигляді попередніх назв:

а) без зміни назв як таких, але зі зміною їхньої семантичної мотивації, з ремотивацією назв (це вдається нечасто): так, *Маріупольський металургійний завод імені Ілліча*, названий так на честь В. І. Леніна, 2016 року на виконання «законів про декомунізацію» був нібито «перейменований» — на честь Зота *Ілліча* Некрасова (фахівця в галузі доменного виробництва);

б) значно частіше — зі структурною модифікацією в «потрібному» семантико-прагматичному напрямі:

— шляхом заміни або простого «закреслювання» того чи іншого з компонентів назви: *Дніпропетровський* (тепер *Дніпровський*) *металургійний комбінат* (знято: «імені Г. І. Петровського»), журнал *«Радянська жінка»* — *«Жінка»*;

— шляхом додавання нових компонентів — це здебільшого формула «імені...»: *Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України*;

— рідше за допомогою складніших модифікацій, наприклад: *трикотажна фабрика імені Рози Люксембург* (м. Київ) — фабрика *«Роза»*.

1.3. Тенденції до оновлення українського ономастикону зумовлюються загалом тими ж мотивами, що й зміни в межах апелятивної лексики. Основна лінія їхнього поділу пролягає насамперед між процесами, в основі яких лежать переважно фактори соціального характеру, і процесами, мотивованими переважно чинниками національного характеру.

Соціальні фактори:

1) соціально-політичний фактор:

а) у заміні попередніх назв — це стратегія й тактика мовного пуризму політико-ідеологічного характеру з деідеологізацією ономастикону, що полягає в його деко-

мунізації і дерадянзації, а також в істотній «депатетизації» — у зменшенні питомої ваги «пафосних» ідеологізованих назв, характерних для радянської доби: наприклад, журнал «*Прапор*» — «*Березіль*». За законом 2015 року «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» і законом 2023 року «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії», у сферах ойконімії, урбанонімії, ергонімії, прагмонімії країни відбулися масштабні перейменування;

б) у надаванні нових назв — це явище нової ідеологізації українського ономастикону — уже на національному ґрунті: газети «*За вільну Україну*» (м. Львів), «*Нескорена нація*», «*Незборима нація*», в урбанонімії: вулиці *Героїв Крут*, *Небесної сотні* та ін.;

2) власне соціальний фактор — це, по-перше, посилення уваги до загальнолюдських, а не до соціально-класових та партійних цінностей, до традиційного: відновлення старих або надавання нових назв населених пунктів, вулиць тощо з «нейтральними», позаідеологічними значеннями: наприклад, вулиці з назвами на зразок *Центральна* або *Садова*; локальне «прив'язування» урбанонімів: *площа Леніна* в центрі Запоріжжя — *Запорізька площа*; повернення до активного вжитку онімії, пов'язаної зі сферою релігії: *площа / вулиця Соборна*, відновлення старих і творення нових назв зі словом *святий* (наприклад, надання місту *Слов'яногірськ* назви *Святогірськ*); запровадження низки церковних свят як державних: *Різдва*, *Великдень*, *Трійця*; використання агонімів *Андрій Первозваний*, *архістратиг Михайл* (зокрема, як покровитель Києва).

По-друге, це загальна демократизація мововжитку. Так, в антропонімії, з одного боку, на офіційному рівні відбулася лібералізація в підходах до санкціонування обраних батьками особових імен для дітей; з другого боку, стали поширюватися такі явища, як практикування в публічному спілкуванні за межами власне «розмовної» сфери іменування людей тільки на ім'я («— Скажіть, *Дмитре*, <...>»), функціонування гіпокористичних форм особових імен (див. далі п. 7.1). У сфері прагмонімії стали практикуватися назви виразно розмовного характеру, а також з діалектним (регіональним) обмеженням у вжитку — для встановлення інтимніших стосунків з потенційними покупцями, клієнтами: «*Тралі-Валі*» (мережа дитячих супермаркетів), «*Голодний Микола*» (ресторан, м. Львів), «*Ловка обновка*» (магазин, м. Прилуки), «*Файно*» (різні магазини під такою назвою). У ряді населених пунктів відбулося повернення до попередніх назв: місто *Переяслав-Хмельницький* знову має назву *Переяслав*, місто *Новоград-Волинський* — назву *Звягель*;

3) глобалізація мововжитку:

а) оформлення географічних назв з території інших країн якомога повніше за зразком англійської (як міжнародної) або відповідної іншої національної мови, хоча нерідко при цьому всупереч уже сформованим українським національно-мовним традиціям, наприклад: *Середній* (замість *Близький*) *Схід*, *Центральна* (замість *Середня*) *Азія* (див. п. 8.1, а також IV п. 2); у тому числі з прямим відходом від нормативних засад УЛМ: *Недзьвьяда*, *Солец* (польські топоніми), *Вірджінія* та багато ін., включно з «русіфікацією» відповідних фрагментів українського ономастикону: *Обь*, *Новгород* і под. (див. XII п. 5.1);

б) поява або актуалізація в українському ономастиконі нових символічно-знакових закордонних географічних та інших назв: див. у п. 3 випадки на зразок *Канари*, *Кіпр*, *Сомалі*, *гарварди* (у мн.) та ін.;

в) в антропонімії — розширення практики надавання дітям «модних» закордонних імен, подвійних імен, практикування офіційного іменування особи з «середнім ініціалом»: *Іван О. Петренко* (див. п. 7.1);

г) широке використання латинської графіки (не обов'язково в запозичених словах): див. IV п. 9.

Національні фактори:

1) політика національно-мовного (етнізаційного) пуризму:

а) дерусифікація ономастикону України як культурно-історичне і як нормативно-мовне явища, що переважно виявляється водночас і як його українізація. Так, у руслі дерусифікації як культурно-історичного явища — в основному після початку російсько-української війни з весни 2014 року, а особливо з 2022 року — відбувається усунення означення *російський*: *Київський музей російського образотворчого мистецтва* — *Київська картинна галерея*, *Національний академічний драматичний театр імені Лесі Українки*, м. Київ (знято: «російської драми») та ін. Розпочалося знімання означень «імені ... [того чи іншого діяча російської історії, культури, літератури, науки та ін.]» у назвах різних закладів, установ, організацій. У назвах товарів українські виробники запровадили такі, наприклад, перейменування: замість сорту ковбас «*Московська*» — «*Столична*» і «*Чернігівська*», замість сиру сорту «*Російський*» — «*Сметанковий*», замість пиво марки «*Жигулівське*» — «*Віденське*»;

б) розширення українізації ономастикону як нормативно-мовне явище:

— у межах самої України: наприклад, зміна назви міста *Ровно* на *Рівне*, порту *Южний* на *Південний*;

— з-поза меж України: наприклад, запровадження відмінюваних форм *Кошиці*, *Лідиці* і под. (замість *Лідице*, невідм., і под.), *Закопане*, *-ого* (див. VIII п. 2.1).

Крім того, українізація власних назв усе ще відбувається і як повне переведення їх з російської (у тому числі з російської графіки) на українську мову, хоча цей процес, згідно з чинними нормативними актами, мав давно вже завершитися;

2) в оновленому українському законодавстві — посилення уваги до проблем забезпечення прав для громадян національних меншин на іменування відповідно до їхніх національних традицій (див. XII п. 5.2); у місцевостях з компактним проживанням національних меншин — розширення практики дублювання написів (на табличках тощо) двома мовами (див. XII п. 5.1);

3) нова ідеологізація українського ономастикону, але вже на національному ґрунті — наприклад, в урбанонімії: *майдан / вулиця / проспект Незалежності (Соборності, Злуки), Героїв Крут (Героїв Євромайдану, Небесної сотні, Героїв АТО, Героїв Маріуполя, Героїв України)*.

Виразно окреслилися розряди найменувань, пов'язані:

1) з українською історією, з українським національно-визвольним рухом:

а) давньокіївської доби: *вулиці Володимира Великого, Княгині Ольги; ордени Ярослава Мудрого, Княгині Ольги*;

б) доби козаччини: «*Козак*» (марки кормозбирального комбайна, броневих автомобіля, марки горілки, пива, сигарет), «*Гетьман*» (марки горілки, сигарет, шоколаду; назва вокального квартету ЗСУ); військові кораблі та інші типи суден ВМС України: «*Гетьман Сагайдачний*», «*Богдан Хмельницький*», «*Гетьман Байда-Вишневецький*»; у назвах навчальних закладів ЗСУ та інших силових відомств: *Академія Збройних сил України імені Петра Сагайдачного, Академія Прикордонних військ імені Богдана Хмельницького, Київський військовий ліцей імені Івана Богуна (колишнє Київське Суворовське військове училище)*;

в) доби Української революції 1917–1921 рр.: *імені Героїв Крут* (таку назву мають Львівський військовий ліцей, багато вулиць та інших об'єктів), *Січових стрільців, Володимира Винниченка, Симона Петлюри* та ін.; «*Холодний Яр*» (назва однієї з бригад у складі ЗСУ, марка горілки та ін.);

г) з діяльністю ОУН, УПА: назви вулиць та інші урбаноніми з іменем *Степана Бандери, Героїв УПА, Романа Шухевича, Олени Теліги* та ін.; «*Тризуб*» (назви різних організацій);

г) з іменами дисидентів радянського часу: вулиці та інші міські об'єкти імені *Левка Лук'яненка, В'ячеслава Чорновола, Генерала Григоренка* та ін.;

д) новітньої доби: «Незалежність» (радіостанція у Львові; акціонерне товариство), особливо у формі род. в.: *Незалежності, Соборності, Злуки* (у численних назвах у сфері урбанонімії); «Відродження» (як власна назва різних організацій, досить помітна в період 90-х років);

2) з українською культурою, наукою: *Києво-Могилянська академія, Чорноморський національний університет імені Петра Могили*; Всеукраїнське товариство «*Просвіта*» імені Тараса Шевченка; у написах на грошових знаках (банкнотах) при зображеннях відповідних осіб: *Іван Франко, Тарас Шевченко, Леся Українка, Григорій Сковорода, Володимир Вернадський*. Імена вітчизняних діячів культури, літератури, науки, освіти особливо широко представлені в сферах урбанонімії, ергонімії (найчастотнішим серед них є ім'я Тараса Шевченка);

3) з географією України, її адміністративно-територіальним поділом: «*Славутич*» (марка першого українського хлібобирального комбайна; корабель ВМС України); «*Київ*» (перший трамвай повністю українського виробництва); судна ВМС України за назвами українських міст: «*Вінниця*», «*Львів*», «*Луганськ*» та ін.;

4) з українською етнографією та міфологією (реальною або ж науково не доведеною) — це надавання різним об'єктам таких назв, як «*Толока*», «*Світлиця*», з елементами «карпатської екзотики»: «*Ватра*», «*Газда*», «*Гражда*», «*Трембіта*» та ін.; «*Оберіг*» і «*Обереги*», «*Берегиня*»; «*Оріана*», «*Оратанія*», «*Аратта*».

2. Утвердження хороніма *Україна* у значенні нашої держави стало основою для значної активізації вживання, розширення лексичної сполучуваності й семантичного обсягу цієї назви та похідного прикметника *український* — від суто національного (етнічного) і територіально-адміністративного (у період СРСР) до державного, а також для відповідного семантичного розвитку етноніма *українці* (*українець* / *українка*) (див. вище: І пп. 5.2, 5.3). Це виявляється в частотному функціонуванні цього хороніма, у тому числі в складі словосполучень *незалежна* / *самостійна Україна*, у набутті ним метонімічного значення державного керівництва країни: «Переговори *України* з Італією» і т. ін., в уживанні його в складі назв найвищих державних посад, почесних звань тощо: *Президент України, Герой України* і под. Цей хоронім та означення *український* широко функціонують тепер у складі різноманітних власних назв. Відновлено в активному вжитку також прикметник *всеукраїнський* (як підсил. до *загальноукраїнський* — для увиразнення загальноукраїнської представленості, поширення чого-небудь).

У прямому зв'язку з фактом відновлення Україною власної державності досить швидко закріпилася в ужитку приєднаннєва конструкція *в Україні* / *в Україну* — з підкресленням у такий спосіб державного статусу країни і в конкуренції з досі уживаним тут приєднанником *на*.

У зв'язку з політизацією питання про вживання конструкцій *в / на Україні* в орбіту подібної проблематики стали втягуватися також деякі інші хороніми: *на / в Донбасі* (з 2004 р.), а також *в / на Росії*: оскільки в свідомому вживанні росіянами конструкції «на Україні» вбачають один з виявів неприязного ставлення їх до України — не як до держави, а по-старому як до краю, регіону, таке ж неприязно-іронічне ставлення з 2014 року після початку збройної агресії РФ проти України стало дзеркально виявлятися щодо самої Росії — у запровадженні конструкції *на Росії* (у такому вживанні вже немає ніякого семантичного моменту, лише відповідна конотація).

3. У загальних межах перейменувань новітньої доби в сфері топонімії (ойконімії, урбанонімії) — у заміні назв, пов'язаних насамперед з комуністичною ідеологією та російською і радянською історією й культурою, — вирізняються хронологічно перша хвиля, що розпочалася ще наприкінці існування СРСР в часи пізньої «перебудови» і проходила в загальному руслі процесів суспільної демократизації, зокрема остаточного

подолання наслідків сталінщини, та відновлення історичних джерел, і наступні хвилі, пов'язані з прагненнями як до розширення процесів декомунізації й дерадянзації суспільства, так уже й до національного відродження та утвердження державної самостійності і також, природно, до відновлення національних історичних джерел. Триваючи з різним ступенем активності в різні роки й виявляючи відмінності також залежно від регіону країни (у 1990-ті — на початку 2000-х рр. найактивніше в Галичині, меншою мірою на Волині, відносно помітно в Києві й найменш активно на Південному Сході, особливо в Криму й на Донбасі), свої кульмінації ці процеси досягли під час гострого воєнного протистояння України і Російської Федерації — спочатку в 2015–2016 роках, а потім у 2022–2023 роках після повномасштабного вторгнення РФ в Україну, наслідком чого стало також досить істотне вирівнювання відзначених міжрегіональних відмінностей у топоніміконі країни.

У назвах населених пунктів у руслі відновлення історичних найменувань це насамперед повернення наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр. попередніх назв кільком містам Південно-Східного регіону України: *Луганськ, Маріуполь, Зміїв, Соледар, Алчевськ*, дещо пізніше — *Святогірськ*; у Криму це повернення назв селищ *Інкерман, Коктебель*, дещо пізніше також *Партеніт*; у Західному та Центрально-Західному регіонах — відновлення назв міст *Жовква, Радивилів*. У руслі відродження національних назв у нормативно-мовному плані в межах цього ж періоду — це насамперед офіційне відновлення власне української форми назви м. *Рівне*. У місцях компактного проживання національних меншин, корінних народів це також повернення населеним пунктам їхніх колишніх національних назв: так, у Криму деяким містам і багатьом селам Верховна Рада України повернула кримськотатарські назви (особливо 2016 р., але у зв'язку з російською окупацією півострова 2014 року на місцях ці перейменування не запроваджено): *Яни Капу, Іслям-Терек, Курман* та ін.; у Донецькій області — історичні назви селам, заснованим свого часу грецькими переселенцями з Криму: *Урзуф, Сартана, Мангуш*; на Закарпатті — колишні угорські назви, наприклад: *Зансонь, Кідьош*.

Нова хвиля перейменувань, розпочавшись 2014 року після «Революції гідності» та початку збройної агресії РФ проти України, значно розширила свій масштаб у 2015–2016 роках, коли за законом «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» в топонімії країни відбулися істотні зміни. В ойконімії України на виконання цього закону станом на початок 2018 року було перейменовано близько 1000 населених пунктів, з них понад 30 міст, зокрема два обласні центри, — як з наданням нових назв: замість *Дніпропетровськ* — *Дніпро*, *Кіровоград* — *Кропивницький* (обласні центри), *Дзержинськ* — *Торецьк*, *Іллічівськ* — *Чорноморськ*, *Котовськ* — *Подільськ*, *Красноармійськ* — *Покровськ* та ін., так і з відновленням історичних назв: *Артемівськ* — *Бахмут*, *Дніпродзержинськ* — *Кам'янське*, *Цюрютинськ* — *Олешки*, *Щорс* — *Сновськ* та ін.

Паралельно з декомунізацією / дерадянізацією топонімії України стала поширюватися її дерусифікація — як культурно-історичне і як нормативно-мовне явища. Дерусифікація топонімікону як культурно-історичне явище (у загальному руслі розгортання процесів культурно-ідеологічної деколонізації країни) — це усунення / зменшення питомої ваги назв, пов'язаних з російською культурою, історією, географією, яких в Україні з царських і радянських часів налічувалася величезна кількість. Так, ще 1991 року місту *Нестеров* повернуто його стару назву *Жовква*, у листопаді 2022 року місту *Новоград-Волинський* — назву *Звягель*, але найширше це відбувалося, звичайно, в перейменуваннях об'єктів міської топонімії. У березні 2023 року Верховна Рада ухвалила закон «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії» (підписаний Президентом України 21 квітня), який забороняє надавати географічним об'єктам в Україні назви, що звеличують, увіковічують, пропагують або символізують Росію як державу-окупанта. Дерусифікація топонімікону як нормативно-мовне явище —

це усунення з нього лексичних, фонетичних, морфологічних і словотвірних слідів російської мови. Наприклад, у назвах міст: замість *Ровно* — *Рівне*, порт *Южний* — *Південний*; в урбанонімії — наприклад, у Києві (2018 рік): вулиця *Лагерна* — *Табірна*, провулок *Овражний* — *Яровий*, вулиця *Огуречна* — *Огіркова*, провулок *Інцилантієвський* — *Інцилантійєвський* та ін.

Протягом цього часу відбувався як демонтаж пам'ятників, монументів, меморіальних дощок попередніх періодів (радянського й окремих об'єктів ще дорадянського) і деяких уже періоду незалежності, так і встановлення нових пам'ятників і т. ін. (з відповідними написами-іменами). Демонтаж пам'ятників Леніну стали іронічно іменувати «ленінопад», а пізніше розпочатий демонтаж пам'ятників Пушкіну — «пушкінопад» (у 2022–2023 рр. під час повномасштабної російсько-української війни).

Відбулося посилення суспільної уваги до знакових місць в українській історії (з їхніми назвами) — місць військових поразок (поразок, які, однак, мають виховувати в народі почуття патріотизму та героїзму) і перемог у збройній боротьбі українського народу за свободу, незалежність і власну державність, — це такі топоніми з символічними конотаціями, як *Жовті Води*, *Берестечко*, *Конотоп*, *Батурин*, *Крути*, *Базар*, *Холодний Яр* та деякі ін., а з 2022 року — *Маріуполь*, *Бахмут*, *Чорнобаївка*.

У межах описуваного періоду в українському ономастиконі з'явилася (актуалізувалася) низка нових знакових конотативних топонімів.

У межах України:

1) назви місць ув'язнення та масових страт радянської доби (див. нижче);

2) позначення техногенних катастроф, аварій новітнього часу — насамперед, звичайно, *Чорнобиль*. Значно менш виразно виявляли ознаки метафоризації в аналогічному напрямі протягом кількох років деякі інші ойконіми — *Алчевськ* (місто, де взимку на початку 2007 року внаслідок аварії в системі централізованого опалення впродовж тривалого часу лишалася без тепла значна його частина), *Новобогданівка* (село поблизу Мелітополя, коло якого кілька разів відбувалися вибухи на складах боеприпасів). Після підриву 6 червня 2023 року російськими окупаційними військами й руйнування греблі Каховської ГЕС і, як наслідок, затоплення великих площ у нижній течії Дніпра та зникнення Каховського водосховища це назвали найбільшою техногенною катастрофою в Європі після аварії на Чорнобильській АЕС, характеризуючи, зокрема, як «другий Чорнобиль»: *Каховська катастрофа (трагедія)*; «Після Каховки» — назва документального фільму ВВС (в українському перекладі);

3) *Хутір-Михайлівський* (остання залізнична станція в Сумській області перед російським кордоном, через яку пролягає сполучення між Києвом і Москвою) — символ нововстановленого державного кордону між Україною і РФ;

4) *Полтава* і *Львів* — як актуалізація в масовій свідомості цих топонімів з конотативними значеннями ніби двох культурно-мовних центрів, вогнищ «українськості», з можливим навіть певним їх протиставленням у деяких випадках (див. також у п. 8.2 про актуалізацію оніма *Львів* ще в одному конотативному образі — з можливим протиставленням щодо *Донецька*), коли *Полтава* традиційно усвідомлюється як духовний і культурний центр етнічного українства і як осередок «справжньої» української мови й батьківщина [нової] української літературної мови або ж як, на відміну від Львова (див. нижче), духовний осередок «простого» українства (пор. популярний образ жителя або уродженця цих місць як «*полтавської галушки*») і «справжньої», тобто «простої», «народної» української мови (якщо в конкретніших оцінних епітетах, то з «м'якою» вимовою і «польтавським Л»), тоді як *Львів* постає як ідеологічний центр українського національного руху і як духовний центр «національно свідомого» українства, де (на відміну від міст «Великої України») спілкуються українською мовою, причому це не «сільський суржик», а також як найбільш «європейське» українське місто (див. докладніше про мовно-конотативний образ Львова: V п. 1);

5) ономастична «спадщина» періоду перебування при владі Президента України В. Януковича: *Врадіївка* (райцентр у Миколаївській області, де влітку 2013 року відбувалися масові акції громадянської непокори, викликані свавіллям місцевої міліції) — символ беззаконня й жорстокого свавілля в діях органів правопорядку; *Межигір'я* (колишня приватна резиденція В. Януковича у Вишгородському районі на Київщині) — надзвичайно багатий масток як символ корупції представників владної верхівки та їхнього незаконного фантастичного збагачення;

б) назви українських міст і селищ, які під час повномасштабної російсько-української війни (від 24 лютого 2022 року) виявили особливу стійкість в обороні, зазнали масованих руйнувань, перетворившись на «міста-привиди», і щодо цивільного населення тих із них, що були тимчасово окуповані, російські війська чинили особливо жорстокі злочини, масові звірства, убивства, страти (деякі з цих міст порівнюють з такими містами на пост'югославському просторі, як Сребрениця і Вуковар, що особливо постраждали під час воєнних дій у 90-ті роки), — це насамперед *Буча* (назва містечка в Київській області) як *нова Сребрениця*, *Маріуполь* як *нове (українське) Алеппо* (це старовинне місто в Сирії, яке 2011 року російська армія майже зрівняла з землею).

На пострадянському просторі:

1) назви найвідоміших у радянські часи або нововиявлених місць ув'язнення та масових страт і поховань під час жорстоких політичних репресій радянської доби, насамперед періоду правління Сталіна, які різко активізувалися в ужитку ще з кінця 80-х років у загальному контексті активного громадського обговорення й гнівного засудження сталінського режиму в період «перебудови», частина з яких набула або міцніше закріпила відомі ще з царських часів переносні метафоричні значення: *Соловки*, *Біломорканал*, *Воркута*, *Магадан*, *Колима*, з-поміж нових топонімів — *Сандармох* / *Сандормох* (урочище в Карелії, де в середині 90-х років були виявлені місця масових розстрілів в'язнів Соловків, зокрема багатьох представників української інтелігенції). Серед топонімів на території України з конотативним нашаруванням місця масових поховань жертв сталінських репресій — в одному ряду з топонімами в інших колишніх республіках СРСР *Куропати* (під Мінськом), *Катинь* (у Смоленській області), а також з *Бабин Яр* у Києві (місце поховання жертв гітлерівської окупації) — стали відомими назви *Дем'янів Лаз* і особливо *Биківня*;

2) це також модифікація або повна заміна назв деяких нових державних утворень на пострадянському просторі та їхніх столиць, зростання частотності вживання і творення семантичних і словотвірних похідних від них та перифразів на їх позначення: а) як вияв політкоректності державної політики України, готовності йти назустріч побажанням відповідних новоутворених держав — запровадження назв: *Білорусь*, *Киргизстан*, *Молдова*, *Туркменістан* (замість попередніх назв *Білорусія*, *Киргизія*, *Молдавія*, *Туркменія*); *Алмати*, *Ашгабат*, *Таллінн* (замість відповідно *Алма-Ата*, *Ашхабад*, *Таллін*); з-поміж неофіційних назв — перехід від уживання хороніма *Прибалтика* до *Балтія*; б) як вияв відповідного емоційно-оцінного ставлення до нової імперської політики РФ у текстах антиросійського спрямування — вживання назви *Ічкерія* замість *Чечня*;

3) політизоване узагальнено-символічне вживання окремих топонімів та їхніх похідних (в основному з Росії, певною мірою з Білорусі), а також посилення уваги до іменування сучасної РФ різноманітними оцінними перифразами (як реагування на посилення її великодержавної, імперської політики та її збройної агресії проти сусідніх держав). Це насамперед різка активізація в політизованих контекстах несхвального вживання слів *Москва*, *Кремль* та їхніх похідних і добору різною мірою синонімічних назв з подібними й значно різкішими негативно-оцінними конотаціями на позначення Росії (див. докладніше: І п. 5.3). Щодо Білорусі, то вживання і творення похідних від її назви (після приходу до влади в країні президента О. Лукашенка) відбувалося порівняно нейтральніше в емоційно-оцін-

ному плані — з конотаціями несхвальності: «білоруський варіант розвитку України», «розвиток України за білоруським сценарієм», «небезпека “білорусизації” України».

Елементами українського конотативно забарвленого ономастикону з образно-символічним розширенням семантики власних назв дедалі більше стають також географічні назви, рідше оніми інших тематичних розрядів з більш чи менш віддалених від України регіонів світу та їхні деривати — наприклад, у значенні престижного місця відпочинку: *Канари, Сейшели, Мальдіви, Ібіца*; як найпрестижніший заклад університетської освіти: *Гарвард* (мн. *гарварди*), *Оксфорд*.

4. З'явилися назви державних нагород України: ордени «*За заслуги*», «*За мужність*», *Богдана Хмельницького, Князя Ярослава Мудрого, Княгині Ольги* (для жінок), *Свободи, Данила Галицького, Героїв Небесної Сотні* та ін.; медалі «*За бездоганну службу*», «*За військову службу Україні*» та ін.; звання *Герой України* як найвищий ступінь відзнаки із врученням ордена «*Золота Зірка*» («за здійснення визначного героїського вчинку») або ордена *Держави* («за визначні трудові досягнення»).

5. У наборі назв державних і професійних свят, пам'ятних дат, з одного боку, відбувалося поступове усування свят, дат, спільних з колишнім СРСР і пов'язаних з радянською історією та комуністичною ідеологією, а від 2014 року — уже й свят, спільних із сучасною Російською Федерацією: скасовано відзначення річниць Великої Жовтневої соціалістичної революції як державного свята; замість свята *Міжнародний день солідарності трудящих* 1 травня відзначається *Міжнародний день праці*; замість свята *День Перемоги* — з 2015 року *День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні*, а з 2023 року — *День пам'яті та перемоги над нацизмом у Другій світовій війні* (8 травня). З другого боку, запроваджувалися нові свята та інші пам'ятні дати, пов'язані:

1) з Україною, її історією, національно-визвольним рухом: *День Української Державності*, *День Соборності України* з його неофіційною назвою *День злуки*, *День українського козацтва*, *День пам'яті жертв голодоморів*, *День української писемності та мови*; з історичними віхами України вже як суверенної держави: *День Незалежності України*, *День Конституції України*, *День Державного прапора*, *День Свободи* і, як його наступник, *День Гідності та Свободи* (на відзначення «Помаранчевої революції» та «Революції гідності»);

2) із загальнолюдськими цінностями: *День праці*, *День матері*; зокрема, запровадження як державних таких церковних свят, як *Різдво Христове*, *Великдень (Пасха)*, *Трійця*.

Досить показова ситуація в цьому плані складалася в загальному комплексі святкових днів на відзначення видів і родів та інших структур Збройних сил сучасної України, коли в 1990-ті — на початку 2000-х рр. дати відзначання тих чи інших їхніх професійних свят, установлені на початку доби незалежності з приурочуванням до певних конкретних дат в українській історії ХХ століття, могли згодом переноситися й поєднуватися з датами відзначання відповідних днів у сучасній армії РФ, як і в колишній Радянській армії (це відбувалося в періоди президентства Л. Кучми і В. Януковича), а після початку збройної агресії РФ проти України з 2014 року знову почали переноситися — на цей раз уже з відмежуванням від радянської / російської традиції. Було встановлено нові назви *День захисників і захисниць України*, *День десантно-штурмових військ*, а також залишено попередні назви, але з іншими датами — *День Військово-Морських сил України* і *День прикордонника*.

6. У наборі назв особливо важливих і взагалі відмітних подій в українській історії та сучасності в межах нової системи пріоритетів і соціальних цінностей / антицінностей українського суспільства слід відзначити актуалізацію деяких уже відомих назв відповідних подій в українській історії ХХ століття й виникнення низки нових власних назв:

1) це події справді революційного значення, спрямовані на докорінний перелом в державному устрої, а також масові й тривалі акції протесту проти влади, що приводять до зміни державного керівництва: а) замість назви *громадянська війна* (1918–1920/1 рр.) — *Визвольні змагання 1917–1921 років, Українська революція 1917–1921 років*; б) акції соціального протесту — на порозі незалежності й уже в період існування України як незалежної держави, які дістали неофіційні назви *революцій*: [*студентська*] «*Революція на граніті*» (жовтень 1990 року); «*Помаранчева революція*» (листопад–грудень 2004 року), або «*Майдан*» (після наступного «*Майдану*»: див. далі — цей стали називати також «*перший Майдан*», або «*Майдан-1*»); «*Революція гідності*» (кінець 2013 — початок 2014 рр.) — з її першою назвою «*Євромайдан*», або «*другий Майдан*», *Майдан-2*;

2) це гніздо новотворів з афіксоїдом *-гейт* на позначення певних резонансних, гучних скандальних подій у суспільному житті, що охоплює як власні, так і загальні назви, наприклад: «*Гонгадзегейт*» / «*гонгадзегейт*», «*Кучмагейт*» / «*кучмагейт*», «*Тимошенкогейт*», «*Артекгейт*» та ін.;

3) це використання слова *голодомор* як власної назви на позначення особливо масової загибелі людей від штучно організованого владою голоду на Україні та Кубані в 1932–1933 роках, офіційно визнаної в Україні та в ряді інших країн світу геноцидом українського народу. Наприклад, в указі Президента України «Про заходи у зв'язку з 80-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні»: «<...> 4) забезпечити за участі Національної академії наук України підготовку та реалізацію програми досліджень теми *голодоморів* першої половини ХХ століття в Україні (*Голодомору 1932–1933 років в Україні, голодоморів 1921–1922 та 1946–1947 років в Україні*)».

7.

1. Процеси оновлення українського антропонімікону зумовлюються, як і оновлення українського ономастикону в цілому, з одного боку, чинниками переважно соціального характеру, з другого ж, — чинниками переважно національного характеру в їхній складній взаємодії та взаємопереплетінні. В антропонімії — як сегменті національної ономастики, значно менш залежному порівняно з рядом інших її сегментів від цілеспрямованого втручання держави, — крім того, яскравіше виявляється дія взаємосуперечних, на перший погляд, тенденцій — до націоналізації / до глобалізації, до українізації / до ніби нової русифікації (див. нижче *Владімір Путін* і под.).

I. Так, у межах дії соціальних факторів це насамперед:

1) як вияв дії соціально-політичних чинників:

а) декомунізація й дерадяннізація антропонімікону — поступове усування у сферах ойконімії, урбанонімії, ергонімії та ін. імен і прізвищ осіб, пов'язаних з комуністичним рухом та радянською історією (див. вище п. 3); зміни в конотативних образах знакових антропонімів радянської доби. Так, у період «перебудови» активізувалося вживання з несхвальними конотаціями словотвірних похідних від прізвища *Сталін*: *сталініст* / *сталіністка*, *сталінізм*, *сталініщина*, *сталінський* (*репресії*, *табори* та ін.), а також від прізвищ інших радянських лідерів: *брежнєвщина*, *берієвщина*, *сусловщина*, *маланчукізм* та ін.; від прізвища *Ленін* набуло поширення ірон. *ленінопад* (хоча стосовно не самої цієї особи, а пам'ятників їй: див. п. 3);

б) активізація використання такого емоційно-оцінного засобу, як подавання прізвищ у формі множини з малої букви для вираження негативного ставлення мовця до тих чи інших осіб як представників певних соціальних груп (див. далі п. 7.2);

2) як вияв дії власне соціальних чинників — демократизація мововжитку, у загальному руслі якої активізувалися такі процеси, як:

а) практика іменування людей у публічному спілкуванні тільки на ім'я, в тому числі й щодо малознайомих людей, немолодих і старших від самого мовця (як вияв прагнення до меншої офіційності спілкування, але водночас ніби «по-американському», тобто під впливом також чинника культурно-мовної глобалізації): «Для цього ми поговоримо з заступником голови Національного банку України Дмитром Сологубом. Скажіть, *Дмитре*, <...>» (журналіст — ведучий програми до чоловіка, на вигляд значно старшого від нього);

б) певне розширення функціонування в публічному мовному полі гіпокористичних і взагалі розмовних за походженням форм особових імен як нейтральних і навіть офіційних (у цьому явищі поєдналися загальна тенденція до демократизації мововжитку і впливи мовної практики, більше поширеної в Західному регіоні України, серед етнічних українців у західній діаспорі та в сусідніх країнах по той бік західного кордону), наприклад: *Гаська* (Галина) *Шиян* (письменниця), *Дарка Оліфер* (журналістки), *Катя* (Катерина) *Осадча* (телеведуча), *Катя Chilly* (Катерина Кондратенко, співачка), *Юра* (Юрій) *Гавришак* (тележурналіст), *Любка* (Любомир) *Дереш* (письменник);

3) як культурно-мовна глобалізація («вестернізація», «європеїзація») антропонімікону, у руслі якої увиразнилися такі процеси:

а) практика надавання дітям «модних» «закордонних» імен — переважно «європейських» і «американських»: наприклад, *Даяна*, *Женев'єва*, *Джордан*, *Едвін* та ін., але не тільки: з'явилися, зокрема, імена з популярних наприкінці 80-х — на початку 90-х років героїв латиноамериканських телесеріалів, різні «екзотичні» імена *Ізаура*, *Лоліта*, *Мальвіна*, *Єсенія*, *Ренат* та ін. Це також вибір собі співаками / співачками, що виступають у жанрі сучасної естрадної музики (попмузики), сценічних псевдонімів у формі справжніх або вигаданих «європейських» імен і прізвищ: *Ані Лорак* (справжнє ім'я — Кароліна Куек), *Астрая* (Олена Петрова), *El Кравчук* (Андрій Остапенко), *Каріна Плай* (Наталія Ягунова), *Катя Chilly / Чілі* (Катерина Кондратенко), *Лері Вінн* (Валерій Дятлов), *Міка Ньютон* (Оксана Грицай), *Оксана Вояж* (Хожай), *Тіна Кароль* (Тетяна Ліберман);

б) певне поширення практики надавання дітям подвійних імен, наприклад: *Анна-Марія*, *Юрій-Вацлав* і под.;

в) у наукових працях (громадян України, які друкуються за кордоном або в Україні, але з участю також зарубіжних авторів) — зазначення імені автора з України хоча й за трикомпонентною формулою, але зі скороченням імені по батькові до першої літери, що нагадує практику офіційного іменування особи в англійськомовних країнах: *Ярослав Р. Дашкевич* і под.

II. У межах активізації національних факторів це насамперед:

1) дерусифікація антропонімікону, по-перше, як культурно-історичне явище — зменшення питомої ваги імен і прізвищ осіб, пов'язаних з російською історією та культурою (у сферах ойконімії, урбанонімії, ергонімії та ін.); по-друге, як нормативно-мовне явище;

2) тенденція до повнішої українізації антропонімікону, яка реалізується, по-перше, як культурно-історичне явище — а) значно ширше, ніж досі, запровадження в українському ономастичному просторі імен діячів національної історії та культури, які стали тепер досить частотними в публічних дискурсах і широко залучаються до номінації населених пунктів, вулиць, транспортних засобів і т. ін., фігурують у написах на пам'ятниках, меморіальних дошках, на грошових знаках України, в назвах державних орденів; б) прагнення до поширення практики надавання слов'янських і власне українських особових імен (зокрема, частіше використання імен *Владислав*, *Богдан*), а також тих імен загалом іншомовного походження, що їх вважають «більш українськими»: *Тарас*, *Лесь*, *Олекса*, *Роксолана*. По-друге, як нормативно-мовне явище — це насамперед, звичайно, тенденція до повернення власне українських форм імен і прізвищ українців, масово зрусіфікованих свого часу; почастишали також випадки українізації імен неукраїнців, наприклад: «*Ганна*, дочка князя *Ярослава Мудрого*», *Ганна Ахматова*; *Іван Хреститель*, *Папа Іван-Павло II* та ін.

У сфері етикетної номінації помітним явищем стало прагнення уникати іменування осіб з використанням імені та по батькові: *Іван Іванович* / *Марія Іванівна*, оскільки останнє, згідно з досить поширеною у відповідних колах думкою, є суто російською традицією. Критичне оцінювання такої формули номінації осіб було відоме на «Великій Україні» й до цього, особливо на західноукраїнських землях, де такого звичаю до 40-х років минулого століття не було, і в західній українській діаспорі. Цей погляд виходить з того, що в новій історії України традиція вживання імені по батькові поширювалася з Росії, чого загалом заперечити, звичайно, не можна. Однак якщо говорити про повну історію такого іменування особи в українській мові, то передумови цієї традиції зародилися ще за Княжої доби, вона існувала також у період староукраїнської мови, наявна в мові українського фольклору і лише з поширенням польського, а на західних землях — культурно-мовних впливів також інших сусідніх народів стала звужуватися.

В умовах недостатньої усталеності в українському мовному етикеті стереотипів офіційного іменування людини, у тому числі за її посадою, званням тощо, і в конкуренції з іменуванням за формулами *Іван Іванович* / *Марія Іванівна*, з одного боку, а з другого, — як наслідок відштовхування від «небажаних» формул іменування попереднього періоду зі словами *товариш* / *товаришка* від початку 90-х років поширилася практика ввічливого іменування осіб майже незалежно від їхнього соціального статусу (аж до найвищого в державній ієрархії рівня) й від віку за формулою «пан / пані + особове ім'я», наприклад: «*Пане Леоніде!*» (звертання керівника студентської делегації до тодішнього Голови Верховної Ради УРСР Л. Кравчука у стінах цього найвищого державного органу в жовтні 1990 року під час студентської «Революції на граніті»). Така формула звертання, однак, цілком слушно зазнає критики за її недоречне «панібратство» поза межами звичайного розмовно-побутового спілкування.

Активізувалися виступи щодо неприпустимості користування в українському літературному мовленні гіпокористичними формами особових імен на зразок *Діма* і *Маша*, перейнятими з російської мови. Реальне намагання використовувати власне українські гіпокористичні та демінутивні-пестливі форми особових імен демонструє насамперед мова перекладної літературної і кінопродукції (головним чином у титрах, а не в усному перекладі), їх дедалі ширше подають у підручниках для початкової школи. Однак у розмовній практиці зміни щодо виправлення такого становища фактично мало помітні;

3) з іншого боку, це активізація такого способу відтворення російських антропонімів, який у власне мовному плані можна було б розцінювати як новий вияв русифікації. Це поширення тенденції до якомога повнішого збереження звукового образу російських антропонімів — ознак їхньої «російськості»: *Владімір* Путін, *Александр Сергеевич* Пушкін, *Філіпп Фьодоровіч* Фортунатов і под. Таку практику можна пояснювати як реалізацію одного з напрямів стратегії мовної глобалізації, яка має на меті користування єдиними принципами відтворення власних назв для різних мов світу (пор. у передаванні географічних назв навіть у сучасних офіційних джерелах, у картографічній продукції: на території РФ — місто *Владімір*, ріки *Обь*, *Белая* і под., на території Білорусі — міста *Гродна*, *Баранавічи*, *Петрикаві* і под.; див. також XII п. 5.1), і як вияв коректного ставлення до збереження ознак етнічності носіїв цих імен. Для такого підходу до відтворення білоруської антропонімії, що також поширюється в сучасному мововжитку, названою мотивацією можна, очевидно, й обмежитися, але щодо російського антропонімікону, то тут мотиваційна база такої практики, безперечно, значно складніша. Не відкидаючи, звичайно, обох наведених вище мотиваційних обґрунтувань, на перше ж місце, однак, з-поміж чинників розгортання названої тенденції слід поставити вже політизований фактор — прагнення не просто до підкреслення того, що росіяни — це такі ж представники іншого народу, як, скажімо, німці чи поляки (з їхніми іменами), а до повнішого увиразнення їхньої «інакшості» як в українській дійсності, так, відповідно, і в українській мові (тому їхні імена при цьому або взагалі не українізують, або українізу-

ють дуже незначною мірою порівняно, зокрема, з іменами інших слов'янських народів). У такий спосіб здійснюється виразніше відмежування росіян з Росії від України (на етнічних росіян у межах самої України така мовна практика, здається, не поширюється). Це одна з ліній актуалізованої конкуренції в коригуванні нормативних засад УЛМ між напрямками національно-мовного (етнізаційного) і політико-ідеологічного пуризму (якщо брати апелативну лексику, це також уживання «неукраїнізованих» слів суспільно-політичної тематики з російської мови, пов'язаних з комуністичною ідеологією та радянською історією, на зразок *большевик, совети*: див. І п. 3).

III. Практика офіційного іменування людей за формулою «ім'я + прізвище» без компонента «по батькові», яка тепер також розширила межі свого застосування, наприклад: *професор Микола Петренко*, має неоднозначну природу (досі вона була характерна переважно для іменування письменників та інших діячів культури, артистів і спортсменів: *Максим Рильський, Діана Петриненко, Валерій Лобановський* та ін., а також для іменування «знатних людей», наприклад: *Марія Демченко, Марко Озерний, Юрій Гагарін* та ін.; використовується вона також у топонімії, ергонімії та ін. — наприклад, вулиця імені *Василя Симоненка*, п'єса «*Макар Діброва*»). Це комплекс процесів різноспрямованих мовних чинників (демократизації спілкування, культурно-мовної глобалізації та українського національного фактора). Це, з одного боку, вияви прагнення до демократизації мовно-комунікативної сфери, причому, очевидно, саме за «європейськими» нормами. З другого ж боку, значний вплив, насамперед у колах української національної орієнтації, на усталення такої антропоформули мав також національно-пуристичний чинник (з інтерпретацією її як власне української, тоді як формули з ім'ям по батькові — як російської: див. про це вище). Так що відсутність імені по батькові в іменуваннях осіб, наприклад, з державного керівництва країни: *Леонід Кравчук, Іван Плюц* та ін. — і в іменуваннях, скажімо, таких громадських діячів, як *Левко Лук'яненко, В'ячеслав Чорновіл*, може мати різне пояснення.

7.2. Прізвища відомих в Україні осіб можуть ставати основою для творення похідних — а) узагальнено-метафоричних образів, переважно у формі множини: *кравчуки, морози* і под., а також *тітушки*; б) суфіксальних дериватів. Вихідними пунктами активного творення похідних ставали прізвища державних керівників України — насамперед її президентів *Леоніда Кучми* і *Віктора Януковича*, з лідерів інших держав — прізвище президента РФ *В. Путіна* (в основному з 2014 року).

7.3. На роль типового прізвища «середнього українця» виходить *Петренко*. Серед особових жіночих імен на роль позначення «середньої», або «простої», українки усталюється зовсім не найчастотніше тепер ім'я *Гая*.

8. У цей період стали також окреслюватися певні тенденції до зміни точок відліку в номінативних координатах українського ономастикону.

8.1. Так, у співвідношенні між Україною і світом (насамперед сусідніми країнами) зі здобуттям країною політичної самостійності відбулося також загострення суспільної уваги до тих слідів її попередньої як державної, так і культурно-мовної залежності, що проступають у системах різних номінативних координат, точкою відліку для яких або в яких є (був) певний центр чи аналогічні об'єкти поза її межами. «Мода» щодо орієнтування на московську урбанонімію та на інші розряди власних назв у колишньому «союзному Центрі», що тривала ще й після розпаду СРСР, хоча вже переважно не на офіційному рівні (це, наприклад, розмовні назви різних об'єктів на території України на зразок *Арбат, Рубльовка, Черкізон*), стала, природно, поступово згасати (з 2014 року

подібне наслідування стало вже ніби аж непристойним). Стали лунати критичні виступи проти назв таких українських залізниць, як *Південна* і *Південно-Західна* (але тільки на початку 2023 року Укрзалізниця оголосила конкурс на нові назви для них), проти наявності «територіальних» уточнень при назвах таких міст, як *Кам'янець-Подільський*, *Могилів-Подільський*, *Володимир-Волинський* (2021 року місту було повернуто його первісну назву), а також *Рава-Руська* (на відміну від м. Rawa Mazowiecka в Польщі).

Усвідомлення столиці країни не просто як політико-адміністративного, але й як національно-державного і духовного її центру стає повнішим разом з посиленням «державних» конотацій її назви. Для назви столиці України перше зрушення в цьому напрямі розпочалося з середини 1990-го року, коли було запроваджено введення на всій території України *київського часу* на зміну попередній системі *московського часу*. Загальноприйнятою в межах України стала апелювативна номінація Києва як *столиці* (без подальшого уточнення) й зародилася тенденція до подання кийвських реалій (не тільки тих, що пов'язані з державними структурами) як «головних» у країні. Деякі кийвські урбаноніми вже стали зразком для наслідування в найменуванні (перейменуванні) відповідних об'єктів у ряді інших міст країни — це насамперед нова назва *майдан Незалежності* (в Києві), яку стали переносити з 90-х років на позначення центральних площ інших населених пунктів, а також офіційне закріплення назви вулиці *Хрещатик* у деяких інших містах.

Відмова від попередніх ієрархічних систем суспільних цінностей шляхом усунування в номінації реалій української дійсності точок їх координатного відліку від російської дійсності виразно виявляється в критичних оцінках донедавна досить традиційних позитивних характеристик постатей української історії та культури як певною мірою аналогічних (але, звичайно, не таких «досконалих») величин щодо відповідних постатей російської історії й культури: Борис Грінченко — «*український Даль*», Григорій Тютюнник — «*український Шукшин*» і под.

Набули суспільного резонансу дискусії щодо справжньої етимології назви *Україна* — як у минулому «країни» якоїсь іншої держави, а конкретніше — Польщі або Московського царства (на останньому продовжують наполягати великодержавні кола в сучасній РФ) чи просто як «краю / країни»; триває полеміка щодо пари історичних назв *Малоросія* — *Великоросія*: що на тлі чого слід сприймати — «Малоросію» як історичний центр «Великоросії», як це було насправді, чи, навпаки, як «малу Росію» в межах «великої Росії», на чому тепер наполягають опоненти ідеї української державності. Існують різні підходи до питання, якою має бути в українській мові назва православної церкви в Росії (та її філій в інших країнах) — як «*Руської*» (з виведенням від давньої назви *Русь*) чи як «*Російської*» (з виведенням від значно «молодшої» назви *Росія*): див. III п. 2.2.

Як наслідок переорієнтації України від традиційної російсько-радянської системи номінативних географічних координат у бік «європейської» в номінативній локалізації регіонів світу, зафіксованій в українській мові, стали відбуватися зміни — зрушення в точках відліку з такими замінами: замість *Закавказзя* — *Південний Кавказ* (на відміну від *Північний Кавказ*); замість *Близький Схід* — *Середній Схід*; замість *Середня Азія* — *Центральна Азія*.

В українському національно-патріотичному дискурсі стала домінувати відома й давніше негативна оцінка значення Переяславської ради 1654 року, яку метонімічно уособлює топонім *Переяслав*, для подальшої історії української державності і культури.

8.2. У співвідношенні між різними регіонами самої України найзагальніший історичний і, як наслідок, той чи інший культурний, мовний, а в період незалежності вже й певною мірою конфесійний і навіть політичний поділ України за регіонами — це, як відомо, *Західна* — *Східна Україна*, або *Захід* — *Схід*, причому під *Заходом* звичайно розуміють Галичину. У межах цієї диференціації окреслилися також вужчі за охопленням поділи країни — менш виразний її поділ за культурно-мовними і політичними (останні

виявляються насамперед під час виборів) ознаками по Дніпру — на *Правобережну* і *Лівобережну Україну*, або на *Правобережжя* і *Лівобережжя*, та значно виразніші протиставлення *Галичина* — *Донбас*, а в цих межах — *Львів* — *Донецьк*. Гасло «Схід і Захід разом!» фігурувало в таборах протестантів під час як «Помаранчевого майдану» 2004 року, так і «Євромайдану» кінця 2013 — початку 2014 рр.

На карті конотативної топонімії України виділяється також умовна лінія — *Збруч* (річка, по якій, зокрема, проходив державний кордон між Російською імперією і Австро-Угорщиною, а в 1921–1939 рр. — між СРСР і Польщею і яка поділяла українців на «підросійських» і «підавстрійських», «підрадянських» і «підпольських»), по якій і пізніше ніби проходив певний поділ між українцями «Заходу» (за досить усталеними в країні уявленнями, з розвиненішим почуттям «українськості» — це насамперед галичани) і «Сходу» (це, звичайно, не тільки Донбас з Кримом).

Якщо опоненти єдності України або й самого існування її як держави намагаються всіляко роздувати наявність певного регіонального поділу країни за тими чи іншими соціальними ознаками, то політичні кола, які обстоюють соборність країни, а також ті політичні сили, що приходять у країні до влади після чергових виборів, навпаки, наголошують на фактично цілковитій відсутності таких регіональних відмінностей (це, звичайно, також поки що певною мірою спроба видавати бажане за дійсне). Ситуація в цьому плані стала досить істотно змінюватися особливо з 2022 року — після розгортання повномасштабної російсько-української війни, коли, з одного боку, у свідомості відповідної частини населення України, насамперед на Південному Сході, різко впав рівень прихильності до Росії як до досі ніби дуже ментально близької країни, її народу, розсіялися ілюзії, впала міра довіри до неї як держави, а з другого, — зросло усвідомлення необхідності ще тіснішого згуртування різних верств населення України навколо ідеї українського патріотизму, усвідомлення себе як частини української як етнічної, так і політичної нації.

У співвідношенні між центром і окремими регіонами країни, а також між Україною і українськими етнічними спільнотами за її межами зі здобуттям Україною державної незалежності на її умовній топонімічній карті в окремих випадках також стали простежуватися поява нових точок відліку від регіонів до столиці й у цілому до України і формування, таким чином, нових неофіційних номінативно-символічних опозицій.

Це, по-перше, як наслідок активізації сепаратистських тенденцій (під зовнішніми впливами з боку деяких сусідніх держав) — формування номінативних опозицій не просто до Києва як столиці, а й до України в цілому, як такої з появою (або прагненням до цього) нових регіональних точок відліку — *Криму* (пор., наприклад, вислів *розігравати кримську карту*; у відповідь на це досить звичайними стали твердження й заклики «Крим — це Україна!», «Крим — з Україною!»), так званої «Новоросії» як проекту автономного або навіть самостійного державного утворення на півдні України — на початку 1990-х років, 2006 року, а особливо з 2014 року після збройного втручання РФ — також у формі проголошених, але не визнаних квазідержавних (маріонеткових під крилом РФ) утворень на Сході Донбасу — так званих ДНР і ЛНР (з їхнім протиставлянням себе «киевської власти», «киевському режиму», «киевської хунте»). На крайньому заході України прагнення до зміни точок координатного відліку в найменуваннях певних регіонів на території України стали виявлятися в закликах з боку прихильників ідеї політичного русинства на Закарпатті (див. VII п. 4) до відновлення назв *Підкарпаття* замість *Закарпаття* («Це ви Закарпаття, а ми Підкарпаття»), *Підкарпатська Русь*. Можна вказати також на факт активізації в ужитку в певних політичних колах сусідньої Румунії назви *Трансністрія* — буквально «Задністров'я» на позначення в основному сучасного Придністров'я (в складі Республіки Молдова), значну частину населення якого становлять етнічні українці (цю назву, що її румунські історики вживали від початку ХХ століття,

мала під час румунської окупації 1941–1944 рр. адміністративно-територіальна одиниця між Дністром і Південним Бугом).

По-друге, на позначення України поширилося також кілька нових неофіційних назв, сформованих уже не на основі сепаратистських позицій, — її найменувань у протиставленні до певних інших територій, земель, у яких також проживають етнічні українці і/або які також належать (мають належати) їй, — це: а) «*Велика Україна*» — по-перше, актуалізація досить традиційної для Західної України назви Наддніпрянської України; по-друге, нове осмислення цієї назви з 2014 року — у розмежуванні «української України» і окупованого Росією Криму та непідконтрольних українській владі окремих районів Донбасу: на «*Великій Україні*» (те саме, що *материкова Україна* у другому значенні і «*Велика земля*»: див. нижче); б) *материкова Україна*, «*м(М)атерик*» — по-перше, на позначення власне України — на відміну від української діаспори й від сусідніх країн на захід від державного кордону України, де також проживають масиви етнічних українців; по-друге, від 2014 року після окупації Росією Криму та вторгнення її на Донбас — на позначення переважної більшості українських земель, основної частини України, яка перебуває під контролем української влади, у протиставленні до окупованих територій; в) «*Велика земля*» — у тому ж значенні, що й «*материк*» у другому з поданих вище значень.

XI.

1. В Україні з кінця 80-х років не стихали «правописні (азбучні) війни» — практично перманентна полеміка між критиками певних нормативних засад чинного на той чи інший час «офіційного» правопису — як таких, що не [повністю] відбивають структуру і взагалі «дух» української мови (насамперед через їхню зросійщеність протягом періоду радянської історії 30–80-х років), — і противниками його радикального реформування («консерваторами»). Під «офіційним» правописом, проти якого спрямовується така критика, при цьому розуміли / розуміють у межах описуваного періоду різні оновлені й затверджені на урядовому рівні редакції українського правопису — УП 1990, УП 1993, а тепер уже й УП 2019. Така полеміка виходить далеко за межі власне правопису і вже встигла охопити широкі кола населення країни. Особливі загострення таких дискусій відбувалися на початку 90-х років — після прийняття УП 1990 з корективами 1993 року (УП 1993) — і на початку 2000-х років, коли мав бути офіційно (на урядовому рівні) затверджений проєкт УП 1999.

1.1. Зміни норм правопису в УП 1990 охоплювали досить широкий спектр мовних явищ: у системі графіки повернуто до абетки букву **г** (це стало чи не основною визначальною особливістю цього правопису в масовому сприйнятті), перенесено місце літери **ь** з останнього на третє від кінця місце в алфавіті; внесено зміни в уживання великої букви: по-перше, доповнено правила щодо цього, по-друге, зроблено корективи в позначеннях відповідних понять суспільно-політичної (в УП 1993) та професійної сфер; уживання апострофа поширено на власні слов'янські назви на зразок *В'ячеслав*, *В'язники*, *Пом'яловський*, на складні слова для позначення наявності у вимові звука [j]: *дит'ясла*, *пів'яблука* і под.; спрощено написання складних слів з *пів-* + іменник у формі род. в., які стали писатися разом у всіх випадках, крім слів з власною назвою: *піваркуша*, *пів'яблука* та ін., але *пів-Європи* і под.; в УП 1993 після префіксів, що закінчуються на приголосний, скасовано норму щодо переходу **і** в **и**: *дезінфекція*, *дезінформація* і под., а також *розіграш*; запроваджено написання разом, а не з дефісом складних прикметників у складених власних назвах на зразок *Східноєвропейська рівнина*. Було спрощено також

правила переносу слів; доповнено правила пунктуації. Оновлено ілюстративний матеріал, особливо ідеологізований.

У правописі іншомовних слів сталися також інші помітні зміни: а) розширено вживання літери **и** на місці **і**: у власних назвах іншомовного походження за «правилом дев'ятки» (тобто за зразком загальних назв); у тому числі в запозиченнях з італійської мови, переважно зі сфери мистецтва: *бравісимо, піанісимо, фортисимо* і под.; у словах церковно-релігійної сфери (згідно зі старою українською традицією їх вимовляння): *ститимія, Вавилон* та ін.; б) ще більше звужено випадки збереження подвоєних приголосних; в) звужено кількість випадків написання, що провокує подвійну йотацію у вимові ([jj]) всупереч мові-джерелу: *конвеєр* (замість *конвейєр*), *Ємен* та ін.

Розширено кількість випадків з чергуванням приголосних на межі кореня і суфікса у відтопонімних та відетнонімних прикметниках на зразок: *Гаага* — *гаазький*, *Карабах* — *карабаський*, *таліши* — *таліський* і под.

У словозміні іменників розширено сфери вживання закінчень *-у(-ю)* у формах род. в. одн. іменників чол. р. на приголосний; посилено нормативність щодо вживання форм кл. в. У творенні дробових числівників форми *дві третіх, чотири п'ятих* і под. замінено на *дві треті* і под.

Критичні виступи на адресу УП 1990/1993 з боку «консерваторів» могли мати загальну негативну спрямованість, але в основному стосувалися змін у правописі іншомовних слів (насамперед проти «икання», зняття подвоєнь приголосних) та їхніх похідних — проти спрощення і чергування приголосних на межі кореня і суфікса в недостатньо українізованих відетнонімних і відтопонімних прикметниках. Критика ж його з протилежного боку лунала за недостатню радикальність щодо запровадження в ньому норм іншого правопису української мови — УП 1928 (з цим частіше виступали, зокрема, термінологи — представники точних і природничих наук, ніж мовознавці, а серед лінгвістів — найактивніше представники наукової громадськості Львова).

1.2. Перший Міжнародний конгрес українців (1990 р.) виступив з пропозицією виробити нову редакцію правопису української мови, єдину для всіх, хто користується нею, в тому числі й поза межами України (із залученням, зокрема, для цього також представників української діаспори). У 1994–1996 роках, згідно з постановою КМ № 402 від 15 червня 1994 року «Про підготовку і видання “Українського правопису” у новій редакції», з цією метою працювала Українська національна комісія з питань правопису при Кабінеті Міністрів України, до складу якої були введені також учені з діаспори.

Напрацювання комісії охоплювали всі розділи правопису. Так, у розділі графіки та алфавіту було скасовано запроваджене ще в УП 1928 обмеження щодо написання **и** на початку слова (для невеликої кількості українських слів з такою вимовою та для відповідних іншомовних запозичень); дещо розширено вживання літери **г** в іншомовних словах (див. п. 3); робоча група комісії ставила питання про повернення на попереднє (кінцеве) місце букви **ь**, але ця пропозиція не пройшла.

У правописі закінчень відмінюваних слів було запропоновано, зокрема, такі зміни: а) у парадигмі відмінювання іменників чол. р. на приголосний — назв населених пунктів розширено вживання форм род. в. на *-у(ю)* в їхній конкуренції з формами на *-а(я)*; б) запроваджено паралельні форми род. в. для відповідної групи іменників жін. р. на приголосний: *радості, солі* і т. ін. / (як можливий варіант у художньому та розмовному стилях) *радости, соли* і т. ін.

У правописі іншомовних слів: а) вирішено не поширювати вживання літери **г** на іншомовні слова, але в тих не засвоєних українською мовою словах (варваризмах), що можуть передаватися також засобами української графіки, доцільно вживати **г**, наприклад: *альтер его, персона грата, гудбай* і под., у власних назвах: «*Зюддойче цайтунг*» (газета) та ін.; б) для власних назв вирішено відкоригувати застосування «правила

дев'ятки» — уживання **і** / **и** залежно від їхнього звукового оточення, певною мірою відійшовши від УП 1990/1993 і повернувшись до норм УП 1960 і попередніх правописів (аж до 1920-х років), за винятком позиції після шиплячих: повернути форми на зразок *Цюріх, Корсіка, Сіракузи, Тіроль, Лейпціг* та ін., але лишити *Жиронда, Черчилль, Вашингтон* і под.; в) розширено (відновлено за нормами УП 1960) кількість випадків зі збереженням подвоєння приголосних (переважно це мистецькі терміни італійського походження: *барокко, інтермецо, піцикато* і под.).

Хоча цілісного варіанта нової редакції правопису з певних причин не було подано, переважна частина напрацювань комісії у вигляді окремих розділів правопису була передана в розпорядження нової дирекції ІУМ, а розділи «Правопис власних назв» і «Правопис іншомовних слів» увійшли в основному потім до УП 1999 (щоправда, чомусь без зазначення прізвища їх упорядника).

1.3. Хоча названа правописна комісія після 1996 року мала б уже скласти свої повноваження, під її егідою нова дирекція ІУМ створила нову робочу групу, яка 1999 року опублікувала свій проєкт правопису — УП 1999.

Найрезонанснішими орфографічними змінами, запропонованими в УП 1999, виявилися, природно, ті, що мали вплинути не просто на написання, а насамперед на вимову відповідних слів, — це: а) уживання **и**, а не **і** на початку певних власне українських та давно українізованих слів; б) закінчення **-и** в род. в. відповідної групи іменників III відміни; в) закінчення **-и** в род. в. іменників IV відміни із суфіксом **-ен** — з варіантністю: род. *імени / ім'я* і т. ін.; г) у правописі іншомовних слів:

— уживання **г** в антропонімах та похідних від них словах відповідно до написання в мові-джерелі, а також, згідно з рекомендацією УНКП 1994–1996 рр., у варваризмах на зразок *альтер его, «Зюддойче цайтунг»* і под.;

— запровадження написання з апострофом (**і**, отже, відповідної вимови з йотацією) після букв на позначення губних і задньоязикових та [г] перед буквами **ю**, **я** у випадках, де в мові-джерелі така йотація відсутня: *б'ювет, п'юре, м'юрид, курф'юрст, к'ювет, г'юйс, г'юур, Барб'юс, М'юнхен, К'яхта* і под.;

— узаконення у відповідних словах грецького походження варіантності *арифметика* — *аритметика, ефір* — *етер, марафон* — *маратон, Афіни* — *Атени, Фіви* — *Теби* і под.;

— повніше поширення «правила дев'ятки» на власні назви: *Аристотель*, брати *Гримм, Дидро, Едип, Міссисіпі, Розина, Тиціян* і т. ін.;

— уживання **и** замість **і** в давніх запозиченнях з грецької мови в церковно-релігійній сфері: *акафист, алилуя, євангелист, каноник, литургія* і т. ін., *Галилея* та ін.;

— буквосполучення **-ія-** замість досі нормативного **-іа-** в середині слів: *артеріальний, діалект, Віардо, Тиціян* і под.;

— написання **є** замість досі нормативного **е** у слові *проєкт* та інших членах цього гнізда;

— передавання **аи** значно ширше, ніж досі, як **ав**, а не **ау**: *авдієнція, авкціон, навза, фавна* і под.;

— розширення випадків передавання лат. **h** через **г**, а не **х**;

— запровадження відмінювання майже для всіх іншомовних слів з кінцевим **-о**.

Саме навколо УП 1999 спалахнула нова правописна дискусія — дискусія, яка в межах описуваного періоду перевершувала всі попередні публічні обговорення правописних проблем української мови за своїм напруженням та ідеологізацією й політизацією. У ході такої правописної «війни» в суспільстві з одного боку було чути голоси про продовження русифікації («зросійщення»), з другого ж — про нову колонізацію («сполщення»), «галичанізацію» та вже й «діаспоризацію» УЛМ. Наслідком такого бурхливого й запалізованого публічного обговорення УП 1999 стало рішуче відмежування від пропонованої реформи українського правопису найвищого державного керівництва.

1.4. З'явився також проєкт дещо оновленої редакції українського правопису, підготований за матеріалами в основному напрацьовань УНКП протягом 1994–1996 рр., — УП 2003, який, однак, не набув широкого розголосу й також не був затверджений (навіть на рівні правописної комісії).

1.5. Протягом 2015–2018 рр. тривала робота над ще однією оновленою редакцією українського правопису — майбутнім УП 2019. Це досить розширене й поглиблене в деяких розділах опрацювання правил орфографії та пунктуації української мови (зокрема, щодо написання слів разом, з дефісом і окремо, правопису власних назв, правопису іншомовних слів, уживання розділових знаків), із залученням нового мовного матеріалу (зокрема, щодо правопису складних слів, уживання великої букви), із переглядом формулювань правил з метою їх удосконалення, з оновленням ілюстративного матеріалу. Поглиблено як «національний» аспект української орфографії — наприклад, у санкціонуванні вже на рівні правописного кодексу добору українських національних відповідників до особових імен росіян і білорусів: *Николай* — *Микола* і т. ін., у новій нормі відтворення одного зі структурних розрядів російських прізвищ: *Босій* (рос. *Босой*), *Луговський*, *Соловйов-Седій* і под., так і її «соціальний» аспект — у більшій демократизації її норм, у їх певному спрощенні: зокрема, у поверненні форм дробових числівників *дві третіх* і под. замість санкціонованих в УП 1990 *дві треті* і под.; у написанні *нів* завжди окремо від наступних іменників у формі род. в.; у правописі іншомовних слів: з послідовним передаванням буквосполучення **ck** у латиноалфавітних мовах, яке позначає один звук, як укр. **к**: *Дікенс*, *Текерей* та ін.; з послідовним передаванням звукосполучень «**kj** + наступний голосний (крім [o])» літерами **є, ї, ю, я, у** тому числі з усуненням подвійної йотації в написанні **й + є, ї, ю, я**, відсутньої в оригіналі: *еті, фое, Гоя, Феєрбах* і под.; з усуненням за допомогою вставного [j] зяяння (гіатусу) в позиції після голосного перед [є]: *дієреза, Даніель, Марієтта* і под.

Але основне, що вирізняє УП 2019 на загальному тлі попередніх редакцій українського правопису, — це досить широке, як для правописного кодексу, запровадження варіантності написань (причому це стосується не тільки написання, а й вимови) — як певного «значною мірою політичного компромісу» між чинними нормами «офіційної» УЛМ і тими нормами, що їх хотіли б бачити в літературній мові відповідні суспільні кола (з орієнтацією на УП 1928). Це допущення варіантності: **і / и** на початку слова, форм род. в. *-а / -у* в певній групі іменників чол. р. на приголосний у назвах населених пунктів, форм род. в. *-і / -и* в певній групі іменників жін. р. на приголосний: *солі / соли, радості / радости* та ін.; особливо у правописі іншомовних слів — з варіантністю: **г / ģ** в антропонімах, у відтворенні буквосполучення **th** у відповідних словах грецького походження: *міф / мит, ефір / етер, скіф / скит* та ін., у відтворенні буквосполучення **au** у ряді слів грецького та латинського походження: *лауреат / лавреат, пауза / навза* та ін.

Громадське обговорення проєкту УП 2019 проходило загалом більш-менш спокійно й, можливо, навіть не дуже помітно, і з середини 2019 року він набрав чинності.

2. У загальному контексті, з одного боку, практично постійної полеміки навколо правописних і ширше — взагалі нормативних питань УЛМ і з переконаністю певних кіл мовного соціуму в тому, що «у нас ще немає справжньої української мови», а також з поширюваною в суспільстві унаслідок цього думкою, що як УП 1990 та УП 1993, так і тепер уже й УП 2019 є лише «тимчасовими», що «ми не маємо затвердженого правопису» (хоча нові редакції правопису проходять етап офіційного затвердження, причому без тих чи інших хронологічних обмежень щодо своєї чинності), а з другого боку, загального погіршення стану з дотриманням мовних норм у мовній практиці від початку 90-х років окреслилася правописна дестабілізація, розбалансованість. Це особливо помітно у випадках, що мають регулюватися такими розділами орфографії, як написання слів

разом, окремо та з дефісом, уживання великої / малої літер у власних назвах, — там, де ускладнення орфографії зумовлене насамперед відповідними об'єктивними факторами (напливом іншомовної лексики, змінами пріоритетності певних соціально-ідеологічних цінностей), а не тільки тими чи іншими актуалізованими тепер моментами у свідомості мовного загалу, але ще виразніше виявляється в тих ділянках правописної практики, що в масовій свідомості пов'язуються саме з тенденціями до посилення («відродження») «українськості» української мови. Ці тенденції, з одного боку, внесли очевидну плутанину в мововжиток як через недостатню обізнаність величезних мас мовців зі змінами в українській орфографії, так і через далеко не завжди задовільну якість формулювання тих чи інших нових положень правопису та подавання відповідного мовного матеріалу в нормативних довідниках, з другого ж, — тільки посилили прагнення певних активних кіл мовного соціуму «йти далі» в цьому напрямі, випереджаючи самі правописні кодекси.

Це насамперед відступи від чинних правил у вживанні літер *г* / *Г*, особливо в іншомовних словах (див. нижче п. 3), у вживанні форм род. в. іменників чол. р. на приголосний і досить широко — узагалі в правописі іншомовних слів.

3. 3-поміж тих змін, що їх було запроваджено в 90-ті роки до українського правопису, найпомітнішою стало відновлення в УП 1990 літери *г*, директивно вилученої свого часу (за УП 1933) і поставленої тим в один ряд з іншими жертвами тоталітарного сталінського режиму. Але, з іншого боку, в уживанні саме цієї букви стало спостерігатися найбільше непослідовностей і прямих помилок: невикористання її там, де цього вимагають чинні норми і, навпаки, використання її там, де цього не передбачає норма. Простежуються також випадки наївної гіперкоректності з написанням *г* в іншомовних словах усупереч їхній реальній етимології, наприклад: *Ярослав Гашек*, *Гавел* (президент Чехії).

4. Під впливом кількох чинників помітні зміни сталися в уживанні великої літери у власних назвах.

4.1. Основний із цих факторів — нові ідеологічні орієнтири в нових суспільно-політичних умовах: з одного боку, «пониження» статусності понять комуністичної ідеології, реалій радянського часу з переведенням їхніх найменувань до написання з малої літери, а також ідеології атеїзму; з другого ж, — підвищення статусності понять українського державотворення, реалій української історії, а також понять конфесійної сфери — з новим (часто з відновленим) написанням їхніх найменувань з великої літери. Це також широке запровадження в мовній практиці з 2022 року після початку повномасштабної російсько-української війни написання з малої літери власних назв, що стосується РФ, а також Білорусі, з території якої російські війська теж вели бойові дії проти України.

4.2. Як вияви мовної глобалізації — у власних назвах установ, організацій та їхніх керівних органів, друкованих видань і т. ін. (за зразком англійської мови й узагалі мовної практики європейських країн): а) написання в неоднослівних назвах усіх повнозначних слів з великої літери: *Народний Рух України*, *Українська Правнична Фундація* та ін. (крім сучасних глобалізаційних віянь, на активізацію цієї тенденції могли мати також вплив мовна практика української західної діаспори, пор., наприклад: *Організація Українських Націоналістів*, *Український Вільний Університет*, а також нерегулярні, несистемні залишки практики ще попереднього періоду); б) написання другого (третього і т. д.) компонента в складних іменниках — назвах організацій тощо також з великої букви (випадок, не регламентований правописом) — з метою більшого привернення уваги до всіх складових елементів таких слів: компанія *«РосУкрЕнерго»*, *«МістоБанк»*, авіакомпанія *«АероСвіт»*; в) з написанням другого компонента в складних іменниках окремо

(у мові реклами, в написах на різноманітних шоу, в назвах товарів і т. ін.): депозит «*Супер Вклад*», «*Мега Маркет*».

5. Перша оновлена в період демократизації суспільного життя в країні та державної незалежності редакція українського правопису (УП 1990/1993) справді потребувала як відповідних коригувань у плані змісту, так і вдосконалення в структурно-композиційному плані. Чинна тепер редакція правопису (УП 2019), лишивши його структурно-композиційне оформлення загалом попереднім, внесла багато змін у змістове наповнення правил, додала ряд нових положень та ін., у тому числі зробила спробу компромісного розв'язання у формулюванні низки вже значною мірою заідеологізованих питань не тільки власне правопису, а й узагалі нормативних засад УЛМ шляхом запровадження варіантності написання мовних одиниць певних структурних розрядів. Проте станом на сьогодні ще потребує дальшого впорядкування достатньо багато не тільки загально-нормативних положень УЛМ, які традиційно відносять у нас насамперед або також до сфери правопису, а й власне правописних моментів, які не знайшли належного висвітлення в чинній редакції правопису, як і в його попередніх редакціях, і які загалом значно менше привертають увагу активних учасників сьогodнішніх правописних дискусій, але є джерелом постійного клопоту для всіх, хто має практичну справу з писемною формою функціонування української мови.

ХІІ.

1. Мовна політика України зосереджується не тільки навколо проблем соціального статусу та сфер функціонування української мови як державної мови країни, а й, хоча й меншою мірою, на «якісних» (власне мовних) аспектах її літературної (стандартної) форми, а також на питаннях політично та етично коректного вживання мовних одиниць у публічних сферах. Вплив державної політики в цьому напрямі здійснюється, по-перше, введенням відповідних положень до спеціальних «мовних» законів та загальнодержавних, відомчих, регіональних / комунальних програм їх виконання, до тих чи інших суміжних з ними законів та інших офіційних актів (органи місцевого самоврядування ініціюють і/або санкціонують також процеси найменувань і перейменувань у регіональній топонімії, ергонімії, здійснюють контроль за використанням у публічних сферах написів, текстів на основі іншої графіки), по-друге, у фактах безпосереднього втручання державних органів і державного керівництва в перебіг кодифікації літературної мови та її суспільного обговорення і, по-третє, в самому відповідному вживанні тих чи інших мовних одиниць та функціонуванні певних мовних явищ у межах загальнодержавної і відомчої документації, у публічних виступах осіб з державного керівництва тощо, що може сприятися в суспільстві вже як прями настанови в цьому плані, насамперед в офіційному слововжитку. Поряд з органами законодавчої та виконавчої влади вплив на перебіг мовної політики в країні в цьому напрямі можуть справляти судові органи, реагуючи на відповідні звернення до них з боку тих чи інших організацій та окремих осіб. Так, рішенням Конституційного Суду 2021 року було підтверджено конституційність закону 2019 року «Про забезпечення функціонування української мови як державної», де, зокрема, містяться й положення, спрямовані на підтримку нормативного функціонування та розвитку УЛМ. Окружний адміністративний суд Києва 2021 року скасував був постанову КМ про затвердження нової редакції «Українського правопису» (УП 2019) — з тим мотивуванням, що уряд не має права змінювати правопис, оскільки це не є його компетенцією, а також у зв'язку з [нібито] порушеннями в діяльності самої правописної комісії, тобто з огляду на моменти суто процедурного характеру, але основним у ньому

було спрямування на захист УЛМ від її орієнтування [нібито] в бік територіальних діалектів (після апеляції з боку КМ суд наступної інстанції скасував це рішення).

Крім загального контролю за нормативним станом літературної мови, а в разі потреби — за його реформуванням (особливо в правописах і термінології), у розгортанні державної мовної політики виявляються такі напрями:

1) у соціально-мовному плані:

а) демократизація норм слововжитку, що особливо помітно на офіційному рівні стало виявлятися щодо надавання обраних батьками особових імен для дітей;

б) мовна «європеїзація» як вияв культурно-мовної глобалізації, що стало виявлятися насамперед у тому чи іншому реагуванні на пропозиції щодо переведення української графіки на латинську основу — запровадження латиниці паралельно з кирилицею або взагалі замість неї (у загальному контексті досить помітного тепер у мовах народів різних постсоціалістичних країн з літературними мовами на кириличній основі хитання між кирилицею і латиницею з виразним орієнтуванням у бік останньої як виявом прагнень відповідних мовних соціумів або їхніх певних верств рухатися в бік «європейської» цивілізації — від «метрополій» Росії і Сербії відповідно на пострадянському та пост'югославському мовних просторах, від православ'я і взагалі «візантійщини» й навіть від «комунізму»);

в) стратегія і тактика мовного пуризму політико-ідеологічного характеру — як відхід від старого (явища декомунізації, дерадянізації) й перехід до нового в системах номінації, особливо в ономастиконі, у мовній прагматиці і стилістиці, а з іншого боку, — навпаки, як повернення до старого, але вже «докомуністичного» (зокрема, повернення до активного вжитку лексики, пов'язаної з релігійною сферою; в ономастиці — відновлення старих назв населених пунктів, вулиць тощо; повернення старих і творення нових назв зі словом *святий*: наприклад, надання місту *Слов'яногірськ* назви *Святогірськ*; запровадження в Україні церковних свят *Різдво*, *Великдень*, *Трійця* на рівні державних); як дотримання нових норм політкоректності у слововжитку: наприклад, запровадження як офіційної назви національності, етносу самоназви *роми* поряд з традиційною для України назвою *цигани*: *роми України*; офіційне запровадження нових варіантів назв деяких колишніх республік СРСР та їхніх столиць — *Молдова*, *Таллінн* та ін.;

г) прагнення до обмежень широкого проникнення в сферу публічної мовної комунікації одиниць зі статусом «некультурних» (жаргонізмів, елементів просторіччя) і «аморальних» (брутальної, непристойної лексики), як і взагалі стилістики мовної агресивності (політика морально-естетичного пуризму);

2) у національно-мовному плані:

а) відновлення (в УП 1990) однієї з букв української абетки — *г*, директивно вилученої в радянський час;

б) політика національно-мовного (етнізаційного) пуризму — як коригування співвідношення питомих і іншомовних одиниць у корпусі літературної мови з пріоритетом для перших (у межах як апелювальної лексики, так і власних назв): це насамперед дерусифікація (як культурно-історичне і як нормативно-мовне явища);

в) увага до проблем забезпечення прав громадян на іменування відповідно до їхніх національних традицій;

г) у місцевостях з компактним проживанням національних меншин і корінних народів — повернення населеним пунктам та їхнім частинам попередніх національних назв, розширення практики дублювання написів (на дорожовказках, вивісках тощо) двома мовами;

г) у плані розв'язання питання про можливість і доцільність узаконення тих чи інших ідіомів як уже окремих національних / літературних мов на території України — офіційне реагування на питання про визнання русинської мови (див. нижче п. 2);

д) вироблення правил відтворювання власних назв з української кирилиці засобами латинської графіки і взагалі затвердження нормативів транслітерації українського алфавіту (це стало актуальним для української мови ще й тому, що до цього вона виходила «у зовнішній світ» через посередництво російської мови).

Якщо в першому з «мовних» законодавчих актів — законі «Про мови в Українській РСР» 1989 року ще не було подано відповідних загальних положень нормативного плану щодо «якісного» регулювання державної мови, то в наступних актах ці аспекти коригування УЛМ стали викладатися вже дедалі докладніше.

2. У плані узаконення (конституювання) національних / літературних мов і/або їхніх офіційних назв — процесах, що відбувалися в цей час у межах слов'янського мовного простору в загальному контексті активізації дивергенційних процесів, — в Україні слід згадати питання про визнання русинської мови в регіоні Закарпаття — як однієї (четвертої) зі східнослов'янських мов (у різних нормативних актах, що приймалися в цей період, зазначену проблему розв'язували по-різному: див. VII п. 4).

3. У плані вибору / зміни графічної основи літературної мови — явищах, що також активізувалися в межах сучасного слов'янського мовного простору, слід, по-перше, назвати відновлення в українській графіці літери Г, а по-друге, згадати певну активізацію обговорення питання про запровадження для української мови латинської графіки (хоча з такими ініціативами виступали навіть деякі діячі загальнодержавного масштабу, однак ні на законодавчому рівні у ВР, ні в органах виконавчої влади питання про латинізацію українського письма не розглядалося). Використання написів на латинографічній основі (це звичайно англійська мова) практикується переважно лише як дублювання відповідних написів державною мовою (у топонімії, ергонімії та ін.). Латинографічне оформлення ергонімів і прагмонімів в Україні було також юридично санкціоноване для організацій з участю іноземних партнерів та для відповідних міжнародних товарних знаків і логотипів, хоча органи місцевої влади допускали подібну практику й ширше в написах на вівісках, рекламних щитах тощо за умови сплати спеціального збору.

4. Державний контроль за нормативністю корпусу літературної мови полягає як у юридичному закріпленні вже наявного стану її кодифікованості, так і в його коригуванні з тим чи іншим реформуванням.

Як особливо важливу справу розглядають при цьому реформування правописних кодексів, що зумовлюється, з одного боку, внутрішнім станом самих літературних мов, їхнім розвитком, який, звичайно, потребує постійного контролю та вдосконалювання, а з другого, — такими новими соціальними чинниками в постсоціалістичних країнах, як зміна соціально-політичного ладу й утворення нових національних держав, дезактуалізація комуністичної ідеології та загальна демократизація суспільного життя, а для мов досі не «провідних» народів у складі певних федерацій — також, причому далеко не останньою чергою, прагненням ослабити залежність від нормативних засад досі «провідної» мови (російської, сербської, чеської). Питання правопису української мови перебувають у полі уваги державних органів України (це затвердження як складу правописних комісій, так і нових редакцій «Українського правопису» на урядовому рівні). Яскравим свідченням того, яке значення органи державної влади надають цьому питанню, було особисте втручання прем'єр-міністра і Президента України в бурхливу загальноукраїнську дискусію на початку 2001 року щодо прийняття проекту УП 1999, коли йому було відмовлено в державній підтримці.

У плані діяльності державних органів України від початку 90-х років щодо подальшого розроблення й упорядкування різних аспектів структури та функціонування УЛМ можна вказати на: формування складу національних правописних комісій та подальше

затвердження різних редакцій «Українського правопису» (МОН України та НАН України); розроблення й затвердження Держстандартом України великої кількості нових державних стандартів на українську термінологію та галузеві номенклатури різних сфер науки і виробництва й узагалі значне посилення уваги до українськомовної термінології; розроблення й затвердження різними відомствами вже кількох редакцій українськомовних Класифікаторів професій; прийняття закону «Про географічні назви» 2005 року і створення картографічної продукції на оновлених методологічних принципах; заходи щодо декомунізації, дерадянзації, дерусифікації в різних сферах українського ономастикону; прийняття нових нормативів відтворення українських власних назв засобами латинської графіки; певні спроби обмеження щодо вживання іншомовної лексики з наголошенням на пріоритетності національних мовних одиниць (зокрема, в одному з перших державних стандартів у сфері термінології та галузевої номенклатури 1993 року), хоча і в самих ДСТУ, і тим більше в поточній мовній практиці ця настанова поки що дуже далеко від реалізації; певні кроки в напрямі гендерного реформування мови щодо забезпечення осіб жіночої статі їхніми «власними» (а не «чоловічими») назвами, на що була спрямована діяльність, зокрема, однієї з комісій Інституту модернізації змісту освіти при МОН України, Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України — щодо внесення відповідних змін до чергового видання «Класифікатора професій».

Нормативна розбалансованість УЛМ, що стала досить помітним явищем від початку 90-х років, стимулювала включення відповідних положень, спрямованих на протидію цим явищам, до нових законів про мову в Україні (до закону «Про засади державної мовної політики» 2012 року, який, утім, потім був скасований Верховною Радою як такий, що спрямований був далеко не останньою чергою на захист в Україні російської мови, і найповніше — до закону 2019 року «Про забезпечення функціонування української мови як державної») та до деяких інших нормативних актів. На виконання останнього закону розроблено й затверджено Державну цільову національно-культурну програму забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на період до 2030 року (куратор програми — Міністерство культури та інформаційної політики). Однак такі, зокрема, положення закону, як пріоритетне вживання українських слів замість іншомовних у разі, якщо в українській мові існують рівнозначні відповідники, запобігання вульгаризації української мови та змішування її з іншими мовами, як і питання про відповідальність за недотримання цих положень, поки що не доходять до стадії практичної реалізації; потребують доопрацювання також певні аспекти застосування його в сфері власних назв (див. далі п. 5). Закон 2019 року передбачав також створення Національної комісії зі стандартів державної мови як органу, що має затверджувати нормативні засади літературної мови та здійснювати контроль за їх дотриманням, і вона була створена (координатор її діяльності — Міністерство освіти і науки), але протягом цих кількох років займалася в основному розроблянням рівнів володіння державною мовою для державних службовців і претендентів на громадянство України та забезпечуванням проведення відповідних іспитів.

5. Мовна політика в сфері ономастики зосереджується в Україні навколо проблем, з одного боку, вироблення та реалізації у сферах топонімії (хоронімії, ойконімії, урбанонімії), ергонімії і прагмонімії, а також у найменуваннях державних нагород, державних свят і пам'ятних дат та в деяких інших номінативних сферах стратегії системних перейменувань і нової хвилі найменувань уже відповідно до нових суспільно-політичних (явище декомунізації найменувань) і національно-державних (дерусифікація найменувань) обставин, а з другого, — забезпечення прав громадян різних національностей у межах однієї держави, по-перше, на іменування відповідно до своїх національних традицій, по-друге, у місцевостях з компактним проживанням національних меншин,

корінних народів — на узаконення в топонімії назв відповідно до їхніх національних традицій і на написи своїми мовами (на дороговказках, вивісках і т. ін.) — поряд з написами державною мовою.

5.1. Зміни в ойконіміконі та урбаноніміконі в руслі їх декомунізації / дерадянзації відбувалися в країні протягом усього періоду незалежності, хоча й дуже нерівномірно в різних регіонах. Після збройної агресії Російської Федерації проти України з 2014 року ці питання стали вже об'єктом значно пильнішої уваги органів центральної влади. За законом України 2015 року «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», у сферах ойконімії, урбанонімії, а також ергонімії, прагмонімії країни відбулися особливо широкі перейменування. Процеси дерусифікації українського ономастикону (як у культурно-історичному, так і в нормативно-мовному планах) особливо активно розгорнулися з 2022 року після початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну — за рішеннями органів місцевої влади, ухвалами трудових колективів, рішеннями власників приватних підприємств, а з весни 2023 року також відповідно до закону «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії».

В офіційній картографічній продукції (закон «Про географічні назви» 2005 року та ін.) поширилася практика подавання географічних назв з інших мов, спрямована на максимально можливе врахування і відтворення їхньої звукової форми в мовах-джерелах (наприклад, топоніми з Росії: річка *Белая*, місто *Слеци* і под.), хоча в багатьох випадках це може суперечити нормам правопису української мови, також цілком офіційного видання, та закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» 2019 року.

Після прийняття закону «Про мови в Українській РСР» 1989 року стали також розроблятися відповідні інструкції щодо норм «української латиниці» — націоналізації принципів відтворювання українських власних назв засобами латинської графіки (досі це здійснювалося через посередництво російської мови). МЗС України ще з другої половини 1996 стало надсилати ноти посольствам іноземних держав та представництвам міжнародних організацій з пропозиціями керуватися в їхній діяльності новими правилами транслітерації української топонімії: *Kyiv, Kharkiv, Mykolaiv, Nizhyn, Rivne* та ін.

На відміну від західно- і південнослов'янських країн в Україні поки що послідовно не проведена в життя практика подавання в написах найменувань об'єктів топонімії на дороговказках, вивісках тощо у певних регіонах поряд з назвою державною мовою також назви іншою мовою відповідної національної меншини / відповідного корінного етносу. За законом 2019 року «Про забезпечення функціонування української мови як державної», у написах на дорожніх знаках, вивісках та інших покажчиках назв географічних об'єктів на території України поряд з назвою державною мовою передбачено розміщення її латиноалфавітного відповідника, тоді як питання про подавання назв у відповідних місцях компактного поселення інших національностей відповідними іншими мовами мало б бути відрегульовано в іншому, на той час ще не прийнятому законі (у законі «Про національні меншини (спільноти) України», прийнятому в грудні 2022 року з деякими змінами від 2023 року, щодо цього вже існує відповідне положення).

5.2. У сфері особових імен і прізвищ, згідно з українським законодавством, громадяни України мають право іменуватися відповідно до їхніх національних традицій. Але якщо для етнічних українців і взагалі носіїв української мови як базової це право реалізується майже повністю (за винятком передавання їхніх особових імен російською мовою: див. нижче), у тому числі й у відтворюванні засобами інших мов (зокрема, засобами латинської графіки — в паспортах для виїзду за кордон тощо — уже не через

посередництво російської мови, як це було в СРСР), то в співвідношенні українська мова — російська мова згідно з попередньою тривалою традицією, з одного боку, особові імена етнічних росіян (а також білорусів) «українізуються» (з добором українського національного варіанта того чи іншого імені, в тому числі з подаванням його в латинографічній формі — у закордонних паспортах тощо), з другого боку, особові імена етнічних українців «русифікуються» (наприклад, укр. *Надія, Олексій* — як рос. *Надежда, Алексей*), у тому числі в офіційній документації (у російськомовній частині особових документів — паспорта та ін.). І така практика з прийняттям УП 2019 є також уже юридично санкціонованою, оскільки цей правопис затверджений Кабінетом Міністрів і, отже, має юридичну силу.

6. В українському законодавстві передбачено заходи, спрямовані проти вульгаризації мовлення в публічних сферах, зокрема у ЗМІ; крім того, відповідальність за вживання нецензурних слів у громадських місцях була ще й давніше передбачена в законодавчих актах про адміністративні правопорушення (як дрібне хуліганство, що виражається в порушенні громадського порядку), за вживання їх з метою образи, приниження особи — в актах про захист честі та гідності. Однак на практиці представники державної влади застосовують ці нормативні акти дуже вибірково, керуючись звичайно при цьому, очевидно, якимись іншими мотивами й використовуючи такі правопорушення звичайно лише як формально-юридичний привід для висунення кому-небудь якогось обвинувачення (особливо щодо усного мовлення й «неофіційних» написів у публічних місцях, де такі правопорушення якраз і є найбільш поширеними).

Українська мова в умовах державної незалежності України поступово й нерівномірно в різних сферах суспільного життя і в різних регіонах країни просувається в напрямі досягнення відповідності між її проголошеним юридичним статусом державної мови України і фактичним станом функціонування, який на час надання їй цього статусу визначався умовами українсько-російської диглосії. Розвиток її до стану мови з повною парадигмою соціального функціонування пролягає, з одного боку, через заповнення нею нових сфер мовного життя суспільства та перехід на спілкування нею нових верств населення, з другого ж боку, через подальше її шліфування в нових обставинах реального, практичного використання та подальше нормування її літературної форми. Для реального забезпечення першого з цих напрямів має бути насамперед ефективна мовна політика держави та готовість суспільства до такого стану справ, для другого ж, крім цього, — увага мовного соціуму до чистоти й культури УЛМ, але водночас і тактика виваженості, тверезої збалансованості в підходах до цих питань з боку тих чи інших його кіл.

УЛМ на цьому шляху в межах описуваного періоду вже демонструє істотне просування, хоча, звичайно, до реального статусу її як справжнього «дому буття» (відомий вислів М. Гайдегера) для всього українського суспільства ще досить далеко. Говорючи про достатньо помітні зрушення на цьому шляху УЛМ, слід насамперед відзначити істотне розширення функціонування її в суспільному житті й подальший структурно-стильовий розвиток — передусім у книжних стильових сферах, що найбільшою мірою можуть піддаватися свідомому регулюванню з боку суспільства, — в жанрах офіційно-ділового, наукового стилів, помітно — у конфесійному стилі, а також у виробничій сфері, у війську, в спорті (у функціонуванні цих сфер насамперед, звичайно, у публічному просторі), менше — в розмовно-побутовій сфері; цілком очевидне усунення з її складу значної частини елементів російської мови (насамперед у лексиці та словотворенні) й узагалі поступовий відхід від масового наслідування російської мови, в тому числі від запозичання з інших мов через її посередництво; коригування її нормативних засад. У цьому спільна заслуга мовознавців, лексикографів, термінологів, журналістів, педа-

гогів і всіх, кому не байдужа доля української мови, як і основної маси мовного загалу, яка тепер значно уважніше ставиться в цьому плані до свого мовлення.

Водночас цілком очевидними (хоча, звичайно, не такими визначальними) в теперішньому портреті УЛМ є також зміни в негативний бік — з одного боку, як явна протидія її коригуванню — це наслідок лібералізації в підходах мовного соціуму до користування нею (звідси досить помітні явища «забруднення» мовлення позанормативними елементами, вульгаризмами, жаргонізмами, а також росізмами) і культурно-мовної глобалізації з її масовими потоками запозичень, з другого ж боку, — як зворотний, «прихований» бік коригування, коли «плюс» у разі його надмірного педалювання стає «мінусом», як явище гіперпуризму.

Щодо широти, масштабу змін у корпусі УЛМ, то вони охоплюють насамперед, звичайно, лексико-фразеологічний склад і словотворення, але помітно поширюються також на інших мовних рівнях. Якщо спрогнозувати, зокрема, й дальше поширення бурхливого й нестримного творення суфіксальних фемінативів (див. VIII п. 4.3), тенденцій до обмеження в ужитку й навіть витіснення за межі норми таких словотвірних розрядів, як віддієслівні іменники — назви дії із суфіксом *-к-а* (*обробка, стрижка* і под.), ад'єктивовані та субстантивовані утворення на *-чий*, похідні від форм активних дієприкметників тепер. ч. («*дрейфуюча крига*» — із заміною на *дрейфувальний*, «*існуючий порядок*», «*незамерзаючий порт*», «*працюючий пенсіонер*», «*залучення непрацюючих*» і под.), відносні прикметники з суфіксом *-ичн(ічн)-* (*академічний, енциклопедичний* і под. — із заміною їх на *академічний, енциклопедійний* і под.), граматичної категорії пасивного стану дієслів у формі дієслів на *-ся* (див. VIII п. 2.5.3), активізацію закликів до уникання в ужитку аналітичних (описових) номінативних зворотів на зразок *здійснювати контроль* (із заміною їх тільки на однослівні назви: *контролювати* і под.: див. IX п. 3.3), то в сукупності з усіма іншими інноваціями на різних рівнях структура УЛМ матиме помітно інший образ, ніж до початку 90-х років.

Рівень не тільки широти функціонування УЛМ у різних сферах суспільного життя та в різних регіонах країни, а й володіння її нормами в середовищі дедалі ширших кіл населення в межах описуваного періоду, безперечно, підвищується (можна навести, зокрема, зразки публічного мовлення осіб з державного керівництва країни, урядовців, працівників муніципальних, правоохоронних органів, осіб з військового керівництва та ін.). Особливо це стало увиразнюватися з 2022 року. Отже, УЛМ дедалі більше набуває статусу необхідної суспільної престижності. Але цей процес відбувається все-таки досить повільно (особливо якщо згадати про вже понад 30 років державної незалежності України й порівняти це з мовними ситуаціями, наприклад, у нововиниклих країнах Балтії в період між двома світовими війнами), і, крім того, не менш важливе значення має при цьому широта, повнота поширення УЛМ у всіх сферах життя суспільства, включно з розмовно-побутовою, сферою масової культури та ін. Поки що передчасно говорити про подолання досить істотного розриву між прагматичною і символічною («романтичною») функціями української мови в їхньому значенні для життя українського суспільства (адже, наприклад, кількість тих, хто вважає рідною для себе саме українську мову, поки що значно перевищує кількість тих, хто реально спілкується нею). Поки українську літературну мову забороняли (в добу царизму) або обмежували (у радянські часи) «згори», вона мала в очах її шанувальників образ небажаної для влади, несправедливо ущемлюваної, що давало додатковий стимул для її культивування як найвиразнішої національної святині (пор. у роздумах про долю української мови в ті часи характерні висловлювання на зразок: «Серце кров'ю обливається»). Тепер же, коли українська мова функціонує як державна мова незалежної країни, але все одно не так швидко завойовує її суспільний простір, на перший план має, звичайно, виступати насамперед функція її комунікативно-прагматичної потрібності для якнайширших верств українського суспільства.

ДЖЕРЕЛА МАТЕРІАЛУ

1. Словники, інші довідники:

- Активні ресурси 2013:** Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики / Уклад.: Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, В. І. Критська, Т. К. Пуздирева, Ю. В. Романюк / Відп. ред. Є. А. Карпіловська. Київ: ТОВ «КММ», 2013.
- Аркушин 2005:** Аркушин Г. Л. Словник евфемізмів, уживаних у говірках та молодіжному жаргоні Західного Полісся та західної частини Волині. Луцьк; Люблін, 2005.
- АУМ:** Атлас української мови : В 3 т. / Редколегія: І. Г. Матвіяс (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1984–2001.
- Балла:** Англо-український словник : В 2 т. / Уклад. М. І. Балла. Київ: Освіта, 1996.
- БАС:** Большой академический словарь русского языка / Гл. ред. К. С. Горбачевич, А. С. Герд. Москва; Санкт-Петербург: Наука. Тт. 1–28–, 2004–2023–.
- Білецький-Носенко:** Білецький-Носенко П. Словник української мови. Київ: Наукова думка, 1966.
- Білоус / Сербенська 2005:** Білоус М., Сербенська О. Екологія українського слова: Практичний словник-довідник. 2-ге вид., випр. і доп. Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2005.
- Боярова / Корж:** Боярова Л. Г., Корж О. П. Російсько-український словник сучасних банківських, фінансово-кредитних та комерційних термінів. Харків: Основа, 1997.
- БТСРЯ 1998:** Большой толковый словарь русского языка / Гл. ред. С. А. Кузнецов. Санкт-Петербург: Норинт, 1998.
- Бурячок 1995:** Бурячок А. А. Орфографічний словник української мови. Київ: Наукова думка, 1995.
- Бурячок 1999:** Бурячок А. А. Орфографічний словник учня. Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 1999.
- Бурячок 2001:** Бурячок А. А. Українсько-російський транслітерований словник власних імен і найпоширеніших прізвищ. Київ: Видавничий центр «Просвіта», 2001.
- Вакул. 1996:** Вакуленко М. Російсько-український словник фізичної термінології. Київ: Київський університет імені Т. Шевченка, 1996.
- Вакул. / Вакул. 2008:** Тлумачний словник із фізики / Уклад. М. О. Вакуленко, О. В. Вакуленко. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2008.
- Верещагин / Костомаров 1977:** Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Состав семейства учебных лингвострановедческих словарей: ономастический словарь. *Актуальные проблемы учебной лексикографии* / Сост. В. А. Редькин. Москва: Русский язык, 1977.
- ВЗОССУЛ:** Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики / Гол. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2004.
- Вирган / Пил:** Вирган І. О., Пилинська М. М. Російсько-український словник сталих виразів. Харків: Прапор, 2002.
- Військові статuti 2000:** Військові статuti Збройних Сил України (затверджені законами України від 24.03.1999 р.). Київ, 2000.
- Віняр / Шпачук 2000:** Віняр Г. М., Шпачук Л. Р. Словник новотворів української мови

(кінець 80-х — початок 90-х років ХХ ст.). Кривий Ріг, 2000.

- Віняр / Шпачук 2002:** Віняр Г. М., Шпачук Л. Р. Словник новотворів української мови кінця ХХ століття). Кривий Ріг, 2002.
- Віняр, Шпачук 2005:** Віняр Г. М., Шпачук Л. Р. Словник новотворів української мови початку ХХ століття). Кривий Ріг, 2005.
- Вовк 1982:** Вовк А. Вибірковий англійсько-український словник з природознавства, техніки і сучасного побуту. Нью-Йорк: Український Термінологічний Центр в Америці, 1982. Ч. 1.
- Войн. / Морг. 1997:** Войналович О., Моргунюк В. Російсько-український словник наукової і технічної мови (термінологія процесових понять). Київ: Вирій, 1997.
- Войтович 2005:** Войтович В. Українська міфологія. Київ: Либідь, 2005.
- ВТССУМ 2005:** Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. та гол. ред. В. Т. Бусол. Київ; Ірпінь: Перун, 2005.
- ВУЕ:** Велика українська енциклопедія : У 30 т. / Упоряд. А. М. Киридон. Київ: Енциклопедичне видавництво, 2018. Тт. 1–3.
- Ганіткевич 1995:** Ганіткевич Я. Словник русизмів у мові медиків. Львів, 1995.
- Герасим. 1999:** Герасименко О. І. Тлумачний та російсько-український словники з судової медицини. Донецьк: ДонДМУ, 1999.
- ГЕУ:** Географічна енциклопедія України : В 3 т. / Відп. ред. О. М. Маринич. Київ: Українська Радянська Енциклопедія імені М. П. Бажана, 1989–1993.
- Гладкий / Туркало:** Російсько-український словник ділової (контрторської та рахівничої) мови / За ред. М. Гладкого, К. Туркала. Київ: ДВУ, 1926.
- Гол. 1995:** Головащук С. І. Складні випадки наголошення: Словник-довідник. Київ: Либідь, 1995.
- Гол. 1999:** Головащук С. Правописний словник. Київ: А.С.К., 1999.
- Гол. 2004:** Головащук С. І. Словник-довідник з українського літературного слововживання. Київ: Наукова думка, 2004.
- Голоск.::** Голоскевич Г. Правописний словник. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 1994. Вид. 12 (перше видання 1929 р.).
- Горбач 2006:** Горбач О. Аргі в Україні. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006.
- Горпинич 2001:** Горпинич В. О. Словник географічних назв України (топоніми та відтопоніми прикметники). Київ: Довіра, 2001.
- Грачев / Мокиєнко 2000:** Грачев М. А., Мокиєнко В. М. Историко-этимологический словарь воровского жаргона. Санкт-Петербург: Фолио-Пресс, 2000.
- Гринчишин та ін. 1988:** Короткий тлумачний словник української мови / За ред. Д. Г. Гринчишина. Київ: Радянська школа, 1988.
- Грінч.::** Словарь української мови : В 4 т. / Зібрала редакція журналу «Киевская старина» / Упоряд. з дод. власн. мат-лу Борис Грінченко. Київ, 1907–1909.
- ГСБМ:** Гістарычны слоўнік беларускай мовы / Гол. рэд. А. І. Жураўскі, А. М. Булька. Мінск: Навука і тэхніка, 1982–2017. Вып. 1–37.
- Гвара 2011:** Борковський А. Гвара. Автентична львівська абетка. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2011.
- Даль:** Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : В четырех томах / Совмещенная редакция изданий В. И. Даля и И. А. Бодуэна де Куртенэ в современном написании. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2004.
- Довідник 1973:** Довідник з українського правопису, вид. друге, випр. і доп. / А. А. Бурячок, Л. С. Паламарчук, В. М. Русанівський, Н. І. Тоцька. Київ: Радянська школа, 1973.
- Довідник 2005:** Довідник з культури мови / За ред. С. Я. Єрмоленко. Київ: Вища школа, 2005.
- ДСТУ 1.5-93:** ДСТУ 1.5-93 Правила проведення робіт з міждержавної стандартизації.

- Загальні вимоги до побудови, викладання, оформлення та змісту стандартів. Київ: Держстандарт України, 1993.
- ДСТУ 3966-2000:** ДСТУ 3966-2000 Термінологія. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення. Київ: Держстандарт України, 2000.
- ДСТУ 3966-2009:** ДСТУ 3966-2009 Термінологічна робота. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення. Київ: Держспоживстандарт України, 2009.
- Дубр. 2013:** Дубровський В. Словник московсько-український. Київ: КММ, 2013 (перше видання 1918 р.).
- ЕГУ:** Енциклопедія історії України : В 10 т. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк (заст. голови) та ін. Київ: Наукова думка, 2003–2013.
- Ермакова / Земская / Розина 1999:** Ермакова О. П., Земская Е. А., Розина Р. И. Слова, с которыми мы все встречались: Толковый словарь русского общего жаргона. Москва: Азбуковник, 1999.
- ЕСЛГНПР:** Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / І. М. Желєзняк, А. П. Корепанова, Л. Т. Масенко, О. С. Стрижак / Відп. ред. О. С. Стрижак. Київ: Наукова думка, 1985.
- ЕСУ:** Енциклопедія сучасної України / Ред. кол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, О. М. Романів (співголови), М. Г. Желєзняк (відп. секретар) та ін. Київ: Поліграфкнига. 2001–2022–. Тт. 1–24–.
- ЕСУМ :** Етимологічний словник української мови : У семи томах / Гол. ред. О. С. Мельничук. Київ: Наукова думка. 1982–2012–. Тт. 1–6–.
- ЕУ: Загальна частина:** Енциклопедія українознавства: Загальна частина / Під головною редакцією В. Кубійовича і З. Кузєлі. Київ, 1994–1995. Тт. 1–3 (репринтне відтворення видання 1949 року).
- ЕУ: Словникова частина:** Енциклопедія українознавства: Словникова частина / Гол. ред. В. Кубійович. Львів: Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові, 1993–2000. Тт. 1–10 (репринтне відтворення видання 1955–1984 років: видавництво «Молоде життя»).
- ЕУ: Словникова частина — доповнення:** Енциклопедія українознавства: Словникова частина — доповнення, т. 11 / Гол. ред. В. Кубійович. Paris; New York: Молоде життя, 1955.
- ЕУМ 2000:** Українська мова: Енциклопедія / Ред. кол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін. Київ: Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 2000.
- ЕУМ 2004:** Українська мова: Енциклопедія / Ред. кол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін. Київ: Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 2004. Вид. 2-ге, випр. і доп.
- ЕУМ 2007:** Українська мова: Енциклопедія / Ред. кол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін. Київ: Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 2007. Вид. 3-тє, зі змінами і доповненнями.
- Жайв. 2004:** Жайворонок В. В. Велика чи мала літера? Словник-довідник. Київ: Наукова думка, 2004.
- Жайв. Антологія знаків 2018:** Жайворонок В. В. Антологія знаків української етнокультури: Словник-довідник. Київ: Наукова думка, 2018.
- Жел.:** Желєховський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар: В 2 т. Львів: З друкарні тов. ім. Шевченка, під зарядом К. Беднарського, 1886.
- ЗВФЕС:** Загородній А. Г., Вознюк Г. Л. Фінансово-економічний словник. Київ: Знання, 2007.
- Зіл. 1943:** Український правопис / Упоряд. І. Зілінський. Краків; Львів: Українське видавництво, 1943. Вид. 3-тє, доп.
- Зубков 2003:** Зубков М. Сучасний український правопис: Комплексний довідник. Харків: Торсінг, 2003. Вид. 7-ме, випр. і доп.

- Зубков НРУПС 2005:** Зубков М. Новий російсько-український політехнічний словник. Харків: Гриф, 2005.
- Зубков 2008:** Зубков М. Г. Сучасний російсько-український словник. Харків: Школа, 2008.
- Іван. / Шумл. 1918:** Іваницький С., Шумлянський Ф. Російсько-український словник. Вінниця: Видання відділу нар. освіти Подільської губ. нар. управи, 1918.
- Ізюмов:** Ізюмов О. Російсько-український словник. Харків; Київ: Видавництво АН УРСР, 1930.
- ГУМ Лексика:** Історія української мови: Лексика і фразеологія / Відп. ред. В. М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1983.
- ГУМ Морфологія:** Історія української мови: Морфологія / Відп. ред. В. В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1978.
- ГУМ Синтаксис:** Історія української мови: Синтаксис / Відп. ред. А. П. Грищенко. Київ: Наукова думка, 1983.
- ГУМ Фонетика:** Історія української мови: Фонетика / Відп. ред. В. В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1979.
- Караван. 1993:** Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. Київ: Кобза, 1993.
- Караван. 1998:** Караванський С. Російсько-український словник складної лексики. Київ: Видавничий центр «Академія», 1998.
- Катлинская:** Катлинская Л. П. Толковый словарь новых слов и значений русского языка. Москва: АСТ: Астрель, 2008.
- КНД 50-011-93:** КНД 50-011-93 Основні положення та порядок розробки стандартів на терміни та визначення. Київ: Держстандарт України, 1993.
- Ковалів 2007:** Ковалів Ю. І. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. Київ: Видавничий центр «Академія», 2007.
- Коваль / Коптілов 1964:** Коваль А. П., Коптілов В. В. 1000 крилатих виразів української літературної мови. Київ: Наукова думка, 1964.
- Козир. / Шендер. 1996:** Козирський В., Шендеровський В. Українсько-англійсько-німецько-російський словник фізичної лексики. Київ: Рада, 1996.
- Кондратюк 2006:** Кондратюк Т. М. Словник сучасного українського сленгу. Харків: Фоліо, 2006.
- Коновалюк 1993:** Коновалюк Д. Російсько-український технічний словник. Луцьк: Візор, 1993.
- Кочерга / Мейнарович 2010:** Кочерга О., Мейнарович Є. Англійсько-українсько-англійський словник наукової мови (фізика та споріднені науки) : В 2 ч. Вінниця: Нова книга, 2010. Ч. 2 (українсько-англійська).
- КП 1995:** Класифікатор професій (ДК 003 — 95). Київ: Держстандарт України, 1995.
- КП 2005:** Класифікатор професій (ДК 0003 : 2005). Київ: Юрінком Інтер, 2006.
- КП 2010:** Класифікатор професій : ДК 003 : 2010. Київ: Соцінформ, 2010.
- Краткий справочник... 1991:** Краткий справочник по современному русскому языку / Л. Л. Касаткин, Е. В. Клобуков, П. А. Лекант / Под ред. П. А. Леканта. Москва: Высшая школа, 1991.
- Кръстева 2000:** Кръстева В. Речник на турске думи в съвременния български печат. София: Лаков ПРЕСС, 2000.
- Культура укр. м. 1990:** Культура української мови: Довідник / За ред. В. М. Русанівського. Київ: Либідь, 1990.
- Левч. 2011:** Левченко О. Українсько-російсько-білорусько-болгарсько-польський словник порівнянь. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2011.
- Лексикон львівський 2009:** Хобзей Н., Сімович К., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Лексикон львівський: поважно і на жарг. Львів: Ін-т українознавства імені І. І. Крип'якевича НАН України, 2009.

- Лікарські рослини...:** Лікарські рослини: Енциклопедичний довідник / За ред. А. М. Гродзінського. Київ: Видавництво «Українська радянська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1992.
- Мазурик 2002:** Мазурик Д. В. Нове в українській лексиці: Словник-довідник. Львів: Світ, 2002.
- МГЕ:** Мала гірнича енциклопедія : В трьох томах / За ред. В. С. Білецького. Донецьк: «Донбас», 2004.
- МЕЕ:** Мала енциклопедія етнодержавознавства / Відп. ред. Ю. І. Римаренко. Київ: Генеза; Довіра, 1996.
- Меженко 2008:** Меженко Ю. С. Великий орфографічний словник сучасної української мови. Донецьк: БАО, 2008.
- Мокиєнко 1995:** Мокиєнко В. М. Словарь русской бранной лексики: Матизмы, обценизмы, эвфемизмы. Berlin: Dieter LENZ Verlag, 1995.
- Мокиєнко 2003:** Мокиєнко В. М. Новая русская фразеология. Opole: Uniwersytet Opolski, 2003.
- Мокиєнко / Никитина 1998:** Мокиєнко В. М., Никитина Т. Г. Толковый словарь языка Совдепии. Санкт-Петербург: Фолио-Пресс, 1998.
- Мокиєнко / Никитина 2003а:** Мокиєнко В. М., Никитина Т. Г. Большой словарь русских поговорок. Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2003.
- Мокиєнко / Никитина 2003б:** Мокиєнко В. М., Никитина Т. Г. Словарь русской брани. Матизмы, обценизмы, эвфемизмы. Санкт-Петербург: Норинт, 2003.
- НАСЗ:** Нові й актуалізовані слова та значення: Словникові матеріали 2002–2010 / Уклад.: В. О. Балог, Н. Є. Лозова, Л. О. Тименко, О. М. Тищенко / Відп. ред. О. М. Тищенко. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010.
- Негреб. 1991:** Негребецький О. Вживання фонемі Г : Спроба довідника. Київ, 1991.
- Нелюба 2012:** Нелюба А. Словотворчість незалежної України. 1991–2011: Словник. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2012.
- Нелюба / Редько 2017:** Нелюба А., Редько Є. Словотворчість незалежної України. 2012–2016: Словник. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2017.
- Новые слова и значения 2009–2014:** Новые слова и значения: Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 90-х годов XX века : В 3 т. / Под ред. Т. Н. Буцевой, Е. А. Левашова. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2009–2014.
- Номис:** Українські приказки, прислів'я, і таке інше / Уклав М. Номис. Київ: Либідь, 1993 (перше видання 1864 р.).
- НРЛ 2017:** Новое в русской лексике: Словарные материалы–2017 / Под ред. А. Ю. Кожевникова и Ю. С. Ридецкой. Санкт-Петербург: ИЛИ РАН, 2019.
- НСЗ 2008:** Нові слова та значення: Словник / Уклад.: Л. В. Туровська, Л. М. Василькова. Київ: Довіра, 2008.
- НТСУМ 1998:** Новий тлумачний словник української мови : В 4 т. / Уклад. В. Яременко, О. Сліпущко. Київ: Аконіт, 1998.
- Ог. 1924:** Огієнко І. Український стилістичний словник. Львів: Видання Української книгарні й антикварні у Львові, 1924.
- Ог. 1934:** Огієнко І. Словник місцевих слів, у літературній мові не вживаних. Жовква: Друкарня оо. василіян у Жовкві, 1934.
- Ог. 2013:** Митрополит Іларіон [І. Огієнко] Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови : Репринтне видання. Київ: Ярославів вал, 2013 (перше видання 1961 р.).
- Ог. ЕССУМ:** Митрополит Іларіон (І. Огієнко). Етимологічно-семантичний словник української мови : В 4-х т. / Ред. і доп. Ю. Мулика-Луцика (тт. 1–3) і М. Ласло-Куцюк (т. 4). Вінніпег: Накладом товариства «Волинь», 1979–1994.
- Ожегов / Шведова 1990:** Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. Изд. 4-е, доп. Москва: Азбуковник, 1999.

- Орфоеп. сл.:** Орфоепічний словник української мови : В 2 т. / За ред. М. М. Пешак і В. М. Русанівського. Київ: Довіра, 2001–2003.
- ОСУМ 1975:** Орфографічний словник української мови / Уклад.: С. І. Головащук, Т. В. Зайцева, І. С. Назарова, М. М. Пешак, В. М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1975.
- ОСУМ 1994:** Орфографічний словник української мови / Уклад.: С. І. Головащук, М. М. Пешак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. Київ: Наукова думка, 1994.
- ОСУМ 1999:** Орфографічний словник української мови / Уклад.: С. І. Головащук, М. М. Пешак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. Київ: Наукова думка, 1999. Вид. 2-ге, випр. і доп.
- ОСУМТ:** Орфографічний словник українських медичних термінів / Уклад. Л. І. Петрух, І. М. Головка, О. Я. Томашевська. Львів: Видавнича спілка «Словник», 1993.
- Оташевий 2008:** Оташевий ґ. Велики речник нових и незабележених речи. Београд: Алма, 2008.
- Отин 2010:** Отин Е. С. «Все менты — мои кенты...» (Как образуются жаргонные слова и выражения). Донецк: Юго-Восток, 2010. Изд. 2-е, испр. и доп.
- Пан. 1998:** Паночко М. Словник-довідник слів із літерою Ґ. Львів: Кальварія, 1998.
- ПДЛ:** Російсько-український словник-довідник «Порадник ділової людини» За ред. Н. Ф. Клименко. Київ: Основи, 1995.
- Пернишка / Благоева / Колковска 2010:** Пернишка Е., Благоева Д., Колковска С. Речник на новите думи в българския език (от края ХХ и първото десятилетие на ХХІ в.). София: Наука и изкуство, 2010.
- Перхач / Кінаш РУНТС 1997:** Перхач В., Кінаш Б. Російсько-український науково-технічний словник. Львів, 1997.
- Петрух / Головка:** Петрух Л., Головка І. Українсько-латинсько-англійський медичний енциклопедичний словник : У 4-х т. Київ: Медицина, 2012–2015.
- Пилипчук 2012:** Пилипчук Д. Болять мені загублені слова: Мій додаток до першого тому Словника української мови у двадцяти томах. Біла Церква, 2012.
- Пилипчук 2020:** Пилипчук Д. Словники української мови: 1596–2018 : Бібліографічний покажчик. Київ: Просвіта, 2020.
- Пиркало 1999:** Пиркало С. Український молодіжний сленг сьогодні. Київ: Мова та історія, 1999.
- Підмог. / Пл. 1993:** Підмогильний В., Плужник Є. Російсько-український фразеологічний словник: Фразеологія ділової мови. Київ: Кобза, 1993 (перше видання 1927 р.).
- Піскуноў 2012:** Піскуноў Ф. А. Вялікі слоўнік беларускай мовы: арфаграфія, акцэнтуацыя, парадыгматыка. Мінск: Тэхналогія, 2012.
- Плачинда 1993:** Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології. Київ: Український письменник, 1993.
- Плуцер-Сарно:** Плуцер-Сарно А. Большой словарь мата. Санкт-Петербург: Лимбус Пресс. Т.1, 2001; т. 2, 2005.
- Погр.:** Погрібний М. І. Орфоепічний словник. Київ: Радянська школа, 1984.
- Пон. 1997:** Пономарів О. Фонема Ґ та ґ: Словник і коментар. Київ: Видавничий центр «Просвіта», 1997.
- Правила русской орфографии и пунктуации 2006:** Правила русской орфографии и пунктуации. Полный академический справочник / Под ред. В. В. Лопатина. Москва: Эксмо, 2006.
- Редько 1969:** Редько Ю. К. Довідник українських прізвищ. Київ: Радянська школа, 1969.
- РЕГУ:** Радянська енциклопедія історії України : В 4-х т. Київ: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 1969–1972.
- Розенталь 1985:** Розенталь Д. Э. Прописная или строчная (Опыт словаря-справочника). Москва: Русский язык, 1985.

- Розенталь 2003:** Розенталь Д. Э. Справочник по правописанию и литературной правке / Под ред. И. Б. Голуб. 8-е изд., испр. и доп. Москва: Айрис-пресс, 2003.
- РООР 1994:** Русская ономастика и ономастика России: Словарь / Под ред. О. Н. Трубочева. Москва: Школа-Пресс, 1994.
- РОС 2000:** Русский орфографический словарь / Отв. ред. В. В. Лопатин. Москва: Азбуковник, 2000.
- РОС 2012:** Русский орфографический словарь / Под ред. В. В. Лопатина, О. Е. Ивановой. Москва: АСТ-Пресс, 2012.
- РУАСПТ:** Російсько-українсько-англійський словник правничої термінології: Труднощі слововживання / С. Воробйова, Ю. Зайцев, Н. Соломашенко. Київ: Українська правнича фундація, 1994.
- РУСАРТ:** Російсько-український словник з авіаційної та ракетної техніки / За ред. Д. Х. Баранника, В. Ф. Пріснякова. Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 1997.
- РУСКар.:** Караванський С. Російсько-український словник складної лексики. Київ: Видавничий центр «Академія», 1998.
- РУСКрим.:** Російсько-український словник / Гол. ред. А. Кримський і С. Єфремов. Київ; Харків: Червоний шлях; Державне видавництво України; Українська радянська енциклопедія, 1924–1933. Тт. 1–3 (А–П).
- РУМС 1991:** Мусій О., Нечаїв С., Соколюк О., Гаврилюк С. Російсько-український медичний словник. Київ, 1991.
- РУМС 1992:** Мусій О., Нечаїв (Нечай) С., Соколюк О., Гаврилюк С. Російсько-український медичний словник. Умань, 1992. Вид. 3-тє, зі змінами.
- РУНС 1992:** Російсько-український нафтогазопромисловий словник / Уклад.: В. С. Бойко, І. А. Василь, В. І. Грицишин та ін. Київ: Знання, 1992.
- РУСНТ 1994:** Російсько-український словник наукової термінології: Суспільні науки / Відп. ред. В. М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1994.
- РУСНТ 1996:** Російсько-український словник наукової термінології: Біологія. Хімія. Медицина / Відп. ред. К. М. Ситник; ред.-лексикограф Л. О. Симоненко. Київ: Наукова думка, 1996.
- РУСНТ 1998:** Російсько-український словник наукової термінології: Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос / Відп. ред. Ю. О. Митропольський; ред.-лексикографи М. М. Пешак, В. Б. Фридрак. Київ: Наукова думка, 1998.
- РУСПМ 1926:** Російсько-український словник правничої мови / Гол. ред. А. Ю. Кримський. Київ, 1926.
- РУС 1937:** Російсько-український словник / Відп. ред. П. Мустяца. Київ: Видавництво АН УРСР, 1937.
- РУС 1948:** Російсько-український словник / Гол. ред. М. Я. Калинович. Москва: ОГИЗ — Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1948.
- РУС 1996:** Російсько-український словник (сфера ділового спілкування) / Уклад. О. О. Тараненко, В. М. Брицин. Київ: Рідна мова, 1996.
- РУС 1998:** Новий російсько-український словник-довідник юридичної, банківської, фінансової, бухгалтерської та економічної сфери / За ред. С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустовіт. Київ: Довіра; Рідна мова, 1998.
- РУС 1999:** Російсько-український словник (сфера ділового спілкування) / Уклад. О. О. Тараненко, В. М. Брицин. Київ: Основа, 1999. Вид. друге, випр. і доп.
- РУС 2003:** Російсько-український словник / За ред. В. В. Жайворонка. Київ: Абрис, 2003.
- РУС 2004:** Російсько-український словник / Відп. ред. В. Б. Фридрак. Київ: Наукова думка, 2004.
- РУС-3:** Російсько-український словник: В 3-х т. / Ред. колегія: І. К. Білодід (голова), Л. С. Паламарчук (заст. голови) та ін. Київ: Наукова думка, 1968.

- РУС-4:** Російсько-український словник : В 4-х т. Київ: Знання, 2011–2014.
- РУУРС 2011:** Російсько-український та українсько-російський словник / Упоряд. та гол. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2011.
- Свод правил... 2000:** Свод правил русского правописания. Орфография. Пунктуация : Проект. Москва: Азбуковник, 2000.
- Св. сл.:** Сводный словарь современной русской лексики : В 2-х томах / Под ред. Р. П. Рогожниковой. Москва: Русский язык, 1991.
- СДМ 1930:** Словник ділової мови / Уклад.: М. Дорошенко, М. Станиславський, В. Страшкевич. Харків; Київ: Державне видавництво України, 1930.
- Селігей 2014:** Селігей П. О. Етимологічний словник запозичених суфіксів і суфіксоїдів в українській мові. Київ: Академперіодика, 2014.
- Синчак. Вебсловник... 2022:** Синчак О. Вебсловник жіночих назв української мови. Львів, 2022 (на інтернет-платформі r2u.org.ua).
- СІС 1974:** Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. Київ: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1974.
- Скрипник / Дзятк. 1986:** Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей: Словник-довідник. Київ: Наукова думка, 1986.
- Скрипник / Дзятк. 1996:** Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей: Словник-довідник. Київ: Наукова думка, 1996.
- Слав. древн.:** Славянские древности: Этнолингвистический словарь в пяти томах / Под общей ред. Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, 1995–2012.
- Сл. військ.:** Російсько-український словник для військовиків / Уклад.: А. Бурячок, М. Демський, Б. Якимович. Київ; Львів: Варта, 1995.
- Сл. др. яз.:** Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.): В 10 т. / Гл. ред. Р. И. Аванесов, В. Б. Крысько. Москва: Русский язык; Азбуковник; Нестор-История, 1988–2023–. Тт. 1–13–.
- Словарь перестройки 1992:** Словарь перестройки / Сост. В. И. Максимов, С. С. Волков, Ю. Л. Ермолаева и др. Санкт-Петербург: Златоуст, 1992.
- Словник-довідник 1996:** Словник-довідник з культури української мови / Уклад. Д. Гринчишин, А. Капелюшний, О. Сербенська, З. Терлак. Львів: Фенікс, 1996.
- Словник епітетів 1998:** Словник епітетів української мови / Уклад. С. П. Бибик, С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустовіт / За ред. С. Я. Єрмоленко. Київ: Довіра, 1998.
- Словник омонімів 1996:** Демська О. М., Кульчицький І. М. Словник омонімів української мови. Львів: Фенікс, 1996.
- Словник труднощів...:** Словник труднощів української мови / Уклад. Д. Г. Гринчишин, А. О. Капелюшний, О. М. Пазяк, О. А. Сербенська, З. М. Терлак / За ред. С. Я. Єрмоленко. Київ: Радянська школа, 1989.
- Сл. син.:** Словник синонімів української мови : В 2-х т. Київ: Наукова думка, 1999–2000.
- Сл. ст.-укр. м. XIV–XV ст.:** Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: В 2-х т. / Ред. томів Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький. Київ: Наукова думка, 1977–1978.
- СНА:** Словник новітніх англійзмів / Уклад. Л. Белей, А. Гончаренко, М. Ківу, І. Олександрук / Наук. ред. Г. В. Зимовець. Київ: Наукова думка, 2022.
- Солж. 1990:** Солженицын А. И. Русский словарь языкового расширения. Москва: Наука, 1990.
- Ставицька 2003:** Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики. Київ: Критика, 2003.
- Ставицька 2005:** Ставицька Л. Український жаргон: Словник. Київ: Критика, 2005.
- Ставицька 2008:** Ставицька Л. Українська мова без табу: Словник нецензурної лексики та її відповідників. Обсценізми. Евфемізми. Сексуалізми. Київ: Критика, 2008.
- СУБТ:** Словник української біологічної термінології / Уклад. Д. М. Гродзинський, Л. О. Симоненко, М. П. Годована та ін. Київ: КММ, 2012.

- СУЛМ 1969:** Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика / Відп. ред. М. А. Жовтобрюх. Київ: Наукова думка, 1969.
- СУЛМ 1969:** Сучасна українська літературна мова: Морфологія / Відп. ред. В. М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1969.
- СУМ 2012:** Словник української мови / Відп. ред. В. В. Жайворонюк. Київ: Видавничий центр «Просвіта», 2012.
- СУМ XVI–XVII:** Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. / Відп. ред. Д. Г. Гринчишин. Львів, 1994–. Вип. 1–.
- СУМ-11:** Словник української мови : В 11 т. / Ред. кол.: І. К. Білодід (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
- СУМ-11: Дод.:** Словник української мови в 11 томах: Додатковий том. Кн. 1–2 / Відп. ред. Л. В. Мовчун. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017.
- СУМ-20:** Словник української мови : У двадцяти томах / Наук. кер. проєкту В. А. Широков. Київ: Наукова думка; Український мовно-інформаційний фонд, 2010–2022–. Тт. 1–13–.
- СЧС 1932:** Словник чужомовних слів / Уклад.: І. Бойків, О. Ізюмов, Г. Калнишевський, М. Трохименко. Харків; Київ: Українська радянська енциклопедія, 1932.
- СЮТ 1994:** Словник юридичних термінів (російсько-український) / Уклад. Й. Ф. Андерш, В. О. Винник, А. В. Красицька та ін. Київ: Юрінком, 1994.
- Таран. 2003:** Тараненко О. О. Словозміна української мови. Nyíregyháza (Угорщина), 2003.
- Тимченко 2002–2003:** Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. : У 2 кн. Київ; Нью-Йорк: НАН України, Українська Вільна Академія у США, 2002–2003.
- ТСРЯ 1998:** Толковый словарь русского языка конца XX в.: Языковые изменения / Гл. ред. Г. Н. Складерская. Санкт-Петербург: Фолио-Пресс, 1998.
- ТСРЯ 2007:** Толковый словарь русского языка начала XXI века: Актуальная лексика / Под ред. Г. Н. Складерской. Москва: Эксмо, 2007.
- ТСРЯ-4:** Толковый словарь русского языка : В 4-х т. / Под ред. Д. Н. Ушакова. Москва: Советская энциклопедия; ОГИЗ, 1935–1940.
- УАС:** Українсько-англійський словник / Ukrainian-English Dictionary / Compiled by С. Н. Andrusyshen and J. N. Krett. Saskatoon: University of Saskatchewan, 1955.
- УДМ 2003:** Українська ділова мова: Практичний посібник на щодень / За ред. М. Д. Гінзбурга. Харків: Торсінг, 2003.
- УЛ:** Український лексикон кінця XVIII — початку XXI ст.: Словник-індекс : У 3-х т. / Ред. кол. П. Ю. Гриценко (голова), З. Г. Козирева (заст. голови) та ін. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017.
- Уласевич / Даўгулевіч 2009:** Уласевич В. І., Даўгулевіч Н. М. Слоўнік новых слоў беларускай мовы. Мінск: ТетроСистемс, 2009.
- УЛВН:** Українська літературна вимова і наголос: Словник-довідник / Уклад.: І. Р. Вихованець, С. Я. Єрмоленко, Н. М. Сологуб, Г. Х. Щербатюк / Відп. ред. М. А. Жовтобрюх. Київ: Наукова думка, 1973.
- УЛЕ:** Українська літературна енциклопедія : В п'яти томах / Відп. ред. І. О. Дзевєрін. Київ: Українська енциклопедія імені М. П. Бажана. Тт. 1–3. 1988–1995.
- Ум. / Сп.:** Словарь російсько-український : У 4 т. / Упоряд. М. Уманець [М. Ф. Комаров] і А. Спілка [колект. псевдонім]. Львів: НТШ, 1893–1898.
- УНС:** Українсько-німецький словник / Уклад. З. Кузеля, Я. Рудницький. Ляйпціг: Otto Harrasowitz, 1943.
- УОС 2009:** Український орфографічний словник / За ред. В. Г. Складеренка. Київ: Довіра, 2009. Вид. 9-те, переробл. і доп.
- УП 1921:** Найголовніші правила українського правопису. Київ: Державне видавництво, 1921.
- УП 1928:** Український правопис. [Харків]: Державне видавництво України, 1929.

- УП 1933:** Український правопис. Харків: Радянська школа, 1933.
- УП 1946:** Український правопис. Київ: Українське державне видавництво, 1946.
- УП 1960:** Український правопис. Київ: Видавництво АН УРСР, 1960.
- УП 1990:** Український правопис. Київ: Наукова думка, 1990.
- УП 1993:** Український правопис. Київ: Наукова думка, 1993.
- УП 1999:** Український правопис: Проект найновішої редакції / Керівник робочої групи В. В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1999.
- УП 2003:** Український правопис (проект) / Наук. ред. В. М. Русанівський. Київ, 2003.
- УП 2019:** Український правопис. Київ: Наукова думка, 2019.
- УРЕ-І:** Українська радянська енциклопедія : У 12 т. / Гол. ред. М. П. Бажан. Київ: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1959–1965.
- УРЕ-ІІ:** Українська радянська енциклопедія : У 12 т., 2-ге вид. / Гол. ред. М. П. Бажан. Київ: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1977–1985.
- УРЕС:** Український радянський енциклопедичний словник : У 3-х т. / Гол. ред. М. П. Бажан. Київ: Академія наук Української РСР, 1967–1968.
- УРРУС:** Українсько-російський і російсько-український словник: Сфера ділового і професійного спілкування / Уклад.: В. М. Бріцин, О. О. Тараненко. Київ: Вища школа, 2011.
- УРС 1999:** Українсько-російський словник / Відп. ред. Л. Г. Скрипник, Т. К. Черторизька. Київ: Наукова думка, 1999.
- УРС-6:** Українсько-російський словник : У 6 т. / Гол. ред. І. М. Кириченко. Київ: Видавництво АН УРСР, 1953–1963.
- УРСНТ:** Українсько-російський словник наукової термінології / За заг. ред. Л. О. Симоненко. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004.
- УСЕ 1999:** УСЕ : Універсальний словник-енциклопедія / Кер. проекту О. Коваль. Київ: Видавництво «Рина», 1999.
- УСЕ 2006:** УСЕ : Універсальний словник-енциклопедія, 4-те вид., випр. і доп. / Гол. ред. М. Попович. [Б.м.]: Видавництво «ТЕКА», 2006.
- УТС:** Український тлумачний словник / Упоряд. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2016.
- УЧС:** Українсько-чеський словник : [У 2-х т.] / Уклад.: А. Куримський, Р. Шишкова, Н. Савицький. Прага: Academia, 1994–1996.
- Фасмер:** Этимологический словарь русского языка : В 4-х т. / Пер. с нем. и дополнения О. Н. Трубачева / Под ред. Б. А. Ларина. Москва: Прогресс, 1964–1973.
- Фецович 1999:** Фецович І. П. Українсько-російський автошляховий словник. Львів: Львівська політехніка, 1999.
- Флегон:** Флегон А. За пределами русских словарей / Пер. с англ. [Б. м.]: ТОО «РИКЕ», 1993.
- ФСУМ:** Фразеологічний словник української мови / Уклад: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін. Київ: Наукова думка, 1993. Кн. 1–2.
- Чабаненко:** Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: В 4 т. Запоріжжя, 1992.
- Чуб.:** Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край / Собрал П. П. Чубинский. Санкт-Петербург. 1872–1878. Тт. 1–7.
- Шевченко / Сизонов 2018–2021:** Шевченко Л. І., Сизонов Д. Ю. Нові слова та фразеологізми в українських масмедіа: Словник. Київ: ВПЦ «Київський університет», ч. 1, 2018; ч. 2, 2019; ч. 3, 2020; ч. 4, 2021.
- Шелудько / Садовський:** Шелудько І., Садовський Т. Словник технічної термінології. Київ: Державне видавництво України, 1928.
- Штепа:** Штепа П. Словник чужослів: Знахідки. Торонто: Видали Іван Гладун і сини, 1977.

- Шульгач 2001:** Шульгач В. П. Ойконімія Волині: Етимологічний словник-довідник. Київ: Кий, 2001.
- Щур 2006:** Щур І. І. Словник комп'ютерного сленгу української мови. Київ, 2006.
- ЭССЯ:** Этимологический словарь славянских языков. Праoslavянский лексический фонд / Гл. (Отв.) ред.: О. Н. Трубачев; А. Ф. Журавлев; А. Ф. Журавлев и Ж. Ж. Варбот. Москва: Наука. Вып. 1–42–. 1974–2022–.
- ЮЕ:** Юридична енциклопедія : В 6 т. / Ред. кол. Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1998–2004.
- Яворн.:** Яворницький Д. Словник української мови. Катеринослав: Слово, 1920. Т. 1.
- ЯиО 2016:** Язык и общество: Энциклопедия / Гл. ред. В. Ю. Михальченко. Москва: Азбуковник, 2016.
- Янко 1973:** Янко М. Т. Топонімічний словник-довідник Української РСР. Київ: Радянська школа, 1973.
- Янко 1998:** Янко М. Т. Топонімічний словник України. Київ: Знання, 1998.
- Dunaj 1996:** Słownik współczesnego języka polskiego / Red. nauk. B. Dunaj. Warszawa: WILGA, 1996.
- EU-5:** Encyclopedia of Ukraine : 5 Vols. / V. Kubijovyč; D. Husar Struk (eds.). Toronto: University of Toronto, 1984–1993.
- Grochowski 1995:** Słownik polskich przekleństw i wulgaryzmów / M. Grochowski (red.). Warszawa: PWN, 1995.
- Haudressy 1992:** Haudressy D. Les mutations de la langue russe: Ces mots qui disent l'actualité (Новые слова отражают события 1991 года). Paris: Institut d'études slaves, 1992.
- Lewinson 1999:** Lewinson J. Słownik seksualizmów polskich. Warszawa: Książka i Wiedza, 1999.
- Lubaś / Urbańczyk 1990:** Lubaś W., Urbańczyk S. Podręczny słownik poprawnej wymowy polskiej. Warszawa: Spółka Wydawniczo-Księgarska, 1990.
- NSČ 1998:** Nová slova v češtině: Slovník neologizmů / O. Martincová (ved.). Praha: Academia, 1998.
- NSČ 2004:** Nová slova v češtině: Slovník neologizmů 2 / O. Martincová (ved.). Praha: Academia, 2004.
- Oxford 1990:** The Concise Oxford Dictionary of Current English, 8th ed. / Ed. by R. E. Allen. Oxford: Clarendon Press, 1990.
- Pravidla českého pravopisu:** Pravidla českého pravopisu. Praha: Academia, 1993.
- Pravidla slovenského pravopisu:** Pravidla slovenského pravopisu. Bratislava: Veda, 1991.
- Rudn.:** Rudnyckij, Jaroslav B. An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language. Vol. 1. Winnipeg: Ukrainian free Academy of Sciences, 1972.; Vol. 2. Ottawa: Ukrainian Mohylo-Mazepian Academy of Sciences, 1982.
- Rusko-český a česko-ruský slovník neologizmů:** Rusko-český a česko-ruský slovník neologizmů / I. Krejčířová, M. Sádliková, N. P. Savický, R. Šišková, E. Šlaufová. 2., podstatně dopln. a oprav. vyd. Praha: Academia, 2004.
- SJP:** Słownik języka polskiego: Supplement. Warszawa: PWN, 1993.
- SJP-11:** Słownik języka polskiego : W 11 t. / Pod red. W. Doroszewskiego. Warszawa: PWN, 1958–1969.
- SJP-3:** Słownik języka polskiego : W 3 t. / Pod red. M. Szymczaka. Warszawa: PWN, 1978–1981.
- Slovar 2013:** Slovar novejšega besedja slovenskega jezika / A. B. Končar, M. Snoj (ured.). Ljubljana: Založa ZRC, 2013.
- Słownik nazw żeńskich... 2015:** Słownik nazw żeńskich polszczyzny / Pod red. A. Małochy-Krupy. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2015.

- Słownik polskich leksemów potocznych:** Słownik polskich leksemów potocznych / Pod red. W. Lubasia i K. Skowronek. Kraków: Wydawnictwo Naukowe DWN; Wydawnictwo Lexis. T. 1–10. 2001–2016.
- SPP 2006:** Słownik poprawnej polszczyzny PWN / L. Drabik, E. Sobol. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006.
- USJP 2003:** Uniwersalny słownik języka polskiego : W 4 t. / Pod red. S. Dubisza. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003.
- Webster 1993:** Merriam-Webster's Collegiate Dictionary. 10th ed. Springfield (Massachusetts, U.S.A.): Merriam-Webster, Inc., 1993.
- Webster 2001:** Webster's Unabridged Dictionary of the English Language. New York: Random House, Inc., 2001.

2. Засоби масової інформації (назви інших ЗМІ, на які було менше посилань, а також назви ЗМІ інших країн подано повністю в самому тексті):

1) друковані:

- АиФ — «Аргументы и факты» (газета, м. Москва; варіант для України — з доповненнями: Укр., в Укр.)
- Бл. — «Блискавка» (газета, м. Львів)
- ВЗ — «Високий Замок» (газета, м. Львів)
- ВК — «Вечірній Київ» (газета)
- ВУ — «Вільна Україна» (газета, орган Львівського обкому і міськкому КПУ)
- Газ. по-киев. — «Газета по-киевски»
- ГПУ — «Газета по-українськи»
- ГУ — «Голос України» (газета, орган ВР України)
- Д — «День» (газета)
- Дз. т. — «Дзеркало тижня» (газета)
- Дон. кряж — «Донецкий кряж» (газета проросійської орієнтації, м. Донецьк)
- ДУ — «Демократична Україна» (газета)
- Е — «Експрес» (газета, м. Львів)
- ЗВУ, ЗВУплюс — «За вільну Україну» (газета, м. Львів; з 2004 р. — під назвою «За вільну Україну плюс»)
- «І» — український культурологічний часопис (м. Львів)
- КВ — «Київські відомості» (газета)
- Києв. в. — «Киевский вестник» (газета комуністичної орієнтації)
- Києв. вед. — «Киевские ведомости» (газета)
- КіЖ — «Культура і життя» (газета)
- Книжник — «Книжник-review» (газета)
- Ком. — «Комуніст» (газета, орган КПУ)
- Кр. — «Критика» (часопис)
- Крим. св. — «Крымская свѣтлиця» (газета, м. Сімферополь, орган товариства «Просвіта»)
- Крым. пр. — «Крымская правда» (газета)
- ЛіС — «Людина і світ» (журнал)
- ЛУ — «Літературна Україна» (газета)
- Льв. газ. — «Львівська газета»
- МГ — «Молода Галичина» (газета, м. Львів)
- М-во — «Мовознавство» (журнал, орган ІМ НАН України)
- МУ — «Молодь України» (газета)
- НГ — «Народна газета»
- Нескорені — «Нескорені» (часопис Львівської обласної Спілки політичних в'язнів України)
- НіС — «Наука і суспільство» (журнал)
- НП — «Незалежний погляд» (газета додаток до газети «Вечірній Київ»)
- П — «Поступ» (газета, м. Львів)
- ПіК — «Політика і культура» (журнал)
- П.-П. — «Post-Поступ» (газета, м. Львів, 1991–1995 рр.)
- Пр. — «Просвіта» (газета, м. Львів)
- РІО — «Реклама. Інформація. Оголошення» (газета, м. Київ)
- РУ — «Радянська Україна» (газета, орган ЦК КПУ, після проголошення незалежності України — «Демократична Україна»)
- СВ — «Сільські вісті» (газета)
- СЗ-Фест — «Срібна Земля — Фест» (газета, м. Ужгород)
- СіЧ — «Слово і час» (журнал, орган Інституту літератури імені Тараса Шевченка НАН України)
- Січ. край — «Січеславський край» (газета, м. Дніпропетровськ, орган товариства «Просвіта»)
- Сл. — «Слово» (газета, орган Товариства української мови ім. Тараса Шевченка)

«Просвіта»)
 Сл. Пр. — «Слово Просвіти» (газета, орган Товариства української мови ім. Тараса Шевченка «Просвіта»)
 СН — «Столичные новости» (газета)
 СП — «Суботня пошта» (газета, м. Львів)
 Суч. — «Сучасність» (журнал)
 Тов. — «Товариш» (газета, орган Соціалістичної партії України)
 УГ, УГплюс — «Українська газета» (орган УРП; пізніше виходила під назвою «Українська газета плюс»)
 УК — «Урядовий кур'єр» (газета, орган КМ України)
 Укр. м. — «Українська мова» (журнал ІУМ НАН України)
 Укр. т. — «Український тиждень» (журнал)
 УЛГ — «Українська літературна газета»
 УМ — «Україна молода» (газета)
 УС — «Українське слово» (газета, неофіційний орган Проводу ОУН (мельниківців))
 УУ — «Урок української» (журнал)
 УШ — «Український шлях» (газета, м. Львів)
 Фик — «Факты и комментарии» (газета, м. Київ)
 Хр. — «Хрещатик» (газета, орган Київської міськради)
 ШП — «Шлях перемоги» (газета, орган ОУН (бандерівців));

2) телеканали:

Гравіс — ТОВ «Гравіс»
 Ентер — «Enter-фільм»
 Ера — ТРК «Ера»
 Еспресо — «Еспресо TV»
 Інтер — «Інтер»
 Н — «Новий»
 НТА (Незалежне Телевізійне Агентство, м. Львів)
 НТН (Національні Телевізійні Новини)
 Прямий — «Прямий»
 СТБ («Світ ТелеБачення»)
 ТВі — т/к «TVі»
 ТЕТ — ТЕТ (англ. Tonis-Enter-Television), до цього — ТЕТ-А-ТЕТ
 Тоніс — «Тоніс / ТОНІС»
 УТ-1 — Перший канал Українського телебачення (під такою назвою — до 1998 р., у 1998–2015 рр.— під

назвою «Перший національний», з 2015 р. — «UA: Перший»)
 УТ-2 — Другий канал Українського телебачення (1992–2004 рр.)
 УТ-3 — Третій канал Українського телебачення (1992–1995 рр.)
 ЮТАР — т/к «ЮТАР» (Українська корпорація «Телебачення і Радіомовлення “ЮТАР”»)
 ICTV (англ. International Commercial Tele-Vision)
 NewsOne — «NewsOne» (проросійський пропагандистський телеканал в Україні, 2005–2021 рр., закритий за антиукраїнську діяльність)
 TV-Таб. — ТРК «TV-Табачук»
 «1+1» — канал телекомпанії «Студія 1+1»
 4 к. — «4 канал»
 5 к. — «5 канал»
 24 к. — «24 канал»
 112 Укр. — «112. Україна» (проросійський пропагандистський телеканал в Україні, 2013–2021 рр., закритий за антиукраїнську діяльність);

3) скорочені назви окремих інформаційних програм на телеканалах:

СІТ — «Служба інформації телеканалу» (ТРК «TV-Табачук»)
 СТН — «Столичні телевізійні новини» (т/к «Київ»)
 ТСН — «Телевізійна служба новин» (т/к «1+1»)
 УТН — «Українські телевізійні новини» (УТ-1);

4) радіоканали:

УР-1 — Перший канал «Українського радіо»
 УР-2 (Радіо «Промінь»)
 УР-3 (Радіо «Культура»);

5) інтернет-видання:

«Главком» — українське інформаційне агентство
 «Головред» / «Главред» (українська і російська версії сайту)
 «Збруч» / Zbruch
 «Тиждень. Уа»
 «Укрінформ» — Українське національне інформаційне агентство;

УНІАН — Українське незалежне
інформаційне агентство новин
УП — «Українська правда»

Цензор-НЕТ
tsn.ua.

3. Електронні корпуси української мови:

ГРАК — Генеральний регіонально анотований корпус української мови / М. Шведова, Р. фон Вальденфельс, С. Яригін, А. Рисін, В. Старко, Т. Ніколаєнко та ін. Київ, Львів, Єна, 2017–2023. – uacorpus.org

УНЛК — Український національний лінгвістичний корпус (при УМІФ НАН України).

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

1. Мови (групи мов; варіанти мов; інші ідіоми та їхні одиниці):

амер. — американізм	пол. — польський
англ. — англійський	рос. — російський
бр. — білоруський	санскр. — санскритський
герм. — германський	серб. — сербський
гр. — грецький	слн. — словенський
груз. — грузинський	слов'ян. — слов'янський
дан. — данський	слц. — словацький
д.-англ. — давньоанглійський	ст.-сл. — старослов'янський
д.-рус. — давньоруський (належний до писемно-літературної мови Київської Русі на східнослов'янській основі);	сх.-слц. — східнославацький
західноукр. — західноукраїнський варіант української мови	тур. — турецький
ісп. — іспанський	угор. — угорський
італ. — італійський	укр. — український
лат. — латинський	УЛМ — українська літературна мова
лит. — литовський	франц. — французький
мак. — македонський	хорв. — хорватський
нім. — німецький	цсл. — церковнослов'янський
норв. — норвезький	чес. — чеський
	швед. — шведський
	шотл. — шотландський.

2. Граматичні, стилістичні, семантичні та інші позначки:

анат. — анатомія	дит. — дитяче
арх. — архаїзм	діал. — діалектне
безос. — безособове	дод. — додаток
вимовл. — вимовляється	евфем. — евфемізм
вищ. ст. — вищий ступінь порівняння	екон. — економіка
відм. — відмінюване	експр. — експресивне
вст. сл. — вставне слово (словосполучення)	жарг. — жаргонне
вульг. — вульгаризм	жарт. — жартівливе
глузл. — глузливе	ж., жін. р. — жіночий рід
дав., дав. в. — давальний відмінок	жін. — іменник на позначення особи жіночої статі

заверш. — завершений
 заст. — застаріле
 збірн. — збірне
 знах., знах. в. — знахідний відмінок
 знач. — значення
 зневажл. — зневажливе
 ім. — іменник
 інф. — інфінітив
 інформ. — інформатика
 ірон. — іронічне
 іст. — історизм
 кл., кл. в. — кличний відмінок
 лайл. — лайливе
 літ. — літературне
 майб. ч. — майбутній час
 мат. — математика
 мин. ч. — минулий час
 місц., місц. в. — місцевий відмінок
 мн. — множина
 мор. — морське
 наз., наз. в. — називний відмінок
 найвищ. ст. — найвищий ступінь порівняння
 наказ. сп. — наказовий спосіб
 нар.-розм. — народнорозмовне
 невідм. — невідмінюване
 незаверш. — незавершений
 незм. — незмінне (незмінюване)
 неперех. — неперехідне
 неприст. — непристойне
 несхв. — несхвальне
 одн. — одна
 однокр. — однократне

оказ. — okazіональне
 ор., ор. в. — орудний відмінок
 ос. — особа
 офіц. — слово (вислів) офіційно-ділового стилю
 пас. — пасивний стан
 перен. — переносно
 перех. — перехідне
 пестл. — пестливе
 підсил. — підсилювальне
 презирл. — презирливе
 прийм. — прийменник
 прикм. — прикметник
 присл. — прислівник
 прост. — просторічне
 проф. — професійне, професіоналізм
 род., род. в. — родовий відмінок
 розм. — розмовне
 с. г. — сільське господарство
 с., сер. р. — середній рід
 сленг. — сленгове
 спец. — слово зі сфер спеціального вжитку
 спол. — сполучник
 спорт. — спортивне
 тепер. ч. — теперішній час
 техн. — техніка
 уроч. — урочисте
 фам. — фамільярне
 ФО — фразеологічна одиниця
 числ. — числівник
 ч., чол. р. — чоловічий рід
 юр. — юриспруденція.

3. Інші графічні скорочення:

букв. — буквально
 в/о — виконувач / виконувачка обов'язків (кого-небудь)
 див. — дивіться
 д/с — документальний серіал
 д/ф — документальний фільм
 кн. — книга
 к/ф — кінофільм

н. р. — навчальний рік
 п. — пункт; параграф, підрозділ
 пер. — переклад / перекладач (перекладачка)
 перев. — переважно
 пор. — порівняйте
 р. — рік; розділ (рр. — роки; розділи)
 р/с — радіостанція

сmt — селище міського типу
 стос. до — який стосується...
 т/к — телеканал
 т/с — телесеріал

т/ф — телефільм
 уклад. — укладач / укладачка
 упоряд. — упорядник / упорядниця
 ч. — частина; число (тобто номер — №).

4. Абrevіатури:

1) загальні назви:

АЕС — атомна електростанція
 АТ — акціонерне товариство
 БТР — бронетранспортер
 ВАТ — відкрите акціонерне товариство
 ВНЗ — вищий навчальний заклад
 ВПК — військово-промисловий комплекс
 ДП — державне підприємство
 ДНВП — державне науково-виробниче підприємство
 ДТП — дорожньо-транспортна пригода
 ЗНО — зовнішнє незалежне оцінювання
 МДА — місцева державна адміністрація;
 міська державна адміністрація
 МП — мале підприємство
 НАК — національна акціонерна компанія
 ОВА — обласна військова адміністрація
 ОДА — обласна державна адміністрація
 ПАТ — публічне акціонерне товариство
 ПДВ — податок на додану вартість
 ПП — приватне підприємство
 ППО — протиповітряна оборона
 РДА — районна державна адміністрація
 СП — спільне підприємство
 СШ — середня школа
 ТОВ — товариство з обмеженою
 відповідальністю;

2) власні назви:

АН — Академія наук
 АПН — Академія педагогічних наук
 [України]
 АРК — Автономна Республіка Крим
 АТО — Антитерористична операція
 (див. р. I п. 2.3)
 БРСР — Білоруська Радянська
 Соціалістична Республіка
 ВАК — Вища атестаційна комісія
 [України]

ВР, ВРУ — Верховна Рада України
 ДАІ — Державна автомобільна інспекція
 ДемПУ — Демократична партія України
 ДНР — Донецька Народна Республіка
 (самоназва маріонеткового режиму,
 встановленого Російською
 Федерацією на окупованій нею
 частині Донецької області України)
 ДСТУ — Державний стандарт України
 ЄС — Європейський Союз
 ЗСУ — Збройні сили України
 ІМ — Інститут мовознавства [АН, НАН
 України]
 ІУМ — Інститут української мови [АН,
 НАН України]
 КДБ — Комітет державної безпеки
 [СРСР]
 КМ — Кабінет Міністрів [України]
 КМДА — Київська міська державна
 адміністрація
 КМІС — Київський міжнародний
 інститут соціології
 КП — Київський патріархат
 КПУ — Комуністична партія України
 КУН — Конгрес українських
 націоналістів
 ЛНР — Луганська Народна Республіка
 (самоназва маріонеткового режиму,
 встановленого Російською
 Федерацією на окупованій нею
 частині Луганської області України)
 МВС — Міністерство внутрішніх справ
 МВФ — Міжнародний валютний фонд
 МЗС — Міністерство закордонних справ
 МНС — Міністерство з надзвичайних
 ситуацій
 МО — Міністерство оборони
 МОЗ — Міністерство охорони здоров'я
 МОН — Міністерство освіти і науки

- МП — Московський патріархат
НАН — Національна академія наук [України]
НБУ — Національний банк України
НГУ — Національна гвардія України
НДП — Народнo-демократична партія
НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ (в СРСР)
НРУ — Народний рух України
НСПУ — Національна спілка письменників України
НТШ — Наукове товариство імені Шевченка
ООС — Операція об'єднаних сил (див. р. I п. 2.3)
ОПЗЖ — Опозиційна платформа — За життя (політична партія)
ОРДЛО — окремі райони Донецької і Луганської областей (див. р. I п. 4.3.7)
ОУН — Організація українських націоналістів
ПМР — Придністровська Молдавська Республіка (самопроголошене квазідержавне утворення на території Республіки Молдова)
ПРУ — Партія регіонів України
ПСПУ — Прогресивна соціалістична партія України
ПЦУ — Православна церква України
РНБО — Рада національної безпеки і оборони [України]
РПЦ — Російська (Руська) православна церква
РРФСР — Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РФ — Російська Федерація
СБУ — Служба безпеки України
СДПУ — Соціал-демократична партія України
СНД — Співдружність незалежних держав
СПУ¹ — Соціалістична партія України
СПУ² — Спілка письменників України
СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік
ТУМ — Товариство української мови
УВАН — Українська вільна академія наук
УВО — Українська військова організація
УГКЦ — Українська греко-католицька церква
УНА-УНСО — Українська національна асамблея — Українська народна самооборона (політична партія)
УІНП — Український інститут національної пам'яті
УМІФ — Український мовно-інформаційний фонд [АН, НАН України]
УНКПП — Українська національна комісія з питань правопису при Кабінеті Міністрів України (1994–1996 рр.)
УНР — Українська Народна Республіка
УПА — Українська повстанська армія
УПЦ — Українська православна церква (Московський патріархат)
УРП — Українська республіканська партія
УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка
ФСБ — Федеральна служба безпеки [РФ]
ЦВК — Центральна виборча комісія.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК¹

- абрєвіатури, абрєвіація VIII 4.2.2, 4.3.1; IX 2.3.1.1; IV 3
- автохтонізація (мовних норм, УЛМ)
Вступ 2
- агрєсивність мовна («мова ворожнєчі», «дискурс ненависті») II 2.1.2, 3.2.1, 3.2.2.2
- акцентуація VIII 1.3
- аналітизм: елементи аналітизації в межах різних частин мови IX 1, 2, 4
- англїзм IV
- англоамериканїзм Вступ 2; IV; VI 1.3.1.1, 2.2
- антиєстетизм (у мові) II 3.2.1
- антиколонїальна і постколонїальна парадигми I 5.2.7
- антипуризм VI 1.2
- антропонїмія X 7
- апокопа (словотворча) VIII 4.2.5; IX 2.3.1.2; IV 3
- апостроф: як один з «найбільш українських» знаків української графіки VI 3.1; як «московська вигадка» V 1.2
- афєреза (словотворча) VIII 4.2.5
- безособово-пасивні речення VIII 2.5.5.2; V 59
- безособово-предикативні форми на *-но*, *-то* VIII 2.5.5.1; IX 2.1.3
- «бравада мовна» II 2.2.5, 3.1.1, 3.2
- «бум»: «неологічний, суржиковий та ін. бум» Вступ 2; IV 2.1.1
- варіанти української мови: національні, регіональні VII; VI 7
- варіантність мовних одиниць і варіювання назв VI 4, 3.1, 6.3, 7; варіантність написання XI 1.5
- вербалізація ініціальних абрєвіатур VIII 4.2.7; IV 3
- вєстернізація (культурно-мовна) I 6.2.4; «вєстернізація» УЛМ Вступ 2; IV 1; VI 7
- «вибух»: а) інформаційний, злочинності та ін. I 9.2;
б) варіантності, жаргонний, нецензурний, просторічний та ін. Вступ 2; VI 4
- вид дієслів VIII 2.5.2; двовидові дієслова VIII 4.3.6.1; IX 2.1.3
- «вирівнювання» (нормотворче) в межах словотвірних парадигм VIII 4.3.7; VI 2.3
- відмінок іменників VIII 2.1.3:
— род. в. *-у(-ю) / -а(-я)*; «другий родовий»; род. *крові / крови, злості / злости* і под.; род. *імені / імени* і под. 2.1.3.1;
— дав. в.: *-ові, -єві(-єві) / -у(-ю)* 2.1.3.2;
— знах. в.: «відчинити *люка*» і под.; «читати *романа*» і под.; «другий знахідний» 2.1.3.3;
— ор. в.: «летіти *небом*» і под.; «подорожувати *столицями світу*»; «погрозувати *телефоном*» і под.; «кататися *велосипедом*» і под.; *цими хвилинами / у ці хвилини* і под. 2.1.3.4;

¹ Показчик вибірковий: подано лише найважливіші поняття, до яких привертається увага в монографії. Крім того, пошуку відповідних термінів має сприяти також досить докладне структурування праці (див. Зміст). Цифрами (відповідно римськими і арабськими) позначено номери розділів і підрозділів.

- місц. в.: *в Іраку / в Іраці* і под.; «ходити *по магазинам*» і под. 2.1.3.5;
- кл. в. 2.1.3.6 (*див. також* V 3.3)
- відмінюваність іменників іншомовного походження (на *-о* та ін.) VIII 2.1.4; IX 3.1.1; V 55
- «війна»: «війна мов», «війна графік» III 4.2; VI 1.3; «правописні війни» *див. правопис*
- вкраплення (російськомовні) III 3
- вульгаризм, вульгаризація слововжитку I 6.2.3.4; II 3.2.2, 3.4; XII 6
- Галичина (регіон) V 1.1; регіолект Галичини *див. регіолект*; впливи мовної практики Галичини V 5
- галичанізм V 1.1, 1.2, 5.1.1, 5.5; VI 3.5.1.1
- гендерне реформування мови XII 4.1, 7; IX 2.1.1, 3.3.1; VIII 4.2.4.1, 4.3.2.1
- германізм V 5.3.2 та ін.; VI 3.5.1.1 та ін.
- гіперкоректність слововжитку III 2.3; VI 2.3; VIII 1.4, 2.3.1.2, 4.3.3.2, 5.3; X 3
- глобалізація (мовна) IV; I 6.2.3; VIII 1.1; у сфері власних назв: X 1.3.1, 7.1.1.3; XII 5.1.2
- «Глосарій назв, термінів та словосполучень, які рекомендовано використовувати у зв'язку з тимчасовою окупацією Російською Федерацією Автономної Республіки Крим, м. Севастополь і окремих районів Донецької та Луганської областей» XII 1
- гра мовна (каламбур) I 3.2.3, 9.1.5; II 2.2.1
- гумору мова II 3.4
- «гвара львівська» V 1.2
- деідеологізація *див. ідеологізація*
- декомунізація (в мові) XII 1, 5.1; у сфері власних назв X 1.1, 3.3, 7.1.1.1
- демократизація мововжитку і мовотворення, мовних норм Вступ 2; II 1; IV 7; VIII 1.1, 2, 4.1, 4.2 та ін.; IX 1; X 1.3.1, 7.1.1.2; XII 1; у правописі XI 1.5
- «депатетизація» мововжитку I 3.2.3; II 2.1.2.1, 3.1.2; X 1.3.1
- дерадянізація (в мові) I 3; XII 1, 5.1; у сфері власних назв X 1.1, 7.1.1.1
- дерусифікація УЛМ III 2.2; VI 1.3.1.3, 2.3, 6 та ін.; VIII 1.1, 5.1.3 та ін.; XII 5.1.1; у сфері власних назв: X 1.3.2, 3.4, 3.8, 7.1.2.1
- детабуїзація (мовна) I 6.2.3.3
- детермінологізація Вступ 2
- диглосія Вступ, 1.6; VI 4.3, 5, 6.3
- динамізація корпусу УЛМ Вступ 2
- дискурс: типи соціально-культурних дискурсів у мовно-комунікативному просторі України I 3; «дискурс ненависті» *див. агресивність мовна*
- дискурсивні слова III 2.1.2; IV 2.1
- дискусії щодо напрямів нормування УЛМ II 4; IV 10; V 5.5; VI 6; VIII 4.3.8.4; IX 3.4; XI 1
- діалектизм II 2.2.5, 3.3; V 1.2, 3; VI 3.1 та ін.
- діалогізація мовлення II 2.2.2
- діаспора (українська західна) V; мовна практика діаспори V 4, VII 3; її впливи на УЛМ V 5; VI 7; «діаспоризація» правопису XI 1.3
- діаспоризм V 4.1, 5.3.2
- дієприкметники: активні дієприкметники тепер. ч. VIII 2.5.7.1; V 3.3; пасивні дієприкметники VIII 2.5.7.2; V 3.3, 3.4.1, 5.3.1; IX 2.1.3
- «дієслівність» української мови IX 3.4
- домінанти (ідеологічні) в розвитку номінативного фонду УЛМ новітнього періоду I 4
- евфемізм, евфемізація мововжитку I 6.2.3.5.1, 9.1.4; II 1.2.3.1, 3.2.2
- еколінгвістика VI 1.1
- експресивізація мововжитку Вступ 2; II 1.1, 2.2, 3.1, 4
- еліта (мовна) VI 3.5.3
- «елітаризація» УЛМ Вступ 2; VI 3.5, 6.3, 7; IV 1.2, 9
- емоційність — нейтральність (стилістики комунікації) II 2.1.2
- ергонімія X 1.1, 1.4, 8.1

- «есперантизація» УЛМ VI 3.5.1.2;
VIII 4.3.8.2
- етнографізм (як мовне явище) Вступ 1.1;
VI 3.3; етнографізація УЛМ VI 3.3;
у сфері власних назв X 1.4;
етнографічний пуризм *див.* пуризм
- «європейська» — «(народницько-)етно-
графічна» орієнтації УЛМ VI 3
- «Європейська хартія регіональних мов або
мов меншин (Європейська хартія ре-
гіональних або міноритарних мов)»
XII 2
- «європейське» орнаментування тексту
IV 9.3
- жаргон, жаргонізм, жаргонізація мово-
вжитку Вступ 2; II 1.2.3, 3.4, 3.5, 3.6.1;
жаргонізація масового мововжитку
(інтержаргон) II 3.6, 4;
жаргонні моделі словотворення
II 3.6.3.1
- «забруднення» мововжитку Вступ 2;
II 1.2.2
- Закарпаття (регіон) VII 4; V 1.2, 3
західноукраїнський варіант УЛМ V 1.2;
VII 1, 2; VIII 1 (особливо 1.3)
- «золоте десятиліття» УЛМ (особливо у сфері
термінології) VI 3.4, 6.3
- ідеологізація — деідеологізація різних
питань української мови Вступ 2; I 1,
2.2.7, 3.2.1; VI 6, 7; X 1.2, 1.3.1, 1.3.2,
1.4
- імперфективація двовидових дієслів
VIII 2.5.2, 4.3.6.1.1; IX 3.3.3.1
- ім'я (власне):
- гіпокористичні та
зменшувально-пестливі особові імена
V 2.1; X 7.1.1.2;
 - модні імена X 7.1.1.3;
 - скорочення імені по батькові до першої
літери X 7.1.1.3;
 - уживання [тільки] особових імен
в офіційному спілкуванні X 7.1.1.2;
- двочленна формула іменування особи
в офіційному спілкуванні: *Іван
Петренко, професор* X 7.1.3;
 - дискусії щодо вживання в українській
мові імен по батькові X 7.1.2.2;
 - ім'я «середнього» («типового»)
українця, ім'я «простої» українки
X 7.3
- індивідуалізація публічного спілкування
II 2.2.3.1
- інтелектуалізація УЛМ Вступ 2;
VI 3.5.1.2; IX 3.4
- інтерактивність спілкування II 2.2.2
- інтернаціоналізація УЛМ Вступ 2; IV
інтимізація публічного спілкування
II 2.2.3.1, 2.25
- іронія I 3.2.3, 9.1.3 та ін.; II 3.1.2
- каламбур *див.* гра мовна
- калька VI 2.3; IV 2.1.2, 6.1 та ін.
- кашубська мова XII 2
- койне Вступ 1.6; V 1.2; VII 1
- колоквіалізація УЛМ Вступ 2; II 2.2
- конверсія IV 3.4; VIII 4.3.2.1.2; IX 2.3.4
- «конкурс мов» VI 145
- конотативні образи українських топонімів
див. топонімія
- контамінація (синтаксична) VIII 3.2.1
- «конфлікт омонімів» VI 2.4; VIII 4.3.6.4
- координати:
- актуалізація певних просторових і
часових координат у розвитку
номінативного фонду УЛМ I 8;
 - зміни точок відліку в номінативних
координатах українського
ономастикону X 8, у загальному руслі
мовної глобалізації IV 2.5
- коригування УЛМ VI
- латиниця, латинська графіка:
- її поширення IV 9; VI 1.3, 3.5.1.1; XII
3;
 - «українська латиниця» —
транслітерація українських власних
назв засобами латинської графіки
XII 1, 5.1.3

- лібералізація мовної практики Вступ 2;
II 1; VI 3.5.3, 4.1.1, 4.1.3; VIII 1.1, 3.2,
4.1, 4.3.2.1, 4.3.6.1 та ін.;
лібералізація правописних норм XI 1.5
- лінгвоекологія VI 1.1
- макаронічне мовлення II 3.1.1
- мат II 3.2.2
- метафора I 9.1.1: військова I 3.2.3, 4.6.1,
9.1.1, комп'ютерна I 2.2.4, 9.1.1,
«кримінально-бандитська» I 2.2.10.1,
9.1.1; II 3.6.1, наркоманії I 2.2.10.2,
9.1.1; II 3.5, «фінансово-економічна»
I 9.1.1
- метонімія I 9.1.2; метонімічні означення
I 9.1.2.1; IV 3
- мікрмови літературні VII 2, 4
- міфологізація, міфологізована ідеалізація
(на мовних фактах) I 5.2.8
- мовлення осіб з державного керівництва
(українських президентів та ін.)
II 1.2.2.1
- мовна політика щодо нормативного
регулювання УЛМ XII; Вступ 2
- мовні права національних меншин і
корінних народів України XII 5.1.4, 5.2
- «мода» мовна V 5.1.2; VI 3.5.1.1; мода
на особові імена *див.* ім'я
- молдовська / румунська мова XII 2
- моція VIII 4.2.4.1, 4.3.2.1
- накладання морфем IV 4
- напівкалька IV 3, 9.1
- «народна етимологія» III 2.3.2; IV 2.3
- націоналізація (мовних норм, УЛМ)
Вступ 2
- Національна комісія зі стандартів
державної мови XII 4.1
- невідмінюваність слів іменних частин
мови: іменників IV 5.1; VIII 2.1.4.4;
IX 2.1.1; прикметників IV 5.1, 6.4; IX
2.2, 2.3.2; числівників VIII 2.3.4;
IX 2.1.2
- неологізація УЛМ Вступ 2
- «новомова» I 2, 3.2.3, 9.1.1
- норма мовна: символічна і прагматична
VI 3.5.1.2
- обсценізм II 1.2.3.1, 2.2.1, 3.2.2.1
- ойконімія X 3.1; XII 5.1
- оказіоналізм Вступ 2; II 2.2; VIII 4.2.3.8
- ономастика X:
— напрями та орієнтири оновлення
ономастикону X 1, 3.6;
— «ономастичний бум» X 1;
— зміни точок відліку в номінативних
координатах українського
ономастикону X 8;
— «ономастичні аномалії» X 9.2;
— українські оніми новітньої доби
в мовах світу X 9.3
- орієнтири для реформування УЛМ
(соціальний, регіональний,
історичний) VI 6.3
- пародіювання мови II 3.1.2
- пасивний стан дієслів *див.* стан дієслів
перекладної літературної, кіно- і
телепродукції мова VI 5.2.1.4 та ін.;
сфера перекладної лексики VI
5.2.2
- «перехідний період»: у співіснуванні
мовних варіантів VI 4.3;
у співіснуванні норм різних
правописних систем XI 1.3, 1.5
- перехідність / неперехідність дієслів
VIII 2.5.6; IX 3.2; IV 5.3
- перфективізація двовидових дієслів
VIII 2.5.2, 4.3.6.1.1; IX 3.3.3.1; V 3.5,
5.3.1
- південно-західне наріччя: V 1.2, 3.1, 5.11
та ін.; II 2.2.5, 3.3, 3.4 та ін.; VI 3.5.1.1,
6.2.2, 6.3; VIII 1, 3 та ін.
- південно-східне наріччя II 2.2.5; VI 6.3
- пісень рок-гуртів мова II 3.1, 3.3
- полеміка мовна *див.* дискусії...
- політкоректність (у мововжитку) I 339;
IV 7; XII 1, 5.1.1
- полонізм V; VI 1.3.2, 3.5.1.1, 7
- постколоніальна і антиколоніальна
парадигми I 5.2.7
- правопис XI; V 4.3; VI 3.1; XII 4.1;
«офіційний» правопис XI 1;
«зросійщений (совковий) правопис»,
«жовтий правопис», «правопис

- Постишева — Кагановича» і под.
 VI 1.2; XI 1; «харківський (найбільш український) правопис» VI 3.1; XI 1.3; правописний безлад (хаос, анархія і т. ін.) XI 2; правописні «війни» XI 1; V 4.3; політизація питань правопису XI 1.3
- прагмонімія X 1.1, 1.2, 1.3.1 та ін.
- префіксація IV 3.2; V 3.5, 5.3.1; VIII 4.2.3, 4.3; IX 3.3.3.1
- прикметники:
- тверда / м'яка групи відмінювання прикметників VIII 2.2.2;
 - ступенювання прикметників VIII 2.2.1; IX 3.1.2;
 - присвійні прикметники VIII 4.3.3.10; IX 3.3.2
- прізвище:
- жіночі прізвища IX 3.3.1;
 - формули особового найменування «ім'я + прізвище» / «прізвище + ім'я» X 7.1, 8.1;
 - прізвища у формі мн.: *кочубеї, маланчуки* і под. X 7.2.1
- «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» (постанова КМ України від 2010 року) XII 5.1.3
- «Про географічні назви» (закон України від 2005 року) XII 4.1
- «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (закон України від 2019 року) XII 4.1, 5.1.2, 5.1.4
- «Про засади державної мовної політики» (закон України від 2012 року) XII 3, 4.1, 5.1.4, 5.2
- «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (закон України від 2015 року) XII 5.1.1; I 3.2.1; X 1.3.1, 3.3
- «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів» (закон України від 2023 року) XII 5.1.1, 4.1
- «Про мови в Українській РСР» (закон УРСР від 1989 року) XII 1
- «Про національні меншини (спільноти) України» (закон України від 2022/2023 рр.) XII 4.1, 5.1.4, 5.2
- просторіччя Вступ 1.6; II 3 (особливо 3.1.1, 3.3, 3.4, 3.6.3.1), 4; VI 6 та ін.
- професіоналізм II 2.1.3, 2.2, 3.5 та ін.; III 2.1.1, 3.2.1
- пуризм VI 1.2:
- політико-ідеологічний пуризм (див. також I 3.1; XII 1; у сфері власних назв X 1.3.1);
 - національно-мовний пуризм: власне національний, або етнізаційний, — загальний і вибірковий, в основному антиросійський (див. також V 2.2, 4.4; VI 2.1–2.3; VIII 4.3.1, 5.1.1, 5.1.2; VIII 5; XII 1, 4.2; у сфері власних назв X 1.3.1, 1.3.2);
 - соціально-мовний пуризм;
 - розмовно-побутовий пуризм (див. також VI 3.2);
 - етнографічний пуризм (див. також VI 3.3);
 - елітарний пуризм (див. також VI 3.5);
 - архаїзаційний, або регресивний, пуризм (див. також VI 3.4);
 - прогресивний пуризм;
 - консервативний (традиціоналістський) пуризм, або антипуризм;
 - конкуренція між етнізаційним і елітарним пуризмом VIII 5.2;
 - український пуризм на загальнослов'янському тлі VI 1.3
- «радянська ностальгія» I 4.11.1
- реалізм мовний II 2.2.5, 3.3; V 5.2.1
- регіолект (Галичини, Закарпаття) Вступ 1.6; II 2.2.5, 3.3, 3.4; V 1.2, 2, 3, 5.1.1; VII 2, 4
- регіоналізм II 2.2.5, 3.3, 3.4; V 1.2, 3; 3.1: лексико-семантичні і лексико-стилістичні регіоналізми
- регулярність і «правильність» уживання та творення мовних одиниць VI 3.5.1.2; VIII 4.3.8

- реклами мова, рекламні слогани II 1.2.2, 2.1.1, 2.2.1
- ремотивація власних назв X 1.2, 3.5
- рід іменників VIII 2.1.1:
- *зала / зал, есей / есе, хода / хід; Луцьке / Луцьк і под., Дубне / Дубно і под., Мукачєво / Мукачів / Мукачєве; зривня: один зривень і под.; євро, с. і ч.;*
 - спільний рід (див. також IX 2.1.1)
- «розкутість» мовна II 3.2.2.1
- розмовно-побутова мова (статус, діапазон)
Вступ 1.6; II 4; VI 6.3
- «розщеплені присудки» IX 3.4
- «романтизація» ономастикону X 1.4
- росіізм VI 2.3, 1.2 та ін.; III
- росіянізм, русизм *див.* росіізм
- румунська / молдовська мова XII 2
- русинська мова (русинські мови) VII 4;
V 4.1
- русифікація української мови I 5.2.9; III;
VI 2.3; нова хвиля русифікації II 4,
1.2.2; збереження звучання / написання
російських власних імен: *Александр*
Сергєєвіч і под. III 3.1.5; X 7.1.4
- синектоха I 4.4, 9.1.2.2 та ін.
- синтетизм: елементи синтетизації в межах
різних частин мови IX 3, 4
- «скрипниківка» VI 7; XI 1.3
- сленг, сленгізм II 1.2.1, 1.2.3.1, 2.2, 3.3–3.6,
4
- словоскладання (аналітизм) IV 3.3; VIII
4.2.2; IX 2.3.1, 2.3.2
- соціолект Вступ 1.1
- спосіб дієслів VIII 2.5.4; наказ. сп. дієслів
VIII 2.5.4: *оберімо, ходімо* і под.;
«ходи, мн. ходіть / іди, ідіть сюди»
- спрощення публічного спілкування II 2.2.4
- стан дієслів VIII 2.5.3; пасивний стан
VIII 2.5.3; VI 3.2, 5.3.1
- стилістичне зниження публічного
мовлення II 3.1.1
- стилістично-нормотворчі домінанти УЛМ
VI 3
- «страх перед мовою» VI 5.3.2
- ступенювання прикметників *див.*
прикметники
- субстандартизація публічного мовлення
II 3, 4
- субстантивнація прикметників VIII 4.2.6,
4.3.1
- «суржик» (українсько-російський),
«суржиковий», «суржикізм» та ін.
Вступ 1.5, 1.6; II 3.3, 3.4, 4; V 1.2;
VI 2.3, 5.3.1; VIII 4.2.1
- суфіксація II 3.6.3.1; IV 3.1; V 3.5, 5.3.1;
VIII 4.2.4, 4.3; IX 3.3.1–3.3.3
- «тарашкевиця» VI 7; V 4.4.2.2
- тверда / м'яка групи відмінювання
прикметників *див.* прикметники
- термінологія Вступ 2; VI 5.2.2 та ін.;
VIII 4.3.1;
термінологізація УЛМ Вступ 2
- топонімія X 3, 8; XII 5.1; конотативна
топонімія X 3.9, 3.10; зрушення
в конотативних образах українських
топонімів X 8
- транслітерація: «зворотна транслітерація»
IV 9.3 (*див. також* латиниця)
- «трасянка» Вступ 1.6; II 3.4, 4
- туркізм (у сучасних південнослов'янських
мовах) II 4; VI 1.3
- українізація:
- роботи державних органів, сфери
освіти, армії, церкви та ін.,
комп'ютерів і под. I 5.2.4 та ін.;
 - мовних норм, прізвищ та ін., УЛМ
у цілому Вступ 2; VI 2.1, 2.3, 3
(особливо 3.1) та ін., VIII 1;
українізація богослужбової мови
VI 4.1.4, 3.5.1.1; VIII 5.1.3;
українізація у сфері власних назв
X 1.3.1, 1.4, 3.3, 3.4, 7.1.2.2 та ін.
- українська мова як фактор державної
безпеки України III 4.1
- Українська національна комісія з питань
правопису при Кабінеті Міністрів
України XI 1.2
- «українське» / «селянське» VI 3.3
- українсько-білоруські мовні паралелі VI 7

- українсько-російські мовні контакти III
 «укрлиш» IV 10; VI 1.3.1.1
 універбація VIII 4.2.4.7, 4.3.1, 4.3.2.10; IX
 3.3.1, 3.3.3.2, 3.4
 урбанонімія X 3; XII 5.1
 «усереднення» стильових реєстрів УЛМ II
 2.1.3
 усічення *див.* апокопа
 усно-розмовна мова Вступ 1.6; II 2.1.3
- фамільяризація слововжитку II 2.2.4
 фемінативи (фемінітиви) VIII 4.2.4.1,
 4.3.2.1
 фемінізація: словотвірна VIII 4.3.2.1; IX
 3.3.1; суфіксальна V 62; VI п. 3.1; VIII
 4.3.2.1; морфологічна VIII 2.1.1.8;
 синтаксична VIII 3.1.3
 функції мови: символічна і прагматична
 Вступ 1.1; VI 5
- «харківський правопис» V 4.3; XI 1.1, 1.3
 хештег IV 3
 хоронімія X 2; XII 5.1
- час дієслів VIII 2.5.1; давноминулий час
 VIII 2.5.1.1; IX 2.1.3; майбутній час
 дієслів: синтетичні форми VIII 2.5.1.2
 чергування звуків: морфологічні VIII
 1.2.4, 2.1.3.5; орфоепічні VIII 1.2.5
 число іменників VIII 2.1.2: мн. *валюти*,
структури і под., *активності*,
бізнесу, *продажі* і под.; число
 займенників: пошання множина
 VIII 2.4.2
- «Шпербера закон / правило» I 2.2.4, 9.1.1,
 9.1.6, 9.1.7; VI 4.1
- юкстапозити IX 2.3.1.1

СЛОВОПОКАЖЧИК

(нові або актуалізовані слова та інші мовні одиниці)¹

- абетка / алфавіт* VIII 5.1.1
аби / щоб, для того щоб V 4.3; VIII 5.1.3
«абикання» V 4.3, 5.3.2
аб'юз, аб'юзити IV 3.5; VIII 1.1
аватар IV 2.2.2
автівка V 3.5, 5.3.1, 5.3.2; VIII 4.3.2.8
автобан IV 1.2
автомайдан (Автомайдан) та ін. VIII 4.2.1; X 6.2
автономізація I 4.3.7; V 1.1
Автономна Республіка Крим, АРК X 1.1
авторитаризм I 4.3
агностик IV 1.2
агресивний: маркетинг, банк та ін. I 6.2.1
агресор I 2.3.1.1
адміністративно-командний I 3.2.1
адреналін I 6.2.1
аеробіка IV 2.2.6
«азірівка» II 1.2.2.1
«Азов», азовці I 2.3.1.1; «Азовсталь» X 3.9
айкідо IV 2.2.6
*академія*¹, *академік* I 7
*академія*² V 3.1, 5.3.2
активізм I 4.3.2.1
активувати IV 2.1.2
актуальний IV 2.1.2
акціонування I 2.2.3
*акція*¹ I 2.2.3
*акція*² IV 2.1.2
- Алчевськ / Комунарськ* X 3.1; *Алчевськ*
(як конотативний топонім) X 3.10.1
альтернативний I 4.3.1
амбасада / посольство VIII 5.2
амбітний (амбіційний) I 6.2.1
американізація I 6.2.4
американський: якість та ін. I 6.1.1
анімація IV 1.2, 2.2.3
антидержавник I 5.1.3
антиєвропейський I 6.1.1
«Антимайдан» VIII 4.2.1
антипатріот I 5.4.1.1
антиукраїнський I 5.4.1.1
апартаменти, мн. IV 2.2.10
«Арбат» X 8.1
армреслінг IV 2.2.6
артá I 2.3.1.1; VIII 4.2.5
артикулювати IV 2.1.2
атентат V 2.5, 5.3.2
аусвайс I 2.3; IV
аутсайдер I 4.9
афини, мн. V 3.1
афроукраїнець I 6.2.3.5.1
- бабки, мн., бабло, бабоси, бабосики, мн.*
II 3.5, 3.6.3.1
бабця V 3.1, 3.5, 5.3.1, 5.5; VIII 4.3.2.5.4
«бавовна» I 2.3.1.1
багатовекторність I 2.2.2
багатопартійність I 2.2.2

¹ З огляду на великий обсяг розглянутого мовного матеріалу покажчик слів та інших мовних одиниць тут подано не повністю, вибірково. Слід при цьому також мати на увазі, що крім наведеного в покажчику слова в самому тексті монографії здебільшого подано й інші члени відповідного словотвірного гнізда. Досить докладне структурування праці — з відповідними назвами розділів і підрозділів (див. Зміст) — також може полегшити пошук аналізованих у ній одиниць.

- багатостраждальний I 5.2.7
 багі IV 2.2.11
 БАД (біологічно активна добавка) IV 2.2.9
 Базар X 3.9
 байк, байкер IV 1.2, 2.2.6, 2.2.11
 бакси, мн. II 3.5
 балканізація VIII 4.2.4.2
 Балтія / Прибалтика X 3.10.2
 «бананізація» VIII 4.2.4.2
 банда та ін. I 2.2.10.1
 бандана IV 2.2.8
 Бандера: вулиця (проспект і т. ін.) імені Степана Бандери X 1.4, 3.3, 3.4.1, 3.6, 3.8; «бандерівська» (ковбаса та ін.), Бандерштадт, «бандеромобіль», «бандера-смузі» X 1.3.1, 7.2.3; «бандеризація» української урбанонімії X 3.6, України VIII 4.2.4.2
 бандерівці, мн. (одн. бандерівець / бандерівка) I 5.4.2; V 5.3.2; X 7.2.2, 7.2.3; «Бандерівець» (як прагмонім), «бандерівка» (як прагмонім) X 7.2.3
 «Бандити сидітимуть у тюрмах!» II 2.2.3.2
 Банкова (вулиця) X 8.1
 баняк V 3.1, 5.3.2, 5.5
 барбершоп IV 2.2.8
 Барбі, барбізація, барбіманія I 6.2.4; IV 1.1, 2.2.7, 2.3
 бариста IV 2.2.5, 5.1
 барсетка IV 2.2.8
 бартер та ін. I 2.2.3; IV 2.2.1, 2.3, 3.1; бартеризація I 2.2.3; IV 2.3; VIII 4.2.4.2
 «бар'яктарицина» X 1.3.1
 батл IV 2.2.3
 Батурич X 3.9
 Батьківщина I 5.1.1; мала батьківщина 8.1
 батяр, батярство V 2.8
 «баунті» IV 2.2.5
 Бахмут / Артемівськ X 3.3, 8.2.1; Бахмут (як конотативний топонім) X 3.9
 б/в V 3.5
 безбар'єрність I 6.2.3.5.1
 «без краваток» I 4.3.4
 безкоштовний / безплатний VIII 5.3
 безробіття I 2.2.3
 безхатько, безхатченко VI 3.2
 Березиня (березиня) VI 3.3
 Берестечко X 3.9
 би (після голосних звуків) / б V 3.2, 5.3; VI 3.5.1.1; VIII 1.2.5
 Биківня I 3.2.2; X 3.10.2
 бігборд IV 2.3
 бізнес, бізнесмен, бізнесувати та ін. I 2.2.3; VIII 4.2.1
 бізнес-: бізнес-клас та ін. I 2.2.3; VIII 4.2.2.2.1; IX 2.3.1.2; бізнес-орієнтований IX 2.3.1.2
 бізнесовий V 5.3.1; VIII 4.3.3.5
 «білий» I 2.2.10.1, 9.1.6
 Біловезька Пуца X 3.10.2
 Біломорканал X 3.10.2
 білорусизація VIII 4.2.4.2; X 3.10.2
 Білорусь / Білорусія X 3.10.2
 білоруський варіант (сценарій) X 3.10.2
 більшовик, більшовицький I 3.2.1
 білявка / блондинка I 6.2.4; VIII 5.1.1
 бла-бла-бла IV 2.1.1
 благодійність I 4.3.3
 Блаженніший / Блаженніший VIII 2.2.1.4
 блакитний / голубий VIII 5.1.3
 блендер IV 2.2.11
 блін II 3.1, 3.4; III 13
 блондинка I 6.2.4
 бл. п. V 3.5
 бля II 3.2.3.1, 3.4
 бляха II 3.2.3.1
 бодибілдінг IV 2.2.6
 боді IV 2.2.8
 бойфренд I 6.2.3.5.1
 бойовик I 2.2.10.1, 2.3.1.1
 болід IV 2.2.11
 большевик I 3.2.3; V 5.1; III 3.2.4
 бонус IV 2.3
 -бот: кремлебот та ін. IV 3.1
 ботильйони, мн. IV 2.2.8
 ботокс, ботоксний IV 2.2.9
 боулінг IV 2.2.6

- бразилійський* V 5.3.1; VIII 4.3.3.3
брат: «старший брат», «менший брат» I 5.2.9
Брежнєв, брежнєвщина I 3.2.2
брекети, мн. IV 2.2.9
бренд I 6.2.1; IV 2.3, 3.1
брокер IV 1.2, 2.2.1
бруд «розм'якла земля» / *грязь* VIII 5.3
брудний I 4.5
брутальний I 6.2.1
бувши / будучи VIII 2.5.1.3
«Буде держава — буде й мова» II 55
будинок для людей похилого віку / будинок [для] престарілих (перестарілих) VIII 5.1.3
будитель VI 3.4
булава I 5.2.5
булінг IV 1.1, 2.2.1, 3.1
бультер'єр IV 2.2.12
буруля VIII 4.2
буришин / янтар VIII 5.1.3
бус, бусик V 5.3.2
бутик IV 2.2.4
Буча X 3.10.1
б'юлетень, -тя V 3.2, 3.3
- в / на Україні* X 2.1; VIII 3.1.1.5
в / у, в- / у-: *внутрішній / унутрішній, узаконювати / взаконювати та ін.* VI 3.5.1.2
валіза / чемодан V 3.1; VI 3.5.1.1
Ванька (ванька) I 2.3.1.1
варіант I 9.2
вартувати / коштувати V 5.3.2
вар'ят V 2.9, 5.1.2
«ватник» I 5.4.3
вау! IV 2.1.1
ваучер I 2.2.3; IV 2.1.1, 2.2.1
веган IV 2.2.5
вегета IV 2.2.5
ведучий (колесо та ін.) / тяговий / руховий / повідний та ін. VI 2.3, 4.1.3; VIII 2.5.7.1
вейп IV 1.2
вектор I 9.2
- Велика Вітчизняна війна* I 3.2.2
Велика Жовтнева соціалістична революція I 3.1, 3.2.2
«Велика земля» X 8.2.2
«Велика Україна» V 5.4; X 8.2.2
«вертикаль» I 2.2, 4.3.7, 6.1.2, 9.21; III 2.1.1; *по вертикалі* VI 4.1.3
вестибуль VI 5.3.2
«Верка Сердючка» II 3.4, 4; X 3.10.1
ви: «Мамо, ви...» і под. VIII 2.4.2; VI 3.4
ви-: *виекспортувати, виемігрувати* і под. V 3.5, 5.3.1; VIII 4.3.6.1.1
видатний I 7
Визвольні змагання 1917–1921 років I 3.2.2; V 5.3.2; X 6.1
виклик IV 2.1.2
виконавчий / ексекутивний VI 2.2; VIII 5.1.2
винаймати / наймати V 5.1.2, 5.3.1; VIII 4.3.6.3
винародовлення I 5.2.7
винятковий: «виняткова власність держави» і под. / *виключний* VIII 5.3
висока мода IV 2.2.8
високі технології I 2.2.4
виховник V 2.5, 5.3.2
виш, ВНЗ, ВЗО / вуз VI 2.3; VIII 5.1.3
вишиванка, вишиванковий I 5.2.4, 5.4.1.3
«вишиватник» I 5.4.3
вишкіл V 5.3.2
вищий / вищестоящий VI 2.3; VIII 5.1.3
від: «від народження» і под. / *з* VIII 5.1.3
відбутися: «Україна відбулася!» і под. II 1.2.2.1
відкат I 2.2.10.1
відкритий для (до)... IV 6.1
відкритість I 4.3.5
від кутюр (франц. haute couture) IV 2.3; III 2.1.4
«відмивання» (грошей) I 2.2.10.1
відновлювальний (замість відновлюваний) VIII 4.3.8.3
відплатний V 3.1, 5.3.2
відродження: *духовне та ін.* I 4.1; *національне та ін.* I 5.3.1

- відсотково V 3.1, 3.5
 відсоток / процент VI 2.1, 3, 4.2, 4.3;
 VIII 5.1.1
 відтак VIII 5.2
 візаж IV 2.2.9
 візитівка / візитка V 3.5, 5.5; VIII 4.3.2.8
 візія VI 3.5.1.1
 візок / коляска V 3.1, 5.3.2
 війна I 2.3, 4.6.1, 9.1.1; III 1;
 до — після війни I 8.2
 віл / бик VIII 5.3
 «вільний від...» IV 6.1
 вінтаж IV 2.2.8
 ВП(він)-: *він-ложка* та ін. I 6.2.1;
 VIII 4.2.2.2.2; *він*: «дружина одного
віна» і под. VIII 4.2.7
 вірний, вірник, вірянин / віруючий
 VIII 2.5.7.1
 віртуальний I 4.8, 9.1.1
 Вітчизна, вітчизняний I 5.1.1
 Вітчизняна війна 1812 року I 5.1.1
 віче V 2.5, 5.3.2; VIII 2.1.4.4.2
 влада: «четверта влада», «п'ята влада» I
 9.2; VI 5.2.1.1
 владний I 9.1.2
 владоможець I 2.2.2.1; VIII 4.3.1
 вознеборець II 38
 водогін / водопровід VIII 4.3.2.11
 возз'єднання I 3.1, 3.2.2
 Володимир-Волинський X 8.1
 волонтер I 4.3.4
 воріженьки I 5.2.7; VI 3.3
 Воркута X 3.10.2
 вочевидь / очевидно VIII 4.3.5.3
 вояк V 5.3.2; VIII 5.1.3
 вподобайка / лайк VIII 5.1.2
 впродовж / протягом VI 3.5.1.1; VIII 5.2
 Врадіївка X 3.10.1
 «Все буде Донбас!» II 2.2.1; X 8.2.1
 «Все буде Україна!» I 5.3.4; II 2.2.1
 все ж таки II 2.1.2
 «Все включено» IV 2.1.1
 «Все пропало!» I 4.10; II 2.2.3.2
 всеукраїнський X 2
 всьо V 3, 3.3
 «галицько-діаспорна мова» V 4.3, 5.5;
 VI 6; «галичанізація» правопису XI 1.3
 «галичани» — «наддніпрянци» V 4.3
 Галичина V 1.1; I 4.3.7; Галичина —
 Донбас X 8.2.1
 гальба / кухоль V 2.9, 5.1.2
 Галя (як ім'я «простої» українки) X 7.3
 гамбургер IV 2.2.5
 гандон I 9.1.5
 Ганьба! II 2.1.2
 гарант II 2.2.4
 Гарвард, гарварди, мн. X 3.10.3
 гарний / красивий; добрий, хороший; гарно
 (присл.) / добре VIII 5.3
 Гарного дня! і под. I 6.2.3.5.2
 гарувати V 5.1.2
 «гаряча лінія» IV 2.1.2
 гастарбайтер I 2.2.2.1; IV
 гауляйтер I 2.3; IV
 гей «гомосексуаліст» I 2.2.9; II 3.5
 геймер IV 2.2.7
 Гейropa I 6.2.4
 -гейт: «Кучмагейт», «кольчугагейт»
 і под. I 4.7; IV 3.1.1; VIII 4.2.2.6; X 6.2
 гелікоптер, гвинтокрил / вертоліт VI 2.3,
 3.5.1.1, 3.5.1.3; VIII 5.2
 гендер IV 1.1, 2.2.1
 геноцид I 2.3.1.1
 «гербалайф» IV 2.2.9
 гербата V 2.6
 герлфренд I 6.2.3.5.1
 герой, героїчний та ін. I 2.3.1.1; Героїв...,
 род. мн. (в урбанонімії): Героїв Крут,
 Героїв Євромайдану, Героїв АТО та ін.
 X 3.6
 «Герої не вмирають!» V 5.3.2
 «Герой України» I 2.3.1.1; X 3.10.4
 Гетсиманський / Гефсиманський V 4.3
 геть VI 3.1; Геть! II 2.1.2
 гетьман I 5.2.5
 гівно II 1.2.3, 3.1; гімно II 3.2.2.1
 гівномет II 3.2.2.2
 гіпер-: гіперактивний, гіперінфляція і под.
 VIII 4.2.3.8; IV 3.2

- гламур* I 6.2.1; *гладуризація* I 6.2.4
гласність I 4.3.5
глобалізація IV
 «глянець» I 6.2.1
гнулкошиєнко X 7.2.1
гоблін IV 2.2.13
Годзілла IV 2.2.13
година: десята година і под. / *десять годин* і под. V 3.4; VIII 3.1.1.1
годі VI 3.1
голова (держави, сім'ї) / глава VI 3.1, 3.5.1.1; VIII 5.1.3
голодомор (Голодомор) I 5.2.6; V 5.1.2; X 6.3
голокост IV 2.3
 «голубий» II 3.5
гомофобія I 2.2.9
Гондурас X 3.10.3
 «горизонталь» I 4.3.7, 6.1.2; *по горизонталі* VI 4.1.3
горня, горнятко V 2.7, 3.1, 5.3.2, 5.5
господарка / господарство V 3.5, 4.3
готельєр IV 2.2.10
гра, мн. ігри I 4.5, 9.1.5
границя / кордон V 3.1
графіті IV 2.2.3
греко-католик / уніат V 5.3.2
 «гречка» I 4.5
гривня, грн, грв I 2.2.3; VI 6; VIII 2.1.1.6
громада I 4.3.2.1
громадянська війна I 3.2.2, 4.6.1
громадянський, громадянське суспільство I 4.3.2.1
грушка / груша V 3.5; VI 5.3.1
губернатор III 2.1.2
гузно II 1.2.3
гуманітарний: гуманітарна допомога і под. I 4.3.3
гурт / група, гурт / опт VIII 5.1.1; V 5.3.2
гуртівня, гуртовня V 3.1
гуртово / оптом V 3.5
 [г], **г** (активізація в ужитку звука / літери) IV 7; V 3.2, 4.3; VI 3.5.1.1, 6; VIII 1.2.1; XI 1.3, 1.5, 2, 3; **г** (як «найбільш українська» літера) VI 3.1; XI 3
 «гетанья» V 4.3; «гетекання» XI 3
да? III 2.1.2
дайвінг IV 2.2.6
дайджест IV 2.2.3
дальше V 3, 3.3
дартс IV 2.2.6
 «двадцять чотири на сім» IV 2.1.2
дві треті і под. / *дві третіх* і под. VIII 2.3.3; VI 5.3.1
двіста V 3, 3.3
двісті і т. д. — «близько двохста» і т. д. VIII 2.3.4
двоє і т. д. *жінок* і под., *завдань* і под. VIII 2.3.2.1
 «двохсотий» VIII 4.2.6; I 2.3.1.1
дев'яностий: «буремні і под. *90-ті*» I 8.2
дев'ятдесят / дев'яносто VI 3.1, 3.3, 5.3.2; VIII 5.1.3; XI 1.2
дедлайн IV 1.2, 2.1.2
 «демократ» I 2.2.2.2.1
демократія I 4.3, 4.11.2
демократура, демокрад та ін. I 4.3; II 2.2.1
Дем'янів Лаз X 3.10.2
День захисника Вітчизни III 3.1.1; X 5
День захисників і захисниць України X 5
День Збройних сил України X 5
День Незалежності України X 5
депутат I 2.2.1, 2.2.2.1
 «дерев'яний» I 2.2.3; II 3.5; VIII 4.2.6
державна, державний, державник, державотворчий та ін. I 5.1.3; V 5.1.2; VIII 4.2.2.1
державницький I 5.1.3; V 5.1.2; VIII 4.3.3.2
дестабілізація I 4.7
джакузі IV 2.2.11, 2.3
джекпот IV 2.3
 «джинса́» I 4.5
дивися (дивіться) IV 2.1.2
диво / чудо VIII 5.3
диджиталізація I 2.2.4
 «дикий»: «дикий капіталізм» і под. I 4.11.2

- дистанціювати та ін. IV 2.1.1
 діалог I 4.6.2
 діаспора, діаспорник та ін. I 5.2.2; V 4.1
 діва / дива IV 2.3
 діжка / бочка VIII 5.3; III 2.3
 Діма і под. X 7.1.2.2
 Дніпро / Дніпропетровськ X 3.3
 до (до міста і под.) / в(у); до / к (к бісу і под.); до («крем до гоління» і под.) / для VIII 5.1.3
 доброволець I 4.3.2.1
 Доброго дня!, Доброго вечора! / Добрий день!, Добрий вечір! III 28; VI 1.2, 2.3; VIII 5.3
 доброчесність I 4.5
 добаний II 3.2.2.1
 довіра I 4.3.2.5
 довкілля V 5.1.2
 довший «досить довгий»: «довший час» і под. V 3.3; VIII 2.2.1.3
 долар I 2.2.3
 долучник IV 2.1.2; VIII 5.1.2
 домінуючий / домінувальний / домінантний III 2.3; VI 2.3; VIII 4.3.3.1
 донат, донатити IV 1.2; VIII 1.1
 Донбас I 4.3.7; Донбас — Галичина X 8.2.1; на / в Донбасі X 2.1
 Донецьк — Львів X 8.2.1
 донецький: олігархи, клан, мафія X 8.2.1; «донецький», «донецькі», мн. VIII 4.2.6; X 8.2.1
 Донецька Народна Республіка (так звана), ДНР I 2.3.1.1, 4.3.7
 дорога до Храму I 4.4
 дослідницький / дослідний VIII 4.3.3.2
 достойник V 3.1
 дошкілля VIII 4.2
 драгер IV 2.2.11
 драйв I 6.2.1
 драстичний V 5.3.2
 дріт / провід VIII 5.3
 дрон I 2.3.1.1
 дрочити, дрочер II 3.2.2.1; IV 3.1
 друк I 6.2.3.5.1
 дупа II 3.2.2.1, 3.2.2.2; V 5.1.2; VI 6.2.2.5; дупця II 3.2.2.1; V 3.5
 дурня II 3.2.2.1
 духовний V 5.3.2
 духовність I 2.2.7, 4.11.2
 дякую / спасибі V 5.3; VIII 5.1.3; «— Дякую дуже! — Прощу дуже!» V 5.1.1, 5.3.2
 езотерика I 2.2.8
 ейджизм IV 1.1, 2.2.1
 екзил: в екзилі V 4.3
 екологія I 2.2.6, 4.5
 екс (іменник) VIII 4.2.5
 ексклюзивний I 6.2.3.1
 експертувати / проводити (провести) експертизу VIII 4.3.1
 екстрасенс I 2.2.8
 екстремальний I 6.2.1
 екшн IV 4
 електорат I 4.3.1
 еліта I 6.2.1; II 2.1.3; мовна еліта VI 3.5.3
 енергетика I 2.2.8
 -енко (як прізвищева модель) X 7.3
 -ер: блогер, санітайзер та ін., а також «євробляхер», «зачепер», «фотожабер» і под. IV 3.1
 ескорт, ескортниця та ін. I 2.2.10.3
 є: як одна з «найбільш українських» літер VI 3.1
 Є: вітамін Є, харчові домішки Є-230, є-декларація та ін. III 2.1.4
 є: «він є хворий» і под. V 3.4; VIII 3.1.2.1
 Євразія, євразійський I 6.1
 «Євромайдан», євромайданівець, євромайданівський та ін. I 4.6.1, 6.1.2; VIII 4.2.1; X 6.1
 Європа, європейський та ін. I 6.1, 8.1
 євро-: євроінтеграція, євроремонт, євроцентризм та ін., єврооптиміст — євроскептик I 6.1
 єдиний: «єдиний економічний простір» і под. I 4.6.2
 Єлисаветград / Кіровоград X 3.3, 3.5, 3.6

- женитися* (з ким / на кому) VIII 3.1.1.4
«живий» I 2.2.6; II 3.5; IV 2.1.2
«живий ланцюг» I 5.1.5
жид / єврей V 2.3; VI 3.4
жінка / дружина V 3.1
Жовква / Нестеров X 3.1
жовто-блакитний I 2.2
жовто-синій I 9.1.6
жовчевий / жовчний V 2, 3.1, 3.5;
 VIII 4.3.3.5
жона II 1.2.3, 3.2.2.2
- з / із* VI 3.5.1.2; VIII 1.2.5
з / по VIII 5.1.3
за: «за тиждень» і под. / *через; за:*
 «розповідь за подорож» і под) / *про*
 VIII 5.1.3
за-: *частий, часто* і под. V 5.3.1;
 VIII 4.3.4.1
забава V 3.1, 5.3.2
«заборгованість по зарплаті / за зарплатою /
із зарплати / щодо зарплати /
у зарплаті» VI 4.1.3
забруднення I 2.2.6, 4.5
за великим рахунком III 2.1.1
за визначенням IV 2.1.2
загальнолюдські цінності I 4
загрожений V 3.3, 5.3.1; VIII 2.5.7.2
загумінок V 5.3.2; I 6.1.2
«задвохсотити» I 2.3.1.1
задіяти, задіювати VIII 4.3.6.1.2
завичай / звичайно V 5.3.2; VIII 5.2
заіснувати V 3.5
«закобзонити» I 2.3.1.1
закреп / запор V 3.1, 5.3.2
закритість I 4.3.5
«залежний від...» IV 6.1
запікувати II 3.2.2.1, 3.4
зарубіжжя: *близьке — далеке* I 8.1; III 2.1.1
засадничий V 5.3.2; VIII 5.2
«засівання» I 2.2.10.1
застережений V 5.3.2
застій I 4.2
застосунок IV 2.1.2; VIII 5.1.2
- «затрьохсотити»* I 2.3.1.1
заувага / зауваження VIII 4.3.2.6.1
Західна — Східна Україна, Захід — Схід
 X 8.2.1
західний: *демократія, цінності* та ін.
 I 6.1.1
західняк I 5.4.5
зашквар II 3.6.2
«збитий льотчик» I 4.9
«Зброєю честь!» V 5.3.2
Збруч X 8.2.1
зверхник V 5.1.2
Звягель / Новоград-Волинський X 1.3.1
зв'язки з громадськістю / наблік рилейшнз
 VI 2.2; VIII 5.1.2
«зелений» — у значеннях а)
соціально-політичного руху I 2.2.6,
 9.1.6; IV 2.1.2; б) «долар США» I 6.1;
 II 3.5; VIII 4.2.6; «зелена карта»
 IV 2.1.2
«зелені чоловічки» I 2.3.1.1
Зеленський, Зеля, «зеленізація» та ін.
 X 7.2.3
«зі собою» і под. V 3.2
зіпсути, зіпсутий V 3.3
«зірка», зірковий I 7; *зірковий (готель*
та ін.) I 6.2.2
злагода I 4.6.2
зле / погано V 5.3.2
зложити / скласти V 3.1
змаг V 2.5, 5.3.2
змагатися / боротися V 5.3.2
Зміїв / Готвальд X 3.1
знаковий I 6.2.3.1; IV 2.1.2
знаний / відомий V 5.3.2; VIII 5.2
зне- / обез-: *знелюднення* і под. VIII 4.3.1
зникомий VIII 4.3.8.3
знимка, знимкувати та ін. V 3.1
«золотий голос України» I 7
«золотий унітаз» I 2.2.2.1
Золотоверхий X 8.1
зомбі I 4.3.1; VIII 2.1.1.8
«зоряний»: «зоряна хвороба» і под. I 7
«зрада», зрадофіл I 2.2.2.2
зросійщення та ін. I 5.2.9; V 5.3.2; VI 2.3

зупа V 3

«икання» XI 1.1

-инг/-інг: *банкінг, булінг, консалтинг* і под., а також «*жабогадюкінг*», *хортинг, «зачепінг»* і под. IV 3.1

і/або IV 2.1.2; XI 1.5

[і] > [и]: *Братислава, бравісимо, місис* та ін., *ірій / ирій* та ін., *Воронін / Воронин* та ін. VIII 1.2.3.1; XI 1.3

і / й / та VI 3.5.1.2, 4.1.3; VIII 1.2.5

Іванов, Петров, Сидоров / Іваненко, Петренко, Сидоренко і под. X 7.3; III 2.2.5

ідейний I 3.2.1

-ій-: *азійський, бразилійський, категорійний, гімназійний, енциклопедійний, канадійський, поліційний, функційний* і под. VIII 4.3.3.3

імідж I 6.2.1

імперія, імперський, імперськість, імперець та ін. I 3.2.1, 5.3.5; *імпер-: імперіовініст* та ін. VIII 4.2.2.1

імплантат (імплант) IV 2.2.9

імпортовий / імпортний V 3.5

імпреза V 3.1, 5.1.2, 5.3.2

інвестувати (що в що > в що > що) VIII 2.5.6; IV 5.3

індивідуалізм I 4.2.3.4

інклюдія, інклюдивний I 6.2.3.5.1

інновація I 4.2

інсайд IV 1.1

інтелектуал I 6.2.3.2; II 2.1.3

інтер-: інтердисциплінарний і под. IV 3.2

інтерактивний I 2.2.4

«*інтернаціоналіст*» I 5.4.1.1

Інтернет (інтернет) I 2.2.4

інтерсіті IV 2.2.11

інтим, інтим-: інтимсалон та ін. I 2.2.9; VIII 4.2.2.2.1

інфляція I 2.2.3

інформатизація I 2.2.4

інформаційний I 9.2

Іоанн / Іоан / Йоанн / Йоан / Іван VI 4.1.4

ірландизація VIII 4.2.4.2

італійський: костюм, взуття, мода і под., а також *ресторан* X 3.10.3

Ічкерія / Чечня X 3.10.2

ї: як одна з «найбільш українських» літер VI 3.1

їбати II 1.2.3, 3.2.2.1

їхній / їх III 28; VI 3.5.1.2; VIII 2.4.1; IX 3.1.4

«*йолка*» II 2.2.3.2

«*йому / у нього хворіє мати*» VIII 3.1.1.4

-к-а(-овк-а, -івк-а): *відстрочка, голодовка / голодівка, доставка, обробка, підготовка, постановка, усадка, чистка* і под. VIII 4.3.2.6.1

«*кабакізм*» («*кабачизм*») VI 5.2.2

кава / кофе VIII 5.1.3

кава-брейк IV 1.2; VI 3.5.1.1

кавалерка V 3.1, 3.5

каденція V 5.1.2, 5.3.2

казармовий / казармений VIII 4.3.1

казначейство III 2.1.1

кайданки / наручники V 5.3.2

какати II 1.2.3

камамбер IV 2.2.5

Каменяр VI 3.3

Кам'янець-Подільський X 8.1

Канари X 3.10.3

кандидувати V 3.1, 5.3.2

кантор V 2.2, 3, 3.1

караоке IV 2.2.7, 5.1

кардиган IV 2.2.8

кар'єра, кар'єрний, кар'єрист I 6.2.1

карма I 2.2.8

карта: «розігрувати кримську та ін. карту» I 9.2

картридж IV 2.2.2

«*карусель*» I 4.5

кастинг IV 1.2, 10

- катастрофізм: національний
катастрофізм I 5.2.7
- катэдра V 2.4
- Катеринослав / Дніпропетровськ X 3.3,
3.5, 3.6
- Каховка X 3.10.1
- кацап I 5.3.5
- Кацапія, Кацапстан I 5.3.5
- квест IV 2.2.7, 2.3
- кежуал IV
- кейс¹ (валізка) IV 1.2
- кейс² (випадок та ін.) IV 2.1
- кейтеринг IV 1.2, 2.2.5
- кетчуп IV 2.2.5
- кеш'ю IV 2.2.5
- києвоцентризм I 8.1; X 8.1
- Київ V 1.1; X 8.1
- київський час X 8.1
- кинути II 3.6.1
- китайський: одяг, ширужиток, підробка і
под., а також ресторан X 3.10.3
- кишківник V 2, 3.1, 5.3.2
- кібер- I 2.2.10.1; VIII 4.2.2.2.1
- «кіборг» I 5.4.3; IV 2.3
- ківі IV 2.2.5
- кікбоксинг IV 2.2.6
- кілер I 2.2.10.1; IV 1.2, 2.3
- кіндер-сюрприз IV 2.2.7, 2.3
- клан I 2.2.10.1
- клас I 4.3.3
- клас: бізнес-клас, економклас, хайклас
і под. I 6.2.2
- класний II 3.6.2
- класовий I 3.2.1
- кнайта V 2.7
- кнопкодав та ін. VIII 4.2.2
- Княжа Україна V 5.3.2
- Кобзар VI 3.3
- кобіта V 3
- «ковбаса», «ковбасний» I 4.4
- КОВІД I 2.2
- козак, козацький, козаччина та ін. I п. 5.2.5;
X 1.4
- Коктебель / Планерське X 3.1
- колаборант, колаборація та ін. I 2.3.1.1;
V 5.3.2
- колезжанка V 2.7, 3.1, 3.2
- Колима X 3.10.2
- «колишині», мн. I 4.1
- коло / круг VIII 5.3
- колонія, колоніальний, колонізація I 5.3.5
- «колорад» I 5.4.3
- «колорадська стрічка» I 5.3.5
- «колядник» I 4.3.6
- команда IV 2.1.2
- командно-адміністративний I 3.2.1
- комбідрес IV 2.2.8
- комерціалізація I 2.2.3; VIII 4.2.4.2
- комірне VI 3.4
- «коммутант» I 2.2.2.2
- компостувати (від компост і від
компостер) VIII 4.3.6.4
- комп'ютер, комп'ютеризація та ін. I 2.2.4
- комунікувати IV 2.2.1
- комуніст I 2.2.2.2.1, 3.2.1
- комуно-: комуносоціаліст, комунофашист
та ін. I 2.2.2.2, 3.2.1; VIII 4.2.2.1
- комуняка I 3.2.1
- конверсія I 2.2.3
- конгресовий V 5.3.1
- конкретика VIII 4.2.4.7.3
- Конотоп X 3.9
- консенсус I 4.6.2
- консумація I 2.2.10.3
- контент IV 2.2.2
- контр-: контрпродуктивний,
контрсанкція і под. IV 3.2
- конфлікт I 4.6.1
- конфронтація I 4.6.1
- «концерт Кобзона» I 2.3.1.1
- кооператив та ін. I 2.2.3
- копанка I 2.2.3
- копійка I 2.2.3; III 2.1.1
- користувач IV 2.1.2
- коричневий I 9.1.6
- корінний народ I 5.2.1
- коркотяг V 3.1, 5.3.2
- коронавірус I 2.2

- корпоратив, корпорат VIII 4.2.5
 корупція I 2.2.10.1
 космополіт I 5.4.1.1, 5.4.1.3, 5.5
 «котляревицина» II 3.4
 кохтина (святкова і под.) / кофточка VI 3.2
 «кочубеївщина» VIII 4.2.4.3; X 7.2.2
 коштовний / дорогий; цінний VIII 5.3
 краватка / галстук VIII 5.1.3
 «кравчучка» I 2.2.2.1
 «кравдівництво» I 2.2.10.1
 к(К)рай V 5.4
 крайній / останній III 2.1.1
 креативний I 6.2.1
 Кремль, кремлівський 5.3.5; X 3.10.2
 Крим X 8.2.2
 криза I 4.2
 кримінал, криміногенний та ін. I 2.2.10.1
 критичні дні II 2.1.1; IV 1.2
 крисло / стілець V 2, 3.1, 5.5
 Кропивницький / Кіровоград X 3.3
 крос-: кроскультура і под. IV 3.2
 кросовер IV 2.2.11
 Крути X 3.9
 «крутий» I 2.2.2.1; II 3.6.2
 крутити, крутитися II 3.5
 ксерокс IV 2.3
 кулер IV 2.2.11
 культовий IV 2.1.2
 «Кулявлоб» II 56
 кум II 3.4
 купон, купонокарбованець I 2.2.3
 курва II 3.2.2.1
 кутюр'є IV 2.2.8
 Кучма, кучмономіка, кучмізм,
 «Кучмагейт» і под. X 3.7, 7.2.3
 «кучмовоз» та ін. I 2.2.2.1
 [л']: колега, лекція, проблема, холера та ін.
 V 3.2; VI 3.5.1.1; VIII 1.2.2
 лабутени, мн. IV 2.2.8
 лайкра IV 2.2.8
 лайт IV 2.3
 лайфхак IV 1.1, 2.1.1
 ламінат IV 2.2.10
 «ланцюг злуки» I 5.1.5; V 5.3.2
 латиноамериканізація VIII 4.2.4.2
 легінси, мн. IV 2.2.8
 «леді Ю» IV 2.5; X 7.2.3
 «ленінопад» X 3.8
 летовище / аеродром VI 2.4, 3.1
 лилик / кажан V 3.1, 5.3.2, 5.5
 ліберал I 2.2.2.2.4, 3.2.2, 4.3, 5.4.1.3
 лібералізація (цін, митна та ін.) I 2.2.3,
 3.2.1
 ліберал-демократичний I 2.2.2.2.4
 лівий I 2.2.2.2.2
 лінгвальний VI 3.5.1.1
 лінійка (новин, цін і под.) IV 2.1.2
 ліпосакція IV 2.2.9
 -ліст: прайсліст / прайс-лист і под. IV 2.3
 літера / буква VIII 5.2
 «літературна» Україна VI 6.2.2.1;
 «літукраїнці» I 5.4.1.3
 ліфтинг IV 2.2.9
 лічниця V 2.9, 3.1
 логістика I 2.2.4
 лозоходіння I 2.2.8
 локація IV 2.1.2
 лоукост IV 2.2.11
 лох I 4.9; II 3.6.1
 ЛТД (Limited, Ltd) IV 2.1.1
 Луганськ / Ворошиловград X 3.1
 Луганська Народна Республіка (так звана),
 ЛНР I 2.3.1.1, 4.3.7
 лузер I 4.9
 «лукашенкізація» VIII 4.2.4.2
 Львів V 1.1; VI 6.3; як конотативний
 топонім X 3.10.1; Львів — Донецьк X
 8.2.1
 -льн-ий: вражальний, дрейфувальний,
 консолідувальний і под. VIII 2.5.7.1,
 4.3.3.1
 «любі друзі» II 2.2.3.2
 люди, людський I 4.3.2.3
 люди з особливими потребами I 6.2.3.5.1
 люстрація I 4.5
 «ляльолоукання» XI 1.1

- Магадан X 3.10.2
 «Маємо те, що маємо» II 2.2.3.2
 мажор I 2.2.2.1
 Мазепа X 3.2, 3.6, 7.1.2.2
 мазохізм: «малоросійський мазохізм» I 5.2.7
 майдан Незалежності: в Києві X 3.2, 9.2, в інших містах України X 8.1
 «Майдан», майданівець, майданівський та ін. I 4.6.1; VIII 4.2.1; X 6.1, 8.1
 макабричний V 3.1, 5.3.2
 «макдольдизація» I 6.2.4
 макіяж IV 2.2.9
 малорос I 5.4.1.2
 мама — мн. *ма́мі*, род. *мам* і *мамів* V 3.2, 3.2; VIII 1.3.1.5
 маніпулятивний / маніпуляційний V 5.3.1; VIII 4.3.3.7
 манкурт I 5.4.1.2
 мантра I 2.2.8
 мапа / карта V 5.3.2; VIII 5.1.3
 маргінал I 4.9
 маргінес V 3.1, 5.3.2
 маринарка / піджак V 3.1, 5.3.2; VI 3.5.1.1
 Маріуполь / Жданов X 3.1; Маріуполь (як конотативний топонім) X 3.9.1, 3.10.1
 маркет IV 2.2.4
 мародер I 2.3.1.1
 масакра V 5.3.2
 масло (мінеральне) / мастило / олива / олія VI 2.3, 3.5.2, 4.1.3; V 5.3.2
 масмедіа, одн. IV 2.2.1 — масмедії, мн. VIII 2.1.4.4.4
 -мат: банкомат і под., а також ігромат, молокомат VIII 4.2.2; IV 3.1
 «м(М)атерик», «материковий» V 4.1, 5.4; X 8.2.2
 мати, дієсл.: а) «я маю...» / «у мене є...», «він має 10 років» і под.; б) «я маю / я повинен сказати» і под. VIII 3.1.2.2, 5.2; V 3.4
 матриця IV 2.2.1
 мафія I 2.2.10.1
 мачо I 6.2.1
 Машиа і под. X 7.1.2.2
 мега-: мегаавторитетний, мегабанк і под. VIII 4.2.2.2; IV 3.2
 Межигір'я X 3.10.1
 мейкап IV 2.2.9
 -мейкер: іміджмейкер і под., а також скандалмейкер IV 3.1
 мейнкун IV 2.2.12
 мейнстрім I 6.2.1
 мелірувати IV 2.2.9; VIII 4.3.6.4
 мелодрама IV 1.1
 мем IV 2.2.1
 менеджер I 2.2.3, 6.2.3.5.1; IV 2.2.1, 2.3
 менталітет, ментальність I 5.2.10
 менше з тим VIII 5.1.3
 меншина / менішність VIII 5.1.3
 меншовартість / неповноцінність I 5.2.7; VIII 5.2
 Мережа (мережа) I 2.2.4; мережі VIII 1.1; VI 5.2.1.1; мережевий, мережоцентризм I 8.2; мережевий / мережний VIII 4.3.3.5
 «мерседес», «мерс» I 2.2.2.1
 меседж IV 2.2.1
 метакса IV 2.2.5
 механізм I 9.2
 мешти, мн. V 3, 3.1
 Миколай: день святого Миколая, «миколайчики» I 2.2.7; V 2.4
 «мильна опера», «мило» I 6.2.4; IV 2.2.3
 міжособовий / міжособистісний III 2.1.4
 Міленіум I 8.2; IV 1.2
 мілітарний / військовий VIII 5.2
 міліціант V 3, 5.1.2; VIII 4.3.2.5.1
 «мінеральний секретар» II 2.2.1
 мінет II 3.2.2.1
 Мінськ X 3.10.2
 «Міс...», «Місис...» (у назвах конкурсів) I 6.2.1
 «містечковість» I 6.1.2
 міф та ін. I 4.8
 мобік I 2.3.1.1
 мобільний телефон I 2.2.2.1, 9.1.7; III 2.2.1
 «мова Тараса Шевченка» VI 6.2.2.3

- «мова УРСР» («зросійщена», «зрадянська», «совкова» УЛМ) VI 1.2 (див. також «офіційна» УЛМ)
- модель (про людину) IV 1.2
- моделька V 5.3.2
- модератор I 6.2.3.5.1
- можновладець I 2.2.2.1; II 2.1.3; VIII 4.3.1
- мокиша, мокишанський, Мокишанія та ін. I 5.3.5
- Молдова / Молдавія X 3.10.2
- молодиця VI 3.2
- молочниця / пліснявка VI 3.1
- монополізм I 4.3.1
- Мордор I 5.3.5
- москаль I 5.3.5; V 5.1.2, 5.3.2
- Москва, московський, Московія, москвоцентризм I 5.3.5; X 3.10.2
- московит I 5.3.5
- «мочити» II 3.6.1
- мудак II 1.2.3, 1.2.2.1, 3.2.2
- мука / борошно V 3.1
- Мукачево / Мукачеве / Мукачів VIII 2.1.1.5; X 13.1
- мульти-: мультивалютний, мультиварка і под. VIII 4.2.2.2; IV 3.2
- мурал IV 2.2.3
- м'юслі IV 2.2.5
- «м'ясний штурм» I 2.3.1.1
- на / в(у): на зоні, на госпіталі, на підвалі і под. VIII 3.2.2; II 3.6.3.2; на Галичині, на еміграції і под. V 3.4
- на («шафа на одяг» і под.) / для VIII 5.1.3
- на- (у прислівниках): *наживо, накруто, напостійно* і под.; *направду, назагал; натепер, навзаєм, наразі* VIII 4.3.5.6; V 3.5
- «навіки разом» I 3.2.3
- навчальний / учбовий VIII 5.1.3
- надавач VIII 4.2
- «наддніпрянці» — «галичани» V 4.3
- назагал V 3.5; VIII 5.2
- «наїхати» II 3.6.1
- найм / найом VIII 5.1.3
- найтклуб IV 1.2, 2.2.3; VI 3.5.1.1
- наклад / тираж VI 2.1, 3.1; VIII 5.1.1
- на кшталт VI 3.5.1.1
- налаштовувати / настроювати VI 2.3; VIII 5.1.3
- намісник III 2.1.2
- наплечник, наплічник / рюкзак VIII 5.1.1; V 2.2
- напозір (на позір) V 3.5
- направду V 3.5
- наразі V 3.5; VIII 1.3.7, 5.2
- наратив IV 2.2.1
- нарко-: наркобізнес та ін. I 2.2.10.2; VIII 4.2.2.2.1
- народний депутат, нардеп I 2.2.2.1
- народний дім V 5.3.2
- натс, мн. IV 2.2.5
- натуропат I 2.2.8
- нацик, нацюк I 5.4.2
- націонал-демократ I 2.2.2.2.1, 5.4.1.3
- націоналізм, націоналіст I 5.2.3, 5.4.1.1, 5.4.1.3
- націонал-патріот I 5.4.1.3
- націонал-фашист I 2.2.2.2
- національний — а) «етнічний і под.» I 5.2.3; б) «державний / вітчизняний» і «загальнодержавний; загальнонародний» I 5.3.3; у складі власних назв X 1.2
- національно свідомий I 5.2.3, 5.4.1.2, 5.4.2
- нація: українська політична нація I 5.3.3; III 4
- начорно V 3.5
- нацист I 2.2.2.2
- наявний / існуючий VIII 2.5.7.1
- «Небесна сотня» II 3.1
- небіж / племінник VI 3.1
- «Не все так погано в нашому домі» I 4.10; II 2.1.2
- недержавний I 4.3.1.2
- неєвропейський I 6.1.2
- незалежний — а) у соціальному аспекті I 4.3.4; б) у національному аспекті I 5.1.4; у складі власних назв Незалежний / незалежний X 1.2
- незалежність I 5.1.4

- ненька* Україна I 5.2.4; II 2.1.2, 3.1.2
неповносправний I 6.2.3.5.1; V 2.3, 5.1.2
непокора I 4.6.1
неправовий I 4.3.6
непрозорий I 4.3.5
непроминальний VIII 4.3.3.1
несправжній I 4.8
несучий (стіна та ін.) / *носійний* / *тримальний* / *підтримковий* та ін. VIII 2.5.7.1; VI 4.1.3
нетворкінг IV 2.2.1
нетрадиційний I 2.2.9, 9.2
неукраїнський, неукраїнець та ін. I 5.2.4, 5.2.7
неурядовий I 4.3.4
неформальний I 4.3.4
неформат I 6.2.1
нецивілізований I 6.1.1
нижчий / *нижчестоящий* VI 2.3; VIII 5.1.3
низка / *ряд* VIII 5.3
нишпорка VI 3.2
«ніжки Буша» I 2.2.2.1
«Нове покоління обирає...» II 2.2.1
новий I 4.1; *«нові українці», «нові»* I 2.2.2.1, 4.1; VIII 4.2.6
новобогатко I 2.2.2.1
Новоросія I 2.3.1.1; X 8.2.2
номінація, номінант та ін. I 6.2.1
нон-: *нонстандарт* та ін. IV 3.2
нубук IV 2.2.8
ну ж бо VI 3.1
нутела IV 2.2.5
- [o] > [i]: *дохід* та ін., *вітрівка* та ін., *перворідний* та ін., *натівський* (від *НАТО*) та ін. VIII 1.2.3.2
оберіг VI 3.3
«об'єктність» / *«суб'єктність»* України I 5.1.6
обидва, обидвоє, обидві V 3.3; VIII 2.3.2.2
облавок / *борт* VIII 5.1.1
обладнання / *устаткування* VI 4.4
облаштувати III 2.1.1
«образ ворога» I 2.2.2.2, 4.6.1
оброблювальник / *оброблювач* / *обробник* VI 4.1.1
однозначний III 2.1.1
«одобрямс» III 2.1.2
озвучити III 2.1.1
означення / *визначення* VI 2.3
о'кей IV 1.2, 2.1.1, 3.1
окисень та ін. / *окисел* та ін. VIII 5.1.3
оклигувати VI 3.2
Оксфорд X 3.10.3
окупант, окупація, окупаційний I 2.3.1.1, 5.3.5; III 4
олігарх I 2.2.2.1; III 2.1.1
омбудсмен IV 2.2.1, 3.1
онлайн I 2.2.4; IV 3.4, 5.1
оновлення I 4.1
опівдень, опівніч VI 5.2.1.1
оприлюднювати / *обнародувати, публікувати* VIII 5.1.1, 5.1.3
оптимізація I 4.7
опція IV 2.3, 4
органайзер IV 2.2.11, 10
Організація українських націоналістів, ОУН I 5.2.3; V 5.3.2
оренда I 2.2.3
«Оріана» X 1.4
-орієнтований: бізнес-орієнтований, експорт-орієнтований і под. IX 2.3.1.2
орк I 2.3.1.1, 5.3.5; IV 2.2.13
Оркостан I 5.3.5
осідок V 5.3.2
отаманицина: «правопописна отаманицина» XI 2
откутюр IV 2.2.8
офіс IV 1.2, 2.2.1
офіційний I 4.3.4
«офіційний»: «офіційна» УЛМ, «офіційний» правопопис, «офіційна» термінологія і под. VI 1.1, 1.2 та ін.; XI 1
офіціозний, офіціоз I 4.3.4
офлайн I 2.2.4
офшор, офшорний IV 2.2.1
оцифровування I 2.2.4

оціночний / оцінковий / оцінний III 2.3;
VI 2.3; VIII 4.3.3.4

очевидячки / очевидно VI 3.2

очищення I 4.5

очільник VIII 4.3.1

па!, па-па! V 5.3.2

-пад: «ленінопад», «пушкінопад»,
«банкопад» та ін. VIII 4.2.2

пазл IV 2.2.7

пакет IV 2.1.2

«паліяниця» I 2.3.1.1

памперс, памперси, мн. IV 2.3

«памперсизація» I 6.2.4

пан I 3.1; V 2.3

пан Іван і под. X 7.1.2.2

пані I 3.1; V 2.3; з панєю і т. д., род. мн.

пань і т. д. V 3.3; мн. пані V 3.2;

VIII 1.3.1.1, 2.1.4.3; «Пані

Україна–2003» і под. I 6.2.1; VIII 5.1.2

пані Марія і под. X 7.1.2.2

«Панна Весна–2018» і под. VIII 5.1.2

панство (у звертанні) VIII 4.3.2.5.3

парад I 9.2

парадигма IV 2.2.1

парасоля / парасолька V 3.5

паркінг IV 1.2, 2.2.10

парламент, парламентський,
парламентар IV 2.2.1

партійний I 3.2.1

партія I 9.2

«партократ» I 2.2.2.2.1

парубок VI 3.2

Пархоменко (як прізвище середнього
українця) X 7.3

патріот I 5.4.1.1; «вишиванковий»,
«фольклорний», «професійний»
патріот I 5.4.1.3

патріотизм I 4.3.3, 5.4.1.1, 5.5

«пафос», «пафосний» I 1, 3.2.3; II 3.1.2

паювання I 2.2.3

пейнтбол IV 2.2.7

пентхаус IV 2.2.10

первень / елемент VI 2.1

пере- / про-: перевірювати, перепускний
і под. V 3.5; VI 2.3

перебудова I 4.2

переважаючий / переважальний /
переважний VIII 4.3.3.1; III 2.3

перевертень I 2.2.2.2, 4.5

«перевзутися» I 4.5

пересміність V 5.3.2; VIII 5.2

«перифарбуватися» I 4.5

Переяслав / Переяслав-Хмельницький
X 1.3.1; Переяслав (як конотативний
топонім) X 8.1

перфект, перфектний, перфектно V 3,
3.1, 5.1.2, 5.3.2

перформанс I 6.2.4; IV 2.2.3

пери- / перв-: першоцвіт,
першосвященник і под. VI 3.1

перша леді IV 2.2.1

Петренко (як прізвище середнього
українця) X 7.3

Печерські пагорби X 8.1

пивниця / підвал V 3, 3.1, 4.1

пилосос VI 4.1.3

«пиляти»: бюджет та ін. I 2.2.10.1

пипка V 3.1

питоменний V 3.1

піар I 6.2.1; IV 2.2.1, 2.3

Південна залізниця X 8.1

Південна Пальміра X 8.1

Південний / Южний X 3.4.2

Південний Кавказ / Закавказзя IV 2.5;
X 8.1

Південно-Західна залізниця X 8.1

пігулка / пілюля, таблетка V 5.3.2;
VIII 5.1.3

під орудою VIII 5.2

під-: підпольський, підсовецький
(підрадянський) і под. V 5.3.1

підарас, підар II 3.2.2.2, 3.5

Підкарпатська Русь I 4.3.7; VII 4; X 8.2.2;
Підкарпаття / Закарпаття X 8.2.2

«під ключ» IV 2.1.2

«підпільник Кіндрат» II 2.2.1

підприємець I 2.2.3

«Підрахуй» II 3.2.2.2

- пілатес* IV 2.2.6
пілінг IV 2.2.9
пілотний IV 1.2. 2.3
пірнальник / нирець, пірнач VI 4.1.3
пірсинг IV 2.2.9
«ПіСУАР» I 4.3.7; II 2.2.1
пісяти II 1.2.3
піцайоло, піцерія IV 2.2.5
планка IV 2.1.2
«Пласт», пластун та ін. V 2.5, 5.3.2
пластик IV 1.2
пластянка, пластиківка / стакан VI 2.3
«плач», плакальництво I 5.2.7
плеєр IV 1.2, 2.2.3
плей-оф IV 2.2.6, 3.1, 5.1
плюралізм I 4.3.1.1
плюс: «18 плюс» і под. IV 2.3
«плющизм» II 1.2.2.1
по, прийм.: обмеження його вживання в різних значеннях VIII 5.1.3
поборювати, поборювання та ін. V 5.3.1; VIII 4.3.6.3
повертатим II 2.1.2
повз / мимо VIII 5.1.3
подивовувати / дивувати VIII 4.3.6.3
подивувати / здивувати V 5.3.1; VIII 4.3.6.3
подкаст / підкаст IV 2.3
поетка / поетеса VIII 4.3.2.1.1
пожежник / пожежний III 2.1.4
позаяк VI 57; VIII 5.2
позиціювати / позиціонувати VIII 4.3.6.5; IV 2.1.1
показ / показання VIII 4.3.2.6.1
пока-пока! III 2.1.2
покваліфікувати VIII 4.3.6.1.1
покемон IV 2.2.13
покоління «пепсі» і под. I 8.2
поле: інформаційне та ін. I 9.2
політика, політичний, політично грамотний та ін. I 3.2.1, 9.2
політикум IV 2.2.1
поліціант VI 2.1, 5.2.1.2; VIII 4.3.2.5.1
Полтава VI 6.3; як конотативний топонім X 3.10.1
Полтавська битва X 3.9
«полтавська галушка» X 3.10.1
«полтавська мова»: «класична полтавська мова», «київсько-полтавська мова», «київсько-полтавський діалект» V 1.2, 5.5; VI 6; X 3.10.1
«полтавське [л]» II 3.1.1, 3.4; V 1.2; X 3.10.1
помаранчевий / жовтогарячий, оранжевий VI 3.1; VIII 5.1.3; «помаранчевий» I 2.2.2.2, 9.1.6; «Помаранчева революція» I 4.6.1; вулиця і т. ін. *Помаранчевої революції* X 3.6
понад / більше VIII 5.1.3
понадто, понад те VIII 5.1.3
поняттєвий / понятійний VIII 4.3.1
попкорн I 6.2.4; IV 2.2.5
поп-: попмузика і под. I 2.2.5, 6.2.3.2; IV 1.1; VIII 4.2.2.2.1
попоїсти VI 3.2
попри / незважаючи на VIII 5.1.3
попса, попсовий, попсятина I 2.2.5, 6.2.3.2
«попсовізація» I 6.2.4
попсути, попсутий V 3.3
популізм I 4.3.2.1
порно, порно-: порносайт і т. ін. I 2.2.9; VIII 4.2.5
Порошенко, Порох, порохобот та ін. X 7.2.3
посадовець VIII 4.3.1
посестра II 2.1.2
посил VIII 4.2.5
поспіль / підряд VIII 5.1.3
пост-: пострадянський, постсоціалістичний, постіндустріальний і под. I 8.2; VIII 4.2.3.7
потік I 2.2.10.1
потопельник / потоплючий VIII 2.5.7.1; VI 2.4
потрактувувати / трактувати VIII 4.3.6.3

- потуга* V 3.1, 5.3.2
порохотяг V 3.1
потяг / поїзд V 3.1, 5.3.2; VIII 5.1.3
правдивий: «*правдива кава*», «*з правдивою повагою*» і под. V 2.9, 3.1, 5.3.2
правий I 2.2.2.2.2
право, правовий I 2.2.3
Правобережна — Лівобережна Україна X 8.2.2
правоможний / правомочний VIII 5.1.3
празник / свято V 2.4, 3, 3.1
праймериз IV 2.2.1, 5.2
прайсліст IV 2.3
пралька V 3.5; VIII 4.2.4.7.2
прац'ї -: *випрацювати, розпрацювати* і под. (концепцію, проєкт та ін.) / *виробити, розробити* і под. VIII 5.3
презентація IV 2.1.2
прет-а-порте IV 2.2.8
при, прийм.: обмеження його вживання в різних значеннях VI 3.5.1.1; VIII 5.1.3
приватизація I 2.2.3
приватний I 2.2.3, 4.3.1
приватність I 4.3.2.4
придибенція II 2.2
Придурченко X 7.3
«*приземлити*» I 2.3.1.1
призупинити III 2.1.1
приймальня / приймальня VIII 4.3.2.10
приймання, прийняття / прийом VIII 4.3.2.6.1; V 5.1.2
«*приліт*» I 2.3.1.1
принтер IV 1.2
про: «*констатувати про те, що...*», «*програма про реформи*» і под. VIII 3.2.1; IX 2.2
про-: *проговорити (питання, тему), проплатити, проплата* і под. VIII 4.3.6.1.1
проблема, проблемний IV 2.1.2; VIII 4.2.8
провід «*керівництво*», *провідник* V 2.5, 3.1, 5.3.2
провокаційний / провокаційний V 5.3.1; VIII 4.3.3.7
продукт IV 2.1.2
проєкт IV 2.1.2
прозорість I 4.3.5
прокладка I 2.2.9, 2.2.10.1
прокременівський I 2.3.1.1, 5.3.5, 5.4.1.1, 6.1.2; VIII 4.2.3.6
промосковський I 2.3.1.1, 5.3.5, 5.4.1.1, 6.1.2; VIII 4.2.3.6
промоція IV 2.2.4, 4
проникальний, проникливий, проникний / проникаючий VIII 4.3.8.3
пропагандивний V 5.3.1
пропозиція / пропозиція VI 3.5.1.1; VIII 4.3.2.6.1
проросійський I 5.4.1.1, 6.1.2; VIII 4.2.3.6
«*Просвіта*» (*просвіта*), *просвітянство* та ін. VI 3.4
просвітницький VIII 4.3.3.2
простір: *інформаційний* та ін. I 9.2
просто: «*Просто Марія*», «*Просто перукарня*» і под. IV 2.3
Противсіх, противсіхи, мн. VIII 4.2.3.6; X 7.2.1
«*професор*» II 2.2.3.2; X 7.2.3
прошу / будь ласка V 2.3
«*Процес пішов!*» II 2.2.3.2
ПТН ПНХ II 3.2.2.2
публічний IV 2.1.2
пупорізка / акушерка VI 3.4, 5.2.2, 6.2.2.1
путана II 3.5; IV 1.2
Путін (путін), Путлер, Путіночет і под., *путінський (режим, пропаганда, Росія), путінізм, путіницина, путінофіл, путінобот* та ін. I 2.3.1.1, 2.3.4, 5.3.5; X 7.2.3
«*путінізація*» VIII 4.2.4.2
«*пушкінопад*» X 3.8
«*п'ята колона*» I 2.2.2.2
п'ятдесят і под. V 3, 5.1.1
п'ять, десять і т. д. — род. *п'ятьох / п'яти* і т. д. VIII 2.3.1.1
Рава-Руська X 8.1
Радивилів / Радзивилів X 3.1
радикал I 2.2.2.2.3
радянський I 3.2.1

- радянськість* VIII 4.2.4.4
радянщина I 3.2.1; VIII 4.2.4.3
райтер IV 1.1, 2.2.3
рами, рамці (р'ямці), мн. / *рамки*: «рами дискусії» і под. VI 3, 5.3.1
Рашиа, Рашика, Рашикостан I 5.3.5
рашизм та ін. I 2.3.1.1, 5.3.5
«реальна» — «автентична» УЛМ VI 6.1
революція I 4.6.1; «*Революція гідності*», «*Революція на граніті*» I 4.6.1
регіонал I 2.2.2.2, 2.2.2.2.1, 4.3.7; VIII 4.2.5
регіоналізація I 4.3.7; VIII 4.2.4.2
резонансний I 9.2
результат / вислід VIII 5.1.1
рейдер I 2.2.10.1
рейтинг I 6.2.1
рекет, рекетир, рекетирство, рекетувати та ін. I 2.2.10.1; VIII 4.2.1
Рембо IV 2.3
республіка, республіканський I 5.1.2
референдум I 4.3.1
реформа I 4.2
речник / пресекретар VIII 5.1.1
ризенінауцер IV 2.2.12
ринок I 2.2.3
Рівне / Ровно X 3.1, 3.4.2, 9.2
рівнобедрений / рівнораменний, рівноплечий, рівнобокий (трикутник) VI 2.3
рідна мова I 5.2.4
робітня V 5.2.2
робокон IV 2.2.13
ровер V 3, 3.1, 5.3.2
«рожева», жін. II 3.5
розбудова I 5.3.2
роздержавлення I 2.2.3; VIII 4.2.3.2
«р(Р)озстріляне відродження» V 5.1.2
Роксолана X 7.1.2.2
ролер IV 2.2.9, 2.2.11
ролета IV 2.2.10
ром, ромський та ін. I 6.2.3.5.1
російський I 5.3.5 та ін.; X 1.3.1, 3.4.1; *російська мова — «імперська», «ворожа», «мова окупантів», «мова агресора», в Україні — «іноземна»* III 4
російськомовний I 5.4.4
російсько-українська війна див. *війна російщина* VIII 4.2.4.3
Росія I 5.3.5; *путінська Росія* I 5.3.5; *на Росії* X 2.1; *росіяни, росіяниці* 2.3.1.1, 5.3.5
«Рубльовка» X 8.1
рум'янок / ромашка V 3.1
руський / російський III 2.2.2; *Руська / Російська православна церква* III 2.2.2
руфінг IV 2.2.6
Рух, Народний рух України, рухівець та ін. I 2.2.2.2
рятівник / рятувальник VI 4.1.1
садюга II 3.2.2.2
са́мо, частка / же (ж) VIII 5.1.3
само-: *самобуд, самосел, самопроголошений* та ін., *самозайнятий, самовисування, самоорганізація* та ін., *самоідентифікація, самодостатність, самореалізація* та ін. I 4.3.2.4, 4.3.4; VIII 4.2.2.5
самостійний, самостійність I 5.1.4
Сандармох (Сандормох) I 3.2.2; X 3.10.2
«свідомий», «свідоміт» I 5.4.2
світлина / фотографія VIII 5.1.1
світлиця VI 3.3
світові стандарти та цінності I 6.2
секондхенд IV 2.24; *секонд* VIII 4.2.5
секс, секс-: *секс-символ* та ін., *сексуальний, сексуалізація* I 2.2.9, 6.2.1; VIII 4.2.2.2.1
сексизм IV 1.1, 2.2.1
селебриті I 7; IV 1.2, 5.2
сепаратизація I 4.3.7
сепаратизм, сепаратист, сепарат, сепар I 2.3.1.1, 5.4.3; VIII 4.2.5
середній клас I 4.3.2.1
Середній / Близький Схід IV 2.5; X 8.1
силікон, силіконовий I 4.8; IV 2.2.9
силовий I 9.1.2; IV 2.1.2

- симпатик* V 5.1.2
синонімний / синоніміїний / синонімічний
 VI 3.5.1.2; VIII 4.3.8
синтепон IV 2.2.8
сиротинець V 5.3.2
системний VIII 4.2.8
ситком IV 2.2.3
«сім'я» I 2.2.10.1; III 2.1.1
«сірий» I 2.2.10.1, 9.1.6
«сітка» I 2.2.10.1
Січеслав / Дніпропетровськ X 3.6
сканворд IV 2.2.7
скандал I 4.7
скансен IV 1.2, 2.2.3
скеровувати, скерувати V 3.1, 5.3.2
склеп V 3, 3.1
*скотч*¹ (віскі) IV 2.2.5
*скотч*² (стрічка) IV 2.2.13
скоювати / здійснювати, чинити, робити
 VI 3.1
«скрутка» I 2.2.10.1
скуритися II 3.2.2.1
скутер IV 2.2.11
Слава! / Ура! VIII 5.1.3
«Слава Україні!», «Слава Україні! —
Героям слава» I 2.2; V 5.3.2
славіти: наказ. сп. мн. славімо, славіте
 V 3.3; VIII 1.3.6.3, 2.5.4.3
слакси, мн. IV 2.2.8
слід: російський слід і под. I 9.2
словники: «зелений словник»,
«російсько-російські»,
«русько-російські» VI 1.2
словосполука (замість словосполучення)
 VIII 4.3.8.2
слов'яни, слов'янський: слов'янський народ
 і под.; *східнослов'янський народ*
 I 5.3.5.2
слов'яністика / славістика VI 2.3
слоган IV 2.2.1
слухавка / трубка VIII 5.1.3
сльозогінний / сльозоточивий VIII 5.1.3
смайл(ик) I 2.2.4
смаколик, смаколики, мн. V 3.1, 5.3.2
смакувати: «Кетчуп смакує
по-домашньому» і под. VIII 2.5.6
смердючий II 3.2.2.2
смоктунець, смочок V 3.1
смuzzi IV 2.2.5
«снікеризація» I 6.2.4
снікери IV 2.2.5, 2.3
снодійний / снотворний VIII 5.1.3
сноуборд IV 2.2.6
Собор I 4.4
соборний, соборність I 4.3.7, 5.1.5
совіти, совіцький, совецький I 3.2.3;
 V 5.1.2; III 3.2.4
«совок» I 3.2.1; III 2.1.2
«солов'їна мова» VI 3.3, 5
«солодка парочка» II 2.2.1
Сомалі X 3.10.3; *«сомалізація» України*
 VIII 4.2.4.2; X 3.10.3
сомельє IV 2.2.5
соціальний I 4.3.2.2 та ін.
спам IV 2.2.2, 2.3
співати гімну / гімн VIII 3.1.1.4
Співдружність незалежних держав, СНД
 X 1.1
спільнота / спільність VIII 5.1.3
спомини, мн. / спогади VIII 5.2
спонсор IV 2.1.1, 2.2.1, 2.3
спортовець V 3.5, 5.3.1
спортовий V 3.5
справжній I 4.8
«справжня» («більш українська») УЛМ
 VI 1, 2.3, 3, 4.3, 5, 6; V 1.2, 4.3, 5.5;
 XI 1
сприймач VIII 4.2
сприяч VIII 4.2
«спростачення» української мови VI 3.2;
 XI 1.3
спротив / опір V 5.1, 5.3.2; VI 3.5.1.1;
 VIII 5.2
срати, срака II 1.2.3, 3.2.1, 3.2.2.1
срач II 3.2.2.1
Срібна Земля V 5.4
стабільний, стабілізація I 4.7
Сталін, сталінський, сталініст,
сталініцина та ін. I 3.2.2; X 7.1.1.1

- стартан* IV 2.2.1
стартовий, стартувати IV 2.1.2
стендап IV 2.2.3
степлер IV 2.2.11
стигматизація IV 2.2.1
стілець / випорожнення VI 3.1
стільниковий I 2.2.2.1, 2.2.4, 9.1.7
сток, стоковий IV 2.2.4, 2.3
столиця I 5.1.2; X 8.1
сторчковий / перпендикулярний VI 3.4
стринги, мн. IV 2.2.8
стриптиз-, стрип-: стриптиз-шоу, стрипшоу і под. I 2.2.9
стрілецький: стрілецькі пісні та ін. V 2.5, 5.3.2
структура, структурувати, структуруизувати, структурація та ін. I 4.3.1.1, 9.2
«Студентська революція на граніті» I 4.6.1
студіо IV 2.2.10
стюард IV 1.2
«суб'єктність» / «об'єктність» України I 5.1.6
судоку IV 2.2.7
суперзірка I 7
сусід: «наш північний сусід» і под. I 5.3.5
суспільне / громадське телебачення VI 4
суші IV 2.2.5
схема, схематоз та ін. I 2.2.10.1, 9.2
східняк I 5.4.5
схрон V 2.5, 5.3.2
сцяти II 1.2.3

та/або IV 2.1.2; XI 1.5
та («злочин та покарання» і под.) / і VIII 5.1.3
таємний / секретний VIII 5.1.1
так званий I 3.2.3, 4.8
Таллінн / Таллін X 3.10.2
талон, талонізація I 2.2.3
тамагочі IV 2.2.13
тампакс IV 2.2.9
танга, мн. IV 2.2.8

«тарапуньківщина» II 3.4
тато — мн. таті V 3.3; VIII 1.3.1.5
тату IV 2.2.9
текіла IV 2.2.5
телевізія VI 3.5.1.1
телемузики, мн. IV 2.2.13
телефонічно V 3.5
темник I 4.5
терафлю IV
термінал IV 2.2.10
термінатор IV 2.2.13
тероборона та ін. I 2.3.1.1
технологія I 9.2
ТзОВ / ТОВ V 3.5
тип-топ IV 2.1.1
титульна нація I 5.2.1
тілець / телець III 2.3; VIII 5.3
тіньовий та ін. I 2.2.10.1, 4.3.1.1; IV 2.1.2
тітушки, мн. X 7.2.1
товариство (у звертанні) VI 3.4; VIII 4.3.2.5.3
товариш I 3.1
тожсамість / тотожність, ідентичність V 5.3.2; VI 3.5.1.1; VIII 5.1.1
токсичний IV 2.1.2
толока VI 3.3
«Тому що» X 7.2.3
тонік IV 2.2.5
топ, топик IV 2.2.8
топ-: топмодель та ін. I 6.2.3.1
тортувати V 3.1, 5.3.2
тоталітаризм I 3.2.1
традиційний — нетрадиційний I 9.2
транс-: транскордонний і под. IV 3.2
Трансністрія X 8.2.2
трансформер IV 1.2, 2.2.13
трафік IV 1.1
трахати II 3.2.1, 3.2.2.1
«Треба просто перестати стріляти» II 2.2.3.2
трейдер IV 1.1
тренд I 6.2.1, 9.1
тренінг IV 1.1, 3.1.2

- тридцять сьомий рік I 3.2.2
 троль, тролити, тролінг IV 2.2.13
 троця VIII 5.1.1
 трускавки, мн. V 3.1
 «тръохсотий» I 2.3.1.1; VIII 4.2.6
 тряся його матері! і под. VI 3.3
 Тузла X 8.1
 турнікет IV 1.2, 2.2.9
 «тушка» I 4.5
 тушкованка / тушонка VIII 5.1.3
 тяглість V 5.3.2
 тям: «приходить до тям» і под. VI 3.2
- у-: уконституювати, устандартувати і под. VIII 4.3.6.1.1
 у- / уне-: узалежнити / унезалежнити і под. V 3.5, 5.3.2; VIII 4.3.6.2
 убирати / одягати V 3.1
 уживати: автомобіль і под. V 3.1, 5.3.2; уживати (чого / що) VIII 3.1.1.4
 Україна, українці, український I 5.1.6, 5.2.4, 5.3.4; X 1.1, 2; «100 великих українців» I 5.3.4; X 2; в / на Україні X 2.1; Україна (етимологія) X 8.1; VI 6; українець: свідомий, щирий I 5.4.1.2; «професійний українець» I 5.4.1.3; українці — українці I 5.4.1.2; український / український VI 6
 «Україна — не Росія» II 2.2.3.2
 Україна — понад усе! V.3.2
 українізація I 5.2.4
 українофоб, україножер I 5.4.1.1
 україноцентризм I 5.2.4, 8.1
 українство, українськість I 5.2.4
 Українська повстанська (повстанча) армія, УПА, упівці V 2.5, 5.3.2
 Українська революція 1917–1921 років I 3.2.2; X 6.1
 «український Даль / Чапаєв / Шукшин та ін.» X 8.1
 український народ / народ України I 5.3.4
 «український П'ємонт» V 1.1
 Українські січові стрільці V 2.5, 5.3.2
 україномовний (українськомовний) I 5.4.4; VI 3.1
- українищина VIII 4.2.4.3
 укри, мн., укропи I 5.2.8, 5.4.3
 ультрас, мн. IV 2.2.6, 5.1, 5.2
 університет I 7
 унітарність I 4.3.7
 упаківання V 3.5; VIII 3.5
 упасти — упадення VI 3.5.1.2
 упосліджувати, упосліджений та ін. I 5.2.7; V 5.3.2
 управа VI 3.4; VIII 4.3.2.6.1
 упе! IV 2.1.1
 Уркаїна II 2.2.1
 уродини, уродинник та ін. V 3.1, 4.1, 5.1.2
 урядовець, урядник VI 3.4; VIII 4.3.1
 успіх, успішний I 4.9, 6.2.1
 утаємничувати / засекречувати VIII 5.1.1
 утямок / поняття VI 5.2.1
 учити (чого / чому) VIII 3.1.1.4
 ушу IV 2.2.6
- «фазенда» I 6.1
 файл IV 2.2.2
 файний, файно V 3, 5.3.2
 фак, факати I 6.2.3.4
 «фанера» II 3.5
 фастфуд I 6.2.4; IV 2.2.5
 фацет V 3.1
 фашизація VIII 4.2.4.2
 фашик I 2.3.1.1, 5.4.3; II 3.6.3.1
 фашист I 2.2.2.2, 5.4.3
 федералізація I 4.3.7; V 1.1; VIII 4.2.4.2
 фейк I 4.8
 фермер I 2.2.3
 фест I 2.2.5
 фестин, фестини, мн. V 2.4
 фета IV 2.5
 фешн IV 2.2.8
 філіжанка / чашка V 2.7. 3.1, 5.3.2; VI 3.5.1.1
 фінляндизація VIII 4.2.4.2
 фітнес IV 2.2.6
 флаєр IV 2.1.1
 флешмоб IV 2.2.1, 8
 флос IV 2.2.9

- фотель / крісло* V 3.1, 5.3.2
формалізувати IV 2.1.2
формат I 2.2.4, 6.2.1, 9.1.1, 9.2
фреш IV 2.2.5
фрик IV 2.2.1
- хаб* IV 1.1, 2.2.1
хай там як і под. VIII 5.1.3
 «Хай щастить!» і под. II 2.2.2
хайн IV 2.2.1
хайтек IV 2.2.2
харасмент IV 1.1, 2.2.1
харизма I 4.3.4
харчі / продукти [харчування] VI 3.1
хаскі IV 2.2.12
хата VI 3.3
 «хатинка» I 2.2.2.1
 [хв] / [ф] II 3.1; VI 3.2
Хелловін IV 1.1
хіджаб IV 2.2.8
Хірошіма / Хіросіма IV 7
хіт, хіт-: хіт-парад та ін. I 2.2.5, 6.2.1; IV 1.2
хобіт IV 2.2.13
 «Хомут» I 3.2.3
Хорті — род. *Хортія* і т. д. VIII 2.1.4.4.5
хоспіс IV 2.2.9
хостес IV 2.2.5
хотдог IV 2.2.5
хохол та ін. I 5.3.5, 5.4.1.2; «*сохла ганяти (дражнити)*» II 3.4; VI 3.3
хоч би як і под. VIII 5.1.3
хрещення / хрищення VI 4.1, 6
 «Христос рождається!» V 3.3, 5.3.2; VIII 5.1.3
 «Хто не шкодує за Радянським Союзом, той ...» II 2.2.3.2
хуй II 1.2.3, 3.2.2
хуйло II 3.2.2.2
хунта I 5.4.3
Хутір-Михайлівський X 3.10.1
 «хурторянство» I 6.1.2; VI 3.3
- цап-відбувайло* VI 3.2
целюліт, целюлітний IV 2.2.9
Центр (центр) I 4.3.7
централізація I 4.3.7
Центральна / Середня Азія IV 2.5; X 8.1
центрист I 2.2.2.2.3
цивілізований I 6.1.1
цигарка / сигарета VI 2.3, 2.4
 «Ці руки нічого не крали!» II 2.2.3.2
 «ця країна» IV 2.1.2
- чау-чау* IV 2.2.12
чахлик VI 6.2.2.5
чедер IV 2.2.5
червоний (у різних значеннях) I 2.2.2.2, 9.1.6; IV 2.1.2
червоно-коричневий I 2.2.2.2
черевик / баширак VI 2.3
Черемушки X 8.1
 «Чи гетнусь я, дрючком пропертий...» VI 6.2.2.5
-чий: існуючий і под. VIII 2.5.7.1
-чик(-щик) / -ник: барабанник і под. VIII 4.3.2.3; VI 3.1
чилі IV 2.2.5
чин (дія) V 5.3.2
чинний / діючий VIII 2.5.7.1
чинник ¹ / *фактор* V 5.3.2; VIII 5.1.1
чинник ² / *урядовець, чиновник* V 5.3.2
чипси, мн. IV 2.2.5, 5.2
число / номер VI 2.1, 2.4; VIII 5.1.1
чистий I 4.5
чихуахуа IV 2.2.12
чільник VIII 4.3.1
членкиня V 3.5; VIII 4.3.2.1.1
 [чн] / [шн]: *місяшиний, смашний* і под. VIII 1.1
 «човник» та ін. I 2.2.3; III 2.1.1
чоколяда V 3.1, 3.3
чоло / лоб V 3.1
чоловік: «десять чоловік» і под. / *людина (люди), особа, душа* VIII 5.3
чоловік Крупської I 3.2.3

«чорний» I 2.2.10.1, 4.5, 9.1.6; IV 2.2.1:
 «чорна п'ятниця», «чорний лебідь»
 «чорнуха» II 3.1.2, 3.2.1, 3.6.3.1
 Чорнобаївка X 3.10.1; Чорнобаївська
 (вулиця) X 3.6
 Чорнобиль X 3.10.1; до / після Чорнобиля
 I 3.62
 чужинецький V 3.1
 чупакабра IV 2.2.12
 чупа-чупс IV 2.2.5

шалик / шарф(ик) V 5.3.2
 шампанське IV 2.5
 шансон I 2.2.5
 шанувальник / поклонник VIII 5.3
 «шароварщина» VI 3.3
 «Швидкогроші» IV 3
 шейпінг IV 2.2.6
 шелтер¹ (в одязі) IV 2.2.8
 шелтер² (укриття) IV 2.2.10
 -ш(е)н: екш(е)н, промоуш(е)н, рецети(е)н,
 феиш(е)н і под. IV 4
 «шестисотий» I 2.2.2.1
 «ширка» II 3.5; VIII 4.2.4.7.2
 школа / училище VI 2.1, 2.3
 шо / що II 3.1, 3.3
 шокер IV 2.2.11
 шоколад: «бути в шоколаді» I 6.2.1

шоп, шопінг IV 2.2.4
 шоу, шоу-, -шоу I 2.2.5, 6.2.4
 шоумен / шоувумен IV 2.2.3
 шпиталь, шпиталізувати, шпиталізація,
 шпиталювати та ін. VI 2.4, 3.4, 4.1.3,
 4.3, 6.3; VII 2; VIII 4.3.1
 шрек IV 2.2.13

«Що ж ми за народ такий!» II 2.2.3.2
 що... то / чим... тим VIII 5.1.3
 «Щоб стояв у кожній хаті!» II 3.2.2.1
 щоби / щоб V 3.2; VI 3.5.1.1; VIII 1.2.5

Ь (місце цієї літери в українській абетці)
 XI 1.1, 1.2

Юценко X 3.7

яйця, мн. II 3.2.2.1
 як би II 2.1.2; III 2.1.2
 як на мене / по-моєму VIII 5.1.3
 який (сполучне слово) / що він (його і т. д.:
 «чоловік, що його тут бачили...»)
 VIII 5.1.3
 «янукізм» II 1.2.2.1
 Янукович, Яник, Янушеску, Бандюкович і
 под. X 7.2.3
 «Ярмо» I 3.2.3.

12-бальна система I 6.2.2
 24 на 7, 24/7 IV 2.1.2

37-й рік I 3.2.2
 «100 великих українців» I 5.3.4; X 2

Одиниці російської мови в українізованій графічній формі (вибірково):

«великій і могутій» III 3.2.5
 «всьо равно» III 3.1.4
 «єдіная і неделімая» III 3.2.5
 «какая різниця» III 3.1.4
 «маладець» III 3.1.4
 «общепонятний язык» III 3.2.5

«перестройка» I 4.2
 «победобесіє» III 3.2.5
 «порєбрік» III 3.2.5
 «Рускій военний корабль, іді нах*ї!»
 II 3.2.2.2
 «руській мір» III 3.2.5
 советський (совецький) I 3.2.3; III 3.2.4

одиниці жаргонного, сленгового походження (див. II 3.6.1):

«беспредел»
 «смотряцій»

«стрелка»
 «тьорка» та ін.

Одиниці російської мови (вибірково):

- антипатриот* I 5.5
батька / бр. бацька III 3.1.4
«великий и могучий» III 3.2.5
 ё (літера) III 4.2
КГБ I 3.2.3; III 3.2.4
КПСС I 3.2.3; III 3.2.4
либераст I 5.5
«Маладец!» III 3.1.4;
«Можем повторить!» III 3.2.5
национал-патриот I 5.5
национал-предатель I 5.5
незалежний III 1, 3, 5
нерусский, нерусь I 5.5
НКВД I 3.2.3; III 3.2.4
перестройка III 3.2.4
«победобесие» III 3.2.5
«поребрик» III 3.2.5
правосек I 5.4.3
- русский: «Мы русские!»* та ін. I 5.5
русофоб, русоненавистник I 5.5
«Русский корабль, иди...!» II 3.2.2.2
«русский мир» III 3.2.5
«русско-російський» словник VI 1.2
самостийный III 1, 3, 5
«Слава России!» I 5.5
СССР I 3.2.3; III 3.2.4
українець I 5.4.1.2
укроп I 5.4.3
українець, укрофашист I 2.3, 5.4.1.1
Укрорейх I 5.3.5.1, 5.4.1.1
хохол, хохлушка I 5.3.5.1, 5.4.1.2
хохлобаксы, хохлоарбайтер, хохлосрач
 та ін. I 5.4.1.1
Юго-Восток Украины X 8.1
 Ъ (літера) III 4.2
 ь (літера) III 4.2.

Мовні одиниці в латинографічному оформленні (вибірково):

- call-центр* IV 3
CD-програвач IV 3
Chernobyl / Chornobyl X 9.3; XII 5.1.3
Euromaidan X 9.3
FM-радіо IV 3
Holodomor X 9.3
IT-компанія IV 3
Kiev / Kyiv XII 5.1.3; III 2.2.4
Maidan X 9.3
- PR-агенція* IV 3
SIM-карта IV 3
SMS-повідомлення IV 3
sowiecki / radziecki V 4.4.2.1
 V (літера) I 2.3; VI 4.1
VIP-ложа IV 3
Yasno (компанія) IV 9.3
 Z (літера) I 2.3; VI 4.1
Z-patriot та ін. I 2.3

SUMMARY

Oleksandr TARANENKO

Ukrainian Literary (Standard) Language of the Late 20th — First Quarter of the 21st Century: State and Development Trends

I. The Ukrainian literary (standard) language (hereafter USL) of the given period broadly reflects changes in the life of contemporary Ukrainian society and shifts in its social priorities. On the one hand, these changes are evident in the processes of actualization/deactualization of various thematic layers of the vocabulary; on the other hand, they are seen in changes to represent certain leading ideological and axiological trends of social life and, consequently, the dominants of mass consciousness — in the processes of deideologization of some conceptual complexes and new ideologization of others, resulting in a significant reformatting of systems of stylistic evaluations and pragmatic orientations. Regarding these new dominant ideological and axiological trends, they include, firstly, the actualization of traditional and «universal» social, moral, spiritual orientations and priorities of society. This includes directions, for example, such as «from *тоталітаризму* ‘totalitarianism’ to *демократії* ‘democracy’ and later — between *демократією* and the threat of *авторитаризму* ‘authoritarianism’», «from *монополізму* ‘monopolism’ to the possibility of *вибору* ‘choice’», «from *соціально-класових* ‘social-class’ to *загальнолюдських* ‘universal human’ categories», «*конфлікти* ‘conflicts’ and *війни* ‘wars’ — *діалог* ‘dialogue’ and *злагода* ‘harmony’» and others; secondly, the revival and strengthening of the linguistic representation of national-state «dimensions» of Ukraine; and thirdly, the alignment of society with «European» and «world» values (for example, the actualization of the concept of «*успіх*» ‘success’ as one of the defining social values — its factors, symbols, ways and means of achievement, its dimension units).

The expansion of the USL functional and stylistic ranges is primarily a significant activation of the vocabulary of socio-political, socio-economic (in the spheres of the market economy), and legal fields, the actualization of Ukrainian-language journalistic, official, business and scientific styles, a noticeable expansion of the sphere of functioning of the Ukrainian-language confessional style, and the real implementation of industrial, military, sports sublanguages. The denominative (naming) fund of the Ukrainian language even within the limits of the colloquial-everyday sphere has become during this period: a) significantly «more political» (but in terms of the internal life of the country, not international life as it was in the post-Stalinist period of the USSR: *розрядка напруженості*, *боротьба за мир* and others, with a large number of names of political parties and movements, with attention to political differentiation and social stratification, etc.); b) significantly «more economic» (with the spread of economic terminology and nomenclature: *акція*, *ваучер*, *валюта*, *долар*, *податок*, *податкова* — in the sense of a noun, *податківці*, *проплата*, *розмитнити*, «*брати товар під реалізацію*», and many others); c) significantly «more legal» (*депутатська недоторканність*, *легітимність* — *нелегітимність*, «*діяти в правовому полі*», *фізична особа* — *підприємець*, or *ФОП*, and many others); d) significantly «more technological» (with the spread of the vocabulary of modern technologies, especially in the fields of informatics, with «*комп’ютерною грамотністю* ‘computer literacy’») among wide circles of the population). In addition, the language has been enriched with a vocabulary to denote new realities in the fields of culture and mass entertainment (show business), concepts of the religious sphere, various directions of «unofficial» and «alternative», and on the other hand, — to denote various realities of the shadow life of society (criminality, drug addiction, prostitution).

Significant changes are taking place in the Ukrainian language as a result of the current Russian-Ukrainian war (since 2014, and especially after February 24, 2022). They have already encompassed both the corpus (structure) of the Ukrainian language and various aspects of its implementation, as well as its social status.

II. The USL functioning naturally reflects the intense processes of democratization and liberalization of social life during this period. The concept of the current stage of USL democratization should be understood as a phenomenon of two main aspects:

1) in the external (sociolinguistic) aspect, it is the democratization of the overall language activity of society — as an expansion of the social space of the standard language functioning and the possibilities of using it. It's, firstly, further expansion of the USL social base — on one hand, the circles of its users both in quantitative and «qualitative» (i.e., its spread in various social and age strata of the population) aspects and on the other hand, its social use — its further spread in spheres not only of official but also informal communication. Secondly, it is greater ease, openness of the general context of language communication and a greater role of the personal factor in this;

2) in the language aspect proper, these are the corresponding new phenomena within the construction of both texts and the USL corpus:

a) in USL functional-stylistic organization — there is less rigidity in canons and a certain smoothing of the edges in the division of its styles and genres, a decrease in stylistic distance between oral-spoken and written-literary forms of its functioning, wider penetration of oral-spoken stylistics and dialogic speech, as well as intensive movement of stylistically lowered and substandard elements into the broader language space, into the fabric of public communication (often as a demonstrative rejection of the language stylistics of the totalitarian past). This primarily involves phenomena of expressivization, colloquialization, substandardization, as well as quite extensive jargonization and even vulgarization of public speech;

b) in the content (both lexical meanings of specific words and the construction of entire texts) — this is, on the one hand, the rethinking of meanings and connotations of units of various thematic layers of vocabulary from ideological, socio-political, economic spheres of the society life, departing from dogmatic narrow-social (class and party) comprehension towards «universal human» values; on the other hand, it is the removal or weakening of previous restrictions in fleshing out the contents of the USL texts themselves — with the expansion of thematic spheres suitable for public introduction and discussion;

c) significantly greater openness of the standard language to external influences in the new conditions of social, and accordingly, cultural-linguistic globalization and, as a result, intensive filling of its structure with new arrays of foreign borrowings.

The liberalization of standard language usage, which inevitably accompanies democratization language processes, going in parallel with them — is, on the part of the language society, a weakening of the sense of obligation in adhering to the already existing stabilized usage of language practice and norms of the standard language (this, in particular, also becomes a reason for the «contamination» of the current state of public speech), and on the part of the relevant state control bodies and normative legal acts — adherence to a tactic of less intervention in the practice of the society's language activity, and on the part of the actual language normative sources — expanding the framework of language usage.

III. A new stage in the more than three-hundred-year contact of the Ukrainian and Russian languages, which began with Ukraine's gaining (restoring) its state independence and the proclamation of the Ukrainian language as the state language of the country, is characterized by no-

ticeable changes not only in the status (in the social state and functioning) of both languages in Ukraine but also in the trends of mutual influences between them and in the ways these influences are apprehended by the corresponding language communities in Ukraine.

On the one hand, the strong influence of the Russian language on the Ukrainian language has not ceased, of course, even now, and moreover — in certain spheres of language communication, it has even intensified in the general context of democratization of social life and liberalization of language practice (in connection with the wide penetration of oral-spoken speech into the media, social networks, etc.). But at the same time, it is already possible to speak about its general weakening — as a) due to the appearance of factors such as Russia and Ukraine belonging to different state formations and a decrease in the intensity of migration processes from Russia to Ukraine, the gradual reduction of the mutual (actually, Russian) informational and cultural spaces, the existence of inter-state contradictions with cooling and constant exacerbations in relations (up to the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine from 2014 and especially from 2022), the possibility of contacts of the Ukrainian language with other languages of the world not necessarily through the mediation of the Russian language, and b) as a result of a noticeable increase in tendencies to cleanse the USL corpus from the traces of the Russian language influence and to counteract these influences in the future.

On the other hand, in the speech of the Russian-speaking part of Ukrainian society, and Russian-speaking media in Ukraine, phenomena that reflect the influence of the Ukrainian language, modifying the previous portrait of the Russian language in Ukraine (some of them are also entering the metropolis's denominative fund of the Russian language), have already gained frequency and will undoubtedly intensify.

Changes in the interaction of the Ukrainian and Russian languages occur both in the general course of their mutual influences and mutual borrowings (as actual borrowings in the structures of these languages), and in phenomena of quite conscious textual inclusions by the language of the original (respectively, Ukrainian or Russian).

IV. Linguistic globalization manifests itself in contemporary Slavic languages usually as «Westernization» / «Europeanization». If during the described period there was a significant counteraction to the main source of foreign language expansion in Ukrainian — the Russian language, then the massive influx of elements from other (non-Slavic) languages is increasingly spreading in the current conditions of cultural and linguistic globalization. This is primarily the unprecedented influx of Anglicisms, especially from the English language of the USA. Such expansion takes place at various levels of the structure of the Ukrainian language — in the vocabulary, in the spread of certain word-formation models of the English language, to a greater or lesser extent at other linguistic levels, as well as in the spread of Latin script. The massive flow of borrowings not only spreads in the language practice itself but is also recorded in new dictionaries of the Ukrainian language.

The attitude of the wide circles of society to the phenomenon of such foreign expansion is mostly passive-tolerant: this is mainly an inert acceptance of the named phenomenon by the majority of the language society as another linguistic reality. There are also groups of principled adherents of this linguistic tendency, who may be guided by various attitudes in this respect. Critical attitude is expressed less often regarding these processes — mainly passive-disapproving, less often — with targeted warnings, critical statements, and protests.

V. In choosing orientations for correction of the normative principles of the contemporary USL and, accordingly, for its further development, not the least important today are the linguistic practices of 1917 — early 1930s within the former «Russian» / «Soviet» Ukraine

(primarily, of course, the period of Ukrainization), Galicia (not only the interwar period within the general limits of the then USL Western Ukrainian variant but also a contemporary one) and the Ukrainian western (mostly North American) diaspora. The influences of all these language-literary environments are united into one quite noticeable language-stylistic stream as one of the main ways of correcting the situation with the normative principles of the Ukrainian language after the defeat of the policy of Ukrainization and persistent direction of the «official» standard language towards closer convergence with the Russian language in the USSR. A new, next wave of spreading in the general Ukrainian language space of many elements from the linguistic environment of Galicia and a wave of the equally intensive spread of several peculiarities of one (the most powerful) of the diaspora variants of the Ukrainian language are manifested a) in the transfer of certain features of these standard language practices, and on the other hand, certain distinctive features of the South-Western dialect of the Ukrainian language (the living language basis of both idioms) and especially the Galician regiolect itself (primarily, of course, in its «Lviv» realization); b) in the spread of more general targeted attitudes regarding the strategy of USL linguistic development (in dictionaries, especially specialized, manuals on Ukrainian language culture, etc.), which became most fully manifested in the field of terminology and discussions around Ukrainian orthography. From the diaspora language practice, there is also transferred a more fully preserved in this environment socio-political vocabulary of the Ukrainian national movement, a vocabulary of military and sports-patriotic topics of the first half of the 20th century, and other — already its own — peculiarities.

Converged with each other to a certain extent (the last quite indicative step in this direction by the «official» standard language were the corresponding changes in the latest edition of «Ukrainian Orthography» of 2019), the metropolis's USL and the language practice of the Ukrainian diaspora (diasporas) should, of course, complement each other and coexist in conditions of mutual loyalty among their adherents and users.

VI. The current stage of USL development is characterized by a significant strengthening of trends, on the one hand, to its correction on the principles of national uniqueness, on the other hand — to its systematization on the principles of regularity.

1. In society, there has been a sharp realization that USL requires not only significant structural-stylistic development — as a stateless language in the past, with an incomplete paradigm of social functioning and a relatively narrow social base of its users but also further deep polishing and even partial revision of normative principles towards strengthening its national uniqueness, since for several centuries it had no opportunities for full-blooded independent development, existing in the shadow of socially stronger languages of neighboring Slavic peoples. However, the desire to adjust the standard language with the aim of removing inorganic, alien features from its structure and introducing its more organic, inherent elements, especially active in certain circles of the language society, are complicated by two factors: a) the development of the Ukrainian language over several centuries under the powerful influences of two languages of neighboring Slavic peoples — Polish and especially Russian, each of which left its mark on its structure (primarily, of course, in the former «Polish» and «Russian» regions) and was to a large extent — at different times and in different regions — a model to follow and at the same time an object of rejection for the purpose of self-preservation in the formation and development of the new USL; b) the absence in the new history of USL — as a consequence of the statelessness of the Ukrainian people — more or less lengthy periods of free, full-blooded development, during which its normative base could stabilize sufficiently in use and gain authority for the language community. Therefore, appeals in the case of asserting or, conversely, denying the organic nature of a certain linguistic phenomenon for the Ukrainian

language, both to the living folk language and to a certain «golden age» in the history of the standard language, often remain insufficiently convincing for opponents. The problem, therefore, lies not only in what should be removed from the normative basis of the updated standard language but also, no less, in what should be introduced instead. In this context, there has also been a sharpening of competition between the hitherto established standard language («official», as it is often called in certain circles with a disapproving connotation) and those USL varieties, one of which existed within «Soviet» Ukraine until the early 30s (during the period of Ukrainization), the other — until the 40s in the Western Ukrainian lands (primarily in Galicia), and both found their further functioning in the language practice of the Ukrainian western diaspora.

2. Within the particularly noticeable directions of modern Ukrainian linguistic purism, one can distinguish such as:

a) purism of a national character, on the one hand — purism of a political-ideological character, on the other hand (this is the most general opposition in the division of directions of modern purism). The first of these directions unites tendencies towards further codification of USL by eliminating/preventing certain categories of linguistic elements from foreign sources (with an expansion of the available inherent elements in it) or certain internal linguistic sources. The second direction — tendencies aimed not at the actual norm-setting of the language in terms of its culture and national purity, but: a) eliminating from the standard language, primarily its vocabulary, those units that seem undesirable in the renewed society in terms of their political and ideological contents from the perspective of the authority or certain social circles (this is primarily decommunization / de-Russification of the USL vocabulary, de-Russification of Ukrainian onomastics); b) in some cases — adjusting units of the standard language not in content, but rather in their form: firstly, by means of such a seemingly paradoxical method as replacing word-formative calques from the Russian language with direct (lexical) Russicisms, which from the perspective of national-linguistic purism should be seen as yet another way of Russification of the Ukrainian language (for example, instead of *більшовик, радянський* — *большевик, советський*); secondly, by refraining from the still habitual «Ukrainization» of Russian proper names, mainly anthroponyms, — with as complete as possible retention of their original form (cases like *Владімір Ленін*); thirdly, in written language practice — also by changing certain orthographic norms (primarily regarding the writing of words with a capital / small letter);

2) within the framework of national-linguistic purism: on the one hand, national proper, or ethnicization, purism, which unites tendencies to preserve the ethnic idiom in its fullest self-identity by limiting influences on it from other ethnic idioms, — on the other hand, socio-linguistic purism, aimed against the wide penetration into the structure of the standard language of elements of non-standard varieties of the national language: territorial dialects, jargon and slang, popular language, especially vulgarisms;

3) within the framework of ethnicization purism as the main manifestation of national-linguistic purism — on the one hand, general purism, is directed against foreign language expansion in general, on the other hand, selective purism, characteristic mainly for the languages of peoples who in the previous period of their history were part of states (empires, federative formations) as non-leading nations, and aimed at limiting the presence in their structure of elements of the language (languages) of the leading nation (nations). Selective ethnicization purism manifests itself predominantly as unidirectional (thus, in the Ukrainian «mainland» language of the modern period, it is primarily anti-Russian, but, for example, not anti-Polish purism), but not only (thus, in the language practice of part of the Ukrainian Western diaspora — originating from central and eastern parts of Ukraine — it manifests as both anti-Russian and anti-Polish purism).

Within the general framework of the ethnicization direction, several other varieties of purism are also distinguished;

4) «popular», or more precisely, «folk-oriented», purism (with its varieties such as colloquial-everyday and ethnographic), on the one hand — elitist purism (also with varieties), on the other hand;

5) in terms of the temporal perspective direction in search of a «linguistic ideal»: on the one hand, archaization, or regressive, purism (the desire to restore that optimal state in the view of certain social circles for the standard language — its «golden age», which already existed in its history) — on the other hand, progressive purism (an ideal that still needs to be created);

6) conservative, or traditionalist, purism, oriented not on changes in the current state of the standard language, but on its preservation as fully as possible, which manifests itself in several varieties.

Although the main path of USL development in the modern period overall lies generally in the search for a «golden mean» — avoiding extreme manifestations of tendencies to change its already established image, balancing between them and demonstrating moderate purism, each of these directions, in any case, leaves a certain trace in it.

3. Within the Slavic linguistic space, Ukrainian purism of the modern period has certain similarities and differences:

a) in terms of the characteristics of the manifestation of ethnicization purism, the Ukrainian language demonstrates relatively weak tendencies to limit influences from leading European (non-Slavic) languages (continuing to remain, like the «official» Belarusian language, in the power field of the Russian language), — unlike the West Slavic, especially Czech, and such South Slavic languages as Slovenian and Croatian, with their traditionally stronger purism;

b) on the other hand, there has been an intensification of tendencies towards selective (unidirectional) purism, aimed at limiting influences on a certain language from another Slavic language, dominant in the corresponding area (earlier or even up to now).

This is, firstly, the striving for appropriate purification and nationalization of the corpora of standard languages and their orthographic principles. In this parameter, the Ukrainian language demonstrates more or less evident parallels with contemporary Belarusian (with an intensification of anti-Russian purism), Croatian (with an intensification of traditional anti-Serbian purism), Slovenian and newly codified Bosnian and Montenegrin (also with an expression of anti-Serbian purism), as well as Slovak (with a certain distancing from the Czech language) standard languages. However, at the same time as striving to limit the traces of one of the Slavic languages in their structures, these standard languages within such selective purism may also demonstrate an increasing inclination towards assimilating or restoring units in use from another Slavic language: Ukrainian and Belarusian languages towards Polish, Macedonian towards Serbian, Bosnian towards Croatian.

Contemporary Slavic standard languages, like the languages of the nations of former socialist countries in general, are united besides by another line of unidirectional purism, common to them — the tendency to limit in their structures the consequences of influences from the Russian language (as a language that occupied a leading position among other foreign languages in the countries of the former socialist bloc).

Secondly, there are tendencies in the cultural-linguistic life of Orthodox Slavic nations with their Cyrillic script, as well as Bosnian Muslims, towards the movement from Cyrillic to Latin script — a phenomenon generated not only by the strengthening of linguistic globalization but also, undoubtedly, by unidirectional ethnicization purism — a striving to further distance within a certain geopolitical and cultural area from Serbian (anti-Serbian purism) or Russian (anti-Russian purism) languages/cultures with all the seemingly «accompanying» cultural-religious attributes of Cyrillic script.

In those Slavic languages that strive for further distancing from the languages of neighboring nations, leading (earlier or even now) in their linguistic area, and for further development of their structures on the principles of national specificity, parallel to the intensification of the corresponding directions of unidirectional ethnicization purism, the action of elitist purism, aimed at cultivating such a structural-stylistic image of the standard language that significantly differs against the general background of the current standard language usage towards «selectiveness», «refinement», and «correctness», has been activated. This occurs, also through the involvement of foreign units absent in the structure of the dominant language that is the object of puristic rejection (in the Ukrainian and Belarusian languages this is the actualization of Polonisms, as well as some Germanisms absent in the Russian language, in the Bosnian language — the actualization of Turkisms, absent in the Serbian language). This phenomenon to some extent concerns Ukrainian, Belarusian (especially in its «alternative» variant), Croatian, and to a lesser extent other languages of the former Yugoslavia (except Serbian) and the Slovak languages — in contrast to the Russian, Serbian, Czech, as well as Polish and Bulgarian standard languages, whose speakers' linguistic consciousness is far less oriented towards cultivating everything distinctive, specific, and inherent in their languages.

In orienting the Slavic standard languages of the modern period towards other languages, along with a much more noticeable direction of «Westernization», in some of them there is also «Easternization» — this includes: a) the actualization of Turkisms in the Bosnian language — in the general trend of actualizing the country's political-cultural orientation towards Turkey; b) the actualization of Turkisms in the Bulgarian language, but already in the general trend of democratizing language activity — with expressive guidelines; c) a certain expansion of Ukrainianisms in the Belarusian language — as one of the ways of its further normative correction.

4. Within the framework of elitist purism, one can identify tendencies, on the one hand, to form the USL stylistic image by distancing from the current state of the «official» standard language towards supposedly greater «refinement»; on the other hand, towards consistent, systematic adherence to the phonetic and grammatical guidelines laid down in normative recommendations at the language usage level and to further development and certain restructuring of its grammatical and word-formative structures on the principles of regularity, «correctness».

5. The search for an exemplary national standard language can be directed, as is known, with orientation according to social, regional, and historical principles. The social principle involves orientation both towards the live language of the broadest strata of the population and (already at later stages of the development of the standard language) towards the characteristics of the speech of society's certain authoritative groups. The regional principle involves orientation towards the speech of the region (regions) that at a certain stage in the history of the language society, due to various factors, lay at the basis of the formation of the corresponding standard language or at least could significantly influence its development, and for which there is the greatest consensus in society regarding its language peculiarities. The historical principle involves an orientation as full as possible towards the characteristics of the standard language of previous generations, ensuring the continuity of its development, preservation of its traditions, or at least towards the model of the standard language within a certain historical period. Given the insufficiently broad social base of the functioning of the «official» USL currently, as soon as it became possible in the context of the general democratization of social life, searches in the direction of turning to regional and historical principles were actualized.

A distinctive feature of the regional principle in approaches to determining the «best» USL variant is now the quite noticeable orientation of certain circles of the language society towards

emulating various features of language practices from Galicia (not only from the pre-Soviet period with its USL separate variant, but also contemporary ones) and the Western Ukrainian diaspora, trust in which facilitates the adoption of the general Ukrainian linguistic practice of language elements not only different from the Russian language (although this is, of course, primarily), but also, conversely, similar to it. In the public consciousness, there is a redistribution among regions that embody a «more authentic» Ukrainian language (a competition of mass consciousness various stereotypes) — from the Center as the traditional localization of the USL base — the «Poltava-Kyiv» / «Kyiv-Poltava dialect», according to the still common formulation in mass consciousness, to the West, which essentially refers to Galicia, and primarily, of course, to Lviv.

The historical orientation in the tendencies to revise the USL normative principles manifests itself in the increased attention to the language practice of the period of Ukrainization in the 1920s and early 1930s, this «golden age» of USL (as assessed by relevant cultural paradigms in Ukrainian society).

The modern wave of normative-stylistic processes in USL thus demonstrates the activation of various directions, which in their totality should contribute to the establishment of a more organic (in another common formulation — «genuine») Ukrainian language.

VII.

1. In certain social circles of different regions, the question of USL regional variants has again become relevant: regarding their existence, not only in the pre-Soviet past but also now, and furthermore — regarding the appropriateness/necessity of codification (cultural-linguistic legitimization) of at least some of them. This is mainly question of raising the status of the Galician regiolect and the so-called Rusyn language in Transcarpathia (as already not just a variant of the Ukrainian language but a separate East Slavic language).

As a result of the noticeable activation of Galicia's influences in the socio-political, cultural, and linguistic life of the country, there were even direct recommendations for reforming USL in this direction with the coexistence of two standard variants of the Ukrainian language — Eastern and Western (with two orthographies, etc.). However, it must be recognized that the Galician regiolect (like, after all, any other cultural-historical region of the country) has too few chances to become a separate variant in the current conditions of both the already sufficient spread of USL in the social life of the entire country and the all-Ukrainian information «globalization».

The idiom known as the «Rusyn language» does not exist as such, in general — neither as a certain live dialectical mass, as from a purely dialectological point of view, it represents attempts at literary cultivation/synthesis of some very specific dialects, nor as a linguistic-literary phenomenon: it is not yet codified in its entirety, and moreover — it exists in several variants (depending on the country of functioning). Therefore, if we talk about a separate ethnic status for those population groups in Transcarpathia and neighbouring countries that identify themselves as Rusyns, this can be defined as several ethnic-regional groups within the Ukrainian ethnos (along with Boykos, Hutsuls, Lemkos, and others). Under the concept of the «Rusyn language», one can understand several (as of today, not united) literary micro-languages within the Ukrainian national language.

In discussions about the revival and spread of regional idioms with existing literary traditions within Ukraine, it is important, of course, to maintain a certain motivated balance between the necessity to give the population of the region the opportunity for the full development of its regiolect and, accordingly, the use of it, and averting the threat of destabilization in the functioning of the all-Ukrainian standard language. The right to satisfy the linguistic needs of the population of a certain region can be ensured by the presence of literary micro-languages (in the sense of A. Dulichenko and others), which function within

the sphere of colloquial-everyday communication, serve the genres of local folklore and ethnography, works of artistic literature on local themes, description of local life, etc.

2. Diaspora literary and linguistic practices function in different countries of ethnic Ukrainian settlement and are formed, on the one hand, based on the previous literary and linguistic tradition common to all these idioms — orientation towards the former USL Western Ukrainian variant and the language practice of 1917 — early 1930s from the period of Ukrainization (although these traditions are gradually being lost with the departure of the older generations), and on the other hand, under the influence of the dominant linguistic environment in the corresponding country/countries — English-speaking, Spanish-speaking, etc. The most well-known of them for Ukraine are, of course, Ukrainian idioms primarily in Canada and the USA, which linguists — representatives of these linguistic communities now qualify as corresponding national variants of the Ukrainian language.

VIII. Quite noticeable changes in USL of this period occur at all levels of its structure — most notably, of course, in the vocabulary and the system of word formation, but also in phonetics and morphonology, morphology, and syntax. The basis of the actualized linguistic processes lies in factors such as: 1) quite radical changes in social reality itself and, accordingly, in the system of social priorities and values (in vocabulary and word formation); 2) further democratization of linguistic usage and language norms in the general context of society's democratization (this leads, in particular, to an increase in the variability of linguistic units and phenomena) and a significant expansion of the scope of functioning of the standard language and a considerable expansion of its speakers (this leads, in particular, to its some «contamination»); 3) (in terms of importance, this is not the least factor) the increased attention of society to the purity and overall identity of the Ukrainian language (this leads to the activation of the use of those USL elements that distinguish it against the background of other Slavic languages and primarily, of course, Russian; one of the consequences of this factor is also the activation in the all-Ukrainian linguistic space of elements of the South-Western dialect in their competition with the corresponding elements of the South-Eastern dialect and the «official» standard language). Among the consequences of the activation of the latter of these factors, it's also worth noting the interaction of tendencies towards ethnicization and towards elitist purism and phenomena of naïve/false hypercorrection.

IX. In the complex of actualized processes at various USL levels, manifestations of structural tendencies of the most general nature have become quite noticeable — both towards analytism and, conversely, towards synthetism.

Tendencies towards analytization have, as is known, a noticeably wider range of manifestation in the structural development of modern Slavic languages and, accordingly, attract much more attention from researchers. They are realized, firstly, in the creation or activation of the use of complex linguistic units, secondly, in the specific weight of words increase with various features of invariability within morphological and word-formation paradigms. In the Ukrainian language, tendencies towards structural analytism mostly show parallels with other Slavic languages of this period — due to: a) the democratization of standard languages (especially of the activity of broadcast media — in particular, with the mass presence of live, unrecorded programs, numerous interviews, etc.) and the liberalization in the approaches of language communities to their use (such as, in particular, the increase in colloquialization of the standard language, as well as the clarification in the public linguistic field due to the weakening of «editorial» control and internal «self-censorship» of the speaker of those language features that existed earlier but were not so widely manifested); b) processes of linguistic globalization (mainly under the influence of the English language); c) in some cases (along with the effect of the first

of the above-mentioned factors) — the influence of more specific social moments, namely the strengthening of the «female factor» in social life (this is the activation of the use and creation of morphological feminatives — formations like *знайома папараці, міська голова*). In certain models of increasing analytism, one can also observe searches for the image of an «authentic» Ukrainian language in the general context of the activation of national-prescriptive factors regarding correction its development (the constructions like «до пані *професор*», a certain activation in the use of forms of the past perfect tense and passive participles in the predicative position).

Tendencies towards structural synthetization, in which the Ukrainian language demonstrates quite noticeable specificity against the general Slavic background, primarily lie in the general trend of further nationalization of the Ukrainian language (at least in the vision of this direction from the perspective of relevant language society circles); in some cases (along with the action of the previous factor), this is also the influence of more specific social moments — the strengthening of the «female factor» in social life (this is a significant activation of the use and creation of word-formative feminatives — formations like *президентка, слідча*).

While tendencies towards analytization have gradually grown in the USL structure and in the described period only intensified with the presence of favourable social and sociolinguistic factors, the vast majority of manifestations moving towards increased synthetization started to develop particularly dynamically from the early 1990s.

X.

1. No less intensively than in appellative vocabulary, and generally with the same motives, processes of renewal of the denominative fund are manifested within the scope of proper names — in renaming and primary naming (especially in oikonymy and urbanonymy, ergonymy, pragmonymy, in the media names, as well as in anthroponymy). The processes of renaming cover primarily, firstly, the ideologically marked part of the onomastics — with the replacement of such names with a) ideologically neutral or at least more neutral names; b) names also ideologically marked but connected with the new system (systems) of socio-political and national values (the publishing house «*Радянський письменник*» — «*Український письменник*»); secondly, that part of it that contains traces of influences from another language, mainly the one that was dominant in the region until recently (this is primarily de-Russification as a normative-linguistic phenomenon — for example, the restoration of the name of the city of *Рівне* instead of *Ровно*).

2. The main line of division in the tendencies to update the Ukrainian onomastics lies primarily between processes based predominantly on social factors and processes motivated mainly by national factors.

Social factors:

1) socio-political factor:

a) in replacing previous names — this is linguistic purism of a political-ideological nature aimed at deideologizing the onomastics (replacing names associated primarily with communist ideology and Soviet history, around which processes of decommunization and de-Sovietization have unfolded, as well as with Russian history, geography, and culture — with de-Russification as a cultural-historical phenomenon). Such changes began at the turn of the 80s–90s but became especially active after the start of Russian aggression against Ukraine when, under the laws of 2015 and 2023, large-scale renaming took place in the country's oikonymy, urbanonymy, ergonymy, and pragmonymy;

b) in primary naming — this is a phenomenon of the new ideologization of the Ukrainian onomastics — already on national grounds: the newspaper «*За вільну Україну*», streets *Героїв Крут, Небесної сотні*, etc.;

2) social factor proper — this is, firstly, increased attention to traditional, rather than social-class and party values: the newspaper «*Радянська Україна*» — «*Демократична Україна*»; restoring old or creating new names to settlements, streets, etc. with «neutral», non-ideological meanings: for example, streets named like *Центральна* or *Садова*; returning to active use of proper names related to the sphere of religion: *площа / вулиця Соборна*, restoring old and creating new names with the word *святий* (for instance, renaming the city of *Слов'яногірськ* to *Святогірськ*); introduction of several church holidays as state holidays: *Різдво*, *Великдень*, *Трійця*; use of agionyms *Андрій Первозваний*, *архістратиг Михайл* (for example, as the patron of Kyiv).

Secondly, it's the general democratization of language usage. For example, in anthroponymy it's spreading of phenomena such as a) the practice in public communication outside the strictly «conversational» sphere of addressing people only by first name, including unfamiliar people, older and elder people (as an expression of a desire for less formality in the communication): «Для цього ми поговоримо з заступником голови Національного банку України Дмитром Сологубом. Скажіть, *Дмитре*, <...>» 'For this, we will talk to the deputy head of the National Bank of Ukraine, Dmytro Solohub. Tell us, Dmytro, <...>' (journalist — host of a TV program to a man who looks much older than him); b) a certain expansion in the public linguistic field of hypocoristic and generally conversational by origin forms of personal names as neutral and even official: *Гаська* (Галина) *Шиян* (writer), *Катя* (Катерина) *Осадча* (TV host), *Любко* (Любомир) *Дереш* (writer). In the field of pragmonymy, names of a distinctly conversational nature have been practised, as well as with dialectal (regional) limitation in use — to establish more intimate relationships with potential customers, clients: «*Трالی-Валі*» (chain of children's supermarkets), «*Голодний Микола*» (restaurant, city of Lviv), «*Ловка обновка*» (shop, city of Pryluky), «*Файно*» (various shops under this name). In several settlements, there has been a return to previous names: the city of *Переяслав-Хмельницький* now has the name *Переяслав*, the city of *Новоград-Волинський* — the name *Звягель*;

3) globalization of language usage:

a) formation of foreign geographical names in line with the English or corresponding national language model, even if it goes against established Ukrainian national-linguistic traditions, e.g., *Середній* (instead of *Близький*) *Схід*, *Центральна* (instead of *Середня*) *Азія*; including direct deviations from USL normative principles, e.g., *Недзьвіда*, *Солец* (Polish toponyms), *Вірджінія*, and many others, including the «Russification» of the corresponding names already established in the Ukrainian language from the territory of Russia: the rivers *Белая*, *Обь*, the city of *Єлец*, and others (on new geographical maps);

b) in anthroponymy — expanding the practice of giving children «trendy» foreign names, double names (*Анна-Марія*, *Юрій-Вацлав*), choice of stage names by singers in the genre of contemporary pop music in the form of real or fictitious «European» names: *Астрия* (Олена Петрова), *Ел Кравчук* (Андрій Остапенко), *Каріна Плай* (Наталія Ягунова), *Лері Вінн* (Валерій Дятлов), *Тіна Кароль* (Тетяна Ліберман); practising the official naming of a person (in scientific works) with a «middle initial»: *Іван О. Петренко*;

c) widespread use of Latin script (not necessarily in borrowed words).

National factors:

1) policy of national-linguistic (ethnicization) purism:

a) de-Russification of Ukraine's onomastics as a cultural-historical phenomenon, predominantly manifested as its Ukrainization. For example, in the names of various institutions, and organizations, the removal of the attribute *російський* 'Russian': *Київський музей російського образотворчого мистецтва* — *Київська картинна галерея*, *Національний академічний драматичний театр імені Лесі Українки*, the city of Kyiv (removed: «російської драми» 'of Russian drama'), etc., removal of the attribute «імені ... [before the names of various figures of Russian history, culture, literature, science, etc.]»;

b) expansion of the onomastics Ukrainization as a normative-linguistic phenomenon (moving away from language forms mainly adopted from the Russian language). E.g., within Ukraine — changing the name of the city *Ровно* to *Рівне*, port *Южний* to *Південний*; outside Ukraine — introducing declinable forms of Western Slavic toponyms *Кошиці*, *Лідиці*, etc. (instead of indeclinable *Лідице*, etc. after the Russian language model), *Закопане*, *-ого*.

In etiquette denomination, a noticeable phenomenon has been the tendency to avoid naming individuals using their first name and patronymic: *Іван Іванович / Марія Іванівна*, as this, according to a fairly common opinion in certain circles, is considered a purely Russian tradition (though, of course, this issue is not so straightforward). The practice of polite naming of individuals, almost regardless of their social status and age, using the formula «пан / пані + personal name» has become widespread, such as «*Пане Леоніде!*» (the address of the head of the student delegation to the then Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine L. Kravchuk within the walls of this highest state body during the student «Revolution on Granite» in October 1990). However, this formula of address rightly receives criticism for its inappropriate «familiarity» outside the realm of everyday conversational communication. There have also been calls against the use of hypocoristic forms of personal names such as *Діма* and *Маши*, borrowed from the Russian language, in Ukrainian standard speech (however, changes in correcting this situation in colloquial practice are barely noticeable);

2) the new ideologization of the Ukrainian onomastics, but now on a national basis — for example, in urbanonymy: *майдан / вулиця / проспект Незалежності (Соборності, Злуки), Героїв Крут (Героїв Євромайдану, Небесної сотні, Героїв АТО, Героїв Маріуполя, Героїв України)*.

Clearly defined categories of names are associated with:

1) Ukrainian history, the Ukrainian national-liberation movement: a) period of Old Rus': *вулиці Володимира Великого, Княгині Ольги; ордені Ярослава Мудрого, Княгині Ольги*; b) Cossack era: «*Козак*», «*Гетьман*» (brands of various products, etc.); military ships «*Гетьман Сагайдачний*», «*Богдан Хмельницький*»; names of Armed Forces of Ukraine (AFU) military schools and other law enforcement agencies: *Київський військовий лицей імені Івана Богуна* (the former *Київське Суворовське військове училище*), etc.; c) period of the Ukrainian Revolution of 1917–1921: *імені Героїв Крут* (this name is given to Lviv Military Lyceum, many streets, and other objects), *Січових стрільців, Симона Петлюри*, etc.; d) activities of the Organization of Ukrainian Nationalists, Ukrainian Insurgent Army: street names and other urbanonyms with the names of *Степана Бандери, Героїв УПА, Романа Шухевича, Олени Теліги*, etc.; «*Тризуб*» (names of various organizations); e) names of Soviet-era dissidents: streets and other urban objects named after *Левка Лук'яненка, В'ячеслава Чорновола, Генерала Григоренка*, etc.; f) recent history: «*Незалежність*» (radio station, etc.), especially in the genitive case: *Незалежності, Соборності, Злуки* (in numerous names in urbanonymy); «*Відродження*» (as the name of various organizations, notably in the 1990s);

2) Ukrainian culture, science: *Києво-Могилянська академія*, All-Ukrainian Taras Shevchenko «*Просвіта*» Society; inscriptions on banknotes depicting corresponding individuals: *Іван Франко, Тарас Шевченко, Леся Українка, Григорій Сковорода, Володимир Вернадський*. Names of domestic cultural figures, literature, science, and education are especially widely represented in urbanonymy, ergonymy (the most frequent among them is the name of *Тарас Шевченко*);

3) geography of Ukraine, its administrative-territorial division: «*Славутич*», «*Київ*» (brands of various products); Ukrainian military vessels named after Ukrainian cities: «*Вінниця*», «*Львів*», «*Луганськ*», etc.;

4) Ukrainian ethnography and mythology (real or scientifically unproven) — the names of various objects such as «Толока», «Світлиця», or elements of «Carpathian exoticism»: «Ватра», «Газда», «Гражда», «Трембіта», etc.; «Обері» і «Обереги», «Берегиня»; «Оріана», «Оратанія», «Аратта».

As if contrary to the activated lines of ethnization purism (primarily anti-Russian), there has been a tendency to preserve the phonetic image of Russian anthroponyms as much as possible — signs of their «Russianness»: *Владімір Пугін, Александр Сергєєвич Пушкін*, etc. (which linguistically could be considered a new manifestation of Russification). However, the primary factor in this tendency is a politicized one — the desire not just to emphasize that Russians are representatives of another nation, like Germans or Poles, but to make their «otherness» more pronounced both in Ukrainian reality and in the Ukrainian language. This more distinctly separates Russians in Russia from Ukraine (this language practice doesn't seem to apply to ethnic Russians within Ukraine). This is one of the lines of activated competition in correcting the USL's normative principles between the directions of vernacular language (ethnization) and political-ideological purism.

3. There has been increased social attention to significant places in Ukrainian history (with their names) — sites of military defeats (defeats that are supposed to instil in the people a sense of patriotism and heroism) and victories in the armed struggle of the Ukrainian people for freedom, independence, and statehood. These include toponyms with symbolic connotations such as *Жовті Води, Берестечко, Конотон, Батурин, Крути, Базар, Холодний Яр*, and since 2022 — *Маріуполь, Бахмут, Чорнобаївка*.

Other significant connotative toponyms have appeared or become more prominent in the Ukrainian onomastics of this period:

1) names of the most famous or newly discovered places of imprisonment and mass executions and burials during the harsh political repressions of the Soviet era, especially under Stalin's rule: *Соловки, Біломорканал, Воркута, Магадан, Коліма*, among the new toponyms — *Сандармох / Сандормох*. Among the toponyms in Ukraine with connotations of mass burial sites of Stalin's repression victims — alongside toponyms in other former USSR republics such as *Куропати* (near Minsk), *Катинь* (in Smolensk Oblast), and *Бабин Яр* in Kyiv (burial site of the Nazi occupation victims) — have become known are *Дем'янів Лаз* and especially *Биківня*;

2) denominations of recent technogenic catastrophes and accidents: *Чорнобиль* and some other, less prominent toponyms;

3) *Хутір-Михайлівський* (the last railway station in the Sumy Oblast before the Russian border, through which runs the connection between Kyiv and Moscow) — symbolizes the newly established state border between Ukraine and Russian Federation;

4) *Полтава* and *Львів* — as the activation in the mass consciousness of these toponyms with connotative meanings of two cultural and linguistic centres, hubs of «Ukrainianness», even with a possible contrast between them in some cases;

5) onomastic «legacy» from the period of President V. Yanukovich's rule: *Врадіївка, Межигір'я*;

6) names of Ukrainian cities that during the full-scale Russian-Ukrainian war (since 2022) showed particular resilience in defence, suffered massive destruction, becoming «ghost towns», and where Russian troops committed especially brutal crimes against the civilian population in temporarily occupied areas (some of these cities are compared to such cities in the post-Yugoslav space as Srebrenica and Vukovar, which suffered greatly during the wars in the 1990s) — notably *Буча* (a town in the Kyiv Oblast) as *нова Сребрениця*, *Маріуполь* as *нове (українське) Алеппо* (this ancient city in Syria was almost levelled to the ground by the Russian army in 2011).

4. New Ukrainian state awards have been introduced.

In the set of state and professional holidays, memorable dates, there has been a gradual elimination of celebrations, dates shared with the former USSR and associated with Soviet history and communist ideology, and since 2014, also those shared with modern Russia. On the other hand, new holidays and memorable dates have been introduced, related to a) Ukraine, its history, and national liberation movement: *День Української Державності, День українського козацтва, День пам'яті жертв голодоморів, День української писемності та мови*; historical milestones of Ukraine as a sovereign state: *День Незалежності України, День Конституції України, День Гідності та Свободи* (commemorating «Orange Revolution» and «Revolution of Dignity»); b) universal human values: *День праці, День матері*; including the introduction of such church holidays as state holidays: *Різдво Христове, Великдень (Пасха), Трійця*.

5. The name *Петренко* has emerged as the typical surname of the «average Ukrainian». Among female personal names, *Галя* has become the denomination for the «average» or «ordinary» Ukrainian woman, though it's not the most common name currently.

6. During this period, certain trends began to emerge, indicating a shift in the reference points within the denominative coordinates of the Ukrainian onomastic system.

In the relationship between Ukraine and its neighbouring countries, there has been an intensified public focus on traces of Ukraine's previous state and cultural-linguistic dependencies, which are evident in various denominative coordinates, previously oriented towards or influenced by centres or similar objects outside its borders. The «trend» of orienting towards Moscow's urbanonymy and other categories of proper names from the former «Soviet Center», which continued even after the USSR collapse (e.g., colloquial names of various objects in Ukraine such as *Арбат, Рубльовка, Черкізон*), has naturally started to fade (since 2014 such imitation has become almost indecent). Criticism has arisen against names of Ukrainian railways like *Південна* and *Південно-Західна залізниці* (only in early 2023 did Ukrzaliznytsia announce a competition for new names), and against «territorial» specifications in names of cities like *Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський, Володимир-Волинський* (in 2021, the town of *Володимир* regained its original name), and also *Рава-Руська* (unlike the Polish city *Rawa Mazowiecka*).

Rejecting previous hierarchical systems of social values by eliminating reference points from Russian reality in the denomination of Ukrainian realities is evident in critical assessments of traditionally positive characteristics of figures in Ukrainian history and culture as somewhat analogous (but not as «perfect») to those in Russian history and culture: *Borys Hrinchenko* as «*український Даль*», *Nryhir Tiutiunnyk* as «*український Шукшин*», etc.

XI. Since the late 1980s, Ukraine has witnessed ongoing «orthography wars» — a near-permanent debate between critics of certain normative principles of the current «official» orthography, seen as not fully reflecting the structure and «spirit» of the Ukrainian language (especially due to its Russification during the Soviet era of the 1930s–1980s), and opponents of its radical reform («conservatives»). The «official» orthography, targeted by such criticism, includes various updated and government-approved editions of the Ukrainian spelling — «Ukrainian Orthography» of 1990 (in public awareness most notably marked by the restoration of a letter in the Ukrainian alphabet — *ѣ*, which had been directly removed during Soviet times), «Ukrainian Orthography» of 1993, and now «Ukrainian Orthography» of 2019. Such a controversy goes far beyond the scope of orthography itself and has already encompassed wide circles of the country's population. Particular intensifications of such discussions occurred in the early 90s — following the adoption of the «Ukrainian Orthography» of 1990

with amendments in 1993 — and in the early 2000s when the «Ukrainian Orthography» project of 1999 was to be officially approved. Criticism of various editions of the «Ukrainian Orthography» sounded, on one hand, for insufficient «Ukrainianization» of its norms (primarily due to their «Russification»), and on the other hand, conversely, for their excessive «Polonization» («diasporization», «Galicianization»).

In the general context, on the one hand, of almost constant controversy around orthographic and, more broadly, USL normative issues, and on the other hand, the general deterioration in observance of language norms in linguistic practice since the early 90s, there has been noticeable orthographic destabilization, imbalance. This is evident both in cases that are to be regulated by such sections of orthography as writing words together, separately, or with a hyphen, the use of uppercase/lowercase letters in proper names (i.e., where the complication of orthography is primarily caused by objective factors — the influx of foreign vocabulary, changes in the priority of certain socio-ideological values), and even more noticeably — in those areas of orthographic practice that are associated in mass consciousness with tendencies to strengthen («revive») the «Ukrainianness» of the Ukrainian language. This primarily includes deviations from current rules in the use of the letters *г / ґ*, especially in foreign words, in the use of genitive case forms of masculine nouns ending in a consonant, and broadly — in the orthography of foreign words.

The public discussion of the current «Ukrainian Orthography» of 2019 was relatively calm, perhaps even somewhat inconspicuous. This edition of the spelling rules was an extensive and in-depth revision, incorporating new linguistic material, revising rule formulations for improvement, and updating illustrative content. It deepened both the «national» aspect of Ukrainian orthography, such as in the new norm for representing a specific category of Russian surnames: *Босі́й* (Russian *Босой*), *Луговські́й*, etc., and its «social» aspect, through greater democratization and simplification of its norms. However, the most distinguishing feature of the «Ukrainian Orthography» of 2019 compared to previous editions is the relatively broad introduction of spelling variants (which applies not only to writing but also to the pronunciation of corresponding word categories) as a sort of «largely political compromise» between the existing norms of the «official» USL and those norms preferred by certain social groups (with a particular orientation towards the «Ukrainian Orthography» of 1928).

XII. The language policy of Ukraine focuses not only on issues related to the social status and spheres of functioning of the Ukrainian language as the state language of the country but also, to a lesser extent, on the «qualitative» (inherent linguistic) aspects of its literary (standard) form, as well as on issues of politically and ethically correct usage of language units in public spheres. The influence of state policy in this direction is carried out, firstly, by introducing relevant provisions into special «language» laws and national, departmental, regional / municipal programs for their implementation, and into various related laws and other official acts (local self-government bodies also initiate and/or sanction the processes of naming and renaming in regional toponymy, ergonymy, and exercise control over the use of inscriptions, texts based on other scripts in public spheres), secondly, in the direct intervention of state authorities and state leadership in the codification of the standard language and its public discussion, and thirdly, in the appropriate use of various language units and functioning of certain language phenomena within the framework of national and departmental documentation, public speeches by state leadership, etc., which can be perceived in society as direct guidelines in this regard, primarily in official language use. Along with legislative and executive authorities, judicial bodies can also influence the course of language policy in this direction in the country, responding to relevant appeals from various organizations and individuals.

If the first of the «language» legislative acts, the «Law on Languages in the Ukrainian SSR» of 1989, did not yet provide relevant general provisions of the normative plan for the «quality»

regulation of the state language, then in subsequent laws these aspects of the USL correction began to be set out in increasingly more detail. This includes the «Law on the Fundamentals of the State Language Policy» of 2012, which was later repealed by the Verkhovna Rada as it was largely aimed at protecting the Russian language in Ukraine, and most fully, the law of 2019 «On Ensuring the Functioning of the Ukrainian Language as the State Language», as well as laws on the decommunization and decolonization of various spheres of the Ukrainian onomastic field (see below).

In terms of the activities of the state bodies of Ukraine since the early 1990s regarding the further organization of various aspects of the USL structure and functioning, it is also worth mentioning the following measures: formation of national orthographic commissions and subsequent approval of various editions of the «Ukrainian Orthography»; working-out and approval of a large number of new state standards for Ukrainian terminology and sectoral nomenclatures in various fields of science and production by the State Standard of Ukraine, and also a significant increase in attention to Ukrainian-language terminology; working-out and approval of several editions of Ukrainian-language «Classifiers of Professions» by various departments; adoption of the «Law on Geographical Names» of 2005 and the creation of cartographic products based on updated methodological principles; adoption of new standards for the representation of Ukrainian proper names using Latin script; certain attempts to limit the use of foreign-language vocabulary, emphasizing the priority of national language units, although these instructions are still far from realization; certain steps in the direction of language gender reform in providing the female gender persons with their «own» (and not «male») names.

The 2019 law also provided for the establishment of the National Commission on Standards of the State Language as an authority responsible for approving the normative foundations of the standard language and overseeing compliance with them.

Changes in the oikonymic and urbanonymic nomenclature as part of their decommunization / de-Sovietization have been ongoing throughout the entire period of Ukraine's independence, although unevenly across different regions. Following the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine in 2014, these issues have received much closer attention from central government authorities. Under the 2015 Ukrainian law «On the Condemnation of the Communist and National Socialist (Nazi) Totalitarian Regimes in Ukraine and Prohibition of the Propaganda of Their Symbols», extensive renaming took place in the areas of oikonymy, urbanonymy, ergonymy, and pragmatics across the country. The processes of de-Russification of the Ukrainian onomastics (both in cultural-historical and normative-linguistic terms) have been particularly active since 2022 following the onset of the full-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation, implemented through decisions by local authorities, resolutions by work collectives, decisions by private enterprise owners, and, from the spring of 2023, by the law «On the Condemnation and Prohibition of the Propaganda of Russian Imperial Politics in Ukraine and Decolonization of Toponymy».

Following the adoption of the 1989 law, relevant instructions were also worked out regarding the norms of «Ukrainian Latin» – nationalizing the principles of reproducing Ukrainian proper names using Latin script (previously this was done through the intermediary of the Russian language). Since the second half of 1996, the Ukrainian Ministry of Foreign Affairs has been sending notes to the embassies of foreign states and representatives of international organizations with proposals to follow the new rules of transliteration of Ukrainian toponymy in their activities: *Kyiv*, *Kharkiv*, *Mykolaiv*, *Nizhyn*, *Rivne*, etc.

In the area of personal names and surnames, according to Ukrainian legislation, citizens of Ukraine have the right to be named according to their national traditions. However, in the relationship ‘the Ukrainian language — the Russian language’, according to the previous long-standing tradition, on the one hand, the personal names of ethnic Russians (as well as Belarusians) are «Ukrainianized» (with the selection of the Ukrainian national variant

of a certain name, with presenting it in a Latin-script form in foreign passports, etc.), and on the other hand, personal names of ethnic Ukrainians are «Russified» (for example, Ukrainian *Надія, Олексій* — as Russian *Надежда, Алексей*), among them in official documentation (in the Russian-language part of personal documents). Such practice, with the adoption of the «Ukrainian Orthography» in 2019, has also become legally sanctioned, as this orthography was approved by the Cabinet of Ministers and thus has legal force.

Ukrainian legislation provides measures against the vulgarization of speech in public spheres; moreover, responsibility for using obscene words in public places had earlier been stipulated in legal acts on administrative offences (such as minor hooliganism), for their use with the intent to offend or demean a person — in acts protecting honor and dignity. However, in practice, representatives of state authorities apply these normative acts very selectively.

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНИ НАН УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ ФОНД НАН УКРАЇНИ

Олександр ТАРАНЕНКО

**УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА
КІНЦЯ ХХ — ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХІ СТ.:
СТАН І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ**

ЧАСТИНА II

Оригінал-макет виготовлено в Українському мовно-інформаційному фонді

Підписано до друку 13.09.2024 р. Формат 70x100/16.

Ум. друк. арк. 65,95. Обл. вид. арк. 77,8. Тираж 100. Зам. 20.2024.

Український мовно-інформаційний фонд НАН України
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 4652 від 07.11.2013 р.
03039, м. Київ-39, Голосіївський проспект, 3

Віддруковано ПП «ПФ «Фоліант»
00121, м. Київ, вул. Семенівська, 13
тел. (098) 513-54-49

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 4631 від 14.10.2013 р.

Олександр Тараненко, 1949 р. н., доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, закінчив Дніпропетровський університет. З 1973 р. — в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні Академії наук: аспірант, науковий співробітник, з 1987 р. — завідувач відділу лексикології та лексикографії. Після утворення в жовтні 1991 р. Інституту української мови АН України працював у цьому закладі — як директор, у 1998–2003 рр. — як завідувач відділу лексикології та лексикографії. У 2003–2009 рр. — завідувач кафедри загального та українського мовознавства Київського лінгвістичного університету. З вересня 2009 р. знову в Інституті мовознавства, з 2016 р. — завідувач відділу загального мовознавства.

Серед наукових праць О. Тараненка — монографії «Полісемічний паралелізм і явище семантичної аналогії» (К., 1980), «Языковая семантика в ее динамических аспектах» (К., 1989), «Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець ХХ — початок ХХІ ст.)» (К., 2015), «Андроцентризм у системі мовних координат і сучасний гендерний рух» (К., 2021), проспект тлумачного словника нового типу «Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника)» (К., 1996), довідник «Словозміна української мови» (Ниредьгаза, Угорщина, 2003), великі розділи в колективних монографіях «Мова і культура» (К., 1986), «Українська мова. 1945–1995» (Ополе, Польща, 1999), «Variation und Stabilität in Kontaktvarietäten: Beobachtungen zu gemischten Formen der Rede in Weißrussland, Ukraine und Schlesien» (Ольденбург, Німеччина, 2013), «Trasjanka und Suržyk — gemischte weißrussische und ukrainisch-russische Rede : Sprachlicher Inzest im Weißrussland und der Ukraine?» (Франкфурт-на-Майні, 2014) та ін. Розробник концепції і співголова редколегії фундаментальної енциклопедії «Українська мова» (К., 2000; 2-ге вид. — 2004; 3-ге вид. — 2007), а також автор близько 150 статей до неї.

Укладач і редактор низки словників української мови (у співавторстві), зокрема академічних «Орфографічного словника української мови» (К., 1994, 2-ге вид. 1999), «Словника синонімів української мови» у 2 т. (К., 1999–2000), нового тлумачного «Словника української мови» у 20 т. (перший заступник голови редакційної колегії та науковий редактор кількох томів) та ін.

Учасник XI — XVI Міжнародних з'їздів славістів. Заступник головного редактора (з 1993 р.), голова науково-редакційної ради (з 2020 р.) журналу «Мовознавство».